DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13975

Rzeszów Memorial Book

Ḳehilat Resha

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Kehilat Resha : sefer zikaron.../ [ha-'orekh, Mosheh Ya'ari-Vald].
IMPRINT	880-02 Tel Aviv : Irgune Bene Resha be-Yiśra'el uve-Artsot ha-Berit, 1967.
DESCRIPT	620, 142 p. : ill., facsims., maps (1 fold.) ports. ; 30 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Rzeszów.
	Rzeszów (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Rzeszów.
ADD'L NAME	Yaari-Wald, Mosheh.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

קהילת רֵישָׁא

ספר זכרון

קהילת רישא
ספר זכרון

חלק ראשון - עברית

בתי הכנסת ברישא במאה ה־XVIII

הוצא לאור על־ידי ארגוני בני רישא בישראל ובארצות הברית

תל־אביב, תשכ״ח - 1967

נדפס בישראל

דפוס קואופרטיבי „אחדות" בע"מ, תל־אביב, לבונטין 5
גלופות: „צינקוגרפיה ארץ־ישראלית", תל־אביב, לבונטין 30

תוכן העניינים

חלק ראשון — עברית

ה. זכרונות והווי

ו. משכילים וסופרים

ז. אישים ודמויות

ח. החורבן

י. בנופלים

צווייטער טייל — יידיש

צילומים - פאטאגראפיעס*

א. תולדות היהודים ברישא

ב. חיי דת ומסורת ברישא

ג. בעתונות ההשכלה

ד. לפני ובין שתי מלחמות העולם

ה. זכרונות והווי

* מיסמכים, תעודות ושערי־ספרים לא מופיעים ברשימה.

ו. משכילים וסופרים

ז. אישים ודמויות

ח. החורבן

צווייטער טייל

א. צו דער געשיכטע פון די יידן אין ריישע

ב. פאַר און צווישן ביידע וועלט מלחמות

ג. געשטאַלטן

ד. דער חורבן

הוועדה להוצאת הספר

ארגון בני רישא בשנת 1959 הגה את הרעיון של הוצאת ספר זכרון לקהילת רישא, אולם הרעיון לא הגיע לשלב מעשי, הרעיון קרם עור וגידים, כשנבחר מר יצחק אסטרייכר כיו״ר הארגון. בראש דאגותיו הציב את הוצאת ספר הזכרון ואת הבטחת מימונו ובזאת הצליח. השיג את עזרת ידידיו בארצות הברית וארגן מגבית של בני־רישא בישראל ובתפוצות. את אבן היסוד לקרן הספר הניח בן רישא צבי שמחה לדר מואשינגטון, מחבר הספר „ריישער יידן״ — בתרומתו הנכבדה. כ״כ ע״י תרומתו של אירווינג לאו (יצחק לעוו), בן רישא כעת בוועסט ניו־יורק.

לאחר שהובטח מימון הדפסת הספר בעזרת ארגון בני־רישא בישראל ובארצות הברית, הסכים משה יערי־וואלד ע״פ הזמנת הארגון לקבל על עצמו את תפקיד עורך הספר — ובשנת 1962 נכנס לתפקיד בעזרתו רבת הנסיון של מיכאל וולצר, כמזכיר המערכת. עבודת לקוט החומר בכתב, נעשתה תוך השנים 1962—64. אליהו פורת עבר על כתב־היד (נפטר תשרי תשכ״ז). בעבודת סכום ומיון החומר נעזרנו בחבר המערכת. בשנת 1965 התחלנו בהדפסת הספר חלק כחלק, עבודת ההגהה נעשתה ע״י מיכאל וולצר־פאס והעורך.

יבואו על התודה ועל הברכה צבי שמחה לעדער — וואשינגטון על תרומתו הנדיבה הראשונה, ואירוינג לאו תושב וועסט ניו־יורק, יושב־ראש ארגון בני רישא בארה״ב על תרומתו ועל התרמה בין יוצאי רישא, כ״כ ליאון וויזענפעלד עורך JEWISH VOICE PICTORIAL קליבלנד, על עזרה, עצה ותושיה, כ״כ הד״ר ה. י. וואכטאל, זקן בני רישא בניו־יורק; המשורר בעריש וויינשטיין, שהתקפת־לב הכריעה אותו, ימים ספורים לפני הופעת הספר, ביום כ״ג באלול תשכ״ז, (28.9.1967).

שילומי תודה וברכה מיוחדת נתנת למר יצחק אסטרייכר יו״ר הארגון אשר הקדיש שנות עמל למען הספר.

יבואו על הברכה העורך ד״ר משה יערי ואלד, חברי המערכת והועדה להוצאת הספר, מחברי רשימות כמעט כולם בני רישא. ברכות תודה מיוחדות נתונה למזכיר המערכת ומביא לדפוס מיכאל וולצר, לצינקוגרפיה הארצישראלית, ואחרון אחרון לדפוס „אחדות״, שעשה כמיטב יכולתו במלאכת ההדפסה.

יעמדו על התודה ועל הברכה כל אלה, שסייעו לנו בחומר וברוח, להגשים את משאת נפשנו.

הועדה להוצאת הספר

ד״ר אלכסנדר יהושע רוזנר
יו״ר מועצת הארגון

הקדמת העורך

בדם ואש ותמרות עשן חרבה קהילת רישא (רזאשוב) בשנות המלחמה 1939—1944 בידי חיילי הרייך הגרמני ומשרתיה — אחרי 500 שנות מאבק על קיום וחיי יצירה.

לפני זמן מה חגגו בפולין מלאות 600 שנה ליסוד העיר רזאשוב ומאידך מתאבלים יהודי רישא, שארית הפליטה בישראל והתפוצות, על חורבן קהילתם ובפיהם „קדיש" לזכר משפחותיהם שעונו, נטבחו ונשרפו ע"י הגרמנים בגיטו רישא ובמחנות כפיה שאֶבניה, פלאַשוב, ביערות גלוגוב במשרפות באֶלזֶץ ובתנורי אושוויץ.

רישא היהודית איננה עוד. היא נרצחה ונמחק כל סימן לקיומה בעבר, מיום בו קבע מושל המחוז הגרמני, בשער בנין העיריה, את ההודעה הקצרה: זשעשאָוו איזט יודענריין („נקיה מיהודים") — ב־14 פברואר 1944.

לזכר קהילתם החרבה מוציא ארגון בני רישא בישראל ובארצות־הברית של אמריקה ספר זכרון, בו רשומות תולדות הקהילה וחייה בהתהוותה עד קיצה המר.

הספר מוגש בשלושה חלקים ובשלוש שפות: עברית, יידיש ואנגלית. החלקים ביידיש ואנגלית מצומצמים לעומת החלק העברי. החלק ביידיש מיועד לבני עירנו שאינם שומעים עברית. החלק האנגלי בא להזכיר לבני רישא קוראי אנגלית שבתפוצות, את עיר אבותיהם ויאפשר גם לבני אומות העולם בכלל ולפולנים בפרט, לקרוא ולדעת, מה תרמו יהודי רישא — לבנין עירם ומה הוא השכר שקבלו תמורת צערם וסבלם בתקופות שונות, מה קשה היה מאבקם לקיום כמיעוט לאומי ודתי מדוכא. הספר מתאר את מצוקת העוני, חוסר תעסוקה ופרנסה, שאילצו רבים לחפש ישועה בהגירה למערב ולמעבר לימים; ידובר על הנוער שהיה צמא לתורה ועבודה לחיי חרות ויצירה בארץ ישראל.

הספר הזה הוא עדות ותעודה על פשעי גרמניה, על חמש שנות דכוי, עוני ורצח העדה היהודית, בתנאי בדידות איומה, בסוגר הגיטו ובמחנות המוות — נוכח אדישות שכניהם, או התנכרות מתוך פחד מפני הגסטפו ומלשיניהם, כי שכניהם הנוצרים ראו וידעו שהמפלצת הנאצית תוקעת את צפורני־הטרף באנשים נשים וטף, ומוצצת את דמם ביום ובלילה בפראות שטנית, רק בודדים מקרב השכנים חרפו את נפשם, רק יחידי־סגולה, אצילי נפש מבין אותם הנוצרים הושיטו יד אנושית להצלת האדם היהודי. יבורך שמם של חסידי אומות הבודדים ויוקעו לדראון־עולם אלה ששיתפו פעולה עם הצורר הגרמני.

כל אחד משלושה החלקים — עברית, יידיש ואנגלית מכיל בתוכו שלושה מדורים:

א. תולדות הקהילה עד סיום השלטון האוסטרי; ב. הוי העדה לפני שתי מלחמות העולם וביניהן; ג. החורבן.

בספר מתפרסמים דפי־הנצחה, שמות ותמונות המשפחות, שנספו בשואה — כעין בית עלמין זוטא בכתב, לאחר שבית העלמין ברישא נחרש והמצבות החרוכות נמסרו רובן לסלילת כבישים ובניז בתים.

1. המדור תולדות הקהילה

את פרקי ההיסטוריה בחלק העברי כתב ההיסטוריון הנודע ד"ר נ. מ. גלבר ז"ל שזכה עוד לקרוא את דבריו מסודרים בדפוס. את תולדות הקהילה בחלק יידיש כתב ד"ר אברהם חומט, לשעבר ראש הקהל בעיר טרנוב. את פרקי ההיסטוריה באנגלית חיבר ד"ר י. הנרי וואכטעל, יליד רישא המתגורר בניו־יורק. לתולדות הרבנות וחיי דת הקדיש רשימה הרב משה קמלהאר ועל חיי דת ומסורת כתב רשימה מ. ש. גשורי ועוד בני העיר.

2. המדור: ההוי לפני שתי מלחמות העולם וביניהן

במדור זה בחלק העברי פרסם העורך רשימה על דמות העיר כעין סקירה כוללת על חיי העדה, כפי שהשתקפו בעינו סמוך למלחמת העולם הראשונה (1914) ועד גמר תקופת השלטון האוסטרי. על אותה תקופה הוסיף קווים — במאמרו — שלמה הורביץ מחיפה. על תנועות נוער וזרמים פוליטיים כתבו רשימות קלרה מעין, אברהם מוסינגר, מיכאל וולצר, עו"ד שלמה טל.

רשימה רוויה אהבה לרישא כתב לפני מותו הפרופ. ש״י פנואלי. חומר מסכם על מצבה הדמוגרפי של יהדות רישא פירסם העיתונאי מאנס פרומר.

על אישים, דמויות, סופרים נתפרסמו רשימות ע״י משה ווקסלר נבנצאל ואחרים.

בחלק היידיש כלול במדור הזה חומר יותר מקיף, נתפרסמו בו פרקי זכרונות של העשור הראשון של המאה מאת הסופר צבי שמחה לעדער מוואשינגטון מתוך ספרו ביידיש „ריישער יידן״, ליאון וויזענפעלד סופר ועיתונאי (כעת בקליבלאנד, ארה״ב) תאר ברשימתו את הפרעות ברישא ביום 3.5.1919 יום חגה הלאומי של פולין, דר״ח על ביקור משלחת יהדות אמריקה ברישא ובסביבה לחקירת נזקי הפרעות, בראשותו של הציר מורגנאטו, כ״כ פרטים על דיוני הועדה הפרלאמנטרית של הסיים הפולני בראשות ווינצנטי וויטוס (מי שהיה אחר כך ראש ממשלת פולין) לחקירת הפרעות. שירים של בעריש וויינשטיין, מהגדולים בין משוררי יידיש, והערכות של יצירתו וביחוד על הפואמה „רישא״ ביידיש — מוגשים בכל אחד מחלקי הספר. ההערכה עליו בעברית מאת דב סדן, לקוחה מהקדמתו לפואמה „רישא״ המתורגמת לעברית. בני רישא, שהיו פעילים בעיר בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, כתבו את רשימותיהם במדור זה וביתר המדורים, כמעט רובם בשפה הפולנית ותורגמו לעברית ע״י העורך. החומר היה יכול להיות יותר ממצה ומקיף, לו יוצאי רישא מבין האינטליגנציה (פרופסורים, רופאים וכו׳) היו תורמים את חלקם; ולו זקני רישא, פעילי הארגון, אשר עלו לארץ בסיום המלחמה, היו מאריכים ימים והספיקו לתת מפרי עטם את זכרונותיהם על דורות אבותיהם.

בחלק האנגלי נתפרסמו על הוי בין שתי מלחמות העולם — מאמרים מקוטעים, מתורגמים מתוך החלקים בעברית ויידיש עם חומר חדש נוסף.

3. המדור: החורבן

במדור זה פרסמו את חוויותיהם בני רישא אשר עברו את כל מדורי הגיהינום הנאצי, בתוכם ד״ר אשר אלכסנדר הלר, מ. לזר, לוטקה גולדברג, קלרה מינצברג, ד״ר מיכאל שניוייס, מאלה קרישר, דינה שטראסברג ואחרים, שתארו את ימי המגור ולילות הבלהות בשנים 1939—1945, תארו את גבורת הסבל, תוך עינויים בלתי אנושיים, את מאבק המרי של בני הנוער במחתרת, בגיטו, בשורת הפרטיזנים שבמחנות וביערות. את כאבו על החורבן הביע המשורר בן רישא בעריש וויינשטיין בפואימה „מאידאנעק, אלוהים״ ביידיש ובתרגום עברי.

הדפסנו גם דפים מיומנו של הפולני, תושב רזאָשוב, פראנציישק קוטולה על שלטון הגרמנים בעיר. מאנס פרומר ערך מאזן, מעין חשבון היסטורי בין היהודים והפולנים שחיו בשכנות במשך 500 שנה.

בסוף המדור „החורבן״ באה רשימה קצרה של עו״ד משה רייך על גורלה של שארית השואה, שחזרה עם תבוסת הגרמנים ממחבואם וניסתה להקים מחדש את הריסות הקהילה, נסיון שנכשל מחמת עלילת דם ושנאה לקומץ היהודים, שהיו כצנינים בעיני האספסוף שרצה לרשת את שרידי הרכוש היהודי ולקיים את צוואת פושעי היטלר, שרזאָשוב ישאר „יודענריין״. כתוצאת העלילה עזבו אחרוני היהודים את העיר ואת קהילתם המחודשת שנתקיימה בערך מאה ימים. המדור „החורבן״ מסתיים ברשימתו של אברהם מוסינגר על ביקורו בעיר בשנת 1946 עם שובו מברית המועצות. ספר הזכרון מכיל בכל חלקיו תדפיסים של תעודות, מפות, רישומים, תמונות מחיי חברה ופרט, יצירה וחורבן, חול וקודש, תרבות וחינוך, צלומי נוף ומוסדות, אישים ודמויות.

בחלקים יידיש ואנגלית נתפרסמו במדור „החורבן״ עפ״ר תרגומים מחלק העברי תוך רשימות מקוריות אחרות.

אנו בני רישא שנותרנו אחרי המבול ההיטלרי מצווים לספר לבנינו ולבני בנינו את הכל אשר עוללו לנו שבטי גרמניה, ששטפו ופשטו בכל רחבי פולין ורוסיה, ארצות מזרח ומערב כאבותיהם הוואנדאלים — בראש מנהיגם רב־הטבחים המטורף — חמסו, אנסו, רצחו, שרפו באכזריות ובערמה, בדיקנות ושיטתיות גרמנית לפי כל כללי המדע המודרני, את שליש עמנו.

בתוך יתר קהילות ישראל נמחקה גם קהילת רישא היהודית ממפת העולם — וזכרה ינון בספר זה.

יתגדל ויתקדש שם קהילת רישא והעושה שלום במרומיו יעשה שלום עלינו, על ארצנו, על כל ישראל ועולם כולו. יהי זכר הקהילה ברוך.

העורך **ד״ר משה יערי וואלד**

שלמה טל

אֵ י כָ ה

„מִי יִתֵּן רֹאשִׁי מַיִם,
וְעֵינִי מְקוֹר דִּמְעָה
וְאֶבְכֶּה יוֹמָם וָלַיְלָה אֵת חַלְלֵי בַת־עַמִּי״
(ירמי׳ ח׳ כ״ג)

אֵיכָה הָיִית לִשְׁמָמָה מְכוֹרָתִי רֵישָׁא, רַבָּתִי בִקְדוֹשֶׁיהָ — שָׂרָתִי בְּצַדִּיקֶיהָ,
אֵיכָה נֶחְנְקוּ בָּנַיִךְ וּבְנוֹתַיִךְ אֵיכָה נִקְבְּרוּ חַיִּים נְעָרַיִךְ וְנַעֲרוֹתַיִךְ,
נָפְלוּ בְּיַד בְּלִיַּעַל חֲסִידַיִךְ וּבְנֵי עַוְלָה שָׁבְרוּ גִּבּוֹרַיִךְ,
נִשְׁדְּדוּ בְּצָהֳרֵי־יוֹם סוֹחֲרַיִךְ וְכָרְעוּ תַּחַת רֶגֶל־צַר רוֹכְלַיִךְ,
נוֹרוּ בִּידֵי הַצּוֹרְרִים רַבָּנַיִךְ נִרְצְחוּ בְּדַם־קַר אַדְמוֹרַיִךְ,
נִרְמְסוּ בְּרֶגֶל גַּאֲוָה פְּקִידָיִךְ רֻטְּשׁוּ בְּיַד־אַכְזָר חֶנְוָנַיִךְ,
אֵי סוֹפֵר יְתַנֶּה חָרְבָּנַיִךְ ? אֵי שׁוֹקֵל יִמְנֶה אֲבֵדוֹתַיִךְ ?
מְסִירוּת־הַנֶּפֶשׁ שֶׁל בָּנַיִךְ וְהַגָּנַת כְּבוֹדָן שֶׁל בְּנוֹתַיִךְ,
מִלְחֶמֶת־סְתָרִים שֶׁל פַּרְטִיזָנַיִךְ וְאֹמֶץ־לִבָּם שֶׁל חַיָּלַיִךְ.

אֵיךְ נִדְמוּ קוֹלוֹת מְלַמְּדַיִךְ וְנִגְדְּעָה יַד־סוֹפְרַיִךְ,
אֵיךְ שָׁבְתָה תוֹרַת־מוֹרַיִךְ וְהָיוּ לִמְשִׁסָּה מַדְרִיכַיִךְ,
נֻתְּקוּ נִימֵי לֵב־מְשׁוֹרְרַיִךְ וְנִחַר גְּרוֹן מַלְחִינָיִךְ.

הֲיֵשׁ שֶׁבֶר עוֹד כְּשִׁבְרַיִךְ הֲיֵשׁ עוֹד אָסוֹן כַּאֲסוֹנַיִךְ,
טֻאטְאוּ בָנִים מֵרְחוֹבוֹתַיִךְ וּבָתִּים הָיוּ קִבְרוֹתַיִךְ,
בַּשְּׁבִי הָלְכוּ בָנַיִךְ וְנֻפְּצוּ אֶל סֶלַע עוֹלָלָיִךְ.

אֲבָל לֹא כַצֹּאן הוּבְלוּ קָרְבְּנַיִךְ לֹא כִבְנֵי־עַוְלָה נָפְלוּ חֲלָלַיִךְ —
מִלְחָמָה הֵשִׁיבוּ בִּשְׁעָרַיִךְ נָקָם נָקְמוּ בְּאוֹיְבֵינוּ לוֹחֲמַיִךְ,
כַּגִּבּוֹרִים נָפְלוּ מוֹרְדַיִךְ וְעַל עַמֵּנוּ מָסְרוּ נַפְשָׁם קְדוֹשַׁיִךְ —
לְזֵכֶר־עוֹלָם יִהְיוּ בָנַיִךְ וְלִתְהִלַּת־נֵצַח בְּנוֹתָיִךְ.

אֶ רֶ ץ אַ ל תְּ כַ סִּ י דָ מָ ם!!!

**
*

ווי אַ קינד פון דער שטאָט ריישע, שליס איך זיך אָן — פון דער ווייטער אַמעריקע — לכבוד די דערשיינונג פון דעם ספר הזכרון, געווידמעט די אומפאַרגעסלעכע קדושים פון ריישע.

צוזאַמען מיט אייך, שטיי איך געבויגן אין טיפן טרויער, — אין יענעם טרויער, וועלכער האָט מיך באַווירקט צוריק לעבעדיק־אויפצושטעלן אונדזער ריישער יידישע לאַנדשאַפט אין דער עפּאָפּייע „ריישע".

ר י ־ י ש ע !

די שטאָט פון אַלע „איזמען" — ציוניזם, חסידיזם, סאָציאַליזם, אַסעמילאַציזם. די שטאָט פון אידעאַלן פון יעדן סאָרט און וואָרט. די שטאָט וואָס האָט געקאָכט, געוווישט מיט מיסחר, מיט וועלטלעכע פיגורן און געשטאַלטן.

דאָס ספר קדושים, וואָס בלויז אַ טייל איז מיר אויסגעקומען צו זען, האָט אויף מיר געמאַכט אַ דויערדיקן און רירנדיקן איינדרוק. איך בין פאַרגליווערט געוואָרן פון די בילדער־געשטאַלטן, פון די דאָקומענטאַלע שטאָט־בלעטער וועלכע האָבן פון דאָס ניי אויפגעלעבט אין מיר מיין יינגלישקייט פון די חדרים, פון די קלויזן, פון דעם מאַרק, פון די יידישע יאַרידים און פון גאַנצן ריישער פייזאַזש — דעם חסידישן, דעם פרומען, דעם אויפגעקלערטן, ביז דעם אָרימען טעפער געסל מיט אַלע אירע חנען און טעמים.

ר י י ש ע !

די שטאָט פון אַרבעטער קלאַס, פון יד־חרוצים'דיקע טרעגערס און קצבים. די שטאָט פון אַלערליי פאַראיינען. די שטאָט וואָס האָט פאַרפלאַנצט אַ וווּנדערלעכע חלוצישע יוגנט אין ארץ־ישראל. די שטאָט וואָס האָט געשטראַלט מיט יידישן פאַרבנרייכן שטייגער מיט טיפן יידישן אינהאַלט. די שטאָט וואָס האָט געגעבן דער וועלט אַ היפשן און וואַגיקןביישטייער.

ס'איז גאָרנישט צופעליק, וואָס די ערשטע צוויי שורות אין דער עפּאָפּייע „ריישע", לייענען זיך:

„אַלץ וואָס איז באַשערט אויף גאַליציעס ערד,
איז אין דיר, היים־שטאָט, ריישע — פאַראַן".

די דערשיינונג פון דעם ריישער ספר קדושים איז אַ נ ס !.. דעם דאָזיקן נס האָט באַוויזן דער איינגעשפּאַרטער ייִד, פּאַרזיצער פון ארגון בני־רישא, ר' יצחק עסטרייכער. ער, דער ייד ר' יצחק, דער ערלעכער עקשן, איז אַ פאַרביסענער ריישער. עס האָט אים נישט געלאָזט רוען דעם געוויסן, אַז די ריישער קדושים זאָלן חס־וחלילה פאַרגעסן ווערן פון דער לעבעדיקער ערד.

און ער, דער ר' יצחק, זאָל מאריך ימים זיין, האָט אויסגעפירט. אַוודאי! עס איז אים נישט אָנגעקומען גרינג. ער האָט געוועקט, גערופן ווי צום ערשטן טאָג סליחות. זיין קול איז דערגאַנגען, אויפגעוועקט די פאַרשלאָפענע ריישער עד לב־אַמעריקע.

זאָג איך דאָס מיט באַזונדערן שטאָלץ און צופרידנקייט: איך בין מער ווי גליקלעך וואָס דער דאָזיקער ר' יצחק, האָט דערלעבט צו זען פאַר זיך איצט דאָס, וואָס ער האָט פאַרזייעט מיט דער־מיטהילף פון געציילטע מיט־בויער ווי ד"ר משה יערי־וואַלד, מיכאל וואַלצער, לעאָן וויזענפעלד, צבי לעדער, יצחק לעוו.

איך בין אַן עדות צו די חבלי־לידה וואָס מיין חשובער בן־עיר עסטרייכער, האָט דורכגעמאַכט אין יעדן פרט און טאָט ביים צוזאַמענשטעלן און אָפּהיטן דעם רעאַליזירטן אָנדענק פון די געהייליקטע, אומגעקומענע פון אונדזער שטאָט.

איצט, בני־רישא אין ישראל און אין די תפוצות, ליגט פאַר אונדז אַ מאָנומענטאַל ווערק! לאָמיר דאָס עפענען מיט ציטער, מיט אַ ברכה ווי אַן ארון־קודש... לאָמיר בענטשן די לעבעדיקע, וואָס האָבן נישט געלאָזט פאַרגעסן און פאַרשוועכן די ריישער על קידוש־השם... לאָמיר פילן דעם הייליקן פלאַטער ביי יעדן בלאַט, יעדן אות, יעדן נאָמען!

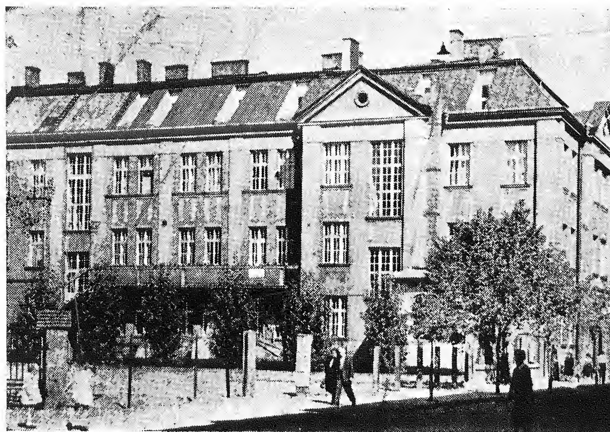
צוזאַמען מיט אייך, זאָג איך:

„דיין יעדער שטיין, יעדע גאַס און טיר
איז אין בלוט איצט אין מיר.
איך קלאָג אַצינד אויף דיינע פרומע מויערן;
אויף דיינע בתי־מדרשים, אויף דיינע קלויזן;
אויף די שבתים, אויף די סוהרישע וואָכן
מיט אירע קהלישע שמשים און גבאים;
מיט אירע אלף־בית און חומשדיקע חדרים.
די טרעגער־שולעכלעך, די שניידער־שולעכלעך;
אלע התלהבותדיקע חסידים־שטיבלעך.
יעדער זייד און אַטלאַסדיקער באַריר,
איז אין בלוט איצט — אין מיר!"

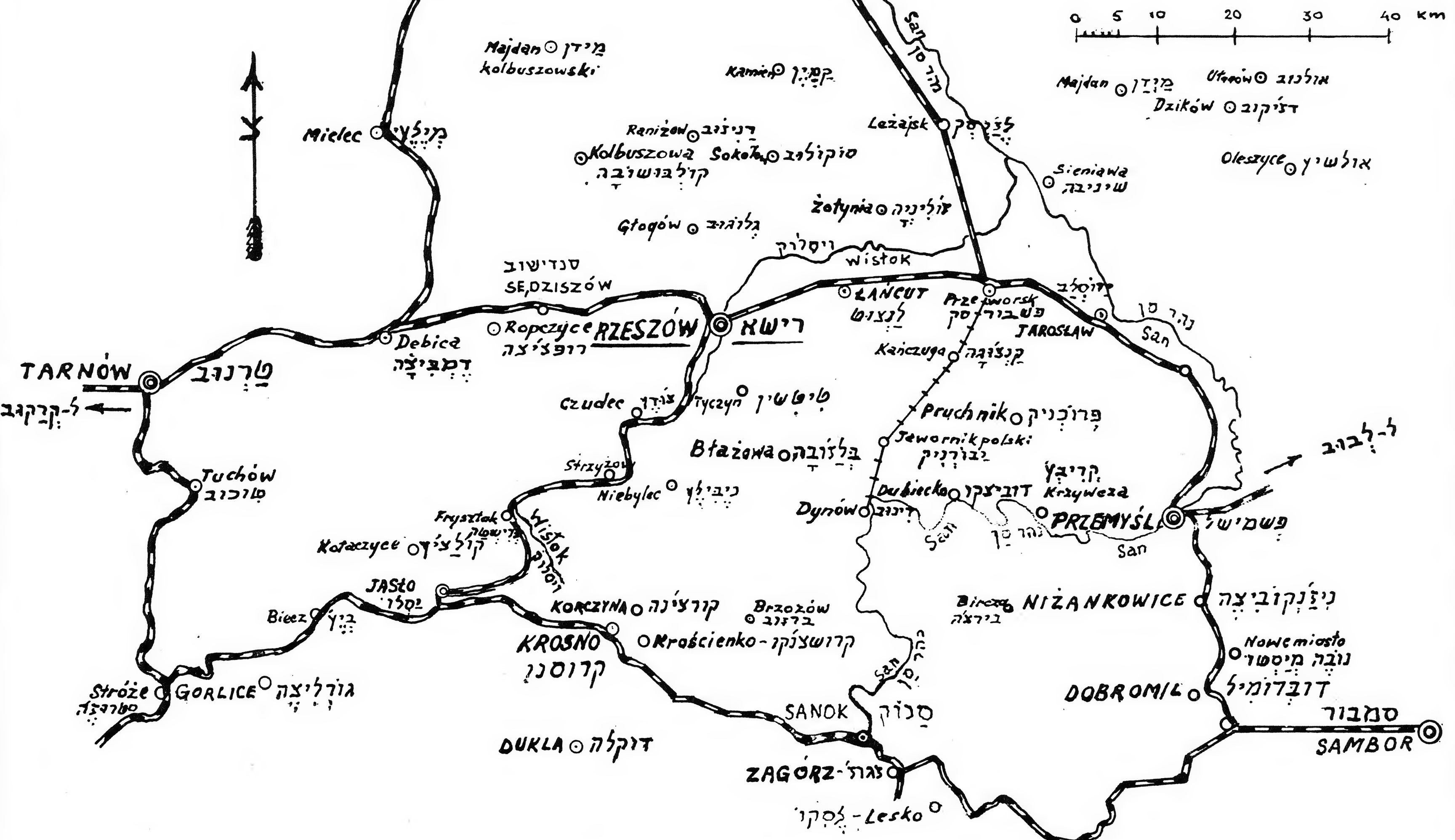
צוזאַמען מיט אייך, בני־רישא, לאָמיר תמיד געדענקען אונזערע קדושים!.. לאָמיר אייביק שטאַרקן אַ דויערנדיקן ארץ־ישראל אין זכות פון די קדושים פון עם ישראל!

בעריש וויינשטיין

ניו־יאָרק, ט"ז אלול תשכ"ז, (21.9.1967)

„בית־העם"

העיר רישא
בסביבה של גליציה המרכזית
0 5 10 20 30 40 km
TARNOBRZEG
NISKO
RUDNIK
Majdan kolbuszowski
Kamień
Leżajsk
Majdan
Ulanów
Dzików
Oleszyce
Mielec
Raniżów
Kolbuszowa
Sokołów
Sieniawa
Żołynia
Głogów
Wisłok
SĘDZISZÓW
ŁAŃCUT
Przeworsk
Jarosław
San
TARNÓW
Dębica
Ropczyce
RZESZÓW
רישא
Kańczuga
Czudec
Tyczyn
Pruchnik
Błażowa
Jawornik polski
Tuchów
Strzyżów
Niebylec
Dubiecko
Krzywcza
Dynów
PRZEMYŚL
Frysztak
Kołaczyce
Wisłok
JASŁO
KORCZYNA
Brzozów
Bircza
NIŻANKOWICE
Biecz
KROSNO
Rymanów
Nowe Miasto
Stróże
GORLICE
DOBROMIL
SANOK
SAMBOR
DUKLA
ZAGÓRZ
Lesko

א. לתולדות היהודים ברישא

ד״ר נ. מ. גלבר

קורות יהודי רישא

פרק 1

העיר בהתהוותה[1]

א

לפני המאה ה־14 נשתייכה רישא[2]) לרייסין. בשנת 1262 נקבעה רישא בפגישת הנסיך הרותֶני דניאל ובולאסלב ה־5 כנקודת־גבול בין רייסין ופולין הקטנה. מעמדה הטופוגרפי נקבע בפריבילגיה של המלך קאַז׳ימיר הגדול משנת 1354, לפיה היא שייכת למחוז פשאֶבורסק בחבל פשמישל, בוויבודת רייסין.

רישא היתה עד סוף המאה ה־18 עיר פרטית, שפיתוחה היה תלוי בפעילותם של בעלי העיר. בזמן שליטת נסיכי רותניה היתה רישא קטנטנה. בעל העיר הראשון וכן של הכפרים בסביבתה היה האביר יאַן פאקוסלאב (Pakosław) מסטרוזיסק (Strożysk) במחוז וישליצה בוויבודת סאַנדומיר, בנו של האביר פאַקוסלאב, שהיו שייכות לו סטרוז׳יסק ועוד שתי אחוזות, וצויין עליו בתעודת ההענקה של רישא משנת 1345, כי הצטיין בשליחויות מדיניות אל הטאטארים. הוא היה בשרות דיפלומטי ושימש כמה פעמים כשליח המלך קאז׳ימיר ה־1 בשנים 1363—1366 אצל האפיפיור אורבן ה־5 באוויניון, בעניין גירושי המלך מאשתו אדלאידא והקמת האוניברסיטה בקראקא.

בפריבילגיה מ־19.1.1354 העניק המלך קאַז׳ימיר הגדול ליאַן פאַקוסלאַב תמורת פעולתו המצליחה בשליחותו אל הטאטארים, את העיר רישא עם המחוז. הוא העניק לעיר את החוק המאַגדבורגי, ומסר ליאַן פאקוסלאב את זכות גביית מכס (Theloneum ab Antiguo Institutum), הזכות להעניש על מעשי רצח, לבנות ארמונות ולהקים כפרים (Ut sepedictum opidum cum villis et libertatibus celerum posint restaurari et locari).

מניחים, שהעיר כבר היתה קיימת לפני 1354, ובזמן הענקת הפריבילגיה הנ״ל היתה הרוסה. הואיל והמלך שיחרר

---

[1] לתולדות העיר, Akta Grodzkie i Ziemskie, vol. III, V, VI, X, XI, XIII, XIV, XVI, XVIII, XX.

[2] Matriculorium Regni Poloniae, Sumaria vol. IV, VI, Ed. T. Wierzbowski.

[3] Słownik geograficzny, vol. X.

[4] M. Balinski — T. Lipinski: Starożytna Polska, vol. II.

[5] Jan Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa do końca 18-w. (Rzeszów 1913).

[6] Maciej Bogusz Steczynski: Okolice Galicyi.

[7] J. Nieć: Rzeszów za Sasów (Rzeszów 1938).

[8] Antoni Walewski: Kronika klęsk elementarnych zniszczenia wojenne (Lwów 1935).

[9] Franciszek Bujak: Z odleglej i blizkiej przeszłości (Lwów 1924).

[10] Akta radzieckie Rzeszowa 1591—1614 Ed Adam Przyboś (Wrocław 1957).

[11] Pięć wieków miasta Rzeszowa XIV—XVIII w. (Warszawa 1958): a) Adam Kaminski: Pierwsze dwa wieki dziejów miasta Rzeszowa.

b) Adam Przyboś: Rzeszów na przełomie XVI i XVII w.

c) Franciszek Kotula: Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta w XVII i XVIII wieku.

d) Aleksander Codello: Mieszczanie i chłopi rzeszowscy w czasach Saskich.

[12] Jablonowski: Zródła dziejowe, vol. XVIII.

---

[2] השם Rzeszów מקורו לפי החוקרים פראַנצישק פיאַקושינסקי ואלכסנדר בריקנר בשם סלבי Rzesz, Rzech, שהוא שם משפחה, שבתוספת ów הפך ל־ Rzeszów חוקרים אחרים, הכומר פראנצישק סיאַרצינסקי ומיכנא והיסטוריונים אוקראיניים גזרו את המלה מ־ Reichshof, Reichhof, כנראה, משום שבשטח זה התיישבו שבויים גרמנים, שנשבו במלחמות. הם מסתמכים על רושם הקורות צלאַריוס: Totum hunc tractum incolunt Germani capti in bello a Casimiro magno Poloniae et a Saxonia cum liberis et uxoribus in hanc aram diducti.

לדעת החוקרים הפולניים סברה זו מסולפת לחלוטין, בהסתמכם על ההגמון מפשמישל אֶריך, הקורא לעיר בתעודתו מ־10 ביאַנואַר 1390 Reshow בפריבילגיה משנת 1354 מדובר בפירוש Oppidum Rzechowiense ובתעודה משנת 1375 כבר Rzeszów Reszow (Akta Grodzkie i ziemskie vol. III, Nr. 20 s. 20)

את העיר מבתי־משפט של סטאַרוסטים וקאַשטאַלנים, הוקמה על יסוד החוק הפולני או הרותני.

אולם רק זמן קצר ניתן היה לעיר לחיות בשלום. בשנת 1458 התנפלו עליה תורכים, וואַלאַכים והחריבו אותה באש ובחרב. אחרי מות מייסד העיר יאַן פאַקוסלאַב, עברה עם אחוזותיה לבניו: יאַן, פליקס, סטאַניסלאַב ושתי בנותיו מאַל־גוז׳אַטה ואופקה.

העיר רז׳שוב (רישא) ניתנה כנדוניה לאופקה, שנישאה לזביגנאַיב דה־סאַמפסקו (Sampsko). בנם יאַן זביגניב דֶה־רז׳שוב (Rzeszowski) נפטר בשנת 1462. אחרי מותו היתה רז׳שוב עם האחוזות בבעלות בניו ובנותיו.

אַנדז׳יי האחרון ממשפחת רז׳שובסקי, ידוע מהרפתקאותיו ומשפטיו. הוא מכר את אחוזותיו. העיר רז׳שוב עברה אז לבעלותו של מיקולאַי, נכדה של מאַלגוז׳אַטה, שמת בשנת 1574 ולא השאיר אחריו ילדים. אחותו קאַטאַז׳ינאַ היתה נשואה לניאַביאַרסקי, וזופיה — למיקולאַי ספיטאַק ליגאַנזאַ[3]. במקרה שאחיה לא ישאירו ילדים, היו צריכות האַחיות לקבל בירושה את העיר והאחוזות. וכך הווה. בחלק שקיבלה זופיה נכללה גם רז׳שוב. מיקולאַי השאיר שתי בנות: פודמיאנה, שהיתה נשואה לנסיך וולאַדיסלאַב אוסטרוגסקי, וקונסטנציה ליאַז׳י לובומירסקי. לפי צוואתו היה צריך אוסטרוגסקי לקבל את רז׳שוב עם 39 כפרים. אחרי מית מיקולאי ליגאֶנזא פרצו מריבות בין יורשיו ואלמנתו, ורק בשנת 1638 הגיעו לעמק השווה, בהשתדלות ועדה מיוחדת. אולם לובומירסקי המשיך בהתנפלויות על העיר עד שזכה ורז׳שוב עברה לרשותו. מאה וחמישים שנה שלטה משפחת לובומירסקי בעיר — והם בנו של יֶז׳י היאַרונים, בנו הבכור יֶז׳י איגנאַצי (1685—1753), תיאודור היאַרונים (1753—1761), שמת בגיל צעיר, ואחריו שלטה אלמנתו בשם הילדים. בנה הבכור שלט כבר בימי הכיבוש האוסטרי.

ב

לאחר שנת 1354 מתחילה תקופה חדשה בישוב העיר. אולם בשנת 1427 פרצה דליקה, שהחריבה את העיר כליל, באופן שהיה צריך ליישבה מחדש. הדבר נעשה בעזרת הפריבילגיה מ־28.5.1427, שפתחה פרק חדש בקורות העיר.

לפי פריבילגיה זו הוענק לעיר החוק הפולני (במקום המאגדאֶבורגי) וניתנה לה הזכות להקים חנויות לקמעונים, מרתף מתחת בית־העיריה למכירת יינות, תמד ובירה, בתי־מלאכה לאורגים, מכירת מלח בדוכנים (Solne stoły) כן נאסר כל מסחר בכפרים בסחורות שלא עברו דרך העיר. סודרו תקנות המשקל והמדידה.

לפי הפריבילגיה משנת 1354 גבו בעל העיר ויורשיו מכס מסחורות, שעברו דרך העיר. בהכנסות מהמכס התחלק בעל העיר עם המוכסן. בשנת 1475 עלו ההכנסות מהמכס ל־28 גרזיבני. מעגלה טעונה סחורות שילמו גרוש אחד; ממכירת סוס — חצי גרוש; משור — 4 דינרים; רוכב שילם 4 גרושים והולך רגל — 2 גרושים.

אחרי הדליקה העניק המלך לעיר את הזכות לגבות דמי גשר מסוסים ושוורים, שעברו דרך רישא.

הכנסות אלו נוצלו לתיקון הגשרים ולהוצאות העיר האחרות. כאשר סכומים אלה לא הספיקו לכיסוי צרכי העיר, דרשו הצירים והסנאַטורים של החבל רייסין בשנת 1569 להעניק לבעל העיר את הזכות להעלות את דמי הגשר, תמורת התחייבותו להחזיק במצב טוב את הדרכים והכבישים המובי־לים דרך רישא. לשם כך הסדיר מיקולאי רז׳שובסקי בפריבי־לגיה מיוחדת את עניני העיר בשנת 25.7.1571. לאחר אישור הפריבילגיות הקודמות הקציב לעיר 46 זהובים — סכום שנתי מהכנסות דמי המכס — וקבע את תחומי הדרכים הזקוקים לתיקונים. סכום זה ישולם כל זמן שבעל העיר יהיה רשאי לפי הפריבילגיה משנת 1559 לגבות דמי־מכס בעד גשרים ודרכים. תושבי העיר יהיו רשאים להשתמש במרעה בגדה הימנית של הוויסלוק. לפי הפריבילגיה נאסרה מכירת בירה מפשמישל בבתי המרזח. כל מזיגה במשקאות כרוכה ברשיון מועצת העיר. בפריבילגיה היו גם תקנות על ימי שוק, מכירת תבואה, קמח, יי״ש בטבור העיר. כן נכללו בפריבילגיה, שהיתה מבוססת על עיקרוני החוק הגרמני בפולין גם סעיפים על עניינים מינהליים של העיר. ענייני העיר נוהלו ע״י מועצה (consules) עם ראש העיר (burmistrz ,proconsul) בראש. סמכויותיה היו מוגבלות ותלויות בהוראות וצווי בעל העיר, למרות שבתקופה זו היו עוד יחסי העיר עם בעל העיר רופפים. ראש העיר נתמנה לתקופה מסויימת (Proconsul protune

[3] מיקולאַי ספיטאֶק ליגאנזאַ, הדמות הבולטת ביותר בין בעלי העיר רישא, הוא מצאצאי משפחת סנאַטורים בוויבודה לנציץ. עוד במאה ה־14 היו בבעלותה מספר מחוזות בוויבודה הקראקאית.

מיקולאַי נולד בשנת 1562. בשנת 1590 קיבל לידיו את סטאַ־רוסטבו זידאַצ׳וב. בשנים 1613—1619 קיבל את הקאַשטלאַניות ז׳אַרנוב וסאַנדומיר. בשנת 1580 נשא לאשתו את זופיה רז׳שובסקא בתו של יאַן רז׳שובסקי. הוא נפטר בגיל 75. עוד בחייו ציינו בני דורו, שהוא אציל נדיב־לב, דואג לתושבי אחוזותיו, ואף פעם לא הושמעו תלונות נגד הנהלת משקיו. היה „בעל בית" מפורסם, שהקים מוסדות־סיוע רבים, בתי חולים וכנסיות.

לרישא דאג דאגה מיוחדת ותרם תרומה ניכרת להתפתחותה כמרכז מסחרי. כקאַתולי נאמן הקדיש כספים רבים לצרכי כנסיות ומנזרים. תשומת לב מיוחדת הקדיש להגנת העיר רישא. ב־8 לאוגוסט 1627 פרסם צו גיוס מלחמתי של תושבי העיר, הנוצרים והיהודים. לפי צו זה חוייבו להצטייד ברובים עם מספר מסויים של כדורים ואבק־שריפה. מגיוס זה שוחררו רק הנשים והילדים עד גיל 12. הוא ציווה להכין רשימת כל המגרשים, גנים ובתים. על ההגנה היו מפקחים האֶטמאַנים: ההאֶטמאַן העירוני, האֶטמאַן הפרברים, והאֶטמאַן יהודי. בשנת 1627 מלאו תפקיד זה ההאֶטמאַן העירוני לוקאַש גאַידזיק, בפרברים פיוטר פניאלק, והיהודי משה אַפטאַרז.

ליגאֶנזאַ לקח חלק פעיל בחיים המדיניים, היה ציר בסיימים ומתומכיו של המלך זיגמונט ה־3 בזמן מרד האצילים בהנהגתו של זברזידובסקי (1606).

מטעם המלך מילא תפקידים מדיניים כסנאַטור וקומיסאַר. כמה מנאומיו בסיימים פורסמו בדפוס. בדברו על הגנת הממלכה בשנת 1633 הציע להטיל את עומס המסים על „הפליבאים (העם הפשוט) והיהודים".

Pisma Mikołaja Ligęzy Kasztelana, Sandomierskiego, Starosty Bieckiego Ropczyckiego, wyd. Jozefa Turowskiego (Kraków 1859, s. 52).

(existens). זכויותיה של העיר הורחבו. בשנת 1599, כאשר בעל העיר מיקולאי ספיטק ליגאֶנזאַ — אחרי מות אדם רז׳שובסקי — העניק לעיר פריבילגיה חדשה לאחר הדליקה, שהחריבה את העיר. זוהי אחת הפריבילגיות המורחבות שקיב־לה אי־פעם עיר פרטית.

במבוא לפריבילגיה זו מצביע בעל העיר על כך, שכל האסון בא כעונש מן השמים. ברצונו להתייחס אל נתיניו באהבה ולכן מעניק הוא לעיר חוק וחופש.

לאחר אישור הזכויות הקודמות קיבלה העיר לצמיתות את ההכנסות מבית המטבחיים ומדמי־המכס, שעד כה קיבל אותן בעל העיר, להחזקת כבישים ודרכים.

העיר שוחררה מן הכורח לקנות את כל האספקה — תבואות, קמח, תמד, שוורים, דגים־מלוחים, וניתן לה חופש בתחום זה. הותר להביא העירה תמד ולשחרר ממס רווחים בעד עיסוק במסחר.

העיר קיבלה את הזכות לשחרר ל־10 שנים את אלה שיבנו בתי־עץ מתשלום דמי־שכירה מבתים, גנים, מלאכות ושאר היטלים; אלה שיבנו בתי־חומה ישוחררו מתשלומים אלה ל־15 שנים. כן הוקטנו דמי־השמירה (Szarwark) לבעלי־בתים ב־50 גרושים ולדיירים ב־12 גרושים. כל תושב הורשה להביא יי״ש במשך שנתיים בלי שום תשלום מכס, המגיע לבעלי־העיר. לתושבים הובטח חופש לבנות ולהשתקע בעיר, למכור ולעזוב את העיר בלי שום היטלים וקשיים. בפריבילגיה מבטיח גם בעל־העיר לערוך מדידות חדשות של גנים ואדמות ולהרחיבם על חשבון שטחי החצר לטובת אזרחים עניים, וכן להשתדל בפני המלך והסיים להקטנת המסים.

ג

תקופת בעלות־העיר בידי מיקולאַי ליגאֶנזא היא המפו־ארת ביותר בתולדות רישא במאות ה־16 וה־17. הודות למא־מציו נעשתה לאחת הערים המרכזיות בפולין הקטנה, הן בתחום הכלכלי והחברתי והן מבחינה בטחונית. ליגאֶנזאַ שיקם את העיר, שיפר את תנאי החקלאות בסביבתה ודאג לאספקתה. כן בנה ב־1605 בית־חולים ובית־מחסה, הקיף את העיר בחומה וסוללות ובנה את הארמון לצרכי הגנה.

עיקר פעולותיו היו מכוונות לבטחונה והגנתה של רישא במקרה מלחמה ופלישת אויב. נוכח ריבוי ההתנפלויות והמל־חמות עיבד ליגאֶנזאַ תכנית שלמה להגנת העיר. הוא ציווה לחפור סביב מנזר הבאֶרנאַרדינים בריכה שופעת מים, שהשתרעה עד הארמון. לאחר שהמים תפסו שטח גדול, היה צורך להקים גשר משער הארמון עד המנזר של הפיארים. לפי פקודתו הוטל על הנוצרים והיהודים לכסות את הוצאות החזקתו ותיקונו בתשלומים הדדיים (Mutuo sumptu). אחרי התנפלות הטאטארים בשנת 1624 הוקמו סוללות מנהר ווישלוק, סביב בית־הכנסת היהודי, עד הכנסיה. לכיסוי ההוצאות הוטל מס מיוחד. העירונים ניצלו הזדמנות זו לרכוש הקלות חדשות — הואיל וחויבו לכסות יותר ממחצית ההוצאות. ליגאֶנזאַ ויתר ושילם ⅔ של כל ההוצאות שנדרשו לחפירת הסוללות. אך הוא לא הסתפק בכך, ורצה למשוך את התושבים, נוצרים ויהודים כאחד, להגנה פעילה. בשנת 1625 הוטל על כל בית להחזיק כלי־זין, אבק־שריפה וכדורי־יריה. בכל יום א׳ שני היו התושבים מחויבים להשתתף באימונים, ביחוד בקליעה ברובה. לשם כך נקבע, שכל מי שיקלע למטרה יקבל פרס בסך 6 גרושים, ממרגמה — חצי זהוב ומתותח — זהוב אחד.[4]

הביצורים, שהקמתם הוטלה על העירוניים, הקיפו 14 קטעים בתכנית הביצור של ליגאֶנזאַ, היינו מבית־הכנסת היהודי עד הכנסיה. כל קטע נמסר לקבוצה בת 7—19 איש. ליהודים נמסרו ביצורים מיוחדים.[5]

הפריבילגיות קידמו את פיתוח המסחר בעיר, ובמיוחד זו של המלך סטפאן באטורי משנת 1578, לפיה היו אזרחי רישא רשאים להשגיח על כך, ששום סוחר נוסע עם סחורות או עם בקר לא יטה מעל העיר, אם נתפס בחטאו נאסר וסחו־רותיו הוחרמו. ממכירת הסחורות קיבל האוצר מחצית ובעל העיר מחצית.

בשנת 1589 [6] היו בעיר קרוב ל־2240 תושבים, רובם פולנים, ורק מיעוט קטן מאוד נמנה עם הרותאֶנים והגרמנים, כפי שמתברר מן השמות הגרמניים של התושבים. יהודים מופיעים בעיר במספר ניכר בימי בעלותו של ליגאֶנזאַ, אך עליהם ידובר בפרק על ראשית הישוב היהודי. בתקופת בע־לותו של ליגאֶנזאַ היוו הבסיס לקיומה של העיר בעלי־מלאכה, חקלאים וסוחרים. אולם את צביון העיר קבעו המלאכה והמ־סחר. אגודות בעלי־המלאכה לא נהנו מפריבילגיות מלכותיות אלא מזכויות שניתנו להם מבעלי העיר. רק בעלי־מלאכה יחידים קיבלו פריבילגיות אישיות מידי המלך. מבין אגודות בעלי־המלאכה היתה זו של הטווים (contuberium textorum) הוותיקה ביותר והיא קיבלה את תקנונה בשנת 1439.

אורגי רז׳שוב, שהצטיינו בטיב מלאכתם, לא היו כפופים לכל רשות שיפוטית, ומריבותיהם ומשפטיהם נתבררו ע״י ראשי האגודה. משאר האגודות היו פעילות אגודות החייטים והאורגים (sukiennicy ,pamiifici), שעמדו לא אחת במאבק קשה למען האינטרסים של חבריהן.

אגודה חשובה היתה זו של הפרוונים, שהתארגנו עוד בראשית המאה ה־16 וקיבלו את הפריבילגיה מידי אדאַם רז׳שובסקי. היא הורחבה ע״י מיקולאי ליגאֶנזאַ, שחייב אותם להשתתף בהגנת העיר ולהחזיק נשק. אגודת הסנדלרים קיבלה את הפריבילגיה שלה עוד מימי מיקולאַי רז׳שובסקי בשנת 1569. הרופאים, החובשים והרוקחים היו מאורגנים באגודה משלהם, על יסוד פריבילגיה משנת 1699.

בחיים הכלכליים של העיר התבלטו, החל מהמאה ה־16, הצורפים. כן היו מאורגנים אתם באגודה אחת השעָנים. צורפי רישא היו ידועים בכל פולין מטיב עבודתם. לחתונתו של המלך זיגמונט ה־3 הוזמן ע״י ליגאֶנזא חפץ־זהב יקר אצל ראש הצורפים וואַוורזיניֶץ. המסגרים, הנפחים וחרשי־הנשק התארגנו בשנת 1627. פרט לבעלי מלאכה אלה היו מאורגנים

---

[4] באותה שנה שילמה רישא 64 זהובים (Szos). לפי יבלונובסקי חלים על 35 תושבים זהוב אחד Źródła, tom XVIII, s. 196.

[5] Adam Przyboś :Pięć wieków s. 98-99.

[6] בפשמישל מנו 5.600 תושבים, ובפשבורסק 3.300, רישא היתה העיר השלישית בחבל פשמישל, אליו השתייכה בתקופה זו. בשנת 1576 היו ברישא 448 בתים.

באומנויות גם בלנים, שעבדו בבתי־מרחץ ציבוריים, זגגים, קולעי עבותות (powroźnicy), עושי חגורות, שזרים, נחתומים, טוחנים, מבשלי בירה ותמד, סבנים ועושי־נרות. האומניות והאגודות נקראות בתעודות (cechy, bractwa, congregacye (confrateriae), וחבריהן מורכבים מאומנים (majstrowie), שוליות (czeladnicy) וחניכים (uczniowie). חבר בעל זכויות מלאות היה רק האומן אזרח העיר. האומניות והאגודות שילמו לבעל העיר מס מיוחד בעד העיסוק במקצוע וכן בעד החנות או הסדנא שהיו שייכות לבעל העיר.

לפי הוראותיו של מיקולאי ליגאֵנזאָ היו כל האגודות מחוייבות להשתתף בהגנת העיר ולהחזיק נשק. כמובן שבתוך האגודות ובין האגודות התחולל מאבק על השלטון הפנימי וכמו־כן על השלטון במוסדות העיר.

מצבה הגיאוגרפי של רישא, השוכנת על קו התחבורה הראשי של פולין הקטנה, והתנאים שנוצרו על יסוד הפריבי־לגיות שהעניקו לה אפשרויות כלכליות, וכן האוטונומיה במינהל העיר — כל אלה יצרו יסודות טבעיים לפיתוח המסחר. אולם ההתנפלויות, המלחמות ומריבות בעלי העיר עיכבו בהרבה את התפתחות המסחר בממדים רצויים, פרט למסחר המקומי בחנויות סביב בית־העיריה בטבור העיר, התנהל גם סחר סיטוני עם הונגריה, ביחוד בבקר ואף בתוצרתם של בעלי המלאכה. הודות לפריבילגיה משנת 1576, ששיחררה את העיר מתשלום מסים ונתנה לה זכות לקיים ירידים, נעשתה רישא לתחנת מעבר לסחורות מרייסין, פודוליה וואלאכיה. היריד ב־23 באפריל מדי שנה משך סוחרים ומבקרים מחוץ לעיר ואף מחו"ל, דבר שגרם למלחמת התחרות מצד העיר לאנצוט, שהשתדלה למשוך את הסוחרים ליריד שלה ב־25 באפריל.

בשנת 1590 הגיעו הדברים למלחמה גלויה, כאשר בעל העיר לאנצוט סטאַניסלאַב סטאַדניצקי (Djabeł) התנפל עם אנשיו על העיר רישא וחסם את הכבישים המובילים אליה, ואנשיו תפסו סחורות מן הסוחרים שנסעו לרישא.[7]

ליגאֵנזאָ לא עבר על כך בשתיקה וערך התנפלות על סטאַדניצקי. מלחמה זו נמשכה, הן לפני בתי־משפט והן בהת־נפלויות על הירידים, עד 1619, ולא הועילה התערבותו של המלך זיגמונט ה־3. לבסוף ניצח ליגאֵנזאָ, והירידים התקיימו ברישא.

במאה ה־16 וה־17 שיגשג מסחר הבקר עם הונגריה בנהר ויסלוק, שהודות להשתדלותו של ליגאֵנזאָ הוכרז כנהר (navigabilis) ראוי לשיט אניות. מרישא יצאו לפנים הממ־לכה תבואות, קמח, עצים, פרות, צאן, דגים, גבינה וחמאה.

בשנות העשרים של המאה ה־17 הוחל ביצוא תבואות מרישא לדאנציג. הסוחר הראשון שעסק בזה היה ייז׳י בלוט־ניצקי, שליגאֵנזאָ העניק לו קרקעות כאות־תודה על פעולתו.

המסחר ברישא התרחב לאחר שזו קיבלה פריבילגיה בשנת 1633 להחזיק מחסני דגים ויינות הונגריים. במחצית הראשונה של המאה ה־17 היתה איפוא רישא אחד המרכזים המסחריים הניכרים בפולין, ואין פלא, שבשנת 1638 ציין מבקר הדיצאֶזיה הכנסייתית את מעמדה המסחרי של העיר,

[7] Pęckowski, s. 154-155.

בה מתקיימים מדי שנה בשנה ירידים, המרכזים המוני סוחרים מכל המדינה.

ליציבותה הכלכלית של המאה ה־16—17 תרמו במיוחד הפריבילגיות השונות, שהיוו את הבסיס התחוקתי בחיים המי־נהליים והכלכליים של העיר ותושביה, שכן מלבד כתבי־זכיון של בעלי־העיר קיבלה רישא גם פריבילגיות מטעם המלכים. הראשונה היא של המלך אלכסנדר משנת 1502, שביטלה את היריד ביום הקדוש וויציאֶך בלאַנצוט, לאחר שגרם נזק ליריד ברישא; לפי בקשתו של רז׳ובסקי העניק המלך סטפאן באַטורי בשנת 1578 אישור לכל הירידים ברישא. בפריבילגיה זו נקבע המעמד החוקי של העיר לגבי הסוחרים.

בשנת 1633 קיבלו סוחרי רישא לפי יוזמת הוויאֶבודה הסאַנדומירי מידי המלך ולאדיסלאַב ה־4 זכות לקיים מחסני יין ודגים. בשנת 1651 הוענק לעיר הזכות לקיים יריד נוסף. בשנת 1667 התיר יאַן סובייסקי ה־3 לעיר לקיים יריד במשך 4 שבועות. מספר הירידים הוגדל הודות לפריבילגיה של המלך אוגוסט ה־2 משנת 1727.

כמובן, שהיה בירידים אלה כדי תרומה חשובה לשיפור מצבה הכלכלי של העיר, אולם דליקות שפרצו בשנים 1427, 1524, 1580, 1621, 1657, 1698, 1709, 1728 והמלחמות שניטשו במשך שלוש מאות שנה כמעט, עיכבו לא פעם את התקדמותה ופיתוחה. סבל רב סבלה העיר בשנת 1603 משתי התנפלויות על רקע מריבות משפחתיות. אַנדזיי ליגאֵנזאָ, נכדו של מיקולאַי, החריב את העיר, גזל ושדד את התושבים, הפציץ את הארמון והוציא משם כספת עם 20,000 טאלר. מלבושים, שטיחים וכלי־זין. כן שדד את הכנסיה והרג עשרות אנשים.

בשנת 1657 התנפל על העיר ראַקוצ׳י והתוצאה: דליקות, שוד והרס, שהכריחו תושבים רבים להימלט מן העיר. בשנים 1702—1710 סבלה העיר מפלישת השוודים והסאַקסונים.

ד

מה היה המבנה התחוקתי, המינהלי והשיפוטי של רז׳שוב כעיר פרטית?

לפי החוק הפולני היתה כל הסמכות התחוקתית, המינהלית והשיפוטית בערים הפרטיות נתונה בידי בעל־העיר. דבר זה הגביל ממילא את האוטונומיה של העיר. במרוצת המאה ה־16 נהנתה רישא מאוטונומיה רחבה ויציבה, כפי שמוכיחות תעו־דות המועצה,[8] שנתגלו אחרי שהופיע ספרו של יאַן פּאַנצ־קובסקי. הגבלת האוטונומיה של רישא לא באה לפתע־פתאום. היא היתה תוצאה של התפתחות במרוצת עשרות בשנים. בעל־העיר בעצמו ריכז בידיו ובידי מנגנונו את רוב התפקידים המינהליים שהיו בידי העיריה. העובדה, שבידי בעל־העיר היו השיפוט וסמכות העירעורים, הוסיפה לא מעט להקטנת חשיבותה ויוקרתה של העיריה ובית־המשפט שלה.

כל הערעורים נגד פסקי־דין של בית־המשפט העירוני והחלטות המועצה הוגשו לארמון, מושב בעל־העיר וסגנו. בידי בעל־העיר היה, למעשה, השלטון העליון בכל עניני התחוקה והמינהל, כלומר היו בידו גם כל הזכויות להפקעה

[8] Adam Przyboś: Akta Radzieckie Rzeszowa 1591—1634, Wrocław 1958.

והחרמה. הואיל ובעל־העיר לא ישב בעיר, מינה קומיסר שניהל את עניני העיר, ולאחוזות שבסביבות רישא מינה פקיד מיוחד, הקומיסאַר היה ממונה על עריכת בחירות למועצת העיר. העירונים סבלו לא פעם מיחס בלתי הוגן ואף אכזרי של פקידות הארמון. ביחוד במאה ה־18 כאשר לובומירסקי הגביל את זכויות העירונים.

במאה ה־18 היו נזקקים התושבים ברישא לשלטון משרדי הארמון, וזאת באשמת המינהל העירוני, שלא פעל ביציבות וגרם לתלונות מצד התושבים שפנו ישר אל הארמון.

מבחינה מדינית מינהלית מילאה את התפקיד המרכזי החצר של בעל־העיר. כעיר פרטית קשורה היתה רישא בגורלן של משפחות בעלי העיר — בראשית משפחת רז׳שובסקי ואח״כ ליגאַנזא ולובומירסקי.

השלטון היה מורכב א) ממועצה ומשרדה (Officium Consulare Magistrat) עם 5 יועצים, בראשותו של ראש העיר (Burmistrz ,Proconsul). תפקיד שבכל חודש מילא אותו בחילופין אחד מ־5 היועצים. את משרד העיר ניהל מזכיר (Notarius), עפ״י רוב בעל תואר דוקטור או בוגר מדעי־משפטים.

ב) בית משפט (Ława), מורכב מ־7—9 מושבעים (łownicy ,przysiężni), עם מוכתר (Wójt) בראש, שנתמנה ע״י בעל־העיר. (Advocatus et septem iurati)

בשנים 1673—1724 היו בהנהלת העיר 8 חברים ואח״כ 10 ראשי האומניות (cechmistrze). משנת 1709 היו בה 1—2 מנהלי האוצר (Skarbnicy), 2 — סניגורי־ההמון. משנת 1715 השתתפו בה שני מפקחי כנסיות (Kuratorowie), 2 מפקחי בית־החולים. משנת 1724 — מפקח גדרות (Lunar), בונה כבישים, משנת 1750 נמנו עם ההנהלה התובע (instigator) העירוני ושל הארמון וכן גובה דמי־הירידים.

במרוצת הזמן גדל מספר חברי ההנהלה ל־26 ואף ל־30 איש. כל הפקידים נבחרו בבחירות, שהתקיימו בכל שנה בראשותו של בעל העיר או הגוברנטור. עד סוף המאה ה־16 נוספו לעיריה ראשי־ההמון (tribuni plebis). לפי ההחלטה משנת 1591 נבחרו 12 איש. במאה ה־17—18 כונסה אסיפה יוצאת מן הכלל של התושבים להחליט על מסים יוצאים מן הכלל, לקבלת הצעות מטעם הארמון וסתם עניינים חשובים.

הכנסות העיר נתקבלו מאחוזותיה, מתשלומי־ירידים, מסים וקנסות. בבעלות העיר היו מגרשים, בתים, מפעלים תעשייתיים, כגון מבשלת שיכר, בתי משרפות לבֵנים, טחנות, מבשלות יי״ש. ההכנסות באו כמו כן מדמי משקלות ומידות; דמי־מכס על יין, סחורות, עגלות (לפי מספר הסוסים), דמי שכירות מחנויות. סעיף חשוב בהכנסות היה מס ממוצרי־מזון (gabella generalna). ההוצאות חולקו לרגילות ובלתי רגילות.

כדי לקבל תמונה מסכומי ההכנסות וההוצאות, נציין פה, שבשנת 1787 היו הכנסות בסך 955 זהובים והוצאות 502 זהובים. בשנת 1794 — הכנסות 4221 זהובים, הוצאות — 2459 זהובים.

מלבד המסים העירוניים שילמו התושבים גם מסים ממלכתיים (Szos), מס מבתים ובנינים (Czopowe) ומס משקאות.

פרק מיוחד הם התשלומים לבעל־העיר. כל אזרח שילם מס בעד הקרקע בפרבר, בעד מגרשים ובתים. בעלי מלאכה וסוחרים שילמו מס עסקים. מלבד זה היה כל אחד מחוייב להמציא לארמון כמות מצרכים לפי מקצועו. הנחתום חייב היה לאפות לחם הדרוש לארמון, הקצבים — לספק בשר, בעלי מלאכה — לעשות עבודות בשביל הארמון לפי דרישתו. הנוצרים חויבו גם בתשלומים לכנסיה.

ה

המאה ה־18 ברישא עמדה בסימן ירידה כלכלית ופוליטית. הסיבות שגרמו לכך נבעו מן המצב הפוליטי הכללי, בו נמצאה פולין בתקופת הסאַסים. בניגוד לעמדתו החיובית של ליגאַנזא לצרכי העיר ותושביה, היו הנסיכים לובומירסקי פחות יעילים ויציבים בפעולתם למען העיר, ובמקרים רבים אף פעלו נגד

רישא בשנת 1856, מאת הצייר סטאַנצ׳ינסקי — Rzeszów in 1856, Drawing by Stenczyński

האינטרסים שלה. מירידת המסחר, המונופולין של אומניות בעלי־המלאכה בשטח הייצור והמכירה, ולא פחות מזה המלחמות, הדליקות והמגיפות, וכן העמדה האנטי־עירונית שנקטו הנסיכים לובומירסקי בעלי העיר[9].

לובומירסקי לא נרתע אפילו לעצור ולדון למאסר לששה שבועות את ראש העיר טונאֶלר, מפני שהתבטא במלים חריפות כלפי בעל העיר. הארמון דאג בתקופה זו קודם־כל לענייניו הוא, אף אם עמדו בניגוד מוחלט לטובת העיר. כל מכירה וקניה של בית או מגרש בעיר, ואף החלפה, טעונות היו רשיון בעל העיר, דבר שהגביל כל יוזמה פרטית אצל העירוניים. לובומירסקי העניק לאצילים רבים, — ביחוד לפקידי הארמון, מגרשים ובתים, שם התישבו והיוו שטחים (jurydyki), שלא היו כפופים לא לשיפוט העירוני ואף לא לבעל העיר. אצילים אלה חיו חיי־השתוללות, התנפלו לא אחת על העירוניים, ואי־אפשר היה לתובעם לדין. מצב זה הרגיז את התושבים וגרם לאי־שקט, מריבות. אך על תלונות העיריה לא הגיב הארמון לחלוטין.

עד כמה השתלט הארמון על חיי העירוניים, מוכיח הצו משנת 1750, לפיו נאסר על הסוחרים להציג אריגים מחו"ל בחלונות הראוה, בטרם יראו ויקנו סחורות אלו נשי הארמון.

סחיטות כסף וסחורות, תלאות ועינויים ממש סבלו התושבים מהגובאֶרנאַטור טיצינסקי במשך שנים רבות, עד שהתלונות הגיעו אל בעל־העיר. אחרי שהוברר, שגנב מכספי הארמון 5150 זהובים וסחט מן התושבים 4179 זהובים, הועמד לדין. בעל העיר ציווה להכריז בכל הכנסיות והמקומות הציבוריים, ואף בבית הכנסת, שכל מי שיש לו תלונות ותביעות כספיות כלפיו, יגיש אותן לבית־המשפט.

לא טוב ממנו היה הגובאֶרנאַטור תימוטיאוש אוֹלמיצאַר בשנים 1744—1747, ואף הוא סופו — ספסל הנאשמים.

עוד בראשית המאה ה־18 מסתמנת ירידה ניכרת במסחר. לתופעה זו היו סיבות רבות.

בשנת 1729 הטיל לובומירסקי מספר היטלים טורדניים על הסחר העירוני, השוק השבועי והירידים, שפגעו בסוחרים מחוץ לעיר. כל סחורה שהובאה העירה היתה טעונה ביקורת חמורה וחויבה בתשלומים לטובת הארמון. סחורות שלא נרשמו ברשימות ונתגלו — הוחרמו. סוחרים, שניהלו את מסחרם בבתיהם, הוכרחו להביא בכל יום ו' דו"חות מדויקים על המחזור שלהם. פיקוח מיוחד הוטל גם על מכירת טבק — לשם כך היה דרוש רשיון מיוחד של בית־המשפט העירוני, והוא ניתן רק לאזרח העיר. ללא־אזרחים היה אסור למכור טבק בירידים, לפי החלטת בית המשפט משנת 1678. כן הוטל מס מיוחד על טבק.

המשבר הכלכלי והמלחמות גרמו בשנת השלושים במאה ה־18 לכך, שסוחרים רבים עזבו את העיר, באין בה אפשרויות פרנסה. חלק מהם עזבו את העיר החדשה ועברו לעיר העתיקה.

ייז'י לובומירסקי השתדל לעכב יציאה זו, באיימו על אלה שהתישבו בעיר העתיקה ועזבו בתים בעיר החדשה, בקנסות וסאנקציות. אולם מאמצים אלו לא הועילו, ובשנת 1749 פירסם הארמון הודעה, שכל המקומיים והזרים שיתיישבו בעיר החדשה, ישוחררו למשך 7 שנים מכל היטלים ומסים עירוניים ותשלומים לארמון, פרט למסים הממלכתיים והם יהיו רשאים לעסוק במסחר, במזיגת משקאות בלי לשלם במשך 7 שנים תשלום כלשהו. אלה שיחדשו בתים עזובים ישוחררו מכל היטלים ומסים ל־4 שנים, והבתים יעברו עם המגרשים לבעלות המתיישבים החדשים. גם הבטחות אלו לא משכו, ותהליך העזיבה נמשך עד 1750. אמנם אין להתעלם מכך, שתופעות דומות היו גם בערים אחרות, כגון: כשאנוב, פוזנא, בנדין, ביאַץ, לענציץ, טורון ועוד, והן תוצאות המדיניות הכללית של האצולה לגבי הערים.

במחצית הראשונה של המאה ה־18 נתונה היתה העיר פעמים רבות לפלישות צבאיות, פעם של שואֶדים, פעם של אוהדי סטאַניסלאַב לאֶשצינסקי ופעם של הקונפדראַטים וכל פלישה ופלישה היתה פרק של סבל, שוד וגזל.

עם הפלישות באו מגפות ומחלות־רעב (בסתיו 1713, 1715, 1720),[10] כמובן, שבתנאים אלה היה גם המצב התרבותי והחברתי ירוד.

פרט לבית־הספר של מנזר הפיאַרים, שם היו בין המורים סטאניסלאב קונאַרסקי והמדקדק הידוע אונופרי קופצינסקי, לא היו בתי־ספר בעיר. האַנאַלפבטיות היתה הופעה שכיחה גם בשכבת האצילים וצמרת העיריה. בתעודות העיריה מצויות חתימות ראשי העיר לרוב בסימני־צלב.

בבתי האזרחים לא היו בנמצא ספרים, פרט לספרי־תפילה. היחיד, שבביתו היתה ספריה ובה ספרים לטיניים ופולניים, היה הסוחר רוברט מאֶטלאַנט. אחרי מותו לא נמצא ברז'שוב מי שיקנה את ספרייתו, והיא נמכרה ליאַרוסלאב.

גם בשטח החינוך גרם הארמון קשיים. בשנת 1743 יצא צו לבתי־הספר מחוץ לרז'שוב ולבי"ס של הפיאַרים: „לא לקבל מבין הנתינים שלי אף תלמיד אחד, בלי שיהיה בידיו רשיון ממני בכתב" (in scripto).[11] מספר קטן של עירוניים למדו בבתי־ספר, ורק יוצאים מן הכלל זכו ללמוד באוניברסיטה הקראקאית.

במאה ה־17—18 היו בעיר שלושה בתי־מרקחת. הרוקח מאַציי אַלכסנדרוביץ היה איש מלומד, ובספרייתו היו ספרים מדעיים בשפה הלאטינית והצרפתית במקצוע הפרמקולוגיה והרפואה.

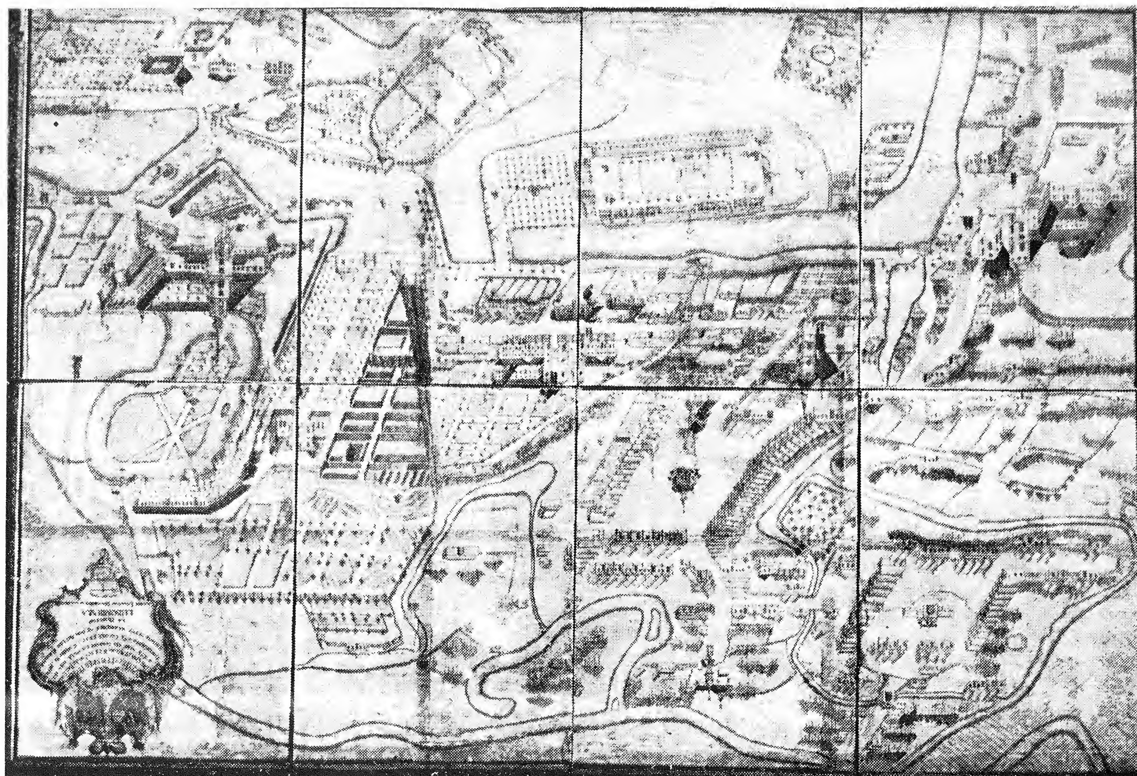
מתיחות השתררה בעיר בימי המלחמה שבין אוגוסט השני וקארול ה־12. העיר סבלה אז מן הפלישות הצבאיות של היריבים, ששדדו את התושבים וגרמו נזקים ניכרים לעיר. לא

---

[9] השני ממשפחת לובומירסקי, ייז'י איגנאצי (1687—1753), שלט בעיר קרוב לחמישים שנה. בשנת 1707 קיבל את רז'שוב בירושה מאביו היאֶרונים, ההאֶטמאַן הפולני והקאשטלאן הקרקאי, שהיה מאות־דיו של מלכי סאַסים־אוגוסט ה־2 וה־3. אחרי חתונתו התיישב ברז'שוב והתמסר לעניני המשפחה. היה קאַתולי אדוק, תרם הרבה לכנסיות ברז'שוב, יסד בית־חולים חדש, בית־מחסה לעניים בעיר ובעיירות הסביבה.

[10] A Codello: Zbiegstwo mieszczan Rzeszowskich, małopolskie studje histor. 1958, III/1, st. 17—20.

[11] Pęckowski, st. 91.

העיר בשנת 1762, ציור מאת קאַפיטאַן ווײדאֶמאַן.

Rzeszów in 1762 Drawing by Captain Weideman

הועילו המאמצים של לובומירסקי לבצר את העיר החדשה, כדי להגן עליה ביעילות. העיר התאוששה רק אחרי המלחמה.[12]

במחצית המאה ה־18 הועבר מרכז החיים הכלכליים לעיר החדשה. כאן התפתח המסחר עם חו״ל, סוחרים זרים באו לירידים ולשם הקלת התחבורה הוקם גשר חדש.

על העיר עברו אז מאורעות מדיניים ומלחמתיים, שהביאו אתם סבל לתושבי העיר. בשנות 1768—1769 תפסו את העיר הקונפאֶדראטים מבאר והחליטו להתגונן ולהתבצר בארמון, בו מצאו תותחים, רובים, אקדחים, כדורים ממולאים אבק־שריפה וכלי־זיין אחרים, הקונפאֶדראטים נכשלו וצבאות רוסיה כבשו את העיר.[13]

בעיר נתרבו אז מקרי הגניבות, הגזל והשוד, שהארמון נאלץ לנקוט צעדים. אך דבר לא עזר — לא פסקי־הדין של בית־המשפט, לא עינויים ואף לא הוצאה להורג. לא הועילו גם המשמרות בלילות, סגירת מגרשים פתוחים וגידור בניינים והעיר כולה. תופעות אלו רווחו אז גם בשאר הערים בפולין.

ו

שינוי חל בשנת 1772 עם כיבוש העיר בידי האוסטרים. רישא עם 2,500 תושביה ו־330 הבתים היתה עיר די מפותחת ונוחה לשיכון משרדים בהשוואה לשאר הערים. האוסטרים העבירו בשנת 1782 את מושב המחוז מליז׳נסק לרישא, הואיל ובה היו, לפי דברי השלטונות, תנאי דיור להחזקת משרדים. שר המחוז (Bezirkshauptman). באֶרון פון רידהיים היה סמל של ביורוקראַט אוסטרי, בעל ותק בפקידות, איש משכיל, שראה את תפקידו הראשי להחיש את תהליך הגרמניזציה במחוז ע״י הבאת מתיישבים גרמנים. מצבו הכספי של שר המחוז היה קשה למדי. הוא היה עמוס עבודה, והשלטונות בוינה לא הקציבו סכומים מיוחדים להחזקת מזכירים פרטיים. לא אחד משרי המחוז שילם ממשכורתו הוא למזכיר פרטי. לפי דוגמת שר המחוז פון באום בפודגוז׳ה, הטיל באֶרון פון רידהיים על מתווכים יהודים מס מיוחד בסך 20 זהובים, ומכספים אלה שילם את משכורת מזכירו.

כשפורסם הצו ב־1782 בעניין סידור ה„דומינאַט״, שיקבל גם סמכויות רחבות למדי, נתעוררו קשיים ביחס לבעלי האחוזות. במחוז רז׳שוב — לא נמצא מספר מספיק של פולנים לשרת כפקידים באחוזות. אך הואיל וברז׳שוב — כעיר פרטית — היתה השפעה גדולה לדומינוס (בעל העיר) בעניני שיפוט ומשטרה, דרש שר המחוז להגביל סמכויות אלו. תביעות כאלו הגישו גם שרי המחוז ברודי, יארוסלב, זאַמושץ וטאַרנוב, שהיו אף הן ערים פרטיות.

שר המחוז באֶרון רידהיים. שמתח ביקורת חריפה על ההנהלה המשקית של בעל העיר, דרש גם מדיניות קשה יותר לגבי האצילים הפולנים, בטענו: תדכאו אותם עד עפר (Schlagt Sie ganz zu Boden) אז יהיו יותר נוחים ויכנעו לשלטון[15].

בדו״ח אחד מסר בארון רידהיים, שהכנסות העיר עלו רק

---

[12] Pęckowski, s. 310.
[13] Pięć wieków, s. 237.
[14] W. Tokarz, Galicya, s. 303.
[15] W. Tokarz, s. 344.

כיכר העיר העתיקה ביום־שוק בשנת 1895, במרכז בית העיריה
The old town square on market day in the year 1895.

לסך 370 זהובים. עד לאיזו מידה גברה המתיחות בין העירוניים ובין הארמון, ניתן ללמוד מכך, שבראשית הכיבוש האוסטרי הגישה קבוצת עירוניים בקשה לשר המחוז לשחרר את העיר מחסות הארמון ולמנות עיריה חדשה, בנימוק שהארמון מכביד בהיטלים רבים ומתנהג כאויב העיר [16].

בתקופת השלטון האוסטרי התפתחה העיר למרכז מסחרי, ביחוד במחצית המאה ה־19, לאחר שקו מסילת הברזל החיוני מוינה ללבוב עבר גם דרך רז'שוב. גם מבחינה תרבותית התפתחה העיר הרבה. בשנת 1869 כבר היו מצויים בה מוסדות חינוך מרובים, פרט לבתי־ספר יסודיים, עם 540 תלמידים ו־25 מורים, סמינריון למורים עם 103 תלמידים ו־17 מורים, בית־ספר כללי לנערים עם 8 כיתות ו־7 מורים וכיתות לנערות עם 17 מורות.

מבחינה כלכלית הושגה התקדמות בתעשיה הבינונית ובמסחר הסיטוני והקמעוני. לשם הספקת ההון הדרוש לניהול בתי־חרושת, בתי־מלאכה ומסחר, הוקמו כבר בשנת 1861 אגודות אשראי למסחר ותעשיה, שמנו 300 חברים וכן קופת־מלוה מיוחדת לבעלי־מלאכה. בשנת 1862 נוסדה קופת הלואה וחסכון. שמחזורה בשנים הראשונות עלה למיליון גולדין.

עוד משנת 1832 היה בעיר בית־חולים. משנת 1852 היה קיים בית־נכים עם 20 מיטות, ומשנת 1872 בית־יתומים כללי.

בראשית המאה ה־19 היו בעיר 364 בתים, ורכוש העיר עלה ל־682.623 גולדין. בשנת 1883 היו בה 458 בתים. בשנת 1893 נמנו 431 בתים. בשנת 1900 — 554 בתים. בעיר היה מושב בית־משפט מחוזי, היו פעילים 2 נוטריונים, 26 עורכי־דין (לעומת 10 בשנות השמונים).

בשרות הרפואי: 2 בתי־חולים, 3 בתי־מרקחת, 16 רופאים, 4 רופאים וטרינרים. למוסדות חינוך נוספו עוד בית־ספר מקצועי ארצי לחלבנות ובית־ספר להשתלמות לנערות [17].

האוכלוסיה גדלה בשנים 1880—1921 כלהלן [18].

השנה	מספר האוכלוסיה	מספר יהודים	ב־%	רומי־קאתולי	%	גרקו־קאתולי	%	אחריב	%
1880	11.186	5.820	52.1	5.152	46.1	160	1.5	84	0.3
1890	11.953	5.492	45.9	5.862	49.0	162	1.4	437	3.7
1900	15.010	6.326	42.1	8.210	54.7	420	2.8	56	0.4
1910	23.688	8.783	37.1	13.872	58.6	951	4.0	40	0.3
1921	24.942	11.361	[19] 45.5						

[16] Pięć wieków s. 258.

[17] Dr. Ignacy Weinfeld: Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1885—1910), s. 23, tab. 4. Lwów 1912.

[18] Gemeinde Lexicon 1904, s. 558.

[19] Bohdan Wasiutyński: Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX—XX. Warszawa 1930.

פרק 2

ראשית הישוב היהודי ברישא עד שנת 1772

רישא בעניות ובעשירות מכלכלת מסחריה,
בפרקמטיה מכבדת נגללים ימיה.
בחורף או בקיץ עומדים רווחים ירידיה;
מסתחרים בבד, בנפט, במכלת,
בכלי בית, בתבואה ובאבן־מלח,
והאכרים עיניהם לטושות בכל.

(בריש וינשטיין: רישא, פואימה בתרגום העברי של צבי שטוק, עמוד 47).

בתקופת בעלות העיר בידי ליגאַנזאַ

אין לנו ידיעות מדויקות על ראשית הישוב היהודי ברישא. מתוך תעודות למדים אנו, שבמאה ה־16, **כאשר בעלות העיר היתה בידי משפחת ליגאַנזאַ, היו בעיר רק 7 בתים של יהודים על אדמות הכנסיה. אם נקח בחשבון שבכל בית — כפי שמקובל להעריך בהיסטוריוגרפיה הפולנית — היו גרות 2—3 משפחות בעלות 5—6 נפשות כל אחת, אזי נגיע למסקנה שבאותה תקופה הגיע מספר היהודים ברישא ל־80—90 נפשות. בין יהודים אלה היו גם בעלי־בתים, אולם הואיל והיו מחוסרי אזרחות עירונית, נקראו בתעודות העיר תושבים (Incolae)). כל האוכלוסיה היהודית נקראת העדה היהודית (Tota comunitas Judaeorum civitatis Rzeszoviensis). בסוף המאה ה־16 מילאו כבר היהודים תפקיד חשוב בעיר, ויחידים מהם כבר צברו בידיהם הון, שאיפשר להם לנהל כל מיני עסקים פיננסיים ולהלוות כספים לאכרים ולעירוניים כנגד משכונות.**

מועצת העיר, בשם התושבים היהודים אישי הקהל יצחק מאַרצידס ויוסף התחייבו ב־26.6.1592 בפני בעל העיר מיקולאַי ספיטאָק ליגאַנזאַ לשלם במקום Szarwark [1] **בעד בעלי־הבתים: זוסמן באַבאַנק מארק אחד, דויד, איצקו מאַרצידס פלורין אחד, יעקב יואכימידס פלורין אחד, יוסף 24 גרושים, ישראל פלורין אחד, דיירי משנה (Inguilini) ויתר היהודים — 20 גרושים לשנה. אולם עליהם לשלם כיתר תושבי העיר את כל המסים וההיטלים הממלכתיים, הכלליים והאישיים וכן את התשלומים הממלכתיים והעירוניים מנכסי דלא ניידי** [2].

בשנת 1592 היו ברישא בעלי־בתים יהודים והם: 1) יצחק מאַרצידס; 2) זוסמן באַבאַנאָק 3) דוד; 4) יעקב יואכימידס; 5) יוסף; 6) ישראל. בראש הקהילה עמדו 2 פרנסים (Seniores): יצחק מאַרצידס ויוסף.

ב־7.12.1592 הגיש האזרח מאַרצ'ין גאידזיאק מחאה חריפה על שיצחק והמוכסן יעקב יאכימידס ואשתו בלומה האשימו אותו, שבזמן הדליקה שפרצה אז בעיר, גנב ארגזים של יהודים, ודרש להענישם בעוון האשמות־שוא שפגעו בשמו הטוב [3].

אותו גאַידזיאק היה, כנראה, איש מדון, שכן בתעודות נמסר על מספר משפטים בהם האשים עירוניים בהוצאת דיבה עליו [4].

מענין למסור מספר נתונים על היהודים הנ"ל, כפי שאנו למדים מתוך תעודות המועצה.

יעקב היה מוכסן העיר והיה גם מלוה כסף, כפי שמעידה תעודה אחת [5], בה הוא מאשר קבלת 24 זהובים ב־3.1.1592, ששילם לו הכומר אַנדז'יי ז'אק הערב של אַנדז'יי פיאַלאַש לאַנדז'יי קאַרזל בעד החוב שנתן לו. הוא ניהל עסקים עם אצילים [6] (כגון יעקב בורובסקי). בשנת 1598 נסתכסך עם מארצין צאניאט בענין השכרת סדנא. המועצה הוציאה ב־7/10 צו, שצאניאט מחוייב להשכיר לו את הסדנא [7].

הניגודים הדתיים, ועוד יותר — גורם ההתחרות, החריפו כבר מראשית ישובם של היהודים ברישא את המאבק שביניהם ובין העירוניים. ביטוי לזה נמצא בפריבילגיה, שליגאַנזאַ העניק בשנת 1599, ובה נקבע, שרק יהודים בעלי מגרשים רשאים לבנות בתים, ובכללם היו מותרים בעיר רק 7 בתים יהודים. שטח המגורים של היהודים צומצם למגרשים הישנים של הכנסיה בסביבת בית־הכנסת.

על היהודים היה לשלם סכום מסים, שהוטל עליהם לפי החישוב מ־7 הבתים למגורים. אולם הם השתדלו להימנע גם מתשלום מס זה.

ליגאַנזאַ אסר עליהם כל מסחר במוצרים, שבעלי־המלאכה היו מייצרים בעיר. הוא העניק להם את הזכות לערער בפני משרדי הארמון נגד השיפוט העירוני. מעמדם המשפטי־החוקי של היהודים היה קשור בבעל־העיר ורצונו, והם היו כפופים לו יחד עם יתר תושבי העיר.

יהודי שבא לרישא ורצה להתישב, היה זקוק לרשיון מיוחד מבעל העיר, היינו שיקבלו כנתינו, מלבד זאת היה

[1] מס להחזקת כבישים, גשרים, גדרות.

[2] Akta Radzieckie.

[3] Akta radzieckie.

[4] Ibidem Nr. 80, s. 14.

[5] Ibidem Nr. 17, s. 11.

[6] Ibidem Nr. 22.

[7] Ibidem Nr. 89, s. 11.

זקוק לרשיון לקנות בית או מגרש על יסוד בעלות ותשלום מס. בעד פיגור בתשלום המס או אם ע״ב את ביתו — הופקע הבית לטובת האוצר של בעל העיר. כן היה בעל־העיר רשאי למכרו ולהעניקו לאחר.

ללא רשיון מבעל־העיר לא היה היהודי רשאי לעבור לעיר אחרת, ואף לא להתרחק ולנסוע בענייני מסחר מחוץ לעיר. אם יצא לחו״ל בענייני מסחר היה חייב להביא ערבון מצד 4 ידידים. רשיון בעל העיר היה דרוש גם אם בתו של יהודי התחתנה לבחור זר בעיר אחרת. במקרה זה היה צריך לתת ערבון נוסף שבתו תחזור (לפי ה„אוניברסל״ מ־23.8.1723). לשם קבלת נתינות הושבע היהודי בשבועה מיוחדת[8]. כשה־קהילה רצתה לקבל הלוואה, ואף אם רצו יהודים יחידים למשכן את בתיהם ולקבל הלוואה, היו מוכרחים לבקש רשות לכך מבעל־העיר, ורק אז קיבלה התעודה תוקף חוקי.

לבעל־העיר היתה סמכות מלאה בכל ענייני היהודים כמו בענייני הנוצרים. ביחס לענייני העיר הופיעו היהודים בתור גוף כולל, כחלק השני של העיר. מאבק קשה התנהל בין היהודים והנוצרים על הזכויות והחובות, והנהלות שתי העדות עמדו על המשמר, שאף אחת מהן לא תסיג את גבול רעותה. לא פעם פנו בהשתדלויות אל הארמון, שהוכרח להתערב בסכסוך.

היחסים ההדדיים בין שתי העדות היו בנויים על כך, שכולם, בלי הבדל ובלי יוצא מן הכלל, מחוייבים להגן על העיר במקרי דליקות והתנפלויות של האויב. במקרה דליקה היה חייב כל אחד להתייצב ולעזור לכיבויה, ובשעת התנפ־לות לדאוג להתגוננות בתוך החומות והגדרות הסמוכים לביתו. בזמן מלחמה היה ליהודים האֶטמאַן משלהם (בשנת 1627 נת־מנה כהאֶטמאַן מושקו האַפטאַז׳ (Haftarz). ובפיקודו היה עליהם להגן על חלק אחד בעיר שנמסר להם.

בכל העניינים החוקיים, כגון: עזבונות, חוזים, משכנתאות היו היהודים כפופים לשיפוט העיר. לפי ה„אוניברסל״ של ייז׳י לובומירסקי משנת 1724 לא היתה כל תעודה מסוג זה בעלת תוקף אלא אם כן נרשמה בספרי העיר.

כל יהודי, שרכש נכסים מידי נוצרים, היה חייב לקבל עליו את חוק העיר ולהיות כפוף לו, וכן הוטלו עליו כל המסים וההטילים הקשורים בבעלות זו.

על הקהילה הוטלו מחצית כל ההיטלים בעיר, כגון: החזקת כבישים וגשרים, סוללות משמר, כבאות וסוללות עירוניות.

לקהילה נמסרו הכבישים של Baldachówka, דרך מרכז העיר החדשה עד המלבנה העירונית וכן מן המרכז כל הגדרות בעיר החדשה עד שער הוִיסלוֹק.

החזקת הגשר ע״י הפיארים, והגשר Na sluzie bulwarki של הארמון הוטלה על היהודים והנוצרים, מחצה על מחצה. כן שילמו מחצית המשכורות לפקידים העירוניים והם: הלבלר העירוני, התלין, Instigator, שליחים ומספר פקידי הארמון. אשר היו פטורים ממסים שהוחלטו ע״י המאַגיסטראַט. ממסים היו פטורים גם בית־העלמין ובית־החולים לעניים.

[8] Jan Pęckowski s. 387-388.

במאה ה־16 ניהלו איפוא היהודים מלחמה קשה לקיומם הכלכלי באוירה של שנאה. הם נאבקו להתקבל לאומנויות וכן על האפשרות לעסוק במסחר. למרות הקשיים ואף הרדי־פות הצליחו לתפוס במרוצת השנים עמדות חשובות בחיים הכלכליים של העיר. אחדים מהם מילאו תפקידים ניכרים בהרחבת המסחר ובהקמת מפעלי־מלאכה והשקעות הון. יהודים שימשו כמוכסנים[9]: בשנת 1592 יעקב. בשנת 1607 היה המוכסן (Celnik) בנדיקט, בשנת 1613 מסר סוביאלסקי, גובה המסים בחבל פשמישל את הרשות לגבות מס משקאות ליצחק מרקביץ (Czopowe)[10], בשנת 1612 ליואכים, אחדים חוכרים בתי מזוג, טחנות הסביבה, חוכר י״ש מרקוביץ, אברהם הסַבן (Mydlarz). בעיר גופא מלווים כספים, עוסקים במסחר סיטוני וקמעוני. מחכירת טחנות וגביית דמי מכס שלמו יהודים בכל ¼ שנה 25 זהובים ע״ח ווידאֶרקאַוף[11] מסכום 1500 זהובים שליגאַנזאַ נתן בשנת 1619 לבית החולים ברישא

כעבור זמן קצר תפסו רחוב שלם ברישא, שנקרא בשנת 1610 Area Judaica, ובשנת 1627 Platea Judaica. למרות ההתנגדות ומאבק מתחריהם שכרו במרכז העיר חנויות Habernae־kamienice, וכך שכר בשנת 1617 היהודי יואכים מיעקב Rewal חנות למכור סחורות בזמן הירידים. ליהודים היה בית־כנסת ישן עם שמש וחזן (ב־1615 נזכר וולף, וב־1634 — Żyd kantorczyk) בית־הכנסת הזה, שהיה בנוי מלבנים בסגנון באַרוק, כבר היה קיים בשנת 1617 ונהרס בידי הנאצים במלחמת העולם השניה.

ב־20.3.1606 הטיל ליגאַנזאַ על היהודים היטלים חדשים. בהוראות כתובות בכתב־ידו הודיע: „אני מצוה שיהודים בעלי־בתים ישלמו כל אחד 6 גר׳, והדיירים — 3 גר׳ למשמר הירי־דים, וזאת נוסף למשמר השנתי, כפי שנוהגים לשלם העירו־ניים הנוצרים, בעלי־בתים ודיירים. על ראש העיר ויועציה לשמור על ההוצאה לפועל״[12] יש להניח, שהנוצרים גרמו להוראה זו.

בשנת 1267 הופיעו הוראות מיוחדות ב„אוניברסל״ לגבי היהודים בענין הגנת העיר. הוראות אלה לא היו חמורות יותר לגבי היהודים מאשר לעירוניים.[13] בבעלות כל יהודי היה צריך להיות קנה־שרפה (Rusznica), פטורים מזה היו רק הנשים ונערים בני 10. היהודים היו מחוייבים להיענות לכל גיוס, להשתתף באימונים ואף בתהלוכות. אי־הופעה לאימונים ואי־היענות לגיוס בזמן התקפת האויב היו כרוכות בקנס כספי ואף במאסר.

ליגאַנזא ניצל גם את בית־הכנסת לצרכי הגנה בהפכו אותו לבנין עם אגף גלילני, על ידי מיבנה נוסף שצורף אל מבצר, במטרה להגן באש אגפית, לפי דוגמת הביצורים בצר־פת ובבלגיה במאה ה־16 וה־17.

[9] Akta radzieckie Nr. 108.

[10] Ibidem, Nr. 205, 225, 120.

[11] לפי חוק פולני עתיק מותרת קניית רכוש בתנאי, שנשארת למוכר הזכות לקנותו בחזרה.

[12] Przyboś, s. LXVI.

[13] Franciszek Kotula, Pięć wieków s. 196-200.

לצרכי הגנה צווה ליגאַנזאַ **לחפור סביב מנזר הבאַרנאַרדינים בריכה עם שפע מים, שהשתרעה עד לארמון. כאשר המים השתפכו על שטח גדול היה צורך להקים גשר משער הארמון למנזר הפיאַרים.** לפי פקודת ליגאַנזאַ הוטל על הנוצרים ועל היהודים להקים את הגשר, ובענין זה פרצו מריבות ביניהם.[14]

ליגאַנזאַ הנהיג משמרות בעיר ואף קבע „שעת עוצר", בה מחוייבים היו לסגור את בתי־המרזח והמסעדות ואסור בהם לנגן ולזמר. את היהודים שיחרר מחובת השמירה, ובמקום זה חייב אותם להעמיד על חשבונם 2 שומרים היידאמקים במשך חודש שלם בכל שנה ושנה.

במבצרים שברובע היהודי[15] חויבו היהודים להחזיק 3 תותחים. על הלוחמים פקד האַטמאַן יהודי, וכן היה האַטמאַן לעירוניים ולתושבי הפּרברים. ובפיקוחו של האַטמאַן היהודי היו הגדרות, הסוללות, הביצורים והנשקים. מלבד תוף, היה להאַטמאַן היהודי גם דגל כסמל לשלטונו.[16]

בתכנית ההגנה שלו קבע ליגאַנזאַ ליהודים 5 קטעים מהשטח המבוצר, שהיו חייבים להכינם בסך 1000 גרזיבני.[17]

בקרבת בית־הכנסת נחפרה הסוללה בכיוון צפוני. בצו מיוחד משנת 1627 נתן הוראה לחפור כל קטע ברוחב כזה, שכל אחד יוכל ללכת בו בנוחיות עם נשקו, ואם היהודים לא יוסיפו להרחיב את הקטע, יש לעצור כל אחד מהם בבית־הכלא ולא לשחררו עד שלא יקים את הסוללה שלו ברוחב של 4 אמות.[18]

ליגאַנזא בעצמו הטיל הגבלות כלכליות על היהודים. עוד בפריבילגיה משנת 1594 קבע בסעיף מיוחד, „שהיהודים לא יבנו יותר בתים, מלבד אלה שברשותם מגרשים, שלא יציעו את סחורותיהם במחירים זולים יותר מאשר הסוחרים הנוצרים ושלא יסחרו במוצרים הנעשים בידי בעלי־המלאכה".

---

[14] Franciszek Kotula. Obwarowania Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta.

Most zaś od bramy zamkowej ku klasztorowi WW. OO. scholarum Pijarum idący, ponieważ teraz niedawno i po uczynionej wyżej namienionej reperacji od nowo powstawionej aby mutuo sumptu Katholików i Żydów konserwowany zaznaczam.

[15] Ibidem, s. 207.

[16] בימי ליגאַנזאַ לא הורשו היהודים לגור בעיר עצמה, אלא ברובע יהודי שהיה מעין פרבר בסביבת בית־הכנסת הישן. בשטח זה היו לפני 1914 החלק הצפוני של רחוב מיצקייביץ', רחוב בוז'ניצא וגאַלאָזובסקי. הרחוב היהודי ulica żydowska היה בשטח של הרחובות יוסלביץ ובלום מלפני שנת 1914, ורק בסוף המאה ה־17 בימי עלותו של לובומירסקי קיבלו היהודים תמורת כסף את הרשות להשתקע בתחומי העיר.

[17] A iż żydowie zaczęli swoich pięć sztuk tedy pod 1000 grzywien powinni mając i dokończyć.

[18] Kotula, 185, 193.

מלבד הניגודים, שמקורם בגורמי ההתחרות הכלכלית, גברה כבר בימי בעלותו של ליגאַנזאַ גם אוירת השנאה לגבי יהודים. מתוך תעודות המועצה העירונית למדים אנו, שב־23 ביוני 1622 הוציא משרד המועצה צו מיוחד בענין עוזרות נוצריות בבתי יהודים. לפי צו זה נאסר על נוצריות לשרת בבתי יהודים בנימוק, שהן מושחתות ע"י המשכורות הגבוהות והמותרות.[19]

על היהודים נאסר לקבל עוזרות המשרתות אצל נוצרים, מחוץ לאלה הבאות מעיירות או כפרים אחרים. בהסכמת הכומר המקומי יאַן רובאַקובסקי הוזהרו היהודים שירשו לעוזרות ללכת ביום א' ובחגים לכנסיה ולא יעסיקו אותן אז. העוזרות היו רשאיות לבטל את ההסכם עם מעבידיהן ולעזוב את בתיהם עם כל חפציהן.

ליהודים נאסר לפתוח ביום א' את חנויותיהם ואף להציג סחורות בחלונות ראווה. בזמן תהלוכות כנסייתיות היו היהודים מחוייבים לסגור את בתי־מגוריהם ולהסתגר בפנים דירותיהם. ראשי הקהילה היו אחראיים אישית לביצוע הצו, שנתקבל בהסכמה עם הכומר רובאקובסקי, אך הם לא רצו להסכים לכך. ב־17 באוגוסט 1627 הופיעו ראשי הקהילה יצחק מאַרקובסקי, יונה ביאַניאַש ומשה קראקובסקי לפני משרד המועצה והגישו מחאה נגד קשישטוף קוניש, יעקב רבל, לוקאַש גאַידזוק, שצניני גבוז'דז', אדם כרוז'נא וכן נגד הלבלר באותו הזמן וואַיצ'אַך שליביצקי[20].

למרות ההגבלות שהטיל ליגאַנזאַ על היהודים לא נמנע לשאת־ולתת אתם בעסקים פיננסיים, ללוות מהם כספים, והראיל ולא עמד בהתחייבויותיו הכספיות, היה נאלץ למסור להם אדמות. בשנת 1617 מסר ליהודי יצחק מארקוביץ חלקת אדמה מעבר לנהר ווסלוק תמורת החוב של אשתו בסך 300 זהובים. בשנת 1618 אישר ליהודי יונה גורז'אַלניק (שורף יי"ש) קניית בית כפרי של פולטא. אולם הוא הצהיר, שאישור זה ניתן אך ורק ליהודי זה ולא יותן לאחרים, כדי למנוע את התפשטותם לרעת העיר.

אף־על־פי־כן השתקעו היהודים במחצית המאה ה־17 גם בעיר החדשה והקימו שם 40 בתים.[21]

בשנת 1648 חידש הנסיך וולאַדיסלאַב אוסטרוגסקי, בעל העיר אחרי ליגאַנזאַ, את האיסור למכור ליהודים בתים ומגרשים בעיר העתיקה.

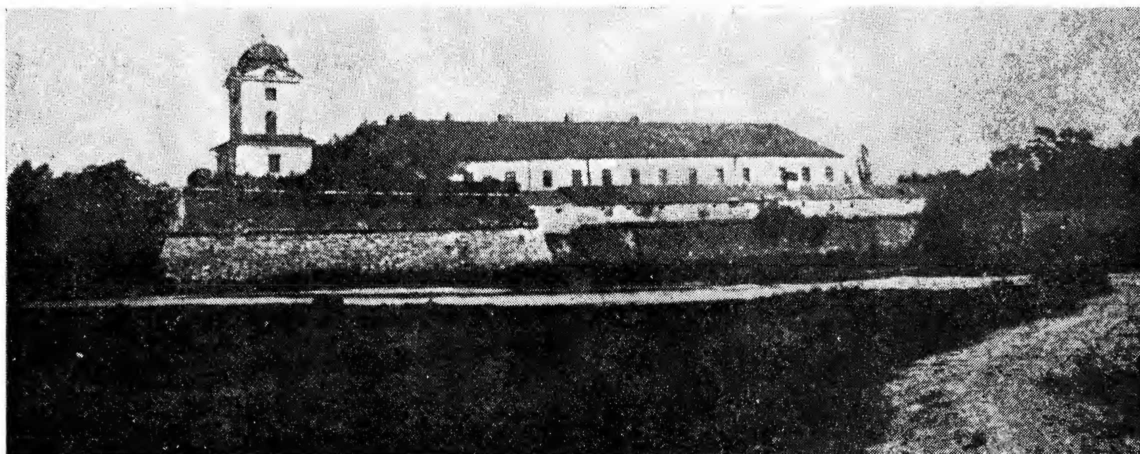
לחייט היהודי הראשון, שהשתקע ברישא, בשנת 1647, ברשותו של אוסטרוגסקי, הותר לעבוד רק בשביל יהודים.

---

[19] Akta No. 153 s. 79 Quas magno salario ac illicit. luxu penitus corrumpunt.

[20] Że oni wpisali to czegośmy nie wyznawali abyśmy mieli postanowienie czynić.

[21] Adam Przyboś: Pięć wieków.

ארמון־לובומירסקי, לפני השיפוץ
Prince Lubomirskis Castle before Restoration.

בימי השלטון של משפחת לובומירסקי

המצב נשתנה בימי הנסיך לובומירסקי, שהתיר במקרים יוצאים מן הכלל ליהודים לרכוש מגרשים ובתים בעיר העתיקה ברשיון בעל־העיר ואחרי חוות דעת של תושבי העיר.

בשנת 1680 קנה אייזיק אברהמוביץ בית בכיכר (Rynek) העיר העתיקה מאת האזרח לובוצקי, לאחר הסכמת אספת העם (pospólstwo), בתנאי שאברהמוביץ ישא בכל ההתחייבויות המוטלות על בעל־בית בעיר העתיקה.

למעשה היו ברישא יותר יהודים מאשר 40 משפחות. בעלי־בתים נוצרים השכירו דירות למשפחות אחדות כדיירי־משנה. אולם באופן רשמי מנו היהודים כ־40 משפחות.

הפריבילגיה הראשונה של יהודי רישא, הידועה לנו, היא של היאָרונים לובומירסקי משנת 1657. ממנה למדים אנו, שהיהודים השתמטו ממילוי התחייבות במשמר העירוני ומתשלום מסים והשתדלו לשלם רק את הסכום הכללי, שנתחייבו לשלמו לפי הפריבילגיה שהוענקה להם ע״י ליגאָנזאָ, כאשר מספר הבתים שלהם היה 7.

לפי פריבילגיה זו נשארו בתוקפן כל התקנות הנוגעות למסחרם ולעיסוקיהם. היהודים עסקו במסחר הן בעיר הן מחוצה לה, בעסקים שהיו אסורים עליהם לפי ההסכמים, שכן פגעו בבעלי־מלאכה, ביחוד שבישלו תמד וסחרו בדגים שונים, ובניגוד לחוקי העיר מכרו תמד ויינות, קנו בכפרים והביאו העירה כמויות גדולות של תבואה ותוצרת חקלאית אחרת, המותרים אך ורק לבעלי־מלאכה.

לפי פקודת לובומירסקי הותר ליהודים לבשל תמד רק בכמויות הדרושות להם לחג הפסח, ונאסר לבשל תמד לחתונות ולהזדמנויות אחרות באיום של תשלום קנסות לאוצר (לא לקרנות של מוסדות דתיים נוצרים).

כל שאר התקנות הקודמות בענייני מסחר נשארו בתוקפן. הם חויבו למלא את כל ההתחייבויות וההיטלים הממלכתיים והעירוניים לפי מספר התושבים. בענינים חוקיים, הנוגעים בשיפוט העירוני — עד כמה שלא שונו עד כה — הם כפופים באינסטנציה **הראשונה** לבית־המשפט העירוני, ובאינסטנציה האחרונה לבית־המשפט של הארמון.

בשנת 1674 (ב־4 באפריל) הגישו העירוניים הנוצרים כתב־בקשה לנסיך ובה התלוננו, שהיהודים אינם ממלאים את הוראות הפריבילגיה. הם מתלוננים גם שהחוכר היהודי מביא תמד ממקומות אחרים ומזיק לתוצרת העירונית, שהיהודים אינם משתתפים לפי היחס המספרי במחצית ההוצאות העירוניות המגיעות מהם, הגם שמספרם עולה על זה של הנוצרים ומנמקים בטענה שמספר היהודים בעיר עולה על מספר הנוצרים.

באותה תקופה — בסוף המאה הי״ז — קנו ראשי בית החולים בשנת 1686 אדמות מראש המועצה ברישא פאוול זגלובינסקי, בשביל בית העלמין החדש בסך 3200 זה׳. בשנת 1691 קנו חלק שני מאדמות המוכר וואיציאך נאַוורוצקי, לבית הכנסת החדש שהוקם בשנים 1708—1700.

בימי לובומירסקי הוקמה העיר החדשה עם ככר ורחובות, בהם השתקעו יחד עם הפולנים גם יהודים, סוחרים ורוכלים. לאט לאט קנו היהודים מגרשים ובתים שהיו בידי נוצרים. הם ניגשו גם לבנות בית־כנסת חדש, והשיגו לשם כך ב־6.1.1686. כתב־זכיון מאת היאָרונים אוגוסט לובומירסקי.

בשנת 1674 עלה מספר היהודים ברישא על זה של הפולנים והגיע ל־1,400 נפשות. כאשר הותר ליהודים בשנת 1656 לרכוש בתים בעיר העתיקה, קנו מיד בתים וחתמו בחוזים על ההתחייבות ש„יגנו על הצלב הקדוש״, פיסקה שלא היתה כלולה בחוזים בימי ליגאָנזאָ, אלא הוכנסה על־ידי לו־

בומירסקי, ביזמת המנזרים, בשנת 1728 היו כבר בככר עיר העתיקה 16 בתים בידי היהודים, אך הם לא שימשו כבתי־מגורים, אלא לצרכי ציבור, כגון: בית־הדין, בית־הכנסת.

ברכישת בתים פרטיים בעיר העתיקה נתקלו עוד בקשיים אף לאחר שבוטל בשנת 1696 איסור המגורים של יהודים שם. הקשיים נבעו מכך, שתהלוכות Boże Ciało קויימו בככר העיר, וכן מחמת הדרישה, שהיהודים קוני הבתים יתחייבו לשאת בכל התחייבויות של בעלי־בתים נוצרים, כגון: משמרות, היט־לים ציבוריים וכנסיתיים המגיעים להגמונים (biskupczyzny).

בעיר החדשה התרכז כל המסחר והמלאכה של יהודים, ובסוף המאה ה־18 צורף אליה גם הרובע היהודי, שהיה קשור עם העיר העתיקה, לא מבחינה מינהלית אלא ע״י המצב הטופוגרפי.

לפי הוראות הארמון נסללו כבישים בין העיר העתיקה והחדשה, כדי להקל על התחבורה. החזקת כבישים אלה הוטלה על היהודים והנוצרים, אולם פרצו מריבות ביניהם בנוגע להיקף הכבישים המוטל על כל צד להחזיק, ולובומירסקי הוכ־רח להתערב בסכסוך.

בשנת 1724 הוציא לובומירסקי „אוניברסל״ ובו קבע את תחומי הכבישים כדלקמן: על הנוצרים להחזיק את הכביש החל מבית הנכבד פאסאַקוביץ, עכשיו של יעקב באַלדורף, דרך הככר שבעיר העתיקה בכיוון לבית־הכמורה (fara), מכאן לרחוב רוז׳אנקה, אף כאן מן הככר בכיוון לשער־החומה ומהשער עד שער הברנאַרדינים ודרך וואַלאַ עד סוף הפרבר, על היהודים לתקן את הכבישים מביתו של באלדורף בכיוון לככר העיר החדשה, דרך הככר עד המלבנה העירונית מצד אחד, ומצד השני עד הגשר של העיר החדשה. מכאן דרך וואַלאַ עד השער על הנהר ויסלוק.[22]

למרות הכרעתו של הנסיך לובומירסקי לא פסקו המריבות בין הנוצרים, שהרגישו את עצמם כשליטי העיר העתיקה, ובין היהודים העולים במספרם בעיר החדשה. סלע המחלוקת היה מי צריך לכסות את הוצאות השער החדש, שהוקם באותן השנים בעיר החדשה. הנוצרים טענו שהן מוטלות על היהו־דים, שמספרם בעיר החדשה מרובה משל הנוצרים וכן גם משום שבעיר החדשה המושב של קהילתם. (Synagogowi Starsi).

היהודים טענו, שיציאת השער היא בכיוון לשדות, והיא דרושה לנוצרים. לובומירסקי פסק, שאת השער החדש צרי־כים לבנות הנוצרים יחד עם היהודים. כדי לעשות קץ למרי־בות אלו הכריע בכוח הערך הבטחוני של השערים: „היות שבעיר 8 שערים לכניסה וליציאה מהעיר, ע״כ יהיו 4 לנוצ־רים וארבעה ליהודים.

לנוצרים: השער הראשון ע״י הקדוש יאן נאַפּומוצאַן, השני ע״י גן הארמון, השלישי שער־החומה בעיר והרביעי ע״י מנזר הברנאַרדינים בכיוון לפשיבישובקא.

ליהודים: השער בעיר החדשה ע״י וואַלאַ־יאַרוסלאַבסקא, השני אף הוא בעיר החדשה ע״י המלבנה של בעל־העיר, השלישי — השער החדש, והרביעי ליד הבריכה פודזאמצ׳ה.

על הנוצרים והיהודים לדאוג לסדר ולתיקונים הדרושים.

לובומירסקי החזיק צבא מיוחד משלו בארמונו. כשבנה אורווה לסוסי הצבא שלו הטיל על הנוצרים והיהודים לכסות את הוצאות הבניה.

בעיר העתיקה חל במשך השנים שינוי לטובה בענין רכי־שת בתים ע״י יהודים. לשעבר דרשו מקונים יהודים לקבל את התשלומים לווידערקאַוף, דבר שהיהודים סרבו לקבלו. אחרי שהיוודערקאף סולק אפשר היה תמורת התחייבויות אישיות לרכוש נכסים בחזרה.

בשנים אלו לא השפיעה דעת הקהל בעניין זה על התנה־גות שלטונות העיר והארמון. נוסף לזה התמוטטו הבתים בעיר העתיקה, ורבים מן העירוניים עזבו אותם. גורמים אלה איפ־שרו ליהודים לרכוש בתים ולהתקרב עד המגדל שבככר, כך שבמחצית השניה של המאה ה־18 עברו לידיהם 26 בתים, גם המסחר במאה ה־18 עבר בעיר העתיקה כמעט כולו לידי היהודים.

על יסוד הסכם עם בעל־העיר והפריבילגיה שצוטטה פעמים מספר בהוראות — היוו היהודים בעיר החדשה קהילה מיוחדת.

כמו בכל ערי פולין היו היחסים בין היהודים ובין הנוצ־רים מתוחים גם ברישא, הן מחמת התחרות הכלכלית והן בשל השנאה הדתית.

ביחוד הוחמר מצב היהודים, שהיו ברובם המכריע סוח־רים ובעלי־מלאכה, בגלל האיסור לנהל עסקיהם ביום א׳ ובחגי הנוצרים.

בשנת 1674 הוציא מושל הארמון צו חמור, שאסר על היהודים לפתוח ביום א׳ את החנויות, פרט לאלו המוכרות תבואה, לחם, בשר, עופות, עצי הסקה ויתר מצרכי מזון. אולם מכירת משקאות ובישולם נאסרו לחלוטין.

עוד יותר קשה פגעה ביהודי רישא פקודתו של ההגמון סיאַראַקובסקי משנת 1746: לפי פקודתו חייבים היו היהו־דים: א) לקיים את התפילות בבתי־הכנסת וטקסים דתיים אחרים ללא צעקות; ב) בניית בית־כנסת חדש היתה טעונה רשיון מצד השלטון הכנסייתי; ג) אסור היה להשתמש ביום הכי־פורים בנוצרים לכיבוי נרות; ד) לפי החוק משנת 1562 של המלך זיגמונט אוגוסט אסור היה להעסיק משרתים ועוזרות נוצריים; ה) בחגים נוצריים אסור לפתוח חנויות, בתי־מלא־כה ולבצע עבודות פומביות; ו) בזמן התהלוכה ב־Boże Ciało וביום הששי הגדול על היהודים להישאר בבתיהם ולא להופיע ברחובות; ז) הותר לקיים חתונות רק בימים הידו־עים לנוצרים; ח) אסור להעסיק נוצרי בבית העלמין היהודי; ט) בגלל הרווחים, שיש ליהודים בערים ועיירות, חויבו לתת בכל שנה לכנסיה המקומית 2 אבנים דונג ואבן אחת חלב.

כמובן שבאווירה מתוחה כזו אירעו התנגשויות והתנפלויות על יהודים ביחוד במאה ה־17, כאשר אסור היה להם לגור

[22] Kotula S. 226—227.

בעיר העתיקה. הופעתם בככר עוררה השתוללות הנוער, שנגמרו בהתכתשות הדדית. גם בחלקי העיר האחרים התנפלו על יהודים. בשנת 1679 אירעה התנגשות עם סטודנטים, שהתנפלו על קבוצת יהודים ופצעו אותם. היו גם מקרים, שיהודים היכו יהודים. בשנת 1685 הודיע מנהל בית החולים היהודי לבקו מושקוביץ (pan Lewko Moszkowicz gos-podarz szpitala), שהוכה ונפצע על־ידי אנשיו ואַלנטי ליט־בינוביץ ונתנאל אַנדריזאַן. הם מצאו אותו שוכב במיטה בבית־החולים וראו פצעים שנגרמו על־ידי מכות. כשנשאל ע״י השמש העירוני שלוש פעמים את מי יש להאשים, ענה: את מושקו ואשתו, שכן אלה התנפלו עליו בשעות לילה והיכו אותו פעמים מספר.[23]

גם יחס מושלי הארמון כלפי היהודים לא היה תמיד הוגן, ובמקרים רבים אף אכזרי, כפי שניתן לראות מן המאורעות בשנות הארבעים של המאה ה־18.

המושלים טיצ׳ינסקי ואולמיצר רדפו באכזריות את היהו־דים. הם סחטו מהם סחורות וכספים, הטילו באורח שרירותי על הקהילה היטלים מיוחדים והוציאו מדירות יהודים סדי־נים, שמיכות וכרים.

כאשר הטילו על הסוחרים אמצעי־ביקורת קשים, לא נשאר להם מוצא אחר, אלא להסתיר סחורות בכפרים מאחורי גבה של פקידות הארמון, ולהביאן בחשאי העירה.

כך נידון בשנת 1741 הסוחר היהודי מאיר דוקטורוביץ ע״י בית־המשפט של הארמון לעבוד 3 חדשים בביצור האר־מון, כשהוא כבול באזיקים לקרון.[24]

התנהגותן האכזרית של המושלים פגעה גם בתושבים הלא־יהודים. כדי לפייס את תושבי העיר על המעשים הללו, ביטל לובומירסקי ב־1740 את כל ההיטלים של המושלים וקבע, שעל התושבים לספק בחורף לארמון רק פעם בשבוע 2 עגלות עצים להסקה. באותו זמן ריכז הארמון בידיו בצורת מונופולין את יצוא התבואות, דבר שפגע קשה במסחר היהודים.

בראשית המאה ה־18 נתקיים ברישא משפט, בו הואשם יהודי בחילול וגידוף הדת הנוצרית. בית המרזח של שמואל דובינסקי היה ידוע בעיר, שם היו מתאספים העירונים ומשו־חחים על ענייני דיומא. כך, למשל, התנהלה בו באחד הימים בשנת 1726, לפני הבחירות למועצה, שיחה מעניינת על טיב המועמדים; אמר אחד האזרחים לחברו: במי אפשר לבחור לראשות העיר? האחד מחרחר ריב מנוול (Warchol), זה זאטוט, זה טפש וזה חייב קודם כל להתנצר.[25] נראה, שגם בעל בית־המרזח בעצמו אהב לשוחח ואף להתפלמס עם לקו־חותיו. אך שיחה אחת הכשילה אותו והביאתו לפני כס המש־פט. וכך היה המעשה:

על כוס בירה התנהל פעם ויכוח בעניין הבחירות למו־עצה ועל יחס היהודים אל הקאתולים ועל היהודים הזקוקים לדם נוצרים וכדומה. הוויכוח עבר לעניין דת ישראל. „היהודי, שמואל דובינסקי, טען: אלוהינו ותיק משלכם, הקאַתולי. לחיזוק טענתו — סיפר התובע בפני בית־המשפט — קם שמואל, פתח את החלון, הצביע על הפסל ועל הצלם, עבודת הקדר, ואמר: ובו אתה מאמין? הרי שטאַקשיפר (הקדר) עשה אותו מטין. על התשובה, שזה רק פסל בלבד, העיר שמואל: למה הרשה האל לצלבו אם היה כה חזק ולמה האלהים שלכם מתכופף? על כך ענו לו: שמואל, אל תתווכח, כי אלוהים הוא אלוהים, אף אם העץ המתכופף יתמוטט. אל תתווכח למה נתן לצלבו, כי היה רחמן, וכדי לכפר עלינו הסכים לענותו״. הענין הגיע לבית־המשפט ושמואל נאסר. חבר התיאולוגים ברישא ופרופיסור לתיאולוגיה בפשמישל ראו בזה חירוף וגידוף הדת הנוצרית והגיש נגדו משפט.

מגביות עדות של העדים המוזמנים שוכנע בית־המשפט בפשעו של שמואל ופסק, שבהתאם לחוק המאגדבורגי סעיף 65 ,Capitales פרק 106 יש לעקור לשמואל את הלשון (in loco suplici) ואחרי כן לתלות אותו ולשרוף על מדורת עצים.[26]

היו גם משפטים פליליים נגד יהודים. כך הואשמו בסוף המאה ה־17 דוד ויעקב יעקובוביץ — דוד מרובנו שבווהלין ויעקב מחמלניק — מארק לייזרוביץ מדובנו, מארק איצקוביץ מברסט־ליטובסק, בגניבת סחורות מן הסוחר פיוטרב סורבס מקראקוב, באכסניה, לא רחוק מרישא. במשפט אחר ברישא נידונו 24 למות בתליה.[27] משפט פלילי שני נערך נגד היהודי משה יוזפוביץ מכפר קרופניק. בדרכו לזוואַניץ הושיב בעגלה שלו את הסוחר שכנא מרישא. ע״י קאמיניץ־פּדולסק חנק אותו יוזפוביץ ושדד את כל חפציו.

לפי החוק הפלילי סעיף 31 דנוהו לקרוע אותו חי לארבעה חלקים מתחת עץ התליה, ואת חלקי גופו תלו על כלונסאות.[28]

היו יחידים ספורים שבגדו, נטשו את עמם ודתם וחיפשו מקלט בתוך הכנסיה הקתולית. היהודי הראשון שהתנצר בשנת 1611 היה מושקו. הוא שינה את שמו לאדם טורובינסקי.[29] (Olim dictus judaeus Moszko nunc veno baptisatus fonte oblutus).

מספר היהודים המומרים גדל בשנים 1758—1762 והגיע עד 15.[30] (אפשר בהשפעת הפראַנקיזם).

ממוצא יהודי היו ברישא המשפחות הנוצריות: Majowski, Nowicki, Czerwiecki, Wrzeszniowski, Dobrowolski Jakubowski ממשפחת קופל. משמות אלה יש להוסיף שהם היו פראנקיסטים (לפי Liber baptisatorum בכנסיה ברישא).

השם הרשמי של היהודי היה בתעודות Starozakonny, Infidelis, או בקיצור תושב רישא. השמות היו עפ״י רוב לפי

---

[23] Akta miejskie, vol. V, S. 88.

[24] Pęckowski, S. 190—191.

[25] Pęckowski, חלק א' עמוד 133.

[26] Akta miejskie t, XII s. 348 מצוטט על ידי Pęckowski ע' 208

[27] לפי תעודות העיר, מצוטט ע״י Pęckowski עמ' 633־639.

[28] Akta miejskie IX, S. 157, מצוטט ע״י Pęckowski עמ' 206.

[29] Akta Radzieckie S. XXXII.

[30] Pęckowski, S. 392.

3

עיסוקי היהודים ופרנסותיהם

מקום מוצאם, כגון: פינצ׳ובסקי, דובינסקי, קראקובסקי, פש־מיסקי וכדומה. בראשית ציינו מקום מוצאם, אולם בהמשך הזמן נשארו השמות על הילדים. היו גם שמות שציינו את המקצוע, כגון סוחר או עושה בדים (Płuciennik), טבצ׳ניק, קוראַצ׳ניק. השתמשו גם בשמות הסביבה, כגון: ביאַניאש, נו־בוטני, נובאק.

היחס של היהודים אל בעל־העיר לא היה שונה מיחס הנוצרים אליו. בעל־העיר תמך בעניני האזרחים עד כמה שה־ביאו לו תועלת אישית. בדומה לנוצרים היו היהודים נתינים משועבדים של בעל־העיר.

יהודי שבא לרישא מחוייב היה לבקש את בעל־העיר להעניק לו זכות מגורים בעיר ולקבלו כנתין. כן היה מוכרח לקבל רשות לקניית בית או מגרש. על כך היה חייב לשלם מסים, וכשלא שילם הפסיד את כל הזכויות, והבית נמכר ע״י בעל־העיר.

יהודי לא היה יכול לעבור מרישא לעיר אחרת בלי רשות בעל־העיר ובלי ידיעת שופטי הארמון — רשאי היה לעזוב את העיר בעניניו רק במרחק 6 מיל בלבד. לנסיעות בעניני מסחר היה מוכרח להמציא כתב־בטחון של 4 חברים, וכן היה זקוק לקבל רשות לחתונת הבת בעיר אחרת. יהודי היה מוכרח להישבע כנתינו של בעל־העיר.[1]

אם יהודים רצו לקבל הלוואה על רכוש הקהילה, היו מוכרחים לבקש מבעל־העיר רשות, ורק בתנאי כזה היה ערך משפטי לתעודה.

לבעל־העיר היתה הסמכות הגבוהה ביותר בעניני היהודים כמו באלה של הנוצרים. ביחס לעניני העיר הופיעו היהודים כחטיבה אחת, כחלק השני של העיריה. שני המוסדות — העיריה והקהילה היהודית — נלחמו בעניני הזכויות והחובות של חבריהם, והנהלותיהם עמדו על המשמר שלא יופרו את החוקים וההתחייבויות, ולא פעם הוכרחו שלטונות הארמון להתערב ולקבוע את ההתחייבויות והפריבילגיות. במחצית המאה ה־18 היו 140 בתים מ־250 שבעיר בבעלות היהודים.[2] היהודים סבלו לא מעט מדליקות, ומספר בתים היו ריקים, כך שבשנת 1732 היו 9 בתים יהודיים. ערכו של בית פשוט עם מגרש היה במאה ה־17 600 זהובים.

במחצית המאה ה־17, בשנת 1628, היו שייכים בטבור העיר 10 בתים ליהודים וולף מושקוביץ, ברקו אייזיקוביץ, רבינוביץ, קופל, דוד מושקוביץ, זיטמן, קולמן, בית הדין, בית הרב, בית ישיבה.

בסוף המאה ה־18 — כבר בימי אוסטריה נמנו בעיר 330 בתים.

במקרה של דלקה או התנפלות האויב היו מחוייבים כל תושבי העיר, בלי הבדל, להגן על העיר. במקרה של שריפה היה כל תושב מחוייב להופיע לעבודת ההצלה, במקרה התנפ־לות היה כל אחד מחוייב לדאוג להגנת חומותיו וגדרותיו הקרובים לביתו. בזמן מלחמה היה ליהודים הטמן מיוחד ולר־שותו חלק העיר המיועד להם להגנה.

בכל תעודות חוקיות כמו צוואות, חוזים, היטלים על הר־כוש היו היהודים נתונים לחוקים העירוניים, לפי האוניברסל משנת 1724 של ייז׳י לובומירסקי. כל דבר שלא נרשם בספרי העיר, היה חסר חשיבות חוקית. כל יהודי שרכש דבר אחרי קאתולי, היה מוכרח לקבל את החוק העירוני ולהיכנע לכל מעמסת המסים הנוגעים לקנין הזה. הקהילה היהודית היתה חייבת למלא בשותפות עם העדה הקאתולית את כל התפקידים, ביחוד שמירת הכבישים והגשרים, גדרות, סוללות, משמרת האש.

על הקהילה היהודית היה לדאוג לכבישים, באַלדאַחובקה דרך השוק של העיר החדשה עד המלבנה העירונית, ואח״כ מהשוק מול השער עד הוויסלוק, ואח״כ כל הגדרות בעיר החדשה. יחד עם העדה הקאתולית היו צריכים היהודים להחזיק את השער ע״י מנזר הפייארים, את השער ואת סוללות הארמון.

על הקהילה היה, יחד עם העדה הקאתולית, לכסות את מחצית ההוצאות של פקידי העיר ושל אחדים מפקידי הארמון. לעומת זאת היו משוחררים מתשלום מסים, שהוטלו ע״י העי־ריה. משוחררים מתשלום מסים היו גם בתי־הקברות ובית־החולים לעניים.[3]

למרות שהיהודים היוו חברה דתית מיוחדת, היו תלויים במידה מסויימת ביוריסדיקציה הרוחנית הקאתולית. בשל תלור זו נמצאות באוניברסל של הבישוף שיאראקובסקי משנת 1746 הפקודות הבאות:

א) את התפילות בבתי־הכנסת, וכן את כל הטקסים הד־תיים צריכים לערוך בצניעות ובלי שום רעש.

ב) להקמת בית־כנסת חדש דרוש רשיון מטעם הכנסיה.

ג) אסור להשתמש בנוצרי לשרותים דתיים בבית־הכנסת ביום כיפורים.

ד) לפי הקונסטיטוציה של זיגמונט אוגוסט משנת 1562 אסור ליהודים להשתמש בקאתולים כמשרתים בבתיהם, וזאת מחמת סיבות דתיות.

ה) בחגי הנוצרים אסור ליהודים לפתוח חנויות ולבצע עבודות בפרהסיה.

ו) בשעת התהלוכה בחג הנוצרי Boże Ciało על היהודים להישאר בבתיהם, והוא הדין ביום השישי הגדול.

ז) חתונות מותר לערוך בימים המסויימים לנוצרים.

ח) אסור להשתמש בנוצרי לפיקוח בית־העלמין.

ט) מחמת התועלת שיש ליהודים בערינו ובעיירותינו מחויבים הם לתת לכנסיה 2 אבני דונג ואבן.

---

[1] Jan Pęckowski st. 387-388.

[2] Pęckowski l. c. p. 88-90 "Rejester Żydów, obywatelów tak gospodarzów, jak też komorników".

[3] Akta miejskie, tom XI, p. 165 Pęckowski 1, c. p. 389.

בחיים הפרטיים היה יחס הנוצרים אל היהודים במאה ה־17 מתוח, אך במאה ה־18 רפתה קצת המתיחות.

במאה ה־17, כאשר אסור היה ליהודים לגור ברישא העתיקה, גרמה הופעת יהודי בשוק להתנפלויות ולהכאות. דברים כאלה היו מעשים בכל יום.

רק פעם אחת — בשנת 1679 — נרשם בתעודות העיר מאורע חשוב אחד, שעשה רושם רב על האוכלוסיה. היתה זו התנגשות, בה נפצעו יהודים אחדים. בעניין היו מעורבים סטודנטים והוא הושקט הודות ליועץ העיר מוזדאנסקי. נרשמו גם מקרים, שיהודים התיחסו, כביכול, ב„אי־נימוס" לגבי הנוצרים.

יהודי רישא קיבלו גם הלואות מאגודות הכנסיה, מכמרים, מעירוניים וגם מקרנות הכנסיה. לפי התעודות קיבלו יהודי רישא הלואות במאה ה־18 בסכום של 100.000 זהובים ומעלה. סכום זה מהווה הלואות, שנתקבלו ע"י פרנסי הקהילה בשנות 1700—1710 לבנין בית־הכנסת החדש או לתשלום מסים, לכיסוי גרעונות בקופת הקהילה. הלואות אלו היו „עולמיות", מיוסדות על רכוש כל היהודים ומביאות תועלת לבעלי החובות.

מתוך תקנות האומניות של הנפחים, החובשים, הקצבים והאופים אנו למדים, שיהודים השתייכו כחברים באומניות אלה, כדי שיוכלו לעסוק במקצועותיהם באופן חוקי, בלי שהיו כפופים לזכויות וחובות של החברים הנוצרים, הם שילמו רק תשלום לפי ההסכם בעד הזכות לעסוק במלאכה.[4]

בירידים ישבו היהודים יחד עם הסוחרים הזרים במקומות שהוקצבו להם ע"י האומניות.

בקנית סחורות היו היהודים כפופים לאותן הגבלות שהיו חלות על סוחרים זרים. הם היו רשאים לרכוש סחורות רק ברשותה של האומניה ובכמות מצומצמת. מטרת ההגבלות הללו היתה לשמור על חברי האומניות מפני התחרות, הואיל — לפי תקנון החבתים — „היהודים קונים את הסחורה ומוכרים להם בנזק גדול".

החובשים היהודים[5] וכן הנחתומים, הקצבים, היו חברים באומניות. בתקנות האומניות הללו מדובר כמה חנויות אטליזים יכולות להיות בבעלות יהודים, וכך מותר לקצבים להחזיק 6 חנויות, הנחתומים — 8. נקבע גם כמה חניכים ושוליות יכולים בעלי מלאכה להחזיק (לכל היותר חניך אחד). בתקנות הקצבים מדובר בפירוש שראש האומניה יכול להיות רק נוצרי. באומניית הנחתומים ניהלו רשימה מיוחדת של יהודים וגם של חניכים יהודים. בחינות־האומן שלהם התקיימו לחוד. בשנים 1747—1769 נתקבלו 4 יהודים כחברי האומניה.

באומניית הקצבים היו בשנים 1734—1754 10 חברים יהודים. לקצבים יהודים הותר להחזיק 6 אטליזים (הנוצרים 14), ובהם היו צריכים לתלות מחירון. כדי למנוע סכסוכים עם האומניה פירסם הארמון בשנת 1760 „אוניברסל", לפיו סודרו האטליזים הכשרים. הקצבים הועמדו תחת שמירה של מפקח, שנתמנה ע"י מינהל הארמון ושוחט. רק השוחט היה מוסמך לשחוט ברשות המפקח הראשי. עורות משחיטה כשרה שייכים ללא תשלום למפקח, ואילו עורות משחיטה טרפה יש למסור בחצי מחיר. נגד מסירת עורות משחיטה טרפה במחיר מחוץ הקצבים הנוצרים. נגדם יצאו תושבים בקובלנה, שבגלל זה העלו מחירי הבשר. מחמת הערעורים ציווה לובומירסקי בצו מיוחד לא למסור את העורות למפקח.

אומניה מיוחדת היתה לפרוונים היהודים הגרים בעיר החדשה. לפי הפריבילגיה משנת 1686 היו צריכים להחזיק דגל משלהם, רובים, אבקת־שריפה וכדורים. כל הסכסוכים באו להכרעה לפני הפודסטארוסטא של הארמון. המצב השתנה במאה ה־18 כאשר יוז'י איגנצי לובומירסקי ביטל את הצו מימי ליגנזא והנסיך ולאדיסלב אוסטרוגסקי משנת 1640, לפיו היה אסור ליהודים לרכוש בתים ומגרשים בעיר העתיקה, שם לא היה עוד בשנת 1647 אף חייט יהודי. בראשית המאה ה־18 היו כבר מריבות בין החייטים הנוצרים והיהודים בקשר לקנית אריגים ומכשירי חייטות מידי סוחרי דנציג או המזרח. מספר בעלי המלאכה הלך וגדל. לפי הסקר (lustracia) משנת 1757 היו בעיר העתיקה והחדשה 77 בעלי מלאכה יהודים, מהם היו 26 צורפים, 19 חייטים, 6 כובענים, 4 קצבים, 4 רופאים (חובשים), 4 עושי חגורות וסרטים, 4 פרוונים, 3 שזרים, 2 לוטשים, 1 חרט.[6]

במלחמתם ביהודים, שבהם ראו הסוחרים הנוצרים את מתחריהם הקשים, השתמשו בכל מיני אמצעים, וביחוד בהאשימם אותם שהם מזייפים סחורות — דבר שאפילו היסטוריון של רישא פנצקובסקי רושם כעובדה היסטורית — אולם בלי להוכיח זאת מתוך התעודות שעמדו לרשותו. נמנע במקרה זה לצטט אף משפט אחד נגד יהודים באשמת זיוף סחורות.

בראשית פעולתם היו יהודי רישא סוחרי־בהמות, שקנו בעיקר מידי האצילים שבסביבת יארוסלב ורישא.[7] הסוחרים הנוצרים והיהודים היוו חזית משותפת נגד בעלי המלאכה, ביחוד כשהיו מוכרים את תוצרתם. המסחר התפשט מחוץ לגבולות העיר ביחוד בכיוון לברסלוי. שם התבלט במאה ה־17 הסוחר היהודי איזאקוביץ, שהיה מבקר בירידי ברסלוי. בזמן היריד בברסלוי, בשנת 1674 עשה חוזה עם הסוחר יאַן קלינס מווסחוב לספק לו 1000 קורץ כשות. הוסכם שקלינס יבוא בשנת 1675 ליריד בסאנדומיר עם הסחורה ושם יחכה להובלת הכשות, אשר בעדו ישלם לאיזאקוביץ לאחר בדיקה מפורטת, 6000 זהובים, במזומן או בסחורות. הדבר הגיע ביניהם לערכאות.[8] קלינס דרש את הכשות לפי המידה בווסכוב, ואיזאקוביץ סיפק לפי המידה הסאַנדומירית. ההפרש היה 1000 קורץ. נוסף לזה אחר איזאקוביץ ב־3 שבועות. קלינס סרב לקבל את הכשות, הואיל לפי טענתו היה מפסיד 2000 זה'. איזאקוביץ טען, שהוא נסע אחריו לפינצוב, והסכום שעלה לו בהוצאות הוא

[4] Pęckowski 1, c. p. 233; Bałaban: Historja Żydów w Polsce, t. III, p. 210.

[5] מבין חובשים יהודים ידועים לנו משנת 1744: יוסף שמואלביץ, שמואל יצקוביץ והרשקו יעקוביץ — (Jan Pęckowski 1, c. s. 347-348).

[6] Akta miejskie, t. XII, p. 428-518. Pęckowski 1, c. 265

[7] יצחק שיפר: Studja p. 188

[8] Pęckowski 1. c. p. 272-273.

מסחר קמעוני
בימי שוק —
Business on
market day

800—900 זה׳. הענין בא לבית המשפט, אולם לא ידוע כיצד הסתיים.[9]

איזאקוביץ סיפק במחצית השניה של המאה ה־17 לסוחרי רישא בדים במשך שנים רבות. איזאקוביץ היה בשנים אלה יהודי, הידוע בחוגים מסחריים מחוץ לרישא, אתו ערכו סוח־רים זרים חוזים, שיספק להם סחורות גם לירידים מחוץ לרישא. בשנת 1633 התירו לעיר להחזיק מחסן יינות ודגים לפי חוקי שאר המחסנים מסוג זה.[10] בשנת 1677 אישרו כל הפריבילגיות של מלכי פולין והוסיפו לירידים הקודמים עוד יריד חדש בחג של יאן כשישצ׳אל הקדוש והשוו את היריד עם היריד בי־רוסלאב.[11] בשנת 1678 מתבלט הסוחר היהודי יוזפוביץ ששלח להונגריה עגלות עם עופרת.[12] בשנת 1674 מזמין אצלו יאַן קלינס מווסכוב, שיספק לו 200 עורות ליריד במושציסקא, מארצ׳ין גרודקא מווסכוב מזמין בד מרישא ליריד במושצ׳יסקא, מלכיור לאמברכט — בדים ועורות.[13] בשנת 1675 הביא הסוחר היהודי מרקוביץ 1200 אמות שנצים וסרטים בצבעים שונים מדנציג תמורת תבואה שמכר שם. אייזיק היה מספק עופרת. בשנת 1718 מכרו יהודי רישא לסוחר בקראקא מַלוכוצקי דונג תמורת פלפל ותחרימים מזהב וכסף וגם אריגים שונים.

יהודים היו מביאים סחורות־חליפין תמורת תוצרת חקל־אית, בקר, סוסים, חמאה, תמד מפוזין. סחורות מהונגריה — יין, עורות, מתכת, אריגים אנגליים, צרפתיים, פלמיים; משי, גלנטריה מברסלוי, לייפציג. היו גם מביאים סחורות מואלכיה, תורכיה, טרנסילבניה, כגון: יין, שטיחים, משי, טבק, סחורות קולוניאליות. יחידים מבין סוחרים יהודים היו נציגי פירמות מחוץ לרישא. בשנת 1718 עשו יהודים ברישא חוזה עם סוחר בקראקא מלוכוצקי לספק להם 551 אבנים דונג.[14]

בעיר העתיקה היתה אכסניה יהודית של יוסף לייזרוביץ ושש אכסניות של נוצרים. בעיר החדשה היו האכסניות ברובן בידי יהודים. החשובות היו של האשה זלמנוביץ, שאול לבי־צובה, לוכמנוביץ ולבקו זליחוביץ.

מסחר קמעוני יהודיות היו עוסקות במסחר קמעוני בענפי מזון, בעד דוכן לסחורות שילמו 18 גרושים לחודש. את הח־נויות הקמעוניות החזיקו עפ״י רוב יהודיות.

בשנת 1730 נמנו 91 חנויות מהן 31 חנויות גדולות (6 בידי נוצרים). בשנת 1761 ירד מספר החנויות ל־41.

במאה ה־17 היו כמעט כל החנויות בידי יהודים, אולם הגבלה מיוחדת חלה על מכירת מעשי־מאפה. אלה הותרו ליהו־דים רק ב־8 חנויות, ואילו לנוצרים — ב־30 חנויות.

רשימת הסוחרים בשנת 1730 מכילה כבר 85 שמות יהודים ורק 6 של קתולים. בשנת 1762 נמצאת בטבור העיר רק חנות אחת של קתולי.

בראשית המאה ה־19 נקראת רישא בפי גיאוגרף (ברדצקי)

[9] Akta miejskie, t. IV, p. 213.
[10] Vol. LEG, III. f. 1818.
[11] Vol. LEG. V. f. 477.
[12] Akta miejskie, t. IV, p. 160-164. Pęckowski, p. 282.
[13] Akta miejskie t. IV. p. 160—164. Pęckowski p. 282.

[14] אבן — 32 ליטראות

דוכנים ברחוב מאַטיקו

Jewish pedlers in Mateyko st.

גרמני בשם „ירושלים דגליציה". באמצע המאה ה־18 השתווּתה האוכלוסיה היהודית מבחינה מספרית לנוצרים ואף ניסתה להשיג את הרוב.

מספר יהודים עסקה בהלוואת כספים כנגד משכונות. בשנת 1757 עסקו במתן הלוואות ברק, הרב ברישא, קיילע מושקוביץ רפאלוביץ, מי שהיה חוכר, עם בתו צביה.

בין הנוצרים ויהודים היו התגרויות. היהודים גרו בצוותא בעיר החדשה, ורק מעטים מאוד בכפרים. בשנת 1790 גרים ב-Staroniwa משפחה יהודית אחת בת 5 נפשות, ב-Zwięczyce 4 משפחות 16 נפש, Przybyszówka 2 משפחות 7 נפשות, בקרסנה 7 משפחות 34 נפשות, ב-Malawy 3 משפחות 15 נפשות. בשנת 1790 גרו בכפרים אלה 17 משפחות — 77 נפשות. ב־Ruska-wieś, Pobitno, Staromiescie, Drabinianka אין בכלל יהודים. בכפרים היו היהודים בעלי בתי־מזיגה, חוכרים. הארמון התיחס אל היהודים רק לפי כושרם לשלם.[15]

בשנים 1725—1734 היה הגוברנטור מטעם הארמון ברישא יאן טיצ׳ינסקי, אדם אכזרי, שהיכה את התושבים, דרש מהם מתנות, לא שילם לבעלי־מלאכה ולעובדים בארמון. כשנודע ששם לכיסוי גם תשלומים השייכים לארמון, דרש לובומירסקי מכל התושבים — גם מאת היהודים — למסור לו את תביעותיהם מטיצ׳ינסקי.

אבל גם הגוברנטור השני טימוטאוס אולמיצר התנהג בשנים 1744—1747 בדרכו של טיצ׳ינסקי. הוא נמצא בשנת 1747 כנאשם. אין פלא שב־29.4.1740 פונה לובומירסקי אל ראש העיר ואל ראש הקהילה היהודית בדרישה להמציא לארמון בקיץ עגלה אחת לשבוע ובחורף שתי עגלות של עץ־הסקה למעון הקצין בארמון.[16]

הוראת בעל העיר משנת 1723, שהטילה על הסוחרים היהודים תשלומים רבים, הביא נזקים גדולים לכלכלת הת״שבים. מאותו זמן ואילך מצטמקים המספרים של הסוחרים הזרים הבאים לירידי רישא. כל המסחר העירוני מצטמצם עקב הנהגת התשלומים השונים בשם „קרופקא". המשגיחים מטעם הארמון מחרימים סחורות בלתי רשומים בספרי הסוחרים, וכך נפל בפח הסוחר היהודי דוקטורוביץ בשנת 1741, שנענש ע״י בית־הדין של הארמון לעבודה בהיותו רתוק בשרשרת 12 שבועות במבצר הארמון. היו גם מקרים, שהחנויות בוטלו והכספים הנמצאים שם הוחרמו.

כבר בראשית המאה ה־18 מתחילה ירידת העיר. התבערות הגדולות בשנים 1709 ו־1729 החריבו את העיר ובקושי רב נבנתה מחדש. פרט לתבערות הזיקו לעיר המגפות, שהחריבו את חיי הכלכלה. כך פרצה בעיר מגפה קשה בשנים 1707 עד 1713, וכן בשנת 1735.

נוסף למצב זה הזיקו לעיר המלחמות ואי־השקט בתוך הארץ. במחצית הראשונה של המאה ה־18, נגרמו נזקים קשים לעיר ולתושביה בשל השוד, הפקעת הסחורות וצרכי האוכל ע״י צבאות השוודים, הרוסים והפולנים. בשנת 1730 מתחילה הגירה פנימית. הסוחרים הנוצרים עוברים מ„נובה מיאַסטו" ועוברים ל„סטאַרה מיאַסטו". בעל העיר ייז׳י לובומירסקי משתדל לעכב את ההגירה הזו ואת התרוקנות ה„נאווה מיאסטו" מתושביה. בשנת 1740 הוא מוציא פקודה, שכל מי שיתיישב בעיר החדשה ישוחרר מן המסים לארמון במשך 7 שנים ויוכל להתעסק במסחר ומזיגת משקאות באופן חופשי. אולם ההקלות

[15] Aleksander Codello: Mieszczanie i chłopi rzeszowscy w czasach Saskich. Pięć wieków miasta Rzeszowa 1958, p. 147. Teki Szneidra 1. a. 1790 No. 1834, Arch. Panst. Kraków

[16] Alek. Codello, p. 257.

החדשות לא חלו על התושבים הישנים. על דלדולם הכלכלי של אזרחי רישא מעידים החובות על הבתים ואין פלא שבשנת 1730, 1740 ו־1750 שומעים על בריחת האזרחים מן העיר, על בתים ריקים והחרמתם לטובת הארמון. באותן השנים מתחילים יהודים יחידים לקנות בתים, וכך קונה יונה איזראלוביץ בסך 2050 זהובים את ביתו של יעקב פוקולובסקי, שברח יחד עם כל בני משפחתו ברחוב זאטילנא בעיר הישנה.[17] מיום שהעיר החדשה התחילה להתארגן, קנו יהודים את בתי האזרחים. לכן נתעורר הצורך בהקמת בית־כנסת שני, שהוקם על סמך הרשות שניתנה ליהודים על־ידי היארונים אוגוסט לובומירסקי מ־26 בינואר 1681. בשנת 1724 הוציא לובומירסקי פקודה בה הוא נוגע בעניינים שבין הקתולים והיהודים. ביחוד מצווה הוא על היהודים לתקן דרכים וגדרות: „מביתו של יעקב באלדורף בכיוון לשוק של העיר החדשה ודרך השוק עד המלבנה העירונית מצד אחד, ומצד שני עד השער העירוני החדש ומשם דרך וואלא עד הגשר וויסלוק.[18] היהודים התגוררו ב„נאווה מיאסטו" ושם היה גם המרכז שלהם. כדי לשים קץ לקטטות בין הקאתולים והיהודים הוציא לובומירסקי משפט, שהקאתולים והיהודים צריכים לבנות את השער החדש. מ־8 שערי הכניסה והיציאה בעיר, שייכים ארבעה לקאתולים וארבעה ליהודים. ליהודים שייכים: שער אחד „נובו־מיאסקי" ע"י „וולה יארוסלאווסקה"; השני — „נובו מיאסקי" ע"י המלבנה; השלישי החדש; הרביעי — „הברכה בפודז'אמצה". כל השערים יש להחזיק בסדר ולדאוג לתיקוניהם.

מ„אוניברסל" של לובומירסקי נודע לנו, שעל היהודים לשלם גם את הוצאות האורווה חדשה. אולם היו גם יהודים שלא היה בכוחם לתקן את בתיהם, וכך, למשל, מסר בשנת 1764 החוכר מושקוביץ לארמון את ביתו מאחורי השוק ב„סטארה מיאסטו" שהיה כבר חרב, בלי תנורים, חלונות ודלתות, והגג היה רעוע. מפני עניו לא היה ביכולתו לתקן בעצמו את הבית.

ירידתה הכלכלית של העיר עוררה גם את היציאה מתוך העיר. לא הועילו קריאות לובומירסקי שהיוצאים יחזרו לבתיהם ,ולא הועילו איומיו שהבתים יעברו לרכוש הארמון. בשנת 1735 אוסר הארמון לסוחרים לעזוב את העיר ומוציא שורת צווים, בהם הוא מצווה על ראש העיר וחברי המועצה להשגיח על התושבים שלא יעזבו את העיר. בשנת 1740 חוייבו בעלי הבתים לתקן את הבתים הישנים ולבנות בתים חדשים.

תופעות דומות היו בתקופה זו גם בערים אחרות. כך, למשל, היו בקראקא בשנת 1710 70 בתים עזובים, בכשאנוב — 70 בתים עזובים, בבייץ' בשנת 1717 התגוררו רק ב־18 בתים.

במאה ה־18 באה על רישא תקופת ירידה. תעודות הסיימים של הוויבודות רייסין קוראות במאה ה־18 מדי פעם בפעם לרישא „עיירה עניה".

רק משנות 1750 מתחילה תקופה חדשה, המובילה את רישא למאה ה־19, תודות לצורות ייצור חדשות.

[17] Alek. Codello p. 274.

[18] Franciszek Kotula: Obworawania Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta, 5 wieków. 226-227.

בירידים ברישא היה פעיל בית־משפט לירידים. וכך נודע לנו הרכב בית־המשפט ביריד ברישא משנת 1688, כדלקמן: דוד רז'שובסקי, יהודה לבקוביץ מלובארטוב, מנחם מאנס לויטא מרישא ואהרן מארקוביץ מרישא.

בשעת היריד היתה פעילה משטרה, שביצעה פסקי־דין במקום. גם בית־הדין הקראקאי היה פעיל בירידי רישא. בשנת 1688 נשלח ליריד ברישא השמש הקראקאי בר יעקובוביץ.[19]

בירידים היו גונבים סחורות, וכן שדדו בשנת 1681 את סחורותיו של יעקב וולס מקראקא. בשנת 1725 תובע העמיל היהודי מרישא ברוך נפתלביץ את בא־כוחה של הקהילה הקראקאית הירש מנשביץ לדין על שהתקיף אותו ברחוב גרוצקה בקראקא ואף לעג לו.[20]

מזיגה. ייצור המשקאות הותר לפי רשיון חפשי. למעשה, לא היו הגבלות בייצור ובמזיגת משקאות. לטובת העיריה או בעל־העיר לא היתה מבשלת בירה מיוחדת, וגם מבשלי הבירה לא קיבלו את הזכות הבלעדית לייצור בירה.

אמנם היו בתי־מזיגה שמכרו רק משקאות ממבשלות בירה של בעל־העיר או של ברנרדינים והם היו פטורים מתשלום מסים. אולם במרוצת השנים נעלמו מבשלות הבירה והיו שעברו לידי בעל־העיר. כך שילם וולף מנדלוביץ בשנת 1764 בעד חכירת כל בתי מזיגה ומבשלות ל־3 שנים 9.000 זהובים. בשנת 1730 נמנו 29 בתי מזיגה. מהם: 4 בידי מבשלי תמד, 6 בידי מבשלי בירה, 11 באכסניות, 8 בבתי בירה. בישול בירה היה עד ראשית המאה ה־18 בידי נוצרים.

אברהם חיימוביץ היה מייצר ומוכר בביתו משקאות מכל המינים ברשות בעל־העיר. ב־1764 חכר וולף מנדלוביץ מלובומירסקי את כל בתי־המזיגה ל־3 שנים תמורת 90.000 זהובים ואת הרשות למכור רק ב־3 בתי מזיגה בעיר. בראשית המאה ה־19 נמצא כבר ייצור המשקאות בידי יהודים. בשנת 1803—1804 חכר וינברג את מבשלת הבירה של העיר וייצר 1021 חביות בירה לשנה, ברל ליינדר הפיק במבשלת התמד שלו 11.340 כדים.[21]

בכל זאת גדל חלקם של יהודי רישא במסחר הצפוני. יהודי רישא היו נוסעים בעניני מסחר לדנציג וטורן. ביחוד הצטיינו במסחר זה במאה ה־17 היהודים מרישא יצחק איזאקוביץ וישראל מרישא.[22] בירידי לייפציג לוקחים חלק יהודים מרישא. בשנת 1678 — 5 יהודים מרישא; 1680 — 1; 1681—1699 — 3.[23] בשנת 1779—1778 נתנה עירית דנציג הקלה ליהודי מרישא, הירש ישראל, לשם שהותו בדאנציג.[24]

בירידי ברסלוי לקח חלק במאה ה־17, בשנת 1685 היהודי מקראקא וולף יעקב. בשנת 1697 נמצא בברסלוי שמיר מרי־

[19] M. Bałaban: Historja Żydów w Krakowie, i na Kazimierzu 1304-1868. Kraków 1936, t. II. p. 103-105.

[20] שם: ע' 180.

[21] Pęckowski, p. 303-308.

[22] J. Shipper, p. 78-79.

[23] J. Shipper, p. 174.

[24] A. Stein: Geschichte der Danziger Juden, p. 40-43.

שא.[25] בשנת 1674, 1678, חויבו יהודי רישא ע״י עירית ברסלוי לשלם חוב שהיו חייבים לראשי היהודים בפולין.[26] בעל־העיר, הנסיך אלכסנדר לובומירסקי, פנה ב־11 בדצמבר 1678 אל עירית ברסלוי, לא להכריח את היהודים שלו מעיר רישא לשלם חובות של פרנסי היהודים של המלך הפולני. הוא ביקש מהם שלא לנגוש את היהודים הבאים לברסלוי. ראשי יהודי פולין לא מצאו דרך אחרת לגבות מיהודים את חובם, מאשר להופיע ביום השוק בברסלוי ובעזרת המועצה להכריח את היהודים לשלם את החוב, ולאסור את המסרבים.[27] מיהודי רישא היו באים רבים לברסלוי ביריד אליזאבעט, וכך נמצא בנובמבר 1696 שמש יהודים מרישא.[28] בשנת 1697 היו נמצאים בין השמשים מפולין שמש מרישא.[29] במשך הזמן הוטב מצבם של השמשים, שהרוויחו כספים ומספרם הוגבל. בשנת 1722 גדל מספרם ל־11, ביניהם 8 מפולין — אחד מרישא.

בעניין זה פרצו סכסוכים. השמש היה בא־כוחם של יהודי הגליל שלו. אף־על־פי שמינויו היה קשור וזקוק לאישור ועד הד׳ ארצות, היה עצם המינוי נעשה ע״י מנהיגי המדינה או הגליל. בשנת 1722 היו נמצאים בברסלוי בין 159 יהודים מפולין 11 מרישא.[30]

במאה ה־17 היו בעיר רישא יהודים ב־40 בתים, ובכל בית היו גרים משפחות אחדות. במקום אחד נמסר שמספר היהודים עלה על מספר הנוצרים. אולם מספרים מדוייקים נמצאים אך משנת 1757. בשנה זו היו בעיר רישא: 104 אזרחים (obywatele) יהודים, 172 דיירים, 49 בלי מקצוע, מאלה היו ברישא העתיקה: 26 אזרחים, 45 דיירים, 27 בלי מקצוע.

בעיר החדשה היו 78 אזרחים, 127 דיירים, 22 בלי מקצוע. בחישוב של 5 אנשים לכל משפחה נגיע למספר של 1429 תושבים יהודים.

בשנת 1765 נמנו ברישא 1202 יהודים, אולם אין זה מספר מדוייק, כי הקהילות לא רשמו את הילדים שהיו פטורים מתשלום מס הגלגולת.

לפי המקצועות היו: 94 בעלי מקצוע בלתי־ברור; 29 חייטים; 27 מצרפי־זהב; 26 מוזגים; 31 סוחרים וחנוונים; 12 חלפנים; 10 כובענים; 10 מלמדים; 10 משרתי בתי־כנסת; 6 שזרים; 6 עושי אגרטלים; 6 פרוורים; 5 רופאים; 4 מוסיקאים; 4 drażnicy; 3 נחתומים; 3 קצבים; 2 עושי בדים; 1 זגג; 1 סבן; 1 רעפתן; 1 סייד; 25 מקבלי תמיכות; 8 משרתים.

מקצועות בלתי מסויימים הם עפ״י רוב סוחרים, מתווכים, סרסורים, סוכנים, שעסקו בעסקיהם משלהם או של אחרים.

בשנת 1723 הוציא הנסיך, בעל העיר, פקודה, שרק עמיל בעל פריבילגיה מיוחדת רשאי למלא את תפקידו בשנת 1757 הוגבל מספרם ל־4, בתנאי שאפשר לבטלם אם יביאו נזק לסוחרים.

מבחינת גובה המס כבסיס הכוח הכלכלי מגיע המקום הראשון לסוחרים (בלי החנוונים), המקום השני לחייטים, והיתר — לצורפים, שזרים, חובשים, נחתומים. במקצוע הצורפים עסקו משפחות שנים רבות, ובמקרה שלא נולד בן במשפחה, ניהל את העסק החתן או הגיס. עסקי הצורפים הגיעו עד לווינה, שטוקהולם, קופנהגן, ברלין ופטרבורג. בפטרבורג ובקופנהגן מילאו גם תפקיד של חותמים מלכותיים, גם בחייטות עסקו משפחות שלמות, אבות על בנים.

[25] ד״ר דוב ווינרב: מחקרים בתולדות הכלכלה והחברה של יהודי פולין, ירושלים ע׳ 37.

[26] ד״ר ווינרב: מחקרים ירושלים, 1933 ע׳ 30.

[27] שם.

[28] ד״ר וינרב, ע׳ 38.

[29] Heft 32, p. 519.

[30] Prof. M. Braun: Geschichte der Handarbeit p. 19.

פרק 4
הקהילה

עוד בזמן הקמת העיר החדשה היוו היהודים קהילה מיוחדת על יסוד ההסכם והפריבילגיה עם בעלי העיר. הפריבילגיות אינן ידועות אולם מוזכרות הן בהוראות וצווים שונים.

הקהילה היתה מבוססת, ככל הקהילות בפולין, על סמכויות ותפקידים בשטח הדתי, החינוכי והמינהלי־פיננסי. בראש עמד ה„קהל״ המורכב מ־12 פרנסים (Starsi Synagogi i Seniores). הם הרכיבו 4 מדורים (Burmistrze kwartalni), 4 פרנסי חודש שניהלו את עניני הקהילה; הרב ו־3 דיינים — בית־הדין; פקידות: שמש, נאמן, גובים; המועצה 26 חברים. ברישא היה פרנס החודש מחויב, אחרי שנסתיים תוקף תפקידו, לקרוא לאספת החברים (Pospólstwo) ולמסור להם בנוכחות הגוברנאטור של בעל העיר, דו״ח על הכנסות והוצאות הקהילה.

בצו הארמון מיום 13.4.1733 נאסר על פרנסי חודש לעזוב בעניניהם בזמן תפקידם את העיר ונומק בתלונת (Pospolstwa = העדה), שבזמן העדרו חבריו מסרבים למלא את ההתחיבויות, וכתוצאה מכך נשארים הענינים בלתי מסודרים, כגון: מס גלגולת, ווידערקאף. במקרה אם יש דחיפות בנסיעתו מחוץ לעיר, מחויב הוא להודיע על כך לשלטון הארמון. לפי התקנות היה פרנס תלת־חודשי (kwartalny), המבצע של כל החלטות ועניני הקהילה. ואולם במקרה של רשלנות בחשבונות בזמן תפקידו, היו אחראים על כך כל הפרנסים, וכולם נענשו ע״י שלטון הארמון.

בעניני הקהילה — מלוות, הסכמים, חוזים, התחיבויות — הופיע לא פרנס החודש, אלא כל חברי הקהל.

בשנת 1699 החליט הסיים הפולני בענין יהודי רישא:

„יהודים מרישא ואחרים, שיש להם חוזה עם קהילתו, יגישו את המסים לטובת האוצר להאוטונומיה היהודית, וזקני יהודים ממחוזות לא יצטרכו לשלם בתנאי שמס־הגלגולת חל על הקהילות ולא יטילו תשלומים על היהודים הגרים באחוזות השלאַכטאַ".

קרבה משפחתית בין הפרנסים היתה אסורה. אולם משנת 1740 התירו קרבה משפחתית אחרי האשה הנפטרה. הפרנסים נבחרו לפי האוניברסל מ־1.1.1724 לשנה אחת. בחירות קוימו בחול המועד פסח, אולם משנת 1746 ב־1 במרס. כיוצא מן הכלל נבחרו לפעמים ל־2 שנים. לא תמיד השביעו הפרנסים את רצון הקהל ועוררו אופוזיציה בקרב האוכלוסיה היהודית, שהגישה תלונות לבעל העיר ודרשה נקיטת אמצעים נגד השי־מוש ברע בשלטונם.

בשנת 1757 מינה תיאודור היארונים לובומירסקי ועדת חקירה על הענינים הפנימיים בקהילה. הועדה הגישה ע"י נאמניה שורה של תלונות, בהן מסרו כיצד פרנסי החודש עשו עוול וקיפוחים בגביית המסים והטילו קנסות על כל הק־הילה, כיצד נתנו גיטין נגד רצונו של הרב ובהעדרו, כיצד חסו על קרוביהם בעלי החנויות בהטלת המסים וע"י כך פגעו במכסה המוחלטת של המסים ואיך השתדלו בפני שלטונות הארמון לקבל משרות וחכירות ונתנו מתנות מקופת הקהילה. הרב היה מורה הוראה, מגיד ודיין לפי התקן של הועדה משנת 1757, לפי הסברו האישי של הרב ברק לבקוביץ במכתבו אל הנסיך משנת 1758.

את הרב מינה בעל העיר מתוך המועמדים שהוצעו לו ע"י הקהל. אין ידוע מאימתי היה בעל העיר זכאי למנות את הרב. אולם עובדה היא שירז'י לובומירסקי מזכיר זכותו זו ב„אוני־ברסל" מיום 30.1.1736, בו הוא מכתיב את כל תהליך הבחי־רות. לפי זה יבחרו היהודים אחרי מותו של הרב, במשך 10 שבועות, מתוך הקהילה ומחוץ את המועמדים, כמה שיהיו להם, ומוטב יותר. לאחר שיבדקו מי מהם ראוי ומתאים יותר, ימסרו לאישור בעל העיר, והוא יכנס מיד לתפקידו כרב הקהל. בזמן הבחירות נעשתה תעמולה והיו השתדלויות רבות. פרנסי הקהילה עשו קשיים בהצגת המועמדים. על כך מעיר ה„אוני־ברסל" הנ"ל בציינו: (Starsi przez prywatne racje nie czynią staranie o rabina. מצד שני השתדלו המועמדים בעז־רת הפקידים וע"י מתנות לרכוש את לב בעל־העיר. כך, למשל, הוציא הרב ברק לבקוביץ סכומים גדולים. שאול לבקוביץ לא הסכים לקבל את המשרה מתוך פחד מפני מריבות מצד הפר־נסים.

הרב קיבל 4 זהובים לשבוע, מלבד זה קיבל מתנות לחגים או איזה סכום כללי. הרב הרשקו ראדומסקי קיבל תמורת מת־נות 120 זהובים. הרב היה פטור מתשלום מסים. בית־הדין ברא־שותו של הרב היה מורכב מ־4—6 חברים, השמש היה הסופר (מזכיר). בבית־הדין ישב גם החזן. לפי התקנות היה בסמכו־תו: ענינים אזרחיים וענינים פליליים קלים (In causis facti ex crimine cuiuscumque notorii).

לפי ה„אוניברסל" משנת 1757 נקבעה סמכותו של הרב כדלקמן: לבית הדין של הרב שייכים כל הענינים האזרחיים, כגון חובות, גיטין, חתונות וירושות. כדי שלא לפעול נגד הצדק, לא יביא הרב בהופעות הראשיות לבית הדין שלו וגם לא לבוררות את הנאשמים. אצל הרב היה תמיד פנקס בית־הדין, שהיה צריך להימצא תמיד בקהל.

בית הדין היה מוסמך להטיל עונשין כספיים ומאסר, וכן חרמות, שהוכרזו בפומבי בבית־הכנסת.

לפי הוראות הארמון משנים 1706, 1728, 1757 היה בית־הדין הרבני רשאי להכריז חרם רק בידיעת ראשי הקהל ותמיד ברשיון ראשות הארמון. כמובן שפסקי דין הוצאו בשפה העברית, בעניני נכסי דלא ניידי תורגמו לפולנית ונרשמו בתעודות העיר.

אם הנידון לא ביצע את פסק־הדין, פנה הרב לעזרת המו־סד השיפוטי של הארמון. בעד ישיבתם בבית־הדין קיבלו הרב והדיינים תשלומים מסויימים.

בתקנה מיוחדת של הארמון צויין: Aby Rabin, jak najsprawiedliwiej sądził i od dekretów nie zdzierał.

ממשפט יהודי אחד שהתקיים בפני בית־הדין העירוני ידוע, ששילם לשמש בעד החקירה והערעור 50 זהובים.

אירגון קהילתי בחיי הקהילה מילאו תפקידים מיוחדים חברות: חברא קדישא, הנהלת בית־חולים, מחסה עניים ובית העלמין. באספות כלליות מסרו דו"ח. הקהילה קנתה גם את הקרקע לשני בתי־העלמין.

חברת תלמוד תורה

בשנת 1751 כותב הרב במכתב אל הנסיך, אם מינה גבאי לתלמוד־תורה, המטפלת בכל עניני חינוך. לקהל השתייכו עוד הגזבר, הנאמן והגובים.

השמש מילא את התפקידים הרגילים, כגון, כגון שמירת הסדר בבית־הכנסת, סופר בבית־הדין ושל הפרנסים, ובכלל כל פעולות־העזר במשרדי הקהילה.

הנאמנים היו משגיחים על כשרות הבשר, והיין. הם היו מפקחים על המשקלים והמאזניים, בפרט אצל הזרים הבאים לירידי העיר. הגובים הקימו ועדים להערכת התשלומים והמסים של כל יהודי.

הקהילה היתה גוף אדמיניסטרטיבי מיוחד על משקה הפי־ננסי. לפי ועדה בלתי־רגילה משנת 1757 יש בידינו חומר להכיר את המצב בקהילה, (ועדות כאלו היו כבר בשנת 1705 וגם במאה ה־17. המקור הראשון להכנסות היה מס־קהילה, ששולם על ידי כל חברי הקהילה לפי הערכת הרכוש ע"י השמאים. הטלת מסים חדשים היתה בסמכות אספת ראשי הקהילה. באספה זו נבחרו 4 שמאים, 2 מהקהל, 2 מההמון,

לפני שנכנסו לתפקידם הושבעו בבית־הכנסת בנוכחות לבלר העיר, אינסטיגאטור הארמון, וכל העדה היהודית.[1]

אחרי הרישום ביצעו השמאים את הערכת הרכוש של התושבים. עד שלא גמרו את עבודתם היה אסור להם באיום קנסות קשים לעזוב את החדר. עליהם היה להעריך את הרכוש ולפקח יפה על אלה שלא ניהלו מסחר, אלא היו מלווים כסף בריבית.

את גובה המס היו קובעים באחוזות לפי המכסה השנתית, שהיה יכול להשתנות לפי הסכם עם בעל־העיר. והוא הדין לגבי מכסת הגולגולת, שהיה המס הממלכתי היחידי של יהודים, ושולם ע"י כל מי שהיה בעל הכנסה כלשהי, פרט לבעלי עיסוק בלתי קבוע, אלמנות, משרתות, או בעלות דוכנים קמעוניים, יתומים, מחזרים על הפתחים והנתמכים ע"י אחרים.

לפני 1757 היו ברישא 250 משלמי מס־הכנסה (Zarob-kowy). לא שילמו 26 דיירי־משנה ו־40 בלי עיסוק קבוע. השעור השבועי היה 1½ זהוב. הסכום הקטן ביותר — 2 גרו־שים, גודל המכסה השבועית היה 300 זה' והשנתית — 15.600 זהובים. 90 יהודים שילמו כל אחד 10 גרוש, 94 כ"א זהוב אחד, 59 עד 6 זה', מזה 7 יהודים למעלה מ־6 זהובים. אחרי הערכת השמאים חוברה רשימה, שהודבקה בדלת בית־הכנסת.

המשלמים היו רשאים לערער נגד המס בפני שלטונות הארמון[2] במקרה שהכירו, כי המס נקבע לא ביושר, נקנס השמאי ב־200 גרזיבני וחצי שנה מאסר. באם נדחה המערער, נקנס באותה מידה. מס "Korupka kupiecka" הוטל על כל עסקי הסוחרים, ונחשב ב־24 גרוש מכל 100 זהובים. בשנת 1736 הועלה המס לפי החלטת הראשים וההמון ל־2 זהובים מכל 100 זה'. ההכנסות ממס הקורובקה לא היו קבועות, לפי הדו"ח של שנת 1739, בגלל ה„פרוטקציות" של ראשי הקהל, שהעריכו במחירים נמוכים את הסחורות של היהודים העשירים, ומתוך עקשנות וחוצפה לא רצו להראות את ספריהם ולא שילמו לגובים. ביחוד כאשר מס הקורובקא הוחכר גרמו הסוחרים קשיים לגבייה, בטענה, שחוכרים לוקחים לעצמם רווחים כפולים. החוכרים לא הכניסו מעולם את כל סכום החכירה, ולרוב רק את מחצית הסכום. בשנת 1736 הכניסה הקהילה ממס הקורובקה 12.000 זהובים. בשנת 1739 שילם החוכר 4.500 זה'. לשנת 1740 התחייב להכניס 6.000 זה'. בשנת 1757 הכניסו 7.500 זה. ירידת ההכנסות סיכנה את קיום הק־הילה, כי לא הספיקו לתשלום המסים ואף הריבית לחובות הקהילה, ולכן הוחלט להעביר שינויים להבראת המס קורובקא, להקים ועד בעל 16 חברים, עם הוראות שאושרו ע"י לובר־מירסקי: 1) כל מי שמביא סחורה מחוץ לעיר לא יורשה להורידה מהעגלה, עד שלא יראה את רשימת הסחורות למיופי־כוח שנבחרו למס הקורובקא ע"י פרנסי העיר; 2) מיופי־הכוח למס הקורובקא רשאים לבדוק את הסחורות ואם יווכח שהן עולות על רשימתו, יש להחרים את הכמות היתרה. מחציתה למסור לארמון ומחציתה לראשי הקהל; 3) הסוחרים בעיר חייבים לבוא אל מיופי־הכוח ביום ששי עם רשימת הסחורות ולהראות כמה מהן נמכרו בשבוע, ואף אם לא מכרו כלום חייבים הם להופיע; 4) באם מישהו שלח יהודי לדרך, מחוייב הוא לתת למיופי־הכוח ערבון בשווי של מס הקורובקא, שעליו יהיה לשם בעד שולחו; 5) אלה שמתגוררים במגרשים של נוצרים, לא ישלמו מס מהמגרש אלא מהמסחר; 6) הסוחרים הזרים המביאים העירה תמד ומוכרים אותו למוזגים ישלמו מכל מאה 2 זה'; 7) הסוחרים הזרים הקונים ברישא דונג ישלמו מכל מאה זהוב אחד.

ועד שני בעל 9 חברים הוציא כרוז ליהודים באיום של חרם גדול למילוי כל התחייבויות והטיל על הלבלר והגובים קנס של 50 גרזיבני אם לא יפקחו על משלמי המסים. סכום זה חייב כל מסרב לשלם. אספה זו החליטה גם לא להחכיר את מס הקורובקא במשך 3 שנים. כדי להוכיח עד כמה מכניסה הקורובקא לשנה.

היהודים ציטמן, יוקל אפרומוביץ ויוסף אפרומוביץ ושלמה מנדלוביץ התחייבו להכניס 6.000 זהובים ע"ח דמי חכירה בלי שכר, ולמען טובת הציבור, לעשות רביזיה יסודית בתשלום המס. שאיפתם היתה לעבור ביסודיות על כל הרשימות של הסוחרים ולהכין מכל רשימה שני העתקים: אחד לקונפרונ־טציה והשני בשביל הפרנסים לשם גביית הסכומים המגיעים. לפרנסים ולגובים הובטחה מטעם הארמון העזרה הנכונה.

כתוצאה מריפורמה זו לא ירדה ההכנסה ממס הקורובקא מתחת ל־6.000 זהובים מאז 1740, ועלתה אפילו עד 7.000 זה'.

3) מס הקורובקא מבשר כשר, שימש מקור חשוב להכנסת הקהילה, והיא שופרה רק מאמצע המאה ה־18, כאשר הוקם בשנת 1760 אטליז כשר.

---

[1] אני שמאי הסינאגוגה ברז'שוב, באישור שלטונות הארמון, בהתאם לחוק ומנהג קדום עפ"י בחירת גבאי הסינאגוגה לקביעת היטלים ומסים, נשבע לפני ריבון העולם, הכל־יכול, אשר ברא את השמים והארץ, הימים והיבשה, האויר והצמחים וגם אותנו — שאקבל על עצמי את תפקיד השומה להטלת מסים והיטלים ואגרות על חברי האזרחים, בלי להתחשב בקרבה משפחתית, בלי הפליה בין עשיר או עני, בלי להתפתות ע"י מתנות או הבטחות, ללא חשש לפגוע בשכן. ואערוך את השומה בצדק ביחס לאזרחים, בלי להוציא את עצמי מהכלל, לאחר שאקבע את השומה לפי גודל הרכוש, ואר־שום בנאמנות את השומה בתוך ספרים ואגישם לאשור שלטון הארמון בתרגום מדויק לשפה פולנית בחתימת שמי. ואם אפגע בצדק תוך עבודת השומה, אם תשפיע עלי תאות הבצע, אז יאבד אותי אלוהים, שהביא מבול על העולם והציל רק 8 נפשות, שישמיד אותי אלוהים שהחריב 5 ערים וביניהן סדום ועמורה, שישרוף אותי באש הגיהנום, שיחניק אותי אלוהים, אשר דבר עם משה מתוך הסנה הבוער וחרת באצבעותיו על שני הלוחות את דברי הברית, שימית אותי אלהים, אשר הטביע בים סוף את חיל פרעה, שיהרוג אותי אלהים, אשר האכיל את בני ישראל הנודדים במדבר במשך שנים רבות.

אם נשבעתי שבועת שוא, תהא אדמה זו קבורתי ותבלעני כמו שבלעה את דתן ואבירם, שתבוא עלי מכת הצרעת שפגעה בגיחזי את אלישע, שיבוא עלי רעב, שהטיל אלהים על משה בהר סיני, כאשר קיבל את עשרת הדברות, שתפולנה על ראשי כל הקללות הכתובות בתורה על הנשבעים שבועת שוא, שיהפוך אותי לנציב מלח, כמו שנהג כלפי אשת לוט, שמחלת אדמת תפגע בי ולא תעזבני, שאתייבש בצחיחות כמו הרי גלבוע, שקללם דוד המלך. אם אשבע למרמה, הלואי ויגרשוני מבריתו של אברהם, שאלהים יטיל עלי חרפה נצחית ויענישני בהטילו אותי, את גופי ונשמתי, לתופת. כן יעזור לי אלוהים וכן יוסיף, אשר שמו הקדוש, אדוני, אמן סלה.

[2] Pęckowski, 373.

הארמון השתדל לרכז את כל הקצבים בעיר ע״י קביעת חכירות והיטלי השחיטה ולמסרם לפיקוח הן מצד הנוצרים והן מצד היהודים. נסיון זה לא הצליח. כל הכנסות הקורובקא מבתי המטבחיים העירוניים היו בראשית המאה ה־18 2־3.000 זהו־בים כחצי הסכום מהחכירה.

למס הקורובקא מן השחיטה היהודית יש לצרף גם את התשלום שנתקבל מספקי בשר כשר צדדיים. בשנת 1757 הכני־סו הללו 520 זהובים.

4) Monopolum tytoniu — הכנסה ממכירת טבק. במאה ה־18 קיבלה הקהילה את המנונופול למכור טבק בעיר. בשנת 1757 הכניס המונופול 1000 זה׳, (או לפחות 800 זה׳). סכום זה שולם כדמי חכירה לבעל העיר.

5) מזיגה חפשית (Szynk wolny). הזכות ליצור ולמזוג תמד ויין כשר ולא כשר לכל התושבים הנוצרים ניתנה ליהו־דים על יסוד היתר יוצא מן הכלל מצד בעל העיר. מזמן שהותר ליהודים לרכוש בתים שהיו בבעלות קתולים קיבלו גם את הזכות של פרופינאציה חפשית.

כדי שבעל העיר יקבל מזה רווח כלשהו, הוציא הארמון „אוניברסל״ שמבטלים את איסור הפרופינאציה לגבי יהודים בעלי־בתים, שהיו לשעבר ברשות הקתולים. את ההכנסות מהיטלים מסרו לרשות הקהילה ותמורת זאת שילמה הקהילה לבעל־העיר סכום מסויים. בשנת 1757 שילמה הקהילה לארמון 1080 זה׳ דמי חכירה.

6) לקהילה היו עוד הכנסות: 1) הכנסה מזכות בלעדית של ייצור ומכירת אבקת־יריה, שהוענקה להם בשנת 1727 ע״י ירז׳י לובומירסקי לשם הגדלת הכנסות הקהילה, אולם בגלל קשיים וסיכונים נמסר המפעל בשנת 1731 לעיריה; 2) בשנת 1728 קיבלה הקהילה את המכירה הבלעדית של תו־צרת חלב כשר. לפי החוזה היתה הקהילה צריכה לקבל ממשקי בעל־העיר חלב לפי המשקל, תמורת סך 1,800 זהובים. בעל־העיר ישתדל, ששום יהודי לא ייצר בעצמו גבינה וחמאה כשרות. כל יהודי שיחזיק פרות, ישלם לקופת הקהילה סכום מסויים. מונופולין זה נמסר לקהילה לצמיתות; 3) מהכנסות חכירת סירת בעל־העיר לצרכי מסחר לדנציג. הקהילה חכרה את המס (szkuta) מירז׳י לובומירסקי בשנת 1730 בסך 3.360 זה׳, והוסכם ששום יהודי אינו יכול לשלוח סחורה לדנציג, אלא רק בסירה זו. הקהילה קיבלה את הרווחים מהשכרת מקום בסירה לסחורה ובזה היו כלולים גם תשלומי מכס והוצאות אחרות. בשנת 1757 עדיין חכרה הקהילה את הסירה;

7) בתוך הכנסות הקהילה נחשב גם מס הגולגולת. בשנת 1765 שילם הקהל 1202 זהובים מס גולגולת;

8) הכנסות מהלוויות, חתונות, תשלומים לבית־הדין ותשלומים בלתי סדירים של חברי הקהילה — בס״ה 1.000 זהו־בים;

9) תשלומים של העיירות והכפרים ובתי מרזח הסמוכים לרישא בשנת 1757—1770: 1826 זהובים.

לפי דו״ח הוועדה המבקרת היה תקציב ההכנסות בשנת 1757 כלהלן:

1) מס קורובקא מסוחרים 7.000 זה׳; 2) מונופולין הטבק 1.000 זה׳; 3) דמי שחיטה 520 זה׳; 4) מזיגה חפשית 1.200 זה׳; 5) דמי הובלה 216 זה׳; 6) הכנסות מתשלומים „שבועיים״ 15.600 זה׳; 7) מס קורובקא משחיטת בשר כשר 3.000 זה׳; 8) טקסה 1.000 זה׳; 9) מס גולגולת 1.200 זה׳; 10) תשלומי עיירות, כפרים ומוזגים בסביבה 1,826 זה׳; בס״ה 32.562 זה׳.[3]

בסעיף ההוצאות נכללו הוצאות ממלכתיות, עירוניות לארמון, ולקהילה, ההוצאות היו סדירות ובלתי סדירות. רשימה זו היא משנת 1736, בשנת 1757 היו ההוצאות 12.351 זה׳.

ההוצאות הרגילות

1) מס גולגולת	1.200 זה׳	
בו תשלומים לארמון ששולמו בשיעורים שבועיים, ולכן נקרא tygodniowe, לפי הצהרת היהודים מ־1.6.1732. לפי זה שולמו בשיעורים שבועיים:		
א) הכנסות מקורובקא המותרים	5.000	
ב) ממונופול תוצרת חלב כשר	1.800	
ג) ממונופול טבק	800	
ד) בעד מזיגה חפשית של תמד ויין	1.800	
ה) זכיון	300	
ו) זכיון צבעים	400	
ז) Szarwark	1.000	
ח) בעד ביטול תחנת המכס	1.296	
ט) Fracht	3.360	
י) פרזול המוטל על יהודים Podkowne	500	16.736
2) הוצאות לעיריה מזה לחצרן במשמר הלילה	104	
לאינסטיגטור עירוני	120	
דוור	104	
שומרי לילה	234	
3) הוצאות הקהילה: לרב 312; לחזן 156; לשמש 104; לקופאי 208; לנאמן 156	936	
4) רבית בעד חובות הקהילה		3.710
5) תשלום לכנסיה לפי הסכם במקום אבן דונג		84
בס״ה		22.211.22

בשנת 1757 שילמו 12.357 זה׳, בזה היה כלול 200 זה׳ בעד 50 קורץ שעורה לאורוות הארמון, 43 זה׳ ו־18 גר׳ ללבלר.

העודף בהכנסות שימש להחזקת תלמוד־תורה, בית־חולים לעניים וגם להוצאות בלתי רגילות, כגון: תיקון גדרות, גשרים, הוצאות לעגלות וסוסים (podwody) ושליחים לבעל־העיר, משכורת לקומיסרים, תשלומים לפקידי הארמון (מחצית יחד עם הקתולים), תשלומים ללבלר (Podskarbi), ללבלר הארצי היהודי. קופת הקהילה היתה עד 1757 בבית־הכנסת, בשנת 1757 הועברה לארמון, כדי — לפי דברי ועדת הארמון — להוציאה מהסיבוכים ולשם בטחון.

מפתחות לקופה היו בידי שלושה אנשים: גוברנאטור הארמון, פרנס הקהילה והלבלר.

[3] התקציב הוא מן השנים 1750—1757.

כל הכנסה היו צריכים לרשום במשך 6 שעות ליומן התנועה העיקרית היתה ביום ששי משעה 8 בבוקר עד 2, כי באותו יום הביאו הגובים את הכנסות השבוע, החוכרים את השיעורים, מנהלי מס הקורובקא את הסכומים המגיעים. על כל סכום ניתנה קבלה. כל הוצאה ראה הגוברנאטור. בכל רבע שנה סיכמו את החשבונות.

פרנס החודש מסר את החשבונות, הכספים והמפתחות ליורשו.

למרות העודפים בהכנסות לוותה הקהילה אצל אנשים פרטיים וכנסיות.

ההמון התאונן בפני הועדה בשנת 1757 על Znienośne od starszych krzywdy dolegliwości, uciemiężenia, tudzież niegodziwe... kontrybucye do publicznej kasy... o niewypłacanie prowizyi, długów, o faworyzowanie swoich w podatkach.

בשנים 1750—1457 [4] הלכו וגדלו חובות הקהילה, בשנת 1757 עלו החובות ל־19.000 זה׳. הפרנסים לא הגישו חשבונות. בשנת 1750 לא מסר פרנס החודש הראשון חשבונות בכלל. בשנת 1751 נסע פרנס החודש השלישי מרישא וג״כ לא מסר חשבון. בשנת 1752 נמלט הפרנס מאיר ברקוביץ מרישא. גם בשנת 1753 לא הוגשו חשבונות ובשנת 1754 נפטר הפרנס מרק אלקוביץ.

בהתוועד הוועדה בשנת 1757 נודעו סכומי החובות שעלו ל־71.816 זה׳, ואילו הרבית השנתית עלתה 3.602 זה׳ ו־15 גר׳.

	החוב	הרבית לשנה
1) לבית הספר של פיארים	15.000	700
2) לפראנצישקאנים מקרוסנו	2.000	144
3) לפאולינים מסטארא וויאש	7.080	354
4) לפראנצישקאנים מזאמושץ	2.000	70
5) לכומר ברישא	2.000	70
6) לבנק האדוקים	1.000	35
7) למר בוסיאר מן העיר העתיקה	1.400	14
8) למיסדר הפיארים	1.000	70
9) לכנסיה המקומית	4.000	140
10) למוסד נתליה	500	16
11) לכומר קובאשיאביץ מגלוגוב	1.500	52.15
12) לקרן לושינסקי	500	17.15
13) לקרן פסקוביץ	1.500	65
14) לג׳ קרנות	270	13
15) לכומר פיוטקובסקי	3.700	150
16) לפושמן בסאנטיק	1.000	60
17) לשכנוביץ	200	16
18) לכומר מקשמיניצא	3.000	150
19) לכומר מעיר העתיקה	2.000	70
20) לכומר מלונקא	3.000	120
21) לגברת מאסולביץ	1.500	75
22) לגברת שטראוכובא	2.400	120
23) לפשגינסקא וואיציחובסקא	700	35
24) לכומר מטיצ׳ין	1.000	80
25) לשליווינסקי	3.000	120
26) לכומר סלובינסקי	1.200	69
27) לקונפרטניה קאפלאנסקא	900	32
28) לבעלת זאקליצין	2.700	270
29) לסטארזינסקי	2.000	200
30) לכנסית ברנארדינים	1.456	104
31) לקרן בית־החולים	2.500	170
בס״ה	71.816	3.602,15

[4] בשנת 1757 פרצה מריבה בין הקהילה ובעלי־מלאכה היהודים. שליט העיר הנסיך היארונים לובומירסקי קבע ועדה מיוחדת לשם בירור הענין הזה. התוצאות היו לטובת הקהל, נגד בעלי המלאכה.

בין היהודים שרר עוני ודלדול פרנסות. בשנת 1764 מוסר החרט מושקוביץ לארמון את ביתו ההרוס בלי חלונות, תנור ודלת בקצה הכיכר, בעיר העתיקה, עקב מצבו הרע. גם סוחרים יהודים עזבו את העיר בגלל עוניים.

במשך המאה ה־18 עלו חובות הקהילה ליותר ממאה אלף זהובים.[5]

בשנת 1703 נתקיימו משפטים ביניהם גם ברישא, בהם האשימו יהודים ברצח תינוקות נוצרים. ב־5 מקומות היו גם יהודים בודדים שעזבו את דתם ועברו לקתוליות. מן המספרים הידועים לנו רק משנת 1753 עד 1765, היו 15 העברות מיהדות לקתוליות. המשפחות הבאות, שמוצאן יהודי, הן: ואיובסקי, נוביצקי, צ׳רביאצקי ורז׳עשינובסקי, דוברובולסקי ומשפחת יעקובובסקי ממשפחת קופל.

במוסדות ועד דארבע ארצות

מבחינה אדמיניסטרטיבית היתה רישא שייכת למדינת רוסיה, אולם כאשר בסוף המאה ה־17 קיבלה פשמישל שלטון עצמי, היתה רישא שייכת אליה. בראשית המאה ה־18 התחולל ריב בין פשמישל ורישא בדבר הרב יחזקאל יהושע פייבל תאומים פרנקל. תחילה כיהן בפשמישל ואח״כ עבר לרישא, ואז בטלה פשמישל את רבנותו ובחרה לרב בפשמישל את שמואל מנדלוביץ מלבוב. הענין הגיע לדיון בישיבות של הועד דארבע ארצות בירוסלב. רישא הוצאה מועד הגליל והשתייכה כעיר חפשית ביחסה לועד הפולני הכללי. באופן כזה יצאה רישא מידי פשמישל והיוותה מחוז מיוחד תחת ראשות דוברומיל ויארוסלב.

בפעם הראשונה מוזכרת רישא בפרוטוקולים של הועד דארבע ארצות תכ״ב (1662), כי בועד רישא נערכה חלוקת המס בסכום של 105.000 זהובים, שהוטל על כלל היהודים בפולין לשם דורון לחאן, וכן נידונו כמה סכומים שבין ועד

[5] Pęckowski, p. 391, 384-386.

ארבע ארצות וועד מדינת ליטא.[6] בשנת 1671 (תל״ב) הוזמנו „האלופים מנהיגי רישא״ לדין לועד בירוסלב. זלמן שמש דק״ק רישא מוחרם ומנודה על שסירב נגד גזרת רוזני קציני ארצו ברישא ואסור להיות שמש בק״ק הנ״ל ובכל הארצות עד שיקבל דין בועד ירוסלב.[7] באותה שנה הזמינו את רישא לועד ירוסלב „על שהם בחרם בענין הגרעניץ ואינם משגיחים בח״ו.[8]

בשנת תל״ט (1678) נזכר, שבאגרת מ־11.12.1678 דרש סטניסלב לובומירסקי, הוויבודה של גליל רוסיה, מאת מועצת העיר ברסלא, לבל יכופו את יהודי רישא הכפופים לו, לשלם את חובם של המנהיגים היהודים של מלכות פולין.

בשנת תמ״ג (1722) נוכחו בשעת חתימה על פסק שלושה רבנים מפולין והרב מפינסק גם ר׳ משה בר׳ יצחק אייזיק חריף מרישא. ויש להניח שגם הוא נמנה בין המבוררים.[9]

בשנת תמ״ז (כ״ו אלול) חתום בין צד[10] מנהיגי הועד ד״א ר׳ עזריאל מרישא. ב־5 ביולי 1692 הבטיחו מנהיגי היהודים וביניהם ר׳ לייבוש בן שמואל מרישא, שביקר ביריד ברסלא גם בשנת 1685, שישתדלו ביריד בירוסלב הקרוב בפני מנהיגי המלכות הפולניים שלהם, שכריסטוף ברסלר „יבוא במשך חדשיים על סיפוקו הנכון בדבר תביעתו שהוא תובע מהם ומכל ישראל במלכות פולין.[11]

בשנת תנ״ט (כ״ו אללו) חתום על הודעה של בית הדפוס בזאלקווא שהקים ר׳ פייביש בן אהרן סגל המדפיס, ר׳ ישראל קראקאווער מרישא.[12]

בשנת תע״ג (1713—1714) שילמו יהודי רישא 5.000 זהובים מס הגולגולת.[13]

בשנת 1717 ערך הנאמן של ועד ארבע ארצות ר׳ פישל בר׳ לייב את חלוקת מס הגולגולת לשנת 1717 בין הקהילות והגלילות. ברשימה זו נקבע לרישא בסך הכל לשלם 10.000 זהובים בג׳ שעורים, כל שעור בסך 3.333 זהו׳. 20 גר׳[14].

בשנת תע״ח חתום על החלטת הועד בירוסלב הרופא (Dr. Med), יצחק חזק מכונה Fortis, שישב בלבוב, ירוסלב ואח״כ בנה בעצמו בית ברישא והשתקע שם כרופא ביתם של הנסיך לובומירסקי ברישא והגרף פוטוצקי בליז׳נסק, בשנת 1694 נמנה בין משרתי המלך. מילא תפקידים חשובים בחברה היהודית, היה גם פרנס ועד ד׳ ארצות.[15]

בשנים תס״ב—ת״ע (1701—1709) שילמה רישא סכום מסויים ע״י השתדלן ביאַרוסלאַב[15]. לפי חלוקת מס גולגולת של יהודי פולין לשנת 1714, שנערכה ע״י נאמן ב״י דד״א פישל, על יהודי העיר רישא לשלם 8676 זה׳, כדלקמן: ביאנואַר 2926 זה׳, במאי 3750 זה׳, ובאוגוסט 2.000 זה׳.

בשנת תע״ח, ט״ז בתמוז (15.7.1717) י״ט כסלו תע״ח וב־23.11.1717 חתום ר׳ שלמה בן משה האב״ד מרישא.[16]

בשנת תע״ח (ב׳ חשון) חתום ר׳ שלמה בר׳ משה האב״ד מרישא, בדבר שתבעו מנהיגי פרעמיסלא את כבוד הרב ר׳ יהשוע פייבל תאומים שאינו דר בקהלתו לפי טענתו, מחמת בעלי חובות.[17]

בשנת תפ״א (ח״י אלול) (1721) חתום ר׳ שלמה בן משה מרישא.[18]

בשנת 1718 הוגשה לאוצר המלכות חלוקה כללית למס הגולגולת משנת 1718 לשנת 1719 ע״ס 232.700 זה׳, מסכום זה על רישא עם הישובים 8.180 זה׳. בשנת 1718 שלמה רישא עם הישובים 4.480 זה׳.

בשנת תפ״ד מזכירים בין הרבנים והמנהיגים מרישא את ר׳ משה בן הרב דק״ק פינטשוב ר׳ נפתלי הירץ, מרישא, ר׳ ליפמאן פריעסטער ור׳ אברהם יצחק חזק רופא.[19] באותה שנה חתום על הודעה להוציא אל הפועל הדפסת „החיבור הנחמד למראה עינים של אברהם״, חתום ליב בר׳ שמואל בק״ק רישא אח״כ אב״ד בגלוגא רבתי, בלבוב ובאמסטרדם.[20]

בשנת תפ״ד נזכר[21] ר׳ אריה ליב חתן החכם צבי, שהיה אז אבד״ק רישא כמחותן באותה שנה (י״ב אלול תפ״ד) חתום בתעודות בעניננו של שמש בברסלא ר׳ יהודה לייב בר׳ מרדכי בירוסלב שלמה בן האב״ד מרישא.[22]

בשנת תצ״ט נזכר השמש השני ר׳ וולף זעליג מרישא למען לא יגרש עם שאר היהודים מן העיר ברסלא.[23] כולם משבחים את יושרו של ר׳ וואַלף זעליג. ר׳ וואַלף זעליג נמצא כבר בברסלא בשנת 1744 ונעשה אז לשמש של לבוב באופן רשמי. יתכן גם כן שהיה עד 1738 השמש של לבוב העיר. אך באותה שנה איימה עליו סכנת הגירוש כמו על שמשים אחדים אחרים. החוק משנת 1738 ביטל את השמשות ממקומות שונים והעמיד את מספרם על שלושה: אחד לפולין הגדולה, אחד לפולין הקטנה ואחד לליטא.[24]

---

6 ישראל היילפרין: פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש״ה, ע׳ 97, סעיף רמ״ד בסעיף רמ״ה נמסר כתב מודעה מ־10.5.1662 של שר האוצר יאן קראשינסקי, כי על היהודים לשלם עד 24.6.1662 את המס בסך 105.000 זה׳ ולגבות בהתאם לחלוקה שנערכה בועד רישא עפ״י שיקול הדעת של המנהיגים היהודים והמזכיר הראשי.

7 פנקס ע׳ 134, ס׳ שי״א.

8 פנקס ע׳ 135, ס׳ ש״כ.

9 פנקס ע׳ 166, ס׳ שע״ה.

10 פנקס ע׳ 181, ס׳ ת״א.

11 פנקס ע׳ 166, ס׳ שע״ה.

12 פנקס ע׳ 244, ס׳ תק״כ.

13 פנקס ע׳ 269, ס׳ תקנ״ה, גם בספרו של Pęckowski ע׳ 386.

14 פנקס ע׳ 272, ס׳ תקס״ד.

15 Dr. I. Lewin: Protokoły kahalne z XVIII i XIX w. Małopolsce środkowej, p. 5.

עליו ראה: פנקס ע׳ ס׳ תקס״ז.

16 פנקס ע׳ 280, ס׳ תקס״ט, ע׳ 281, ס׳ תק״ע.

17 פנקס ע׳ 275, ס׳ ו׳זקס״ו.

18 ע׳ 292, ס׳ תקפ״ח; ע׳ 294, ס׳ תקצ״ד במדור הלועזי נר׳ 48 ע׳ XLIV—XLVI, ראה ד״ר וויינרב: מחקרים בתולדות הכלכלה והחברה של יהודי פולין, נספח עמ׳ 60—64.

19 ע׳ 295, ס׳ תקצ״ג.

20 ע׳ 298, ס׳ תקצ״ד.

21 ע׳ 299, ס׳ תקצ״ה.

22 ע׳ 320, ס׳ תרל״ו.

23 ד״ר וויינרב, מחקרים בתולדות הכלכלה ע׳ 41.

24 ד״ר וויינריב, ע׳ 62.

ב־14.12.1739 יש אישור מנהיגי ד״א ובו מהללים את יושרו של ר׳ וואָלף זעליג ורוצים למנות אותו לשמש מדינת לבוב. אולם חסר עוד אישור מדינת לבוב למינויו של וואָלף זעליג. הוחלט שוואָלף זעליג ביחד עם אשתו יכללו במספר חמישה האנשים של השמש מלבוב ויהנה מאותן הזכויות כמו יהודה ליב וכל אחד יקבל דמי סרסרות. אחר מותו של יהודה ליב יורש זעליג וואָלף את מקומו כשמש.[25]

משנת 1734 עד שנת 1735 חל על יהודי רישא עם הישובים תשלום מס גולגולת בסכום 6767 זה׳.[26] לשנת 1737 הוצע בחלוקת מס הגולגולת היהודי לשלם ע״י קהלת רישא עם הישובים 7.560 זה.[27]

[25] ד״ר נ. מ. גלבר
[26] ד״ר נ. מ. גלבר
[27] ד״ר נ. מ. גלבר

בחלוקת מס הגולגולת היהודי לשנת 1750 הוצע לרישא לשלם 7693 זה׳[28] (ועד ארבע ארצות בשנים 1733—1736, ירושלים תרצ״ו).

בשנת 1756 הוקצב לרישא לשלם 6753 זה׳[29]

בשנת 1757 (תקי״ז) שילמה קהילת רישא סך 1200 זה׳ מס הגולגולת.[31]

בהתועדות ד״א בשנת 1762 השתתפו מלבד ראשי מדינת הגליל פולין גדול ומגליל פולין הקטן גם אחד מגליל חעלמאָזאמושץ ומק״ק רישא.

[28] ד״ר נ. מ. גלבר
[29] ע׳ 321, ס׳ תרל״ח.
[30] ע׳ 421, ס׳ תשס״ה.
[31] ע׳ 437, ס׳ תת״ט.

פרק 5
רבני העיר

הרב הראשון, הידוע לנו רק לפי השמועה, היה למעשה סוחר, אלא הודות להשכלתו הרבנית מילא גם תפקידי הרב, בלי שקבל כנראה משכורת כלשהי מאת היהודים, שמספרם היה בזמנו קטן מאוד.

בשנת 1628 נודע לנו מדו״ח של המשרת העירוני מארצין גורגוק, שהלך לפי צו ראש העיר אל ה„דוקטור היהודי״, ז. א. אל הרב, בענין הובלת שני בחורים לבית־תפיסה בפקודת זקני הקהילה על שהקימו מהומות.

מהרבנים שבאו אחריו ידועים לנו:

א) בשנת 1648 היה הרב ר׳ הירץ [1].

ב) בשנת 1653 הופיע באמסטרדם הספר „פתח תשובה״ של ר׳ גבריאל בן יהודה מרישא [2], המתאר את צרות הקוזאקים.

[1] Akta radzieckie Rzeszowskie wydał Adam Przyboś, Warszawa 1957 — No. 201, str. 120.

מוזכר בפנקס מדינת ליטא ע״י שמעון דובנוב (ברלין, תרפ״ה, ע׳ 99, סימן תנ״ו) כאחד האפוטרופסים שהעמידה ומינתה מרת פריידל אלמנת קאפול מלוצק. הוזכר גם בספרו של הרב ד״ר יצחק לוין.

Przyczynki do dziejów i historji literatury żydów w Polsce, Lwów 1935, p. 61.

[2] Dr. I. Lewin: Deutsche Einwanderungen, p. 92.

כנראה שהמחבר היה רב ברישא. באוצר ישראל, כרך 9, עמוד 319, מביא המשכיל והסופר הידוע א. אפפלבוים שתי מצבות:

א) פ״נ האלוף המפורסם הראש הקצין ומנהיג מדינת דד״א והקהלה, הנדיב מו״ה עזריאל בהרב מו״ה יהודה ז״ל, נפטר כ״ז אדר שט״ו לפ״ק (1555).

ב) והשניה נוסחתה: „האלוף הקצין הראש המנהיג דד״א פינחס במו״ה עזריאל זצ״ל נפטר ח׳ ימים לחודש אייר שנה שנ״ב״ (1592). כנראה היה בנו של הרב הנ״ל.

ג) ברישא נתקבל לרב ר׳ אהרן שמואל קיידנובר בעל „ברכת הזבח״ שהיה אח״כ רב בעיר פרנקפורט ד״מ ואַמסטרדם.

ד) אחריו שימש כרב ר׳ מרדכי, שכיהן לפני התמנותו לרב ברישא כרב בפודהייצה.

ה) בשנת 1685 כיהן כרב ר׳ משה שבא בהסכמה על הספר: „זכור לאברהם״.

ו) אחריו בא כרב ר׳ שניאור בן חנוך, והוא נתן הסכמתו לספר „גבורת אנשים״. הוא נפטר בכ״ז בסיון תנ״ט (1699). נוסח מצבתו בלוחות זכרון של ב. פרידברג, פרנקפורט ד״מ, 1904, ע׳ 98.

בנו שמואל היה מגיד נודע בקאַליש. בבית־העלמין ברישא היה קברה של בתו בונה, שנפטרה בשנת 1725, סמוך לקברו.

אחרי מותו נבחר כרב ר׳ גבריאל מקראקא, אשר למד בימי נעוריו בישיבת הרב קאידאנובר, אולם השיב פני מנהיגי רישא ריקם, כי נבחר לרבה של ניקלשבורג.

כאשר עבר דרך רישא הרב יהודה לייב, נכד הב״ח, מחבר שו״ת „שאגת אריה וקול שחל״ שהיה רב בבריסק דליטה, חפצו ראשי הקהילה שיקבל את הרבנות ברישא, אולם הוא לא רצה.

ז) אחרי ר׳ שניאור בן חנוך נתקבל לרב ר׳ שמואל הלוי, חתנו של הרב ר׳ יצחק מפוזנא, רבו של „המגן אברהם״. הוא נפטר ער״ח טבת תע״ט (1719).

בתקופתו שימש כריש מתיבתא ברישא הרב הידוע ר׳ יעקב בן יוסף רישר, הידוע גם בשמו יעקב באַך בעמ״ח „חוק יעקב״, שו״ת „שבות יעקב״. הוא נולד בפראג ונפטר במאץ, בפברואר 1738. מרישא הוזמן בשנת 1713 כרב באנספאך ואח״כ שימש כרב בווארמס. בפראג נדפס בשנת 1689 ספרו „מנחת יעקב״.

ח) אחריו שימש כרב ר׳ שמואל הלוי, שנפטר בשנת 1719. דודו היה הרב בקראקא ר׳ יעקב יהושוע בעמ״ח „פני יהושוע״.

ט) הרב יחזקיהו יונה (1659—1726) היה רב בפשמישל, התקוטט עם הקהילה, התפטר מרבנותו, החזיק רק ברבנות המדינה, אולם עזב גם את המשרה הזו והיה שנים אחדות רב ברישא.

י) ר׳ אריה לייב בן שאול בן העשיל אב״ד בקראקא, שהיה רב בדוקלא, אח״כ בשנים 1718—1724 בטרנופול, נתקבל לרב ברישא, שם שירת עד 1728 ואח״כ היה רב בגלוגאו. פה הכריז חרם על רמח״ל (ר׳ משה חיים לוצאטו). בשנים אלה היה גם רב בלבוב והגליל. בשנת 1740 נבחר לרב באמסטרדם ולקח כאן חלק פעיל בפולמוס אייבשיץ—יעבץ. הוא היה חתנו של חכם צבי אשכנזי. נפטר בשביעי של פסח תקט״ו (2.4.1755) [3], אחריו בא הרב משה נתן בן הרב ישראל.

י״א) אחריו היה הרב ר׳ דוד בער בר׳ אריה לייב [4] אב״ד דזאַמושץ.

י״ב) כאשר הוזמן להיות רב בלבוב נתקבל במקומו: הרב ר׳ אהרן יהודה לייב אטינגא, הוא חתן ר׳ חיים הכהן רפופורט) מת בשנת 1781 [5]. בזמן שרותו היה ר״מ ר׳ צבי בר׳ יהודה מחבר ספר „גאון צבי״.

י״ג) בראשית המאה הי״ח שימש כרב ברישא ר׳ יחזקאל יהושע פייבל תאומים פרנקל, שהיה רב בפשמישל ואח״כ ברישא.

י״ד) הרב צבי הירש נפטר בשנת תקנ״ד.

ט״ו) אחריו הוזמן כרב ר׳ יצחק חיים בלומנפלד בן הרב יהושע העשיל. הוא היה חתן הפרנס שלמה זלמן מרישא [6].

---

[3] פנקס דד״א יצא לאור ע״י פרופ׳ הײלפרן, ע׳ 34, ומאמר על תולדות יהודי טרונופול, בספר טרונופול.

[4] הוא מבאר בשנת 1758 במכתב לנסיך לובומירסקי את עמדתו. Aleksander Codelo: Pięć Wieków m. Rzeszowa, p. 250. Pęckowski, 1. c. p. 366. Dr. I. Lewin p. 78

[5] הוא נפטר בשנת תקע״א ועל המצבה שלו חרותות המלים הבאות: „היליהי תבל, הה ליום צרה, נגדעה קרנה השליכה נזרה, נאסף שושנה ויצא הודה, אבדה כלי מלחמתה ותתא... דה. ה״ה הרב הגאון המפורסם משוש כל הארץ מ׳ יצחק חיים אב״ד דפה קהלתנו והגליל״. למרגלותיו: בהרב מו״ה יהושע העשיל זצ״ל נפטר ביום ה״א זיין טבת שנת ת״ו קוף עיין אלף לפ״ק ונקשר מספד ובמר נילל. נפל משמים ארץ הילל ישראל על במתו חלל תנצב״ה. (לוחות זכרון ע׳ 101).

[6] כתב הרבנות נדפס בלוחות זכרון של ב. פרידברג ע׳ 102.

ט״ז) אחריו שימש כרב בנו ר׳ יחזקאל צבי שהיה חתנו של רב מרדכי בן רז״ו מברודי. הוא שירת במשרתו 45 שנים. נפטר בי״ט כסלו תרט״ז.

י״ז) אחריו היה רב נכדו — בן בתו — ר׳ יצחק חיים וואלרשטיין, שהיה רב ברוהאטין הוא נפטר בי״א ניסן תרמ״ב.

י״ח) בשנות 1871—1873 היה הרב ר׳ צבי הירש אורנשטיין, שנתקבל ברישא אחרי שגורש מטעם הממשלה הרוסית מרבנותו בבריסק דליטא. ברישא היה רב רק שנתיים. אחרי מותו של ר׳ יוסף שאול נתנזון, הוזמן להיות ממלא מקומו ברבנות הלבובית.

י״ט) הרב ר׳ יהושע העשיל בן ר׳ יצחק חיים וואלרשטיין, חיבר שני ספרים „כרם יהושע״, לבוב תרנ״ט ו„שדה יהושע״ (שו״ת), לבוב תרס״א. בניו לא היו רבנים, אלא סוחרי־יערות עשירים. הוא נפטר בשנת תרס״ד.

כ) אחריו נבחר לרב ר׳ נתן לוין, חתנו של הרב הלבובי ר׳ יצחק שמעלקיס ומי שהיה עד הזמנתו כרבה של רישא, רב ברוהאַטין. הרב ר׳ נתן לוין שהיה יליד ברודי ממשפחת רבנים מפורסמים, תלמידו ואח״כ חתנו של הרב הלבובי. ר׳ יצחק שמעלקיס, היה בעל השכלה יהודית וחילונית, גמר כאֶכסטרן את לימודיו בגימנסיה בברודי ועמד שם בהצלחה בבחינת הבגרות. בשנת 1896 נבחר ר׳ נתן לוין כרבה של רוהאַטין. הוא היה בעל השכלה מקיפה והשקפות לאומיות, והתרחק מכל התערבות ומחלוקת בין פלגי החרדים והחסידים. הטיף להקמת בתי ספר יהודיים ואף לגמנסיה יהודית, כי בחינוך מותאם לדרישות הזמן ראה מחסום מפני התבוללותו של הנוער.

הוא התנגד לשאיפות האדמו״רים לפלג את הקהילות, כדוגמת הונגריה, וראה בקהילה אחידה את המוסד הלאומי היהודי המשמש את האינטרסים של כלל ישראל.

בזמן רבנותו ברוהאַטין השתתף ביום הקהילות בשנת 1900, ובשנת 1903 בקונגרס הראשון הכללי של הרבנים שהתכנס בקראקא.

בשנת 1905 נבחר לרבה של רישא. החסידים התנגדו לבחירתו והתחילו למחות נגד בחירתו. פרסמו מודעות בכל העיר ובהם התנגדו להחלטת הקהל על בחירתו של הרב נתן לוין. בראש המתנגדים עמד יהודי שמוצאו מרוסיה, ר׳ בריש שטיינברג, שניהל את המלחמה נגד הרב לוין. אולם אישיותו ניצחה את המתנגדים. במרוצת הזמן באו אליו מנהיגי החסידים והכירו בו כרבם. הוא היה צנוע בהליכותיו, וביתו היה פתוח לרווחה, היה ידוע בפסקי־דינים שלו שהצטיינו בפשטותם וחכמתו. לקח חלק פעיל בכל פעולות הקהילה.

הוא כיהן ברבנות עד יום מותו ב־ה׳ אלול תרפ״ו (1926).

כ״א) הרב ר׳ אהרן לוין

נולד בי״ד לחשון תר״מ (31.10.1879) בפשמישל לר׳ נתן לוין. כבר בצעירותו הצטיין בידיעותיו בתלמוד ותפס מקום חשוב בין תלמידיו של סבו הגאון ר׳ יצחק שמעלקיס. הוא לא

הסתפק בידיעות בשדה ההלכה ולמד את שתי הלשונות של המדינה. גרמנית ופולנית. כתב מאמרים בפולנית והתכונן לבחינות גמר בגמנסיה.

בשנת 1901 התחתן וגר זמן קצר במקום חותנו — בוויאֶליצ׳קא. בשנת 1904 נבחר לראב״ד בסמבור. למרות צעי־רותו תפס בקהילה עמדה חזקה מאוד, וכבש את הלומדים.

בשנת 1922 נבחר הרב לוין כציר לסיים הפולני, ברשימת „בלוק היהודי״. בסיים היה חבר של הפרקציה של „אגודת ישראל״.

כחבר „אגודת ישראל״ לקח הרב לוין חלק פעיל בפעו־לתה, ביחוד יש לציין את יחסו החיובי לארץ־ישראל, כפי שהביע בנאומו בכנסיה הגדולה השלישית במארייענבאד בשנת תרצ״ו.

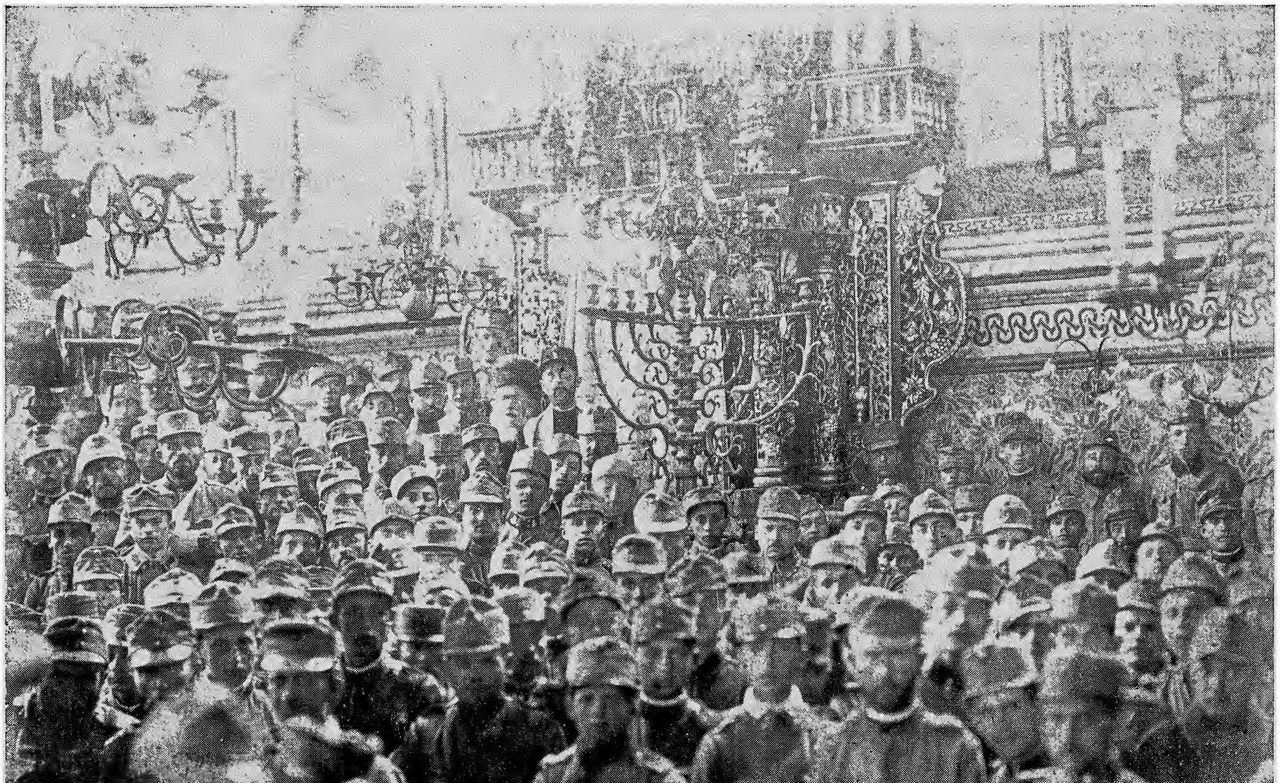
בשנת תרפ״ו נפטר אביו שהיה רב ברישא. בימי השבעה הופיעה אצלו משלחת של הקהילה וביקשה ממנו שיקבל את הרבנות. הוא הסביר למשלחת, כי כל מי שרוצה למסור לו את הרבנות יבוא ללשכת הקהילה ויחתום שם את שמו על פטיציה כזו.

בתוך הזמן המוגבל נהרו אלפי בעלי בתים וחתמו על המכתב להרב מסמבור. משלחת פרנסי הקהילה הביאה את הכתב לסמבור. הרב לוין קיבל את הרבנות בתנאי שהבחירה הרשמית תהיה ג״כ בחירה עממית ולא רק ע״י פרנסי הקהילה.

ביום ב׳ אדר תרפ״ז בא הרב לוין לרישא.

בזמן היותו רב ברישא פנתה אליו קהילת פרנקפורט ד״מ שיקבל את הרבנות, אולם הרב לוין דחה את בקשתה.

ספריו: „דבר בעתו (קראקו תרנ״ט) ; „מטה אהרן (קראקו תרס״ח) ; „ברכת אהרן״ (דרוהוביץ תרע״ג) ; „הדרש והעיון״ על בראשית (בילגורי תרפ״פ) ; שמות (בילגורי תרצ״א) ; ויקרא (בילגורי תרצ״ז) ; ובמדבר ת״א (בילגורי תרצ״ט). שו״ת „אבני חפץ״ (בילגורי תרצ״ד).

תפילה בבית־הכנסת הגדול בהשתתפות הרב נתן לווין (במרכז ע״י המנורה), וחיילים יהודים במלחמת העולם הראשונה בשנת 1917.

Wartime Services for soldiers led by Rabbi Nathan Lewin in the Great Synagogue (1917).

פרק 6

בית העלמין

היהודים ברישא היו, כיתר תושבי העיר, כפופים לבעל־העיר, נתונים לרצונו ועמדו תחת פיקוחו, שכן מחמת שנאת תושבי העיר אליהם נזדקקו לחסותו.[1]

יהודי רישא היו רשאים להתישב לא רחוק מארמון בעל־העיר. שער היהודים היה נמצא ע״י נחל מיקושקו.

באמצעות השער היתה האפשרות להיכנס לעיר היהודים. פה היו 2 בתי־כנסת, הישן והחדש.

בצד השני של הנהר היה בית־העלמין היהודי. מקומו היה מאחורי הסוללה, ששם גרו יהודים מעטים. המושב האמיתי של היהודים ("Platea Judeorum") היה הרחוב היהודי במסגרת העיר, פה היו בית הקהילה, דירת הרב, בית־הכנסת הישן, ומשנת 1708 בית־הכנסת השני החדש. בית־הכנסת הישן הוקם בימי ליגנזא, ולא כפי שמניח פנצקובסקי בראשית המאה ה־18. לפי קוטולא נמצא במוזיאון של העיר רישא פריבי־לגיה של היארונים אוגוסטין לובומירסקי מיום 6.1.1686, המ־תירה ליהודים לבנות בחומה בית־כנסת ע״י הסוללה הישנה העירונית המקיפה את הרובע היהודי „na murowanie szkoły pod wałem na nowym mieście". הפריבילגיה מעניקה אותן זכויות, שמהן נהנו היהודים בעיר העתיקה. זהו בית הכנסת החדש שלבניתו לקחו היהודים הלוואה ממנזר הברנארדינים. כערבון מסרו להם את כתב הפריבילגיה. היות והוא נמצא בארכיונים, יש להניח שההלוואה לא סולקה. הפריבילגיה נמ־סרה בשנת 1946 למוזיאון העיר.[2]

עד מחצית המאה ה־17 היה, כנראה, צר בגיטו הרישאי, כי בקרב העיר לא היה אפילו מקום לבית־העלמין היהודי. עד שנמצא מגרש לבית העלמין נקברו המתים בסביבת בית־הכנסת הישן, המקום היה מוקף גדר לפני מלחמת העולם הש־ניה. בית העלמין הישן ביותר של היהודים היה מהמאה ה־16. שטחו קטן בהתאם למספר לא גדול של התושבים היהודים ונמצא בסביבת בית הכנסת הישן. עם גידול ישוב היהודים התחילה הקהילה בראשית המאה ה־17 לקנות אדמה בקלאפ־קובקא בקרבת בית־הכנסת הישן. מקניה אחת נשארה רשימה משנת 1658 בתעודות העירוניות. בזמן חפירות הסוללות נשאר בית העלמין עם האדמה שבקלאפקובקא מחוץ להן. במאה ה־17 הוקם בית־העלמין החדש, אולם רבנים מלומדים ראשי הק־הילה, צירי ועד דארבע ארצות ומשפחותיהם נקברו עוד זמן רב — גם בימי יסוד בית העלמין החדש — בסביבות בית־הכנסת הישן.

וכך נמצא פה הקבר של אחד מראשוני חשובי ועד דארבע ארצות וראש הקהילה עזריאל בן יהודה, שנפטר בשנת 1586, על ידו טמון שמואל בן צבי הירש, האב הזקן של הרב בקרא־קא ר' יעקב יהושע ב"מ „פני יהושוע" השני, דודו היה רב ברישא, ר' שמואל הלוי, שנפטר בשנת 1719. שמואל בן צבי,

קטע מבית־העלמין החדש

A section or the New-Jewish Cemetery

שהיה ראש ועד דארבע ארצות וראש קהילת רישא, נפטר בשנת 1636. בקרבת מקום מנוחתו היה קברו של הרב ברישא שניאור בן חנוך, שנפטר בשנת 1699, ועל ידו קבר בתו בונה, שנפטרה בשנת 1725. מבין קברות אנשי הקהילה יש להזכיר קודם כל את קברו של מי ששימש ראש הקהילה במשך מספר שנים, יד ימינו של הנסיך לובומירסקי, גביר ואריסטוקרט, אולם ביחד עם זה אוטוקרט, יהושע בן מרדכי מטישמיניצא, הנקרא בספרי העיר הוזיא מארקוביץ או רבינוביץ. הוא מת בשנת 1751.

להלן שוכבים בבית הקברות הרבנים הרשקו בן יהודה ראדומינסקי, שנפטר בשנת 1770, אריה ליב מאסטובניץ, בנו של הרב מדובנו ר' שמואל, נפטר בשנת 1725; יצחק בן משה, נכדו של הש"ך, ואח"כ קברו של הרב הזקן מרישא ר' שמואל הלוי. בין הקברות האלה מפוזרים גם קברי בני משפחותיהם, מהן דמות ידועה של רייזא בת ר' יחיאל מיכל ראש הקהילה ברישא, שתרמה סכום ניכר לבנות מחדש את בית־הכנסת הישן

[1] Dr. M. Alter: Stary cmentarz żydowski w Rzeszowie; Nowy Dziennik 26/3/1931, No. 67 s. 10.

[2] Franciszek Kotula: Pięć wieków, st. 185/41.

שנשרף בשנת 1739. בית העלמין הישן היה לפנתיאון למשפחות ידועות, בעלות זכויות למען הקהילה בתקופות שונות, החל מהמאה ה־16 עד סוף המאה ה־17.

מהמצבות הישנות נראה, שפה היה בית־העלמין הראשון של קהילת רישא. אולם עם ריבוי הנפשות בקרב הקהילה היהודית, ביחוד עקב זרימת יהודים ממזרח המדינה, הנרדפים ע״י כנופיות חמלניצקי וחדירתו למערב פולין. יהודים כאלה לא נתקבלו ברצון ע״י בעל־העיר, הנסיך אוסטרובסקי, הואיל ובאו בחוסר כל, בהשאירם את כל הונם באוקראינה.

מסיבה זו הוציא הנסיך אוסטרובסקי כבר בשנת 1658 צו ובו הוא מזכיר פקודה שנשכחה, אך הקיימת מכבר, האוסרת על משא־ומתן עם יהודים בעניין העברת נכסי דלא ניידי. לגבי בית־העלמין לא הועילו טענותיו ולא היתה אפשרות לאסור רכישת אדמות למטרה זו. באותה תקופה בשנת 1658 קנה באכוח הקהילה ברישא, ר׳ אפרים זלמן את הגן השייך לבארטלומיו שצ׳יגלו בתנאי שיהיה מיועד רק לקבורת המתים מחברי הקהילה.

בזה הוקם בית־העלמין החדש, שגדל במשך השנים הבאות מחמת ריבוי מספר נפשות היהודים. כבר בשנת 1689 לא היה מקום בבית־העלמין החדש, אולם בעל־העיר החדש הנסיך לובומירסקי לא הרשה לוויט (Wojt) פאוועל זאגלובינסקי למכור ליהודים אדמה לצרכי הרחבת בית העלמין. אך כאשר זאגלובינסקי הסכים לקנות בכסף שיקבל בעד בית־העלמין, מגרש חדש ולבנות עליו, מקבל הוא את רשיונו של לובומירסקי.

את המגרש החדש רכשה ה„חברה קדישא" עם אברהם לבקוביץ בראש. כבר במאה ה־17 היתה קיימת ברישא „חברה קדישא" שניהלה את בית החולים ואת בית הקברות, כגוף משפטי בפני עצמו, ללא תלות בקהילה, ובידה סכומי כספים די גדולים. כן שילמה החברה לזאגלובינסקי בעד המגרש לבית־העלמין את הסך 3,200 זהובים. נגד עיסקה זו מחה המאגיסטרט דרישא. וכאשר כוחו של לובומירסקי חזק יותר מהתנגדות המאגיסטרט, דרש ראש העיר שעל המגרש יוטלו כל ההיטלים שהיו קיימים עד עכשיו, כדי שלא יפלו למעמסה על העיר. „חברה קדישא" השתדלה לרכוש את הגינות והמגרשים בסביבת בית־העלמין. רק בשנת 1691 בוצעה מכירת המגרש השכן לבית העלמין היהודי בין החברה והוויט (Wójt) נאברוצקי בסך 500 זהובים. בשם החברה עסקו בכך: אברהם לבקוביץ, מאיר דוקטורוביץ, שלמה פנחסוביץ ופייביש אפרומוביץ. הואיל והמכירה היתה קטנה מזו שבשנת 1689, משתדלת החברה כעבור שנים אחדות להגדיל את בית־העלמין. לזגלובינסקי יש עוד גינה גדולה בשכנות בית־העלמין. יהודי בית־החולים ו„חברה קדישא" פונים אליו וסו״ס מגיעים לידי חתימת חוזה הדומה לזה משנת 1689.

הקהילה ברישא הולכת וגדלה, מורגש חוסר במקומות בבית־העלמין והגדלתו דחופה. בשנת 1700 קנו איפוא חברי האגודה שמואל קאלמנוביץ, אברהם דוקטורוביץ, אהרן איזראלוביץ, מאיר סאלומונוביץ והרשקו מושקוביץ אדמה להרחבת בית־העלמין. הקנייה נעשתה בשנת 1705, כאשר רכשו גם את הגן השכן עם בית־העלמין. כל כמה שנים היה צורך להגדיל את בית־העלמין למורת רוחה של מועצת העיר וראש העיר. הפסל של ניקולאי הקדוש הועמד בכוונה, והפריע להגדיל את בית העלמין. למעשה אין בספרי העיר תעודות בדבר רחבת בית־העלמין היהודי.[3]

מחמת המחסור במקומות בבית־העלמין, נקברו יהודי העיר בסביבת בית־הכנסת, וכאשר גם שם חסרו מקומות, נקברו במקום מיוחד ע״י החומה בשכנות הרחוב סוביאָסקי. פה קבר־

---

[2] מצוטט במאמרו של ד״ר משה אלתר.

שרידי מצבות ע״י החומה בבית־העלמין הישן, בקרבת רחוב סוביאָסקי

Gravestones in the Sobieski street Cemetery

רתם של הרב הרישאי ר׳ יצחק חיים בלומנפלד, שנפטר בשנת 1811, של נכדו ובנו של הרב דרישא ר׳ יחזקאל צבי בלומנ־פלד, ר׳ יהושע מרדכי בלומנפלד, להלן יהודה ליב, בנו של הרב מסטזיזוב ר׳ אברהם שבתי, וזקנו של הרב דרישא ר׳ השל ואלערשטיין, שנפטר בשנת 1904. פה גם קבורתו של עסקן ידוע בקהילה, ר׳ זלמן פרנס (נפטר בשנת 1789) יחד עם משפחתו) וכן של משפחת חתן הוזיא רבינוביץ — הרב הידוע בניקלסבורג ר׳ שמואל הורביץ.

פרק 7

בימי הכיבוש האוסטרי משנת 1848 עד 1772

סיפוחה של גאליציה לממלכת ההאבסבורגים הביא עמו שינויים ניכרים רבים בחיי היהודים. מספר תושבי העיר רישא הגיע בשנת 1790 ל־3336, ובכללם 1649 יהודים. השלטונות האוסטריים כמו במספר קטן של ערי גאליציה ובתוכן רישא הקימו אדמיניסטרציה חדשה.

השלטונות האוסטריים נקטו אמצעים דראסטיים, כדי לשנות בבת־אחת את מעמד היהודים ולסגלם לתנאים החדשים. הם הציפו את גאליציה ובתוכה את היהודים במבול של הוראות, תקנות ודאֶקרטים שגרמו רק לתוהו־ובוהו. אך כעבור כמה שנים התחיל המנגנון הביורוקרטי האוסטרי בוינה, בלבוב ובמחוזות גאַליציה להכיר בכך, שאין להגשים על רגל אחת את התי־קונים בחיי היהודים באמצעות הדקרטים והפאַטאַנטים. כגורל כל קהילות ישראל בגאליציה היה גם גורלה של רישא.

בפאַטנט הראשון של הרוזן פאַרגאַן, שטיפל בענין היהו־דים, הוטל לערוך מפקד של היהודים. הרבנים וראשי הקהלות נדרשו למסור תיאור מדויק על מצב היהודים בקהילותיהם ניהול הקהלה, תקנונה.

קהילת רישא הסתגלה בקושי למצב החדש והגישה בסוף 1773 לוינה בקשה לאשר לה את הפריביליגיות, שהוענקו לה ע״י בעלי העיר. הקהילה לא נענתה אך היא לא ויתרה על תביעתה.

בשנת 1782 הודיעה וינה בדאֶקראַט מיוחד לגובאֶרניום בלביב בענין בקשת הקהילה לאישור הפריבילגיות, כי נוכח העובדה, שהפריבילגיות נוגעות לענינים עירוניים ולהסכמים בין בעל־העיר לבין היהודים והעירוניים, אין שום מניעה ועיכוב להשאיר גם להבא את המצב הקיים בלי שום אישור, כל עוד אין הוא מנוגד להוראות הממשלה.

מענין לציין, שהסופר שולטאַס המתאר את ביקורו הראשון בטריטוריה הכבושה בידי האוסטרים קורא לעיר רישא „ברודי הקטנה" ומדגיש במיוחד את הרוח המסחרית של היהודים הסוחרים באבנים יקרות, המנהלים מסחרם עם וינה, שטוק־הולם, ברלין, קופנהאַגן ופטרבורג, שם הגיעו אפילו למעמד של שומרי־חותם מלכותיים.

החוקר בראַדאַצקי, שביקר ברישא בסוף המאה הי״ח, קורא לעיר „ירושלים דגאַליציה" אך הוא מתאונן שהעיר מלוכלכת.

בשנת 1779 עמדו בראש הקהילה קיבה יעקב, מנדל יוס ויהודה אהרן. הם היו זקני העדה. כרב כיהן אז רבי אהרן.[1]

משנת 1779 היה ברישא לבלר הקהילה פראַנץ אֶלשהולץ שהיה לפני זה „דינסטפוהרער" ברגימנט רגלים.[2] מטעם הנהלת היהודים היו החל מ־1 במאי 1785 ממונים בקופת המחוז רישא: יוסף קלעקער עם משכורת של 200 גולדין, פראַנץ אֶלשהולץ, פראַנץ בוסנינגר, שניהם במשכורת של 200 גולדין כל אחד וקראַטיכוויל כמשרת בלשכה עם משכורת של 40 פלורין.

בשנת 1773 הגיש ר׳ וואָלף מנדל „ארנדאטור יהודי" מרישא בקשה, שבה העלה את תביעותיו.[3]

כבר מראשית השלטון האוסטרי מגישים היהודים כתבי־תלונה על יחס השלטונות נגדם, וביחוד קובלים הם על הקרייז־הויפטמן פון רודהיים.

וכך בשנת 1785 מגיש הסוחר הירשל קלמאן, תלונה לוינה, שה„קרייז־אמט" ציווה עליו למסור את החדר הטוב ביותר למתחרו — ל„קולוניסט". מוינה עונים לו שעליו לפנות למשרד הארצי[4].

באותה שנה (אוגוסט 1785) מבקשת הקהלה מהשלטון בוינה להסיר ממנה את המישכון הצבאי, שהוטל עליה וגם להכריע בעניין תלונותיה על המסים הבלתי צודקים, שדורש ממנה הנסיך לובומירסקי. אולם וינה הכריעה, שהענין שייך ללבוב ועליה להכריע בזה[5].

הגוברנאַטור בלבוב מודיע בספטמבר 1785 שהתלונות של הקהילה ברישא נגד הנסיך לובומירסקי נמסרו ל„קרייז־אמט" ברישא לבדיקה.

התלונות של הקהלה נוגעות לתשלומים שהנסיך לובו־מירסקי גבה מאת היהודים בדרך בלתי ישרה. הקהילה מבקשת לתת הוראה שלקהילה ישולם פצוי[6].

אולם הענין לא סודר. ב־29 במארס 1787 שולחת וינה הוראה לגוברניום בגאַליציה, שתלונתה של קהילת רישא בענין התשלומים הבלתי צודקים ולא חוקיים ששילמו לנסיך לובומירסקי, נתקבלה לידיעתה[7].

¹ Teki Schneidra HM 7100.

² Indices u Protokollbücher 1773-37/15.

³ Archiv des Ministerium d. Innern Wien, Protokolle Galizien 1785 V/20.

⁴ Protokolle Galizien 1785 VII/125.

⁵ Protokolle Galizien 1785 IX/116 XI/95.

⁶ Ibidem 1787 III/138.

באותו חודש (אוגוסט 1785) מתאוננות הקהילה על המסים הנדרשים ממנה בדרך בלתי צודקת ומבקשת לעכב את ההוצאה לפועל [8].

אולם כל התלונות הללו היו לשוא, ואף התלונות האישיות נשארו ללא תשובה.

כך מבקש למשל, וואָלף מנצל שהנסיך גיאורג לובו־מירסקי יחזיר לו את ביתו ויתקן את כל הנזק שנגרם בו. וינה מסרה את בקשתו לגוברניום הגאַליצאי והודיעה על כך לוואָלף מנצל. אולם לא ברור, אם הוחזר לו ביתו [9].

היהודים פונים אל השלטונות גם בדרישות מיהודים, וכך פונה דאַנציגר בנוגע ל־600 פלורין, המגיעים לו מיהודי רישא [10].

ב־19.4.1787 נשלחה מוינה הוראה לגוברניום, שאסור ליהודים לקנות בתים שבידי הנוצרים, שאינם בנויים מחומר קשה.[11]

יהודים מבקשים גם להרשות להם להחזיק בבתיהם תמד ובירה למכירה, אך בקשות אלו נדחו ע״י וינה.[12]

יהודים אחדים — כגון משה וויין מרישא — מבקשים לתת להם רשות (וכסף) לבוא לוינה, כדי למסור לקיסר תוכניות פינאַנסיות. אולם וינה הורתה, שה„קרייז־הופטמאַן" מרישא יזמין אליו את היהודים האלה — ויבדוק אם יש ממש בתכונויותיהם. במקרה כזה, יקבלו שכר בעבור טרחתם [13].
בינתים ניתדלדל והלך מצבם הכלכלי של היהודים עקב דחיקת רגליהם בייצור המשקאות ומזיגתם.

היהודים ביקשו לבטל את המסים משנות 1772—1773 בשל החמרת מצבם הכספי וכן בשל ההרס הכלכלי, שנגרם עקב הפלישות הרבות שקדמו לחלוקת פולין. אולם השלטו־נות התנגדו לדרישתם והורו לגבות את המסים בכל חומר הדין. לאחר השתדלויות רבות הוענקו בשנת 1775 הקלות במסים ובתשלומי העיריה.

בשנת המסים הראשונה בתקופת הכיבוש האוסטרי הועלה מס־הגולגולת לפלורין אחד והיה חל גם על הילדים מגיל שנה ומעלה. בסך הכל שילמו יהודי גליציה 41.178 פלורין.

בשנת 1776 בא במקום מס־הגולגולת מס־סבלנות (טאָל־עראַנץ־שטייער) בסך פלורין אחד לנפש, ונוסף לזה חויבו במס־הכנסה ובמס־רכוש באותו שיעור — אמנם על בסיס אינדיבידואלי, בהתאם להכנסה. את חלוקת המסים בין הקהלות ביצעה ההנהלה היהודית (יודען־דירעקציאָן), ואילו את מכסת־המס על המשלמים הבודדים הטילו הקהלות.

8 Protokolle Galizien 1786 VI/96.
9 Ibidem 1786 VII/123.
10 Ibidem 1787 IV/89.
11 Ibidem 1787 IX/95.
12 Ibidem 1787 VII/132.
13 Ibidem 1792 29.

מלבד תשלומים אלה חלו על היהודים עוד דמי־נשואין ודמי־התוארים. מובן, כי כל מסי הקהילה — ה„קורובקא" וכו' נשארו בתוקפם, אולם הועמדו תחת פיקוח השלטונות שהשתמשו בהם לסילוק חובותיה של הקהילות. לפי הדאֶקראֶט של לשכת החצר מ־10 באוגוסט 1792 נתחייבו היהודים לשלם גם מסים כלליים וכן מס־איכסון (קוואַרטיר־שטייער) במקום המצאת דיור לקציני־הצבא, מס־מגרש (רוסטיקאַל שטייער).

בשנת 1784 רצתה ממשלת אוסטריה לבצע ריפורמה שלמה בתחום מסי היהודים. גרמו לכך גם המעילות ומעשי פרוטקציה בקהילות בודדות ואי־הצדק בחלוקת־המסים ע״י ההנהלה היהודית הראשית. כך, למשל, כאשר לא היה בכוחה של קהילה אחת — כגון קהילת לבוב בשנת 1780 — לסלק את המסים, הטילה ההנהלה היהודית הראשית תשלום סכום זה על שאר הקהילות באותו המחוז.

אחרי הענקת התקנון בשנת 1789 היו היהודים משלמים מס־סבלנות בסך 4 גולדין לכל משפחה, מס בשר כשר (לפי סוג הבשר), מס־נשואין, מס מבניני בתי־כנסת ובתי־העלמין בסך 100 גולדין לשנה, מס „מניינים" 50 גולדין לשנה.

בשנת 1797 בוטלו מס־הסבלנות ומס הבתים והמגרשים ובמקומם נקבע מס־נרות, 2 קרייצר מכל נר־שבת ויו"ט, ו־6 קרייצר מנר „יאָרצייט", מנר חנוכה חצי קרייצר, מנר יום כיפור 10 קרייצר. בגלל עומס המסים פיגרו הקהילות בתשלום המסים ונשארו חייבות לממשלה סכומים גדולים.

בשנת 1780 ציוו השלטונות לעקל את הכנסות היהודים בגלל אי־תשלום המסים.

יחד עם שאר הקהלות ביקשו גם יהודי רישא בשנת 1788 ע"י נציגי היהדות הגאַליצאית — נ. ברנשטין, חיים מרגלית ולבל מאירהופר — להרשות ליהודים המוזגים, שקנו שדות ובנו בתים להתגורר בכפרים עד פרסום ה„יודענפאַט־ענט" החדש.

בינתים פנו יהודי רישא אל הגוברניום בתלונה נגד לובומירסקי על שהוציא מהם באיום ונגד החוק תשלומים שאינם מגיעים לו, וביקשו שיחזיר להם את הכסף. על תלונה זו הורתה וינה למסור לה דו"ח במשך 4 שבועות ולהוכיח את סיבות העיכוב. אולם הענין לא סודר, כי ביוני 1792 פנו שוב ראשי הקהלה שמואל קלרמן, מארקוס שיינ־פלד, שלמה לורברשטראוס ואייזיק רומר לוינה בבקשה להוציא פקודה להחזיר ליהודי רישא את התשלומים שנגבו מהם שלא בצדק [14].

מתוך התיקים קשה לקבוע, אם העניין סודר.

יהודי רישא הוכרחו לשלם את המסים ויש לציין שכל פיגור בסילוק המסים הפך את היהודי להיות „בעטעל־יודע" — כלומר, מחוסר זכות־קיום ופרנסה — וצפוי היה לגירוש מגאַליציה. לכן אין פלא, שהשלטונות בלבוב ובוינה הוצפו בקשות בלי סוף לדחות את תשלומי־המסים, וכן בערעורים על הסכומים הגדולים שאין בכוח הקהלה לסלקם.

14 Protokolle Galizien 1792/29.

מצב זה נמשך שנים רבות והובלט במיוחד בשנת 1811, כאשר הוצאו תקנות חדשות של משרד האוצר בדבר סילוק המסים על יסוד סיווג האוכלוסין — דבר שהגדיל את עומס המסים. מצב זה גרם לכך, שאפילו הגוברניום הגאַליצאי בלבוב לא נרתע להדגיש בתזכירו המיוחד שהעביר לוינה ביולי 1811, כי המסים המוטלים על היהודים הו „מיגזמים" יותר מדי.

עיסוקיהם העיקריים של היהודים ברישא במחצית השניה של המאה הי"ח היו: צורפות, חכירת בתי מבשל בירה ומשקאות, מזיגת משקאות והחזקת בתי־מרזח. בתחילת הכי־בוש האוסטרי נגרמו להם קשיים בשטח זה, אולם בשנת 1775 חל שינוי לטובה ויהודי רישא קיבלו רשות החכירה תמורת תשלומים שנתיים.

החוכרים שמרו על קיום זכויותיהם והקפידו שלא יובאו משקאות מחוץ לעיר. השלטונות אסרו על בעלי בתי־מבשל יי"ש וחוכרי בתי־מבשל הבירה למזוג משקאות בבתי המב־של, אולם הותר להם למכור את תוצרתם בחנויות שכורות לשם כך.

השלטונות ראו במוזגים את הגורם העיקרי המעכב את התקדמותו של מעמד האכרים. מדיניות זו פגעה קשה במצבם הכלכלי של יהודי רישא. מספר ניכר של מוזגים יהודים חוסל, אולם במרוצת השנים חזרו היהודים לעסק החכירה והמזיגה. מענין שלפי הרשימה משנת 1784 היו ברישא רק 4 סוחרים נוצרים ומהם רק אחד סוחר ממש, בידי היהודים היה יבוא הסחורות מחו"ל ואף יצוא התבואה הארצית.

שינויים מבחינה ארגונית הביא עמו התקנון של הקיס־רית מאַריה תאראֶזאַ משנת 1776. יהודי גאַליציה היו מאור־גנים בגוף מיוחד ובראשו ההנהלה הראשית ליהודי גאַליציה (גענעראל דירעקציאָן), מבוססת על סולם הייראַרכי, המורכב מקהילות שבראשן 6 עד 12 פרנסים. כל הקהילות במחוז אחד — בכל גאַליציה היו 6 מחוזות עם שרי המחוז בראשם — עמדו תחת הנהלת פרנסי־המחוז ועליהם היו ממונים 6 פרנסי המדינה (לאנדעס־עלטעסטע). 6 פרנסי־המחוזות ו־6 פרנסי המדינה עם רב־המדינה בראש היוו את ההנהלה הראשית של יהודי גאַליציה (גאליצישע גענעראל יודען־דירעקציאָן).

ב־27 במארס 1782 בוטלה החלוקה האדמיניסטרטיבית של 6 מחוזות והוקמו 18 מחוזות. רישא הוכרזה אז כמחוז עצמאי.

בשנת 1785 חוסל אירגון הקהילות לפי התקנון משנת 1776 ובמקומו לא הוקם עוד אירגון קהילתי־ארצי. לפי התקנון החדש הושארו רק פרנסי הקהילות המקומיות, פרט לקהילות לבוב וברודי שבראשו עמדו 7 פרנסים, ואילו ביתר הקהילות ורישא בכללן — 3 פרנסים. מתפקידם של הפרנסים היה לייצג את הקהילה בפני השלטונות, לדאוג לעניני הקהילה, לפקח יחד עם הרב על רישום הלידות, נשואים ופטירות, על גביית מסי־הקהילה, מסי היהודים ועל ניהול ענייני הקהילה. הפרנסים היו תלויים בשלטון המחוז, שראה אותם כפופים למרותו.

מלבד ראשי הקהילה נבחרו גבאי בית המדרש, גבאי צדקה, גבאי בית־החולים, שמאי ומבקרי־חשבונות. לימין הנהלת הקהילה עמד מנגנון פקידים מורכב מרב, דיינים, שוחטים, שמשים וקברנים. את עניני הלשכה ניהל מזכיר הקהילה.

זכות בחירה ניתנה לראשי משפחות ששילמו שנה קודם לבחירות מס־נרות בעד 7 נרות. זכות היבחרות היתה קשורה בתשלום מס בעד 10 נרות וידיעת קרוא וכתוב בשפה הגרמנית. כל קהילה בוחרת 6 מועמדים מהם מינה ה„קרייז־אַמט" 3.

מלבד עול המסים הקשה הוטלו כל מיני איסורים ובכללם האיסור הקשה ביותר של הנשואין, בעלי הכנסה היו צריכים לשלם בעד נשואי בניהם מ־3 עד 30 דוקאטים. ומי שהיה משיא את ילדיו בלי היתר השלטונות היה צפוי לעונש ולהח־רמת רכושו. אפילו בעד השתתפות בחתונה בלתי־חוקית היה צפוי קנס קשה.

לפי התקנון שהוצא על־ידי יוסף השני ב־27 במאי 1785 חוסלו שרידי האוטונומיה הקהילתית ובוטלו כל זכויותיה המדי־ניות והשיפוטיות. המסים הוטלו לא על הקהילה כגוף קולקטיבי, אלא על כל פרט יהודי לחוד, וגבייתם נמסרה לפקידי הממשלה. מהקהילה ניטל הצביון הלאומי, והיא הפכה לאגודה דתית בלבד. בתי־הדין הרבניים בוטלו במנשר מיום 9 באפריל 1789, וכל היהודים הועמדו תחת שיפוטם של בתי־הדין מטעם הממשלה, ובענינים המשטרתיים — תחת שלטון העיריה.

בחוק מ־28 באוגוסט 1787 נקבעו פנקסי משפחה, ויהודי גאַליציה חויבו לקבל מינואר 1789 שמות משפחה גרמניים, דבר שנועד לשמש דחיפה לתהליך הגרמניזציה של היהודים. כתוצאה מכך הוטל על הקהילה ועל הרבנים לנהל את ספריהם ורשימותיהם אך ורק בשפה הגרמנית.

עוד בשנת 1776 חויבו הסוחרים לנהל ספרי־מסחר מסודרים עם ספרי העתקה, ספרי־חשבונות, רשימות הסחורות והמחסנים, אולם כל אחד רשאי היה לנהלם בשפתו הוא. לפי התקנון מ־7 במאי 1785 הוטל על הסוחרים היהודים לנהל את ספריהם בשפה הגרמנית או בשפת המדינה (פולנית). במכתביהם אל השלטונות ובמכתבים רשמיים נאסר עליהם להשתמש בשפה העברית והאידית אלא רק בגרמנית.

בעיה מיוחדת במינה היה ענין הגיוס לצבא. ב־18 במארס 1788 פורסמה מטעם הממשלה הוראה המחייבת לגייס את היהודים לצבא בכלל שאר התושבים. בגיוס לא הופיעו יהודי רישא, למרות הנאומים הפטריוטיים של הרב. לפי הדו"ח הממשלתי במחוז טרנופול ורישא השתמטו מהשרות 100 יהודים, המגוייסים, לשרותי ההובלה שעברו למקומות אחרים.

אולם כבר בשנת 1790 באה הקלה, ולפיה שוחררו היהו־דים מרישום צבאי והורשו לסלק תמורת השירות האישי תשלום של 30 פלורין לכל טירון. מצב זה נשאר עד 1804.

בשנת 1804 הוטלה על יהודי גאַליציה חובת ההתגייסות לצבא בדומה לאוכלוסיה הנוצרית. בזה בוטל הכופר הכספי לשיחרור משירות בצבא. כן בוטלה גם ההגבלה, לפיה היו

מעסיקים את הטירונים היהודיים בשירות־תובלה. בתקנות מיו־חדות נקבעו תנאים, שאיפשרו שיחרורים מחובת שירות בצבא, כגון: זכויות אזרחות, זכות בעלי מלאכה, סוחר בעל זכיון.

אחד התיקונים היסודיים אשר הקיסר יוסף השני דרש להכניסם בחיי היהודים בגאַליציה, היתה — העברת חלק מהם לחקלאות. למן שנת 1781 רווחה בחוגי צמרת השלטון בוינה הדעה בדבר הצורך להעביר חלק ניכר של יהודי גאַליציה לחקלאות. הקיסר, שרחש אהדה להשקפות פיזיוקראטיות, ביקש לפצות את היהודים שקיפחו את פרנסתם כתוצאה מאי־סור חכירת המזיגה, ולהעסיקם בחקלאות. לשם כך החליט להקטין בחמישים אחוז את מסי־הסבלנות על החקלאים היהודים ואח"כ לבטלו לגמרי. בימי יוסף השני התחילה פעולת ישוב היהודים על קרקעות הממשלה. בצווי הקיסר מיום 16 ביולי 1786 למושל הפלך לבוב ניתנה הפקודה להתחיל בישוב היהודים המנושלים. אולם התנאים לא היו נוחים, מחמת חוסר קרקעות ממשלתיים, שהספיקו רק לגרמנים שהתישבותם היתה לפי דעת השלטונות חשובה יותר מזו של היהודים, אולם מאין ברירה השלטונות הוכרחו למלא את דרישתו של הקיסר ולהתחיל בהקמת מושבות יהודיות. היהודים קיבלו אדמה ותבואה לזריעה הראשונה, בלי שהקימו בשבילם בתי מגורים וגם בנינים בשביל הבהמות. הידיעה על עזרת הממשלה למתישבים נפוצה בגאליציה, ואלפי יהודים שלא היתה להם פרנסה, הגישו בקשות לעבוד בחקלאות. אולם התקנות לא נגעו בחוכרים היהודים.

במסגרת התוכנית ליישב 1,400 משפחות יהודיות מכל גאַליציה נתחייבה הקהילה ברישא להפריש למפעל ההתישבות 17 משפחות. קהילת רישא וכן יתר הקהילות במחוז רישא לא הצליחו בשנת 1792 למלא את המכסה שהוטלה עליהם, ובדו"ח מיוחד הודיע הגוברניום לוינה, ש„יהודי המחוז רישא יישבו את מספר המתישבים בתוך זה 9 מהעיר רישא הנדרש במסגרת התכנית".

ממחוז רישא המונה 11 ישובים: סאַנדישוב, טיצ'ין, גלוגוב, לאנצוט, זוליניא, פשאַבורסק, לאַזאינסק, סוקולוב, אולנוב, טאַרנוברזאַג ורוזוואדוב התישבו 60 משפחות ב־41.⅔ חלקות־אדמה (113 גברים, 103 נשים ורק 59 צעירים, 83 צעירות למטה מגיל 18). המתישבים קבלו 60 בתים, 60 רפתות וגרנות, 60 כלי חקלאות, 743.½ קורץ תפוחי אדמה, 95 סוסים, 30 שוורים, 131 פרות. נשאר עוד ליישב 38 משפחות ב־28.⅓ חלקות־אדמה.

מקהילת רישא עצמה התישבו במקום 17 רק 8 משפחות על שמונה חלקות אדמה. במשפחות אלו היו 12 גברים, 11 נשים, 38 צעירים ו־11 צעירות למטה מגיל 18.

המתיישבים קבלו 8 בתים, 8 רפתות וגרנות, 123 קורץ תפוחי־אדמה, 8 כלי־חקלאות, 16 סוסים, 2 שוורים ו־16 פרות. לכן יש עוד לישב 9 משפחות על 9 חלקות אדמה[15] מספר המת־ישבים מ־11 ערי־המחוז היה: סנדישוב 4 משפחות, טיצין 6, גלוגוב 9, לאנצוט 8, זוליניא 6, פשבורסק 12, לאַזאַנסק 9, סוקולוב 8, אולנוב 7, טאַרנוברזאַג 6 ורוזוואדוב 6 משפחות.

התקציב הדרוש לכיסוי הוצאות ההתישבות הוטל על הקהילות בתחומי־ההתישבות. הוצאות ההתישבות למשפחה נחשבו ל־250 גולדן. כל 25, 30, 40 אבות־משפחה נתחייבו ליישב משפחה נצרכת אחת.

בשנת 1822 נשארו בחקלאות בכל מחוז רישא על חשבון הקהילה 77 משפחות — על חשבון הממשלה 9 משפחות. מ־98 משפחות יושבו סו"ס 86 משפחות.

בשנת 1785 בוצעו בגאַליציה שינויים מבחינה אדמיניס־טרטיבית. המדינה חולקה ל־18 מחוזות ובכללם נקבעה רישא כמושב המחוז הששי, שאליו צורפו מלבד העיר רישא עוד 11 עיירות וישובים שבהם התגוררו מספר יהודים.

לעיר רישא היו מסונפים 14 ישובים וליתר 11 עיירות 204 ישובים וביחד היו מסונפים למחוז רישא 218 ישובים יהודיים[16].

לפי התקנון מ־7 במאי 1789 הועמד בראש כל מחוז רב־הגליל (קרייזראבינער), וביתר המקומות הותרו רק מורי־הוראה (רעליגיאָנס וויזער) או חזנים (שול־זינגער) בלבד. הרבנים בדומה לראשי הקהילות נבחרו לשלוש שנים, אולם לא על־ידי אנשי הקהילה, שהיו בעלי־בתים משל עצמם, אלא על־ידי כל יהודי המחוז.

הרב של מחוז רישא קיבל משכורת שנתית בסך 260 פלורין. מלבד השכר היה מקבל הרב בעד שירותים שונים וכן בעד רישום לידות, נשואין, פטירות, לפי סוגים: מחלקה ראשונה — אכרים, בעלי־מלאכה, סרסורים, עגלונים, מוזגים, סוחרי גרוטאות — 7.½ קרייצר.

מחלקה שניה — פקידים, רופאים, כירורגים, רבנים ושמשים — 15 קרייצר. מחלקה שלישית המתפרנסים ממסחר, חוכרים, בעלי תעשיה, בעלי הון — 30 קרייצר; הרב היה פטור ממס הקהילה, אולם במקרה שאשתו או נאמניו היו מנהלים עסקים היה עליו לשלם את המסים הרגילים בעד העסק. לפי החוק אסור היה לרב לדרוש מתנות או תשלומים מיוחדים בעד סידור קידושין וגיטין. ועל ידו היה גם בעיר רישא מורה הוראה עם משכורת של 120 פלורין לשנה. מורה הוראה בטרנובז'ג קיבל 20 פלורין, בלאַנצוט 200, בגלוגוב 150, בלאַז'אַנסק ובסוקולוב 100 פלורין. בז'וליניאַ, רוזוואַדוב, סאַנדישוב ובאולאַנוב לא קיבלו משכורת, אלא היו חיים ממתנות שקבלו.[17]

מתפקידו של רב־המחוז היה לפקח על עניני־הדת, לנהל את פנקסי הלידות, הנישואין והפטירות בשפה הגרמנית; להשגיח על כלי־הקודש, החזנים והשמשים, להכריז על חרם

[15] Archiv d. Minist. d. Innern: Sumarischer Ausweis über den Fortgang der jüdischen Ansiedlung in dem Königreich Galizien bis Okt. 1803 No. 201 ex Junio 1804.

[16] Michael Stöger: Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischen Judenschaft, Lemberg 1833 Band 1, s. 83.

[17] Ibidem Band 1, p. 83.

רק לפי הוראות השלטונות, להשביע אנשים בענינים פוליטיים בבית־הכנסת.[18] כל חרם בענינים אחרים היתה אסורה באיסור חמור.

בשנת 1789 נערך בכל גאליציה מפקד, אולם בידינו מצויים נתונים רק על מספר היהודים במחוזות שלמים, בלי פירוט הערים. במחוז רישא עם 11 קהילות נפקדו על 193.256 נוצרים 11.377 יהודים.[19]

בחומר המיפקדים חסרים נתונים על ההרכב המקצועי והתעסוקה, מתוך דו״חות שונים של השלטונות אנו למדים, שיהודי רישא עסקו מלבד במזיגה גם במסחר ובעיבוד אבנים טובות. פרט למספר מצומצם של סוחרים וסיטונאים היו רובם קמעונים, רוכלים, סרסורים ומתווכים. יחידי סגולה הצליחו להימנות עם ספקי־הצבא. ניכר היה מספרם של בעלי מלאכה, רובם חייטים, פרוונים, רפדים, זגגים, חרטים, כורכי ספרים, ירקנים ורפתנים.

לפי תקנון היהודים של יוסף השני משנת 1789 היתה כל קהילה, אפילו בעיירה קטנה, חייבת בהחזקת בית־ספר טריוויאלי (עממי). בקהילות גדולות היו בתי ספר נורמליים לפי דוגמת בתי־הספר הכלליים. שפת ההוראה בכל בתי־הספר היתה גרמנית. השם הרשמי של בתי־ספר אלה היה „דייטשע יידישע שולען", או „יודיש־דייטשע שולען". עד 1792 נוסדו רק בתי־ספר לנערים, בתי־ספר טריוויאליים היו רק בעלי כיתה אחת, נורמאליים בעלי שלוש כתות עם 2 מורים ומנהל (אבער־לעהרער). בתי ספר כלליים היו שלמים, כלומר בעלי ארבע כתות עם מספר גדול יותר של מורים.

החוק הזה אסר על כל ילד יהודי להתחיל בלימוד גמרא לפני שגמר את לימודו בבית־הספר הכללי למתחילים. בתי־ספר אלה נוסדו בכספם של היהודים, אולם לא הועמדו בפיקוח הקהילות אלא בפיקוח השלטונות. למפקח ראשי על כל בתי־הספר היהודים בגאליציה נתמנה מחנך בניו של משה מנדלסזון — הירץ הומברג. המורים הראשונים הוזמנו ברובם מבין המשכילים יודעי גרמנית ממוראביה ובוהמיה. להכשרת המורים נוסד בלבוב סמינריון למורים יהודיים. בית־הספר הראשון ברישא נוסד בשנת 1785. המורה היה יונס טאוסיג ואח״כ נתקבל עוד עוזר ושמו מאט. משכרתו השנתית של המורה ברישא היתה 200 פלורין, ושל עוזרו 50 פלורין.

בשנת 1802 שולמו תשלומים למורי בית־הספר הגרמני־יהודי ברישא 1692 פלורין 6 קריצר.[20]

ביתר הקהילות במחוז רישא היו קיימים בתי־ספר בגלר־גוב — המורה פאביאן אלקין ומשכורתו 200 פלורין, בסנדישוב אפרים גייאר משכורת 150 פל. בלאנצוט שלמה אסטרייכר (200 פלורין). בלז׳אינסק נתן קינדערפריינד (200 פלורין), בפשאבורסק דוד בונזא (200 פלורין) והעוזר האמבורגר (50 פלורין) ברזוואדוב דוד ליכמן (200 פלורין). באולנוב,

שוק־עופות Chicken Market

דז׳יקוב, טיצ׳ין — וזוליניא לא היו בתי־ספר מחמת חוסר מורים.

בשנת 1788 הגישה הקהילה בקשה לדחות לשנתים את ביצוע הפקודה האוסרת להעסיק פקידים, שלא למדו את השפה הגרמנית, שילמדו את הנערים היהודיים במשך שעתיים ליום לימודים כלליים וביתר הזמן להורות בדת ובתלמוד, וכן ביקשו להעמיד את המורים בבית־הספר בעניני הדת תחת רשות הרב.

בקשה זו נמסרה ע״י וינה להסדר לפי תקנות המדינה.[21]

בשנת 1806 חוסלה רשת בתי־הספר היהודיים.

בתור רשם בקופת־המשרד היה מועסק לויש ברנהרד עם משכורת שנתית של 350 פלורין.

בשנת 1790 חייבה קהילת רישא בעד מס החסות (Schutzsteuer) 8.400 פלורין ובעד התוספת (Beitrag) 2.100 פלורין ס״ה: 10.500 פלורין, על חשבון זה שלחה הקהילה 6.027 פלורין בעד מס־החסות ו־1.506 פלורין בעד התוספת, בס״ה 7.533 פלורין, כך שנשאר חוב בסך 2.373 פלורין בעד מס־החסות ו־594 פלורין בעד התוספת. בס״ה 2967 פלורין.

באמצע המאה הי״ח מנתה רישא יחד עם היהודים קרוב ל־3000 תושבים. לפי המיפקד משנת 1790 היו בכל המחוז רישא 2.100 משפחות יהודיות. בעיר רישא גופא היו 327 בתים, 453 משפחות נוצריות (1687 איש), 380 משפחות יהודיות (1.640 איש), בס״ה 3.3336 איש.[22]

בשנת 1821 נמנו במחוז 227,780 נוצרים 11936 יהודים. בשנת 1826 246.116 נוצרים, 14.067 יהודים. בשנת 1827 265.182 נוצרים ו־14.789 יהודים. בשנים 1798—1827, יש לציין גידול האוכלוסיה היהודית ב־3412 נפשות. בשנת 1828 היה בידי היהודים יותר ממחצית הבתים שבעיר.[23]

בשנת 1790 השתייכו לרישא פרט לעיר, סטאראמיעשציע יחד עם מילוצ׳ין, סטאראניווא יחד עם וויגנאניעץ, דראבי־

---

[18] M. Stöger: Band 1, p. 77.

[19] Ibidem Band 1, p. 60.

[20] Teki Schneidra HM 7099.

[21] Protokolle Galizien 1788 XI/55, No. 9.

[22] Alex, Codello: Pięć wieków: Mieszczanie i chłopi rzeszowscy, str. 249.

[23] M. Stöger; Band 1, p. 39, p. 60.

דוכני פירות וירקות Fruit and vegetable stand

נגאקא, פוביטנאָ מלאווא יחד עם וויאֶלקה־וויאֶש, קראַסנע עם וואָלקא.

בשנת 1849 נמנו במחוז רישא 2.407 משפחות יהודיות (מהן היו 80 משפחות־אכרים) — מן הסך הכולל 44.122 משפחות יהודיות בכל גאליציה וביניהן 1184 משפחות אכרים יהודיים.[24]

במצב כלכלי קשה נכנסו יהודי רישא למאה ה־י"ט. נצטברו חובות גדולים ממס הבשר ונרות־שבת ונוסף לכך גם חובות בעד אגרות החוב של המדינה שהוטלו על היהודים. השלטונות ביטלו גם רוב הזכיונות שהיו בידי היהודים.

בשנים 1819—1820 העלו השלטונות את מכסת המסים במידה ניכרת. הקהילות בגאַליציה ובכללן קה״לת רישא פנו בבקשות להקטין את המסים, שהוטלו עליהן, מפאת הדלדול הכלכלי. הן הצביעו על כך שחוכרי מס־הבשר והנרות מכבידים את עולם של האוכלוסיה. גם הגוברניום הכיר בצדקת בקשה זו, שכן ידע יפה את הקשיים הכלכליים ומאבק הקיום שבהם נתונים היהודים ברובו המכריע, והמליץ לוותר לקהילה על מס־ההשלמה (ערגענצונגס־שטייער), ביחוד ציין הגוברניום בחוות דעתו שלא יושגו שיפורים בעניני המסים וגבייתם כל עוד לא יתוקן היחס המוזר בין סכום המסים הנדרש לבין ההכנסות של חייבי־המסים. הגוברניום טען בהזדמנות זו, שיש לשנות גם את התנאים והיחסים השוררים בין חוכרי המסים לבין ההמונים.

הגוברניום אף הציע ביולי 1823 לבטל את מס־הנרות, את מס־ההשלמה ואת המס־המיוחד (עקסטרא־שטייער), אולם בוינה עמדו על כך שיש להשאיר את כל מסי־היהודים עד „הרביזיה של המסים" העומדת על הפרק. הם סברו, שבמצב השורר בשטח המסים אשמים הגובים של החוכרים היהודים, ולכן הציעו למסור את הגבייה לרשויות המקומיות. שרי־המחוזות נדרשו להביע דעתם על כך.

בתקופה זו נלקחה מאת היהודים הרשות לייצר משקאות ולסחור בהם, והשלטונות הקפידו על מילוי הפקודה. בארכיון מונחים כתבי־בקשה ותלונות בענין זה, וכפי הנראה הציקו המשרדים לסוחרים היהודיים.[25]

לפי המפקד היו בשנת 1820 במחוז רישא: 228 חנונים על 3073 חנונים יהודים בכל גאליציה,[26] סוחרי אריגים 50 סוחרי אבנים יקרות, גלנטריה, 6 סוחרי קדרות. בכל המחוז היו 628 סוחרים יהודים.[27] מלבד סוחרים קטנים ובינונים היו בכל המחוז בס"ה 93 סיטונאים ומהם היו 89 יהודים.[28] מלבד אלה היו 104 עושים יין־שרף, 20 חייטים,[29] 1 מזקק תמד, 2

[24] M. Stöger ; Band 1, p. 108-172.

[25] Archiv d. Ministerium d. Innern Wien, Conscription 4, T 8, Carton 2632, No. 4357.

[26] Ibidem 4/21538, 1822 (Feber), Fasz 282 ad 36434-842.

[27] M. Stöger ; p. 257.

[28] Ibidem ; p. 263.

[29] Ibidem ; p. 265.

[30] M. Stöger ; p. 205.

[31] Ibidem ; p. 204.

סוכנים מ־16 חרטים ורכבים בכל גאליציה היה הרוב ברישא,[30] מ־11 כמתים בכל גאליציה היו אחדים ברישא, 4 לוטשים, 4 עושי אלמוגים,[31] 3 רקעים ועושי ספינות והם היחידים בגא־ליציה.

בשנת 1821 עלה על סדר היום ענין הלבוש היהודי. כבר בתקנון של הקיסר יוסף השני, בסעיף 47 הוטל על יהודי גאליציה, פרט לרבנים, להחליף עד 1794 את לבושם המ־סורתי, המבדיל אותם מיתר האוכלוסיה. אולם מחמת התנג־דות היהודים לא בוצעה הגזירה.

בשנים 1816 — 1820 טיפלה הממשלה המרכזית בוינה בהכנת תקנון יהודי חדש. בקשר לכך נידונה גם השאלה, אם רצוי לאסור על היהודים בדרך החוק את לבושם המסורתי. ראש הגוברניום הגליצאי, הבארון האויר, המליץ על הטלת איסור מפורש על הלבוש היהודי וזכה גם בתמיכת חוגים רבים של המשכילים היהודיים. אך כאשר הגובארניום רצה להוציא אל הפועל את הצעתו, נתעוררה בקרב האוכלוסיה היהודית תנועה נגדית.

גם קהילת רישא הביעה את התנגדותה. היא פנתה אל הממשלה בבקשה לא לאסור על הלבוש היהודי המסורתי מנימוקים כלכליים, שכן החלפת הלבוש תגרום ליהודים הוצאות חדשות, שישפיעו השפעה מזיקה על הכנסות מס־הבשר. נוסף על כך טענו, כי במחסני הבדים הקמעוניים נמצא שפע של סחורות, שילכו לאיבוד, ואילו החומר הדרוש ללבוש „הגרמני" יתייקר. נראה, שטיעון זה היה מאורגן שכן גם משאר הקהילות הגיעו כתבי־בקשה בנימוקים דומים.

באפריל 1821 הגיעה תשובה מוינה, שהחלפת הלבוש היהודי במוראביה ובוהמיה לא הפחיתה את הכנסות מס־הבשר. אולם בזה לא נסתיים הענין. ביוזמת קהילות גליציה הגישו גם הסוחרים והפרוונים ואף בעלי בתי־החרושת הנוצרים לטקסטילים ומשי באוסטריה פטיציות, בהן הצביעו על הנזק החומרי, שהחלפת הלבוש תגרום ליצרנים ולסוחרים יהודים. נימוקים אלה השפיעו על וינה, והצעת הגוברניום הגליצאי לא מצאה אוזן קשבת, והיא נדחתה לפי שעה.

באותה תקופה פתחה החסידות בתעמולתה ברוב הקהילות של גליציה ובתוכן גם ברישא.

מספר החסידים ברישא היה בראשיתה של תנועה זו קטן וללא השפעה על מהלך חיי הקהילה. הם נמנו עם תלמידיו של אלימלך מלאז'אנסק, הנחשב לאבי החסידות בגאליציה. ספרו „נועם אלימלך" זכה לתפוצה רבה ותרם הרבה לעיצוב דמותה הרוחנית של החסידים בגאליציה המערבית.

ראשי הקהילה, וביחוד הרבנים, היו ממתנגדיה של החסי־דות, ובהשפעתם לא נצטרפו החרדים לתנועה זו. רק בעיירות הקטנות אשר בסביבות רישא גברה השפעת החסידים.

אף להשכלה לא היתה עוד בתקופה זו השפעה רבה על הנוער היהודי כמו בגאליציה המזרחית (בברודי, לבוב, ז'ולקוב, טרנופול וטישמיניץ).

ב־26 ביוני 1843 סבלה העיר משריפה, שפרצה בלילה בפונדק ומשם התפשטה בניישטאט. בבית אחד נשרפה משפחה יהודית בת 5 נפשות,[32] שני בתי־כנסת גדולים ו־2 בתי־כנסת קטנים, בית־המדרש, בית הקהילה בו התגורר הרב ובית החולים נשרפו כליל, ביניהם בית־הכנסת הידוע בניישטאט, ושלושים ושנים ספרי־תורה. שר המחוז תאדיאוס פון לדרר אירגן מיד מפעל עזרה, העירה הגיעו מלבושים, מזונות ותרומות כסף. הרופא העירוני ד"ר וילהלם טורטלטאוב, בנו של חבר העיריה מוריץ טורטלטאוב, אירגן חמשה ימים אחרי השריפה הצגה תיאטרונית בעזרת להקה ששהתה אז בעיר. 2 הצגות שנערכו הכניסו 450 גולדין. הקיסר כיבד את ד"ר טורטלטאוב ואת בעל בית המרקחת אדוארד היבאל במדליות זהב. גם ההומוריסט ספיר מסר את הכנסת הנשף שלו בסך 327 פלורין. הקהילה פנתה אל שלמה פון רוטשילד והוא נדב 2.000 גולדין. מאותו הסכום נדב לרב יחזקאל בלומנפלד 250 פלורין. אנזלם רוט־שילד נדב מכיסו 1.000 פלורין.

החברה ל„הרחבת הקדמה הפוליטית והכפרותית בין היהו־דים" בסטאניסלבוב היתה הראשונה שפנתה אל כל הקהילות בגאליציה בשנת 1848 (בחודש פברואר) בבקשה למסור לצי־רים היהודים בפרלמנט האוסטרי נתונים סטאטיסטיים על מספר היהודים, על המסים שהם משלמים וגם מה שהם משלמים לשלטונות המקומיים.

גם קהילת רישא קבלה חוזר זה ובה נתבקשה למסור לציר היהודי בקשה המסתמכת על חומר סטאטיסטי.

בישיבה מ־26 בספטמבר 1848 דיבר הציר מנהיימר בפרל־מנט ודרש באופן נמרץ לבטל את מסי היהודים מבשר ומנ־רות. ב־243 קולות נגד 20 הוחלט ב־5 באוקטובר לבטל את המסים.

יחד עם יתר הקהילות חתמו גם יהודי רישא על פיטיציה אל הפרלמנט, שאותה יזם המורה רייטמן מטארנופול. בזמן התפילה בביה"כ ברך המורה דאכטלבוים בנאום נלהב את מתן שיווי הזכויות. אולם על אף התקוות שתלו היהודים במאורעות שנת 1848 ורוח החופש שלה, נשארו יהודי רישא שומרי־מסורת ולא שאפו לתיקונים בחייהם ובחיי הקהילה בהתאם לדרישות הזמן והמשכילים הנאורים, בקהילה טרם התחילה המערכה של היסודות המתקדמים על השלטון, בדומה לברודי, טארנופול או לבוב, שם הצליחו הנאורים וגם בעלי המקצועות החופשיים לנהל את עניני הקהילה.

בחיי הקהילה גופא לא חלו בתקופה שלפני 1848 שינויים ניכרים. כביתר ערי גליציה זרמו החיים במסלולם הרגיל.

כאשר בשנת 1847 התכנסו ראשי־הקהילות בגאליציה, כדי להגיש לממשלה פטיציה על מצבם העגום של היהודים, לא השתתף בו נציג קהילת רישא, מחמת האיסור לשלוח

---

[32] Central Organ für Glaubensfreiheit, Cultur, Geschichte der Juden 1848 No. 43, p. 379-82.

פטיציה קולקטיבית בשם כל הקהילות הוחלט, שכל אחת מהקהילות הגדולות תשלח פטיציה משלה. שלא כלבוב, ברודי, טרנופול, סטאניסלב, סאמבור וסטרי, לא שלחה קהילת רישא פטיציה כזו. גם בשטח ההשכלה אין שומעים הרבה על רישא. בדו״ח מוסמך ב„אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטום״ על מצב היהודים בגאַליציה צויין בהדגשה מיוחדת, שיהודי ז׳ולקוב, טרנופול, ברודי, זלוצ׳וב, סמבור, פשמישל, לבוב, יאַרוסלב, טאַרנוב והאליץ מושפעים מן ההשכלה היהודית, ואילו על רישא לא נאמר דבר. רק בשנת 1848 **בא שינוי** ניכר גם ברישא. בזמן התפילה בבית הכנסת ברך **המורה** דאַכטעלבאום בנאום נלהב את מתן שיווי הזכויות ליהודים.

מהפכה 1848, שהביאה לשינוי המדיניות הפנימית בכל אוסטריה ומיגרה את המשטר הקשה של מאַטאַרניך, עוררה תקוות רבות גם בקרב היהודים לעתיד טוב יותר מכל הבחינות. יחד עם יתר הקהילות חתמו גם יהודי רישא על פטיציה אל הפארלמנט, שאותה יזם המורה רייטמן מטארנופול.

רחוב מיצקאביץ, קטע־צפוני — צ״לים א. קאַצ׳זנע
Mickiewicz Street (Section).

פרק 8

רישא משנת 1849 עד 1919

על אף התקוות, שתלו היהודים במאורעות שנת 1848 ורוח החופש שלה, נשארו יהודי רישא ברובם המכריע שומרי מסורת ולא שאפו לתיקונים בחייהם ובחיי הקהילה בהתאם לדרישות הזמן, כפי שהובעו על־ידי המשכילים הנאורים. בקהילה טרם התחילה המערכה של היסודות המתקדמים על השלטון, בדומה לברודי, טארנופול או לבוב, שם הצליחו הנאורים ובעלי המקצועות החופשיים לנהל את עניני הקהילה.

רישא, שלא היתה פעילה בתחום המדיני, לא שיתפה פעולה עם קהילת לבוב בשנת 1853 במאבקה למען ביטול החוק מ־2 באוקטובר 1853, שבו הוגבלה זכות הבעלות של היהודים על נכסים, שהוענקה להם בשנת 1848.

בפברואר 1850 הגישה קהילת רישא לממשלה בוינה תלונה על האיסור המוטל על היהודים לעסוק במסחר בחגים הכלליים, הואיל והסוחרים היהודים מחויבים לחוג, פרט לחגיהם, גם את חגי הקאתולים והיוונים — באופן, שיחד עם שבתות וכו' נאלצו הסוחרים היהודיים לשבות ממלאכתם כ־149 ימים.

לתלונה זו העיר המיניסטר לעניני־פנים ד"ר באך, שידרוש מהנציב גולוחובסקי, ידיעות מפורטות בענין זה.[1]

עם ביטול מסי־היהודים נפתחה התקופה הקצרה של האמנציפציה, שנמשכה עד שנת 1851. לאחר שהפאטנט מ־31 בדצמבר 1851 ביטל את האמנציפציה משנת 1849, נתעוררה השאלה מה יהיה על האחוזות ונכסי דלא ניידי, שהיהודים רכשו בשנים 1848—1851. בפאטנט מ־2 באוקטובר 1853 הוחזרו לתוקפן כל ההגבלות בזכות הבעלות מלפני 1848.

הרוזן אַגֵנור גולוהובסקי, ששימש אותו זמן נציב בגאליציה, צידד במתן זכויות מלאות ליהודי גאליציה וטען, שאם בעיר כלונדון יכול יהודי לכהן כראש העיר, הרי אפשר שבמרוצת הזמן יוכל יהודי למלא תפקיד דומה גם בלבוב. הוא דגל בהרמת המצב המוסרי של היהודים, כדי לעשותם מועילים במשק המדינה.

אולם למרות החוקה של שנת 1849, שהיתה יותר ליבר־לית, לא הוטב בהרבה מצב היהודים. בסוף 1851 בוטלה החוקה ע"י פרנץ יוסף I ועד לשנת 1859 שרר למעשה אבסולוטיזם מוחלט. בעקבות מפלת אוסטריה ע"י סולפארינו, חל שינוי לטובה. הוענקה אמנציפציה ליהודים ונתגלעו ניגודים בין השמרנים והמשכילים באוכלוסיה היהודית. הפולנים פנו תחילה בכרוזים אל היהודים כאל „האחים הישראליים" וקיבלו אותם כבעלי־ברית במלחמה על עתיד טוב יותר. כנראה, שבהשפעת הכרוז הזה נוצר ברישא בסוף שנת 1848 „ועד מתקדם של פולנים בני־ישראל", שמתפקידו היה להפיץ את ידיעת השפה והספרות הפולנית בין היהודים. ביזמתו של ועד זה נוצר גם „ועד של פולניות ישראליות", שעסק ביסוד בתי־ספר פולניים בשביל הילדים העניים.[2]

בשנת 1854 הוכרחה הקהילה לרכוש מקום חדש לבית־הקברות, שכן בית־הקברות הישן נתמלא עד אפס מקום. הואיל ודרשו סכום גדול בעד המקום המוצע לבית־קברות, פנתה הקהילה, במאי 1851, אל הקומיסאר של המחוז ואח"כ לממשלה הארצית (ב־26 לפברואר 1853) ולמיניסטריון (ב־26 ליולי 1853) וטענה, שהיהודים רשאים לקבל מקום לקבורה בלי תשלום כמו האוכלוסיה הקאתולית. אם לא יכירו בדרישה זו, מוכנה הקהילה לשלם סכום מתאים. הממשלה הודיעה בדו"ח שלה מ־12 ביולי 1853, כי אם הקהילה היהודית מהווה באמת חלק מן העדה העירונית, אזי הם „בעלי־בתים של רכוש העיר", ולכן מחוייבת העיר להתחשב בכך ולפצות את הקהילה היהודית, שהיא שותפה לאדמת העיר.[3]

אחרי שהותר ליהודים, בשנת 1860, לרכוש נכסי דלא ניידי, הגישו גם יהודים מרישא בקשות שירשו להם לרכוש מגרשים, בתים, אחוזות וקרקעות. ואלה היהודים מרישא שבקשתם בעניין זה נתמלאה: בשנת 1861 — יואחים מרקוס וואהלפלד;[4] בשנת 1863 — הירש רייך, בנאי;[5] בשנת 1864 — פ. וואכטל, פייגה צוויק[6]; בשנת 1865 — האס קלר; בשנת 1865 — בראון. מן התעודות נודע, כי ליהודי אחד — מאיר הירש ראַנצ'נר — לא ניתנה בשנת 1863 רשות רכישה.

בשנת 1860 התקיימה בחירת רב ברישא ואף דובר עליה בישיבת הממשלה בוינה ביום 5 באוגוסט 1860. ומעשה שהיה כך היה: לפי הדו"ח של המיניסטר להשכלה ולדתות הגישה הקהילה ברישא כתב־בקשה למיניסטריון שלא להכיר בבחי־רתו של נחום ראובן פאַלסקר לרב המחוז רישא, ואף להוריד את מועמדותו אם יופיע שנית. הקהילה מבקשת במקרה של בחירה חדשה למנות לרב ברישא את הרב טאובה מסאמבור או את הרב ד"ר קראנץ מואדוביצה.

בהרצאתו הסביר המיניסטר, כי לאחר מות הרב בלומנפלד נתמנה הרב פלסקאר מסנדז ליורשו כרב ברישא לשלוש שנים, בלי ידיעת שר המחוז וללא בחירות. כעבור שלוש שנים מינה משרד המחוז את הרב ד"ר קראנץ מואדוביצה כרב ברישא. מחמת התנגדותם של רוב היהודים, פסלה הממשלה את בחירתו ופקדה לערוך ב־10 באוקטובר 1859 בחירות חדשות. הקהילה ערערה נגד הבחירה ובשתי טלג־רמות מ־7—18 באוקטובר ביקשה לא לקיים את הבחירות מחמת החגים היהודיים הממשמשים־ובאים. פקודת המיניסטריון הגיעה אל הממשלה הארצית ב־11 באוקטובר — כבר לאחר שקויימו הבחירות ב־10, 11 ו־12 באוקטובר, בהנהלת קומיסאר המחוז. בבחירות אלה קיבל הרב פלסקר 76 קולות, הרב טאובה מסאמבור 50 קול, הרב פראזאק מבוהמיה 8, והרב

[1] Staatsarchiv 2.II.1850, 484.
[2] Lunakowski, p. 428/9.

[3] Archiv d. Min. d. Innern Wien IV T 3-7, 18620/1104, 1854.
[4] M. d. I. zu Wien IX T/2, 17978/1024, 1861.
[5] Ibidem, 18140/1493.
[6] Ibidem, 11567/767 1864, 13461/1315, 1865, 18881/2124, 1865.

ד"ר קראנץ 3 קולות. הואיל והקהילה התנגדה לקיום הבחירות ומשרד המחוז התנגד לבחירתו של פלסקר והציע למנות את הרב טאובה או ד"ר קראנץ, החליטה הממשלה הארצית לבדוק את הטענות נגד הרב פלסקר ולאשר את בחירתו לג' שנים הבאות. אך החלטתה זקוקה היתה לאישור המיניסטריון. המיניסטריון התנגד לאישור בחירתו של הרב פלסקר, מן הטעמים הבאים: א) הבחירות קויימו תוך סערת רוחות; ב) הרב פלסקר השיג במרמה את התעודה על ידיעותיו בשפה הגרמנית ממוסד פרטי; ג) כמנהל רישום התושבים היהודים אישר ליהודי אחד בשם סובל קבלות על כסף, שקיבל בכוונה על שם אחד שנפטר כבר מזמן; ד) הוא אינו מסוגל ללמד דת בגימנסיה ולכן היה צורך למנות מורה אחר; ה) ולבסוף הטענה, שמחמת לימוד התלמוד ניטמטמה עליו דעתו.

אולם המיניסטר לא הסכים לטענות אלו, הגם שהודה, כי השכלתו של הרב פלסקר היא מועטת, אולם העובדה שהוא נבחר ,מוכיחה, שהוא מקובל על הבוחרים, ולכן ממליץ המיניסטר על אישור בחירתו. בפרוטוקול ב־28 לאוגוסט 1860 ציין מנהל המיניסטריון לכספים, פרייהר פון פלנר, שהוא חשב להעביר את הענין להחלטתו של הקיסר, אבל ויתר על כך, הואיל והרב נבחר בבחירות סדירות.[7] וכך נגמר מאבק הבחירות הודות להחלטת המיניסטריון לדתות ולתרבות.

פרט לענין זה פנתה הקהילה בינואר 1860 אל המיניס־טריון לעניני פנים בענין חבר ועד הקהילה הרש ויינברג.[8] לפי החומר שהוגש למיניסטריון ע"י המשרד המחוזי היתה פעילותו של וינברג מועילה לקהילה. ביחוד הדגיש המשרד את פעילותו בשטח העזרה הסוציאלית. בניגוד לדו"ח הראשון המלא שבחים על פעילותו של ויינברג, ציינה הנשיאות בקראקא בדו"ח השני, שפעילותו אינה רצויה, ואף הסתמכה על בקשת הקהילה לערוך בדיקה על פעילותו. לבסוף הסכים המיניסטריון שפעילותו של ויינברג „אינה תקינה לגמרי", הואיל ובקהילה קיימים תנאים בלתי־סדירים בקשר עם בחירת הרב. וככה נגמר מאבק הבחירות המר, ששימש נושא לדו"חות ממשלתיים.

את הבחירות לסיים הגליצאי הראשון בשנת 1861 התכוונו השלטונות לערוך בלי השתתפות היהודים. אצל יהודי גאליציה, ביהוד בין החוגים המשכילים, קמה התרגשות רבה. לפי יוזמת הקהילה הלבובית, שהיתה בהנהלת הנאורים, נערכה ועידת צירי הקהילות. בועידה זו נקבעה משלחת לוינה, ובה היו צירי־לבוב, פשימישל, טארנוב, קראקא ורישא. המשלחת נסעה לוינה והשתדלה אצל המיניסטריון. דובר המשלחת היה ד"ר אטינגר מקראקא, ששלט בשפה הפולנית והגרמנית. המיניסטר שמרלינג נטה לענין היהודי, והודות להתערבותו העניק הקיסר (בהוראה מיום 1 במארס 1861) ליהודים את זכות הבחירה האקטיבית והפאסיבית. לסיים הגאליצאי נבחרו שלושה יהודים: מארק דוכס מלבוב, ד"ר סאמלזון מקראקא ומאיר קאליר מברודי.[9]

בזמן הויכוח על השאלה היהודית בסיים בשנת 1861—1868 עמדה רישא בקשרים עם שאר הקהילות שנאבקו על האינטרסים היהודיים. כך הגישה הקהילה ברישא מחאה נגד התקנות של ערי גאליציה, שהוחלט עליהן בסיים בשנת 1866 יחד עם הקהילות סטאניסלאב, סטרי וסאמבור. עוד בשנה זו הגישה הקהילה הלבובית תזכיר מקיף למיניסטר גראף בלקרדי. לבסוף תוקנו הסעיפים שהיו מכוונים נגד היהודים.

מבחינה כלכלית חלו, במחצית השניה של המאה הי"ט, שינויים בחיי היהודים ברישא. פרט למסחר בתבואות, אריגים וכו', הוקמו בתי־חרושת ובתי־מלאכה וביחוד התפתח מקצוע הצורפות, שיצאו לו מוניטין בעולם אשר כבש שווקים בגרמניה, הונגריה ורוסיה. צורפי רישא היו מרחיקים נדוד עד ליבורנו ואפילו לאלכסנדריה הגיעו. מוצרי הזהב מעיר רישא לא נפלו בעדינותם ובצורתם מתכשיטי זהב בארצות אחרות.

מספר היהודים ברישא הלך וגדל. בראשית המאה הי"ט היו 4604 תושבים, מהם 1029 נוצרים ו־3575 יהודים. בשנת 1851 נמנו 5800 ובשנת 1880 היו על 11,166 תושבי העיר 5820 יהודים מבין 5152 קאתולים, 160 יוונים־קאתולים ו־34 פרוטסטנטים. לועד העיר רישא נבחרו 30 חברים, מהם היו 13 קאתולים, 1 קאתולי־יווני, 3 אבנגליים ו־13 יהודים. לפי החוק משנת 1850 נקבעה משכורתו של הרב ברישא ל־800 פל' לשנה. של שני הדיינים — כל אחד ב־400 פל', 2 חזנים — כל אחד 415 פלורין (ברישא היו אז 2 בתי־כנסת ו־4 בתי־מדרש גדולים, מלבד זה היו גם „מנינים" פרטיים).

גם בין בעלי המקצועות החופשיים עלה מספר היהודים. כך, למשל, נמנו בשנת 1887 מבין 33 עורכי־דין 17 עורכי־דין יהודים, שהיוו 51%. גם בין הרופאים היו יהודים. בשנת 1868 מייסדים הרופאים ד"ר סגל וד"ר בלום ומורה הדת בגימנסיה ס. דאכטלברג „קאסינו", שמנה בין חבריו גם 2 נוצרים.[10]

לפי פרנסתם היו יהודי רישא בתקופת המאה הי"ט וכן בראשית המאה העשרים: א) סוחרים גדולים וזעירים, בעלי דוכנים בחוץ או בעלי עסקים בדירותיהם. כמעט כל המסחר בכל ענפיו בעיר היה בידי היהודים. ב) סרסורים. ברובם אנשי־סודם של האצילים הפולנים ושל הפקידים האוסטריים. הם עזרו לאדוניהם להשיג הלוואות ולמכור את תבואתם. ג) מוכסנים, גובי מסים למיניהם. ד) בעלי אכסניות. ה) כלי קודש: הרב, הדיינים, החזנים, השוחטים, השמשים וכו'. במאה הי"ט והכ' התנהל בידי היהודים ברישא סחר הבהמות והסוסים עם גרמניה. בסוף המאה הי"ט התפתחו גם תעשיות. כך נוסד בית־חרושת לנייר, מעטפות ונייר־אריזה, בתי־מלבנות, בית־חרושת לדברי השמל, וגם תחנת חשמל שסיפקה מאור לעיר. היו גם בתי־חרושת לממתקים, לנרות וסבון. בתי־יי"ש, בתי־קפה ואולמי־בירה היו בבעלותם של היהודים והמלצרים היו כולם יהודים. גם המלונאות וחנויות לסיגרות היו בידי היהודים.

---

[7] Staatsarchiv Wien 2642/860.

[8] Archiv d. Min. d. Innern Wien 2809/860.

[9] Dr. Gerson Wolf: Zur Kulturgeschichte in Österreich-Ungarn, p. 49.

[10] כתבה מרישא מיום 4 בינואר, 1868 A. Ztg. 1868,

Small trade in market day — מסחר ביום שוק

החל מסוף המאה הי״ט גדל יצוא הביצים לגרמניה, שהיה רק בידי היהודים. בענף זה הועסקו מאות יהודים. יהודים עבדו גם כבנאים ומובילי חול וחצץ, בוני מדרכות וסוללי רחובות. הם עסקו גם בתיעול וביוב. בסוף המאה הי״ט ובראשית המאה העשרים היו ברישא 5 בנקים יהודיים. בשנות התשעים של המאה הי״ט כיהן ד״ר וילהלם האָכפעלד — עורך־דין — בשלטון העיר ושימש גם שנים רבות בתור ראש הקהילה. גם בפקידות העיריה היו עסוקים יהודים. ד״ר טעלער היה רופא העיר (שטאָט־פיזיקוס). פרט למוסדות־עזרה החזיקה הקהילה גם בית־חולים, שבו אושפזו רק העניים מבין האוכלוסיה.

בסוף המאה הי״ט גדל ברישא מספר החסידים, ובראשית המאה העשרים התגוררו שם גם רביים חסידיים. הזקן שביניהם היה רבי לאָזערל ווייסבלום, מחבר הספר „משנה למלך״, קרובו של ר׳ אלימלך מליז׳אנסק. אביו היה ר׳ אלימלך, הרבי מרודניק.

בזמן הבחירות למועצת הקהילה השתדלו החסידים שמועמדיהם ייבחרו. אולם אם כי לא הצליחו להשיג את הרוב, הפכו מאז לגורם בבחירות לקהילה. ביום הקהילות הראשון, שנקבע ביוני 1878 ע״י האגודה „שומר ישראל״ בלבוב, יוצגה הקהילה. הרב מקראקא ר׳ שמעון שרייבר והרבי מבלז ארגנו את אוהדיהם מ„מחזיקי הדת״ נגד החלטת ועד הקהילות, וכינסו אספת רבנים ב־14 בפברואר 1882, שהחליטה על תקנון הקהילות, לפיו יש להוציא מן הקהילות את הנאורים. כמו בהונגריה התכוונו להביא לידי פיצול ופילוג ביהדות הגאליצאית. נגד החלטות אלו מחתה גם קהילת רישא יחד עם שאר הקהילות בגאליציה. בהשפעת מחאה זו נדחה תקנון הקהילות של „מחזיקי הדת״ ע״י הממשלה, שהתנגדה לפיצול הקהילות. בשנת 1890 הוציא המיניסטריון לתרבות ולדתות תקנון של קהילה אחידה שנשאר בתוקף עד 1927.[11]

בשנת 1889 היו במחוז רישא 4.6% מנכסי דלא ניידי בבעלות היהודים, 93.3% בבעלות הנוצרים, 2.1% בבעלות ציבורית. מספר היהודים בעלי נכסי דלא ניידי בשנת 1889 היה 7, בשנת 1902 — 9; נוצרים בשנת 1889 — 42 בשנת 1902 — 39. בסך־הכל היו רשומים בשנת 1889 42 בעלי נכסי דלא ניידי ובשנת 1902 — 39. משטחי היערות היו בידי היהודים בשנת 1889 34% ובשנת 1902 — 34.89%.[12]

האוכלוסיה היהודית התפתחה בהשוואה ליתר האוכלוסיה בשנים 1880, 1890, 1900, 1910 (בימי השלטון האוסטרי) כדלקמן:

---

[11] Dr. Stanisław Gruiński: Materiały do Kwestji Żyd. w Galicyi, Lwów 1910, str.34-35, tab. XVI.

[12] Ibidem.

	מספר האוכלוסיה	קאתולים	יוונים־קאתולים	אחרים	יהודים
1880	11,166	(46.1%) 5,152	(1.5%) 160	(0.3%) 34	(52.1%) 5,820
1890	11,953	(49 %) 5,862	(1.4%) 162	(3.7%) 437	(45.1%) 5,492
1900	15,010	(54.7%) 8,210	(2.8%) 420	(0.4%) 56	(42.1%) 6,324
1910	23,688	(58.6%) 13,872	(4 %) 951	(0.3%) 80	(37.1%) 8,785 [13]

במפקד הראשון של פולין העצמאית בשנת 1921 נימנו ברישא 24,942 תושבים, מהם 11,361 יהודים; האחוז שלהם גדל איפוא מ־37.1% ל־45.5%[14] מספר תושבי רישא בימי השלטון האוסטרי היה כדלקמן:

בשנים	בכלל	קאתולים	יוונים־קאתולים	אחרים	יהודים
1890—1881	(7.1%) 787	(13.8%) 710	(1.3%) 2	(%) 143	(5.6%) 328
1900—1891	(25.6%) 3,057	(40.1%) 2,348	(159.3%) 258	(87.2%) 381	(15.2%) 832
1910—1901	(57.8%) 8,678	(69 %) 5,662	(126.4%) 531	(42.9%) 24	(38.9%) 2,461
1910—1881	(122.%) 12,522	(169.3%) 8,720	(494.4%) 791	(135.3%) 46	(50.9%) 2,965 [15]

ב־21 במארס 1890 אושר בפרלמנט האוסטרי חוק קהילות אחיד לכל מדינות אוסטריה, לפיו סומנו גם תחומי הקהילות וסמכויות המועצות וועדי הקהילות, הרבנים וסדרי הניהול של ספרי לידה, נישואין ופטירות (מאטריקען).

לפי הפקודה מ־7 ביוני 1892 נתחייבה קהילת רישא לקבל בתור רב בעל השכלה כללית ולהוכיח שהמועמד לרבנות גמר את הגימנסיה בתוצאות טובות.

עד 1918 היה השלטון בקהילה בידי המתבוללים. לקהילה בחרו בשלוש כיתות. כיתה א — עשירים, כיתה ב — פחות עשירים, כל בוחר בעל 2 קולות. בכיתה ג, ששילמו מס־הקהילה בסך 5—10 כתרים, בחרו רק בקול אחד.

בקהילה היו מוסדות וחברות שתמכו בבית־החולים שבראשו עמד ד"ר טאֶלר, לתמיכות בכלות עניות, בעניים ויתומים, „ביקור חולים", „תומכי הולים", אגודת־תמחוי, „אספת זקנים" להחזקת זקנים, בית בן ב' קומות, שנבנה בשנות התשעים של המאה הי"ט. כן נתקיימו החברות הלאומיות־ציוניות „שולמית" — ארגון נשים ציוניות, „חרמו־ניה" אגודת אקדמאים ציוניים, „השחר" של צעירי־המזרחי, „פועלי ציון". כל החברות האלו היו פעילות לפני 1918, ואליהן הצטרפו חברות נוספות בימי פולין.

בבחירות למועצת העיר היו גם מועמדים יהודים, אך בבחירות לפרלמנט האוסטרי לא היה יכול להיבחר יהודי. במאה הי"ט נבחר פרופ. ד"ר ליאון בילינסקי, שהיה ממנהיגי הפולנים ומדינאי ידוע באוסטריה.

בניגוד לערים בגאליציה המזרחית, שהיהודים היוו את הרוב באוכלוסיה, לא התעוררו תושבי רישא להלחם בבחירות לפרלמנט האוסטרי. הואיל והם היו במיעוט בעיר.[15]

עד 1910 היו צריכים המוזגים לקבל רק רשות הממשל העירוני, כמו כל בתי־מסחר.

בשנת 1910 הופיע החוק, שנתקבל ע"י הפרלמנט בלחץ האנטישמיים הפולנים, לפיו הועמדו כל בתי־המרזח בפיקוח המימשל האוסטרי, בניגוד לארצות כבוהמיה, מוראביה, ששם היה מספר האוכלוסיה היהודית קטן, ובתי המרזח היו ברובם בידי הנוצרים. השפעתו של החוק החדש היתה גדולה בגאליציה. ברישא הגישו כל המוזגים היהודים, שהיו 90% מכלל כל בעלי בתי־המזיגה, בקשות לרשיונות, אולם 30% מהקונצסיות ניתנו לנוצרים. בהפגנת המוכסים היהודים שהתקיימה בוינה, השתתפו יותר מ־2000, והוגשו כתבי־בקשה לחברי הפרלמנט ולקיסר פראנץ יוסף I. לאחר ההפגנה הגדילה הממשלה את מספר הקונצסיות שניתנו ליהודים. ברישא קיבלו כמעט כל המוזגים היהודיים את הרשיונות.

לשם הטבת מצבם של יהודי גאליציה פתחה חברת יק"א בפאריז, מיסודו של הברון הירש, משרדים למתן הלוואות ב־19 ערים, ביניהן היתה גם ברישא, שבה נוסדה קופת יק"א בחודש יוני 1901.

בידינו דו"ח מפורט משנים 1906—1908. לפי הדו"ח הזה[17] היה:

[13] Dr. Ignacy Weinfeld: Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy 1881-1910, Lwów 1912, p. 32.

[14] Bohdan Wasiutyński: Ludność Żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX Warszawa 1930, p. 137.

[15] Dr. Ignacy Weinfeld p. 33.

[16] העתון הפולני Głos Rzeszowski, שהופיע בשנים 1910־1914, פרסם בשנת 1911 שורת מאמרים מאת משומד שעשו רושם קשה על היהודים, אך למרות השיסוי לא היו מקרים של התנפלויות על יהודים.

[17] Stanisław Gruiński, str. 73.

	בשנת 1906	בשנת 1907	31.12.1908
מספר החברים	853	900	978
מספר כללי של מניות			
קרן הרזרבה	5,520 כתר	6,931 כתר	9,256 כתר
ההלוואות שניתנו לחברים	1,564 ″	1,695 ″	1,854 ″
מספר הלוואות לחברים	438	577	607
בסך	120,527 כתר	137,032 כתר	144,280 כתר
פרעון ההלוואות	110,135 ″	119,871 ″	136,359 ″
הוצאות האדמיניס׳	2,250 ″	2,561 ″	2,890 ″

מיום הוסדה בשנת 1901 עד 31.12.1908 ניתנו בס״ה 3,867 הלוואות בסך 799,185 כתרים, על זה הוחזרו עד 31.12.1908 — 695,953. המלוות ניתנו בסך 50—500 כתרים.

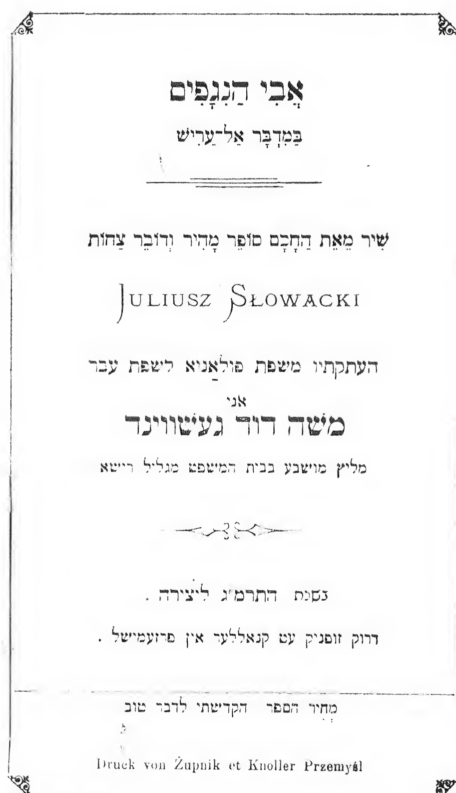
מלבד קופת יק״א היו גם חברות אשראי לפי שיטת שולץ. בשנת 1908 היו במחוז רישא 67 אגודות ומספר חבריה 56,932, מהן היו 16 אגודות של נוצרים עם 30,869 חברים ו־51 אגודות של יהודים עם 26,063 חברים. בממוצע מנתה כל אגודה 511 חברים.[18]

בשנת 1908 היו במחוז רישא 35 אגודות אשראי, מהן 8 של נוצרים ו־27 של יהודים.[19]

תנועת ההשכלה תפסה ברישא מקום חשוב. אחד ממשכילי רישא הראשונים, שהתבלטו בספרות הגרמנית, היה ד״ר וילהלם טורטלטאוב, שנולד ב־25 במארס 1816 ברישא. בן 12 הצטיין בכתיבתו וממשלת גאליציה שלחה אותו לוינה ללמוד על חשבונה. הוא למד רפואה והתידד עם ההומוריסטן מוריץ סאפיר, אשר פירסם את שיריו ורשימותיו ועזר לו להיכנס לחוג הסופרים. טורטלטאוב כתב מחזות לתיאטרון הגרמני, שהוצגו בהצלחה גדולה בשנת 1859, הוא גם ערך עתון לעניני הבמה (Wiener Volksbühne). יליד רישא אחר, שמילא תפקידים חשובים בחיים המדיניים של יהודי גאליציה בשנים 1848—1879, היה ד״ר אוסבאלד האָניגסמאן, שנולד ברישא ב־16 במארס 1824 (נפטר בוינה ב־24 בספטמבר 1880). הוא היה ציר לסיים הגאליצאי ולפרלמנט הוינאי. בשנים 1848—1866 היה חבר העיריה בלבוב יחד עם עוד 14 חברים יהודים. בשנת 1863 היה חבר הקהילה ואף שהיה מתבולל פולני, הצטרף עם מדינאים יהודיים בשנת 1873 לברית עם הרותנים, שאפשרה ליהודים לרכוש 3 מנדטים (אחד בברודי, אחד בדרוהוביץ׳ ומנדט אחד בקולומיא — לד״ר האָניגסמאן).

בספרות העברית התבלטו ממשכילי רישא משה דוד גשווינד, יצחק הולצר ואבא אפפלבוים.

משה דוד גשווינד (נולד ב־1840) השתתף עוד בגיל צעיר בעתונות העברית. בשנות השבעים שימש כמזכיר הקהילה יותר משלושים שנה ושרת גם כמתורגמן בבתי המשפט לתעודות בעברית ויידיש. בצעירותו פירסם שירים עבריים, שנדפסו בעתונות של אותם הימים. בשנת 1883 הוציא לאור בתרגום עברי אוסף שיריו של סלובצקי. השאיר בכתב־יד ספר „דברי חכמים״, לקסיקון לאגדות הש״ס. נפטר ברישא בשנת 1905.[20] יצחק הולצר (נולד 1842; נפטר ב־2.2.1912 בקראקא) התגורר ברישא שנים רבות ועמד בראש הקהילה. היה בעל עסקים והתענין בספרות העברית. כתב מאמרים בענינים שונים.

אֲבִי הַנְּגָפִים

בְּמִדְבַּר אַל־עַרִישׁ

שִׁיר מֵאֵת הֶחָכָם סוֹפֵר מָהִיר וְדוֹבֵר צַחוֹת

JULIUSZ SŁOWACKI

העתקתיו משפת פולאניא לשפת עבר

אני

משה דוד געשווינד

מליץ מושבע בבית המשפט מגליל רישא

נשנת התרמ״ג ליצירה.

דרוק זופניק עט קנאללער אין פרזעמישל.

מחיר הספר הקדישתי לדבר טוב

Druck von Żupnik et Knoller Przemyśl

פעילות ניכרת בספרות העברית גילה אבא אפפלבוים (נולד ברישא 1861 — נפטר 1933). השתתף בעתונים שונים ועמד בחליפת מכתבים עם סופרים עברים ביחוד עם פרופ. אברהם ברלינר. בהשפעתו התחיל אבא אפפלבוים לעסוק בחקר הסופרים העבריים באיטליה, חיבר בשנת 1903 ביוגרפיה של ר׳ יהודה מוסקאטו, מי שהיה רב במאנטוא במאה הי״ז. שנה לאחר־מכן (1904) הופיעה הביוגרפיה שלו על עזריה פיגו המחבר של „בינה לעתיד״. בשנת 1926 הדפיס בלבוב את הביוגרפיה על משה זכותא. אפפלבוים ערך מחקרים גם בתנ״ך ובתלמוד. כעתונאי כתב גם בשפה

[18] Dr. Stan. Gruiński, str. 78, tab. LII.

[19] Stanisław Gruiński, str. 79, tab. LI.

[20] צבי שמחה לעדער: „רישער יידן״ ע׳ 61.

האידית והיה ממיסדי העתון „פאָלקסצייטונג״ ברישא, שערכו ביחד עם נפתלי גליקסמאן וחיים וואַלד. אפפלבוים היה גם ממיסדי האגודה הציונית הראשונה בר״שא והשתתף כציר נבחר בועידות ארציות של התנועה הציונית. היה מורה עברי מודרני ויסד את בית־הספר העברי הראשון ברישא. יש להזכיר גם את ר׳ הירש שוחט מרישא, שהשתתף בעתון „מחזיקי הדת״ ולקח חלק פעיל בעניני החסידות.

תרומה רבה להתפתחות העתונות והתנועה הציונית תרם בנציון פאַט, שהיה עתונאי מנוסה. הוא עזב את רישא בימי מלחמת העולם הראשונה. התגורר בגרמניה, שם עסק בתעשית סרטים. בשנת 1934 עלה לא״י, נפטר בשנת תש״ך (1960), בחודש אדר.

מבין העתונאים יש להזכיר גם את ליאון ויזנפלד, נולד ברישא 7.2.1885. בגיל 17 היה באמריקה, אולם בשנת 1905 חזר לרישא והתחיל לפרסם מאמרים בשאלות הזמן בעתונים כלליים בשפה הפולנית. בשנת 1909 יסד עתון ביידיש „גערעכטיקייט״, שהופיעו ממנו רק 6 גליונות. אח״כ עבר לגרמניה ושלח משם קורספונדנציות לעתונות יידיש באנגליה ובאמריקה. אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה שהה בפראג ויסד שם את העתון „פראַגער יידישע צייטונג״. כאשר גוייס לצבא נפסק העתון. כשחזר אחרי המלחמה לרישא הוציא שם לאור את העתון „יידישע פאָלקסצייטונג״, שהופיע במשך 22 חדשים. בשנת 1920 היגר לאמריקה ושם השתתף בעתונות יידיש. פירסם גם ראָמאַן ביידיש: „דעם רב׳ס טאָכטער״ וגם את המחזות „צעריסענע נשמות״, „ליבע און יחוס״.

עתון יידי אחר נוסד ברישא ע״י אפרים הירשהורן, אדולף פיש ומנדל קארפ, אולם לאחר זמן קצר נפסקה הופעתו מחוסר אמצעים.

ביום ד׳ דחול המועד פסח תרנ״א (28.4.1891) התאספו ביזמת ראש הקהילה יוסף שינבלום, המורה זיגמונד קאמרלינג, הסופר העברי אבא אפפלבוים, לייב גשווינד, יוסף רפפורט, קלמן קורצמן וטוביה שלאגר — יחד כארבעים איש — ויסדו את החברה „חובבי ציון״, אשר מטרתה היתה „להושיט עזרה לאחינו עובדי האדמה בארץ אבותינו, ומה נעים היה לראות מחזה יקר, איך התאחדו אנשים בדעות שונות וכולם כאחד נתנו הוד והדר לרעיון הקדוש הזה״.[21]

לנשיא החברה נבחר זיגמונד קאמרלינג. החברה הצטיינה בראשיתה בפעולות הסברה ורכישת חברים. כשערך ד״ר נתן בירנבאום בשנת 1892 את סיורו בגאליציה, ביקר גם ברישא ונפגש עם חברי הועד, שהבטיחו לערוך בשובו לוינה אספה פומבית ולהציע לאספה הכללית את הצטרפות החברה ל„ציון״ בוינה.

ד״ר בירנבאום הרצה באולם־המקרא היהודי ברישא (שנוסד כמה שנים קודם־לכן על־ידי הנוער האקדמאי לשם הפצת השכלה בקרב הנוער היהודי) על ישוב א״י, ואחרי

[21] „המגיד״ 1891 גל. 20, ע׳ 259.

מערכת, (רעדאַקציע) העתון „פאָלקס־צייטונג״, יושבים מימין: יוסף שטארך, העורך (רעדאַקטאָר) לעאָן ויזנפלד, פנחס עלענבויגן

Editorital Board of Volkszeitung

הרצאתו התקיימה ישיבת הועד ובה הובעה הנכונות להצטרף ל„ציון".[22]

הרוח החיה של חברת „חובבי ציון" היה יעקב רפפורט. בשנת 1892 יצא את רישא ומאז חלה ירידה בפעילות החברה. אך בהשפעת הסטודנטים אדמונד הולצר ויוסף שאופל חודשה פעולתה. ב־1.4.1893 התקיימה אספה כללית ובה נבחר ועד חדש ובו מספר צעירים בעלי מרץ. ליו"ר נבחר שוב זיגמונד קאמרלינג, אולם לימינו עמדו הסטודנטים למשפטים אדמונד הולצר כסגנו ויוסף שאופל כמזכירו. למזכיר עברי נבחר הסופר אבא אפפלבוים, לגזבר — הרמן זילבר ולמבקרים — יוסף שנבלום וש. פישביין. בין חברי הועד היו הסטודנטים מרקוס פלצלינג, קלאפהולץ, אהרן בלזר, פיליפ נייפלד, קלמן קורצמן, לייב גשווינד, חיים ואָניג. באספה זו הוחלט להצטרף ל„ציון" בוינה ולשנות את התקנות בכיוון זה. כן הוחלט, שעל החברה לעסוק, מלבד בעניני ישוב א"י, גם בתפקידים לאומיים אחרים, וביחוד בהפצת השפה העברית. מיד אחרי האספה הכללית התחילו בפעולה מקיפה והגדילו את מספר החברים ל־160.

למרות המאמצים הרבים שהושקעו בדירה לאולם־המקרא היהודי, תפסו אותו המתבוללים במרוצת הזמן, ועל כן יסדו אולם־מקרא ציוני, שנפתח ב־5 באוגוסט 1893. בחגיגת הפתיחה הצביע היו"ר קאמרלינג על התפקידים החדשים של החברה ועל חשיבות התנועה הלאומית, המביאה לעם היהודי ערכים חדשים, המרעננים את חיי־האומה. אחריו דיבר חבר מועצת הקהילה מ. ד. גשווינד דברים נרגשים בזכות הציונות. אדמונד הולצר פנה אל הנוער, שהיה נוכח במספר ניכר, בדרישה להצטרף לתנועה הלאומית.[23]

מלבד הרצאות נערכו באולם־המקרא גם ויכוחים עם המתבוללים על בעיות יהודיות. ב־20.8.1894 התקיימה אספת־תעמולה גדולה, שנוכחו בה כל נכבדי העיר עם ראש הקהילה יצחק הולצר בראש, מנהיגי המתבוללים ואנשים מכל שכבות האוכלוסיה היהודית. נאמו ד"ר זאלץ על מצב היהודים וד"ר מ. אהרנפרייז, שענה על השאלה „מה רוצים הציונים" דיבר על הבעיה היהודית והצביע על כשלונה של ההתבוללות. בסוף האספה פנה זיגמונד ברומברג בקריאה אל הנוער להצטרף אל התנועה הלאומית. אספה זו תרמה תרומה ניכרת לחיזוק התנועה הלאומית ברישא.

בנובמבר 1893 ביקר ד"ר יעקב כהן, שסייר את גאליציה מטעם המפלגה הלאומית היהודית ודיבר על השאלה היהודית.

בשנת 1894 הצטרפו להברת „חובבי ציון" 40 בעלי מלאכה יהודים. מלבד אספות־הסברה נערכו גם הרצאות על תולדות ישראל, וביותר הצליחה החגיגה ב־26.8.1894 לזכר יום ההולדת המאה של ליאופולד צונץ, שבה הרצה הסופר אפפלבוים בעברית וקורצמן — בפולנית, על פעולתו וחייו של צונץ, וכן הרצאתו של דוד שרייבר מלבוב על „הציונות כמסקנת ההיסטוריה היהודית".

[22] Selbstemancipation 1892 No. 11, p. 104.

[23] Ibidem 1893 No. 12 p. 6.

בינואר 1894 הגיע מספר החברים ל־200.

ב־17.10.1894 נבחרו לועד באסיפה הכללית של „חובבי ציון" ברישא זיגמונד קאמרלינג כיו"ר, לינדנבוים — סגנו, נייפלד וגרינשפאן — מזכירים, ש. בלומנקראנץ — גזבר, ח. יאז'ובר — כספרן, ד. הורן וקלמן קורצמן — מבקרים.

עד כה הותקפה התנועה הלאומית ברישא רק מבפנים, מן המחנה היהודי בלבד, אולם החל מסוף 1894 החלו להלחם בה גם כוחות מבחוץ. העתון הפולני המקומי „קוריער רזעשאָווסקי" התחיל להתקיף מדי שבוע בשבוע במאמרים וברשימות את התנועה הציונית כתנועה „אנטי־פולנית". ההתקפות היו מכוונות בראש וראשונה כנגד זיגמונד קאמר־לינג, שהיה מורה דת. העתון דרש מאת שלטונות החינוך לשים קץ להשפעתו הציונית, הרעה והמזיקה, על הנוער היהודי בגימנסיה. התקפות אלו הודרכו ע"י שרידי המתבול־לים, שלא יכלו לראות בעין יפה את שגשוג התנועה הלאומית. אולם כל התקופות אלו לא הפחידו את הציונים שהמשיכו בעבודתם.

בשנת 1896 [24] החליטה החברה ליסד מושבה גאליצאית בא"י. למטרה זו התחילו לגבות מאת החברים כספים שהיו מופקדים לעת־מצוא, עד שיסודרו כל הענינים הקשורים בהצטרפות החברה ל„אהבת ציון" בטרנוב. באספה כללית של „אהבת ציון" בטארנוב ב־20—19 במאי 1897 נבחר לועד המנהל מרישא אבא אפפלבוים.

מטרתה היתה מראשית קיומה הפצת הרעיון הלאומי ותמיכה בישוב א"י כאחד.

רישא הצטרפה מיד לתנועה הציונית מיסודו של ד"ר הרצל. בועידה של ציוני גאליציה, שהתקיימה ב־27—26 ביוני 1898 דיבר קורצמן, ציר מרישא, נגד מגמות של קבוצות מסויימות לנתק את היחסים עם הועד הארצי בלבוב וליצור מרכז ארגוני משלהם, באמתלה שהועד מתנגד לציונות הפוליטית.

קלמן קורצמן היה גם ציר לקונגרס הציוני השלישי והשתתף בויכוח על יסוד הבנק. מלבד „חובבי ציון" נוסדה ברישא עוד אגודה ציונית שניה „השחר".

בועידה של סטודנטים שהתקיימה ב־25.7.1899 השתתפו גם נציגי רישא. באותו הזמן — 11.10.1899 — הציע הסטודנט ליאופולד שטרנליכט מרישא לועד הפועל הציוני המצומצם בוינא להוציא ירחון לנוער אקדמאי והלומד בשלוש שפות, שיהא ערוך ע"י סטודנטים. אולם הצעה זו לא יצאה לפועל.

בועידת ציוני גאליציה בשנת 1901 הוצע להקים ברישא ועד מחוזי, שכן יצאו לה מוניטין של אגודה ציונית פעילה. גם לאגודת העובדים והפועלים הציוניים היו ברישא 180 חברים. ב־3 באפריל 1906 התקיים ברישא כינוס מחוזי.[26] בשנת 1905 נמנו ברישא 4 אגודות: 1) חובבי ציון; 2) שולמית (אגודת נשים); 3) פועלי ציון; 4) אגודה אקדמאית „חברוניה". בועידה הארצית שהתכנסה בלבוב ב־27—28

[24] Przyszłość 1893 No. 22, p. 248.

[25] ד"ר נ. מ. גלבר „תולדות הציונות בגאליציה", כ' 1.

[26] דו"ח ביידישער אַרבעטער 1906, גליון 18.

ועידת „השחר", רישא, חוה"מ פסח תרס"ח (1908)
Convention of Yeshiva Students Organisation "Hashahar".

באוקטובר 1907 נבחר לסגן היו"ר ד"ר אברהם זאלץ, ציר מרישא — ד"ר ויינברג.

לפי החלטת הועידה הוחלט בועידה הגלילית בקראקא שהתכנסה ב־24.11.1907, להק"ם ועד מחוזי, ברישא בן חמישה חברים. בשנת 1907 הרגישו טובי הבחורים שלמדו בבתי המדרשות, עם משה ויזנפלד יליד רישא בראש, שעליהם לצאת מבדידותם ועזובתם. אחדים מהם החליטו ליסד הסתד־רות לאומית־ציונית של בחורים תלמודיים. ואכן בחול המועד פסח תרס"ז (1907) נוסדה בדמביצה הסתדרות הבחורים התלמודיים „השחר", והועידה השניה שלה התכנסה ברישא בחול המועד פסח תרס"ח. בועידה זו נקבעו מקומות הועדים הגליליים ואחד מהם היה ברישא בהנהלתו של נפתלי דרילר.

בדצמבר 1908 הרצה ברישא נחום סוקולוב. ב־8.4.1909 התקיימה ברישא ועידת הגליל ובה צויינה ההתקדמות האר־גונית והתפתחות החיים הציוניים בערי האזור. בשנת 1910 נוסדה אגודה אקדמאית „מכביה" ונציגה השתתף בועידה הסטודנטית הראשונה שנקראה לדרוהוביץ ל־15.9.1912. האגודה מנתה 17 חברים, מהם ידע עברית 1, ו־3 למדו עברית.

ב־15 במאי 1910 התכנסה ברישא ועידת הגליל של גאליציה המערבית בהשתתפות 30 צירים. מתוך הדו"ח שנמסר בישיבה הראשונה ניכר, שהועד הגלילי פתח בפעולה מוצלחת בכל שטחי החיים הציוניים. בערים מספר נוסדו חברות חדשות. נעשתה גם פעולה תרבותית ע"י הרצאות, שעורי ערב וקורסים באגודות ובסניפים, שמשכו מספר רב של שומעים וחברים. בועידה נתקבלו החלטות לחיזוק העבודה הארגונית ולמען א"י. בנובמבר 1911 נאם ברישא חבר הועד הפועל הציוני המצומצם ד"ר שמריהו לוין. לתנועה הציונית התנדבו אוהדים חדשים בקרב האינטליגנציה היהודית. בועידת הסטודנטים שהתכנסו בפשמישל ב־31.10.1913 השתתפו 2 נציגי „מכבי" מרישא — ברוך גלייכר ומרקוס ואכטל. ואכטל נבחר לסגן־יו"ר.

באספת היסוד של ה„מזרחי", שהתקיימה ביום ב' אדר תרע"ג בנשיאותו של נפתלי שור, נבחר לועד הכללי אבא אפפלבוים מרישא.

בחודש ינואר 1914 הוזמן נחום סוקולוב להרצות על מלחמת השפות בא"י. בקראקא ובנוביסונץ' לא נתנו לו הפולנים לדבר והפריעו את הרצאתו בקריאות „הלאה ליטבאק". גם ברישא הפריעו לו, וסוקולוב לא היה יכול להרצות. בשנת 1908 נוסדה בלבוב, ע"י הגברת רוזה פומרנץ־מלצר, אגודת נשים יהודיות בעלת צביון ציוני. זמן קצר אח"כ נוסדה גם ברישא אגודת נשים ציוניות.

בין פעילי הציונות ברישא היה חיים ואלד. לפי דברי בן רישא[27] הצטיין ואלד בחוש לענינים פוליטיים והיה חבר הארגון הציוני מיום היווסד החברה הציונית הראשונה ברישא („חובבי ציון"). הוא זכה לפופולאריות גדולה בכל המחוז והכל העריכו אותו. ואלד היה פעיל בשטח הפוליטי, אך

[27] צבי שמחה לעדער: „ריישער־יידן", 1953 ע' 54.

מעולם לא השתדל להשיג מנדט בקהילה או בעיריה. היה נואם מצוין, ולמרות עיסוקו כבעל חנות התעניין בכל המתרחש בחיי היהודים. הוא הופיע כנואם באסיפות למען התנועה הציונית והיתה לו השפעה גם על אקדמיים, ועו״ד ידוע, שהיה גם ראש הקהילה ברישא, ד״ר רייך היה מאוהדיו.

מבין המורים העברים היה פעיל בתנועה הציונית נפתלי גליקסמאן,[28] משכיל ידוע, ידען גדול בספרות העברית והאידית, ערך את העתון „נייע פאָלקסצייטונג״, שיצא לאור ברישא ותרם תרומה גדולה להפצת הרעיון הציוני ברישא ובערי השדה. ביחוד הצטיין במאמריו נגד המתבוללים ועזר לציונים בבחירות לקהילה. מוצאו של נפתלי גליקסמאן ממשפחה חסידית — היה נכדו של הרבי ר׳ דוד׳ל קריפציר. אך בגיל 17 החל לקרוא ספרי השכלה ונטש את אורח־החיים של החסידים. היה מורה עברי ועסק בעתונאות. בשנת 1908 יסד את העתון „נייע פאָלקסצייטונג״, אך השתתף גם ב„טאָגבלאַט״ הלבובי ובעתון העברי „המצפה״. הוציא לאור ספר עברי „דרכי היים״. את שנותיו האחרונות בילה בא״י אצל בניו החקלאים. הוא נפטר ברמת־דוד, בשנת תש״ח, בשנת שבעים ושבע לחייו.

מראשוני הציונים היה גם קלמן קורצמאן, שהיה מזכיר הקהילה. אישיות בולטת בתנועה הציונית היה משה ויזנפלד.[29] בצעירותו היה ידוע כ„עילוי״, אך נתפס להשכלה ומכאן לציונות. כתב מאמרים ב„המצפה״ והשתתף גם בעתונות האידית. שימש כתבו של „מאָרגן זשורנאַל״. בשנת 1913 עזב את רישא. עוד בשנת 1907 היה משה ויזנפלד בין הבחורים התלמודיים, שיסדו את הסתדרות הבחורים התלמודיים „השחר״, ארגון שהתמסר לתעמולה ציונית בקרב הנוער החרדי והחסידי. משה ויזנפלד נבחר לועד המרכזי וכמקום מושבו נקבע רישא. כמובן שהקמת הסתדרות הבחורים הסעירה את האדוקים והחסידים, שפתחו במסע רדיפות נגדם ובקנאותם לא נרתעו אפילו מפני הלשנות, נגישות ורדיפות גופניות. אולם כל האיומים והמלחמות הקשות בין האבות והבנים לא הפחידו את חברי „השחר״ — אלא חיסנו את הכרתם ונאמנותם.

ממיסדי אגודת „פועלי ציון״ היה מרדכי בוכבינדר.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ופלישת הצבא הרוסי לגבולות גאליציה המזרחית התחילו היהודים לברוח מערבה — ביחוד למוראביה, בוהמיה, הונגריה ולוינה.

כדרכם בכל עיר ערכו הרוסים פרעות גם ברישא. מאות יהודי רישא גורשו ורבים נעקרו לפנים רוסיה. אחרי המפלה המכריעה ע״י גורליצה במאי 1915 שוחרר חלק גדול של גאליציה. השלטונות דאגו לפליטי רישא. ההסתדרות הציונית הקימה בשבילם מוסדות־עזרה.

עם ועידת השלום בברסט־ליטובסק התפשטה תעמולה פוגרומית בפולין הקונגרסאית ומשם עברה לגאליציה המערבית. בתקופה ההיא נערכו ברישא פרעות. ב־3 במאי 1919 התאסף המון אנשים לפני העיריה ומושב ראש המחוז והתאוננו על מיעוט המזונות. הפקידים ענו, שאצל היהודים יש מזונות בשפע. בזאת ניתן האות לפרעות. ההמון התנפל על בתי־העסק ובתי המגורים של יהודים. אף חנות אחת של יהודים לא ניצלה.

בית־הכנסת והקלויז הגדול ניזוקו קשה. 60 יהודים נפצעו, רבים מהם קשה. חיילים עזרו לנפץ את החנויות והתחלקו עם המתנפלים בשלל הנשדד. רק לאחר 24 שעות הוכרז מצב חירום בעיר.

ככה נכנסו יהודי רישא לתקופת פולין המשוחררת.

[28] צבי שמחה לעדער: „ריישער יידן״, ע׳ 57—58.

[29] נולד בשנת 1883 ברישא, נהרג ב־1944 ע״י הנאצים.

פרק 9

רישא משנת 1919 עד 1939

בראשית המשטר הפולני — בשנת 1921 — נערך בעזרת ה„ג׳וינט״ האמריקאי משאל כלכלי בכל פולין. לפי המסקנות שעובדו ע״י המהנדס הלר [1] היו ברישא 379 מפעלים תעשייתיים, מהם פעילים 367, עם פועלים שכירים — 162 מפעלים, בלי שכירים — 205, מפעלים לא־פעילים — 12. בכל המפעלים היו עסוקים 1050 איש, מהם היו בעלי המפעלים 355 (33,8%), חברי משפחותיהם 124 (11,%), פועלים שכירים יהודים 372 (35.4%). 260 גברים 72 נשים 40 ילדים (19%) 199 פועלים לא־יהודים — מהם 162 גברים, 34 נשים, 3 ילדים.

לפי המקצועות עסקו הפועלים במפעלים כדלקמן:

1) מפעל אחד למלט ובו עסוקים 7 אנשים — מהם בעל המפעל, וקרוב משפחתו ו־5 לא־יהודים.

2) ב־22 מפעלי מתכת עסקו 94 איש — מהם 17 בעלי־מפעלים, 7 מבני ביתם, 27 פועלים יהודים (21 גברים, 5 נשים, ילד אחד), 43 פועלים נוצרים (33 גברים, 9 נשים ילד אחד).

3) בתעשיית מתכת: ב־20 מפעלים היו עסוקים 94 איש — מהם 15 בעלי מפעלים, 2 מבני ביתם, 27 פועלים יהודים (23 גברים, אשה אחת, 3 ילדים), 46 פועלים נוצרים (46 גברים).

4) בתעשיית עצים: ב־16 מפעלים היו עסוקים 67 איש, מהם 13 בעלי מפעלים, 7 מבני משפחותיהם, 21 פועלים יהודים (19 גברים, 2 ילדים), 26 פועלים לא־יהודים, כולם גברים.

[1] אינז׳ אליעזר העלער: יידישע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין פוילן לויט דער אַנקעטע 1921, וואַרשע 1923. באַנד 6—5, גאַליציע, ע׳ XC, 140.

5) בתעשיית עורות: ב־16 מפעלים היו עסוקים 36 איש — מהם 15 בעלי המפעל, 5 מבני משפחותיהם, 16 פועלים יהודים (12 גברים, 4 נשים).

6) בתעשיית טקסטילים: ב־8 מפעלים עבדו 16 איש, מהם 6 בעלי מפעלים, 7 פועלים יהודים (5 נשים, 2 ילדים), ו־3 ילדים נוצריים.

7) בתעשיית הלבשה: ב־176 מפעלים היו עסוקים 400 איש — מהם 175 בעלי מפעלים, 37 מבני משפחותיהם ו־174 פועלים יהודים (89 גברים, 53 נשים, 29 ילדים), ו־17 פועלים נוצרים (מהם 9 גברים, 6 נשים, 2 ילדים).

8) בתעשיית נייר: ב־82 מפעלים היו עסוקים 35 איש, מהם 7 בעלי מפעלים, 1 מבני משפחתם, 18 פועלים יהודים (14 גברים, 4 נשים), 9 פועלים נוצרים (8 גברים, אשה אחת).

9) תעשיית מזון: ב־17 מפעלים היו עסוקים 206 איש, מהם 67 בעלי מפעלים, 48 מבני משפחותיהם, 48 פועלים יהודים (כולם גברים), 43 פועלים נוצרים (32 גברים, 11 נשים).

10) תעשיה כימית: ב־2 מפעלים היו עסוקים 8 איש, מהם 2 בעלי מפעלים, 2 מבני משפחותיהם, 4 פועלים יהודים — רק גברים.

11) בתעשיית הבנין: 26 מפעלים העסיקו 46 איש מהם 24 בעלי מפעלים, 5 מבני המשפחה, 16 פועלים יהודים (רק גברים), פועל נוצרי אחד.

12) בתעשיה גראפית: ב־8 מפעלים הועסקו 14 איש — מהם 3 בעלי מפעלים, 4 מבני משפחותיהם, 5 פועלים יהודים (רק גברים), 2 פועלים נוצרים.

13) בתעשיית ניקוי: 10 מפעלים העסיקו 31 איש — מהם 10 בעלי מפעלים, 5 מבני המשפחה, 12 פועלים יהודים (9 גברים, 3 ילדים), 4 פועלים נוצרים (גבר אחד, 3 נשים).

שאר היהודים עסקו במסחר, מקצתם בפקידות ובשטחי כלכלה אחרים, ומקצתם גם בספסרות.

לפי המיפקדים שנערכו בפולין בשנים 1921 ו־1931 מנתה האוכלוסיה במחוז רישא: בשנת 1921 — 38.356 תושבים, מהם יהודים 15.011 נפשות (39,1%); בשנת 1931 — 40.067 תושבים, מהם יהודים 14.609 נפשות (36,5%).

בעיר רישא גופא היו בשנת 1921 24.942 תושבים ומהם 11.361 יהודים, שהיוו 45,5% של תושבי העיר.[2]

עד שנת 1928 נהוג היה חוק הבחירות לקהילה עוד מימי השלטון האוסטרי. אך בשנת 1928 נכנס לתוקפו חוק הקהילות, שנתקבל אחרי מלחמה קשה וארוכה מצד קלוב הצירים היהודים בסיים.[3] לפי חוק זה הונהגו בחירות פרופורציונאליות, חשאיות וישירות. כל יהודי מגיל 25 קיבל זכות בחירה בין אם שילם את מס הקהילה בין לאו.

---

[2] Bohdan Wasiutyński, p. 127.

[3] Dziennik ustaw No. 6, por. 38. 18.1.1928.

החיים בקהילת רישא חזרו בשנות העשרים למסלולם בלי שינויים ניכרים. קמו חברות ואגודות שונות. ביחוד הורגשה פעולת הציונים והנוער הציוני. ביקורים של אישי התנועה השאירו רושם חזק גם על החלק הלא־ציוני של האוכלוסיה היהודית ברישא.

נוסדו גם אגודות עזרה, שארגנו מפעלים שונים לטובת הסאנאטוריום, וכן חברות עזרה שונות אחרות. בשנות הבחירות לסיים, לעיריה ולקהילה השתררה ברחוב היהודים אוירה אוהדת לטובת הרשימות היהודיות.[4]

אולם כבר בשנת 1927 התחילו האנטישמיים להפריע בשעת התפילה בבית־הכנסת.[5] אולם היהודים התוגננו כנגדם. הנוער היהודי היה מאורגן ברובו המכריע בארגונים הציוניים, שהקימו את „הליגה למען א״י העובדת״.

עד 1930 חיו היהודים בשלווה. אולם באותה שנה חלו תמורות, שזיעזעו את היהודים. בפברואר 1930 התחילה מפלגת האנדאקים במלחמתה העזה נגד השחיטה הכשרה[6].

בסוף מארס 1930 נערכה אספה המונית של יהודי רישא נגד הדרישות האנטישמיות לאיסור השחיטה הכשרה. בהחלטה מיוחדת הוטעמה ההגנה על כבוד היהודים והובעה התנגדות לקיצוץ הזכויות של היהודים כאזרחי המדינה בכל המובנים.[7]

בשנה זו (1930) נתקיימו בחירות מלוות זיופים לעיריה והיהודים הגישו מחאות נגד בחירות אלו.

הואיל והשלטונות לא היו מרוצים מפעולות הציונים בקהילה, פוטרו בשנת 1930 חברי הקהילה, ו„קומיסאר״ מטעם השלטונות נתמנה לנהל את הקהילה. ביוני 1936 נערכו בחירות לקהילה, אולם הנבחרים פוזרו ושוב נתמנה „קומיסאר״. השינוי בקהילה לא הפריע לפעולות הציבוריות של היהודים. באותו זמן היו קיימות מספר אגודות פילאנטרופיות, כגון: בית זקנים, הכנסת אורחים, גמילות חסדים, בית לחם (שחילקה בכל יום 100—150 ארוחות לעניים), ארגון האינוולידים, אלמנות ויתומים, בית מחסה לילדים, עזרה, טאָז ועוד.

מלבד אגודות אלו היו פעילים סניפי החברות הציוניות, ארגון ויצ״ו, שעסק גם בפעולת עזרה, שלחו בכל קיץ 150 ילדים לקיטנות. פעולה מיוחדת נעשתה מטעם „חברת ידידי האוניברסיטה העברית״ בחברות האקדמאים הציונים ובאגודות תרבותיות. הואיל ובגלל המשבר הכלכלי היה צורך בתמיכה לשם קיום חברות העזרה, וביחוד לעזרת בית־החולים היהודי, נסעה משלחת מיוחדת לוארשה כדי להשיג כספים מנציגות ה„ג׳וינט״.[8] למרות הקשיים הכספיים הרחיבו האגודות את פעולותיהן, ביחוד היו פעילות אגודות־האשראי.

אולם ברחוב היהודי ברישא כבר לא שרר אז שקט. החל משנת 1934 פשטו ברחובות העיר קריאות היטלריסטיות.[9]

---

[4] „נובי דזיעניק״ משנות 1923—1928.

[5] קורספונדנציה „בנובי דזיעניק״ מיום 18.2.1930

[6] Nowy-Dziennik 18.2.1930.

[7] Nowy-Dziennik, 1.4.1930.

[8] Nowy-Dziennik, 13.4.1937.

[9] Nowy-Dziennik, 10.1.1934.

בבתי־הספר הכלליים שרו המורים שירי תהילה להיטלר ולגרמניה הנאצית. באפריל 1933 התקימה אספה יהודית המו־נית, ובה נתקבלו החלטות נגד רדיפות היהודים בגרמניה.

למרות המצב הכלכלי הקשה קוימו החברות והן ניהלו את פעולותיהן. עוד בשנת 1938 נוסדו „סטודיום דראמאטיצ'נע" וקלוב ציוני. גם „חברת הסוחרים היהודיים", „בית־העם" ויתר החברות היו פעילות.

בנובמבר 1938 ביקרה ברישא משלחת מאמריקה והתענ־ינה במיוחד במצב בית־החולים היהודי.[10]

[10] Nowy-Dziennik 30.11.1938.

בתי־הספר — העממי, התיכוני והמקצועי — פעלו כרגיל על אף הדכאון שהשתרר בקרב האוכלוסיה היהודית כתוצאה מפעולות הממשלה נגד היהודים.

בשנת 1939 השתנה המצב הכללי לרעה וביחוד הורע המצב הכלכלי. אך למרות זאת שררה אופטימיות בקרב האוכ־לוסיה היהודית. בראשית יוני אירגנה הקהילה מחאה נגד „הספר הלבן" לא"י, שהוצא על־ידי הממשלה האנגלית.

ימים מספר לפני פרוץ מלחמת העולם ארגן הנוער היהר־די אספת מחאה נגד „הספר הלבן".

כרעם מן השמים באה על יהודי רישא פלישת גרמניה לפולין.

ד"ר משה יערי־ואלד

צורפי זהב ברישא*

החל מן המאה ה־16 יצאו לרישא מוניטין כמרכז לתעשיית תכשיטים וצורפות זהב. במקצוע הזה הצטינו הגרמנים, שהובאו לפולין ע"י מלכיה, ועל ידם התמחו צורפים פולנים ויהודים. אולם במרוצת השנים השתלטו על המקצוע הזה יהודי רישא ועיירות הסביבה גלוגוב וסטריז'וב. היהודים המציאו הרכב מיוחד בהתכת זהב, שהיה מפורסם כ"זהב רז'שוב" ומתיכי זהב אלה היו ידועים בשם „אלכימיסטים". על אומנות הצורפים ברישא כתב חיבור היסטורי מנהל המוזיאום ברישא, פראנצישק קוטולא. תכשיטי זהב מרישא הופצו בכל ארצות המזרח והמערב. סופר פולני כותב ביומנו, שמצא יהודים עם מזוודות מלאות תכשיטים מתוצרת רישא בפאריז ובוינה. וסופר אחר, המתאר את נסיעתו באוסטריה, מצא שם תכשיטים (טבעות, סיכות) עשויים מזהב רישא ע"י יהודי גאליציה. בהתחלת המאה ה־19 עסקו במקצוע זה רק יהודים. בפנקס הפרוטוקולים של בית־המשפט ברישא אין מוציאים עוד אף בהתחלת המאה ה־19 שמות של צורפים נוצרים, אלא רק של צורפים יהודים.

הנסיך יאז'י לובמירסקי, בעל העיר, נתן רשות לצורף איציק נוחוביץ לרכוש בית בעיר העתיקה תמורת תשלום גבוה, ובשנת 1713 נתמנתה הצורף וולף כשמאי רשמי של מוצרי זהב. בהתחלת המאה ה־18 היו רשומים רק 3 שמות של צורפים יהודים ובשנת 1757 נמנו כבר 26 צורפי זהב.

בפנקסי העיירה גלוגוב ע"י רישא משנת 1779 נזכרים שמות צורפים יהודים איציק, הרשקו, יהודי העיירה עסקו בתעשיית קישוטים, תכשיטים, מחרוזות פנינים וכד'. עד סוף

המאה ה־16 היתה רישא עיירה עניה, חסרת חשיבות. רק לאחר שהעיירה נרכשה ע"י מיקולאי ספיטאֶק־ליגנזה בשנת 1583, הגיעה רישא במשך 50 שנות שלטונו לשיא הפריחה. בשנים אלו התפתחה גם אומנות הצורפות.

הצורפים השתייכו ל„צאך" כולל, שכלל גם מסגרים, נפחים, עושי חבלים, סכינים, כלי־נשק וכו'. אומנות הצורפות ומלאכות דומות נתקיימו בלאנצוט, פרזבורסק, קאנצ'וגא, ירוסלאב ופשמישל. אולם רובם נעלמו, כי לא יכלו לעמוד בהתחרות עם אומני רישא. אומניית צורפים מיוחדת נתקיימה בסוף המאה ה־16 ובהתחלת ה־17 רק ברישא. רישא נוצלה מפלישת הטאטארים בשנת 1624, ששטפה את פולין הקטנה. אדון העיר, המאגנאט ספיטקה ליגנזה, הצליח להדוף אותם משערי רישא ואז נחרבו הערים פשמישל, ירוסלאב ולאנצוט ויחד עם זה נהרסו גם הסדנאות וכלי הצורפות בערים אלה.

באותן שנים הגיע לרישא אומן צורף מפורסם מלובלין, וואוורזיניץ קאספרוביץ, והקים בה את תעשיית כלי־הפולחן מזהב. למדו אצלו גם שוליות יהודים.

ירידת העיר רישא התחילה בסוף המאה ה־17 בימי שלטון משפחת הנסיכים לובומירסקי. ברשימות מפקד האוכלוסיה במאה ה־18 מצא ההיסטוריון יאן פנצקובסקי, כי בשנת 1705 היו עוד 27 צורפים יהודים בשני חלקי העיר (העתיקה והחדשה). זהו מספר נכבד, רק בימי הכיבוש האוסטרי חדלה הצורפות, שכן תוצרת אוסטריה וצ'כיה התחרתה בתוצרת רישא. אני זוכר עוד מימי נעורי את משפחות האחים שיף, צורפים מפורסמים בכל גאליציה התיכונית. התכשיטים של האחים שיף משכו קונים מכל ערי הסביבה.

* המאמר נכתב עפ"י ספרו של פ. קוטולא.

ד"ר הנרי י. וואכטל ניו־יורק

דפים לתולדות העיר

Dr. Harry Wachtel

ההיסטוריה של פולין מתחילה במאה העשירית עם השושלת האגדית של מיישקו פיאַסט, המלך שמוצאו מן האיכרים שקיבל את הדת הנוצרית. בולסלאַב כרוברי (992—1025) ביסס את עצמאותה של פולין. בכתביו של רומאן וולאדזימיירד' האליץ' (1206) אנו מוצאים בפעם הראשונה תעודות בשם "Rex Galiciae et lodomaeriae", כן מצויים מיסמכים עתיקים, שבהם נזכר סטפאן השני, מלך גאַליציה (1124).

גאַליציה הוכרזה כיחידה מדינית וגיאוגראַפית על־ידי אוסטריה ובתור שכזו נתקיימה בשנים 1772—1918. השם גאליציה הוא צורה לטינית של שם הדוכס האליצקי פאלני. השטח משתרע על 78.497 ק"מ בקירוב.

לפי הסטאטיסטיקה משנת 1910 היו אז בגאַליציה 8.025.675 תושבים. מהם: 3.731.569 קאתולים, 3.379.613 יוונים־קאַתולים, 871.895 יהודים ו־34.144 לותרנים.

בפולין ההיסטורית חולקה גאליציה לארבע וואַיעוודזטוות: קראקא, סטאַניסלאַבוב, לבוב וטאַרנופול. רישא שוכנת כמעט במרכז גאַליציה הדרומית, באמצע הדרך בין קראקא ולבוב במישור, הגובל בדרום במרגלות הרי הקאַרפאַטים. בתחילה נוסדה העיר על הגדה השמאלית של נהר וויסלוק, המתחבר בצפון־מזרח בנהר סאַן; במערב — מקיף המישור את קו פרשת המים של הויסלוק והדונאַייץ, הזורם לנהר הויסלה.

הויסלה ושפכה, הסאַן, יוצרים את הגבול הצפוני של החלק הדרומי־מרכזי של גאליציה.

ליד רישא נתגלו עקבות גיאולוגיים של ישוב אדם, המגיעים עד לפני 2500 שנה. שברי חרס וגרזיני אבן שנמצאו בחפירות ליד העיר מעידים, שבני־אדם התגוררו כאן כבר בתקופת האבן הרחוקה. תושבי הסביבה היו בעיקר חקלאים, מגדלי צאן ובקר. יערות עלים ומחטים כיסו קרוב ל־25% מן האזורים המוקפים על־ידי הנהרות דונאַייץ וסאַן.

מטבעות, שנמצאו בשנת 1953, מוכיחים, כי ההשפעה הרומאית הגיעה עד רישא, ז'מיגרוד, בוגוחוואלי, גראבובניצי, פשמישל ופילזנו.

רישא נוסדה בשנת 1365 לערך. בשנת 1390 היתה ידועה בשם "רישוב". רישא היא אחת הערים היפות בגאליציה, ושלישית במעלה בתור מרכז אסטרטגי חשוב. בימי שלטון אוסטריה חיברה מסילת־ברזל את רישא דרך קראקא לוינה, ואילו לצד מזרח ללבוב.

ברישא שני שווקים ושבעה גנים ציבוריים. ה"ראַטוש" (בית מועצת העיר) הוא הכיכר הראשית. החלק הקדום והמפואר של רישא נבנה על גבעה, כשבראשה מתנוססים כנסיית פאַרני והמגדל מן המאה ה־17. חלק זה של העיר היה מיושב לפנים בעיקר על ידי לא־יהודים. רחוב פאַנסקה, ששונה ב־1896 לרחוב השלישי במאי, היה נטוע לאורכו עצים מצלים והוביל לכנסיית הברנארדינים, שנבנתה במאה ה־17 וכן לגן העירוני (גן ציבורי).

ברחוב השלישי במאי, בקרבת הגימנאַסיה הישנה, עומדה כנסיית הפיאריסטים, שנבנתה במאה ה־17 והפכה בימי הקיסר יוסף השני לספריית הארכיונים של העיר. ה"ראטוש" נבנה מחדש במאה ה־19. לצד כנסיית הפיאריסטים ברחוב השלישי במאי עמד בניין מחלקת הכספים של העיריה; מאחורי "פוד קאַשטאַנאַמי" נמצא ארמון עתיק מן המאה ה־17 שנבנה על ידי הרוזן מיקוליי ליגנזה, בנין מבוצר על גבעה, מוקף תעלת מגן ממולאת מים וגשר, הנשקף אל מול נהר ויסלוק. הוא חודש על ידי הנסיך ייז'י לובומירסקי באמצע המאה ה־18. בתחילת המאה ה־19 קנתה הממשלה האוסטרית את הארמון ב־65.000 זלוטי והפכה אותו לבית־משפט וכלא.

חלק העיר רישא, שבו התיישבו היהודים לראשונה ב־1447, נמצא למטה, לרגלי רובע המגורים העתיק הסמוך לויסלוק, לצד מזרח, עם גשר אבנים המוביל לדרך הפונה ללאַנצוט, שנוסדה על ידי הגרמנים.

במערב רישא נמצאת סנדזישוב, מדרום־מזרח — פשוררסק; צ'ודץ מצפון־מזרח וטיצ'ין — מצד דרום־מערב.

בשנת 1880 התגוררו ברישא כ־13.000 תושבים, שמחיצתם היו יהודים. ב־1924 מנה מחוז רישא (ה"פוויאַט") 100.000 תושבים, מהם ברישא עצמה 30.000 (מחציתם יהודים). באותו זמן היו ברישא עשרה רופאים, שבע מילדות, ושני בתי־מרקחת, בית־חולים עירוני בקרבת ככר מיצקביץ' ובית־

חולים יהודי שבנייתו הושלמה ב־1937, בחלקו על ידי ועד העזרה של רישא בניו־יורק (Rzeszów Relief Comitee of New-York) „אגודת צעירי רישא ובית־כנסת רישא־קורצין באמריקה". ברישא היו שני בתי־ספר ציבוריים, שתי גמנאַסיות; סמינאַריון ובית־ספר ברנארדיני, בית־ספר לנערות, פנימיה לסטודנטים לא־יהודים ליד המנזר הברנאַרדיני.

בתעודה משנת 1390 מתאר אַריך, הבישוף של פשמישל, את רישא כעיר משגשגת ושמה — רז'שוב, רישוב. סטארצ'יינסקי סבור, שהשם „רישוב" מקורו במלה הגרמנית „רייכסהוף", ורק בשנת 1375 הוטב שם העיר לרז'שוב Rzeszów משנת 1354 נקראה העיר בתעודות "Oppidum Rzeszoviense„

התעודה העתיקה ביותר שבה נזכרת רישא היא כתב־הזכויות של המלך קאַזימר הגדול מ־19 בינואר 1351, המעניק את רישא וסביבתה ליאַן פאַקוסלאַוו סטרוזיסק, De Strożysk בשטח כולל של 30 מילים מרובעים, תמורת שירותיו למלך כשליח לטאַטארים.

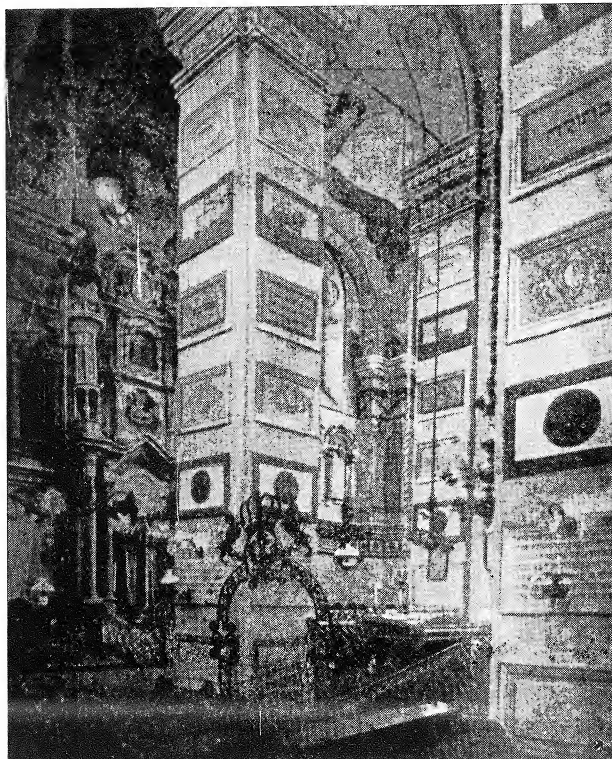
הגשר הראשון על פני הויסלוק נבנה ב־1569 על ידי המהנדס מיקולאי רז'שובסקי. הגשר נבנה מעץ.

ב־1767 מתאר שולטס את רישא כברודי קטנה והוא משבח את אומנותם של הצורפים היהודים מרישא, שניהלו מסחר ער עם וינה, שטוקהולם, קופנהאַגן, ברלין ופטרסבורג. היהודים היו גם בעלי המטבעות של המלך. ברודלסקי מכנה את רישא בספר מסעותיו (Eine Reise, 1803) „ירושלים דגאליציה".

מבחינה תרבותית תפסה רישא מקום נכבד בין ערי גאליציה. מבחינה מינהלית כלל מחוז רישא את לאנצוט, רופצ'יצה, קולבושוב, ניסקו וטארנובז'ג.

בסביבת רישא גידלו בקר, חיטה, סלק־סוכר, שיפון וייצרו אלכוהול, לבנים וכלי חרס, טקסטיל (1989, Słownik geog-raficzny Królestwa Polskiego, tom X.

כאמור, התיישבו היהודים ברישא לרגלי הגבעה, בין הגדה הימנית של נחל קטן „מיקושקה", ובין הגדה השמאלית של הויסלוק. המיקושקה, יובל של הויסלוק, שימש להזרמת מי־השופכין מן החלק העליון של העיר וכן של בית־המטבחיים היהודי. הוא התחבר עם הויסלוק בקרבת קו מסילת־הברזל בעיבור העיר, מצד צפון־מזרח. בין המיקושקה והגדה השמאלית של הויסלוק נצטופפו בנייני הציבור היהודיים: בית־הכנסת הישן, בית־המדרש, ה„קלויז", בית־המטבחיים ושלושה בתי־קברות — כל אלה שימשו מרכז החיים היהודיים מזמנים קדומים. מאחורי בית־הכנסת הישן ובין בית־המדרש היה בית־קברות קטן ובו פחות ממאה קברים. סמוך לכך — ה„טעפער־גאס" (רחוב הקדרים) והמלמדים־גאַס (רחוב המלמדים) וכן בתי־עץ רבים, שבהם התגוררו בעיקר יהודים. במשך הזמן, כאשר הישוב היהודי גדל, נתרבו בתי תפילה, „שטיבלעך" וחדרים רבים.

פנים בית־הכנסת הישן
Interior of the Old Synagogue

בשנים 1765—1757 היו ברישא 27 צורפים יהודים בזהב ובכסף, עושי שעונים, שהעסיקו עובדים רבים והעלו את אומנותם לדרגה גבוהה הן בשיטות העבודה והן בסגנונה, עד שנתפרסמה באירופה כולה. היו גם יהודים רבים עושי טבעות, חורתים בכסף ובזהב (עבודותיהם הוצגו ב־1894 בתערוכה בלבוב). ב־1765 אנו מוצאים גם ברישא ארבעה כלי־זמרים יהודים, שאבות העיר העניקו להם את הרשות לעסוק במקצועם.

הואיל וישוב היהודים ברישא ובתי־הכנסת היו מחוץ לתחומי העיר, חויבו היהודים להגן על בתי־הכנסת ועל התושבים היהודים במקרה התקפה מצד הלא־יהודים או מצד אויב חיצוני, בדומה לחובה, שהיתה מוטלת על הנוצרים תושבי העיר. בית־הכנסת הישן ברישא היה בנוי לצרכי הגנה, והיה בו מגדל קטן וסוללות. במרתפו היה גם בית־כלא קטן, שבו נכלאו עוברי־עבירה (ההיסטוריון באַלאַבאַן).

רישא היתה חלוצת פיתוח הנפט, כאשר נתגלו בארות נפט בגורליצה ובלימאַנוב. סוחרים ובנקאים יהודים עזרו לפיתוח בית־הזיקוק הראשון לנפט, שנבנה ב־1853.

הנפט עזר להתרחבות ולפיתוח תעשיית הרעפים והלבנים וכן גילוף עצים, שבהם עסקו בעיירה קולבושוב הסמוכה לרישא (ריבאַק לודומיר „רישא", 1954).

צבי שמחה לדר וואשינגטון

רישא היהודית

קורות העיר רישא, ראשיתן באמצע המאה ה־14. היהודים החלו להתיישב בה במחצית המאה ה־15 והניחו אז יסוד לעיר היהודית רישא.

כבר בשנות המאה ה־16 וה־17 היו ברישא רבנים וגאונים ידועים. אחד מהם הוא הגאון ר׳ יעקב בן יוסף ריישער, מחבר הספרים „מנחת יעקב״, „חוק יעקב״ ו„תורת השלמים״. שם המשפחה שלו היה ב״ק (ר״ת „בן קדושים״), והשם „ריישער״ ניתן לו על ששימש כראב״ד ברישא (1680). בשנותיו האחרונות כיהן כרב בעיר מץ.

רישא נמצאה במרכז הפרובינציה האוסטרית גאליציה, בין שתי ערים גדולות — לבוב וקראקוב. האוכלוסיה היהודית בעיר היתה קטנה, אך השפעת היהודים על חיי העיר היתה ניכרת ביותר. כמעט כל המסחר העירוני — צרכי אוכל, טקסטיל, נייר, עצים, חומרי־בנין — וכן כל מפעלי התעשיה היו בידי היהודים.

עורכי־הדין הגדולים והמפורסמים ברישא היו יהודים. הם אף תפסו מקום נכבד בעיריה וזכו להערכה גם אצל התושבים הלא־יהודים שבעיר. בראשית המאה העשרים כיהן בעיר יהודי כתובע כללי עירוני ושופט־חוקר. עורך־הדין ד״ר וילהלם הוכפלד היה אחד מראשי המדברים בעיריה ואף שימש זמן רב כראש הקהל. רופא העיר היה ד״ר טלר. מנהל ספרי רישום התושבים היה ד״ר קאמרלינג. כל אלה שנזכרו כאן, וכן למעלה מתשעים אחוזים של הרופאים, עורכי־הדין ושאר בעלי המקצועות החופשיים היהודיים, היו מתבוללים.

בראשית המאה ה־20, כאשר הציונות עדיין היתה באיבה, כבר היה ברישא מספר ניכר של ציונים. כבר התקיימה אז אגודת „חובבי ציון״, שנוסדה על־ידי ארבעה משכילים ידועים: חיים וואלד, נפתלי גליקסאן, אבא אפפלבוים וקלמן קורצמאן. הראשון היה אחד המנהיגים הפוליטיים המוכרים בעיר. אצל יהודי רישא נחשב חיים וואלד כ„אורים ותמים״ בכל השייך למדיניות הלאומית והעירונית, והם כיבדו הרבה את דעתו.

ברישא היתה קיימת אז גם אגודת הנוער הציוני „השחר״, שנוסדה על ידי משה ויזנפלד ומאיר אלנבוגן — מן המשכילים שבנוער הציוני דאז. האחרון היה נכדו של הרב מסאטינוב, שהתגורר ברישא. מאיר אלנבוגן מת באיבו. רובם הגדול של חברי שתי האגודות הציוניות הנ״ל היו בני־נוער. אך כבר היתה קיימת אז אגודת „פועלי ציון״, בהנהלת המשכיל מרדכי בוכבינדר.

יהודים תפסו גם מקום כבוד במקצוע הרפואה. הרופאים המעולים ברישא היו יהודים. הרופאים הלא־יהודים, אחד מהם — ד״ר יאבלונסקי — כיהן גם כראש העיר.

גם בשטח הבנקאות והכספים היה חלקם של היהודים גדול. בימי היו ברישא חמשה באנקים יהודיים, שתחום פעולתם היה בעיקר בין האוכלוסיה היהודית, רוב הלקוחות בסניף הבאנק העירוני האוסטרי־הונגארי היו יהודים (ובאומרי „יהודים״, כוונתי ליהודים בעלי זקנים ופיאות, לבושים קאפוטות שחורות ארוכות וחבושי מגבעות, לפי אופנת היהודים אז בגאליציה). בין הבנקאים ובעלי ההון היהודים נתבלטו אז ר׳ יעקב נתן קאנר, ר׳ נח שפירא, האחים שינבלום, ר׳ ברל מינץ ור׳ בריש שטיינברג. זה האחרון היה בעל סמיכות לרבנות, ושימש גם כ„בעל תוקע״ בקלויז העירוני. כל אלה שנזכרו כאן וכן עשירים רבים אחרים היו כמעט כולם חסידים, שהיו נוסעים איש־איש ל„רבי״ שלו, כפי שהיה מקובל אז. התעשיין הגדול של יי״ש ומשקאות היה ר׳ אשר זילבר, שהיה חסיד הרבי מרימאנוב. ברישא היה גם בית־חרושת גדול לממתקים, שמייסדו היה יוסף אלבוים, בעל־בית נכבד. יצוא הביצים היה בידי היהודים בלבד. סוחרי הביצים הגדולים ביותר היו ליאון וויינברג, שהעסיקו מאות יהודים במיון הביצים ובאריזתן לשם משלוח לגרמניה.

הסיטונאים הגדולים בענף המכולת והקמח היו יהודים. לרישא היו מגיעים מדי יום קרונות קמח, סוכר ומיצרכים אחרים, שפורקו במחסנים של יהודים.

בקצה רחוב „טעפער געסל״ עמד בית־חרושת גדול לסבון ולנרות, שהיה שייך לצינרמאן. בי״ח אחר לסבון היה שייך לר׳ מאיר אדלער. בעיר עדיין לא היתה אז תאורה חשמלית, ועל כן השתמשו לצורך זה במנורות נפט. אבל האמצעי העיקרי לתאורה שימשה נר־חלב. בבתי־הכנסת, ולהבדיל בבתי־היראה של הנוצרים, השתמשו באלפי נרות־חלב בכל שבוע. בתי־חרושת אלה ייצרו גם נרות ל„יארצייט״. תעשיה שלמה הסתעפה מכך, ומוצריה נמכרו בכל חלקי פולין.

אחד הסוחרים הגדולים בחומרי בנין היה שמואל פאַט, אבא של המנהיג הציוני והעתונאי המפורסם מרישא בן־ציון פאַט. הוא היה גם בעל־צדקה גדול.

בעלי המסגריה הגדולה, שייצרה מסגרות לחלונות, שערים, גדרות ומוצרי־מתכת אחרים לבנין היו האחים אדלר. גם הנגריות הגדולות היו של יהודים, ובהן עבדו פועלים רבים. יהודים עסקו גם במקצוע הבנייה, והיו ביניהם קבלנים גדולים. המסחר באבנים, חול וחצץ היה בידי לייזר קורץ. הוא סלל את המדרכות העירוניות וכן את הרחובות ואף התקין את הביוב בעיר.

כל בתי־המלון הגדולים והיפים ברישא היו שייכים ליהו־דים, המודרני והנאה בהם היה „הוטל קראקובי". בתי־הקפה המודרניים, פרט לאחד, היו שייכים ליהודים. גם בעלי המסב־אות לבירה והמרזחים וכן המלצרים היו יהודים.

הדוכנים והחנויות, בהם מכרו טבק, סגריות וטבק־הרחה, נשכרו ונוהלו על ידי יהודים. הואיל ומוצרי הטבק היו נתונים במונופולין ממשלתי, היו הבעלים הנוצרים מוכרים את הרש־יונות ליהודים, שעשו בהם עסקים טובים, שכן מכרו לא רק טבק וסיגריות אלא גם סחורות אחרות, שהיו פטורות ממונו־פולין. בית המסחר הגדול ביותר בענף זה היה בידי ר' יצחק לאנדוי, חסיד ביאני ובעל־תפילה בקלויז חסידי־ביאן שברישא.

אף סוחרי הסוסים ברישא היו יהודים. היו להם אורוות גדולות בשוק „ווליה". גם סחר הבקר היה בידי יהודים. כל יום ששי, וכן בירידים, היו הסוחרים הללו קונים מאות ראשי בקר בטאַרגוביצה ושולחים אותם לגרמניה.

ברישא היתה גם החנות הגדולה לתכשיטים בגאליציה. בעל החנות היה שאול שיף, מנכבדי העיר. בעל בית־החרושת הגדול לנייר שייצר נייר כתיבה, מעטפות ושאר צרכי משרד, וכן שקי־נייר לאריזה, היה אברך חסידי שיף. טחנת־הקמח החשמלית הגדולה והמודרנית ביותר, שסיפקה גם תאורה חש־מלית לעיר היתה שייכת לר' מוטיש אקשטין, עשיר גדול ודמות ידועה ברישא.

המסחר הסיטוני בסחורות־אריג היה אך ורק בידי יהודים. רישא היתה ידועה כמרכז לסחורות אלה, ועסקו בכך כעשרים סוחרים, כגון: חיים ואלף באוי (הגדול בהם), זכריה יז'ובר, יוסף פייבל, הרמאן לובאש, מנדל קורן, שמעון סאנדהויז, כהנא וברוין, שמעון דרוקר ואחרים.

גם המסחר הקמעוני היה נתון בתשעים אחוז בידי יהודים. סוחרים קמעונאיים לא־יהודים היו בסך־הכל כעשרה בכל העיר. חנויות היהודים היו יפות, וחלונות הראווה היו מרהיבים־עין כמו בערים הגדולות.

בית־החרושת הגדול ללבנים היה של בני מינץ. הם גם עסקו במסחר יערות. הסוחרים הגדולים שעסקו במסחר העצים, הפחם וחומרי הבנין היו האחים דרוקר. מיכל בירמאן היה בעל בית־המסחר הגדול שבמחוז לברזל ופלדה. הרייזנרים ייצרו משקאות שונים, שסיפקו אותם לעיר ולסביבה.

✶ ✶ ✶

רישא היתה עיר מחוזית — „סטארוסטבה". מלבד בתי המשפט העירוניים היה שם גם בית־משפט מחוזי. כל אלה רוכזו בבניין־לתפארת, ששימש לפני כמה מאות שנים ארמון הנסיך לובומירסקי. בית־המשפט היה קשור לבית־הסוהר לפלי־ליים, ששכן בקומת הקרקע של בניין־ענק זה, ובו נאסרו פוש־עים מכל הערים והעיירות שבמחוז.

למחוז רישא נשתייכו העיירות טיטשין, בלאז'וב, סוקולוב, מאַדן, קולבישוב, גלוגוב, טשיטש, פריסטיק ואחרות וכן כפרים רבים. מהעיירות הנ"ל היו באים לרישא בכל ימות החול סוח־רים יהודים בעגלות פתוחות או מחופות ורתומות לסוסים, והיו קונים סחורות ומסדרים את כל עניניהם בעיר.

אף כי נוצרי העיר היו שונאי ישראל, חיו בשלום עם היהודים, שכן נזקקו להלוואות שלהם. האוכלוסיה הלא־יהודית נתחלקה אז לשני סוגים : „המעמד הגבוה", כגון בעלי השכלה, פקידים ובעלי מקצועות חופשיים, ו„המעמד הנמוך" — פוע־לים, שוערים וכו' שהועסקו כמעט כולם על־ידי יהודים.

✶ ✶ ✶

לקהילה היהודית היה בית משלה בשוק עם משרדים, שהוחזק על־ידי התושבים היהודים בעיר מן המסים שהוטלו עליהם. כל תושב יהודי היה חייב לשלם מסי־הקהילה לפי הכנסותיו. העניים היו פטורים ממס זה. בבחירות לועד הקהילה היו משתתפות כמה מפלגות. היתה קיימת גם „מפלגה חסידית". פעמים היו מגיעים לפני הבחירות לידי מריבות ומהלומות בקלויז או בשוק.

ברישא הופיע באותן השנים שבועון בשם „יידישע פאָלקסצייטונג", שיצא לאור על־ידי חבר ציונים ומשכילים. העורך היה נפתלי גליקסמאן, מורה לעברית ומשכיל ידוע. העתון הקדיש הרבה מקום לציונות, אך הכותבים עסקו בו גם בפוליטיקה עירונית ולא פעם התקיפו בעלי דעה מנוגדת לשלהם. דבר זה גרם לייסוד שבועון יהודי שני, שבו התרכזו המתנגדים ל„יידישע פאָלקס־צייטונג". המייסדים של שבועון זה היו אפרים הירשהורן, אדולף פיש ומנדל קארפ, תלמיד חכם עברי ועתונאי, ועוד שלושה וגם אני הקטן בתוכם. מנדל קארפ היה כותב את מאמרי המערכת, אפרים הירשהורן היה ממונה על המדור הפוליטי, אני כתבתי על עניני יהודיים מקומיים ועל חדשות העולם. שבועון זה לא התקיים זמן רב, ואילו ה„יידישע פאָלקסצייטונג" האריכה ימים יותר והופיעה במשך כמה שנים.

ברישא היו כמה עתונאים מוכשרים וזריזים, אחד מהם היה בן־ציון פאט, שמאמרי המערכת שלו הופיעו תכופות ב„לעמבערגער טאָגבלאַט", שהיה מעוזריו. לאחר שעלה לארץ היה בן־ציון פאט עורך מדור הספורט בעתון „הארץ" (הוא נפטר בתל־אביב). גם אחיו אדולף פאט היה ממשתתפי ה„לעב־בערגער טאָגבלאַט". משה ויזנפלד ואחיו לייב (ליאון) תפסו מקום של כבוד בשדה העתונאות. לאון (לייב) ויזנפלד הוציא ברישא עתון משלו „די גערעכטיקייט" והשתתף בדרך קבע ב„טאָג", שהופיע בקראקוב. הוא מתגורר עתה בקליוולנד (ארצות־הברית) ומוציא עתון משלו.

מלבד ה„חדרים", שבהם למדו בני יהודים אדוקים, היו גם בעיר בתי־ספר עבריים מודרניים. בין המורים העברים נתבלטו אבא אפפלבוים, נפתלי גליקסמאן ומשולם דווידזון. שני הראשונים היו בני רישא, ואילו האחרון הגיע לרישא מאוקראינה. הוא היה פדגוג מעולה והיה אהוב על כל יודעיו, ביחוד על הנוער. דווידזון עזר הרבה להפצת השפה העברית ברישא. ב־28 בדצמבר 1952 חגגו בני רישא בתל־אביב את יובל ה־75 שלו.

* * *

ברישא היו בתי־כנסת רבים, בתי־תפילה וקלויזים של חסידים. אחדים מהם היו בבעלות הקהילה, ביניהם שני בתי־הכנסת הגדולים והיפים — בית־הכנסת העירוני ובית־הכנסת שבווליה, וכן הקלויז העירוני הגדול — בית־המדרש — שם היה גם בית־הכנסת של החייטים והסבלים. שאר בתי־התפילה לא היו של הקהילה. כל בתי־הכנסת הנ"ל היו מרוכזים יחד. מהצד השני של הכניסה לבית־המדרש היה הקלויז הסאנדזי — בית שכור, רחב־ידיים ונמוך, שבו התגורר נגר. חלונות הקלויז נשקפו למיקושקה הפתוחה. הקלויז הדז'יקובי הגדול שכן ב„רו־יזן־געסל". הקלויז הרימאנובי היפה עמד במגרשו של זילבר. ב„טעפער געסל" היה הקלויז הביאני. ברוסקאָוויש היה קלויז יפה שנקרא „די צוקערס" על שם המייסד. בשוק היה גם בית־כנסת שנקרא „חברה ביקור חולים", בו התפללו בעלי־בתים נכבדים שגרו בשוק. לא הרחק מ„הינער פלאץ", ליד האיטליזים, עמד בית־כנסת בשם „לינת הצדק". הרחק בווליה, מול הטארגוביצה, עמד בית־כנסת קטן שנקרא „גמילות חסד", שם התפללו יהודים שעסקו באריזת הביצים למשלוח, ועל כן קראו לו גם „בית־הכנסת של האורזים".

הקלויזים של החסידים היו בלתי תלויים לגמרי בקהי־לה. הם נוהלו על־ידי היהודים שהתפללו בהם. ההוצאה העי־קרית היתה שם דמי־שכירות, ואותם קיבלו מן הנדרים וה„עליות". כן נזדקקו לכמות מסויימת של נרות לשבוע וכן עצים להסקה, ואף הוצאה זו כוסתה על־ידי ה„עליות".

בתי־התפילה נוהלו על־ידי שני גבאים, שנבחרו לשנה אחת. הבחירות נקראו „קלפי". וכך היה סדר הבחירות: היו רושמים את שם כל מועמד על פתק. את הפתקים היו מניחים ב„יארמולקה" (כיפה) ומערבבים אותם. ילד קטן, למטה מגיל חמש, היה מוציא את הפתק הראשון ואת הפתק השני. מי שהיה רשום בפתק הראשון היה נבחר ל„גבאי ראשון", והשני — ל„גבאי שני".

בית־המרחץ העירוני היה ברשות הקהילה. היו קוראים לבית־המרחץ — „מרחץ זיעה". הקהילה היתה משכירה אותו למשך שנה. כן היה לקהילה בית־חולים יהודי. רק יהודים עניים היו מאושפזים שם. בית־החולים שכן בביקתה עתיקה קטנה, ובה שנים־שלושה חדרים, שבכל אחד מהם עמדו כמה מטות. זכורני, שבהיותי נער גרתי אצל דודי, לא הרחק מבית־חולים זה (ב„גרינער גאס"). היה שם מגרש גדול ריק, שבו היו חונים הקרקסים הנודדים. מצד מזרח גבל המגרש בבית־הקברות, ובכניסה אליו עמד בית־החולים הנ"ל.

ברישא היה גם בית־חולים גדול מאחורי גן־הטיולים ברחוב „דרוקרובקי" על שם מחסניהם הגדולים של האחים דרוקר. איני זוכר, אם בית־חולים זה היה עירוני או היה שייך למוסד קאתולי. היהודים לא היו נזקקים לבית־חולים זה. האחיות שם היו נזירות, ואף היה שם בית־תפילה קאתולי.

בית־הקברות העתיק, ליד בית־החולים היהודי, השתרע על שטח גדול — מ„הינער־פלאץ", לאורך המיקושקה עד תחנת הרכבת. בראשית המאה התשע־עשרה סללו דרך בבית־הקברות, כדי לקשור את ה„ווליה" עם הרחוב הירוק („גרינע גאס"). מיהודי רישא לא ידע איש אם בבית־קברות עתיק זה נמצאים מקרוביהם ובני־משפחותיהם.

מלבד בית־הקברות הזה היה גם בית־קברות ישן אחר מאחורי בית־הכנסת העירוני. פעם ביקרתי בו ורציתי לקרוא את שמות הנפטרים מעל גבי המצבות הישנות, השבורות־למחצה, אך האותיות כבר היו מטושטשות ואי אפשר היה לפענחן. בית־הקברות החדש היה רחוק מן העיר ב„בלוניה", בדרך לעיירה טיטשין.

רישא בשנת 1890
Rzeszów in 1890

ב. חיי דת ומסורת ברישא

רבני רישא

אַבא אפפלבוים

ר י ש א

עיר היושבת על נהר ויסלוק באמצע מדינת גאַליציה. ישוב היהודים ברישא הוא מזמן קדום, ולפי הפרט שנכתב בארון הקודש של ביה״כ הישן נבנה הבית בשנת ק״ה (1345), ונראה מזה כי כבר היתה אז קהילה גדולה שיכלה לבנות בית רמים כזה. ושם נמצאות עוד שתי פרוכות משנות ת״מ ות״ס (1680—1700). ויש עוד בית כנסת בעיר החדשה הנקראת „וולה״ ובית המדרש הגדול מלא ספרים קדמונים יקרי ערך, וקלויז גדול למתפללים בנוסח ספרד. מלבד אלה היו שם כעשרים בתי מנין וכשלושים חברות שונות העוסקות בצרכי צבור, כמו: בקור חולים, בית אוסף לזקנים, דורשי טוב, נושאי סבל וכדומה. היהודים עוסקים במסחר ובמלאכות שונות.

(הרבנים ברישא) העיר רישא שלחה שליחים מראשי הקהילה למקומות הועד של ארבע ארצות בשנות המאה ה־ט״ז. בבית הקברות נמצאו שתי מצבות. אחת חרותה בדברים אלה: פ״נ האלוף המרומם הראש והקצין ומנהיג המדינה ד״א והקהל הנדיב מו״ה עזריאל בהרב מו״ה יהודה זלה״ה, נפטר כ״ז אדר שט״ו לפ״ק (1555); והשניה — האלוף הקצין המנהיג דד״א פנחס במו״ה עזריאל זצ״ל, נפטר ח׳ ימים לחודש אייר שנת שנ״ב (1592), כנראה היה הוא בנו של הנ״ל. בעיר רישא נתקבל לרב ר׳ אהרן שמואל קיידינובר. בעל „ברכת הזבח״ שהיה ג״כ רב בפפד״מ ואמסטרדם, אחריו ר׳ מרדכי שהיה רב בעיר פודהייץ. בשנת 1685 היה שם הרב ר׳ משה שבא בהסכמה על ס׳ זכור לאברהם, ואחריו הרב ר׳ שניאור ב״ר חנוך שהסכים על הס׳ גבורת אנשים (נפטר כ״ז בסיון תנ״ט), אחריו נתקבל לרב ר׳ שמואל הלוי חתן הרב ר׳ יצחק מפוזנא רבו של המגן אברהם. באותו זמן היה ריש מתיבתא ברישא הרב הנודע ר׳ יעקב רישר בעל חק יעקב ושו״ת „שבות יעקב״, כנראה מהסכמתו על הספרים ש״ע או״ח עם פי׳ בן נטע ולקט הקמח. אחריהם מלכו ברישא הרבנים: ר׳ אריה לייב בן ר׳ שאול ב״ר העשיל אבד״ק קראקא, בשם ר׳ לייב אמסטרדמר. אחריו הרב ר׳ דובער ב״ר אריה לייב אב״ד

אַבא אפפלבוים
Abba Appelboum

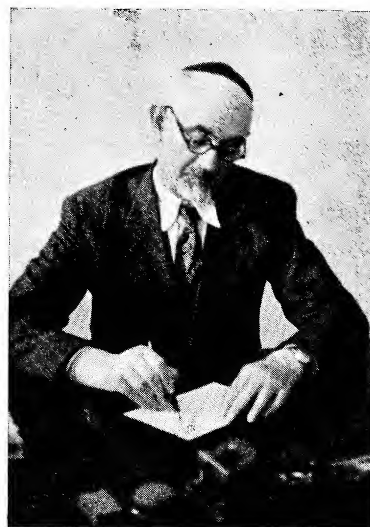
ק״ק זמושץ׳, וכאשר נקרא לעיר לבוב נתקבל במקומו הרב ר׳ אהרון ב״ר יהודה לייב איטינגא. באותו זמן היה ר״מ הרב ר׳ צבי ב״ר יהודה מחבר פ׳ גאון צבי על מס׳ ב״מ. אחריהם היה לרב ברישא ר׳ יצחק חיים בלומנפלד, ואחריו בנו הרב ר׳ יחזקאל צבי שניהל את קהל עדתו לערך מ״ה שנה (נפטר י״ט כסלו תרט״ז). בזמן האחרון (3—1871) היה שם לרב ר׳ צבי הירש אורנשטיין, אחר אשר גורש מטעם המלכות מעיר בריסק דליטא, הוא היה נכד בעל ישועות יעקב, אבל לא ארכו לו הימים ברישא, כי אחרי מות ר׳ יוסף שאול נאטאנ־זאָהן נקרא למלאות מקומו בלבוב וישב שם עד יום מותו.

ביבלוגרפיה דעמביצר, כלילת יופי: פרידברגר לוחות זכרון. עמוד 320—319 חלק תשיעי אוצר ישראל אנציקלופדיה מהדורה שלישית.

הרב משה קאמלהר - ירושלים

העיר ורבניה

קהילת רישא הקדומה

א.

בין הערים המפורסמות בפולין מהתקופה בה נעשתה פולין ל„העדינה הקדומה לתורה ולתעודה למיום סור ה' מאפרים ויהודה" נזכרת גם העיר רישא בתעודות ובמסמכים שונים המעידים על חשיבותה של הקהלה וטובי העיר, רבניה וקציניה. אין כונתי במאמר זה, לעורר שוב את הפולמוס ההיסטורי בקשר לתאריך שבו התחילה התישבות יהודים ברישא. אם נגיד שההתישבות הממושכת של יהודים יוצאי אשכנז בארצות הסלבים, הכינה את הקרקע לכך שפולין תיהפך במרוצת הזמן למטרופולין של היהדות, הרי אפשר להחליט כי אותם המגורשים שגורשו או שתמיד נמצאו בסכנת־גירוש מארצות אשכנז, ביהם ומורביה, כשם שהגיעו לקראקוב או ללבוב, ויסדו שם קהלות, כן עשו חניה ברישא שנמצאת באמצע הדרך שבין שתי הקהלות הנזכרות והעתיקות. מתוך הנחה זו, אפשר שכבר בראשית המאה החמש עשרה היו כבר יהודים ברישא וגם יסדו שם קהלה עם כל המוסדות השייכים לה.

שתי המצבות של בית הקברות העתיק, אחת של „האלוף המרומם הראש והקצין והמנהיג מדינה מוה"ר עזריאל בהרב ר' יהודה ז"ל, שנפטר כ"ז אדר שט"ו היא שנת 1555 והשניה של בנו „האלוף הקצין הראש והמנהיג דד"א (ד' ארצות) פנחס בר' עזריאל זצ"ל נפטר ח' ימים לחודש אדר שנת שנ"ב היא שנת 1592, נותנים חיזוק לדברינו. מצבות אלה אפשר היה לפענחן אולם רוב המצבות בבית הקברות הישן בכלל אי אפשר היה לפענחן ואף זכר של כתב לא נשאר עליהן. הרבה נשקעו באדמה מרוב זוקן כפי שבעיני ראיתי.

הואיל ועל המצבה השניה נזכר שהנפטר היה מנהיג דד' ארצות, כדאי למסור סקירה קצרה על מהותו של ועד ארבע הארצות, על סמכותו ועל האוטונומיה שניתנה לועד הנ"ל במשך למעלה ממאתיים שנה, שהרבה מהאישים שאת תיאורם אנו נותנים להלן לקחו חלק רב בועד הנ"ל.

בשנת ש' לאלף הששי — 1540, יצאה הוראה מאת המלך זיגמונט הראשון כי כל מדינה ומדינה של מדינות פולין הגדולה והקטנה, ומדינת רוסיה האדומה, יבחרו להם כל אחת שני אנשים, היינו מראשי הערים קראקא. פוזנא ולבוב והם יקראו פרנסי המדינה.

עליהם להתאסף בכל פעם ביום השוק (יריד) ביריד גרומניץ פלך לובלין בסוף החורף וביריד ירוסלב בסוף הקיץ. הם צריכים לפקח על עסקי הצבור, שומת המסים, לדון דיני ממונות בין הסוחרים שיבקרו בירידים ולתקן תקנות בעניני הדת; להשגיח על חזקת ומנוי הרבנים וראשי הישיבות בכל עיר ועיר. בהתחלה היו פרנסי הועד נבחרים רק משלש מדינות: פולין, הקטנה והגדולה ומדינת רוסיה האדומה לכן היה נקרא רק בשם „ועד דשלש הארצות פולין" (צמח דוד סוף חלק א' / שאלות ותשובות מהר"מ מלובלין סימן פ"ח) אולם בשנת ש"מ — 1580 נספחו אליהם גם מדינות וואהלין וליטא ואז נקרא בשם „ועד של חמש ארצות" (ראה בספר נתיבות עולם למהר"ל מפראג ובתשובות הגאון מפוזנא משנת שמ"ח, וכן בפנקס עיר קראקא משנת גש"ם — 1583). ראוי לציין שמלכות פולין היתה מחולקת למדינות שונות: פולין הגדולה עם פוזנא בראשה, פולין הקטנה ובראשה קראקא רוסיה האדומה היא גאליציה המזרחית שנקראת גם פודוליה ובראשה העיר לבוב. מדינת וואהלין עם לודמיר בראשה ומדינת ליטא והעיר בריסק בראשה... בשנת שפ"ג — 1623 נפרדה ליטא ויסדה ועד מיוחד בשם „ועד הקהלות של מדינת ליטא", מאז נשאר רק הועד של ארבע הארצות וכך היה נקרא עד יומה האחרון של שנת תקכ"ה — 1764.

מלבד הועד של ארבע הארצות קיים בכל מדינה ומדינה ועד מיוחד בו התכנסו המנהיגים של אותה מדינה לאחת מערי הגליל לפקח על עסקי הקהלות ובענינים פנימיים הנוגעים להם לבדם והוא הנקרא בשם „ועד הגליל". הקהלות הראשיות של כל מדינה בחרו לעצמם מנהיגים. במדינת פולין הקטנה ששם היה „גליל קראקא" נקראו בשם „ראשי הקהל של הגליל". במדינת פולין הגדולה שהיא גליל פוזנא נקראו „מנהיגי הגליל" ובמדינת רוסיה האדומה בגליל לבוב, „מנהיגי המדינה". נוסף על אלה נבחרו עוד שלשה פרנסים, אנשים גדולים וחשובים שכינו אותם בשם „ראשי המדינה".

מיסמכים שונים מוכיחים על מסים כבדים שהטילו על היהודים בתקופות שונות, כתוצאה מפלישות של שונאים שונים

כמו הטאטרים, השבדים והקוזקים שחדרו לפולין לשדוד ולבוז. בשנת תכ״ב — 1662 נערכה חלוקת המס בסכום של 105.000 זהובים שהוטל על כל היהודים בפולין לשם מתן דורון בועד העיר רישא וכן נדונו בועד הנ״ל עוד כמה סכסוכים שהיו בין ועד ארבע הארצות עם שונים וגם עם ועד של מדינת ליטא.

בכתב המודעה מיום 10 במאי 1662 (כ״א באייר תכ״ב) דורש שר האוצר יאן קראשינסקי מן המנהיגים ומכל קהל יהודי פולין שיבואו בדברים זה עם זה ויסלקו עד חג יוחנן המטביל (24 ביוני 1662, ז׳ בתמוז תכ״ב) את המס בסכום הנ״ל שהוטל עליהם על ידי הסיים שהתקיים לא מזמן בוארשה וכן על ידי הסיים הנוכחי לשם דורון לחאן. את הסכום הנ״ל עליהם לגבות ולשלם בהתאם לחלוקה שנערכה ב.עד רישא על פי שיקול הדעת של „המנהיגים היהודים והמזכיר הראשי (מנהיגי ד׳ ארצות ונאמן בית ישראל דד׳ הארצות) ולהביאו לאוצר באמצעות הקומיסיה הלבובית.

הזכרנו על הסכסוך שהיה בין אלופי קציני מנהיגי הארצות לבין קציני ואלופי מדינת ליטא, שבעיקרו היה על סכומי כסף שמנהיגי ליטא היו חייבים לשלם נוסף על הסכומים שגבו אצלם — וכן על הטענה של מנהיגי ליטא שאינם רוצים עוד בשיתוף עם הארצות של פולין. את הדיון בענינים אלה דחו בועד רישא עד לשנת ת״ל — 1670. באותו הועד של רישא הוציאו „המאורות הגדולים״ פסק שיש רשות לכל תושב פולין אפילו יחיד לעקל מאיזה קהלה או גליל רכוש, כדי להציל את חובו שיש לו אצל הקהלה. כפי הנראה הרבה פסקי דינים הוציאו בשנת תכ״ב בועד רישא בדברים שהיו נוגעים לארצות פולין וליטא.

מהחשובים והבולטים ביותר שלקחו חלק בפסקים של ועד ארבע הארצות היה ר׳ משה בר׳ יצחק אייזיק חריף מרישא. הוא היה אחד הבוררים והמכריעים בענין הסכסוך בין מנהיגי ליטא, כלומר אלופי בריסק עם הקהלות הורדנא, פינסק ווילנא. הסכסוך בין הערים האלה נמשך זמן מרובה ורק על פי פקודה מיוחדת ומפורשת מאת המלך יאן סוביסקי נדרשו לחסל את הסכסוך ביניהם ולהביאו לפני בית דין שיהא מורכב מארבעה רבנים של הקהלות הנ״ל, שני מנהיגים מבריסק ונוסף על אלה „שלשה יהודים רבנים מהמלכות״ אחד מהם היה ר׳ משה בר׳ יצחק חריף מרישא.

גם אלופי ומנהיגי רישא הוזמנו לדין לועד ירוסלב בשנת תל״ב — 1672 על שהם בחרם בענין הגרענץ (הגבול) ואינם משגיחים בחתימת ידן. ענין הגרענץ היה שכל ארץ וארץ של פולין וליטא יוכלו לאסור כניסת סוחרים מארץ לארץ בירידים והנה מוצאים אנו בפנקס מדינת ליטא סעיף תר״מ משנת ת״ל האומר: „מי שיבא מפולין לבריסק ולשאר הקהלות היושבים על הספר, רשות לפשר עמו ליתן עד שלשים זהובים שלא יסע לליטא ויהא נכתב בפנקס של ראש המדינה וכו׳. לפי הנראה סוחרי רישא עברו על איסור זה ומטעם זה הטילו עליהם חרם. באותו הזמן הוזמן לדין השמש ר׳ זלמן דק״ק רישא על „שסירב נגד רוזני קציני ארצות וארשה ואסור לו להיות שמש בק״ק הנ״ל ובכל הארצות עד שיקבל עליו את הדין בועד יערסלב״.

חשיבות רבה היתה ל„שמשות״ בתקופה זו. השמש היה מעין מתווך בין הסוחרים שבאו לערי המסחר והירידים ממקומות שונים. במיסמך משנת תצ״ט — 1738 נמסר על השמש ר׳ יהודה ליב, שמש דגליל רוסיה, בעיר ברעסלא שהתחיל לרדוף את השמש ר׳ וואלף זעליג מעיר רישא והרב ר׳ יהושע סג״ל מקראקא אב״ד צ׳כאנובצי. (הוא היה בנו של הרב הגאון ר׳ שמואל סג״ל אב״ד רישא ואביו של הגאון ר׳ יצחק אב״ד דוברומיל שישב על כסאו בשעה שנתמנה לרבה של צ׳כנובצי ובסוף ימיו היה רבה של סימיאטיץ. בהיותו בדוברומיל הסכים על ספר „ברית שלום״ (כ״ד תשרי תע״ג ובצ׳כנובצי על ספר „חקי דרך״ (ט״ו בשבט תפ״ח) ובסימיאטיש על ספר „יזמרך כבוד״ (בו׳ אלול תצ״ב). היה רבו של הרב הגאון ר׳ שאול אב״ד האג, שהיה חתנו של הגאון ר׳ אריה ליב אב״ד גלוגא, טרנופול, רישא ואמסטרדם, חתנו של „החכם צבי״). כנאמן בית ישראל דד׳ ארצות כתב ביום א׳כ״ד טבת תצ״ט אגרת אל ר׳ יהודה ליב שמש גליל רוסיא בברסלא ויעץ לו לקבל תחת חסותו את השמש השני ר׳ וואלף זעליג מרישא, למען לא יגורש עם שאר היהודים מן העיר. ר׳ יהושע מציין באגרתו „שכולם משבחים את יושרו של ר׳ וואלף זעליג, ואילו עליו (על ר׳ יהודה ליב) כבר נשמעו תלונות מסוחרים רבים שביקשו, כי מנהיגי ד״א ונאמנים יתערבו בדבר. הוא הגן עליו כי חס על כבודו, ועל כן מקוה הוא שיגמול לו טובה וימלא בקשתו״. המסמך הזה באריכות נמצא בארכיון העירוני בברסלא, כתוב בשפה הגרמנית וממנו אפשר לעמוד על חשיבותו של השמש ר׳ וואלף זעליג, שאין מלים בפי האלופים והרוזנים של לבוב לתאר את יושרו. ר׳ יהודה ליב השמש הראשון של ברסלא עמד תחת רשותם של גליל רוסיה, ולבוב בראשו ולכן הם פונים אל השמש שלהם ומוכיחים אותו על פניו על המעשה שמיחסים לו, כי היה בין אלה „הרשעים מזרע היהודים״ שגרמו לגרש את רוב היהודים מברסלא, ורק לשמשים תישאר הזכות לבחור להם חמשה יהודים לחסותם. הם מזהירים את ר׳ יהודה ליב בכל מיני עונשים — אם לא יתקן מעשיו וביחוד להרפות את ידיו מר׳ וואלף זעליג מרישא. אחרי אלופי לבוב, אישר את האגרת גם רבה של גלוגא, שהיה אחר כך רבה של רישא הגאון ר׳ אריה ליב ומסיים „שנכתוב אל כל המנהיגים של כל הארצות וכולם יסכימו אתנו בלי דחוי״.

רישא היתה שייכת לנסיך לובומירסקי. ובאיגרת מן ה־11 דצמבר 1678 פנה הנסיך שהיה ווייבודה של גליל רוסיה ודרש מאת מועצת העיר ברסלא לבל יכופו את יהודי רישא הכפופים לו, לשלם את חובתם של „המנהיגים היהודים של מלכות פולין״.

קשרי מסחר הדוקים היו ליהודי רישא עם ברסלא ויש לשער שבקשר עם החוב ש„כלל היהודים במלכות פולין (ועד ארבע הארצות) הודה בשנת 1676 שהוא חייב לכריסטוף ברסלר מברסלא סך 12.120 רייכסטאלער והתחייב לשלם את החוב במשך 12 שנים וכפי הנראה פיגרו בתשלומים לכן רצו לכוף את סוחרי רישא שהיו ניכרים ביותר בברסלא לשלם את החוב הנ״ל, ומכאן הפניה של הנסיך כאמור למעלה.

בשנת תמ״ז — 1687 אישרו שנית את היפוי כח לקהלת

אפטא מאת „אלופי קציני מנהיגי ד׳ הארצות, לא לקבל שום אדם לגור בקרבם ורשות בידם לגרש משם את כל מי שיבא לשם שלא ברצונם, שגם ידוע ומפורסם שאין לק׳ אפטא רק רחוב אחד ואי אפשר להם להרחיב גבולם והלואי שיפקיעו את עצמם בדירתם ולא יהא יציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא״. על יפוי כח זה חתם בין היתר ר׳ עזריאל מרישא. המקור לאיסור הנ״ל והסיבה לכך היתה: העיר אפטא היתה בחזקתו של הפריץ שידלוביצקי, זמן התישבות היהודים באפטא לוטה בערפל לפי המשוער נמצאו יהודים שם בשנת 1518 — אולם ההתישבות העיקרית התחילה בשנת 1634 ונוסד שם רובע יהודי מיוחד ששם התישבו יהודים משכבות נמוכות נגד תשלום מהקהלה. באמצע המאה הי״ז כאשר מספר יהודים מקהלות שונות החלו לזרום לאפטא נעשה המקום צר מלהכיל את כולם ומצד הרשות לא ניתנה להם רשיון להרחיב את גבולם או לצאת מן הרחוב הצר למרחב, לכן ראו את עצמם ראשי הקהלה נאלצים לבקש מאת הועד של ארבע הארצות „את חוקת הקהילה״ ז.א. לתת להם יפוי־כוח שהתישבות יהודים נוספים במקום תהיה תלויה בקבלת רשיון מצד הקהלה.

בנוגע לזהותו של ר׳ עזריאל הנ״ל מרישא. מחבר הספר פנקס ד׳ ארצות י. הלפרין מפריך מעיקרו את התאריך שחרות על המצבה שמצא מר אבא אפלבוים תושב רישא בבית הקברות הישן (שהבאנו לעיל) של ר׳ עזריאל בהרב ר׳ יהודה משנת שט״ו לפ״ק (אוצר ישראל כרך ט׳ עמוד 319) שכן — כך הוא כותב — הידיעה על יהודים ברישא היא רק משנת 1550 ואילו במשך כל המאה הט״ז ואף בשלשים שנה אחר כך לא הותר ליהודים לקיים בעיר למעלה משבע משפחות! המקור לזה הוא ספרו של פאַנצקובסקי „לתולדות העיר רישא״ המסתמך על הארכיון של העיר רישא. משום כך מזהה הוא את ר׳ עזריאל בר׳ יהודה עם ר׳ עזריאל שחתם בשנת תמ״ז על היפוי כח הנ״ל. עד כמה שידעתי והכרתי את ר׳ אבא אפלבוים, הסופר וההיסטוריון, עול הוא עושה לו, אם מיחס לו טעות חמורה כזו בתאריכים. שכן איך אפשר לזהות את ר׳ עזריאל בהרב ר׳ יהודה שנפטר בכ״ז אדר שט״ו עם ר׳ עזריאל שחתם במאה ועשרים ושתים שנה אחר כך על המיסמך הנ״ל. טעות כזאת בפיענוח המצבה לא עשה ר׳ אבא אפלבוים והוא בחזקתו עומד. אינני בטוח אם אפשר להסתמך כל כך על הסופר פאַנצקובסקי בנידון שכן מו־תר להניח שיהודים היו ברישא עוד לפני התאריך שהוא מוסר לנו, והם מאותם היהודים שגורשו מארצות הקיסרות הגרמנית, כמו: ביהם, מורביה ועוד אשר ייסדו את קהילתם בקראקא וגם לרישא הגיעו וגם בה הניחו את היסוד לקהלה כדוגמת הקהלות שהיו קיימות כבר אז בארצותיהם.

נזכיר כאן כמה פרנסים חשובים מעיר רישא, שחתימותי־הם צורפו להחלטות שונות של ועד ארבע הארצות. ר׳ ישראל קראקויער חתם על איסור הבאת ספרים מדפוסים שמחוץ למדינות פולין. האיסור יצא מועד ארבע הארצות בשנת תנ״ט — 1698. אחד החשובים ביותר בין פרנסי ועד ארבע הארצות היה ר׳ יצחק חזק רופא פורטיס. קודם היה גר בלבוב ובירו־סלאַב ואחר כך קנה לעצמו בית ברישא והשתקע שם כרופא בית של הנסיך לובומירסקי ברישא והגראף פוטוצקי בליזי־נסק הסמוכה. משנת 1671 נמנה בין משרתי המלך. בצבוריות היהודית מילא תפקידים חשובים. הוא השתדך עם הפרנס ר׳ אברהם חיים היילפרין מלובלין שהשיא את בנו ר׳ יעקב חיים לבתו של „הרופא המומחה המפורסם״.

על מיסמך מתוך הארכיון העירוני של העיר ברסלוי שנשתמר בשפה הגרמנית והוחזר למקורו על ידי י. הלפרין בספרו: „פנקס ד׳ ארצות״, הדן בתלונת השמש ר׳ יהודה בר׳ מרדכי שמש דגליל רוסיה לבוב, נגד איש אחד יעקב בר׳ שמחה מאולקוש שבא להשיג גבולו בברסלו, נתנו „תוקף לחזקתו של ר׳ יהודה ליב להשאר על משמרתו״, וחתמו בין היתר שלשה מחשובי העיר רישא ר׳ משה בן הרב דק׳ פינ־טשוב מרישא, ר׳ ליפמן פריעסטער מרישא ור׳ אברהם יצחק חזק רופא. התאריך יום ג׳ ה׳ אדר תפ״ד — 1724. ושוב באותו ענין פרסם ועד דד׳ ארצות בהתועדות בק׳ יערסלב בי״ב אלול תפ״ד פסק דין בעד חזקתו של השמש הנ״ל וחתמו „בין יתר המנהיגים והאלופים דד״א במלכות פולין״ שלמה בהאב״ד ר׳ משה מרישא ואברהם יצחק חזק רופא. אנו פוג־שים במיסמכים שונים את ר׳ שלמה הנ״ל כמו בנוגע לתש־לומי מסים של העיר ליזנסק משנת תע״ח ואיננו יכולים לזהות אותו כי ידוע שבשנת תע״ט נפטר רבה של רישא הגאון ר׳ שמואל הלוי, ור׳ שלמה חותם בר׳ משה אב״ד רישא, בשנת תע״ח, אלא אם כן כיהנו שם שני רבנים בזמן אחד. ר׳ שלמה במוהר׳ ר׳ משה זל״הה מרישא הוא גם בין המסכימים להוציא ולתמוך במחבר הספר, „דמשק אליעזר״, בשעת ההתועדות של רוזני, קציני ומנהיגי דד״א בח״י אלול תפ״א בריציוואל... במודעה שמצדדת בזכותו של רבי יונתן אייבשיץ, שניתנה בהתודעות ירוסלב משנת תקי״ד בא על החתום גם הרב דוב בעריש בהגאון מזמושטש חונה בק׳ קראשניק, שאח״כ היה רבה של רישא ומשם נתקבל לר״מ בלבוב בערך בשנת תקי״ט. אביו הגאון ר׳ אריה ליב חתם בשנת תפ״ד בהתועדות יערסלב על ההיתר להדפיס מחדש את הספר „יפה תואר״ על המדרש רבה. באותו זמן הסכים על הספר הנ״ל גם הגאון ר׳ אריה ליב בר׳ שאול חונה בק׳ רישא. הוא הגאון ר׳ אריה ליב חתן החכם צבי. עליו נרחיב את הדבור להלן.

ב.
רבני קהילת רישא

„הגאון ר׳ אליהו מלובלין, בהקדמה לספרו: „יד אליהו״ שו״ת (אמסטרדם תע״ב) כותב: אז בעת „אלהים עולים בהתועדות קודש במדינות פולין וליטא באספת הרועים״, הועדים עמדו בעצם תקפם והקהלות היותר נכבדות שלחו ציריהן אל מקום הועד כבר נחשבה העיר רישא בתוכן ובק־הלן תחד כבודה ותשלח גם היא בכל פעם אל מקום הועד את פרנסיה ורבניה. מי היה רבה הראשון של רישא לא ידוע לנו. אולם בין הרבנים הראשונים נזכר הרב הגאון המפורסם והחריף ר׳ אהרן שמואל בהקצין ר׳ ישראל קאידנובר הנודע בשם המהרש״ק. הוא היה שארו וקרובו של הרב הגאון ר׳ יהושע בעל „פני יהושע ומגיני שלמה״ מקראקא (מוזכר בספרו „ברכת הזבח״ פרק ב׳ דתמורה) תלמיד הרב הגאון ר׳ יעקב מלובלין ובנו החריף העצום הנודע בשם הרבי ר׳

העשיל. המהרש"ק היה חבר בית דינו של בעל „חלקת מחוקק" בעיר וילנא ובעת המהומות של שנת תט"ו (1655) הלך גם הוא עם הגולים מוילנא ונדד ממקום למקום ולפי עדות בנו הרב צבי הירש מחבר ספר „קב הישר" (פ"פ דמיין תמ"ג) בהקדמתו לספרו של אביו „ברכת שמואל" על התורה הוא כותב: הרביץ תורה לעת עתה בעיר לוז במדינת אוסטרייך (ואולי הכונה לעיר לינץ שכן בהקדמתו לספר „נחלת צבי" נדפס בויניצא בשנת תנ"א חותם: אהרן שמואל הגר לעת עתה בק"ק „לוז" במדינת אוסטרייך) ואחר כך נתקבל לק"ק פיורדא וק"ק ניקלשבורג. „יציץ ציץ ופרח שושנה בק"ק גלוגא הגדולה ועד כי תרום לק"ק רישא וכל בני המדינה". הכונה בודאי לכל הגליל של רישא ומשם נתקבל לשבת על כסא הרבנות בעיר ואם בישראל ק"ק פרנקפורט דמיין ובסוף ימיו עלה על כסא הרבנות בק"ק קראקא ולא האריך שם ימים, וכאשר נסע לועד הגליל בעיר חמיעלניק עלתה נשמתו הטהורה אל על ביום ג' י"ט תמוז תל"ו. בדבר שנת הסתלקותו אין תיאום בין חוקרי קדמוניות. ש"י פין בספרו „קריה נאמנה" מציין את שנת מותו תל"ח, השנה בה נפטר מחותנו הרב בעל „שער אפרים" החיד"א ב„שם הגדולים" מביא שנפטר בשנת תל"ט. את מקומו מילא רב בשם ר' הערץ, אולי הוא בן בתו של הב"ח.

זמן שבתו ברישא לא ידוע ואולי בתוך שנות גלותו מוילנא נקלע לרישא ומשם נתעלה לערים גדולות וקהלות חשובות שציינתי לעיל. ראוי גם לציין שקהלת רישא השתוקקה תמיד להושיב על כסא הרבנות בעירם גאונים מפורסמים ששמם כבר הלך לפניהם, כמו את הרב הגאון ר' גבריאל מקראקא, אב"ד אולקוש במדינת פולין שהיה גם אב"ד פראג, מעץ, רישא וניקלסבורג. הוא נבחר לרבה של רישא וחתם על הסכמתו לספר „לאורח חיים" עם פירוש „המגן אברהם", דפוס דירהנפורט „אב"ד ור"מ בק"ק מיץ אשר לפנים היה בק"ק פראג ועתה נתקבל לק"ק רישא". אולם את הרבנות ברישא לא קיבל, הוא הלך לניקלסבורג, ושם נפטר בב' אדר ראשון תע"ח. בא בהסכמה על הספר „שבתא דריגלא", דפוס פיורדא שנת תנ"ט ושנה קודם זה על הספר „אהל יעקב" על אגדות. גם היה מבורר מפוזנא והגליל וכאשר גאוני ועד ארבע הארצות הסכימו בועד יערסלב לאסור הדפסת ספרים חדשים, בפרט ספרי דרוש נמנה אף הוא עם גאוני הארצות במדינת פולין בשנת תמ"ח. לאחר מכן השתדלו ברישא לקבל לרב את הגאון ר' יהודה ליב מחבר ספר „שאגת אריה וקול שחל". מלבד יחוסו כנכדו של הב"ח היה רב גדול, אולם את הרבנות ברישא לא קיבל, מטעמים שלו. לגדולים כאלה שאפה תמיד קהלת רישא. לפני שנת תמ"ח היה אב"ד רישא הרב הגאון והמקובל ר' שניאור ב"ר חנוך נפטר שם בשנת תנ"ט.

ג.
הרב הגאון ר' שמואל הלוי ובניו

לאחר מכן נתקבל לרב בקהלת רישא הגאון ר' שמואל הלוי אב"ד מעזריטש. ר' שמואל הלוי היה בנו של הפרנס המפורסם של ועד ד' ארצות ר' אברהם הלוי, שהיה חתנו של הגאון המופלא ר' יהושע אב"ד קראקא מחבר הספר „פני יהושע ומגיני שלמה" וחתנו של הגאון המפורסם בדורו ר' יצחק אב"ד פוזנא. הגאון ר' יהושע בעל „מגיני שלמה", שימש לפני שנתקבל לאב"ד בקראקא כאב"ד בערים: הורדנה, טיקטין ופרמישלא וכן היה אב"ד לבוב מחוץ לעיר. בקראקא כיהן בין השנים שצ"ט—ת"ח בן בנו של הגאון הנ"ל ר' אליקים געץ דיין, בהקדמה לספר „מגיני שלמה" מוסר כדברים האלה: „דעו נא רבותי כי הגאון אבי זקני ז"ל הגיד באזני תלמידיו בחייו, שרש"י ז"ל בא אליו והראה תמונתו בעצמו ובכבודו לפניו בשמחה גדולה ואמר בזה הלשון: „אשריך בעולם הזה וטוב לך בעולם הבא בשביל שאתה מציל אותי מפי האריות והכפירים, גבורים וחריפים, בעלי התוספות ז"ל. אתיא לקבלך (אבוא לקראתך) לעולם הבא עם כל תלמידי". וכך היה שקודם פטירתו כחצי שעה כשהיו אצלו גדולי ישראל דקהלת קראקא ואמר לפניהם בלשון זו: „פנו מקום לרבנו מאור עינים הגאון רש"י ז"ל רבנו שלמה יצחקי שבא אלי וכל קדושיו עמו וקבלני בשמחה להראות לי דרך החיים באשר עמדתי לימינו תמיד לתרץ קושיות התוספות עליו". משום כך נתן שם לספרו: „מגיני שלמה" כפי שנזכר בספר „צמח דוד" הסיפור הזה: „כאשר באזני שמעתי ואבותינו ספרו לנו שיודעים את הדבר על בוריו כהיותן בק' קראקא וספרו לי אנשי אמת בדרך הפלגה גדולה". ר' יהושע הלוי נולד בוילנא בערך שנ"ג — 1593 ונפטר כ"ז מנחם אב שנת ת"ח ומנוחתו כבוד בקראקא.

ר' שמואל הלוי אב"ד רישא ישב בשנת ת"ס בועד הרבנים בעיר ירוסלב ואז הסכימו על הדפסת הספר של סבו הגאון והוא חותם „שמואל בלא"א (בן לאדוני אבי) אברהם חונה בק"ק רישא נכד הגאון המחבר ז"ל. ר' שמואל בא בהסכמות על כמה ספרים במשך שנים רבות. וינר בעל „דעת קדושים" טעה במה שכתב כי הסכמתו לספרו של סבו ניתנה בשנת תע"ה. התועדות ירסלב שדנה גם בענין זה היתה בחודש אלול. שנת ת"ס.

לר' שמואל הלוי היו שני בנים ובת אחת:

א) הגאון ר' יהושע אב"ד דוברומיל (נזכר לעיל) ואחר כך אב"ד צ'כנוביצי וסימיאטיץ. נאמן דד' ארצות. אחד מבניו ר' יצחק כיהן במקומו בדוברומיל ולו בן הוא הגאון האדיר ר' שאול, שהיה אחר כך רבה של האג בהולנד (עליו נדבר להלן).

ב) הגאון ר' נתן הלוי אב"ד פולנאה. בא בהסכמה על ספר „פני אריה זוטא" על התורה.

ג) בתו רייזל, היתה אשת הקצין המפורסם ר' יעקב באב"ד מבראדי, נכד הגאון הרבי ר' העשיל מקראקא.

לר' שמואל הלוי היתה אחות ושמה מרים, היא הצדקנית אשת הגביר ר' צבי הירש. הם זכו ונולד להם בן, אשר האיר תבל בתורתו הלא הוא הגאון ר' יהושע שנתפרסם על ידי ספרו „פני יהושע" על ש"ס. הוריו גרו בכפר וונדזמישל על יד רישא וכשנולד בן יקיר זה קראו לו בשם הסבא בעל „פני יהושע ומגיני שלמה". עוד בילדותו הצטיין בשכלו הזך ובכשרונות היוצאים מגדר הרגיל ולכן שלחו אותו הוריו אל דודם הגאון ר' שמואל אב"ד רישא ואצלו למד ועלה ונתעלה, לכן מותר לנו למנות את הגאון הזה עם גאוני רישא.

על הגאון ר׳ שמואל הלוי מספרים שבמו ידיו עזר „בקהלת ממלכתו להקים בית מקדש מעט לתהלה ולתפארת״. הכונה בודאי לבית הכנסת השני שנקרא „די וואלער שוהל״ אשר היה כלילת יופי בארכיטקטורה הפנימית. נבנה הרבה שנים אחרי בית הכנסת הישן ושונים היו בסגנון הבניה. ר׳ שמואל הלוי נפטר ברישא בשנת תע״ט. לפניו היה ברישא הגאון המקובל ר׳ שניאור בר׳ חנוך. בא בהסכמה על הספר „גבורת אנשים״ להגאון ר׳ מאיר אביו של הש״ך.

ד.

הגאון ר׳ אריה ליב חתן „החכם צבי״ ובניו

הגאון ר׳ אריה ליב בר׳ שאול בן הגאון האדיר ר׳ העשיל מקראקא, חתנו של החכם צבי, הוא הגאון ר׳ צבי אשכנזי. „אותו קנה החכם צבי בדמים יקרים מאד... ואף על פי שהיה יכול לשדכה — את בתו הגדולה — אל כמה עשירים מופלגים מארץ אשכנז שהיו בחורי חמד שהיו רודפים אחריו לקחת את בתו בחינם ואף לתת לכיסו... לא פנה לזה... כדי להידבק ביחסי משפחה... שלשלת היוחסין של ר׳ העשיל ז״ל... (מגילת ספר) יתכן שהחשיבו מפני שהוא בעצמו הרי היה מגזע זה. שכן ר׳ בנימין זאב, זקנו של החכם צבי היה חתנו של ר׳ יעקב אב״ד לובלין אביו של ר׳ העשיל.

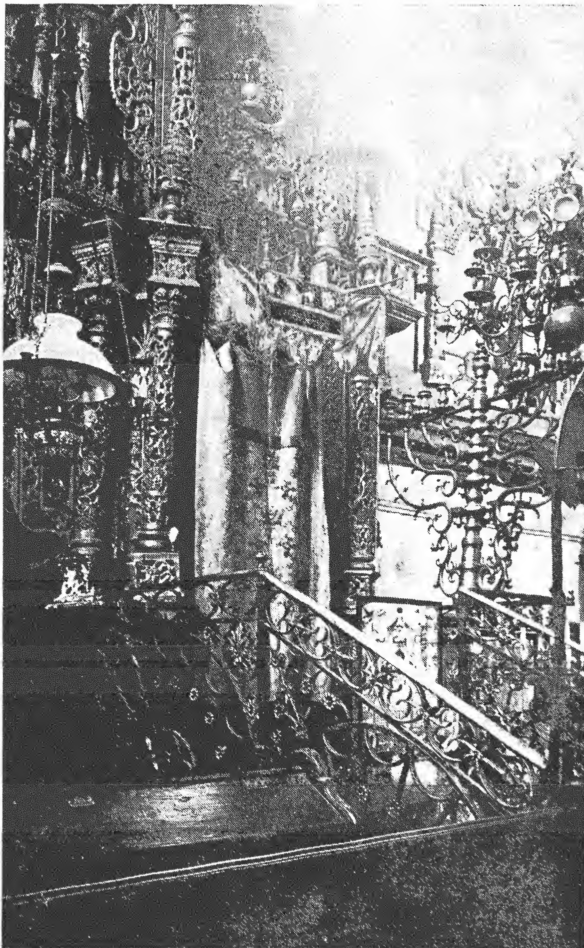
הגאון ר׳ אריה ליב היה רב ואב״ד בהרבה קהלות לפני שנתקבל לרבה של רישא. הוא כיהן בגלוגא רבתי, בטרנופול, בלבוב, רישא ונתקבל משם לאב״ד אמסטרדם. הרבה פעמים השתתף בהתועדויות של ועד ארבע הארצות יחד עם גאונים ואלופים. הסכמתו נמצאת על הרבה ספרים ובועד ירוסלב בחודש אלול שנת תפ״ד הוא חתום על הסכמתו לספר „יפה מראה״ הקטן אריה ליב חונה בק״ק רישא. כבר הזכרנו לעיל בדבר ענין השמש ר׳ וואלף זעליג מרישא שהיה בברסלא והיה צפוי לסכנת גירוש, גם ר׳ אריה ליב היה מן התומכים בשמש הנ״ל ואיים באגרתו על ר׳ יהודה ליב שמש „שנכתוב אל כל המנהיגים של כל הארצות וכולם יסכימו אתנו בלי דחוי״ בא בהסכמה על הספר „תולדות יעקב״ על החומשים עם ג׳ תרגומים דפוס דיהרנפורט משנת תפ״ו וחתם הק׳ אריה ליב חוב״ק רישא. הסכמות ממנו על ספר „מירא דכיא״ משנת תצ״ד, הסכמה על הדפסת הש״ס של פרנקפורט — ברלין; על הספר „השתערות מלך הנגב״, תצ״ה, על ספר „קהלת שלמה״ בשנת ת״ק חתם „אבד״ק גלוגא רבתי ומצודתו פרושה לק״ק לבוב והגליל. באותה השנה נתקבל לאב״ד ור״מ של אמסטרדאם. שם בא בהסכמה על ספרים שונים. במחלוקת הידועה של ר׳ יעקב יעב״ץ גיסו עם הרבי ר׳ יונתן אייבשיטץ היה פעיל מאד. בחריפות יצא נגד הרב חיים אב״ד לובלין בן האלוף ר׳ אברהם שיצא להגן על הגר״י אייבשיץ והחרים אותו ואת מתנגדיו. ביחוד חרה אפו על שהחרים את הרב נחמיה ממץ ור׳ משה מאי. הרב ר׳ נחמיה היה נכדו של הגאון ר׳ יעקב ריישר שהיה ר״מ ברישא.

מענינת הסכמתו על הספר „מירא דכיא״ בה הוא כותב כדברים האלה: „מי יפאר גודל פאר מעלת חכמת הדקדוק, כי היא בעצם ובראשונה לכל מפעל כידוע ליודעי חן. אך בעונותינו הרבים בעתים הללו אין דורש ואין מבקש למצוא דברי חפץ ואין איש שם על לב, לבב חכמה ולא נמצא כי אם אחד מעיר, שיעור לבבו לעסוק בחכמה זו והיא מן הצורך במקרא, במשנה ובתלמוד בכמה מקומות״. המוציא לאור את הספר הנ״ל מכנה את ר׳ אריה ליב „המדקדק הגדול״ (הסכמתו ניתנה בשנת תצ״ד).

ר׳ אריה ליב נפטר בשביעי של פסח בשנת תקט״ו באמ־סטרדאם. הספידוהו גדולי הדור וגיסו ר׳ יעקב עמדן „בשאגת אריה״ אמר בין היתר: „על אחת כמה וכמה מחויב אני בדבר זה להספידו, לא לבד שסבל גם כן בשבילי כידוע, אמנם לא כן אני אומר בשבילי אלא רצוני לומר בסיבתי״.

להג׳ ר׳ אריה ליב שני בנים ושלש בנות:

א) הגאון ר׳ שאול חתן הגאון ר׳ אברהם כהנא אב״ד דובנא. הרב ר׳ שאול היה קודם אב״ד לוקאטש ואחר פטירת חותנו וגיסו הג״מ משה שמילא את מקום אביו, נתקבל הוא לרבה של דובנא. בשנת תקי״ד נבחר לועד יערסלב ושם חתם „הק׳ שאול חוב״ק דובנא, מבורר ממדינת ווליןʺ. אחרי פטירת אביו נתקבל לאב״ד אמסטרדאם. הוא היה גאון מפורסם ובמכתב של הגאון ר׳ ישכר בער אחיו של הגאון מוילנא,

בית־הכנסת הישן — ארון הקודש
The Old Synagogue — Tora Ark

הוסיף הגר"א זצ"ל את המלים דלהלן: „גם אני אומר שלום רב לכבוד אהובי מחותני הרב הגאון הגדול שמו נודע בשע־רים שער בת רבים לתפארת ולתהלה כ"ש מפארים כמוהר"ר שאול נ"י". חיבר ספר „בנין אריאל" ויש גם ממנו תשובה בספר „אור הישר" ו„אור ישראל" (בענין הגט מקליווא.) וכן בשאלות ותשובות „זכרון יוסף" „נודע ביהודה" ועוד. חידושיו על משניות וחידושים על התורה נדפסו בשם „חצר החדשה". בא בהסכמה על הרבה ספרים במשך שנות כהונתו באמסטרדאם. שם כיהן ברבנות שלשים וחמש שנה ונפטר בן שבעים ושלש בשמיני לחודש תמוז שנת תק"נ.

ב) הגאון ר' צבי הירש נולד ברישא בשנת תפ"א, ונת־פרסם אחר כך בעולם, בשם ר' הירשל ברלינר. הוא היה גאון תלמודי וכליל המדעים. בנעוריו למד אצל אביו. כאשר נתקבל אביו לאב"ד באמסטרדאם הלך גם הוא לשם. ואחרי פטירת אביו, נתקבל לרב של קהל אשכנזים בלונדון ומשם נתקבל להלברשטט. על שאלת ראשי הקהלה בלונדון מדוע הוא עוזב אותם, הלא ההכנסה מצויה בשפע מהסוחרים „העוברים וש־בים", השיב: „לדאבון לבי רואה אני כאן רק הרבה מ„העוב־רים" אבל מן „השבים" „אינני רואה כאן אף אחד". בשנת תק"ל נתקבל לאב"ד במנהיים ומשם לרב אב"ד של ברלין בש־נת תקל"ב. הוא היה שנון ופיקח וידועות תשובותיו המחוכמות בזמן שהיה לו דין ודברים עם משכילי ברלין. פעם פנו אליו המשכילים וביקשו הסכמתו לקבל עליהם רב מודרני שיודע לדבר צחות בשפה הגרמנית, השיב להם במשל: הרי ידוע לכם כי ביצת תרנגולת אף שמחירה מועט, היא עולה על שלחן מלכים ואולם אם מי שהוא רוצה לגדל לעצמו תרנגול כדי להעירו משנתו אז הוא קונה כמה וכמה ביצים ומושיב עליהן תרנגולות, יש מהן נשברות ויש מהן מוזרות. אמנם יצאו מהם שלושה תרנגולים יודעים קרוא, אבל הנותרות, השבורות והנשחתות הן רק מרעילות את האויר בצחנתם. המשל היא, הרב התלמודי — תגידו מה שתרצו — אבל כולכם מודים שהוא ירא שמים ונקי הדעת בדברים שבממון, עושה צדקה בכל עת ומכניס אורחים, אלא מה חסר לו? להטיף בצחות. מהסמינרים לרבנים אולי יצאו שנים או שלשה לתלמוד אולם הנשארים ירעילו את סביבתנו במעלליהם".

כאשר באו לקבול על בן מנחם משה מנדלסון, כי בחג השבועות לא מצאו בביתו ירק כמנהג ישראל אמר להם: „אין חידוש בדבר, אשתקד היה בן מנחם עדיין „מודה במקצת והיה חייב „בשבועות" אולם השנה הוא כבר „כופר בכל ועל כן הוא פטור מ„שבועות".

צער רב היה לו בסוף ימיו על אדות בנו ר' שאול שהוציא לאור בשנת תקנ"ג את הספר „בשמים ראש" קובץ תשובות שייחס אותם להרא"ש עם הגהות שלו בשם „כסא דהרסנא" וחלקו עליו גאוני הדור שטענו כי הכת"י המיוחס להרא"ש מזויף הוא. אביו יצא להגן על בנו נגד דעת גדולי הדור בזמנו. הדבר הזה גרם לו צער ועגמת נפש רבה. הסכים על ספרים רבים ויש ממנו גם תשובות בספר „בית אפרים" להג' ר' א"ז מרגלית מברודי ובספר „בנין אריאל" של אחיו ועוד. הוא נפטר בברלין זקן שבע רוגז ושבע ימים ביום ב' ד' אלול, שנת תק"ס, בהיותו בן ע"ט שנה.

ג) בתו של ר' אריה ליב דינה, היתה אשת הגאון ר' שאול אב"ד האג בהולנד. עוד בילדותו ניכר הילד בכשרונותיו הנעלים כי לגדולות נוצר. הוא היה בנו של הגאון ר' יצחק הלוי אב"ד דוברומיל שנזכר למעלה, נכדו של הגאון ר' יהושע הלוי בן הגאון ר' שמואל הלוי אב"ד רישא. ר' אריה ליב לקחו לחתן לבתו בהיותו עוד רב אב"ד רישא. דינה היתה אשה משכילה וחכמה בלימוד התורה ובכל חכמה ומדע. גם בשפה העברית היתה מושלמת וחרזה חרוזים, שירים שקולים יפים ונחמדים. פעם שלחה שיר לאחיה הגאון ר' שאול אב"ד אמסטרדאם וכתבה בטעות „ח" במקום „כ" וכאשר העיר לה אחיה על הטעות השיבה: „וקוי ה' יחליפו „כח". ר' שאול הוסיף חכמה על חכמתו בהיותו סמוך על שלחן חותנו ושם עשה חיל בתורה ובחכמת חן ונתפרסם לגאון ולתפארת ושמו הלך לפניו כאחד הגדולים בדורו. בשנת ת"ק כאשר נתקבל חותנו לאב"ד אמסטרדאם הצטרף גם הוא אליו. בשנת כ"ח לימי חייו היא שנת תק"ב, נתקבל לאב"ד בעיר עמדן, מקום שם היה דוד אשתו הגאון יעב"ץ. שש שנים כיהן שם ואחר כך נתקבל לאב"ד בעיר האג הבירה, ומרוב חביבות שהראו לו חכמי דורו וגם אנשי קהלתו החליטו ראשי ומנהיגי הקהלה לצייר את דמותו כדי לקיים „והיו עיניך רואות את מוריך (ישעיהו ל', כ.). הרבה העתקות נעשו מצורתו וקלסתר פניו הטהורה וגם הפיצו את תמונתו בעיירות בישראל. בשנה זו נפטר הגאון ר' יונתן אייבשיץ והספידו אותו רבני וגאוני הדור בכל המדינות. ראשי הקהלה של האג הפצירו ברבם שגם הוא יספיד את הגאון, אולם הוא השיב בפניהם ריקם, שכן בשעת המחלוקת על אדות הקמיעות עמד הוא לימין חותנו ודודו הג' יעב"ץ ובשום פנים לא רצה להספיד את הגאון ר' יונתן. ראשי הקהלה לא הרפו ממנו וכאשר הציקו לו מאד השיב להם: „הפרנסים והקצינים אין בכחם לכוף אותו, לכל היותר יכולים רק להעביּרו מהרבנות. הנני מוכן ומזומן להחזיר את כתב הרבנות שלי בשלום ונפש חפצה אבל להספיד נגד רצוני זאת לא אעשה". שלשים ושבע שנה ישב על כסא הרבנות בהאג ובמשך כל השנים הללו לא ישן במטה והיה צם פעמיים בשבוע במשך חמשים וחמש שנה. הוא נפטר בשנת תקמ"ה. כבוד גדול עשו לו במותו, כי לא הניח כמותו. גם רבים מהנוצ־רים, שרי העיר נהרו אחרי מטתו „נערץ היה ונקדש אצל היהודים ונכבד אצל כל יושבי העיר האג" (כך נדפס בעתון שיצא בזמן ההוא בהאג). „חרדה גדולה נפלה עלי בראותי מפטירת מחותני הרב הגאון הגדול הי חסיד הי עניו. ראוי היה שתשרה עליו שכינה כמוה"ר שאול בחיר ה' שהיה אבד"ק האג, נשיא הלויים ועבד הלוי עבודה תמה כל ימיו אשר ראוי לומר עליו בן שנה ואין חטא בא על ידו שום זימנא". אלה דברי הגאון ר' אלעזר קליר בעל ספר „אור חדש" „וחות יאיר".

ד) ר' משה בר' יוסקי חתן ר' אריה ליב. לר' משה היו שלושה בנים מפורסמים. הבכור הגאון האדיר ר' מרדכי זאב אורנשטיין אב"ד לבוב. אביו היה חותם משה אשכנזי והיות ובימים ההם לא ניתנה רשות לבן עיר אחרת לדור בלבוב כדי שלא להוסיף על מספר היהודים, לכן בעת שנתקבל הרב ר' מרדכי זאב לאב"ד לבוב שלחה העדה משם משפחה בשם אורנשטיין והביאה את ר' מרדכי זאב במקומה ולכן נאלצו

ספר
מנחת יעקב
וזאת תורת החטאת והמנחה והשלמים

הוא פירש נחמד וחריף להלכה ולמעשה מספיק · נורא זקוקיו מפומיה נפיק · עייל שפה ואפיק · קול דודי דופק : ויפיק רצון מה' להתחיל ולגמיר · כולו אומר על ספר **תורת חטאת** שחיבאר הגאון הגדול רבן של בני הגולה מהור"ר משה איסרלש מקראקא והיה מ׳נח בקרן זויות · מרוב קיצר הוייות · וחומר סוגיות · חרב פיפיות : והלכות נדה ודיני ספק ספיקא שאלות ותשובת פתח חטאת רובץ בין המשפתים · על כל אלה עמד בקושיות ופירוקא בחריפות ובקיאות השגת רבות נגד כל הני רבוותא קדמאי ובתראי ומעירר דיני דינים הכל מיני תסחיים : הלא הוא ברכת בני עמני המסגר החרש · כי לא פירש נ"י פ"ה החריף העמקן · מחזיר מלא הריקן : יעקב חבל נחלתו · ותדד מעיניו שנתו : קנקן חדתא עתיקא מלא · הרב המופלא והוא פלא : כמהור"ר יעקב דיין בי דינא רבה בן האלוף המרומם כמהור"ר יוסף זצ"ל בן הרב המופלג מוהר"ר יעקב רישר זצ"ל : חתן רבנו ורב רבנן הגדול וחריף וחשנון כמהור"ר בנימין וואלף זצ"ל · בן הגאון המפורסם כמוהר"ר אהרן שמעון שפירא מפראג זצ"ל שלשלת יוחסין · ישועת חוסן : ויביאר עוצם בינתו · ותוכן כוונתו · בהקדמתו ובהסכמת הגאונים ראשי גולת אריאל : ויקם עדות ביעקב ותורה שם בישראל :

··

גם האספנו מהדורא בתרא ; אשר חיבר הרב המחבר בשפה ברורה · וגם באיזה מקומן של שבחי"ס מבן המחבר אשר חרבו מתערב וכבר יצאו לאורה ובעת הם לאחדים לעיני הפארה ;

לקבל על עצמם את השם אורנשטיין של המשפחה הקודמת. כיהן אחריו בנו הגאון ר' יעקב הידוע על שם ספרו „הישועות יעקב". זכתה גם רישא שנכדו ר' צבי אורנשטיין שימש רב ואב"ד ברישא לפני שנתקבל לרבה של לבוב במקום זקנו בעל ה„ישועות יעקב".

ה) הגאון ר' יצחק הלוי אב"ד ור"מ בקראקא בנו של ר' יהושע רייצס שנהרג ונשרף על קידוש השם בלבוב בשנת תפ"ח. ר' יצחק הלוי נפטר בקראקא י"א סיון תקנ"ט.

כך יצא מהאילן הגדול הגאון ר' אריה ליב, פארות וענפים אשר השתרגו והתפשטו למדינות שונות ששם ישבו על מדין והורו הלכה לעם ישראל ומימיהם אנו שותים עד היום הזה.

***

נזכיר כאן עוד כמה אישים מפורסמים, גאוני ארץ אשר פיארו את קהלת רישא.

א) הגאון ר' יעקב ריישר שכיהן בה או בתור אב"ד או בתור ר"מ. בהסכמותיו חותם אב"ד רישא ואולם בין כותבי התולדות יש ספק בדבר שכן בזמן ההוא היה רב אב"ד אחר ברישא. והדבר צריך הכרע.

ב) הגאון החריף ר' דובריש אב"ד רישא בנו של הגאון ר' אריה ליב אב"ד זמושטש. עד שנת תקי"ט היה אב"ד רישא ואחרי פטירת הגאון רא"ל רפופורט אב"ד לבוב נתמנה לריש מתיבתא שם. הוא היה מחותנו של הגר"ח הכהן רפופורט אב"ד לבוב ואף אחר פטירתו המשיך בכהונת ר"מ שכן האריך ימים. בא בהסכמה על הספר „הר הכרמל" יחד עם הגאון ר' שלמה מחלמא בעל „מרכבת המשנה" שגם הוא היה אב"ד בלבוב ובדרכו מארץ ישראל נפטר בסלוניקי בשנת תקמ"א.

ג) הרב משה נתן בר' ישראל הי"ד. מזכירים תמיד על יד שמו של ר' ישראל את הי"ד (השם ינקום דמו) הוא ר' ישראל קראקויאר שהזכרנו לעיל שהיה „בין האלופים וקצינים מנהיגים דד' ארצות ביומא דשוקא זמן קהלה לכל, יום א' כ"ו אלול תנ"ט. ואפשר שבנו ר' משה נתן נתקבל לאב"ד רישא לאחר שר' אריה ליב חתן החכם צבי נתקבל לאב"ד בלבוב. (לפי סדר הזמנים כיהן הוא לפני הגאון ר' דובריש מזאמושטש).

ד) אחריו נתקבל ר' אהרן אטינגא חתן הגאון ר' חיים הכהן רפופורט, לאב"ד רישא. לפי הג"ר יעבץ בספרו „תורת הקנאות" היה ר' אהרן איש ריבו של הצדיק ר' אלימלך מליזנסק. לפי הנראה נבעה התנגדותו מכך שגם חותנו לא העריצו. מסופר שבעת שהותו של המגיד ר' מיכל מזלוטשוב בלבוב, לרגל מחלתו ביקר אותו הרב ר' חיים רפופורט, ובתוך השיחה שהיתה ביניהם הוכיחו המגיד מזלוטשוב על שאינו משגיח על כמה דיינים מבית דינו החשודים על מיקח שוחד. על זה ענה לו ר' חיים בתרעומת: „ומדוע לא ישגיח כבודו שלא כל הרוצה ליטול את השם „רבי" יבוא ויטול והאם גם אלימלך

בנביאים?״ לשמע הדברים קם המגיד ושאל: „למי כבודו מתכ־וון: האם להרבי ר׳ אלימלך מליזנסק הרי הוא צדיק יסוד עולם שעליו העולם עומד!״ הסיבה שר׳ חיים הגאון מלבוב הטיח דבריו נגד הרבי אלימלך, מפני שעדיין לא יצא טבעו בעולם בעת ההיא.

ה) בפרק זמן זה שר׳ אהרן היה אב״ד ברישא, נתקבל שם לר״מ הגאון ר׳ צבי בר׳ יהודה המפורסם על שם ספרו „גאון צבי״ על מס׳ בבא מציעא. בנו, בהקדמה לספר הנ״ל כותב: „הרחיב ה׳ את גבולו בתלמידים מינהו מלכי ואפרכי הרבנים המאורות הגדולים יושבי בשבת תחכמונים אשר יצקו מים על ידיו״. בנעוריו היה אב״ד דוברומיל ומשם לוקח אחרי כבוד לרישא ויסד שם ישיבה מפוארה ממנה יצאו גדולי התורה כפי שהעיר בנו. הוא נפטר ברישא בשנת ת״ק.

ו) ושוב אנו רואים על כסא הרבנות מבניו של החכם־צבי. הרב הגדול ר׳ משולם זלמן בנו של הגאון ר׳ שמואל אב״ד פודהייץ. ר׳ שמואל לקח לו לאשה את בת הגאון ר׳ ישראל זלמן אב״ד פומרין שהיה בנו של הג׳ ר׳ דוד בן החכם־צבי. בספר שו״ת „פרי תבואה״ מאת ר׳ שמואל משלם זלמן מרישא, חתם: הק׳ ישראל משלם זלמן בהרב המאור הג־דול החסיד מוה׳ שמואל זצלה״ה אבד״ק פודהייץ. הרב הגאון ר׳ דוד בן החכם צבי היה מקודם רב אב״ד יארטשוב. הוא היה חתנו של הקצין מנהיג המדינה ר׳ גרשון נתן מזולקווי, גיסו של הקצין הגדול ר׳ הניך חתנו של ר׳ בצלאל מוכסן, שהיה חשוב בחצר המלך סוביסקי. שרי המלוכה היו קוראים לו „מרדכי השני״. המלך סוביסקי בנה לו בית גדול בזולקווי לאות הוקרה וחיבה. על ר׳ נתן ור׳ הניך גיסו נמצא במגילת ספר לר׳ יעב״ץ „שהקצינים המפורסמים הרבנים כמוה׳ הניך וגיסו ר׳ נתן ע״ה רצו שאתיישב בזולקווי ואלמוד בבית המדרש שלהם ולעשות לי הספקה״. להגאון ר׳ שמואל היה בן שני והוא הגאון ר׳ דוד מטרנוגרד. הוא היה חותנו של החריף ר׳ אריה ליבוש הלברשטם מעיר טרנוגרד ובסוף ימיו דיין בפשעמישל, אבי הגאון והצדיק ר׳ חיים הלברשטם בעל „דברי חיים״ מסאנדז. מכאן התיחסותו של הגאון מסאנדז לגזע ה„חכם צבי״.

ז) ר׳ זלמן פרנס, כך נקרא הרב הנגיד ר׳ שלמה זלמן סג״ל ראש ומנהיג בעיר רישא. הוא היה בנו של הגאון ר׳ שמואל הלוי אבד״ק טיסמניץ ונכד של ר׳ מרדכי „ראש מדינה״ של טיסמניץ. לר׳ זלמן פרנס, בת ושמה שיינדל.

ח) ר׳ יצחק חיים בלומנפלד אב״ד רישא, בן הג״מ יהושע הישל אב״ד זמיגרוד ונכדם של הגאונים ר׳ נפתלי הירץ מדובנא.

ט) הג׳ ר׳ יחזקאל צבי בלומנפלד מילא מקום אביו ר׳ יצחק חיים הנ״ל. הוא כיהן שם במשך ארבעים וחמש שנה ונפטר בשנת תרט״ז.

י) הרב הגאון ר׳ זאב וואלף פרנקל מחבר ספר „משיב כהלכה״ אמו היתה בת ר׳ שמואל אב״ד טיסמניץ הנ״ל. הגאון הזה היה קודם אבד״ק פשווארסק ובסוף ימיו נתישב ברישא. הוא היה ברישא, מה שהיה הגרא״ז מרגלית בעל „בית אפרים״ בברודי. הוא היה גאון עצום ועשיר גדול, חסיד וצדיק על כן היו נשמעים דבריו בעיר והיה רצוי לכל אחיו. ברישא **הרביץ** תורה והעמיד תלמידים גדולי ישראל וחריפים. נפטר ברישא בשנת תר״ט.

יא) ראש ומנהיג בעיר רישא היה ר׳ **יהושע** סג״ל **גם** הוא בנו של ר׳ מרדכי ראש מדינה מטיסמניץ. הוא היה חתן ר׳ יחזקאל טארנער בן הקצין ר׳ וואלף בנו של הקצין ר׳ יחזקאל לנדא דיין ומורה צדק בעיר אפטא. בעלה של האשה המפורסמת מרת וויטיש בת הגאון ר׳ יצחק חריף המכונה „שפיצקאפף״. אגב יש לציין, כי לפי מקורות שנרשמו ב„תולדות משפחת גינזבורג״ היה אביו של בעל „נודע ביהודה״ ר׳ יהודה סגל לנדא, רב ואב״ד רישא. הגאון ר׳ יהודה היה „שר ונגיד במדינה״. בנו הגמ״ר יחזקאל בספרו הנ״ל מהדורה קמא חלק אבן העזר, סימן פ״ט כותב: „כד הוינא טליא, ראיתי אצל אבי מורי הרב ז״ל פנקסאות של גליל קראקא וראיתי פנקסאות קדמוניות חתומים בם גאוני עולם זקני הגאון רשכב״ה מוה״ר העשיל זצ״ל ואחריו דודי זקני מוה״ר ליב, (ר׳ ליב הארוך אב״ד קראקא).

יב) הגאון והצדיק הרבי ר׳ שמואל שמלקי אב״ד שינ־אווי, ריטשוואל וניקלשבורג היה חתנו של ר׳ יהושע סג״ל המנהיג מרישא. הוא נולד בשנת תפ״ו לאביו הגאון ר׳ צבי אב״ד טשורטקוב והוא יחד עם אחיו הגאון ר׳ פנחס בעל „הפלאה והמקנה״ היו תלמידיו של המגיד ממזריטש. נפטר בן נ״ב שנה בשנת תקל״ח.

יג) זמן ידוע חי ברישא בנו הגאון החריף ר׳ צבי יהושע סג״ל הורביץ שהיה אב״ד ריביטיטש וטארני, מחבר ספר „סמי־כת משה״ מחובר לספרו „נזיר השם״ של אביו הגאון הנ״ל ואנ־שי דורו קראו לו „יהושע׳לי חריף״ בראש ספר „נזיר השם״ נמצא מכתב מאת הרב דוב בעריש מייזלש בו כתוב „וגם אני מכיר הייתי היטב את כבוד הגאון הקדוש מוה׳ צבי יהושע הלוי שהתאכסן בבית אבא ברישא. בנו ר׳ שמואל שמלקה היה תושב רישא...

יד) הרב יצחק חיים ולרשטיין בן בתו של קודמו ר׳ יחזקאל בלומנפלד היה אב״ד ברישא. על כתב הרבנות שלו חתמו מאה ארבעים וארבעה אנשי שם ומנהיגי העדה הוא נפטר בשנת תרמ״ב.

טו) הרב ר׳ יהושע העשיל וולרשטיין בנו. נתמנה אחריו לרב אב״ד ברישא. מחבר הספרים „כרם ושדה יהושע״ (תרס״א).

הזכרתי לעיל את הגאון ר׳ צבי אורנשטיין שהיה שנתיים אב״ד רישא אחרי שממשלת הצאר גרשו מבריסק ששם כיהן כאב״ד. מרישא נתמנה לאב״ד בלבוב אחרי פטירת דודו ר׳ יוסף שאול נתנזון אב״ד לבוב. רבים עוד הרבנים ותלמידי חכמים כמו הרב ר׳ נחום ראובן פלסקר ראב״ד רישא, מחבר ספר „נחלת ראובן״ נזכר בשו״ת „דברי חיים״ ח״ב נפטר בשנת תרל״ב. כן נזכיר את הרב הצדיק ר׳ חיים אורי זצ״ל ר׳ העשי דיין ור׳ משה דוד פילץ, את החריף ר׳ שמואל שנקרא ר׳ שמואל רעדימר ועוד. ועוד נדבר על בתי־דינים של זמננו בחלק הזכרונות. הזכרנו למעלה את הרב ר׳ ראובן פלסקר שהיה אב״ד

ברישא ומשנהו הרב חיים ולרשטיין כראב"ד. שניהם קשורים במאורע מחריד שבשעתו היה ידוע בשם „מחלוקת סאנדז וסאַ־דיגורא". הגץ הראשון, ממנו התלקחה התבערה הזו מרישא יצא ומאז היה רגיל בפי כל לומר: „למה נקרא שם העיר רישא, יען והיא היתה „רישא" למדון ומחלוקת. התחיל הדבר על ידי פניית שני הרבנים הנ"ל במכתב אל הגאון והצדיק ר' חיים הלברשטם ותוכן המכתב הארוך מתאר שחסידי סאדיגורא המתפללים בקלויז אחד אתם התחילו להתנהג פתאום שלא כדת „והנה זה איזה שנים התחברו פה חבור עצבים מעזי פנים שבדור, לא ישאו פני זקן ונדיב ותלו עצמם באילן ס"ג (סאַדיגורא) ול־אשר לא היה לאל ידינו לרדפם ולהדפם הגבירו כח עד כי הוכ־רחנו יראי ה' וחושבי שמו המסתופפים בצל קדושת אדמו"ר לצאת מן הקלויז ולקבוע להם מקום בפני עצמם. והנה עתה בעוה"ר על השמועה כי באה אשר תסמר שערות השומע (הכונה למקרה עם בנו של הרוזינאי, ר' דוב מליבא)... שלחנו לקרוא אותם ולדבר על לבם לבלתי חלל שם שמים ותחת אשר דמינו להשקיט, עוד פערו פיהם בדברי נאצות וגידופין... ובפני עם ועדה שמענו מפיהם דברים אשר ראוי לקרוע עליהם... באמרם: מה לכם כי תדברו אתנו דברים כאלו ואתם לא תבינו הדרך הלזה אשר הוא גבוה מעל גבוה..." בחיבור המכ־תב הארוך מאד, הכניסו הרבה אבק שריפה ואין פלא שהמכתב עשה את פעולתו. מאז פרצו כל מיני מחלוקת בין אחים, כמו המחלוקת ההיא ואלה שקרו אחריה בין חסידים לחסידים מחצרות שונות. כאן במקום חיותנו, התקדמנו במובן זה. ואין פרץ ואין צוחה ברחובותינו.

הגאון ר' יעקב יאליש
בעל „מלוא הרועים"

את הגאון הזה קראו רבי יעקב יעקלי פרמישלר, אפשר ומוצאו הוא מפרמישל. הוא היה רב בדינוב ובגלוגוב, הסמוכה לרישא, חברו ועמיתו של הרבי צבי אלימלך מדינוב, שכן בהסכמה על ספרו „מלוא הרועים" הוא כותב: „מה נכבד היום, אשר נתבשרתי בשורה טובה שמוציא לאור תעלומה, כתבי קודש של כבוד הרב החסיד, המפורסם בישראל בתורה, בקדושה ובחסידות; כק"ש מוה' יעקב צבי יאליס ז"ל, אשר ישב על כסא הוראה פה בקהילתנו ובכמה קהילות והרביץ הרבה תורה בישראל... מעולם הייתי מושך ידי מזה (ליתן הסכמה) אבל לא יכלתי להשיב פניהם ריקם ובפרט שהנני כמחוייב בדבר... וזכרתי ימים מקדם בהיותנו עוסקים בחברת חברים מקשיבים, לאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא והיה הצדיק הנ"ל לכל דרכיו משכיל וה' עמו; שהלכה כמותו"...

כשם שחיבר ספר „קהלת יעקב", שהוא אוצר כללים ושרשים והקדמות בסתרי תורה מסודר על פי א"ב, כך חיבר ספרו „מלוא הרועים" בניגלה, המכיל כללים וסימנים לתורה הנגלית. ספריו נתקבלו בהערצה ובחיבה אצל כל גדולי התורה וגאוני הלכה.

הוא היה תלמידם של שלשה הרועים והם: רבי ישראל המגיד מקוזניץ, רבי מנחם מנדל מרימנוב ורבי יעקב יצחק החוזה מלובלין. כן היה תלמידו של הרב מאפטא „האוהב ישראל", ומביא בספרו „קהלת יעקב" דברים גדולים ששמע מפיהם.

הוא נפטר בחצי ימיו (בן מ"ז היה במותו) בעיר רישא, ושם מנוחתו, ועל מצבתו נרשם בקיצור:

פ"נ הרב הגאון הגדול בוצינא קדישא חסידא ופרישא מוה"ר צבי יעקב בהרב נפתלי נפטר ט' ניסן תקפ"ה.

תנצב"ה

הערות לתולדות „פני יהושע":

ר' יעקב יהושע נכדו של ה„מגיני שלמה" נולד אמנם בקראקא, אולם בהיותו בן ט' שנים עזבו הוריו את קראקא אחרי פטירת סבו ר' שמואל שהיה קצין ומנהיג העדה ברישא ובאו לגור ברישא. בזמן ההוא כיהן ברישא הרב ר' שניאור בר' חנוך, ואי אפשר לדעת אם למד אצלו, אבל ידוע, כי ברישא היה חי רבו רבי צבי הירש מבאַלחוב, שאותו הוא מזכיר בספרו „פני יהושע" למס' שבת, וחוץ מזה אחרי פטירת הרב ר' שניאור נתמנה דודו הגאון ר' שמואל סג"ל לרבה של רישא ובודאי למד אצלו.

ואשר למשפחתו, הרי היו לאביו שני אחים ר' אליה ור' יעקב. והם נזכרים בפנקס של קהלת רישא בקשר להערכה, כאשר הטילו קנס על תושבי רישא היהודים בשעת מלחמת השבדים, שהגיעו לרישא והסביבה (1710—1702). „ר' אליה נדרש לשלם א' ישן (מטבע בשעתה) ולנאמן עשרה זהובים. ר' צבי הירש (אבי ה„פני יהושע") שילם ה' ישנים ולמעריך לאשכנזים מהמלך יר"ה א' ישן. ר' יעקב נעשה נגבה (כגראה גביה), והוערך ליתן פחות „ונתן לפני נסיעתו לברסלא ד' ישנים".

כל זה כתוב בפנקס רישא והעתק מזה נעשה על־ידי הבחור המשכיל וכו' כ' שמואל קרייטשטיין בן ר' בערל שו"ב מרישא.

מבני בניו של ה„פני יהושע", שגרו ברישא, היה ה' אברהם לנדא מצאצאיו של ר' נתן בן ה„פני יהושע".

נוסחאות של מצבות מבית הקברות הישן:

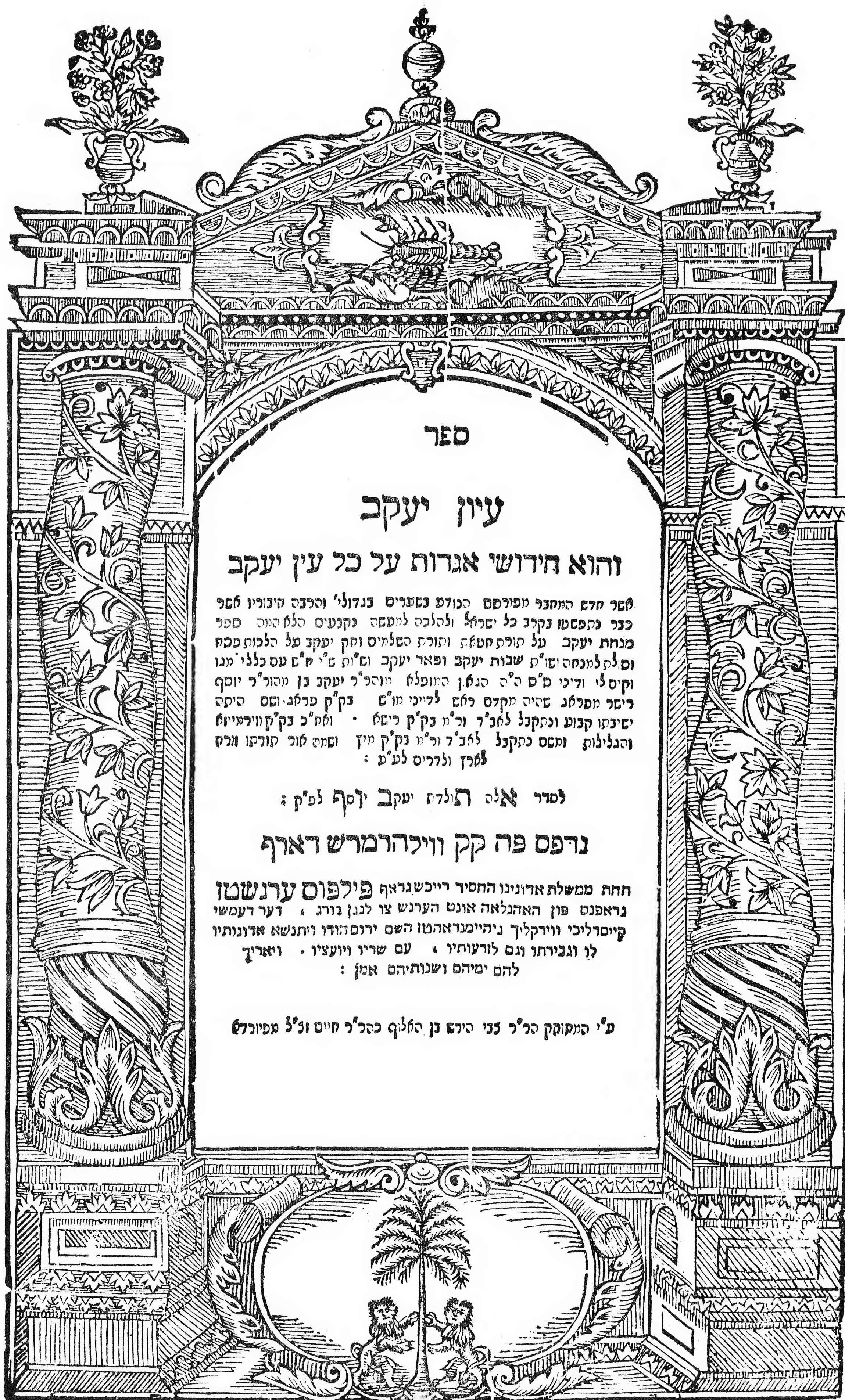
מצבת ר' שמואל מבנדזימישל הסמוכה לרישא שגר בה בסוף ימיו ושם נפטר.

„פה נטמן האלוף המרומם והקצין המנהיג מדינה דד"א והקהלה יצ"ו הנדיב מוהר"ר שמואל בהר"ר צבי הירש זצ"ל נפטר והלך לעולמו ביום ב' שלא נאמר בו כי טוב כ"ח ימים לחודש... תי"ו נו"ן לפ"ק.

למרגלותיו: פה נטמן הקצין מהר"ר שמואל זצ"ל תנצב"ה ויזכה לתחיות א"ס".

ביבליוגרפיה

אוצר ישראל כרך ט'; דעת קדושים לוינר; דור דעה להגרי"א קמהלר; כלילת יופי להג'ר דמביצר; כתבי הגאונים להג'ר צ. הורביץ; לוחות זכרון לח. פרידברג; מגילת ספר להג'ר יעב"ץ; מופת הדור לאמו"ר הגרי"א קמהלר; נתיבות עולם להמהר"ל; מחקרים לתולדות הכלכלה וינרב; מהר"מ מלובלין שו"ת צמח דוד; קריה נשגבה לר"ש בובר; קריה נאמנה לר"ש פין, תולדות הפוסקים לחוניס; לקורות קהילת אַפטא להג'ר צ. הורביץ; פנקס ד' ארצות לי. הלפרין.

ספר

עיון יעקב

והוא חידושי אגדות על כל עין יעקב

ספר חדש המחבר מפורסם הנודע בשערים בגדולי' והרבה חיבוריו אשר
כבר נתפשטו בקרב כל ישראל ולהלכה למעשה נקבעים הלא המה ספר
מנחת יעקב על תורת חטאת ותורת השלמים וחק יעקב על הלכות פסח
וס' לקט למנחה ושו"ת שבות יעקב ופאר יעקב וש"ות ש"י ח"ג עם כללי מגו
וקים לי ודיני ס"ס ה"ה הגאון המופלא מוהר"ר יעקב בן מהור"ר יוסף
רישר מפראג שהיה מקדם ראש לדייני מו"ש בק"ק פראג. וגם היתה
ישיבתו קבוע ונתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק רישא . ואח"כ בק"ק ווירמייזא
והגלילות ומשם נתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק מיץ ושמה אור תורתו זרח
לארץ ולדרים לע"ע :

לסדר אלה תולדות יעקב יוסף לפ"ק :

נדפס פה קק ווילהרמרש דארף

תחת ממשלת אדונינו החסיד רייכשגראף פילפוס ערנשטז
גראפנס פון האהנלאה אונט הערנש צו לנגן בורג , דער רעמשי
קייסרליכי ווירקליך גיהיימגראהטז השם ירום הודו ויתנשא אדונותיו
לו וגבירתו וגם לזרעותיו , עם שריו ויועציו . ויאריך
להם ימיהם ושנותיהם אמן :

ע"י המחוקק הר"ר צבי הירש בן האלוף כהר"ר חיים ז"ל מפיורדא

הרב ד"ר יצחק לוין (ניו־יורק)

סבי, הרב נתן לוין

1.

הגאון ר' נתן לוין זצ"ל, שנתקבל כרב ברישא בשנת תרס"ד וכיהן בה עד יום פטירתו נולד בעיר ברודי בשנת תרי"ז לאביו ר' דוד יהודה, סוחר נכבד ומופלג בתורה.[1] ר' דוד יהודה או כפי שנקרא ר' דוד ליב, היה בנו של ר' לוי יעקב לוין וחתנו של ר' יחזקאל רייזפלד, שהיה נדיב מפורסם במתנותיו לצדקה. יחוסו של ר' לוי יעקב לוין היה גדול. הגאון ר' דוד יהודה אבד"ק ראדיחוב, מחבר הספר „יד יהודה" על מסכת פסחים, שנדפס בלמברג בשנת תרל"ב מכת"י שהיה בידי בניו ר' יצחק לוין מברודי ור' צבי הירש לוין מקאמינקא היה, כנראה, גם אביו של ר' לוי יעקב (הגם שבספר „יד יהודה" מוזכרים רק שני בנים הנ"ל ולא ר' לוי יעקב).

ר' דוד ליב לוין, אביו של הגאון ר' נתן, נולד ביום כ"ז אדר תקצ"ז (4 באפריל 1837) ומת ביום ו' אדר תרנ"ח (28 לפברואר 1898) בשנת הששים ואחת לימי חייו. שני התאריכים האלה רשומים בספר אחד בכתב ידו של בן אחר של ר' דוד ליב, ששמו היה ר' ישראל.[2] באותו עמוד מצויות גם מלים כתובות בידי הגאון ר' נתן לוין. התאריך הוא: „יום ג' פ' נצבים, כ"א אלול תרל"ח". ר' נתן, שהיה אז בן שמונה עשרה, כותב, שקנה את הספר בארבעה „פלורין" (זהובים).[3]

אבי סבו של ר' נתן, הגאון בעל „יד יהודה", היה אחד הגדולים שבדורו. הוא נפטר בשנת תקצ"א, כשספרו היה מוכן לדפוס. המחבר, שהיה רב בעיר ראדיחוב, מספר בהקדמה לספרו, את יחוסו: אביו, ר' אברהם, היה בנו של „הרב הגדול בדורו מו"ה יחיאל מיכל מ"מ ומ"ץ דק"ק ברעסלויא". מצד אמו היה נין ונכד להרב החסיד והקדוש והטהור המנוח מו"ה נתן זלה"ה נשיא ארץ ישראל ומנוחתו כבוד שמה בארץ הקדושה". כנראה, שר' נתן זה היה גבאי של צדקת ר' מאיר בעל הנס ולכן נקרא „נשיא ארץ ישראל". לדברי מחבר הספר „יד יהודה", היה ר' נתן בנו של הגאון המנוח בעל המחבר ספר „בית לוי". הכוונה, כנראה, לספר „בית לוי" מאת ר' לוי בן ר' שלמה מברודי, חידושים על ש"ס, שנדפס בזולקווה בשנת תצ"ב.

על הספר „יד יהודה" באו שלוש הסכמות. האחת נכתבה עוד בחיי המחבר, בשנת תק"ץ, והיא מהגאון ר' שלמה קלוגר שכותב: „אשירה נא לידידי שיר המעלות אשר לדוד ה"ה הרב המאה"ג החריף ובקי מוהר"ר דוד יהודא אב"ד דק"ק ראדחוב... הכי קרא שמו יד יהודה כי בו הראה ידו החזקה ללחום במלחמתה של תורה ולטייל בש"ס ופוסקים, להרוס ולבנות ולשום העקוב למישור, והנה תפלתי שגורה בפי, שמע ד' בקול יהודא ואל עמו תביאנו..." ברחשי כבוד כתובים גם דבריהם של שני המסכימים האחרים, הגאון הצדיק ר' משה טייטלבוים, אבד"ק אוהל ומחבר הספר המפורסם „ישמח משה", והגאון ר' צבי הירש הלר, אבד"ק אונגוואר ואובן ומחבר ספרי „טיב גיטין" שהכיר את ר' דוד יהודה מנעוריו בעיר ראווא.

הרב נתן לוין
Rabbi Nathan Lewin

עטור יחוס כזה ובעל ידיעות רחבות בתורה, נשא ר' נתן הצעיר בגיל עשרים בערך לאשה את בתו היחידה של הגאון ר' יצחק שמלקיש, שהיה אז אב"ד בפשמישל, ונתפרסם בחוגי היהדות התורנית בגאליציה בספרו „בית יצחק" על אורח חיים, שהופיע בשנת תרל"ה. לר' יצחק שמלקיש היה בן, ר' אהרן, שנפטר בשנת תרל"א בגיל צעיר מאד ונשארה לו בת יחידה, הדסה, שבשבילה חיפש חתן מוכתר בכל המעלות והגאון מפשמישל מצא אותו בעילוי הברודי, בן הסוחר המיוחס, שעסק ביבוא פנינים מאיטליה. השידוך נעשה בשנת תרל"ז (או אולי עוד תרל"ו). משנה זאת אנו מוצאים תשובה ב„בית יצחק", חלק שני (על יורה

[1] בתשובה לר' דוד ליב לוין בשנת תרמ"א בספר „בית יצחק", חלק יורה דעה ב', סימן קי"ב, הוא מתואר: „הרב הגביר החכם השלם המופלג המפורסם היחסן".

[2] הספר היה אצל מר ד"ר קרל לוין ע"ה בתל־אביב, בנו של ר' ישראל לוין, ששלח לי העתקה פוטוסטטית מרשימה ביוגרפית הזאת.

[3] אהבתו לספרים נתעוררה בו עוד בימי בחרותו. במשך השנים אסף את אחת הספריות הפרטיות הגדולות והחשובות שבגאליציה.

דעה א׳), הערוכה „לכבוד המל״ח (=המיועד להיות חתני) החתן החריף ובקי הנחמד כ׳ נתן לעווין נ״י״ (סי׳ צ״ז). בתשובה זאת מביא הגאון מפשמישל קושיא חריפה של העילוי הצעיר בגמרא בכריתות דף כ״ג; הוא מהלל גם את תשובתו על הקושיא („יפה השבת״) ומפלפל בדבריו („וזה לא מתורץ בתירוצך״). התשובה כתובה ביחס של כבוד והערכה גדולה. בתשובות משנת תרל״ח (סי׳ פ״ד, צ״ג, צ״ח, קמ״ז, קס״ו) נקרא כבר ר׳ נתן „חתני״, מה שמוכיח, כי החתונה נתקיימה בשנה זו. בתשובה אחת (סי׳ פ״ד) משנת תר״ל. הוא מכונה בתארים: „הרב הגדול, החריף ובקי בכל חדרי תורה, טוביינא דחכימא״. ויש לדעת, כי בעל „בית יצחק״ היה זהיר מאד בהענקת תארים, ואם קרא כך את חתנו, שהיה אז בן כ״א, סימן הוא שר׳ נתן לוין הצטיין כבר אז בבקיאות נפלאה וגם בהבנה וחריפות יוצאת מן הכלל. מן התשובות האלה מסתבר, שהיה גם בקי לא לבד בש״ס אלא גם בתנ״ך: בעל „בית יצחק״ מהלל את „הערותיו היקרות״ של חתנו הצעיר, שאפשר לקשר את פירושי רד״ק לספר „מלכים״ לדברי התוספות במנחות (סי׳ פ״ד). לפעמים הוא מתלהב מהקושיא וכותב: „קושיתך כחומה חזקה״ (סי ל״ו — בלי תאריך). אין ספק, שהגאון מפשמישל התנחם בר׳ נתן על אבדן בנו, שנפטר בדמי ימיו. כך אנו קוראים את דברי ר׳ יצחק שמלקיש הנרגשים בהקדמתו ל„בית יצחק״ על אורח חיים: „נתתי בכורי פשעי פרי בטני חטאת נפשי, עלה המות בחלוני והניף חרבו הקשה על בני יחידי ועל גבר עמיתי, בן יקר וחריף וירא ד׳ מנעוריו הרב מ׳ אהרן זצ״ל... שתיתי קבעת כוס סף רעל חרב על זרועי ועל עין ימיני, וכל תקותי כהה ואבדה כמספד יחיד וכתמר על הבכור״. חתנו היה לו איפוא לבן ולעוזר: ארבעת חלקי „בית יצחק״, שנדפסו אחרי שר׳ נתן לוין נשא את בתו של ר׳ יצחק שמלקיש לאשה (על יורה דעה א׳ וב׳ ועל אבן העזר א׳ וב׳), נושאים עליהם גם את חותמו של ר׳ נתן לוין, והחלק האחרון של „בית יצחק״ (על חושן המשפט), שנדפס כבר אחרי פטירתו של ר׳ יצחק שמלקיש, הוא פרי עטו של ר׳ נתן לוין כמעט כמו של חותנו הגאון.

2.

ר׳ נתן לוין ישב בביתו של ר׳ יצחק שמלקיש כחמש עשרה שנה. שנים אלה היו לו לתקופה פוריה מאד בחייו. בפשמישל, שם ישב בעל „בית יצחק״, בכבוד ובמנוחה עד הבחרו בשנת תרנ״ד לרב אב״ד לבוב, בירת גאליציה, מצא ר׳ נתן כר נרחב לשגשוג ועליה בתורה. בחלק השלישי של „בית יצחק״ (הוא על יורה דעה ב׳), שנדפס בשנת תרנ״ה, מובאות תשובות רבות אליו ,המעידות על גדלותו. בחלק זה נמצאות גם תשובות גדולות מר׳ נתן לוין עצמו, כמו התשובות הנפלאות פ״ד ופ״ה, שנערכו להרב ר׳ חיים זאב מסאטנוב, ראב״ד ברישא, הכתובות בשנת תרמ״א, או התשובה סי׳ קט״ז הכתובה בשנת תרמ״ח.

התשובות בחלק השלישי של „בית יצחק״ לר׳ נתן לוין הן בחלקן עוד מן התקופה הראשונה, כשאך נעשה לחתנו של ר׳ יצחק שמלקיש.[4] אך מצויות שם גם תשובות מאוחרות קצת.[5] בכל התשובות האלה מרבה בעל „בית יצחק״ לחלוק כבוד לחתנו הגאוני. בתשובות אחדות הוא מביא דברי רבי נתן בתוך דבריו.[6]

כשנדפס חלק זה של „בית יצחק״ — בשנת תרנ״ה — כבר היו לר׳ נתן לוין שני בנים: ר׳ אהרן, הוא אבי כותב הטורים האלה, ור׳ שמלקא, ושלוש בנות: מרים, סימא ושרה. כל חמשת הנכדים נזכרים בחיבה ע״י סבם בהקדמה לחלק זה של הספר. ר׳ אהרן מובא בסימן צ״ט.[7] ב„קונטרס אחרון״ בסוף הספר הכניס הנכד הגאוני, שנתפירסם בעולם היהודי בספריו והצטיין בהגנת זכויות יהודי פולין בסיים הפולני, הערה נפלאה. זכות זו להכניס הערה משלו נתגלתה לו מעצם העובדה שהשתתף כבר בפועל בהכנת הספר לדפוס.[8]

זמן מה לפני הדפסת חלק שלישי של „בית יצחק״ שהה ר׳ נתן מחוץ לביתו של ר׳ יצחק שמלקיש — הוא היה אז רב בעיר פוקשאן שברומניה. אך הוא כיהן שם כרב רק זמן קצר, מאחר שתנאי החיים היו שם קשים והקהלה אף שרויה היתה במחלוקת. ר׳ נתן לוין היה כל חייו רודף שלום ולא יכול היה לסבול את האוירה בפוקשאן. הוא חזר איפוא לבית חותנו בפשמישל. בספר „בית יצחק״ על יורה דעה ב׳ מכונה הגאון ר׳ נתן כמה פעמים בשם „אבד״ק פאקשאן״, אבל בהקדמה לאותו ספר, שנכתבה כבר בשנת תרנ״ה, מתפלל הגאון מלבוב לשלומה של בתו היחידה ובעלה „הרב הגאון החריף ובקי השלם הירא וחרד לדבר ה׳ עטרת הרבנים כש״ת מ׳ נתן לעווין נ״י שהי׳ אבד״ק פוקשאן. המלה „שהיה״ יש בה מעין הד לטרגדיה בחייו של סבי הגאון. הוא לא רצה להזכיר את הרבנות בפוקשאן אחרי כן, ועל מצבתו לא נזכר כלל שהיה רב בעיר זו.

כמעט באותו זמן שהגאון ר׳ יצחק שמלקיש עבר ללבוב, נבחר ר׳ נתן לוין לרב ואב״ד בעיר רוהאטין. בקהלה זו ישב משנת תרנ״ה עד תרס״ד.

כאשר בשנת תרס״א יצא לאור החלק הרביעי של „בית יצחק״, על „אבן העזר״ א׳, כתב חותנו בהקדמתו: „ומ-

---

[4] סימן נ״ו וס״א משנת תרל״ח. סימן מ״ג נכתב בשנת „הברכה והישועה״, (תרל״ד); כמובן שזה אי אפשר לקבל כתאריך את התשובה, שכן בשנת תרל״ד ר׳ נתן היה כבן י״ד ובודאי עוד לא הכיר את ר׳ יצחק שמלקיש. סימן פ״ז וסימן ק״ע הם משנת תרל״ט. הסימנים ק״ד, קי״ט, ק״ך וקס״ט הם משנת תר״מ.

[5] כמו סימן קל״ט משנת תרמ״ו, מאידך, נמצאות בחלק רביעי של „בית יצחק״ אבן העזר א׳ תשובות השייכות לתקופה זו. התשובות ס״י קכ״ב—קכ״ג כתובות בשנת „ברכת טוב״. (תרל״ט) באותה שנה נכתבה גם התשובה סימן קכ״ט.

[6] לדוגמא, בסימן פ״א אות ה׳.

[7] „ונכדי הבחור החריף כ׳ אהרן לעווין נ״י הערני״...

[8] „אמר נכד המחבר: יען כי נפל חלקי בנעימים להעתיק המפתחות אביא הערה אחת שהערתי בעברי בין דברי זקני הגאון שליטא״ בקונטרוס אחרון הנספח לביתו״...

ברכותך אדון כל יבורך גבר ירא ד׳ הוא חתני האהוב כבן לי הרב הגאון הג׳ החריף ובקי בחדרי תורה איש האש־כולות כש״ת מוה״ר נתן לעווין שליט״א האבד״ק רוהאַטין יצ״ו ורעיתו היא בתי יחידתי הרבנית הכבודה והצנועה טו־בת לב מרת הדסה ת״.

ברוהאטין נולד לו, בשנת תרנ״ח, עוד בן שנקרא יחז־קאל, על שם אבי־סבו ר׳ יחזקאל רייזפלד מברוד. בסוף תקופת כהונתו ברוהאטין נפטר בנו האמצעי, שמלקא, שהת־גורר אצל סבו ר׳ יצחק שמלקיש בלבוב (אחרי שאחיו הקשיש ר׳ אהרן, שחונך מקודם אצל סבו, נשא אשה בשנת תרס״ג).

אחרי שנות ההשלמה בתורה בבית חותנו, התפתח ר׳ נתן כרב ופוסק במשך כהונתו ברוהאטין. כעשר שנים ישב בעיר זו והיה לא רק חביב עדתו, אלא שמו יצא אף במרחבי גאליציה כמנהיג נאמן לעמו. בשנת תר״ס נתאספו בלבוב שליחי הקהלות בגליציה לועידה ארצית ובה נבחר הרב הצעיר מרוהאטין לסגן־נשיא. נאומיו בועידה זו עשו רושם גדול והדם התפשט במדינה.

בספרי „בית יצחק״ על אבן העזר, שהופיעו בזמן שהרב ר׳ נתן לוין היה ברוהאטין, הוא מוזכר ע״י חותנו בכבוד ובהערצה (חלק א׳: סימן קכ״ב, קכ״ג, קכ״ט, קל״ז, וכן בעמוד האחרון, שם כתוב: „עוד נשאר מעט דיו בקולמסי אזכיר מה שנשאלתי מחתני הרב הגאון מוה״ר נתן לעווין נ״י האבד״ק ראהטין״; חלק ב׳: סימן ל״ג, צ״ב ועוד).

בסוף שנת תרס״ד נתקבל הגאון ר׳ נתן לוין לרב ואב״ד ברישא ושם נשאר עד יום פטירתו. עד מהרה נתחבב ביותר על עדתו. כל אנשי העיר למקטן ועד גדול אהבו אותו. תכו־נות נפשו הנפלאות: מידת האמת והיושר, אהבת הבריות ואהבת עמו — גרמו לכך, שעדת רישא נשאה אותו ממש על כפיה. משנה לשנה גדל שמו כאחד הגאונים שבמדינה. מקרוב ומרחוק פנו אליו הרבנים בשאלות בעניני דת ודין. הוא ענה לכל וכתביו נתרבו. הוא הכין אז את תשובותיו לדפוס בשם „בית נדיב״ (ראשי תיבות „נתן בן דוד יהודה״), אבל לא זכה לראות את ספרו מודפס. אחר פטירתו הת־כוננו בניו וחתניו להוציאם לאור, אך במלחמת העולם אבדו כל כתביו.

ברישא התחתנו בנותיו: בתו מרים נישאה למר שמעון דים מקרוסנה, שהיה סוחר נכבד, בר אוריין ואיש אציל, בתו סימא יוטא נישאה למר שמואל איינטרכט מקראקא, בנו של אחד מראשי הקהלה החשובים בקראקא. בתו שרה נישאה למר דוד קראץ מלבוב, בנו של בעל־בית חשוב בעיר זו. שני בניו נעשו למנהיגי הציבור היהודי בפולין. הגאון ר׳ אהרן לוין נבחר לרב אב״ד בעיר סמבור בשנת תרס״ד ובהיותו רב בקהלה זו נבחר לציר בסיים הפולני בשנת תרפ״ג ואחרי כן עוד הפעם בשנת תרצ״א. הוא אף מילא את מקום הגאון ר׳ נתן ברישא אחרי פטירתו. הבן השני, הרב ד״ר יחזקאל לוין, היה רב ואב״ד בעיר קטוביץ ואחרי כן רב בעיר לבוב.

כולם — שני בניו, שלושת חתניו, שלוש בנותיו, עם מספר נכדים, ניספו בשואה בידי הגרמנים ימ״ש.

בהיותו ברישא, זכה הגאון ר׳ נתן לוין להתפרסם כא־חד הרבנים החשובים ביותר בגאליציה. בזמן מלחמת עולם הראשונה, בשנת תרע״ה, ברח מפני הרוסים שפלשו לגא־ליציה והתעכב מספר חדשים בעיר ווינא. שם נתמנה כאחד מעשרה רבנים מובהקים בגאליציה, שניתן להם הר־שות מטעם ממשלת אוסטריה להעיד על מועמדי הרבנות אם הם ראויים לאיצטלה זו: עם קבלת תעודה כזו מאת אחד הרבנים האלה היה המועמד משוחרר מעבודת הצבא.

בהרבה ספרים שנדפסו בשנות תרס״ה—תרפ״ו מובאות הסכמות מאת הגאון ר׳ נתן לוין, ולעתים צירף להסכמתו גם הערות נפלאות בתורה. בקבצים רבניים שונים נדפסו חידושי תורה ממנו. כאשר נתעורר בשנת תרע״ב ריב בין כולל רבי מאיר בעל הנס (שבראשו עמד הרב ר׳ חיים

מצבת הרב ר׳ נתן לוין (1966)
Gravestone of Rabbi Nathan Lewin

דוד סופר מדרוהוביטש) ובין כוללי קוסוב, וויזניצא ואוטי־ניא, נשאל הרב ר׳ נתן לוין מרישא על דבר המקום ששם צריך להתקיים הדין־תורה (בא״י או בחו״ל)) תשובתו היפה נדפסה בקונטרס „תשובה כהלכה״.

אין ספק שאילו היינו זוכים לראות בדפוס את המון כת־ביו בתורה, ובפרט תשובותיו להלכה, היה מתגלה לפני דורנו גאון עצום, שהיה בקיא בתלמוד בבלי וירושלמי, חריף כאחד הגאונים של הדורות הקודמים. וחבל שכל האוצר הספרותי, שהיה שמור אצל חתנו מר שמעון דים, נאבד, כאמור, בשואה.

זכורני, שפעם אחת, בהיותי ברישא אצל דודי מר דים הי״ד ועיינתי בכתבי סבי הגאון ר׳ נתן זצ״ל, מצאתי שם מח־ברת אחת, ובה מאמר אחד, כתוב בעברית נפלאה. שם המאמר היה: „אל הדמעה״, ובו דברי שבח ותהלה ל„דמעה״, שעזרה לו בימי צערו להבליג על יגונו. פרצתי אז בבכי בראותי כיצד גאון זה מכיר טובה לדמעות... בצורה פיוטית, החודרת לעמ־קי הלב, תיאר סבי מה מרגיש האיש שבע־המכאובים, כאשר הוא בוכה: הכאב (והוא תיאר שם מיני כאב שונים) הולך ונח־לש שעה שהדמעות זולגות מעיניו... רעיון פסיכולוגי שהמ־ציאות מאשר אותו.

סבי הגאון נפטר ביום ה׳ לחודש אלול תרפ״י.

מסביב לקברו נבנה אוהל. הגרמנים הארורים הרסו את האוהל, אבל הקבר והמצבה נשארו עד היום הזה.

שלמה טל ירושלים

קוים לדמותו של הרב נתן לוין

דמותו הפטריארכלית של הרב ר׳ נתן לוין נחרתה בזכרון כל רואיו. לבוש באיצטלא של ת״ח שאין עליה רבב, נעים הליכות, תמים בדרכיו ובמעשיו, אציל פנים — כל הופעתו אמרה כבוד. גדול בתורה ובעל השכלה כללית רחבה, מן הרבנים המעטים בגליציה, שידעו את השפה הגרמנית על בוריה והשתמשו בה בדיבור יום יום ואף בדרשותיו. הרב ר״נ היה תלמידו וחתנו של הרב ר׳ יצחק שמלקיש מלבוב בעל „בית יצחק״. רבנותו הרא־שונה היתה ברוהאטין. אחרי פטירתו של הראב״ד ברישא, הרב ר׳ יהושע וואַלרשטיין, בעל „כרם יהושע״ ו„שדה יהושע״, בשנת תרס״ד, נתקבל ר״נ לוין כאבד״ק רישא. יחד עמו נתמנו הרב ר׳ מנשה אייכנשטיין מוארצקיה ור׳ יוסף אלנבוגן מסאַטיניב לדיינים, שהיוו עם ר׳ חיים יונה האלפרין ור׳ מנחם מנדלי רייך את בית־הדין בראשותו של ר״נ לוין.

הרב לוין הגיע לרישא ביום ה׳ בכ״ז שבט תרס״ד (2.2.1904) בלוית חותנו ר׳ יצחק שמלקיש ז״ל ובנו ר׳ אהרן לוין אבד״ק סמבור. יהודי רישא קיבלו את פניו בכבוד גדול, כפי שמתואר ב„המצפה״ גליון מס׳ 6 עמ׳ 4, מיום ה׳ אדר א׳ תרס״ה:

„כמאתים בעלי מלאכה, מלובשים בבגדי יו״ט יצאו חוצץ לתחנת מסילת הברזל לקראת הרב, כי החברה „יד חרוצים״ פה החליטה פה אחד לחוג חג ביום אשר יבוא הרב, ושלא ילכו ביום הזה לשום עבודה. בשעה 2 הגיע המסע, הרב וחותנו ר׳ יצחק שמלקיס ובנו הרב אהרן לעווין מסאַמבור ובלוית 50 איש מרוהאַטין. ובכל הדרך מתחנת הרכבת עד בית הרב עמדו אלפי אנשים והריעו לכבוד הרב. יריעות יפות התנוססו לתפ־ארה בכל הדרך. אחה״צ באה דיפוטאַציה מציונים צעירים וברא־שם מר משה וויזענפעלד, מר וואכס ומר דוידזון שנאם בעברית. הרב ענה בעברית: „הנני מקבל אתכם בחיבה יתרה תחת תקרת ביתי, כי אני מחבב מאד את הרעיון הציוני היקר לכולנו. ותקוותי חזקה כי הציונות פה היא כהציונות בחוץ, אבל הלאומיות והדת תהיינה קשורות בלבכם ורק אז תהיה הציונות לתפארת ישראל״.

בערב באו למדני העיר לדבר דברי תורה עד אחת עשרה בלילה, ובליל שבת באו רבים מנכבדי העיר לשמוע דברי תורה משלשה דורות ר׳ יצחק שמלקיס, הרב ובנו מסאַמבור. בשבת בשעה 3 דרש הרב בביהכנ״ס שעתיים לפני קהל מלא מפה לפה״.

מיד עם בואו דאג הרב שהתלמידים היהודים הלומדים בגימנסיה ממשלתית לא יכתבו בשבת, שישחררו אותם בפורים לקריאת המגילה, כמו כן דאג שהאופים שלא מבני ברית ישלמו את משכרתם של משגיחי הכשרות לבית הדין, ובית הדין ישלם למשגיחים, כדי שהמשגיחים לא יהיו תלויים באו־פים, שהשוחטים יטבעו חותמת על כל עוף שנשחט ע״י שליח נוצרי (משום מעשה שהיה), וכן סידר מטבח כשר בבית האסורים לאסורים יהודים.

בשעה שעמדו השלטונות לגרש חייט יהודי מפליטי רוסיה על כל משפחתו, אחרי שהלשינו עליו שהוא עריק, השתדל הרב ר״נ אצל השלטונות וביטל את הגזרה.

הרב ר״נ לוין לא נשא פנים לא״ש ואף התערב בעסקי ציבור כאשר הרגיש שיש צורך בהתערבות. כך יצא בסיון תרס״ו ב„מכתב גלוי בענין כספי רבי מאיר בעל הנס נגד נשיא כולל גליציה ר׳ יצחק לייב סופר, על האירגון הלקוי ובזבוז הכספים לאדמיניסטרציה נפרזת וחלוקת הכספים לפי פרוטקציה ולא לפי הצרכים של העניים בא״י. הרב לא נח ולא שקט עד שנקראה אספה כל־ארצית ובחרו בנשיאות בת ג׳ חברים. על כך קיבל מכתבי תודה מהרב דצפת ומאנשים פרטיים בא״י, שהודו לו על התערבותו ועוז רוחו.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כאשר אושרה הצהרת בל־פור בסן־רימו, ערך הרב ר״נ ז״ל תפילת הודיה בביהכנ״ס הגדול (שטאָדטישע שול) עם קריאת הלל. בקיץ תרפ״י התרופפה בריאותו, יצא למעון קיץ לכפר הסמוך לרישא באביץ ושם החזיר נשמתו בטהרה. הביאוהו לרישא ושם מנוחת כבודו. אחריו מילא את מקומו בנו הרב ר׳ אהרן לוין הי״ד, שעבר מסאַמבור לרישא.

הרב ד"ר יצחק לוין ניו־יורק

הרב ר' אהרן לוין

(אבד"ק רישא וציר הסיים הפולני)

ימי נעוריו

בי"ד לחשון תר"מ (31 לאוקטובר 1879) נולד בעיר פשמישל, בגליציה, ילד לר' נתן לוין, שהיה חתנו של הרב דמתא, ר' יצחק שמלקיש.

ר' יצחק שמלקיש (לפי דבריו בהקדמתו לספרו „בית יצחק") המתייחס מצד אחד (מצד אביו) לבעל „תבואות שור", לר' אלעזר רוקח, אבד"ק אמסטרדם, ולבעל „טורי זהב", ומצד השני (מצד אמו) למהר"ם מלובלין, מהר"ם פדווא, ולבעל „חכם צבי". הוא בעצמו נחשב לגאון דורו וחריפות שכלו ועמקות לימודו לא מצאו דומה להן. בין אבותיו של ר' נתן לוין היו ג"כ גאונים גדולים, וביניהם ר' דוד יהודה, אב"ד בראדיחוב, בעל „יד יהודה" על מס' פסחים.

בעל „בית יצחק" בעצמו השקיע את כל כוחותיו בחינוך נכדו שנקרא על שם בנו יחידו. אביו, ר' נתן, שהיה אח"כ אבד"ק רוהטין ורישא וכשרונותיו לא נפלו מכל גדולי דורו (הוא שהוציא את החלק הששי של ה„בית יצחק" אחרי מות מחברו, בצירוף חידושי תורתו הוא), לימד אותו בראשונה. הילד הדהים את כל רואיו. נפלאות על העילוי הצעיר סיפרו אח"כ. כשנכנס לגיל בר־מצוה התאספה כל קהילת פשמישל בבית הכנסת הגדול ועל הבימה עלה העלם הצעיר. השומעים הוקסמו כולם מתוכן הדרוש ואופן ההרצאה.

על גדלותו בתורה בהיותו בן שש־עשרה מעידה עובדה זו: בספר „שדי חמד" (חלק עשירי, מכתב כ"ג) נמצאת תשובה של הגאון ר' יצחק שמלקיש משנת תרנ"ו שבה מביא כבר הגאון מלבוב הערה חשובה מנכדו הגאוני.

כוחו כנואם גדל. פיו היה מפיק מרגליות. דרשותיו זכו מהר לשם. פעם אחת, בהיותו בן תשע־עשרה שנה, דרש בחג הפסח בבית הכנסת „קובע עתים לתורה", לפני המון רב בהלכה ובאגדה, והקסים כל כך את שומעיו עד שדרשו ממנו להדפיס את הנאום, כדי שיהנו גם אחרים מדרשה מזהירה זו.

פעם אחת, כשנאם יחד עם זקנו לפני קהל רב, שאל ר' יצחק שמלקיש את ר' שלמה בובר, בעל המדרשים ופרנס הקהילה הלבובית, מה דעתו על נאום נכדו. הלה ענה: „אני אשיב בדברי הכתוב (שמואל א' י"ח, ז'): „הכה שאול באל־פיו ודוד ברבבתיו"! צחק ר' יצחק שמלקיש ואמר לו: „תנוח דעתך שהנחת את דעתי!" ושמר את הדבר וספרו הרבה פעמים, כי עלית הכוכב של נכדו־בנו היקר לו מפנינים שימחה אותו יותר מכל מה שמצא בעולמו.

הנכד לא הסתפק בעליתו בשדה ההלכה. בידיעת ובהס־כמת זקנו למד את שתי השפות של המדינה: הגרמנית והפולנית.

בשנת תרס"ב התחתן עם בתו של ר' אליהו צבי פרידמן מעיר וויאליטשקאַ הסמוכה לקראקא. אחרי חתונתו עם הרב־נית הצעירה דאַבאַ, שהיתה סמל הצניעות וכל מידות טובות של בת ישראל, גר זמן קצר בוויאליטשקאַ בביתו האריס־טוקרטי־חסידי של ר' אליהו צבי הנודע בנדבנותו. נולדה לו שם בת, פריווא, ואחר כך עוד שלשה בנים.

בשנת תרס"ד נבחר לרב ואב"ד בעיר הגדולה סמבור, שגאונים גדולים כהנו שם מלפנים. וקהלת סמבור הכירה מהר במה זכתה. לא היתה אישיות פופולרית בעיר כהרב. כש־היו בוחרים את חברי העיריה — היה הוא הראשון בין הנב־חרים. כשהיו ממנים ועד או ארגון — היה הרב בראש. הוא היה הרוח החיה בכל דבר ציבורי.

עסקנותו לא ביטלה אותו מלימודיו. במשך שמונה שנים הכין ספר גדול על מסכת ברכות שנקרא „ברכת אהרן" (דרוהוביטש, תרע"ג), ושסלל דרך חדשה בביאור הש"ס: מאמרים שלמים על ענינים שונים הקשורים בלימוד הגמרא.

ימי מלחמת עולם הראשונה

צבא רוסיה כבש את גאַליציה. היהודים ברחו מפני הרוסים מערבה. רבבות פליטים הגיעו לוינה, בירת המדינה, ולערים שונות באוסטריה ומוראַביה. המצב החמרי היה קשה מאד, ועוד יותר מדאיג היה מצב צרכי הדת. כדי לארגן את החיים הדתיים של המוני הפליטים על אדמת נכר היה צורך ביד חזקה, באישיות בעלת סמכות גדולה.

ממשלת אוסטריה מצאה אישיות כזו בווינה בין הפליטים עצמם: הרב מסמבור הגיע שמה בחודש אלול ובתור „יועץ הקיסר" מצא לפניו כל המשרדים פתוחים. במרצו הנפלא הבין לארגן את הרבנים הפליטים ולהגיש לשרי הממשלה את דרישות

היהודים הנודדים. אז פנתה אליו הממשלה בהצעה לקבל עליו את הפיקוח על מחנות הפליטים בערי השדה (ניקולסבורג, ברוק, פוהרליץ וגייאה). הוא נאות לקבל עליו משרה זאת ומיד התחיל בעבודתו. דאג לשוחטים ובנה בתי־כנסיות. היהודים הגאליצאים באוסטריה ראו פתאום, שיש מי שדואג לגורלם ותחי נפשם.

התקרב יום מפלת אוסטריה וגרמניה. בסוף 1918 קמה פולין החדשה, אך העיר סמבור היתה בשטח מלחמה בין פולין ואוקראינה. היהודים אירגנו שלטון אבטונומי ובכל ערי גליציה המזרחית נוצרו „ועדים לאומיים" במקום הקהילות הישנות. הרב מסמבור היה אחד הראשונים שלקח חבל בעבודה זו.

פולין נצחה וסמבור עם כל גאליציה המזרחית נכנסו לגבוליה. הרב מסמבור שהיה שליט בשפה הפולנית, ראה לפניו כר חדש לפעולותיו. הידעו יהודי פולין הקונגרסאית על רב צעיר ובעל מרץ זה? כנראה שמעו ופרסום מעשיו הגיע גם לוורשה, כי פתאום, בשנת 1920, קיבל ידיעה ששלשת מנהיגי הקהילה הוורשאית, ר' ליבוש דווידסון, ר' ישעיה רוזנבאום ור' שכנא אברך, רוצים לבקרו ולשוחח אתו על האפשרות, שיקבל עליו להיות רבה של וורשה, בירת פולין. המשלחת באה. בפעם הראשונה ראו מנהיגי וורשה לפניהם רב אריסטוקרטי, עסקן כעין ר' בריש מייזליש, הוקסמו וחזרו לוורשה בהכרה שבעיר סמבור מצאו את אשר חסר להם. אך מחשבתם לא בוצעה, כי המצב החוקי של הרבנות הוורשאית טרם הוברר ואי אפשר היה לקבל רב ראשי בעיר הבירה. אחרי עשר שנים ניסו עוד הפעם מנהיגי הקהלה בוורשה לבחור ברב זה. גם אז הופרעה מחשבתם אם כי מסיבות אחרות (חסר ל„קוורום" בבחירה איש אחד), אבל אז כבר היה הרב הזה נציגה של וורשה בבית המחוקקים. הקשר בין וורשה והרב מסמבור התחיל באותו מעמד כשהגיעה אליו המשלחת עם ר' ליבוש דווידסון בראשה.

הבחירה הראשונה לסיים

פולין בחרה את נציגיה הפרלמנטריים בפעם הראשונה בזמן שגאליציה המזרחית היתה בידי האוקראינים. כשהגיע מועד הבחירות לסיים בפעם השניה, בנובמבר 1922, דרשו יהודי סמבור מרבם האהוב שהוא ייצג אותם. יחד עם סמבור בחרו במחוז זה עוד כעשרים ערים את הנציג הפרלמנטרי. הרב מסמבור העמיד את שמו על הרשימה של ה„בלוק היהודי" ונבחר לציר הסיים.

אז נפתחו לפניו אפקים חדשים. בסיים נבחר לחבר הועדה התרבותית. יהודי פולין היו בתקופה זו מאוחדים. אם כי הרב מסמבור נכנס לפרקציה של צירי הסיים של אגודת ישראל (בחירתו גופא היתה בלי צביון מפלגתי), לא הכיר שום תחומים בין יהודי ליהודי בכל פעולתו הפרלמנטרית. בועדה התרבותית של הסיים נמסר לו התפקיד להיות

הרב ד"ר יהושע טהון (השני מימין) והרב אהרן לוין (השלישי מימין) ברישא
The second from right Dr. Joshua Thon, the second from the left Rabbi Aaaron Lewin

אהרן לעווין
אבד"ק
רישא והגליל.

ב"ה רישא יום ... תר"פ

מרצה על שאלת התמיכה הממשלתית למען מוסדות החינוך של היהודים. בהרצאתו דרש תמיכה לכל בתי הספר היהו־דיים, לפי מפתח שהועבד על־ידו. הרצאה זו נדפסה אחר־כך בספרו בשפה הפולנית „נאומים בסיים" (1926) וזכתה לפרסום גדול.

עבודתו בסיים גופא היתה רק חלק קטן ממה שהוטל עליו במשך הזמן. כל הדבר הקשה בחיי היהודים בפולין הובא לפניו. מן הקצה האחד של המדינה עד הקצה השני נהרו יחידים ומשלחות להרב לוין ודרשו עזרה. זה בא בבקשה לחלצו ממיצר, זה התחנן שרודפים אותו על לא דבר. זה ביקש להניח לו מעול המסים. הרבה פעמים היה ניכר ברחוב לפני דירתו בוורשה כי זאת נקודה מרכזית, שכן יוצאים ונכנסים רבנים, צדיקים ופרנסי קהילות. אנשים רבים חכו תמיד בבית, או לפניו, לשובו של הרב לוין מישיבות הסיים, כדי להרצות עניניהם לפני השתדלן הגדול.

„אגודת ישראל"

כשנוסדה „אגודת ישראל" בקאטוביץ, בשנת תרע"ב, היה הרב לוין בין הראשונים שהשמיעו את הסכמתם לארגון היהו־דות החרדית העצמאית. התנועה בגאליציה המזרחית בשנים הראשונות לאחרי התחדשות פולין קבלה ממנו עזר רב. מכתבו שנדפס בגליון „הנצח", הירחון הראשון של „אגודת ישראל" בגליציה המזרחית, שבו קרא הרב לוין ליהודי גאלי־ציה להצטרף לאגודת שראל, עשה רושם במדינה. כשנפטר הרב ר' משה אליהו הלפרן מלודז, נציג אגודת ישראל בסיים הפולני הראשון, בשנת תר"פ, נערכה אסיפת־אבל בבית הכנסת הגדול בלבוב (הנקרא „מחוץ לעיר"), ושני מנהיגי אגודת ישראל הצעירים, הרב לוין מסמבור והרב שפירא מגלינה, באו לבובה לקונן על האבידה, ובעת ובעונה אחת — גם לעורר את החרדים שבמדינה על ערכה של „אגודת ישראל". ההספד נתפרסם במדינה וידעו יהודי גאליציה שרוח חדשה מרחפת מוורשה ומלודז', היהדות החרדית הקיצה מתרדמה.

בחמישי לנובמבר 1922 נבחר הרב לוין לציר הסיים בעירו סמבור. הוא היה הרב היחיד בגאליציה שנבחר משם לבית המחוקקים (כי הרב ר' מאיר שפירא נבחר בפולין הקונ־גרסאית אם כי היה דר בסאנוק, בגאליציה). מיד התקשר עם הצירים האחרים שנבחרו בפולין ושהשתייכו ל„אגודת־ישראל" וכולם היו ה„קלוב של צירי הסיים והסינט שעל־יד אגודת שלומי אמוני ישראל" (כך נקראה אז אגודת ישראל בפולין).

באלול תרפ"ג נתאספה בווינה ה„כנסיה הגדולה" הרא־שונה של אגודת ישראל. הרב לוין השתתף בה באופן פעיל, נאם בפתיחת הכנסיה ובנעילתה, השתתף בישיבות מועצת גדולי התורה הראשונה, ואחרי נעילת הכנסיה נבחר לנשיא המועצה המרכזית העולמית של אגודת ישראל. המועצה המרכזית היתה הפרלמנט של התנועה. בעמדו בראש המוסד הזה מהתחלתו במשך שבע עשרה שנה, עד שהוציא את נשמתו בקדושה ובטהרה, נעשה לסמל התנועה. בכל רחבי תבל ידעו חברי „אגודת ישראל" שדעת הקהל ומצפון הת־נועה מיוצגים על ידי ראש המועצה המרכזית.

הרבנות ברישא.

אופן קבלתו של הרבנות ברישא היה יחיד במינו. ביום ה' אלול תרפ"ו נפטר אביו הגאון ר' נתן לוין ז"ל, שישב על כסא הרבנות ברישא משנת תרס"ד. במשך ימי ה„שבעה" הופיעה אצלו משלחת שלטון הקהלה ובקשה אותו שיקבל את הרבנות המיוחסת. תשובתו היתה כי בטרם יוכל לתת להם תשובה, הוא צריך לדעת, אם אנשי הקהילה באמת רוצים בו. כדי להודע על דבר זה, יש לפרסם בקהילה, שכל מי שרוצה למסור את הרבנות להרב מסמבור יבוא ללשכת הקהי־לה ויחתום שם את שמו על פטיציה כזו. בתוך הזמן המוגבל נהרו אלפי בעלי־בתים וחתמו בהתלהבות על המכתב להרב מסמבור.

משלחת פרנסי הקהלה הביאה את המכתב לסמבור וכא־שר היסס הרב בהחלטתו פנה אליו ראש המשלחת, ר' מאטיש אקשטיין, אחד המנהיגים החסידיים בגאליציה, בעל השפעה גדולה ואחד מראשי הקהילה ברישא במשך חמשים שנה, בטענה זו: הלא יש דין חזקה בישראל. בנוהג שבעולם, כשנפטר רב טוען בנו טענת חזקה לרבנות. הרבנות ברישא אינה נופלת מסאמבור, ולכן אני טוען שיש לנו, לקהילת רישא, „חזקה" בהרב... וחושבני גם שאין להרב הזכות לסרב לקבל את הרבנות בעירנו, כי ייחשב הדבר לפחיתות כבודו של אביו הגאון הנפטר.

„נצחתם אותי", ענה הרב לוין וקיבל את הרבנות בתנאי שהבחירה הרשמית תהיה גם כן בחירה עממית (ולא רק,

כמו שהיה רגיל בגאַליציה, על ידי פרנסי הקהילה). כמובן, הבחירה היתה פה אחד.

ביום כ׳ אדר ראשון הרפ״ז בא הרב לוין לרישא (אחרי שאנשי סמבור השתדלו, ללא תוצאות, להשפיע עליו שישאר בעדתו; רצו גם לקרוא את קהלת רישא לדין־תורה, אך ויתרו על זה כשנוכחו לדעת שיש בזה לרבם החביב ענין של כיבוד־אב).

רישא היתה עיר מלאה לומדים. היא היתה כעין מטרופו־לין של גאַליציה התיכונה והרבנות היתה מרכזית בשביל הרבה עיירות קטנות מסביב לה. כבוד הרב היה יקר מאד ברישא והרב ר׳ נתן לוין בגאונותו ובמדותיו כבש את לבו־תיהם של בעלי־הבתים. כשבא עכשיו בנו, הרב מסאַמבור, לכהן במקומו, לאחר שנבחר בבחירה עממית וכשהוא מעוטר זר מעשיו הכבירים והישגיו הרבים כציר בית המחוקקים, לא היה ממש גבול לכבוד שניתן לו. קרוב לקבלתו את הרב־נות היתה בחירה לעיריה. הרב החדש נבחר לחבר העיריה באלפי קולות. כל נאומיו ודרשותיו נעשו למאורע חשוב בחיי הקהילה. הלומדים התפלאו על חריפות פלפוליו (דרשות אחדות נדפסו בספר שאלות ותשובות „אבני חפץ״), והמון העם הוקסם משפתו המזהירה.

הבחירה לסיים בוורשה בשנת תרצ״א

נצחונו האישי הגדול של הרב לוין היתה בחירתו לסיים בוורשה בשנת תרצ״א. אחרי שהבחירות הפרלמנטריות בשנת תרפ״ח הביאו כשלון להיהדות החרדית, כי לא הצליחה אז לקבל אף מנדט אחד (אף כי רשימתה במחוזות בחירה שונים קיבלה ביחד יותר ממאתים אלף קולות), הלכו יהודי פולין לקלפי בשנת תרצ״א שוב ללא איחוד. המלחמה התנהלה בעיקר בוורשה ובלודז׳. מצד אחד עמד לבחירה המועמד הציוני יצחק גרינבוים ומצד השני העמידה אגודת ישראל את הרב לוין מרישא.

נאומיו בוורשה, בלודז׳ ובערים אחרות (הוא הועמד בתור ראש הרשימה בהרבה מחוזות־בחירה) משכו אלפים ורבבות של יהודים, שראו בו סמל של המנהיג הפוליטי הדואג לצרכי עמו, כהשתדלנים העתיקים לפני מאות שנים.

בוורשה, בירת פולין, נבחר הרב לוין לציר בית המחוקקים. בחירה זו היתה לאות, שהגיע לשיא פעולתו הציבורית, כי בחירתו ברשימה עצמאית בעיר הבירה היתה כעין הכתרה לעמדה העליונה ביהדות הפולנית.

בשואה

הרב לוין ידע היטב מה מחכה לו כשיפול לידי העריצים הגרמנים. כחבר הנשיאות של הועד האנטי־היטלרי בפולין היה על הרשימה השחורה, אי אפשר היה לו להשאר בעדתו, אשר חלק גדול ממנה ברח בימים הראשונים של המלחמה מזרחה. גם הוא פנה בכיוון זה והגיע עם אשתו הרבנית ועם שני בניו הצעירים ללבוב. בלבוב גרה בתו שהיתה נשואה לד״ר אברהם בלאַט. אבל גם בלבוב אי אפשר היה להתעכב, כי הגרמנים התקרבו לעיר זו. הרב לוין הגיע עד לעיירה קוטי, הסמוכה לגבול רומניה.* נודע להאדמו״ר מקוטוב (ברומניה) שהרב מרישא נמצא מצד השני של הגבול הרומני־

הרב ר׳ אהרן לוין (משמאל), ר׳ אליעזר לעוו (מימין)
Rabbi Aaron Lewin (on the left)
Elezer Lev (on the right)

פולני, ושלח שליח מיוחד לקחתו. הגבול היה בגשר שעל הנהר דניסטר. הרב לוין יצא לגשר, אבל אי אפשר היה לו לעבור אותו. בינתים כבשה רוסיה הסוביאַטית את החלק המזרחי של פולין וסכנת המוות הלכה לה. ברית המועצות לא דרשה את הגוף כי אם את הנפש של הפליטים.

הרב לוין חזר ללבוב והתעכב שם כשלושה חדשים. בסוף חודש דצמבר 1939 עזב את לבוב ונסע עד לגבול הליטאי־פולני, שדרך גבול זה עברו אז אלפי יהודים מפולין לליטא. רצה לעבור את הגבול — ונכשל. השומרים שעמדו על הגבול תפסוהו. הרב לוין הושם במאסר. וראה זה פלא: התפיסה שלו היתה — בראַדין, בביתו של ה„חפץ חיים״. שם בראַדין ישב המטה הרוסי ודן על גורלם של הפליטים. הרב לוין בודאי לא חשב מימיו שבתנאים כאלה יימצא בראַדין, אשר שם חי ידידו ר׳ ישראל מאיר הכהן, שפעם אחת (כפי שמוסר תלמידו הרב לונדינסקי, הגר כיום בניו־יורק), כמה שנים לפני מותו, התכונן לנסיעה לרישא כדי לבקר את הרב לוין ולא עלה בידו הדבר... גם הרב לוין לא זכה להגיע לראַדין בחיי ה„חפץ חיים״, אלא עכשיו, שאולם הישיבה נתהפך לכלא סוביטי, נמצא מנהיגה של היהדות הפולנית בבית זה!

לא ארכו הימים והרב לוין יצא לחירות. השופטים הרו־סיים לא ידעו מי הוא האיש הזקן שנמצא בין מאות אנשים

---

* על ימיו האחרונים מעיד גם ד״ר יצחק שווארצבארד: „לאחרונה ראיתיו ושוחחתי עמו ביום 17 בספטמבר 1939 בעיירה הגליצאית קוטי, ליד הגבול הרומני, שעות ספורות קודם שהצבא הרוסי פלש לגליציה, כדי לחלק את פולין יחד עם צבא הנאצים.

אחרים שעמדו למשפט על רצונם לעבור את הגבול הליטאי. כולם נשתחררו. אבל בין יושבי ראַדין נתפשטה השמועה שהרב לוין מרישא מתעכב בעיר. מזכירו של ה„חפץ חיים", ר' ברוך מרדכי סנדרוביץ הכירו ואצלו התאכסן זמן מה. הקומוניסטים היהודים בראַדין שמעו את הדבר והחליטו לשים עין על כל צעדיו של הרב לוין. כשעברו שלושה שבועות ומווילנה נשלח איש היודע את הדרכים, שיקח אתו את הרב לוין ויובילו לווילנה, ניתן סימן מאת השומרים שעמדו לא רחוק מביתו והמשטרה הרוסית רדפו אחרי הכרכרה שבה נסע הרב לוין ואשתו. שוב נאסר והובא חזרה לראַדין. גם במשפט השני יצא זכאי. הצטדקותו שלא נסע לעבור את הגבול אלא כדי להגיע לעיר לידא.

הרב לוין נסע אח"כ ללבוב דרך לידאַ, ונתעכב בלידאַ. נפוצו שמועות שהגבול יועתק מערבה. עברו ימים אחדים ונפוצו שמועות אחרות: לא לידאַ אלא העיר שווינציאַן תצורף לליטא. הרב לוין נסע לשווינציאַן, משם לעיירה איי־דוצישוק, וחכה להעתקת הגבול. בינתיים נעשו שוב נסיונות להעבירו לווילנה, אבל הכל היה ללא תוצאות. הגבול נשאר סגור, ולעבור את הגבול בלילה, בלי רשיון, היה קשה מאד. הרב לוין חזר בחודש ניסן ת"ש ללבוב.

אחרי הפסח התחיל זרם הגירושים מגאַליציה המזרחית לסיביר. פעם באו שוטרים רוסיים והוציאו את הרב לוין יחד עם אשתו החוצה מדירתו. כי נתנה לו פקודה לעבור לסיביר. כשעמד בלבוב ברחוב וחיכה לתורו להיות מובא לבית־הנתי־בות, קרה שהשוטר הרוסי שציווה לו לחכות, שכח אותו. הרב לוין ואשתו חיכו זמן־מה ואחר־כך חזרו הביתה.

זרם הגירושים עבר. התחילו לעבור ימים, שבועות וחד־שים. בינתיים עברו בניו מווילנה ליאַפּאַן. במדינה זו נסדר בשבילו דרכון טשילני. כשהגיע הדרכון הזה ללבוב, התחיל הרב לוין להשתדל שיתנו לו רשיון־יציאה. ארכו הימים עד שגרמניה התנפלה על ברית־המועצות. הגרמנים נכנסו ללבוב ביום אחד ביולי 1941, ו' בתמוז, תש"א.

באותו היום נפל חלל אחיו של הרב לוין, יחזקאל לוין, שהלך להתחנן לפני ההגמון שאפטיצקי ולבקש שיפקוד על האוקראינים שיראו רחמים ליהודים. ברחוב נתקל בשוטרים גרמניים שסחבו אותו והביאוהו לתפיסת „בריגידקי".

בתפיסה נפגש בהרב לוין מרישא. כי השוטרים הגרמניים מצאו את הרב הזקן שהיה רשום אצלם כשונאם מכבר. מתוך עינויים נוראים הובילוהו לתפיסת „בריגידקי" ושם נרצחו שני האחים ביום אחד. יצאה נשמתם בקדושה ובטהרה מתוך קריאת „שמע ישראל".

כה נגדע ארז הלבנון, מנהיג ישראל ושר התורה, רועה נאמן ליהדות פולין במשך שנים רבות. עיר פשמישל הרה וילדה, העיר סמבור גדלה שעשועיה, אויה נא לה, אמרה רישא, כי אבדה כלי חמדתה.

זמן רב לא נתברר גורלו של הרב לוין. אף אשתו הרבנית ובתו, שהיו אז בלבוב, לא ידעו מה קרה לו. וכשנודע באמריקה שהרב לוין נאסר ע"י הנאצים (כי רק זה ידעו), התחילה שורה של השתדלויות לטובתו. הנשיא רוזבלט עשה צעדים אחדים בשבילו. ממשלת טשילי נתבקשה לדרוש מהגרמנים שישתחרר, כי היה לו דרכון טשילני. הקהלה היהודית בבוא־נוס־איירס בחרה בו להיות רבה ועל סמך זה ניתנה לו ויזת־כניסה לארגנטינה. הציר הארגנטיני בברלין דרש להוציאו, והממשלה הגרמנית השיבה לו ש„אי־אפשר לה כעת להוציא את הרב לוין". במחנה ברגן־בלזן נמצא אמנם יהודי עם דרכונו של הרב לוין, אבל זה היה איש אחר שקנה את הדר־כון הזה מהמשטרה בלבוב.

לא הועילו, כמובן, כל ההשתדלויות האלו, כי הרב אהרן לוין, הכוכב המזהיר על שמי היהדות הפולנית, לא היה עוד בחיים. כבה כוכבו ביום מר ונמהר, ו' תמוז שנת תש"א, יחד עם אחיו ועם יהודים רבים בעיר לבוב, אך תורתו הנפלאה וזכר מעשיו הכבירים לטובת עמו יזהירו לעולמי עד.

הרב ר' אהרן לוין, אשתו הרבנית דאָבאַ (לבית בלאַט) הי"ד ובניהם בארצות הברית
Rabbi A. Lewin, His wife Doba (nee Blatt) and their sons in the U.S.A.

אשתו הרבנית מופלגת בצדקתה וטהר לבה מרת דאָבאַ ובתו המלומדת ובעלת מדות נשגבות מרת פריווה בלאַט היו עוד כשנה בגיטו בלבוב. כשהתחילו הרוצחים הגרמנים לשלוח את כל היהודים בלבוב למחנות ההשמדה, התחבאו ב„בונקר" בככר תיאודור מספר 4 (הבית הזה היה שייך למחותנו מר משה בלאַט ע"ה).

ביום אחד חדרו אנשי הגיסטפו לתוך ה„בונקר". כל היהודים שבו הוצאו והועמדו בחוץ כדי לשלוח אותם להריגה. פתאום נשמע קול קורא את מרת בלאַט. מישהו מה„יודנראט" עמד ברחוב ורצה להציל את האשה העדינה. השוטרים הוציאו אותה. אך אחרי רגעים אחדים שבה מרת בלאַט לשורת הנידונים למות, היא סרבה לעזוב את אמה האהובה ברגע נורא כזה.

בחייהן ובמותן לא נפרדו האם והבת. יחד הלכו את דרכן האחרונה למחנה הכליון (כנראה בלזיץ) וביום י"ב אלול תש"ב (כפי החשבון המשוער) כבה נרן. אראלי מעלה הכניסו את נשמותיהן הטהורות תחת כנפי השכינה.

בתה היחידה של גב' בלאַט, הילדה הנחמדה הדסה, לא היתה ב„בונקר", אלא אצל משפחה פולנית מחוץ לגיטו, וכע־בור שנה נמסרה הילדה לגיסטפו ומיד נרצחה ע"י הזדים.

יצחק (קורט) לוין - ניו־יורק

אבי, הרב ד"ר יחזקאל לוין

הרב ד"ר יחזקאל לוין
Rabbi Dr. Hiskel Lewin

אבי, הרב ד"ר יחזקאל לוין, מוצאו ממשפחת־רבנים מעונפת, והיא מתיחסת על ר' צבי אשכנזי, הנקרא חכם־צבי רבה של אַמסטרדם. אבי־אבי, הוא זקני, ר' נתן לוין, היה רבה של קהילת רישא, ואם אבי, היא זקנתי, היתה בתו של ר' יצחק שמלקיס, רבה של לבוב, מגאוני דורו ומחבר הספר הנודע „בית־יצחק". אבי גדל, איפוא, באוירה של אהבת התורה ולימודה ולא יפלא, כי הוא, כאחיו, ביקשו גם הם להמשיך את שלשלת האבות ושקדו על התורה שיהיו ראויים לישב על כסא הרבנות. אבל שונה היתה דרכם של שני האחים. אחי־אבי, הוא דודי ר' אהרן לוין, שהיה רב תחילה בקהילת סַמבור, ואחר־כך בקהילת אביו, ברישא, היה מחשובי הרבנים החרדים, ומראשי „אגודת־ישראל" וציר בסיים (בית הנבחרים) הפולני, ואילו אבי היה מחשובי הרבנים הנאורים ונאמן לציונות. גם דרך חינוכו היתה שונה — כשקידתו על לימודי קודש שקידתו על לימודי חול. גמר חוק לימודיו בגימנסיה, באוניברסיטה בקראקא, שזיכתה אותו בתואר דוקטור על מחקרו: „הניאופלאטוניות והיהדות".

עודו צעיר נתמנה רב בקאַטוביץ, וכאמור הניח אותה, כי נקרא להיות רבם של הנאורים בלבוב. הוא הניח את הקהילה ההיא, משום שלא יכול להשלים לרוח ההתבוללות ששלטה בה. עצם דיוקנו ועמידתו עשו רושם — גבוה, תמיר, חיוך מיטיב מאיר פניו שאפילו קמטיהם, לא פחות משהעידו על דאגה העידו על טוב לב. קימורת מצחו הגבוה סיפרה על השכלה ודעת. שערות ראשו כהות ושערות זקנו כעין הצוהב הנאה. זה אבי וזה מורי היקר באדם.

והוא היה כהן לאל עליון. העיקר היו לו אהבת־הבורא ואהבת־ישראל וכל השאר כטפילה לעיקר. תפילתו בלחש היתה ברוב כונה, תפילתו בקול היתה ברוב עוז. חביב היה על קהלו ורבים־רבים, ביחוד העניים והקטנים, היו מבקשים חסותו. גדול היה כחו בפה והיה מטובי הדברנים. דרשותיו כינסו שומעים רבים, ותפסו לב הקהל ומוחו בתוכנם ובמח־שבתם, ובעיקר בבהירותם. מפורסם היה ההספד שקשר על תלמיד האוניברסיטה הלבובאית צלרמאיר, שנרצח ב־1938 בתחום האוניברסיטה הזאת בידי תלמידים פולנים, שונאי־ישראל. בהספדו זה תקף במלים ברורות, את דרכה של הממשלה הפולנית ומדיניותה. הציונות נחשבה לו המוצא היחיד למצבם של היהודים, כשם שנחשבה לו ההשקפה היחידה היאה ליהודים. מנעוריו היה מעורב בתנועה וחייה, רבנותו ועבודתו המדעית לא עיכבוהו מהיות נשיא הקרן־הקימת וקרן־היסוד בפולין הקטנה. אחר כך עבד במסירות בועד־הפועל של ההסתדרות הציונית, וזכויות עבודתו רבות. ספרית־העזר שלו היו בה שנים־עשר אלף כרך וכל שעה פנויה היה יושב בה, קורא ומעיין. הספריה היו בה שלוש מחלקות: רבנית, פילוסופית, היסטורית. אוהבי־ספר יכלו למצוא בה כמה וכמה ספרים, יקרי מציאות, הקרויים „עורבים לבנים". כן, למשל, זכור לי כי היו בה „מלחמות היהודים" ליוסף בן מתתיהו, מהדורת שנת 1506 ותלמוד בבלי מדפוסי ונציה הראשונים.

היה ידידם של בני הנעורים. התענין בהם ובהשקפותיהם, התענין בשיטות הלימודים בבתי הספר. היה פטרונו של הנוער היהודי, שלמד בבתי הספר של הרשות, והיה שם מטרה לחיצי השנאה של המורים והתלמידים הפולנים. בתורת מפקח בתי־הספר העממיים של הרשות היה מבקר בהם לפרקים קרובים ביותר, ומשתדל לעזור ולהקל. לשם כך בלבד נטל עליו את הכהונה רבת־הטרחה הזאת. ערך בשביל הנוער הלומד תפילות מיוחדות ב„היכל", הוא בית התפילה של הנאורים. שקד הרבה על החינוך ברוח האמונה והמסורת, ובימיו עלתה רמת לימודי

* מתוך הספר „עליתי מספציה", פרק ב', ע' 18—27, הוצאת „עם־עובד", תש"ז.

הדת היהודית בבתי־הספר הכלליים. אך הוא לא הסתפק בכל אלה — יום־יום היה מרצה שעתיים בפדגוגיון (בית־ספר גבוה להכשרת מורים לבתי הספר היהודיים.) ובשנים האחרונות לפני המלחמה היה ראש המוסד הזה. ואף כי העבודה הזאת היתה רבה, מצא לו שעה פנויה לעבודת חקר ומדע. הוא חיבר שלושה ספרים — כתבי־היד הם עתה בברית המועצות — שם הספר האחד זכור לי: „מַרכוס אַברליוס — קיסר ופילוסוף". שם הספר האחר הוא כנראה: „גיאופלטוניות". על הספר הזה עבד יחד עם ידידו, רישאַרד גאנשינֶץ, פולני ופרופיסור באוניברסיטה הלבובאית, אוהב ישראל (בהשתדלותו יצאו כל שירי ח. נ. ביאליק בתרגומו הפולני של שלמה דיקמאַן).

סביבת גידולו של אבי היתה סביבת חרדים, אך הוא חרג ממסגרתה. ואני רואה חובה לעצמי לציין, כי הוא חרג ממנה לא מטעמי אמונה או מטעמי מסורת, אלא מטעמי־לאומיות. רוב החרדים בימים ההם נלחמו בכל הדרכים בתנועת הלאומיות היהודית החדשה. נלחמו בציונות כשם שנלחמו קודם בהשכלה. עצם העובדה, כי אבי למד בצד לימודי־קודש גם לימודי־חול, לא נעמה לחרדים ההם. הללו אמרו: דבר זה לא נאה הוא לנכדו של בעל „בית־יצחק". אלה שכחו, כי בעל „בית־יצחק" עצמו, שהיה גדול בתורה ובדעת, היה מאוהדיהם של חובבי־ציון הראשונים, כשם ששכחו, כי תלמידו בן אחיו ר' גדליה שמלקיס, רבה של פשמישל, היה מראשי הציונים. ובאמת היה אבי שומר מצוה כקלה כחמורה בקפדנות יתירה. היה חרד עד אחרון יומו, ואם נלחם בחרדים, הרי לא משום שהיו אדוקים במצוות, כי אם משום שהיו אדוקים בבערות, והיו חוסמים את דרך הנוער בפני רוח־השכלה ובפני רוח־תחיה. ההתנגשות בין אבי ובין החרדים נתגלתה בימים שאבי היה מועמד לרבנות של הנאורים בלבוב. תחילה הסתפקו יריביו במאמרי פולמוס בעתונים, אחר כך איימו עליו כי סופו יהיה כסופו של ראשון הרבנים הנאורים בלבוב, הלא הוא הרב ר' אברהם כהן, שמתנגדיו הקנאים המיתו אותו ב־1848 ברעל. אבי כשם שלא נרתע מפני החירופים לא נרתע מפני האיומים. המקולקלים שבחרדים נשארו אויביו עד מותו. ואפילו אחרי מותו, המתוקנים שבחרדים למדו לכבדו ולהוקירו.

יפה היתה הידידות שבינו ובין רבני החרדים שבקהילה. בימי כהונתם של אבי וחברו, הרב ד"ר לוי פרוינד, נעשה ה„היכל" מרכז חשוב. מעל דוכנו נשמעו דברי תורה ומוסר, דברי תוכחה על אטימות הלבבות והמוחות, דברי עידוד לרוח לאומיות זקופה ודברי גינוי לרוח התבוללות מתרפסת. בשבתות ובמועדים היה ה„היכל" מלא וגדוש, כאשר לא היה מאז. ואבי לא הסתפק בבימה שבעל־פה — דוכן ה„היכל", הוא ביקש גם בימה שבכתב — כתב עת. עוד קודם היה כותב בעתוני היהודים בפולין — בעתונים הפולנים־יהודיים „כוילה" („רגע"), „נובי־דזיֶנניק" („עתון יומי חדש"). ובעתונים האידיים „טאַגבלאַט" („עתון־יומי"), „דער נייער מאָרגן" („הבוקר־החדש") ואחרים. עתה נעשה לו השבועון הפולני־ציוני „אופיניה" („דעה") כבימת קבע. אחרי מות מיסדו ועורכו, מטובי העסקנים והעתונאים ד"ר אברהם אינזלֶ' נעשה אבי עורך ראשי, וכשרונו הפובליציסטי נתגלה עתה

בשלימותו. פירסם פה מאמרים ראשיים — נחתמו בתיבה הראשונה של שם משפחתו — ובהם נלחם לבלי חת בריאקציה וגילוייה השונים. ליד השבועון יסד הוצאת ספרים „צופים", שהוציאה כמה ספרים חשובים.

ומה היה ארוח חייו של אבי? היה קם יום־יום עם שחר בשעה ארבע, ועד שעה שבע היה עובד בחדרו. אחר הלך ל„היכל", להתפלל שחרית. אחרי ארוחת־הבוקר היה מקבל את הקהל עד שעה שתים. ופעמים עד שעה ארבע אחרי הצהרים. חדר ההמתנה היה תמיד מלא. אחרי הצהרים היה מרצה בפדגוגיון ומכאן הלך ל„היכל" לתפילת מנחה ומעריב. בערבים היה עסוק במוסדות שניהלם, או בישיבות. לעתים רחוקות היה לו ערב פנוי — או אז היה מסתגר בספריתו וקורא וכותב. אורח חיים זה לא הניח לו זמן פנוי בשבילנו, הילדים. דבר זה גרם לו צער, אך לא יכול שלא להעדיף את חובותיו לכלל ועניניו. אך כפיצוי גדול היה לנו, הילדים, לילי שבתות וחגים. הנהגת ביתנו היתה ברוח המסורת ודרכה — ליל־שבת וליל־הסדר והמועדים היו באֵר קדושה וזכרם נחרת בעומק נפשנו.

בכלל ידידיו של אבי היה גם ראש הכהונה של בני הדת הקאַתולית־יונית (הם הרותנים, שהם רובה של האוכלוסיה הנוצרית במזרחה של גאַליציה), המיטרופוליט הנסיך אַנדריי שפטיצקי. ומעשה שהיה כך היה: במלאות לו, לראש הכהונה הזה, שבעים שנה, ראו אנשי הכהונה של בני הדת הקאַתולית־רומית (הם הפולנים, שהיו מיעוטה של האוכלוסיה הנוצרית במזרחה של גאַליציה) לעבור בשתיקה על היובל הזה. אבי שידע כי אך שנאה היא שהסיתה אותם לנהוג כך, ביקש לגלות ברבים את מחאתו — עמדו הוא וחברו, הרב פרוינד, והלכו אל המיטרופוליט לברכו. כן נתקשרה ידידות בין שני כוהנים של שתי דתות, ששניהם היו פילוסופים ומאמינים. הידידות הזאת נשאה לימים פרי — המיטרופוליט הישיש גילה, בימי הכיבוש הנאַצי, רוב מסירות ואצילות, והציל יהודים רבים מכליה. בימים ההם הוכיח, כי לא שוא היו דבריו באזני אבי לאמור: אני ידידם של ישראל.

מלחמה. ימי הכיבוש הסוביטי. אבי התחיל פרק קשה בחייו ובפעולתו. על אף הסכנה לא עזב משמרתו. הורה והוכיח מעל דוכנו, ופעמים דיבר במלוא עוז בגנותה של התעמולה נגד הדת שטרחו בה שלטונות הסוביטים. על שום ע־זו נהגו בו כבוד גם יהודים גם שאינם יהודים, וקומוניסטים בכלל׳ם. והוא עשה מה שעשה כמי שיודע, כי שליחות היא לו והאלוהים עמו. ה„היכל" כינס עתה קהל גדול יותר, משהיה מכנס לפני המלחמה. השלטונות הציעו לפני אבי כהונות חשובות, ציבוריות ומדעיות, אם יאות לוַתר על רבנותו, אך הוא נאמן לדרכו בחיים, דרך האמונה, ולא ויתר בה כמלוא־השערה. הוא הזקין, שערותיו הלבינו, אך אש הנעורים להטה בעיניו ומרצו כאז כן עתה.

בשלושים ביוני 1941 נכנסו הכנופיות הראשונות של צבא הנאַצים ללבוב. כבר למחרת היום התחוללו פרעות ביהודים. נפלו ראשוני הקרבנות. ידידי אבי הזהירו אותו, כי יתחבא. אך הוא לא היה מן המתחבאים. בראותו כי הפרעות

משתוללות והולכות, גמר בנפשו לפנות למיטרופוליט שפטיצקי ולבקשו, כי ישפיע בכוחו על אוכלוסי האוקראָינים, שהוא ראש כהונתם ושהיו עתה הפורעים, ויחדל הטבח. אמר בלבו ועשה. וזו פתיחת דברי אבי, שתרגמתיה לו מפולנית לאוק־ראָינית: „...באתי אל כבוד רוממותך. בשם קהילת יהודי לבוב ובשם כמחצית מיליון אוכלוסי היהודים החיים בשטחי אוק־ראָינה המערבית. אמרת לי פעם אחת: אני ידידם של ישראל. תמיד הדגשת את אהדתך אלינו. אבקשך עתה, כי ברגע הסכנה הנוראה תתן הוכחה לידידותך ותשפיע על ההמונים המשתוללים הפורעים בנו. אני מתחנן על הצלת מאות אַלפי יהודים והכול־יכול והכל־יודע יתן שכרך".

לימים שמעתי מפי המיטרופוליט כמה פרטים על פגישה זו. המיטרופוליט ביקש ממנו, כי ישאר בארמונו עד יעבור זעם. אך אבי השיב: שליחותי נסתיימה, באתי לבקש על הכלל, ואני שב אל הקהל אשר בו מקומי, ויהי אלהים עמי". אמר ויצא. בביתנו היתה אותה שעה מיליציה אוקראָינית, שסחבה יהודים לבריגידקי (כך שם בית הסוהר הגדול בעיר). שכנה אחת חיכתה בכנסה לאבי להזהירו על הסכנה. אך הוא ענה לה: היינו הך, וחויר כסיד עלה במדרגות. ליד דלת־דירתנו תפסוהו האוקראינים והוליכוהו לבריגידקי, ופה מת על קידוש־השם.

הוא הלך גאה, מוכה בידי גרמנים ואוקראָינים, ראשו מורם ופניו שקטים, כפני אדם שקיים חובתו, ומצפונו כבדולח לטוהר. בבואו אל בין המוני היהודים בבית הסוהר אמר וידוי ופנה לחבריו־לגורל וקרא בקול אדיר: „שמע ישראל אדוני — — —" ולא כילה דבריו. כי מכונת יריה הפסיקה דבריו וחייו כאחד.

כך מת אבי, ועמו מתו אַלפיים מיהודי לבוב. ועיני רואות וכלות.

אוסיף, כי אבי בלכתו לבית המיטרופוליט, לבש את בגדי הכהונה והכסיות השחורים, שלא היה לובשם אלא ללנית־מת, ולפני לכתו נפרד מעמנו בלב נרגש, כדרך ההולך למות, הוא המות שהיה כתר חייו.

** אבי היתה בו הרגשה, כי רעה גדולה קרבה והולכת. זכורני, ביום הששי האחרון, שלפני פרוץ מלחמת גרמניה רוסיה, חזרנו מן ההיכל. פתאום אמר אבי: מי יודע אם אין זו הפעם האחרונה, שאנו יכולים להתפלל בשקט. אחר־כך, כשישבנו לשולחן־השבת, ראינו כי אבינו עצוב ביותר. אחרי הסעודה סיפר לנו, כי בחלומו ראה את אביו, רבה של רישא; ר' נתן זכרונו לברכה, והוא אמר לו: בני, צא לדרך. בלב כבד קמנו מעל השולחן.

הרב משה קאמלהר

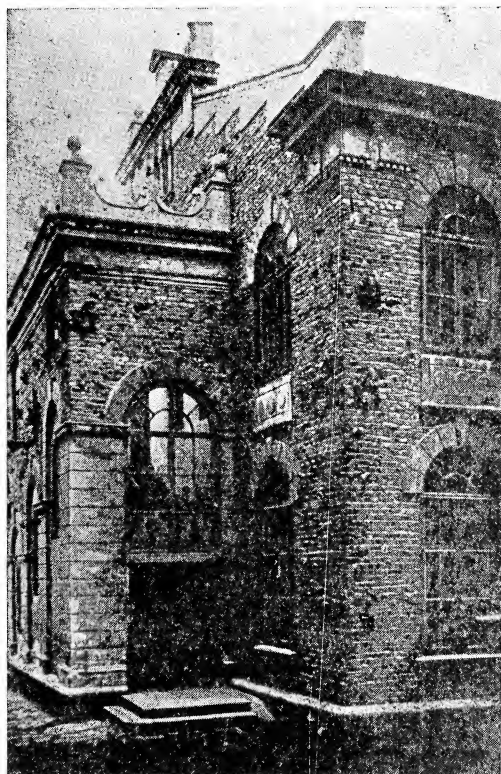
הרב נתן לוין ובית־דינו

לאחר פטירתו של הגאון ר' יהושע העשיל וולרשטיין אב"ד רישא, עלתה על הפרק שאלת בחירת רב חדש. בית דינו של ר' יהושע העשיל היה מורכב מטובי הרבנים והדיינים של רישא. הראב"ד היה הגאון ר' מנשה אייכנשטיין, מ„גזע זידאטשוב", וחתנו של הגאון ר' יהושע הורביץ האדמו"ר מדזיקוב. ר' מנשה היה גדול בתורה ומופלג בחסידות. ספריו בהלכה „אלפי מנשה" ו„תורת האשם" נתקבלו בהערכה בחוגי הלומדים. זכורני, אחרי עשרות שנים ביקשני פעם הרב הראשי מארץ ישראל הגרא"י הרצוג ז"ל אם אפשר להשיג בשבילו את הספרים הנ"ל, שכן הוא נתקל בחידושיו של הגאון ר' מנשה אייכנשטין ומתוך כך עמד על גדלותו בתורה. אחרי שחזרתי מהמלחמה העולמית, והורי עברו לגור שוב לרישא, היינו שכנים לדירת ר' מנשה אייכנשטין והייתי רגיל לבקר בביתו. תמיד נתרשמתי מהליכות החיים שלו ומשיטת לימודו בשקידה ובהתמדה גדולה. לפני המלחמה השניה ירש את מקום אביו האדמו"ר בוורציקיה ולבסוף עבר למונקאץ ושם נפטר.

השני היה ר' יוסף „סאָטנאוּוער" שבא לרישא לפני הרבה שנים מהעיר הזאת והוא התמחה בהוראת איסור והיתר. הוא היה חבר „המזרחי" והיה מטיף לציון ולהתיישבות בארץ. השלישי ר' חיים יונה, חותנו של הצדיק ר' אלעזר היה דיין. כולם היו גדולים בתורה ובהוראה. אולם מאז ומתמיד מקובל היה ברישא לקבל רב ומנהיג. לכן כאשר ר' יהושע העשל נפטר, עלתה על סדר היום בחירת רב חדש. זוכרני כמה מהמועמדים שהיו באים כמעט בכל שבת ושבת לשאת את הדרשה המקובלת בבית כנסת הישן. ביניהם הרב מפוטקמין, ישיש וגדול בתורה, הרב באבד מטרמובובלה נכד של ה„מנחת חינוך" ועוד, אלה היו רבנים מטיפוס הישן, גדולים בתורה ובהלכה וכן גם הדרשה היתה מורכבת מהלכה ואגדה. הציבור בכלל היה רגיל לשמוע דרשות מעין אלו, ולכן הכריע אצלם בעיקר מי שנאה דורש ומי ש„הפלפול" חריף ושנון יותר מחבירו. אולם ברישא כבר היו חוגים דתיים „מתקדמים", שטענו כי לא מספיק אם הרב יודע להגיד פלפול חריף או לפרש אגדה בתלמוד, הרב חייב להיות גם מעורב

בין הבריות ולדעת פרק בהוויות העולם, אם בחינוך או בשאלות שהזמן גרמן ודורשות פתרון. התארגנו איפוא חוגים שונים וכל אחד רצה להכריע לטובת המועמד שלו. קשה היה ל„פצח את האגוז". שאלת המועמדות לרבנות נעשתה חריפה מיום ליום נתחדדו היחסים בין החוגים ולפעמים בעידנא דריתחא עפו מהלומות מצד לצד, ואין לשכוח שכבר לפני ששים שנה היתה ברישא תנועה ציונית ואף החוג הזה דרש רב לפי טעמו. פתאום נודע על מועמד חדש, שהוצע על ידי החוגים המתקדמים, הלא הוא הרב נתן לוין. את המועמד הכירו בזכותו של חותנו הגאון האדיר ר' יצחק שמלקיס אב"ד לבוב והגליל. בואו לרישא בתור מועמד היתה הפתעה, שכן כבר נבדל היה בחיצוניותו, בתלבושתו המודרנית במקצת מחביריו הרבנים. הוא נשא חן בעיני הציבור ורוב הציבור נטה אחריו מלבד כמה „קנאים" שחשדו בו שהוא קרוב לציונות. הבחירות נתקיימו, והרב לוין נתקבל ברוב גדול. קהלת רישא התכוננה לקבל את רבה החדש, ביחוד כשנודע, כי הוא בא בלווית חותנו הגאון מלבוב. בחורף עז וקשה בשנת תרס"ד, הופיעו בשערי העיר הרב הגאון ר' יצחק שמלקיס עם חתנו הרב החדש של רישא. הקהילה הכינו קבלת פנים נהדרת לרבנים הגדולים, וקהל רב בא לתחנת הרכבת לקבל את פניהם. כך זכתה רישא לרב גדול בתורה, בעל נימוסין ומעורב בין הבריות. לאט לאט הכירו גם מתנגדיו, כי לפניהם אישיות אצילה, אשר כל דאגות הקהילה על ראשו, הן של הפרט והן של הכלל. אחרי המלחמה כשחזרה משפחתנו לרישא נזדמן לי להיות מבאי ביתו, לאחר שנתידדתי עם בנו הצעיר יחזקאל לוין, הוא היה חברי עוד מילדותי, כי שנינו למדנו אצל המלמד ר' תנחום. היינו אז חוג של צעירים שהתארגנו בחוג „בנאים". כאשר נפגשתי עם הרב לוין הביע לפני לא פעם את דאגותיו שרבצו על לבו ולא ידע כיצד למצוא תרופה לכל אלה שנפגעו מהמלחמה. בעיקר העיק על לבו מצבם של הילדים היתומים שנשארו בלי הורים. מלבד הדאגה החומרית, כאב לבו על החינוך של הילדים. אמנם היה קיים ועד שבראשו עמד הד"ר רייך ואחרים, אשר התמסרו באמת בכל לבם לגורל ילדים אלה, אבל החינוך שקבלו הילדים היתומים לא היה לפי רוחו של הרב. אנשי הועד ברובם היו מתבוללים וכבר רחוקים מעניני הדת והיהדות אולם הרב לא יכול היה להשלים עם המצב, עד שביום אחד כאשר הייתי אצלו שפך לפני את לבו ובהיסוס רב ביקשני להקדיש מזמני למַתַּן שעורים לילדי בית היתומים. כאשר הסכמתי לבקשתו קם ממקומו ובהתרגשות רבה לחץ את ידי והודה לי על זאת. הרגעתי אותו ואמרתי שמקבל אני עלי את הדבר כחובה ובחפץ לב אמלא את בקשתו.

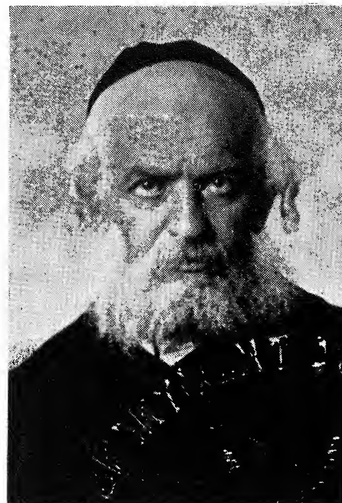
כאן ברצוני להקדיש כמה מילים לחברי וידידי מנוער שהיה ידוע אחר כך בשם הרב ד"ר יחזקאל לוין, רב בלבוב. עוד בימי הילדות היינו חברים, אשר למדנו כאמור אצל המלמד הידוע ר' תנחום. המלמד הזה היה מהטובים שברישא, הוא התמסר בכל לבו למקצועו, והשתדל להכניס את כל תורתו בבת אחת בלב הילדים בני תשע, עשר ועד לגיל שתים עשרה. אבל קפדן היה ועד היום איני יודע כיצד שני הניגודים האלה הזדווגו באיש אחד, שכן לפי חז"ל „לא הקפדן מלמד". עודנו עומד לפני יחזקאל בן הרב, נער צנום, שרוך ועדינות היו שפוכים על פניו. הוא התבדל בלבושו מיתר חבריו. תמיד שמח ועליז היה מדביק את חבריו בעליצותו. לא היינו הרבה זמן יחד, כי משפחתנו עזבה את רישא. רק אחרי המלחמה הראשונה נתחדשה הידידות בינינו. יחד התחלנו לעבוד ולפעול בתנועת „צעירי המזרחי", שנוסדה בשנת תרע"ט ברישא והופענו ביחד בהזדמנויות שונות לטובת הציונות הדתית ולמען ארץ ישראל בכלל. כך עשינו יחד מספר שנים עד שדרכנו נפרדו. הוא התחתן ועשה ברבנות בקטוביץ ואחר כך בלבוב, ואני עזבתי את הגולה ועליתי לארץ ישראל. בשנת תרצ"ט, חצי שנה לפני פרוץ המלחמה האחרונה הייתי בלבוב, נפגשנו שוב ושמחנו זה עם זה. זוכרני את דבריו: „אתה הגשמת את חלומך והנך תושב ארץ ישראל, אני עדיין לא הגעתי לכך אבל מקוה אני שגם אני, אגשים את שאיפותי מאז ומתמיד". המלחמה פרצה כששה חדשים אחרי הביקור שלי בלבוב והוא נספה על ידי הנאצים יחד עם אחיו הגאון ר' אהרן לוין רבה של רישא, יהא זכרם ברוך לנצח.

בית־הכנסת „החדש". המאה ה־17
The New Synagogue (17th century)

הרב משה קאמלהר

אבי, הרב ר׳ יקותיאל אריה קאמלהר

הרב יקותיאל אריה קאמלהר
Rabbi J. Kamelhar

בין גדולי גאליציה וגאוניה שבדור האחרון טרם השואה, אשר פעלו בשטחי מחקר שונים, התבלט במיוחד אדוני אבי הגרי״א קאמלהאר זצ״ל. הוא היה אישיות מרובת הגוונים, גאון בתורה ובהלכה, אומן פדגוג, חוקר תולדות ישראל, סופר ומחבר, לוחם מלחמת הדת והיהדות בגאון, בעוז ובהכרה עצמית מובהקת בעצמו עורך וגם השתתף בעתונות הדתית: בשבועונים, בירחונים ובמאספים שונים. הוא לא הצטמצם בד׳ אמות של הלכה בלבד, אלא הקיף במעופו הרחב ובעטו הפורה את אופקי היהדות על כל בעיותיה שצפו ועלו על הפרק. הוא היה ער להנעשה בעולם היהודי על כל זרמיו, ולא הסתפק בזה אלא גם הציע הצעות שונות לשם תיקון המצב בשטחי הדת והיהדות. אבי זצ״ל פעל מספר שנים בעיר רישא. על פעולותיו בעיר זו בשטחי החינוך והיהדות מוקדש פרק זה.

א

אבי נולד בשנת תרל״א. התחנך בעיר טארנא ושמע תורה מפי גדולי הרבנים של העיר. העיר טארנא היתה מפורסמת ברבניה שכיהנו בה, ובמיוחד התפרסם „קלויז צאנז״, שם ישבו על התורה ועל העבודה בחורי טארנא והסביבה. הקלויז היווה מעין „ישיבה״, ולפעמים למדו שם מאות בחורים והמקום לא היה צר להכילם. משם יצאו רבנים ומורי הוראה מפורסמים אשר הורו ודנו אחר כך בערים ובעיירות שבגאליציה. משפחתנו מוצאה — לפי המסורת המשפחתית — מגולי ספרד, שחלק מהם נדדו והגיעו אחרי תלאות מרובות לערי גרמניה. ראש המשפחה התיישב בוינה ומשם התפשטו ובאו עם הגולה לגאליציה.

לאחר נשואיו יסד אבי ישיבה בעיירה קורטשין הסמוכה לעיר יאסלו, ובהיותו בן י״ט כבר התחיל להרביץ בה תורה והעיירה הקטנה, השוכנת בצידי הדרך, נתפרסמה כמקום תורה.

עבודתו הספרותית הראשונה, החוברת „בוקר יזרח״, על ברכת החמה בתקופתה, חוברה בקורטצ׳ין. על החוברת הזאת באה הסכמת האדמו״ר והגאון רבי יהושע הורביץ מדזיקוב (בשנת תרנ״ו) ובה הוא מכתיר את אבא בתואר: הרב החריף ובקי זך השכל החסיד מה׳ יקותיאל אריה נ״י. אך האדמו״ר לא הסתפק בהסכמה זו בלבד, אלא הוסיף הערות משלו לאות חיבה והערצה. בכוונה מביא אני בהדגשה את הדברים האלה, אשר יבהירו בהמשך הדברים את ההשתלשלות ביחסי אבא עם האדמו״ר הנ״ל.

ב

האדמורי״ם היו נוהגים, לסייר כמה שבועות בימי הקיץ בערים ובעיירות שם נמצאו חסידיהם, וכך נהג גם האדמו״ר מדזיקוב. כיוון שרוב אנשי העיירה קורטצ׳ין היו מחסידיו, כיבד גם אותם בביקור. באחד מביקוריו אלה באו גם תלמידי אבא להקביל פני האדמו״ר והתחילו לשוחח עמו בדברי תורה. כששמע מפיהם חידושי תורה, שמעולם לא שמע כמוהם מפי בחורים ואברכים של עיירה זו שאל: זאת מניין להם? הבחורים השיבו, שלפני זמן מה בא לגור לעירם אברך מטארנא, והוא יסד ישיבה וממנו כל התורה הזאת. האדמו״ר ביקש מהם להזמין אליו את האברך, כי רצונו להכירו פנים אל פנים. אף על פי שאבא היה נוטה יותר לחסידות צאנז, שהעיר טארנא היתה מבצרה, עשה את רצון האדמו״ר ובא אליו והם התחילו להתפלפל בהלכה בסוגיות הש״ס. הרבי מדזיקוב התפעל על רוחב בינתו ועמקותו בהלכה ולאחר ששאלו על תוכניותיו להבא הציע לו כי יסתפח אל חסידיו והוא כבר ידאג לכך שלא ישאר בפנה נידחת זאת. אחרי הפצרות מרובות גם מצד אנשי העיירה שרצו מאד לעשות את רצון רבם, נענה לו. ונתגלגלו הדברים, שהאדמו״ר, שהיה קשור עם העיר רישא קשרי משפחה ורוב אנשי העיר מחסידיו היו, קבע את העיר רישא לאבא כדי להקים בה ביתו. בשנת תרנ״ז (1897) עבר אבא ומשפחתו לגור בעיר רישא. מיד עם בואו נתארגן שם ועד לשם יסוד ישיבה, שבו השתתפו מטובי העיר וחשוביהם, אף כי לא כולם היו מחסידי דזיקוב. ואלה הן המשפחות אשר מסרו בידי אבא את בניהם המבוגרים לחנכם ולגדלם לתורה ולמידות: רבי שמעון טוביה מינץ, שנים מבניו מרדכי מאטיל ופנחס. מבית ר׳ יעקב נתן קאנר, ישראל ליפא, שמעון, מאיר וחיים. בני האחים ר׳ שלמה ויוסף שינבלום, מעשירי העיר וגדולי היחס, נכדי „הנודע ביהודה״ והגאון ר׳ יוסף אבד״ק פוזנא. הבן שלום, שנפטר בדמי ימיו ולזכרו הקדיש לו אבא קונטרס בשם „נהר שלום״. יצחק אחיו — שנפטר כאן בארץ, ובן ר׳ שלמה ר׳ זאב וואלף שינבלום, שהיה קשור לאבא בעבותות אהבה ממש. בני ר׳

מנדל וקסלר, בני ר׳ מנדל הורביץ, ובנו של ר׳ אלישע אברמוביץ, ר׳ נתן שמכהן כעת כרב באמריקא, בני ר׳ דוד טוכפעלד אברהם, שלמה, ונפתלי שנפטר בארץ. הוא היה אחד ממנהיגי הציונות הדתית, נלהב לציון. בנו יחידו של ר׳ מרדכי מוזס, חיים, ועוד אחרים בעלי כשרונות. מלבד אלה היו עוד תלמידים רבים מחוץ לרישא ומי יכול לזכור את כולם. במיוחד אזכיר כאן את בני ר׳ מאטיש עקשטיין, ר׳ ראובן ר׳ מנדל שהיו תלמידים מסורים בלב ונפש. ר׳ ראובן היה תלמיד חכם גדול ואחר כך הרביץ תורה ברישא. ר׳ מנחם מנדל מלבד גדולתו בתורה היה הוגה דעות דבוק בחסידות וניכר היה בו השפעתו הרוחנית של אבא ז״ל. חיבר ספר „תנאי הנפש להשגת החסידות״. כולם היו כרוכים אחרי אבא ושתו בצמא את דבריו, והודות לשיטת הלימוד המיוחדת שלו השיגו מדריגה גבוה בלימודים, נעשו תלמידי חכמים מובהקים ויחד עם זאת בעלי מידות תרומיות, אשר גם נימוסי והליכות החיים לא היו זרים להם, ערים לכל המתרחש בעולם היהודי שלמים בתורה ושלמים ביראה.

אבי רחש לו ידידים רבים בכל שכבות העם, שכן בכל הזדמנות נשא את דברו לפני עם ועדה. אבא היה נואם בחסד עליון. דרך מקורית היתה לו לשלב את הרעיון הבנוי על מאמר חז״ל עם שאלות הזמן, ובשפה מובנת לכל, חרז את רעיונו עד שגם פשוטי־עם היו נהנים תמיד מדרשותיו ולא פעם דרש במיוחד לפניהם אם ב„יד חרוצים״ או בבית הכנסת של „החייטים״ או בבית הכנסת „נושאי סבל״. זוכרנו מימי ילדותי, כאשר היתה קיימת אסיפת בחירות בקלויז דזיקוב, אם לעיריה או לקהילה, היה אבא הנואם העיקרי. באסיפה זו השתתף גם ר׳ יצחק הולצר מראשי העיר, אישיות ידועה בעל השכלה, ואבא, בין שאר הדברים התקיף את המועמדים ובתוכם את ר׳ יצחק. אחרי הנאום ניגש אליו ולחץ את ידיו בחמימות, והודה על הדברים והבטיח שאם ייבחר שנית ישים אל לבו בכל מה שדרש ויתקן מה שטעון תיקון לטובת הכלל. במשך זמן קצר נעשה אבא מרכז לכל בני שכבות העיר. מצבם החומרי של המלמדים, וביחוד אלה מן ה„תלמוד תורה״, היה ברע, פרנסתם היתה בצמצום ובדוחק, הם באו אל אבא ושפכו לפניו את לבם. אבא הציע להם להתארגן לגוף אחיד ורק באופן זה אפשר יהיה לפעול להטבת מצבם. המלמדים נבהלו בהתחלה, מעולם לא שמעו „חדשות״ אלה. ואחר שהסביר להם את הענין באר היטיב, הסכימו, ואז נגש לעריכת התקנות וגם שם ניתן לחברה „מפיצי תורה״, איני זוכר כמה זמן התקיימה החברה אבל, כפי הנראה, לא הצליחו מחמת הפחד, שכן רגילים היו לשאת את עול בעלי הבתים ונפשם היתה שפלה ורוחם מדוכדכת. דרכי „מאבק״ אלה היו זרים להם, והשעה עדיין לא היתה כשרה לפעולות „מהפכניות״ כמו אירגון וליכוד למען מלחמת הקיום.

בשנת תרנ״ח (1898) נוסד ברישא בית ספר עברי בשם „שפה ברורה״. המורים הכניסו שיטה חדשה בלימוד הקריאה, במקום קמץ א׳ אָ שהיה מקובל בחדרים. כשהגיעו הדברים לאזני אנשי „הצאנזער קלויזיל״ קם רעש גדול שכן מכניסים „חדשות״, התחילו להתייעץ מה לעשות נגד „חדשנות״ זאת. אחדים מהם נכנסו אל רבי ברוך פאס, תלמיד חכם, מעוזריו של אבא בהוצאת הירחון לתורה והלכה „אוהל מועד״, ליטול עצה ממנו. במקרה היה אז אבא בביתו של ר׳ ברוך. הם פנו גם אליו שיחווה דעתו וכן ביקשו ממנו שיחבר מחאה כדי לפרסם ברבים. תשובתו של אבא היתה, שאינו יכול למחות נגד דבר שאין לו מקור בש״ס ובפוסקים. דבריו צינננו אותם ואת המחאה לא פירסמו. מסתבר שאבא היה תקיף בדעתו ולא נתן יד לאיסורים שאין להם יסוד והבאים מתוך קנאות מופרזת...

מר זילברמן יושב ראש חברת „יד חרוצים״, בה היו מאורגנים בעלי מלאכה ואומנות, רגיל היה לבקר אצל אבא ולהתייעץ אתו כיצד למנוע את חבריו שלא יבלו את שעות הפנאי שלהם במשחק קלפים. אבא הופיע לפניהם בהרצאות פופולריות — לפי השגתם —, והעלה אותם בדרך זו לרמה מסוימת. הוא ירד אל העם „ירידה צורך עליה״, כדי לרומם אותם ועל ידי כך נשארו נאמנים ודבוקים ביהדות, שומרי תורה ומצוות ומוגנים מהשפעות זרות שהחלו זורמים לרחוב היהודי.

ג

בפרק זמן זה (תרנ״ח), התחיל אבי להוציא לאור את הירחון הנזכר לעיל „אוהל מועד״, מאסף תלמודי בו השתתפו גדולי גליציה. עצם הופעת ירחון כזה בגליציה היה בו משום מאורע בעולם התלמודי. אופייניים הם התנאים שהתנה עם המשתתפים שביקשו להדפיס דבריהם בירחון: „דברי דרוש על דרך הפלפול, פשטים מחודדים בחידושי סוגיות, לא נקבל״, שכן דרך למודו היתה דרך ההגיון וכל חידוש צריך שיהיה לו „בית אב״, כלומר יסוד איתן במקורות. כל ימיו הראה בשיטתו, כי רק בתלמודים אפשר למצוא את היסוד לחידושים, והפלפול אינו בא אלא לשם חידוש. בדרך זו משך אחריו תלמידים למאות, כאשר נתמנה לראש ישיבת „אור תורה״ בעיר סטניסלבוב (תרס״ז) אחר עזבו את רישא.

כן הוציא לאור בהיותו עוד ברישא עלון ספרותי בשם „הבונה״ (תרס״ג) בראש החוברת הזאת הדפיס את „דברי העורך לקוראים״:

„לעורר את העם לעבוד בעד כל דבר טוב ומועיל, לפרסם את הפעולות של הקהילות, להציע הצעות לתקנת הקהילות, ולשמור על סדרי החיים הדתיים!״

„הבונה״ נוסד איפוא לשם בנין ויצירה והתנה שלא יקבל לדפוס דברים שיכולים לשמש פגיעה באיזו מפלגה שהיא. „הבונה״ שהופיע רק פעם אחת היה מלא מאמרי תורה, מדעיים, סיפורים מגדולי תורה, ציורים שירים, פתגמים וכו׳. כנראה, שהקדים את זמנו עם הירחון הזה כי בחוגי היהדות שבתוכם חי ופעל עדיין לא היתה קיימת הבנה הראויה לכך.

מטרתו בעריכת מאספים ובחיבור ספרים היתה יחידה במינה. הוא התכוון לכל דבר ודבר רק לשם הרמת קרן התורה ואת חכמת ישראל: להחדיר את רגש הגאוה וההכרה העצמית דתית לאומית בלב העם הנדכא והנענה, ובעיקר

להשרישה בלב תלמידיו, להתגאות על מקור מחצבתו. הוא מופיע לפנינו כאישיות, שאיחד בקרבו רצון עז ושאיפה כבירה לפעול ולעשות למען עמו ותורתו בדרכים משלו ובאמצעי כשרון שחינן בהם; הכתיבה והדיבור, ההגיון וההסברה, חדירה לעמקי המחשבה והדעת כדי לדלות משם פנינים יקרים ולשבץ בהם את נזר קדושת ישראל. הוא הבין לצרכי השעה, כשם שראה לטווח ארוך מאורעות שעתידים לבוא. עינו החדה הביטה מה שמתרחש סביבו ואזנו היתה קשיבה לזרמי הזמן והרגיש ברוחות המנשבות וחזה את התוצאות המסוכנות שטמונות בתוכם לכן שקד בכוחותיו על הכנת סכרים ושוברי גלים כדי שלא ישטפו את החלקה הטובה ביהדות, את הנוער.

את מלאכתו מלאכת הקודש עשה באמונה ובתבונה. דרכו היתה דרך האמת ומשום כך היא היתה רצופה יסורים ותלאות. הוא מסר לתלמידיו את הקנינים הרוחניים, יותר ממה שהיה בכוחו הגופני החלש, מסר בנפשו ובנשמתו הלוהטת לתורה, לאמונה ולמידות טובות. מרוצים היו אלה שמסרו לידיו את בניהם לתורה ולחינוך. הם הרגישו כי האציל מרוחו על בניהם.

בתקופה ההיא פירסם אבי את רשימותיו של אבי זקני הרב גרשון ז״ל לתולדותיו של הרבי ר׳ צבי הירש מרימנוב, שהיה קרוב משפחה. הוא רשם את אורח חייו של האדמו״ר, קורותיו ועלייתו לכס האדמורו״ת, כיורשו של האדמו״ר רבי מנחם מנדל מפריסטיק ומרימנוב, תלמידו של הרבי ר׳ אלימלך מליזנסק. אבא עיבד את החומר וסדרו בספר „מבשר טוב" בשנת תר״ס, שנת פטירתו של אבי זקני זצ״ל. אחרי כמה שנים של שקידה מאומצת, הפתיע את העולם היהודי במונוגרפיה בשם „מופת הדור": תולדות רבינו יחזקאל סג״ל לנדא אבד״ק פראג. שני הספרים הללו שימשו עילה להתקררות היחסים בין אבא ובין חצר האדמו״ר מדזיקוב, התגלעה מחלוקת עזה, שנתפתחה והלכה ואשר תוצאותיה עשויות היו להזיק לשני הצדדים אלמלא הקדים ה׳ רפואה למכה.

כאשר החליט אבא להוציא לאור הספר „מבשר טוב". מצא לנכון לנסוע לרימאַנוב לאדמו״ר ר׳ יוסף בן הרב ר׳ צבי הירש. (האדמו״ר מרימאַנוב) אולם בואו לשם התפרסם לא לטובה והגיעו הדברים לדזיקוב. המודיע היה ר׳ אשר, אחיו של ר׳ יהושע מדזיקוב שהיה חתנו של ר׳ יוסף מרימאַנוב. מאז נשתנו פני הדברים ובדזיקוב לא הראו יותר לאבא פנים שוחקות. כאשר הופיע הספר „מופת הדור", וכן „הבונה", חיפשו ומצאו בו שני דברים: א) ב„הבונה" הודפס מאמר מדעי, זה היה החטא האחד; ב) ב„מופת הדור" הביא אבא את המעשה של „הנודע ביהודה" על החסידים. ששינה את הכתוב „כי ישרים דרכי ה׳ וצדיקים ילכו בם ורשעים יכשלו בם" (הושע יד), והכניס „חסידים" במקום „רשעים". ליצנים אמרו, כי „הנודע ביהודה" עשה מרשעים חסידים, אבל בדזיקוב עשו להיפך. החטא השני היה גדול מהראשון, ולכן ניתנת רשות למשחית להתקיף ולבזות תלמיד חכם גדול כמו אבא. נמצאו קנאים עזי פנים שלא טמנו את ידם בצלחת. המחלוקת התפשטה בין שני הצדדים, מצדדי הרבי ומצדדי אבא, כל תלמידיו, בלי יוצא מן הכלל, גם מחסידי דזיקוב נלחמו מלחמת תנופה למען כבודו של אבא. כולם הבינו את הסיבה שהביאה לידי המחלוקת הזאת והיא הביקור ברימנוב שדווקא אז היתה שרויה מחלוקת בין שני בתי האדמורי״ם בענין משפחתי פנימי גרידא, הלא זה נתפרסם אחר כך על ידי הגט שנתן ר׳ אשר לבתו של ר׳ יוסף. הדבר הזה גרם לעלבון לצד שלישי שלא היה כלל מעונין בריב המשפחתי. כל זמן שהריב היה פנימי השתדלו החסידים הנבונים והבעלי בתים שבעיר להשקיט את הדבר אולם כשהגיעו הדברים לידי הפצת כתבי פלסתר מחוץ לעיר רישא, אז כבר לא יכלו ידידיו של אבא לחשות ויצאו במחאה גלויה נגד „אנשי ריב ומצה" על הדפיסם דברי בלע נגד הרב הגדול המפורסם, ירא ה׳, עורך „אוהל מועד" ומחבר „מופת הדור" ומתריעים על עלבונה של תורה, על השקרים שהפיצו בזדון לשפוך דם נקי וצדיק". הם מוסיפים, כי „כבוד הרב הגאון הנ״ל לא חדש אצלם כי יודעים הם אותו שיראתו קודמת לחכמתו וכל תלמידיו מופלגי תורה ויראי ד׳ וחושבי שמו. מה שהם מפרסמים את המחאה הוא רק בשביל תושבי המקומות הרחוקים שלא יכשלו חס ושלום בעון חושד בכשרים, כי „אויבים בני בלי שם הוציאו קול ביש על הרב הגאון וכבודו נקי מכל שמץ ודופי". על המחאה חתמו לפי הסדר: הרב בעריש שטינברג אב״ד טלומץ, ר׳ שמעון טובי׳ מינץ, יוסף שינבלום, מרדכי מוזס, שלמה שינבלום, שמעון זייגלבום, שלמה טייטלבוים, נפתלי שטיגליץ, אברהם באבד, ישראל זילבר, מנדל ווקסלר, הרב יהודה הלוי הורביץ וקלמן דרוקער.

המחאה הזאת נדפסה בחודש סיון תרס״ד.

מלבד המחאה הזאת נתקבלו מכתבי עידוד מהרבנים הראשיים של המדינה וכן מצד חסידי דזיקוב שבערים ועיירות, ביניהם מהרב מאיר הכהן רפופורט מקראַקוב ועוד, שהיו קשורים בלב ונפש בדזיקוב אבל זה לא מנע מהם לעמוד לימין אבא ז״ל. רוחו של אבא לא נשברה והוא המשיך בעבודתו, כאילו הדבר אינו נוגע לו.

בעצם ימי המהומה הוציא לאור את חידושיו על פירוש הרמב״ם למסכת ראש השנה, עליו הסכימו הגאונים ר׳ שלום מרדכי מברזאן (המהרש״ם), הגאון ר׳ אברהם שטינברג בעל „מחזה אברהם" מברודי והגאון ר׳ אריה ליבוש הלוי הורביץ בעל „הרי בשמים" רבה הראשי של סטרי־סטניסלבוב ואחרון הגאון ר׳ אברהם קלוגר, בנו של הגאון ר׳ שלמה קלוגר (המהרש״ק) מבראדי. כאשר שאלו אותו עורכי עתונים שונים „משום מה אינו מגיב בעצמו ואם הוא לא רוצה לעסוק בזה, מוכנים הם להגן עליו השיב: „דווקא משום כך אני שותק כדי לא לתת לעתונים מקום וחומר להתגדר בו".

הבאתי בקיצור המאורע הזה מכיון שהדברים נוגעים לעיר רישא. ברצוני עוד להדגיש כי בעצם ימי המחלוקת פנו אליו מהרבה קהילות בהצעות שונות, ואחת מהם היתה הצעת הרב הגאון ר׳ אריה ליביש הורביץ אב״ד סטניסלבוב לכהן כראש ישיבת „אור תורה" שם. אבא הסכים להצעה זאת, אולם אנשי רישא המתונים וביחוד חסידי רימנוב עם ר׳ אשר זילבר בראש הפצירו בו לא לעזוב את העיר, הם הבטיחו לו את קיומו בכבוד גדול אבל הוא לא נענה להם, כי אחרי הסבל ועגמת נפש שנגרמו לו על לא עוול רצוי היה לו לקבל את המשרה

שהציע לפניו הרב הגאון מסטניסלבוב. בראשית תרס"ז נת־קבל אבא בכבוד גדול לראש ישיבת „אור תורה" בסטניסל־בוב שם המשיך אבא לחבר ספרים חשובים בהלכה ובהיס־טוריה והעמיד תלמידים גדולים בתורה שרבים מהם קבלו סמיכות לרבנות וגם שימשו בתור רבנים בקהלות שונות וכן פעל בשטחים רבים בעיר זו עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

ד

במלחמת העולם הראשונה עבר אבי עם משפחתו כפליט לוינה, ומשם הגיע בשלהי המלחמה לרישא, כי לסטאַניסלאַבוב היתה עוד הדרך חסומה מפאת המלחמה. וכך חזר אחרי הפסקה של 12 שנים לעיר בה היה לראשונה. בימים טרופים אלה היה על אבא להתחיל הכל מחדש. מהמסד עד הטפחות, שכן כל רכושו (הספריה הגדולה וכיוצא בזה) הלך לאיבוד בסטא־ניסלבוב. ביותר היה דואג תמיד על כתבי־היד שלו, שנעלמו שם. בעיית הדיור ברישא היתה חמורה, ורק הודות לתלמידו הנערץ, זאב שנבלום, מצאנו קורת־גג בביתו עד שנמצאה דירה אחרת. העיר רישא לא התאוששה, וכל אחד היה טרוד ביגונו ובסבלותיו.

אבל לא איש כאבי יתיאש. על אף כל מה שעבר עליו לא אבדה תקותו. הוא שימש מקור של עידוד בשעת צרה גם לאחרים, והרעיף עליהם תקוה לימים טובים מאלה.

לאט לאט התרכזו ברישא מסביב לו ידידיו ומעריציו, וביחוד הדור הצעיר, בני תלמידיו שהיו צמאים לשמוע מלה חדשה ורעיון חדש אחרי ההרס של המלחמה הנוראה.

ראשית פעולתו של אבא למען הנוער ברישא היה יסוד אגודת „הבנאים", וכך הגדיר אותה: „החינוך לפנים וכן סדר הלימוד מושתתים היו על בסיס המחשבה שבמוח ועל החידוד, כל מעיינם נתון היה לחדד את השכל... ובזה השקיעו כוחות וערכו סדר למודים מעשה־רשת מסובך. קשרו נימא בנימא וחבל בחבל, והעלו פלפול חד אם בהלכה או באגדה, ואולם את תורת הלבבות והכשרת המידות הזניחו ובכלל זה את ההכרה העצמית הדתית, שלא ידעוה ולא טיפחוה, והתוצאות מחינוך כזה היו חוסר הקפדה על מצוות שבין אדם לחברו, על המוסר היהודי... יתר על כן, חינוך כזה החסר יסוד של הכרה עצמית דתית מובהקת גרם להתבוללות, לבריחת הנוער לבתי־ספר הכלליים ולהעדפת לימודי חול על לימוד התורה והדת. ההתבטלות והתרפסות בפני כל מלומד אירופאי עברו כל גבול... לאור המצב הזה, מגמתי עם יסוד „אגודת הבנאים" להחזיר עטרה ליושנה, לסדר את דרכי החינוך והלימודים על יסוד רגש הלב, להגדיל ולטפח את הרוח העברי ואת ההכרה העצמית; להגביר את הרגש, להעמיק את המחשבה, לטהר את המדות על בסיס המוסר היהודי הנובע מהתנ"ך והתלמוד. שכן אם כל יהודי יחיה על פי התורה והמוסר שבה ועל פי המדות הטובות ביחס שבין אדם לחברו ובין ישראל לעמים, יתגדל ויתכבד שם ישראל ועל ידי השרשת ההכרה העצמית הדתית בלב, תמנע הטמיעה וההתבוללות, ואפילו ישתלם בחכמה ובמדע — לא יקדיח תבשילו ויישאר נאמן לעמו, ועוד יתפאר בשייכותו לעם עתיק שנתן לעולם כולו ערכים שלא יסולאו בפז..."

בהתלהבות מרובה התרכזו צעירי רישא מסביב לשולחנו הטהור, ואזכיר אחדים מהם שנחרתו בזכרוני: בניו של ר' אב־רהם באב"ד, אברהם בנו של ר' יצחק קלוגר, אליהו קנר, שני האחים רוזנבוים, יצחק מינץ ובנו של בערל'י מינץ ועוד — מן ה„עלית" של הנוער הדתי. בכל שבוע שמעו הצעירים מפיו שעור לפי התכנית שלו ורבים מהם שהצטיינו בכשרונות מעולים ולאחר זמן נתמנו לרבנים המשיכו ללכת בדרך זו שהתווה לפניהם.

יחד עם פעולה ברוכה זו נוסד ברישא בשנת תרע"ט ועד בשם „מפיצי תורה" ביזמת הרב דמתא וטובי העיר, אשר הציעו לאבא לקבל עליו את התפקיד של מדריך ומרצה קבוע. על המינוי חתמו כל יקירי העיר, ושוב ניתנה לו הזדמנות לפעול למען הרמת קרן התורה והמוסר. הוא ראה במינוי זה תפקיד קדוש ובכל שבת אחר הצהרים הרצה בבית המדרש הישן, שהיה מלא תמיד מפה אל פה אנשים מכל שכבות העיר, שבאו לשמוע את דבריו. הוא לא הניח שום מאורע שקרה בחיי העם בעולם או במדינה שלא ייחד עליו את הדיבור, כגון אישור הצהרת בלפור בס. רימו, או הפרעות באוקראינה וכדומה. משנת תרע"ט עד תרפ"ו כיהן בתפקיד זה ברישא ומלא אותו באמונה ובמסירות למרות הקשיים הכלכליים שנפלו בחלקו.

בפרק־זמן זה הציעו לו תלמידיו באמריקה לבוא לשם ולקבל עליו את הרבנות בקהלת רישא־קורטשין, ומאחר ורבם נפטר מן העולם. אבא היסס אמנם אם לקבל עליו את המשרה ולעזוב את פולין, שכן תמיד היתה בלבו הרגשה בלתי־נעימה לגבי אמריקה והוא חלם הרבה על עליה לארץ־ישראל, ואף בא בדברים בעניין זה עם הרב קוק ז"ל. אולם הואיל והדבר נתעכב בגלל המצב המדיני, קיבל את ההצעה כאמצעי להג־שמת חלומו לעלות בעתיד לארץ.

בשנת תרפ"ו עזב את רישא בפעם השנית למגינת לב הידידים והמעריצים שקשה היתה עליהם פרידתו.

ה

כרבה של קהילת רישא־קורטשין באמריקה לא שכח את קהילת־האם רישא, ובכל הזדמנות המציא עזרה כספית למוס־דותיה וכן ליחידים שפנו אליו לעזרה ולסעד. עדות לכך מכתבו של הרב ר' נתן לוין בו הוא מבקש ממנו לעמוד לימין המוסדות ולהיות להם לפה. גם שם הרבה לפעול לטובת הדת והיהדות. הוא הרים את קרנה של הקהילה, תיקן תקנות מועילות, ודרשותיו בכל שבת אחר הצהרים משכו קהל רב אף מהקהילות הסמוכות. אף העתונות האידישאית כמו „טאג־בלאט", ו„מארגען זשורנאל" הקימו על נס את דרשותיו הנעלות. וכאשר היה מופיע ספר מפרי עטו, היתה הבקורת

מלאה תהילות, וביחוד הפליג בשבח ספריו המבקר הנודע פרץ ורניק בעתון „מארגען־זשורנאל־טאגבלאט". כאמור, שימש אמריקה רק אמצעי, להגשמת שאיפתו לא"י, למרות מה שפרנסתו היתה מצויה. שמונה שנים עמד על משמרת הרבנות שם וביום בהיר אחד הודיע על נכונותו לעזוב את אמריקה ולעלות לארץ־ישראל. בקיץ שת תרצ"ג נפרד מה־קהילה ומיהדות אמריקה, אשר העריצו אותו מאד וקשה היתה עליהם פרידתו. בדרך לארץ התעכב כמה ימים ברישא ושם השמיע דרשה על תחיית הארץ, שעשתה רושם כביר, ובזה יצא בברכה משם.

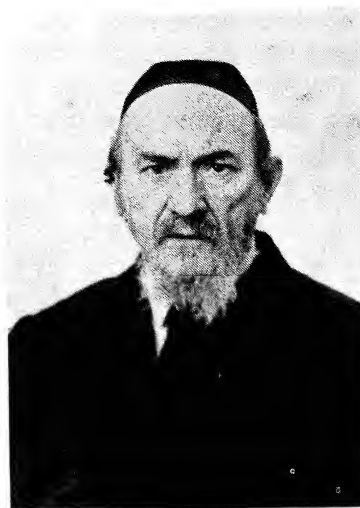
ירושלים עיר הקודש היתה תחנתו האחרונה, שם בילה את שנותיו האחרונות ושם גם תיקן תכניות להטבת מצבם הגשמי והרוחני של תלמידי החכמים בעיר, אבל ההרפתקאות שעברו עליו והסבל הרב שהיה מנת חלקו בחיים, הראו אותר תיהם, ופתאום באה שמשו ונפטר לחיי עולם בי"ט באלול תרצ"ז, והוא רק בן ששים ושש. יהא זכרו קדוש וברוך.

נתן לעווין
אבד"ק
רישא.

רישא, יום

הרב ישׂשכר בעריש האלפרין ניו־יורק

הרב נחום ראובן פעלסקער

שמעתי מפי אבי הרב ר׳ חיים יונה האַלפרן, כי במשך שנים רבות לא שימש רב ברישא בתואר אב״ד אלא בתואר ״ראש בית־דין״, עד שאבי־אמי, הרב נחום ראובן פעלסקער, נבחר ברישא בתואר אב״ד. הרב הנ״ל חיבר ספר דרשות „נחלת ראובן״ וגם ספר שאלות ותשובות וכיהן כאב״ד ברישא משנת תרט״ו (1855) עד שנת תרל״ב (1872), בימיו ובעזרתו נוסדה החברה „יד־חרוצים״. תמיד היה מדבר בשבחם של בעלי־מלאכה והיה לומד עם בחורים ולומדי תורה בבית־המדרש. הוא היה גם דרשן נפלא.

אחרי מותו נתקבל כאב״ד ברישא הרב ר׳ העשיל אורנ־שטיין וכיהן בה משנת תרל״ג (1873) עד שנת תרל״ו (1876), שאז נתקבל כאב״ד בעיר לבוב ונתפרסם שם כגאון גדול. אחרי ר׳ העשיל אורנשטיין לא שימש רב בתואר אב״ד ברישא, והרב ר. העשיל וואַלרשטיין כיהן בה כראש אב בית־דין, הוא היבר ספר דרשות בשם „שדי־יהושע״ וספר שו״ת „כרם יהושע״. כמו״ץ בבית־דינו של ר׳ העשיל וואַלרשטיין כיהן אבי הרב ר׳ חיים יונה האלפרן יחד עם ר׳ מיכאלי צינעמאַן. אחריו נתקבל לאב״ד הרב ר׳ נתן לוין, חתנו של הגאון ר׳ יצחק שמעלקיס מלבוב.

כדיינים ברישא כיהנו: אבי הרב ר׳ חיים יונה האלפרן, הרב מנשה אייכנשטיין , ר׳ יוסאַלי אֶלנבויגן, ר׳ מיכאלי צינעמאַן ור׳ מנדלי רייך. בשנים האחרונות, לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, היו באים מהרבה קהילות בפולין ואפילו מן הערים הגדולות להתדיין בפני הבית־־דין הגדול ברישא. ואף כאשר למדתי אצל הרב נתן לוין ראיתי אנשים מלבוב ומקראַ־קוב ודוגמתם, ־שבאו להשפט בביה״ד ברישא.

הרב משה הלוי שטינברג – קרית־ים

הרב רבי בעריש שטינברג

אחד האישים׳ ברישא, היה הרב בעריש שטינברג, אשר שמו הלך לפניו כגדול בתורה ויראה וכעסקן ציבורי. מקרוב ומרחוק פנו אליו בענינים גדולים ומסובכים, לברר ולשפוט. אפשר להגדירו בקצרה כתלמיד חכם פיקח במלוא מובן המלה.

רבי בעריש שטינברג, בנו של רבי אברהם מנחם שטיינ־ברג מברודי בעל שו״ת „מחזה אברהם״, היה בצעירותו רבה של העיירה טלומאַץ׳, וכאשר התחתן שנית עם אשתו העסי מצאצאי רבי יעקב מליסא, השתכן בעיר רישא ובשנים האח־רונות שלפני מלחמת העולם השניה כיהן פאר כראב״ד ברישא. ביתו היה תמיד פתוח לרווחה והיה מעורב בין הבריות ואהוב על כל החוגים, ואפילו התייחסו אליו בהערצה.

חוץ מגדלותו בתורה ופיקחותו המפורסמת במילי דעלמא, היה בעל מדות תרומיות, פה מפיק מרגליות, אשר ידע למשוך לבבות בדברי תורה ואגדה, בבדיחות ובשיחת חולין שלו. גם הופעתו החיצונית אמרה כבוד.

בחייו מת עליו בנו הבחור יצחק ע״ה, אשר נפשו היתה קשורה בנפשו. כאבו וסבלו בגלל האסון הגדול הזה היו ללא גבול, אבל בכל זאת קיבל יסוריו באהבה ובכל שמחה של מצוה או משפחתית היה מראשי המשמחים. הוא דגל בסיסמה: עבדו את ה׳ בשמחה.

בנו השני הבחור יעקב הי״ד, היה ידוע כעילוי וכתלמידו המובהק של סבו בעל שו״ת „מחזה אברהם״, סייע לו הרבה בעריכת והדפסת הספר הזה, ומספר פעמים מוזכרים שם חידושיו והערותיו.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, עזב הרב בעריש שטינברג את עירו רישא וגלה עם הגולה לעיר לבוב. על אף המצב המדאיב לא נראתה כל עצבות על פניו. היה מעודד ומרגיע כל אלה שבאו אתו במגע, ובעצמו היה עוסק הרבה בכתיבת חידושיו בהלכה ואגדה. בשנות השואה האיומה נשלח מלבוב על ידי קלגסי היטלר ימ״ש לגיטו בוכניה ושם נהרג על קידוש השם.

כפי המסופר, באותו ליל איומים וחרדה, כאשר כל יהודי הגיטו חשו שמתקרב הקץ האכזרי וכל הסימנים העידו שהשעות ספורות הן לפני הטבח הקולקטיבי, התעטף הרב בעריש שטינ־ברג בטליתו, הקהיל את היהודים, ובדבקות עילאית ובבכיה מרה למד ולימד תורה ומוסר. מיד אחרי זה הוצא עם יתר יהודים להריגה. כך יצאה נשמתו של רבי בעריש שטינברג בקדושה ובטהרה.

שלמה טל

ר׳ יוסף רייך

ר׳ יוסף רייך היה אחת הדמויות המופלאות, שהטביעה את חותמה על רישא היהודית. זקני רישא שבדורנו זוכרים אותו בצעירותו: נער פיקח וחריף, שופע מרץ ושובב, „דער רויטער יוסל" (יוסף האדמוני). כל התעלולים ומעשי הקונדס, הנעשים ב„צאַנזער קלויז", ידו בם, והוא הרוח החיה באופניהם. וכל זה בין שיעור לשיעור, בין גמיעת דפים שלמים של גפ״ת והתעמקות בד׳ חלקי „השולחן הערוך" ו„שאלות ותשובות". ופתאום, כמו בין לילה, הרצין האיש, התגבר וזקף עוד יותר את שעור קומתו התמירה — ולפנינו ר׳ יוסף רייך, או „דער רבי", כפי שמורגל היה בפי תלמידיו: „סתם רבי, זה ר׳ יוסף רייך".

אביו, ר׳ מנחם מנדל רייך. (ר׳ „מנדלי דיין"), הגיע לרישא מסטריז׳אב והיה חבר בבית הדין, פוסק מובהק באסור והיתר, שתקן וצנוע. שני בנים היו לו לר׳ מנדלי דיין, ר׳ חיים ור׳ יוסף. ר׳ חיים היה ת״ח גדול ועסק במסחר. ר׳ יוסף היתה תורתו אומנתו. לר׳ יוסף היה זכרון פינומינלי, בקי בש״ס ובמפרשיו, מד׳ חלקי שלחן ערוך זכר בעל פה את המחבר עם הרמ״א והיה בקי גדול בספרי שו״ת, בספרי דרוש ומוסר.

בראשונה היתה פרנסתו „מלמדות". כל בחור בן־תורה למד אצל ר׳ יוסף רייך. זה היה השלב הגבוה בסולם המלמדות. אחרי שלמדו אצל ר׳ יוסף רייך, המשיכו הבחורים ללמוד בבית המדרש „בפני עצמם", ללא עזרת מלמד. הכל נתקבלו לשעוריו, אם רק רצו ללמוד. מהיכן פירנס את משפחתו הגדולה, המטופלת בילדים רכים, קשה היה להבין. מעולם לא דרש שכר לימוד מתלמידיו, וכאשר תלמידיו הביאו לו בראש חודש את שכרו, שמהו לכיס הקפוטה, מבלי להסתכל כמה נתנו לו. זכורני, שפעם אחת העז פניו אחד התלמידים ושאלהו מדוע הוא נוהג כך. ר׳ יוסף ענה, כי כך הדין: „ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים", ואמרו חז״ל „מה אני בחינם אף אתם בחינם". „אבל בכל זאת הנך לוקח כסף", הקשה התלמיד, ואז ענה לו ר׳ יוסף בחוש ההומור שלו: „אני מלמד אתכם בחינם, ואתם נותנים לי כסף בחינם".

אבל גם הכסף שקיבל בראש חודש לא הוצא תמיד לפרנסת הבית, בכל אופן לא בשלמותו. עם קבלת הכסף, שלח קודם כל שליחים מבין תלמידיו להחזיר את ההלואות שלקח בשביל הנצרכים למיניהם ובשביל ארחי פרחי, שבאו יום יום לבית המדרש, מי עם המלצה בידו ומי בלעדיה. התלמידים התחייבו לחזור על הפתחים ביום ה׳ בשבוע ובינתיים נתן ר׳ יוסף מ„כספו" לנצרכים, ואם לא היה לו, ועל פי רוב לא היה לו, שלח תלמידים לקבל הלוואות מידידים־סוחרים, וכולם היו ידידיו. בראש חודש, עם קבלת שכר הלימוד, היה פורע חובותיו, ולא היה מספיק להגיע הביתה עד שתם הכסף.

כ„מלמד" לא היה תלוי בדעת הורי התלמידים כשאר המלמדים. מאחר שלא דרש תשלום ולא ניהל שום משא־ומתן על כך עם הורי התלמידים, לא הקפידו עמו וגם הוא לא הקפיד על שעות הלימוד. ר׳ יוסף קבע את מקומו ב„בית המדרש", שעמד בין הקלויז הגדול ובין „בית הכנסת" („די שטעדטישע שול"). שלא כמו בקלויז, שהתפללו בו חסידים מנין אחר מנין במשך כל שעות הבוקר עד חצות היום, התפללו ב„בית המדרש" „האשכנזים" בבוקר השכם מנין אחד בלבד, וכל היום היה בית המדרש פנוי, ולכן קבע לו שם ר׳ יוסף את מקומו. להלכה התקיים השעור משעה תשע בבוקר עד שעה אחת אחה״צ. למעשה, למדו בשעות אלו לעתים רחוקות מאד.

ר׳ יוסף רייך היה אחד משני המוהלים בעיר. ר׳ אלישע אברמוביץ, מחסידי דזיקוב ומוכר יינות הונגריים לקידוש ולהבדלה, היה מוהל ותיק וזקן. ר׳ יוסף היה צעיר ומעורב עם הבריות ומקובל עליהם. נדירים היו הימים בלי ברית־מילה בעיר — לפעמים חמש שש ביום אחד. לא פעם היה עליו לנסוע לאחד הכפרים הסמוכים, ויש אשר שבת בכפר כשחל יום השמיני בשבת. כמוהל (שלא ע״מ לקבל פרס) היה ר׳ יוסף טרוד יום יום, והתלמידים חיכו לו עד בוש, שעה, שעתים ושלוש. לפעמים הבהילו אותו מיד אחר התפלה מהקלויז, ולא הספיק להניח תפלין דר״ת. רק אחרי שובו מן הברית לבית המדרש הניח קודם תפילין דר״ת (בלי טלית) ואח״כ ישב בראש השולחן ללמד. אולם אף כשאיחר לבוא, לא התחיל מיד בשעור. קודם־כל היה מספר כמה „מעשיות" של צדיקים, מתוך־מתון, שכן איש שיחה היה ר׳ יוסף. בחיוך על השפתים תוך עישון סיגריה ופליטת סילון עשן ארוך על ראש הסיגריה, ובמבט מלבב־חודר מתוך עיניו הקטנות והפיקחות, סיפר מעשיות, שהחדירו אמונת צדיקים בלבות התלמידים. על השיחות האלה התחנכו מאות מתלמידיו ליראת שמים, לחסידות, למידות טובות וישרות. רק אחר השיחות התחיל להגיד את השעור בהתלהבות חסידית, ובהסברה בהירה. לא פעם ארכו השיחות יותר מן השעור עצמו. ר׳ יוסף רייך היה מחנך מטבעו וידע כי לחנך ליראת שמים ולמידות טובות קשה יותר מאשר ללמד גמרא והוא עשה זאת להפליא ע״י שיחותיו הרבות.

ר׳ יוסף היה מחסידי שושלת צאנז. היה „נוסע" לצישינוב, לר׳ שמחה ישכר בער זצ״ל, והיה מחסידיו הנלהבים. אחרי פטירתו של הרבי מצישינוב נשאר ר׳ יוסף, למעשה, בלי „רבי", אם כי היה יוצא ונכנס לכל האדמור״ים שהיו גרים ברישא, לר׳ אלעזר׳ל, לרביים מראזבאַדוב, מפלאַנטש, מז׳ילין, מבלאזוב, מקולושיץ. אבל לאמיתו של דבר, היה הוא עצמו מעין „רבי" של חסידים. את מקום תפילתו קבע ב„קלויז הגדול", שם עבר לפני התיבה בשבתות ובחגים ובעיקר בימים הנוראים. אחרי פטירתו של ר׳ שלמה טיטלבוים, היה ר׳ יוסף אומר גם יום כפור קטן בכל ערב ראש חודש וקולו העמוק הרעיד את הכתלים והלבבות כאחד. הוא קרא שם בתורה

מדי שבת בשבתו, ובפורים — במגילה, שם תקע בשופר, שם לימד שעור בפרשת השבוע בליל שבת לפני קהל רב, ושם גם ערך שולחן בסעודה השלישית כאחד האדמו״רים.

ר׳ יוסף היה חסיד קנאי מטבעו, היה מתנגד ל„ציונות״, ל„מזרחי״, ואף מה„אגודה״ לא נחת דעתו, ובכל זאת היה מקובל על הכל, חי בשלום עם כל אדם, איש רעים להתרועע. ר׳ דוד האַגר, איש האגודה היה מידידיו האישיים. עם ר׳ נפתלי טוכפלד, העסקן הנמרץ של המזרחי, ראו אותו מטייל ארוכות וממתיק סוד, ועם אֶלי ואַנג ויעקב אלתר הציונים היה מגלגל שיחה קולחת מלאת הומור. ר׳ יוסף ידע להתהלך עם הבריות. כל הופעתו עוררה כבוד: לבושו היה חסידי, נוסח כלי קודש שבגאַליציה — קפוטה שחורה ארוכה, מגבעת קטיפה, חצאי־נעלים; ובשבת — בגדי משי, שטריימל ופוז־מקאות לבנים. מעולם לא נמצא רבב על בגדו, פאותיו סדורות, הזקן האדום הארוך מסורק ויורד על בגדיו המגוהצים וה־מצוחצחים.

בשנת כ״ב אייר תרע״ח (למחרת יום החג הלאומי הפולני ב־3 במאי 1918) ערכו הפולנים פרעות ביהודי רישא, פרצו לתוך הקלויז בשעת התפילה והיכו ביהודים מכת הרג וחרב. קמה מהומה. אחדים הספיקו לברוח. ר׳ יוסף קפץ דרך החלון ורגלו נשברה. חדשים שכב וסבל יסורים, עד שהיה יכול ללכת בחוץ על משענתו. אבל מאומה לא נגרע ממרצו ומזרי־זותו. באותה הזריזות האפיינית לו היה רץ לפנות בוקר למקוה בין בקיץ ובין בחורף, בגשם או בשלג, ומשם לבית המדרש לשעורו שלפני התפילה, ומשם לקלויז להתפלל וחוזר לבית המדרש או לברית מילה, כאילו לא קרה דבר.

ר׳ יוסף היה קשור בכל נימי נפשו לרישא. שמו הלך לפניו כתלמיד־חכם גדול וכפוסק. הציעו לו את כיסא הרבנות במקומות שונים, בין השאר את מקומו של ר׳ שמואל אנגל ז״ל מקאשוי כאב בית־דין, אבל הוא סרב לעזוב את רישא. ברבות הימים, אחרי פטירת אביו, נתקבל כדיין ברישא וישב בבית־הדין של מרא דאתרא ר׳ אהרון לוין הי״ד. מצבו הכלכלי שופר על ידי כך.

מספרים, כי הנאצים היכו אותו על רגלו הנכה ועל כל גופו מכות אכזריות עד שיצאה נשמתו בטהרה. ה׳ יקום דמו.

ישיבת ר׳ יוסף רייך (צילום א. קאַציזנע)
Jeshiva in Rzeszov — (A Kacyzna)

חסידות ברישא

מ. ש. גשורי

רישא במעגל החסידות

א. בראשית החסידות בגאליציה וברישא

גאליציה היתה במידה ידועה ערשה של התנועה החסידית. שמו של הבעש"ט מייסד החסידות שזור בערי גאליציה ברוד וטלוסט, וחבריו ותלמידיו קרואים על שם ערים בגאליציה, כמו רבי אברהם גרשון מקיטוב, רבי נחמן מהורודנקה, רבי מנחם מנדל מפרמישלן, רבי יצחק מדרוהוביץ ובנו רבי יחיאל־מיכל מזלוצ'וב, רבי ברוך מקוסוב ואחרים. נקודת הכובד של החסידות בראשיתה היתה בגאליציה המזרחית, ואולי משום כך הועם שמה של העיר רישא בדור הראשון לחסידות. ששים תלמידים היו לו להבעש"ט, וביניהם היו רבים מגאליציה. אך „רישא" מאן דכר שמה? אף תלמיד לא נמצא ביניהם מעיר זו. ואולי לא נזכרה העיר משום שרק התלמידים החשובים והנודעים בלטו בשמותיהם, בעוד ששמותיהם של התלמידים מהסוג שלמטה מבינוני לא נזכרו, והרי רישא תפשה מקום בעולם הלמדנות ברבניה הנודעים ונחשבה לעיר שבה פעמו חיים יהודיים מאז ומקדם ובה הרביצו תורה וחכמה מורים ואלופים מהרבנים הגדולים בדור, וקהילת רישא אף היתה שולחת את ציריה לועד־ארבע־הארצות. ובכל זאת עובדה היא שאין להכחישה, שבדור הראשון והשני של החסידות אין חלקה של רישא ניכר.

בתקופת הבעש"ט ישבו על מדין ברישא רבנים אחדים, שהחליפו את כהונתם הרבנית מעיר לעיר. הרב אריה־ליב ישב על כסא הרבנות ברישא שנים מספר, ומשם נתעלה לשבת על כסא הרבנות בעיר לבוב, ואת מקומו מילא הרב משה נתן בן הרב הגאון ישראל, שביום ד' כ"ב אלול תקי"ג בא על החתום בהסכמתו בספר „מענה אליהו" (זולקבה תקי"ח) של הרב אליהו בהרב משה־גרשון מפינצ'וב, אחריו כיהן כאבד"ק ברישא הרב דובר בן הרב אריה־ליב אבד"ק זאמושץ, שבשנת תקי"ז (כ"ג כסליו) בא על החתום בהסכמה על הספר „מענה אליהו" שהוזכר לעיל ואף רבי דובר זה נתעלה משם לר"מ בעיר לבוב. רבנים אלה היו למדנים וגאונים ששמם הלך לפניהם ואף שימשו לנציגי העיר רישא במוסדות שונים. מה היה יחסם לחסידות? תנועה זו היתה אז עדיין באיבה, וטרם יצאה למרחב, ואף הרבנים לא הספיקו לעמוד על טיבה. מאידך אף שרישא תפסה מקום בין הערים שנלחמו בחסידות, אם לא ב„שצף קצף" כערי טארנופול ולבוב, הרי אין לחשוב ששליחי החסידות הראשונים פסחו על רישא. בוודאי עשו את המוטל עליהם ונוכחו לראות ש„עוד לא איכשר דרא" וטרם הגיעה השעה.

אחרי שעברה על החסידות התקופה הראשונה של הבעש"ט ותלמידיו, באה לה תקופה שניה, זו של תלמידי המגיד רבי דובר ממזריטש ואחד מגדולי התקופה הזו, שהשפעתו היתה רבה לא רק בחייו כי אם גם אחרי פטירתו היה הצדיק רבי אלימלך מליז'נסק אשר בגליל רישא, ושכנתה הסמוכה. על רבי אלימלך ואחיו רבי זוסיה, שהיו מושפעים מקבלת האר"י, מסופר, שעוד בנערותם החליטו ללכת ב„גולה", לסבול את הצער והיסורים של גלות בתוך גלות כדי להמתיק את הדינים ולזכות ללב טהור וקדוש. לבושים בגדי עניים נעו ונדו ממקום למקום, ובוודאי ביקרו לא פעם אף ברישא, כיהודים אלמונים שלא עוררו אליהם תשומת־לב, ואילו בעיירה טיטשין הסמוכה לרישא ידעו יהודיה להראות על בית אחד, שבו ישב אלימלך מספר שנים, ששימש כבית־תפילה כמזכרת לצדיק הגדול ולהוריו שישבו בקרבת מקום.

עיקר הפצת תורת החסידות נעשתה על ידי רבי אלימלך (תע"ז—תקמ"ז), שנחשב כתלמיד המגיד ממזריטש לארי שבחבורה, וממנו הסתעפו תלמידיו אבות החסידות בגאליציה ובפולין: רבי יעקב־יצחק מלאנצוט ואחר־כך בלובלין, רבי מנחם מנדל מרימנוב, רבי אברהם יהושע השיל בעל „אוהב ישראל" מקולבושוב ואחר־כך באַפטא, רבי קלונימוס קלמן הלוי מקראקא בעל „מאור ושמש" ועוד. רבי אלימלך היה בשנות הארבעים כשנפטר הבעש"ט בשנת תק"ך, ויכול היה להכירו. אך הוא עמד אז מנגד, ורק בגיל מאוחר קיבל עליו מרותו של המגיד ממזריטש. ליזאַנסק הסמוכה לרישא היא העיירה הקטנה בגאליציה, שהיתה מרכז לרבבות נאמנים שהלכו בדרכי החסידות. בשנות חייו של רבי אלימלך היו אלפים נוהרים אליו, ואילו לאחר פטירתו הוסיפו רבבות לנסוע אליה, כדי להתפלל סמוך לקברו. ספרו „נועם אלימלך" שהשאיר אחריו, נמנה על ספרי־היסוד בתורת החסידות, ועד היום הזה זכרו נערץ ונקדש כמעצב דמותה של החסידות בגאליציה ופולין.

ההתנגדות לתנועת החסידות, שהיתה תוססת בלב המתנגדים עוד בימי חייו של הבעש"ט, התפרצה בגלוי שנים מספר לאחר פטירת הבעש"ט והגיעה גם לגאליציה. וניתן לציין, כי כל שנות הנהגתו של רבי אלימלך (תקל"ג—תקמ"ו) עמדו בסימן המערכה הזו. בשנה האחרונה לחייו, היא שנת תקמ"ו, הוכרז החרם נגד החסידות בקראקא, ואף רבני רישא עמדו בראש ההתנגדות. התמרמרותו של רבי אלימלך כנגד ה„מתנגדים" באה לביטוי בדברי תורתו, שבהם חיזק את שומעי לקחו להחזיק מעמד כנגד הרדיפות. בין השאר הוא קובל מרה כנגד „בני אדם שפלים ורשעים, בראותם את הצדיק שהולך בצדקתו

ותומתו מתקנאים בו ומתקוטטים ועוררים עליו, באמרם שכור־נתם לקנא קנאת ה׳ צבאות הבוער בלבם״.

אכן רישא לא היתה נוחה לכיבוש החסידות כערים אחרות. כוחם של ה„מתנגדים״ היה בה חזק יותר, ואלה עשו ככל האפשר למנוע בעד התפשטות החסידות. בקהילות גאליציה, שבהן נתקבלו תקנות נגד התפשטות החסידות, מתנגדים לא בחרו באמצעים במלחמתם נגד החסידות, ולפעמים הגיעו הדברים עד כדי פגיעה אישית ברבי אלימלך, ובעוד שבקהי־לות הקטנות השתרשה החסידות, והמתנגדים ריככו את עמדתם השלילית, הוסיפו ראשי כמה קהילות גדולות לעמוד בהתנג־דותם, כגון קהילת ברודי ולבוב. רבי יצחק אייזיק מקומארנה מספר, כי ההתנגדות לרבי אלימלך הגיעה לממדים חמורים ביותר, עד כדי כך שאחד המתנגדים סטר לו על לחיו. אבל רבי אלימלך מחל למתנגדיו במחילה גמורה, ואף כלפי אותו מתנגד שפגע בו התפלל: „רבונו של עולם. אני מוחל לו בלב שלם ובלב שמח, ולא יענש שום אדם בסיבתי״ (נתיב מצוותיך לרי״א מקומרנה דף י״ד, ע״א).

זכר לתנועת ההתנגדות ברישא אפשר למצוא בספר „זאת תורת הקנאות״ לרבי יעקב עמדן. לפי המקור ההוא התנהלה שיחה בין רבי אלימלך לבין רבי אהרן איטינגא, רבה של רישא, על השאלה אם השכינה שורה בחוץ־לארץ, וכן בדבר איחור התפילה ע״י החסידים. מדבריו של רבי יעקב עמדן ברור, שהרב מרישא רבי אהרן איטינגא היה איש ריבו של רבי אלימלך מליזנסק והוא שנא תכלית שנאה את חסידי הבעש״ט, והוא כנראה, עמד בראש המתנגדים לחסידות ברישא והסביבה.

הרב אהרן איטינגא היה ממשפחת רבנים מיוחסת, בן הרב יהודה לייב איטינגא. מקודם היה ראב״ד בעיר יאבורוב, חתן הרב חיים הכהן רפפורט. ומשם עבר לרישא, הוא בא בהסכ־מות על ספרים שונים כמו על ספר שו״ת גאונים בתראי (טורקא תקכ״ד) בשנת תקכ״ג, על ספר „גנת ורדים״ (פפד״א, תקכ״ז), ובאותו זמן גם על הדפסת נביאים אחרונים (ברלין, תק״ל), על ספר „ברכת יעקב״ (לבוב, תקמ״ו) בשנת תקל״ז, בשנת תקל״ח על ספר „קרבן ראשית״ (פפד״א, תקל״ח) וערך תק״מ על שו״ת „הר הכרמל״ (פפד״א, תקמ״ב). הוא נפטר ביום ג׳ י״ט סיון תקמ״א, וכך כתוב בראש מצבת קבורתו בלבוב. אך גם התנגדות זו לא הועילה לעצור בעד הסתפחות הרבנים בני משפחת איטינגא לתנועת החסידות שנעשו חסי־דים נלהבים.

אחרי פטירתו של רבי אהרן נתעטר בעטרת הרבנות ברישא הרב יצחק חיים בלומנפלד בן הרב יהושע השיל אב״ד בזמיגרוד, חתן הפרנס הרב שלמה זלמן מרישא. אף הרב יצחק חיים היה מתנגד גדול לחסידות, ובקצף זעמו העיז להלשין בפני בית־המשפט המחוזי ברישא על הצדיקים רבי יעקב־יצחק מלאנצוט, רבי מנדלי מרימנוב ורבי אברהם יהושע השיל מקולבושוב (אחר כך באפטא) „שלשתם מתעים את העם בנכליהם״, ובעקב מלשינות רבנית זו נאסרו שלושת הצדיקים בשעה שישבו עוד במוצאי־שבת במסיבת שלוש־סעו־דות בלאנצוט בידי הז׳אנדרמים האוסטרים, שהובילום לרישא והושיבום בכלא. יהודי רישא, ובהם קהל חסידים הגון, ראו במעשה הרב בלומנפלד חילול־שם גדול, וביום הראשון בבוקר הם ערכו התנפלות על בית הרב ורצו להענישו. הרב התחרט על מעשהו הפזיז, בלי שיכול היה לעזור, מפני שביום ראשון לשבוע היה בית־המשפט סגור, שלושת הצדיקים נאלצו לשבת בכלא עד יום השני בבוקר, ואז שוחררו בעזרת הרב בלומנפלד. החרמות וההלשנות לא יכלו למנוע בעד התפשטות החסידות, שכבשה בסערה את מרבית קהילות ישראל בגאליציה ופולין, ולבסוף נגרפה גם רישא בזרם החסידות ודמתה לאחיותיה האחרות, ואף רבני העיר נמנו עם תנועת החסידות.

מבין תלמידיו וחסידיו הרבים של ר׳ אלימלך מליזנסק נתפרסמו רבים בעולם החסידות, ושנים רבות היו בין מנהיגיה ומהם: רבי יעקב־יצחק החוזה מלובלין, רבי ישראל המגיד מקוזניץ, רבי משה ליב מסאסוב, רבי מנחם מנדל מרימנוב, רבי קלונימוס קלמן מקראקא, רבי נפתלי מרופשיץ וגדולים אחרים אנשי שם. התלמידים האלה היו מסורים לרבם בכל חום לבם והאמינו בו לא פחות ממה שהאמינו תלמידי הבעש״ט ברבם הם. השפעתו הגיעה גם לרישא על־ידי חסידיו שהתרכזו ב„שטיבל״, רק בדורות שאחר כך התישב אחד מניניו, רבי אלעזר ויסבלום (שנקרא בשם רבי לוזאר ריישר), ברישא וניהל בה צדיקות.

רבי אלימלך נפטר בשנת תקמ״ז בליזנסק, וכשנה אחרי פטירתו נדפס בלבוב על ידי בנו רבי אלעזר ספרו „נועם אלימלך״. הספר הזה הטיל רעש בעולם המתנגדים, אולם החסידים קבלו את הספר הזה בשמחה ובמשך שנים אחדות יצא בכמה מהדורות. וכמו בעצם אישיותו של רבי אלימלך כן גם בספרו זה מצאו תלמידיו ענינים מופלאים וסיפרו עליהם גדולות ונפלאות. „הספר הקדוש, נועם אלימלך — אמר אחד מהם — כולו אור צח צחצחות, עמוק עמוק עד למאד, אם תזכו להבין אחד מדבריו״, (עשר צחצחות, עמוד 26). ספר „נועם אלימלך״ — אמר תלמיד שני — אין מי שישיגנו, כי הוא כולו „מדרגות גדולות״ (דרך אמונה ומעשה רב, עמ׳ 71). הספר נועם אלימלך — אמר, קדוש אחד — „אינו כפשוטו״, והוא, בעל המאמר, „יכול לחבר ספר פירוש על הספר ,נועם אלימלך׳, אשר בכל דף גדול תהיה רק שורה אחת מ,נועם־אלימלך׳, וכל הדף סביב יהיה מלא על גדותיו מפירושו ובי־אורו״ (אהל אלימלך סי׳ קצ״א). וצדיק אחד כתב „כמה ניירות פירוש על הספר הקדוש נועם־אלימלך ושמע בת־קול: איך הרהבת בנפשך עוז לעשות פירוש על ,נועם־אלימלך׳. מלאכים ושרפים מיגעים את עצמם להבין אות אחת בספר זה, ואתה מלאך לבך לעשות פירוש״ (שם סי׳ קע״ד), וכהנה רבים.

ככה ידע הדמיון החסידי העשיר לענוד עטרת תפארה, מקלעת פרחי אגדות וספורי נפלאות לראש אחד מגדוליה, שישב בקרבת רישא.

ב. בתי־התפילה של החסידים (שטיבלעך און קלויזן)

החסידות ברישא היתה המשך של חיי היהדות והתורה שקדמו לה. עוד במאה הט״ו כבר היתה ברישא קהילה יהודית נודעה. היו בה רבנים כמו ר׳ אהרן שמואל קידנובר בעל „ברכת הזבח״, שהיה אחר־כך רב באמשטרדם: רבי יעקב ריישר, בעל ספרי „שבות יעקב״ ו„חק יעקב״ וגאונים נודעים

אחרים. בתקופות מאוחרות יותר כיהן כרב ברישא הגאון הנודע ר׳ הירשלה אורנשטיין, שעבר משם לכהן כרב בברי־סק־דליטה.

אחרי שהחסידות החלה להתפשט בגאליציה והכתה שר־שים גם ברישא על אף המתנגדים לה, נעשתה העיר בעקב מצבה הגיאוגרפי תחנת־ביניים של כמעט כל צדיקי גאליציה, ששכנו בערים שבין לבוב וקראקא. למחוז רישא השתייכו העיירות טיטשין, בלאזוב, סוקולוב, מאדען, קולבישוב, גלוגוב, טשיטש, פריסטיק ועוד עיירות וכפרים רבים. שמונים אחוזים מהאוכלוסיה היהודית ברישא היו דתיים. הם לבשו לבוש יהודי מסורתי, היינו: מעיל שחור ארוך וכובע קטיפה שחור. החסי־דים הקנאים נשאו פיאות ארוכות עם זקנים ארוכים, בחלק מרושלים ובחלק מטופחים יפה. כל יהודי חבש בימי שבת וחג שטריימל על ראשו ולבש מעיל משי שחור. ברישא לא היו מתביישים ביהדות. החסידים היו הולכים בימי שבת וחג עטופים בטליתות צמר ברחובות העיר, בימי סוכות היו נושאים בגאווה את הלולב והאתרוג. בשבתות הקיץ, בסעודות של שבת, היו בוקעות זמירות מבתי יהודים בכל הרחובות שבהם שכנו יהודים. הם אף היו מקדשים את הלבנה ברחוב בקול רם ואיש לא הפריע להם. החסידים תפסו מקום חשוב בין האישים והנכבדים בעיר ומפעם לפעם היו נוסעים לבקר אצל הרבי. ברישא היו הרבה בתי־כנסיות, שטיבלך חסידיים. הקלויזים החסידיים היו בלתי־תלויים לגמרי בקהל. הם עמדו בהשגחת יהודים שהיו מתפללים בהם. ההוצאה הגדולה ביותר היתה תשלום „שכר דירה״. ההכנסה באה להם מנדרים ועליות. ההוצאה השניה הגדולה היתה קנית כמה ליטראות נרות בשבוע והסקת בית־הכנסת בימי החורף. העליות היו מכסות את ההוצאות.

גם לשטיבל החסידי ברישא הסטוריה משלה. מקודם היה קיים קלויז גדול כללי יחידי, שבו היו מתפללים כל חסידי העיר, או רובם. ורק עם הגברת המחלוקת בין חסידי צאנז וסדיגור נפל הפילוג והוקמו קלויזים מיוחדים לחסידי השושלות השונות. חסידי צאנז עזבו ראשונים את הקלויז הכללי, בהשאירם לחסידי סדיגור לשלוט בו כרצונם.

הקלויז של חסידי צאנז עמד מצד השני של הכניסה לבית־המדרש. היה זה חדר מושכר, בבית גדול ונמוך קומה שבו גרו אומנים אחדים. החלונות של הקלויז הצאנזי נשקפו לצד „מיקושקה״ הפתוחה. חסידי צאנז היו גאים על רבם מייסד השושלת והיו מרבים לנסוע לצדיקי השושלת. בחורי הקלויז היו מרבים לנהל ויכוחים על החסידות הצאנזית, ובמעשיות שונות ניסו להוכיח את גדולתו של רבי חיים הלברשטם ובניו.

בתקופת המחלוקת בין חסידי צאנז וסדיגורה שלטו בחסי־דות הר־שאית שתי שושלות חסידים: חסידי צאנז וחסידי סדיגור. אמנם ברישא היו חסידים גם של שושלות אחרות, כמעט של כל צדיקי החסידות, אך הכוח העיקרי היה בידי חסידי צאנז וסאדיגורה. חסידי צאנז היו הרבנים, הלמדנים והקנאים; חסידי סאדיגורה כבר היו יותר משכילים, וביחוד הצעירים, החסידים החדשים. החרדים בגאליציה ראו ברבי חיים אחד מגדולי האומה שבו חברו יחד תורה וחסידות ודבריו היו כדברי האורים בעיני אלפי איש, חסידי סדיגורה האמינו מאידך גיסא באמונה שלימה, שצדיקיהם הם, משיחי ה׳, בעוד שהצדיקים האחרים הם לעומת צדיקיהם כקליפת השום.

רוב הרבנים והדיינים בעיר השתייכו לחסידי צאנז, ביניהם מחרחרי־ריב שבגללם קמה כל המחלוקת בחסידות גאליציה, הם הרבנים נחום ראובן פעלסקר וחיים וואלרשטיין. למחנה זה נמנה הדיין ר׳ מיכלה, שישב בווליה, הדיין ר׳ מנשהלה אייכנשטיין שקראוהו בשם „הרב הוורצקי״ בן רבי ישכר־דוב מוורצקי, מחבר ספרי „אלפי מנשה״ ו„תורת האשם״. וכן נמנה לצנזאים ר׳ אברהם שינדלר, אחד מלמדני העיר, מטיף וספרא רבא, דתי קיצוני, היה מתפלל בקלויז הצנזאי ששם היה המנהיג. יהודי הקלויז כיבדוהו מאד והוא למד אתם שיעור בגמרא כמה פעמים בשבוע. הוא היה גם בעל־תפילה טוב.

הקלויז הבויאני נמצא בסימטת הקדרים (טעפער געסל) ומשכנו בחדר בבית של עץ, הרוס למחצה. ציוד החדר וריהוטו היו דלים מאד — הספסלים והשולחנות שבורים למ־חצה. אך בין החסידים שררה הרוח של החסידות הסדיגורית. אהבת חברים מילאה שם תפקיד גדול. זמן התפילה תקף רגש חם את כל אחד מהם כאילו הם יושבים בארמון הדור. בין חסידי בויאן נמצאו כמה גברים. אחד מהם היה ר׳ ברל מלר, סוחר עשיר בעורות. בקלויז שימש כבעל־תפילה ר׳ יצחק לנדוי, אחד מעשירי העיר. בראש השושלת בבויאן עמד אז המייסד רבי יצחק פרידמן, בנו של רבי אברהם־יעקב מסאדיגור.

החסידים היו שומרים על ימי־הזכרון של הצדיקים. חסידי ריזין־סדיגור היו מדקדקים במצוה זו והיו מרבים לבקר בקלויז הרימאנובי, שם התפללו חסידים סדיגורים מרובים, מאז שהריזינאי בא בברית החיתון עם רבי צבי הרבי מרימנוב שהיתה לו בת בגיל שלוש ולרבי ישראל מריזין היה נכד ר׳ אשר׳ל. שידוך זה קשר את שתי השושלות. בקלויז בויאן נהגו לשתות „לחיים״ ברוח של אחוה, שרק חסידי סדיגור היו מסוגלים לה. היה זה עונג רוחני להשתתף ב„שבת אחים״ מעין זו, כשהעינים נשואות לראש המדברים. מפי הנוכחים נשמעה לעתים קרובות האנחה העמוקה האופ־ינית לסדיגורה. זקני החסידים הבויאניים ידעו עוד לספר על פטירת הצדיק הבויאני רבי יצחקל. יהודי אחד מרישא. אבי המשורר נחום שטרנהיים, היה אז בבויאן. יום יום היו מגיעים אליו מברקים ששאלו על מצב הרבי. חסידי הרבי הצטערו מאד על מחלת רבם, והלכו יום יום לקלויז הבויאני להוודע על מצב הרבי ולומר תהלים להחלמתו. תוך אמירת תהלים נכנסה לפתע בתו של שטרנהיים עם מברק בידה. ר׳ ברל מלר, הדובר של חסידי בויאן, עבר ביעף על המברק, שבו היו כתובות רק שתי מלים באותיות לועזיות „גוואלד רחמים״. בין הנוכחים בקלויז פרצה אז יללה, והתחילו מיד בלב שבור לומר תהלים. יום אחרי זה הגיע שוב מברק עם הודעה שהרבי נסתלק. אבל היה נסוך על פני חסידי בויאן עד לאחר „שלושים״.

על מגרשו של ר׳ אשר זילבר, התעשין הגדול של יי״ש בעיר וחסיד נלהב של בית רימאנוב, עמד הקלויז של חסידי רימאנוב. בו עמדו במבוא הבית שתי חביות בירה עם קטניות

הרבי מרימאנוב וחסידיו בדרך לבית־הכנסת. מימין: אשר זילבר, הרבי הערשיניו הורוביץ, גבאי, גבאי, שלמה זלמן ווילנר מפריסטיק, אליעזר לעוו ומרדכי שמיד מפרוסטיק

מרובות, ואף לחם ודגים לרוב. מיד אחרי תפילת מעריב היו מעמידים כמה שולחנות רצופים, והתישבו ליד השולחנות. האוירה היתה חמה כמנהג חסידי ריזין־סדיגורה השתיה „לחיים" והאיחולים שימחו כל לב, איחלו שהרבי יתברך יזכה באריכות ימים ושנים ושזכות בעל יום־הזכרון תגן על כולם. אחרי „לחיים" היה אחד מראשי המדברים מספר מעשיות ונפלאות על הנפטר, וכל אחד הקשיב במתיחות ובלע כל מלה של סיפורי הצדיקים.

הצדיק רבי יוסף מרימאנוב בא בשנת תרס"ב (1902) לרישא כאורח, ואז חיכו לו ליד תחנת הרכבת כמחצית מיהודי העיר. הוא התאכסן בביתו של ר' אשר זילבר מחסידיו. צדיקים מגדולי הדור היו באים לרישא להסתופף בצל החסיד הגביר האד־ר ר' זאב־וולף פרנקל בעהמ"ח ספר שו"ת „משיב כהלכה". הוא היה הראשון מהמתנדבים לבנות בית־חומה לצדיק ר' צבי מרימנוב. ופעם אחת שבת רבי זאב־וולף וסעד על שולחן הרבי וישב לימינו. אחרי שסילקו את השולחן והרבי קם ומגמת־פניו לחדרו, הרכין רז"ו את ראשו ואמר: רבי, ברכני. הרבי נרתע לאחוריו ואמר: מי אנכי שאברך את הרב הגאון. אך הלה הפציר בו מאד. אז נשא ידו ואמר: הלא הנני כהן — ויברכהו. ושוב פעם אחת ביקר הצדיק מרימנוב ברישא והתאכסן אצל הרז"ו, שערך לפניו שולחן מלכים. אחרי סיום הסעודה וברכת המזון רצה החסיד ר' אלתר אנקר להרים את הכלים מהשולחן ולא נתנו הרז"ו באמרו כי גם הוצאת כף ומחתה עבודה היא, וצריכה כהונה.

הקלויז הגדול של חסידי דזיקוב נמצא ברחוב ע"ש המלך המלך קאז'מיש הגדול. אחד מבחירי חסידיו היה ר' מוטיש אקשטיין, גביר ובעל טחנת קמח חשמלית גדולה וחדישה בגאליציה, חסידות דזיקוב שהתחילה מבנו של רב נפתלי מרופשיץ — רבי אליעזר מדזיקוב — ונמשכה ברציפות במשך ארבעה דורות, היתה יורשת וממשיכת דרכו הצרופה והמקורית של מייסד החסידות הרופשיצאית, ללא כל סטיה הימנה. המושג „דזיקוב" נעשה זהה כמעט למושג „רופשיץ". כל אדמו"רי דזיקוב הדגישו בכל הזדמנות, שהם רואים עצמם כממשיכי דרכו של המייסד הגדול „הסבא מרופשיץ". הפקחות והשנינות שנבעו מהחריפות הלמדנית שהיתה עטופה בלבוש הצניעות והפשטות העממית, אלו התכונות הבולטות שהצטיין בהן מייסד חסידות רופשיץ — הן היוו גם את היסוד של החסידות הדזיקובאית, ובעולם החסידות מפורסמות תורות, שיחות ואמרות רבות המאפיינות את התכונות הללו.

במלחמת העולם הראשונה עזב הרבי ובני משפחתו את דזיקוב ועברו לבית הרבי מויזניץ, מפחד הכובש הרוסי, ונשארו שם עד תום המלחמה. אחר זה לא חזר הרבי לדזיקוב אלא התישב בטארנוב, ושם חידש את חסידות דזיקוב. החצר הדזיקובית בטארנוב הפכה למבצר חזק במלחמתה של יהדות התורה בגאליציה ולכוח מושך חזק למאות בני נוער שהתלכדו סביב אישיותו הגדולה של האדמו"ר. בקלויז הדזיקובי ברישא ישבו בחורים רבים על התורה ועל העבודה, ולחגים היו באים לטארנוב יחד עם החסידים המבוגרים ללמוד דרכי חסידות ועבודת־השם. אף בני נוער שלא יכלו להקדיש את כל עתותם לתורה ונאלצו לעסוק במסחר או במלאכה נמנו על חסידי הרבי מדזיקוב ובו מצאו תומך ומשען. קלויז דזיקוב ברישא היה אחד מן החשובים בעיר.

אף חסידי בלז תפסו מקום מכובד ברישא והם היו פזורים על פני קלויזים שונים. אברהם שוחט היה מתפלל בקלויז העירוני והיתה לו „חזקה" להתפלל שם „מוסף" בימים־הנוראים, אף כי קולו היה צרוד וחלש. בעד תפילתו לא קיבל תשלום — באותן השנים נחשב תפקיד ש"ץ ועובר לפני התיבה לכבוד גדול. אברהם שוחט היה תלמיד־חכם גדול והתנהג כדרך חסידות בלז. ר' הירש שוחט, אף הוא ממתפללי הקלויז העירוני, שימש כבעל־קורא והיה בעל־תפילה טוב. תפילתו וקריאתו בתורה היו רוויות מתיקות. הוא אף השתתף בשבועון „מחזיקי הדת", שהיה כלי־ביטוי של היהדות האורתודוקסית ונתמך בידי הרבי מבלז. ר' הירש שוחט היה מחסידי בלז ועשה רבות להפצת חסידות זו ברישא. בין השוחטים העירוניים תפס מקום השוב גם ר' איז'ה שוחט, אחד הלמדנים העירוניים, שהיה מחסידי בלז כהירש שוחט. ר' איז'ה שוחט היה בעל קומה נמוכה, וכשהיה עובר לפני התיבה בקלויז, היה העמוד גבוה ממנו. הוא גם לימד ערב־ערב בימות השבוע שיעור גמרא עם הקהל בקלויז.

לחסידי סטרליסק לא היה קלויז מיוחד ברישא, אבל היה להם חסיד יחיד במינו, הוא ר' שלמה ראדומישלר, בעל זקן שחור קצר ופיאות ארוכות, צולע ברגלו, אדוק ביותר, שהיה נוטה לחסידותה בדרך סטרליסק. ביחוד היה מצטיין בתפילתו הנלהבת בקלויז בנוסח סטרליסק: הוא היה אז מתופף ברגליו, דופק בידיו בשולחן או בספסל, וקולו בוקע למרחוק. „עבר דתר" בזמן התפילה היתה קשה כל כך, שהיה טובל בזיעה אפילו בחורף. לעתים קרובות היה מגיע בתפילתו למדרגה של „כלות הנפש" ואי אפשר היה לעמוד אז במחיצתו, שכן בידיו הפרושות ובעיניו העצומות היה מנענע וצועק, ולא אחת פגע בשכנו בתנועותיו. בתפילה לא היה יושב מעולם, וכן לא בזמן קריאת התורה. אולם אף שהפריע למתפללים אחרים, לא מחו כנגדו, שכן ידעו שהוא עושה זאת לשם שמים.

ר' משה חסיד — אף הוא היה „אישיות" מיוחדת במינה בין חסידי רישא. שמו היה משה שיפר, והכינוי „משה חסיד" ניתן לו על אורח־חייו החסידי הקיצוני בעל קומה בינונית היה וזקן דליל וקצר, ומשני עברי פניו נשתלשלו פיאות ארוכות יפות ומסולסלות, שהיו מתנועעות בזמן הליכתו ברחוב. את חנותו שברחוב ווליה, ניהלו אשתו ובנותיו, וממנה התפרנס ברווחה. ר' משה חסיד הצטיין בריקודיו המיוחדים בשמחת־תורה בשעת ההקפות בקלויז. שעה שכל יהודי ה„מעגל" היו רוקדים כרגיל, היה ר' משה חסיד „קופץ" ממש בגובה רב מהרצפה. יהודי הקלויז היו תמהים לא פעם, מאין לו גבורה כזו לרקוד בכל ההקפות בלי להתעייף כלל. בגלל ריקודיו היה הקלויז על גדותיו בשמחת־תורה בשעת ההקפות יותר משאר בתי־התפילה.

צדיקים שונים היו באים מפעם לפעם לבקר אצל חסידיהם ברישא. בשבתות היו עורכים „שולחנות", והשמחה היתה שרויה במעונם. פעם אחת בא הרבי מסאסוב לרישא כאורח לשבת. קבלת־הפנים שנערכה לו היתה יוצאת מהכלל, ואף החסידים שנהו אחר צדיקים אחרים כיבדוהו יפה. באותה שבת ערך „שולחן" בקלויז דז'יקוב, ועוד לפני שהרבי ניגש לשולחן, כבר עמדו מאות חסידים צפופים על הספסלים והשולחנות.

רישא היתה מרכז החסידות, וחסידיה היו כפופים לצדיקים שונים מחוצה לה. לימי שבת וחגים היו החסידים נוסעים לחזות את פני צדיקיהם בערי מושבם. בראשית המאה העשרים היתה רישא גם למושב לאדמו"רים, ובתוכה ישבו שלושה צדיקים חסידיים, גם בעיירות הסמוכות לה ישבו צדיקים רבים „כשתילי זיתים" סביב.

בין החסידים ברישא היו כאלה שהצטיינו בידיעת תורה ודעת ואף העלו דבריהם על הכתב, כגון החסיד הישיש, הרב רבי דובריש מאיר, שהיה מבקר אצל אדמו"רים שונים ושומע מהם דברי תורה וחסידות. הוא אף אסף חידושים רבים מרבי אלימלך מליז'נסק, מרבי נפתלי מרופשיץ, והוציאם בדפוס בספרו „דבש השדה", שהפך למקור ידיעות לספרי חסידות מרובים, וכמעט שאין ספר חסידי שפסח עליו ולא נטל ממנו צימוקים שונים.

כן יצא שם להרב הגאון רבי יקותיאל אריה קמלהאר. שהיה ריש־מתיבתא בסטאניסלאב וישב ברישא כמה שנים. מלא תורה דעת וחכמה, העשיר את הספרות התורנית בספרים רבים שהרחיבו את דעת קוראיהם. רושם מצוין השאירו ספריו „דור דעה", שאחד מהם מכיל סקירה כללית על שיטות נושאי דגל החסידות (בילגוריי תרצ"ג) בארבע תקופותיה בשנות ת"ק—תר"ך, והשני סוקר את השיטות והפעולות של נושאי דגל התורה (שהופיע בהוצאת י. קמלהאר ברישא). הרב קמל־האר היה כל ימיו חובב־ציון, וזכה לעלות לארץ, ישב בירו־שלים, ובה נסתלק לעולמו ומנוחתו כבוד בהר־הזיתים.

ג. רישא במחלוקת צאנז וסדיגורה

סקירה זו אינה באה לשמש כקטיגוריה על אחד מן הצד־דים במחלוקת, ששניהם היו צדיקי הדור וראשי רבבות אלפי ישראל, כי אם לתאר, ללא פניה ומשוא־פנים, עובדות שאין להכחישן, שיש להן שייכות לרישא. כמאה שנה עברו מאז פרוץ המחלוקת ההיא, ותולדותיה הוכיחו, כי כל ההאשמות שתלו ב„כת החדשה" או „כת הרשעה" לא היה בהן ממש. החסידות הסאדיגורית לא נפלה במאומה מן החסידות הצאנזית בעניני חסידות ויראת־שמים. עתה ניתן לנו לשפוט ברוח אובייקטיבית על המחלוקת ההיא.

א. הרקע למחלוקת

המחלוקת הידועה בשם „מחלוקת צאנז וסאדיגורה" גרמה בשעתה הרס לרבבות משפחות בישראל ופילגה את החסידים לשני מחנות, שנלחמו זו בזו במרירות רבה. נתקיימה כאן האימרה: קנאת צדיקים תרבה מחלוקת בחסידות. רישא החסי־דית והרבנית תפסה מקום חשוב — ואולי מקום ראשי — במח־לוקת זו, והיא שפתחה במלחמה זו.

עם פטירתו של הצדיק רבי ישראל מריזין־סאדיגורה החלה החסידות הסאדיגורית להתפשט בכל רחבי גאליציה ומשכה אליה גם חסידים שנהו אחר אדמו"רים אחרים **עוד**

יותר מאשר בחיי האדמו״ר הזקן. ב„חסידי סאדיגורה״ הכוונה היא לא רק לחסידי רבי אברהם — יעקב׳ניו, שירש את כסא הצדיקות בסאדיגורה מאביו, כי אם גם לחסידי יתר בני הצדיק הריזינאי: צ׳ורטקוב, הוסיאטין וכו׳, שנקראו בשם הכולל „הסאדיגורים״ (בפי יריביהם, חסידי צאנז, כונו בשם: חסידי „הפסל״ ר״ת שמות הערים הוסיאטין, פוטוק, סאדיגורה, ליווה, שבהן ישבו האחים בני הר״י מריזין).

חסידי סאדיגורה היו הראשונים שהתחילו לפרוש מן הציבור החסידי ולבנות להם בימה לעצמם. עד אז רגילים היו החסידים של האדמו״רים השונים בגאליציה להתפלל בבית־תפילה אחד. ואף כי לפעמים היו רבים זה עם זה, לא נפרדו בפרהסיה לכיתות מיוחדות. אחרי שהחסידות הסאדיגורית החלה להתפשט בכל ערי גאליציה החליטו להתאחד כחטיבה מיוחדת וייסדו בתי־תפילה לעצמם, הנודעים בשם „קלויז סאדיגורה״, רק במקומות שמספרם היה עוד מועט נאלצו בעל כרחם להשתתף עם חסידי יתר האדמו״רים בבית־תפילה אחד, דבר שגרם מפעם לפעם לקטטות ומריבות.

הסיבה הראשונה לסכסוכים היתה הקנאה מצד יתר החסידים בחסידות הסאדיגורית על שהיא מתפשטת והולכת ועושה נפשות לצדיקיה על חשבון האחרים. רגשי האהבה והאחוה והשמחה ששררו במחנה הסאדיגורים לקחו שבי את כל הקרב אליהם, ונדמה היה כי עוד מעט תשלוט החסידות הסאדיגורית בכיפה.

מאידך היתה החסידות הסאדיגורית חדשה שלא הורגלו בה. שכן מי זה ראה בגאליציה, ש„רבי״ של חסידים ילבש בגדים עשויים לפי חוקי ה„מודה״ רחמנא ליצלן? מי זה ראה „צדיק״ לבוש חזית־משי יפה ומתחתה כתונת מגוהצת לבנה כשלג ועליה שרשרת זהב טהור, המקיפה את הצואר ומגעת עד לכיס החזה שבו נעוץ שעון יקר משובץ פנינים כולו? מי זה ראה „יהודי טוב״, ששערותיו מסורקות וה„פיאות״ קצרות וישרות ומגיעות רק עד האוזן? מי זה שמע כי בני צדיקים יהיו לבושי הדר? או כי נשי הצדיקים תצאנה לבושות בגדי פאר כנשי השרים, ועל ראשן פאה נכרית שתיראה כעין שערותיהן ממש? והלא שיטתם העיקרית של צדיקי גאליציה מאז ומתמיד היתה, כי „חדש אסור מן התורה״, וההלבשה היא מעיקרי היהדות, ואסור לשנות מכל מה שנהגו אבותינו אף כקוצו של יוד. הם דקדקו עם חסידיהם שיגלחו שער ראשם אחת בשבוע, מפני ששערות הראש מרמזות על „דיני קשיא״, וכי הפיאות תהיינה ארוכות ומספריים לא יעברו עליהן, ועם נשיהן דקדקו שתחבושנה לראשיהן כיפה שאינה דומה לשער אף במשהו. מובן מאליו, שצדיקים אלה לא יכלו לעבור בשקט בראותם שהחסידות הסאדיגורית ה„מודרנית״ עומדת לרשת את מקום החסידות הישנה.

ההבדל בין שיטות חסידות צאנז וסדיגורא היה בין השאר, שלפי השיטה הסאדיגורית חייב החסיד להיות איש מן הישוב בכל דרכיו. החסידות אינה תלויה בתנועות והעויות משונות והלבשה מוזרה ואי־נקיה, המעוררת מנוד־ראש מצד הסביבה. כן אסרה החסידות הסאדיגורית על כל צל של עצבות ומרה־שחורה. שיטה זו היא שהגבירה את רגש האהבה והאחדות בין מחזיקיה, וככל אשר הוסיפו להתאגד ולהתאחד, כן הוסיפו לשמוח, לשיר ולרנן בכל הזדמנות. בניגוד מוחלט לכך היתה שיטת צאנז. היא דרשה מחסידיה ללבוש דווקא בגדים מוזרים, דבר שהיה בעיניהם לאחד מעיקרי היהדות. כן התנגדו חסידי צאנז להרבות בשמחות ומשתאות, חוץ משמחת יום־טוב, שגם היא חייבת להיות מאופקת. היהודי הוא בגלות, וגם שכינתא בגלותא, ולשמחה מה זו עושה? ועוד: יהודי, הלבוש בגדים משונים, בעל כרחו נשאר בתחומו המיוחד, רק בינו ובין בני חברתו, ואין הוא בא לידי נסיון עבירה, שכן הוא מתבייש בפני עצמו.

היסודות המתנגדים האלה הרחיבו את הפרץ בין שתי הכיתות הללו, וביחוד במקומות שחסידי שתי הכיתות הללו התפללו בקלויז אחד. חסידי צאנז וגם חסידי בלז לא יכלו לסבול את הריקודים של חסידי סאדיגורה בכל הזדמנות של שמחה קלה בחצר הצדיקים. כתוצאה מסכסוכים אלה נאלץ צד אחד לעזוב את הקלויז המשותף ולהתבודד לעצמו. חסידי צאנז, שהיו מוכרחים לעזוב את בית־תפילתם וללכת באשר ילכו, לא יכלו לסלוח על כך לסאדיגורים, והיו שוטמים אותם בשנאה כבושה. הם התאוננו באוזני רבם, ר׳ חיים הלברשטאם, על „הוצפת״ הסאדיגורים ומשובתם. הצדיק הזקן מצאנז, שסמך על בנו הרב מרודניק, שהיה אוייב מר לסאדיגורים, הושפע ממנו עד שהחל לפגוע בשמות־כינויים בצדיקי סאדיגורה. בתחילה קראם בשם סתמי „די דייטשן״, וברבות הימים בשם „די אפיקורסים״.

ברם המחלוקת עדיין לא יצאה לרשות הרבים. המריבות והגידופים, ולפעמים גם מלשינות, שהתפשטו בכל הערים והעיירות, שאליהן הגיע דבר סאדיגורה, נשאו אופי של מחלוקת פרטית, ללא חותם דתי, עד שקרה המאורע המעציב עם רבי דובר הצדיק מליווה, שהכשיר את השעה, לה חיכו זה כבר, ומלחמת המצוה החלה.

ב. רישא פותחת ב„קרב״

יש אומרים, שמצאנז יצא צו חשאי לערים הסרות למשמעת מצאנז שיסתערו עליו במכתבי תלונה. הניצוץ הראשון שגרם להתפרצות הלהבה הנוראה של המחלוקת יצא מעיר רישא. מרגלא בפומיה של החסידים: למה נקרא שמה רישא? מפני שהיא היתה ראשית מדון...

עוד מקדמת דנא רגילים היו החסידים השונים ברישא להתפלל בקלויז אחד שנקרא בשם „צאנזער קלויז״, שכן חסידי צאנז ראו את עצמם תמיד כמיוחסים, הם התגאו תדיר בגאונותו של צדיקם וזרקו מרה בחסידים אחרים. אך החסידים הסאדיגורים ביטלו את גאונותו של הצאנזאי באמרם, כי „רבי״ לחוד וגאון לחוד, ואי־אפשר למלך אחד להשתמש בשני כתרים אלה, ותנועה אחת או דיבור פשוט של הרבי שלהם מכריע את כל הפלפולים וההעויות של הרבי מצאנז. וכן החלו המריבות.

חסידי צאנז ברישא חשבו במשך כמה שנים, כיצד לגרש את הסאדיגורים מעליביהם מן הקלויז ולא עלתה בידם. כשהגיעה השמועה על הצדיק מליווה גם לרישא, שמחו הצאנ־

זאים מאוד, בראותם בכך שעת כושר להינקם משנואי נפשם ולהציקם עד שיעזבו את הקלויז. חסידי צאנז ברישא החלו להעליב את הרבי מליווה בשמות גנאי, ואילו הסאדיגורים מדדו להם כמידתם בדברם סרה בגאונם. וכה רבו ובזו זה את זה, עד שבאחרונה גברה יד הסאדיגורים והצאנזאים נאלצו לעזוב את הקלויז.

אחרי שנתפרסם מכתבו הגלוי של הצדיק מליווה, יצאו חסידי צאנז במכתב־בקשה לצדיקם, בחתימת הבד״צ דק״ק רישא, כי יואיל בטובו לתת להם עצה „איך להתנהג עם אותם עזי־פנים הנקראים חסידי ס״ג". כאמור, יש מקום לחשוש, שמכתב זה כמו כל יתר המכתבים שבאו אז לצאנזאי בעת ובעונה אחת, נכתבו כולם לפי פקודה חשאית מגבוה, כדי שתהא אפשרות לצדיק מצאנז לפרסם את התשובה שהיתה מוכנה זה כבר. והנה המכתבים ככתבם ובלשונם... במכתב הראשון כתוב לאמור:

ב״ה, יום ה׳ לסדר סוככים בכנפיהם על הכפרת, תרכ״ט, לפ״ק, רישא.

שוי״ר לכבוד ידיד ה׳ וידיד ישראל, נשיא אלקים בתוכנו גאון ישראל וקדושו, נזר הזמן ופלאו, הרב הגאון תפארת ישראל, קדוש ה׳ מכובד, רשכב״ה מרן חיים הלברשטאם נ״י האבד״ק צאנז והגליל. אחדשה״ט (אחר דרישת שלומו הטוב).

אדמו״ר. הנני בא לשפוך שיח לפני הדרת קדושתו ולהגיד לו את כל התלאה אשר מצאתנו בימים הללו. ואנה נפן אם לא אל קדושת הדר גאונו, כי מי יאסור את המלחמה מלחמת ה׳... (כאן באות מליצות שאינן דרושות לענייננו).

הנה זה איזה שנים התחברו פה חבור עצבים מעזי פנים שבדור, לא ישאו פני זקן ונדיב ותלו עצמם באילן ס״ג (סאדיגורה). ולאשר לא היה לאל ידינו לרדפם ולהדפם, הגבירו כוח עד כי הוכרו יראי ה׳ וחושבי שמו המסתופפים בצל קדוש הד״ג אדמו״ר לצאת מן הקלויז ולקבוע להם מדרש בפני עצמם, והנה עתה בעוה״ר על השמועה כי באה אשר תסמר שערת השומע, ושמענו דיבת רבים מדלת העם לאשר עוד ידם נטויה להקהיל קהילות ברבים כדרכם לפזז ולרקוד ולשים לילות כימים. שלחנו לקרוא לחשובים שבהם לדבר על לבם לבלתי חלל ש״ש ולהעמיט הכנסיות בלתי מקום להמון עם לחלל ה׳. ותחת אשר דמיתי להשקיט עוד פערו פיהם לבלי חוק, עד כי נוכל לאמר עברו תורות חלפו חוק, והרחיבו פיהם נגדנו בדברי נאצות וגידופין אשר אין להע־לות על הכתב, ובפני כל עם ועדה שמענו מפיהם דברים אשר ראוי לקרוע עליהם ולאמר: אוי לו לדור שכך עלתה בימיו, באמרם, מה לכם כי תדברו אתנו דברים כאלה, ואתם הלא תבינו הדרך הלזה אשר הוא גבוה מעל גבוה. שומו שמים על זאת איך היינו לשמצה וכו׳. והנה אם כי לדעתנו יש לאל ידינו לצאת בחרב נגדם ולגרשם מהסתפח בנחלת הקלויז שלנו, על פי תוקף נימוסי הקיר״ה, או לרדפם עד — (כלומר: להחרימם), אולם נירא לצאת ביד רמה טרם נציע הדברים לפני כבוד אדמו״ר, ומלפני הד״ג משפטנו יצא. וידע אדמו״ר כי הגדילו המדורה... לזאת עתירתנו שטוחה לפני הד״ג היקר נא נפשנו להשיב לנו אמרים נכוחים כיד ה׳ הטובה עליו, עכ״פ לחזק לבנו, כי רבות שמענו בוז ביום אתמול ולשמע אוזן דאבה נפשנו. ואולי כבר הגיעו שמץ מנהו מדברים הנ״ל לפני הד״ג מאנשי קהל אשר נסעו לחצ־רות קדשו. ובמדת טובו וענותנותו נעשען כי לא ישים לאל מלתנו וכו׳ ואם ילבש בגדי נקם תלבושת, נדע איך להודיע לעולם בשת, ונקוה כי חרבו לתערה לא ישוב ריקם, ישמח צדיק כי חזה נקם וכו׳. קיצור הדברים שמאד בחלה נפשנו וכמעט לא קמה עוד רוח בנו על גודל הפרצה וחילול השם ר״ל, שמבזים את החסידים האמיתיים ואת הצדיקים, ושונאים מאד את החסידים הכשרים המתפללים פה בקלויז של אדמו״ר, שהם באמת יראי ה׳ ועוסקים בתורה וביראה... יורנו אדמו״ר מה לעשות... דברי היראים וחרדים מגודל קדושת אדמו״ר.

הק׳ נחום ראובן פעלסקער אבד״ק הנ״ל,
הק׳ חיים וואלערשטיין ראבד״ק רישא.

בשולי המכתב של הביה״ד מרישא הנ״ל הוסיפו כמה בעלי־בתים מרישא הערה משלהם כעין הסכמה לתוכן הדברים ואף מזכירים שחסידי סאדיגורה ביזו את הרבנים בגלוי ובסתר בעלבונות שאין לתארם. „והגם שהרבנים עצמם אינם דורשים שאנו נגן על כבודם; מחובתנו לעמוד על כבוד הרבנים וכבוד התורה". כן הם מספרים, שחסידי סאדיגורה ביזו את הרבנים הזקנים מרישא, את הגאונים שנפטרו מזמן. בעלי־בתים אלה מבקשים לכן מהגאון הק׳ שיענה להם כיצד לנהוג בחסידי סאדיגורה. (שמותיהם לא נדפסו ב„כנסת הגדולה", אספת המכתבים שהוציאו אז הצאנזאים).

עיקרו של מכתב זה סובב רק על העול שנעשה להם מצד חסידי סאדיגורה, שבגללם נאלצו לעזוב את הקלויז ולכונן להם בית־תפילה אחר. אך אין במכתב אף רמז על כך, רבני רישא הזמינו את חסידי ס״ג לדין והם סירבו ללכת, ואף אילו היה כך לא יכלו להאשימם מכיון שהרבנים העומדים על מדין היו חסידי צאנז, וחסידי ס״ג יכלו לומר להם „פסילנא לכו לדינא". רבני רישא אלה, כחסידי צאנז, רשאים היו לחתום שמותיהם רק כאנשים פרטיים ולא בתור שליחי־ציבור ובית־דין. וכל מה שמעיינים והופכים בשטנה זו, אין למצוא הוכחה ממשית, כי חסידי סאדגורה „הפרו תורה ועברו על דת", כי הרי אין כל איסור לרקוד ולזמר אחר קידוש־לבנה או בסעודת מלוה־מלכה בהמון חוגג אפילו אם זה נגד הנימוס... כן לא היתה להם זכות להדוף את חסידי סאדיגורה ולרדפם עד חרמה רק על יסוד קלוש של „פערו פיהם לבלי חק, עד כי נוכל לאמר עברו תורות חלפו חק".

על כל פנים אפשר היה לקוות, כי הצדיק הצאנזי ידרוש מהבי״ד ברישא גביית־עדות ועובדות מוכיחות ש„הפרו תורה ועברו חק", ורק אז יענה להם איך להתנהג. תשובתו היתה צריכה להערך בישוב־הדעת לפני שהוא דן ברותחין עשרות אלפי נפשות מבני ישראל. לפלא גדול איפוא שכיומים שלושה אחרי קבלת מכתב השטנה האמור כבר נכתבה התשובה האיומה, שלפיה כל חסידי סאדיגורה הם מוחרמים ומנודים לשמים ולבני־אדם ומותר לרדפם ולענותם ככל מה שאפשר. קרוב לוודאי, כי הכל היה מוכן ומזומן מקודם.

ג. שאלות — ותשובות בין צאנז ורבניו

הצדיק הצאנזאי ענה בשני מכתבים להאב"ד ברישא ולבעלי־הבתים. בדפוס נתפרסם רק מכתב זה.

והנה נוסח מכתב התשובה של הצדיק מצאנז:

ב"ה, ב' תצוה תרכ"ט לפ"ק, צאנז.

שוי"ר להנגידים יראי השם, ראשי הקהילה, מנהלי עדת ישורון דק"ק רישא יע"א.

מכתבכם הגיעני. הנה נפלאתי מאד למה הייתם מחשים עד היום. הלא זה כמה שמעתי מהחרופים ונאצות שנשמעו בקהילתכם, מחמת העושי רשעה. אך תוכן הדבר תדעו, כי העיקר להדפם ולגרשם מקהילתכם ברשות נמוסי המדינה, וכאשר כתבתי לידידי הרב המאוה"ג אבד"ק, ואכפיל דברי גם לכם. וזה תוכן דבריו שם: מכתבם הגיעני, וחרדה אחזני בשמעי מגדפי התוה"ק גברו ועתקו והרימו קול על צדיקי הדור ועל כללות ישראל, ודת תוה"ק, באמרם כי לא ישיגו דרכי המשומד הידוע... ימ"ש, שהוא גבוה מאד, ומה אפיקורסות גדול מזה, ועוונו מבואר בקרא והנפש אשר תעשה ביד רמה את ה' הוא מגדף וגו'. אך להציל צאן קדשים, אלה בנ"י הקדושים ההולכים לתומם, ואותם כת הרשעים צודים לנפשם לקחת בחלק שפתם, מחויבים אנחנו למסור את נפשותינו ולהודיע לרבים, כי המה מורדי אור, והסופרים שלהם המה מומרים, ואסור להניח תפילין ומזוזות שלהם, וגם אסור להתלמד בנים אצלם, כי הלומד אות אחת מן האמגושי המה משומדים, חיב מיתה בידי שמים, כדאיתא בש"ס, ושו"ב שלהם אסורים, והאוכל בזבחם כאילו אוכל זבחי מתים. ולכן החיוב עליכם להודיע זאת לערכאות ולגרשם מהעיר, ואת המלמדים יגרשו תיכף ולא יתמהמהו, בלא תשלומי שכר, ואח"כ תושיבו בי"ד, ומה שיגיע להם עפ"י ד"ת ישלחו להם הבי"ד לביתם, ומי שלא יוכלו לשלוח חוץ לעירם, הבדלו מתוך אהלי הרשעים ולא תדברו עמהם מטוב ועד רע, ותבזו אותם בפניהם ובפני רבים ויתגלה קלונם. ואם איזה אלמים ילכו לבהמ"ד באלמות, יהיו מרוחקים מכם בתכלית הריחוק, וה' יושיע מכף ומשפתי עול, וכאשר הושיענו מכמה שעמדו עלינו בערמות ותחבולות שונות כמו הש"ץ ימ"ש והרבה נביאי השקר, כמו כן יצילנו ה' מהכת הזו שהמה אפיקורסים כמותם וכו' ועיקר שלא לרחם עליהם, ולא לשמוע שפתי שקר, כי הכת הזו מהפכים דברי א"ח ותולין קוץ ובוקי סריקי שלא אמרו זאת כלל הצדיקים הקדושים, כי המה הראשונים זלה"ה בחסידותם מסרו נפשם על תורה ועבודה וברחו מהכבוד ותענוגי בנ"א. ובהגלות לפני כל נתראה מסירת נפשם בשברם כל גופם בשעת התפילה, כמו רבינו הרה"צ אדמו"ר מרופשיץ ואדמו"ר מזידאצ'וב, אשר בעין נראה שבירת עצמותם בתפילה ובמקואות בבוקר עד שנקרח המים סביב גופם, וכיוצא בזה סגופים גדולים כמעט כדי להמית ולא רצו להנות מהעוה"ז כלום. ואדמו"ר מרופשיץ לא נסע על מרכבת שידה נכבדת אעפ"י שהיה עומד בחצרו, שמבלבל הראיה, למעט בדברים הנוטים לגדולות, ועשה צדקה עד למאד. לא כן המומרים האלה, נוטים אחרי הבצע ולהוסיף ממונם, וצדקה לא תצא מהם, ואוכלים ושמנו ועתקו, ורוכבים על מרכבות רצוף זהב וכסף וכל תהלוכותם בגדולות, ונשיהם לבושות בגדי גויים ובפריצות יתירה כידוע. וכן נוהגים אחריהם רוב נשי ישראל, כי אמרו כן דרך הישר, ומרמזים בעיניהן ההפוכות, ומחרפים לכל אשר לא יתן כתפו תחת ממשלתם. לכן מצוה לפרסם ברבים, כי דרך הכת הלזו הוא דרכי מות להרחיק מביתם וכו'. ואתם ידידי שמעו בקולי וטוב לכם.

הק' חיים האלבערשטאם.

על מכתב איום זה שגזר כליה על רבבות אלפי חסידים יש להעיר, כי ראשי החסידים ברישא (כר' ישראל רעדימר, ר' יחיאל הורביץ, ר' יצחק לנדוי ועוד), שנקראו במכתב זה בשם „כת עושי רשעה", „מגדפי תורתנו ודת תוה"ק לא סרו אף צעד אחד מכל דרכי החסידות האמיתית, ולא החסירו מימיהם אף טבילת שחרית אחת לפני התפילה, ולא היה ביניהם לבין חסידי צאנז „יראי ה' וחושבי שמו" ולא כלום. בקשר לכך מספרים אפיזודה דלהלן:

ברישא ישב בימים ההם ר' חיים אורי, שכל צדיקי הדור סמכוהו לרבי ולצדיק, והוא סירב להשתמש ב„תגא דרבנן", והיה כפוף לצדיק מצאנז שאהבו כבבת עינו. כל ימיו היה ר' חיים אורי עוסק רק בעניני צדקה להחיות רעבים ולהושיע נדכאים. אחרי שנתפרסם המכתב הנ"ל של הצאנזאי, אירע שר' חיים אורי קידש את הלבנה יחד עם חסידי סאדיגורה, רקד אתם יחד בזמר „טובים מאורות" ואף שתה אתם „תקון". כשבא אחר זה לרבו מצאנז לא נתנוהו להכנס עד שקיבל עליו „שמתא" ונכנס רק בפוזמקאות ברגליו, כדי לבקש סליחה מרבו.

תשובתו של הגאון הצאנזי שבה הוא מכנה את הרבי הנפגע בשם „המומד הידוע" נכתבה אחרי פרסום „מכתבו הגלוי" של ר' ברניו, שבו הוא מגלה את דעתו ברבים כי שקר ענו בו וכי נאמן הוא לאלקי ישראל לתורתו ולחכמת ישראל ולא הסיר מעליו יראת ה'. ואף הקיצונים שבמתנגדיו חשדוהו רק ב„התגלות הרצון" ולא באיזה „מעשה". וכך אין יסוד לכל יתר האשמות כלפי צדיקי וחסידי סאדיגורה, שמידת ההגיון לקתה בחן.

כאשר השיגו חסידי צאנז ברישא את הרשיון המבוקש לרדוף באף את הסאדיגורים מתנגדיהם, מיהרו להשתמש בו, אך במקום להתדיין עמם בערכאות לפי ההיתר שקיבלו מרבם, החליטו להשתמש בכוח הזרוע על פי העקרון „כל דאלים גבר". ובאחד הלילות התנפלו בהמון רב על ה„קלויז", הכו מכות רצח את החסידים האחרים שישבו שם, הוציאו את כל ספרי־התורה וכל כלי־הקודש עם הספרים, ניצלו את הבית מכל דבר חפץ, ואחרי שגרשו משם את החסידים המוכים סגרו את בית־התפילה על מסגר והלכו להם, מובן כי הסאדיגורים לא טמנו ידיהם „ובכל יום ויום נשמע קול ענות ברחובות וחוצות, בוז ונאצות, מכות ומהלומות" („העברי", ברודי, תרכ"ט, עמוד 292).

אין לדעת משום מה לא השתמשו הצאנזאים בתוקף דינה של הממשלה. אולי פחדו מפני חילול השם וכבוד ישראל וחפצו שמלאכה זו תיעשה בידי מתנגדיהם הנרדפים, כדי שהקולר לא

יהא תלוי בצווארם. אך חסידי סאדיגורה נמנעו מכך, עד שראשי הקהילה ראו לחובתם לעמוד לימין הנרדפים והביאו משפטם לפני שלטונות העיר, והסאדיגורים זכו בדין. לשם עמידה על אופיה של המחלוקת ברישא, מן הראוי להביא בזה את המסופר ב„העברי" (עמוד 376) מן הימים ההם:

„רישא, כ"ד אלול. ביום ו' בשבוע שעבר נתאספו יחד אנשי עדתנו אל לשכת הקהל, ושם המתיקו סוד לעשות שלום בין צורי המחלוקת אשר נפלגו בקרב כתות החסידים, ואנשים ההולכים פה קדמת העת החיה עמדו כולם לימין העשוקים מיד עושקי־הם כוח, הלא הם כת הסאדיגורה, ודרשו את השלום. אולם חסידי צאנז הקשו ערפם וימאנו לענות מפני כל, ולא חפצו אשר יפתחו שערי בית הקלויז המסוגרים על מסגר חזק, עד כי קמו מתנגדיהם בחרי אף, ואחרי הצהרים נפתח הקלויז בעזרת ראשי אזרחי העיר אשר לא מבנ"י הם, ולהבת המריבה שקטה מעט".

מכתבה קצרה זו אנו למדים, כי ראשי הקהל ברישא ואנשים שלא היתה להם נגיעה בדבר עמדו לימין הסאדיגורים העשוקים, ולפי זה יש לפקפק אם האנשים שאליהם נשלח מכתבו של הצאנזאי היו ראויים להקרא בשם „ראשי הקהילה מנהלי עדת ישורון". וכן יש להסיק, שמה שהודיע הבי"ד הרישאי במכתבם אל הצאנזאי „כי יש לאל ידינו לצאת בחרב נגדם ולגרשם מהסתפח בנחלת הקלויז שלנו „על פי תוקף נמוסי הקיר"ה", היתה השערה בעלמא, שכן הסאדיגורים יצאו זכאים „על פי תוקף נימוסי הקיר"ה".

חסידי צאנז ברישא לא הסתפקו כנראה בהיתר שניתן להם מרבם „לרדוף את מתנגדיהם עד חרמה", אלא חפצו לעורר גם את חבריהם החסידים בערים ועיירות אחרות לעשות כמעשיהם, ולתכלית זו העתיקו את המכתב הנזכר באלפים וברבבות והפיצוהו בכל מושבי היהודים בגאליציה, ומיד פתחו בפרק „אלו הן הלוקין", פרק של מכות ומסירות, מריבות־בית וגיטי־נשים ועוד גרוע מזה...

הקרבן הראשון היה מלמד אחד בעיירה טיטשין הסמוכה לרישא, שבעקב ה„גזירה מצאנז" נשאר מחוסר פרנסה. אשתו מתה מרוב צער, והוא עצמו היה ל„יושב" בסאדיגורה; באחד הכפרים הסמוך לעיירה זו היה מלמד סאדיגורי אצל המוזג המקומי. הרב שלח פקודה לחוכר לגרש מיד מביתו את המלמד, אך החוכר סירב באמרו, כי לדעתו אסור לקפח פרנסת יהודי כשר בלי כל סיבה. לימים ילדה אשת המוזג בן, והרב לא הרשה לשום מוהל לנסוע לכפר, כל עוד לא יגרש את המלמד מביתו. החוכר הביא ביום התשיעי את הילד לרישא ושם נימול בידי מוהל סאדיגורי. אך בעיר בריזוב פרשו הסאדיגורים מהציבור הצאנזאי ויכוננו להם קהילה לעצמם עם קלויז, חזן, שו"ב וגם רב.

שיבתו של ר' בריניו לחצר סאדיגורה עשתה רושם כביר בעולם החסידות, וגרמה לכך, שבכל מקום שדבר הצדיק מסא־דיגורה הגיע עשו משתה והילולים ושמחו וששו בראש כל חוצות. אך כוחו של ה„מכתב לק"ק רישא" הידוע טרם תש, ואוסרי המלחמה בצאנז פרסמו מכתב חדש מהרב בסטריזוב עם תשובת הצאנזאי עליו, למען ידעו כי צדיקם עודנו עומד בדעתו. והנה מכתבו של הרב מסטריזוב:

בעז"ה, יום ב' לסדר ראש בני ישראל (כי תשא) תרכ"ט, סטריז'וב (הסמוכה לרישא).

יצו ה' את הברכה חיים עד העולם וכו' כבוד שם קדשו מו"ה חיים הלברשטאם, לפני שמש ינון שמו שליט"א, וברוכים אמן.

הנה שמענו ונדעם, ובעינינו ראינו ובאזנינו שמענו, מה שעשו בעיירות הקרובות והרחוקות עם הכת סאדיגורי, אשר עברו חוק, הפרו התורה מראשה ועד סופה, תורה שבכתב ותורה שבע"פ בריש גלי, מלבד אשר ענו וצערו ובזו לתלמידי־חכמים בכל מקומות מושבותיהם, כידוע לאדמו"ר. ואם נבוא לבאר מעשיהם, תקצר היריעה מהכיל. אמנם עד עתה לא היה לאל ידינו לרדוף אותם, כי היה אתם איזה בע"ב מפה. ועתה כאשר נתגלה האמת ונודע קלונם ברבים, הנה האנשים אשר היו אתם עד עתה, גם הם נסוגו אחור מהם, וכולם פה אחד אמרו, שכאשר יכתוב האדמו"ר לכאן עירנו לרדפם, הנם מוכנים לבער הקוצים מן הכרם. ובכן באנו אנחנו בקידה ובהשתחויה לחלות ולחנן את פני קדושת האדמו"ר, יכתוב נא לכאן מכתב להדפם ולרדפם, והננו בעזה"י כי תהי ידנו רמה ויכול נוכל להם וכו'. הנה מההכרח נאלצנו לכתוב מחמת גודל רשעתם ועזותם. אמנם אם ח"ו לא יבוא לכאן מכתב מקדוש האדמו"ר שליט"א חוששנו שלא נהיו ח"ו וכו' (כלומר: מן הצועקים ואינם נענים). ע"כ אבקש מאד מאד בבקשה שטוחה מלפני כאדמו"ר הקדוש לחוס על כבוד התורה ולומדיה ולכתוב לכאן מכתב כמו שכתב לק' רישא ויתקדש נא ש"ש כמו שנתקדש בק' רישא. ואל יהי הדבר קל בעיני אדמו"ר וכו' וכל בעה"ב עומדים מוכנים כבר להדפם ולרדפם, כי גם בעיניהם רע המעשה אשר המה עושים פה, אך מצפים למכתבו הקדוש.

הכ"ד המעתיר ומצפה, הק' שלמה שפירא, אבד"ק סטריז'וב

ובשולי המכתב נאמר:

אכפול בקשתי לכתוב לכאן מכתב כמו שכתב לק' רישא, כי בכאן עושים רעות כפלי כפלים ממה שעשו בק"ק רישא, והנני חס על כבוד אדמו"ר וטרחתו ואיני פורש המע־שים שלהם. הכ"ד הנ"ל.

ובכן הרב מסטריז'וב שמע וראה כי ה„כת הסאדיגורית ביתר הערים הפרו תורה מראשה ועד סופה, שבכתב ושבע"פ בפרהסיה, בריש גלי", אף כי רבני רישא, עיר הקרובה לסטרי־ז'וב, לא העזו להעליל עליהם אשמה נוראה כזו. אנשי סטרי־ז'וב התקנאו ברישא על שזכתה להיות המתחלת ב„מצוה" ולהתפרסם בכל גאליציה כלוחמים נואשים.

והצאנזאי, במקום להזכיר לרב יושב על מדין את המקרא „ודרשת והקרת ושאלת היטב" בעובדות חותכות, מיהר להשיב תשובה שאינה אלא קטגוריה על הצדיקים עצמם, כי הם מפירי תורה ועוברים על דת וכדומה. ואין כאן המקום לחזור על הקטרוגים. המכתב לסטריז'וב שנכתב אחרי שר' בריניו שב לצדקתו ופרישותו עשה רושם מדכא על כולם, שהחלו להטיל ספק אם מחלוקת זו היא באמת „מחלוקת לשם שמים". המכתב לסטריז'וב נכתב בסגנון יותר חריף ויותר מעליב ממכתבו לרישא.

ויתר פרטי הפרשה המעציבה הזאת הלא הם כתובים בספרים: ילקוט הרועים, שבט לגו כסילים, מחלוקת צאנז וסאדיגורה, דברי שלום ואמת, אגרת שלומים ובעתונים ב„העברי" מברודי ואחרים. אכן מכתביו של הצאנזאי שבהם נידה והחרים את כל הסאדיגורים הביאו לידי קטטות כמעט בכל בתי ישראל בגאליציה. אבל כל אלה לא פגעו אף במשהו בחסידות הסאדיגורית. אדרבה, ככל שהצאנזאים הוסיפו לרדוף את הסאדיגורים והנוהים אחריהם, כן הוסיפו הנרדפים להתחבר יחד, ולבסוף היתה ידם רוממה כשהנצחון על צדם.

המחלוקת הנוראה שבין שני הצדדים הלכה ונחלשה במשך הזמן. תחילה כשהיו מדברים על חסידות התפתח מיד ויכוח בין צאנז וסאדיגורה. מפי חסיד צאנז ניתזו שביבי אש של מאמרים ותורות של הצאנזאי הזקן והמופתים שלו. גם הצד שכנגד לא שתק, אף הוא היה מזוין בחומר חסידי מספיק, בליווי מעשיות־פלא יפות של ריזין וסאדיגורה. מחלוקת זו משולה היתה לתבערה שפרצה לפתע, ואחרי מאכולת האש, ששרפה נכסי דניידי ודלא ניידי, שככה הדליקה לאט לאט עד שכבתה כליל. כיום היא נחלת ההיסטוריה.

ד. צדיקי החסידות ברישא וסביבתה

לרישא היו באים לעתים קרובות צדיקי החסידות מערים שונות כאורחים לכמה ימים או שבועות. ותיקי רישא הנמצאים בישראל מזכירים שמות אדמו"רים, שביקרו בה לפי הזמנת חסידי העיר: האדמו"רים מרוזבדוב, דזיקוב, צישאנוב, פלאנטש, רופשיץ, בובוב, סוקולוב, סאסוב, דרוהוביץ ואחרים. בראשית המאה העשרים היתה רישא גם מרכז החסידות בגאליציה התיכונית. באותו זמן ישבו בה שלושה אדמו"רים חסידיים, והם: רבי אלעזר ויסבלום, או בכינויו העממי: רבי לוזרל ריישר, וגם רבי אברהם חיים הורביץ מפלאנטש ורבי יהודה אונגר, הרבי מסוקולוב. שני האחרונים עזבו באחרונה את עיירותיהם שעליהם נקראו והתישבו ברישא. הבה נציגם אחד אחד.

א. רבי אלעזר ויסבלום (רבי אלעזר ריישער)

רבי אלעזר היה בנו יחידו של רבי אלימלך ויסבלום, הצדיק מרודניק, שהיה מצדיקי דורו הנודעים ואחד מתלמידי רבי נפתלי הצדיק מרופשיץ. יחוסו של רבי אלימלך היה משלשלת יוחסין רצופה צדיקים ורבנים נודעים בישראל ובחסידות. הוא היה בן הצדיק רבי מנחם־דוב (המכונה ר' מנדל־בר מפשיבורסק), שנפטר שם במיטב שנותיו כשהוא רק בן שלושים שנה, ורבי מנדלי הצדיק מרימנוב אמר עליו שהעולם לא היה ראוי שישתמש לאורו, כן הרב הצדיק רבי אלעזר מליז'נסק (חתן הרב הצדיק רבי אברהם משה מפשיבורסק) בן הצדיק הנודע רבי אלימלך מליז'נסק בעל „נועם אלימלך".

רבי אלימלך, אבי רבי אלעזר ריישר, לא כתב את חידושיו בתורה. אבל מעט מתורותיו נדפסו בספר „דבש השדה" להרב החסיד דובריש מאיר ובספר „משנה למלך" לבנו רבי אלעזר. רבי אלימלך אביו נפטר בי"ט טבת תר"מ במיטב שנותיו ומנוחתו כבוד בסוקולוב הסמוכה לרישא. הוא השאיר אחריו את בנו יחידו רבי אלעזר ויסבלום שנולד בשנת תקצ"ט, ואביו הצדיק שמח בבנו הרך, התפאר בו בכל עת. בימי עלומיו היה רבי שמחה שפירא (נכד הצדיק ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב) מלמדו בבית אביו רבי אלימלך, והוא שסיפר, שאביו העיד על בנו שלגדולות נוצר. פעם אחת לקחו אביו ר"א בזרועותיו ואמר: „דעו כי בשמים יש אילן הנשמות, ולא כל אחד זוכה לקבל נשמה מאילן זה, ואני ב"ה זכיתי לקבל נשמה גבוהה וחשובה מצמרת האילן הזה".

בן י"א שנים היה הנער אלעזר כשנפטר עליו אביו רבי אלימלך, ור' דוד'ל שפירא, הצדיק מדינוב, לקחו לביתו לגדלו ולהנכו. אחד החסידים שנוכח בעת בוא הילד אלעזר לדינוב, מספר, שרבי דוד הצדיק פנה אליו ואמר: הנך אורח חשוב אצלנו. תן תקון. השיב הנער: אין לי מעות. אמר ר' דוד'ל: אני אחפש אצלך. התיר הנער את כתנתו וגלה את לבו, ואמר: אדרבא. תוכל לחפש אצלי ותמצא רק „חטאים עוונות ופשעים". התרגש הצדיק לשמע דברי הנער ואמר בהתפעלות: רבי אלימלך השאיר לנו ילד נחמד. הנער נשאר בדינוב רק כשלשת רבעי שנה, ומשם נסע לרבי חיים הצדיק מצאנז, שאספו לביתו וחשבו כאחד מיוצאי חלציו והשגיח עליו בעין פקוחה ובאהבה. ואחר כך השיאו את נכדתו בריינדל בת בנו רבי דוד

ספר

משנה למלך

על התורה

נדפס בפעם הראשונה ע"י הרב המחבר

כ"ק ארמו"ר הגאון הקדוש זצלל"הה

בשנת תרס"ב

ולא פרסם שמו עליו מטעם הכמוס, (כן אמר בפה קדשו)

ויראתי לשנות מכפי רצון קדשו

ובכן הנני מבקש לעיין

בסוף הספר הקדמה ותולדות רבנו המחבר זי"ע ועכי"א

ישכר בעריש הײלפרין

מקדם אבד"ק בייטש

וכעת חונה בבראנקס, נ. י.

שנת תשי"ב לפ"ק

הרב מכשאנוב והיה סמוך על שולחן חותנו זקנו רבי חיים מצאנז, ועוסק בתורה ובחסידות, עד שהגיע להשתלמות בנגלה ובנסתר, ויצא לו שם כבעל מדות נעלות וחכם במילי דעלמא. נוסף לכך רכש לו ידיעה מקיפה בחכמת הרפואה. הוא גם חונן בקול נעים, וכל מכריו אהבו להמצא בקרבתו, כי אישיותו היתה אומרת כבוד וקורנת אהבת המקום ואהבת הבריות. הוא הוסמך לדון ולהורות מכמה גדולי תקופתו, ובהם גם מהגאון רבי חיים וואכס הרב מפיוטרקוב, בעל „נפש חיה".

אחרי פטירת הצדיק מצאנז נתקבל ר' אלעזר לראב"ד בבוקובסק. משם עבר לזמן קצר לפשיבורסק. בשני המקומות ההם היה עושה נפשות ומקרבן לתורה ולחסידות. חסידי אביו עברו אליו וחוג מעריציו הלך וגדל משנה לשנה, ולבסוף תקע אהלו בריסא, ואז כבר הגיע שמעו למרחקים ויצאו לו מוניטין כצדיק גדול. וביחוד גדול היה כוחו ברפוי חולים בסגולות ותרופות פשוטות, והקפיד מאד שלא ידברו בשבחו כפועל ישועות והתאמץ להצניע לכת.

רבות דברו על מדותיו הצרופות. היה איש האשכולות וכל הליכותיו היו לשם שמים. השמחה של „עוז וחדוה במקומו" היתה אחד מעקרונותיו, ובשמחה זו שהיתה אופפת אותו בכל עת היה פועל ממש גדולות ונפלאות, וכל הנכנס לתחומו נתבשם מאותה שמחת־עדנים המגרשת את העצבות ויוצא הימנו רענן ומלא תקוות. ואף רבי יוסף הצדיק מרימנוב העיד עליו, שבבקורו אצלו הרגיש שמחה בכל פינה בביתו. עטרת הצדיקות היתה הולמת אותו. קלסתר פניו המזהירים, עיניו הבהירות המפיקות חכמה ויושר היו מעוררים רגש של הערצה בלב כל הבאים אתו במגע. הוא חשב עצמו לתלמיד מובהק של רבי חיים מצאנז, וספרי „נועם אלימלך" ו„דברי חיים" היו לו למקור מחשבה והתגלות בכל עת מצוא. ומדי הזכירו מפעם לפעם את שם רבו היו פניו צוהלים מחרדת קודש והתרגשות פנימית. בכל חודש אלול היה דרכו לנסוע לצאנז ולהשתטח על קבר רבו.

מנהגו היה לקום בכל לילה בשלוש אחר חצות ולעסוק בשיעורים בתפילות ובתחנונים. בהאיר היום היה מניח שתי זוגות תפילין של רש"י ור"ת ביחד, ואחר היה לומד בספרי מהר"ל, נועם אלימלך, דברי חיים, בני יששכר וספרי חסידות אחרים, מתפלל בציבור, ואחר התפילה למד שיעור בנ"ך בכל יום. אחר סדר העבודה הנ"ל היה מקבל בסבר פנים את הבאים אליו מרחוק ומקרוב לבקש עצה בענינים שונים, וכולם היו יוצאים ממנו בעידוד גשמי ורוחני כאחד. בימי החורף היה רגיל ללמוד מראשית הלילה עד קרוב לחצות בשיעור של עיון בגפ"ת עם קבוצת תלמידיו ואנשים הנאמנים, והיה מתפלל ערבית ביחידות, במתיקות, בהשתפכות נפש ובשברון לב.

בשבתות היה מתפלל לפני העמוד רק תפילת מנחה של ערב־שבת וכן בימי־זכרון אחרי אבותיו וקרוביו הקדושים. בימים הנוראים היה מתפלל לפני העמוד תפילת מוסף ונעילה. הצטיין כמנגן מופלא בעל קול ערב, המלהיב ומרעיד את לב שומעיו. וסגולה מיוחדת היתה לתפילתו, שלמרות שהיתה ספוגה יראה ופחד, היתה מעוררת בלב השומעים רגש של שמחה. בלילות שבת היה רגיל להשמיע לחסידיו היושבים על שולחנו קטעים מתוך הספר „דברי חיים". לא ישן יותר משתים־שלוש שעות ליממה, ובכל רבע שעה היה מתעורר ונוטל את ידיו. את חידושיו בתורה היה רושם בעצמו, ובשנת תרס"ב הדפיס את ספרו „משנה למלך" בעילום שמו על התורה ומו־עדים. בספר בא רק חלק קטן מתורותיו שאמר ברבים. הספר נדפס במהדורה שניה באמריקה בשנת תשי"ב על ידי גיסו הרב ישכר בריש היילפרין מקודם בבייטש ואחר בברונקס.

חיבה מיוחדת היתה לו לעיר לאנצוט, והיה מרבה לבקר בה ולשבת במסיבת חסידיו. בני העדה היו מחבבים אותו ומז־כירים ברטט את ימי ישיבת אביו הצדיק בעיר זו. גיסו מכנהו בספר בתואר „הרב הגאון הצדיק הקדוש המפורסם פועל ישו־עות חכם ונבון אספקלריא המאירה רבן ומארן של ישראל". פעולותיו התרומיות, מדותיו העדינות ואישיותו האצילה הקסימו לא רק את חסידיו וקרוביו, כי אם גם את אלה שלא היו קרובים לדרך החסידות.

שנה לפני פטירתו ביקר בסוקולוב על ציון אביו. הוא נפטר בט"ו בתמוז תר"ע בכפר בוגוכוואלה הסמוכה לריסא, ובו ביום הובא למנוחות ליד קבר אביו בהתאם לצוואתו שהשאיר אחריו. פטירתו גרמה צער רב בין חסידיו. הוא השאיר אחריו בת יחידה קריינדל פינקל, שנישאה אחר כך לצדיק רבי שלמה'לה הורביץ בן הצדיק רבי צבי־הירש אב"ד ואדמו"ר מרוזבדוב, ונולדו להם בן אחד, אלעזר, ושתי בנות: שיינדל־גיטל ובײלה. אלמנת הצדיק רבי אלעזר עם בתה וחתנה רבי שלמה'לה ניספו בריסא בשואת יהדות פולין. גיסו הרב ישכר־בריש היילפרין, שנמלט מן השואה קיים את נדרו להנציח את זכר רבי אלעזר ריישר בהדפסת ספרו במהדורה שניה, אחרי שהספר היה ליקר המציאות עוד לפני מלחמת השמד. הספר מכיל קי"ד עמודים עם הקדמת המביא לדפוס הרב ישכר־בריש היילפרין, המכיל אף הוא ט"ז עמודים, ובה תולדות הרב המחבר וקורות המהדיר בזמן המלחמה. הקדמה זו מוסיפה נאד דמעות לים הגדול של אכזריות ונחלי דמים שהביאו הנאצים הגרמנים על יהדות פולין.

ב. רבי יהודה אונגר, הרבי מסוקולוב

בשנים הראשונות של המאה העשרים הגיע לריסא על מנת לשבת בה הרב ר' יהודה אונגר, הרבי מסוקולוב. מוצאו אינו ידוע, אבל לפי שם משפחתו מסתבר שהוא מתיחס לרבי מרדכי־דוד אונגר ב"ר צבי אונגר, תלמיד ה„חוזה" מלובלין, שנפטר ז' שבט תר"ג. מצאצאיו ישבו על כסא האדמו"רות בז'אבנה, ועליהם, כנראה, מתיחס גם רבי יהודה אונגר מסוקו־לוב. היתה זו עיירה קטנה במרחק למעלה משני מילין מריסא. כפי שנתברר לא היו לרבי מסוקולוב חסידים הרבה מלבד כמה חסידים מקומיים. מסיבה זו עבר הרבי מסוקולוב לשבת בריסא, על יסוד הנאמר „משנה מקום משנה מזל".

בריסא לא היה לרבי יהודה אונגר בית משלו. בתחילה היה גר בבית זילבר, שנמצא בקצה העיר. בריסא היו לו יותר חסידים, ואף נערים מבתי חסידים היו אוהבים לבוא אליו להתפלל וגם ל„שולחנות" שלו. על חסידים ותיקים בריסא לא עשה הרבי רושם רב, כי לרבי מסוקולוב לא היו שאיפות להיות רבי גדול.

הרבי אברהם חיים הורוביץ מפלאַנטש
Rabbi Abraham Chaim Horowitz of Plantch

לרבי יהודה אונגר היה רק בן יחיד, ושמו נפתלי (טול־טשה), שעוד בהיותו בחור התעתד להיות אדמו״ר.

ג. רבי אברהם חיים הורוביץ, הרבי מפלאנטש.

רבי אברהם חיים הורביץ, הרבי מפלאנטש היה בר־אבהן וצאצא לשלשלת יוחסין — היה נין לרבי נפתלי מרופשיץ ונקרא על שם אחד מבניו רבי אברהם חיים מלינסק. רבי אלעזר, בנו של רבי נפתלי, מייסד בית דז׳יקוב, היה סבו. אביו היה רבי משה הורביץ הצדיק מרוזבדוב, שהיה טיפוס מיוחד במינו בעבודתו ובצדקתו, ואמו היתה בת ה„ייטב לב״ מסיגט. הוא עצמו נולד בשנת תר״י ונפטר בשנת תרע״ח.

רבי אברהם חיים היה אחד האחים, שכיהנו כולם באד־מו״ריות, אם כי לא כולם היו ראויים לאיצטלא זו. הוא עצמו התישב בעיירה פלאנטש, ולעתים קרובות היה מבקר כאורח ברישא, היה מתאכסן אצל אחד מחסידיו והיה מתפלל בקלויז העירוני ושם אף ניהל „שולחנות״ בשבת. ואף כי היו מתיחסים אליו בכבוד בגלל יחוסו הגדול, לא הצליח לרכוש לעצמו פופולריות רבה. מבחינה זו היה קרוץ מאותו חומר כמו הרבי בן אותה עיר מסוקולוב.

גם לרבי מפלאנטש לא היו חסידים רבים, פרט למתי מעט מדלת העם שהיו יושבים ליד שולחנו וגם בחדרו. בעיירות הקטנות הסמוכות היו לו אמנם חסידים, אבל לא במספר מספיק, ומשום כך לא יכול היה להרשות לעצמו לנהל ברחבות „חצר״ גדולה.

בשנת תרע״א עזב לחלוטין את פלאנטש והתישב ברישא. הוא שכר לו את דירתו בבית שברחוב אוגרודובי. בית זה שימש כוח משיכה לאחיו האדמו״רים מערים אחרות לבקר ברישא מפעם לפעם, ולא מעטים היו בין נערי החסידים רישא, שהיו נמשכים אז לשולחנות הקלויז של הרבי מפלאנטש, יחד עם קהל חסידים גדול. בין האדמו״רים האור־חים היו הרבי מרוזבאדוב (אחי הפלאנטשאי), הרבי מדז׳יקוב, בעוד שהרבי מסאסוב לא זכה משום מה שחסידים רבים יבואו לשולחנו. ה„עבודה״ של הפלאנטשאי נעשתה בדביקות עצומה. לעתים קרובות היה מפסיק באמצע הזמירות ומשתתק במשך כמה רגעים, כאילו היתה רוחו משוטטת בעולמות העליונים, ורק הקמטים במצחו התנועעו, וכה היה שר זמירות ואומר דברי תורה. הוא נסתלק בשנת תרע״ט.

ד. רבי צבי־אלימלך שפירא הצדיק מבלאז׳וב

היה זה הצדיק מבלאז׳וב, בנו של הרבי דוד׳ל מדינוב, שצדיקי הדור ראוהו כ„בעל רוח הקודש״ והיו משכימים לפתחו. הוא השאיר אחריו ספר בשם „צמח דוד״, מן הספרים החשו־בים שבחסידות. רבי דוד׳ל היה בן רבי צבי אלימלך מדינוב בעל „בני יששכר״ על התורה וספרים רבים אחרים, שנולד בשנת תקמ״ד והיה בן אחותם של שני הצדיקים הנודעים האח־רים רבי אלימלך מליז׳נסק ורבי זוסיה מאניפולי. הוא נסתלק בשנת תר״א.

רבי צבי־אלימלך, שייסד את בית בלאזוב, היה אישיות מפורסמת בעולם החסידות, גדול בתורת הנגלה, אחד האד־מו״רים שזכו להערצת הציבור, למד תורה בקדושה ובטהרה, הצטיין בתפילתו הזכה והטהורה. מאות אנשים זרמו לבית־מדרשו, ואלפים צבאו על דלתי ביתו להתברך מאמרי פיו ולהתבשם מזיו תורתו. יחד עם זה ידע להעריך את הזמרה כסגולה יקרה בהנהגת החסידות, ומלבד נגוני המורשה שעברו אליו מצדיקי משפחתו, מליז׳נסק, מדינוב, מרופשיץ, מדז׳יקוב, מרוזבדוב ואחרים, חיבר גם נגונים משלו שהושרו במסיבותיו ונפוצו בין חסידיו.

בזמן מלחמת העולם הראשונה נאלץ לעזוב את עיירתו, והוא התישב בבודפסט בירת אונגרן. ביתו שם היה פתוח לכל עובר־ושב. הוא הצליח להחדיר את החסידות לארצות אוסטריה ואונגרן. ראשית צדיקותו היתה בערים יאבורניק ובלאזוב. היה גם בקי בתורה ובפסוקים, והתנהג בענויות. הוציא ספר בשם „צבי לצדיק״. רבי צבי־אלימלך היה גבה קומה, משכמו ומעלה מכל העם. קולו בתפילתו לפני ה„עמוד״ היה כשאגת אריה, ואף היה כוחו גדול בהרצאת דברי־תורה בפני חסידיו. עם תום המלחמה התישב ברישא.

צדיק־מנגן היה, שכל „עבודתו״ היתה לו כסימפוניה נהד־רת אחת בלתי פוסקת. תפילתו משכה רבים הן בתנועות השמחה שנתלוו לה, והן בתנועות תוגה. הוא היה בעל חוש נגינה מפותח לעילא, נחלת ירושה מכמה דורות־אביו וסבו ולמעלה מזה היו מנגנים ידועים. **בכך לא היה יחיד בדורו.**

היו גם אדמו"רים אחרים שהצטיינו בסגולה זו, הגאון הרבי בנציון הלברשטאם מבובוב הי"ד, שהיה יוצר רב־ערך בנגינה החסידית, הרב אלימלך הורביץ ממיליץ, רבי אשר מרימנוב (בעל ה„מארשים") ועוד, שהיו עמודי התווך של החסידות בגאליציה.

בניגוניו ובזמרתו הכניס הרבי מבלאזוב־רישא קרני אור לתוך חיי ההמונים מלאי יאוש וצער, דאגות פרנסה ודאגות אחרות. הוא כבש את לב ההמון, ונתווספו אליו חסידים רבים, שבאו להתחמם לצלילי ניגוניו.

הוא היה ש"ץ, שהקסים בנעימות ובתוקף קולו. נגינתו נוצרה מתוך תערובת של נגינה חסידית ונגינה מערבית, שביחד העניקו לה צורה מחודשת, בעלת אופי כללי־חסידי. יצירותיו נתפרסמו לשבח בכל חוגי הנגינה. נשארה בהן תנועה אופינית, שייהדה גם את המוטיבים הזרים. הוא לא מצא עניין בכל המסורת המוסיקלית של החסידות הבעש"טית, שהצטיינה במסכת מוצקה של קולות ווקליים משולבים שילוב מסובך, אלא חובב היה לחנים קלי־צלילים, חזקי ריתמוס. שתי פנים היו לנגינתו־זמרתו. היא ידעה להפנות מבטה לעבר, וכן להשקיף קדימה לנגוני הזמן. היתה זו בעיקר נגינה חגיגית מפוארת, שהותאמה לפיוטים וזמירות.

הרב משה קאמלהר

„חצרות" צדיקים

ר' אליעזר, נכדו של „הנועם אלימלך", ניהל אדמורו"ת בביתו הפרטי ברחוב שנקרא בפי הבריות „רבי אליעזר'ס גאס". שם נמצא גם בית מדרשו שגבל עם קלויז דזיקוב. ר' אליעזר בעל הדרת פנים היה ומחונן בכשרונות נעלים. הוא נתפרסם גם בתור רופא, ועל פי „מתכון" שלו היו בתי מרקחת מכינים תרופות. נהרו אליו מכל קצוי המדינה ואף מהונגריה הביאו אליו חולים שכבר נתיאשו מהם. הוא עסק גם הרבה במצות „מתן בסתר". הוא היה עוזר ככל האפשר לכל עני בן טובים ולפעמים גם בני אדם שנחשבו כאמידים. פעולה זו ניהל בעזרת כמה אנשים שהיה בטוח בהם, כי לא יגונב מפיהם דבר החוצה. הדבר נודע לי רק אחרי השואה ואני מוצא לי לחובה להקים מזכרת לאיש גדול וקדוש זה, בספר ההנצחה לקהילת רישא. היו גם כמה בתי כנסת ששמותיהם העידו על מהותם, „ביקור חולים", בית כנסת זה עמד בכיכר הגדולה בבית פרטי. שם התפללו משכילים ומתקדמים. כן היתה ברישא חברת „נושאי הסבל" עם בית־כנסת משלהם וכן בית כנסת של חייטים מלבד עוד מנינים שונים.

מ„חצרות" הצדיקים יש להזכיר את בית הכנסת של חסידי בלאזוב, בעיקר כאשר האדמו"ר הצדיק ר' צבי אלימלך זצ"ל עבר לגור בקביעות בעיר רישא בסוף מלחמת העולם הראשו־נה. את ביתו יחד עם הקלויז קנה בחלק העיר שנקרא „די וואליע", והמקום הזה נעשה למרכז גדול לחסידי בלאזוב וכן לרבים שהסתופפו על דגלי אדמורי"ם אחרים. כך אפשר היה למצוא שם חסידי דזיקוב או מ„חצרות" אחרות, שבאו לליל שבת ולמחרתו לשולחן אדמו"ר. הנהגתו ואופן עריכת השולחן היתה לכולם חויה גדולה. לפעמים בא לשבות את שבתו אצלו הצדיק ר' שלמה ליב מטיטשין הסמוכה, בעצמו ניהל אדמורו"ת בעיירה ואליו נהרו מכל הסביבה פשוטי עם לקבל ברכתו. שני הזקנים, שפניהם היתה מופנת כלפי הציבור, עוררו אצל כל אחד ואחד רגש של התבטלות. תורו־תיו של ר' צבי אלימלך הצטיינו בהסברה נעימה, למרות עמקותן הבינו כולם את דרך המחשבה של הצדיק. כן משכו תפילותיו את לב השומעים היה בהן יותר מהתחינה והבקשה מאשר הרינה והעליצות של תפילת רופשיץ בחינת „ואתחנן אל ד'". היתה לי הזדמנות פעם אחת להיות נוכח במוסף של ראש השנה, כאשר התחיל לומר „מלכות, זכרונות ושופרות". התרשמתי מן הדביקות והמתיקות שבתפילתו והיתה זאת דביקות פנימית אמיתית שהיא אחת היסודות של החסידות.

ר' צבי אלימלך נפטר בשנת תרפ"ד ואת מקומו ירש בנו ר' יהושע, שהיה מקודם אב"ד בריביטיץ, אולם לא האריך ימים ובנו ר' ישראל אב"ד פרוכניק מילא את מקומו. ר' ישראל, מניצולי השואה גר כעת באמריקה. חתן בתו היה הרב טוביה הורביץ, שהיה עד פרוץ המלחמה האחרונה רבה של סאנוק. הוא נרצח ע"י הזדים הנאצים. ר' טוביה היה מפליטי גאליציה במלחמה הראשונה וגר בוינה. שם התידד עם הד"ר נתן בירנבום, שנעשה לבעל תשובה והיה אחר כך „האידיאולוג" של „אגודת ישראל". במאמריו של ר' טוביה אפשר היה להכיר את מהלך מחשבותיו של ד"ר נתן בירנבום רבו שממנו קלט וממנו הושפע.

ברישא היו עוד אדמורי"ם מבני בניו של ר' נפתלי חיים הורביץ, בנו של הגאון ר' מאיר מדזיקוב שעזב את גאליציה ועבר לארץ ישראל. הם התפרסמו בשם „די זולינער קינדער". אחרי המלחמה הראשונה קיבלו סוכנות למכירת בדים מבתי חרושת של העיר לודז. בהתחלה האיר להם המזל פנים וקרנם עלתה, אולם אחרי עבור זמן קצר נוכחו, כי לא זו הדרך.

לאחר המלחמה הראשונה עבר לגור ברישא האדמו"ר ר' חנא הלברשטאם, נכד ה„דברי חיים". הוא קנה לו שם בקנאות שבו אך היה ידוע יחד עם זאת כרודף צדקה וחסד. מסופר עליו שבהיותו ילד בן חמש והיה בבית האדמו"ר ר' דוד מקרשנוב בנו של „הדברי חיים", שם נהגו להסתפק במועט והקפידו כי העוגות לשבת תהיינה פשוטות, אולם בשביל הרבי אפו עוגות מיוחדות בתוספת ביצים. שאל הילד: מדוע עוגות אלה יותר טובות? — מפני שלעוגות האלו הוספתי ביצים — אמרה הרבנית. נתרגש הילד וקרא: אם כן, הרי באמת אסור לאפות עוגות כאלה שעולות ביוקר, שכן בכסף הזה אפשר להחיות עניים. מידת הרחמים והחסד היתה טבועה בלבו עוד מימי ילדותו ואת זאת הוכיח ביתר שאת בבגרותו.

שלמה טל

הרבי מבלאז׳וב ושושלתו

א

רבי צבי אלימלך שפירא נולד בשנת תר״א לאביו רבי דוד מדינוב בעל „צמח דוד״ ב״ר צבי אלימלך מדינוב, בעל המחבר „בני יששכר״ ועוד הרבה ספרים, מתלמידי ר׳ מנחם מנדיל מרימנוב והחוזה מלובלין.

בהיותו בן שש עשרה נשא את שרה הורוביץ, בתו של רבי משה מרוזבדוב בן ר׳ אליעזר מדזיקוב בן ר׳ נפתלי צבי מרופשיץ זצ״ל. שלש שנים היה סמוך על שלחן חותנו הזקן ר׳ אליעזר מדזיקוב. הרבנות הראשונה שלו היתה בריבאטיטש ומשם נתקבל כראב״ד בבלאַזוב הסמוכה לרישא.

אחרי פטירת אביו בעל „צמח דוד״, י״ט אדר תרל״ד, התחיל לנהוג באדמורו״ת ונסמך לכך ע״י רבי חיים, בעל „דברי חיים״ מצאנז, ש„הזכיר״ את עצמו לפניו בשם חיים בן מרים, וסימן נתן לו „מכלכל חיים בחסד״, ראשי תיבות „חיים בן מרים״.

אחיו הבכור, רבי ישעיה נפתלי הירץ, בעל „הנותן אמרי שפר״, מילא את מקום אביו בדינוב. אעפ״כ נסעו הרבה מחסידי אביו לבלאזוב. אחר פטירת אחיו עברו רוב חסידי דינוב לבלאזוב.

שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה עבר האדמו״ר מבלאזוב ליאווארניק פולסקי הסמוכה לפשעווארסק, בקיץ תרע״ד נסע למעון קיץ, למרינבד, וכאשר פרצה המלחמה ולא היה יכול לחזור לביתו התעכב בבודפשט למעלה משלש שנים בתרע״ח חזר לגאליציה והתיישב בפשמישל, שם נפטרה עליו אשת נעוריו, ובתרפ״ג עבר לרישא, ושם ניהל את האדמו־רו״ת ברמה. בי״ט אדר תרפ״ד חלה הרבי מבלאזוב, ובליל ה׳ ניסן, יצאה נשמתו בטהרה, כשמסביב למיטתו עמדו בניו, נכדיו ניניו (הוא זכה לראות בחייו בני ניניו) ורבים מחסידיו, ושם מנוחתו כבוד. בנו יחידו רבי יהושע מריבאטיטש המשיך אח־ריו בהנהגת קהל חסידיו ברישא.

הרבי מבלאזוב היה זקן האדמורי״ם בגליציה, בילדותו זכה עוד להיות עם אביו אצל ר׳ ישראל מריז׳ין ור׳ שלום מבלז. היה מפורסם כאיש פיקח מאד וחסידים ממרחקים נהרו אליו. אחרי מלחמת העולם הראשונה היו בין חסידיו רבים מחסידי הונגריה, וגם מפולין הקונגרסאית לשעבר. עד שיבה וגבורות לא כהתה עינו ולא נס ליחו. מדי שבת בשבתו ובימים טובים קרא בתורה (ולא נזקק למשקפיים), ובימים הנוראים עבר לפני התבה בכל התפלות, שחרית ומוסף, וביוהכ״פ מ„כל נדרי״ עד „נעילה״, פרט לפסוקי דזמרה ומנ־חה, תפלתו היתה כשאגת ארי.

כאשר עבר לגור לרישא ריכז מסביבו את טובי חסידי צאַנז בלז,סדיגורא וביחוד מחסידי דזיקוב, נוסף על חסידיו. הרבה מזמנו הקדיש לבחורים תלמידי־חכמים והדריך אותם בתורה ובחסידות. וביחוד בחורף היה מבלה אתם בלילי שבתות הארוכים עד שעה מאוחרת אחרי חצות הלילה.

הרבי ר׳ צבי אלימלך שפירא מבלאז׳וב
Rabbi Zvi Elimelech Shapiro of Blazów

הידושי „תורה״ שלו, שנאמרו במשך חמשים שנה, חלק מהם נדפסו בספר „צבי לצדיק״, וכן נדפסו תשובותיו בהלכה בספר שו״ת „צבי לצדיק״ (בילגורייא, תרצ״ו), בהוצאת נכדי ר׳ ישראל שפירא שליט״א, אבד״ק פראכניק (כעת הרבי מבלאזוב בניו־יורק) עם הערותיו.

צער גידול בנים היה מנת חלקו של האדמו״ר מבלאזוב, משנים עשר ילדים נשארו בחיים רק שלשה: הבכור רבי יהושע אבד״ק ריבאטיטש, זצ״ל, ואחיו ר׳ יוסף ואחותו הרבנית אלטע מלכה. ר׳ יוסף נפטר על פני אביו זמן קצר אחרי נישואיו והשאיר אחריו בת. כלתו, אשת ר׳ יוסף, היתה בזיווג שני אשת הרב מרידניק, אמו של הרבי מקלויזנבורג שליט״א, רבה של קרית צאנז בנתניה.

ב

בנו ר׳ יהושע נולד ב־י׳ סיון תרכ״ב. היה תלמיד אביו ותלמיד סבו רבי משה מרוזבדוב.

אף הוא כאביו כתב הרבה חידושי תורה. בסוף שו״ת „צבי לצדיק״ של אביו נדפסו חידושיו בסוגית הש״ס, בשם „פרי צדיק״ וספר „קרן ישועה״ עה״ת יצא בניו יורק, ע״י בנו הרבי מבלאזוב שליט״א. נפטר בי״ב אדר א׳ תרצ״ב. והוטמן ע״י קבר אביו ברישא.

בניו וחתניו של האדמו״ר מריבאטיטש זצ״ל גרו רובם ברישא. חתנו הראשון היה בן דודו, רבי מנשה הורוביץ בן ר׳ צבי האדמו״ר מרוזבדוב, אחי אמו של האדמו״ר מריבא־טיטש. אחרי מלחמת העולם הראשונה קבע האדמו״ר מרוז־בדוב את מקום שבתו ברישא ונפטר שם ב־י׳ מרחשון תרע״ט, ואחרי פטירתו מילא ר׳ מנשה את מקום אביו.

חתנו השני היה ר׳ יצחק הלברשטם בן ר׳ משה מברדיוב בן ר׳ ברוך מגארליץ, שעזב את רישא אחרי פטירת חותנו, והתיישב עם כל משפחתו בברוקלין.

בנו ר׳ מאיר נשא לאשה את באשה בת דודו ר׳ יוסף ז״ל אחי אביו, (אחותו של הרבי מקלויזנבורג שליט״א), ונתקבל כרב אבד״ק בלאזוב, ואחרי פטירת אביו נהג שם באדמורו״ת, עד שהוצא להורג ע״י הנאצים ימ״ש. בידו נמצאו כתבי יד זקנו ר׳ צבי אלימלך מבלאזוב זצ״ל, ובדרך נס נצלו והגיעו לניו יורק לידי הרבי מבלאזוב הנוכחי, ר׳ ישראל שפירא שליט״א, כפי שהוא מספר בהקדמתו ל„צבי לצדיק״ על התורה.

„וכתבי הקודש הי׳ מונחים בבית גנזי כ״ק אחי הרב הצדיק הק׳ ר׳ מאיר אבד״ק בלאזיב ז״ל הי״ד, ובעת שראה מרחוק את הרוצחים המתקרבים לעירו להשמיד להרוג ולאבד, בשעה שאימת מות נפלה עליו, גם אז זכר את הכי״ק של אא״ז מו״ר זי״ע וגם הכתבים אשר הוא בעצמו טרח ועמל וחידש ומסר נפשו להצילם כי נפשות בני ישראל תלויות בהם, כמאמרם ז״ל, אנכ״י נוטריקון, אנא נפשי כתבית יהבית, ובמהירות הלך ברגע האחרון לשכנו הערל שדר סמוך לביתו, ומסר לו הכתבים עם הכתובת לארצות הברית, והבטיח לו שכאשר ישלחם אחר המלחמה לאמעריקא אזי יגמלו אתו עבור זה בסכום גדול. ונס בתוך נס אירע כאן, שהערל נתרצה לקבל הכתבים ולהטמינם בקרקע, אשר גם עליו חפפה סכנת מות בשעת חירום בסכנה גדולה כזו, ואחר גניזתם בקרקע רבות בשנים, הכתב לא נתטשטש ולא נמחק ונשאר כאלו נכתב היום ונוסף לזה הקושי הגדול בהעברת כתי״ק זה לארה״ב״.

ר׳ מאיר הוסיף לספרו של סבו „צבי לצדיק״ קונטרס חידושי תורה משלו.

ג

בנו ר׳ ישראל שפירא שליט״א גר ברישא עד שנתקבל כרב אבד״ק פראכניק ואחרי פטירת אביו ז״ל נהג באדמורו״ת באיסטריק. בימי השואה עבר ללמברג ולנגד עיניו הרגו הנאצים את בתו היחידה ואת חתנו ובתם. הוא שיכל את כל משפחתו וגם את אשתו הרבנית פרל, בת הרב ר׳ שלום דוד מז׳אַבנה, הוא התגלגל ממחנה למחנה תוך יסורים ועבודת פרך, ופעמים אחדות היה בין המיועדים להוצאה להורג, ותמיד, ברגע האחרון, ניצל בנסי־נסים והגיע לארה״ב כשריד לבית בלאזוב וממשיך עד היום את השושלת.

שני חתניו של האדמו״ר מריבאטיטש, ר׳ טובי׳ הורוביץ ור׳ צבי אלימלך הורוביץ, אף הם גרו ברישא. הראשון היה מעסקני „אגודת ישראל״ המפורסמים, עורך העתון „בדרך״ שיצא בוינה אחרי מלחמת העולם הראשונה, ועזב את רישא כשנתקבל כרב וכאבד״ק בסאנוק והוצא שם להורג יחד עם גיסו ר׳ מאיר מבלאזוב. ר׳ צבי אלימלך הורוביץ עזב את רישא כשנתקבל לרב ואבד״ק דעמביץ כממלא מקומו של אביו, גם הוא נרצח ע״י הנאצים יחד עם כל בני ביתו.

בן זקונים של האדמו״ר מריבאטיטש, ר׳ אליעזר, עבר מרישא לריבאטיטש כשנתקבל שם לרב, ואחרי פטירת אביו נהג שם באדמורו״ת עד שהוצא להורג.

ברישא עצמה התיישב נכדו של האדמו״ר מריבאטיטש ז״ל, ר׳ יוסף בנו של ר׳ מאיר מבלאזוב וחתנו של הרב בומבך אבד״ק אושפצין (אושוויץ). על אף גילו הצעיר נהג באד־מורו״ת ברישא בחיי אביו, במקומם של סבו מריבטיטש וסבו הזקן מבלאזוב זצ״ל. גם הוא ומשפחתו נספו בשואה. הי״ד.

מכל המשפחה ניצלו בת אחת של האדמו״ר ר׳ יהושע מריבאטיטש חיה תחיה ובעלה הרב ר׳ יהודה הורוביץ שליט״א ובתם, הנמצאים כיום בניו־יורק. ר׳ יהודה הוא בנו של ר׳ יצחק האדמו״ר מסטוצ׳ין שהיה גר בטרנוב (אחי אמו של האדמו״ר ר׳ יהושע מריבאטיטש). כשנכנסו הנאצים לטרנוב הוציאו ליער את האדמו״ר מסטוצ׳ין, שהיה זקן מופלג, והרי־צוהו ועינוהו, עד שיצאה נשמתו בטהרה. בנו ר׳ יהודה הנ״ל הוא שריד לבית רוזבדוב וממשיך שושלתו.

גם דור רביעי, ניניו של האדמו״ר מבלאזוב זצ״ל, גרו ברישא. מרים רבקה בת בתו (חנה) של האדמו״ר מריבאטיטש ובעלה ר׳ צבי אלימלך טיטלבוים בן ר׳ חיים יוסף מדינוב. ר׳ צבי אלימלך היה סוחר, מכובד, בעל קול ערב ובעל הוש מוסיקלי. בנם מנשה נ״י, הנמצא כעת בארה״ב, נולד עוד בחיי האדמו״ר מבלאזוב זצ״ל, שהשתעשע בו ושמח שזכה לראות דור חמישי. ר׳ צבי אלימלך ואשתו ובניהם נספו בשואה.

שני אחים ר׳ חיים ור׳ משה הורוביץ בני ר׳ מנשה מרוזבדוב. חתנו של האדמו״ר מריבאטיטש, גם הם גרו ברישא. הראשון נספה יחד עם משפחתו ואנשי רישא. השני היה צעיר ת״ח, תלמיד ר׳ יוסף רייך הי״ד, ותלמיד הרב יעקב פינק שליט״א (כעת אב״ד בחיפה). ר׳ משה נסמך להוראה ע״י ר׳ מנחם מנדל רייך ז״ל, ר׳ מנדלי דיין, כפי שנקרא בפי כל, אחד מבעלי ההוראה המובהקים, חבר ביה״ד ברישא. ר׳ משה נשא לאשה את בתו של הרבי מאוז׳רוב ועבר מרישא לאוז׳רוב. כלם נספו בשואה האיומה ולא נשאר שריד להם.

חינוך דתי ברישא

מ. ש. גשורי ירושלים

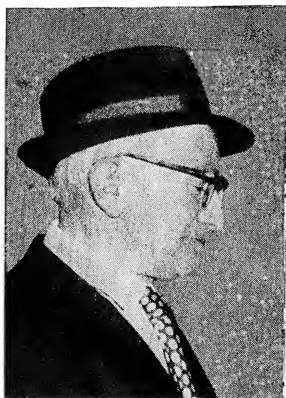
ישיבות ברישא

ברישא היו מצויות „ישיבות", אף כי לא באופן רצוף בכל התקופות, הודות לרבניה של העיר, שדאגו לכך וקיבלו על עצמם את הטורח הרב הקשור בכך. הרב מרדכי מרישא, ששמו נזכר בקובץ גדול של שאלות־ותשובות להרב הדרשן בלבוב הגאון יצחק אייזיק ב"ר מרדכי, היה בין אלה שבראשית המאה החמישית לאלף הנוכחי, אחרי ששקטה ארץ פולין מאבחת חרב, והו' הניח לעמו „עשו כפליים לתושיה, בכוננם ובהחזיקם ישיבות בשביל עדרי צאן קדשים" ש„התקבצו ושמעו לקחם". „אשר הם הגיהו חשכנו מימים ההם ועד הזמן הזה, לבל ימעדו קרסולינו מללכת הלאה בדרכי התורה אשר התוו לנו אבותינו", וכן „להרים מכשול מדרך העם, ולמען התייעץ ולהמתיק סוד יחדיו על צפונותיהם בכל עניני בית ישראל, לפקח על אנשי עדתם, לנהלם בדרך תבונות לעשות סדרים ולגדור גדרים במקהלותם, ולעמוד בפרץ דתם בעדתם, כי לא תרבה העזובה בקרב הארץ" (דברי הרב משה חאגיז בספר „משנה חכמים", סימן שמ"ט).

רישא נחשבה לאחת הקהילות הנכבדות, ששלחו ציריהן לועד ארבע הארצות, שהיה מתכנס אחת לשלוש שנים ביריד יארוסלב, ואלופה ונציגה היה הרב הנודע אהרן שמואל בן ישראל קוידנובר (מהרש"ק), שאחרי שכיהן כרב בערי מורביה וגרמניה, ועברו עליו גלגולים שונים בתקופות מלחמה, חזר לפולין וכיהן ברישא בתור אב"ד ור"מ של ישיבה שיסד בה, ותלמידים מערים שונות למדו בישיבתו והתכוננו למדרגת רבנים. הרב גבריאל מקראקא למד בימי עלומיו בישיבת הרב קוידנובר ברישא, והוא היה מופלג בתורה, עד שקהילת רישא בחרוהו כרב אצלה. אלא שבינתיים נבחר כרב בניקלש־בורג, והוא נאלץ לדחות בקשת אנשי רישא. ברישא כיהן כרב רבו של הרמ"א, רבי שמואל הלוי, חתן הרב הנודע רבי יצחק מפוזנא, שהיה קודם רב בעיר מזריטש ועבר לרישא. בהסכמו־תיו לספרים היה חותם „נאום שמואל בלא"א מ' אברהם סג"ל חונה בק"ק רישא". עליו מסופר, כי ידיו כוננו בקהילת רישא בית־מקדש מעט (ישיבה) לתהילה ולתפארת.

בימי הרב אהרן איטינגא ברישא נתקבל בה לריש מתיבתא הרב צבי בן ר' יהודה, חתן רבי אברהם אבדק"ק בדוברומיל, ובנו מעיד עליו בהקדמתו לספר „גאון צבי": „והנה הרחיב ה' את גבולו בתלמידים, מי נייהו מלכי ואפרכי, הרבנים המאורות הגדולים יושבי בשבת תחכמונים, אשר כעת על כסא ההוראה חונים, המה תלמידיו אשר יצקו מים על ידיו".

שנים מספר לפני מלחמת העולם הראשונה היה ר' אברהם־

מ. ש. גשורי M. S. Geshuri

לה שינדלר, אחד מלמדני העיר ברישא לומד כמה פעמים בשבוע עם הקהל שיעור בגמרא בקלויז של חסידי צאנז. בשנת תרס"ח יזם לייסד ישיבה ברישא לבחורי הקלויזים. מיד פירסם ברבים שנוסדה ישיבה ברישא בהנהלתו. וראש־הישיבה יהיה ר' מנדל רייך, אחד הלמדנים הגדולים של העיר. ואכן הישיבה נפתחה בבית־המדרש העירוני. הלימודים היו שלוש שעות לפני הצהריים ושלוש שעות אחרי הצהרים. בשאר השעות היה על התלמידים לחזור על הלימודים שלמדו במשך היום.

הישיבה ברישא הצטיינה בכך שלא נוסדה בידי רבנים או ועדים, אלא על־ידי שני יהודים פשוטים, האחים משה והירש שינדלר, סוחרי פירות. מן הערים מסביב לרישא, כגון פשיבורסק, לאַנצוט, ליזאַנסק, ז'ילין, בוקובסק, גרודזיסק באו בחורים לל־מוד בה. אך המועמדים היו צריכים להיות בעלי ידיעות מסו־ימות, ומלבד זה היתה דרושה להם המלצה, שהם „לא מאלה שנחטפו למעשה", ובגאַליציה התכוונו לכך, שלא היו ציונים.

הישיבה נתארגנה כדוגמת הישיבות הגדולות והמפורסמות בעולם. לבחורים היו מספקים לינה ו„ימים". אם היו לבחור רק שלושה ימים בשבוע, היה מקבל מקופה מיוחדת כמה כתרים, כדי שיוכל להתפרנס כל שאר הימים. נותני ה„ימים" היו יהודים עשירים וחרדים ברישא. שני האחים שינדלר השגיחו על כך, שהבחורים לא ייכשלו באכילת „ימים" בבתים שאינם חרדים למדי. נותני ה„ימים" הראשיים היו אז ר' מוטיש אקשטיין, בנו ר' מאיר וחתנו ר' מנדלי יולס — יהודים חרדים עשירים; בין נותני ה„ימים" היה גם ר' יעקב נתן קאנר, שהתמשכל במקצת, והיה לבוש בגדים מודרניים במקצת, ובכל

זאת נשאר יהודי חרד; ר׳ נוח שפירא, בני משפחה של ליבטשה אינגבר, שהיתה בעלת אחוזה, מעין „פריצע" יהודית — כמו שקראו לה ברישא.

ראש הישיבה היה ר׳ מנדלי, אך מחמת בריאותו הרעועה לימד בנו, יוסיל, את השיעור עם הבחורים. ביום היו לומדים בבית־המדרש, שעמד מול ביתו של הרב מרישא רבי נתן לוין, ובערבים — בבית־הכנסת של „לינת צדק". אופן הלימוד היה לפי השיטה הגאליציאית, היינו, הרבי היה „אומר" את השיעור, ואם גילה מי שהוא מן הבחורים איזה חידוש, רעיון, יכול היה להביעו באורח חפשי באמצע ה„אמירה". דבר זה הביא לידי ויכוחים חמים ול„גילויים" חדשים. לפעמים נמשכה השקלא־וטריא כמה שעות, עד שראש הישיבה יכול היה לחזור למקום שהתחיל. ברם ככל שרבו קריאות־הביניים לראש־הישיבה, היה העניין מתלבן יותר וכל אחד היה משתדל לחדש יותר חידושים...

ראש־הישיבה קרא לתלמידים — וכך היו קוראים התלמידים זה לזה — בשמות עיירות מוצאם, כגון: הרופשיצאי, הלאנצר־טאי, הגרודזיסקאי. אם ראש הישיבה שמע חידוש מפי איזה בחור־ישיבה היה מפסיק בהערה: השמעתם מה שהגרודזיסקאי אמר? והיה זה סימן שהחידוש מצא חן בעיניו, וכולם התעכבו, כדי לשוחח על החידוש שלו.

אך מיד כשהיו חוזרים לנושא, היה ניגון הגמרא מתנגן שוב במתיקות כזו, שהעוברים בחוץ היו מתעכבים במשך רגעים ארוכים ומקשיבים. אחרים היו מתגנבים בחשאי לבית־המדרש ויושבים ומקשיבים לצלילי הגמרא הלבביים. בין האורחים השכיחים, שהיו באים ומקשיבים, היה גם המורה העברי זכריה סגל, שהיה מגלח זקנו ופיאותיו, ומלמד עברית חדישה אצל הציונים. ראש הישיבה אמר פעם לתלמידיו, שהמורה הזה הוא כופר בעיקר ואסור לבוא אתו במגע. אך אין לזרוק אותו מהישיבה. אדרבה, שיאזין ללימודינו, אולי יחזור למוטב... ומאז, כשהיה נכנס לבית־המדרש, היו התלמידים לומדים בשקי־דת־יתר, כאילו ניהל קרב נמרץ עם ה„סטרא־אחרא"...

הרב משה קאמלהר

שמשים

ברישא היו כמה משמשים בקודש הראויים לייחד עליהם את הדיבור. ר׳ מרדכי סוקולובר, איש אשכולות, בר־אוריין, מדקדק ו„בעל קורא" ממדרגה ראשונה בקלויז דזיקוב. הופעה מרשימה, גבה קומה, שזקן שחור, ששערות שיבה זרקו בו, ירד לו על מידותיו. תמיד היתה בת־הצחוק שפוכה על שפתיו, הוא שימש את קהל חסידי דזיקוב באמת ובאמונה. הוא השגיח על סדרי הקלויז, על הנקיון ואף דאג לכך שבל יחסר „המזג" לכל „יאהרצייט" של רבי. בארון מיוחד שבפינה עמדו כל מיני צלוחיות עם משקה, חריף או מהול, שבו שרת את בעלי ה„יארצייטן" בכל יום או אם התחשק להם לחסידי דזיקוב לשבת „שבת אחים" ביום סתם על כוס יי״ש, אחרי תפילת שחרית. מפורסמים היו חריצי גבינה שלו לקינוח היי״ש. קראו להם „דמביצר קייזלעך" והיו קשים כאבנים אבל בליווי יי״ש היה טעמם ערב לחיך. ר׳ מרדכי היה נוח לתשחורת, לא היה איכפת לו אם הפעוטים של התלמוד תורה למעלה מהקלויז מקימים רעש, העיקר — היה אומר — שהם גם פותחים ספר ולומדים, אם מעט או הרבה.

הוא הצטיין מאד בקריאת התורה דקדק בכל מלה ומלה ולא החסיר אף טעם מטעמי המקרא, חזון בלתי נפרץ בימיו ובקלויז...

אחד מבניו, מאיר היה שמו, הוא „מאיר אפען" דומה היה לאחד מ„נטורי קרתא" של ירושלים בימינו בקנאותו ובקיצוניותו. מאיר היה בעל מלאכה, כל ימות החול עמל וטרח על פרנסתו. כמו אביו, אשר מלבד עסקו בשמשות היה גם הוא „מייצר" רתמות לסוסים וכל מיני חגורות של עור. חנות קטנה שהיתה גם בית מלאכה היתה לו „בכיכר החופש", ושם עבד עד מאוחר בלילה, כדי להכין אוכפים וריתמות שהצטיינו בטיבם וביופיים. במשך היום המתה חנותו מאיכרים ו„פריצים" מהסביבה. כך היה כל ימי החול, אבל כשבא יום השישי, הוא נשתנה לגמרי. בעוד היום גדול, רץ למקוה כדי להיטהר לקראת „שבת מלכתא", ומי שראה אותו בבגדי שבת שלו העשויים משי, ובפוזמקאות הלבנות הטחובות בתוך חצי נעליו, נדמה היה לו שאחד האדמורי״ם בכבודו ובעצמו הופיע לפניו. בקנאתו וקיצוניותו לא פעם עבר את גבול המותר והדגיש את הסאה. לא חת מפני כל וכדרכם של קיצונים היה נועז ומתחצף כלפי גדולים, שקטנם היה עבה ממתניו. הוא חי מאיזו „אידיאה פיקס" ויחד עם זאת חי מיגיע כפיו.

ר׳ יחזקאל שמש הקהילה

טיפוס מיוחד היה ר׳ יחזקאל שמש. הוא היה שמש בבית דין צדק ושמשו של הרב אב״ד. היה מלא וגדוש ידיעות על עברה של קהילת רישא, על רבני העיר ששמשו מקדם בעיר זו, פרנסיה וראשיה.

ר׳ אשר שמש מקלויז רימאַנוב, היה פליט מרוסיה. בא לרישא ונשאר בה. גם התחתן, העמיד דור והתעסק בשמ־שות בקלויז רימנוב. כשעליתי ארצה, פגשתיו באחת הסמט־אות של מאה שערים — לבוש כאחד מהם בלבוש המיוחד של אנשי ירושלים. מאז נעלם מעיני ולא שמעתי על אודותיו כלום.

מ. ש. גשורי

חזנות וחזנים ברישא

הישוב היהודי ברישא קיים היה ממחצית המאה הט״ו. כמובן, שלא נפקדו בו בתי־כנסיות ובתי־מדרשות, שבהם היו עוברים לפני התיבה חזנים ושליחי־ציבור בעלי קולות ערבים שמשכו את לב המתפללים. אולם דומה, שרישא רשמה דף חדש בקורות החזנות. לפני כמאתיים וחמישים שנה ידוע היה החזן יוקל ריישר, על שם העיר רישא, אם משום שנולד בה ואם משום שכיהן בה זמן־מה כחזן, שהרחיק נדוד מעירו לאר־צות המערב והרנין בכל מקומות ביקוריו את לבות ישראל. מן הראוי איפוא להקדים כאן כמה מילות הסברה לחזנות זו, שיוקל ריישר החזן היה נציגה בארצות המערב.

השם „חזנות״ הוא מושג מופשט, שכן החזנות לא היתה אחידה בישראל. כל קיבוץ יהודי, ספרדי תימני או אחר, פירש את החזנות כפי הבנתו, ומחוסר שפה משותפת לכולם, עשתה כל עדה בחזנות כבתוך שלה. אפילו העדה הגדולה ביותר, העדה האשכנזית, היתה מפולגת ביחס לנוסחאות החזנות והתפילה. חזנות רישא, למשל, לא השתייכה לא לנוסח פראג העתיקה, ואף לא לנוסח אשכנז הכללי. רישא היהודית היוותה חלק מיה־דות מזרח־אירופה, ובתור כזו היה מקובל בה הנוסח המזרח־אירופי. יוקל ריישר הוא שהשמיע נוסח זה בארצות המערב והשתדל לחבבו על פני נוסחאות אחרים. חבל רק על שמבקריו ומשבחיו עשו פרסום רק לקולו הנעים, בעוד שעברו כלאחר־יד על נוסח החזנות המיוחד שלו וממילא לא הדגישו את הנוסח, שהיה נהוג אז ברישא גופא.

על החזן מרישא, שחי לפני כמאתיים וחמשים שנה, ישנם מקורות אחדים. אנו כאן נשתמש במקור המפורט ביותר, כפי שהוא מתואר בספרה של גליקל פון האמלן (נולדה בשנת ת״ז בהאמבורג ומתה בשנת תפ״ז במאֶץ).

גליקל מתארת את חיי היהדות בדורה, ותוך כך היא מזכירה את פרשת החזן מרישא. היא לא היתה בקיאה בטיב החזנות, ובתיאורה היא מתעכבת בעיקר על מאורע יוצא מהכלל, שכמותו לא התרחש כמעט בשום קהילה.

גליקל פון האמלן מספרת, שהיא אינה יכולה לעצור ברוחה בלי להודיע מה שקרה בקהילתה מאֶץ ביום שבת של חג השבו־עות בשנת תע״ה, בעת שהיו בבית־הכנסת אנשים ונשים, והחזן „המשורר הגדול״ ר׳ יוקלה מק״ק רישא (רז׳שוב בגאַליציה), אשר במדינת פולין, התחיל להתפלל תפילת יוצר (שחרית) והיה מנעים בקולו מן „האל בתעצומות״ עד לברכת „יוצר המאורות״. אך בטרם התחיל בברכה זו נשמע בבית־הכנסת רעש, כאילו נהרס איזה דבר. הנשים חשבו, שהתקרה נופלת עליהן, ומחמת הפחד הגדול מיהרו לרדת, כשכל אחת חפצה להציל נפשה ראשונה. בהגיען אל המדרגות נפלו אחת על רעו־תה ומעכו זו את זו בנעליהן עד מות — תוך מחצית השעה מתו שש נשים, ונפצעו יותר משלושים. מקצתן מתו לאחר מכן מפצעיהן, ומקצתן חלו, והרופאים טיפלו בהן יותר מרבע שנה.

גליקל פון האמלן מתארת בפרטות את המאורע המרעיש, שעשה רושם גדול על בני זמנה.

אפשר שלר׳ יוקלה ריישר לא היה במאורע זה כל חלק, מלבד שרבים חשקו לשמוע ולהנות מקולו הערב וניגוניו היפים, ובעקב הצפיפות שנגרמה מריבוי המבקרים בא האסון. החזן שהתרגש מאד מן המהומה עזב את בית־הכנסת והלך לביתו, ובמקומו בא חזן אחר שהמשיך להתפלל, אף שלא הצטיין בקולו.

מקור שני למאורע זה הוא ר׳ שלמה ליפשיץ, מחבר ספר „תעודת שלמה״, המספר שכאשר הגיע לפראג התפארו לפניו זקני העיר, שבקהילת פראג העתיקה היו מכהנים החזנים הגדולים ביותר, חזנים שידעו היטב את תורת המוסיקה ואשר היו מחברים לכל חג ניגונים חדשים. ר׳ שלמה זה לא שבע רצון מכהונתו בפראג ובשנת תע״ה הוא עבר למיץ, שם שמע על חזן גדול יוקלה ריישר, שבהתפללו בחג השבועות בבית־הכנסת השתפך בהרבה לפני קריאת־שמע וגרם לאיחור, ומשום כך אירעה התאונה ושש נשים נהרגו בבית־הכנסת.

מאורע זה מסופר גם בפי בנימין בן דוד קריילסהיים במחברתו „חלקת בנימין״ (ברלין, תפ״ב).

זמן מועט אחרי המאורע בעיר מיץ אנו מוצאים את החזן ר׳ יוקלה מרישא בעיר אמשטרדם, ושם נתפרסם עד כדי כך, שאחד התיירים ההולנדיים צייר אותו ותמונתו מצויה עד היום באמשטרדם.

בשנת תע״ט מצא אותו תייר נוסע אחד אברהם לוי בפראג מכהן שם בתור חזן, והוא הפליג בשבח חזנות פראג בכלל ובשבחו של ר׳ יוקלה בפרט. רשמי־מסעיו של לוי נדפסו במאסף היהודי ההולנדי „איזראעליטישה לעטטרבאטע״ (אמשטרדם 1884, מעמוד 148 ואילך). ושם הוא אומר: „יש להם (בפראג) בבתי הכנסת חזנים מפורסמים. וביניהם מצאתי אחד שהוא אומן מפואר ומפורסם בכל אירופה, הוא החזן ר׳ יוקלה, אשר קולו כקול הארי. החזנים משתמשים כאן במשוררים, במזמרים וגם במגרפות־אורגן, בכינורות ובתופים בכל ערב־שבת לקבלת־שבת „לכה דודי״ ועוד מוסיפים שירים שונים ומנגינות נעימות הנמשכות כשעה שלימה בערך״. ר׳ יוקלה נתמנה אז כחזן בפראג. הוא היה נוסע מעיר לעיר ומרעיש עולמות בתפילתו.

ר׳ יוקל ריישר הצליח למשוך אליו מאזינים רבים בזכות חזנותו הפולנית, שיהודי פראג היו להוטים אחריה במאות הי״ז והי״ח. קהילת פראג היתה במאות הנ״ל למרכז החשוב ביותר, ומצבה הגאוגראפי, בין המזרח והמערב, גרם שנהרו אליה יהודים מאשכנז ומארצות המזרח, ואף מארצות הבלקן ומאי־טליה, עד שאלה האחרונים יסדו בה קהילה מיוחדת ובית כנסת מיוחד (אלט־שול), וכבר במאה הט״ז אנו מוצאים שם חזנים מרוסיה.

היהודים בקהילת רישא, לא היו בוודאי מעור אחד, אלא ככל ישובי היהודים בפולין היו גם בה יהודי אשכנז, בבל

ופרס וצאצאי הכוזרים שביחד התפתחו לטיפוס מיוחד. היסוד המזרחי נתחדש ונתחזק בקרבם. השפעה אירופית היתה רחוקה מהם. מיהודי אשכנז קיבלו את התרבות היהודית הדתית ובכ־ללה גם את הנגינה המסורתית, והם שינוה בהוסיפם יסודות מזרחיים, שמיים וסלאביים על הנגינה המסורתית האשכנזית. הגזירות והרדיפות בימי הביניים וכן הפרעות שפרצו בשנות ת״ח—ת״ט שימשו גורם חזק ליצירת נגינות, שכן הצרות והיסורים עוררו לנגינות עצובות. אכן אף השמחה מעוררת ליצירה נגינתית, אך מכיון שלא היו ימי שמחה מרובים לישראל בכל ימי הגלות, נשארו רק הצער והכאב. החזן של יהודי מזרח־אירופה — תפקידו היה לתנות צרותיהם של ישראל בקול ערב, למנות את שלשלת הצרות והפורענויות הארוכה לאין־קץ, ויחד עם זה לפחת רוח אמונה בעם ובטחון ב„קץ הפלאות" המקווה. חזנים גדולים במזרח־אירופה יצרו את הנגינה המיוחדת במינה, חזנות נוסח פולין שבא רופה קראוה בשם „חזנות מזרח־אירופה", ותפקידה העיקרי היה לעורר לבכיה, להתפעלות הנפש ולהתעלות לעולם האצילות.

עם הפרעות ב־יהודי פולין ורוסיה פשטו הפליטים לארצות המערב, ומהמאה הי״ז החלה החזנות הפולנית להתפשט בכל אירופה. בתחילת המאה הי״ח היו חזנים „פולנים" ברוב הקהי־לות. הנגינה הפולנית נתחבבה על יהודי גרמניה, עד שהחזנים הגרמניים נאלצו לחקות את החזנות הפולנית. חזנים פולנים ומשוררים פולנים אנו מוצאים באמשטרדם, בהאמבורג, בהאג, בלונדון ובערים אחרות. ר' יוקלה ריישר היה אחד השליחים להפצת החזנות הפולנית, ושמו מפאר את קורות החזנות באר־צות שונות. רישא היהודית נחשבה איפוא מראשית ישובה ערש החזנות הפולנית, אחרי שהשפעת המזרח הקרוב, הגיעה עד פולין, שהיתה מדינה גדולה ורחבה, ואף גאליציה המזרחית והמערבית היתה חלק ממנה, לפני החלוקות המדיניות על־ידי שכניה.

קורות היהודים ברישא עצמה עוברות כמעט בשתיקה על חזניה וחזנותה. אין להניח, שהיתה שונה במשהו מהחזנות בערים אחרות שבפולין, ובוודאי גם בה עסק החזן בכמה מלא־כות יחד, כגון בלבלרות של הקהילה, במלמדות וכדומה. בכל זאת לא מצא החזן פרנסה בריווח לכלכלת בני־ביתו, והוא נאלץ לנוע על פני ערים ועיירות בפולין ומחוצה לה, עד שר' יוקלה החזן מרישא נתפרסם בעולם בהופיעו כחזן בערים ובקהילות נכבדות בארצות אירופה המערבית.

החזן לייביש בלומנקראנץ

בשנות התשעים כיהן ברישא חזן עירוני שיצא לו שם בכל הסביבה. הוא היה לא רק זמר נודע בעל קול טינור שיכול היה להתחרות בזמר־אופירה הטוב ביותר באותן השנים, אלא גם אחד המלחינים החזניים הטובים ביותר בזמנו. יצירתו „הנרות הללו" הושרה ברישא תמיד. היה זה החזן הנודע בכל גאליציה בשם לייביש בלומנקראנץ.

בימי שבת וחגים היה מתפלל בבית־הכנסת העירוני עם מקהלה גדולה של משוררים, שנעשו אחרי־כן חזנים וזמרים גדולים. תפילתו היתה נמשכת לעתים קרובות עד אחרי חצות היום. בשעה שהחזן בלומנקראנץ היה מתפלל בביהכ״נ העירוני היה האולם מלא לא רק ממתפללים קבועים, אלא היו נוהרים אליו גם מבתי־תפילה אחרים. גם בהופעת החזן עם משורריו במסיבות פרטיות, ב„ברית־מילה" וכדומה עמדו מאות אנשים ברחוב מאחורי החלונות והקשיבו בהערצה ליצירותיו הנאות.

שנה שנה, בימי חנוכה, ל„נר ראשון", היה מברך על הנרות עם משורריו בליווי תזמורת יהודית של הכלי־זמר הנודע ברישא מוטל קרבס. יהודי רישא היו באים בהמוניהם ל„נר ראשון" בבית־הכנסת הקר ועמדו כשעתיים או למעלה מזה, בהאזינם לצלילים הערבים של נגינת החזן ושירת המשו־ררים, שנחשבה למקהלה בעלת טעם וסדר. החזן בלומנקראנץ היה נוהג לבקר אצל כל בעלי־הבתים האמידים של העיר במשך שמונת ימי החנוכה אחרי תפילת מעריב עם משורריו ולשיר לפניהם לחני חנוכה, ותמורת זה היה מקבל דמי חנוכה של כמה רייניש.

כשנסתלק מעולמו בדמי ימיו התאבלה לא רק רישא, אלא גאליציה כולה. אחרי פטירתו לא נתקבל במקומו חזן חדש. חזנים שונים היו באים לרישא לנסיון. הם היו מתפללים באחד משני בתי־הכנסת הגדולים בימי שבת. בהם היו חזנים בינו־ניים ופחות מבינונים, אבל הופיעו גם מן הנודעים, כגון החזן יוסלה רוזנבלאט, שיצאו לו לאחר מכן מוניטין בעולם כאחד החזנים הגדולים ביותר. ברישא הופיע יוסלה רוזנבלאט בשנת תרס״ב (1902). הוא היה אז אברך צעיר, שחיפש לו משרה כחזן. הוא התפלל מעריב ביום־חול בבית־הכנסת וולה. שעה לפני מנחה העמיד ליד שער בית־הכנסת שולחן קטן וקיבל „זעכסערל" מן הבאים לשמוע לתפילתו. רבים באו להאזין, שכן כבר הספיק להתפרסם ברחבי המדינה.

לרישא הגיע גם החזן הנודע זיידל רובנר (מרגובסקי), וכן חזנים צעירים טובים אחרים, שנעשו אחרי שנים מפורסמים בעולם. אך אף אחד מהם לא יכול היה לתפוס את מקומו של החזן בלומנקראנץ. כסאו נשאר מיותם שנים רבות.

ישראל בריא

היה יליד עיירה בגאליציה. הנטיה ל„עמוד" נתגלתה אצלו עוד בגיל 5—6. בהיותו ילד היה מתעטף במגבת בה מחקה את הש״ץ בקולי־קולות בתפילות „יקום פורקן" ו„מי שבירך", עד שאמו היתה גוערת בו: ומשתיקו... בלומדו ב„חדר" היה אומר הכל בנעימה ערבה, עד שכל העוברים והשבים התעכבו לשמוע. פעם אחת עבר בעיירה החזן הקלויזנבורגי יחיאל ברנשטיין ושמע את הנער שר. הנער מצא חן בעיניו והוא בא לאמו כדי לקבל ממנה רשות לקחתו אליו. מובן שהיא סרבה. אך ישרא־ל׳יקל הקטן לקח פעם ביום בהיר אחד את חבילתו תחת זרועו והלך עם החזן. הוא היה שר אצל החזן ולמד בישיבת קלויזנ־בורג. היה לו קול „אלט" מופלא, והחזן שמר עליו כעל אבן־טובה.

במשך חמש שנים נתלווה ישראל לחזן במסעיו על פני כל הונגריה, סרביה, טורקיה, רוסיה ועוד, ונתעכב ברישא, שבה נתמנה כחזן הודות לאלט הפלאי שלו. בהתפללו „סולו" היה מזעזע את שומעיו עד לדמעות...

אחר כך נתקבל החזן בריא ל„קונסרבטוריון" של החזן. המפורסם זיידל רובנר (מרגובסקי). הוא מילא אצל זיידל

תפקיד חשוב. זיידל היה אומר תמיד בהתפעלות: „ישראליק הוא המעולה בין תלמידי". ישראליק היה מלוה את זיידל בערבי־קונצרטים והצליח מאד בכל מקום. הוא עלה על כל המשוררים הן בקולו, הן בידיעת המוסיקה. הוא שר תחילה באלט המופלא שלו ואחר כך גם בטינור. זיידל עשאו לטינור מיד כשהחלו להתגלות אצלו סימני חילופי הקול. אחר כך היה שר אצל החזן והמנצח הנודע ר' לייזרקה מקראקא, ושם אף ניצח על המקהלה. הוא נתפרסם אז כאחד הטינורים הדרמטיים והיפים ביותר. הקהילה היהודית קבעה לו מענק־לימודים אצל המורה הנודע לזמרה דלאני בלבוב.

זמרת הסופראן הידועה באופירה הוינאית, סלמה קורץ, שמעה אותו פעם אחת במקרה וכל־כך התרשמה ממנו, עד שהחליטה לקחתו לוינה למען יוכל להמשיך שם בלימודיו. הוא למד שם אצל הפרופיסור האביגן, אחד ממורי הזמרה הנודעים ביותר, במשך שנתיים.

פרצה מלחמת העולם הראשונה, והחזן הצעיר ויפה־התואר בריא (לא רק בשם) גוייס לצבא. הוא נפצע שלוש פעמים.

לאחר המלחמה נתקבל שוב כחזן ברישא, בה כיהן שנים אחדות ומילא את תפקידו לשביעות־רצונם של בני העיר. הוא משך אליו את המתפללים בקולו המרנין. רישא היהודית יכלה להתפאר בצדק בחזנה, שיצא לו שם בכל גאליציה המערבית.

ברם בסוף 1922 הורע המצב הכלכלי באירופה, וביחוד נתערער מצב היהודים בפולין. פולין העצמאית החלה למרר את חיי יהודיה במסים ובגזירות, ודאגות חמורות העיבו את שמי יהדות פולין. מיד אחרי ראש־השנה תרפ"ג עזב ישראל בריא את רישא והגיע לניו־יורק, שם התפרסם חיש בטנור הנהדר שלו ובתפילתו הנאה והקלאסית, והוא נתקבל לחזן בג'רסי־סיטי, בבית־הכנסת גרוב־סטריט ואחר כך בבתי־כנסיות אחרים. הוא היה מופיע בערבי־נגינה והצטיין בזמרת שירים יהודים ובזמרה קלאסית כמו בעוברו לפני התיבה, ורכש לו באמריקה שם כאחד מגדולי החזנים.

לייב קירשנר.

חזנים מקצועיים התייחסו ללייב קירשנר בדרך־ארץ, לא רק מפני שהיה חזן טוב בעל טנור כביר מאומן כהלכה, אלא גם מהיותו אישיות מיוחדת במינה, מוסיקאי אינטליגנטי. לרישא בא לייב קירשנר מקישינוב בירת בסרביה, וקיימא־לן שקישנוב נחשבה לאחד ממרכזי החזנות ברוסיה. בקישינוב היו מכהנים פאר הזנים בעלי מוניטין עולמיים, וחזקה היתה, שחזן המכהן בקישינוב יקבל משרה הגונה וטובה.

החזן קירשנר נתקבל מיד אחרי שהגיע לגאליציה כחזן בעיר לאנצוט, ורק אחרי שהחליט לעוזבה הוא נתקבל כחזן בבית הכנסת הגדול ברישא.

היה זה חזן בעל ידיעות במוסיקה ובחזנות, יודע לנגן בפסנתר, ובקי בכל ספרות החזנות, וכוחו היה עמו כחזן וכמנצח מעולה. קירשנר ידע למשוך למקהלה חובבי נגינה והדריך ביד חרוצה נערים מוכשרים, שהפיקו שירה בטוב טעם ודעת תחת שרביט הקסם שלו. הוא כיהן ברישא כמה שנים בחזנות ויצא לו שם טוב. ביתו היה פתוח לכל החזנים שהיגרו מרוסיה לחוץ־לארץ ואף עזר להם להמשיך את דרכם לנמלי הים. ברישא עצמה ידעו להעריץ את חזנם שהעניק להם עונג רוחני רב בתפילתו בבית־הכנסת.

והנה נזדמן פעם לרישא תייר עשיר מאמריקה, ששמע את תפילתו של החזן בבית־הכנסת. הלה נתרשם עמוקות והציע לחזן קירשנר לנסוע אתו לאמריקה בה גם יקבל משכורת יותר גדולה. תחילה סירב להרחיק נדוד לאמריקה, אך אחרי שידולים מרובים הצליח התייר להשפיע עליו והוא נתלווה אליו במסעו לאמריקה. לייב קירשנר נתקבל לחזן ראשי בעיר דטרויט.

מרדכי סאכער.

מרדכי סאכער היה יליד רישא וקיבל חינוך יהודי וכללי. עוד בשנות ילדותו היה לו קול סופראן יפה, והוא הופיע אצל חזנים שונים, וביניהם כאלה שיצא להם שם בעולם החזנות. מרדכי שר אצל יעקב הורוביץ (שמילא את מקומו של החזן הנודע ברוך שור) בלבוב, וממנו עבר לשיר אצל החזן לייביש בלומנקראנץ, ברישא, ואחרי־כן אצל בוימן, נגלר ואברהם פראקטנברג, וכולם טענו פה אחד, שמרדכי עתיד להיות חזן שלא יבייש את שולחיו. קולו של מרדכי הצטיין בנועם ובליריות, ושומעיו היו מלאים התפעלות. לא כל החזנים שוים בתכונותיהם ובכשרונותיהם: חזן אחד מתפאר בתעודת קונסרבטוריון, והחזן שני בקולו, קול אדיר או צנוע ונעים, ושלישי יכול להשתבח ב„אמירת" התפילה. והיו חזנים שהניחו את הדגש על ידיעה בתורה ויראת־שמים. מרדכי היה מסוג החזנים שהצטיין לא רק בצד המקצועי של החזנות, אלא גם בידיעתו להתאים את החזנות לרינת התפילה באופן שיעלו בקנה אחד. ואף באישיותו היה ראוי לתפקיד שליח־ציבור, שמילאו בנאמנות. ואין צורך לומר, שלמד הרבה בחכמת המוסיקה, בלי לסמוך על קולו בלבד.

בשנת 1901 היגר לאמריקה וכיהן שם כחזן בערים שונות, כגון סינסינטי, בוסטון, קליבלנד וכן בטורונטו שבקאנדה וערים אחרות.

ר' זישא ור' משה אמקרויט.

מלבד החזן העירוני שנחשב כאחד מ„כלי הקודש", שעל הקהילה פרנסתם, היו בעלי־תפילה קבועים בשני בתי־הכנסת העירוניים הגדולים, ואף הם הוכתרו בתואר „חזנים". בעל־תפילה כזה היה ר' זישא בבית־הכנסת העירוני, יהודי גבה קומה, בעל זקן אדום ארוך, וקול אדיר, „סקארבובי", שאיש לא יכול היה להתחרות בו. ר' זישא היה מופיע כחזן רשמי גם בחתונות ושמחות־מצוה אחרות.

לבית־הכנסת ווליה היה חזן משלו — ר' משה אמקרויט. מלבד בחזנות היה עוסק גם במלאכת סופר סת"ם. הוא היה ממש אמן במקצועו זה בגאליציה ולכבוד גדול נחשב למי שהסכים לכתוב למענו ספר־תורה. ברם הוא ניחן גם בקול טינור אדיר. לבוש היה כרבי של חסידים. מטופל היה בילדים רבים והתפרנס בדוחק, הסופרות והחזנות לא הכניסו לו די לכלכלת הבית. לפי עצת בתו הבכירה פתח חנות לממכר מגדנות ודברי מאפה בווליה. בתו ניהלה את החנות, ובמשך 3—4 שנים נעשתה לבית־מסחר תופינים היהודי הגדול ביותר בעיר. ר' משה הפסיק אז במלאכת הסופרות והחזנות.

פסח דינר

מאיר דינר

מאיר דינר נולד בשנת 1889 בעיר טרוביצה שבפלך לוצק. מילדותו משכו ליבו לניגון ולשירה. התחיל לשיר כמשורר במקהלות אצל חזנים מפורסמים בזמנו, וכך למד סולפג׳ ופיתוח־קול. בשנות מלחמת העולם הראשונה הופיע כזמר באופרות ובשנת 1928 ניהל את המקהלה אצל החזן המפורסם זינגרמן בעיר קובל. מאיר דינר שר אז כטנור במקהלה ובמשך הזמן נהיה למנצח המקהלה. כאשר החזן זינגרמן עזב את העיר קובל, נתמנה במקומו מאיר דינר כחזן ראשי בבית הכנסת הגדול בעיר. בשנת 1933 הגיש את התפטרותו לועד בית הכנסת ואחרי כן נתקבל כחזן ראשי בעיר לודמיר, ושם כיהן עד שנת 1934. באותה שנה נתקבל כחזן ראשי בבתי־הכנסת של העיר רישא, ושם שימש כחזן עד השואה. היה מחונן כמנגן טוב ומנצח על מקהלות. ברישא ארגן מקהלה של ילדי בית־הספר. בכל חנוכה היה נוהג לערוך קונצרטים במקהלתו בשיתוף טובי הנגנים היהודיים וגם מטובי הנגנים של הגדוד הפולני השבע־עשרה, אשר חנה בעיר רישא. היה אדם חביב על כל מכיריו. בשנת 1939, בפרוץ המלחמה, סרב להפרד מאנשי עירו, אשר שרתם באמונה כחזן ובחר להשאר עימם. זמן רב חי בגיטו רישא, עד אשר חלה במחלה אנושה אשר בה מת. על אף האיסור להתקהל, ליוה אותו ציבור גדול של אנשי הגיטו בדרכו האחרונה למנוחת־עולמים. גם יתר בני־ביתו נאספו לעולמם על ידי הצוררים, עם שאר יהודי רישא. יהי זכרם ברוך.

מאיר דינר Meir Dinner, Cantor

הרצל קונוויסר דרום אפריקה

דוב מנחם קונוויסר

דוב מנחם קונוויסר
Dov Menahem Konwisser, Cantor

על החזן קונוויסר עברו גלגולים רבים בחייו. הוא נולד בשנת 1887 במינסק אשר ברוסיה הלבנה. עוד בשנות ילדותו גילה כשרונות מצויינים בזמרה וקיבל אצל חזני עירו את ראשית השכלתו וחינוכו בחזנות. כשדוב מנחם הגיע לשנות בגרות נסע לקניגסברג ולמד מפי החזן המפורסם וינטרויב את חכמת החזנות והמוסיקה ורכש לו ידיעות נרחבות במקצוע זה. בשובו למינסק בראשית המאה העשרים כיהן כמנצח על המקהלה בבית־הכנסת הגדול בעיר מולדתו, ואחר־כך נתמנה כחזן בעיר קלווארי. בשנות המלחמה עברו עליו שנות סבל יחד עם כל יהודי הסביבה. בשנים 1922—1925 כיהן בעיר זגירז׳ שעל־יד לודז, משם עבר לרישא. אחרי שעמד למבחן, בעברו באחד מימי השבת לפני התיבה בבית־הכנסת, נתקבל בתור חזן ברישא ונתחבב על הקהל בנועם קולו ובתפילתו הערבה, וכן במקהלתו שעמדה על רמה מקצועית. הוא הקדיש זמן רב לאימון מקהלתו (בתמונה החזן דוב־מנחם קונוויסר ומקהלתו מחודש יולי 1931 ברישא נראים חיים גרינפלד, משה שפיגל, בן החזן הרצל קונוויסר, שכטר ועוד). מלבד חזנותו עסק גם בכתיבת לחנים, וכמה מהם בוצעו על־ידי מקהלתו. הוא היה שר יצירות מחזנות־הרגש ומחזנות־הסדר והשתמש גם ביצירותיו של זולצר.

החזן קונוויסר כיהן כחזן ברישא בשנים 1925—1931. הפרנסה לא היתה מצויה אז אצל יהודי פולין. החזן קונוויסר השאיר את משפחתו ברישא ונסע לתור לו מקום יותר טוב, לבסוף נזדמן לעיר קייפטאון באפריקה הדרומית בה נתקבל כחזן, ושם נפטר בשנת 1936. אשת החזן נפטרה ברישא עוד בשנת 1928, הבן, הרצל, נתלוה לאביו בנסיעתו לאפריקה הדרומית, וברישא נשארו שש בנותיו: רבקה, יוכבד, פייגה, ביילה, אסתר־רחל ובתיה. אסתר־רחל נמצאת באחת העיירות בברית־המועצות. הרצל קונוויסר גר ביוהאניסבורג באפריקה הדרומית. יתר האחיות ניספו, כנראה, בשואה הנאצית.

בעלי־תפילה לימים־נוראים

בית־הכנסת ובית־המדרש הראשון שברישא ואלה שנתוספו במשך הזמן לא הספיקו עוד לאוכלוסיה היהודית בעיר, בפרט בימים הנוראים או בחגים, כאשר היו באים לעיר גם יהודי הכפרים הסמוכים כדי ליהנות מתפילת חזנים או בעלי־תפילה מעולים. בעלי־תפילות כאלה היו בעיקר אצל קהל החסידים שבעיר, שהצטיינו במידותיהם הטובות וביראת שמים, והיו עוברים לפני התיבה בימים הנוראים. בקרב החסידים נמצאו כאלה בכל קלויז, ומהם מוסמכים בידי האדמו"רים הזכרנו לעיל את ר' זישא ור' משה אמקרויט. מלבדם אפשר לפרט שמות נוספים, כגון ר' אברהמ'לה שו"ב בירמן, בעל־מוסף זקן ורגיל בקלויז הגדול, שהתפילה היתה לחם־חוקו וכן ר' יחיאל טננבאום, אף הוא בעל־מוסף בקלויז הגדול, שתפילתו וזמרתו כללו את החמימות והדביקות עם ה„אנחה" היהודית. ואילו כבעל־שחרית שימש שם ר' מנדל פינק, שידע את נוסחאות־התפילה השונים ובחר מהם את הטוב והיפה, תוך נאמנות לנוסח המסורתי. בעלי־מוסף מעולים היו גם ר' הרשלה שו"ב נייבויאר ור' איזה מאן שו"ב, ר' יהודה הורוביץ, ר' משה שליסל, ר' חיים וואלד, ר' זליג לויפבאן, ר' הירש יעקב בעל־שחרית בקלויז הגדול, ר' אלישע אברמוביץ בקלויז דזיקוב ורבים אחרים.

החזן דוב מנחם קונוויסר ומקהלתו (יולי 1931).

D. M. Konwisser, Cantor, and his Chorus

שורה א', יושבים מימין: — שכטר, הרצל בן החזן. שורה ב', יושבים מימין: משה שפרגל, החזן, שטורם, חיים גרינפלד. שורה ג' — — — קולר כפר הס, — אָקשטיין.

אינג׳ דוד דוידוביץ תל־אביב

בתי הכנסת ברישא*

ברישא (ז׳שוב) היו שני בתי־כנסת בעלי ערך היסטורי וארכיטקטוני: „בית־הכנסת הישן" (או בית־הכנסת העי־רוני — „די אלטע שטאָטישע שול") הבנוי בסגנון רנסאנסי ו„בית־הכנסת החדש" (או „די נייעשטאָטישע שול") השייך מבחינה סגנונית לתקופת הבארוק המוקדם.[1]

בגלל חוסר תעודות היסטוריות קשה לקבוע בוודאות את תאריכי הקמתם של בתי־כנסת אלה. היהודים הראשונים הגיעו לרישא בשנת 1550,[2] ולפי האגדה המקומית נבנה „בית־הכנסת הישן" בסוף המאה ה־16, על ידי הלובומירסקים על קרקע שהשתייכה לכמרים. „בעד החסד של השימוש במג־רש לצרכי בנייה, היו היהודים חייבים לשלם מס בחומר, והוא 32 ליטראות נרות פולניים העשויים דונג. את המס הזה שלמו עד שנת 1867".[3]

בית־הכנסת נמצא בקרבת השוק, בחלק הצפוני־מזרחי של העיר (סמוך לבית־הכנסת השני, הנ"ל). על אף השינו־יים הרבים שנעשו בו במרוצת הזמן (בעיקר לאחר שרפות), נשתמרו בבנין אילו אלמנטים המעידים על סגנונו הרנסאנסי הקדום. התוספות העיקריות הן ה„שקארפים" (עמודי התמיכה) וכן בנייני־לווי.

גם בית־כנסת זה, כמו „בית־הכנסת החדש", הצטיין באופ־יו ההגנתי, כפי שמוכיח מגדלו הקטן וכן החלונות הגדולים שנקבעו בגובה ניכר.

„אין ספק — כותב ההיסטוריון של העיר, פראַנציישק קוטולה — שבית־הכנסת הישן צריך היה למלא בתכנית ההגנה של העיר תפקיד דומה לזה של מנזר הברנרדינים. תפקיד מיוחד נקבע על ידי ליגנזא (בעל העיר) למגדל בית הכנסת, הקיים עד היום הזה, שעליו חייבים להמצא ארבעה כלי יריה עם כדורים. ואכן, במגדל נראים עדיין חרכי יריה".[4]

בית־הכנסת היה מורכב מאולם־תפילה שמידותיו היו: 15 מטר אורך על 12 רוחב, מעזרת נשים בצורת אמפורה (שסורג־ברזל מפריד בינה ובין אולם התפילה הראשי), מ„פלוש" ומשני חדרי הקהל. בבנין נמצא גם בית־סוהר של הקהל: לעוברים עברות קלות — במגדל הנ"ל, ולבעלי עברות חמורות יותר — בתוך מרתף בית־הכנסת.

במרכז אולם־התפילה התנוססו ארבעה עמודי־תווך, שתמכו את קמרון הכיפה וביניהם נקבעה הבימה. הקירות חול־קו בצורה ריתמית על־ידי עמודי־הקיר השטוחים (הפילאס־

* ע׳ דוד דוידוביץ, בתי כנסת בפולין וחורבנם, ירושלים, תש"ך ע׳ 38־40.

[1] חנה קוביאַק צרפה את בית־הכנסת „הישן" של רישא לשורת בתי־הכנסת הרנסאַנסיים בשל אילו אלמנטים רנסאַנסיים שבו. אך לדעתי יש לכללו בין בעלי ארבעת עמודי־תווך הן — בגלל עמודי התווך שלו, והן בשל אופיו ההגנתי.

[2] A. Kubiak, Żydowska architektura zabytkowa w Polsce Biuletin Żyd. Inst. Hist.,. Warszawa 1953, st. 167,

[3] Łuszczkiewicz, Sprawozdanie z wycieczki z 1891 r. Sprawozdanie Komisji do badania Historji Sztuki w Polsce, Akademia Umiejętności w Krakowie, 1936 st. 178,

[4] Franciszek Kotula: Obwarowanie Rzeszowa i rozwój przestrzenny miasta. Pięć wieków miasta Rzeszowa Warszawa 1958 st. 184.

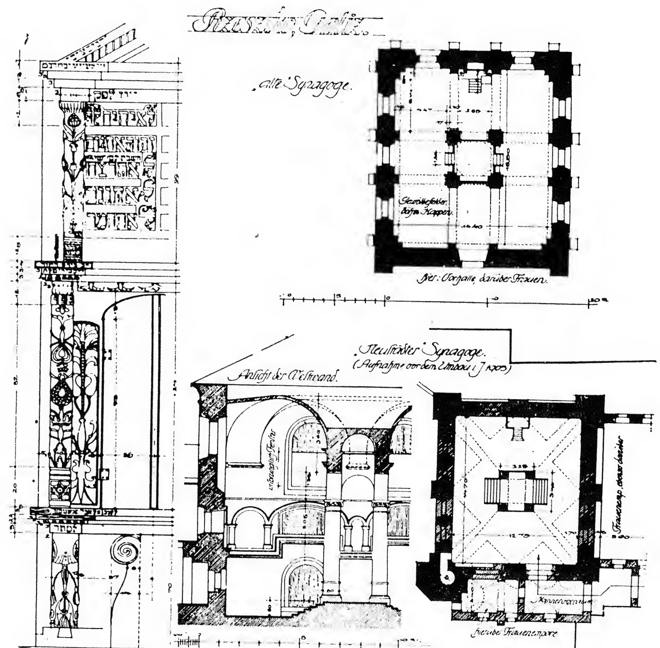
בית־הכנסת, עזרות־הנשים, בית־המדרש והקלויז ברישא, לפי ציורו של גיאורג לוקומסקי (המוזיאון היהודי בניו־יורק)

Two Synagogues in Rzeszow
Drawing by G. Loukomski

טרים). ארון־הקודש העשוי עץ, הצטיין במוטיבים המגולפים שלו. יציע לעזרת־הנשים הואר על־ידי שני חלונות צדדיים, שני חלונות שבחזית הבניין ואחד עגול מרכזי.

אולם־התפילה בעל קוי סגנון בארוקיים, עשה בכללו רושם נאה בשל הקומפוזיציה ההגיונית של סידור הפנים שלו.

לאחר השרפה ב־1842 הוחלפו הלוחות שקשטו את הקיר בלוחות חדשים, עליהם צוירו באותיות־זהב תפילות ופסוקים מהמקרא.

א. גרוטה (טיפוסי בתי־כנסת בגרמניה, ביהם ופולין).
למעלה: תכנית ביהכ״נ הישן.
למטה: תכנית וחתך ביהכ״נ החדש.

**
*

קשה לקבוע את תאריך הקמתו של „בית־הכנסת החדש״ ברישא, כשם שקשה לקבוע את תאריך בנייתו של „בית־הכנסת הישן״. כל הארכיון של קהילת רישא וכן הכתובות שנמצאו בבית־כנסת זה, אשר בעזרתם אפשר היה לגלות את שנת בנייתו, נמחקו בשריפה הנ״ל, בשנת 1842 [5]. פרופ. לושצ׳קיביץ׳, אשר ניסה בשעת טיול מדעי לקבוע את התאריך הזה, הגיע על סמך חקירותיו לידי מסקנה, כי בית־הכנסת החדש״ נבנה בתחילת המאה שעברה, כלומר במאה ה־18, אך בדרך כלל מעבירים היסטוריוני אמנות את התאריך הזה למאה ה־17 [6].

בשעת השריפה הנ״ל נשרף חלק מבית־הכנסת. לחידושו דאג מארקוס קאנארפוגל, סוחר עשיר מרישא, אשר הביא למטרה זו פועלים מסאמבור [7].

„בית־הכנסת החדש״ („די ניישטאַטישע שול״), נמצא בהלקה הצפוני־מזרחי של העיר, בקרבת השוק; היה זה בנין לבנים שהצטיין באופיו המצודתי, ועל „צך״ (אגודת האומנים) הפרוונים היהודים ברישא הוטל, על סמך תקנותיו, כלומר לפי החוק — התפקיד להחזיק דגל, קני־יריה ואבקת־שריפה, לשם הגנה על בית־הכנסת [8]. הסימן החיצוני שהעיד על אופיו המצודתי של בית־הכנסת, היה המגדל המעוגל, בו נמצאו מדרגות שהובילו לעליית הגג.

במנשרו הידוע בדבר ההגנה על העיר, קרא ב־1627 ליגנזא ליהודי רישא, בעלי־בתים ודיירים, כאחד להגן על העיר, בפקדו עליהם להחזיק: „כלי־יריה (hakownice) ארוכים וששים מחסניות ושלוש ליטראות אבקת־שריפה לכל כלי יריה — להוציא מהכלל נשים וכן נערים, שלא מלאו להם עדיין עשר שנים״. נוסף על זאת חייבים כל היהודים להחזיק במצב כוננות: 3 אבני אבקת־שריפה, תמיד יבשה וטובה, ולשמרה לכל עת, וכן ששים כדורים לכלי־יריה ושלושים כדורים לתותחים״, להתיצב תחת דגלם לפי קריאת התוף. ליהודי רישא נועד מגדל אחד „מאחורי בית־הכנסת״ עם ארבעה כלי יריה לצרכי הגנה והוטל עליהם להעסיק אדם, שישגיח על כך ושיירה בכלי־יריה אלה. על מבצע הכוננות הכולל השגיח הטמאַן יהודי, ולתפקיד זה נתמנה, בהסכמת ליגנזא, מושקו האַפטאַז׳ (משה הרוקם).

מבחינה סגנונית השתייך בית־הכנסת לבארוק המוקדם, הגובל עדיין עם הרנסאנס. הפנים היה „בעל 9 שדות״ טיפוסי. בית־כנסת זה יכול איפוא לאשר את ההנחה על אופיו הרנסאנסי של אב־טיפוס בתי־הכנסת בעלי תשעה שדות. היה זה בנין רחב־ידיים, מכוסה גג בולט, דו־שפועי, מחודד, וחלונותיו — דוגמת חלונות כנסיה — מסודרים לפי שיטה תאומית. מדרום הקיפוהו תוספות בנין נמוכות, בהן נמצאו עזרות־הנשים. הפנים היה עשוי בצורת אולם מקומר גדול (15,70 × 16,80 מטרים), מחולק ע״י ארבעה עמודים קשורים ביניהם בקשתות. ביניהם נמצאה הבימה וסביבה סייג־ברזל ומדרגות. כותרות פסיבדו־יוניות עיטרו את העמודים האלה. בתיאורו את פנים בית־הכנסת הזה, מדגיש פרופ. לושצ׳קיביץ׳, כי הארדיכלים ידעו, תוך שמירה על התנאים האסתטיים של הרנסאנס המאוחר, להכניס בו כל־כך הרבה מקוריות ולדאוג בעת ובעונה אחת לדרישות הפולחן [10] (ר׳ תרשים).

בשנות הכיבוש השתמשו הגרמנים בבית־כנסת זה כבמחסן — ובזמן הנסיגה שרפוהו. כעת נשארו מהבית רק חורבות [11].

[5] Bułhak, Polska w krajobrazach i zabytkach 1930, cz. II st. 54. Łuszczkiewicz, Sprawozdanie z wycieczki st. 178.

[6] Bułhak, ואחרים, כנ״ל

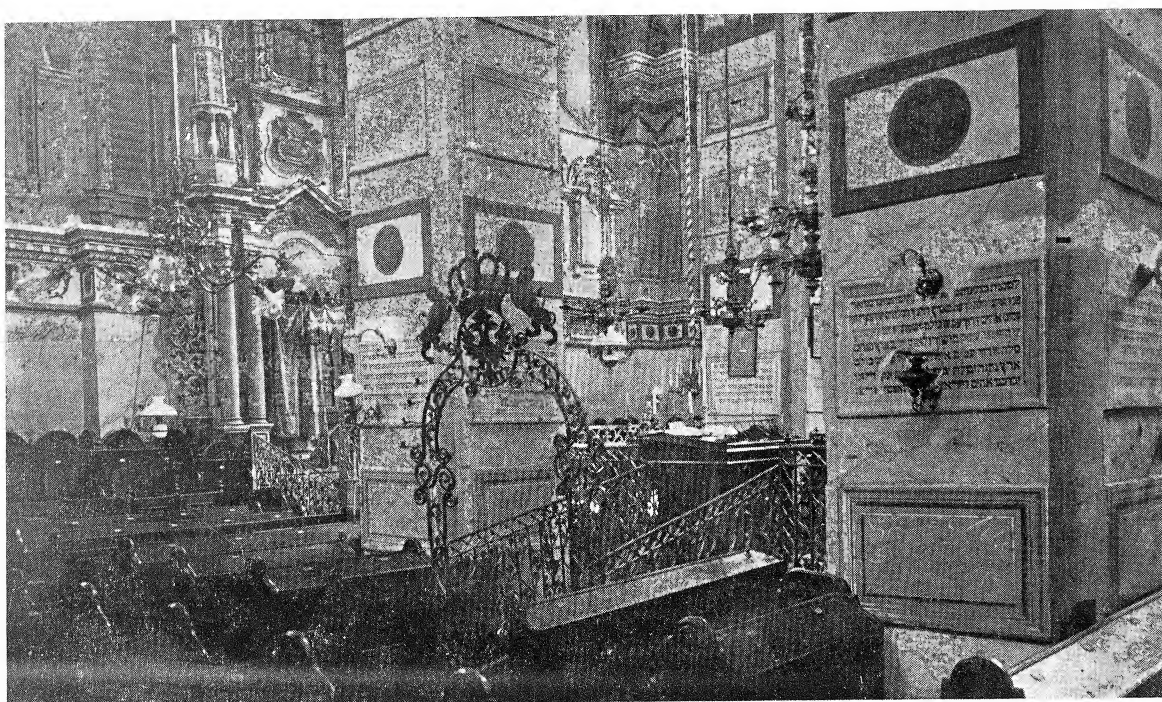
[7] Łuszczkiewicz, כנ״ל.

[8] Adam Przyboś, Rzeszów na przełomie XVI, XVII w. Pięć wieków miasta Rzeszowa st. 338; Bałaban, Zabytki historyczne Żydów w Polsce. Warszawa 1929. st. 65.

[9] Pęckowski, Dzieje miasta Rzeszowa, st. 338.

[10] Łuszczkiewicz, כנ״ל.

[11] A. Kubiak, במאמרה הנ״ל, חלק 2, ע׳ 84־85.

פנים בית־הכנסת „הישן"
Interior of the Old Synagogue

בית־הכנסת „הישן". חזית מערבית
West front of the Old Synagogue

ג. בעתונות ההשכלה

גלאווטשאווע. ביום ב' 3 דעצעמבער.

הלך איש נכבד מאחב"י בעיר רזעשאוו כהר"ר נפתלי הירש וויינבר'ג ברחוב העיר והנה פתאום בא מאחוריו אחד משרי החיל ודחפו מן הדרך. ואחרי אשר הוכיחו העברי על פניו במתק שפתים הכהו השר על הלחי. ולא יכול העברי להתאפק וישב מכה למכהו, וישלוף השר את חרבו מתערה לדקרהו. וכראות העברי כי כלתה עליו הרעה וימהר להמלט על נפשו והשר רדף אחריו והשיגו ויפצע את ראשו בחמה שפוכה ולולי אחז היהודי בידו בחרב החדה כי עתה הורי־דו השר לארץ נצחו. בין כה ובין כה ויבואו שוטרי העיר ויצילוהו מידי השר. העברי הזה נחלה מאד והגיע עד שערי מות, והרופאים אמרו נואש לחייו. ואחרי אשר נודע הדבר ע"י קוי־הברק אל שר הצבא היושב בעיר טארנאוו, שלח להביא את המכה לענשו על פשעו, ושם נחרץ משפטו לשבת שש שנים בחצר המטרה אחרי אשר נודע כי העברי הולך ושב לבריאותו. כשמוע שר הפלך את זאת הלך לבקר את העברי, ויבקש ממנו לסלוח להשר על פשעו, ויצלח חפצו בידו לשמוע מפי העברי „סלחתי כדבריך". הדבר הזה העיר רוח אהבה בלבות השרים הגדולים על ב"י בכלל בראותם רוח הנדיבה אשר תפעמם, בהיותם נושאי פשע אויביהם המבקשים נפשם, ויהי האיש לנס. אך להיות לאות לבני מרי לא הסירו מהשר עונשו בכלל והחליפו השש שנים בששה ירחים.

והנה שמענו שמועה טובה כי שב העברי הנכבד הזה לאיתנו, ועשה משתה, ושמחה לכל ראשי ונכבדי העיר אשר שמחו בשמחתו וגם פתח את ידו הנדיבה, כי עשיר הוא, לתת לעניי העיר כידו הטובה וכל העיר צהלה ושמחה.

משה דוד געשווינד.

„המגיד", י"ט אדר ראשון, תרי"ט (23.2.1859) מס. 8, ע' 30־29.

לא אמנע מלבשר בקהל רב דבר טוב ומועיל הנוסד בעי־רנו, למען יוחק גם הוא בספר זכרון לבני ישראל, ומען יש־מעו אחב"י בערי מושבותם ויעשו גם הם כמונו היום. זה שנה חלפה עברה אשר ראשי עירנו נמנו וגמרו ליסד חברה „גומלי־חסד" ומגמתה ומטרתה להיות לעזר וישע הנאנחים והנאנקים עת יוכחו במכאוב על משכבם ולא יוכלו לעבוד עבודתם כפעם בפעם להביא טרף לביתם. וגם להושיע לע־ניים ולנדכאי רוח אשר נשבר מטה לחמם. וזה משפט החברה ומעשיה: איש איש אשר ידבנו לבו לבוא בקהלה, עליו לתת ביום בואו בבריתה 1 פלורין ומדי שבוע בשבוע יתן איזה קשיטות, ומזה יהיה להחברה מקום לכסף מוצא. בנפול ה"ו אחד למשכב, ינתן לו מדי שבוע בשבוע 2 פלורין עד יקום ויתהלך בחוץ על משענתו להביא לחמום ולחם לפי הטף, מלבד סמי הרפואה. גם ישלחו לו הגבאים מעדנים להשיב נפשו. ואשר יעלה עליו הגורל, ילין אצלו להפוך מש־כבו בכליו. ובבוא ח"ו הקץ לשני חיי האחד מן האגודה ההיא, ולא ישיג ידי יורשיו לתת די מחסור קבורתו, על החברה לשלם כל אלה. ועשרה אנשים אשר יעלה עליהם הגורל, יתפללו בביתו שבעת ימים עד יתמו ימי האבל. וגם לעניי העיר ינתן משען ומשענת בתורת הלואה, להשיבו לאט לאט, והכל בלא נשך ובלא תרבית. ויען בראשית היוסדה, מעטים היה מספר אנשיה, לא בשרתי זאת בקהל רב, כי אמרתי אולי לא תשיג את מטרתה ויגיעה יהיה לריק — אולם בראותי כי בערך כמאתים איש באו בבריתה ויום יום יתוספו עליה אמרתי אספר זאת לאחי, ויעשו גם הם כמוני ושכרם יהיה הרבה מאד.

ק"ף

לעמברג „המבשר", י"א סיון, תרכ"ו (25.5.1866), מס. 20, שנה שש"ת, ע' 9־158.

בעת עברי בעיר רזעשאוו שמחתי מאוד לראות כי גם שמה יאספו כסף לרוב ועד כמה אלפים יגיע למעשה הצדקה ולתועלת ב"י בעת הרעה הזאת אשר היוקר יאמיר. ותודה וברכה לגדול המעשה יותר מן העושה הרב הגדול החריף ובקי צדיק ועניו כש"ת מו"ה חיים אורי נ"י דיין ומ"ץ בק"ק הנ"ל אשר בהשתדלותו יאסף זה.

יצחק ווייסמאן מלאנצוט.

„המגיד" כ"ח שבט תרכ"ח (19.2.1868), שנת 12.

בעירנו נוסדה חברת הקריאה (Leseverein) מגמתה לה־פיץ ההשכלה בעירנו. מספר אנשיה כעת חמישים וכל איש הכותב ידו אליה עליו לתת לקופתה 1 פל' לכל חודש, ושכרו בית רחב ידיים להתאסף שם לקרוא בכתבי־העת בשפות אשכנזית פולנית ועברית. בחודש זה נפתח הבית ולכבוד היום דרש ראש החבורה ד"ר א. סגל ואחריו פתח פיהו בחכמה המשכיל ר. דאַכטלברג, מורה הדת בעירנו והפיקו רצון מאת השומעים. מי יתן ויצליח בידי החברה להגיע למטר־תה להפיץ דעת ותושיה בקרב אנשי עדתנו.

משה דוד געשווינד

„המגיד", י"ב טבת תרכ"ח (8.1.1868).

בין היושבים לבחינת המטורה בשנה זו בהגימנזיום ברישא, נמנתה גם העלמה שפרינצע קאַמרלינג, אשר קב־לה תעודת המטורה בהצטיינות. העלמה קאַמרלינג היא לפי

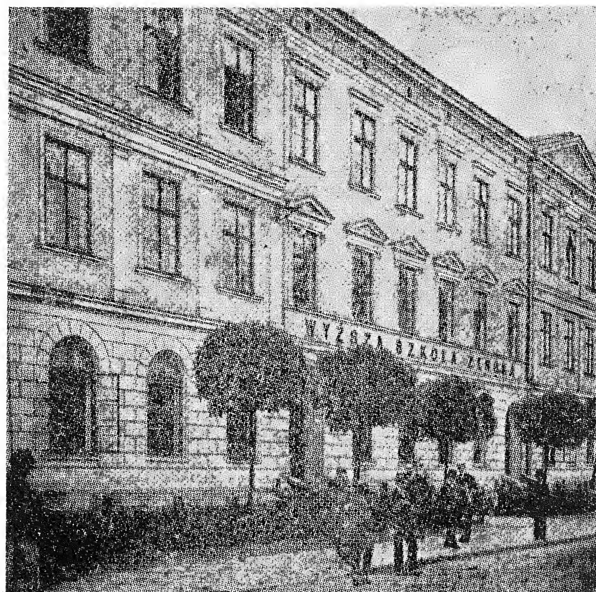
ידיעתי הראשונה אשר גמרה למודי הגימנזיום בגאַליציה. כל מה״ע הפולנים בארצנו מזכירים אותה לשבח.

משה דוד געשווינד.

„המגיד״, 3.7.1890, גליון 26.

בבית הספר אשר לנערות פה הפקדה נערה נוצרית בתור מלמדת, ואף כי צעירה בשנים הנה, בכ״ז בשנאתה לישראל היא מצוינת כזקנה, ובהמחלקה אשר תחת השגחתה הת־חילה לשים הבדל ופדות בין בנות ישראל לבנות עמה, לבל תשבנה יחד בספסל אחד, אם תצמאנה למים לא תשתנה מספל אחד, גם היתדות העשויים לתלות עליהם את מעיליהן יהיו לבנות עמה לבד ולמלבושי בנות ישראל לבד, ואם אחת מבנות עמה חטאה ואשמה חרצה עליה משפט עונשה לשבת בקרב בנות ישראל. לחרפת עונה, עוד כהנה וכהנה, והנה גם בנות ישראל מצוינות במדת סבלנות לשאת לסבול בדומיה את אשר נטל עליהן, וגם מדאגה מדבר פן תתן להן המלמדת תעודות לא טובות על כן שמו הצעירות האלה מחסום למו פיהן ולא ספרו להוריהן איך תכעיס אותן מורתן האנ־טיסמיטית תמרורים. אך בהגיע הדבר ע״פ מקרה לאזני זה שבועיים לא נחתי ולא שקטתי וספרתי זאת לאחד מידידי, אחד מיועצי העיר, הח׳ מו״ה ד״ר לאזר נ״י, אשר לא הת־מהמה להציע את הדבר הזה לפני ראשי אזרחי העיר, ודבריו עשו רושם והרשעה הזאת קבלה נזיפה מבית מועצת העיר. ומחשבתה הרעה הופרה ולא תוסיף להדאיב בנות ישראל.

בידי ועד הארץ (לאַנדעס אויסשוס) עלתה לקחת מידי הממשלה את ממכר המלח בארצנו ובתחבולותיהם ידעו לעוור את עיני מתנגדיהם במלח סדומית, כי הרשות תהיה נתונה מהם לכל החפץ במסחר הזה לקחת מאתם בחכירה דרך

בית־ספר ממלכתי לנערות, רחוב גרונוואַלד.
Girls high shool

ל־ציטאציה. כמובן חפצו בזה גם רבים מבני ישראל, כי עד כה היתה מכירת המלח כמעט אך בידי ישראל, אולם לדאבון לב המיחלים לא פנו המה לבקשת בני ישראל, ובשבוע העבר מסרו פה בבית המחוז (בעצירקס־אוסשוס) את כל ממכר המלח בידי בני בריתם, וכרתו בזה ענף גדול ממסחר בני ישראל. אכן תקותנו לא נכזבה, כי מה׳ תופר עצתם.

משה דוד געשווינד

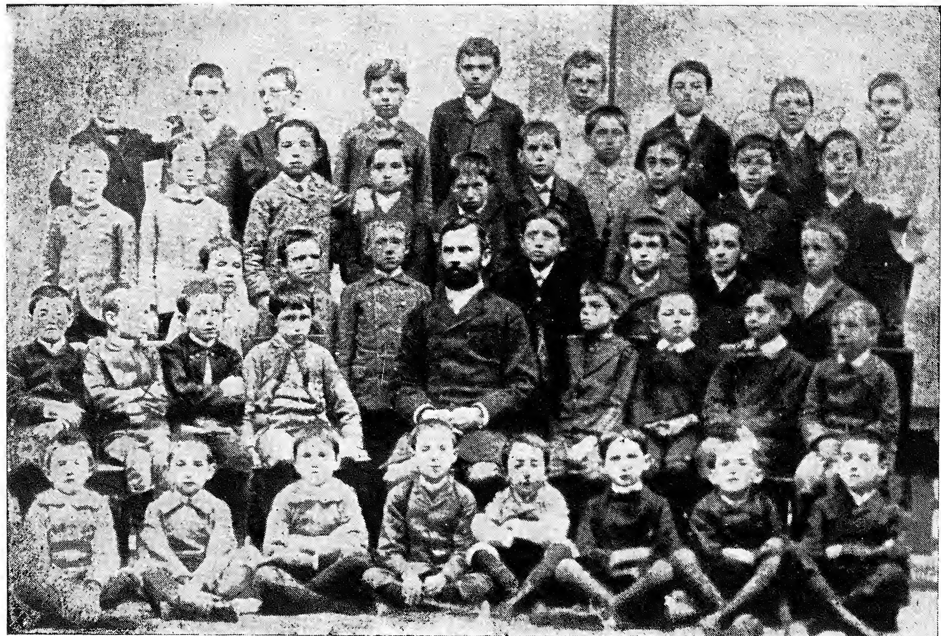
„המגיד החדש״ קראקא, יום ב׳ י״ד תמוז תרנ״ג (28.6.1893, שנה שניה, מס. 23.

בבית הת״ת אשר בעירנו ילמדו בערך ששים ילדים רובם יתומים עזובים בלא אב ואם, ויתר אשר אף הם אבותם חיים עדנה גם בחייהם קרואים מתים, ולא חסה עליהם עין עד היום לתת למו למצער ארוחה אחת ליום. כי חבורת הת״ת כלה בכבדות התנהגה עד הנה ואף זה מעט התנערה משפלותה תחת ראשיה ומנהיגיה אשר ינהלוה בטוב טעם ודעת ודי עבודה למו לכלכל צרכיה, לשלם שכר דירה גם משכורת המלמדים לקנות מנעלים להילדים וכהנה הוצאות רבות לאין מספר. לכן התעוררו כהיום בנות עירנו כערך מאה על־מות במספר — כן תרבינה! רובן מבנות עשירי עירנו, ונע־שו אגודה אחת, וכל אחת תנדב כסף כפי אשר תשיג ידה, מדי חודש בחדשו, או מדי שבוע בשבוע, גם נדבות תקו־בצנה על־ידן, תפוחי־אדמה, אורז ודוחן, פול ועדשים ובכל יום ויום תבאנה שתיים אחרות מבינותן אל בית הת״ת לתת להמבשלת לבשל. גם להלק ארוחת הצהרים בין הילדים. לב כל גבר ישמח לראות את הילדים העברים יושבים סביב לשולחן ואוכלים בשר בלב מלא גיל מאשר הושם לפניהם! גם זאת גמרו אומר, לתפור כסתות להילדים ומלבושי כבוד לחג הפסח הבע״ל, אם אך יהיה בידן די כסף לזה. אף תשימנה עינא פקיחא על הנקיון כי ישור בבית, ונתנו צו, כי כל ילד ירוחץ למשעי, גם יסורק במסרק כל יום ויום! לנשיאה בחרו למו את האשה הכבודה מ׳ בריינדל אינגבר תחי׳ בת הרב המ׳ מוה׳ יהושע העשל וואלערשטיין ראב״ד דפ״ק. בכללן כל אחת מהנה נתונה להרעיון הזה בכל לבבה, ואך עטרת תפארת יאתה להעלמות היקרות האלה הלא הנה: גאלדע מינץ, פרימד צוקר, העסס, אַמקרויט, אשר הן הנה הרו והגו את הרעיון היקר הזה וגם הוציאוהו ברוב עמל ותלאה לפעולת ידים ואשר הנה עובדות גם היום בכל נפשן בדבר המצוה הזאת, לכנה בכחכן זה עלמות יקרות — והייתן למופת לבנות עמנו!

אליעזר אפפעלבוים.

„המגיד״, 23.1.1870, מס. 4, שנת 34, ע׳ 28, טור ב׳

לסדר „ואהיה עמך ואברכך״ — מן העת אשר הממשלה הרוממה נתנה לנו שווי זכויות, וכאזרחים נחשבנו, לא נשמע קול שנאה ואיבה ומדנים ומריבה ברחובותינו, האזרחים חיו אתנו כמו אחים בשלוה והשקט יחד, יועצי העיר, ממלא מקום ראש האזרחים, ופקידים אחרים גם מאחינו היו אבל כאשר החלו בני בלי שם לפרוץ על פני האדמה, לכסות את שמש

המורה דזערזינסקי ותלמידי כיתה ד' בבית הספר העממי בשנת 1890.

Teacher Dzerżynski and Pupils of Elementary School.

החפש והסבלנות, פשתה הספחת הזאת גם בעירנו. תחרות וקנאה החלו לקונן בעירנו עד כי בחורף העבר נתפרדה החבילה ויועצי העיר הוסרו ממשמרתם בפקודת נציב הארץ, ובמקום ראש האזרחים כהן פה פקיד הממשלה ומאשר כי ההנהגה הראשונה על אדני האמת והצדק הטבעה, לא מצא השר ידים לענות את יושבי עירנו לשלול מהם זכויותיהם לבל יתנהלו ענייני העיר ע"י אזרחיה ולפני שבועיים היתה בחירה חדשה לבית מועצת העיר. כמו בכל עיר ועיר יש גם בינינו אנשים הרודפים אחר הכבוד ורבים חפצו לקחת להם בחזקה כבוד שם „יועץ" אף כי אינם ראויים למשרה הזאת, ומובן מנפשו כי פחדנו פן יפרדו דעות הבוחרים וימעט מספר יועצים יהודים. אך בחסדי ה' פחד פחדנו לא בא כי חפץ ה' הצליח בידינו בהשתדלות ראשי העדה (ביחוד הח' יצחק הולצר) לבחור גם עתה בשמנה־עשר יועצים ותשעה ממלא מקום מאחינו כמקדם. נקוה כי שופטינו ישובו כבראשונה, יועצינו כבתחילה ושלום יהיה במושבותינו.

„המגיד־החדש", קראקא יום ה' כסלו תרנ"ג, גליון ד' שנת 1 (1892)

אחד המפעלים הנכבדים אשר בהם יוכל להתפאר ישראל הוא מפעל הבארון הירש לטובת אחינו בארץ הזאת, ומדוע לא יקבל בסבר פנים יפות עם ישראל בארצנו את המפעל הכביר הזה? — יען כי רוב מנהלי עושי רצון הבארון לא ישעו ולא יחפצו לדעת לכלכל מעשיהם לפי המקום והזמן ולא ימלאו את תפקידם במשפט. אחד ממרחיבי מפעל הצבי, אשר ידעו את נפש עמם הוא המשכיל השלם אוהב עמו וחכמתו מו"ה יצחק הולצר נ"י ראש סניף „יסוד הבארון הירש" בעירנו, אשר בהיות זה זמן רב ראש עדתנו תכן את רוח עמו בכלל ורוח עדתו בפרט, וידע להפיק רצון מכל המפלגות. והנה בדעתו כי בית ספר ללימודים לא יפיק רצון מכל המפלגות אחינו בעירנו, התאמץ בכל מאמצי כחו, כי יוסד פה תחתיו בית ספר לחרושת־ברזל (קונסט שלאָסעריי). ביום א' לדבר „ואת המעשה אשר יעשון" חנך הבית הזה ברב פאר והדר, כל נכבדי העדה ראשיה ומנהליה לקחו חבל בחנוכת ביה"ס לחרשת. המעשה הזה, אשר לע"ע נתון הוא בבית העדה. גם הרה"ג מו"ה יהושע העשיל וואלירשטיין נ"י אב"ד בעירנו היה בין הנאספים וידרוש מענינא דיומא ויתאר ערך המלאכה המחיה את בעליה. אחריו נשא מדברותיו משנה ראש הועד הד"ר פאכטדאגאן FECHTDEGEN בשפת הארץ ויביע תודה למיסד המפעל הזה ולהועד העוזר על ידו ולרעו ראש הועד, אשר בהשתדלותו הרבה זכתה עירנו לבית הרושת־המעשה זה. אח"כ הטיף מלים המורה דזערזינסקי אשר יורה לחניכי ביה"ס הנכבד הזה שפת הארץ אחרי ככלות שעות המלאכה (אבנדקורס), ויתאר בהשכל ודעת פרשת גדולת הבארון הירש, וכל הנאספים מחאו כף ויקראו: יחי הנדיב הירש! גם הש"ץ המפואר מו"ה יעקב נאגלר נ"י כבד את הנאספים במנגינותיו ביחד עם משורריו וישר „מזמור שיר חנוכת", „מה טובו אוהליך יעקב" ועוד שירים, אשר כל הנאספים התענגו עליהם, ובזה תם חג חנוכת ביה"ס אשר יעמוד לתפארת עירנו — אולם זה חוק עולם, כי במקום האור שם הצללים, כן במקום השמחה, שם תתגנב בלאט גם שמץ תוגה ואנחה. הנה ראש הועד, ה' יצחק הולצר אשר הוא משכיל יקר, אוהב שפת עבר וחכמתו בכל לבו השתדל בכל עזו כי גם מורה ש"ע, מלמד להועיל יש ימצא חן בעיני כל המפלגות. ילמד את החניכים, אך לדאבון נפשנו השיב הועד הראשי בקשתו זאת ריקם, כי גזר אמר להסתפק רק „במורה־

דת" אשר, כידוע, לא ישים לב כי יחנכו התלמידים על ברכי תורת ישראל. אפס כי תקותנו תאמצנו כי ה' הולצר לא ישקוט ולא ינוח עד הקימו מזימות לבבו, ואז תהיה השמחה בבית חרושת המעשה שלמה לתהלת ולתפארתו כל הימים.

מנחם מענדיל נייגרשיל

„המגיד לישראל", קראקא יום כ"ד שבט תרנ"ג (10.2.1893) שנה שניה, מס. 6.

אם אמנם כי לא טובה הבשורה אשר מוצאת היום בפי, בכל זאת לא אוכל לעצור במילי מלהודיע אשר קרה ליושבי עירנו כי לבי עלי דוי. כי עלה הכורת וגדע בלא עתו את תקות חוט שני חיים מכבוד אדמו"ר הר"ב המאוה"ג חריף ובקי משנתו קב ונקי איש אשר קדש יאמר לו מו"ה נחום ראובן פעלסקער זצ"ל אב"ד בעירנו בשנת ג"ן לימי חייו. הוא ישב עוד בימי בחרותו על כסא מדין בעיר אושפיצן. ומשם נתגדל ועלה לישב בשבת תחכמוני לנהל עדת ישורון בעיר צאנז — וזה שש עשרה שנה אשר שמו אנשי עדתי את עטרת ומשרת הרבנות עליו. לא זכינו לשעשע עמו רק ימים אחדים כי בו ביום אשר בבואו לפני שש עשרה שנה שבענו שובע שמחות, בו ביום עזב אותנו לאנחות. הוא היה אחד מן השרידים אשר הקדיש עתותיו אך לתורה ותושיה ובהם מצא אך שעשוע ובכבודם התימר סלה.

אבדה גדולה נאבדה מאתנו במות הרב הזה. נשארנו עתה כצאן בלי רועה באין מי להורות לעם דעה כבוד גדול כיאות לו נעשה לו במותו.

רבני עיירות מסביב באו לספוד לצרה ולבכותה. בביה"כ הגדול ד"פה עורר עליו קינים הרב החכם ר' העשיל וואלערשטיין מו"ץ ד"פה וכן הלכו עמו לכל בתי כנסיות הנמצאים בעירנו. על ארון המת מונחים היו ספרים, אשר למד בהם, משב ועד נער, הרימו אבל גדול. יבוא שלום ינוח על משכבו בשלום איש הולך נכוחה זה ויתענג מעדן: הצידה אשר הכין לנפשו עדי יעמוד לגורלו. יען כי לא הניח בנים אחריו, ובמותו יפקד שם משפחתו בתבל,כי אין לו עוד אח וגואל אשר יכונה בשם פעלסקער, אמרתי יוחק זאת זכרון בספר „המגיד" ועל ידו ישאר שמו הטוב למזכרת עולמים, וזכרו לא יסוף מאתם כל הימים. דברי תלמיד הנעצב ומתאבל.

„המגיד", ד' תמוז תרל"ב (10.7.1872) מס. 27, שנת 16.

„המגיד" 1878, 20/2 י"ז אדר א', תרל"ח, מס' 8 שנת 22.

ביום א' לסדר „עלה אל ה'". נלקחה מאתנו עטרת ראשנו. כי ה"ה הרב הגביר, החכם הכולל איש חמודות לגברא רבה מו"ה יצחק מאַטצנער ז"ל הלך לעולמו. האיש הזה היה הראש והראשון לעדת רזעשאוו ירא שמים באמת ובתמים בכל דרכיו אוהב ורודף חכמה ואהבתו לעמו בפרט היתה גדולה וקדושה אין לשער הוא היה פה וראש לקולטוס־רעטהע דירעקטאר בהשטאדט־קאַססא, ראש ליועצי העדה (געמיינדע אסעסאַר) יושב בית המשפט (האנדעלס געריכטס בייזיטצער) חבר למשגיחים על בתי הספר (מיטגליד דעס שול ראטהעס) שנים רבות. אף כי כוחותיו ועיתותיו לא היו בידו לקבל עליו משרות האלה בכל זאת עשה זאת לטובת בני עמו כי תמך בני עניים הרבה עד אשר כמעט כלם אבדו במותו את אביהם. גם כתבו הנערים פה בבית הספר גימנאזיום בשבת ובמועדים הוא היה הראשון אשר פעל כי לא יחללו את השבת.

ששים שנים היו ימי חייו וכבוד גדול אשר לא נעשה לאיש יהודי בעיר רישא מיום הוסדה נעשה לו במותו: המונים המונים נהרו אחרי מטתו כל אנשי העיר בכו בכי רב וכל יועצי העיר, ראש האזרחים שרי בתי המשפט, שרי הבעצירקס דירעקטיאן עם נציב הפלך כל אזרחי העיר בלי הבדל דת כלם הלכו בקול יללה עד חצר המות ולוו את המנוח ז"ל.

יום אחד לפני מותו כיבדוהו הקיסר יר"ה באות עדי זהב (גאלדענעס פערדינסט קרייטץ) כי בנה ביתו בצדק ואמונה. מלבד ידיעות שונות ומדות תרומיות היה בקי בש"ס ופוסקים וידיו היה רב במקראי קודש ובמלאכת המליצה כאחד הסופרים אנשי השם מי ימצא? „שר וגדול בתורה נפל היום בישראל" דברי הרב מסאטאנאַוו, שהספיד אותו, אלקים ינחם את כל האבלים ובתוכם את בנו הגביר המשכיל הנגיד המהולל מו"ה אפרים מאטצנער בעיר פרזעמישל ואת חתניו הגבירים הנכבדים החכמים המשכילים מוה' יצחק האלצער ומוה' משה דוד געשווינד.

ההולכים קודר תחת נטל צרתם. ה' ישמרם מכל רעה!

פלוני.

„המגיד", י"ז אדר א' תרל"ח (20.2.1878) מס. 8, שנת 22.

שמועה לא טובה מכאבת לב ומדאיבת לב הגיעה אלי מעיר רישא כי בליל ה' העבר אור ליום עש"ק ער"ח אלול גוע וימת שם כבן ששים שנה מחותני התורני המשכיל איש רב פעלים נבון ויקר רוח מהר' יעקב עלזנער ז"ל אחר חלותו שלושה ימים. המנוח הלזה אחד מנכבדי קהל עדת רישא היה אהוב ורצוי לבריות ומפיק רצון מאת כל יודעיו ומכריו. בשנים שעברו היה פרנס ומנהיג הקהילה וגם אחרי כן לא הניח ידיו מעשות תושיה וכל ימיו השתדל לטובת הכלל וצורכי צבור לתקן ולהיטיב כפי הנדרש, ובפנה זו החזיק תמיד במעוז ההשכלה, להיות לפנים ולא לאחור ולהתהלך לרוח הזמן עם אלה אשר מגמת פניהם קדימה. ולא זו בלבד כי גם ליחידים ולפרטיים היה יועץ נאמן בלב ונפש בכל עניניהם ועסקיהם ובכל פניות שהם פונים, ואם דל ואם עשיר לו שמעו וייחלו וידמו למו עצתו. כל אנשי עירו כקטן כגדול לבם יהמה לו ויתעצמו כי אבד מנחם איש כזה אשר בכל עת מצוא עמד לימינם ויהי להם לעינים, עליו יצדק מאמר חז"ל: כל שרוח הבריות נוחה הימנו, וראוי והגון הוא להציב לו בשערי „המגיד" ציון לזכור עולם. ינחם ד' את אשתו וצאצאיו וכל המתאבלים עליו וימחה דמעה מעל כל פנים.

א. ה. ל.

„המגיד", י"א אלול, תר"מ (18.8.1880) מס. 23 שנת 24.

ד. לפני ובין שתי מלחמות עולם

ליאון וויזנפלד - קליוולאנד ארה״ב

רישא בעבר

שנים רבות שאפתי לכתוב חיבור גדול על רישא, העיר בה ראיתי אור עולם ובה חונכתי וגדלתי. בהיותי בשנת 1907 בלונדון כתבתי על פי הזמנת מוריס מאיר המנוח, עורך העתון היומי „דער אידישער זשורנאל", מאמר קצר על רישא. השתוקקתי להרבות בכתיבה על נושא זה, אך מחמת הטלטולים בארצות רחוקות והטרדות הרבות בעניינים אחרים, נבצר ממני להגשים את חלומי.

עכשיו כאשר רישא היהודית היתה לעי־מפולת, כאשר עירנו היפה נמחקה מן המפה היהודית ושוב אין בה אף יהודי אחד, רוצה אני לספר בכאב־לב על החיים היהודיים ברישא, זו שהושמדה באכזריות כזו בידי בני עם „הפילו־סופים והמשוררים".

בעוזבי את רישא בפעם האחרונה בשנת 1920 היו בה כ־12000 יהודים, האנטישמיות המושרשת עמוק בלבות הפולנים הגיעה באותה שנה לשיאה. היה זה לאחר הפוגרום ברישא, והחרם הכלכלי נגד היהודים. השתולל בכל עוז. ודאי, יכולתי לספר הרבה על יהודי רישא, אך כאן אסתפק בכמה פרטים מחייהם, שהייתי עד להם בשנות נעורי.

היהודים ברישא, עד עוזבי את העיר, לא נבדלו משום בחינה מן היהודים אשר בשאר ערי גאליציה התיכונה. היו בה, כמו בכל עיר, יהודים טובים יראי־שמים, ישרי־דרך. אך לא חסרו גם יהודים מסוג אחר. היה שם מספר גדול של חסידים, אך גם מתנגדים שנלחמו בהם בעקשנות. והיו ברישא גם סתם יהודים אדוקים, לא חסידים ולא מתנגדים, אך אנ־שים ישרים. מלבדם היו בעיר „מתקדמים", או כמו שקראו להם אז „דייטשין", שדיברו גרמנית, וגם יהודים שראו את עצמם כמתבוללים וכפולנים לכל דבר „בעלי דת משה". בקי־צור, לא חסרו ברישא יהודים מכל המינים, כמו בשאר ערי גאליציה.

ברישא היתה גם קבוצה לא גדולה אך פעילה של מש־כילים, והיו בה גם בעלי מקצועות חופשיים, אף כי רובם השתייכו למתבוללים. אחדים מן המשכילים ברישא אף יצא שמם מחוץ לגבולות העיר. כן היו בה גם בזמננו רבנים מפור־סמים — ר׳ השל וואלרשטיין ואחר־כך ר׳ נתן לווין — שניהם גדולי תורה. לרישא היה גם אדמו״ר משלה — ר׳ לוזערל.

לעומת זאת היו ברישא „בעלי־בתים" נאים אחדים, שעליהם היתה גאות העיר. החשובים ביניהם היו ר׳ מוטיש אקשטיין, נח שפירא, אשר זילבר, מיכל בירמאן, נתן קאנר, צאנגן, פריליך ועוד אחדים, שאת שמותיהם איני זוכר בכותבי שורות אלה. כל אלה — ואף אלה שנעלמו מזכרוני — עסקו בצרכי־ציבור באמונה ושימשו כנציגי הישוב היהודי בעיר. הם היו מנהיגי הקהילה ואחדים מהם גם כיהנו כחברי מועצת העיר.

ארגונים חברתיים חשובים לא התקיימו אז. כשעזבתי בפעם הראשונה את רישא, בהיותי בן ט״ז, התקיימה שם אגודת „חובבי־ציון", אך השפעתה היתה מועטת. אם זכרוני א״נו מטעני, היו מנהיגי אגודה זו באותם הימים משה דוד געשווינד, אבא אפפלבוים והצעיר המוכשר קלמן קורצמאן. איני יודע כמה היו אז חברים באגודה זו, אך רישא טרם היתה אז מרכז ציוני ראוי לשמו.

זכורני, שלמדתי אז „בחדר" של ר׳ באנץ, ויחד עם שאר הילדים התחמקתי מן ה„חדר" ורצתי אתם אל השוק, כדי לראות את ד״ר תיאודור הרצל, שנתעכב ברישא בסיור שערך על פני ערים ועיירות בגאליציה. השוק היה מלא וגדוש יהו־דים מכל החוגים, שנתאספו מסביב לבית הקהילה היודית, שם חיכו לאורח. כאשר ד״ר בנימין זאב הרצל הגיע לשם במרכבה פתוחה בלוויית משה דוד געשווינד ואחרים, הש־תררה דומיה, והכל השתאו לאישיות הנאה וההדורה.

אחי משה, שלמד אז ב„קלויז" עם בחורים אחרים היה שקוע כולו בלימודי תורה וחסידות, לא בא להקביל את פני האורח. וכאשר באתי במרוצה אל ה„קלויז", כדי לספר לו מה יפה־תואר הוא ד״ר בנימין זאב הרצל, סטר לי אחי משה על הלחי ונזף בי: „חזור לחדר, שגץ שכמותך".

הנוער של רישא, על אחת כמה וכמה הזקנים שבה, לא היו עדיין בשלים אז לקלוט רעיונות חדשים. כך היה המצב בעיר עד לנסיעתי לאמריקה. רישא היתה, בדרך כלל, עיר של אדוקים ובה מספר של משכילים ומתקדמים.

תמורות ברישא — עתונים יהודיים

עזבתי את רישא עיר מולדתי למשך 5 שנים וביקרתי לא רק באמריקה, אלא גם בארצות אחרות, כגון אנגליה, גרמניה, הולאנד ובלגיה. ספגתי לתוכי השכלה כללית ואף עיצבתי לעצמי השקפת־עולם. משוכנע הייתי בעומק לבי.

שרק הסוציאַליזם מסוגל לפתור את השאלה היהודית הכל עולמית. כתבתי רשימות ומאמרים בעתונים יהודיים באמרי־קה ובעתון יהודי בלונדון, וכבר ראיתי את עצמי, לא בלי גאווה, כ„עתונאי לעתיד״.

אך בשובי לרישא מצאתי בה, להפתעתי הגדולה שי־נויים גדולים — דמות העיר נשתנתה בתכלית מאשר בעזו־בי אותה לפני חמש שנים. ראשית כבר היתה קיימת ברי־שא אגודה סוציאליסטית יהודית, שלא היה זכר לה בעת שהותי בה לפני כן. שנית, הנוער היהודי נתפס לציונות, וכמוהם חלק ניכר מן המבוגרים. אפילו אחי משה כבר היה לציוני וגם אירגן קבוצה של בחורי ישיבה לשעבר, שנצטר־פו לאגודת „השחר״ הציונית. יתר על כן: אחי משה אף נשא נפשו לעיתונאות והיה כותב בעיתונים עבריים.

ולתדהמתי הגדולה הופיע כבר ברישא שבועון יהודי בשם „נייע פאָלקסצייטונג״, אשר מסביבו התרכזו ציונים ולא ציונים. עורך השבועון היה המורה העברי הידוע ברישא נפתלי גליקסמאַן. אחי משה שימש סגן־עורך של השבועון בו השתתפו אבא אפפלבוים, חיים ואַלד, מענדל קאַרפּ, נפ־תלי טוכפלד, לוי חיים ובן־ציון פאט. השבועון עמד על רמה גבוהה, אף כי המשתתפים בו לא היו בעלי נסיון רב בעי־תונאות. עיקר יעודו של השבועון היה תעמולה לציונות, אך הוא עסק גם בבעיות אחרות, כגון הכנסת ריפורמות בקהילה היהודית, הגברת הדמוקראטיה בתוכה וכו׳. השבועון ניהל מאבק נועז נגד החלק השמרני בתוכה, דרש בחירות דמוקראטיות ותיקונים אחרים, דבר שעשה רושם גדול על הנוער היודי באותם הימים. בתקופה זו כבר היתה קיימת ברישא אגודת „פועלי־ציון״, שבראשה עמדו מארקוס בוכ־בינדר וברנארד פיש, זמן מסויים תמכו אלה בשבועון „די נייע פאלקסצייטונג״, אך לאחר מכן נתקלקלו היחסים, דבר שגרם לייסוד עתון יהודי שני בשם „די גערעכטיקייט״. מייסד העתון היה אפרים הירשהורן פקיד בבאַנק, וכעורך נתמנה מענדל קאַרפּ, שעזב את ה„נייע פאלקסצייטונג״. אך לאחר שכבר נעשו כל ההכנות, נדחתה זמנית הוצאת השבועון, באו־תו זמן יצאתי לשבועות אחדים לברלין, ועניין השבועון נת־עלם ממני כליל. בברלין נהגתי לבקר מדי יום ביומו ב„קפה־דעס וועסטענס״, ששימש „בית רוחני״ לסופרים מכל האר־צות. בבית קפה זה היכרתי, בין השאר, את ד״ר נתן בירנבוים, יליד וינה, בן להורים שבאו לשם מגאליציה. אישיותו המב־ריקה וכשרונותיו הבולטים השפיעו עלי הרבה ואף נתפסתי לרעיונותיו על אוטונומיה יהודית לאומית בארצות מזרח אירופהואל שפת אידיש כלשון הלאומית של היהודית, המו־כרת רשמית על־ידי הממשלות. לאחר שחזרתי לרישא ניהלתי תעמולה בין מכרי לרעיונותיו של ד״ר בירנבוים. אפרים הירש־הורן הזמין אותי להשתתף בעתון החדש. כעבור שבועיים הו־צאנו את הגליון הראשון של העתון היודי השני ברישא. שאר המשתתפים היו צוקר, צבע־שלטים מוכשר; הירשהורן, צבי שמחה לדר ועוד שניים, ששמותיהם נעלמו מזכרוני. השבועון לא הצליח בהתחלה. מייסדי העתון החליטו למנות אותי כעורך העתון שהופיע כל שבועיים. שני העמודים הרא־שונים היו מוקדשים לענייני העולם וביחוד לרעיונותיו של ד״ר בירנבוים, ושאר העמודים — לבעיות מקומיות וביחוד למלחמה בשבועון המתחרה — „די נייע פאַלקסצייטונג״.

אולם מכל מיני סיבות, ובעיקר בגלל קשיים כספיים, שבק העתון חיים לכל חי, לאחר שהופיעו ממנו ששה גליו־נות. מיד לאחר־מכן תקפה אותי שוב תאוות הנדודים ויצאתי לארצות הסקאַנדינאַביות. לאחר ארבעה חודשים חזרתי לרי־שא ולא מצאתי זכר גם לשבועון „די נייע פאַלקסצייטונג״. גם שם אזל הכסף, והעתון נפח נשמתו. כך אבד הכלח על נס־יונות ראשונים של הוצאת עתון יהודי ברישא.

רק מאוחר יותר ייסדתי ברישא את השבועון „די יידישע פאָלקסצייטונג״, שנתקבל יפה על דעת רוב יהודי העיר, ואף אצל יהודי העיירות הסמוכות לרישא. בעתון זה התרעתי על הסכנות הנשקפות ליהודים מן האנטישמיות המרימה ראש. ואכן, לאחר שפולין נשתחררה עם סוף מלחמת העולם הראשו־נה, וגאַליציה, שהיתה חלק מאוסטריה במשך 150 שנה, סופ־חה שוב לפולין החדשה, החלו רדיפות נגד היהודים. החלה תקופת ה„האַלרצ׳יקים״ והפרעות. אף על רישא עברה אז כוס התרעלה — ב־3 במאי 1919, בחג הלאומי של הפולנים נערך בה הפוגרום הידוע.

No. 19. Rzeszów-Tarnów-Nowy-Sącz piątek 24 października 1919 רישאָ־טאַרנע־נייסאַנץ, פרייטאג דען 24 אקטאבער 19

אבאנאמענטס־פרייז
יעהרליך . . . 46 K.
האלב . . . „ 24
פירטעל . . . „ 12

אנאנסען ווערען ביליג גערעכענט.

פיליאלע אין טארנע:
האַלענדער וואלאווא 35
נייסאנש: ה. מארגוליעס
ראָמאַנאָווסקא 4.

יודישע פאלקס־צייטונג

(ŻYDOWSKA GAZETA LUDOWA)

די יודישע פאלקס־צייטונג איז אין אונאבהענגיג וואכענבלאט פאר אלע יודישע אינטע־רעסען.

אדרעס פון דער־רעדאקציע און אדמיניסטראציע:
ŻYDOWSKA GAZETA LUDOWA
RZESZÓW.

שפרעכשטונדען:
אלע טאג פון 12—10
אין דער פריה.

רעדאקטאר: ל. וויזענפעלד׳ מאניסקריפטען ווערען נ[illegible] צוריקגעגעבען. ערשיינט אלע פרייטאג.

ד"ר משה יערי־וואלד

בין מלכות למלכות

עם התפוררות המונארכיה האוסטרו־הונגרית באוקטובר 1918 השתרר תוהו־ובוהו ברישא, כמו בכל ערי גאליציה וכפריה. עוד בקיץ 1918 ניכר היה בוינה, שם ישבתי לרגל לימודי, כי ממשמש ובא קיצה של שלטון ההאבסבורגים וקרובה תבוסתן של מעצמות המרכז, גרמניה, ובני בריתה. את חודשי החופשה, יולי ואוגוסט עשיתי ברישא, ואז כבר ראיתי בעליל את סימני הקץ, את פרפורי הגסיסה של השלטון האוסטרי. הנוער הפולני הפטריוטי, וביחוד הצעירים שהתגייסו ללגיונים בפקודו של יוסף פילסודסקי, התנהגו כאילו כבר הקיץ הקץ על השלטון הזר. ערב ערב הייתי עד להתפרצויות של מרי לאומי צעירים שרו בצוותא שירי מרד, ניפצו את סמלי הקי־סרות, מחקו וגרדו את הכתובות „קיסר ומלך", הורידו שלטים מעל בנייני הממשלה. אך הקץ ממש בא בסוף אוקטובר עם כניעת מעצמות המרכז לפני ברית המערב. ביום 30.10.1918 שהיתי בוינה לרגל הבחינות והייתי עד ראייה להתקוממות העם ברחבת הפארלאמנט. המונארכיה התפוררה ובטלה, וקמו לתחיה עמיה המשועבדים, ובתוכם פולין. עזבתי בבהלה את וינה ומיהרתי אל בית הורי ברישא. בפעם הראשונה חציתי גבולות חדשים, גבול אוסטריה־צ׳כוסלובקיה וגבול צ׳כוס־לובקיה פולין. הקרונות היו עמוסים חיילים וקצינים. רעבים, פרועים ובלויים, בני כל העמים, מיהרו לחזור לבתיהם. אותות האנארכיה ניכרו על כל צעד ושעל. החיילים תלשו מכובעיהם את סמלי הקיסר, ומתוך צהלה ושמחה לקראת שלום וחירות קרעו בהתלהבות את סימני הדרגות ממדי הקצינים והגנראלים. הכל היו לשווים. החיילים ענדו על דש בגדיהם את סמלי האומה וגם חיילים יהודיים קישטו את כובעיהם ב„מגן דוד" ובסרט תכלת־לבן.

הגעתי לרישא. תחנת הרכבת גדושה ודחוסה חיילים מבני כל העמים, גרמנים, הונגרים, צ׳כים, קרואטים וכו׳ שעזבו את החזית ומיהרו למולדתם. על בנייני הממשלה התנוססו הדגל האדום־לבן והנשר הפולני. הועדה הפולנית לחיסול שלטון הכיבוש (פולסקה קומיסיה ליקבידאצינה) מינתה למחוז רישא (רזשוב) מינהל זמני ובראשו הד"ר ס. יאבלונסקי (ראש העיר לשעבר), ד"ר רומאן קרוגולסקי (ראש העיר), אנטוני בומבה (ציר לפרלמנט האוסטרי מטעם מפלגת האיכרים) וד"ר תיאודיל ניאץ׳, אנטישמי, ראש האיגודים הלאומיים בעיר. אף נציג אחד של היהודים בעיר ובמחוז לא מונה ולא צורף לועדת מינהל המחוז [1].

המצב הכלכלי בעיר היה בכל רע, ארבע שנות המלחמה דלדלו את משאבי המשק. הבלוקאדה של מעצמות המערב ניתקה כל קשר עם העולם מעבר לים, עקב המחסור בחומרי גלם פסקה כמעט כל העבודה בתעשיה האזרחית. השלטון הצבאי שם את ידו על כלי התחבורה. מקורות המזון, כגון קמח, סוכר וכו׳, היו מוחרמים ומיועדים בעיקר בשביל הצבא, במחוזות מזרח גאליציה השתוללה מלחמה בין הפולנים והאוקראינים, שדרשו עצמאות, וניתוק מפולין. המסחר שותק. כל מו"מ מסחרי התנהל בדרכי השוק השחור. האיכר לא מכר את תוצרתו בכסף נייר אינפלאציוני, אלא בחליפין, תוצרת חקלאית תמורת מוצרי תעשיה או תוצרת חלב, ירקות תמורת נפט ומלח, פירות תמורת סוכר וכד׳.

הבטחון הפנימי היה מעורער. בשעות ערב פחד יהודי לצאת לפרברי העיר. בשעות הלילה נשמעו יריות פה ושם. החיילים שחזרו לביתם עמדו לפני שוקת שבורה. כנופיות גנבים ושודדים סיכנו את דרכי התחבורה, הרחובות היו מוארים למחצה, או ללא תאורה כלל, מחוסר דלק, מקרי אלימות היו שכיחים בשעות יום ולילה.

הפולנים ברישא הקימו ועדת הגנה לאומית. גויסו שוטרים ונוטרים. החיילים היהודים המשוחררים, במדיהם עם סמל „מגן דוד" על כובעיהם, התארגנו להגנה עצמית ועמדו על המשמר ברובעים יהודיים ולפני בתי הכנסת. בעיות חמורות העיקו על שלטונות העיר וביחוד בעיית אספקת מזון לאוכלוסיה, ולא מצאו להם דרך אחרת, אלא להחרים מחסני־סתר של מזון בכפר ובעיר. בימים טרופים אלה התעוררו היצרים האפלים בבני אדם שנעקרו מאורח חייהם במשך 4 שנות המלחמה. שנאת ישראל החבויה וסמויה בימי שלום ניתן לה מהלך גלוי וחפשי. יהודים הוכו ברחוב ובדרכים, חיילים זרמו ברכבות מכל פינות החזית לבתיהם, ביחוד החיילים הפולנים מחטיבת הגנרל האללר, שבאו מצרפת. הם התעללו ביהודים, זרקו אותם מהרכבות, קצצו פאות וזקנים.

מצב רוח של חורבן השתרר ברחוב היהודי. שלטונות הפולנים בעיר חלשו על משרדי המסחר והתעשיה וקיפחו את היהודים על כל צעד ושעל. בחלוקת חמרי גלם ומזון העדיפו את חנויות הפולנים שנפתחו וצצו כפטריות. המצב הכלכלי של היהודים הלך ורע. בימי שלטון אוסטריה היה המסחר כמעט כולו בידי היהודים, ורוב בתי המלאכה והחרושת עבדו בשביל המאמץ המלחמתי של ממשלת אוסטריה. כבר אז בימי המלחמה נשארו בשביל האזרחים בעורף רק שאריות זעומות לכלכלה ועבוד תעשייתי. המחסנים היו ריקים, כי 4 שנות המלחמה דלדלו אותם ומה שנשאר לאוכלוסיה האזרחית היתה פסולת. הלחם היה אפוי מקמח מעובש. בשוק הפתוח התנהל המסחר בתחליפים. המונח „ערזאץ" (תחליף) היה שגור בפי כל. במקום קפה נמכרה איזו אבקה שחורה, במקום תה — עלים חומים מקליפות תפוחים, במקום בד מצמר או כותנה — אריגים מסיבים משונים או מנייר, הסוליות לנעליים עשויות עץ וכד׳. כאמור בימי אוסטריה היה המסחר 90% בערך בידי היהודים. נוכח המרירות, ששטפה את האוכלוסיה בעיר ובכפר, מצאו השלטונות הפולנים והדמגוגים הלאומיים דרך אחת:

להפנות את זעם הפרולטריון נגד היהודי „השעיר לעזאזל" מקדמת דנא[2].

בעיר רישא ובעיירות הסביבה עלתה זעקת היהודי על כל עושק וחמס, שוד ובריונות. בימי מצוקה אלה לבני עמנו בפרט ולאוכלוסיה בכלל שפר חלקם של איכרים אמידים, אשר מכרו תוצרתם במחירים מופקעים. האמידים מימי השלום ירדו מנכסיהם, ובמקומם צפו על גלי התעשרות צעירים בעלי מרץ, זבנים לשעבר במחסנים גדולים, אשר בעליהם הפסידו את נכסיהם בימי פלישות הרוסים כתוצאת נתוק קשרי המסחר עם חו"ל.

עגום היה מצב האינטליגנציה היהודית. הנוער הלומד חלם על עולם חדש, על צדק סוציאלי, שחרור לאומי וראה לפניו מוצא אחד — להגר מפולין, אכולת האנטישמיות. אך הגבולות היו מוגפים. הנוער ברובו, מחונך ברוח הציונית, אשר הצהרת בלפור הפיחה תקוה בלבו, ציפה בכליון עינים לפתיחת הגבולות. במצבם הקשה ראו מנהיגי היהודים בעירנו הכרח להתארגן, כדי להגן על קיומם הפיזי, הכלכלי והרוחני. הוקמה מועצה לאומית מורכבת מנציגי כל הזרמים והמפלגות. המועצה פרסמה כרוז באידיש ובפולנית, ועליו חתמו טובי העסקנים בעירנו.

גם הפולנים הקימו ארגון של הגנה לאומית, כי גם עליהם עברו נחשולי אנארכיה, שאיימו להציפם. מנהיגי הקומוניסטים מבית ומחוץ הטיפו ועודדו את המוני דלת־העם בעיר ובכפר להחרמת אחוזות של האצולה הפולנית. הצטבר חומר נפץ סוציאלי וריח מהפכה רחף באויר. גם „ארגון ההגנה הלאומית" הפולנית פרסם כרוז לאוכלוסיה. מעליבה ומעוררת דאגה בלב היהודים היתה פיסקה אחת בכרוז, האוסרת לקבל יהודים לארגונם[3].

בזה ראו יהודים רמז, שאין מתפקידו של ארגון זה להגן על מחצית האוכלוסיה בעיר רישא, כלומר על היהודים. בכרוז הזה דרש גם הארגון מן היהודים להוריד את מחיר הסחורות ב־75% ובזאת רמזו גם שהיהודים מחזיקים את המחירים ברמה גבוהה, כדי להתעשר[4].

ד"ר ר. קרוגולסקי, ראש העיר, תבע לגבות בכוח את מס רווחי המלחמה[5]. הארגון להגנה לאומית הודיע גם בקומוניקט רשמי, שבנו של הד"ר וילהלם הוכפלד (מי שהיה ראש הקהל) נתקבל בטכס חגיגי לכנסיה הקאתולית תחת הפטרונאט של מנזר „הפיארים"[6].

עננים כבדים רבצו על שמי הרחוב היהודי בשלהי שנות 1918. הדי רעם נשמעו באופק וצפינו לסופה קטלנית, שתפרוץ

נומר א.   י"א כסלו תרע"ט.

קאמוניקאט

פו׳נ׳ם יודישען נאציאנאל־ראט אין רישא.

פרייז 30 העללער

א. קאנסטיטואירונג פונ׳ם יודישען נאציאנאל־ראט אין רישא.

דעם 7 ר.ח. האט אין קהל׳ס קאנצליי שטאטגעפונען א גרויסע יודישע פערזאמלונג ביי וועלכער ס׳איז געוועהלט געווארען דער יודישער נאציאנאלראט פאר רישא בע־שטעהענד אויס 50 מיטגליעדער. דארין זענען פערטרעטען אלע יודישע פארטייען וואס בעקענען זיך צום יודיש־נאציאנאלען פראגראם.

דאס פרעזידיום פונ׳ם יודישען נאציאנאל־ראט בע־שטעהט פון: הרב הגאון ר׳ נתן לעווין אלס פרעזידענט. ה׳ אבא אפפעלבוים, ד״ר. קלמן זאלצמאן אלס שטעל־פערטרעטער. אלס סעקרעטערע: ה׳ דר. עדווארד לעקער און קלמן קורצמאן. צום קאסירער ה׳ א. ח. ליפשיטץ.

דער יודישער נאציאנאל־ראט האט פון צווישען זיינע [illegible] אויס 21 פערזאנען. מיט דעם התחייבות אין קירצעסטער צייט קולטוסוואהלען דורכצופיהרען אויף גרונד פון א נייער וואהלארדנונג אויף די ברייטעסטע יסודות פון דער דעמאקראציע. צום פרעזידיום פון קהל געהערען: דר. אדאלף שנעע, דר. פעליקס האפפען און חיים אייזענבערג. צום רעגירונגס־קאמיסער איז פון דער בעהערדע ערנאנט געווארען דר. אדאלף שנעע.

דעם 9 ר. ח. האט דער נאציאנאל־ראט איינגעזעצט פינף ארבייטס־קאמיסיאנען היינו: 1. פאר ווירטשאפט און האנדעל, 2. פאר קהל אין קולטור אנגעלעגענהייטען, 3. א רעכט־שוץ ביורא, 4. א פינאנץ קאמיסיע און 5. א פרעס־קאמיסיאן.

דאס פראגראם און אויפגאבען פונ׳ם י. נ. ר. האבען שוין די עפענטליכע אפישען בעקאנט געגעבען.

ב. די טעטיגקייט פונ׳ם יודישען נאציאנאל־ראט:

די ווירטשאפטס־ און האנדעלס קאמיסיע האט תיכף איהר טעטיגקייט אויפגענומען איינלייטענדיג א אקציע וועגען אבבוי דער פרייזע פון די טעגליכע געברויכס ארטיקלען. ס׳איז בעשלאסען געווארען זיך צו ווענדען צום קאמיסער פון דער P. K. L. צו בערופען א געמישטע קאמיסיאן כדי די פרייזע פעסטצושטעלען. די דאזיגע קאמיסיאן זאל שטעהען אונטער לייטונג פון דער פוילישער בעהערדע מיט א ענטשפרעכענדע פערטרעטונג פון די יודישע סוחרים און קאנסומענטען.

דער יודישער נאציאנאל־ראט ווענדעט זיך צו די סוחרים בפרט צו די יודישע שענקער אז זיי זאלען שטרענג בעאכטען און פאלגען אלע אנארדנונגען און פערבאטע פון דער בעהערדע, כדי צו ערהאלטען די עפענטליכע ארדנונג און רוהע אין שטאדט. בעזאנדערס וויכטיג איז, אז די

שענקען זאלען זיין געשלאסען און איינ־צוהאלטען גענוי די פעסטגעזעצטע מאקסימאל־פרייזע פון דער בעהערדע.

דעלעגירטע איבערזיכטס־ארגאנע פונ׳ם י. נ. ר. וועלען דאס אלעס גענוי איבערוואכען.

דער יודישער נאציאנאלראט האט די יודישע זעלדאטען בעאויפ־טראגט די מגן־דוד׳ס פון די שטערנע פון די קאפען אראבצונעהמען ווי ס׳ווערט דער פוילישער אדלער געטראגען כדי צו פערמיידען מיספער־[illegible]

וועגען דעם וואס יודען זענען נישט צוגעלאזט געווארען צו דער בירגער מיליץ, האט זיך פונ׳ם י. נ. ר. בעגעבען א דעלעגאציע קיין קראקא. די דאזיגע האט קאנפערירט דארט מיט די פרעזידענטען פונ׳ם פערוואלטונגס־ און מיליטער־אויסשוס פונ׳ם P. K. L. גראף לאסאצקי און טעטמייער און מיט דעם יודישען זעלבסט־שוץ־קאמיטע אין קראקא. די רעפערענטען פונ׳ם P. K. L. האבען אונזערע דעלעגירטע זעהר פריינדליך אויפגענומען און די ווייט־געהענדסטע אונטערשטיצונג אין דער אנגעלעגענהייט צו־געזאגט, לויט די ערטיילטע ווייזונגען אן אונזערע דעלע־גירטע האבען זיך די הערען דר. רייך און דר. שנעע צום היגען קאמיסער פון דער P. K. L. ה׳ דר. קראגולסקי אין דער זאך געווענדעט. די אונטערהאנדלונגען דאריבער זענען אין גאנג.

דאס פרעזידיום פונ׳ם י. נ. ר. האט זיך אם 12 ר. ח. פארגעשטעלט פאר דעם קאמיסער פון דער P. K. L. ה׳ דר. קראגולסקי און איהם די פאסטולאטע פונ׳ם יודישען פאלק פארגעלייגט.

דער יודישער נאציאנאל־ראט האט בעשלאסען פון צייט צו צייט ארויסצוגעבען קאמוניקאטע דורך וועלכע ס׳וועט דער עפענטליכקייט בעקאנט געגעבען ווערען אויטענטישע בעריכטע איבער די טעטיגקייט, כדי צו פערהיטען די פערברייטונג פון פאלשע ידיעות וועלכע פער־דעכטיגען פערשוינען פערשפרייטען און דער שטאדט, מיט דער אבזיכט דעם י. נ. ר. אין א שיף ליכט צו שטעלען.

דער יודישער נאציאנאל־ראט
אין רישא.

הערויסגעבער: פרעס־קאמיסיאן י. נ. ר.   בוכדרוקעריי ש. גאלדבערג, רישא.

Nr. 1.   Dnia 15. listopada 1918.

KOMUNIKAT

Żydowskiej Rady Narodowej w Rzeszowie.

CENA 30 HALERZY.

I.

Ukonstytuowanie się Ż. R. N. Dnia 7. b. m. odbyło się w lokalu kahału tłumne zgromadzenie ludności żydowskiej, na którem powołano do życia Ż. R. N. dla Rzeszowa składającą się z 50 członków. W skład tej Rady weszli reprezentanci wszystkich stronnictw i grup stojących na gruncie narodowo-żydowskim. Rada ta ukonstytuowała się wybierając w skład prezydyum: Rabina Natana Lewina jako przew. pp. Dr. Kalmana Salzmana i Abe Apfelbauma jako zastępców, pp. Dr. Edwarda Leckera, Kalmana Kurzmana jako sekretarzy a p. Abrahama Chaima Lifschütza jako skarbnika.

Do tymczasowego Zarządu gminy żydowskiej wybrano 21 członków z łona Rady, z poleceniem, by w czasie możliwie jak najrychlejszym przeprowadzili wybory do Zarządu gminy na podstawie nowej ordynacyi wyborczej opartej na jak naj-[illegible] W skład prezydyum desygnowano P.P. Dr. Adolfa Schnea, Dr. Feliksa Hopfena i Chaima Eisenberga. Komisarz P. K. L. w Rzeszowie zamianował p. Dr. Schnea komisarzem rządowym dla tutejszej gminy żydowskiej. W dniu 9. b. m. wybrano z łona Ż. R. N. następujące komisye: 1. gospodarczo-handlową, 2. dla spraw wyznaniowych i kulturalnych, 3. pomocy prawnej, 4. finansową 5. prasową. Program i zakres działania Ż. R. N. tudzież jej skład określają ogłoszone afisze.

II.

Z działalności Ż. R. N. Komisya gospodarczo-handlowa podjęła natychmiast swe czynności i rozwinęła akcyę w kierunku odbudowy cen artykułów codziennego zapotrzebowania. Postanowiono zwrócić się do tut. Komisarza P. K. L. aby powołał do życia komisye mieszane dla ustalenia cen, w skład których weszliby pod przewodnictwem organów rządu polskiego także przedstawiciele kupiectwa żydowskiego i konsumentów żydowskich.

Ż. R. N. zwraca się do kupców w szczególności do szynkarzy żydowskich, aby ściśle stosowali się do wszelkich rozporządzeń i zakazów wydawanych przez władzę celem utrzymania porządku publicznego i spokoju w mieście. Nieodzownem jest zwłaszcza zamykanie szynków i ścisłe stosowanie się do cen maksymalnych przez władzę ustanowionych, nad czem czuwać będą organa przez Ż. R. N. wydelegowane.

Ż. R. N. poleciła żołnierzom żydowskim usunięcie gwiadzek noszonych na czapkach żołnierskich w miejsce orzełków, by zapobiedz powstałym na tem tle nieporozumieniom, co też natychmiast nastąpiło.

Z powodu niedopuszczenia Żydów do straży obywatelskiej udała się z ramienia Ż. R. N. delegacya do Krakowa, która odbyła tam konferencye z naczelnikami Wydziału administracyjnego i wojskowego P. K. L. Wp. hr. Lasockim, Włodzimierzem Tetmajerem i Zjednoczonym Komitetem Żydowskim dla celów samoobrony w Krakowie. Referenci P. K. L. przyjęli delegatów nader życzliwie i przyrzekli jak najdalej idące poparcie w tej sprawie. Stosownie do wskazówek udzielonych delegatom udali się Pp. Dr. Samuel Reich i Dr Schnee do tut. Komisarza p. Dra Krogulskiego w tej sprawie. Pertraktacye są w toku.

Prezydyum Ż. R. N. przedstawiło się dnia 12. bm. Komisarzowi P. K. L. p. Drowi Krogulskiemu i przedstawiło mu postulaty ludności żydowskiej.

Ż. R. N. postanowiła wydawać peryodyczne komunikaty, w których podawane będą do wiadomości publicznej autentyczne sprawozdania z jej działalności, aby zapobiedz rozpowszechnianiu fałszywych wieści przez niepowołane osobniki, usiłując przedstawić działalności Ż. R. N. w niewłaściwem świetle.—

Żydowska Rada Narodowa
w Rzeszowie.

ביום בהיר אחד[7]. והיום הזה לא איחר לבוא. ב־3 למאי 1919 יום החג הלאומי לזכר הקונסטיטוציה (ב־3 למאי 1791) התחוללו פרעות נגד יהודי רישא ועיירות הסביבה בהשתתפות אספסוף מבני הכפרים והעיר. היה זה פוגרום בנוסח הידוע: שוד, שפיכת דמים הרס רכוש — ללא נקיפת אצבע מטעם השלטון האזרחי והצבאי. השלטונות שתקו במשך יום שלם, עד שאש ההרס התחילה להתקרב לאחוזות האצולה וארמונות העשירים הנוצרים. מר ליאון וויזנפעלד, עיתונאי וסופר (כיום בקליבלאנד ארה״ב) תאר את הפוגרום ברשימה מיוחדת באידיש (המובאת בספר זה).

כפי שהזכרתי לעיל, היו היהודים מוכנים ולא הופתעו. היהודים, אזרחי רישא, בתוכם מאות חיילים משוחררים, שחזרו מהחזית, כוננו מועצה לאומית ופירסמו קומוניקאט ב־יום 15.11.1918 י״א כסלו תרע״ט. המועצה היתה מורכבת מ־50 חברים, שייצגו את כל הזרמים הלאומיים, ובראשה עמדה נשיאות. לראש הנשיאות נבחר הרב ר׳ נתן לעוין ולסגניו ר׳ אבא אפפלבוים, ד״ר קלמן זאלצמאן, כמזכירים: ד״ר אדווארד לעקער, קלמן קורצמאן, ולגזבר א. ליפשיץ. המועצה הלאומית בחרה בועד קהילה בן 21 חברים. לנשיאות הקהילה נבהרו ד״ר אדולף שנעע, ד״ר פעליקס הופפען וחיים אייזענברג — השלטונות הפולנים מינו את ד״ר אדולף שנעע לקומיסאר האחראי בפני השלטון. נבחרו 5 ועדות:

1) לעניני כלכלה 2) לתרבות 3) עזרה משפטית 4) לכספים 5) להסברה ועתונות.

ועד הקהילה החליט על הורדת המחירים ופנה לנציג המדינה בהצעה למנות ועדה משותפת לקביעת מחירים ובראשה פקיד ממשלתי. כ״כ דרש שתובטח בועדה זו נציגות הולמת לסוחרים וצרכנים יהודיים.

המועצה הלאומית פנתה לסוחרים ולמוזגים בבקשה לקיים בקפדנות את הוראות הממשלה ואת איסוריה, לשמור על המחירים המאקסימאליים, כ״כ להשאיר את בתי המרזח סגורים עד הוראה חדשה. כן דרשה המועצה מחיילים המ־שוחררים היהודים להסיר מעל כובעיהם את סמל ה„מגן ד׳וד״. נציגות המועצה נסעה לקראקא, התיצבה לפני הגראף לאסוצקי ומר טיטמאיר, ראשי הועדה הצבאית ואדמיניסט־רטיבית של המדינה, והגישו תלונה נגד הגזירה האוסרת לקבל יהודים למשמר הלאומי. ראשי הועדה הבטיחו להתיחס באהדה לתלונה וגם לתת הוראה מתאימה לד״ר קרוגולסקי, הקומיסאר ברישא, הד״ר א. שנעע וד״ר סמואל רייך המשיכו את המו״מ בנידון זה עם הד״ר קרוגולסקי.

ב־5.11.1918 נתפרסם ברישא כרוז בשפה פולנית חתום ע״י המפלגה הסוציאליסטית היהודית (Ż.P.S.) ע״י ההס־תדרות הציונית, וע״י פועלי ציון, בו דרשו בשביל האזרחים היהודים הכרה בזכויות כמיעוט לאומי, אבטונומיה תרבותית, שוויון מדיני ואזרחי, וכן נציגות יחסית בכל הגופים הממ־שלתיים. הקומוניקאט מספר 5 של O.O.N (ארגון ההגנה הלאומית) הביע צער על פרסום הכרוז של המועצה הלאומית היהודית. הם התרעמו שנתפרסם והופץ בשפת „ז׳ארגון״ והעירו שתעודה כזו אינה עשויה להרגיע את הרוחות[8].

לבסוף הביע הקומוניקאט תקוה, שהיהודים ייטיבו לעשות אם יסרבו לקנות סחורה גנובה או שדודה. באותו קומוניקאט באה גם הכחשה שד״ר מרק פלצלינג, יהודי, מנהיג P.P.S. (מפלגה סוציאליסטית פולנית) סולק מהנהגה.

בהתפרצות ב־3.5.1919 הגיע לשיא התוהו־ובוהו בעירנו. לאט לאט נחלשה הסערה ובאו שנות הרגעה יחסית.

---

[1] קומוניקאט מכפר 2 — מיום 2.11.1918
Organizacya Obrony Narodowej ארגון ההגנה הלאומית הפו־לנית.

[2] קומוניקאט מס. 1211.1918/7 O.O.N. — אין להם תקנה — גם היום הולקו עלונים בז׳ארגון והזמינו להרצאה את „הנואם המפורסם״ גינזבורג מעיר קובל. מה יגיד על הענין הזה הסטארוסטה?

[3] קומוניקאט מס. 5 — 7.11.1918
(ארגון ההגנה הלאומית מאשר מחדש את ההחלטה הקודמת, כי למשמר הלאומי יכולים להשתייך רק נוצרים פולנים).
קומוניקאטמ מס. 7 — 12.11.1918
(מבחינת המינהל ואחידות ההכרח שלצבא יהיה אופי פולני טהור).

[4] קומוניקאט מספר 8 19.11.1918 O.O.N.

[5] קומוניקאט מספר 8 19.11.1918 O.O.N.

[6] קומוניקאט מספר 9 21.11.1918 O.O.N.

[7] קומוניקאט מספר 8 19.11.1918

szybko załatwiła.

× Zarząd poleca Komisyi prasowej, aby insynuacye o pogromach żydowskich w naszym powiecie odpierała w „Komunikacie" i prostowała w korespondencyach do dzienników zamiejscowych i domaga się, aby żydzi, członkowie Rady miejskiej, protestowali przeciw kłamliwie rozpuszczanym, wieściom.

Zarząd O. O. N. zwraca uwagę Staroście na anormalny stan, panujący w Kahale rzeszowskim.

הנהלת O.O.N מעירה באזני הסטאַרוסטה שבועד הקהילה נשתרר מצב בלתי נורמאלי ודורש שהיהודים, החברים במועצת העיריה (מאַגיסטראַט) יצאו במחאה נגד השקרים על פוגרומים ביהודי המחוז.

קומוניקאט (O.O.N) מספר 5 מיום 7.11.1918

הרב משה קאמלהר

התוהו ובוהו בשנת 1918

בשנת תרע"ט, 1918 אחרי שהתפוררה ממלכת האבסבורג ועל הריסותיה קמו מדינות חדשות, בעזרת המעצמות הגדולות שניצחו במלחמה, השיג גם העם הפולני את חירותו ואת עצמאותו. לפולין הגדולה נספחה מדינת גליציה, אשר במשך למעלה ממאה שנה היתה שייכת לאוסטריה. אחרי השגת העצמאות חגג העם הפולני את חג הקוממיות, מתוך שיכרון של נצחון חגגו אותה על חשבון היהודים. מערים ועיירות שבמדינה החלו להגיע בשורות רעות על פרעות והתנפלויות על התושבים היהודיים. היו מקומות שהיהודים הגנו על עצמם — המגינים היו חוזרי־מלחמה, שאף נשק היה בידיהם. במקרים כאלה נרתעו „הגבורים" שיכורי־הנצחון, ואולם היו מקומות, שהפרעות פרצו בלי שהיהודים הרגישו, כי משהו עומד להת־רחש, שכן ההכנות להתפרעויות נעשו בקפדנות ובחשאי. רישא היתה אחת הערים, אשר הפרעות באו עליה במפתיע. הפורעים בחרו ביום השבת, כאשר היהודים התקהלו בבתי־הכנסת, אז הראו את גבורתם כלפי ציבור שלא היתה לו כל אפשרות להתגונן. הפרעות פרצו ב־3 למאי 1919. הקלויז הגדול היה הראשון לפורענות. כאשר עמדו באמצע התפילה, נשמעו התפר־צויות ואבנים כבדות עפו דרך שמשות החלונות על ראשי המתפללים. רבים נפצעו ורבים התחילו לקפוץ דרך החלונות, אבל הפורעים הקיפו אותם והתנפלו עליהם בחמת זעם. כאשר הגיעה השמועה המחרידה ליתר בתי־הכנסת שבעיר ברחו הכל בבהלה כשכל אחד מחפש מקלט לעצמו. אבא התפלל בקלויז רימנוב. כשהגיעה גם לשם השמועה על המתרחש בעיר, נשאר על מקומו, בלי לדעת מה לעשות. האצתי בו לנסות לברוח ולמצוא מקום מקלט בשבילו בביתו של ר' אליעזר לעוו, שעמד בקירוב מקום. כשנכנסו כבר היה הבית מלא מפה אל פה. אמרתי להם שלדעתי, הסכנה גדולה כאן יותר מאשר במקום אחר. אסור בשום אופן להישאר בצפיפות בבית זה, שכן אם חס ושלום יבואו הפורעים הנה יפלו קרבנות רבים. מיד עזבנו הראשונים את המקום וניסינו לפרוץ לנו דרך עד לבית בו גרנו. מביתו של ר' אלעזר לעוו עד לדירתנו היה מרחק רב, שכן גרנו בככר „וולנושצ'י 5. בשעת סכנה נחשבת כל פסיעה כפרסה, אבל בבטחון בלב שלא יאונה לצדיק רע עשינו את דרכנו. ראינו את ההרס הרב שנגרם לקלויז, לבית־הכנסת הישן, לבין המדרש ולבית הרב, העומדים סמוכים זה לזה, ואשר עליהם התנפלו הפורעים בשצף־קצף, שם עמד כבר חייל מזוין על המשמר, כמובן אחר המעשה — ומעודדים קצת עברנו את הסימטה עד שהגענו לככר הפתוחה. מרחוק הצטופף המון רב, שהיה עסוק, כנראה, בפריצת חנויות ובביזה ולא השגיחו בנו, ובדרך נס ממש הגענו לדירתנו.

לפעמים דפקו על הדלת, ופורעים בלויית חיל מזוין נכנסו לדירה וערכו חיפוש ברשות. הם הוציאו מכל הבא ליד כשהחייל עומד על גבם, לקחו ושמו בכליהם ונעלמו. כך נמשכו הפרעות שני ימים, עד שהצבא התחיל להשליט סדר, כפי הנראה, קיבלו הפורעים רשות לבוז ולשדוד שני ימים בלבד.

והעיר רישא נבוכה. זה עכשיו נסתיימה המלחמה הנוראה, והנה פורענות שכזאת! יהודי רישא הרגישו בבת־אחת, שה־חופש היחסי, שנהנו ממנו בימי שלטון אוסטריה, גז וחלף.

בינתיים נכנסה פולין במלחמה עם הבולשביקים ושכחה לרגע־קט את היהודים. אז עזבתי את פולין.

נפתלי הקהל

הפוגרום ברישא

עם קום פולין העצמאית היתה ראשית מלאכתם התגרות ביהודים. כמו בכל יתר ערי פולין, הסתובבו ה„הלרצ'יקים" (הלגיונרים של הגנרל הלר) ברחובות העיר, מזוינים ברובים ואקדוחים, ונטפלו מפעם לפעם ליהודים העוברים־ושבים באמתלות שונות. בעיר התהלכו שמועות על הכנות של המוני אכרים להתנפלות על העיר. אני ואחי (שחזר מן המלחמה) השתתפנו באסיפה בקלויז הגדול, שנקראה מטעם ראשי הקהילה, כדי לטכס עצה בענין הגנה עצמית. באסיפה דובר על אפשרות לקבל נשק מהשלטון הזמני של העיר. כשחזרנו שוחחנו אני ואחי על ענין זה בקול, כשמאחורינו הלכו שני לגיונרים. כששמעו את המלה „געווער" — (נשק, הם ידעו גרמנית), מצאו תיקף עילה לעצור אותנו והובילו אותנו למקום שם התאספו המוני עירוניים לקבלת נשק לשם שמירה על הסדר. שם החזיקו אותנו כל הלילה ואיימו עלינו שימיתונו בירייה. אחרי כן העבירו אותנו לכלא של בית המשפט, רשמו פרטי־כל. וכלאו אותנו ל־4 ימים, כשנודע הדבר בביתנו הזעיקו אנשים נכבדים מהקהלה, שהמליצו עלינו בפני השלטון, ואז שיחררו אותנו.

לאט לאט שבו החיים למסלולם, אך השקט היה מתוח, ונמשכה ההסתה האנטישמית. ההמונים ציפו ליום בו יוכלו לערוך פוגרום בעיר ולשדוד את רכוש היהודים. וכן הווה: ב־3 למאי 1919. בשבת בבוקר, התחילה ההתנפלות על מתפללי הקלויז הגדול באבנים ובאלות, ונפצעו הרבה יהודים, שלא הספיקו להימלט דרך החלונות. משפחתנו גרה אז בבית לובש, בשוק. קרה לנו נס, שלא הזדרזנו ללכת להתפלל. סגרנו את שערי החצר בעוד מועד על מנעול ובריח, והחוליגאנים לא יכלו להתפרץ פנימה. עמדנו על הגזוזטרא בפנים החצר והש־קפנו על בית לזר קורץ אשר ליד תעלת המיקושקה. ראינו איך המון שודדים הסתערו על השער ופרצו פנימה, והדיירים מן הקומות העליונות התחילו לצעוק מפחד. מן החלונות נזרקו כרים וכסתות, והנוצות התפזרו לכל אורך הרחוב. השוד והביזה והצעקות נמשכו כל היום. רק בשעות האחרונות הגיעה תגבורת של משטרה וצבא והשתרר שקט.

ד"ר יחזקאל לוין

ועדת הסיים (הפרלאמנט) והשרים ברישא*

אתמול הגיעה לרישא הועדה המורכבת מחברי הסיים והשרים, שבראשה עומד ויטוס, ובין חבריה הציר לסיים ד"ר יצחק שיפר, הכומר אוקון ואחרים. מיד אחרי בואם יצאו לסטרז'יז'וב וחזרו משם לפנות ערב. במשרד הסטארוסטה נערכה קבלת פנים לנציגי המוסדות והמשרדים מהעדה היהודית. בין המוזמנים היו דוברז'בולסקי, נשיא בית המשפט, ד. אוסטרובסקי מנהל הגימנסיה נציג יו"ר מפלגת נ. ד. (מפלגת הדימוקרטים־לאומיים, בעלת צביון אנטישמי), ד"ר קרוגולסקי ראש העיר, ד"ר ווילהם הוכפלד ראש מחלקת האספקה ע"י מועצת העיר, ד"ר שמואל רייך — יו"ר ועדת הצלה, ד"ר א. שניי — ראש ועד הקהילה, ליאון וויזנפלד עורך „נייע אידישע פאלקצייטונג" כנציג העתונות, ד"ר ניאץ' יו"ר ארגון ההגנה הלאומית ומוכתרי הכפרים במחוז.

הועדה הפרלאמנטרית קיבלה בראש וראשונה את נציגי פ.פ.ס. (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית) ודנה אתם על מצב האספקה, חוסר עבודה וכן על המהומות שהתחוללו בעיר בימים 3־4 במאי. ד"ר קרוגולסקי תאר אח"כ את המאורעות בעיר. וד"ר הוכפלד מסר אינפורמציה על מצב האספקה. נציגי המאגיסטראַט (העיריה) והקהילה נתקבלו בנפרד.

וקרה דבר מוזר. בזמן חקירת ד"ר שניי — יו"ר הקהילה הפסיקו היו"ר ויטוס, כשהתחיל לדבר על המאורעות בנימוק, שעל כך הוגש לו כבר דו"ח, אך הוא נאלץ לתת לו להמשיך כאשר ד"ר י. שיפר טען, שיש לשמוע גם את הצד השני, כנציג היהודים הסובלים. בעדותו הצהיר הד"ר שניי, שזמן מה לפני פרוץ המהומות התהלכו כבר בעיר שמועות שבראשון או שלישי במאי יעשו פרעות ביהודים, וגם ילדי ביה"ס שמעו על כך, על סמך זה פנה בעוד מועד אל השלטונות שידעו על כך וקיבל גם הבטחות מרגיעות. האחד במאי עבר בסדר אולם ב־3 במאי התחוללו פרעות בהיקף מחריד. האספסוף השתולל, חדר לדירות וחנויות, שדד, הרס, הצית, פצע יהודים, פלש לבית־כנסת, חילל את תשמישי הקודש, קרע ורמס ספרי־תורה והשאיר אחריו חורבן גמור.

הסטארוסטא קונצביץ' עשה את הכל שבאפשרותו, פנה פעמים אחדות אל המפקד ודרש את עזרת הצבא, אולם הצבא עמד מן הצד ולא התערב. הפורעים והנשדדים הבינו איפוא את הרמז, שלית דין ולית דיין וכי הותרה הרצועה. ד"ר שניי הצביע גם על גורמי הפרעות. בכפרים והסביבה התנהלה הסתה באספות. ברור שיד נעלמה כיוונה את מהלך הענינים. בין המוני העם הופצו גם שמועות על רצח ילד נוצרי לצרכי דת, אולם השלטונות אחזו מיד באמצעים נגדיים. מתקבלת איפוא על הדעת המסקנה ההגיונית, שיום הפרעות נקבע מראש. ד"ר שניי המשיך ומסר על יסוד ועד סיוע וועדה לעזרה משפטית, אשר ניגשה לעבודה וכבר חקרה ב־340 מקרי שוד, והנזקים ל־5 מיליון כתר.

לאחר שמיעת עדות הד"ר שניי, הזמין היו"ר וויטוס את כל המשתתפים לישיבה משותפת, בה הסביר בנאום קצר שמטרת הועדה היא לקבוע מה גרם למאורעות אלה ומי הם המבצעים והאשמים, אח"כ ביקש מהמוזמנים לחוות את דעתם בנושא זה. השתררה דומיה באולם. ואז קם מר ליאון ויזנפלד, עורך העתון האידי, והאשים את מפקד הגדוד זאוואדא, שבהתנהגותו גרם להתגברות הפרעות, כי הצבא היה יכל לדכא את המהומות באיבן. המפקד נמנע מלהתערב משעות הבוקר עד אחרי הצהרים ונתן להמון להשתולל על אף בקשותיו של הסטארוסטא קונצביץ. חבר הסיים וויטוס שאל, האם ה„תנועה" הזו היתה מכוונת אך ורק נגד היהודים. מר ויזנפלד השיב, שההוכחה הבולטת, שהכל היה מאורגן נגד היהודים היא העובדה, שנוצרים טיילו בשקט ברחוב בזמן שהפורעים היכו ופצעו כל יהודי עובר. הוא ציין גם עובדה אפיינית, שבזמן שוד חנויות הפורעים חדרו לחנות נוצרית וכשהופיע החנוני הנוצרי ביקשו סליחה והסתלקו. התקריות ב־3 — 4 במאי לא היו סתם „תנועה", או מאורע, אלא פוגרום על יהודים במלוא מובן המלה. את סבות הפוגרום — טען מר ויזנפלד יש לראות בתעמולה המזיקה של העתונות בפולין הקטנה וגם בפעילות מר ויטוס, אוקון וחבריהם, המסיתים באספות עם את האכרים נגד העדה היהודית. העתונות הציתה את האש, אשר התפרץ בלהבות שוד ושבר. לדרישת מר ויזנפלד מסר ד"ר הוכפלד פרטים על השמועות בדבר עלילת דם שהעלילו על יהודים ברז'שוב. בימי החגים נעלמה צעירה נוצרית ממשפחה נכבדה לכמה ימים, כשחזרה הביתה, סיפרה, שיהודים עינו אותה והחזיקוה במרתף במשך יומים. מחקירה נמרצת ובדיקת רופאים התברר, שהצעירה, שהתה במשך ימים אלה אצל גבר צעיר ומפחדה מפני ההורים סיפרה את הבדיה בהטילה הכל על יהודים עלילה זו עלולה היתה לעורר פוגרום. בהמשך דבריו שבח מר וויזנפלד את התנהגות הסטארוסטא קונצביץ וגינה את התנהגות המפקד זאוואדא.

המוכתר מהכפר פוביטנו האשים את היהודים בהפקעת שערים ועל זאת השיב מר ויזנפלד, שהאכרים דורשים אלף כתרים בעד „קורץ" תבואה! המוכתר המשיך בדברי שטנה, שאלפי יהודים מכל הסביבה באו לגור ברז'שוב ואוכלים את לחמם של דלת העם הנוצרי, האכרים מכפרו לא השתתפו בשוד, אלא נערים וילדים, אשר הביאו לביתם צעצועים ודברי־סידקית חסרי ערך, בכפרו אין בכלל זכר לאנטישמיות. המוכתר מהכפר סטאראמיאשצ'י האשים את היהודים בעלילת דם.

כתבה שנתפרסמה בעתון היהודי בשפה הפולנית נאָווי דזיענניק.

* השלטונות הפולניים והסטאַרוסטאַ הכריחו את היהודים לתרום ולחתום מלוות המלחמה, והפולני ליאון בילינסקי היה שר הכספים של ממשלת האַבסבורג.

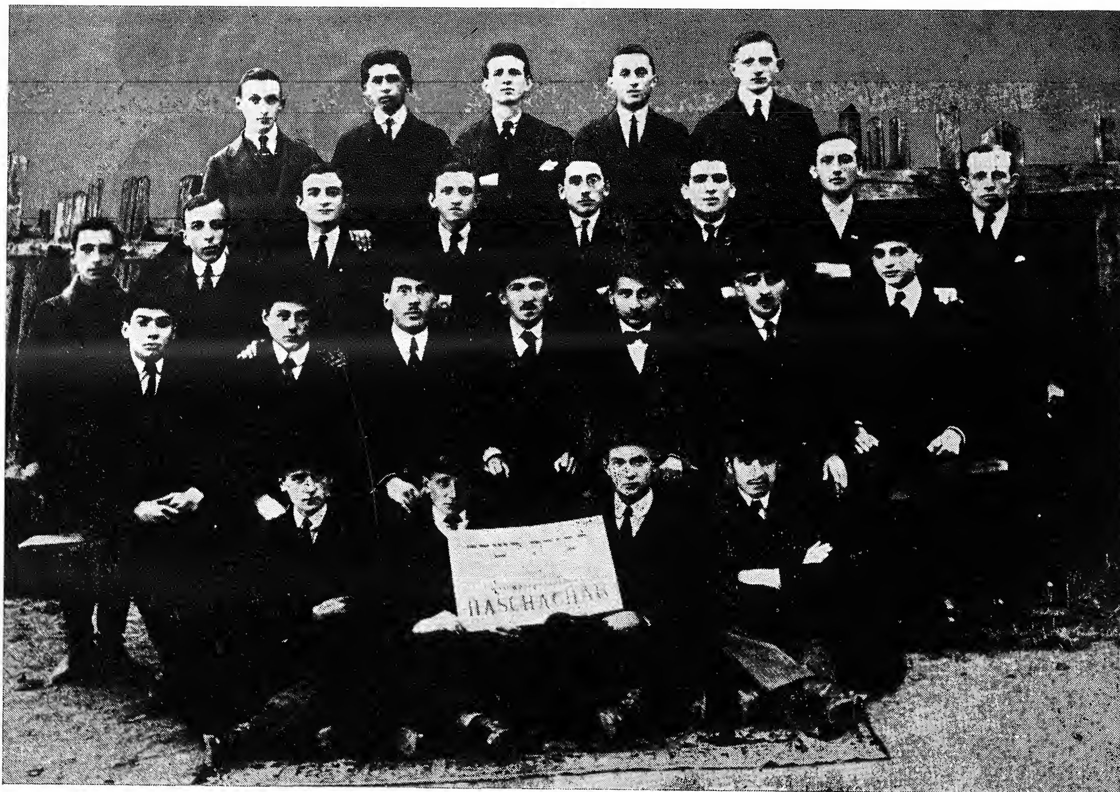
מנהל הגימנסיה אוסטרובסקי האשים את היהודים בגלל עזרתם ואהדה לגרמנים ואוסטריים. יהודים חתמו על מלוות מלחמה למען המלחמה האוסטרית*, יהודים לא שרתו בצבא ועסקו במסחר אסור והפקעת שערים. הוא ומפלגתו היו בטוחים, שהתנהגות זו תביא לתוצאות עגומות והעם הפולני יגיש ליהודים חשבון, אולם החשבון לא יוגש בצורת פוגרום ושוד. האחראים בעד שוד ופרעות הם לדעתי הקומוניסטים והסוציאליסטים כ"כ הכומר אוקון וסטאפינסקי מנהיגי האכרים השמאליים. הכומר אוקון הביע מחאה חריפה נגד דברי אוסטרובסקי. מנהל הגימנסיה המשיך וקרא למפלגת אוקון וסטאפינסקי להתאחד עם מפלגתו, להרכיב ממשלה חזקה. אשר למהומות יש להפעיל צבא ולדכאן בנשק כאמצעי הפחדה, נאומו היה ספוג שנאת ישראל. נשיא בית המשפט דוברובולסקי סבור, שיד בולשביקים וסוציאליסטים בארגון המהומות, זו היא היד השחורה. ד"ר ניאץ' מתח בקורת על כשלונם של המשטרה והתנהגות המאגיסטראט שלא ערכו חיפושים אצל יהודים והמוכתר של פוביטנו טען, שהאכרים לא שדדו. בין יהודי רישא נמצאים רבים, שהם אוהדי הבולשביקים. מר ויזנפלד מכחיש את הטענה הזאת באמרו שארגוני הפועלים היהודים הם רחוקים מהבולשביזם. הד"ר רייך ציין את ההשפעה המזיקה של חלק העתונות „פיאסט" „קוריאר" וכו', ומחובת הממשלה להנהיג צנזורה מונעת, כדי לדכא את ההסתה האנטישמית. מר ויזנפלד מחה בחריפות נגד המאמרים המסיתים של „פיאסט" ופנה לחבר הסיים ויטוס שישפיע על בטאון מפלגתו, שיחדל מהסתה וירגיע את הכפריים, שהוא מנהיגם.

ד"ר ניאץ' בהערת בינים קרא: ישנם ביניכם ציונים, וזיהה את הציונים עם הבולשביקים. מר ויזנפלד העיר לו, שהציונים אזרחים נאמנים והעלילה שבולשביזם מזדהה עם ציונות, הוא שקר וכזב, כי מרבית העם היהודי הוא חובב ציון.

ד"ר יצחק שיפר, חבר הועדה, דרש, שיישמע גם קול חברי „פועלי ציון", לאחר שנשמעו רק דעות של המפלגות האזרחיות, אולם הצעתו נדחתה. כך נסתיימה ישיבת הועדה שארכה עד שעה וחצי אחרי חצות. כל ישיבות הועדה נשאו אופי של אֲספת עם ולא ניכר היה כל רצון מצד הועדה לחקור בנסיבות מחוללי הפרעות להלכה ולמעשה. יש לציין שישיבות הועדה התנהלו אחרי שעה 9 בערב, שעת העוצר, בהן אסור היה לאזרח להופיע ברחוב ובאופן כזה נותק כל קשר בין הועדה לבין האוכלוסיה היהודית.

ביום שלישי נסעה ועדת הסיים לקולבושובה, ובריׁשא נשארה ועדה בין־מיניסטריאלית, אשר שמעה עדויות של ד"ר קרוגולסקי, ד"ר שניי והעורך וויזנפלד. הד"ר א. שניי מסר לועדה דו"ח בכתב בו על הפוגרום בו דרש מהממשלה, שתרסן את ההסתה האנטישמית בעתונות. הועדה הבטיחה להעיר את תשומת לב הממשלה לכך.

נאווי דזיענניק, רישא 20.5.1919

חברי „השחר" בשנת 1922, במרכז הרב ד"ר יחזקאל לווין

Active members of "Hashahar"

יוסף שטורך

ועדת־מורגנטוי בגאליציה התיכונית *

לאחר שהשגריר מורגנטוי עזב את עירנו רישא, נשאר בה עוזרו פרופסור גוטהרד, שישב ביום חמישי בכל שעות אחה"צ בלשכת הקהילה ושמע עדויות על הפוגרום שנערך כאן ב־3—4 למאי ש. ז. ראש הקהל ד"ר א. שניי (ציוני) מסר לו תיאור מפורט על מצב יהודי המקום לפני הפוגרום, ביחוד ציין את המצב הכלכלי הקשה בו שרויים היהודים. א"כ נשמעו עדויותיהם של אחדים מהפצועים קשה.

העורך ל. וויזנפלד, תיאר לפניו תמונה מקיפה על המאורעות, בהצביעו על סיבות הפוגרום ובמלים חריפות תקף את השלטון שהיה ביכלתו לדכא את הפוגרום ולא עשה זאת.

בגמר החקירה הלך הפרופ׳ גוטהרדט לראות את הנזקים שנגרמו לבתי־הכנסת והמגורים. למחרת בבוקר יצא הפרופ׳, ג. בלוית העורך ליאון ויזנפלד לקולבישוב וגלוגוב.

לקולבישוב הגיעו לביתו של ד"ר רבינוביץ, מתבולל. יהודי קולבישוב פנו למר ליאון ויזנפלד וביקשו ממנו להסביר לפרופ׳ ג. שד"ר רבינוביץ הוא, למעשה, „אנטישמי" מובהק, וכל „פעילותו" מתבטאת בהשמצת יהודי המקום ובגרימת נזק על כל צעד ושעל.

ואכן בבואו לביתו של רבינוביץ נוכח מיד העורך מר ליאון ויזנפלד בצידקת יהודי קולבישוב: ה„פוליטיקאי" הקרתני החל מיד בשיחתו הראשונה עם הפרופ׳ ג. לספר לו על חטאי היהודים ואף הרשה לעצמו להדגיש, שהיהודים עצמם הם האש־מים בפוגרום המחריד, מפני שהציגו דרישות לאומיות ועוס־קים במסחר. הפרופ׳ ג. החל לגלות חוסר ענין בשיחה, ורק אז שלח לקרוא לחברי המועצה היהודית וכל אלה שיכלו לספר פרטים על הפוגרום המחריד ב־5 ו־6 למאי.

סיפורי היהודים, כולם זקנים בעיקר, עוררו חרדה. ביחוד תיאוריהם על האופן האכזרי בו נהרגו 9 יהודים, ביניהם שתי נשים, זקן אחד בן שמונים וחמש ועוד אחד בן תשעים ושתים. נטוביץ בת הארבעים נסחבה ע"י הבריונים לכל אורך השוק עד לכנסיה, בשער הכנסיה הרגו אותה ואחרי כן התעללו בגופה. סגן ראש העיר מר עקשטיין תיאר את חורבן רוב תושביה היהו־דיים של העיר קולבישוב; מתוך 416 משפחות יהודיות נפצעו 370 נפשות, 250 משפחות נשארו בחוסר כל, וכיום אין להם אמצעי מחיה.

לא במעט הופתע מר ליאון ויזנפלד כשהפרופ׳ גוטהרדט, אחרי ששמע את תיאורי הזועה, הביע את דעתו שהמוצא יכול להיות רק אם היהודים יגלחו את הזקן והפאות, ידברו בשפה הפולנית ויסגלו לעצמם את מנהגי העם השולט. כל הוכחותיו הנגדיות של העורך ליאון ויזנפלד לא יכלו להזיז את הפרופ׳ גוטהרדט מהשקפותיו, עד... אשר הגיעו לגלוגוב.

בגלוגוב חיכו להם בועד הקהלה חשובי בעלי־הבתים שב־

* מתוך העתון „ציוניסטישע פאָלקס־צייטונג" וואַרשה.

ליאון וויזנפלד

עיר. ראש הקהל תיאר לפניהם את מצבו העגום של יהודי המקום ומאורעות האימים שהתרחשו ב־5 למאי.

זקנים אחרים, ביניהם ר׳ יוסף טאהלער בן השמונים וחמש, סיפרו על הצרות השונות בקשר עם החרם הכלכלי, ובעיניים דומעות הביעו כולם את בקשתם היחידה: „אין אנו רוצים להתלונן על אף אחד, אין אנו רוצים בעונש לאלה ששדדו אותנו, ואין אנו מעונינים ואיננו רוצים בנקמה. הדבר היחיד שאנו מבקשים: עזרו לנו כל עוד קיימת אפשרות לכך, כי לא יעמוד לנו כוחנו לזמן רב".

בדרך חזרה מגלוגוב לרישא שאל העורך ליאון ויזנפלד את הפרופ׳ גוטהרדט, מה דעתו על יהודי גלוגוב, זקניהם ופאו־תיהם. הפרופ׳ ג. הרהר ואח"כ אמר: צדקת! יהודים אלה מעוררים יחס של כבוד.

ארגונים ומפלגות

ד"ר נ. מ. גלבר

„השחר" ברישא*

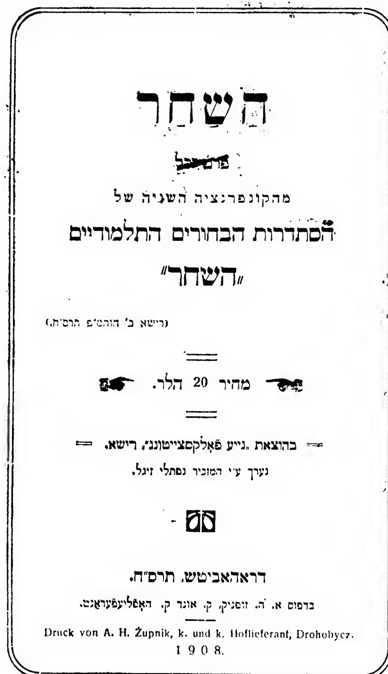
בשנת 1907 — כנראה תחת הרושם של התסיסה הגדולה שבאה בהמוני ישראל בגליציה עקב מלחמת הבחירות — הרגישו טובי בהורי בתי המדרשות עם משה ויזנפלד[1] בראש, שעליהם לצאת מבדידותם ועזובתם. מספר קטן מהם החליט ליסד הסתדרות לאומית־ציונית של בחורים תלמודיים. בלי רעש ובלי המולה התאספו בחורים מספר בחול המועד פסח תרס"ז (1907) בדמביצה ויסדו את הסתדרות הבחורים התלמודיים „השחר". ארגון זה התמסר רק לתעמולה ציונית בקרב הנוער החרדי והחסידי והשתמש אך ורק בכוחותיו הוא. בועידה המיסדת השתתפו 30 צירים מהערים הבאות: קראקא, פשמישל, זולקוב, בלז,[2] רישא, יאסלו, פילזנו, דמביצה, טרנוברזג, טרנוב, לאנצוט, כשאנוב.

את הועידה פתח משה ויזנפלד מרישא בנאום עברי ובו הצביע על הדחיפות להכניס את הנוער החרדי לתנועה הציונית ולהכשירו ברוח לאומי־עברי. אחרי בחירת הנשיאות[3] והקראת מכתבי ברכה, ביניהם מכתב נלבב מאת דוד וולפסון, מסר ויזנפלד דו"ח על פעולות ההכנה. בגליציה נוסדו עד הכינוס הראשון אגודות „השחר". „השחר" קשר גם קשרים עם הנוער החרדי בהונגריה, בוקובינה ועם אגודות „השחר" הקיימות בורשא, לודז ונובוגרוד וואלינסקי. מיד אחרי הקמת ההסתדרות החלו להוציא לאור ירחון לבחורים הלומדים „השחר" בעריכתו של משה ויזנפלד. הציר מיסלו בריש מלר[4] מסר דו"ח על המצב החמרי של הירחון „השחר". לפי הצעתו הוחלט להעביר את הנהלת הירחון לקראקא וליסד חברה להוצאת „השחר".

על יסוד הרצאתו של בורשטיין (דמביצה) הוהלט על תקנון הסתדרות „השחר", שעמדה על בסיס הפרוגרמה הבזילאית וחבר בה יכול היה להיות רק מי ששוקל את השקל הציוני, ובצורתו הפורמלית הותאם התקנון לתקנוני יתר הארגונים הציוניים. לפי התקנון נוסדה הסתדרות „השחר" לא רק בשביל גליציה בלבד, אלא בשביל כל מדינות אוסטריה.

בראשה הועמד ועד מרכזי בן חמשה הברים וכמקום מושבו נקבעה העיר רישא.

הועידה השניה שהתכנסה ברישא בחול המועד פסח תרס"ח (1908)[5] עמדה לפני השאלה אם לפרק את ההסתדרות או להמשיך בפעולותיה. משה ויזנפלד בהרצאתו על התכנית של ההסתדרות „השחר" קבע שלמרות אי פעילותו של הועד המרכזי והפסקת הירחון התפתחה ההסתדרות וחברים חדשים נוספו על החברות הקיימות וגם אגודות חדשות נוסדו בהרבה ערים. העובדה הזאת מוכיחה למדי, כי ישנו צורך הכרחי בקיום ההסתדרות. לפי דעתו מתעודתה העיקרית של „השחר" להציב לפני הבחורים, שחינוך הקלויז ובית־המדרש הטביע עליהם את חותמו המיוחד ועשה אותם לחטיבה אחת, מטרה מיוחדת: להרים את היהדות ואת התרבות היהודית. לכן יש להתאמץ ולהעניק לבחורים אלו תרבות אירופית מותאמת לרוח היהודי. חינוך ברוח יהודי מקורי ואירופי, להעמיק חקר ברוח עם ישראל וביהדות המקורית — זהו התפקיד. כל זה מצדיק את זכות הקיום של „השחר". כי „רק הבחורים הם הם היהודים היותר טובים, הלאומיים היותר מצויינים, וכי רק המה הנם היותר מוכשרים מכל חלקי האומה הישראלית להיות נושאי דגל התחיה והתנועה הציונית וכי רק הם הנם האלמנט היותר בריא והיותר רענן ביהדות". יש רק לתקן את הארגון ולהסיר את לקוייו, הנובעים לפי דעתו, מחוסר ועד מרכזי מוצק ומחוסר ועדי הגלילות, שיפקחו על העבודה בגלילותיהם.

השחר

פרטיכל

מהקונפרנציה השניה של

הסתדרות הבחורים התלמודיים

„השחר"

(רישא ב' דוחה"מ תרס"ח.)

מחיר 20 הלר.

בהוצאת „נייע פאלקסצייטונג", רישא.

נערך ע"י המזכיר נפתלי זיגל.

דראהאביטש, תרס"ח.

בדפוס א. ה. זופניק, ק. אונד ק. האפליעפעראנט.

Druck von A. H. Župnik, k. und k. Hoflieferant, Drohobycz.

1908.

---

* מתוך הספר: תולדות התנועה הציונית בגליציה 1875—1918 חלק א' דפים: 394, 396.

1) נולד ברישא בשנת 1883, ממיסדי תנועת „השחר". השתתף בקביעות בשבועון העברי „המצפה" בקראקא, ב„טאגבלאט" הלבובי וערך שבועון ציוני „נייע פאלקסצייטונג". אחרי מלחמת העולם הראשונה ניהל את לשכת קרן הקיימת לישראל בגאליציה המערבית. נהרג ע"י הנאצים בשנת 1940.

2) מבלז בא יוסף פאלק, פרסם שירים ומסות. עכשיו בתל־אביב.

3) משה ויזנפלד יו"ר, אברהם לנדא (קראקא) וא. כהנא (טרנוב) סגנים, ראקובר (קראקא), משה אלפנט (זולקוב) מזכירים.

4) הסופר הידוע בארץ־ישראל דוב קמחי.

5) פרטיכל, דרוהוביץ תרס"ח. נבחרו: מ. ויזנפלד, יוסף גולדשטיין (יאסלו), יחזקאל ברנדשטטר (טרנוב) סגנים, נפתלי זיגל (ברזזאני) מזכיר.

דבורה אברמוביץ

„שולמית"

כאחת החברות הקשישות של האגודה „שולמית" לשעבר שנשארה בחיים. ברצוני להעלות זכרונות מן הימים ההם. תאריך יסודה של האגודה וכן מספר חברותיה נתנדפו מזכרוני. רק אזכור, כי עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, ייסדה הגב' הנריקה בראון (מבית גלייכר) חוג להשתלמות ורכשה מספר חברות לחוג, מבין אלה: אחיות טננבאום, אברמוביץ ואחרות. בחוג נערכו שלוש פעמים בשבוע הרצאות על הסוציאליזם וההתבוללות.

בהיוסד החוג להשתלמות ובראשית פעולתו היתה קיימת כבר בעיר האגודה „שולמית". מבין חברות האגודה היו: אחיות אלטר, פינק, אחיות וואַנג, פייבל, צימרמן ועוד. חברות „שולמית" שהיתה אגודה בעלת אופי לאומי־ציוני, לא יכלו להשלים עם קיומו של החוג להשתלמות וכמה מחברותיה: ר. טננבאום, אני וגם פינק, שהיתה מורה לדת בבית הספר, הציעו לנו להצטרף לאגודה „שולמית" בנימוק, כי חובה עלינו, בנות למשפחות יהודיות חרדות, להצטרף לאגודה ולפעול למען ארץ־ישראל. ממיטב החברות של החוג הצטרפו ברצון לאגודה „שולמית".

במלחמת העולם הראשונה (1914 — 1918) פסקה פעולת האגודה. ב־1918 חודשה הפעולה על ידי ר. טננבאום, ד. אברמוביץ, רוחקה הוכמן וסיאנקה חיים. נוסדה ספריה ונרכשו כחמישים חברות־קוראות. חברות האגודה היו פעילות באיסוף כספים ובעריכת חגיגות, ההכנסות היו קודש לקרן הכשרת חלוצים.

במרוצת הזמן הצטרפו ל„שולמית" כוחות צעירים יותר: מרים אייזנברג, ר. הלברשטם, לאה טייטלבאום, רחל זילבר, מילר, פ. דרילר, צילה קאַנאַריק ועוד. האגודה היתה מיוצגת בועד הציוני המקומי על־ידי: דבורה אברמוביץ, סיאנקה חיים, אלטר, דובה שטורך, הופשטטר ועוד. בגלל מחלת אמי, שנפטרה ב־1928 נאלצתי להפסיק את פעולותי ב„שולמית" ובועד המקומי, והתחלתי לתת את דעתי על עליה לארץ־ישראל. את מקומי בועד תפסה הגב' אננה כהנא שהיתה פעילה מאד.

המורה פינק מפעילי „שולמית".
שורה א' מימין: פרידה מאַנגל, רוז'קא זילבר, הלה טאַנץ, חיה טרום.
שורה ב' מימין: באלקא לויפבאַן, אדה קירקס.
שורה ג' מימין: בוט, שרה קורצמאַן, חוה קאַרפ, המורה פינק, גיזה שיפר, אלסטר, אסתר אמקרויט.

Teacher Fink of "Shulamit"

ד"ר משה יערי - וואלד

א. הציונות הכללית ברישא

אגודת „חובבי ציון" נוסדה ברישא בשנת 1891. האגודה הקיפה חברים מכל השכבות והמעמדות, משכילים, חרדים, סוחרים ופקידים, קשישים וצעירים, אינטליגנציה חילונית וח־ניכי בית המדרש.

אני זוכר מימי ילדותי את ראשי האגודה: את משה דוד געשווינד, את זיגמונט קאמרלינג, ועוד. כילד ביקרתי עם אבי באסיפות וכן מפעם לפעם ב„לעזעהאללע" (אולם הקרי־אה), שם נתאספו כמאה חברים מאגודת „חובבי ציון" ואוהדיה מדי ערב לקריאה, שיחה והרצאות.

החל משנת 1904 חל פילוג בתנועה הציונית הכללית וקמו מפלגות שונות בתוך התנועה. הפקידים והפועלים ברישא התארגנו באגודת „פועלי ציון" ולעומתם החרדים התארגנו ב„המזרחי". פועלים יהודים שהתייכו עד כה ל„מפלגה פולנית סוציאליסטית" (פ. פ. ס.) עזבו רובם את המפלגה הזו והצטרפו ל„פועלי ציון". הסטודנטים התארגנו באגודת „יורדניה" (צעי־רי ציון), האקדמאים באגודת „חשמוניה" ואח"כ „מכביאה", הנשים באגודת „שולמית" ואח"כ „מרים", הנוער הדתי ב„ה־שחר" ואח"כ „צעירי מזרחי". תנועות נוער צופיות ולימו־דיות שונות נתמזגו ב„השומר הצעיר", „עקיבא", „בני ציון" ארגוני ספורט, „החלוץ", ואח"כ בתנועת הצוה"ר, „בית"ר".

ר' אבא אפפלבום וכן אבי, ר' חיים וואלד ואחרים לא הצטרפו ל„מזרחי" בנימוק שכל עוד עם ישראל בגלות אין מקום לפילוג לפי אידיאולוגיות כמו אצל עמים נורמליים, החיים על אדמתם.

בין ראשי הציונים הכלליים זכורים לי נוסף על המייסדים ד"ר פליקס הופפן, לוי חיים, נפתלי גליקסמן, אליהו וואנג, ואחרי המלחמה הראשונה — ד"ר אהרן וואנג, ד"ר הנריק קאנאריק, ד"ר הנריק הכמאן, ד"ר אדולף שנעעי, יעקב אלתר.

בתקופת חיבת ציון הטרום־קונגרסאית נערכו מגביות ליי־שוב הארץ, וציוני רישא תרמו סכומים ניכרים לרכישת אדמות בגליל העליון יחד עם הד"ר אברהם זאלץ ראש ציוני טארנוב ליסוד המושבה מחנים. מאבק קשה היה נטוש בין הציונים והמתבוללים שהלכו שלובי זרוע עם החסידים של שושלת באלז, דז'יקוב, עד שלבסוף, בשנת 1918, הצליחו הציונים המאוחדים להבקיע את חומת ועד הקהילה ולהעמיד בראש הקהל הראשון את הד"ר אדולף שנעע.

הסטודנטים והאקדמאים הציונים הפיצו מניות של הבנק להתישבות (קולוניאל־באנק") ומניות של „חברת הכשרת הישוב". ציוני טוב נחשב מי שרכש אחת או שתי מניות, חתם על השבועון „העולם", כלי מבטאה של ההסתדרות הצי־נית העולמית. יחידים חתמו גם על „הצפירה", „השילוח", וכו'. מספר המנויים על עתון „המצפה", שהופיע בקראקא בעריכת מנחם לאזר, היה גדול יחסית. העתון הנפוץ ביותר בין יהודי רישא היה „לעמבערגער טאגבלאט", בעריכתו של משה קלינ־מן ואח"כ של משה פרוסטיג. יודעי פולנית קראו גם את השבועון „פשישלושץ' (עתיד) ואת הירחון „מוריה" בעריכתו של ד"ר וולהלם ברקלהאמר. אחרי מלחמת העולם הראשונה, תפש מקום חשוב בין הקוראים יודעי פולנית העתון היומי „נובי דזיניניק", בעריכתו של ד"ר וילהלם ברקלהאמר וד"ר יצחק שווארצבארד.

יש לציין שלוש פעולות משותפות לכל הפלגים בתנועה הציונית, שהיו מתקיימות ברישא במשך כל שנה: א) „נשף חנוכה" בהשתתפות נואמים מפורסמים כגון ד"ר אדולף שטאנד, ד"ר יהושע טהון, ד"ר ליאון רייך, ד"ר גרשון ציפער, ד"ר שמעון פלדבלום, שהיו מתכבדים בנאום החגיגי. הנאומים נישאו על פי רוב בגרמנית או בפולנית, ביחוד כאשר הצליחו הציונים להשיג את האולם „סוקול" אולם של ארגון פולני פאטריוטי בשכונה נוצרית, שהיה אז האולם הגדול ביותר בעיר. ב) חגיגות קיץ בגן העירוני, הגן הגדול היה מקושט בפנסים ובניירות צבעוניים. התזמורת הצבאית הנעימה את החגיגה ונשים ציוניות מכרו סרטים. ג) אזכרת כ' תמוז בבתי תפילה ואולמות שם נישאו נאומים ודרשות על אישיותו של ד"ר הרצל והורמה על נס חשיבותו ההיסטורית של הרצל.

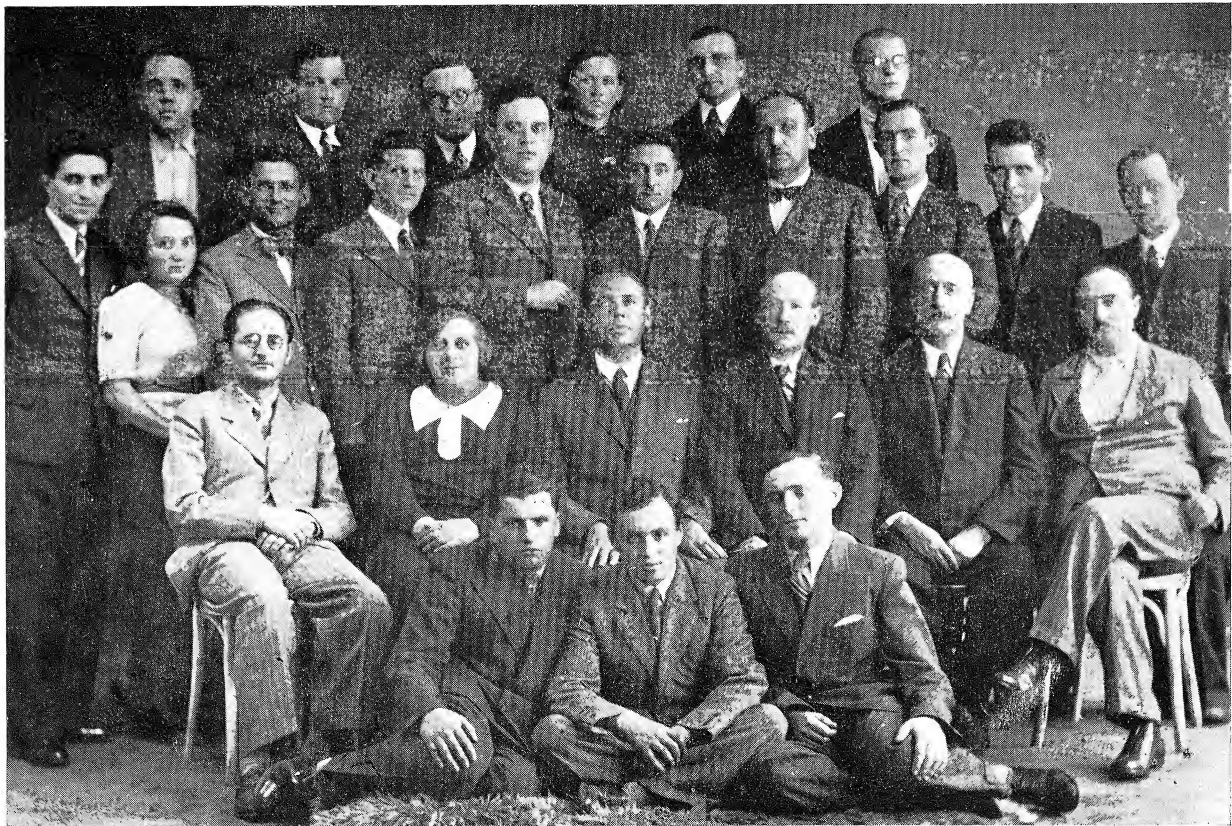
מימין: יעקב אלתר, ד"ר צבי קאנאריק, ד"ר צבי קורץ,
יושבות מימין: פסיה אינגבר, רחל אלתר, מארילא אייזנברג.

**
*

שלמה אלווייס

אחרי חמש שנים של אי עבודה ובטלה של ציוני עירנו נראה עתה סימני חיים. וכה קמה חבורת „השחר" של בחורי בית המדרש לתחיה אחרי תרדמה ארוכה ויסדו פה בית ספר עברי המכיל כארבע מאות תלמיד. הלב מתמלא תענוג רוחני לשמוע איך התינוקות הללו אחרי זמן קצר של חדשים אחדים מדברים בשפתנו כבשפה חיה. גם יסדו בית מקרא וביבליותקה עשירה, הפתוחה בכל יום ויום לכל העם. גם נתיסדה פה „עבריה", שמטרתה לשים את השפה העברית בפי כל שדרות העם. מספר חבריה כמאה וחמישים. בכל יום ויום לומדים קורסים אחדים היסטוריה, אגדה, ספרות בכל שבת ושבת מרצים שם הרצאות השובות, אמנם יש פה עוד הרבה עבודה. הבה נקוה, שגם הזקנים לא יעמדו מרחוק.

כתבה מתוך: „המצפה", גל' ד' קראקא, ז' מרחשון תר"פ (31.10.1919).

הועד המקומי של ההסתדרות הציונית בשנת 1932.

Local committee of the "Histadruth Hazionit" in 1932.

שורה א' יושבים מימין: זגלבוים, פ. הירשהורן, א. בלאסבאלג;
שורה ב' יושבים מימין: ד"ר א. וואנג, ק. קירץ, ד"ר פ. הופפן, הופשטטר, א. כהנה, ד"ר שילדקרויט
שורה ג' עומדים מימין: א. רינדה, משה רייבר, ליכט, שמחה זיידן, ד"ר ה. קאנאריק, יעקב אלתר, א. רוזנר־קלר, א. דוקר — וואכספרס;
שורה ד' עומדים מימין: דורנפסט, בוכהולץ, מ. ווילקנפלד, פרופ' ווייס, משה רייך, הרשטל.

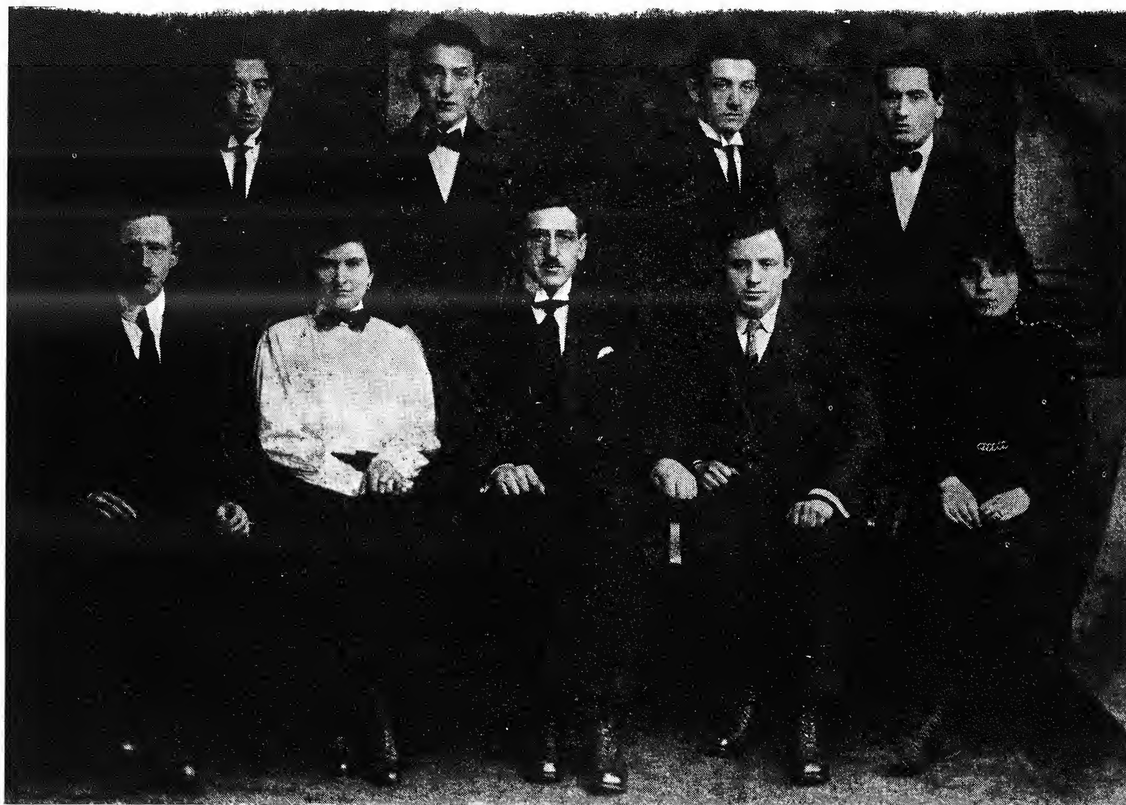
ב. ראשוני „פועלי ציון"

מראשוני „פועלי־ציון" בעירנו היה מרדכי בוכבינדר, זבן בחנות הלבשה, נואם מלהיב, שניהל תעמולה רחבה בין פקידים, ביחוד פנקסנים, סוכנים, שיצטרפו לתנועה, שמטרתה לכונן בבית הלאומי בארץ ישראל משטר חברתי הבנוי על יסודות צדק סוציאלי, הלאמת אדמה ואמצעי יצור שוויון וחרות. עם בוא משולם דודזון לעירנו מברדיצ׳ב שבאוקראינה, שנמלט משם בשנת הפרעות 1905, קבלה תנועת „פועלי ציון" ברישא תנופה חזקה, ומשכילים צעירים רבים שלא מחוגי החרדים הצטרפו לתנועה. בין הבולטים בהם יש למנות את נפתלי גליקסמאן, בן־ציון פאט, לוי חיים, ברנרד פיש. אולם תנועה זו לא הצליחה למשוך אליה פועלי בתי־חרושת, וחלק גדול מהם השתייך למפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פ.פ.ס.), שבראשה עמד יהודי ד"ר מארק פלצלינג, בנו של סנדלר. למפלגת „בונד" לא היתה דריסת רגל בעירנו.

לפני מלחמת עולם הראשונה לא היתה אגודת פועלי־ציון מפלגה פרולטארית ממש וגם לא תפסה מקום חשוב בחיי הצבור היהודי ברישא. חלק מן המשכילים ברישא (כמו נפתלי גליקסמאן, לוי חיים וכו׳) עזבו את המפלגה והצטרפו לציונים הכלליים. משולם דודזון עלה לארץ־ישראל בימי העליה השניה. גם בין תלמידי בתי־הספר התיכוניים והנוער האקדמאי היו מעטים שנהרו אחרי האידיאולוגיה של „פועלי ציון". מבין האקדמאים פעל בתנועה הרש פאט, אחיו של בן־ציון פאט, שנשאר נאמן לתנועה זו עד הסוף. עמוד התווך של „פועלי ציון" ברישא היה אחד ממייסדיה ברנארד פיש, שעמד בראש התנועה עשרות בשנים עד סערת השואה. בעזרת הגב׳ אסתר וויזנפלד והגב׳ אננה כהנא, פיתח פעולה מסועפת בשדה הסיוע הסוציאלי, במתן חנוך לילדי דלת העם וכו׳. הם הצליחו להקים בית־יתומים, תמחוי עממי לרעבים והיו פעילים בהקמת ביה"ח היהודי. לא היה כמעט שטח פעולה סוציאלי, שברנרד פיש, אננה כהנא ואסתר ויזנפלד לא תרמו לו את מיטב כוחותיהם.

אנשי „פועלי ציון" נשאו ברמה את דגל תרבות אידיש וטפחו בין הנוער היהודי הדובר פולנית את שפת אידיש. אך הנוער התרחק משפת אידיש („מאמע לשון") וברחוב הטיילת ברישא יכולת לשמוע מפיהם, וביחוד מפי בנות ישראל, שיחות בפולנית. תודות לפעילות „פועלי ציון" הוקמה במת־חובבים, שהציגו מחזות באידיש, וכן ערבי קריאה מיצירות מנדלי, שלום עליכם ופרץ. ברישא היו מצויים חייטים וסתם פועלים שקראו את שירי מוריס רוזנפלד, ליסין, וינצ׳בסקי, את הירחון הסוציאליסטי „צוקונפט", את העתון היומי „ארבייטער צייטונג" בעריכת ברל לוקר.

בספטמבר 1939, עם כיבוש העיר ע"י הגרמנים, חדלה האגודה להתקיים עם יתר המוסדות והתנועות ברחוב היהודי. דאגה לפרוסת־לחם ולמקלט מפני הרוצחים מלאה את לבות בני רישא — לא היה מקום לאידיאולוגיות, זרמים ותנועות בסערת השואה.

הנהלת „פועלי ציון" ברישא — Executive of "Poale Zion" (1922)

יושבים, השלישי מימין ברנארד פיש יושב־ראש, הרביעית אסתר וויזנפלד סגנית היו"ר

מיכאל וולצר - פאַס - הוד השרון (הדר רמתים)

תולדות „פועלי־ציון" ברישא

מיכאל וולצר Michael Walzer

א

ברישא כבר היתה קיימת ב־1904, במסגרת ההסתדרות הציונית, אגודת פועלים ופקידים, אשר נקטה עמדה עצמאית ובלתי־תלויה בבעיות סוציאליות, וביחוד במאבק הכלכלי.

במאי 1904 נערכה בקראַקוב ועידת אגודות פועלים ופקידים ציוניים באוסטריה, שבה השתתפו בין היתר צירים מאגודת הפועלים והפקידים הנ"ל, שהתקיימה ברישא [1]. בועידה זו נוסדה אגודת הפועלים והפקידים היהודים „פועלי־ציון" — באופן שאנו יכולים לקבוע את שנת 1904 כשנת היווסדה של אגודת „פועלי־ציון" ברישא.

מיד לאחר־מכן החל תהליך הדיפרנציאציה בתנועת „פועלי־ציון" בגאַליציה, וכאשר כעבור שנה — ב־1905 — נערכה הועידה השניה של מפלגת „פועלי־ציון" באוסטריה, כבר באה שם לידי ביטוי מובהק ההכרה המעמדית של הפועל הציוני.

באותו זמן — כלומר ב־1905 — כבר היתה פעילה ברישא הסתדרות פועלי־ציון [2], שמנהיגיה קיבלו בהתלהבות את סיסמאות השיחרור הלאומי והחברתי.

עם חלוצי „פועלי־ציון אלה ברישא נמנו: מרדכי בוכ־בינדר, בן־ציון פאַט, ברנאַרד פיש, לוי חיים, משולם דודזון, נחום שטרנהיים [3], אלישבע וולצר [4] א. הירשהורן, ד. שפירא ויבלח"א יצחק אסטרייכר, שהקדיש הרבה מזמנו לפעולה הציונית והחברתית ברישא, ועומד גם היום בראש ארגון שארית הפליטה של יהודי רישא. כמזכיר הראשון של אגודת „פועלי ציון" ברישא שימש לוי חיים, ואחריו — יצחק אַסטרייכר.

ב

פעולתה של אגודת פוע"צ הצעירה ברישא התנהלה בשלושה כיוונים. המאבק לזכויות לאומיות של ההמונים היהודיים לא הפריע לשים את הדגש על ביצוע מפעלים כלכ־ליים לטובת הפועל היהודי, ובעת ובעונה אחת פעמה בעוז עבודת ההסברה והתרבות של האגודה ברחוב היהודי.

אשר למאבק על שוויון זכויות לאומיות מן הראוי לציין, כי בסתיו 1905 נתעוררה באוסטריה כולה תנועה עממית לזכות בחירה כללית לבית הנבחרים בווינה. במאבק זה נטלה חלק פעיל אגודת פוע"צ שברישא, בדומה לשאר האגודות בערים אחרות בגאַליציה, שזירזה את היהודים לאַקטיביות מדינית.

פעולה חשובה ביותר התנהלה בתחום המפעלים הכלכ־ליים. בסדנאות ובחנויות לא היו שעות עבודה קבועות על פי החוק, ושכר העבודה היה מינימאלי. ולפיכך ראתה אגודת פוע"צ ברישא לנחוץ להתחיל בראש וראשונה בהיאבקות לתנאי־עבודה אנושיים, וכפי שמוסר המנהיג והתיאורטיקן של תנועת פוע"צ, ב. בורוכוב, במאמרו „לתולדות תנועת פועלי־ציון", שהופיע ב„יידישער אַרבעטער — פנקס" (כרך א', ע' 53) — ניהלה אז אגודת פוע"צ ברישא שביתה של סנדלרים. נתקיימה אף באותו זמן — מספר מזכירה של אגודת פוע"צ באותן שנים, יצחק אסטרייכר הנ"ל — הפגנה סוערת של הסנדלרים השובתים, ששיברו מתוך ריתחה את החלונות בחנות הנעליים של בערל קליינמאַן.

בשנותיה הראשונות של המאה ה־20 היתה רישא מרכז חשוב לפעולה תרבותית יהודית מלבד קורסים לאַנאַלפבתים והשכלה כללית נעשה הרבה להפצת ספרות יידיש, ומזמן לזמן היו מבקרים ברישא סופרים יהודיים חשובים, שנתקבלו שם בלבביות ובחמימות. עד כמה מזורזת ורב־צדדית היתה הפעולה התרבותית של העסקנים החרוצים והשקדנים של אגודת פוע"צ תוכיח העובדה, כי בהנהלת עסקן פוע"צ ד. דוקר נוסד חוג שחקנים־חובבים, שאליו נשתייכו החברים בן־ציון פאַט, צבי שמחה לדר ויצחק אַסטרייכר. הצגת מחזהו של י. גורדין „המטורף" באולם פישביין זכתה להצלחה רבה.

פעולה רב־צדדית זו של אגודת פוע"צ ברישא בתקופת קיומה הראשונה תרמה הרבה להפצת רעיון פוע"צ בין העובדים היהודים ברישא של אז.

---

[1] יעקב קאַנר „קווערשניט" ע. 24

[2] נ. מ. גלבר „תולדות התנועה הציונית בגאַליציה" ע. 750.

[3] נחום שטרנהיים עמד לדין כאשם בהפגנה, שהתקיימה ברישא ב־1904, 10, 17 בערב לטובת השובתים בסטאַניסלוב. ההפגנה התבט־אה בזה שחברי „פועלי־ציון" אחרי אספתם התאספו מול חנות פתו־חה ושרו את „השבועה" ו„התקוה". (ייד. ארב. גל' 6, ניסן תרס"ה 1905. 1,5).

[4] אלישבע וולצר נבחרה כיו"ר באספת הפועלות ב־25,11,1905, שבה נוסדה אגודת פועלות „יהודית" ברישא, באגודה 40 חברות.
ייד ארב. 8:21 כסלו תרס"ו. 15.12.1905, גל' 8:4 שבט תרס"ו 15.2.1906

ג

כפי שכבר הדגשנו לעיל, לא ניתקה מפלגת פוע״צ בתקופה הראשונה את הקשר הארגוני עם ההסתדרות הציונית הארצית, באופן שפוע״צ ברישא עדיין השתייכה למחוז הציוני בקראקוב.

אולם במשך הזמן, כשיסודות פרולטאריים החלו יותר ויותר להשפיע השפעה מכרעת על היסודות הרעיוניים של תנועת פוע״צ, נתגברה בשורות פוע״צ ההכרה המעמדית יחד עם השאיפה לעצמאות מעמדית מלאה. בועידה הארצית השלישית של פוע״צ בשנת 1906 בלבוב הוכנסה בהירות־יתר בפרוגראמה של המפלגה. הוצהר אז בגלוי על המאבק לסוציאליזם ואוטונומיה לאומית של היהודים באוסטריה ונתקבל השם: „יידישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי" „פועלי־ציון" אין עסטרייך" (מפלגת פועלים יהודים סוציא־ליסטיים „פועלי־ציון" באוסטריה)[5].

אשר ליחסים עם ההסתדרות הציונית הארצית, הוחלט לנתק אתה את הקשרים ולאסור על חברי המפלגה להשתייך לארגונים פוליטיים אחרים. כתוצאה מהחלטה זו עזבו מספר רב של פוע״צ פעילים את המפלגה, בסרבם לקבל את האידיאולוגיה הסוציאליסטית.

גם ברישא פרץ משבר באגודת פוע״צ בקשר לקו רעיוני חדש זה של התנועה. קבוצת מנהיגים פוע״צ ברישא (בן־ציון פאָט, לוי חיים, הירשהורן ויצחק אָסטרייכר) עזבו את האגודה.

אך על אף קו מפריד זה בין פוע״צ להסתדרות הציונית, גרסה מפלגת פוע״צ השתתפות בקונגרס הציוני ואף השתתפו באורח אַקטיבי באיסוף כספים למען הקק״ל, אם כי כבר הגיעו הדים על חילוקי־דעות בעניין זה במפלגת פוע״צ ברוסיה.

בקשר לכך הוחלט בועידה השניה של תנועת פוע״צ באוסטריה, שנתקיימה ב־1905 בקראקוב, להעמיד מועמדים משלה לבחירות לקונגרס הציוני השביעי וליצור שם „קבוצה מפלגתית מיוחדת, כדי להגן על האינטרסים וההשקפות של הפרולטאַריון בפעולה הציונית". גם ברישא הוחלט על קביעת מועמד משלהם[6].

ד

עמדה פועלית זו, בה נקטה אגודת פוע״צ ברישא בכל שאלות החיים של היהודים ברישא, באה יותר ויותר לידי ביטוי מובהק. בזמן המאבק ליום עבודה של שמונה שעות, בזמן הבחירות לקהילה ברישא וכן בזמן הבחירות לבית הנבחרים באוסטריה — נלחמה אגודת פוע״צ ברישא בכל הרצינות והמרץ לנצחון הסיסמאות של פוע״צ. בזמן המאבקים הפוליטיים האלה כבשה לה אגודת „פועלי־ציון" ברישא את זכות קיומה יחד עם ההסתדרות הציונית ועם מפלגת ז.פ.ס., „ז׳ידובסקא פּאַרטיאַ סוֹציאַליסטיצ׳נא". ותודות לפעולתה הרב־צדדית בכל תחומי המציאות היהודית זכתה לאימונו של ציבור העובדים היהודי.

גידול כוחה של אגודת פוע״צ ברישא, פעילותה המוצלחת בתחום האיגוד המקצועי, ביחוד הנהגתה האחראית באגודה החזקה של הפקידים היהודים — כל זה השפיע הרבה על מנהיגי סניף פ.פ.ס. המקומי, שנאלצו להכיר באגודת פוע״צ שברישא כבגורם חשוב בציבור הפועלים המקומי. יחסה החיובי הזה של ה־פ.פ.ס. לאגודת פוע״צ ברישא באה לידי ביטוי בהפגנת 1 במאי בשנת 1960 שבה השתתפה אגודת פוע״צ יחד עם פ.פ.ס. וז׳.פ.ס. ליד אַנדרטת אָדם מיצקביץ׳ נערכה אסיפה המונית משותפת, שבה דיבר בשם פוע״צ ד. שפירא[7].

ה

כבר ציינו לעיל, שאחרי ועידת תנועת פוע״צ האוסטרית בלבוב (אוקטובר 1906), כבר נתבלט אופיה המעמדי של ארגון פוע״צ ברישא. אולם המציאות היהודית בגאַליציה של אז עדיין השפיעה על תכסיסיה של תנועת פוע״צ בעת הבחירות לבית־הנבחרים האוסטרי בשנת 1907. לפי החלטות ועידת המפלגה השלישית חייבים היו חברי פוע״צ לתמוך במועמדים הסוציאליסטיים באותם מקומות, שבהם לא הציגו הציונים מועמדים משלהם בתנאי, שהסוציאליסטים יגלו עמדה היובית לדרישות הלאומיות של היהודים. בשאר מחוזות הבחירה הותר לחברי פוע״צ לתמוך במועמדים הציוניים. וכך אירע ברישא, בה השתתפה אגודת פוע״צ בבחירות לטובת המועמד הציוני, בהדגישה עם זה את נקודת־ההשקפה המעמ־דית של פוע״צ במאבקם לאוטונומיה יהודית־לאומית.

אַחרי מיבצע פוליטי ראשון זה של אגודת פוע״צ ברישא בא מאבקה ההרואי בעניין מפקד האוכלוסיה בשנת 1910, שבו פיתחה אגודת פוע״צ ברישא ביחד עם כל תנועת פוע״צ פעולת הסברה רחבה לטובת ההכרה הרשמית בשפת יידיש.

בעת המיבצעים הפוליטיים הבאים בתחילת העשור הרא־שון של המאה ה־20 (בחירות לבית־הנבחרים ב־1911, הפעולה להכנסת רפורמות בשיטת הבחירות לסיים הגאליצאי) — בא לידי ביטוי אופייה העצמאי של אגודת פוע״צ ברישא, שגילתה בכל המאבקים האלה פעילות ויוזמה רבה.

שורות האגודה נתחזקו, אך גם לא הוזנחה הפעילות התרבותית והמקצועית. בשנת 1913 התרכזו חברי פוע״צ שברישא באגודת „אחוה", אשר תודות להנהלה הפעילה והמסורה זכתה להשפעה רבה בשורות ציבור הפועלים ברישא. להנהלה זו השתייכו: ברנארד פיש (יושב־ראש), א. הירשהורן (סגנו), י. גרינבוים, ו. בוכנר (מזכירים), ב. סרוקה (גזבר), נחום שטרנהיים וד. שפירא (ספרנים), מ. דוקר, ח. גראוויר וז. האר (חברי ההנהלה). לוחמים יקרים וחשובים, ששירתו נאמנה את רעיון פוע״צ, והיו מוכנים בכל עת לעבודה הדורשת קרבנות לטובת פשוטי העם ברחוב היהודי.

ו

בחודש אוגוסט 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. מספר רב של פוע״צ ברישא גויסו לצבא. העבודה המפלגתית הופסקה. נדם קולו של עתון „דער יידישער ארבעטער", ורק עסקנים בודדים נשארו ברישא וקיימו יחסים חבריים ביניהם.

---

[5] אלישבע וולצר נבחרה כמזכירה של ועידת המפלגה השלישית, שהתקיימה בימים 13, 12, 11 באוקטובר 1906.
(ייד. ארב. גל׳ 35/36, חשון תרס״ז 19.10.1906).

[6] מ. אייזלאנד: „עסטרייכישע פועלי ציון אויף אַ ציוניסטישן „קאָנגרעס" — „פאָלקסבלאַט", 1964.

[7] על כך מסר לנו יו״ר ארגון „בני רישא" בארץ, מר יצחק אסטרייכר.

הנהלת „פועלי־ציון" בשנת 1913. Executive Committee of "Poale-Zion" (1913)

עומדים מימין: י. גרינבוים, יאַכימאָוויץ, צ. פט, י. בערגער, מ. הארנינג, י. נוסבוים, ד. שפירא.
יושבים מימין: נחום שטרנהיים, א. הירשהורן, מ. דוקר, ב. פיש, ח. גראבער. מימין: ב. סאראקא, ז. האַר.

כבר בשנת 1917 מתחיל להופיע שוב בווינה בטאונה של פוע"צ „דער יידישער ארבעטער", ובדצמבר 1917 נערכה בקראקוב הועידה האחרונה של תנועת פוע"צ האוסטרית, שבה השתתף גם ציר מרישא, ואשר בה הורשה להסתדרות פוע"צ מגאַליציה המערבית להיספח למפלגת פוע"צ בפולין, לאחר התפוררותה של ממלכת אוסטריה־הונגאריה.

בשלהי 1918 נסתיימה המלחמה בתבוסתה של הברית הגרמנית־אוסטרית. על חורבות המדינות הכבושות קמה מדינת פולין העצמאית ובדצמבר 1918 מתקיימת ועידת פוע"צ הראשונה בפולין, שבה בוצע האיחוד הרשמי של תנועת פוע"צ הגאַליצאית עם ההסתדרות־האחות בפולין.

ברישא ניגשים חברי „אחוה" שחזרו מן החזית במרץ רב לפעולה המפלגתית. בינתיים נתגלעו חילוקי־דעות עמוקים בתנועת פוע"צ בעניין היחס לאינטרנאַציונאַל הקומוניסטי השלישי וכן בבעיית ההשתתפות בקונגרס הציוני. בועידה העולמית החמישית של פוע"צ בווינה בשנת 1920 הגיעו הדברים לידי פילוג. וכאשר מועצת המפלגה של פוע"צ בפולין, שנתקיימה בנובמבר 1920, החליטה להצטרף לאיחוד העולמי של פוע"צ שמאל, יסדו עסקני פוע"צ, בעיקר מגאַליציה המערבית, ובראשם ד"ר יצחק שיפר, ועדה מארגנת במטרה להכין ועידה של כל קבוצות פוע"צ, שצידדו באיחוד העולמי של פוע"צ ימין עם מפלגת פוע"צ בא"י כמרכז. עסקנים אלה הוציאו קול־קורא, חתום על־ידי מנהיגי פוע"צ בכמה ערים, וביניהם עסקן פוע"צ ותיק ורב־זכויות מרישא, ב. פיש.

הפילוג בתנועת פוע"צ לא פסח על רישא, שבה רוב החברים נטו לכיוון פוע"צ ימין, אשר הכריזו על עצמם בועידת קראקוב באפריל 1921 כ„מפלגת פועלים יהודית סוציאל־דמוקרטית בלתי תלויה פוע"צ בגאַליציה המערבית" עם בטאון מפלגתי משלהם „דאָס אַרבייטער ווארט". בועידת ייסוד זו השתתף גם ציר מרישא.

בהשפעת הסתדרות פוע"צ ימין ברישא עמד קואופרטיב הפועלים היהיד „אחדות", שסיפק במחירים זולים צרכי אוכל לפועלים ולפקידים. באולם האגודה היה פתוח חדר־קריאה מרווח ובעיר היה אהוב מועדון־התזמורת „הזמיר" של פוע"צ.

כן היה מאורגן היטב בית־הילדים עם כערך 60 ילדי פועלים, שנתחנכו וקיבלו שם את ארוחותיהם. מוסד זה קם בסיועה הרב של עסקנית הציבור הידועה הגב' אסתר וויזנפלד הידוע, הסופר, המחזאי, העתונאי והעורך של כמה כתבי־עת (משנת 1926 יחד עם בעלה ליאון וויזנפלד באמריקה, העסקן

ביידיש ובאנגלית), אשר התמסרה לעבודה זו בכל נפשה ומאודה. כאות תודה והכרה על פעולותיה החשובות למוסד פועלי מועיל זה, נבחרה בחגיגת־פרידה פומבית, לפני נסיעתה לארה״ב, כנשיאת בית־הילדים של פוע״צ ברישא לכל ימי חייה. גב׳ אסתר וויזנפלד היתה גם המייסדת והיושבת־ראש של „הכוח״ אגודת הספורט של פוע״צ ברישא.

מפעלה החשוב ביותר של אגודת פוע״צ ימין ברישא היה ייסודה של הסתדרות־נוער בהנהלתו של העסקן הצעיר מאַרגוליס, שבה היה מספר גדול של חברים, שוליות וזבנים, אשר למענם אורגנו קורסים של ערב שיטתיים וכן הושמעו שם הרצאות עשירות־תוכן על נושאים שונים.

פעילות זריזה גילה הועד המקומי של אגודת פוע״צ ברישא באיסוף כספים לקרן העתונות המפלגתית, לקפא״י, לקק״ל וכו׳. תוצאות מפעלים אלה העמידו תמיד את אגודת פוע״צ ימין של רישא במקום הראשון. כך, למשל, מוסר עתון „דער אַרבעטער־וואָרט״ מס׳ 22, מיום 21.6, 1921, שברישא נאספו לקרן המפלגה 7000 מארק, בעוד שבטאַרנוב נאספו רק 4000 מארק, בלאַנצוט — 3000 ובנובי־סונץ — 1000 מארק.

הועד המרכזי של הסתדרות פוע״צ ימין בווארשה התייחס בתשומת־לב מיוחדת לאגודת פוע״צ ברישא ושלחה לשם את המרצים החשובים ביותר, כדי להזק שם את היסודות הרעיוניים של מפלגת פוע״צ. בפעולת ההסברה החל מיד לאחר הפילוג ד״ר יצחק שיפר בהרצאתו בחודש ינואר 1921 על המצב בתנועת פוע״צ, ואילו בסוף אותו חודש מבקר ברישא המזכיר של האיחוד העולמי של פוע״צ ימין באותו זמן, מענדל זינגר.

רושם רב השאיר ברישא ביקור המנהיג של ציבור הפועלים בא״י, זלמן רובאַשוב, נשיא מדינת ישראל בימינו. אשר הרצה באפריל 1921 ברישא על הנושא: „הקמת מרכז פועלי בארץ־ישראל״. כן נתקיימה בהזדמנות זו אסיפה מפלגתית בנוכחות האורח החשוב[8].

פעמים רבות ביקר בתקופה זו ברישא העסקן הפועל־ציוני א. ש. יוריס, אשר תרם רבות להצלחת המפעלים לטובת קרנות פוע״צ.

ז

ב־1922 עבר מרכז מפלגת פוע״צ ימין לווארשה, שבה בוצע בשנת 1925 האיחוד בין פוע״צ ימין ובין קבוצות צעירי־ציון הציוניות־סוציאליסטיות. בועידת האיחוד השתתפו מרישא הצירים ב. פיש ולאַזוברג.

ברוח חדשה ניגשו מנהיגי אגודת פוע״צ ברישא לפעולתם. עתה נתחזקה במידה ידועה גם הפעולה למען קרנות א״י. אגודת פוע״צ ברישא השתתפה עתה גם בעבודה למען קרן־היסוד. ב־1926, כאשר נוסד בנוכחות הציר של מרכז קרן־היסוד, ד״ר טרלא, ועד בין־מפלגתי מאוחד לפעולת „קרן־היסוד״, נכנסו אליו מטעם פוע״צ (צ.ס.) העסקנים המכובדים ברישא ב. פיש וסרוקה.

הערכה נכונה למאמצים הרבים מצד מנהיגי אגודת פוע״צ ברישא להרחיב את הפעולה המפלגתית בין ציבור הפועלים ברישא, מוצאים אנו בכתבה מרישא שנתפרסמה ב־22.1.1926 בעתון „באַפרייאונג אַרבעטער שטימע״ בווארשה, שאנו מביאים אותה כאן כלשונה:

„בשבוע שעבר חגגנו את מלאת 20 שנה לפעולתו המפלגתית של מנהיג האגודה ברישא, חבר ברנאַרד פיש. החגיגה עברה בהצלחה רבה. בנוכחות חברים רבים תיארו כמה עסקני פועלים מקומיים את השלבים בחיי התנועה בכלל

[8] „ארבעטער וואָרט״, מס׳ 22, מיום 21.6.1921.

חברי הועד בליגה למען ארץ־ישראל העובדת בשנת 1932
Active members of the League for Eretz Israel in 1932

שורה א׳: — אוז׳ך, שרה טרום, ברנארד פיש, אָווה קירש (וואַ־גנ), משה גולדבנדר.

שורה ב׳: אַלאָק הרשלאג, גיזאַ קלארנס, שכטר.

ברנאַרד פיש Bernard Fish

ובאגודת פוע״צ המקומית בפרט. נאום נשא נציג הועד המרכזי מקראַקוב, החבר שלמה וואַלנר (עתה ש. גל — הערת כותב המאמר). הנואם ציין את הופעת תנועת פוע״צ באוסטריה ומאבקי הסוציאליזם היהודי המאורגן כנגד הציונות הבורגנית וכנגד הסקציה המתבוללת ליד הפ.פ.ס. (ז׳.פ.ס. לשעבר), וכן כנגד הבונדאים בגאַליציה בימינו. הוא תיאר שורה של רגעי־מאבק מוצלחים מצד הפועלים היהודים בהנהלת פוע״צ: המאבק המקצועי, מפקד האוכלוסיה בשנת 1910, המלחמה על הכרה בשפת יידיש וכו׳. פעולות אלה קשורות בשמו של חבר ברנאַרד פיש, שעמד תמיד בשורות הראשונות של התנועה. לאחר הועידה העולמית החמישית, כאשר החלק הקומוניסטי הוצא משורות תנועת פוע״צ העולמית והועד המרכזי של מפלגת פוע״צ בפולין עבר לקראקוב, היה ח׳ פיש לחבר פעיל בועד המרכזי של פוע״צ בפולין וסייע הרבה לחיזוק עמדות מפלגתנו בארץ. את נאומו החם סיים הח׳ וואַלנר במסירת איחולים לבביים לאגודת פוע״צ ברישא, למנהיגה ח׳ פיש וכן לחברים ד״ר פאַט, חיים ושפירא חלוצי פוע״צ ברישא״.

הודות למאמצי העסקן ד״ר הערש פאַט נפתחה במרץ 1927 לשכת־תיווך ליד אגודת הפקידים, שזכתה לפופולאריות רבה בשורות החוגים הרחבים של הפקידים. על אגודה זו עבר לאחר מכן משבר קשה, אך הודות לפעולת ח׳ שלייאר אורגנה מחדש והקיפה למעלה מ־120 חברים, רובם חברי פוע״צ. נוסדה גם ועדה מיוחדת לשם ארגון פועלים בענפים אחרים[9].

ח

מנהיגי אגודת פוע״צ ברישא תפשו גם מקום נכבד בהנהגת תנועת פוע״צ בגאַליציה המערבית. בהנהלת היו״ר ד״ר בהם מקראקוב והעסקן חיים מרישא נתקיימה בקראקוב ב־1926.30.5 ועידה מחוזית שבה השתתפו צירים מ־19 אגודות פוע״צ. לועד המחוזי נבחר, בין השאר, נייבואר מרישא[10].

ברישא לא נתקיימה שום פעולה מדינית, שבה לא השתתפו חברי פוע״צ ימין. כאשר נערכו בספטמבר 1926 בחירות לקופת־חולים שברישא, נצטרפה אגודת פוע״צ, לאחר הסכם עם הפ.פ.ס., לגוש המאוחד של האיגודים המקצועיים. ברשימה זו קיבלו פוע״צ שני מנדטים במועצת קופת־חולים ושלושה חברים כסגנים. נוסף על כך היו גם בין החברים החדשים של המועצה שני אוהדים של מפלגת פוע״צ. להנהלה קופת־חולים נכנס גם מועמד ממפלגת פוע״צ.

בהצלחה רבה עברה פעולת „הליגה למען ארץ־ישראל העובדת״ ברישא. אגודת פוע״צ ימין תפסה תמיד מקום ראשון בכל פעולות איסוף הכספים למטרה זו. באסיפת הליגה, שאליה השתייכו כל ההסתדרויות של הנוער הציוניות: „אגודת הנוער״, „השומר הצעיר״, „החלוץ״ ופוע״צ (צ.ס.), ואשר נערכה ב־1926 בנוכחות המנהיג של פוע״צ, ד״ר יחיאל היילפרן, נבחר הח׳ ב. פיש כיושב־ראש הליגה. בשנים שלאחר־מכן — ב־1933 — נתקיים ברישא כינוס למען ארץ־ישראל העובדת בהשתתפות ד״ר הרצל ברגר וא. גרודזנסקי[11].

ט

צמיחתה וגידולה של הסתדרות פוע״צ ימין ברישא באו לידי ביטוי מובהק בחגיגת האחד במאי בשנת 1927. כוחה והשפעתה של מפלגת פוע״צ ימין ברחוב היהודי גרמו לכך, שציבור הפועלים היהודי הנאמן לציון יצא יחד עם הפרול־טאריון ברישא בהפגנה משותפת. תיאור נאמן של חגיגה מרשימה זו מוסרת כתבה מרישא מיום 13.5 1927, שהופיעה במס׳ 19 של עתון „באַפרייאונג אַרבעטער שטימע״.

„באחד במאי — כתוב שם — ב־10 בבוקר, אירגנו אסיפת אחד במאי, שבה התאספו 200 חברים. את האסיפה פתח בנאום נאה הח׳ שפירא. אחריו נאמו החברים ד״ר פאַט וסרוקה, שעמדו בהרחבה על כל הבעיות, שיש להן שייכות לפוע״צ. לאחר הנאומים נקראה ההחלטה, שנתקבלה פה אחד ובתשואות. האסיפה נסתיימה בצלילי „השבועה״ ו„אינטר־נאַציונאַל״. אחרי האסיפה הצטרפנו לתהלוכה המשותפת של פועלים יהודים ופולנים, שמנתה אלפי איש. לקראתנו באו משלחת פ.פ.ס. שקיבלה אותנו בברכה חמה. המפגינים יצאו בלווית צלילי התזמורת של פועלי הרכבת לאַנדרטת אַדם מיצקביץ. מנהיג הפ.פ.ס. קיבל במלים חמות את ציבור הפועלים היהודי. בערב נתקיימה אַקדמיה של האחד במאי, בה בילינו עד 3 לפנות בוקר״.

*

כך זרמו בעוז החיים באגודת פוע״צ ימין ברישא, תוך פעולה רבגוונית ומוצלחת, גם בכל השנים הבאות עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

באה סופה איומה, שזיעזעה והחריבה את בניין פוע״צ הבורוכובי, שהוקם במאמצים כה רבים ועקשניים ברישא.

9 „באַפרייאונג״, מס׳ 24, 1926.18.6.

10 „באַפרייאונג״, מס׳ 27, 9.7. 1927.

11 „באַפרייאונג״, מס׳ 18, 5.5. 1933.

אלתר תשבי (זיץ)

„השחר", „העבריה" „והחלוץ"

הזעזועים בגמר מלחמת העולם הראשונה, המהפכה ברוסיה, התפרקותה של ממלכת אוסטריה, תקומתה ושחרורה של פולין, הצהרת בלפור — כל האירועים הללו זיעזעו את הרחוב היהודי. הרעיון הציוני התחיל לחדור ולכבוש נוער מכל השכבות ואף לישיבות ובתי־מדרש הגיע. האידיליה במשפחות נעלמה, מלחמת אבות ובנים החריפה, כמעט שלא היה בית בו לא ימצאו בן או בת המשתייכים לתנועת נוער ציונית זו או אחרת.

בעיקר התרכז הנוער בהסתדרות „השחר". בקפוטות ארוכות ושחורות היו מגיעים הצעירים ל„השחר" בשבת אחרי־הצהרים, כדי לשמוע הרצאה בעניני ציונות או על נושא אחר באידיש או בפולנית. המרצים באידיש היו: יוסף שטורך, קובא אלטר, משולם דוידזון (נפטרו בארץ), ובפולנית — ד"ר פ. הופפן, עו"ד אהרן וואַנג, הרב ד"ר יחזקאל לוין, מגר׳ רייך ושמחה זיידן.

אגודת „השחר" התרכזה בשני חדרים בבנין קופת־חולים בשוק „ווליה" בחצר. באחד מהם היתה ספריה להשאלת ספרים בעברית ואידיש. הספרנים היו: מצקר, א. זיץ (תשבי) וישראל פנקס. על יד „השחר" היה בית ספר עברי והמורים היו: פלדמן, וגנר, בירנבוים, בלומנפלד, הורוביץ וגב׳ שטורמלויפר.

מתפקידו של „השחר" היה לארגן את הנוער היהודי לפעולה ציונית, לעזור באיסוף כספים לקרן־הקימת, לקרן־היסוד, לדאוג להפצת השקל לעזור לתנועה הציונית, לועד המקומי („לאָקאל קאָמיטעט"), לקראת בחירות לקונגרסים ציוניים, לסיים הפולני, לשלטון המקומי וגם לועד הקהילה.

הפעילים ב„השחר" היו: מנדק פאט, אברהם הופשטטר, משה סורוקה, שמחה טרינק, משה פרנקל, אלתר זיץ (תשבי), שמואל פינלס (פנואלי), הניך לנדמן, לייביש בק, ישראל קמלהר, ישכר פרידמן, ישראלק פנקס, חיים קנון, מרדכי הילינגר, מוניק סאַלפטר, מאַנטל, אַנגלברג, איזן וקרפף.

„עבריה"

קבוצת חברים מ„השחר" ו„צעירי מזרחי" קיימו ישיבה משותפת בדבר יסוד אגודה של דוברי עברית. (בישיבה נוכחו: יהושע פריי, אלתר זיץ, מנדל ביער, הערש שפירא, שמואל פינלס (פנואלי) ועוד. הוחלט לקרוא לאגודה זו בשם „עבריה". היו חלוקי דעות אם לצרף לאגודה גם בנות, שכן עד אז לא היו ברישא אגודות משותפות לבנים ולבנות. לבסוף הוחלט ש„העבריה" פתוחה לשני המינים. כדאי לציין, שכבר זא היו ברישא הרבה בנות, שידעו עברית והשתייכו להסתדרות „שולמית", כגון: סלה רגנבויגן, פרידה צוויבל, פפי שנייבוים, גולדה אייזן ועוד.

משפורסם הכרוז הראשון בדבר יסוד „העבריה", התחיל לנהור אליה הנוער מכל שכבות העיר ובעיקר בנות. אלה

אגודת „השחר" בשנת 1927
Members of "Hashahar" 1927

שורה א׳ יושבים, מימין: מרדכי הילינגר, קארפף, —;
שורה ב׳ יושבים, מימין: חיים קנון, טרינק, קאַמלהר, סלפטר, מרדכי איזן,
שורה ג׳ עומדים, מימין: לייביש באָק, אַנגלברג, פרידמאַן, לאַנדמן, אלתר זיץ (תשבי)

„החלוץ" בריישא Hehaluz Organisation (1929)

מוינו לפי ידיעתם בשפה וחולקו לקבוצות. בין הנרשמים היו כאלה, שידיעתם בשפה הספיקה להם לנהל בעצמם קבוצה אחרת, ובדרך זו נמצאו די כחות ללמד את השפה העברית שכן ההוראה נעשתה בהתנדבות.

בין המורים היו: לונק הרשטל, יוסף בלומנפלד, ש. פינלס, אלתר זיץ, יהושע פריי, אנשיל ליבר, מונק סלפטר, ומן החברות: חיה גולדבנדר, לורינר, חיקה שריבר, צייזלר ובק.

ה„עבריה" הכניסה התלהבות אצל הנוער ברישא. השפה העברית נשמעה ברחוב היהודי, ביחוד בטיול בין הערביים לדבר עברית נחשב לכבוד ואפילו בגמגום במקצת. במשך זמן קצר מנתה „העבריה" מאות חברים.

„העבריה" הפסיקה את פעולתה עם עזיבת החברים הפעי־לים. „השחר" שהיתה אגודה של הנוער הציוני הכללי הפכה לאגודת הנוער הרביזיוניסטי תחת הנהגתם של החברים ינק גייגר, לייביש באָק, מרדכי הילינגר, צבי גולדבנדר ועוד.

הועד הציוני המקומי ייסד אח"כ תנועת נוער משלו בשם „הנוער הציוני".

„החלוץ"

עם יסוד ה„חלוץ", שנצטרפו אליו כמה מפעילי „העבריה" עזבו החברים את העיר ויצאו לנקודות הכשרה חקלאית בסביבת רישא. ביניהם היו: שלמה שלם, מרדכי איזן, משה וקספרס, יהושע פריי, פרידמן, פרידה צוויבל והינדה קורצמן ובראשם משה נויבואר (בן אורי נפטר בארץ). כעבור 6 חודשי הכשרה עלתה הקבוצה ארצה. אחריהם באה קבוצה שניה והם הרש שפירא, משה רזניק, אלתר זיץ (תשבי) דוד שפייזר, לייב זבל, דוד וואַגשאַל, חיה גולדבנדר (תשבי), יוכקה זילברמן, דבורה מלר, פנינה מלר (יסלו) והאנקה וולף.

בעלי האחוזה בסביבה ניצלו את הלחץ שנוצר על ידי הפניות הרבות ושילמו שכר מועט, בתוצרת חקלאית, בעד יום עבודה. (ליטר חלב, 1 ק"ג קמח ותפוחי אדמה). לולא התמיכה שנתקבלה ממוסד „עזרה" בהנהלתו של ד"ר צבי קאנארעק, לא היתה הקבוצה יכולה להחזיק מעמד. ד"ר קאנארעק היה מסור לתפקיד זה והיה מבקר במקומות ההכשרה. מחמת חוסר תזונה נכונה נתדלדלו כוחותיהם של היוצאים להכשרה ונאלצו לעזוב את העבודה החקלאית ולעבור לעבודה בכביש.

גם הקבוצה השניה סיימה את הכשרתה. היא התייצבה בפני ועדה בוחנת מטעם המשרד הארצי־ישראלי ואושרה לעליה, אולם לרגלי סבות שונות התפרקה הקבוצה ורק חלק ממנה עלה ארצה, והם: הרש שפירא, חיקה שריבר ומשה רזניק, יתר החברים נשארו בחו"ל, הח' אלתר זיץ ואשתו חיה עלו ארצה רק בשנת 1935.

דוד בן אברהם טוכפלד

ארגונים ואגודות ברישא

דוד בן אברהם טוכפלד David Tuchfeld

כערים רבות בפולין הצטיינה עירנו רישא באירגון חייה הציבוריים. תססו בה חיים יהודיים וציוניים, והתנהלה בה פעילות ערה של ארגונים חברותיים־תרבותיים ושל אגודות ספורט.

עם ראשוני המעוררים והמציפים של הרעיון הציוני בעירנו נמנו: חיים וואלד (בניו בישראל: ד״ר משה יערי־וואלד בתל־אביב, מאיר יערי, ממנהיגי מפ״ם וטוביה וואלד בקיבוץ מרחביה). אבא אפפלבוים, נפתלי גליקסמן, קלמן קורצמן ולוי חיים. הם היו פעילים במסגרת האגודה „חובבי ציון" כבר בראשית המאה העשרים. נתקיימו אז האגודות הציוניות „ירדניה", „השחר" ו„מכביה", שפעיליהן היו: ד״ר הנריק רייכמן, ד״ר משה וואלד, ד״ר פ. הופפן. יעקב אלתר, שטורך (נפטר ב־1952 בתל־אביב), יהושע יארע וד״ר יחזקאל לוין מי שהיה רבה של לבוב ונרצח בידי הנאצים בשנת 1941.

כבר בהתחלת שנות ה־20 היה קיים בית־ספר עברי בהנהלת אבא אפלבום ובו הורה משולם דודזון, שהגיע לרישא מברדיצ׳ב בשנת 1904. הוא לימד את הלשון העברית ובבית ספרו שרו שירים עבריים; הילדים אהבוהו והעריצוהו. לאחר שעלה לארץ ישראל (מת ב־1960 בקיבוץ ניר־דוד), עברה הנהלת בית־הספר לאגודת „תרבות" ולימוד השפה העברית התנהל בעיקר בחוגים בערבים. עם המורים הבולטים נמנו: ירוחם הורוביץ ז״ל ויב״ל יוסף בלומנפלד, היום בישראל, ברמת־גן. יש לציין כי הניהול האדמיניסטרטיבי של בית־הספר היה בידיו הנאמנות של שלמה מינצברג. לזכותו יש לזקוף את התפתחותו הנאה של בית־הספר. משפחתו העלתה את עצמותיו מרישא והוא הובא לקבורה בישראל ב־1962.

כתוצאה מהדיפרנציאציה האידיאולוגית בציבור היהודי פעלו גם בעירנו כל המפלגות הציוניות, החל מ„פועלי־ציון" שמאל וכלה ב„בית״ר" הרביזיוניסטי. עסקני „פועלי־ציון" היו: ברנארד פיש וד״ר הערש פט. מבין ארגוני הנוער החזקים בעיר היה „השומר הצעיר". רבים מחבריו עלו לארץ־ישראל והיו בין מייסדי הקיבוצים „ניר דוד" ו„עין המפרץ". מחבריה של „השומר־הצעיר" שעלו ארצה לפני המלחמה יש למנות: ישראל פרוינד, אברהם לנדאו, ישראל רייך, הוגו שטנדל, יצחק בטיסט, אברהם וואנג, ד״ר יהודה הרשלאג כעת פרופ׳ באוני־ברסיטה בת״א, יהושע פרנקל, משה גולדוונדר, יוסף וקספרס, שמעון בלוי, יצחק שיפמאן, אלקס הרשלאג ואחרים.

בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה התפתחו ארגונים כלל ציוניים „הנוער הציוני" ו„עקיבא". שני ארגונים אלה ריכזו בתוכם את רובו של הנוער הלומד. בארגון הציוני „בני ציון" נכלל נוער יותר מבוגר ברובם נוער עובד. יש לציין ש„עקיבא" אורגנה בשנת 1931 כתוצאה של פילוג ב„הנוער הציוני" אחרי שחלק מהמנהיגים בקראקוב כמו אידק אורנשטיין, יואל דרייבלאט ומרצל זינגר דרשו שבחינוך הציוני יש לשלב מסורת יהודית. גם אני עזבתי אז את השורות של „הנוער הציוני", וכאחד ממייסדי „עקיבא" ברצוני להזכיר את צבי יפה שעמד בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה בראש הארגון, ואשר שמו נודע לתהילה מעבר לגבולות רישא. לא אשכח את ההתרגשות בעירנו בחודש אוגוסט 1939, כאשר נודע שצבי יפה ניספה בסערה בהרים על יד זקופנה.

ברצוני גם למנות מספר חניכים של תנועת „עקיבא" החיים כעת בישראל: פנחס הורוביץ בקיבוץ „נוה איתן", עו״ד יצחק פריי (דרורי בירושלים, יוסף קליין כעת פרופ. באוני־ברסיטה בירושלים, רושקה קוס (נוסבוים) ברמת־גן, רנה ראנד ואחרים.

ממייסדי „הנוער הציוני" יש למנות את זאב סאנדהאוז, גר בת״א משנת 1932. מפעיליה החשובים של הנה״צ יש למנות: קלארא מינצברג (מעיין, מורה בת״א), לוטקה גולדברג, נשקא צוקר, מנחם שטרנגר, בקיבוץ „אושה", יהושע שטראסברג ואשתו דינה איינהורן, לונק גראיר, בקיבוץ „תל יצחק".

הרוח החיה באירגון בני־ציון היה מג׳ קמיל דורנפסט. מזכיר האגודה במשך שנים רבות היה משה רייבר, שמת ברוסיה. יש למנות כמה פעילים מ„בני־ציון" שחיים בישראל: אברהם בלסבלג באשקלון, נחום רוזנוואסר בתל־אביב, משה טוכפלד בת״א, באום נפתלי בת״א, מאקס ליכט בת״א, הילל רינדה וצבי גרואר, בנתניה.

ההשתייכות של הנוער לאירגונים ציוניים גרם להם לא פעם אי־נעימויות. היה להזהר מפני המורים של בתי־הספר, כי ההשתייכות לתנועות לא פעם גרמה לגירוש מבית הספר.

בהסתדרות „מזרחי" הדתית, שחבריה היו ברובם בגיל העמידה, היו פעילים לפני המלחמה: קלמן הרץ, שמעון דים, נפתלי טוכפלד (נפטר בת״א ב־1953), משה רוזנבאום, הרש פרומר, יעקב רבהון (נפטר בחיפה 1962), ויב״ל ברוך שליסל בתל־אביב.

בראש ארגון „בית״ר" הרביזיוניסטי עמד נפתלי טננבאום, שנרצח בידי הנאצים בזבאראז׳ ב־1941. בין פעילי „בית״ר"

יש להזכיר את א. מוסינגר בתל־אביב ואת ארגון האקדמאים „מכביאה", שהיושב ראש, לפני פרוץ המלחמה היה ד"ר אלכ־סנדר רוזנר. ויעקב פרסר כעת בחיפה.

מבין הארגונים והאגודות הציוניות הצטיינו בפעילות ארגון נשים ציוניות „ויצו", שהיושבת ראש, במשך שנים רבות היתה הגב' אַננא כהנא, עם החברות הפעילות נמנו דבורה אברמוביץ (בישראל) וגב' רבהון. הגב' כהנא השתתפה בכינוסים ציוניים וכן היתה ציר בקונגרס הציוני ב־1937. בכל מפעל ציוני בעיר בלט חלקה.

על אף ההבדלים האידיאולוגיים שבין הארגונים והמפלגות הציוניים הרי איחדה אותם מטרה אחת בפעולתם, והיא — חינוך הנוער ברוח התרבות הלאומית, הקניית הספרות הציונית היהודית, הלשון העברית והכשרת הדור הצעיר לעליה לארץ ישראל.

היחסים שבין הארגונים הציוניים לא תמיד עמדו בסימן של שיתוף פעולה. מפעם לפעם פרצו ויכוחים בין המפלגות על רקע פעילותן בתחומים ציוניים שונים, כגון: הקרנות הלאו־מיות, בחירות לקונגרסים ציוניים, הפצת השקל הציוני וכדומה.

מועדוני ארגוני הנוער היו מפוזרים בכל חלקי העיר, רובם שכנו במרתפים בקומות קרקע או בעליות גג: „הנוער הציוני" — במרתף בביתו של פאַט ברחוב גאַרנאַצרסקה; „עקיבא" — בעלית־גג בביתו של אַמסטר ברחוב סלובצקי ואח"כ בבית יחיאל באו בכיכר (רינק), במרתף. הקמת בנין „בית־העם" ע"ש ד"ר טננבאום, שהוקם בתרומתו של יהודי באנגליה יליד רישא, הגביר בעיר את החיים הציוניים־יהודיים. רוב הארגונים שוכנו בבנין פאר זה. כמו־כן נמצא „בבית־העם" בית־הספר העברי העממי ואח"כ הגימנסיה העברית בעלת זכויות ממשלתיות. מבין חבר המורים בגימנסיה יש לציין את עבודתו המסורה של המורה יצחק ווייס כעת בירושלים, אשר בהרצאותיו תרם להתעוררותה של הרוח הלאומית בקרב הנוער. ב„בית־העם" שוכנה גם ספריה גדולה בכמה שפות, כן היה בו אולם ובמה להצגות, שמשכה לעיר להקות שחקנים יהודיים: את „הלהקה הוילנאית", את „הבאַנדה היהודית" מלודז', את דז'יגן ושומכר, אידה קאמינסקה, רחל הולצר, דינה הלפרן, יונה וזיגמונד טורקוב, דיאנה בלומנפלד, אַלכסנדר גראַנאַך, החזן משה קוסוביצקי ועוד.

על במה זו באולם „בית העם" הופיעו לפני קהל יהודי, שמילא את האולם מפה לפה המנהיג הציוני מקראקוב, הציר לסיים הפולני — הד"ר יצחק שוואַרצבאַרד, עורך העתון הציוני „נובי־דז'ינניק" ד"ר ברקלהמר, יו"ר הועד הפועל הציוני מגר' ליאון סאלפטר, כעת בתל־אביב, ד"ר אברהם חומט, יושב־ראש קהילת טרנוב כעת ברמת־גן, חיים נייגר מטרנוב, ד"ר שמורק, ד"ר שרייבר, ד"ר אברהם סטופ ועוד. גם מנהי־גים ציוניים מחוץ לארץ: זאב ז'בוטינסקי, רוברט שטריקר, ויב"ל וולפגנג פון ווייזל.

גם ד"ר אהרון וואַנג, יו"ר ההסתדרות הציונית המקומית פעל רבות למען הרעיון הציוני. בפרוץ המלחמה הצליח להגיע לארץ ישראל ובה נפטר כעבור זמן קצר אחרי עלותו. ראויים לציון ולהערכה מספר עסקנים אשר במשך שנים רבות עשו את מלאכתם בנאמנות בהסתדרות הציונית, ואלה שעמדו על משמר האינטרסים של האוכלוסיה היהודית במועצה העירונית ובקהילה היהודית. ייזכרו לטובה: אברהם הופשטטר, אַליש וואנג, מגר' שמואל ווקספרס, ד"ר פליקס הופפן, שלמה מינצ־ברג, שנתפרסם בנאומיו, שדרש בשפה העברית בבתי כנסת בשבתות, וכן יעקב אלטר יו"ר „קרן היסוד", נפטר ללא עת בתל־אביב ב־1951. עם הציונים הפעילים נמנה שמחה זיידן יו"ר קק"ל במשך שנים רבות. ב־1937 היגר לארצות הברית ושם נפטר ב־1961. לא התגשם חלומו לראות את מדינת ישראל; למען הרעיון הציוני פעל מגר' משה רייך, כעת בחיפה.

לצערנו לא כל הנוער היהודי מצא את דרכו לארגונים ציוניים ולאומיים. רבים הלכו בדרך ההתבוללות ורבים הצ־טרפו לשורות הקומוניסטים.

ל„אגודת ישראל" היה ברישא משקל ציבורי והיא הקיפה חוגים חרדים, ובראשם הרב אהרון לווין שתקופה מסויימת היה ציר לסיים הפולני. עם חבריה הנכבדים נמנו: דוד הגר,

קבוצה מ„הנוער הציוני" (1929) A group of "Hanoar Hazioni"
למטה מימין: זאב סאַנדהויז, מגדל קנכט, שטורך.
למעלה מימין: דוד טוכפלד, טוכפלד, נתן בודנר, יצחק באַטיסט.

פעילי „בני ציון"
Active members "Benei Zion" (1929)
יושבים מימין: לייב גרוס, פינקא פרומר משה סראקא, יצחק וויס, משה רייבר, הלה האוזר, אברהם בלאסבאלג.
עומדים מימין: נוח פירר, נפתלי זיגבלום, לייב קאַלטער, אסתר אַמקרויט, סאַלעק צוקר, נחום רוזנווסר, יעקב פרידמאן.

חיים מוזס, אברהם טוכפלד (מת בבוכרה בגולת רוסיה ביאנואר 1942), בריש לנדאו, יהושע שפירא, ויב"ל שמואל נבנצאל.

הרב אהרון לווין נתפס ב־1941 בנסותו לעבור את הגבול, נשלח ללבוב ובה נרצח בידי הנאצים. שלושת בניו חיים בארצות הברית. הבכור הרב ד"ר יצחק לווין פעיל ב„אגודת ישראל", כמרצה באוניברסיטה, וגם מפורסם כהיסטוריון, כעיתונאי.

יש לציין כי בזכותו של הארגון הציוני החזק והשפעתו על חיי הציבור שלטו בקהילה נציגים ציוניים, אף על פי שראש הקהילה לא היה ציוני אבל אדם מכובד על הציבור, ר' אשר זילבר. הוא נמלט מפני הגרמנים לצ'רנוביץ (רומניה) ונפטר שם ב־1953.

בעירנו היו גם מוסדות צדקה ועזרה, אגודות לחיי תרבות, חברה וספורט. גאוותם של יהודי רישא היתה על בית־החולים היהודי, שהוקם ברובו מתרומותיהם של בני רישא בארצות הברית. כן היה בעירנו „בית זקנים" ובו בית־כנסת, שם עבר לפני התיבה משה שליסל, שנגוניו היפים הושרו בפי רבים. הרוח החיה ב„בית יתומים ומחסה" היתה העסקנית הידועה הגב' אנה כהנא, ועל ידה: אסתר ויזנפלד אֶליאַש וואנג, ד"ר שפירא, ש. מינצברג, גב' פלדמאוז, הגב' וואקס גב' נטנזון־ווינבך.

ברישא היה פעיל גם סניף של אגודת „טאז", אגודה לשמירה על הבריאות, בראשותו של היועץ במשרד האוצר המחוזי אשכנזי. מטרת האגודה היתה הגשת עזרה רפואית לעניי קהילתנו. פעילות ב„טאז" היו: הרבנית לווין, גב' אסטליין, מלוינה טוכפלד, מילרד, וויסטרייך ואחרות.

האגודה האקדימאית „אוֹגניסקו" ערכה מסיבות ונשפים שהכנסתם היתה קודש לעזרת תלמידי אוניברסיטה נצרכים. הפעילים באגודה היו: מגר' דבל, מגר'טוכמן, מגר' צוגהפט, מגר' רוזנר־קלר, מגר' נאַדל (בארצות הברית), פפה טוכפלד (ליסאק) מהנדס יעקב הורן, ד"ר מאַניס פרומר, קובה פרסר, מ. הרצג, מילרד ואחרים. רובם חיים בישראל.

אגודת בעלי מלאכה „יד חרוצים", אחת האגודות הוותיקות הפעילה קופת „גמילות חסדים" למען חבריה. באגודה זו פעלו: זליג גראור, וינצלבר, דוקר, איינהורן, רוזנבאום ואחרים.

גורם כלכלי חשוב בעיר היה „באַנק קרדיטובי" „אחד המייסדים של הבאַנק ונשיאו במשך שנים רבות היה ד"ר אינפלד. עלה ארצה עם משפחתו ב־1951 ונפטר במרס 1962.

ברישא לא נעדר אף „איגוד לוחמים יהודיים". נציגו היה מיור שפייזר (מת ברוסיה), ד"ר פייצר (מת בישראל), ד"ר רדלמסר ניספה בשואה ובנו חי בארץ.

אגודת הספורט בר כוכבא" הצטיינה בחיי ספורט מפות־חים. נשיאיה במשך שנים רבות היו: רופא השיניים ד"ר שפירא וד"ר שילדקראוט, ובשנים לפני מלחמת העולם השניה — ד"ר הנריק וויינבך (כעת בקרקוב). מזכיר האגודה היה מגר' דורנפסט (כעת בוורשא) ואברהם אונגר כעת בקיבוץ גבעת־ברנר. ברשותה של האגודה היה מגרש משחקים משלה ומועדון. במסגרת האגודה היו פעילים מספר חוגים לענפי ספורט שונים. הידועה ביותר היתה קבוצת כדורגל. בקבוצה זו התפרסמו: שמעון גרבר, האחים רובל, האחים הירש, דוב וואַקספרס, האחים קלר, מיכאל גרין, סלס, מנדק לאוב, נתן בודנר, יהושע שטראַסברג, זאב סאַנדהאוס ואחרים.

קבוצה שניה התפרסמה בזכות חבריה האגרופנים: מילק גראור שהתחרה באלוף פולין לאגרוף — רוטהולץ. מהאגרופנים של האגודה חיים כעת בישראל: יהושע שובל (רמת־גן), גדליה ליפשיץ (הרצליה) ודוד ברוסט בחיפה.

גם חוג לטיפוח מוזיקה בשם „הזמיר" לא נעדר בעירנו. מנצחו של החוג היה מאַנדל נפטר בישראל בעיר אשקלון.

החוג הדרמטי אשר העשיר את חיי העיר היתה „סצנה" (הבמה). נשיא כבוד של ארגון יהודי רישא בארצות־הברית מר צבי שמחה לדר, כותב בספרו „ריישער יידען", כי כבר בשנים הראשונות של המאה העשרים נתקיימו הצגות ברישא. בשנת 1908 יזמו בן ציון פאט, אפרים הירשהורן ויב"ל צבי שמחה לדר ויצחק אסטרייכר חוג שחקנים חובבים, והציגו על במה עשויה קרשים את המחזות של גורדין, גולדפדן וריכטר. המכשול העיקרי שעמד בדרך התפתחותו של החוג היה חוסר אולם ובמה, שכן הפולנים סרבו להשכיר אולמם „סוקול" ליהו־דים להצגות.

בשנות העשרים ידוע היה לקהל המבקרים האולם של ברגר ברחוב קוליובה (הרכבת). רווח מאד לחובבי אמנות בעירנו כאשר הותקן ב„בית העם" אולם גדול עם במה גדולה שעליה הוצגו מחזות שונים. חברי „הסצנה" הצליחו בהצגות כגון: „הדיבוק", „דער טויבער", „דער דארפסיונג", בר כוכבא". הדמות הפעילה באגודה זו היה בשנים האחרונות לפני המלח־מה יוזק הייבלום, שהיה מכסה את הגרעונות מכיסו. מספרים עליו שהנאצים עינו אותו עד מות ולא הצליחו להוציא ממנו ידיעות. מן הראוי להזכיר כאן כמה מן השחקנים והשחקניות: הגב' אליון, קלרה שינדלר; והאדונים: קליין, הנק פוקס, נפתלי אופן, ווידר, הנק איימר, נדל (בארה"ב), אהרון פרסר, צבי וויכסלבאום (בישראל).

מן הדמויות המעניינות של יהודי רישא היה מאוריצי פרייליך, בזכות תכונותיו ופעולותיו היה סמל לקידמה ותרבות. פרייליך על אף היצוניותו הצנועה, היה בעל אינטליגנציה בלתי רגילה. הרצאותיו שמשכו תמיד קהל רב נסתיימו לעתים קרובות בוויכוחים ערים. רישא היהודית נתברכה גם באחד מבניה שהתפרסם כמשורר עממי והוא — נחום שטרנהיים. שיריו מושרים עד היום בעולם היהודי.

קהילת רישא חרבה ואיננה עוד. נותרו זכרונות בלבד...

ראשוני תנועת עקיבא ברישא

Charter members of "Akiba Movement"

נפתלי הקהל - תל־אביב

מפלגות דתיות

נפתלי הקהל Naftali Hakhel

הנוער ברישא השתייך לארגונים ציונים שונים: „פועלי ציון", „השחר", „צעירי מזרחי", „שולמית" (ארגון בנות ציוניות), אח"כ „השומר" ולבסוף „השומר־הצעיר". לכל הארגונים האלה היתה מטרה אחת — לעבוד למען ציון, לאסוף כספים לקק"ל, להפיץ את הרעיון הציוני ואת השפה העברית. במשך הזמן קמו לא מעט מתנגדים לציונים מכיוונים שונים הן משמאל והן מימין. כשהגיע זמן הבחירות לסיים הפולני או לקהילה העירונית היהודית, היתה נטושה מלחמה בין המפלגות. בפרוץ משבר בא"י או בפוליטיקה הציונית היו המתנגדים לציון מרימים ראש. ברישא היה נוער ציוני נפלא, רובם משכילים חדורי אידיאליזם. הבחורים ב„השחר" וב„צעירי מזרחי" וכו' היו מסלתו ושמנו של הנוער ורובם השתוקקו לעלות לא"י. גם הנוער של ה„אגודה" היה מלא התלהבות לעליה לא"י. המדריכים שלנו הדגולים ד"ר יחזקאל לוין הי"ד ויואל באב"ד הי"ד ויבדל לחיים משה קמלהר הנמצא בישראל. ועוד, עשו עלינו רושם בל ימחה. היתה עבודת־גומלין בין הנוער והקשישים של „המזרחי". אני מעביר לפני עיני רוחי את קלמן הרץ, נפתלי טוכפלד, הירש משה איזן, חיים מוזס ועוד — כולם בעלי תורה וחכמה ואידיאליזם למען הרעיון.

מלבד אגודות נוער ציוניות ודתיות היה גם ברישא ארגון נוער דתי עובד בשם „מחזיקי לימוד", בו למדו החברים תנ"ך, אגדה וכו'. במשך שנים השמיע שעורים בתורה ובתהילים ר' שלמצ'י טיטלבוים ז"ל. הוא היה מכובד ואהוב על כל הבריות, בשעת הרצאתו המסבירה החיה את הדמויות שבתנ"ך ובאגדה היו מושכים את לב השומעים.

החיים הפוליטיים בשנות העשרים

עם קום ממשלת פולין העצמאית, כששככה סערת הפוגרומים והחיים שבו למסלולם — החלו להתגבש גם החיים הפוליטיים ברחוב היהודי. החלטת „סאן רימו" עוררה התלהבות רבה, ורוב היהודים נטו לרעיון הציוני. כך היה גם ברישא. ההסתדרות הציונית ברישא השתלטה על הקהילה. באותה תקופה הוחל גם ברישום ההמונים לעליה לארץ־ישראל, אולם הואיל ולא היתה אז אפשרות ממשית לעליה המונית, פנה כל אחד למקצועו ולדאגת חיי היום־יום. ההסתדרות הציונית עסקה איפוא בעיקר בעניני בחירות לסיים ולקהילות וגם בעבודה למען א"י, כגון מכירת שקלים ואוסף כספים.

הסתדרות הציונית

בראשה עמדו אז ר' חיים ואלד, אליהו ואנג, ד"ר א. ואנג, ר' אבא אפפלבוים, קובא אלטר, שמחה זיידן ועוד. ליד ההסתדרות הציונית התקיימה הסתדרות נוער „השחר", שבה התרכזו מרבית הנוער מהמשכילים שבעיר. היתה גם מפלגת „פועלי ציון" (ימין), שמסביבה התרכזו בעיקר מבין משכילים ופועלים בעלי השקפות סוציאליסטיות.

הסתדרות „המזרחי" ו„צעירי מזרחי"

היתה ברישא אחת התנועות החזקות, אליה השתייכו מסלתה ושמנה של היהדות הדתית המשכילית. בראשה עמדו אז נפתלי טוכפלד, הערש משה אייזן, קלמן הערץ, יעקב רבהון, חיים מוזס ועוד.

בראש „צעירי מזרחי" עמדו ד"ר יחזקאל לוין, יואל באבד ויבל"א הרב משה קמלהר ועוד. מבין היותר צעירים היו איציבן זכריה זילבר, ואחיו מרדכי, האחים וקסלר, גינזבורג, משה מלר ואחיו יושע, יהושע פריי, זלקי וויינפלד, משה מרגלית, האחים פרידמן, מנדל ביאר, אני ועוד. הח' מרדכי זילבר, שכבר התכונן לעלות לא"י עם עוד חברים אחדים שהיו בהכשרה, חלה פתאום ונפטר ברישא. ב„צעירי מזרחי" היו קיימים חוגי תרבות, רוב החברים היו חובשי בית המדרש. חלקם התפרנסו מעבודה בבית, במסחר, ובמלאכה. הפעולה הציונית למען קק"ל, שקלים, קרן היסוד וכו' היתה אצלנו דבר שבקדושה, ובמיוחד בעת מלחמת בחירות לקהילות ולסיים וכו' היתה המלחמה נטושה על ימין ועל שמאל, נגד האגודה והחרדים הקצונים ונגד בונדיסטים, סוציאליסטים ומתבוללים, שהופיעו שוב ברחוב היהודי עם הרעת המצב בא"י ועליית קרנה של בירובידז'אן.

יחס הממשלה המנדטורית לעליה גרם להצטננות ההתלהבות הציונית אצל ההמונים, עד שהיה צורך להביא אישים ונואמים מוורשא ומערים אחרות. זכורני, שפעם נאם הרבי מסטאשוב בקלויז הגדול, באסיפה גדולה מלאה, מפה אל פה. הוא דיבר אז על רעיון „המזרחי", על הצורך באחדות לאומית

בשותפות עם החפשים למען ישוב א"י. רב זה היה דמות נפלאה ובעל הדרת־פנים.

ר' יוסף רייך, שהיתה לו השפעה עצומה בין החרדים היה אף הוא בין אוהדי „המזרחי", ואהדתו לתנועה זו השפיעה הרבה על מתפללי הקלויז החרדים והחסידים. ר' יוסף רייך נבחר לדיין במקום אביו ר' מנדלי. ר' בריש שטיינברג, שהיה אב בית־דין, היה גם הוא מבין התומכים החשובים ב„המזרחי", אם כי לא היה חבר רשמי בה. אולם כל העבודה הציונית כרגיל רבצה על שכם של יחידים, ובעיקר על נפתלי טוכפלד, שבעזרת כמה צעירים היה המארגן והנואם, הכונס אסיפות וישיבות והעומד בקשר עם המרכז בוארשא. כמובן שכל הפעולה נעשתה בהתנדבות.

אגודת ישראל וצעירי אג"י

בתחילה התיחסו החרדים והחסידים באיבה לרעיון הציוני ולמפלגות בכלל. ליהודי חרד היו בתי־הכנסת ובית־המדרש ממלאים את כל עולמם, וכיוצא בהם החסידים בקלויז וברבי שלהם. אולם עם תקומת פולין והתעוררות החיים הפוליטיים, עם הבחירות לסיים, לועדי הקהילות, נתעוררו גם החרדים לחיים מפלגתיים. מאחר שהתנועה הציונית כבשה את הרחוב ואת השלטון בקהילה, שהיה נתון תמיד בידי החרדים והמתבוללים, כגון ד"ר וילהלם הוכפלד ראש הקהילה המתבולל (בניו היו משומדים), שהיו בקואליציה עם החסידים, ר' אשר זילבר ור' מוטיש אֶקשטין, הרי ראה חלק מהיהדות החרדית צורך לייסד את „אגודת ישראל" כמשקל נגדי לציונים וכדי לא לאבד לגמרי את השלטון בקהילה, זוכרני אסיפה גדולה ב„דז'יקיוועֶר קלויז", שנקראה על ידי ר' מוטיש אקשטין, ובה הופיע ר' וואָלף פאפנהיים, אישיות ידועה מ„האגודה" העולמית בוינה, שנאם על הצורך להתארגנות האורטודוקסיה. אז נוסדה ה„אגודה" ברישא, או כפי שקראו לה אז „אגודת שלומי אמוני ישראל".

אחרי־כן נוסדה האגודה של „צעירי אמוני ישראל" — תנועת הנוער של החרדים. בראש ה„אגודה" עמדו אז כמובן אנשי בית אֶקשטין, ברלי מינץ ועוד מן החרדים והמכובדים שבהם, אח"כ בא הרב ר' אהרן לוין מסאַמבור לממלא מקום אביו, שהאציל מאישיותו כמנהיג ה„אגודה" הארצית והמקומית. הם קראו לעצמם „שלומי אמוני ישראל", כדי שמצד החרדים הקיצונים לא יתעורר חשד כאילו ח"ו אינם כבר בשלימות באמונתם. בכל זאת היו יהודים שהתנגדו גם להם, מחשש שמא יש כאן משהו חדש, והרי „חדש אסור מן התורה". אך אם כי היתה ל„אגודה" השפעה חזקה בין החרדים, היתה השפעת „המזרחי" גדולה יותר, בעיקר בין יהודים דתיים סתם. ה„אגודה" ובעיקר הנוער שלה, עסקו ג"כ באיסוף כספים למען „קרן הישוב" וגם יסדו ארגון בשם „החלוץ", כדי להכשיר נוער לעליה, שכן רק בדרך זו אפשר היה להשיג סרטיפיקאט לא"י. בבחירות לסיים ולקהילות היתה תמיד נטושה מלחמה חריפה בין ה„אגודה" והציונים. ובעוד שבבחירות לסיים נעשו לפעמים הסכמים, כדי שתיבחר נציגות יהודית לאומית, הרי בבחירות לקהילות הלכה ה„אגודה" עפ"י רוב עם המתבוללים והאנטי־ציונים. זכורני אסיפה בביהמ"כ הגדול בעת בחירות לסיים, שבה הופיעו יחד ד"ר יהושע טהון והרב ר' מאיר שפירא מלובלין, — שיסד את ישיבת „חכמי לובלין — שניהם היו נואמים בחסד, וכמובן שהשאירו רושם כביר על העיר.

בראשית היווסד „המזרחי" החלטנו על יסוד מושבה בא"י על שם רישא. התכנית היתה לבחור בועד, שיקנה, באופן פרטי או הקרן־הקימת, שטח אדמה בא"י, וכל אחד ישקיע סכום כפי כוחו וירכוש בתשלומים חלקה לעצמו. ההתלהבות היתה גדולה ובו במקום נרשמו התחייבויות כספיות גדולות, אלא שלצערנו לא יצא הדבר לפועל. לירידת המתח והחלשת המרץ לביצוע התכנית הנ"ל הוסיפו גם „היורדים", שחזרו בשנת 1928 מא"י.

בזמן ההוא הרימה ראש התנועה למען יישוב בירובידז'אן, וזו השפיעה הרבה על הנוער ברחוב היהודי בכיוון אנטי־ציוני. חוגי השמאל ברישא התגברו, והויכוחים היו נטושים בין הנוער הציוני ובין הנוער השמאלי, ביחוד חברי „השומר הצעיר". היות והתנועה הקומוניסטית היתה אסורה אז, היו מתרכזים, ביחוד בשעות הערב, בחורשה ע"י הויסלוק. שם היו מתאספים בימי הקיץ גם חברי הנוער הציוני וגם „צעירי המזרחי", והיינו רגילים לנהל ויכוחים עם השמאל הציוני.

בימים ההם גם נוסדה ההסתדרות בית"ר של הנוער הרביזיוניסטי שהצליחה להשפיע על הנוער הצעיר יותר. אולם רוב הנוער הקשיש יותר היה במבוכה, מאין תקוה קרובה לממש חלומו ועתידו בא"י, „סגר עליהם המדבר". הרבה מהם חלמו על אפשרות הגירה לגרמניה, אמריקה וכו'. לנוער היהודי לא היה שום סיכוי חוץ מעליה לא"י, והיו כאלה שחיכו לגאולה מנצחון התנועה הקומוניסטית.

במרץ 1929 יצאתי את רישא לברלין. בימים ההם היתה גרמניה אחת התחנות הקרובות והנוחות בשביל הנוער היהודי בגאליציה. איש לא תיאר לו את החורבן הנורא המתקרב, ולא עלה על דעת שום אדם שהשואה תבוא מברלין דוקא.

הרב משה קאמלהר

ייסוד המזרחי

ברצוני למסור פרטים אחדים על ייסוד „המזרחי" ברישא. בסוף המלחמה הראשונה כשהאדמו"ר מדרוהוביץ חי כפליט בוינה עלה על מחשבתו לייסד חברת „ישוב ארץ ישראל", בחברה זו נתקבלו יהודים דתיים מכל השכבות שהשתוקקו לעלות לארץ ולהתיישב בה — אחרי הכרזת הצהרת בלפור בשנת 1917 הוא עם בנו עלו ארצה ורעיונו נתגשם. בהרבה ערים ועיירות בגליציה גם ברישא היו הבעלי בתים הדתיים מאורגנים בחברת „ישוב ארץ ישראל". אחרי המלחמה הראשו־

נה עם סיפוחה של גאליציה לפולין התחילו לבוא לרישא מייסדי ומנהיגי „המזרחי" לנהל תעמולה עבור התנועה הזאת. ביום בהיר אחד הופיעו הרבנים הנודעים בורנשטין מפלונסק, זלוטניק מליפנה ועוד ובאספות פומביות הלהיבו את הציבור ברישא עד שכל החברים שהיו מאורגנים בחברת „ישוב ארץ ישראל" עברו לתנועת „המזרחי". במשך הזמן הצטרפו עוד חברים, ומאז היווה „המזרחי" כוח גדול ברישא. על יד „המזרחי" נתרכז אירגון „צעירי המזרחי" בו היו שייכים מבחירי הנוער הדתי. יש להזכיר את הרב יחזקאל לוין בנו של הרב דמתא, האחים רוזנבוים, האחים באבד, אברהם קלוגר, יואל פינק ועוד. בשנת תרע"ט עלו מהצעירים הללו קבוצה לארץ ישראל.

באותם הימים, בימי השקט והשלום היחסי בממלכת אוס־טריה, שגאליציה היתה נתונה תחת שלטונה, התחילו לנבוט ניצני הציונות גם ברישא. בראשית המאה ביקר ברישא נחום סוקולוב, עורך „הצפירה" ונשיא הסתדרות הציונות לאחר כך. אינני יודע מה היתה מטרת בואו לרישא, ילד הייתי אז ובבית אבא התלחשו על בואו של סוקולוב. כאשר יצאתי מהבית ראיתי אנשים מלווים אדם שלא מתושבי העיר, שהתבלט בחיצוניותו. הלכתי אחריו ונודע לי שזהו נחום סוקולוב. את הסופר „שלום עליכם" הכרתי מהתמונות עם הבלורית הפרועה, וכאשר ביקר ברישא, הבחנתי בו מיד.

הציונות עדיין היתה באיבה, עדיין שלטו בקהילות מתבו־ללים למחצה לשליש ואולי גם לגמרי ביחד עם החרדים. המלחמה על כיבוש הקהלות התחילה רק לאחר מכן, כאשר ד"ר הרצל יצא בקריאה זו. בזמני ישבו עוד בטח ב„כסאותיהם אנשים, כגון ד"ר פעכטדגן, מתבולל גמור שהיה גם חבר מוע־צת העיר. אגב בזכרוני נשאר המאורע שקרה בשעת מותו. מועצת העיר ערכה לו לוויה והכריזה על אבל מיוחד. את פנסי הגאז (חשמל עדיין לא היה אז) עטפו בשחור, מקראקא הביאו את יוסף פישער, המדפיס הידוע, אשר היה גם חזן ה„טמפל" שם. מרכבה שחורה רתומה לארבעה סוסים עטופי שחורים הובילו את המת, כשזרי פרחים תלויים משני צדי המרכבה. אף הוא עטוף שחורים עם כובע מחודד לראשו צעד החזן יוסף פישער ושר את „יושב בסתר" פסוק בפסוק ונשאר זכר ממנו, כאשר הגיע ל„כי יצילך מפח יקוש", ביטא את המלים „מפח יקוש" בהברה חצי אשכנזית וחצי ספרדית שזו היתה בלתי רגילה בפי הבריות, מאז קראו לו: „הפח יקוש" בהברה זאת.

לאט לאט חדר רעיון הציונות לתוך שכבות העם ומיום ליום התחזקו יותר ויותר. כאשר הגיע זמן הבחירות לקהילה, התלקחה מלחמה בין הציונים לבין שרידי המתבוללים ואילולי תמכו בהם החרדים היה הנצחון בודאי בידי הציונים הלאומיים.

הציונים ברישא פעלו בשני כיוונים. פתחו אולם קריאה בשם „השחר" וספריה. כן יסדו בית ספר עברי בשם „שפה ברורה" שני המוסדות הללו היו לצנינים בעיני החסידים, ואם רק נודע כי הבן או הבת מבקרים שם, מר היה גורלם. בראש המורים של בית הספר עמד אבא אפפלבוים, יהודי דתי, שלא ויתר על ה„שטריימיל" והלבוש של שבת. הוא היה גם סופר שחיבר מונוגרפיות אחדות בעברית. היה שם עוד מורה שהכרתיו ברישא ואחר כך כאן בארץ הלא הוא נפתלי גליק־סמאן (אשריאל). ציוני קנאי היה, שהתמסר בכל לבו לתנועה. בימי החופש שלו הקדיש אותו כולו לנסיעות מטעם המרכז הציוני מעיר לעיר ואף לעיר סטניסלבוב הגיע. באחד מימי הזכרון למותו של הרצל בכ' תמוז נשא הספד בבית הכנסת הגדול שם. בסוף שנותיו נשתנה האיש והתקרב יותר לדתיים. לא פעם בפגישותנו קבל לפני על שבניו אינם מתנהגים לפי רוחו. הוא נפטר בארץ וכן נפטר בנו שהיה פקיד בחברת בטוח „יהודה".

המורה השלישי היה משולם דוידזון ואף הוא עלה לארץ ישראל. מורים אלה קיימו בגופם מה שהטיפו לתלמידיהם הם היו ראשונים להגשמת המאוויים האלה.

„צעירי המזרחי" בשנת 1922

"Zeirei Hamizrahi' (1922)

יושבים,
שורה א' מימין: הע־רש באב"ד, גינסבורג, נפתלי טוכפלד, קלמן הרץ, חיים מוזס, הרש משה אייזן, שמעון דים, יואל באב"ד, יחזקאל לוין, אשכנזי.

שורה ב' מימין: מרג־לית, חיים, אפפן, יש־ראל עדער, ישראל קארפ, יחזקאל קירש, רייך, ל. רבהון, וונ־דער, בוך — משה מאנ־טל, משה מלר, משה ריזניק, איצי זילבר.

מ. ש. גשורי

לתולדות „המזרחי" ברישא

א.

רישא היהודית היתה נאמנה ומסורה לרעיון חיבת־ציון שנים רבות עוד לפני יסוד הציונות ההרצלאית ולפני יסוד „המזרחי", ולא מעטים היו הנסיונות להצטרף לחברות שונות, שמטרתן היתה „לעורר את אחינו אשר שביב אהבת הלאום עוד לא נכבה מקרב לבם, ולהוציא את הרעיון הכי נכבד הזה לאור עולם" („המגיד" 1883, גליון 3).

הנסיון הראשון לריכוז הכוחות המסורתיים בקרב התנועה הציונית נעשה רק בשנת תרס"ב. בימי כ"ה—כ"ו אדר של אותה שנה נתקיים בוילנה, לפי הזמנת הרב י. י. ריינס, כינוס היסוד של „המזרחי", והקול־קורא הראשון שנתפרסם על ידו עשה רושם כביר בחוגי החרדים. כבר בשנה הראשונה הצליח המזרחי לארגן ברוסיה כ־210 אגודות, וגם בגאליציה הצטרפו ל„מזרחי" מספר אגודות, וראו בו ארגון של ציונים חרדים, המגינים על העניינים הדתיים ועומדים על משמר המסורת היהודית במחנה הציוני. ראשיתו של „המזרחי" בגאליציה היתה בקולומיאה, מקום מושבו של יהושע פאדנהכט, והמרכז השני של „המזרחי" בגאליציה המערבית נוסד בטארנוב ע"י משה אהרן נייגר, שכינס את האסיפה הראשונה של הציונים הדתיים ועורר ליסוד „המזרחי".

ר' יהושע פאדנהכט מקולומיאה היה תלמיד־חכם, חובב ספרים, משכיל ומושך בעט־סופר. ציונות, דת ולאומיות היו לו לשמות נרדפים, שהצטרפו אצלו למושג אחד בלתי ניתן להפרדה. פעולתו למען „המזרחי" הקיפה את כל גאליציה המזרחית והמערבית, ולשם תעמולה ציונית דתית הוציא לעתים קרובות חוברות בשם „יזרעאל". החוברת הראשונה הופיעה מיד אחרי הקונגרס הציוני הראשון בבאזל. הוא פירסם מאמרים גם ב„המצפה", השבועון שהופיע בקראקא, ובסיועו קרא להתארגנות, פנה לאישים שונים והצליח להניח את היסוד למפלגת „המזרחי". אך הוא לא האריך ימים בפעולתו זו, שכן כעבור שנים מועטות נפטר בהיותו בן ס"ד (כ"ב טבת תר"ע). בקשר לפעולתו היה מבקר מפעם לפעם בקראקא, והיה ידוע בציבור העברי גם ברישא. בין הפעילים שהצטרפו בימים ההם ל„מזרחי" תפסו מקום בראש רבי חיים יחיאל מאיר שפירא, הרבי מדרוהוביץ, משה הוכמן, הסופר ראובן פאהן, ולידם המגיד ובר מקולומיאה, שלמה בסטר מבוריסלב, שהתישב אחר כך בקראקא, ואחרים. הרב גדליה שמלקס מפשימשל עזר להם בהשפעתו הגדולה והפיץ את רעיון „המז־רחי" בין חוגי מקורביו. בקיץ תרע"ב הגיע לגאליציה הרב מאיר ברלין (בר־אילן) כשליח מטעם מרכז „המזרחי" באל־טונה הגרמנית, ובמסעו בגאליציה שנערך על ידו שוב בשנת תרע"ג, הגיע גם לקראקא, „המזרחי" טרם התקיים בעי"ר. ביזמתו של הרב ברלין נוסד סניף „המזרחי" בקראקא, ועזר לו ר' אהרן מרכוס, שהיה אחד הטיפוסים המעניינים ביותר בתולדות הציונות בגאליציה, והיה מראשוני הפעילים להפצת רעיון ישוב א"י ולהתקרבות החרדים לתנועה הלאומית. כשהופיע הד"ר הרצל הצטרף אליו בכל התלהבותו, ועוד ב־4 בנובמבר 1896 כתב לד"ר הרצל, שיש לענין את החדרים והרב־נים ולרכשם לתנועה הציונית. בהיותו מחסידיו וממקורביו של הצדיק רבי דוד־משה פרידמן מצ'ורטקוב (בנו של רבי ישראל הצדיק מריזין), דיבר על לב הרצל לפנות לרבי במכתב ולנסות לרכשו לתנועה הציונית. הרצל שוכנע מדברי מרכוס ובא בדברים עם הרבי. את תפקידו העיקרי בתנועה הציונית ראה מרכוס ברכישת הרבנים לתנועה, תוך הכרה כי רק באמצעותם אפשר יהיה להשריש את הרעיון הציוני בין המוני ישראל. לשם כך אסף חוות דעת של רבנים לטובת הציונות, וכן נטל לידיו את אירגון מכירת תוצרת א"י, ומכירת אתרוגי א"י נמסרה לבנו שלמה שישב בפודגורזה. מרכוס מת בפרנקפורט־דמיין בשנת תרע"ו.

בל"ג בעומר תרע"ב נערכה בלבוב הועידה הארצית הרא־שונה של „המזרחי" בגאליציה. בשנת 1914 הוגברה פעולתה בגאליציה, בעזרתו הרבה של שבועון „המצפה". 14 אגודות בערי גאליציה היו מאושרות ע"י הממשלה על יסוד התקנון של „המזרחי", ובאותם הימים היה זה הישג גדול. אחד ממנהיגי „המזרחי", הצייר הנודע הרמן שטרוק, בא מגרמניה לגאליציה ומשך בנאומיו קהל שומעים רב. אך בעצם פעולת ההתארגנות של „המזרחי" בערי גאליציה באה מלחמת העולם הראשונה (אוגוסט 1914) והפסיקה הכל. רוב מנהיגי „המזרחי" הגאליציה נמלטו לוינה, ויחד עם ציוני גאליציה טיפלו בעבודה סוציאלית למען הפליטים היהודים שזרמו לעיר.

ב. „המזרחי" אחרי מלחמת העולם הראשונה

ביום י"ג באייר תרע"ט נתקיים כינוס בקראקא לשם דיון בדרכים לשם חיזוק הסתדרות המזרחי בגאליציה המערבית. השתתפו צירים מקראקא, יערוסלב, פשיבורסק, דינוב, רימאנוב, סאנוק, גורליץ ועוד. לא ידוע אם השתתף בכינוס זה מי שהוא מרישא. הכינוס בחר לפי הצעת הד"ר בולבה בועד־מכין בן שבעה חברים לשם ניהול ענייני ההסתדרות עד לועידה. הוח־לט לקרוא בימי ועידת „המזרחי" גם לכינוס „צעירי המזרחי". במסגרת הפעולה החליטו ראשי המזרחי להזמין מפעם לפעם רבנים ומטיפים נודעים של המזרחי ממקומות אחרים, משום „אין נביא בעירו". ראשון למרצים היה הרב י. י. רפפורט, תלמיד־חכם גדול ומרצה מצוין, שידע להקסים את שומעיו. הוא היה מעמודי־התוך של „המזרחי" בפולין ובמו ידיו הקים סניפים למאות ברחבי פולין הקונגרסאית. לפי הזמנת „המזרחי" בקראקא ערך הרב רפפורט מסע בערי גאליציה המערבית ונשא נאומים בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות ובכל מקום בואו נוסדות אגודות למזרחי

בריסא דרש הרב רפפורט בבית־הכנסת לפני קהל גדול, שמילא את האולם הגדול מפה אל פה, ודבריו הנלהבים עשו רושם עז על נכבדי העיר, שנצטרפו לאגודת „המזרחי״ שנוסדה במקום.

לאגודה זו בריסא נספחה חברת „ישוב ארץ־ישראל״ שכבר היתה קיימת מקודם. לנשיא הכבוד נבחר הגאון הרב רבי נתן לוין, וחברי הועד היו: הראב״ד רבי יוסף אלנבויגן, וה״ה צ.מ. אייזן ש. דים, ח. מוזס, י. לייזר, י.מ. רוזנווסר, מ. אדלר, ק. הערץ, נפתלי טוכפלד, ז. רוזנווסר, מ. מלר, ד. הורביץ, ר. נוסבוים, ב. עסטלין, ח. טפר, ח. קאנר, ישראל טרוים. מבין הצעירים נבחרו: י. באב״ד, א. קאנר ומ. רוזנ־בלום. לסגנים נבחרו נ. אברמוביץ, צ. פרומר, י. פאדים וי. זילבר. ליד הועד היו קיימות ועדות שונות. „צעירי המזרחי״ ייסדו שעורים לגפ״ת, תנ״ך, עין־יעקב, השפה העברית ותול־דות ישראל. בימי שבת היו לומדים „חובת־הלבבות״ ושו״ע הלכות השבת וגם „עקידת יצחק״.

רעיון „המזרחי״ התפשט והתרחב, והיכה שרשים בעיר. נפתלי טוכפלד (תרנ״א—תשי״ד) היה מפרנסי העיר ריסא וממייסדי „המזרחי״ בעיר, ונמנה עם עסקני „המזרחי״ החשו־בים בגאליציה המערבית. הוא השתתף כציר בכמה קונגרסים ציוניים ובועידות עולמיות של המזרחי. בימי מלחמת העולם השניה הוגלה לסיביר וחי שם תוך נדודים ותלאות עד סוף המלחמה. עם סיומה הצליח לעזוב את רוסיה ולהגיע לוארשה, שם חידש את פעולתו הציבורית־ציונית, נעשה אחד מראשי הקהילה וחבר הועד־הפועל של איגוד הקהילות בפולין. בתש״ט עזב את פולין וישב זמנית בפאריס. בתש״י עלה לישראל, התיישב בחולון ונבחר כחבר המועצה הדתית שם, נתקבל לעבודה במשרד הדתות ובתוקף תפקידו טיפל בהסדר השירותים הדתיים לישובים, עשה להשכנת שלום בין מתישבים מעדות שונות, חלה במחלה קשה ומשהחלים ערכו לו ידידיו מסיבת הודיה, בה נפל ומת לפתע.

במוצאי־חנוכה תר״ף נערכה ע״י „צעירי המזרחי״ בריסא חגיגה נהדרה, בה השתתפו טובי העיר, נשאו נאומים הראב״ד רבי יוסף אלנבויגן, ראש האגודה צ.מ. אייזן וק. הרץ, י. באבד ונפתלי טוכפלד.

עם בשורת הכרת א״י ליהודים נערכו חגיגות פומביות בערי השדה ע״י כל ההסתדרויות הציוניות יחד. באספות־עם נאמו הנואמים המזרחיים ליד הנואמים הציונים הכלליים. אנשי „המזרחי״ ערכו מלבד זה גם חגיגות דתיות מיוחדות בבתי־כנסת ובבתי־מדרש באמירת הלל בשבת בבוקר ובדרשות בשבת בצהרים ובכל ימות השבוע. בריסא הוציאו הרבנים רבי נתן לוין אב״ד דמתא מהגליל, רבי מנשה איכנשטין, רבי חיים יונה הלפרין, רבי יוסף אלנבויגן ורבי מנחם מנדל רייך כרוז מיוחד להתאסף ביום י״ז בערב לבית־הכנסת, והרה״ג רבי יוסף אלנבויגן נאם באולם המזרחי. נערכו אסיפות גם בבית־המדרש שבהן נאמו החברים אייזן — נשיא המזרחי, הערץ, נ. טוכפלד, לוין ואחרים, וחברים חדשים רבים נתוספו על „המזרחי״.

אגודת צעירי „המזרחי״ בריסא התפתחה אף היא באופן רצוי. מלבד עבודתה הפוריה במקצועות התרבות, עסקה גב באספקת מזון כשר לחיילים היהודים ששהו בעיר. השפעת אגודה זו היתה מורגשת בכל. הד״ר יחזקאל לוין, בנו של הרב דמתא רבי נתן לוין, היה מייסד אגודת „צעירי־המזרחי״ בעיר, ואף השפיע בערים הסמוכות לפתוח סניפים מיוחדים לצעירים.

ג. „המזרחי״ בריסא

לאחר חתימת השלום בין הצדדים החלו לחזור לריסא רבים מבני הנוער היהודי. שוב נראו פני העסקנים שפשטו מהם את מדי הצבא.

הד״ר יחזקאל לוין, בנו של רבי נתן, רבה של ריסא, דאג להחזרת הפעולה הדתית־לאומית וחידש את קיום „צעירי־המזרחי״ בעיר. יחזקאל לוין נחשב לאחד מטובי הנואמים והדר־שנים. דרשותיו שמשכו שומעים רבים הצטיינו בתוכנן ובצורתן. בבית סבו הרב שמלקיש, מחובבי־ציון הראשונים, ינק אהבת ארץ־ישראל ורעיונות הציונות הדתית. מנעוריו היה מעורב בתנועה הציונית ובחייה, ובמשך הזמן נבחר כנשיא הקרן־הקיימת וקרן־היסוד בפולין. הוא היה אקטיבי מאד בתנועה גם בריסא וגם מחוץ לעירו. הודות למסירותו נתעוררו שוב העס־קנים לפעולה ו„המזרחי״ על צעיריו חידשו את פעולתם. ואכן בשבועון העברי „המזרחי״ (הופיע בוארשה) מסיון תרפ״א (גליון 124) קוראים אנו על ריסא, שפעולותיה בכל מקצועות העבודה הציונית־מזרחית אינטנסיבית מאד. בעבודה לטובת קרן־היסוד נטלה אגודת „המזרחי״ מקום בראש ע״י התעמולה הרחבה והנאומים שהחברים השמיעו מפעם לפעם בבתי־התפילה. אחרי הועידה המוקדמת נקהלה אספה כללית, שבה מסרו החברים צירי הועידה דו״ח ממהלך הועידה וקראו את כל החברים לעבודה נמרצה ולמלא אחרי החלטות הועידה. בחול־המועד פסח ערכו אספה עממית גדולה בביהמ״ד הגדול לטובת הפצת השקל המזרחי, ולמרות ש„צעירי אמוני ישראל״ ניסו להקים שאון באמצע הנאום של צ.מ. אייזן ולהטיח דברי בוז כלפי המרצה — נמכר בכל זאת מספר הגון של שקלים, מלבד מה שנמכרו על ידם הרבה שקלים בערי־השדה הסמוכות. שהשפעת „המזרחי״ מריסא היתה ניכרת שם במידה מרובה. כן נוסד בעיר „חדר מזרחי״ בן חמש מחלקות שעמד על רמה רצויה. כמעט כל ה„חדרים״ נספחו ל„מזרחי״. נוסדה גם „אגודת נשים מזרחיות״. „צעירי המזרחי״ גילו פעילות תרבו־תית מיוחדת.

בכסלו תרפ״ג אנו מוצאים בידיעות „המזרחי״, שהסניף בריסא עומד בראש האגודות השונות שהתקיימו בעיר, בגלל עבודתו המצוינה בכל המקצועות הלאומיים והדתיים. בימי חוהמ״ס נקראה אספה כללית של החברים. אחרי שהיו״ר של האגודה מסר סקירה כללית על פעולות הועד מאז קיומו, ניגשו לבחירת ועד חדש, שאליו נכנסו החברים: משה קמלהאר — יו״ר, יחזקאל לוין — נשיא כבוד, זלקא ויינפלד — מזכיר ומורשה לספריה, חיים קנון — גזבר, יצחק זילבר — מורשה לתרבות, פריי — סגן מורשה לספריה, צבי שפירא ומשה מלר — מורשים ל„קרן החלוץ המזרחי״. בחורף סודרו שיעורי־ערב שונים למקצועות: גפ״ת, חומש, מורה־נבוכים ולדברי ימי ישראל, שהחברים היו מבקרים בהם. בימי הבחירות אל

פעילי „המזרחי" בשנת 1932 Active Members of "Hamizrahi" (1932)

עומדים מימין: פלוצר, בלזבלג, וויינמן, זילבר, זיגל, פלוצר, רוזנבוים, ברגלאז; יושבים מימין: זיגלבוים, אדלר, טוכפלד, הרץ, ברוך שליסל, שטרנשוס, אַבנד; למטה מימין: ברגר, פולגר, יוסף לעוו.

הסיים והסינאט השתתפו החברים השתתפות אקטיבית וניכרת והודות להם הצליחו הבחירות בעיר. ביחוד הצטיין בעבודה זו נשיא „המזרחי" בעיר. נפתלי טוכפלד, שהקדיש זמן רב לכך, ונסע לפני הבחירות לערים שונות לנהל תעמולה למטרה זו.

מלבד המרצים המקומיים היו באים לעיר גם מטובי המר־צים של ה„מזרחי" מערי המרכז, וכן רבנים ומטיפים נודעים ממקומות אחרים. בשבת פ' „ויצא" ביקר ברישא הרב ישראל בורנשטין אב"ד בראיוביץ והרצה באולם ה„מזרחי" בפני מספר רב של צעירים. הרב הלהיב את לבותיהם ועודדם לעבודה להתפתחות רעיון „המזרחי". דבריו שהיו מלאי תוכן עשו רושם אדיר. ביום א' פ' וישלח התקיימה אסיפה כללית בקלויז הגדול. הבית היה מלא מפה אל פה. רב העיר נאם על הנושא „מהות המזרחי" וקרא לריכוז הכוחות למען בנין א"י. דבריו שהיו מתובלים בדברי תורה נתקבלו במחיאות כפים סוערות, ושומעים רבים נתנו ידיהם ל„מזרחי". אחרי נאומו התאספו החברים באולמם כדי לבחור ועד חדש. מלבד החברים שנזכרו לְעיל נכנסו לועד גם החברים לועד החדש: צ. מ. אייזן, נפתלי טוכפלד, ק. הרץ, ח. מוזס, ש. דים, י. פרידמן, י. רבהאן, מ. רוזנבוים, י. טראהם, ש. מלר, ז. גראַד, י. לייזר, ד. הורוביץ, ב. עסטליין.

ד. ארגוני „הנוער המזרחי" השונים.

ארגון „צעירי־המזרחי" נוסד לכתחילה לשם עזרה ל„מזר־חי" הבכיר, אחרי שמייסדי המזרחי הרגישו בחיסרון הנוער בין שורותיו, אך רב היה המרחק בין השאיפה למעשה. יהושע פאדנהאכט, שהיה מראשוני מייסדי „המזרחי" בגאליציה, והיה פעיל מאד בעבודתו למען הציונות הדתית מימי הקונגרס הציוני הראשון בבאזל, פנה בעלונים „יזרעאל" שהוציא בעיקר לצעירים שמחוץ למחנה ועוררם לדעת „כי ציונים אתם. ציונים אמתיים במלוא מובן המלה. הכירו את גורל אהבתכם לעמכם ותשוקתכם העצומה לאדמתנו, אדמת ישורון מדור דור, ותדעו כי ציונים הייתם עוד טרם נתחדש השם ציוניים. יהודים הייתם, בעוד אשר הצעירים האלה, הבנים אשר שבו לגבולותינו אמרו לנפשם כי אשכנזים, צרפתים או בריטים המה. ואם עתה שבו צעירים אלה בכל לבם ובכל נפשם להיות יהודים כמונו היום, עלינו לקבלם כבנים השבים לבית אביהם ולהתוותם את הדרך ילכו בה".

בועידה הראשונה של ה„מזרחי" שהתקיימה בפרשבורג בקיץ תרס"ד לא דובר לגמרי על הצעירים. רק בועידת הצעי־רים שנתקיימה בל"ג בעומר תרע"ג עמד על סדר־היום גם סעיף מיוחד על יסוד אגודת־נוער בשם „חלוצי מזרחי". ואכן החליטה הועידה להקים ליד כל סניף של ה„מזרחי", אגודה

של „חלוצי מזרחי", שאליה יתקבלו חברים רק עד גיל 30. בהקמת הארגון רצה „המזרחי" לחנך צעירים בגיל 15—30 ולעשותם עסקנים מסורים ופעילים. אך בעוד מתכוננים לפעולה, פרצה מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע"ד, וכל פהעולה הציונית נפסקה.

אף ברישא נוסדה אגודת „צעירי מזרחי" במטרה לעזור „למזרחי" עצמו. אך עם התגברות העליה לא"י בשלהי שנת תרפ"ד והתדפקות המוני נוער דתי על שערי התנועה, נתגלה הצורך לייסד את המסגרת של ה„חלוץ המזרחי" גם ברישא, וחבריו התכוננו לעליה בחוות חקלאיות, בבתי חרושת ובבתי־מלאכה שנוסדו במקומות שונים בגאליציה המערבית והתיכו־נית, כמו פלאשוב (קראקא), בילסקו, בובובה, סאנוק ועוד. ע"י עבודה בהכשרה הסתגלו החברים לעמל כפיים. להגשמה עצמית של רעיון תורה־ועבודה ולהקמת חברה בעלת משטר מבוסס על שוויון וצדק. רעיון העליה חדר לתוך כל שדרות הצבור. החלוצים חיכו בנקודות ההכשרה לתור עלייתם. מספר הרשיונות היה מוגבל, ורק חלק זעום זכה לקבל רשיון עליה. במשך הזמן עלו רובם ארצה ומהם היו פעילים בתנועת „הפו־על־המזרחי" בישראל.

בעיית צירוף הבנות לתנועת ה„נוער המזרחי" שימשה נושא לויכוח בועידות ה„מזרחי" ו„החלוץ־המזרחי". והיו שיצאו מתוך הנחה, תוך חששות וספיקות, כי „כבודה בת מלך פנימה". ורק לאחר הקמתן של נקודות הכשרה נפתרה הבעיה, וביחוד אחרי שהמציאות הוכיחה כי אין לבנות משק או נקודת הכשרה בלי עזרתה של החברה־החלוצה. ומאז נוסדו בכל מקום סני־פים של תנועת החברות „ברוריה", שריכזו סביבן בזמן קצר מאות חברות, ורבות מהן הלכו לנקודות ההכשרה ולמשקים כדי ללמוד מקצוע מתאים. החברות ברישא עמדו שכם אחד עם חבריהן ונתנסו בכל חבלי ההכשרה.

הלבטים והמכשולים היו רבים גם בראשית דרכו של „השומר הדתי", הוא ארגונו של הנוער הרך והמתבגר. ברא־שית קיומו נזרקה הסיסמה „שומר פעם — שומר לעולם", ומדי שנה קבלה סיסמה זו משמעות עמוקה יותר. הגשמה — זו היתה תמצית נשמתה המיוחדת של „הכנסת" השומרית, שנתנה לה דמות וצורה. תורה ועבודה היתה המטרה המשו־תפת, שאיחדה את „השומר" ו„צעירי־מזרחי". האיחוד היה בעיקר לשם מטרות רחוקות, ואילו לטווח קרוב, בקביעת הדרך למעשה, הלכה ה„כנסת" באפיק עצמאי משלה. הכנסת השומ־רית לקחה עליה את התפקיד לחולל מהפכה יסודית בנוער הדתי, ולחנך את השומר לעליה ארצה, כדי שיתייצב בשורות הראשונות של ההתישבות הדתית העובדת. לשם זה היה צורך בפעולה חינוכית אינטנסיבית ובדרכי חינוך מיוחדות שיעוררו בנפש הצעיר שינוי ערכים יסודי. הקן השומרי אשר ברישא היה אחד ה„קנים" הרבים של תנועת־נוער זו. שהיו כעין מסג־רת למשטר החינוכי.

בהתאם לקביעת כיוון ברור לדרכה החינוכית של הכנסת, התגברה פעולה ההכשרה בתוכה בשנים האחרונות. נוצרו קבו־צות מיוחדות לשומרים, שההווי הפנימי בתוכן היה קרוב להווי הקבוצות בא"י, וכל משאת נפשם היתה לזרז את העליה ארצה לשם הצטרפות לקבוצות ה„פועל־המזרחי" בא"י. נוסדות קבו־צות־הכשרה „גאולה" בגאליציה המערבית, וחיש מהר עלו ארצה פלוגות חלוצים ראשונות והצטרפו לקבוצות „אברהם" בכפר־פינס.

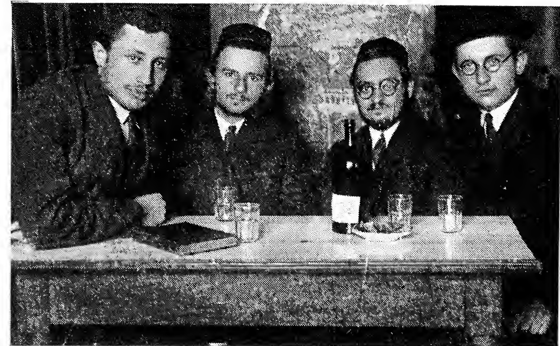
עם השואה נעקר המחנה המפואר הזה משרשיו עם שאר בית ישראל. במחתרת הנוער היהודי נגד הצורך הנאצי הש־תתפו חברי „הנוער המזרחי", שם לחמו יחד ורובם ניספו. רק חלק זעיר הצליח להינצל ולהגיע ארצה.

„צעירי־מזרחי" בשנת 1922
Tseirei Mizrahi in 1922

שלמה טל

„אגודת ישראל"

הנהלת צעירי „אגודת ישראל"
מימין: יחזקאל רוזנבוים, שלמה טל (טייטלבוים), שמואל ריז׳ניק, משה אקשטיין.
Executive of Yong "Agudat Israel"

ברוב ימי השנה לא היה רישומה של ה„אגודה׳ ניכרת ומורגשת ברישא, — ואף משרד רשמי לא היה לה. עיקר פעולתה היתה בימי בחירות, אם בבחירות לבית המחוקקים הפולני „הסיימ", או בבחירות מקומיות ל„קהל", או למועצת העיריה „מאגיסטראט". אך למרות חוסר הארגון שלה, היתה ה„אגודה" כוח גדול ברישא בעת הבחירות. על חברי ה„אגודה" (אם כי לא תמיד חברים רשמיים) נמנו חסידים, שהיו באותם הימים חלק ניכר מתושבי יהודי רישא. בעיקר השתייכו ל„אגודה" חסידי רזיקוב עם משפחות אקשטין, קנר, שפירא, רוב חסידי טשור־טקוב עם משפחות אברהם חיים ליפשיץ ומשפחת חיאל בראש, (למשפחת חיאל היה בית מרזח בפרבר ויגניאניעץ, ושם גרו שלשה דורות־סב ובן ונכד — שלשתם תלמידי חכמים ומש־כילים; הנכד אלתר חיאל, היה פעיל ב„צעירי אגודת ישראל" והיה סופר ומשורר, כתב מאמרים בעברית ובעתונות פולנית־יהודית ואף פרסם שירים בעברית), וכן חסידי בלאַזוב, ז׳ולין, פלאנטש ואחרים בזמן בחירות ל„סיים" היו מזמינים נואמים מפורסמים כגון הרב ר׳ מאיר שפירא ז״ל מלובלין (אז רב בסאנוק) ואלכסנדר זושא פרידמן הי״ד מוורשא. ביחוד התחזקה ה„אגודה" ברישא אחרי שעברו לגור בה הרב טוביה הורוביץ הי״ד, (אח״כ רב בסאנוק) והרב דמתא ר׳ אהרן לווין הי״ד. אולם גם אז לא הראתה האגודה פעילות יתרה בשטחים אחרים, מלבד אשר בשעת בחירות.

לעומת זאת היה פעיל יותר הארגון של „צעירי אגודת ישראל", שעליו היו נמנים מטובי הצעירים של הבתים החסידיים: אלי׳ זיבנר, האחים קיסלאוויטש, יחזקאל אמקרויט, ברוך וכסלר, יהושע וולפמן, ברוך גולדמן, יצחק מינץ, עבער (אברהם) מינץ, בן ציון אקשטיין, יוסף ואלי׳ אקשטיין, מאיר שטיגליץ. ואח״כ השכבה הצעירה יותר, ירמי׳ הולס, חיים יוסף אקשטיין, האחים משה וברוך אקשטין, האחים ליביש ויחזקאל רוזנבוים, אלתר חיאל, שמואל ריז׳ניק ועוד.

„צעירי אגודת ישראל" היו מאורגנים יותר. היה להם משרד קבוע עם כל הסממנים הארגוניים. בעלית בית קטן, בחצרם של משפחת מינץ, השפעתם היתה ניכרת בעיר בעיקר בתלמוד תורה ובישיבה. הם היו כעין האפוטרופוסים הרוחניים של בתי־אולפנא אלה. מדי שבוע היו באים חברים לבחון את התלמידים. בשבתות התאספו בחדר המשרד ושם קיימו שעורים תורניים שונים. שם התקיימו שיחות אידיאולוגיות.

כ„אגודת ישראל" כן גם „צעירי אגודת ישראל" התחזקה עם בואו של הרב אהרן לוין לרישא, גם שלשת בניו, יצחק לוין (הרב ד״ר יצחק לוין, ממנהיגי „אגודת ישראל" בניו־יורק) שמואל ומרדכי היו נמנים על הארגון הזה.

קבלת־פנים לרב, מנהיג „אגודת־ישראל" ברציף הרכבת.
Reception for Agudat Israel Leaders on the Railway Platform

אברהם מוסינגר - תל־אביב

התנועה הרביזיוניסטית
(ראשיתה והתפתחותה)

יסודו של קן בית״ר

בפסח שנת 1928 הוזמנתי על־ידי קבוצת חברים מ„השחר" ומ„השומר הטהור" ברישא להרצות בפניהם על התנועה הרביזיוניסטית ועל „ברית טרומפלדור". אותה שנה הייתי פעיל בתנועה זו בלבוב כחבר הקן.

ההרצאה התקיימה בשלושת חדריה הקטנים של אגודת „השחר", אשר בחצר בנין קופת־החולים הציבורית בככר ווליה. מעון זה שימש גם לפעולותיו של קן „השומר הטהור" שבראשו עמד הח' יאנק גיגר, מי שהיה ראש הקן של „השומר הצעיר". בתום ההרצאה הוגשה הצעה להכריז על שני הארגונים — „השחר" ו„השומר הטהור" — כעל ארגונים המסונפים לתנועה הרביזיונסטית. מיעוט קטן, שהתנגד להצעה זו, עזב את האסיפה. היו ביניהם מר הורוביץ קנטשוגר, מר מילק צוויגנבוים ומר בוז'יק שטורמלויפר. כ־80% מהנאספים עם יאנק והאחיות איכנשטין בראש תמכו בהצעה. באותו מעמד הורכבה מפקדת הקן הראשונה שהכילה את החברים הבאים: יאנק גיגר, מפקד הקן, האחיות יפה וטובה איכנשטין משה זינגר ועמנואל (מקס) פרסר — חברי המפקדה.

„השחר" כאגודה רביזיוניסטית

כאמור היתה אגודת „השחר" בעלת המעון, בו התנהלה פעילות תרבותית ענפה. אגודה זו היתה בעלת מסורת רבת־פאר ברישא ומנתה בין חבריה הראשונים אישים דגולים, שמלאו תפקידים חשובים בחיים הצבוריים. היתה שם ספריה עשירה, והתנהלו שם קורסים להנחלת הלשון העברית לבני הנוער ולמבוגרים.

נבחר ועד חדש של האגודה בראשותו של מר ליב בק (חי כיום בארצות הברית). כחברים לועד החדש צורפו: מר צבי גולדבנדר כמזכיר (חי כיום בחיפה), מר נחום רייך, מר דוד דויטשר, מר אוסקר ברוין, הגברות אידה פלוצר ורבקה וינפלד (כיום בארץ).

הועד המקומי הראשון של ברית הצה״ר ברישא.

ביזמתו של מר שמחה זיידן, עסקן ציוני ידוע בעיר וציר לקונגרסים ציוניים, התארגן ועד מקומי של ברית הציונים הרביזיוניסטים, אשר כלל מלבד נציגי שני הארגונים גם עסקנים בעלי ותק בתנועה הציונית כמו: ר' אליאש וואנג, ד"ר אליעזר אינפלד, עו"ד ד"ר שפייזר, מר מרדכי הילינגר יבלח"א ושמעון הירש. ועד זה נוצר בשנת 1929 וקיים את ישיבותיו הסדירות במעון אגודת „השחר" שבבית־העם. באותה שנה גם עברו שני הארגונים הרביזיוניסטיים, „ביתר" ו„השחר", למעונם החדש אשר בבית העם ע"ש טננבוים ז"ל.

אברהם מוסינגר
Abraham Mussinger

ז'בוטינסקי ברישא בשנת 1930

הודות ליוזמתו של יו"ר הועד המקומי של ברית הצה"ר, מר שמחה זיידן, הגיע זאב ז'בוטינסקי לרישא והרצה בה. יהודי העיר קיבלו את פניו בכבוד ובדרך־ארץ, אוהדים ויריבים כאחד.

בעיר התארגן ועד קבלת פנים שכלל נציגי כל המפלגות האזרחיות עם יעקב אלתר, ד"ר אהרן ואנג, קלמן הרץ, ונפתלי טוכפלד, ההרצאה התקיימה בבית־העם באולם האסיפות הגדול, שהכיל כ־1000 מקומות ישיבה. האולם היה מלא וגדוש, ומאות אנשים שהגיעו מערים מרוחקות מכל גליציה המרכזית, נאלצו לעמוד ברחוב. על אף ההפרעות המשיך הקהל לשבת בשקט. עובדה זו עשתה רושם על ז'בוטינסקי, שציין לשבח באחד ממאמריו את התנהגותם הנאה ומלאת־המשמעת של יהודי רישא.

ארגון התנועה הרביזיוניסטית ברישא בסוף 1930

בשלהי שנת 1930 חזרתי לישיבת קבע לרישא. בהיענותי לפנייתם של מספר חברים ממפקדת קן בית"ר, קיבלתי על עצמי את הנהגת הקן. הרכבתי מפקדה חדשה מהחברים הבאים:

אברהם שיפר (בומק), (גר כיום עם רעייתו הגב' יוכבד קנלר בקנדה) חבר המפקדה החדשה ויו"ר מועצת המשק והכספים של הקן. מרדכי פריי (מוניק), סגן מפקד הקן (כיום בארה"ב עם רעייתו הגב' גוסטה שפר). יעקב פרסר (קובה) — שריד השואה (כיום תושב חיפה) — מדור התרבות, ניהול קורסי השתלמות וכו'. צילה זיץ, מדריכה. משה ברנר (כיום תושב כפר אתא) מדריך רעיוני.

תפקיד חשוב בהבטחת קיום הקן והתפתחותו מבחינה כספית מילאה המועצה למשק וכספים של הקן עם בומק בראש

ראשוני התנועה הרוויזיוניסטית ברישא בשנת 1928.
First members of Revisionist Movement in Reisha, 1928.

יושבים מימין: וואלאך, כהן, חיים שפיץ, אברהם מוסינגר, מונק פריי; עומדים מימין: —, שמואל רוזנר, מ. וינמן, אליעזר פרידמן, —, משה זינגר.

ובהשתתפותם הפעילה של החברים הבאים: מרדכי ברזל, מנהל והדרכה. הנק לורינר, פקיד בבנק „איקא", התמסר במיוחד לניהול הקורספונדנציה. רוזה הברקורן, דינה ויסמן, ארנה ימל, מתתיהו קששובר (כיום תושב ת"א) אידה שטינמץ, אמה גולדברג, ורוזקה ריכוולד.

התחלנו במלוא המרץ בפעילות חינוכית רעיונית ועשינו הרבה להפצת רעיון הבית"ר בין הנוער היהודי בעיר.

קן בית"ר עובר למעונו החדש בבלדכובקה (שנת 1932).

הודות לעזרתם של כמה מחברי הועד המקומי (ליביש בק ומרדכי הילינגר) של ברית הצה"ר, אשר התארגן מחדש לאחר נסיעתו של מר שמחה זיידן לארה"ב, נרכש מעון קבע ברחוב בלדכובקה. מעון זה היה מורכב מאולם מרווח עם במה להצגות ומחדר קטן ששימש למזכירות הקן. גם החצר שלפני הבית נוצלה כרחבת מיסדרים, ובמרכזה הוקם תורן גבוה עליו התנוסס דגל בית"ר בשבתות ובחגים, בשעות בהן התקיימו פעולות הקן. דגל זה היינו מעלים בכל שבת לפני התחלת הפעולות במסדר חגיגי ומורידים אותו במוצאי שבת בתום הפעולות במסדר לילה, לקול צלילי ההימנונים שהושרו ע"י חברי הקן ולוו ע"י תזמורת הקן. מסדרים אלה נחרתו בזיכרונם של בית"רי רישא עד היום.

התרחבות פעולות ברית הצה"ר ברישא.

בשנת 1932 הגבירה התנועה הרביזיוניסטית בעיר את פעילותה בכל שטחי החיים הצבוריים, הודות להצטרפותם של עסקנים בעלי שם לתנועה.

בראש הועד המקומי של ברית הצה"ר התיצב ד"ר אליעזר אינפלד וכסגנו שימש העו"ד ד"ר שפיזר. הצטרפו גם מר רומן איזן, קצין מילואים של הצבא (שמצא את מותו הטרגי במחנה קטין ברוסיה) וכן מר ליאו קורן, גיסו של ד"ר רוזנבוים יבלח"א. מלבדם נכללו בועד הנציגים של השחר הח' ג' צבי גולדבנדר והח' דוד דויטשר וכן נציגי קן בית"ר. באותה שנה גם נוסדה אגודה רביזיוניסטית חדשה בראשותו של מר שמעון הירש. אגודה זו יוצגה בועד ע"י היושב־ראש שלה וע"י צבי פלוימנדר־רף. בין פעילי האגודה החדשה נמנים ווילי קרמר (כיום תושב ירושלים), בנימין אורנשטין ויאנק אונגר.

אגודה זו פיתחה פעילות הסברתית ותרמה רבות להפצת הרעיון הרביזיוניסטי בתוך שורות המעמד הבינוני.

תזמורת הקן.

ביוזמתם של כמה בית"רים, כמו משה הוכנר ז"ל (נפטר כאן בארץ) האחים שפרינגר ואביהם, נוסדה תזמורת בית"רית, שהיוותה מקור הכנסה תמידית לקן והנעימה בנגינתה בכל מופעי הקן והתנועה.

מן הראוי להזכיר את שאר חברי התזמורת, ביניהם הבית"רי המסור פייט, הבית"רים יוליאן קלינמיץ, בנימין אפטילון והבית"רי פרידמן יבלח"א.

חנוך גופני והכשרה צבאית.

עם הצטרפותם לקן של כמה חברים חדשים, כגון מתתיהו קששובר, האחים נפתלי טננבוים, החלה תקופה של של פעילות מוגברת בשטח החינוך הגופני של חברי הקן. התארגנו קבוצות לאתלטיקה קלה, כדורגל וטניס וכו'. כמו כן

התנהלו קורסים של הגנה אנטי אוירית וכימית בהדרכת מר רומן איזן ומדריכי הליגה להגנה אנטי אוירית, אליה השתייך קן בית״ר כארגון נוער יהודי יחידי. קשרנו גם קשרים הדוקים עם רשויות הפ. וו. הפולני במחוז (ההכשרה הטרום־צבאית), והודות למאמצים לא מעטים מצד חברי המפקדה, נתקבלנו כארגון נוער לשורות אגודת „סטשלץ״ המקומית, שם למדנו תרגילי סדר, אימון ברובה, ובמכונת יריה.

היה זה צעד ראשון למימוש סיסמתו של ראש בית״ר „ללמד בני יהודה קשת״. לאחר זמן מה הוכר קן בית״ר ברישא כיחידת הכשרה צבאית, וחברי הקן הורשו לענוד את סמל הפ.וו. וקיבלו הדרכה צבאית מלאה בחיל־המצב המקומי, כולל תרגילי ירי. במאי 1935 השתתף קן בית״ר רישא בתלבושתו במפגן יחידות הפ.וו. בעיר והופעתו ברחובות העיר עוררה התרגשות וגאווה בלבות היהודים.

בשנת 1933 נוסדו בקן פלוגות שרות צבאי, שהכילו בתוכן את חברי דרגות ב׳ וג׳ של הקן וכל חברי פלוגת ההכשרה שהיתה קיימת כאן, בהדרכתם של מדריכי קרן תל־חי התנהלו קורסים לתרגילי סדר בשפה העברית, תרגילי סיוף בהדרכת סמל בית״ר מקן אולנוב, מר קניג, (כיום חבר „אגד״ בחיפה), וכן קורסים לעזרה ראשונה בהדרכת סמל השרות הסניטרי, יוצא הצבא הפולני, הבת״רי אריה (פולדק) קלר. למטרה זו ציידנו את הקן בכל אביזרי העזרה הראשונה, כמו אלונקות, ארגזי תרופות ותרמילי תחבושות.

ביוזמתה של קרן תל־חי ובעזרת מפקדי הפ.וו. — נוסד בשנת 1932 המחנה הראשון של ההכשרה הצבאית לבית״ר בכפר קונקובצה, כ־5 ק״מ מפשמישל, על גדות הנהר סן. למחנה זו שוגרו כמה מחברי הקן, בו למדו תורת המחנאות, תרגילי שדה בציוד צבאי מלא, אמצעי תקשורת צבאית, צעדות לילה, תרגילי ירי במטווח הצבאי וכן עברו שם את כל האימונים בענף הספורט: במרץ רב התחלנו בפעילות הדרכתית בשטח החנוך הצבאי, ולמשימה זו רתמנו את שני הבית״רים שמעון (שימק) שפייזר ומר דוד (דונק) פלנצר שיבלח״א, שרק זה סיימו בית־ספר לקצינים בצבא הפולני וצורפו למפקדת הקן.

ביקורי מנהיגים רביזיוניסטיים ברישא.

בשנת 1931 הרצה ברישא המנהיג הרביזיוניסטי ד״ר וולפגנג פון וייזל. כשנתיים לאחר מכן ביקרו בה חברי הועד הפועל העולמי של ברית הצה״ר, מאיר גרוסמן ואינג׳ רוברט שטריקר. בשנת 1934 נתקיימה ברישא ועידת ברית הצה״ר של גאליציה המערבית בה השתתפו ד״ר יוחנן בדר, ד״ר דם, ד״ר יעקב שכטר ויו״ר ברית הצה״ר בפולין ד״ר וודובינסקי. כשנתיים לאחר מכן, בשנת 1936, ביקר ברישא חבר נשיאות ברית הצה״ר העולמית, ד״ר יוסף שכטמן, שבא לארגן את המגבית „אף־על־פי״, עליה הכריז ראש בית״ר כמגבית, שמטרתה היתה לממן את העליה ללא סרטיפיקטים ואת ממוש תכנית האווקואציה.

ועידת הרביזיוניסטים ברישא

Revisionist Conference in Reisha

הכשרה מקצועית ופלוגת ההכשרה לבית״ר

בשנת 1932 נוסדה ברישא פלוגת הכשרה לבית״ר, וכמפקדה הראשון מונה מפקד קן בית״ר בסנוק צבי ראַוך, שהתחבב על כל חברי הפלוגה וכן על בית״רי הקן.

בעיירת נבילץ שע״י רישא נתקיים בית־ספר חקלאי להכשרת בית״רים ובית״ריות בענף המטעים ובגדול שפני אנגורה. הלימודים המעשיים בבית־ספר זה התנהלו תחת הדרכתו המסורה של ר׳ אשר וולף, בעל חווה חקלאית, שהשתרעה על מאות דונמים ושימשה דוגמה ומופת לכל חקלאי המחוז. חווה זו הכילה משתלות והיתה מספקת שתילים לכל הסביבה. כאן גם היו כוורות, שגם הן נכללו בתכנית הכשרת חניכים של בית־הספר. כמפקד בית־ספר שימש בנו של בעל ההוה הבית״רי רומק וולף (כיום תושב ארה״ב ומנהל חווה שם), שהיה גם מפקד הקן המקומי כסמל חיל־התותחנים של צבא פולין, ושימש גם מדריך להכשרה צבאית לתלמידי בית־הספר.

חברי בית״ר והצה״ר עולים ארצה

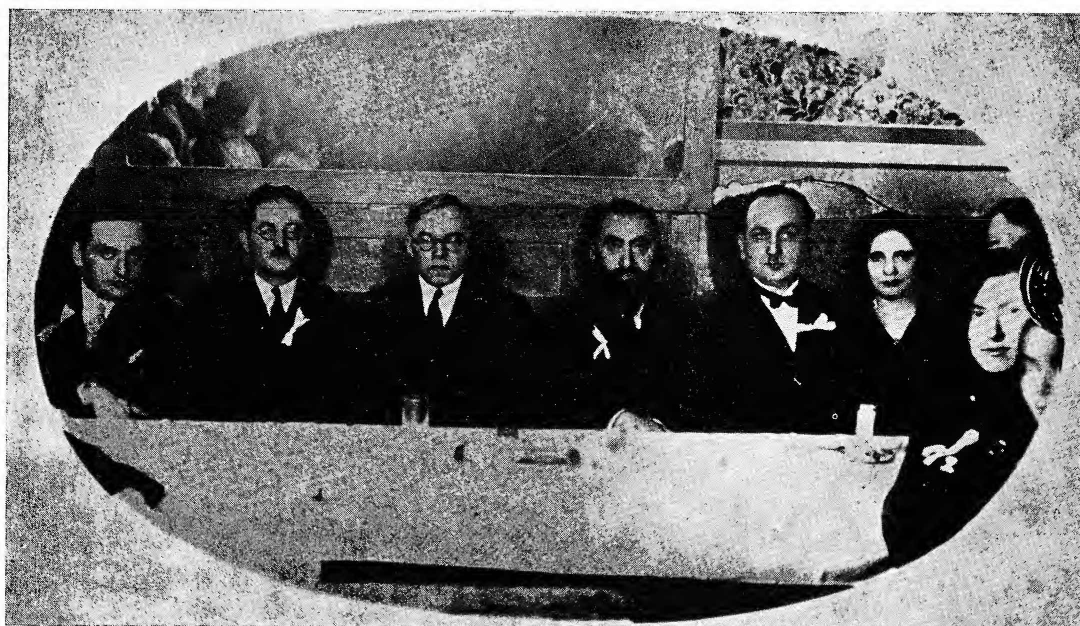
על אף המחסומים הרבים הצליחו רבים מחברינו להגיע ארצה בכל מיני דרכים ואמצעים. ראשוני העולים היו: משה זינגר, חיים שפיץ, האחיות יפה וטובה איכנשטין, חברות מפקדת הקן, בריא, גליקה דים, צלה זיץ, החבר קלמן פרוסט, מתתיהו קששובר, דוד שטיגביגל, וילי קרמר, רבקה וינפלד, יהודית פלוצר ורחל המרספלד.

ארגננו גם מבצע עליה ב׳ והעלינו בדרך זו את יהושע טננבוים ז״ל וגם הרבה צעירים וצעירות מתנועות אחרות שפנו אלינו.

בית״ר והארגון הצבאי הלאומי

מיד עם התארגנותו של ברית הבריונים בארץ הוקמו בקן בית״ר תאים שבהם היו חברים מובחרים לבצוע משימות מיוחדות. אחת הפעולות בהם הצטינו תאים אלה היתה פעולת החרם האנטי־נאצי בעיר. משמרות של בית״רים עמדו ליד בתי־קולנוע בזמן הצגת סרטים גרמניים ומנעו ע״י הסברה ושכנוע מהמבקרים היהודים לחזות בהצגות. משמרות אלה גם בקרו בחנויות היהודיות וניהלו תעמולה להחרמת תוצרת גרמניה. עם הקמת הארגון הצבאי הלאומי בארץ עקבנו בענין רב אחר המתרחש בארץ. כולנו היינו דרוכים לקראת הרגע בו נוכל להצטרף לשורות האירגון ולהלחם למען שחרור המולדת. אולם יד הגורל האכזרי שמה קץ לכל התקוות והחלומות.

יחד עם עשרות אלפי יהודי רישא, ניספו גם עשרות ומאות אחינו ואחיותינו מקן בית״ר רישא וחברינו מאגודת ה„שחר״ ומברית הצה״ר. כיום, לאחר כמעט יובל שנים, אנו מעלים את זכרונם של אלה שכל חייהם ופעולותיהם היו קודש לאומה ולרעיון תקומת ישראל בגבולותיה ההיסטוריים אליה נכספו בכל נימי נפשם.

זאב ז׳בוטינסקי ברישא

Jabotinsky in Reisha

יושבים משמאל: ד״ר אינפלד, ד״ר שילדקרויט, זאב ז׳בוטינסקי, אליהו וואַנג, שמחה זיידן, יפה אייכנשטיין, טובה אייכנשטיין

עו״ד יהושע אלכסנדר רוזנר (קלר) - תל־אביב

ארגון אקדמאים יהודים ברישא

„מכביאה"

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה יסדו האקדמאים היהודים הסתדרות בשם „מכביאה", שנתארגנה מחדש אחרי המלחמה. מפעיליה יש למנות בראש וראשונה את יעקב אלטר, יוסף שטורך, יחזקאל לוין (אחר כך רבה הראשי של לבוב), ד״ר הנריק ריכמן (אח״כ סגן ראש העיר בפשמישל). בראשונה היתה הסתדרות סטודנטים זו כעין „קורפורציה", אבל במשך הזמן הפכה להסתדרות שריכזה בה את הציונים מימין עד שמאל. תלמידי בי״ס תיכון, החל מכיתה שש, היו בהתחלה חברים — אורחים ורק אחרי בחינת בגרות הפכו לחברים מן המנין. ברוב ימי השנה נעדרו החברים מן העיר — שכן למדו בערי האוניברסיטאות. העבודה המעשית הת־פתחה רק כאשר החברים חזרו לימי החופש לרישא. ברבות הימים יכלו הסטודנטים המשפטנים להישאר בעירנו ורק להופיע באוניברסיטה במועד הבחינות, הדבר גרם לשגשוג „המכביאה". תקופה זו נמשכה משנת 1924 עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. מתפקידי „המכביאה" היה לחנך את הדור ברוח ציונית. פעילותם התנהלה בועד למען קק״ל. וקרן היסוד. ה„מכביאה" היתה המקום היחיד בו יכלו להפגש הסטודנטים להעמקת הרעיון הציוני וחכמת היהדות. במועדים קבועים התקיימו כנסים, בהם הרצו חברים על נושאים בציונות, לעתים גם הוזמנו מרצים בעלי שם. פעולה נרחבת נעשתה בהקניית השפה העברית, בשטח חיי חברה, שהתפתחו יפה הודות לפגישות וטיולים. חברי ה„מכביאה" פעלו גם בשטח ס.ציאלי למען בתי־יתומים וכו׳. לפי הזמנת ה„מכביאה" הופיעו ברישא פרופ. זליג ברודצקי מלונדון ויצחק גרינבאום, יבדל לחיים ארוכים. ברישא לא היה כמעט אף מוסד אחד, בו לא מילא איש „מכביאה" תפקיד מפתח. מן הדירה הקטנה השכורה ברחוב 3 למאי (אצל משה גליכר) עברה ה„מכביאה" ל„בית־העם" ע״ש אדולף טננבאום. ה„מכביאה" העבירה לשם את הספריה, שהפכה במרוצת הזמן לספריה ענפה של האוכ־לוסיה היהודית בעיר, בהנהלתה של החב׳ שרה הופרט. הספריה שרתה גם את האוכלוסיה הלא־יהודית.

מחברי ה„מכביאה" היו בועד הארגון של „בר־כוכבא": ארטור וואנג, מגר׳ שמואל וכספרס, מגר׳ משה רייך, ד״ר קלמן בירמן, מגר׳ אלכסנדר רוזנר.

בבית היתומים שימש מגר׳ רוזנר בתור סגן המנהל, בועד הקהילה ובבית הזקנים היו פעילים ד״ר פליקס הופפן וד״ר ארטור וואנג —

כחברים במועצת העיר נבחרו ד״ר פליקס הופפן ויעקב אלטר. בתקופה מאוחרת יותר התחלפו יושבי־הראש ופעלו מגר׳ משה רייך, מגר׳ אדולף רינדה, מגר׳ אלכסנדר רוזנר, מג׳ פרידריך הירשהורן ומגר׳ רומן נדל.

„אוגניסקו" — הסתדרות אקדמאית לעזרה הדדית

הסתדרות „אוגניסקו" בקראקוב הסתעפה לכמה ערים וגם

עו״ד יהושע אלכסנדר רוזנר.

Joshua Alexander Rosner (Keller)

זו שברישא היתה מסונפת אליה. אחת המטרות העיקריות של ההסתדרות הזאת היתה מתן עזרה לסטודנטים הנצרכים, להק־מת מעונות לסטודנטים, וכן להמשכת לימודיהם בערים הגדולות שבפולין. מצבו של הסטודנט היהודי היה קשה מאד, שכן מצד אחד נמצא בים של שנאה גזענית ומצד שני היה רעב ללחם. תכופות נאלץ להאבק עם הסטודנטים הנוצריים האנטישמיים תוך רעב ממש, ולא פעם גם ללא קורת־גג. הסטודנט הנזקק, ללא הבדל השקפה פוליטית, יכול היה תמיד לקוות, שההסתדרות „אוגניסקו" תעזור לו בשעת הצורך, ומעזרתה נהנו לאו דוקא האקדמאים שבפולין, אלא גם אלה שנאלצו ללמוד בחוץ לארץ.

הכספים, בהם נעזרה ההסתדרות „אוגניסקו", באו לרוב מתרומות חודשיות של חברים נאמנים. היו גם הכנסות מכל מיני אירועים תרבותיים. ליהודי רישא היתה הבנה מלאה לנז־קקים שבקרב האקדמאים. אחד האירועים שעמד על רמה גבוהה, שיש לציינו, היה „שבוע האקדמאי היהודי", שנערך באפריל 1932, שבוע זה התחיל בעצרת חגיגית, בה השתתף הפרקליט הראשי ד״ר מידוביץ וגם הסטארוסטה גאדומסקי. המנחה באותה עצרת היה ד״ר הנריק וואכטל מן הועד המפקח על „בית העם". נציג המרכז, מגר׳ מוניק פומראנץ, הרצה על הנושא. „המצב הקשה של האקדמאי היהודי". את העצרת סיים מגר׳ אלכסנדר רוזנר — יו״ר „אוגניסקו" ברישא. בהרצאתו פנה לצבור היהודי — להגביר את תרומותיו למען הסטודנט היהודי ברחבי הארץ.

יושבי־הראש בהסתדרות זו התחלקו לפי הסדר דלקמן: אדולף רינדה, נורברט לובש, איזק דאבאל, רוזה דים, אלכסנדר רוזנר, יצחק פריי, רומן נדל, פרידריך הירשהורן. בין הפעילים יש לציין, פפה טוכפלד (ליסאק), ברטה שיפר (רוזנר), הלה האוזר, באו טונקה, ישראל (דינאי), גנו דורנפסט, מגר׳ מריה שיפר מגר׳ רומן טוכמן, מונדק כהן (Kohn) ואחרים.

הודות ל„אוגניסקו" סיימו הרבה מהסטודנטים היהודיים את חוק לימודיהם והמשיכו בעבודה צבורית נרחבת.

פפה וואקספרס־ליסאק טוכפלד - תל־אביב

הנוער ברישא בעשור השלישי של המאה העשרים

Pepa Lisak Tuchfeld פפה טוכפלד

בשנות 1919—1932 חלו ימי ילדותי ונעורי. החויה הראשונה, שנחרתה בזכרוני, היא שנת 1919. ב־3 למאי נערכה תהלוכה מחוץ לעיר לכבוד חג הקונסטיטוציה הפולנית. זה היה ביום שבת. בהתקרבי לככר העיר נדהמתי: דממה מסביב, יהודים סוגרים בחפזון את שערי הבתים. מה קרה? הרי בשבת נוהרים יהודים בשעה זו בבגדי שבת, חבושי „שטריימל", מבית־הכנסת, הרחוב הומה מקהל יהודי חוגג ואוירה של קדושה חופפת על העיר, והנה לפני יהודים בהולים, מתחמקים וממהרים לבתיהם. ללא נשימה הגעתי לשער ביתנו ברגע האחרון. שם נודע לי, כי אכרי הסביבה עולים בהמוניהם על העיר לפרוע ביהודים. נסגרנו בבית, מאחורי מיתרסים.

זוכרת אני, כי היו לנו ידידים בין הנוצרים ואלה הביאו לנו צרכי מזון, כי חשבו שהפוגרום ימשך כמה ימים. אולם לאשרנו הוחזר הסדר על כנו כעבור יומיים.

בימי נעורי לא היתה בעיר גימנסיה עברית או יהודית. אבי אברהם טוכפלד היה אמנם חבר ב„אגודת ישראל", אך רצה לתת לילדיו חינוך כללי. נרשמתי בגימנסיה הממשלתית ויחד עם זאת קיבלתי שעורים בעברית בביה"ס הקטן, שבו לימד בין היתר משולם דודזון. ביומי דפגרא נהגנו לצאת בתהלוכה ברחוב, כשדגל תכלת־לבן בידינו ושירי ציון עבריים בפינו, ולבנו גואה משמחה. היה זה בשנת 1921־2.

בגימנסיה נתקלנו בגילויי האנטישמיות בצורות שונות. פגעו בנו בהערות מעליבות. כבת למשפחה חרדית לא כתבתי בשבת, ודווקא בשבת בחן אותי המורה למתימאטיקה, ומאחר שסרבתי לכתוב קיבלתי ציון „בלתי מספיק". בשנת 1923 נרצח נשיא המדינה נארוטוביץ. והפרופסור לשפה הרומית שפך את כל כעסו עלינו, היהודים, האשמים לדבריו, ברצח. אצל הטובים שבהם היינו בבחינת „נסבלים". לקריאות „יהודים לכו לפלשתינא" התרגלנו כבר. אין פלא איפוא, שהנוער היהודי שאף לגאולה, לחרות, מהם שהצטרפו לזרם הציוני, ומהם שנהרו לתנועה קומוניסטית, רק מתי מספר האמינו בדרך ההתבוללות.

ברישא נתקימה אגודת אקדמאים „מכביאה", ששכנה ברחוב פאנסקא (3 מאי), בבית משה גליכר. חברי האגודה ניגשו בשנת 1923 לארגן מחדש את תלמידי הגימנסיה ברוח ציונית. אמנם חלק מתלמידים אלה היה כבר מאורגן בתנועת „השומר הצעיר", אולם לרבים מחברינו לא נראתה הרוח השמאלית שהשתלטה בתנועה זו. אמנם „הסנוניות" הראשונות של תנועת „השומר הצעיר" ברישא עלו לארץ־ישראל (ביניהם נתן ויסטרייך, פולה קאפאלנר, גולדה אייזן ועוד רבים), אך כמה מהם חזרו בגלל הקדחת הקשה.

פעם קבלנו הזמנה מאת „מכביאה" לאספה, ויעקב אלתר הרצה לפנינו על תפקידי הנוער הציוני ועל מטרת האגודה, שבה נלמד את הספרות העברית היהודית, וכן את תולדות עמנו, ונרחיב את השכלתנו הכללית. לאגודה זו ניתן שם „עבודה". לראש האגודה נבחר יוזק אונגר, תלמיד הכיתה השמינית, לסגנו יוסף טרינק, תלמיד כיתה השביעית, לחברי הועד: אטקה בר, אוה (חוה) שטרנשוס, בנות הכיתה ה־4.

חברי „מכביאה" הזכורים לי היו אז שמואל מילראד, שמואל וואקספרס, דניאל אדלר, קראל, רייך ועוד. הם הרצו לפנינו מדי שבת בשבתו על נושאים יהודיים וכלליים. ד"ר יחזקאל לעווין — אח"כ הרב הראשי בלבוב — מסר שם דו"ח על הקונגרס הציוני בקארלסבאד, יוסף שטורך שחזר מאמריקה תאר לנו את חיי היהודים באמריקה, צבי קאנארק ופישמן הרצו על תולדות עמנו ועוררו בנו כיסופים לציון. במרוצת הזמן עברנו לפעולה עצמית וההרצאות הוכנו ע"י חברינו מונדק קורצמאן, אוסקאר שיפר, יהושע בוט. עברית למדנו אצל ש. י. פינלס (פרופ. פנואלי, מרצה לספרות עברית באוניברסיטה בת"א). בקורס של ש. י. פינלס השתתפו מלבדי: ראובן רוזנבאום, ווילק שפר, אטלס, נונאק לובאש, אדאק רינדע, מאיר שיפמן. ב„עבודה" הרצה על ספרות אידיש יוסף שטורך. רעיון יפה הגה שמואל מילראד לייסד בית־ספר ערב בשביל ילדי עניים, אשר לא יכלו לבקר בבי"ס ממלכתי. ריכזנו שם כ־20 ילדים ואני וחברי „עבודה" נתנו להם שיעורים. אני לימדתי חשבון, סאלה טוכפלד לימדה פולנית ומינקה שטרנשוס גיאוגרפיה. אך עבודת ההוראה נפסקה על־ידי המשטרה.

פעולת „עבודה" הלכה והתפתחה. יו"ר האגודה באותם הימים היה ברונק טננבאום (כיום מהנדס טאבאן החי בפולין).

בר־שא נתקיימה עוד אגודת נערות „שולמית". לאגודה זו השתייכו נערות, שלא למדו בבתי־הספר התיכוניים. היות שהרעיון הציוני היה משותף לכל אגודות הנוער החלטנו בשנת 1926 לאחד את „עבודה", „שולמית" עם ה„שומר הצעיר". האיחוד לא עלה יפה וגרם להרס „עבודה" ו„שולמית":

ארגון אקדמאיים „מכביאה" בשנת 1932.
University Students' Organisation "Maccabea" (1932)

יושבים מימין: ד"ר יערה, יהושע רוזנר קלר, משה וַקס־פרס, פפה טוכפלד, ד"ר הופפן, רינדה. עומדים שורה ב' מי־מין: יצחק ווייס, צילה אדלר, וואגג, בלה הורוביץ, וקספרס, גולינגר, ליכט, שיפר, דוד פלאַנצר, דוד טוכפלד, הניג, דורנפסט, מילה גראואר, הירש־הורן. עומדים שורה ג' מימין: נאדל, דוד טוכפלד, יעקב פר־סר, ניסן בודנר, צבי ויכסל־בוים, ברונק פרוקוצימר, שלמה בוט, יואש סאלס, ח. זילברמן.

שתי אגודות אלו חדלו למעשה להתקיים, ונשאר רק „השומר הצעיר" אולם קבוצה קטנה לא השלימה עם האידיאולוגיה של השומה"צ ופתחה חוג להשכלה עצמית, ללימוד בעיות היהדות, ציונות, ספרות יהודית ועברית. את הכיוון האידיאולוגי נתנה לנו אגודת הנוער העברי בקראקא. התאספנו בבית גלאסברג (היו שם אחיות גלאסברג, סאלה גולדמן, סאלה טוכפלד, רוז'קה קוס ואנכי) והחלטנו ליסד אגודה חדשה. כל אחת מאתנו התחייבה לגייס קבוצת חברים מבין הנוער הלומד. בזמן קצר הצלחנו לרכז כ־60 חברים בנים ובנות. אני גייסתי קבוצת בנות מביה"ס למסחר. בהסכם עם חברינו בקראקא נתנו לאגודתנו שם „עקיבא". הצלחנו גם לרכוש לנו חדר (לוקאל) ליד ראינוע „אולימפיה".

עבודתנו ב„עקיבא" התנהלה יפה. ערכנו שיחות, הרצאות, ערבי הקראות. מדי פעם בקרו אצלנו כאורחים מרצים מהנוער העברי בקראקא. עם הקמת „בית העם" קיבלה אגודת „עקיבא" חדר לפעולתה התרבותית.

אחרי בחינת הבגרות הצטרף הנוער הציוני באורח אוטו־מטי ל„מכביאה" אשר שכנה גם היא ב„בית־העם". בשנים 1929—1932 נשתנה אופיה של האגודה — היא קיבלה צביון חברתי יותר, ערכנו טיולים, נשפים. יושב ראש האגודה היה בימים ההם יהושע רוזנר, אני הייתי הגזברית ולועד נבחרו: ברתה שיפר, איזי ליכט, מילה גרוער, אַדאַק רינדה, נ. לובאש והלה האוזר.

בשנת 1932 נפרדתי מ„מכביאה" בנשף חגיגי לרגל עלייתי ארצה עם בעלי משה וואקספרס.

ראוי לעמוד בקיצור על פעולות האגודה „אוגניסקו" בתחום רישא. היתה זו אגודה של סטודנטים הלומדים באוניברסיטה בקראקא ושם היה גם מרכזה. לאגודה זו השתייכו סטודנטים מכל הגוונים הפוליטיים: ציונים, קומוניסטים ובלתי־מפלגתיים. היו"ר 1931/32 היה רוזנר (הציוני), סגנו מנקה שיפר (שמאלית), אני (ציונית) הייתי המזכירה. מלבדנו היו חברי הועד פרדק הירשהורן מהימין ורומק טוכמן מהשמאל.

תפקיד אגודה זו היה הגשת עזרה חומרית והלוואות לסטודנטים חסרי אמצעים לשם המשכת הלימודים. הנוער היהודי האקדמאי נמצא אז במצב עגום. פולין היתה שרויה במצוקת משבר כלכלי, ומאידך סבלו הסטודנטים היהודים מן ה„נומרוס קלאוזוס". המוני נוער צמא לימודים נהרו לחוץ לארץ. מלחמתנו לזכויות, שהבטיחה לנו הקונסטיטוציה ונשללו מאתנו למעשה, היתה כעין מלחמה בטחנות־רוח. בסוף שנת 1932 נתקימה אספת בחירות ב„אוגניסקו" ונבחר כיו"ר חדש — יצחק דבל. אני נבחרתי כמזכירה, אולם נאלצתי לעזוב את תפקידי עם צאתי לארץ־ישראל.

מאיר יערי - קיבוץ מרחביה

כך נולד „השומר הצעיר"

בהיותי בן 16 הצטרפתי לתנועת „השומר" שהוקמה אז בלבוב על־ידי ד"ר סטרנר. אותם ימים לא הוקמו עדיין „קנים", היו אלו קבוצות של צופים שהקדישו את מרבית זמנם לפעולות־צופיות. אולם תנועת־הנוער האמיתית, היסודית, של התקופה ההיא היתה דווקא תנועת „צעירי־ציון". תנועת־נוער זו טיפחה ספרות יהודית ועברית והעמיקה בפיתוח השקפת־עולם־ציונית. הם הוציאו עתון משלהם, שנקרא בשם „מוריה".

„לאחר שנה, כאשר הייתי בן 17 פרצה המלחמה, ברחנו מהקוזאקים — והגעתי לוינה. עוד ברישא התחלתי את הקריירה הציבורית שלי כ...ספרן ב„צעירי־ציון". בוינה בשנת 1916 עברו שתי תנועות־הנוער הנזכרות — „השומר" ו„צעירי־ציון" — תהליך של מיזוג לתנועה אחת. מתנועת „השומר" לקחו את חלקו הראשון של שם התנועה החדשה; מ„צעירי־ציון" נלקח חלקו השני של השם וכך נולד „השומר־הצעיר". אולם לא רק את השם לקחנו משתי התנועות. כל תנועה הביאה עמה מיסודותיה. מתנועת „השומר" לקחנו את הצופיות, את אהבת־הטבע ואת הזיקה ל„שומר" בארץ בעוד שמ„צעירי־ציון" לקחנו את התוכן התרבותי והאידיאי.

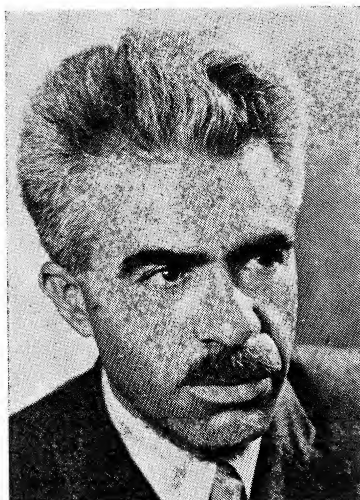
„זוכר אני ערבים בתנועה החדשה והמאוחדת, בהם שוחחנו על ספרות, על מנדלי־מוכר־ספרים, על י.ל. פרץ ועל החסידות.

„מצד שני, הושפעה התנועה החדשה מתנועת־נוער גרמנית שהיתה פעילה בימים ההם. היתה זו תנועה אשר דגלה בתרבות־נעורים עצמאית, והושפעה מאוד מהפילוסופיה של ניטשה. לא חלף זמן רב, ו„מרד־הבן" שלהם הסתלף והסתאב, עד שקיבל צורה של פולחן־יצרים וכוח. וכך נתגלגלה עד שהגיעה לנאציזם. כאשר הם החלו להסתאב אנו התנערנו מהשפעתם הודות לעקרונות המיוחדים לנו כנוער יהודי וחלוצי.

עם המהפיכה — בשנת 1918, חזרתי מהחזית האוסטרית לוינה והתייצבתי בראש קן „השומר הצעיר". היה זה בימים ההם קן מרכזי והוא מנה כ־700 חניכים. האנשים שעמדו אז בראש התנועה, הביאו עמם להט השכלתי ואידיאי. הצד־הצופי, התמזג לאט לאט עם מוסר־הגשמה־עצמית — עם חלוציות!

כאשר הייתי בן 21 — התכנסה בגאַליציה שלא בנוכחותי הוועידה הראשונה של „השומר הצעיר". כתבתי לוועידה זו איגרת, בה הסיסמה: „בראש־ובראשונה — ידים!!!" התרעתי בה נגד ‚שבת־נצחית' וקראתי לששת ימי־העמל שלפני שבת של חזון ושירה. תבעתי לתת את רשות הבכורה לגרזנים, למכושים ולתבונת הכפיים! זה היה ה„קול־קורא" שלי לוועידה הראשונה.

לאחר שנתיים של הנהגת התנועה בוינה עזבתי את הלימודים, מסרתי את ההנהגה לאחרים, אמרתי שלום לחניכי והלכתי להגשים בעצמי את מה שדרשתי מאחרים. היינו שמונה בחורים ובחורה אחת, כשקמנו ביום חורף אחד, עזבנו את וינה, והלכנו לעבוד אצל בעל־אחוזה יהודי בחקלאות. הקור הגיע לעשר־מעלות. היו באותה אחוזה חלקות־סלק שצריך היה להוציאו מן האדמה הקפואה, וקש, אותו היינו חייבים לכבוש במכבש־יד. עבדנו ביגיעה כה רבה, עד כי לא חשנו כלל בקור, והיינו פושטים מעלינו את החולצות. בלילות ישנו יחדיו בחדר אחד גדול. בעוד שהבחורה שאתנו ישנה בחדר קטן בסמוך. תחילה, קיווינו שהיא תעזור לנו להכין אוכל, אולם נסתבר לנו, כי היא לא ידעה אפילו להכין תה...

ח"כ מאיר יערי Meir Yaari

המטרה היתה — לעלות לארץ־ישראל. לא חלף זמן רב — וכמה מהמדריכים שעזבו את הקן ביקשו ממני לעמוד בראש הקבוצה שתתארגן לעליה לארץ. ימים ושבועות נדדנו מנמל לנמל עד שדרכה רגלנו בחוף יפו.

היתה זו הפריצה החלוצית הראשונה של עולים, לאחר מלחמת העולם הראשונה. הם הביאו עמם הרבה רומנטיקה, לא־איכפתיות, ‚דווקא'־עקשני, ונכונות לשאת בסבל.

קו מרכזי שני עלי להדגיש: תנועת התחיה הלאומית שלנו, קמה בתקופת הסתערות סוציאלית גדולה. מאז מהפיכת 1905 ברוסיה, כל גלי העליה החלוצית שילבו בתוכם את רעיון השחרור הלאומי עם רעיון השחרור הסוציאלי, ועם זיקה למחנה הסוציאליזם בעולם.

ואף זאת: זה שייך למהות החלוץ, שאת השחרור הלאומי והסוציאלי הוא התחיל מעצמו, ומחידוש חייו האישיים עד לשורשם. הנה מה שהוליך אל ראשית רעיון הקיבוץ. חלום הקיבוץ ליוות את העליה השניה והשלישית והוא מלווה אותנו כל אותו יובל השנים שחלף.

אברהם מוסינגר

„השומר הצעיר" בעיר רישא משנת 1924

אף כא זקנתי ושבעתי תלאות ונדודים — לא אוכל לשכוח את הזכרונות היפים ועשירי התוכן מתקופת הזוהר של תנועת „השומר הצעיר", אליה הצטרפתי מגיל 12.

שהיתי אמנם ברישא תקופה קצרה, בערך כ־10 חדשים, אך צעדי הראשונים בהגיעי לעיר זו כוונו לקן המקומי של „התנועה", והיתה זאת, לאמיתו של דבר, התנועה בה"א הידי־עה, כפי שכינוה הצעירים דאז. משכנה נקרא בפי כל „המעון" או „לאקאל".

רישא דאז היתה שופעת חיים יהודיים תוססים והצטיינה בפעילות מבורכת בכל ענפי החיים, הן במסחר, בתעשיה ובמלאכה והן בשדה החינוך והתרבות. אוכלוסיתה היהודית היתה ערה לכל התמורות שהתרחשו ברחוב היהודי ובעולם הלא־יהודי בתחום המדיני והרעיוני כאחד. תרמה לכך עובדת היותה מרכז מסחרי גדול, השוכן בין המזרח והמערב. תחנת הרכבת הראשית המתה כל היממה נוסעים מהם רובם אחינו בני ישראל, שיצאו למרחקים לרגלי עסקיהם.

טבעי על כן, שרישא שימשה מרכז תרבותי חינוכי, הודות למוסדות ההשכלה החילונית ומוסדות החינוך התורני שנמצאו בה בשפע, קול התורה היה בוקע בחוצותיה עד לשעות הלילה המאוחרות — מתוך עשרות הישיבות והבתים הפרטיים של יהודי רישא, שהיו בני תורה ושקדו בהתמדה על הרבצת תורה לדור הצעיר ולפשוטי העם כאחד.

מבחינה יהודית שימשה עיר זו דוגמה נאמנה של מיזוג שתי תכונות: מצד תודעה לאומית איתנה, המלווה חן של עממיות שורשית של יהדות גאליציה המזרחית, ומצד שני כושר התאמה של אורח החיים לתרבות הסביבה ולרוח הקידמה, שאייפנה את יהדות גאליציה המערבית. כיליד גאליציה המזרחית הופתעתי לשמוע ברחוב את השפה הפולנית מפי יהודים עבדקנים, שהשתמשו בה ללא כל שיבושים. גם הפרנסה היתה מצויה בבתים היהודיים ואפשר לומר, שקמח ותורה היו מנת חלקם של מרבית האוכלוסיה היהודית. היתה זאת תקופת ההתאוששות של הכלכלה הצעירה של פולין המתחדשת לאחר שנות השפל והאינפלציה, שפקדו אותה בשנים הראשונות של תקומתה. ולאותה רישא הגעתי בימי החופש הגדול של שנת 1924.

כחבר התנועה בעל ותק של שנתיים הצטרפתי לקן המקומי ושובצתי לשכבה הצעירה, לקבוצה שרוב חבריה נטשו את ספסל הלימודים כדי ללמוד מקצוע באחד מבתי־המלאכה המרובים בעיר.

ה„מעון" נמצא אז בחצר אחד הבתים של הרחוב הראשי — 3 למאי (פאנסקה), בביתו של מר משה גליכר. היו בו 3 חדרים: חדר גדול, ששימש אולם הרצאות לאגודת „טוינבי־הול", חדר פנימי יותר קטן, ששימש משכן לספריה יהודית־פולנית־עברית ובו בזמן מעון האגודה האקדמאית „מכביאה" וחדר מרפסת ששימש מעון הקן.

עד עצם היום הזה נחרתו במוחי רוב השמות של אלה שהיו בקבוצתי, בראש הקבוצה עמד מי שעתיד הייתי לעבוד במחיצתו שנים מרובות בתקופה בין שנת 1930 ועד פרוץ מלחמת העולם השניה, הלא זה מורי ורבי, שהיה נערץ על חניכיו, האח יאנק גיגר ז"ל. לדעתי לא היה שני לו בהשפעתו

„השומר הצעיר" בשנת 1926

Hashomer Hatzair in 1926

העצומה על עיצוב אופיו של הנוער המאורגן בתנועה זו ועל התפתחותו הרעיונית. הוא היה אחד המעטים בתנועה זו בעירנו שידע עברית, בעוד ששאר המדריכים של ההנהגה המקומית של הקן דיברו רק בפולנית וכל העבודה החינוכית והתרבותית, מלבד תרגילי סדר, התנהלה על טהרת השפה הפולנית.

אם זכרוני אינו מטעני נמנו עם חברי ההנהגה בין היתר: פולה קפלנר, הלה רוזנמן, הלה קרמר, צבירן, נתן ויסטרייך, מוניק מטאל, צבי ויכסלבוים ועוד. קבוצתי היתה מורכבת מהחברים הבאים: שלמה ולך, שמוליק גוטליב, יהושע שטירר, משה ליפשיץ, נחמן ליבר (אחיו של המורה אנשל ליבר). ועוד חברים ששמותיהם נשכחו ממני. מלבד אלה היה קיים גם קיבוץ הקשישים שאליו השתייכו החברים שהתכוננו לעליה ולהגשמה.

על אף השתייכותי בתקופה יותר מאוחרת לתנועה שעמדה בקצה השני של הקשת הרב־גוונית של תנועות הנוער הציונית, הריני מודה בפה מלא, שלא קמה תנועה בעלת תוכן לאומי טהור, שבה טיפחו אהבת ישראל ואהבת האדם על כל הערכים התרבותיים, המסורתיים והלאומיים כתנועת „השומר הצעיר" בתקופה ההיא. תנועה זו היתה הכתובת היחידה לחינוך לאומי מושלם של הנוער היהודי לקראת תפקידי ההגשמה בארץ. דומני, שכל התנועות של הנוער היהודי בשנים שלפני מלחמת העולם השניה, במדה ונחונו במדריכים בעלי נסיון וכושר, חייבים תודה לתנועת „השומר הצעיר", שבה התחנכו רוב־רובם של המדריכים הללו.

הקבוצה שלנו היתה מתכנסת פעמיים ולפעמים שלוש פעמים בשבוע בשעה שמונה בערב והיינו מבלים בצוותא שעתיים־שלוש בהדר הצר עם מדריכנו, כדי לשמוע מפיו תיאורים על חיי הקבוצות בארץ, על הישגיהם בהפיכת אדמת טרשים לאדמה חקלאית וכן על עיצוב דמותו של אדם יהודי, עובד אדמה וחי מיגיע כפיו, חופשי מהרגלים ותסביכים גלותיים, על עמידתו מלאת הגבורה מול קשיים וסכנות, על יצירת חברה חדשה וכו'. ידענו כי לא ירחק היום ועלינו יהיה לתת לאחים אלה שכם במשימתם.

היינו משוחחים על בעיות חינוכיות. עסקנו הרבה בצופיות, ערכנו טיולים אל מחוץ לעיר, לרוב לאורך הנהר ויסלוק. בחשכת הליל היינו מדליקים מדורות ומתישבים סביבן ושרים שירים ארצישראליים בעברית, שירים צופיים בפולנית ושירים שחוברו ע"י מחברים מקומיים בשפה הפולנית ובאידיש. היינו רוקדים הרבה את ריקוד ה„הורה". היו אלה רגעים של התעלות מהמציאות הגלותית והעתקת מחשבותינו הרחק־הרחק אל גדות הירדן והכנרת, עליהן הרבינו לחלום ולשיר.

לא פעם קרה, שאחר הליכה של קרוב לשעה בשלג וכפור ממקומות כמו פוביטנו, וויגנאניץ, רוסקה־וויש, היינו מוצאים את „המעון" שלנו סגור ומסוגר על בריח ומנעול בגלל אי־תשלום שכר הדירה, ורק זריזותו של שלמק, שהיה בקי במלאכת המסגרות, הצלחנו לחזור למעון הקר והאפל, כי גם זרם החשמל נותק. היינו מתיישבים לקריאת חוברות „השומר", שיצאו בשפה הפולנית בעריכתה של הנהגה הראשית בלבוב, או קוראים פרקים מתוך „אלט־נוילאנד" של הרצל, מן ה„אוטו־אמנסיפציה" של פינסקר ועוד. וכך היינו יושבים, קוראים ומתווכחים לאור נר דולק ואחר־כך מלווים את מדריכני יאנק עד הנהר שבסוף הרחוב לבובסקה.

היום, לאחר שנים של חלומות ומאבקים, לאחר אסון השואה, ניתן לומר בפה מלא, כי תנועה זו רשמה דפים מזהירים בתקומת העם וישוב שממת הארץ. יזכור אלוהים ויזכור עם ישראל את חלוצי תקומת ישראל.

יזכור אלוהים ועם ישראל גם את אלה ממנהיגי וחברי שטעו בדרכי החיים בלכתם שולל אחרי אשליות ולא זכו לחזות בהגשמת הרעיון אשר לו הקדישו מיטב שנות נעוריהם.

קבוצת „השומר הצעיר" בשנת 1928
"Hashomer-Hatzair Group in 1928

יושבים מימין: יצחק שיפמן, פרידה ברגר, —, —, צבי ויכסלבוים שורה ב' מימין: ברתה גוטליב, —, שמעון ב־לוי, שליפקה, —, —, צילה קורצמן, עומדים מימין: —, —, יוסף וכספרס מונדעק אור־באך, מנחם וואַנג.

שרה אלטמאן - ניר דוד

מקור מחצבתי - קן „השומר הצעיר" ברישא

הייתי חברת קן „השומר הצעיר" ברישא בשנים שבין 1928 ל־1935, שנת עלייתי ארצה, והיא כל תקופת נעורי. עד היום הזה נראית לי תקופה זו כמקור כל הטוב והישר.

אמת, כי בהיותנו אנשים מבוגרים נוהגים אנו לשכוח את הצללים ולהבליט את האורות בחיי הילדות והנעורים, וכך מסתלפת התמונה, אך לא כן, לגבי חיינו ב„קן".

היתה זאת תופעה חד־פעמית, תולדה של תקופה היסטורית מיוחדת, תופעה שלא תחזור עוד.

אבל היה היתה!

עינינו, עיני הנערים והנערות כמוני, נפקחו על עולם מסובך ומסוכסך.

השנים, שנות משבר פוליטי וכלכלי בפולין. הפגנות פועלים ונוער קומוניסטי ברחובות. שריקות אלות־גומי של שוטרים, המזוינים גם בנשק חם; פצועים וחרוגים.

הטירה העתיקה „פוד קשטנמי", אשר שימשה בית־סוהר, מלאה עד אפס מקום אסירים פוליטיים. בעתונות ובספרות מדברים על משבר בחיי המשפחה.

המשבר הכלכלי פוגע בראש וראשונה ביהודים. גל של פשיטות רגל בין הסוחרים היהודיים הגדולים, וכגל דוחף גל, נפגעים הסוחרים הזעירים ובעלי־המלאכה.

אין נחת בבית אבא־אמא. הרדיפה אחרי הפרנסה בולעת את המבוגרים. ואנחנו, מכלל ילדים יצאנו, ועדיין לא מבוגרים, בודדים בבית הורים.

*

קן „השומר־הצעיר" ברישא נאבק על קיומו היאבקות קשה, רצינית ועקשנית.

תנועתנו העולמית הלכה ונתגבשה בדרכה הציונית־סוציאליסטית, וציוותה על חבריה הגשמה אישית של חיי חלוצים בארץ.

דרך קשה ובלתי פופולרית. בעיני הנוער הקומוניסטי היינו משרתי האמפריאליזם, בעיני הציונים הכלליים מהאגף הימני היינו קומוניסטים, בעיני הרביזיוניסטים היינו בוגדים.

ובפנים — העליה לארץ נפסקת מפעם לפעם כליל, ובמקרה הטוב ניתן מספר רשיונות עליה קטן.

מה היה בידינו להציע לבוגרי הקן, אשר עברו את גיל העשרים, שחייבים היו לעזוב את בית ההורים, ולהתחיל „בחיים"? ואת החיים כאן אנו שוללים. רק אמונה עיקשת, שאין דרך אחרת — על אף הכל.

על אף גילנו הצעיר וחוסר נסיוננו בפעולות מפלגתיות היינו פעילים בכל המוסדות הציוניים ברישא. וגם בחיי התרבות של הצבור היהודי בלטנו בהרצאות, ויכוחים ונשפים.

היתה לנו ספריה עשירה ובה כל ספר בלטריסטי טוב וכל ספר מדעי. הספריה שימשה לא את חברי הקן בלבד.

שנה שנה היינו יוצאים למושבות קיץ וגם שם ידענו לאחד את החויות הרומנטיות של טיולי לילה עם פעולה השכלתית רחבה.

גדוד מתבגרים, בליסאגורה, סתו 1929

"Hashomer Hatzair" Group in Lissagura, 1929

פגישה על־יד חוף הוויסלוק בשנת 1929

Meeting on the banks of the River Wislok, 1929

*

ה„קן" שכן בביתו של האדון אפפלבוים, יהודי בעל צורה ובעל זקן נאה. בית קומותים סואן בסימטה צרה וסגורה שבין ה„רינק" והרוז׳נקה. תחילה עדיין נזהרתי לבל יראני מישהו ממכריו של אבי הולכת אל ה„קן". הייתי נכנסת אל אחד הב־תים המפולשים שמאחורי פסלו של קושצ׳יושקו. היו אלה כניסות חשוכות ומלוכלכות, מקום נוח לתנומת שיכור ולהת־עלסות לזוג (המשרתת הכפרית מהקומה העליונה וחייל במדים). בלב דופק מפחד רצתי אל מעבר השני, חולפת על יד ביתם הנמוך של משפחת ואַלד, בית הוריו של מאיר יערי, ומלווה קולות מתפללים תפילת מעריב המגיעים מאחד השטיבלך שבסביבה, קופצת על פני כמה מדרגות ובבת־אחת שרויה בעולם אחר.

היו שני או אפילו שלושה חדרים קטנים. ה„קן" מנה באותה תקופה כמאתיים חברים.

בחלל החדרים עמד רעש והמולה ומלמול. בכל הפינות ישבו קבוצות נערים ונערות, גבם אל מרכז החדר ופניהם אל המעגל פנימה, מצטופפים סביב המדריך או המדריכה.

מקטעי המשפטים העפים מכל צד יכולת מיד לדעת, שבגדוד „המתבגרים" מרצה אחד מחבריו על האוטופיה של פוריה, שקבוצת מ׳ קוראת את „לאן" לפייארברג, שבגדוד הבוגרים מדברים על השאלה הערבית. המדריכה ח׳ קוראת לפני קבוצתה מספר „יזכור" (ספר השומרים). לא הפריע לאיש שבחדר הסמוך שרה קבוצת בנות בקול חרישי „מה יפים לילות כנען" ואף לא שב. מלמד את קבוצתו לרקוד הורה. כאן הכל ברור, בהיר, ובטוח.

לא זמן רב התענגנו על החדרים הבהירים בעלי החלונות הגדולים בביתו של אפפלבוים. בעיניו היינו יותר מדי אפיקור־סים. משם עברנו למרתפים אשר בבית משפחת צוקר, בקצה הרחוב לבובסקה, בדרך המובילה אל הגשר אשר על הנהר וויסלוק. באולמות ה„קן" הזה היו חלונות מנופצים, והרהיטים המעטים בעלי מום. בחורף ישבנו בחדרים בלתי מוסקים, כי לא היה במה לקנות חומרי הסקה; או אולי היינו פשוט רשלנים ולא החשבנו ביותר את הסדר ואת הנוחיות.

גם כאן המו החיים בשיחות, הרצאות וויכוחים ערים וממושכים. התווכחנו על כל בעיות העולם. נגענו בכל מכאובי החברה: קאפיטליזם וסוציאליזם, בעיית האשה והמשפחה, אהבה וחינוך הילד. קראנו את וויינינגר ואת ניטשה, את פרויד ואת אדלר, את הגל ואת מרכס. העסיקו אותנו שאלות הארץ והקבוץ: חיי שיתוף, השאלה הערבית, תנועת הפועלים בארץ־ישראל. אמנם היינו חלק מתנועת „השומר הצעיר" והתחנכו על עקרונותיה האידיאלוגיים — אבל השקפת עולמו של כל אחד מאתנו חייבת היתה להתבסס לא על מה שניתן מלמעלה, אלא על לימוד וחינוך עצמי. שנוי האישיות (דברנו אז רבות על האישיות הזעיר־בורגנית) לקראת חיי העבודה ושיתוף בקבוץ שומרי בארץ־ישראל.

בקיץ היה אולם הקן החדש בבית משפחה צוקר גן־עדן עלי אדמת עירנו רישא. היינו קרובים לויסלוק הנהר. על גדותיו ישבנו בערבי קיץ אחרי הפעולות עד שעה מאוחרת בלילה, ובליווי לחש הגלים ורחש הרוח הלילית בענפי הערבה שרנו „דומקות" אוקראיניות, קטעי אופרה, משירי הארץ, במ־יוחד אלה השרים על אהבה וגעגועים ולילות זרועים אור ירח...

כאשר הוקם בית העם היהודי ע״ש טאננבאום נמסרו האולמות אשר בקומת הקרקע לתנועות הנוער. גם אנחנו העברנו את הקן למקום החדש. כאן היה בעל־הבית בפועל האדון מטל, איש מידות שרדה בנו ביד קשה, מכיון שהיינו מרעישים עולמות. מפריעים לקוראי כתבי־עת באולם הקריאה. גם כעת, בהביטי אחורנית מעבר לשנות דור — יודעת

אני, כי למעשה קיבלו חיינו את משמעותם האמיתית רק בשעות הערב, ב„קן".

ההורים שאלו: וואס וועט זיין דער תכלית? עד מתי? הם דברו בשם חכמת החיים והמציאות, בשם הריאליזם. הם סברו כי הקן הוא לנו מקום החלומות, לשם אנו בורחים מהחיים. ואילו אנחנו חשנו וידענו, שאלה הם החיים הריאליים, החיים הטומנים בחובם את ההמשך, את העתיד.

הם הנבונים, אנשי המציאות, הם לא חשו שהעיר היהו־דית רישא, על חנויותיה, רוכליה, בעלי־הבתים המתרוששים ודלת־העם, בעלי התעשיה הזעירים, בעלי המלאכה — כבר אז לא היתה להם משמעות ריאלית. כבר אז דמתה רישא היהו־דית לתמונותיו של שאגאל. הכל רוחף באויר. הכל לוטה בערפל. אולם מי יכול היה לראות, ולו בסיוטי לילה האיומים ביותר, את אשר יבוא.

היו יהודים בעלי חלומות!

כיצד לא ראיתם את המציאות המזדקרת מכל שער פעור, מכל סימטה אפלה?

ואילו ידעתם, ואילו הסכמתם לדעתנו, כלום היה בידינו להושיע?

ושערי הארץ נעולים ושמורים בכוח כידונים ואניות מלחמה בריטיים. אבל את, פפה, אננה ואמה, ואתם: חיים ויוסף ומונדק, ואתם נערים ונערות יקרים, כיצד נתפתיתם לחשוב ש„גם כאן אפשר לחיות" או „הרי ממילא לא יכולה הארץ לקלוט את כל היהודים". מדוע לא נדחקתם דרך כל סדק של עליה ליגאלית או בלתי־ליגאלית למקום האחד והיחיד אליו השתייכתם. אתם יכולתם להיות בינינו, בין מקימי החומה והמגדל בקיבוצי, בין חורשי שדות „עין־המפרץ", בין קוצרי ערוגות השחת בקיבוץ „המעפיל".

אתם שיכולתם להלך לעת ערב בשדות פרגים וחרציות, לנשום את ריח ההדרים בחודשי האביב, יכולתם לאהוב, לחיות, לחיות ———

אוה קירש - עין המפרץ

עליית „שומרים" לארץ

תנועת „השומר הצעיר" כבשה גם את הרחוב היהודי ברישא. השתייכו אליה נוער לומד, נוער עובד וסתם צעירים מבתים אמידים. תקופה ארוכה פעלנו כמו במחתרת הן לגבי שלטונות העיר, שלא הכירו בנו כצופים יהודים והן לגבי ההורים שהתנגדו, כי ילדים יצאו למושבות קיץ להכשרת חקלאיות והחשוב ביותר — יעלו ארצה...

המועדון שלנו („לאקאל" בפולנית) היה במרתף הבית של צוקר בקצה העיר. הנוער היה בא לשם במאותיו למרות התנאים הקשים.

עם הקמת „בית־העם" שהיה המרכז התרבותי היהודי בעיר, שופרו התנאים, וכל תנועות הנוער קיבלו שם מועדונים. הרבה גם עזר לנו חדר־הקריאה היפה. החיים הציונים שקקו אז, ואנחנו, בני הנוער, השתתפנו באופן פעיל בכל הועדות, באיסוף כספים למען קרן הקיימת, בפעולות תרבותיות ועוד.

ביחוד השפיעה על הרחוב היהודי עלייתם של נערים ונערות, אשר התחילה לזרום בשנת השלושים. זכורות לי היטב ההפגנות ההמוניות של מבוגרים וילדים אשר ליוו את העולים לא"י. בארץ מצוים רבים מבני רישא בקיבוצים. במרחביה נמצא המנהיג הדגול של „השומר הצעיר" מאיר יערי ואחיו טוביה. כן מצויים מבני רישא בעין־המפרץ, בניר־דוד, ב„המעפיל" ועוד.

טוביה יערי

בני רישא בקיבוצי „השומר הצעיר"

לא אחטא לאמת, אם אומר, שבין הנחשונים הראשונים, נושאי חזון העליה לארץ־ישראל מעירנו רישא, היו חניכי הקן של תנועת הנוער „השומר הצעיר", שהדביקה בהתלהבות חוגים רחבים. בני הנוער היהודי שברישא באותו זמן עלו לארץ־ישראל אמנם לא תמיד במסגרת של „השומר הצעיר", אבל צעירי תנועתנו היוו את הכוח המדרבן והמתסיס.

התקופה היא 1919—1920, ראשית העליה השלישית. עלו אז ארצה 620 שומרים מגאליציה, בתוכם חלק ניכר יוצאי רישא. באותן שנים עלתה גם ההנהגה, מראשוני וממייסדי התנועה וביניהם הופיעו במקום מכובד אנשי רישא, ובתוכם אחי משה ומאיר יערי. כמו כן נמצאים מיוצאי רישא בין מייסדי קיבוץ „בית אלפא", ראשון קיבוצי „השומר הצעיר", שעלה להת־ישבות בגוש נוריס (ביניהם שלמה הורביץ).

מגל עליה אחד לגל הבא אחריו מתרחבת השרשרת: בשנת 1926 עלה קיבוץ גאליציה א', שנקרא בארץ „קיבוץ הרצליה", ובתוכם היו גם כן חברים מבני עירנו. קיבוץ זה היה מראשוני בוני המושבה הרצליה ועבר הרבה תחנות בדרכו להתנחלות קבע במרחביה. התחנות היו: הרצליה, זכרון יעקב, ג'ידרו, ראשית מפרץ חיפה וחיפה. ב־1929, בגמר מאורעות הדמים, הגיע למרחביה. זרם עליה גדול מיוצאי „השומר הצעיר"

גאליציה הגיע ארצה יחד עם יוצאי תנועת החלוץ מגאליציה, אשר החלק הארי של מדריכיו היו מאנשי „השומר הצעיר". רובם קבעו את מקומם במושבה נס־ציונה.

היתה זאת מעין טריטוריה קבוצית של „השומר הצעיר" מגאליציה, שבה היה מספר ניכר של אנשי רישא. קיבוץ השוה"צ מנס־ציונה הוא היום למעשה קיבוץ מזרע בעמק יזרעאל. בעיקר התרכזו אנשי רישא בקיבוצי „השומר הצעיר" עין־המפרץ ותל־עמל. התקופה היא 1933—1939, הסיוט של הנאציזם כבר מורגש באויר, והיא החותמת, עד 1939, את עלייתם של אנשי „השומר הצעיר" מרישא.

לוטקה קלייד (שליסלברג) - תל־אביב

עלים לזכרו של קן „החלוץ"

כחניכת „החלוץ" ברישא אנסה להעלות קצת זכרונות על „החלוץ" בעירנו. אצטמצם לתקופה הזכורה לי ביותר, והיא בין השנים 1933—1930.

על אף הקירבה האידיאולוגית ושיתוף הפעולה המלא בין „השומר הצעיר" ובין „החלוץ", היה שוני רב בין שתי תנועות אלו. חניכי „השומר הצעיר" באו לתנועה בעיקר מתוך שכבות הנוער הלומד, ואילו חניכי „החלוץ" היו לרוב נערים עובדים. שוליות ובעלי־מלאכה. בתנאים של אז היו נערים אלה מרותקים למקום עבודתם מבוקר עד ערב. דבר זה מנע מהם אפשרות להתפנות לפעולות ציבוריות שונות.

בדומה לתנועות אחרות שכן גם קן „החלוץ" בבית־העם ע"ש טננבוים. בשכנות היה גם קן השוה"צ, ואם בכל ימות השבוע ניהל כל קן לחוד את פעולותיו, הרי בכל מוצאי־שבת היו פעולותנו משותפות עם בוגרי „השומר הצעיר", אשר סיימו את הכשרתם והתכוננו לעליה.

הנער העובד שבמשך כל היום היה שקוע בעבודתו, היה מוצא בקן, תוך שילוב של חינוך לחלוציות ולעליה, גם פינה נעימה לבילוי חברתי רב־גווני. מדריכינו היו לרוב מבין בוגרי „השומר הצעיר". הפעולות העיקריות התנהלו בלילות שבת — שיחות קבוצה, הרצאות ומסיבות.

לפעמים היינו הולכים בלילות־שבת מהקן בצוותא לאולם „הקרן־הקימת־לישראל" להקשיב להרצאותיו המעניינות של ד"ר פריילך על „חינוך הנוער היהודי". כתום ההרצאות היו מתקיימים ויכוחים בין באי־כח הזרמים השונים.

זיקת בוגרי „החלוץ" המאורגנים בקבוצי עליה (בזמני הקיבוצים „עבודה א" ו„עבודה ב") היתה לברית הקיבוצים קיבוצי „השומר הצעיר" ו„החלוץ". מקום ההכשרה של החלוץ היה בפרוקוצין־קראקוב־פלשוב. העבודות היו שונות: מקצרעיות ושחורות. חלק מהבנות עבדו בבית־חרושת לנעלים

עצם העובדה שהתנועה חינכה להגשמה, הביאה רבים מהקן לעליה. רבים מיוצאי „החלוץ" הצטרפו בארץ לקיבוצים של „השומר הצעיר", וחלק מהם אף נושא כיום בתפקידים מרכזיים בקיבוציהם או בפעולות ציבוריות.

לוטקה שליסלברג (קלייד)
Sshlisselberg Lotka

גם אותם יוצאי „החלוץ", אשר הסתדרו כבודדים, מעלים בהערצה את תקופת היותם בתנועה, אשר השפיעה לטובה בעיצוב האישיות של כל אחד מהם.

אני זוכרת לטובה את מדריכנו יוסף בריקנר ז"ל. עידוד רב בפעולותנו התנועתיות שאבנו מביקוריהם של שליחים מהארץ, ביניהם מאיר יערי וידידיה שליפקה.

הנני נזכרת ב„ימי פרח" לטובת הקרן הקימת וההתחרות הרבה בין תנועות הנוער השונות לקבלת הפרס בעד השגת מקום ראשון באיסוף התרומות. היינו מתאספים בכיכר השוק, שם חולקו הקופסאות למתרימים, ומיד התחילה ריצת התחרות להגיע כראשונים למקום הטוב ביותר לאיסוף התרומות (ע"י פסל קושציושקו, במעבר לבית המשפט. ידוע היה שהשופטים, עורכי הדין וסתם באי בית המשפט היו תורמים בעין יפה).

בפעולותינו אלה נעזרנו רבות ע"י ד"ר שמלקס, ד"ר ה. קאנארק ובעיקר ע"י הגב' חנה כהנא, אשר ליוותה את פעולותנו באהדה רבה. הללו עזרו לנו גם בפעולותינו למען „קרן עזרה", אשר תמכה בחלוצים המתקשים במימון הוצאות העליה.

מרכוס דורנפסט

שנות כשלונות

הדי המהפכה שהתחוללה ברוסיה, כתוצאה ממפלתם של צבאות הצאר במלחמתם עם יאפן במזרח הרחוק, ואשר דגלה בתמורות כלכליות, חברתיות ופוליטיות, הגיעו גם לעיירות גאליציה המפגרות בהתפתחותן התעשייתית, וכן לציבור היהודי ברישא.

להמוני העם הרוסי שהיו נתונים בעול השלטון הצארים, שימשה מהפכת 1905, מנוף פוליטי, רב עצמה במאבקם למען שיווי זכויותיהם. לעומת זאת הורגשה המהפכה הרוסית שבגאליציה כמשב־רוח מרענן, שעורר את המוני היהודים, אזרחיו של קיסר פראנץ יוזף הסובלני, להצטרף לתנועה הלוחמת למען שיווי זכויות לאומיות.

האוכלוסיה היהודית ברישא, שמנתה אז כשנים עשר אלף נפשות, מורכבת היתה, ברובה הגדול, מבעלי מלאכה וחנוונים זעירים. המאורגנים שבהם היו חברים באגודות מקצועיות, בהנהגת מפלגת־הפועלים הפולנית הסוציאליסטית (P. P. S.) במסגרת מפלגה זו, שהיתה בימים ההם בלתי חוקית, לקחו היהודים חבל פעיל. אולם, כבר בשחר פעולתה של המפלגה הפולנית הסוציאליסטית, כביכול, נתגלו נטיות אנטישמיות בקרב הרוב הפולני, שהתיחס בשלילה לשאיפותיהם הלאומיות של העובדים היהודים. משום כך החלו קבוצות בעלי־מלאכה ועובדים יהודים עוזבים את המפלגה הפולנית־הסוציאליסטית ויסדו ארגונים משלהם. כך קמה האגודה „יד־חרוצים", שכללה בתוכה בעלי־מלאכה זעירים, כגון: חייטים, סנדלרים, נגרים, חבתנים, פחחים ואחרים. לא פעם הפגינו המוני בעלי מלאכה עניים, עובדים ופועלים, ברחובות העיר ותבעו שיווי זכויות. מפי המפגינים הושמעו קריאות נגד משטרו של הקיסר האוסטרי, שעל אף היותו ליברלי, לא מנע קיפוח כלכלי וסוציאלי. וכך חלפו שנים על שנים עד למלחמת העולם הראשונה. כשהתמוטטה הממלכה האוסטרית־הונגרית, לאחר מלחמת העולם הראשונה, השתררה אנדרלמוסיה בעיר ובעיירות הסביבה. רבים מיהודי רישא הצטרפו ללגיון הפולני בפיקודו של פילסודסקי, מתוך תקוה, כי בזכות השתתפותם במלחמה לתקומת פולין החופשית, ייהנו גם היהודים ממלוא הזכויות האזרחיות. אכן גדולה היתה אכזבתם של היהודים: חוקת פולין החדשה הבטיחה אמנם שווי־זכויות ליהודים, אולם השלטון היפלה אותם לרעה.

רבים מיהודי רישא תרמו חלק נכבד לשיחרורה של פולין. ראיה לכך — הזכיונות שהוענקו ללוחמים יהודים מהלגיון הפולני, ותגמולים לנכה־מלחמת העצמאות הפולנית. וכן אותות ההצטיינות הגבוהים, שנמסרו באורח אישי על ידי המרשל פילסודסקי ליהודים, כעבור שנים אחרי המלחמה לשיחרורה של פולין.

תוך שנים מעטות לאחר תקומת פולין התפצלה הציבוריות היהודית ברישא מבחינה פוליטית וחברתית. קמו מפלגות וארגונים, החל מהימין הציוני הקיצוני וכלה בזרמים קיצוניים, מיסודם של הקרמל במוסקווה.

גורמים רבים השפיעו על התבגרותה של התנועה הציונית ברישא, שהקיפה חוגים רבים מבין האוכלוסיה היהודית. אך מספר סיבות פעלו להגבלת התפשטותה: שערי ארץ־ישראל שנסגרו על ידי שלטונות המנדט העוינים, התנגדותם של החרדים הקנאים לרעיון הציוני. החרדים בעיר אסרו על ילדיהם להצטרף לארגוני נוער ציוניים. אלה שהעזו להצטרף לתנועת נוער ציונית, היו צפויים לפעמים לנידוי ולגירוש מהמשפחה.

המשבר הכלכלי בפולין משנת 1928 — 1933 פגע קשה במיעוט היהודי, ביחוד במסחר ובמלאכה היהודי. היהודים היו נתונים לתנודות ולתמורות כלכליות ופוליטיות בשנים ההן. על רקע המשבר נתחזקה המפלגה הקומוניסטית הפולנית, שהשפיעה הרבה על הנוער היהודי. הללו הוקסמו מן סיסמאות הקיצוניות של המפלגה הקומוניסטית שהבטיחה להביא את הגאולה לעם ולאנושיות בדרך מהפכנית. אף כמה חברים מ„השומר הצעיר" נתפסו להלך רוח זה, עזבו את ארגונם ונעשו לפועלים. הם עסקו בעבודות ביוב ציבוריות בעיר ועוררו את התמרמרותם של הפועלים הפולנים, שראו בצעירים יהודים, בני משפחות סוחרים, מתחרים, המנשלים אותם מעבודתם.

השמאל היהודי נתפס במלכודת החתרנות של הארגונים השמאלניים. אם בכל העולם קמו „ארגונים „לזכויות האדם", ששימשו כמוסד לתעמולת השמאל הקיצוני, גם בעירנו נוסדה אגודה כזאת. חלק מהנוער, שדבק ברעיון של חופש עמים ושוויון המעמדות, נלכד בתחבולות, כגון „חזית עממית". כאשר פרצה המהפכה בספרד, פרשו הקומוניסטים היהודים את רשתם על ארגוני הנוער היהודי. חלק מהצעירים עזבו את שורות הנוער הלאומי.

ד״ר משה יערי

יהודים במפלגה הקומוניסטית ברישא

עם גמר מלחמת העולם הראשונה לא היה כמעט זכר למפלגה או לתנועה קומוניסטית בין יהודי רישא. אמנם עם מהפכת אוקטובר בשנת 1917 נתגלו ניצנים ראשונים של אהדת הנוער, למהפכה, הן אצל הנוער היהודי והן אצל הפולני, אשר ראו בה אור גדול, וביחוד מכשיר לסיום המלחמה והשכנת שלום בין עמים ללא הבדל דת וגזע. עם תקומת פולין בשנת 1918 רכשה לה האידיאולוגיה הקומוניסטית אוהדים בין הפרולטריון, האינטלגנציה והנוער ברחוב הפולני והיהודי כאחד. בזוכרנו את רישא היהודית, אין להתעלם מפעולת חלק הנוער היהודי הלומד והעובד במפלגה הקומוניסטית הן בגלוי והן במחתרת. הנוער היהודי, שסבל מן השפל הכלכלי ומשנאת הגויים והתיאש מאדישות המערב, וביחוד מבריטניה הגדולה, שחיבלה בהתחיבויותיה לפי המנדט מטעם חבר הלאומים וסגרה כמעט את שערי הארץ — נוער זה שאף לשיחרור לאומי־סוציאלי וראה באידיאה הקומוניסטית שזרחה ממוסקבה, דרך לגאולה, מוצא ממצבם העגום, חסר הסיכויים לעתיד. בדומה לחוגי האינטלגנציה בשאר ארצות אירופה ואמריקה, לא ראו בני עמנו הצעירים את המציאות הרוסית, והתבשמו רק מהתורה. הם שכחו שלא המדרש עיקר אלא המעשה, והנ־עשה ברוסיה — רודנות, דיכוי חופש הדעה והמחשבה, השתל־טות מנגנון של המיעוט על הרוב, דיקטאטורה וטרור — לא היה ידוע לידידיה, אוהדיה של התורה הקומיניסטית. התגברות הפשיזם באיטליה, הנאציזם בגרמניה, דרכי פיוס של המערב כלפי הרודנים היטלר ומוסוליני, הגבירו בנוער היהודי את האמונה, שרק הכוח הקומוניסטי מסוגל להשמיד את המפלצת הנאצית, ותלמידי הגמנסיות וסתם נוער משכיל נהרו לתנועה זו. השלטון הפולני, שהיה אכול אנטישמיות בהשפעת גרמניה הנאצית, רדף את הקומוניסטים עד חרמה, וביחוד סבלו ועונו הצעירים מבני עמנו, שקיבלו עליהם באהבה את היסורים ואת התלאות.

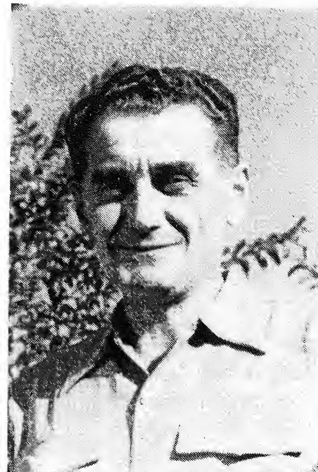
בשנת 1936 ביקרתי ברישא יום אחד, כדי לפקוד את קבר אבי ואמי ז״ל, ושם נודע לי, שידיד וחבר, ממייסדי „השומר הצעיר" בוינה בשנת 1916, עו״ד ד״ר דוד כהן. מת־גורר ברישא. הלכתי לבקרו, ולתמהוני שמעתי, שהוא אחד ממנהיגי הקומוניסטים היהודים. הכרתיו בוינה כציוני נלהב, השואף להגשמת סוציאליזם הומאני בארץ־ישראל, שוחר תר־בות עברית ויהודית. והנה עזב יחד עם חלק ממיטב הנוער את תנועת „השומר הצעיר" והסתפח לתנועה קומוניסטית מתוך אמונה, שהתנועה הזו תשים קץ לשנאת ישראל ותביא גאולה לאנושיות כולה קץ למלחמות, ואחוה לכל העמים. ייתכן שהיה משנה את דעתו, לו היה נשאר בחיים.

בשנות ה־30 פעלו במחתרת הקומוניסטית בחורים יהודים בני משפחות אמידות, בני סוחרים, תעשיינים, בעלי מקצועות חופשיים. הבולשת הפולנית ערכה עליהם ציד לפני כל אחד במאי והתעללה בהם. לא אחד יצא מבית הסוהר שבור ופצוע וחולה־אנוש. זכור מקרה מונדאַק אורבך שהוציא את נשמתו בבית הסוהר. נערכה לו אז לויה ברישא, אשר הפכה להפגנה אדירה של אוהדי התנועה וידידי הבחור האמיץ הזה. צעירים אלה שיתפו פעולה עם קומוניסטים פולנים של המחוז, שבראשם עמד אז גומולקה, מי שמכהן כיום כראש המפלגה בפולין.

עם פרוץ המלחמה בספטמבר 1939, ברחו רבים מן הקו־מוניסטים היהודיים לרוסיה או פעלו במסתרים כפרטיזאנים. אלה שנשארו בחיים לא חזרו עוד לרישא, שנשארה ללא יהודים, אלא חיים בוורשא, בירת פולין, ותופסים מקום חשוב בצמרת השלטון, במשרדי השרים לכלכלה, בצבא, במינהל, בעתונות וכו׳. בני משפחות ותיקות מרישא, כגון בני הירש וויסטרייך סוחר ויצואן עורות, בני משפחת אלסטר, טוכמן, בן הד״ר ווילהלם הוכפלד (מי שהיה ראש הקהל מטעם המתבו־ללים והחסידים), בן ר׳ אליהו וואנג מפעילי הציונות בזמנו, עומדים עתה בראש מחלקות מרכזיות בשלטון הפולני וחול־שים על ענפי כלכלה, תעשיה, בנין וכו׳. יש בין אלה, ששינו את שמותיהם היהודיים ונטלו להם שמות סלאוויים פולניים, כדי להסוות את מוצאם. הם היו במשך זמן רב עמיתים נאמנים לגומולקה. אולם אלה מן הקומוניסטים היהודים מבני רישא, שהיו קנאיים סטאליניסטיים, נאלצו להסתלק עם „מהפכת אוק־טובר" הפולנית בשנת 1956 והתפזרו בארצות חוץ, ומהם גם שבאו למצוא מקלט בישראל.

יהושע שטרסברג - קבוץ תל־יצחק

על „הנוער הציוני"

יהושע שטרסברג

באַלדכובקה הוא שם הרחוב בו גרתי, ובו קשורים זכרר נותי מן התקופה היפה ביותר בחיי־ילדות ונעורים. אותה שכונה, היקרה לי ולרבים כמוני, נהפכה בזמן המלחמה לגיטו, שבו רוכזו יהודים מכל הסביבה, ובצורה מסודרת ושיטתית חוסלו.

באַלדוכובקה, רוזנקה, סלובאַצקי, גאַרנצאַרסקאַ, רחובות שתססו חיים יהודיים. פה היו בתי־כנסת ופה גרו רבנים ידועי־שם. עוד היום עומדת לנגד עיני כל השכונה ותושביה. זוכר אני במיוחד את ערבי שבת וחגים כאשר הכל לבשו בגדי־חג ומהחלונות הבהב אור הנרות... באותו חלק העיר היו גם אול־מות של „הנוער הציוני", „עקיבא" ו„בית"ר". פה היה גם מרכז החיים הספורטיביים של הנוער היהודי — „בר־כוכבא". תמיד גאים, שיש לנו חוג ספורטאים יהודים, היודעים לשמור על כבודנו וגם הגויים מתחשבים בהם. מגרש לטניס שבחורף שימש מגרש־קרח למגלשים. התקיימו גם שעורי התעמלות ומשחקים, חוג לבוקס ופינג־פונג. באותה שכונה הוקם גם בית חולים יהודי. רוב הבתים היו שייכים ליהודים. אַפלבאום, פאַט, קאַר־פמן, שנאַוויס, גרינשפאַן, קראַמאַר, שליסל (היום בארץ) האַרשטל, אַדלר ואחרים. מאותה שכונה יצא מאיר יערי, מנהיג „השומר הצעיר". זכורים לי יפה ימי ספורט, שבהם השתתפו מאות נערים ונערות יהודיים. החגיגות היו מאורגנות על ידי הנהלת ק.ק.ל. על מגרש בר־כוכבא. לפני התחלת המשחקים נערכו תהלוכות נוער עם דגלים. היתה לזה השפעה גדולה על נפשות צעירות ובכלל על התפתחות הנוער היהודי בעירנו. פאַט, גראַור, ד"ר שפירא (היום בארצות הברית), וינבאַך (היום בפולין) שכיהנו כיושבי־ראש של אגודת בר־כוכבא מסרו את רצונם ומרצם להתקדמותה. הנוער בעירנו היה פעיל מאד

„הנוער הציוני" ברישא "Hanoar-Hatzioni"

קבוצה מ„הנוער הציוני" בשנת 1930
Hanoar Hatzioni Group in 1930

מימין: שלמה וואנג, יהושע שטראָס־ברג, לאָנעק גראַוער, וואָוועק סאַנדהויז, יהודה הרשלג, מקס לינדמאַן, מאַניעק באַטיסט.

בשטחים שונים ובאהבה ומסירות מלאו כל מיני תפקידים. היינו משוכנעים, שדרכנו נכונה ועבדנו בהתלהבות ובמסירות למרות הקשיים הגדולים שלא פעם היו בדרכנו. לאחר הקמת בית־ספר עברי בהנהלתו של ד"ר קנוסוב וחבר המורים: שרה אונ־טריכט, איכנולד, יצחק ווייס (היום בירושלים), דיללר (היום בארץ) חלו שינויים בעבודתנו התנועתית. אחרי ישיבות רבות הצלחנו לחדור לתוך בית הספר ולארגן חלק מהתלמידים בשורותינו. אירגנו שיחות, הרצאות, חוגים־צופיים, טיולים ותחרויות. חברים מבוגרים יותר היו פעילים ב„בני ציון" וגם טיפלו ודאגו לפלוגות הכשרה של ה„נוער הציוני" שהיתה זקוקה לעזרה ממשית. דאגנו בראש וראשונה למקומות עבודה. ספקנו להם ספרים ועתונים, בלינו יחד ערבים שלמים ובצורה כזאת עזרנו להם לעבור את התקופה הקשה.

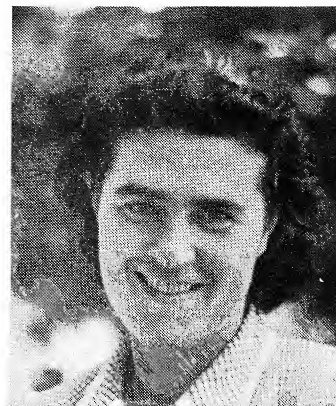
בעליה בלתי־לגלית בשנת 1938 גברה פעולה תנועתית. המצב הפוליטי השתנה לרעה, המוני יהודים פולניים גורשו מגרמניה בחוסר כל דרך זבונשין. אירגנו ועד, שעשה מאמצים גדולים כדי לעזור לאחינו. הגשנו אוכל, דאגנו לבגדים, לעזרה רפואית. לחלק שנשאר בסביבה שלנו דאגנו גם לדירות. כלנו הרגשנו באויר את הסכנה המתקרבת. הנוער הבין את המצב והתחיל לחשוב על עליה לארץ, אך האפשרויות היו מאד מוגבלות, חלק יצא בתור סטודנטים ומעטים בדרך לגלית.

באותה תקופה חזרנו מהמועצה של „הנוער הציוני" במי־קוליצין, שבה נפגשנו עם שליח שלנו מהארץ קלמן רוזנ־בלט (היום עורך דין בירושלים) שעבד אז בעליה ב׳. לאחר שהישגנו ממנו אינפורמציה על העליה, התחלנו לארגן למיבצע זה בעירנו נוער, ללא הבדל ההשתייכות המפלגתית. לכל אלה שהחליטו לעלות ארצה סודרו ניירות והם יצאו לדרך. ידענו שהדרך שבחרנו היא לא קלה, אבל הרגשנו שזהו הרגע הנכון לעזוב את פולין. ואכן, מספר חדשים אחרי עלייתי הבלתי־לגלית פרצה המלחמה, וכל היתר איחרו את המועד.

בקבוצה אתי היה הלל רינדה (היום בארץ) מרישא. מקום המפגש היה בלבוב. היינו 50 איש מהתנועה שלנו „הנוער הציוני". מלבוב יצאנו ברכבת דרך זאַלאֶשציקי ישר לגבול רומניה. מפה הועברנו תחת פקוח חמור של חיילים רומניים לקונסטנצה לאניה שלנו ששמה „אסימי". פה הצטרפו אלינו קבוצת אנשים, שחיכתה זמן רב לאניה. האניה היתה קטנה מאד, לא מותאמת למספר הנוסעים. אני הייתי בין המעטים שהצלחתי אחרי 8 ימים להגיע לארץ־ישראל ולרדת בסביבת נתניה, במקום שחנה אז קיבוץ יד מרדכי. יחד אתי ירדו 80 איש ב־4 סירות, והאניה נאלצה להתרחק מהחוף, שכן עלה השחר. בלילה השני הצליחו שוב להוריד 80 איש, אך האנגלים תפסו את האניה והובילו אותה לחיפה. אחרי מספר ימים של הסגר החזירו אותה ללב הים. האניה ניסתה כמה פעמים להתקרב ולהתקשר עם הארץ אבל לשוא והיא חזרה לכרתים. כאן הצטידה שוב בדלק ומזון וחזרה לחופי הארץ. לאחר שלא הצליחה להתקשר עם מוסדות הארץ, כוונה האניה על ידי צוות ישר לנמל חיפה. רב החובל עם המלחים ירדו בסירה במרחק־מה לפני הארץ, והאניה התקרבה לנמל חיפה. האנגלים תפסו אותה, הורידו את כל הנוסעים ואחרי שבוע של מאסר שיחררו את כלם.

קלרה מעין (מינצברג) - תל־אביב

בין השנים 1924 - 1939

קלרה מעין (מינצברג) Klara Mayan

רישא היתה עיר יהודית מובהקת, אך היא ידעה לגשר בין המסורת העתיקה ובין חיי תרבות חדשים. הציונות כבשה את רוב היהודים. רמת ההשכלה היתה גבוהה והיהודים תפסו עמדות חשובות בחיים המוניציפאליים וכן בשטח החינוך וההוראה. חשובה במיוחד היתה הפעולה בקרב הנוער, וכמעט שלא נשאר בעיר נוער מחוץ למסגרת תנועתית, חלוצית. לכל תנועה היה מקום בבנין „בית העם": „פועלי ציון" שמאל וימין, „החלוץ", „גורדוניה", „השומר הצעיר", „הנוער הציוני", „עקיבא", „בני־ציון", „בית"ר" ועוד תנועות רבות. הנוער בעירנו נתפרסם על דבקותו בהגשמת הרעיון הציוני. בשנים 1925—39 התרחב חוג הציונים, כך, שכמעט לא היה בית יהודי מתבולל בעיר.

פעולה מיוחדת נעשתה בשטח הקניית השפה העברית. בעיר פעלו מורים כמו משולם דוידזון, שהצליח לעלות ארצה לפני המלחמה ונפטר בקיבוץ „ניר דוד" אצל בני משפחתו. יוסף בלומנפלד (היום ברמת־גן) פעל אף הוא גדולות להחדרת השפה, החל מילדי הגן וגמור באנשים מבוגרים. אחד המורים המנוסים היה בירנבאום. פעולתה הנרחבת של „תרבות", שבראשה עמד אבי ר' שלמה מינצברג, נשאה פרי ובמשך זמן קצר למדו רבים לדבר עברית. תופעה מיוחדת במינה היתה ה„עבריה". חוג אנשים יודעי עברית היה מתכנס שם מדי שבת, בשעות אחרי הצהרים, כדי לשמוע הרצאה בעברית עסיסית. עם יוזמי „העבריה", שהצליחה להחדיר את לימוד השפה בין מבוגרים וצעירים כאחת, נמנו המורים ויושב־ראש סניף „תרבות".

מעשה אבות סימן לבנים. רוח זו השפיעה על הנוער והוציאה אותו מהחיים הריקניים למועדונים של תנועות נוער, על אף האיסור של הנהלות בתי־ספר תיכוניים, שהטילו עונשים על הצעירים שהשתייכו לתנועה עד להרחקתם מבית־הספר.

אותי הביא אבי בעצמו לתנועה. הוא לא רצה שאספוג רק תרבות זרה ואתחנך ברוח רחוקה מהיהדות. לא אשכח את היום בו יסדה קבוצת תלמידי הגימנסיה החדשה והישנה וכן בנות מהגימנסיה הפרטית את גדוד „הנוער הציוני".

ראש הקבוצה שלי היתה בתחילה מלה וילקנפלד, בחורה משכילה, שידעה להשרות משלות נפשה על רוחנו הסוערת. לרגל לימודיה בפרג היתה נאלצת לעזוב אותנו, ואז הדריכה אותנו הלה רוזנבאום. בעלותה ארצה שהתה זמן קצר בקיבוץ.

פלוגת „הנוער הציוני"
"Hanoar-Hatzioni" Group

יושבים מימין שורה א': סוניה טננבאום, מרצל בלנק, קלרה מינצברג (מעין), מלכה פלסנפלד, מלה אלטר (רייך), מקס גראוער.
עומדים מימין: אסתר אובסטפלד, הנקה אלטר, נשקה צוקר (דריינגל) חיקה טרום (סלס), הלה רוזנבאום, מנדק שטרנגר, סוניה ברגנר (רבי־נוביץ'), חוה פניג, אלה בודנר,
עומדים שורה ג': הינדה מילר, לונק גראער (שחר), לושקה צוקר, ל. אובסטפלד, בריא.
עומדים שורה ד' מימין: פינק שטרנשוס, בנק הרל, סוכר ברייט, הנק קנכט, פורטרפליך, מלה טאובנפלד, פרידריך.

„הנוער הציוני" עם ועד ההורים: גב. נדל, זיגמונט גראוער, שלמה מינצברג, אֱמר.
"Hanoar Hatzioni" with Parents' Committee

חברות בקבוצה זאת היו: אוה קרפ, לושקה צוקר, הנקה אלטר, רנה גרפונקל, רנה בוט, חנה מילר, חיציה טרום־סלבם (היום בחיפה) דורה מילרד־אמר (חיפה), קלרה מינצברג־מעין (תל־אביב). היתה גם קבוצת בנים מקבילה: שלמה ונג, מונק בטיסט, מכס לינדמן, לונק גראוער־שחר (קיבוץ תל־יצחק), אידק הרשלג (מרצה באוניברסיטה ת"א).

בזמן קצר מאד חילקו תפקידים חשובים לכל אחד מאתנו ואנו קבלנו קבוצות לניהול. היינו מתכוננים לשיחות הקבוצה מתוך חומר עיוני, כגון ממאמריו של אחד העם בקובץ „על פרשת דרכים". מה שקשור היה ביהדות ואהבת הארץ טיפח־נו בקדושה מיוחדת.

למושבות קיץ היינו יוצאים בסתר, לא תמיד בהסכמת ההורים. אני זוכרת את מבצע הוצאת תרמילים דרך החלון לפנות בוקר, כשההורים ישנו שנת ישרים ואנו יצאנו לדרך...

מן הבנות, שהיו יוצאות אתי למושבות קיץ, יש למנות את דינה איַנהורן (כעת שטראַסברג, חברת קיבוץ תל־יצחק), מלה מינצברג (כעת קרישר ברמת־אביב), מלה אלטר (כעת רייך, גרה בחיפה), מלה טאובנפלד (גרה בארה"ב), מלה פלזנפלד, סוניה טננבאום, אסתר אובסטפלד (ניספו בשואה).

הנוער היה מעורב בחיי הציבור, ידע על המתרחש בעולם והביע דעה עצמאית על הנעשה בחיים הפוליטיים. ההרצאות והסימפוזיונים הכשירו אותנו ל„נואמים" ונטלו מאתנו את אימת הציבור.

ראשי הקן היו: זאב סנדהאוס (כעת בתל־אביב), מלה וילקנפלד, הלה רוזנבאום, אידק הרשלג (כעת בירושלים), מנחם שטרנגר (חבר קיבוץ תל־יצחק), בנק הרל, ויקטור שפורן, (נספו בימי השואה).

מדי שנה נערכו בל"ג בעומר מפקדי תנועות נוער בהשתתפותו של הועד המקומי. המפקדים נגמרו ביום ספורט בין־תנועתי ובהתחרויות ספורט על מגרש בר־כוכבא. שורות נהדרות של נוער צופי־חלוצי בתלבושת אחידה היו מפגינים לפני נציגי הנהלת התנועה הציונית המקומית.

פעולות מיוחדות מטעם הקן התנהלו בכותלי בית־הספר העברי. לשם חדרנו, כביכול, לשם פעולות ספורט והתעמלות, אבל כוונתנו היתה ברורה והיא — לארגן את הנוער. בדרך זו התארגנה קבוצת „תמר", שחברותיה נמצאות בחלקן גם בארץ. שרה רוקנטאל (כעת שנווייס — ברמת־גן), אדה קראוט (כעת לנדאו ברמת־אביב), זונקה פאוסט (אחות בבית הולים קפלן — רחובות) אלא פרילינג, זאַנאַאזיב, אניטה יוהנס (כעת גולדברג, גרה בשויץ). את הקבוצה הדריכה מלה מינצברג־קרישר.

טכס רב רושם נערך ביום הקדשת הדגל של הקן, כשכל אחד מחשובי הציונים בעיר נעץ מסמר בתורן בו היה חרות שמו. הדגל נישא ע"י בחורים תמירים. זוכרני שאחד מאלה היה מקס גראואר הספורטאי המתאגרף הידוע מעירנו. אני חייבת להקדיש לו כמה שורות, שכן הציל את חיי בסיום מושבת קיץ בפּיבניצנה על שפת פּופּראַד — נהר הררי סוער. כרגיל לא היו לנו כספים להוצאות הדרך והיינו נאלצים לעזוב את מקום מגורינו. יצאנו עם כל חניכי המושבה לתחנת הרכבת על שפת הנהר. החניכים רצו להתרענן בנהר מחום היום. פתאום הבחנתי, שאחד החניכים מתחיל לטבוע. בלי לחשוב קפצתי לתוך המים, והזרם סחבני למערבולת, והרגשתי שאף אני עומדת לטבוע. מאכס גראואר ראה מרחוק כיצד אני נלחמת בגלים, ובלי להסס קפץ לנהר והוציא אותי ליבשה.

אחיו הצעיר, וילק גראואר, אף הוא חניך פלוגתי, התפרסם כאלוף האגרוף „משקל זבוב". שני האחים גראואר השתתפו בהתחרויות ארציות והסבו לספורטאים היהודיים כבוד.

לאגודת „בר־כוכבא" היתה מסורת ארוכה, ורבים היו

האפיטרופסים שלה. רוב זמננו הפנוי בלינו במגרשי ספורט — טניס בקיץ והחלקה על קרח בחורף. עם אוהדי הספורט שלא חסכו כסף וזמן לפתח את החינוך הספורטיבי בקרב הנוער היהודי היו ד"ר ספירו הנריך, רופא שניים (כעת בארצות הברית), זיגמונט גראואר, הנריך וינבך וגנו דורנפסט.

גם הסטודנטים־האקדמאים היו מאורגנים בחוג "Ognisko" שאליו השתייכו: אולגה פרל, גיזה טיטלבאום, סטפה ויסברג, פרידה שטרנגר, סלקה קלטר, זלדה אדלר, לוטקה שטרסברג, טונקה ישראל (כעת בארץ), מושקה שפירא (רופאה בנתניה), גנה שיפר, שייק הורוביץ ורבים אחרים.

אחד ממארגניו היה סלק וסט, — מרכז החיים התרבותיים והפוליטיים של הנוער האקדמאי המתבגר. בין הפעילים בקרב הנוער האקדמאי יש למנות את אינג' טננבאום, יאַנק הורן, צלר ושיעק קלר (כעת עו"ד רוזנר יו"ר המועצה של ארגון בני רישא בישראל), כן פעלו רבות אידה סגל, גנה שיפר, מינה ונג, הלה האוזר, נדל ומג"ר הופשטטר.

חוג נפרד בקרב הסטודנטים היוו בעירנו הסטודנטים הקומוניסטים, המכונים "סלון־קומוניסטים". בין אלה יש להז־כיר בראש וראשונה את גולת מירה, בחורה אצילה ומלאת קסם, שהצטיינה בפעילותה במחתרת ביערות, בסביבת קרקוב. מעשי גבורתה צוינו בספר "יומנה של יוסטינה" והיא מתה מות־גבורים בתקופת השואה.

באוניברסיטאות הפולניות הונהגו אז חוקי "נומרוס קלאוזוס", ואחר כך "נומרוס נוללוס" — כלומר שעריהן נסגרו בפני היהודים, במיוחד במקצועות הרפואה והרוקחות. בהפ־גנות נגד החוקים האלה נפלו קרבנות יהודיים כמו צלרמייאר בלבוב, והסטודנטים היהודים תבעו את מקומותיהם במכללות. לא אשכח את היום בו נחתם פנקס לימודים שלי באוניברסיטה ע"ש יוסף פילסודסקי בורשה בחותם הגזעי כלומר מקומך בספסלים הבלתי זוגיים (השמאליים).

ארבע שנים שמענו את ההרצאות בעמידה, נשענים ליד הקיר — ובלבד לא לשבת ב"גיטו הספסלים". כקרן אור באופל שימשה דמותו של פרופ. קוטרבינסקי, שבמשך כל אותן השנים הרצה אף הוא בעמידה, כאות מחאה נגד האפליה הגזעית והאנטישמיות. כשביקר בארץ לפני כמה שנים זכה להערצה בלתי רגילה מצד תלמידיו לשעבר.

באופן מיוחד יש לציין את בית־הספר העברי שנוסד ביוזמתם ומאמציהם של כמה "משוגעים לדבר". היו אלה ד"ר שמלקס, אהרן וואַנג, יעקב אַלתר, ד"ר הנריך קאַנאַרק, ד"ר פליקס הופפן ואבי שלמה מינצברג. כוונתנו היתה למנוע מילדי ישראל מלספוג תרבות נכריה ואנטישמיות ולתת להם חינוך יהודי. כמנהל ראשון נתמנה פלץ, פולני נוצרי בפנסיה, וזאת, כדי להיות ב"סדר" כלפי השלטונות. הוזמנו שלוש מורות: מרים איכנולד מיאַרוסלב, סבה אונטריכט ושרה דילר מיאַסלו (כעת מורה בסמינר ע"ש לוינסקי).

המנהל בפועל היה קנוסוב — איש משכיל ודמות אצילה. מבין המורים הותיקים, שתרמו רבות להעלאת רמתו של בי"ס זה יש למנות את פרופ. יצחק וויס, כעת מורה בבית־ספר תיכון בירושלים, הוא גם טיפל בספריה עברית מרכזית, שעמדה על רמה גבוהה. שרידי התלמידים של בית־ספר עברי זה השתלבו בפעולות המחתרת בימי השואה. חלק מהם הגיע ארצה וממשיך בתפקידי מחנכים בבתי־ספר עבריים.

פלוגת "הנוער הציוני" “Hanoar-Hatzioni” Group

פרופ' יצחק וייס – ירושלים

בית הספר העברי

מראשית פעולתה התעניינה התנועה הציונית בבעיות החינוך של הנוער היהודי, בהבינה כי רק חינוך עברי־לאומי יכשיר את הנוער לתנועה הציונית. התביעה להכניס למסגרת הלימודים את החינוך העברי־יהודי במסגרת רשת החינוך הכללי ולא להסתפק בשעות בודדות של לימודי דת ישראל, עמדה בראש תביעותיהם של ראשי החינוך מקרב הציונים. אולם תביעה זו לא נשאה פרי, ורק בקהילות אחדות נוספו שעות לימוד של השפה העברית, וזאת חרף התנגדותם הנמרצת של חוגי המתבוללים מקרב היהודים.

עם גבור השפעתה של התנועה הציונית־הלאומית, חדרה ההכרה, כי יש הכרח להקים מוסדות חינוך יהודיים, שבהם ילמדו את כל המקצועות בשפה העברית, דוגמת בתי הספר של רשת „תרבות", ואם יש קושי בלימוד כל המקצועות בשפה העברית, הרי יש להקים בתי ספר דו־לשוניים, בהם ילמד הנוער היהודי את המקצועות העבריים בעברית (לא פחות משתי שעות ביום), כגון תורה, היסטוריה, גיאוגרפיה של ארץ־ישראל, תורה שבעל־פה ואילו את יתר המקצועות בשפת המדינה דהיינו פולנית.

בגאליציה הוקמו אז לרוב בתי ספר דו־לשוניים. בית ספר מפואר דו־לשוני הוקם ברישא ושוכן ב„בית־העם" על־שם טננבוים. „בית־עם" זה היה מרכז רוחני של העיר. נוסף על כיתות של בית־ספר יסודי ותיכון הכיל מעבדות משוכללות בציודן, ספריה ענפה בשפות: עברית, אידיש ופולנית. באגף מיוחד של „בית־העם" היה אולם־קריאה, אשר הכיל עתונות, שהופיעה בשפה הפולנית, ועתונות מגוונת מחוץ לארץ ובמיוחד מארץ־ישראל. באותו אגף היה אולם הרצאות, אשר התקיימו בו הרצאות שונות, ובשבתות איכסן את החוג „עברית" — חוג להרצאות בעברית. חצר הבית היתה מקום הפעילות הגופנית של בית הספר.

ועד ציבורי נרחב, עמד לימין בית־הספר. הועד מנה אישים ציונים אנשי־שם ומשוחרי התרבות העברית, כגון ד"ר הנריך קאנרק, יעקב אלטר, ד"ר פאליקס הופפן, שלמה מינצברג, גב' אננא כהנא ועוד רבים אחרים.

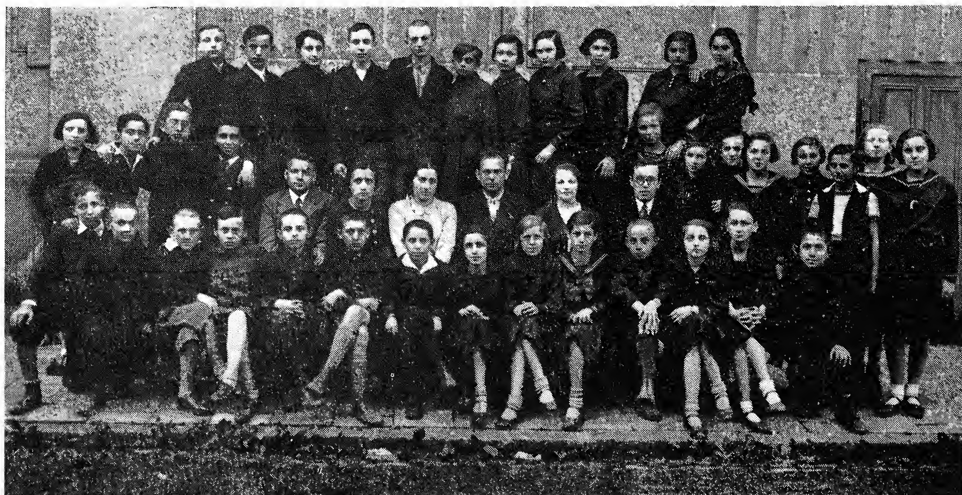
בשנים הראשונות לקיומו של המוסד, היה מספרם של התלמידים מועט. הודות לחבר המורים המסור, והודות לפעולת הסברה ענפה של הועד הציבורי גדל מספר התלמידים והנהלת בית־הספר פתחה כיתות־יסוד מקבילות ואף הרחיבה את בית־הספר התיכון. שני בתי־הספר גם יחד עמדו בפיקוח מינסטריון התרבות של פולין ונהנו מזכויות מלאות.

חדירת התנועה הציונית לשורות הנוער הלומד בבית הספר הדו־לשוני, ברישא הביאה שינויים גדולים. מתוכם יצאו המדריכים הראשונים שהחלו בהפצת השפה העברית אף בקרב התלמידים היהודים שלמדו בבתי־ספר פולניים, וקרבום לציונות. ליד בית־הספר הוקמו חוגי תלמידים, אשר הרחיבו את הידיעות בשטחי היהדות השונים. מורי בית הספר הקדישו את רוב זמנם לפעולה החינוכית הציונית בקרב תלמידיהם, ואכן, הנהירה לתנועות הנוער הציוניות רבתה.

ליד כל המפלגות היהודיות הוקמו מועדוני נוער, אשר שקקו פעולה ציונית ענפה. לעת־ערב נשמעה שירה עברית מפי הנערים והנערות, ריקודי עם, מחזות על שיבה לארץ־ישראל, ויכוחים לוהטים בדבר עתיד העם מילאו את תוכן חיי הצעירים. הנוער החל להאמין בשיבה לציון, בחידוש עצמאות העם.

פלוגות „ההכשרה" הפכו את התקוה למעשה. הנוער היהודי החל מכשיר עצמו הלכה למעשה לחיי התישבות בארץ־ישראל. מעטים זכו להגשמה. הם כיום בישראל בכל חלקיה. אולם היתר — והם הרבים — לא זכו לצערנו. הם נשארו ברישא עד שעלה הכורת על בית ישראל, וגדע את כולם.

תהא רשימה זו, ציון למורים היקרים והתלמידים הנאמנים שיחד עמם, חלמנו וערגנו לבניית ארצנו ותקומת עמנו.

המורים והתלמידים בגימנסיה העברית ברישא

Pupils and Teachers of Hebrew Gymnasia in Reisha

סבינה שנייוויס – רמת־גן

היה היה בית־ספר

היה היה בית־ספר בפינת רחוב,
היה היה ואיננו עוד...
בליל נטול שנה אותי ירדוף
הד־עליצות, קריאות־גיל, פרחים
בחלונות.

איככה אוכל מזכרוני למחוק
חצר שטופה אור־נעורים בהיר?
כיצד אשקיט קול המולה וצחוק?
התשמעו אותו בזה השיר?

ואם עוד אשוב אל החומות ההן,
העומדות כאילו לא אירע דבר,
את זרועותי אושיט אלפת בהן
ארעידן, אפילן ויהיו לעפר...

למעלה:
כיתה עם המורה בבית־הספר העברי
Class with Teachers at the Hebrew School

באמצע:
כיתה עם המורים בגימנסיה העברית
Pupils and Teachers of the Hebrew Gymnasia

למטה:
תהלוכת תלמידות ביה״ס העברי לגילוי אנדרטה
Girl pupils of the Hebrew School march to the un veil- ing of a Monument

ד"ר מאוריצי אונגר

גרעין ליסוד בי"ס עברי

בסתיו 1923 נוסדה אגודת הסטודנטים, שמתפקידה היה לחנך את הנוער הצעיר ולהקנות להם השכלה כללית מינימלית ולימוד השפה העברית. לאגודה זו השתייכו חברי „השומר הצעיר" וגם „קוסמופוליטים". בישיבות הראשונות דנו על הקניית קרוא וכתוב לאנלפביתים יהודיים. לראשונה החלט לארגן שלושה חוגים בהתאם לגיל. ההסתדרות הציונית סייעה לפתיחת בתי־ספר ואף קבעה תקציב למטרה זו. אחד ממבצעי הפעולות היה המלמד שימאן, בעל „חדר" ברחוב קאזימיז׳. בבית הזה שכן גם „תלמוד תורה", ושם אפשר היה בתשלום נמוך מאוד לשכור החדרים בשעות אחרי הצהרים. לעבודה התנדבו 8 מורים — הלימודים התנהלו בהתאם לגיל. כיתות א׳ למדו בשעות מ־2—1 אחה"צ, כיתות ב׳ בשעות 7—6 וכיתות ג׳ — 8—7. התלמידים שילמו באופן סמלי ½ זלוטי בעד הלימודים. 60% היו משוחררים גם מהתשלום הסימלי הזה. בשנה הראשונה נרשמו כ־70 תלמידים, מהם בוגרי בי"ס פולני וחלק קטן מתלמידי „תלמוד תורה". הקשיים באו דווקא מצד הנהלת „תלמוד תורה", שכן לא היו מעונינים, שילדי ישראל ילמדו מקצועות כלליים חילוניים ויזניחו את הלימודים התורניים.

תחילה היה צריך להקנות את השפה הפולנית בכתב וקריאה ואח"כ ללמדם על החי והצומח. חלק ניכר מן הלימודים היה מוקדש ללימוד חשבון והנהלת פנקסים. בשנה הראשונה הורו: בנימין פרויד, שמואל סלפטר, ישעיה בוט, יוסף טרינק, שפר, שלום הופשטטר מאוריצי אונגר. בסוף שנת הלימודים חילקו תעודות עם הכותרת „בית־ספר יהודי". כל שנה נוספו תלמידים ומורים, מספר הכתות גדל עד 8 ומספר המורים הגיע ל־22.

בהתחלת שנת 1926 נתגלתה תנועת מחתרת קומוניסטית כרישא וחששו להשפעתה בקרב הנוער. רוב המורים פוטרו ונשארו 5 מורים שנשאו בעולו של בית־הספר. בין אלה היו פ. שטרנשוס ומאוריצי אונגר. אחרי 5 שנים של פעולה מאומצת בתנאים קשים הפסיקה החברה את עבודתה, עם יסוד בי"ס עברי ב„בית־העם".

היה זה פרק חיים חשוב מאד ודף נפלא בתולדות הנוער העברי — שלקח על עצמו חינוך ולימוד הדור הצעיר בסכנת גירוש מבתי־ספר בהם למדו. ועשו זאת צעירים מתוך אחריות ודאגה לזולת.

ב־1927 נפתח בי"ס עברי סדיר והוציא מחזור אחד לבגרות.

המורות האחיות שטורמלויפר והתלמידים בבית הספר העברי בשנת 1922

Pupils with Teaching Sisters

עו״ד אלכסנדר יהושע רוזנר־קלר - תל־אביב

ספורט ברישא

„בר־כוכבא" שנת 1932 Bar-Kochba in 1932

עומדים מימין: מ. פאָט, מ. שטכלר, איינהורן, מ. בודנר, יהושע אלכסנדר קלר־רוזנר, ז. סאַנדהויז, יו״ר ד״ר שפירא, הירש, מ. פרויליך, שווארץ, א. אונגר, ש. הירש, פרידריך, פרגסליך, כורעים: ש. גראַבר, ח. שלר.

הצבור היהודי לא פיגר אחרי הצבור הפולני, ובעקבות תנועת התחיה של החיים הלאומיים, התחיל לארגן את חיי הספורט ונוסדה חברה ע״ש „בר־כוכבא" — בראשותם של ד״ר מאוריצי שפירא (כעת בארה״ב), מנדל פט, הרמאן קלי־מאן, האחים מאקס, ליאון פלאצר ואחרים. הסנוניות הראשונות של הספורט ברישא היו הופעות התעמלות בנשפים בחנוכה וכן התחרויות על מגרש הספורט, שם הוקם אחר־כך בית העם ע״ש אדולף טננבאום. התחרויות כדורגל נערכו על מגרש ליד הנהר ויסלוק. באותו זמן נוסדה גם קבוצת ספורט „שמשון" מחוגי פועלים, אשר התאחדה כעבור זמן מה עם „בר־כוכבא". בתקופה זו הגיעה לשיא קבוצת כדורגל בהד־רכתו של יוזק הייבלום. בקבוצתו שיחקו שימק גראבר, רומק שלר, דוד וואקספרס, וואָוואָק סנדהאוס, מוטק שווארץ, אהרן קלר, מנדק לאוב, שייק קלר (כעת עורך דין אלכסנדר רוזנר), ליפק קלר, האחים וואָוואָק ופינק הירש, סלס, מיכאל גרין, יאַנק שווארץ, פרגסליך ופרעהליך. שחקני „בר־כוכבא" היו מתגברים את הקבוצות ה„כח" בבילסקו וגם קבוצת „גדיניה" בגדאנסק.

בגלל חוסר מגרש היו הכדורגלנים מתאמנים על שפת נהר ויסלוק ואחר־כך על מגרש ראָסוביה — תמורת דמי שכירות. הודות למאמציהם של ד״ר שפירא, זיגמונט גראואר והרשטל נרכש מגרש בבאלדאכובקה ודבר זה הביא לשגשוג הכ־דורגל ברישא. במהירות רבה עברה הקבוצה מליגה ג׳ לליגה ב׳ ולא פעם ניצחה בפגישות עם שחקני ליגה א׳, שחקני „בר־כוכבא" מנדק לאוב, יהושע קלר, שלר חיים וגרין היו גם חברי הקבוצה המייצגת את העיר רישא. בשנת 1929 השתתפה קבוצת „בר־כוכבא" בכנס ארצי של קבוצות כדורגל יהודיות בקראקוב — ועלתה למקום הראשון בליגה ב׳ של הקבוצות היהודיות בפולין.

רבים משחקני „בר־כוכבא" קיבלו אותיות הצטינות בעד התנהגות הגונה מן האחוד הפולני של כדורגל, ואלה שמו־תיהם: גרבר, סלס, וואקספרס, שלר וקלר. כשהקבוצה נשארה בלי מגרש־אמונים, חל משבר גדול בענף ספורט זה.

בתקופה זו הצטרף לפעילות למען הספורט ד״ר ארטור וואַנג וביחוד הנריך וינבך (כעת וירסקי בקראקוב), אשר פעל ללא לאות למען הספורט היהודי בעירנו, בשנת 1933 נבחר ועד בראשותו של הנריך וינבך ובעזרתו היעילה של מגר׳

גנו דורנפסט (כעת בורשה), הגזבר אברהם אונגר (כעת בגבעת ברנר), שפעלו רבות בפיתוח ענפי ספורט נוספים של „בר־כוכבא". וכך פותחו ענפי ספורט, כגון: טניס, התעמלות, אתלטיקה קלה, פינג־פונג והתאבקות. אחרי פעולת הסברה מיוחדת בקרב הצבור, עלה בידנו לשכור מגרש ממשפחת אלבאום ברחוב גרודז׳יסקו — שם נבנו מגרשי טניס הטובים ביותר ברישא, וכן נבנה שם ביתן־קיץ יפה וגם „קרגילניה". ליד מגרשי ספורט אלה רוכזו לא רק החיים הספורטאיים, אלא גם התרבותיים. הנוער הספורטאי היה מתאסף אחרי האמונים לשיחות על נושאים שונים. בתקופת החורף שכרנו אולמים לאמונים, כדי לשמור על הקשר בין הקבוצות וכדי לחדש ביתר־מרץ את הפעולה הספורטיבית בבוא המועד. את ערבי השבתות ניצלנו לנשפיות, לפעולות תרבות. הספריה העשירה עמדה לרשות הנוער. את מגרש הספורט לתקופת החורף הפכו למגרש החלקה על הקרח, שעמד בחורף גם לרשות האוכלוסיה הלא־יהודית. בקבוצת האגרופנים יש להזכיר במיוחד את שמותיהם של האחים ווילק ומאקס גראואר, אחים מרל. אחים קירש־שובל (יהושע ונפתלי שובל כעת בישראל), ליזק קלב (כעת בישראל), מוסקוביץ, אקרמאן ואחרים. הקבוצה שלנו תפסה מקום שני בטבלה הכללית. ווילק גראואר התאגרף עם אלוף פולין וגם ניצח במאבק ב„משקל זבוב" עם אלוף הונגריה. אופיני, שבכמה ענפי ספורט גברה „בר־כוכבא" על קבוצות לא יהודיות. עובדות אלה פיזרו במקצת את הדעות המקובלות באוכלוסיה הפולנית, כי היהודי הוא בעל גב עקום ושרירים מנוונים. התבדתה גם הדעה המקובלת על חוסר כח פיסי וכושר גופני אצל היהודים: התברר שהיהודי אינו אותו „לא־יוצלח", שהפכוהו ללעג וקלס בקרב האוכלוסיה הפולנית. הפולנים הבינו, שהיהודי יכול להאבק ללא־חת עם גופים חזקים ממנו ולצאת מהמאבק בין הראשונים.

על יד „בר־כוכבא" התפתחה גם קבוצה דראמטורגית. בין מיסדי הקבוצה הדראמטורגית היו ייזיק אליאן ואשתו סרנה מאקס פלאצר (כעת בישראל), שרמן ואחר כך המשיך במסורת זו יוזיו הייבלום. על התזמורת ניצח מאַקס מנדל (כעת בישראל). בין ההצגות יש לציין: שלוש מתנות של י. ל. פרץ, „בר־כוכבא" לגולדפאדען ומחזות אחרים.

קבוצת „בר־כוכבא" הפכה לגורם חשוב, ומספר חבריה גדל כל־כך, שהמפלגות הפוליטיות עשו מאמצים לרכוש את אהדתם וקולותיהם בזמן הבחירות. הצורר הנאצי שם קץ גם לחיים הספורטאיים של העדה היהודית בעירנו.

Bar-Kochba Football Team בר־כוכבא

שורה א׳ מימין עומדים: פ. סאַלעס, וואכטל, מ. גרין, הירש, פ. ווינטרגרין, יהושע רוזנר־קלר, ו. סאנדהאוז, מ. לאוב, נ. סאק, רינדה, ש. הירש, אייזנפלד.
שורה ב׳: נ. פלצר (עו״ד בישראל), ליכטבלאו, מ. שוואַרץ, פערגעסליך, נגר.
יושבים: ח. קרמר, ש. גרבר, ח. שלר.

אברהם אונגר - גבעת ברנר

אגודת הספורט „בר־כוכבא"

בשנת 1933 החליטה קבוצת חובבי הספורט היהודי ברישא להרכיב הנהלה של „האגודה היהודית להתעמלות ולספורט" (ז', ט, ג, ס) „בר־כוכבא".

מפאת המחסור במגרש משחקים לכדור־רגל, לא עסקה האגודה „בר־כוכבא" בשנים האחרונות בפעולות ספורט נרחבות אלא בטיפוח ענף כדורגל. הקבוצה לכדורגל „בר־כוכבא" החזיקה בקושי מעמד בליגה ב', במחוז לבוב.

בראש ההנהלה החדשה של „בר־כוכבא" עמד, עד שנת 1934, ד"ר אַרטור ואַנג (נפטר בישראל), תוך שיתוף פעולה נמרץ עם ד"ר הנריק וויינבאַך, משנת 1935—1939 שימש ד"ר ה. וויינבאך כנשיא האגודה.

צירוף כוחות חדשים להנהלה ויסוד חוגי ספורט חדשים, קידמו, במידה ניכרת, את פעילותה של האגודה. בשנים אלו לא חל שינוי בהרכב ההנהלה. נשיאה היה ד"ר ה. וויינבאך, המזכיר — מגר, א. דורנפסט, הגזבר — אַברהם אונגר.

משימתה העיקרית של ההנהלה החדשה היתה — רכישת מגרש משחקים, הן בדרך קניה והן בדרך שכירה, שישמש מרכז לטיפוח חיי ספורט ולפעולות תרבות והשכלה גם יחד.

בקירבת המגרש הישן לכדורגל, נרכש שטח קרקע שהוכשר למגרש ספורט חדש. לאחר יישורו וגידורו, הותקנו בו שני מגרשים לטניס, הוקם צריף עץ לעונת הקיץ, מתקן לכדורת, מזנון וכן מרפסת פתוחה. בחורף נשכרו מדי פעם בפעם במקום אחר חדרים מתאימים לתפקידי האגודה.

האגודה שוכנה לשנתים בביתו של מטאל ברחוב טאַרגוביצה, לשנה אחת — בבנין בית־החולים היהודי, שבנייתו טרם הושלמה, לשנתיים — במועדון הסוחרים ברחוב שלושה במאי. שטח להחלקה שהותקן בחורף על מגרש הספורט, משך המוני עם, נוער וילדים. בערבי קיץ המו חדרי האגודה מחברים צעירים וותיקים, שבילו את זמנם בנעימים.

מספר חברי האגודה הלך וגדל, הוחלט על תקנון חדש של „בר־כוכבא". (ז.ט.ג.ס.).

בשבתות ובחגים נערכו מסיבות שהכנסותיהן היו קודש לרכישת מגרש לפעולות ספורט. נוסף לכך נחנך חדר קריאה ובו עתונים לרוב, רדיו ומקום למשחקים.

חברי הועד עמדו בראש חוגי ספורט שונים. בראש החוג לכדורגל עמד לובאַש, פאַט והיבלום. קבוצת „בר־כוכבא", שכו־חותיה הוגברו על ידי צירוף שחקנים לשעבר מקבוצת „שמשון" (אגודת ספורט של פועלים יהודים) שיחקה בליגה ב'. מחמת חוסר במגרש לכדורגל לא יכלה הקבוצה להראות את מלוא יכולתה.

"Bar-Kochba" Football Team „בר־כוכבא"

קבוצות מתאגרפים בשנת 1935. "Bar-Kochba" Boxers, 1935

משמאל עומדים: וויינבאך (יו"ר) קארפ (מאמן). משמאל כורעים: בנו של וויינבאך, וו. גראוער, —, אקשטיין, ד. שטכלר, קאלב, מ. גראוער, ד. ברוסט, ליפשיץ.

חוג למתאגרפים היה מחוגי הספורט החשובים של האגודה. מתאגרפים מוכשרים היו: האחים גראואר, מארלום, קאלב, מסקוביץ', אקרמן ועוד. בהתחרויות על האליפות השיגה הקבוצה לאיגרוף שני מקומות נכבדים בלוח הליגה. בהזדמנויות שונות נערכו התחרויות בין וילאק גראואר ובין רוטהולץ, אלוף פולין במשקל זבוב. בהתחרות עם קבוצת מתאגרפים הונגריה שהיתה ברישא גבר גראואר על אלוף הונגריה באיגרוף.

נוסף על הקבוצות האלו היו פעילות קבוצות לפינג־פונג, לאתליטיקה קלה ולהתעמלות. כמו כן גילה פעילות רבה החוג הדרמטי, בהשתתפות חברי ה„סצינה" והחוג למוסיקה „הזמיר".

החוג הדרמטי הציג מספר מחזות, וביניהם את האופרה „בר־כוכבא" ו„שלוש מתנות". בחוג למוסיקה טיפל מאנדל.

מיד לאחר כניסת הנאצים ב־1939, הייתי עד ראיה לפירוק מתקני האגודה בידי האספסוף הפולני, שהרס גם את הגדר ואת המתקן לכדורת לצרכי הסקה. כן נעלם הציוד והרהיטים מחדרי האגודה.

וכך הקיץ הקץ על ז'.ט.ג.ס. „בר־כוכבא"...

ד"ר מאוריצי אונגר

אגודה לשמירת הבריאות

בחברה זו הייתי פעיל משנת 1931 בהתנדבות, כמו שאר החברים במשך כל השנים שימש בה כיו"ר הד"ר פלדמאוז ז"ל. בחברה זו קיבלו עזרה ראשונה כל הזקוקים.

החדר ע"י בית הקברות הישן היה תמיד הומה מאנשים. גם את התרופות קיבלו העניים חינם.

הייתי גם מזכיר טא"ז. בראש הועד עמדה הגברת אננא כהנא, אסתר וויזנפלד, שלמה מינצברג, שמלקס ואחרים. טא"ז היה מארגן כל שנה קייטנות לילדים — היתה זו עזרה חשובה לילדי היהודים העניים שלא זכו בדרך אחרת לצאת לנופש בימי הקיץ הלוהטים.

לואיס אסתרמן - ארה"ב

בית לילדי העובדים ברישא

בית הילדים היהודי ברישא, שהיה אחד המוסדות החשובים בעיר, נוסד בשנת 1918, ע"י חברות של הסתדרות נשים פועלי ציון „יהודית", שהיא עצמה נוסדה רק לפני זמן קצר (המיסדת של אותה הסתדרות נשי פועלי ציון היתה הג' אסתר ויזנפלד). הסתדרות זו היתה מורכבת מנשים צעירות של פועלים, פקידי מסחר וקבוצה גדולה של בחורות עובדות. אסתר ויזנפלד היתה נשיאת המוסד לילדים. מטרת בית־הילדים היתה לעזור להורים עניים, פועלים וכדומה, לחנך את ילדים, בשעות שהם עובדים או עסוקים ברוכלות ואין ביכולתם להקדיש את תשומת הלב הראויה לחינוך ילדיהם.

הסיבה השניה היתה, שבעקב הפוגרומים באוקראינה הגיעו לרישא הרבה יהודים־פליטים בעלי משפחות גדולות, שברחו ממקומות מושביהם. פליטים אומללים אלה, מחוסרי בית ובודדים, שנטשו את כל רכושם ובאו בעירום ובחוסר כל, חיפשו איזו שהיא אחיזה לעצמם. הם פשטו בעיר ובכפרי הסביבה וסחרו בכל הבא ביד, כדי להרויח את פת לחמם ולהחיות את נפשם. את ילדיהם היו פליטים אלא משאירים לבדם בבית, ממש מופקרים. הילדים התגוללו ברחובות או יותר נכון, בביבי־השופכין, בודדים ועזובים ואף אחד לא שם לב אליהם, כמו לילדי בני העיר רישא העניים.

הג' אסתר ויזנפלד הציעה אז באסיפה כללית של מפלגת פועלי ציון, שהיתה חברת הועד שלה, את התכנית להקמת בית־ילדים. ברנרד פיש, שהיה אז יו"ר המפלגה, הסכים לדבריה והצעתה נתקבלה. התכנית להקמת המוסד החדש נמסרה לאגודת הנשים „יהודית".

כעבור ימים אחדים שכרה אגודת הנשים אולם גדול ועוד שני חדרים סמוכים לו, שאחד מהם שימש כמטבח, והצהירה על יסוד בית־הילדים. מטרת בית־הילדים היתה לאסוף את הילדים הגדלים בלי השגחת הוריהם ולהחזיק אותם במשך היום, לחנכם ולהאכילם עד שהוריהם יחזרו מעבודתם או מעסקיהם השונים להחיאת נפשותיהם.

נבחר ועד של נשים וגברים, כולם חברי פועלי־ציון, עם גב' אסתר ויזנפלד כיו"ר, עדה סארטה (לאחר מכן אשת מנדל פעט) — סגנית יו"ר, ד"ר שנור — מזכיר וברנרד פיש — גזבר.

ההתחלה היתה, כמובן, קשה מאוד. ראשית כל לא היה כסף. הצעירים והצעירות של ההסתדרות פועלי־ציון עזרו כמיטב יכולתם. אבל משנודע להורי הילדים הנצרכים על קיום המוסד, החלה זרימת ילדים המונית למוסד. מצבם של רוב הילדים היה מחריד — עזובים קרועים ובלויים, והגרוע ביותר — רעבים. גב' אסתר ויזנפלד, ברנרד פיש ויתר חברי הועד נאלצו להגביל את כניסת הילדים למוסד ונתקבלו רק ילדים מגיל 7—2. ילדים מגיל 7 ומעלה הוחזרו, באין ברירה, מהמוסד. אבל גם קליטת הילדים מהגילים הנ"ל היתה למעלה מיכולתו של

אסתר וויזנפלד

בית־הילדים. פעילי בית־הילדים פנו לבעלי הבתים ברישא וביקשו את עזרתם. ולאט לאט חינכו מספר ניכר של יהודים והפכום לבעלי צדקה אמתיים. יהודים שסחרו במצרכי מזון, אף לא מהעשירים ביותר, סייעו למוסד במצרכים. בעלי הקרקעות שבכפרי הסביבה שלחו תפוחי־אדמה, שיפון, חיטה, תירס ופירות. את השיפון והחיטה טחנו בעצמם, והנשים אפו לחם ודברי מאפה שונים. בעלי מאפיות יהודים ולא יהודים היו מספקים דברי־מאפה. גב' אסתר ויזנפלד היתה מארגנת ימי־פרח, שהכניסו סכומים ניכרים ואיפשרו את אחזקת המוסד.

ובכל זאת, כל זה לא הספיק. אנשי שירותים מסויימים עבדו בשכר. נתקבל גם מורה למוסד, שלימד את הילדים, ולכן היה נחוץ כסף. שמו של המורה הראשון בבית־הילדים

היה משולם דווידזון, חבר מפלגת „פועלי ציון", שבא מרוסיה גם ילדיו הוחזקו במוסד, הואיל ומשכורתו היתה קטנה מאד. בידי הגב' אסתר ויזנפלד עלה לצרף לפעילי המוסד אחדות מנשי העיר רישא העשירות, כגון: אשת הרופא ד"ר אלזנר, הגב' ד"ר וואכטל, הגב' ד"ר רייך, אשת יעקב בירמן, גב' יוליוס פרויליך ועוד. בשיתוף עם ברנרד פיש השיגה הגב' אסתר וויזנפלד גם את היענותם של סטודנטים וסטודנטיות. מספר רב של סטודנטים וסטודנטיות היו נחלצים לפעולות בבית־הילדים, דבר שתרם לקיומו והתפתחותו של המוסד.

הילדים קיבלו חינוך יפה, כלכלה טובה ובגדים. הגדולים יותר והמוכשרים שביניהם למדו בבית הספר העממי, אך אחה"צ היו באים לבית־הילדים ומקבלים גם אוכל. הנשים היו מפטמות אותם ב„חמאה ודבש", כדי שייראו בביה"ס ככל יתר הילדים בני רישא.

כשהוקם ברישא בי"ס דראַמטי, למדו מהר הילדים גם לשחק על הבמה. המורים והסטודנטים בחרו את הילדים שבסקציה הדרמטית, שיננו אתם היטב את תפקידם ולאחר מכן העלו את המחזה באולם הקזינו הפולני. אנשים רבים באו להצגת והתפלאו ממשחק הילדים. אחרי הצגה זו העלו גם הצגות דומות והדבר הכניס סכומים ניכרים לקופת בית־הילדים.. בהצגות היה פעיל גם מספר גדול של סטודנטים מרישא, שעזרו לילדים בביצוען ובכלל היו לוקחים חלק בפעולות המוסד.

ערכו של בית הילדים עלה בעיני כל השכבות של יהודי העיר רישא. ד"ר הרמן פעט, אחיו של מנדל פעט, גב' דים, בת הרב נתן לוין, האחיות שטינברג, בנותיו של הרב ר' בריש שטינברג, ועוד הרבה, שאי־אפשר לפרט אותם כאן בשמותיהם, הצטרפו לפעילי המוסד.

הרופאים אלזנר וטלר קבלו על עצמם את ההשגחה הרפו־אית על הילדים ללא תשלום. הילדים החולים היו נשלחים בימי הקיץ לכפרים לשאוף אויר צח.

בכל זאת היו גם אנשים אחדים בעיר, ביניהם כאלה שחשבו את עצמם „כנציגים חשובים ביותר", שלא היו מרוצים מהפעילות לטובת ילדי־העניים.

רשמית נשא בית הילדים את השם „בית ילדי העובדים" בהנהגתה של הסתדרות הנשים של מפלגת „פועלי־ציון" — „יהודית". הדבר לא היה לשביעת רצונם של אנשים מסויימים, אעפ"י שבמוסד פעלו גם נשים וגברים שאינם משתייכים למפלגת „פועלי־ציון".

בשנת 1926 עזבה גב' אסתר ויזנפלד את רישא, בגלל נסיעתה לבעלה לארה"ב. אז נבחר ברנרד פיש כנשיא המוסד, והעבודה למען הילדים נמשכה על הצד הטוב ביותר. גם בארה"ב עסקה הגב' אסתר ויזנפלד באיסוף כספים בין מכיריה והעבירה אותם לבית־הילדים, זאת היתה עזרה נכבדה למדי לרכישת בית ולביסוס של המוסד בכלל.

לגב' אסתר ויזנפלד הוענק אז תואר נשיאת הכבוד של המוסד לכל ימי חייה. ההנהלה הביעה לה את תודתה העמוקה והוקרתה.

לבסוף רוצה גב' אסתר ויזנפלד להזכיר צעירה אחת בשם קלרה ברוסמן, שעזרה הרבה מאד למוסד. היתה זאת פליטה מאוקראינה, שנתקבלה למוסד בתור מורה לאחר שדוידזון עזב את עבודתו. צעירה זו, הצטיינה במקצועה ההוראה והכניסה חיים חדשים בין הילדים. יחד עם בעלה ועם עוד אחדים מפליטי אוקראינה עלו אח"כ לארץ־ישראל והמשיכה בהוראה.

כיום אין רישא יהודית עוד, לא ילדים ולא מבוגרים, רק הכאב הגדול שלא יישכח לעולם.

ילדי בית־היתומים בקיטנה.
למעלה מימין:
אסתר וויזנפלד,
רעיית ד"ר אֶלסנר.

Orphanage Children on Holiday

מיכאל וולצר־פאס הוד השרון

„בית העם" ו„בית החולים" ברישא

מתוך הערפל של העבר המפואר, מתוך החלום השברירי של רישא היהודית, הציונית, מתוך העבר שאינו קיים עוד — כאילו קמים לתחיה נגד עינינו שני המוסדות היהודיים החשובים, בהם הושקעו שנות עמל ושאיפות, הלא הם: „בית־העם" ו„בית־החולים היהודי".

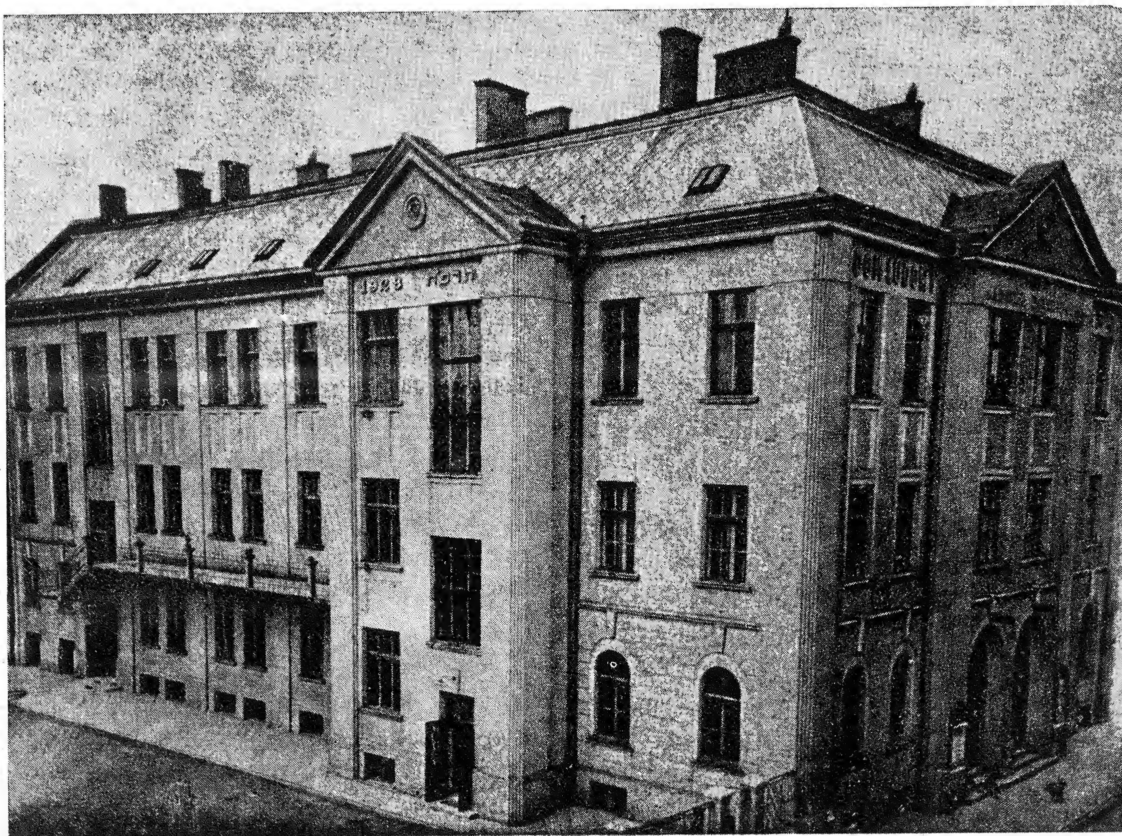
מרחק של עשר שנים הבדיל בין חנוכת שני המוסדות. בעוד ש„בית־העם" בחנך בסוף שנות העשרים, שנות הפריחה של הציונות בקרב בני הנוער, אשר התחיל להתכונן לעליה לארץ־ישראל, סימלה פתיחת „בית החולים" את שקיעתם של החלומות הללו. „בית החולים", שנפתח שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, נולד בתקופה שאנחות היהודים בקעו בערים ובעיירות בפולין, ואם היהודים עצמם לא ידעו איזה אסון עומד להתחולל על ראשם, הרי מזלם ראה, ומכאן העצבות שהיתה שרויה על פני היהדות הפולנית בתקופה זו.

כאיש לאנצוט, טבעי הדבר שהייתי קשור גם ברישא הקרובה, במיוחד כפעיל בתנועת הנוער ה„שומר־הצעיר". אך זכרונות קשורים באורח מוחשי ב„בית־העם" של רישא: השתתפתי בחגיגת הפתיחה כאחד המנגנים של התזמורת „הזמיר" מלאַנצוט. בזכרוני חרותה ההצגה של ה„להקה הווילנאית" אותה ראיתי ב„בית־העם", היתה זו הצגת „בלילה בשוק הישן" של י. ל. פרץ. שנה לאחר שראיתי הצגה זו ניתנה לי עוד הזדמנות להשתתף ב„בית־העם" במסיבת פרידה לחברי מה„שומר־הצעיר" שעלו לארץ.

הפעולה להקמת „בית־העם" נמשכה למעלה מ־20 שנה עד שהמפעל הפך למציאות ועמד על תלו.

***

הדבר התחיל בשנת 1907, כשבע שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בתקופת כהונתו של ד"ר פליקס הופפן

בית־העם Bet-Haam

חלוצים בחפירת היסוד ל„בית העם"
Halutzim dig Bet-Haam foundations

כיו"ר הועד הציוני המקומי. נתקבלה אז הצעתו של חבר הועד קלמן קורצמאן להקים ברישא „בית־עם". במקורות מאותה תקופה אנו מוצאים, כי שני ארגונים התאחדו ביחד, ה„צר־כניה" והסתדרות „בני יהודה" לשם הגשמת התכנית, היינו לדאוג לאמצעים כספיים על־ידי מגביות לשם הקמת המפעל. בשנים שבין 1912־1907 הסתכמו ההכנסות ב־14.500 כתרים אוסטריים. בשנת 1909 הצליח הועד לקנות מגרש במרכז העיר במחיר 17.000 כתרים בגודל של 2.000 מ"מ. בכתבה בעתון „המצפה" משנת 1913, (מס' 21), אנו קוראים על יום־פרח שבנות העיר רישא ארגנו בראשית חודש מאי לשם: „הקמת בית־לאומי (!), העתיד להבנות על־ידי „בית יהודה"".

בשנות מלחמת העולם הראשונה נפסקו הפעולות. ואז הופיע הנדבן אדולף טאננבוים יליד רישא, שפעל רבות למען יהודי רישא בשנים הקשות של המלחמה. א. טאַננבוים, סוחר עשיר שהתגורר בלונדון וידיד נעוריו של ד"ר וואכטל, קיבל את הצעת ד"ר וואכטל לסייע בהקמת „בית־העם", ולמטרה זו תרם סכום של 12 אלף לירות שטרלינג.

ב־19 בספטמבר 1926 באספה הכללית של „בית יהודה" הוחלט להעביר את המגרש למטרתו ו„בית יהודה" סיים בזה את תפקידו. מכאן ואילך נקרא המפעל על שם הנדבן א. טאַננבוים. באותו חודש נורתה אבן הפינה של הבנין. בשנת 1928 נסתיימה בניית „בית־העם", בעל שלוש קומות. הפתיחה החגיגית של הבית נערכה ב־5 לחודש מרץ — יום ההולדת של הנדבן, שעל שמו נקרא הבית.

**

בניית „בית־העם" עם הריהוט הפנימי עלו 60 אלף דולר. גודל הבנין היה 920 מ"מ. גגו מכוסה חלק בפחים וחלק באטרניט. מעל הבנין התנוסס השם „בית־העם" באותיות מוזהבות ושם הנדבן א. טאַננבוים וכן בפולנית „דום־לודובי". בכניסה השניה היתה רשומה שנת גמר הבנין.

בקומה התחתית שוכנו תנועות הנוער היהודי ברישא.

בקומה א' היו שני שערים ראשיים גדולים המובילים לפרוזדור. משני הצדדים נמצאו הקופות למכירת כרטיסים. מכאן היו עוברים באמצעות דלת נעה אל המלתחה. בין הקישוטים הרבים בלט פסלו של הנדבן עשוי שיש לבן, מעשה ידיו של הפסל נפתלי הירש בן רישא, תלמיד בית ספר „בצלאל" בירושלים. כן נקבעו במקום שני לוחות זכרון אף הם משיש. מהמלתחה הובילה דלת לחדר ההלבשה, ושתי כניסות גדולות ורחבות לאולם הגדול. אורך אולם ההצגות היה 20 מטר ורוחבו 12 מטר. גובהו 8.5 מטר. לאולם היו 6 דלתות כניסה. בקרבת הבמה היה יציע מיוחד בשביל התזמורת. הבמה — רוחבה 12 מטר עומקה 8 מטר, מותאמת לדרישות האחרונות להצגות. נעשו כל הסידורים כדי לאפשר הצגות קולנוע במקום. בקומה א' היה אולם גדול ששימש כאולם קריאה, משרדי ההנהלה וכן ספריה — נוסף לחדרי ההסתדרויות. הנהלת הבית פרסמה תקנות לפיהן צריכים החדרים לשמש לבית־ספר יהודי יסודי ותיכוני וכן קורסים ושעורים בשעות אחרי הצהרים ובערב. תכנית הלימודים היתה ממלכתית בתוספת קורסים לעברית, תנ"ך ויהדות. נקבע, שבשבת ובחגים יהודיים לא יהיו לימודים. כדי שהבית יוכל למלא יעודו ולשמש מרכז לחיים החברותיים של רישא היהודית חולק הבית כך שכל קשת הגוונים הרוחניים תשתקף בו, נקבעו במקום אולם הרצאות, חדר קריאה, מקום לספריה גדולה. ואולם להצגות תיאטרון, קולנוע וקונצרטים.

לפי התקנון היו מוקדשות ההכנסות למטרות חינוך. ההכנסות הנשארות לאחר החזקת הבית צריכות היו להיות מחרלקות בין עניי העיר, יהודים ופולנים כאחד. עם פתיחת הבית נבחרה הנהלה בת 3 מנהלים, מהם אחד יושב־ראש. הזכות להיבחר לועד היתה לאזרח פולני בן־דת משה הגר ברישא, גמר את לימודיו באוניברסיטה או פוליטכניון שלא נשללה ממנו אזרחות המדינה ולא נענש בעבירה פלילית. את ההנהלה הראשונה מינה המנדב טאַננבוים. כיושב־ראש נבחר חברו וידיד נעוריו ד"ר וואכטל וכן ד"ר אלסנר וד"ר פליקס הופפן. כסגנים נבחרו ד"ר זילבר ד"ר שמלקס וד"ר דינטנפאַס.

**

אם „בית־העם" נעזר בידי נדבן מקומי שחי באנגליה, נעזר „בית החולים" על־ידי ארגון בני רישא בארצות־הברית. לאחר שנות עבודה ואיסוף כספים ברישא ועיירות הסביבה לשם הקמת בית החולים יצאה משלחת של שני נציגים: שמחה זיידן ויעקב פלזנפלד במטרה לאסוף 15.000 דולר מיהודי רישא הנמצאים בארצות הברית להקמת „בית־החולים".

בעתון „מאָרגן־זשורנאל" של התקופה הזאת אנו מוצאים כתבה ארוכה על ועידה מיוחדת של יוצאי גאַליציה שנתכנסה במיוחד למטרה זו. בכנס זה בלטו נאומיהם של ליאון וויזנפלד, עורך ה„אידישע וועלט" בקליבלנד וד"ר הנרי וואכטל שעוררו את הנציגים לפעולה. כותב המאמר מציין במיוחד את דברי ראש המשלחת מרישא, שמחה זיידן, כי למרות העובדה שיהודי רישא באים לאחיהם מעבר לים לבקש עזרה, לא אפסו התקוות והחיים בקרב יהדות גאַליציה בפולין. הוא סיפר לנאספים על

„בית החולים" היהודי ברישא
Jewish Hospital

ההכרה הלאומית של הנוער היהודי בעירו בפולין, על הפעילות הרוחנית ועל השאיפות הלאומיות.

עד הקמת „בית־החולים" היהודי הגדול היה קיים ברישא בית חולים יהודי קטן ועלוב ליד בית העלמין הישן. היה זה בנין בן קומה אחת עם שלושה חדרים בו אושפזו קשישים בלבד. אין תימה, שהתנאים האלה לא השפיעו לטובה על החולים במקום הזה.

היזמה להקמת בית־החולים החלה בשנת 1922. בשנת 1923 החלו באיסוף תרומות וכן נתקבלה עזרת הג׳וינט. בינואר 1926 הצליחה הועדה להביא לידי גמר את בנין השלד וכיסוי הגג. מחוסר אמצעים כספיים נפסקה העבודה, והביצוע נעשה שלב אחרי שלב באיטיות רבה. כיושב ראש ועדת הבנין נבחר ד"ר טאלר. בינתיים נעשו מאמצים להשלים את הקומה הראשונה של הבנין. בעיקר של האולם הגדול, תוך תקווה שעם גמר קומה זו יוכל האולם לשמש זמנית להצגות ויהווה מקור הכנסה נוסף למימוש בית החולים. לאחר שהועד אסף סכום של עשרת אלפים זהובים פולניים מתרומות והכנסות האולם, חסרו לו עוד עשרת אלפים זהובים להשלמת אגף אחד. הועד פנה אז בקריאה נרגשת לתושבי רישא והעיירות הסמוכות לתרום בעין יפה להשלמת המפעל. ועדים מיוחדים התארגנו בעיירות הסביבה למען בית החולים של רישא. הוכרז גם על חודש מיוחד למטרה זו. אך כל הכספים לא הספיקו להרים את המשא הכבד של הקמת בית חולים מסודר ומשוכלל והמבצע נמשך משום כך שנים רבות.

**
*

האישור הרשמי לפתיחת בית החולים מופיע בעתון הממשלתי הרשמי מיום 29 באפריל 1937 בחתימת מושל המחוז. הבנין נחנך ב־13 ליוני 1937. כרופא ראשי למחלקה הכירורגית נתמנה ד"ר זיגפריד בינדר מלבוב. רופאים תורנים שהגישו עזרה רפואית היו: ד"ר קראמר, ד"ר רוזנגרטן וד"ר צ׳וואל. בשנת 1928 היתה ברישא אגודת נשים שמטרתה היתה טיפול בחולים. יושב ראש כבוד היתה פאולינה לוין, מ. דים, ל. פריילך, רבהון, הרץ, יושב ראש בועד היתה הרבנית דורה לוין.

**
*

כך הושלם המפעל השני החשוב של יהודי רישא, כעשר שנים לאחר פתיחת „בית־העם". אך אם השקיעו עסקני היהודים ברישא שש עשרה שנות עמל בביצוע מפעל מפואר זה, הרי לא הצליחו לחזות הרבה מפירותיו, רק שנה אחת פעל בית החולים עד פרוץ מלחמת העולם השניה ואתה החורבן וההשמדה הטוטלית של יהודי רישא ביחד עם יהדות גאליציה ויהדות פולניה ואירופה כאחד.

לוטקה גולדברג — תל־אביב

בית דפוס מ. גולדברג

בית־הדפוס הראשון באותיות עבריות בבעלות יהודית היחיד ברישא היה של מ. גולדברג. בהתחלת המאה העשרים נקרא בית־דפוס זה על שם ז. קיסילביץ, כי מלאכה זו היתה זקוקה לרשיון ממשלתי והשגתו היתה כמעט מן הנמנעת ליהודי. לאחר מות בעלה, משה גולדברג, ניהלה את הדפוס אלמנתו ברטה, והוא שימש מקום־מפגש למשכילים ולעסקנים היהודים מכל הזרמים, שכן הודפסו בו הכרוזים והמודעות של רישא ועיירות הסביבה ביידיש ובעברית. כאן התאמנו החלוצים הראשונים בעבודה, כדי להכשיר את עצמם לחיי עבודה בארץ־ישראל. מכונות הדפוס לא הופעלו אז בזרם חשמל אלא בגלגלים, שהונעו בידי פועלים, דבר שדרש מאמץ פיזי גדול. וכך סובבו הסטודנטים־החלוצים את הגלגלים בעז־רת ידית שעות על גבי שעות, כדי להרגיל את שריריהם לעבודה קשה בארץ.

בעונות הבחירות למוסדות ,גברה התנועה בבית־הדפוס והורגשו בו מתיחות והתעוררות. נציגי המפלגות והזרמים, שהזמינו כרוזים לפרסום, עשו הכל כדי להערים על יריביהם והשתדלו להיוודע מהן תוכן הכרוז של היריב הפוליטי. כל ההתחכמויות, התחבולות והתחנונים לא עזרו, כי אמי ברטה גולדברג שמרה על סודיות גמורה. זה סוד מקצועי — טענה.

רק כעבור שנים, לאחר שבנה פנחס (פינעק) סיים את הטכניון לעבודת הדפוס בלייפציג (גרמניה), קיבל הבן על עצמו את ההנהלה הטכנית של הדפוס. פינעק התחנך על ברכי „השומר הצעיר", בזמן שמשה וואלד (ד"ר משה יערי) ייסד וניהל את קן „השומר הצעיר". נוסף על הנהלת הדפוס השתתף בחיי התרבות בעירנו וייסד במרוצת השנה את החוג הדראמאטי „במה" (סצינה), אשר העלתה על הבמה מחזות של סופרים יהודים. להקות יהודיות, שנדדו מעיר לעיר ידעו היטב את הכתובת של בית־הדפוס ופנו לא פעם לא רק לשם הזמנת מודעות, אלא גם ביקשו להזמין בשבילן את האולם להצגה. קשה היה אז מצב השחקנים היהו־דיים, ואין פלא שחובותיהם בעד עבודות דפוס הלכו־וגדלו. אולם עובדה זו לא הפריעה לשיתוף־פעולה אתם.

בבית הדפוס השתקפו חיי התרבות והחברה ברחוב היהודי כמו באספקלריה.

הכל נחרב, נחרב גם בית הדפוס „גולדברג" ונשארו רק זכרונות.

מימין רחוב סלובצקי, במרכז ראינוע אולימפיה, משמאל מאפיה

מאנס פרומר

הדמוגרפיה של יהדות רישא בשנת 1939

את הכל אכלו הלהבות, את הכל בלעה האדמה. כיום, אחרי עבור כ־23 שנים להשמדת יהודי רישא, קשה לשחזר בדיוק את המצב ששרר בעיר זו בשנת 1939, ערב המבול האיום. ברם מן הראוי לטרוח ולאסוף רסיסי נתונים ועובדות מהימים ההם שבין שתי מלחמות עולם ולענות על השאלה: מי נספה ברישא, באחת מאלפי הערים והישובים בהם חיו יהודי פולין.

מן המספרים הסטאטיסטיים מתוך העתונות היהודית רבת־השנים בפולין, וכן מן הנתונים שקיבלתי מאי־אלה יהו־דים, שנותרו בחיים וזוכרים את המצב, ועל סמך השוואת המצב ברישא בשנת 1939 עם מצבן של קהילות יהודיות בפולין, אשר בה נשארו בדרך נס תעודות סטאטיסטיות, מתקבלת התמונה דלקמן:

1. ההרכב הדמוגראפי של האוכלוסיה היהודית ברישא בשנת 1939.

מספר התושבים בכלל — 34,600, מהם יהודים — 15,000

בתי־אב יהודיים — 4070 (3.8 נפשות בממוצע למשפחה)

ילדים יהודים עד גיל 14	3,700 —
בני נעורים עד גיל 18	1,100 —
מבוגרים עד גיל 65	9,030 —
למעלה מגיל 65	1,070 —
נכים	300 —
	15,200

2. ההרכב התרבותי של האוכלוסיה היהודית ברישא בשנת 1939

יהודים	אחוזים
בעלי השכלה גבוהה	5.5
" " תיכונית	12.
" " יסודית עממית	66.
" " מסורתית (תלמוד־תורה, ישיבות)	11.
אנאלפאביתים	5.5
	100

3. הרכב התעסוקה המקצועית של יהודי רישא בשנת 1939 בגיל העבודה — 8620

פועלים ועובדים שכירים	2,400 —
סוחרים סיטונאים	200 —
קמעונאים	550 —
בעלי מלאכה	600 —
בעלי מקצועות אקאדמיים	400 —
נשים במשק בית	3,400 —
תעשיינים	70 —
כלי־קודש	150 —
סטודנטים	350 —
ללא עבודה	500 —
	8,620

מהנתונים הנ״ל, המתבססים על אומדן מציאותי ועל יסוד ידיעות שאובות ממקורות, מסתבר, שהמיבנה (סטרוקטורה) הדמוגראפי של היהודים ברישא אינו שונה מההרכב הדמו־גראפי של האוכלוסיה בסביבה הפולנית, וכי דרגת ההשכלה של היהודים לא נפלה מרמת ההשכלה של האוכלוסיה הפולנית הסובבת אותם. רישא לא היתה עיר תעשיה, אלא עיר מסחר, אך בתוך האוכלוסיה הפעילה מבחינה כלכלית היוו הסוחרים היהודים אחוז צנוע, קרוב ל־15%, לעומת 30% של עובדים ופועלים שכירים, שהם כפליים. המצב היה דומה לסטרוקטורה המקצועית הרגילה ביתר ערי מסחר, בשלזיה או בגליל פוזן, שהם שטחים ללא אוכלוסיה יהודית.

על סמך נתונים של ההסתדרות הציונית ברישא, כמו כן של תנועות נוער יהודיות — נתונים שנחרתו היטב בזכ־רוני, גם מתוך שיחות עם הניצולים, שהיו חברים בהסתדרויות „החלוץ", „השומר הצעיר", „הנוער הציוני", „בית"ר" וכו' — יכולתי לקבוע, שבשנות ה־20 עד 1939 השתלמו בקורסים מקצועיים למעלה מ־3000 בני נוער, שמוצאם ממשפחות סוחרים, ומהם עלו לישראל למעלה מ־600 איש, ומספרם היה בוודאי גדול יותר, לולא ההגבלות של המשטר המנדאטורי בארץ־ישראל. עובדה ידועה היא, שה„פרודוקטיביזאציה" היתה האידיאל של העם היהודי בערים ובעיירות והיתה מכוונת למק־צועות חקלאות, מלאכה ותעשיה — המטרה העיקרית של תנועת השחרור הלאומי של יהדות פולין.

4. מספר החברים במפלגות ובתנועות היה דלקמן:

	חברים
1. הסתדרות הציונים־הכלליים	760
2. פועלי־ציון	220
3. השומר הצעיר	170
4. הנוער הציוני „עקיבא"	190
5. רביזיוניסטים ובית"ר	280
6. המזרחי	300
7. אגודת ישראל	350
8. תומכי השלטון הפולני (סאנאציה וקבוצת ר' אשר זילבר	750
9. קומוניסטים	300
	3,320

כל אחת מהתנועות האלה ריכזה סביבה אוהדים פי שנים או שלושה ממספר המאורגנים. שאר בני רישא היו בלתי־מפלגתיים. לבחירות לסיים הפולני בשנות העשרים ותחילת שנות השלושים (3 קאדנציות) נבחר תמיד במחוז רישא ציר יהודי ציוני, ד"ר יהושע טהון, רבה של קראקא. בחירה זו שיקפה ללא ספק את הדמות הפוליטית של יהדות רישא.

בשנות 1936—1939, שנות ערב המלחמה, ניגשה ממשלת הסאנאציה לבסס את הכלכלה הפולנית הלאומית על יסודות חדשים, בכיוון אוטארקיה, וברישא מצאה מגמה זו ביטוי בהקמת מפעלי־תעשיה ממשלתיים ענקיים („סטאַלובה וואלה), שהגישה בהם ליהודים היתה חסומה וכאשר בעקבות התפתחות זו החלו לזרום לרישא פולנים מחבל פוזן, הלך וגבר ברחוב היהודי כוח ליכוד לאומי. המחנה של „אגודת ישראל", בראשות הרב אהרן לעווין, וכן תומכי ר' אשר זילבר, ראש החרדים, החלו לגלות אהדה לענייני ארץ־ישראל ולרעיון בנין הארץ, וזאת בהתאם לנטיות הפוליטיות ודעת הקהל ברחוב היהודי באותן השנים. בשנת 1939 ייצגו את היהודים בעירית רישא ובועד הקהילה צירים בעלי הכרה יהודית לאומית. בשנת 1948, בהיותי גולה בברית־המועצות, פגשתי בצ'רנוביץ את ר' אשר זילבר ושוחחתי איתו פעמים מספר. הוא מסר לי, שבשנת 1939 היה קרוב לענייני ארץ־ישראל והיה „כמעט ציוני" ואף הביע את שאיפתו לעלות לישראל, אולם לא זכה ונפטר בצ'רנוביץ. אפשר לומר, כי המוני היהודים ברישא נשתייכו כולם למחנה הלאומי, פרט למיעוט קטן של חסידי האדמו"ר מקולשיץ וקבוצות דומות מחד גיסא, והקומוניסטים היהודים מאידך גיסא.

אין ספק, כי השמדת יהדות פולין נתנה אותותיה בהתפתחות מדינת ישראל הצעירה. הריסת העֵדה העצומה של 3½ מיליון יהודי פולין, האיטה במידה רבה את קצב התפתחותה של ישראל הצעירה, את עצמתה הכלכלית והצבאית.

מאז תקופת האימים הבלתי נשכחים עברו 23 שנים. בין 30,000 יהודים שנותרו בפולין, נמצאים עכשיו בקירוב 200 יהודי רישא. היהודי האחרון תושב רישא המהנדס יאַנאק רוגובסקי (הורן), ששימש מזכיר כללי של המפלגה הקומוניסטית במחוז של רישא הגיע לישראל ביחד עם משפחתו. בשנת 1958. בהיותי בוורשא בשנות 1963—64 שמעתי על קבוצת יהודים קומוניסטים בני רישא, שתפסו משרות רמות בחיי הכלכלה והחברה בפולין העממית. האחים אלסטר, האחים וויסטרייך, המנהדס טננבאום, מילראד (גנראל גורצקי), רומן קארסט (טוכמאן) — הרי רשימה קטנה של יהודים בני רישא, שהקדישו את כל חייהם למדינת פולין העממית ומילאו תפקיד מכריע, בולט, בשנות התפתחותה של פולין הצעירה. בשנת 1963 עברתי על יד קברו של אהרן (ארתור) וואנג, סגן היו"ר של ועדת התכנון בוורשה. בשנת 1964 הספקתי עוד לגלגל שיחה עם חבריו לעבודה, שלא היססו לומר, ששמו של ארטור וואנג נשכח לחלוטין, והרי וואנג היה אחד המארגנים הראשיים של התכנון בפולין של ימינו...

בשנים 1963—4, הייתי גם עד לאי־אילו אירועים מאחורי הקלעים לפעילות מחתרתית של חסידי סטאלין האנטישמיים במפלגה הקומוניסטית הפולנית, אשר תבעו את הרחקת כל הקומוניסטים היהודים מעמדות כוח והשפעה במנגנון הממלכתי.

זהו ההד האחרון בטראגדיה של יהודי רישא.

מימין: כיכר העיר
משמאל: בית־העיריה

במרכז: „בית העם"

מימין: רחוב סוקול
משמאל: רחוב קראַקוב

ה. זכרונות והווי

ד"ר משה יערי-ואלד - תל־אביב

קוים לדמותה של רישא בהתחלת המאה ה־20

לא התכונתי לכתוב מחקר על קהילת רישא בהתחלת המאה ה־20, אלא לתת כעין סקירה, מעין מראה כללי (פאנורמה) על חיי העיר, כפי שנחרתה בזכרוני מימי ילדותי ונעורי. הדפים הבאים הם בעצם צרור זכרונות שנשתמרו על העיר, העדה בתמורות העתים, בימי חול וקודש, בחומר וברוח — בימי יגון וששון, באור וצל, עד סיום השלטון האוסטרי באוק־טובר 1918 —.

רישא (רז'שוב) היתה בימי נעורי, עד פרוץ מלחמת העולם בשנת 1914, עיר מחוז בגאליציה האוטונומית, הכפופה לשלטון ממשלת הקיסר בוינה. בימי המלחמה עברו עליה שתי פלישות הצבא הרוסי ועם התפוררות המונרכיה ההאבסבורגית הפכה לחלק מהרפובליקה הפולנית. אתאר את דמות העיר כפי שנצטיירה בזכרוני בשנים האח־רונות של שלום עד פרוץ המלחמה בקיץ 1914. קהילת רישא, בת 500 שנה בקירוב חדלה להתקיים בפברואר 1944, כשהכ־ריז שר העיר הגרמני בהודעה שהודבקה על שער בית העי־ריה, שרישא היא „נקיה מיהודים" („יודן־ריין"). הקהילה היהודית התקימה החל מהמאה ה־16, ממנה מצויות תעודות, ויש חוקרים הסבורים, כי ראשוני היהודים באו לרישא בימי קאזימיר הגדול בשנת 1354, שנת יסוד העיר, שנמסרה כאחוזה פרטית לשר פאַקוסלאַב, כגמול בעד פעולותיו לטובת המדינה. וידועה האגדה על אסתר'קה, אהובת המלך קאזימיר, אשר לידתה בעיר רישא.

כיום אחרי עבור שני דורות אני רואה את תמונת העיר, את בני העדה, באור של כסופים, בזוהר של אגדה מוזהבת, אם כי יודע אני שרבה היתה בה חשכת הגלות, יסורי מאבק לפת לחם, דלות של כסלון כרשום בכתבי מנדלי, דמויות מעוררות רחמים של שלום עליכם, עסקי אויר של מנחם מנדל. אך כיום בוקעים ומגיעים אלי מן העבר קולות ומנגינות של אחי היהודים החולמים, הלומדים, המצפים לגאולה ולמשיח, המא־מינים באור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה. בעירנו נולדו, גדלו, חיו ומתו היהודים היקרים, שאותם תיאר ר' ש"י עגנון ב„הכנסת כלה", וברל שטוק (כיום פרופ. דב סדן) ב„מחוז הילדות" כי הרי חייהם, ארחם־ורבעם של יהודים מכל רחבי פולין ורייסין היו דומים, פולקלור דומה, מחשבה משותפת, בשנוי גוונים רגיונליים ולוקאליים.

כל הקשת המגוונת של טפוסי יהודים המתוארת ע"י מחבר „מעגל נעורים" (דב סדן) התנוצצה בעירנו, מצבע זהב טהור עד שחור הפיח. אני רואה לפני עיני רוחי את החולמים, ההוזים, רבנים ודיינים, גבאים, חזנים, „בעל תוקע" ו„בעל קורא", בלנים. הרחובות מלאים בתי חומה ובתי עץ, התנר־ססו בתי כנסת, בתי מדרש, קלויזים, חדרים, בתי תלמוד תורה, ישיבות ובהם מלמדים מכל הדרגים. עסקו בחרושת, מלאכה וגם בעסקי אויר. העיר רחשה מסוחרים, סוכנים, חנונים, תגרים, רוכלים, מתווכים, יצואנים ויבואנים, בעלי מלאכה מכל הסוגים, ביחוד סנדלרים, חייטים, מסגרים, פחחים, חרטים, אופים, שזרים, רקמים , צורפים וכו'. ואיזה גודש שופע בהרכב החברתי־תרבותי, חסידים הנאמנים לאדמור"יהם — ובמדינתנו הרי רבו השושלות של אדמו"רים, — מתנגדים, סתם יהודים מכל השנה, ציונים, מתבוללים, סוציאליסטים, משכילים, עמי־ארצות. עשירים הטובלים בחלב ודבש, אמידים, אנשי מעמד בינוני, עניים נסתרים, קבצנים, בטלנים וחולי רוח. צדיקים וקדושים, סגפנים, פרושים וגם רודפי תענוגות, רחמנים בני רחמנים וגם עוכרי ישראל. מתקני־חצות, לומדי ש"ס ועין יעקב „מתמידים", ולעומתם־הוללים ופוחזים, מקוננים וקורעי קברים כנגד שדכנים ובדחנים — ומי לא היה בעירנו? היו מוסרים, מתאבדים, משתמדים בודדים, אבל איני זוכר אף רוצח יהודי, שופך דם אדם. וסביב העדה המגוונת הזאת מעגל אש של שנאת הגויים, וצללי עמק הבכא לא פעם גברו על אורות העיירה האידילית (ה„שטעטל" של שלום אש).

האוכלוסיה. בשנת 1914 היתה רישא עיר מחוז בת 30.000 בערך, מרכז לעיירות הסביבה, המאוכלסת ברבבות משפחות יהודיות, כגון טיצ'ין, צ'ודץ, ראנז'וב, סוקולוב, גלוגוב; בלאַז'וב, סאַנדישוב, קולבושוב, רוזבדוב וכו'. לרישא באו בעניני מסחר יהודי לאנצוט, קאנצ'וגה, דינוב, דז'יקוב, ליז'נסק, שיניאבה ויהודי מאות כפרי הסביבה. בתוך האוכ־לוסיה של 30 אלף מנו בני הקהילה היהודית כ־12.000. תכסיס

השלטון היה לצרף לעיר כפרים, כדי ליצור רוב לפולנים ולאפשר להם לבחור בפולני כראש העיריה. נציגי היהודים השתתפו בהנהלת העיר כמיעוט ומאחר שנבחרו כנציגי היהודים בעזרת השלטון ובתמיכת האדמו"רים, המתבוללים והחסידים, שלא דאגו לצרכי העדה היהודית בשטח התרבות הלאומית ושוויי זכויות בשטח הכלכלה ושרתו את אדוניהם הפולנים בהכנעה גמורה, אין פלא שקופחו זכויות היהודים בכל שטחי החיים. בעיריה לא נתקבל יהודי כפקיד, ורק עם התארגנות היהודים בהדרכת התנועה הציונית הלאומית הושגו אי־אלה שפורים ברחוב היהודי. בשטח תאורה, נקוי רחובות, ביוב, סלילת כבישים וכד׳. הדאגה לצרכי פולחן וחינוך דתי היתה נתונה בידי ועד הקהילה. (קולטוס געמיינדע"). היהודים לא הוכרו כמיעוט לאומי, אלא כעדה דתית ושפת היהודים „אידיש" לא הוכרה כשפה — כינויה היה „ז׳רגון" — וכשהוכרז על ספירת האוכלוסיה, אסור היה בסעיף „לשון" לרשום „אידיש" כשפת דבור — מותר היה ליהודי לרשום פולנית, גרמנית וכו׳, אפילו טורקית, ובלבד לא „אידיש", ומי שרשם „אידיש" היה צפוי לקנס ע"י בית־הדין. ואני זוכר מקרה, שנגד המסרב לשלם את הקנס הוצאה פקודת הוצאת לפועל, ורהיטי הבית נמכרו במיכרז פומבי לכיסוי הקנס.

בני רישא קבועים, יציבים מדור דורות היו מעטים. היהודים היו בתנועה מתמדת. עקב הדלות, המאבק הקשה לפרנסה, המשברים שעברו על המדינה, נאלצו בני הנוער ובעלי מלאכה להגר למדינות, בהם היתה הפרנסה מצויה, וכך יצאו מאות מדי שנה לארצות המערב, לשלזיה, גרמניה, אנגליה ובעיקר לארצות הברית. נסעו לויטצ׳פל. ברוקלין, וינה, ליפציג וקלן. השמות האלה זכורים לי מימי ילדותי, כי אבות חברי שלחו משם מכתבים ובמרוצת הזמן העבירו שמה את משפחותיהם. במקום היוצאים באו בני הכפרים והעיירות, בהם פרו ורבו בני עמנו. גם חפשו פרנסה, שלא היתה מצויה במקומותיהם ותפסו את מקום היוצאים. האמידים, בני המשפחות המבוססות, נשארו פחות או יותר קבועים בעיר. בכל זאת עם גלי המשברים שבאו במחזורים, יכלתי לראות מחזה של „עולים ויורדים" בעולם המסחר. לפתע נעלם השלט ובמקומו שלט חדש עם שם חדש. בעל העסק פשט את הרגל והעסק נרשם על שם אשתו או עבר אל עוזרו, שהצליח לקנות את העסק במכירה פומבית.

איני כותב היסטוריה, אני מעלה מזכרוני קטעים, אפיזודות ומצרף אותם לפסיפס, או יותר נכון מגולל סרט־נע על אנשי העדה במרוצת שנות נעורי. תמונת העיר והעדה היהודית הלכה והשתנתה מדי שנה בשנה, היו בה רבדים שונים של הווי, שנתקיימו זה על זה וזה ליד זה. חלו תמורות בהרגלים, בלבוש, בשפה, בשמות, בדיור ובריהוט, מהפכות בהשקפות, אמונות ודעות.

קהילת רישא היתה אחת ממאות ואלפי קהילות בפולין ורייסין, אך היא שימשה מרכז רוחני, כלכלי וחברתי לעיירות וכפרי הסביבה, ורק אחרי חורבן הקהילה, כשלא היו בה עוד יהודים, עלתה למעלת בירת חבל (Województwo), הגובל עם ברית־המועצות, במקום לבוב שצורפה לרוסיה.

טופוגרפיה הישוב היהודי, שמנה רשמית בהתחלת המאה ה־16 רק 7 משפחות, והתפתח סביב בית הכנסת הישן ואח"כ סביב בית הכנסת החדש, הלך וגדל במספר ובשטח, והגיע לככר הראשית עד הכנסיה הקאתולית והמנזר מצד אחד, ועד הנהר ויסלוק מצד שני. בימי נעורי לא היתה בככר הראשית של העיר העתיקה ובככר של העיר החדשה אף חנות או עסק של פולני או גרמני נוצרי. האנדרטה של הגבור הלאומי תדאוש קושציושקו, שהוקמה באמצע הככר („רינק"), היתה מוקפת בתים ועסקים יהודים, וזכורני שמדי יום ראשון היה מתייצב לפני האנדרטה פולני אציל בלבוש מסורתי לאומי. קצין ותיק מימי מרד הפולנים נגד הרוסים בשנת 1863 — דמות דון־קישוט׳ית, וקרא בקול רם: עוד לא אבדה פולין מולדתנו, אך מה מר גורלך, אתה ניצב לבדד, כשרק פני יהודים מביטות עליך. סביב האנדרטה של קושציושקו התאספו מדי ערב קבוצות יהודים ידידים, כדי לשוחח בעניני דיומא. היה זה כעין „פרלמנט", שדן — לפי זכרוני — על עניני מלחמה. שלום, מדיניות הקיסר, מלחמת רוסיה־יפן, הגנרל קורופאטקין הרוסי המובס והבזוי בשל כשלונותיו במאנדז׳וריה. ואני רואה את אבי ז"ל נשען על מקלו ומשמיע את דברי הפרשנות על המצב האסטרטגי של הרוסים או על כשרונותיו של צ׳רצ׳יל. מרכז העיר נתמלא פולנים נוצרים רק בימי השוק השבועיים והירידים. אז באו האכרים על עגלותיהם עם תוצרתם לככרות העיר ומכרו את תוצרתם ליהודים, ותמורת הפדיון רכשו להם סחורות ומצרכים. ביתר הרחובות גרו נוצרים בודדים, „גויי שבת" ומשפחות בודדות באיים בודדים בים הרובעים היהודים. הפולנים התגוררו במעגלים רחבים סביב שכונות היהודים ובפרורים וחוילות מוקפות גנים. האוכלוסיה היהודית הצטופפה בעיקר ב־4 אזורים: א) סביב 2 בתי הכנסת העתיקים הבנויים אחד במאה ה־16 (די שטאָט־שול), והשני במאה ה־18 (די וואַליע־שול). בין 2 בתי הכנסת השתרע בית העלמין הישן וזה היה במאה ה־17—18 סקטור יהודי עם חלק מחומת־מגן של העיר נגד פלישות אויבי חוץ, אשר על הגנתו היו מצווים יהודים עם מפקד יהודי בראשם („הטמן יהודי"). בקרבת בית הכנסת הישן עמדה הבאר הידועה בשם „שתי משאבות" (צוויי פאָמפעס"), שם שאבו מים בשביל בתי יהודים „גויות וגויים" (הבאר עמדה בכניסה לרובע יהודי צפוף, הידוע בשם „טעפער געסל" (רחוב הקדרים, כי בככר היה שוק למכירת כלי חרס שונים מתוצרת האכרים). לכאן נהרו בימי השוק ובירידים אלפי כפריים וגם „גוראַלים" מהרי הקארפאטים. ברובע הזה, היה הרחוב הראשי מלא בתי תפילה וקלויזים ונמשך עד ה„רויזנגעסל" (בפולנית „רוז׳אנקה"), הרחוב היה קרוי על שם קאזימיר הגדול, מלך פולני מהמאה ה־14, ידיד היהודים, אשר העניק זכויות להיהודים המתישבים בפולין, בברחם מרדיפות וטבח בגרמניה בימי המגפה השחורה בשנת 1348. ברובע זה ראוי להזכיר את שכונת באלדאחובקה, העיר החדשה (wola), שנמשכה מככר החדשה (נובי רינק) עד הגשר על נהר ויסלוק בדרך־המלך המוליכה מזרחה ללבוב; הרובע הדרומי „רוסקה וויאַש" (Ruska wies), הרחוב הראשי גרונבאַלדזקה. נוסף לאלה רכשו יהודים לאורך הנהר שדות

„שתי משאבות" ברחוב הקדרים (טעפער־געסל)
Two Pumps in the Potters' Street

ושטחים, ובנו בתים להשכיר, וחדרו לשכונות נוצריות. הנוצרים התרחקו משכונות יהודיות ובנו להם פרברים חדשים. מן הבנינים הראשיים, המזדקרים בעיר, היה בנין מועצת העיריה הלאומי אדם מיצקביץ עמדה בגינה עטורה בתים יהודיים. „מאגיסטראט" מוקף כולו בתים יהודיים. האנדרטה של המשורר רחובות יהודיים, שהיו פעם נוצריים, הגיעו משני הצדדים עד גבול הכנסיה הנוצרית הראשית של המחוז. רק מנזר הברנאַרדינים ברחוב קראקא וטירת הנסיך לובומירסקי (שהיה עד סוף המאה ה־18 אדון העיר וריכז בידיו את הסמכות המנהלית, התחוקתית והמשפטית של כל התושבים היהודים) עמדו בסביבה נוצרית, אם כי מן הצדדים התחילו יהודים לפתח שכונות מעורבות בשטחי שדה סמוכים.

תנאי דיור. מרבית העדה נאבקה קשה למצוא פת לחם ובגד ללבוש. משפחות שלמות התגוררו בדירות עלובות, חסרו תנאים סניטריים. דלת העם גרה במרתפים והטחב בקירות גרם למחלת שחפת ורבמטיזם. דירת משפחה היה רק חדר אחד והוא שימש כמטבח, שינה, „טרקלין" ומקום עבודה כאחד; גם בעליות הגג גרו משפחות שלמות. בשום דירה לא היתה אמבטיה והספקת מים ולא חדר שימוש. את המים שאבו מהבאר ע"י בית הכנסת הישן. שואבי מים, כולם גויים, עמוסי אסלים ודליים, הביאו את המים לדירה ויצקו לתוך חביות.

בני המעמד הבינוני גרו בדירות מרווחות בתנאים סאניטריים נסבלים, ורק העשירים התגוררו בדירות מפוארות, מרוהטות, בהם ארונות עם כלי זהב וכסף, חרסינה ותכשיטים שקנו וירשו מאבותיהם. נמצאו גם גבירים, שבנו להם חוילות דוקא ברחובות נוצריים. בעלי מקצועות חופשיים, כגון רופאים ועורכי־דין, סיטונאיים, מלוים בריבית, גרו בבתים מודרניים, לדירה היו צמודים חדר אמבטיה ובית שימוש. אספקת גז הותקנה בימי ילדותי והוכנסה לבתי העשירים, ועם הקמת תחנת החשמל בעיר דחק אור החשמל את אור הגז. בבתי דלת העם דלקו בלילות מנורות נפט, וברחובותיהם האירו פנסי נפט בקושי את חשכת הלילה. למדנו בבית והחדר לאור נרות או פנס נפט. הנברשות והנרות בבית המדרש ובתי הכנסת נראו בעיני הילד כאור מבהיק, מלבב, מחמם יותר מאור הגז והחשמל, אשר הותקן סמוך למלחמת העולם 1914. התגעגענו לנרות שבת, לאורם הקדוש, לעומת האור החילוני של חשמל. רחובות העשירים היו רצופים אבנים מסותתות; אולם ברחובות היהודים כמו „רוזנגעסל" ו„טעפער־געסל" היתה הדרך בימות הגשמים מלאת בוץ, כי רק פעם בשנה פוזר חצץ, שלא היה בו כדי להפוך את דרך העפר לכביש. ביחוד בוססנו בשלוליות עד הקרסולים, בתקופת הפשרת השלגים.

פעם או פעמיים בשבוע באו פועלי נקיון — כולם גויים או אסירים, בהשגחת סוהרים וניקו את הרחובות במטאטא עשוי־ מקני־סוף. גללי סוסים מילאו את דרכי התחבורה ביחוד בימי שוק וירידים, כשהאכרים הפולנים באו העירה בעגלותיהם.

הנה דוגמה של רמת החיים ומצב הסוציאלי של דיירי הבית שלנו ברחוב ע"ש קאזימיר הגדול. בעצם היו אלה שני בתים עם חצר צרה משותפת, בצורת „חית". שטח החצר 10 מטר אורכו ו־7 מטר רוחבו בין הבתים. בחצר זו עמדו 1 בית שימוש על 2 תאים, ששימשו את כל 14 המשפחות שגרו בחצר, שני ארגזי עץ לאשפה על יד תעלת מי־שופכין פתוחה, דרך מדרגות עץ הכניסה לבנין ראשון הכניסה לבנין השני דרך פרוזדור. בבנין הראשון היו במרתף 3 חדרים ובכל חדר התגוררה משפחה. בחדר רטוב ע"י בתי השמוש גר סנדלר עם 10 ילדיו. בימי ספירה ובימי „בין המצרים" עבד בסנדלרות ובימים אחרים התפרנס כבדחן בחתונות. משתי הפרנסות האלו יחד לא הספיק להביא טרף לצאצאיו. היה לבוש קפוטה בעלת כיסים עמוקים, באחד היה מביא הביתה אחרי החתונה חלות ותופינים, ובכיס השני — עופות צלויים ובקבוק משקה, ואז היתה השמחה שורה במעונם האפל. בחדר השני במרתף גר מחלק כעכים עם שתי בנותיו, כתבשיל יום־יום הכינה זוגתו תפוחי־אדמה, לפי השיר העממי הידוע: „ביום א' בולבעס (תפוחי אדמה), ביום ב' בולבעס, ביום ג' בולבעס וכו', ובשבת כחידוש — עוד פעם בולבעס. בחדר השלישי במרתף גר כותב־בקשות צולע. בעד פרוטות לימד את בני העניים כתיבה וקריאה.

בקומה א' גרה משפחתי בשני חדרים. הדירה היתה סמוכה לחנות מכולת. פרוזדור הפריד בינינו לבין שני דיירים, בחדר גדול אחד גר זקן אחד ר' משה נטע, מוכר סיד לבנין, עם בנו ושתי בנותיו תופרות לבנים, בתולות זקנות. ובחדר השני ר' הרשל ויטע'ס, חייט עם בנו ואשתו ויטה. הזקנה החרוצה עזרה בפרנסת הבית, במכירת גלדי־שומן אווזים („גריוון „בלע"ז).

בקומת־העליה מצד שמאל התגורר סבל, בנימ'לה טרעגער, עני מרוד. לא פעם ראיתי שאשתו הביאה הביתה להכנת ארוחה מעי עופות והכינה כעין מאכל (קישקע). ומצד שמאל גר חסיד, מחלק לחמניות, חולה־נופל, אשר הטיל אימה על ילדי הבית, כשתקפה אותו המחלה המיסטורית הזאת. זהו דגם של בית יהודי בעיר רישא, ובתים רבים היו

כאלה בכל עיר ועיירה. עלי עוד להוסיף, שבבנין השני מצד ימין של החצר הצרה היו בקומה א׳ 2 דירות בני חדר אחד. בדירה אחת חרט וחורש עצים, שעבד מזריחת החמה עד השקיעה ובקושי הביא את לחמו. הבעל ואשתו חלו מהטחב בדירתם, שספגה את הרטיבות מבורות השופכין שממול חלונות חדרם. ממול גרה משפחת מקובל זקן, שצם בכל שני וחמישי וערך תיקון חצות.

אחרי שתארתי את בית המגורים, אתאר רחוב יהודי טפר־סי, הרחוב ע״ש המלך קאזימיר הגדול. משני צדי הכביש, המכוסה בוץ ולפעמים חצץ דליל, עמדו בתי חומות ישנים, רובם מהמאות ה־18 וה־19. הגגות מכוסים רעפים או פחים. בצד אחד של הרחוב עמדו בתים, שמאחוריהם במרחק־מה השתרעו שדות וגנים, בואכה נהר ויסלוק, ומצד שני־בתים, שחזיתם השניה פנתה לככר הראשית של העיר (רינג). מתחת לבתים אלה נמשכו מרתפים ומנהרות, כעין קאטאקומבות, שנבנו לצרכי הגנה במאות הקודמות ושימשו מקלט ומחבוא ליהודים, שהתחפרו מפני רוצחי הגסטפו. מול ביתנו ומא־חוריו בית המשכיל הידוע ר׳ אבא אפלבוים נמשכה סמטה צרה ולארכה גדרות — שמעבר להן גרו שתי משפחות נוצריות בודדות בחוילות עטורות גנים כעין אי בים של בתים יהו־דים. לביתנו היתה חומה משותפת עם בית האדמו״ר ר׳ אלעזר׳ל ויסבלום, נין ונכד לר׳ אלימלך מליז׳נסק. בקומה א׳ — בית התפילה ודירת חותנו הדיין ר׳ חיים יונה הלפרן, ובקומה ב׳ מעונו וחדרי אורחים. וכך בסרוגין בית תלמוד־תורה עם הקלויז של חסידי דז׳יקוב, הקלויז של חסידי בויאן, מושב זקנים ובית תפילתם שממנו היה בוקע תמיד קול רינה ותפילה, זמרת לומדי ש״ס ותינוקות דבית רבן. רק במרתפים התגוררו אי אלה „גויי שבת״, שהיוו חלק מן ההוי היהודי ברחוב.

דמות והרכב העדה ביחסה למסרת ותרבות ישראל.

בעירנו חיו ופעלו יהודים מכל הגוונים, כיתות, מן החרדים הקיצוניים, כעין נטורי קרתא, עד למתבוללים קיצו־ניים, שעמדו ערב טמיעה ושמד. בימי ילדותי הטביעו יהודים חרדים, חסידים ומתנגדים, יראי שמים ושומרי מצוות את חותמם על העדה. רוב המבוגרים היו עטורי זקן, חבשו כובעי לבד, מי בשולים רחבים ומי בשולים קצרים, לבושי מעילים ארוכים (בלע״ז "קאפטאן", „קאפוטה״, „בעקעשע״, „חאלאט״, „יופיצע״), ובימי חורף בפרוות („טיליפ״ — „רדזיבילקי״). בשבתות חבשו כובע זנבות, „שטריימל״, או „קולפאק״, לבשו חלוקי משי שחור או משי משובץ, נעולי סנדלים. רוחות תרבות המערב שנשבו מוינה, שרות צבאי בחיל אוסטרי, מאבק קשה לפרנסה ונסיעות ברכבת בעניני מסחר ותחבורה, לחץ המדינה והסביבה הגויית — השפיעו לא מעט וחוללו שינויים אטיים אבל עקביים בהוי החיים. החרדים החזיקו מעמד תודות לתגבורת, שקבלו מהגירת מאות משפחות מעיירות, שקיימו בעירם ואח״כ בעירנו את מנהגיהם ואורח חייהם כמו שחיו אבותיהם במאה ה־18. רוחות הקידמה נאבקו ברוח המסרת. הלך וגדל מעמד סוחרים, חנונים, בעלי מלאכה

רחוב באַלדאַחובקאַ Baldachowka Street

שאדיקות וחילונות שמשו אצלם בערבוביה ובעקביות קיצצו בנטיעות. העם הפשוט התרגל ללבוש בגדי אירפה בימי חול אולם טרם גלח את זקנו, ובשבת בלכתו לבית הכנסת חבש „שטריימל" ובגד מסורתי. מדי שנה הלך וגדל טיפוס יהודי חדש, שפשט את ה„קפוטה", והתלבש כמו „דייטש" בלבוש אירופי: כותנת עם צוארון ועניבה לפי האופנה, שיהודי גרמניה לבשו אחרי תקופת האמנציפציה וההשכלה. אני זוכר „קוריוזים": אברכי משי בלבוש מודרני, אולם בלכתם לבית הכנסת בשבת חבשו שטריימל. בחורי בני חסידים בלבוש מסורתי מטפחים את זקנם ומקשטים את צוארון הכתנת בעניבת משי. בחורים בני חרדים מקצצים את המעילים למטה ואת זקניהם ושפמיהם למעלה. הם עשו זאת קמעה־קמעה, עד ביום בהיר אחד אתה מתפלא לראות לפניך „דייטשן" גמורים.

צעירים ואברכי משי, בהשפעות נשותיהם, השתחררו לאט לאט ממלבושיהם המסורתיים ומאות בני נוער, שהכרתי אותם בלבוש חרדים, השתדלו להידמות בחיצוניותם לגויי הסביבה, אך כל השנוי הזה לא עזר להפיג את שנאת הגויים, כי הכירו אותם בפרצופיהם, שיחם ושיגם. הזכרתי לעיל, שרבים עשו זאת בהשפעת הנשים, כי עליהן לא חלו תרי"ג המצוות והוריהן לא הקפידו עמן, ונשים, בדרך כלל שואפות ליופי לקישוטים, לאופנה, והן אף לא למדו ב„חדרים", אלא בבתי־ספר ממלכתיים. הן היו הראשונות, ששינו את שמותיהן, והתחילו להתבייש בשמות סבתותיהן ואמותיהן שיינדעלע, פערעלע, שרה, רבקה, רחל ולאה, ובמקומם באו ברונקא, סטפא, קלאַרא, רגינא, זופיא, הלנאַ. עם שינוי הלבוש המסורתי התחילו להעלם שמות עבריים ויהודיים בביה"ס העממי. בימי ילדותי עוד נשאו שמות יהודיים, שמות האושפיזין ושמות גלותיים כמו בערל, לייבל, הירש, מענדל וכו׳. בודדים היו בין יהודים, שנשאו שמות השגורים אצל יהודי גרמניה, כמו: אדולף, מוריץ, נורברט, הרמן, ווילהלם, מאַקס. אילם נדירים היו שמות פולניים סלאוויים טהורים, ואלה היו מצויים אצל בני מתבוללים, כמו: מייצ׳יסלב, ברוניסלב, והיו צורמים אזני היהודי וגם של הנוצרי הפולני, שלא סבל צרוף משונה של מייצ׳יסלב כהן. גם ללשון הדבור חדרה ההתבוללות. הדור הישן דבר יידיש, המתבוללים דברו פולנית. השפה הגרמנית, שהיתה שלטת במאה ה־19 אצל המשכילים, ירדה מבמת החיים. עברו הזמנים כשאברך משכיל היה מדקלם את שירי שילר, ולמד את ה„גלוקע" (פעמון) בעל פה. אבותינו המשכילים עוד קראו את העתונים הגרמניים, שבאו מוינה בירת המונרכיה. באולם הקריאה של „חובבי ציון" קראו רבים את ה„נייע פרייע פרעסע", ואבותינו נהנו מהפליטונים של ד"ר תיאודור הרצל, פליקס סאלטן ומאמרים ראשיים של מוריץ בנדיקט. גליונות „נייע פרייע פרעסע", המכילים סקירה של ד"ר מקס נורדוי בגליון סילבסטר על מאורעות השנה החולפת, נחטפו עם בוא רכבת מוינה עוד בתחנת הרכבת, שם עמדו המשכילים בתור, כי מספר הגליונות היה מוגבל. המשכילים קראו את „המצפה" בעריכת ר׳ מנחם לזר (אביו של ד"ר דוד לאַזאַר. עורך הדף לספרות בעתון „מעריב") את העתון היומי ביידיש „לעמבערגער טאַגבלאַט" בעריכת משה קליינמן (אח"כ עורך „העולם") ואחריו — משה פרוסטיג. ציונים משכילים קראו את ה„וועלט" כלי מבטאה של ההסתדרות הציונית העולמית, ואת „העולם" בעברית, והיו מנויים בודדים על „השלוח" וה„צוקונפט". „יידישע ארבייטער צייטונג" בעריכת ברל לוקר. וקוראי יידיש ועברית הלך ופחת, כי יהודים מתבוללים ומשכילים עברו לקריאת עתונות פולנית, והתנועה הלאומית והציונית היתה נאלצת להתחשב בעובדה זו ולהוציא בשנות העשרים של המאה שני עתונים יומיים בשפה פולנית, „נובי דז׳יננִיק" בקראקא, ועתון „כווילה" בלבוב, וכן את הירחון „מוריה". החוגים הלאומיים ברישא במלחמתם הנועזת במתבוללים ובני בריתם החסידים הוציאו בשנות שלפני המלחמה שבועון ביידיש „אידישע פאָלקס צייטונג" בעריכת ר׳ נפתלי גליקסמן, ר׳ אבא אפלבוים ואבי ז"ל, ומחלקי העתון בין המנויים היה אחי מאיר ויהושע בנו של נפתלי גליקסמן. במשך זמן קצר הופיעו גם ביידיש שבועונים של סיעות מתחרות עממיות בשם „נייע פאָלקסצייטונג" ו„גערעכטיקייט" בעריכת ליאון וויזענפעלד (כיום עורך עתון בקליבלנד, ארצות הברית).

בדרך כלל היה טבוע על יהדות רישא חותם דתי. יום השבת וחגי ישראל שינו את פני העיר. כל מלאכה שבתה, כל מסחר ומשא־ומתן פסקו. משעת הדלקת הנרות עד צאת הכוכבים למחרת לא היתה חנות יהודית פתוחה. רק חנות הלבשה אחת, סניף פירמה יהודית בוינה (הילמן כהן ובניו), היתה פתוחה בשבת, וראינו במחלל שבת זה פושע ישראל.

מיעוט בעל השפעה בעיצוב עניני העדה היוו המתבוללים, ששאפו בכל, פרט לדת, להיטמע בין הצבור הפולני. הם היו פולנים בני דת משה והמעניין שגם זיקה לדת לא היתה להם, ולולא שנאת ישראל של הגויים, היו רבים מהם יוצאים לשמד, אלא בגלל התבדלות הגויים הצליחו יחידים זריזים לחדור לחברת הנוצרים ולהמיר את דתם. אלה היו בני האינטליגנציה רופאים, עורכי דין, פקידים ממשלתיים, אשר התרחקו מעמם, שפתם ודתם. את המעטים מהם קשר עוד חוט דק לעמם, פולחן אבות, תפילת „יזכור", ביקור אחד בשנה בבית כנסת בליל „כל נדרי". המתבוללים האלה היו זקוקים לתמיכת העדה בימי בחירות כ„נציגי היהודים" בעיריה וגם בקהילה בעזרת הנציב הפולני ופקידיו ולצדם עמדו האדוקים והחסידים בפקודת האדמו"רים, אשר שתפו פעולה עם נציגי הממשלה והמנגנון הפולני־האוסטרי, וזאת כדי לדכא את השאיפות הלאומיות והציוניות של העדה היהודית, של הציונות אשר רצתה לדחוק את הקץ. בין שתי הקצוות, האדוקים, החרדים והחסידים מחד גיסא וכת המתבוללים מאידך — היו המוני עם פשוט, נאמן למסורת ומנהגים. זהו „עמך" מכל הצבעים, אשר חילוניות ודתיות שמשו בו בערבוביה.

ברישא רחשו חיי יהודים בקצב. ססגוניות של טיפוסים העשירה את הנוף האנושי. בקראי את „הכנסת כלה", או „אורח נטה ללון" לש"י עגנון, את „מעגל הנעורים" לדב סדן — הכרתי בהם את בני עירי. באהבה ורחמים אני רואה את היופי ואת המעלות וגם את הפגמים והעיוותים. הגויים הציקו ולחצו וירדו לחייהם בגזירות משונות. על אף מלחמת קיום קשה עלתה העדה במידות, בטהרת חיי משפחה, מוסר

יחיד וחברה ושימשה מופת להמוני הגויים שישבו על אדמתם ותפסו את כסאות השלטון.

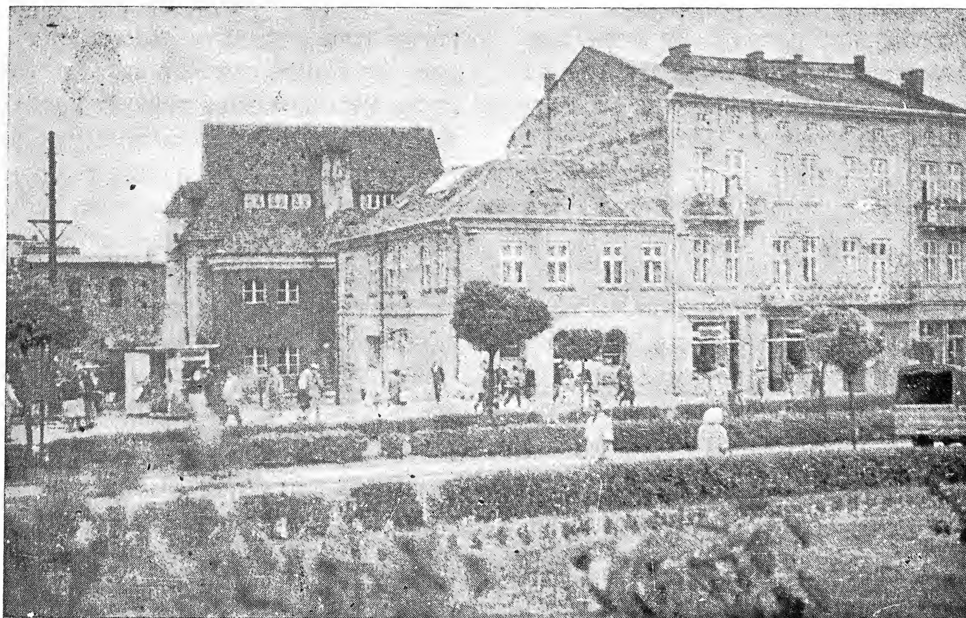
כילד, כנער, יכלתי להתהלך ברחוב יהודי בשעות יום ולילה בבטחון גמור בלי להיתקל בשודד, שכור או חוליגן יהודי, לא אזכור תגרות דמים בין אהודי בגלל חלוקי דעות בעניני עבודה ומסחר. כשכלו כל הקצין, כשנושלו מעמדותיהם, מזכיונותיהם, רשיונותיהם, מפרנסתם, כשהטילו עליהם מסים כבדים ללא נשוא — מצאו המוני בני הנעורים דרך לצאת את העיר ונהרו למערב. הרי אז, לפני שנת 1914, היו זמנים טובים ביחסי עמים. הגבולות היו פתוחים ובלי דרכון אפשר היה להגיע לכל קצוי תבל. כאב לב הילד בקומו בבוקר ולא מצא את חבריו למשחק וללימודים, כשנודע לו, שנסעו עם משפחתם לצימתות לחפש פרנסה מעבר לימים.

הסביבה. במרחק קטן כמאה מטר מרחוב שלנו השתרעו שדות חטה עד הנהר ויסלוק. בשבתות וחגים אחה״צ טיילו בני נעורים לאורך הנהר עד ה„ליסת־גורה״ (הר קירח). במוצאי שבת ובימי פגרא נהגו משפחות צעירות לטייל לפרברים כפריים. מחוץ לעיר החזיקו יהודים משק כפרי ופונדקים. בימי ל״ג בעומר יצאנו ילדים בלוית המלמד וה„בעהלפער״ לחוה יהודית „בוישניה״, או „מאצייובקא״ (בבעלות משפחת וויזנפלד), או „גלאמבוקי״, להנות מכוס חלב חמוץ ופת לחם שחור מרוח בחמאה ריחנית. ההורים התבשמו בכוס בירת־אוקוצ׳ים או פילזן. למרחקים גדולים לא העזנו לטייל מפחד ה„שקצים״, שזרקו אבנים או הסיתו בנו כלבים. בכל הסביבה היו זרועות עיירות קטנות בנות מאה עד 1000 משפחות. בעיירה טיטשין הסמוכה התגורר ר׳ שלמה ליבלה, „יהודי טוב״, צדיק עממי מכוח עצמו, לא בר אבהן, לא בן גזע מיוחס, אליו נהרו פשוטי עם למצוא נחמה, עדוד, עצה ותרופה — ב„בלאז׳יב, סוקולוב, צודץ, דינוב, קאנצוגה, רוזוואדוב, רופציץ, גלוגוב, ראניז׳וב נתקימו קהלות על רבניהם אדמו״ריהם הנודעים, חיו על תורה ועבודה, צדקה ומעשים טובים. העיירות האלו היו כמעין מתגבר ומשם נהרו משפחות בצר להן למצוא פרנסה לרישא, אשר ממנה שוב נהרו חסרי פרנסה לארצות מעבר לים. גם בכפרי הסביבה התגוררו משפחות בודדות, וכשמספר משפחות הגיע בכפר אחד או בקבוצת כפרים לעשר, סדרו להם „מניין״ לשבת, ורק לימים נוראים יצאו יהודי הכפר לעיר גדולה או עיירה, להתארח אצל קרוביהם, להתחמם בסביבה יהודית ולהתיחד עם הבורא בתפילת צבור. קשה היה מצבם של יהודי הכפר, הבדידות, חוסר סביבה יהודית, שנאת הגויים, וביחוד של כמרים ומורים, סכנה לטהרת המשפחה, כשבן אכר נכנס לקשר אהבה עם בת ישראלית, ולא פעם קרה, שבת ישראל עזבה את בית הוריה, את עמה ודתה ועברה לגור עם בן אכר. התעללות ומקרי שוד ספוראדיים אלצו יהודי כפרי לעזוב את משקו או פונדקו ולנדוד העירה. לא היו נדירים מקרים של ידידות אמת בין יהודי כפרי ולבין אכר פולני אשר מצא ביהודי יועץ, מליץ ועוזר במצוקה. אני זוכר אכר פולני מכפר ביאלא ע״י רישא, שנהג להביא תוצרתו לביתנו עוד בימי הסבתא, אמא וגם בימי מלחמה, ואם כי בימי מלחמה פנו אליו סרסורים, שהציעו לו כפל כפלים בעד תוצרתו, הוא נשאר נאמן למשפחה וטען, שכבוד וידידות ונאמנות יקרים לו מכל מחיר מופקע.

חנוך. בתחלת המאה ה־20 נראו כבר בקיעים בחומת חיי הדת ברחוב היהודי. חסידים ומתנגדים הוו עוד רוב, אולם החילוניות, ההשכלה ויצר ההתבוללות כרסמו לאט לאט את יסודות החיים היהודיים השלמים. שפת אידיש היתה שלטת אצל רוב העם. אולם אצל בני אמידים החילוניים ופסה הלשון הפולנית את מקום האידיש החל מהמאה ה־20. הדור הישן המשכיל נטש את הלשון הגרמנית. נעלמו מבתי מסחר יהודיים השלטים בשפה הגרמנית. זוכרני בימי ילדותי נשארו עוד שתי חנויות, עליהם שלטים בשפה גרמנית, ואז נכתבו בעתון המקר־מי הפולני מאמרי התקפה ודברי איום על הגרמניזטורים ונק־בעו שלטים חדשים בפולנית. בעסקו של ידידי יעקב אלטר ז״ל היה קבוע שלט סמואל אלטר׳ס וויטווע (כלומר אלמנת שמו־אל אלתר), והוחלף אחרי השפעת המאמר הנ״ל בשלט פולני. בימי אבי נהגו אברכים בני משכילים ללמד את התנ״ך בבי־אור ותרגום מנדלסון, לקרא עתונות וינה, אך במרוצת השנים נדחקה לאט התרבות והשפה הגרמנית ומקומם תפסו גדולי משוררי פולין: מיצקביץ׳, סלובאצקי וכו׳. השפה הפולנית נשמעה בעיקר בפיהן של בנות ישראל, הן היו הראשונות בניתוק כבלי המסורת. בימי ילדותי היו בודדים שלא שלחו את ילדיהם ל„חדר״. רק בני מתבוללים קיצונים ותרו על חנוך יהודי, והיו גם כאלה שקבלו לביתם מורה פרטי ללמד את בנם אות עברית שיוכל אחרי מותם לאמר „קדיש״.

בני משפחות חסידים קבלו את חינוכם בחדרים, ישיבות, ושם למדו בכל שנות ילדותם ונעוריהם. היו משפחות שהס־תפקו בחנוך ילדיהם ב„חדר״ עד גיל 10. לפני הצהרים ביקר הילד בבי״ס ממלכתי פולני ואחה״צ ב„חדר״. מאות ילדים הת־חילו את למודיהם בחדר בגיל 3. למדתי אלף בית וקריאה בחדר של ר׳ חיימ׳ל בבאלדאחובקה ובגיל 5 התחלתי ללמד תורה בפרשת „ויקרא״. לרגל המאורע הזה נערכה בביתנו סעודה. עטפוני ב„טלית״ במוצאי שבת והמלמד פתח את החומש וקראתי את הפרשה עם עברי־טייטש. עד גיל 10 עליתי בדרגות למודי. עליתי מחומש ורש״י, תנ״ך עד גמרא. למדנו פרקים ממסכת ברכות, קדושין, בבא קמא, בבא מציעא, פסחים. אני זוכר את המלמדים ר׳ נח שמש בבית המדרש, פי־ני הלמן, ר׳ תנחום מלמד, מפורסם למשנה וגמרא עם פירוש רש״י. תנ״ך למדתי גם אצל הסופר ה משכיל הציוני הידוע ר׳ אבא אפלבוים מחבר מונוגרפיות על ר׳ אריה ליאון די מודינא, ר׳ אברהם זכותא, שד״ל, ר׳ עזריה פיגו וכו׳. אנו התלמידים עזרנו לו לעטוף את החוברות למשלוח לחו״ל לידידיו הרב גידמן — הרב הראשי בוינה. ד״ר שמעון ברנפלד, פרופ. קויפמן בבודפשט, פרופ׳ ברלינר וכו׳.

מלמדות היה מקצוע חפשי. יש והמלמד היה תלמיד חכם, מחנך טוב ואיש מעלה ויש שהמלמד היה כושל ומכשיל ואחז במקצוע, לאחר שנכשל בכל מקצוע אחר ונעשה מלמד. המל־מדים חיו בדחקות, הלמודים התנהלו בדירתו בת חדר אחד. אשת הרבי המלמד היא ה„רביצין״, בישלה באותו החדר וילדה באותו החדר בפנה מכוסה במסך. אין פלא שהרופא הסניטרי

רחוב בערעק יוסלביץ, כניסה לרחוב מיצקיביץ.
Berek Josselewicz Street corner of Mickiewicz Street

אסר לקיים למודים בדירה כזאת, ואז העביר המלמד את הל־מודים לבית המדרש או לקלויז. ר׳ נח שמש בית המדרש קבע את הלמודים ב„עזרת נשים". לא פעם הפסקנו את הלמודים, כי פתאם בקעו זעקות, שם פרצה אשה בבכי ע"י ארון הקודש הפתוח ובקשה את רחמי שמים על בעלה החולה אנוש. ההת־יפחות של נשים אומללות זעזעו את לב הילד. ולא פחות התר־שמנו, בראותנו את טכס החליצה, כשאשה זורקת נעל ויור־קת בפני היבם שלא רצה לגאול אותה אחרי מות בעלה. המל־מד פיני'לה הילמן לאחר שקבל צו מאת המשטרה לסגר את ה„חדר", העביר את הלמודים ל„קלויז" דחסידי רימנוב. הקלויז הזה הוקם ע"י ר׳ אשר זילבר, עשיר מופלג, בעל מונר־פול ליין שרף וראש ועד הקהילה, זוכרני את לילות החורף. המרחק מהקלויז לביתנו לא היה קטן לפי מושגי ילדות. החורף היה קשה, שלג ירד בשפע. כל הדרך היתה לבנה, פנס־נפט האיר בקושי את הרחוב, הדרך בשלג העמוק היתה קשה. הייתי מצויד בפנס כיס קטן, כדי לפלס לי דרך בחושך. למדנו אחה"צ משעה 3 — 8 בערב. בשעה בין מנחה למעריב חממנו את עצמותינו בכוס תה חם ריחני, שהגיש לנו שמש הקלויז בחצי פרוטה. לפעמים ביומא דפגרא אספנו הילדים סכום קטן, כדי להזמין בשביל ה„רבי" כוס בירה וזכינו בשעת חופשה, ויכלנו ללכת הביתה בשעה מוקדמת.

עם התקרב אדר, „משנכנס אדר מרבים בשמחה", והחורף הלך לקצו וריחות אביב נשאו באויר, הרגשנו אושר בלבנו. הנה הולך ונגמר החורף הקשה, הגענו לפרשה ויקהל־פקודי ושרנו בחרוזים באידיש „תרומה־תצוה" מיר ועלן טרינקען קאווע (נשתה קפה), ויקהל־פקודי — מיר ועלן מאכן א סעודה (נערך סעודה), נפסקו הלמודים בלילה ומהיום הזה נסתיימו לפני תפילת מנחה.

בימינו נוהג היה ה„רבי" ב„חדר" דרדקי להרביץ ברצועה, אולם בדרגה יותר גבוהה יצא „הקאנטשוק" מכלל שמוש. עול הלמודים החל אצל הילד היהודי כמוני ואחרים מגיל 3 עד סיום למודי באוניברסיטה.

עכשו כשנזכר אני בימי ילדות אלה הקשים של ילד יהודי, שנכנס לעול תורה ומצוות בשחר ילדותו, אין אני שוכח את השעות והימים המאירים, המשמחים. שמחנו תמיד כשמלמד התינוקות אסף אותנו והוליך אותנו לבית הוריו של אחד מחברנו לביקור יולדת, לכבוד חגיגת ה„זכר" שנו־לד במשפחה. ברכנו את היולדת ב„אל מלך" וזכינו במגדנות ומתנות.

חביבות היו עלינו פרשיות השבוע הנבחרות. אהבנו את אברהם אבינו, נחרדנו ברחמינו על האב שהוליך את בנו יחידו אל הר המוריה לעקדה, פחד יצחק זעזע את לבנו ושמחנו שברגע האחרון עצר המלאך הגואל בעד המאכלת והראה לאברהם את האיל בסבך. על אף „יהי אור" ובריר את העולם בפרשת בראשית היה צפוי לנו, לתלמידים, עול קשה, כי עם הפרשה הזו נסתימו החגים, והתחיל החורף הקשה והלמודים נמשכו עד שעה 8 בלילה. „ויהי אור" לא האיר בלבותנו, יחד עם אדם הראשון עזבנו את גן עדן, את עונת הקיץ והחגים ונכנסנו לעונת הגשם, השלג, הבוץ, הקור והקרה. פרשת יעקב ועשו, פקחותו של יעקב והערמתו על

אחיו עשו הגס וחותנו לבן הארמי הסבו לנו קורת רוח. לבנו המה, בכל זאת, כשנפגשו שני אחים אחרי פרידה ארוכה ועשו נפל על צווארו של יעקב ויבך. גולת הכותרת של המתח הנפשי וסערת רגשות לילד עוררו ספורי יעקב ובניו, מכירת יוסף וברכת יעקב. זכור לי הניגון הנפלא של ה„רבי" בלמוד הפרשיות האלה. עד היום מהדהדת בזכרוני ניגון קריאת מגי־לת אסתר „וליהודים היתה אורה, ושמחה וששון ויקר", הנעימה המלבבת של שיר השירים המבשר את האביב ושבה טעמנו את כל הבשמים והריחות של פרחי השדות. תור אביב והזמיר הגיע. לפני פסח למדנו את פרושי האגדה. התמונות של יצי־את מצרים, הדרש על ארבעת הבנים הרנין את לבנו. בקריאת מגילת רות הרגשנו את ריח שדות הקציר בשדות יהודה. אחרי צרות מחלון וכליון באה ישועה ופדות לנעמי, ובאופק נראתה שמש זורחת וכתר דוד בתוכה.

קשים היו ימי קיץ לתלמיד. למדנו עד שעות „מנחה" — 8 בערב, החום, הזיעה העיקו על הילד המשתוקק לדרור, לירק, למשחק. הפרשיות של ספר „ויקרא" הקרבנות והתוכחה לא דובבו ללבנו. ימי ספירה, שלושה שבועות, י"ז תמוז, עד תשעה באב העיקו עלינו, כסו את תכלת שמי ילדותנו, עד שהגענו לפרשת נצבים והאזינו, חודש החגים, אלה היו ימי חופש לילד, בין הזמנים, שבהם פרקנו מעלינו את עול התורה ויכולנו להנפש ולצאת ולהשתעשע במשחקי ילדות.

מגיל שש—שבע ביקר ילד יהודי (פרט לילדי אדוקים וחסידים) בבי"ס ממלכתי, אשר שפת הלמודים היתה פול־נית. בכתה ג' הונהג למוד גרמנית.

בי"ס עממי—יסודי היה בן 4 כתות, בגמר 4 כתות אפשר היה ללמד ב־3 כתות נוספות בבי"ס אזרחי, או לעבור לגימנסיה בת 8 כיתות. הימים הראשונים בכיתה א' הכה אותנו בהלם. החדר הרחב היה אמנם נקי, הרצפה משוחה בשמן, ספסלים נקיים ומעל עמדה קתדרה למורה הדור בלבוש, אולם תמונת ישו התלויה והבתולה הקדושה, הקימה לתפילה הקתו־לית בהתחלת הלמודים ובסיומם מדי יום ביומו, פגעו ברג־שותנו. עמדנו ושתקנו בשעת התפילה, הרגשנו שאנו בגלות, בין זרים עוינים. גם המורים לא אהבו אותנו ביותר, היו כאלה שריסנו את יצרי השנאה, היו גם אנושיים, אולם היו ביניהם שונאי ישראל, שהתבלטה ביחוד בשנות הגימנסיה. בכתות בי"ס העממי לא היה הביקור בבי"ס בשבת חובה. רוב התלמידים היהודים קדשו את השבת בבית הכנסת ובבי־תם, רק בני מתבוללים בקרו בבי"ס בשבתות וחגים, והם הרגיזו אותנו ביחסם למנהגים וקדשי ישראל, בראותנו איך שהם קונים במזנון ביה"ס כריכים עם נקניקיות. הרוגז על הכופרים ו„פושעי ישראל" הרתיח את דמנו, חניכי מסורת מדור דור, וזכרני איך קנאתי את עלבון דת ישראל וכפנחס בשעתו קפצתי — בן תשע הייתי אז — על אוכל הטריפות והוצאתי מפיו את כריך בשר החזיר, הפלתיו, דרסתי ורמסתי את בשר הפגול. חברי זה היה בן רופא מתבולל, ד"ר הרמן קראוס. התוצאה היתה, שאביו הוציאו מבה"ס הזה והעביר אותו לבי"ס לדוגמה ע"י הסמינר למורים, שם למדו רק נוצ־רים ותלמידים יהודים ספורים בני מתבוללים. בגמר כתה ד' עברנו לגימנסיה. בעירנו היו שתי גימנסיות — אחת בבנין מנזר הפיארים, וגימנסיה חדשה ברחוב קראקוב, במרחק רב משכונתנו. בימים ההם היה תלמיד גימנסיה לבוש מדים דומים לפרחי קצונה. המשמעת בביה"ס היתה ממש צבאית. המורים הטילו עלינו פחד וראינו בהם לא מחנכים אלא פקידי השלטון. בכתה בת 40 תלמיד הגיע מספר היהודים ל־20% בערך. בכתה א' של הגימנסיה למדנו פולנית, גרמנית ולטי־נית והחל מכתה ג' גם יונית עתיקה, לא היינו פטורים מלמו־דים בשבת, במקום ללכת בשבת לתפילת שחרית, הלכנו ללמוד בין הגויים וחזרנו הביתה בשעה 1 אחרי סעודת שבת. לא נהנינו כבר מסעודה משותפת, משובצת בזמירות שבת. אכלנו את מטעמי שבת לבדנו, ללא השראה, שהיתה אופפת אותנו ע"י שולחן שבת משפחתי.

התלמידים היהודים הצטיינו בתפיסתם החדה בספרות, שפות ומתמטיקה יותר מחבריהם הגויים, שהיוו רוב של 80% בכתה וזה עורר את מורת רוחם. לא רכשנו לנו ידידי נפש ביניהם. הם היו אדישים כלפינו, או שנאו אותנו. היו בודדים שהראו לנו סימני אהדה. והוא הדין המורים. היו ביניהם גם אנטיש־מיים, שרחשו לנו שנאה זואולוגית. זוכרני את פרופ. יאן דמב־סקי, מורה ליונית, אשר בכל שעור, בהקריאו את הומרוס, קסנופון היה מתבל דבריו בעקיצות, הלצות לפוגעות ביהודי. עם זאת העיר מדי פעם את אזני תלמידיו הגויים, שילמדו מיהודים חריצות בלמודים. קרא לנו בשמותנו הפר־טיים בלעג ולחברי שלמה הורוביץ לא קרא לו בשם אלא: „קום ה„רבי", כי הצטיינו בידיעת יונית, ובלי כל בחינה במשך שנים העניק לנו ציון „מעולה", על אף שנאת ישראל שלו. כאשר מורה לספרות פולנית, היה נאלץ בגבורה ל„כבוש את יצרו" ולתת ציון טוב מאד לתלמיד יהודי, אשר שפת האם שלו היתה אידיש, ועד כניסתו לבי"ס לא ידע פולנית — את העובדה הזאת ציינו המורים בפומבי לפני אספות הורים והתלמידים בכתה.

התלמידים הפולנים בכתות הגבוהות השתייכו לארגוני מחתרת. הנוער המתקדם נהר למחנה סוציאליסטי מיסודו של איגנצי דאשינסקי ולארגונים צבאיים „לגיונים", השואפים לשבור את עול הכובש ולהקים פולין עצמאית בהנהגת יוסף פילסודסקי. רק יהודים בודדים השתיכו לארגונים הפולנים האלה. עפי"ר לא היה קשר חברתי רב בין תלמידים יהודים ופולניים. משפחות פולניות לא הזמינו יהודי לביתם לחגיגה משפחתית. כעין מסך ברזל הבדיל בין הלאומים. אולם לא נדירים היו המקרים שצעיר פולני התאהב בצעירה יהודי־טובה היתה ההרגשה שלנו, אם בני העם השליט „סבלו" אותנו. התלמיד היהודי בשעות אחה"צ התמסר אחרי הכנת שעורים לספורט, השתלמות עצמית, פעולה ציונית או חברתית, והיו לא מעטים, בני עשירים שהתבטלו, שיחקו בקלפים, רקדו רקודים סאלוניים, והמבוגרים „עם התעוררות האביב" רדפו אחרי תענוגי אהבה. ובשדרות הגנים יכלת לשמוע אנחות אהבה, או סרנדות לפני חלונות האהובה. מעוטי יכלת היו נאלצים להקדיש את שעות הפנאי למתן שעורים, כדי לעזור להוריהם.

בימי נעורי טרם נתקיים בי״ס תיכון לנערות, בנות אמי־דים למדו בליצאום בלבוב, ושואפות השכלה למדו ועמדו לבחינות בגרות כאכסטרניות.

בוגרי הגימנסיות נרשמו לאוניברסיטאות לפקולטה משפ־טית או מדיצינית או לאקדמיה למדעי כלכלה בלבוב, קרקוב, וינה, פרג. שתי הגימנסיות בעירנו היתה להן מגמה הומניס־טית ולמוד המתמטיקה או הפיסיקה היה מוזנח. מעטים איפוא היו מהנדסים יהודים, לעומת זה שפע עורכי־דין וביחוד רופ־אים, עד שהשלטון התחיל להנהיג נורמה ולהגביל את אחוז היהודים בפאקולטה המדיצינית.

ערב מלחמת העולם השתייך כמעט רוב האקדמאיים למ־חנה הלאומי היהודי כציונים, פועלי ציון, והיו גם לא מעט אדישים, סתם קארייריסטים, ובודדים מאד, שהעיזו לטעון, שהם פולנים בני דת משה. כמעט בלב כולם היתה טבועה תודעה יהודית, אם שהביאו מטען ידיעות ורגש יהודי מביתם או מ„החדר״, בו למדו בימי ילדותם, אם מביה״ס העברי, אם ע״י מורה פרטי ללמודי יהדות. אמנם היתה נהוגה בבתי ספר ממלכתיים שעת למוד דת יהודית ע״י מורה רשמי לדת. שעה זו היתה שעת לעג ומהתלות, כי עפ״י רוב היה המורה עם־הארץ גמור בעניני יהדות, והשלטונות מינו למשרה זו סתם מורה בן דת יהודית ללא הכשרה ואם הוא ידע פרק בלשון וספר עברי, הרי כשל בשפת המדינה והשעות האלו היו שעות לבדיחה ולצון.

אנו זוכרים שני מורים לדת־אחד זיגמונד קאמרלינג, זקן, משכיל עברי מאסכולה גרמנית, שפצע וריסק את השפה הפולנית בשעות „הדת״ ואת מאציעק שלזינגר, שספר לנו את ספורי המקרא מתוך חוברת פולנית והרי כמעט כולנו — פרט לבני מתבוללים — ידענו פרק בתורה, נביאים וכתובים עם פרוש רש״י, ולא אהבנו טחינת־קש זו. לעומת זאת לפו־לנים נקבעו שעורי דת מדי שבוע והתנהלו ע״י כומר תיאו־לוג, בעל סמכות והשפעה על כל מהלך למודים בתוך המוסד החנוכי. הכנסיה הקתולית פרשה את חסותה והשפעתה היתה חזקה על כל מוסדות החנוך הממלכתי. רוב תלמידי הגימנסיות היו בני המעמד הבינוני עם התקדמות החילוניות השלימו ההורים עם כך, שבניהם ילמדו בין הגויים גם בשבתות, בלבד שלא יכתבו בשבת, וזאת עשינו כולנו מתוך סולידריות לאו־מית. כדבר הזה לא היה עוד במאה 19. מספר הלומדים בגימנ־סיות היה אז מועט מאד רופאי עירנו היהודים היו בני אומ־נים קשישים (חייטים וסנדלרים מדופלמים) או בני הורים משכילים, ליברלים, מתבוללים או סתם אפיקורסים הבודדים בעיר. אולם במאה ה־20 גבר זרם התלמידים מבתים מסור־תיים שזרמו לגימנסיות. תלמידי הגימנסיות היהודי, „סטודנ־טים״, מלאו את שורות תנועות נוער ברחוב היהודי. הנוער הלומד הזה התרכז בחוגים להשכלה ובחוגים ציוניים ללמודי יהדות, טפוח הרעיון הציוני, ספורט לאומי. ביה״ס הממלכתי התעלם מכל נושא יהודי, ואגודות ספורט פולניים לא קבלו ברצון יהודי.

אגודי אקדמאיים

מדי שנה גדל מספר האקדמאיים. אני זוכר את אגודת „מכבי׳אה״ ואת ראשוני האקדמאיים בימי למודיהם ואחרי הכתרתם בתואר דוקטור, האגודות האלה התאגדו כחברי התנועה הציונית והתמסרו לפעולה פוליטית, תרבותית. אני זוכר את הפעילים הראשונים, אשר התבלטו אז, את ליאופולד שטרנליכט. ד״ר אברהם פריילִיך, ד״ר פליקס הופפן, ד״ר אהרן וואַגג, שמואל לויפבאַן, ד״ר הנריך קאַנאַריק, ד״ר הנריך רייכמן, ד״ר הרמן לקר. האקדמאיים האדישים, הבלתי מפלגתיים וגם המתבוללים, התרכזו ב„קאזינו״, מועדון חברתי, בו ספריה, עתונות, מזנון ומשחק קלפים.

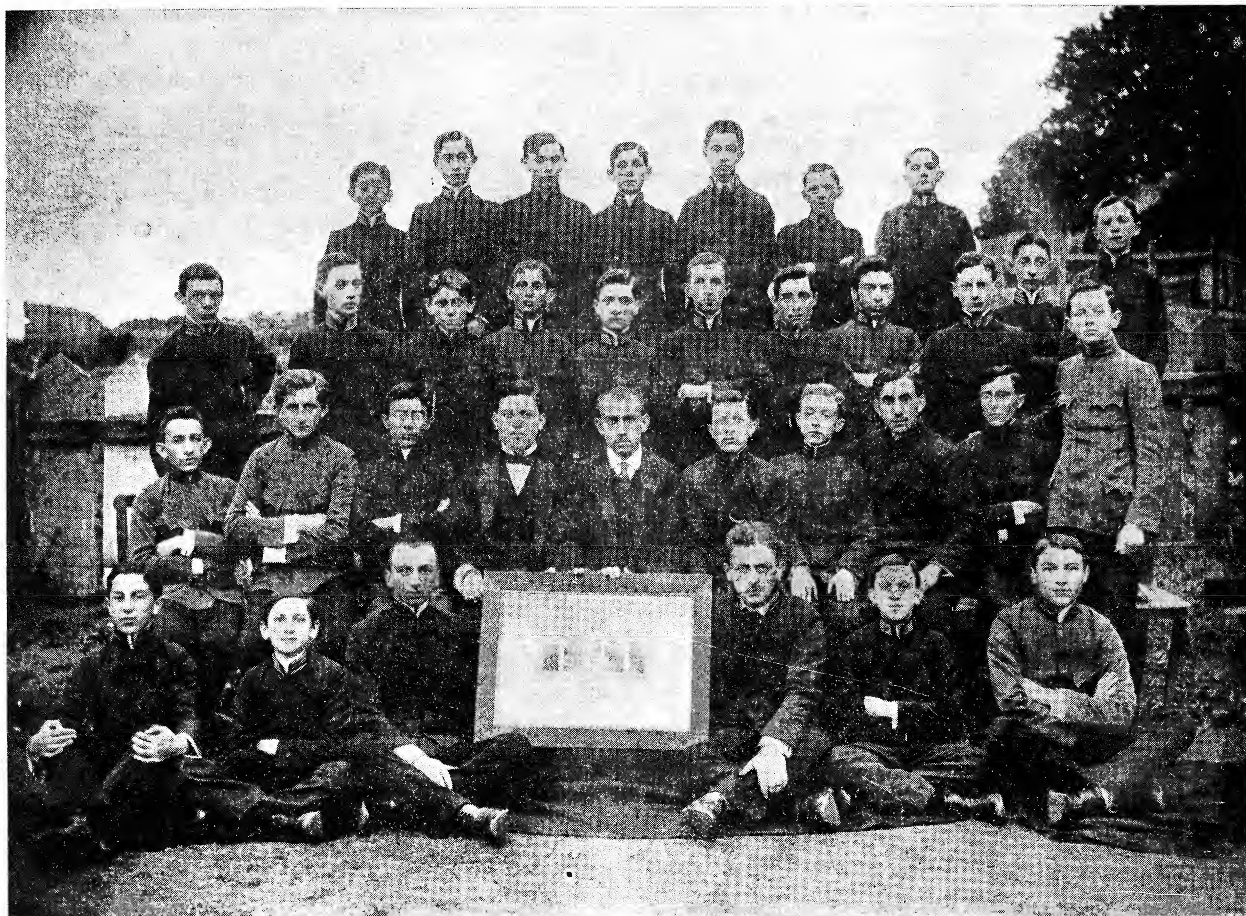
חנוך דתי

לא אני מוסמך לרשום פרק על חיי דת וחנוך מסרתי, אולם בסקירה שלי על דמות העיר עלי להזכיר את ה„תלמוד־תורה לעניים ללא שכר למוד. עלי להזכיר את ר׳ יקותיאל קאמלהאר ראש ישיבה, תלמיד חכם חריף, סופר תורני, אשר קיבל להוראה בעיר בני „בעלי בתים״ פני העיר, הידועים בעשרם ובתורתם. בני האריסטוקרטיה החסידית למדו אצלו. הם היו בעלי נכסים וממון, שנתנו אותו ברבית, במשכנתאות או יסדו בנקים לדיסקונט. אלה היו משפחות מיוחסות — ר׳ יוסלה שינבלום ור׳ וולף שינבלום, ר׳ נח שפירה, ר׳ יעקב נתן קאנער, ר׳ מוטיש אקשטין, ר׳ הרש שטריז׳ובר, ר׳ מנדל וכסלר, ר׳ שלמה׳צ׳י טיטלבוים, האַלבערשטאם, מינץ וכו׳.

תנועות נוער.

תנועת הנוער הלומד „צעירי ציון״ היתה תנועת נוער של תלמידי גמנסיות. הם התארגנו באגודה „יורדניה״. לאגודה זו נתקבלו תלמידים של הגימנסיות מכתה ג׳ ומעלה. האגודה פעלה במחתרת, כי שלטון החנוך אסר על קיום כל התארגנות תלמידים שלא בחסותו וביחוד של תלמידים יהודיים לאומיים־ציוניים. האגודה מנתה כ־100 חברים. בשיחות הרצו תלמידים מבוגרים יותר על נושאים בכל שטחי מדעי החברה וטבע וביחוד בתולדות ציונות ועם ישראל. קיימנו חוגים לידיעת הארץ, ספרות, שפה עברית ופילוסופיה. חברים צעירים הכינו הרצאות ונערכו שיחות וערבי וכוחים. קיימנו ספריה מכל מקצועות השכלה וחכמת יהדות. ערכנו שעורים לעברית, בימים ההם, לפני 1914, היתה חובה ממש על כל חבר לקרוא את ספרי הרצל „מדינת היהודים״ ו„אלטניילאנד״, את „אוטו־אמנציפציה״ של ליאון פינסקר, הספר „הקיום הלאומי של היהודים״ (בשפה פולנית) לשלמה שילר, בו ראינו את מדריכנו הרוחני. את ההיסטוריה היהודית למדנו עפ״י היינריך גרץ ודובנוב.

התוכחנו גם על נושאים כלליים על יסוד קריאת הספרים של בוקל (היסטוריה של הציביליזציה באנגליה), על ספרו של צ׳מברלין „יסודות המאה ה־19״, ושל ארנסט היקל (רזי עולם״), היפוליט טין, תורת האסטטיקה, „להבות״ של המהפכן הפולני בז׳וזובסקי וכו׳. בחוג לציונות קראנו את ספרי אחד העם, קלויזנר, נורדוי, פינסקר וכו׳. הבחורים נרתמו לכל

אגודת סטודנטים „צעירי־ציון" („ירדניה") ב־1912
Jordania, Zeirei-Zion Student Society in 1912

מימין, שורה א' יושבים: חיים לזר, פרץ, אברהם טאנץ, קלמן בירמן, אברהם טאלר; מימין שורה ב' יושבים: קובה גלסברג, שמעון קארף, אהרן רוזנבוים, שלמה הורביץ, דרוקר, צבי קורץ, קובה אלתר, משה וואלד (יערי), בענעק כהנה, שאופל; מימין, שורה ג' עומדים: פרדריק אלפנביין, ברדך, גרינשפאן, מאיר וואלד (יערי), קופרמן, — — — — — — א. דרוקר, פישמן, יוסף דרוקר, האוזר, מימין שורה ד' עומדים: ליברמן, אלבוים, קאפלנר, קורץ, שנעווייס, — — —, קורץ

פעולה ציונית, אוסף תרומות לקרן הקימת, הפצת עתונות ציונית („מוריה" ירחון ספרותי פובליציסטי), „העולם", „די וועלט". עם כניסתי לאגודה עמד בראשה שמואל לופבן (בן דודו של יצחק לופבן עורך „הפועל הצעיר"), תלמיד של בי"ס תיכון. שמואל זה, תלמיד הכתה השמינית, עזב ביום בהיר אחד את העיר ונעלם. חסכונותיו הספיקו לו להגיע בדרך לא"י עד אלכסנדריה ומשם הוחזר עפ"י בקשת ההורים ע"י הקונסול האוסטרי. ועם גמר למודיו באוניברסיטה בימי מלחמת העולם הראשונה היגר לאמריקה. ראשי האגודה היו אחרי זה הנריך ריכמן, בני גליכר, צבי קורץ (מי שהיה אח"כ רב ראשי בסלוניקי), שלמה הורוביץ וכותב השורות האלה, יחזקאל לוין (רב בקאַטוביץ, אח"כ בלבוב).

בשנים 1913—1914 השתתפתי עם חברי שלמה הורוביץ ויעקב אלתר בועידה ארצית בלבוב של־כל אגודות סטודנטים ציוניים, המסונפים לתנועת „צעירי ציון" (אין לערבבה עם „צעירי ציון" תנועה פוליטית בפולין ורוסיה בשנות העשרים). ראשי המדברים היו חברינו ש. אלנברג, אליעזר ריגר, יעקב פריינד (ידידיה). בשנת 1914 בחודש יולי שבועות מספר לפני פרוץ המלחמה נתקיימה הועידה האחרונה ובשעת הוויכוח בבית האקדמאיים נמסר לנו על בוא הבולשת. הספקנו למזלנו להסתלק בקפיצה בעד החלונות כי לו נתפסנו, היינו מגורשים מהגימנסיות ללא ערעור בכל המדינה.

באוגוסט 1914, פרצה המלחמה הרוסים כבשו את רוב שטח גליציה, ואנו התפזרנו כפליטים בחבל המערבי של המונרכיה. רובנו נפגשנו בוינה. הקשישים התגייסו לצבא, והצעירים המשיכו ללמוד בגימנסיות פולניות שהוקמו למען הפליטים. בוינה התרכזו חברים מכל ערי גליציה וחדשו את ארגון „צעי־רי ציון", ב„סאַרוויטען גאַססע". ברובע התשיעי, היה מעון

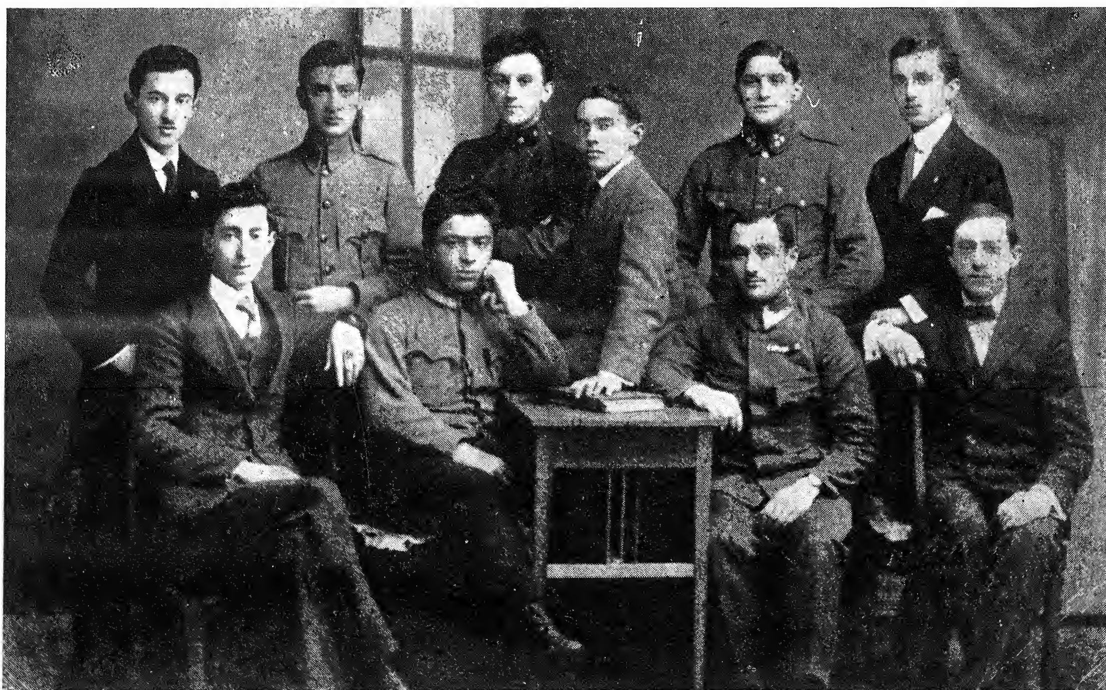
התנועה. מיטב המדריכים מכל ישובי גליציה פעלו בחנוך ציוני. מצאתי שם את אליעזר ריגר, זיגמונט (שמריהו) אלנ־ברג, שלמה הורוביץ, שמעון שמורק, נפתלי נוסנבלט, אליהו רוזנבוים (מרוז), אריה טרטקובר, אריה קרמפנר (עמיר), יעקב פרלברג (פלג) ,דוליק הורוביץ, יעקב הורוביץ — כלם כיום בארץ. לא זכו לעלות, תולו נוסנבלאט יחזקאל וואַ־הל (נרצח בהיותו מנהל בית החולים בגטו ורשה), האחים דוד ויהודה כהן (טרנוב), האחים ריס וכו׳. אחי מאיר גויס לצבא ולחם כקצין בחזית הרוסית ואח״כ באלבאניה. בשנת 1917 השתתף ארגוננו בהכנת „היודנטאג״ בקונצרטהויז־זאל בוינה בראשותו של מרטין בובר וזיגפריד ברנפלד. בשנות מלחמה אלה בשנת 1916 נתקיים האחוד בין „צעירי ציון״ ובין ארגון הצופים „השומר״ ונולדה תנועת נוער מאוחדת — „השומר הצעיר״.

„השומר הצעיר״

השתתפתי כחבר בהנהגה הראשית הראשונה של תנועת „השומר הצעיר״, שהוקמה בוינה בשנת 1916 ע״י התמזגות ארגון הצופים „השומר״ עם תנועת „צעירי ציון״. חברי התנו־עה, שחזרו לערי גליצית אחרי מפלת הרוסים, נגשו בתנופה להקמת סניפים ומוינה יצאו שליחים לערי פולין, לשטח הכי־בוש האוסטרי, ומשם לליטא, את קן התנועה ברישא יסדתי אני. בשנת 1917 נערך כינוס של „השומר הצעיר״ בטרנוב, בו השתתפו נציגי התנועה מוינה, גליציה וערי פולין הכבושה, והכינוס הזה נתן דחיפה להפצת הרעיון של „השומר הצעיר״. תורת התנועה נתמצתה במשפט אחד: לך־לך לארצך למולד־תך, לבנות מולדת חדשה במולדת הישנה על יסודות מוסר אנושי, צדק סוציאלי, ולחיות כדוגמת בחירי העליה השניה א. ד. גורדון, ויתקין ולהגן עליה כאנשי „השומר״, כגבורי תל־חי עם יוסף טרומפלדור וחבריו.

חברי „השומר הצעיר״ יוצאי עיירות גליציה, פולין ולי־טא ספגו עוד בביתם ערכי יהדות מסורתית, רעיונות מחזון ישעיהו, רגשות וקינות ירמיהו, כיסופיהם של אבלי ציון משירי ציון של רבי יהודה הלוי, השפעות מספרות השכלה, בקורת מספרי סאטירה של מנדלי, הצחוק הדומע של שלום עליכם, התלהבות חסידית של רבי נחמן מברסלב וסיפורי י. ל. פרץ, אהבת ציון בספרות התחיה („אהבת ציון״ למאפו), שירי ביאליק („אל הצפור״ ו„תחזקנה״), תולדות ומחשבות על יהדות מן ההיסטוריה של גרץ, מאמרי אחד העם ו„אוטומנ־סיפציה״ של פינסקר, מדינת היהודים ו„אלטניילאנד״ של הר־צל. ספרי הגות על קיומנו הלאומי של שלמה שילר ומרטין בובר הזינו את רוחנו ובמטען הרוחני הזה התאגדו קבוצות נוער בהכשרה ועם גמר המלחמה ואשור המנדט על סמך הצ־הרת בלפור בסן־רמו התחילו לעלות ארצה.

הנוער החליט לפרק את עול הגלות, כשם שעמים קטנים פרקו את עול המלכות האוסטרית. הצעירים והצעירות יצאו

„השומר הצעיר״ ב־1916
Hashomer Hatzair in 1916

יושבים מימין: פרדריק אלפנבין, ליאון קופרמן, מאיר וואַלד (יערי), באַרדאַך. עומדים מימין: ליברמן, פרוליך, פורץ, בראון, שנעוייס.

לכונן את הבית הלאומי לעמנו המפוזר והמפורד ולהשתחרר משנאת הגויים.

חלוצי התנועה עלו ונשאו ציונה נס ודגל. בהתחלת 1919 הגיעו הקבוצות הראשונות ומצאו את הארץ זרועת סלעים, שממה ובצות קדחת. וביחד עם תנועות נוער מיסודו של „הפועל הצעיר", „צעירי ציון", „פועלי ציון", הנוער הדתי והלאומי המשיכו את מפעל בנין הישוב על יסודות שהונחו ע"י אנשי ביל"ו והעליה השניה. גם קהילת רישא תרמה את חלקה בתוך תנועת נוער בונה ולוחם ושלחה את מיטב בניה ובנותיה לא"י. בני רישא מצויים בקיבוצים, קבוצות ומושבים בכל קצוי הארץ. בין בני רישא שמילאו תפקיד בתנועה הקיבוצית יש לציין את מאיר יערי בן ר' חיים ואלד מראשוני חובבי ציון בעירנו. אולם את זכותו ומקומו של מאיר יערי בתולדות הישוב ותנועת הפועלים לא אני מוסמך להעריך בדפי זכרון של ספר רישא.

שרידי השכלה

גם לשורות הנוער החסידי והדתי, בחורי הישיבות, חדרו קרני השכלה עוד במאה ה־19. נותרו בעיר משכילים בודדים, בימי ילדותי היו כבר ישישים. אזכיר את ר' משה דוד געשווינד, אשר חיבר שירים ותרגם מפולנית שירים של סלובצקי אני זוכר את תדפיס השיר „אבי הניגפים". אבי סיפר לי על בחורים, שקראו במחתרת את פרץ סמולנסקין, ספרי רנ"ק, שי"ר, י. ארטר, י. ה. שור, ראובן אשר ברוידס. בימי נעורי התלכדו מאות בחורי רישא ויתר ערי גליציה בועידה בעיר דמביץ ויסדו תנועה בשם „השחר", אגוד ציוני של נוער דתי. בין המיסדים היו ר' משה ויזנפלד בן עירנו, יצחק לופבן (לאחר כך עורך „הפועל הצעיר"), דניאל לייבל, בלשן, (כיום חבר ועד הלשון), דוב קמחי, סופר ופדגוג בירושלים;

צעירות, אכסטרניות ומשכילות, התאגדו בארגון „מרים", שפעלה לטפוח ההשכלה ותרבות כללית, ואח"כ ברוח עברית וציונית. כראשונות באגודה זו יש להזכיר את רחל הוכמן, שיינקה היים (אחות לוי חיים, עסקן ציוני ידוע), רחל טננבוים, דבורה אברמוביץ וכו'. הנשים הציוניות היו מאורגנות באגודה „שולמית" שפעלה רבות למען חינוך יהודי.

ארגונים עירוניים, הסתדרויות, אגודות.

התנועה הציונית הריני להעלות בזכרוני את הארגונים שנתקימו בהתחלת המאה לפני פרוץ מלחמת העולם. בראש וראשונה אזכיר את האגודה „אהבת ציון". אבי ר' חיים וואַלד היה ממיסדי האגודה והשקיע בה את מיטב כוח הגיגו והגיונו. חברי האגודה היו ציונים עוד מלפני הקונגרס הציוני הראשון. האגודה הזו היתה כעין חוטר מגזע, „חובבי ציון" באודסה. עסקני האגודה הראשונים היו ר' אבא אפלבוים, מחבר מונוגרפיות על רבני איטליה במאות 16—17, ר' נפתלי גליקסמן, קלמן קורצמן, שלמה בן ברל כהן וכו'. עם הופעת הרצל נהרו לתנועה צעירים מכל החוגים וקמה אגודה ציונית חזקה, שקבלה על עצמה תפקיד של הנהגה בתנועה הלאומית, הגנה על זכויות מעוט לאומי, העמידה מועמדים לבחירה לקהילה, לכל מוסדות יצוגיים מדיניים ולחמה עם חוגי הימין, אלה הם המוני חרדים וחסידים, בהנהגת האדמו"רים וגבאיהם, ששמרו על שלטונם בועד הקהילה ובעיריה ותמכו במתבוללים הקשורים עם השלטונות, אשר ראו בתנועה הציונית של צבור היהודים כוח, שיש לדכאו בכל האמצעים. כחות הציונים גדלו ועצמו ועלה בידם להכניס לקהילה ולעיריה את נציגיהם. בראש הקהילה עמדו ושלטו במשך שנים רבות המתבוללים ד"ר פכטדגן, ד"ר וילהלם הוכפלד, ד"ר שמואל רייך ואח"כ חסיד הרבי מרימנוב, ה' אשר זילבר, עשיר מופלג בעל מונופול הממשלתי של יין־שרף ונעזר ע"י ראש חסידי דז'יקוב, ר' מוטיש אקשטין בעל תחנות קמח. המאבק נמשך שנים רבות, עד שהציונים הצליחו להכניס את נציגיהם לועד הקהילה ולעיריה, להרחיב נציגותם, עד שכבשו אותה בשלהי מלחמת העולם הראשונה, עם התפוררות המונרכיה ההאבסבורגית. ראש הקהילה הציוני הראשון היה ד"ר אדולף שניי. התנועה הציונית רכשה לה כוחות בתוך האינטליגנציה המקצועית, ביחוד עורכי דין. וזכורים לי הבולטים במסירותם לרעיון הציוני והלוחמים עם האסימילטורים ומחנות החרדים והחסידים המושפעים ע"י אדמו"רים וע"י העתון הלוחם „קול מחזיקי הדת" בלבוב, התנועה החרדית שקדמה לשלומי אמוני ישראל ו„לאגודת ישראל". התנועה הציונית העמידה נגד כוחות החרדים והחסידים הקשורים בברית עם המתבוללים והשלטון הפולני בגליציה — כוח חזק לאומי, דתי ציוני, שהתארגן בתנועת „המזרחי". ראשי התנועה הזאת היו נפתלי טוכפלד, הרש משה איזן וכו', להפצת הרעיון הציוני בחוגי החרדים תרם השבועון „המצפה", שהופיע בקראקא בעריכתו של ר' מנחם לאזר. גם ברישא נוסד שבועון ציוני: „אידישע פאָלקסצייטונג" בעריכה משותפת של אבא אפלבוים, נפתלי גליקסמן וחיים וואַלד. המאבק עם המתבוללים בדפי השבועון היה מר. המתבוללים בעזרת השלטונות ירדו לחייהם של העורכים ורדפו אותם בחימה שפוכה. זוכר אני איך ביום בהיר אחד הופיעו בבית אבא ז"ל בשם העיריה (מאגיסטראט) המהנדס העירוני, הרופא העירוני, וראש המשטרה, ורשמו פרוטוקול, שהבנין בסכנת התמוטטות, ויש להרסו. למשך זמן מה נענה אבא לתחנוני אמי להפסיק את התקפותיו, כדי להציל את ביתנו ואת משפחתנו מרעב. הוטלו קנסות על ראשי הלוחמים בגלל עברות סניטריות כביכול. אסרו להכריז על אידיש כ„שפת האם" בימי ספירת האוכלוסין, ונעשו משפטים לדוגמה למצהירים על אידיש כשפת דבור. כל זה לא עזר. הציונים ד"ר אדולף שניי, ד"ר פליקס הופפן, ד"ר אהרן וואנג ועוד נעשו נציגי האוכלוסיה היהודית.

פועלי ציון. התנועה הציונית שהיתה בהתחלה אחידה, „מונוליטית", התפצלה לפרקציות, מפלגות. נוסף על „מזרחי", קמה בימי ילדותי גם תנועת „פועלי ציון", תנועה ציונית־סוציאליסטית, שראשיה הופיעו באספות של זבנים, פקידים, שוליות פועלים, בעלי מלאכה, ועשו נפשות לתורת בורוכוב וסירקין. בין חברי „פועלי ציון" הראשונים היו המייסדים „המפכנים" נפתלי גליקסמן, בן ציון פאָט, לוי חיים, ברנארד פיש, משולם דוידזון (עלה לא"י עם אשתו בעליה השניה) ומרדכי בוכבינדר. יש לציין, שחברי התנועה הזאת היו פקידים, פנקסנים, זבנים בחנויות. מספר פועלים חייטים, סנדלרים היה מועט. פועלים יהודים היו חברים במפלגה סוציאליסטית פול־

נית — סקציה יהודית. בראש המפלגה הסוציאליסטית עמד יהודי מתבולל ד״ר מרק פלצלינג, בן סנדלר. היו גם אוהדי „בונד״, סוציאליסטים יהודים בלי ארגון שלהם. הכרתי פועלי מחט, שקראו „די צוקונפט״, שירי רייזן, מוריס רוזנפלד, מר־ריס וינצ׳בסקי, לייסין וכו׳.

בעלי מלאכה יהודים, פחחים, מסגרים, צבעים, חרטים, זגגים, נגרים, חייטים צורפים היו מאורגנים באגודת „יד חרו־צים״ בהנהגת ר׳ שמואל פאָט, סוחר ותעשיין של חמרי בנין. בני משפחת פאָט לקחו חלק בכל ענפי פעולה ציונית, בן־ציון כ„פועל ציון״ ואח״כ כציוני כללי (סתם ציוני), הרש פאָט, אקדמאי פעל בתנועת „פועלי ציון״, מנדל פאָט כמארגן ספור־טאי יהודי כדור־רגל ואתלטיקה.

חיי תרבות וחברה. בתחלת המאה צביון חיי התרבות היה עוד ברובו מסורתי דתי. בני נוער למדו בחדרים. הבחורים, חובשי בית המדרש וה„קלויזים״ התוכחו והתפלפלו בתלמוד ומפרשיו. בשעות ערב ולילה המו בתי מדרש מן הנעימה הנוגה של אביי ורבא, „אמר ר׳ פפא, אמר ר׳ אשי״. אבי היה מספר לי, שרק בלילות שבת נח מלימודו וישן במיטתו, ביתר ימי חול למדו עד השעות הקטנות לפני הנץ השחר, כמו „המתמיד״ בשירתו של ח. נ. ביאליק. בעלי מלאכה וסתם יהודים שמעו שעורים ב„עין יעקב״. בין מנחה למעריב הא־זינו למגידים ודרשנים, שבאו מערי ליטא ופולין, ודרשותיהם היו מתובלות בפסוקים ומאמרי חז״ל על עניני מועד, עניני דיומא וחדורות חיבת ציון.

בשבת הגדול ובשבת־שובה דרש הרב דמתא ובית הכנ־סת היה מלא וגדוש.

לא אפסח על מאורע חשוב בעירנו. כשר׳ אבא אפלבוים פתח בי״ס עברי ראשון „שפה ברורה״, הונהג בו הלמוד בהב־רה ספרדית ע״י המורה יוצא רוסיה משולם דווידזון ז״ל. ר׳ אבא בעצמו הורה תנ״ך בתרגום גרמני עם באור ר׳ משה מד־סאו ולמדתי ע״י כך גם את השפה הגרמנית הקלאסית ובבואי לבי״ס ממלכתי שאלני המורה לגרמנית, מנין לי ידיעות בספ־רות גרמנית. בימי ילדותי טרם דברו כתבו ונאמו בפולנית המשכילים ובניהם, רק הדור הצעיר הלומד בגימנסיות רכש לו את השפה וידיעה בספרות פולין, ואז כבר הלכה ונתמעטה השפעת התרבות הגרמנית וצלצול השפה הפולנית הדהד בט־יילת (פרומנאדה) בין בני הנוער הלומד. שפת אהבתם היתה כבר פולנית.

האגודות הציוניות של מבוגרים, של סטודנטים ואקדמאיים ערכו ימי עיון ושיחות על נושאי ספרות, מדע. באו לעירנו להרצאות סופרים ומרצים מערי הבירה, וינה, לבוב, קראקוב ומנהיגי התנועה הציונית. ארחנו את חיים ויצמן, נחום סוקו־לוב, ד״ר יהושע טהון, ד״ר נתן בירנבוים ועוד. ר׳ נחום סוקו־לוב שמח היה לשוחח עם תלמיד חכם, ר׳ אבא אפלבוים, שהז־מינו לבקר בבית הכנסת ובית העלמין הישן והראה לו מצבות של פרנסים מימי המאה ה־17, חברי ועד ארבע ארצות. מדי שנה ערכו הציונים נשף חנוכה „חגיגת מכבי״, בו נאמו אדו־לף שטאנד, ד״ר ליאון רייך, ד״ר גרשון ציפר ועוד, טובי הנואמים הציונים על גבורת ישראל ועל תחית האומה. כמורשה „הקרן הקימת״ ערכתי ימי סרט, בעונת החגים ארגנתי „דואר עברי״ לחלוקת מכתבי ברכה לראש השנה, שנשלחו לאלפים ונמסרו ע״י סטודנטים, ותמורת הבול קודש לקרן הקימת לישראל. הפצנו את מניות „אוצר ההתישבות״ ו„הכשרת הישוב״. ערב יום הכפורים ארגננו אוסף תרומות ב„קערות״ ע״י בתי המדרש לפני מנחה. נציגנו ישבו ב„פלוש״ ואספו תרומות ועירנו הצטיינה בהתחרות ערים, כי עמדנו לא פעם בראש אוספי תרומות.

גם על עירנו לא פסח ריב הלשונות, עברית או אידיש. „פועלי ציון״ דגלו באידיש. הציונים המשכילים, יודעי תורה, הכירו בעברית כלשון הלאומית, אולם ראו באידיש אחות לעב־רית וכבדו את ה„מאמע לשון״ — הרי גדולי הסופרים כתבו בשתי הלשונות. הציונים, ממוצא המתבוללים, אשר ידעו רק פולנית, ובאידיש ראו שפה נחותה וכינוה בשם „ז׳ארגון״, הללו היו חסידי „העברית״, אשר לא למדוה והיו איפוא פטו־רים מלנאום בעברית והופיעו רק בפולנית או בגרמנית רצו־צה בפני הקהל הפשוט שלא נזקק לשפה פולנית. אבי ז״ל ידע לשון קודש, אידיש ובימי „ההשכלה״ למד גרמנית. בקושי יכול היה לשוחח עם פולני, וכשהוזמן ע״י מנהיג פוליטי פול־ני למו״מ או לשיחה, היו הפולנים נאלצים לשוחח אתו בש־פה גרמנית. בעניני פרנסה עם גויים הוטל המו״מ רק על אמא ז״ל, כי ידעה לשוחח בניב האכרים הפולנים.

חג גנוסיה מיוחד נחוג בכל שכבות העדה. זה היה ה־18 לאוגוסט, יום הולדת הקיר״ה פרנץ יוסף. ביום זה הוארו בתי הכנסת כביום חג. היהודים והרב החבוש בבגדי שרד, מעיל משי שחור, ו„קולפאַק״ בראשו, התאספו בבית הכנסת. שם ישבו בכסאות שר העיר, מפקדי הצבא ופלוגת צבא מורכבת רק מחיילים יהודים בבגדי פאר ובראשם קצין תפסו שורות הספסלים הראשונות. הרב דרש נאום פאטריוטי בשבח הקיסר, יהחזן בלוית מקהלה שר פרקי תהילים. בית הכנסת היה מלא חוגגים מעריצי הקיסר. בעירנו חנה חיל מצב של שלשה גדו־דים, גדוד מס. 40, גדוד חיל הגנה מס. 17 וגדוד פרשים. בכל הגדודים שרתו יהודים רבים, רק בגדוד הפרשים נעדרו ולק־צינות בגדוד הפרשים זכו רק בני האצולה ובני משפחת רוט־שילד ועשירי וינה.

בעירנו בקרו להקות זמרים יהודים. זוכרני מימי ילדותי, שבמלון ליברמן התאכסנו ה„בראָדער זינגער״, זמרי עיר ברוד, מפורסמים בגליציה. איני בטוח אם היו אלה הזמרים המקוריים. באו לעתים מזומנות להקות תיאטרון באידיש מרומ־ניה, חניכי אברהם גולדפדן. ראיתי ושמעתי אז הצגות „הר־צלה מיוחס״, „חינקע פינקע״, מחזות של יעקב גורדין „גאָט מענטש און טייוול״ (אלהים, אדם ושטן) כעין „פאוסט״ יהודי, „מירל׳ה אפרת״ וכו׳. בהשפעת הרעיון הציוני התחילו סטודנטים יהודים לטפח באהבה קריאה בספרות אידיש ויסדו במת חוב־בים בראשות יוסף שטורך ז״ל. אני זוכר את הצגת „ווילנער בעל־בית׳ל״, שהציגו תלמידי גימנסיה באידיש. הנוער המת־חנך בתרבות פולנית זרם להצגות־אורח של התיאטרון הפולני מקראקא ומלבוב והאפורה „האלקה״ למוניושקו והעריצו את גדולי אמנות הבמה הפולנית קארול אדוונטוביץ׳, סול־סקי וכו׳.

ארגון בעלי מלאכה „יד־חרוצים״. "Yad-Harutzim" Craftsmen's Organisation

מימין, שורה א׳: אַקסט, גולדרייך, נוסבוים, פרופר. שורה ב׳ מימין: סלר, אֶלבוים, גולדשטיין, איזרעאל, ישראל דוקר, שמואל אוברלנדר, מאקס דיאַמאַנט, נאַדל; שורה ג׳ מימין: פלר, אברהם רובין, גולדמן, עמר, רוזנבוים, צינגר, שטיינוואסער, אהרן קאַלפאַן.

כלכלה ומשק

המסחר הסיטוני והקמעוני היה כמעט כלו בידי יהודים. פה ושם היו חנויות של נוצרים ממוצא גרמני ובהם שני בתי קונדיטוריות של אנדרולטי (איטלקי) לויצקי, בהם ביקרו קציני הצבא האוסטרי, הפקידות הבכירה, האצולה וקצת סנו־בים יהודים. יהודים אחרים ביקרו רק בבית קפה „אירופה״ פתוח למחצה בשבת ושם עישנו האפיקורסים סיגריות, מה שלא עשו בפרהסיה. ביצוא עסקו משפחות ליאון, ששלחו ביצים לגרמניה, והערש ויסטרייך ייצא עורות ופרוות לגרמניה וביחוד לשוק לייפציג. שפע פרי מהסביבה הוצאו בקרונות שלמים למערב אוסטריה ולגרמניה לתעשיית ריבות. היבואנים העיק־ריים לאריגים היו חיים וואָלף באו, כהנא את בראון, חסקל וואנג, ראָזנוואסער, יז׳ובר, לובאש, פייבל וכו׳. עסקי מכלת, סחורות קולוניאליות היו בידי המשפחות גליכר, אלטר, וואכ־טל, גלאזברג וכו׳, המסחר הסיטונאי בברזל בידי מיכל בירמן ובניו, משפחת רבהאן. ביח״ר לחבלים של האחים שיפר וגם שני „אולמי־ראינוע״ בעיר היו בבעלות יהודים ממאות כפרים ועיירות הסביבה באו קונים, מכרו את תוצרתם החקלאית וקנו חפצי תעשיה ומצרכים שונים. בשנים לפני המלחמה התחילו הפולנים האנטישמיים ליסד אגודות קואופרטיביות בכפרים ובערים ותחת הסיסמה „קנו תוצרת הארץ״ או „קנו מבני עמכם״ התכוונו למנוע את הנוצרים מקניה אצל היהודים ופתחו חנויות ומחסנים, כדי למשוך את הצרכן הנוצרי וכך לרושש את המסחר היהודי.

בעירנו היתה מפותחת מלאכה ותעשיה זעירה. מאות בתי מלאכה היו בידי יהודים במקצועות המסורתיים — סנדלרות, חייטות, מסגרות, פחחות, נגרות, חרשות, מאפיות, מפעלי שוקולד, ממתקים ומפעלי צמר. היהודים הקימו גם מפעלים גדולים, כמו בית היציקה של האחים צויג, ביח״ר לסבון, נרות של ליפשיץ, צינמן, טחנות קמח של ר׳ מוטיש אקשטין, מלבנה של משפחת מינץ, חמרי בנין של משפחת פט, בורס־קאות של משפחת הייבלום. עסקי ממון, בנקאות, מחליפי מטבעות. זכיון לבית־עבוט ניתן ליהושע שנעעוייס. מפורסמים היו השולחנים האחים לרנר ובניו ואלואיס פרויליך. הלואות ומשכנתאות היו מקור פרנסה חשוב בעירנו. משפחות עשי־רות, כגון קאנר, שפירא ושינבלום תפסו מקום בראש בעניני צבור.

בסוף התקופה הנזכרת עלו על הבמה הצבורית נציגי העם ודחקו את נציגי המשפחות המיוחסות.

בדרך כלל היה המצב הכלכלי של העדה היהודית קשה, רוב העם חי בדחקות. משברים עברו במחזורים קצרים על המסחר ופשיטות רגל היו מעשים בכל יום. העליונים ירדו, התחתונים עלו, וצצו עשירים חדשים, אולם עושרם לא האריך ימים, הן מחמת צוק העתים ובעיקר משום שעושר יהודי היה חסר־שרשים. לא היתה בידינו אדמה, לא משרות ממשלתיות קבועות, לא מחצבות, לא מכרות. רבים עסקו ב„עסקי אויר" והסתובבו חסרי מקצוע, אחים למנחם מנדל מיהופיץ בעל תריסר מקצועות. יהודים רבים מצאו את פרנסתם כספקים לצבא האוסטרי, כסוכנים, מתווכים, שדכנים, בוררים, סרסורים וכו'.

אנשי מקצועות חפשיים, ביחוד עורכי־דין, רופאים, הלכו והתרבו, כי הדרך לתעשיה כבדה, משרות ממשלתיות ועירוניות היתה סגורה בפניהם, ומצבם הלך והתדלדל, ורבים מביניהם לא היה בכוחם לפתוח לשכה אלא בעזרת נדוניה של עשיר חדש, שרצה להשיא את בתו לעו"ד או רופא. בין העורכי־דין הידועים בעיר היו ד"ר שמואל רייך (מת־בולל וזמן־מה ראש הקהל), ד"ר וילהלם הוכפלד, מתבולל קיצוני, ראש הקהל וסגן ראש־העיר במשך שנים רבות. ד"ר צאנגן, מתבולל. בין עורכי־הדין הצעירים היו ציונים רבים: ד"ר שנעע, ד"ר פליקס הופפן, ד"ר הרמאן לקר, ד"ר זלצמן, ד"ר שלאגר (חוקר ומחבר ספר על שפינוזה). היו בעירנו בעלי מלאכה מצויינים, חייטים שתפרו בשביל רמי־מעלה. חייט רוזנבוים היה ראש ה„צאך" (האגוד המקצועי) וגדולי העיר נמנו בין לקוחותיו. הצבעים זילברמן ופלאצר היו אמנים במקצועם ונתפרסמו כשצבעו את פנים בית הכנסת בצבעי שמן וציירו את 12 המזלות על תקרת בית הכנסת הישן, ואת התמונות בבית המדרש הגדול „רץ כצבי, עז כנמר, קל כנשר וגבור כארי". ישראל דוקר, צבע, היה עובר לפני התיבה, בעל קול בס עמוק, ובמסיבות ציוניות הנעים לנו את שעות הבלוי בשירה ובמעשי להטים וקסמים. ר' איצק'ל החייט היה בא עם טליתו מדי שבת לבית הכנסת של החייטים, אולם לא נעדר גם מהפגנות הראשון למאי. קראו לו בכנוי פולני „סערת הנקם", קטע הימנון הפרולטריון הפולני ששר בימי הפגנה בקול רם! צייר שלטים והזגג הידוע עמנואל ווינד, שמו התנוסס על כל שלט, משפחת גראד בעלת המסגריה ומכניקה — קרובי שניהם בארצות הברית ידועים כעשירים מופלגים. בעלי מלאכה היו מאורגנים ב„יד חרוצים", ובימי נעורי עמד בראשם דוקא בעל בית־הרושת אמיד, ר' שמואל פאָט. צעירים למאות היו עסוקים כמנהלי חשבונות וזבנים (קראו להם באידיש „משרתים") בבתי עסק.

ברם, אין אור בלי צל. מאות קבצנים ודלפונים התפרנסו בחזרם על הפתחים, משוטטים בכפרים ועררי הסביבה. ודוקא על רקע הצללים התבלט ובקע האור הגלוי והגנוז של היופי המוסרי והתרבותי של העדה היהודית מוקפת שנאה, לחוצה ונרדפת. איש יהודי היה נאלץ לשבות שני ימים בשבוע, נוסף על שמירת השבת וחגים יהודיים עליו היה לנעול את עסקו גם בימי א' עפ"י חוק ממשלתי. העוברים על החוק הזה נענשו ונקנסו או נאלצו לשלם שוחד לשוטר, כדי שיוכל גם ביום זה להרויח את לחמו.

פעולה סוציאלית (גמילת חסדים). פעולות צדקה לעניים, עזרה לסובלים, הכנסת כלה, סומך נופלים, בקור חולים, לינת הצדק — דרכי הפעולה הסוציאלית המסרתיים לפי הנוסח הישן, שהיה קיים בקהילות ישראל — התרכזו באגודות, חברות או נעשו ע"י פרטים, נשים צדקניות ויהודים רחמנים בני רחמנים.

הקהלה המאורגנת לא קיימה בימי מוסדות סוציאליים רק אחרי צאתי נוסד בית יתומים ע"י שתי נשים מצוינות מרת אנה כהנא וגברת אסתר וויזנפלד (אשת ליאו וויזנפלד פובלי־ציסט וסופר בקליבלנד ארצות הברית). ליד הקהילה היה קיים בי"ח יהודי — כעין „הקדש", ויהודים חולים, בני עניים

ילדי „בית היתומים".
Orphanage Children

העדיפו לחלות ולמות בביתם מאשר להתקבל בביה״ח העי־רוני ולהמצא בטיפול אחיות־נזירות. בעירנו לא מת אדם ברעב, משפחות אמידות וסתם יהודים עזרו לעניי העיר ודאגו שלא יחסר להם בשבת בשר ודגים. לפסח חלקה הקהי־לה „מעות־חטין". ויש לציין שהיו בעירנו רופאים נדיבי לב שבקרו אצל עניים ללא שכר רפוי. ד״ר הרמן קפל הביא גם תרופות על חשבונו, את השכר קבל מעשירי העיר, והוא שימש כעין פצוי בעד ריפוי עניי־העיר. אזכיר פה רופאים עממיים כד״ר איזידור דורנפסט ורופא, שנחשב למומחה בדרגת פרופסור, ד״ר אלסנר. רישא היתה כעין מרכז רפואי, באו לשם לריפוי חולים מכל המחוז וגם הגויים רחשו אמון רב לרופאים יהודים, שנוסף למומחיותם ריפאו במאור פנים, דברי עדוד ונחמה. הרופא היה מכובד על התושבים. אפילו יהודים אדוקים ברכו את הרופא בהסרת הכובע. מותר היה לרופא לחלל שבת, ולא פעם ראית רופא בכרכרה נוסע לחולה בש־בת, ואף אחד לא זרק בו אבנים. הם היו בדרך כלל חופשיים, רחוקים מהמסורת, גרו עפ״י רב בין הגויים, וזכרו עוד סדר פסח בבית סבא. הרופא ד״ר זגל, היה אבי מספר בבדיחות הדעת, התפאר, שהוא שומר רק 3 מצוות מכל תרי״ג המצוות של „שלחן ערוך": אינו מברך „קריאת שמע" בליל סדר פסח, אינו מניח תפילין בתשעה באב לפני הצהרים ואינו מברך ברכת המזון ביום כפור. דלת העם וגם מעוטי היכולת התרפאו אצל „רופא", גלב ספר, אשר ריפא בעזרת כוסות רוח או עלוקות, תרופות ומשחות מימי „סבתא", שהשתמשו בהן מדורי דורות, רופאי שיניים בתואר דוקטור היו רק שניים בעירנו, ד״ר שטראסר וד״ר יז׳ובר, הם עקרו שיניים בצבת בלי הרדמה.

כרופא עירוני כהן ד״ר יוסף טלר, הפקיד הבכיר היחיד במאגיסטראט (עיריה), אם כי לפי אחוזי האוכלוסיה הגיעו ליהודים 40% בפקידות העירונית.

הוי, אורח חיים, מנהגים

חיי ילד ונער יהודי לא היו חד־גוניים. למודים בחדר, בי״ס עממי ותיכון תפסו את רוב זמנו, אולם ימים של חויות עמוקות, מלאות שמחה היו בשבילו ימי שבת וחג, ומאידך ימים עצובים, בימי אבל לאומי ודתי. לא אשכח את האבל שירד על ביתנו עם הידיעה על מות בנימין זאב הרצל ב־4 ליולי 1904. הייתי אז בן 9. חסידים צהלו, ואנחנו משפחות ציוניות הרגשנו שהתמוטט עולמנו, שנדחה הקץ לגלות. מימי ילדותנו ציפינו לגאולה, נפעמנו בכיסופים לארץ אבותינו. האמננו, שאם כל יהודי בעולם ישמור על השבת מלחללו, יבוא משיח צדקנו. ובכינו על פושע ישראל זה, היחיד בעי־רנו, שחנותו היתה פתוחה בשבת. רק הוא מעכב את ביאת המשיח. בכך היינו בטוחים, ושפכנו עליו את כל קללות התוכחה.

גרנו ברובע בין ה„טעפער־געסל ורויזנגעסל". סמוך לביתנו התגורר האדמו״ר ר׳ אלעזר׳ל ווייסבלום, נין הרבי מליז׳נסק, בעל „נועם אלימלך". בקלויז שלו התפללתי בימי חול, ובשבתות התפללנו בבית המדרש הגדול נוסח אשכנז.

ספגתי כנער חויות עמוקות בחצר האדמו״ר. בלילות שבת שמעתי את הקידוש ואת הזמר שלו „אשת חיל". הרבי היה השוך בנים. אחרי שנתאלמן, נשא צעירה לימים, בת הדיין ר׳ חיים יונה הלפרין. מי שלא ראה את החתונה, לא ראה שמחה בימיו. חסידים מכל קצוי המדינה, וגם מהונגריה, באו לחתונה. אני זוכר מימי ילדותי סעודה רבת־עם. איני בטוח אם היה זה ביום החתונה או בהזדמנות אחרת, אך אני רואה לאורך הרחוב שולחנות ערוכים מכל טוב. התמונה זוהרת לפני עיני רוחי כחלום, כעין הזיה. והנה מופיעה פלוגת פר־שים לבושים במדי קוזאקים. נבהלתי מפני הפורעים, עד שהכרתי בפרשים האלה בחורים חסידים. זאת היתה „פנטסיה" של חסידים צעירים לאות שמחה ולכבוד האדמו״ר.

בימי חנוכה בקלויז לא למדו כמו בלילות חורף, וביחוד בליל „ניטל" (חג המולד). אז שחקו החסידים והחרדים, פעם בשנה, ב„קוויטלעך", כעין קלפים, ובסביבונים. אנו הילדים היינו פטורים מלמוד בלילות. בבית המדרש אחרי תפילת מעריב שר החזן ר׳ לייב׳לה בלומנקראַנץ בלוית מקהלה ו„כלי־זמרים" את „הנרות הללו", ניגון מושר בפי אנשי רישא, ואת „מזמור שיר חנוכת הבית".

סעודת ז׳ אדר. ביום הולדת משה רבנו, שהוא גם יום מותו, היתה חברת ש״ס עורכת, לרגל הסיום השנתי של לימוד הש״ס, סעודה שנתית בשתוף עם „חברא קדישא", בבית המדרש הגדול. הוצאו ה„שטנדרים", הוצבו שולחנות ארו־כים ערוכים ובשמחת מצוה זו שופעת מעדנים כיד המלך הוחג הערב בלוית שירה, וכלי זמרים, והיתה ליהודים צהלה ושמחה עד שעות קריאת הגבר. גם ר׳ סנדר׳ל „מהריחים שבורים" לחיים הזז היה בוודאי משבח את המטעמים האלה, אילו נזדמן שם.

פורים היה חג ילדים — במשלוח מנות, התחפשות במ־סכות, קריאת המגילה, מפלת המן ובניו, הסעודה המפוארת ושירי פורים עממיים השאירו רושם בל ימחה בלב כל ילד יהודי.

בשושן פורים נהגתי לבקר בסעודת פורים אצל הרבי, כדי לראותו יושב בכורסתו, חבוש „קאַלפאַק", בבגדי חג, בראש שולחן מלא מעדני מלך. חיוך רחב זוהר על פניו עטורי זקן לבן ומקטרת ארוכה פולטת עשן בפיו. הרבי מתענג ומתמוגג מהצגת „מכירת יוסף", שהציגו חסידים צעירים על קרשי במה עשויה משולחנות מקובצים, התענגתי מאימפרוביזציה של בדחן מפורסם, אשר היה מפזר רסיסי חכמה בחרוזים בשפת אידיש מתובלת בפסוקים ממאמרי חז״ל. החסידים החובבים הציגו באידיש בחג פורים מחזה... אחשורוש „שפיל". את תפקידי ושתי ואסתר מלאו חסידים עולי ימים.

שבת הגדול. מנהג היה בעירנו, שכת ליצנים הכינה כרטיסי־רכבת כדוגמת כרטיסי רכבת ממשלתיים מחלקה 1, 2, 3, ושלחו אותם בדרך אנונימית לבני העיר. על הכרטיס היה רשום, כרטיס כבוד רישא־מצרים בשביל מוכי־שחין. כאשר האמהות רחצו את ילדיהם הפעוטים, ואלה התנגדו ובכו

וסירבו להתרחץ במים קרים או חמים, היו אמותיהם מאיימות עליהם, שאם לא יהיו נקיים, ויעלה שחין בראשם, יישלחו ב„שבת הגדול" ברכבת חינם למצרים לעבודת פרך. מקבל כרטיס כזה בדואר ע"י נסתר, ראה בכך עלבון: כאילו אמרו לו „אדם מלוכלך מצורע שכמותך".

לפסח התכוננו החל מימי חנוכה, אז הרתחנו שומן אוז לכבוד פסח וייחדנו לסירי השומן מקום נבדל רחוק מכל חשד של חמץ. אחרי פורים נסגרה המאפיה שברחובנו, טוהרה והוכשרה לאפיית מצות. נשי ישראל לבושות בגדי לובן לשו בצק, מומחה לנקוב רקיקי הבצק גלגל במכונה מיוחדת את הבצק והאופה הכניס אותם לתנור. הפעם היו שואבי מים יהודים (בכל ימי השנה היו גויים שואבי מים), אשר הביאו מים בדליים מכוסי־בד לבן, מהבאר מול בית הכנסת בשתי פומפיס. המצות האפויות הושמו בסלים מיוחדים, ובכיסוי בד לבן הובאו לבתים. עוד פינה בבית יוחדה והוכשרה, והגישה לילדים נאסרה מפני חשש של חמץ. נעשו הכנות גם לחמיצת סלק, (ה„בורשץ'"), משקה אדום לפסח. ערב פסח הלכנו בבוקר השכם לבית המדרש. כבכור החייב בצום ערב פסח נתכבדתי ב„סיום" בדובשן ויין. ב־9 — ארוחת בוקר אחרונה של חמץ. הלכנו למרחץ להשליך את כף החמץ לתנור הבוער, אח"כ למקוה לגעילת כלים. בצהרים אכלנו רק תפוחי אדמה עם רוטב כבד צלוי, כי רק עם ברכת אכילת מצה בליל הסדר מותר היה לנו לבצע מצה. אחרי כן הלכנו עם אבא למקוה ולמרחץ זיעה לטהר את גופנו, ובשובנו הביתה לבשנו בגדי חג חדשים מכף רגל עד הקדקד. תפילת החג בבית המדרש היתה חגיגית. בדרך הביתה סרנו למוזג היין רפאל קופליק להביא הביתה בקבוק כרסני של יין כרמל. על ליל סדר הנפלא והזוהר, שצפינו לו כל השנה, אין מלים בפי לתאר את שגבו, יפיו ואשרו. כעבור שנים מצאתי בספור „הרבי מבכרך" למשורר הדגול היינריך היינה בטוי לאושר זה בתאור ליל הסדר על כל המתיקות והדבקות, שהרגשתי אני בבית אבא. הלילה הזה נשתנה מכל הלילות, הייתי בן מלך. בחוץ שט הירח המלא על פני שמים בהירים וזרמי אור כסף כיסו את הרחוב היהודי בצעיף קסם. מבתי יהודים בקעו צלילים של „שפוך חמתך", הלל, חד גדיא. זה היה ליל שמורים, לא יישן ולא ינום שומר ישראל, והרגשת חרות מלאה את כל החלל. וגאה־גאה הלב בכל רוחבו.

טיול ל"ג בעומר. ילדי הגויים נהגו לערוך טיול שנתי באחד למאי („מאיובקה") האביב פרח אז בשדות ויערות פולין. אנו ילדי היהודים, הלומדים בחדר, לא העזנו להרחיק לכת, הסתפקנו להגיע לפונדק יהודי הסמוך לעיר. צעדנו חמושים ברובי עץ, קשת וחץ שיחקנו כגבורי בר־כוכבא וטעמנו חלב חמוץ ולחם קיבר מרוח בחמאה טריה ריחנית, והמלמד ועוזריו (בעהעלפער) סעדו את לבם בכוס בירה שוצפת.

חג שבועות. הבית ובית הכנסת טבלו בים ירוק, מאכלי גבינה וחמאה במקום בשר ודגים נעמו לנו מאד. קריאת מגילת רות ומנגינת „אקדמות" נסכו עלינו השראה מיוחדת ואושר.

ימים נוראים. לפני ימים נוראים בחודש אלול, הגיעו לרחובנו עשרות עגלות, כמו לפני גיוס לצבא. היו אלה משפחות יהודיות שעלו על העגלות כדי לנסוע לימים נוראים לאדמו"ר מדז'יקוב לכל ימי החג. זו היתה תהלוכה נפלאה. צר היה לי רק על האמהות והנשים, שבעליהן העדיפו לחוג את שמחתם אצל הרבי ועזבו אותן לאנחות.

ערב יום הכפורים הלכנו להתפלל שחרית בבית־המדרש בבוקר השכם. בגמר התפילה כבדו אותנו בדובשן ובכוסית יין. אחרי ארוחת הבוקר הלכנו למרחץ הזיעה, שם טהרנו את גופנו ליום הקדוש. בארוחת צהרים הקדמנו פעם בשנה לשעה 12, כדי שנוכל לאכל את הסעודה המפסקת בשעה 4. התפללנו מנחה בבית המדרש. אני כתלמיד מאורגן בתנועה ציונית ישבתי עם „קערה" בפרוזדור בית המדרש לגבות תרומות לקרן הקימת לישראל. בינתים התפלל אבא מנחה, ואחר מנחה כרע על מצע חציר הפרוש לפני ארון הקודש ור' זלמן סופר, בעל התפילה הקבוע בבית המדרש הנחית על גבו, ברצועת עור 40 מלקות חסר אחת, ואח"כ שכב ר' זלמן סופר (ממשפחת אמקרויט ענפה בעירנו) ואבא מדד לו את מנת המלקות לפי הדין.

תפילת ליל כל נדרי על הלחן השגב והקדוש, וידוי, שמע קולנו, תפילת יום הקדוש „עשרת הרוגי מלכות", „העבודה" ובסוף תפילת הנעילה „אנקת מסלדך תעלה לפני כסא כבודך" — זעזעו, טהרו את הלבבות ומרקו את החטאים, סלחנו ונסלחנו מתוך הכרה, שעברות בין אדם למקום נסלחות, אבל העברות בין אדם לחברו, עלינו לכפר במעשים טובים. נוגע ללב היה לראות אמהות בוכות ואבות לוחצים ידי יריבים ומבקשים סליחה ופיוס. במוצאי יום הכפורים נעצנו יתד לסוכה ואח"כ קדשנו את הלבנה. מחזה נפלא בליל ירח לראות יהודים מגדלי זקן המברכים את הירח ב„שלום עליכם" ונענים ב„עליכם שלום". הדיאלוג המסתורי הזה ורקוד מול הלבנה עטפו אותנו כבעין חופת קסם.

לחג הסוכות ושמחת תורה נותרו מספר ימים להכנת הקשוטים לסוכה: בפנסים, שרשרות. ר' אבא אפפלבוים תלה על קירות הסוכה שטיחים, מטפחות צבעוניות של סבתות, תמונה קיבוצית של גדולי תורה, הגר"א, ר' עקיבא איגר, ר' יעקב עמדין ותמונת כל צירי הקונגרס הציוני הראשון. הציונים פרסמו כרוזים לא לקנות אתרוגי קורפו ולברך אך ורק על אתרוגי א"י, פרי־הדר משלנו, ממושבות יהודה. הילדים שחקו באגוזים וקיבלו בעצבות את פני „הושענא רבה" ואת סיום הסעודות בסוכה. נעלמו האושפיזין אברהם, יצחק, יעקב וכו' וראינו לפנינו כסיום החג את ההושענות החבוטות... שמחת תורה וההקפות היו כעין ניצוץ אחרון של שמחה. ולב הילד רגז תמיד כשנתכבד ל„אתה הראת", ל„חתן־תורה" ול„חתן־בראשית" אחד מעשירי העיר, שביכלתו לקנות את המצוה ולא יהודים יקרים, תלמידי חכמים עניים האהובים עליו. אולם תפילת הגשם והפחד, שלמחרת היום מתחילה עונת החורף, לימוד בחדר גם בשעות הערב — כל זה העיק על לב כולנו. „שמחת תורה" לא הספיקה להפיג את העצבות, את הפחד מפני הקור המקפיא, סערות השלג. בקריאת פרשת „זאת הברכה" לכל הנערים נסתיים בשבילנו החג.

ימי אבל ויגון אלה לא חסרו לילד היהודי. צום עשרה בטבת 49 ימי ספירה לאות אבל על חרבן ביתר והמגפה שפקדה את תלמידי רבי עקיבא, ימי „בין המצרים" ובתוכם 9 ימי אב ותשעה־באב, עם מגילת איכה, קינות ושירי ציון ליהודה הלוי, שהשרו עלינו תוגה. כל יהודי נאמן לעמו צם ביום הזה ובסעודה מפסקת אכלנו ביצה וכעך טבולים באפר. בני הנוער הכינו קוצים וברקנים וזרקו על הבנות ועל בעלי זקן. זה היה משחק ילדותי שהשתתפו בו גם בנים גדולים שובבים, שחמדו להם לצון. בליל תשעה באב הוסרה הפרוכת מארון הקודש וישבנו על דרגשים ובכינו. בבית קראנו את תיאור החרבן בתרגום שני. וכבר עומד מאחורי כתלנו ר"ח אלול, חודש של תשובה ותפילה, תקיעת שופר להתעוררות, הקיץ הולך לקצו. הורים הולכים לקבר אבות ושבוע לפני ראש השנה בלילות נשמע כרוז השמש, המכה בפטיש על שער הבתים וקורא לסליחות, לעבודת הבורא. הגענו לימים נוראים, ראש השנה, ותפילות תן פחדך, מלכויות, זכרונות, שופרות ויום הדין מחרידות את הלבבות.

היו אמנם במנין התעניות עוד תענית אסתר וצום גדליה, אבל עלינו לא עשו אלה רושם רב והיו קלות בעינינו, אולם לא בעיני המבוגרים. הללו שמרו גם עליהם, והיו לא מעטים שצמו גם בימי תחנון בכל שני וחמישי.

שבת. אוירת שבת היתה כבר מורגשת ביום ו' בשעות אחה"צ. ברחוב ראית יהודים צעירים וזקנים אצים הביתה מהמקוה, מרחץ הזיעה, והפאות וזקנים נוטפים מימי הטבילה במקוה או בנהר ויסלוק בימי הקיץ. התנועה פסקה לאט לאט שמש הקהילה התהלך ברחובות בעוד מועד והכריז על הת־קרבות מלכת השבת. פה ושם נשמעו הצלילים האחרונים של „שיר השירים", ועם שקיעת החמה יצאו יהודים בבגדי מלכות לבתי הכנסת או לקלויזין בלוית ילדיהם — בחלונות הבהיק אור נרות בפמוטי נחשת, וראית אמהות או סבתות מברכות על הנרות. תמונות אלה של אם יהודיה וי־דיה על מצחה בברכת הנרות, או של אבות המתפללים בבית הכנסת שהנציחו אותן ציירים יהודים כגון מ. גוטליב, מ. וואַכטל, אורי לסר, העניקו לי נוחם ועוז בימי שהותי בערי המערב רחוק ממרכז יהודי. בבית המדרש פתחנו את תפילת קבלת שבת המלכה ב„לכו נרננה" ורוח שירה הפעי־מה את ישותנו. „אז ירננו כל עצי יער, יעלוז שדה וכל אשר בו, נהרות ימחאו כף יחד הרים ירננו, נשאו נהרות קולם". אדם וטבע קידשו את השבת. בגמר התפילה חזרנו הביתה ואבא פתח בשיר „שלום עליכם מלאכי השרת" והימנון לאמא „אשת חיל מי ימצא". בארוחת ליל שבת הדשנה לא חסר אף פעם אורח. אמא ז"ל דרשה מאבא, שיביא תמיד אורח לשבת. בבית המדרש עמדו בתור קבצנים נודדים, שחולקו בין בעלי בתים ואף אחד לא נשאר ללא ארוחת שבת. אמי ז"ל הגישה להם מנות בכלים עמוקים ורחבים, קערות ממש, כדי החלכ־אים והמסכנים יוכלו למלאות את כרסם הריק כאוות נפשם. הצטערתי מאד שחברי בני עורכי־דין ורופאים נאורים ומת־בוללים אינם מרגישים יחד אתי את טעם השבת. ריחמתי עליהם, הלא הם טובעים בים של חולין, וכל ימי השבוע דומים אצלם, הם אינם מקדשים את השבת, איש על מחנהו ואיש על דגלו. יושבים הם על יד כוס־קפה באוירה לא קרירה ולא חמימה, לא גויים ולא יהודים, אינם טועמים את טעם החמין (טשאָלנט בלע"ז), אשר גם היינה, שטעם אותו בבית סבא, שר לו שבחים, מדי שבת הלכתי בבוקר למאפיה להביא את כד הקפה, שהתחמם במשך ליל שבת בתנור האו־פה, ולפני הצהרים נשאתי את סיר החמין המעלה ריח־נחוח, — יחד עם תהלוכת בנים ובנות, שצעדו מהמאפיה עם סירי החמין, כדי להביאם הביתה. בחורף לא אכלנו „טשאָלנט", כי הגוי לשבת היה בא הביתה והסיק את הכיריים לחימום התב־שילים, שהוכנו ערב שבת.

פירות לשבת (שבת אויבסט). כל ילד בבית יהודי חייב היה בחורף בשבת אחרי שנת צהרים לקרא „ברכי נפשי" וקיבל מסבתא או מאמו פלח תפוז, ואם הוסיף את כל שירי המעלות ופרקים אחרים הוסיפו לו פלחים. בשבתות בעונת הקיץ קבלנו את פירות העונה אחרי קריאת פרקי אבות גם בט"ו שבט קבלנו פרות ארץ־ישראל, שנקנו בחנות פרות של משפ' שינדלר.

חברת „פי־תמיד". במוצאי שבת נהגה חבורת משכילים ציונים להתאסף בדירת מוזג היין פריינד למסיבה, כעין סעודת „מלוה מלכה". השם המקורי הזה העושה רושם של שם עברי טהור, מרכב ממלה פולנית שפרושה „שתה" וה־מלה העברית „תמיד" (על משקל נר־תמיד), כלומר: שתה־תמיד.

במסיבה זו הראה כל אחד את גבורתו בבדיחה, הומור, הלצה, שירה, ספור יפה, מונולוג והשתתפו בו גם אבי, לוי חיים. ישראל דוקר, שימח אותנו בלהטיו, במשכו עשרות מטרים אטריות מנחיריו, או בהוציאו ביצים או יונים מקופסה קטנה או משרוולו. נחום שטרנהיים שר ודקלם את שיריו. יעקב אלטר נאם, ברנאַרד פיש מראשי „פועלי ציון" הוכיח את זכויות שפת אידיש, כשפה בין לאומית, פנחס אלנבוגן בנו של הדיין מסאטאנאָוו סלסל זמירות וכו' וכו'. כמשרת שמש בטלן, מחלק עתונים, אספן, שקראנו לו: גנראל לוד־נדורף.

דמויות. ר' אבא אפלבוים, מיסד ביה"ס העברי הראשון בעירנו, פובליציסט וסופר, מחבר תולדות רבני איטליה במאה ה־17 וה־18. עמד בקשרי מכתבים עם כל הגדולים בחכמת ישראל בגרמניה, הונגריה ואמריקה. מראשוני חובבי ציון, מחנך דור מורים ומועמדים לבית־מדרש לרבנות בוי־נה. הוא היה מורי לתנ"ך. לאישיותו מוקדשים מאמרים מיו־חדים.

נחום שטרנהיים, איש העם בן סוחר קמעוני, זמר עממי, אשר חיבר את המלות והמנגינה בעצמו, הדפיסם בחוברות של טכסט ותוי־נגינה. את שיריו ופיזמוניו היה שר בעצמו בנשפים בעירנו ובערי השדה, ושרו אותם בכל קצוי גליציה ומחוצה לה. זמן מה שהה באמריקה, לפני מלחמת העולם חזר לעירנו. שר ונאם בכל ערי גליציה וזכה לשם טוב

וחיבת העם. התגעגע לא"י, אולם לא זכה לסרטיפיקט ונספה בגטו עם משפחתו.

ר' וואָלף ליכט, גבאי בית המדרש הגדול לפי נוסח אש־כנז, יהודי רזה וגבוה משכמו ומעלה. „חובב ציון", שהשליט סדר בזמן התפילה בין חרדים, מתנגדים ומשכילים ובהם יהודים פושרים. בימי גבאותו לא קרו מקרים, שבעל תפילה ספג סטירות בגלל „ויצמח פורקניה" באמירת קדיש או בגלל תחרות במתן עליות לתורה. פעם בשנה סיפר את זקנו המ־דולדל וזה היה לפני צאתו לרוסיה לסביבות נהר וולגה לקנות תוצרת חקלאית, ביחוד בצל, בשביל סוחרי גליציה. בשובו ממסחרו מרוסיה עפ"י פאספורט — כי בימים ההם היה הכרח להצטייד בפאספורט לנסיעה ברוסיה, ואילו כל גבו־לות העולם היו פתוחים — הצמיח שוב את זקנו והמשיך בגבאותו. עם כשלון בעסקיו — נתמנה בעזרת הציונים לבלן הקהילה. התרשמתי מאד בימים ההם, שבניו עזבו את עירנו, שכן לא ראו בה עתיד והתפזרו אחד לצרפת והשני לספרד — יהודי רישאי יחיד במדינה, שעליה הוטל חרם לא לשוב אליה אחרי הגרוש ואכזריות האינקביזיציה.

אבי וגם הילדים הצטערנו, כשראשוני הציונים, משכילים, היגרו מעירנו למערב בגלל מצבם הכלכלי. רוב חברי קשי־שים וצעירים, יצאו למערב, כמו משפחת הורן, מאקס גול־דרייך, פאריזער, צבי לעדער, יצחק קנעכט־אסטריכר, יחיאל ויסמן, משה וליאון וויזנפעלד וכו'. במקומם באו אברכים מעיירות, שתפסו מקום חשוב בציבוריות עירנו, והמוכשרים מהם הגיעו למעלת מנהיגי התנועה הציונית שמחה זיידען — נפטר באמריקה ואיזנברג (חתנו של חאסקל וואנג, בעל מחסן טכסטיל), שנתמנה בימי המלחמה לראש הקהל.

נפתלי גליקסמן, יליד קריבטש, עיירה קטנה בגליציה המזרחית, חניך ישיבה. הכרתיו כמורה לעברית, מטיף, נואם ציוני עממי, עורך העתון המקומי „די פאָלקסצייטונג", ידידו של אבי בתנועה הציונית. ביום בהיר עזב את אגודת „אהבת ציון", זרק את השטריימל ונעשה „פועלי ציון", עם כל מה שכרוך בכך. אידישיסט, חפשי, סוציאליסט מהפכן ביחד עם חבריו משולם דודזון, בן־ציון פאָט. ומענין שכולם כעבור זמן עזבו את התנועה וחזרו בם. ר' נפתלי גליקסמן ציוני למופת, חינך את כל 3 בניו ברוח ציונית ושלחם לארץ ישראל בימי העליה השניה. והוא בעצמו עלה אם אשתו בהתחלת העליה השלישית והיה מורה ברשת החנוך הדתי מיסודו של „המזרחי" וניהל בי"ס דתי בפתח תקוה, שם נפטר.

לוי (ליאון) חיים, חובב ציון, בעל זכרון מפליא, חוקר קדמוניות הקהילה. הכיר כל מצבה בבית העלמין הישן מת־

ציונים פעילים בימי מלחמת העולם הראשונה.

Active Zionists during the First World War

יושבים מימין: ישראל דוקר, ברנארד פיש, לוי חיים, חיים וואַלד; עומדים מימין: ד"ר קליינהויז, יוסף שטורך, יעקב אַלתר, פנחס אַלנבויגן, משה שיפר, ליאון הורנר, נחום שטרנהיים.

קופת המאה ה־16 וכו׳. היה בעל נפש וכל צער ואסון של ההבורה הציונית והעדה נגעו ללבו. והוא היתה פשוטה לעז־רה ומתן בסתר. עסק בעניני באַנק ואחרי המלחמה בדנציג, במסחר. ניספה בשואה.

ר׳ חסקל קראוט. בעל זכרון מופלא, שמש בית־הדין, בעל קורא ותוקע. ידע יום לידתו ופטירתו של כל בני העדה בימיו, ואף אלה שהלכו לעולמם בדורות הקדומים, תאריכים של כל המצבות בכל בתי הקברות, החל מהמאה ה־16 עד ימיו. בזמנו סיפרתי לדב סדן על מידת כיבוד אב של ר׳ חסקל. לאביו נכה־הרגלים, היתה חנות גרוטאות ברזל, מכ־שירים זולים, בעיקר ווים ובריחים. אכרי הסביבה ירדו ברצון למרתפו, כדי לקנות „מציאות״, גרוטאות, מכשירים פגומים, אביו ישב מקופל ורגליו הנכות על גבי כר המונח על שולחן רחב מלא אביזרים קטנים. מדי בוקר וערב היה בא ר׳ חסקל מעמיס את אביו על שכמו ומביאו לקלויז לת־פילת שחרית, מנחה ומעריב, וכך שנים על שנים, בימי חול ושבת, בקיץ ובחורף. עד היום אני מרכין את ראשי בפני דמות זו. ועוד סיפור על כח זכרונו: לפני האב״ד הרב ר׳ נתן לוין, אביהם של ר׳ אהרן לוין רב בסאמבור ורישא וד״ר יחזקאל לוין, שכיהן כרב בקטוביץ ולבוב, — התנהל משפט־בור־ררות חשוב בין סוחרים גדולים. הבוררות נמשכה זמן רב, והרב והדיינים התקשו למצא אסמכתא בהלכה ולהוציא פסק דין. 3 ימים ישבו הדיינים על המדוכה. והנה נכנס ר׳ חסקל שמש לאולם בית־הדין ורואה את הרב שקוע במחשבות ורסיסי זיעה נוטפים ממצחו מרוב יגיעה. שאל ר׳ חסקל את הרב לסיבת דאגתו ומבוכתו. הרב מספר לו על הקשיים שנת־קל בדין תורה זה הגוזל מזמנו ומטרידו ללא כל סיכוי למצוא פתרון. לפתע אורו פני ר׳ חסקל: „מה יש פה להתאמץ — פנה לרב — הרי זוכר אני שלפני שלוש שנים עמדה לפני רבי בעיה דומה ופסקת, לפי האסמכתא ב„יורה דעה״ עמוד פלוני, שורה חמישית מלמטה״. הרב פתח את הספר „יורה דעה״, מצא את המקום המבוקש והוציא פסק דין לשביעת רצון הצדדים.

זוטות

בית־המדרש הגדול. בבית־המדרש הגדול התפללו בנוסח אשכנז בעלי בתים מכל הסוגים: חרדים, משכילים, מיוחסים ופשוטי עם. עבר לפני התיבה ר׳ זלמן סופר, והשמש היה ר׳ נח, מלמד תינוקות, עפ״י רוב שרוי בגלופין. מתאר אותו אנסקי, מחבר „הדיבוק״, שביקר בבית מדרש זה כנציג ה„צלב־האדום״ בשטח הכיבוש הרוסי בשנות מלחמת עולם ראשונה. בשבתות בימי חורף התפלל שם הרב דמתא ר׳ נתן לווין ובקיץ — בבית הכנסת הישן. — במזרח ישבו המיוחסים ר׳ יוסלה שינבלום ובני משפחתו — עשירים, בעל יחוס. ליד הרבי, מול ארון הקודש ישב ר׳ נחום וואכטעל, בעל מחסן קמח, שמשפחתו מסועפת ורבת־אוכלוסין בעירנו ובטרנוב. הישיש ד״ר האַנרי וואכטעל, רופא בניו־יורק, יוצא רישא, מסר לי שבני וואכטעל מנו 80 משפחות. רובם נספו בימי השואה, ורק מעטים ניצלו באמריקה ובישראל. על ידו ישב ר׳ זלמן פערשטענדיג, יהודי תלמיד חכם ומשכיל, שסילק את השטריימל וחבש בשבת „צילינדר״. בזמן התפילה לא עיין בסדור, אלא בספרי רמב״ם וגדולי ישראל אחרים. ב„פ־לוש״ של בית־המדרש ישבו ולנו קבצנים נודדים, ובשטח בין בית־המדרש ובית־הכנסת שהיו מחוברים בקיר משותף התהלך משוגע העיר „רגל׳ה״, שנקרא כך על שום שמלמל את המלה הזאת. הוא היה מתהלך אנה ואנה ומחייך. בנו בוינה היה הסופר בשפה הגרמנית, הידוע בזמנו מחבר רומנים יוסף רוט.

בית־הכנסת הגדול. שם התפללו סוחרים, בעלי מלאכה וסתם בעלי בתים בבגדי חג אירופיים. החזן הראשי היה ר׳ לייבל׳ה בלומנקראנץ, בעל הדרת פנים, לבוש במלבוש שחור, חבוש צילינדר מבריק, עטור זקן מטופח, בעל קול טנור שהפליא את קהל המתפללים ברינה ותפילה בלוית להקת משוררים. הקומפוזיציות שלו: ברכת החודש, „נתנה תוקף״, „הנרות הללו״ ו„קדושה״ — הושרו בפי העם. בשבת שבה עבר ר׳ לייב׳לה לפני התיבה, היה בית־הכנסת מלא עד אפס מקום. יגון ירד על העיר בהיודע על מותו הפתאומי של החזן המפואר הזה. עמדתי עם אבא ז״ל ע״י מיטתו ברג־עיו האחרונים. ובעיר התהלכה השמועה, שחזן המשנה, ר׳ זושע, שירד מגדולתו עם בחירתו של ר׳ לייבל׳ה כחזן ראשי, אשר קהל המתפללים וביחוד חובבי החזנות, רצו להדיחו בגלל קולו המאנפף, בערה קנאה בלבו ולפי השמועה העמיד להזן ר׳ לייב׳לה בלומנקרנץ עוד בחייו מצבה בבית הקברות בצורת לבנה שחרות עליה פ.נ. ר׳ לייב׳לה בלומנקרנץ. הגב־אים הזמינו חזנים שונים לבחינה, כי קשה היה לפרנסים לבחור בחזן שישתווה עם ר׳ לייב׳לה. זוכר אני, שאבי ז״ל, שהיה חובב חזנות ונחשב למומחה״, פסל חזן, אשר בקבלת שבת התייפח ב„לכו־נרננה״. זו לא רינה ותפילה, אלא קינות לתשעה־באב.

בית־כנסת לסבלים ובית־כנסת לחייטים. נעים היה לי להתפלל עם „עמך״. רק שם זכו הסבלים או החייטים ל„שישי״ או ל„מפטיר״ בעלותם לתורה.

אמונות תפלות

אצל העם הפשוט היו נפוצות אמונות תפלות וביחוד אצל ילדים. פחדנו מפני שדים ורוחות, ביחוד בשעות החושך, כשעברנו ע״י בית הכנסת הישן הסמוך לבית העלמין העתיק. גרשנו את הרוחות בנשק יעיל: „שמע ישראל״. בדמיוננו ראינו את נשמות המתים הבאים עטופי טליתות בחצות להת־פלל בבית הכנסת הישן. בתפילת נעילה, כשפנה היום, שמענו ברשרוש עלי העצים תפילת נשמות המתים הבאים להתפלל אתנו: „שמע קולנו, אל תשליכנו לעת זקנה!״

חתונות. חתונה היתה מאורע בחיי המשפחות, שהתכוננו אליה במשך חדשים. החייטים והתופרות הכינו מלבושים, כלי מטה לבנים („אויסשטייער״ באידיש). שבוע לפני החתונה התחילו נשים שמקצוען בכך להכין דברי מאפיה, תופינים („לעקאך״ ו„פלאַדן״), עוגיות ומגדנות מכל המינים והצו־רות, מבשלות מקצועיות בישלו וטיגנו. התאספו משפחות

הנהגת קן „השומר הצעיר" בשנת 1918.
"Hashomer Hatzair" Committee in 1918

יושבים מימין: הלה הורוביץ, משה וואלד (יערי), אפרים אלפנביין, וואנג; עומדים מימין: פייסט, אלבוים, האוזר, מיכאל שנעוויס.

מסועפות של החתן והכלה מעיירות הסביבה, וכנס משפחתי זה השתתף בתפילת שבת לפני החתונה, כאשר קראו את החתן לעלייה לתורה. במוצאי שבת נערכה מסיבת־פתיחה („פארשפיל"). לחתונה הוזמנו לקחת חלק בשמחת חתן וכלה ידידים, שקיבלו כרטיסי־הזמנה בכותרת „קול חתן וקול כלה, קול ששון וקול שמחה". הטכס נערך ברוב פאר, הרבה דמעות שמחה ועצב נשפכו כשגוזזו את שער הכלה. הבדחן הצליח בפזמונים וחרוזים לבדח ולשמח את האורחים. שבוע ימים ארכה שמחת ה„שבע ברכות" לזוג הצעיר. הרב ערך את טכס החופה והקדושין אצל חשובי העיר, ואילו אצל בני העם הפשוט־אחד הדיינים או רבנים ללא משרה, שהוס־מכו לכך. „כלי זמרים" מפורסמים (מוטיל קרבס הכנר, לייב בס עם הכלי שלו, עם צוות מנגני חליל וקלרנית) ניגנו מנגינות עממיות, חסידיות „דוינות וואלאכלעך". בחתונות מודרניות יותר ניגנה הלהקה של פישביין (מורה לרקודים) במנגינות פולונז, קאדריל, וואלס, פולקה והרקידו את הנוער. לפי הנוהג בימים ההם, שרתו את הקהל מארגני חתונות. לא סתם מלצרים, אלה היו יהודים עטורי זקן בשם „סרברים" (מהמלה הצרפתית־לאטינית „סרביס"). המפורסמים ביניהם היו משפחת שורצברט (עוד בימי ילדותי הגרו לאמריקה) ושינוויטר.

לא תעשה לך כל פסל

בדרך לרכבת הלכנו בעקיפין ופסחנו על רחוב זה, לא לראות פסל קדוש נוצרי לבוש ככהן גדול עטור זקן. נאמר לנו, שזה פסל של מי שהיה רב יהודי מעיר דובצק, שהמיר את דתו והורם למעלת קדוש קתולי. לא ידענו כמה אמת בשמועה זו. בכלל התרחקנו מלעבור ע"י הכנסיות הקאתר־ליות על פסליה הרבים של צלב ישו התלוי. בתודעתנו חיה הדברה השניה „לא תעשה לך פסל". וכשלא היתה ברירה ועברנו ברחוב הכנסיות, עצמנו את העינים ואמרנו את הפ־סוק „שקץ תשקצנו, תעב תעבנו כי הרם הוא". בימי תהלוכת השבת לפני פסחא של הקתולים נשארנו בבית. מכפרי הסביבה באו אכרים עם פסיליהם, צלביהם ודגליהם עליהם תמונות של משפחת ישו הצלוב וחופות החופפות עליהם. באו אלפי אכרים עם נשיהם ובנותיהם הלבושות בגדי חג צבעוניים.

ילדי ישראל האמינו בביאת הגואל על „גשר הנייר", ועל התמוטטות שונאי ישראל על „גשר ברזל". לנו היה מובטח גן־עדן, בו אילנות נוטפים מור, בחברת צדיקים ועטרות על ראשיהם, בליווי מנגינות של מלאכים ושרפים. שם נסעד את לבנו בנתח מכובד של שור הבר ולויתן. זאת היתה נחמתנו במצוקת הגלות, כשהושפל כבודנו.

אוירה של אמונה ודבקות. בכל הבתים ברחובנו היתה שפת הדבור אידיש. היתה זו אידיש עסיסית עשירה, משובצת פסוקים וניבי לשון קודש. שמתי לב, שאף פעם הזכירו לא אמי ולא סבתא את השם המפורש אלוהים. לא שמעתי את המלה „גאָט", רק „הקדוש ברוך הוא", „קודשא בריך הוא", „רבונו של עולם", „רבונו דעלמא כולה", „דער דערבארימ־דיקער" (רחום), „רחום וחנון" „דער באשעפער" (יוצר).

„זיין ליבער נאָמען" (שמו החביב), „השם יתברך", „שאינני ראויה לבטא את שמו הקדוש" „בעל הרחמים", „שכינה". „העליון" (דער אויבערשטער). לפעמים שמעתי דברי פינוק לבורא עולם באידיש „גאָטעניו", טאטע זיסער (אבא מתוק). האמהות שלנו באו מעיירות קטנות ונישאו לאברכים בעיר של המחוז: באו מ„בלאזאָוו, שיניווע, לאַנצוט, סענדישאָוו, גלאָגאָוו, סאָקאָלאָוו, קאָלבישאָוו, ליזשענסק, קאנטשוגה, צ׳ודץ, ראנזשאָוו. אמי בת ר׳ יענקיל ואסתר הולישיצר באה מעיירה קאַנטשוגה בקו פשבורסק־דינוב. כל העיירות האלו חיו את חייהם כמו בימי המלך סובייסקי (מימרה סגורה בפי הבריות). הילה של קדושת המסורת היתה אופפת את העיירות האלו, רחוקות מהעולם החדש, שהלך והשתנה כתוצאת מן האמנציפציה וההשכלה הגרמנית־אוסטרית.

שלות יה ביום קיץ אחד. זוכרני יום קיץ אחד בין השמשות. היה זה בסוף חודש אב. שנת שקטה, עונה שקטה. שלום ושלוה בכל המדינה ובאירופה כולה: היו אלה שנים מספר לפני מלחמת העולם הראשונה, אחרי מלחמת יפן־רוסיה שהרעישה את הבריות. בשעות אלה ישבו ברחוב שלנו הסבתות והאמהות על המפתנים בכניסה לבתים לפוש אחרי עמל היום והשיחו את לבן, על פרנסה, נחת מילדיהם, נכדיהם, סיפרו אגדות ומעשיות. עברתי ברחוב לאורך בתי־כנסת, וקלויזים, בדרך הביתה. השמש העומדת לשקוע, כולה ארגמן, שלחה קרני אור־פז על הרחוב ובתיו. כל הרחוב להט באור יקרות, אור שבעת הימים. בכל ימי חיי לא הרגשתי נועם כזה, טבלתי בנוגה של הרקיע השביעי. הייתי כלו שטוף זוהר ואושר, הרגשתי שהשכינה ירדה לרחוב היהודי הזה, מלא ריחות גן עדן. זו היתה חוויה שלא מעלמא הדין, חוויית אושר אחרונה בגלות.

שנת 1914. השכינה נסתלקה, וממרחקים כבר נשמעו רעמים של סערת מלחמה... בשנה זו נסתיים „העולם של אתמול". עוד הספקתי להשתתף בחודש יולי כתלמיד הגימנסיה בועידת „צעירי ציון", הסתדרות תלמידי הגימנסיות בלבוב — ביחד עם ידידי וחברי לכיתה שלמה בן אלתר הורוביץ. באוגוסט חל גיוס לצבא ובאוגוסט 1914 פרצה המלחמה עם סרביה, שהתפשטה למלחמת עולם ראשונה. צבא אוסטריה נחל תבוסה, והרוסים פלשו לעירנו לזמן קצר. אבא נשאר לשמור על הבית, אמא ומשפחתה נדדה עם זרם הפליטים לשלזיה, וכעבור זמן קצר פלשו הרוסים בשניה, ואז הצטרף אבא למשפחה ונמלט לוינה. אני ואחי מאיר התגייסנו לצבא. בימי המלחמה שוחררתי עקב מחלה, ואחי עלה לדרגת קצין והשתתף כקצין בחזית רוסיה ואח"כ בסרביה ואלבניה.

בוינה סימתי את הלימודים באוניברסיטה. שם נתמזגו תנועות נוער ה„סקאוט־השומר" עם „צעירי ציון" לתנועת „השומר הצעיר". בשנת 1917—1916 גורשו הרוסים מגאליציה, ההורים חזרו הביתה ומצאו חורבן גמור. העיירות היהודיות נתדלדלו, נחרבו בחלקן ותיאור חורבן יהדות גאליציה קיבל בטוי בידי אנסקי בספר על בקוריו בערי גליציה ורישא בתוכן. ו„באורח נטה ללון" לש"י עגנון.

בימי חופשה ביקרתי בעירי את ההורים ויסדתי בשנת 1917 סניף „השומר הצעיר" ברישא, והצעירים נתחנכו במגמה אחת: עם גמר המלחמה לעלות ארצה. קרני תקוה חדרו לערי גאליציה, פולין הכבושה מהמערב, השמועה על „הצהרת בלפור" ותקוה למדינת יהודים בחסות אנגליה עודדו את הלבבות. היהודים בבית המדרש הרכיבו כבר את ה„קאבינט" של מדינת ארץ־ישראל עם ויצמן בראש וסוקולוב כשר חוץ, אוסישקין כשר החקלאות וכו׳. הגיעו אלינו ידיעות דרך ארצות ניטרליות על לגיון של זבוטינסקי, על העליה השניה, גדוד הפרדות בחזית גאליפולי, התרוממות רוח ברחוב היהודי ותקוה עודדו וניחמו את עדת ישראל השרויה בסבל ועני. ב־1918 נסתיימה המלחמה. קמה פולין לתחיה. יהודי רישא וגאליציה הפכו לנתיני פולין. עם התבוסה חזרתי לפולין מוינה, לאחר סיום למודי. ממשלת פולין הזמנית התחילה להקים את הריסותיה משלושת חלקי הכבוש: האוסטרי, הפרוסי והרוסי. החיילים המשוחררים שחזרו מהחזית הסתדרו בקושי בחיים. השתררה תקופה של אנדרלמוסיה, פריקת עול. יהודים הוכו ברכבות. גדודי הגנראל האלר, שבאו מצרפת, גזזו את זקני היהודים. נמצאו מבני הנוער שמרוב יאושם ראו במהפכה הבולשביסטית פתרון למניעת האנטישמיות והטבת גורל העם היהודי. חברים ותלמידים נתפתו והוקסמו מתורת לנין, אולם בפולין הלאומנית נרדפו על צואר... הצטערתי כשנודע לי, שהצטרפו אל המחנה הקומוניסטי חניכי „השומר הצעיר" אהרן בן אליהו וואנג, עסקן ציוני ידוע וביחוד כשחברי, חבר הנהגה הראשית של „השומר הצעיר" ד"ר דוד כהן, מוינה עבר לגור יחד עם אשתו פרידה הרשדרפר, (שותפת לבית המרקחת ברחוב ה־3 מאי) לרישא והצטרף למפלגה הקומוניסטית. ד"ר דוד כהן בילה שנים בבתי־סוהר פולניים, עד שנפטר משחפת. שנאת היהודים ואוזלת־יד השלטונות הגיעו לשיאן ב־3 למאי 1919, כשפרץ פוגרום בנוסח קישינוב ברישא, סטריזוב ועיירות הסביבה. בשלה אצלי ההחלטה לצאת מיד מפולין בדרך לארץ־ישראל — „אם לא עכשיו אימתי". ארזתי את חפצי ויצאתי לדרך. התעכבתי בוינה והייתי פע־ל בעניני עליה, שזרמה בכוח סטיכי עם פרוץ מלחמת פולין־רוסיה בשנת 1920. פעלתי בעניני „החלוץ" וכמזכיר לועד סיוע למהגרים ועולים. המשרד הארץ ישראלי בוינה (פאלעסטינא־אמט) קיבל לצורך זה הקצבות מן הג׳וינט באמריקה. ציידנו את החלוצים חסרי־כל בכרטיסי נסיעה ועד השגת הכרטיס והויזות דאגנו לאכסנם בבתי ה„חלוץ" בקסרקטיני הצבא אוסטרי שהתפרק ובבית מיוחד בדונאו־ווארטע.

באחד למאי פרצו פרעות ביפו, בהן נהרגו ח. י. ברנר וחבריו, והנציב העליון בא"י נתן את ההוראה הידועה להפסקה זמנית של העליה, „סטופ אימיגריישן". עם הסרת האיסור על העליה הוספתי עוד שנה אחת בפעולה בשותפות עם שליח א"י העובדת, נטע הרפז, איש העליה השניה, ובסוף 1922 יצאתי לא"י.

בשנת 1930 עלה בידי לבקר ברישא על קבר אבי ולראות את אמי היקרה. בשנת 1933 שלחתי סרטיפיקט לאמי ולאחותי אסתר, לצערי חלתה אמי בדרך ונפטרה בקראקא. בשנת 1936 באתי ליום אחד לפקד ולהשתטח על קבר אבי ואמי. יום אחד

נשארתי ברישא ונשבר לבי בראותי את העיר. לא מצאתי את חברי, הם יצאו לקיטנות. אנשים, שהכרתי אותם בשנות נעורי, קפצה עליהם זקנה מרוב סבל ותלאה, והגבירים התרוששו וצצו „גבירי — משברים” ומפקיעי שערים. „רופא עירוני ד״ר טלר, הפקיד היהודי היחיד בשלטון העיר, גבר יפה־תואר בימי נעורי, התהלך מרושל, „שברי־כלי”, ואותו הסוהר, שהנותו היתה פתוחה בשבת, היחידה בעיר, אז אדם אלגנטי, הסתובב בעיר כקבצן מדולדל, עקבות מלחמת עולם ופצעיה היו ניכרים בכל שעל, הורים וקרובים נפטרו. קמתי בו ביום, הספקתי לראות צל של שבתי, אותו גבור, שהיה הרץ המפורסם בין הערים כשהוא פושט יד. ברחתי מהעיר כל עוד רוחי בי.

סיום. עברו 20 שנה מיום חורבן הקהילה. חיילים מכל שבטי גרמניה פלשו לפולין ולרוב ארצות אירופה, וביחד עם מאות ואלפי קהילות נמחקה קהילת רישא ממפת העולם ע״י פראי אדם שהשתוללו בפקודת ראש מדינה מטורף. מיליונים של בני עמנו נרצחו, מזקן עד טף, ללא רחמים, מי באש ומי במים, מי ברעב ומי בצמא. כל היסורים שפקדו את עמנו בהיסטוריה מימי פרעה, נבוזראדן, טיטוס ואדרינוס, נוסעי הצלב ואינקביזיציה, חמלניצקי והמאה השחורה הצארית, — כל פרקי המרטירולוגיה האלה בעבר מחוורות לעומת עוצמת האַכזריות רשמית, צמאון לדם, פראות, רשעות המפלצת הגרמנית. רצחו, שדדו, גזלו עינו לא אנשי הג׳ונגל, אלא תת־אנשים עטורים בתוארי פרופסורים, דוקטורים, פילוסופים, מוסיקאים, לאומיים סוציאליסטים, בעלי תעשיה ואנשי מסחר, בעלי אחוזות וסתם אכרים ופועלים. מעטים היו בתוכם, שהתעורר בהם רגש אנוש ומעטים היו גם בני אדם, הראויים לשאת את השם „נוצרי” המאמין בתורת החסד, התקוה והאהבה. היו בודדים אשר הראו זיק של השתתפות באסוננו. שכנינו, אשר עמנו חי בתוכם מאות בשנים, נתנו יד לרצח באורח אקטיבי או פסיבי. בודדים וספורים היו בין האומות, אשר בתוך ארצם הוקמו המשרפות והגטאות, אשר הושיטו יד הצלה ליהודים. אלפים הצליחו להמלט או להסתתר. אלפים שנמלטו נרצחו ע״י שכניהם הגויים או הוסגרו לרוצח הגרמני.

כתבתי את הדברים האלה לזכר הקרבנות הקדושים, הקהילה שנרצחה אחרי מאות שנים של חיי־יצירה. מן הקהילה נותר כיום גל עפר ואפר, לא נשאר כל זכר, כי אף בתי־הקברות נחרשו ועצמות המתים נתפזרו. באבני המצבות נסללו הכבישים. נעלה בספר זה את זכרה של קהילת רישא, אשר נשמתה תשאר צרורה לעד בצרור החיים.

קצינים יהודים בחופשת פסח ב־1916.

Jewish Officers on Passover Leave, 1916

יושבים מימין: בן־ציון פאַט, פורץ, ד״ר רייך, ד״ר צוואַל, ברנארד פיש, אליהו וואַנג; עומדים מימין: ד״ר קליינהויז, ברנפלד, גולדמן, לוי חיים, שמעון טננבוים, וואַנג.

ד"ר שלמה הורוביץ, חיפה

צרור זכרונות

ראשית הקיץ של שנת 1903. ברחובות עירנו תנועה בלתי רגילה. מכל צד ועבר נוהרים אנשים בחופזה אל בית־הכנסת הגדול. מתוך סקרנות נדחקתי — ואני עדיין ילד — אל תוך הקהל הרוגש, שמילא את בית־הכנסת העתיק עד אפס מקום. פתאם השלך הס, והרב דמתא ר' נתן לוין קם, עלה על הבמה והתחיל דורש. את דברי הרב לא הבנתי, אך תשומת לבי עוררו המלים „פוגרום" ו„קישינוב", שחזרו ונשנו בדרשתו. קולו של הרב עתים רעם בחזקה ועתים נחנק מרוב התרגשות, כשידיו מורמות למעלה, ספק מבקש רחמים, ספק מטיח דברים כלפי שמים. חשתי בזעזוע העובר כגל חשמלי בקרב קהל המאזינים, שמעתי אנחות שוברות לב של אומרי תחנון וקוראי פרקי תהלים וראיתי דמעות ניגרות מעיני רבים. לא ידעתי על שום מה רוגש וסוער כל־כך הקהל הזה ביום שאינו לא יום־כפור ולא תשעה באב. בפעם הראשונה בחיי ראיתי אנשים מבוגרים בוכים בכי תמרורים — ויהי לי הדבר לחוויה בלתי נשכחת...

חלפה שנה. בעיצומו של קיץ, כשחמה לוהטת של תמוז קופחת על הראש, יצאתי לרחוב — והוא איננו כתמול שלשום. יהודים מתגודדים קבוצות קבוצות, והכרת פניהם הקודרת מעידה, שקרה דבר מה נורא. נבעת שבתי הביתה, ומצאתי את אמי ממררת בבכי. כששאלתיה לסיבת הדבר, ענתה לי: „הרצל מת!" לא הבנתי אז את משמעותן הגורלית של מלים אלה, אך היתה זו הפעם הראשונה שראיתי את אמי בוכיה — והדבר נחרת עמוק, עמוק בלבי. לימים, כאשר גדלתי והכרתי את תולדות התנועה הציונית ויוצרה, היו לי דמעות אמי על מותו עדות ניצחת לרושם האדיר שעשתה אישיותו על קהל חסידיו. ומי יודע, אם לא היו הדמעות ההן הסיבה העיקרית להתלהבות הגדולה, בה דבקה במרוצת הימים נפש הנער בתנועה הלאומית...

*

חלפה שוב שנה או שנתיים, ואני תלמיד בבית הספר העברי „תעודת ישראל". יום אחד נכנס לכתה מורה צעיר, שופע מרץ ובטחון עצמי, ופנה אלינו בעברית (כמובן בהברה אשכנזית), כאילו היה זה מובן מאליו, שעלינו להבין את דבריו. היינו נבוכים, ועם זה מוקסמים. אך החידוש היה לא רק בעברית החיה, שהביא עמו המורה הצעיר משולם דודזון מרוסיה לרישא עירנו, אלא בכל הופעתו וגישתו החינוכית: הוא הבריח את הרוח הקודרת, ששלטה עד אז בבית־ספרנו, גרש מתוכו את היבושת והשעמום, הפך את הלמוד לחי, קל ומושך את הלב, הנהיג שירה במקהלה ומשחקים בהפסקות שבין השעורים (שירה ומשחקים בבית־ספר של ילדי יהודים דאז!), ובשניהם לקח בעצמו חלק פעיל, כלומר הוא המנצח על השירה והוא היוזם והמנהל את המשחקים! כל אלה, ונוסף על כך אישיותו הרעננה והתוססת, מזגו הסוער והמשובה המצודדת שבעיניו הצעירות, הפכוהו לדמות נערצה על תלמידיו. וכאשר עזב כעבור זמן לא רב את עירנו בדרכו לא"י (רישא שימשה לו רק תחנת־ביניים בדרכו לארץ!), ירד יגון כבד על תלמידיו. אתו עזבה את בית־הספר הרוח שהחיתו, התלמידים התחילו עוזבים אותו וסופו שנסגר לחלוטין. אותו משולם דודזון, שהיה בין ראשוני הפועלים מבני העליה השניה, שסללו את כבישיה ובנו את בתיה של תל־אביב הצעירה, חזר כעבור כמה שנים לעירנו. אליה התקשר בכל לבו ונפשו כבר מקודם, והפך רישאי ממש. הוא קפץ בכל להט מזגו הסוער לתוך החיים הציבוריים של העיר ונעשה בשל קיצוניותו ורתחנותו לדמות מטילה אימה על כל אסיפה ציונית (הוא נמנה עם מחנה „פועלי ציון"!). אחרי מלחמת העולם הראשונה חזר לא"י, בה חי תחילה בתל־אביב ובסוף ימיו בתל־עמל, בקרבת משפחת בנו, חבר הקיבוץ. כאן נפטר בראש השנה תשכ"א בשיבה טובה, כשעיניו רואות בתקומת ישראל ובניו ובני־בניו מושרשים בקרקע האבות.

*

בית־הספר העברי נסגר, ואני נעשיתי תלמיד הגימנסיה הממשלתית. עם זה דאג אבי ע"ה לכך, שלא יוזנח חינוכי היהודי. מלבד „מלמד" לגמרא לקח לי כמורה לתנ"ך ועברית את מיסדו ומנהלו של ביה"ס העברי, ר' אבא אפפלבוים ז"ל. היתה זאת אישיות מעניינת, שמיזגה דבקות בהשכלה ובחבת־ציון עם שמירת מצוות ויראת שמים — דמות שנעשתה כבר נדירה בראשית המאה שלנו. הוא היה היסטוריון מובהק (כתב מונוגראפיות היסטוריות על כמה מחכמי ישראל שבאיטליה, כגון ר' יהודה אריה מוסקאטו, ר' משה זכות ועוד), פובליציסט מחונן (ממשתתפי „המגיד", „הצפירה", „המצפה" ועתונות האידיש של זמנו) ונואם מלהיב בנוסח „המגידים הלאומיים". „עבד נרצע לעברית" היה, וכגודל אהבתו לעברית היתה אהבתו לציון — ואת שתיהן הוריש לתלמידיו המעטים, שהשמיע להם לקחו בשעורים פרטיים בביתו. כל שעור כזה היה לי חוויה. בין אם היה זה פרק בישעיהו או בתהלים (ההסבר היה בגרמנית, בעקבות ה„באור" של מנדלסון!), „בחינת עולם" של ר' ידעיה הבדרשי או „ארבע כוסות" לשלמה פפנהיים, מאמר של אחד־העם או ספור של מנדלי, שנתון ה„פרדס" או חוברת „השלח" — הכל בלעתי ברעבתנות, הכל הזין את המוח והעשיר את הנפש. יפים היו שעורים אלה במיוחד בימות החורף. ביתו של ר' אבא אפפלבוים נמצא בקצה העיר, ומבעד לחלון החדר בו ישבנו נשקף מבט על מרחבי שדות. בחוץ כפור ומעטה של שלג מכסה את עין האדמה, ובפנים — האח מבוערת, חם לגוף וחם לנפש. הנער נישא על כנפי רוחו מן המראה המקסים של הטבע אל מרחקי הדורות, מתבשם ביצירות רוחם וטובל בעמקי הגותם... השעורים ההם נשארו לי עד היום בין הזכרונות היקרים ביותר של חיי!

ומכאן לשעורים אחרים. בגימנסיה הפולנית היה מספר לא מבוטל של יהודים, אולם בשביל המיוחסים שבין הגויים היו כיתות ללא יהודים, מעין „אפרטהייד" נוסח פולין... בעת

המורה משולם דודזון ותלמידי בית־הספר העברי הראשוןברישא

The Teacher Davidson with Pupils at the First Hebrew School

עומדים שורה א׳ מימין: טאַלר, לייבל כהן, שלמה הורוביץ, נתן אפפלבוים, שאופל, טאַלער, דריאנגל; יושבים מימין: בנימין גרינשפאַן, קובא גלאסברג, מונדעק ציגעמאן, המורה משולם דודזון, אֶלבוים, בערעק גרינשפאן, אברהם טאלר, שנעווייס, שורה ג׳ יושבים: אֶלבוים, לונעק כהנא, גלייכר, דריאנגל.

ההיא חזקה היתה שנאת ישראל בעתונות וברחוב, וגם בבית־הספר רחשה סביבנו כנחש ארסי, לעתים סמויה מן העין, אך לרוב גלויה וחצופה. המלה „ז׳יד!" היתה מהדהדת תדיר מקצה הכתה ועד קצה, כשהיא מותזת מבין השיניים בהטעמה מיוחדת ומלווה מבט של איבה ובוז. גם חלק מן המורים לא נוקה משנאה חייתית זו. זכור לי אחד, שהטיל אימת מוות על כל תלמידיו ואשר היה נוהג להגיב על שגיאה קלה שבקלות בדקדוק יווני בקריאת הגנאי הגסה: „דם כלבים!"; אך במיוחד התקלס בתלמידיו היהודים — אף כי אותי ואת חברי משה ולד־יערי זיכה בכינוי של כבוד, כביכול, „הרבי הגדול"...

עם מטען נפשי כזה עזבתי בפרוץ מלחמת העולם הראשונה את גאליציה, והוא שקבע את יחסי ל„מולדתי" הפולנית: נטרתי לה איבה כנגד איבה ולא לקחתי לידי ספר או עתון פולני במשך כל השנים שחלפו מאז. אך שני דברים נתנה לי פולין, שאותם אשא אתי עד אחרון ימי: את נוף ארצה — ואת „פאן תדיאוש"... אותם מרחבי שדות, המכוסים ים של שבלים מלאות בקיץ או ים של שלג בחורף; אותם יערות, בהם חיפש הנער בימות הקיץ בדידות וצל, כשהוא שכוב על מצע רך של מחטים ונושם לקרבו ריח נפלא של שרף; אותם נחלי מים בהרי הקארפאטים, הזורמים בחופזה, שקופים כבדולח, משקשקים שקשוק חד־גוני ומרגיע ומפיקים צנה משיבת נפש — על אלה תערוג הנפש בארצנו החרוכה מן השמש והשדופה מרוחות קדים. ואשר ל„פאן תאדיאוש" למיצקביץ יצירה זו, שכאילו נחטבה בשיש — חרוזיה הנפלאים מתנגנים עוד בנפשי כמנגינת פלאים. זהו הנכס התרבותי האחד והיחיד, שהנחילה לי פולין...

*

בבית־הספר חיינו, כאמור, על אדמת נכר ומנת־חלקנו שנאה, בוז והתקלסות מתמדת. גם בתחום הצר שהשאירה לנו הגימנסיה, כלומר בשעורי הדת, היה המצב עגום מאד. פעמיים בשבוע, עת למדו הנוצרים מפי הקאנוניקוס את הקאטכיזם הקתולי, התכנסו התלמידים היהודים ל„שעורי דת", בהם הורה מורה־דת יהודי מעט קריאה בתורה (בתרגום לפולנית) ובקצה המזלג קורות ישראל (בלשון המדינה) — זה היה כל „החינוך היהודי" שהעניקה הגימנסיה הממשלתית לתלמידיה היהודים! אך מה שגרוע מזה: שיעורי הדת שימשו למתבוללים ולסתם אדישים ופוחזים הזדמנות מצויינת למעשי שובבות והתפרעות ולהתקלסות חסרת בושה במורה־הדת (היה זה במקרה שלנו משכיל זקן ובעל צורה, בשם זיגמונט קמרלינג, שאמנם הפולנית שבפיו לא היתה משובחת). לבם של קומץ

הלאומיים והרציניים שבינינו דאב למראה העלבון שעלבו המופקרים הללו בשיירי ה„אוטונומיה" כביכול, שהשאירו לנו שלטונות ביה"ס הפולני. אין פלא, שכמהה נפשנו ל„בית" משלנו, ואותו הקמנו לנו בדמות אגודה להשתלמות בשם „יורדניה" (הצורה הפולנית של „ירדניה"), שהיתה מסונפת לארגון הנוער הגימנזיסטי, „צעירי ציון", אשר מרכזו היה בלבוב וסניפים לו בכל רחבי גאליציה. מטרת אגודתנו, כשל שאר אגודות „צעירי ציון", היתה השתלמות בכל מקצועות היהדות, ובעיקר בלמוד העברית, בתולדות עמנו ובידיעת א"י. כל הפעולה הזאת התנהלה ע"י החברים עצמם, וקשישים שבי־ניהם היו משתדלים להעניק מידיעותיהם לצעירים מהם. פעם בשבוע, בשבת, היה אחד החברים משמיע הרצאה בפני קהל החברים. זכורה לי יפה ההרצאה הראשונה שהשמעתי באגודה (ואני כבן 15 שנה) על דון יוסף הנשיא. הכנתי אותה כדבעי, אך כדרכם של מרצים טירונים הארכתי מאד בדברי והוגעתי את שומעי בלי רחמים — עד שבא לעזרתם ולעזרתי יו"ר האגודה (היה זה אז צבי קורץ הי"ד) ואלצני לסיים איך־שהוא את דברי... עלי לציין, שההרצאות הושמעו לא רק בתחום היהדות, אלא גם על נושאים כלליים. היה בינינו בחור אחד בעל השכלה כללית נרחבת (פניגר היה שמו), שידע להרצות בצורה מעמיקה על עניני ספרות כללית, ועל אף קולו הצרוד קמעה הצליח לרתק את קהל שומעיו מהחל ועד גמירא. מספרם של אלה היה, בדרך כלל, לא יותר מעשרים, אף כי על גבי הנייר רשומים היו כפליים מזה כחברים באגודה. לרוב היה הכרח לעשות תעמולה מאיש לאיש, כדי שיואילו להופיע לפגישות של שבת, ואין צריך לומר שהקורסים בימות השבוע התנהלו במתי מעט ובעצלתיים. כל הפעולה התנהלה בסתר, מחמת האיסור הכללי על תלמידים להשתייך לארגונים כל שהם מחוץ לכתלי בית־הספר. אמנם ידעו המורים, וודאי גם השלטונות, על קיום האגודה ועל הפעילים בתוכה, אך עצמו עין והעמידו פנים כאילו לא ידעו דבר. לכן יכולנו גם לקיים מדי שנה בשנה בימי חופש הקיץ ועידות ארציות של ארגון „צעירי ציון" בלבוב, ובהן היינו סוקרים את המצב שבשנה שחלפה ומתווים תכניות לקראת השנה החדשה. ועידות אלה שימשו מקום מפגש לטובי הנוער היהודי הלומד ואסכולה מעולה לחינוך מרצים ונואמים. גם אני השתתפתי בכמה מועידות אלה, שעשו עלי רושם בל ימחה. במיוחד מענינת ורבת משתתפים היתה הועידה שהתקיימה בקיץ 1914, כמה שבועות לפני פרוץ המלחמה, בה השתתפתי יחד עם יעקב אלטר ז"ל ועם משה יערי יבל"א. אולם שמחת הפגישה ההיא עם חברים לדעה מכל קצות גאליציה (הכרתי אז בין השאר את אליעזר ריגר ז"ל ונפתלי נוסנבלט הי"ד, שנעשו לי אח"כ ידידים בנפש) הופרה ע"י הופעתה הפתאומית של המשטרה. מה גרם לכך, לא נתחוור לנו אף פעם. יתכן, שלרגל המתיחות הפוליטית הגדולה נעשו השלטונות עירנים יותר ורגישים לכל כינוס ציבורי, במיוחד אם נערך במחתרת. מכל מקום הצלחנו איך שהוא להתפזר בחפזון לכל עבר ולהשמיד את הניירות, שהכילו דוח"ת על הישיבות והחלטות הועידה...

בסיכום עלי לומר, שקשה להפריז בערכו של ארגון „צעירי ציון", אשר כלל אמנם רק אחוז מסויים מקרב הנוער הלומד שבמדינה, אלא שהיה זה החלק הערני והתוסס ביותר שבתוכו. מחוגי „צעירי ציון" יצאו טובי האינטליגנציה, אשר לחמו בעוז ובגאון את מלחמתו הלאומית של עמם. הארגון שימש גם גרעין, שממנו צמחה אח"כ תנועת „השומר הצעיר", אשר נוצרה בזמן מלחמת העולם הראשונה בוינה מתוך התמזגות „צעירי ציון" עם ארגון הצופים היהודים „השומר" — תנועה, אשר במרוצת הימים צנפה בכנפיה את מיטב הנוער היהודי שבגאליציה ובפולין הקונגרסאית ואשר על גליה נישאו אח"כ אלפי חלוצים לא"י, מקום שם היוו פלג חשוב בזרם העליה השלישית.

אך נשוב לימים שלפני מלחמת העולם הראשונה. מספר החברים ב„יורדניה" היה, כאמור, זעום וגם אלה היו רובם בורים בכל הנוגע ליהדות. אני, ששקדתי כל הימים על למודי היהדות, כמהה נפשי לסביבה של בני תורה, ולכן נמשכתי כבחבלי קסם לאגודת „השחר", אשר חבריה היו חובשי בית־המדרש, בני משפחות אדוקות ביותר, אשר הציצו ונפגעו, ובסתרי סתרים היו מתגנבים לחדר אגודתם, כדי לבלות בו שעה קלה בשיחה על ענינים שעמדו ברומו של עולם היהדות. גם „השחר" היה מסונף לארגון ציוני כל־ארצי של בחורי ישיבות, ויו"ר האגודה החשאית, משה ויזנפלד*, היה יחד עם הסופר דב קמחי והמורה נפתלי זיגל (כולם נ"ע) ממיסדי אותו ארגון. ב„השחר" מצאתי את אשר חסרתי ב„יורדניה": בחורים ספוגים ריחה של תורה, צמאים להשכלה ודעת, אשר העברית וספרותה היו חמדת חייהם. לא אשכח את שבתות החורף שבין הערביים, אותן ביליתי בחוג מענין זה, אשר שפע חמימות יהודית וחדור היה שאיפות לאומיות נעלות. כך השלימו שעות בין־הערביים של שבת ב„השחר" את השעות המלאות ענין של ימות החול בביתו של ר' אבא אפפ־לבוים ז"ל...

✶

אולם במידה מכרעת עוצבה דמותי בבית עצמו, שנתמזג בו כל הטוב והנאה של המשטר הפטריארכאלי שבמשפחה היהודית הישנה עם ערכי הקידמה והתנועה הציונית, שהיתה אז במלוא תנופתה. היו אלה „ימי הסער והפרץ", עת עמדה התנועה הצעירה בהיאבקות מרה עם כוחם המשמר של האדו־קים הנוקשים מצד אחד ועם שאיפת ה„קידמה" השטחית של המתבוללים הפוחזים מצד שני. משפחתנו, משפחת הורוביץ מצד אבא ומשפחת כהן מצד אמא, שימשה מבצר עוז לתנועה הלאומית, ובני הדור הצעיר שבה לחמו במסירות ועוז במע־רכותיה. זוכר אני בגעגועים ובתוגה את אחי אמי, שלמה כהן הי"ד, אברך משי זך אופי ומושלם במידותיו, אשר חציונות היתה נשמת אפו ותמצית חייו. לא אשכח את הימים, בהם היו מתכנסים כל בני הדור הצעיר שבמשפחה, ואני הנער, הרך־בשנים, ביניהם, ומקשיבים ברטט ובחרדת קודש ממש

* משה ויזנפלד היה טפוס מלבב של תלמיד־חכם צעיר ונעים הליכות, ויחד עם זה נואם מצויין ובעל עט סופרים משובח. הלשכה המרכזית של הקק"ל לגאַליציה המערבית בקראָקוב והיה אחת הדמויות הידועות בקרב המנהיגים הצעירים של התנועה הלאומית בחבר ארץ זה.

במשך שעות להקראת הדו״חות על ישיבות הק.נגרסים, כפי שנדפסו בגליונות המיוחדים של „די ולט״. הדוד שלמה היה מקריא את הדברים בכוונה ובחגיגיות כאילו היה שליח־ציבור העובר לפני התיבה... ובמשך שבועות הדהדו עוד בבית שמות ומושגים כגון וולפסון, ווארבורג, אופנהיימר, P.L.D.C. („חברת הכשרת הישוב״), קואופראציה וכו׳, שעמדו אז ברומו של העולם הציוני. דמות שונה מן הנ״ל היה אחי אבא, הדוד משה הורוביץ. בעל השכלה כללית רחבה, שרכש אותה בכו־חות עצמו (הוא ידע לצטט על פה דפים שלמים מתוך הומרוס בתרגום גרמני), אמן האנקדוטה ובעל הומור נפלא, ידע לספר ספורים עד אין סוף, בהם ריתק והיפנט ממש את שומעיו. בניגוד לדוד שלמה השקט והמיושב בדעתו, היה הדוד משה טפוס סוער, הוזה ובעל חלומות. בעיני סבי, ר׳ יהודה הלוי הורוביץ, תלמיד חכם ירא שמים, שישב כל ימיו על התורה והעבודה, ובעיני סבתי החסודה נחשב כמובן כאפיקורוס ויר־צא דופן, בפרט שלמגינת לבם לא נשא אשה ולא הצליח לכונן לו מעמד בחיים. היה בו משהו מן המשוררים הנודדים של ימי הביניים. בבקר לא עבות אחד עזב את הבית, היה נע ונד ממקום למקום, למד בבימ״ד למורים בגרמניה ועסק בפרקמטיה בוינה, שירת בצבא קיר״ה, לחם בחזית ועלה לדרגת קצין, ומיד עם תום המלחמה עלה לארץ חלומותיו, בה ביקר (ראשון מבני עירנו!) כבר מקודם, ובה הוא חי בזקנה מופלגת עד היום.

אך הדמות המרכזית במשפחה היתה אמא ע״ה, פיידז׳ה (או פאני, כפי שנקראה בלועזית) לבית כהן, אשר בשל תכונותיה היקרות היתה נערצה על הכל. חותמה היה אמת: אמת במחשבה ובמעשה. היסוד השליט בה היה הלב — גם חכמתה באה מן הלב, אם אפשר לומר כך. לא היתה בה פקחות־חיים ומרץ, שבהם הצטיינו לפנים נשי ישראל, אך היתה בה הבנת־חיים דקה, שנבעה מרגש אנושי עמוק ומאהבת הזולת. היא אהבה את כל הנברא בצלם, ובעיקר כל דכא ונכה רוח; היא לא עסקה בצרכי צדקה לשם פרסומת, אך סעדה בסתר כל דל ונצרך. קסמה האישי כבש לבו של כל מי שבא במחיצתה, כי ידעה לדבר עם כל אדם בפשטות ובלבביות המיוחדות לה. היא ידעה גם לשוחח על ענייני ספרות וחברה, כי הודות לאינטליגנציה הטבעית שלה ושאי־פתה לדעת, השכילה להרחיב את האפקים שהקנה לה החינוך הדל, אשר ניתן בנעוריה במחוזותינו לבנות ישראל; ולימים לא היה ספר טוב, בעיקר בתחום הבלטריסטיקה, שלא קראה אותו ושלא היתה מסוגלת לשוחח עליו ועל הבעיות הנדונות בו.

כאמור, היתה אמא „נותנת את הטון״ בעניני המשפחה בכל השטחים, גם בעניני ציונות. היא היתה מן המיסדות ובמשך שנים נשיאת האגודה של נשים ציוניות „שולמית״, ובכוחה המגנטי משכה רבות מבנות המעמד הבינוני לתוך מערכות התנועה. הציונות היתה לה לא ענין של תחביב, אלא תוכן חיים. היא קשרה בה מיטב חלומותיה והגתה בה יומם ולילה; את זכר ירושלים העלתה בראש שמחותיה, וכל דבר קטן שאירע בתנועה הציונית או בא״י היה בשבילה ענין רב לענות בו. ולא היתה בעייה ציונית בזמנה שלא היתה דנה בו בסוד אנשי המשפחה בהתלהבות המיוחדת למזגה החם. הערצתה ליוצר הציונות המדינית היתה ללא גבול, וכבר הזכרתי את הרושם האדיר שעשה עלי בכיה על מותו. מלחמת העולם הראשונה עקרה בשנת 1914 את המשפחה כמעט בשלמותה מקרקע גידולה וסביבתה הטבעית ונטעתה בבירת הקיסרות, בוינה. גם בסביבה החדשה, שהרחיקה רבים מ„פליטי״ גאליציה מאורח־החיים המסורתי ומן האידיאל הלאומי, ידעה אמא לשמור על הגחלת שלא תכבה. וכאשר הילדים נמשכו לתנו־עת „השומר הצעיר״, נעשה ביתנו בהאהן־גאססע 15 מעין מלון־אורחים והמה תמיד מיוצאים ובאים מבין חברי התנועה. אמא התיחסה אל כל באי ביתה (צעירים וצעירות) יחס עדין, מלא רוך נשיי וסלחנות אמהית. וכאשר הבן הלך לא״י בדרך שהיתוו לו התנועה והמצפון, לא ניסתה לעכבו, אלא עודדה ועזרה, שכן הבינה שיש במעשהו משום התגשמות חלום חייה. כעבור שנים אחדות עלו ארצה בעקבות הילדים גם ההורים, וכך בא על תיקונו הפגם שבחיי הנכר. אמא אהבה את הארץ שבמציאות לא פחות מאשר זו שבחלומות נעוריה, והיתה מתפעלת ממראה כל נבט מנבטי החיים החדשים שנתגלו לעיניה, כשם שהיתה מתלהבת בשבתה עוד ברישא ממקרא כל נאום של הרצל או נורדאו. היא אהבה אהבה עזה את הטבע: עצים וירק, פרחים וים, ובשנים הראשונות לשבתה בתל־אביב היתה מבלה בקרבתו שעות, מתבשמת מריחו ומתענגת על המית גליו. אמנם האקלים הקשה, שגרם לה סבל רב, צרות משפחתיות ולבסוף מחלה ממושכת, העיבו על שלב אחרון זה של חייה, אשר צריך היה להיות גולת הכותרת שבהם. היא נשאה כל אלה תוך השלמה נכנעת עם גזירת הגורל, בגבורה עילאית, בשפתיים הדוקות, בלי להשמיע תלונה או אנחה — ורק בעיניה הטובות השתקפו סבלה הגדול ותו־גתה האלמת, שתבעו עלבונה מלפני כסא־הכבוד...

כך הלכה לעולמה אחת מאותן נשים ואמהות בישראל, שבזכותן הגענו עד הלום.

יהי זכרה ברוך!

חיפה — אחוזה, תמוז תשכ״ב

מאיר יערי - קבוץ מרחביה

מורשה מבית־אבא ברישא

אבי היה ציוני עוד לפני הרצל, מימי חובבי־ציון. הוא היה מעין „טריבון־עממי" בעירנו. עם זאת, היה אבי מנהיג האינטליגנציה בעיר. הוא ערך עתון מקומי, שנקרא „ריישער פולקס־צייטונג". אני, שהייתי אז בן שמונה, הייתי „המפיץ" של העתון. אמי, מוצאה מהשושלת השלישית אחרי הבעש"ט, מצאצאי משפחת אדמו"רים.

הורי היו אדוקים ויחד עם זאת סבלנים. הם סמכו עלינו, בניהם, ומעולם לא התערבו בענייננו. אולי משום כך היתה השפעתם עלינו כה גדולה. הרבה מהיסודות שהעברתי לאחר מכן ל„השומר־הצעיר" — הבאתי עמי מבית־אבא.

„אבי היה חזן־כבוד בעיר ועבר כמתנדב שלוש פעמים בשנה לפני התיבה. אפשר שמשום־כך היתה האהבה לשירה מסורת ודבקות בירושת העממיות בבית אבא. כאשר הייתי בחזית הרוסית, במלחמת העולם הראשונה, הייתי המארגן של מקהלה מבני האכרים, ששירתו יחד עמי בגדוד. אותם ימים ידעתי מאות שירים. על מלותיהם. וחיילי החרר־החזיקו אחרי בהתלהבות.

„נולדתי בשנת תרנ"ז (1897), בשנת כינוס הקונגרס הציוני הראשון. שלוש שנים לאחר מכן כבר עשיתי היכרות ראשונה עם הרצל. יום אחד הלכתי עם אבא לאסיפה של „אגודת־ ציון". על הקיר באולם בו התכנסה האסיפה, היתה תלויה תמונה גדולה של הרצל. ברגע שראיתי את הפנים הנשקפת אלי מן הקיר — ממש „התאהבתי" בתמונה ולא יכולתי להעתיק מבטי ממנה".

קיבלתי את חינוכי המסורתי הראשון ב„חדר" וספגתי אל תוכי את מסורת היהדות כשכן לחצר האדמו"ר אליעזר ויסבלום, שביתו היה בסמוך לבית הורי. כהשלמה לחינוך־המסורתי, זכיתי גם לחינוך עברי, לאומי וציוני ב„חדר־מתוקן", מפי מורים עבריים מובהקים באותה תקופה. אחרי כן למדתי בבית־ספר עממי, גימנסיה ולאחר מכן אף אוניברסיטה ואקדמיה־חקלאית בוינה.

באותם ימים היתה לפולין ספרות צעירה שהלהיבה אותי מאוד. היתה זו מין מהדורה־פולנית של הזון התחיה נוסח ביאליק. הספרות הפולנית הצעירה התמזגה ממש באופן אור־גאני עם הספרות העברית של אותם ימים. בתקופה ההיא היו גם הפולנים נתונים במאבקם לחירות, וליהודי בעל חלום־ציוני־חלוצי לא היה קשה להזדהות עם הספרות, שיצרו לוחמי־החופש הפולניים.

„כאשר סיימתי את בית הספר העממי בעיירתנו, שלחו אותי הורי לעיר הגדולה, לקראָקוב, על־מנת ללמוד שם להיות טכנאי. משך שנה תמימה התעניתי בשרטוטים לבנאות ובשאר מקצועות שלא עניינו אותי מעולם. התגוררתי אצל חייט ברחוב יהודי־טיפוסי, בבית בו היתה הקומה הראשונה תפוסה על־ידי התיאטרון היהודי. מדי־ערב הייתי עוזב את חדרי, מטפס על אבן ומציץ דרך חלון לתוך אולם התיאטרון. בימים ההם ידעתי בעל־פה את כל ה„פייסות" של גולדפדן...

אנדה עמיר - פינקרפלד

ילדות ברישא

אם כי נולדתי ברישא אינני מכירה את העיר הזאת ואני סבורה, כי משפחתי שהתה בה לא יותר משנה אחת בלבד. באותה התקופה אבי, יואל פינקרפלד, שהיה עדיין ארכיטקט צעיר, עבד בבניית מסילות ברזל ותחנות רכבת, ומשפחתי נאלצה לנדוד ממקום למקום; אמי סיפרה, כי בתקופה זו של כעשר שנים החליפה את מגוריה 18 פעם, עד אשר עגנו לבסוף בלבוב, בשנת 1909. מאז גרנו שם עד עליתנו ארצה.

אינני יודעת אם אבי בנה ברישא רק את תחנת הרכבת, או איזה בנין ממשלתי אחר. ידוע לי רק כי רבים מאד הבנינים הצבוריים הגדולים ברחבי גאליציה אשר הוא בנה. כאשר באתי אתו פעם לסאמבור לחנוכת בית־החולים העירוני אשר בנה שם, נעצרתי באמצע העיר ותהיתי על יפיו של אחד הבנינים הגדו־לים. שאלתי את אבי לטיבו של הבנין הזה. עד כמה שזכור לי היה זה בנין העיריה, והוא ענה לי תוך סיפוק ניכר: בנין זה אני בניתי.

אבי, בן קראקוב, עזב בגיל צעיר מאד את ביתו אחרי שנתיתם מאמו וכאשר אביו נשא אשה שניה, ולמד בכחות עצמו. לא פלא כי הרגיש את עצמו כפולני לכל דבר, כי זכה לחבירות כנה מצד חבריו הפולניים וחי באוירה מתקדמת ונאורה ללא תחושת כל הפליה דתית. ברוח זו חונכנו גם אנו, ילדיו, והמעבר לתודעה יהודית בא לנו אחרי פרוץ הפרעות ביהודים בלבוב, בשנת 1919. באותה תקופה עדיין שירת אבי מתנדב בצבא הפולני דרגת קפטין, ונטייתנו, של אחי ושל אחיותי ל„השומר הצעיר" גרמה לקרע אידיאולוגי במשפחתנו. כאשר עלינו, אחי ואני, בשנת 1920 עם הקבוצה החלוצית הראשונה, הוא לא זיכה אותנו בברכת הפרידה, אף כי חברינו ראו אותו ואת אמי עומדים חבויים בבית הנתיבות ובוכים על פרידה מזעזעת זו. לאט לאט נגלד הקרע, וכששנינו נאלצנו לחזור הביתה בגלל מחלות שתכפו עלינו בארץ, השפעתנו הציו־נית הכתה שורש. רגש הפולניות הפטריוטית דעך משנה לשנה, והורי עלו ארצה בשנת 1932. כאן עוד הספיק אבי לעבוד במקצועו שנים מספר, ואף בנה את ביתו. הם העבירו — לפי דרישתה של אמי — את גופת אחותי אתם, ועתה הם נחים לידה ביחד, בבית הקברות בנחלת יצחק.

בן־ציון פט

יהודי רישא ומיפקדי האוכלוסיה

1

במדינה מאוכלסת לאומים רבים כמו הקיסרות האוסטרית־הונגרית, עשה כל לאום מאמצים גדולים כדי להוכיח במפקד, כי מספר בניו הוא רב ככל האפשר. ואכן היתה הקיסרות האוסטרית־הונגרית ערב־רב של אחד־עשר לאומים, פרט ליהודים, שלא נחשבו לאומה מיוחדת בפני עצמה.

לפני חמישים שנה עמדה אוסטריה להנהיג רפורמה בחוק־הבחירות למועצת־הממלכה („הכנסת" של אוסטריה). אנו, הציונים בגאליציה, היינו מעונינים ביותר להשיג את ההכרה ביהודים כמיעוט לאומי עצמאי.

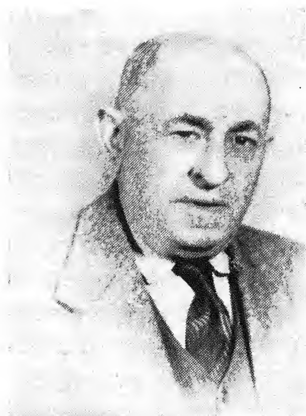
במשך שנים רבות שימשנו כדור־משחק בין הפולנים והאוקראינים. לפולנים היה ענין מיוחד למשוך לצידם את היהודים אשר בגאליציה, כי בלי יהודים אלה היו הם עלולים ליהפך למיעוט לעומת האוקראינים, ושלטונם עלול היה להצטמצם במידה ניכרת. הפולנים רצו למנוע זאת בכל מחיר, ולשם כך לא ברור באמצעים. הם רכשו את אהדת המתבוללים בקהילות היהודיות על־ידי הענקת משרות שונות למנהיגיהם במועצת־הממלכה ובמועצות המדינה, ועל־ידי הע־לאתם לשלטון בקהילות בדרכים בלתי־כשרות. הם הכתירו את הרבנים כמליצי־יושר לחסידים באמצעות זכויות־יתר שונות.

אוי לאדם שהתמרד אז נגד השלטונות, היהודי בעיירה היה נתון בידיהם לחלוטין. הנמוך בפקידים־בעיריה, במינהל־המחוז או במוסד שלטון אחר — משל בו, הטיל עליו קנסות, בקיצור רשאי היה לשבור את מטה־לחמו. האינטליגנציה היהודית, שנטתה לציונות רכשה לה כאן השפעה מסויימת על היהודים, וגרמה לכך שיפעלו ביתר עצמאות ולא ייראו כל כך מאיומי השלטונות.

2

שנת המפקד היתה חייבת להביא מפנה בחייהם הפולי־טיים של היהודים. עתה יכלו להוכיח, שהם רואים את עצמם כלאום נפרד, שאיננו מוכן לשרת אינטרסים של לאומים אח־רים. ההסתדרות הציונית הכריזה איפוא, כי על סעיף השפה שבשאלון המפקד יש לרשום „יידיש", כי זו היתה הדרך היחידה להפגין את ההשתייכות ללאום היהודי. צריך היה להסביר את הדבר להמוני היהודים, וזאת יכולנו לעשות רק באסיפות, בעתונות, בכרזות ובהסברה אישית. בעלי־השלטון הפולניים השתדלו מצידם להשפיע על היהודים שירשמו את הפולנית כשפתם.

מושל גאליציה באותם הימים, ד"ר מיכאל בובז'ינסקי, הטיל על כל קציני־המחוזות „לדאוג לכך", שהיהודים ירשמו את הפולנית כשפתם. לתעמולת־נגד כלפי הציונים גייסו הפו־לנים את המתבוללים ואת הרבי מבלז הידוע, (רבנים אחרים לא עסקו הרבה בפוליטיקה), הוטלו קנסות על החנוונים שהיו ידועים כציונים, ובמיוחד על בעלי־המכולת, כדי להרתיעם מלעסוק בתעמולה בשעת המפקד. אחד הנפגעים מגזירה זו

בן־ציון פאֶט
Ben-Zion Fett

היה אביהם של מאיר יערי ואחיו ד"ר משה יערי, אשר היה בעל־מכולת בעיר רישא. אף־על־פי־כן לא נרתעו הוא וחבריו. מי שהכריז על עצמו כציוני היה לו האומץ להחזיק מעמד, אפילו כשנדרשו קרבנות כבדים.

3

השלטונות ניסו אף לפוצץ את האסיפות, שנקראו על־ידי הציונים. הם נעזרו בחוק־האסיפות הקיים, שנתן בידי כל קצין־מחוז את האפשרות לאסור אסיפה, אם זו היתה עלולה „להפריע את הסדר הציבורי". אולם חוק־האסיפות הגן גם על האזרח האוסטרי בפני שרירות הפקידים, כי סעיף 2 של אותו חוק איפשר עריכת אסיפות לפי הזמנות אישיות בלי צורך להודיע על אסיפות אלו בפומבי.

קרה לא פעם שהשלטונות הפריעו גם לאסיפות אלו, אם־כי הדבר נגד את החוק, ואז, כמובן, היה מארגן האסיפה רשאי לערער בדרך המקובלת, אך בינתיים הושגה מטרת ההפרעה, זאת אומרת ביטול האסיפה.

לעתים קרובות מסרו השלטונות הוראות סודיות לבעלי־האולמות, שלא יתירו לציונים לערוך בהם אסיפות. במקרה זה היה המצב קשה, כמובן, וכמעט חסר־תקוה, אלא אם כן נמצא שם אדם שהעז לפעול נגד הוראות השלטון, אף בידעו בוודאות שייענש על כך.

אני נזכר במקרה כזה בשעת הבחירות למועצת־הממלכה בשנת 1907. בסיורנו באזור הבחירות, בו התחרה הרב גדליהו שמלקס ז"ל במושל דאז ד"ר בובז'ינסקי. באנו לעיירה מיילץ בגליציה המערבית. היהודים סרבו להעמיד לרשותנו אולם. נוסף לשלטונות אסר זאת גם הרב המקומי הורוביץ. היינו אובדי־עצות, אולם לא רצינו בשום אופן לנטוש את העיירה בלי שהרב שמלקס ישא את נאום הבחירות שלו. בנו של הרב הורוביץ — דוד — ציוני נאמן ומסור, יעץ לנו לבוא בדברים עם עורך־הדין הפולני ד"ר נובאצ'ינסקי, שהיה אויב־בנפש לקצין־המחוז. הלה העמיד לרשותנו את ארבעת חדרי משרדו מתוך קורת־רוח בולטת. גייסנו את נוער העיירה, פינינו את הריהוט מן החדרים, והאסיפה נתקיימה.

4

נחזור למפקד־האוכלוסיה. לפי המתוכנן, הוטל עלי לערוך אסיפה בעיירה דוקלה, ליד הגבול ההונגרי (דוקלה ידועה ממלחמת־העולם הראשונה, שכן שם ניסו הרוסים לפרוץ את מעבר־דוקלה בהרי הקרפאטים כדי לחדור להונגריה, אך נהדפו תוך אבידות כבדות). ביום חורף קר נסעתי ברכבת לאיבוניץ׳, ומשם היה עלי להמשיך במגלשה לדוקלה, המרו־חקת כמה קילומטרים מתחנת הרכבת. ציוני המקום, שידעו על בואי, שלחו לי „על כל צרה שלא תבוא״ מעיל־פרווה חם והוא שימש אותי היטב. בהגיעי לעיירה הוריתי קודם כל להדביק את הכרזות שהבאתי אתי, אשר בהן נדרשו היהודים לרשום בשאלון־המפקד את ה„יידיש״ כשפתם. לאחר זאת יצאתי לחפש אולם מתאים, בו אערוך אותו ערב את האסיפה.

לאחר שהדביקו בני־הנוער במקום את הכרזות, הודיעו גם אישית לכל היהודים על קיום האסיפה. את השעות עד לאסיפה בילית בביתו של מנהל בית־הספר, מר בּדר, אביו של מנחם בדר, כיום המנהל הכללי של משרד הפיתוח. כל בני המשפחה השתייכו לנוער הציוני בדוקלה. כאן שמעתי אינ־פורמציה על תנאי המקום וקבלתי את פני ראשי הסניף הציוני בעיירה, שאתם דנתי בדרכי התעמולה בשעת מפקד־האוכלוסיה.

בערב. עשינו את דרכנו אל אולם־האסיפה שנתמלא מפה אל פה. האסיפה נקראה בהתאם לסעיף 2 של חוק־האסיפות, אולם שכחנו לחלק בין הנוכחים הזמנות, כפי שדרש זאת החוק. אך מאחר שלא היתה קיימת בעיירה רשות פוליטית לא ראינו סכנה גדולה בהיעדר ההזמנות, ומלבד זאת כבר לא נותר זמן להכין ולחלק הזמנות. אם יקרה משהו, הרי אני, ורק אני, אהיה חייב לתת את הדין ולא אוכל להטיל אחריות זו על איש מן התושבים.

ובאמת קרתה תקרית. לא שמתי לב לעובדה, שבמקומות בהם לא נמצאה רשות פוליטית, יכול היה מזכיר־העיריה למלא את מקומה.

רק התחלתי את נאומי נכנס גבר לאולם, ניגש לשולחן הנשיאות, הכריז על נעילת האסיפה ודרש מן הנוכחים להת־פזר. מבלי לחשוב הרבה הצבעתי על הדלת ודרשתי מן האיש לצאת מן האולם. והוא אמנם יצא. הנוכחים התרשמו מפעולתי הנמרצת. איש לא עזב את האסיפה. המשכתי בנאומי, בזאת נסתיים תפקידי.

5

אך היה המשך לתקרית. ישבנו בתומנו בבית בּדר וסעדנו את ארוחת־הערב, כשהופיעו שני אנשים והודיעו לנו, שהמז־כיר (רק אז נודע לי כי המדובר במזכיר־העיריה) מסתובב בעיירה כדי למצוא עדים לתקרית. שלחתי לו על־ידי שני האנשים את כרטיס־הביקור שלי, עליו רשמתי שחיפושיו אחרי עדים מיותרים, שכן אני מוכן להודות בכל. חשבתי כי בזאת תם הענין לגבי, הלא האסיפה נערכה לפי סעיף 2. הואיל ולאיש ההוא לא היתה הזמנה (שגם לאחרים לא היו הזמנות, לא היה יכול לדעת), הייתי זכאי להוציאו מן האולם. לא פגעתי בו בשום צורה אחרת. לכן לא היה ברור לי כלל לשם מה חיפש עדים. כמובן, כל התקרית שנתרחשה לעיני תושבי העיירה, לא היתה נעימה למזכיר. הלא הוא, שליט העיירה, גורש מן האולם על־ידי בחור צעיר שלא מבני המקום.

מר בּדר הזקן הציע באדיבות לפשר ביני לבין המזכיר, אולם סרבתי, שכן היה לי ברור, שאותו מזכיר פעל בפזיזות ורק רצה להציל את יוקרתו שנפגמה. לא חשבתי כלל לסייע לו בכך. מאחר והראתי כבר ליהודים שאין לפחד ממנו, לא רציתי להחליש רושם זה בשום פנים.

6

עברו שני חודשים. לפתע קיבלתי הזמנה להופיע כנאשם בפני בית־המשפט המחוזי בדוקלה. נסעתי לשם. שוב שלחו לי ציוני המקום מעיל־פרווה לתחנת הרכבת. שוב התאכסנתי בבית בּדר. נודע לי שהמזכיר מאיים על כל יהודי דוקלה בענשים כבדים.

בכתב־האשמה קראתי: א) קיום אסיפה בלתי־חוקית; ב) התנגדות לשלטון; ג) העלבת פקיד בשעת מילוי תפקידו. על כל העבירות הללו הייתי צפוי לעונש כבד. יחד אתי נאשמו עוד עשרים מתושבי דוקלה. לכן אספתי קודם כל את עשרים „הפושעים״, כדי להורותם כיצד עליהם לנהוג בבית־המשפט. מובן מאליו שהם היו שרויים בפחד איום מפני העונש הצפוי להם. הצהרתי בפניהם כי אטול על עצמי את כל האשמה כדי לשחררם מן הסיוט, אך אינני בטוח כי הצלחתי.

אך עדיין לא היה ברור לי על מה מסתמכת התביעה. לא ידעתי אילו הוכחות יביא המזכיר לביסוס האשמה. הייתכן שגייס עדי־שקר כדי „לפברק״ דבר שלא קרה כלל? הייתי בטוח שאי־אפשר להוכיח אף אחד משלושת סעיפי כתב־האשמה, רק חששתי שהמזכיר ישתמש באמצעים שיקשה עלי להיאבק בהם, אך התברר, שאותו איש היה נאיבי יותר — או אולי טיפש יותר — מאשר יכולתי לדעת.

7

אולם בית־המשפט היה מלא עד אפס מקום — יהודים וגויים. היהודים היו במצב־רוח מדוכא. הם ריחמו עלי כיוון שהייתי צפוי לעונש כבד. הגויים צהלו על שיוכלו להקניט את הבחור החצוף מן הכרך הגדול.

ראשית כל עיינתי בתיק התביעה. מה היו הוכחות המזכיר לביסוס האשמה? כמה הוא היה נאיבי! קודם כל כרטיס־הביקור שלי, לאחר זאת אחת הכרזות, אותה הוריד מן הקיר. נוכחתי לדעת מיד, כי האשמה התבססה על יסוד רעוע למדי. עורך־הדין היהודי היחיד בדוקלה הציע לי את שירותיו חינם אין כסף, אך סרבתי באדיבות, כיוון שתכנית הגנתי כבר היתה ערוכה בידי, ואילו עורך־הדין, שהיה חסר נסיון במשפטים פוליטיים, היה רק מפריע לי.

המשפט נערך בפני שופט יחיד. כשנכנס השופט לאולם בית־המשפט שררה דומיה מוחלטת. כל הקהל הקשיב במתח רב לקריאת כתב־האשמה על־ידי רשם בית־המשפט. כשסיים, ביקשתי את רשות הדיבור. הסברתי לשופט את השתוממותי על כך, שעשרים אזרחים הגונים הועמדו למשפט מפני שנענו להזמנה לאסיפה, ולמרות שאין להם כל קשר לתוכן האשמה. הצהרתי כי אני לבדי נושא בכל האחריות למה שקרה. לביסוס

נשאתי נאום ארוך למדי. כל הקהל הקשיב קשב רב. אז קם השופט והודיע על זיכויים של עשרים היהודים הנאשמים — „בשם הוד מלכותו"! קל להבין את שמחת היהודים בשמעם את הזיכוי. למעשה הם היו מהווים מעמסה מיותרת לתכנית־הגנתי. רגז, כמובן, המזכיר, אשר מסע־נקמתו בתושבי עיירתו נסתיים כה מהר.

8

עתה נפתח עצם הדיון המשפטי. המזכיר היה עד התביעה היחידי. התחילה החקירה. המזכיר סיפר, איך הוא פיזר את האסיפה „בהתאם לחוק", כיצד דרשתי ממנו לעזוב את האולם, הסביר שאף איש לא עזב את האסיפה על אף תביעתו, וסיים בבטחון עצמי רב, כי לפנינו עבירה קשה נגד החוק ונוסף על כך פגיעה בבא־כוח השלטון, עבירות הראויות לעונש כבד.

התובע הכללי שתק. הוא לא חקר את העד. עכשיו הגיע תורי. השופט שאל מה בפי לתוכן האשמה.

היו לי שלוש שאלות בלבד. שאלתי את „בא־כוח השלטון" אם ידוע לו סעיף מסויים בחוק האסיפות. השופט ביקש ממני לנסח את שאלתי ביתר דיוק. עשיתי זאת בקוראי את הנוסח המלא של אותו סעיף: „בא־כוח השלטון הפוליטי" — כך היה כתוב שם — „חייב להופיע באסיפה במלוא מדיו הרש־מיים, חבוש כובע, חגור כידון ולובש כפפות לבנות. שאלתי על כן את האדון ההוא אם אמנם היה לבוש בהתאם לחוק, והוא נאלץ לענות בשלילה. המשכתי לשאול לסיבת הדבר, והוא ענה כי אינו מצויד כלל במדים אלה.

שאלתי הבאה היתה: „כשאדוני ניגש לשולחן־הנשיאות והכריז על פיזור האסיפה, האם אדוני הציג את עצמו בפני מישהו?" הוא ענה בשלילה, והוסיף „הלא כולם מכירים אותי." „גם אני?" שאלתי. שוב ענה בשלילה. שאלתי האחרונה היתה, אם בדק שלכל הנוכחים באסיפה היו הזמנות, מאחר שהאסיפה נקראה לפי סעיף 2. גם תשובתו לשאלה זו היתה שלילית.

9

תכניתי הצליחה. קודם כל הוכחתי שהוא לא הופיע כבא־כוח השלטון, היות וחסרו כל אביזרי־החוק. שנית, המזכיר אישר שלא הציג את עצמו בפני, ולכן מותר היה לי לנהוג בו כמפריע סדר רגיל. שלישית, הגנבתי לתוך פרטיכל המשפט, שהאסיפה נקראה לפי סעיף 2. מי יכול היה לסתור זאת אחרי החודשים הרבים שעברו מאז. מטרתי הושגה. האיש לא היה בא־כוח השלטון — על כן לא היתה זאת פגיעה בפקיד בשעת מילוי תפקידו. כמו־כן לא עבר איש עבירה כלשהי בכך שלא עזב את האסיפה. ולבסוף נסתרה גם האשמה של עריכת אסיפה בלתי־חוקית.

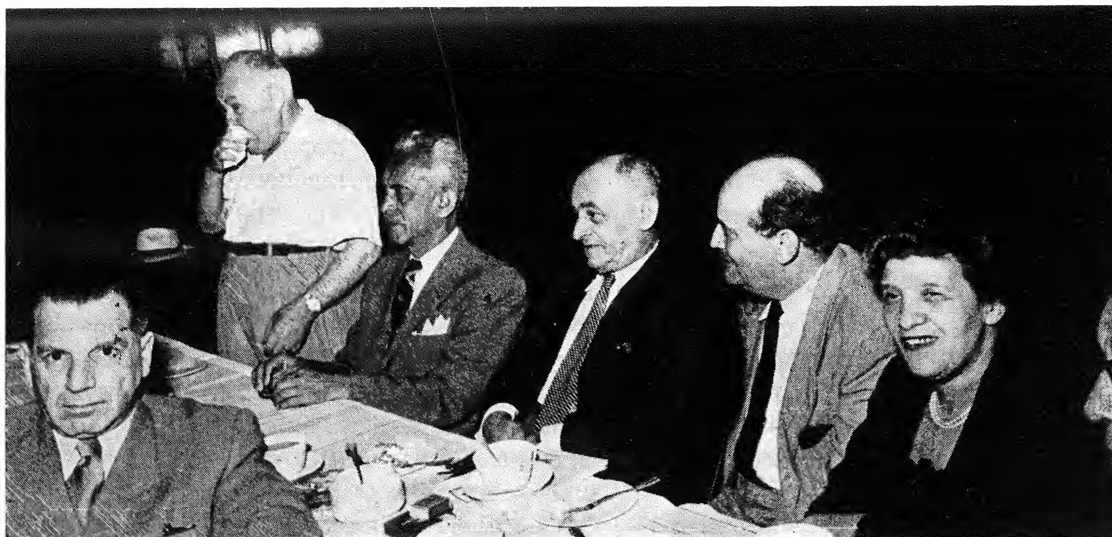
קיבלתי את רשות הדיבור לסיכום. ניצלתי את ההזדמנות במלואה. אימתי יכולתי שוב לערוך אסיפה רבת־משתתפים כזו על חשבון השלטונות? בנאום בן שעתיים הסברתי את עקרונות הציונות. הגויים בקהל הקשיבו בעירנות. לאחר זאת עברתי לדבר על המשפט עצמו. כאן היה תפקידי להוכיח כיצד נוטל לעצמו פקיד עלוב סמכויות לא־לו, בלי שידע את החוק, רק כדי לעשות רושם על התושבים. הדרך בה הרסתי בשלוש שאלות את כל בנין האשמותיו של המזכיר וניצלתי את טפשותו חוסר־נסיונו, עשו כנראה רושם רב על השופט. הוא קרא את פסק־הדין. זוכיתי!

10

השופט הוקיע את הגשת התביעה בקלות־ראש וללא הוכחות. תביעה כזאת — אמר השופט בהנמקת הזיכוי — עשויה רק להשפיל את האוטוריטה של הפקיד בעיני התוש־בים וכו' וכו'.

יום שמחה היה ליהודים בדוקלה. הם נשמו לרווחה בשמעם את הזיכוי. בדמיונם כבר ראוני בבית־הסוהר. הם גם למדו משהו באותו מעמד.

ללא הגזמה יכול אני לומר: כהשתי עיירה שלמה לרעיון הציונות, בבית המשפט.

כנס בני רישא בתל־אביב
Former Reisha Townsfolk meet in Tel-Aviv

מימין: גיטה קורץ, יצחק אסטרייכר, בן־ציון פאָט, צבי שמחה לדר, משולם דודזון.

מ. אונגרפלד, תל־אביב

ברישא, בשלהי מלחמת העולם הראשונה

משה אונגרפלד M. Ungerfeld

רישא היתה מפורסמת מאד בעיירתנו וקודם כל בשל גדוד הצבא מספר שמונים ותשע, שהיה מוצב בה. שהרי כל מגוייסי מחוזנו נשלחו אליו מדי שנה לתקופה של שלוש שנים. וכשחזרו משם לאחר תום שירותם, היו מספרים כל ימי חייהם על כל מה שעבר עליהם בגדוד זה — על התלאות ועל „מעשי הגבורה" — כל מה שראו ושמעו בעיר רישא בעצמה.

מדי שנה בשנה, באה לעיירה ועדה צבאית, שבפניה היו מחוייבים להתייצב כל הצעירים שהגיעו לגיל הגיוס. והכנות רבות נעשו כאן לקראת בוא הוועדה הצבאית הזאת, שנתקבלה כאן בדורון ובתפילה ובצומות.

כמה חדשים קודם לכן, התחילה תקופת „הפלאגער" (המתענים), וכל הבחורים חייבי־הגיוס החלו לענות את נפשותיהם בצומות ובנדודי־שינה. הם היו ערים בלילות וממעטים באכילה ביום. אלה אשר לא סמכו על נסים, פנו אל המומחה להטלת מומים קלים בגוף, ובעלי האמצעים פנו אל הסרסור, זה האיש, שהיו לו קשרים עם רופא הוועדה הצבאית, אשר בעד סכום כסף היה משחרר כמה צעירים ומכריז עליהם כבלתי מוכשרים לעבודת הצבא. מפה לאוזן היו מתלחשים, כי הרופא היה רושם לו את שמות נותני השוחד על שרוולי כתונתו בכתב סתרים...

אנו חובשי בית המדרש בעיירה, התוודענו אל העיר רישא וידענו להעריכה באמצעות ספרים עתיקים ויקרי מציאות, שמצאנו בארונות הספרים של בית־המדרש, ואשר שמות מחבריהם העידו, כי הם יוצאי העיר רישא. הלוא הם ספריו של ר' יעקב ריישר: „שבות יעקב", על „תורת חטאת" לר' משה איסרליש, פולנאה, תקס"ד; „עיון יעקב" — ביאור לאגדות בספר „עין יעקב", ווילהרמשדורף, תפ"ט. וביחוד התחבב עלינו ספרו של ר' משה ריישר; „שערי ירושלים" (למברג 1871), המדבר בשבח העיר הקדושה והארץ הקדושה ומכנס בתוכו אמרות חז"ל בש"ס ובמדרשים ובספרי הגות ומוסר ודרוש ושירה בימי הביניים, על חיבת הארץ, קדושתה, טבעה, שבחיה, פירותיה, מזונה, מנהגיה, מעשיה ונחמותיה — ספר הלוהט באהבת ארץ־ישראל, מונה את סגולותיה היקרות ומתאר אותה כגן־עדן לנשמה ולגוף כאחד.

ואת שמה הטוב של העיר רישא הביאו אלינו גם סיפורי הנפלאות על רבנים, צדיקים ואדמו"רים, גדולי תורה בנגלה ובנסתר, שהסתופפו בצילה של העיר הזאת והראו בה את נפלאותיהם. באגף בית מדרשנו התגורר הרב דמתא ר' משה אייכנשטיין (מצאצאי האדמו"ר מזידטשוב), ומפיו שמענו סיפורי נפלאות על שאר־בשרו ר. מנשה אייכנשטיין, מחבר ספר הפלפולים והחדושים „אלפי מנשה", הנוהג ברישא חצר חסידים, לפי נוסח דזיקוב דווקא, ונקרא בשם „הרבי מוואצקי" והוא ידען גדול בגימטריאות. יום אחד סר לעיירתנו הרבי מטיטשין שליד רישא, ר' שלמה לייבלי ווייסבלבוים, זה שהתעלה בכוח עצמו, ונעשה מבנו של יהודי כפרי פשוט לרבי עממי גדול. בענוותנותו הגדולה היה נוהג להתחבר עם יהודים פשוטים, בעלי־עגלות ובעלי מלאכה ורכש לו קהל רב של חסידים מכל השכבות העממיות, בכל ערי אוסטריה והונגריה, ואת ה„פדיונות" אשר קיבל מחסידיו הרבים, אשר ביקשו ומצאו אצלו בטחון ונחמה, פיזר מיד לעניים, והוא עצמו חי בדוחק ובעוני. האדמו"ר מטיטשין התפלל אצלנו בקלויז של חסידי בלז: יהודי קטנטן ורזה, שהיה „אש ולהבה" בשעת התפילה וכשהגיע ל„פסוקי דזמרא", „בער ממש כשרף וכמלאך ה'" והכניס את כל קהל המתפללים לתוך אכסטאזה דתית עליונה. כל העיירה רצה אליו לתת לו את „פדיוניהם", ואת כל הכסף הזה חילק, כדרכו, לעניי העיר עוד בטרם עזב אותה.

נפלאות שמענו מפי זקני בית מדרשנו, על הרבי הרופא ר' אליעזר'ל מרישא, מחבר הספר „משנה למלך", שהתייחס על רבי אלימלך מליז'נסק, זה שקבע עתים גם לחכמת הרפואה כתב „רצפטים" לחסידיו החולים.

לא עברו ימים רבים והתוועדנו בספריית אגודת ה„שחר" שבעיירתנו עם ספרי ר' אבא אפפלבוים מרישא: „תולדות ר' יהודה מוסקאטו" (דרוהוביטש תר"ס), „תולדות ר' עזריה פיגו" (שם תרס"ז) ו„תולדות ר' משה זכות" (לבוב תרס"ז).

יום אחד זכינו לארח בעיירתנו את בנו בכורו של הרב דמתא ברישא ר' נתן לוין, הלוא הוא ה„קרייזראבינער" ר' אהרן לוין, שנתקבל זה עתה לרב המחוז של העיר הגדולה סאמבור והוא רק בן עשרים וחמש, ושמו הולך לפניו לא רק כ„עילוי" וגדול בתורה, כי אם גם כמי שמילא את כרסו גם בידיעות כלליות, ש„עשה מאטורה" ויודע לשונות רבות ומטיף

נפלא גם בגרמנית ובפולנית. האדמו״ר בעיירתנו, רבי פנחס נתן סאַפּרין, שחונן בקול נפלא ובחוש מוסיקאלי בלתי רגיל ושהתפלל עד כה בבית המדרש של העיר, החליט יום אחד „לעשות לו שבת בפני עצמו״ והקים לעצמו בית־מדרש גדול ורחב־ידים, מוקף גן עצי פרי רבים, שלרגליו עבר נהר ה„ווישניא״, ולחנוכת בית־המדרש החדש הוזמנו מכובדים רבים וביניהם ראשי השלטונות במחוז, ראשי קהילות ורבנים — ובתוכם גם ה„קרייזראבינער״ הצעיר מסאמבור, שהפליא והקסים את לב הקהל בדרשה אשר נשא בשלוש שפות: גרמנית ופולנית (לכבוד אנשי השררה) ואידיש. ורבים זכרו אז לטובה את אביו של ר׳ אהרן, הלוא הוא הרב ר׳ נתן לווין (נכדו של הגאון ר׳ דב יהודה מחבר הספר „יד יהודה״). חתנו של הגאון ר׳ יצחק שמלקס, רבה של פשמישל ומחבר הספר המהולל „בית יצחק״, שנתבקש אחר־כך לשבת על כסא הרבנות בלבוב.

ר׳ אהרן לווין, שגדל ונתחנך על ברכי סבו זה, נתפרסם אחר־כך בספריו: „דבר בעתו״, „מטה אהרן״, „הדרוש והעיון״ (על התורה), „אבני חפץ״ (שאלות ותשובות), ושמו הלך לפניו כאחד ממנהיגיה הדגולים של „אגודת ישראל״ וכציר הסיים הפולני וחבר הסינאט בווארשה (הוא נרצח ביחד עם אחיו הצעיר ר׳ יחזקאל לווין, רבה של לבוב, בידי המרצחים האוקראינים והגרמנים מאנשי „נאכטיגאל״ של הד״ר גלובקה הידוע לשימצה, תיכף לאחר כיבוש לבוב על ידי קלגסי היטלר).

בשלהי המלחמה העולמית הראשונה, ניתנה לו לכותב הטורים האלה לבקר בעיר רישא ולשהות בה כמה שבועות ולהודע כאן על כמה מאישיה הדגולים, ובראשם הרב דמתא המהולל, ר׳ נתן לווין. הצבא האוסטרי נחלץ אז להתקפה רבתי, כדי להדוף את הכובש הרוסי מגבולות גאליציה. כל הלילה בישר טירטור הרכב הצבאי הרוסי הנסוג בבהלה, את בוא הרגע המיוחל. והוא בא עם הישמע קול ההתפוצצות החזקה של הגשר הגדול שעל נהר הדניסטר הסמוך. בשמחה גדולה ובתשואות רמות נתקבל הפטרול האוסטרי הראשון, פרש הוסארי רב־טוראי, שנכנס בבוקר לעיר והתייצב ליד ערימת שחת גדולה בוערת, שהציתו הרוסים לפני נסיגתם ולמחרת היום פורסם צו הקורא לצבא את כל הגברים המסוגלים לשאת נשק, ובין המתייצבים הרבה נערים יהודים למטה מגיל הגיוס וביניהם גם כותב הטורים האלה. עד כדי כך היינו אסירי תודה לאלה, שגאלו אותנו משלטון הכובש הרוסי. לאחר כמה ימים הועמסו כל המגוייסים וכל המתנדבים האלה על קרונות הרכבת — כל העיירה יצאה ללוותם — והתחנה הראשונה היתה פשמישל העיר. כאן הובאתי לחצר קסרקטין גדול מלאת מגוייסים ומתנדבים מערים אחרות. ישנו על אבני המרצפות הקרות ואכלנו מן הלחם הצר אשר הובלנו עמנו, ולאחר שהספיקו לקרוא את שמותינו מתוך רשימות מוכנות מראש, נצטווינו לארוז את חפצינו הדלים ולצאת שוב את תחנת הרכבת, שהובילה אותנו לרישא. כאן מצאנו את בית הנתיבות, שניזוק מהצתת הצבא הרוסי הנסוג. דרך רחובות צדדיים צעדנו בסדר לא־צבאי לגמרי אל בניין הקסרקטין של גדוד הרגלים מספר שמנים ותשע. לאחר המיפקד בחצר הפנימית הגדולה הועלינו לחדרי הקסרקטין — בכל חדר כתריסר מזריני חיילים מונחים על הרצפה. לא הספקתי לנחש מי ממכרינו בעיירה התגורר בשעתו בחדר זה ושקעתי בשינה עמוקה. למחרת הבוקר הובילו אותנו למגרש התרגילים הצבאיים ואנו לבושים עדיין בבגדינו האזרחים. המאמן של קבוצתנו היה חייל אוקראיני צעיר, איכר בעל קומת אתליט גבוהה אבל בעל מוח קטן. בפקודותיו סירס עד כדי גיחוך את המלים הגרמניות המעטות שהיו שגורות בפיו. ילעת הצהרים הגיע אלינו רב־טוראי משופם וקטן־קומה, מזויין במקל חובלים קטן, ולאחר שיחת נימוסין קצרה עם מפקדנו הענקי, הרביץ בו מכות נאמנות לעיני כל פיקודיו. סצינה זו חזרה לעינינו כמעט יום ביומו ובאותה שעה.

היציאה מחצר הקסרקטין המגודרת אל העיר לא היתה קשה. בעד כמה סיגריות הרשה לנו החייל השומר על השער לצאת אל העיר. לאחר הליכה קצרה עברנו את גשר הנחל ורגלינו עמדו ברחובות הקדמיים של העיר. לתמהוננו לא מצאנו שום סימני פגיעה בבתי העיר מפעולות המלחמה, וחלונות הראווה בחנויות הציעו למסתכלים את סחורתם. שאלנו את העוברים ושבים למקום האגודה הציונית בעיר והובילו אותנו לסימטה צדדית. אך מצאנו את דלתות האגודה נעולות בפנינו. אחד השכנים הסביר לנו, כי בימות המלחמה סגורה האגודה משום שרוב חבריה נתגייסו לצבא.

בשבת בבוקר שוחררנו על פי דרישתנו מהליכה למגרש התרגילים והורשינו ללכת להתפלל. לאחר חיפושים הגענו לבית־הכנסת הגדול ומצאנו את קהל המתפללים לפני קריאת התורה, והרב ר׳ נתן לווין עומד על המדריגות שלפני ארון הקודש, כשפניו מופנים אל הקהל והוא עטוף טלית תורכית גדולה ועטרת הכסף שלה הרחבה מפארת את ראשו השב ואת זקנו המכסיף והוא דורש מענייני דיומא. בנאומו לא היה חוצב להבות, קולו היה צרוד במקצת, אבל דבריו, שנאמרו בהתלהבות כבושה אך בלהט רב, כבשו את הלב. לאחר התפילה הרהבתי לגשת אליו ולברכו בברכת השבת ולהביע לו „יישר כוח״ על דרשתו הנאה. היא ניחש מיד, כי חייל מגוייס אני והתעניין במצבי ושאלני אם ברצוני להיות מוזמן לסעודת שבת. הודיתי לו על אדיבותו ובשעת הפרידה הראיתי לו קצת בקיאות ביחוסו המשפחתי ובספרי סבו וחותנו.

למחרת היום טיילתי שוב ברחובות העיר ביחד עם חברי לחדר בקסרקטין. סרנו אל אחת החנויות לקנות משהו ודיברנו עברית בינינו, ונעים היה לנו לשמוע, כי בעלת החנות הצעירה הבינה את דברי שיחתנו.

ובעודני מתכנן לי תכניות ביקורים אצל כמה מאישי העיר, ששמעתי עליהם עוד בעיירתי ושביקשתי להכירם פנים אל פנים, נתבשרנו פתאום כי על בני פלוגתנו לצאת מכאן ולהצטרף אל גדוד הטירונים המתאמנים בעיר ברין אשר בצ׳כיה. אחרי ימי אימונים קצרים נשלחתי למחזור אימונים של מועמדים לקצינים בעיר לינץ אשר באוסטריה העליונה. ואולם את זכר ביקורי הקצר ברישא, מקום חנייתו של גדוד הרגלים מספר 89, נשאתי עמדי ימים רבים.

אירווינג לאוו, ניו־יורק [ניו־ג׳רסי]

נעורי ברישא

אירווינג לאוו
Irving Low

נולדתי ברישא בשנת 1901 בבית משה שנעוויס, סוחר מלח ברינק (ככר) החדש. אבי ר׳ לייזר היה חלבן, אמי ציפה ניהלה את משק הבית. המחלבה שלנו נמצאה במרתף קר, שבו היה החלב משתמר יפה. במרתף הזה נמצאה גם המאפיה של איציק וסימה (סימה די בעקערין), ההורים של ר׳ הירש משה איזן, שנתפרסם אח״כ כ„עלוי״ (תלמידו של הרב ר׳ העשיל וואלרשטין), ולאחר־מכן היה פעיל כמנהיג של תנועת ה„מזר־חי. המאפיה של סימה נמכרה אח״כ לטוביה מאט (בנו, ישעיהו מאט, שהיגר לאמריקה, היה נשיא האגודה הישנה של בני רישא באמריקה). בקומה השניה של ביתנו היו משרדי ועד הקהילה. בימים ההם היה ר׳ קלמן קורצמאן — אחד מאחרוני המשכילים בעיר ומראשוני „חובבי־ציון״ — המזכיר הראשי של ועד הקהילה. ר׳ קלמן היה בעל דמות אצילה, עטורה זקן קטן משולש. בין המבקרים במשרד הקהילה היו רבים מדלת־העם, וקלמן קורצמן היה מקבל אותם בסבר פנים יפות. אף פעם לא ראיתיו זועם וכן לא שמעתי מפיו קול רוגזה. פרט לימי ה„ספירה היו קולות שמחה בוקעים מהקומה השניה, שכן באולמי הקהילה נערכו גם החתונות.

עד גיל 13 גרתי עם ההורים בבית הזה. אני וחברי אהבנו אז לשוטט במנהרות התת־קרקעיות, שהובילו מן המרתפים שבככר, לאורכם ורוחבם, עד לעבר השני של הככר. כנראה היו אלה שרידים מסידורי ההגנה נגד פלישות טאטארים בימי ממלכת פולין במאות 16—17.

התכוננתי לחג בר־מצוה אחרי סיום למודי אצל המלמדים דוד פאקאלעס, משה אריה׳ס, פיני׳לה הלמאן ור׳ תנחום פרום. אבי דרש ממני שאלבש כובע „סאַמיט״ וחלוק משי שחור כמנהג החסידים. סירבתי ללבוש את הבגד הזה בימי חול, אף כי היה מקובל על המתפללים בקלויז דחסידי רימאנוב. הסבא חיים, שבא מפריסטיק לחגיגה, לא עמד על כך כי היה ותרן ונוח לבריות בניגוד לאבי שהיה בעל אופי תקיף.

שנת 1914. פרצה מלחמה עם רוסיה, ובהלה אחזה את עירנו ואת העיירות הסמוכות. היה זה בתשעה באב. הוכרז גיוס, ובחורים בלבוש חסידי נהרו לרישא כדי להתגייס. באותו זמן כבר לא גרנו בבית שנעוויס שבככר העיר, אלא בטעפער־געסיל״, שם בנה אבא בית רחב־ממידות. הרוסים כבשו את רישא, ואני, נער בן 14, נשארתי בעיר, רכשתי עגלה עם סוסים ונכנסתי לעול הפרנסה. הבאתי אז לרכבת את חבילות הטבק, שהיה נתון בידי המונופול הממשלתי. הובלתי את הטבק ברכבת אח״כ לדז׳יקוב, לפריסטיק, למיאלץ, ודאגתי שגם בידי תישאר מנה מהסחורה המבוקשת הזו. מההכנסות והחסכון קניתי ארגזי שוקולד („סוכארד״), ואת הרווחים הפקדתי בבנק המדינה. פעם מצא אותי אבא בבנק, לתמהונו הגדול — הוא לא ידע, שאני מנהל עסקים וחוסך כסף, שכן כבר אז התכוננתי לעזוב את רישא.

עם פלישת הרוסים השניה ברחה כל משפחתנו מרישא מפחד הקוזאקים והפוגרומים. אלפי משפחות ברחו אז למחוזות מערב אוסטריה. יצאנו לוינה בלי פרוטה, וככל הפליטים התפרנסנו בקושי מעזרה ממשלתית. התחלתי לחפש פרנסה, חילקתי עתונים ואח״כ תפרתי שמיכות לצבא בשכר ירוד. בשנת 1916 גורשו הרוסים מגאליציה. האוסטרים, שסבלו אבידות, התחילו לגייס לצבא גם בני 55—60, ואבא נתחייב גם הוא להתייצב. עזבתי את וינה בדרכי לרישא, מילאתי את תרמילי נקניק, לחם וסרדינים, והגעתי עד קראקוב, שם התאכסנתי ימים מספר אצל קרובים. אח״כ הלכתי ברגל לטארנוב, שם עוד נשמעו היריות של הרוסים הנסוגים. לבסוף הגעתי לרישא ומצאתי בביתנו דיירים חדשים, שפלשו אליו בהעדרנו. הלכתי לרוקח הפולני הנודע קארפינסקי, מכרנו הוותיק, ובקשתיו שיעזור לי להכנס לביתנו. אח״כ פניתי ל„פריץ״ בעל הכפר זאלישי (Zalesie), אשר סיפק לנו חלב בימי שלום, וביקשתיו לספק לי חלב בהקפה. ברחוב פגשתי גם את לופטר, סוחר הסוסים, וקניתי אצלו סוס, אשר את תמורתו שילמתי לאחר־מכן. בדרך זו הישגתי גם עגלה והת־חלתי בעסק המסורתי של המשפחה — נעשיתי „טוביה החולב״.

בינתיים התחילו לחזור ממחוזות המערב מאות משפחות וגם הורי. חזר גם הרב נתן לעווין ומשפחתו, ובנו יחזקאל הקים מחדש את אגודת „השחר״. הקהילה התארגנה מחדש, וחיים איזנברג נתמנה לראש הקהל. הצטרפתי ל„חלוץ״, כי אדיר חפצי היה לעלות לארצנו, ארץ זבת חלב ודבש. אמנם לא התכוונתי לרדות דבש בארץ־ישראל, אלא רק לייצר חלב, בדבר זה הייתי בקי והיתה לי הכשרה לכך. אולם חפצי זה לא נתגשם. עם עזיבת פולין, אחרי הפרעות במאי 1919, נדדתי עם רבים מבני נוער לוינה, לפרסבורג. בין העוזבים את רישא עיר מכורתם היה גם ידידי בעריש וויינשטין, משורר אידיש כעת באמריקה. סרטיפיקאטים היו אז יקר מציאות, ומחוסר ברירה יצאנו לאמריקה, שם יושב אני 45 שנים, ומשם אני עולה לרגל לישראל, בה ביקרתי כבר 7 פעמים.

באחרונה ביקרתי בישראל בקיץ 1965, כדי להחיש את הדפסת ספר הזכרון לקהילת רישא.

עוזי בן־משה ורוני ווכסלר, ירושלים

אחד מאלף

מולי יושב אבא ומספר על רישא עירו ועל משפחתו שעלו יחדיו באש הבערה הגדולה.

זהו סיפורה של רישא, יותר נכון סיפורה של משפחה אחת ברישא אין הדברים מתיימרים להקיף את הכל, אלא לחשוף קטעים מבין גלי האפר, חורבות הבתים ועשן הזכרונות.

לראשונה הבנתי את מלות השיר „אחים שריפה בעיירה — עיירתנו בוערת כולה..." — לראשונה חדרתי אל יפיה של העיירה ואל ההדר שבקע מתוכה.

לא בנקל חדרתי לתוך התמונה הזו של אחת מעיירות ישראל. כצבר, קשה היה לי להמחיש בדמיוני את תמונתה של העיר, את צורת יושביה.

קח רישא זו והכפל אותה פי מאה, מאתיים, ואז תבין את גודל האבדן..

„תשעה אחים ואחיות היינו" — פתח אבא ואמר. הבכור הוא לייבצ'ה ואשתו איטה, ולהם ארבעה ילדים: שלושה בנים ובת אחת (שניצולה). השניה זו רוז'ה ובעלה וואלף אנגיל, ולהם שני ילדים, מהם שרד בן אחד; השלישי וופצ'ה ואשתו אלישבע לבית צוקר, ולהם בת אחת. הרביעית זו שינצ'ה ובעלה לייזר אינפלד, ולהם שני ילדים, החמישית הניה ובעלה אברהם מנדלבוים ולהם שני ילדים; הששי היה יהושע השיל שנפטר בעלומיו: השביעי ברוך ואשתו נלי לבית פרנקל, ולהם שלושה ילדים; השמינית יוכצ'ה ובעלה יצחק גרוס, ולהם שלושה ילדים; התשיעי זה אני, בן הזקונים שעליתי ארצה בשנת 1934 והקמתי בית בישראל עם אמך, רוני (רוזי) לבית אנגל, ולנו שלושה בנים ובת. פרט לי ולבן ולבת אחיותי לא נותר איש מכל המשפחה.

מזכרונות הילדות.

כשהייתי בן ארבע — ממשיך אבא — ביקרתי בפעם הרא־שונה אצל סבי רבי יחיאל מאיר־טננבוים, שהיה מפורסם בגא־ליציה כולה ונקרא על־שם עירו ר' יחיאל מאיר באַרנובער. איני זוכר הרבה מאותה פגישה אלא רק כיצד נטלני סבא בידו והוליכני בחדר כשהוא מזמזם ניגון חסידי. נרעש ונפחד הייתי, מתרגש ורועד מגודל החוויה. היתה זו אחת מחוויות הילדות הראשונות שלי. תחילה הנסיעה לבאַרנוב, מרחק של כמאה קילומטר. בדרך יש להחליף רכבות כמה פעמים — והרכבת של אז אינה זו של היום; רעש ואנשים, יהודים וגויים, אכרים וסוחרים, עולים ויורדים, יורדים ועולים — ואני הקטן מביט ואין עיני שובעות את המראה. ואח"כ הביקור בבית סבא, ואיך קיבלו הכל את בן הזקונים של אמי, ולבסוף שיא החוויה — הפגישה עם סבא...

כשמלאו לי חמש שנים, לקחתני אמי בידה והביאתני אל ר' מנדל שפירא ללמוד תורה. נטלני רבי מנדל בידו והושיבני במ־קום המיועד לי. ידו הגרומה לחצה את ידי בחזקה וכולי חלחלה ופחד. והנה החומש — עוד מעט קט אדע אף אני לקרוא בו. תחילה היו האותיות קופצות לנגד עיני. רבי מנדל לוקח ילד ואומר לו: „אלף" — והילד עונה אלף. וממשיך הרבי ואומר בית והילד עונה בית. „קמץ אלף" — והילד עונה, „קמץ אלף"...

וכך היינו באים אל החדר מדי בוקר בשעה מוקדמת כשה„בהלפר" (ריש־דוכנא של הרבי) עובר בבוקר בין הבתים לאסוף את הילדים, וחוזרים מדי ערב בשעה מאוחרת לבתינו עייפים ויגעים. בימי החורף היה כל ילד מהלך לביתו כשפנס תלוי על צווארו.

חג בבית, התחלתי ללמוד חומש. באותו יום עשו חגיגה בבית וחילקו דברי מאפה ומיני־מתיקה לילדים. אנו משננים את ספורי המסעות של ישראל במדבר, עוברים את ים סוף בקריעה, הולכים ומתקדמים לארץ ישראל... „ואני בבואי מפ־דן..." משנן לנו רבי מנדל ואנו אחריו: „ואני בבואי מפדן..."

לעתים מזומנות היה רבי מנדל בא לביתנו כדי לבחון אותי לעיני כל בני המשפחה ולהראות עד כמה הוא מפליא להורות. רבי מנדל היה שואל אותי שאלה, ואני מסמיק ונרגש כולי ומהסס לענות. אבא היה מפייס ואומר: „הניחו לו, שהרי מתרגש הוא — כלום אין עיניכם רואות?" ורבי מנדל היה מתפייס ואני נרגע, לפתע היתה נפלטת התשובה מפי, ומבטו של רבי מנדל זורח כאומר: „אמרתי לכם!" את רבי מנדל היו מכבדים אז בכוסית יי"ש ובמיני מרקחת, ואני רץ להתחבא תחת סנורה של אמא.

רישא

לפי האגדה נקרא פולין בפי היהודים „פה־לין", ובין אזורי התישבות הראשונים בפולין היה האזור בו שכנה רישא. רישא עצמה מרבית תושביה היו יהודים, היו בה כשלוש רבבות תושבים, מהן פחות ממחצית יהודים.

בין יהודי רישא בלטו משפחות אחדות מיוחסות וענפות, והיו בהם ציונים, חילוניים ומעטים מאד היו בה המתבוללים.

במרכז העיר היה המאַרק־פּלאַץ — כיכר השוק, סביב הכיכר חנויות רבות בנויות, ובימי השוק היו מקימים שם מאות דוכנים. ימי השוק היו מתקיימים פעמיים בשבוע, ופעמיים בשנה היה נערך „יריד" גדול. רישא היתה מתמלאת אז אלפי יהודים וגויים מקרוב ומרחוק ומספר הבאים היה עולה בהרבה על מספר תושבי העיר. ביום ששי היה מתקיים יום השוק השבועי. רחובות העיר הצרים התמלאו אלפי אנשים ורישא של יום ששי לא דמתה כלל לזו של שאר ימות השבוע. חלק גדול מתושבי רישא התפרנס מימי ששי אלו, היו ממלאים את כיכר השוק ואת מרבית הרחובות הסמוכים בדוכנים ועליהם היו מציעים מכל־טוב.

חשיבותה של רישא כמרכז מסחרי היתה גדולה בעיקר משום שהיא שכנה על צומת רכבות חשובה: מסילת־הברזל שחיברה את גאליציה המזרחית ובוקובינה לאוסטריה עברה בה.

תחנת הרכבת ברישא Reisha Railway Station

ועל כן היתה העיר גם מרכז סיטוני לסחורות, ואילו הלקוחות היו סוחרים יהודיים ואחרים מכעשרים עיירות בסביבת רישא.

העיירות גלוגוב, קולבאשוב, טיצ׳ין ובלוז׳וב היו במרחק של מספר ק״מ מהעיירה — ומכל המקומות האלו היו מגיעים בימי השוק לרישא לקנות סחורה ולסידור ענינים שונים.

בשעות אחרי הצהריים בימי שישי היתה העיר מתרוקנת, הסוחרים היו מקפלים את הדוכנים והעיר התכוננה לקבל פני שבת ומשירדה השבת, חשת זאת בכל פינה ופינה של רישא. לפתע ירד על העיר מעין שקט נפלא שכיסה עליה בהילה של קדושה.

יהודים היו יוצאים מבתיהם לאחר הדלקת הנרות, וכל רחובות העיר כאלו אומרים: „לכה דודי... פני שבת נקבלה...״

ר׳ לאזר׳ל ריישר

מבין המפורסמים בעיר היה רבי לאָזער׳ל ריישער, חסיד וירא שמים, נכדו של רבי אלימלך מליז׳נסק. רבי לאָזר הבין גם ברפואה ורבים היו באים לשאול בעצתו. אמי ז״ל כיבדה מאוד את הרבי, ולאחר שהתחלתי ללמוד חומש לקחה אותי אליו. היה זה בליל חנוכה, לאחר הדלקת הנרות. ורבי לאזר׳ל הוליכני עמו, בחדרו החשוך מעט מפזם „מזמור שיר חנוכת הבית לדוד..״ — עד היום אני זוכר את רגש היראה והקדושה שאפפני אז.

בני משפחתי

לייבצ׳ה, המבוגר מבין אחי והבכור במשפחתנו — מספר אבא — נולד כשאמי היתה בת שבע עשרה ומחצה. הוא גר בדולינה ע״י סטאניסלאבוב שבגאליציה המזרחית והיה סוחר יערות. רוז׳ה גרה בפשמישל עד מות בעלה הראשון. ופצ׳ה היה יבואן ובעל חנות לבדים. אשתו אלישבע היתה מבית נכבד וידוע (בית צוקר), והיתה להם בת מוצלחת מאד. היא נישאה לבנו של ר׳ יוסקי שפיגלגלס, גביר ידוע וראש ישיבה, שהיה מחזיק את הישיבה ואת תלמידיה על־חשבונו. ופצ׳ה עצמו היה ירא־שמים מאין רבים כמותו. ר׳ מוטיש אקשטיין מיקירי רישא ביקר פעם אצל אבי ז״ל ואמר לו: „איך האב היינט געהערט וואפטשען דאווענען אוואכעדיקע שמונה־עשרה, האב איך באקומען אַ הרהור־תשובה...״ ופצ׳ה לא היה מתפלל אלא מתוך כובד ראש. היה לומד כמה שעורים לפני התפילה, סובב את בית־הכנסת ושר שבע פעמים את ה„אנא בכח״ בניגון המקובל כניגון הבעש״ט. שיינצ׳ה גרה בקרקוב ולבעלה היה ביח״ר ללי־קרים. הניה (חנצ׳ה) ובעלה גרו בקשאַנוב והיה להם ביח״ר למי בושם. ברוך ואשתו גרו ברישא ועסק באקספורט. יוכצ׳ה ובעלה יצחק גרוס גרו בקראקוב ועסק במכירת פחמים בסיטונות. השיל היה המוצלח ביותר בינינו, הוא מת כבן עשרים בהיותנו בוינה בימי מלחמת העולם הראשונה.

אמי — „דער בערדיטשעווער"

לאמי ז"ל קראו „דער בערדיטשעווער" וכינוי זה בא לה מפי ר' לאזער'ל ריישער, על טוב ליבה וצדקנותה שהיו ידועים היטב ברישא כולה. סיפר לי ר' יעקב (קובא) אלתר ז"ל, כי פעמים רבות ראה את אמי ז"ל הולכת מבית לבית ברישא לצרכי צדקה. היא היתה צנועה, נעימת הליכות. ביתנו היה בית פתוח לכל דיכפין, היו באות להתייעץ עמה נשים ואף גברים, חילונים ודתיים — ציונים וחסידים. אלה האחרונים היו שומעים את דבריה כשהם מסתירים את פניהם מחמת הצניעות.

בניגוד למקובל בבתים החרדיים, היה בא לביתנו דרך קבע משולם דוידזון שהיה בזמנו בא"י וברח חזרה לגולה, לאחר שהסתכסך עם השלטונות (מאוחר יותר חזר לישראל, היה פעיל כאן באירגון יוצאי רישא ונפטר בשיבה טובה) והיה מלמד את אחיותי עברית. זוכרני כיצד באו חרדים לאמי והביעו את תמיהתם על שה"א מתירה לבנותיה ללמוד עברית. „אם בנותיו של ר' מענדשי וכסלר לומדות עברית — וועלן זיך אונזערע מיידלעך שמד'ן. השיבה להם אמא „לו הייתי צעירה יותר, הייתי יושבת ולומדת יחד עמן..." ואף הוסיפה „די לי כשאני מתקשה לקרוא את „מנורת המאור" באידיש, במקום בשפת אבותינו..."

נשתמר בזכרוני אחד מסיפוריו של ר' אבא אפפלבוים על אמי ז"ל: „בחצר ביתי בקומה העליונה היה גר סנדלר זקן, ולו אשה חולנית ומשותקת. פעם ביום ששי לפני כניסת השבת הופיעה „דער בערדיטשעווער" בעצמה עם חבילה ונכנסה לבית החולה ושהתה שם עת ארוכה. תמהתי, מה עושה אמכם בבית החולה זמן כה רב? והנה ראיתי: אמכם המנוחה מורידה את הזקנה החולנית ממיטתה, מחליפה מצעי המיטה, רוחצת את הזקנה ומלבישה אותה בכותונת־לילה חדשה ומחזירה אותה למיטה"...

ר' אבא אפלבוים אף כתב את הנוסח על המצבה של אמי:

פרסה לרעב לחמה — אשת חיל
ותקום להושיע לאביון בעוד ליל
מחצבתה קודש — תפארת אבותיה
עטרת בעלה — נזר בניה.
בבתי חולים היתה — אם רוחמה
תמיד ובכל יום — מצאו בה נחמה.
יום בא האסון — קרה השבר
חיל ורעדה אחז לב כל גבר
להכרית אשה יקרה — שעמדה לנס.
מר יבכיון עליה — כל מכריה
אבל ייזכר לדורות — טוב מעשיד
יש שכר לפעלה — שם בשמים
רוב טוב צפון לה בארץ החיים..."

היה זה בכ"א אייר תרפ"ה

אבי ז"ל

אבי ז"ל היה תלמיד חכם, מיקירי רישא. בבית הכנסת היה אבא ה„בעל תוקע" ואף עובר לפעמים לפני התיבה בתפי־לת „מוסף". יפה תואר היה ונעים הליכות, בעל ארשת פנים אצילה. כשהיה אבא הולך לביהכ"נ, היו תמיד לפחות שניים מהאחים מלווים אותו משני צידיו, כשהם לבושים בקולפאקים במנהג הבחורים המתבגרים, וכשהיה נכנס לביהכ"נ היו מסיי־עים בידו לפשוט את מעילו וכן גם בזמן הלבישה בעת שיצא. זוכרני בימי ראש השנה היו הכל מחכים לבואו של אבא, „הבעל תוקע". וכשהיה אבא נכנס לביהכ"נ היה הס מושלך בחלל הבית, הגה לא נשמע, ואיש לא זע ממקומו — ואבא תופס את מקומו ומתחיל בתפילת ה„זוהר" שלפני התקיעות.

הרב מירוסלאב ורבי יוסף רייך הספידוהו במותו — ורבי יוסף רייך היה זה שערך את ההקפות, כפי שהיו נוהגים במות חשובי העיר. על מצבתו של אבא ז"ל חרות:

יורדה מים — עין כל גבר
שחות הולכים — מקוננים על השבר.
רחק מאיתנו — איש דגול מרבבה
אוי אנושה מכתנו — אורו כבה
לבו יהגה בתורה — בחשיכה כאורה.
מאהלי צדיקים — רגלו לא סרה
נצר פקודים — שמר מצוה ברה.
חלכאים תמך — מרי נפש יחיה
מעוני ישגב אביון — ישביעו לרויה.
זרע פרי צדקתו — יקצור במעונים
לפעולתו, הרבה שכר וגמול נכונים

משפחות רבות ברישא, מהן בעלות שם וייחוד הושמדו כליל, ללא השארת נצר אחד, ביניהן משפחות אצילות במיוחד כגון: שפירא, קאנר, מינץ, טייטלבוים, זילבר, אקשטיין, יאללעס, קורן, שטרנשוס, מוזעס, שיינפלד, וועקסלער ועוד מאות כנ"ל — הי"ד.

זוכרני עוד כמה דמויות מבין אלה שאבדו: ר' אברהם שינדלר, עסק רוב ימיו בגמילות חסד והיה נותן שעורי תורה ב„סנהדרין שילעכעל".

ר' איצי זיבנער, ר' אברהם מלאך — היו מלמדים בחורים מבוגרים. ידועים היו כיראי שמים המחמירים עם עצמם ולא היו מביטים מעבר לד' אמות בעת לכתם, מחמת הצניעות.

ר' מאיר אפפען, רצען היה — תלמיד חכם וירא שמים ובעל ידיעות בתורת הקבלה.

ר' ישראל משה רוזנווסר נותן שעור שבועי מדי שבת בשבתו לעשרות בעלי בתים.

ר' הערש משה אייזן היה מרבה לנאום ולדרוש בענייני ציונות דתית וחובת העליה לארץ־ישראל, וכמוהם רבים.

מלחמת העולם הראשונה

בהיותי כבן עשר פרצה מלחמת העולם הראשונה. זוכר אני שה־דיעו בעיר, כי הצבאות הרוסיים מתקרבים והולכים. השמועה עוררה בהלה רבה, שכן פחדו מאוד מפני הפוגרומים. אני זוכר נסיגת הצבאות האוסטריים דרך העיר — אלפי חיילים מהלכים בקושי על רגליהם, לבושי סחבות, ללא סדר, פה ושם

כרכרה רתומה לסוסים. כלי הרכב המוטוריים בודדים היו באותה תקופה, ורק קצינים גבוהים זכו להמנות בין נוסעיהן.

באותה שבת, בה עברו האוסטרים הנסוגים דרך רישא, התירו רבני העיר את הבישול. ותצאנה עקרות הבית מבתיהן ותעמדנה דודים וסירים גדולים ברחובות העיר ותבשלנה מרק וצרכי אוכל אחרים — ויחלקו את האוכל לחיילים הנסוגים.

תחילה החליטו התושבים לא לעזוב את העיר אולם חמישה ימים לאחר מכן שונתה ההחלטה ונקבע, כי כל היכול למלט את נפשו יצא מן העיר — כבר היה ברור שהכיבוש הרוסי ודאי. עוד קודם לכן נתפרו לכל אחד מאתנו תרמילי גב לדברים ההכרחיים — ונצא יחד כל המשפחה לתחנת הרכבת. הגיעו רכבות דחוסות מהמוני בורחים מגליציה המזרחית. לבסוף הגיעה רכבת אחת שאפשר היה לעלות עליה בקושי אך בקרונות שונים. אמי עמדה בתוקף על כך שכולם יכנסו לקרון אחד ואם אין מקום נשוב הביתה.

חזרנו הביתה ונשב שם ביום ששי וביום השבת. עוד זוכר אני את הסעודה השלישית של אותה שבת, ישבנו ושרנו את מזמורי הסעודה השלישית, אולם השמחה היתה מאתנו והלאה. לאחר הסעודה השלישית הבדלנו בין קודש לחול ונצא שוב לתחנת הרכבת. מאחרינו עזבנו בית פתוח, רק את הכסף והתכשיטים המעטים שניתן היה לטלטל לקחנו עמנו. הפעם שיחק מזלנו ומצאנו מקום ברכבת. היה זה יום לפני ראש השנה, זוכר אני את הדלקת הנרות של ליל ראש השנה ברכבת. אמא הדליקה את הנרות ובירכה עליהם בקולה הענוג ומסביב עמדו עשרות מבוגרים וילדים והכל בוכים חרישית.

המצב הלך ורע, נודע כי גם קרקוב עומדת ליפול בידי הרוסים. לא היתה ברירה נסענו לוינה.

לייבצ'ה היה בוינה עוד זמן רב לפנינו והוא הכין לנו בית נאה. לוינה לא נתנו להכנס אלא לאותן משפחות, שיכלו להוכיח כי כסף בידן, ואכן נתמזל מזלנו, שהיה בידינו מעט כסף ותכשיטים. לאחר זמן לא רב נתמעט כספנו עד שנאלצנו לחפש מקורות קיום. אחיותי ואני עבדנו בתפירת מלבושים לצבא האוסטרי. בעיקר עסקנו בתפירת „שמיכות" לחיילים עקב מצבה הקשה של אוסטריה היו תופרים את השמיכות מנייר.

בינתיים הוטב מעט המצב, הרוסים החלו לסגת ואזור רישא שוחרר. הדוד שלי, ר' יואלצ'ה ליבר, בא לוינה לרגל עסקיו ובא לבקרנו. כשראני ר' יואלצ'ה טען, כי לא ישוב לעיירתו אלא אם ימסרו אותי לידיו, שכן הייתי רזה ביותר עד שחרד לגורלי. נסעתי עם ר' יואלצ'ה לעיירתו בלוז'ב ושם שהיתי משך זמן ניכר. בבלוז'ב אף „חגגתי" את „בר־מצוה" שלי הרחק ממשפחתי.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה חזרה משפחתנו והתלכדה מחדש ברישא. אך מיד לאחר מכן פרצו מהומות ופרעות נגד היהודים. אלפי אכרים פרצו לעיירות, כשהם שודדים, פוצעים והורגים. בפרעות אלו היו פעילים ביותר חיילים פולנים שחזרו מהחזית הצרפתית בהנהגתו של הגנראל האלר.

ש. אנ־סקי

רישא במלחמת העולמית הראשונה 1914 - 1918

(קטע מספר: „חורבן היהודים בפולין, גאליציה ובוקובינה")

רזשוב: עיר יפה ומרובה באוכלוסין של יהודים. לא ניזוקה כל כך ע"י המלחמה.

פוגרום היה, כמובן, בעל החנות שעל יד בית־המלון, שנחתי בו, הראה לי חבילות סחורה, שקרעו החיילים בשעת הפוגרום ורמסון ברגליהם או יצקו עליהן נפט. לא היה לי פנאי להתראות עם מישהו מעסקני הצבור, וביודעי שיש בעיר בית־כנסת עתיק הלכתי לראותו. בבית הכנסת שרר יגוז עמוק, ורבה היתה בו העזובה.

השעה היתה שעת המנחה, אולם בביהכ"נ לא נמצא איש מלבד השמש, זקן בן ה־80, והוא עודנו בריא וחזק בגופו ובכל חושיו. הוא הכיר בי תיכף שיהודי אני ופנה אלי כאל מכר משכבר הימים.

הרואה אתה את ביהכ"נ? פה ישבו אנשים ולמדו יומם ולילה, מתוך הדחק הגדול ישבו הלומדים צפופים, ואת הגמרות החזיקו כל אחד על גב רעהו. ועתה שממה פה כמו בחורבה. ברב עמל עולה בידי לאסוף מנין לתפלה...

— כיצד התנהגו פה החיילים הרוסים? האם לא עשו לכם רעה? שאלתיו.

הזקן שתק רגע ואח"כ ענה לי בשפה רפה תשובה דיפלומטית.

ישנם חיילים רעים בין חיילותיכם וישנם כאלה גם בין חיילותינו...

ולאחר דומיה קטנה הוסיף מתוך מחשבה. שואל אתה אם לא עשו לנו רעה? להרע יכל אדם לעצמו, ולא לזולתו.

עמקותה של אמרה זו, שהיתה נאה לסוקראטס, הרעישתני מאד. נתתי לאיש 3 רובלים. הוא גם לא העיף עין בשטר שהגשתי לו ואמר מתוך חיוך נוגה: — בשבילי לא הייתי לוקח ממך נדבת־כסף. אין לי צורך בה. את לחמי הדל אני מקבל מאת בעלי בתים, אבל תשורתך תהיה לעזרת העניים שבעיר. שורר בה מחסור נורא. האנשים גוועים ממש ברעב.

פרופ' ש. י. פנואלי – חולון

ר י ש א

„הייסן הייסט די שטאָט זשעשאָוו, אָבער די וועלט רופט איר רישא" — במלים אלה חוזרים על תשובתו של יהודי רישאי, שנשאל לשם עירו, כלומר: שמה של העיר הוא ז'ישוב, אך העולם קוראה רישא. ואין כל תמיהה בדבר. ה„עו־לם" האמיתי של יהודי רישא היה עולם יהודי, ובטבורו של אותו עולם עומדת רישא, היא מעין ריש־גלותא, עיר ראשה למספר ערים ועיירות וכפרים, התקועים במזלג־שלש־קלשון גיאוגרפי של ויסלה וויסלוק וסאן. כל הדרכים מוליכות מהן לרישא ועל אבני הדרכים מקפצות עגלות מלאות יהודים ויהו־דיות ההולכות לרישא. בה שוקק משק המסחר, הומה קול תורה ותפילה ונגינת חסידים אינה פוסקת. בה כמה וכמה צדיקים־אדמו"רים, ששמות עיירותיהם קרויים עליהם, כגון הבלאז'ובאי, הפלאנצ'ובאי, הקולושיצאי, אך מקום ישיבתם ופעולתם הרביית היא רישא. יהודי בלאז'וב וקולושיץ נוסעים אל רבם הקולושיצאי או הבלאז'ובאי לרישא. אמנם בטבורו של השוק הישן, המאוכלס כולו יהודים ומוקף חנויות ובתי־מסחר יהודיים, ניצב מרומם פסלו של קושצ'יושקו, חויר חרב המרד ומהודר בלבוש פולני־לאומי שנתאבן ונתאָבּ, אך „זר" לא יקרב אליו כל השנה מלבד יום אחד בשנה, הוא יום השלושה לחודש מאי, שהאוכלוסיה הפולנית שוכנת הפרוורים מתכנסת סביבו לשמוע נאומי גבורה לאומית, שעדיין לא אב־דה... שאר ימות השנה מוקף הפסל הזה אנשי עסק ומסחר ובורסא יהודים ובימות השוק גם סוחרי בגדים ישנים, ובמו־צאי השוק הישן, סמוך לרחוב המוליך אל ה„עיר החדשה", היא ה„ווליה", ניצבת האנדרטא של אדם מיצקיביץ, המשורר הלאומי, כשימינו על לבו ועיניו נשואות למרום, כאילו מתעתד הוא לפרוץ עוד רגע ב„אימפרוביזציה" שבחזיונו „דזיאדי". אך לא לבו זה, חולה־האהבה, הוא לב העיר ולא הוא עורק דמיה. עורקה של העיר הוא אותו צומת שבקירבתו, שבו מחוברים יחדיו, סמוכים ונשענים זה על זה, בית־הכנסת הישן, שרק כותל חזיתו גלוי לעין ושאר כתליו משותפים לו ולבתי־תפילה אחרים. לתוך בית־כנסת זה נכנסים לא במעלות אלא במורדות, והתפילה נשמעת בו כממעמקים, והאקוסטיקה המיוחדת לו, שוודאי לא מהנדסים נתחכמו לה, נתנה לתפילות ולנגינות החזנים צליל־שלא־מכאן, צליל־מעמקים שלא־מכאן וצליל־מרומים שלא־מכאן, ואף־על־פי שנמוך היה מקום זה משאר מקומות שבעיר, היה המתפלל בו חש בתפילתו מגע קרוב לשמי־שמים. נשען על בית־כנסת זה „בית־המדרש העירוני", מקום תפילתם של „בעלי־בתים" שאינם נוהגים בחסידות, שאינם מקצרים במקום שראוי להאריך ואינם מאריכים במקום שראוי לקצר, וכל עצמם מתונים מתונים, לא קרירים ביותר ולא חמימים ביותר. נשען על בית־מדרש זה, ובכל מלוא כובדו, ומבליט שלושה כתלים קרועי־חלונות לחוץ, היה ה„קלויז" העירוני, שדלתותיו לא נחו יומם ולילה מנכנסים ויוצאים וקול תורה ותפילה לא פסק בו, והקול היה לרעש תמיד. באי הקלויז הזה ומתפלליו ולומדיו היו יהודים חמים

כנס אזכרה בשנת 1965 Memorial Meeting in 1965
מימין: ד"ר משה יערי וואַלד, ש. י. פנואלי (נואם) יצחק אסטרייכר, משה ווכסלר, ד"ר מאנס פרומר עו"ד יהושע רוזנר.

סתם, שלא ידעו גבולות בין חסידות ולמדנות, בין תוך וקליפה, בין דרך לדרך בעבודת השם. היה זה קהל־ישראל בכל תומו, שהיה מבליט את יהדותו בלילי שבתות בשאגת־אורות ובשאגת „לכו נרננה" שבקעו מתוך הקלויז כהפגנת רישאותה של העיר־האֵם הזאת, המוקפת שנאת־גויים רצחנית, המחכה לשעתה... לכותל האחורי של בית־הכנסת הישן חובר מקדש מעט, בית־כנסת קטן מעוטר ומפואר ומשוכלל בעצם ידיהם של המתפללים, הלא הם בעלי־המלאכה שבעיר, שכלל כל אחד מהם את יפי מקדשו ככוחו ובטעמו. ובסמוך לכל אלה עמד לו רם ונישא ומאיר בצבעיו הבהירים, בלא שום ערפילי מסתורין ובלא כל סוד — בית־הכנסת של ה„ווליה", היא העיר החדשה, שמתפלליו לא חבשו שטריימיל לראשם ולא חגרו חגורות על איצטלאותיהם והד תפילתו של החזן היה מתפשט התפשטות הוריזונטאלית ויוצא לאילו מרחבים אח־רים, זרים, המשערים קיומו של איזה עולם אחר וכופרים ב„רישא"ותה של העיר. ואלה של רישא, והללו, כמדומה, אילו נשאלו לשם עירם היו משיבים בנוסח אחר: „הייסן הייסט די שטאָט רישא, אָבער די וועלט רופט איר זשעשאָוו"...

ועוד היו שם ברישא בתי־תפילה נוספים רבים. מעבר למיקושקא ולבית־העלמין הישן, שכל כך ישן היה, עד שכבר סר פחד המתים הקבורים בו והבריות לא חששו להתהלך בסביבתו בלילות, עמד לו הרובע הקרוי „רוסקאָוויש", כלומר „הכפר הרוסי". אנשי העיר שאינם בני־ברית קראו לרובע הזה „ז'ידובסקאָוויש", כלומר, „הכפר היהודי", משום שהיה מאוכ־לס כולו יהודים ולא נמצא בו אף רוסי אחד. ושם, בקלויז דרוסקאָוויש היה בעל־תפילה אחד, והוא גם השו"ב דמתא, שהיה שופך דמעות בתפילותיו יותר משהיה שופך דם בשחי־טתו. וכשהיה מחנן קולו בנעימה, היתה אבן מקיר עונה לו וכפיס מעץ זע כמיתר. ואף־על־פי שכותב הדברים האלה מן הצמחונים הוא, שאינו אוכל מן החי, וכל השו"בים למיניהם,

ואפילו הברור בהם, לא שחיטתם כשרה בעיניו ולא בדיקתם כשרה — היה זע זיע לירי כל עת ששמע תפילתו של אותו בעל־תפילה: ליריקה שלא הוצרכה למלים ולא הוצרכה לרית־מוס. היה זה קולה של טהרת הלב, נימתה של נשמה שנשתח־ררה מכל מטען גופיי ואין מעצור לעליותיה. וכשמת אותו אדם והעיר כולה ערכה לו לוויה, נקלעה פתאום לקראת תהלוכת הלוויה גונדת צבא פולני ובראשה רכוב גנדרנית על סוסו קצין פולני צעיר, שלא רצה לכבד את הלוויה ולסור לצד הדרך. קפץ כנגדו משולם דוידזון, זה המשכיל ה„אפיקורס" הליטאי שבעיר, תפס ברסן סוסו של הקצין ועצרו. וכששלף הקצין את אקדוחו וכיוונו כנגדו, קרע דוידזון קריעה בכתו־נתו וחשף לפניו את לבו: „סטריילאי!" קרא בקול, כלומר: ירה בי, ורק על גופי המומת תוכל לעבור ולבזות את לוויית המת. הקצין הסיט את סוסו ואת גונדתו הצדה, והיה הדבר לנס. והסתכנותו של אותו ליטאי־„אפיקורוס" למשל...

לא איש רישא הוא כותב הדברים האלה. לא היא עיר לידתו ולא עיר חינוכו. רק שנים מועטות שבין נערות ובחרות עשה בה. שנת בואו לרישא היתה שנת בואם של הפליטים היהודים מאוקראינה, שאחדים מהם נתארחו ברישא וחיכו לאפשרויות של המשך הגירתם. וכיוון שארח עמהם לחברה, בייחוד עם שני האחים קונסטאנטינובסקי, שיצאו לאחר מכן לארגנטינה, נחשב גם הוא כ„אוקראיני". וכיוון שנתן את דעתו לדבר יידיש ככתובה, כמקובל אצל הליטאים, נתחזקה „אוקראיניותו" בעיר, אף־על־פי שאין המבטא ה„ליטאי" דומה למבטא ה„אוקראיני"; והוזמן להרצות הרצאות ביידיש ובעברית באגודת „השחר" שבעיר החדשה, ובאולם המקרא שנקרא „טוינביי־הלה" שברחוב השלושה במאי, ובאגודת „עבריה", ובחמישה־עשר בשבט נתבקש לקרוא שיר משיריו בנשף הציונים שנערך בבית־הקפה היחידי שבעיר.

לא ארכה ישיבתי ברישא. את הפוגרום שערכו הפולנים ביהודי רישא, לאחר שזכו בחירות ובתחיית מדינתם לאחר המלחמה הראשונה, לא „זכיתי" לראות, כי באתי לעיר אחר המהומות. מה שהיה ברישא עד הזמן ההוא יודע אני מפי ספר שירתו של בעריש וויינשטיין „רישא". מה היא רישא של עכשיו יודע אני על־פי ספרו של המשורר הפולני יוליאן פשיבוש: "Sens poetycki", שבאחד מפרקיו: „Rzeszow-szczyzna" הוא מתאר את רישא, מקצתו באנחת „חבל על דאבדין ולא משתכחין" ומקצתו מתוך חדוות פריחה וגידול. אין עוד רישא של היהודים. השם „רישא" לא נשמע עוד. אין עוד מיקושקא ואין בית־העלמין הישן ואין בתי־כנסיות ובתי־מדרשות. בתים גבוהים בשמים עלו במקומות ההם. ז'שוב שוב אינה עוד עיר־מחוז אלא עיר־גליל, ווייוודזטבו. קואופרטיבים חקלאים ובתי־חרושת ותרבות רוח, וגם שירה חדשה נוצרה שם בפי משוררים מגזע איכרי הסביבה.

ועד ה„עבריה" בשנת 1925

Ivriya Committee in 1925

שורה א' מימין: אלתר זיץ (תשבי), חיה שריבר (שנוני), יהודית ציזל, מאניק סאלפטר; שורה ב' מימין: אנשיל ליבר, גיטל בק בלומנפלד, לאניק הרשטל, חיה גולדבנדר, יהושע פריי, רגינה לורינר; שורה ג' מימין עומדים: ש. י. פנואלי, משה פרנקל

פאר חבר [illegible]
פון חבר נחום שטערנהיים.

חמשה עשר בשבט

המלים והמוסיקה מאת

נחום שטערנהיים

...

CHAMISZA ASAR BISZWAT

hamilim wehamusika m'ejt

Nachum Sternheim

Nachum Sternheim, Rzeszów, Dąbrowskiego 5. (parter, I. brama).

לא ראיתי את רישא כפי שהיא בספרו של בריש וויינשטיין ולא את ז'ישוב כפי שהיא בספרו של יוליאן פשיבוש. משכה ווארשה בדינאמיותה הספרותית. משכה וילנה במוסדות חינוך ומדע. משכה ארץ־ישראל, שהיא בית חיינו. אך זכורה היא רישא כזכרון־יקר שבין נערות לבחרות. שם ראיתי פעם ראשונה סופר עברי חי: את ר' אבא אפלבוים ומשקפי־זהבו הנוצצים באיזה ניצוץ משכבר, מתקופת ההשכלה. הלא הוא מחבר הספר „תולדות הגאון ר' יהודה מוסקאטו" והספר תולדות ר' עזריה פיגו בעל „בינה לעתים" והספר „משה זכות". אף זכיתי לשמוע מפיו דברי נזיפה על שהתחלתי בהרצאתי על הספרות היהודית ביצחק־ליבוש פרץ ולא פתחתי ב„בראשית ברא", שהיא תחילת ספרותנו... שם ראיתי פעם ראשונה „משורר" חי: את נחום שטרנהיים. אדם שלא למד ולא שנה ולא הבחין בין שירה לזמר והיה מחבר מלים למנגינותיו ומנגינות למלותיו ומזמרם בנשפים. אך נשמתו היתה נשמה נוגנת ומתנגנת מאליה.

ושם הכרתי את ישראל זלמן בירמן, שהיה קרוי בפי הבריות „דער טויבער בירמאן". חרש היה האיש וקטן־קומה, אך לא שוטה. עיניו קצרות־הראות עינים פיקחות היו. חכם היה האיש ומסכן, וחכמתו היתה בזויה. בחדר קטן של בית־עץ דל היה דר בבדידות ובאלמנות ואת לחם לחצו היה משתכר בשיעורים פרטיים מעטים. השיחה אתו היתה שיחה־שבכתב, כי לא שמע האיש כל קול והיה חרש בשתי אזניו. לאחר כמה ביקורים ראיתי כי רעב האיש ללחם, ומאז הייתי מביא לו עם כל ביקור פת־לחם. את שיריו היה כותב גרמנית ואת מאמריו וסיפוריו בעברית וביידיש. היה מפרסם את דבריו שביידיש בעתון „סאניקער פאלקספריינד". בין השאר חיבר סיפור אחד שהמעשה המסופר בו הוא זה של „אם לא למעלה מזה" של י. ל. פרץ בנוסח משלו, ונתעורר עליו קטרוג גדול, שמשך אחריו מאמרי סנגוריה בהמשכים אחדים באותו „סאניקער פאלקספריינד". הוא לא העדיף לשון על לשון, אפשר משום שלא שמע מעודו את צליליהן של הלשונות הרבות, שידען ולא שמען, וכל עצמה של לשון לא היתה לו אלא ענין של חזות־עיניים ולא של משמע־אזניים ואפשר שמטעם זה שיפר כל כך ושיכלל את צורות האותיות בכתבו, עד היו משמחות במראיהן את העין. את מאמריו העבריים היה מפרסם ב„המצפה" שבעריכתו של ש. מ. לזר. אף הוא חיבר מכתבי־הוראה ללמידת הלשון האנגלית, על דרך מכתבי ההוראה של שבח וַלקובסקי, אך לא מצאה ידו להוציאם לאור. בשבתות היה חובש שטריימיל לראשו והולך להתפלל בקלויז דרוסקאוויש, אך אל הקלויז פנימה לא היה נכנס אלא מתהלך בפרוזדורו, טליתו על שכמו והשטריימיל על ראשו, ועיניו קצרות־הראייה, שלא ראו מקרוב, היו שלוחות אל אילו מרחקים בלתי־משוערים. אפשר שהיה מתפלל בלבו, אך שפתיו לא נעו, כאילו חרשותו לא האמינה שיש בעולם אוזן שומעת ושכדאי להניע שפתיים ולהשמיע קול. למה הלך האיש להתפלל ותפילה אין בפיו ובלבו? אפשר שבדידותו ערגה לקהל־אדם ואפשר שהיה בו צורך להודיע קיומו ברבים, כי בביתו היה כבקברו. בין תלמידיו של בירמן החרש נמנו גם נכדיו של ר' אקשטיין, גביר העיר וראש חסידי דזיקוב, שצידקת פזרונו היתה ידועה ברבים. אך משום מה לא נפזרה צדקה זו עד אהלו הדך והנכלם של חכם־חרש זה, אם משום שהנכדים הסתירו מסבם סוד „התלמדותם" ועיסוקם בספרים חיצוניים, ואם משום שחשוד היה חכם זה על אפיקורסות. ברחובותיה של רישא היה מתהלך

בחור אחד מוזר שהיה קרוי בפי הבריות „המשורר המטורף" (דער משוגע׳נער דיכטער). שקט היה בהליכותיו וגא ודבר לא היה לו עם אדם. לא הצלחתי לגלות מה היתה שירתו שקדמה לטירופו, אך לא קשה היה לראות טירופו שבא אחר שירתו. הטירוף שביצבץ מעיניו לא היה כשל אדם שספינותיו טבעו בים אלא כשל אדם שנפשו טבעה בנפשו...

אפשר שגורל כגורלו של בירמן וגורל כגורלו של אותו „משורר מטורף" זירזו כל חולם חלום שירה וספרות למהר ולצאת את רישא ולהציל את נפשם. אילו היו אותות־גורל כאלה פוקדים גם בשטחים אחרים את הקהל הנלהב והנלבב הזה של עדת יהודי רישא ומזרזים אותם להימלט, היו רבים מהם מצילים את נפשם ממיתות משונות שהומתו בהן יהודי רישא. אך רק מעטים נרמזו. באחד הימים, כזכור לי, נתעוררה חברת בחורים ובחורות ונעשו „חסידי־בלז" בצורה חדשה: ה„בלזאים" קראו להם. הם קמו והלכו לבלז והשכירו עצמם לעבוד במנסרה, לכתף בה קורות וקרשים ולהרגיל עצמם בעבודה גופנית קשה. רבים עמדו בה ועלו לארץ־ישראל. חלק מהם לא עמד בנסיון וחזרו. אלה שעמדו בנסיון היתה להם עליה בארצנו, והם הם חסידיה האחרונים של רישא. עיר יהו־דית היתה רישא. שמה התלמודי היה נאה לה והיא היתה נאה לשמה. כעת אין עוד רישא. אֶהלו הדך של בירמן החרש יחד עם ביתו האמיד של מוטיש אקשטיין נחרבו ביום אחד. ו„טייערע מלכה'לי" של נחום שטרנהיים חוללה ונשרפה. עתה פורחת שם, לפי המסופר בספרו של יוליאן פשיבוש, התעשיה והחקלאות, ומשוררים מגזע האיכרים שרים בה שירה חדשה. „הייסן הייסט די שטאָט זשעשאוו, און אויך די „וועלט" רופט איר זשעשאוו," ויאה לה השם, שהוא משורש „רזשעזש", שפי־רושו שחיטה...

אוניברסיטת תל־אביב, טבת, תשכ"ה.

במרכז בית העיריה. משמאל אנדרטת קושצ׳יושקו.
City Square, Town Hall in Centre

ז. משכילים וסופרים

גרשם באדר

מתוך הספר „מדינה וחכמיה"

משה דוד געשווינד

ז' טבת תר"ו (5 יאנואר 1846) — נפטר י"א שבט תרס"ה (17 יאנואר 1905) ברישא.

חורז חרוזים ועושה מכתמים. כתב קורספונדנציות והערות ספרותיות בעתונים עברים ונעשה מתורגמן מושבע מעברית לפולנית בבתי המשפט אשר בעירו. כעשרים שנה היה מזכיר לקהל עדתו ובשנת תרמ"ג הו"ל מחברת „אבי הנגפים" תרגום שירו של סלאָוואצקי הנודע בשם “Ojciec zadżumionych”.

ובכתובים נשאר ממנו ספר בשם „דברי חכמים", שהוא כעין לקסיקון לאגדות הש"ס.

— 6 —

אל תראוני סופרים ! שאני לסחר משכרת ,
זאת מבנות שיר ציון , החוצה שולח :
השלך בכסף חבה , פרוש לזהב מכמרת ,
חדל כיום סופר עברי , להיות צורח !
הן שפת עמי מטה שחה , שק לה מחגרת ,
כל־כהן במקדשה , לא עוד יערך מזבח ;
קמען הרם לו חלבו , יין , שמן , קטרת —
לא אל־זאת מיחל , לא בזאת כיום בוטח ,
הוה עם פיה , באיה בברית מסרת ;
כי נוטר כרמה ידע , גפנה לא כפורח —
לא רבת תעשרנו , ויש — ידאג בשנת בצרת .
אך אש להט באהבתה , להב בו מתלקח ,
רשפיה אמריה , והסך־לבו כנערת —
ובחזקה משפחות ימיו , מועד הזקה ,
על פני ארון עדות עמו , פני הכפרת —
יזכור כי־מנחותיו כל־נרדיו נותני ריח ,
ושלח בת־שירו : סבי עיר , תפלך בקרת !

✦✦✦

ולבי , לבי לך גם את עוטיה שלמות קדשנו !
את בת־עם אחר , מולדת שפה נכריה ,
ולקטי־לך שבלי חסד על שדמות עמנו —
יקרך גם את כמקרה הנערה המואביה —
כי יפגשך השופט , בו עז קדמות עמנו ,
בעזך וזמרתך , יהנך כבת־אזרח עבריה !

— 7 —

אבי הנגפים

זה שלש פעמים סובב סובב התחדש ירח ,
מיום במקום החול לתקוע אהלי , באתי אורח .
עם ילד יונק לשד רעיתי —
ובשלש בנות , ושלשה בנים , הלום באתי ,
ועתה במגפה כלם נפלו חללים ,
גם באו אתי , תשעה גמלים
לרעות שרשי סוף על שפת הים באחו ,
על גבנון חול זה , כל־היום שטו הלכו ;
ובמעגל חנו סביבי בלילה עת ממרעיתם באו ,
פה , במקום זיקי אש עת כביר לא התראו .
בנותי הלכו לשאוב מים מן התעלה ,
בני הבעירו עצים על מוקד פחם עלה ,
בשדה אכל , לבנה חלצה שד , אשתי אילת אהבים .
עתה כלהם תחת צאלים תשתפכנה , ידבקו לרגבים
— השמש עליזת גאוה תשלח מידה לה קרנים
על תל בו קבורים ההיו זה ימים בחיים .
עירירי אשוב ! אהה ! מצאוני תלאות ופגעים !
מיום היותי פה שלש פעמים ימים ארבעים :
מיום פרשתי יריעותי פה לבית מלוני
בכור מות בלי חמלה עלה במעוני .
הה ! אין איש אשר יבין גדל כאבי ,
סגור בקרבי מחץ חדרי לבבי וגוו .
שוב אשוב לבנונה , למקום מגורי —
ועץ הדר הגדל בגן דביר חצרי
ישאל : איה המה בניך חסנם כאלונים ? —
ובגן מטעי בנותי היפים השושנים

אבא אפפלבוים

ט״ו תמוז תרכ״א (1861), נפטר ה׳ סיון תרצ״ג (30.5.1933)

תעה בראשית דרכו הספרותית ב„מאמריסטיקא״ בעתונים שונים, עד שמצא את מקצוע עבודתו בביוגרפיות של חכמי איטליה הקדמונים, אשר חיו לפני מאות בשנים וההיסטוריונים קפחו את חלקם.

בימי עלומיו נכנס במו״מ של הלכה עם גאוני גאליציה ובקיאותו בספרותנו העתיקה היא שהביאתהו להתעסק בתולדות חכמי ישראל בימים קדמונים. ספרו הראשון היה „תולדות הג׳ ר׳ יהודה מוסקאטו״, שהיה רב במנטובה לפני שלוש מאות שנה (דרוהוביטש תר״ס), אח״כ הדפיס את תולדותיו של ר׳ עזריה פיגו בעל „בינה לעתים״ (שם תרס״ז), ובספרו השלישי יספר את תולדותיו של „משה זכות״, חייו, ספריו, שיטתו הקבלית, תלמידיו, פיוטיו ופעולותיו הצבוריות (לבוב תרפ״ו).

(גרשם באדר. מדינה וחכמיה, עמוד 26).

יצחק האלצער

תר״ב (1842). י״ד שבט תרע״ב (2 פברואר 1912 בקראָקע)

חובב הספרות העברית וכותב בעתונים. שנים רבות ישב ברישא. שם עמד בראש הקהילה, ויהי גם יועץ העיר ובעל עסקים גדולים.

אל

ידידי חֲתַן דודי הגביר הנכבד נדיב לב מוקיר שפת קדשינו, ותומך דורשיה, הכם שלם, וסופר מהיר.

יועץ במועצות הסוהרים (האנדעלס קאממער ראטה)

מוה׳ **יצחק האלצער** נ״י

מגשה

מאת המעתיק.

הקדשה מאת מ. ד. געשווינד בתרגום של „אבי הנגפים״

אסוואלד העניגסמן

י׳ אדר שני תקפ״ד (10 מערץ 1924) ברישא י״ט תשרי תרמ״א (24 סעפטעמבער 1880 בווינה).

פרלמנטרי מלפני שני דורות. נואם מצויין. ציר לבית ועד המדינה בגאליציה ולבית־המחוקקים באוסטריה. לוחם נלהב להשכלת היהודים ולקיום זכויותיהם.

ליאון וויזנפלד

כ״ב שבט תרמ״ה (7 פברואר 1885) ברישא וכעת הוא הוא עוזר קבוע במערכת העתון „אידישע וועלט״ בקליוולאנד אשר באמריקה.

בשנת תרס״א בהיות וויזנפלד בן י״ז כבר היה בארה״ב. וינסה את כוחו בעבודות שונות ובשנת תרס״ו שב לעיר מולדתו והתחיל לפרסם מאמרים בשאלות הזמן בעתונים כלליים אשר בשפה הפולנית. בשנת תרס״ח יסד עתון ביידיש בשם „גערעכטיגקייט״ שנדפסו ממנו רק ששה גליונות. אח״כ הלך לגרמניה, וכתב משם קורספונדנציות לעתון „אידישער זשורנאל״ בלונדון. ובשנת תר״ע כתב מאמרים ופיליטונים בעתון „דער טאָג״ של יונה קרפל בקראקא. לאחר שפרצה המלחמה העולמית הלך יחד עם פליטים אחרים לביהם, וייסד שם עתון בשפת יידיש בשם „פראגער אידישע צייטונג״ ששימש לפה לפליטי המלחמה מגליציה, שגורשו מערי מושבותיהם לביהם ומורביה עד שנקרא וויזנפלד לעבוד על שדה המלחמה ועתונו נפסק. ובשוב ויזנפלד משדה המלחמה לעיר מולדתו הוציא שם עתון בשם „אידישע פאָלקס צייטונג״ במשך 22 חדשים, בו לחם נגד תעלולי האנטישמיות הרשמית, ששררה אז בספירות הממשלתיות בפולין. לתכלית זו בעצמה כתב בעת ההיא גם מאמרים בעתונים פולניים. בשנת תר״פ בא שנית לארצות הברית ומאז מתעסק פה בעתונאות ומפרסם מאמרים ברוב העתונים ביידיש המופיעים פה. מראשית שנת תרפ״ו בא לקליבלאַנד ועובד בתור עוזר במערכת העתון „אידישע וועלט״. מלבד מאות מאמריו שהדפיס שם ואשר נשנו גם בעתונים אחרים, הדפיס רומן „דעם רב״ס טאָכטער״ שגם הוא נתפרסם בעתונים שונים ותרגומו האנגלי עתיד לצאת בקרוב. במשך איזה זמן התעסק גם בתיאטרון היהודי, ברצותו להשפיע על הרמת ערכו, כי עוד בשנת תרע״ט פרסם חזיון בארבע מערכות בשם „צוריסענע נשמות״ שהועלה אח״כ על הבמה, ברישא ובאמריקה. חיבר גם חזיון אחר בשם „ליבע און יחוס״ שהועלה על הבמה בקראקא.

משה וויזנפלד

כ״א מנחם אב תרמ״ג (24 אויגוסט 1883) ברישא וכעת הוא אחד ממנהלי קרן היסוד בגליציה המערבית.

אחיו של ליאון. גדל על ברכי החסידות, ולאחר שהשתחרר מכבליה והתחיל לחדור לתוך התרבות האירופית, יסד אגודת צעירים מחובשי בהמ״ד, ויערוך בשבילם יחד עם צבי רומלד קובץ עתי בשם „השחר״ שיצאו ממנו ארבע חוברות. במשך עת ידועה פרסם מאמרים גם בה„מצפה״ ובעתונים יהודיים בגרמנית. וביידיש כתב ב„טאגבלאט״ הלבובי וגם ערך עתון בשם „נייע פאָלקסצייטונג״. כן השתתף בעבודתו הספרותית של אחיו, בהיות שניהם בגולה.

תנועת הצעירים שיסד וויזנפלד ושנקראה בשם „השחר״ כשם הקובץ, שהוצאתו נמשכה משנת תרס״ו עד התחלת המלחמה ובמשך שתי השנים הראשונות עמד משה ויזנפלד

בעצמו בראשה. את הדחיפה ליסוד האגודה קבל ויזנפלד בראותו את לבטי הבחורים חובשי ביהמ״ד בדרכי חייהם ובהתפתחותם הרוחנית שהוכיחו לו, כי כוחות כבירים טמונים בלבב הבחורים הללו, בהיותם ספוגים רוח לאומי, הנובע מתוך תרבות עברית מקורית וכשכל אחד מהם בודד לנפשו, יאבד כל הכוח הזה בתוהו.

אשר שמחה ווייסמאַן

י״ח ניסן ת״ר (21 אפריל 1840) בזוליניא, י״ז אייר תרנ״ב (14 מאי 1892) בנפלו ברעב בלכתו ברחוב בווינה

למד אצל הרב בעיר מולדתו, ובהיותו בן י״ד עזב את בית מדרשו מפני מחלוקת בדבר בדיקת סכין של שוחט, שה־רב מצא בו פגימה וא״ש בדק ולא מצא. אז ברח לרישא ומאז התחיל לכתוב מאמרים בבאורי מקראות ובחקרי הלשון העברית בהמגיד, בהמבשר, בעברי אנכי, בהמביט ובהבקר אור. אח״כ הלך לרומניה ויעסוק שם בהוראה עברית.

בהיותו בן שלושים החל ללמוד גרמנית, צרפתית, רומית ויונית. בעת ההיא התחיל להוציא עתון בשם „יידישע פרייע פרעסע" עם הוספה בשפת עבר בשם „הקהלת", שיצא ממנו רק שלושה גליונות (1872). בה בעת כתב מאמרים בשפת אשכנז בעתון "Jsr. Wochenschrift" בלבוב. אח״כ הוציא יר־חון מדעי בשם Monatschrift für die Literatur und Wissenschaft des Judentums (1889—1892) בירחון ההוא הדפיס את מחקרו "Das Buch Judith" (Wien 1891)

וספריו שכתב בעברית הנה הם: ע״ד שרפת המתים בח־קירה ודרישה במשנה ובתלמוד" כתוב ברוח מדעי חפשי (לבוב תרל״ח); „קדושת התנ״ך" (ווינא תרמ״ז). אך בסוף ימיו נשתנו דעותיו החופשיות ואז התחיל לכתוב בהשתתפות מאיר כהן ביסטריץ „תשובות ומענות נמרצות" נגד דעותיו של אייזיק הירש ווייס מנקודת המבט האדוקה (קראקא תרנ״ב) ועבודתו זו לא עלתה בידו כי כל קורא דבריו הכיר מיד את המלאכותיות שבהתקפותיו.

בשנת תרמ״ז ערך הפרופסור פראַנץ דיליטש מחברת שא־לות לחכמי ישראל. ענה לו א״ש ברוח בקורת חריפה במחברת נקובה בשם: Ernste Antworten auf ernste Fragen (ווינה 1888), שהוצאתה הראשונה נאסרה מטעם הממשלה, בגלל אשר לא נשמר בלשונו בהתקפותיו.

וילהלם טורטלטויב

כ״ה אדר תקע״ו (25 מרץ 1816) ברישא.

התחיל לכתוב בהיותו בן י״ב וממשלת מדינת גליציה שלחתהו ללמוד את תורת הרפואה בווינה על הוצאותיה. שם התחבר אל ההומוריסטן מוריץ גוטליב סאפיר (יהודי שהמיר דתו), אשר פרסם את שיריו וציוריו ובעזרתו נכנס לחוג הסופרים. אז כתב חזיונות אחדים בשביל התיאטרון הגרמני, שהועלו על הבמה בהצלחה מרובה. וב־1859 ערך עתון לעניני הבמה בשם: "Wiener Volksbühne".

רפאל רוזנצויג

על אבא אפלבוים

א. סופר ועסקן

ר' אבא אַפלבוים היה נמנה לסוג של סופרים ועס־קנים מקוריים וצנועים, שישבו כל ימי חייהם, לרבות הלילות, באהלה של תורה, או שעסקו בצרכי צבור באמונה בלי צל של אהבה עצמית. בהיותו אציל הרוח ואנין הדעת ברח מן הרעש המלאכותי כסופר אמתי שתורתו אומנתו ועסקן מרוצה לקהל עשה הכל בשובה ונחת. הסופר העדין והעסקן האמתי נתמזגו בו ומזיגתם עלתה יפה.

ר' אבא אפלבוים נולד בשנת תרכ״א ברישא גאַליציה בבית הורים בלתי אמידים וכבר בנעוריו אמרו עליו מלמדיו ומוריו שהוא חריף ובקי בלתי מצוי וכולם קבעו והחליטו פה אחד, שיהיה לגאון בישראל. ואמנם בהיותו אברך רך בשנים כבר בא בכתובים ועמד במשא ומתן של הלכה עם גדולי ישראל שבימיהם ההם. כשהגיע לשנת העשרים נכנס ראשו ורובו לתוך ספרות ישראל בכל הקיפה.

בשנת תרמ״ב החל ר' אבא אפלבוים בפעם הראשונה למשוך בשבט סופר. במכתב עתי „המזכיר" הלבובי, שהיה בעל צביון וכיוון התבוללותי נדפס מאמרו הראשון. אחרי כן, כשנצני התחיה העברית נראו בארץ והעתונות העברית החלה להתפתח, נעשה אפלבוים לעוזר תמידי של המגיד, הצפירה, המליץ, השלוח, העולם, וגם בעתון הגליצאי בשפה היהודית בטאגבלאט הלבובי.

בספרות ההיסטורית מילא ר' אבא תפקיד ראשון במעלה ותפס מקום חשוב בחיבוריו רבי הערך על גאונים קדמונים ועל חכמי איטליה. בשנת תר״ס הוציא לאור את ספרו הראשון „תולדות יהודה מוסקאטו", שחוקרי דברי ימי ישראל קפצו עליו כעל מציאה מיוחדת במינה ועד היום הזה הוא להם לעינים, לאספקלריא ולמקור ידיעות נאמנות. בשנת תרס״ז הופיע מפעלו השני „תולדות ר' עזריה פיגו" גם ספר זה הוא בעל ערך היסטורי גדול. בסוף ימיו חיבר את הספר „משה זכותא" ועד כמה חשוב ספרו זה תעיד העובדה, שנחום סוקו־לוב מביא בספרו „ברוך שפינוזה וזמנו" הרבה מקומות ומקו־רים מספר „משה זכותא" לר' אַפלבוים. אם מדפיסים את

האנציקלופדיה „אוצר ישראל" מוצאים גם שם הרבה מאמרים יקרים, פרי רוחו של אפפלבוים.

אפשר לאמר כמעט בבטחה, שאלמלא ר' אבא אפפלבוים היתה משתכחת היהדות האיטלקית של המאות שעברו מישראל. אכן, אם יש את נפשו של מי לדעת עברם של יהודי איטליה נאמר לך אצל ספרי אבא אפפלבוים ויגידוך!

הד"ר שמואל פוזננסקי היה מן הראשונים שהכירו בחשי־בותם של ספרי אפפלבוים. במכתב מלא הערצה הוא כותב לאפפלבוים בין השאר, שספריו החיו את היהדות האיטלקית. גם מאקס נורדוי עמד על ערכם הרב של ספריו והוא כותב לו על ספרו „יהודה מוסקאטו" בהאי לישנא: „בהתענינות מיוחדת קראתי את ספרך ומוצא אני בו חומר מלא ענין לקורות אחינו באיטליה". כמו כן מודיע לו בריינין באגרת שלומין, כי בהגותו בספריו ברך עליהם ברכת הנהנין.

ר' אבא עמד במגע ובחליפת מכתבים עם האישיות היותר מפורסמות. עם גאונים גדולים וחכמי ישראל של כל כדור הארץ. בעזבונו הרב שהוא הרבה כתבים, רשימות, מגילות, קטעים והערות, נמצאים חיבורים וחבילות עבות של כתבי יד, מכתבים וכרטיסים מאת הפרופ. א. ברלינר, פרופ. ביכנר מלונדון, דר. שלמה רובין, ש"י איש הורביץ, הרב קאסטיליאני מרומא, דר. א. קמינקא, פרופ. גידמן מוינה, ש. א. הורודצקי, דר. שלמה בובר, הרב הכוהן שלמה קוק ועוד הרבה כמוהם. רובם ככולם הכירו בו את חכם היהדות והראו על התועלת המרובה הכרוכה בפעולתו הספרותית. ברור, שאילו היה ר' אבא גר באיזה כרך, באיזו קרית מלך רב בעיר של חכמים וסופרים ובתי עקד גדולים ולא בעיר השדה רישא, כי עתה היה קונה לו שם גדול בעולם המדע היהודי כאחד החוקרים ההיסטוריונים הגדולים במקצוע מדע היהדות.

גם בתור עסקן היה טיפוס אדם מקורי, מן יחידי סגולה. יהודי חרד ואדוק, בעל זקן, לבוש קפוטה ארוכה, ובשבתות ומועדים חבוש שטריימל ועם כל זה היה מראשוני המטיפים לציון והיה נוסע לועידות ציוניות בתור ציר ומדריך והיה שייך להסתדרות הציונית הכללית. הוא היה מ„חובבי ציון" הראשונים בגאליציה ומיסד וראש אגודת „אהבת ציון" הראשונה, כמו כן כונן אסכולה עברית למופת ותלמידיו הם כיום אישים ידועים בארצות שונות. תמיד נלחם כארי למען הציונות שלו, כלומר: כמו שהוא הבין אותה. בעת הבחירות לבית הנבחרים האוסטרי בשנות 1907 ו־1911 נסע לערים ועיירות לנהל תעמולה בתוך שכבות החרדים בשביל המועמדים היהודיים, שעמדו במגע בלתי אמצעי עם ההמונים הרחבים. וככה עשה גם לעת זקנתו תחת השלטון הפולני בשעת הבחירות לסיים ולסינט.

מטבעו היה מוקיר כל בן תורה, כל תלמיד חכם ובר סמכא מבלי הבדל מפלגה וכיוון. לפני שלוש שנים הוחג יובלו השבעים של ר' אבא המלומד והסופר, זקן „חובבי ציון" מנהיג, ההיסטוריון והפובליציסטן ובערב שבועות תרצ"ג שבק חיים לכל חי. אפלבוים היה האחרון משיירי המשכילים האורתודוכסים בגליציה והוא סיים בכלל את תקופת ההשכלה הגאליצאית שהלכה ונמשכה מימות המשכילים הראשונים ר' נחמן קרוכמל וש"י רפפורט.

רישא, אייר תרצ"ד.

ד"ר עובדיה ברשל - תל־אביב

ב. מייסד בית־הספר „תעודת ישראל"

Dr. O. Barshal ד"ר עובדיה ברשל

אבא אפפלבוים נולד ברישא בשנת 1861. מילדותו למד גמרא ופוסקים לא הזניחם גם בזמן שהיה פעיל בהוראה ועניני ציבור וקבע בכל יום שיעור בתלמוד. אשתו עסקה במסחר אריגים, היתה מפרנסת את המשפחה ואפשרה לו בשנים הראשונות לשקוד ולהמשיך בלימודים בבית המדרש. דרכי משפחתו היו תמיד צנועים ולמרות דאגות הפרנסה היום־יומית, הקדיש את עצמו לתורה ולעסקנות. בכל פעולותיו היה „כחובב", העושה את מלאכתו באהבה ואמונה. היה שומר מצוות והיה מתפלל בקביעות בבית התפילה „ביקור חולים" שחלק גדול מהמתפללים שם היו למדנים. זוכרני כי בילדותי התפללתי עם אבי ז"ל ב„ביקור חולים", ואחרי התפילה בשבתות, היה נשאר אבא אפפלבוים זמן־מה בבית התפילה והיה מברר עם אבי ז"ל איזו סוגיה בתלמוד, שלמד אותה בבוקר לפני התפילה.

בשאיפתו להפיץ תורה ברבים, קבע זמן ללמוד את „הכוזרי", בליל שבת, ב„ביקור חולים". אבי ז"ל שמר על כך, שאשמע גם אני שיעורים אלה. קומץ קטן של המתפללים היה משתתף בהם והפירושים שלו לכל פרק של ה„כוזרי" הצטיינו בבהירות מושלמת להנאת כל הנוכחים.

בתור עסקן, הצטיין בפעולתו בתנועה הציונית ברישא, שהיתה אז בחיתוליה וכן בקהילה היהודית. שתי פעולות אלה היו, למעשה, משולבות זו בזו, כי מדובר היה במאבק הציונים להשתלט על הקהילה. אבא אפפלבוים לקח חלק חשוב בכתב ובדיבור במאבק זה. הופיע לעתים תכופות לטובת המועמדים הציוניים לועד הקהילה פעולתו היתה מכוונת לטובת הכלל, כי לא שאף לתפוש כסא בשבילו ורק בתקופה מאוחרת נבחר לועד הקהילה תחת לחץ הציבור. עם כל התעסקותו בענינים ציבוריים, ראה אבא אפפלבוים את יעודו בחיים בשני שטחים, דהיינו, בהוראת השפה והספרות העברית ובחקר חכמת ישראל, ובמיוחד בזו של תקופת המאה ה־16 וה־17 באיטליה.

אבא אפפלבוים יסד את בית־הספר הראשון לשפה העברית ברישא. מחוסר אמצעים הקציב חדר אחד מדירתו הצנועה למטרה זו. כמו בכל עיירות גאליציה בהתחלת המאה העשרים, למדו ילדי ישראל „בחדר" וכן היה גם ברישא עד שבא אבא אפפלבוים ועשה דבר מהפכני ע"י לימוד השפה העברית לפי שיטה „מודרנית", שהיתה ידועה אז בתור „עברית בעברית".

מספר התלמידים היה בהתחלה מצומצם מאוד, והוא לבדו לקח על עצמו עבודת קודש זו להפיץ את השפה העברית בין ילדי יהודי רישא. כאשר מספר התלמידים הלך וגדל, הצטרף אליו נפתלי גליקסמאן ואחרי כן משולם דוידזון ושלושתם הניחו את היסודות ללימוד השפה בעיר. המנוח גליקסמן ודוידזון זכו עוד להשתקע בארץ לפני השואה ופה באו למנוחת עולם. יהי זכרם מבורך.

אבא אפפלבוים נתן גם כן שיעורים פרטיים לאלה שבקשו השתלמות בתנ"ך ובחכמת ישראל בשיטה מודרנית. היו אלה נערים בגיל 16־12. בתור פירוש לתנ"ך השתמש בתרגומו הגרמני של משה מנדלסון, שאבא אפפלבוים העריך מאד והוסיף הסברים שלקט מתוך מחקרים של יהודים ולא־יהודים. למרות השקפותיו המתקדמות היה מתנגד להשערות המרחיקות לכת של מבקרי המקרא. זכורני מקרה אחד שהעלה את זעמו וכעסו כאילו נפגע אישית בעומק לבו. ומעשה שהיה כך היה. בהתחלת המאה העשרים התעורר הויכוח הידוע על Babel und Bibel אחרי שגילו בסוף המאה ה־19 לוח אבן מכוסה בכתב יתדות, ואשר פיענחו אותה כ„חוקי אמרפל". הרבה מהחוקים האלה דומים לחוקי התורה, והואיל ומלך אמרפל היה לפני משה רבינו, יוצא — כך הסיקו חכמי ביקורת המקרא, ובראשם פרנץ דליטש הגרמני, — כי משה חיקה „פשוט" את אמרפל. כמובן, שהדבר „גרם לשערוריה" ספרותית בעולם. אבא אפפלבוים הגיב נגד זה בכל התרגשותו הלאומית־יהודית וזקף את הפרשה על חשבון האנטישמיות.

שנים אחדות אחרי כן, כאשר חזרתי הביתה מחו"ל, שם למדתי את ענין „חוקי אמרפל" בקשר עם מחקרי במשפט השוואתי, נפגשתי עם אבא אפפלבוים וכמובן עוררנו את „הפרשה". הסברתי לו את מהות הבעיה וכי חלק החוקים היה נכס משותף מופץ, בדרך כלל, בין עמי המזרח, מה שמצא ביטוי גם כן ב„חוקי אמרפל". אבא אפפלבוים קיבל בשקט הסבר זה שהתקבל על דעתו.

אך אבא אפפלבוים לא הסתפק בשיעורים בלימוד הספרות החדשה העברית. הוא דרש מאתנו לקרוא את חכמי תור הזהב בספרד; יהודה הלוי, הרמב"ם, אבן־עזרא וכו'. עלינו הטיל ללמוד את הספרות מן המאה ה־18 כגון המחזות של משה חיים לוצטו ואחרים. הוא היה נוהג לנתח את המחזות מבחינת הלשון והיחס למאורעות הזמן. ההוראה היתה בעיניו מלאכת קודש, ובספריו שחבר, הוסיף לשמו כמחבר, גם את התואר מנהל בית־ספר עברי „תעודת ישראל".

נוסף לפעולתו העסקנית וההוראה, מצא אבא אפפלבוים זמן להיות סופר. הוא עסק בחכמת ישראל, בשאלות תלמודיים בפילוסופיה, קבלה והיסטוריה ומתוך קרבה לחכמים, שעסקו במיוחד, ביצירותיהם של שלושה חכמים, שחיו באיטליה במאה ה־16 וה־17, ולהם הקדיש שלוש ביוגרפיות: „תולדות ר' יהודה מוסקטו". „תולדות ר' עזריה פיגו" ו„משה זכות".

את הספר הראשון על יהודה מוסקטו חיבר ב־1900. יהודה מוסקטו (1530 — 1590) היה רב במנטובה ידוע במיוחד בפרושו על „הכוזרי". הוא התעסק בקבלה ושירה וכתב הרבה על האומנות והמוסיקה. בכלל עמד תחת השפעה של הרנסאנס האיטלקי.

את הספר השני שחיבר בשנת 1903 הקדיש לעזריה ב"ר אפרים פיגו (1579 — 1647), גם הוא כקודמו רב באיטליה. ספרו הידוע הוא „בינה לעיתים", העוסק במועדי השנה ועניני דיומא. הספר השני שלו בעל חשיבות גדולה הוא „גדולי תרומה", הכולל חידושים ופרושים לתלמוד ופוסקים.

נושא הספר השלישי שחיבר בשנת 1923, היה משה זכות (97־1625), אחד הרבנים הססגוניים באיטליה. התענינותו הרוחנית הקיפה את כל שטחי חכמת היהדות. בתור תלמיד חכם גדול חיבר ספרים על התלמוד; כ„מקובל" — כתב פרוש ל„זוהר". נוסף לזה היה משורר ובאחד, משיריו בהם תאר את „חיבוט הקבר" ואת עונשי הגיהנום עפ"י המדרש, הלך בעקבות „הקומדיה האלוהית" של דנטה. חשיבותו של משה זכות היא גם בזה שחיבר את המחזה הראשון בשפה העברית בשם „יסוד עולם", והאנשים הפועלים במחזה הם אברהם אבינו. תרח ונמרוד.

בספרים שחיבר אבא אפפלבוים אין לו יומרות להופיע כחוקר, אלא כסופר והיסטוריון, שהתעמק ביצירותיהם וחייהם של חכמי ישראל שהיו קרובים לרוחו, ובפירסומים אלה רצה לתת ביטוי לרגשות החיבה שרחש להם.

ד"ר משה אלתר

ג. היסטוריון וחוקר*

בערב שבועות גוע בעיר רישא אחד מיחידי הסגולה שבמחננו הלאומי, העסקן הציוני, המלומד וההיסטוריון ר' אבא אפלבוים. דבר מותו הדאיב את לב כל מוקיריו, ידידיו ובי־חוד תלמידיו. אבא אפלבוים נולד ברישא ביום ט"ו תמוז תרכ"א, וכבר משנות נעוריו הראה תשוקה עזה ללימודים ולמדעים והתמכר להם בכל כשרונותיו בתור מתלמד מעצמו. בראשונה התמכר לספרות התלמודית, ואולם בחיבה יתרה הקדיש רבות בשנים את כל כוחותיו וכשרונותיו הגדולים על שדה ההיסטוריה הישראלית.

הוא עסק בחקירה מדעית של התלמוד ונושאי כליו מנקו־דת השקפה היסטורית וגם במחקרים חשובים אחרים. המנוח קנה לו שם טוב גם בזה, שיסד בעיר מולדתו רישא את בית הספר העברי הראשון בעל תכנית של למודי חול, הופעה חדשה בהתחלת המאה העשרים במדינת גאליציה. בית הספר הזה הצטיין בסדרו המופתי, באופן לימודיו וברוח הדתית הלאומית השולטת בו. בית הספר הזה, שהתקיים כט"ו שנה, שימש סמל לבית ספר עממי לאומי מודרני. ואולם את רוב עתותיו הקדיש המנוח למדעים, הוא הוציא לאור מונוגרפיות היס־טוריות מצוינות כמו „תולדות ר' יהודה מוסקטו" תר"ס, „תולדות ר' עזריה פיגו" בעל המחבר „בינה לעתים" תרס"ז, על „הר' משה זכותא", הוצאת סנונית, לבוב. חיבורו זה האחרון הוא אחד מהמצוינים ביותר בספרות המונוגרפית שלנו.

כחמשים שנה עסק המנוח בעבודתו הפוריה ורבת הצדדים והכל נעשה על ידיו בהתלהבות נעורים ובהתמסרות רבה לחכמת ישראל.

המנוח כתב את מאמריו עברית. רבים מהם אנו מוצאים ב„הצפירה", „המליץ", „המגיד", „השלוח" ו„העולם". לשונו היא צחה ונעימה ועזרה במידה רבה להתפתחותה של השפה העברית החדשה וסגנונה. המנוח עבד בחריצות רבה גם בשדה הצבוריות. החל מהקונגרס הציוני הראשון היה פעיל בתנועה הציונית. הוא היה הראשון ממיסדי חברת „חובבי ציון" והרבה שנים עמד בראש הועד העירוני של התנועה הציונית ברישא. גם בעבודתו המדעית, גם בעבודתו הצבורית יכול לשמש מופת למעריציו וגם למתנגדיו הפוליטיים.

אנחנו תלמידיו שהעמיד המנוח, ובינידם דר. צבי קורץ רב הכולל בסלוניקי, ד"ר יחזקאל לוין רב בלבוב, פרופ. שלמה הורוביץ בוינה, ד"ר עובדיהו איזנברג מזכיר חבר־הלאומים בג'נבה, ד"ר משה וולד־יערי מזכיר בעיריה בתל־אביב, וכותב הטורים האלה, מביטים מרחוק על קבר המנוח הנערץ ומבכים בלב נשבר את האבדה.

* „בדרך" ב. גל' 22 (38), עמ' 8, י"ד אייר תרצ"ג, 8.6.1933.

ד"ר משה אלתר*

משה אַלתר
Dr. Moses Alter

רישא, (ז'שוב) נולד תרנ"ד 1894 — ניספה בשואה בפולין

קבל חינוך מסורתי ועברי. השתלם בפילוסופיה באוניבר־סיטאות לבוב ווינה וקבל תואר ד"ר. למד גם בבית המדרש לרבנים בוינה והיה מקורב ביותר לפרופ. אריה שורץ. שנים רבות עסק בהוראה במוסדות חינוך שונים בוינה ובברלין.

בתרפ"ה נתמנה מרצה לדברי ימי ישראל והעמים בבית המדרש לרבנים של המזרחי „תחכמוני" בורשה ומשנת תרפ"ט שימש מנהל מוסד זה. דאג להעלאת רמתם התרבותית של תלמידיו ולמצבם החומרי.

היה פעיל בחברה לעזרת אקדמאיים יהודים; באגודת שוחרי האוניברסיטה העברית, התאגדות הסופרים העברים ובני ברית. היה חבר תנועת המזרחי ופעל בתוכה ביחוד בשטח התרבותי על ידי מתן הרצאות ושיעורים.

פירסם כמה מחקרים היסטוריים בעתונים ובמאספים באידיש ובפולנית, בתוכם על הצדיק רבי שמלקי הורביץ מניקלשבורג ב„די קהילה שטימע" (ורשה תרצ"ח—תרצ"ט) ועוד. בדרך חקירתו ההיסטורית הושפע מגיסו הפרופ. מאיר באלאבאן.

בימיו האחרונים עסק בחיבור מונוגראפיה היסטורית על היהודים ברישא במאה ה־י"ז.

* אנציקלופדיה של הציונות הדתית כרך ראשון בעריכת יצחק רפאל עורך משנה גאולה, מוסד הרב קוק 1958, ע' 142.

חנינא מזרחי

נפתלי אשריאל (גליקסמן)

נפתלי אשריאל הקדיש את כוחו ומרצו לכל מפעלי התחיה בארץ. בנאומים נלהבים בעצרות עם גדולות ידע לרתק את שומעיו ולמשוך אותם בסגולותיו המיוחדות להרתם לכל ענין ציוני גדול וקטן. הוא נחן גם בכשרון כתיבה ובמאמרים, מלאי ענין ותוכן ידע לכבוש לבבות לעבודת תקומת האומה בארצה. את תפקידו הראשי בעבודתו הענפה רבת הגוונים ראה בשדה החינוך בהדרים המתוקנים שבגאליציה גלה כשרון של מורה הוראה בעל שעור קומה.

געגועיו העזים אל הארץ משאת נפשו הביאוהו בשנת תרפ״א לאחר לבטים קשים אל ירושלים, בה הקדיש את מיטב כוחותיו לרעיון הציוני ולעבודת הקודש בשדה החינוך וההו־ראה. כל נצחון ציוני עורר אותו להתלהבות וכל כשלון מדיני דכא את רוחו.

בשנת תרפ״א נתקבל כמורה בתלמוד־תורה הספרדים, בו הקדיש את מרצו ואת כל כוחותיו האינטלקטואליים להרבצת תורה בין ילדי העוני של ירושלים העתיקה. הוא ידע להסביר לילד באופן קל ופשוט גם דברים קשים. במסירותו, בהנהגתו ובקפדנותו ידע להתחבב מהר על כל סביבתו. בשנת תרצ״ד עבר לפנסיה ומאז התמסר לכתיבה, שהיתה תמיד קרובה ללבו.

נפתלי אשריאל הצטיין גם כעתונאי והשתתף בקביעות בעתוני הארץ „דואר־היום״ ובעתוני חוץ לארץ: „טאגבלאַט״ מלבוב ו„צייט״ הלונדוני.

נפתלי אשריאל נולד ברישא בכ״ה באלול תרל״א ונפטר בתל־אביב בי״ט באב תש״ח בשנת שבעים ושבע לחייו. תהי נשמתו צרורה לחיי נצח.

„הד־החינוך״, ו׳ באלול תש״ט

ד״ר משה יערי וואלד

אבי חיים וואלד

חיים וואלד
Chaim Wald

ר׳ חיים בן ר׳ יוסיל דמביצר וטעמא וואַלד נולד בשנת 1873 ברישא. אביו היה מלמד גמרא לנערים גדולים ושם משפחתו היה דאַמביצר. בגלל הנישואין הדתיים, שלא אושרו לפי החוק האזרחי, קיבל את השם „וואַלד״, שהוא שם משפחת אמו. אמו טעמא וואַלד מוצאה היה מעיירת סנדזישוב בסביבת רישא. אבא סיפר לי, שמסורת היתה במשפחתו, שבאה לפולין עם גולי ספרד, וכי אביו ר׳ יוסיל מוצאו במשפחה ענפה שנתפזרה בארצות רבות, וכן שר׳ חיים דאַמביצר, הדיין בקראקא, בעל „כלילת יופי״, הוא בן משפחתו. אבא נתייתם בנעוריו מאביו ר׳ יוסיל, שנפטר כבן 40. הסבתא טעמא נשאה בעול פרנסתם של שלושת הבנים והבת. היא התפרנסה מחלו־קת תוצרת חלב בבתי הפקידים הנוצריים. לאחר שבניה הגיעו לגיל בר־מצוה נאלצו להגר לאמריקה בגלל קשיי פרנסה. הבת נישאה לסוחר ביארוסלאב, אולם אבא, שהיה ברוך כשרונות, למד בחדר ובו ראתה סבתא את ה„קדיש״. אבא עשה חיל בלמודים, היה בקי וחריף בתורה ותלמוד, ושמעו הגיע לאוזני האב״ד ר׳ השיל וואלרשטיין. הלה הזמינו אליו לבחינה והציע לו ולחברו ר׳ הירש משה אייזן שילמדו אצלו דף גמרא מדי יום.

בימי בחרותו נסחף אבא ע״י רוחות ההשכלה והרבה לעיין ב„מורה נבוכים״, כתבי רנ״ק, שי״ר. הוא אהב לקרוא את „השחר״ לסמולנסקין וספוריו, את שירי יל״ג, את התנ״ך עם באורי ר׳ משה מדסאו, למד גרמנית והתבסם משירי שילר, התענג על „נתן החכם״ של לסינג וכו׳.

אבא הצטרף למשכילי העיר (הולצר, אבא אפפלבוים, יונה ברנשטין, חיים וואַניג וקלמן קורצמן), אולם לא פשט את לבושו המסורתי והתמיד בשמירת המצוות. במקום הסוגיות של אביי ורבא, התעמק במדעי היהדות, קרא את „המגיד״, „השלוח״, „הצפירה״, „המצפה״; ומן העתונות הלא־עברית — את ה„לאַמבערגער טאַגבלאַט״ בעריכת משה קליינמן, ומהעתו־נות הלועזית — את ה„וועלט״ בעריכת הרצל, בובר, לאָווה. מדי יום ביום קרא את העתון „נייע פרייע פרעסע״. עוד לפני הופעת „מדינת היהודים״ לתיאודור הרצל, נהה בכל נפשו אחר תנועת „חיבת ציון״ שמרכזה היה אז באודסה.

בהיותו בן 18 נכנס לחופה ונשא את פרידא בת ר׳ יעקב הולאַשיצר ואסתר לבית הוזמאַן מעיירת קאנצ׳וגא. היתה זאת משפחה מסועפת, ששורשיה בעיירות פשבורסק, דינוב, בלאזוב,

פרוכניק, ליז׳אנסק, שיניאווה. אמי התפארה לפני בילדותי, שבין קרוביה מצויים דיינים, והיא מקורבת למשפחת ר׳ אלימלך מליז׳אנסק כיצד ואיך איני זוכר. היא היתה אשה צנועה, אדוקה. כל ימות השבוע טרודה היתה בפרנסת המשפחה ובשבת קודש מסורה לתפילה, ל„צאנה וראינה", לתחינות, לאמירת „אלהי אברהם" („גאָט פון אַברהם"). אבא אמר לי פעם, שבן־כרך — הוא חשב את רישא ל„כרך" — חייב לחפש את ה„עזר כנגדו" רק בעיירה קטנה, בה אויר כפרי צח, והבנות צנועות, בריאות נפש וגוף, שלא כבנות בעיר גדולה המתגנדרות, מתפרכסות בתמרוקים, סוגדות לאופנה ולשעשועי הבל.

ממה יתפרנס אברך צעיר ויקיים משפחה? הרב ר׳ השיל וואלערשטיין יעץ לאבא לאחוז במקצוע של מוהל ויעסוק בהכנסת ילדי ישראל לבריתו של אברהם אבינו. חודש ימים עסק אבא במלאכת־קודש זו, אך זנח אותה. ידידיו דאגו ומצאו לו פרנסה חדשה. הוא קיבל „קונצסיה", מונופול ממלכתי למכירת טאבאק וסיגריות („קעניגליכע טאבאק טראפיק") דווקא ברובע של גויים, ברחוב קראקובסקה ע״י מנזר־הברנארדינים, על גדות נחל מיקושקא. הדבר לא מצא חן בעיני הגויים: יהודי לבוש קפוטה ושטריימל בשבת, בעל פאות וזקן בלב שכונת הנוצרים, היה בעיניהם לצנינים. אני זוכר את אבא מימי ילדותי הראשונים. אבא היה יפה־תואר, בעל גיזרה דקה בינונית, פנים אצילים, עין אחת גדולה חולמת והשניה מפיקה חכמה. נוצריה יונית־קתולית, אשת מנהל הסמינאר, שהיינו מביאים לביתה תוצרת חלב, היתה אומרת: אבא שלך דומה לאיקונין, כך נראה בודאי המושיע שלנו. כאמור היה עסק יהודי כצנינים בעיני הנוצרים בשכונה זו, ומדי ערב התפרצו שקצים לחנות והוציאו את הסחורה. לא היתה דרך אחרת, אלא לעזוב את השכונה. סבתא, בעלת שני בתים (בתי עוני) ברחוב קאזימיר הגדול (רויזנגעסיל), ופינת רחוב זאמהחדרים, ואת החדר הזה חילקה ע״י מחיצת עץ — מחציתו, קניאַנטאַ, מסרה למשפחתנו חדר גדול מדירתה בת שני בחזית, לחנות, ומחציתו השניה למגורים. כך נעשה אבא לבעל חנות־מכולת, אולם על השלט התנוסס שם אמה: „פרידה וואלד". קשה היה להתפרנס מחנות זאת, שהתנהלה בעיקר ע״י אמי. אבא היה ממלא תפקיד של „שר חוץ": ערך קניות אצל הסיטונאים, ואמי, „שר הפנים", ישבה בחנות מהבוקר עד 10 בלילה, ובימי חורף קרים התחממה בסיר גחלים לוחשות, ללא מנוחת צהרים. אבא היה עוסק אחה״צ בעניני צבור, ציונות, מלחמה במתבוללים ובני בריתם החסידים ששלטו בקהילה, אך לא דלג על תפילת שחרית, מנחה ומעריב.

בשבתות התפלל בבית־המדרש, ובמועדים, ביחוד ב„ימים הנוראים", שימש כבעל־תפילה ב„אגודת הקידמה" („פורטשריטס פעראיין"). שם באו ל„כל נדרי", ל„יזכור" ו„ונתנה תוקף"" מתבוללים ומהם יהודים מתקדמים. אבא עבר לפני התיבה, וקולו הערב, בנוסח המסורתי, מתובל בקומפוזיציות של גדולי החזנים, הקסים את הקהל. לפעמים הרשה לעצמו להכליל ב„הלל" נעימות ממאיר בעער, הלוי, ביזה וורדי. אני ואחי מאיר שימשנו כ„משוררים" המלוים אותו ב„ימים נוראים".

אחר תפילת מעריב נהג אבא לבקר את האגודה „חובבי ציון" לשיחה וקריאה. את מיטב כשרונו וזמנו הקדיש לכיבוש דעת הקהל למען הרעיון הציוני. הוא היה נואם באספות בבתי־מדרש ובבית־הכנסת. בהיותו מחונן בחוש הומור מלבב נעשה לבעל השפעה פוליטית בעירנו. לפני בחירות לעיריה, לקהילה וכד׳ הופיעו בחנות המכולת שלו הד״ר וו. הוכפלד, ד״ר סמואל רייך, ראשי הקהל, ומשכו אותו לשיחה בענייני צבור. לפעמים הוזמן גם לראש העיר ד״ר יאבלונסקי, או ד״ר קרוגולסקי להתיעצות. אתם דבר גרמנית „קונגרסאית", כי לא ידע פולנית, שפת הארץ. ב„אידישע פאָלקצייטונג", שבועון שנערך ע״י נפתלי גליקסמאן, אבא אפפלבוים ואבי, ערך וכתב אבי את מדור הפליטון הפוליטי. בשוט אירוניה, הומור, ולפעמים בסאַרקאַזם הצליף במתבוללים התקיפים, והפגיעה חבטה בלבותיהם. בעיר חזרו על המימרות החריפות והמבדחות של אבא, שהיו נשק קטלני ליריבי הציונות. המתבוללים חיפשו אמצעים כיצד לשתק את הנשק הזה ומצאוהו. בהשראת המתבוללים ערכו לו פקידי העיריה הנוצרים משפטים על עבירות סאניטריות, כביכול, בחנות ובבית, ולבסוף הופיע המהנדס העירוני קרוליקובסקי ופסק, שהבנין מסכן את הבטחון ויש להרסו. כמובן, שהבנין לא נהרס, אולם אבא ריכך את הטון ושינה את הטקטיקה.

עם מות סבתא טעמא הרחבנו את הדירה, קיבלנו עוד חדר שהיה נחוץ לנו, שכן בינתיים נולד במשפחתנו בן שלישי, טוביה, ואח״כ הבת היחידה אסתר. כתלמיד גימנסיה מצטיין העניקו לי המורים הנוצרים שעורים, וכל ההכנסה היתה קודש למשפחה. היו לי תלמידים בשעות אחרי הצהרים וביניהם יחזקאל בן הרב ר׳ נתן לעווין. אחי מאיר למד בתחילה בבי״ס טכני בקראקא, אולם לא מצא עניין בלימודים אלה, חזר לעירנו והמשיך בגימנסיה. אמי האדוקה התנגדה שנלמד בגימנסיה, אך כשאבא הבטיח לה, שאני אמשיך בבי״ס לרבנים ומאיר ילמד אדריכלות בארץ־ישראל הסירה את התנגדותה. בבית דברנו יידיש, ובבואנו בפעם הראשונה לביה״ס היינו כאלמים. אולם במהרה כבשנו את השפה הפולנית ועלינו בידיעתה על התלמידים הנוצרים.

ללא „תואר" השפיע אבא על ההמונים. היו באים אליו לשאול עצה, לחפש עזרה נגד תקיפים, ביורוקרטים. המקופחים והסובלים מצאו בו ידיד ורע. אפילו טובי הרופאים, כמו ד״ר אלסנר, נעתרו מרוב אהבתם לאבא וביקרו בבתי עניים ללא תשלום. בענייני צבור וציונות התלכדו סביבו נציגי האינטליגנציה, האקדמיה, כגון ד״ר פליקס הופפן, ד״ר אברהם פריייליך מנהל לשכת העו״ד ד״ר סמואל רייך (ששמש ראש הקהל במשך קאדנציה אחת) אגב ד״ר פריייליך זה שמוצאו מלבוב, היה היחיד מבין האיטליגנציה בימים ההם שדיבר יידיש, שמר מצוות ודעת הציבור החרדי היתה נוחה ממנו. אבא העריך מאוד את פיקחותו הפוליטית של ליאופולד שטרנליכט, משפטן, שעזב את המקצוע והתמסר כולו להסברה ציונית, והצטערנו מאוד עם צאתו ללבוב. מבין ידידי אבא יש לציין במיוחד אישיות דגולה במינה את ליאון חיים (או לוי חיים), מנהל הקונטור (באַנק) של אלואיס פרוילין, ומן הראוי להקדיש לו רשימה מיוחדת. בעזרת ידידיו ובכוח

נאומיו תרם אבא הרבה לבחירתו של הרב ר׳ נתן לוין כמרא דאתרא, כנגד ר׳ יצחק שטיינברג, מועמד החסידים. אבא ראה ברב שטיינברג סכנה לציונות, כי הוא היה בעיניו יריב תנועת התחיה ובעל בריתם של המתבוללים.

אחרי תפילת שבת בבית־המדרש לא היה הקהל מתפזר, שכן רצה לשמוע את דעתו המוסמכת של אבא בבעיות הזמן. בשעות של אחה״צ היה נוצר מעין „חוג״ ליד אנדרטת קוש־ציושקו סביב אבא, לבירור בעיות חברה ותרבות.

הערצתי את אבא בעיקר בגלל יחסו לאדם, בגלל לבו הטוב, החנון והרחום. והרי דוגמאות אחדות:

א) בזמן מלחמת העולם הראשונה, לאחר פלישת הרוסים השניה, נמלט אבא עם משפחתו לוינה (בזמן הפלישה הרא־שונה נשאר בעיר תחת שלטון הקוזאקים ושלח את אמי עם הילדים לשלזיה). אני ואחי מאיר התגייסנו לצבא האוסטרי. בוינה לא פנה אבא לעסקי אויר והפקעת שערים כשאר הסוח־רים. הוא נטל לידו מחט וביחד עם אמא תפרו מדים לצבא, כשהם מקבלים שכר ניצול ע״י הקבלנים.

ב) בחזורו לרישא נתמנה לנציג העדה לאספקה בועד העירוני. לפי חוקי הצנע הוקצבו לצבור סוכר, מלח, לחם וכו׳ לפי כרטיסים. אבא, כדרכו, דאג לחלוקה ביושר ובצדק, ואמא התאוננה שהיא מקופחת ביחס ליתר החנויות. אבא נזהר מהנאה הבאה משררה, והוא הדין ביחס למסים(הוא נתמנה לחבר בועדת מס הכנסה). הוא דאג לאדם הקטן, המקופח על־ידי אלה היורדים לחיי החנווני הזעיר. ה„אריות״ שבין הסוח־רים מצאו בעצמם דרך לפקידות ע״י שלמונים וכו׳.

ג) ר׳ אבא אפפלבוים ידידו חלה במחלה מסוכנת. אבי הביא את ד״ר אלסנר לביתו. הרופא, ידיד אבי, הודיע שר׳ אבא אפפלבוים זקוק לאמבטיה חמה. לא היו אז בדירות אמבטיות, אך השיגו לו איכשהוא אמבטיה. אולם ר׳ אבא אפפלבוים היה אדם בעל־בשר וכבד. מי יכניסו ויוציאו מאמבטיה? אבי הכחוש והחלש עשה את המלאכה והציל את חייו.

ד) אחרי פלישת הרוסים רעבה האוכלוסיה ברובה ללחם. דייר שלנו, ספק סנדלר, ספק בדחן, שגר במרתף הבית, חלה בטיפוס יחד עם אשתו ועשרת ילדיו. יומיים לא נראה אף אחד מבני משפחתו בחנות. אבא ירד למרתף ופתח את החדר האפל. היה זה בחורף, והכפור היה עז וצורב. הצחנה הממה את אבא בפתחו את הדלת, אך הוא הביא את הרופא העירוני ד״ר י. טלר וביקשו להעביר את המשפחה לביה״ח. אמבולאנס לא היה בנמצא, כי הצבא החרים אותו, ובמקומו נשלחה מטעם העיריה עגלה קטנה לאיסוף אשפה. העגלון והפועל, „גויים חזקים״, ירדו למרתף ובראותם את החולים ואת הלכלוך סרבו לשאתם, כי אלונקות לא היו ברשותם. אבי הרזה ודל־הבשר העמיס את החולים אחד אחד על כתפיו ונשא אותם לעגלות האשפה, שחיכתה במרחק כמאה מטר ברחוב הראשי. כל משפחת הסנדלר הבריאה, אולם אמי חלתה בטיפוס, כנראה, העביר לה את המחלה. אבא ידע, שבמרתף שוכבים חולי טיפוס והוא עלול להדביק את בני משפחתו, אולם הוא קיים את הצו „ואהבת לרעך כמוך״. בזה קנה את עולמו אצלנו.

אבא חלם על עליה לארץ־ישראל, ורצה שהבנים יצאו לפניו. ואכן, כולנו עלינו. הראשון יצא מאיר, אחריו אני ולאחר־מכן אחי טוביה. כולנו היינו יוצאי „השומר הצעיר״. בבית והסביבה ספגנו אהבה לציון. בכותל המזרח בבית היה תלוי ציור „המזרח״ בו תמונת בית־המקדש. שלוש פעמים ביום אמרנו בתפילת „שמונה עשרה״: „תקע בשופר גדול לחרותנו. ולירושלים עירך, ברחמים תשוב, ותשכון בתוכה״. בפסח אמרנו „השתא עבדים ובשנה הבאה בני חורין״, בשבו־עות קישטנו את הבית בירק, שיזכיר לנו את פריחת אדמת המולדת. בל״ג בעומר זכרנו את מרד בר־כוכבא ואת ר׳ שמעון בר־יוחאי, בתמוז התאבלנו על חומת ירושלים שהובקעה, ובתשעה באב — על חורבן בית ראשון ושני. בחנוכה חגגנו את נצחון החשמונאים, בט״ו בשבט אכלנו פירות א״י. חיינו אמנם בגולה — אולם כדברי היינריך היינה, נשאנו אתנו את המולדת הניידת, ואת אויר מולדת זו — התנ״ך — נשמנו בבית וברחוב. בבית היתה תלויה קופסת „קרן קיימת״ לגאולת קרקע, וכן קופסת ר׳ מאיר בעל נס לקיום הישוב הישן.

הבנים עלו, אולם אבא לא זכה לעלות. הוא נפטר כבן 50 בכ׳ תמוז, בשנת תרפ״ג. אמא יצאה לדרך עם אחותי אסתר בשנת 1933, אך חלתה בדרך ונפטרה בקראקא, ואחותי הגיעה ארצה ונכנסה לעבוד בבי״ח בימי שלטון המנדט. היא סיימה בי״ס לאחיות ועבדה כאחות מוסמכת בביה״ח למחלות מדבקות ביפו בזמן המאורעות בשנת 1936. כשנרצחו שתי חברותיה נחמה ומרתה ע״י פורעים ערביים זיעזע הרצח את בריאותה והיא יצאה לריפוי לארצות הברית. כיום היא עובדת בביה״ח הר־סיני בניו־יורק.

אבא התקנא בידידו ר׳ נפתלי גליקסמן, ששלח בניו ארצה עם העליה השניה, והוא זכה לנחת כאשר שני בניו עלו ארצה וקיווה לעלות אחרינו. השלישי עלה אחרי פטירתו.

בשכבו על ערש דוי עמדו לידו משולם דודזון ולוי חיים, והם סיפרו לי, כי בהרגישו שהמות מתקרב, ביקש אבא ליישר את הכיפה על ראשו, וב„שמע ישראל״ נפח את נשמתו.

ידידי שלחו לי את גליון „נובי דזיננניק״, בו תאור ההלויה. לוו אותו המונים. ואף כי לא נשא שום תואר, ולא כיהן בשום משרה ולא ישב ראש בשום אגודה בכל ימי חייו, ציוה ראש העיר לעטוף את הפנסים הדולקים ברחובות העיר בבד שחור. בכל שנה כ׳ תמוז נהגו ידידיו הציונים לבקר על קברו ולהאזין רכוני ראש לתפילת „אל מלא רחמים״.

על מצבתו חרותים החרוזים הבאים בצורת אקרוסטיכון, המצטרף לחיים בן יוסף, שחיברו ר׳ אבא אפפלבוים:

חי חיי יושר ותום
ימיו הקדיש לעבודת הלאום
יהודי נלהב רב תבונה
מעשיו היו צדק ואמונה
בעצם עבודתו בבנין הארץ
נקטע ואיננו בא הקרץ
יום גבר המות וקפד חייהו
וספדו עליו כל מכיריהו.

ליאון וויזנפלד

אחי משה

משה וויזנפלד, ששמו זכור לאותם מאושרים שעלה בידם להינצל מן הגיהנום ההיטלרי, נולד ברישא בשנת 1883. הוא היה ילד חולני ורק בשנתו החמישית יכול היה להתחיל ללמוד ב„חדר״. אולם כבר בשנת הלימודים הראשונה נתגלה כבעל כשרון גדול. במלאות לו שבע שנים כבר למד גמרא, ולפעמים תכופות היה מקשה קושיות חמורות, שרבו לא ידע מה להשיב עליהן.

בהגיעו לגיל בר־מצווה, כבר נתפרסם בעיר כ„עילוי״. בן י״ד עזב את החדר ולמד יחד עם הבחורים המבוגרים בקלויז. בן חמש־עשרה עבר לחסידות, אף כי מוצאו היה ממשפחה אדוקה, לא חסידית. הוא הצטרף ל„חבורת״ בחורים, שהחליטו להתמכר ללימודי הקבלה. אך דבר זה ארך תקופת זמן קצרה. ארבע שנים לאחר־מכן נתפס להשכלה, מיד לאחר־מכן ייסד אגודה בשם „השחר״, שאליה השתייכו רבים מן הבחורים חובשי בית־המדרש, ששאפו להשתחרר מעול החסידות וללמוד לימודים חילוניים.

M. Wiesenfeld משה וויזנפלד

יחד עם חברו האהוב מאיר אֶלנבויגן, בנו של דיין מרישא ונכד לרב מסאטאינוב, דגלו בציונות המדינית ויסדו את אגודת הנוער הציונית הראשונה ברישא. משה היה נואם טוב ועלה בידו להשפיע על בחורים חסידים רבים שיצטרפו לציונות. אך הדבר עלה לו ביוקר רב. אבותיהם של הציונים החדשים התקיפו את שניהם, את משה ואת חברו מאיר אֶלנבויגן. גם אבי ע״ה „הרעיש עולמות״. סבי, חסיד שינאַווי נלהב, איים שיקרע „קריעה״ עליו. החסידים האשימו אותו שהוא „ממיר את בניהם לנצרות״. וכאשר המשיך עוד לבוא לקלויז מפעם לפעם, היו הבחורים מתרחקים מד׳ אמותיו. אולם יחסם זה רק הגביר בו את עקשנותו. עתה התמכר עוד יותר ללימודיו, בסתר, כמובן. הוא לא פסח על שום ספר מן המכונים „טרפים־פסולים״ ובאופן זה ספג במשך זמן קצר ידיעות רבות. יחד עם ד״ר ירמיהו פרנקל מיאַסלו ייסד בשנת 1908 כתב־עת עברי בשם „השחר״. זה היה כתב־עת נאה, עשיר תוכן, אך מוקדש בעיקר לבני־הנעורים. הצלחה רבה לא זומנה לעתון, והופיעו רק כמה חוברות בלבד.

מאז התמכר משה כולו לכתיבה, קודם ביידיש ולאחר־מכן בעברית, בגרמנית ובפולנית, שפה שידע על בורייה. את מאמרו הראשון ביידיש פירסם בשבועון „דער ייד״ שיצא בקראקוב, על־ידי ד״ר אפרים פישל וואַשיץ. לאחר־מכן החל להשתתף בשבועון העברי „המצפה״, שהופיע אף הוא בקראקוב. הוא השתתף גם ב„נייע צייטונג״ של ד״ר נתן בירנבוים בווינה ובעתון הציוני „זעלבסטוועהר״ שיצא בפראג. מאוחר יותר השתתף בדרך־קבע ב„טאַגבלאַט״ הציוני בלבוב.

כאשר ברישא נוסד לראשונה שבועון ביידיש בשם „נייע פאָלקס־צייטונג״, שימש בו כעורך־משנה. בו־בזמן השתתף בעתונים רבים אחרים ביידיש, עברית, גרמנית ופולנית. זמן רב היה גם כתבו הגאַליצאי של העתון האידי הגדול „דער מאָרגן זשורנאַל״ בניו־יורק.

ב־1909 בא משה בברית הנישואין, הואיל ובאותם הימים הביאה העתונאות לבעליה כבוד רב אך מעט פרנסה, נעשה שותף לבאנק זעיר בקראָסנו והתגורר שם כמה שנים. עסקי הבאנק לא הצליחו ביותר, ומשה ניאות לקבל את ההצעה להיות מנהלה הראשי של הק.ק.ל. במערב גאַליציה (והוא כבר אז אב לשני ילדים. הוא עבר לקראַקוב ושם עסק בתפקידו זה במשך 20 שנה. הוא היה מרבה בנסיעות בערים ובעיירות, בהן הטיף לציונות, וביחוד גדולה היתה השפעתו בחוגי הנוער.

זכורני כאשר נערך הקונגרס הציוני האחרון בציריך בשנת 1933, בטרם תפס היטלר את השלטון בגרמניה. אחד הצירים מאמריקה היה אז ד״ר אבא הלל סילבר מקליוולאַנד. הייתי ידידו הקרוב של ד״ר סילבר במשך שנים רבות, וכאשר חזר מן הקונגרס, הביא לי דרישת־שלום מאחי משה, שהכיר אותו בימי שהותו בציריך. ד״ר אבא הלל סילבר הציע לי להביא את אחי לאמריקה, בה יוכל ללמד עברית, והוא מוכן לממן את המיבצע.

מובן מאליו, שהייתי גאה על הצעה זו וקיוויתי שהעניין יצא לפועל. אולם בשל המאורעות באירופה לא התגשמה תקוותי. ד״ר סילבר הצטער על כך, ועד סמוך לפרוץ מלחמת העולם השנייה היה מזכיר לי את עניין אחי. „זהו אחד האנשים יקרי־הרוח הנדירים שפגשתי אי־פעם״, אמר. „ומקרים יוצאים מן הכלל כגון אלה אינם נשכחים״.

משה וויזנפלד זה, ששירת את עמו בכל כוחותיו עוד מימי שחר נעוריו, איננו עוד אתנו. יחד עם אשתו האהובה ושלושה ילדיו ניספה על קידוש השם מידיהם העקובות בדם של „בני הפילוסופים והמשוררים״ מגרמניה, ימח שמם! הוא נפל קרבן באש שהנאצים הציתו באירופה, שהשמידה שליש מבני עמנו.

מיכאל וולצר - פאס

ליאון ואסתר וויזנפלד

ליאון ואסתר וויזנפלד Leon & Ester Wiesenfeld

כאחת הדמויות הבולטות נראה בעינינו ליאון וויזנפלד איש רישא, אשר עוד לפני חמישים שנה הציגו את מחזותיו באידיש ברישא והמודעות הגדולות בישרו באותיות קידוש לבנה על מחזהו, המוצג „לפי בקשת הקהל", בפעם השלישית על ידי להקת חובבים. במשך חמישים השנה, מאז ועד היום, כאשר כבר עבר את גיל ה־82 הפיץ את מעינותיו על פני עולם נרחב; הוא כבש לו מקום כבוד בעתונות האידיש בארצות הברית ועם רדת שמשה של עתונות זו, עבר להוצאת כתבי־עת באנגלית אשר „ריח השדה" היהודי הציוני והישראלי נודף ממנה, מעמודה הראשון ועד האחרון. ליאון וויזנפלד ממשיך עד עצם היום הזה בעבודתו העתונאית כעורך, והוא גם עסקן רב־צדדי, ומה שמעניין: הוא נשאר בעל לב חם ורגיש של איש רישא. מכתביו הכתובים אידיש על גבי מכונת כתיבה בשורות צפופות הם תעודה מרשימה של איש רוח שלא נכנע, אשר התאים אמנם את עצמו לכתיבה האנגלית ולעתונות עם תמונות ססגוניות בטעם טוב ונבחר, אך המת־געגע עוד כיום לאותם היהודים תלמידי־חכמים, העוסקים בעניני ציבור באמונה.

עתה, בערוב ימיו, נעים לקרוא לא רק את עתוניו, יצירותיו הרבות, אלא את מכתביו הטריים את חלומותיו על השתקעות בארץ־ישראל. כאיש בעל הכרה עצמית, הרגיל להיות בין ראשי המדברים נראה לו שלא לפי כבודו להתיישב בארץ בשעה שאינו שולט שליטה מלאה בשפה העברית. ההומור הקליל של תלמיד־חכם מבצבץ ממכתביו לידידים ולעסקנים בני רישא והסביבה.

מבט מרפרף על פני אוסף מיוחד של עתונות אידיש ואנגלית בקליבלנד ובמקומות אחרים בארה"ב, דיו לעמוד על הכבוד הרב לו זכה ליאון וויזנפלד ורעייתו אסתר מיהדות ארצות הברית. הדבר בא לידי ביטוי בין היתר, בציון יובלותיו השונים ובהזדמנויות אחרות בהן בטאו את פעלו הרב בשטח העתונות בארצות הברית. ב־1931 ערכו לו באַנקט גדול לציון 25 שנות עבודתו הספרותית והעתונאית. ב־1937 ערכו לו בקליבלנד באַנקט לחגו הכפול: מלאות לו 50 שנה וציון חתונת הכסף של הזוג וויזנפלד. ועד ציבורי מיוחד הוקם לחגיגה זו שבראשו עמדו אישים בולטים של היהדות הציונית שם וביניהם ידידו רבי אבא הלל סילבר. 50 ארגונים ציוניים ו־600 אורחים היו מיוצגים בחגיגה הגדולה עליה כתבו בעתונים רבים בליווי תמונת הזוג. את חג יובלו ה־70 חגגו עוד בקליבלנד בפומבי גדול. היה גם המשך לחגיגות, אך ליאון וויזנפלד נמאס לו הרעש, וכפי שנמסר חגגו ידידיו וחבריו את מלאות 50 שנה לנשואי הוויזנפלדים ב„באַנקט־שקט".

ספרו על חיי יהדות קליבלנד בשנות 1930־1920 שהופיע לאחרונה, מהווה היסטוריה ופובליציסטיקה כאחד. ספר זה זכה לביקורת נלהבת כיוון שהוא מקיף את חיי יהדות קליבלנד על תקופותיה מבחינת האישים שהשפיעו עליה והוא מעין „אני מאמין" של וויזנפלד, ומציג לפנינו את דמות האיש היהודי הנלהב, אשר לא שקט לרגע מפעלו למען הציבור, ועטו השנון ממשיך להעשיר את העתונות בעלת הגוון הציוני ללא הפסקה.

רעייתו אסתר וויזנפלד (אַמסטרדם) היא מעין גורם משלים מסייע ומעורר לאישיות דינמית זו. עד היום הזה מעורה אסתר בכל ענייני בעלה, שותפת לחלומותיו. אסתר היא אשה פעל־תנית בזכות עצמה, עוד בהיותה ברישא שימשה כיו"ר ארגון הספורט „הכוח" וסגנית יו"ר של „פועלי ציון" ברישא; היא פעלה בכל הארגונים, שעסקו בעזרה לילדים, לנזקקים מכל המינים. יהודי רישא ביטאו את הערכתם לה כאשר לפני יציאתה לחוץ־לארץ בחרו אותה כיושבת־ראש כבוד בארגון לעזרת „ילדי עובדים", לכל ימי חייה. ואכן נמשך הקשר אתה לעזרה גם בהיותה בארה"ב. אסתר וויזנפלד היתה מסוג העסקניות הפעילות ומפעילות אחרים, וביזמתה הצליחה לעניין נשים מחוגי האינטליגנציה בפעולות העזרה, פרשה מיוחדת היתה העזרה לנשים יולדות מדלת העם, מפעל אסוף חפצים בשביל יולדות ולבוש לילדים רכים שנולדו השאיר רושם עז על אוכלוסיית העיר אז.

בהיותה יושבת־ראש ארגון הספורט „הכוח" השיגה יחד עם העסקן ד"ר שמואל רייך ברישא את ההכרה בארגון הס־פורט היהודי מצד אגוד הספורט הפולני וקיבלו עבורו מדים ועזרה. על ידי הכרה זו יצא „הכוח" למרחב.

לזכותה של אסתר וויזנפלד תירשם העובדה שבבואה לארצות־הברית הקימה בעזרת בעלה את ארגון יהודי גאַליציה

דער דראמאטישער קלוב פון די יודישע האנדעלס־אנגעשטעלטע אין רישא

פיהרט־אויף

שבת דעם 23 און זונטאג דעם 24 אויגוסט

אין זאל פון ה' בערגער

צום ערשטען מאל אין פוילען!

צעריסענע נשמות

לעבענסבילד אין 4 אקטען פון **ל. וויזענפעלד**

אונטער מיטווירקונג פון די בעסטע היגע אמאטארישע כחות.

די פיעסע איז אינ'ם יאהר 1915 געשפיעלט געווארען מיט ערפאלג אין איינעם פון די גרויסע יודישע טעאטער אין ניו־יארק.

בשעת די אנטראקטען וועט שפיעלען דער מוזיק־קלוב „הזמיר" א. ר. ל. פון ה' טוכמאן

פרייזען: I. פל. 10 קר., II. פל. 8 „ „, III. פל. 6 קר. שטעהפלאץ 4 קר.
אנהויב שבת 8.30, זונטאג 8 א זייגער אווענד.

בילעטען קען מען בעקומען אין ציטונגס־פערשלייס פון ה' אלי' לאנדוי און אין פאפיער־געשעפט פון ה' ע. גרויער.

די הכנסה געהט פאר ארבייטסלאזע!

Kółko amatorskie żydowskich handlowców w Rzeszowie

odegra

W SOBOTĘ, DNIA 23. i W NIEDZIELĘ, DNIA 24. SIERPNIA br.

W SALI P. BERGERA

PORAZ PIERWSZY W POLSCE!

ROZDARTE DUSZE

Obraz z życia w 4 aktach przez **Leona Wiesenfelda**

ZE WSPÓŁUDZIAŁEM NAJLEPSZYCH MIEJSCOWYCH SIŁ AMATORSKICH!

Sztuka ta odegraną została z wielkiem powodzeniem w roku 1915 w jednym z większych teatrów żydowskich w Nowym Jorku.

W antraktach przygrywać będzie orkiestra klubu muz. „HAZUMIR" pod batutą p. Tuchmana.

CENY MIEJSC: I. m. 10 K., II. m 8 K., III. m. 6 K., miejsce stojące 4 K.
POCZĄTEK W SOBOTĘ O GODZINIE 8·30, W NIEDZIELĘ O 8. WIECZ.

Bilety wcześniej do nabycia w trafice p. E. Landaua i w handlu papieru p. Grauera.

Czysty dochód dla bezrobotnych!

בקליבלנד, שמטרתו היתה הגשת עזרה ליהודי גאַליציה הנזקקים. ארגון זה התקשר עם הארגון הגדול של יהודי גאַליציה בארצות־הברית והיה אוסף בכל שנה סכום ניכר לעזרת יהודי גאליציה (בארגון זה מכהן ליאון וויזנפלד עד היום כסגן נשיא כבוד). הכסף היה נשלח לבתי־המלאכה היהודיים בגאליציה, ששימשו ללימוד מקצוע לנוער היהודי. אסתר וויזנפלד דאגה לכך שחלק מהכסף יישלח ל„בית־החולים היהודי" ולבית המחסה לילדים ברישא. עם חורבן יהדות רישא ויהדות גאליציה המשיך ארגון זה ואסתר וויזנפלד בארגון משלוח כספים לישראל.

אכן, דמות של אשה יהודית עסקנית למופת.

מי שמעיין בכתבי־העת, המופיעים עד היום בעריכת ליאון וויזנפלד (Jewisch voice pictorial) מתלהב מהצורה בה מוצא עתונאי וותיק זה את המסגרת הנאה להגיש לקורא היהודי עתון מצולם בעל טעם טוב. וויזנפלד מגיש בעתונו ציונות, יהדות בכלים נאים, והדברים נעשים שמחים ורעננים. אתה מוצא שם סיפורים מרתקים על חיי היצירה העבודה והבניין בישראל בליווי תמונות מנוף ערי הארץ ושטחי הפיתוח שלה. הוא מקרב את הקורא שלו לבעיות הארץ, כאילו היה אחד מיושביה המעורים והותיקים.

ליאון וויזנפלד מקדיש גם פרקים שלמים בעתונו האנגלי על הישגי יהדות ארצות הברית, בליווי צילומים היסטוריים של גדולי היהודים בארצות־הברית וכן צילומים ותיאורים על הבולטים שבין עסקני אמריקה היהודיים. עתון עתון ותחומו: יהודים שהצטיינו במלחמות ארה"ב או יהודים במוסיקה האמריקאית, יהודים בשטח הספרות, האופרה והאמנות, יהודים בשטח החקלאות וכו'. בכל מקום בו חיים יהודים, שם מגיע עטו הברוך של ליאון וויזנפלד.

אף כי ליאון וויזנפלד ידע להתאים את עצמו ל„רוח הזמן" הרי בלבו פנימה הוא מלא געגועים לתקופה הרומנטית, תקופת התסיסה הרעיונית היהודית. לא ה„ביזנעס" שבו את לבו של וויזנפלד, כי אם התקופה ההיא, אשר נעלמה ועברה מן העולם. וויזנפלד מנסה לחפש שרידים מן העבר ההוא, ומכאן קשריו הידידותיים והלבביים המתבטאים במכתביו החמים. כאן הוא נותן ביטוי לבעיית העבר וההווה. במיוחד מורגש הדבר שעה שהוא מדבר על יהודי גאַליציה בארה"ב, על יהודי רישא הנמצאים בארה"ב במיוחד. לבו כואב על אדישות יוצאי רישא להיסטוריה של רישא ולקשר עם בני העיר.

ליאון וויזנפלד התחיל את הקרירה העתונאית שלו בשנת 1907 בעתון „אידישער ז'ורנאל" בלונדון. באותה תקופה חי זמן מה בברלין. ברישא הוציא את העתון הדו־שבועי „גערעכטיקייט". באותו זמן כתב גם בקביעות בעתון היומי בקראַקוב „דער טאָג", בעריכת יונה קרפל. במלחמת העולם הראשונה יסד וערך בעיר פראג עתון בשביל אלפי הפליטים מגאַליציה בשם „פראַגער־יידישע צייטונג". וכן כתב מאמרים בעתון המקומי „זעלבסטוועהר", ובעתון הגרמני **„פראגער**

טאַגבלאַט". בשנת 1918 הוציא ברישא עתון יומי בשם „די אידישע פאָלקס צייטונג" וכתב מאמרים בעתון היהודי בשפה הפולנית „נאווי דזיענניק" וכן ב„ווינער מאָרגן צייטונג".

בשנת 1920 עזב את רישא ויצא לארצות הברית. עם בואו לשם החל להשתתף בעתון היהודי „דער פאָרווערטס" אך העבו־דה בעתון זה לא היתה לפי רוחו, וכעבור זמן קצר עבר לעתון „די אידישע וועלט" בפילדלפיה. לאחר־מכן חזר לניו־יורק ושם קיבל את עריכת השבועון „ברוקלינער נייע צייטונג", שהופיע באנגלית ובאידיש גם יחד. תחנתו הבאה והסופית היתה קליבלנד; שם שימש כסגן עורך של העתון „די אידישע וועלט", ובמות העורך הפך לעורכו של העתון. משנת 1936 מוציא לאור את כתב־העת: „די אידישע שטימע" התחלתו ביידיש והמשכו באנגלית. בקליבלנד הכה שרשים לא רק כעתונאי נודע, אלא גם כעסקן ציבורי וציוני. עד היום הזה הוא חבר בהנהלת ההסתדרות הציונית וחבר הקונגרס היהודי. לזמן מה הפסיק את עבודתו כשלקה בהתקפת לב, אך חזר לאט לאט „לסורו" כי עתונאות ועבודה ציבורית הן „מחלות" שאין „להיפטר" מהם לעולם...

בין יצירותיו הספרותיות יש לציין את הרומאן „בת־הרב", (דעם רב'ס טאָכטער) המבוסס על האגדה על בתו היפה של הרב מטירנה (הונגריה) הנסיך מטירנה התאהב בה ובגללה התגייר. חמשה עתונים קנו את הזכות לפרסם את הרומאן. כשביקשתי מידידי ליאון וויזנפלד לשלוח לי עותק של הרומאן הזה, לא יכול היה למלא בקשתי, כי כל המהדורה אזלה מן השוק וגם מביתו. הוא כתב גם מספר מחזות. רובם מבוססים על המציאות, על חיי יום־יום. המחזה הראשון שלו דן בהתנצרותו של „בעל המרזח" (דער שענקער") מרישא, ששמו היה צווערגל, והוא הוצג בניו יורק ואחר כך בכל ערי השדה בארה"ב. המחזה השני „צעריסענע נשמות", הוצג לראשונה ברישא ואחר־כך בטאַרנאָוו, בעיר הולדתי לאַנצוט, בלבוב ולאחרונה בקראָקוב. באחד המכתבים כתב לי ידידי וויזנפלד, שמחזהו הראשון הכניס לו אלפיים דולאר. מהמחזה השני לא היתה לו כל הכנסה.

המחזה שלו „צעריסענע נשמות" הציגו ברישא בשנת 1919. בבקורת על המחזה בעתון „נובי דזיענניק" מאת ד"ר יחזקאל לווין אנו לומדים כמה פרטים על ההצגה. הבמאים היו: ליאון וויזנפלד, פנחס אלנבויגן ויוסף שטורך. למרות שהשחקנים היו חובבים, נתקבל המחזה בהתלהבות על ידי הציבור. המחבר וויזנפלד, היה נרגש מאד והודה בלבביות לקהל הרב והנלהב. המבקר ד"ר יחזקאל לווין מציין, שהמחזה מוציא אותנו מחיי היום־יום ומעלה בפנינו יריעה מתקופת הדמים עם תקומת פולין. המבקר מנבא למחבר עתיד מזהיר. „כבר כיום 1919 הוא בין המחזאים הבודדים בעלי כשרון נדיר" — כותב המבקר.

ליאון וויזנפלד ידוע גם במלחמתו נגד האנטישמיות. עם עלות הנאצים לשלטון ארגן וויזנפלד אספות מחאה נגד רדיפת היהודים בגרמניה וזאת בעיר שמתגוררים בה גרמנים רבים. אך הוא לא הסתפק בדיבורים אלא ארגן את החרם נגד גרמניה, והשפיע על ידידו רבי אבא הלל סילבר להתייצב בראש החרם נגד גרמניה.

וויזנפלד שש לקראת פעילות, שיש בה מן החדש, מן היצירה. מסיבה זו מצאנו בו ידיד מסור בקשר להוצאת „ספר־רישא" לא בלבד שהתעניין ועורר וסיפק חומר, אלא גם ניסה בכל הדרכים לעניין יהודים מרישא בארצות הברית במפעל חשוב זה.

הצגת „צעריסענע נשמות" בשנת 1919

מימין, שורה א' יושבים: אַליאַן, אסתר וויזנפלד, וואַדלר; מימין שורה ב' יושבים: יאָזי' אַליאַן, גב' רוזנבוים, מחבר־המחזה ליאון וויזנפלד, גב' האָרל, יוסף שטאָרך, מימין עומדים: לוסברג, אחותו של לוסברג, אברהם קורץ, ראַטיג, טוכמאַן, אהרן פראַסאָר.

פרופ׳ דוב סדן – ירושלים

בריש וויינשטיין

מתוך ההקדמה לספר „רישא" עמ׳ 23—24.

בריש וויינשטיין Berish Weinstein

בריש בן אליעזר יעקב הכהן וויינשטיין, נולד ב־18 במארס, 1905, ברישא. מתייחש על מחבר „ברכת יעקב". אבי סבו ר׳ שלמה שלאסמאן, מקובל חריף, אחד מ„חולמי הגיטו", נעלם ללא עקבות. אביו, למדן מגזע סאַנדז, היגר לאמריקה והשאיר את אשתו עם שני ילדיו הקטנים ברישא. התחנך אצל סבתו חנה׳לה, וכן הושפע מחתנה ר׳ זבולון, בנו של הדיין ר׳ יידעלע אורשיצר מטאַרנוב. למד ב„חדרים" בבית־ספר עממי פולני וגם בבית ספר גרמני ברייכנברג, צ׳כיה, שם התגורר כפליט בזמן מלחמת העולם הראשונה. בנעוריו היה עד לפוגרומים של ההאַלרטשיקים בפולין. בשנת 1923 עבר לווינה. שם הכיר את בת דודתו מלכה (אשתו ז״ל). ב־1925 הגיע לארה״ב, למד אנגלית בבית־ספר ערב ואחרי כן בסמינר היהודי למורים. ב־1927 הופיע לראשונה מפרי עטו בכתב העת „צוזאַמען", וכן השתתף ב„ליים אין ציגל", „צוקונפט", „גלובוס" (ווארשה), „ליטעראַרישע בלעטער" (ווארשה), אונזער טאָג (ווילנה), „יידיש. טאָג", ניו־יורק, „אופאטושו לייוויק זאַמלביכער". ערך את כתב העת „המשך", (1939 — יחד עם דמבלין ומשה שטאַרקמאַן).

ספריו: „ברוכוואַרג" (1936), „רישא", אפופיאה, 1947; „לידער און פאָעמעס", 1949; „אַמעריקע", אפופיאה, 1955; „אין דוד המלך׳ס גיטער", אפופיאה, 1960; „האַמעריאַדע" (יידיש ועברית) 1964; „באַשערטע לידער" (ליובלו ה־60), 1965; „מלכה ס באַלאַדע" (יידיש ועברית), 1967. „בעריש וויינשטיין בוך" (ליובל ה־60), 1967. הוענקו לו פרסים על שמותיהם של: משה לייב האַלפערן, לאנא בימקו (פעמיים), מרדכי סטאלאר, צבי קסל.

המשורר בריש וינשטיין מראה לנו בעליל טיפולוגיה מגוונה של קהילת רישא. חבורות אדם ויחידיו, על שוני המעמדות, האומניות, המנטליות, האופי וכיוצא באלה, אבל אם אנו מבקשים לראות את מסדם של זרמי התרבות, שחלחלו את הקהילה וקלחו בה, אנו רואים את החסידות כיחידה אורג־נית וגדולה על שרשה וסעיפיה, מה שאין כן הזרמים שמעבר לה. אמת, השירה שלפנינו מראה לנו, כי מחוצה לציבורי החסידים שבעיר, היו בה גם בני־עמך, מהם שבניהם כבר נעקרו, אם מהמת חרפה, אם מחמת מצוקה, בגל ההגירה לִכרכי הים; היו בה בעלי־מלאכה המאוגדים באגודת „יד חרוצים", כשם שהיו בה פועלים המאוגדים באגודת סוציא־ליסטים. היו בה מחללי־שבת ואוכלי־טריפה, כשם שהיו בה בהולים על סרטי־בלשים על בדי־הראינוע; היו מריבות בין ציונים ובין סוציאליסטים, ואחרי מלחמת־העולם הראשונה נוספו עליהם בני־נעורים, צמאי תמורה ומעש, מהם שנחלצו להכשרה ולעליה חלוצית, מהם שנמשכו לפעולת־סתר מהפכ־נית. אולם כל אלה, אפילו הם נראים בבירור ובבליטות, הרי לגבי חיי החסידות שבעיר הם כחזיונות־שוליים, ואין המשורר מזמן אותנו למרכזיהם־מבית, כדרך שזימננו למרכזי־החסידות — בתי משפחתו, הקלויז, שולחנות הרביים — ואין הוא מעלה לפנינו דמויות שיהיו לעינינו כגילום הזרמים האחרים, כדרך שהעלה בחסידות. והוא, המשורר, הצליח להפליא בדמו־יות מתחומה של החסידות, — קודם כל אלה, שהם לו בחינת קרוב מכל קרוב, אישי־משפחתו, ואחריהם טיפוסים המצויינים בתיאורם, כר׳ הירש יעקב האומר קדיש עם יתומי הקלויז, או ר׳ מוטיש אקשטיין, החסיד־הנגיד ורעיתו, וביחוד הרביים בין היושב בה או בסביבתה ישיבת־קבע בין הבא להתארח בה. אבל ההיסטריון, אפילו היה משחק לו המזל והיה מצליח לתאר דיוקנאות אלה וכאלה, כדרך שהצליח משוררנו, לא היתה הצלחתו מחפה על חסרונם של טיפוסים מקבילים, שהעמידה הלמדנות שבעיר. כי מבקרו היה מקשה עליו: והיכן, למשל, טיפוס אם מסוגו של רב העיר, הנודע בכל הגלילות ההם, ר׳ נתן לוין, אם מסוגו של ראש הישיבה ר׳ יקותיאל קאַמלהאַר. וכיוצא בהם. ואין צריך לומר, שההיסטוריון היה נתבע להשלים את הגאלריה בטיפוסים מקבילים, שהעמידה בעיר יריבתה של החסידות, ההשכלה, שהיתה אמנם מיעוט בקהילה הזאת, אך מורשתה מסועפת וקצותיה עד התנועה הלאומית הגיעו. כי מבקרו היה מקשה עליו: והיכן, למשל, טיפוסים, בין אלה הקבועים בזכרונה של הקהילה — ראשה, אבי־אבי מאַטשנר ושני התניו, יצחק הולצר וביחוד משה דוד גשווינד, שפרי־עטו, החתום בשמו ובכינויו: מגד, נתפרסם ברוב עתוני־המשכילים; בין אלה הגלויים לעיניה של הקהילה, — אם פיגורה צדדית כמו ישז״ב, הוא ר׳ ישראל זלמן ב י ר מ ן, כתב ב„מחזיקי הדת", מאונס חותנו; אם פיגורה מרכזית כמו ר׳ אבא א פ ל ב ו י ם סופר וחכם, נודע במחקריו על חכמי איטליה, שהיה כקו־חיבור בין השכלה וציונות, ודמותו, דמות של נגיד־משכיל, היא כאנטיפוד לדמותו של הנגיד־החסיד ר׳ מוטיש אקשטיין. הוא, ההיסטוריון, אף היה נתבע לשרטט את התמורה שחלה עם גל ההתעוררות הלאומית, אם ברוחה של תפיסה מסורה אם ברוחה של תפיסה מודרנית, אם ברוח הבינים, ולצייר דמויות מסוגו של דור האבות כר׳ חיים וולד ודור הבנים מסוגו של משה וויזנפלד, אבי תנועת חובשי־בית־המדרש „השחר" או מסייעו מנדל קארפ, שהקורספונדנציות שלו בעתונים סיפרו על חיי העיר ומאורעותיה, לא כל שכן סוג כר׳ נפתלי גליקסמן, נואם וסופר, נושא העבריות והציו־

נות העממים, כותב תולדות הצמחוניות בישראל; או סוג המורה העברי שמעבר לגבול כמשולם דודזון וכדומה. ואף גם זאת, הוא היה נתבע במיוחד להאיר את גילויי הפריצה של ההויה העממית, שסאנה פה בבתי־היהודים, אל תוך בתי־השיר והיה נדרש לצייר את הטרובדור, ששיריו ופזמוניו נישאו על פני גלילות וארצות ועד ארצנו הגיעו, הלא הוא נחום שטרנהיים, אורז־תיבות לפי אומנותו ומשורר־עם לפי אמנותו, בעל „טייערע מלכה" (מלכה יקירה), „האָבן מיר א ניגונדל" (הנה לנו ניגון יש), וששירתו בישרה את משוררנו.

כך ההיסטוריון, כותב־התולדות, ואילו המשורר, הפייטן — שאַני, הוא מעלה לפנינו את מרכז־גידולו בתוך העיר והיקפו, שיש בו כדי מסגרת כוללת.

משה שטארקמאן

בריש וויינשטיין

(שורשי שירתו)

דב־בריש וויינשטיין נולד ב־18 במרץ 1905, בעיר רישא, עיר ואם בגאליציה, למשפחה המתייחסת על הרבי מסאַנדז׳, בעל המחבר „בר׳כת יעקב" ו„דברי חיים", — ששימשה דמות מרכזית במחלוקת שניטשה בין „חצרות" החסידים סאנדז וסאדיגוּרה. במשפחת וויינשטיין המסועפת היו תוהים תמיד על חידה משפחתית סתומה שלא באה על פתרונה: אבי־סבו, ר׳ שלמה שלוסמאן, שעסק בקבלה, נעלם לפתע־פתאום, ואיש לא ידע מה היה בסופו. האם יצא לערוך „גלות" בעולם? ואולי עלה לארץ־ישראל, כדי לבלות את שנותיו האחרונות בין המקובלים בצפת? חידה זו לא נפתרה עד היום.

כדי להתחמק מן השרות בצבא אוסטריה, היגר אביו של בריש וויינשטיין לפני מלחמת העולם הראשונה לאמריקה והשאיר ברישא אשה צעירה ושני ילדים קטנים. בריש הקטן נתחנך בבית סבתו חנה׳לה — אותה מזכיר וויינשטיין בשיריו — על ברכי חתנה, הדוד זבולון — או ככינויו „זבולון לחוף ימים" — בנו של הדיין מטארנא. בריש למד ב„חדרים" ובבית־הספר העממי הפולני. בבית סבתו ספגו אוזניו ורוחו את המלים והניגון של ה„תחינות" מפיה של הסבתא חנה׳לה. ספרי עברי־טייטש. הוא אף הקשיב רב־קשב לשיחותיו של הדוד בענייני תורה וחסידות. בזמן מלחמת העולם הראשונה ברחה משפחת וויינשטיין מרישא, בדומה לרבות אחרות, כדי להינצל מפורענויות הפלישה של הצבא הרוסי. הם חיו חיי „נע־ונד" ברייכנברג שבבוהמיה, ואחרי־כן חזרו הביתה — דווקא כאשר ה„האלרצ׳יקים" גזזו את זקני היהודים בפולין המחודשת, ועל ההמונים היהודיים ניתכו גזירות מגזירות שונות. אך רישא הוסיפה לשמש מרכז של חסידות ולומדות, ונערי משפחות הגונות של „בעלי־בתים" קינאו מאוד ב„בחורים החופשים והבריאים שבווליה". החיים היהודיים הסוערים של העיר תססו ביתר־שאת, ומוחותיהם וליבותיהם של צעירים רבים נתפסו לציונות, לבונדיזם ולקומוניזם. בריש האזין לכל הוויכוחים והטענות של הצדדים היריבים — ושתק. הוא לא נתפעל ביותר מן המאבקים הרעיוניים. בנפשו צצה־ועלתה סינתיזה מזוככת של געגועי־„חומש" עזים לארץ־ישראל וכיסופים לעולם של יושר וצדק. הוא גילה בספרים יהודיים, כי מצריים בני־אדם רבים ואף גדולים וחשובים, העורגים, מרגישים וחושבים כמוהו.

בן י״ח יצא בריש וויינשטיין לוינה, „העיר הקסומה" בעיני כל בן גאליציה, שזכה אי־פעם לטעום את טעם המימשל האוסטרי — ושם התגורר כשנתיים בהסתר מעיני המשטרה. בעזרת בת דודתו מלכה, עלה בידו להגיע לאמריקה בשנת 1925. ההווי ב„איסט־סייד" שבניו־יורק הזכיר לו בהרבה את נוסח החיים בעיר מולדתו. בימים עבד ב„שופים" מחניקים ובערבים למד אנגלית בקורסים למהגרים חדשים — והעיר רישא נראתה לו עתה יפה יותר, זוהרת יותר. בריש התגעגע הביתה. הוא ניסה לשכך את כיסופיו בקריאת שירים מפרי עטם של משוררים יהודיים; אך יצירותיהם ליבו עוד יותר את געגועיו ובנשמתו נשתלהבה התשוקה לשפוך את רוחו בחרוזים, בשירים. בלומדו בסמינר־המורים היהודי בניו־יורק נמצאו לו המפתחות לאוצרות הרוח היהודית ובשנת 1927 העז כבר לפרסם שירים משלו. צעדיו הראשונים בשדה היצירה הפיוטית בכתבי־העת של „בעלי־הכשרונות הצעירים", משכו עליהם תשומת־לב הציבור ושיריו החלו להתפרסם בבמות הספרותיות החשובות ביותר בניו־יורק, ווארשה ווילנה. בשנת 1936 יצא ספרו הראשון — „ברוכווארג" — על־ידי ידידיו; שלוש שנים לאחר מכן ב־1939 היה בריש וויינשטיין אחד היוזמים והעורכים של המאספים „המשך" (עד 1943 הופיעו ארבעה כרכים) והוא החל לחבר את הפואימה־אפופיה של עיר מולדתו החרבה. כאשר נוסדה „קרן דוד איגנאטוב לספרות", נפתחה פעילותה המו״לית בהוצאת „ריישע" של וויינשטיין — „לזכרון אלפי היהודים שנספו על קידוש השם בעיר מולדתי", כפי שמעידות המלים הפשוטות של המחבר וכעדות חמש השורות השחורות של הפתיחה:

צו דיר, ריישע, דאס ערשטע בלאט —
די אותיות פון איכה׳דיקן כתב־יד,
וואס דיינער א בן־עיר האט דא פארשריבן:
אז א חוץ קידוש־השם — לזכרון,
איז פון דיר גארנישט געבליבן.

ב־1949 יצא בניו־יורק ספרו של וויינשטיין „לידער און פאעמעס", הכולל את כל יצירתו הפיוטית מאז 1929. ב־1950 הוענק לו הפרס הראשון ע״ש משה לייב האַלפרן על ספרו „ריישע". ספר זה תורגם לעברית בידי המשורר צבי שטוק ניו־יורק בלווית מבוא מאת דב סדן.

(„גאלדענע קייט", 8)

נתן יונתן - קיבוץ שריד

בעריש וויינשטיין ורישא שלו

בעריש בא מרישא. עכשיו לא נשאר ממנה אלא ספר שירים שלו — „רישא" וגעגועים נוראים. בדלת אמות שלו, באחד ה„אפרטמנטס" הגבוהים והקודרים של איזור פלשינג הוא מקיים את עולמו היהודי, מוקף פורטרטים ישנים, ספרים וציורי ידידים־אמנים.

יותר ממחצית חייו עברה עליו בניו־יורק, אבל כל מה שיפה בנפשו חוזר אל העבר. אמריקה נדמית כצידו האפל של הירח ואילו צד האור פונה אל רישא, עיירת מולדתו. ואינך יודע ממה להתפעל יותר — מכוח הזיכרון היהודי שאינו מאבד טיפה או מהחיוניות של עיירה מישראל שאפילו באות כל הרוחות שבעולם וכל הערים שבעולם, אינן יכולות למחות אותה מספר החיים. רישא איננה בעולם. בניה — מהם טמונים באדמת גאליציה רוויית הדם ומהם, שנותרו בחיים, פזורים על פני שבעים מדינות. אבל כל יהודי ורישא שלו. נציץ אל האלבום שלו ונראה:

— — — אמהות נוגות יושבות
קרושות ומגוידות
על יד סלים מושלגים,
פירות קפואים,
ומפיחות נועם נלבב מתוך סירות אש
שלג לבן נוהר על ידיהן
הכחולות — — —
— — — ברחוב האדונים
העשיר רצוא ושוב — — —
מקול הבתולות הרם הצלצלני
הרחובות מתנערים בחן פריצי, פולני.

אמהות יהודיות, שלג צח נופל על ידים כחולות, ומעבר — עולם האדונים, בתולות פולין, החן הפריצי היהיר. אחר כך, דיוקנו של שבתאי, האציל־הקבצן, הפיטן־הבדאי, שכל בתי השכר שבעולם מצפים לו ולזמרתו. ואילו הוא — רק לרישא יתן את קולו ורק אל אביוניה הוא מושיט ברוב הדר את הצילינדר הקרוע שלו לאסוף מעות למחיתו.

ומתוך הלשכה האפלולית של הזכרון נשקפות לנו שקיעותיה של רישא, שעה ש„העיר מכחילה בין ארץ ושמים / קריר עמוק וכסוי צל השדה — / הכרים מתעגמים רחבים ובשלים" והויסלוק, נחל הדורות רועש בתחתיות הגשר הלבובאי. ילדים ונשים באים לרחוץ בנהר. קול ששון וקול שמחה.

הזמן עבר חלף וקול התור נשמע בארץ. צליל חדש, גברי של „בחורי הדריקרובקה, בני הורים לשי־לבנים ועושי רעפים, מובילי חמר מהויסלוק בשביל בית החרושת ללבנים של דרוקר.

אלה בחורי ה„בונד" ו„פועלי־ציון". זמנים חדשים — נסגרים, הסידורים מולכים אל גנזי בית הכנסת הנטוש. ספרים חדשים מפיחים תקוות ומושכים את נעריה ונערותיה של רישא אל אחריתם. —

שעת הפרידה הגיעה.
איך ירדה עצבות כסלו
בימי פולין, בלילות רישא?
כמש וקמל השדה,
גושי קרח קמו בויסליק
נתרפה זרמו מרוב צנה. — — —

שעת הפרידה ארכה מאוד, ובטרם נעלמה רישא היהודית עוד רשמה דפים אחדים במרטירולוגיה ושל גבורה עילאית. אחד המופלאים שבהם הוא הסיפור על חייו ומותו של העלם שמחה הבולשביק, שנשא את לנין במותו, ואת שלום־עליכם וגורקי בלבו, ויותר מכל העריץ את מוריס ווינצ׳בסקי משורר העמלים. שחום ורזה, וחולם, ומסרב לדמעות־אמא חרדה לחיי בנה. עד שבא הנובמבר שלו:

— — — רוחות נשאו לכאן עלים יבשים
ברד קר הכה בשדף הפנים
וכמשפט ימי סגריר נוגים
שטפו בצות סתו את הדרכים,
כשהובילו את שמחה ממשפט האכזרים
לשדה, לירות בו מאחורי הגשרים.
הוא צעד קוממיות, כבולשביק
עשוי לבלי חת — — —

ודף ההגנה העצמית של בחורי רישא. אלה שאמרו להיות חלוצים, הם נטלו את ההגנה על עצמם. הכינו במר־תפים אבק שריפה ועופרת.

למה פרחו, למה הנצו במאי
נצני הערמונים הקרירים?

עם הפריחה האביבית שטף הדם היהודי את המרצפות. אבל היה קרב. ורישא הקטנה הדפה את האויב.
על המלחמה הקדושה התפלאו ערים
ובכל מקום דברו על ההגנה של רישא
היתה זו העיר הראשונה שהעזה
להתקומם בכוח־ישראל על הגרזן!

מתקרבים אל הסוף. עמדה רישא ריקה מבני הנעורים. אלה פנו לארץ אבות ואחרים, כמעט כל האחרים — אל אמריקה.

כאן נפסק האלבום, הקץ של רישא התרחש בעידן אחר ונרשם במגילת האחרית של יהדות גאליציה. בזה האלבום עוד נשקפים פניה של רישא לעת שקיעה, אלא שעוד היא נוגהת ויפה בערוב יומה. ניצבת על פרשת דרכים, כל סופות צפון וסופות נגב עוברות עליה, והיא בגאותה עומדת.

א. פ. - עין־החורש

ד"ר הנרי יצחק וואכטל

עוסק בניו־יורק משנת 1913 ברפואת שיניים; התעניין בריפוי־שיניים מונע אצל ילדים, ייסד ב־1929 בבית הבריאות על שם שטראוס בירושלים מרפאת שיניים לילדים (על שם קלארה וואכטל); סייע לחוקרי רפואת־שיניים מאמריקה ואירופה לבקר בישראל כדי שימסרו מנסיונם לרופאי־שיניים בארץ; עזר בתרגום לעברית מאמרים שונים על ריפוי־שיניים; קיבל מכתבי הוקרה מראש העיר ניו־יורק על שירותיו בתחום זה בשנות השפל; הוציא לאור את הספר „בטחון לכל ויוזמה חופשית", תמצית הפילוסופיה החברתית של יוסף פופר־לינקאוס, וכן ביוגראפיה של אלברט איינשטיין עם מבוא, 1955; יחד עם אחרים החל להוציא „תורה שלמה" בעריכת רבי מנחם מנדל כשר; תרגם מגרמנית ספרה של אמיליה מאיר־גאלין „זיגמונד פרויד — דיון על הפסיכו־אנאליזה, השגות על התיאוריה של עקרון ההנאה, מיניות ילדית ותסביך אדיפוס". הספר הופיע לראשונה ב־1952 על־ידי אוניברסיטת וינה.

ב־1933 היה אחד ממייסדי „זבולון", ושימש באגודה זו כסגן יו"ר; ב־1938 השתתף בייסוד „סלה", אגודה לעזרת פליטים שהגיעו לאמריקה. ב־1947 ארגן קבוצה לייסוד מרפאת שיניים ניידת בישראל, בעזרת ידידי ההסתדרות מקליוולנד, אוהאיו. במרפאה זו ציוד שלם לריפוי־שיניים, יחידה להקרנה ברנטגן עם מקום לינה למקרין, והיא מיועדת לנקודות המרו־חקות בארץ.

ב־1916 סיים חוקי לימודיו ב„הנרי ג'ורג' סקול" בתחום מדעי החברה. אספן ספרים, תרם 5000 ספרים לספרית האוני־ברסיטה העברית בירושלים. אספן תמונות ודברי אמנות, מומחה לעבודותיה של קטה קולביץ.

חבר באגודה האמריקנית לקידום המדע, בועדה של המוזיאון האמריקני לטבע; חבר הועד של מוזיאום „מטרופו־לין לאמנות"; חבר בבית־הכנסת הספרדי והפורטוגזי בניו־יורק; חבר כבוד באגודת רופאי שיניים בישראל וכו' וכו'.

נולד ברישא, 6 בדצמבר 1881, ליוסף וטאובה. הגיע לארה"ב ב־1898. למד באוניברסיטה קולומביה, בבי"ס לרפו־את שיניים ב־1913. נשא לאשה את קלארה ספרלינג ב־1914, שנפטרה ב־1929. אשתו השניה — אליזבת סימון (אוקטובר, 1933). ילדיו — אמיל וד"ר פאולה זיילר.

שמחה זיידן

ד"ר בנימין שלאגר

ד"ר בנימין שלאַגר, עורך־דין ממקצועו, היה פילוסוף ומ־שורר, שפירסם כמה ספרים בשפה הפולנית. ד"ר בנימין שלאַגר השתתף בחיים הציוניים ברישא וזמן קצר אף כיהן כראש הקהילה.

חיוך ידידותי היה נסוך תמיד על שפתיו. מצח „פילוסופי" גדול היה לו ועיניים הוגות, מקסימות. מעין „שפינוזה" מודרני.

תכופות נזדמן לי לשוחח עמו על המונוגראפיה שלו „שפי־נוזה", שעשתה רושם גדול על הפילוסופים. הוא אף הוזמן לחגיגות שפינוזה הגדולות שנערכו בהאג בשנת 1927. המחבר מוכיח במונוגראפיה הנ"ל, כי ה„סובסטאַנציה" אצל שפינוזה אינה אלא ה„אין־סוף שבקבלה"... שפינוזה היה מתקומם בכל מאודו כנגד כל מי שהיה מעז לומר, שהיהדות מסתיימת בבית־הכנסת, זה שהחרים אותו בשעתו.. בית־כנסת איננו רק כותל מערבי, שלידו מתפללים יהודים מתוך בכיות — בית־כנסת הוא ביתנו, ארץ אבות, הנודד יחד עמנו בכל דרכי הגלות.

ספרו השני „דמדומי הלב" מבוסס על האגדה בדבר דוד המלך, בת־שבע וידידיה. זהו ספר קטן־כמות, פחות מ־100 דפים, מחולק לפרקים, שכל אחד מהם הוא בבחינת התגלות לבבית לוהטת באש קדוש, ואינך יודע אם הלהבה מקורה בלב או במוח... כל פרק הוא מעין התפרצות של הוד ותפארת, עמקות המוחין ואהבה שבלב...

המבקרים הפולניים ראו בספר סנסאַציה ספרותית. המחבר הראה לי מכתב מאת הסופר סטאניסלאוו פשיבישבסקי, שבו הוא כותב לו הערכה על ספרו. פשיבישבסקי כתב זאת שלושה חדשים ערב מותו.

ד"ר בנימין שלאַגר הוציא עוד כמה ספרים, כגון „האדון בכפפות" ו„התליין". האחרון הוחרם על־ידי הצנזורה. בספר מתואר כיצד מחוסר עבודה עני מוכר את גופו למעבדה, לצר־כים מדעיים, עוד בחייו. ספריו כתובים בלשון פולנית מקו־רית ואמנותית.

טאגעבלאַט, 28 בינואר 1931

ליאון וויזנפלד

צבי שמחה לדר

ספרו של צבי שמחה לדר „ריישער יידן" עורר הדים רבים בקרב חוגי הקוראים היהודים באמריקה. ספר זה שיקף נאמנה את חיי היהודים ברישא בימינו עד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. היה זה הספר ו־ב־העניין הראשון על רישא. המ־בקרים בעיתונות היהודית באמריקה, ארגנטינה, בראזיל וכו' קיבלו את הספר בברכה וראו בו תרומה חשובה לספרות ההיס־טורית היהודית. בן־לילה נתפרסם צבי שמחה לדר בעולם היהודי.

ברצוני לספר כאן כמה פרטים על מוצאו ואישיותו:

כאשר נתוודעתי אליו, ב־1908, היה כבר צבי שמחה לדר צעיר שחיפש נתיבות עולם. זה עתה פרש מן ה„קלויז" ומן הגמרא. הוא פרק ממנו את עול החסידות, וכצעירים רבים אחרים, התחיל להגות בספרות ה„גויית". אך הוא לא הסתפק בכך ושאף למשהו נעלה יותר.

אותה שנה הופיע ברישא שבועון יהודי „די ריישער פאָלקס־צייטונג", ששנינו לא היינו מרוצים מתוכנו, אז גם נוסד דו־שבועון אחר בשם „די געזעלשאַפֿט", בעריכת מענדל קאַרפּ, שמת ללא עת. לדר ואנכי השתתפנו בעתון זה — אני כתבתי את המאמרים והוא דברי ספרות כלליים. כבר אז הת־בלט בכשרונו הספרותי. כאשר מענדל קאַרפּ „הורד" מכס העורך ואני נתמניתי ל„משרה גבוהה" זו, השתתף לדר בע־בודת השבועון עד שאזל הכסף והעתון שבק חיים לכל חי.

לדר היה יידישאי ודגל בשיטה הלאומית־מדינית של ד"ר בירנבוים. הוא עזר לייסד ברישא אגודה יידישאית וניהל תעמולה נמרצת למען שפת יידיש בין הנוער המשכיל שדיבר פולנית. הוא גם עסק בצרכי־ציבור שונים. העסקנות הציבו־רית היתה פשוט בדמו, והוא ראש מעייניו עד היום הזה.

ב־1913 היגר לדר לאמריקה, בה נתקל בכל אותם הקשיים הגופניים והרוחניים, המזומנים למהגרים החדשים. אולם גם בתקופה זו התמכר לעבודה ציבורית. הוא הצטרף לאגודה הציונית האוסטרית־הונגארית, שבה הפך חיש־מהר למנהיג. הוא גם הצטרף ל„ז'אָשאָווער יונגמענס סאשעל ענד בענע־וואלענט „סאָסיאַטי". פעל שם במיטב מרצו והעלה אותה לרמה נאותה.

באותה תקופה נשא לדר לאשה בת רב, והוא החל לעסוק במסחר. נולדו לו שני ילדים: בן ובת. לדאבון הלב מתה עליו אשתו בגיל צעיר, ולדר היה אב ואם לילדיו. מאז מות אשתו, לא התחתן עוד. הוא חינך ילדיו על הצד הטוב ביותר.

יום אחד נמאסה על לדר הישיבה בניו־יורק והוא השתקע בוואַשינגטון. כנראה, היו סיכויו בעיר זו לעלייה חברתית ואישית גדולים יותר. כאן נעשה לנציג סוכנות־חדשות בווי־נה. בו־בזמן נתמנה לכתב ה„אילוסטרירטע צייטונג" בווינה. לאחר־מכן ערך נסיעה ארוכה על פני אירופה. בשובו פירסם את רשמיו מהארצות שביקר בהן באחד העתונים האנגליים הגדולים בוואַשינגטון. בכך באה על סיפוקה תשוקתו לכתיבה, שחילחלה בו מאז עבודתו ב„געזעלשאַפֿט" שברישא. לימים פנה שוב למסחר והוא פתח חנות גדולה בוואַשינגטון, אך מיצר הכתיבה לא נשתחרר מעולם. כאשר בנו גדל והיה מוכ־שר כבר לנהל את העסק, נתפנה לדר וכתב את ספרו המפורסם „ריישער יידן".

כיום ידוע שמו של צבי שמחה לדר ליהודי בואנוס־איירס, דרום־אפריקה, ישראל ובכל מקום בו מופיעים עתונים יהו־דיים. הוא משתתף קבוע באותם עתונים וכן הוא מפרסם מפרי עטו בעתון האנגלי־יהודי בעיר מגוריו, וואשינגטון.

ג. קרסל - חולון

משהו על פרופ' שמואל ישעיהו פנואלי

ימים אחדים לאחר יום־הולדתו הששים ואחד (י"ז אדר ב' תשכ"ה) נפטר בביתו בחולון ש"י פנואלי, שנולד אמנם במיידאן שליד רישא, אבל ראה את עצמו כל ימיו ושנותיו כבן רישא. מחצית חייו חי בארץ (בדיוק מ־1935). אולם מרבית חייו עשה בהוראה בגאליציה ובווילנה. ומאז עלייתו — בנהלל, מנהל בית המדרש למורים בגבעת השלושה, ומ־1955 לספרות העברית החדשה באוניברסיטת תל אביב ולאחר מכן ראש החוג לספרות עברית בה. ימים אחדים לפני פטירתו קיבל תואר פרופיסור.

באורח־חיים זה שילב שני מעגלים מקבילים וגם משולבים זה בזה: הוראת הספרות מזה וביקורת ספרותית מזה. שנים על שנים עמד על משמר תופעותיה של ספרותנו והגיב עליהן בסידרת מסות, שתכונתן העיקרית רצון להתחיות עם היצירה ולבקר אותה מתוך תוכה, ללא ה„סלנג" האסתטי השגור. חלק ממסותיו אלה כונסו לספריו, והיתר מצפה עדיין לגואל. ספריו: „דמויות בספרותנו החדשה" (תש"ו), „חוליות בספרות העב־רית החדשה" (תשי"ג), „ספרות בבתי הספר" (תשי"ג), „חיים הזז" (תשי"ז), „יצירתו של ש"י עגנון" (תש"ך), „ספ־רות כפשוטה" (תשכ"ג), „מסה על היפה שבאמנות הספרות" (תשכ"ה), „ברנר וגנסין בסיפור העברי של ראשית המאה העשרים" (תשכ"ה). הספר האחרון יצא ימים ספורים לפני פטירתו.

ברצון נענה להזמנה להשתתף בספר על רישא, העיר שבה נקשרו זכרונות ילדותו, וצר ביותר שלא זכה לראות את הספר.

צבי שמחה לדר — וושינגטון

שמחה זיידן

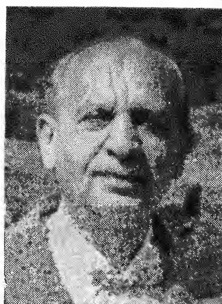
שמחה זיידן תפס מקום של כבוד בין שמנה וסלתה של היהדות במיאמי, פלורידה. מיאמי היא אחת הקהילות היהודיות הגדולות באמריקה, שבה פורחים ותוססים חיים יהודיים, ויש בה מספר סופרים יהודיים, אשר אחד מהם היה שמחה זיידן, יהודי מרישא, שהגר לאמריקה בשנת 1936.

שמחה זיידן נולד ברופצ׳יץ, לא הרחק מרישא. אבא ר׳ אהרן זיידן כיהן כראש הקהל ברופצ׳יץ, בשנת 1910 נשא אשה ברישא והיה לחתנו של ר׳ פנחס גרונר.

ברישא היה זיידן פעיל מאוד בשטח החברתי. הוא נתמנה לגבאי בבית־המדרש העירוני, שבו התפלל ר׳ אהרן לוין. הוא גם עמד בראש ההסתדרות הציונית ברישא. בשנת 1923 נבחר כציר לקונגרס. ב־1925 נבחר במועצת הקהילה וכן במועצת העיריה. כמנהיג ציוני הקביל את פני ד״ר חיים ויצמן בביקורו ברישא.

מיד לאחר בואו לניו־יורק בשנת 1936 התמסר בכל מאודו בכל פעולה הקשורה לרישא, הוא היה ברישא במשך מלחמת העולם האחרונה הקדיש הרבה עמל, זמן וכסף, כדי לעזור ל־1200 ניצולים מרישא במחנות ריכוז ואיפשר לרבים מהם להתקשר עם קרוביהם באמריקה, בפעולה זו מצא ניחומים לאבדן אשתו ושני בניו ד״ר משה ויחזקאל ובתו בילה שנספו על־ידי הנאצים.

בזמן עבודתו למען ועד העזרה הרישאי באמריקה, ערך שתי חוברות שנדפסו בניו־יורק באידיש ובאנגלית בשם „דער רײַשער אמריקאנער״, דבר שסייע הרבה להגדלת העזרה לרישא ולהפגשת יהודי רישא באמריקה עם קרוביהם שניצלו באירופה. בזמן התגוררותו בניו־יורק עזר לארגן את ה„איגוד הגאליצאי״.

שמחה זיידן Simon Seiden

כאשר שמחה זיידן עבר למיאמי, נודע שם מיד כעסקן ציבור, הוא השתתף באורח פעיל בארגונים יהודיים. תכופות הופיע כנואם־אורח בועידות 6 ארגונים יהודיים שנערכו במיאמי.

זיידן גם ייסד וניהל את תוכנית הראדיו הידועה „דהי דזשואיש פראגראם״, באחת מתחנות הראדיו הגדולות במיאמי תוכנית זו ששודרה בכל יום א׳ וארכה כשעה היא בשלוש שפות: עברית, יידיש ואנגלית, והיא נתחבבה מאוד על המאזינים היהודים בפלורידה. בשידורים אלה הופיעו סופרים וזמרים יהודים מפורסמים. בביקור במיאמי ב־1954, שם נתוודעתי לסופרים יהודים אחדים, ביניהם ד״ר מוקדוני, וכולם דברו בשבחו של שמחה זיידן.

במיאמי נשא זיידן לאשה את מרים יעקובי, יוצאת רישא, אשה אצילת אופי. נולד להם בן שקרא לו משה יחזקאל והם חיו חיים מאושרים. בשנת 1961 חלה משה זיידן ונפטר בט׳ אלול תש״ך.

יצחק אסטרייכר - תל־אביב

בן־ציון פֶּט

בן־ציון פאט היה אישיות מופלאה בציונות הגאליצאית בכלל ובבני עיר רישא בפרט. כבר בהיותו צעיר לימים שאף לאחד את התרבות הגופנית עם החינוך הלאומי. הוא ייסד אז את איגוד הספורט הראשון „מכבי״ בעיר מולדתו רישא. בו בזמן הפיץ את הרעיון הלאומי בין הצעירים היהודים, ביודעו היטב איזו „צידה לדרך״ לאומית דרושה לנוער שלנו בחייהם בארצות הגולה. הוא העניק לנוער היהודי כוח גופני וגבורה רוחנית, כדי שיוכלו להחזיק מעמד בעולם של התבוללות והתנגדות קנאית לתנועה הלאומית היהודית המודרנית.

ב־1907 החליט הועד הציוני בגאליציה להציג מועמדים יהודים לאומיים לבחירות לפארלאמנט האוסטרי. (גאליציה נשתייכה אז לאוסטריה). בן־ציון פאט, צעיר בגיל 22, מתמסר בכל נפשו ומאודו למאבק זה.

כתועמלן למועמד הרב גדליהו שמעלקיס ז״ל מלמברג (רב בפשמישל), נוסע בן־ציון פאט מעיירה לעיירה ונואם בפני ההמונים היהודיים על חשיבותה של נציגות יהודית לאומית בפארלאמנט האוסטרי. לא קל היה באותם הימים לנואם ציוני להופיע בבית־כנסת או בקלויז ולנהל תעמולה למען מועמד יהודי לאומי היה צורך להילחם במבצר של מתנגדים עקשניים, פולנים, מתבוללים, יהודי „מה יפית״, וכן חלק גדול

הרבנים. אך בן־ציון לא חת ולא נבהל ובהתלהבותו רכש את ההמונים היהודים למען מועמד יהודי לאומי.

בן־ציון פאט היה אחד מבין 30 הצירים מגאליציה שנבחרו ב־1909 לקונגרס הציוני ה־9. גם לקונגרס הציוני ה־10, בשנת 1911, נבחר בן־ציון פאט כציר. בקונגרס זה היה בן־ציון פאט פעיל בועדה לעניני הבאנקאות.

בן־ציון פאט היה כמעיין המתגבר — פעיל בשדה הספורט בהפצת הרעיון הציוני ובארגון קורסים לבני הנוער.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גוייס בן־ציון פאט לצבא, ואז נפסק הקשר ביני ובין ידידי הלא נשכח. רק לאחר המלחמה נפגשתי עם בן־ציון פאט, לשמחתי הגדולה, בברלין, שם היה מפיק סרטים מצליח (באחד הסרטים שיצר השתתפה מרלין דיטריך) בחברת „אופא".

אבל על אף עיסוקיו הרבים לא כבתה הגחלת הציונית אצל בן־ציון פאט. הוא פועל במסירות להקמת איגוד יהודי מזרח אירופה („אוסט־יידן"). גם כאן נופל בגורלו לנהל מאבק קשה עם קהילות היהודים בגרמניה על זכות בחירה ל„אוסט־יידן" שהגרו לגרמניה, והודות לו נתאפשרה להם זכות זו. אך כל שהייתו בגרמניה אז לא היתה — כדבריו — אלא כדי להגיע לישראל עם הון זעיר ולא להיות כאן למעמסה על איש. הוא ביקר בארץ־ישראל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה עם העסקן הציוני הנודע ד"ר אדולף שטאנד, עשה בה זמן קצר וחזר לגאליציה, בה סיפר על מסעותיו בארץ בעתון הציוני „לעמבערגער טאגבלאט".

בן־ציון פאט זכה להגשים את חלומו ולהשתקע בישראל. הוא התגורר בתל־אביב ועסק ללא ליאות בשדה הספורט. שנים מספר ערך את מדור הספורט בעתון „הארץ". הוא גם ליווה את נבחרת הכדורגל של המכבי הישראלי לארצות הברית.

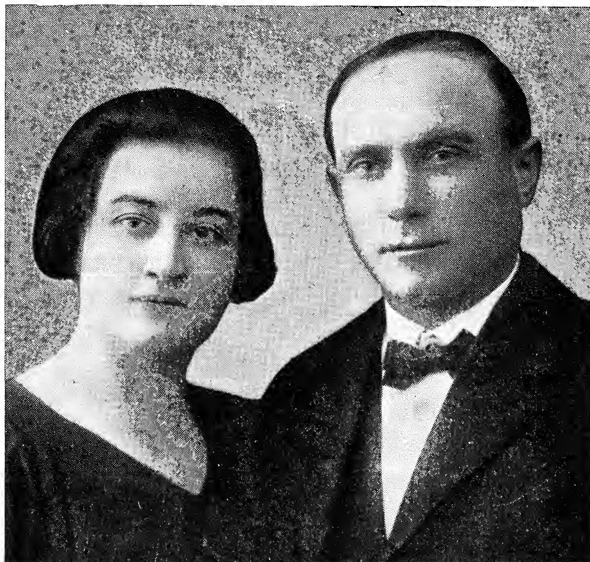
באמצע עבודתו המסועפת, בגיל 74, נקטף ומותו גרם אבל עמוק למכיריו ומוקיריו.

מנס פרומר

כינורו של נחום שטרנהיים

המשורר נחום שטרנהיים נולד ברישא בשנת 1879 וניספה בשואה.

למד בישיבה עד גיל שבע עשרה. משנת 1897 פעיל באגודה מקצועית של פועלים ופקידים. ב־1904 היה מפעילי „פועלי ציון" ברישא. שיריו הראשונים נתפרסמו בעתון „וואכנבלאט" של לייבל טויביש. בשנת 1908 עזב את רישא ועבר לארצות הברית. באמריקה התפרנס מעבודה בבתי חרושת ובאותו פרק זמן פירסם דברי שירה ביידיש. בשנת 1912 שב לרישא, עבר את קהילות ישראל בגאליציה. הרצה על שירי עם יהודיים והשמיע משיריו. התפרסם כאחד מגדולי משוררי שירי עם ביידיש.

נחום שטערנהיים ורעייתו
Nachum and Wife Sternheim

הצוררים שדדו את בתינו, לקחו מאתנו את העיר, חטפו את עריסות ילדינו, נטלו את חיינו, הרסו את קברינו. לא נותר דבר מן הימים ההם, רק כינורו ושירו של נחום שטרנהיים.

„דאס לידעלע, דאס פידעלע
און איך — דאָס אַלטע יידעלע"

נותרו רק שירי־עם של נחום שטרנהיים, ואותם לא יכלו לקחת מאתנו, כי השיר, לפי דברי הפיטן, אינו יודע גבולין, והמוות לא יוכל לו.

נחום ממשיך לחיות בשיריו, אם כי בימי חייו עלי אדמות התהלך בלי פרוטה. אך על אף המחסור והדחקות היה שמח בחלקו והרנין את עמו בשירתו. רכושם והונם של יהודי רישא ירדו תהומה, נגידים ועשירים מפורסמים, שנמלטו מהעיר הנ־צורה למבטחים, מתו בנכר, ללא „קדיש" ללא מצבה, אולם שירי שטרנהיים מלווים אותנו, את שרידי הפליטה, הניצולים. שיריו ממשיכים לרקום את המשך החיים מעל העפר והאפר של קהילתנו הנרצחת.

הנה מונחים לפני גלויות, דפים, מחברות צהובות דהויות ותווים של שירי נחום, שהוצאו בדפוס גולדברג ברישא:

„מלכה׳לה״, „שלמה׳לה״, „יוסה׳לי״, ו„שרה׳לה״ ועשרות שי־רים אחרים, שהתנגנו בתוככי רישא לפני המבול. שירים נוג־עים עד הלב, המעוררים בנו זכרונות משנות הילדות, חיו־כים נוגים וגם שמחים. שירים אלה לא מתו, הם נדדו עם השרידים של יהודי רישא, גאליציה ופולין, לכל מקום, שהגו־רל נשא אותם — לגלויות אמריקה, ארגנטינה ואוסטראליה.

מימי נעורי, כשראיתיו בפעם הראשונה, תמיד היה אומר: „מה בכך שאני מתהלך בלי פרוטה, הרוצים אתם שאחזור למס־חר ביצים? נכון אין לי עושר, אבל אני מלא אושר, ולא אתחלף עם גדול הנגידים בעירנו. אני שמח בחלקי ושר לי ומשמח את חברי, צעירים וזקנים. אני שר ושמח כשאין פרו־טה בכיסי — „אין דער קעשענע פייפט דער דלות״.

כך ראיתי אותו בשנות העשרים למאה בחדר מאחורי אולם המסעדה של שמילקה האדום, בחברתם של עליזי רישא „חברה פי־תמיד״, וכך נשאר בזכרוני, כשראיתיו בפעם הא־חרונה, בשנת 1938, בורשה, במשרדו של סלאָפּאק, מנהל אול־פן הסרטים, שם הדגים נחום שירים עממיים, בשביל סרט יהודי, המתאר טרגדיה של זוג נאהבים בעיירה יהודית. סרט זה בשפת אידיש לא נשלם ולא זכה להיות מוצג לפני השואה.

***

„חברת פי־תמיד״, סביב השולחן יושבים פנחס אלנבוגן, מנדל פאט, יוסף שטורך, יעקב אלתר, יששכר פרידמן, שמחה טרינק, הבנקאי לוי, והצעירים דאבאל, זילבר, ראבהון ועוד. כ־20 חברים של „חברת פי־תמיד״ מוזגים כוסות יין ושמחים בבחינת „יין ישמח לבב אנוש״. החברים מרימים את הכוסות ונחום פותח בהימנון של החברה:

„די חברה תמיד־פי,
„זי גיט זיך טאקי מי,
„און שטעלט א כוס נאך א כוס
„מען הויבט די כוסות הויך,
„מען זינגט, מען זינגט מיט כוח
„לחיים! מיט קוראזש.

אחרי כל „לחיים״ שותים ומוזגים מחדש, מרימים כוסות ושרים.

ההימנון הוא של נחום, המנגינה של נחום, השמחה של נחום, וכולם מאושרים ושמחים עם נחום ושיריו.

נחום היה מנצח על השמחה והחברים העליזים היו יוצ־אים במחול חסידי. לפתע עולה נחום על כיסא, מסיר את הע־ניבה ואת החולצה ושר את פיזמונו:

....„כאפ נישט״... „טאַנץ, אידעלע, טאַנץ...״ דעם רב׳ינס מופת״, וכך עד אור הבוקר נחום שר בנימה סאטירית על אד־מו״רים, רבנים, פרנסים, מושלים ושופטים, על כל ענייני דיומא ומצליף בתקיפי הקהילה. נחום נושא לפיד של שמחה מאירה לתוך חשכת העיירה.

פתאום משתתק יששכר פרידמן — ונחום מעודד אותו ומבקשו, שיספר בדיחות, בהם התפרסם סבו, יששכר גלזר, המכונה „הרשלי אוסטרופולער בק״ק רישא״. יששכר פרידמן לוגם כוסית ומספר: פעם אחת עמד הסבא יששכר פרידמן בככר העיר והסתכל בירח המכסיף. התאספו מסביבו יהודים ועשו כמוהו. אח״כ שאלוהו, מדוע הוא כל־כך מתבונן בירח וענה יששכר: טוב לו לירח זה, הוא שט לו לבדו בשמיים, ואין עול פרנסת אשתו רובץ על צווארו. החבריה צוחקת, וכך עוברות שעות של צחוק, בדיחות ושירה. כזאת היתה חב־רת „פי תמיד״, והמנעים זמירות שלה היה שטרנהיים. ככה פעם צהלו ושמחו יהודים ברישא.

אך היהודים העליזים שתו כמו יהודים, אף פעם לא הש־תכרו. השתיה היתה כדת בלווית סיפורים, בדיחות, סאטירה עוקצנית וקולעת. לבדיחות האלו היו מהלכים ברחובות רישא ובסביבה, ונחום השתמש בחומר הסאטירי על רקע מדיני. יהו־די־ציוני, יצר ממנו שירים והלחין להם מנגינות. שירי שטרנ־היים נשארו כזיכרון לעיר אבותינו ואימותינו שנספו באורח כ״כ טראגי. בשירים אלה ניתן ביטוי לחייהם, לחלומותיהם, לגור־רלם, לששונם וליגונם.

הנה אחד השירים על עולם של אתמול שנבלע בתהום השואה:

„מיין היים, פון דער קינדערצייט, מיין היים...
„ווי הארציג קלינגט מיר נאך־דער נגון פון דעם היימישן ארט,
„וואָס טאַטע מאַמע פלעגן זינגען וויגנדיג מיך דאָרט,
„מיין היים פון די קינדערצייט, מיין היים,
„פרייטאָג פאַר נאַכט ווי הדרתדיק און שיין
„דער זיידע, דער טאטע האבן אויסגעזונ.
„די באבע, די מאמע ביי די בענטש־ליכט פארטרערט.
„אין חלום פון מיין הארץ צעפלאמט זיך מיין ווי
„איך זע ווי אין חלום די אבות, איך זע
„וואס האבן געלעבט און לעבן נאך אין מיר,
„ביים פרעמדן, ניט מער ווי א בילד פון פאפיר.
„דערפאַר ווינט איך מיר און זאָל נאָך האָבן דאָס גליק
„אין חאטש אויף א טאג נאך צו קומן צוריק
„פאַרגיסן א טרער אויף דעם הייליגן ארט,
„ביי די קברים פון מיינע עלטערן דארט,
„מיין היים פון די קינדערצייט, מיין היים.

בשנים שלפני ובין שתי מלחמות עולם, במשך 30 שנה עד אוגוסט 1939, יצר נחום שטרנהיים שירי עם ופזמונים, רוויים תוכן ציוני וסוציאלי. שירים על חרות ושלום, שירים נגד „בעלי מופת״ וכלי קודש, ששנאו ורדפו את התנועה הציונית. כאשר אנו שרים את שירי שטרנהיים גם היום אנו מזילים דמעה בזוכרנו את אבותינו ואמהותינו. אין מקום אחר להוריד דמעותינו, כי נעלמו גם קברי אבות בערי פולין.

ז. אישים ודמויות

ד״ר משה יערי (וואלד)

על אישים ברישא

א. יעקב אלתר

לפני פרוץ מלחמת השמד בשנות 1939 תפס יעקב אלתר מקום של כבוד בציבוריות היהודית והפולנית בעירנו. בכל מוסד ציבורי חשוב היה מראשי המדברים והעושים, היה חביב הן על הפולני, בגלל מעלותיו התרומיות. ניחן בשכל טוב, היה פיקח ומפוכח, מתוך בדעותיו ופעלו מלא חכמה ואהבת הבריות, אידיאליסט מעשי. הוא היה מכובד על הכל, כי דרש טוב לעמו כחבר בועד הקהילה, במועצת העיריה, בהנהלת „בנק החסכון הממלכתי". כחבר יהודי יחיד בועדת הערעורים במשרד המסים בוויאיבודת לבוב שמר על האינטרסים של שולחיו כלפי מנגנון השלטון. את רוב זמנו הקדיש לעניני הציונות, היה חבר בהנהלת קרן היסוד, הקרן הקימת וכו'.

יעקב אלתר נולד בשנת 1896 לאביו ר' שמואל (שמעלקי) ולאמו הילנה. אביו בעל מחסן קמח וסוכר, היה גבאי בבית־הכנסת העתיק בעיר החדשה (וואָליא). היה זה יהודי בעל הדרת פנים, ובימי ילדותי ראיתיו מדי שבת כשהוא צועד לבית־הכנסת לבוש שחורים וחבוש צילינדר, שכן גרנו בשכנות. בזמן פטירת אביו היה יעקב בן 11, וכבר בגיל זה היה עוזר לאמו האלמנה בניהול העסק הגדול. את למודיו התיכוניים סיים כאסטרן.

יעקב היה חברי הטוב ופעלנו יחדיו עד שנת 1914 בתנועה הציונית וביחוד בארגון תלמידי הגמנסיה „יורדניה", סניף הארגון הארצי „צעירי־ציון", אשר שם לו למטרה לחנך את הנוער ברוח ציונית ע"י הקנית שפה עברית לצעירים, לימוד

יעקב אַלתר Yaacov Alter

היסטוריה, ספרות עמנו והעמקת השכלה כללית. פעמים השתתפנו ביחד עם חברנו שלמה הורוביץ (כעת סגן מנהל הריאלי בחיפה) בועידת „צעירי־ציון" בלבוב בשנים 1913, 1914. בית אמו, האלמנה הילנה אַלתר, שפע חמימות. מוצאה היה ממשפחת פערשטענדיג. אחיה ר' זלמן פערשטענדיג, יהודי בר־אורין, היה מתפלל בבית־המדרש הגדול, שם התפלל גם אבי. הוא ישב מאחורי האלמימר, מול ארון הקודש, במעיל משי וחבוש צילינדר, לאחר ש„זרק" את השטרימל לפני עשרות בשנים. הזקן היה מעיין תמיד בזמן התפילה בספרי הוגים ופרשנים. לא ראיתיו מעולם קורא ב„סידור". תמיד היו על ה„עמוד" שלו ספרי הרמב"ם, כגון „מורה נבוכים", „יד חזקה". גיזלה, אחות יעקב הבכירה, נישאה לפרופ. מאיר באלאבאן, ההיסטוריון הידוע, אשר נספה עם משפחתו בימי השואה. אחיו של יעקב היה ד"ר משה אלתר, בוגר הסמינר לרבנים בוינה, ואח"כ מנהל „תחכמוני" בוארשה בירת פולין. הוא נרצח בברגן־בלזן עם משפחתו. אחותו השניה השיאה את בתה לד"ר רימאלט, רב באינסברוק, טירול האוסטרית (כיום חבר כנסת).

בשנות 18—1914 למד יעקב בוינה באוניברסיטה ואחרי־כן חזרנו שנינו לרישא. בסוף שנת 1919 נפרדנו. אני יצאתי לוינה ומשם לארץ־ישראל, ויעקב התיישב ברישא ופיתח פעולה

פרופ. מאיר באַלאַבאַן ורעייתו גיזלה לבית אַלתר
Professor Meir Balaban with his Wife Gisela ('née Alter)

מבורכת בשדה הציבוריות היהודית. בשנת 1927 נשא אשה, את רחל בת אשר זילבר, גביר אדיר, מחסידי רימנוב, שכיהן בעירנו שנים רבות כראש הקהילה. שם טוב ושמן טוב היו מנת חלקו של יעקב. שמש אושר וצדקה האירה את דרכו בחיים, עד שחשך עולמו עם פלישת הגרמנים בשנת 1939. עם חלק מיהודי רישא נמלט עם משפחתו ללבוב ומשם הועבר ע״י השלטון הרוסי לאורל ע״י סברדלוב, שם העסיקוהו בכרי־תת עצים בתנאים קשים. עם פלישת הגרמנים לרוסיה ניתן ליהודים לבחור להם מקום מגורים והם התישבו בבוכארה. גם בעיר זו שבאוזבקיסטאַן נרתם לעול עסקנות ציבורית. בבוכארה ישב שנה שלמה ולקראת פסח השתדל ביחד עם הרב ווידנבום מאושווינצים להשיג רשיון לאפיית מצות. זכורני את הספור המרתק על מאמציו להשגת רשיון זה. באחד הימים הוזמן למשרדי נ.ק.וו.ד. בשעה 12 בלילה. הוא נבהל מאד, שכן ידע מה פרוש הזמנה בלילה. הפליטים חיו בפחד תמידי מפני הבולשת. כשהגיע לשם בחצות הלילה חקר אותו פקיד אחד בחדר הראשון ומסר אותו לידי פקיד שני, וכך עבר עשרה מדורות עד שהגיע לחדר העשירי. שם ישב קומיסאר ששאל אותו פרטים שונים. לבסוף אמר לו, שהוא מאשר לו כמות קמח וכתוספת נתן לו מנת־קמח מיוחדת בשביל אביו הזקן, כדי שגם הוא יוכל לברך „על אכילת מצה״. הקומיסאר היהודי הזהיר אותו לפני הפרדו שבל יגלה לאיש את תוכן השיחה...

בשנת 1942 קיבל רשות ממפקד הצבא הפולני להצטרף עם משפחתו לשיירה היוצאת לטהראן. לפני צאתו פקד את משפחתו אסון: בנו הבכור שמואל מת מטיפוס, מחלה שכיחה בין הפליטים בימים ההם.

מטהראן הגיע עם אשתו רחל ובנו אפרים לארץ־ישראל. מות בנו בכורו השפיע על מצב בריאותו. מחלת לב פקדה אותו והוא נפטר בתל־אביב ב־14.9.1951. במשך שנות שהותו בתל־אביב לא שכח את אחיו, יהודי רישא ופולין שנשארו תקועים ברוסיה, ואירגן משלוח חבילות לרוסיה, פעולה, אשר רחל, אשתו האלמנה, ממשיכה בה עד היום הזה.

ב. משולם דודזון

כבן עיר מולדתי, העיר רישא בגאליציה, אתיחד עם זכרו המבורך של ר׳ משולם דודזון. בעיר זו עשה ופעל משולם ח״י שנים ובה גידל את 3 בניו שיחיו ואת בתו, שנפטרה בבית אלפא, שם עסקה בהוראה ובאמנות ציור. משולם זכה, כי נפטר בשיבה טובה במצפון טהור ובהכרה, שמילא את יעוד חייו והשלים את מעגל עולמו באהבה ורצון.

פרשת חייו היתה עשירה, מגוונת, רבת מורדות ועליות. ספג צער ויגון וגם טעם ורווה אושר ושמחה. עברו עליו זמנים קשים בימי נעוריו בברדיצ׳ב בממלכת הצאר ניקולאי, תקופות סער ודחף בימי שהותו בעירנו כנתין רוסי בעיר ממלכת האבסבורג. ימי מאבק הלוצי בארץ ישראל העותומנית, שנות פורענות במלחמת העולם הראשונה והתפוררות המונ־רכיה האוסטרית ברישא, חילופי השלטון ותקומת המדינה הפולנית, ולבסוף שובו לארץ ישראל המאנדטורית והשתקעותו בתל אביב, בה עבד בעיריה במשך 30 שנה, גידל את משפחתו עד הגיעו לזקנה, ובניר דוד (תל־עמל) על יד בנו, שהיה אחד ממיסדי הקיבוץ הזה, חי עם רעיתו שתחי׳ את שנות הזקנה ופעל כספרן הקיבוץ. כאן בניר דוד נסתיימה סימפונית חייו, ימים עשירים בתמורות וחליפות.

במסע חייו לא אתעכב בכל תחנותיו. תחנת ברדיצ׳ב, שם בילה את ימי ילדותו ונעוריו — אינה ידועה לי, אני זוכר רק את סיפוריו על עיר זו, ובדמיוני התהלכתי בעיר זו על פי סיפורי מנדלי, שלום עליכם וספרות ההשכלה. התהלכו בה וביתר ערי אוקראינה, פודוליה ווהלין, פישקה החיגר, מנחם מנדל, ר׳ בנימין השלישי, בעלי דמיון, הזיות, חלומות. ברחו־בות כתריאליבקה ויהופץ התחילו לנשב בימים ההם רוחות אביב, לסמטאותיה פרצו זרמי השכלה, התעוררות לאומית וסוציאלית, בהשפעת תנועת ההשכלה וזרמים מהפכניים בקרב עמי רוסיה, וספרות מזרח ומערב, התעורר גם הרחוב היהודי וקמו וצצו תנועות לשחרור לאומי וסוציאלי. חלק מהנוער הלך והתבולל בשורות האינטליגנציה הרוסית המורדת בשלטון הצאר, אך משולם דודזון נאמן לעמו ותרבותו, הצטרף לראשוני תנועת פועלי ציון, שמחוללה היה בר בורוכוב. בשביל צעיר יהודי מהפכן היה האקלים הרוסי מסוכן, ממשלת הצאר הטילה את מוראה על הבחורים האלה, וכשפרצה מלחמת רוסיה—יפאן סירבו הצעירים האלה לשרת בחיל־הצאר הרוסי והחלה הבריחה למערב. בשנים האלה הגיעו לגאליציה י. ח. ברנר, גרשון שופמן, יוסף אהרונוביץ ובעירנו רישא הופיע משולם דודזון. ראינו לפנינו צעיר לבוש „רובשקה״ שחורה בעל בלורית מסוערת. דמותו, מזגו היו כל כך שונים מפני אברכי וצעירי עירנו, קלסתר פניו הרוסי על לחייו הבולטות הזכירו לנו את דמות דיוקנו של מאקסים גורקי. הייתי אז נער בן 9, תלמיד ביה״ס העממי וחדר מתוקן ונתלוויתי לאבי ז״ל באספות של אגודת „חובבי־ציון״, שריכזה סביבה את טובי־המשכילים, אינטליגנציה אקדמאית ובחורים לומדי ש״ס ופוסקים. בואו של משולם דודזון היכה גלים בעירנו השקטה, הוא נואם באספות בעברית שוטפת בהברה ספרדית, מטיף בהתלהבות ובקנאות לסוציאליזם ציוני. נאומיו אש וגפרית על ראשי הקהל, בעלי־בתים ומעבידים. המלים רבולוציה, בורז׳אזיה, אקספלואטציה, אקספרופראיציה עפו כחצים על ראשי הצבור ופגעו באבני בליסטראות בראשי השררה. סוחרים, בעלי חרו־שת, בעלי הון חפשיים, כחרדים, ציונים או מתבוללים, הוכו בתדהמה, אף פעם לא שמעו שפה כזאת נועזת בלהט מהפכני. הם נתרחקו ממנו וראו בו אויב העם. לעומת זה התקהלו סביבו שכירי־יום, זבנים בחנויות, לבלרים, פנקסנים, ראשוני פועלי ציון, שהתבדלו מאגודת „חובבי ציון״. משולם דודזון פעל למען ציונות פרולטרית ביחד עם נפתלי גליקסמן (אשריאל) מורה לעברית, שלח את 3 בניו לארץ־ישראל עם העליה השניה לפני מלחמת העולם הראשונה ועם הגיעו לארץ בתום המלחמה הצטרף ל„מזרחי״ והמשיך את עבודת ההוראה בפתח־תקוה, ושם נפטר. בן בריתו השלישי בהפצת „פועלציונות״ היה בן ציון פט, הידוע כאן בארצנו כעסקן „מכבי״ וסופר ספורט.

כנס בני רישא בתל־אביב בשנת 1954. משולם דוידזון נואם
Memorial Gathering of Reisha Townsfolk

בעירנו נוסד בימים אלה (1904) ביה״ס העברי הראשון. מיסדו של ביה״ס ר׳ אבא אפלבום, משכיל עברי, היסטוריון, מחבר מונוגרפיות על רבני איטליה במאה ה־17. נתרשם מכושרו הפדגוגי ומנאומיו בעברית צחה של דודזון והזמינו למשרת מורה בביה״ס „שפה ברורה״, ולא ישב זמן רב במשרה זו, כי משולם לא היה איש־קבע. אדם בעל מזג סוער, לא סבל את השאננות הבעל־בתית והתקיף אותה בכל הזדמנות ור׳ אבא אפלבום לא שבע נחת ממורה ומרדן, אשר עורר את חמת בעלי בתים, הורי התלמידים ומשלמי שכר לימוד גבוה. שמו של משולם הלך לפניו. החרדים ראו בו כופר, מחלל שבת, משכילים פחדו מפני השפעתו ההרסנית על הנוער, וגם מושל המחוז (הסטארוסטה) נתן בו את עיניו. משולם הרגיש שהקרקע מתמוטטת מתחת רגליו. אם כי ידע שהשלטון מכין נגדו צר־גרוש כנתין זר לא רצוי, המשיך בהטפה למהפכה סוציאלית ולא פחד, כי ידע שלא כאן ברישא מקומו, הרי גאליציה זוהי רק תחנת מעבר בדרכו לארץ־ישראל, ביום בהיר אחד נודע לנו שמשולם עזב את העיר בדרכו לארץ המכורה. זה היה בשנת 1905.

על פעלו בתחנה הבאה במסע חייו, בארץ ישראל תחת המשטר התורקי ידוע לי מעט. שמענו רק, שעבד בישור חולות תל־אביב, בחפירת יסודות גימנסיה „הרצליה״, משולם הצטרף לחבורת „פועלי־ציון״ ביפו, בין חבריו היו אברהם קריניצי, כיום ראש עירית רמת־גן ומאיר בילוף כיום עסקן הסת׳ בעלי־בתים בת״א. לעירנו הגיעו אז שמועות שמשולם מארגן שביתות נגד אכרים במושבות, נגד פקידי הבארון, כנראה שגם בארץ בערה האדמה תחת רגליו, ונוסף לכך מחלות, צרות ורעב גרמו לכך שעזב את הארץ. באחד הימים בשנת 1911 הופיע בעירנו משולם דודזון, ולא בא לבדו, כי בהיותו בארץ הרגיש היטב „כי לא טוב היות האדם לבדו״ ובא בלווית רעיתו אסתר לבית גורדון, פועלת מהעליה השניה ועם בתו דבורה שנולדה בארץ.

משולם חונה בעירנו בפעם השניה, והתחיל פרק חדש בחייו. תחילה התפרנס מהוראה, אולם לא ראה נחת, כי מקצוע של מלמד או מורה היה אז בשפל המדרגה.

שנת 1914. אוסטריה נכנסה למלחמה עם רוסיה. מקור החיונה של המורה לעברית נסתם, ומשולם נשאר ללא פרנסה. ובינתיים נולדו לו בנים ובמאבק למען לחם אמץ את כוחותיו. מחוסר מוצא הלך בדרך של רוב בני עמנו, פתח חנות, זאת היתה חנות מיוחדת במינה, תערובת של חנות מכולת, קונדיטוריה וסאלון גלידה. גלידת משולם זכתה בפרסום גדול בעיר ובסביבה. הנוער לקק את גלידת משולם דודזון. בימי הכיבוש הרוסי לא ראיתיו, וכל הימים ההם לחם בגבורה, כדי להבטיח לחם לפי הטף. ועמדה לצדו אסתר, אשת חיל על כל המעלות שמנו באֵם יהודיה „אַ אידישע מאַמע״. עקרת־בית נבונה, שקטה, חרוצה היתה מחזקת את ידי משולם הרגיש והרוגש בכל צרה וצוקה. ואז קם משולם חדש, הסערה שבמזגו הלכה ושקטה לאט לאט, הוא נטש את פסי הריב והלך בנתיב השלום עם הבריות וגם השלים עם קונו. משולם הכופר המורד ברבון העולם, השלים אתו וכרת ברית עם אלהי אברהם יצחק ויעקב. לבניו קרא בשם אברהם ויצחק ומשום מה לא קרא לבנו השלישי יעקב אלא מאיר, וראינו את משולם צועד עם טלית תחת השחי בלוית בניו לבית הכנסת בשבתות ומועדים, זה היה משולם אחר. מעורב עם הבריות רכש את חיבתן וכל מר

נפש, וביחוד הנוער במצוקתו מצא בו ובביתו עצה ותושיה, עידוד ונחמה. מצפונו והדאגה למקופח הניעו אותו למעשים טובים ולצעדים נועזים, כי העיז להוכיח גם את הרב דמתא על חטא שמזניח את צאן מרעיתו ומסתגר בד׳ אמות של הלכה מבלי לראות את העם בעניו וסבלו.

המלחמה נסתיימה בשנת 1918. המונרכיה האוסטרו־הונג־רית התפוררה ועל הריסותיה קמו מדינות העמים המשועבדים. קמה לתחיה פולין ומשולם נתין זר באוסטריה נחשב גם בפולין כנתין רוסי, ושלטונות פולין היו מזמן שוללים ממנו את זכויותיו כתושב, לולא אהדת אזרחי העיר, כנוצרי ויהודי כאחד, אשר את לבם קנה משולם בישרו. עם פתיחת הדרך לא״י החליט משולם איש העליה השניה לעלות עם זרם העליה השלישית. הרצון וההחלטה היו ורק הכסף לא הספיק, וכשהצ־ליח לחסוך ולצבור את הכסף הדרוש עלה בשנת 1924 ארצה והשתקע בתל־אביב.

משולם בנה לו צריף על שפת ימה מול רחוב אהבת ציון דאז, ובהשפעת משפחת שלוש הרשה לו ראש העיריה מאיר דיזנגוף להעמיד שולחן באולם ההמתנה של מח׳ הרשיונות. וכך פתח לו משולם „לשכה של יועץ פרטי" והתפרנס ככותב בקשות. משולם נתן עצות לעולה חדש, שלא מצא את דרכו למשרדים, אשנבים, כתב את בקשותיהם, מילא את הטופסים, השיג בשבילם את הרשיונות, הדריך, עזר ערער. זו היתה משרה של „מליץ יושר מול מגיד פשע". וכך המשיך שנים במתן עצות, כתיבת המלצות, ריכך את כעסו ורוגזו של הפונה אליו, ידע להסביר לפקיד את צרכי עמך ולפעמים גם לדפוק על שולחנו של בעל שררה הפוסק בשרירות לבו ומכביד את לבו, ראיתי במשולם כעין „יועץ סתרים" של עמך, טריבון של האדם הפשוט.

ביתו על שפת ימה של תל־אביב היה בית מכניס אורחים, כל עולה חדש מעיר רישא מצא בבית הזה הטוב והחמים, עזרה ועצה וארוחה טובה. עברו שנים, משפחת דודזון הגיעה לסף זקנה, ובבית סבא וסבתא סעדנו לא פעם בימי חגים, וסבתא אסתר הכינה תבשילים לפי מיטב הרצפטים של אמותינו בפו־לין וברוסיה. בית פאטריארכלי היה זה, יהודי, עברי, על טהרת היופי והמסורת של עמנו משנות דור ודור.

היה זה לפני עזבו את כנו ככתב בקשות. הוא עבר אז את סף השבעים. נפגשנו באחד מימי עשרת ימי־התשובה. משולם מפזם את „שמע קולנו". ראשו כולו שיבה, עיניו זלגו דמעות ובסיימו את הפזמון אומר לי: כתוב „אל תשליכנו לעת זקנה". זכיתי, הגעתי לימי זקנה, אני מרוויח את לחמי בעמל כפי", אבל העיקר אינה זקנה בלבד, העיקר בתפלה הנלבבת הזו הוא ההמשך „ואת רוח קדשך אל תקח ממנו". אין טעם להיות זקן בלי רוח הקודש, בלי בינה, בלי שכל, זקן, תשוש, נובל, מטושטש. זקנה כזו — זוהי קללה. יהי רצון שאזכה לברכה, לזקנה עם דעה צלולה בינה מזוקקת, חכמה בשלה. זהו פרוש הדברים „ואת רוח קדשך אל תקח ממנו" אכן משולם נתברך בברכה זו, זכה לעת זקנה לשבוע נחת מבניו, לשבת בניר דוד בשדות העמק ורוח טובה, זכה, נדיבה שכנה בקרבו עד נשימתו האחרונה. כאן בניר דוד מצא את מנוחת עולמו וכאן נסתימה פרשת חייו הישרים והיפים.

ג. ד״ר פליקס הופפן

בהתחלת המאה ה־20 עד גמר מלחמת העולם הראשונה, התבלטו בעירנו קומץ אנשי ציבור פעילים, ואין לתאר את חיי העדה היהודית מבלי להזכירם ולהציג את אישיותם.

אחד מצמרת הפעילים בתנועה הציונית, בעסקנות בשטח המוניציפלי והקהילתי היה עו״ד צעיר, ד״ר פליקס הופפן (Hopfen), אשר הקדיש את רוב זמנו לתנועה ולמאבק עם המתבוללים ובני בריתם החרדים הקיצוניים, וכן להגנה על זכו־יות היהודים המקופחים על ידי האדמיניסטראציה הממשל־תית והעירונית. מוצאו היה מבית חופשי, חינוכו היה פולני, והוא שלט בשפה זו כמו פולני מלידה. גם דמותו החיצונית היתה סלאווית — דק־גזרה היה, שפמו בלונדי ונוטה לגוון

Dr. Felix Hopfen ד״ר פליקס הופפן

אדמדם, וצבע עיניו אפור־ירקרק. רווק מושבע היה, כל אה־בתו ודבקותו ומסירותו היו קודש לתנועה. באספות סטודנ־טים נאם פולנית עסיסית. מעונו הדל ברחוב מיצקביץ׳ שמש לו גם לשכה ושם קבל את לקוחותיו, בעיקר מדלת העם, וערך תזכירים לשלטונות או קובלנות לבתי משפט נגד הפקידות, שהציקה לחנונים ובעלי־מלאכה בגלל עבירות מדומות על חוקי העיר והמדינה. ד״ר הופפן הופיע גם כסניגור בבתי־המשפט כאשר פקידי הרשות נטפלו ליהודי, חף מפשע, והגי־שו בגדו תביעה על עבירה על חוקי־העזר ותקנות רוכלות, בריאות, רשיונות וכו׳. על פי רוב הוגשו התביעות נגד הי־הודים מטעמים פוליטיים, כדי להרתיע אותם מפעולה ציונית ולדכא את כל מי שנטה אחרי מפלגה לאומית וציונית. בחרדים, בחסידים, אשר עליהם פרשו האדמו״רים את חסותם, לא נגעו, כי ראש הקהילה המתבולל הקיצוני, ווילהלם הוכפלד, אשר גם שרת כסגן ראש העיריה, עמד לצידם והעניק להם גם טובות הנאה בשטחי כלכלה, פיננסים וכו׳. השופטים הפולניים התיחסו לד״ר הופפן בכבוד, נהנו משפתו הפולנית המשובחת. והיו גם בין האינטליגנציה הפולנית רבים, שהבי־טו בעיניים יפות על התנועה הציונית, השואפת לכונן בית לאומי ליהודים, וקיוו שבעזרתה יעזבו היהודים את פולין וי־צאו לפלשתינא.

האנטישמיים הפולנים התיחסו בבוז למתבוללים. הם ניצלו אותם לטובת עצמם מבחינה פוליטית, אך בסוד חבורתם לא הכניסום. אפילו המומרים היוו חוג סגור ולא התמזגו עם החברה הפולנית־נוצרית, שסירבה לקלוט אותם כאלמנט זר. נתקלתי ביחס זה של הפולנים למתבוללים עוד בבי־ה״ס התיכון. המורים ביטאו בלעג את שם התלמיד ברוניסלאב כהנא, או סטאניסלאב קלאפהולץ, ותלמיד אשר נשא את שם משה, אהרן, שלמה, היה יותר מכובד בעיניהם מתלמידים יהודים שנתקראו בשם פולני מן המיתולוגיה או ההיסטוריה הקדומה של עמם.

מאמצי התנועה הציונית להבקיע את מצודת הקהילה ולהכניס אליה את נציגיה, או לבחור למועצת העיריה את חבריה, נכשלו מדי פעם בפעם. חלק גדול במאבק הזה לקחו בין האחרים ד״ר הופפן וחבריו ד״ר לקר, ליאופולד שטרנליכט, וצעירים מבין האקדמאים ד״ר ארטור (אהרן) וואנג, ד״ר הנריך רייכמאן. השלטונות הפולניים סיכלו כל נסיון מעין זה באמצעות רפרסיות, זיופים בעזרת המשטרה, השלטון המחוזי וכו׳. הם תמכו במחנה המתבוללים המעטים שעמדו בברית עם החסידים הרבים, שכן הוא שרת בהכנעה את האינטרסים הפולניים. רק במרוצת השנים וביחוד סמוך למלחמת 1914—18 עלה בידי התנועה היהודית הלאומית והציונות לרכוש עמדה בקהילה ובעיריה, ובין ראשי העושים היו ד״ר הופפן, ד״ר אדולף שנעע, ד״ר וואנג, קובא אלטער ואחרים.

בשנת 1919 עזבתי את רישא, התעכבתי בוינה בדרכי לארץ־ישראל, והקשר בין רישא לביני נותק לחלוטין.

היה זה לפני מלחמת העולם השניה כאשר קיבלתי מכתב מד״ר הופפן בו הוא שואל אותי — בידעו שאני ממלא תפקיד בעירית תל־אביב — אם לא יוכל להתקבל בעיריה כפועל נקיון, שכן בגלל אי ידיעת השפה העברית לא יוכל בוודאי להמשיך בפרקליטות, אולם הוא מסוגל לאחוז אם לא בעט, הרי במטאטא, וכך להגשים חלום של שנים, לחיות ולמות באדמת המולדת העתיקה־חדשה.

בספטמבר 1939 נכבשה רישא ע״י גייסות היטלר, ד״ר הופפן הצליח להימלט מהמלכודת, הגיע לשטח הכיבוש הרוסי והוגלה לסיביר, שם עבד ביערות בכריתת עצים ואח״כ קיבל עבודה משרדית תודות לגילו והשכלתו. עם סיום המלחמה חזר לרישא ושם ניסה ביחד עם קומץ חבריו, העו״ד משה רייך ויהושע רוזנר ואחרים, לחדש את חיי קהילת־רישא, בה נתקבצו ניצולים, שיצאו מיערות, מבונקרים, או חזרו מן השטח הרוסי. נתארגן ועד עזרה לפליטים יהודים, שנסתייע מהקצבת השלטון הפולני וכן בעזרה מהירה שהגיעה מועד העזרה של יהודי רישא באמריקה והדז׳ונט. הוועד המציא לפליטים דירות, תעסוקה, אך קהילה זו לא האריכה ימים. שנאת הגויים ועלילת דם שמו לה קץ. כל אנשי הקהילה (כמה מאות יהודים) ברחו מערבה, מי לגרמניה, מי לאוסטריה ומשם לארץ־ישראל, לאמריקה, וחלק מהם נשאר בגרמניה.

ביום בהיר אחד, היה זה ביולי 1950, נמסרה לי ידיעה שד״ר פ. הופפן נמצא בתל־אביב ומתגורר במלון „מונופול" ע״י הים, שם איכסנה סוכנות היהודית את האינטליגנציה ואת העסקנים הציוניים שהועלו ארצה מהמחנות. ביחד עם חברי יעקב אלתר, שהיה אז עוד בחיים, מיהרנו למלון ומצאנו את ד״ר הופפן שוכב במיטה חולה בחום גבוה. הוא מסר לנו שכמה ימים אחרי בואו חלה בדיזנטריה, המחלה המתישה את כוחותיו. כבר לא היה זה אותו עו״ד הצעיר הבלונדי. במיטה שכב ישיש, עטור זקן לבן, וחיוורון נסך על פניו — עקבות נדודיו, יסוריו ומחלתו האחרונה ניכרו בו היטב. ניחמנו אותו והבטחנו לו לדאוג לקיומו. ביקרנו אותו יום־יום. הוא סיפר זכרונות על ראשוני הציונות ועל ידידותו רבת־השנים עם אבי ז״ל, ואני הזכרתי לו שאני חייב לסלק לו חוב ישן שאין לשוקלו בדינרים. הזכרתי לו שבאחד הימים בחודש אלול בין הערביים סר לחנותו של אבא וביקשו להילוות אליו לטיול נופש בעיר ולשוחח על עניין ציבורי חשוב. אבא עזב את החנות, ואני, כילד, אחזתי בכנפי בגדיו ונגררתי אחריו, כי אהבתי מאד להאזין לשיחות אבא על ציונות, ארץ־ישראל וכד׳. עברנו בדמדומי ערב ע״י „קושצ׳יול פארני" (כנסיה קאתולית), ושם שדרת עצים ובה דוכנים מלאים פירות מארצות החמות לא העזתי לבקש את אבא לקנות לי שקיק פירות, כי ידעתי שמצבו דחוק. אך ד״ר הופפן, כאילו ניחש מה מתרחש בלבו של ילד, קנה לי שקיק גדול של ערמונים. את טעם הערמונים ההם לא שכחתי עד היום. כשסיפרתי לו זאת, נרצצו דמעות בעיניו.

הצלחתי בעזרת אחי מאיר להשיג בשבילו הקצבה חדשית מן הסוכנות היהודית, כפי שנהגה להעניק לעסקנים ותיקים ומיהרנו, קובא אלתר ואני, למלון „מונופול", לבשר לו זאת. למגינת לבנו לא מצאנוהו במלון. בעל המלון מסר לנו, שבן דודו של ד״ר הופפן הגיע מפריז וחזר אתו לגרמניה, שם קיבל עבודה של לבלר במחנה הפליטים מטעם הדז׳וינט ע״י מינכן. ד״ר הופפן עזב את הארץ בטענה, שהחום הסובטרופי מתיש את כחו ולא יוכל לעמוד בו. הוא גם לא ידע, שהצלחנו להביא לו את הצ׳ק הראשון שיאפשר לו קיום. ד״ר הופפן נפטר בגרמניה כעבור שנה מיום עזבו את הארץ.

ד. ד״ר אהרון ארתור ואנג

ד״ר אהרן וואנג, שכיהן כראש הקהל האחרון בעירנו לפני פלישת הנאצים, נולד בשנת 1888. בבית הוריו שעסקו במסחר, שמרו במידת־מה על ערכי המסורת. אהרן לא ביקר ב„חדר", סיים בהצטיינות גימנסיה פולנית ולמד זמן מסויים מדעי חברה באוניברסיטת וינה. בשנת 1913 גוייס לצבא ושירת כחייל וקצין עד גמר מלחמת העולם. בהיותו תלמיד הגימנסיה השתתף בחוגי הנוער הציוני ושם למד להכיר את תולדות עמו וספג לתוכו רוח לאומית ציונית. כשאר חבריו שלמדו בבתי־ספר פולניים, נתחנך על התרבות הפולנית. עלם יפה־תואר, ער, פיקח, עליז, ובעל הומור, הצטיין בייחוד בלשון שנונה והופיע כנואם מצויין בערבי ויכוח בחוגי הנוער, שהיה מפולג לזרמים אידיאולוגיים רבים, ותמיד יצא כ„מנצח".

כגמר מלחמת העולם המשיך ללמוד בפקולטה למשפטים באוניברסיטת קראקא, ועם השלימו חוק לימודיו נכנס לעבוד בלשכת עורך־דין ואח״כ פתח לשכה בעצמו וניהל אותה בהצ־לחה רבה. מחונן בכושר ריטורי, עשה חייל רב בסולם הקאר־יירה הצבורית ועלה משלב לשלב, אך לבו נמשך בייחוד לפעו־לה סוציאלית למען קשי־יום, לעבודת סעד ליתומים ולאלמ־נות. הוא נבחר מטעם ההסתדרות הציונית לועד הקהילה

ד״ר אהרן ארתור וואַנג
Dr. Artur (Aron) Wang

ואח״כ לעיריה, להנהלת בנקים (נתמנה ליועץ בבנק הממלכתי), ולבסוף נבחר לראש הקהל וכן לראש ההסתדרות הציונית ברישא.

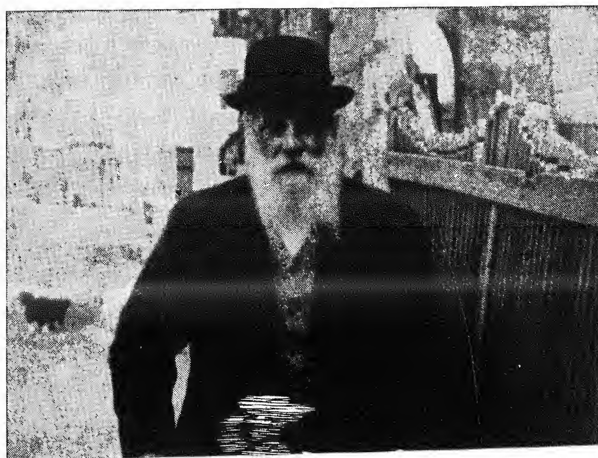
ערב פלישת הנאצים הצליח לצאת מרישא ולהגיע במכו־ניתו עם רעיתו לולה עד לעיר אחת הרחוקה מן הגבול הרומ־ני. משם המשיך דרכו בעגלה וברגל, ואחרי תלאות רבות הגיע לרומניה. בבואו לבוקרשט נפגש עם פליטים אחרים, וב־תוכם ראש ההסתדרות הציונית בגאליציה המערבית, ד״ר יצחק שווארצבארט מקראקא, שבידו היה מספר מצומצם של סרטיפיקאטים לארץ־ישראל. ד״ר א. וואנג, כציוני ותיק ובעל־זכויות, קיבל סרטיפיקאט בשביל משפחתו והגיע ארצה בשנת 1940. מצב בריאותו היה לקוי עוד בהיותו בפולין, ותלאות הדרך החלישוהו מאוד. למרות זאת, התכונן ד״ר וואנג לבחי־נות עו״ד ולמד לילות וימים. לפני סיום לימודיו נתקף במחלת לב, ואחרי יסורי׳ם רבים נפטר בביה״ח „הדסה״ בתל־אביב בשנת 1944.

ייזכרו פה גם בני רישא אחרים ממשפחת וואנג: ר׳ אליה וואנג, אחיו של ד״ר אהרן וואנג, דמות מפורסמת בעיר, ציר־ני נאמן ונואם בכל במה ציבורית. הוא היה בעל חנות רהיטים הגדולה בעיר. בנו אהרן הצעיר היה ב„השומר הצעיר״, אך הצטרף כעבור זמן לתנועה הקומוניסטית ובמרוצת השנים תפס מקום בצמרת המפלגה בוורשה. עוד זכור לטוב יחז־קאל וואנג, בעל מחסן טכסטיל הגדול בעיר, חסיד ותיק, חותנו של חיים אייזנברג, בן עיירה קטנה, שנבחר לראש הקהילה ברישא בימי המלחמה.

אשר יהודה זילבר

ר׳ אשר יהודה בן ישראל ודבורה (לבית ברוסט) כיהן בעירנו במשך שנים רבות כראש הקהל. הוא נולד ברופשיץ (בסביבות רישא) בשנת 1865 ונפטר בצ׳רנוביץ 1953 (א׳ אדר). מימי ילדותי אני זוכר את השם אשר זילבר, חסיד הרבי מרימאנוב, שכן כילד צעיר למדתי בקלויז דחסידי רימא־נוב אצל המלמד פינילה הלמאן. הקלויז הוקם ע״י ר׳ אשר זילבר בחצרו. בכל יום ששי אחה״צ הייתי הולך למחסנו לקנות יי״ש לשבת, כי בידיו היה עוד מימי אוסטריה המונו־פול למכירת משקאות חריפים לרישא והסביבה.

בהיותי בן למשפחה ציונית וחדור אהבת־ציון ראיתי באשר זילבר יריב, וידעתי, שהוא יושב על כסא ראש־הקהל כנציג חסידים, שכרתו ברית פוליטית עם המתבוללים על מנת לא לתת דריסת רגל לציונים. אבי ר׳ חיים נלחם באספות ובעתונות בברית הבלתי־קדושה זו ללא הצלחה, כי השלטון המדיני האוסטרי־פולני תמך בהם ואחז בכל האמצעים, בדרכי עושק וחמס, כדי לדחוק את רגלי הציונים מכל נציגות, והאד־מו״רים עזרו להם והכריזו שהציונים הם פושעי־ישראל, שכן הללו רוצים לדחוק את הקץ. ר׳ אשר זילבר שלט בקהילה והיה גם נציג היהודים בעיריה (מאגיסטראט) ביחד עם ראש המתבוללים ד״ר וילהלם הוכפלד. מיד אחרי נישואיו נתמנה כמושבע בבית־דין המחוזי, ומני אז הלך מחיל אל חיל בשטח הציבוריות. כבעל המונופול הממלכתי למשקאות עשה גם חיל בנכסים ובעושר. הוא היה ממש גביר אדיר, ואחוזותיו נשתרעו על אלפי מורגים בסביבת בלאז׳וב, סוקולוב וגם בבוקובינה

Asher Silber אשר זילבר

בסביבת צ׳ונוביץ. ראוי לציין, שהיה חסיד בדרכיו ובמעשיו. לא היה מפעל צדקה, שלא תמך בו. הוא תמך בחברות שונות, כגון „הכנסת כלה״, „לינת הצדק״, ועוד, פתח בית־תה ותמחוי לעניים בחדשי החורף והיה פעיל ב„בית היתומים״. הוא חילק גם פחם ועצים ותפוחי אדמה לנצרכים בחדשי החורף, ועזר לסדור מושבות־קיץ לילדי עניים בחודשי הקיץ. כאשר הגיעו לרישא צעירים מפליטי אוקראינה, שברחו מפרעות

הכנופיות של פטליורה, יסד בשבילם במשקו בבלאז׳וב נקודת הכשרה לשם עליתם לארץ־ישראל. לפליטי זבונשין, שגורשו מגרמניה, מסר בית בן 20 חדרים ודאג לכלכלתם. כן דאג להחזקת „הקדש" בשביל יהודים עניים עוברי־אורח.

בימי השלטון הפולני הריאקציוני הלשין מישהו עליו, שהוא תומך בקומוניסטים ונערך נגדו משפט, שארך שנה, כמובן, ללא תוצאות.

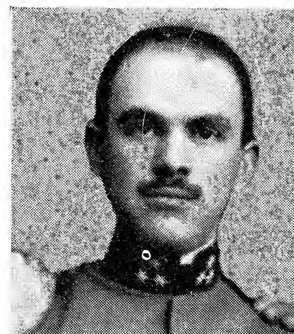
בבאלדאַחובקה התגורר אחיו זכריה זילבר, בעל־בית אהוב על הבריות.

משפחת ר׳ אשר היתה רבת צאצאים: 3 בנים ו־7 בנות, כולן יפות תואר, בין העלמות היפות בעיר. רחל, אלמנת יעקב אלתר, ראש ההסתדרות הציונית בעירנו, (כעת בתל־אביב), בתו הבכירה בעלא נישאה לבעל נכסים ד״ר פיינשטיין מסטאניסלאוו, כעת מעשירי ניו־יורק. הבנות פראניה ציף ובאשא אנגלו וכן הבנים סמואל וניניו נרצחו בימי השואה.

ר׳ אשר זילבר ברח מפני הגרמנים לאחוזתו בבוקובינה ועם כיבוש צ׳רנוביץ והחרמת רכושו, התגורר בצ׳רנוביץ הרוסית ומת שם בשיבה, מנותק מהמשפחה, שבע רוגז וימים.

ו. לוי (ליאון) חיים

לוי (ליאון) חיים נולד לאביו המוזג בעל פונדק בבוש־ניה, חוה בעיבורה של רישא, לא רחוק מבית העלמין החדש. לאחר־מכן עזבו את בושניה ופתחו מלון ובית־מזיגה בכיכר־העיר החדשה. הייתי מקורב למשפחה זו, שכן הכנתי את לאזר, אחיו הצעיר של לוי, לבחינה אקסטרנית (הוא עלה ארצה לפני המחלמה, עבד תחילה כפועל בנין ואח״כ נעשה לקב־לן ונפטר בתל־אביב. אלמנתו מבית פרידמן ומשפחת כהנא, סוחר פרוות ידוע, מתגוררת בתל־אביב).

Leon Chaim לוי חיים

לוי חיים ניהל את לשכת השולחני אלויסי פריילידך, ואת כל זמנו החפשי הקדיש לתנועה הציונית. יום־יום, באותה שעה, אפשר היה לראותו „הולך שפי" בצעדים מתונים ללשכה ומשוחח בלחש עם מלווהו כאילו המתיק עמו סוד. בדבריו השקטים וההגיוניים השפיע בכל עניני הציבור, ותמיד שאף להרגיע, לתווך, לעורר למתינות ולשלום, ובמקרים רבים מנע ריב ומדון, קנאה ושנאה. זכרונו בכל ענייני הציונות וההיס־טוריה, תולדות העיר ומשפחותיה היה מופלא, כעין אנציקלו־פדיה מהלכת. היה אוהב הבריות ואהוב על ידם. יחד עם ברנאַרד פיש, ידידו הקרוב, לא נפרד ממנו עד הסוף המר, היה ממייסדי „פועלי־ציון" בעירנו, אולם במשך הזמן פרש מהת־נועה. הוא היה הרוח החיה בחיים החברתיים בהסתדרות הציו־נית ברישא, ייסד את החוג העליז, חברת „פי תמיד", שהיה מרכז במסיבת „מלוה מלכה" במוצאי־שבתות כשני „מניינים" נאמני ציון, בתוכם נחום שטרנהיים, פנחס אלנבוגן, יעקב אלתר, אבי ר׳ חיים וואַלד, ישראל דוקר ועוד. היתה זו מעין סעודה חסידית, משובצת שירה, בדיחות, הומור, ורוויה שמחת „שבת־אחים". לוי חיים היה נדיב־לב, תמך בסתר בחברים השרויים במצוקה, היה מנחם אבלים, מעודד נדכאים, מבקר חולים וכו׳.

ז. ד״ר הענריק צבי קאַנאַריק

בן למשפחה אמידה, דבק משחר נעוריו ברעיון הציוני. למד משחר נעוריו דבק ברעיון הציוני. למד משפטים בוינה יהיה שם אחד החברים הפעילים באוגדת האקדמאים הידועה „בר־כוכבא". עם גמר לימודיו הקדיש את זמנו לענייני „החלוץ" וה־עליה במשרד הארץ־ישראלי בוינה (פעלתי אז שם כמרכז ענייני סיוע לעולים). כן עבד אז במשרד הא״י יהודה חורין, בן קולומיאה (כיום המנהל הכללי של חברת „יכין" ויו״ר מוע־צת בנק ישראל).

Dr. Henry Kanarek ד״ר צבי קאַנאַריק

ד״ר קאנאריק חזר לאחר־מכן לרישא ופתח שם לשכת עו״ד. בפעולה הציונית התרכז בעיקר בארגון „החלוץ" וה־עליה, קרן־היסוד וקרן־הקיימת. קאנאריק לא היה נואם נמ־לץ, נאומיו הטובים ביותר היו מעשיו הטובים למען ארץ ישראל. אחרי עלותי ארצה המשכתי לעמוד אתו בקשרים. הוא התכונן לעלות ורכש לו פרדס קטן בסביבות תל־מונד. על אף חינוכו הפולני־גרמני עשה מאמצים לרכוש ידיעות בש־פה העברית וספרותה.

בעל אופי עדין היה, אציל, אהוב על הבריות, תמיד דרוך לעזרת הזולת. ד״ר קאנאריק, בדומה ללוי חיים, היה כאחד מאנשי ל״ו הנסתרים. עצם קיומם הנעים את החיים לכל מכריהם. שניהם ניספו בשואה.

טוביה יערי - קבוץ מרחביה

משולם דודזון

ר׳ משולם — המוהיקאני האחרון של יקירי רישא עירנו, דמות בולטת ונפש סוערת, מן הפעילים והמפעילים, בין ראשוני החולמים והלוחמים למען ציון בעירנו. היה ראשון המורים בשפת־עבר חדישה, שהביא עמו משב־רוח רענן בהופעתו בעירנו עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה.

נער הייתי באותם ימים רחוקים, כאשר ר׳ משולם היה לבן־בית ולידיד־נפש של אבי ז״ל, ולא פעם היטיתי אוזן לדו־שיח שהתנהל בין השניים. המילים שקלטו אוזני, כגון ראשון־לציון, מקווה־ישראל, בן־יהודה — נסכו עלי מין קסם. ר׳ משולם נראה אז בעינינו בדמותו של „משולח״ מא״י החדשה. בית־דודזון ברישא היה מעין טריטוריה ארצישראלית, וכל שוחר־ציון השכים לפתחו, ונשם בתוכו את אווירת הארץ הקסומה. צלילי השפה העברית התנגנו בכל מעונו. איזה הוד־קדומים היה שרוי מעלינו בשבתנו בביתו ובהקשיבנו לסיפורי: על יישובים ועל אישים בא״י מן הימים ההם. ולא אחד מאתנו יצא מפגישות אלה כשאי־שקט פנימי מפעם בו, ולא מצא את תיקונו עד שמצא את דרכו להשומר הצעיר או ל„החלוץ״... אכן, הודות לו הגיעו רבים מאתנו ארצה ישראל.

את בניו חינך כצברים לכל דבר. רישא היתה בשבילו מעין תחנה בדרכו חזרה למולדת. למרות טירדותיו בפרנסת בני־ביתו, לא הדיר עצמו מכל פעילות ציבורית בעיר. הוא היה דובר־מישרין ומוכיח־בשער, ולא נשא פנים לתקיפים ולגבאים — עד כדי סיכון פרנסתו. יתר־על־כן, כנתין רוסי סיכנה פעילותו הפוליטית לא פעם את עצם קיומו בעיר. וכאשר חבריו הקרובים יעצו לו לנהוג יתר מתינות. היה עונה להם אחת מתשובותיו ה„דודזוניות״: „למען ציון לא אחשה!״ לאבי ז״ל היה אומר: „יגרשו אותי — מילא, אני בלאו־הכי בדרך הביתה...״

הוראת השפה העברית לא היה בה כדי לפרנסו (לצעירים רבים הורה עברית שלא על־מנת־לקבל־פרס): והוא נעזר בחנות למעדנים וגלידה. ולעת־ערב היו מתכנסים בחנות זו צעירי תנועות־הנוער הציוניות, ותוך ליקוק הגלידה שתו בצמא את דבריו על הארץ ועל אישיה. מתוך הערצה דיבר על בר בורוכוב, ואת תורתו הפיץ ברבים.

כתום מלחמת־העולם, כאשר גל של פרעות הציף את אוקראינה, ולפולין החלו זורמים המוני פליטים ויתומים יהודים, היה דודזון בין מייסדי בית־היתומים לילדי אוקראינה, שהיה כעין גולת־הכותרת למעשיו. ילדים אלה שימשו אח״כ יסוד לבי״ס עברי, שם השקיע את כל להט מרצו. ומבין כותלי הבית ההוא בקעו ועלו קולות של שירה עברית ודיבור עברי.

בשלהי העלייה השלישית חזר ר׳ משולם עם כל בני־ביתו אל ארצו, אל המולדת; תחילה ישב בתל־אביב, ובערוב ימיו במחיצת בניו ונכדיו — בתל־עמל. זכה משולם וזכה קיבוץ תל־עמל שיהודי רב־פעלים זה השרה מרוחו באחרית ימיו על ביתם.

נפתלי טוכפלד*

רישא תרנ״א (1891) תל־אביב, כ״ז תשרי תשי״ד (1953)

היה מפרנסי העיר רישא ומקורב לרבה רבי נתן לוין. היה מראשוני הלוחמים למען ציונות דתית בסביבתו, ונמנה עם עסקני המזרחי החשובים בגאליציה המערבית. השתתף כציר בכמה קונגרסים ציוניים ובוועידות עולמיות של המזרחי.

בימי מלחמת העולם השניה הוגלה לסיביר וחי שם תוך נדודים ותלאות עד סוף המלחמה. גם במקומות הנידחים ביותר אליהם ניטלטל דאג לתפילה בציבור ועזר לזולת ככל שהשיגה ידו. על אף הקשיים שהעמידו בפניו השלטונות כשביקש לחזור לפולין הצליח לעזוב את רוסיה ולהגיע לווארשה. שם חידש את פעולתו הציבורית־ציונית ונעשה אחד מראשי הקהילה וחבר הועד הפועל של איגוד הקהילות בפולין.

בתש״ט עזב את פולין וישב זמנית בפאריס. המזרחי בצרפת הציע לו הנהגת התנועה, אך הוא דחה הצעה זו כמו ההצעה להגר לארצות הברית. בתש״י עלה לארץ־ישראל, התיישב בחולון ונבחר מיד כחבר המועצה הדתית שם. נתקבל לעבודה במשרד הדתות ובתוקף תפקידו טיפל בהסדר השירותים הדתיים לישובים. עשה להשכנת שלום בין המתישבים מעדות שונות.

נפתלי טוכפלד
Naftali Tuchfeld

חלה במחלה קשה וכשהחלים ערכו לו ידידיו מסיבת הודיה, בה נפל ומת לפתע.

---

* אנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק שני, ה־ו. ע׳ 413 — 413.

ליאון וויזנפלד

אננא כהנא

Anna Kahane אננה כהנא

ברישא היו תמיד כמה נשים, שיהודיה רשאים היו להת־גאות בהן. נשים אלו, בין שהשתייכו לחוגים חסידיים או מתקדמים, או אפילו מתבוללים, היו מוכנות תמיד — וביחוד בעת צרה — להעמיד עצמן לעזרת הציבור היהודי. הן עזרו לחולים או לעניים, וביחוד הצטיינו בסיוע למוסדות צדקה ואף ייסדו חדשים, כשהיה צורך בדבר.

אחת הנשים הללו היתה אננה כהנא, אשת אברהם כהנא, סוחר ידוע לאריגים ברישא. לא היה מוסד חברתי ציבורי ברישא, שאשה זו לא תשתתף בו ותעניק לו מכוחה וממר־צה. כאשר יהודי עני נאסר על־ידי המשטרה בגלל הפרה כל־שהי של החוק, היתה גב׳ כהנא רצה מיד לשלטונות ומשת־דלת למענו. לפעמים היתה משלמת בעצמה את הקנס שהו־טל עליו.

שנים רבות שימשה גברת כהנא כיו״ר „בית היתומים" היהודי ברישא. היא התיחסה לילדים היתומים כאם אוהבת ומסורה. כשהילדים גדלו מצאה להם תעסוקה לפי כשרונו תיהם, מוסרת אותם כשוליות אצל בעלי־מלאכה שונים בעיר. היא דאגה גם להבטיח עתדידם של המוכשרים יותר ביניהם. אין פלא שילדים אלה העריצו אותה ממש.

מלבד פעילותה ב„בית היתומים", תמכה גם ב„מושב זק־נים", כאשר רעייתי אסתר וויזנפלד וברנארד פיש וכן חב־רי „פועלי־ציון" אחרים יסדו, מיד לאחר המלחמה, את בית הילדים הראשון ברישא, סייעה בידיהם הגב׳ כהנא, אף כי לא היה לה כל קשר ל„פועלי־ציון".

זכורני, לאחר הפוגרום שערכו הפולנים ביהודי רישא ב־3 למאי 1919, ירדו כמה יהודים בעיר מנכסיהם. חנויו־תיהם ובתיהם נשדדו והם נשארו בחוסר כל. חלק מהם אמנם קיבל תמיכה מן הקהילה היהודית, אך אמצעיה לא הספיקו לצרכים המרובים. בעתון שהוצאתי אז ברישא פניתי ליהודי העיר שלא סבלו מן הפרעות, שיעזרו לסובלים, אך פנייתי לא הביאה תוצאות רצויות. פנינו איפוא לגב׳ כהנא, והיא יחד עם גב׳ ברכה קארפ יסדו מיד ועד־עזרה לקרבנות הפרעות. אזכיר כאן רק אחדות (השאר נעלמו מזכרוני) מן הנשים שהשתתפו בועד זה: ברטה קארפ הנ"ל, שהיתה פעילה תמיד בענייני ציבור; אשתו של ישראל האר, גב׳ אסתר ויזנ־פלד; ד"ר קראוז, רעיית ברטולד ארליך, שהיה בעל מסעדה ליד תחנת הרכבת, רעיית ד"ר טאלר ורעיית מילטון אלבוים. מיד למחרת נאספו כספים והחלו פעולות העזרה. נפתח בית־תמחוי, שהנשים הנ"ל בישלו בו ואף חילקו מיצרכי מזון לבתי הנפגעים בפרעות. הן אף שלחו רופאים לפצועים. וכך עסקו בכך, עד שרוב הנפגעים חזרו לאיתנם.

כאן כדאי לציין, שועד זה של נשים נדיבות־לב קיבל לאחר מכן תמיכה מאת ה„יאנגמנס־פאריין" של רישא בניו־יורק, שהקים אף הוא, בארה"ב, ועד עזרה לנפגעי הפרעות ברישא.

גב׳ כהנא ובעלה נפטרו שנים רבות לפני מלחמת העולם השנייה. כבוד לזכרם!

מ. ש. גשורי

אלימלך כץ

רישא, תר"ן, 1890, ניו־יורק, ניסן תרפ"ג 1923

בן ר׳ אליהו וולף. בגיל צעיר הגיע לאמריקה ובעודו לו־מד בבית המדרש נעשה פעיל בקרב הנוער הדתי במקום. ממיסדי אירגון „תפארת מזרחי" בניו־יורק ומראשי מיסדר „בני ציון". השתתף באירגון שיעורים ללימוד תורה, עברית ומחשבת היהדות לנוער ובהקמת ספריה עברית. נשא לאשה את לאה בת ר׳ יצחק פלר מראשוני המזרחי באמריקה. בשנת תרפ"א ביקר עם חותנו בארץ ישראל וקנו קרקע בהרי יהודה לייסוד השכונה „נחלת־יצחק" (ליד קרית ענבים). חזר לא־מריקה בתקווה לשוב ולהאחז בארץ לאחר זמן, תקוה שלא התגשמה מחמת מותו הפתאומי. לאחר מותו החליט „המזרחי" להקים בארץ בית חלוצים על שמו. כן נקראים על שמו אגף בבית הפועל המזרחי בתל־אביב ומפעלים אחרים בישראל.

„התור", ז׳ אב תרפ"ג

דוד בן־יוסף - תל־אביב

אירווינג לאוו

אירווינג לאוו
Irving Low

אירווינג לאָוו הוא אישיות בעלת שיעור־קומה, לא רק במובן הפינאנסי והחברתי — הוא טבוע בחותם של מנהיג בחברה היהודית והלא יהודית במחוז מגוריו בניו־ג׳רסי באמ־ריקה שם הוא עוסק בצרכי ציבור באמונה. כל מה שנובע מן המעיין היהודי קרוב ללבו, ובעיקר כל דבר הנוגע לרישא עיר הולדתו.

שם אביו של אירווינג לאָוו היה אליעזר, ושם אמו — צפורה, או כפי שקראו לה ברישא צ׳יפה, לבית קריגר. האב יליד פריסטיק היה יהודי חסיד רימאַנובי והצטיין במידת הכנסת־אורחים. כשהיה בא רבי לעיר — מרימאנוב, מצ׳ורטקוב, מבויאַן או סאַדיגורה — היה מתארח אצל ר׳ לייזר לעוו.

יצחק (אירווינג) היה הבן הבכור במשפחת לעוו. אך אף כי יצחק הצעיר נתחנך בסביבה אדוקה ביותר, נשא את עיניו לעולם הגדול. באותם הימים חודר הרעיון הציוני גם בעיר החסידית רישא. יצחק נסחף בתנועה זו וניגש לעבודה מעשית, כגון הפצת שקלים בין יהודים שנפגש עמם בזמן מכירת החלב, שכן יצחק הצעיר כבר עזר אז מעט להוריו בפרנסת הבית.

כבר בגיל 11 אז נתמנה גבאי ל„תיקון ספרים" בקלויז הרימאַנובי. הוא דאג לכך שהעולים לתורה ינדבו ל„תיקון ספרים".

כאשר פולין קמה לתחיה אחרי מלחמת העולם הראשונה, ערכו הפולנים ב־3 במאי 1919 פרעות ביהודי רישא. יצחק לעוו היה באותה שעה ליד תחנת הרכבת. כנופיית פורעים התנפלה עליו וחילקה לו מכות־רצח, שסימניהן נשארו עד היום בגופו.

משנתרפאו פצעיו קימעה גמר־אומר לעזוב את פולין. הצ־טרף ל„החלוץ" ויצא ל„הכשרה". אחרי־כן ברח לפרשבורג במטרה לעלות לא"י. אך לשוא חיכה ימים רבים לסרטיפיקאט ולאחר נדודים הגיע לארצות־הברית.

הודות לכשרונותיו הצליח יצחק במשך תקופה קצרה להשתרש בחיים האמריקאניים ולעלות בשלבים הפינאנסיים, אך בו בזמן הוא גם הקדיש את עצמו לפעילות חברתית.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה הרגיש יצחק לעוו, כי יחד עם היהדות הפולנית נשקפת סכנה לרישא היהודית שלו. הוא מתרוצץ על פני ניו־יורק וואשינגטון ומחפש עזרה. הוא משוחח עם אנשי הקונגרס, וסנאטורים, אך שערי העזרה ננעלו.

פלישת הנאצים לפולין משמידה את בית לעוו. אביו, אמו ואחותו הצעירה לאה עם בעלה וילדיה נהרגו על קידוש השם. את ר׳ לייזר לעוו רצחו הגרמנים ברישא, ביום ג׳ באייר, תש"ב.

רוב חבריו של יצחק לעוו, שהיו בני־תורה, ניספו בחורבן. נזכיר פה אחדים מהם: הרב ד"ר יחזקאל לווין (בנו של הרב מרישא, היה רב בלבוב), איצ׳ה זילבר, משה פרנקל, נחום בק, לייביש בק, נחום אלסטר, הניך קאַלטר, יחזקאל צימרמאן, איצ׳ה קיסלוביץ.

אך נסתיימה המלחמה, וכבר מתקשר אירווינג לאוו עם הבודדים הניצולים מרישא, תחילה היו מרוכזים בעיר וורוצ־לאָוו. כפי שמספרים אנשי שארית הפליטה מרישא, ביניהם ישראל בק, הרי העזרה הראשונה, עשרת אלפים הדולארים הראשונים נתקבלו ממנו. הוא גם שלח חבילות מזון ובגדים. הניצולים שאפו אז לצאת מפולין ולאָוו עושה כל מה שבכוחו לעזור להם בכך.

מר אירווינג לאָוו ידוע בפעילותו למען ישראל. כנשיא „ישראל־בונדס" בנורד־הודסון (ניו־ג׳רסי), עלה בידו להשפיע על המליונר ישראל רוגוזין להשקיע כספים רבים במשק היש־ראלי.

מלבד פעילותו למען מדינת ישראל (7 פעמים כבר ביקר מר יצחק לאָוו במדינת ישראל, כאן נפגש עם מנהיגי המדינה — עם נשיא המדינה בן־צבי, בן גוריון, אשכול ואישים אח־רים). מר לאָוו פועל הרבה גם למען מוסדות תרבותיים יהו־דיים באמריקה. בווסט ניו־יורק, שם מתגורר מאז הגיע לאמ־ריקה.

מר לאוו שימש שנים אחדות כנשיא „המגבית המאוחדת" בנורד־הודסון, נשיא „ישראל־בונדס", נשיא הישיבה של עיר הודסון, נשיא בית־כנסת „שערי־צדק", נשיא ה„ריישער קאמיטעט", חבר הדירקטוריון הציוני באמריקה, חבר „בני ברית", חבר הועד של בית־חולים נורד־הודסון, חבר ועדת התיכנון של ווסט — ניו־יורק וכו׳ וכו׳.

ליד אגודת יוצאי רישא בישראל קיימת קופת גמ"ח על שם אירווינג לאָוו. אירווינג לאוו עומד כיום בראש קלוב של יוצאי רישא באמריקה ופועל רבות למען הוצאת ספר־הזכרון לקהילת רישא.

קלרה מעין (מינצברג)

אבי שלמה מינצברג

שלמה מינצברג
Salomon Münzberg

לא בשפע ולא בפאר אבל במעשים טובים ובצניעות, בעבודת תרבות עברו חייו של אבי ר׳ שלמה מינצברג ז״ל.

לילות חורף ארוכים. אבי שב מעסקיו וכולנו מסובים ליד השולחן, הילדים מחכים לפרושי מקרא, ספורי אגדה... יש להשלים את הלימודים החילוניים הפולניים בידיעות על היהדות וכך הקנה לנו אבינו את שפת עמנו. כבאר העמוקה של הספרות העברית היו עבורו אוצר היהדות: התלמוד, הגמרא והמשניות אך עם זה היו גם אנציקלופדיות וספרי רפואה בבית.

לא היה אז בית ספר עברי ברישא. למדנו בבתי ספר פולניים והחדירו בנו את התרבות הפולנית הרוויה ארס אנטישמי לא במעט. והנה מתחיל אבי לארגן את „תרבות״, מביא מורים לעברית ומבקר לעתים קרובות בשעורים. לאט, לאט הודרת השפה העברית לבית היהודי ובמיוחד אצל הנוער החלוצי המאורגן.

אבי מכין הרצאות על אישים, כמו הרצל, ביאליק ואחרים, הרצאות על הציונות ומרצה לפני קהל רב מבני עירנו והסביבה.

אבי — פעל גם באגודים סוציאליים, ארגוני סעד „בית היתומים״. יוצא עם היתומים למושבות קיץ, אוסף כספים ובגדים למענם.

גם לתנועת הנוער הביאני אבי ז״ל. כשראה, שהלימודים בגימנסיה מרחיקים אותנו לגמרי מהיהדות, ביקר כמה פעמים ב„בית העם״ בפגישות שונות של הנוער החלוצי וביום בהיר אחד הביא אותי לשם. קשה מאוד היה לי לסרב לאבי שרצה כי אתחיל בפעולה בקן, אבל מצד שני פחדתי מפני הנהלת בית־הספר הפולני שאסרה בכל תוקף על ההשתייכות לתנועות נוער, אבל בקשתו הנמרצת של אבי גברה על פחדי ונכנסתי לתנועה.

לא אשכח את הימים, כשאבי הכין אתי שיחות בשביל הקבוצה. הוא לא רצה שחס וחלילה אגיש חומר לא מעובד די צרכו, הוא ישב אתי וקרא את המאמר „משה״ של אחד העם. כמה יפה הסביר לי את השוני שבין הכהן ובין הנביא. עד היום משמש לי הסבר שלו נר לרגלי בעבודת ההוראה.

ללא לאות וללא יאוש ביקר מפעם בפעם במושבות קיץ וחורף, פעם לן אתנו על מזרונים בתנאים הפשוטים ביותר ועקב אחרי „יום עבודה״ במושב מנהלים. תמיד היה ער לכל הבעיות שהעסיקו את הנוער ולא פעם מתח בקורת על הריקנות וחוסר ידיעת השפה של מנהיגינו.

כל ספר עברי חדש, שהופיע באותן השנים נמצא כעבור שבוע בספריתנו. כשאני לא פעם קוראת את שירו של ביאליק „אבי״ ורואה את הקדוש המעונה מאחורי השולחן בבית המרזח — אני חושבת על אבי שהיה אף הוא „קדוש מעונה״ כזה בחנותו. תמיד ישב מאחורי השולחן, קרא וכתב ולא פעם נכנסתי, לקחתי משהו ויצאתי ואבי לא הרגיש בי — כה היה שקוע בספריו.

אנשים אהבוהו וכיבדוהו, אך בעיקר הכירו את סגולותיו בימי המלחמה. באותה תקופה, כשאנשים הפכו לחיות טרף, אפשר היה להכיר את תכונותיו הנעלות.

אבי הגיב קשה על בואם של הגרמנים. כל הזמן היה משנן: „הוא לא ישמיד אותנו ולא יתגבר על כל היהודים, העם היהודי הוא נצחי ויחיה לעולם!״

המלים האחרונות שלו ביום כ״ג באב תש״א (1941) כאשר עצם את עיניו, אחרי מחלת דיזנטריה, היו: „תהיה לנו עוד מדינה והעבירו אותי אליה״.

כעבור 22 שנים נתמלאה בקשתו. בעצם יום העצמאות של שנת תשכ״ב הוצאו עצמותיו מבית הקברות ברישא והובאו ארצה. הודות לתכונות הנעלות הנשגבות שלו על מצבתו בקרית שאול כתוב: „איש ישר ועדין נפש״. האם יכולנו במלים קצרות לבטא יותר מזה?...

תשמש דמותך סמל ומופת לבניך ובני בניך — כאיש תם וישר שלא שכח לרגע את עמו ואת שפתו.

שמחה זיידן

הרב ד״ר צבי קורץ

הרב ד״ר צבי קורץ
Dr. Zvi Koretz

כפי שכבר הודיעה העתונות היהודית, נתקבל הרב ד״ר צבי קורץ מרישא לרב כולל בסלוניקי.

הרב קורץ מוצאו מרישא, מקום שם למד והתחנך כבן להורים בעלי בתים מכובדים. הוא עסק באמונה בצרכי צבור בכלל ובציונות בפרט, והיה נשוא פנים בעירו ובהסתדרות הציונית בגאליציה המערבית.

עם סיום לימודיו בגימנסיה ברישא נסע לוינה ולמד שם בפאקולטה לפילוסופיה. בסמינר לרבנים התעמק בלימודי התל־מוד, בהדרכתם של הפרופסורים היהודים המלומדים והמ־פורסמים: גייאר, שורץ ואפטוביצר. כן התמסר ללימודי־המזרח וקיבל תואר „דוקטור". באותה תקופה הוציא את ספרו „תאור הגיהנום לפי הקוראן" בשפה הגרמנית. את תעודת הרבנות קיבל הרב צבי קורץ בסיימו בפרק זמן קצר 3 סמסטרים בבית־הספר הגבוה ליודאיקה בברלין ומיד נתמנה כרב־מרצה בבתי ספר אחדים בברלין.

עם התמנותו לרבה הכולל של העיר סלוניקי ביקר הרב ד״ר קורץ בעיר מולדתו רישא אצל הוריו, כדי להיפרד מהם לפני צאתו לקבל את כסא הרבנות בסלוניקי.

בין קהל הנאספים הגדול שבאו לבקרו נמצא גם הסופר הציוני הותיק ר׳ אבא אפלבוים, שרווה רוב נחת מתלמידו לשעבר.

על בקשתי שיספר לי על התמנותו כרבה הכולל של סלוניקי, בשביל קוראי העתון הגליצאי היהודי „דער מארגען" — נענה לי הרב קורץ ומסר לי את הפרטים דלקמן: „אני פעיל כרב ומרצה בברלין, באמצע הקיץ פנתה הקהילה הותיקה והגדולה בסלוניקי בבקשה לבית־הספר הגבוה ליודאיקה בברלין, שימליצו לפניה על מועמד מתאים לכהונת רב ראשי בקהי־לתה, כי זה למעלה מ־8 שנים חסרה הקהילה רב־כולל, מן היום שהרב עוזיאל עזב את סלוניקי ומכהן כרבה של תל־אביב. רבנים אחרים השתדלו לקבל משרה זו, אבל מפאת שליטתם המועטת בשפה העברית לא נתקבלו. בחיי הצבור היהודי בסלוניקי מיחסים ללשון העברית חשיבות ניכרת".

„אגב, זוהי הפעם הראשונה, שרב אשכנזי מתקבל כרב ראשי בסלוניקי, מקום שם נמצאים 20 רבנים „חכמים" ספר־דיים בערך. סלוניקי היא, כידוע, אחת הקהילות היהודיות הותיקות. בשנת 1492 הגיעו לשם המוני פליטים כתוצאה מגירוש ספרד, ובסלוניקי קשורים שמות יהודים היסטוריים רבים, כמו שבתי צבי ויוסף קארו. בתחילת המאה ה־20 מנתה סלוניקי 100 אלף נפש, מהם 90 אלף יהודים. היו להם 20 בתי־כנסיות, ו־40 בתי־מדרש. בשנת 1917, אחרי השרפות הגדולות שעשו שמות בעיר, סבלו היהודים רבות ונאלצו לנדוד למדינות אחרות,בעיקר לארץ־ישראל. כיום מספר היהודים בסלוניקי כ־50 אלף קיימת שם תנועה ציונית חזקה המצפה לחזות בקימום ביתנו במדינת ישראל.

„נתקבלתי בחגיגיות לשיחות עם אישים יהודיים, כמו, למשל, עם נשיא ההסתדרות הציונית דוד פלורנטין ואחרים כמו: מולכו, רקאנטי, מורפורגו, מודיאנו.

„בבתי־הספר לילדי יהודים עניים לומדים התלמידים 4 שפות: עברית, יוונית, צרפתית וספרדית. מושרים שם שירי ארץ־ישראל. בעיני ראיתי מורה נוצריה מנצחת שירים עבריים בבית הספר עם הילדים. בדרך כלל שוררים בבתי הספר יחסים טובים מאד בין היהודים והנוצרים.

בל״ג בעומר תרצ״ג אקבל את כסא הרבנות בסלוניקי ואני מאחל לעצמי למלא את תפקיד הרב, מסדר קידושין, בין יהודי המזרח והמערב, לאחד אותם במסגרת עם ישראל שלם, לטובת קיומו הרוחני והפרודוקטיבי בגלות ובארץ־ישראל".

יצחק אסטרייכר - תל־אביב

יעקב אלימלך קנעכט ואשתו מלכה

יעקב אלימלך קנעכט Yaakov Knecht

ר׳ יעקב אלימלך קנעכט, או כפי שקראו לו ר׳ יעקב מלך היה ידוע כסוחר טליתות מכל המינים. עטרות מכספות ומכסף טהור, „שטריימלעך" מנמיות ועד לפרוות יקרות מעור הצבי. הודות ליושרו בחיי יום־יום זכה לאמון לא רק של התושבים היהודים ברישא עירו אלא גם בסביבה הרחוקה.

מטרת חייו לא היה המסחר. את רוב זמנו היה מקדיש ללימוד התורה. תכלית חייו היתה „והגית בו יומם ולילה". ולא עבר יום שר׳ יעקב מלך לא ישב ללמוד דף גמרא או רמב"ם וספרי קודש אחרים. בשעה שחסידים היו שמחים ויוצאים בריקוד ישב ר׳ יעקב מלך כפוף בפנה בקלויז הגדול ולאור עששית שקוע ומעיין בספר. ר׳ יעקב מלך לא היה שייך לכת החסידים, לעומת זאת היה מבאי ביתו של רב העיר רישא ר׳ השל וולרשטיין זצ"ל שהיה ידוע כגדול בתורה. אל דרשותיו בשבת בסעודה השלישית היה ר׳ יעקב מלך מקשיב בהתלהבות רבה.

גם כבעל־קורא, היה ר׳ יעקב מלך מתנהג, כדרכו, בענייות. למרות בקשת גבאי הקלויז הגדול להיות בעל־קורא אצלם, דבר שנחשב לכבוד גדול, המשיך לקרוא ב„שטיבל" הקטן של חברת „נושאי המטה". לזכות גדולה נחשב לגבאים ר׳ אהרן קורץ ור׳ יונה אלווייס דבר היותו של ר׳ יעקב מלך בעל הקורא והמנהיג הרוחני אצלם ב„שטיבל".

כמנהגו בחיי יום־יום, כך גם נהג בשיעוריו לפני ה„עולם". מדי שבת אחה"צ, לפני תפילת מנחה, היה יושב עם קהל רב, ביחוד אנשי „עמך", והיה מפרש להם את פרשת השבוע בדרך קלה ומובנת. מובן מאליו שקהל מאזינים רב מאנשי „עמך" נמשך לשעוריו ונהנה מלמודו.

אשתו מלכה׳לה היתה צדקנית נאמנה. מי לא הכיר את מלכה׳לה במעשים הטובים שלה? כל שבת אחרי התפילה, היתה איכשהו בחפזון סועדת, מיד פורסת את עוגת־השמן המיוחדת שהכינה ובצירוף 2 ליטר יין מתוק היתה מביאה לביה"ח הישן (הקדש) ברחוב הירוק ובמו ידיה מחלקת בין החולים הכרוניים. גמול החולים המסכנים היו — ברכות לאין שיעור.

דרכה היום־יומית היתה לבית־המדרש. ואף בעברה את גיל השבעים, היתה משכימה קום לפנות בוקר בשעה 4 והולכת — גם בחורף בימי גשם, קור ושלג — לפתוח את

מלכה קנעכט Malka Knecht

„עזרת הנשים" במפתח הגדול והמיוחד שלה. אחרי אמירת תהילים ו„הטייטש־חומש" היתה נשארת עד לגמר תפילת השחרית ובה„אני מאמין" התמידי שלה היתה הולכת הביתה לעיסוקה היום־יומי.

מר׳ יעקב מלך ואשתו מלכה׳לה ז"ל חיים כיום, נכדיהם ישראל ואברהם שליידער בפריס ור׳ יצחק אסטרייכר בתל־אביב, העומד זה שנים רבות בראש פעולת ארגון בני רישא בישראל.

זאב זוהר

יוסף שינבלום

הכרתיו כבר כשהיה ישיש וזקן מאוד, אולם כחו הרוחני והגופני הי עוד אתו. קלסתר פניו כולו אומר אצילות לבושו הוד והדר. בפנים שוחקות הנך פוגש אותו ברחוב הילוכו אטי ונימוסיו מהדרין.

נולד בעיר רישא למשפחה מיוחסת ועשירה. אביו רבי שמואל שאנבלום היה יושב ראש הקהילה היהודית ברישא, למדן מופלג, עסקן ציבורי ראשון במעלה בעירו. בעל אחוזות גדולות — תורה וגדולה במקום אחד.

בבית זה קיבל ר׳ יוסאלי, כך כינוהו בחיבה, חנוך תורני מקיף, וכבר בנעוריו יצא לו שם כעילוי בקי, מופלא בתלמוד ופוסקים. השתלם גם בהשכלה חילונית, שלט בשש שפות והיה בקי בספרות הקלאסית.

בעודו צעיר נכנס לעסקי אביו והצטיין בנדיבות לבו, בתמכו בסתר במספר רב של משפחות נצרכות.

בגיל 22 התחתן ר׳ יוסאלי שאנבלום עם בתו של ר׳ שלום כגן, תלמיד חכם ידוע עשיר מקאמיניץ־פודולסקי, נכדו של הגאון מדובניץ ונינו של רבינו המהרש״א והה״ק ר׳ פנחס מקאריץ זצ״ל, ועבר לגור לקאמיניץ־פודולסק. משם עבר לאודסה ופתח שם בנק. אך כעבור שנה, נאלץ לעזוב את אודיסה, בהיותו נתיו אוסטרי, וחזר לעירו רישא, בה המשיך בעסק הבנקאות ובניהול האחוזות. השתתף גם בהון ניכר בפיתוח מכרות הנפט בבוריסלאב.

ר׳ יוסאלי שאנבלום הצליח ברישא בעסקיו ובעסקי צבור והקים אחד הבתים המפוארים בישראל. ביתו היה בית ועד לחכמים, פתוח לכל נצרך, ונתפרסם בכל סביבת מערב גאליציה.

והנה קרה מקרה ובנו הבכור שלום, חתנו של ר׳ יצחק יעקב תאומים, נפטר בדמי ימיו בגיל של 28 שנה. ר׳ שלום היה עילוי מפורסם, שרבו ומורו ר׳ יקותיאל אריה קאמל־האר הקדיש לזכרו את ספרו על ר׳ יהודה החסיד. מקרה זה עשה על ר׳ יוסאלי רושם עז והחליט לעזוב את רישא.

בלבוב פתח ר׳ יוסאלי שאנבלום באנק ועסקיו התפתחו יפה. במשך תקופה קצרה זכה בעיר לפרסום רב בגלל מדותיו התרומיות, פזרנותו למוסדות צדקה ובמיוחד הצטיין בהחזקת תלמידי־חכמים נצרכים והכל מתן בסתר. ביד רחבה תמך בישיבות ובמוסדות צדקה בגאליציה ובמיוחד תרם הרבה למוסדות ארץ ישראל. אז כבר התעניין ביסודה של „אגודת ישראל" וכן השתתף כציר באסיפת היסוד של אגודת ישראל העולמית בקאטוביץ בשנת תרע״ב.

ר׳ יוסאלי שאנבלום השתתף גם באופן פעיל בנשיאות „אגודת ישראל" לגאליציה, החל משנת תרע״ד.

עם הבהירות הראשונות לסיים הפולני, התמסר לעבודה זו על אף גילו, וכאיש בעל השכלה גבוהה, קשריו האישיים נועם הליכותיו ונימוסיו התידד גם עם שאר מנהיגי המפלגות, שכבדוהו מאוד. ד״ר ליאון רייך, נשיא ההסתדרות הציונית בגאליציה המזרחית, הציע לו להופיע ביחד ברשימה אחת במקום בטוח, אך הוא סירב להיות מועמד כציר לפארלמנט והתמסר בעיקר לעניינים מקומיים.

ר׳ יוסף שאנבלום היה נכדו ונינו של הגאון ר„ יוסף מפוזנה, קודמו של רבי עקיבא אייגר, שהוכתר בתור הגאון שבגאוני הזמן" על ידי חותנו בעל ה„נודע ביהודה". לא נשאר שום ספר מר׳ יוסף פוזנר, כ כיל כתביו נשרפו בדובנה, אך אביו של ר׳ שמואל הדפיס שרידים מספר בשם „זכרון שארית יוסף".

ר׳ יוסלי שאנבלום נפטר ביום כ״ו כסלו תרפ״ח, כשנשא נאום פתיחה לרגלי חנוכת אגף חדש לבית הזקנים בלבוב.

אברהם וואנג - קיבוץ עין־המפרץ

משה וואנג

אבי משה וואנג נולד בראקשאווא על־יד לאנצוט ב־1882 ונפטר ב־15/3 1964 בקיבוץ עין המפרץ. רוב ימי חייו עברו עליו ברישא. משפחת וואנג היתה גדולה: חמשה אחים ושתי אחיות. כולם נפטרו או נרצחו במלחמת העולם השניה. אבא היה אדוק, הצניע לכת ותרם בעין יפה למוסדות ציבור ברישא וגם לקרנות ציוניות.

למרות שהיה יהודי חרד ושומר מסורת השתדל להבין לרוח הילדים, שכל אחד מהם הלך בדרכו הוא. בתור חניך השומר הצעיר נסעתי להכשרה חקלאית. אבא התעניין תמיד במעשי ואף השלים עם כך שבנו עלה ארצה בתור חלוץ לקיבוץ. במכתביו אלינו התענין בהתפתחות הקיבוץ והמשק והיה גאה שבנו בונה את הארץ.

סערת המלחמה טילטלה אותו הרחק מביתו שנחרב יחד עם כל יהדות אירופה. כל משפחתנו נרצחה. ואחרי נדודים רבים הגיע אבי אלינו בשנת 1947 לקיבוץ. ללא קושי הסתגל לאורח חיים חדש. שבע עשרה שנה חי אתנו. איש משק היה וליווה בהתענינות רבה את התפתחות קבוצינו. כל השנים עבד במחסן כל־בו ושמח תמיד לענות ולעזור לכולנו. הלך לעולמו שבע ימים ותלאות יסורי גוף וענויי נפש, אך זכה גם בנחת ונחמה — נכד ושני נינים.

ליאון וויזנפלד - ארה"ב

יצחק אסטרייכר

יצחק אָסטרייכר Isaac Oestreicher

יוצאי רישא בישראל לא שכחו חלילה, את קרוביהם, שכניהם וידידיהם שנספו בידי היטלר ימ"ש. ולא זו בלבד שהם מתאבלים השכם והערב על מותם, אלא אף גמרו־אומר להקים לנשמותיהם מצבת־עד, בצורת ספר, אשר ינציח את זכר הקדושים. ביהוד יש לציין את מסירותו של בן־עירנו יצחק אָסטרייכר, בן משה אברהם וחנה אסטרייכר, למטרה קדושה זו. ניתן לומר, ללא כל הגזמה, כי יצחק אסטרייכר הוא בבחינת „אבי הספר", ולולא הוא, ספק אם הספר היה רואה אור. מן הראוי איפוא להקדיש כאן מקום לתיאור דמותו של יצחק אסטרייכר, המקפלת בתוכה את התפתחותו ועברו של הנוער היהודי ברישא בתחילת המאה העשרים. לפיכך אקדים כמה מלים על הנוער ברישא באותם הימים.

עד תחילת המאה העשרים היה ברישא נוער משני סוגים: נוער „חסידי", או נוער אדוק סתם, מצד אחד, ונוער מתבולל, מצד שני. אך המצב השתנה עם יסוד ההסתדרות הראשונה של „הובבי־ציון" ברישא על־ידי משכילים ומתקד־מים, כגון קלמן קורצמאן, משה דוד געשווינד, אבא אפפלבוים, חיים וואלד, נפתלי גליקסמאן וכו'. עד מהרה יסדו את העתון היהודי הראשון ברישא „די ריישער פאָלקסצייטונג". שני מאורעות אלה משכו את תשומת־לב הנוער החסידי. הם התחילו להציץ בספרי השכלה „פסולים", שפתחו לפניהם עולם חדש. במשך הזמן נתפסו גם לציונות ויסדו הסתדרות משל עצמם בשם „השחר". כמעט באותו זמן ארגן משולם דוידזון את הנוער העובד וייסד את אגודת „פועלי־ציון". יצחק אסטרייכר, שהיה מנהל־השבונות צעיר באותם הימים, הושפע מעקרונות הציונות הסוציאליסטית ונבחר כמזכיר בהסתדרות חו׳שה זו. כבר אז התבלט בכשרונותיו הארגוניים.

כאשר נתוודעתי אליו באותם הימים היה יצחק אסטרייכר עלם חינני ומסביר־פנים לבריות וצעיר ממני בשלוש שנים. זכורני כיצד היינו מטיילים ארוכות ב„הערן גאס" שברישא, או מסובים על ספל קפה ב„אירופא", ויצחק אסטרייכר היה משתדל להשפיע עלי שאעשה לציוני. הייתי בתקופה ההיא מחסידיו הנאמנים של ד"ר נתן בירנבוים, אך נהניתי מצורת התעמולה של יצחק אסטרייכר.

בחור עליז היה, תוסס ושופע בדיחות, אך גם בדיחותיו היו בגדר תעמולה. ניבאתי לו שהוא עתיד לתפוס מקום נכבד בכל תנועה או מפלגה שיצטרף אליהן, שכן הוא תעמלן מלידה ובטן. אך לפתע, בשנת 1912, נעלם מן האופק. כשנפ־גשתי במקרה עם אביו משה אברהם, סיפר לי, שיצחק אסטרייכר עבר לגרמניה, מאז לא שמעתי עליו דבר.

רק בהיותו כבר זמן מסויים בארץ־ישראל, נודע לי, שלפני שנים רבות נשא לאשה בוויסבאדן שבגרמניה את בת דודתו, שילדה לו חמישה ילדים. מצבו הכלכלי היה שם טוב, אך הוא לא הסתפק בכך, שכן לבו היה מלא געגועים וכיסופים, כדבריו, אל „עמוד האש של האוצר הגדול" של תרבותנו העתיקה, שספג אותה בנעוריו ברישא. בוויסבאדן אף הצטרף להסתדרות הציונית המקומית, בה תפס עמדה חשובה היה חבר בהנהלה שנים רבות. אף נשלח מטעם הסניף לועידה הציונית שנתקיימה בעיר וינה. יצחק אסטרייכר נטל חלק בהפצת התרבות והספרות העברית בויסבאדן, וכך, למשל, אירגן שם חגיגת י. ל. פרץ מפוארת, שאליה הזמין את שלום אש וד"ר אלישיב („בעל מחשבות"), ששהו אז במקרה בויכבאדן. בחגיגה רבת משתתפים זו השתתפו גם נציגים מ„דייטשע שטאַאטסבירגער" יידישן־גלויבנס.

לאחר שארגן את יהודי מזרח־אירופה שהתגוררו בוויסבאדן, כיו"ר שנים רבות, החל גם להיאבק, במסגרת האיגוד של יהודי מזרח אירופה בגרמניה („אוסט יידישער פארבאנד"), על שוויון זכויותיהם בקהילות היהודיות שבגרמניה. מאבק זה, שהיה קשוח ועקשני, הסתיים בנצחון. ליהודי המזרח („אוסט־יודן") הוענקה זכות אקטיבית וגם פאסיבית בבחירות לקהילות. אך באותה תקופה כבר עלתה קרן הנאציזם. בעתונו של היטלר „דער נאַסוער באָובאַכטר" הותקף אסטרייכר על פעולתו זו. נשקפה לו אז סכנה לחייו, והוא החליט לעזוב את גרמניה בעוד מועד. ב־1931 חיסל את עסקיו ועקר עם משפחתו לצרפת. הוא התישב בפורבאַך שבלותרינגיה, עיר ספר בין צרפת לגרמניה. כעבור זמן קצר התמסר אסטרייכר שוב לפ־עולה ציבורית, ויחד עם הרוקח נח כהנא ורוברט לוי ארגנו את ההסתדרות הציונית הראשונה בפורבאך. הם הצליחו לספח כחברים להסתדרות זו את פאַליקס באַרט ראש העיר וראש הקהילה. יצחק אסטרייכר פיתח פעולה ציונית ענפה בעיר זו, ולאחר זמן קצר נבחר כציר לכנס ציוני בעיר מאָץ. בביתו נתקיימו מסיבות „עונג שבת" לנוער המקומי בהנהלת בנו

הבכור יעקב. לאחר מכן אף נבחר לועד הפועל של ההסתדרות הציונית במזרח צרפת (אֶלזַאס־לותרינגיה), שמקום מושבו היה בשטראסבורג.

ב־1933, כשהיטלר תפס את השלטון בגרמניה, ארגן אסטרייכר יחד עם עסקנים יהודיים אחרים בפורבאך „ועד־עזרה" לפליטים יהודים מגרמניה. ב־1939, עם התחלת המל־חמה, פונתה משפחת אסטרייכר יחד עם שאר התושבים למרכז צרפת. ואף כי מדיניותו של היטלר, לאחר שניצח את צרפת, היתה תחילה „רכה" יותר כלפי היהודים, לא נרגע אסטרייכר וציווה על ילדיו לברוח משם. הם עברו לספרד ומשם לפורטוגל. ביולי 1945 עזב אסטרייכר את צרפת ואניית־משחית אנגלית הביאה אותם לארץ־ישראל. יחד עם אשתו ושתי בנותיו הקטנות, שהתגוררו עד אז בכפר צרפתי קטן, עלו ארצה. קצת לאחר מכן עלה גם בנו הבכור יעקב, ששירת בחיל צרפת ונשבה על־ידי הגרמנים. משפחת אסטרייכר נתאחדה שוב.

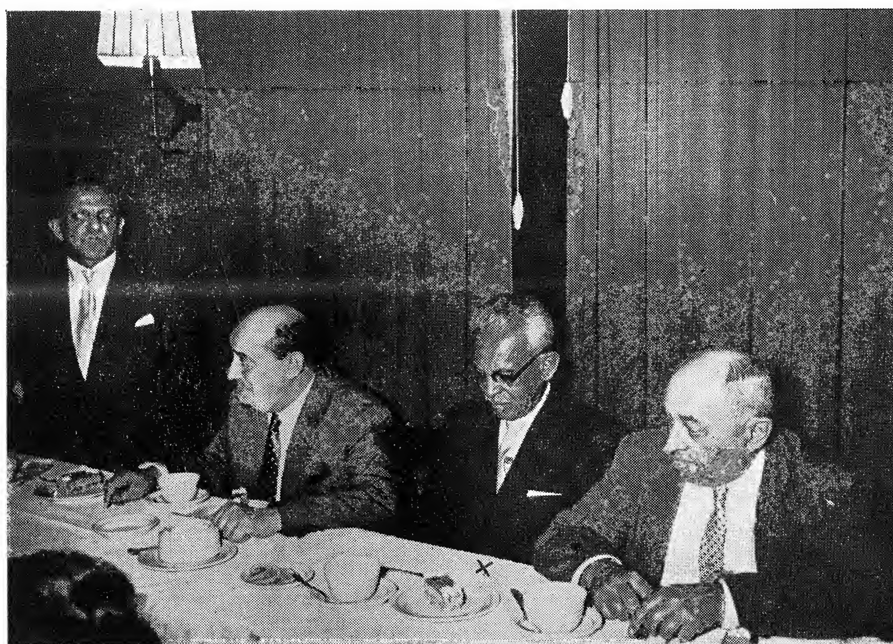
ב־1951 נוסד בישראל „ארגון בני רישא". כיו"ר הארגון כיהן לראשונה יעקב אלתר, ואחריו יוסף שטורך. בשלהי שנת 1952 הוטל על אסטרייכר לשמש כיושב־ראש בארגון הנ"ל.

לאחר מכן החליט יחד עם בן־ציון פט וחברים אחרים להוציא ספר זכרון לקדושי רישא.

מובן מאליו, שהדבר היה כרוך בקשיים רבים ועצומים, כספיים ואחרים. אך יצחק אסטרייכר לא נרתע ופנה במכתבים ללא ספור לבני־עירנו בארה"ב. שיגר חוזרים וביקש לסייע בידו להקים מצבה על הקברים שאינם קיימים עוד. על אף הקשיים הרבים לא אמר נואש והחל לאסוף חומר לספר, שאיש לא יכול היה להתנבא אם יראה אור. סיסמתו היתה: „ספר רישא מוכרח להופיע".

תקוותיו החלו להתגשם כאשר ידידו הותיק מאז, צבי שמחה לדר, מחבר ספר „יהודי רישא", ביקר בשנת 1955 בישראל. תכניתו של אסטרייכר נשאה חן בעיני צבי שמחה לדר והוא הבטיח לעמוד לימינו. הוא אף העניק לו מיד המחאה על סכום ניכר. הדבר עודד את אסטרייכר והוא ניגש לעבודה. בינתיים נתעורר עוד בן־עיר אחד, עסקן ובעל צדקה בסביבות ניו־יורק, אירווינג לאָוו, שתרם אף הוא סכום ניכר. אסטרייכר גם אסף סכומים קטנים יותר אצל יהודי רישא בישראל, עד שנמצאו האמצעים הדרושים לביצוע המפעל.

ועל כל מַאמציך אלה — יישר כוח, לך, ידידי היקר, יצחק אסטרייכר!

הנשיאות במסיבה לכבוד האורח צבי שמחה לדר, בשנת 1955.
At the Gathering in honour of Zvi Simha Leder, in 1955

מימין: בן־ציון פט, צבי שמחה לדר, יצחק אסטרייכר, עו"ד אלכסנדר רוזנר־קלר (נואם).

שלמה טל

א. בית מאטיש אקשטיין

ר׳ מרדכי אקשטין מוצאו מסביבות קאלבשוב והתיישב ברישא. ר׳ מרדכי או כפי שהיה נקרא בפי כל ר׳ מאטיש, היה מוותיקי חסידי דז׳יקוב. הסתופף בצילו של ר׳ מאיר מדז׳יקוב, בעל „אמרי נועם" ומראשי חסידיו של בנו ר׳ יהושע, בעל „עטרת ישועה". עסק הרבה בתורה ובחסידות. בביתו קיים „מנין" משלו, ושם התודעו בלילי שבתות ובימים טובים חסידי דז׳יקוב ואחרים, עסקו בדברי תורה ובספורי חסידים, בשירה וריקודים מתוך התרוממות הנפש. ביתו היה פתוח לרווחה, וע״י שולחנו הסבו בשבתות אורחים רבים. במלחמת העולם הראשונה ישבו בביתו בקביעות חמישה מחסידי רדזין, שברחו מן הצבא הרוסי והסתתרו מעיני השלטונות, ומצאו מקלט במשך שנים בבית ר׳ מאטיש עד שיכלו לחזור לבתיהם.

מעט מאוד עסק ר׳ מאטיש בעניני מסחר. אשתו איטלה ניהלה את העסקים בטחנת הקמח ובמנסרה (טארטאק), ור׳ מאטיש הקדיש רוב זמנו לעניני ציבור. למעלה מ־45 שנים היה פרנס העיר וניהל את הקהילה ביד חזקה, על פיו נתמנו השוחטים, הדיינים, הבלנים ופקידי הקהל. הוא גם היה מבין אלה שתמכו בבחירת הרבנים ר׳ נתן לוין ז״ל ובנו ר׳ אהרן לוין הי״ד כרבני רישא. רישומו היה ניכר בעיר והיה הרוח החיה ב„קהל" ובעניני ציבור.

בניו וחתניו הלכו בדרכיו. כולם היו תלמידי חכמים וחסידים, עוסקים בגמילות חסדים ומעורים בחיי הציבור, כל אחד מהם דמות מיוחדת במינה.

בנו הבכור ר׳ מאיר נחשב לאחד הלמדנים המובהקים ועסקנים ברישא, שהיתה מלאה חכמים וסופרים. קבע עתים לתורה ביחידות ועם אברכים בעלי כשרונות. פניו ההדורים וכל הופעתו החיצונית אמרה כבוד. היתה לו גם השכלה כללית רחבה. ידע גם גרמנית ופולנית על בוריה, דבר נדיר בחוגים אלה בימים ההם. היה גם מועמד לסיים הפולני מטעם „אגודת ישראל" בטרנוב. בשנת תרפ״ח בי״א טבת נסע ליום הילולא של ר׳ יהושע לדזיקוב, לן שם באכסניא מוסקת בפחמים. בעל האכסניא שכח לפתוח את ארובת העשן, ור׳ מאיר נחנק מהאדים המרעילים ונפטר באותו היום ונקבר ע״י „אהל" ר׳ יהושע בדזיקוב, והוא כבן ארבעים.

הבן השני ר׳ ראובן, גם הוא כאחיו ת״ח, ירא״ש וחסיד, נפש עדינה ואצילה, ביתו פתוח לרווחה. בצדקה וגמילות חסדים לא היה שני לו בעירו. גם הוא כאחיו קבע עתים לתורה עם תלמידים, לפנות בוקר עד תפילת שחרית ובערב עד שעה מאוחרת. שעות רבות אחרי חצות לילה עסק בחסי־דות וקבלה. היה בקי בכל מכמני היהדות ובייחוד בתולדות הספרות הרבנית. כתב פירוש על הסליחות בשם „מאמר מרדכי". היה בעל מידות תרומיות ואישיות מחנכת. כאשר השתלטו הנאצים על פולין נכלא גם ר׳ ראובן בגיטו וחלה

ראובן אקשטיין

שם במחלת הטיפוס ומת לפני חיסול הגיטו. כל בניו נספו בשואה.

הבן השלישי ר׳ מנחם מנדל, גם הוא חסיד וירא״ש. בזמן מלחמת העולם הראשונה גר בוינה ושם כתב את ספרו „תנאי הנפש להשגת החסידות". הוצאת מנורה, וינה תרפ״א (הוצא מחדש בשם „מבוא לתורת החסידות" הוצאת „נצח" ת״א תש״ך). נספה עם כל משפחתו.

חתנו ר׳ מנחם יאללעס בן ר׳ שמחה יאללעס (גיסו של ר׳ מאטיש) אציל הרוח ועדין הנפש, תלמיד חכם ובעל מידות, חסיד וירא״ש. נפטר צעיר עוד בחיי אביו. זמן קצר אחרי פטירתו של ר׳ מנחם נפטר בנו אלתר, בן עשרים וכמה שנים. בנו השני יהושע וכן בתו חוה, שהיתה פרטיזנית נועזת, נספו בשואה. כמו כן נספו בשואה כל נכדיו של ר׳ מאטיש: בני ר׳ מאיר: בן ציון, יוסף, אליהו ויחיאל ומשפחותיהם; בני ר׳ ראובן: חיים יוסף, שפרה וחנה ומשפחותיהם; בני ר׳ מנחם: משה ברוך וחיה ומשפחותיהם. מכל המשפחה ניצלו בת ר׳ מאטיש יהודית אפשטין, רופאה בת״א, בן ובת של בן ציון, בתו של משה בן פנחס אקשטין ובתו של ר׳ מנחם יאללעס. כולם בארץ.

ב. בית מינץ

אחת המשפחות הידועות ברישא היתה משפחת בית מינץ. אבי המשפחה ר׳ שמעון טוביה היה בעל בעמיו, חסיד ועשיר. בעל שני בתי חרושת ללבנים — אחד בפרבר העיר, בדרך בואך רישא מטיטשין, והשני בכפר באביצה — ובעל בית גדול בעל שלוש קומות ברח׳ גרונואלדזקא 15, בו היתה גרה כל המשפחה הענפה. כל הרכוש הנ״ל הוריש ר׳ שמעון טוביה לבניו.

שלושה בנים וארבע בנות היו לו לר׳ שמעון טוביה: א. הבכור ר׳ דב (בער׳לה) מינץ היה מחסידי בלאזוב ולמדן גדול.

למרות עסקיו הקד"ש הרבה זמן ללימוד תורה. בעיקר עסק ב„ספר המצוות" להרמ"ם וחיבר ספר, שבו תירץ את השגות הרמב"ן על הרמב"ם. (לא ידוע אם זכה לפרסמו). הוא הצטיין בפשטותו ובענותנותו.

ב. אחיו ר' מרדכי (מאטעלע) גם הוא חסיד, ת"ח ומשכיל ענותן ומסביר פנים לכל אדם. היה רגיל לקום בשעה שתים או שלוש לפנות בוקר, בין בחורף בין בקיץ, ועוסק בתורה. בית מינץ הנזכר עמד מול ביתו של ד"ר אלזנר, שבו היה גר ר' ראובן אקשטיין, שהיה רגיל לשבת עד אור הבוקר ולעסוק בתורה. והיו אומרים על שני אלה שהם „נטורי קרתא". אור הנר היה בוקע מחלונות שני הבתים במשך כל הלילה: אצל ר' ראובן עד שלוש לפנות בוקר, ואצל ר' מרדכי משעה שלוש ואילך.

ג. הבן השלישי ר' פנחס (פינעל'ע), גם הוא, כאחיו, חסיד ובר אוריין, צנוע ובעל מידות.

ד. בת אחת, הגדולה שבבנות ר' שמעון טוביה, היתה נשואה לר' שלמה (שלומצ'י) טיטלבוים, יליד קראקא ואחד מיקירי רישא. הוא הרביץ תורה ברבים, בעיקר בין שכבות עובדים ועמלים, בין חברי חברת „יד חרוצים" וחברת „מחזיקי לימוד". ר' שלומצ'י לא היה חסיד מוגדר, אבל התנהג בחסידות ובפרישות. הרבה לצום, עבר לפני התיבה בכל ער"ח בקלויז הגדול ואמר תפילות יום כפור קטן, ואף בשני ימי ר"ה היה צם כל היום.

ה. הבת השניה אניספלד, היתה גרה בקראקא.

ו. הבת השלישית היתה נשואה למר הלר, מצאצאי בעל תוספות יו"ט, בקולומאי;

ז. הבת הצעירה היתה נשואה לר' שלמה שפיץ, משכיל ועדין נפש.

בניהם ובנותיהם של כל אלה המשיכו בדרך הוריהם. אחרי חתונותיהם עברו כמעט כולם מרישא לערים אחרות.

יצחק בן מרדכי מינץ
Isaac Minz

האחד שהמשיך לגור ברישא היה ר' יצחק מינץ בנו של ר' מרדכי. הוא נשא לאשה את מירל בת ר' חיים טיטלבוים (כעת בחיפה). היה ת"ח ומשכיל, אציל נפש ובעלי מידות תרומיות.

חבר בצעירי „אגודת ישראל", ומושך בעט סופר. מאמריו התפרסמו ב„דגלנו" ביטאון של „צעירי אגודת ישראל". עסק במסחר והקדיש הרבה זמן להרבצת תורה במקום דודו ר' שלומצ'י טיטלבוים שנפטר לבית עולמו. הוא ואשתו ובנו שמעון טובי' נשארו בגיטו רישא וניספו שם. אחת מפעולותיו בזמן הגיטו היה איסוף הגוויות הרבות והבאתן לקבר ישראל.

מכל המשפחה הענפה זכו להינצל מצפרני הנאצים ולעלות ארצה ארבע משפחות. שתי בנותיו של ר' מרדכי מינץ: הגב' מינה ובעלה ר' אליעזר שנקר, צייר וסופר, שהיה גר ביד אליהו (נפטר בשנת תשכ"ה), והגב' ליבה ובעלה ר' עקיבא טיטל, חרשתן בת"א. נכדו של ר' שלומצ'י טיטלבוים, ההיסטוריון ד"ר יהושע הורוביץ ברמת גן, ונכדתה של הגב' אניספלד בת"א.

משה רייך - חיפה

יהודים שופטים

כבר בתקופת שלטונה של אוסטריה בגליציה (פולין הקטנה), שימשו מספר יהודים בעירנו כשופטים בבית הדין המחוזי. מימי לימודי באוניברסיטה הנני זוכר את השופט המחוזי רבן. בשנים שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה, ב-1939, היו ברישא ארבעה שופטים מחוזיים: יעקב קסלר, ד"ר ברנרד גריס, אדולף זילבר וד"ר מרמן אוטו בינדר. ד"ר בינדר, בן עורך דין ברישא, המיר את דתו ויצא לפנסיה עוד לפני המלחמה. שלושת השופטים, קסלר, ד"ר קריס וזילבר, היו פעילים בכהונותיהם עד לפרוץ מלחמת העולם השניה ב-1939. מעמדם הציבורי היה מכובד, והם היו מקובלים ואהובים על הבריות. השופטים, קריס וזילבר, היו מאוהדי הרעיון הציוני ותרמו בקביעות לטובת הקרנות הלאומיות, קרן היסוד וקק"ל. השופט קסלר שילם את מס הקהילה, שכן לא רצה לנתק את הקשר עם הקהילה היהודית, אף-על-פי שאשתו ובנו התנצרו.

ד"ר גריס ניספה במחנה השמדה בלזץ, זילבר נורה למוות בידי הגסטפו בירוסלב; השופטים בינדר וקסלר מתו ברוסיה, אליה גורשו מלבוב ב-1940. כנראה שלא נשארו ניצולים ממשפחות השופטים האלה, מלבד אשתו ובנו של השופט קסלר, החיים עתה בפולין.

נפתלי הקהל

אישים

באתי לרישא בשנת 1917, ואני נער כבן עשר, לדודי שמואל וילקנפלד, בעל חנות ברח' גרונולדזקה, בבית חותנו ר' יואל פפר אישיות פופולרית מאוד, שהרבה שבחים רווחו עליו בעירנו בשטח חסידות וצדקה. אני עזרתי לו בחנות המכולת שהיתה תמיד מלאה קונים. היות שדודי שמואל ז"ל היה חולה, הרי עיקר המסחר היתה מנהלת אשתו חיה'לי פפר. לרגל המסחר אז בלחם וקמח נהגתי לבקר הרבה בטחנת הקמח של ר' מוטיש אקשטין.

ר' מוטיש אקשטין, יהודי גבה קומה, בעל הדרת פנים, חסיד ותלמיד חכם, איש עסקים ורב פעלים, בעל טחנה לקמח ומאפיה חשמלית גדולה, שהיתה מוציאה כ־500 ככרות לחם. כן היה לו „טרטק" לניסור עצים בחצר הגדולה של ביתם. שם היה גם בית־מדרש, שבו היו מתפללים ולומדים יום יום, ומקוה.

ר' מוטיש אקשטיין בעצמו לא התמסר הרבה לעסקיו. ניהול הטחנה היה מופקד בידי גוי נאמן ומסור. אולם ניהול העסק, היינו: קבלת המוני האכרים המביאים את הדגן והחטה והוצאת הקמח וכו' — כל זה רבץ על שכם אשתו איטלי אקשטין, היתה זו אשה נמוכת־קומה ורזה, חרוצה ופקחית, בעלת זכרון נפלא אשת־חיל במלוא מובן המלה. בכל רגע של פנאי ישבה עם ה„סידור" בידה והתפללה או אמרה תהי־לים. היא עסקה הרבה בצדקה, ולעניי העיר היה אצלה יום קבוע בשבוע לקבלת קמח או כסף.

לאשה צנועה זו היו שלושה בנים: ר' מאירצי, ראובילי ומנדלי, כולם תלמידי חכמים ובעלי מידות ונימוסין, ושתי בנות. בת אחת היתה נשואה למני (מנחם) יוללעס, יהודי תלמיד חכם. אולם לר' מאירצי קרה אסון. בהיותו אצל הרבי מדזיקוב שכב לישון בחדר, ששכחו בו לסתום את התנור המוסק. הוא לא קם עוד משנתו וקברו אותו ע"י הרבי מדזיקוב.

***

הייתי רגיל ללמוד זמן מסוים ב„סאנדזער קלויז" ברח' מיקושקי, מול בית העלמין העתיק, בו התפללו בעיקר החרדים הקיצוניים שבעיר. בקלויז היה אסור לענוד עניבה.

בין המתפללים והלומדים היה שם ר' אברהמל שינדלר, אדם יקר־הנפש, שהיה מדבר בשבת רק בלשון הקודש. כן אני זוכר בניו של אברהם'צי שפירה — יוסלי והירשלי — תלמידי חכמים מובהקים ואנשים יקרים בעלי מידות נעלות. שם גם למד זמן ידוע הבחור ר' אבאלי, בן אחיו של הרבי מטיטשין, רבי שלמה לייבלי ז"ל, שהיה גאון בתלמוד ופוסקים ועילוי מפורסם, ונתקבל אח"כ לרב בעיירה בסביבת קראקא.

ברישא היתה גם ישיבה, וראשה היה רבי יוסף רייך (או כמו שקראו לו „דער רויטער יוסל". הוא היה בנו של רבי מנדלי דיין, איש צדיק ויקר־מידות, חביב ומכובד על כל החוגים. היה ממעט בדבור ומוציא מפיו רק מלים ספורות בלבד. בנו ר' יוסל היה מנהל הישיבה, והיה רגיל לשוחח עם תלמידיו על חסידות ופרישות ודביקות וכן על נושאים אקטואליים ופוליטיים. למרות חסידותו ופרישותו היה מן המתלהבים לציונות. אחרי פטירת אביו נתקבל כדיין בעיר ושמש על־יד ר' בעריש שטיינברג ראש ואב בית דין. אישיותו השפיעה הרבה על קהל החרדים והנוער (ציירתי את דיוקנו פעם מתוך אשנב של עזרת נשים בלמדו עם תלמידיו בקלויז הגדול).

הכרתי גם את המרא דאתרא, הרב ר' נתן לוין זצ"ל, אישיות מקסימה, שמלבד שהיה גדול בתורה, היה גם מן הרבנים המועטים, שמיזג בתוכו השכלה מודרנית כללית עם תורה ויראת־שמים. בנו הד"ר יחזקאל לוין, או כפי שקראו לו חזקאלי, שהיה המדריך שלנו בתנועת „צעירי מזרחי", היה מפורסם בכשרונו כנואם בפולנית, גרמנית, עברית ויידיש. הוא התהלך עם הצעירים בענוות ובפשטות. לפי הזמנתו ציירתי את אביו הרב ר' נת'לי לוין כפי שקראו לו. הרב התיישב במיוחד בלבוש הפרוה שלו עם „הספודק" (כובע פרות) בבית־הדין שלו. היה בעל הדרת פנים וזקנו כסוף־שער. העתקתי אז גם את תמונת אמו המנוחה וסבו ר' יצחק שמלקיס, אבי אמו, הגאון הנודע בעל „בית יצחק" מלבוב. ד"ר יחזקאל לוין היה כידוע, אח"כ רב בקטוביץ ובלבוב ונספה על ידי הנאצים ימ"ש. אחרי הסתלקותו של אביו הר' לוין מרישא, ישב על כסאו, כידוע, הרב ר' אהרון לוין אחיו, שהיה מקודם רב בסמבור. גם הוא היה מפורסם ביחוד בנאר מיו בפולנית בסיים הפולני. נוסף להשכלתו המודרנית והמ־קיפה, היה גם גדול בתורה. ר' אהרון לוין היה בין ראשי אגר דת ישראל בפולין.

ברישא התגורר כמה שנים הגאון הנודע ר' יקותיאל קמלהר ז"ל, שהיה משמיע דרשותיו בבית המדרש הגדול. זכיתי ללמוד אצלו שעור בתלמוד, שהשמיע לפני חוג בחורים.

אחד מבניו הח' קמלהר נ"י היה גם הוא מן המדריכים שלנו, שהיה משפיע בהרצאותיו ושיחותיו בתנועתנו.

כמו כן היה בין המדריכים הדגולים שלנו הח' יואל באב"ד ז"ל הי"ד אחד הטיפוסים האידיאליים הנדירים בין הנוער הדתי הוא ואחיו שהיו תאומים בני ר' אברהמלי באב"ד מצאצאי הרב הגאון באב"ד, רבה של לבוב בעל „מנחת חנוך". החבר יואל באב"ד שהיה מלא תורה והשכלה ונואם להפליא נעים הליכות השפעתו על הנוער הצעיר היתה כבירה, הרגשנו בחברתו מן אהבת רעים.

צבי ליבנה (ליברמן)

ייחודו של משה דוד אשריאל

משה דוד אשריאל
Moshe Dawid Ashriel

מזיגה של השפעות ניכרת בדמותו. ודאי שאחת מהן מקורה בעיירה היהודית של תחילת המאה העשרים. מכאן אה־בתו לשפת אידיש ולספרותה ולבדיחה היהודית — בין שהוא המספר ובין שהוא השומע, מכאן החמימות שהשקיע בנסיו־נותיו הבימתיים בקבוצה, בגילום דמויות מן העיירה ובקרי־אותיו בפומבי ביצירות שלום עליכם ומשה נאדיר בשנים הרא־שונות במסיבות הקבוצה. חותם ההווי העסיסי של העיירה היה טבוע גם בהופעותיו בנשפי פורים ובמסיבות דומות בק־בוצה. בעצם, היה זה הנוסח הטוב של אנשי העליה השניה; ההתחדשות הלאומית בארץ, כשהיא מוארת על ידי ניצוצות מן המסורת היהודית בעיירה.

מקור השפעה שני היה לו חינוכו הסוציאליסטי בווינה. עלייתו היתה שונה מזו של רוב אנשי העליה השניה; הם באו מתוך דחיפה ציונית מובהקת, ומכוח יצירותיהם של ביאליק, טשרניחובסקי ואחרים, שגברה ביחוד אחרי פרעות קישינוב — ואילו משה־דוד נסיעתו ל„פלשתינה" היה בה משהו מיצר הנדודים שקינן בנפשו. אמנם רקע לעלייתו היתה האווירה הציונית בבית הוריו ברישא. אחריו עלה גם אביו, וזכורים ביקוריו בקבוצה, נועם הליכותיו ושיחותיו שהיו משופעות דברי תורה.

קוי השוני משאר בני העליה השניה עוד בלטו במשה־דוד גם בבואו לשרונה, אחרי היותו במרחביה ובגן שמואל. במג־טליות דומה היו ידועים באותה תקופה עוד כמה אנשים שהצליחו ליצור אוירה ביתית חמה במוסדות הראשונים של תנועת הפועלים. וכזה היה גם משה־דוד. נאמנות זו הביא עימו, בלי ספק, גם ממגעיו עם ראשוני התנועה, שעם כל הערצתו אותם, לא טשטש בפניהם את דעותיו שלו. וכה הוא מספר ב„ניב הקבוצה": „התוכחתי הרבה עם א. ד. גור־דון שנזדמן בימים ההם למרחביה, לזקן הזה היתה השפעה עצומה בהופעתו, בדיבורו ובהוכחותיו".

שוחר חבירות היה משה דוד, כל ימיו חיפש את הטוב; לא רק בסגנון שבת ויום־טוב, את הדגש שם על התמיד. יחסי אנוש בהווי היום־יומי, בחדר האוכל, בנגריה ובכל פינה שאנשים מזדמנים יחד.

משה־דוד לא סבל עקמומיות. ואם כי לא היה אמון על המסורת, היתה בעצם סיסמתו: ראה זה מצאתי: „אשר עשה האלוהים את האדם ישר". לא תמיד מצאו דעותיו הד, אך הוא הלך בדרכו, ישר־דרך וגלוי־לב. אם היה לו מה לומר נגדך — אמר בפשטות. ומעולם לא נתכוון להכאיב. תיעב דיבורים מאחורי גבו של חבר. בקבוצה שאף לראות מסגרת המגשימה חברות אמיתית בין אנשים.

במותו אבד אחד המוהיקנים המתמעטים והולכים ואבד אדם שוחר חברות.

מתוך פרקי זכרונות על אביו

... אבי היה ציוני עוד לפני הופעתו של הרצל. הציונות היתה אצלו לא רק השקפת עולם, כי אם גם ענין שיש להג־שימו. בזמן שכל יהודי בגליציה, החל ב„גביר" וגמור בשואב המים, היה שואף לשלוח את בניו לגימנסיה ולעשות מהם „דוקטוירים", היתה כבר אז מחשבת אבי עסוקה בזה, איך לכוון את חינוך בניו שיהיו מוכשרים לעלות ארצה. אז לא הי־תה עדיין הכשרה מאורגנת, והעליה היתה עלית יחידים. אנו היינו שלושה אחים וההבדל בגילים לא היה גדול. אבא שלח את כולנו „להכשרה". את אחי הגדול לצ׳רנוביץ ללמוד גנ־נות, את אחי הקטן לכפר על יד לבוב שישבו בו גם איכרים יהודים מטעם איק״א ללמוד חקלאות, ואותי לווינה הבירה לל־מוד מלאכה.

בימים ההם היתה אופנה בגליציה: הבנים, שיצאו לל־מוד בווינה כתבו הביתה מכתבים בגרמנית. אבא לא סבל התבוללות זאת ולחם נגדה בעוז.

כשליווה אותי אבא לווינה וסידר את כל הענינים, חיבק אותי לפני הפרידה ואמר:

— משה דוד, רוצה אני מאוד שתכתוב לי. גם אמא שתת־געגע עליך תשמח לקראת מכתביך, אבל דע, בני, אם תכתוב לנו באותיות זרות, הרי זה כאילו לא כתבת...

אחי כתב מצ׳רנוביץ מכתבים בעברית. לי היה יותר קל לכתוב אידיש. אבל לאות הזרה לא היה מקום בביתנו.

אבי היה צמחוני. כשבא לבקר אותי בקבוצה, היה אוכל על שולחני. הזקנים שבקבוצה היו מפצירים בו שילך לאכול עמם, ליד השולחן הכשר. אבל אבא עמד על שלו:

— בשבילי, כצמחוני, אין טריפה קיימת. הביצה, הירקות ופת הלחם תמיד כשרים.

הזקנים לא הרפו ממנו. הייתכן? — והרי הכלים, השולחן! עד שאבא אמר להם:

— קיימת בשבילי עוד מצווה גדולה אחת: לא לבייש את שולחנו של בני.

מתוך חוברת לזכרון של משה־דוד אשריאל (גליקסמן), קבוצת רמת־דוד, אדר א׳, תשכ״ב.

א. פ.

אליהו אשריאל (גליקסמאן)

אליהו, הבכור בשלושת בניו של נפתולי אשריאל (גליקס־מן), נולד ב־8.6.1894 ברישא.

בשנת 1912, והוא בן 18, עלה ארצה. עד עלותו ארצה הספיק להכשיר עצמו במסחר ופקידות בסיימו בהצטיינות ביה״ס למסחר בלבוב. כן היה בלשן וידע 8 שפות על בוריין.

אליהו אשריאל (גליקסמאַן)
Eliyahu Ashriel (Glüksman)

אליהו היה ממייסדי דגניה וכנרת שבעמק הירדן ומראשוני מרחביה. כן היה מראשוני בוגרי ביה״ס „מקוה ישראל". חלק רב היה לו בבנין הארץ והתפתחותה בתקופת העליה השניה, בתרמו מנסיונו הרב בענפי החקלאות השונים. בזמן מלחמת העולם הראשונה שימש כמתורגמן בדרגת קצין אצל הצבא הגרמני בארץ ובסוריה (דמשק) ופעל לא מעט להצלת יהודים מידי הטורקים.

במשך עשרות שנים היה מהפקידים הבכירים של חברת „יהודה" ו„ציון" וכ־18 שנה שימש כמנהל הסניף הירושלמי של החברות הנ״ל. היה צנוע, ציוני נאמן וקנאי לעמו ולארצו וחינך גם את ילדיו ברוח זו. איש תמים, אהוב על המקום ועל הבריות, חיבתו ואהבתו לירושלים לא ידעה גבול, ובגללן ויתר על משרות רמות מחוץ לירושלים ואף על חיפה, בה גרים ילדיו, מפני שלא רצה לעזוב את עיר הקודש. כל מכיריו וידידיו הרבים העריצו אותו על יושרו ותמימותו. בכ״ז תשרי תשכ״ב 7.10.61 נפטר באופן פתאומי בירושלים.

יהושע אשריאל (גליקסמאן)

יהושע גליקסמן, הצעיר בשלושת בניו של נפתלי גליקסמן ז״ל, נולד ב־28.5.1897 ברישא. עד עלותו ארצה בשנת 1912, והוא בן 14, הספיק לקבל הכשרה חקלאית בסקנילוב ע״י לבוב בגידול ירקות. הוא עסק בכך בימי מלחמת העולם הראשונה ופעל רבות להתפתחות הענף, שנעשה בימים ההם מקור כלכלי חשוב. בין השאר תרם מנסיונו הרב לחוות הלימוד הגרמנית שליד באר יעקב (היום נצר סירני). כן עסק בשמירה במושבות ומאוחר יותר התנדב לגדוד העברי. היה מהראשונים שנענו לקריאת יוסף טרומפלדור להגנת תל־חי ולכיבוש מטולה בחזרה מידי הערבים. היה לו חלק רב בכיבוש העבודה העברית במושבות ואפילו בתל־אביב. בראשית שנת 1920 נפצע בהתנגשות עם המשטרה הבריטית ששמרה על הפועלים הערבים, ואף נאסר לכמה שבועות.

יהושע אשריאל (גליקסמאַן)
Joshua Ashriel (Glüksman)

בפתח תקוה היה ממקימי חבורת „מעבר" לכיבוש עבודה עברית. בפרוס מלחמת השחרור היה עסוק כשומר במפעלי חברת האשלג, ועם פרוץ המלחמה הצטרף לכוחות המגן בסדום ובדרום ים המלח, וחלקו היה רב בפעולות ובמבצעים להגנת האזור, ביחוד בעת המצור.

ב־28.7.61 טבע בימה של תל־אביב בעוסקו בבדיקת מי הים בשרות תה״ל.

הרב משה קמלהר

על אישים ועל מאורעות

העיר רישא בה היה חי ישוב יהודי גדול, היתה מורכבת משכבות שונות, אינטליגנציה בעלי בתים ובעלי מלאכה. בראשית המאה הנוכחית כבר היו בה עורכי דין, רופאים, בנקאים וסיטונאים יהודים, שהיוו את השכבה העליונה של תושבי העיר היהודים. סיטונאים אלה אף קשרו את העיר עם העולם הגדול בקשרי מסחר וכלכלה. חלק ניכר מהם, היו סוחרי הבדים והאריגים, שהיו מביאים את הסחורה מבתי חרושת של וינה ובריין המפורסמות בתוצרתן באיסטריה של לפני המלחמה ומפיצים אותה לכל הערים והעיירות בסביבה. פירמות, כמו „פיבל" „לובש" „כהנא" ועוד, היו מפורסמות בכל הסביבה. מסורת זו של עיר המספקת בסיטונות את התצרוכת של בדים ואריגים נמשכה גם אחרי המלחמה ועד לשואה. כאשר קמה מדינת פולין נעשתה רישא כעין „לודז" של גליציה אבל בלי בתי חרושת שלה. ברישא רק הפיצו את התוצרת הלודזאית במקום האוסטרית לסביבה שגדלה ונתרחבה עקב סיפוח אליה, איזורים רחבים של פולין הגדולה ונעשו סמוכים לרישא. הסוחרים העדיפו מטעמי חסכון לסדר את קניותיהם ברישא מאשר לנסוע ללודז. הם באו בישיבה צפופה על העגלות אל הככר הגדולה, בה היה המרכז של הסיטונאים. אחרי המלחמה הראשונה קמו סיטונאים חדשים ותפסו את מקום הישנים שכן הרבה מהסוחרים הנ"ל ירדו מנכסיהם בעטיה של המלחמה ומהם אף נעלמו מהאופק.

אבל גם בענפי מסחר אחרים היו סיטונאים גדולים למשל, יצוא הביצים, לאנגליה ולגרמניה היה בידי היהודים וכן המסחר בעורות ובשלחין שעברו ממשפחה למשפחה. היו ברישא בעלי אחוזות כמו: משפחות ר' אליה רייך ור' ישראל זילבר. טחנות ומנסרות בבעלות משפחת אקשטיין, בית משרפות לבנים של משפחת מינץ ועוד. בתי אבות אלה היו מסלתה ומשמנה של העיר... אשתדל למסור בקצרה תיאור דמויותיהם ואפיים של ראשי משפחות אלה אשר מלבד עשרם היו גם בעלי מידות תרומיות והצטיינו בסגולות מיוחדות אם בנדיבות הלב ואם בעסקנות בצרכי הצבור.

א.

ציוני נלהב היה ר' חיים וואַלד מתומכיו הנלהבים של המועמד לרבנות הרב לוין, לא מתוך תמיכה „במודרניותו" של הרב אלא משום שהרב היה קרוב לציונות. ר' חיים בעצמו היה יהודי חרד במובן משמעותו של המושג „דתי וחרד" בימים ההם. הוא אף לא וויתר על תלבושתו היהודי ובגדי משי של שבת והשטריימל על ראשו, אבל כל זה לא מנע ממנו להיות אחד הציונים בקיצוניותו ובקנאתו לציון קנאה גדולה. הוא — אפשר לומר — היה מראשי המדברים והמטיפים לציון ברישא. ודרושה היתה העזה בעיר שכמעט כולה היתה מלאה חסידים־קנאים נגד כל דבר שריח של „חדשות" נדף ממנו. עליו אפשר לומר, שחזונו של הנביא ישעיה היה חזונו. הוא שאף לציונות,

מימין: יהושע שפירא, ברוך וואַכספרס, אברהם טוכפלד
Joshua Shapira, Baruch Wachspress, Abraham Tuchfeld

שפירושה: מולדת לעם וחיים חדשים יהודיים בארץ המולדת החדשה־העתיקה. ציוני נלהב היה, ולהט באש־אהבה לציון. ללא חשבונות וללא סיסמאות „במרכאות" ציוני שהמשיך לשזור את חוט הזהב של עבר גדול, של עם גדול ושאיפתו היתה שאיפת יהודי בעל לב חם המתכווץ בקרבו על גלות השכינה, על גלות ישראל ועל נזר־תפארתו שהשליך משמים ארצה. יהודי, שנאבק על קיומו בגלות המרה, הרגיש בעלבון הגלות וידע כי „עמידתנו דלים ורקים". הוא היה יהודי גאה בתוך ים של שנאה והשפלה, יהודי שלם וציוני מסור בלב ונפש לשמה ולשם הארץ שרק בחזונו ראה אותה ולשם לא זכה לבא. זוכרני, כיצד הלהיבה בשורת סם־רימו את חיים וואַלד והכניסה בו נשמה חדשה. הוא בכה, רקד ובעיני גיל, חיבק את כל מי שפגש ברחוב וברך בקול רם בשם ובמלכות: „שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה". חויה זו עשתה עלי רושם חזק. הוא שאב את הציונות מבאר האומה הבלתי נדלה.

ב.

ר' יהושע שפירא. הכרתיו לדעת כאשר כבר היה זקן מופלג. הוא היה עשיר וסוחר גדול בסיטונות. ביתו עמד בפינת הככר הגדולה „רינק" ולבית שלש חזיתות. הייתי רגיל לבקר את חברי אליה קנר והוכרחתי לעבור את המסדרון האפל והחשוך ולעלות על מדרגות חורקות מרוב יושן שהובילו לדירת חברי. אליה קנר היה בנו של ר' יעקב נתן, חתנו של ר' יהושע, אותו לקח לבתו גולדזי. ר' יעקב נתן מיקירי העיר רישא, היה בנו של הרב הגדול בתורה ר' אברהם שלום קאנר ראב"ד בעיר הגדולה סטניסלבוב. בימי חורפו היה ר' אברהם

שלום סוחר נכבד ולמרות טרדותיו היו לו שעורים קבועים בכל יום ויום. אולם מסיבות הזמן, כשירד מנכסיו נאלץ לעשות תורתו קרדום לחפור. ראשי קהלת סטנילבוב, בהכירם את אישיותו האצילה וגדלותו בתורה, בקשו ממנו לקבל על עצמו את עול הרבנות ונתמנה לראב״ד. אף בנו ר׳ יעקב נתן היה למדן מופלג וחריף ומשום כך כנראה בחר בו ר׳ יהושע לחתן לבתו, ואף גר בביתו. למרות החשכה שהיתה שרויה כל שעות היום במסדרון, המה הבית מסוחרים שיצאו ונכנסו בלי־הרף. דמותו של ר׳ יהושע עדיין עומדת כמו חיה לפני. איש ישיש ונכבד היה בעל צורה נעימה והליכות נועם לו... העסק היה על שמו, אולם בנו יחידו ר׳ נוח, שבת צחוק ריחפה תמיד על שפתיו עזר על ידו. גם הוא כאביו היו מחסידי דזיקוב ואף היה הגבאי של קלויז דזיקוב. בדזיקוב ישב בימים אלה על כסא הרבנות והאדמו״רות ר׳ יהושע הורוביץ, נכד הצדיק ר׳ נפתלי מרופשיץ והרבה חסידים היו לו ברישא. כמובן, נעשה גם ר׳ יעקב נתן מחסידיו, אף על פי שבא מעיר גדולה במזרח גליציה ששם „הדינסטיה החסידית״ הזו, כמעט ולא היתה ידועה. על מהותה של חסידות זו עוד נעמוד בהמשך הדברים.

ג.

טיפוס מיוחד במינו של חסיד דזיקוב היה ר׳ מאטיש אקשטיין. עסקן ציבורי שהשקיע הרבה כח ומאמץ בעסקי צבור. אדם בעל קומה, חסון ונראה קצת צולע, אם מחמת מום או מרשלנות מעושה. כשר׳ מאטיש הראה פניו בעיר (מקום מגורו היה בפרבר, ברוסקא־ויעש) מיד ידעו שהוא שם פניו אל מועצת העיר או לקהלה. הוא היה טיפוס של „תקיף״ הידוע מתקופת „ועד ארבע הארצות״ ולכן נהג בשררה. בימים שאנו עומדים בהם, כבר היתה רוח אחרת ברחוב היהו־דים ו„התקיפים״ שלעבר לא היו אהובים ביותר על הצבור... בניו וחתניו היו גדולים בתורה, ואחדים היו תלמידי אבא ז״ל ועליהם איחד את הדבור במונוגרפיה על אבא ז״ל. הוא היה אחד מחסידי דזיקוב הנלהבים ביותר, הוא קיים בעצמו „בכל דרכיך דעהו״ זה הרבי מדזיקוב קיצוני היה ואין תימה שלא פעם הכשילו הקיצוניות.

אישיות לגמרי אחרת היה ר׳ שמעון טוביה מינץ. אם זכרוני אינו מטעני נחשב לחסידו של הצדיק ר׳ צבי אלימלך מבלזוב, אולם יהדותו כמות שהיא היתה אומרת חסידות. איש שהיה נוח לבריות, ביתו היה פתוח לרוחה והיה מכבד ומחבב תלמידי חכמים, בעל מידות טובות אותן ירשו בניו אחריו שהצטיינו אף הם בחינוך טוב לתורה וליראה. זכורני כאשר הייתי עוד ילד קטן, הביא אותי אבא ז״ל אליו כדי לב־חון אותי. זה היה בשבת אחר הצהרים. פתח לפני את החומש ובקשני לקרוא. התחלתי לפרש את הפרשה כמו שלימדני הרבי ופתאום הפסיקני ב„שאלה״, ולא ידעתי כנראה לענות. התביישתי ולא המשכתי יותר. לא הועילו כל ה„הצטדקויות״ שלו, אני באחת ולא אשיבנו. בראותו זאת פייס אותי בהרבה פירות ובהם נתפייסתי. במוצאי שבת, ראיתי שיהודי גוץ מחזיק ביד את האבוקה ל„הבדלה״. צעקתי אליו שירים את „ההבדלה״ כדי שלא תהיה לו כלה נמוכה״... כולם פרצו בצחוק והסמקתי. לאחר כמה שנים באתי שוב בשליחות של אבא ז״ל אל ר׳ שמעון טוביה, ומצאתי את היהודי הזה שם. התענינתי לדעת מי הוא ושמעתי כי היהודי הזה היה מנוגע במחלות ויחד עם זה היה בעל מום והאומלל הזה היה בן בית שם וכל מחסוריו היו על ר׳ שמעון טוביה.

ברישא היו משפחות מיוחסות וענפות ששמם הלך לפני־הם. הנה, ר׳ אליה רייך ובניו, בעל אחוזה גדולה סמוך לרישא. הוא השתדל תמיד לקנות לעצמו „יחוס״ ולכן השתדכה משפחת רייך עם „גזע״ רופשיטץ ארבע פעמים ואף ר׳ יהושע הורביץ האדמו״ר מדזיקוב היה חתן הבית הזה. וכך נעשתה רישא מרכז לחסידי דזיקוב. מנהגם היה לנסוע לרבם לימים נוראים או לחג השבועות וכשחזרו משם מלאי רשמים, סיפרו על מה שראו ושמעו שם, וביחוד הביאו אתם ניגונים ו„מא־רשים״ ששמעו מפי האדמו״ר שניחן בכשרון מוסיקלי. השירה והזמרה נוסח רופשיטץ־דזיקוב היו „לשם דבר״ בכל הגליל. „המארשים הצבאים״ שהתאימו אותם לכמה מזמורי תפילה ואשר מצאו את תיקונם על יד שלחן האדמו״ר, נתפשטו ושרו אותם בכל ערי גליציה. עודני נשאר בזכרוני את „המארש הצבאי״ שבו נכנסו צבאות יאפאן הכובשים לפורט־ארתור, במלחמת רוסיה־יאפאן. בניגון זה שרו את החרוז „לא תבושי ולא תכלמי״ מהשיר „לכה דודי״ בליל שבת. וכשם שהצטיינו חסידי דזיקוב בשירה ובזמרה. כך היו תמיד שמחים ועליזים. מי שלא ראה ולא השתתף בעריכת „הקפות״ בליל וביום שמחת־תורה בקלויז דזיקוב — לא טעם טעמה של שמחה מעולם.

ההכנות ל„הקפות״ גם להן היה טעם מיוחד. בשמיני עצרת אחר הצהרים התכנסו חסידי דזיקוב לביתו של ר׳ יהושע שפירא (ואחר פטירתו, למכובד אחר של החסידים) ושם ישבו במסיבת מרעים, עד תפילת מנחה. אח רהתפלה, קידש אחד החסידים על הכוס, והמשיכו לשבת בבילוי נעים בשירה ובזמרה עד חצות הלילה. משם יצאו בצותא, בשירה עליזה אל בית הכנסת של דזיקוב. בכל הקלויזן ובתי המדרשות כבר שכחו על „ההקפות״ שנערכו וכולם ישנו את שנתם הערבה, לאחר סעודת ליל שמחת תורה שלשמה הכינו מאכלים מיוח־דים, כגון שני מיני דגים, ממולאים וחמוצים עם הרבה צמוקים וכן לקינוח סעודה „צימיסן״ שונים, אך בקלויז דזיקוב רק החלו ההכנות להקפות. תפלת ערבית נערכה בניגון של ימים נוראים כנהוג בתפוצות ישראל. את ההקפות ערכו לפי נוסח רופשטיץ. אחרי כל הקפה שרו שיר מיוחד בחמימות ובעליצות, וכן לא פסחו על כל הפזמונים והתפילות שתיקנו גדולי החסי־דות ויצאו בריקודי התלהבות עד ששכחו את גבולי הזמן, שכן ארכו ההקפות עד שעה מאוחרת בלילה, וכמו השחר עלה נתפזרו כל אחד לביתו. את סעודת הערב טעמו אך כדי לצאת ידי חובה, כי עוד מעט וצריכים כבר לקום ולהיות נכונים ליום המחרת, להמשיך את השמחה והצהלה וכן לקיים את הביקורים המסורתיים ממשפחה למשפחה ובבתי מכירים וידידים, לפי הסדר המקובל.

אלה אזכרה ונפשי עלי עגמה. יהדות זו איננה עוד! אין תימה שהגעגועים לימים אלה מתחזקים והולכים משנה לשנה. איזה הוד ויופי היו שפוכים על החיים היהודיים בשבתות ובחגים. רק בימים הללו הכירו את דמות היהודי, פניו המאי־

רות באור השבת והמועד. ומה נהדר היה המראה בערים ובעיירות של פולין, כאשר ביום שבת וחג היו נוהרים מקצוי העיר לבתי כנסת ולקלויזן של חסידים כשכל אחד היה לבוש בבגדי שבת המיוחדים. דמותה של „שבת מלכתא" בכל פארה והדרה נתגלתה לפני עיני כל ונדמה היה כאילו רואים אותה כשהיא צועדת בגאון ובאצילות ברחובות העיר. אף הסביבה הנכרית היתה מושפעת מהופעתה וכאילו לכבודה, לא נשמע קול הקורנס אפילו מבתי המלאכה של הגויים.

ד.

בדומה לבית ר' אליה רייך, היו מפורסמים בעיר ר' ישראל זילבר ובניו. אף הוא בעל אחוזות היה. בעל הדרת פנים, גבוה משכמו ולמעלה וכאשר הכרתיו היה כבר איש שיבה אבל עוד ליחו לא נס ומגערתו פחדו משרתיו הנוצרים ורכביו. אף בניו היו באותו זמן כבר אנשים מבוגרים בעלי משפחות וכולם היו למופת בהתנהגותם ובמידותיהם התרומיות. ברישא גרו ר' זכריה, ר' שמואל ור' אשר. עוד בן אחד הכרתי שגר בסנוק ר' עובדיה היה שמו, כמדומני שהוא היה הבכור... העשיר מכולם היה ר' אשר זילבר. הוא היה בעל אחוזות, ומשרפות לייש ולבירה, כן החזיק בית־מזיגה (פרופינציה) למכירה בסיטונות וליחידים. עד שנת 1910 היו בתי המזיגה בידי היהודים. אך באותה השנה יצא חוק, שנישל את רוב מחזיקי החנויות האלה — שהיו שייכות לממשלה — מעסק זה. הנפגעים ארגנו מחאות והפגנות ואף יצאה משלחת לוינה להשתדל לבטל את הגזירה, אבל כל עמלם היה לשוא והם חזרו כלעומת שיצאו... ר' אשר זילבר לא נפגע מגזירה זו ואף אחרי קום מדינת פולין על חורבותיה של אוסטריה נשאר הוא עומד על מעמדו. פקידיו המרובים לעסקיו המפוזרים במקומות שונים היו כולם חסידים יראי השם. ר' ישראל ובניו היו חסידי רימנוב. האדמו"ר ברימנוב היה אז ר' יוסף הצדיק בנו של הרבי ר' צבי הירש הכהן, תלמידו ומשמשו של הצדיק ר' מנחם מנדיל מפריסטיק־רימנוב.

ממשלתו של ר' ישראל ברישא השתרע החל מרחוב הקדרים (טעפערגאס) ועד לנהר ויסלוק הגיע... בין שבילי הקמה בשדותיו של ר' ישראל עברו יהודי רישא בהמוניהם בערב שבת חזון לטבילה בנהר ויסלוק. שכן בית המרחץ היה סגור ביום זה לאות אבל על חורבן בית המקדש. על חלק מהשטח הזה נבנו אחר־כך בתי מידות, וגם שם ניתן לרחוב החדש, שביתר את השטח, והוא רחוב באלדאחובקה. קודם היו שם שורה של בקתות שמטו ליפול וכן נמצאו שם אורוות סוסים של משפחת זילבר, סוסי עבודה וכן מרכבה שחורה מבריקה למשעי לטיולים. באחת הבקתות הללו ישב המלמד־דרדקי ר' מנשה שכותב הדברים היה מתלמידיו ולו אקדיש כמה מלים. ר' מנשה מלמד, מידה טובה היתה בו. בשעת לימוד הפרשה בתורה, כשהגיע למקום היסטורי המוזכר שם, מיד האריך בתיאור המקום או העיר בארץ הקדושה שהיתה שייכת ליהודים ואם קרה שם פעם איזה מאורע יוצא מהכלל, היה מספר בהתלהבות רבה לפעוטיו על זה. התלמידים הקשיבו בערגון לכל מה שיצא מפיו, ואפשר לומר שהוא היה הראשון שהכניס בלבנו הרך את האהבה לציון וארץ־ישראל. שיטת הלימוד הזה היתה מבלי משים מבוססת על שיטת הלימוד המודרני, כלומר, המחשת הנושא בפני התלמידים.

כאמור, עמדה הבקתה בין יתר הבקתות בשטח הגדול של בעל האחוזה ר' ישראל זילבר, ובהפסקות, ראינו תמיד את ר' ישראל כשהוא חוזר מסיוריו בשדותיו וכאשר עבר על פנינו נהג לצבוט את לחיי הילדים מתוך חיבה יתרה ותוך כדי צביטה שואל אותם „פסוק פסוקך"... ר' ישראל הלך לערמו בשיבה טובה, ובנו ר' אשר התחיל להתבלט בקהלת רישא. אף נבחר למועצת הקהלה ולמועצת העיר, וקנה לעצמו שם טוב בפעולותיו לטובת הזולת אחרי כמה שנים אף הקים באמצע המגרש הגדול בית־כנסת לתפארת לחסידי רימנוב. לחנוכת הבית הופיע האדמו"ר ר' יוסף. רישא המתה מחסידים שנקבצו ובאו לרגל המאורע מהערים הקרובות, מהם גם חסידים מחצרות אחרות. כל ימי שהותו של האדמו"ר בעיר היו ימי שמחה וחדוה. בשבת ליד השולחן של האדמו"ר נשמעו הניגונים החדישים ביותר מפי החזן המנוח ר' ישראל שור, הוא היה הבעל־תפילה אצל הרבי מרימנוב בימים הנוראים. אחר כך נתפרסם בעולם, כחזן בברין (מורביה) וניו יורק ואשר קנה לו שם עולם בניגון שבו מתחטא כבן בפני אביו „שיבנה בית המקדש במהרה בימינו". מיטיב נגן היה אז ר' נתן אברמוביץ ועדיין היה בבחרותו, גם אותו כיבדו להשמיע ניגון. הזמר מצא חן בעיני המסובים ואף הרבי ציוה לר' אשר חסידו הנלהב, לחלק פירות לבחור זה. ר' נתן שהוא כיום רב בניו יורק הוא בנו של ר' אלישע אברמוביץ, המוהל הותיק ברישא במשך יובל שנה — שלא על מנת לקבל פרס. נספה בשואה יחד עם הקדושים ר' מיכל'י הלברשטאם נכד הגאון והצדיק בעל „דברי חיים" מצאנז והרב הגדול בתורה ר' יוסף רייך, מורה צדק בבית דינו של הרב הגאון ר' אהרן לוין, שמילא את מקום אביו הגאון ר' נתן לוין אב"ד רישא.

בקלויז רימנוב התפללו שם כל חסידי האדמורי"ם של „גזע" רוזין, כמו חסידי סדיגורא, בויאן וטשורטקוב. האדמו"ר ר' יוסף, נולד לאביו הרה"צ הכהן לעת זקנתו, וכאשר נפטר, לקחו הצדיק מרוזין אל ביתו, וכך נתגדל שם אף לאחר פטירת הצדיק מרוזין, בבית בנו ר' אברהם יעקב. מסיבה זו נעשה בית הכנסת הנ"ל מקום ריכוז של כל חסידי רוזין וענפיה.

ה.

יחדנו את הדיבור על שני הקלויזן של דזיקוב ורימנוב, ועתה נקדיש מקום ליתר בתי הכנסת, מתוך כונה להנציח לא את בתי־הכנסת והקלויזן כשלעצמם, אלא את הבאים לתוכם להתפלל והחמימות ששרתה בהם. שני בתי־כנסת עתיקים היו ברישא: בית הכנסת הישן ובית־הכנסת שנקרא „די וואלער שול", וכן בית־המדרש הישן. אך בטרם נתאר את שלושה מקדשי־אל אלה, נציין קודם את חשיבותו של הקלויז הגדול („די גרויסע קלויז"). הקלויז הגדול עמד בטבורה של העיר שהמתה מרוב אדם. סוחרים ובעלי מלאכה שבסביבה הניחו את כלי מלאכתם ונהרו לקלויז כדי „לחטוף" תפילת מנחה ומעריב וכמו כן כל מי שבא מהסביבה, מערים ועיירות לרגל עסקיו, מיד נכנסו עם שחר לקלויז לתפילת שחרית. התנועה לא פסקה שם מהשכמת הבוקר ועד השעות הקטנות של הלילה.

מתפללים נכנסים ומתפללים יוצאים, עוד לא גמר „מנין" אחד וכבר נכנס „מנין שני" במקומו, ממש ככיתות שיצאו ונכנסו בזמן הקרבת קרבן הפסח בבית המקדש. השולחנות הארוכים היו תפוסים על ידי בחורים לומדי תורה שישבו רכונים על גבי גמרות וספרי שאלות ותשובות וכו׳. זוכרני שבאחד המנינים המאוחרים התפללו תלמידי חכמים חשובים ועוד הרבה זמן אחר גמר התפילה, אפשר היה לראות אותם שם כשהם מנצחים זה את זה בהלכה ולא פעם שכחו את עסקי החול שלהם, אם בחנות או בשוק. בימות החול היה אבא ז"ל רגיל להתפלל בקלויז עם המנין המאוחר הזה שם התפלל גם ר׳ בריש שטיינברג, בנו של הגאון ר׳ אברהם שטיינברג, רבה של בראדי ואחרים. ר׳ בריש בעצמו — טרם בואו לרישא היה אב"ד טלומאטש, אבל עזב את הרבנות ונכנס לעסקי כסף וניירות ערך ובין עסק לעסק היתה תורתו שעשועיו. (אחר כך שימש שוב ראב"ד ברישא.) כמו כן הרבה תלמידי חכמים שבעיר שמהם היו כאלה שראוים היו לכהן פאר בכל עיר ועיר כרבנים יושבי על מדין. הכרתי הרבה מהם שפרנסתם היתה בצמצום ובדוחק, אולם צנועים היו בדרכיהם „לא רמו עיניהם ולא גבהו לבם" השאיפה העיקרית בחייהם היתה: לצלול לנבכי ים התלמוד ולהעלות משם פנינים יקרים בחינת „דולה ומשקה לאחרים". לעולם לא אשכח ענוי תורה אלה וכדאי הוא לציין את זאת בספר־הזכרון של קהלה קדושה זו; את הנכס הרוחני הכביר הזה שהיה עצור בקרבה.

הקלויז היה פתוח כל היום ובימות החורף שימש מקלט לכל מי שהקור הציק לו, ועל יד התנור הגדול שהיה מוסק בלי הרף, התחממו, הסבלים, שעבודתם היתה רק בחוץ, ואף נמצא שם מי שהושיט כוס חמה לעובר אורח. הגבאים של הקלויז היו מיקירי העיר ואחד מהם היה ר׳ מנדל מנחם פינק שפיקח על הסדרים במקום הומה ומהמה זה. בנו הוא ר׳ יעקב פינק, מי שכהן בתור רב ראשי בברזיל ובארגנטינה וכעת מכהן בתור אב"ד בעיר חיפה.

מלבד הקלויז הגדול עמדו בשטח שהיה שייך לקהלה, בית הכנסת הישן, שהוד שיבה היה חופף עליו, וכן בית־המדרש הישן. עד היום עוד לא הכריעו החוקרים באיזו שנה נבנה בית־כנסת מפואר זה. א. אפלבוים מביא במאמרו „באוצר ישראל", שלפי הכתבת שהיתה חקוקה על ארון הקודש נבנה בית־הכנסת בשנת קנ"ה (1395). לפי דעתי הדבר יתכן וסמוכין לכך היא צורת הבנין —, החזית והגג המקומר־מזכירה את צורת בית־הכנסת „על תנאי" של פראג. ידוע, כי אחרי גירוש היהודים ממדינות, שהיו שייכות למלכות הבסבורג, ובתוכן המדינות ביהם ומורביה, באו אז יהודים מגורשים לפולין והתישבו בקראקא ובלבוב והגיעו גם לרישא. עתיק מאד הוא בית הקברות שעל יד בית הכנסת הישן וכבר בימי ילדותי אי אפשר היה לפענח את הכתב על הרבה מצבות שרבות מהן שקעו באדמה מרוב יושן. בית הכנסת השני שנקרא „די וואלער שול" נבנה בזמן מאוחר יותר, וצוותו הארכיטקטונית מזכירה את בתי הכנסת שנבנו במאה השש עשרה או השבע עשרה.

בשני בתי כנסת אלה התפללו בנוסח אשכנז, והיו מקובלים שם מנהגים מיוחדים ועתיקים. זוכר אני מנהג אחד שעשה עלי רושם מיוחד. בתפילת מנחה התעטף הש"ץ שעבר לפני התיבה בטלית עטיפת ראש ובתפלת ערבית היה מוריד הטלית על כתפיו. כששאלתי מאימתי נוהגים להתעטף בטלית בתפילת מעריב, לא מצאו הזקנים תשובה. מנהג אבותיהם היה בידיהם ולא רצו לשנות. בימי עוד היו נוהגים להעמיד את החופה ליד בית הכנסת בחוץ, וכן היו מביאים את הנולד הרך לבית הכנסת לברית מילה, בו נמצא „כסא של אליהו הנביא" מיוחד, שעמד במקום מוגבה מהרצפה, כסא מרופד משי ומוזהב ועליו הכתובת: „זה כסא של אליהו הנביא זכור לטוב". גם השנה ושם הנדבן היו חרותים עליו. בבתי הכנסת התפללו בעלי בתים שהיו להם שם מקומות קבועים, שעברו מדור לדור. בבית המדרש הישן הסמוך התפללה משפחת שינבלום הידועה. אבי המשפחה היה הגביר ר׳ שמואל שינבלום, נכדו של הגאון ר׳ יוסף הצדיק רבה של פוזנה, חתנו של ה„נודע ביהודה". לר׳ יוסף הצדיק הנ"ל היה בן ושמו ר׳ פנחס ולו בן ר׳ יחזקאל אבי ר׳ שמואל שינבלום שעבר לגור ברישא בסוף ימיו. ר׳ שמואל שינבלום הוציא לאור את הספר „שארית יוסף" (תרמ"ב) חלק מחידושי תורה של סבו הגאון ר׳ יוסף הנ"ל שנשארו מכתביו, אחרי השריפה הגדולה בדובנה, בה גר הגאון הנ"ל לפני שנתקבל לרבה של פוזנא. ר׳ שמואל שינבלום השאיר אחריו שני בנים נכבדים ועשירים, האחד ר׳ יוסף והשני ר׳ שלמה. בזמני ניהלו ביחד את הבנק בשם: „האחים שינבלום". את בניהם חינכו בדרך התורה והיראה. האחד שמו שלום מאניע, בנו בכורו של ר׳ יוסף שינבלום תלמיד אבי מורי, שנפטר בלבוב בדמי ימיו כבן שלשים, ולזכרו הקדיש אבי מורי קונטרס מיוחד בשם „נהר שלום" בספרו ההלכתי „חדותא דשמעתתא" ח"א. ר׳ יצחק בנו השני של ר׳ יוסף, שגר בצרפת ואחר כך באמריקה נפטר כאן לפני שנים אחדות. לר׳ שלמה היה בן יחיד הוא ר׳ זאב וואלף („וואלף־צי"), אציל רוח גדול בתורה ובמדע, אף הוא אחד מתלמידיו של אבא. בית שינבלום שימש דוגמא לרבים בהופעתם האצילית, ובנדבת לבם. צנועים היו, נוחים לבריות לומדי תורה ואוהבי תורה. תלמידי חכמים כיבדו בכל לבם. ר׳ יוסף עבר לגור ללבוב, אולם ר׳ שלמה ובנו היחיד נשארו ברישא. המלחמה הראשונה פגעה בהם והונם ירד לטמיון אולם אצילותם נשתמרה גם בצוק העתים.

הרב משה רייך - ירושלים

ר׳ מנחם מענדל רייך

הרב ר׳ מנחם רייך, הידוע בכינוי חיבה: ר׳ מענדעלע דיין, נולד בעיר רישא בשנת תרי״ט אביו, ר׳ יהודה לייביש רייך בר אוריין מחסידי צאַנז התייחס למשפחת ר׳ מענדעלע מאַפּט. התפרנס מייצור קופסות עץ למשחת נעליים. כדרך יהודי פולין חסך אוכל מפיו לשלם שכר מלמדי תורה לבנו. היה בין הנערים שנפשם חשקה בתורה.

רבו היה ר׳ ברוך פאַס תלמיד חכם מובהק (בערוב ימיו דיין ומו״צ בקהילת לאנצוט), שהתפעל מרוחב ידיעותיו ומכשרונו לצלול ולחטוף פנינים מים התלמוד הזמינו לבוא אליו הביתה למספר שעות ביום ללימוד שיטות בעיון. רגיל היה ר׳ מענדעלע לספר על הלימוד המשותף עם ר׳ ברוך פאַס ולהפליא גדלותו בתורה וגם ביראה. ממנו קיבל גם השראה חסידית והערצת האדמו״ר מצאַנז בעל „דברי חיים״.

ר׳ מענדעלע התפרסם כאחד מגדולי ההוראה באסור והתר בענוותנותו הצטמצם בארבע אמותיו. מעריציו פנו לשלטון הקהילה ודרשו מינויו של ר׳ מענדעלע לדיין ומו״צ. בשנת תרס״ה נתמנה ר׳ מענדעלע למו״ץ. כעבור עוד מספר שנים זכה, בלחץ בע״ב בני תורה, להתמנות כדיין ומו״ץ.

אשתו ילדה לו שני בנים — הבכור חיים בר אוריין עסק במסחר בדים והתפרנס ברווח, בנו השני היה הרב ר׳ יוסף רייך ראש הישיבה בעיר רישא.

הרב משה קמלהר

אחי ישראל

ברצוני להקדיש רשימה קצרה על אודות אחי ר׳ ישראל קמלהר שגר ברישא ופעל בארגון „אגודת ישראל״ שם. אחי הנ״ל נולד בשנת תר״נ לאביו הגאון ר׳ יקותיאל אריה קמלהר זצ״ל מי שהכיר אותו ראה בו את האדם השלם, הצטיין במידות טובות ויראתו היתה קודמת לחכמתו. למד אצל אבא הגאון והיה מהמצוינים בישיבתו, וכן השתלם בלימודי חול שרכש לו על ידי לימוד — עצמי. פרסם מאמרים בעניני היהדות

ישראל קאַמלהאַר
Israel Kamelhar

בעתונות הדתית של הימים ההם. כאשר נוסדה הסתדרות „אגודת ישראל״ נקרא בשנת תרע״ג לפרנקפורט־דמיין לשמש בתור מזכיר שם, הוא התחבב מאד על נשיאה הראשון של ההסתדרות העולמית „אגודת ישראל״ ר׳ יעקב רוזנהיים שליט״א, ומסר לו עריכת הבטאון של „אגודת ישראל״ בעברית „בדרך״. בינתיים פרצה המלחמה הראשונה ובשנת תרע״ו הוכרח להתיצב לפני הקונסול האוסטרי בפרנקפורט לגיוס ונלקח לצבא. יש לציין שבצבא לא פעם נתון היה בסכנה כי סירב לעשות דברים בשבתות ובמועדים למרות הפקודה ואף על פי שזמן מלחמה היה ומשום כך סבל נורא ועמד בנסיון. אחרי המלחמה הראשונה בא לרישא ושם התעסק בסידור ספרי אבא והפיץ אותם. לרגל זה עבר את פולין לאור־כה ולרחבה וגם בא בדברים עם גדולי התורה והחסידות. ברישא היה מראשוני וחשובי הארגון „אגודת ישראל״ והת־בלט אצלם במנין שלהם שהיה ע״י בית העם. הוא חיבר את ספרו ר׳ אליעזר מגרמייזא, תולדות „הרוקח״ וכן הוציא לאור את ספרו של הרוקח „סודי רזיא״ מתוך כתב יד של עקד הספרים במינכן. הוא העתיק שם עוד כמה כתבי יד אבל לא הספיק לפרסמם. תמיד היה מרצה לפני חבריו תלמידי ישיבת סטניסלבוב. צדיק היה בדרכיו וחסיד בכל מעשיו פניו האציליות משכו, ושונה היה מאחרים בצניעותו. בפרוץ המלחמה עזב הוא וגיסו ועוד אנשי רישא את העיר וברחו ללבוב בחשבם כי רק נפשם נתונה בסכנה אבל לבני ביתם לא יארע כלום אבל טעו טעות מרה, הם נשארו תקועים במזרח גליציה ונספו „באקציות״ שונות ובני משפחתם נספו במערב גליציה. הידיעה האחרונה ממנו הגיע לידי בשנת 1942 ומאז נעלמו עקבותיו.

ברצוני גם לציין כאן את משפחת ר׳ יצחק ויסברג גיסי מרישא. אחותי רחל אשתו של הנ״ל היתה מלומדת, צנועה במעשיה וטובת לב. אחרי שהתחתנה עם ר׳ יצחק ויסברג הקדישה הרבה מזמנה לטובת הכלל ובעיקר לבית היתומים ברישא וגם נבחרה להנהלת בית היתומים הנ״ל. הרבה מרץ ואמצעים כספיים השקיעה לטובתם, היא דאגה להם כדאג אם לבניה. מנשואים אלה נולדו לה שלשה ילדים פרחי חן שעלו על המוקד יחד אתם ויחד עם אחותי השניה יוטא אירם, מש־פחה ידועה ברישא שאחרי שגרשו אותם מברלין שבו למשפ־חתם ברישא. ישמשו מלים אלה נדבך למצבת הזכרון שמקים ארגון „אנשי רישא״ בארץ לקהילת רישא שנספתה ושגם קבורה לא נתנה לה.

יצחק אייזיק נבנצל - רמת־גן

מיקירי רישא

המספר העצום — ששת מיליונים, נוטל ממך כל אפשרות של השגה הגיונית, אתה כאילו מתאבן וצולל לתוך תהום של כאב אין־אונים והנך מופיע לפני עצמך כמו בחלום, בו אתה רואה את בבואתך המעוותת בעיני זר. נהרי נחלי דם, שם מחנק למחשבותיך ולרגשותיך. ממדיהם מפלצתיים מדי, ואין תפיסת אנוש שולטת בהם. רק בהיזכרך ביחיד, בפרט מסויים, אתה מסוגל להמחיש לעצמך את כל האבדה הנוראה, את כל השכול הגדול שלנו.

***

על אחת הדמויות האלה, על ידיד ומדריך שהחל לפרוש כנפיים למנהיגות מדינית ורוחנית ברצוני לספר כאן. מעטים מבין יוצאי רישא זוכרים אותו, שכן לא נולד בה, לא הוא ולא אבותיו. הוא גם לא היה תושב מרכז העיר. מתגורר היה בסטרוניבה. שמו היה אלתר חיל. אביו, ר׳ ברצ׳ה החזיק בית־מרזח ע״י תחנת הרכבת. בסביבתם לא היו יהודים, השכן היהודי הקרוב ביותר היה ר׳ אברמצ׳ה ליפשיץ, בעל בית־חרושת לסבון, שגר במרחק של רבע שעה הליכה מבית ר׳ ברצ׳ה. שתי המשפחות המיודדות נמנו עם חסידי טשורטקוב והיו מתפללים ב„טשורטקובר קלייזל" מול ה„וולר שול".

עם אלתר נפגשתי בהיותי בן 10, תלמיד כיתה ה׳ בבית־ספר העממי הפולני ע״ש יכימובסקי וכן תלמיד החדר של הבלז׳צר „בבויאנר קלייזל". הכרתיו על רקע של הקמת תנועה חדשה, שהוא היה מחוללה ויוזמה.

אלתר חיל יזם תנועה של ילדי בתי־ספר עממיים החל מגיל 10, וחינך אותם לפי רוחו ותכניתו. תוך זמן קצר מנה הארגון, ששמו היה „מנורה", כ־200 ילד שהיו מפוזרים בכל בתי הספר שבעיר. הוא ניהל עבודת הדרכה אינטנסיבית והתמסר לכל קבוצה וקבוצה. לאט לאט קנה לו שם ומעמד בין ההורים והמבוגרים, ושמו נישא בפי כל היהדות הדתית בעיר. טבעי היה הדבר שתוך זמן קצר נעשה יו״ר של „צעירי אגודת ישראל" ברישא.

היה נואם בחסד עליון. דיבר קצרות ולענין, בפאטוס בלתי רגיל ובהתלהבות שגרפה אתה כל שומעיו. משפטיו היו מלוטשים, ההיגוי ברור, המלים מודגשות ורעיונותיו מקוריים. תמיד חפש אתגרים רעיוניים ואישיים, מצא אותם וגם יכול להם.

השכלתו התורנית והכללית היתה רחבה. הוא היה בין הבחורים המעטים, שהצליחו בבחינות בגרות אכסטרניות, ויחד עם חברו הנכה מאיר ליבר (שהיה בין משתתפיו הקבועים של „נובי דז׳יניק") הצליחו להוציא לאור בטאון בפולנית בשם „שביאטלו". לצערי לא נשאר אף גליון אחד משלושת הגליונות שהדפיסו. נוסף על כך היה אלתר חיל ממשתתפיו הקבועים של „דאס אידישע טאגבלאט" בוורשה וכתב סדרת מונוגרפיות יפות על אדמו״רי בית ריזין, בשם „תפארת שב־מלכות". הוא אף התעתד להוציאן בצורת ספר.

כדבורו היתה גם כתיבתו טבועה בסגנונו האישי — בהירה, תמציתית ועם זאת מקיפה, עשירת ביטויים ומרתקת. אלתר היה גם יפה־תואר, גבוה, חסון, בעל עיני תכלת, ערות וחודרות. למרות כל סגולותיו וכשרונותיו, או אולי בגללם, היו לו שונאים ויריבים רבים. זכורני, כשהזרתי פעם מהישיבה בלובלין לחופשת פסח, מצאתי בבית הכנסת של „אגודת ישראל" כרוז נגד „האיכר מסטרוניבה", והיצרים התלהטו עד כדי כך שבמסיבת חג, ב„טשורטקובר קלייזל", עמדנו על המשמר, כדי למנוע מיריביו של אלתר להיכנס ולחולל מהו־מה.

אך דוקא שכניו הפולניים העריצוהו וכיבדוהו. כאשר עבר את הרחוב הקדימו לו שלום נער וזקן. היינו באים מדי פעם לאלתר לשמוע שיחותיו או לביקור סתם. בהתחלה הציקו לנו „השקצים", אך כשנודע להם קשרנו עם אלתר, חדלו מכך.

אלתר היה מעשי מאוד ומעורה בחיי המציאות. הוא הת־עניין בחיי החניכים, ידע את כשרונותיהם וחולשותיהם ועזר להם להתגבר עליהם. הוא לימד אותם לומר „לא" לעצמם, ודבר זה חסך להם משברים וייסורי נפש קשים.

לא מדריך נאמן וכשרוני אחד נקטל בשואה בעודו באיבו.

***

הוא שאמרתי: בהיזכרנו בדמות מסויימת חש כל אחד מאתנו כמה התרושש ונידלדל בעקבות השואה. כשאני כותב על אלתר עולות לנגד עיני רוחי דמויות נוספות של חברים וידידים, שיכלו להתפתח כמנהיגים, אנשי מדע בעלי שם, הוגי דעות מקוריים או סופרים גדולים. מרגיש אני אזי, שהשואה אינה מתבטאת רק במספרים עצומים בלבד, היא גם שואה רוחנית ותרבותית. הניצולים ניצלו, אך עם אבדן חבריהם, ידי־דיהם ומנהיגיהם ירד חלק מהוויתם האישית לטמיון.

הזכרון רק מחריף את תחושת האין־אונים והיתמות. הזמן רק מגביר את תחושת השכול בחיים־לא־חיים אלה, והיא תלווה אותנו עד יומנו האחרון, בו נמצא אולי את שלוותנו וניחומינו.

Pour out thy wrath
upon the nations that
know thee not,
for they have eaten
Jacob and wasted his
dwelling.

Jeremiah X, 25

שְׁפֹךְ חֲמָתְךָ עַל־הַגּוֹיִם
אֲשֶׁר לֹא־יְדָעוּךָ,
כִּי אָכְלוּ אֶת־יַעֲקֹב,
וְאֶת־נָוֵהוּ הֵשַׁמּוּ.

(ירמיהו, י׳, כ״ה)

מנחם רון

ח. החורבן

מאיר יערי - *מרחביה*

מול פני השואה

אנו עומדים ליד קבר פתוח של המון בית־ישראל. האסון עדיין לא חדר לכל ישותנו. הננו מתאבלים עם היישוב כולו. מתאבלים — אך עדיין אין אנו מסוגלים למצות את היקף החורבן עד תומו. משהו לחש: אולי בכל־זאת... עד שבאו החברים מפולניה וסיפרו, וכשסיפרו עדיין משהו המשיך ללחוש — שמא בכל־זאת... והנה באה העדות בצורת מכתב של חברה, אשר העמדנוה בראש תנועתנו בפולניה. זה שנים טוסיה משלי־כה נפשה מנגד, חודרת דרך סדקים וחומקת מגיטו אל גיטו. עתה היא מבשרת לנו, כי ישראל גוע לעיניה. היא ממשיכה במאבקה ההירואי, אך עבודתה — כך היא כותבת — משולה להטחת ראש בקיר.

מה שאמרתי ומה שאומר אינו אלא ביטוי קלוש לאמת האיומה. בלילות נדודים מתייצבת האמת הזאת בכל מערומיה והודאות השחורה מוצצת כערפד. כאשר מתחדש היום — כל יום מהימים — אנו מוסיפים להיות רתומים בעגלתנו ואנו מיטלטלים במסלול העסקי בין מרחביה לתל־אביב וחוזר חלילה. אכן, אין אנו מבינים עדיין, כי ערי אמותינו וילדותנו הפכו לערי־הריגה.

מהמוקד עולה לנגד עיני רישא — עיר מולדתי. עדות מוסרת, כי אחות היא לראדום המעונה. מדי בואי כשליח התנועה לווארשה, לקובנה או לצ׳רנוביץ, נוהג הייתי לעשות ערבים כימים עם שומרים מכל השכבות והגילים, להרבות לספר בבית אחד — בית ילדותי — בו והקורות אותו. לא נלאיתי מלתאר את הבית הזה מהמסד עד הטפחות, מהמרתף עד לעליית הגג. היתה זאת תיבת־נוח ובה עולם יהודי מלא על כל מעמדותיו וגורלותיו. ממנו יצאה ההגירה היהודית לאמריקה והעלייה לארץ־ישראל. במרתף הבית הזה ישב עדיין יהודי, שבנעוריו היה חייל־קאנטוניסט מהחטופים אל צבא הצארים ובאורח־פלא הגיע אלינו. אפרים הפאחולק, מנוחתו עדן, שומר היה על ה„רוגאטקה" — תחום מכס נגד מבריחי הי"ש. זקן גברתן זה הפיל חתיתו על הגויים סביבו. בהתקדש ליל „הסדר" היו מתכנסים ליד חלון מרתפו אברכי־משי ויקירי־קרת להקשיב לקריאת ההגדה העם־ארצית הנלבבת ולשמוע עוד פעם את צירוף המלים „תרח־אבי, אברהם־ואבי, יצחק־ויעקב".

ממול התגורר הבדחן עם שבעת פעוטותיו, אשר אכלו לשובע מחתונה אחת לשנייה ובין הזמנים התעטפו ברעב. ובהתעטפם ברעב היו מחרים־מחזיקים אחרי אביהם ונותנים קולם בשירי תמרורים על הכלה היתומה. ובעליית הגג — ראוב׳לי האופה, גדול כזרת, בונדיסט. היה יוצא להפגנה באחד־במאי כשהוא חבוש שטריימל לראשו. והנה החסיד העורך תענית כל שני־וחמישי ומסתגף יום־יום ורק בשתיים לאחר הצהריים בא אוכל אל פיו. ולו בן אחד עילוי. את הקומה הראשונה תפס אבי, חובב־ציון מלפני הרצל ופרנס עניים. ועוד היה בקומה הזאת הסוחר בסיד שהיה להוט אחרי אכילה משופעת. הוא רגיל לקחת אותנו הילדים בעצם כפור החורף, ללחצנו בין ברכיו ולבקש שנקנה לו דובדבנים. בשכנות לבית התגורר ר׳ אבא אפלבאום המשכיל, שיצאו לו מוניטין בקמצנותו, אך את פרוטותיו האחרונות היה מוציא על מסעות אל ספריות איטליה וגרמניה, לבקש בגנזיהן מקורות למונוגראפיות שלו על רבני איטליה בימי הביניים. ועוד שכן היה סמוך לביתנו — הרבי רב אלעזר׳ל. רבי זה, שדמותו הקורנת וזקנו המכסיף דמו לקלסתר־פניו של א. ד. גורדון, רבי שחסידיו נהרו אליו מהרי־החושך של קארפאטורוס. בתו היחידה נולדה לו בהיותו בן שבעים. מדי ערב שבת בשבתו, לפני „לכה דודי", היה מייחד בצקון־לחש הודיה בעד חנה׳לי בתו, וחסידיו היו מקשיבים עצורי־נשימה, בדביקות מתוקה.

כמה רבדים היסטוריים נפגשו בחיי עיר כזאת! על פנינו עברו שרידי הגיטו, ריב החסידות עם מתנגדיה, שלהי ההשכלה, ראשית ההתעוררות הציונית והאמאנסיפאציה הפוליטית, ההת־מודדות של הציונות עם ההתבוללות וה„בונד". הדיפרנציאציה בקרב הציונות על מפלגותיה ועל נטיותיה המעמדיות והסוצ־יאליות. והשומר הצעיר עצמו — כלום לא שלח שרשי יניקה לתוך אותם הרבדים של חיי עמנו במאה האחרונה? כלום לא ינק מהחסידות, ההתנגדות וההשכלה — כלום לא מילאנו משם כלינו כצידה לדרך בהעפילנו ארצה?

חברים, נערוך־נא „יזכור" לבתים מהם יצאנו. הנה סיפרתי על בית אחד. כלום לא בבתים כאלה ואף במרתפים נתחולל החזיון של האמאנסיפאציה המופלאה מכבלי עבר? מבתים

כאלה וממרתפים כאלה זנקו הכוחות. משם חתרו לתוך היערות והגיעו למחנות־נעורים לרגלי הקארפאטים, בהם נתרקם חלום החלוציות.

כל אלה רחשו והתרחשו בבית אחד וסביבו. וכמה התארכו הרחובות הקצרים וכמה התקצרו לעומתם כעבור שנים רבות רחובות קראקוב, וארשה, וינה.

ואיך זה אפשרי שעיר כזאת, שערים שלימות כאלו, תוכנסנה לקרונות־רכבת חתומים, תישרפנה במשרפות, תיש־מדנה בחשמל תוך שעות ספורות? המסוגל מוחנו לתפוס את הדבר הזה, התוכל נפשנו להכיל? היוכל פעם להיות מרגוע ללבנו? אנו אחד העמים שעיצבו את דמות האנושות במשך אלפיים השנים האחרונות. והנה קם עלינו עם מזוין; עשר שנים לפני־כן עוד הצביעה מחציתו של העם הזה בעד הסוציאל־דמוקראטיה והקומוניסטים וכיום עושה הוא את רצונו של היטלר ומוכן לעבד את עצמות מאות האלפים של הרוגינו לזבל אורגני. יש אומרים: נקם. ואני אומר עם דברי ביאליק: „יקוב הדם עד תהומות מחשכים, ואכל בחושך וחתר שם כל מוסדות הארץ הנמקים". אני אומר, כי מלחמה לנו שכם אחד עם אלה, שיצאו לקעקע את מוסדות הארץ הנמקים, לקעקע את יסודות המשטר הזה. זאת תהיה נקמתנו.

אנו עומדים לפני הזוועה הזאת כחיה פצועה, עם הגב אל הקיר, עד שאין אנו מסוגלים אפילו לעשות את חשבון נפשנו. בימים אלה קראתי רשימה של איליה אֶרנבורג המביא ציטטה מנאומו של ליי, אחד מראשי הנאצים. אותו רשע אומר: „עלינו לתקן עכשיו את המעוות. בימי־הבינים יכולנו לשים קץ ל„דיזס ווכר־פולק" (עם נושך־נשך זה), יכולנו אז לעקור אותו מה־שורש. תחת זאת נתנו לו לברוח לפולין. והנה עתה הם בידנו ולא יימלטו עוד. הפעם עלינו להיפרע מהם עד גמירא".

זוהי התכנית השטנית. היא פועלת יום־יום. היא גובה לעצמה יום־יום את המכסה של אלפי יהודים המובלים לטבח.

מה אנו יכולים לעשות? אנו זועקים ותובעים. היש לנו ממי לתבוע? אנו יכולים לייחל, שמפלתם תבוא לפני שתכלה אלינו הרעה. יש מי שמחפש תנחומים בתפילה וצום. לנו לא ניתן לעשות אלא את המעט — וכל כך מעט יכולים אנו לעשות — כדי להחיש את המפלה הזאת. לא נוכל לברוח מפני הרגשת אין־אונים. מי שאינו מודה בכך אינו דובר אמת עם עצמו.

(מתוך דברים בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1943).

קלרה מעין

זכור!

כי עלה מות בחלוננו,
בא בארמנותינו,
להכרית עולל מחוץ, בחורים מרחובות.
(ירמיהו, ט' כ)

הצוו ב„דמיך חיי" מלוה את עמנו מאז הופעתנו על הבמה ההיסטורית. אך כל אלה מחווירים לעומת מעשי הזוועות וההשמדה שנעשו על ידי הנאצים.

רק מעטים מקהילתנו נותרו בחיים ואלה, שהלכו לכבשנים ציוו לנו לספר לדורות הבאים כפי שנאמר „והגדת לבנך". והנה מביטות אלי עיני חברי ללימודים, מורי, קרובי משפחה מביטות ושואלות: האם אין מוטלות עליכם החובה לספר על סבלנו הגדול ועל מאבקנו על החיים?

אנחנו חייבים לספר, ולא רק על מעשי גבורה אבל גם על ההמונים שנשמדו. לכם, אדירי התורה, גדולי הרוח, לכם, חברי שעמדתם אתי בשורה אחת ולא זכיתם לראות את שמי הארץ אנחנו מקדישים את דפי ספר הזכרון ילמדו ממנו הדורות הבאים על טוהר מידותיכם, על חייכם התמימים, ועל הפשע שנעשה לכם; את, קהילתנו רישא, היית לנו לצור מחצבתנו. רחשו בך חיי דת, תרבות, חיי נוער מפואר בתנועות תוססות, עיר של אנשי רוח ועבודה, עיר של אנשי מסחר ומלאכה — כולכם אהובים עלינו וקדושים. איך עלה הכורת עליכם?

נזכור את בתי הספר העבריים בהם למדנו את האות הראשונה, נזכור את המורים שהקנו לנו אהבת השפה והארץ — את החדרים בהם תססו חיי נוערינו את המדריכים מלאי הלהט שכל כך הרבה סיפרו לנו על הארץ ובעצמם לא זכו לראותה.

אנחנו, הדור האחרון של יהודי רישא, שהצלחנו להימלט מצפרני החיה הנאצית, מצווים להקים מצבה שתספר, שהיתה עיר יהודית יוצרת לוחמת ואיננה עוד.

במשך 500 שנים יצרה העדה ערכי מוסר ותרבות ברוח המסורת, רקמה מסכת של חיי חברה. לא היה בה יהודי, שלא היה שייך לאיזו אגודה של עזרה הדדית גמילות חסדים וכו'. לא היה נער שלא השתתף באחת מתנועות הנוער או בנקודות ההכשרה שבפרברי העיר.

מסביב לרישא, בעשרות עיירות, חיו אלפי משפחות של יהדות מקורית, נקיה מכל רבב של התבוללות, אשר נאבקה על קיומה במשך דורות מתוך יראת שמים ואהבת הבריות כולם ניספו לא נשאר שריד ופליט.

ד"ר אשר אלכסנדר הלר — תל־אביב

שואת קהילת רישא

ד"ר אשר אלכסנדר הלר
Dr. Alexander Heller

גמרתי את הפקולטה הרפואית בוינה. בשנת 1930 התיישבתי ברישא וקיבלתי משרה בביה"ח הפולני כרופא מחלות אף אוזן וגרון. עם פרוץ המלחמה בספטמבר 1939 קיבלתי על עצמי לנהל תפקיד נוסף של מנהל ביה"ח היהודי, שהוקם מספר שנים לפני המלחמה בעזרת יהודי אמריקה, יוצאי רישא. באותה תקופה חלה התקרבות בין גרמניה ההיטלרית ובין פולין. רוח אנטישמית נשבה בחוגי השלטון. רישא היתה מרכז תעשיה צבאית והובאו אליה פולנים מחבל פוזן, שהיו חדורי שנאה ליהודים. יהודים פחדו לטייל או לעבור בשכונות הפולנים ונמנעו מללכת ברחוב קראקובסקה.

היהודים קיוו שלא תפרוץ מלחמה, אך אני וידידי ד"ר שלאגר, עו"ד משכיל בעירנו, חוקר שפינוזה, שקענו ביאוש. הפולנים פחדו מפני היטלר, אך נהנו מכך שהיטלר „פותר את הבעיה היהודית", והם יתפטרו מהיהודים. אולם האינטליגנציה היהודית השתעשעה בתקוה, שאין זה מתקבל על דעת, כי השלטון הגרמני ישמיד 3½ מיליון יהודים, אנשים, נשים וטף. אולם כאשר אסרו את הגב' ליפשיץ (אשת ד"ר שמלקס) והיא נאלצה לשלם מיליון זלוטי כופר־נפש, החלו גם השאננים, האמידים והמשכילים לדבר בלשון אחרת. „אבודים אנחנו" מילים אלו נשמעו מפי הכל.

לפני שנכנסו הגרמנים לרישא פוצצו את מפעלי החימוש. הפולנים הנדהמים טענו שאין זו אלא טעות, הפצצת העיר הפילה קרבנות רבים. ביה"ח היהודי התמלא פצועים. לא רציתי לעזוב את החולים, אולם בפקודת השלטון הפולני עזבתי ביחד עם רופאים פולנים את העיר בכיוון מזרחה. פחד איום אחז את האנשים. רבבות ברחו ונעו בכבישים. הגענו לפשמישל, אך לא מצאנו שם יהודים, והמשכנו בדרכנו לסאמבור. שם העירו אותי בבוקר בידיעה המחרידה: הגרמנים הגיעו. ביומיים הראשונים לא פגעו באדם. ביום השלישי גייסו את היהודים לניקוי הרחובות. אנשי רישא פנו אלי, שאלך למפקד הגרמני ואבקש רשיון לבני רישא לחזור לעירם. „מוטב לנקות את הרחובות ברישא מאשר בסאמבור" — טענו. בעיר מגוריהם קיוו להסתדר עם השלטון. המפקד מסר לי, שמותר לחזור לרישא בלי רשיון, אולם רק בדרך המלך. הצטרפתי לקבוצת אנשי רישא שחזרה לעיר. היה זה בספטמבר 1939. הגענו לפרז'בורסק ושם עלינו על עגלות כדי להמשיך בדרך. אנשי עבודה טודט (הנדסה) פקדו עלינו לרדת מהעגלות, לפשוט את בגדינו, למסור את סכיני הגילוח (העלילו עלינו, שיהודים שחטו קצין גרמני) ואת הכסף שברשותנו. הגרמנים חילקו את כספינו לפועלים הפולנים, שתיקנו את הגשר. לבסוף הגענו לרישא. מצאנו את העיר תחת שלטון הכיבוש הגרמני, כשדגלי צלב הקרס מתנוססים מעל הבניינים הציבוריים. לא הלכתי לביתי, כי אם ל„טעפער געסל" (רח' גארנצארסקא), כדי להימצא בשכונה יהודית. הודעתי לאשתי על בואי והיא מסרה לי, כי אפשר לחזור לדירתנו, בה התאכסנו כבר שני קצינים, בני וינה, אחה"צ ביקרו אצלי אנשי גסטפו. מסרתי להם את השעונים והם הסתלקו. קצינים גרמנים העדיפו להתאכסן בבתי יהודים אמידים בעיקר מפני היכולת להידבר בשפה הגרמנית. למשפחות אלה לא הציקו אנשי גסטאפו ביותר. אחרי מספר ימים התחילו הגרמנים לתפוס יהודים לעבודות כפיה. למרות זאת התחילו היהודים לנהל את עסקיהם, שכן קיוו שהמלחמה תסתיים בקרוב. התהלכו שמועות, שאוירונים אנגליים הופיעו בסביבה.

בסוף אוקטובר 1939 מינו הגרמנים את ד"ר קליינמן ליו"ר ה„יודנראט" ולסגנו את ד"ר בענו כהנא. הד"ר כהנא הודיע לי, שאני והרופא הנודע בעירנו ד"ר צינמאן (אביו של במאי הקולנוע המפורסם בהוליווד, פרד צינמאן) חייבים להתיצב במשרד הגסטאפו. שם מצאנו כבר יהודים רבים. הגיע תורי ונכנסתי לקומיסאר. הלה פקד עלי לשמש כרופא ראשי ומנהל ענייני הבריאות של העדה היהודית, וד"ר צינמאן נתמנה לסגני. החלטתי להתחמק מכך ולנסוע לפשמישל אשר בשטח הרוסי. בבית הודעתי שאני נוסע לקראקא. ברכבת ראיתי יהודי טארנוב ענודי מגן־דוד ירוק. לפני פשמישל ירדנו מהרכבת ועלינו על עגלות, בדרך נפגשנו ביהודים שחזרו משם ואמרו „יהודים רחמנים, חזרו בכם, אל תמשיכו בדרך". אך אנו המשכנו לפשמישל והגענו לגשר שעל הנהר סאן, שם חיכו רבבות יהודים ופולנים. הגרמנים היכו, בעטו וחרתו בגופות היהודים בסכין צורת „מגן דוד". כשעלינו על הגשר ציווה עלינו קצין גרמני לחזור, שכן הרוסים אינם מסכימים לקבלנו. חזרנו ברכבת בלי כרטיסים. ביארוסלב התחילו לגרש יהודים מן הקרונות, אך לי ולאשתי האירה ההצלחה פנים ונשארנו ברכבת. בתחנת רישא עצרו אנשי

גסטאפו את כל הגברים. לי כרופא ראשי, נתנו לעזוב את התחנה ולשוב לביתנו, שם מצאנו שלושה אנשי גסטאפו, שקיבלו את פני אשתי בצעקה: „יודענשוויין", „חזירה יהודיה". הראיתי להם את כרטיסי הרכבת לפשמישל הגרמנית ועזבו אותנו.

בבוקר העיר אותנו צילצול בדלת. ניכנסו שליחי הגסטאפו ורצו להחרים את הספות. כאשר אמרתי להם, שכאן גר קצין גרמני, התנצלו והלכו.

בית החולים היהודי שהייתי מנהלו הוחרם ונמסר לצבא הגרמני. הוטל עלי לדאוג למצבם הסאניטארי של 16,000 יהודים. שהתגוררו אז ברישא. מגיפת דיזנטריה השתוללה אז בעיר, והגרמנים האשימו אותי שאיני דואג לביעור המחלה. כאשר המגפה שככה, טענו כלפי, שאני מעלים את הדבר. עד שנת 1941 יכלו עוד יהודים להתקבל בבית־החולים הפולני, שם שימש כמנהל ד"ר הינצה, וסגנו ד"ר דרוביביץ, שניהם אנשים ישרים, שקיבלו חולים יהודים ללא תשלום.

באחד מימי הקור בדצמבר 1939 הובאו מקאליש אלפי יהודים, שנחטפו מבתיהם והובאו בכותנות ופיז'מות לעירנו. הם שוכנו בבתי־הכנסת, ובקסרקטין הישן.

לאחר שהוחרם בית־החולים היהודי, סידרתי ברחוב מאַטייקו אמבולטוריום והשתמשתי במכשיריהם של הרופאים, שברחו ועזבו את העיר. עם כיבוש העיר לקחו הגרמנים מבין נכבדי העיר כבני ערובה את רופאת השנים ד"ר יז'ובר, את השופט ד"ר קאסלאר, את זמר האופרה הורנר ואח"כ שיחררו אותם תמורת כופר. בדצמבר 1939 קיבלתי פקודה ממפקד המשטרה של ס"ס היושב בקראקא לבדוק את כל היהודים מבני 16—55 אם הם כשרים לעבודה. מרוב פחד נתבלבלתי ועשיתי צעד ילדותי: פניתי אל נציב המחוז ושאלתיו בתמימות, לאיזו עבודה התכוון בפקודה? הפקיד שאלני, מה בקשתי. אמרתי, שקיבלתי פקודה לבדוק את כושרם הגופני של היהודים, אולם קשה לי לעשות זאת בלא מכונת רנטגן. הלה גער בי: „כלום רוצה אתה, שאשלח את האספסוף היהודי לבדיקה לברלין?" כשביקשתי רשות לשלוח מקרים מיוחדים לבית־החולים הפולני, ענה: „עלי מוטלת האחריות שלי, ועליך, שלך, ואם אמצא, שעשית משהו לא נכון, פטור אני להגיד לך, מה יהיה סופך". ובאומרו זאת גירש אותי מלשכתו.

ניגשתי לבדיקת מצב הבריאות של יהודי רישא: כל היהודים נצטוו להרשם במשרד עבודה, גברים ונשים, ועלי הוטל התפקיד לבדוק את כושרם לעבודה. במקרים מסופקים ביקשתי רשות לשלוח לבדיקת רנטגן בביה"ח העירוני. עפ"י רוב נתקלתי בתשובה שלילית. חברי בדקו ואני חתמתי. הייתי אחראי על כל השגיאות. כל יום רביעי הגשתי דו"ח לנציב המחוז.

פעם אחת נעדרתי מדירתי מספר ימים, ובחוזרי מצאתי בדירתי קצין ס"ס מהגדוד „גולגולת המוות". חשבתי לנכון להיכנס ולאמר לו שלא יטעה, שד"ר אלכסנדר הלר הוא יהודי על אף שמו הגרמני. — „בכל" — צעק — „אשמה הממשלה היהודית במוסקבה". שאלתיו, כיצד יכול הוא לומר כך כאשר הוא בעצמו נוכח לדעת, שפליטים יהודים פולנים בורחים משטח הכיבוש הרוסי וחוזרים לשטח הכיבוש הגרמני. ומה ההגיון בחוזה הרוסי־גרמני, היינו שממשלה יהודית במוסקבה כורתת ברית עם היטלר, השואף להשמיד את היהודים?

את שמה של רישא המכונה בפולנית „רז'שוב" הסבו הגרמנים ל„רייכסהוף", ואת הרחוב היהודי הראשי על שם קאזימיר (עוד בימי אוסטריה קראה הנהלת העיר הפולנית את רחוב היהודים על שמו של המלך קאזימיר, שהיטיב עם היהודים) ואף שינו הגרמנים לגאֶטאָ־שטראַססע. כשנשאל קצין המחוז אם לא נמצא בשביל גדול השירה הגרמנית רחוב מתאים יותר, ענה זהו כינוי זמני, עוד מעט יהפך לגטו־שטראססע (רחוב הגטו). היה זה הומור גרמני סאַרקאַסטי — מאקאברי. וכך סיפר פעם כיד ההומור האכזרי שלו: בימי מלחמת האזרחים בספרד שכבו בביה"ח זה ליד זה שני פצועים ספרדים, אחד „אדום" ואחד פשיסט מאנשי פראנקו. אומר הקומוניסט לחברו הפשיסט; לשם מה כל הטבח הזה, הרי אנו בני עם אחד, מולדת אחת, לשם מה אלפי הקרבנות, הסבל וההרס הזה? נכון, אתה צודק — עונה לו איש פרנקו — כל האסון הזה בא עלינו בגלל היהודים. שואל הקומוניסט: הא כיצד? הרי אין יהודים בספרד? דא עקא! עונה הפשיסט, דוקא משום שאין יהודים התחולל האסון הזה על בני עמנו. הם אשמים, כי לו היו יושבים יהודים בספרד, לא היינו מכים והורגים אתכם אלא את היהודים.·.

התחיל הגרוש הראשון בפרוזדור ביתי ראיתי סמל משטרה גרמני בוכה: הרי לי יש אב ואם, אשה וילדים, כיצד אפשר להתאכזר בילדים, הרי יצדקו אומות העולם הטוענים שהגרמנים הם עם ברברי. אך היה זה רק בזמן הראשון.

בשנת 1940 עוד גרו היהודים בדירותיהם ויכלו להמשיך בעסקיהם. בעיקר סבלו מחיפושי בית ומחטיפות לעבודות כפיה. בשנת 1941 יכלו עוד יהודים להתקבל בביה"ח הכללי.

פחדתי שמא ילשינו עלי רופאי הגסטאפו ואפילו יהודים. פעם פנו אלי 10 סטודנטיות שעבדו בכביש והיו נפוחות ממכת־שמש. נתתי להם אישור ל־3 ימי חופשה. אז התערב בדבר פאבלו, ראש העיריה החדש, גרמני מוינה, ונתן הוראה לרופא פולני ד"ר מאַורר שיבדוק את המקרה מחדש. למזלי אישר הרופא הפולני את החלטתי ונתן להן שיחרור ל־5 הימים במקום 3 שאני אישרתי.

בסוף שנת 1940 פרצה בעיר מגפת דיזנטריה, שהפילה קרבנות הרבה. היה זה עוד לפני הקמת הגטו. היהודים פחדו לפנות לרופא. חולי דיזנטריה היו מוצאים מדירותיהם ומוכנסים לביה"ח וגם בני משפחותיהם נאלצו לעזוב את הדירות לשם חיטוי. בזמן החיטוי נשדדו כל כלי הבית. היהודים ייחסו עוד ערך לכלי־בית, כי טרם ידעו על הפתרון הסופי הצפוי להם.

היתה הצעה להקים בשביל החולים צריפים בפרבר כפרי, בפוביטנו. בישיבה, שדנה בהצעה זו, השתתפו נציב המחוז, רופא צבאי ראשי, ראש העיריה, וגם אני. כולם ישבו סביב השולחן ולי לא ניתן כיסא, היה עלי לעמוד בזמן הישיבה. את ההצעה להעביר את היהודים לפוביטנו השמיע דוקא הרופא העירוני הפולני ד"ר ניעץ' (Nieć), אנטישמי ולאו־

מני ידוע בעיר, אשר נוכח התאכזרות הגרמנים שינה לטובה את יחסו ליהודים. העלמתי במידת האפשר את דבר המגפה, שכן לא היה לנו מכון באַקטריולוגי לבדי־קת המקרים. הדבר היה מסוכן, כי אצל יהודים אמידים התגוררו קצינים גרמנים. החיים בעיר התנהלו באוירה של פחד, התעללות, מדי פעם נחטפו יהודים ונשלחו למחנה עבודה בפוסטקוב. האמידים שילמו כופר. עובדי כפיה נאלצו לחפור בורות עד צוארם והחיילים הגרמאַנים שפכו על ראשם מי־שופכין וזוהמה.

רבים מבני רישא בגיל הצבא ברחו עם פרוץ המלחמה מזרחה לפי קריאת הרדיו הפולני והתרכזו בעיקר בלבוב. לאחר שנודע להם, שיהודי רישא לא נכלאו בגיטו ומנהלים את עסקיהם כרגיל, התחילו רבים מהם לחזור מלבוב לרישא עפ״י רשיונות, ששלחו להם קרוביהם, אשר קיבלו אותם מן הגסטאפו ברישא. העו״ד הידוע ד״ר ברונפלד חזר העירה עם חתנו ובתו עפ״י רשיון המטה הכללי הגרמני, נרשם ב„יודנראט" והוצא להורג בו־ביום. הסיבה היתה שהרשיון לא ניתן מטעם הגסטאפו.

ד״ר אלסנר, רופא מפורסם בעירנו, נפטר בלבוב בשנת 1941. הוא רצה לחזור לרישא, ולא ניתן לו. בתו היתה מורה לכינור ובעלה עבד ב„קייזר ווילהלם אינסטיטוט". הוא ואשתו הורשו לצאת לחו״ל. ביום צאתה מצאה את ביתה מלא פרחים שנשלחו ע״י הורי תלמידיה.

בראש ה„יודנראט" עמד העו״ד קלינמן וחבריו היו ד״ר בני כהנא, הירשהורן, ספירו, לאנדוי, חברי ה„יודנראט" גבו את הקנסות, שהוטלו על יהודי העיר וקבעו את חלקו של כל אחד מעשירי העיר בתשלום, את המסרבים הכניסו למרתף ושם הוכו עד ששילמו את המכסה.

היהודים חויבו לפרוע את כל חובות המיסים, שנצטברו במשך 20 שנות השלטון הפולני, אפילו של אלה שהיגרו לחו״ל. הגרמנים קצבו ל„יודנראט" זמן של 4 ימים לגביית הכסף, וכשחסרו 4000 זלוטי ציווה המפקד לשני שוטרים יהודים, שיכלאו 4 חברי היודנראט ושם נורו ביחד עם השוטרים.

היו גם גיבורים, שלא נכנעו. בחור אחד ממשפחת הייבלום, בעלי משרפת לבנים, היה בקשר עם המחתרת הפולנית. על אף העינויים לא מסר לגסטפו דבר. הם שברו לו אבר אחרי אבר והוא מת בשתיקה.

מפעם לפעם פורסמו פקודות וגזרות נגד היהודים: אסור להם להתהלך בצעדים מתונים אלא בצעדים מהירים, אסור להתהלך ברחוב ה־3 במאי, ברהוב זאמקובה (הארמון). כשנעצרתי פעם ברחוב בשיחה עם חברי רופא, הוטל עלי קנס, אסור היה לקנות ירקות לפני השעה 11 לפני הצהרים.

לשון אדם לא תוכל לתאר את הזועה, את העורמה והתרמית, האכזריות והתחבולות של הגרמנים. עוד לפני היות הגיטו הכריזו על עוצר, החל רק על יהודים. משעה 7 בערב אסור היה ליהודי להופיע ברחוב. פעם בדצמבר 1939 צלצלה נערה בשעה 12 בלילה בדלת, וקראה אותי ליולדת. אמרתי לה שאסור לי כיהודי לצאת בלי רשות הגסטאפו. כעבור שעה נשמע צלצול נוסף והנערה באה בלוית רבסרן גרמני מהצבא ושאל אותי, מדוע אינני ממהר להגיש עזרה לחולה. עניתי לו, שיש איסור כזה מטעם גסטאפו. „אתן לך תעודה" — ענה הקצין. הוא לא ידע שבלי אישור הגסטאפו אין ערך ותוקף ותעודה. הלכתי לחולה ורעדתי מפחד.

משנת 1940 היה כל יהודי חייב בעבודות כפיה. הפטו־רים מכך נאלצו לשלם כופר ל„יודנראט", כדי שבמקומם יעבוד פועל אחר.

בשנת 1941 כבר היה ידוע, שהגרמנים מתכוננים להכניס את היהודים לגטו העומד להיות מוקם. בתחילת 1941, החל מחודש פברואר, עברו בכבישי רישא יומם ולילה גדודים גרמנים, רכבות ציוד ותחמושת, בכיוון לרוסיה.

הגדודים שרו שיר־לכת גרמני:

	תרגום:
די יודען ציהען הין אונד הער	היהודים עוברים וחוצים
דורך דאַס רוטע מעער	את הים האדום.
די יודען ציהען	הגלים מוחצים,
די וועללען שלאַגען צו,	והעולם ישקוט,
די וועלט האט רוה,	אחת שתים שלוש.
איינס צוויי דריי	

הגרמנים סיפרו, שהם הולכים בכיוון הבאלקאן. מי שהביע דעתו, כי פניהם מועדות לרוסיה, נשלח למחנה אושויץ.

ב־21/6/41 מסר לי סרן גרמני מחיל המצב, שפרצה מלח־מה עם רוסיה. כאשר אמרתי לו, שלפי מהלך הענינים (הצל־חת הגרמנים במערב) יש סיכויים, שהגרמנים יהיו בקרוב במוסקבה, אמר הגרמני: עוד נצחון כזה ואבדנו („ויר זיעגען אונס צו טאדע"). אתה אמנם רופא טוב, אבל אסטרטג רע. היהודים צהלו ושמחו, שכן קיוו שהיטלר יהיה עסוק מדי ולא יהיה לו זמן לחשוב על יהודים, ובינתיים ישבור את ראשו.

עוד לפני פרוץ המלחמה נגד רוסיה נהג לבוא אלי המפקח על המחירים. אני הייתי שותק ורק הוא דיבר במשך כל הזמן. סיפר שרוב מכריו בגרמניה היו יהודים, שבימי שלום היה עתונאי ובושה לו לשאת מדים גרמניים. פעם — סיפר — נשלח ע״י האוניברסיטה לאיטליה ולרוסיה, כדי לחקור את השפעת השיטה הטוטאַליטאַרית על החינוך. ברוסיה שוחח עם קרופסקאַיה אשת לנין. הוא שאל אותה על יחסו של לנין לטרוצקי, והיא אמרה, שהיחסים ביניהם היו ידידותיים, אם כי מבחינה מפלגתית היו מחולקים בדעות. פעם בחוזרו הביתה מצא את ספריו באי־סדר. אסרו אותו, אח״כ שמו לו צלב־קרס על בגדו והשתיקו אותו.

זוכר אני, שפעם הוציאו הגרמנים את היהודים מבית־הכנסת ביום הכיפורים — בראש השנה עוד יכלו להתפלל — ואלצו אותם לשיר: מה שלא עלה בידי רידז־שמיגלי (רמטכ״ל פולני) הצליח לעשות אדולף היטלר. הפולנים צחקו ושמחו לאיד. היה זה ברחוב הראשי — ה־3 למאי. חיילים גרמניים ותיקים אמרו לפולנים: טפשים אתם, אבדה לכם המולדת והחרות, ואתם צוחקים. הפולנים שהבינו את הלעג נבוכו ונשתתקו.

בין הגרמנים, על משרדיהם השונים, שררו יחסים מוזרים. פעם בא המפקד העליון הפלדמרשל פון בראוכיטש לסקור את המצב. הוזמנו לקבלת פנים לכבודו נציגים שונים, אך

Dritte Verordnung

über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 15. Oktober 1941

Artikel 1.

In der Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 13. September 1940 (VBlGG. I. S. 288) mit den Änderungen der Zweiten Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 29. April 1941 (VBlGG. S. 274) wird nach § 4a folgender § 4b eingefügt:

§ 4b

1. Juden, die den ihnen zugewiesenen Wohnbezirk unbefugt verlassen, werden mit dem Tode bestraft. Die gleiche Strafe trifft Personen, die solchen Juden wissentlich Unterschlupf gewähren.
2. Anstifter und Gehilfen werden wie der Täter, die versuchte Tat wird wie die vollendete bestraft. In leichteren Fällen kann auf Zuchthaus oder Gefängnis erkannt werden.
3. Die Aburteilung erfolgt durch die Sondergerichte.

Artikel 2.

Diese Verordnung tritt am Tage der Verkündigung in Kraft.

Warschau, den 15. Oktober 1941.

Der Generalgouverneur
Frank

In Ausführung der oben abgedruckten Dritten Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 15. Oktober 1941 wird für den Bezirk der Kreishauptmannschaft Reichshof folgende

Polizeiliche Anordnung

über die Bildung von jüdischen Wohnbezirken im Gebiet der Kreishauptmannschaft Reichshof

erlassen:

§ 1.

Den Juden der Kreishauptmannschaft Reichshof werden folgende Wohnbezirke zugewiesen:

a) in der Stadt Reichshof:
1. bis 24. Judenstrasse,
I. und II. Judenplatz;

b) in der Stadt Kolbuszowa:
Bäckerstrasse,
Grünestrasse,
Kurzestrasse;

c) in den übrigen Orten der Kreishauptmannschaft die derzeitige Wohnorte der Juden.

Wohnort ist die Stadt oder das Dorf, worin der Jude am Tage, an dem diese Anordnung in Kraft tritt, seinen Wohnsitz oder in Ermangelung eines solchen seine Unterkunft hat.

§ 2.

Das Verlassen der jüdischen Wohnbezirke ist nur solchen Juden gestattet, die sich im Besitze eines gültigen Passierscheines befinden. Passierscheine werden ausgestellt:

a) für Juden, die zur Arbeit vermittelt werden und sich an ihre Arbeitsstätte begeben, von dem Arbeitsamt in Reichshof oder dessen Nebenstellen;

b) in den übrigen Fällen:
Für den Bezirk der Stadt Reichshof:
vom Stadtkommissar in Reichshof;
für den Bezirk des Landkommissariats Kolbuszowa:
vom Landkommissar in Kolbuszowa;
für den Bezirk der Stadtgemeinde Strzyżów und der Landgemeinden Strzyżów, Czudec und Niebylec:
vom Gendarmerie-Posten in Strzyżów;
für die restlichen Stadt- und Landgemeinden:
von der unterzeichneten Dienststelle (Polizeiabteilung).

§ 3.

Eines Passierscheines bedürfen nicht Juden, die aufgrund eines Ersuchens einer deutschen Behörde vorgeführt werden müssen und sich in Begleitung eines Polizeibeamten befinden. Des weiteren wird ein Passierschein im Falle eines öffentlichen Notstandes nicht erforderlich.

§ 4

Zuwiderhandlungen gegen diese Anordnung werden nach § 4 b der Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 13. September 1940 in der Fassung der Dritten Verordnung über Aufenthaltsbeschränkungen im Generalgouvernement vom 15. 10. 1941 geahndet.

§ 5

Diese polizeiliche Anordnung tritt mit dem 10 Januar 1942 für die Stadt Reichshof und mit dem 1. Februar 1942 für das übrige Gebiet der Kreishauptmannschaft Reichshof in Kraft. Mit den gleichen Zeitpunkten verliert meine polizeiliche Anordnung über die Aufenthaltsbeschränkungen für Juden vom 6. August 1940 ihre Gültigkeit, ebenfalls werden zum gleichen Zeitpunkt die aufgrund dieser Anordnung erteilten Ausnahmegenehmigungen ungültig.

Reichshof, den 17. 12. 1941.

Trzecie rozporządzenie

o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 października 1941.

Artykuł 1.

W rozporządzeniu o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 13. września 1940 r. (Dz. Rozp. GG. I str. 288) ze zmianami drugiego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 29 kwietnia 1941 r. (Dz. Rozp. GG. str. 274) wstawia się po § 4a następujący § 4b:

§ 4b.

1. Żydzi, którzy bez upoważnienia opuszczają wyznaczoną im dzielnicę, podlegają karze śmierci. Tej samej karze podlegają osoby, które takim żydom świadomie dają kryjówkę.
2. Podżegacze i pomocnicy podlegają tej samej karze jak sprawca, czyn usiłowany karany będzie jak czyn dokonany. W lżejszych wypadkach można orzec ciężkie więzienie lub więzienie.
3. Zasądzenie następuje przez Sądy Specjalne.

Artykuł 2.

Rozporządzenie niniejsze wchodzi w życie z dniem ogłoszenia.

Warschau, dnia 15 października 1941.

Generalny Gubernator
Frank

W wykonaniu wyżej podanego trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 października 1941 wydaje się dla powiatu Reichshof następujące

Policyjne zarządzenie

o stworzeniu żydowskich dzielnic na obszarze powiatu Reichshof.

§ 1.

Żydom powiatu Reichshof zostają przydzielone następujące dzielnice:

a) w mieście Reichshof:
I — 24 Judenstrasse (Ulice żydowskie Nr. I — 24)
I — II Judenplatz (Place żydowskie Nr. I i II)

b) w mieście Kolbuszowa:
Bäckerstrasse,
Grünestrasse,
Kurzestrasse;

c) W pozostałych miejscowościach powiatu dotychczasowe miejsca zamieszkania żydów.

Miejscem zamieszkania jest miasto lub wieś, w którym w chwili wejścia w życie niniejszego zarządzenia żyd ma swoje miejsce zamieszkania lub w braku takiego, gdzie zatrzymał się na pobyt czasowy.

§ 2.

Opuszczanie dzielnic żydowskich dozwolone jest tylko tym żydom, którzy posiadają ważną przepustkę. Przepustki będą wystawiane:

a) dla żydów wyznaczonych do pracy i udających się do swoich miejsc pracy, — przez Urząd Pracy lub jego oddziały,

b) w innych wypadkach:
dla miasta Reichshof, — przez Komisarza Miasta Reichshof;
dla okręgu Kolbuszowa, — przez Komisarza Okręgowego w Kolbuszowej;
dla miasta Strzyżów, gmin Strzyżów, Czudec i Niebylec, — przez Posterunek Żandarmerii w Strzyżowie;
dla pozostałych miejskich i wiejskich gmin powiatu, — podpisany Urząd (Oddział Policyjny)

§ 3.

Przepustki nie potrzebują żydzi, którzy na podstawie wezwania niemieckiego urzędu mają być doprowadzani i znajdują się w eskorcie policji. Nadto w wypadku powszechnej konieczności niepotrzebna jest przepustka.

§ 4.

Wykroczenia przeciw niniejszemu zarządzeniu karane będą według § 4b rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 13 września 1940 w brzmieniu trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 15 października 1941.

§ 5

Niniejsze zarządzenie policyjne wchodzi w życie z dniem 10 stycznia 1942 dla miasta Reichshof, a z dniem 1 lutego 1942 dla pozostałego obszaru powiatu Reichshof. W tych samych terminach traci swą ważność moje policyjne zarządzenie o ograniczeniach pobytu dla żydów z dnia 6. 8. 1940, jak również wszystkie przepustki wystawione na podstawie tego rozporządzenia.

Der Kreishauptmann
gez. **Dr. Ehaus**

לא ד"ר איהוז, נציב המחוז. ביום זה נאסר על היהודים להופיע ברחוב.

באותו זמן החל הד"ר איהוז, נציב־המחוז, לתבוע את הקמת הגיטו, אולם מפקד המחוז הצבאי דחה את הענין. הוא התגורר אצל משפחה יהודית בדירת הגב' גרינשפן לבית שנעוייס, שבעלה, סוחר עורות, ברח מהעיר. כשהמפקד יצא לחופשה והגיע קצין בכיר במקומו, הגיעה פקודה חמורה ממרכז השלטון בקראקא להקמת הגיטו. גם ממלא מקום המפקד השתדל לדחות את הענין, אך אז התערב ד"ר איהוז ודרש להעביר את הקצין ההגון מרישא.

החל מיוני 1941 נצטוו היהודים לפנות את דירותיהם לקצינים הגרמניים ולעבור לרחובות המיוחדים לגיטו. הוקמו גדרות וחומות סביב הגיטו ונקבעו 3 כניסות ושערים 1) בר' מיצקביץ'; 2) ר' גאַלנזובסקי, בככר החרות פלאַץ וואָל־נושצ'י; 3) בר' קאז'ימירז' ובאַלדאַחובקא. היהודים התנחמו בתקווה, שבגיטו יונח להם: „נהיה סגורים ייעזבו אותנו במנוחה", בדצמבר 1941 עזבו כל היהודים את דירותיהם ונסגרו בגטו, ובסוף דצמבר 1941 נסגר הגטו באופן הרמטי. כל היהודים נצטוו לענוד סרט לבן על השרוול. כל העוזב את הגיטו או היוצא בלי סרט, צפוי היה לעונש מוות. את הגיטו מותר היה לעזוב רק כשיצאו לעבודת כפיה ורק בלוית שוטרים פולנים, גרמנים וסדרנים יהודים. בגטו נפתחו בתי מלאכה לסנדלרות, חייטות, רפדות. היו גם מקומות עבודה מחוץ לגטו. כל אחד העדיף לעבוד מחוץ לגיטו, שכן אפשר היה לפעמים לקנות בדרך מזון לילדים (גבינה, ביצה וכו'). בדרך לגיטו ובחזרה אסור היה לצאת מן השורה. בכניסה לגיטו קבעו הגרמנים שלט: סכנה! מגפה! וציור גולגולת של מת. לחיילים היתה הכניסה אסורה. תקוות היהודים שיעזבו אותם במנוחה בגיטו הסגור נתאכזבה. מדי יום ערכו פקידי גסטפו ביקורים בתוך הגיטו. עם כינון הגיטו נסגרה הקליניקה היהודית מחוץ לגיטו, וה„יודנראט" נצטווה להכין בית פרטי לצרכי בית־חולים. עברנו איפוא עם האמבולטוריום לשטח הגיטו. באותו זמן חלה נציב המחוז ד"ר איהוז והוצעתי לו כרופא בעל נסיון. „מוטב למות" — ענה — „מאשר להתרפא בידי יהודי". לצערנו הבריא ומדי פעם ניגש לשער הגיטו שעל ידו עמד בית החולים, כדי לבדוק אם מישהו אינו מבריח מזון. הוא היה נוהג להרים את שמלות הנשים ולהכותן מאחוריהן. פעם אחת קרא לי ומסר לי בשביל בית־החולים את המזון המוברח, שהחרים מידי עובדי כפיה: מקרה מעניין: אשת קצין, אשר גרה בדירתי, מעדה בחדר ושברה את עצם האף. כרופא יהודי אסור היה לי לרפא גרמני. עצרתי את שטף הדם ואמרתי לה שרק ברשות נציב המחוז אוכל לטפל בה. הנציב לא נתן את הרשות, והיא נאלצה לנסוע לבה"ח הגרמני בקראקא.

הצפיפות בגיטו היתה ללא תיאור. לא כל משפחה זכתה לחדר אחד. החרימו את כל הספרים, ובתוכם ספרי בתי־כנסת, את הספרים הפרטיים של אורח יהודי, משכיל עברי, העבירו לנירנברג דרך קראקא.

לגיטו רישא הוכנסו גם יהודי העיירות הסמוכות, וכן יהודי קאליש, שהובאו לרישא בדצמבר 1939. הם שוכנו בקלויז דחסידי רימנוב, הקלויז של ר' אשר זילבר, מי שהיה יו"ר ועד הקהלה. בגיטו לא היה בית מרחץ ולא סבון.

בגטו ניפתח משרד עבודה בהנהלה גרמנית, והנהלת הכרטיסיה הכללית בעיר העבירה לגיטו את כרטיסי היהודים. כל אחד השתדל להתחמק מעבודה קשה ודרשו ממני תעודות מחלה.

אביב 1942. „היודנראט" הוזמן לנציב המחוז בשעה 6 בבקר. הגיטו היה אחוז פאניקה. הנציב קרא באוזניהם מכתב מאת היגריך הימלר, ראש בטחון הרייך, שעל כל יהודי למסור את הפרוות ואת הצוארונים. כל מי שלא ימסור צפוי לעונש מות. עוד לפני שחברי היודנראט הספיקו לחזור לגטו, התפרצו סוכני גסטאפו לפרוון הגיטו וירו בו. את הפרוות הטובות שלחו לקראקא, והפשוטות נשארו במחסן ונרקבו.

ילדים שראו את מעשי הגסטאפו בכו, מר היה גורלם של הילדים. הם סבלו מקור ורעב. הם נורו לעיני אמותיהם. ילדים בני שלוש בראותם איש גסטאפו התחבאו בחורים, עד עבור זעם.

הצפיפות גברה בגיטו, כי הובאו לשם יהודי לאנצוט, טיטשין קולבושוב, גלוגוב, סוקולוב, סנדישוב וצ'ודץ. התגוררו 3 משפחות בחדר אחד. הייתי בטוח שתפרוץ מגפה.

ב30/4/42 פרצו אנשי גסטאפו לגיטו וטענו שהם מחפשים קומוניסטים. הם הוציאו מן החדרים בעיקר יהודים חרדים, הכניסו אותם למרתפים, הכום עד מות והתעללו בהם באכז־ריות. אח"כ נתנו פקודה ליודנראט לפנות את הגופות, מצאתי בגופות פצעים נוראים: היינו המומים ונדכאים. עד אז לא

טבח ביערות גלוגוב
Massacre in the woods of Glogow

האמנו, שהגרמנים מוכנים לרצוח 3½ מיליון יהודי פולין. סבורים היינו, שהם רק מענישים את העוברים על תקנות בשטח הכלכלה. לא יכולנו לתאר לעצמנו כי הם אחוזי תאוות רצח סתם. אח"כ קיבל היודנראט — כפי שהזכרתי — פקודה לגבות מיהודים את כל חובות מיסיהם למדינה ולעיריה שנצטברו במשך 20 שנים האחרונות. היות שלא יכלו לגבות הכל, נורו מיד 4 חברי היודנראט, בתוכם אחד המשכילים פרויליך שקיבל ערב המלחמה הזמנה מאיינשטין לבוא אליו לאמריקה.

ביולי 1942 הוזמנתי אני וד"ר צינמן אל הד"ר איהוז נציב המחוז וקיבלתי פקודה להגיש לו רשימה של הרופאים, האחיות והמילדות. הוא רשם סימן ירוק או אדום ליד כל שם. ברשימה היה שמו של ד"ר שמלקס, אורטופד, בן משפחת רבנים מפור־סמת. פחדנו מפני הבאות, היינו שרויים בדכאון אולם בינתיים לא קרה דבר.

באותו זמן התגוררו בגיטו, ביחד עם תושבי העיירות, כ־22 אלף נפש.

כעבור ימים מספר הובהל היודנראט לנציב המחוז לד"ר איהוז, ובתוכם גם אני וד"ר צינמן. עמדנו במסדרון והנה הוא יוצא לקראתנו בלווית ראשי גסטאפו, משטרה (שופו) וג'נדרמיה ומודיע, שמחר יתחיל הגרוש של יהודי הגיטו. בראש וראשונה — אלה שאינם עובדים וזקוקים לסיוע. על כל אחד לקחת עמו את התכשיטים ואוכל ליומיים. הגיטו חולק לסקטורים, ואסור היה לעבור מסקטור לסקטור, באיום של עונש מות. על הסדרנים היהודים לרכז את המגורשים בסקטור בין הרחובות בלדחובקה וקופרניק. למחרת היום בשעה 6 בבקר כבר התיצבו המועמדים לגרוש. אחרי השעה 6 סרקה הגסטאפו את הסקטורים, בדקה וחיפשה בבתים ומי שנמצא שם נורה במקום.

עוד לפני זה ניתנה פקודה להחזיר לגסטאפו את כל כר־טיסי העבודה. הפועלים בבתי־החרושת קיבלו חותמת מן הגסטאפו והיו פטורים מן הגרוש הראשון: הם ומשפחותיהם נשארו בגיטו.

נציב המחוז הוציא פקודה, שמכאן ואילך אין לשלוח חולים יהודים לבית החולים משעה 6 בערב. כל הבנין ישאר פנוי מחולים. למחרת היום באו שני אנשי ס"ס לביה"ח ומצאו צעירה אחת, אזרחית אמריקאית, חולת שחפת. הוריה היו כלואים בבית־הסוהר. הצעירה לא הבינה גרמנית ודיברה רק אנגלית. הם שאלו אותה, אם היא רוצה לעבור להוריה לבית־הסוהר. בו ביום הומתה בבית־הסוהר יחד עם הוריה.

ליתר החולים ניתנה פקודה להתלבש במשך 5 רגעים. חולה אחד היה משותק. תקפה אותי עוית בכיה והתייפחתי בקול. יתר הרופאים, חברי, הגישו להוריהם רעל, כדי לחסוך להם את העינויים של הגסטאפו. החולים הועלו על מכוניות והומתו ביערות גלוגוב. בתפקידי כרופא הגיטו הייתי נאלץ להיות נוכח בככר בו רוכזו קרבנות הגירוש. הראשונים הובאו הישישים ממושב הזקנים. הנדונים לגרוש, שנתאספו בככר, נאלצו להתעמל בקפיצה. אח"כ התישבו כל אחד על תרמילו. אסור היה לסובב את הראש. ראיתי אותם אחוזי־אימה, עינים זולגות דמעות, ועלי היה להגיש להם עזרה ראשונה.

חלק מן המגורשים הוכנס לחדרים לבדיקת הגוף. שם

מגורשים מבני רישא בדרכם האחרונה

Deported on their last way

חיכו לי 2 סדרנים. הם ניגשו אלי ומסרו לי, שאי־אפשר לפתוח את החדר של ד״ר יז׳ובר, רופאת השיניים ואחותה. מסגר פרץ את הדלת והתברר, ששתיהן שתו רעל. ד״ר יז׳ובר כבר היתה ללא רוח חיים ואחותה עוד נשמה. מסרתי דו״ח למפקד המשטרה וביקשתי רשות לטפל בחולה ולהעבירה לביה״ח. „לא״ — צעק — „היא יכולה לגווע״. בין אחרים ששתו רעל היו יהושע שנעעווייס ואשתו — הוא היה אזרח ותיק, בעל הלומברד העירוני.

מהמגורשים נלקחו התרמילים והוטענו לחוד במכוניות. נמצאו בינינו שחשבו, שבכל זאת מתחשבים בסבלם ומקילים עליהם שלא יצטרכו לסחוב את המטען בדרך. אך המכוניות עם התרמילים לא נשלחו עם המגורשים הם הובאו למחסנים של פועלי הרכבת.

בשעה 12 יצאה כל השיירה ברגל בלווית פלוגות ס״ס, שגויסו מערי הסביבה, בכיוון לתחנת רכבת סטאַרוניבאַ. בדרך הכה איש ס״ס אשה אחת, בעלה חש לעזרת אשתו והתנפל על המכה. כתגובה לכך ערכה פלוגת הס״ס טבח במגורשים ונצטברו שם כ־250 גופות. היה זה על יד בנין ה„סוקול״, מול בנין הדואר החדש. בבנין זה עבדו כפקידות צעירות גרמ־ניות. רבות מהן, בראותן את מחזה הזוועה הזה, התעלפו ופרצו בכי. צעירות אלו הוחזרו מיד לגרמניה.

גרוש זה הקיף כ־4000 יהודים. היודנראט נצטוה לשלם את הוצאות בעד הובלת התרמילים והאנשים. היהודים לא רצו לשלם, אז השתמש היודנראט בתחבולה. הוא הבטיח להם שישיג בגסטאפו חותמת על כרטיסי עבודה שיפטר אותם מגירוש. הכסף נאסף, אולם הכרטיסים לא הוחתמו והרבה כרטיסי עבודה אבדו.

לקבורת החללים ליד בניין הדואר נצטוו היהודים לחפור בורות בבית־הקברות וגם לנקות בלשונותיהם את המדרכה מן הדם הנקרש.

לכל קרון הוכנסו 120 איש (במקום 40). נשים וילדים צעקו „מים, מים״. נמצאו פולניות שהביאו מים, אך אנשי הס״ס גרשו את הפולניות במקלות. חזרתי לגיטו. לא מובן לשם מה סחבו אותי. שאמלא תפקידי כרופא, שכן לא ניתן לי להביא אתי אלא קצת טיפות ולריאן וארבעה חבילות תחבושת.

זוכר אני מקרה אופיני לאנשי היטלר. בככר ריכוז המגר־רשים ביקשה אשה מקצין המשטרה לרחם על אמה ולהעבירה לביה״ח. היא שאלה גם לאן מובילים את הנאספים. התשובה היתה: ל„ממלכת השמים״. היתה שם גם משפחת נוימן. אשתו של נוימן היתה גרמניה מברלין. נוימן ניגש לאיש הגסטאפו ואמר לו, שאשתו היא גרמניה ארית, בתשובה הרביץ בו בכעס, ואותה העביר לצד הארי. אשה אצילה זו חזרה לגיטו, כדי לסבול עם בעלה. היתה מדליקה נרות שבת. אחיה היה קצין גבוה של ס״ס בברלין ודודה היה ראש „סיוע החורף״ של המפלגה הנאצית. בעלה לא גורש והוכנס לבית־הסוהר, ונתקבלה פקודה להעביר אותה ואת ילדיה לרובע הארי. בעלה הוחזר אח״כ לגיטו וגם ילדיה והיא נצטוותה לעזוב את שטח פולין. היא שלחה טלגרמה לאחיה ודודה, הם באו, התרגשו, צעקו — ללא הועיל.

בין הקרבנות הראשונים של האכזריות הנאצית היו בני האינטליגנציה היהודית — עורכי־דין היו הראשונים לגירוש למחנה ההשמדה. הם נעצרו בגיטו עד דצמבר 1941 ומשם למשרפות. אני זוכר את העו״ד ד״ר זלצמן, ד״ר לקר, הגב׳ עו״ד דוקאָר־באָט, ד״ר שלאַגאר, פילוסוף חוקר שפינוזה. הרופאים הזקנים ד״ר האַרץ, ד״ר קרונפלד. ד״ר צינמן נשלח לבלזן לתאי גאז. בתוך האינטליגנציה הפולנית היו כאלה שהביעו רגשי הזדעזעות נוכח זוועות הגרמנים והיו גם כאלה ששמחו בלבם, שהיטלר פותר בשבילם את בעיית היהודים. באופן שבעצמם לא היו מסוגלים לבצע. אולם גם הם פחדו שאחרי היהודים יבוא גם תורם. אפילו על האנדקים. (מפלגה דמו־קרטית־לאומית) הידועים באנטישמיות, נמאס השלטון הגר־מני, והם ציפו לנצחון רוסי. היהודים שנשארו בחיים ניצלו בעיקר ע״י דלת העם הפולני, אפילו ע״י משפחות מעולם

התחתון. הכמרים הראו יחס אוהד ליהודים, השופטים השתתפו בליבם בצער ידידיהם היהודים. ונשיא בית המשפט אמר לי, שאינו ישן בלילות, כי הוא רואה לפניו את יסורי היהודים בגטו. האכרים לא רחמו עלינו. היו כאלה שלקחו כופר ותכ־שיטים מיהודים. לבסוף הסגירו אותם בידי הגרמנים.

יש לציין עוד מקרים המסמלים את טרוף הגרמנים בשנאת הגזע ואישיותם המפוצלת. היה זה בזמן הגירוש הראשון. ד״ר איהוז נציב המחוז ראה צעירה יהודית יפה, בלונדית, בכיכר לרכוז המגורשים ונתן פקודה להוציאה משם הוא מסר אותה לבדיקה אנתרופולוגית לקבלת תעודה שהיא ממוצא ארי. את הוריה הוציא להורג ואותה הכניס לביתו כעוזרת. עם מפלת הצבא הגרמני ברח לוינה ולקח גם אותה. עם כניעת גרמניה איבד ד״ר איהוז את עצמו לדעת, והצעירה היהודיה חזרה לפולין ונישאה לקולונל פולני.

בזמן הגירוש הראשון באו אנשי גסטאפו אצל הגב׳ שטורך ומצאו שם ילד בעל מום, שלא היה יכול ללכת. האם התחננה שלא יהרגו אותו אלא אותה. הם מלאו את רצונה — הרגו את האם על בנה.

את 250 ההרוגים קברו ע״י קיר בית הקברות. הגיע הקו־מיסאר של הגסטאפו לבדוק את הדבר וראה על הקיר כתובת „על קידוש השם". הוא שאל את לוסטמן מ„חברא קדישא" מה פירוש הכתובת והוא ענה, שאינו יודע. הקומיסאר ירה בו ודחף את גופו לקבר המשותף. בין 250 ההרוגים היה הדיין ר׳ יוסף רייך, הידוע בכינויו דער „רוטער יוסל". את דיירי „מושב הזקנים" לא הביאו לרכבת. הם באו בלי תרמילים ורק עטפו טלית ותפילין. הם נשלחו ישר ליער גלוגוב ושם נרצחו.

מפקדת ס״ס שוכנה בבית צוקר ברח׳ גאַרנצרסקה. ביום

יערות גלוגוב, הכניסה לקברי־האחים.
Entrance to the masses grave in the Glogow-woods

הגירוש רמז לי אחד מקציני ס״ס שאעלה עמו לביתו. אז ספק את כפיו ואמר: „אלי, אלי, מה הם (הגרמנים) עושים".

ביה״ח היהודי שוכן בקלויז דחסידי רימאנוב, מיסודו של ר׳ אשר זילבר, מי שהיה ראש הקהל, הרופא המטפל היה שם ד״ר האופטמן, יהודי מברסלוי. בזמן הגירוש הראשון הע־מיסו את החולים על עגלות־יד והביאו אותם לככר הריכוז. בדרך אמרו „וידוי", כי ידעו שזו היא דרכם האחרונה.

ה„יודנראט" היה בבית האחים שיף, צורפי־זהב מפורס־מים בחבל ארץ זו. משפחת שיף נספתה בלבוב. עושה החר־תמות צינגר התחפש בלבוש כומר קתולי, כדי להינצל, אך איש הגסטאפו הכיר אותו, תפשו והרגו במקום.

בגיטו כבה כל זיק של תקוה. אפילו האופטימיסטים אמרו: „אנו מתים חיים".

ביום הגרוש הראשון יצא נציב המחוז הד״ר איהוז לכמה ימים מהעיר. בחזרו דרש מד״ר בני כהנא שיכתוב דו״ח ריאלי־סטי על מה שקרה ושיציין שהדבר קרה בימי העדרו. הוא היה שונא ישראל אכזרי. בראותו יהודים ענודי סרט ברחוב, בשנת 1940, אמר: „אני מוכרח לראות פעם את העיר ללא יהודים".

כל המגורשים הובלו לבלזץ. בחודש יולי חלו הפסקות בגירושים. הללו (השני, השלישי והרביעי) לא היו כל־כך עקובי דם כמו הגרוש הראשון ביולי 1942. הגיטו הלך והצטמצם. היהודים נאלצו לפנות את דירותיהם בגיטו רחוב אחרי רחוב, הרחובות המפונים צורפו לצד הארי, והדירות נמסרו לפולנים, תמורת דירותיהם ברחוב יאַגאַלו שנמסרו לגרמנים. הגיטו נתחלק לשנים. אחד מימין לבאַלדאַחובקה והשני משמאל. היה זה בסתו 1942, הגיטו המזרחי היה בפיקוח ס״ס ושמו הגרמני „יודישעס צוואנגס ארבייטס לאגער".

מנהלו הראשון היה איש ס״ס באכר, גרמני אכזר ודגנרט. ה„אוסט־גיטו" נתארגן בצורת מחנה הסגר, מוקף גדרות תיל ומואר בזרקורים. תושביו חייבים היו להתייצב לפני המפקד מדי יום. המיטות הוציאו מהחדרים ובמקומם הוכנסו דרגשי־עץ. בין מחנה הגברים ומחנת הנשים הוקם חיץ. הפיקוח במחנה הנשים היה נתון בידי משטרת נשים. בגיטו רישא לא היו מקרים מיוחדים של אכזריות, כמו במחנה פלאַשוב, שמה הועברו אחרי כן תושבי הגיטו וחוסלו. לעומת זאת נמצאו צעירים עובדי־כפיה, שעבדו שעות נוספות, כדי לחסוך כסף להלבשת הנשים האלה, שהועברו לעבודה ממחנה אוישוויץ. המפקד באכר אסר על הבעלים לבקר אצל נשותיהם, והעובר על הפקודה היה צפוי למות. מעל הגיטו המזרחי הוקם הגיטו המערבי („ועסט־גיטו") או ידוע בכינוי „שמאַלץ־גיטו", שם שוכנו זקנים, ילדים, ובלתי מסוגלים לעבודה. המדור הזה הוקף בתיל דוקרני ועמד תחת פיקוח הגסטאפו. כאן גם פעל היודנראט בראשותו של הד״ר בני כהנא. המשפחות היו מפורדות: ההורים ב„אוסט־גיטו" והילדים בשמאַלץ־גיטו. המלה שמאַלץ פרושה המסה, התכה, שם סמלי להשמדה.

ביום 15/8/42 יצאה פקודה, שנשים על ילדיהן חייבות להרשם במשרד העבודה, וגם אז פרשו היהודים את הפקודה ברוח אופטימית, היינו שנשים מטופלות בילדים תהיינה פטו־רות מעבודת כפיה. התחילה אז תנועה של חלוקת ילדים: אשה בלי ילדים קיבלה מאשה רבת ילדים ילד, כעין „גמילות

חסד״, כדי שתשתחרר מעבודת־כפיה. כאשר התאספו הנשים על ילדיהן למפקד, הוקפו ע״י פלוגת ס״ס ונשלחו למחנה ההשמדה בבלזץ. צורפו אליהן שני גברים וביניהם הד״ר צינמן, סגן מנהל ביה״ח. פניתי למפקח משרד העבודה הגרמני פפיפר וביקשתיו שלא יקח ממני את סגני, אך הוא דחה את בקשתי בטענה, כי גם שם דרושים רופאים. לא ידענו אז לאן הם נשלחים. אספנו כסף ושילמנו לפולנים, שיחקרו ויודיעו לאן הטרנספורט מכוון. היו פולנים, שמסרו לנו ידיעות כוזבות רק רוקח אחד, מכר שלי, מסר ששולחים אותם לביח״ר לסבון, שם עושים סבון מגופות היהודים. גרתי שנים רבות בין הגרמנים, למדתי אצלם ולא יכולתי להעלות בדמיוני שהם מסוגלים לכך. לא צדקתי ונזכרתי בסופר הוינאי קרל קראוס היהודי, אשר אמר „הגרמנים הם לא רק עם של חוזים והוגים, הם גם עם של שופטים ותליינים״.*

לעת ערב, כשהגברים חזרו לגיטו מן העבודה ולא מצאו את נשיהם, פרצו בבכי מר, ויאוש נשתרר במחנה. אנשי היודנראט והסדרנים איימו בשם הגיסטפו, שהם ישמידו את כולנו אם נתמרד. הגברים ענו „אנו מוכנים למות״. לבסוף נרגעו הרוחות וחיי העבודות נמשכו עד נובמבר 1942. זאת היתה דממה לפני סערה חדשה, אימה חדשה. בנובמבר הכפילו וחיזקו את גדרות התיל.

זה היה בערב 15/11/42. היודנראט הודיע, שבדרך בלדחובקה יעבירו פצועי מלחמה גרמנים מחזית רוסיה, ואסור לשוחח עם הפצועים. חשנו, שמתכונן דבר נורא. היודנראט פרסם את פקודת הגסטפו, שכל תושבי הגיטו חייבים להופיע בככר המפקד עם כרטיסי העבודה, והוסיפו שאין לפחד מפני גירוש, כי הגירוש לא בא כעת בחשבון. ב־15/11/42, כששמענו על הגזירה הזו, תקף אותנו יאוש ולא עצמנו עין כל הלילה.

ב־6 בבוקר הופענו במגרש הריכוז. זה היה יום חורף קר, ירד שלג מעורב בגשם, ואנו עמדנו בבוץ, רועדים מצינה. סופה זעזעה את גדרות התיל, על הגגות צרחו עורבים, כאילו ללוות את צעקת לבנו.

גם אני ואשתי הופענו בככר המפקד. לפתע היא אומרת לי, שרוצים לקחת את ילדינו. אנשי גסטפו חבושי כובעי פלדה שרצו מסביב. קצין הגסטאפו ליהמן מסר לד״ר ב. כהנא, שהילדים יובאו לגן־הילדים, האמנו לליהמן זה. ככר הריכוז היה ע״י שער הכניסה לגיטו. הוצב שם שולחן ארוך, וסביבו ישבו ראש העיר, אנשי הגסטאפו, המשטרה, פקיד ולבלרים. תחילה קראו את שמות הגברים, הבעלים, הם לקחו אתם את הילדים, בחשבם שכרטיסי עבודה יצילו אותם. הופיע הראשון, שאלו אותו איפה הוא עובד. התשובה: אני עובד ע״י תחנת הרכבת המזרחית. נתנו לו לעזוב את המגרש, ואת הילד עצרו. כך שאלו גם את האשה התשובה היתה: אני עובדת במתפרה. נתנו לה לעזוב את הככר ואת הילדה עצרו. נשים רבות לא רצו להיפרד מילדיהן. גם ממני, כרופא הראשי

גרטה הלר
Grete Heller

של הגיטו והמחנה, אשר הושיט להם עזרה רפואית, לקחו את בתי בת ה־12. אח״כ קראו את אשתי ושאלו אותה, איפוא היא עובדת, והיא ענתה שהיא עובדת במטבחים. החזירו את הילדה לככר. במשך רגע זה הפך שערה לבן. אשתי צנחה אלי וביקשה שאשתדל להציל את הבת. פניתי לד״ר איהוז, נציב המחוז, ואמרתי לו: זוהי ילדתי היחידה, אנא, שחרר את בתי, אני עובד כרופא, יהיה הדבר כגמול בעד סבלי״. התייפחתי. אך כל זה לא עזר לי — לא זכיתי להציל את בתי ולא את אשתי, אבדתי אותן עוד לפני גמר המלחמה. בתי היתה מן הילדים האחרונים, שאמותיהן הצילו אותם בהסתירן אותם בשקים, בארונות.

כעבור שעות אחדות באו שני קצינים ושאלו לשם בתי. אנשים ניחמו אותנו בתקוה, שהילדה תוחזר לנו. כולנו התרכזנו אז בבית ליזר לב בעל המחלבה, אביו של אירווינג לב (בניו־ז׳רסי אמריקה), עסקן ונדבן ידוע ביהדות מדינה זו. בעד החלונות ראינו, איך מעמיסים את הילדים במכוניות. אימהות בוכות וצועקות תקופות־ היסטריה. זעקות עד לב השמים. הנשים הטיחו את ראשיהן בקיר. לעיני האמהות המטורפות־מכאב גזלו הגרמנים את ילדיהם האחרונים. נשארנו בלי ילדים, נכרתה מאתנו כל תקוה וציפינו לגאולה אחת — המות.

הנותרים המשיכו לעבוד במעבדות, בבתי־מלאכה מחוץ לגיטו, בפיקוח גרמנים. מפקד ה„אוסט־גטו״ באכר היה כפוף ישירות למפקד ס״ס בקראקא ולא לשלטונות „ריכסהוף״ והיה ביחסים מתוחים עם הגסטאפו המקומי. פעם קרא לסדרני היהודים ונתן להם פקודה לא להכניס למחנה את אנשי הגסטאפו. כשבאו לשער הכניסה הראה להם השומר את הפקודה של באכר, הענין נגמר בזאת, שבאכר הועבר למקום אחר ובמקומו בא שופקה, אדם יותר נוח בהתחלה מבאכר, שכן ביטל את עונש המלקות. כשבעל היה מבקר אצל אשתו במחנה השני, לא הטיל עליו עונש מות אלא קנס כספי,ובכסף הזה

* Die Deutschen sind nicht nur ein Volk der Dichter und Denker sondern auch ein Volk der Richter und Henker.

קנה לחם בשביל הנשים בשמילץ־גיטו". הוא לא הטיל פחד כזה כמו העריץ באכר. ראש הסדרנים היהודים היה גארליק, תושב לודז', לשעבר סגן בצבא הפולני. הוא הציע אפילו לשופקה, שעם התקרב הרוסים יחליף את המדים הגרמנים ויעזור לו לברוח ליערות, ואז לא יאונה לו כל רע. גארליק זה היה בהתחלה קשה ואח"כ נעשה הגון יותר. הוא היה ביחסים טובים עם שופקה, מפקד המחנה. שופקה זה הציל לפעמים יהודים, כי היה לו סנטימנט מסוים לרישא. כשעבר מרישא למחנה ריכוז בפלאשוב, הקל ליוצאי רישא. שופקה זה היה מפקד מחנה עבודה ברישא עד חיסולו בינואר 1944.

בימי המפקד באכר היה כל יהודי, על בגדיו, נחשב כרכושם של ס"ס. פעם אחת בזמן המיפקד מצא באכר יהודי אחד, שלבש שני זוגות מכנסיים, הוא ציווה עליו להתפשט, לשכב, ואמר לשני סדרנים יהודים להלקותו 20 מלקות מצד ימין ומצד שמאל של אחוריו. הסדרנים היכו „בחסד", אז ציווה על סדרניו להתפשט, והראה להם, כיצד מכים. אח"כ הכניס אותם למסדרון וירה בהם. פעם אחת קראו אותי לבוא אל באכר, היא התאונן על כאבי־בטן. „האם זה עונש משמים על יחסי אל היהודים?" — שאל. פעם נתן הוראה להעביר את אשתי לשמאלץ־גיטו. פניתי אליו, אם אוכל גם אני להיל־וות אל אשתי, כי לא פעם אמר, שאין צורך ברופאים בגיטו. למחרת החזיר את אשתי ל„אוסט־גיטו", וציווה שתעבוד לא במטבח אלא על ידי, בבית־החולים. סופו של באכר היה שמת בבית־משוגעים. את שופקה, שבא במקומו, הוציאו הפולנים להורג בקראקא אחרי מפלת הגרמנים.

שופקה זה סיפר לי פעם שרצח בזמנו 14 יהודים. לפני בית־המשפט בקראקא העידה נגדו לולה ויס (כיום תושבת ישראל), שעשה גם טובות ליהודים וגם לה, כי הציל אותה. אולם אישרה שראתה כיצד רצח יהודים.

איני יכול לספר ולתאר הכל ברציפות, אני מדלג ונזכר וחוזר אחורנית. שרשרת הסיפור נשברת, אני נזכר בחוליה ומצרף אותה לשרשרת, אם כי לא במקומה.

נחזור לשופקה, על רצח הנשים בשאבניה סיפרו לנו הפולנים. פניתי יחד עם גארליק לשופקה ושאלתיו, אם נכונה השמועה. „אל תאמינו בשטויות ובדיות של הפולנים — אמר — אני מוכן לנסוע ולברר אם נכונה השמועה". הוא חזר והודיע כגרמני טיפוסי, הידיעה לא נכונה — לא נהרגו 400 נשים אלא רק 360. מפקד שאבניה עשה את הדבר על דעת עצמו והוא אחראי לכך. הוא רצה לשלוח אותי למחנה שאבניה בלוית אשתי וילדתי, לשרת שם כרופא המחנה וחיל המצב האוקראיני.

כשנודע ליהודי הגיטו על הטבח בשאבניה, התחילו לברוח, כדי שלא ישלחו לשאבניה. מ־100 אנשי הפלוגה נשארו רק 42. שופקה קבל אז נזיפה, וכדי להציל את עצמו, בחר ביום אחד 14 בחורים, כאילו לעסוק בפריקת פחם מקרונות אחרי הצהרים ניתנה פקודה להתיצב למיפקד. לשער נכנסו אנשי גסטאפו ומשטרה אוקראינית. שופקה קרא שמותיהם של הבחורים הנ"ל, הכניס אותם לחדר, בו היה חלון לצד הארי. הבחורים ראו את המות לנגד עיניהם וברחו. אנשי הגסטאפו נכנסו לחדר ולא מצאו שם אף אחד. אז פקד שופקה על שאר הבחורים להתפשט, הרג מהם 14 ואת יתרם שלח לבתיהם. נשארנו מעטים במחנה. ילדתי ראתה את הנהרגים והותקפה בהיסטריה. אחר הדברים האלה עבר שופקה בחדרים, אז השתכנה שארית הפליטה בבית אחד) ונכנס גם אל חדרי. הוא הכיר את בתי. „מה את עושה גרטכן" — שאל אותה. כשראה שהפנתה ממנו את פניה, למחרת נכנס אלי, לביה"ח והצטדק באמרו: „הייתי נאלץ לעשות זאת, כדי שהגסטפו לא תהרוג את כולם. אני כבר לא אותו שופקה הזקן".

כהשלמת הסיפור על 14 הבחורים, ששופקה מפקד המחנה הכניסם לחדר בבית צוקר, ואשר ברחו משם בעד חלון לצד הארי — עלי להעיר, שהדבר היה באחד מימי ספטמבר 1943, שופקה נכנס לחדר ולא מצא אף אחד, אז יצא כמטורף וצעק: אשמיד את כולכם ככלבים. הוא ציווה עלינו להתפשט, לכרוע ברך. מולי עמדה אשתי ובתי הקטנה שצעקה, „אבא אני לא אתן אותך להם". הרגעתי אותה. שופקה קרא קודם את הסנדלר מילמיסטר וירה בו. סנדלר זה תפר לפני ימים מספר מגפיים לאשת שופקה. אח"כ קרא לבנו של הסנדלר וקרא לו: שכב על יד אביך! והרג גם אותו. וכך הרג 14 יהודים לעינינו. אח"כ נודע לי, כי מן הבורחים מהחדר נשארו אחדים בחיים. אחרים נתפשו אחרי צייד מקיף בצד הארי וביניהם נהרג הד"ר טוניס, אחד הרופאים במחנה. הוא נהרג ע"י שוטר אוקראיני, שהכיר אותו ונתרפא אצלו. בין הניצולים מתוך 14 הבורחים היה ד"ר מיכאל שנעעוויס, החי אתנו בתל־אביב.

זה היה באביב, הלכתי לגטו המערבי (שמלץ־גטו) ופ־גשתי את ד"ר הופטמן, רופא הגטו. פניו היו קודרים והוא אמר לי, שחום גדול מחליש את גופו. בלילה קראו לי אליו ומצאתיו גוסס. הוא מת מטיפוס בהרות. עד הרגע האחרון שרת את חבריו לסבל. המגפה פשטה בגיטו המערבי ובלעה קרבנות רבים. קרובי משפחה הורשו ללוות את המתים רק עד שער הגיטו, אסור היה להם להמשיך עד בית הקברות. הייתי מיואש. תושבי הגיטו המערבי לא היו חייבים בעבודה, מוטל היה עליהם רק עבודות נקיון, ועמדו תחת פיקוח הגסטאפו. אולם הגיטו המזרחי עמד תחת פקוד הס"ס והמפקד של הגיטו היה בפקודו הישיר של מנהיג משטרת ס"ס.

האחריות הרובצת עלי דיכאה אותי, ופחדתי שהמחלה עלולה לעבור גם לגיטו המזרחי. פניתי למפקד הגיטו המזרחי והצעתי שיאסור את המעבר מהגיטו המערבי למזרחי, משום שמחלת שפעת פקדה את עצורי הגיטו המערבי. פחדתי להגיד שזוהי מגפת טיפוס.

בקסרקטין הישן מימי אוסטריה ברחוב לבוב נעשה חיטוי נגד כנים כל שבועיים, כנראה ללא תועלת, כי דוקא שם נדבקו בכנים. המצב במחנה היה ללא־נשוא. 3 משפחות התגוררו בחדר אחד והדבר גרם לזוהמה.

הזקנים בגיטו המערבי לא עבדו וידעו שנידונו למות. אנשי הגיטו המזרחי עבדו במקצועות שונים. היו גאים על כך שהם עובדים וקיוו, שימשיכו כך עד גמר המלחמה. על שרווליהם ענדו סרט W או R פרושו וועהר מאכט (צבא הגנה) או ריסטונג (חמוש). הוריהם גרו „בוואסט־גיטו". גם

הרופאים חלו. רק אני ועוד רופא אחד נשארנו בריאים. פחדתי מפני שואה כתוצאה מן המגפה. בחרתי איפוא 10 צעירים בריאים וחזקים ולקחתי את דמם לבדיקה במעבדה הצבאית, התוצאה היתה שלילית. לבסוף חליתי גם אני. ימים אחדים שכבתי בלי הכרה. בהתחלת המחלה שמעתי צעדים. היו אלה מפקד האוסט־גיטו" והקצין הרפואי של ס"ס „גם אתה חולה? שואל המפקד. „לבשתי מהר את מעילי הלבן, ואמרתי שזוהי מגפת שפעת והגשתי להם את התעודה המאשרת שהתוצאה היא שלילית. הרופא האמין, שזוהי שפעת. לא יכולתי להמשיך בבדיקות מחוסר כסף.

כעבור כמה ימים נודע לי, שנציב המחוז הודיע ליודנ־ראט לבוא לבדוק את המצב שבוואַסט־גיטו, כי שמע שפרצה שם מגפת טיפוס. יום יום היו מקרי מות. למזלנו הוא לא בא בעצמו, ובמקומו הופיע הרופא העירוני, פולני מפוזנן, אדם הגון וחביב. גם הוא לקח 3 אנשים בריאים ושלח דמם לבדיקה ונמצאו בריאים. הרופא הזה קיבל מאחד היהודים במתנה יהלום, מן התכשיטים המעטים, שהצליח להסתיר. המגפה נמשכה כשני חדשים. עם עבור המגפה נמשכה העבודה בבתי־המלאכה „באוסט־גיטו". הרפדים, החייטים המסגרים עבדו בתוך הגיטו, וקבוצות צעירים יצאו לעבודה בפיקוח שוטרים יהודים ופולנים, בין גירוש לגירוש המשיכו לעבוד, אם כי פחדו תמיד, שאחרי הדממה תפרוץ סערה. בינתים רצו לחיות, והצעירים והסדרנים שחקו בכדור־רגל ואף נערכו התחרויות בין „וסט" ל„אוסט".

בשנות הפורענות האלה הצליחו כמה נשים יהודיות להסתדר ולחיות כנשים „אריות". היו מקרים שעקב הלשנה נתפסו נשים יהודיות בניירות אריים, ובמשרדי הגסטאפו נאמר להן, שאם יודו שהן יהודיות, לא יוציאו אותן להורג, אלא יישלחו לגיטו. וכך באו לגיטו מדי פעם משפחות חדשות על ילדיהן.

סיפרתי כבר, שביולי 1943 התלחשו בגיטו, שבקרוב ישלחו כולם למחנה עבודה הידוע לשימצה בשאַבניה ע"י יאסלו. באוגוסט יצאה פקודה לעצורי ה„וסט־גטו" להתיצב למפקד. כל המחנה הוקף ע"י פלוגות ס"ס. יש לציין שמדי יום ביומו נערך מיפקד ונמנו כל האסירים נקראו בשמם. דו"ח על מספר העצורים נשלח מדי יום למפקדה הראשית בקראקא. ב„וסט־גיטו" נמצאו אז 380 אנשים במקום 400 שעמדו להישלח לאושויץ. אז באו אנשי גיסטאפו ל„אוסט־גיטו" ותפסו 20 אנשים עובדים, כדי להשלים את המספר עד 400 ואת כולם הובילו לאושויץ, כפי דרישת המפקדה.

באוגוסט 1943 — לא ידעו ברישא, שבאושויץ הותקנו תאי־גאז, אבל ידעו שאושויץ פרושו מות. בין 20 הצעירים שצרפו אותם ל־380 היו הנגרים הטובים. קצין משטרת הגטו, — גארליק, פנה אל מפקד ס"ס. והתאונן, שלקחו את בעלי המקצוע הטובים הנחוצים. והלה ענה: לא איכפת לנו.

הזכרתי כבר, שמפקד המחנה, איש ה־ס"ס, אשר טיפלתי במשפחתו, רצה להעבירני לשבניה, שאַשרת שם כרופא המחנה. אשתי התנגדה לכך. הלכתי אליו ב־11 בלילה ובקשתיו שישאיר אותנו עם פלוגת הסדרנים והפינוי. שופקה אמר לי, שיקח אותי במכוניתו, והנה בא הרופא הצבאי הראשי של מחנה שאַבניה והציע לי לנסוע אתו. „יש לי ילדה" — אמרתי לו בלחש, כדי שאנשי גסטפו לא ישמעו. אני ממונה רק על עניני רפואה — ענה לי והרשה לי להשאר על יד פלוגת הסדרנים והפינוי בגיטו רישא, נשארתי איפוא ב„אוסט־גיטו" יחד עם עוד 80 אנשים. הוסט־גיטו חוסל.

בסתו 1943 נערך הגירוש האחרון ונשארו רק 100 צעירים מפלוגת הפינוי (אויפרוימונגס־קאָלאָנע) לוטקאַ גולדברג ברחה אז ממחנה שאַבניה וחזרה לגיטו. שופקה הכיר אותה וקרא לה בשמה (הוא הכיר את כולם בשמותיהם): מה את עושה פה, מגיע לך צלב־ברזל, דרגא א', בעד מעשה הבריחה — והחזיר אותה לגיטו. באכר היה בוודאי הורג אותה. לוטקה ברחה ממחנה הנשים בשאַבניה, שם הרגו חלק מהנשים ובתוכן את אמה.

גם הפועלים שב„אוסט־גיטו", שעמדו להישלח לשבניה התייאשו, כי ראו שמכשירי העבודה והמכונות נשארו במחנה. הם פנו למפקד המחנה והוא פקד להעמיס על המכוניות את כלי העבודה ולהביאם לרכבת ביחד עם הפועלים. המיואשים נרגעו והאמינו שיוצאים לעבודה. הסוף היה, שהעובדים מן ה„אוסט־גיטו" נשלחו לשבניה, ואנשי „וסט־גטו" לאושויץ.

הקברן הראשי בבית־הקברות היה אדם ושמו עוזרוביץ. קברן זה קבר בבית־הקברות היהודי את כל קרבנות הגסטאפו וביניהם גם פולנים שנהרגו ע"י הגסטאפו. יום אחד הוא ברח והציל את שתי בנותיו בהעבירו אותן בעגלת מתים. את הבנות הצליח להסתיר אצל נוצרים. קברן זה חי כעת באמריקה והוא אדם עשיר. הוא העיד במשפט נגד מאַך, מפקד הגסטאפו ברישא.

בגיטו היתה מתנוססת הכתובת: „ארבייט מאַכט פריי" — עבודה מעניקה חרות — היהודים חדלו מזמן להאמין בה, כל אחד נאבק כדי לחיות, אפילו עוד ימים מספר.

אחרי טיהורים, פינויים, „אקציות" הצטופפו תושבי רישא. אשר מנו בהתחלה בגיטו כ־22,000 נפש בבית אחד, זהו בית החלבן אליעזר לב. גארליק מפקד הסדרנים קיבל דרכון ארגנטיני מיוחד מאיש גסטאפו שנתידד עם אשתו. כשנודע הדבר לגסטאפו, הוזמן גארליק ואשתו לחקירה ועל אף העינויים לא מסרו שניהם את שם איש הגסטאפו. אחרי כן נורו שניהם.

בסביבת רישא, בליסה־גורה, היה מחנה עבודה ל־500 יהודים מכל קצווי אירופה. הם עבדו במפעל מנועים למטוסים. בעזרת פאציינט אחד, הצלחנו 7 אנשים ובתוכם מכרי הטוב איזנברג, החי כעת בתל־אביב, לעבור למחנה הזה. מן הנותרים מפלוגת הפינוי, שגרו בבית לב הועברו הגברים למפעל הנשק בסטאַלובה וולה והנשים למחנה פלאשוב, ובתוכן לולה ויס. (הגרה כיום בתל־אביב) מאנשי ה„וסט־גיטו" לא נשאר אף אחד בחיים.

בתחילת ינואר 1944 לא נותר ברישא שום יהודי. העיר היתה „יודנריין" כרצונו של ד"ר איהוז נציב המחוז. את הרהיטים של הגיטו מכרו לפולנים וחפצי היקר הועברו למחסנים בקראקא.

הF.M.W מפעל מנועים למטוסים היה מחנה עבודה יהודי והיה מסונף למחנה עבודה גדול בפלאַשוב, שהיה סניף של המחנה המרכזי אוראנינבורג הנודע לשימצה.

בית־החרושת ב־F.M.W. * נוסד בשנת 1943, ולשם נשלחו לעבודה יהודי הגטו, שהועסקו בעבודות שחורות, שרות וכו׳. המקום הזה נהפך אח״כ למחנה הסגר. סביב בית החרושת הוקמה חומה גבוהה ובה 3 שערי ברזל. עם הפיכת המפעל למחנה הסגר שוכנו היהודים בצריפים ועבדו שם יחד עם פולנים. בין 500 יהודי המפעל היו מעט בני רישא. רובם היו מכל פינות אירופה הכבושה ורק כ־30 בני רישא, ובתוכם אני אשתי ובתי. המזון היה רע, אולם באולמי המפעל מצאנו מחסה מפני הקור הגדול. היתה גם אפשרות לקנות מזון מאכרים. מנהל המפעל הגרמני אמר בגלוי, שהפועלים הטובים ביותר הם היהודים. אולם נזהר מאד לחוות דעה זו בנוכחות אנשי ס״ס.

מלאתי במחנה זה תפקיד רופא. היהודים סבלו ממחלות עור ופצעי מוגלה, מחמת חוסר מזון, ולא עמדו לרשותי תרופות אנטיביוטיות. יום יום חייב הייתי להודיע על מספר החולים, אך פחדתי לעשות זאת, שמא יוציאו את החולים להורג.

המפקחים על הסדר היו יהודים והם היו ביחסים טובים עם מנהל העבודה הגרמני וביקשו אותו לרשום בכרטיסי העבודה שכולם בריאים ורק 3—4 אנשים נרשמו כחולים. בין העובדים היה טכנאי רדיו פריץ איזנברג מעיר ביאלסקו, המתגורר כיום בתל־אביב, והוא היה מאזין לתחנות חוץ ומוסר לידידיו ידיעות מעודדות. במחנה זה היה צריף לנשים ובו כ־8 נשים ובתוכן אשתי, בתי, ד״ר פרדריקה הרשדורפר אשת ד״ר דוד כהן איש טרנוב ממייסדי „השומר הצעיר״ בוינה. הנשים עסקו בתפירה וכביסה.

ביולי 1944 פנה אלי מפקד המחנה ומסר, שחיל החלוץ הרוסי הגיע לסביבת ירוסלב. השמחה היתה מהולה בפחד — פחדתי שהגרמנים ישמידו אותנו עוד לפני כניסת הרוסים, אך שמחתי שיבוא קץ ליסורים ועונש על גרמניה. כעבור מספר ימים הגיעו קצינים גרמנים מפלוגת הפיצוץ. באחד הימים התאספנו סדרנים, אנשי שרות היהודים והתיעצנו כיצד לברוח. המחנה היה מוקף חומה ושמרו עליה שוטרים אוקראיניים. הוסכם בינינו, שהבחורים החזקים יתקיפו את האוקראינים, יפרקו את נשקם. דעתי היתה שכולם חייבים להשתתף בבריחה, כי אם רק חלק יברח, אז הגרמנים ירצחו את הנותרים. הבחורים הבטיחו שאת החולים יקחו עמהם. היו כאלה שהתנגדו לבריחה, כי היו בטוחים, שלגרמנים יודע הדבר ואז כולם בני מות. טענו גם, שאין יערות בסביבה ואין עורף שיגן עליהם, כי אין לסמוך על האכרים והשכנים. מתנגדי הבריחה הקיפו את הצריפים ולא נתנו לאיש לברוח. רק פריץ איזנברג היה בידו רשיון ללכת לעבודה במפקדה והוא סיפר אח״כ, שהכבישים והרחובות מלאים אנשי צבא נסוגים. ציפינו לשחרור. כל יום הגיעו ידיעות חדשות. סיפרו שהגרמנים שורפים את הארכיביונים. היינו מעוצבנים ומודא־גים, ולא ידענו מה יהיה בסופנו. משפחות גרמנים ממהרות בבהלה לרכבת, חסרים קרונות. פעם אחת בלילה ניגש אלי פועל ומסר לי שמצא את שער הברזל פתוח לרוחה ויש הזדמנות לברוח. זה היה בשתים בלילה. מעטים התחילו לברוח ומאלה נשארו בחיים רק מתי־מספר, כי המחתרת הלאומית הפולנית (A.K.) תפסה אותם והוציאם להורג, מפני שלא רצו שיפלו לידי הרוסים. באותו לילה עזרו הפולנים לאיזנברג ולרוזין (שניהם בתל־אביב כיום) לברוח על־ידי סולם דרך החומה. איש צעיר מליפציג, הפקח הראשי של שרות המחנה מסר על הבריחה למשטרת הבטחון של הגסטאפו, ותוך 10 רגעים הופיע מפקד המחנה וערך חיפוש ואח״כ ציד על הבורחים. היה זה בחודש יולי. הבורחים הסתתרו בשדות החיטה. בפעם זו ברחו רק 10 אנשים. רוב האנשים נשארו, כי פחדו מעונש. אז הוגבר כוח המשטרה האוקראינית, אך הפעם לא התנקמו בנו ולא הענישו. באותם הימים העיזה אשת סרן גרמני לקלל את הפיהרר אדולף היטלר על שנכשל במלחמתו. כעבור יומיים אחרי בריחת ה־10 השיגו הגרמנים קרונות והעבירו את כולנו (כ־400 יהודים) לפלאשוב, שהיו להם יותר חשובים מאשר מכונות המפעל. הנסיעה לפלאשוב ע״י קראַקוב בלוית שוטרים אוקראינים ארכה יומיים. בתחנת הרכבת חיכו לנו אנשי ס״ס. עם כלבים. במחנה פלאַשוב היו כ־10,000 אסורים. המחנה הוקם בשטח בית־הקברות היהודי. בכניסה למחנה עמד וקיבל את פנינו מפקד המחנה צעיר וינאי, שמו אַמוֹן גאֶט, רוצח־סאדיסט, בעל חיצוניות של כוכב קולנוע. פתאום שומע אני קול חזק: ד״ר הלר! האם יש לך חולים, כנים, איפוא למדת? עניתי לו, שלמדתי בוינה. חברי הק־פו אותי ומתוך סקרנות שאלוני, מה רצה ממני. המפקד הצעיר הזה הטיל אימה על כולם. היה מתהלך כשאקדח קטן בידו. בהיתקלו ביהודי המתהלך במחנה, היה יורה בו, כמו בציפור. עם מפלת גרמניה נתפס ונידון ע״י הפולנים בקראקא לתליה. במחנה פלאשוב היו גם פולנים, הם נתפשו מדי פעם ונשלחו למאסר לימים או חודשים ואח״כ נשלחו לחופשי. הסדרנים של ס״ס ערכו חיפוש בחדרים ונשלחו לצריפים, לאחר שכל החפצים נלקחו מאתנו. היה שם צריף של 200 נשים יהודיות מהונגריה, שהובאו מאושוויץ חצי ערומות.

במחנה פלאשוב היו בתי מלאכה גדולים, וליהודים היה קשר עם הגרמני שינדלר, אוהב ישראל, אשר ביקר כאורח לא מזמן בישראל. יהודי קראקא עבדו שעות נוספות, כדי להשיג כסף להלבשת הנשים מהונגריה, וכן לכיסוי צרכים דחופים. בפלאשוב מצאתי גם את שופקה, מי שהיה מפקד „אוסט־גיטו״ ברישא. הוא התיחס לאסירי רישא בסבלנות מסוימת, אחרי הרצח שביצע בגלל בריחת 14 הבחורים. המפקד של המחנה אמון גאֶט השתמש במנוולים ומושחתים שבין היהודים לענות את האסירים. אח״כ עשה הכל כדי להיפטר מעוזריו אלה בעורמה ותלה אותם. הוא נהג לשסות את כלבו („רולף״) ביהודים והיה קורא לכלבו: „אדון רולף! תקוף, נשוך את הכלב (את היהודים)״. רופא המחנה היה יהודי, ד״ר גרוס, והוא נתלה לאחר המלחמה יחד עם מפקד המחנה אמון גט ע״י בית־דין פולני.

* Flugzeug Motoren Werke

עם בואנו לפלשוב נהפך מחנה העבודה למחנה הסגר. היו במחנה עוד כמה ילדים שהנשים הצליחו להעביר ולהסתירם בתרמיליהן. אמון גט נתן פקודה לתפוש את הילדים. למיפקד נאלצו הנשים להתייצב ערומות ואח״כ שלח אותן לאושויץ. בזמן גזילת הילדים השמיע התקליט שיר גרמני. „שלום אמא, אנו נוסעים לממלכת השמים״. (אַדיו מאמא, וויר פאַהרען אינס הימלרייך״).

אנשי רישא נשארו בפלאשוב כ־6 שבועות, אולם חלק מהם נשלח כבר אחרי 8 ימים לגרמניה. בפלאשוב חדלתי לעבוד כרופא ועסקתי בחפירות. רופא המחנה הנ״ל גרוס לא רצה להעסיקני בעבודה רפואית.

בשבת אחד בחודש אוגוסט נערך מיפקד במחנה: גברים לחוד ונשים לחוד. המיפקד נערך באופן קפדני. מרחוק ראיתי את אשתי, בתי, ד״ר הרדשדרפר. כל הנשים נשלחו לאושויץ, 120 נשים בקרון, ללא מים, בחום מחניק. הגברים נשארו במחנה ואליהם נצטרפו היהודים שפונו מבית־חרושת לנשק בסטאלובה וולה ע״י רישא, וביניהם ד״ר וילי כהנא, עו״ד בעירנו ועוד אנשי רישא.

ביום א׳ נערך עוד מפקד לגברים וכולם נשלחו בלוית אנשי ס״ס. למחנה הנודע לשמצה „מאוטהאוזן״ באוסטריה העילית. היינו 120 איש בקרון. אנשי ס״ס בדקו את החפצים, הריקו את כיסינו ולקחו הכל. מצבנו בקרון היה איום, לא היה אויר לנשימה. כל אחד נדחק למעבר שבין קרון לקרון למדרגות, כדי לתפוס קצת אויר. צעקות „מים״ פלחו את האויר. אנשי המשמר ענו: „אם תהיו ילדים טובים, תקבלו מים בתחנה הקרובה״.

כל יום הוציאו לפחות 4 מתים מהקרון. כשפתחו את הדלת להוצאת הגופות נשמנו קצת אויר. ככה נסענו 4 ימים. לא היה בקרון בית־שימוש. דרך אושויץ נסענו בכיוון מאוטהאוזן. היה זה מחנה שבויים רוסים עוד מימי מלחמת העולם ה־1. בדרך למחנה עברנו פלג מים, התכופפנו כדי לשתות, שתינו בלהיטות כאילו היה זה חלב. במחנה מאוטהאוזן היו כ־80.0000 אסירים, הובאו שמה גם אסירים מאושויץ, עם פינוי מחנה זה הוכנסנו לצריף לחיטוי ואח״כ עברנו לצריף המסוגל לקלוט רק 500 איש, אך שוכנו בו 2000 אסירים. שכבנו צפופים כדגים מלוחים, ראש מול רגלים. שוטרים באו לבדוק אם יש עוד סדק, כדי להכניס עוד אדם. אנשי רישא הסתדרו בצוותא. בתוכנו היו ד״ר וילי כהנא, הרשדרפר, פויאֶר ועוד. המח־נק והיאוש היו מנת חלקנו. בלילה פקדו אותנו חלומות זוועה. צעקנו מתוך שנה „ירו בנו״ עד אובדן חושים. בין האסירים היה גם מי שהיה קצין הצי הגרמני, שנשלח כעונש למחנה לשרת בו כפקח הצריף. לא פעם קם וצעק מולנו: „אתם העברים המסריחים, האם מאמינים אתם שאחד מכם יצא חי מהמחנה? את החופש תוכלו לראות דרך הארובה של הקרמטוריום הניצב מול צריפיכם. כך גם אני!״

הגרמנים לקחו מאתנו את בגדינו וימים אחדים היינו ערומים. בבגדים היו לנו ניירות, תמונות והכל נעלם. אח״כ קיבלנו רק כותונת. ימים אחדים לא עבדנו. אח״כ נערכה בקורת נוספת, חיפשו בין השיניים וגם תחבו אצבעות תוך פי הטבעת. הובאנו למבנה תת־קרקעי, וחשבנו שמוליכים אותנו לתאי גאזים. שם גלחו אותנו מכף רגל עד הקודקד באמצע הראש השאירו „שביל״, סימן־היכר לאסיר במקרה בריחה (קראו לשביל הזה „טיילת הכנים״). אח״כ הובלנו לעבודה במערות בין הרים. עד שנת 1943 היה שם מקום מעצר לאסירים גרמנים, והם מתו שם לאלפים וגוויותיהם הושלכו לתהום. הרוצחים מן הס״ס קראו למתים אלה „צנחנים״. מעטים החזיקו מעמד בעבודת פרך זו. אחד מאנשי רישא הרמן גולדשטין, חולה לב, ניגש לאחד מאנשי ס״ס והתאונן על כאבים. איש הס״ס ציווה עליו לגשת לגדר וירה בו מגבו. לבית השימוש מותר היה להיפנות רק בין 8—9, מים נתנו רק במשך שעה אחת ביום. רק במרתף אפשר היה לשתות. על כל לכלוך נענשו במכות. בשער המחנה היה גן נפלא ובצריף שם היו עצורים נכבדים, מזייפי שטרות כסף בשביל הגרמנים. היה שם גם שושניג, מי היה ראש ממשלת אוסטריה, הרוזן ההונגארי אַפוני ועוד. כעבור שבועות אחדים נפרדה קבוצת אנשי רישא — אני נשלחתי לעיר מאֶלק, שם היה סניף של מחנה מאוטהאוזן. היינו עסוקים בהקמת מבנים תת־קרקעיים לבתי־חרושת שהועברו מרוסיה וצרפת. שם פגשנו בקבוצות אסירות, נשים פולניות, שהובאו מוארשה אחרי דיכוי המרד של בור־קומרובסקי. הן מסרו לנו, שהגרמנים מחזיקים עוד מעמד בוארשה. הידיעה הזו דיכאה אותנו.

הגענו לתחנה ובפעם הראשונה חיכו לנו קרונות ראויים להסעת בני אדם. לכל אחד היה מקום לשבת, קבוצה אחרת של אנשי רישא נשלחה לגוסן, שם מת הרוקח הרשדרפר באוקטובר 1944. אני עבדתי במאֶלק מאוקטובר 44 עד אפריל 1945 בבנין מחסנים תת־קרקעיים.

מתוך מאות אנשים, שעמדתי אתם בקשר, נשארו בזכרוני רק חמישה שעודם בחיים, והם ד״ר וילי כהנא, הרמן פויאר טכנאי שיניים, אלוביץ ועוד שניים — כולם בארצות הברית.

כשנודע לנו שהרוסים הגיעו לוינה, פחדנו שמא יעבירו אותנו הגרמנים מערבה ובזמן הפינוי ודאי יפלו קרבנות. באותו זמן הייתי חולה, והנה פעם אחת, בזמן שאכלתי ארוחת צהרים (מרק תפוחי אדמה) שמעתי פקודה להתלבש. כולנו היינו בכותנות ומיהרנו להתלבש בבגדי הנפטרים. חולים שלא יכלו לרדת ממיטותיהם הוכנסו למכוניות, ונמסר לנו שהושלכו לנהר הדונאו. נערך מיפקד ונצטווינו לרוץ, קדימה, הכושלים והנופלים סולקו הצידה, ואלה שהצליחו במרוץ הוכנסו לצריף מיוחד. למחרת היום הובאנו לנהר דונאו, ובדוברה הוסענו לעיר לינץ. שם קיבלנו ¼ ככר לחם, ריבה ומרגרינה והתחלנו במיצעד של 3 ימים לאֶבנזה סניף המחנה של מאוטהאוזן. הדבר היה באפריל 1945. את השמיכות עזבנו בדרך, כי קשה היה לנו לשאתן אתנו. הגענו למחנה בתוך יער. במשך יומים לא יצאנו לעבודה, כי השתרר תוהו־ובוהו. רק ביום שלישי נשלחנו לעבוד בתחנת הרכבת ההרוסה ע״י מפציצים אנגליים, ורגש נקמה מילא את לבנו בראותנו את ההריסות. העבודה היתה קשה, היינו חלשים וגם חלינו, אך פחדנו להישלח לבית החולים ראוויר כי היה זה, למעשה, מכון להשמדת היהודים. לבני עמים אחרים נועד בי״ח מיוחד. בכל זאת ביקשתי להתקבל לבי״ח זה, כי הייתי עייף, מוכה ופצוע.

פניתי לרופא, אסיר יהודי, שיקבלני. השתוקקתי לטיפול בבי"ח והייתי מוכן לכל סבל.

בזמן ההליכה לאבנזה נורה כל מי שלא היה יכול ללכת ונזרק לנהר טראון. בלינץ ראינו כרזות על הקירות: המלחמה טרם נגמרה, „הפושע הראשי נגד העם הגרמני רוזבלט מת". אנשי ס"ס אמרו, שהמלחמה רק עכשיו מתחילה. הדרך מלינץ היתה קשה, רגלי נחבלו. מסרתי את לחמי לשני אסירים צרפתיים והמשכתי ללכת נשען על כתפיהם.

ביקשתי כאמור, את הרופא היהודי שיקבלני לטיפול, אך הוא אמר לי: „אתה בודאי אינך יודע את משמעות ה־ראוויר „תן לי רק לנוח יומיים" — בקשתיו. הוא הביא אותי לאיש ס"ס והלה לא הסכים לקבלני, על אף המלצות הרופא. אחה"צ נרשמתי עוד פעם. רופא אחר הזהיר אותי: „האם לא ידוע לך מה סופו של אדם במקום הזה?" אך הביא אותי לאיש הס"ס אחר, והוא קיבלני. אחרי הרחצה הכניסו אותי לבית החולים („רעוויער") של יהודים. ראש ה„בלוק" היה פושע וינאי, אכזר והוא אסר כל דיבור. מי שפצה פה נורה. פשטו מאתנו את הכותנות וישבנו ערומים. והנה אני רואה מולי אדם, הנועץ בי את עיניו. האיש שכב על דרגש והוסיף להביט בי. לפתע אני שומע קול בלחש: „אתה ד"ר הלר, רופא רישא?" פחדתי לענות ורמזתי בעיני תשובה חיובית. היה זה נגר יהודי מקאליש שהובא לרישא ע"י הגרמנים. הוא עבד אצל הממונה על ה„בלוק" בהכנת רהיטי בית שלו. הנגר, אנגל שמו, היה לי כמלאך מן השמים והוא שהציל אותי ממוות. הוא היה נגר־אומן ומצא חן בעיני הממונה. הוא סיפר לממונה, שאני רופא מפורסם. יום אחד בזמן חלוקת המרק הסתער עלי הממונה בזעם ושאל בצעקה: מי אתה? רועד כולי עניתי שאני רופא, שלמד בוינה. הוא פקד עלי להתייצב לפניו בעוד חצי שעה. לא היה לי שעון ולא יכולתי לדייק בזמן. למזלי מסר לי צעיר גרמני את השעה המדויקת. ניגשתי לחדר הממונה, דפקתי בדלת, ואמרתי, שאני מתייצב לפי פקודתו. אז ציווה עלי לקחת בגדים ולהתחיל לעבוד למחרת היום באמבולטוריום. זה היה היום הראשון חפשי מתלאות אחרי שנות תלאות וזאת תודות לנגר אנגל מקליש.

היה זה יום אחד לפני הופעת חלוץ הצבא האמריקאי. קיבלנו פקודה להופיע במיפקד והיבאו חולים באלונקות. נצט־וינו להיכנס למנהרה, בגלל התקרבות חזית הקרבות. משבויים צרפתים נודע לנו, שהמנהרה ממוקשת. הם סרבו להיכנס למינ־הרה וטענו כי הם מוכנים לקרבנות, כנהוג בימי מלחמה ואינם רוצים להיכנס למקלט. אנשי המטה הגרמני התייעצו ולבסוף ויתרו על כניסתנו למנהרה והחזירו אותנו למחנה הצריפים.

שמחה פרצה במחנה, כאשר אסיר פולני הודיע בערב בקול רם, שבמגדלי הצופים נעלמו אנשי ה־ס"ס. בתוכנו היו יהודי סלובקיה אדוקים. לשמע הבשורה הזאת יצאו במחולות, וזמירות הדהדו בכל המחנה.

קריאות־גיל „אמריקאים באו" נשמעו כל שעות הלילה. ניסיתי להרגיע את ההמון: פחדתי מפני שובם של אנשי ס"ס וחששתי שהידיעה על בוא אמריקאים היתה מוקדמת,

אולם אי־אפשר היה לעצור את השתוללות השמחה. רק ב־6 בבקר הופיע הטנק האמריקאי הראשון, ובו 3 חיילים. זה היה יום השבת. אנשים רקדו משמחה, התנשקו בהתלהבות, ממש נשכו וצבטו איש את בשר חברו. חסידי סלובקיה שרו זמירות שבת ופניהם קרנו משמחה. הם רקדו כמטורפים עד כלות הנפש. אנשי ס"ס נעלמו, גם הממונה על הסקטור ובתו־כם הרופאים, יהודים סלובאקיים. האמריקאים ביקשו אותנו לחזור למחנה, כדי שיוכלו להסריט. היו ביניהם רופאים יהודים ממוצא גרמני, רבנים, והם התענינו במיוחד במחנה היהודי שסבל יותר מכולם.

לפי פקודת קצין המטה האמריקאי הובאו כל תושבי העיר אבנזה הגרמנית לראות במו־עיניהם מה שעוללו הגרמנים. אזרחי העיר הגרמנית טענו, שלא ידעו שום דבר, והכומר התנצל, שלא היה להם מושג על מה שנעשה במחנה. תושבי העיריה נצטוו לנקות את המחנה, לרחוץ את החולים היהודים, לשטוף את הרצפות. האסירים והשבויים עשו נקמות באויביהם ומעניהם, תפסו את אנשי הס"ס, את ה„קאפו" את הממונים על הבלוקים, הרגו אותם והשליכם לתוך המשרפות, גם הפושע הוינאי ראש הבלוק שלי בא על עונשו.

אנשי ס"ס הספיקו לפני עוזבם את המחנה להרוג מאות אסירים, ומפני חוסר זמן לא הספיקו לשרפם וקברום בקבר משותף.

אנשי רישא המעטים ערכו פגישת פרידה. בינינו היה ד"ר וילי כהנא עם אשתו, שהצליחה לחזור מאושויץ, וכן אשתו של טכנאי השניים.

כל ממשלה דאגה להחזיר את תושביה. רק הפולנים נשארו, כי המפקד העליון של בנות־הברית לא נתן להם לחזור למולדת הכבושה ע"י קומוניסטים. גם היהודים נתעכבו וחיכו להגירה לארצות חוץ ולישראל. אני עשיתי מאמצים לחזור לפולין, אולי אמצא שם את אשתי ואת בתי.

הגרמנים היו פטורים מכל חוקי מוסר ומצפון, כי הממשלה שחררה אותם מהם והצדיקה ושיבחה כל מעשה פשע. יהודים נאלצו לעבוד כל עבודה קשה למען גרמנים בקור וברעב, וכגמול נורו או מצאו את מותם בתוך תאי־הגאז. כך השמידו הגרמנים 6 מיליונים נפשות והחריבו אלפי קהילות, שפרחו במשך מאות בשנים, בדרכים אכזריים ביותר, שאין להם דוג־מה בהיסטוריה של עמי תרבות.

התאמצתי לספר על שנות האימה — עד כמה שזכרוני היה נאמן לי — למען ידעו תושבי רישא והסביבה, אשר האיר להם מזלם להימצא בשנות המלחמה בארצות־חוץ, לזכור גם את אותם המעטים אשר הצליחו להישאר בחיים וסבלו ביחד אתנו את כל שנות השואה והחורבן. התיאור הוא מציאותי וכולו אמת לאמיתה. לא הגזמתי, לא הלבשתי את דברי במעטה ספרותי או סנסציוני.

אלה הם דברי ד"ר א. הלר. העליתי אותם על הכתב לפי סיפוריו בשפה גרמנית בזמן פגישותי אתו. הוא לא היה מסוגל לכתוב בעצמו, כי עד היום לא השתחרר מסיוט הזועות והיסורים, שעברו עליו במשך 5 שנות המלחמה.

ד"ר משה יערי—ולד.

מלה קרישר מינצברג - רמת־אביב

קיצה של קהילת רישא

את מלחמת העולם השניה בספטמבר 1939 קיבלו היהודים בפולין ברגשות מעורבים — בציפיה ובחרדה. היו שהאמינו, כי המלחמה תביא לפתרונה של בעיית היהודים, אך עם זאת חששו לתוצאותיה, במקרה של נצחון הגרמנים.

ביום החמישי, 7 בספטמבר, שבוע לאחר כניסת הגרמנים לפולין, נפתח הפרק הראשון של הטרגדיה של יהודי רישא. באותו יום, המר והנמהר, נטשו מאות אנשים את בתיהם, בהם עמדו עריסותיהם, והפכו לגל פליטים שנע מזרחה. ביום זה נקרעו אלפי בני משפחה זה מזה — לעד.

ביום שישי, 8 בספטמבר, הופצצה העיר. בתים רבים עלו בלהבות. למחרת, בשבת בבוקר, נכנסו הגרמנים לעיר, ומהיום ההוא והלאה היינו נתונים בידיהם לשבט ולחסד.

להפתעתנו התייחסו אלינו הגרמנים, בפגישתם הראשונה, בידידות. הם פנו לעוברים־ושבים ברחוב בנימוס וכיבדום בסיגריות ובמיני מתיקה. התנהגותם זו עודדה את התושבים, שהחלו מנחמים איש את רעהו, כי אין השד נורא כל־כך.

בהשפעתו של הרושם הראשון הזה, החל „רעל" האופטימיזם היהודי לחלחל בנפשות יהודי רישא, והוא שנתגלה לאחר־מכן כאחד הגורמים להשמדתנו. אך שמחתנו היתה עד־ארגיעה. באותו יום החלו הגרמנים להתעלל ביהודים, היכו, בעטו בעוברים ברחוב וגזזו את הפאות והזקנים של היהודים החרדים.

כעבור כמה ימים נדרשו תושבי העיר לשוב למקומות העבודה ולבתי־המלאכה. נפתחו החנויות והמשרדים, והחיים כאילו חזרו למסלולם הרגיל.

כעבור זמן קצר פרסמו השלטונות הוראות וצווים, שהטילו על האוכלוסיה היהודית איסורים והגבלות. מספרם הלך ורב. החלו לחטוף את היהודים העוברים ברחוב לעבודה, הוציאום מבתיהם והתעללו בהם. כך, למשל, חטפו יהודים, שחזרו בראש־השנה מבתי־תפילה, הכריחו אותם להיכנס בנעליהם ובבגדיהם לנהר ויסלוק ולהעביר קורות עץ כבדות, לשם בניית גשר שהופצץ כביכול. לאחר שגמרו, ציוו עליהם להחזיר את קורות העץ למקום שממנו לקחון.

היהודים נצטוו לנקות את הרחובות ולאסוף בידים את גללי הסוסים. לאחר עבודת פרך הוכרחו לבצע תרגילי גוף קשים ולהפיל את עצמם בבוץ. הגרמנים חטפו נערות ואילצו אותן לכבס בבתי־חולים לבנים ספוגי מוגלה, או לכבס בימי החורף הקרים מתחת לכיפת השמים שקי קמח בחביות של מליחים.

זמן קצר, לאחר כניסתם לעיר, בחרו הגרמנים במועצת יהודים („יודנראט"). בראש המועצה, שמנתה 30 יהודים, עמד ד"ר קליינמן. על ה„יודנראט" הוטל התפקיד לקשר בין שלטונות הכיבוש ובין האוכלוסיה היהודית. כן הוטלה עליו האחריות לביצוע כל הפקודות וההוראות של השלטון

מלה קרישר־מינצברג
Mala Krischer Münzberg

הגרמני. בידי הגרמנים שימש ה„יודנראט" מכשיר נוח לביצוע תוכניותיהם. בעיני היהודים היה ה„יודנראט" האינסטאנציה הגבוהה ביותר, שחרצה את גורלם לחיים או למוות.

בדצמבר 1939 גזרו על היהודים לענוד סרט על הזרוע (מגן דוד כחול על רקע לבן). יהודי שהופיע ברחוב ללא סרט על זרועו, היה צפוי למאסר ואף לעונש מוות. גזירת הסרט שחלה על האוכלוסיה היהודית למשך כל ימי המלחמה, מרטה את עצביהם והפכה לסיוט. על יד דלת היציאה מהדירה, הזהירה את דיירי הבית כתובת: „אל תשכח את הסרט!" בעקבות גזירת הסרט בא האיסור לנסוע ברכבת.

בחנויותיהם של יהודים הופקדו מנהלים, בעיקר גרמנים, „פולקסדויטשה" וגם אוקראינים. לידיהם נמסרו המפתחות של החנויות, והכסף שנתקבל ממכירת הסחורה הופקד בבנק (שפארקונטו).

הפקודה על עבודת כפיה חלה על כל יהודי בגיל 15—45, והיא שימשה יסוד להעברת יהודים למחנות עבודה שונים.

באותו זמן הוקצה שטח ברובע היהודים, שאליו נצטוו לעבור כל היהודים ללא יוצא מן הכלל, על המטלטלין ועל בתי המלאכה שלהם. גם היהודים המומרים, עד הדור השלישי, הוכנסו לרובע היהודי. הובאו אליו גם יהודים מהעיירות שבסביבת רישא. הרובע הוקף חומה בגובה של שני מטר, שהפרידה בינו ובין העיר. שני ז'אנדרמים גרמנים שמרו יומם ולילה על שני השערים שבחומה. בתחום הרובע היהודי, שהיה אחר כך לגיטו, היו כלולים הרחובות: קאז'מירז'ה, באלדאחובקה, גרנצ'רסקה, מיצקיביצ'ה, גאלונז'ובסקה ועוד.

הכניסה לגיטו Ghetto entrance

גבול הגיטו בקירבת הרחובות לבובסקה וטארגורביצה היה מיוחד במינו. בתיהם היו כלולים בשטח הגיטו, אבל הרחוב עצמו, המדרכה והכביש, נמצאו מחוץ לשטחו. אפשר היה לעבור מבית לבית, דרך שקעים ופרצים שבקירותיהם, דרך מרפסות נוספות, שנבנו לצורך המעבר, או במדרגות בקומה ראשונה או בקומות העליונות.

ב־10 לינואר 1942 נסגר הגיטו לחלוטין ונותק המגע עם העולם שמחוצה לו. כל מקורות הפרנסה נסתתמו. נפסק המסחר הגלוי והחוקי והחל המסחר במחתרת. התפתחה מלאכת ההברחה שהיתה כרוכה בסיכון רב. הרעב החל לתת אותותיו בגיטו. בביתו של ווקספרס נפתח תמחוי ומאות יהודים ניזונו שם ממרקים דלילים. רבו פישטי היד, שחזרו על הפתחים וביקשו תפוח אדמה, קטניות, גזר... פרוסת לחם לא העזו לבקש, כי זו נחשבה למאכל מעדנים. הצפיפות בגיטו גדלה מיום ליום, נוצל כל מטר מרובע בחדרים, בחדרי המדרגות, בעליית הגג ובמסדרונות. מצב התברואה היה בכל רע. אנשים התהלכו מלוכלכים, מוכי־כנים, פשטו מחלות מדבקות, בעיקר טיפוס ודיזנטריה. בית החולים נתמלא חולים עד אפס מקום, ורבים מהם שכבו במסדרונות ועל הרצפה.

ולמרבה האסון פתחו אז הגרמנים בפעולות־אימים אכזר־יות. הם נהגו להתפרץ במפתיע לבתים ולדירות ולערוך טבח בכל דיירי הבית שנמצאו בו.

פעם פרצו לביתו של לב וירו כמעט בכל הדיירים. כן עשו בביתו של קאַנאַריק; הורידו בלילה את כל האנשים למר־תף, כדי לחפור בו לשם גילוי מטמון, כביכול, וכעבור כמה שעות רצחו את כולם תוך התעללות בגופותיהם.

בימים ההם ערכו הגרמנים „אקציה" למאסר קומוניסטים. לפי רשימה שבידם הוצאו אנשים מעבר לסף הבית וירו בהם במקום. גויותיהם הוטענו בעגלות שעבדו בשרותי העיריה.

בתנאים אלה נאלצו היהודים לצאת יום יום לעבודה מפרכת, בחורף קר, כשהם רעבים ללחם. העבודה נמשכה מ־12—14 שעות ביום. הגרמנים התעללו בעובדים והיכום במגלבים. ביחוד סבלו הנערות היהודיות מידי מושל המחוז („קרייזהאופטמאן"). היה זה סאדיסט אכזרי, שהיה נוהג לבחור מספר נערות מתוך קבוצות הנערות שחזרו מעבודתן לגיטו, ובמו ידיו הלקה אותן באכזריות בשוט. אחד ממקומות העבודה הקשים ביותר, היה בית מכבי־האש. הכבאים הפולנים התעללו באכזריות ללא רחמים בנשים היהודיות. לאחר עבודה בטאטוא הרחובות, שנמשכה שעות רבות, עברו יום־יום קבוצת נשים והיכו אותן במגלבים עד זוב דם.

בפרק הזמן הזה הטיל ה„קרייזהאופטמאן" על הקהילה היהודית קונטריבוציה בסך מיליון זהובים. ה„יודנראט" גבה מכל תושבי הגיטו את המס, פחות או יותר לפי יכולתם הכספית. מיליון הזהובים נמסר לידי הגרמנים בתאריך שנקבע על ידם. בעזרת אנשי המשטרה היהודית ערכו חיפושים בבתים ולקחו בני ערובה. כעבור זמן קצר הטילו הגרמנים שוב קנס כספי גדול על היהודים ובלי לחכות למילוי דרישתם רצחו את חברי ה„יודנראט", ששימשו בידיהם כבני ערובה.

בימים ההם הגיעו אלינו בפעם הראשונה שמועות על גירוש יהודים מערים אחרות. כן נפוצה שמועה, כי בסביבת לובלין מקימים מחנות אוהלים בשביל היהודים המגורשים, ומשם יועברו למחנות עבודה.

בראשית יוני 1942 הפסיקו את העבודה בכל מקומות העבודה והגיטו נסגר לחלוטין. מיד לאחר הסגירה חולק הגיטו לארבעה חלקים לפי חלוקה זו יצאו ארבעה משלוחי יהודים מהגיטו: הראשון ביום שלישי, 8 ביוני 1942; השני — ביום שישי, 11 ביוני; השלישי — ביום שלישי, 15 ביוני; האחרון — ב־18 ביוני.

כמקום ריכוז ליהודים המגורשים קבעו הגרמנים את בית־הקברות היהודי הישן בהולושיץ. המצבות נהרסו וסולקו מבית־הקברות.

מכל משלוח הוציאו הגרמנים את הזקנים ובעלי־המום ורצחום במקום. לשם בילוי הזמן הכריחו הגרמנים את קרב־נותיהם האומללים לרקוד עד כלות כוחם, וירו בהם תוך לעג סאדיסטי וצחוק פראים. אנשי הגסטפו שדדו מהמגורשים את כספם וכל דבר בעל־ערך. על מלאכת־הגירוש הקלה גם המשטרה היהודית.

אחרי שהגרמנים ביצעו את ה„אקציה" הראשונה של גירוש ורצח — שנקראה בפי תושבי הגיטו, ה„אקציה הגדולה" — נדחקה יתרת היהודים לשטח ה„גיטו הקטן". שרידי הגיטו שזכו לעבור לגטו הקטן, היו היהודים שהצליחו להשיג חותמת בתעודת־הזיהוי.

המאבק להשגת החותמת הפך לאחת הבעיות המטרידות בגיטו. היהודים שילמו כל מחיר למי שהבטיח להשיג בשבי־לם את החותמת „המצילה", ונמצאו נוכלים ורמאים שהוציאו מהאומללים את שארית כספם, בלי לקיים את הבטחתם. נשים צבעו את שערותיהן והתהדרו בלבושן, כדי להראות צעירות

ובריאות. יומם ולילה צבאו האנשים על פתח הקהילה, מתוך ציפיה, שברגע האחרון יזכו לקבל תעודה ובה החותמת הנכספת. קרה לא פעם, שניתנו חותמות ליהודים שכבר לא היו בגיטו, כי הוצאו במשלוח (טרנספורט).

ב„גיטו הקטן" נותרו שרידי משפחות, ילדים ללא הורים, בעלים ללא נשים, ונשים ללא בעלים בתחומיו היו כלולים הרחובות גארנצ׳רסקה ובלדחובקה. אנשים רבים נצטופפו בחדר אחד, שהיה בו מקום למזרונים בלבד. בחדר לא נמצא שולחן ולא כסא. אלא לעתים רחוקות מיטה אחת.

יהודים בודדים, מחוסרי „חותמת", הצליחו לחדור לתוך הגיטו; אלה היו התושבים „הבלתי לגליים" של הגיטו ונאלצו תמיד להסתתר.

שלושה חדשים לאחר ה„אקציה" הגדולה בחודש אוקטובר 1942, ביצעו הגרמנים „אקציה" נוספת, שהקיפה נשים וילדים. היתה זאת „אקציה" חטופה, שהוצאה לפועל במפתיע ובאמתלה שלנשים ולילדים תינתן עבודה קלה. הם הוצאו מהגיטו, הוכנסו לקרונות המוות והובלו להשמדה בבלז. הבעלים שחזרו בערב מעבודתם, לא מצאו את נשותיהם וילדיהם. עד היום מהדהדת באוזני זעקתם המחרידה של הגברים, בהיודע להם מה שקרה.

לכל משלוח צורף גם בית־חולים על עובדיו ועל החולים שבו. המגורשים נאחזו באמונה עיוורת, שאכן מובילים אותם למקום־עבודה אחר. זוכרת אני, שפעם ניגש, גרמני (פֿאלקס־דויטשה), בשם אילגנר, אל קבוצת נערות ואני ביניהן, וסיפר, שהוא עוסק בבלז בקבלת משלוחי היהודים. הוא גילה, כי יהודים מוכנסים לתאי הגאזים, וחלק מיהודים מועסקים בשריפת הגוויות. הנערות לא רצו להאמין למשמע אוזניהן, ובמנוד יד של ביטול רמזו, שאין סיפורי אימים אלה מתקבלים על דעתן, וקראו לו — שקרן.

היו יהודים שניסו לצאת מהגיטו בעזרת רשיונות נסיעה ברכבת, שהשיגו בדרך לא חוקית. רשימת האנשים האלה, שניסו להשיג רשיונות כאלה, נפלה בידי הגרמנים. הגרמנים תפסום, הוציאום ליערות גלוגוב. שם נאלצו להתפשט, נורו, וגוויותיהם הושלכו לבורות שהוכנו מראש וכך נרצחו גם כל האסירים ועובדי בית־החולים.

בסוף 1942 הוכרז הגיטו כמחנה עבודה. מי שלא עבד, היה צפוי לעונש מוות. החולים היו חייבים להיכנס לבית־החולים; מפחד שמא יגורשו הלכו כל היהודים לעבודה, אף כשהם חולים וחומם גבוה, כשידיהם ורגליהם נגועות במחלות עור, שהיו שכיחות בין יושבי הגטו, מחמת חוסר מזון עשיר בויטמינים.

אחד ממקורות המחיה האחרונים שימש המסחר בבגדים משומשים. מאחר שאסור היה להוציא מהגיטו שום חפץ, לבשו היוצאים מהגיטו את כל „הסחורה" על גופם, מעבר לשער חיכו להם הסוחרים הפולנים וקנו מהיהודים את הבגדים בזיל־הזול. הם נהנו מצרת היהודים ללא היסוסים וללא נקיפת־מצפון. בכסף שהושג ממכירת הלבוש האחרון, קנו מצרכי מזון שהוברחו אל הגיטו.

בתנאי חיים מחרידים האלה בגיטו, נתרופפו קשרי המשפחה, השיפלות ויצרים אפלים עלו ממעמקי נפשו של האדם וכיוונו את מעשיהם והתנהגותם של יחידים מנוונים. רבתה המלשינות, אולם כל הנסיונות להינצל על־ידי כך עלו בתוהו. בגלל מלשינות נפלו בידי הרוצחים הגרמנים מיטב הנוער מ„השומר הצעיר", שהצליחו לבוא במגע עם הסניפים בקרקוב

Slauchter of Jews in the Glogow-woods

טבח יהודים ביערות גלוגוב

ובבוכניה ותכננו ארגון של קבוצת פרטיזנים ביערות, נתפסו כולם בידי הגרמנים ונורו למוות. רק מתי־מספר הצליחו להימלט מהגטו בעזרת ניירות אריים. אולם גם אלה נתפסו ברובם בעוברם את שער הגיטו, או בהיכנסם לרכבות. אחרים נפלו בידיהם של סחטנים ומשתפי־פעולה פולנים ואוק־ראינים, ורק בודדים הצליחו להתחמק מידי הרוצחים בעזרת ניירות אריים.

ב־15 לספטמבר 1942 הקיפה המשטרה הגרמנית והפר־לנית במפתיע את הגיטו, וכל היהודים, שעדיין נותרו בו, כונסו בכיכר שעל יד בלדאחובקה. לפי הרשימה שבידי השוט־רים, הופרדו כל אלה שעבדו במקומות עבודה, שאושרו על ידי הגרמנים כ„חשובים", מכלל העצורים. הנותרים הוכנסו לקרונות המוות בסטרוניווה והובלו לבלז.

המסופר מכאן ואילך על השלב האחרון בחיסול הגטו, מבוסס על דבריהם של עדי ראיה.

אחרי ה„אקציה" הזאת חולק הגטו במחיצה של חוטי־תיל לחלק מזרחי ומערבי. לחלק המערבי הועברו כל היהודים, שלא עבדו וכן יהודים שהובאו מקרוסנו ומסביבתה. בחלק המערבי התנוונו האנשים באפס מעשה ובאפס תקוה. הרעב והמחלות המדבקות הפילו חללים לרוב מבין תושבי השטח הזה.

שרידים אלה היו שרויים באדישות וביאוש. במשך ימים שלמים עמדו לאורך גדר תיל וחיכו למנת האורז הדלה, שהושטה להם מעברו המזרחי של הגיטו.

תושבי הגיטו שבחלק המזרחי עבדו מחוץ לתחום הגיטו. בתחנת הרכבת (אוסטבאהן) ובמקומות עבודה בגיטו עצמו (געמיינשאפט), שבהם הועסקו בעבודות למען הגרמנים.

כעבור זמן מה הפריד מפעל ה„אוסטבאהן" בין העובדים היהודים. חלק מהם שהגרמנים החליטו להעסיקם בעבודה, קבלו את האות, W ואילו הנותרים הועברו לחלק המערבי וצורפו שם למועמדים לגירוש ולמוות. הנשארים בחיים הש־תדלו בכל כוחותיהם להשיג את האות, שאולי יש בה שביב תקוה להנצל מהמוות ולזכות בחופש.

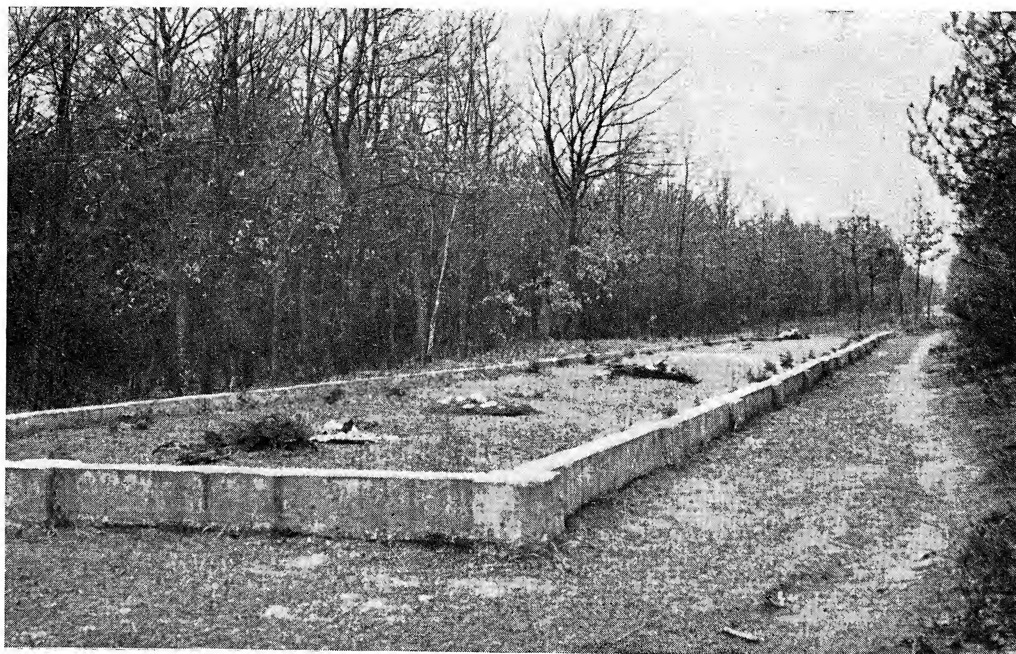
מפקד הגיטו או המחנה, היה גרמני בשם באכער, סדיסט אכזר. הוא נהג בשיטות טרור, היה רוצח יהודים ביריות בזמן עבודתם על דברים של מה בכך. פעם שלח את כל היהודים מהחלק המזרחי להתרחץ. כאשר שבו בערב לגיטו מצאו את החדרים ריקים לגמרי, וכך שדד מהם את חפציהם האחרונים. הוא הפריד גם את הנשים מבעליהן והעבירן לבתים שנועדו לנשים לחוד ולגברים לחוד (פראוענלאגער —מענערלאגער).

הגרמני שופקה, שבא אחרי באכער לא נהג באכזריות כזו, ולכן שרר שקט יחסי בגיטו עד ספטמבר 1943.

ב־3 לספטמבר 1943 חוסל הגיטו לגמרי על ידי אנשי ס"ס שבאו לשם כך מקרקוב. היהודים האחרונים מהחלק המערבי נשלחו ועקבותיהם לא נודעו. מהקבוצה שבחלק המזרחי נבחרו מאה יהודים והוטל עליהם לנקות את המחנה, הנותרים נשלחו לטשאַבניה, בסביבת יאסלו ושם נורו ביער. קבוצת יהודים קטנה נשלחה לאושביץ ומהם נשארו לפליטה מספר אנשים.

בשלב האחרון של חיסול הגטו הצליחה קבוצת יהודים להסתתר בבונקרים מתחת לפני האדמה, אולם גם אלה נתגלו בגלל מלשינות וצורפו למשלוח.

כך נסתיים הפרק האחרון בטרגדיה של יהודי רישא ובא הקץ על קהילה קדושה זו.

קבר־אחים ביערות גלוגוב (אורכו 60 מטר)

Masses grave in the woods of Glogow (Length 60 m.)

מידנק, אלהים!

קדיש לזכרונה של מלכה

בעריש ווינשטיין

מַיְדַנֶק, אֱלֹהִים, לֹא שִׁירָה הִיא;
מוֹקֵד הִיא — מִזְבַּח הַיְהוּדִי
שֶׁהֶגְעִילוּ חַי:
גַּרְמֵי־גְוִיּוֹת שֶׁלֹּא נִשְׂרְפוּ דַי —
אוֹתִיּוֹת אִלְּמוֹת שֶׁל קְדוֹשֵׁינוּ.
אֲהָהּ! כִּי בְּ„שְׁמַע־יִשְׂרָאֵל"
בִּשְׂפָתָיו הָלַךְ וְנֶעֱקַד סָבֵנוּ;
וַעֲצוּבָה מִמְּגִלַּת אֵיכָה
הִיא מַנְגִּינַת קִדּוּשׁ הַשֵּׁם
שֶׁל שִׁירָתֵנוּ זוֹ.
אוֹי לָנוּ עַל הַיְהוּדִי הַקָּדוֹשׁ הַהוּא!

מַיְדַנֶק, אֱלֹהִים, הִיא הָאֵפֶר הָאָפֹר
הַקָּדוֹשׁ שֶׁל זְקֵנוֹת צְנוּעוֹת
שֶׁמִּלְּלוּ חֶרֶשׁ: „אֱלֹהֵי־אַבְרָהָם";
שֶׁל שׁוֹאֲבֵי־מֵימֵינוּ הַפְּשׁוּטִים
וּצְנוּעֵי־הַמַּעַשׂ;
שֶׁל תִּינוֹקוֹת הָ„אָלֶף־בֵּית" שֶׁלָּנוּ
וְשֶׁל יִלּוֹדֵי „שִׁיר־הַמַּעֲלוֹת", עוֹלָלֵינוּ;
מַיְדַנֶק, הִיא יְרוּשַּׁת־דּוֹרוֹת;
לוּחוֹת דּוֹר־הַמִּדְבָּר שֶׁל מֹשֶׁה רַבֵּנוּ.
אֶת כָּל זֹאת מַמָּשׁ חִלְּלוּ,
אֶת כָּל אֵלֶּה מַמָּשׁ כִּלּוּ.
וְזָרְקוּ כְּקוֹרוֹת־עֵץ מִידֵיהֶם
לְתוֹךְ תַּנּוּרֵיהֶם, לְתוֹךְ כִּבְשָׁנֵיהֶם;
אָכֵן, אֱלֹהִים, טְרֶבְּלִינְקָה, לוּבְּלִין וּמַיְדַנֶק —
לֹא „בְּעִיר־הַהֲרֵגָה" שֶׁל בְּיַאלִיק הֵן!
אוֹי לָנוּ וּלְשִׁירָתֵנוּ זוֹ
וַאֲבוֹי לָנוּ עַל הַיְהוּדִי הַקָּדוֹשׁ הַהוּא!

אֵין, אֱלֹהִים, מִיתוֹת כֹּה רַבּוֹת וַאֲיֻמּוֹת
בִּתְפִלַּת „וּנְתַנֶּה תֹּקֶף", —
מֵאֵלֶּה שֶׁנָּשָׂא הַסָּב הַזָּקֵן הַצָּנוּעַ,
בְּלֶכְתּוֹ עֲטוּר טַלִּית וּתְפִלִּין
לְכִבְשָׁנֵי־הָאֵשׁ שֶׁל מַיְדַנֶק וְלוּבְּלִין;
לְקִבְרֵי טְרֶבְּלִינְקָה־אוֹשְׁוְיֶנְטְשִׁים
דֶּרֶךְ אַלְפֵי מִיתוֹת, דֶּרֶךְ אַלְפֵי עָרִים
בְּעוֹלָלֵינוּ וּבְטַפֵּנוּ עַל קִדּוּשׁ הַשֵּׁם.

שָׁם תָּלוּ אוֹתִי וְאוֹתְךָ
עַל מוֹטוֹת־עֵץ בְּרַגְלֵינוּ לְמַעְלָה,
וַנִּתְנַעְנַע אָנֶה וָאָנֶה
עַל חֶבֶל פָּשׁוּט זֶה,
בְּאֶמְצַע עִיר זוֹ אוֹ זוֹ;
אוֹי לָנוּ עַל הַיְהוּדִי הַקָּדוֹשׁ הַהוּא!

מַיְדַנֶק —
הִפְשִׁיטוּ עָרֹם אֶת הַיְהוּדִי
מִזְּקָנוֹ וּפֵאוֹתָיו,
מִן הַשֵּׁשׁ וְהַמֶּשִׁי;
וַיִּשְׂרְפוּהוּ חַי
תַּחַת שְׁמֵי אֲדוֹנָי.

מַיְדַנֶק —
הֵסִירוּ אֶת צְנִיף־מִצְחָהּ
שֶׁל סָבָתִי הַזְּקֵנָה, הַיְקָרָה,
עָקְרוּ מִיָּדֶיהָ הַגְּרוּמוֹת
אֶת נֵרוֹת־הַבְּרָכָה
וַיִּשְׁחָטוּהָ, וַיִּשְׂרְפוּהָ.

מַיְדַנֶק —
הִפְשִׁיטוּ מֵאִמּוֹתֵינוּ הַיְשָׁרוֹת, הַצְּנוּעוֹת
אֶת שַׁלְשֶׁלֶת־הַיּוּחֲסִין שֶׁלָּהֶן,
וַיַּצִּיתוּן, וַיִּשְׂרְפוּן.

מַיְדַנֶק —
הִפְשִׁיטוּ עֲרֻמּוֹת אֶת בְּנוֹתֵינוּ,
אֶת כַּלּוֹתֵינוּ הַכְּשֵׁרוֹת מֵחֻפּוֹתֵיהֶן
הוֹצִיאוּ, וַיִּתְעַלְּלוּ בָּהֶן, וַיִּשְׂרְפוּן.

מַיְדַנֶק —
חָלְצוּ אֶת הַנַּעַל שֶׁל בֶּן־יִשְׂרָאֵל
הַיָּקָר,
וַיַּעֲלוּהוּ עַל הַמּוֹקֵד חַי,
כַּצֹּאן, כַּבָּקָר.

מַיְדַנֶק —
אֲרוּרָה הִיא שִׁירָה אֲיֻמָּה זוֹ
הַמְתָאֶרֶת גּוֹרָלוֹ שֶׁל הַיְהוּדִי הַקָּדוֹשׁ הַהוּא!
וַאֲרוּרוֹת הֵן יָדַי
שֶׁלֹּא נִשְׂרְפוּ יַחַד
עִם הַיְהוּדִי הַקָּדוֹשׁ הַחַי!

עִבְרִית: צבי שטוק

בעריש ווינשטיין

לוטקה גולדברג - תל־אביב

לא אמות כי אחיה

לוטקה גולדברג
Lotka Goldberg

קשה, קשה מאד, לחזור אל האתמול — לתאר תקופה של שנות מלחמה, את אוירת הפחד, השפלת הכבוד, הנמכת קומת האדם עד לרמה של יצורים נחותים ביותר.

נעלמו הערים והעיירות היהודיות; אבד הכלח על החיים השוקקים של הרחוב היהודי; על המועדונים ההומים של הסתדרויות הנוער היהודיות.

ב־8 לספטמבר נכנסו לרישא יחידות סיור גרמניות ראשו־נות. כמה ימים לאחר מכן הופיעו צווים ראשונים נגד היהודים, חטיפות לעבודה. תמונה עצובה: אנשים ונשים בגיל הזקנה, אבות למשפחות נכבדות עומדים עם מטאטאים בידיהם, מנקים את הרחובות, את תעלות הביוב, שרים ורוקדים לצהלת הבריונים הגרמנים.

רמסו בנו את כבוד האדם. אולם היתה זו רק התחלה בלבד.

פקודות חדשות הגבילו את חופש התנועה ברחובות; סגרו רובעים מסויימים ליהודים, באחרים מותר היה ללכת רק על הכביש. היהודים חייבים היו להסיר את הכובע בפני כל חייל גרמני שנקרה בדרך.

הוחרמו רהיטים, דירות. הצפיפות בדירות איומה, כמה משפחות בחדר אחד. איש לא רצה להיפרד מרצונו מחפציו, אשר לרוב נחסכו ונשמרו מדורי דורות. ההתקשרות הזאת ל„אינוונ־טר" שנצטבר במשך דורות — לא לאחד עלתה בחייו.

צו רודף צו, שדדו מאתנו את הזהב, הכסף, מכשירי הרדיו וכל אשר לנו.

הגזירה לענוד סרט על זרוע ימין השלימה את הגבלת החופש האישי שלנו. הסרט צריך היה לשמש כסמל החרפה, כל בריון רשאי מעתה להרביץ מכות, לדחוף מהמדרכה, להקל בכבוד היהודי. בהדרגה, אך בדיקנות גרמנית, שללו מאתנו את כבודנו, את ה„אדם" אשר בנו ואת הזכות לחיים. מובטחני, כי אילו תהליך רמיסת ה„אני" שלנו לא היה הדרגתי, קימעה־קימעה — היתה תגובתנו כאנשים בריאים אחרת. היינו מגלים

לזכר אמי ז״ל

התנגדות. ולו נואשת. הקצב של טיפין־טיפין שבר אותנו לאט אך בביטחה — הוא החניק בנו את כוח ההתנגדות.

חיינו באשליה, שאם נמלא פקודה זו או אחרת — יתנו לנו לחיות. והרצון לחיים היה כביר. למרבה הצער חשבוננו היה מוטעה — וחשבון הגרמנים היה מדוקדק לכל פרטיו.

הקימו רובע יהודי, בנו גשרים, מדרגות, כדי למסור בתים מסוימים ל„אריים". האיצו בנו לצאת לעבודה — מגרש „מכבי האש" נהיה למקום־בלהות. פעם יישרו את הגבעה שליד בית־המשפט — במרכז העיר. ד״ר איהוז הסתכל מחלון בית־המשפט על העובדים ובחר לו את קרבנותיו להלקאה סדיסטית — היו אלה, בעיקר, נערות צעירות ויפות. העבודה היתה קשה מאוד, עבדנו באת ובמעדר בכפיר עז במשך כל היום. בעיקר קשה היתה העבודה לנשים המבוגרות. שחרור, ולו ליום אחד בלבד, רק לפי פקודת הרופא. יום אחד, למרות שיחרור שניתן ע״י ד״ר צינמן, נקראה כל קבוצת הנשים למפקדה הגרמנית, וכל אחת מהן הולקתה בעשרים צליפות מגלב. גברת פרנקל־פניכל, ידידה של אמי, חזרה כולה כחולה מהמכות שספגה. במשך כל הלילה החלפנו לה תחבושות, ולמחרת, למרות הכאבים האל־אנושיים, נאלצה ללכת לעבודה.

על עבירה קלה ביותר לפי מושגי הגרמנים, הענישו במכות, במאסר והמיתו בירייה. כך שילם חיימ׳ל מינצברג הצעיר בחייו בעד קניית תפוחי־אדמה.

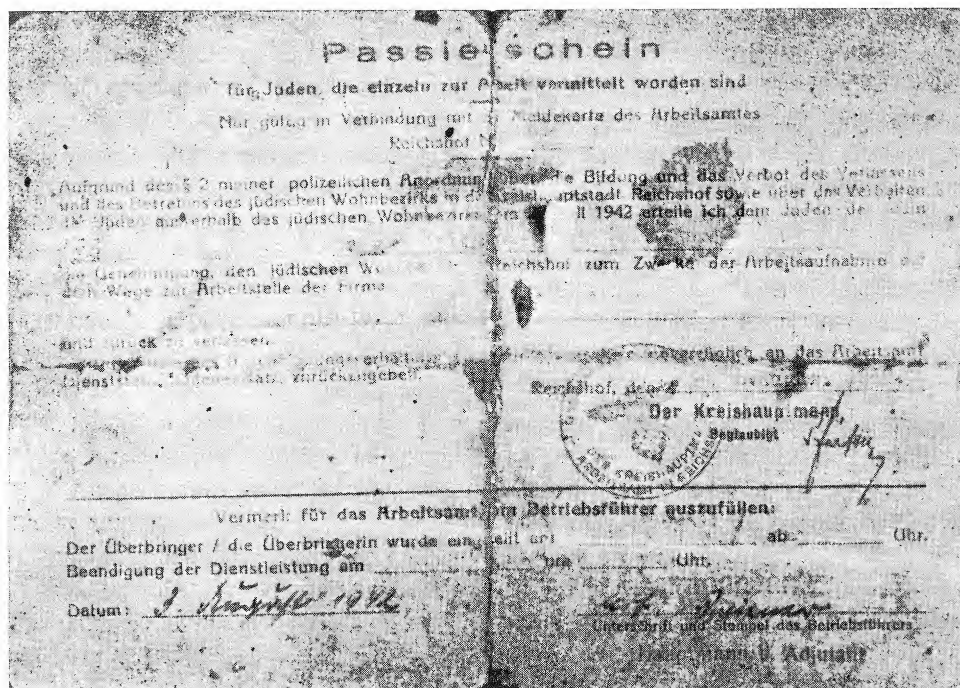
בהתחלת שנת 1942 הקיפו את הרובע היהודי בגדר גבוהה וסגרו עליו. הכניסה והיציאה היו מותרות רק לפי רשיון־מעבר, וזאת רק לעבידה ומהעבודה ובענינים חשובים ביותר.

הגרמנים הטילו באופן קבוע קנסות, לקחו בני־ערובה ולמרות מילוי פקודות — היו יורים למוות. גם הגזירה למסירת הפרוות הביאה קרבנות בעקבותיה.

מהערים והעיירות הסמוכות העביר׳ יהודים לרישא. הגיעו אלינו פליטים מלודז׳, קאליש, קראקוב. הגרמנים רצו שיהיה ריכוז גדול יותר של יהודים, בכדי שאפשר יהיה לתפסם בנקל.

עם פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה הוחש תהליך חיסול היהודים. ביוני 1942 נשלחו המשלוחים הראשונים, או כפי שנקראו: „העברות". משלוחים אלה בוצעו כל 2—3 שבועות בכיוון מזרחה. עובדי הרכבת הפולניים סיפרו, כי הרכבות מגיעות למקום מסויים ולאחר־מכן עובר ההגה של הרכבת לנהגי־קטרים גרמניים. המטרה לא היתה ידועה במשך תקופה ארוכה. כיום יודעים אנו שהיתה זו בלזץ. איש לא חזר משם. היה זה מקום להשמדה המונית.

את הזכות להישאר ברישא קבעה ה„חותמת", שניתנה ע״י הגסטפו. לא היה מחיר לחותמת זו. אסת׳קה מינץ למרות שהיתה לה ה„חותמת" הנכספת, שמעה על ה„העברות", הת־

Passierschein

für Juden, die einzeln zur Arbeit vermittelt worden sind

Nur gültig in Verbindung mit d. Meldekarte des Arbeitsamtes

Reichshof

Aufgrund des § 2 meiner polizeilichen Anordnung über die Bildung und das Verbot des Verlassens und des Betretens des jüdischen Wohnbezirks in der Kreishauptstadt Reichshof sowie über den Verbleiben der Juden außerhalb des jüdischen Wohnbezirks vom ... II 1942 erteile ich dem Juden ...

die Genehmigung, den jüdischen Wohnbezirk Reichshof zum Zwecke der Arbeitsaufnahme auf dem Wege zur Arbeitsstelle der Firma

und zurück zu verlassen.

... unverzüglich an das Arbeitsamt ... Dienststelle ... zurückzugeben.

Reichshof, den ...

Der Kreishauptmann

Beglaubigt

Vermerk: für das Arbeitsamt vom Betriebsführer auszufüllen:

Der Überbringer / die Überbringerin wurde eingesetzt am ... ab ... Uhr.

Beendigung der Dienstleistung am ... um ... Uhr.

Datum: 3. August 1942

Unterschrift und Stempel des Betriebsführers

Pass to forced labour

תעודת מעבר לעבודת כפיה

גנבה חרש בלילה ממקום העבודה שלה בסביבות רישא וחזרה הביתה, כדי להתחלק בגורל הוריה.

בעת עבודתי בפסי הרכבת בעבודות עפר, ראיתי משלוחים רבים — אחד מהם זעזע אותי עמוקות. היה זה משלוח ילדים, שעבר ליד מקום עבודתי. הרכבת התעכבה לרגע. שמענו צעקות ילדים — המשגיחים הפולנים הירשו לנו לגשת יותר קרוב לקרונות המשא הסגורים. הילדים, הוציאו את ידיהם דרך הסדקים וביקשו אוכל. את הילדים עצמם לא ראינו. אספנו את ארוחת הבוקר שלנו, ניגשתי בריצה לקרון והגשתי תפוח. באותו רגע זזה הרכבת. הילד, או יותר נכון ידיו של הילד, החזיק את התפוח, אך לא יכול להכניסו דרך הסדק. זמן רב רדפה אחרי תמונת הסבל של הילד הרעב, אשר התפוח נמצא בידו ואינו יכול לאכלו.

אחי עם אשתו וילדם היו בין „המאושרים", אשר השיגו את ה„חותמת", בעוד שאמא ואני התכוננו ל„העברה". מילאנו שני תרמילים בכמות החפצים המותרת ולמחרת היה עלינו להתייצב על ה„זמלפלאץ" (מגרש הריכוז), שנמצא בבית־הקברות היהודי הישן ע"י הפלג מיקושקאַ, בלילה שקדם להעברה התעוררתי בהחלטה, אשר גמלה, כנראה אצלי בזמן השינה, מתחת לסף ההכרה. הערתי את אמי ואמרתי לה: „לא, אנו לא נלך לשום „העברה", אנו נסתתר ברובע המוקטן, פינאַק יעזור לנו. ללא „חותמת" אין לנו זכות חוקית לחיים".

למחרת, חמקנו בחשאי לרובע המוקטן אחרי ה„העברות" והתחלנו לחיות כאנשים ש„אינם קיימים". כעבור כמה ימים נוכחנו לדעת, שכמונו יש רבים. הצייד להשגת ה„חותמת" נמשך — נמשכו גם ה„העברות". פירמות פולניות שונות וגם פירמות גרמניות פרטיות השתדלו להשיג כוחות עבודה — ועבודתנו היתה זולה מאוד. יום אחד עמדתי בין אנשים שציפו לנס — ל„חותמת" — לחיים. לתמהוני הרב קראו את שמי — היה זה בדרך מקרה. לולא הייתי נוכחת במקום — ונוכחותי היתה שם מקרה גרידא — הייתי מאבדת את הזכות לחיים לגליים.

החל ה„צייד" אחרי מסתתרים. כשנמצאו צורפו למשלוחים או הומתו בירייה על המקום. החיים במחבוא שבעלית הגג לתקופה ארוכה, כאשר נערכים חיפושים מתמידים, היו לבלי־נשוא. והנה באה הזדמנות: קוראים לכל אלה, שעל הניירות הזמניים שלהם מוטבעות חותמות, להתייצב ב„לשכת העבודה", כדי להחתים מחדש את התעודה המתאימה. עצבי היו עוד אז חזקים למדי והודעתי שאבדה לי התעודה. היה בזה משום סיכון רב. בליווי צעקותיו הפראיות של איש הגסטפו, שעבד בלשכה, יצאתי ובידי תעודה חדשה. עתה היו איפוא בידי שני ניירות עם חותמות, וכעת דרוש רק „ניתוח" קטן: שינוי תאריך הלידה. שמות אי אפשר היה למחוק ולשנות, היו איפוא שתי שארלוטות (זה שמי בתעודת הלידה), וכך השיגה אמי זכות זמנית לחיים.

הופיע צו חדש, או יותר נכון רשימה שמית, בעיקר של נשים וילדים (לא עובדים), שעליהם להתייצב במפקדה. מעשי־התרמית של הגרמנים עדיין לא היו ידועים לנו במידה מספקת — והופיעו כולם. כל הבאים הועברו לבלזץ. לעת ערב כשחזרנו מהעבודה, והגברים לא מצאו את נשיהם וילדיהם — אותה זעקה מרה עדיין מהדהדת באוזני כיום.

התחלנו לחשוב על הצלה: מחבוא מחוץ לרישא. אולם ללא רשיונות־מעבר ברכבת אסור היה לעזוב את העיר. הופיעו

שליחים מבוחניה, אשר במרוצת הזמן נהייתה למרכז לזיוף ניירות וכמקום־מעבר לבריחה להונגריה. שתי נשים מרישא, אשר התגוררו בבוחניה במשך המלחמה, הלברשטם והאוזמן אינני נזכרת בשמותיהן הפרטיים טיפלו בהעברה ובמכירה של תעודות מזויפות. בעת אחת מנסיעותיה המרובות, נעצרה הגב׳ האוזמן ליד שער הכניסה ע״י איש גסטפו. החלו מאסרים המוניים בעקבות הרשימה השמית שמצאו אצל הגב׳ האוזמן, לפי התעודות המזויפות שהובאו על ידה. הגרמנים בחרו ביום מיוחד, נדמה לי, שהיה זה יום חג יהודי, ואולי תאריך של מפלה בחזית הרוסית. בין האסירים היה צוות בית־החולים: ד״ר בייאר, אסת׳קה רבהון אחות בבי״ח, הרוקח פרנקל אשר לפני כן התגורר ברישא, בתו וחתנו ד״ר השלס (נדמה לי מלבוב) ורבים. רבים אחרים. הובילו אותם ליערות גלוגוב, ושם רצחום נפש בצורה אכזרית. פולנים מגדודי העבודה, אשר כרו את הבורות, הביאו את הידיעה על רגעיהם האחרונים. אסתקה רבהון, לאחר שכבר הפשיטה בגדיה, הטיחה לרוצחים את כל האמת בפנים. היא נפלה מות גבורים. אנו, ידידיה, השתדלנו למסור את בנה הקטן, מניוש, בעל קלסתר־פנים ארי, לצד הארי — אך למרבה הצער לא עלה הדבר בידינו...

כל זאת נוסף כסיוט כבד על חיינו הקשים והמרים גם בלאו־הכי — זה השפיל את כבודנו העצמי, אך לא את הרצון לחיים.

את הרובע היהודי, אשר נהפך אז למחנה עבודה, חילקו לשנים, ואת שני החלקים הפרידו ע״י גדר תיל באמצע, כעין „שטח הפקר״ — למזרח ומערב. צד מזרח — העובדים, וצד מערב — הלא־עובדים. את הצד המזרחי שוב חילקו למחנה נשים ולמחנה גברים. ב־15 בנובמבר 1942 בוצעה ה„העברה״ הגדולה הסופית. אותו זמן כבר לא היו לנו שום אשליות, ובאויר כבר היה מורגש, כי הסוף מתקרב. אנשים רבים לא חזרו ממקומות העבודה למחנה. איש לא רצה להיכנע מרצונו הוא. קרבנות „העברה״ זו היו המבוגרים והילדים, אשר עדיין נמצאו במחנה באופן חוקי, מחוץ לאחדים שהוסתרו. הפעם ניצלו הרוצחים את העובדה, שכל פעם האמנו להם מחדש, ובתואנה שלוקחים את הילדים לגן ולבית ספר, אספו את כולם והוציאום במשאיות. אף ילד, וגם לא מבוגר אחד מאותו משלוח, לא נשאר בחיים. אין מלים לתאר את המצב שנוצר אחרי אותה תקופה.

גם במשפחתנו אנו נתהוותה פירצה טראגית ראשונה — הילדה של אחי פינק, ז׳וניה בת השמונה, נלקחה באותו משלוח. בדרך נס ממש נשארתי בחיים מאותה „העברה״ — לא הייתי כלולה ברשימה השמית של הנשארים. ואילו אמא, שאותה הסתרנו, היתה כלולה ברשימה, וממש ברגע האחרון, כשקראו בפעם השלישית את שם אמא, התייצבתי במקומה (כאמור היו לנו עתה אותם שמות פרטיים, וכמובן גם אותו שם משפחה ורק תאריך הלידה לא התאים). הגרמנים התעכבו על כך לרגע־קט אך איכשהו עברו על כך.

המפקד הסאדיסטי של המחנה, באכר, ערך חיפושים ללא הפסקה, היכה, ירה. בעיקר סבלנו ביציאה ובכניסה מהעבודה. כשחזרנו יום אחד מהעבודה, מצאנו את חדרינו שדודים מכל וכל. סבלנו מאוד מחוסר בגדים חמים, שאותם שדדו מאתנו.

הוקל לנו במקצת כשבמקומו הגיע המפקד שופקה, אשר לאחר חיסול המחנה בזאסלב שליד סאנוק (על כך נודע לי כבר אחרי המלחמה) נהיה „אנושי״ יותר. פג קצת הפחד, פסקו המכות, ותנאי החיים נהיו סדירים יותר.

שני מחנות העסיקו עובדים, ואחד מהם היה מקום עבודה שבתוך המחנה. היו שם בתי־מלאכה לחייטות, סנדלרות ומחס־נים שונים, שנוהלו ע״י מר איינטראכט מרישא. המקום השני נקרא „אוסטבאן״ — היתה זו שורה של פירמות פולניות וגרמניות אשר ביצעו ליד הרכבת כל מיני עבודות חפירה ותיעול. בראש ה„אוסטבאן״ עמד המפקח ברימר (גרמני), שהיה מקבל ברצון מתנות יפות והנהיג תנאי עבודה טובים יותר במקום זה או אחר. כמובן שהפקנו תועלת מזה, כי היינו עוברים למקומות בהם היו תנאים טובים יותר, וברימר ה״ה בא על שכרו על כך. דבר זה לא נעלם מעיני הגסטפו. אמנם לברימר לא עשו מאומה, אך 22 היהודים שילמו על כך בחייהם.

לעולם לא אשכח את יום ה־22 במרץ 1943, כשחזרנו בשורות מהעבודה ב„אוסטבאן״ — את הקבוצה הוביל ד״ר שמלקס מקרקוב. עצרו אותנו. ברגע הראשון היינו בטוחים, כי מחפשים מצרכים מוברחים, שהיינו מקבלים תמורת מצרכים ובגדים שהוצאנו מהמחנה. הוצבנו בשורות ליד בנין ה„הנה־לה״ (בית צוקר, סוחר התכשיטים) ברחוב גארנצרסקה — והנה החלו לקרוא שמות אנשים מסויימים לפי רשימה. הראשון היה ד״ר שמלקס, ולו נתנו את הרשימה להמשכת הקראת השמות. זה אחר זה התייצבו בשורה 20 גברים חסונים ושתי צעירות — שתי האחיות טננבוים מגרמניה (בנות דוד של

יערות גלוגוב — על פי קבר־האחים
In front of masses grave

סוניה טננבוים). בין היתר היה שם גם אחי האהוב פינק. לאחר שסיים לקרוא את השמות מסר ד״ר שמלקס, את תיקו הפרטי לבת־דודו בלה הורוביץ והתייצב בעצמו בשורה. נדהמים חזר־נו לבתי המגורים, מודאגים מאוד לגורל קבוצה זו — והנה הדי יריות חזקים כבר מגלים לנו את הכל... ואנו כה קרובים — וכה רחוקים, ואין בידינו לעזור במאומה. נרצחו כל ה־22 למחרת הלכנו לעבודה בעקבות דמם, אשר הותז על אבני המדרכות. קשה היום לתפוס כיצד יכולנו אנו, הקרובים ביותר — אמא, אשה, אחות — ללכת לעבודה ולהמשיך לחיות. משהו קרה לנו — נשברנו עד כדי כך, שהיקשה עלינו לתת ביטוי לרגשות. הכאב היה פתאומי מדי, חזק מדי — המומים היינו. שום תגובה נורמאלית לא היתה אפשרית. נתקהו החושים — כי איך אפשר להבין זאת אחרת?

והחיים נמשכו הלאה — מכונת־השטנים הגרמנית דאגה לכך. זמן קצר לאחר מכן חוסלו כל מקומות העבודה ב„אוסט־באן", ואנו הזרנו לעבודה במחנה.

באותה תקופה חזרו הבודדים הנכים ממחנה ביאשיאדקא, מקום שם עבדו בתנאים מפרכים בכריתת עצים ביערות. היה זה מחזה מעציב, בעוברם מלוכלכים ובלואים בין גדרי התיל של ה„מזרח" וה„מערב". במיוחד נחרת בזכרוני שכננו אברדם הצעיר שעבד בבנק. השתדלנו לעזור להם, היו אלה בעיקר נכים, אשר זיקנה קפצה עליהם טרם זמנם, ואין פלא בדבר, שהרי עבדו בתנאים על־אנושיים, בכפור עז.

כאן נוכחנו לדעת מהו מחנה עבודה ממש — עד אז, ברישא, הסתדרנו איכשהו, סחר־החליפין נמשך, וזה נתן לנו את כוח העמידה. טרם רעבנו לפת לחם.

ביום 3 בספטמבר 1943 נתעוררתי משנתי לשמע צעדים כבדים של מגפיים מסומרים — הוקפנו. ג י ר ו ש וחיסול סופי של המחנה ברישא. קשה כיום לתפוס מה היתה משמעותה של מלה יחידה זו באותו זמן, ומה הסתתר בה — נדודים — חוסר בטחון... האם נראה עוד מחר את אור הבוקר?

שריקה חדה, שאגת הבריונים ובן־רגע הורחקנו מכל אשר היה לנו, והיה זה כל כך מעט: מיטה ל־3—2 נפשות, חדר בו התגוררו 3—4 משפחות. אך הרי כבר הורגלנו לכך וקיווינו, כי בנסיבות אלה עוד נגיע לעתיד טוב יותר. האמנו בכך ללא־הרף, האמנו במפלתם של הגרמנים. ברישא נשארה רק קבוצה קטנה של 80—100 איש, שנקראו „רוימונגס־גרופע" (קבוצת־פינוי), שמתפקידה היה לחסל את כל השאר. כל ה„מערב" יחד עם חלק מה„מזרח" נלקחו למשלוח, אשר מהם לא נשאר איש בחיים — על כך נודע לנו רק אחרי המלחמה. משלוח זה, למרות שכלל הרבה אנשים צעירים ובריאים, נשלח ישר, ללא מיון, לכבשן המוות.

קבוצה, שמנתה בערך 400 נפש, בעיקר נשים צעירות, — ורק עפ״י נס עלה בידי אמא להצטרף אליה — הוצבה בין חוטי־התיל. במשך כל הלילה ישבנו על הכביש מוקפים משמר של גרמנים — רועדים ודואגים ליום המחרת. היתה שמועה, כי אנו מועברים למחנה שאַבניה שליד יאסלו — כי יפעילו שם בתי־מלאכה גדולים לחייטות ונעבוד שם למען הרייך. אולם כבר חדלנו להאמין לגרמנים. בבוקר השכם, לאחר ביקורת מדוקדקת ולאחר שהמיתו ביריה את העלמה ויזנפלד מקרקוב, אנו עוזבים בשורות את מחנה רישא. אנו עוברים את הרחובות של העיר, הידועים לנו היטב, עיר ילדותנו ונעורינו. האמנם נסע לשאַבניה? דוחפים אותנו לתחנת הרכבת בסטארוניבא, לקרונות משא. הצפיפות לא תתואר — אני יושבת על הרצפה ליד אמא וגיסתי — מחנק, קשה לנשום. ובכן אלה הם הקרו־נות, אשר פעמים כה רבות הסתכלתי בהם מרחוק — הפעם אני בפנים. רעד עבר בעצמותי כשהרכבת זזה — לאיזה כיוון? ליאסלו או לאושוויץ? השם אושוויץ כבר היה מוכר לנו היטב

מגורשים מגיטו רישא

Deported from the Rzeszow ghetto

— לא היו לנו כל אשליות. אך הפעם לא שיקר הגרמני. אנו נוסעים בכיוון יאסלו — נשמנו לרווחה. אך מה מחכה לנו שם? חדשים היינו וטרם שובצנו למסגרת של המחנות — מחנות היסורים או מות ללא יסורים. אנו משתדלים בקול רם להרגיע את עצמנו ואת הזולת, כי שאֶבניה אחרי־הכל הוא מחנה עבודה, כי יהיו שם בתי־מלאכה לחייטות, כי לא יהיה רע — העיקר לא לאבד את התקוה. הרי המלחמה לא תימשך לעד, והעיקר — להחזיק מעמד.

לפתע נעצרה הרכבת — פתיחה מהירה של הדלתות ושאגות איומות של הגרמנים „לצאת!" תוך כדי דחיפה בקתות הרובים. הרכבת עומדת על גבעת חול רמה, ומסביב גרמנים רכובים על סוסים, מצלמים: הרי אנו תופעה נדירה, „בעלי־חיים" בצורת בני־אדם. צעקות, צריחות הגרמנים — אנו נעמדים בשורה, ובריצה אנו עוברים דרך של כמה קילומטרים למחנה שאֶבניה. אני עוזרת לאמא במיטב יכולתי, אין בכוחה לרוץ. אני משליכה את החפצים שהרשו לנו לקחת לאחר בקורת: הם מקשים על הריצה. אנו מגיעים למטרה: המחנה, מגרש גדול, באמצע מתנוסס על תורן גבוה דגל שחור עם סמל לבן של ס"ס בצורת ברק. אני עומדת מזועזעת — דגל זה הרי זה סמל המוות. נגוזו כל התקוות, אשר הסובבים אותי (ואף אני בעצמי) כה התאמצו להפיח בקרבי. מדוע לא חינכו אותנו לאהוב את המוות, ולא את החיים, מדוע אנו מפחדים כל־כך? מדוע אני כה נרעדת למראה דגל זה, מדוע הוא מרגש אותי כה חזק?

לאורך המגרש מוצבים שולחנות, ולידם רושמות אסירות יהודיות את המשלוח שהגיע. אנו מוצאים שם יהודיות מרישא שהגיעו למחנה עוד ביוני. אין הן יכולות להגיד לנו מאומה — אסור להן אפילו לדבר אתנו — אחות אינה יכולה לעזור לאחותה. לאחר סידור העניינים הפורמליים אנו נכנסים לשטח המחנה ממש, ישר לבית־המרחץ. פחד אחזני, האם יש גם יציאה מבית־מרחץ זה? הפעם יש — יוצאים אנו לבלוק ה„מגורים". זהו מבנה־עץ ארוך, ללא חלונות, המזכיר אורווה. משני הצדדים — ספסלים בשלוש קומות עם מצע קש. הרעב גובר, אין עדיין נוהל שיגרתי של מחנה. דודי המרק נשפכים בעיקר לתוך האדמה, המהווה את הרצפה במק.ם „מגורינו", כתוצאה ממאבק על קצת מרק. אני מהססת לאכול שורשי עשבים, במרוצת הזמן אנו מתארגנות — פולה צוייגנבאום עוסקת בחלוקת המיצרכים העלובים. הצרה השניה היא המחסור במים — להתרחץ אפשר רק בבוקר השכם. עם עלות השחר אנו רצות לבאר, וכאן אנו מחכות בתור לטיפת מים, כדי לרחוץ את העינים ולשטוף את הפה. לא תמיד אנו מצליחות בכך. לעתים תכופות, כבר תורנו מגיע, נשמעת שריקה למיסדר, ובמהירות אנו רצות למגרש. מכל הפינות יוצאות דמויות עטופות מעילים, ועל פי רוב שמיכות, ולא פעם — שתי נשים בשמיכה אחת. וכך שעות, קפואות, בגשם או בשלג, אנו מחכות ל„שליטי העולם". הם סופרים אותנו, מאיימים ומאיצים לעבודה, שהיא אשלייה בלבד. אנו סוחבים ארונות, קרשים, מיטות ממקום אחד לשני, כדי להחזירם לאחר מכן למקומם הראשון. העבודה במחנה, מלבד חוסר המטרה שבה, יש בה סכנה: אתה עלול להיתקל באחד המפקדים. גז'ימק (נידון למוות עפ"י בית־המשפט המחוזי בוורשה, ב־18 בפברואר 1950) עם ה„מנדולינה" שלו (תת־מקלע אוטומטי שהיה תלוי על שכמו כמנדולינה) יורה למטרה, והמטרה היא — אנחנו. על „עבירה" קטנה ביותר הוא מעניש ב„עמוד" — תליית הקרבן כשידיו למעלה, בלי שהרגלים תגענה בקרקע. וכאב פרקים נקועים הוא לבלתי־נשוא. התלויים מתחננים למות, אך השליש גז'ימק נוטל את חייהם, שאותם לא נתן להם, רק כשיש לו רצון לכך.

גז'ימק ידע גם להשתעשע — הוא הקים תזמורת, הלביש אותם במדים והוביל לנשפיות־לילה בארמון.

מלווינה קליינר מקרקוב הנעימה להם את זמנם בשירתה. מלווינה המסכנה פחדה. לשולחן הגישו צוענייות.

הארמון השתעשע — ואנו מסוגרים ומנותקים מן העולם הושמדנו מבחינה פיזית ונפשית. על בריחתו של נהג יהודי, ערב היה כל עשירי. הגורל נפל בין היתר על הגב' שילדקראוט, אשתו של עורך דין מרישא. היא הלכה לגרדום ברגש כבוד ובראש מורם. הכדור שם קץ לחייה — והבוץ יחד עם הדם ניתזו לתמיד על פני המרצחים. בתה הקטנה התחננה למות, והיא לא נשארה זמן־רב בחיים אחרי אמה — היא נרצחה ב־22 בספטמבר 1943, יחד עם כמה מאות זקנים וילדים.

כך הושמדה רישא בהדרגה, נפלו בזה אחר זה — רואה אני אותם כיום, איך הלכו בשורה בדרכם האחרונה. רואה אני את כולם: מינקא בורער ואמה, קריסיה באֶט ופלאַצאר הקטן, אשר ניצב על אבן כדי להראות כגדול. כן רואה אני את אמי היקרה, אשר התנגדה שאתחלק בגורלה, וכדי שיישאר לפחות שריד למשפחה. יערות טרנוביץ שליד יאסלו יכולים לספר הרבה על רגעיהם האחרונים, על מחשבותיהם ומבוכתם. עצבות ידכאון נשתררו לאחר אותה „אקציה", כמעט כל אחד אבד את מישהו מהיקרים לו. התהלכנו כמאובנים וחכינו לתורנו אנו. אך החיים היו חזקים יותר — קמנו למיסדרים ולעבודה שנעשתה קשה יותר ויותר.

כשעמדנו ב־3 בנובמבר במיסדר, כרגיל, הוקפנו לפתע ע"י זקיפים אוקראיניים חמושים במכונת יריה כבדה. עשינו רושם של פושעים חמורים. היינו כמה אלפי יהודים חלכאים ונדכאים. רשימה חדשה, „העברה" חדשה, לאן ולשם מה? לא הייתי ברשימה — הרי זה גורלי מימים ימימה — לא הייתי נחוצה, אך רציתי לחיות. אלה ששמותיהם הוקראו עברו לצד השני של המגרש. ניצלתי את הרגע, שהגרמנים הסיחו את לבם ועברתי בצעד בטוח לצד הנשארים. שלושת אלפים יהודים, בעיקר צעירים ובריאים, הוכנסו לקרונות בתחנת הרכבת במודרובקה. היתה שם קבוצה גדולה מבני רישא — פאר הנוער של עירנו. למחרת מצאנו על מגרש המיסדרים ערימות של בגדים, מגפים וכדים. החפצים היחידים בחיי אסיר מחנות. היכרנו את החפצים של חברינו הקרובים, אשר בלילה הקודם גורשו במשלוח. בטוחים היינו, שכולם הושמדו, זמן רב לאחר־מכן נודע לנו, כי הוציאו אותם בכותינתם לעורם, כדי לא לאפשר להם לברוח. תחנת היעוד שלהם היתה אושוויץ — שם נשארה מהם קבוצה קטנה. את יתרם הכריעה מחלת הטיפוס, אשר התחרתה בהצלחה עם הכבשן. אחת מקרבנות הטיפוס היתה גם אשתו של אחי היחיד, מניה אהות מינה, שלה ופפה

רוזנבוים, אשר הושמדו במשלוחים קודמים. לאחר ששיכלה את בתה ז׳יוניה ולאחר מכן את בעלה, לא רצתה מניה לחיות. לפי שמועות מאוחרות יותר, ניסתה להפיל עצמה על גדר־התיל המחושמלת באושוויץ. כפי הנראה, הצילו אז את חייה, ולאחר־מכן מתה מטיפוס.

בשאבניה נשארה קבוצת יהודים, שמנתה 500 איש. גורלנו נחרץ — זאת הרגשנו ממש מבחינה פיזית. כבר לא האיצו בנו לעבודה, כל אחד עשה מה שרצה — איש לא התעניין בנו. בצריף שרר לכלוך. הבינונו, שהדבר קרב לקיצו וכי עוד מעט נהיה בתור. ואמנם כעבור שבוע, הרגשנו בקומנו בבוקר, כי משהו מתרחש, כי מתקרב החיסול הסופי של המחנה. הכריזו על מיסדר בזמן לא רגיל.

לחיות, לחיות — ושוב הופיע בי אותו יצר חיים חזק, כפי שקרה הדבר עוד פעמים רבות גם לאחר־מכן. אני מחפשת את מניקה הייבלום, אשר הציעה לי פעם בריחה משותפת — אינני רואה אותה, כפי הנראה כבר הסתתרה. אני מחליטה לחפש את המסתתרת יחד עם ריקה פינטר. אנו נכנסות לצריפנו ובאותו רגע משאירה אותי ריקה ואומרת, כי מיד תחזור, רוצה היא למצוא מקום מחבוא יותר טוב. אני מסתתרת בבור חפור מתחת לאצטבא בת שלוש קומות, כולה מקומרת — נכנסתי לתוכו ממש בזחילה. קשה להזיז יד או רגל. שוכבת אני לחוצה ע״י האצטבא וע״י מחשבותי — אני נמצאת רק עם עצמי. עד עתה הייתי בקבוצה והיה לנו גורל משותף, כעת הנני לבדי. והנה נכנסת לצריף קבוצת אוקראינים. הם קוראים בקול רם החיפוש הוא מדוקדק, אך גם מחבואי בטוח. קשה להעלות על הדעת, כי מישהו זחל פנימה, אל מתחת לאצטבא. מה קרה עם ריקה אינני יודעת. מאז לא ראיתיה עוד. לפנות ערב נרדמתי. ברגע מסויים נתעוררתי, רוצה אני לצאת, אך חושך מסביב. אינני מוצאת את הפתח וצועקת מפחד, ובאותו רגע חוזרת אלי מלוא הכרת המצב. בקושי אני זוחלת החוצה, ניגשת ליד דלת הכניסה, ודרך הסדק אני רואה איך מובילים את החולים מבית־החולים בליווי כל הצוות הרפואי. המיסדר כנראה לא הגיע לסופו, הסרו חולים ורופאים. בין החולים היה באנאק שוורצברד. אני חוזרת למקומי אל מתחת לאצטבא — ורק מאוחר בלילה בהיותי מאובנת מחוסר תנועה ושכיבה לא נוחה, קופאת מקור ורעבה, אני מטפסת אל המדף העליון. שם מוצאת אני שאריות של לחם ישן מלפני שבוע, שנשאר לאחר שהבחורות נלקחו עם המשלוח. אחרי חצות נכנסים לבלוק אסירים פולנים. מטרה כפולה לביקורם בשעה כה מאוחרת — הם באים ל„ארגן״ לגנוב — בשפת המחנות את החפצים הנשארים. אני חוששת כי הם עלולים להתקל בי במקרה. אינני יודעת, אם להעמיד פנים שהוצבתי כאן לפיקוח, או לחכות ולשכב בשקט. אני בוחרת בברירה השניה. לעת בוקר עוזבים הפולנים את הבלוק, ואף אני מחליטה לצאת בחסות החשיכה ולחפש אם נותרה שם קבוצת יהודים. כרגיל היו הגרמנים משאירים לחיסול מספר מצומצם של יהודים. אני עוטפת ראשי במטפחת שמצאתי, לוקחת כד בידי ורוצה להידמות לפולניות ההולכות לקחת מים לרחיצה. אני ניגשתי למטבח היהודי (היה שם גם פולני), ומזיזה את הדלת. אימה נופלת עלי בראותי שם גרמנים. במהרה רצתי וחזרתי למקום מחבואי. יכולתי לשלם בחיי בעד יציאה זו. ושוב שוכבת אני במחבואי במשך כל היום, ושוב מחפשים אוקראינים אחרי מסתתרים. המתיחות גוברת אצלי יותר ויותר. אם לא נותרו יהודים במחנה, מי יעזור לי? הרי אינני יכולה לשכב תחת הספסל לעולמים. איך לצאת? האם לגלות את עצמי ולפנות לעזרה לפולנים?

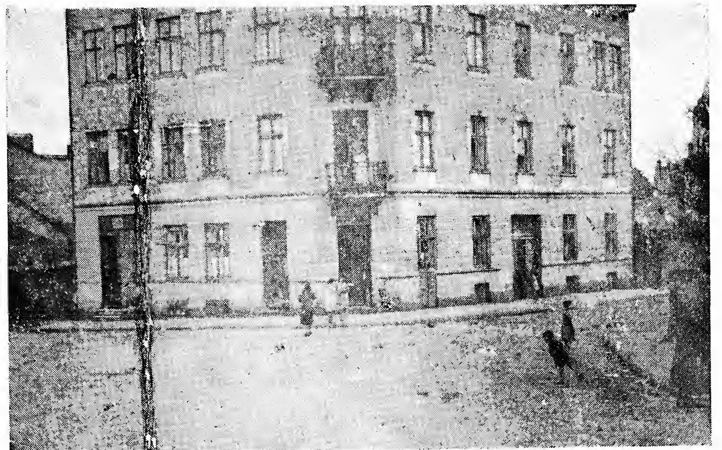
וכך שכבתי במחבוא שלושה ימים ושלושה לילות, בחרדה ובדידות וללא תקוה. רק ביום הרביעי בערב. כשניגשתי, כרגיל, אל דלת הצריף, שמעתי מדברים אידיש, ולאחר מכן ראיתי שני גברים. לבי החל פועם בחזקה — הרי יהודים הם אלה. ניגשתי אני אליהם, רוצה אני לדבר, ואינני יכולה. קולי נבלע בגרוני. לבסוף נפלטות מפי כמה מלים: באיזה בלוק הם נמצאים ואם מישהו נשאר מרישא. הם בעצמם נבהלו עד־מאוד, שכן לפי ההוראות השוררות במחנה, אסור להם לדבר אתי ומחובתם למסור עלי מיד למיפקדה. לבסוף נודע לי מפיהם, כי נשארו בעלי מקצוע (בשאבניה היו בתי־מלאכה לתפירה ולנגרות): הגב׳ קאלב, באנאק צוקר והאחים קולפן. הקולפאנים סידרו לי מקום מחבוא בבלוק שלהם — כאן מרגישה אני יותר טוב, אינני גלמודה. איכשהו משתדלים שלא יתגלה מקום מחבואי — רבים המלשינים בצריף.

אני מספרת להם על תכניתי — אני מבקשת סולם ורוצה לברוח. קולפן אומר, כי ישתדל לסדר לי רשות להישאר, אך אני אינני מאמינה עוד בהבטחות של גרמנים, אם נגזר עלי למות מכדור — אמרתי — מוטב שיפגע בי בעת בריחתי.

בשבת 13 בנובמבר 1943 בשעה 6 בבוקר אני יוצאת מהצריף, בעוד חושך, ובמקום שביקשתי אני מוצאת סולם גבוה. בידי תרמיל ובתוכו מגבת — לעטיפת מגפי המרופטים. על ראשי מטפחת. אני עולה לשלב האחרון של הסולם. תחילה אני זורקת את התרמיל, ולאחר מכן אני קופצת מגובה של מטרים אחדים. לא הבאתי בחשבון את גדר־התיל הדוקרנית — למזלי רק התרמיל נפל לתוך התיל הדוקרני, ואילו אני לידו. את התרמיל אינני יכולה להוציא, אך אני חוששת להישאר במקום אף לרגע אחד, בעיקר כשאני בטווח הראייה של שני מגדלי תצפית, אשר רק בדרך נס לא עמדו בהם שומרים באותה שעה. במהירות אני חוצה את השביל ופונה לצד השדות. הרגל מתחילה להציק לי, בעת הקפיצה נפגעה כנראה עצם. המגפיים הגבוהים מקילים במקצת על התנועה. מתחילים דמדומי־בוקר. אני נחה לראשונה בחורשה הסמוכה: משמידה את כל הניירות שהיו ברשותי וממשיכה הלאה בדרך בלתי־ידועה. מתברר כי המטפחת שמצאתי על המדפים העזובים ושבה עטפתי עצמי. היתה טלית שנצבעה לתכלת. אני נמצאת על גבעה, ובעמק עוברים פסי־רכבת. אני יורדת ונתקלת בעובד־רכבת, שואלת אותו לכיוון לתחנת הרכבת — הוא סוקר אותי מלמעלה למטה ומצביע על בנין תחנה מרוחק — טרנאביץ. הקופה עדיין סגרה, כמה אנשים נעמדים בתור לקניית כרטיסים, ואני בתוכם. אני מאזינה בקשב רב לשיחותיהם, ומתברר, כי הרכבת הבאה נוסעת לקרוסנו, כלומר ממש בכיוון הפוך. רוצה אני לחזור לרישא, כדי למצוא שם מקום מחבוא. אין ברצוני להישאר בתחנה אף רגע מיותר, שמא עוקבים אחרי, הלא התרמיל שנשאר בין חוטי־התיל עלול לגלות, כי מישהו ברח. אני קונה

כרטיס לקרוֹסנוֹ ברכבת אין איש שם לב אלי. בתחנת קרוסנו אני פונה מיד לקופה, כדי לקנות כרטיס לרישא, הרכבת נוס־עת רק כעבור שעתיים. אני נכנסת לאולם ההמתנה, המלא גרמנים ואנשי גסטפו. לבסוף, לאחר המתנה ארוכה, מגיעה הרכבת לרישא. בקרון נמצאים כמה ילדים, השרים ומקבצים נדבות ועוברים מקרון לקרון. הם עוזבים את הקרון ולאחר שעה ארוכה הם חוזרים ואומרים, כי אבד להם כרטיס הזהות. שואלים אצלי אם במקרה לא מצאתי אותו. שוב תוקף אותי פחד, שמא יחשדו בי כי אני לקחתי את הכרטיס ויזעיקו את המשטרה. לבסוף אני נשארת לבדי. תחנת יאסלו. אני זוכרת ממסעים שערכתי בימים עברו בסביבות אלה, כי ביאסלו צריך לעבור מרכבת לרכבת. אני יוצאת מהרכבת, נכנסת לאולם ההמתנה ומתיישבת לי ליד אשה פולניה. העיקר לא להיות לבד ולא למשוך תשומת־לב. יאסלו ידועה במספר גדול של ז׳נדרמריה גרמנית ואוקראינים (צ׳ובריקים). אני נכנסת בשיחה עם האשה ונודע לי, כי הרכבת לרישא עומדת בתחנה ובכלל לא היה צורך לצאת ממנה. אני חוזרת בריצת־צליעה ורוצה להראות ליד הכניסה לרכבת את הכרטיס. אך, אהה, הוא אבד לי. לרוץ שוב לקופה, לקנות כרטיס אחר — זוהי ממש סכנת חיים. בהיותי בין כותלי המחנות, נגמלתי מן המציאות החדשה, ואפילו שכחתי את ערך הכסף. כל טעות קטנה עלולה להיות בעוכרי. והרי פרצופי היהודי עלול לבגוד בי, ואפילו השפה הפולנית הטובה השגורה בפי שונה מזו של הפולנים. ברגע האחרון אני נאחזת ברכבת תוך כדי נסיעה. בקרונות־צפיפות. רוב הנוסעים נשים, המבריחות מצרכי חלב העירה. לפני התחנה בסטארוניבה גוברת העצ־בנות. אומרים, כי תהיה ביקורת וכי התחנה מוקפת. לי אין סחורה מוברחת, אך אני בעצמי הנני סחורה אסורה — הנני יהודיה ולא עוד אלא שברחה מהמחנה (עונש מוות כפול).

הגענו לתחנה. בתוך הצפיפות קופצים הפולנים בעד הגד־רות, כדי להתחמק מביקורת. אני אינני יכולה לקפוץ, הרגל כבדה עלי כעופרת. למזלי היתה זו בהלת־שוא, אין ביקורת.

אחרוני בני רישא מרוכזים בבית אליעזר לאוו

The building of Eliezer Lev in the ghetto, containing the last remnants of Rzeszow Jews

בגניבה עוזבת אני את התחנה. לאן? לאור היום — ב־12 בצהרים, במקום בו נולדתי ובליתי את נעורי, מקום שם מכיר אותי כל ילד. הבית הקרוב ביותר הוא של בוז׳, המעביד שלי ב„אוסטבאן" מתקופת המלחמה, רוצה אני להמתין שם לפחות עד רדת החשיכה, כדי שאוכל לחפש לי מחסה בעלטת הליל אצל אחד הפולנים מצוות העובדים בבית הדפוס מאותם הזמנים. בעצם אין לי כתובת מדויקת וגם אינני בטוחה אם יקבלוני. בעת בריחתי משאבניה לא חשבתי אלא על הצלת נפשי. בתקופת המלחמה לא ערכו תוכניות מדוקדקות לטווח ארוך. כשהצליח הצעד הראשון, חשבו על הצעד הבא.

למרבה הצער, אינני מוצאת שום איש אצל בוז׳, ברחוב נוסעת עגלה עם חול. אני מבקשת שיובילני, הרגל מציקה לי יותר ויותר. בעלת העגלה אומרת, כי היא נוסעת רק עד לסיבוב הבא. יהא כך, העיקר להתקדם. אני ניגשת לכנסיית פאַרנא, לתחנת הכרכרות, ושואלת אם יש כרכרה פנוייה — אך כשהעגלון מסתכל בי יותר מקרוב, הוא מכיר, כנראה, מי אני, — ומסרב. אחרי כמה צעדים שומעת אני לפ־תע, שמישהו פונה אלי בשאלה: „לוטקה, ומה את עושה כאן?". נזדעזעתי, הרי זה בנו של המשגיח לשעבר בבית־הדפוס, כשזה היה עוד ברחוב מטייקו. בהיותנו ילדים שיחקנו יחד, ולאחר מכן לא התראינו שנים. נבוכה הייתי. לא ידעתי את כוונותיו. אך הוא התנהג כשורה, ליווני עד למחנה היהודי לשעבר, שכן איפה יכולתי לשוטט במשך היום, כאשר עם צעדי הראשון הכירוני? לפני המחנה, שבו שכנה רק קבוצת חיסול של 80 איש בערך, פגשתי אנשי מיליציה יהודים, אשר הכניסוני למאפיה היהודית, שנמצאה אז מחוץ לגדר המחנה. קיבלתי שם ארוחה חמה ראשונה אחרי זמן רב, ותוך דקות מספר הקיפוני אנשים מוכרים. כל אחד רצה לדעת, מה היה בשאבניה, וכיצד עלה בידי לברוח. — ביקשתי שיובילוני למחנה עם רדת החשכה, אך בסודיות מוחלטת. רוצה אני לנוח, לבדוק את מצב הרגל ולהפש מחסה בצד הארי. והנה חל שינוי לא צפוי בתוכניתי, שלא ביוזמתי: הופיע שליח של גארליק, המפקד היהודי, שהודיע לשופקה, מתוך כוונות טובות, על „יציאתי משאבניה. לא היה איפוא כל צורך לחכות לרדת החשיכה. חזרתי למחנה בלווית „פמליה". ליד השער חיכה לי שופקה. עדי־ראיה אומרים, כי היו דמעות בעיניו — אני לא הבחנתי בזאת. הייתי עסוקה יותר מדי בכל אשר עבר עלי. שופקה הכניסני לאמבולטוריום ושם קבעו ד"ר הלר וד"ר טוניס, כי רגלי נקעה. שופקה שאלני בפרוטרוט על מה שעבר עלי בשאבניה ועל האנשים שנשארו שם, ובעיקר ענין אותו גורל אנשי רישא. באפיקים מוזרים זורמים רגשי־אנוש. באותו רגע היה שופקה כעין אבא, אותו איש שחיסל את המחנה היהודי בזאסלב שליד סאנוק. כשנכנסתי לשער המחנה, עמדה הגב׳ טונקה גראיובר וצעקה מרחוק: הידד, הגזע הנשי לא בייש את עצמו". מאז לא ראיתיה עוד. כמה דקות לאחר־מכן היא ברחה, ואני ירשתי את מקומה ואת מיט־תה בחדר. באותו יום ברחו עוד כמה אנשים, לעת ערב שמעתי יריות — ו... נוכחתי לדעת, כי נפלתי מן הפח אל הפחת. במחנה שרר דכאון ואי־ודאות, והבריחות המתמידות עוד הגבירו את המבוכה. הגרמנים גילו את ה„בונקר", שבו הסתתרה

משפחת פודים, גילו עוד „בונקרים", ואת המתחבאים המיתו ביריה. שכבתי במשך ימים שלמים ללא יכולת להניע את הרגל, והמתיחות גברה. הרגשתי, כי עלי לברוח, אך לא היה לי לאן לברוח, ואף ההליכה היתה קשה עלי. כל המחנה היה מרוכז אז ברחוב וייז׳ינקה בבית לעוו (החלבן). בקושי ירדתי מהמיטה וצולעת יצאתי החוצה. רציתי לברר לעצמי איך ולאן אוכל לברוח. אך לא קל היה הדבר ללא קשרים וללא כסף. כעבור כמה ימים נמסר לי, בדרך בלתי־ידועה, מכתב חתום ע"י שיודק (מרל). עוד בהיותי בשאבניה נודע לי מפי יאַנאק אסטרייכר, כי הם בנו „בונקר" גדול וכי רק בדרך מקרה לא נכנס לשם, כי הוכה מכות־רצח מפני שלא רצה למסור לגרמנים את מקום הבונקר. ואמנם לאותו בונקר הוזמנתי ע"י שיודק. — אין זאת כי אם נס מן השמים, אולם איך אפשר לצאת מהמחנה שהשמירה עליו כה קפדנית? למחרת היה עלי להיות בשעה מסוימת במקום מסוים (מיקושקא) — היה זה הרובע הארי של העיר, כה קרוב, אך בכל זאת כה רחוק. ערכתי תוכנית וגיליתי אותה ללאַמפל הספר, אשר עזר לי לבצעה. ליד בית ברחוב וייז׳ינקה היה צריף עץ גדול, שבו רהיטים, אשר נמכרו לפולנים, והכסף הלך לכיסם של הגרמנים. צריף זה היה על הגבול שבין הצד היהודי ובין הצד הארי. יחד עם הקונים נכנסתי לצריף, הסתתרתי בארון, ולאחר מכן יצאתי לצד השני, לצד הארי, דרך חלון, אשר את סורגו חתכתי. מיד הבחינו בבריחתי ושלחו אוקראינים לחפשני. הם תפסו אותי לא הרחק ממקום היעד. שוד ושבר! חזרתי בלווי שלהם למחנה. רכושי כלל 2 טבעות זהב וקצת כסף. התחננתי שיעזבוני לנפשי ואתן להם את אשר יש לי. הם נכנסו לשער, התייעצו ואמרו, כי זה מעט מדי. — לצערי, היה זה כל רכושי. לבסוף הסכימו שיביאו אותי למחנה, אך באופן כזה שלא שופקה ולא הגסטפו לא ידעו דבר על בריחתי. חזרתי. הם קיימו את דברם. בסימטה צדדית חזרתי למיטתי, שבורה, ללא אפשרות להגיע לבונקר. לעת ערב, כשחדרנו, כרגיל, המה מאנשים — יעץ לי אַברומק לאַנדאו, שאבקש מעויזרוביץ הקברן, שיוצאני בעגלה המיוחדת בה הוא מוציא את גופות המתים. לאחר הפצרות מרובות הסכים עויזרוביץ (אז לא ידעתי כי הוא איש־הקשר ביני לבין שיודק) להוציאני בעגלה. למחרת נכנסתי לאורווה, עויזרוביץ הכין סל קלוע קטן, שנכנסתי לתוכו בקושי. סל זה כוסה בשמיכה והיה צריך לשמש כמקום ישיבה. אַרטק האַר, עוזרו של עויזרוביץ, סייע לו להוציא את הסל. עויזרוביץ התישב על הסל, וכך עזבתי את המחנה. הגענו לחצר גדולה ליד מיקושקאַ, אשר מעברה השני גבלה עם הבתים של רחוב מאטייקו. ושם בדירתו של סטאסיאֶק פגשתי בנציגים הראשונים של ה„בונקר": גיזה וינד (אשתו של שיודק) ואחיה וינד (את שמו איני זוכרת). חכינו עד לרדת החשיכה ואז נכנסנו ל„בונקר". „בונקר" זה השתרע בין בית שיפר וחנות קאַפנאר. היו אלה מרתפים תת־קרקעיים ישנים, שעברו דרך חלק גדול של העיר, אך בעת עבודות התיעול נסתמו חלקית. הכניסה הראשונה מצד בית שיפר נסתמה לחלוטין מסיבות בטחוניות, כך שהכניסה היתה מצד מיקושקא תחת חנות קאַפנאֶר. ב„בונקר" נפגשתי ב־15 בני רישא, בערך, ורק שם נודע לי, כי המהנדס שיקו שפרינגר

כניסה לבונקאֶר מצד בית שיפר
Entrance to the bunker (Shiprer house)

מיאַרוסלאַוו, לשעבר חבר הסתדרות „הנוער". הוא שמצא את ה„בונקר". במשך השבועות שלאחר־מכן הצטרפו אלינו עוד למעלה מעשרה איש, כך שבסוף מנינו 36 נפשות. הגרמנים ידעו על קיום ה„בונקר", הם חיפשו אותו, אך הוא היה מוסווה בצורה מעולה. ב„בונקר" היו מנהרות תת־קרקעיות ובמשך כל הזמן חפרנו מנהרות חדשות, כדי שנוכל להימלט במקרה שיגלו את מקום מהבואנו. נהלנו חיים מבוססים על משמעת. ולכל אחד מאתנו היה תפקיד משלו. השמירה היתה יומם ולילה בתורנות, כדי שלא נופתע ע"י הגרמנים. אחיו הצעיר של שיודק סידר אורות־אזעקה במקום פעמונים, והוא היה גם האחראי על השמירה. את המטבח ניהלה הגב׳ קליינמינץ. היה לנו מלאי מצרכים ועויזרוביץ סיפק לנו מצרכים טריים, עד שנכנס יחד עם משפחתו ל„בונקר". פעם הבחינו בו מלשינים וכתוצאה מכך באו גרמנים וחיפשו בעזרת כלבים, אך למזלנו לא מצאו. ה„שלטון" בחברתנו ה„בונקרית" היה בידי מרל שיודק ושיקו שפרינגאֶר מיאַרוסלאַוו.

וכך עברו כמה חדשים, עד שיום אחד, בעת חפירת מנהרה חדשה, נדמה היה לנו, כי מתחקים על עקבותינו. לעת ערב עזבנו את ה„בונקר", ואז באמת גילו אותנו. לא היה לנו לאן לפנות, מצבנו היה יותר גרוע משל כלבים נרדפים. חלק מאתנו החליט ללון אצל סטאסיאק. לפנות בוקר כבר ידענו, שתפסו את מישהו מה„בונקר", כך שהמקום אצל סטאסיאק הוא בחזקת סכנה מיידית. יחד עם אברומק לנדאו עזבנו מיד את בית סטאסיאק, בתקווה כי בוז׳ — נותן העבודה שלנו מתקופת המלחמה — יקבל אותנו ולו ליום אחד, — יום אחד היה יום של היים. התחננו לפניו על ברכינו, אך הוא סירב. עברתי איפוא עם אברומק — יהודי טיפוסי — לאור היום, דרך רחוב ה־3 במאי, פודזמציה וזאַמקובאַ, עד שהגענו לבית אשה פולניה, אשר אצלה הסתתר בינתיים מאַנאֶק לאַנדאו. זמן רב לאחר־מכן נודע לי, כי מיד אחרי שעזבנו את סטאסיאק, יצא משם אונגר שימק, נתקל ברחוב ב„כחול" (שוטר פולני), וזה ירה בו במקום. בדרך למקום מחבואו של מאַנאֶק פגשנו בקבוצת ילדים פולניים, אשר הכירו בנו, כי יהודים אנו, שצעקו בקול רם: יהודים, יהודים הולכים! לפי עצת האשה הפולניה הת־

קשרנו עם פולני בשם פראָנדוטאָ, שעליו היה ידוע, כי בנה בוולה ז'נדוינסקאָ ליד טאַרנוב „בונקר" ליד אורווה וכי שם מתחבאים אנשים מרישא. לאחר הפצרות מרובות הסכים להוביל אותנו לשם, עוד באותו ערב. כדי לעקוף את תחנת הרכבת של רישא, הלכנו ברגל לרודנה ווילקה, שם היה לפראָנדוטאָ גיס שהיה מנהל התחנה, וזה הקל בהרבה. פרנ־דוטה נתן לי מטפחת על הראש, כדי להסתיר, כפי שהתבטא, את שערותי היהודיות. מטפחת זו נראתה לאור היום כטלית צבועה — הפעם לירוק.

וכך ליוותה אותי הטלית פעמיים בעת הבריחה. ב„בונקר" בוולה ז'נדזינסקה פגשתי ב־8 רישאים: וויינבאַך הנק עם בתו האלינקה, צייזל, הרמן קנופף, יוזאֵק קנופף, מנק שליין שהגיע בעת המלחמה לרישא, מאשא פייט־קלינגר, באַנאַק קליינמינץ וכעת הגענו גם אנו שלושתנו: אַברומאַק לנדאו, מאַנאַק לאַנדאו ואני. המקום היה קטן ונמוך, מוקף קש, ואפשר היה רק לשבת או לשכב בו. הכניסה היתה מהאורווה, ליד הא־בוס, שם הורם קרש מהרצפה. זמן קצר לפני שהתקרבה ההתקפה הרוסית, חנו חיילים גרמניים בסביבה הקרובה ובאורווה. היינו שרויים בסכנה גדולה, כי הקש שעליו שכבנו היה מרשרש בנגיעה הקלה ביותר. פעם נפל קרש מהרצפה, ורק הודות לנס לא גילו אותנו. אך, למרות הכל, היו תנאי הקיום ב„בונ־קר" זה בהרבה יותר טובים מאשר ב„בונקר" שברישא. שם שרתה אפלה תמידית והיה טחב איום. את הכבסים שכי־בסנו היינו מייבשים בחום גופנו. הבאת מים ממרתף סמוך היתה קשורה בסיכון חיים ממש, כך שמנת המים היומית היתה כוס אחת וזו היתה צריכה להספיק לשתיה, לרחיצה ולכביסה. כאן ב„בונקר" היה האור נכנס דרך הסד־קים והדרו בעדם גם קרני השמש, ואף דובר על אביב (היה זה בפברואר 1944) אך לא לנו... לכאן הגיעו עתונים ובקראנו בין השורות ידענו, כי קץ המלחמה מתקרב — אך כלום גם אנו נזכה לאותו יום גדול? יום אחד הגיעו לאוזנינו מטחי תותחים. הצבא הגרמני נסוג, הגסטאפו נטש את טרנוב, ולשמחתנו לא היה כל גבול. לפתע נעצרה ההתקפה הרוסית, הגבול החדש היה לא הרחק מאתנו. רישא כבר היתה משוח־ררת, אך אצלנו החלה דווקא אז תקופה קשה ביותר. פעם, מאוחר בערב, יצאנו, לפי הצעת בעלת הבית, אל מאחורי הבקתה כדי לשאוף קצת אויר צח וליישר את רגלינו, זו הפעם הראשונה מאז שהותנו ב„בונקר" הפציצו את טרנוב. פצצה יחידה נפלה בכפר, ורסיסיה הגיעו עד לחצר שלנו. כמה רסי־סים קטנים הספיקו להרוג את יוזאֵק קנופף בחור צעיר בן 17, בעל עיני תכלת. גם אחיו הרמן נפצע קשה וכן נפגעה משפ־חת בעלת הבית שלנו. את יוזק קברנו מאוחר בלילה בשדהו של בעל־הבית. הפולנים שהיו חבויים במחבואיהם מפני ההפצצה עקבו אחרי הקבורה המוזרה. החלו להתלחש: את מי קוברים בלילה? נוסף לכל הרע, לא היה הרמן הפצוע מסוגל לחזור ל„בונקר" ונשאר בביקתת בעל־הבית. במקרה הבחינה בו נזירה, שחשבה אותו לגוסס וקראה לכומר. הרמן לא רצה להתוודות בפני הכומר. הכפר הסקרני התחיל לחקור מי הוא זה שאינו רוצה להתוודות. נאלצנו לברוח היערה. ההליכה היתה קשה מאוד לאחר שכיבה רצופה במשך שנה בערך, ושרירינו רפו לחלוטין. חזרנו לפרנדוטה, והפעם לביתו (לפני כן היינו אצל אחותו). כעבור זמן קצר גילו אותנו שומרי הגבול באופן מקרי בההולט (בזמן המלחמה מילא המקרה תפקיד גדול מאוד). לפי פקודת הז'נדרמים, קפץ חלק מהמחבוא, צייזל, אַברומאַק לאַנדאו ואני חשבנו, שאולי נצליח להתחבא מתחת לקש. פתאום התחילו הגרמנים לזרוק רימוני תבערה, וכשהקש החל לבעור קפצנו מעליית הגג. אחרון הקופצים היה צייזל, הוא היה כה נבוך שהתחיל לברוח, והוא נורה במקום. באַנאַק קליינמינץ ומאשה פייט הצליחו לברוח, ואילו האַנאַק ויינבאַך והאַלינקא, אחרי שעזבו את היער, התחבאו במקום אחר. פקדו עלינו להשתרע על הארץ בידים מושטות. בטוחים היינו, כי עכשיו יירו בנו. חשתי אז את הרגעים האחרונים שלפני המוות. על מה חשבתי אז? על כך שכעבור רגע אתחלק עם גורלם של אמי, אחי וזיוניה הקטנה. חשתי את רגע הפרידה מן החיים, אבל שלטתי בעצמי. מסרתי את השעון לאברומק — בעליו. מדוע עשיתי זאת? כלום היה זה חשוב ברגע המות, שהשעון לא יהיה בידי? עשיתי זאת כדי להעסיק את עצמי ולומר משהו, כדי להרחיק מהמחשבה את הרגע האחרון של החיים.

לא ירו בנו. הובילו אותנו לכביש, באותו רגע ניתק מאתנו מאַנאַק שליין והחל לרוץ בכיוון היער, הכדור הראשון פגע בו והרגו. את הדרך עד לטרנוב עברנו ברגל; אנשי הגסטפו, חזרו למקומותיהם הקודמים ואחר שנעצרה החזית, הובלנו ע"י משמר הגבול כשלל מלחמה. בחוץ היה קר ואני הלכתי יחפה ומלבד חצאית חולצה לא היה עלי שום לבוש. תאי הכלא של הגסטפו בחודש ספטמבר היו חשוכים וקרים. אתנו יחד אסרו גם אכרה פולניה. האשימוה באפיית לחם בשביל הפארטיזנים (היינו קרוב לגבול). גם בנו חשדו ברגע הראשון שאנו פארטיזנים. שכבתי עם האכרה יחד על ספסל אחד, הזזתי עצמי אל מתחת לחצאיתה כדי להתחמם קצת. פחדתי מחקירה: יותר מדי ידעתי על בעלי־הבית שלנו, אשר בזמן מאסרנו ברחו על נפשם. פחדתי שמא אמסור על מקום בריחתם אם יענוני. כפי הנראה „התרככו" במקצת אנשי הגסטפו, לא רצו להעמיס יותר מדי על מצפונם. החקירה עברה בשקט, ובשקט העמיסו אותנו על מכונית ועם ליווי העבירו אותנו לפל־שוב. למה להם ללכלך את ידיהם, יעשו זאת אחרים. מָנאַק לאַנדאו, צעיר ובהיר שער, אשר לא פעם שמע מפי אנשי המשמר הגרמני, כי אינו דומה כלל ליהודי, הציג את עצמו כ„מישלינג" (יהודי למחצה). למרבה הצער, הביא עליו הדבר כליה. העמיסו אותו על מכונית יחד עם הפארטיזנים הפולנים מתאי הכלא של הגסטפו, ויחד אתם הובל ונורה.

בפלשוב חיכתה לנו הפתעה. בהכנסי למחנה נתקלתי ביהודים. לאחר שהייתי מנותקת מן העולם החיצוני למעלה משנה, שיערתי, כמו רבים אחרים שהיו ב„בונקרים", כי אני היהודים האחרונים שנותרו בפולין. והנה יהודים ויהודים מרישא — ורבתה השמחה. בצריף המשרדים פגשתי באוילה (בעת המלחמה התגורר ברישא, וכיום הוא בעלה של פלאַ צוקר). הלה הזעיק מיד את שופקה, שהיה אז המפקד או אחד המפקדים של פלשוב. מיד שיחררו אותנו מפסק־דין

מות, שעמדו לבצעו על „הגבעה" מקום ההוצאה להורג והוכנסנו למחסני הבגדים. שם פגשתי את שיאניה פויאר ובחורות אחרות מרישא. שופקה ציווה להלבישני היטב כדי שאוכל שוב לברוח, כפי שאמר בהלצה. קיבלתי מעיל ונעלים ומקום על האצטבא.

ושוב אני במחנה. הייתי כה סחוטה מכל הבריחות, שנכ־נעתי לגורלי. כגורל כולם, יהיה גם גורלי· לעת ערב, לאחר העבודה, התקיימו מיסדרים במחנה. יצאתי למיסדר ראשון זה, מסומנת במספר כמו כל העצירים. במחנה אבדנו את האינ־דיבידואליות שלנו והפכנו להיות מספרים. הידיעה, שהגענו מהגסטפו של טארנוב וניצלנו מה„גבעה", עשתה לה כנפיים. לפתע ניגש אלי גבר בלתי־מוכר לי ואמר לי: „מספרך זה חיים — תשארי בחיים" — נדהמת הסתכלתי עליו — „סכום הספרות של מספרך הוא י"ח (18), זה ח"י". היה זה בשלהי ספטמבר 1944, ועד ל־14 בינואר 1945 נשארתי בפלשוב, כלומר עד לחיסול המוחלט של המחנה. יחד אתי נשארה קבוצת רישאים, ושם יצרנו משפחה מלוכדת. קשר אותנו גורל אחד ומוצא אחד. באותה תקופה השתנו לטובה תנאי הקיום בפלשוב, כבר לא הוציאו להורג, ולא רעבנו. עבודתי במכבסה היו לה יתרונות משלה — בראש וראשונה יכולתי לכבס את בגדי. גם התזונה היתה יותר טובה. 14 ינואר 1945. מכונת המלחמה הרוסית נעה קדימה, לאחר כמה חדשי הפוגה. חיסלו את המחנה, ואנו פנינו ברגל לכיוון בלתי ידוע. עברנו את **קרקוב** מאוחר בערב, והאפשרויות להינתק מה„טרנספורט" היו רבות — רבים עשו זאת. ברם כוחותי לא עמדו לי, וגם כסף לא היה לי. לא היו לי גם מכרים, שאצלם אוכל להתאכסן. איש לא פילל, שהחזית הגרמנית תישבר במהירות כזאת, וכי תוך כמה ימים יכנסו הרוסים לקרקוב.

ברגל דרך כז'אנוב — העיר בה נולד אבי — הגענו לאושוויץ, ושבוע לאחר מכן, אחרי חיסול מוחלט של המחנה, יצאנו שוב ברגל, בדרך קשה, בה כל כושל נורה למוות. בכל מקום חיסלו במהרה את המחנות, ואת האנשים האיצו קדימה — כל הדרכים היו זרועות גופות.

בתחנת לסלאו הטעינו אותנו בקרונות פחם, מלוכלכים מאבק הפחם, קפואים מקור, נדדנו ממחנה למחנה בגרמניה, איש לא רצה לקבל את עדר האנשים הקפוא הזה. רק מחנה ברגן־בלזן „ריחם" עלינו. עברנו שם תקופה קשה מאוד — אמנם לעבוד לא הכריחו אותנו, לא ירו בנו, אך הלכלוך והרעב שלטו שם בכיפה. אנו, בנות רישא, החלטנו להרשם ל„טרנספורט" לאן־שהוא, העיקר להתרחק מברגן. עבדתי אז יחד עם גינה שטורמלאופר במטבח. לא היתה אפשרות להודיע לנו על הטרנספורט, שיצא באופן פתאומי. כשחזרנו מהעבודה נשארה מכל קבוצת הרישאיות רק מינה וידאר, אשר לא רצתה להיפרד מאתנו — השאר יצאו עם הטרנספורט. נשארנו איפוא שלישיה, ויחד אתנו הילדא קוקוק מדאמביץ. בהיותנו מלוכדות יחד עברנו ביתר קלות את תקופת הטיפוס והרעב. עם משב הרוח האביבית החמה, פרצה מגפת דיזנטריה. חוסר תנאים סניטריים ומים גרם למגיפת הטיפוס. גופות מתים התגלגלו באשפתות ובדרכים לעשרות ולמאות.

בברגן בלזן, קיבלנו מספרים חדשים. אני בודקת את מספרי: 21186, ביחד זה מסתכם ב־18 — ח"י! אשאר בחיים.

ב־15 באפריל 1945, ביום הולדתי קיבלתי את החיים בפעם השניה, הצבא הבריטי נכנס למחנה. אינני מסוגלת לשמוח, נחלשתי מאוד לאחר מחלת טיפוס קשה, אבל אני חופשית. ניתנה לי הזכות לחיות.

מצעד המוות

The death march

קלרה מעין מינצברג - תל־אביב

בימי הכיבוש הנאצי

מאז שכבת לא־יעלה הכורת עלינו
(ישעיה י״ד, ח)

נשאר מאז רק אוסף תמונות... כמה קשה להאמין, שרק זה נשאר! מה רוצה הייתי שיקומו, יחיו... ויעמדו על רגליהם חיל גדול מאד, מאד...

עברו כבר 20 שנה, והלב ממאן להאמין, כי מקהילת רישא התוססת והערה לא נשארו אפילו קברים...

את התמונות אספתי מהחברים, שהצליחו לעלות ארצה לפני ימי התופת. כל אחד מסר לי אותן בדחילו ורחימו, כאילו נלקח מהם הזכר היחידי, שנשאר מימי ילדותם ונעוריהם. את כולם אכלה המאכלת הנאצית. ניספו אבות, ניספו אמהות, ילדים, קרובי משפחה, ידידים וחברים מימי נעורינו, אישים אדירי תורה ורוח... להם, לאנשי עירי רישא, אני מקדישה את הדפים האלה, הכתובים בדם ובדמע. מי יתן וימצאו בהם בנינו דוגמאות של גבורה, וילמדו פרק עגום מחיי העיירה היהודית, שהיתה ואיננה עוד. ינטרו אלה איבה לנצח לאותם מרצחים, שכילו את חיי משפחתם הענפה בערי הגולה.

הזכרונות הראשונים מתקופת האימים מעבירים אותי דווקא לסביבה הררית יפת־נוף — סביבת זאקופנה. מושבת המנהלים של „הנוער הציוני" בסקבה, שבהרי פיניני, עמדה להסתיים וכבר הרגשנו מתיחות מסוימת, אך היא לא מנעה בעדנו מלערוך את הטיול להרי טאטרי. בהיותנו בדרך ל„קספ־רובי וירך" ברכבת הרים, הגיעו מברקים מכל קצוי פולין, שפרצה המלחמה בין גרמניה ופולין. בחורינו גויסו לצבא, ועליהם היה תיכף־ומיד להתייצב. פחד ואימה אפפונו ומיד הרגשנו, כי אנו נמצאים בתוך ים של שונאים. תגובתם של ה„גוראלים", אנשי המקום, היתה מדהימה. הם גילו אלינו מיד יחס אנטישמי וסגרו לפנינו את דלתות הרכבות באמתלה, כי „הרכבות" דרושות לחיילים. אחרי הליכה של עשרות ק"מ ברגל הגענו לקראקוב. העיר נשתנתה עד ללא־הכר. חפירות וסוללות נערמו מסביב — נכבדי העיר נשים וטף, עמדו וחפרו תעלות מגן. אחרי שקיבלנו סיוע בכסף ובמזון מקהילת קראקוב, המשכנו בדרך לא־דרך לרישא. את העיר לא היכרנו. אלפי אנשים הסתובבו, כשמכושים, אתים וכלים שונים בידיהם. ראיתי את זקני העיר, את תלמידי־החכמים, את הנשים והילדים — כולם התנדבו לחפירות וכולם חפרו את הקבר לעצמם!

1.9.1939 — שלהי דקיטא. בצהרי היום הכריז ראש הממשלה הפולני על פרוץ המלחמה. העיר הזדעזעה מנפץ תותחים נגד מטוסים, שייצרו אותם בבית־החרושת של צגלסקי — מפעל ידוע לתעשייה צבאית מלפני המלחמה.

כשהופיעו האוירונים הגרמנים הראשונים, נתקבלו תחילה ברעם תותחי פולין, אבל אלה לא הצליחו להפילם. בבטחון מלא חגו האוירונים הגרמנים בשמי עירנו ומילאו את לבנו פחד וחרדה. בשעה 4 ביום 6.9 נפלו הפצצות הראשונות ברישא והרסו כמה בנינים בסביבת תחנת הרכבת. כן נפלו פצצות במרשלקובסקה, רוסקה־ווייש ורחובות מאחורי הגשר. בתים נהרסו, אנשים נהרגו, מדרכות נהרסו — אבל בר־במקום תיקנו את כל הנזקים. שבוע ימים אחרי התחלת המלחמה נסוג הצבא הפולני בדרך לא־דרך מזרחה — בכיוון פשמישל־לבוב. הצטרפו גם המגינים האחרונים לשיירות הצבא הבורח מפני האויב. ב־9.9, שבוע ימים אחרי התחלת המלחמה, חדרו הגרמנים לעירנו בסדר מובהק, מלאי גאוה ובטחון.

במהירות הבזק פשטו הטבטונים בחצרנו, כשפניהם כפני מסכות: אבק הדרכים נדבק למשחה, שמרחו בה את פניהם, כדי לשמור על עורם. הם דרשו מיד מאתנו קערות עם מים חמים לניקוי פניהם — פני המרצחים.

בינתיים התרוקנו הבתים מהגברים. כל מי שכוחותיו אתו פנה מזרחה, בקוותו למצוא שם גאולה.

נראו שיירות ארוכות של גברים, נשים וטף נושאי תרמילים — את כולם משך הזרם מזרחה.

עד היום אני רואה את פני אבי השבור ורצוץ מהתלבטויותיו. הוא התיצב לפנינו הילדים ושאל: „מה עלי לעשות? — ללכת או להשאר?" היו אלה הרגעים הקשים בחיי, כשהר־גשתי שאבי בר־הסמכא, עומד כעת נבוך ומטיל את ההכרעה הגורלית עלינו. ברור היה לנו, שאסור להשאיר את אבינו היקר בידי חיות־טרף. הצטרפתי למסעו. את הגבול נסינו לעבור בסביבות לאנצוט, אבל שם נתפסנו ע"י הגרמנים. הוכינו קשה והוחזרנו ללא אמצעים וחפצים לידי הקלגסים הגרמנים. עד היום אני רואה לנגד עיני את נתן נבנצאל, המתעוות מהמכות האכזריות. לילה שלם נאנח מן המהלומות הכבדות, שהונחתו עליו.

החיילים הגרמנים פשטו בכל העיר. אחד מחלק סיגריות, אחד מחלק סוכריות לילדים... „כמה טובים הם הגרמנים! כמה אדיבים! לשוא הפיצו איפוא שמועות על רשעתם!". דיבורים כאלה שמעתי במשך מספר ימים, והדבר גרם לכך, כי הזרם מזרחה פסק ואף התחילו לחזור, כי התברר, שגם שם אין מלקקים דבש!

זכור לי היום כשאחד משכנינו, בילפלד, בא לביתנו וסיפר בהתלהבות, כמה טובים הם הגרמנים, שהם מחלקים ביד רחבה סוכר ומיצרכים חיוניים שונים, שמזמן כבר לא השגנום, ואיך כיבדו אותו בסעודת מלכים — רק בגלל דבר פעוט, כמו מתן אינפורמציה על כתובת ועד הקהילה היהודית ומוסדות ציבוריים אחרים.

אולם למחרת הופיע אותו בילפלד מבויש ומדוכא, כשמחצית זקנו ופאתו האחת מגולחות. תמונות דומות התרחשו לעיני כל. הנה מגיעה כרכרה מעיירה טיצ'ין ומאחורי הגשר

של רוסקה־ווייש, מול חלוננו, מורידים את כולם ומגלחים את חצאי הזקנים והפאות, ואדוני החיים והמות עומדים, לועגים וצוחקים לעיניהם. כרעם פשטה השמועה, שהוטלה עלינו קונטריבוציה, כסף רב, נוסף לסדינים ומזרונים לצרכי הגרמנים.

הוחרדנו מן הידיעה, שנמצאו קטעי ידיים ורגליים של נכדו של יוסל ים, המתגורר מאחורי הגשר. הילד בן 10 לא נתן לגרמנים לחבל בביתם החדש, שבנייתו הושלמה רק לפני מספר ימים. כבשורות איוב היו חודרות מפעם לפעם ידיעות על אכזריותם של הפושעים. על לוזרלה, אחד מרבני העיר, ציוו לרקוד ערום־למחצה על חביות היין, באמצע השוק, לעיני האספסוף הפרוע.

ימי הפורעניות הגדולים ביותר היו הימים הנוראים: ראש־השנה ויום־הכפורים. הקלגסים הגרמניים הוציאו את היהודים בטליתות מבתי־הכנסת וגרשו אותם בכיוון הנהר ויסלוק. זעקת הטובעים הגיעה עד לב השמים. ואם מישהו סרב להכנס למים עמוקים, הכוהו עד מות, האנשים הסתגרו בבתיהם, ובתי הכנסת התרוקנו מאדם, כל בית יהודי הפך לקן אימה ופחד!

והנה נסתיימה הידידות עם רוסיה והופיעו כתובות גנאי נגד הרוסים על גבי המכוניות הגרמניות. „החזיר הרוסי אינו מסתפק במה שנותנים לו — וכל פעם רוצה יותר!" ברור היה לנו, כי שוב נהיה השעיר לעזאזל.

הימים היו ללא־נשוא במיוחד בדצמבר 1939, כשאינסלער, ה„לאנדראַט" הראשון, הוחלף באייהויז ה„קרייזהאופטמן", מאיור ס.ד., איש דמים מטורף ואכזר. הוא קבע את מקום מושבו בטירת לובומירסקי ליד שדרת הערמונים. בימי החורף הקשים ביותר נאלצו בנות היהודים ליישר גבעה גבוהה שמסביב להר, ונאסר עליהן להפסיק את העבודה אף לרגע אחד, ולו לנגב את הזיעה. המאיור השקיף מבעד החלון וסקר איך „צבאו" ממלא אחרי פקודותיו. ניד אצבע שלו היה קובע אם לחלק מכות בעד פיגור בעבודה, או להרשות הפסקה קצרה לאנחה.

אחת הקרבנות למכות האכזריות היתה אחותי מלה, אך היא שילמה רק בעינויי גוף. כמה מחברותינו, כמו אסתר אור־לנר, הלה אונגר ורייזקה ריזנר שילמו בחייהן ונפלו קרבן לפראותו של אותה חית טרף.

במיוחד אומללות היו בנות גבוהות ויפות־תואר. באלה היה יורה בזמן הליכתן מאחורי גבן — או ישר בעיניהן. כשהופיע רכבו באחת הסימטאות בגיטו — התרוקנו הרחובות מאדם ובאימת מות היו בורחות הבנות מפניו. באחת הרדיפות הצליחה מלה אחותי לברוח דרך הגגות וכמעט ללא רוח חיים יצאה מהגיטו.

הרעב הציק לתושבי הגיטו. כדי לקבל קליפות תפוחי־אדמה היו עומדים בתורים ארוכים. בעד ק"ג תפוחי־אדמה שלמו גם בחיים. בין קרבנות אלה היה גם אחי חיים הי"ד, בחור גבה קומה בן ח"י שנים. יום יום היה יוצא לעבודה ביחד עם קבוצת בנים והיה מחלק להם את כל המצרכים, שעוד נמצאו בביתנו. הוא היה ממש רב כל יום על כמות האוכל הדרושה לו למטרה זו. ופעם, כדי להפתיע את אמנו היקרה, החליט להביא לה ק"ג אחד תפוחי־אדמה. הוא נכנס עב חברו לבית נוצריה אחת ושם השאיר את תיקו כדי לקבל את תפוחי־האדמה בדרכו הביתה. לדאבוננו היו גם בין היהו־דים מלשינים והדבר נודע לגרמנים. כשחזר הביתה ונכנס לגיטו, הזהירוהו, שמחפשים אותו. היו לנו שכנים טובים. מינה קאלב (כעת זילברמן, בנס־ציונה) הטמינה אותו כמה ימים והיינו מאושרים שניצל. במקרה, בעת שחיפשו כמה אנשים שנעדרו מעבודה — הלשינה שוב בחורה, שהוא מסתתר בביתה של מינה, הוציאו אותו נוגשים יהודים והביאוהו לגיסטפו. מלה, שנלקחה קודם כבת־תערובות, נתחלחלה בראו־תה את אחיה היקר המובא למות בטוח. ברגע אחרון מסרה לו את תמונתה — וכמה דאב הלב כאשר כעבור מספר שעות החזירו לה את התמונה מזוהמת בדם אחינו חיים היקר. הגרמ־נים לא הספיקו אפילו לבדוק מי הוא וירו בו במקום. יחד אתו נספו אז 5 מתושבי העיר.

בכל ימי הפורענויות האלה נשאר לנו דבר אחד: הקשר בין חברי התנועה. נעשו מאמצים עילאיים כדי להעבירנו לצד הרוסי — מזרחה, מזרחה!

קבוצה מאורגנת של אנשי „הנוער הציוני", שהגיעה אלינו מכל פינות פולין ישבה מספר ימים בביתנו. נעשו הכנות לעבור את הגבול ולהגיע לאזור הרוסי. בינתיים טרחו סנדלרים על הטמנת דברי־ערך בתוך סוליות הנעליים, וחייטים — על הכנת בטנה כפולה במעילים. כך דאג כל אחד לאמצעים ראשונים כאשר יצליח לעבור את הגבול.

הדרך ארוכה להגיע ולעבור את הנהר סאן. מי ימנה את הקרבנות שטבעו במצולות הנהר. בין השאר עלי להזכיר את רגינה מילר, המורה בבית־ספר עברי ש„בבית־העם" בעירנו. כשעברנו בגשר צר מאוד, שהותקן רק למטרה זו, מעדו רגלי ונפלתי לתוך המים. הואיל ועל שכמי היה תרמיל כבד מאוד — לא הצלחתי בכוחות עצמי להחלץ מן הגלים שכיסוני, ולולא עזרת חברי ליאון לוסטיג ודן גורן (שניהם בארץ), הייתי גם אני אחת הקרבנות.

21.6.1941, כשישבנו בגן העירוני, בזמן קונצרט של אמן יהודי־סובייטי, התחילה ההפצצה הגרמנית. הרוסים לא היו מוכנים כלל לכך, והתגובה הראשונה שלהם היתה: „אטו פיֵרורקי פוסקאַיאט" (אלה הם רק „זיקוקין־די־נור") — אבל מיד פרצה בהלה, שנמשכה כמה ימים. המלחמה בין גרמניה ורוסיה החלה. הפצצות תכפו, מזמן לזמן חגו אוירונים גרמניים מעל לעיר — וכעבור כמה ימים הופיעו המרצחים ברחובות העיר, ושוב נמצאנו בצפורני החיה הטורפת.

נמלטנו ונחבאנו — ותוך כדי ריצה נתקלנו בהרוגים המוטלים לאורך הכבישים, בחלקי גוף אדם ובהמות, בשרידי כלי רכב.

ההפצצות הפכו את העיר לגלי אבנים והריסות. אלפי חיילים סובייטיים ברחו נבוכים, מלוכלכים, באי־סדר גמור. רעבים ובמדים קרועים זרמו דרך רחובות העיר מזרחה. כמה מחברינו הצטרפו אליהם ואחרי־כן השיגו מדים. רבים — ובין אלה אני — ניסו להסתפח אליהם בלבוש אזרחי, אבל

במבואות העיר ובכפרים ירו עלינו כנופיות אוקראיניות, שהפריעו ליהודים בבריחתם. גם הבהלה בקרב הצבא האדום היתה גדולה ולא היו מעוניינים ברגע זה לעזור לנו.

ההפצצות נמשכו כמה ימים, מזון אי־אפשר היה להשיג, החנויות היו סגורות, ואם איזו מאפיה חלקה לחם היה צריך לקום באישון הלילה ולדאוג למקום בתור ארוך ובסוף, בשעות הצהרים, היו חוזרים ריקם. יחד עם הגרמנים הופיעו האוקר־אינים, ענודי סמלים מצבע כחול־צהוב. אלה נעשו לשומרי הסדר בעיר. האוקראינים היו ידועים בשנאתם ליהודים, ואם עוד קיבלו עתה היתר למעשי השוד ורצח, הרי שידם היתה חפשית לעשות בנו שמות כרצונם.

יום זועה היה „יום פטלורה", שנחוג על־ידי האוקראינים כחג לאומי. האוקראינים פרצו לבתים יהודיים והוציאו את כל הגברים לעבודה. הם הובילו אותם באורך הרחוב קאז'ימי־ז'ובסקה עד לבית־הסוהר „בריגיטקי", בחצר בית־הסוהר נתגלו תמונות זועה. עמדו שם בצפיפות אלפי יהודים, שהובאו לשם כדי לנקות את המרתפים מגופות הקרבנות האסירים הפולי־טיים ומאפר השרופים, שהוצאו להורג בידי הנ.ק.וו.ד. לפני שעזבו הסובייטים את העיר. בצעקות ש„כל העולם שותת דם עכשיו בגללכם!" ובמכות אכזריות הסתערו אנשי ה„גסטאפו" על היהודים. פה ושם נראו גופות שמעיהם שפוכים החוצה. בין אחרים הובא גם רבה הראשי של לבוב ד"ר יחזקאל לוין — אחיו של הרב אהרן לוין מרישא. הנאצים מרטו את שערות זקנו והריעו בשמחה כששמיע זעקות כאב. שותת דם נפל הרב יחזקאל לוין הי"ד — פאר הקהילה והיהדות.

באותו יום נתעוררו בי כוחות על־טבעיים, וכשבאו האוק־ראינים לדירתנו, ברחוב קאזימ'ז'ובסקה מול בית הסוהר „בריגיטקי", והוציאו ממנו בכוח את כל הגברים, הגנתי על ארטק בעלי, שגילוהו במחבואו. היה זה מאבק לחיים ומות — האוקראינים קרעו ממני את בגדי ונשארתי עטופת קרעים. בכל זאת אחזתי בו בכל הכוחות. האוקראינים בעטו בנו והיכו במקלות, עד שהגרמנים שעמדו בחצר התערבו ואמרו להם להפסיק, וכך ניצלנו ממות בטוח. שום גבר לא חזר אותו יום הביתה, כולם ניספו ביחד עם הרב ד"ר יחזקאל לוין.

היו יהודים שהאמינו שע"י קבלת תפקידים מסוימים ושיתוף־פעולה ימנעו את רוע הגזרה. נפתחה לשכת־עבודה ובה היו מחלקים עבודה ליהודים. בהתחלת הורגשה דאגה לעניים וחולים, חילקו אוכל, ורשמו את כל אלה הזקוקים לעזרה. יום אחד אספו לתמהוננו, סטודנטים שלמדו באוני־ברסיטה, יחד עם עניים, פושטי־יד, וכולם נשלחו קבוצות־קבוצות, כביכול לשטחים גרמניים. כאשר נשאלו מדוע נשלחים הסטודנטים יחד עם הקבצנים, ענו, שרצוי, כי המשכילים ידאגו לעניים ויעזרו להם גם מבחינה כלכלית. רק אחרי זמן רב, כאשר לא נתקבלו כל ידיעות מן הנשלחים, הבינונו שכך שותקים רק מתים... היו אלה המשלוחים הראשונים מפולין. כאשר מקהילת לבוב נלקחו טובי הנוער עוד חיו בעיירות וערים אחרות יהודים בחופש יחסי. רק כעבור זמן־מה הוברר לנו, שהסטודנטים היו רשומים פעם כמקבלי עזרה סוציאלית ליד קהילת לבוב, — ועל כן נשלחו יחד עם הקבצנים.

היינו קבוצה גדולה למדי של יוצאי „הנוער הציוני" ואירגננו פעולות מחתרת. דאגה אחת היתה בלבנו: להציל את השרידים האחרונים בכל מחיר. נשק לא היה לנו. גם לא ידענו, שיש אפשרות להשיגו. אך חברי הנוער פעלו בהשגת ניירות ושליחת אנשים אל מחוץ לגבולות — לרומניה, הונגריה דרומה, ולוילנה, קובנו בכיוון צפונה. היתה זו פעולת הצלה ענפה ויעילה מאד. בוילנה הישגנו מאות דרכונים והעברנו את החברים דרך מוסקבה או טורקיה לא"י. פעם לוויתי רכבת כזאת בתחנה המרכזית בוילנה, וכשיצאה הרכבת בשירת „התקוה", נדמה היה לנו שזהו חלום בהקיץ, ודמעות זלגו מעינינו כשנפרדנו מחברינו ה„עולים ארצה". כמה קשה היה לנשארים! היינו כמעט כולנו בדרך ל„עליה", והנה גילו שלטונות הרוסים בוילנה את הקשר המחתרתי ואסרו מאות מחברינו. ניצלתי בנס בתחנת הרכבת כאשר הראיתי לשוטרים תעודות מזויפות שהיו בידי. לא נשארה לי ברירה אלא לחזור בדרך מכוסה שלג עמוק לגהינום הגרמני. בינתיים השיגו חברינו בלבוב ניירות „אריים" ובעזרתם התחלנו להעביר את

הנרצחים הי"ד, הרוצחים ועוזריהם ביערות גלוגוב
The killers, their assistants — and their victims

שארית הפליטה מהגיטו לערים אחרות ובמיוחד לוארשה. קשה לתאר את מבוכת חברינו, כאשר הורידו את סרט ה„מגן דוד" היהודי מן הזרוע ונהפכו בן רגע ל„גויים", הנוסעים ברכבת לרגל ענינים מסחריים. השגנו קשר עם אחד המפעלים לעיבוד משי ע"י וארשה — מילנובק, ושם קיבלנו רשיונות נסיעה ברכבת. כיצד? היה לנו חבר שנתמנה למנהל במפעל זה, והוא היה שולח הזמנות לקופסאות פרפרי־משי. כל אחד מאתנו היה נוסע אליו, כדי למסור לו, כביכול, את ההזמנה ולבחור בדים לפי המבוקש. בדרך זו העברנו מאות חברות, שכן הנסיעה היתה כאילו מוצדקת. מובן שהיו בהצלחה גם קרבנות ולרוב בגלל ההלשנה מצד הנוצרים.

אחרי שהעברתי בדרך זו את ארטק לוארשה — החלטתי גם אני לעבור לשם. באותו זמן קיבלתי ידיעה ששארית משפחתי אמי ומלה אחותי מעיר רישא, שניצלה בדרך נס, מגיעות אלי. נאלצתי איפוא לחכות להן. בינתיים הוזעקתי ע"י ארטק, שחלה קשה בוארשה. התברר, שיצא מגיטו לבוב חולה בטיפוס, ואחר, הגיעו לוארשה שכב בחום גבוה ובלי הכרה כמה ימים. קשה היה לי להחליט, אם לנסוע אליו או לחכות לבני משפחתי. לבסוף השארתי הוראות לחברותי, כיצד לדאוג למשפחתי ויצאתי לוארשה.

כשרק עליתי לקרון הרכבת שמעתי קולות: „ההיא היתה לבושה במעיל ירוק" — „היה לה כרטיס של המחלקה השניה". לפי כל הסימנים המדובר היה בי. התיישבתי בשקט וחכיתי לגזר דיני. שני אנשי גסטאפו עם אשה נוצריה אחת עברו מקרון לקרון וחיפשו אחת הקרבנות. חכיתי בשקט למוות בטוח, אך ברגע שניגשו אלי ושאלו אם זאת אני — שמעתי תשובה של הגויה: „לזו היה שער בלונדיני". לעיני הוציאו מהקרון השני אשה צעירה יפהפיה וירו בה בתחנת הרכבת. התברר, שהאשה שהלשינה עליה הביאה אותה עד לרכבת ואחר־כך מסרה אותה לידי הגסטאפו...

לוארשה נקלענו בתקופת המרד — ושוב התחילה הפעולה המחתרתית. מצאנו קשר עם המורדים ועם מספקי הנשק. היינו נפגשים עם השליחים ומבצעים הרבה פעולות מסוכנות. בינתיים עברו רוב חברינו לוארשה וסביבתה — חלק ניכר מהם הסתפחו לפלוגות פארטיזניות שהתחילו להתארגן שם. תקופה זו, בה חיינו על ניירות „אריים", אפשר לכנותה תקופת ה„אנוסים". רק מי שהאמין ש„נצח ישראל לא ישקר", יכול היה לעבור את התקופה הזאת. בינתים הגיעו אלינו אמי היקרה וגם אחותי.

בקפדנות בלתי־רגילה היתה אמי מדליקה בערבי שבתות נרות מתחת לשולחן ומכסה את השולחן כולו בשמיכה עבה, שלא יחדור דרכה האור. אמי שמרה גם על הכשרות במשך כל ימי הפורענות, ולא פעם לא יכלה השכנה הגויה להבין, מדוע משפחה כה קטנה מבשלת מרק בשני סירים.

לקראת הפסח — שאת ימיו ספרנו ממועד למועד (בדרך כלל לא טעינו בתאריכים), אספה אמי גרעיני חיטה מהשדה, טחנה אותם בידיה הכינה מצות — מצות ספוגות דמעות. חילקנו אותן בין חברינו לזכר החג שרק הזכיר לנו את החרות המקווה והרחוקה כל־כך!

הקשר עם היערות ופלוגות הפארטיזנים נעשה הדוק יותר — עזבנו את וארשה ועברנו ליערות. ימי השיחרור קרבו, ואי־אפשר לתאר את שמחתנו כשהבחנו יום אחד בבריחה המבוהלת של הגרמנים. זה היה באמת יומנו הגדול!!

במרתף השואה, לוחות זכרון לקהילות רישא והסביבה. מימין: קלרה מעין

Remembrance plates commemorating the Jewish community of Rzeszow and neighbourhood communities — in the Martyrs' and Herdes Remembrance Hall — Jerusalem

ד"ר מיכאל שניווייס — תל־אביב

חילצתי נפשי ממות

ד"ר מיכאל שניווייס
Dr. Michael Schneeweiss

הנני מבני אותו דור, שסבל במלחמת העולם הראשונה, אף על פי שלא השתתף בקרבות ממש. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, הייתי בן 12 ועברתי לכיתה השלישית של הגימנסיה ברישא, בבניינה החדש ברחוב קראקובסקה. ילדותי עברה בסביבה עירונית יהודית רגילה. הורי היו סוחרים קמעוניים ובעלי־בית.

פלישתם של צבאות רוסיה לגאליציה בסתיו 1914 הדפה גם אותנו מביתנו מאימת הקוזאקים.

מגליציה ברחו בעיקר היהודים, אך גם מספר אצילים פולנים או פקידים בכירים, שראו את עצמם כאוסטרים. זרם הפליטים הופנה בחלקו לצ׳כיה ומוראביה ובחלקו לוינה. אנחנו הגענו לוינה. בפעם הראשונה חזיתי אז מבשרי, מה פירוש להיות פליט, גורל שאונה לי לאחר־מכן כמה פעמים בחיי. בהתחלה לא ניתנה שום תמיכה לפליטים מצד הממשלה, ורק הקהילות היהודיות דאגו להם, אבל הן לא היו מוכנות למספר רב כזה. הפליטים דאגו איפוא באמצעיהם הם לסיפוק הצרכים החשובים ביותר, היינו לדירה ולמזון. בשבילנו, תלמידי הגימנסיה, אורגנו גימנסיות פולניות עם שפת הוראה פולנית. בין הפליטים נמצאו די־מורים, והלימודים התקיימו אחרי הצהרים בבניינים של הגימנסיות הגרמניות. עד כמה שאני זוכר, היו 3—2 גימנסיות כאלה. אני למדתי בגימנסיה של מחוז 3 ברחוב סאפיענבריקע. כאשר רישא שוחררה בסוף חודש מאי 1915, חזרו הורי הביתה ואותי השאירו אצל קרובינו עד סוף שנת הלמודים. מי פילל אז, כי בעוד כמה שנים אחזור לאותה וינה, כבר לא „קיסרית", לשם לימודים?

מכיתות 4—5 של הגימנסיה אין לי זכרונות מיוחדים. רק בכיתה השישית נתארגן „השומר הצעיר". היה זה ארגון חינוכי־ספורטיבי של צעירים יהודים, שהתבסס על האידיאולוגיה הציונית. ההנהגה הראשית של תנועה זו היתה בידי משה ולד (עכשיו ד"ר משה ולד אחיו של מאיר יערי, מנהל מחלקה בעירית ת"א. דומה שבזמן החופשה השתתף בעבודתינו גם מאיר ולד בעצמו. אז סטודנט לחקלאות „בבּודנקולטור" הוינאית. ל„השומר" שלנו השתייכו בתחילה, בעיקר, נוער לומד מהגימנסיה ההל מכיתה 2, אחרי זמן־מה נצטרפו גם בנות מגימנסיות לבנות. בתקופות הפריחה מנה הארגון 160 חברים בערך. בידי ולד היה הטיפול בחינוך האידיאולוגי ובידי ונג מרוסקא־ויעש הטיפול בחינוך הסקאוטי. אחרי ולד קיבל לידיו את ההנהגה האידיאולוגית פרדק אלפנביין. אחרי ונג קיבלתי לידי את הנהלת הגדוד ועסקתי בכך במשך כשנתיים, עד שעמדתי בבחינת הבגרות. חינוכו הציוני של הארגון היה דל למדי. פרט לכמה שעורים בשבוע (בין השאר היה מורנו בעברית מר דודזון שחי בארץ) וידיעות על ארץ־ישראל, היה המקצוע העיקרי — צופיות וטיולים, הקמת מחנות וכו׳. (אגב, הטיולים המעורבים עם הבנות ליומיים ויותר עוררו סערה בציבור היהודי). לארגון שלנו לא הצטרפו כמה מתבוללים וכמה „שמאליים", שהתחילו ב„פועלי ציון" ומשם עברו לשמאל הקיצוני. מבין אלה זוכר אני את הירש האדמוני ואת מעניק שניווייס מטרגוביצה; השני ירד מארץ־ישראל לרוסיה ושם נעלמו עקבותיו. מהמועצה הראשית של „השומר הצעיר" אז, זוכר אני את ד"ר אליעזר ריגר, את יששכר רייס, את יוסף וייסברג מפשמישל, את שלום שפיגל מירוסלב, את האח והאחות הורוביץ מרישא, את הלינה שויער מקרקוב ואחרים, שמהם עלו אחרי־כן רבים ארצה והצטיינו כאן בשטחים שונים.

אני נזכר גם, כי בוינה השתייכו חברים קשישים מכיתות 7—8 של הגימנסיה הפולנית ל„השומר", שפעל בהנהלתו של ד"ר וושיץ. היו לנו הרבה אוהדים בין הנוער האקדמאי היהודי מ„יורדניה". בין היתר אני זוכר את יעקב אלטר ויוסף שטורך (שניהם מתו לפני זמן קצר כאן בארץ, את ברדך ואת יחזקאל לוין ז"ל, בנו של הרב, שנפל בשנת 1941 קרבן באורח אכזרי בלבוב, שהיה מידידי הארגון, אף כי לא השתייך ל„יורדניה". ממלא מקומי בהנהלת הגדוד היה אהרון ונג, שעבר אחרי זמן מה לקומוניסטים ועכשיו הוא נושא בתפקידים רמים בפולין. אחרי צאתי ללימודים ב־1920 קיבל לידיו את הנהגת הארגון והדריך אותו בכיוון שמאלי. עם גמר המלחמה בשנת 1918, נוצרה קבוצת חלוצים, שמנתה כ־22—24 חברים, שהתחילו להתכונן לעליה לארץ. הכשרתם היתה פשוטה מאוד: הם יצאו לכמה ימי עבודה בקציר בסביבת רישא. על שינוי מקצוע לא יכולנו לחלום, כי לא היתה הזדמנות לכך. אני לא הסכמתי לעלות מיד וטענתי, שעלי לגמור קודם את לימודי ולרכוש לי מקצוע כלשהו. מן הקבוצה החלוצית הזאת אני זוכר את בלקה (עכשיו בגניגר), סבא והלה קרמר, את סבקה ויסטרייך, הרשטל, בוים, את בת משפחת מינץ, וכו׳, חלק מהם חזר לרישא, ואילו 7—8 חברים בערך החזיקו מעמד והם נמצאים אתי בקשרים.

אבל נחזור לשנת 1920. יצאתי לוינה לשם לימודים. לפי האופנה דאז נכנסתי כתלמיד לשלוש שנים ב„הוכשולע פיר

וועלט־האנדל״ (עקספּאָרט־אקאדעמי״) ובאותו זמן למדתי גם מדעי המדינה באוניברסיטת וינה. מן ה„הוכשולע״ יצאתי בתעודה של „סוחר מדופלם״ ומהפקולטה למדעי המדינה בתו־אר דוקטור, שלא היה לו תוקף בפולין. חיי האקדמאים בוינה בשנים 1920—1922 לא היו קלים. היוקר היה גדול וקשה היה להשיג צרכי מזון. ארוחות הצהרים „במנזה״ היו בשפל המדר־גה. היינו מספר לא קטן של סטודנטים מבני רישא, אך לא היו לנו חיים יהודיים מאורגנים. עם ארגון „השומר הצעיר״ ברישא נשארתי במגע, והייתי בא לשם כמה פעמים בשנה לחופשות החגים ולחופשות הקיץ. אתי יחד למד החבר יפה, יתר בני רישא היו גדולים ממני בשנים והמגע שלי עמהם היה רופף למדי. היו אלה — מאיר ולד, קלמן בירמן, עובדיה אייזנברג, שלמה טוקר, קורץ (לימים רב ביון). אשר לארגון „השומר הצעיר״ הרי לאחר שהופנה ע״י אהרון ונג למסלול שמאלי. התגלגל הלאה בכיוון זה עד שכעבור 2—3 שנים, כשגמרתי את לימודי, כבר איבדו „הבחורים״ שלי לשעבר את השפה המשותפת אתי.

קיבלתי משרה מסחרית בקטוביץ. עבדתי שם עד שנת 1930 והייתי רחוק מהחיים היהודיים ברישא. אך בשנת 1930 חזרתי לרישא והתחלתי שוב ללמוד, הפעם משפטים, ואחרי שקיבלתי תואר מגיסטר למשפטים, נרשמתי לפרקטיקה אצל העו״ד ד״ר שפייזר בטיצ׳ין. עתה לא יכולתי לשמור על הקשרים עם „החברה״ כמו בשנות הגימנסיה, שכן נאלצתי לדאוג לקיומי. מלבד זה חלק חשוב של החברים לשעבר, כגון אהרון ונג, ינק גרבר, האחים ויסטרייך הצטרפו ל„שמאל״, ואם גם נחשב־תי כחברם הטוב, לא שיתפו אותי יותר בחברתם. וכך חייתי חיים צנועים ושלווים עד להתחלת המלחמה בשנת 1939.

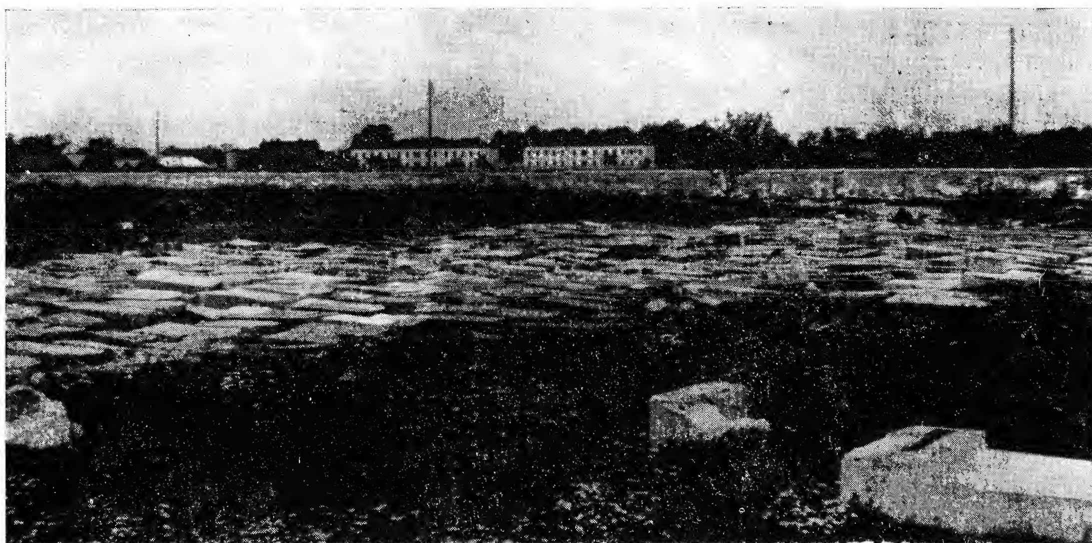
כיהודי רישא רבים ברחתי גם אני מאימת הגרמנים למזרח. ביום חמישי 7.9.39 עזבתי את ביתי בתרמיל על גבי, כאילו יצאתי לטיול של יומיים. פגשתי בדרכי את שני הגיסים שלי. נתיב־הבריחה העיקרי היה בכיוון פשמישל. מזמן לזמן נאלצנו להתפזר בגלל הופעתם של אוירונים גרמ־ניים. פניתי לטיצ׳ין ומשם לרגלי הקרפטים. בדרך פגשתי בקבוצה קטנה של נוער, שבזוכרה, כי הייתי פעם מנהיג של גדוד שומרים, צירפוני לחברתם. כך הגענו ברגל אחרי 4—5 ימים לסמבור. שם התפזרנו ואני נפגשתי במכירים אחדים מרישא, שאתם יחד באתי ב־15.9.39 לזברז׳, ביום בו נכנסו לעיירה זו הצבאות הסוביטיים. בפולין הקטנה המזרחית, שנכבשה ע״י הסוביטים, התגוררתי שנתיים. היינו שם עד לפרוץ המלחמה הסוביטית־הגרמנית (21.6.41). הכיבוש הגרמני מצא אותי בבוריסלב. הייתי נוכח בעיר בעת פוגרומים אוק־ראיניים, ואחרי כן שהיתי שם במשך כ־8 חדשים של הכיבוש הגרמני. כמה פעמים ניצלתי בנס ממות. אבל דבר זה אינו שייך לקורות רישא.

לרגל השתדלויות משפחתי נשלח לי בסוף חודש אפריל 1942 לבוריסלב רשיון להיספח למחנה יהודים החוזרים מערבה לערי מגוריהם, יצאתי איפוא לסאנוק, ברכבת הנוסעת לרגלי הקרפטים, כשבידי הרשיון הנ״ל וסרט על זרועי. בדרך זו נסעו מערבה הספסרים מבין חלאת הפולנים והאוקראינים, כדי להשיג מזון וכו׳. הם עזרו לי והסתירוני בדרך. בכל זאת עברו עלי בתחנה שעתיים של אימה נוראה. היה שם שומר צבאי אכזרי של הרכבת, וינאי כביכול, שהתמחה במיוחד בתפיסת יהודים הבורחים להונגריה. סיפרו, כי מידיו מצא את מותו, בין היתר, יז׳יק הבלונדיני. בנו של האָנאָך וויינבאַך שהיה לו מראה פנים „ארי״. עמדתי אחרי חצות הלילה בקבוצה גדולה שהמתינה לרכבת בפסי התחנה המובילים מסאַנוק ליאַסלו. למזלי לא ראה אותי האכזר ולא את הסרט שלי.

בשעה 6 בבוקר בערך הגענו לרישא. ירדתי בתחנה הראשית ובידי שתי מזוודות, בלי לדעת את הדרך לגיטו. לבסוף מצאתי את הכניסה לגיטו. שהיתה בקירבת הקולנוע „מוזיאון״, שיל־מתי לסבל ודפקתי בשער. נפתח אשנב קטן ובפעם הראשונה ראיתי שוטר יהודי מה„אורדנונגס־דינסט״. איני יודע, מי היה אותו שוטר, בכל אופן לא בן־רישא, והוא לא הכיר אותי. בקשתי ממנו, שירשה לי להיכנס באופן זמני, כדי שלא אעמוד בצד ה„ארי״. הסברתי לו, מי אני וכי אני בן־רישא, אבל הוא לא נעתר לבקשתי. סוף־סוף הודיע מישהו לבני משפחתי. והם השיגו בעבורי רשות כניסה. קשה לתאר את הרושם הכבד שעשה עלי הגיטו בדרכי לדירת הורי ב„רינק״ 24. הבית היה מחולק לשני חלקים: ארי ויהודי גיטואי. לזה האח־רון היתה גישה מצד רחוב קופרניקא (מיקושקה). בחוץ הס־תובבו קבצנים, שדמו לשלדים ממש. בני משפחתי סיפרו לי מה שעבר עליהם החל מן היום שעזבתי את רישא. הם סיפרו, כי אבי היה אחד מבני הערובה, שלקחו הגרמנים תיכף אחרי כניסתם. הגיסים שלי טרם חזרו. (הגדול מהם, יצחק גרינשפאן, כבר לא היה אז בחיים, אך אנו לא ידענו על כך. האשימו אותו בסבוטז׳ בבולאָכוב, במקום שעבד בבית בורסקאי של גיסו, והוא הומת בירייה בלי משפט). סיפרתי להם, שיכול־תי לברוח מזרחה יחד עם הרוסים, אך חשבתי כי אסור לי להציל את עצמי בלבד, כשכל משפחתי נשארה ברישא, וכי גמרתי את חוק הלימודים שלי בוינה ואני שולט יפה בשפה הגרמנית, ועל כן אולי יעלה בידי לעזור להם. לזה ענה יהודי אחד: להם לא תעזור ובעצמך תאבד. אז לא האמנתי לדבריו, אבל בקרוב נוכחתי שצדק.

קשה לתאר את הרושם שעשו עלי האנשים, שהשארתי אותם ברישא בספטמבר 1939. הבית שלנו, לצד „הרינק״, יחד עם חדר המדרגות, השתייך לחלק הארי של הבית ולרובע של העיר. בחלק האחורי של הבית, המכוון למיקושקה, נבנו מדרגות חדשות מעץ. האכסדראות והחלונות של חדר המדרגות היו פתוחים, ואפשר היה להציץ לצד הארי. כך עלה בידי לתפוס לא פעם אחת מבטים רוויי־שנאה מצד „פולקסדויטשן״ או מצד פולנים אנטישמיים, ששיתפו פעולה עם הנאצים, ולפעמים גם מבט של רחמנות. חזיון מיוחד היה המעבר מרחוב גלנזובסקי אל החלקים האחוריים של הבתים ברח׳ לבובסקה ושל הצד השני של הטרגוביצה. היה צורך לעלות ולרדת דרך ג׳ונגל של מרתפים, חצרות, כמו על גבי גשרים תלויים. את המראה הזה לא אשכח.

בית־הכנסת הישן, על יד שתי המשאבות („Dwie pompy״) היה הרוס לגמרי, ואילו מבית־הכנסת ש„בעיר החדשה״, נשאר עוד זכר לקירות. בתים קטנים רבים נהרסו, בית־הקברות הישן על יד קורץ חוסל, ויחד עם מגרשו של קורץ היווה שטח אחד

בית הקברות הישן היווה מגרש ריכוז לגירוש
The Old Cemetery — concentration place for deportation

גדול שהפך לאחר־מכן („זאַמלפּלאַץ"). החיים בגיטו היו חיים מדומים, המסחר לא היה מסחר של ממש: לא היו כל מצרכים. העיסוק היחיד של היהודים היה מכירת יתרת מטלטליהם וחפציהם ורכישת מזונות. הוצאת חפצים מחוץ לגיטו וכן הכנסתם פנימה היו כרוכות בסכנה. מי שהיה לו עוד מה למכור ורצה בעד התמורה לקנות צרכי מזון שוטט כצל ברחובות הקטנים המעטים. אפשר היה לראות אנשים נפוחים מרעב יושבים או שוכבים ברחוב. לרישא גורשו יהודים מלודז׳, קליש וכו׳, ואלה הורשו לקחת אתם רק חלק פעוט מחפציהם במזוודות בלבד. ה„יודנראט" החזיק מעמד רק הודות לזה, שמילא את כל דרישות הגרמנים ובין השאר סיפק כל מיכסת עובדים, כביכול, שנדרשה. למעשה מחצית האנשים שסופקו לגרמנים לא היו מוכשרים לעבודה. אולם גם הגרמנים לא התמרמרו על כך, שכן היו משוחדים והשתדלו למלא באופן פורמאלי את הדרישות שבאו „מגבוה", אם רק יכלו להתעשר תוך כדי כך.

היהודים חיפשו מקומות עבודה, שכן תחילה היו סבורים, שעניין העבודה הוא רציני ועשוי להביא להם הצלה. אנשי ה„ארבייטס־אמט" היהודי ונוגשיו התעשרו מזה. המשורר נחום שטרנהים מת מרעב, פשוטו כמשמעו, עוד לפני בואי לגיטו. ראיתי את גריצ׳מן החייט, שסחב בקושי את רגליו מרעב. במצב עלוב ביותר היו היהודים, שהיו ידועים עוד לפני שנת 1939 כ„יורדים" המסתירים את עוניים — אלה גוועו בלי אנחה. אבל גם עניים שידעו לצעוק מתו לרוב. אחרי כמה ימים בגיטו באתי לידי הכרה, כי צדק אותו רוסי, שיעץ לי לא לחזור. הגעתי הביתה ב־28 או ב־29 באפריל 1942, וכבר באחד במאי היה אצלנו „ליל הסכינים הארוכים". ביתנו היה מצד החזית „ארי", ועל כן מוגן היטב, בעוד שבכניסה האחורית היו קבועות דלתות מעץ אלון מחושלות בברזל כבד, והחלונות במאפיה שהיו בגובה הקרקע, היו מסורגים בצפיפות. בלילה זה הסתובבה בגיטו קבוצה קטנה של אנשי גסטאפו שיכורים וחיפשו קומוניסטים. היה זה „משחק" מתוכנן, שכן היתה להם רשימה של יהודים שנענשו בעוון קומוניזם ע"י בית־המשפט, וב„יודנראט" אף הוסיפו להם לפי דרישתם כתובות אחרות. הם חיפשו את טוכמן, כבן חמישים ומעלה, הוציאוהו ממיטתו, ובחדר המדרגות או בחצר המיתו אותו ביריה. אחרי כן פרצו לדירות אחרות והרגו שם את מי שנזדמן להם. הם התנפלו על בית החלבן לאוו שהיה בבלדאַכובקה, פצעו קשה את גב׳ טרינק הצעירה (סלה הופרט שעבדה בספריה העממית), בטענה, שבעלה נמצא החל מ־1939 ברוסיה. את לב עצמו הוציאו מדירתו לפרוזדור, פצעו אותו קשה ואחרי כן הרגוהו. לילות כאלה חזרו אחריי־כן עוד כמה פעמים.

האחריות על מצב זה רבצה על פקיד אזורי („שטאדהויפטמאן") שמו פבלו, גרמני מצ׳כיה ומנהל המחוז (קרייז־הויפטמן"), ד"ר איהויז איש וינה, בעל שני תוארי דוקטור: לפילוסופיה למשפט, מפלצת בצורת אדם. את איהויז זה ראו בדורסו נשים הרות במגפיו בזמן „האקציה". היה זה סאדיסט, שנהג להסתכל בעת שהילקו צעירות עד זוב־דם ועד להתעלפות. וכאשר הצעירה לא הוציאה אנחה מפיה, היה חוטף את השוט מידי המכה ומלקה בעצמו. טיפול כזה עברה מידיו אשתי, ועובדה זו ידועה לי היטב.

הייתי נאלץ למצוא לי עיסוק כלשהו, שאלמלא כן הייתי „אבוד". ובעניין זה הצלחתי. ברישא נמצא מפעל של חיל האויר הגרמני („בויליטונג"), שהעסיק יהודים בהנהלתו של ווינרט, גרמני מברלין, מי שהיה חייל בשעת מלחמת העולם הראשונה ובעל אות הכבוד של צלב־הברזל. הואיל ושלטתי בשפה הגרמנית בעל־פה ובכתב המליץ עלי בפני ויינרט מפעל מים, שעבד בשביל ה„בויליטונג". המהנדס שולץ, ראש הפירמה הזאת, שמושבה ברישא היה בבית־חרושת

למסמרים של ליכט ולסר, הסכים לקבלני לנסיון והשיג בשבילי אישור ממשרד העבודה (אַרבייטסאַמט), וכך ניצלתי. פירמה זו עבדה בשביל צבא המזרח והיה לה סניף ברוסטוב על הדון, וזמן רב ניתנה לה הרשות לשחרר יהודים מומחים לעבודות אלו. הודות לשליטתי בשפה הגרמנית וידיעתי בעבודות משרדיות, נעשיתי אחרי זמן־מה לעוזרו הראשי של המנהל. נתיידדתי עם המהנדס שולץ, היכרתי מנהלי עבודה רבים ופקידים בכירים של ארגון „טודט", מהם שידעו כי הנני יהודי. המהנדס שולץ נתן לי על אחריותו הוראה לא לענוד את הסרט לזרועי, דבר שהיה כרוך בסכנת חיים. אחד הגרמנים, שידע על יהדותי, אמר לי פעם בהיותו בגילופין, שהוא אמנם מכבד אותי מאוד, אבל לו היה מקבל הוראה לירות בי, היה עושה זאת.

עבדתי בפירמה זו והיתה לי תעודת מעבר אינדיבידואלית. אחרי כן עבדתי בקבוצה, כשאנו מובלים לשם ובחזרה על־ידי אחד מהאומנים הגרמניים. בסופו של דבר קיבלנו מקום בצריפים של ה„בוילייטונג דער לופטואפה" בסטרוניבה, וכאשר לא היו כבר יהודים בבוילייטונג החזירו אותנו לגיטו. בינתיים התחילו הגירושים הראשונים של יולי 1942, וכל משפחתי נכללה בגירוש זה. השתייכתי לאלה ששוחררו ע"י הפירמה המעבידה. כבר היה ידוע אז במקצת, מה מסתתר בבלזץ. היו כמה יהודים שהיה להם עוז־רוח להתאבד בשתיית רעל, כגון ד"ר יז'ובר, רופאת שניים עם אחותה, גב' הירשהורן, גב' ברל, אמא של הרופאה ד"ר בלנקה הירשהורן, דודי יהושע (אזיאַש שניווייס) עם אשתו.

לאחר הגירושים הראשונים נצטמצם הגיטו לכמה בתים בבלדכובקה־קרצ'מרה. אחרי־כן גירשו את הנשים והילדים — ועד היום אני זוכר את היללות האיומות של הגברים כאשר חזרו בערב לקירות השוממים. כל כמה שבועות בוצעה „סלקציה" חדשה במטרה להפחית את מספר היהודים. כך נמשך הדבר עד ליום 1.9.43, כאשר חוסל לגמרי הגיטו המערבי ומן הגיטו המזרחי נשארו רק 150 איש, שביניהם הייתי גם אני (כנראה, הודות להשתדלותו של המהנדס שולץ).

פעם אחת פשטה שמועה, כי עומדים לחסל מייד את שארית המחנה. הצלחתי לעזוב את המחנה ולברוח למהנדס שולץ, שאמר לי פעם: שניווייס, אם יגיעו לך המים עד נפש, תבוא אלי". גרתי אצלו 2—3 שבועות בבית־חרושת למסמרים לשעבר, על יד העובדים הגרמניים שלו. אולם לאחר שבינתיים הוכחשה השמועה, התקשרתי עם מר אייזנברג והוא איפשר לי לחזור למחנה, ברשות ראש ה„אורדנונגסדינסט" („סדרני־הגיטו"). סבורני, שלשופקה, מפקד הגיטו, לא נודע כלום על כך. לא ניחשתי אז, כי בעוד כמה שבועות אקפוץ מהמחנה, מאחורי הקבר — פשוטו כמשמעו.

כאמור, נשארנו בגיטו 150 איש לשם החזקת הסדר. כמעט כל יום היה מישהו נעלם בנס, שכן שמרו עלינו בקפידה כזו, שרק צפור יכלה לעבור מעבר לגדר. חלק גדול מן הבורחים האלה נספה אחרי־כן בידי הפולנים, שהיו צריכים, כביכול, לעזור להם לעבור להונגריה. היו מהם שחזרו ערומים בבוקר אל שופקה. נדברתי עם קבוצה לבריחה. כרטיס זהות וקצת מזומנים היו שמורים בשבילי אצל המהנדס שולץ. בוקר אחד נודע לי, כי הקבוצה ברחה בלעדי. הייתי מלא יאוש (אחרי כן נודע לי שהקבוצה הזאת נספתה מידי פולנים) והתאוננתי על כך בפני געשווינד הצעיר, שהשתייך ל־„אורדנונגסדינסט". הפליא אותי ביותר, איך זה עלה בידיהם לברוח. געשווינד גילה לי את הסוד: משרד ה־„אורדנונגסדינסט" היה בבית הצורף צוקר, ברח' קרצ'מר. הקיר האחורי של הבית נשקף לצד הארי, ומאחורי המשרד היה תא, מעין צינוק, עם אשנב קטן, מסורג, השבכה נוסרה מסביב ונקבעה למראית־עין בחזרה. דרך זו לבריחה הכינו לעצמם השוטרים היהודיים על כל צרה שלא תבוא. הם היו מרשים לברוח דרך האשנב רק למהימנים בלבד, ורק בעד כסף רב. שופקה השתולל והרבה את המשמרות, וכאשר מספר אנשי הגיטו ירד מ־150 ל־114, איים, כי אם ימשיכו לברוח, הוא יירה באחרים, כמו בבני־ערובה. אחרי כמה ימים ברחו עוד אחדים, ואחד מהם חזר בבוקר למחנה בכותנתו לעורו וגילה הכל לשופקה, ואז פקעה סבלנותו. בצהרים, בשעת המיפקד, ציווה על קבוצה של 14 איש ללכת למחרת היום לתחנה, כדי לפרק קרון פחם בשביל הגסטפו. ביניהם כלל גם אותי ואת הרמן גולדשטיין מי שהיה עובד בקלוב הספורטיבי „בר כוכבא" הואיל וגולדשטין היה מבוגר יותר ממני וחולני, ביקשתי משופקה, שירשה ללכת לבחור אחר במקום גולדשטין. בשעת המיפקד בערב, ביום 22.11.43, ראינו פתאום, שאנחנו מוקפים ע"י מספר רב של אנשי ס"ס ושוטרים אוקראיניים. לאחר מכן הופיע קצין ושני אנשי גסטפו, פלשקה ופוטנבוים אם איני טועה. הבינונו, שמשהו עומד להתרחש. שופקה הודיע אז, שהעובדים שסודרו לפירוק הפחם הם בני־ערובה, והם ייענשו במקום הבורחים. הוא קרא את שמות העובדים, והנקראים הוכנסו לתא־המשמר של המשטרה היהודית. הייתי שקט, יחסית, אבל הצעיר, שהתנדב במקום גולדשטין, נאחז בי בעוית נוראה. ניסיתי להיפטר משעוני ומארנק הכסף שלי (מוטב שיקח דברים אלה אחד משלנו, חשבתי, במקום שיקחו אותם הגרמנים „לפני" או „אחרי כן"...) בקושי הסכים מישהו לקחתם... (אחרי כן הוחזרו לי). ברשימה של בני־הערובה היו גם שני שוטרים יהודיים, האאר ועוד אחד, ואלה נקראו ראשונים. אני הייתי השלישי או הרביעי ברשימה, וכאשר נכנסתי לתא, נזכרתי בדברים ששמעתי מגעשווינד. בינתיים מיהרו שני השוטרים היהודים, ששמותיהם נקראו לפני, לסלק את השבכה, וקפצו דרך החלון לצד הארי. אני קפצתי אחריהם והתחלתי לרוץ קדימה, בלי מטרה. רצתי ברחוב גלנזובסקי בכיוון ה„עיר החדשה". יתכן, כי מתחת להכרתי התכוונתי להגיע לשולץ, אבל הדרך לתחנת הרכבת היתה מסוכנת. ב„עיר החדשה" השיגני הרודף האוקראיני, אחד גנק, מהמתועבים ביותר שבהם. הוא עצר אותי ועוד שניים, אבל לא העיז לבדו להוביל אותנו, על כן התחיל לחפש מישהו מסביביו, שיעזור לו. ברישא היתה אז פלוגה של אנשי „ולאסוב" — שבויים סובייטיים, שהתנדבו לצבא הגרמני, כדי להלחם נגד הסובייטים. האוקראיני הבחין בשני אנשי ולאסוב וביקש מהם בגרמנית רצוצה, שיעזרו לו להוביל אותנו למחנה. ברוסית משובשת ניסיתי להסביר להם, כי אנחנו יהודים מהמחנה, שנידונו על לא עוול למיתה. קוויתי

לעורר בהם רגשי רחמנות, אך הם לא ענו לי, שלפו את הכידונים והצטרפו לגנק. הוא בעצמו הלך מאחורינו עם רובה מוכן לירייה, ואנשי ולסוב עם כידונים בידיהם־משני צדינו. כך ערכנו את המסע בחזרה למחנה בהכרה גמורה, כי הפעם אנו הולכים למות.

כשהתקרבנו ל„גן הקבצנים" ראה פתאום גנק ברחוב את אחד משני רופאי המחנה, ד"ר טוניס. הוא קרא גם לו להצטרף אלינו. ד"ר טוניס הסביר לו, שלא היה ברשימה, אבל זה לא עזר לו במאומה והיה מוכרח להצטרף לשורה, וכך צעדנו עכשיו ארבעתנו. לסוף התקרבנו לרח' גלנזובסקי, על יד „גן הקבצנים" (או מגרש הדגים), ומשם עד לכניסה למחנה, לא רחוק מ־2 המשאבות, כמה מאות צעדים. פתאום עלה במוחי רעיון: בעוד רגע נתקרב לפאסאז' דרוקער; אם אתעכב לצעד אחד, כי אז איש ולאסוב, הצועד על ידי עם הכידון, יהיה במרחק צעד אחד לפני, ואני אוכל אז מאחורי גבו לקפוץ לפאסאז'. שם עוברים־ושבים אנשים באופן קבוע, ודבר זה יקשה על גנק לירות בי. וכך הווה. גנק הופתע ביותר ולא ירה בי, ואני המשכתי לרוץ. מאחורי הפאסאז' שורת בתים בני שתי קומות, שבהם לא ביקרתי מעולם. נכנסתי במרוצה לאחד מהם ופניתי למרתף, כדי להסתתר מאחורי לערימת תפוחי אדמה, פחם או שברי־כלים וכדומה. במדרגות שהובילו למרתף חסרה מדרגה אחת, ואני נפלתי ופצעתי את הברך. פנס לא היה לי וגם לא גפרורים, על כן גיששתי בחושך עד סוף המסדרון. קיר חסם בעדי, נפלתי על אדמה לחה.

זוכר אני, שבאותה שעה התפללתי... לאמי (שנספתה בבלזץ): אמא! הצילי, כי זה הוא רגעי האחרון. כעבור רגע שמעתי שעטת מגפיים מפורזלים של הרודפים, שהופנו לשם בוודאי על־ידי פולנים עוברי־אורח. בטוח הייתי שהם ירדו למרתף, אבל הם עלו למעלה. הבזיק במוחי הרעיון, שאם לא ימצאוני למעלה, ירדו למרתף. קמתי ורציתי להימלט, אך הרגשתי כאב עז בברך, וחזרתי לסוף המסדרון, התיישבתי על האדמה והיפלתי עוד פעם תחינתי לאמי. עבר זמן־מה והם לא באו למרתף. נרגעתי וניסיתי לצאת. כשהגעתי לשער הכניסה נשענתי על מסגרת השער ועיני נפגשו בקבוצת פולנים המביטים בכיוון אחר. פתאום אמר אחד לשני: „ראה, הוא עוד מתנועע, הוא עוד חי!" מאחורי הפינה הבאה קפץ מישהו ונפגע בכדור (אחרי כן נודע לי, שהיה זה ד"ר טוניס). הרגשתי, שאסור לי להשתהות כאן. לאט־לאט התנהלתי בדרכי עקיפין, ברחובות צדדיים, עד שהגעתי לרח' יאגילונסקה, לבית־החרושת למסמרים. עלה בידי להתקשר עם שולץ, ונשארתי אצלו יממה אחת עד שיצאתי לדרכי.

אחרי השחרור סופר לי, כי אחרי בריחתנו השתולל שופקה ובמו ידיו המית ביריות מיושבי הגיטו, בין היתר — ברקוביץ הספר שלו, השוטר לואל, שהתגונן גם אחרי שנפצע.

נחתי במרתפו של שולץ יומיים ואחר־כך הצלחתי להתקשר עם קבוצה קטנה של נשים יהודיות, אשר הסתתרה במרתף אצל פולניות זקנות ברחוב סטאשיץ וביניהן היתה גם אשתי, גיזה לבית שפייזר מפרבר וויגנאניץ. שם ישבנו עד סוף הכיבוש הגרמני, כלומר עד 31.7.1944. ביום זה נכנסו לעיר רישא גדודי הצבא האדום. לפני פינוי העיר השאירו הגרמנים גדוד אחד, כדי לעצור את התקדמות הסובייטים. הגדוד התחפר דווקא בוויגנאניץ ומשם הרעיש בתותחים קלים את „ליסה־גורא" בכיוון התקדמות הסובייטים, ואלה ענו באש. אנו ברחוב סטאשיץ היינו בטווח האש משני הצדדים, והבית הקטן בן קומה אחת, אשר במרתפו התחבאנו, נפגע ברימון, שהתפוצץ באחד החדרים ובתנור והרג כמה דיירים, בתוכם זקנים ופלי־טים, אשר לא רצו לרדת למרתף בגלל האויר המחניק במרתף.

כעבור מספר ימים לאחר כניסת הסובייטים, יצאנו מהמ־חבוא והשתקעתי באחת הדירות של ביתנו הריק. בבית ברחוב סטאשיץ התאכסנו אי־אלו קצינים סובייטיים, ואחד מהם, יהודי, כאילו חש, בהביטו על פנינו החיוורות (למעלה משנה לא ראינו אור יום ולא נשמנו אויר צח), מה עבר עלינו. הוא נכנס אתנו בשיחה והתווכח אתנו, מדוע נסינו להציל את נפשנו בדרך זו ולא הלכנו ליערות למאבק במחתרת. כל המא־מצים להסביר לו את מצבנו, להביא דוגמאות של עמים אח־רים, וביחוד היחס העויין של צבא המחתרת הפולנית אלינו — לא שיכנעו אותו.

ללא השהיות ניגשנו לארגן ועד יהודי בהשתתפות ד"ר טאלר, ד"ר מאהלר (כעת באוסטרליה), מאגיסטר משה רייך (כיום בחיפה), ואף־על־פי שגם אנו היינו קרועים־ובלויים, וכל חפצינו הלכו לאבוד אצל אלה, אשר להם נמסרו „לשמי־רה" היה הכרח להגיש עזרה לאלה, אשר החל מפברואר 1945 המשיכו לעזוב את המחנות, או יצאו ממחבואים, לפעמים חזרו גם מעבי־היערות. התארגנה ממשלה פולנית בלובלין בחסדה של הממשלה הסובייטית וממנה קיבלנו סעד כלשהו — קצת כסף, קצת חפצים משומשים, שנשארו מן המחנות הפנויים, שכן הגרמנים לקחו הכל לעצמם או שלחו לערים הגרמניות המופצצות. כך נהגו בהעברת רהיטי היהודים לגרמניה. עזרה זו ניתנה לנו אח"כ ע"י שלטונות הפולנים של משרד המחוז (Województwo). משרד זה שכן בשני בתים יהודיים ברחוב זאמקובה. קיימנו עם המשרד הזה קשרים טובים ויחסים הגונים, יזאת תודות לח' משה רייך, אשר כעורך־דין הגן בזמנו על קומוניסטים פולנים בפני בתי־המשפט של מדינת פולין, ואחדים מאלה עמדו עתה בראש השלטונות. לעומת זאת התייחסה אלינו האוכלוסיה הפולנית — מלבד מקרים יוצאים מהכלל — באי־רצון, כי הרי „אנו" הבאנו להם את הסובייטים לפולין. שנית, משום שתבענו להחזיר לנו חפצים, אשר לדעתם שייכים להם בתוקף ה„חזקה".

בקשר ליחס חסר־האהדה ולפעמים אף העויין של התושבים הפולנים, ניסה החלק הריאקציוני של הכוחות הצבאיים הלאו־מים לארגן בהתחלת יוני 1945 פוגרום על יהודים, בהטילם גופה של צעירה נוצרית במרתף של טרינק ברחוב טאננבוים, שם גרו יהודים. הופצה שמועה, שהיהודים רצחו את הצעירה לצרכי מצות לפסח. הם השתמשו, כמובן, בעלילת דם כאמצעי בדוק להסתת המונים. למעשה, הוכח אח"כ, שהצעירה נאנסה ונרצחה, והדבר נתאשר ע"י הבדיקה הפאתולוגית. אולם הרי־אקציה, כידוע, אינה בוחלת בשום אמצעים למען מטרתה. למ־

חרת בבוקר התחוללו מהומות. אספסוף של אלפי איש, המאומן ע״י חינוך היטלרי, שאף לרוות את צמאונו בדם יהודי. מיד החלה המיליציה האזרחית לאסור את כל היהודים וריכזה אותם באולמים של בית הקפה „אירופה״ ברחוב 3 למאי. סמל המיליציה, אשר בא לביתנו רינק 24, כדי לאסרני, אמר לאשתי, אשר ביקשה אותו שירשה לי לקחת את המעיל: „בבקשה, גברתי, לא יהיה לו עוד צורך במעיל״. לאשרנו, מיהר אחד מחברינו, מר שפרונג, בכרכרה לסטארומיישצ׳י, שם היה מושב הנ.ק.וו.ד. ומיד התערבו בענין. אנשי המיליציה טענו אחר־כך, שריכזו את היהודים במקום אחד למען בטחונם וטובתם. אשרי המאמין! היו לי שני מכרים מהנדסים מומרים, אולם בקרבם פעם לב יהודי, שהתעורר בימי היטלר. הם עבדו אז ברישא במשרדי הוואייוודה ומה שהכאיב ללבם, זוהי העובדה, ש־90% מהפקידות — והללו היו בעלי השכלה תיכונית — האמינו בעלילת־דם, שיהודים משתמשים בדם נוצרי לאפיית מצות לפסח.

אחרי הדברים האלה, יצאו כ־90% מן היהודים שהיו ברישא את העיר בכיוון מערבה. רובם לא היו ילידי רישא. הם נסעו ברכבת מערבה — לקראקוב, לוורוצלב, ואנו חברי הועד העברנו את הארכיון לפשמישל וגם אנו עזבנו את רישא. רוז׳קה נתנסון־וויינבאך עם בעלה ובנה, לאה טיטלבוים, אני עם אשתי וילדי בן 6 השבועות, נסענו במכונית סובייטית לקושיצה בסלובקיה ומשם פנינו לכיוונים שונים, ואני עם משפחתי הגענו בקיץ 1949 לישראל.

„ועל גדות הירדן יפציע שחר בוקר חדש״.

דוב צוקר

נסיונות התנגדות ברישא

בראשית ימי הכיבוש הגרמני החליטו חברי הקן השומרי לשמור על אירגונם ובראש הפעולה התייצבו בין השאר החברות סֶלה מול והינדה גרול. מעון הקן נלקח מידינו ונהפך לבית־חולים גרמני ואתו יחד אבדה ספרייתנו, אחת הגדולות שבספריות העיר. בתקופה הראשונה היינו זהירים מאד בכל צעדינו והחילונו להתלכד בקבוצות קטנות לשם שמירת הקשר והמשכת הפעולה התרבותית.

אף כי המאורעות שהתרחשו במהירות מדהימה הממו את הכול, החלטנו להיות זהירים במעשינו ולהתייחס בחשדנות לכל הודעה ולכל הבטחה של הגרמנים. עובדה היא, שהיינו יחידים, שלא לקחנו חבל (אף כבודדים) לא במשטרה היהודית ולא במוסדות ה„יודנראט״. הקשרים עם מוסדות תנועתנו המרכזיים נתחדשו עוד בסוף 1939, באמצעות לייבק אפטרגוט, שהגיע אלינו מקרקוב. הוא הביא חוזר מההנהגה הראשית בוארשה ועתונות והעתקי מכתבים, שנשלחו ממרדכי אורן מז׳נבה. אין לשער, מה רב היה העידוד בעבודה, שאין אנו יחידים המוסיפים לטוות את החוט ובכל מקום מתרקמים החיים התנועתיים מחדש. עם לייבק הוספתי לקיים את הקשרים באמצעות שומרת צעירה בשם מאנקא גולדשטיין. באביב 1940 הגיעה אלינו טוסיה, ושוב הוברר, כי הרעיון של המשך הפעולה אינו מליצה רמה, אלא מעשים של ממש, שמסַכּנים תדיר את עושיהם. טוסיה עוררה אותנו לחיים חדשים. דבריה: „אין טעם לחיים כמות שהם ואין טעם למות ללא מעשה״ נהפכו לסיסמה. אולם החלטנו, כי בתנאים הקיימים טובה ההכנה הזהירה, שאם לא־כן, נמיט על כולנו אסון, בטרם פעלנו דבר. לעומת זאת היו צעירי הקן קצרי־סבלנות והם תבעו אותנו, את הבוגרים והמנהלים, לבירור. התאספנו במרתף. תביעת הצעירים היתה — להתחיל מייד במעשי חבלה. כוחנו היה אפסי, נשק לא היה, ושום עורף או מחתרת אחרת לא עמדו מאחורינו. בעיר לא היה שום אירגון קומוניסטי, שכן הקומוניסטים המקומיים עברו ללבוב הסובייטית, לפני הפלישה הנאצית, לברית־המועצות. במצב כזה הערכנו, שעדיין לא נוצרו התנאים המינימאליים להחלת פעולות כלשהן ואין לחשוף את עצמנו לאויב בטרם זמן. וכך סוכם.

בינתיים בירנו אפשרויות של הוצאת אנשים מהמקום. הגיעו אלינו מכתבים מווילנה, קיימנו קשרים עם קן יסלו. נסינו להוציא אנשים אל הפארטיזאנים, אך „אנשי הקשר״ לא הגיעו והקבוצות נכשלו. יערות אין בסביבת רישא וממילא אין שם בסיס לפעולה פארטיזאנית. אכרי הסביבה התייחסו באי־רצון ללוחמים יהודים שביקשו מקלט בחצרותיהם — אף הסגירו לידי הגרמנים אחת מקבוצותינו, שהתחבאה בערימת קש. הרעיון לגנוב את גבול סלובקיה אף הוא לא יצא אל הפועל.

הגרמנים הקימו חברות לאיסוף גרוטאות ברזל, בקבוקים וכדומה לצרכי התעשייה המלחמתית ואחת החברות העסיקה יהודים, שהיו מציידים אותם בתעודת נסיעה. אף אני הצלחתי לקבל תעודה כזאת ויכולתי לנוע על פני כל אזור קראקוב. כך קיימתי קשרים עם אנשי קראקוב, טארנוב, יאסלו וכו׳. באחת ההתייעצויות בקראקוב סוכם, שהגיעה השעה להתחיל להתארגן בקבוצות לוחמות. כל מקום חייב היה לדאוג בעצמו להשגת נשק. קבוצה ראשונה של חמישה חברים נתארגנה בתוך הגדוד הצעיר ברישא. הקבוצה הציבה לה כמטרה להשיג את נשקה הראשון בדרך של אקספרופריאציה. הם התנפלו על המשטרה העירונית לאור היום, בנצלם את ההזדמנות שהכול הלכו לארוחת־הצהריים. להוותם הצליח השומר הכבול להזעיק עזרה. היה הכרח להימלט ולהשאיר את הנשק שנתפס. מאוחר יותר הם נתפסו והוצאו להורג. ביניהם היו: משה (מוניק) טראום ואברהם אוגארטן.

לא נשארו עדים חיים מהתקופות המאוחרות יותר. אני הובלתי למחנה בגרמניה ולא נודע לי עד היום גורלם של חברי התנועה ומעשיהם.

מתוך ספר „השומר הצעיר״, כרך א׳ הוצאת ספרית הפועלים. מרחביה, ע׳ 727—728).

מ. הופשטטר

אחרוני היהודים ברישא

בימי האימים של קיץ 1942 נשלחה קבוצה של כ־100 צעירים יהודים מהגיטו לעבוד במפעל לייצור מנועי מטוסים ברישא פלוג מאָטאָרן ווערק רייכסהאָף שהוקם ע״י שלטו־נות פולין שנים מספר לפני פרוץ המלחמה. בהתחלה הועסקו שם היהודים בעבודות שונות, כגון נקיון, סבלות, עבודות עפר וכו׳. הקבוצה היתה יוצאת כל יום עם שחר לעבודה וחוזרת לגיטו בערב. כעבור חודש ימים הובאה למפעל קבוצה של כמה עשרות יהודים מדמביצה, ששוכנו במחנה ארעי. קבוצה זו הקימה את הצריפים במחנה, בו רוכזו בשלב האחרון למעלה מ־600 יהודים (רובם צעירים) מרישא, דמביצה פשמישל, וולברום ונובי־סונדז. בשנת 1943, עם התקדמות הרוסים בחזית המזרחית, הובאה למחנה קבוצה של כ־150 יהודים ממחנה בנדזין.

המחנה הוקף גדר תיל. השמירה בהתחלה בידי שומרי המפעל (וואֶרקשוץ) ועברה ב־1943 לידי ה„אֶס־אֶס״. השלטון בפנים המחנה היה בידי הנהלה, שבראשה עמד יהודי צעיר מקבוצת דמביצה, פליט מגרמניה, בשם אלפרד איזראעל. הוא התיחס בגסות ובאכזריות לשאר יושבי המחנה, בהיותו משוכנע, כי ע״י כך ימצא חן בעיני הגרמנים. ואכן, הוא נשאר בתפקידו עד לחיסול המחנה. גם עוזריו לא הצטיינו ביחס טוב לאחיהם בצרה, ויש לזקוף על חשבונם לא מעט צרות שנפלו בחלקנו.

הקבוצה מרישא שוכנה במחנה ביולי 1942 והיא היתה מורכבת מטכנאי שיניים, שענים, חשמלאים, טכנאי רדיו ובעלי מקצועות טכניים אחרים. במרוצת הזמן הועסקו כמעט כל היהודים על יד מכונות הייצור והחליפו בהצלחה עובדים פולנים, שנשלחו לעבודה בבתי חרושת בגרמניה. שם המחנה היה יודנלאַגער רייכסהאָף והוא נחשב למחנה עבודה מובהק. מסיבה זו לא לבשו אסירי מחנה זה בגדי מחנה ריכוז, אלא את הבגדים שהביאו אתם מהבית, ויותר מאוחר — בגדים שסופקו מהגיטו. לרוב האסירים היו כספים וחפצי־ערך, שהצ־ליחו להבריח למחנה, ולכן היה מצב התזונה משביע רצון. סייע לכך גם הקשר המתמיד בעבודה עם העובדים הפולנים, שלמרות יחסם העויין ליהודים היו להוטים ביותר לסחור אתם. גם „מחוסרי האמצעים״ במחנה לא ידעו רעב, היות שנהנו מהמנות שהשאירו „השבעים״. הודות לכך ולנקיון היחסי ששרר במחנה היתה התמותה קטנה מאוד.

הקשר עם הגיטו היה רופף למדי והתבטא בביקורים של קבוצות קטנות מזמן לזמן לשם סידור ענינים כלליים שונים, כגון הבאת תרופות, בגדים וכו׳. בכל זאת ידענו על המתרחש בגיטו וחרדנו יחד אתו, כאשר שמענו על הפורענות המתקרבת מפי העובדים הפולנים במפעל, אשר, בדרך כלל, הזדרזו למסור לנו כל ידיעה רעה. בהיותם מעונינים בשמירה על נקיון המחנה, שיושביו עבדו יחד עם פולנים וגרמנים במשך 24 שעות ביממה, דאגו הגרמנים לכך, שנעבור כל שבועיים חיטוי יסודי ונתרחץ במים חמים. הדבר נעשה בקטרק־טין של גדוד 17 של הצבא הפולני לפני המלחמה, ליד הגשר הגדול בכניסה מלנצוט. המסלול שלנו לקסרקטין עבר על־יד שער הכניסה לגיטו וזה איפשר לנו קיום קשר עם קרובים ומכירים, שחיכו כאילו לפי אות על־יד שער הגיטו, „חטפו״ אתנו שיחה קצרה והתענינו בגורלנו. בתקופת קיום הגיטו נחשבנו אנו ל„מסכנים״, הואיל והיינו מבודדים מן העולם ולא יצאנו לעבודות חוץ, בשעה שיושבי הגיטו קיימו קשר עם העולם החיצון ומצבם החמרי היה נסבל. מצב זה אף הניע יושבי גיטו רבים לדאוג לנו ולהציע לנו עזרה חמרית בצורת חבילות מזון, בגדים וכו׳. בין מארגני עזרה זו בלטה במיוחד מטילדה לסר, בוגרת הגימנסיה היהודית. אנו מצדנו ניצלנו לע־תים את ההזדמנות להעברת אינפורמציה על העומד להתרחש בגיטו, על המצב בגיטאות אחרים ובמחנות ריכוז — ידיעות שסופקו לנו בשפע ע״י העובדים הפולנים במפעל.

הקשר עם הגיטו נמשך עד לחיסולו בקיץ 1943. החיסול בא כהפתעה, היות ואחרי חיסול החלק הבלתי פרודוקטיבי של הגיטו שנקרא ווסט הישלו עצמם הנותרים, שרוכזו בחלק הפרודוקטיבי אוסט שמצבם איתן, וכי הגרמנים זקוקים להם לעבודות חיוניות הקשורות עם המאמץ המלחמתי ולכן אין להעלות על הדעת שיוותרו עליהם. זכורני, שכאשר עברנו ביום ראשון בדרכנו לחיטוי על־יד שערו הנעול של הגיטו ולא ראינו את השוטרים היהודים ואלה שרגילים היו לחכות לנו, עבר רחש קודר בין הצועדים והלב התכווץ למראה העיר, שאחרוני יהודיה הובלו זה עתה לטבח. הבינונו שאנחנו השרידים האחרונים של הקהילה המפוארת ושגם גורלנו נחרץ לכליון. לא האמנו, כי מישהו יצליח להמלט מידי הצורר, אם כי ידענו על קיום מחנות יהודים בסטאַלובה־וולה, מיאֶלץ, פוסטקוב ופלאַשוב.

וכך המשכנו עוד שנה בערך לעבוד במפעל, והנה החלו להגיע ידיעות מעודדות מהחזיתות במזרח ובמערב וידיעות מחרידות ומדכאות מהגיטאות והמחנות הפזורים על פני הגנראל־גוברנמנט. באותו פרק זמן משוכנעים היינו, כי אמנם נחרב בית ישראל בפולין ובארצות הכבושות ע״י הנאצים וכי מנוי וגמור עם הצורר למחוק את זכר יהדות אירופה מתחת לפני השמים. הלך־רוח זה הניע כמה מיושבי המחנה לנסות להמלט, אולם ללא הצלחה יתירה, כולם כמעט נתפסו או הוסגרו ע״י הפולנים ועונו למוות. הוברר לנו, ללא צל של ספק, כי יחסם העויין של הפולנים מפחית את סיכויי הבריחה מהמחנה עד להחריד וכי גם בריחה מוצלחת איננה מבטיחה עדיין אפשרות להסתתר זמן ממושך בחוץ. לכן פסקו לזמן־מה נסיונות הבריחה והתחדשו רק עם התקרבות החזית. בהז־דמנות זאת כדאי אולי לציין, כי המפקד האחרון של המחנה, אובר־שארפירר גיאורג אסטר, הידוע לשמצה מפשעיו המח־רידים בגיטו, עינה באכזריות איומה למוות כמה יהודים

שנתפסו אחרי בריחתם. מפלצת זו חיה היום בעיר ברייטנאו בגרמניה מבלי שתתן את הדין על רצח יהודים חפים מפשע, וזאת למרות שנגבו נגדו עדויות בישראל ובחו״ל.

מדוכאים ומושפלים, אכולי יאוש וצער אין־סוף. אבלים על אלה שיד הצורר השיגם, בטוחים כי גם אנו נועדנו לטבח — המשכנו לשרת את מכונת המלחמה הגרמנית בעד „נזיד עדשים" עוד כשנה אחרי הגיטו ברישא, ששעריו נפתחו לרווחה בפני „היורשים" הפולניים לאחר שהגרמנים שדדו ביסודיות את כל הרכוש שנשאר והעבירו אותו לרייך השלישי. השלמנו כאילו עם הגורל המחריד של נדונים למוות חלה כעין „נורמליזציה" במחנה. כבעבר, התאספנו לא פעם בחורף בצריף מס׳ 2, שרנו בציבור שירי־עם יהודיים, שרוממו את הרוח והפיחו בנו לרגע קט את התקווה, כי אמנם יתרחש נס ויד האויב לא תשיגנו. הצטיין במיוחד בחור צעיר מנובי־סונדז, שידע לשיר וגם לארגן את הערבים האלה. היו גם שיחות ערות על המצב בחזיתות וחיים ליברמן מרישא, החי כעת בארה״ב, סיפק לנו ידיעות מעודדות, אותן שמע ברדיו לונדון, (ליברמן עבד בתור שען במפעל החשמל של בית־החרושת, והגרמנים מסרו לו גם מקלטי רדיו לתיקון). בערבים אלה דובר כמעט תמיד על ארץ־ישראל ועל העצמאות שתושג אחרי המלחמה. יש גם להזכיר, שמספר ניכר של יושבי המחנה קיימו את מצוות הדת, כגון תפילה בציבור בחגים ובימים נוראים, אפיית מצות וכו׳. על אף שהדבר היה כרוך בסיכון מסויים, אולם האנשים לא נרתעו מכך.

בתחילת שנת 1944 כבר היה ברור לכולנו, שחל מפנה מכריע במהלך המלחמה וכי גרמניה הנאצית לא תתאושש מהמהלומות הקשות, שהונחתו עליה ע״י הצבא האדום במזרח וצבאות המערב באפריקה ובאיטליה. משק כנפי הגאולה המת־קרבת הגיע גם למחנה שלנו וגרם לרוממות רוח. הרגשנו, שהתמוטטות הרייך השלישי קרובה והתעלמנו כמעט מסכנת ההכחדה, שהיתה צפוייה לנו דווקא לפני התפוררות החזי־תות. בכבישים נראו תכופות שיירות גדולות של פליטי חרב גרמניים, חיילים עייפים, מזוקנים, במדים מרופטים — שרידים עלובים של הוורמאכט השחצני, שנע לפני שלוש שנים באותו נתיב מזרחה, במסע הגדול של ה„דראנג נאך אוסטן". נוספו עליהם שיירות משפחות של מתישבים גרמניים במזרח, שברחו מפני הצבא האדום המתקדם. חשנו שמחה לאיד למראה עגלות פרימיטיביות עמוסות זקנים, נשים וטף גרמנים מוכי פחד, אדישים, מכוסי אבק. ה„הארן־פאלק" טעם, ולו גם במקצת, את טעם השואה שהמיט על יהודי אירופה ועמים אחרים. אכן חזיון בלתי נשכח, שעודד אותנו ברגעי חיינו הקשים ביותר והפיח בנו רוח של אופטימיות ושל סיפוק בלי גבול על שעינינו ראו את מפלתו וחורבנו של גדול הצוררים. נעשה אז יותר קל להשלים עם גורלנו חסר התקווה ושמחנו על כי ניתן לנו „למות יחד עם הפלשתים". והנה הגיע יום ה־20 ביולי 1944, יום ההתנקשות הרצינית ב„פירר" ונסיון ההתקוממות בברלין. יצאנו ממש מהכלים, כאשר נודע לנו על המתרחש והתחלנו להאמין, כי אכן יקרה נס. דיכוי ההתקוממות הנחיל לנו אכזבה, אולם רוחנו לא נפלה. הגרמנים במפעל התחילו להראות סימני עצבנות. היו אפילו כאלה שדברו על יחסם הטוב אלינו ועל המשטר הרע האשם בכל. האווירה היתה מחושמלת. נשמעו פעמי הגאולה. האם נזכה לה?

והנה באה ההסתערות הגדולה של הצבא האדום לעבר הוויסלה, שלשמעה רעדנו והתפללנו בסתר להצלחתה המלאה. באחד מימי התחלת אוגוסט הושבת המפעל. העובדים הפו־לנים לא הופיעו לעבודה. המבוכה היתה ניכרת בכל, באנשי ס״ס, במנהלי בית החרושת, בשומרים ובעובדים הגרמנים. בעיר פרצו מהומות. המחתרת הפולנית התקיפה גרמנים, ואלה ענו בהמתה המונית של בני ערובה. נשמעו הדי קרב תות־חים, שהתנהל לא רחוק מאתנו. הרוסים התקרבו. האם יס־פיקו לשחרר אותנו? או שמא יעמידו אותנו בפני פלוגת יורים? לא היה הרבה זמן לחשוב. העבידו אותנו קשה ביום ובלילה בהעמסת מכונות המפעל על רכבות, שפניהן היו מערבה. פרקו את המפעל.

בלילה האחרון, בזמן שהיינו עסוקים בהעברת מכונות כבדות לפלטפורמות של הרכבות המחכות, התפשטה שמועה, כי יהודי מפשמישל, מסגר ממקצועו, הצליח לפתוח אחד השע־רים של המפעל, אולם רק קבוצה של 15 איש הצליחה להמלט דרכו. הגרמנים גילו את הדבר והזעיקו תגבורת. השמירה הוגברה מאוד, ואי אפשר היה להתקרב לגדר. בין הבורחים היו זיגמונט אליאן ורודק שוורץ מרישא, שנרצחו ע״י פשיס־טים פולניים לפני כיבוש העיר ע״י הרוסים, וייבדלו לחיים מרדכי ניישטטל וחיים ליברמן. היתר היו מטיטשן (פנחס טרוטינר ומשה לאונר) ומערים אחרות. גם המסגר שפתח את השער ואחיו מצאו את מותם מידי רוצחי הא״ק. הפולנים השלימו את מלאכתם של הגרמנים.

היה זה ליל שימורים במחנה. התפלגנו לשני מחנות: של מתונים ושל מחייבי פעולה בכל מחיר. האחרונים תכננו להתנפל בלילה על השומרים, לפרוק מהם את נשקם ולהמלט היערה, גם אם הדבר יעלה בקרבנות רבים. לא היה מה להפסיד. אולם גברה יד המתונים והמיושבים כביכול, שברגע האחרון איימו להודיע לגרמנים על ההכנות להתקפה על השומרים, אם לא יופסקו מיד. צעד זה שיתק את התקיפים ביותר מבין מחייבי הפעולה, שכן בלי גורם ההפתעה וארגון מסויים לא היה שום סיכוי להצליח.

נסערים ואבלים הובלנו למחרת היום לרכבת, שהסיעתנו במשך 3 ימים למחנה הריכוז פלשוב. טעמנו בפעם הראשונה טעם של מחנה ריכוז על כל זוועותיו. אחרי שבוע ימים בערך נשלחנו למחנה ריכוז פלוסנבורג ומשם לבית־חרושת באורביס, לא הרחק מהעיר הצרפתית מילהאוזן. כאשר התקרבו צבאות בעלות הברית, הועברנו לזכסנהאוזן, ושם פוזרה קבוצת „רייכסהוף" ונשלחנו למחנות שונים בגרמניה.

מבין 600 היהודים שהיו במחנה רישא נשארו בחיים כמה עשרות אנשים. היתר גוועו ממחלות ונגישות ונרצחו ע״י הנאצים והפולנים.

ינציחו שורות צנועות אלה את זכרם לעד.

לולה וייס - אימרגליק

זכרונות מימי הכיבוש

רישא נכבשה בידי קלגסי היטלר והוסב שמה ל„רייכס־הוף״. הגרמנים מינו מועצת יהודים („יודנראט״), והטילו עליה להוציא לפועל את פקודות השלטון הגרמני. פעולתם הראשונה של הגרמנים היתה — מאסר יהודים בהמון והטלת כופר נפש במזומנים ובתכשיטים. כעבור זמן קצר הוחרמו מפעלים יהודיים ונמסרו לידים אֲריות. כל החנויות היהודיות נמסרו למנהלים, שנתמנו לתפקיד זה על־ידי השלטון הגרמני. על היהודים נאסרה היציאה מתחום העיר, ולנסיעה ברכבת נזקקו לרשיון מיוחד. יום יום נרצחו יהודים בתואנה ובאשמת־שוא.

בשנת 1940 נפתח, בפקודת הגרמנים, בית־ספר לילדים יהודיים, שמספרם הגיע ל־1.200. עבדתי כמורה בבית־הספר בן שבע כיתות, שפת ההוראה בו היתה יידיש. הפיקוח הגרמני על בית־הספר עמד בסימן של ציניות גסה והתנכלות. בתנאים קשים ללא נשוא עבדנו עד שנת 1942 — עד לגירוש הראשון.

VERORDNUNG

über die Benutzung der Eisenbahn durch Juden im Generalgouvernement.

Vom 26. Januar 1940.

Auf Grund des § 5 Abs. I des Erlasses des Führers und Reichskanzlers über die Vewaltung der besetzten polnischen Gebiete vom 12. Oktober 1939 (Reichsgesetzbl. I. S. 2077) verordne ich:

§ 1.

(1) Die Benutzung der Eisenbahn durch Juden wird bis auf Weiteres verboten.

(2) Dies gilt nicht für Reisen, für die eine schriftliche Anordnung des Generalgouverneurs, seines Amtes oder eines Distriktschefs vorliegt.

§ 2.

(1) Zuwiderhandlungen werden mit Gefängnis und mit Geldstrafe bis zu unbegrenzter Höhe oder mit einer dieser Strafen bestraft.

(2) Zuständig für die Aburteilung ist das Sondergericht.

§ 3.

Diese Verordnung tritt mit dem Tage nach ihrer Verkündung in Kraft.

Krakau, den 26. Januar 1940.

Veröffentlicht am 14. II 1940

Der Generalgouverneur
für die besetzen polnischen Gebiete
Frank

Der Stadtkommissar.

ROZPORZĄDZENIE

o używaniu kolei przez żydów w Generalnym Gubernatorstwie.

Z dnia 26 stycznia 1940 r.

Na podstawie § 5 ust. 1 Dekretu Führer'a i Kanclerza Rzeszy Niemieckiej o Administracji okupowanych polskich obszarów z dnia 12. października 1939 r. (Dz. U. Rzeszy Niem. I. str. 2077) rozporządzam:

§ 1.

1) Używanie kolei przez żydów jest wzbronione aż do odwołania.

2) Nie dotyczy to podróży, przy których zachodzi piśmienne zarządzenie Generalnego Gubernatora, jego urzędu lub Szefa Okręgowego.

§ 2.

1) Winni wykroczenia podlegają karze więzienia i grzywny w nieograniczonej wysokości lub jednej z tych kar.

2) Dla zawyrokowania właściwy jest Sąd Specjalny.

§ 3.

Niniejsze rozporządzenie wchodzi w życie z dniem po ogłoszeniu.

Krakau, (Kraków) dnia 26 stycznia 1940 r.

Generalny Gubernator
dla okupowanych polskich obszarów
Frank

מטרת הגירוש ומקומו לא היו ידועים בדרך כלל, למועמדים להי־גרש מהעיר. בא היום המר והנמהר הראשון, שבו גורשו משפחות שלמות. נותרו רק אלה שנתקבלו לעבודה על ידי הגרמנים וכן אלה שהתחבאו בזמן הגירוש בבונקרים. הנשארים נשלחו למקומות עבודה שונים. הייתי בקבוצה של שבעים וחמישה יהודים שנשלחו לעבודה באחוזה במילוצ׳ין. עבדנו בשדה וביום ראשון בשבוע היינו חוזרים לרישא. לפני כל אקציה היינו צפויים לכך שיצרפונו אל המשלוח להשמדה. קיומנו היה תלוי בנסיבות שונות. קרה והקצין הגרמני, שבפיקוחו והשגחתו עבדנו, הטיל עלינו עבודות שונות, כגון: סריגת כסיות־מצמר, סוואֶדרים וכדומה. כשנתקבלה מרישא פקודה לצרף אותנו למשלוח, הודיע הקצין שאינו יכול לשולחנו, מפני שעדיין אנו דרושים לו לעבודה. ואכן לא נשלחנו לפי שעה להשמדה, מפני שקבוצה אחת, שעליה הוטל לתפור סוואֶדרים עדיין לא סיימה את עבודתה. וכך היו חיינו תלויים בקפריזה של הקצין.

לאחר חיסולו של מקום עבודתנו באחוזה, הועברה קבוצתנו לחלק המזרחי של הגטו ברישא, שנועד ליהודים עובדים. בחלק המערבי של הגטו היו כלואים היהודים שלא עבדו. ראויים לציון מעשי גבורה של הנוער מ„השומר הצעיר״ בתקופה ההיא. מצויידים בניירות אריים הם הקימו חוליות קשר בין מקומות שונים, העבירו נשק וניירות לאנשים שנמצאו בגטו. ביניהם הצטיינה סבינה ליכט, נערה עשויה ללא־חת. היא חדרה למקומות רבים, שבהם עבדו יהודים והגישה עזרה לכל אלה, שהעזו לצאת מהגטו כשהם מצוידים בניירות אריים, אך הלשינו עליה באוזני הגסטפו. בו ביום נורתה למוות. כבוד ותהילה לגיבורה זו.

בשנת 1943 חוסל הגטו המערבי. כל תושבי הגטו, ללא יוצא מן הכלל, ניספו בתאי הגזים. הגרמנים השאירו קבוצת יהודים בתחום מחנה עבודה („ארבייטס־לאגער״). כמובן חמקו אנשים בקבוצות קטנות, מי למחבואים ומי לפרטיזנים. רבים נעלמו ועקבותיהם לא נודעו. היהודים בעלי ניירות אריים, שנמצאו בשטח הארי, נתפסו והוחזרו למחנה עבודה. חיינו ללא זיק של תקוה להצלה ולגאולה. בימים ההם גילתה לוטקה גולדברג, בת רישא, אומץ לב להפליא. היא הצליחה לברוח ממחנה שבניה, שהיה ידוע לשמצה בגלל מעשי האכזריות של הרוצחים הגרמנים, הגיעה לרישא, ולאחר שהסתתרה מספר ימים בבונקר במרכז העיר, יצאה ממנו בשעת סכנה. וכך, בבורחה ממקום למקום, ניצלה מן המוות.

בפברואר 1944 היתה רישא „נקיה מיהודים״ („יודנריין״). אחרוני הגברים הועברו לסטלובה וולה, ושמונה עשרה נשים האחרונות — למחנה ריכוז לפלשוב על ידי קרקוב.

דינה שטרסברג - איינהורן - קיבוץ תל־יצחק

בנות רישא באושוויץ

דינה שטראַסברג איינהורן
Dina Strassberg

עשרים שנה אחרי המלחמה, וקשה לתאר שהעיר רישא קיימת בלי יהודים. עיר שבה נרקמו חיי תרבות, חברה ועבודה מאורגנים, עם נוער יהודי תוסס.

לגטו נכנסתי עם הורי ושתי אחיות. את האחים שלי, שברחו (כמו רוב הגברים) לשטח הרוסי, לא ראיתי עוד. אחרי המלחמה נודע לי שהאח הגדול מת מטיפוס בכפר רוסי ועל האח הצעיר עד היום לא נודע לי גורלו. אחותי הגדולה עם בעלה היו בין הקורבנות הראשונים בהתחלת הכבוש, הרוצחים ירו בהם בקאַנצוגה. אמי ואחותי הצעירה נשלחו בטרנספורט של אמהות עם ילדים ואבא נורה בדרך לתחנת הרכבת. כך, תוך זמן קצר נהרסה משפחתי ואני ואחותי יוֹכקאַ, נשלחנו למחנה שאַבניה על יד יאַסלו בקבוצה גדולה. התנאים במחנה זה היו קשים. הגרמנים העבידו אותנו בפרך תוך עינויים. יום יום היה עלינו להעביר קרשים וסלעים ממקום למקום ללא כל מטרה. המפקדים היו יורים באנשים ללא כל סיבה. הקומנדנט היה עובר את השורות וכל עשירי היה מוציא מן השורה. אחרי המיפקד הובילו אותם ליער ואיש לא ראה אותם עוד. ממחנה זה נשלחנו לאושויץ, חצי ערומים, בלי אוכל, בלי שתיה בתנאים לא אנושיים. כל הזמן לא ידענו לאן מובילים אותנו. על אושויץ שמענו משהו, אבל אדם אפילו בעל דמיון עשיר לא יכול לתאר לו את הפירוש ואת המשמעות של המילה אושויץ. הרכבת הגיעה למחנה עצמו. דממת מות אפפה את כלם, פה ושם נשמעו אנחות של האנשים המובלים. באופן פתאומי נפתחו הדלתות והאנשים, זה אחר זה נפלו מהקרונות ארצה. מרוב צפיפות שעמדו בהם. אנשי ס.ס. השתוללו, דחפו את האנשים, הכו אותם בקתות רובים. כל אחד ניסה מתוך מאמץ עליון להזדקף ולעמוד על הרגלים, ללכת ולהראות שהוא עוד מסוגל לחיות, כי ברגעים אלה נכרע גורלו לחיים או למות. על יד קבוצות האנשים ניצב איש ס.ס. ורק ניע באצבע קבע מי לימין ומי לשמאל. „לינקס" — „רעכטס" זה פסק דין מי לחיים ומי למות. אז התחוללו הטרגדיות העל אנושיות — הפרידו ילדים מאמהות, אחיות מאחיות, וכך אבדו אחרוני המשפחות, אני הייתי בין המאושרות שהצלחתי להשלח עם אחותי יוכקה, היחידה שנותרה לי עוד ממשפחתי, למחנה בירקנאו. המסע התחיל. הריצו אותנו זמן ממושך. היינו עטופות רק בשמיכות וכך עברנו דרך כל המחנה והגענו למרחץ־זיעה — מקום מיועד לחטוי. גם פה התאכזבנו במקום מים חמים ובגדים נקיים שהבטיחו, גלחו לנו את השערות והלבישונו בבגד פסים, ללא כותונות לגופינו. קשה לתאר את המראה שהצטייר לפנינו. אחות את אחותה לא הכירה, האם את בתה לא יכלה לזהות, כל כך נשתנו הדמויות ונמחק כל סימן המאפיין את דיוקנו של האדם. נהפכנו למספרים. את המספרים קעקעו על גבי ידינו — היה זה תהליך מכאיב ומשפיל במיוחד שהפעולה נעשתה במידת סדיזם מרושע של אנשי ס.ס. בדקירות מרובות הזריקו לנו נוזל כהה. כך הכירו אותנו במיפקדים וכך הסתובבנו בין הבריות. כך התנהלו החיים באושויץ, מלאי סיוטים, כל רגע הציץ לעינינו מלאך המות. תנאי היגיינה מחרידים, מאות נשים שוכנו בצריף אחד. הציק לנו רעב, חוסר בגדים, כפור — האנשים נפלו כזבובים גם בזמן המיפקדים שנערכו כל בוקר. המות היה אצלנו אורח רגיל. כל בוקר הופיעה עגלה ליד הצריפים ואספה את הגופות המוטלות על הדרגשים, ומטות עץ. גופות אנשים הוטלו על העגלה כמו ערמות אשפה, כל אחד ידע שבימים הקרובים יגיע תורו. אף אחד לא האמין שיעמוד לו כח הסבל ויצא חי מהגיהנום הזה.

מגיפות הטיפוס, הפילו מאות חללים, הרעב והכינים החלישו את גופותיהם וכח ההתנגדות. רבים יצאו מדעתם ורבים מן המתיאשים התאבדו.

במשלוח שבא משאַבניה לאושויץ היתה קבוצה גדולה של בני רישא, מעטים מהם נשארו בחיים בגמר המלחמה. אני נזכרת בשתי אחיות, חברות לתנועת „הנוער הציוני" — סוניה ורוז'ה טננבאום. שתיהם השתגעו ומתו מטיפוס.

אחותי יוכקה, היחידה ממשפחתי שנשארה בחיים לא היה בה הכח להאבק עם עינויי התופת, והכריעה אותה הטיפוס. לעולם לא אשכח את המראה האחרון של ראשה הרכון שהגיח מהעגלה. ראשה היקר של אחותי בעגלה בה הוצאו הגופות מהצריף. עמדתי ליד השער, הסתכלתי בפניה העדינים, התמימים, שלכל כך מעט נהנו מהחיים. עיני התמלאו דמעות ולבי התאבן — העגלה הזה בדרך בה נסעה מדי יום ביומו.

ביחד אתי היתה גם גולדברג הצעירה אשתו של פינאַק גולדברג בנו של בעל הדפוס ברישא גם היא לא יכלה להמשיך בחיי תופת אלה ובבוקר אחד מצאנו אותה תלויה על גדר של חוטי התיל המחושמלים.

הלוע הפעור של אושויץ, אשר לא ידע שובע בלע רבבות קרבנות וראה, האנשים השלימו, לא תקפה אותם היסטריה,

כל אחד חיכה בשקט לגורלו וגם לא היה כל מוצא כל אפשרות פעולה. כל אחד התבודד. מה עוד יכול להיות גרוע, אם את היקרים שביקרים שבמשפחתו כבר אבד. אחרי אבדן היקר במשפחה, מה עוד יכול להפחיד? ולא היה אדם שלא פקד אותו האסון. חיי — מגור אלה נמשכו באושויץ עד ל־18.1.45 ביום זה התחיל פינוי המחנה ו„מצעד המות" הידוע. המצעד הזה שבר את כל אלה שאולי עוד נצנץ בהם איזה זיק תקוה לחיות. איני מחוננת בכשרון סופר, בכדי לתאר את מצעד הבלהות הזה. ניסו זאת סופרים רבים ולא עלה בידם. אנשים שלא יכלו ללכת בשורה נורו במקום. במשך ימים לא ניתן לנו שום אוכל ושום שתיה, השלג והכפור אכלו את בשרנו, לאף אחד מאתנו לא היה בגד חם. ימים, הריצו אותנו ובסוף העמיסונו על קרונות רכבת פתוחים. הצפיפות היתה ללא נשוא. גוף על יד גוף ואולי זה היה מקור לחמום כל שהוא. לא היו תנאים סניטריים האנשים עשו את צרכיהם במקום — אי אפשר לתאר את הצחנה, וחוסר אויר לנשימה. אנשים, שנרדמו מתוך עיפות, כוסו בשלג. בבוקר קשה היה להניע את האברים מכפור, מאין שאבנו את הכח הפיזי והרוחני לעמוד, לסבול ולהאמין — שבכל זאת אולי עוד נזכה לחיים? קשה לתת תשובה. כנראה היה זה רצון החיים המתעורר באדם ברגעי מצוקה איומים, כשכלו כל הקיצין. היה זה אותו זיק של תקוה אשר נטע באדם את הכח להאמין בעתיד יותר טוב ועזר לו לעבור בימי האימים על פני התהום ומדורי הגיהינום.

חווה וושקא יולֶס

נערה לוחמת

מנחם לוינשטיין

טור האסירות היהודיות יצא משערי הכלא הידוע לשימצה, מונטלופיך, והשתרך למרכז רחוב האלצלוב שבקרקוב העיר.

הבחורות לבושות הקרעים שפשפו עיניהן. הן סונוורו מקרני השמש הבוקר. האוויר היה חריף וקר.

זה עתה עלו מטחב התא האפל, מס. 15, שבמרתף הכלא. היו שם למעלה מעשרים בחורות, בחלקן לוחמות בתאי המחתרת היהודית בגיטו קראקוב, שנתפסו ולוקטו לכלא אחרי שורת פעולות נועזות ונואשות, שהסיבו לגרמנים אבדות כבדות בנפש וברכוש.

לא היה להן ספק לאן הן מובלות. מן הסתם למחנה הריכוז „גבעת פלאשוב", שמשם אין חוזרים.

הטור התמשך לאיטו. שומר הס.ס. בראש השורה צווח: מהר! מהר! הטור האט מהלכו עד שנעצר. עגלת איכרים מתגלגלת לאיטה לכיוון הטור. איש הס.ס. השני, במאסף, קפא על עמדו. הבנות עושות אזנן כאפרכסת, מייחלות לאות המוסכם. זה לא בושש לבוא. קולה המוכר של חווה יולס פילח את הדממה. הבנות מזנקות לכל עבר. יריות, זעקות. כדור ראשון מחטיא, כדור שני פוגע בחווה. בצעקתה נתנה את האות לבריחה, וכך ריכזה אליה מלוא תשומת הלב של השומרים הגרמניים — ונפלה מתבוססת בדמה. ארבע בנות הצליחו להימלט. היתר נהרגו או נתפסו.

כברת דרך ארוכה־ארוכה עברה חווה במשך שלוש וחצי השנים מאז סיימה את בית־הספר למסחר בעיר הולדתה ריישא, והיא נערה בת שש־עשרה שנה. נולדה ב־5 לאוקטובר 1923, בת הזקונים למענדל־מנחם ותהילה יולס, לבית אקשטיין.

בהיותה בת שבע התייתמה מאביה, אחיה ואחיותיה הגדולים נפוצו לכל עבר. מי גלה למקום תורה, ומי יצא למדינת הים. מחמישה אחים ואחיות נותרה כיום אחותה

יושבת: איטה, אשת מוטיש אקשטיין, מימין: חווה (ווּשקאַ) יולס; משמאל חנה בת ראובן אֶקשטיין

הגדולה ממנה, חיה, שעלתה לארץ־ישראל ב־1933. חווה נותרה עם אמה ושתיהן היו סמוכות על שולחן סבא, ר' מרדכי אקשטיין.

בגיל צעיר הצטרפה חווה לתנועת השומר־הצעיר. „...בימים אני לומדת והלילה קודש לקן התנועה" — כותבת היא אל אחותה בארץישראל. ובמכתבה האחרון היא כותבת: „סיימתי את בית־הספר בהצטיינות ונשלחתי למחנה הנוער לחדשי החופש..."

בת שש־עשרה היתה כשפרץ הפולש הנאצי לפולין. מעטים הפרטים הידועים על מעשיה במשך שתי השנים הראשונות למלחמה. מן הסתם המשיכה במלחמת הקיום יחד עם היהודים שבסביבה. החיה הנאצית החלה להדק את מלכודת המוות על יהודי פולין. בני משפחתה, אם, סבתא זקנה, אחיות ואחים, נעלמו אחד־אחד ונכחדו במחנות

השמדה. אחיה שם פעמיו מזרחה וניסה מזלו בבריחה לרוסיה. עקבותיו לא נודעו. ואילו חווה ידעה לחמוק מידי הגרמנים, להתנועע באיזור הארי שכגיטו עצמו. לא רק את נפשה הצילה. אלא גם יהודים אחרים. בישראל חיים צעירים וצעירות החבים לה את חייהם. היא הבריחה אותם מתוך הגיטו למקומות מחבוא, באיזור הארי.

והביאה לנו למקום מחבואנו את בת־אחותי גיזלה. ישבה ואכלה עמנו. נודע לנו כי שמה וושקה יולס. קמה והלכה — ולא שמעו עליה יותר. מסתבר שהצליחה לחמוק, תודות לאומץ־לבה, מכל האקציות שנערכו בגיטו.

חווה העבירה עיקר פעילותה לקראקוב הסמוכה. כחברת „השומר הצעיר" גויסה מיד לארגון המחתרתי בהנהגתם של האשק באומינגר (ראש הארגון), בנק הלבררייך (קצין המיבצעים) וסאלק שיין (גזבר ואחראי לאספקת ניירות מזוייפים, כיום בפתח־תקוה). המחתרת אורגנה בחמישיות, מתוך מגמה שקבוצה אחת לא תדע על רעותה. חווה מובתה כקשרת של חמישיית המפקדה.

כדי להבין את משמעותו של תפקיד הקשרת, יש לסקור את התנאים ששררו במקומות פעילותה. היהודים רוכזו בגיטו הצר בעל שני השערים. להיכנס ולצאת מותר היה רק על־פי רשיונות, ובשעות היום בלבד. גם בעיר עצמה עלולים היו הגרמנים לעצור אדם בכל רגע, ואילו הנסיעה מעיר לעיר היתה כרוכה בסכנה גדולה לעין־ערוך. על היהודים היתה הנסיעה אסורה בכלל. בפתח תחנת הרכבת — ביקורת רשיונות. תוך כדי נסיעה — ביקורת פתע בתוך הקרונות. הגרמנים חיפשו הכל: מזון מוברח, שבויים נמלטים, יהודים, אנשים ללא תעודות עבודה וללא רשיונות תנועה. יהודי שנתפס — הובל למעצר, ואם בר־מזל היה — הוצא להורג מיד. יהודי שנחשד בהשתיכות לאירגון מחתרתי — נחקר ארוכות ועונה קשות לפני הוצאתו להורג.

והנה חווה, יהודיה, בעלת מראה פנים לא „ארי" במיוחד, יוצאת מהגיטו עם בוקר, נושאת עמה כרוזים, נשק, עלון האירגון, פצצות תבערה ולעיתים אף ילד מוברח שנמצא לו מקום מסתור מחוץ לגטו. עולה לרכבת בקראקוב. היא מתיישבת בקרון לידה, בארנקה, הכרוזים, על גופה — רימון ואקדח. סביבה פולנים ופולניות, עיניהם בולשות. בכל רגע עלול מישהו להכירה. הרכבת עוצרת בבוכניה. שוטרים נכנסים לקרון. ביקורת תעודות. הפעם לא ערכו חיפוש. מגיעים לז׳שוב, יורדים במתח. איך שהוא היא עוברת בשלום גם כאן, ועתה, מהר — להגיע לגיטו. להסתכל אם אין עוקבים אחריה. לחמוק פנימה לכתובת הסודית, מבלי שירגישו. למסור את החומר. תוכננה פעולה להערב — והצלחתה תלויה בפצצת התבערה שמביאה חווה. מספר שלום (פריצק) גלוברמן, כיום תושב תל־אביב: „פצצות אלה הוכנו על־ידי פיסיקאי שהיה עם הלוחמים בקראקוב, מחומרים פרימיטיביים. קופסת קרטון בגודל של קופסת נעליים ממולאת פילמים חתוכים. בקופסה חור. אל המקום המיועד לחבלה הובאה הקופסה עם בקבוק חומצה מעורבת בחומר נוסף. כאשר איכלה החומצה את הנייר וטפטפה לתוך הפילמים פרצה להבה, ומוסך או מועדון קצינים עלה באש. וחווה מביאה את החומר לרישא, לבוכניה ולנקודות קרובות יותר. נסיעה לרישא כ־129 ק"מ. יש למהר ולחזור, כי אחרי הפעולה יוגברו החיפושים. עשרות נסיעות — אלפי קילומטרים, שבוע רודף שבוע, חודש רודף חודש. כל פתק שיש להעביר לעיר שכנה — אלפי שניות, שכל אחת מהן פירושה סכנת עינויים וסכנת מוות.

האם, המשפחה — כולם כבר נעלמו. המטרה כרגע — להלום בגרמנים. למלא חובה — ולהתראות עם ידיד, משה טראום, אשר בכל הקלחת הזאת עוד שמורה עבורו פינה רומנטית בלבה של נערה בת י"ח שנה.

לאחר שנים מספרת פסיה ורשבסקי (היום בקיבוץ אילון) כי חווה (וושקה, כפי שהיתה קרויה בפי חברותיה) כאילו נולדה לתפקידים אלו. „היא שפעה בטחון פנימי", שהקרין על סביבותיה. היתה זריזה וידעה לחמוק מסכנות. נתפסה מספר פעמים — אולם בזריזות מפליאה הצליחה להסיח דעתם של שוביה ולחמוק ממש מבין ידיהם.

גם בפעולות התקפה השתתפה. בספר „פרטיזנים היהודים", כרך ב׳, אנו מוצאים (עמ׳ 154) .

...בבית־מרזח שברחוב ג׳אֶלנאַ 4 ישבו ושתו שני בלשים של הגסאטפו. הלוחמים לאבאן, ליבסקינד, חווה יולס ופאייצ׳קה ארבו להם וירו בהם. התנפלו על הקופה של תחנת הרכבת בבוכניה, צריך גם כסף וגם קרבנות גרמניים"...

ובשעות שבין שליחות לשליחות ישבה יחד עם חברי המפקדה, האשק באומינגר, בנק הלבררייך שיין, בעליית הגג ששימשה מטה, מקום מגורים ומחבוא גם יחד. הכינה ארוחות ועזרה בכל הנחוץ.

בכל עת סכנה — מספר סאלק שיין — כאשר הגרמנים הגבירו את החיפושים ואיש מחברי המפקדה, גם בעלי „החזות הארית" לא העזו „להוציא את אפם החוצה", והיה הכרח דחוף להסדיר עניינים בעיר, יצאה חווה לדרך. ביום וגם בלילה.

היחסים בין היהודים לבין עצמם גם הם לא היו חסרי חיכוכים. היתה התנגדות של מרבית היהודים, בעיקר המבוגרים שבגיטו — לכל פעולה. חששו שפעולות אלה מקרבות את הקץ. אולם גם בקרב פעילי המחתרת לא היתה אחדות מלאה. לארגון „עקיבא" מחתרת פעילה משלו ולחברי „השומר הצעיר" — ארגון משלהם. חווה היתה מקשרת בין שני הארגונים. מעבירה אינפורמציה, תכניות פעולה, בעיקר לקראת פעולות משותפות. כן קישרה בין הארגון היהודי לבין הארגון הפולני של פ.פ.ר. (המפלגה המהפכנית הפולנית).

מוסיפה ומספרת פסיה ורשבסקי: „היתה לחווה גישה בלתי אמצעית לאנשים. היתה גבוהה, רחבת כתפיים, פניה עגולים עיניה ערניות, גדולות. למרות פניה הצעירים הורגשה בה מיד הבגרות. היתה בעלת כושר בטוי ומעמיקת־מחשבה. לא סבלה מתסביכים והתלבטויות יתרות. לא נתפסה לאשליות־שווא, המאפיינים את הבריות במצבים של חוסר תקווה. היתה ריאליסטית באופייה. ויחד עם זאת נתונה לרגשות אהבה וגעגועים של נערה. הסובבים אותה הרגישו בכוחה הפנימי הגדול שנחנה בו, אשר הקרין על סביבותיה".

לאחר פעילות ארגונית, שהחלה בחדשים הראשונים של 1942 ושורת פעולות חבלה במיתקנים והריגה בגרמנים בודדים במשך למעלה ממחצית השנה, הוחלט על מיפנה בפעילות המחתרת, הודק הקשר בין ארגון „עקיבא" לבין ארגון „השומר־הצעיר", לקראת פעולות גדולות יותר. ב־22 לדצמבר 1942, בפרוס חג המולד, נערכה הפעולה הגדולה. בלילה אחד הותקפו מספר בתי־קפה ומועדוני קצינים, הונפו דגלי תכלת־לבן על גשרי העיר קראקוב, הכבאים הוזעקו לשם הטעיה לפינות רחוקות של העיר. הפעולה המרכזית היתה בקפה „ציגאנריה", שם נערך נשף לקצינים גרמניים בכירים. המקום הופגז ברימוני־יד ופצצות — וקצינים גרמניים רבים נהרגו. פעולה זו הגדישה את הסאה, והגרמנים יצאו לחיסול המחתרת. הברות וחברים רבים נאסרו, חלקם כתוצאה מהלשנות. המפקדים נתפסו. הפעילות המחתרתית התרכזה בעיקר בשמירה עצמית. החלפת הכתובות וטשטוש העקבות. חווה עברה לקאלבאריה והמשיכה שם בעבודה מחתרתית יחד עם גוסטק דוויטשר. הם הצליחו להחזיק מעמד עוד כשלושה חדשים. בחודש מארס 1943 נתפסו והושלכו לכלא מונטלופיך. על הכלא ועל החיים בו מסופר בפרטות ב„יומנה של יוסטינה" (בהוצאת הקיבוץ המאוחד).

חווה עשתה בכלא כחודש ימים. ב־29 לאפריל 1943, נועדו הבנות ל„טרנספורט", בכיוון בלתי ידוע. חברות ארגוני המחתרת וכן רוב הלוחמות החליטו על הפעולה האחרונה — אולי בחייהן... בשעת ההעברה, כאשר יוליכו אותנו מהלצלוב לחצר בית־הכלא הסמוך מונטלופיך. כדי להסיענו ל„גבעת פלאשוב" להשמדה, ייתקלו במכשול בלתי צפוי: בסימטה שלפני בית־הכלא נתפרץ לעבר מוצא הרחוב, למקום של תנועה רגילה. הגרמנים יתחילו לירות וירדפו אחרינו. הם יהרגו אותנו ברהובות. אך העיר תדע שלא הלכנו כצאן לטבח. בחוצות העיר יסופר שנשים יהודיות העזו „למרוד בגלוי לפני מותן"... (מדברי אוגניה מלצר, מובא ב„ספר הפרטיזנים היהודים", כרך ב', עמ' 161).

ומספרת פסיה ורשבסקי: לאחר שהוחלט על מבצע הבריחה, התעוררה השאלה מי יתן את האות. במתן אות הבריחה תלויה הצלחת המיבצע כולו. נותנת האות תהיה הראשונה שתמשוך את תשומת־לב השומרים. האות צריך היה להיות חזק ורועם, שיישמע לאורך כל הטור של 30 הבנות. חווה קמה ואמרה, בפשטות: „אני אתן את האות"... פסיה ורשבסקי נותרה בכלא. היא לא נשלחה בטרנספורט הזה. מבעד לאשנב ראתה בבירור כיצד נעצר טור הבנות, שמעה את צעקתה של חווה וראתה את הבנות מתפזרות למטחי היריות והזעקות שמילאו את הרחוב.

עם רדת הלילה שמעה פסיה נקישה על חלון התא. אחד השומרים (לפי דבריו נמצאה כל משפחתו במחנה ריכוז) לחש בהתרגשות: „אני מוכרח לספר לכן על הבריחה. לא הייתי בתפקיד והסתכלתי על הטור. פתאום היהודיה הגדולה נתנה סימן. כולן החלו לרוץ. הבחורה הגדולה שנתנה את האות נורתה ונפלה ראשונה".

כך נפלה חווה, הנכדה של מאטיש ואיטא אקשטיין, על מרצפת רחוב הלצלוב, והיא בת תשע־עשרה וחצי שנה.

מרכוס דורנפסט

רישא בשנת 1946

ב־1946 נתגלתה האמת בכל אימתה. לא השליתי את עצמי, ידעתי שכולם ניספו. אף על פי כן נכספתי להגיע לרישא עיר מולדתי.

הנה הכיכר (רינק) הריקה מאדם עם השעון שבמגדל העיריה. כאן היה רגיל לעמוד, במשך שעות, נחום הופפן המסכן, כשהוא מסתכל במחוגי השעון ומתקשה לקבוע את השעה. שורות בתים יהודיים לאורך הרחובות הפכו לעיי מפולת. גם ביתנו הדל נחרב ובמקומו עוברת הדרך לנהר ויסלוק. בבית מספר 4, בשני חדרים בקומת קרקע, שבהם היתה לפנים חנות לבדים ולאריגים, פתח עתה הועד הרישאי את משרדו, והוא משמש כמקלט זמני לשרידי השואה, בני רישא, שחזרו מפיזוריהם לעיר.

מחוסר אמצעים כספיים להמשכת הנסיעה מערבה ובאין סיכויים ברורים לגבי עתידי, נכנסתי לעבוד בשרות הבטחון. בשבתי פעם במשרדי שקוע בעבודתי — עבודה שלא נעמה לי כלל וכלל, שכן חייב הייתי לברר חלקם של חברי ומכרי לשעבר במאסרים ההמוניים, בעינויים ובהשמדה — נפתחה הדלת ובחדר הופיע קצין צעיר ויפה תואר, ובחיוך על שפתיו זרק על שולחן עבודתי מספר תמונות כשהוא מפטיר „זה בשבילכם"!

מבלי להציץ בהן, שאלתיו לטיבן של התמונות. „אנשי השרות החשאי אסרו איש ס"ס ומצאו אצלו את התמונות. האם ברצונך להכיר את המצולמים בהן"? לא השיבותי לשאלתו ובהפנותי את מבטי לעבר התמונות נדהמתי למראה הצילומים. פני הקצין, שראה אותי מזועזע ונפעם, הרצינו. „אלה הם אנשי רישא. זה קרה ביערות הסמוכים לגלוגוב, האם אתה מכיר את מישהו מאלה"? לא יכולתי לענות לשאלה זו, כוח הדיבור ניטל ממני. אולם הדמויות בתמונות לא היו מוכרות לי, שכן היו מעשה ידי־חובב, לא־ברורות.

למותר לתאר את החוויה הקשה, שנגרמה לי עקב הפגישה עם הרוצח, איש ס"ס. בחקירה התפתל והשתמט מכל תשובה, בחוזרו על הפזמון, כי עשה מה שעשה בפקודת הממונים עליו. הוא הסביר את הנראה בתמונות, אשר כל המסתכל בהן עמד בעצמו על התוכן. בתמונה אפשר היה לראות את „שלנו", העוסקים בהעלאה על משאיות המובילות ליערות, ואת השוטרים הפולנים (היונקים) המורידים אותם מהמשאיות, פושטים מהם את בגדיהם ועוזרים להם לחפור בורות...

מ. וויינשטיין - לזר - תל־אביב

בת רישא המורדת

(פרק זכרונות מאושוויץ)

ינואר 1944, בתקופה זו עבדתי במשמרת לילה בבית־החרושת לחומרי נפץ „אוניון". היה זה בזמן הסלקציות הנוראות ביותר. שלוש אחיותי נשלחו לתנורי גאז (חוה, רוזיה ורחל). קשה לכתוב עכשיו על כל הדברים האלה. היה זה בערב אחד בחודש פברואר. הפלוגה שלנו צעדה כרגיל למקום העבודה, והנה עברו לפנינו במעוף מכוניות־משא עמוסות בני אדם בכיוון הקרמאטוריום. גופותיהם הערומים הבליחו כהרף עין באור הפנסים ונעלמו. שמענו צעקות קורעות לב. ידעתי שבאחת ממכוניות אלה הובלו שלוש אחיותי.

במכונית אחרת הובלו גברים ששרו את „התקוה". מנגינה זו חדרה עמוק לנשמתי ולא הרפתה ממני אף לרגע, ביום ובלילה, בחלום ובהקיץ. בליווי מנגינה זו עבדתי, הלכתי לעבודה וחזרתי ממנה. ביום ראשון אחד נגשה אלי אַלה גרטנר ואמרה לי שהיא רוצה לשוחח אתי. ראיתי אותה אז לראשונה. יצאתי עמה לחצר ומיד נגעה בעצם הענין: אבדו לך שלוש אחיות ואני אומר לך, כיצד תוכלי לנקום את דמן. את עובדת בייצור חומרי נפץ, והם נחוצים לנו. מי אתם? — שאלתי. אַלה ענתה לי, שהיא תמסור לי פרטים, אם אסכים לשתף פעולה עמה. הסכמתי. כעבור כמה שעות הציגה לפני את רוז׳קה רובוטא ועוד צעירה בלונדינית, שאת שמה איני זוכרת עוד. שתיהן עבדו בחדרי־הלבשה.

רוז׳קה מסרה לי על תכניות ה„פלוגה המיוחדת" („זונדערקאָמאנדאָ") מבלי לגלות לי את שמות החברים. לאחר שהתוינו את תוכנית הפעולה לימים הקרובים, נפרדתי מהן וחזרתי עם אַלה לצריף שלנו. לא האמנתי שאפשר יהיה להגשים את התוכניות, לדעתי, מן הנמנע היה לעורר מרד באושוויץ, אולם לא היה לי מה לאבד. כעבור יומים, בחוזרי מבית־החרושת למחנה, החזקתי כבר בכיסי את המנה הראשונה — חפיסת אבק־שריפה. היתה זו מנת־נסיון, כי לא היינו בטוחות, אם „הפלוגה המיוחדת" תוכל להפיק תועלת מחומר זה.

כעבור ימים אחדים נתקבלה תשובה חיובית ונתבקשתי לספק כמות מאקסימאלית מאבק־השריפה. הדבר לא היה קל. מנהל העבודה רטן, שאנו מבזבזות הרבה אבק. הוא החל לשקול את האבק בצלחיות וידע כמה תרמילים אפשר למלא בכמות האבק שנמסרה לרשותנו. אבל אני לקחתי בסתר כפית אחת או שתים מכל צלחית ושמתי לתוך החפיסה שבכיסי. יחד אתי עבדו 5 צעירות. על ידי ישבה רגינה ספיר. הכרתיה היטב וידעתי שאפשר לסמוך עליה. מסרתי לה, לאיזו מטרה דרוש לנו אבק זה. היא הסכימה מיד לשתף פעולה, ואף התרעמה על שלא גליתי לה זאת מיד. משאר הצעירות רק אסתר ויסבלום (אסתושה) נמצאה בעיני ראויה לאמון. ואכן היא הוכיחה את עצמה לאחר־מכן בפעילותה, יזמתה ופיקחותה. היא הוציאה אבק ישר מקופת־הברזל החסינה בפני אש. קופה זו עמדה בחדר הסמוך, והמפתחות היו תמיד בידי מנהל העבודה, אך לפעמים שכח את המפתחות על השולחן או השאיר את הקופה פתוחה. הזדמנויות אלו ניצלה אסתושה בזריזות. אחרי חיסול משמרת הלילה במחסני חמרי נפץ העבירו אותי למחסן־ריסוס וכל הנטל של הוצאת האבק נפל על שכמי רגינה ואסתושה, רק לפעמים יכולתי לעזור להן בהעברת האבק מבית־החרושת למחנה. עזרה לנו בכך גם הניה ויסבלום, אחות אסתושה.

בשעת הכניסה לבית החרושת והיציאה נערכו יום־יום חפושים ובדיקות. הקשות בעיקר וחמורות היו הבדיקות האישיות בכניסה למחנה. לא פעם נאלצנו לפזר בזהירות את האבק על החולות. ביחוד קשה היה להיפטר מאבק־השריפה בצורת גרעינים מוצקים, שכן אז נאלצנו לפוררו באצבעות. הלב הלם כפטיש, הגרמנים רחרחו מסביבנו ככלבים. במחנה היינו מוסרות את החומר לאַלה, שהעבירה אותו לרוז׳קה ב„חדר ההלבשה", וזו מסרה אותו ל„פלוגה המיוחדת". מהן נודע לי ש„הפלוגה" פתחה ביח״ר קטן ובו יצקו כדורים שמילאו אותם באבק הזה שאנו סיפקנו. קויים גם מגע עם המחתרת ואת כל המפעל הזה ניהל יהודי רוסי, קצין הצבא הסובייטי, אשר שמו לא ידוע לי.

אחרי כמה שבועות עבר בית־החרושת „אוניון" למחנה אחר ונותק כל מגע אתו. אצטמצם ואספר את העובדות הנוגעות לחברות שלנו.

אחרי השמדת חברי ה„פלוגה המיוחדת", גילו הגרמנים את בית־החרושת לתחמושת שלהם, והוברר להם, שאבק השריפה נגנב מביח״ר „אוניון". אולם הואיל ואף אחד מחברי „הפלוגה המיוחדת" לא נשאר בחיים, חיפשו הגרמנים בכל הכיוונים, וביום מן הימים אסרו שתי פועלות במחסן חמרי נפץ: את רגינה ואת אסתושה. אולם הן לא גילו דבר, עמדו באומץ־לב מול החוקרים המענים ולא נשברו. הגרמנים נקטו באמצעים אכזריים אך לא הצליחו להוציא מפיהן דבר. הם הביאו אותן לפני הקרימאטוריום ואיימו אליהן, שישרפו אותן, אם לא ימסרו את שמות שותפיהן, והבטיחו לשחרר אותן, אם יעזרו בגילוי האשמים. שתי הצעירות האמיצות האלו לא הודו ולא הסגירו אף אחד. אחרי ימים אחדים הוחזרו לעבודה, כשהן מוכות, פצועות, זבות־דם, כאילו חזרו מעולם אחר. לא היכרנו את פניהן. הן נמנעו מכל קשר עם שאר העובדות, שכן הרגישו, שעוקבים אחריהן.

„היינו בגיהנום, אל תתקרבו אלינו, כי עוקבים אחרינו" — אמרה לי רגינה יום אחד לאחר שחזרה. רק באיחור רב ובקושי יכולנו להוציא מפיה פרטים על החקירה האכזרית. חשבנו כי בזאת נגמר הענין, אולם לצערנו, ציפתה לנו אכזבה מרה.

בגלל מקרה טפשי נפלו שוב בידי התליינים הגרמנים. הפעם שילמו בחייהן על אומץ לבן וחולשתם של אחרים.

עד היום, כעבור 20 שנה, ידי רועדות בכותבי את המלים האלו. הנני חיה שוב את תקופת הבלהות ואיני יכולה לתפוס את השתלשלות הנסיבות.

בבירקאנאו שכבו וישנו על אותה אצטבא, אתי ועם אֵלה, עוד שתי בחורות. אחת מהן היתה ×. פעם, בזמן החיפושים, מצאו אצל × דברים אסורים. היא נאסרה. באותו יום, בו שוחררה, נאסרה אֵלה. את × העבירו לעבודה קלה, אולם את אלה לקחו לחקירה אכזרית ואיומה. בפני אמצעי החקירה האיומים האלה לא עמדו כוחותיה של אֵלה ואחרי שלושה ימי עינויים מסרה לגרמנים את שמות אסתושה, רגינה ורוז'קה, אולם שלישיה זו עמדה באומץ מול החוקרים עד לרגע האחרון של חייהן. הגרמנים לא הוציאו מהן אף מלה. ארבעתן נדונו למות בתליה וגזר הדין הוצא לפועל.

לא קישטתי את זכרונותי בפרי דמיון. רק עובדות מסרתי, את האמת לאמיתה.

ד"ר משה יערי וולד

גולה (גולדה) מירה, לוחמת אנטי־נאצית

שירי הם הסתערותי בענויים למעשים ועלילות.
שירי אלה כמו ידים העורגות לנשק. (גולה)

גולה מירה
Gola-Golda Mire

לא היכרתי את גולה מירה, אולם שמעתי מפיהם של שרידי הגיטאות והמחנות מבני עירנו על אישיותה הזוהרת, על דמותה הזורעת אהבה לכל סובל, על מאבקה עם שונאי ישראל, על מאמציה לנתק את חרצובות הרשע, על גבורה במחתרת במלחמה נגד הכובש הגרמני, על עינוייה, על ארגון המרד בגיטו קראקא יחד עם חברותיה יוסטינה, ליבעסקינד וחבריו מכל תנועות הנוער. בקשוני חברותיה שבספר הזכרון תוקדש רשימה על הגיבורה בת עירנו ופניתי אליהן, גם אל אמה גיזלה, החיה בנתניה. התשובה היתה, שאינן מסוגלות לתת בטוי ולתאר את אישיותה בחייה ובמותה. לבסוף נענתה חברתה רבקה קופר, חברת קיבוץ דגניה ב', ועל פי השיחה אתה ומכתב אחיה של גולה, כיום חבר המושב בית־הלוי, הנני כותב את הרשימה הקצרה הזו.

הכרתי את משפחת אמה, לבית ליב לאנדמאן ברישא, בעל מחסן־נוצות ליצוא. היתה זו משפחה שומרת תורה ומצוות. גולה נולדה בשנת 1911, גדלה בעירנו וסיימה בי"ס תיכון, כתלמידה מצטיינת. היא היתה מלאת חן, נועם, חכמה ועדינות, והעריצו אותה גם מוריה האנטישמיים, שכן שכנה בה נשמה טהורה, מצפון נקי ופעמה בה רוח שירה. בימים ההם השתייכה עוד לתנועת „השומר הצעיר". היא הקדישה כמה שעות ביום להדרכה בשיעורים לבני האמידים, ואת השכר הקדישה לבני העניים המצטיינים, כדי לאפשר להם להמשיך בלימודיהם.

בשנת 1929 הגרו הוריה לבלגיה, אולם עפ"י דרישת התנועה עברה גולה ללבוב לפעול כחברה בהנהגה הראשית של „השומר הצעיר".

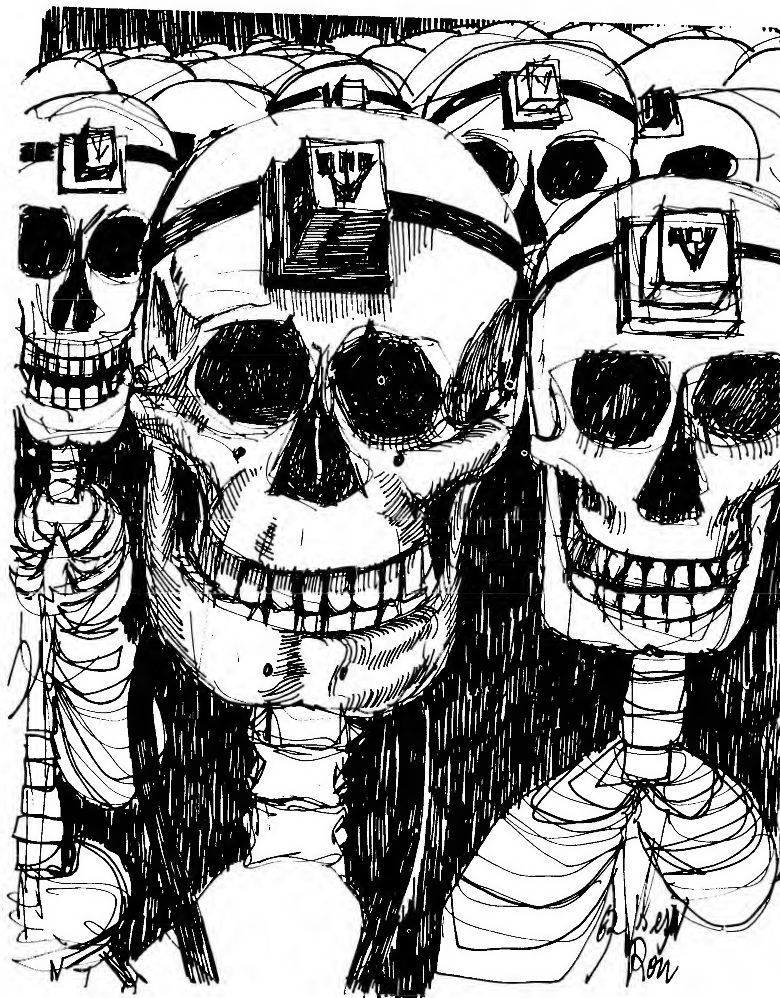
היה זה בשנות השלושים. המפלצת הנאצית הלכה והתגברה בגרמניה וחתרה תחת יסודות הרפובליקה הוויימארית. בפולין השתוללה האנטישמיות של הסאנאציה, בארץ־ישראל רוקנה ממשלת אנגליה לאט־לאט את הצהרת בלפור מתוכנה בפירושיה האנטי־יהודיים והוציאה גזרות על העליה. הנוער היהודי המיואש, הצמא לגאולה התלבט ורבים אבדו את סבלנותם, אמונתם, וכמו בתנועה המשיחית בימי שבתאי צבי, ציפו רבים למשיח, לגאולה לאלתר. אור התורה הקומוניסטית היוצא ממוסקבה סינוור עיני טובי הנוער האינטלקטואלי של כל העמים וביחוד של עמנו. עד שחלק הנבונים נוכחו, כי האל הזה הכזיב. זוכרני את התקופה של אנדרי ז'יד, ארטור קסטלר, סטיבן ספנדר, אלברט קאמי וכו', שחזרו מאוכזבים ממוסקבה באותו זמן התנהל גם בתנועת „השומר הצעיר" מאבק בין הנאמנים לציון לבין חסידי הקומוניזם הדוחקים את הקץ. בשנת 1932 עזבו גולה עם בעלה אלכסנדר האוזמן מפשמישל את התנועה והצטרפו ל־פ.פ.ר. בלבוב (מפלגת־עבודה של הקומוניסטים). גולה התפרנסה אז משכר עבודה בביח"ר „קונטאקט" לאלקטרוניקה. כתבה מאמרים, קונטרסים. עד שנאסרה, ובמשפט, שהתנהל בפשמישל, הופיעה בלי סניגור. היא היתה נואמת להפליא, והשופטים שמעו את דבריה כמרותקים. בכל זאת דנוה ל־12 שנות עבודת־פרך והעבירוה לבית־הסוהר בבידגושץ ליד הגבול הגרמני. עם פרוץ המלחמה בין פולין וגרמניה ברחו הסוהרים, וגולה עם חבריה פרצו את הסוגרים ויצאו בכיוון למערב, והגיעו לביאליסטוק, שהיתה בידי רוסיה. הקומוניסטים העבירוה ללבוב ושם נפגשה עם בעלה. מלבוב כתבה מכתבים בעברית לאחיה יוסף בעין־המפרץ ואח"כ במושב „בית־הלוי". בלבוב שלטו האוקראינים, גולה ובעלה נתקבלו בשמחה בביהח"ר „קונטאקט", שם עבדו עוד בימי השלטון הפולני. גולה המשיכה ללמוד בפוליטכניקום ונתמנתה כשופטת

שלום במשטר הקומוניסטי. בשנת 1941 פרצה מלחמה מחדש וגרמניה תקפה את רוסיה. גולה היתה בחדשים האחרונים של הריונה ונשארה בלבוב. בעלה הצטרף לרוסים הנסוגים ומני אז נעלמו עקבותיו. גולה מבודדת, רעבה, נרדפת, ילדה תינוק במרתף בו התחבאה מפני מלשינים וגרמנים. כעבור זמן מה מצאה קשר עם משפחתה בקראקא, אשר שלחו ידיד נוצרי שיעבירוה עם תינוקה לרובע היהודי בקראקא. היה זה בחורף 1941. טלטולי הדרך והתלאות החלישו את האם הצעירה. פצועת רגלים, סחוטה ויגעה הגיעה לקראקא עם תינוק חולה־אנוש, שנפטר אחרי ימים מספר. האם המסורה, אשר בימי טפולה ביונק פרשה מעבודה פוליטית, התאוששה לאט והתקשרה מחדש עם תנועת המחתרת מיסוד השמאל. כתבה שירים בעברית, אידיש ופולנית. אי אלה שירים נתפרסמו בספר „הפארטיזנים" במחתרת היתה ידועה בשם „לידקה".

יהודי קראקא נסגרו בגיטו. הנוער היהודי, שהתחנך בתנועות שונות, התאחד לפעולה. הגורל המשותף — איחד את דולק ליבסקינד, רבקה קופר, „יוסטינה" (טובה דודזון), שמשון דרנגר מתנועת „עקיבא", צבי באומנגר מ„ה־שומר הצעיר", אברהם לבן „מדרור־פרייהייט" עם מירה גולה מהתנועה הקומוניסטית. קבוצה לוחמת יחד עם חבריהם, ארגנה פעולות חבלה במאמץ המלחמתי של הגרמנים, הורידה מהפסים רכבת תחמושת לחזית המזרח ע"י פלאשוב, בחג המולד 1942 זרקו פצצות ורימונים למסעדות הגרמנים החוגגים. גולה קשרה גם מגע עם הגיטאות בערים אחרות (וגם ברישא), עד שנאסרה בבית־דפוס בשל הלשנה והוכנסה לבית־הסוהר מונטאֶלופיך, שם היכו אותה אנשי גסטאפו במשך 14 ימים והחזיקוה בתא אפל. גולה לא נשברה ברוחה, הטיחה בפניהם דברי בוז וסיימה: „בקרוב תבוא מפלתכם".

במאי 1943 הוצאה גולה ביחד עם יוסטינה ויתר החברות מבית־הסוהר להעברה לאושוויץ. ביחד עם יוסטינה ארגנה בריחה המונית בשעת ה„טראנספורט". 30 בנות היו במשלוח זה. הבנות ברחו, אולם לא הרחיקו לכת, כי הגרמנים ערכו מצוד עליהן. גולה נורתה ונהרגה בשעת הבריחה. יוסטינה הצליחה להמלט ועם ששה חברים פעלה במחתרת ביערות עד שנתפסה בנובמבר 1943 והוצאה להורג. מ־30 הבנות האלו הצליחה רק אחת להשאר בחיים וזכתה להגיע ארצה. זוהי גניה מלצר־שנפלד בת קראקא.

מאבקה של גולה נגד הנאצים מצאה הערכה גם בחוגי השלטון הפולני. אחרי תבוסת גרמניה העניקה לה הממשלה אחרי מותה עיטור־גבורה גבוה.

קידוש השם — הצייר: מנחם רון
The martyrs
M. Ron

פרנצישק קוטולא
מנהל המוזיאון העירוני ברישא

גורל יהודי רישא בשנים 1939-1944

מפעם לפעם אני נזכר בדמויות של הרבה יהודים, מכירים שונים, חברים וגם ידידים, ומהם זוכר אני, ביחוד, בהמית לב, את מרים הרץ. צעירה, אצילה, בת נאמנה לעמה, אשר נאבקה בגטו, בתנאים קשים, למען האמת והצדק. אני נזכר בד״ר לוי שפיזר, אוהב אדם בכל נימי נפשו. ישר ונאמן; וכן זוכר אני את שמעון לאנדסמאן, שהתפלל בדבקות, בהרגישו שהמות מתקרב.

להם אני מקדיש את הדפים הבאים.*

רכאון

נצחונות הגרמנים, התקדמותם למזרח, דיכאו מאד גם את הפולנים ועוד יותר את היהודים, אם כי לא עקרו מלבם את האמונה במפלתו הסופית של היטלר. החרדה התגברה וגדלה בגלל הידיעות התכופות על המתת האסירים המובלים למחנות. גדל הפחד, פן הגרמנים, שכורי הנצחון, יתחילו לדכא ולרדוף את שני העמים השנואים עליהם, את הפולנים ואת היהודים. גורל יהודי רישא, בהשואה לגורלם של יהודי הכפרים והעיירות הקטנות, היה קשה יותר, כי ליהודי הסביבה הכפרית היתה יותר יכולת תנועה, ולא נמצאו תחת השגחה ופיקוח תמידי של הכובשים, וגם בהיותם עניים יותר, לא שימשו מטרה לסחיטות הגרמנים. אף היחסים הטובים עם הסביבה הפולנית הקלו עליהם את תנאי הקיום, ומשום כך יכלו יהודי הסביבה להגיש עזרה לאחיהם בעיר הגדולה.

היהודים ברישא התחילו לצבור עצי הסקה לקראת החורף ויהודי ערי השדה עזרו להם בכך. אחרי הפוגה ארוכה התחילה בחזית ההתקפה השלישית, זו שהיתה צריכה להיות האחרונה. ב־7 באוגוסט 1941 פרסמו הגרמנים בעתונות בכותרות אדומות ובתרועות נצחון ידיעות מרעישות על תבוסה מכריעה של חילות הרוסים: נלקחו בשבי 895 אלף חיילים, 13.145 טאנקים, 10.348 תותחים, 9.082 אוירונים. חיל ורעדה אחזו את אנשי העיר. אולם כעבור זמן מה נרגעו הקוראים הנבונים, וביחוד היהודים בעלי המוח האנאליטי, המאומן ע״י פרשנות התלמוד, מצאו הרבה סתירות בעתונות, והסיקו מזה, שההודעות על נצחונות רבים פירושם נצחונות על גבי הנייר, שמטרתם להרים את ה„מוראל" בעורף הגרמני. אמנם הצבא הרוסי נחל תבוסה, אבל עוד כוחו אתו. זאת הבינו היהודים והפולנים, אולם האם גם הגרמנים הכירו בזאת? בכל זאת ניכר היה איזה אי־שקט בין הגרמנים.

16 לאוגוסט 1941. נודע לנו על הצהרת רוזבלט, המרמזת על כך, שאמריקה תיכנס למלחמה. מצב־הרוח משתפר, היטלר הבטיח לסיים את המערכה במשך 72 ימים, והנה עבר המועד. היהודים לא אבדה תקותם שתבוא הישועה, והתהלכו אז

פראַנציצשק קוטולאַ
Franciszek Kotula

ביניהם בדיחות והלצות, כגון: „יהודי חוזר מעבודת־פרך, עינו נפוחה, לחיו פצועה, רגלו צולעת. מה נשמע? שואל אותו ידידו אחוז פחד. מצוין! עונה לו היהודי. היטלר הקיף את עצמו במכשפים ביחוד עם התחלת המלחמה נגד רוסיה, והנה נודע להיטלר על רבי, בעל מופת. הוא הזמין אותו ושאלו בזעם: „מי יזכה במלחמה?" Achse — „אקסע" „מעצמות הציר", ענה הרבי. ומי יפסיד?" „ID" (יוד — יהודי) ענה הרבי. היטלר שמח ופקד בצעקה על הרבי: „אתה יכול ללכת".

הרבי חזר אל בני עדתו, שהיו מלאי סקרנות ומתיחות, וסיפר להם, מה היו שאלות היטלר ומה היתה תשובתו. היהודים הרימו צעקה ונאנחו: רבי. רבי, האם Achse ינצח ו־ID יפסיד? שא, שא, הרגיע הרבי את בני עדתו, יבוא, מה שאמרתי Achse ינצח ז.א. A — אמריקה, China — CH (סין) Soviet S סובייטים England — E ענגלאנד (אנגליה), „ID יפסיד, ו־איטליה (Italia) D — Deutschland — דייטשלאנד. הבדיחות היהודיות היו נפוצות ומוצלחות מאד.

עברה שנה מיום התקפת הגרמנים על הסובייטים, הגרמנים הרפו במקצת מן היהודים, פרט למקרי שוד, חטיפות לעבודה. אך נגד זה התגוננו היהודים במתן־שוחד. בימים ההם נעשו פופולריות מאד הבדיחות וההלצות היהודיות. והנה אחת מהן: „היטלר ציווה להביא לפניו עוד פעם את הרב „בעל המופת" הנ״ל, והפעם נכנס אתו לשיחה ידידותית על הנושא „מטה משה". הרבי סיפר לו בהתלהבות על הנסים והנפלאות, שמשה רבנו עשה במטה־הקסם שלו: הוציא מים מהסלע, קרע את ים־סוף והעביר את עמו ביבשה. היטלר כולו נרעש, ושואל כאילו דרך אגב את הרבי: „נו, איה נמצא כיום המטה?" והרבי ענה בחיוך: „המטה נמצא כעת במוזיאון הבריטי בלונדון".

שנת המלחמה השלישית. יש כמה יהודים שמצבם טוב למדי, אך רובם שרויים בעניות איומה. על רקע של דלות וניוון אתה רואה שלדים מתהלכים, עטופי־סחבות. מתבלטת האריס־

* קטעים מתוך יומן.

טוקרטיה החדשה — „היודנראט", אלה הם עסקני ופקידי הע־דה, שקיבלו שלטון בלתי־מוגבל מטעם ה„גסטאפו" הגרמני.

המצב הצבאי במזרח הורע. באמצע אוגוסט התחילו הגר־מנים לפנות את האוכלוסיה מעיירות וכפרים, והיהודים היו ראשונים לפינוי. את היהודים מהעיירה רַאנז'וב, שמחצית תושביה היו קולוניסטים גרמניים, שהתישבו עוד במאה ה־18, העבירו לגלוגוב וסוקולוב, ורכושם החקלאי והבקר הוחרמו.

13 לאוגוסט. ידיעות „משמחות". גוברת התקוה, שהמלחמה תתקרב לקיצה באביב. תבוסת הגרמנים תהיה דומה לתבוסת נאפוליון במוסקבה בשנת 1813. בצבא הגרמני שורר רעב למחצה. חיילים גרמנים שודדים בגלוי את היהודים, גוזלים מהם את המלבושים, השעונים, ומוכרים אותם או מחליפים במזון. יהודי המתלונן על כך יוצא מוכה, בשן ועין. הקצינים אינם שולטים עוד על חייליהם.

24 לספטמבר. הגיעו ידיעות על הצלחות גרמניות במזרח. גבר הדיכוי הכלכלי. הגבלות מכבידות הוטלו בעיקר על היהו־דים, ומצבם הולך ומחמיר. פשטו שמועות, שהגרמנים זוממים להוציא את הפולנים מחלק העיר המודרני־מהרחובות 3 למאי, יגילונסקה, זאמקובה — ולהעבירם לרובע יהודי, ואת היהודים יעבירו לצריפים מחוץ לעיר. הואיל ועל פי רוב שמועות כאלה סופן להתאמת, התהלכו היהודים חפויי־ראש ומיואשים, בהר־גישם את הסכנה הצפויה להם.

בימים אלה עברו דרך רישא לחזית גדודים הונגריים, והם גילו ליהודים יחס ידידותי.

3 לאוקטובר 1941. היום בין 9—10 הגיעו גדודים גרמניים מהחזית, שבאו לנופש, והקיפו את מרכז העיר. הוכרז עוצר, ואיש לא הורשה לצאת לרחוב. נפל פחד על הבריות, והם פרפרו כצפורים במלכודת. לפתע הופיעו שוטרים וז'אנדארמים גרמניים והחלו בביקורת: בקורת תעודות, סחורות וכו', ומיד התברר, מה היתה מטרת הגרמנים: שוד היהודים. השוטרים חדרו לבתי־היהודים ובלי רחמים הוציאו משם כסף, תכשיטים, פרוות, נעלים, לבנים, כרים וכסתות וכו', והעמיסו הכל על עגלות. יהודים, שניסו להגן על רכושם, הוכו. החיילים עצמם התנהגו באופן פאסיבי, כביכול לא נאה לחייל להשתתף בתע־לולים נפשעים כאלה.

14 לאוקטובר. היום לקחו הגרמנים שוב את כלי־המיטה אצל היהודים, כדי לשלוח לחיילים הגרמנים, הקופאים בקור ברוסיה. גוזלים מהיהודים על כל צעד ושעל. כאשר מופיע יהודי ברחוב וקונה דבר־מה לפני השעה 11, או אם הוא יוצא לרחוב ביום, מיד תופס אותו גרמני או שוטר מקומי (גראנא־טובי") ומטיל עליו קנס מ־5 עד 100 זלוטי. על קנס פעוט הם נותנים קבלה, אך קנס כבד משאירים בכיסם. את היהודים מהעיירה קולבושוב הושיבו בגלוגוב ואת היהודים מגלוגוב, וגולים שהובאו מהמערב, מעבירים לצריפים ברישא. גורל האנשים האלה איום, וצפוי להם מות בטוח.

16 לאוקטובר. הולכת ומתגשמת הנבואה המעורפלת על כליאת היהודים בגיטו. רק עכשיו מודים היהודים, שהם לא האמינו שהדבר יתגשם וחשבו שענין הגיטו הוא רק איום בלבד, לצרכי סחיטה, שכן במקרה שהיהודים סירבו לשלם את הקנסות נהגו לאיים בסגירתם בגיטו. עכשיו אין הגרמנים מדברים עוד על גיטו ואינם דורשים כספים. על אף הקור מקימים בנאים בקדחתנות חומות וסוגרים כניסות, פותחים יציאות, וזה הכל על חשבון הקהילה היהודית.

התמותה בין היהודים, ביחוד בין בני העניים גדולה, בעיקר מחמת רעב.

ד"ר איהוז חזר לרישא. משפצים בשבילו ארמון ברחוב דומברובסקי. מכניסים שינויים בכל הרחוב. סוללים, מרצפים ושוב מריצים לעבודה זו בחורים ובחורות יהודיים. בבוץ, בגשם, בקור עובדים אלה עד כלות הכוחות, מלוכלכים בבוץ ללא־הכר. הכל יודעים, שאיהוז זה הוא ארוטומאן, מטורף. כאשר הוא רואה יהודיה צעירה, הוא מצווה להביאה לפניו, כדי להענישה כביכול על עבירה כלשהי. הוא נוהג להצליף בה בעצמו או מתבונן כיצד עושי דברו מצליפים בה. הכל מפחדים ללכת לעבודה ברחוב זה. עם בואו של איהוז נעשו הכנות מזורזות להקמת הגיטו. עם זה מספרים, שהענין נדחה לזמן־מה תמורת סכום גדול. החיים בצל הפחד התמידי אינם אלא סיוט, פרוזדור לגיהנום.

נובמבר 1941. העבודות ב„שכונת איהוז" מתקדמות במהי־רות. צובעים אפילו את החנויות ואת הבתים, עובדים בעיקר, מחוסרי האמצעים — האמידים משתחררים תמורת כסף. כאשר מישהו העיר לגרמני אחד, שבעיקר סובלים העניים, והללו אינם מסכנים את ה„רייך", ואילו העשירים מתחמקים, ענה הגרמני: „גם תורם של אלה יגיע".

הגיעו ידיעות מדאיגות מהמזרח. שם עורכים הגרמנים טבח המוני ביהודים, כביכול על שיתוף־פעולה עם הסובייטים. מספרים שבסטאניסלב הומתו 12 אלף יהודים בעד רצח קצין גרמני, ואלפים יהודים נרצחו בקולומאי. הגיעו ידיעות על רצח יהודי רישא, שנחטפו לעבודות ציבוריות. בכי ואבל בין היהודים, המצב־רוח כמו בבית־קברות. חרדה ליום המחרת. לפני כמה ימים הביאו הגרמנים ליער שליד כפר באַביצה יהודי לבוש יפה וירו בו. הם תלו אותו על עץ וקבעו לוח: „יהודי — עורך־דין פושע". האם זה לא ד"ר ברוניסלב בראַונר עו"ד יהודי ידוע, אשר חזר לרישא מלבוב באורח בלתי ליגאלי?

סתיו. סתיו פולני טיפוסי. דווקא בעונה זו התחשק לאיהוז להתחיל בעבודות ציבוריות, לאחר שבמשך חודשי הקיץ לא עשו כלום. עינויים הוא גורם לבני־אדם! נדמה שהוא עושה זאת בכוונה, כדי לענותם. איהוז נתן פקודה לחפור מחדש את הרחוב האַטמאנסקא. מטורפים בדומה לד"ר איהוז נמצאים לא מעט בין השליטים הגרמניים.

11 לנובמבר. אחרי גרוש היהודים מדירותיהם במרכז העיר, עברו משפחות רבות לרחוב אורזשקובה. שם הרגישו במידה מסויימת בנוח, כי נעלמו מעיני רודפיהם, והיתה להם אפשרות לקשור יחסי מסחר ולקנות צרכי אוכל, שכן הרחוב נמצא בעיבורה של העיר מצד מזרח. והנה פשטו שמועות, כי יעבירו אותם מסביבה זו.

לפני כמה שבועות, עוד בטרם חזר איהוז, שילמו היהודים סכום של 30.000 זלוטי, כדי לדחות את כליאת היהודים בגיטו לאביב. אולם איהוז הפר את ההבטחה, והודיע שהעבודות הולכות ומתקרבות לסיומן.

14 לנובמבר. הגיעו ידיעות מרנינות על אבדות הגרמנים בחזית, בשערי מוסקבה. הפולנים שמחים. רכבות מלאות חיילים קפואים מכפור עוברים דרך רישא למערב. רק היהודים אינם יכולים לשמוח. חלום הבלהות על כליאתם בגיטו רובץ עליהם. היום הנורא הולך ומתקרב ואין מפלט.

הבתים ב„רינק" (הככר העירונית,) נחלקו לצד יהודי וצד „ארי". את שטח הגיטו מקיפים בחומות גבוהות, פה ושם משאירים בהן אי־אלה שערים. דוחפים משפחות אחדות לחדר אחד, ושם מתחיל המאבק על פינה בתוך החדר. רבים מאושרים אם נמצא להם מקום למיטה. יש המוכרים את רהיטיהם בחצי חינם. ואם אין קונים — מפקירים הכל, ואז לוקחת העיריה את המטלטלים. כל המשקיף במעשים האלה מן הצד רואה ברור, שהמטרה היא להרוס ולהשמיד את היהודים, ולפני השמדתם — להשפילם, לגרום להם עינויים סאַדיסטיים. נראה, שלגרום עינויים ליהודי הוא צורך נפשי לגרמנים. כאשר אתה מדבר עם יהודי, הרי אתה שומע מפיו, כי הוא רק מבקש מאלהים, שיוכל לסבול ולזכות בחיים עד האביב, ואז תבוא מפלת הגר־מנים, אך ספק אם יזכה לחיות עד אז — הוא מסיים בעצבות. צרות הולכות תמיד בצוותא: הכפור פגע בתפוחי־אדמה והרעב מתדפק על הדלת.

17 לנובמבר. גורל הגיטו על כף־המאזניים: היהודים משתדלים שוב לדחות בכסף את כליאתם בגיטו. מתברר, שליהודים היה תומך. היה זה הקומיסאר של העיריה ד"ר הילר, תושב וינה. הוא לא היה אנטישמי וגם לא אנטי־היטלריסטי ולא נכנע למושל. כוינאי טיפוסי אהב חיים עליזים, שעשועים, והיהודים מצאו אצלו אוזן קשבת. כאשר נודע על כך לד"ר איהוז, שונא ישראל אכזרי, נאלץ הד"ר הילר לפי המלצתו לעזוב את רישא. אף מפקד חיל המצב לא יכול היה לבטל את גזירת הקמת הגיטו, כי דרך הגיטו עבר עורק־התחבורה ממערב למזרח. גם היהודים שבדירותיהם התאכסנו קציני צבא, קיבלו פקודה לעבור לרובע היהודי. החלה התרו־צצות. הכל מבוהלים וקונים מיצרכים, שמחירם עולה. בפינת הכיכר העתיקה Stary Rynek ע"י רחוב מיצקביץ' וברחוב גאַ־לענזאַבסקי ע"י הכיכר החדשה Nowy Rynek הוקמו שערי־ענק, שיהיו פתוחים ביום ובלילה לתחבורה של הצבא, ולשם כך הועמדו שם שומרים. המפקדה הצבאית התנגדה להקמת הגיטו באמצע עורק־התחבורה. ביחוד התנגד לכך סגן־המפקד, כי המפקד בעצמו היה בחופשה, וכן התנגד לכך מר סולטנר, הממונה על עניני היהודים בשלטון העיר, ששוחד, כנראה, בסכום ניכר. פרץ סכסוך חמור בין מפקדת הצבא וד"ר איהוז, אך ד"ר איהוז ניצח: סגן מפקד הצבא ומר סולטנר הועברו מרישא, וגם המפקד בעצמו נאלץ אח"כ לעזוב את העיר. מחוץ לגיטו נשארה רק יהודיה אחת, אשר אצלה התאכסן המפקד ולה מסר את ההשגחה על תיק נירותיו ומחקריו המד־עיים. ל־18 בחודש נועדה ישיבה סופית להכרעה בענין הגיטו, והיהודים חיכו לתאריך זה, כמו לפסק־דין לחיים או למות.

20 לדצמבר. בישיבה זו פרץ ריב גדול בין הגרמנים. ליהודים נודע על כך מן התומכים שלהם. אך לא היתה זאו נחמה ליהודים, שכן נקבע שם תאריך הכליאה בגיטו: 29 בדצמבר. היהודים מוכרים כל אשר להם וקונים אוכל.

ב־24 לנובמבר. נערכה סעודת פרידה מד"ר הילר וסולטנר, בנוכחות ד"ר איהוז, שנאם לכבודם נאום רצוף אירוניה. ד"ר הילר, אדם בעל תרבות, הביע לפקידים הפולנים דברי תודה על שיתוף־הפעולה.

29 לנובמבר. הגיטו טרם נסגר. מוסרים, שבין איהוז ומפקד הצבאי הגיעו הדברים לידי סכסוך חמור, ואולי זאת הסיבה, ששערי הגיטו טרם ננעלו.

לגרמנים קר ברוסיה, ושוב מחרימים באכזריות אצל היהודים כלי מיטה, שמיכות וכד' ומשאירים כלי כיסוי מזוה־מים. התנאים הסאניטריים בגיטו נוראים, אך אין זה מדאיג את בני „הגזע העליון".

6 לדצמבר. מועד סגירת הגיטו טרם נקבע. שוב מדברים על שוחד, וכי הענין ידחה עד האביב.

9 לדצמבר. הגיעו פלוגות פועלות יהודיות לפינוי השלג שכיסה את הכבישים. בחורות יהודיות נאות, לבושות בטעם. הגרמנים הסתכלו בחיוך במחזה הזה.

16 לדצמבר. בבקר עיכב שוטר גרמני עגלה הנוסעת לטיצ'ין. בעגלה ישבה אשה יהודיה עם חבילת מזון. השוטר הוריד את היהודיה ירה בה והרג אותה. אותו יום אחר הצהרים העביר חייל גרמני ברווז דרך הנהר ויסלוק. הסירה התהפכה והחייל טבע. היהודים אמרו, שזהו עונש מהשמים בעד הריגת היהודיה מטיצ'ין.

18 לדצמבר. היום נפוצה שמועה, שהגיטו ייסגר רק ליהו־דים, לא־יהודים יוכלו להכנס. הוקם שרות סדרנים יהודים (אידישער אָרדנונגס־דינסט), ז.א. משטרה יהודית.

21 לדצמבר. הלילה נסגר הגיטו, ה„אריים" מקבלים רשיו־נות מעבר דרך הגיטו, הוא סגור אך ורק ליהודים.

ב. בתי כנסת ובתי קברות

עם כניסתם לרישא ב־9.9.39, הסתערו הגרמנים עם הנץ. בעיר נתקיימו 2 בתי־כנסת ראשיים, אחד בעיר העתיקה מהתחלת המאה ה־17, השני מהמאה ה־18 בעיר החדשה. (אגב, בטעות סברו היהודים, שהחדש קדם לישן ושהוא בן 600 שנה). במשך ימים מספר הרסו הגרמנים והחריבו מה שהיה בפנים בתי־הכנסת, פרי עמל דורות. הלכו לאיבוד כלי־קודש יקרים ועתיקים, אשר היהודים שמרו עליהם במסירות במשך דורות: פמוטים, נברשות, עיטורי תורה, כלי כסף וזהב, מלאכת מחשבת של אמנות מופלאה — כל אלה נשדדו כשלל מלחמה. את הבנינים הפכו לאורוות, ועם התרחקות החזית — למחסנים.

שני הבנינים הראשיים שינו את צורתם המקורית במשך הדורות ע"י תוספת מבנים של אגודות חסד ואומנות שונות (בית־כנסת החייטים, הסבלים, נושאי מטה וכו'), כתוצאה מכך נסתלף סגנון הבנין, שהתרחב והגיע עד רח' מיצקביץ'. מבנה־

משנה אחר במעבר צר מרח׳ מיצקביץ לרח׳ זרומסקי נהרס כליל בסתו 1939. מבנים נוספים אחרים, שהגיעו עד רח׳ מיצקביץ׳ (בית המדרש, קלויז) נהרסו בסתו 1940 ובסתו 1941. גוף בית הכנסת המקורי עם מבנה נוסף עתיק נשמר עד היום הזה.

עם גירוש היהודים בקיץ 1942 סודר בבית־הכנסת הישן מחסן רהיטים.

לפני נסיגתם שרפו הגרמנים את בית־הכנסת החדש בו נמצאו מערכות רהיטים יקרים. בזמן הדליקה התמוטטה התקרה, הקירות נסדקו והבנין המפואר נהפך לחרבה. בית־הכנסת הישן נשתמר, ואפשר לתקנו ולחדשו בצורתו המקורית.

עם בתי־הכנסת הנ״ל גבלו שני בתי־קברות עתיקים, אשר נשתרעו מחוץ לגבולות העיר ובמרוצת הזמן נמצאו במרכז העיר, משני צדי רחוב סובייסקי, על יד רח׳ ז׳רומסקי ורח׳ קופרניק. בתי־עולם אלה היו מוקפים חומות גבוהות, ועציהם הגבוהים והעתיקים ושיחיהם הצפופים שימשו כעין ריאות לעיר — שדה ירוק לנשימה. בחלק זה של העיר, בבית הקברות העתיק ביותר, נמצאו מצבות מהמאה ה־16, מהתחלת התיישבות היהודים בעיר.

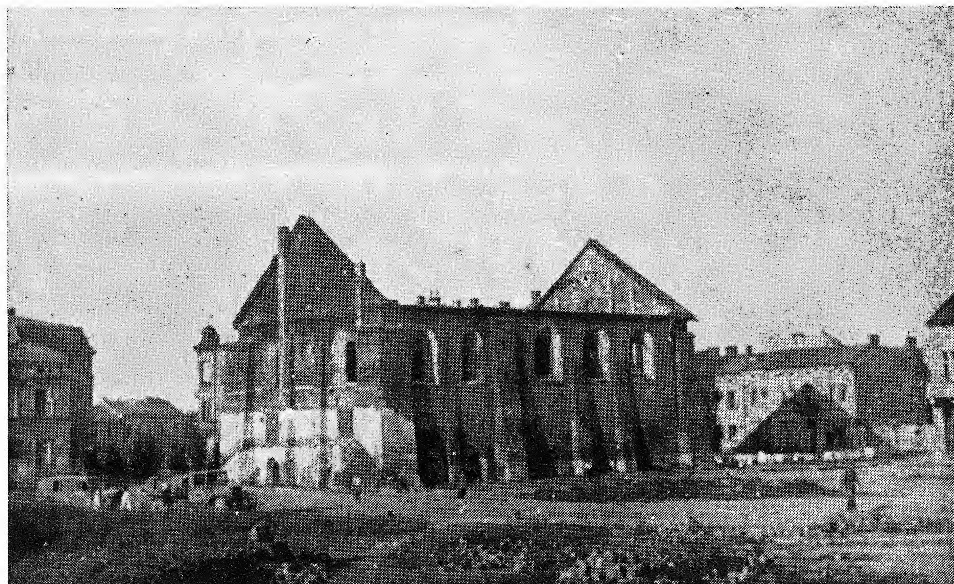
עוד בסתיו 1939 נהרסו החומות. בחורף הקשה ביותר נכרתו העצים להסקה, ואת המצבות הרסו והשתמשו בהן לתיקון דרכים ולצרכים אחרים. בשנת 1940 נחרש השטח ונועד לערימת אשפה בקיץ ולהנחת ערמות השלג שנאסף ברחובות העיר. אל השטח הזה הובאו היהודים בקיץ 1942, נערכו בשורות וקבוצות והובלו להשמדה. שם גם שדדו מהם את כל הכסף והחפצים אשר נשארו להם. הרבה מצבות, ערוכות בערמות, נשארו בגטו עוד בקיץ 1942, אולם אח״כ נהרסו כליל.

גורל דומה פקד את בית־העולם החדש האחרון (Na Czekaj) „על הציקאי״. שם עוד קברו בקברי־אחים עד סוף 1943, עד חיסול הגיטו והישוב היהודי, בראשונה את הנפטרים ואח״כ את הנרצחים ובזמן מסויים גם את הצוענים.

ע״י בית־הכנסת הישן, אשר שימש במאה ה־17, לפי שיטת הגנת העיר, כעין מצודה עם ביצורים בסקטור הצפוני־מערבי של העיר — היו שם צריחים למרגמות ואשנבי־ירי — היה צמוד בית־קברות קטן, בדמות תל מוקף ביצורים. כאן מצאו את מנוחתם רק רבנים ומשפחותיהם. הואיל ואסור היה לפי הדין היהודי להעביר בית־קברות למקום אחר, כוסה בית קברות קטן זה בשכבת עפר נוספת, ועם הוספת „קומה״ נתאפשרה קבורת נכבדי העדה.

בקיץ שנת 1943 נאלצו שרידי היהודים להחריב את התל, להסיר ממנו את השכבות הנוספות ולהנמיכו עד גובה השטח הסמוך. את האדמה העבירו כדי למלאות שקע של ככר בו היה קודם בית־קברות ישן, ואז נתגלו מדרגות המובילות לצריחי־הגנה, והסתבר שהתל הזה היה חלק של חומת ביצורים של העיר ושימש, ביחד עם הגדה הימנית של הפלג מיקושקה, כחלק מן הביצורים העירוניים. שרידי החומה להגנת העיר נהפכו לבית־קברות במאה ה־18, שכן אז יצאה כבר שיטת הגנה זו מכלל שימוש. בזמן החפירות הוצאו מצבות של רבנים ומשפחותיהם מהמאה ה־18 ואחדות מהן נשתמרו והובאו למוזיאון רישא בשנת 1947.

(מתוך החוברת: תולדות רישא בשנים 44—1939).

בית הכנסת בחורבנו
The Synagogue after destruction

ג. צרור זכרונות

באורח פלא העמיד אותי הגורל — הימאניסטן, מנהל המו־זיאון בימי הכיבוש הנאצי — בתפקיד בלתי־צפוי. נעשיתי מנהל „עמדה" („פלאצובקא"). היהודים נהגו לכנות מקום עבודת־כפיה בשם „פלאצובקה", שנקבעה כרגיל, מחוץ לחומות הגיטו. „עמדות" אלו היו מקומות עבודה רעים, בדרך כלל, ביחוד כשהמנהלים היו גרמנים. אך היו גם יוצאים מהכלל פה ושם. הרעים היו במקום שהמנהלים לא דאגו לעבודה, לתוצרת, אלא התכוונו בעיקר להתעלל, לענות, להכות וכו׳, כדרך קלגסי היטלר, אכולי שנאת־טירוף. היו גם „עמדות" טובות, יחסית, בעיקר כאשר נוהלו בידי פולנים, וביחוד בידי תושבי רז׳שוב. ה„פלאצובקה" שלי נחשבה כטובה מאד. מקומה היה, החל מחורף 1940, במוזיאון, בבית יארע — משפחה יהודית אמידה שהתגוררה ברינק (ככר) הישן, מספר 8. היה זה לאחר שמוצגי המוזיאון הושלכו מבניינו, שהוחרם ע״י השלטון בשביל בי״ח צבאי. (קומיסאַר העיר שימש, החל משנת 1940, אוסטרי בשם פאוולו, אחיו של הקומיסאר בקראקא, שנתפרסם בזמנו ממעשה ההתנקשות בחייו של הקאנצלר האוסטרי דולפוס. פאוולו זה היה גרמני רותני, ולא פעם שוחחנו בשפה סלאווית. במקרה שרת בימי מלחמת העולם הראשונה אביהם של שני האחים פאוולו ברז׳שוב כרב־סמל בגדוד רגלים מספר 89. פאוולו הצעיר היה מבקר אצל אביו ברז׳שוב וזכר את העיר מן הימים ההם, ומכאן „אהדתו" לעיר זו. הוא רצה איפוא ל„גמול" לעירנו וציווה לשפץ את הבית ההרוס בשביל המוזיאון. עבודת השיפוץ התנהלה בעצלתיים ונסתיימה עם סוף הכיבוש. האוסף — טען פאוולו — הוא בעצם „גרמני קדום", פרי הרוח הגרמנית.

שני סוגי עבודה היו במוזיאון: עבודות קשות בשיפוץ ובנין, ועבודה מקצועית קלה יותר. לעבודת בנין נשלחו בעלי מקצוע גברים, ועבודת המוזיאון, שכללה גם סידורים ונקיון ניתנה בעיקר לבעלי „פרוטקציה", וכאן בעצם מתחיל הסיפור.

בין העסוקים בעבודה קשה היה עובד אחד ושמו שמעון לאנדעסמאן, תושב קראצ׳קובה, כפר ע״י לאנצוט. הוא עבד גם בהקמת הגיטו ברז׳שוב. היה זה טיפוס נדיר של אכר יהודי ממש, שעיבד במו־ידיו את אדמתו, חלב את פרותיו, ואת החלב ותוצרתו שהיו בתכלית הכשרות סיפק למשפחות יהודיות חרדות ברז׳שוב.

שמעון זה היה אדם חרוץ, שקט ושתקן ונהג לפזם תמיד בפני עצמו שיר עצוב. רציתי לדובב אותו ואמרתי לו: „אדוני, כנראה, במצב־רוח טוב", אך הופתעתי מתשובתו. „מתי יהודי שר? כשהוא רעב". תשובה זו נגעה ללבי והתחלתי להתקרב לאדם מעניין זה. העיקה עליו דאגה אחת, יתר על כן —

Ghetto Rzeszow — Jews Praying

גיטו רישא — תפילה

סיוט: הפחד לגורל בתו היחידה. עזרתי לו בהשגת מזון למענה. עד היום אני שומר על „מזכרת" שמסר לי. לעצמו ביקש רק דבר אחד: לייחד בשבילו פינה שקטה בה יוכל כל בוקר להתפלל ללא הפרעה. השארתיו בלשכתי ושם התפלל בדביקות.

לעבודות נקיון ומוזיאוניות אחרות נשלחו נשים ובתוכן בנות צעירות. לפי בקשתי נשלחו גם תופרות, אשר ניקו ותיקנו מוצגים שנפגמו. זוכר אני כמה שמות של צעירות יהודיות: פערשטענדיג, גיזה גראף, מרים הארץ, צעירה שעמדה בבחינות בגרות ביוני 1939, הצטיינה בכתב־יד קאליגראפי ורשמה בקאטאלוג את שמות המוצגים. ספר זה בכתב ידה שמור אצלנו עד היום.

אחרי ה„משלוחים" הראשונים של היהודים ביוני 1942 התנהלו בין חברי הצוות „שלי" ויכוחים עזים, בלהט יהודי אמיתי. בין העובדים היו בעלי תעודות זהות מסומנות „בחותמת האדומה", שהקנתה להם זכות להישאר בגיטו. היו ביניהם צעירים בעלי השקפות שונות: ציונים, חברי „אגודת־ישראל", „המזרחי" וכו' וגם קומוניסטים. הויכוחים התלהטו, העינים נוצצו, הבריקו כלהב סכינים. הם דיברו פולנית, אידיש ושפות אחרות. נושא הויכוח היה לא פחות ולא יותר: כיצד לסדר את העולם אחרי המלחמה האיומה הזו, כיצד לשנותו... ויכוחים כאלה אפשר היה לנהל, מפני שהעבודה בוצעה בבנין סגור, שהיינו גם נועלים אותו, מחשש של בריחה כביכול. ליתר זהירות עמד אחד מן העובדים כזקיף ע"י החלון לראות, אם אין מתקרב איזה גרמני.

לויכוחים האלה היה מקשיב גם לאנדעסמאן בלי להפסיק את עבודתו. פעם, זכורני, פנה כלאחר־יד אל המתוכחים ואמר בקול שקט, עמוק ורציני: „הוי שוטים, שוטים! אתם משנים פה את פני העולם, ואני אומר לכם, אף אחד מכם לא יצא חי. הגרמנים ירצחו את כולנו וגם את בתי". ולבסוף הפטיר בפסוק עברי מן התורה או מן התלמוד שכן לאנדעסמאן היה יהודי תלמיד־חכם. המתווכחים ענו לו בזעם, אך הוא לא לא פצה פה עוד והמשיך לעבוד הלאה בשקט בתיקון הרצפה. פעם, לאחר אחד „המשלוחים" לא בא עוד לאנדעסמאן לעבודה. לאחר מכן נודעה לי הסיבה: אשתו ובתו בת ה־14 נועדו ל„משלוח", אך הוא הצטרף אליהן מרצונו הטוב ולא אבה לעזוב את אהובי נפשו. אף שהיה ברור לו, לאן הם הולכים.

הגיטו התכווץ והלך מפעם לפעם. האנשים היו דרושים לעבודה. את הנשארים בחיים הריצו הגרמנים למקומות עבודה שונים („פלאצובקא"). קשה היה עתה להתחמק מן העבודה על־ידי תשלום כופר. כל אחד השתדל לקבל עבודה קלה יותר. טיבו של מקום עבודה וערכו השתנו לסירוגין. בעיקר העריכו מקום עבודה, אשר שם אפשר היה להשיג מזון תמורת „סמרטוטים", סחבות ובגדים בלויים, ולהביאו למשפחה בגיטו. פרצה ממש מגפה של מתן־שוחד, ורק ה„אמידים", שהצליחו להסתיר דבר־מה מרכושם, הצליחו לקנות קצת מזון, ואילו העניים סבלו ביותר מאין ביכלתם לשחד את השומרים. את השוחד היו מוסרים ל„סדרנים" היהודים וגם במישרין לגרמנים. בעיקר השתוקקו הגרמנים לקפה, והיו משלמים בעדו סכומים גבוהים. בימים ההם כבר באו לעבודה במוזיאון רק אלה שידם השיגה לשחד, ואלה היו, בעיקר, בני רז'שוב, שכן המגורשים מערים אחרות ומכל קצוי הכבוש הגרמני כבר היו מזמן חסרי־כל וכיסיהם ריקים. בין „המיוחסים" היו קרובי ה„יודנראט". המוזיאון נחשב אז ל„פלאצובקא" הטובה ביותר מן הטעמים הבאים:

לאחר החרמת סחורות הטקסטיל והעברתן לגרמניה, התחיל „ציד" על חלקי־לבוש ואריגים וכל מיני „סחבות". עסקי החליפין פרחו בענף זה והיו נותנים מזון תמורת בגד. הכניסה הראשית למוזיאון היתה מצד הרינק (ככר). הבנין היה צר, אך „עמוק" מאד, והחלונות נשקפו לצד הגיטו ברחוב ע"ש קאזימיר הגדול. מפתיע הדבר, שהגרמנים לא שמו לב לעובדה זו. פלוגות היהודים יצאו מהגיטו לעבודה דרך השער ברחוב גארנצארסקא בכיוון ביה"ח היהודי שברחוב המלך לשצ'ינסקי. אולם הגרמנים השתמשו בשער הכניסה ברחוב מיצקביץ'. בכניסה וביציאה מהגיטו ערכו המפקחים בקורת מדויקת, שחומרתה היתה תלויה במפקחים. אם מישהו הבריח לגיטו חפץ אסור, והדבר נתגלה, היה צפוי לו עונש מוות — ואפילו בעד הברחת תפוחי־אדמה אחדים — במקרה הטוב ביותר נענש במלקות והסחורה הוחרמה. מבחינה זו היה המוזיאון ה„פלאצובקא" הטובה ביותר. אף אחד לא הכניס למוזיאון ולא הוציא ממנו דבר, מטעם פשוט: כמנהל המוזיאון ו„הפלאצובקא" הייתי חייב ללכת כל בוקר ל„מאגיסטראט", כדי לסדר ענינים רשמיים שונים. בכוונה הארכתי את שהותי שם, ביודעי שבקרבת מקום מחכות נשים אחדות, ובתוכן יהודיה „נסתרת" מקאליש, כדי להתגנב לתוך הפרוזדור הארוך והאפל, שם התנהל עסק חליפין במהירות־הבזק. מנין באו המזון והבגדים הבלים?

הזכרתי שהחלונות האחוריים של הבנין פנו לצד הגיטו. לאחר שפלוגת העבודה היתה מגיעה למוזיאון בלוית שוטר יהודי, בבוקר השכם, חייב הייתי להימצא במקום, כדי להכניס את העובדים לבנין. מיד היו האנשים ממהרים ומושכים בחבלים דרך החלונות חלקי לבוש ובדרך זו הגיע גם מזון לגיטו. בזכרוני נשתמרה דמותה של גברת „הלפר" (Frau Helfer), כפי שכינו אותה הגרמנים, אם לילדים רבים, שהיתה משחדת אותם באמצעות קפה. את הגרמניות, פקידות המאגיסטראט „ליטפה" בגרבי משי. וזאת הסיבה שזמן רב לא פגעו בה ואף יכלה להכניס את בנה לעבודה במוזיאון. אשה זו הצטיינה בפיקחותה ובשנינותה המיוחדת.

פעם קרה משהו, שעלול היה לשים קץ למוזיאון, לי ולצוות העובדים „שלי". ערב אחד, אחרי שעת־העבודה, קרבה לביתי מכונית, והפקיד האוקראיני שיצא ממנה הביא צו מהקומיסאר, שעלי למהר עם המפתחות לבנין המוזיאון. יותר משהתרגשתי השתוממתי. לא נסענו ישר למוזיאון, אלא לתחנת מכבי־אש ושם נכנס למכונית פאוולו. נסענו יחד למוזיאון ושם מצאתי כמה מפקחים. פאוולו דרש ממני למסור לו את המפתחות ולהסביר לו למה משמש כל מפתח. הוא נעל את הדלת הראשית בחזית הבנין ועלי ציוה להמתין בפרוזדור תחת משמר אחד המפקחים. פחד אחזני. המפקח, מכר טוב שלי, לא ידע מה מתרחש כאן, אך ברור היה לו שהעניין קשור ביהודים. לאחר שעה ממושכת חזר פאוולו עם המפקחים. שמעתי אי־אלה משפטים בגרמנית, שהפליט בקול צורח, ובתוכם

המלה האיומה „אושוויץ" (אושווינצים). לבי נמוג והתחלתי לשאול בפולנית, על מה הוא רוגז ומה הענין. „דבר גרמנית!" צווח הקומיסאר. פניתי אליו בשפה גרמנית מרוסקת ללא־רחם. לבסוף טען כלפי, שאני מסתיר יהודים ושנמצאו פה חפצים יהודיים. נרגעתי. הבנתי מיד, למה מתכוון הגרמני. צעירות יהודיות, שידעו על נטייתי לאספנות, היו מעבירות אלי מזמן לזמן, דרך החלון, חפצי „יודאיקה" וכך נצטבר במוזיאון אוסף נכבד. הסברתי איפוא לקומיסאר, שאת המוצגים קיבלנו באורח רשמי וחלק מהם אף שייך לדיירים הקודמים, שגורשו מדי־רותיהם.

לאחר שפאוולו נרגע, ציוה להשמיד את כל המוצגים „היהודיים". פתאום פנה אלי ואמר, שעלי ללכת. להערתי שבשעות העוצר עלול אני להיתקל באי נעימות. ציוה להסיע אותי. חזרתי הביתה, אבל חששתי מה ילד יום. למחרת היום נאלצתי לשבור את כל מוצגי ה„יודאיקה", והאספן שבי הת־ייפח חרישית.

הצעירות באו, כרגיל, לעבודה, ומיד ראו את ההרס של מוצגי המוזיאון. לא היתה פינה, שבה לא ניכרו עקבות החי־פושים, שנערכו בדיקנות. כעבור זמן התברר, כי כאשר נשארו בגיטו רק מאות אחדות מתוך 24.000 נפשות, שחיו בה עם פתיחת הגיטו הגדול באביב 1942, הלשין מישהו שבמוזיאון מסתתרים יהודים. את המסתתרים חיפש פאוולו בעזרת מפק־חים, ולא בעזרת גרמנים, כי לא היה בטוח אם ההלשנה נכונה. אולם היה ממש בהלשנה: אכן יהודים התחבאו במוזיאון. הדלת האחורית של הבנין נפתחה ישר לגיטו. מסגר יהודי אחד הכין בסתר מפתחות, וקבוצת יהודים היתה מסתתרת שם, כל־אימת שהבחינו או חשו, שהגרמנים מכינים בלילה „אקציה". דרך דלת אחורית זו נכנסו למוזיאון לחפש מקלט. בלילה זה היה, כנראה, שקט בגיטו, ויהודים לא באו להסתתר במוזיאון, והדלת היתה נעולה היטב.

פאוולו הוציא את כל זעמו על אבני מצבות מהמאה ה־17, מקושטות ויפות להפליא, אשר חפרו והוציאו אותן מבית־הקברות העתיק שע"י בית־הכנסת הישן, ששימש מצודת הגנה לעיר. לפי המסורת נטמנו בבית־עלמין זה רק רבנים ובני ביתם. יהודי אחד, שעבד במוזיאון, קרא כתובת של אחת המצבות: „פה נטמנה אשה צנועה, תמה וישרה, האצילה מירל בת הרב חיים". מצבה הרוסה זו נמצאת במוזיאון יחד עם אחרות שנשארו מבית־העלמין העתיק ברז'שוב.

ד. ממסתרי הקטקומבות ברישא*

(כיצד נעלמו יהודים יום לפני חיסול הגיטו)

ב־9 בינואר 1944 הגיעו לרישא השרידים העלובים של הדיביזיה המשוריינת „גרוס־דויטשלנד" ואתה לאומנים אוקר־אינים רבים ובוגדים אחרים. בעיר התהלכו „קוזקים גרמנים" במדים גרמניים, חבושי כובעי פרוה של קוזקים, אזרחים גרמנים שברחו מהמזרח. שטח הגיטו שוב הוצר; תוך מספר שעות נצטוו פולנים רבים לעזוב את דירותיהם ולעבור לבתים הרוסים.

ושוב נתלקחה תעמולת־ארס גרמנית נגד קומץ היהודים האומללים והמיואשים, שעדיין נשארו בגיטו. עליהם הוטלה האחריות למפלתם של הגרמנים. בתאווה רצחנית חיפשו אחר אחרוני המסתתרים, ואלה שנמצאו נרצחו יחד עם מסתיריהם.

בראשית חודש פברואר 1944 ארגנו הגרמנים בכיכר העיר העתיקה תערוכה אנטי־יהודית אוילית וגסה על הנושא „המגפה היהודית בעולם". בתערוכה זו השקיעו כסף רב, חומרים ומאמצים רבים. התערוכה נפתחה בטקס מנופח. למקום הובאו פולנים רבים לאלפים. כולם חזרו על הפתגם השגור בפי האיכרים „קשה עקיצתם של הזבובים בגסיסתם". היהודים עמדו על חומרת המצב ועל הסכנה הצפויה והם נמלטו קבוצות קבוצות. לפעמים נתפס מישהו מהנמלטים, אולם הרוב נעלמו בבחינת „רואים ואינם נראים".

חיסול הגיטו היהודי

אור ליום ה־13 לפברואר חוסל הגיטו היהודי לחלוטין. הנוגש הגרמני, ד"ר הנס היינץ, קצין בכיר בשרות ביטחון המדינה, תלה טבלה מעל לנשר ההיטלראי, שהתנוסס על מגדל המבצר, ועליה כתובת „רישא נקיה מיהודים". באכזריות הפרידו בין קומץ נשים, אחיות ובנות שנשארו ולבין הגברים. הנשים הועברו לפלשוב, הגברים — לסטלובה וולה. החלשים נורו בדרך, ולמחנות הגיעו מתי מעט.

המערכה האחרונה בטרגדיה

אחרי חיסול הגיטו ציווה השלטון הגרמני לשקם במהירות את בתי היהודים העזובים, שכן הורגש מחסור רב בדירות.

ב־24 לפברואר פשטו במפתיע שמועות בעיר, כי נתגלה מחבוא ובו יהודים רבים. השמועות מרטו את העצבים, ובגלל הטרגדיה אפשר לשחזר את מהלך המאורעות. ידוע היה, כי המרתפים העתיקים ברישא נחפרו בצורת מנהרות. והמנהרות האלו נמשכו מעבר ליסודות הבתים, ביחוד בכיכר העיר. הבורות, שנחפרו בשכבות שונות, זה על גבי זה, הגיעו עד למרחק מספר מטרים מתחת לכיכר. בלחץ רכב כבד רב, שעבר בימי המלחמה על כביש הכיכר, התמוטטה האדמה מעל לבורות, שגרמה גם להתמוטטותם של מספר בתים.

שנים אחדות לפני מלחמת העולם השניה, כשהניחו צינורות־מים, נחפרה חפירה עמוקה ובזמן עבודות הביוב בחלק הצפוני של העיר העתיקה, שניתקה וסגרה את שורת

* רשימה זו נכתבה על יסוד יומן מימי הכיבוש הגרמני והשרות החשאי לאחר הכיבוש, והיא פורסמה ב„נוביני ז'שובסקיה" מיום 24 בינואר 1961.

הבורות מתחת לכיכר ואת פתחי הבורות על יד הבתים, סתמו בקיר לבנים את המרתפים המנותקים, וכך חוסלה הגישה אליהם. ה„גסטפו" ואנשי המשטרה הגרמנית, שערכו חיפושים מדוקדקים במרתפים יהודיים, לא ידעו, כי מאחורי הקירות האלה קיימת מערכת שלמה של מנהרות. אולם היהודים, בעלי הבתים ודייריהם, ידעו על כך. לאחר הזעזוע והתדהמה, שעברו על היהודים אחרי האקציות הפתאומיות, ואחרי הגירושים ההמוניים בשנת 1942 ובראשית שנת 1943, עלה על דעת אלה, שהורשו להתהלך בגיטו, להשתמש בקטקומבות האלה כבמקום מחבואים. נמצאה כניסה מתאימה למערכת המנהרות האלו במרתף בית־מרקחת, בקרן הכיכר לרחוב מיצקביץ'. העבודות להתקנת המחבוא נעשו בלילות ובזהירות רבה. הבורות נקשרו על ידי מעברים קטנים, וכך נוצרה מערכת מרתפים שלמה. נאגרו כמויות מים בחביות, מזון רב, בנזין ונפט לכלי בישול וכדומה. הותקן גם, לעת הצורך, פתח־מוצא מהמרתפים מעבר לגיטו, מתחת לבית הרוס, באגף הדרומי של הכיכר.

בעזרתו של אחד המפקחים של הכיכר, מיכאל סטשיוק, קיימו המסתתרים קשר עם העולם החיצוני. סטשיוק סיפק להם מזון וידיעות על המתרחש בעולם.

והנה סיפור של אחד הבנאים, שהיו עסוקים בשיקום הבתים: „עבדנו במרתף אשר מתחת לבית המרקחת. מאחד החורים עלה באפנו ריח קרביד, שגרם לנו להרגשת סחר־חורת. החלטנו לחפש, שם, שכן קווינו למצוא מלאי של קרביד, שהיה אז דלק מבוקש מאוד. לפתע נתגלתה לעינינו חומה שהוקמה לפני זמן קצר, הואיל והטיט היה עדיין רטוב. מכיוון ששמענו הרבה על אוצרות של יהודים שהוסתרו, החלו כמה מהפועלים להרוס את הקיר. כאשר הסירו שורת לבנים, נתגלתה שכבת טיט צהובה. אחד הפועלים הקיש במוט ברזל בשכבה זו, והנה חדר המוט בקלות דרך השכבה. בו ברגע הגיע לאוזנינו, כמו מתחת לאדמה, רחש של קולות עמומים. המוט התרומם, כאילו מישהו דחפו בחזרה למעלה. כאשר הפועל תקע שוב את המוט כלפי מטה, שוב החזירו מישהו כלפי מעלה.

אימה ופחד אחזונו... כעבור דקה ברחנו כולנו, כאילו לפי פקודה. בין הפועלים הרבים פשטה שמועה, שבמרתף „יש מישהו"...

היהודים, שוכני הקטקומבות, מעונים ונבהלים, לא יכלו להחזיק מעמד, עצביהם התמוטטו לחלוטין. בערב של אותו יום עצרו שומרי תחנת הרכבת אשה יהודיה, שעמדה לקנות כרטיס נסיעה. אחרי עינויים קשים ואכזריים גילתה האשה למעניה את מקום המחבוא וכן סיפרה שחלק מהמסתתרים עזב את המחבוא ונמלט. בסך הכל נמצאו שם שלושים וחמשה יהודים. שוטר פשיסטי אוקראיני הכיר באדם המהלך על יד בית־הקברות יהודי ידוע מרישא. השוטר שרצה לאוסרו נורה מאקדח והיורה נמלט. יהודי אחד מן הבורחים נורה למוות בסביבת רחוב קופרניק. באותו לילה נערך מצוד בסביבת העיר ונאסרו שמונה אנשים. רק למחרת „התקיפו" הגרמנים את פתח המוצא מהקטקומבות. אז נאלצו האומללים, שעדיין נשארו במחבוא, לצאת דרך הפתח אל הכיכר ושם נפלו בידי המרצחים.

בבוקר ב־25 לפברואר בא אחד מהמשטרה הכחולה *) לביתו של סטשיוק, שבו התחבאו חמשה עשר יהודים. הם ביקשו והתחננו לפני השוטר שיניחם ולא יסגירם לידי הגסטפו. אולם כל הבקשות והתחנונים היו לשוא, השוטר ציווה עליהם להסתדר בשתי שורות וללכת אתו. אולם היהודים, ביודעם שאין מה להפסיד ברחו, כשהם מתפזרים לכל עבר. חלקם נתפסו וחלקם ניצלו.

בבונקר „שנכבש" על ידי הגרמנים, נמצאה כמות מזון גדולה, שהיה בה כדי לקיים את „שוכני המערות" במשך מספר חדשים עד לשיחרור. נתברר, שרבים מהם הסתתרו שם כחצי שנה, וכך נתבררה חידת העלמם של יהודים רבים מהגיטו.

מכיוון שהגרמנים לא הצליחו לתפוס את כל הנמלטים מהבונקר, היו סבורים, כי חלק מהיהודים מסתתר בבורות ובבונקרים שנחפרו בשכבות אדמה עמוקות יותר. מחשש שמא יש נשק בידי היהודים המסתתרים, החליטו אותם ה„גיבורים" לרצות אנשים חסרי־מגן, לא להסתכן על ידי חדירה למעמקי המחבואים. הם סתמו את כל הפתחים והחדירו לקטקומבות עשן רב וסמיך. אח"כ בדקו את המרתפים הסמוכים ל„קטקומ־בות", אם העשן אינו יוצא דרך פתחים או סדקים. כשנוכחו לדעת שהעשן המוכנס אינו נפלט החוצה,הכניסו בהם גאז. אולם לדבריה של הגב' ויקטוריה סטשיוק אלמנתו של מיכאל סטשיוק, שנורה למוות ביד הגסטפו על שהגיש עזרה ליהודים, לא היה שם אף יהודי אחד.

כולם ברחו, ואלה שנתפסו— נרצחו. הניצולים שהתחבאו במקומות אחרים לא שכחו את האלמנה והודיעו לה בכל הדרכים על שלומם. וכך ניצל חלק גדול משוכני הקטקומבות, ביחוד הצעירים והחזקים שבהם.

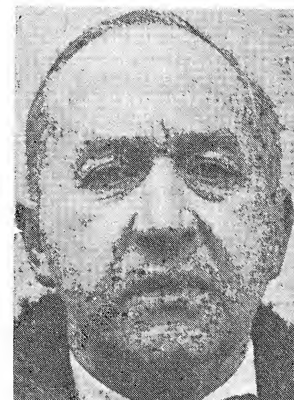
*) שוטרים פולנים בשרות הגסטפו הגרמני.

לוח זכרון לנרצחים ביערות גלוגוב

Remembrance plate for slauthered in the Glogow woods

עדות פולנית על שואת יהודי רישא

יאַן פורצ׳ק
Jan Forczek

הקטעים הבאים לקוחים מתוך מאסף קולקטיבי „מחשבותינו על פולין העממית", הערוך ע"י עסקני המפלגה הקומוניסטית בהוצאת הועדה של מפלגת עבודה פולנית בוויאֶבודת רישא בשנת 1963.
(נשלחו ע"י מר יאַן פורצ׳ק, פולני תושב רישא).

„בחורף 1942 נוסד תא מפלגתי קומוניסטי בגיטו. בין חבריו היו סאלה ורנה וואַכטל, ליאון בירמאן, וואַדלר, ליאון צוקהאפט, האחיות בארש" (עמ׳ 23).

אניאלה צ׳אך כותבת: „באספה הראשונה המארגנת של הועד המחוזי נטלנו אני ובעלי את התפקיד לקיים מגע עם החברים בגיטו ולארגן שם תאים מפלגתיים וכן קבוצות בנות 5 חברים, כל אחת של המשמר העממי („גוואַרדיה לודובה"). לבעלי נמסר ע"י הורי ליאון צוקהאפט באיזו שעה ובאיזו דרך הולכת לעבודה סאלה וואכטל, אשר אתה עמדתי בקשר בפעולתי המפלגתית. בימי הכיבוש הגרמני היו צועדות כל יום בבוקר שורות ארוכות של יהודים בכיוון רחוב שופן בצאתם משערי הגיטו. שם נעמדתי איפוא וחכיתי. באחת הפלוגות הלכה סאלה ואחותה רנה. בזהירות הסתננתי לתוך השורה הצועדת, ענדתי סרט על ידי ותוך הליכה ביחד עם היהודים מסרתי לאחיות על הקמת המפלגה, תכניתה וארגונה. בררנו גם את האפשרות והדרכים של פעולה בתוך הגיטו וקבענו מועד לפגישה הקרובה[1]. לרישא הגיע קומיסאר חדש, אלברט פאול, שפעל קודם לכן בקראקא. בעיר השתולל טרור. כפי שסיפרו היה פאול זה בן קצין אוסטרי ברישא ונולד בעירנו. לפי הוראותיו הודבקו על הקירות מודעות בזו הלשון: „יהודים העוזבים את הרובע, שסומן בשבילם, צפויים לעונש מות, האנשים אשר מושיטים עזרה ליהודים, או מסתירים אותם — חל עליהם אותו עונש". חלק מהיהודים הצליחו אז לברוח מהגיטו, להסתתר בין הפולנים המקומיים, או לנסוע לערים יותר גדולות, שם היה להם יותר קל להסתתר בין ההמונים.

הגרמנים מטילים על היהודים קנסות קיבוציים ובדרך זו הוציאו מהם 3 מיליון זהובים. בעגלות אכרים מובלות משפחות יהודים ללא הפוגה, בלוית שוטרים, לתוך חומות הגיטו, וכך מרוקנים את עיירות הסביבה והכפרים מיהודים. על היהודים נאסר לקחת אתם כל דבר, פרט לתרמיל, ואת הרכוש היהודי הנטוש נטלו הגרמנים לעצמם. נערך גם מיפקד של ילדי היהודים עד גיל 10. הדבר הדאיג והבהיל את חברינו היהודים. בשל המגע, שהצלחנו לקשור עם גרמנים, יכולנו לקבל ידיעות על ה„אקציה" המתקרבת, כדי לשלוח את היהודים הסגורים בגיטו למחנות־הסגר. הגרמנים התחילו את פעולות ההשמדה, בהוציאם מבית הסוהר ברישא למעלה מ־150 יהודים, שנורו על־ידם ביערות גלוגוב. בהתחלת חודש יולי נכנסה לגיטו פלוגת שוטרים ובראשה נציב המחוז אייהוז וקומיסאר העיר פאול, הם גירשו והריצו אל המגרש בין רחוב קופרניק ורחוב סובייסקי כמה אלפים יהודים — זקנים, ילדים וחולים. במקום זה היה קיים עד 1939 בית־העלמין הישן. היהודים המרוכזים נאלצו להופיע לפי התור לפני „ועדה", שם היה עליהם להניח את הפציהם. הם מוינו וחולקו לקבוצות מיוחדות. את הזקנים הושיבו על עגלות־משא והובילו, כפי שהתברר אח"כ, ליערות גלוגוב ושם נורו. את החפצים העמיסו על מכוניות, והם הובלו לבית פועלי הרכבת, מול ביתו של ד"ר פלדמאוז. המיון נמשך כמה שעות, והחמה הלוהטת קפחה על ראשי היהודים ללא רחמים. ללא מים ומזון היו האנשים שרויים במצב של התעלפות. בשעה 2 אחה"צ הגיעה לגיטו פלוגה נוספת של קלגסי ס.ס. באותו זמן יצאה מהגיטו השיירה הראשונה של זקנים, נשים וטף מהשער ברחוב קופרניק בכיוון לרחוב גרונוואלדזקה. עם צאת השיירה דרך השער, הסתערה עליה כנופיה של קלגסי ס.ס. שיכורים, ובצריחות פראיות הצליפו במקלות גומי על כל מי שנזדמן להם בדרך. המוכים והפצועים עברו דרך ככר פארני, הרחוב מוניושקו ורחוב פולאסקי[2], והגיעה לתחנת רז׳שוב־סטארוניבה, צריחות של חיילי ס.ס. השכורים (ושל האוקראינים והליטאים מהדי־ביזיה „ס.ס. אוקראינה"), יללות אימה של הילדים, בהלה בשורות הצועדים, אנדרלומוסיה, נסיונות בריחה — נתלוו לתהלוכה זו[3], אולם היריות אינן פוסקות, נופלים חללים, במ־אסף הטרנספורט נוסעות עגלות ועליהן מעמיסים את החללים המתרבים והולכים. מאחורי העגלות נוסעת מכונית־הרבצה, השוטפת ורוחצת את הכבישים מדם החללים. והנה תחנת הרכבת, שם מחכים קרונות המשא.

בשיטה זו נהגו לדחוק ולדחוס יהודים לתוך הקרונות. ושוב באות עגלות, אוספות את גויות הנרצחים ומביאות את המתים לבית הקברות היהודי ב„צ׳יקאי".

---

[1] סאלה ורנה ואכטל, עסקניות פעילות במפלגה הקומוניסטית הפולנית ברישא, מייסדות תאי המפלגה בגיטו רישא, נרצחו ע"י הנאצים בשנת 1943.

[2] ברחוב הזה נורו אז 4 אנשים מול ביתי.

[3] בין הנשים היתה אז רחל קוס־נוסבוים.

עבודת כפיה
Compulsory labour

מתוך פחד ואימה הסתכלה האוכלוסיה לחרפת המאה העשרים. לרציחות הפראיות האלו. בכל שעות היום, הערב והלילה אפשר היה לשמוע קול יריות בגיטו. בבוקר השכם הד־הד קול יריות בשדות, סביב העיר, שכן הגרמנים ערכו צייד על יהודים, שהתחמקו בחשכת הלילה מהגיטו והסתתרו בשדות תבואה. הציד הזה ארך עד אחרי הצהרים, והרוצחים הצליחו לקצר חיי אנשים רבים[4].

כעבור 3 ימים יצא מהגיטו „טראנספורט" נוסף. הפעם ניתנה רשות למגורשים לקחת אתם חבילה קטנה לדרך, ובמאסף נסעו עגלות שאספו את החלשים וחולים והביאום לתחנת הרכבת. מכוניות אחרות הביאו כמו קודם את הזקנים ליערות גלוגוב, וכך הוצאו כמה מאות אנשים.

ב־14 ביולי היה עוד „טראנספורט", דומה לקודמו. המכוניות שהובילו את החלשים לתחנה, חזרו עמוסים בחבילות, אשר המשלוחים היו צריכים לקחת אתם. הפעם שלחו ליערות גלוגוב את החולים המאושפזים בבית־החולים היהודי. ובלילה עוד פעם נמשכו יריות, מאסרים והתנפלויות בגיטו. ב־19 ביולי יצא ה„טראנספורט" הרביעי של יהודי רישא, דומה לקודמים — וכולם למחנות השמדה. המשלוח האיום והנורא ביותר בוצע ב־7 באוגוסט. יום לפני כן נתפרסמו מודעות בגיטו, שלמחרת יערך במשרד העבודה („ארבייטסאמט") רישום של נשים כשרות לעבודה, אימהות של תינוקות. כאשר התאספו הנשים במשרד עבודה בשעה מסוימת, הוקפו מיד ע"י המשטרה הגרמנית, סווגו וחולקו לקבוצות והוצאו בדרך הידועה, „דרך היסורים" לתחנת סטארוניבה, בשירה היו רוב הנשים עם תינוקות בידיהן. הנשים שלא התיצבו, הוצאו מבתיהן כמות שהן. אם, שרחצה את תינוקה בזמן שקלגסי גסטאפו חדרו לבית, נלקחה ללא כיסוי לגופו, ורק הספיקה לכסות את התינוק בסינור, וכך הלכו בדרכן האחרונה. פולניה אחת זרקה על התינוק סדין, בלי לשים לב למקלות הגרמנים. בטראנספורט של השביעי באוגוסט יצאו כ־1000 נפשות. אייהוז ופאול פקחו על כל הטראנספורטים עד הכנסת הנידונים לקרונות נעולים. שנים אלה ביצעו בחריצות את התכניות הרצחניות של היטלר. אחרי ה„אקציות" האלו הוקטן הגיטו וחולק לשני אגפים, חלקו הגדול היה מיועד לאלה, שנועדו לטראנספורט, ובחלקו הקטן נשארו הבריאים, שיכלו עוד לעבוד למען „עם האדונים". היתה זו שיטה מחושבת של משרתי היטלר — לנצל עד גמירא את כוח האדם, ואח"כ להעניק להם כדור עופרת ולהכין להם בור משותף.

באחת הפגישות עם החבר בירמן הוסכם בינינו, שלמחרת היום בשעה 6 בערב יזדמנו 6 בחורים מהגיטו בדרך לסטארומיאשצ'יא, ע"י שיחי פטל, עם אחד מ„המשמר העממי" אשר יוליכם אל יערות. שליחות זו מסרתי לחבר אוגוסטין מיצאל. „גוסטאָק" ספר לי אח"כ, שבפגישה הראשונה נגעו בבעיית הנשק בשביל קבוצה זו. הוחלט להשיג את הנשק בכוח, בעזרת הח' בירמאן, אשר לא היה יכול עוד מטעמי בטחון להשאר בגיטו. הצעירים חזרו לגיטו למחרת היום. שלא כרגיל, הקדימו חמשת הצעירים לצאת לעבודה. השומר, אשר הכיר היטב את בירמן, לא נתעורר בו כל חשד. כאשר התחיל להתפשט, שמו לפתע פתאום על ראשו מעיל, קשרוהו, חסמו לו את הפה, ניתקו את חוטי הטלפון, לקחו את הרובים, חדרו ללשכה, שם עבדו גרמנים, פירקו את הנשק מהגרמנים המופתעים, קשרו אותם, לבשו את מדיהם ויצאו לשדות דרך רחוב פודפרומיה, ושם הצליחו להסתתר מפני הרדיפה. היו אלה כמעט נערים, ורק אחד מהם בירמן סיים את השרות הצבאי. בעקבותיהם יצאה מהגיטו קבוצה שניה של 7 בחורים בפיקודו של יוזאָק.

המצב בגיטו הלך ורע. כל לילה שמענו יריות, ובכל בוקר הוצאו גויות לבית הקברות. אנשי דלת העם בגיטו סבלו קור ורעב, והם הועסקו בעבודת פרך. בעלי האמצעים צברו מזון. בתנאים אלה עבדו חברינו היהודיים. כשנודע לנו, שהגרמנים מכינים גירוש של נשים וילדים. החלטנו, שעל האחיות וואכטל לעזוב את הגיטו, שכן שהותן בגיטו כרוכה בסכנת נפשות. הכינונו בשבילן תעודות חדשות („קענקארטע"), ואכן ב־15/11 הוצאו 1.500 נשים וילדים. האחיות וואכטל הסתתרו אצל משפחת מיונסיק. אולם, לצערנו, חזרו עוד פעם לגיטו בעניני משפחה ושם נעצרו ע"י הגיסטאפו ונאסרו בכלא העירוני. כעבור זמן־מה הובאו הן וגם האחיות ליכט למחנה אושוויץ ושם נרצחו. הנסיונות החוזרים להתקשר עם אסירי הגיטו לא הצליחו ונודע לנו, שגם החבר וואדלר נורה ע"י הגרמנים (עמ' 29).

בפברואר 1944 חוסל הגיטו. שרידי האסירים נשלחו למחנות שונים או נורו ע"י הגרמנים (עמ' 52).

[4] בזמן ה„טראנספורט" הראשון, הסתכלה בחורה גרמניה דרך החלון, ולמראה הזוועות, פקד אותה הלם וקפצה מן החלון למדרכה. משום כך הלכו עתה בראש הטראנספורטים רופאים ומטפלות מפלוגת ס.ס. במדים לבנים, נסעה עגלה עם מזון ופסקו להכות ולירות. אייהוז ופאול נסעו בכרכרה ובאדיבות חזרו על מלים: לאט, לאט „לאנגזאם, לאנגזאם". ראיתי זאת בעיני מתוך מחבוא.

פרופ׳ יוליוש קיאס — קראקוב - רישא

זכרונות

בעבודתי רבת השנים כמורה בבית הספר התיכון ברישא, שיחק לי המזל לחנך אותה כיתה שמונה שנים רצופות. היה זה בבית הספר התיכון לבנות ברישא. בתור „מורה טירון" קבלתי נוסף לשעות הוראת השפה הפולנית גם תפקיד מחנך של כיתה בעלת שתים־עשרה בנות. כיתה זאת במשך הזמן גדלה והצלחתי להביא לבחינת הבגרות למעלה מ־20 בנות.

בין עשרים הבנות האלו היו נוצריות ויהודיות, אף פעם לא הרגשתי בקיום הבדלי דת או גזע, הכיתה היתה יחידה מלוכדת, היהודיות והנוצריות עזרו אחת לשניה במקצועות קשים, נתקשרו יחסי ידידות ובכלל היתה שוררת הרמוניה ביניהן.

הקשרים הלבביים, ביני ובין החניכות שלי עמדו במבחן הזמן, לא נפסקו גם אחרי בחינת הבגרות, והם קיימים עד לרגע זה. לפני המלחמה היו תלמידותי נפגשות בביתי בזמן החופש, שמרנו על קשרי מכתבים ואפילו עכשיו, על אף פיזורן בכל חלקי העולם, אני מקבל מכתבים מאסיה, אפריקה וארצות הברית. ביום ההולדת שלי מופיעים פרחים — סימן לזכרונן הנאמן. פעמיים נפגשנו בכינוסים לכבוד יובל 25 ו־35 שנים לבחינת בגרות.

לצערי ולדאבון לבי בכינוסים הנ״ל חסרו לנו תלמידות רבות, ובמיוחד יהודיות, כי אלו נפלו קרבן הגזענות הנאצית. לאחת התלמידות האלו, המוכשרת ביותר בכיתה ברצוני להק־דיש צרור זעיר של זכרונות.

האַנקה פינק קטנה, צנומה, בעלת צמה קצרה — ומשום כך כינוה „זנב עכבר" — התבלטה באינטליגנציה בלתי רגילה ובמטען ידע גדול. גילתה כשרונות רבים, היתה תלמידה מצטיינת בכל המקצועות: במתמטיקה, שפה לטינית, ספרות פולנית, פיזיקה וחימיה. נודעו וזכו לשבח חיבוריה היפים בשפה הפולנית. על התפתחותה הרוחנית השפיעה אמה, שהיתה מורה לדת הישראלית (רליגיה) בבית־ספר תיכון. האנקה נהגה לטייל עם אמה ובטיולים אלה היתה אמה מספרת לה הרבה דברים, לעתים שוחחתי עם אמה על הישגיה של האַנקה בלי־מודים ושנינו היינו מאושרים מהתוצאות.

אחרי בחינת הבגרות, בחרה האַנקה במקצוע פילולוגיה קלסית, לאחר ובבית הספר התיכון רכשה לה ידע יסודי בלטי־נית ויונית. למדה בלי קושי ובמועדו קבלה באוניברסיטה היאַ־גאֶלונית בקראַקוב תואר ב.א. האַנקה רצתה לעבוד בהוראה בבית־ספר, אבל קשה היה להשיג משרה במקצוע השפות הקלאסיות. השתדלה איפוא להשיג עבודה ללא תשלום בתיכון. אני זוכר השתדלתי לעזור לה, אבל ללא הצלחה. מאוכזבת נשארה בבית, ולא נצלה את כשרונותיה העשירים. האַנקה התחתנה וילדה בן.

כמה ימים אחרי פרוץ המלחמה נודע לי על מיתה הטרגי של אחת מתלמידותי, שנהרגה מפצצת אויר, בבנין הדואר בי עבדה בטאַרנוב.

דרך לבוב, ששם גרתי עברו גלי פליטים ממערב ובין אלה אי אלו מתלמידותי. לעתים בקרו אצלי וספרו על תכניותיהן החדשות בקשר לשינויים שחלו עקב המלחמה. היו ביניהן שרצו פה לעבור את תקופת הסופה, והיו שרצו לחזור לרז׳שוב, שנכבשה ע״י הגרמנים, הן ידעו שמחכים להם עוד נדודים וסבל רב. שאלתי אותן על האַנקה וספרו לי שנשארה ברז׳שוב. כשכבשו הגרמנים את לבוב, אפשר היה לחזור לרז׳שוב. חזרתי איפוא לרז׳שוב עיר נעורי. איכה נשתנתה העיר? במרחק מה ממעוני הזדקר הגיטו המזועזע והמחריד ...

יום אחד בעברי ברחוב, ראיתי מראה מחריד: באמצע הכביש חזרו לגיטו פלוגות צעירות יהודיות עם גמר עבודתן המפרכת בהשגחתם של אנשי ס.ס. עצרתי במדרכה בכדי להוכח אם בין הצועדות, ארבע בכל טור, אין גם פנים מוכרות לי. פתאום שמעתי צעקה: „אדוני הפרופסור", מהשורה יצאה אחת מתלמידותי — היתה זו דורה, שבקרה אצלי בלבוב ושאלה אם כדאי לה לחזור לרז׳שוב, לבית הוריה. כעת עם שובה נפגשנו, אבל באיזה תנאים נוראים... החלפנו כמה משפטים מקוטעים מתוך פחד שמא הגרמנים יבחינו את שיחתנו, לחיצת יד אחת וכבר נעלמה, רצה כדי להשיג את הרביעיה שלה במצעד. כשהגיעה למקומה אמרה כמה מלים לשכנתה בשורה. החברה הפנתה את ראשה בכוון אלי. היתה זאת האַנקה... קשה לתאר לי את מבע פניה. נסתה לחייך אבל לא יכלה להעלות חיוך, נעצה בי רק את עיניה השחורות ונסתה לדבר במבט עיניה זה, ואני קראתי מתוכן היטב את הטרגדיה של חייה, על כשרונותיה שהלכו לטמיון, על הנתוק ממשפחתה, מילדה, על חיי ההשפלה בגיטו, עבודות כפיה, והעיקר ראיתי בעיניה אימת המות תוך יסורים... שמחכים לה. לא היה לה האומץ כמו לדורה לצאת מהשורה, ולגשת אלי. היא דברה אלי בעיניה, אולי בקשה את עזרתי אולי התחננה שאציל את נפשה מבלי להבין שאני חסר אונים אולי התיפחה על התבזות האנושות שבה, אולי הרגישה שמתקרב קיצה ונפרדה ממני לנצח ...

עמדתי ללא ניע דומם. המבטים האלמים שלנו הצטלבו עד שהשורה בה הלכה, נעלמה מעיני במפנה הרחוב... המבט של האַנקה מלא יגון תהומי חדר עמוק, עמוק לעמקי נשמתי ולא אוכל למחוק אותו לנצח ...

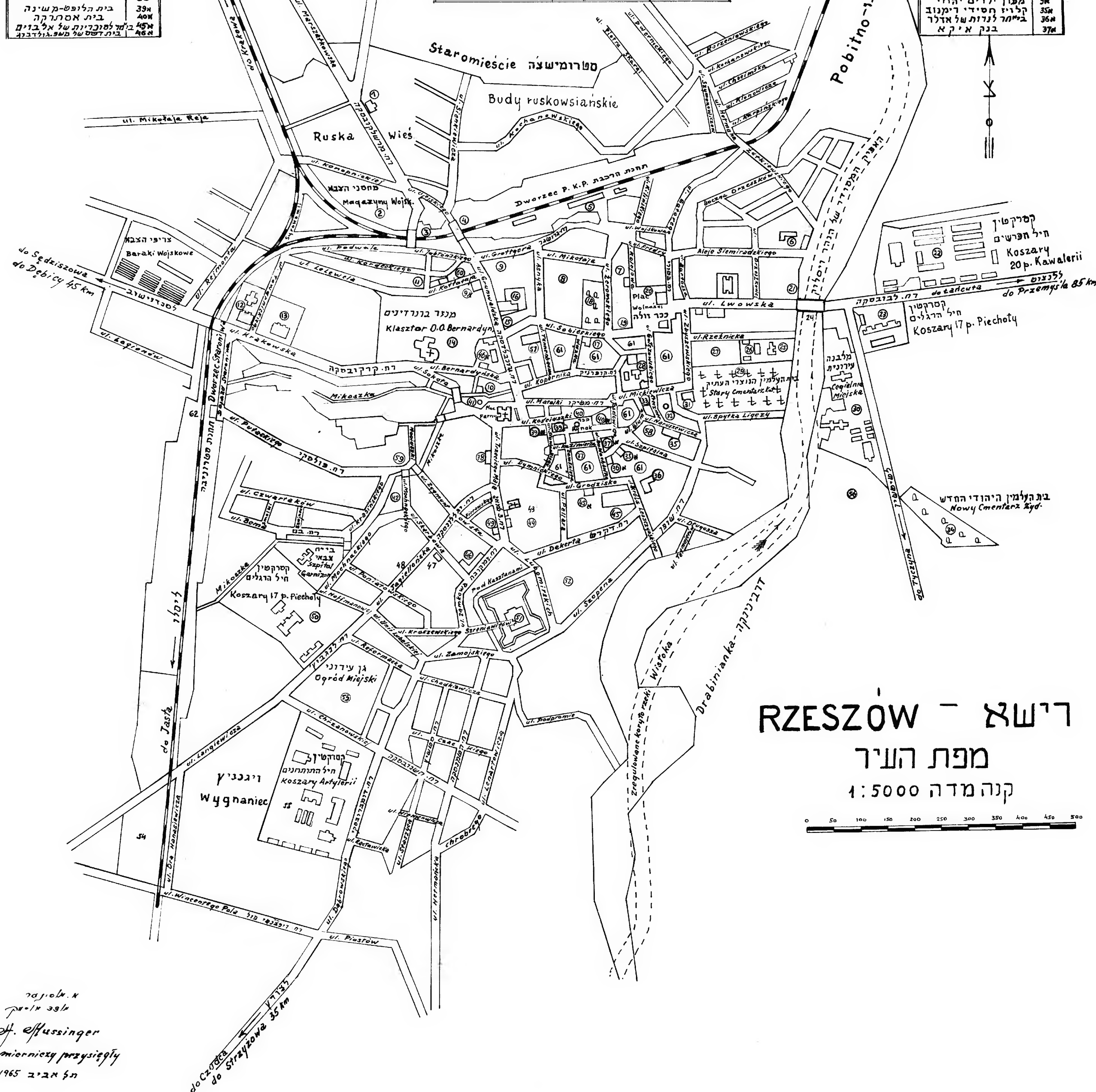
אחרי כמה ימים הוציאו את כל היהודיות מהגיטו — ברז׳שוב למחנה השמדה והאַנקה בתוכן. משם לא חזרה אף אחת.

פירוט	מ.ס.
בי"ס יסודי ברוסקה ויש	1
מחסני הצבא	2
גשר מעבר לכלי רכב	3
גשר מעבר להולכי רגל	4
תחנת הרכבת המרכזית	5
מפעל לייבוש עצמות	6
בי"מד הרבי מריביטיץ	7
-"- -"- מקולשיץ	8
בי"חר לאופניים „פולוכיה"	9
בי"חר לנייר של שיף	10
הקלויז של רוסקה ויש	11
הסמינריון הממשלתי	12
מעון ילדים יהודי	9א
קלויז חסידי רימנוב	35א
בי"חר לנרות של אדלר	36א
בנק איקא	37א

מקרא:

פירוט	מ.ס.	פירוט	מ.ס.
גימנסיה הממשלתית החדשה	13	מכבי אש עירוניים	31
מנזר הברנרדינים	14	גן ואנדרטת מיצקביץ	32
בי"חר לקונפקציה של טנץ	15	שוק הדגים	33
טח.קמח ומנסרה של אקשטין	16	בית העלמין החדש	34
מרפאה קהילתית	17	בית החולים הכללי	35
בית העלמין העתיק	18	-"- -"- היהודי	36
בית הרב ר' אהרן לוין ז"ל	19	קלויז לחסידי צורטקוב	37
קופת חולים צבורית	20	בית הדואר המרכזי	38
מקום אמירת „התשליך"	21	בנין העיריה	39
קסרקטין חיל הפרשים	22	הככר ואנדרטת קושצ'ושקו	40
בית ספר לקצינים	23	אנדרטת ליס קולה	41
הגשר מעל הויסלוק	24	בי"חר לסבון של ליפשיץ	42
בית השחיטה העירוני	25	הגימנסיה הישנה לבנים	43
תחנת הכח העירונית	26	מינהל הנפה Starostwo	44
שוק הבהמות העירוני	27	מגרש משחקים „בר כוכבא"	45
2 בתי הכנסת וביה"מד	28	משרד מס הכנסה	46
בית העלמין הנוצר העתיק	29	בנין המשטרה	47
המלבנה העירונית	30	בי"חר למסמרים ליכט-לזר	48
גבולות הגיטו לפני החיסול	61	תח. השילוח סטרוניבה	62

פירוט	מ.ס.
טוינביהול היהודי	49
קסרקטין חיל הרגלים	50
בי"המ ובית הסוהר המחוזיים	51
בתי יציקה של צויג	52
גן עירוני	53
מנסרה של שיפר	54
קסרקטין חיל התותחנים	55
בי"חר לנקניק של היבלום	56
בית העם וב"יס יהודיים	57
בית המרחץ הקהילתי	58
גימנסיה לבנות	59
בי"חר לרהיטים של פרסר	60
בית הלופט-משינה	39א
בית אסתרקה	40א
בי"חר לסוכריות של אלבוים	45א
בית דפוס של משפ. גולדברג	46א

אברהם מוסינגר

טיול ברחובות רישא

קשה היתה עלי פגישתי עם רישא לאחר 5 שנות גלות ולא פחות קשה היה לי לשרטט את הקוים הישרים העקומים, מהם עוצבה דמותה הגיאומטרית של רישא העיר, על כל רחובותיה, כיכריה, סמטאותיה ובניניה הצבוריים, לרבות בניני מוסדות הקהילה והארגונים היהודיים, כפי שנחרתו בזכרוננו.

נתחיל נא מרחוב מארשאלקובסקא שבחלקה הצפוני של העיר הנקרא רוסקא־וויאש על שם האוכלוסיה הרותנית, שהתגוררה כאן לפנים.

רחוב זה — שהוא כעין שער הכניסה הצפוני לעיר — מהוה המשך לכביש הראשי המוליך מהעיירה הסמוכה גלוגיב, מרחק כ־12 ק"מ. רחוב זה מאוכלס היה נוצרים ויהודים, בחלקם פועלים ופקידי ממשלה נמוכים ובחלקם בעלי מלאכה וסוחרים זעירים. היחסים בין הנוצרים והיהודים היו תקינים, וקשה היה להעלות על הדעת שכעבור שנים מספר, ייהפך חלק משכנינו הנוצריים לעוזריו הנאמנים של הכובש הגרמני וישאף להבנות מהגזילה והרצח שבוצעו ע"י הנאצים, בתמי־כתם הפסיבית ולפעמים גם האקטיבית. ברחוב זה, מול הכניסה לרחוב אוייאָסקי הוקם לפני פרוץ המלחמה אחד מבתי המגורים הגדולים בעיר, ביתה של משפחת ים המכובדת, שבבעלותה היה גם מחסן עצים גדול הסמוך לאותו בית.

אנו פונים שמאלה ונכנסים לרחוב אוייסקי המגיע עד הגשר. מגשר זה הייתי רגיל לעקוב אחרי פעולת הטענת אלפי ראשי בקר בכל ימי שישי בשבוע, שנרכשו בשוק הבהמות המקומי ע"י סוחרי ויצואני הבהמות היהודיים, כמו המשפחות וולפלד, קליינמינץ ומאַרדר.

אנו יורדים מהגשר ומתקדמים כמה צעדים דרומה ונמצ־אים בפינת הרחוב יבלונסקי, על יד חנות ה„כל־בו" של הארגונים החקלאיים. מכאן רואים מצד ימין את הרחוב יאַבלונסקי המוביל לגשר תנועת כלי הרכב משמאל — הרחוב גרוטגר וממול נראה הרחוב גרונוואַלד עד לחנותו של שייטר פולני ממוצא גרמני שברחוב קושציושקו. לפני שאנו חוצים את ההצטלבות על מנת לעבור לפינת רחוב גרונוואלדזקא, מקום שנמצא בית המרקחת של אנגרמן, מבטנו נתקל במרפסת אחד הבתים אשר בשעות שלאחר הצהרים בימי הקיץ, אפשר היה לראות שם גבר נאה, גבה־קומה, בעל זקנקן שחור ומטופל, היושב שקוע בקריאת ספר או עתון. היה זה מר שלמה מינצברג, תלמיד חכם, איש נעים הליכות, עסקן ציוני אהוד על כולם.

אנו חוצים את הכביש, מגיעים למספרה של פכמן, מסעדתו של רוזנבוים ולפינת הרחוב קולונטאיא. ברחוב זה נמצא הקלויז של רוסקא־וויאש (רוסקיווישער־קלויז). כאן הייתי מתפלל בכל שבת. נזכר אני בר' אליעזר מלר, סוחר דגים בסביבה, היה לעתים קרובות עובר שם לפני התיבה.

אנו חוצים את הרחוב קולונטאיא ומגיעים לפינה השניה של הרחוב, מקום שהיה קיים מעון הילדים מיסודה של הקהילה היהודית (מס' א/9), עוברים על יד חנות המכונות החקלאיות של קראש, האטליז של מארדאר ומגיעים לבית האירוח של וואנג, עוברים על יד בית הספר היסודי ומגיעים לפנת רחוב ברנארדינסקא, כעשרים מטר מכאן, בפנים רחוב ברנאַרדינסקא נמצא בית־הדפוס של גולדברג (א/46). אנו חוצים את רח' בר־נאַרדינסקא ומתקדמים עם הרח' גרונוואלדזקא, עוברים על יד חנות כלי המטבח של איזראל, חנות הבגדים של טאנץ ומגיעים לפינת גרונוואלדזקא, ככר הכנסיה פאַרנה, שם היתה חנות האופנה של גב' סמי רייך. מכאן אנו מגיעים לפינת גרונוואלדזקא־קושציושקו ומגיעים לפינה שממול, מקום בו היתה חנות המעדנים של בירנפלד. מכאן אנו חוזרים בצד המזרחי של רחוב גרונוואלדזקא, עוברים על יד חנות שמורי הדגים של קנאכט, חנות הבדים של מאקס בר ומגיעים לפינת רחוב מאַטאַיקו, ממשיכים לרחוב קופאַרניק, שבפינתו נמצאת מסעדת ר' וואלף. עוברים על יד חנותו של עמנואל ווינד, עסקן בעלי־המלאכה בעיר, עוברים על יד המסעדה של גב' שמיד, ממוצא יהודי, ומגיעים לפינת הרחוב סוביאָסקי. עתה אנו חוצים את הרחוב ונמצאים בפנה השניה, במקום בו עמד ביתו של גולדשטין שבו היו המתפרות של החרושת לבגדים „שאטניא". למעלה אנו מתקדמים הלאה, עוברים על יד הכניסה לטחנת הקמח של ר' מאטיש אקשטין ומגיעים לפינת הרחוב, מקום בו היה בית־המשקאות של ר' ראובן ריזנר. אחד משלושת האחים ריזנר (אחד מהם היגר לפני המלחמה לארצות הברית והשני היה בעל בית־דפוס באותו בית ובעל חנות למכשירי כתיבה) ברחוב קושצ'ושקו.

אנו נכנסים ימינה לרחוב גרוטגר הידוע בשם ציגאַ־נובקא אנו עוברים על יד הכניסה לבית החרושת לאופניים של משפחת נוסבוים. מצד השני של הרחוב, באחד הבתים הנמוכים, היה חי ר' ישראל זלמן בירמן, חוקר וסופר עברי שהתמסר להוראה ולמחקר בשדה הספרות העברית מימי־הביניים. ברחוב זה נמצאו שלושה מלונות שהיו בבעלות יהודית, כמו מלון גיגר, מלון שטיינר, שנמצא בדיוק ממול תחנת הרכבת ומלון „אימפריאל" שנמצא בסוף הרחוב והיה בבעלותו של הורנר. מכאן אנו פונים ימינה ונכנסים לרחוב קולייובא (הרכבת). בפינת הרחוב נמצא הקפה של פויארשטין, קצת הלאה ממנו, באותו צד, נמצאת מסעדת ריגלהויפט עם האולם „פולוניה". אחד האולמות הראשונים להצגות תיאטרון ולערי־

כת עצרות עם המוניות בעיר. אנו מגיעים לפינת הרחוב בה היתה החנות לצבעים של הילינגר וממול לפינה, מהצד השני של רחוב הרכבת, נמצא מלון „קארפ" ובדירה למטה נמצא הקלויז של חסידי ריב־טיץ. כאן מצידה המערבי של כיכר הוולאַ, נמצא מגרש חנייה לאוטובוסים המהלכים באופן סדיר בקוים המקשרים את העיר עם כל העיירות והערים הסמוכות. אוטובו־סים אלה היו שייכים לבעלים נוצריים, פרט לאוטובוסים שבקו רישא — בלאז׳וב שבין בעליהן נמצאו גם שותפים יהודיים. לא הרחק מכאן, מצידה הדרומי של הכיכר, היתה תחנת דלק של פאוסט, בעל המלון „קראַקובסקי" שממול, המלון המהודר של העיר. כעת אנו פונים לצדה המזרחי של הככר, למקום בו עומד הבנין הגדול, של קופת החולים הציבורית (מס. 20). כאן כיהן ד"ר שריבר כרופא ראשי, בזכות היותו מותיקי הלגיונרים של פילסודסקי. בחצר אותו בית היתה פעם אגודת „השחר" עם הספריה העשירה שלה. כאן גם נמצאו הכיתות הראשונות ללמוד השפה העברית בהנהלת המורים ר׳ משולם דוידזון, מר אנשיל ליבר ומר ירוחם הורוביץ. בסוף שנות העשרים היה כאן משכנה של תנועת נוער ציונית בשם „השומר הטהור", שנוסדה ע"י הד"ר ראובן פלדשוה (בן־שם) ושריכזה בתוכה את הנוער הלומד שלא מצא את מקומו ב„השומר הצעיר". מתוך חברי תנועה זו התארגן קן הבית"ר הראשון ברישא, שגם הוא קבע כאן את מעונו הזמני.

אנו ממשיכים בכיוון מזרחה ונכנסים לרחוב לבובסקא בפינת הרחוב הגובלת עם רחוב באַרטושו נמצא בית־הקפה „ציגאנריא, שהיה שייך ליהודי. אנו מתקדמים הלאה לאורך הרחוב ומגיעים לגשר שמעל הנהר ויסלוק, (מס. 24). סמוך לגשר זה, מעברו הצפוני ועל הגדה השמאלית של הנהר עד לשדרות סמיראדזקי היו מתכנסים יהודי העיר בראש־השנה לאמירת „תשליך". היהודים היו מגיעים לכאן מכל קצות העיר תוך כדי שירה ורקודים.

בהמשך הרחוב נמשך הכביש הארצי בכיוון ללאנצוט דרך הפרבר פוביטנו, שבו היו גרות כמה משפחות יהודיות, ביניהן גיגר, וינבאך וגרוסהויז. כארבעים מטר מהגשר, מצד ימין של הכביש ללאנצוט, אנו נכנסים לכביש המוליך לעיירת טישין, במרחק כ־8 ק"מ מכאן. מצד ימין של הרחוב אנו רואים את מתקני המלבנה העירונית (מס. 30). דרומה ממנה (מס. 56) אנו רואים את המבנים של המפעל לייבוש מעיים בשביל נקניקים אשר בבעלות הייבלום (אחד מבני משפחה זו, מר יוסף הייבלום, עסקן בשדה החינוך הגופני של הנוער היהודי בעיר, שתרם ביד רחבה לכל מוסדות החינוך והתרבות, מסר נפשו על קדוש שם עמו תוך ענויים אכזריים, בסרבו לשמש כלי שרת בידי התליינים הנאציים).

כעת אנו מתקדמים עם הכביש, עוברים גשר קטן שמעל הואדי ומצד שמאל נראית חומה, שגובהה כשנים וחצי מ׳, המקיפה שטח של כ־20 דונם. היה זה בית העלמין היהודי החדש, בו נמצא קברו של ר׳ אבא אפלבוים, שהובא כאן למנוחות בחג השבועות תרצ"ד וכן נמצא כאן קברו של ר׳ חיים ואלד אביהם של משה, מאיר וטוביה יערי.

אנו פונים ימינה ומגיעים עד לנהר ויסלוק, חוצים אותו בסירה ומגיעים לגדה השמאלית של הנהר. כאן היתה הפלאז׳ה של העיר, על כל אביזריה. פלאז׳ה זו נבנתה ביוזמה יהודית ואחד הבעלים הראשונים שלה היה שפרבר.

מכאן אנו מתקדמים דרך רחוב דלוגוש עד לרחוב שופן פונים שמאלה ומגיעים לרחוב לשצ׳ינסקי. אנו פונים שוב ימינה והולכים בכוון רחוב גרודזיסקו, בעברנו ליד מגרש הספורט של אגודת „בר־כוכבא" (מס. 45) שמצד שמאל של הרחוב. אגודת ספורט זו — שבין מייסדיה היו קלינמן, הייבלום. פלאצר שייבדל לחיים ארוכים, רובל וקלארנט — הצטיינה בפעילותה בשדה החינוך הגופני של הנוער היהודי. במיוחד הצטיינו בפעולותיהן חטיבות הכדור־רגל והאיגרוף. כדאי להזכיר את שחקני הכדור־רגל, כגון מנדק לויב, בובק הירש, שיעק הירש, מוטאק שווארץ ושני האחים קלר, שאחד מהם הוא ד"ר אלכסנדר רוזנר יבלח"א. מתוך המתאגרפים ראוי להזכיר את מרל וגרויאר.

קצת הלאה, מצד ימין של הרחוב, היה הבנין של בית החולים היהודי, שנבנה בכספי התרומות של יוצאי רישא בארצות־הברית. בנין זה שימש במשך שנים ארוכות, קודם שהפך לבית־חולים לעריכת נשפים והצגות תיאטרון. על בימתו הופיעו באופן קבוע שחקני החוג הדרמטי „סצנה" וכן שחקנים חובבים. מן הראוי להזכיר כאן את העלמה קראמר שהיתה אחת השחקניות המוכשרות וכן את נאדל ופרסר יבלח"א.

מכאן אנו מתקדמים בכוון לרחוב באלדאכובקא, מגיעים לביתו (מס. 36) של ר׳ מרדכי אדלר, שקיים כאן בית חרושת קטן לנרות ופונים ימינה עד לכיכר גארנאצארסקא ומגיעים לקלויז (מס. א,35) של חסידי רימאנוב. כאן היינו באים בשב־תות ליהנות מכוס בירה טובה מהחבית ומרקיקי־הבצל (פריסני־קלעך), שהוגשו לנו ע"י בני משפחת ראַזניק. מכאן אנו ממשי־כים לרחוב שפיטאלנא, הידוע בכנויו ,,דאס טעפער־געסל!" רחוב זה היה מאוכלס בבני דלת העם היהודית. גרו כאי סבלים ובעלי־מלאכה זעירים, שבקושי יכלו לפרנס את משפחותיהם מרובות הילדים. אנו חוזרים לרחוב שופן ופונים שמאלה עד שנגיע לרחוב נארוטוביץ, הידוע בשם „דרוקרובקא", משום שכמעט כל הבתים ברחוב זה היו שייכים פעם למשפחת דרוקאֶר. משפחה זו היתה אחת האמידות בעיר ובבעלותה נמצאה גם אחת המלבנות שבסביבת העיר. אחד מבניה, מר האֶנק דרוקר, נפל קרבן הלשנה בוגדנית מצד אחד השכנים הנוצריים, מיד לאחר שחזר משטח הכיבוש הסוביטי.

אנו מתקדמים עם הרחוב בכוון מערבה, כאן היה גן־הילדים העברי, שנוהל ע"י הגננת מרים טוכפלד. אנו מתקדמים ועוברים ליד בנין בית המרחץ הקהילתי (מס. 58), המכונה בפי ליצני הדור „שמשונ׳ס־באַד", על שם מנהלו ר׳ שמשון זילברמן. בית מרחץ זה היה היחידי בעיר והיה מסודר בצורה מודרנית עם אמבטיות נפרדות, מחלקת הזעה, עיסוי וכו׳.

עתה אנו ממשיכים עם רחוב בלום עד הגיענו לביתה של משפחת קארפ. בקומה השניה של אותו בית נמצא בנק אי.ק.א. (מס. א/17) שמנהלה היה הד"ר אינפלד. אנו חוזרים מכאן לרחוב בלום ומגיעים לשוק הדגים (מס. 33) שעל יד רחוב מיצקיביץ'. במקום זה היו סוחרי הדגים היהודיים מוכרים את דגיהם בימים שלפני השבתות והחגים היהודיים והנוצריים כאחד.

אולם בדצמבר שנת 1938, שלושת רבעי שנה לפני הפ־לישה הגרמנית לפולין מצא לעצמו הנוער האקדמאי מהגזע „הארי הטהור" עיסוק פטריוטי, דהיינו: נוער זה הגיע למסקנה שלמען הצלת „המולדת" יש לאסור על האוכלוסיה הנוצרית קניית דגים מהסוחרים היהודים ולארגן דוכנים, בהם הם לבד ימכרו דגים לחגים הנוצריים ובאופן כזה יבטיחו לאוכלוסיה הנוצרית דגים שהם כשרים לפי „שולחן הערוך" של הכומר טשטשאק הזכור לשימצה. וכך החלו חוגי הנוער הלאומי הנוצרי לשוטט ברחובות העיר ובצעקות וצריחות של: Swój do swego po swoje מנעו את גישתם של נוצרים לדוכני הדגים של הסוחרים היהודיים. זה התרחש בזמן שגייסות היטלר עמדו דרוכים לאורך גבולותיה של פולין. באופן כזה הוכשרו הלבבות של האוכלוסיה הנוצרית לבואו של הכובש הנאצי — בעידודה של אוכלוסיה זו שדדו את החנויות היהודיות ומסרן לידי נאמני משטרו, שבאו מתוך חוגי הגייס החמישי.

ממול שוק הדגים, מעברו השני של רחוב קראַצ'מאַר, נמצא גן עירוני קטן (מס. 32), שנקרא בפי תושבי העיר „גן הקבצנים" (מס. 32). במרכז עמדה אַנדרטת אדאַם מיצקביץ.

אנו נכנסים לרחוב גאלנזובסקי. בפינת הרחוב נראית החנות של טאַלר, חנות כלי ברזל של קרויט, מצד שמאל חנות הספרים של שמחה טרינק, חנות דגים מלוחים של קלמן הרץ, עסקן ותיק של מפלגת "המזרחי" ואחד הפעילים בוַעד החרם האנטי נאַצי בעיר. והוא נאסר ע"י הגסטפו בימים הראשונים לפלישתם לעיר.

באותו צד נראית חנות התכשיטים של צוקר, מסעדת פינקל, הקונדיטוריה של ויינשטין, בית רב־מידות של ר' אשר זילבר, ראש הקהילה. הלאה מכאן — חנות הנקניקים של אמקרויט. אנו מגיעים לפינת הרחוב, ופונים ימינה לרחוב אברהמסברג, עוברים על יד הבנין, שבקומה העליונה שלו, נמצא האולם „פישבין", האולם הותיק ביותר להצגות תיאטרון. כאן גם שכן בית־הספר הראשון לרקודים בשביל הנוער היהודי בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. לא הרחק מכאן, סמוך לבנין נמצאת המסעדה של בראַוור, המכונה הבוס'ניאַק.

אנו פונים כעת לעבר הפינה הדרומית־מערבית של הכיכר ומגיעים לקולנוע „מוזאום" שהכניסה אליו מצד הרחוב סוב־יאַסקי. קולנוע זה היה שייך להויזר. אנו מגיעים לביתו של המרא־דאתרא של רישא, הרב ר' אהרן לוין, ציר לסיים הפולני ויו"ר אגודת ישראל בפולין (מס. 19). אנו ממשיכים וחוצים את הרחוב ז'אַרומסקי ונמצאים על יד מגרש שגודלו כ־5 דונם מוקף חומה עתיקה, זהו בית העלמין היהודי העתיק (מס. 18). חומה זו נהרסה ע"י השלטון הגרמני בחודש השני לפלישתם לפולין. מול בית הקברות מצדו השמאלי של רחוב סוביאַסקי היתה המרפאה לעניי הקהילה. בסמטה שליד המרפאה, הנקראת במפה רחוב וואַנזקאַ, נמצא בית־החרושת לחומץ של הולושיצר. אנו ממשיכים ברחוב סוביסקי ועוברים ליד הבית של הרופא ד"ר פאַלדמאַוז. אנו ממשיכים עם הרחוב ונמצאים ליד ביתו של ר' יעקב רבהון, אחד ממנהיגי „המזרחי" בעיר וחבר מועצת העיר במשך שנים רבות. מכאן אנו פונים שמאלה ונכנסים לרחוב טאַננבוים, לשעבר רחוב אוגרודובאַ. גם רחוב סוביאַסקי היה ידוע לפנים כרחוב „הירוק".

כ־20 מטר בפנים הרחוב, מצדו הימני, הוקם בסוף שנות העשרים בנין מפואר ורב־ממדים, הרי זה בנין בית־העם היהודי.

מכאן אנו מתקדמים לרחוב קופרניקאַ, שהוא רחוב המי־קושקאַ, ע"ש הנחל, שלידו נסלל הרחוב. רחוב זה היה מרכז המסחר הזעיר ובימים שלישי וששי של השבוע, בימי־שוק, היה רחוב זה מלא דוכנים גדושי סחורות מכל הסוגים.

אנו פונים שמאלה ומתקדמים עד שמגיעים לקרבת בתי־הכנסת העירוניים (מס. 28), אחד שנקרא „וואַלישע שול" והשני, שנמצא במרחק מה על יד רחוב מיצקביץ, הלא זה בית־הכנסת העירוני, שהוא אחד האתרים ההיסטוריים בעיר זו בגלל עתיקותו והארכיטקטורה הפנימית. מלבד זה היה קיים כאן גם בית־המדרש של הרב, בו נהג להתפלל בימי החורף הרב ר' אהרן לוין והקלויז הגדול שבו התפללו הדיינים ר' יוסף רייך ור' בעריש שטיינברג. וכך אנו מגיעים לרחוב מיצקביץ' בפינה ופונים ימינה בכוון לככר המרכזית.

בדרך אנו עוברים על יד חנות העתונים של פרנקל (לפנים גרסטל) ע"י מרתפו של ,,מלך החרצנים", ע"י חנותו של חיים וואַלף בלוי ומגיעים עד לככר השוק.

בפינת רח' מיצקביץ' והככר נמצא אחד הבתים העתיקים בעיר, הוא הבית הידוע בשם „בית אַסתרקה", ובו נמצא אחד משני בתי המרקחת שבבעלות יהודית, הוא בית המרקחת של מר אַנדרמן. כאן נפגשים נציגי המסחר והחרושת בעיר לשם החלפת אינפורמציה ובירור ענינים העומדים ברומו של עולם העסקים. ויש שהיו נכנסים מכאן לאחד מבתי היין הסמוכים, של טוכפלד או מוזס, כדי לגמור איזה עיסקה מסחרית. כאן אפשר היה לפגוש את נציגי ענף המנופקטורה, כגון: יוליוס פייבל, זיסל הלפר, פליישר, קאַרפ, קרויט, בורג, פרנקל, שפייזר; נציגי ענף העורות, כגון: בירנבאַך, טייטל־בוים; נציגי ענף המזון: קששובאַר, פפר, באק; נציגי ענף הקמח: אַלטר, הופשטטר, ברל ברגלס; נציגי ענף הפרוות: הרץ ברוך, ספירו; נציגי ענף הנייר: שיף, ריזנר, ליבר, באַט, בריש לאַנדוי, נח ספירו; נציגי ענף הכלים: איזראל, ענף הצורפים: שיף, צוקר, רובין, שינמן, הרשטאל.

היו גם באים לכאן סוחרים מערי השדה לסדר עניניהם, וכך יכולת לפגוש שם סוחרים מהערים הסמוכות, כגון לאַנצוט,

פשאָבורסק, יאַרוסלב, פשאָמישל, דינוב, באַראַנוב, בלאַז׳וב, טיטשין, פרישטיק, סטריז׳וב, צ׳ודץ, רופציצה, סאַנדזישוב, סוקולוב, ראַניזוב, גלוגוב, קולבושוב וטאַרנוברז׳ג. ניהנו מזה המסעדות הסמוכות, כגון: מסעדת ר׳ שמלקה שמיד, של ר׳ מוטל לאַנדסמן. מקום בו חברת „פי־תמיד״ ערכה שולחנה בניהולו של מר אליעזר אנגלברג וגבאו מר וולך. בין המטיילים כאן יכולת לראות יהודי המחזיק תיק מרופט בידו והמציע איזו חוברות תמורת חצי זלוטי — זהו המשורר האידי מר נחום שטרנהיים המציע את יצירותיו החדשות ליהודי העיר ללא תיווך כלשהו.

אנו נכנסים לרחוב קושציושקו, כשמצד שמאל נמצא בנין העיריה (מס. 39) ומצד ימין שורה של חנויות, כמו חנות הקראַמיקה של שטיגליץ, חנות התכשיטים של האָרשטאַל, הקונדיטוריה של צימרמאַן נוסבוים, חנות הבדים של האָנריך שפייזר ומצד שמאל אנו נמצאים ע״י בית גדול בפינה בעל שתי כניסות, אחת מצד רחוב סלובאַצקי והשניה מרחוב קושציושקו. בחצר אותו בית נמצאות כמה חנויות ובתי מלאכה. בית זה היה ידוע בשם „די לופט מאשין״ (א/39) שבעליו היו משפחת פינק. על יהודי זה היו מספרים, שהיה מבקר את חוכרי החנויות בראשון לחודש, כדי לגבות מהם שכר דירה. מובן שכולם היו מקבלים את פניו ב־„גיט מאָרגן״ רחב, היה תמיד עונה: מה פתאום „גיט מאָרגן״, מדוע לא „גיט היינט״? (בעברית: „תן היום״).

שמאלה לרחוב קושציושקו נמצא רחוב סלובאַצקי, הנודע בשם „דאָס רויזנגעסל״. מצד שמאל בפינת הרחוב והכיכר נמצא מחסן הקמח של ר׳ יעקב אַלטר, אחד מעמודי התווך של התנועה הציונית בעיר, חבר מועצת העיר. כאן רואים את חנות השעונים של אברהם רובין ועל ידה חנות מכשירי כתיבה של באָט וקצת הלאה חנות המזון של שטראַנגר. אנו ממשיכים ומגיעים לרחבה, חוצים את הרחבה, עוברים ליד חנות המנופקטורה של ר׳ חיים וואָלף וויינפלד וממשיכים עד לקצה הרחוב שבו אנו רואים בית בודד עם חצר רחבה. זהו ביתו של משפחת אָסטרייכר ובחצרה שוכנה פלוגת ההכשרה של תנועת ה„בית״ר״.

אנו חוזרים לרחוב קושציושקו וממשיכים מערבה, עוב־רים ליד המסעדה למאכלי חלב של האחיות טוקאָר, על יד חנות הנעליים של קורקיס, חנותו של מאַנגל, חנות לדברי תמרוקים של גב׳ גראַיובר, חנות הגלנטריה של קשאָשובר, חנות הצלם שינמאַן, הצלם של תנועות הנוער הציוני, ובפינת הרחוב ממול כנסיית פאַרני נמצאת חנות הרהיטים של משה פּראָסר. כעת אנו פונים שמאלה ונכנסים לרחוב השלישי במאי, הנודע כרחוב „הערן־גאַס״, מצד שמאל של הרחוב אנו עוברים ליד חנות הכובעים של וינצלברג, אחד מנציגי בעלי המלאכה בעיר. אנו ממשיכים ועוברים ליד חנות מכשירי הכתיבה של אָמיל גראַוּאָר, ליד חנות למוצרי עור של משפחת מונדרר ומתקדמים עד לפנה של רחוב דימניצקי. בפנה אחת של הרחוב הזה אנו רואים את חנות הבדים של מ׳ר בורג ובפנה השניה בנין הקולנוע „אולימפיה״, שגם הוא היה בבעלות יהודית. מצד ימין של הרחוב ראינו את חנות הלוטריה של ואַקס, חנות הבגדים של פאַרטיג, חנות הגאַלנ־טריה של רוזנמאַן, בנין הדואר ובפינת רחוב יאַגאָללו נמצא בית מרקחת שני שבבעלות הרשדרפר. בקומה העל־יונה של בית זה היה בשנות העשרים מעון ההס־תדרות הציונית, לרבות האגודה האקדמאית „מכבי״. אנו מתקדמים עם הרחוב, עוברים על יד בית הקפה „אירופה״ ומגיעים לבנין העתיק של הגמנסיה הממשלתית (מס. 43) וקצת הלאה בנין מושל המחוז (מס. 44). כאן מתחילה שדרת הערמונים שהיא המשך לרח׳ השלישי במאי. משדרה זו היינו רואים את האסירים הפליליים והפוליטיים, שהיו כלואים בבית הסוהר המרכזי שבתוך ארמון הלובומירסקים לשעבר (מס. 51).

מרחוב השלישי במאי אנו נכנסים לרחוב זאַמקובאַ, מצד ימין אנו עוברים ליד משרדו של ד״ר זאַלצמאַן, עורך דין וציוני ותיק, קצת הלאה משרדו של ד״ר אהרן וואַנג, יו״ר ההסתדרות הציונית במקום, נואם מצוין, חבר מועצת העיר וסגן ראש הקהילה היהודית. בפינת הרחוב סקאַרבובא נמצא (מס. 46) בנין משרד מס הכנסה, מקום העינויים הנפשיים ומריטת העצבים לסוחרים ולבעלי מלאכה זעירים מבין האוכ־לוסיה היהודית.

מן הראוי להזכיר כאן את המנהל היהודי של משרד ה„אבידנציה״ של מס הקרקעות שנמצא בבית זה, והוא המ־הנדס אדולף מאַנהיים. הוא היה מן היהודים המעטים שתפסו עמדה מכובדת במנגנון הממשלתי בעיר בגלל מומחיותו הרבה. הוא היה יהודי לאומי ותמך ביד רחבה בכל הקרנות הלאומיות. עוזרו היה מודד ממשלתי פיוטר סטאַראָר, יהודי מומר מסביבות טאַרנופול שהיה גר ברישא עם אשתו הנוצריה ובנם היחיד. עם פלישת הנאצים והעברת האוכלוסיה היהודית לגיטו הסתתר בביתו והאמין בתמימותו שלא תפגע בו יד המרצחים בגלל השתמדותו. אך הלשנת שכנתו הנוצרית הביאה את אנשי הגסטאַפּו לביתו שירו בו לעיני אשתו וילדו. גורל דומה נפל בחלקם של שאר מומרי העיר.

כעת אנו נכנסים לרחוב סקאַרבובאַ, מצד שמאל אנו עוברים ליד בנין המשטרה (מ. 47). ולבסוף אנו מגיעים לרחוב פולאַסקי. בשביל יהודי רישא היו שני הרחובות הללו „דרך היסורים״, שכן בהן עבר מיצעד־המוות בהישלחם למחנות ההשמדה. באחד מימי חודש יולי שנת 1942 היו רחובות אלה עדים לרצח המוני, ודם אחינו ואחיותינו נשפך בהם כמים.

ד״ר משה יערי ולד

עיירות ויישובים בגליל רישא

עשרות עיירות ויישובים הקיפו את קהילת רישא וכמח־רוזת פנינים קישטוה ופיארוה. כל הקהילות האלו —הקטנות והגדולות כאחת — עלו באש הנוראה של שנות השואה. מאות ואלפי משפחות יהודיות רקמו שם את חייהן במשך דורות והאוכלוסיה היהודית אשר ישבה בצפיפות במרכזי היישובים הללו ומילאה את כיכרותיה ורחובותיה, הטביעה בהם את חותמם היהודי. מן הקהילות הקטנות האלו שבעיבורה ינקה את חיוניותן ואת תרבותן המקורית אף הקהילה היהודית הג־דולה של עיר־המחוז רישא, כמוה כשאר ערי־המחוז של גא־ליציה ופולין, שינקו מן הפריפריות היהודיות שלהן. מספר התושבים היהודים שבעיירות הקטנות התקרב לא אחת למחצית בתוך האוכלוסיה הכללית, וכדי למנוע רוב יהודי בהן, נהגו השלטונות הפולניים לספח לעיר את כפרי הסביבה, בעלי הרוב הנוצרי. נוהג זה עוד היה מקובל אפילו בימי השלטון האוסטרי בגאליציה.

מכל העיירות והיישובים שבכפרים אשר במחוז רישא לא נשאר שריד ופליט. הכול עלה באש המשרפות או נבלע בקב־רות־האחים הענקיים ביערות פולין. רק מתי־מעט מבין השרי־דים והאודים המוצלים מצאו מיקלט בארץ־ישראל או במדינות־הים — ולא עמד להם הכוח ואין בידם האמצעים להציב יד לקהילותיהם או למסור לדורות הבאים על תולדותיהן בימים עברו ועל מר גורלן בימי השואה. נמלא איפוא אנחנו, שרידי קהילת רישא, את החובה הקדושה של חסד־של־אמת, ונעלה את זכר הקהילות שבסביבת עירנו.

בפולין עצמה לא יזמו עד כה הרשויות העירוניות, אלו שירשו את רכוש תושביהן ושכניהן היהודים אשר במשך מאות שנים חיו בתוכן, להקים מצבת־זכרון במקום בתי העלמין שנח־רשו והושארו ללא מצבות. שהרי אבני־המצבות נעקרו ונהפכו לאבני בניין וסלילה. ביערות גלוגוב, שבהם ניכרו בפקודת הרוצחים בורות וחפירות להטמנת עצמותיהם של חללים יהו־דים, הוקמה אמנם מצבה לזכר קרבנות המפלצת הנאצית, אך ללא כל הזכרת שם עמנו, עמם של הנרצחים. יהיו נא איפוא השורות הבאות מִשום מצבה צנועה לזכר הקדושים המעונים.

הווי ואורח־חיים בעיירות

רוב יהודי העיירות התפרנסו ממסחר ומלאכה. בימי השוק היו זורמים לעיירה איכרים מכפרי הסביבה, כדי למכור את תוצרתם החקלאית ולקנות מוצרי תעשיה ומלאכה, חפצי־לבוש וצורכי־מזון. בעלי־מלאכה יהודים עסקו בחייטות, סנדלרות, מסגרות, נפחות וכיו״ב במקצועות חיוניים לאוכלוסיה הכפרית והעירונית. היו יהודים נגרים, רצענים אוכפנים, שזרים, פר־וונים, ספרים, שענים, חרטים, צורפים, פחחים וכו׳ וכו׳. היו גם משפחות יהודיות שעסקו בחקלאות ובהכנת תוצרי חלב כשרים. יהודים עסקו במיזגנות, בייצור משקאות חריפים ומכירתם ובהחזקת בתי־אכסניה. כן היו יהודים שהתפרנסו על חלפנות, מהלוואת כספים לאיכרים נגד משכונות, או שהיו קונים את תוצרת הכפר — פירות, ביצים וכד׳ — לשם יצואם לארצות מערב אירופה. מקצוע יהודי ידוע היתה העגלונות, ו„בעל העגלה" היהודי זכה לפירסום רב בסיפור העממי.

רוב יהודי העיירות התגוררו בבתי־עץ ואלו מבין האמידים היו שבנו להם בתי־חומה. הלבוש היה מסורתי: כובע לבד, חלוק שחור (קאפטאן), סנדלים בקיץ ומגפיים בחורף. בבית ובסדנא חבש היהודי כיפה. בשבתות ובחגים היו יהודים לוב־שים קאפוטה (חלוק) עשויה משי, חבשו „שטריימל" או „קולפאק" ואדרת־שיער („טיליפ"). כמעט כל הגברים היו מגודלי זקן ועטורי פיאות. היו עיירות „מתקדמות" יותר, שבהן היה קיים בית־משפט נפתי. באלו היו מצויים גם עורכי־דין יהודים וקומץ בעלי מקצועות חופשיים אחרים, כגון רופא, רוקח, רופא־שיניים — והללו נהגו בחיצוניותם ובלבושם כמו בני המערב.

אורח־החיים היה דומה בעיקרו בכל עיירות המחוז, שתחומו השתרע בגאליציה התיכונית בין הנהרות ויסלוקה־ויסליק־סאן, בסביבה פולנית־קאתולית, ללא תערובת רותאֶנית — אף על פי שלפני 700 שנה היה שטח זה כלול בתחומי רייסין האדומה (צ׳ארבונה רוש).

עיירה, ככל שהיתה קטנה יותר בהיקפה ובמספר אוכ־לוסיה, כן גדולה יותר היתה בה האדיקות והשמרנות. היו יישו־בים שלמים שלא נמצאו בהם בחור או יהודי נשוי אשר גילח את זקנו. על כל פנים כך אזכור את המצב בראשית המאה הזאת.

רוח קדומים של דורות יהודיים רבים חפפה על העיירה. בשעות בין־הערביים של ימות־החול בגמר טרדות היום ועיסוקי הפרנסה, וכן בימי שבת ומועד, ירדו על העיירה האווירה היהודית החגיגית, נשתררו בה מינהגים והליכות שנמשכו עוד מימי מלכות פולין במאה ה־18, אז כפי מאמר הבריות — „כמו בימי המלך סוביאֶסקי". חיי היהודים מרוכזים היו ברובע מיוחד, שהיה בבחינת „שמורה אקסטריטוריאלית". שונים ונבדלים היו מחייהם של כל עממי הסביבה — בלבוש, בלשון־הדיבור, במאַ־כלים, באמונות־ודעות, במוסר, במינהגים ובנימוסים. שפתם של היהודים היתה יידיש עסיסית ודשנה, עשירה בניבים גר־מניים מן המאות ה־14—16 (יידיש־טייטש מן ה„טייטש־חומש"), שהובאה לפולין עוד בימי המלך קאזימיר הגדול במאה ה־14, אחרי הרדיפות והגירושים בשנות המגיפה השחורה שהשתוללה בארצות גרמניה. נדודים אלה של יהודים מן המערב אל המזרח הסלאבי נמשכו גם במאות הבאות ועמם זרמו ניבים גרמניים חדשים והשתלבו בלשון יידיש, שהיתה משובצת גם ניבים מן המקרא, התלמוד והמדרשים. ביטויים כגון „אדרבא, קל־וחומר, מאי נפקא מינא, מילא, הפלא־ופלא, ניתי ספר ונחזה" ועוד ועוד חזרו ונשנו רבות בשיחם־ושיגם של אבות וזקנים. שפת הארץ, הפולנית, לא היתה שגורה בפי היהודים, פרט אולי לנשים שהיו עזר־כנגד לבעליהן בכל ענייני פרקמטיא ומשא־ומתן עם עם הארץ ועם אנשי־הרשות הפולנים.

— — — — — — — — — — — — — — —

בעיני רוחי עדיין רואה אני את העיירה בראשית המאה. בימות־הקיץ נהגתי אז לבקר בעיירה קאנצ׳וגה. הייתי נוסע בלילות דרך יערות בסביבת לאַנצוט, בלאַז׳וב ושאר העיירות, כשאני מיטלטל בעגלה עמוסה סחורה. כאשר הייתי מגיע לעיירה בערב שבת הרגשתי מייד באווירת הקדושה שירדה עליה. השמש נטתה לצד מערב. מכל בית נישא לחן הפסוקים מתוך שיר השירים. אבות ובנים, זקנים עם נכדיהם התחילו נוהרים אל בית־המדרש להקביל את פני שבת המלכה. המראה ברחוב היה יחיד במינו בססגוניותו המופלאה, יהודים לבושי כלי־שיראין, חבושי „שטריימלעך", עטורי זקנים ופיאות מיהרו בדרכם אל בתי־התפילה. צבעי שחור, חום, צהוב, אדום מכל הגוונים שובצו פה ושם צבע לבן מבהיק או שיבה מאפירה של שיער וזקן. עוד פה ושם נראו טיפות המים המנטפות מן הזקנים, זכר למרחץ־הזיעה שיהודים ניטהרו בו שעה קלה קודם לכן.

בבית־המדרש נשתלשלו מתיקרת־העץ פמוטי הנחושת־והפליז ונרותיהם הפיצו נהרה חגיגית על קהל־המתפללים. בעל־התפילה עטוף הטלית פותח ב„לכו נרננה" והמתפללים פורצים אחריו בשאגת־התלהבות הכול מתנועעים כעצי־יער בסערה ואומרים בניגון המסורתי „יעלוז שדי וכל אשר בו, אז ירננו כל עצי יער"... „נהרות ימחאו כף, יחד הרים ירננו"... אי אפשר היה שלא להיסחף עם זרם ההתלהבות הזאת! „אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה"...

בוקרה של שבת ביום קיץ. מכל בית בוקעים קולות „המע־בירים על הסידרה". צלילי ה„מהפך פשטא" ושאר טעמי המקרא מנסרים באוויר וממלאים אותו בכל הטעם והחן של „שניים מקרא ואחד תרגום". שעות אחדות לאחר מכן מתחילה תהלוכת האבות והאמהות מבית־הכנסת, בית־המדרש והקלויז. הנשים עטויות מטפחות צבעוניות „תורכיות" וסידור „קרבן מנחה" בידיהן...

— — — — — — — — — — — — — — —

ברבות השנים חדרו גם לעיירות רוחות מן המערב. אך אלו רק מעט מאוד הצליחו לזעזע את אושיות החיים בעיירה. המרא דאתרא, האדמו"ר וחסידיו שמרו על חומותיה מפני הרוחות מן החוץ. ובכל זאת הפשיר לאט לאט הקיפאון. לא מעט השפ־עו הצעירים שנתגייסו לצבא הקיסר ועם שובם חל שינוי־מה בחיצוניותם ובלבושם. כבר נמצאו בחורים שקיצצו קימעה את הזקן, ענדו עניבה, קראו בחשאי בספרות ההשכלה. פחות בחשאי היו נוהגים לקרוא בעתון „לעמבערגער טאַגבלאַט" או ב„המצפה". נשים צעירות הסירו את המטפחות שכיסו על שערן וחבשו פיאה נוכרית. בנות צעירות התחילו לבקר בבית־ספר פולני, בעוד שהנערים הוסיפו ללמוד ב„חדרים" המסורתיים ואלו את תורת הכתיבה הלועזית למדו אצל מורה פרטי.

סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 כבר אפשר היה לחוש ולראות את ניצני הקידמה וההשכלה שנבטו במוחות הדור הצעיר. המצודה הסגורה על מסגר ובריח נפרצה בכוח התנועה הלאומית, בהסתערות הזרם הכביר של הציונות וההשכלה — העיירה נהפכה לעיר פרזות. תושבי העיירות, צעי־רים וזקנים נסעו בענייני מקח־וממכר לערים הגדולות, ראו שם את החיים החדשים והדבר השפיע את השפעתו על אורח־חייהם. משפחות מבוהכות בבנים ובנות שלחו את בניהם לכרכי הממלכה ולמדינות הים. בנות נישאו לחתנים מערי־המחוז והעיירה קיפחה את אחידותה ושלימותה הסגורה הרמטית. תהליכי הנדידה הפנימית והאמיגרציה נתנו את אותותיהם ושינו את פני הדברים באורח בלתי פוסק. הקצב היה אמנם איטי, אך אדם שחזר לביקור בעיירה אחרי שנעדר ממנה במשך שנות דור, ראה במובהק את התמורות שנתחוללו בינתיים.

ואף־על־פי־כן, על אף השינויים והתמורות, עדיין היתה העיירה מיבצר־עוז ומקור־חיות־וכוח לתרבות יהודית חיונית ושורשית; חַיץ וסכר נגד רוחות טמיעה והתבוללות שהשתוללו במרכזים הגדולים. הבהיק בעיירה אורה הגנוז של מורשת ישראל העתיקה, זו שפירנסה את החיים היהודיים במשך דורות כה רבים. עם פלישת הגרמנים כבה אור החיים במאות ואלפי יישובים יהודים ברחבי פולין ואירופה המזרחית. נעקרה היה־דות על שורשיה מאותו תחום נרחב ששימש לה קרקע גידולה במשך אלף שנים.

נזכיר בשורות מעטות שמות של כמה מן הקהילות הנכ־רתות במחוז רישא.

✶

סביב רישא, היו זרועות עשרות עיירות ומאות כפרים. על מניניהם, קהילותיהם, רבניהם, ואדמו"ריהם, פרנסיהם, למדניהם ויהודיהם הטובים, ישובים בהם רחשו חיי תורה ועבודה במשך דורות. תוך 20 שנים אחרי השמדת יהדות זו יצאו לאור מטעם שרידי הקהילות ספרי זכרון מעטים ויש להזכיר לטובה את ספרי הזכרון לאַנצוט, דמביץ, גורליץ, שרידי אי אלו קהילות מתכננות וגם הכינו חומר דוקומנטרי לזכר קהילתם.

מתנגנות באזני שמות יקרים, ששמעתי בימי נעורי, של קהילות ועיירות שם התגוררו, חיו ויצרו קרובים, חברים וידידים. ומצפה אני ליום בו תפרסם רשות הזכרון „יד ושם" את ספר „פנקס הקהילות" של יהדות פולין ויתעלה זכר הקהילות שלא ימצאו להן בין שרידיה גואל ויוכל להוציא כפר זכרון. להלן נזכיר שמות של כמה מן הקהילות הנכרתות במחוז רישא, ומספר היהודים בהן לפי מפקד האוכלוסין הפולני משנת 1921:

המקום	יהודים	כלל התושבים
גלוגוב	648	2291
בלאז׳וב	230	5123
דינוב	1273	2727
טיטשין	957	3095
טשודאץ	332	940
סוקולוב	1351	3515
סטריז׳וב	1104	2188
פשאבורסק	1457	3371
קולבשוב	1415	2900
קנטשוגה	967	2396
ראנז׳וב	278	1562

משה רייך - חיפה

תקופת השחרור

עם נסיגתו של הצבא הגרמני ב־1944 שוחררו ערים ועיירות בפולין. וביניהן שוחררה גם רישא. ביום 2 לאוגוסט 1944. בו ביום נכנס לעיר הצבא האדום, שקיבל לידיו את השילטון בעיר. בימים הראשונים לחודש אוגוסט התחילו קבוצות קטנות של יהודים, משארית הפליטה, לעזוב את מחבואיהם ונכנסו לגור בדירות ללא בעלים. מהידיעות שנת־קבלו, הבינונו, שהצבא האדום לא ימשיך להתקדם מערבה, אלא יבצר את עמדותיו האסטרטגיות בקו דמביצה־וורשה־פרגה. משום כך נשארו לעת־עתה בעיר כשלוש מאות יהודים, שהסתדרו בהתאם לתנאים ששררו בעיר. בין שלוש מאות היהודים היו רבים מערים אחרות, שהצליחו להנצל מהשמדה, ואשר מטעמים שונים העדיפו להשאר ברישא. הקימונו ועד יהודי שייצג את היהודים הניצולים כלפי השלטון הפולני וכלפי הועד היהודי המרכזי בוורשה־פרגה. התקשרנו עם קרובינו והודענו להם על מצבנו הקשה. בשבועות הראשונים לשיחרור היינו חסרי כל, ולא יכולנו להשיג מזון. רישא היתה לעיר מחוז. קיבלנו עזרה כספית ראשונה מפקידי המחוז ומהועד המרכזי היהודי בוורשה. שרידי היהודים בפולין חיכו בכליון עינים לשיחרורה של פולין כולה, ולנצחון המלא והסופי. המפלה הגמורה של גרמניה ההיטלראית נראתה כבר אז בעין. באווירה של ציפיה ונצחון על הגרמנים, החלה בחודש ינואר 1945 ההתקפה המחודשת של הצבא האדום, שהביאה לשיחרורה של פולין כולה ושל שרידי היהודים אשר בה. ברישא נשתנה מספר היהודים, מאחר שרבים יצאו מערבה לערים אחרות, אך במקומם הגיעו אליה גם מערים אחרות וממחבואים. כאשר גרמניה נכנעה והוכרזה שביתת נשק ב־8 במאי 1945, עברו דרך רישא יהודים ממחנות ריכוז שונים בדרכם לארצותיהם: לרומניה, להונגריה, לצ׳כוסלובקיה וליוון. פליטי־מוות אלה בעברם דרך רישא, נחו מטלטוליהם, קיבלו עזרה כספית להמשכת הנסיעה. שיבתם של ניצולים אלה התנהלה באורח פארטיזני, מי בדרך לגלית, על יסוד היתרי נסיעה של השלטונות הפולנים, ומי בדרך בלתי לגלית. קבוצות יהודים בודדות הצטרפו ליהודים, שחזרו לרומניה, כדי להגיע משם לארץ ישראל.

כך התנהלו חייה של שארית יהודי רישא עד ליום 13 ביוני 1945. באותו יום פשטה שמועה בעיר שבמרתף הבית ברחוב טננבאום, נמצא ילד מת, שנרצח בידי יהודים, כדי להשתמש בדמו לעירוי דם ליהודים תשושי כוח שנמצאו במחנות. מחשש פרעות עזבו כמעט כל היהודים את העיר ועברו לערים אחרות בפולין. כחשוד ברצח הילד נאסר על ידי השלטון הפולני היהודי לנדסמן, כעת תושב בני־ברק בישראל, שהוחזק במאסר ונחקר במשך חודשים מספר ושוחרר מחוסר הוכחות.

לרישא הגיעו עוד יהודים בודדים בתנועת הרפאטריאציה לשם סידור ענינים הקשורים ברכוש, אך הם המשיכו מיד בדרכם מערבה. אפשר איפוא לקבוע את יום ה־13 ביוני 1945 כיום שבו פסקה להתקיים קהילת רישא לאחר מאות בשנים.

חיה שליסלברג (תמרי) - תל־אביב

ביקור ברישא - בשנת 1962

תקופה של שלושים ושלוש שנים היא תקופה ארוכה, ובוודאי היה נעים וטוב לשוב לעיר מולדתי אחר זמן כה רב. אבל לא כך היה הדבר במציאות.

פגישתי עם רישא היתה הרגע הטראגי ביותר שעבר עלי. טיילתי ברחובות, ראיתי בתים, שבהם גרו מכרי וחברי. ראיתי רחובות, סמטאות, את הויסלוק — הכל קיים. אבל — את היהודים, יהודי רישא, — לא פגשתי... אמנם ידעתי מה שנ־עשה ביהודי רישא. אבל האסון התגלה לי בכל אימתו, כאשר עמדתי פנים אל פנים עם המציאות החדשה בעירנו. הרגשתי, שאפילו הבתים, הרחובות והסמטאות, החנויות והשוק עם השעון בוכים יחד אתי.

מה ערך לבית, אם האדם אינו גר בו? האדם בונה את הבית, ולא הבית את האדם...

לא היה את מי לשאול, להיכן נעלמו יהודי העיר. אמנם פגשתי אנשים, גם צעירים. צוחקים (בודאי גם מאושרים) — והיתה לי הרגשה שעל רישא ועברה אינם יודעים מאומה: לא על העיר ולא על אנשיה.

למי יכולתי לספר על פגישותינו בשוק ע״י השעון? פגישות חברתיות, וסתם פגישות אנושיות?...

אחרי סיורי בעיר שמתי פעמי אל בית־הקברות היהודי. הלכתי לשם באותה דרך, בה היו מלווים את המתים בדרכם האחרונה.

בית־קברות הרוס ומוזנח, אבל הרגשתי היתה כאן, כביכול, יותר קלה, כאן נתקלתי במצבות, אשר שמות אנשים (ולפע־מים שמות מוכרים וזכורים לי) חרותים על לוחותיהן: שם הנפטר. יום הלידה. תאריך הפטירה. וגם כמה מלים המביעות את רחשי־לבם של הקרובים...

יקירינו לא זכו להגיע אפילו לבית־העלמין: אותם רצחו כאלמונים, ואפרם מפוזר אי־שם.

עזבתי את רישא בלב שבור. ואתי תפילה אחת: מי יתן וכל ילדי העולם לא ידעו את אשר ידעו ילדי רישא.

מאנס פרומר - חולון

חשבון חמש מאות שנות חיים

מאנס פרומר
Manes Fromer

אין יהודים עוד ברישא, וגם קבריהם אינם. לא נשאר אף בית אחד, אף פינה אחת, אף לוח־זכרון, העשויים להעיד, שבעיר זו חיו ופעלו יהודים במשך 500 שנה. אדמת בית־העלמין העתיק ברחוב בית־הכנסת נחרשה, והוא נהפך לגן עירוני. בית־הקברות החדש בדרך ללאנצוט נרמס ונהרס, ובאבני המצבות השתמשו לסלילת המגרשים הסמוכים.

היהודים הושמדו ע״י קלגסי היטלר במשך חמש שנים. במשך חמש שנים נהרס מפעל יהודים, אשר נבנה במשך 500 שנות קיום העיר. היהודי האחרון, אחד מנכבדי החברים של המפלגה הקומוניסטית עזב את העיר בשנת 1957 בדרכו לישראל.

ברישא לא נשאר אף יהודי אחד, ואילו בעולם ובישראל מצויים קרוב ל־1000 ניצולים מגיהנום. קרוב למאה אלף יהודים נעלמו מאדמת גליל רזשוב (רישא), ולא נשארו אלא בזכרונות. אך אסור להסתפק בהבעת צער והוזלת דמעות על הקרבנות רק בצורת מאמרים ותמונות.

חובת הכבוד וחסד של אמת לאלה, שהושמדו באופן כל כך אכזרי שאין דוגמתו בתולדות האנושיות. זכרונם וכבודם, דורשים תשובה שאינה משתמעת לשתי פנים: למה ומדוע קפדו את חייהם?

זהו השבון נוקב של חמש מאות שנה של חיים משותפים ברישא, שבע מאות שנה בפולין, 1800 שנה באירופה.

במשך חמש מאות שנות חיים על אדמת רישא לא היה אף מקרה אחד של בגידת יהודי במולדתו אף מקרה אחד של רצח שבן נוצרי. תמיד תרמו יהודים את חלקם למולדת המשותפת. כיום, כשאין יהודים ברישא, יודעים גם שונאי ישראל, שהיהודים לא לקחו אתם לתנורי־גאז באושביץ ומיידאניק ולמחנות המות האחרים את ה„אוצרות האגדתיים היהודיים". מה שלא שדדו וגנבו אנשי היטלר נשאר ברישא ובפולין, והוסיף לה ערכים בכל שטחי החיים. הפליטים המעטים, שהצליחו להגיע לישראל, לא הספיקו לקחת את רכושם, כליהם ואפילו לא כר וכסת לראשיהם.

מדוע, איפוא, נספו כמעט כולם, ולא נשאר אף שומר בית־הקברות, כי לא נשארו קברים? שאלה זו תובעת תשובה, למען כבודם של אלה, שהלכו למות לתנורי גאז. הללו לא היו „יהודונים ארורים". לרוב היו יהודים לוחמים, שנאבקו בעשרות השנים האחרונות למען שחרורם הלאומי והחברתי. אלה היו יהודים אשר בשנות השלושים של המאה השתדלו לשנות את מבנה חייהם על יסודות לאומיים וסוציאליים בריאים, אלא שהמאבק הזה נפסק במחנות המות. היהודים שלפני 1939, במשך התקופה בין שתי המלחמות, שאפו לשידוד מערכות בשדה התעסוקה. הם יצרו להם דפוסי חיים, ארגונים מדיניים, סוציאליים. מחנה אחד, והוא היה במיעוט, ראה דרך לפתרון השאלה היהודית במהפכה הסוציאליסטית או הקומוניסטית כדוגמת ברית־המועצות. המחנה השני, והוא היה הרוב, ראה את הפתרון בפרודוקטיביזציה של החברה, בתחיה התרבותית־לאומית ובהקמת המולדת בארץ האבות במדינת ישראל.

אולם „פתרון סופי" של שאלת היהודים ביצעו גדודי המוות של הגרמנים על אדמת רישא ופולין.

יהודי פולין, ובתוכם יהודי רישא, כמו כל העמים המשועבדים, נאבקו למען שיחרורם הלאומי־סוציאלי. אולם המאורעות הטראגיים של מאבק זה לא הוארו במידה מספקת ע״י ההיסטוריונים היהודיים. עשן תנורי אושביץ כיסה על הכל.

הצד השני של החשבון ההיסטורי היא דרך האש והחרב, המוליכה מימי טיטוס, מוקד האינקביזיציה הקאתולית עד משרפות גאז באושביץ. שונאי ישראל מדורי־דורות ידעו רק את הדרך הזאת של פתרון שאלת היהודים. זאת היא איפוא התשובה ההיסטורית, מדוע נספו היהודים, תושבי רישא וכל מדינת פולין.

זהו לקח וגם אזהרה, שלמדנו על קברות אלה, שאינם עוד. ועוד הערה. בהיותי בורשה בשנת 1964 היה לי הכבוד להרכין ראש בפני מורי ורבי הנערץ, הפרופסור קוטארבינסקי, מחבר המאמר הידוע „אחרי הסער" בימי הפרעות ושערוריות הסטודנטים הפולנים באוניברסיטאות בשנת 1935. אנו הסטודנטים היהודיים ראינו בפרופסור זה סמל המסורת העילאית של הומאניזם ברוחו של אדם מיצקביץ. אולם אין זה מכפר על האמת המרה, שהיהודים הפולנים לפני 1939 היו בודדים במאבקם למען שווי זכויות הן בפולין, הן בדרכם לישראל, שנחסמה ע״י שלטון אנגלי־מנדטורי. האמת היא, שבזמן המבול ההיטלרי הפכה הבדידות שלנו לאיזולאציה גמורה של נפגעי־דבר. האמת המרה היא, שבפולין העממית לא הוקדש אף לוח זכרון אחד למאה אלף יהודים הרוגים.

אדמת רישא, עיר הולדתנו ועיר אבותינו, השדרה „תחת הערמונים", תישאר חרותה בזכרונם של אחרוני בני רישא היהודים, שנשארו בחיים, ובעיני הדורות הבאים תהא זאת ארץ הכבשנים, מחנות המות, ארץ אשר בלעה את יקיריהם ללא עקבות, ללא קבר ומצבה.

י. בנופלים

שרה אלטמן

אברהם אלטמן

אברהם אַלטמן Abraham Altman

אחי אברהם נולד ברישא בשנת 1918 בבית יהודי אדוק. ימי ילדותו היו כשל ילדי ישראל רבים. בהיותו בן שלוש שנים כבר החל ללמוד ב„חדר" „קמץ אלף אָ" „עברי" ו„חומש".

בשבתות נהג אבי לבחון את בקיאותו בפרשת השבוע והיה רומז בחיוך ונחת־רוח לאמי, כי אכן „ראש טוב" לבנם הבכור. כשהגיע לגיל הלמידה, למד בשעות הבוקר בבית־הספר הממלכתי, ואחרי הצהרים ובשעות הערב עסק בלימודיו בחדר ובישיבה.

אך מעט ידעתי על אחי בימים ההם. היתה תהום בינינו הבנות, שנתחנכו על התרבות הפולנית — וזאת על אף היותנו חניכות תנועת „השומר הצעיר" — ובין הנער מגודל הפאות, שחי בצלו של אבינו. הסכם ללא־מלים היה בינינו לבין הורינו האדוקים, כי לא „נקלקל" את הבנים ולא נטה אותם מדרכי אבות.

אחי אברהם לא המשיך במסורת האבות שהיו סוחרים מדורות. הוא רצה ללמוד מקצוע. הוא התחיל בסיתות מצבות, מלאכה שהיתה מקובלת יחסית אצל היהודים, ואחר כך עבד בבנין גשרים ועבודות־אבן שונות. אברהם היה הבחור היהודי היחיד, שעבד בבניית הגשר החדש שעל ה„ויסלוק" ברישא.

כאשר פרצה המלחמה היה אחי בצד הרוסי. אולם מדאגתו להורים חזר לרישא. מאוחר יותר, במכתבו הראשון מאיטליה, כתב אחי: „הצלחתי להסתיר את הורינו. הם לא ניספו ב„אקציה", הם מתו מוות טבעי, אם אפשר לקרוא בשם „טבעי" מוות מצרות אין־סוף, מזון לקוי ומחסה לח ואפל. יומיים אחרי מות אבינו מתה אמנו, קברתי את שניהם במו־ידי, אמרתי „קדיש" ע"י קבריהם.

מפי חברו נודע לנו באיזו מסירות־נפש טיפל אחי בהורינו, כיצד הלבישם, האכילם ורחצם בחדשים האחרונים לחייהם, בזמן שכבר לא היו מסוגלים לרדת ממטותיהם. הוא סיכן את חייו יום־יום בהגניבו מזונות לגיטו.

„היה זה מעשה גבורה והקרבה, שאך מעטים ביותר יכלו לעמוד בו" — אמר האיש.

אחרי מות ההורים ברח אחי מהעיר, הסתתר ביערות שבסביבה. מיד עם כניסת הרוסים עזב את רישא ושם פניו לארץ־ישראל.

שנתיים ימים נמשכה דרכו ארצה, בשבילי „הבריחה" ודרך גבולות שונים ועד מחנות קפריסין. לעתים היינו מקבלים ממנו דרישות־שלום על־ידי אנשים שפגשוהו ואשר הגיעו ארצה לפניו, ופיהם מלא שבחיו.

„אינני מבין כיצד נשאר אחיך אדם כה ישר וטוב לב אחרי כל אשר עבר עליו בזמנים איומים אלה. רק תודות לעזרתו נשארתי בחיים" — סיפר לי אדם קשיש, שכנו לאהל במחנה עטלית. „יכולה את להיות גאה באח שכזה".

אברהם עצמו לא הירבה לספר. „אינני רוצה לחיות שנית מה שעבר עלי, עכשיו הכל נגמר ואני כבר אתכם" היה אומר.

שבועות מספר חי אחי בקיבוצי בניר־דוד. אחר כך החליט לתור את הארץ. עבד בחיפה ובתל־אביב, כשכוונתו לשוב לקיבוץ.

למלחמת השחרור התנדב עוד לפני שהגיע צו הגיוס. בפברואר 1948 התאמן במחנה האימונים בנען, ובגדוד „בית חורון" יצא לחזית ירושלים.

ששה שבועות ארוכים לא קיבלנו ממנו כל ידיעה, והנה הופיע אחי ביום קיץ לוהט של חודש מאי לחופשה. גם הפעם שתק. „כאשר נצמדתי לברז הראשון שנזדמן בדרכי וריוויתי את צמאוני, שכחתי את כל סבלותי. ובכלל, הרי אינני החייל היחיד".

את יום חופשתו האחרון בילינו בבית אחותי ינטא ואק־ספרס שברמת־גן. ובשעות שלאחר הצהרים, כשליוויני לאו־טובוס, שמחתי כי התור ארוך. הסתכלתי בפניו, בעיניו הצ־רות, העזות והחייכניות, בעצמות לחייו הבולטות, בפיו הישר והעצוב מעט. זכרתיו בהגיעו ארצה. אז היתה קומתו כפופה מעט, כעת הזדקף. השארתיו ברישא בעודנו נער, וכעת אח לי גבר.

אברהם טיטלבוים

בן משה ויפה. נולד ב־9 במרץ 1925 ברישא בגליציה. קיבל חינוך יהודי מסורתי ב„חדר" ואף למד לימודי חול אצל מורה פרטי. במאי 1935 עלה לארץ עם המשפחה. מצב האבטלה בארץ היקשה על קליטתה הכלכלית של המשפחה, שנוסף לאברהם מנתה עוד 4 בנות, ועל־כן לקחהו דודו למשקו שבתל־עדשים. שם למד אברהם במשך 5 שנים. עבד במשק, התערה בחיי הארץ והיה לאיש האדמה, גנן, אוהב פרח ועץ. ישר־דרך, דואג למשפחתו בכל לבו ונכון לעזור לכל אדם. אחרי שובו מתל־עדשים עבד כעוזר בבניין וכל פרוטה שהרויח מסר לקיום המשפחה. חבר ה„הגנה" מנעוריו.

עם פרוץ מלחמת השחרור התגייס לצבא, אם כי חיי הצבא לא משכו את לבו, ובקרבות הראשונים עבר משבר נפשי קשה. „לא נולדתי להיות איש צבא, אני איש האדמה" — היה רגיל לומר לקרוביו. למרות השקפתו זו היה בין ראשוני המתנדבים ומילא את חובתו תוך הכרה ובמסירות. השתתף בקרבות משמר־העמק, במערכה נגד חילו של קאוקג׳י. נפל ביום כ״ז ניסן תש״ח (6 במאי 1948) במורד הר־תבור, יחד עם חבריו מגיני סג׳רה. הובא למנוחות עולם בבית הקברות בבית־קשת.

אברהם טיטלבוים

Abraham Teitelbaum

מרדכי בן אלחנן ליפשיץ

מרדכי בן אלחנן ליפשיץ נולד בשנת 1886 בגולוגורי ע"י זלוצ'וב. בשנת 1914 השתקע עם משפחתו ברישא. במלחמת העולם הראשונה התגייס לצבא האוסטרי הונגרי והשתתף בקרבות בחזית האיטלקית. ב־17 בדצמבר 1934 עלה ארצה והשתקע בחיפה. היה חבר פעיל ונאמן בהסתדרות „הציונים הכלליים". הסתדר כפועל בטחנות הקמח הגדולות בחיפה.

בשנת 1940 הצטרף לחברת „אחים ורעים" בחיפה, שיעודה היתה חיזוק התודעה היהודית בארץ.

בז' אדר, תש"ח נפל קרבן לכדורי צלפים ערבים והובא למנוחת עולמים בבית העלמין בחיפה.

מרדכי היה איש שקט צנוע וישר.

מרדכי בן אלחנן ליפשיץ Llpshitz

שמחה בן מרדכי ליפשיץ

נולד ברישא בשנת 1912. עם גמר בית הספר העממי למד במסגרות, עבד שנתיים בהכשרה ועלה לארץ בשנת 1933. עבד כ־4 שנים בחברת החשמל. בימי מלחמת ספרד התנדב לחיל ההנדסה הרפובליקני ובשובו ארצה נתקבל לבתי הזיקוק, עם התחלת בניית המפעל.

אחרי שלוש וחצי שנות עבודה כמכונאי אחראי בתנאים קשים עבר לעבוד (בזמן המלחמה) בבתי המלאכה של חיל הים המלכותי. הפליג למרחקים כמכונאי אניות. רכש לו נסיון רב וידיעות טכניות ובשובו לבתי הזיקוק „לבניה החדשה". בשנת 1947 התקבל כמנהל עבודה. היה ביחסים טובים עם כל העובדים וגם עם מהנלי העבודה הערבים, שנתן בהם אימון רב. היה בחור בעל לב טוב ואמיץ. מעולם לא נרתע לצאת למקומות סכנה.

ימים מספר לפני הירצחו כשחזר מהעבודה במכונית שהותקפה, הראה לי כדור דומדום שהוציא מרגלו של חבר פצוע ושמרו למזכרת. אחרי ימים ספורים פגע בו הגורל בצורה כה אכזרית בהיותו יחידי בשדה. היה בן מסור למשפחתו ודאג לעליית קרוביו ארצה. השאיר אשה וילדה בת שלוש. נרצח בי"ז טבת תש"ח.

* מתוך: יזכור... לל"ט חללי בתי הזקוק, שנרצחו בשטח המפעל ביום י"ז טבת תש"ח (30.12.1947).

שמחה בן מרדכי Simcha Lipshitz

יצחק אסטרייכר יו״ר ארגון בני רישא בישראל

18 שנות „ארגון בני רישא והסביבה" בישראל

ביזמתם של משולם דוידזון ואברהם זילברמן התאספה בשלהי שנת 1950, קבוצה מאנשי רישא לפגישה בביתו של יחזקאל וויינשטיין, איש כסית, במטרה לאַרגן את יוצאי רישא הנמצאים בישראל. נוכחו בפגישה: משולם דוידזון, אברהם זילברמאַן, יחזקאל וויַינשטיַין, יצחק אסטרייכר, ש. שלאַם, פרידה פלדמאַוז, ישראל וואַכספרס.

הפגישות הבאות התקיימו בבית הקפה של ש. שלאַם ברחוב המלך ג׳ורג׳ ונתוספו בני עיר: בן ציון פאֶט, יוסף שטורך ויעקוב אַלתר שקבלו בברכה את ההתארגנות של בני רישא בישראל. יצחק אסטרייכר הכין תכנית פעולה בשטח הסוציאַלי והתרבותי, עזרה הדדית, עזרה משפטית והמלצות למבקשי עבודה. בשנת 1951 התקיימה אספה כללית של בני רישא והסביבה בישראל. להנהלה נבחרו: יעקוב אַלתר יו״ר; ש. שלאַם, יעקב רבהון, נפתלי טוכפלד, יצחק אֶסטרייכר, פרידה פלדמאַוז, וולפלד, יחזקאל וויַינשטיַין, אברהם זילברמאַן וישראל וואַכספרס. היו״ר יעקב אַלתר התחיל בעבודה מורחבת בישראל ובחוץ לארץ. פניתו בקול קורא לבני רישא שבארצות הברית לא נענתה. לעומת זאת הפניה לבני רישא בישראל הוכתרה בהצלחה רבה.

אנו מביאים כאן את „הקול קורא" כלשונו:

ארגון בני רישא רישא והסביבה —

תל־אביב, ניסן תשי״ב, אפריל 1952

בן־רישא הנכבד!

לפני כשנתיים נזדמנו יחד כמה מיוצאי־רישא והגו את „רעיון על אחוד בני־רישא בישראל. התפקידים שהוצגו לפניהם נתבטאו:

א) בהתיחדות עם נשמות קרובינו הי״ד — קרבנות השואה.

ב) בהגשת עזרה לנצרכים של בני־רישא בישראל,

ג. בהשתדלות בחפוש קרובים הפזורים בישראל ובעולם כולו.

מאות יוצאי־רישא נענו מיד לקריאתנו והתרכזו סביב ל„ארגון בני־רישא והסביבה". נתקימה עצרת־אזכרה לקדושי־עירנו וס״ת יוכנס בליל ל״ג בעומר (12.5.52) לביהכ״נ להנצחת־זכרם; עשרות משפחות קבלו עזרה קונסטרוקטיבית; ורבים מצאו את קרוביהם בישראל ובחוץ לארץ ע״י מאמצינו הבלתי־פוסקים. כעת קיום „ארגון בני־רישא והסביבה" הוא הכרחי ודבר מובן מאליו.

אולם מצפוננו לא יהא נקי כל עוד לא נקלטו בארגון כל יוצאי־רישא בישראל. רוב מנינם עדיין נמצא מחוץ לכתלי „ארגון בני־רישא". תפקידינו הנעלים הנ״ל לא יבוצעו בשלמות, באם לא נצליח לרכז את כל יוצאי־רישא סביב לארגוננו.

על כן הוחלט להכריז על חודש סיון תשי״ב — מאי 1952 כעל

„חודש ריכוז בני־רישא והסביבה"

אנו פונים, אפוא בזה אל כל בן־רישא המאורגן בארגוננו לקחת חלק פעיל ברכוז ומטילים עליך את החובות הבאות:

א. על כל בן־רישא המאורגן ב„ארגון בני־רישא" מוטלת החובה להחתים באמצעות הפתק המצורף בזה, לפחות, בן־רישא אחד הנמצא בישראל ושאינו רשום עדיין בארגון בני־רישא.

ב. להמציא לנו את **הכתובות** של יוצאי־רישא בישראל הידועות לך, באם נבצר ממך **להתקשר** אתם באופן אישי.

ג. עליך להסביר **ליוצאי־רישא** במגע אישי, כי השתיכותם ל„ארגון בני־רישא **והסביבה**" לטובתם היא.

ד. עליך לתת יד ולעשות כל מאמץ בחודש סיון תשי״ב — מאי 1952 — „חודש־רכוז־בני־רישא" — למלוי סיסמתנו: 1000 בני־רישא מאורגנים נוספים ב„ארגון בני־רישא והסביבה".

להנצחת זכר קדושי רישא הוכנס לבית־הכנסת ספר תורה, **בליל ל״ג בעומר תשי״ב, 12.5.52.** עומדים מימין: **נפתלי טוכפלד, יצחק אֶסטרייכר, משולם דויד־זון, אפרים וואַכטל (ילד), חיים קראַוט, שפיטץ, אברהם זילבר־מאן, טייטלבאום**; שורה ב׳, הרביעי מימין: **יעקב רבהון.**

Thora Roll for the Synagogue in commemoraion of the Martyrs

בן־רישא!

השגת־מטרותינו הנעלות הנ״ל אשר הוצגו לפנינו מבראשית היוסדו של הארגון לזכות כל בן־רישא, תאופשר אך ורק ע״י הגדלת מספר החברים בארגון. השפעתנו כלפי־חוץ תגבר במדה שהארגון יתבסס מבחינה מספרית. בזאת, בן־רישא, תעודד אותנו למלוי־ תפקידים חדשים שעד־כה לא השיגה ידנו להוציאם לפועל.

הצלחת־המפעל של „רכוז בני־רישא בישראל" תלויה רק ברצונך הטוב.

פעל והצלח!

נ.ב. אנו עומדים להוציא לאור ביולטין אינפורמטיבי פנימי, אשר יופיע פעם בחודש. התוכן: א. זכרונות. ב. דו״ח מפעולותינו. ג. מי מכיר, מי יודע, ד. כתובות רישאים בישראל, ה. כתובות רישאים בתפוצות, ו. הפעולה בסניפים, ז. שאלות ותשובות, ח. שונות.

אנו פונים בזה לכל בן־רישא להמציא לנו חומר, תמונות וציורים המתיחסים לשטחים הנ״ל ויפורסמו בביולטין.

בכבוד רב

ועד ארגון בני רישא

המוות עקר את יעקב אלתר מתוכנו אחרי פעילות קצרה ופוריה. במקומו נבחר כיו״ר יוסף שטורך. לצערנו הרב לא נתאפשר לו לפעול זמן רב, נפטר במוצאי יום כפור, תשי״ג (1952). אבדן שני המנהיגים היתה מהלומה כבדה לאנשי רישא, אבל הדחיפה לעבוד לטובת העולים החדשים תבע והמריץ אות־נו להמשיך בפעולות. באספה כללית בראשותו של יצחק אֶסט־רייכר נבחרה הנהלה חדשה: הנשיאות יצחק אֶסטרייכר יו״ר, ד״ר א. אינפלד ויעקוב רבהון סגני יו״ר, עו״ד אלכסנדר רוזנר־קלר מזכיר, נפתלי באום גזבר, ברוך שליסל. הועד: מילק אֶסטליין, יונה אֶרדה, חנה בינגשטוק, נעשקאַ דרייאַנגל, רחל ומרדכי הילינגר, חנה וואַכטל, אברהם זילברמאַן, משה טוכפלד, מינה לאַנגר, ד״ר צבי מנגל, לוטקה קלייט, נחום רוזנוואַסר, ד״ר קופל שלזינגר, רחל אַלתר, מאַלה האַגר, גוטאַ קורץ, מאַלה קרישר, חנה נוסבאַום, לאַטקאַ גולדברג, רחל טשיק, יחזקאל וויינשטיין, ד״ר דבורה שטיל.

מימין: יצחק אסטרייכר, רחל אַלתר, אירווינג לעוו

שנת 1954. זרם עולים ניצולים ברוסיה אחרי המלחמה באו ארצה, ביניהם גם אנשי רישא שהגיעו בחוסר כל והיה צורך דחוף להגיש להם את העזרה הראשונה בשטח הסוציאַלי והחומרי. היינו נאלצים לעשות מאמצים אל אנושיים בכדי לעזור להם ולספק את צרכיהם החיוניים.

ביקורו של בן עירנו אירווינג לעוו מוועסט ניו־יורק, בישראל, בהתחלת יוני 1958 פתח דף חדש בפעולות הארגון שלנו. יצחק אֶסטרייכר מסר לאירווינג לעוו פרטים על הפעולה בשטח העבודה הסוציאַלית והציבורית, כמו כן הסביר לו את חשיבותה של הקמת קופת גמילת חסדים לעזרת העולים המגיעים לישראל. אירווינג לעוו עסקן ציבורי וסוציאַלי ידוע בעירו במדינת ניו ג׳רסי נענה בנפש חפצה לתכנית המוצעת ותרם למטרה זו סכום של 3,600 ל״י. לבעלות קופת הגמ״ח נקבע ארגון בני רישא; הקופה בנק מזרחי בתל אביב; הקופה תקרא: „קופת גמילת חסדים ע״י ארגון בני רישא בישראל, מיסודם של אירווינג ורגינה לעוו, ארצות הברית". חברי הועד: ברוך שליסל יו״ר וגזבר, יצחק אסטרייכר, רחל אלתר סגני יו״ר, משה טוכפלד מזכיר, גוטא קורץ, ד״ר קופל שלזינגר ומרדכי הילינגר. פרט להלוואות שניתנו ע״י המלצר־תיה של התאחדות עולי פולין השתתפה קופת הגמ״ח במתן הלוואות לעולים החדשים לצרכים חיוניים בהנחות מיוחדות ובלי ריבית. יש לציין את העזרה שהארגון תרם לסידור העולה החדש עם בואו והסיוע למצוא לעצמו מקור פרנסה במלאכה, במסחר או בפקידות.

ביער הקדושים נטע הארגון חורשה על שם קדושי רישא. הארגון מינה עורך ומערכת להוצאת ספר זכרון לקהילת רישא, בראש המערכת עומד ד״ר משה יערי ולד, מזכיר המערכת מיכאל וואַלצר, לאַטקאַ גולדברג העמיסה על עצמה ריכוז חומר להנצחת הקדושים בספר הזכרון. יש לציין בהוקרה את עבודתה ומסירותה של גוטאַ קורץ כגזברית.

ידידינו המסורים בארצות הברית מסייעים לנו במטרתנו בשטח החומרי והתרבותי, יעמדו על התודה ועל הברכה. צבי שמחה לדר מחבר ספר „ריישער יידן" בזמן ביקורו השני בישראל בשנת 1959 הביע התענינות בארגון בני רישא, כשנודע לו התכנית להוצאת הספר הואיל להעניק את הסכום הראשון לטובת ספר זכרון לקהילת רישא ובזה הניח יסוד למימון הוצאת ספר רישא. אירווינג לעוו, יו״ר של ארגון בני רישא החדש בניו יורק סייע בריכוז כספים למען הספר על ידי תרומות והתרמות ותרם את הנייר לספר זה.

בין המשתתפים מפרי עטם ובתרומות יש להזכיר את בני עירנו ד״ר הנרי וואַכטל מניו־יורק, ואת ידידנו העורך, הסופר והעתונאי ליאון וויזנפלד ורעיתו אסתר שסייעו לנו במאמריהם בבחירת פרקי היסטוריה, בעצה ובתרומות.

נציין את עזרתו החשובה לספר ע״י בן עירנו המשורר והסופר הדגול בעריש וויינשטיין, מחבר האפוס „רישא", שכתב את הקינה „מַידנק, אֱלוהים", המתפרסמת בספר זה.

ארגון בני רישא בישראל מונה כיום למעלה מ־560 חברים רשומים. לאירגון ישנן מניות ופקדונות בקופת התאחדות עולי פולין.

ירושלים, מרתף השואה — גילוי לוח־זכרון לקדושי רישא, בכ״ז ניסן תשי״ט (5.5.1959), בהשתתפות
צבי־שמחה לדר (הרביעי מימין, בעמידה)

Cathring at unveilinng of Rememrance Pilate in Jerusalem-Remembrance Hill in the presence of Mr. Herman Leder of Washlngton D. C.

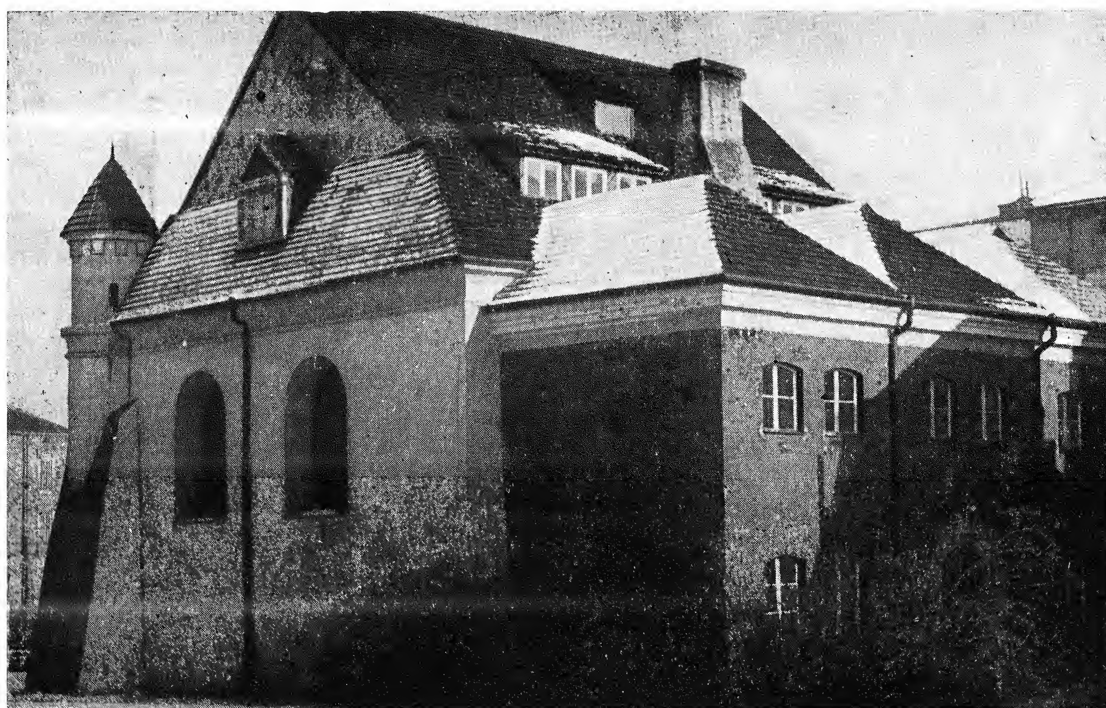
מסיבה בבית ד״ר משה יערי A party at Dr. M. Yaaris home in honour of Mr. Irving Low of west N. Y. — U.S.A.

משמאל: גוטאַ קורץ, לאָטקה גולדברג, קלרה מעין־מינצברג, ד״ר משה יערי־ולד, מיכאל ווַלצר, יצחק
אָסטרייכר, עליזה יערי, אירווינג לעוו, אביתר יערי, הרב משה קמלהר, אברהם מוסינגר

ריישע (RZESZOW)

ספר זכרון

צווייטער טייל - יידיש

פראָנט פון דער שטאָט־שול

ארויסגעגעבן דורך די פארבאנדן פון ריישער לאנדסלייט
אין ישראל און אמעריקע

תל־אביב ה׳תשכ״ז — 1967

נאָך טויזנט יאָר

נאָך טויזנט יאָר אויף גאָטס אייביקער ערד,
וועלן נישט בלייבן — נישט דו, נישט ער, נישט איך,
און אפשר נישט די שפּראַך און נישט דאָס ליד —
פאַרבלייבן לזכרון וועלן בלויז אונדזערע קדושים.
און פעלקער און דורות וועלן פון פאַרמעט־כתב לייענען,
אַז אויפגעשטאַנען, אין תרצ״ד, זיינען חיהשע מענטשן;
געהייסן האָבן זיי היטלער, הימלער, גערינג און געבלס —
און אָנגעצונדן די וועלט האָבן זיי מיט שווערד און שוועבל
איבער אַלע פעלקער, אין אַלע לענדער און אויף אַלע ימען.

אַזאַ איכהדיקע מגילה פון אונדזער גרויסן קידוש־השם;
אויף פּוילנס ערד — האָבן זיי תליות און געטאָס געשטעלט;
אויף רומעניעס ערד — יידן אויף שייטערס געוואָרפן;
אויף רוסלאַנדס ערד — מאַמעס און טעכטער געשענדט,
און אין דאַכאַו — די טאַטעס און די זין פאַרברענט.

אַזוי האָט מען געשאָכטן יידן אין וואַרשע, אין ווין;
אין קיעוו, אין ווילנע — און אין דייטשן בערלין.
עס האָבן בתי־מדרשים מיט ספרי־תורות געברענט,
אין זייערע פלאַמען — אונדזער ירושה פאַרלענדט.

געוויינט האָבן קינדער פאַרלוירענע און געשוואָלענע;
מיט יידישע לאַטעס און מיט שטאַרבנדיקע געזיכטער.
אויף קיינעמס ערד — אויף די וועגן פון דער וועלט,
און אויף שיפן אין מיטן ים — האָבן זיי גערופן גאָט!

פאַרשריבן וועט עס בלייבן נאָך טויזנט יאָר אַפילו,
אַז גרעסער פון ירמיהוס איכה, איז אונדזער מגילה,
ווייל ווי קעלבער האָט מען יידן אויף שטריק צעהאָנגען;
אויסגעטאָענע מאַמעס אויף תליות אַרויפגעצויגן.

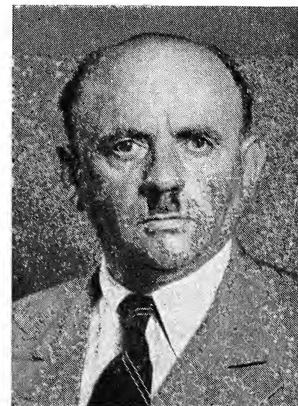
אָ, ס׳איז נישט וואַרשע, נישט לאָדזש און נישט בראָד,
נאָר ס׳געשאָכטענע בלוט פון אונדזערע היימישע יידן,
וואָס האָבן געהייסן אַברהם, שלמה, משה צי זבולון.
ס׳איז נישט אַמסטערדאַם, נישט פּראַג. נישט ברין,
נאָר אונדזערע כשרע טעכטער פון גאָט פון אַברהם.
גאָט, דאָס שטומע געשריי זייערס נאָך רחמים צו דיר,
פאַרבליבן איז עס פאַרגלייזט אין זייערע טויטע אויגן,
און זייערע קינדער, גאָט, האָבן די קברים געגראָבן.

נאָך טויזנט יאָר אויף גאָטס אייביקער ערד,
וועלן נישט בלייבן — נישט דו, נישט ער, נישט איך,
און אפשר נישט די שפּראַך און נישט דאָס ליד —
פאַרבלייבן וועט בלויז דער תנ״ך, די וועלט און גאָט
און טרויעריקער פון אַלץ — אונדזער איצטיקע מגילה
נאָך טויזנט יאָר אַפילו.

א. צו דער געשיכטע פון די יידן אין ריישע

ד״ר אברהם חומט (כאמעט) - רמת־גן

בלעטער וועגן דער געשיכטע פון יידן אין ריישע

ד״ר אברהם חומט
Dr. Abraham Chomet

די ערשטע ידיעות וועגן ריישע (זשעשאָוו), וואָס איז געוואָרן אַ וויכטיקער גרענעץ־פּונקט צווישן פּוילן און רויט־רייסן, זענען זייער פאַרנעפּלט. שוין די ערשטע פּוילישע פירשטן פון דער פּיאַסט־ליניע האָבן אַיינגעזען די גרויסע באַדייטונג פון די שכנותדיקע רויט־רייסישע געביטן. פאַר פּוילן זענען זיי געווען פענצטער קיין מזרח, וואָס האָבן בשעתו געעפנט פאַרן פּוילישן האַנדל דעם וויכטיקן האַנדלס־שליאַך ביז צום שוואַרצן ים. איז טאַקע קיין וווּנדער נישט, אַז וועגן דעם באַזיץ פון דעם גרענעץ־פּונקט ריישע האָט זיך געפירט צווישן פּוילן און רויט־רייסן אַ לאַנגער פאַרביטערטער קאַמף. סוף כל סוף איז אין יאָר 1262, אויף אַ צוזאַמענפאָר אין טאַרנאָוו געקומען צו אַ הסכם צווישן דעם דעמאָלטיקן רייסישן פירשט דניאל און דעם פּוילישן פירשט באָלעסלאַוו דעם פינפטן, לויט וועלכן ריישע איז צוגעטיילט געוואָרן צום פּשעמישלער קרייז, דעמאָלט נאָך אַ רויט־רייסישער געביט.[1] אויף אַזאַ אופן איז די עלטסטע געשיכטע פון ריישע ענג פאַרבונדן מיטן עבר פון דער רויט־רייסישער מדינה.

דער פּוילישער קעניג קאַזשימיעזש דער גרויסער (1333—1370), זוכנדיק מעגלעכקייטן פאַר פּוילנס עקספּאַנסיע קיין מזרח, האָט געווידמעט גרויס אויפמערקזאַמקייט דער שכנותדיקער רויט־רייסישער פּראָווינץ. נאָך אַ ריי בלוטיקע שלאַכטן מיט די רויט־רייסישע פירשטן האָט דער קעניג קאַזשימיעזש פאַרנומען די רויט־רייסישע געביטן אַרום האַליטש־לוואָוו, ווי אויך דעם גאַנצן שטח אויף ביידע זייטן טייך ווייסלאָק, צוזאַמען מיט די אָרטשאַפטן אין פּשעמישלער און סאַנאָקער קרייז. אויף אַזאַ אופן האָט זיך פאַרענדיקט די אומאָפּהענגיקייט פון רויט־רייסישן פירשטנטום. ריישע מיט דער גאַנצער סביבה איז צוגעפאַלן צו דער פּוילישער מדינה.

דער פּוילישער קעניג האָט געלייגט גרויס געוויכט אויף די נייע מזרח־געביטן און נישט געשפּאָרט קיין מי, כדי צו אָרגאַניזירן דאָרט אַ מלוכהשע אַדמיניסטראַציע, צו באַפעסטיקן די גרענעצן קעגן די אָפטע אָנפאַלן מצד די טאָטערישע האָרדעס, שטרעבנדיק דערביי צו זייער קולטורעלער און ווירטשאַפטלעכער אַנטוויקלונג דורך פאַרשפּרייטן דעם האַנדל און דורך אַ ברייט־פאַרצווייגטער קאָלאָניזאַטאָרישער טעטיקייט.

צווישן די אַמאָליקע רויט־רייסישע אָרטשאַפטן, פאַר וועלכע דער קעניג קאַזשימיעזש דער גרויסער האָט אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערע פאַראינטערעסירונג, האָט זיך געפונען אויך ריישע.

כדי צו דערמעגלעכן אַ שנעלן אויפבוי און אויפשטייג פון דעם דאָזיקן אָרעמען יישוב, וואָס האָט אַלס אַ וויכטיקער גרענעץ־פּונקט פיל געליטן אונטער דער רייסישער הערשאַפט פון אויסערלעכע שונאים און האָט זינט 1344 וועגעטירט אונטער דער פּוילישער הערשאַפט, — האָט קאַזשימיעזש דער גרויסער געשענקט ריישע אין יאָר 1354 דעם געטרייען קעמפער און פאַרדינסטפולן דיפּלאָמאַט יאַן פּאַקאָסלאָוו פון סטרוזשיסק, דערהויבנדיק דערמיט דעם דאָזיקן יישוב צו דער מדרגה פון אַ שטאָט מיט אַלע פּריווילעגיעס פון דייטשן מאַגדעבורגער רעכט. די יוריסדיקציע איבער די איינוווינער פון ריישע האָט איצט באַקומען קודם כל דער וואָיט, וועלכער איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך נאָר פאַרן קעניג אָדער זיין רעפּרע־

[1] Jan Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII w. (Rzeszów 1913) str. 3.

זענטאַט. נאָר אין פאַל פון נאַכלעסיקייט מצד דעם וואָיט, האָט דער אייגנטימער פון דער שטאָט געהאַט דאָס רעכט צו משפטן די איינוווינער פון דער שטאָט.

דער ווידעראויפבוי פון ריישע איז אָבער געגאַנגען אין גאָר אַן אַנדערער ריכטונג: דרומדיק פונעם אַלטן רייסישן ריישע, אויף אַ נישט באַבויטן שטח, האָט זיך בהדרגה אויסגעבויט אַ נייער שטאָטישער צענטער, דאָס נייע ריישע. דאָס אַלטע ריישע האָט נאָך אַ צייט לאַנג עקזיסטירט אַלס אַ דאָרפישער יישוב, וועלכער האָט געהייסן צוערשט „אַלט ריישע” און שפּעטער, פשוט, „די אַלטע שטאָט”.

ווי עס גיט איבער דער פּוילישער היסטאָריקער אדאם קאַמינסקי,[2] איז ריישע במשך פון די ערשטע צוויי יאָרהונדערט, זינט דער פּריווילעגיע פונעם יאָר 1354, געווען אַן אָרעם שטעטל. צוליב די אָפטע שריפות, אָנפאַלן און רויבערייען זענען נכשל געוואָרן די באַמיאונגען פון די זשעשאווסקיס, די דעמאָלטיקע בעלי־בתים פון ריישע, צו פאַרזיכערן איר קיום און פאַרבעסערן איר ווירטשאַפטלעכן מצב. אין יאָר 1427 האָט אַ שריפה ווידער חרוב געמאַכט די שטאָט אַזוי, אַז די אייגנטימער פון דער שטאָט האָבן איינגעזען, אַז נאָר מיט אַ נייער פּריווילעגיע און הנחות וועלן זיי קענען דערמוטיקן די איינוווינער ווידעראויפבויען די אָפּגעברענטע שטאָט. די דאָזיקע פּריווילעגיע פונעם יאָר 1427, האָט אַנטהאַלטן אַ גאַנצע ריי ווירטשאַפטלעכע פּונקטן, וועלכע האָבן געשאַפן פאַר די איינוווינער פון ריישע גינסטיקע באַדינגונגען פאַר אַן אינטענסיווער אויפבוי־אַרבעט.

צווישן די ערשטע אייגנטימער פון ריישע האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זיין איבערגעגעבנקייט לטובת דער שטאָט — מיקאָלאַי זשעשאווסקי, וועלכער האָט אין יאָר 1571 באַשטעטיקט און אויסגעברייטערט די פּריווילעגיע פון יאָר 1427. ווי נאָר אָבער עס האָט זיך אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען אַ רירעווודיקע ווירטשאַפטלעכע באַוועגונג, האָט אין יאָר 1576 ווידער אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע שריפה, וועלכע האָט געגנצלעך צעשטערט די שטאָט. עטלעכע יאָר נאָך דער דאָזיקער קאַטאַסטראָפע איז אין יאָר 1583 געשטאָרבן דער לעצטער אָפּשטאַמיקער פון דער מאַגנאַטן־משפחה זשעשאָווסקי, נישט איבערלאָזנדיק קיין יורשים.

אין רעזולטאַט פון צווישן משפחהדיקע פאַרבינדונגען — די אלמנה פון אַדאַם זשעשאָווסקי האָט חתונה געהאַט מיטן פּוילישן מאַגנאַט — מיקאָלאַי ספּיטעק ליגענזא — האָט דער לעצטער אין יאָר 1589 איבערגענומען דעם באַזיץ פון דער שטאָט ריישע.[3]

אונטער דער הערשאַפט פון דער מאַגנאַטן־משפּחה זשעשאָווסקי האָט ריישע נישט געשפּילט קיין גרויסע ראָל אין פּוילישן מדינה־לעבן. עס איז אָבער אין דער דאָזיקער תקופה בולט געקומען צום אויסדרוק איר כאַראַקטער אַלס אַ האַנדלסצענטער, איבערהויפּט ווייל דאָרט האָבן זיך געקרייצט צוויי הויפּט־האַנדלס־טראַקטן, וואָס האָבן פאַרבונדן דעם מערב מיטן מזרח, ווי אויך דעם דרום מיט צפון־אייראָפּע. אין 15טן יאָרהונדערט איז ריישע געוואָרן אַ וויכטיקער קאָמוניקאַציע־פּונקט אויפן גרויסן ראָפּטשיצער טראַקט, וואָס האָט זיך געצויגן פון קראָקע איבער טאָרנע, ראָפּטשיץ, ריישע לאַנצוט, יאַראָסלאַוו, פּשעמישל, ביז לעמבערג. ווען עס האָט זיך דאַן אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען אין די מזרח־קאַנטן פון פּוילן דער עקספּאָרט פון בהמות, איז ריישע געוואָרן אַ זאַמל־פּונקט, פון וואַנען מען האָט ווייטער געטריבן די בהמות קיין קראָקע און אַפילו נאָך ווייטער קיין מערב.

דער מסחר מיט בהמות איז געווען די עלטסטע באַשעפטיקונג פון די איינוווינער פון ריישע און איר סביבה. אַ וויכטיקער מקור פאַר פּרנסה זענען געווען אין ריישע די ירידים. באַזונדערע פּריווילעגיעס פאַר דער שטאָט ריישע האָבן אַנטהאַלטן פּונקטן, וואָס האָבן באַפולמעכטיקט די ריישער שטאָט־פאַרוואַלטונג אַכט צו לייגן, אַז קיין שום סוחר, וואָס האָט געפירט בהמות אָדער אַנדערע סחורות פון די מזרח־געביטן זאָל נישט אויסמיידן ריישע.

אויך אויפן געביט פון מלאכה האָט זיך אין ריישע אין דער זשעשאָווסקיס תקופה אַנטוויקלט אַ רירעוודיקע טעטיקייט. אַ וויכטיקן פּלאַץ האָט אין איר פאַרנומען די וועבעריי. די ריישער וועבער האָבן באַקומען אַ דערלויבעניש צו בויען קראָמען פאַר וועב־און וואָל־אויסאַרבעטונגען. וועגן דער אַנטוויקלונג פון וועבעריי אין ריישע זאָגט עדות דער סטאַטוט פון וועבער־צעך פונעם יאָר 1449, וועלכער האָט רעגולירט אַלע ענינים, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט דער דאָזיקער מלאכה.

צום סוף פון 15טן יאָרהונדערט האָבן ריישער תושבים אָנגעהויבן צו באַשעפטיקן זיך מיט ביר־ברענעריי. צו דער זעלבער צייט האָבן זיך אויך באַוויזן אין ריישע די ערשטע סימנים פון פּעלץ־אויסאַרבייטונג.

השערות וועגן די ערשטע יידן אין ריישע

אין די ביזאיצטיקע מקורות וועגן דער עלטסטער תקופה אין דער געשיכטע פון ריישע ווערן יידן בכלל נישט דערמאָנט. שטיצנדיק זיך אויף דעם, זענען די פּוילישע היסטאָריקער געקומען צום באַשלוס, אַז אין ריישע האָבן זיך יידן באַוויזן ערשט ווען די שטאָט איז געוואָרן דאָס אייגנטום פון פּוילישן מאַגנאַט מיקאָלאַי ספּיטעק ליגענזא — דאָס הייסט צום סוף פון 16טן יאָרהונדערט. צו אַן ענלעכן באַשלוס איז אויך געקומען דער יידישער היסטאָריקער מגר. אלעזר פעלדמאַן, וועלכער האָט אין יאָר 1934 פאַרעפנטלעכט אין דער צייטשריפט „בלעטער פאַר געשיכטע” נום. 3 אַ רשימה פון שטעט אין גאַליציע מיט דאַטן, ווען די יידן האָבן זיך דאָרט באַזעצט, נישט אָנגעבנדיק די מקורות פון די דאָזיקע ידיעות. לויט דעם האָבן זיך די יידן געזאָלט באַזעצן אין ריישע אינעם יאָר 1550. דער מחבר באַמערקט אָבער, אַז אָן אַ ספק

[2] Adam Kaminski — Pierwsze dwa wieki dziejòw miasta Rzeszowa; Pięć wieków miasta Rzeszowa — (XIV-XVIII) Polskie Tow. Hist. Odział w Rzeszowie.

[3] Adam Kaminski — Pierwsze dwa wieki dziejòw miasta Rzeszowa, st. 17.

האָט אין ריישע (ווי איבעריקנס אין אַלע אַנדערע שטעט) שוין עקזיסטירט פון פריער אַ יידישער יישוב.

עס וועט אַלזאָ נישט זיין קיין גוזמה און מען קען מיט אַ גרויסער מאָס פון וואַרשיינלעכקייט באַהויפּטן, אַז אין ריישע האָט שוין עקזיסטירט אַ יידישער יישוב נאָך אין דער תקופה, ווען זי האָט געהערט צו דער רייסישער מדינה.

דער פּוילישער היסטאָריקער וואַצלאַוו מאַציעיאָווסקי, גיט איבער אין זיין אָפּהאַנדלונג „די יידן אין פּוילן, אין רייסן און אין ליטע”, אַז שוין אין יאָר 1015 האָט דער רייסישער הערשער שוויענטאָפּעלק, שטרעבנדיק צו אַנטוויקלען דעם האַנדל, גענומען אין אַ באַזונדערן שוץ די קאַראַימער, וועלכע האָבן זיך שוין דעמאָלט באַזעצט אין אַ גרעסערער צאָל אין רייסן.[5] נעמט מען אין באַטראַכט, אַז דער גאַנצער דעמאָלטיקער מזרח־האַנדל איז געלעגן אין יידישע הענט און אַז דורך ריישע האָט שוין דעמאָלט געפירט אַ לאָקאַלער וועג, וואָס האָט געפירט ביז פּשעמישל, פון וואַנען ס'איז שוין געווען אָפן דער וועג ביז לעמבערג — איז קלאָר, אַז אין ריישע, וואָס איז געלעגן אויף דעם דעמאָלטיקן אַזוי וויכטיקן מזרחדיקן האַנדלס־טראַקט, האָט עקזיסטירט אַ ישוב פון יידישע הענדלער.

אָבער דאָס דעמאָלטיקע ריישע, אָן אָפּענע נישט באַפעסטיקטע אָרטשאַפט, האָט אַ סך געליטן פון אָפטע שריפות און אָנפאַלן מצד רויבערישע שבטים. אין דער ערשטער העלפט פון 13טן יאָרהונדערט איז אָנגעקומען פון די טיף אַזיאַטישע סטעפּעס דער גרויזאַמער דזשינגיסחאַן בראש פון אַ שטאַרקער טאָטערישער אַרמיי און האָט חרוב געמאַכט די רייסישע שטעט און שטעטלעך. מיט פייער און רויך זענען אַוועק די דאָרטיקע יידישע ישובים, וואָס זענען געלעגן אויף דעם פריער דערמאָנטן מזרחדיקן האַנדלס־וועג. פון רייסן זענען די טאָטערישע האָרדעס אַריינגעפאַלן קיין פּוילן, ווו זיי האָבן אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד און ערשט נאָך דער בלוטיקער שלאַכט ביי ליגניצא (1241), האָבן די טאַטערן געמוזט זיך צוריקציען פאַרפלייצנדיק די חרוב־געוואָרענע רייסישע פּראָווינץ.

דער דאָרטיקער האַנדלס־טראַקט האָט פאַרלוירן זיין באַדייטונג. דער האַנדלס־צענטער איז פון קיעוו אַריבער קיין מערב, און אין די מזרחדיקע געביטן פון פּוילן זענען איצט אַנטשטאַנען נייע האַנדלס־פּונקטן. דער יידישער האַנדל האָט דערביי אָנגענומען אַ נייע ריכטונג. אָן אַ ספק האָט אַזאַ האַנדלס־פּונקט עקזיסטירט אויך אין ריישע, און היות ווי לויט די דעמאָלטיקע קעניגלעכע פאַראָרדענונגען ווי אויך לויטן אָנגענומענעם מיטלאַלטערלעכן ריטערלעכן שטייגער איז דעם פּוילישן אַדל (שלאַכטאַ) פאַרבאָטן געווען צו באַשעפטיקן זיך מיט אינדוסטריע און האַנדל, איז דאָרט דער מסחר בעיקר געלעגן אין יידישע הענט. אין דער דאָזיקער תקופה האָבן זיך אין ריישע באַשעפטיקט מיט האַנדל אויך קרייזן פון דער שטאָטישער קריסטלעכער באַפעלקערונג (מיעשטשאַנעס) און אַ געוויסע צייט האָבן יידישע און קריסטלעכע הענדלער געלעבט בשלום. ערשט ווען דער יידישער האַנדל האָט זיך באַדייטנד אויסגעברייטערט און יידישע סוחרים זענען אַריבער אויף די גרויסע האַנדלס־טראַקטן, וואָס זענען אינצווישן אַנטשטאַנען — האָבן די קריסטלעכע שטאָטישע הענדלער, וועלכע זענען נישט געווען מסוגל צו ריוואַליזירן מיט יידישע סוחרים, אָנגעהויבן משפּיע צו זיין אויף די הערשנדיקע מאַכטהאָבער — די אייגנטימער פון דער שטאָט זיי זאָלן באַגרענעצן אָדער אַפילו לגמרי אָפּשטעלן דעם יידישן האַנדל אין ריישע.

ווי לאַנג די יידישע און די קריסטלעכע סוחרים האָבן אין די פּריוואַטע אָדער קעניגלעכע שטעט געלעבט בשלום זענען יידן טאַקע נישט דערמאָנט געוואָרן אין די פאַרשידענע אַקטן (פּריווילעגיעס, שטייער־באַפרייאונגען א.אַ.וו.). ערשט ווען די קריסטלעכע איינוווינער פון אַ שטאָט איז געלונגען צו באַגרענעצן מיט דער הילף פון די הערשנדיקע פאַקטאָרן די רעכט פון יידן צו וווינען און צו האַנדלען דאָרט, — ווערן שוין די יידן אין אַזעלכע אַקטן דערמאָנט.

דעריבער קאָנען מיר פאַרשטיין, פאַרוואָס זענען די יידן לגמרי נישט דערמאָנט געוואָרן אין די אַקטן בנוגע ריישע במשך די ערשטע צוויי יאָרהונדערטער, הגם זיי האָבן שוין דעמאָלט געוווינט אין ריישע. דער מתנה־אַקט פון קאַזשימיעזש דעם גרויסן פון יאָר 1354 אַנטהאַלט אַלגעמיינע פאַראָרדנונגען בנוגע דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט. דאָס זעלבע איז דער אינהאַלט פון דער פּריווילעגיע פון יאָר 1427 און שפּעטער פון 1571. אָבער שוין אין יאָר 1599 האָבן די שטאָטישע קריסטלעכע איינוווינער אין ריישע — ווייזט אויס שוין באַאומרואיקט צוליבן וואַקסן פון דער דאָרטיקער יידישער באַפעלקערונג — אויסגעפּועלט ביים דעמאָלטיקן אייגנטימער פון ריישע, ספּיטעק ליגענזאַ, ער זאָל באַגרענעצן די צאָל הייזער, אין וועלכע ריישער יידן האָבן געהאַט רעכט צו וווינען. אין דער פּריווילעגיע, וועלכע די ריישער קריסטן האָבן אין דאָזיקן יאָר באַקומען פון ליגענזאַ (גענויערע פּרטים אין נעכסטן קאַפּיטל) — זענען שוין די יידן דערמאָנט געוואָרן. לגמרי נישט ריכטיק איז אַלזאָ די אָנגענומענע באַהויפּטונג אַז די יידן האָבן זיך באַוויזן אין ריישע ערשט צום סוף פונעם 16טן יאָרהונדערט. מער וואַרשיינלעך איז אונזער הנחה, אַז דער קעניג קאַזשימיעזש דער גרויסער האָט איבערגענומען ריישע שוין מיט אַ יידישן ישוב, וואָס האָט אין אַ שווערן געראַנגל מיט אויסערלעכע שוועריקייטן געקעמפט פאַר אַ ווייטערדיקן קיום.

מיר מוזן דערביי נעמען אין באַטראַכט, אַז אין יאָר 1333 — ווען דער קעניג קאַזשימיעזש האָט איבערגענומען אין פּוילן די ממשלה — האָט דאָרט געהערשט אַ תוהו־ובוהו, אַ ירידה אין האַנדל, צוליב דער אומזיכערקייט אויף די וועגן ווו באַוואָפנטע שייקעס פלעגן באַפאַלן און ראַבירן סוחרים, וואָס האָבן געפירט סחורות פון מזרח קיין מערב און אומגעקערט. אָבער דער דאָזיקער פּוילישער קעניג האָט באַלד אָנגעהויבן זאָרגן פאַר דער ווירטשאַפטלעכער אַנטוויקלונג

[5] Wacław Aleksander Maciejowski: “Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie, st. 37.

פון דער פוילישער מדינה און צו דעם צוועק האָט ער געעפנט אַ ברייט פאַרצווייגטע אויפבוי־טעטיקייט און 70 שטעט, וועלכע האָבן געהאַט אַ באַדייטונג פאַר דער ווירטשאַפט און זיכערקייט פון פוילן.[6]

די דאָזיקע שטעט זענען אַ דאַנק די באַזונדערע קעניגלעכע פריווילעגיעס געוואָרן אַ וויכטיקער צוציאונגס־פונקט פאַר איינוווינער פון אַנדערע פוילישע געביטן ווי אויך פאַר דייטשע קאָלאָניסטן און יידן פאַרטריבענע פון אַנדערע שכנותדיקע לענדער. די יידישע נייע איינוווינער האָבן זיך אין די דאָזיקע שטעט געשטעלט בראש פון אויסלענדישן האַנדל, וואָס האָט זיך דעמאָלט אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען אויפן יסוד פון אויסטויש פון פוילישע רוי־פראָדוקטן אויף אַרטיקלען, וואָס האָבן געפעלט אין פוילן. אויף אַזאַ אופן זענען די איינגעוואַנדערטע יידן, וועלכע קאַזשימיעזש דער גרויסער האָט געגעבן רעכט צו וווינען און האַנדלען, געוואָרן די פאַרמיטלער צווישן דעם אינערלעכן און אויסערלעכן האַנדל אין די פוילישע שטעט. צווישן די 70 שטעט, אויף וועלכע דער קעניג האָט געלייגט גרויס געוויכט, האָט זיך אויך געפונען ריישע, וועלכע ער האָט מיטן מתנה־אַקט פון 1354 דערהויבן צו אַ מעמד פון אַ שטאָט לויטן מאַגדעבורגער רעכט.

אַן אַנדערע ידיעה וועגן דער אָנוועזנהייט פון יידן אין ריישע אין זשעשאָווסקיס תקופה, געפינען מיר ביי ד״ר יצחק שיפּער אין זיין ווערק „די געשיכטע פון יידישן האַנדל אין פוילן" (אין דער פוילישער שפּראַך), ווו ס׳ווערט דערמאָנט, אַז אָנהויבנדיק פונעם יאָר 1573 האָט מען אָנגעטראָפן יידן פון ריישע, וואָס זענען געפאָרן אין האַנדלס־ענינים קיין דאַנציק.[7]

ליגענזא — דער נייער בעל־הבית פון ריישע

מיקאָלאַי ספּיטעק ליגענזא, אַ פּעאָדאַלער מאַגנאַט פון דער קראָקעווער און סאַנדאָמירער וואָיעוואָדשאַפט, האָט זיך באַצויגן מיט טיפער זאָרגפעליקייט צו דער שטאָט ריישע און צו אירע איינוווינער. לייגנדיק גרויס געוויכט אויף דער פאַרפעסטיקונג פון האַנדל און מלאכה אין דער שטאָט, האָט ליגענזא בעיקר געזאָרגט פאַר דער פאַרטיידיקונג פון דער שטאָט קעגן אויסערלעכע שונאים.

ליגענזא האָט באַשטעטיקט אַלע פריערדיקע פריווילעגיעס, וועלכע ריישע האָט בשעתו באַקומען פון די זשעשאָווסקיס. אין צענטער פון דער „נייער ריישע" האָט ער אויפגעבויט אַ באַפעסטיקטן פּאַלאַץ, און ווען ער האָט זיך אָפּגעזאָגט לטובת דער שטאָט פון אַ טייל פונעם שטח אויפן צווייטן ברעג פון ווויסלאָק, האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן אויסצובויען די נייע ריישע.

אָנערקענענדיק די גרויסע באַדייטונג פון די שטאָטישע ירידים פאַרן האַנדל, האָט ליגענזא געזאָרגט פאַר דער זיכערקייט אויף די האַנדלס־וועגן און אָנגענומען מיטלען, כדי די ירידים וועלכע פלעגן אָפּגעהאַלטן ווערן אין ריישע דעם 25־טן אַפּריל זאָלן האָבן דעם געהעריקן דערפאָלג. אין די יאָרן 1600—1605 האָט ליגענזא געפירט אַ שווערן קאַמף מיטן איינגנטימער פונעם שכנותדיקן לאַנצוט, מיטן באַרימטן „טייוול" סטאַדניצקי, וועלכער האָט דווקא גענומען אין שוץ דעם יריד, וואָס פלעגט פאָרקומען אין לאַנצוט צוויי טעג פריער, דעם 23־טן אַפּריל. נאָכדעם ווי דער פוילישער קעניג אַלעקסאַנדער האָט אין זיין דעקרעט פון 11.12.1590 אַנולירט דעם לאַנצוטער יריד און דערקלערט פאַר גילטיק נאָר דעם ריישער יריד, האָט סטאַדניצקי געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען, אַז דער יריד אין לאַנצוט זאָל אָפּגעהאַלטן ווערן ווי תמיד דעם 23טן אַפּריל. אויפן וועג קיין ריישע פלעגט ער מיט זיינע אָנהענגער באַפאַלן סוחרים, פאַרשטעלן זיי דעם וועג קיין ריישע, נעמען פון זיי גרויסע אָפּצאָלונגען אָדער צווינגען מיט כוח זיי זאָלן אָנטייל נעמען אין יריד פון לאַנצוט. ערשט ווען סטאַדניצקי איז אין יאָר 1610 געפאַלן אין קאַמף מיט זיין בלוטיקן שונא לוקאַש אָפּאַלינסקי, דעם סטאַראָסטע פון ליזשענסק, איז מעגלעך געוואָרן אָפּצוהאַלטן דעם יריד אין ריישע ווי פריער — דעם 25־טן אַפּריל.

אַ וויכטיקע פּאָזיציע אין ווירטשאַפטלעכן לעבן פון ריישע האָבן אויך פאַרנומען די האַנטווערקער, וועלכע זענען געווען אָרגאַניזירט לויט די בראַנזשעס אין צעכן, וואָס זייער עיקר אויפגאַבע איז געווען דאָס באַהערשן דעם אָרטיקן מאַרק און דער קאַמף מיט פרעמדער קאָנקורענץ. אַ חוץ דעם וועבער־צעך, וועלכן מיר האָבן שוין דערמאָנט אין אַ פריערדיקן קאַפּיטל, האָבן אין ריישע עקזיסטירט נאָך צעכן פון שניידער, היטלמאַכער, פּעלצן־מאַכער, שוסטער, פריזירער, צו וועלכן עס האָבן געהערט אויך אַפּטייקער און מעדיצינער, ווי אויך דער צעך פון גאָלד־שמידן, וואָס איז אַנטשטאַנען נאָך אין 16טן יאָרהונדערט.

אַ מיטגליד אין אַ צעך האָט געקענט ווערן נאָר אַ זעלבסטשטענדיקער בעל־מלאכה, דאָס הייסט אַ מייסטער, וואָס איז געווען צוגלייך אויך אַ ריישער בירגער. די צעך־מיטגלידער האָבן געמוזט צאָלן דעם שטאָט־איינגנטימער אַ שטייער — אַ מין אָפּצאָל פאַרן רעכט צו זיין טעטיק אין איינער פון די אָרגאַניזירטע פּראָפעסיעס ווי אויך פאַרן באַנוצן דאָס לאָקאַל אָדער די יאַטקע, וואָס האָבן געהערט צום פּריץ. פון דער באַדייטנדיקער צאָל צעכן, וואָס האָבן עקזיסטירט אין ריישע אין דער דאָזיקער תקופה, איז זיך לייכט משער צו זיין, אַז דאָס מלאכה־וועזן איז דעמאָלט געווען דאָרט גוט אַנטוויקלט.

אין יאָר 1621 האָט אַ שרעקלעכע שריפה חרוב געמאַכט גאַנץ ריישע. ווי נאָר אָבער די שטאָט איז מיט שווערער מי צוריק אויפגעבויט געוואָרן, האָט זי ווידער שווער געליטן פון אַן איבערפאַל מצד די טאָטערן אין יאָר 1642. ליגענזא האָט זיך איצט פאַרנומען מיט דער פאַרטיידיקונג פון דער שטאָט. קודם כל האָט ער אינעם יאָר 1627 פאַראָרדנט אַרומרינגלען די שטאָט מיט שוץ־וואַלן און פּלויטן, און אויף אייגענע

---

[6] Kraushar Aleksander — Historja Żydów w Polsce, Warszawa 1865, st. 153.

[7] Kraushar — Historja Żydów w Polsce, str. 154.

קאָסטן האָט ער געלאָזט אויפבויען טויערן און פאַרטיידיקונגס־טורעמס.

אַלע שטאָט־איינוווינער אָן חילוק פון רעליגיע־צוגעהעריקייט האָט ער באַפוילן זיך צו פאַרזאָרגן מיט ביקסן און מיט אַ געהעריקער צאָל קוילן און פולווער. פון דער דאָזיקער פליכט זענען באַפרייט געוואָרן נאָר פרויען און קינדער אין עלטער ביז 12 יאָר. איבער דער גאַנצער פאַרטיידיקונגס־אַקציע האָט געהאַט אַן אויפזיכט אַ שטאָטישער, אַ פאָרשטאָטישער און אַ יידישער העטמאַן (אָנפירער).[9]

כדי דער בוי פון די שוץ־וואַלן זאָל שנעלער דורכגעפירט ווערן, האָט ליגענזא צוטיילט די גאַנצע לענג פון דער באַפעסטיקונגס־ליניע אויף איינצלנע חלקים, און יעדע גרופּע פון שטאָט־איינוווינער האָט באַדאַרפט בויען אַ באַשטימטן חלק פון די שוץ־וואַלן. אין דער אַלגעמיינער רשימה פון די מיעשטשאַנעס, וואָס זענען פאַרפליכטעט געווען אָנטייל נעמען אין דער דאָזיקער אַרבעט, דערשיינען נישט קיין יידישע נעמען, ווייל די יידן האָבן דעמאָלט נאָך געוווינט אין אַ באַזונדערן קוואַרטאַל אין אַלט ריישע, און דערפאַר איז זיי אויסגעקומען צו בויען אַ באַזונדערן שוץ־וואַל אַרום זייער וווין־שטח.

אינעם אַלגעמיינעם פאַרטיידיקונס־פּלאַן פון דער שטאָט, זענען אויף די ריישער יידן –- פונקט ווי אויף די קריסטן — אַרויפגעלייגט געוואָרן התחיבותן און פאַראָרדנונגען. אַזוי האָבן די יידישע הויז־אייגנטימער ווי אויך די לאָקאַטאָרן (קאָמאָרניקעס) געמוזט האַלטן ביי זיך אין דער היים לאַנגע ביקסן מיט אַ „קאָפּע" (60 שטיק) לאָדונגען און דריי פונט פולווער פאַר יעדער ביקס באַזונדער.[8] אַ חוץ דעם האָבן אַלע ריישער יידן געמוזט האָבן צוגעגרייט ביי זיך אין דער ווינונג דריי שטיינער תמיד טריקענעם און גוטן פולווער, אַ „קאָפּע" קוילן צו די קוילן־וואַרפער און אַ האַלבע קאָפּע צו די קאַנאָנען, דערביי זענען זיי פאַרפליכטעט געווען צו שטעלן זיך אויפן רוף פונעם העטמאַן אונטער זייער אייגענער פאָן. פאַרן יאָר 1627 איז אַלס יידישער העטמאַן באַשטימט געוואָרן מושקו האַפטאַזש.

די ריישער יידן האָבן באַקומען אויך אַ באַזונדערן טורעם, וואָס איז געשטאַנען הינטער דער שול און אויף וועלכן עס זענען געווען אויפגעשטעלט 4 קוילן־וואַרפער.[9] די ריישער יידן האָבן געמוזט אויסהאַלטן אַ שטענדיקן שומר, וואָס זיין אויפגאַבע איז געווען צו היטן די 4 קוילן־וואַרפער און שיסן פון זיי בעת אַן אָנפאַל.

צום אָנהויב פונעם 17טן יאָרהונדערט איז שוין ריישע געווען אַן ערנסטער האַנדלס־און אינדוסטריע־צענטער. ס'איז דאָרט געשטיגן די צאָל רייכע שטאָטלייט, וואָס אין זייערע הענט האָט זיך געפונען די גאַנצע שטאָט־פאַרוואַלטונג. דער רעזשים פון די שטאָטישע פאַטריציער האָט אָפט אַרויסגערופן אַ קעגנערשאַפט מצד דער שטאָטישער פאָלקס־מאַסע,

[8] Adam Przyboś: Rzeszow na przełomie XVI w. st. 98.
[9] Pięć wieków miasta Rzeszowa, str. 99.

צו וועלכער עס האָבן געהערט אַ חוץ קרעמער אויך די שטאָט־איינוווינער, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין בירגער־רעכט, געזעלן, איינוווינער פון די ריישער פאָרשטעט, קאָמאָרניקעס, סתם אַרבעטס־מענטשן און כל מיני פאַראָרעמטע שטאָט־איינוווינער. צו דער דאָזיקער גרופּע, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין שטאָט־בירגערשאַפט, האָבן אויך געהערט זעלבסטשטענדיקע בעלי־מלאכות, וואָס האָבן נישט געהערט צו אַ צעך, די אַזוי גערופענע „פּארטאַטשן", און צום סוף די יידן. ווי עס גיט איבער דער פוילישער היסטאָריקער אַדאַם פּשיבאָש,[10] האָט צום סוף פונעם 16טן יאָרהונדערט געלעבט אין ריישע אַ גרויסע גרופּע יידן, וואָס האָבן דאָרט געשפילט אַ גאָר וויכטיקע ראָל, אָבער זיי האָבן נאָך נישט פאַרמאָגט דאַן דאָס ריישער בירגער־רעכט, און דערפאַר האָבן זיי נישט אָנטייל גענומען אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און האָבן געמוזט פירן תמיד אַ שווערן קאַמף כדי אויפגענומען צו ווערן אין די צעכן ווי אויך כדי צובאַקומען אַ דערלויבעניש צו קאָנען האַלטן אַ קראָם. צונעמען ביי די ריישער יידן די מעגלעכקייט צו דינגען אַ געוועלב אָדער אַ קראָם, דאָס איז געווען דער עיקר־געווער, מיט וועלכן ס'האָבן זיך באַנוצט די קריסטלעכע שטאָטלייט אין זייערע באַמיאונגען צו ברעכן די קאָנקורענץ פון די יידן.

די שטאָטישע שלאָס און צעך־פאַראָרדענונגען אין ריישע האָבן שטרענג פאַרבאָטן צו האַנדלען מיט סחורות אויף די גאַסן אָדער אין פריוואַטע הייזער. אָבער בעת די רייכערע יידישע סוחרים האָבן זיך געדונגען עטלעכע צימערן כדי איינאָרדענען דאָרט אַ געוועלב, אַ וווינצימער און אַ קיך, האָבן די אָרעמערע יידישע הענדלער אין ריישע געמוזט זיך באַגענוגענען מיט אַ געוויינלעכער שאַפע אויף אָפּצולייגן די סחורות און זענען געווען צופרידן, ווען ס'איז זיי געלונגען צובאַקומען אַ דערלויבעניש אויף אַ קראָם ביי אַ וואַנט אָדער אין אַ פאָרהויז פון אַ פריוואַט הויז.[11]

צום סוף פונעם 16טן יאָרהונדערט האָבן אין ריישע קוים 6 יידן געהאַט אייגענע הייזער,[12] דערביי זענען ס'רוב אכסניות אין דער נייער שטאָט געווען שוין דעמאָלט אין יידישע הענט.[13]

אַלע פוילישע היסטאָריקער, וועלכע האָבן געפאָרשט די געשיכטע פון ריישע אינעם פעאָדאַלן פוילן, באַשטעטיקן אַז דער הויפּט פאַקטאָר פונעם ווירטשאַפטלעכן אויפשטייג פון ריישע אין דער תקופה פון 16טן און 17טן יאָרהונדערט, זענען געווען די יידן. אָבער דער אויסערגעוויינלעכער אויפבלי פונעם יידישן האַנדל אין ריישע, סיי אויפן אינערלעכן און סיי אויפן אויסערלעכן מאַרק, האָט שוין אין אָנהויב פונעם 16טן יאָרהונדערט אַרויסגערופן אַן אומרו ביי די קריסטלעכע שטאָטלייט אין ריישע. פלוצים האָבן זיי זיך דערפילט באַדראָט אין

[10] Przyboś: Rzeszów na przełomie XVI i XVII w. str. 97.

[11] דאָרט ז׳ 94.

[12] דאָרט ז׳ 96.

[13] Jan Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 284.

זייערע פּריווילעגירטער ווירטשאַפטלעכער הערשאַפט אין דער שטאָט און האָבן מיט הילף פון רעליגיעזע טעמים אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן דער געפערלעכער יידישער קאָנקורענץ.

אַ בולטער אויסדרוק פון דער קעמפערישער, פיינטלעכער שטימונג מצד דער קריסטלעכער באַפעלקערונג אין ריישע לגבי די דאָרטיקע יידישע הענדלער און בעלי־מלאכות איז געווען די פּריווילעגיע פונעם יאָר 1599, אין וועלכער לייגענזא, אויספירנדיק דעם ווילן פון די קריסטלעכע האַנדלס־ און מלאכה־קרייזן, האָט פאַרבאָטן די יידן צו האַנדלען מיט סחורות, וועלכע זענען אויסגעאַרבעט געוואָרן אין קריסטלעכע וואַרשטאַטן.[14] די דאָזיקע פּריווילעגיע האָט אויך אַנטהאַלטן אַ פאַראָרדענונג, לויט וועלכער נאָר יידן, וואָס האָבן פאַרמאָגט אין ריישע אייגענע פּאַרצעלן, האָבן געהאַט דאָס רעכט צו בויען הייזער,[15] מיט דער באַגרענעצונג, אַז אין ריישע קענען נישט זיין מער ווי 7 יידישע וווינהייזער,[16] פון וועלכע די יידן האָבן געדאַרפט צאָלן דעם שטאָט־אייגנטימער אַ באַזונדערן שטייער־אָפּצאָל.

די דאָזיקע באַגרענעצונגען האָבן נישט אָפּגעהאַלטן די ריישער יידן פון זייער ווירטשאַפטלעכער טעטיקייט. ווי עס אונטערשטרייכט דער פּוילישער היסטאָריקער פּשיבאָש אין זיין ציטירטער אָפּהאַנדלונג וועגן ריישע אין דער תקופה צווישן דעם 16טן און 17טן יאָרהונדערט — זענען די יידן איז ריישע טראָץ אַלע שוועריקייטן און מניעות ווייטער געוועז טעטיק אַלס סוחרים, קרעמער, מעקלערס, צאָל־און שטייער־פּאַכטערס, אַרענדאַרן א.א.וו. און אין אַ קורצער צייט — גיט צו פּשיבאָש — האָבן די יידן פאַרנומען אין ריישע אַ גאַנצע גאַס און האָבן אַפילו אָפּגעדונגען קראָמען אויפן ריישער מאַרק גופא, כדי צו פאַרקויפן דאָרט סחורות בעת די ירידים.

אין דער צייט פון ליגענזאס הערשאַפט אין ריישע איז די צאָל יידן דאָרט נישט געווען קיין גרויסע, ווייל זיי האָבן געהאַט דעמאָלט רעכט צו וווינען נאָר אין 7 הייזער. אין דער אַלטער שטאָט האָבן די יידן צו יענער צייט בכלל נישט געטאָרט האָבן קיין הייזער און האָבן געוווינט אינעם באַזונדערן יידישן קוואַרטאַל אין דער סביבה פונעם בית־עלמין, הינטער דער אַלטער שול, אויפן שטח, וואָס האָט אינעם 16טן יאָרהונדערט געהערט צו דער ריישער פּראָבאָסטווע.[17] די יידן האָבן געפונען אַן אויסוועג און געהאָלפן זיך דערמיט, וואָס די בעלי־בתים פון די יידישע הייזער האָבן אַריינגענומען מערערע משפחות, אַזוי, אַז פאַקטיש איז די צאָל יידן תמיד געווען גרעסער, ווי דאָס איז אויסגעקומען לויט דער אָפּציעלער צאָל יידישע הייזער.

אַמבעסטנס באַשטעטיקט דאָס דער פאַקט, וואָס שוין אין אָנהויב פון 17טן יאָרהונדערט איז אינעם יידישן קוואַרטאַל אין ריישע געשטאַנען די געמויערטע שול — אין פאָרעם פון אַ פאַרטיידיקונגס־פעסטונג — וואָס האָט לויט די סברות פון די היסטאָריקער פון ריישע געשטאַמט פונעם סוף פון 16טן י"ה. אָבער אויך די דאָזיקע באַגרענעצטע צאָל יידן האָט געמוזט פירן אַ קאַמף פאַר קיום, זוכנדיק וועגן און מיטלען כדי צו דערשלאָגן זיך צום רעכט צו וווינען און צו אַרבעטן אין ריישע. די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן אויסגענוצט יעדע מעגלעכקייט, צו באַשווערן דער יידישער באַפעלקערונג דאָס טאָגטעגלעכע לעבן אין דער שטאָט. אַזוי האָט דער זעלבער ליגענזאַ, וואָס האָט אויף פאַרשידענע אופנים געצויגן אָפּצאָלונגען און שטייערן פון אָרעמע און רייכע יידן אין ריישע און זיי באַטראַכט אַלס אַן אָביעקט, וועלכן מען קאָן אויסנוצן לויט זיינע פּריצישע הערשאַפט־פאַנטאַזיעס, דערלויבט אין יאָר 1627 דער ריישער שטאָט־פאַרוואַלטונג צו פאַרעפנטלעכן אַ פאַראָרדענונג, לויט וועלכער יידן איז פאַרבאָטן אָנצונעמען אַלס דינסט אַ קריסטלעך מיידל, מחמת דער פולשטענדיקער פאַרדאָרבנקייט צוליב דעם גרויסן שכר און אומדערלויבטן לוקסוס.[18] גלייכצייטיק איז פאַרבאָטן געוואָרן די יידן צו עפענען זייערע קראָמען בעת די חגאות און אפילו אין די פענצטער איז זיי דעמאָלט פאַרבאָטן געוואָרן אַרויסצושטעלן סחורות. בעת אַ פּראָצעסיע האָבן די יידישע הייזער געמוזט זיין פאַרמאַכט, און די יידן האָבן זיך געמוזט צוריקציען טיפער אין הויז אַריין.

ליגענזאַ, דער פּוילישער פעאָדאַלער מאַגנאַט, איז תמיד געווען אין פינאַנסיעלע נויטן און ס'איז אים שווער געווען מוותר צו זיין אויף די הכנסות, וועלכע ער האָט געצויגן פון די „אומגלויביקע" יידן. ער האָט דעריבער גרויס געוויכט געלייגט אויף דער אַנטוויקלונג פון עקספּאָרט־האַנדל מיט אַ גאַנצער ריי סחורות, וועלכן יידישע סוחרים אין ריישע האָבן אָרגאַניזירט און וועלכער איז כמעט אין גאַנצן געלעגן אין זייערע הענט.[19]

אויך די יידישע דעטייל־הענדלער און קרעמער אין ריישע, וואָס האָבן געמוזט זיך ראַנגלען מיט די שטערונגען מצד דער קריסטלעכער שטאָט־פאַרוואַלטונג, וואָס איז געשטאַנען אויף דער וואַך, און געהיטן אַז יידישע הענדלער זאָלן נישט האָבן קיין מעגלעכקייט צו באַקומען אַ קראָם אָדער געוועלב אינעם צענטער פון דער שטאָט — האָבן אויסגענוצט דעם פאַקט, וואָס אַ סך פון די איינוווינער פון ריישע, וואָס האָבן געהערט צו דער אַדעליקער־קאַסטע (שלאַכטא) זענען געוואָרן אייגנטימער פון הייזער און האָבן פאַר אַ הויכע שכירות פאַרדינגען די יידן זייערע הייזער אין דער שטאָט, און נישט רעכנעדיק זיך מיט די פאַראָרדענונגען פון די מאַגיסטראַטן, האָבן זיי גענומען די יידן אין שוץ קעגן די שטאָטישע מאַכט־אָרגאַנען.

דאָס זענען געווען די אויסערלעכע פאַרהעלטענישן, אין וועלכע ס'איז אויסגעקומען די ריישער יידן צו לעבן און צו

[14] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 294.
[15] Przyboś: Rzeszów na przełomie XVI i XVII w. str. 93.
[16] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 31.
[17] Przyboś: Rzeszów na przełomie, str. 97.
[18] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 359.
[19] Przyboś: Rzeszów na przełomie, str. 99.

קעמפן. פון איין זייט בלינדע שנאה מצד די קריסטלעכע בירגער, וועלכע האָבן געשטרעבט פטור צו ווערן פונעם יידישן קאָנקורענט אויפן געביט פון האַנדל און מלאכה, און פון דער אַנדערער זייט — אַ נישט ערלעכער צוגאַנג צום יידן־פראָבלעם מצד דעם פעאָדאַלן שטאָט־אייגנטימער, דעם מאַגנאַט ליגענזא ווי אויך מצד דער שליאַכטע, פאַר וועלכע יידן זענען געווען בלויז אַ קוואַל פון הכנסות.

אינערלעך אָבער — אין די שמאָלע יידישע געסלעך, אויף אַן ענגן שטח האָט געברויזט אַ רייך יידיש לעבן, אַ קליינע מלוכה מיט אייגענע מאַכט־אָרגאַנען, וועלכע האָבן געזאָרגט אויסצוהאַלטן שולן און אַ בית־מדרש, אַ בית־מרחץ און אַ בית עלמין, חדרים, אַ יידיש שפיטאָל, אַן אייגענעם בית־דין און פיל אַנדערע סאָציאַלע און רעליגיעזע הצטרכותן.

די קהילה אין ריישע בעת דעם אויפבלי פון יידישער אויטאָנאָמיע אין פוילן

דער גראַנגל פון די קריסטלעכע גילדעס און צעכן אין ריישע אַרויסצושטויסן די יידן פון זייערע ווירטשאַפטלעכע פאָזיציעס האָט אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד מצד דער ריישער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט שוין געהאַט אַן אייגענע קהילה־אָרגאַניזאַציע.

אויפן שטח פונעם שפעטערדיקן גאַליציע האָבן זיך אַנטוויקלט צוויי קהילהשע לאַנד־קרייזן (זיעמסטוואָ) דהיינו: דער לאַנד־קרייז פון רייסישע יידן מיט דער קהילה אין לעמבערג אַלס צענטער און דער קראָקאָווער־סאַנדאָמירער לאַנד־קרייז מיט די צענטראַלע קהילות אין קראָקע און אין סאַנדאָמיר.

יעדער אַזאַ לאַנד־קרייז האָט געהאַט אַן אייגענע אַדמיניסטראַציע, אַן אייגענעם לאַנד־רב און האָט אַלע זיינע בשותפותדיקע ענינים דערלעדיקט אויף לאַנד־צוזאַמענפאָרן, סיימיק זיעמסקי — ווו מען האָט זיי גערופן לויטן פוילישן שטייגער.

אַרום דעם יאָר 1700 האָט זיך פונעם רייסישן לאַנד־קרייז אָפגעריסן די פשעמישלער קהילה מיט מערערע פיליאַלע קהילות, שאַפנדיק אַן אייגענעם פשעמישלער לאַנד־קרייז, צו וועלכן עס האָט אויך געהערט ריישע אַלס אַ פיליאַלע קהילה (פשיקאהאלעק) פון פשעמישל.

באַלד אָבער זענען אויך אין דעם דאָזיקן קרייז אַנטשטאַנען מחלוקת׳ן און קריגערייען. אין די ערשטע יאָרן פונעם 18טן יאָרהונדערט איז דער רב פונעם פשעמישלער לאַנד־קרייז ר׳ יהושע יחזקאל פרענקעל, אָן דער הסכמה פון דער פשעמישלער קהילה, אַריבער קיין ריישע און דאָרט איבערגענומען דאָס רבנות. ער איז דאַן אַראָפגעזעצט געוואָרן אַלס רב פונעם פשעמישלער לאַנד־קרייז און אויף זיין אָרט איז אויפגענומען געוואָרן דער סלאָנימער רב ר׳ שמואל מענדעלאָוויץ.[21] דער דאָזיקער קאָנפליקט האָט אַרום דעם יאָר 1715 געהאַט אַן אָפקלאַנג ביים ועד פונעם פשעמישלער לאַנד־קרייז אין קאָנטשוגע און אין יעראָסלאַוו. צום סוף האָט זיך די ריישער קהילה אָפגעריסן פונעם פשעמישלער לאַנד־קרייז און האָט מיט די שכנותדיקע שטעטלעך געשאַפן אַ נייעם ריישער קהילה־קרייז.

ווי מיר האָבן שוין פריער אונטערגעשטראָכן, האָט זיך אין ריישע קאָנצענטרירט אין אָנהויב פון 17־טן יאָרהונדערט אַ קליינע גרופּע יידן אין אַ באַזונדערן קוואַרטאַל — אין געטאָ — ווו ס׳איז זיי במשך מערערע צענדליק יאָרן דערלויבט געווען צו וווינען נאָר אין 7 הייזער.

וועגן דער רירעוודיקייט און פילזייטיקער ווירטשאַפטלעכער טעטיקייט פון דאָזיקן קליינעם יידישן ישוב, זאָגט עדות דער פאַקט, אַז ער האָט שוין דעמאָלט פאַרמאָגט אַ געמויערטע שול, וועלכע ווערט שוין דערמאָנט אין די פאַראָרדענונגען פון ליגענזא אין יאָר 1624. אין די שפעטערע יאָרן, נאָך בעת ליגענזא האָט געלעבט, איז הינטער דער שול צוגעבויט געוואָרן אַ טורעם, אויף וועלכן עס האָבן זיך געדאַרפט תמיד געפינען 4 „האַקאָווניצעס” (האַרמאַטן) מיט אַמוניציע. ערשט ווען ס׳איז אין דער ערשטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט אַנטשטאַנען די נייע שכונה, די אַזוי גערופענע „נייע שטאָט”, האָבן די יידן געמעגט שוין באַזיצן דאָרט 40 הייזער, און דערמיט האָט זיך דער יידישער ישוב אין ריישע פאַרגרעסערט מיט איבער 40 משפחות. אין דער אַלטער שטאָט — אַ חוץ אין געטאָ־קוואַרטאַל — האָבן די יידן אויך ווייטער נישט געטאָרט וווינען.[22]

די דאָזיקע באַגרענעצונגען בנוגע דעם דערלויבטן וווינשטח פאַר יידן אין ריישע, האָבן אָנגעהאַלטן אויך שפעטער, ווען ס׳האָט זיך געביטן דער אייגנטימער פון דער שטאָט. ליגענזאַ האָט זיין גאַנץ פאַרמעגן איבערגעלאָזט זיינע צוויי טעכטער, זאָפיע קראַשינסקאַ פּרודענציאַנאַ און איר שוועסטער קאָנסטאַנציאַ. די ערשטע האָט חתונה געהאַט אין יאָר 1633 מיטן גראַף פון טאַרנע, וולאַדיסלאַוו דאָמיניק אָסטראָגסקי, דעם שפעטערן קראָקעווער וואָיעוואָדע, און די צווייטע האָט חתונה געהאַט מיט דעם פירשט יעזשי סעבאַסטיאַן לובאָמירסקי, דעם גרויסן פעלד־מאַרשאַלעק און מדינה־העטמאַן. די שטאָט ריישע מיט דער סביבה און 39 דערפער האָט ליגענזא פאַרשריבן דער עלטערער טאָכטער פּרודענציאַנאַ בתנאי, אַז די שטאָט גופא וועט בשום אופן נישט אויפגעטיילט ווערן. דערמיט האָט זיך איצט די שטאָט ריישע געפונען אונטער דער הערשאַפט פון גראַף אסטראגסקי. דער נייער אייגנטימער פון דער שטאָט האָט געשפילט אַ וויכטיקע ראָל בעת דעם קאַמף, וואָס האָט זיך דעמאָלט צעפלאַקערט צווישן די יעזואיטן און אריאנער — אונטערשטיצנדיק די קאַטוילישע קירך. אויפן קרוינונגס־סיים אין יאָר 1633 איז ער אַרויס מיט אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט געמאַכט דעם פאָרשלאַג — אַרויפלייגן אויף די פלעבעיער און יידן[23] די גאַנצע לאַסט פון

[20] בעת דער תקופה 1573—1648 פלעגן שוין יידן פון ריישע פאָרן אין האַנדלס־ענינים קיין דאַנציק. ד״ר יצחק שיפער: די געשיכטע פונעם יידישן האַנדל אין פוילן, ז׳ 78.

[21] יעווריעיסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ באַנד 14, ז׳ 431.

[22] Przyboś: Rzeszów na przełomie XVI i XVII w. str. 100.

[23] Przyboś: Rzeszów na przełomie 17 i 18 w. str. 120.

שטייערן פאַר די הוצאות אויף פאַרטיידיקונג פון דער מדינה.

אין יאָר 1648 האָט אָסטראָגסקי באַנייט ליגענזאָס עדיקט, וואָס האָט פאַרבאָטן די יידן צו באַזיצן הייזער אין דער אַלטער שטאָט און האָט גלייכצייטיק אויפגעפאָדערט דעם וואָיט, די ראַטמענער און דאָס פאָלק נישט צו פאַרקויפן יידן סיי באָדן, סיי הייזער אין דער אַלטער שטאָט, און דאָס אונטער דער שטראָף בטל צו מאַכן דעם קויף־קאָנטראַקט.

צווישן אָסטראָגסקי און די לובאָמירסקיס איז אַנטשטאַנען אַ קאָנפליקט וועגן ריישע, וואָס האָט אָפּט געפירט צו אַן אָפענעם קאַמף, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיטן נצחון פון לובאָמירסקי — די שטאָט ריישע איז אַריבער אין זיין באַזיץ.

דער ערשטער פון די נייע אייגנטימער פון ריישע, היעראַנים אוגוסט לובאמירסקי האָט געלייגט גרויס געוויכט אויף איינצופירן אָרדנונג און אַ סדר אין דער שטאָט. נאָכדעם ווי ער האָט באַפעסטיקט דעם שטח פון דער נייער שטאָט האָט זיך דאָ געשאַפן דער ווירטשאַפטלעכער צענטער פון ריישע.

אַ חוץ פאָליאַקן האָבן זיך דאָ באַזונדערס באַזעצט יידישע הענדלער און קרעמער, וואָס האָבן פיל בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פון דער נייער שטאָט. גאָר גרויס האָט געמוזט זיין די הצלחה פון דער יידישער טעטיקייט אין דער נייער שטאָט בעת דער דאָזיקער תקופה, אויב דער פוילישער היסטאָריקער א. פשיבאש באַקלאָגט זיך אין דער שוין ציטירטער אָפּהאַנדלונג וועגן ריישע, אַז „באַלד נאָכן אָרגאַניזירן די נייע שטאָט, קויפן די יידן שנעל אויס די הייזער און פארצעלן, וואָס געהערן צו די קריסטן", און אַז „אין דעם לעצטן פערטל פון 17־טן יאָרהונדערט האָבן זיי געמוזט שוין זיין דאָרט אין אַ היפשער צאָל, אויב ס'איז געווען אַ נויטווענדיקייט אויפצובויען דאָרט אַ נייע שול, אויפן סמך פון אַ דערלויבעניש פונעם 6.1.1686 מצד היעראָנים אוגוסט לובאָמירסקי".

ווי עס אינפאָרמירט אונדז אַן אַנדערער פוילישער היסטאָריקער, פר. קאָטולאַ[24] געפינט זיך אין אַרכיוו פונעם שטאָטישן מוזעאום אין ריישע אַ פריווילעגיע, געשריבן אויף פאַרמעט און אויסגעשטעלט דורך היעראַנים אוגוסט לובאָמירסקי דעם 6.1.1686, וואָס אַנטהאַלט אַ דערלויבעניש פאַר יידן אין ריישע אויפצובויען אַ שולביים אַלטן שטאָטישן „וואל", וואָס האָט אַרומגעצוימט דעם יידישן קוואַרטאַל (דערפון די „וואַליער שול"), דערביי זענען אין דעם דאָזיקן דאָקומענט פאַרזיכערט געוואָרן דער נייער שול די זעלבע זכויות, וועלכע ס'האָבן געהאַט די יידן אין דער אַלטער שול.

היות ווי דער דאָזיקער דאָקומענט האָט זיך פריער געפונען אינעם אַרכיוו פון בערנאַרדינער קלויסטער, האָבן די ריישער יידן — לויט קאָטולאַס מיינונג — אויפגעבויט די נייע שול מיט הילף פון אַ הלוואה, וועלכע זיי האָבן גענומען ביי די בערנאַרדינער. דעם פריווילעגיע־דאָקומענט — גיט איבער קאָטולאַ — האָבן די יידן איבערגעגעבן די אויסלייער אַלס אַ משכון, און מסתמא איז דאָס געלט קיין מאָל נישט צוריקגעצאָלט געוואָרן און דער פאַרמעטנער דאָקומענט איז געבליבן אין אַרכיוו ביז צום יאָר 1946.

צו דער פאַרפעסטיקונג פון יידישן ישוב אין ריישע האָט בעיקר בייגעטראָגן דער פאַקט, וואָס אין יאָר 1696 האָט יעזשי אוגוסט לובאָמירסקי אָפּגעשאַפט די פאַראָרדענונג, לויט וועלכער יידן איז פאַרבאָטן געווען צו וווינען אין דער אַלטער שטאָט און צוגלייך האָט ער זיי דערלויבט צו קויפן דאָרט הייזער און פלעצער בתנאי, אַז זיי וועלן פריער באַקומען אַ באַזונדערע דערלויבעניש דערצו מצד דעם שטאָט־אייגנטימער, וואָס דאַרף זיך רעכענען מיט דער דעה פון די שטאָט־איינוווינער.[25]

דער פאַקט, וואָס יידן איז דערלויבט געוואָרן צו באַזעצן זיך אין דער אַלטער שטאָט, האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג נישט בלויז פאַר דער יידישער באַפעלקערונג, נייערט אויך פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט גופא. דאָס אַלטע ריישע און די „נייע שטאָט" האָבן ביז צום סוף פון 17־טן יאָרהונדערט עקזיסטירט נעבן זיך ווי צוויי באַזונדערע שטעט. איצט, נאָכן דערלויבן די יידן צו וווינען אויך אין דער אַלטער שטאָט, איז בטל געוואָרן די דאָזיקע אָפּגעזונדערקייט. כדי דערמעגלעכן די סוחרים, וואָס פלעגן קומען פון מערב־זייט אַ באַקוועמען וועג קיין מזרח, איז אויפגעבויט געוואָרן איבער דעם טייך ווויסלאָק אַ נייע בריק, וואָס האָט פאַרבונדן ביידע שטעט. צוגלייך אָבער זענען איצט אַנטשטאַנען סכסוכים צווישן דער יידישער און קריסטלעכער באַפעלקערונג מכוח דער פראַגע ווער ס'דאַרף טראָגן די הוצאות פאַר די תיקונים אויף דער בריק און אויפן וועג צו איר ווי אויך ווער ס'דאַרף צאָלן פאַרן קאָנסערווירן די 8 שטאָטישע טויערן. דעם קאָנפליקט האָט אויסגעגליכן לובאָמירסקי אויף אַזאַ אופן, אַז די יידן זענען מחויב געווען צו פאַריכטן פון איין זייט דעם וועג, וואָס האָט זיך געצויגן פון באַלדאָרפס הויז צום מאַרק פון דער נייער שטאָט און פון דאָרט צו דער שטאָט־צעגעלניע, און פון דער צווייטער זייט ביז צום טויער אין דער נייער שטאָט און פון דאָרט דורך דער וואָליע (די שפּעטערדיקע לוואווסקאַ־גאַס) ביז צו דער בריק.[26] וואָס שייך דאָס קאָנסערווירן די טויערן, האָט לובאָמירסקי פאַראָרדנט, אַז פאַר 4 טויערן האָבן געדאַרפט זאָרגן די יידן און פאַר די אַנדערע 4 די קריסטן.

אין דער געשיכטע פון דער פריוואַטער שטאָט ריישע האָבן אין פעאָדאַלן פוילן געשפּילט אַ וואָגיקע ראָל די אייגנטימער. זייער באַציאונג צו די גרונט פּראָבלעמען פון דער שטאָט־ווירטשאַפט, צום האַנדל, צו די סוחרים און צעכן, האָט דעצידירט וועגן דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט.

די פריערדיקע אייגנטימער פון ריישע, די זשעשאָווסקי־ס און ליגענזאַ, האָבן זיך אין זייער זאָרג פאַר דער שטאָט שטאַרק גערעכנט מיט דער אַנטי־יידישער האַלטונג פון די קריסטלעכע שטאָטלייט, וועלכע האָבן מיט דער הילף פון

[24] Franciszek Kotula: Obwarowanie i rozwój przestrzeniowy m. Rzeszowa w 17 i 18 wieku, str. 185.

[25] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 359.

[26] Przyboś: Rzeszów na przełomie 16 i 17 w. str. 226.

מאַנאָפּאָליזירן דעם האַנדל און מלאכה אין דער שטאָט, געמאַכט גרויסע אָנשטרענגונגען אָפּשוואַכן די יידישע קאָנקורענץ.

די לובאָמירסקיס דאַקעגן, וואָס האָבן איבערגענומען ריישע אין אַ תקופה פון כסדרדיקע מלחמות און שריפות — האָבן געהאַט נאָר איין ציל פאַר די אויגן: אַרויסצוציען פון דער באַפעלקערונג, סיי יידישער סיי קריסטלעכער, וואָס מער הכנסות. זייערע באַאַמטע האָבן פון דער שטאָט ווי אויך פון די אַרומיקע דערפער געצויגן שטייערן לטובת דעם שלאָס און דעם מלוכה־אוצר. אין דער דאָזיקער הינזיכט האָבן די לובאָמירסקיס נישט געמאַכט קיין אונטערשיד צווישן קריסטן און יידן. דער עולם האָט געמוזט צאָלן אַ חוץ שטייערן פאַרשידענע אָפּצאָלונגען, באַזונדערע פון שטאָטישע ערד־שטחים, פון גערטנער און הייזער, און באַזונדערע פון באַשעפטיקן זיך מיט מסחר און מלאכה. און דערצו נאָך די פאַרשידענע אומזיסטע אַרבעטן לטובת דעם אייגנטימער פון דער שטאָט.

אַ בולט בילד פון דער באַציאונג מצד היעראָנים לובאָמירסקי צו די ריישער יידן ווי אויך פון זייער פאַרהעלטעניש צו די שטאָטישע קריסטן גיט אונדז די פּריווילעגיע פון יאָר 1657 פאַר דער שטאָט ריישע. עס ווערן דאָרט דערמאָנט די טענות קעגן די יידן, הלמאי זיי דערפילן נישט זייערע התחייבותן לגבי דער שטאָט, ווי למשל, אַז זיי צאָלן שטייערן לויט דער נאָרמע, וואָס איז באַשטימט געוואָרן נאָך אין דער תקופה, ווען אין דער שטאָט זענען געווען נאָר 7 יידישע הייזער; אַז זיי האַנדלען מיט אויסאַרבעטונגען פון קריסטלעכע האַנטווערקער וכדומה. און כדי צו פאַרהיטן די דאָזיקע יידישע „זינד", האָט היעראָנים לובאָמירסקי, דער מכלומרשטער ידיד פון די יידן, צווישן אַנדערע פאַראָרדנט, אַז אַלע פריערדיקע באַשטימונגען בנוגע דעם פאַרבאָט צו באַשעפטיקן זיך מיטן האַנדל פון האַנטווערקער־אויסאַרבעטונגען דאַרפן ווייטער פאַרבלייבן אין קראַפט. אַלע עפנטלעכע התחייבותן, אַלע מלוכה־און שטאָט לאַסטן דאַרפן די יידן דערפולן פּראָפּאָרציאָנעל צו דער צאָל איינוווינער.[27]

אין דער ערשטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט האָט ריישע דערגרייכט דעם הויכפונקט פון איר אַנטוויקלונג. טראָץ שריפות און מלחמות, פון וועלכע די שטאָט האָט אַזוי אָפט געליטן, האָבן די איינוווינער אַרויסגעוויזן אַ גרויסע מאָס פון איניציאַטיוו. אין דער דאָזיקער הינזיכט האָט נאָך געווירקט די השפעה פון דער אַקטיווער טעטיקייט פון ליגענזא צו שאַפן אין דער שטאָט גינסטיקע תנאים פאַר האַנדל און מלאכה. ער האָט פאַרשטאַנען די גרויסע באַדייטונג פון יריד־האַנדל פאַרןווירטשאַפטלעכן אויפשטייג פון דער שטאָט און האָט נאָך אין יאָר 1578 אַרויסבאַקומען פונעם קעניג סטעפאַן באַטאָרי אַ פּריווילעגיע, אין וועלכער ס'איז אונטערגעשטראָכן געוואָרן די ראָל פון ריישע אַלס אַ האַנדלס־צענטער ספּעציעל פאַר פי און סחורות פון רייסן, פּאָדאָליע און וואָלין, און די

27 Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 359.

מיעשטשאַנעס האָבן באַקומען דאָס רעכט צו שטיין אויף דער וואַך פון זייערע זכויות לגבי פרעמדע סוחרים. בפרט איז זיי דערלויבט געוואָרן אָפּצוהיטן, אַז סוחרים וואָס פירן סחורות אָדער פי זאָלן נישט אויסמיידן די שטאָט ריישע. אַזאַ „שמוגלער" האָבן די ריישער שטאָטלייט געהאַט דאָס רעכט צו אַרעסטירן און זיינע סחורות צו קאָנפיסקירן.

זינט דעם יאָר 1726 זענען אין ריישע אָפּגעהאַלטן געוואָרן במשך אַ יאָר 9 ירידים אַ חוץ וועכנטלעכע מערק — יעדן פרייטיק.

אַ חוץ דעם מסחר מיט פי איז אויף אַ הויכער מדרגה געשטאַנען אין ריישע דער האַנדל מיט וויין, וואָס האָט זיך דאָרט געהאַט אַנטוויקלט נאָך אינעם 16־טן יאָרהונדערט. וועגן דעם גרויסן פאַרנעם פון דאָזיקן האַנדל, זאָגן עדות, צווישן אַנדערע, די קעלערן אונטערן מאַרק־פּלאַץ, בפרט דער קעלער, וואָס האָט נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געהערט צום וויינהענדלער טוכפעלד און האָט זיך געצויגן אין דער ריכטונג פון מערב צו מזרח אויף אַ מרחק פון 97 מעטער און האָט געהאַט 2 שטאָק. דער דאָזיקער קעלער האָט געשטאַמט פון 16־טן י"ה.[28]

אַ חוץ דעם יריד־האַנדל האָט זיך אין ריישע גוט אַנטוויקלט דער האַנדל אין קלייטן, וואָס איז תמיד געווען אַ דעטייל־האַנדל. קוים עטלעכע געוועלבער זענען געווען געמויערט, דער רעשט איז באַשטאַנען פון קראָמען און סטראַגאַנעס, וואָס האָבן זיך געפונען אין די „פּאַטשענעס",[29] ביי די ווענט פון די הייזער אָדער אין די פענצטער פון וווינונגען. די שראַגנס (סטראַגאַנעס) זענען צוגעטיילט געוואָרן אלמנות נאָך מיטגלידער פון די צעכן, און זינט דעם 18־טן י"ה זענען די דאָזיקע שראַגנס צוגעפאַלן כמעט גענצלעך יידישע פרויען.

לויט דער רשימה פון שטאָטישן שטייער־צאָלער זענען אין ריישע טעטיק געווען אינעם יאָר 1730 צוזאַמען מיט די קראָמען 91 געוועלבער, דערין 31 גרעסערע קלייטן, 9 שראַגנס און 51 קראָמען.[30] אַ חוץ דעם איז אויף די „בליאָניעס", אויסערהאַלב דער שטאָט, געווען אַ ריירעוודיקע האַנדלסבאַוועגונג. פון דאַנען האָט די שטאָט געהאַט גרעסערע הכנסות, ווייל דאָ האָבן זיך מייסטנס אויפגעהאַלטן פּי־סוחרים. וואָס שייך דעם האַנדל מיט אויסלאַנד, האָט אין ריישע דאָס ערשטע אָרט פאַרנומען דער האַנדל מיט תבואה. די האַנדלס־באַציאונגען מיט אויסלענדישע סוחרים האָט געגרייכט ביז קיין דאַנציק, ווראָצלאַוו, מאָסקווע און אַנדערע ווייטע מקומות. קיין מערב האָבן די ריישער סוחרים עקספּאָרטירט אויך לייוונט. קיין דאַנציג האָבן זיי געליפערט תבואה און יסטאָפּן. קיין ווראָצלאַוו האָבן זיי געפירט געגאַרבטע הויטן, און קיין אונגאַרן מאַלט, אייער און פּוטער. קיין מאָסקווע איז עקספּאָרטירט געוואָרן דאָס אַזוי גערופענע

28 Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 270.

29 דאָרט זייט 300.

30 דאָרט זייט 278.

ריישער גאָלד, אַ מין קופּער וואָס איז באַקאַנט געווען אין די לענדער פון אוראל און קאווקאַז[31]

אין דעם דאָזיקן האַנדל מיט אויסלאַנד האָבן אין 18־טן יאָרהונדערט כמעט אויסשליסלעך אָנטיילגענומען ריישער יידן. אין דער תקופה 1681—1699 האָבן זיך צווישן די יידן, וואָס זענען געפאָרן צו די באַרימטע לייפּציקער ירידים, גע־פונען 3 פון ריישע[32] דעם ריישער ייד הערש ישראל, וואָס איז געשטאַנען אין געשעפטלעכער פאַרבינדונג מיט דאַנציג, האָט אין די יאָרן 1778—1780 דער דאַנציגער שטאָטראָט אויס־געשטעלט אַ דאָקומענט, וואָס האָט אים געדאַרפט פאַרלייכ־טערן זיין אויפנטהאַלט אין דאַנציג.[33]

דער דאָזיקער האַנדל מיט אויסלאַנד, וואָס האָט זיך בעת ליגענזאַס הערשאַפט אין ריישע אַזוי גוט אַנטוויקלט, האָט אין דער תקופה פון לובאָמירסקי אָנגעהויבן וואָס אַמאָל מער איינצושרימפּן. מערערע גורמים האָבן דערפירט צו דער ירידה פון ווירטשאַפטלעכן מצב אין דער שטאָט.

די שרעקלעכסטע פלאָג זענען געווען די שריפות און די מגיפות. אין די יאָרן 1698, 1709, 1728[34] האָבן די שריפות חרוב געמאַכט די שטאָט. אין די פייער־פלאַמען זענען פאַר־שוואונדן כמעט אַלע הילצערנע הייזלעך. דער ווידעראויפבוי פון ריישע איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן.

זייער געליטן האָט די שטאָט פון מגיפות. במשך די יאָרן 1707 ביז 1713 האָט אין גאַנצן לאַנד געהערשט אַ שרעקלעכע מגיפה, וואָס האָט נישט אויסגעמיטן אויך ריישע. עס זענען אָפּגעריסן געוואָרן די בריקן אויפן ווייסלאָק, עס זענען גע־שלאָסן געוואָרן די שטאָטישע טויערן. די שטאָט איז אויף אַ געוויסע צייט גענצלעך איזאָלירט געוואָרן פון דער דרויסנ־דיקער וועלט.

אַ גרויסע עפּידעמיע איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1735. דער שטאָטישער שפּיטאָל, אויפגעבויט נאָך דורך היעראָנים אויגוסט לובאָמירסקי, איז געווען אַזוי פאַרנאַכלעסיקט, אַז אַנשטאָט 20 צימערן איז דאָרט געווען נאָר 1 שטוב, וואָס מען האָט געקאָנט באַנוצן. אַפילו דער שפּיטאָל, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן נעבן דעם אַלטן מיט די געלטער פון יעזשי איגנאַצי לובאָמירסקי, איז געווען זייער אָרעם איינ־געריכטעט.

צום אומגליק איז נאָך אין יאָר 1745 צוגעקומען אַן עפּי־דעמיע, פון וועלכער עס זענען געפאַלן גאַנצע סטאַדעס פון בהמות, אַזוי, אַז אַחוץ שריפות איז איצט דער הונגער געוואָרן אַ סכנה פאַר די איינוווינער פון ריישע.

אַ פיינלעכע השפעה האָבן געהאַט אין דער דאָזיקער תקופה די מלחמות און אינערלעכע קריגערייען. באַלד צום אָנהויב פון 18־טן יאָרהונדערט איז ריישע אַריין אין ווירר־וואַר פון דער מלחמה מיט שוועדן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה פון קאָנטריבוציעס, רעקוויזיציעס, רויבערייען דורך פרעמדע חיילות — שוועדישע, רוסישע — און נישט ווייני־קער דורך אייגענע פוילישע מיליטער־אָפּטיילונגען, הן מצד דעם סאַקסישן מלך אויגוסט דעם צווייטן ווי אויך מצד זיין קעגנער סטאַניסלאַוו לעשטשינסקי.

אין נאָוועמבער 1702 האָבן באַזעצט ריישע די שוועדן. 9 חדשים האָט געדויערט זייער רויבערישע ווירטשאַפט אין דער שטאָט און איר סביבה.

אין חודש מערץ 1703 האָט זיך לובאָמירסקי אונטערגע־געבן און אָנערקענט די הערשאַפט פון שוועדישן קעניג קאַרל דעם צוועלפטן.

די רעאַקציע מצד דעם סאַקסישן אויגוסט דעם צווייטן האָט נישט געלאָזט לאַנג אויף זיך וואַרטן. אין יאָר 1704 איז ריישע באַזעצט געוואָרן דורך די סאַקסישע חיילות. אָבער אויך זיי האָבן זיך נישט לאַנג געהאַלטן אין דער שטאָט. אין אויגוסט 1704 זענען די שוועדן ווידער אַריין קיין ריישע.

אַזוי האָבן זיך געטוישט די מושלים אין דער שטאָט ריישע און פון כסדרדיקן תוהו־ובוהו האָבן שווער געליטן אירע איינוווינער. אַפילו שפּעטער, ווען די שוועדן זענען פאַרטריבן געוואָרן פון לאַנד דורך די פּאַטריאָטן פון דער טאַרנאָגראָדער קאָנפעדעראַציע (1715), האָט אויך ריישע גענוג געליטן בעת דער אָנוועזנהייט פון די פוילישע קעמפער, וואָס האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין דער שטאָט.

אויך נאָכן טויט פון אויגוסט דעם צווייטן האָבן די ריי־שער איינוווינער נישט געהאַט קיין מנוחה. עס האָט זיך אָנ־געהויבן די תקופה פון צוגרייטונגען צו דער וואַל פון אַ נייעם פוילישן קעניג. ריישע איז געוואָרן אַ צענטער פון די סאַקסישע כוחות קעגן לעשצינסקי.

אין דעצעמבער 1735 האָט זיך אין דזיקאָוו ביים סאַן אָרגאַניזירט אַ נייע קאָנפעדעראַציע לטובת לעשצינסקי. דעם 10 יאַנואַר 1735 האָבן דורך ריישע דורכמאַרשירט די דזיקאָ־ווער אָפּטיילונגען, און אין אַ וואָך שפּעטער זענען אָנגעקומען קיין ריישע די סאַקסן מיט די מאָסקאַלן און אין דער שטאָט האָבן ווידער געהערשט די אָנהענגער פונעם סאַקסישן קעניג־לעכן קאַנדידאַט אויגוסט דעם דריטן. ווידער האָבן זיך אָנגע־הויבן אין דער שטאָט רויבערייען, קאָנטריבוציעס און רעק־וויזיציעס.

די ווירטשאַפטלעכע ירידה פון ריישע אונטער דער הער־שאַפט פון די לובאָמירסקיס האָט נאָך געהאַט אַ אַנדער סיבה. צווישן די אייגנטימער פון דער שטאָט און דער שטאָט־פאַר־וואַלטונג האָט אָנגעהאַלטן אַ סכסוך, וואָס זיין שורש האָט געשטאַמט פון די פאַרשידענע פאַראָרדענונגען פון פירשט, וועלכער האָט זיך אין זיין באַציאונג צו די שטאָט־לייט גע־שטיצט אויפן פעאָדאַלן פּרינציפּ לויט וועלכן די מיעשטשאַ־נעס זענען פאַרבליבן אין פערזענלעכער, אַדמיניסטראַטיווער געריכטלעכער און פאַרמעגלעכער אָפּהענגיקייט פון אים. האָט ער דאָך געהאַט נאָר איין ציל פאַר די אויגן — אָפּצוהיטן זיינע אייגענע אינטערעסן נישט רעכנענדיק זיך מיט דעם מאַטעריעלן מצב פון די שטאָט־איינוווינער.

אַזוי האָט יעזשי לובאָמירסקי אין יאָר 1723 באַשטייערט דעם שטאָטישן האַנדל מיט אַ ריי שווערע אָפּצאָלונגען, וואָס

[31] Dr. J. Schipper: Dzieje handlu żyd. w Polsce, str. 184.

[32] דאָרט, ז' 298.

[33]. Codello, str. 267.

[34] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 299.

האָבן אונטערגעגראָבן די ווירטשאַפטלעכע יסודות פון דער שטאָט.

וואָס שייך זייער באַציאונג צו יידן, האָבן די לובאָמירסקיס געמוזט זיך רעכענען מיטן פאַקט, אַז אין יידישע הענט איז געווען קאָנצענטרירט דער גאַנצער אויסלענדישער האַנדל, בעיקר דער עקספּאָרט פון תבואה און פּי, און אַ גרויסער חלק פון די הכנסות פונעם דאָזיקן האַנדל איז צוגעפאַלן די שטאָט־אייגנטימער. דערפון נעמט זיך די מכלומרשט פריינטלעכע האַלטונג פון די לובאָמירסקיס לגבי דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט זיך מיט גרויסע אָנשטרענגונגען באַמיט אויסצופירן אַלע פיסקאַלישע פאָדערונגען מצד די שטאָט־אייגנטימער.

כאַראַקטעריסטיש זענען די ציפערן בנוגע דעם אופן און דעם פאַרנעם פון האַנדל אין ריישע אין 18־טן יאָרהונדערט, וועלכע עס גיט דאָס איבער פּענצקאָווסקי אין זיין מאָנאָגראַפיע.

אַזוי זענען אין יאָר 1730 — ווען ריישע האָט געציילט עפּעס מער ווי 3000 איינוווינער[35] — געווען דאָרט צוזאַמען מיט די קראָמען 91 קלייטן, דערונטער 31 גרעסערע געוועלבער, דאָס איז 8 בשמים־געשעפטן, 23 נישט באַצייכנטע, 9 שראַגנס און 51 קראָמען, פון וועלכע 13 נאָר מיט לייוונט־סחורות.[36]

ווי עס גיט איבער פּענצקאָווסקי[37] איז אין יאָר 1761 געפאַלן די צאָל קלייטן און קראָמען אין ריישע אויף 41, דערביי איז כאַראַקטעריסטיש, אַז פאַרקלענערט האָט זיך נאָר די צאָל קראָמען פון 51 אויף 31, אָבער די צאָל גרעסערע געוועלבער האָט זיך נישט פאַרקלענערט און האָט באַטראָפן 28.

ס'איז נאָך כדאי אָנצוגעבן — אַז אין דער ערשטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט האָבן צווישן די קריסטלעכע איינוווינער געלעבט 130 רייכערע מיעשטשאַנעס און קלענערע האַנטווערקער, 22 גייסטלעכע און אַדעליקע (שליאַכטע) און אַ היפּשער פּראָצענט קליינע לאַנדווירטשאַפטלעכע שטאָט־לייט (220).

צום סוף פון 17־טן יאָרהונדערט האָבן כמעט אַלע קלייטן אין ריישע געהערט צו יידישע איינוווינער.[38] צווישן די פריער דערמאָנטע 91 קלייטן אין יאָר 1730 זענען געווען קוים 6 קריסטלעכע און אין יאָר 1762 איז אין ריישע געווען שוין נאָר איין קריסטלעך געוועלב, וואָס האָט געהערט צו דער פרוי פראַנצישקאַ נויגעבאַוער.

כדי צו קענען ווי געהעריק אָפּשאַצן די אָנשטרענגונגען פון די ריישער יידן אין זייער קאַמף פאַר עקזיסטענץ, איז נויטיק צו באַקענען זיך מיט דער דעמאָלטיקער סטרוקטור פון דער צעך־אָרגאַניזאַציע, איינער פון די וויכטיקסטע פאַקטאָרן, וואָס האָבן אין 17־טן און אין 18־טן יאָרהונדערט געהאַט אַ דאָמינירנדיקע השפעה אויף כמעט אַלע געביטן פונעם ווירטשאַפטלעכן לעבן אין דער שטאָט. דער הויפּט־ציל פון די צעכן איז געווען צו באַהערשן און נאָרמירן דעם פּראָצעס פון פּראָדוקציע און פאַרקויף. פאַרשטייט זיך, אַז אין פעאָדאַלן פּוילן איז צו דער גרינדונג פון אַ צעך נויטיק געווען די דערלויבעניש פונעם שטאָט־אייגנטימער — דער קעניג אין קעניגלעכע — און דער פּריץ אין די פּריוואַטע שטעט — אין פאָרם פון אַ פּריווילעגיע. די דאָזיקע פּריווילעגיעס פאַר די באַזונדערע צעך־אָרגאַניזאַציעס האָבן אַנטהאַלטן באַשטימונגען, וואָס האָבן פאַרזיכערט די צעך־מיטגלידער אַ מאָנאָפּאָליסטישע שטעלונג אין דעם געגעבנעם פּראָדוקציע־צווייג. שטייענדיק אויף דער וואַך פון זייערע פאַך־אינטערעסן, זענען די דאָזיקע פּריווילעגיעס זייער אָפט געוואָרן אַ גורם, וואָס האָט שעדלעך געווירקט אויף דער אַנטוויקלונג פון דער ווירטשאַפט אין דער שטאָט.

דאָס רוב צעכן אין ריישע שטאַמען פון פאַר דעם 18־טן יאָרהונדערט. די עלטסטע צעך־פּריווילעגיע פאַר די וועבער פון יאָר 1439 איז שפּעטער עטלעכע מאָל באַשטעטיקט געוואָרן אין דער תקופה פון די לובאָמירסקיס, פון וועלכע היעראָנים האָט אין יאָר 1683 גלייכצייטיק מיטן באַשטעטיקן די פּריווילעגיע פאַר די וועבער, באַשטייערט די קריסטלעכע ווי אויך די יידישע לייוונט־סוחרים מיט אַן אָפּצאָל פון 12 גראָשן יעדן קוואַרטאַל. די יידישע סוחרים — באַרופנדיק זיך אויף אַ פּריווילעגיע פון יאָר 1690, וואָס האָט זיי באַפרייט פון דעם דאָזיקן שטייער — האָבן אים זינט דעם יאָר 1700 בכלל נישט געצאָלט. דער פירשט לובאָמירסקי האָט אָבער נישט מסכים געווען צו באַפרייען די יידן פון דעם דאָזיקן אָפּצאָל, טענהדיק אַז דער פּריווילעגיע־דאָקומענט אויף וועלכן די ריישער יידן האָבן זיך באַרופן איז געפעלשט.[39]

אַ וויכטיקע באַדייטונג פאַר די ריישער יידן האָט געהאַט דער באַרבירער (צירוליקער) צעך, צו וועלכן עס האָבן געהערט אויך מעדיצינער און אַפּטייקער. אין זייער בקשה צו היעראָנים אויגוסט לובאָמירסקי וועגן אַ דערלויבעניש צו גרינדן אַ צעך, האָבן זיי פאַרלאַנגט „אומשעדלעך צו מאַכן די שווינדלערישע מאַכינאַציעס פון די פאַרשידענע ‚פּאַרטאַטשעס' פון דער הייל־קונסט ווי אויך פון די נישט־קוואַליפיצירטע מעדיצינער". געמיינט האָבן זיי דערמיט די יידן, ווייל ווי עס דריקט זיך אויס פּענצקאָווסקי אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם דאָזיקן פאַרלאַנג פון די קריסטלעכע צירוליקער — איז דעמאָלט אין ריישע זייער געשטיגן די צאָל יידישע דאָקטוירים, פון וועלכע קיינער האָט נישט פאַרמאָגט קיין דיפּלאָם אָדער באַשטעטיקונג פון דורכגעמאַכטער פּראַקטיק. פון איצט אָן — האָט יעדער יידישער „כירורג", וואָס האָט געוואָלט זיך באַזעצן אין ריישע, געמוזט ביילייגן אַן עקזאַמען. די עקזאַמינאַטאָרן זענען באַשטימט געוואָרן לויט דער רעקאָ־

[35] די ציפערן שטאַמען פון אַ רשימה פון דעמאָלטיקע שטאָטישע שטייער־צאָלערס.

[36] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 300.

[37] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 301.

[38] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa, str. 219, 218, 222.

[39] Codello, str. 277.

מענדאַציע פון צעך און פון דער קהילה. די יידישע דאָקטוירים האָבן געמעגט ווינען נאָר אין דער אַזוי גערופענער יידישער גאַס אָדער אין דער נייער שטאָט און האָבן געמוזט צאָלן אַ דאָפּלטע טאַקסע.

צו די עיקר־אויפגאַבן פון דער צעך־אָרגאַניזאַציע אין פעאָדאַלן פוילן איז געווען אומשעדלעך צו מאַכן יעדע מעגלעכקייט פון קאָנקורענץ מצד ווירטשאַפטלעכע פאַקטאָרן, וואָס האָבן נישט געהערט צום צעך.

דער קאָנקורענט — דאָס איז געווען דער יידישער בעל־מלאכה... דער יידישער הענדלער. די צעכן האָבן געהאַט אַ קריסטלעך־רעליגיעזן כאַראַקטער, אַזוי, אַז יידן האָבן נישט געקאָנט געהערן צו אַזאַ צעך. יידישע בעלי־מלאכות זענען געשטעמפּלט געוואָרן אַלס „פּאַרטאַטשעס", וואָס האָבן אויף אַ נישט לעגאַלן אופן געמוזט אַרבעטן און פאַרקויפן זייערע אויסאַרבעטונגען. אין ריישע האָבן יידן געהערט צו די צעכן פון די צירוליקער, קצבים און בעקער — אָבער מיט געוויסע באַגרענעצונגען. די סטאַטוטן פון קצבים און בעקער האָבן באַשטימט די צאָל יאַטקעס און קלייטן (קצבים — 6 און בעקער 8), וועלכע יידן האָבן געהאַט דאָס רעכט צו באַזיצן, ווי אויך די צאָל לערניינגלעך און געזעלן. דער קצבים־צעך האָט נאָך אַנטהאַלטן אַ תנאי, אַז אַ צעכמייסטער קאָן זיין נאָר אַ קריסט.

די קאָנטראָלע, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן אין ריישע ווו ס'האָט עקזיסטירט אויפן סמך פון דער פּריווילעגיע פון יאָר 1686 אַ ריין יידישער צעך פון קירזשנער, וואָס האָבן געוווינט אין דער נייער שטאָט. זיי האָבן געהאַט אַן אייגענע צעך־פאָן, ביקסן, פולווער און קוילן. אין אַלע אינערלעכע סכסוכים האָט געפסקנט דער פאַרטרעטער פון שלאָס. אָבער צוליב דער שטאַרקער אָרגאַניזאַציע פון די קריסטלעכע צעכן, צו וועלכע יידן האָבן נישט געהאַט קיין לייכטן צוטריט, איז פאַר זיי אין ריישע דאָס באַשעפטיקן זיך מיט מלאכה געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן.

די אינספּעקציע, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן אין ריישע אין יאָר 1757, האָט אויפגעוויזן, אַז איןביידע טיילן פון דער שטאָט זענען דעמאָלט געווען באַשעפטיקט 26 יידישע גאָלדשמידן, 19 שניידער, 6 היטל־מאַכער, 4 קצבים, 4 ערצטע, 2 מעסער־שלייפער, 1 זיגל־מאַכער, 3 האפטערס און איין טאָקער.

דער דאָזיקער מאָנאָפּאָליסטישער כאַראַקטער פון די צעכן אויפן געביט פון מלאָכה און האַנדל האָבן צוריקגעהאַלטן די אַנטוויקלונג פון דער פּראָדוקציע און פאַרטיפנדיק די דעסטרוקטיווע טענדענצן פון די צעך־אָרגאַניזאַציעס, האָבן זיי שטאַרק משפיע געווען אויף דער ווירטשאַפטלעכער ירידה פון ריישע.

די ריישער איינוווינער האָבן אין יאָר 1730 אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן די שטאָט. עס איז אַנטשטאַנען אַ נייע פּראָבלעם פון אינערלעכער עמיגראַציע; הייזער זענען געשטאַנען ליידיק. בפרט האָבן די סוחרים פון דער נייער שטאָט פאַרלאָזן זייערע היימען און זענען אַריבער מיט זייערע משפחות אין די אַלטע שטאָט, ווו זיי האָבן געעפנט קלייטן, געדונגען ווינונגען און אָנגעהויבן צו באַשעפטיקן זיך מיט האַנדל און מלאכה.

כדי קעגנצווווירקן דער דאָזיקער אויסוואַנדערונג פון דער נייער שטאָט, האָט יעזשי לובאָמירסקי באַפוילן אונטער שטראָף, אַז אַלע וועלכע האָבן דאָרט געוווינט, דאַרפן זיך צוריקקערן אין זייער אַלט אויפנטהאַלטס־אָרט. צוגלייך האָט ער אין יאָר 1749 פאַרעפנטלעכט אַ פאַראָרדענונג לויט וועלכער אַלע שטאָטישע ווי אויך פרעמדע מיעשטשאַנעס, וואָס וועלן זיך באַזעצן אין דער נייער שטאָט און דאָרט בויען, וועלן באַפרייט ווערן פון אַלע שטייערן לטובת דעם שלאָס און דער שטאָט במשך 7 יאָר. זיי האָבן אויך באַקומען די דערלויבעניש צו באַשעפטיקן זיך מיט האַנדל במשך דער דאָזיקער צייט אָן שום אָפּצאָלונגען.

די הנחות און די שטראָפן אָבער האָבן נישט געהאָלפן. די הייזער אין דער נייער שטאָט זענען ווייטער געשטאַנען ליידיק, און ענלעכע דערשיינונגען זענען אַריינגעדרונגען אין דער אַלטער שטאָט. קודם כל זענען אַרויס פון דער שטאָט די אָרעמע לייט, בעלי מלאכות, וואָס האָבן געזוכט פּרנסה אין אַנדער'ע ערטער. עס זענען געווען אויך איינצלנע פאַלן, וואָס אָרעמע יידישע הענדלער זענען אַרויס פון דער שטאָט, אָבער דאָס רוב ריישער יידן האָט עקשנותדיק זיך געראַנגלט מיט די שוועריקייטן, און האָבן אָפּגעראַטעוועט די נייע שטאָט פון אַ פולשטענדיקן חורבן. דאָס באַשטעטיקט דער פוילישער היסטאָריקער קאָדעלאָ,[40] וועלכער אונטערשטרייכט, אַז די ריישער מיעשטשאַנעס, וואָס האָבן נאָך אין 17־טן יאָרהונדערט אַרויסגעוויזן אַ סך איניציאַטיוו, „פאַרלירן אין 18־טן יאָרהונדערט די ענערגיע, טרעטן אָפּ אין האַנדל דאָס אָרט די יידן און פאַרמאַכן זיך אין די ענגע מלאכה־וואַרשטאַטן.[41]

אין אַזאַ מצב, ווען דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן איז אין ריישע כמעט אָפּגעשטאַנען, ווען אויפן אָרט פון די חרוב געוואָרענע הייזער זענען געבליבן נאַקעטע מויערן, האָבן די קריסטלעכע איינוווינער, געהאַט נאָר איין איינציקע דאגה: אויפלעבן די אַלטע טענות בנוגע די יידישע סוחרים. אַנשטאָט צוטרעטן צו אַן אינטענסיווער אויפבוי־טעטיקייט, האָבן זיי מיט דער הילף פון די אַלטע פּריווילעגיעס די איינציקע ישועה געזען אין קאַמף קעגן יידישער קאָנקורענץ. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע סדרה פון אָנקלאַגעס קעגן יידן, „אַז זיי רייסן זיך אַריין אין פאַרבאָטענע שטחים, אַז זיי האַנדלען מיט כלערליי סחורות, אַז זיי נעמען צו קונים"... וכדומה.

אין דעם דאָזיקן קאַמף האָבן די ריישער יידן געפונען הילף ביי די אייגנטימער פון דער שטאָט, ביי די לובאָמירסקיס און ביי דער אָרטיקער שליאַכטע. ווי מיר האָבן דאָס שוין פריער אונטערגעשטראָכן — האָבן ביידע געזען אין דער יידישער באַפעלקערונג דעם בעסטן מקור פון הכנסות.

עס איז גענוג צו דערמאָנען די אויספירונגען פון ד"ר יצחק שיפּער אין זיין בוך „די געשיכטע פון יידישן האַנדל אין פוילן",[41] אַז צום סוף פון 17־טן יאָרהונדערט איז די

[40] Codello, str. 318, 186.

[41] דאָרט, ז' 186.

ראָל פון פוילישע יידנטום אין האַנדל געווען אַ דאָמינירנדע; די יידן זענען געוואָרן נויטווענדיק פאַרן לאַנד, דער גאַנצער האַנדל איז געווען דעמאָלט אין זייערע הענט, און ביי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג איז אין דער דאָזיקער תקופה אָפּגעשטאַנען דער סוחרישער גייסט.

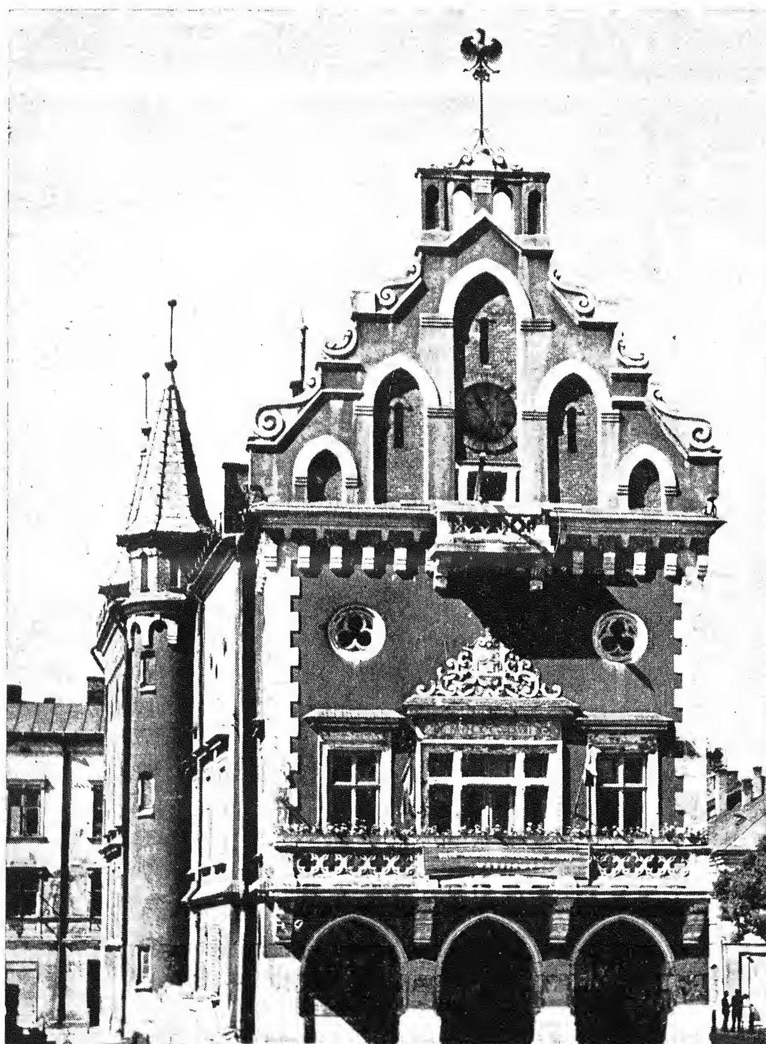
דער האַנדל מיט אויסלאַנד האָט באַרייכערט א סך ריי־שער יידן, און ווי עס גיט איבער דער פוילישער היסטאָרי־קער פענצקאָווסקי [42] „איז אין 18־טן יאָרהונדערט וואָס אַמאָל אַ גרעסערע צאָל הייזער אויפן אַלטן מאַרק־פּלאַץ אַריבער אין יידישע הענט" און אַז „אין יאָר 1728 האָבן די יידן שוין פאַרמאָגט 16 הייזער אויפן מאַרק פון דער אַלטער שטאָט". ס'רוב זענען דאָס געווען יידישע קהלשע בנינים ווי דער בית־דין, די תלמוד־תורה, דאָס הויז פאַרן רב און פרנסים, ווייל דאָס קויפן פריוואַטע הייזער איז געווען נאָך פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן".

די דאָזיקע שוועריקייטן זענען געלעגן פון איין זייט אין דער קריסטלעכער פייערלעכער פּראָצעסיע פון „באָזשע ציאַלאָ", און פון דער צווייטער זייט אין די היפּאָטעקישע באַלאַסטונגען אויף די קאַטוילישע הייזער.

די פּראָצעסיע פון „באָזשע־ציאַלאָ" פלעגט תמיד פאָר־קומען אינעם מאַרק־פּלאַץ און דעריבער האָבן די קריסטן נישט געוואָלט צולאָזן, אַז יידן זאָלן ווערן בעלים פון הייזער, וואָס האָבן געקאָנט דינען צו רעליגיעזע צוועקן. אויף יעדן פאַל, אויב ס'איז געווען אַ נויטווענדיקייט צו פאַרקויפן אַזאַ הויז, האָט מען אַכט געלייגט, אַז לכל הפחות די קלייטן און די פּאָטשענעס אין אַזעלכע הייזער זאָלן פאַרבלייבן אין קריסטלעכע הענט.

וואָס שייך די עפנטלעכע און קירכלעכע באַלאַסטונגען, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיטן באַזיץ פון הייזער מיט אַ קאַטוילישן אייגנטימער — זענען מיט דער צייט געמאַכט געוואָרן פאַרלייכטערונגען.

[42] Pęckowski: Dzieje miasta Rzeszowa. 359 ז׳

דאָס אַלטע ראַטהויז
The Old Town Hall

און „בעת די אַלטע הייזער האָבן זיך שוין גענייגט איינצר־פאַלן, און די משפחות פון די מיעשטשאַנעס האָבן געהאַלטן ביים אויסשטאַרבן, האָבן זיך דעמאָלט די יידן צוגערוקט וואָס נענטער צום ראַטהויז, אַזוי, אַז אין דער צווייטער העלפט פונעם 18־טן יאָרהונדערט זענען שוין 62 הייזער אַריבער אין זייערע הענט". „אויך דער האַנדל איז אין 18־טן יאָר־הונדערט כמעט אויסשליסלעך אַריבער אין יידישע הענט. און די רשימה פון סוחרים אינעם יאָר 1730 אַנטהאַלט שוין 85 יידישע און 6 קאַטוילישע נעמען — דאַקעגן אין יאָר 1762 פיגורירט אינעם מאַרק נאָר איין קאַטויליש געוועלב".

אונטער דער עסטרייכישער הערשאַפט (1918 - 1772)

אין אַזאַ מצב האָט זיך געפונען דער יידישער ישוב אין ריישע, ווען די שטאָט איז אין יאָר 1772, אויפן סמך פון דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן, צוגעפאַלן צו דער עסט־רייכישער מדינה. די מאַכט אין ריישע האָט איבערגענומען די עסטרייכישע אַדמיניסטראַציע און עס האָט אַ סוף גענומען צו דער פריציישער הערשאַפט פון די לובאָמירסקיס.

צום סוף פון 18־טן יאָרהונדערט — ווען די עסטרייכישע מושלים האָבן אויפן חשבון פון חוב פאַר אַלטע שטייערן פאַרכאַפּט דעם פריצישן פּאַלאַץ, האָבן די לובאָמירסקיס פאַרלאָזן ריישע און זענען אַריבער קיין כאַזשאַוויץ נעבן ראַזוואַדאָוו — וווהין זיי האָבן אויך מיטגענומען דעם מש־פחה־אַרכיוו. דער פירשטן־פּאַלאַץ איז איצט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ געריכטס־געביידע מיט אַ תפיסה.

אין אַלע ענינים פון דער שטאָטישער זעלבסט־פאַרוואַל־טונג האָט איצט דעצידירט די עסטרייכישע אדמיניסראַציע. דער געענדערטער רעזשים האָט אויך אַריינגעבראַכט שינויים בנוגע די סאָציאַל־פּאָליטישע יסודות, וועלכע האָבן במשך עטלעכע יאָרהונדערטער רעגולירט דאָס יידישע לעבן אין דער שטאָט.

די ריישער יידן — צוגלייך מיט זייערע ברידער אין אַקופּירטן טייל פון גאַליציע, אָפּגעריסן פונעם רעליגיעזן און סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכן קאָלעקטיוו, פון וועלכן זיי זענען זינט דורות געווען אַן אינטעגראַלער טייל — זענען איצט טיף דערשיטערט געוואָרן אין תוך פון זייער קיום און לעבנס־שטייגער. מיט אַ מאָל זענען די יידן אויף די שטחים, וואָס זענען צוגעפאַלן צו עסטרייך, אַרומגענומען געוואָרן מיט אַ רינג פון עדיקטן און דעקרעטן, מיט וועלכע דער דעמאָל־טיקער קיסר יאָזעף דער צווייטער, דער קאָנסעקווענטער רע־אַליזאַטאָר פון די אַבסאָלוטיסטישע אויפקלערונגס־פּרינציפּן, האָט געשטרעבט ראַדיקאַל אומצובויען דעם פונדאַמענט פונעם יידישן גייסטיקן אוןווירטשאַפטלעכן לעבן.

אין צוזאַמענהאַנג מיט זיינע צענטראַליסטישע טענדענצן, האָט ער קודם כל אָפּגעשאַפט די שוין אַזוי אויך אין זייער טעטיקייט באַגרענעצטע קהילה־אָרגאַניזאַציעס. איבערגעבנדיק די יידישע באַפעלקערונג אין די אָקופּירטע גאַליצישע אָרט־שאַפטן אין רשות פון די עסטרייכישע אדמיניסטראַטיווע אָר־גאַנען. אויפן אָרט פון די קהילות האָט ער באַשטימט בלויז די אַזוי גערופענע „פאָרשטייער" (סעניאָרן) — אין דער צאָל פון 3 ביז 7 אין יעדן יידישן ישוב, דערביי איז זייער קאָמפּעטענץ באַגרענעצט געוואָרן נאָר צו ענינים פון יידישן דת.

אויף אַזאַ אופן זענען די דאָזיקע „פאָרשטייער" — קוים אַ בלאַסער שאָטן פון דער אַמאָליקער יידישער אויטאָנאָמער קהילה — דעגראַדירט געוואָרן צו דער ראָל פון אַן אויפזיכטס־אָרגאַן איבער אָרטיקע שולן און מנינים. אָבער טראָץ די אַלע באַשטרעבונגען מצד די עסטרייכישע מאַכט־אָרגאַנען איבערצר־רייסן די פעדעם פון יידישער געשלאָסנקייט, האָבן די „פאָר־שטייערשאַפטן" איינגעהאַלטן זייער כאַראַקטער ווי אַן אומ־אָפיציעלע רעפּרעזענטאַנץ פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט איינגעצויגן שטייערן און בולט דערפולט אַ גרויסן טייל פון די אויפגאַבן, וועלכע האָבן געהערט צו דער טע־טיקייט פון די פריערדיקע קהילות.

שווער איז געווען דער גוראַנגל פון די ריישער יידן אין דער תקופה פון גורלדיקע נסיונות מצד מלוכהשע פאַקטאָרן, וואָס האָבן דערשיטערט די ווירטשאַפטלעכע און גייסטיקע פּאָ־זיציעס, וואָס זענען במשך הונדערטער יאָרן געווען אַ שטיצ־פּונקט פאַר די יידן אין פּעאָדאַלן פוילן.

אויפן ווירטשאַפטלעכן געביט זענען די „הומאַניטאַרע" פאַראָרדענונגען, וואָס האָבן געצילט צו טרעפן די יידישע אָרעמקייט (די חתונה־טאַקסן, די גזירה קעגן בעטל־יידן, באַ־גרענעצונגען בנוגע דעם ווינרעכט אין דאָרף און אין שטאָט) אָפּגעשוואַכט געוואָרן אַ דאַנק דער שטאַרק איינגעוואָרצלטער עקאָנאָמישער ראָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אינעם אָקופּירטן טייל פון גאַליציע.

אינעם יאָר 1777 זענען אין גאַנץ גאַליציע טעטיק געווען קוים 315 קריסטלעכע סוחרים — פון וועלכע נאָר איינער איז געווען ראוי צו טראָגן דעם נאָמען סוחר.[1] וואָס שייך דער באַשעפטיקונג מיט מלאכה, האָט אין ריישע, ווו ס'האָבן אין דער יאָזעפינישער תקופה געלעבט 4604 איינוווינער מיט אַ מערהייט פון יידן לויט דער ציילונג פונעם יאָר 1776 [2] — אַ וויכטיקע ראָל געשפּילט די הויז־ווירטשאַפט. ווי עס האָט זיך אויסגעדריקט דער פּאַסטאָר סמואל בערדעצקי אין זיינע באַשרייבונגען פון אַ נסיעה אינעם יאָר 1811, פאַרדינט די שטאָט ריישע, מען זאָל זי רופן „ירושלים פון גאַליציע".[3]

מיט אַ באַזונדערעס גוטער קוואַליטעט האָבן זיך דעמאָלט אויסגעצייכנט די זיגלען, וועלכע יידישע גראַווירער אין ריישע האָבן אויסגעאַרבעט. דער ריישער גראַווירער זאב ישעיה פינקלשטיינער האָט געאַרבעט אויפן הויף פונעם שוועדישן קעניג.[4] דער רייזנדער רוהרער האָט די גראַווירער־אויסאַר־

---

[1] Dr. Wacław Tokarz: Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety rządowej w roku 1783, str. 358.

[2] ד"ר רפאל מאַהלר — דברי ימי ישראל דורות אחרונים, כרך ראשון, ספר שלישי, עמ' 18—19.

[3] דאָרט, ז' 19.

[4] דאָרט, ז' 19.

בעטונגען פון ריישע געבראַכט ווי אַ באַווייז, ווי שטאַרק אַנטוויקלט ס'איז געווען דעמאָלט צווישן די ריישער יידן דער חוש פאַר קונסט.[5]

די הויפּט־באַשעפטיקונג פון די יידן אין ריישע אין דער דאָזיקער תקופה זענען געווען די גאָלדשמיד־אויסאַרבעטונגען, וועלכע זענען באַרימט געוואָרן אין דער וועלט אַלס „ריישער גאָלד". די פּראָדוקציע פון דער דאָזיקער גאָלד־מעטאַל־מישונג האָט דעראָבערט די מערק אין פּרייסן, אונגאַרן און רוסלאַנד און ס'איז פאָרגעקומען, אַז די ריישער יוועלירער זענען געפאָרן קיין ליוואָרנא און אַפילו קיין אַלעקסאַנדריע.[6]

די ריישער יידן האָבן זיך נישט איינגעבראָכן אונטער דער לאַסט פון די גזירות אויפן ווירטשאַפטלעכן געביט אין דער תקופה פון יאָזעף דעם צווייטן און זיינע נאָכפאָלגער. צו דער דאָזיקער מוטיקער האַלטונג האָט אַ סך בייגעטראָגן דער פאַקט, וואָס דאָס ריישער יידנטום האָט דעמאָלט פאַרמאָגט אַזעלכע געזעלשאַפטלעכע טוער, ווי דער באַוווסטער עסקן ר' זלמן פרנס (נפטר געוואָרן אין יאָר 1789) און דער ריישער רב אין יאָר 1811 ר' יצחק חיים בלומענפעלד.[7]

ווען דער קרייזהויפּטמאַן אין ריישע, וווּ ס'האָט עקזיסטירט אַ גרעסערער חסידישער צענטער, האָט פאַרלאַנגט פון דער צענטראַלער עסטרייכישער רעגירונג אַן אָנווייזונג בנוגע דער אָפיציעלער שטעלונג כלפי דעם חסידיזם, האָט ער אינעם יאָר 1788 באַקומען פון ווין אַ דירעקטיוו: „די חסידים, די פרומע יידן נישט צו רודפן".[8]

דאָס איז געווען די ערשטע פּאָזיטיווע אַנטשיידונג פון דער עסטרייכישער רעגירונג בנוגע דער חסידישער באַוועגונג אין גאַליציע.

אין די שפּעטערע יאָרן — ווען אין אַ ריי שטעט אין מזרח־גאַליציע, בפרט אין דער שטאָט בראָדי אין זלאָטשאָווער קרייז האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט די השכלה־באַוועגונג, וועמענס מנהיגים פלעגן אָפט ווענדן זיך צו דער עסטרייכישער אַדמיניסטראַציע וועגן שטיצע פאַר זייערע אויפקלערונגס־באַמיאונגען אויף דער יידישער גאַס, איז דעם 14טן פעברואַר 1814 פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ דעקרעט פון דער ווינער הויף־קאַנצליי, וועלכער האָט בפירוש דערמאָנט די אָנווייזונג פאַרן ריישער קרייזאַמט פונעם יאָר 1788, לויט וועלכן די „חסידים אָדער פרומע יידן טאָרן נישט ווערן געראָדפט, ווייל אויף זיי איז חל דאָס געזעץ וועגן טאָלעראַנץ פון דער מאָזאַישער רעליגיע". דער דאָזיקער דעקרעט איז דורך דעם גאַליצישן גובערניאַל־פּרעזידיום איבערגעשיקט געוואָרן דעם 1 אַפּריל 1814 דעם זלאָטשאָווער קרייזאַמט ווי אַן אַמטלעכע אָנווייזונג.

אין ריישע איז צום אָנהויב פונעם 19טן יאָרהונדערט שוין געווען שטאַרק געוועזן די השפעה פון דער השכלה, אַזוי, אַז אַפילו די דאָרטיקע קהילה־פאַרוואַלטונג האָט זיך אין דעמזעלבן יאָר ווי אין בראָד, אין 1820, געווענדעט צו דער עסטרייכישער גובערניאַל־מאַכט וועגן גרינדן אַ דייטש־יידישע

[5] ד"ר רפאל מאַהלר, דברי ימי ישראל, ז' 19.

[6] דאָרט, ז' 19.

[7] ד"ר משה אַלטער, די געשיכטע פונעם ריישער בית־עלמין, פאַרעפנטלעכט אינעם „נאָווי דזיענניק", קראָקע 29.3.1931.

[8] ד"ר ר. מאַהלער, דער קאַמף צווישן השכלה און חסידיזם, ז' 98.

שול ווי אין טאַרנאָפּאָל. אויך די ריישער פּעטיציע איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן צוליב די פיסקאַלישע מאָטיוון, ווייל אַ נייער פלייש־אָפּצאָל קאָן פאַרמינערן די קאָנסומציע פון פלייש און דערמיט אויך די מלוכה־הכנסות פון רעגולערן כשר־פלייש־שטייערן.

אין מערץ 1848 איז דורך אייראָפּע דורכגעגאַנגען דער „פרילינג פון די פעלקער". פאַר די אונטערדריקטע דורכן אַבסאָלוטיזם פעלקער האָט די רעוואָלוציע געבראַכט די ערשטע פרייהייט־שטראַלן. די יידן אין עסטרייך, בפרט אין גאַליציע, ווו זיי האָבן אַמייסטנס געליטן פונעם אַבסאָלוטיסטישן מעטערניך־רעזשים, האָבן גענומען אַ לעבהאַפטן אָנטייל אין דער מערץ־רעוואָלוציע. עס האָט פאַר זיי אויפגעלויכטן די האָפענונג אויסצוקעמפן בירגערלעכע גלייכבאַרעכטיקונג.

די יידישע פאָדערונגען האָבן אויך געפונען אונטערשטיצונג מצד די פּוילישע אָנפירער פון דער רעוואָלוציע אין גאַליציע, וועלכע האָבן מיט אָנערקענונג רעאַגירט אויף די פּאַטריאָטישע מאַניפעסטאַציעס מצד אַ גרויסן טייל פונעם גאַליצישן יידנטום. די יידישע יוגנט, בפרט די קרייזן פון דער יידישער אינטעליגענץ אין די גרעסערע שטעט, האָבן געקעמפט אין די רייען פון דער פּוילישער נאַציאָנאַלער גוואַרדיע, דערביי זענען אַפילו געשאַפן געוואָרן באַזונדערע יידישע מיליטערישע אָפּטיילונגען מיט יידישע אָפיצירן.

אין ריישע האָט אַ געוויסע מאַטילדה ריטער, אַן אַקטיווע יונגע טוערין אין דער רעוואָלוציע — פאַרעפנטלעכט דעם 26טן מאַי 1848 אַן אויפרוף צו „די יידיש־פּוילישע פרויען אין זשעשאָוו"[9] אין דער פּוילישער שפּראַך, וועלכע מיר געבן איבער אין יידישער איבערזעצונג:

„פּוילישע פרויען פון משה'ס גלויבן!

צו אייך, שוועסטער, ווענד איך זיך היינט אין דער איבערצייגונג, אַז אַ וואָרט אַרויסגעזאָגט פון האַרץ צו האַרץ וועט אייך וועקן צו מיטאַרבעט און מיטגעפיל. מיר זענען פּוילישע פרויען, יידישע קינדער. דאָס פאָטערלאַנד אין דאָס פאָלק, צו וועלכן מיר געהערן לייגט אַרויף אויף אונדז דאָפּלטע פליכטן, לאָמיר זיי בכבוד דערפילן. דאָס פאָלק ישראל, מער ווי אַנדערע דורך גאָט באַליבט און אויסדערוויילט, איז איבער דער גאָרער וועלט צעזייט געוואָרן און זיין נאָמען איז פאַרלאָשן געוואָרן צווישן פעלקער און וואָס האָט אַמאָל אַזאַ הערלעך אָרט פאַרנומען — איז נע ונד געווען, אויף דער וועלט, באַזייטיקט פון אַלע מענטשלעכע און בירגערלעכע רעכט, וועלכע עס האָט מיטן פאָטערלאַנד פאַרלוירן. אין אָנדענק פון דער פריערדיקער גרויסקייט האָט עס געלעכצט נאָך דער פאַרלוירענער פרייהייט און פאָטערלאַנד — אין פּוילן, הגם עס האָט אויפגענומען אין איר שויס די נע ונד'ניקעס, הגם עס איז אַ געטרייע מוטער פאַר זיי געווען, האָט עס אָבער נישט דערטיילט זיי אַלע בירגערלעכע רעכט, האָט זיי באַטראַכט ווי אורחים, ווי פרעמדע, וואָס נעמען נישט אָן דעם לשון און מנהגים פונעם נייעם פאָטערלאַנד. איצט אָבער געשעט אַנדערש: דער ערשטער פרייהייט־שטראַל האָט אויך אין אונדזערע הערצער דערוועקט דעם פונק פון האָפענונג... און זי איז באמת נישט קיין פּוסטע... ענדלעך

[9] איבערגעגעבן אין פּוילישן אָריגינאַל דורך מאיר באַלאַבאַן אין זיינע היסטאָרישע שריפטן.

האָט נאָך אַזאַ לאַנגער פאַרגליווערונג אויפגעוואַכט דער גייסט פון די פעלקער און האָט אויף די חורבות פונעם געפאַלענעם אַבסאָלוטיזם אַראָפּגעוואָרפן די עקלהאַפטע לאַסט פון קנעכטשאַפט; די פאַראייניקטע פעלקער האָבן זיך געגרייכט די הענט פון ברידערלעכקייט און אחדות, כדי די אַזוי פאַראייניקטע גייסטער זאָלן טעטיק זיין פאַר אַ פרייער און גליקלעכער צוקונפט.

„דאָס פוילישע פאָלק איז דאָס ערשטע, וואָס רופט אייך צו אַזאַ הייליקער געמיינשאַפט, — דאָס ערשטע, וואָס מאָנט פאַר אייך רעכט, וועלכע זענען אונדז פון אַזוי לאַנג אָפּגעזאָגט געוואָרן און אויך דאָס ערשטע, וואָס גרייכט אונדז די ברידערלעכע האַנט. עס איז דעריבער אונדזער פליכט מיט ליבשאַפט אויסצולייזן זיך פון אַ גרויסן חוב פון דאַנקבאַרקייט. צו דעם צוועק ווענד איך זיך צו אייך — שוועסטער! מיר בע־ונד־קינדער פון ציון, נעמען אַרום דאָס געפונענע פאָטערלאַנד מיט אומענדלעכער ליבשאַפט און זאָלן אונדזערע געפילן און מעשים אויפשיינען. די ערשטע פליכט כלפּי דעם פאָטערלאַנד איז אויפצוקלערן אונדזערע יונגע שוועסטער און ברידער, די מיטגלויביקע, אין דער פינצטערקייט פאַרזונקענע, וואָס באַגרייפן אפילו נישט, ווי וויכטיק ס׳איז פאַר זיי דער איצטיקער מאָמענט. צווישן זיי זאָלט איר פאַרשפּרייטן די געפילן, וועלכע באַלעבן אונדז; לאָמיר צוזאַמען מיט אונדזערע ברידער אַרבעטן פאַר דער גייסטיקער בילדונג פון אונדזער פאָלק און פאַר איינאָימפּן דאָס איצט אַזוי אַלגעמיין געוועקטע נאַציאָנאַלע באַוווסטזיין. לאָמיר דעריבער, שוועסטער — גרינדן אַ קאָמיטעט, ווו מיר וועלן טראַכטן וועגן די בשותפותדיקע מיטלען פאַר אונדזער ציל. לאָמיר זיך באַטעטיקן פאַר עפענען שולן ווו קינדער זאָלן באַקומען נאַציאָנאַלע דערציאונג, ווייל דער דאָזיקער יונגער דור וועט אַמאָל זיין אַ שטיצע פאַר אונדזער פאָטערלאַנד; לאָמיר איינאָימפּן אין זיין האַרץ אידעלע געפילן, בירגערלעכע אייגנשאַפטן און בעיקר אַן אמתע רעליגיאָזיטעט, וואָס זאָל ווערן אַן אומדערשיטערלעכער יסוד פון דער צוקונפטיקער פראַכט פון דעם דאָזיקן לאַנד. לאָמיר זיך פלייסיק פאַרנעמען מיטן גורל פון אונדזערע אָרעמע ברידער, לאָמיר זיי ברענגען הילף און טרייסט, ווייל אַמיינסטנס דאַרפן אונדזער השגחה די נידעריקסטע פאָלקס־שיכטן, וועלכע פאַרנאַכלעסיקט דורך דער געזעלשאַפט פאַלן זיי איר צו לאַסט, אָבער באַוווסט־געמאַכט און אַריינגענומען אין דער געזעלשאַפט, וועלן זיי ווערן אַ בכבודיקע סאָציאַלע איינהייט. איך רוף אייך צו מעשים — שוועסטער מיינע! און איך בין זיכער, אַז איר וועט מיר נישט אָפּזאָגן אייער באַרייטוויליקע הילף! נאָר דער רצון צו דינען מיין פאָטערלאַנד און פאָלק האָט מיך באַוויגן, הגם צווישן אייך די יונגסטע, צו רעדן צו אייערע הערצער און מיט בשותפותדיקער ארבעט זיך מיט אייך פאַרבינדן. מיר זענען פרויען און דער פאַרנעם פון אונדזער געוויינלעכער טעטיקייט איז באַגרענעצט, בלויז אין דער היים אונדזער איז דאָס אָרט, ווו מיר באַטעטיקן זיך; אָבער אַלס פוילישע פרויען דאַרפן מיר זיך באַשעפטיקן אויך מיטן כלל, ווייל דער העכסטער ציל פון אונדזער לעבן מוז זיין דאָס גליק און וווילזיין פון אונדזער פאָטערלאַנד. און גאָט — בעמנדיק אין באַטראַכט אונדזער גוטן רצון — וועט בענטשן אונדזערע כוונות און וועט זיי וועלן ווי אַ קליין טראָפּן אַריינגעמען אין גרויסן קוואַל פון נאַציאָנאַלע באַשטרעבונגען און מעשים. מיט אַכטונג און גרוס —

מאטילדה ריטער. ריישע 26.5.1848

אינעם יאָר 1867 איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן דאָס גלייכבאַרעכטיקונגס־געזעץ פאַר יידן אין גאַליציע. עס זענען אָפּגעשאַפט געוואָרן אַלע באַגרענעצונגען בנוגע די יידן.

די דאָזיקע פאָרמעלע גלייכבאַרעכטיקונג פון די יידן האָט אויך געבראַכט אַן איבערברוך אין קולטור־געזעלשאַפטלעכן שטייגער פון דער יידישער באַפעלקערונג, וואָס האָט במשך דער גאַנצער תקופה 1848־1867 דורכגעמאַכט דעם גאַנצן פּראָצעס פון רעוואָלוציאָנערן קאַמף פאַר אַ קאָנסטיטוציאָנעלן רעגירונגס־רעזשים. גלייכצייטיק האָט זיך אויף דער יידישער גאַס אָפּגעשפּיגלט די שוין זינט עטלעכע יאָרצענדליק דויערנדיקע אינערלעכע מלחמה וועגן דעם מהות פונעם גייסטיקן לעבן פון די יידישע פאָלקס־מאַסן.

אין דער תקופה פונעם אַבסאָלוטיסטישן רעזשים האָט זיך אין דעם דאָזיקן קאַמף צווישן דער השכלה־באַוועגונג פון איין זייט און דעם הערשנדיקן גייסט פון רבנות און חסידות פון דער צווייטער זייט — אַריינגעמישט די ממשלה, וועלכע האָט אין אָנפאַנג אונטערשטיצט די השכלה־באַשטרעבונגען.

פאַרשטייט זיך, אַז אין דער עפּאָכע פון רעוואָלוציע־דערגרייכונגען אינעם יאָר 1849 האָט אויך אויפגעלעבט די השכלה אויף דער יידישער גאַס און אָנגעהויבן ווירקן מיט פרישן כוח.

צום אַלטן דור פון ריישער משכילים האָט געהערט משה דוד געשווינד, וועלכער איז אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט במשך מער ווי 30 יאָר געווען סעקרעטאַר פון דער יידישער קהילה אין ריישע, און האָט זיך באַמיט צו פאַרשפּרייטן השכלה צווישן דעם יונגן דור אין ריישע. צו די ערשטע משכילים, וואָס האָבן צום סוף פון 19טן און אין אָנהויב פון 20טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן ציוניזם צווישן דער יוגנט אין ריישע האָט געהערט לעאָן (לוי) חיים, ווי אויך נפתלי גליקסמאַן, אַ העברעאישער לערער, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אין ריישע אַ וואָכנבלאַט „די יידישע פאָלקס־צייטונג״. אַ צווייטער זשורנאַליסט און משכילישער כלל־טוער איז געווען דעמאָלט אין ריישע אפרים הירשהאָרן. אַ חוץ אים זענען דעמאָלט טעטיק געווען אויסגעצייכנטע זשורנאַליסטן, ווי בן־ציון פעט און זיין ברודער אַדאָלף פעט, דערנאָך משה וויזענפעלד און זיין ברודער לייב, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן אין ריישע אַן אייגענע צייטונג „די גערעכטיקייט״.

ווי עס גיט איבער צבי שמחה לעדער, דער מחבר פונעם זכרונות־בוך „ריישער יידן״, ווערן מיר פאַרדאַנקען די אויבן ציטירטע ידיעות, האָבן נאָך געהערט צו דער גרופּע ערשטע משכילים אין ריישע: מענדל קארפּ, נחום שטערנהיים, אבא אפלבוים[1], משולם דודזאָן און דער פּיאָנער פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין ריישע — חיים וואַלד.

איינער פן די גרינדער פון חובבי־ציון פאַריין אין ריישע נאָך אינעם יאָר 1890 איז געווען קלמן קורצמאַן, סעקרעטאַר פון דער ריישער קהילה נאָך משה דוד געשווינד. וועגן דעם באַדייטנדיקן אויפשטייג פונעם נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין אויף

[1] גרינדער פון דער ערשטער העברעישער שול אין ריישע.

ספר תולדות

הג׳ ר׳ יהודה מוסקאטו ז״ל

(רב במנטובה לפני שלש מאות שנה)

כולל:

א) קורות ימי חייו.
ב) שימת עין על ספריו „נפוצות יהודה" ו„קול יהודה".
ג) השקפה על חכמי זמנו שבאיטליא.
ד) שיריו הנקראים „שירי סאביו" שהיו בכ"י עד כה.

מאת

אבא אפּפּעלבוים

מנהל בית הספר העברי „תעודת ישראל"

בריש א.

דראָהאָביטש.

בדפוס א. ה. זופניק תר"ס.

דער יידישער גאַס אין ריישע אין דער דאָזיקער תקופה זאָגט עדות דער פאַקט, אַז שוין אינעם יאָר 1894 האָט דער פאַראיין „חובבי־ציון" געהאַט 150 מיטגלידער.[12]

באַלד אָבער נאָכן יאָר 1851, ווען צו דער מאַכט איז געקומען די עסטרייכישע רעאַקציע, וואָס האָט זיך געשטיצט אויף דער קאַטוילישער גייסטלעכקייט, האָט די רעגירונג געשטיצט די יידישע אָרטאָדאָקסישע עלעמענטן, אַלס לאָיאַלע און געטרייע מאָנאַרכיסטישע קרייזן.

דער יידישער ישוב אין ריישע איז אין דער דאָזיקער תקופה, דאָס הייסט אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָר־הונדערט, געווען גענוג שטאַרק אַנטוויקלט און האָט אין יאָר 1869 געציילט 5012 נפשות. גלייכצייטיק איז געשטיגן די פיינטלעכע שטעלונג צו די יידן מצד דער ריישער קריסט־לעכער שטאָט־פאַרוואַלטונג. ווען די יידישע קהילה אין ריישע האָט זיך משתדל געווען צו קויפן נייעם באָדן, כדי צו פאַר־גרעסערן דעם שטח פון בית הקברות, האָט זי תמיד (אַפילו נאָך אינעם יאָר 1849) אָנגעטראָפן אויף אַ קעגנערשאַפט מצד דער שטאָט־פאַרוואַלטונג.

אין יאָר 1899 האָט דער שול־אַמט אין ריישע פאַרלאַנגט פון די יידישע עלטערן ביים איינשרייבן זייערע קינדער אין די שולן, אַז זיי זאָלן זיך פאַרפליכטן אַז די קינדער וועלן שרייבן שבת. דער רב און די קהילה־פאַרוואַלטונג אין ריישע האָבן פראָטעסטירט, אָבער ערשט נאָכדעם, ווי מען האָט אַוועקגעשיקט אַ טעלעגראַם צום שול־ראַט אין לעמבערג, איז געקומען א תשובה, אַז דער דירעקטאָר פון דער שול האָט נישט קיין רעכט צו צווינגען יידישע קינדער שרייבן שבת, ווייל דאָס אָפּהיטן פון דער רעליגיע איז פאַרזיכערט אין מלוכה־געזעץ.[13]

די פוילישע יידן־העצער, אונטערשטיצט דורך יידן־פיינט־לעכע קרייזן פון דער קריסטלעכער גייסטלעכקייט, האָבן זיך נישט צוריקגעהאַלטן פון פאַרשפּרייטן ווידער שמועות וועגן עלילת דם. אויפגעטרייסלט די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט האָט אינעם יאָר 1882 דער בלוט־בלבול־פּראָצעס קעגן דעם פאַרפאַלק ריטער, ווייל אין שכנות פון זייער וווינונג האָט מען געפונען אַ גוף פון אַ טויט קריסטלעך מיידל. אויפן סמך פון פסק דין פון שווורגעריכט אין ריישע זענען ביידע רי־טערס פאַרמשפּט געוואָרן צו טויט־שטראָף און ערשט נאָך לאַנגע באַמיאונגען זענען זיי אינעם יאָר 1886 באַפרייט גע־וואָרן און אַנערקענט פאַר אומשולדיק.

אַ כוואַליע פון אַנטיסעמיטישע לאָזונגען האָט זיך צעגאָסן אין מיטל־גאַליציע, ווען דער קריסטלעכער דעמאַגאָג, דער גלח סטאָיאַלאָווסקי האָט געהעצט די פוילישע פּויערישע מאַסע קעגן יידן, אויסנוצנדיק דעם פאַקט, וואָס אינעם יאָר 1898 איז צו די וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט איינגע־פירט געוואָרן די פינפטע אַלגעמיינע קוריע, אין וועלכער די גרויסע מאַסע פון דער באַפעלקערונג האָט באַקומען דאָס וואַל־רעכט. די יידן אין גאַליציע האָבן געשטימט אויף די לינקע פוילישע קאַנדידאַטן און דערמיט דערמעגלעכט, אַז אין קראָקע און לעמבערג זאָלן געוויילט ווערן סאָציאַליסטישע קאַנדידאַטן. דעם דאָזיקן פאַקט האָט אויסגענוצט סטאָיאַ־לאָווסקי און אַלס רעזולטאַט פון זיינע העצערישע אַנטי־יידי־שע אַרויסטרעטונגען, זענען אין מער ווי 30 אָרטשאַפטן אין מערב־גאַליציע פאָרגעקומען עקסצעסן, וואָס האָבן געדויערט עטלעכע טעג און ערשט ,ווען די פויערים האָבן אָנגעהויבן צו באַפאַלן אויך די פּאַלאַצן פון די פוילישע פּריצים איז מיט הילף פון מיליטער געמאַכט געוואָרן אַ סוף צו די אָנפאַלן און ראַבירונגען. אויך די יידן אין ריישע און איר סביבה זענען נישט געשוינט געבליבן.

שווערער איז געווען אין דער דאָזיקער תקופה דער קאַמף מיט די גאַליצישע יידן אויפן עקאָנאָמישן געביט. טראָץ די יידן־פּרעסערישע לאָזונגען פון דערמאָנטן אַנטיסעמיטישן גלח סטאָיאַלאָווסקי מיט זיין קאַטוילישער פאָלקס־פּאַרטיי, איז אָבער די ווירטשאַפטלעכע ראָל און פּאָזיציע פון די יידן אין גאַליציע אין דער דאָזיקער צייט געווען נאָך גענוג שטאַרק.

אַ בולטע כאַראַקטעריסטיק און אָפּשאַצונג פון דער ווירטשאַפטלעכער ראָל פון די יידן אין גאַליציע גיט אונדז דער פוילישער עקאָנאָמיסט שטשעפּאַנאָווסקי אין זיין אָפּ־

[12] תולדות התנועה הציונית בגליציה — נ. מ. גלבר, ז. 205.

[13] „דער ייד" נומ. 67 — סעפּטעמבער 1899.

האַנדלונג וועגן דער נויט אין גאַליציע, ווו ער שרייבט: „זאָל ווער אין באַטראַכט נעמען, אַז אַזאַ מכלומרשטע קלייניקייט ווי פעדער, האַרטע האָר און אייער, ברענגען איין אונדזער עקספּאָרט 15 מיליאָן זלאָטעס — וועט ער זיך איבערצייגן, ווי טייער עס איז פאַרן לאַנד די יידישע זאָרגפעלטיקייט, וואָס איז נישט מזלזל די מינדעסטע קלייניקייט.[14]

די דאָזיקע שיכט פון יידישע סוחרים און פּראָדוצירער, וואָס האָבן פאַרשטאַנען אויסצונוצן די באַגרענעצטע ווירטשאַפטלעכע קאָניונקטור אין ריישע — איז נישט געווען קיין גרויסע. ס׳רוב יידן אין ריישע — ווי איבעריקנס אין גאַנץ גאַליציע — האָבן געלעבט אין נויט און דחקות. צו די עיקרדיקע סיבות, וואָס האָבן גורם געווען אַזאַ מצב האָט געהערט קודם־כל דער פאַקט, וואָס גאַליציע בכלל האָט געליטן פון דער ווינער עקאָנאָמישער פּאָליטיק, וואָס האָט געשטרעבט צו פאַרוואַנדלען דאָס לאַנד אין אַן אָפּזאַצמאַרק פאַר די עסטרייכישע סחורות. דעריבער איז די אינדוסטריע אין גאַליציע געווען אַזוי שוואַך אַנטוויקלט, און אַלס רעזולטאַט דערפון זענען די פאַרדינסט־מעגלעכקייטן אין גאַליציע געווען אַזוי באַגרענעצט.

די ווייטערדיקע סיבה איז געווען דער פאַקט, וואָס ס׳רוב יידן האָבן געלעבט פון קרעמעריי און פּרימיטיווער מלאכה, דערביי זענען וואָס אַמאָל אַגרעסיווער געוואָרן די אַרויסטרעטונגען פון די פּוילישע אַנטיסעמיטישע קרייזן, בפרט נאָכדעם, ווען דער קאַטוילישער צוזאַמענפאָר אין קראָקע אין יאָר 1893 האָט בעיקר זיך קאָנצענטרירט אַרום דער אָרגאַניזירונג פון דער אַנטי־יידישער באָיקאָט־טעטיקייט. די גרויסע יידישע הורט־סוחרים אין ריישע האָבן דערווייל ווייניק וואָס געליטן פון דער אַנטיסעמיטישער באָיקאָט־אַגיטאַציע. געליטן האָבן אין ערשטער ריי די קרעמער און קליינע הענדלער. פאַר דער פּאופּעריזירטער יידישער מאַסע איז געבליבן נאָר איין אויסוועג: אויסוואַנדערן פון דער שטאָט און זוכן פּרנסה אין אַנדערע לענדער — בפרט אין ווין און אונגאַרן — אין עסטרייך, אָדער — ווער עס האָט נאָר געהאַט מיטלען דערצו — עמיגרירן אין די לענדער מעבר־לים.

אַ גענוי בילד פון עקאָנאָמישן מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע אין דער תקופה ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה (1914) — קענען מיר אָנצייכענען אויפן סמך פון עטלעכע סטאַטיסטישע ציפערן בנוגע דער אַלגעמיינער און יידישער באַפעלקערונג אין ריישע אין פאַרשידענע צייט־אָפּשניטן.

ווי מיר האָבן אויבן באַמערקט, האָבן אינעם יאָר 1880 געלעבט אין ריישע 5820 יידן, דאָס הייסט 52,1% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער (11.166) — אָבער שוין אינעם יאָר 1890 האָבן אין ריישע געלעבט נאָר 5492 יידן, דאָס איז 45,9% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער, וועלכע איז געשטיגן אויף 11.953 נפשות. דער צייט־אָפּשניט 1880־1890 — איז געווען די תקופה, ווען די עמיגראַציע פון יידן פון ריישע און אַנדערע שטעט אין גאַליציע האָט אָנגענומען אַ גרויסן פאַרנעם, ווען מען נעמט נאָך אין חשבון דעם פאַרלוסט פונעם נאַטירלעכן צוּוואַקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דעם דאָזיקן צענדליק יאָר.

דער יידישער ישוב אין ריישע האָט זיך נישט פאַרהאַלטן גלייכגילטיק צום גורל פון דער יידישער אָרעמקייט. די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט האָט געלייגט גרויס געוויכט אויף די סאָציאַלע התחייבות׳ן פון דער ריישער קהילה־פאַרוואַלטונג, הגם עס זענען שוין געווען טעטיק אויף דער יידישער גאַס הומאַניטאַרע הילפס־אינסטיטוציעס. נישט תמיד אָבער איז די טעטיקייט פון דער ריישער קהילה־פאַרוואַלטונג געשטאַנען אויף אַ געהעריקער מדרגה. זייער אָפט האָבן די אינערלעכע רייבערייען און פּערזענלעכע אַמביציעס פון קהילה־תקיפים פאַרפירט די קהילה־מנהיגים אויף פאַלשע וועגן, וואָס האָבן נישט געבראַכט קיין שום נוצן דעם יידישן כלל.

כמעט אין יעדער קהילה האָט געהערשט אַ גבירישע קהילה־אָליגאַרכיע, וואָס האָט עקספּלאָאַטירט אויף פאַרשידענע אופנים די יידישע פאָלקס־מאַסן. עס פלעגן זיך אָבער צווישן די קהילה־הערשער אויסצייכענען יחידים, שטאַרקע און איידעלע פּערזענלעכקייטן, וואָס האָבן אַרויסגעוויזן פאַרשטענדניש פאַר די נויטן און ליידן פון זייערע אָרעמע ברידער.

ריישע איז שוין פון אָנפאַנג אָן געווען אַ שטאָט פון גדולי התורה, לומדים, גאונים, און שפּעטער האָט זיך דאָרט שטאַרק אַנטוויקלט די חסידישע באַוועגונג. אָרטאָדאָקסישע יידן זענען געווען די מערהייט אויף דער יידישער גאַס אין ריישע.

קוים אָבער האָבן זיך די מענדלסאָנישע השכלה־שטראַלן אַריינגעריסן קיין גאַליציע, איז ריישע געוואָרן איינער פון די ערשטע און חשובסטע השכלה־פּונקטן אין מערב־גאַליציע, מיט אַ לאָקאַלער פּרעסע און מיט אַ היפּשער צאָל משכילים, פּראָגרעסיווע זשורנאַליסטן און שריפטשטעלער, ווי מיר האָבן שוין פריער ציטירט.

איז דעריבער קיין וווּנדער נישט, אַז אַרום דער יידישער קהילה אין ריישע האָט זיך באַלד פון אָנפאַנג געפירט אַ פאַרביסענער קאַמף, ווער עס זאָל הערשן אין דער דאָזיקער אינסטיטוציע, וואָס איז פאַרבליבן פון דער אַמאָליקער אויטאָנאָמיע אין פּוילן.

פאַרשאַרפט האָט זיך דער דאָזיקער קאַמף נאָך דער תקופה פון „פרילינג פון די פעלקער” אין יאָר 1848, ווען יידישע השכלה־קרייזן האָבן געשטרעבט צו פולער אַסימילאַציע מיט דער פּוילישער קולטור און האָבן זיך באַמיט צו דעראָבערן די קהילה, וועלכע זיי האָבן באַטראַכט ווי אַ פעסטונג פון רעאַקציע און סעפּאַראַטיזם. פאַרשטייט זיך, אַז אין דער דאָזיקער באַשטרעבונג האָבן זיי באַקומען הילף פון די פּוילישע פּאַטריאָטישע קרייזן.

נאָך דער קאָנסטיטוציע אינעם יאָר 1876, וועלכע האָט געגעבן די יידן די פולע גלייכבאַרעכטיקונג, איז דער געראַנגל איבער דער קהילה אין ריישע פאָרגעקומען צווישן דריי געזעלשאַפטלעכע כוחות אויף דער דאָרטיקער יידישער גאַס:

---

[14] ציטירט לויט ד״ר יצחק שיפּער׳ס בוך:
Dzieje handlu żyd w Polsce, str. 439.

צווישן דער אָרטאָדאָקסיע, צווישן די פּראָגרעסיווע אַסימי־לירטע קרייזן און נאַציאָנאַל־געשטימטע משכילים.

אַ לאַנגע צייט האָבן די איבערהאַנט אין דער ריישער קהילה געהאַט די יידישע אַסימילאַטאָרן, די דעמאָלטיקע פּראָ־גרעסיווע קרייזן. פון אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע וואָס איז דערשינען דעם 18.2.1887 אין דער צייטשריפט „עברי אנכי״ (רעדאַגירט דורך דעם משכיל יעקב ברוך ווערבער פון בראָדי) — דערוויסן מיר זיך, אַז אין חודש פעברואַר 1887 זענען אין ריישע פאָרגעקומען וואַלן צו דער קהילה און אַז ס'איז געווען אַ שווערער קאַמף צווישן די אָרטאָדאָקסן און פאָרגעשריטענע, וועלכע האָבן געהאַט אַ גרויסן נצחון. דערביי ווערט אין דער קאָרעספּאָנדענץ אונטערגעשטראָכן, אַז די תקנות צו די קהל־וואַלן זענען די זעלבע, וואָס פאַר 10 יאָרן און אַז וועגן דער וואַל פון די 15 „קולטוס־רעטע״, וואָס דאַרפן שטיין בראש פון דער קהילה, דעצידירן די גאַליצישע מאַכט אָרגאַנען.

דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן אין ריישע איז צום סוף פון 19טן יאָרהונדערט געשטאַנען אויף אַ גענוג הויכער מדרגה. עס זענען שוין דעמאָלט טעטיק געווען אין ריישע עטלעכע סאָציאַלע און קולטורעלע אינסטיטוציעס.

אויפן סמך פון אַ דין־וחשבון פון יידישע קהילות אין גאַליציע, וואָס דער פילאַנטראָפּישער פאַריין „די עסטרייכי־שע־ישראלישע אוניאָן אין ווין״ פלעגט יאָר יערלעך פאַר־עפנטלעכן אין אַ געדרוקטן לוח פאַר אַלע קהילות אין גאַנץ עסטרייך — האָבן מיר די מעגלעכקייט איבערצוגעבן אַ בילד פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט אין ריישע אין דער דאָזיקער תקופה.

ווי מיר לייענען אין אַזאַ לוח פאַרן בודזשעט־יאָר 1897/98 זענען בראש פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג אין ריישע געשטאַנען דעמאָלט דער „קיסרלעכער ראַט, יצחק האלצער מיט זיין פאַרטרעטער ד״ר שמואל רייך און מיט די פּרעזי־דיום־מיטגלידער: נחום ל. זילבער, יעקב קורצמאַן און מאַר־קוס עקשטיין. צו די פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער, אַזוי גערו־פענע „קולטוס־רעטע״, האָבן געהערט: ד״ר יוסף פעכטדעגען, ד״ר עדוואַרד זעגעל, יואל קאַנאַרעק, שמעון טאַביאַש מינץ, משה געשווינד, וואָלף פּרעליך, יוסף שענבלום, שלמה פער־שטענדיק יונ., שלמה בלומבערג.

ווי מיר דערוויסן זיך ווייטער פונעם דאָזיקן לוח, איז קהילה־סעקרעטאַר געווען דעמאָלט דוד געשווינד, רב איז געווען חיים וואָלף עלענבאָגען און אַלס דיין איז געווען טע־טיק אַסיאַס הערש וואַלערשטיין.

פאָלגנדע אינסטיטוציעס זענען לויטן לוח געווען דעמאָלט טעטיק אין ריישע: די חברה קדישא, אַ קראַנקן־און אונ־טערשטיצונגס־פאַריין, אַ ביקור־חולים־פאַריין, אַן אַלטערס־און יתומים פאַרזאָרגונגס־פאַריין, אַ בעלי־מלאכה־פאַריין, אַ ציון־פאַריין און אַ „פּראָגרעס״־פאַריין, אַ לייען־זאַל פאַר יידישער יוגנט און אַ סוחרים־קאַסינאָ־פאַריין.

ווייזט אויס, אַז די איבערהאַנט אין דער קהילה־פאַר־וואַלטונג אין ריישע האָבן דעמאָלט געהאַט די יידישע פּראָ־גרעסיווע עלעמענטן, פון וועלכע אַ גרויסער טייל האָט זיך

צום יובל פון „בית־זקנים״

The Jubilee of the Old Age Home

געפונען אונטער דער השפעה פון אַסימילאַטאָרישע לאָזונגען.

אינעם לעצטן צענדליק יאָר פונעם 19טן ווי אויך אינעם ערשטן צענדליק יאָר פונעם 20טן יאָר־הונדערט האָט ריישע דורכגעמאַכט אַ באַדייטנדיקע אַנטוויקלונג. קודם כל איז איצט ריישע געוואָרן אַ וויכטיקער פונקט אויף דער אויסגעפּערטיקטער באַן־ליניע וואָס האָט פאַרבונדן ווין מיט בוקאַרעשט און דערמיט איז געשטיגן די ווירטשאַפטלעכע באַדייטונג פון דער שטאָט, וואָס איז געוואָרן איצט אַ צוציאונגס־אָרט פאַר דער פאַראָרעמטער דאָרפישער באַפעלקערונג, וואָס האָט געזוכט אַרבעט און פּרנסה אין דער נאָענטסטער שטאָט.

נעמט מען נאָך אין באַטראַכט, אַז אין יאָר 1900 איז ריישע פאַרייניקט געוואָרן מיט אַ גאַנצע ריי שכנותדיקע דערפער, ווערט פאַרשטענדלעך, אַז במשך דעם צענדליק יאָר 1890־1900 איז די אַלגעמיינע צאָל באַפעלקערונג אין ריישע געשטיגן פון 11.953 אינעם יאָר 1890 אויף 15.010 אין יאָר 1900 און אין יאָר־צענדליק 1900־1910 איז אויסערגעוויינלעך שטאַרק געוואַקסן די אַלגעמיינע צאָל איינוווינער אין ריישע, ווייל אין יאָר 1910 האָבן געלעבט אין ריישע 23.688 נפשות.

אין די ראַמען פון דער דאָזיקער אַלגעמיינער איינוווינער־שטייגערונג אין ריישע האָבן אויך אַ באַשיידענעם פּלאַץ פאַרנומען די יידן.

בעת אינעם יאָר 1890 האָבן געלעבט אין ריישע 5.492 יידן[15], האָט זיך אין יאָר 1900 פאַרגרעסערט די אַבסאָלוטע צאָל יידן אין ריישע אויף 6.324, אָבער רעלאטיוו איז געפאַלן דער פּראָצענט יידן אויף 42,1% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער. דער זעלבער פּראָצעס קומט פאָר אין יאָר 1910, ווייל עס פאַרגרעסערט זיך אין דעם דאָזיקן יאָר די אַבסאָלוטע צאָל יידן אין ריישע אויף 8785 נפשות, בעת רעלאַטיוו איז געפאַלן דער פּראָצענט יידן אויף 37,1% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער.

אייניקע פאַקטן, וואָס האָבן גורם געווען צום וווּקס פון דער אַבסאָלוטער און צו דער ירידה פון דער רעלאַטיווער צאָל יידן אין דער תקופה פון די צוויי צענדליק יאָרן, וועלן אונדז פאַרשטענדלעך מאכן די דאָזיקע דערשיינונג. פון איין זייט איז שווער געוואָרן עמיגרירן קיין אַמעריקע, צוליב די גרויסע רייזע־הוצאות און דער נייער אַמעריקאַנישער איינוואַנדערונגס־פּאָליטיק, און פון דער צווייטער זייט די נאַציאָנאַלע פּאָליטיק פון די פּוילישע הערשנדיקע קרייזן אין גאַליציע, וועלכע האָבן געצילט צו פאַרקלענערן דעם פּראָצענט יידן אין ריישע, וואָס האָבן אין יאָר 1880 באַטראָפן מער ווי 52%. צו זיכערן און פאַרפעסטיקן די פּוילישע מאַיאָריטעט אין ריישע מיט הילף פון אַדמיניסטראַטיווע און עקאָנאָמישע רעפּרעסיעס, דאָס איז געווען די הויפּט־באַשטרעבונג פון די דערמאָנטע פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען אין גאַליציע.

און כדי צו דערגרייכן דעם דאָזיקן ציל — האָבן זיך די פּוילישע אַדמיניסטראַטיווע אָרגאַנען געשטעלט אויף דער זייט פון די פּוילישע אַנטיסעמיטישע קרייזן אין ריישע, וואָס האָבן אָנגעווענדעט די דראַסטישסטע מיטלען, כדי אַרויסצושטויסן יידישע מיטבירגער פון זייערע ווירטשאַפטלעכע פּאָזיציעס אין דער שטאָט. די הויפּט־לאָזונג פון דער דאָזיקער אַנטי־יידישער אַקציע איז געווען די נויטווענדיקייט צו שאַפן אַן אייגענעם קריסטלעכן האַנדלס־שטאַנד.

די לאַגע פון יידישן הענדלער און בעל־מלאכה אין ריישע האָט זיך פון טאָג צו טאָג פאַרערגערט, ווייל די געגרינדעטע נאָך אין די 80ער יאָרן פונעם 19טן יאָר־הונדערט „פּוילישע לאַנדווירטשאַפטלעכע קרייזן" (די אַזוי גערופענע קולקא ראָלניטשע) האָבן זיך געמערט אין אַ שנעלן טעמפּאָ און זענען איצט אָפן אַרויס מיט די לאָזונגען פון באָיקאָטירן דעם יידישן האַנדל. די יידישע געזעלשאַפטלעכע קרייזן אין ריישע האָבן דערזען די סכנה, וואָס דראָט דעם יידישן האַנדל, וועלכער איז געווען אָנגעוויזן נאָר אויף אייגענע כוחות און מיטלען. דער עיקר־פּראָבלעם איז געווען די נויטווענדיקייט צו שאַפן פאַרן יידישן הענדלער קרעדיט־מעגלעכקייטן, ווייל צו די מלוכהשע באַנק־אינסטיטוציעס ווי דער „באַנק פּאָלסקי" און „באַנק קראַיאָווי" האָבן יידן נישט געהאַט קיין צוטריט.

די יידישע ווירטשאַפטלעכע קרייזן זענען נישט געזעסן מיט פאַרלייגטע הענט און האָבן פאַרשטאַנען, אַז נאָר אַ גוט אָרגאַניזירטע זעלבסהילף קאָן אָפּהיטן דעם יידישן האַנדל פון אַ קאַטאַסטראָפע. אין חודש יוני 1901 איז מיט הילף פון דער גרויסער הילפס־אָרגאַניזאַציע „איקא" געגרינדעט געוואָרן דער יידישער „קרעדיט־פאַריין", וואָס האָט דורכגעמאַכט אַ שנעלע אַנטוויקלונג און אין יאָר 1908 האָט די דאָזיקע באַנק געהאַט שוין 978 מיטגלידער און האָט פאַרטיילט 607 הלוואות אויף אַ סכום פון 144.270 קראָנען.[16]

גרויסע שינויים זענען פאָרגעקומען אין ריישע אין די לעצטע צוויי צענדליק יאָר פאַרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914. שוין אין לעצטן צענדליק יאָר פון 19טן יאָר־הונדערט האָבן אויף דער יידישער גאַס אין ריישע אָנגעהויבן צו ווירקן די געזעלשאַפטלעכע כוחות, פון וועלכע עס האָבן זיך במשך די שפּעטערע יאָרן געשאַפן צוויי פּאָליטישע מחנות, וואָס האָבן עקשנותדיק געקעמפט וועגן דער השפעה אויפן ריישער יידנטום.

קעגן דעם שטאַרקן שטראָם פון דער השכלה־באַוועגונג אין ריישע, וועלכע האָט זיך גאָר פרי דערנענטערט צום ציוניסטישן רעיון — איז דאָרט אַנטשטאַנען אַ געאייניקטער פראָנט פון חסידישע און מתנגדישע קרייזן פון איין זייט און פּאָליאַקן פונמשה׳ס גלויבן פון דער צווייטער זייט. אַ הייפעלע פּאָלאָניזירטע אַסימילאַטאָרן, וואָס זענען גאָר ווייט געווען פון וועלכע ס׳איז סימנים פון יידישקייט, האָט זיך אין ריישע געשטעלט בראש פון עקסטרעמע אָרטאָדאָקסן, כדי מיט געמיינזאַמע מיטלען צו שיצן די באַדראָטע רעליגיע דורך די יידישע נאַציאָנאַלע באַשטרעבונגען, דערביי איז הכנעה לגבי די פּוילישע, מיינסטנס אַנטיסעמיטישע, גאַליצישע הערשער, געווען די איינציקע לאָזונג פון די דאָזיקע פּאָליטיקער, וואָס

[15] דאָס איז 45.9% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער.

[16] Marterjały do Kwestji Żydowskej w Galicji — z polecenia wydziału Krajowego, opracował Stanislaw Gruinski, Lwów 1910.

בית יהודה
ברישא
חבורה נרשמת בערבון מוגבל.

מספר כ"ב

שטר־שתפות

של מר אלטר הורוויץ

ב רישא

רישא, יום ט"ו לחודש אדר א' תרס"ח

השטר הזה כתיב בספר רשימת־השטרות

כרך I צד 22.

חבורה בית יהודה' רישא.

בשם הדירקצי': הגזבר:

BETH JEHUDA
w RZESZOWIE
Stowarzyszenie zarejestr. z ograniczoną poręką.

Liczba 22.

Karta udziałowa

dla WP. Altera Horowitza

w Rzeszowie

Rzeszów, dnia 15 lutego 1908.

Udział niniejszy jest wpisany w księdze udziałów

Tom I Folio 22.

„BETH JEHUDA" w RZESZOWIE

Stowarzyszenie ...

Za Dyrekcyę: Kasyer:

Kisielewski Goldberg, Rzeszów.

Udziały wpłacone — חלקי־שלמים

מספר־זשורנאל art. żurnalu	תאריך DATA שנה rok	חודש miesiąc	יום dzień	ilość udziałów	בכתבות SŁOWAMI	סכום kwota ק. Kor	ה. hal	אישור הקבלה Potwierdzenie odbioru
23	1908	luty	15	1	dwadzieścia koron	20	~	[signature]
26	1909	kwiecień	29	1½	trzydzieści koron	30	~	[signature]
34	1910	kwiecień	29	2½	pięćdziesiąt koron	50	~	[signature]

Dywidenda wypłacona — פרעון הדיבדנדה

מספר־זשורנאל art. żurnalu	תאריך DATA שנה rok	חודש miesiąc	יום dzień	dywid. za rok	סכום kwota ק. Kor	ה. hal	בכתבות SŁOWAMI	אישור הקבלה Potwierdzenie odbioru

Official documents of Beth Yehuda, the Company set up to build the People's House in Reisha

האָבן מיטן כוח פון די פוילישע מאַכט־אָרגאַנען גענומען זיך דאָס רעכט צו רעפּרעזענטירן די יידישע באַפעלקערונג אין ריישע. ווי מיר דערוויסן זיך פון דערמאָנטן „אוניאָן" לוח אין ווין פאַרן בודזשעט־יאָר 1909/10 (תר"ע) איז טאַקע בראש פון דער יידישער קהילה אין ריישע געשטאַנען דע־מאָלט איינער פון די אָנפירנדע אַסימילאַטאָרן אין ריישע, ד"ר ווילהעלם האָכפעלד און זיין שטעלפאַרטרעטער איז געווען ד"ר היינריך וואַכטעל. אויך פון דער אַסימילאַטאָרן־גרופּע. צו דער ענגער קהילה־פאַרוואַלטונג האָבן געהערט דעמאָלט מאָטיש עקשטיין, איזידאָר וויינבערג, אָשר זילבער — אַלע פונעם פאַרייניקטן אַסימילאַטאָריש־אָרטאָדאָקסישן בלאָק. צו דער ברייטערער קהילה־פאַרוואַלטונג האָבן געהערט דער „קיסרלעכער ראַט" משה געשווינד, ווילהעלם צאַנגען, נוח שפּירא, ד"ר שמואל רייך, יוסף גלאַזבערג, זכריש יעזשאָווער, ישראל כהן, שלמה טייטעלבוים, מעכל בירמאַן און אברהם וואלאך. דער הויפּט־רב איז לויט דעם דאָזיקן קאַלענדאַר גע־

ווען דעמאָלט ר׳ נתן לוין און קהילה־סעקרעטאַר איז געווען קלמן קורצמאַן. עס זענען אויך טעטיק געווען אין ריישע צוויי רעליגיאָנס־לערער פאַר די עפנטלעכע שולן: ס. קאַמערלינג און מ. שלעזינגער.

אין דער דאָזיקער תקופה האָט זיך ריישע געהאַט שוין באַדייטנד אַנטוויקלט אויף אַלע געביטן פונעם סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכן לעבן און האָט געהערט צו די זעלטענע יידישע ישובים אין מערב־גאַליציע, וועלכע האָבן געשפילט אַן אָנפירנדע ראָל אינעם מערב־גאַליצישן יידנטום. אין דאָזיקן בודזשעט־יאָר זענען געגרינדעט געוואָרן אין ריישע — ווי עס אינפאָרמירט אונדז דער ציטירטער לוח — עטלעכע הומאַניטאַרע שטיפטונגען (פאָנדן), ווי אַ פאָנד פאַר שול־צוועקן, געשפענדעט דורך זיגמונט בלום, אַ גרעסערע שטיפטונג פאַרן שפיטאָל פון חיים וואָלפעלד, מינקע געשווינד, אליאש רייך, נוימאַן און משה לאוב. פאַר אָרעמע ריישער יידן האָבן געשפענדעט אַ פאָנד ראָזענפעלד, הוגא כהן, אליאש גרינשטיין, הערץ וויינבערג.

ווי עס גיט איבער דער לוח פאַר דעם בודזשעט־יאָר 1909/10 האָבן עקזיסטירט דעמאָלט אין ריישע פאָלגנדע הומאַניטאַרע און געזעלשאַפטלעכע פאַריינען און אינסטיטוציעס: די חברה קדישא, נושאי המטה, ביקור חולים, תומכי חולים, יד חרוצים, דורשי טוב, אַן אַלטערס־און יתומים־פאַרזאָרגונגס־פאַריין און אַ יידישע פאָלקס־קיך. עס איז אויך דעמאָלט טעטיק געווען אין ריישע אַ פרויען־פאַריין פאַר קראַנקן־פלעגע, אַ חובבי־ציון־פאַריין, דער פאַריין „שולמית" (אַ יידיש־נאַציאָנאַלער פרויען־פאַריין), דער פאַריין „פועלי־ציון", אַן אַקאַדעמישער פאַריין „חרמוניה", אַ קולטור־פאַריין פון אָרטאָדאָקסישער יוגנט „השחר", אַן אַנאַלפאַבעטן־קורס און „בית יהודה".

עס האָט אויך עקזיסטירט אין ריישע אין דער דאָזיקער צייט אַ תלמוד תורה, אַ יידיש שפיטאָל אונטער דער דירעקציע פון ד״ר י. טעלער. קאַסירער אין דער יידישער קהילה אין ריישע איז געווען דעמאָלט יחזקאל ראָסט און די הכנסות און אויסגאַבן פון דער קהילה אין ריישע האָבן אין דעם דאָזיקן בודזשעט־יאָר באַטראָפן 83.214 קראָנען. ווי מיר זען, האָט זיך דאָס יידישע ריישע אין ערשטן צענדליק יאָר פונעם 20טן י״ה שטאַרק אַנטוויקלט אויף אַלע געביטן פון סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכן לעבן. דער ראש הקהל, ד״ר האָכפעלד, אַ קאָנסעקווענטער אַסימילאַטאָר, האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די דעמאָלטיקע באַשטרעבונגען צו רעאָרגאַניזירן דאָס יידישע קהילה־וועזן, און ווען דער גאַליצישער לאַנדעס־שולראַט האָט צונויפגערופן אַ קאָנפערענץ פון קהילה־פאָרשטייער איבער דער נויטווענדיקייט צו רעגולירן דעם לימוד פון יידישער רעליגיע אין די עפנטלעכע שולן אין גאַליציע, האָט אין דער דאָזיקער קאָנפערענץ, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 11.2.1907 אויך אָנטייל גענומען ד״ר האָכפעלד אַלס פאָרשטייער פון דער קהילה אין ריישע. אין דער דיסקוסיע איבערן דאָזיקן פראָבלעם האָט ער אויך גענומען אַ וואָרט און אַרויסגעזאָגט די מיינונג, אַז די הויפט־סיבה צוליב וועלכער דער לימוד פון דער יידישער רעליגיע אין די עפנטלעכע שולן ווערט נישט געהעריק געפירט איז דער פאַקט, וואָס די לערער פאַר דעם דאָזיקן לימוד ווערן באַשטימט דורך די קהילות און נישט דורך אַן אַנדערן אַמט.

אינעם ערשטן צענדליק יאָר פונעם 20טן יאָר־הונדערט איז אין ריישע — ווי איבעריקנס אין גאַנץ גאַליציע — געוואַקסן די יידישע נאַציאָנאַלע באַוועגונג. די וואַלן צום עסטרייכישן פאַרלאַמענט אינעם יאָר 1907, שוין אויפן סמך פון אַ נייער דעמאָקראַטישער וואַל־אָרדינאַציע, האָבן אַרויסגעפירט די יידישע מאַסן פון פאָליטישער אַפאַטיע און אָפגעשטאַנענקייט. די יונגע ציוניסטישע מנהיגים האָבן דורכגעפירט אויף דער יידישער גאַס אַ מוטיקע אויפקלערונגס־קאַמפאַניע און די נאַציאָנאַל־יידישע לאָזונגען האָבן אַרויסגערופן פולע באַגייסטערונג ביי די יידישע וויילער.

בעת דער וואַל־אַגיטאַציע אין ריישע, ווו ס׳איז נישט אויפגעשטעלט געוואָרן קיין יידישער קאַנדידאַט אין רעזולטאַט פון אַ הסכם מיט די סאָציאַל־דעמאָקראַטן און רוטענער — האָט געהילכט דער רוף צום קאַמף פאַר יידיש־נאַציאָנאַלע רעכט. דער הויפט־אָנגריף מצד דעם יידיש־נאַציאָנאַלן לאַגער איז געווען געריכטעט קעגן די עקסטרעם־אָרטאָדאָקסישע קרייזן, וואָס האָבן זיך געלאָזט פירן פון אַ גרופע אַסימילאַטאָרישע פאָליטיקער.

אין דער דאָזיקער תקופה האָט שוין די ציוניסטישע באַוועגונג אין ריישע פאַרנומען אַ שטאַרקע פאָזיציע אין יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין דער שטאָט אַ דאַנק דער טעטיקייט פון ציוניסטישן פאַריין „השחר", וואָס האָט אונטער דער ענערגישער אָנפירונג פון משה וויזענפעלד, דעם שפעטערן דירעקטאָר פון דער צענטראַלע ק.ק.ל. אין מערב־גאַליציע, אַרומגענומען אַ גרויסן טייל פון דער יידישער בית־המדרש יוגנט.

דער אויפשטייג פון נאַציאָנאַלן באַוווסטזיין פון אַ גרויסן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע איז געקומען בולט צום אויסדרוק בעת דער פאָלקס־ציילונג אין דעצעמבער 1910, ווען די הערשנדיקע מאַכט־אָרגאַנען אין גאַליציע האָבן אָפיציעל געוואָרנט, אַז אין די ציילונגס־ליסטעס מוז אָנגעגעבן ווערן נאָר אַזאַ „אומגאַנגס־שפראַך", וואָס איז אָנערקענט געווען דורך די מדינה־געזעצן.[17]

הגם פאַר אָנגעבן אין דער ציילונגס־ליסטע יידיש אָדער העברעאיש האָט געדראָט אַ שטראָף (די צוויי לשונות זענען נישט געווען אָנערקענט אַלס „אומגאַנגסס־שפראַך") — האָבן ריישער יידן — פונקט ווי אין אַלע אַנדערע שטעט אין גאַליציע — מאַסנהאַפט אָנגעגעבן יידיש אַלס זייער „אומגאַנגס־שפראַך", פראָקלאַמירנדיק אויף אַזאַ אופן זייער נאַציאָנאַלע אייגנאַרטיקייט מיט אַן אייגענער פאָלקס־שפראַך.

דער צווייטער צענדליק יאָר פונעם 20טן יאָר־הונדערט האָט זיך אָנגעהויבן מיט נייע וואַלן צום ווינער פאַרלאַמענט (1911). די פוילישע אַדמיניסטראַציע האָט מיט הילף פון יידישע אַסימילאַטאָרישע קרייזן אָנגעווענדעט כלערליי מיטלען

[17] די „אומגאַנגס־שפראַך" איז געווען דער מאַסשטאַב, וואָס האָט דעצידירט צו וועלכער נאַציאָנאַליטעט עס געהערט דער בירגער.

פון טעראָר און קאָרופּציע, כדי צו פֿאַרדרענגען פון דער יידישער גאַס די השפּעה פון ציוניסטישן לאַגער, וועמענס לאָזונגען זענען מיט גרויס התלהבות אויפגענומען געוואָרן דורך די יידישע וויילער־מאַסן. דער קאַמף איז געווען אַ פֿאַרביסענער און עס האָבן נישט געפעלט קיין מענטשן־קרבנות אין איינעם פון די וואַל־קרייזן (דראָהאָביטש). די פּוילישע אַדמיניסטראַטיווע מושלים אין גאַליציע האָבן אויסגעאיבט אַזאַ דרוק אויף די יידישע וויילער און האָבן באַנוצט זיך מיט אַזוי פיל פעלשונגען ביים דורכפירן די וואַלן, אַז אויסגעוויילט זענען געוואָרן אין די יידישע וויילער־קרייזן נאָר עטלעכע יידישע אַסימילאַטאָרן, וואָס האָבן אַקצעפּטירט דעם אנטיסעמיטישן פּראָגראַם פון דער פּוילישער נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישער פּאַרטיי (ענדעציע) און האָבן זיך אונטערגעוואָרפן דער דיסציפּלין פון דער פּוילישער פּאַרלאַמענטאַרישער פראַקציע (קאָלאָ פּאָלסקע), צו וועלכער עס האָבן געהערט די רעפּרעזענטאַנטן פון דער שאָוויניסטישער פּוילישער שליאַכטע און אַנדערע אַנטיסעמיטישע אָרגאַניזאַציעס.

מיט מער מי און מיט אַ שווערערן געראַנגל האָבן די יידישע נאַציאָנאַלע קרייזן געמוזט קעמפן אויפן שטח פונעם גאַליצישן סיים אין לעמבערג. דאָ האָבן זיך די פּוילישע הערשער געהאַלטן אַ דאַנק אַן אַלטן רעאַקציאָנערן וואַל־סיסטעם און ערשט אינעם יאָר 1912 האָבן די רוטענער און די ליבעראַלע פּוילישע סיים־דעפּוטאַטן פֿאַרדאָפּלט די אָנשטרענגונגען צו ענדערן די וואַל־אָרדינאַציע צום סיים אין אַ מער פרייהייטלעכער דעמאָקראַטישער ריכטונג.

קיין איין פּראָיעקט אָבער בנוגע אַ נייער וואַל־אָרדינאַציע צום סיים האָט נישט דערמאָנט די יידן, און אַזוי ווי די יידישע אַסימילאַטאָרישע סיים־דעפּוטאַטן האָבן געשוויגן, האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אָנגעהויבן אַ ברייט פֿאַרצווייגטע אויפקלערונגס־אַקציע און אַרויסגעשטעלט די פֿאָדערונג איינצואָרדנען אין גאַנץ גאַליציע דריי נאַציאָנאַלע קוריעס: אַ פּוילישע, אוקראַאינישע און יידישע מיט אַ גלייכן, דירעקטן און געהיימען וואַל־רעכט פֿאַר מענער און פרויען.

די יידישע קוריע, וואָס האָט געדאַרפט אַרומנעמען אַלע וואַלבאַרעכטיקטע יידן אין גאַליציע, האָט געזאָלט לויטן ציוניסטישן פּראָיעקט באַקומען פֿאַרהעלטנישמעסיק צו דער צאָל יידן אין גאַליציע אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 194 סיים־מאַנדאַטן 20 יידישע סיים־דעפּוטאַטן און צו די שטעט, אין וועלכע די יידן האָבן געזאָלט באַקומען אַן אייגענעם סיים־דעפּוטאַט האָט אויך געהערט ריישע.[18]

דער ענין פון אַ נייער וואַל־אָרדינאַציע צום סיים האָט אַרויסגערופן אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אין דער גאַליצישער געזעלשאַפטלעכקייט. אין ריישע איז אינעם חודש יוני 1913 פֿאָרגעקומען אין צוזאַמענהאַנג מיט די וואַלן צום סיים אַ גרויסע אסיפה אין וועלכער ס'האָבן זיך באַטייליקט אַזעלכע פּוילישע פערזענלעכקייטן ווי דער דעמאָלטיקער מיניסטער פֿאַר גאַליציע גלאָמבינסקי, דער גראַף סקאַרבעק און פּראָפעסאָר גראַבסקי. ווי מיר לייענען אין אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע, וואָס איז דערשינען אין דער „המצפה" נומ. 23 פונעם 6.6.1913 — האָבן די דאָזיקע גוט באַקאַנטע שונאי ישראל באַוואָרפן די יידן און ציוניסטן מיט די שאַרפסטע זידלערייען און „דער ייד"[19], וואָס איז געזעסן ביים פּרעזידיאַל־טיש צוזאַמען מיט די יידן־פרעסער האָט אפילו נישט געעפנט דאָס מויל, כדי צו פֿאַרטיידיקן זיינע יידישע מיטבירגער, פון וועלכע ער וועט פֿאַרלאַנגען, זיי זאָלן אים ביי די סיים־וואַלן אָפּגעבן זייערע שטימען".

דערווייל איז מיט יעדן טאָג שטאַרקער געוואָרן דער עקאָנאָמישער דרוק פון דער פּוילישער אַדמיניסטראַציע אין גאַליציע אויף די פֿאַראָרעמטע יידישע מאַסן פון הענדלער און קרעמער. אין דער דאָזיקער אַרויסשטויסונגס־אַקציע קעגן די יידן פון זייערע ביזאיצטיקע ווירטשאַפטלעכע פּאָזיציעס האָבן פיל בייגעטראָגן די פּוילישע נאַציאָנאַלע אָרגאַניזאַציעס מיט זייערע לאַנדווירטשאַפטלעכע פֿאַרקויפס־פּונקטן (קולקא ראָלניטשע).

שווער געטראָפן זענען געווען די יידישע ווירטשאַפטלעכע קרייזן אין גאַליציע דורך דעם געזעץ וועגן זונטיק־רו און וועגן איינפירן דעם זאַלץ־מאָנאָפּאָל.

אָבער אַ שרעקלעכע קאַטאַסטראָפע איז געווען פֿאַר די גאַליצישע יידן דאָס געזעץ וועגן האַנדל מיט משקאות, וואָס האָט פֿאַרקלענערט די צאָל קאָנצעסיעס, איבערגעבנדיק דער לאַנדעס־אַדמיניסטראַציע דאָס רעכט צו פֿאַרטיילן די קליינע צאָל דערלויבענישן אין דער דאָזיקער בראַנזש. דער הויפּט־קרבן זענען געווען די יידישע שענקער, ווייל איבער 90% פון דער אַלגעמיינער צאָל שענקערס אין גאַליציע זענען געווען יידן. בערך 40.000 יידן זענען צוליב דעם דאָזיקן שענקער־געזעץ געבליבן אָן פּרנסה.

ווי עס גיט אונדז איבער לעדער, דער דערמאָנטער מחבר פון די ריישער זכרונות, האָבן אין ריישע כמעט אַלע פריערדיקע יידישע שענקערס צוריק באַקומען זייערע קאָנצעסיעס. ווען די עסטרייכישע רעגירונג האָט אין רעזולטאַט פון אַ גרויסער מאַניפעסטאַציע פון איבער 2000 יידישע שענקערס אין ווין פֿאַרגרעסערט די צאָל קאָנצעסיעס פֿאַר יידן.

ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אַ שאַרפער עקאָנאָמישער קריזיס אויסגעבראָכן אין גאַליציע און אין דער ערשטער ריי האָבן געליטן די יידן צוליב דער אָפיציעלער און אומאָפיציעלער אַרויסשטויסונגס־פּאָליטיק פון זייערע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס.

דאָס ראַנגלען זיך פון די ריישער יידן מיט די קעגנערישע כוחות אויפן עקאָנאָמישן געביט האָט אינעם 2טן צענדליק יאָר פונעם 20טן יאָר־הונדערט נישט אָפּגעשוואַכט דעם אינערלעכן קאַמף אַרום דעם גייסטיקן מהות פון יידישן ישוב אין ריישע. עס האָט זיך אין דער דאָזיקער תקופה שוין פֿאַרפעסטיקט אין ריישע די ציוניסטישע באַוועגונג און אין אירע רייען האָבן זיך געפונען יונגע קעמפער פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

[18] נ. מ. גלבר — תולדות התנועה הציונית בגליציה, ז' 614.

[19] געמיינט ד"ר האַכפעלד.

אין די יאָרן 1911, 1912 האָבן שוין געווירקט אויף דער יידישער גאַס אין ריישע אַ שטאַרקע „צעירי־ציון" און „פּועלי־ציון"־אָרגאַניזאַציע און אַ באַזונדערע אַקטיוויטעט האָבן שוין דעמאָלט אַנטוויקלט אין ריישע די ציוניסטישע אַקאַדעמישע יוגנט, וואָס איז געווען אָרגאַניזירט אין אַ באַזונדערן פאַריין „מכביה". וועגן דער אַנטוויקלונג און כוח פון דער אַלגעמיין־ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ריישע זאָגט עדות דער פאַקט, אַז אינעם יאָר 1911 איז אין ריישע פאָרגעקומען די קאָנפערענץ פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין מערב־גאַליציע און דער ריישער ציוניסטישער עסקן ד"ר האָפּפען איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס מיטגליד פון דער ציוניסטישער עקזעקוטיווע אין מערב־גאַליציע.[20]

דעם דאָזיקן וואַקסנדיקן כוח פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין ריישע האָט באַקעמפט דער פאַראייניקטער פראָנט פון עקסטרעמע אָרטאָדאָקסן מיט אַסימילאַטאָרישע פּאָליטיקער, וואָס האָבן זיך נאָך געהאַלטן אויף דער יידישער גאַס נאָר אַ דאַנק דער הילף מצד די פּוילישע הערשער אין גאַליציע.

באַזונדערס שאַרף האָבן זיך אין ריישע די צוויי קעגנערישע כוחות צוזאַמענגעשטויסן אינעם קאַמף וועגן דער הערשאַפט אין דער יידישער קהילה אין ריישע. דערביי האָט דער אַנטי־ציוניסטישער לאַגער באַנוצט זיך אָפט מיט מיטלען, וואָס האָבן דערנידעריקט דעם כבוד פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט.

ווען עס זענען נאָך אַ לאַנגער תקופה דורכגעפירט געוואָרן אין ריישע אין דער ערשטער העלפט פונעם צווייטן צענדליק יאָר פונעם 20טן יאָר־הונדערט וואַלן צו דער קהילה, וואָס האָבן זיך געענדיקט מיט אַ נצחון פונעם יידישן נאַציאָנאַלן בלאָק, זענען אין רעזולטאַט פון אַ פּראָטעסט מצד דעם אַסימילאַטאָריש־אָרטאָדאָקסישן לאַגער אַנולירט געוואָרן די וואַלן און די הערשאַפט אין דער ריישער קהילה האָבן איבערגענומען די מנהיגים פון דעם דאָזיקן בלאָק. ווי מיר דערוויסן זיך פון דערמאָנטן שוין „אוניאָן" קאַלענדאַר אין ווין פאַרן בודזשעט־יאָר 1912/13 — איז ווילהעלם צאַנגען נאָמינירט געוואָרן אַלס רעגירונגס־קאָמיסאַר אין דער ריישער קהילה און ד"ר הערמאַן קראַוס אַלס זיין פאַרטרעטער. צום בייראַט פונעם רעגירונגס־קאָמיסאַר זענען באַשטימט געוואָרן: מאָטיש עקשטיין, יוסף פּייוועל, נוח שפּירא, אָשר זילבער, בעריש שטיינבערג, איזידאָר וויינבערג, וועקער רעקטע האָס, אהרון רייטמאַן און גאָלדרייך־פינק. ריישער רב איז געווען דעמאָלט ר' נתן לעווין און קהילה־סעקרעטאַר קלמן קורצמאַן. אַסימילאַטאָריש־אָרטאָדאָקסישע מנהיגים האָבן נאָך די וואַלן צום ריישער שטאָט־ראַט אינעם יאָר 1912 רעפּרעזענטירט די יידישע באַפעלקערונג אינעם ריישער שטאָט־ראַט, ווען בירגערמייסטער אין ריישע איז געווען ד"ר סטאַניסלאַוו יאַבלאָנסקי. דער אָנפירער פון אַסימילאַטאָרישן לאַגער ד"ר ווילהעלם האָכפעלד איז געווען דעמאָלט וויצע־בירגערמייסטער און צום שטאָטראַט האָבן געהערט: דער דעמאָלטיקער קהילה־קאָמיסאַר ווילהעלם צאַנגען, ד"ר הענריק וואַכטעל, מאַרקוס עקשטיין, זיגמונט פּערטיק, ד"ר הענריק קאַפּעל, ד"ר הערמאַן קראַוס, ד"ר איזידאָר ריינער, ווילהעלם שפּערלינג, נוח שפּירא, איזידאָר וויינבערג, יוסף פּייוועל, משה געשווינד, מיכאל בירמאַן, בערטאָלד ערליך און הענריק שטאַרק. צום סוף יאָר 1912 איז אויפן אָרט פון משה געשווינד אַריין ד"ר יוסף שאופעל. אינעם בודזשעט־יאָר 1914/15 זענען נישט פאָרגעקומען קיין שום ענדערונגען אַזוי גוט אין דער קהילה ווי אויך אין שטאָט־ראַט.

מיכאל בירמאַן
Michael Birman

טראָץ דעם שווערן ווירטשאַפטלעכן מצב, אין וועלכן ס'האָט זיך ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה געפונען דאָס ריישער יידנטום, האָט עס אָבער גלייכצייטיק אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקן דראַנג צו פרייע פּראָפעסיעס און עס איז דעריבער יאָר יערלעך געשטיגן די צאָל יידישע שילער אין די עפנטלעכע גימנאַזיע־שולן אין ריישע.

אינעם יאָר 1910 האָבן 83 יידישע קינדער געלערנט אין דער עפנטלעכער גימנאַזיע אין ריישע.[21] צום סוף פונעם ערשטן און אָנהויב פון צווייטן צענדליק יאָר פון 20טן יאָר־הונדערט איז געשטיגן אין ריישע די צאָל יידישע אַדוואָקאַטן און דאָקטוירים. אין יאָר 1914 זענען טעטיק געווען אין ריישע פאָלגנדע אַדוואָקאַטן און דאָקטוירים: בראַונפעלד, יעקב פּרעליך, לייב הערצהאַפט, ווילהעלם האָכפעלד, פעליקס האָפּפען, וואָלף כהנא, נתן קאַננער, הערמאַן לעקער, מאַרעק פעלצלינג, שמואל רייך, איזידאָר ריינער, יוסף שאופעל, אַדאָלף שנעע, יאָאַכים שאול זילבער, מרדכי וואַכטעל, גאָטפריד וויינבערג, ברוך צאַנגען; דאָקטוירים: איזידאָר דאָרנפעסט, יוסף הערש עלסנער, מאַנעס הערץ, פרוי פרידעריקא יעזשאַוער, הערמאַן קעפּעל, הערמאַן קראַוס, הערמאַן קראָנפעלד, פרידעריק שטראַסער, יוסף טעלער, אָסקאַר ציננער, איזאַק ריינער.[22]

---

20 ד"ר געלבער — תולדות התנועה הציונית בגליציה, ז. 583.

21 יעברעיסקאיא ענציקלאָפּעדיע, באַנד 13, זייט 474.

22 לויט ידיעות פון ריישער יידן, וואָס האָבן איבערגעלעבט די חורבן־תקופה.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין אוגוסט 1914 האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תקופה פון ליידן און יסורים פון דער יידישער באַפעלקערונג אין גאַליציע. די מורא פאַר אַן אינוואַזיע פון דער צאַריסטישער אַרמיי, בפרט פון די קאָזאַקן און טשערקעסן, האָט אַרויסגערופן אַ שרעקלעכע בהלה אין די גאַליצישע שטעט און שטעטלעך. אין שרעק און פאַניק האָבן יידן פאַרלאָזן זייערע היימען און געזוכט שוץ אין די מערבדיקע מקומות פון דער עסטרייכישער מדינה.

די ערשטע רוסישע אָפענזיווע האָט געבראַכט צו דער אָקופּאַציע פון כמעט גאַנץ גאַליציע ביז קראָקע. אַ טראַגיש בילד וועגן דעם טרויעריקן מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין די אָקופּירטע דורך דער רוסישער אַרמיי געביטן פון גאַליציע גיט אונדז ש. אנסקי (שלמה ראפּאפּאָרט) אין זיין בוך „חורבן גאַליציע”.

„אַ גרויסער יידישער קאַנט מיט אַ באַפעלקערונג פון אַ מיליאָן יידן” — שרייבט אַנסקי — „וועלכע האָבן נאָך נעכטן געהאַט אַלע מענשלעכע און בירגערלעכע רעכט — איז אַרומגענומען געוואָרן מיט אַ פייערדיקן רינג פון בלוט און אייזן, אָפּגעשניטן פון דער וועלט און איבערגעגעבן אין דער פולער מאַכט פון צערייצטע ווי ווילדע חיות קאזאקן און סאָלדאַטן”.

די שטאָט ריישע איז נישט געווען קיין אויסנאם. ווי נאָר די קאָזאַקן זענען אַריין קיין ריישע, איז דאָרט פאָרגעקומען אַ בלוטיקער פּאָגראָם, פּלינדערונגען און ראַבירונגען.[23]

אַ גרויסער טייל פון ריישער יידן איז געלונגען נאָך צו דער צייט צו אַנטלויפן קיין בעמען און האָבן זיך אין אַ גרויסער צאָל אויפגעהאַלטן אין פּראג, ווו עס האָט זיך אויפגעהאַלטן דער ריישער באַקאַנטער עסקן לייב וויזענפעלד (לעבט און ווירקט היינט זשורנאַליסטיש אַלס רעדאַקטאָר פונעם „The Jewish Voice Pictorial” אין קלעוולאַנד), וועלכער האָט זיך אויך דאָרט שטאַרק אינטערעסירט מיטן גורל פון זיינע ברידער און אַרויסגעבנדיק דעמאָלט די „פּראגער יידישע צייטונג” האָט ער פיל בייגעטראָגן צו דער פאַרלייכטערונג פון מצב פון די גאַליצישע פליטים.

אין ריישע גופא האָט זיך די לאַגע פון די איבערגעבליבענע יידן פאַרבעסערט ערשט נאָך דער מפלה פון דער רוסישער אַרמיי אונטער גאָרליץ, און ווען עס האָט זיך אין רעזולטאַט פון דער דאָזיקער מפלה אָנגעהויבן דער רוסישער ריקצוג, איז צווישן אַנדערע שטעט אויך ריישע באַפרייט געוואָרן פון דער רוסישער אָקופּאַציע. אַ גרויסער טייל פון די פליטים האָט זיך צוריקגעקערט אַהיים צו זייערע חרוב געוואָרענע און אויסגערויבטע וווינונגען און געוועלבער און האָבן זיך גענומען צום ווידער־אויפבוי פון זייערע אַרבעטס־וואַרשטאַטן.

[23] ד״ר יצחק שיפּער — די גאַליצישע יידן אין דער תקופה פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אַן אָפּהאַנדלונג דערשינען אין דער אויסגאבע: „יידן אין פּוילן”.

פּראַגמענט פון רויזן־גאַס (דער לעדיקער פּלאַץ, ווו עס זענען געווען די הייזער פון אבא אפּפלבוים און חיים וואַלד)

The Empty Square near Rotkowsky's house and the Rose Alley.

אין אומאָפּהענגיקן פּוילן

אין אָקטאָבער 1918 איז זיך פונאַנדערגעפאַלן די עסטרייכיש־אונגאַרישע מאָנאַרכיע. די פּאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן פאָרמירן אייגענע דערווייליקע פאַרוואַלטונגס־אָרגאַנען, פּראָקלאַמירנדיק גאַליציע אַלס אַן אינטעגראַלן טייל פון דער נייער אומאָפּהענגיקער פּוילישער מדינה, וואָס איז אַנטשטאַנען אויף די חורבות פון די אָקופּאַנטישע אימפּעריעס.

אין קראָקע איז געשאַפן געוואָרן די פּוילישע ליקווידיר־קאָמיסיע, וואָס האָט אין נאָמען פון דער צייטווייליקער פּוילישער רעגירונג איבערגענומען אין אירע הענט די ממשלה אויף די געביטן דערווייל פון מערב־גאַליציע.

פאַרן שטח פונעם גאַנצן ריישער קרייז האָט די פּוילישע ליקווידיר־קאָמיסיע באַשטימט אירע דעלעגאַטן מיט אַלע זכויות פון רעגירונגס־אָרגאַנען. צו דער דאָזיקער רעפּרעזענטאַנץ פון דער קראָקאָווער ליקווידיר־קאָמיסיע זענען באַרופן געוואָרן אין ריישע דער דעפּוטאַט אַנטאָני באַמבאַ, ד״ר סטאַניסלאַוו יאַבלאָנסקי, ד״ר ראָמאַן קראַגולסקי און ד״ר טעאָפּיל ניעץ. דעם 1טן נאָוועמבער 1918 האָבן די דאָזיקע 4 דעלעגאַטן פאַרעפנטלעכט אַן אויפרוף, אין וועלכן זיי זענען מודיע וועגן איבערנעמען די מאַכט אין ריישער קרייז, פאָדערנדיק פונעם כלל איינוווינער געהאָרכזאַמקייט לגבי די פּוילישע מיליטערישע און ציווילע מאַכט־אָרגאַנען און רופנדיק גלייכצייטיק די איינוווינער צו רו און אָפּהיטן די עפנטלעכע אָרדנונג און דיסציפּלין לגבי די זיכערהייטס־אָרגאַנען.

דער דאָזיקער אויפרוף איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אינעם נומער 2 פונעם „קאָמוניקאַט״ פון 2.11.1918, דעם אָרגאַן פון דער געשאַפענער אין ריישע „אָרגאַניזאַציע פון נאַציאָנאַלער פאַרטיידיקונג״, וואָס האָט געטראָגן אַ נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישן (אַנטיסעמיטיש־ענדעקישן) כאַראַקטער. אין דעם דאָזיקן „קאָמוניקאַט״ זענען אויך פאַרעפנטלעכט געוואָרן פּרטים פון דער באַראַטונג פון די דעלעגאַטן פון דער פּוילישער ליקווידיר־קאָמיסיע אין ריישע, דערביי דערוויסן מיר זיך אויך, אַז די יידישע באַפעלקערונג אין ריישע האָט אויסגעדריקט איר גרייטקייט בייצושטייערן מיט מאַטעריעלער הילף און זיך אַקטיוו באַטייליקן אין דער בירגערלעכער מיליץ, אויף וואָס אָבער די דעלעגאַטן פון דער פּ. ל. ק. האָבן געענטפערט, אַז נישט אָפּוואַרפנדיק בכלל די מעגלעכקייט פון געניסן פון אַזאַ הילף, מוזן זיי זיך דערווייל פון איר אָפּזאָגן.

אַ חוץ פאַר אָפּראָוויזאַציע־ענינים האָט די „אָרגאַניזאַציע פאַר נאַציאָנאַלער פאַרטיידיקונג״ אויך געזאָרגט פאַר די פּראָבלעמען פון עפנטלעכער זיכערקייט און צו דעם צוועק איז געשאַפן געוואָרן די נאַציאָנאַלע מיליץ, צו וועלכער — ווי מיר לייענען דאָס אינעם „קאָמוניקאַט״ נום. 5 פונעם 7.11.1918 — „האָבן געקאָנט געהערן נאָר פּאָליאַקן־קריסטן, און ערשט דער מאַגיסטראַט פון דער שטאָט ריישע וועט קאָנען — אויב ער וועט עס האַלטן פאַר נויטיק — שאַפן אַ שטאָטישע אָדער בירגערלעכע מיליץ פון אַלע בירגער פון דער שטאָט״.

אין דעמזעלבן „קאָמוניקאַט״ איז אויך דערמאָנט אַן אויפרוף פונעם ריישער קהילה־ראַט צו דער יידישער באַפעלקערונג מיט דער אויפפאָדערונג צו האַלטן פאַרמאַכט אַלע אַריינגענג צו די שענקן, נישט צו פאַרזאַמלען זיך אויף עפנטלעכע ערטער און צו פאַרמיידן פון פאַרשפּרייטן עפנטלעכע פּאַניק און נישט צו קויפן זאַכן, וואָס שטאַמען פון גנבות און רויב.

באַלד נאָך דער גרינדונג פון דער פּוילישער ליקווידירונגס־קאָמיסיע האָבן די דריי פּאָליטישע אָרגאַניזאַציעס אין קראָקע (די ציוניסטישע, בונדישע און פּועלי ציוניסטישע) געשאַפן דעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, וואָס איז געווען טעטיק אויפן געביט פון גאַנץ מערב־גאַליציע און האָט זיך קודם כל גענומען צו אָרגאַניזירן אַ יידישע מיליץ צום שוץ פון די יידן קעגן די ראַבירנדיקע באַנדעס פון דעזערטערן און באַפרייטע אַרעסטאַנטן.

דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט איז געשטאַנען איז ענגן קאָנטאַקט מיט דער פּוילישער ליקווידיר־קאָמיסיע און האָט זיינע צילן און באַשטרעבונגען אויפגעקלערט אין מאַניפעסט צו דער יידישער באַפעלקערונג פונעם 4.11.1918, אין וועלכן ס'איז אויסגעדריקט געוואָרן דער פאַרלאַנג, אַז דאָס אָנערקענטע דורך דער וועלט־דעמאָקראַטיע זעלבסבאַשטימונגס־רעכט פון די פעלקער זאָל אין דער פּוילישער מדינה אָנגעווענדעט ווערן אויך לגבי דעם יידישן פאָלק און אַז די יידן זאָלן ווי אַ נאַציאָנאַלע מינדערהייט באַקומען די נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע. דער מאַניפעסט האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַן אַפּעל צום פּוילישן פאָלק, אַז די קעגנזייטיקע פאַרהעלטענישן זאָלן געדעגלט ווערן אין דער מדינה אויפן וועג פון דירעקטער פאַרשטענדיקונג פון פאָלק צו פאָלק און דאָס אויף אַן אופן, וואָס שליסט אויס יעדע מעגלעכקייט פון קאָנפליקטן און שנאה.

דעם 7טן נאָוועמבער 1918 האָט זיך אין ריישע קאָנסטיטואירט דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט, צו וועלכן עס האָבן געהערט 50 מיטגלידער, רעפּרעזענטאַנטן פון אַלע יידישע פּאַרטייען אין דער שטאָט, וואָס האָבן זיך באַקענט צום יידישן נאַציאָנאַלן פּראָגראַם. צום פּרעזידיום פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ריישע האָבן געהערט: הרב ר' נתן לעווין אַלס פּרעזידענט און אבא אַפּפעלבוים און ד״ר קלמן זאַלצמאַן אַלס שטעלפאַרטרעטער. אַלס סעקרעטאַרן זענען געוויילט געוואָרן ד״ר עדוואַרד לעקער און קלמן קורצמאַן און אַלס קאַסירער א. ח. ליפשיץ. וועגן די דאָזיקע פּרטים דערוויסן מיר זיך פונעם קאָמוניקאַט, וועלכן דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט האָט פאַרעפנטלעכט דעם 15.11.1918, אין וועלכן ס'איז אויך איבערגעגעבן געוואָרן די ידיעה, אַז פון די מיטגלידער פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ צייטווייליקער קהילה־ראַט, צו וועלכן עס האָבן געהערט 21 מיטגלידער און וועלכער האָט געזאָלט במשך דער קורצסטער צייט דורכפירן קהילה־וואַלן לויט אַ נייער וואַל־אָרדינאַציע.

וואָס זאָל זיך שטיצן אויף די ברייטסטע דעמאָקראַטישע יסודות. צום פּרעזידיום פון קהילה־ראַט האָבן געהערט: ד״ר אַדאָלף שנעע, ד״ר פעליקס האפפען און חיים אייזענבערג.

באַלד אָבער האָט דער רעגירונגס־קאָמיסאַר ד״ר קראַגולסקי, דער רעפּרעזענטאַנט פון דער ליקווידירונגס־קאָמיסיע אין קראָקע, אויפגעלייזט דעם ריישער קהילה־ראַט און צום קאָמיסאַר פון דער קהילה באַשטימט דעם ד״ר אַדאָלף שנעע.

ווי עס גיט איבער דער דערמאָנטער קאָמוניקאַט פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ריישע פונעם 15.11.1918, האָט דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט געשאַפן 4 אַרבעטס־קאָמיסיעס: 1) אַווירטשאַפטס־האַנדלס־קאָמיסיע; 2) פאַר רעליגיע און קולטור־ענינים; 3) פאַר רעכט־שוץ ביורא; 4) אַ פינאַנץ־און פּרעס־קאָמיסיע.

די ווירטשאַפטס־און האַנדלס־קאָמיסיע האָט תיכף אָנגעהויבן איר טעטיקייט מיטן צוריקשטעלן די פּרייזן פאַר אַרטיקלען פון טאָג־טעגלעכן געברויך, דערביי איז באַשלאָסן געוואָרן צו ווענדן זיך צום קאָמיסאַר פון דער פּ.ק.ל. וועגן שאַפן אַ געמישטע קאָמיסיע פאַר פעסטשטעלן די פּרייזן. דער יידישער נאַציאָנאַל־ראַט האָט זיך גלייכצייטיק געווענדעט צו די סוחרים, בפרט צו די יידישע שענקערס, מיט דער אויפפאָדערונג שטרענג אָפּצוהיטן אַלע פאַראָרדענונגען און פאַרבאָטן, וואָס וועלן פאַרעפנטלעכט ווערן דורך די מאַכט־אָרגאַנען, כדי אויפצוהאַלטן די עפנטלעכע אָרדנונג און רו אין דער שטאָט. דער ציטירטער קאָמוניקאַט אינפאָרמירט אונדז אויך וועגן דער אינטערווענץ פון יידישן נאַציאָנאַל־ראַט ביי די פאַרטרעטער פון דער פּ.ק.ל. און ביי דעם יידישן זעלבסט־שוץ־קאָמיטעט אין קראָקע בנוגע דעם ענין פון נישט צולאָזן יידן צו דער בירגער־מיליץ אין ריישע, און אין רעזולטאַט פון דער דאָזיקער אינטערווענץ האָבן די מיטגלידער פונעם ייד. נאַצ־ראַט אין ריישע, ד״ר אַדאָלף שנעע, ד״ר שמואל רייך און לייב וויזענפעלד אָנגעהויבן פאַרהאַנדלונגען מיטן ריישער רעגירונגס־קאָמיסאַר ד״ר קראַגולסקי וועגן דעם דאָזיקן ענין.

נישט צו די לייכטע זאַכן האָט געהערט אָפּצוהיטן די אָרדנונג און רו אין ריישע אין אַ צייט, ווען עס איז צעטרייסלט געוואָרן די ביז איצטיקע עסטרייכישע פאַרוואַלטונגס־מאַשין און עס האָבן זיך אין דעם זיך פאָרמירנדיקן אומאָפּהענגיקן פּוילן געשאַפן נייע אָרגאַנען פון דער נאָרמאַלער מלוכהשער מאַכט.

לויט אַ פאַראָרדענונג פון דער פּ.ק.ל. אין קראָקע איז ד״ר קראַגולסקי באַשטימט געוואָרן אַלס רעגירונגס־קאָמיסאַר פון דער פּ.ק.ל. פאַרן גאַנצן ריישער קרייז און דערמיט האָט ער איבערגענומען אַלע אַטריבוטן פון דער פריערדיקער סטאַראָסטווע אָן קרייז־ראַט (ראַדא פּאָוויאַטאָווא). טראָץ די גוטע כוונות פון ד״ר קראַגולסקי, איז ער נישט געווען בכוח צו באַהערשן דעם כאַאָס און די אומזיכערקייט אויפן פּאָליטיש־עקאָנאָמישן געביט. צו דער מאַכט אין דער שטאָט האָבן זיך געריסן נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישע עלעמענטן, וואָס האָבן אויסנוצנדיק זייערע אַלטע יידן־פרעסערישע לאָזונגען פאַר־שפּרייט אַ געפערלעכע העץ־פּראָפּאַגאַנדע קעגן דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע און סביבה.

די דאָזיקע אַנטי־יידישע אַגיטאַציע האָט באַלד געבראַכט פירות. אין ריישע און אין דער סביבה — ווי איבעריקנס אין גאַנצן לאַנד — איז אַדורך אַ כוואַליע פון אומרוען און עקסצעסן קעגן דער שוצלאָזער יידישער באַפעלקערונג. אַ צעווילדעוועטער המון פון די פעריפעריעס און פון די נאָענטסטע דערפער האָבן נישט בלויז ראַבירט — נאָר פשוט באַדראָט די פיזישע עקזיסטענץ פון די יידישע מאַסן.

די וואַכזאַמקייט און אינטערווענץ מצד דעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט ביים רעגירונגס־קאָמיסאַר ד״ר קראַגולסקי האָט געווירקט, אַז דערווייל האָבן די איבערפאַלן און אַנטי־יידישע אַרויסטרעטונגען נישט אָנגענומען קיין מאַסן־כאַראַקטער, דערביי האָבן צום שוץ פון יידישן לעבן און פאַרמעגן פיל בייגעטראָגן די יידישע סאָלדאַטן, וואָס זענען צוריקגעקומען פון דעם פראָנט. די דאָזיקע יידישע סאָלדאַטן, וואָס זענען נישט צוגעלאָזן געוואָרן צו דער שטאָטישער בירגער־מיליץ, האָבן זיך געשטעלט אין דינסט פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע און האָבן אפילו געטראָגן אויף זייערע מיליטער־היטלען מגן דוד־אָפּצייכנס, וועלכע זיי האָבן אינעם אויפטראַג פונעם ריישער יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אומגעטוישט אויף פּוילישע אָדלער־אָפּצייכנס.[24]

אַ בולטן אויסדרוק פון דער אַנטי־יידישער איינשטעלונג פון די ענדעקישע קרייזן אין ריישע, וואָס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרום דער „אָרגאַניזאַציע פון נאַציאָנאַלער פאַרטיידיקונג אין ריישע" געפינען מיר אינעם נומער 8 פונעם „קאָמוניקאַט" פון דער דאָזיקער אָרגאַניזאַציע פונעם 18.11.1918 אין וועלכן מיר לייענען אָט וואָס: „די פּרעס־קאָמיסיע ווערט באַאויפטראַגט דורך דער פאַרוואַלטונג אָפּצולייקענען אינעם קאָמוניקאַט די אויסטראַכטונגען וועגן פּאָגראָמען אויף יידן אין אונדזער קרייז און פאָדערט, אַז די יידישע מיטגלידער פונעם שטאָט־ראַט זאָלן פּראָטעסטירן קעגן די ליגנערישע פאַרשפּרייטע שמועות".

אינטערעסאַנט איז נאָך די באַמערקונג, אַז די פאַרוואַלטונג פון דער „אָרגאַניזאַציע פון נאַציאָנאַלער פאַרטיידיקונג" מאַכט אויפמערקזאַם דעם סטאַראָסטע אויפן אומנאָרמאַלן מצב, וואָס הערשט אין דער ריישער קהילה".

די אָנפאַלן אויף יידן אין די גאַליצישע שטעט און שטעטלעך האָבן אָנגענומען אַ געפערלעכן כאַראַקטער, און די פּוילישע ליקווידיר־קאָמיסיע אין קראָקע האָט איינגעזען פאַר נויטיק צו פאַרעפנטלעכן דעם 27.11.1918 אַ פאַראָרדענונג, לויט וועלכער עס זענען אויפן גאַנצן געביט פון מערב־גאַליציע איינגעפירט געוואָרן שטאַנד־רעכט געריכטן פאַר פאַרברעכנס פון רויב און אונטערצינדן, פאַר וועלכע ס'איז באַשטימט געוואָרן טויט־שטראָף.

די שטאַנד־רעכט־געריכטן האָבן קיין סך נישט געהאָלפן. די אומפאַראַנטוואָרטלעכע, פאַרברעכערישע אַגיטאַציע קעגן

[24] קאָמוניקאַט פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ריישע נומ. 1 פון 15.11.1918.

דער ריישער באַפעלקערונג, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן דורך געוויסע פוילישע, מכלומרשט פּאַטריאָטישע פּאַרטייען האָט אויפגעהעצט דעם שטאַטישן און דאָרפישן אָנלויף, וואָס האָט נאָר געוואַרט אויף דער מעגלעכקייט צו רויבן יידישע פאַרמעגנס.

אויפן סמך פון ידיעות, וועלכע זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין דער קראָקאָווער פּוילישער טאָג־צייטונג, דעם אָרגאַן פון די פּוילישע דעמאָקראַטישע קרייזן אין מערב־גאַליציע — „נאָווא רעפאָרמאַ" — האָט די ציוניסטישע „כוואילא" אין לעמבערג אינעם נומער 115 פונעם 10.5.1919 איבערגעגעבן אַ פּרטמדיקן באַריכט איבער די עקסצעסן און ראַבירונגען, וואָס זענען פאָרגעקומען אינעם ריישער און אַנדערע מיטל־גאַליצישע קרייזן.

„זינט 5 טעג — לייענען מיר אינעם דאָזיקן באַריכט — גייט אין די שטעט פון די קרייזן ריישע, טאַרנאָבזשעג, קאָלבושעוו און מעליץ אַ שטראָם פון פּויערים־מחנות, וואָס ראַבירן און פאַרניכטן קודם כל יידישע געוועלבער ווי אויך פּריוואַטע וווינונגען, שלאָגנדיק דערביי די יידן. די דאָזיקע עקסצעסן — שרייבט די צייטונג — האָבן אָנגענומען אַזאַ פאַרנעם, אַז מען האָט געמוזט אין די פּאַגראָמירטע אָרטשאַפטן שיקן גרעסערע מיליטער־אָפּטיילונגען, דערביי האָט זי דשוין מיט דעם ענין פון די דאָזיקע מהומות פאַרנומען די וואַרשעווער רעגירונג און כדי זיי צו דערשטיקן, איז דער גענעראַל שאַמאַטאַ באַשטימט געוואָרן אַלס ספּעציעלער אָנפירער מיט דער מיליטערישער אַקציע אין מיטל־גאַליציע און פאַר זייער לייטונג מיט די ענינים פון די ציווילע מאַכט־אָרגאַנען איז באַשטימט געוואָרן אַלס ספּעציעלער קאָמיסאַר — בידערמאַן".

„כראַנאָלאָגיש — לייענען מיר ווייטער אין דעם דערמאָנטן באַריכט — זענען די ערשטע עקסצעסן אויסגעבראָכן אין מיעליץ, דערנאָך אין ריישע, ווו זיי האָבן זיך אָנגעהויבן מיט אַ לאָקאַלער באַוועגונג פון אַפּראָוויזאַציע־פאָדערונגען און האָבן ערשט אָנגענומען אַ ברייטערן פאַרנעם, ווען ס'זענען אָנגעקומען אין די דאָזיקע שטעט מחנות פון טויזנטער פּויערים, וואָס האָבן אָנגעהויבן צו רויבן יידישע געוועלבער.

אין ריישע זענען דערביי שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן עטלעכע יידן, דערונטער איינער פון די דאָרטיקע אַדוואָקאַטן, און דער מאַטעריעלער שאָדן איז זייער אַ באַדייטנדער. די אָרטיקע זשאַנדאַרמעריע, הגם זי איז אויפגעטראָטן זייער ענערגיש, האָט נישט געקאָנט דערפילן איר אויפגאַבע, און ערשט ווען ס'זענען פון ניי־סאָנץ און פון קראָקע אָנגעקומען גרעסערע מיליטער־אָפּטיילונגען און 60 זשאַנדאַרן פון יעראָסלאַוו, איז געלונגען צוריקצושטעלן רו און אַ ביסל אָרדנונג. עס זענען דערביי געווען אויך קרבנות אַזוי גוט צווישן די אָנפאַלער ווי אויך צווישן די סאָלדאַטן, ווייל די ראַבירער זענען געווען באַוואָפנט, מאַנכע אפילו מיט הייס געווער".

די פוילישע רעגירונג אין וואַרשע האָט זיך סוף כל סוף אַנטשלאָסן אויסצופאָרשן די סיבות און דעם פאַרלויף פון די עקסצעסן. דער מיניסטער־ראַט האָט באַשלאָסן אַרויסצושיקן קיין מיטל־גאַליציע אַ קאָמיסיע פון רעפּרעזענטאַנטן פון מיניסטעריומס פאַר גערעכטיקייט, אינערע און מיליטער־ענינים, מיט דער אויפגאַבע אויסצופאָרשן אויפן אָרט די סיבות און דעם פאַרנעם פון די טרויעריקע געשעענישן אין דעם קאָלבושעווער, ראָפּטשיצער און ריישער קרייז.[25]

ווי מיר לייענען אין דער ריישער „פאָלקס־צייטונג", וואָס איז צו יענער צייט דערשינען אין ריישע אונטער דער רעדאַקציע פונעם דערמאָנטן שוין פריער געזעלשאַפטלעכן און ציוניסטישן טוער לעאָן וויזענפעלד, איז די דאָזיקע רעגירונגס־קאָמיסיע געקומען קיין ריישע דעם 20טן מאַי 1919. אויף דער קאָנפערענץ, צו וועלכער עס זענען איינגעלאַדן געוואָרן ד"ר קראַגולסקי, לעאָן וויזענפעלד, אויף וועמענס אינטערווענץ איז צו דער צווייטער זיצונג פון דער קאָמיסיע אויך איינגעלאַדן געוואָרן ד"ר שנעע, דער דעמאָלטיקער ראש הקהילה, און ד"ר וואַכטעל, זענען אַרומגערעדט געוואָרן די געשעענישן און די מיטלען, וואָס „דאַרפן און מוזן דערגריפן ווערן, כדי נישט צו דערלאָזן, אַז דער פּאָגראָם זאָל זיך איבערחזרן".

ווי עס אינפאָרמירט ווייטער די דערמאָנטע „פאָלקס־צייטונג" האָט לעאָן וויזענפעלד פאָרגעלייגט אַן אויספירלעך מאַטעריאַל וועגן די צעראַבירטע און פאַרניכטעטע סחורות, וועגן די יידן, וואָס זענען באַרויבט אָדער געשלאָגן געוואָרן, וועגן די שאָדנס אין די בתי־מדרשים און אויך וועגן די כסדרדיקע שלעגערייען אויף דער באַן־סטאַציע אין פּשעוואָרסק. דערביי האָט וויזענפעלד איבערגעגעבן אַ באַזונדער מאַטעריאַל, אין וועלכן ער האָט אָנגעוויזן אויף דער אַנטשטייאונג, אַנטוויקלונג פונעם פּאָגראָם און וועגן די מיטלען, וועלכע די רעגירונג מוז אָננעמען, כדי צו שיצן די ריישער יידן קעגן ווייטערע אָנפאַלן. די קאָמיסיע האָט פאַרשפּראָכן די דאָזיקע פאָדערונגען צו דערפילן".

אויך דער פוילישער סיים האָט אַרויסגעשיקט קיין מיטל־גאַליציע אַ אונטערזוכונגס־קאָמיסיע, וועלכע האָט אָפּגעהאַלטן אין ריישע דעם 10.5.1919 איר ערשטע קאָנפערענץ, אויף וועלכער עס זענען איינגעלאַדן געוואָרן דער בירגער־מייסטער ד"ר קראַגולסקי, ד"ר האָכפעלד, ד"ר רייך און דער רעדאַקטאָר לעאָן וויזענפעלד, ווי אויך ד"ר ניעץ, דער געריכטס־פּרעזידענט דאָבראָוואָלסקי, דער דירעקטאָר אָסטראָווסקי און עטלעכע וואָיטעס פון דער סביבה. ווי עס גיט איבער די דערמאָנטע שוין פריער „פאָלקס־צייטונג" האָט „די גאַנצע „אונטערזוכונג" — אָדער „קאָנפערענץ" געהאַט דעם כאַראַקטער פון אַן אָנקעט, ביי וועלכער עס זענען געהאַלטן געוואָרן עטלעכע אַנטיסעמיטישע רעדעס".

די זעלבע סיים־אונטערזוכונגס־קאָמיסיע האָט דעם 21.5.1919 — ווי מיר לייענען ווידער אין אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע, וואָס איז דערשינען אין דער לעמבערגער „כווילא" נומ. 131 פון 26.5.1919 — אָפּגעהאַלטן אין ריישע אַ קאָנפערענץ מיט די רעפּרעזענטאַנטן פונעם מאַגיסטראַט, פון דער יידישער קהילה, פון דער פּרעסע און קולטור־געזעל־

[25] „כוואילא" נומ. 911 פון 14.5.1919.

שאַפטלעכע אינסטיטוציעס בעת וועלכער דער רעדאקטאָר וויזענפעלד האָט אויפגעפאָדערט דעם מיטגליד פון דער אונטערזוכונגס־קאָמיסיע, סיים־דעפוטאַט וויטאָס, ער זאָל אַלס פרעזעס פון „פיאַסט״־פאַרטיי אויפהערן צו העצן די פויערים קעגן די יידן. דערביי האָט ער פאָרגעלייגט דעם עקזעמפלאַר פון דער פויערים־צייטונג „פיאַסט״, אין וועלכער עס זענען דערשינען פון די פינגער אויסגעזויגענע ידיעות וועגן געפונענע פאָגראָם־פראָקלאַמאַציעס ביי אַ יידענע, ווי אויך וועגן באָלשעוויקישע פראָקלאַמאַציעס ביי אַן אַנדערן ייד. צו דער דאָזיקער קאָמיסיע האָט אויך געהערט דער סיים־דעפוטאַט ד״ר יצחק שיפער.

אויף די חורבות פון די צעשטערטע אַרבעטס־וואַרשטאַטן זענען די יידן פון די מערב גאַליצישע שטעט און שטעטלעך מיט פרישן מוט און ענערגיע צוגעטראָטן צום ווידער אויפבוי פון זייער עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן. אויך אין ריישע האָבן זיך געלאָזט מערקן די ווידעראויפבוי באַשטרעבונגען און אַלע יידישע געזעלשאַפטלעכע כוחות אין דער שטאָט האָבן אין אַ געאייניקטן פראָנט געשטעלט זיך צו דער רעטונגס־אַקציע לטובת דער פאַראָרעמטער יידישער באַפעלקערונג.

אין ריישע האָבן די עקסטערמינאַציע־באַשטרעבונגען לגבי דער יידישער באַפעלקערונג אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד. דער יידישער ווירטשאַפטלעכער סעקטאָר איז אין ריישע געווען גוט פאַרפעסטיקט און האָט אויף די פוילישע אַרויסשטויסונגס־פרווון רעאַגירט מיט געשטייגערטער זעלבסטהילף־טעטיקייט אויף אַלע געביטן פונעם ווירטשאַפטלעכן לעבן.

דער צושטראָם פון יידן פון די אַרומיקע דערפער און שטעטלעך האָט גורם געווען דעם וווקס פון דער צאָל יידישע איינוווינער אין ריישע, און ווי עס באַווייזן אונדז די ציפערן פון דער פאָלקס־ציילונג אין יאָר 1921 איז דאָרט געשטיגן די צאָל יידן אויף 11.361 נפשות, דאָס איז 45.5% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער, וועלכע האָט באַטראָפן דעמאָלט 24,942 נפשות.[26] אין דעם צענדליק יאָר 1921—1910 איז געשטיגן די צאָל יידן אין ריישע מיט 2,576 נפשות — בעת די אַלגעמיינע צאָל איינוווינער איז געשטיגן אין ריישע בלויז מיט 1254 נפשות, אַזוי, אַז אויך רעלאַטיוו איז געוואָקסן די צאָל יידן אין ריישע פון 37.1% אין יאָר 1910 אויף 45.5% אין יאָר 1921.

דער דאָזיקער צוּוווקס פון יידן אין ריישע אין דעם דערמאָנטן צענדליק יאָר, באַווייזט, אַז די דאָזיקע שטאָט איז אויך איצט — טראָץ דער פאַרשטאַרקטער עקסטערמינאַציע־פאָליטיק לגבי דער יידישער באַפעלקערונג — געווען אַ גינסטיקער באָדן פאַר יידישער ווירטשאַפטלעכער טעטיקייט. דערביי מוז מען נאָך נעמען אין באַטראַכט, אַז אויפן רעלאַטיוון וווקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע האָבן אויך משפיע געווען די שוועריקייטן בשייכות מיט די עמיגראַציע־מעגלעכקייטן פון די פוילישע יידן.

[26] Mały Rocznik Statystyczny, Warszawa — 1939.

אויך אויפן פאָליטישן געביט האָבן די יידן אין ריישע בעת די וואַלן צום צווייטן פוילישן סיים אַרויסגעוויזן אַ הויכע מדרגה פון נאַציאָנאַלן באַוווסטזיין און פאָליטישער שטאַנדהאַפטיקייט. צום צווייטן סיים איז דער יידיש־נאַציאָנאַלער לאַגער אין מערב־גאַליציע געגאַנגען מיט אַ באַזונדערער ליסטע, אומאָפהענגיק פון קאָנגרעס־פוילן און מזרח־גאַליציע, וואָס האָט זיך שוין איצט באַטייליקט אין די וואַלן. די הויפט־סיבה פון דער דאָזיקער זעלבסשטענדיקייט איז געווען דער פאַקט, וואָס אין וואַרשע איז געשאַפן געוואָרן דער מינדערהייט־בלאָק, וועלכן די יידישע פאָליטישע פאַקטאָרן אין ביידע טיילן פון גאַליציע האָבן נישט געהאַלטן פאַר נוצלעך פאַר יידישע אינטערעסן.

די פאָליטישע רייפקייט פונעם ריישער יידנטום האָט געפונען איר בולטסטן אויסדרוק בעת די דאָזיקע וואַלן צום צווייטן פוילישן סיים, ווייל מיט פולער התלהבות איז אויפגענומען געוואָרן די קאַנדידאַטור פון אַגודיסט ר׳ פייבל סטעמפל, וועלכן ד״ר יצחק שוואַרצבאַרט כאַראַקטעריזירט אין זיין בוך „צווישן צוויי וועלט־מלחמות״ (ז. 167) אַלס אַ פאָלקסטימלעכן דעמאָקראַטישן פירער.

בעת די וואַלן צום צווייטן פוילישן סיים האָבן די ריישער יידן אַרויסגעוויזן אַ זעלטענע סאָלידאַרישקייט און פאָליטישע רייפקייט בשייכות מיטן קאַמף פאַרן נצחון פונעם קאַנדידאַט אויף דער יידיש־נאַציאָנאַלער ליסטע, הגם דער קאַנדידאַט האָט געהערט צו אַ פאָליטישער ריכטונג, וואָס האָט נישט געהאַט קיין גרויסע השפעה אין ריישע.

גאָר אַנדערש איז געווען דער מצב מיט דער יידישער פאַרטרעטערשאַפט אינעם ריישער שטאָט־ראַט.

די לעצטע וואַלן צום שטאָט־ראַט אין ריישע זענען פאָרגעקומען נאָך אינעם יאָר 1912. שפעטער איז געקומען די ערשטע וועלט־מלחמה. נאָכן אַנטשטיין פונעם אומאָפהענגיקן פוילן אינעם יאָר 1918 האָבן די פוילישע רעגירונגען זיך צוריקגעהאַלטן פון דורכפירן וואַלן צום שטאָט־ראַט, פשוט אויס מורא, אַז די שטאָט זאָל ביי אַן עווענטועלער שטאַרקער וואַל־באַטייליקונג פון יידן און אוקראַאינער נישט פאַרלירן איר פוילישן כאַראַקטער. די שטאָטפאַרוואַלטונג איז איבערגעגעבן געוואָרן דעם רעגירונגס־קאָמיסאַר ד״ר קראַגולסקי און ערשט אין יאָר 1926 זענען פאָרגעקומען אין ריישע די ערשטע וואַלן צום שטאָט־ראַט אינעם אומאָפהענגיקן פוילן, אָבער נאָך אויפן סמך פונעם אַלטן קוריען־סיסטעם. כדי צו באַקומען אַ קלאָר בילד פון די פאָליטישע געשעענישן אין ריישע מוז מען אין באַטראַכט נעמען דעם פאַקט, אַז דאָס דאָרטיקע פאַרהעלטעניש צווישן די יידישע און פוילישע פאַרטייען זענען געווען אַזעלכע, אַז קיין שום פאַרטיי האָט נישט געקאָנט באַקומען ביי שטאָט־ראַט־וואַלן די מערהייט, אויב זי האָט זיך נישט פאַרבונדן מיט אַ צווייטער גרויסער פאַרטיי. דעריבער איז געשאַפן געוואָרן אַ בלאָק פון פ.פ.ס. (פוילישע סאָציאַליסטישע פאַרטיי) מיט די פאָרגעשריטענע דעמאָקראַטן און די ציוניסטן פון איין זייט און פון דער צווייטער זייט אַ בלאָק פון דער „כיענאַ־פיאַסט״ פאַרטיי (דאָס איז אַ פאַראייניקונג פון קריסטלעך־נאַציאָנאַלע,

עקסטרעם־אַנטיסעמיטישע, מיט וויטאָסעס פויערים־פּאַרטיי) און ד״ר האכפעלדס אַסימילאַטאָרישע אָנהענגער. דער דעמאָקראַטישער בלאָק האָט דערצילט אַ גרויסן נצחון און ד״ר האכפעלד מיט זיין ענדעקישער ליסטע איז מיאוס דורכגעפאַלן. אין רעזולטאַט פון דער דאָזיקער מפּלה פון דער רעאַקציאָנערער אַנטיסעמיטישער ליסטע איז דער ניי־געוויילטער שטאָט־ראַט אויפגעלייזט געוואָרן דעם 1927.2.21, און די שטאָט־פאַרוואַלטונג האָט ווידער איבערגענומען אַלס רעגירונגס־קאָמיסאַר ד״ר קראגולסקי מיט אַ בייראַט, צו וועלכן עס האָבן געהערט אַ חוץ די אַנטיסעמיטישע נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטן מיט ד״ר טאַלאַשעוויטש בראש אויך ד״ר האָכפעלד מיט נאָך 5 זיינע אָנהענגער. פון דער דעמאָקראַטישער ליסטע איז קיין איינציקער נישט אַריין אין בייראַט.

די אויפלייזונג פונעם שטאָט־ראַט האָט אַרויסגערופן אַ שטורעם פון פּראָטעסטן מצד די ברייטסטע מאַסן פון ריישער איינוווינער. אויף די מאַסן־פאַרזאַמלונגען פון יידישע וויילער, האָבן די ציוניסטישע מנהיגים און אויסגעוויילטע שטאָט־ראַט־מענער ד״ר וואַנג און ד״ר האָפפען אָנגעוויזן אויפן פאַקט, אַז בעת אין רעזולטאַט פון די לעצטע שטאָט־ראַט־וואַלן האָבן די יידן אויף דער צאָל פון 48 ראַטמענער באַקומען 18 פאַרטרעטער, אינעם קאָמיסאַרישן בייראַט האָבן די יידן באַקומען קוים 5 פאַרטרעטער, הגם אויף דער צאָל פון 25 מיטגלידער פונעם קאָמיסאַרישן בייראַט האָבן די יידן באַדאַרפט באַקומען לכל הפחות 10 פאַרטרעטער.

די קראָקעווער ציוניסטישע טאָג־צייטונג „נאָווי־דזיענניק" וועלכע ברענגט די דאָזיקע ידיעות אינעם נומער 44 פונעם 24.2.1927, באַמערקט דערביי, אַז ס'איז טאַקע קלאָר, וואָס די לייט פונעם יידן־פרעסערישן „ראָזוואָי", ווי ד״ר טאַלאַשעוויטש, ד״ר ניעץ און ד״ר ליוואַ ווילן נישט צולאָזן קיין גרעסערע יידישע פאַרטרעטערשאַפט, אָבער פאַרוואָס — פרעגט די צייטונג — „איז דערמיט מסכים ד״ר האכפעלד?".

די הערשאַפט פונעם רעגירונגס־קאָמיסאַר אינעם שטאָט־ראַט האָט נישט לאַנג געדויערט, ווייל אין חודש יולי 1927 זענען פאָרגעקומען נייע וואַלן צום ריישער שטאָט־ראַט, וואָס האָבן זיך פאַרענדיקט מיט אַ פולן נצחון פונעם דעמאָקראַטישן בלאָק, צו וועלכן עס האָבן געהערט איצט די רעגירונגס־פּאַרטיי (ב.ב.וו.ר.־בעזפּאַרטיייני בלאָק וווספּולפּראַצי ז' זשאָנדעם) אין פאַרבינדונג מיט דער ציוניסטישער און יידישע ווירטשאַפטלעכע גרופּירונגען (סוחרים־פאַראיין).

דאַקעגן די אַנטיסעמיטישע נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטן אייגזעענדיק, אַז קעגן דעם פאַראייניקטן פראָנט פון דער רעגירונגס־פּאַרטיי מיט נאַציאָנאַל־יידישע גרופּירונגען וועלן זיי מוזן דורכפאַלן, האָבן זיי באַשלאָסן צו בלאָקירן זיך מיט די יידישע אָרטאָדאָקסישע קרייזן.

די דאָזיקע משונהדיקע שותפות פון עקסטרעמע „ראָזוואָי"־אַנטיסעמיטן מיט אַ קליינער גרופּע פון אומפאַראַנטוואָרטלעכע יידישע פּאָליטיקער, וואָס האָבן פאַר יעדן פּרייז געוואָלט זיך אַריינבאַקומען אין שטאָט־ראַט, האָט אַרויסגערופן שטוינונג און אַ געוואַלטיקע אויפרעגונג אויף דער יידישער גאַס, וואָס האָט באַקומען דעם בולטסטן אויסדרוק אין אויסגאַנג פון די וואַלן. דערביי איז כדאי אונטערצושטרייכן, אַז די אַסימילאַטאָרישע גרופּע מיט ד״ר האכפעלד בראש האָט זיך אין דער דאָזיקער וואַל־קאַמפּאַניע אין דער 2־טער און 4־טער קוריע נישט באַטייליקט און ד״ר האכפעלד האָט באַקומען אַ מאַנדאַט אין דער ערשטער קוריע.

אינטערעסאַנט זענען געווען די הבטחות, וועלכע די יידן האָבן באַקומען פון די קריסטלעכע שותפים, באַקאַנטע אַנטיסעמיטן אין ריישע.

„וויבאלד מיר וועלן געוויילט ווערן אין נייעם מאַגיסטראַט" — פאַרזיכערן די אָרטאָדאָקסיש־אַנטיסעמיטישע שותפים — „דאַן וועט זיין אונדזער ערשטער אויפטו, וואָס מיר וועלן גרינדן אַ גרויסע ישיבה, ווי עס געהערט זיך פאַר אַזאַ פרומע עדה; מיר וועלן געבן סובווענציעס פאַר דער תלמוד־תורה און מיר וועלן זאָרגן, אַז די מלמדים זאָלן זיין גוט באַצאָלט, מיר וועלן לייגן אַ נייעם דאַך אויף דער שול, מיר וועלן אויפבויען נאָך איין מקוה, לויט דעם יידישן דין פאַר נשים בימי נידה. ענדלעך וועלן מיר זאָרגן פאַר די רעליגיעזע באַדערפענישן פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג".

און צום סוף פאַרזיכערן די פרומע יידן און קריסטן, אַז דאָס שטימען בעת די וואַלן צום שטאָטראַט אויף די אונטערגעשריבענע אויפן פּלאַקאַט, „וועט פאַרעכנט ווערן פאַר אַ גרויסע מצוה".

נעמט מען אין באַטראַכט, אַז דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען אין אַ תקופה, ווען די עקסטערמינאַציע־באַשטרעבונגען לגבי דער יידישער באַפעלקערונג אין די פּוילישע שטעט און שטעטלעך זענען שוין געווען אין פולן גאַנג, ווערט פאַרשטענדלעך די מאָס פון אָבסקוראַנטיזם, געזעלשאַפטלעכער אומפאַראַנטוואָרטלעכקייט, פּאָליטישער נאַיוויטעט.

קעגן דעם אויסגאַנג פון די וואַלן צום ריישער שטאָט־ראַט, וואָס האָבן זיך פאַרענדיקט מיט אַ פולן נצחון פונעם דעמאָקראַטישן בלאָק איז אַריינגעטראָגן געוואָרן אַ פּראָטעסט, וועלכער איז אָבער אָפּגעוואָרפן געוואָרן און די וואַלן זענען באַשטעטיקט געוואָרן.

די אויסגעוויילטע יידישע ראַטמענער אין דער צאָל פון 18 האָבן געשאַפן אַ קלוב פון יידישע ראַטמענער מיט ד״ר וואכטעל בראש און ד״ר וואנג אַלס ערשטער און ד״ר קראוס אַלס צווייטער פאַרטרעטער. אַלס בירגערמייסטער איז געוויילט געוואָרן ד״ר קראגולסקי און אַלס ערשטער וויצע־בירגערמייסטער איז אויסגעוויילט געוואָרן דער פּאָליאַק מאַכאָווסקי און אַלס צווייטער ד״ר האָכפעלד. אין מאַגיסטראַט (שטאָט־פאַרוואַלטונג) זענען אַריין: מאכאָווסקי, פאַרטרעטער פון די הויזבאַזיצער, ד״ר ווילוש, אינזשיניער טשארניק,ביידע פון דער ב.ב.וו.ר. — דער רעגירונגס־פּאַרטיי (בלאָק וווספּולפּראַצי ז זשאָנדעם) און די מיטגלידער פון יידישן ראַטמענער־קלוב ד״ר האָכפעלד, ד״ר וואכטעל און ד״ר האָפפען. די אַסימילאַנטן ד״ר האָכפעלד און פערטיק — האָבן זיך רעזערווירט דאָס רעכט אין פראַגן פון יידיש־נאַציאָנאַלער פּאָליטיק נישט צו שטימען מיט דער מערהייט פונעם יידישן קלוב, צו וועלכן זיי האָבן געהערט.

דעם 8־טן סעפטעמבער 1927 איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן די פייערלעכע זיצונג פונעם ניי־אויסגעוויילטן שטאָט־ראַט, די ערשטע זינט 15 יאָר, אויף וועלכער ד״ר וואכטעל האָט פאָרגעלייענט די דעקלאַראַציע פונעם יידישן קלוב בנוגע די באַזונדערע יידישע באַדערפענישן אין דער שטאָט.

ווי מיר האָבן דאָס שוין פריער באַמערקט — איז די אײַנערלעכע צעשפליטערונג פון די יידישע געזעלשאַפטלעכע כוחות אין ריישע, וואָס איז געקומען אַזוי בולט צום אויסדרוק בעת די לעצטע וואַלן צום דאָרטיקן שטאָט־ראַט, פאָרגעקומען אין אַ תקופה, ווען די ווירטשאַפטלעכע און פינאַנציעלע ירידה אויף דער יידישער גאַס האָט שוין אָנגעהויבן אונטערצוגראָבן די יידישע עקזיסטענץ. מיט יעדעס יאָר איז געשטיגן די השפעה פון דער אַנטיסעמיטישער ענדעציע אין דער פוילישער געזעלשאַפט, דערביי האָבן די פוילישע מכלורשטע דעמאָקראַטישע קרייזן פאַרביטערט דאָס לעבן פון די יידישע מאַסן, אָננעמענדיק דעם גענעראַל סלאַוואָי־סקלאַדקאָווסקיס רוף: „עקאָנאָמישער קאַמף קעגן יידן — אדרבא״! די דאַזיקע לאָזונג איז געווען שוין אַ „פּראָגרעסיווע״, אַ „דעמאָקראַטישע״, ווייל זי איז געווען קעגן אַנטי־יידישע פּאָגראָמען, וועלכע עס האָט פּראָפּאַגירט דער עקסטרעם־רעכטער פליגל פון דער פוילישער געזעלשאַפט.

קאַטאַסטראָפאַל איז געוואָרן דער מצב פונעם יידישן סוחר שוין אין יאָר 1923, ווען ס׳איז אין פוילן איינגעפירט געוואָרן דער אומזאַץ־שטייער, וואָס האָט צוגעאײַלט דעם אַרויסשטויסונג־פּראָצעס פונעם יידישן האַנדלס־עלעמענט פון די פאַרנומענע דורך אים פּאָזיציעס. גלייכצייטיק האָט זיך געשטאַרקט דער עטאַטיזירונגס־פּראָצעס דווקא אויף די געביטן פון דער פוילישער ווירטשאַפט, אין וועלכע יידן האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקע פּאָזיציע.

אין דעם קאַמף פאַר דערהאַלטן יידישע ווירטשאַפטלעכע פּאָזיציעס האָט געהאַט אַ וואָגיקע אויפגאַבע צו דערפילן די יידישע קהילה, אויב זי וואָלט געשטאַנען אויף אַ געהעריקער געזעלשאַפטלעכער מדרגה, בפרט — אויב זי וואָלט דערפילט איר אויפגאַבע צו זיין דער צענטער פונעם נאַציאָנאַל־רעליגיעזן לעבן פון דער יידישער מאַסע.

וועגן אַזאַ קהילה האָבן געקעמפט די ציוניסטן אינעם קעגנזאַץ צו דער שיטה פון דער „אגודת ישראל״, אָפּגערעדט שוין פונעם מער רעכטן פליגל פון כלערליי מינים חרדים פון בעלז איבער באָבאָווע ביז גורא־קאַלוואַריע, וועלכע האָט געשטרעבט אויסשליסלעך נאָר צו אַ רעליגיעזער קהילה. געווען נאָך אַ דריטע שיטה — אַ בונדיסטישע, וואָס האָט פאַרלאַנגט, אַז די קהילה זאָל זיין נאָר אַ יידישער נאַציאָנאַל־וועלטלעכער צענטער.

די פוילישע מאַכט־פאַקטאָרן האָבן, ווי באַוווסט, אונטערשטיצט די ריין־רעליגיעזע מינימאַליסטישע ריכטונג, וואָס איז געווען רעפּרעזענטירט דורך דעם עקסטרעמען רעכטן פליגל פון דער אָרטאָדאָקסיע, וועלכע האָט אונטערשטיצט די קליינע גרופּע אַסימילאַטאָרישע פּאָליטיקער — ס׳רוב פון דער יידישער אינטעליגענץ.

אין ריישע האָבן זיך די ציוניסטן צו דער צייט געפונען אין אַ שווערן געראַנגל מיט אַסימילאַטאָריש־אָרטאָדאָקסישער הערשאַפט אין דער דאָרטיקער קהילה.

נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה — ווי מיר האָבן דאָס שוין פריער דערמאָנט, איז בראש פון דער ריישער קהילה געשטאַנען אַ רעגירונגס־קאָמיסאַר. נאָכן אַנטשטיין פונעם אומאָפּהענגיקן פוילן איז רעגירונגס־קאָמיסאַר אין דער ריישער קהילה געוואָרן דער אַסימילאַטאָר ד״ר רייך מיט אַן אָרטאָדאָקסישער מערהייט אינעם ביירעט.

ער האָט דאָס געדאַרפט אַדורכפירן וואַלן צו דער קהילה אין ריישע לויט דעם אַלטן קוריען־סיסטעם, דאָס הייסט לויט צוגעגרייטע דורכן רעגירונגס־קאָמיסאַר ליסטעס פון וויילער, וואָס האָבן געצאָלט דעם קהילה־שטייער. דאָס צונויפשטעלן די דאַזיקע וויילער־ליסטעס, האָט געגעבן די קהילה־מושלים די מעגלעכקייט צו באַנוצן זיך מיט פעלשונגען, כדי נישט צו דערלאָזן דעם פשוטן ברייטערן עולם אָנטיילצונעמען אין די וואַלן צו דער קהילה־פאַרוואַלטונג. ד״ר רייך און זיינע שותּפים האָבן טאַקע צונויפגעשטעלט אַ וויילער־ליסטע, אויף וועלכער עס האָבן פיגורירט בלויז נעמען פון זייערע אָנהענגער. די דאַזיקע וואַל־מאַכינאַציע האָט אַרויסגערופן אַ שטאַרקע אויפרעגונג אויף דער יידישער גאַס און אַלע יידיש־נאַציאָנאַלע גרופּירונגען האָבן אין פאַרבינדונג מיט ווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס פון סוחרים, האַנטווערקער און סתם אומפּאַרטייישע בעלי בתים געשאַפן אַ געאייניקטן פראָנט קעגן די קהילה׳שע תקיפים, וואָס האָבן מיט כוח געוואָלט זיך האַלטן ביי דער מאַכט אין דער ריישער קהילה. בשייכות מיט דער דאַזיקער וויילער־ליסטע זענען צו דער רעקלאַמאַציע־קאָמיסיע איינגערייכט געוואָרן 900 רעקלאַמאַציעס[27], פון וועלכע 300 האָבן געשטאַמט פון פאַראייניקטן יידיש־נאַציאָנאַלן בלאָק און די רעשטלעכע 600 זענען אַריינגעטראָגן געוואָרן אינעם לעצטן מאָמענט דורך אַן אָרטאָדאָקסישן יוגנטלעכן. דער רעגירונגס־קאָמיסאַר האָט אָבער אָפּגעוואָרפן כמעט אַלע רעקלאַמאַציעס פונעם יידיש־נאַציאָנאַלן בלאָק און באַשטעטיקט די רעקלאַמאַציעס, וועלכע זענען אַריינגעטראָגן געוואָרן דורך די אָרטאָדאָקסן.

אינטערווענצן, פּראָטעסטן און פאַרזאַמלונגען, אויף וועלכע עס זענען דעמאַסקירט געוואָרן די דאַזיקע וואַל־מעטאָדן האָבן נישט געהאָלפן. ערשט — ווען דער סענאַטאָר וואָרצעל האָט בראש פון אַ דעלעגאַציע פונעם ריישער נאַציאָנאַלן בלאָק אינטערווענירט ביי דער לעמבערגער וואָיעוואָדשאַפט, איז פאַראָרדנט געוואָרן אָפּלייגן די וואַלן אויפן ערשטן יוני 1924 און צוזוגרייטן אַ נייע פאַרבעסערטע וואַל־רשימה. די מכלומרשט פאַרבעסערטע ליסטע האָט די וואָיעוואָדשאַפט אין לעמבערג ווידער אָפּגעוואָרפן און די וואַלן זענען אָפּגעלייגט געוואָרן אויפן 22.6.1924 — אָבער אויך די דריטע וויילער־ליסטע, וואָס איז איצט אַרויסגעלייגט געוואָרן, האָט זיך ווייניק וואָס געענדערט פון די פריערדיקע, און דאַסמאָל האָט ווידער דעפּוטאַט פּראָסטיק צוזאַמען מיט ריישער דעלעגאַטן ד״ר האָפּפען און נפתלי טוכפעלד אינטערווענירט ביי דער לעמבערגער וואָיעוואָדשאַפט. די ריישער ציוניסטישע מנהיגים

האָבן באַקומען דעם פעסטן צוזאָג צו פאַראָרדענען באַלד דורכצופירן ערלעכע וואַלן צו דער ריישער קהילה.

כדי צו מאַניפעסטירן דעם אַלגעמיינעם פּראָטעסט פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע קעגן דער וואַל־טאַקטיק מצד די אַסימילאַטאָריש־אָרטאָדאָקסישע קהילה־תקיפים, איז דעם 19־טן יוני 1924 [27] פאָרגעקומען אַ מאַסנהאַפט באַזוכטע פאָלקס־פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער עס האָט רעפערירט דער סיים־דעפּוטאַט משה פראָסטיק.

דער ריישער סטאַראָסטע האָט איצט אויפגענומען אַ דעלעגאַציע פונעם פאַראייניקטן יידישן נאַציאָנאַלן בלאָק, וועלכע ער האָט פאַרזיכערט, אַז ער וועט שטיין אויף דער וואַך פון ריינע, נישט געפעלשטע וואַלן צו דער קהילה און דעריבער איז דער טערמין פון די וואַלן ווידער אָפּגערופן געוואָרן. צוגלייך האָט ער באַאויפטראַגט דעם רעגירונגס־קאָמיסאַר צוצוגרייטן אַ גענויע און ריכטיקע וויילער־ליסטע.

„בעת אַלצדנג אַרום אונדז — שרייבט ד״ר שוואַרצבאַרד יצחק, איינער פון די וואָגיקסטע פירער פונעם פאַרמלחמהדיקן פוילישן יידנטום [28] — אונדזער ווירטשאַפטלעך לעבן, אונדזערע קאַמפן, אונדזערע אלגעמיין־קולטורעלע באַדערפענישן, זענען געווען אין אַ צושטאַנד פון וואַקסנדיקער ירידה, איז די קהילה געבליבן אַן אָנשפּאַר, אַ פעסטונג, אַ קליינע, אַן ענגע, אַ פאַרשפאַרטע — אָבער אַ פעסטונג״.

אַרויסצורייסן די דאָזיקע פעסטונג פון דער שליטה פון די עקסטרעם־אומטאָלעראַנטע אָרטאָדאָקסישע קרייזן אונטער דער אָנפירונג פון אַ הייפעלע אַסימילאַטאָרישע יחידים, איז געווען די אויפגאַבע פונעם ציוניסטיש־דעמאָקראַטישן לאַגער.

דעריבער האָט מען אין ריישע אַזוי פאַרביסן געקעמפט וועגן יעדער איינצלהייט, וואָס האָט געקאָנט משפיע זיין אויפן אויסגאַנג פון די וואַלן.

און דעריבער וועלן מיר ווייטער זיך באַשעפטיקן מיט די געשעענישן אַרום די צוגרייטונגען צו די קהילה־וואַלן אין ריישע אינעם יאָר 1924.

אין דעם קאָמיסאַרישן קהילה־בייראַט אין ריישע זענען געזעסן דעמאָלט 10 געטרייע אָנהענגער פון ד״ר רייך און 4 געזעלשאַפטלעכע טוער, וואָס האָבן זיך מיט אַלע מעגלעכע כוחות קעגנגעשטעלט דער שעדלעכער פּאַר דער יידישער באַפעלקערונג קאָמיסאַרישער קהילה־ווירטשאַפט. כדי פּטור צו ווערן פון די געזעלשאַפטלעך פאַראַנטוואָרטלעכע בייראַט־מיטגלידער ווי מיכאל בירמאַן, נפתלי טוכפעלד, משה שיפער, וואָס האָבן ערלעך פאַרטיידיקט די אַלגעמיין יידישע אינטערעסן, האָבן ד״ר רייך און זיינע 10 מיטהעלפער רעזיגנירט פון זייערע אַמטן אַלס מיטגלידער פונעם קאָמיסאַרישן קהילה־בייראַט, — אָבער דער ריישער סטאַראָסטע האָט צוריק נאָמינירט דעם דעמיסיאָנירטן בייראַט מיטן פריערדיקן קהילה־קאָמיסאַר, אויסשליסנדיק די דערמאָנטע בייראַט־מיטגלידער, וואָס האָבן זיך קריטיש באַצויגן צו דער הפקר ווירטשאַפט פון אַ גרופּע תקיפים, וואָס זייער גאַנצער כוח איז געווען די אונטערשטיצונג מצד דעם סטאַראָסטע.

נאָך אַזאַ שענדלעכער מאַכינאַציע איז דער פלייסיקער סטאַראָסטע פון ריישע קאָנצעוויטש איבערגעטראָגן געוואָרן קיין טאַרנאָפּאָל און אויף זיין אָרט איז געקומען דער סטאַראָסטע ספּיס פון טאַרנאָבזשעג.[29]

עס וואָלט געווען פאַלש די מיינונג, אַז דאָס ריישער יידנטום איז געווען פאַרנומען נאָר מיט לאָקאַלער פּאָליטיק. דווקא אין דער תקופה פון אַ שווערן עקאָנאָמישן קריזיס אין גאַנץ פוילן, אין אַ צייט פון אַ שטאַרקער אינפלאַציע און ווירטשאַפטלעכער ירידה אַרום די יאָרן 1924, 1925 — האָט דער באַוווּסטזיניקער טייל פונעם ריישער יידנטום, בפרט די ציוניסטישע געזעלשאַפטלעכקייט אַרויסגעוויזן אַן אומגעהיירע אַקטיוויטעט אויף פאַרשידענע געביטן פון יידיש־נאַציאָנאַל־קולטורעלן און סאָציאַלן לעבן אין דער שטאָט. גענוג איבערצוגעבן, אַז דעם 2־טן מערץ 1924 איז אין ריישע געפייערט געוואָרן דער יובל פון דער 35־יאָריקער טעטיקייט פון דער דאָרטיקער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, בראש פון וועלכער ס׳איז במשך פיל יאָרן געשטאַנען דער פאַרדינסטפולער ד״ר פעליקס האפּפען.

אין דעמזעלבן יאָר איז געגרינדעט געוואָרן אין ריישע דער פאַריין „החלוץ״ מיטן ציל צו העלפן דער הכשרה פון ריישער חלוצים פאַר זייער עלייה קיין ארץ ישראל.[30]

אין חודש אוגוסט 1924 האָט דער יידישער גימנאַסטישער ספּאָרט־פאַריין אין ריישע געפייערט זיין 10־יאָריקן יובל. דער גרינדער פונעם דאָזיקן פאַריין איז געווען ד״ר מאַרעק פעלצלינג און פרעזעס פון דער דאָזיקער געזעלשאַפט איז אינעם יובל־יאָר געווען ד״ר שפּירא.[31]

אין דער זעלבער ציטירטער קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע געפינט זיך אויך אַ ידיעה, אַז פאַרן חודש אָקטאָבער 1924 איז פאַרן קרן קימת לישראל געזאַמלט געוואָרן אין דער שטאָט דער סכום פון 835 זלאָטעס און אַז אויפן געביט פון טעטיקייט פאַר ק.ק.ל. פאַרנעמט ריישע אין מערב גאַליציע און שלעזיע נאָך קראָקע, ביעליץ און טאָרנע דאָס 4־טע אָרט.

נאָך אַ יאָר פריער — אינעם יאָר 1923 האָט מען אָנגעהויבן צו בויען אין ריישע אַ יידישן שפּיטאָל און אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון עטלעכע יידישע אוניווערסיטעט־שילער איז געעפנט געוואָרן אַ קורס פאַר אַנאַלפעטן, דערביי האָבן זיך אין די ערשטע טעג שוין איינגעשריבן בערך 100 אָנטיילנעמער.

בכלל האָבן די געזעלשאַפטלעכע און ציוניסטישע עסקנים אין ריישע געמאַכט אין דער דאָזיקער צייט פון פאַרשטאַרקטער עלייה (די פערטע גראַבסקי־עלייה) גרויסע אָנשטרענגונגען צו

[27] „לעמבערגער טאָגבלאַט״, נום. 124 פונעם 1924.6.25.

[28] „צווישן ביידע וועלט־מלחמות“ — אַרויסגעגעבן דורכן „צענטראַל־פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע — בוענאָס־איירעס, 1958.

[29] לעמבערגער „טאָגבלאַט״, נום. 128 פון 1.7.1924.

[30] „נאָווי דזיעננניק״, נום. 181 פון 11.8.1924.

[31] „נאָווי דזיעננניק״ נום. 198 פון 1.9.1924.

דערפילן אַלע ציוניסטישע אויפגאַבן און האָבן זיך בפרט זייער ערנסט באַצויגן צו דער טעטיקייט פאַר די קרנות פאַר ארץ־ישראל, קרן היסוד און ק.ק.ל. און האָבן אויף דעם געביט געהאַט צו פאַרצייכענען גרויסע דערגרייכונגען. זייער אַקטיוו איז געווען די קרן היסוד קאָמיסיע מיטן אומדערמידלעכן ציוניסטישן עסקן יעקב אלטער אַלס פאָרזיצער און מיט זיינע מיטאַרבעטער: אַפּלבוים, ד״ר קאַנאַרעק, ד״ר אהרון וואנג און ד״ר שילדקרויט מצד די אַלגעמיינע ציוניסטן, מיט ה. מ. אייזען, און הערץ מצד דער „מזרחי״, מיט די פּועלי־ציוניסטן פיש און סראָקאָ און מיט האַרנער מצד דער אַקאַדעמישער־אָרגאַניזאַציע „מכבי״.

צו די ערלעכע, טיף רעליגיעזע מנהיגים אין ריישע, האָט געהערט אַזאַ פּערזענלעכקייט ווי הרב ר׳ נתן לוין זצ״ל, וואָס איז במשך פון 20 יאָר געווען אבד״ק ריישע. געבוירן אין יאָר 1857 אין בראָד, ווו ער איז דערצויגן געוואָרן צוזאַמען מיטן פּשעמישלער רב גדליה שמעלקעס זצ״ל, האָט ער זיינע

בניין פון בית־דין
Rabbinical Court Building

לימודים באַקומען ביים באַרימטן רב אין לעמבערג, ר׳ יצחק שמעלקעס וועלכער האָט אים שפּעטער גענומען פאַר אַן איידעם. אָנפאַנגס איז ר׳ נתן לעווין געווען רב אין ראָהאַטין און פון דאָרט איז ער אינעם יאָר 1905 געקומען קיין ריישע און איבערגענומען דאָרט דעם כסא הרבנות. אין יאָר 1918, נאָכן אַנטשטיין פונעם אומאָפּהענגיקן פּוילן, איז ער אויסגעוויילט געוואָרן אַלס מיטגליד פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט אין ריישע. פּאָליטיש איז ער געווען נאָענט צו דער מזרחי־באַוועגונג און מחמת זיין עלטער, האָט ער זיך נישט באַטייליקט אין דער דאָזיקער באַוועגונג. ער האָט אַפילו געקויפט אַ נחלה אין ארץ ישראל, האָט זיך פיל עוסק געווען מיט פילאָזאָפישע פּראָבלעמען, געקענט עטלעכע שפּראַכן און אָנגעשריבן מערערע חיבורים. ער איז נפטר געוואָרן אין 15.8.1926. אין דער לוויה האָט זיך באַטייליקט דאָס גאַנצע יידישע ריישע. פון די צוויי זין זיינע, איז צו דער צייט פון זיין פּטירה איינער ר׳ אהרון זצ״ל געווען רב אין סאַמבאָר און דער צווייטער ר׳ יחזקאל זצ״ל רב אין לעמבערג.

עטלעכע טעג נאָך דער פּטירה פון ר׳ נתן לעווין, האָט זיך אָנגעהויבן אַ מחלוקת אַרום דעם כסא הרבנות אין ריישע. עס זענען געווען צוויי קאַנדידאַטן פאַרן פּאָסטן פון שטאָט־רב. איינער איז געווען דעם פאַרשטאָרבענעם גאון׳ס זון, ר׳ אהרון, דער סאַמבאָרער רב און דער צווייטער איז געווען דער וויצע־פּרעזעס פון דער קאָמיסאַרישער קהילה־פאַרוואַלטונג אין ריישע, רב שטיינבערג. וועגן די דאָזיקע צוויי קאַנדידאַטן האָט זיך אַנטוויקלט אַ שווערער קאָנפליקט צווישן דעם פאַרשטייער פון דער אַסימילאַטאָרן־גרופּע ד״ר האָכפעלד און זיין ביזאַיצטיקן פּאָליטישן חבר, דעם אָנפירער פונעם עקסטרעמען אָרטאָדאָקסישן לאַגער, אשר זילבער. דאַקעגן פאַרן רב ר׳ אהרון לעווין האָט זיך אַרויסגעזאָגט ד״ר האָכפעלד און אַ חוץ דעם האָט זיך אויף אַ מאַסן־פאַרזאַמלונג [32] אַרויסגעזאָגט דער פאַרשטייער פונעם סוחרים־פאַריין — פישער און אינעם נאָמען פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע האָט אויף דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג דערקלערט ד״ר וואַנג, אַז די ציוניסטן זענען נישט קעגן דער וואַל פון רב לעווין אַלס שטאָט־רב, הגם ער געהערט צו דער אגודיסטישער באַוועגונג.

ווען דער רב לעווין האָט דאָס איבערנעמען פונעם ראַבינאַט אין ריישע אָפּהענגיק געמאַכט פון אַ פּעטיציע מצד אַ גרויסער מערהייט פון ריישער יידן, האָבן מער ווי 1200 בעלי־בתים אונטערגעשריבן דעם פאַרלאַנג, אַז ר׳ אהרון לעווין זאָל ווערן רב אין ריישע.

די פּרשה אַרום דער וואַל פונעם שטאָט־רב אין ריישע האָט געהאַט אַ ברייטערן אָפּקלאַנג, ווייל, ווי מיר האָבן דאָס שוין פריער דערמאָנט, האָט געפּלאַצט די קאָאַליציע צווישן אשר זילבער און ד״ר האָכפעלד, וועלכער האָט רעזיגנירט פונעם פּאָסטן אַלס רעגירונגס־קאָמיסאַר אין דער קהילה און אויף זיין אָרט איז געקומען נוח שפּירא און נאָך זיין פּטירה אינעם יאָר 1927 איז רעגירונגס־קאָמיסאַר אין דער ריישער קהילה געוואָרן אשר זילבער.

אינעם יאָר 1927 האָבן די ציוניסטישע מנהיגים אין ריישע, נאָך אַ לאַנגיאָריקן שווערן געראַנגל אַרום די וואַלן צו דער קהילה, פאַרשטאַרקט דעם קאַמף קעגן דער קאָמיסאַרישער קהילה־פאַרוואַלטונג, ווענדנדיק דעם הויפּט־אָנגריף קעגן

[32] „נאָווי דזיעננִיק״, נומ. 198 פון 1.9.1926.

דער גרופּע פּאָליטיקער, וועלכן האָבן מיט דער הילף פון די מלוכהשע מאַכט־אָרגאַנען געוועלטיקט אין דער ריישער קהילה.

אין אַ ברייטערער אויפקלערונגס־אַקציע צווישן דער יידישער באַפעלקערונג וועגן דער ראָל און אויפגאַבע פון דער קהילה האָבן די פירער פון דער ציוניסטישער אָרגאַני־זאַציע אין ריישע, צווישן אַנדערע ד״ר פעליקס האָפּפען, ד״ר אהרון וואנג, אבא אפּפעלבוים, אליהו וואַנג, יעקב אלטער און לוי חיים, דעמאַסקירט די וואַל־מעטאָדן פון די פאָלקס־פיינטלעכע עלעמענטן, וואָס האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג און פירן דאָרט אַ שעדלעכע פאַר דער יידישער באַפעלקערונג ווירטשאַפט.

וועגן איינער אַזאַ אויפקלערונגס־מאַסן־פאַרזאַמלונג, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אינעם גרויסן זאַל פונעם יידישן שפּיטאָל אין ריישע דעם 29.6.1927 איז אונדז באַקאַנט פון אַ קאָרעספּאָנדענץ, וועלכע איז דערשינען אין קראָקעווער „נאָווי דזיענניק" נומ. 181 פונעם 12.7.1927, פון וועלכער מיר דערוויסן זיך, אַז וועגן דעם מצב נאָך די וואַלן צום שטאָט־ראַט האָט רעפערירט ד״ר האָפּפען און וועגן די פאַרהעלטע־נישן אין דער קהילה האָט גערעדט לוי חיים. דערביי האָט די פאַרזאַמלונג אָנגענומען אַ רעזאָלוציע, וועלכע פאָדערט אויף די לעמבערגער וואָיעוואָדשאַפט אָפּצושאַפן אין ריישע דעם פאַרהאַסטן קהילה׳שן רעגירונגס־קאָמיסאַריאַט און צו פאַר־אָרדענען די דורכפירונג פון וואַלן צו דער קהילה.

וועגן דער דאָזיקער אויפקלערונגס־אַקציע פון די ציוניס־טישע מנהיגים אין ריישע האָט אויך געשריבן ד״ר יצחק שוואַרצבאַרט, דער לאַנגיאָריקער פּרעזעס פון דער עקזעקוטיוו פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין מערב־גאַליציע און שלעזיע, אין זיין דערמאָנטן בוך „צווישן ביידע וועלט־מל־חמות (ז׳ 38) — אונטערשטרייכנדיק „אַז די ריישער ציוניס־טישע אינטעליגענץ האָט געהאַט דאָרט אויסצוקעמפן אַ קאַמף מיט אַ זער פאַנאַטישן פליגל פון פרומע יידן, און ס׳איז כדאי" — שרייבט ד״ר שוואַרצבאַרט — „צו דערמאָנען אין דעם צוזאַמענהאַנג די נעמען עקשטיין און זילבער — און אַט דער צושטאַנד פון אַ שטענדיקן קאַמף (אַ פאַר אַסימילאַטאָרן האָבן אויך נישט געפעלט און איינער פון זיי[33] איז אַפילו געווען גאָר אַן איינפלוסרייכער, וואָס האָט אונדז נישט איין מאָל פאַרביטערט דאָס לעבן) — האָט אויסגעשעפּט גאָר אַ היפּשן טייל פון דער ציוניסטישער ענערגיע".

דעם 22־טן פעברואַר 1927 איז געקומען קיין ריישע ר׳ אהרון לעווין, כדי איבערצונעמען דעם אַמט אַלס שטאָט־רב. נאָכן פייערלעכן באַגריסן אים אויפן וואקזאַל, האָט ער גע־האַלטן אין דער גרויסער שול אַ דרשה אין דער יידישער און פּוילישער שפּראַך. אין דער שול זענען אָנוועזנד געווען די רעפּרעזענטאַנטן פון די מלוכה׳שע און שטאָטישע אינסטי־טוציעס, ווי אויך אַ גרויסער עולם חסידים און סתם ריישער יידן. עס זענען דאָרט אויך געקומען די אגודה׳שע סיים און סענאַט־דעפּוטאַטן און אויך פאַרשטייער פון דער סאַמבאָרער קהילה. אין אָוונט איז פאָרגעקומען לכבוד דעם נייעם רב אַ פייערלעכער באַנקעט.

דער רב ר׳ אהרון לעווין איז געווען איינער פון די וויכ־טיקסטע אָנפירער פון דער „אגודת ישראל" אין גאַליציע. מיט זיין באַזעצן זיך אין ריישע האָט זיך דאָרט געשטאַרקט די אגודיסטישע טעטיקייט. ד״ר יצחק שוואַרצבאַרט שרייבט וועגן רב אַהרון לעווין אַז „די מיליטאַנטסטע פּערזאָן און די שטאַרקסטע פּערזענלעכקייט אין דער אַגודיסטישער סביבה אין אונדזער שטח און אויך אַ באַדייטנדיקע פּערזאָן אין דער אַגודיסטישער באַוועגונג בכלל, איז געווען הרב אהרון לעווין פון סאַמבאָר, — אַ פּיקח, נישט נוטה צו וועלכן ס׳איז קאָמפּראָ־מיס, אַ מאַן פון גרויסן איינפלוס אין זיין סביבה.

הרב אהרון לעווין האָט אָבער אָנגעטראָפן אַ קעגנערשאַפט מצד אַ גרופּע פון הרב שטיינבערגס צד. ווען הרב שטיינבערג האָט באַלד נאָך דער פטירה פון רב נתן לעווין פאַרנומען דעם אַמט פון ראש בית דין אין דער ריישער קהילה, איז דערצו נויטיק געווען איצט די הסכמה פונעם ניי געוויילטן שטאָט־רב, ווייל נאָר ער האָט געהאַט דאָס רעכט צו נאָמינירן די דיינים און ראש בית דין.

נאָך לאַנגע פאַרהאַנדלונגען האָט זיך דער ענין פאַרענ־דיקט מיט אַ פשרה. הרב לעווין האָט מסכים געווען, אַז הרב שטיינבערג זאָל ווערן אַ מיטגליד פונעם בית דין, גלייכבאַ־רעכטיקט מיט אַלע אַנדערע דיינים און דערפאַר האָבן זיינע אָנהענגער אויפגעהערט דעם קאַמף קעגן דעם נייעם שטאָט־רב.[34]

די שטעלונג פון מאַנכע אָנפירנדיקע ציוניסטישע קרייזן אין ריישע בשייכות מיט דער וואַל פון ר׳ אהרון לעווין אַלס שטאָט־רב, האָט אַרויסגערופן אַן אומצופרידנקייט ביי אַ גרויסן טייל פון ציוניסטישע אַקטיוויסטן אין די רייען פון די ריישער ציוניסטן איז אַנטשטאַנען אַן אָפּאָזיציע, וואָס האָט זיך וואָס אַ מאָל מער אויסגעברייטערט.

פּרטים וועגן דער דאָזיקער אויפרודערונג אין דער ציוניס־טישער אָרגאַניזאַציע אין ריישע גיט אונדז איבער אַ קאָרעס־פּאָנדענץ פון ריישע, וואָס איז דערשינען אין קראָקעווער „נאָווי דזיענניק" נומ. 26 פון 2.2.1927. אין וועלכער מיר לייענען, אַז „לטובת דער אינערלעכער קאָנסאָלידאַציע און שטרעבנדיק דורך אויסגלייכונג פון כלערליי שטרייטבאַרע מיינונגען און באַגריפן סיי פון אידעאָלאָגישער, סיי פון פּראַקטישער נאַטור — צו פאַרייניקן אַלע צו דער דיספּאָזיציע פון דער אָרגאַניזאַציע שטייגנדיקע כוחות, האָט דער ציוניסטישער לאָקאַל־קאָמיטעט באַשלאָסן פרייוויליק אָפּצוטרעטן".

ווי עס גיט איבער די דערמאָנטע קאָרעספּאָנדענץ איז נאָך דעם 6־טן יאַנואַר 1927 פאָרגעקומען די אַלגעמיינע פאַרזאַמ־לונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ריישע, אויף וועלכער ס׳איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ קאָמיסיע פאַר דער צוגרייטונג פון אַ רשימה מיט מיטגלידער פון אַ נייעם לאָקאַל־קאָמיטעט, און דעם 23.1.1927 זענען אויף דער גענעראַל־פאַר־זאַמלונג לויטן פאָרשלאַג פון דער קאָמיסיע אויסגעוויילט

[33] געמיינט ד״ר האָכפעלד (רעד.).

[34] נאָווי דזיענניק נומ. 78. 6.3.1927.

לייטונג און עסקנים פון דער אָרגאַניזאַציע „בני ציון״

Committee and members of the "Bnei Zion" Organisation

שורה א׳ מימין, כורעים: נתן באָדנער, יהושע קירש שוועבל, י. פריי, מאַניק שוואַרצבאַרד, יוסף באַט, יונגווירט; יושבים, מימין: נחום שטערנהיים, דוקער, משה רייך, שלמה מינצבערג, יצחק ווייס, ד״ר אַרטור וואַנג, שמחה זיידן, ד״ר ש. יאַרע, האַנקא פינק, אברהם בלאַסבאַלג;
עומדים שורה א׳ מימין: צוויבל, משה סרוקא, —, —, קאַלטער, סאַלעק צוקער, —, אווא ליכט, לייב גראָס, ברתה שיפּר־ראָזנער, פרידעריק הירשהורן, שמואל וואַקספּריס גענא דורנפעסט;
עומדים שורה ב׳ מימין: —, —, משה רייבער, פאַרגעסליך, זעגלבאום.

געוואָרן יעקב אַלטער אַלס פרעזעס פונעם נייעם לאָקאַל־קאָמיטעט און ד״ר שמעלקעס אַלס ערשטער וויצע־פּרעזעס און קרן־היסוד־רעפערענט, צבי חיים אלס צווייטער שטעלפאַרטרעטער, אדלער אַלס ערשטער און גייגער אַלס צווייטער סעקרעטאַר. אַ חוץ דעם זענען געוויילט געוואָרן: איימער, פעט און אינזש. גאלדפלוס אַלס רעפערענטן פאַר ק.ק.ל, ד״ר האָפּפען און ד״ר קאַנאַרעק אַלס רעפערענטן פאַר ארץ ישראל און „עזרה״־ענינים, ד״ר שפּירא, סראקא, פר. טענענבוים און טרינק פאַרן פינאַנץ־רעסאָרט, ד״ר אַהרון וואַנג און אליהו וואַנג — אַלס אָרגאַניזאַציע־רעפערענטן און קאָרעץ, פר. ליפּשיץ, ליבער מגר׳ משה רייך און ד״ר שילדקרואוט אַלס מיטגלידער פונעם לאָקאַל־קאָמיטעט.

דער נייער לאָקאַל־קאָמיטעט איז צוגעטראָטן צו אַ ברייטער פּראָפּאַגאַנדיסטישער אַקציע צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. גרויס געוויכט איז געלייגט געוואָרן אויף דער הילפסטעטיקייט פאַר דער חלוצישער יוגנט, וואָס האָט זיך געגרייט צו דער עליה קיין ארץ־ישראל. אויף דעם געביט האָט אַן אינטענסיווע טעטיקייט אַנטוויקלט דער פאַריין „עזרה״, וואָס איז במשך פון לאַנגע יאָרן אָנגעפירט געוואָרן דורך דעם פאַרדינסטפולן געזעלשאַפטלעכן טוער ד״ר וואכטעל. אין דער אַטמאָספער פון געשטייגערטער ציוניסטישער אַקטיוויטעט, ווען צענדליקער חלוצים האָבן זיך געניטיקט אין הילף, איז אין חודש מערץ 1927 פאָרגעקומען אין ריישע אַ גענעראַל־פאַרזאַמלונג פון דער „עזרה״, אויף וועלכער ס׳איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ אויסגעברייטערטע פאַרוואַלטונג, צו וועלכער עס האָבן געהערט: ד״ר וואַכטעל אַלס פּרעזעס, ד״ר בנימין שלאגער אַלס וויצע־פּרעזעס, ד״ר צבי קאַנאַרעק אַלס סעקרעטאַר און ד״ר שמעלקעס אַלס קאַסירער. צום ענגערן קאָמיטעט זענען דעמאָלט געוויילט געוואָרן: די פרייליינס אַבראַמאָוויץ׳, טענעבוים און די פרויען: רחל אלטר, האוזער, ליפּשיץ, זאַלצמאַן און שנעעוויס. צום ברייטערן קאָמיטעט זענען געוויילט געוואָרן די פרייליינס אייזענבערג, ליפּשיץ, רעבהון, די פרויען: שילדקראוט, שמעלקעס, הערשטאל, ווייכסלבאום, וואַקספּרעס און וואַנג. צו דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע זענען געוויילט געוואָרן: בערנאַרד פיש, הירשהאָרן און קורצמאַן[35]

ווי ווייט ס׳איז געשטיגן איצט די באַדייטונג און די השפעה פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ריישע באַווייזט דער פאַקט, אַז דעם 20־סטן מערץ 1927 איז אין ריישע פאָרגעקומען אַ צוזאַמענפאָר פון פאָרשטייער פון ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס אינעם ריישער קרייז, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט

נאָווי דזיענניק נומ. 67 פון 15.3.1927.

מצד דער קראָקעווער עקזעקוטיוו ד״ר פעלדשוה, ד״ר אבערלענדער, מגר. סאלפעטער, דירעקטאָר פון דער ק.ק.ל. צענטראַלע משה וויזענפעלד ווי אויך דעלעגאַטן פון 12 אַרומיקע אָרטשאַפטן מיט ריישע בתוכם. צווישן אַ גאַנצער ריי רעזאָלוציעס, וועלכע זענען אָנגענומען געוואָרן איז באַשלאָסן געוואָרן צו פאָדערן פון די מאַכט אָרגאַנען אַרויסצוגעבן אַ פאַראָרדענונג וועגן תיכפדיקער דורכפירונג פון וואַלן צו דער ריישער קהילה אויפן יסוד פון אַ 5־קאַנטיקן וואַל־סיסטעם.

צום סוף איז געשאַפן געוואָרן אַ קרייז־קאָמיטעט מיטן זיץ אין ריישע אין פאָלגנדן צוזאַמענשטעל: אליהו וואנג אַלס פרעזעס און שמחה זיידען אלס וויצע־פרעזעס און אַלס סעקרעטאַרן: קאנאן, מגר. משה רייך און מגר. וואקספרעס. אַלס מיטגלידער פונעם קרייז־קאָמיטעט זענען אויסגעוויילט געוואָרן: יעקב אַלטער פון ריישע, אמסטער פון ראנישאוו, בראוו פון סטריזשאָוו, אייזען פון טיטשין, פעט פון דעמביץ, ד״ר קאנארעק פון ריישע, אינזש. אברהם שפאַץ פון לאַנצוט, שפאָרן פון מיעליץ, פריילין טענענבאַום פון ריישע, טרינק פון ריישע, וויינשטיינער פון סאָקאָלאָוו און צו איין פאַרטרעטער איז רעזערווירט געוואָרן פאַר דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ראָזוואָדאָוו און טאַרנאָבזשעג[36].

אָט דער דאָזיקער קורצער דין וחשבון פון דער ציוניסטישער קרייז־קאָנפערענץ גיט אונז אַ קלאָר בילד פון אויסברייטערן זיך פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין ריישע און סביבה, אָבער דעם בולטסטן עדות פון דעם וווּקס פון די ציוניסטישע רייען אין ריישע, איז דער באַדייטנדער צאָל פון 1400 שקלים, וועלכע זענען פאַרקויפט געוואָרן אין ריישע אין יאָר 1927.[37]

אינעם חודש מערץ 1928 זענען פאָרגעקומען וואַלן צום דריטן פוילישן סיים. דער יידיש־נאַציאָנאַלער לאַגער איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן פאַר גרויסע, שווערע אויפגאַבן, וועלכע האָבן געפאָדערט אַ גרויסע מאָס פון אָנגעשטרענקטער, פאָליטישער אויפקלערונגס־אַרבעט אויף דער יידישער גאַס. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין מערב־גאַליציע האָט זיך דאָסמאָל פאַרבונדן מיטן ציוניסטישן לאַנדעס־פאַרבאַנד אין מזרח־גאַליציע און ביידע האָבן אויפגעשטעלט אַ געמיינזאַמע ליסטע (נומ. 14) אונטערן נאָמען: „די יידיש־נאַציאָנאַלע פאַראייניקונג אין קליין־פוילן״ מיט דער לאָזונג, אַז די ספעציפישע יידישע אינטערעסן צווינגען די יידן אין פוילן צו פירן אַן אומאָפהענגיקע און זעלבסשטענדיקע פאָליטיק.

די דאָזיקע פאַראייניקונג האָט אויך אַריינגעטראָגן אירע קאַנדידאַטן־ליסטע אינעם ריישער וואַל־קרייז, דערביי זענען צו דעם דאָזיקן בלאָק צוגעטראָטן אַלע יידישע ווירטשאַפטלעכע און פאָליטישע אָרגאַניזאַציעס אַ חוץ דער „אגודה״, וועלכע איז ווידער צוגעטראָטן צום געשאַפענעם אין וואַרשע „אַלגעמיינעם יידיש־נאַציאָנאַל־ווירטשאַפטלעכן בלאָק״, צו וועלכן עס האָבן געהערט אויך די פאָלקיסטן און עטלעכע גרופן פונעם צענטראַלן סוחרים־פאַרבאַנד. אין דער וואַל־

[36] נאָווי דזיענניק נומ. 81 פון 29.3.1927.
[37] נאָווי דזיענניק נומ. 82 פון 30.3.1927.

פלאַטפאָרם פון דעם דאָזיקן בלאָק איז בעיקר אונטערגעשטראָכן געוואָרן די פאָליטישע זעלבסשטענדיקייט אין יידישע פראַגן ביי פולער מיטווירקונג מיט דער פוילישער רעגירונגס־פאַרטיי ב.ב.וו.ר. אין אַלגעמיין־מלוכה׳שע פּראָבלעמען.

אַ חוץ די „אגודה״ איז דערשינען אַ נישט אָרגאַניזירטע גרופע פון פאַרשידענע אָרטאָדאָקסישע קרייזן, וואָס האָבן זיך אָריענטירט לויט די אָנווייזונגען פון די רבנישע קרייזן, פאַר וועלכע עס איז הייליק געווען דער פאָליטישער פרינציפּ פון אונטערשטיצונג פאַר דער רעגירונג — אָן באַדינגונגען, און האָבן דעריבער זיך אַרויסגעזאָגט קעגן יעדער פאַרבינדונג מיט דער „אגודה״. עס איז נאָך כדאי צו דערמאָנען, אַז מיט באַזונדערע ליסטעס זענען אין ריישע אַרויסגעטראָטן די פועלי־ציון און דער אַסימילאַטאָרישער פאָליטיקער ד״ר האַכפעלד, וועלכער האָט אָבער שפּעטער זיין ליסטע צוריקגעצויגן.

דער ציוניסטישער לאַגער אין ריישע איז מיט דער גרעסטער ענערגיע און אַנטשלאָסנקייט צוגעטראָטן צו דער וואַלאַקציע. אין חודש פעברואַר 1928 איז געשאַפן געוואָרן אַ ציוניסטישער וואַל־קאָמיטעט מיט ד״ר פעליקס האָפּפען בראש און אויף צענדליקער מאַסן־פאַרזאַמלונגען האָבן געהילכט די לאָזונגען פונעם יידיש־נאַציאָנאַלן וואַל־פּראָגראַם, דערביי איז מערערע מאָל אַרויסגעטראָטן מיט רעדעס דער צווייטער קאַנדידאַט פון דער ליסטע נומ. 14 — ד״ר בולווא. דער ריישער ציוניסטישער וואַל־קמיטעט האָט אויך געמוזט אָרגאַנאַזירן די וואַל־אַקציע אין די אָרטשאַפטן, וואָס האָבן געהערט צום ריישער וואַל־קרייז.

דער אויסגאַנג פון די וואַלן האָט באַרעכטיקט די מורא, אַז צוליב דער צעשפּליטערונג פון די יידישע שטימען וועט אינעם ריישער קרייז פאַרלוירן גיין אַ יידישער מאַנדאַט. די ליסטע נומ. 14 פון דער יידיש־נאַציאָנאַלער פאַראייניקונג האָט באַקומען 13.948 שטימען בעת די ליסטע פון דער אגודה (אַלגעמיין־יידיש־נאַציאָנאַלער ווירטשאַפטלעכער בלאָק נומ. 18) האָט באַקומען 2.013 שטימען. היות ווי דער וואַל־ציילער האָט באַטראָפן 14.387 שטימען, האָט דער ציוניסטישער ליסטע געפעלט בלויז 439 שטימען, כדי צו באַקומען אַ מאַנדאַט. די 2.013 שטימען, וואָס זענען געפאַלן אויף דער ליסטע פון דער „אגודה״ האָבן בייגעטראָגן צום פאַרלוסט פון אַ יידישן מאַנדאַט.[38]

אָבער נאָך די דאָזיקע סיים־וואַלן האָט זיך קלאָר אַרויסגעוויזן, אַז די יידן פון ריישער וואַל־קרייז האָבן אַרויסגעוויזן אַ הויכע מדרגה פון פאָליטישער רייפקייט און האָבן אין זייער גרויסער מערהייט בולט דעמאָנסטרירט זייער פאַרשטענדעניש פאַר דער זעלבסשטענדיקער יידישער פאָליטיק און זייער צוגעבונדנקייט צום ציוניסטישן אידעאַל.

נאָך גרעסער איז געווען דער נצחון פון דער ציוניסטישער ליסטע צום פוילישן סענאַט, וואָס איז אויך אויסגעוויילט געוואָרן אינעם יאָר 1928. אין ריישע גופא האָט די דאָזיקע

[38] Żydzi w Polsce odrodzonej tom II. Warszawa — 1933 Alexaksander Haftka — życie parlamentarne Żydów w Polsce odrodzonej.

ליסטע באַקומען 2218 שטימען, דאָס איז די גרעסטע צאָל שטימען אין דער שטאָט, ווייל די רעגירונגס־סאַנאַציע־ליסטע צום סיים האָט דעמאָלט אין דער שטאָט באַקומען קוים 1539 שטימען און די ליסטע פון דער „אגודה" האָט באַקומען דע־מאָלט גאַנצע 5 שטימען.[39]

אַ דאַנק דער לעבהאַפטער און ענערגישער וואַל־אַגי־טאַציע האָבן די ריישער ציוניסטן דערגרייכט אַ באַדייטנדן דערפאָלג און דערמיט פיל בייגעטראָגן צו דער וואַל פון אַ יידישן סענאַטאָר אינעם וואַל־קרייז פון דער לעמבערגער וואָיעוואָדשאַפט, צו וועלכער עס האָט אויך געהערט דער ריי־שער פּאָוויאַט.

אַ באַזונדערס שווערן געראַנגל האָבן די ציוניסטישע עס־קנים אין ריישע געמוזט פירן אינעם דאָרטיקן שטאָט־ראָט. באַלד נאָך די לעצטע שטאָט־ראָט וואַלן אין יאָר 1927 איז דאָרט געשאַפן געוואָרן אַ קלוב פון יידישע ראַטמענער מיטן אומפּאַרטייאישן ד״ר וואַכטעל בראש. נישט לאַנג אָבער האָט געדויערט די דאָזיקע האַרמאָנישע צוזאַמענאַרבעט פון די יידישע רעפּרעזענטאַנטן אויפן געביט פון שטאָטישער זעלבס־פאַרוואַלטונג. ד״ר האַכפעלד מיט נאָך 10 יידישע ראַטמענער — זיינע אָנהענגער — זענען אַרויס פונעם יידישן קלוב און האָבן געשאַפן אַ באַזונדערן און דערמיט גורם געווען אויך אויפן שטח פונעם שטאָט־ראָט אַ צעשפּליטערונג פון די יידישע כוחות. די דאָזיקע האַנדלונג האָט אויפגעטרייסלט די עפנט־לעכע יידישע מיינונג אין ריישע. דעם 22.4.1928 איז פאָרגע־קומען אונטער דעם פאָרזיץ פון אליהו וואַנג אַ מאַסן־פאַרזאַמ־לונג, אויף וועלכער עס זענען מיט שאַרפע רעדעס אַרויסגע־טראָטן דער מאַגיסטראַט־אַסעסאָר ד״ר פעליקס האָפּפען, די ראַטמענער ד״ר וואַנג און יעקב אַלטער.

אין יידישן פאַראייניקטן קלוב זענען פאַרבליבן אַ חוץ די ציוניסטן נאָך די ראַטמענער: מיכאל בירמאַן, קאַפּליק, הרב אהרן לעווין, אַדוואָקאַט ד״ר זילבער און דער פרעזעס פונעם קלוב ד״ר וואַכטעל. דערווייל זענען די באַמיאונגען צוריקצו־שטעלן די גאַנצקייט פון דער יידישער רעפּרעזענטאַנץ אינעם שטאָט־ראָט געבליבן אָן דערפאָלג. נישט ווייניק געליטן דער־פון האָבן די אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דער שטאָט.

די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט אין ריישע האָט נאָך אַלץ נישט געקאָנט פטור ווערן פון דער קאָמיסאַרישער הערשאַפט אין דער קהילה. דער סיסטעם פון איינפירן קאָמיסאַרישע הער־שאַפט אין די קהילות איז אין אַ גרויסער מאָס מעגלעך געווען אַ דאַנק דעם קוריען־סיסטעם, וועלכער האָט געגעבן די מעג־לעכקייט צו באַגרענעצן די צאָל וויילער. ערשט מיט דער

[39] נאָווי דזיענניק נומ. 75 פון 15.3.1928.

Delegation to welcome the Polish President.

משלחת לקבלת פני נשיא מדינת פולין (1927).

משמאל: יעקל דרוקער, מיכאל בירמאַן, אשר זילבער, יעקב רעבהון — קלמן הערץ, הרב אהרן לעווין, הערש וויסטרייך, הערש משה אייזן.

פאַראָרדענונג פונעם פוילישן מדינה־פּרעזידענט פון 14.10.1927 איז אויפן גאַנצן שטח פון פוילן (אַ חוץ דער וואָיעוואָדשאַפט שלעזיען) אויסגעברייטערט געוואָרן די גילטיקייט פונעם פריערדיקן דעקרעט פונעם שעף פון דער פוילישער מדינה פון 7.2.1919, לויט וועלכן די קהילה האָט געטראָגן נאָר אַ רע־ליגיעזן כאַראַקטער, אָבער אויפן אָרט פון וואַלן לויט קוריען־סיסטעם איז באַשטימט געוואָרן דאָס 15קאַנטיקע דעמאָקראַ־טישע וואַל־רעכט מיט אויסשליסונג פון די פרויען. לויט דער נייער וואַל־אָרדינאַציע האָט געדאַרפט צום קהילה־ראַט אין ריישע אויסגעוויילט ווערן 15 און צו דער קהילה־פאַרוואַלטונג 10 מיטגלידער.

דער קהילה־קאָמיסאַר אין ריישע ד"ר האָכפעלד איז אויפ־געפאָדערט געוואָרן דורכצופירן אין חודש יולי 1928 די וואַלן פון נייע קהילה־אָרגאַנען. זיינע באַמיאונגען אָפּצולייגן דעם טערמין פון די וואַלן האָבן נישט געהאָט קיין דערפאָלג, און דער ריישער סטאַראָסטע איז באַשטאַנען דערויף, אַז ביז צום 15־טן יולי 1928 זאָלן פאָרקומען די וואַלן.[40]

דאָסמאָל האָבן נישט געהאָלפן די באַקאַנטע מאַכינאַציעס ביים צוגרייטן די וויילער־רשימות: דעם 1.7.1928 האָבן די ריישער ציוניסטן אָנגעהויבן די וואַל־קאַמפּאַניע מיט אַ גרויסער פאָלקס־פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער ד"ר האַפּפען און דער פּאָפּולערער ציוניסטישער מנהיג פון לעמבערג ד"ר מאיר גייער האָבן גערופן די ריישער יידן אַ סוף צו מאַכן צו דער קאָמיסאַרישער הערשאַפט אין דער קהילה.

די וואַלן האָבן זיך פאַרענדיקט מיט אַ גרויסן נצחון פון די ציוניסטישע גרופּירונגען, וועלכע זענען אַרויסגעטראָטן יעדע מיט אַן אייגענער קאַנדידאַטן־ליסטע. אַזוי האָט די סתם־ציוניסטישע ליסטע באַקומען 379 שטימען, די ליסטע פון „מזרחי" האָט באַקומען 280 שטימען און די ליסטע פון פועלי־ציון 124 שטימען און צוזאַמען האָבן די דאָזיקע דריי גרופּי־רונגען באַקומען 7 מאַנדאַטן, די ליסטע פון יידישע האַנט־ווערקער האָט באַקומען 2 מאַנדאַטן און די ליסטע פון די אָנהענגער פונעם רעגירונגס־קאָמיסאַר, דאָס איז די אָרטאָ־דאָקסיש־אַסימילאַנטן־גרופּע האָט באַקומען 498 שטימען און 5 מאַנדאַטן. אין אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע, אינעם „נאָווי דזיענניק" נומ. 195 פון 21.7.1928, וועלכע האָט איבערגעגעבן די אויבן ציטירטע ציפערן, לייענען מיר אַז „דער דאָזיקער אויסגאַנג פון די וואַלן דאַרף באַטראַכט ווערן ווי אַ פּייערלעכער און דעצידירטער פּראָטעסט קעגן דער ביז־איצטיקער קהילה־ווירטשאַפט ווי אויך קעגן דער גרינגשעצונג פון די ביזהעריקע ווונטשן און באַשטרעבונגען פון דער איבער־וויגנדיקער מערהייט פון דער יידישער געזעלשאַפט".

דערמיט איז פאַרענדיקט געוואָרן די לאַנגיעריקע תקופה פון קאָמיסאַרישער הערשאַפט אין דער ריישער קהילה. די קהילה־פאַרוואַלטונג איז איצט אַריבער אין די הענט פון אַ קאָאַליציע פון די ציוניסטישע גרופּירונגען מיט די פאָר־שטייער פון דער גרופּע אומפּאַרטייאישע אָרטאָדאָקסן.

אינעם יאָר 1929 האָבן זיך אָנגעהויבן צו מערקן די ערשטע סימנים פון אַן אַלגעמיינעם ווירטשאַפטלעכן קריזיס אין פוילן. אינעם יאָר 1930 האָט דער קריזיס אָנגענומען גע־פערלעכע פאַרמעסן און האָט אונטערגעגראָבן די יסודות פון דער גאַנצער פוילישער ווירטשאַפט.

די שווערע שטייער־לאַסט האָט אומרחמנותדיק געדריקט אַלע דריי קאַטעגאָריעס פונעם ווירטשאַפטלעכן לעבן אין פוילן: די לאַנדווירטשאַפט, די אינדוסטרי און דעם האַנדל. אָבער אַם שווערסטנס האָט פון דער דאָזיקער שטייער־לאַסט און פון די פאָלגן פונעם אַלגעמיינעם עקאָנאָמישן קריזיס געליטן די מיטעלע קאַטעגאָריעס פונעם יידישן סוחרטום און די קליינהענדלער, וואָס האָבן זיך איצט געפונען ביים ראַנד פון ווירטשאַפטלעכן צוזאַמענברוך אָן אויסזיכט אויף אַנדערע עקזיסטענץ און פּרנסה־מעגלעכקייטן. געטראָפן איז אויך גע־וואָרן די פוילישע האַנדלס־שיכט, אָבער בעת דער פוילישער סוחר האָט געפונען הילף און אונטערשטיצונג ביי די מלוכה'שע קרעדיט־אַנשטאַלטן און ביי אַ גאַנצער ריי פוילישע אָרגאַני־זאַציעס מיט אַנטי־יידישע באָיקאָט — אַלס עיקר־לאָזונגען — האָבן יידישע סוחרים, וואָס האָבן געמוזט שליסן זייערע אַר־בעטס־וואַרשטאַטן, נישט געקאָנט געפונען קיין אַנדערע באַשעפ־טיקונג, ווייל יידן האָט מען נישט צוגעלאָזן צו דער אַרבעט אין די מלוכה'שע און מוניציפּאַלע אינסטיטוציעס און אונטערנע־מונגען, דערביי האָט אויך די יידישע יוגנט נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו גרייטן זיך צו וועלכער ס'איז פּראָפעסיע. כדי צו מילדערן די פאָלגן פון דער פוילישער ווירטשאַפטלעכער עקסטערמינאַציע־פּאָליטיק לגבי די יידן איז געבליבן איצט נאָר אַן אויסוועג: צו אָרגאַניזירן מיט אַלע כוחות שטאַרקע זעלבסהילף־אינסטיטוציעס אויף דער יידישער גאַס.

אויף דעם וועג זענען אויך געגאַנגען די יידישע געזעל־שאַפטלעכע טוער אין ריישע, ווו דער דרוק קעגן דער יידישער באַפעלקערונג איז געוואָרן מיט יעדן טאָג שאַרפער און דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך געלאָזט מערקן אויף שריט און טריט. מיט פרישע כוחות איז רעאָרגאַניזירט געוואָרן די געגרינדעטע נאָך אינעם יאָר 1901 קרעדיט־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס האָט אין חודש מערץ 1929 אָפּגעהאַלטן אַ גענעראַל־פאַרזאַמלונג און האָט זיך מיט פולער ענערגיע גענומען צו אַן אָנגעשטרענגטער טעטיקייט לטובת דער דאָזיקער אינסטיטוציע און אין אַ קורצער צייט דערגרייכט די צאָל 1187 מיטגלידער.[41] דערביי האָט דער קאָאָפּעראַטיוו אויפגעוויזן אין דעם יאָר אַן אומזאַץ פון 6 מיליאָנען זלאָטעס.

דער געוואַלדיקער וווקס פון דער אָרעמקייט אויף דער יידי־שער גאַס אין ריישע האָט אויך געבראַכט אַ ירידה אין דער צאָל יידישע איינוווינער אין דער דאָזיקער שטאָט. לויט דער פאָלקס־ציילונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין חודש דעצעמבער 1930 איז געפאַלן די צאָל יידן אין ריישע פון 11.361 נפשות אינעם יאָר 1921 אויף 11.228 — דאָס איז מיט 133 נפשות ווייניקער. די ירידה איז נאָך דערווייל אַ נישט באַדייטנדע, אָבער צוגלייך איז אויך לויט דער דאָזיקער פאָלקס־ציילונג געפאַלן איצט די רע־לאַטיווע צאָל יידן אין ריישע, ווייל פון 45.5% אינעם יאָר

[40] נאָווי דזיענניק נומ. 127 פון 12.5.1928.

[41] נאָווי דזיענניק נומ. 91 פון 17.3.1929.

Committee and members of the "Bnei Zion" Organisation

הסתדרות „בני־ציון"

יושבים מימין: יעקב פרידמאַן, שמחה טרינק, משה סראקאַ, אברהם בלאסבאַלג, יצחק ווייס, משה רייבער, איזאַק ליכט, חיל קאַנער; עומדים מימין, שורה א׳: ליאון גרוס, פיגנבאום, זייפצר, אֶליאַן, ב. סאַנדהויז, —, חיים קראָס, מ. זאָניב, —, ק. רייכוואַלד, מ. גרוס.
עומדים שורה ב׳: קאַלטער, סאַלומון, בלאַסבאַלג, בוכהולץ, —, —, איינהורן, שטרן; עומדים שורה ג׳: יהושע זאָניב, דוד מאָסינג, קאַנער, ווייסמאַן, צוויבל, נפתלי זאָגלבאום, מענדל גראָס.

1921 — האָט זי איצט באַטראָפן 41.7% פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוווינער, וואָס איז געשטיגן פון 24.942 נפשות אינעם יאָר 1921 אויף 26.902 נפשות אינעם יאָר 1931.[42]

די אינערלעכע קאַמפן אין דער ריישער קהילה, די כסדר־דיקע רייסערייען צווישן זיך באַקעמפנדיקע לאַגערן, האָבן פּאַראַליזירט יעדע פּאָזיטיווע טעטיקייט פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג, וועלכע איז געווען פאַרוויקלט אין אַ נעץ פון קעגנזייטיקע אינטריגעס און מאַכינאַציעס. די לעצטע וואַלן צו דער קהילה האָבן זיך פאַרענדיקט — ווי מיר האָבן דאָס שוין פריער איבערגעגעבן — מיט אַ באַדייטנדיקן דערפאָלג פונעם נאַציאָנאַל־יידישן בלאָק, וועלכער האָט בשותפות מיט די אומ־פּאַרטייאישע אָרטאָדאָקסן, וואָס האָבן נישט געהערט צו דער „אגודה", איבערגענומען די אָנפירערשאַפט פון דער קהילה. אויפן סמך פון אַזאַ פשרה איז אַלס פאָרזיצער פונעם קהילה־ראַט אויסגעוויילט געוואָרן דער אָרטאָדאָקסישער מנהיג — מאַרקוס עקשטיין און דער מזרחיסטישער עסקן יעקב רעבהון אַלס זיין פאַרטרעטער. אַלס פרעזעס פון דער קהילה־פאַרוואַל־טונג איז אויסגעוויילט געוואָרן אשר זילבער, דער אָנפירער פון דער נישט־אגודיסטישער גרופּע אָרטאָדאָקסן און אַלס זיין פאַרטרעטער דער מזרחי־טוער נפתלי טוכפעלד. ווען אין אַ קורצער צייט דערנאָך האָט זיך מאַרקוס עקשטיין אָפּגעזאָגט פון זיין אַמט אַלס ראש פונעם קהילה־ראַט, איז אויף זיין אָרט געוויילט געוואָרן יעקב רעבהון און האַלבערשטאַם אַלס זיין פאַרטרעטער.[43]

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער דאָזיקער מזרחי־אָרטאָדאָק־סישער מערהייט אין די ריישער קהילה־אינסטאַנצן, איז כדאי צו דערמאָנען, אַז די וואַל פון הרב ר׳ אהרון לעווין צום דאָר־טיקן שטאָט־רב האָט אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקע קעגנער־שאַפט מצד דעם אָרטאָדאָקסישן מנהיג אשר זילבער און זיינע אָנהענגער. עס האָט זיך צעפלאַקערט אַ פאַרביסענער קאַמף צווישן הרב אהרן לעווין און דער קהילה־פאַרוואַלטונג, דערביי האָט דער רב געהאַט אויף זיין צד די „אגודת ישראל", וועלכע האָט איצט אָנגעהויבן צו אַנטוויקלען אַ ברייט פאַרצווייגטע פּראָפּאַגאַנדע פאַר אירע לאָזונגען, שטרעבנדיק בעיקר צו דעראָבערן די מאַכט אין דער ריישער קהילה.

דער דאָזיקער טומל אַרום דער ריישער קהילה איז פאָר־געקומען אין אַ צייט, ווען דאָס ריישער יידנטום האָט זיך שוין

[42] Maty Rocznik statystyczny rzeczy pospolitej polskiej 1939, St. 36.

[43] נאָווי דזיענניק נומ. 9 פון 5.1.1932 און נומ. 20 פון 20.1.1932.

געבראָכן אונטער די שווערע שטייער־לאַסטן און ווען דער מצב פון די יידישע סוחרים און האַנטווערקער איז געווען ממש טראַגיש. די טרויעריקע לאַגע האָט בולט כאַראַקטעריזירט דער סיים־דעפּוטאַט ד״ר זאַמערשטיין, וועלכער האָט אין אַן אַר־טיקל א. ט. „אונדזער בילאַנס״, וואָס איז פאַרעפנטלעכט גע־וואָרן אינעם קראָקעווער „נאָווי דזיענניק״ פון 4.22.1932 געשריבן: „אונדזער ווירטשאַפטלעכער פּראָנט — דאָס איז אַן איינהייטלעכער פּראָנט פון שרעקלעכער נויט, פון כסדרדיקן אַרויסשטויסן אונדזער געזעלשאַפט פון די ווירטשאַפט־לעכע פּאָזיציעס, פון פאַרשמעלערן די מעגלעכקייטן פון פאַר־דינען, פון אָפּזאָגן די רעכט אויף אַרבעט...״

אָבער טראָץ דער שווערער תקופה, ווען מיט יעדן טאָג איז געשטיגן די צאָל פרנסה־לאָזע יידן, האָבן די ריישער יידי־שע געזעלשאַפטלעכע טוער פון זעמטלעכע פּאָליטישע פּאַר־טייען און ווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס נישט פאַרלייגט די הענט און האָבן מיט פולער ענערגיע פאַרשטאַרקט די רעטונגס־אַקציע אויף דער יידישער גאַס.

אין דער ערשטער העלפט פונעם יאָר 1932 איז אויף אַלע געביטן פונעם יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין ריישע אַנטוויקלט געוואָרן אַ לעבהאַפטע טעטיקייט. אַ באַדייטנדן שווונג האָט איצט באַקומען די קאָנקרעטע ציוניסטישע אַרבעט, באַזונדערס די טעטיקייט פאַר די ארץ־ישראלדיקע פאָנדן. ווי עס אינפאָרמירט אונדז אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע אינעם „נאָווי דזיענניק״ פון 7.2.1932 איז אין ט״ו בשבט פאַרגעקומען אין ריישע אַ פייערלעכע מסיבה פאַרן ק.ק.ל., אויף וועלכער עס זענען מיט רעדעס אַרויסגעטראָטן די ציוניסטישע עסקנים שמחה זיידען, דערביי איז געלייענט געוואָרן אַ לעבעדיק טאַגבלאַט מיט דער באַטייליקונג פון די ציוניסטישע אַקטי־וויסטן: פרוינד, פרידמאַן, פרוויליך, כהן, זיידען, טוכמאַן און פון פאָלקסטימלעכן זינגער נחום שטערנהיים. פון דערזעלבער קאָרעספּאָנדענץ דערוויסן מיר זיך, אַז אין דער העברעאישער שול איז צוליב דערזעלבער סיבה פאַרגעקומען אַן אַסיפה מיט דער באַטייליקונג פון די עלטערן פון די שילער, לערער, שול־פאַרוואַלטונג און תלמידים.

אויך די ציוניסטישע יוגנט פון אַלע ריכטונגען האָט אָפּ־געהאַלטן צו דערזעלבער צייט אַ פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער עס זענען מיט רעפעראַטן אַרויסגעטרעטן: מגר׳ משה רייך, און קנעכט פון דער מזרחיסטישער יוגנט און אייכענשטיין פון ברית טרומפּלדור. די הכנסות זענען באַשטימט געוואָרן פאַר ק. ק. ל.

אויך דער פאַריין פון פריינט פון דער העברעאישער אוני־ווערסיטעט אין ירושלים האָט צו דערזעלבער צייט אָפּגעהאַלטן אַ פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג מיט ד״ר שילדקרויט אלס פּרעזעס, ד״ר וואַסערמאַן אַלס וויצע־פּרעזעס, מגר. וואַקספּרעס אַלס סעקרע־טאַר און האַפּשטעטער אַלס קאַסירער און אַלס פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער: די פרוי קאַנאַרעק, יעקב אַלטער און מגר. רייך. מיט געשטאַרקטער אַקטיוויטעט האָט זיך דעמאָלט אויך אויס־געצייכנט אַ גרופּע יונגע ציוניסטן, וואָס האָבן אַ דאַנק זייער איבערגעבענקייט און התלהבות געווונען אַ באַזונדערע השפעה אויף דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ריישע. כדי צו שאַפן פעסטע אָרגאַניזאַציאָנעלע ראַמען פאַר דעם דאָזיקן ציוניס־טישן יוגנט־אַקטיוו, איז אין חודש מערץ 1932 געגרינדעט געוואָרן דער פאַריין „בני ציון״ און צו דער פאַרוואַלטונג זענען אויף דער ערשטער גענעראַל־פאַרזאַמלונג אויסגע־וויילט געוואָרן: מ. סראַקאַ אַלס פּרעזעס, משה רייבער אַלס פאַרטרעטער, א. בוכהאָלץ אַלס סעקרעטאַר, א. ראָזענבוים אַלס קאַסירער און א. בלאַזבאַלג, ח. פייגענבוים, פרידמאַן, נחום ראָזענוואַסער, זיגלבוים אַלס פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער.[44]

אויף דער פאַרזאַמלונג פון די מיטגלידער פון דער גע־זעלשאַפט פון דער העברעאישער פאָלקס־און מיטלשול, ווי אויך פאַר דער יידישער פאַך־שול אין ריישע, וואָס איז פאָרגע־קומען אין חודש פעברואַר 1932 איז נאָכן אָפּגעבן דעם דין וחשבון דורך דעם פּרעזעס ד״ר שמעלקעס פאַרגרעסערט גע־וואָרן די שול־פאַרוואַלטונג מיט די נייע מיטגלידער: ד״ר דייכעס, אַממר, וויינבערג, שנעעוויס און זיידען, דערביי איז די אָנפירונג פון דער פאַרוואַלטונג פאַרבליבן אין די הענט פון ד״ר שמעלקעס אַלס פּרעזעס, ד״ר צבי קאַנאַרעק און יעקב אַלטער אַלס פאַרטרעטער, מ. שנעעוויס אַלס סעקרעטאַר און א. בירמאַן אַלס קאַסירער.

די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט אין ריישע האָט זיך אויך באַטייליקט אַקטיוו אויפן געביט פון הומאַניטאַרער טעטיקייט. געגנוג צו דערמאָנען נאָר עטלעכע געזעלשאַפטלעכע אָרגאַני־זאַציעס און אינסטיטוציעס, וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט מיט אַנטוויקלען אַ ברייטע, אַלזייטיקע הילפס־אַקציע אויף דער יידישער גאַס אין ריישע. אַזוי האָט עקזיסטירט אין ריישע צווישן אַנדערע אַ געזעלשאַפט מיטן נאָמען „זעלבסטהילף״, וואָס דער צוועק אירער איז געווען צו העלפן אָרעמע סטו־דענטן. ווי מיר דערוויסן זיך פון דער ציטירטער שוין קאָרעס־פּאָנדענץ פון „נאָווי דזיענניק״ פון 24.3.1932 איז בראש פון דער דאָזיקער חברה געשטאַנען דער פּראָפעסאָר גוליגער, אינ־זשיניער מאַנהיים און אַדוואָקאַט ד״ר זילבער. כדי צו דעקן דעם בודזשעט פאַרן יאָר 1932, וואָס האָט באַטראָפן 3000 זלאָטעס האָט זיך די פאַרוואַלטונג געווענדט מיט אַן אויפרוף צו דער יידישער באַפעלקערונג וועגן הילף פאַר דער דאָזיקער געזעלשאַפט.

אַ גאַר גרויסע הילפס־טעטיקייט לטובת דער שטודי־רנדיקער יוגנט אין ריישע, האָט אַנטוויקלט דער אַקאַדעמי־קער־פאַריין „אַגניסקאַ״, וועמענס צענטראַלע האָט זיך געפונען אין קראָקע. אין חודש סעפּטעמבער 1932 איז פאָרגעקומען די גענעראַל־פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער ס׳איז אויסגעוויילט גע־וואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג צו וועלכער עס האָבן געהערט פון דער נאַציאָנאַל־יידישער ליסטע: אַדוואָקאַט ד״ר יהושע אלכ־סנדר ראָזנער, הירשהאָרן, רינדע פעפּאַ טוכפּעלד, און פון דער ליסטע פון לינקע ריכטונגען זענען אויסגעוויילט געוואָרן: שטירער, צוגהאַפט און טוכמאַן. צום חברים־געריכט זענען געוויילט געוואָרן: כהנא, ד״ר גערווירץ און שמואל האָפּ־

[44] נאָווי דזיענניק נומ. 83 פון 24.3.1932.

שטעטער. אין די קאָנטראָל־קאָמיסיע זענען אַריין: רינדע, די פרוי דים און שטירער.[45]

אַ לעבהאַפטע און נוצלעכע טעטיקייט האָט אין דער שטאָט אַנטוויקלט די גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס איז אין דער אַזוי שווערער לאַגע געווען פשוט אַ רעטונג פאַר הונדערטער יידן. גרויסע פאַרדינסטן פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער דאָזי־קער אינסטיטוציע האָט געהאַט איר פרעזעס רייך. זיינע מיט־אַרבעטער אין דער פאַרוואַלטונג פון קאַסע האָבן אַלס אויסדרוק פון אָנערקענונג פאַר זיין טעטיקייט, איינגעאָרדנט אַ פייער־לעכע זיצונג פון דער פאַרוואַלטונג, אויף וועלכער יעקב אַלטער, ד״ר וואַנג, י. דרוקער און י. טענענבוים האָבן אין געהויבענע ווערטער אונטערגעשטראָכן די גרויסע פאַרדינסטן פונעם פרעזעס ש. רייך פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער גמי־לות־חסדים־קאַסע אין ריישע.[46]

מיט פיל איבערגעגעבנקייט איז געפירט געוואָרן די אַרבעט אין דעם פאַריין פאַר יתומים מיט ד״ר זעלכער אָן דער שפּיץ. אין חודש אַפּריל 1932 איז פאָרגעקומען די גענעראַל־פאַרזאַמ־לונג פון דער דאָזיקער געזעלשאַפט און נאָכן דין וחשבון אָפּגעגעבן דורך דער פרוי כהנא און פישער, וועלכע האָבן אָנגעוויזן אויף דעם פאַקט, אַז סיי דער שטאָט־ראָט און סיי די קהילה־פאַרוואַלטונג קומען נישט צו הילף דעם פאַריין איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג מיט ד״ר האָכפעלד בראש.

מיט אַ באַדייטנדער רירעוודיקייט האָט זיך אויך אויסגע־צייכנט דער פאַריין פון אינוואַלידן, אלמנות און יתומים אין ריישע. אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג וואָס איז פאָרגע־קומען אינעם חודש מאַי 1932 איז באַשלאָסן געוואָרן איינצו־שרייבן אין גאָלדענעם בוך פון ק.ק.ל. דעם פרעזעס פונעם פאַריין יעקב טענענבוים אַלס אָנערקענונג פאַר זיינער פאַר־דינסטפולער טעטיקייט לטובת דעם פאַריין. עס איז אויך אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג מיט יעקב טאַ־נענבוים אַלס פרעזעס און י. מאיר און י. צוקער אַלס זיינע פאַרטרעטער, ב. מעט אַלס סעקרעטאַר און ש. איינהאָרן אַלס קאַסירער. צו דער קאָנטראָל־קאָמיסיע זענען אויסגעוויילט גע־וואָרן שעפער, ח. ברוקנער און י. לינדמאַן.

אויך פאַר אָרעמע קינדער האָבן געזאָרגט די ריישער כלל־טוער. אינעם פאַריין „אָכראָנקע", וואָס איז אַנטשטאַנען נאָך אינעם יאָר 1918, ווו קינדער פון יידישע האָראָפּאַשניקעס האָבן זיך געפונען אונטער אַ באַזונדערער השגחה פון פר׳ אַננאַ כהנא, אסתר וויזענפעלד און איבערגעגעבענע דערציער האָבן באַקומען הילף אויסערהאַלב דער שול אין אַלע לימו־דים, לעקציעס פון העברעאיש, דערביי זענען די קינדער באַ־זאָרגט געוואָרן מיט די נייטיקע שול־מכשירים און באַקליידונג. ווי עס גיט איבער די קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע וואָס איז דערשינען אין „נאָווי דזיענניק" דעם 21.5.1932 איז אין מאַי 1932 אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייע פאַריינס־פאַרוואַלטונג מיט בערנאַרד פיש אַלס פרעזעס. מיט דער פרוי גראַוער אַלס סעקרעטאַרין און דער פרוי וואַגנער אַלס קאַסירערין. צו דער פאַרוואַלטונג זענען געוויילט געוואָרן נאָך די פרויען פעלדמאַוס, יוליאַן, הירש, כהנא און נתנזאָן.

די דאָזיקע קאָלירפולע טעטיקייט פון די אומדערמידלעכע ריישער געזעלשאַפטלעכע טוער, גיט אַ קלאָרן בילד פון דער סאָציאַל הומאַניטאַרער אַקטיוויטעט אויף דער יידישער גאַס

[45] גאָווי דזיעניק נומ. 252 פון 14.9.1932.
[46] נאָווי דזיענניק נומ. 252 פין 14.9.1932.

Children of the Ochronka Children's Home

קינדער־היים „אָכראָנקע"

אין רײשע. יידישע מנהיגים, וואָס האָבן זיך העפטיק באַקעמפט אין דער קהילה, בעת וואַלן צום שטאָטראַט און סיים — האָבן אויף דער פראָנט פון סאָציאַל־געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט געפונען אַ בשותפותדיקע שפראַך. דעריבער האָט אין רײשע אַזוי געבליט און געמערט זיך די צאָל פאַרשידענע פילאַנטראָפישע פאַרײנען און אינסטיטוציעס.

ד״ר יצחק שוואַרצבאַרט אונטערשטרייכט דאָס אין זיין בוך „צווישן צוויי וועלט מלחמות״, און אויסרעכנדיק די איינצעלנע שטעט, אין וועלכע עס זענען טעטיק געווען די ציוניסטישע קרייז־קאָמיטעטן אין מערב־גאַליציע, שרייבט צווישן אַנדערע, אַז רײשע איז געווען נישט זער ברויזנדיק ווי למשל טאַרנע, אָבער „מער עולם־הזה׳דיק און האָט אויפגעבויט אַ ריי פון הערלעכע סאָציאַלע אינסטיטוציעס״.

צוויי פאַרלוסטן האָט געליטן דאָס רײשער יידנטום אינעם יאָר 1932. אין חודש אַפּריל 1932 איז געשטאָרבן דער לאַנגיאָריקער אַסימילאַטאָרישער פּאָליטיקער ד״ר האָכפעלד, וועלכער האָט במשך לאַנגע יאָרן אָנגעפירט מיט דער יידישער קהילה אין רײשע און אויך אינעם דאָרטיקן שטאָטראַט פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם פּלאַץ. אַ פאַרביסענער, קאָנסעקווענטער קעגנער פון ציוניזם — האָט ער אַ סך יאָרן געהאַט אַגרויסע השפעה אויף דער גרופּע פון חרדים, ביז זיי האָבן אים פאַרלאָזן נאָכדעם, ווי ער האָט אונטערשטיצט די קאַנדידאַטור פון הרב אהרן לעווין אויפן פּאָסטן פון רײשער רב.

שווער געטרויערט האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין רײשע נאָך דער פּטירה פונעם פאַרדינסטפולן, לאַנגיאָריקן ציוניסטישן עסקן, צבי הירש וויסטרייך, וועלכער איז נפטר געוואָרן דעם 22.6.1932. ער איז געווען אַ מיטגליד פונעם שטאָט־ראַט, פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג און איז געווען זער באַליבט און געשעצט ביי ברייטסטע שיכן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דער שטאָט.

זינט היטלער ימ״ש האָט דעראָבערט די פולע מאַכט אין דייטשלאַנד, האָט די השפעה פונעם ברוטאַלן אַנטיסעמיטיזם פאַרכאַפּט וואָס אַ מאָל ברייטערע קרייזן פון דער פּוילישער געזעלשאַפט. די סיטואַציע פונעם פּוילישן יידנטום איז פון יאָר צו יאָר געוואָרן מער האָפנונגסלאָזער, ווייל אויך די פּוילישע רעגירונגס־קרייזן האָבן זיך שוין נישט אויסבאַהאַלטן מיט זייערע עקסטערמינאַציע־לאָזונגען לגבי דער יידישער באַפעלקערונג. צום אַרסענאַל פון אַנטיסעמיטישע געזעצן און פאַראָרדענונגען האָבן געהערט דאָס שחיטה־געזעץ, די באַזונדערע מאָנאָפּאָלן און עטאַטיסטישע עקספּערימענטן אויף פאַרשידענע געביטן פונעם ווירטשאַפטלעכן לעבן, וואָס זייער ציל איז געווען אַרויסצושטויסן די יידן פון זייערע פּרנסות. און דערצו די געטאָ־בענק אויף די אוניווערסיטעטן, די בלאָקאַדע פון די הויכשולן און אַקאַדעמישע הייזער, אָנפאַלן אויף יידישע סטודענטן, די פּאָגראָמען און עקסצעסן קעגן יידן אין צענדליקער שטעט און שטעטלעך און צום סוף דער אַנטי־יידישער באָיקאָט, וואָס איז געפירט געוואָרן אָפן און מיט רציחהדיקע געוואַלט־מיטלען, ווי, צווישן אַנדערע, פּיקעטן ביי יידישע געשעפטן.

אָט־דאָס זענען געווען די בולטסטע סימנים, אַז די פּוילישע מאַכט־פאַקטאָרן האָבן איבערגענומען פון היטלער־דייטשלאַנד די שוידערלעכע מיטלען צו לייזן די יידן־פראַגע.

אָבער אין דער געמיינזאַמער נויט, האָבן פאַרלוירן די חילוקי־דעות אויף דער יידישער גאַס זייער שאַרפקייט, עס זענען שוואַכער געוואָרן די אינערלעכע רייסערייען און עס זענען געמאַכט געוואָרן פרווון און אָנשטרענגונגען צו אָרגאַניזירן אַ ברייט פאַרצווייגטע רעטונגס־אַקציע.

אין אַזאַ טרויעריקער לאַגע האָט זיך אויך געפונען דער יידישער ישוב אין רײשע. אין אָנבליק פון דער נויט און באַדראָטע יידישע פּרנסות, האָבן די געזעלשאַפטלעכע עסקנים, פּאָליטישע מנהיגים און סתם כלל־טוער זיך באַמיט שאַפן אַן איינהייטלעכן פראָנט. עס איז כדאי אונטערצושטרייכן די מוסטערהאַפטע, הומאַניטאַרע צוזאַמענאַרבעט פון די מיטגלידער פון דער דעמאָלטיקער קהילה־פאַרוואַלטונג מיט אשר זילבער אַלס יושב ראש און נפתלי טוכפעלד אַלס וויצע־פּרעזעס. אַ דאַנק דער דאָזיקער צוזאַמענאַרבעט איז טאַקע מעגלעך געווען, אַז די פאַרוואַלטונג פון דער רײשער קהילה האָט נעבן אַנדערע קהילות אין מערב־גאַליציע, אונטערגעשריבן אַן אויפרוף לטובת דער אַקציע פאַר דער פאַרטיידיקונג און אויסבוי פון די יידישע פּאָזיציעס אין ארץ־ישראל.

אויך אין רײשער שטאָט־ראַט האָבן די יידישע פאַרטרעטער געשאַפן אַ פאַרייניקטן קלוב וואָס האָט מוטיק און מיט כבוד פאַרטיידיקט די אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

אינעם יאָר 1936, ווען פּרעזידענט פון דער שטאָט איז געווען דער פּענסיאָנירטער פּולקאָווניק יאַן ניעמירסקי, האָבן צום רײשער שטאָט־ראַט געהערט די יידן: הירש צבי דרוקער, ראָמאַן אייזען, אליהו איינטראַכט, שמעון גרובנער, קלמן הערץ, ד״ר לאזור אינפעלד, אליהו רייך, אָזיאַש שנעעווייס, הענריק שפּייזער, נפתלי טוכפעלד, ד״ר ארטור וואַנג, יעקב אַלטער, חיים ווינצעלבערג. צום מאַגיסטראַט (פאַרוואַלטונג) האָבן דעמאָלט אַלס לאַווניקעס געהערט די יידן: אשר זילבער און ד״ר פעליקס האָפּפען. סוף דעצעמבער 1936 איז צום שטאָט־ראַט צוקאָאָפּטירט געוואָרן אָזיאַש יאַרע.

וואָס שייך דער סאָציאַלער טעטיקייט פון די רײשער עסקנים אין דער דאָזיקער תקופה, איז גענוג צו געבן אַ קורצן איבערבליק וועגן עטלעכע הומאַניטאַרע אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן אַנטוויקלט אַ רירעוודיקע טעטיקייט אין די לעצטע יאָרן פאַרן חורבן.

אַזוי איז פון גרויסער וויכטיקייט געווען די אַרבעט פון דער גמילות־חסדים־קאַסע, וועלכע האָט אינעם יאָר 1937 פאַרטיילט 402 הלוואות אויף אַ סומע פון 32,253 זלאָטעס. אין דעם דאָזיקן יאָר איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג, צו וועלכער עס האָבן געהערט: ד״ר וואַנג אַלס פּרעזעס, ד״ר וואַסערמאַן און רב שטיינבערג אַלס וויצע־פּרעזעסן. דירעקטאָר טאַנענבוים אַלס סעקרעטאַר. קאַנאַרעק אַלס קאַסירער און נאָך 15

פאָלקס־קיך „בית־לחם"
"Bethlehem,"
Communal Kitchen

אַקטיווע מיטאַרבעטער. צו דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע האָבן געהערט: ד"ר י. עלזנער, מ. בירמאַן, ע. קארקעס און צום שידס־געריכט: ד"ר קליינמאַן, מ. מאָזעס און א. שפירא.[47]

זער נוצלעך פאַר דער יידישער אָרעמקייט אין ריישע איז געווען דער פאַריין „בית לחם", וועלכער איז אינעם יאָר 1938 אָנגעפירט געוואָרן דורך ברוך קאַנער אַלס פרעזעס, יצחק קראַנצלער און אזיאש שפירא אַלס שטעלפאַרטרעטער, לאָזער לעוו אַלס קאַסירער, יצחק מינץ אַלס סעקרעטאַר, און די פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער יצחק טייטלבוים, אפרים שטיגליץ, מיכאל וואָלף שמוקלער, הערמאַן לובאַש, שמעון וואַנג, מאַרקוס דילער, לאזאר הערצבערג, נפתלי שעכטער, יעקב העניג, יוסף הירש ראַפּאַפּאָרט און יצחק זאָנענבערג, צו דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע האָבן געהערט: זעליג רייזנער, יוסף סאַמעט, וואָלף שלעזינגער, שמעון ציטראָנענבוים און יעקב זינגער. דער פאַראיין האָט געפירט אַ פאָלקס־קיך און האָט אַרויסגעגעבן טעגלעך בערך 100 מיטאָגן. פאַר אָרעמע קראַנקע זענען די מיטאָגן געשיקט געוואָרן אַ היים. אַ חוץ דעם זענען אויך געשיקט געוואָרן מיטאָגן פאַר קראַנקע יידן אין די שפיטעלער. פאַר דער קיך האָט די קהילה־פאַרוואַלטונג איבערגעגעבן 3 צימערן אינעם בנין פון דער תלמוד תורה. דאָס אַרויסגעבן מיטאָגן צו אַ מינימאַלן אָפּצאָל און אָפט אַפילו בחינם איז מעגלעך געווען נאָר אַ דאַנק דער הילף מצד אַ ברייטן קאָמיטעט פון פרויען, וועלכע האָבן פרייוויליק געשטעלט זיך צו דער אַרבעט אין דער קיך, בפרט ביי דעם אַרויסגעבן די מיטאָגן. צו דער דאָזיקער גרופּע פרויען, האָבן געהערט: ר. רעבהון, ליפשיץ, א. פישמאַן, כהן, אינפעלד, נ. זילבער, אינזש. שאפיראָ, דרוקער, טרינק, נאָדעל, לעווין, האָראָוויץ, קאַנער, מאַנגעל, האגער, קראַנצלער, שטיגליץ, פרעהליך, האָראָוויץ און וועקסלער.[48] איידעלע יידישע פרויען, וואָס האָבן ביי דער ארבעט אין דער קיך אַרויסגעוויזן אַזוי פיל האַרציקייט און איבערגעבנקייט און געטון אַלץ, כדי צו העלפן דער יידישער אָרעמקייט אין ריישע.

אין שייכות מיט דער גרויסער אַקציע פאַר פּראָדוקטיוויזירן די יידישע מאַסן אין פוילן, האָט די דזשאָינט־צענטראַלע אין ווארשע ארגאַניזירט אין איינצעלנע טיילן פון פוילן ראַיאָן־קאָנפערענצן פון די גמילות־חסדים־קאַסעס, כדי אויסצובריי־טערן זייער טעטיקייט. אַזאַ ראַיאָן־קאָנפערענץ פון די אומ־פּראָצענטיקע גמילת־חסדים־קאַסעס אין מערב־גאַליציע איז אויך פאָרגעקומען אין טאָרנע דעם 6־טע פעברואר 1938 מיט דער באַטייליקונג פון דעלעגאַטן פון דער דזשאָינט־צענטראַלע אין וואַרשע דירעקטאָר גיטערמאַן, אינספּעקטאָר קאַגאַן און פרוי אינזש. רייכערט. אין דער דאָזיקער קאָנפערענץ האָט זיך אויך באַטייליקט אַ דעלעגאַט פון דער גמילות־חסדים־קאַסע אין ריישע ד"ר וואַסערמאַן, וועלכער האָט אויך גע־הערט צום פּרעזידיום פון דער קאָנפערענץ.[49]

די דאָזיקע קאָנפערענץ האָט פיל בייגעטראָגן צו דער פאַרשטאַרקונג פון דער טעטיקייט פון דער גמילות־חסדים־קאַסע אין ריישע, ווו עס איז מיט יעדן טאָג געשטיגן די צאָל באַדערפטיקע, פאַר וועלכע די באַלדיקע און שנעלע הילף פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע איז געווען פשוט אַ לעבנספראַגע.

אין חודש מערץ 1938 איז ביי דער גמילות־חסדים־קאַסע אין ריישע געשאַפן געוואָרן אַ ברייטער אַרבעטס־קאָמיטעט פאַר קאָנסטרוקטיווער הילפס־טעטיקייט אויף דער יידישער גאַס.

[47] נאָווי דזיענניק, 20.5.1938.

[48] נאָווי דזיענניק 20.7.1937.

[49] „טיגאָדניק זשידאָווסקי" (יידישעס וואָכנבלאַט) אין טארנע נומ. 6 פון 11.2.1938.

צום פרעזידיום זענען אויסגעוויילט געוואָרן ד״ר הענריק קאַנאַרעק אַלס פרעזעס, די פרוי ד״ר פרידעריקא קאָהן און דירעקטאָר יעקב טאַנענבוים אַלס סעקרעטאַרן און הענעק קארקיס אַלס קאַסירער. עס זענען געשאַפן געוואָרן באַזונדערע סעקציעס ווי איינע פאַר די ענינים פון פרויען־אַרבעט אונטער דער לייטונג פון דער פרוי פונעם רב אהרן לעווין אַלס פאָר־זיצערין, מיט די פרויען ד״ר בראָניסלאַוואַ אינפעלד און אננא כהנא אַלס סעקציע־מיטגלידער. צו דער צווייטער סעקציע פאַר מענער־אַרבעט האָבן געהערט יעקב אַלטער אַלס פרעזעס, און די מיטגלידער: אַזיאַש יאַרע, בעריש לאַנדוי, פראָפ׳ ד״ר האוזער, ד״ר י. רייטער, אינזש. גראַוער, שלמה צוויג, לע־אָפּאָלד גוטמאַן און שלמה קאלפאַן. אַ חוץ דעם איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַטראָנאַט איבער די טערמינאַטאָרן און האַנדלס־פּראַקטיקאַנטן אונטער דער לייטונג פונעם ד״ר קנאַסאָוו מגר. וואַקספרעס, פרוי ד״ר בראָניסלאַוואַ אינפעלד, אַזיאַש יאַרע, פרוי אננא כהנא און בעריש לאַנדאו.

ד״ר יעקב טאַנענבוים האָט איבערגענומען אַלע האַנט־ווערקער־ענינים. פון גרויסער וויכטיקייט און נוצלעכקייט איז געווען דאָס דערעפענען אַ קיך פאַר אַרבעטסלאָזע, פון וועלכער עס האָבן געגעסן בערך 1300 יידן טעגלעך.[50]

פון אַ גרויסער באַדייטונג איז אויך געווען איצט די טע־טיקייט פון דער „טאָז״־געזעלשאַפט, וואָס האָט אין ריישע פיל אויפגעטון אויפן געביט פון אַלזייטיקער הילף פאַר אָרעמע קינדער. די לייטונג איז געלעגן אין די הענט פונעם געזעלשאַפטלעכן טוער ד״ר וואַסערמאַן און פון דער פרוי פעלאַ שוועפּעל. גענוג איבערצוגעבן, אַז אויף דער האַלב־קאָלאָניע וועלכע איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך דער דאָזיקער געזעלשאַפט האָבן צו דער צייט אַנטייל־גענומען 150 יידישע קינדער.[51] אינעם חודש יוני 1938 איז אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייער אויסגעברייטער־טער אַרבעטס־קאָמיטעט אין פאָלגנדן צוזאַמענשטעל: אשכנזי, ד״ר דייכעס, פרוי עקשטיין, פרוי הערשטאַל, פריילין ד״ר הירשהאָרן, די פרוי כהנא, ד״ר קנאַסאָוו, שלמה מינצבערג, נאָדעל, פרוי רעבהון, ד״ר ראָזענגאַרטען, ד״ר רייטער, ד״ר שמעלקעס און ד״ר וואַסערמאַן. אַ חוץ דעם זענען צום קאָמי־טעט פון מיטאַרבעטער געוויילט געוואָרן די פרויען ד״ר בייער, פוקס, פוס, ליפשיץ, די פריילינס נארדליכט, ראָזענבוים און צוקער.[52]

אויך אינעם פאַריין פון יידישע אינוואַלידן און אלמנות איז פאַרגרעסערט געוואָרן דער קרייז פון אַקטיווע מיטגלי־דער, וואָס האָבן פאַרשטאַרקט די טעטיקייט אויפן געביט פון סאָציאַלער הילף און שוץ פון די רעכט, וואָס האָבן געהערט די אינוואַלידן לויט געזעצלעכע תקנות. ווי מיר דערוויסן זיך פון אַ קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע, וואָס איז דערשינען אין „נאָווי דזיענניק״ דעם 30.3.1938 — איז דאָרט פאָרגעקומען דעמאָלט אַ גענעראַל־פאַרזאַמלונג פונעם דאָזיקן פאַראיין, אויף וועלכער דער פאַרדינסטפולער פרעזעס יעקב טאַנענבוים איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ערן־מיטגליד פון דער געזעל־שאַפט, דערביי איז אים גלייכצייטיק אויסגעדריקט געוואָרן אַן אַלגעמיינע אָנערקענונג פאַר זיין אומדערמידלעכער טעטיקייט לטובת די יידישע מלחמה־קרבנות.

עס איז אויך אויף דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג אויסגעוויילט געוואָרן אַ נייע פאַרוואַלטונג אין פאָלגענדן צוזאַמענשטעל: דיר. טאַנענבוים אַלס פרעזעס, די פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער רויזע שמידט און פרידה שפּאָרן אַלס לייטער פון אלמנות־סעקציע און די אינוואַלידן: שמואל איינהאָרן, מאיר פוסמאַן, אהרון קינצליך, משה ליבליך, יוסף מאר, בערל מעט, בצלאל זאַק, יחזקאל שילדקרויט, יעקב אולרי (פון סענדזישאוו) און ישראל דרוקער. צו דער רעוויזיאָנס־קאָמיסיע זענען געוויילט געוואָרן: מענדל לייבעל, לעאָן דעקעל און חסקל דרוקער. צום שידס־געריכט: מגר. משה רייך, שמואל שניירויס און יוסף וואקס.

אויב די סאָציאַלע און פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס אין ריישע זענען איצט בעת דער שווערער תקופה פאַרן ריישער יידנטום, געשטאַנען אויף דער הויך פון זייערע אויפגאַבן, איז דאָס מעגלעך געווען נאָר אַ דאַנק דער קאָנסאָלידירונג פון אַלע פּאָזיטיווע געזעלשאַפטלעכע קרייזן פון דער יידישער באַפעל־קערונג, דערביי האָבן איבעראַל די אָנפירנדיקע ראָל גע־שפּילט די ציוניסטישע עסקנים.

אָבער אויך די ריין ציוניסטישע אַרבעט לטובת די ארץ־ישראל פאָנדן, פאַר דעם אויסהאַלטן דאָס העברעאישע שול־וועזן אין דער שטאָט, פאַר באַזאָרגן די הכשרה פאַר חלוצים מיט אַלזייטיקער הילף, פאַר פאַרשטאַרקן די קולטור־טעטיקייט אויף דער יידישער גאַס, פאַר פאַרשפּרייטן ציוניסטישע פּראָ־פּאַגאַנדע צווישן די ברייטסטע שיכטן פון דער יידישער באַ־פעלקערונג — דאָס אַלץ איז אין דער גורלדיקער תקופה פאַר ריישער יידן נישט פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן.

עס איז דעריבער אָנפאַנג 1938 פאָרגעקומען אַ פולשטענ־דיקע רעאָרגאַניזאַציע פונעם לאָקאַל־קאָמיטעט פון דער ציו־ניסטישער אָרגאַניזאַציע אין ריישע. אויפן אָרט פונעם פרי־ערדיקן פרעזעס פינעם לאָקאַל־קאָמיטעט — האָפשטעטער, איז אויסגעוויילט געוואָרן מגר. ש. וואַקספרעס און אַלס זיינע פאַר־טרעטער א. האָפשטעטער, א. שענפעלד און ל. גראָס, און ה. פוקס אַלס ערשטער — און מגר. יהושע אלכסנדר ראָזנער אַלס צווייטער סעקרעטאָר.

ד״ר האָפפען איז איצט באַשטימט געוואָרן אַלס פּאָליטי־שער רעפערענט, יעקב אַלטער אַלס רעפערענט פאַר ק.ק.ל. — און משה רייבער אַלס רעפערענט פאַר קרן היסוד. ד״ר קאַנאַ־רעק האָט איבערגענומען די לייטונג מיט דער „עזרה לחלוצים״ און מיט דער פּאַלעסטינא־קאָמיסיע, ד״ר בייער איז געוואָרן רעפערענט פאַר יוגנט־ענינים, שמחה טרינק רעפערענט פאַר אָרגאַניזאַציע ענינים, ד״ר רייטער און שלמה מינצבערג האָבן איבערגענומען דעם קולטור־רעפעראַט און א. יאַרע און י. דרו־קער זענען אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ווירטשאַפטס־רעפע־רענטן, ש. בלאַזבאַלג אַלס פינאַנס־רעפערענט און א. ליכט

[50] נאָווי דזיענניק, 20.3.1938.
[51] נאָווי דזיענניק, 20.3.1938.
[52] נאָווי דזיענניק, 19.6.1938.

רעפערענט פאַר פאַדטיי־שטייער, און צו איין פאַרטרעטער פון די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס „עקיבא" או „הנוער הציוני". אַ חוץ דעם זענען אַריין אין נייעם לאָקאַל־קאָמיטעט: די פרוי אַננאַ כהנא, די פריילין ל. אמקרויט, ר. קאָס, מגר. משה רייך, מגר. א. רינדע, משה שיפער, מענעק שיפער, מ. סראקא, ר. זעגעלבוים, יהושע שטראַסבערג, ד"ר א. וואנג, ש. צוקער.

די וויכטיקסטע אַרבעט פונעם נייעם לאָקאַל־קאָמיטעט איז געווען דאָס שאַפן אַ געמיינזאַמען קרייז־קאָמיטעט פון ציוניסטישע און ווירטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס מיטן ציל צו פאַרטיידיקן די לעבנסוויכטיקע אינטערעסן אין איינקלאַנג מיט די נויטן און באַדערפנישן פון דער יידישער באַפעלקערונג אינעם ריישער קרייז.

אין דעם דאָזיקן קאָמיטעט האָבן אַ חוץ דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אָנטייל גענומען די רעפרעזענטאַנטן פון דער יידישער קהילה אין ריישע, פון „מזרחי", פועלי־ציון, ויצ"ו, סוחרים־פאַריין, האַנטווערקער־אָרגאַניזאַציע „יד חרוצים", דער צווייטער פאַריין פון האַנטווערקער און אינדוסטריעלע, דער פראָפעסיאָנעלער פאַריין פון האַנדלס־אָנגעשטעלטע און פריוואַטע באַאַמטע. די אָנפירערשאַפט מיטן קאָמיטעט איז איבערגעגעבן געוואָרן א. האפשטעטער. עס איז אויך באַלד פאָרגעקומען אין ריישע אַ צוזאַמענפאָר פון די דעלעגאַטן פון די אַרומיקע אָרטשאַפטן, וואָס האָבן געהערט צום ריישער קרייז, מיטן אָנטייל פון ד"ר שפירא פון קראָקע.[53]

אויסגעברייטערט איז אויך געוואָרן די קרן היסוד קאָמיסיע, צו וועלכער עס האָבן איצט געהערט אַ חוץ דעם פאָרזיצער יעקב אַלטער די ציוניסטישע עסקנים: בלאָזבאלג, פרידהאָף, הערשטאל, יאהאננעס, נחום ראָזענוואסער, מגר. רינדע, ד"ר שמעלקעס און טראָם פון „מזרחי".

טראָץ דאגות פרנסה און שווערע ראַנגלענישן מיט אַנטיסעמיטישע שטרעבונגען, וואָס האָבן זיך פאַרברייטערט אויפן גאַנצן שטח פון פוילן, האָט אין ריישע געבליט אַ יידישע קולטורעלע טעטיקייט, וואָס האָט געפונען איר אויסדרוק אין דער „תרבות" אָרגאַניזאַציע ווי אויך אין דער „פאָלקס־אוניווערסיטעט" אויפן נאָמען פון ד"ר טאָן, דערביי האָבן צום קאָמיטעט פון דער דאָזיקער קולטור־אינסטיטוציע געהערט ד"ר רייטער, שלמה מינצבערג, שמחה טרינק, פראָפעסאָר לאַנדאַו און הירש פרידהאָף. אין דער פאָלקס־אוניווערסיטעט זענען פאָרגעקומען רעגלמעסיק זער אינטערעסאַנטע רעפעראַטן אויף יידישע און אַלגעמיינע טעמען.

אין פעברואַר 1938 האָט די תרבות־געזעלשאַפט אָפּגעהאַלטן אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער ס'איז אָנגעוויזן געוואָרן אויפן גרויסן צושטראָם פון תלמידים אויף די העברעאישע קורסן, און צו דער נייער פאַרוואַלטונג זענען אויסגעוויילט געוואָרן מגר. הערשטאל אַלס פרעזעס און יעקב אַלטער, קורצמאַן, שלמה מינצבערג, ד"ר רייטער, נויבאוער און בלאַזבאלג אַלס פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער.[54]

פיל האַרציקייט און קרבנות־גרייטקייט האָבן אַרויסגעוויזן ריישער יידן בעת דער אַקציע לטובת די פוילישע יידן, וואָס זענען סוף 1938 פאַרטריבן געוואָרן פון דייטשלאַנד און זענען קאָנצענטרירט געוואָרן אין דער דייטש־פוילישער גרענעץ־אָרטשאַפט זבאָנשין. אינעם קאָמיטעט לטובת די אומגליקלעכע ברידער, וואָס זענען אָנגעקומען קיין ריישע, האָבן זיך אַקטיוו באַטעטיקט די אָנגעזעענסטע בעלי בתים און געזעלשאַפטלעכע טוער פון אַלע פּאָליטישע ריכטונגען. די דאָזיקע אַקציע, וואָס איז מיט גרויסער אָנשטרענגונג און אָפּפערוויליקייט דורכגעפירט געוואָרן אין ריישע אונטער דער אָנפירונג פונעם ענערגישן פרעזעס פונעם קאָמיטעט, א. שענפעלד, וועט פאַרבלייבן תמיד ווי אַ הערלעך בלאַט אין דער געשיכטע פונעם ריישער יידנטום.

עס איז שווער געווען שוין צו אָטעמען אונטערן געוואַלטיקן דרוק פון אַנטיסעמיטישע עקסצעסן, באָיקאָטן, גזירות, רדיפות און כל מיני שיקאַנעס מצד די אָפיציעלע פוילישע מאַכט־אָרגאַנען. אַפילו ווען עס האָבן אין ערשטן פערטל פונעם יאָר 1939 געפּלאַצט די אילוזיעס וועגן דער מעגלעכקייט צו רעגולירן די קעגנזייטיקע פויליש־דייטשע מלוכה'שע אינטערעסן אויף די יסודות פון פרידלעכער פאַרשטענדיקונג, האָט נאָך געווילדעוועט די ענדעקישע יידן־פרעסערישע אַגיטאַציע ביי שטילער הסכמה פון אָפיציעלע מאַכט־פאַקטאָרן, וואָס האָבן זיך קאָנסעקווענט געהאַלטן ביים פרינציפּ פון דער ווירטשאַפטלעכער „אָוושעם"־פּאָליטיק כלפי דער יידישער באַפעלקערונג. און ווען די פוילישע סאַנאַציע־רעגירונג האָט ענדלעך דערקענט די אמתע כוונות פון דער היטלעריסטישער אַגרעסיווער פּאָליטיק, ווען די פוילישע מיניסטאָרן וועלכע זענען במשך אַ לאַנגער צייט פאַרבלענדעט געווען דורך די נאַצישע אַנטי־יידישע אויסראָטונגס־באַשטרעבונגען, האָבן סוף כל סוף איינגעזען, אַז פון היטלער־דייטשלאַנד דראָט שוין אַ ממשותדיקע סכנה פאַר פוילנס אומאָפּהענגיקייט, האָט מען אָנגעהויבן אין פוילן אַן אַקציע צובאַוואָפענען די אַרמיי, און די גאַנצע באַפעלקערונג אָן אונטערשייד פון גלויבן און נאַציע איז איצט גערופן געוואָרן צו גרעסערע שפענדן פאַר דעם דאָזיקן צוועק, דערביי איז דורך די אָפיציעלע קרייזן שוין אָפן פראָקלאַמירט געוואָרן אַן אַנטי היטלעריסטישע שטעלונג.

די יידן אין ריישע — פונקט ווי אין גאַנץ פוילן — האָבן זיך וואַרעם אָנגערופן אויף דעם דאָזיקן אַפּעל און זענען נישט געבליבן הינטערשטעליק אין דער געלט־זאַמלונג.

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער נייער פּאָליטישער סיטואַציע, אין וועלכער עס האָט זיך איצט געפונען דאָס פוילישע יידנטום, איז דעם 25.3.1939 פאָרגעקומען אין קראָקע די לעצטע לאַנדעס־קאָנפערענץ פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין מערב־גאַליציע און שלעזיע פאַרן חורבן. פון ריישע האָבן אין דער דאָזיקער קאָנפערענץ אָנטייל גענומען מגר. וואַקספרעס אַלס ביי־זיצער אינעם פרעזידיום און שמחה טרינק אַלס איינער פון די סעקרעטאַרן. וועגן דער וויכטיקייט פון דער דאָזיקער קאָנפערענץ זאָגט עדות די באַטייליקונג פון מאַרטין בובער און ד"ר שמאָרק, דעם דעמאָלטיקן מיטגליד פון דער עקזעקוטיווע פון דער ציוניסטישער וועלט־אָרגאַניזאַציע.

[53] נאָווי דזיעננִיק, 5.2.1938.

[54] נאָווי דזיעננִיק, 26.2.1938.

נאָכן אויספירלעכן רעפעראַט פון ד״ר יצחק שוואַרצבאַרט, דעם פּרעזעס פון דער עקזעקוטיווע פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין מערב גאַליציע און שלעזיע וועגן „דעם קאַמף פּאַר גלייכבאַרעכטיקונג פונעם פּוילישן יידנטום״ — איז איינשטימיק אָנגענומען געוואָרן אַ רעזאָלוציע, וואָס האָט גערופן די יידן צו דעקלאַרירן דעם מאַסנהאַפטן אָנטייל אין דער סובסקריפּציע פון דער מלוכה׳שער הלוואה פאַר דער באַוואָפענונג פון דער לופט־פלאָט״.

די ריישער יידן האָבן דערפילט זייער מלוכה׳שן חוב. זיי האָבן דעמאָנסטרירט זייער פּאַטריאָטיזם מיט מעשים און האָבן בייגעשטייערט גרויסע סכומים געלט פאַר איינקויפן דאָס נויטיקע קריגס־מאַטעריאַל פאַר דער פּוילישער אַרמיי.

און ווען ס׳איז סוף אויגוסט 1939 פּראָקלאַמירט געוואָרן אין ריישע די אַלגעמיינע מאָביליזאַציע, האָבן ריישער יידן אַן אויסנאַם געשטעלט זיך אין די רייען פון די קעמפער פאַר פּוילנס אומאָפּהענגיקייט קעגן די היטלעריסטישע רוצחים.

מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשע חיילות קיין ריישע — איז געקומען דער שרעקלעכער מבול, וואָס האָט אַלץ פאַר־פלייצט... עס האָט זיך אָנגעהויבן די שוידערלעכע תקופה פון פאַרטיליקונג און אומקום פונעם ריישער יידנטום.

נאָך אַלע אויסזידלונגס־און אויסראָטונגס־אַקציעס זענען געבליבן אין ריישע 160 יידן פון דער ליקווידירונגס־קאָלומנע,[55] וועלכע איז אין יאַנואַר 1944 גענצלעך ליקווידירט געוואָרן. די מענער פון דער דאָזיקער גרופּע האָט מען פאַרשיקט אין אַ לאַגער אין סטאַלאָווע וואָלאַ און די פרויען קיין פּלאַשאָוו.

און כדי צו פאַראייביקן דעם מאָמענט, ווען ריישע איז געוואָרן „יודען־ריין״, האָט דער נאַצישער מנוול, דער אָרטיקער קרייזהויפּטמאַן און שעף פון דער לאָקאַלער ס.ס. קאָמאַנדע היינץ עהאוז באַפוילן אויפצושלאָגן אויף דער וואַנט פונעם ריישער ראַטהויז אַ טאָוול מיט אַ דייטשן אָדלער און מיט פאָלגנדער דייטשער אויפשריפט, וועלכע מיר ציטירן ווערטלעך, אַזוי ווי עס גיט דאָס איבער ד״ר י. קערמיש אין זיין דערמאָנטן בוך „די אַקציעס און אויס זידלונגען, ערשטער טייל, ז. 116:

Dieser Adler, das deutsche Zeichen der Erhebung wurde anlaesslich der Befreiung der Stadt Reichshof von allen Juden, im Juli 1942 hier angebracht. Die Anbringung waehrend der Amszeit des ersten Kreishauptmannes und Kreisstandart-fuehrers der N.S.D.AP. der Kreishauptmanschaft Reichshof, des S.S. Sturmbanfuerers Dr. Heinz Ehaus.[55]

אָפּגעמעקט, אָפּגעווישט איז געוואָרן דער יידישער ישוב אין ריישע.

---

57 דער אָריגינאַל פון דער טאָוול געפינט זיך אינעם שטאָטישן מוזעאום אין ריישע.

אויף דער וואַנט פון ריישער ראַטהויז אויפגעשלאָגן אַ טאָוול: „יודען־ריין״

ד״ר משה אלטער - וואַרשע, ריישע

די געשיכטע פון ריישער בית־עלמין[1]

אין אָנפאַנג פון 14־טן יאָרהונדערט איז ריישע געוואָרן אַ פּריוואַט־שטאָט, וואָס אירע בעלי־בתים האָבן זיך פון צייט צו צייט געביטן. עס האָבן געהערשט אין איר איינע נאָך די אַנדערע משפחות פון רזעשאָווסקי, ליגענזא, אָסטראָגסקי און לובאָמירסקי. סיי אַליין אָדער דורך זייערע פאָרשטייער. די יידישע איינוווינער פון ריישע, גלייך ווי די אַנדערע איינווינער, זענען געווען אונטערטאַנען פון שטאָט־באַזיצער, אָפּהענגיק פון אים, און האָבן זיך געפונען אונטער זיין שוץ, וועלכע איז זיי געווען געוווּנטשן צוליב דער פיינטלעכער באַציאונג פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג. די יידן איז געווען דערלויבט זיך צו באַזעצן נאָענט צום פּאַלאַץ, וועלכער איז געווען אַרומגערינגלט מיט וואַסער־באַסיינען, וואָס איינע פון זיי האָט זיך געצויגן, מיט דער הילף פון קאַנאַלן און אָזערעס, ביזן פאָרשטאָט קלאַפּאָווקאַ, נאָענט צום טייכל מיקאָשקי, דאָרט ווו ס׳איז געווען דער יידישער טויער.

דורך אַ טירל איבער־גאַנג איבערן טייכל מיקאָשקי האָט מען געקענט צוקומען צום יידישן קוואַרטאַל, ווו עס זענען געווען צוויי שולן — די נייע און די אַלטע — זענען געשטאַנען פּאַראַלעל צום יידישן בית־עלמין אויפן אַנדערן זייט טייכל. דער בית־עלמין האָט זיך געפונען הינטער אַ מויער, אַן אָרט וואָס איז געווען ווייניק באַזעצט דורך יידן. דער הויפּט־פּלאַץ ווו יידן האָבן זיך קאָנצענטרירט איז געווען אין „פּלאַטאַ יודיאָרום", די יידישע גאַס אין דער שטאָט, און דאָ איז אויך געווען דער קהל־אַמט, די וווינונג פון רב, די אַלטע שול און פון 1708 — (וואליע), די נייע שול. ביז דער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט איז וואַרשיינלעך געווען ענג דער פּלאַץ אין ריישער געטאָ, אַזוי אַז אין שטאָט איז אַפילו נישט געווען קיין פּלאַץ פאַר אַ בית־עלמין. די נפטרים האָט מען דעריבער באַהאַלטן נעבן דער אַלטער שול. דער דאָזיקער פּלאַץ איז היינט אַרומגערינגלט מיט אַ שוץ־מויער פון צוויי זייטן, פון דער דריטער זייט — דער מויער פון שול, דאַקעגן די פערטע זייט האָט איבערהויפּט נישט געהאַט קיין מויער. שפּעטער, ווען אין 17־טן יאָרהונדערט איז שוין געווען דער נייער בית־עלמין אויף „דער אַנדערער זייט מויער", האָט מען געבראַכט צו קבורה אין אַלטן בית־עלמין רבנים, לומדים, גבאים, פאָרשטייער פון ועד ד׳ הארצות און זייערע פאַמיליעס. מיר טרעפן דאָרט דעם קבר פון עזריאל בן יהודה, איינער פון די ערשטע ועד־פאָרזיצער פון ועד ד׳ הארצות, און ראש הקהל, וועלכער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1585, און נעבן אים שמואל בן צבי הירש,[2] אויך דעם ראש ועד ד׳ הארצות

[1] דער אַרטיקל איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „נאָווי דזיענניק" נומ. 87, זייט 10, 29.3.1931.

[2] בעת מען האָט באַנייט די מצבה האָט מען זיך טועה געווען אין דאַטום — אָנשטאָט שמ״ו האָט מען געשריבן שט״ו. דער דאַטום שט״ו, וועלכער איז 1555. צום ערשטן מאָל איז דער ועד ד׳ ארצות זיך צונויפגעקומען אין יאָר 1581.

Part of the New Cemetery (July 1939)

פראַגמענט פון נייעם בית עלמין (יולי, 1939)

און ראש הקהל, וועלכער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1636, און אויך דער קבר פון ריישער רב שניאור בן חנוך, וועלכער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1699 און נעבן אים דער קבר פון זיין טאָכטער בוני (1725).

צווישן די אַנדערע קברים פון די פאָרשטייער איז באַזונדערס בולט דער קבר פון יהושע בן מרדכי פון טיסמעניץ, דער תקיף פון דער יידישער קהילה און איר פאָרשטייער אין משך פון פיל יאָרן, די רעכטע האַנט פון פירשט לובאָמירסקי, אַ גביר און תקיף, וועלכער ווערט אָנגערופן אין פנקס פון קהילה מיטן נאָמען האזיע מאַרקאָוויטש אָדער ראַבינאָוויטש (נפטר געוואָרן אין י. 1715). די איבעריקע קברים זענען פון הרב ר׳ הערשקאָ בן יהודה פון ראדימנו (נפטר 1770), אריה לייב מאַסטאָווניטש בן הרב ר׳ שמואל פון דובנא (נפטר 1725), יצחק בן משה, דער אייניקל פון ש״ך, און דער קבר פון אַלטן רב פון ריישע שמואל הלוי. צווישן די קברים פון די אויבנדערמאָנטע זענען צעשפּרייט די קברים פון זייערע פאַרשטאָרבענע פאַמיליעס, צווישן זיי די אינטערעסאַנטע געשטאַלט פון רייזל, די טאָכטער פון פרנס יחיאל מיכל, וועלכע האָט געשפּענדעט אַ גרויסע סומע פאַרן אויפבוי פון דער אַלטער שול, וואָס איז פאַרברענט געוואָרן אין יאָר 1739.

עס ווייזט זיך אַרויס, אַז דער אַלטער בית־עלמין, אָדער אַ טייל פון אים, האָט געדינט אַלס יידישער פּאַנטעאָן, ווו מ׳האָט דאָרט געבראַכט צו קבורה חשובע רבנים און ראשי הקהל אין פאַרשידענע תקופות, פון אָנהויב 16־טן יאָרהונדערט ביז ענדע פון 18־טן י. ה. די צאָל איינגעזונקענע מצבות, וועלכע געפינען זיך ביים אָפענעם טייל פון אַלטן בית־עלמין זאָגן עדות, אַז דאָ איז געווען דער ערשטער בית־עלמין פון דער קהילה.

אין מיטן 17־טן יאָרהונדערט האָט זיך פאַרגרעסערט די יידישע באַפעלקערונג, צווישן אַנדערע אויך צוליב דעם שטראָם פון מלחמה־פליטים, וועלכער האָט געצויגן פון מזרח קיין מערב, געיאָגטע דורך כמיעלניצקין און זיינע באַנדעס. אַזעלכע פליטים האָט נישט גערן אויפגענומען אין זיין שטאָט דער פירשט דאָמיניק אָסטראָקסקי, ווייל זיי האָבן מיט זיך גאָרנישט מיטגעבראַכט, איבערלאָזנדיק זייער גאַנץ פאַרמעגן אין אוקראַינע. דער פירשט האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, שטיצנדיק זיך אויף אַן אַלטן פאַרגעסענעם פאַרבאָט, וועלכער האָט פאַרווערט אַריבערצופירן צו יידן אומבאַוועגלעכע גיטער.

ר׳ אפרים זלמן, דער ראש הקהילה, האָט דערוואָרבן אין יאָר 1658, אין דעם ווערט פון 170 פלאָרין, אַ דריטל פונעם שטח פון בערטלאָמיי שטשיגלס פרוכט־גאָרטן, מיט אַ בפירושן באַדינג, אַז „דער באָדן איז דערוואָרבן געוואָרן צום באַגראָבן מתים פון דער יידישער קהילה״.

דאָס איז געווען דער אָנהויב פון אַ נייעם בית־עלמין, וועלכער איז מיט דער צייט פאַרגרעסערט געוואָרן, צוליב דער פאַרגרעסערונג פון דער באַפעלקערונג און די צאָל פון מתים. אין יאָר 1689 איז שוין קיין פּלאַץ נישט געווען אין נייעם בית־עלמין, און ווען די יידן האָבן זיך געווענדעט צום וואָיט פאַול זאַגלאָמבינסקי, ער זאָל פאַרקויפן אַ שטח־באָדן פאַר אַ בית־עלמין, האָט דער נייער פירשט פון ריישע, היע־

ראָנים לובאָמירסקי, פאַרבאָטן צו פאַרקויפן דעם באָדן צו די יידן. נאָר ווען זאַגלאָמבינסקי האָט זיך פאַרפליכטעט צו דערווערבן פאַר דעם פרייז פונעם באָדן אַ נייעם פּלאַץ און בויען אויף אים, ערשט דאַן איז דערלויבט געוואָרן די טראַנזאַקציע. אין דעם אָפּמאַך דערשינען „האָספּיטאַלעס סעניאָרעס יודאי, אַליאַס קאָנפראַטערניטאַס יודאָרום האָספּיטאַליס רעזשאָוו״, ס׳מיינט האָספּיטאַל־געזעלשאַפט אָדער „חברה קדישא״ און אין דער שפּיץ אבוש (אברהם) לעווקאָוויטש.

שוין אין יענע צייטן, אין 17־טן יאָרהונדערט, האָט אין ריישע עקזיסטירט אַ חברה קדישא, וואָס האָט משגיח געווען איבערן יידישן שפּיטאָל און אויך איבערן בית־עלמין. די חברה פלעגט דערשייינען אַלס זעלבסטשטענדיקע יורידישע קערפּערשאַפט, אומאָפּהענגיק פון דער יידישער קהילה. אין איר באַזיץ האָט זיך געפונען אַ באַדייטנדער געלט־קאַפּיטאַל. די חברה קדישא האָט באַצאָלט זאַגלאָמבינסקין 3,200 זל. פאַר קרקע, פאַרן בית־עלמין. דער שטאָט־ראַט איז געווען קעגן דער טראַנזאַקציע, אָבער די דערלויבעניש פון לובאָמירסקי האָט גובר געווען דעם פאַרבאָט פון שטאָט־ראַט. דאַן האָט דער שטאָט־ראַט געפאָדערט אַמווייניקסטן „אַרויפלייגן אויף די חברה קדישא אַלע שטייערן וואָס זענען געווען חל אויפן באָדן ביז צו דער אויבנדערמאָנטער טראַנזאַקציע; כדי די לאַסט זאָל נישט פאַלן אויף דער שטאָט״. פון דעמאָלט אָן און ווייטער האָט די חברה זיך באַמיט צו דערווערבן די גערטנער, פלעצער, וועלכע האָבן זיך געצויגן לענגאויס דער מויער פון איין זייט, און ביים ברעג פון טייכל פון דער צווייטער זייט, די שכנותדיקע זאַגלאָבינסקיס פלעצער זענען אינצווישן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בית־עלמין.

און ווירקלעך איז אין 1691 געשלאָסן געוואָרן די טראַנזאַקציע צווישן דער „חברה קדישא״ און דעם וואָיט נאַברוצקי, וועלכער האָט אַריבערגעפירט צו דער „חברה קדישא״ אַ בוי־פּלאַץ וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן בית־עלמין, „פּאָסט וואָלאָם ציווילעם״ (הינטער דער מויער), פאַרן פרייז פון 580 פלאָרין. אין נאָמען פון דער חברה קדישא דערשיינט דער אויבנדערמאָנטער אבוש לעווקאָוויטש און מיט אים מאיר דאָקטאָראָוויטש, שלמה פינחאַסאָוויטש און אפרימאָוויטש. דאָס איז געווען פאַרהעלטניסמעסיק אַ קלענערע טראַנזאַקציע אין פאַרגלייך מיט דער פון יאָר 1689. עס איז אָבער נישט פאָריבער קיין סך צייט און די חברה קדישא אינטערוועני רט ווידער צו פאַרגרעסערן דעם שטח פון בית־עלמין. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז ביי זאַגלאָמבינסקין, פון וועמען מ׳האָט געקויפט דעם פּלאַץ אין יאָר 1689, איז דאָ אַ גרויסער גאָרטן, וועלכער גרענעצט זיך מיטן בית־עלמין. די חברה קדישא ווענדעט זיך צו אים און ווידער ווערט אָפּגעקויפט אַן ענלעכער שטח ווי אין יאָר 1689.

די יידישע קהילה אין ריישע האָט געהאַלטן אין איין וואַקסן און ס׳איז געווען נויטווענדיק צו פאַרגרעסערן דעם שטח פון בית־עלמין. „די שול פון דער חברה קדישא אין ריישע״ האָט געקויפט אַ פּלאַץ צו פאַרגרעסערן דעם בית־עלמין. דעם באָדן האָבן געקויפט: שמואל קאַלמאַנאָוויטש, אברהם דאָקטאָראָוויטש, אהרן איזראַילאָוויטש, יוסף איזראַ־

לאָוויטש און הירשקאָ מאָשקאָוויטש. אויך אין יאָר 1705[3] האָבן זיי געקויפט אַ צוגאָבלעכן גאָרטן. אַלס המשך פון בית־עלמין.

אַזוי איז אַלץ דורכגעפירט געוואָרן קעגן ווילן פון די קריסטלעכע איינוווינער, פון מאַגיסטראַט און בירגערמייסטער. די חברה קדישא וואָלט זיכער געקויפט נאָך פלעצער אויפן דאָזיקן אָרט, אָבער זיי האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף אַ שטערונג: אין יענער סביבה איז געשטאַנען אַ סקולפטור פון הייליקן מיקאָליי, אָדער מען האָט עס אפשר ספּעציעל אַוועקגעשטעלט, כדי צו שטערן די יידן צו ערווערבן צוגאָבלעכע פלעצער. פון יענער צייט אָן און ווייטער טרעפט מען טאַקע נישט אין די דאָקומענטן קיין באָדן־קויף פאַר אַ בית־עלמין.[1] מ׳האָט אָנגעהויבן זיך באַנוצן מיט יעדן טריט באָדן. חשובע נפטרים האָט מען באַערדיקט נעבן בית־הכנסת. און ווען דאָרט איז שוין אויך קיין פּלאַץ נישט געווען, האָט מען אָנגעהויבן באַערדיקן עסקנים פון דער קהילה אויף ספּעציעלע ערטער נעבן דער מויער, נאָענט צו הייניטיקער סאָביעסקי גאַס. דאָ ליגט דער ריישער רב ר׳ יצחק חיים בלומענפעלד (נפטר געוואָרן 1811), נעבן אים זיין אייניקל, יהושע מרדכי, דער אייניקל פון ריישער רב ר׳ יחזקאל צבי בלומענפעלד. נעבן אים — יהודה לייב בן הרב ר׳ אברהם שבתי פון סטריזשאָוו (דער זיידע פון ר׳ יהושע העשיל וואַלערשטיין, דער רב פון ריישע (נפטר געוואָרן אין יאָר 1904). נעבן אים — זלמן פרנס מיט זיין פאַמיליע (נפטר געוואָרן 1789. אַ באַוווּסטער עסקן אין דער ריישער קהילה). דאָ אינדערנעבן זענען באַערדיקט די פאַמיליע פון יהושע ראַבינאָוויטש ,דער׳ אייידעם פון ר׳ שמואל שמעלקע האָראָוויטש, דער באַרימטער רב פון ניקעלסבורג

די מצבות, וועלכע שטייען איינע נעבן דער צווייטער, זאָגן עדות וועגן דער שפּאָרזאַמקייט אין באָדן. היינט צו טאָג זיינען די מצבות, כמעט אינגאַנצן איינגעזונקען אין באָדן, נאָר דאָ און דאָרט שטאַרצן אַרויס טיילן פון מצבות אויפן שטח. אייניקע מצבות זיינען פאַרבליבן אין א גוטן צושטאַנד און מ׳קען לייכט איבערלייענען די אויסקריצונגען אויף זיי, אַ דאַנק דער אָנגעשטרענגטער אַרבעט פון ר׳ יחזקאל קרויט ז״ל, וועלכער איז נפטר געוואָרן נישט לאַנג וואָס האָט פיל געטאָן, כדי צו דערהאַלטן דעם בית־עלמין אין אַ גוטן צושטאַנד.

דאָך איז פול דער בית־עלמין מיט זינקענדיקע מצבות, וועלכע מאַכן א שווערן רושם. דער בית־הקברות ציט זיך פון בית־המדרש ביזן „פסל״ (סקולפּטור). דאָ שניידט אים איבער די גאַס סאָבייסקי, אַזוי אַז ער בלייבט צעטיילט אויף צוויי גרויסע קוואַדראַטן. אין תחום פון די קוואַדראַטן האָבן געפונען זייער בכבודיקע רו די ראשי הקהילה, אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט, צווישן גערטנער פרוכט־ביימער און אויך ווילד־גראָז, וועלכע באַדעקן דעם שטח. ס׳גייען פאַרלאָרן אויף אייביק טייערע היסטאָרישע זכרונות פון דער יידישער קהילה אין ריישע, דענקמעלער וואָס זייער וויכטיקייט איז נישט משער צו זיין.

[3] דער זיידע פון בעל „פני יהושע״ דעם צווייטן (נפטר געוואָרן אין יאָר 1718) און דער רב ר׳ שמואל הלוי איז געווען זיין פאָטער.

[1] שטאָטישער אַרכיוו, באַנד 2, ז׳ 370 ; ו׳ 320—316, 619—618, 624—622 ; ז׳ 127—126, 823—821, ח׳ 191.

Smashed Gravestones

מצבות פון צעשטערטן בית עלמין.

ב. פאר און צווישןביידע וועלט מלחמות

שמחה זיידען

מרישא ועד סיפא

אין יאָר 1910 בין איך געוואָרן אַ ריישער תושב, קומענדיק דאָרט פון דער שכנותדיקער שטאָט ראָפּשיץ, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסן שם מיט אירע רבנים און רביים. איך האָב געפונען אַ היפּשע גרויסע שטאָט מיט אַ רייך יידיש אָרטאָדאָקסיש און נאַציאָנאַל לעבן, מיט אַ פיין ציוניסטיש וועלטל, ווו מען קען זיך אויסלעבן געזעלשאַפטלעך און יידישלעך. אַ שטאָט מיט שולן, קלויזן און חסידישע שטיבלעך. געווען דאָרט אַ בית־ספר עברי געשאַפן פון באַוווּסטן יידישן תלמיד חכם ר׳ אבא אַפּעלבוים מיט די העברעאישע לערער נפתלי גליקסמאַן און משולם דודזאָן. אין ריישע איז דערשינען אַ יידישע וועכנטלעכע „פאָלקס־צייטונג״, רעדאגירט דורך נפתלי גליקסמאן. נאָכדעם ווי ער איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל, איז די צייטונג אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך לעאָן וויזענפעלד, ביז זיין אַרויספאָר קיין אַמעריקע. וויזנפעלד געפינט זיך איצט אין קליוולאנד, אָהייאָ אין אַמעריקע, ווו ער גיט אַרוס אַ ענגלשע אילוסטרירטע צייטונג אונטערן נאָמען „דהי וואָיס פיקטאָריאל״. נאָכן ערשטן וועלט קריג, האָב איך ווייטער רעדאַגירט די „פאָלקס־צייטונג״ מיט אַ

Nr. 3 נומער — Rzeszów, dnia 10. lutego 1928. — רישא, ערב שבת יט שבט תרפ״ח. — II. יאָהרגאַנג.

NAJE FOLKSCAJTUNG
Nowa Gazeta Ludowa
RZESZÓW
3-go Maja 14, I. p.
Skrytka pocztowa 57.
P. K. O. Nr. 407.888,

נייע
פאָלקסצייטונג

Nowa Gazeta Ludowa.

„Naje Folkscajtung".

אבאָנאמענטס־פּרייז
אינלאַנד:
4.80 זל.
1.20
אין אויסלאַנד:
0.60 דאָל.
0.15
איינצעלנומער
20 gr.

Nr. 1. — Cena 20 gr. — Rok I.

Przegląd Rzeszowski

CENY OGŁOSZEŃ:
Ogłoszenia zwykłe 16 gr. za 1 mm. W tekście 80 gr. za 1 mm.
Nadesłane 40 „ „ 1 „ Przed tekst 100 „ „ 1 „
Tabele lub zestawienia cyfrowe o 20% drozsze.
Osobom prywatnym, udziela się przy wielorazowych ogł. odpowiedniego opustu.

Prenumerata z przesyłką pocztową:
Półrocznie 5 Zł.
Kwartalnie 2·50 „
Miesięcznie 80 gr.
Adres redakcji i administracji: Rzeszów, Rynek 23.
Redaktor przyjmuje od 1-3 popołudniu.

Bezpartyjny tygodnik żydowski.

Rękopisów redakcja nie zwraca
Za ogłoszenia redakcja nie odpowiada.

Rzeszów, dnia 18 marca 1932.

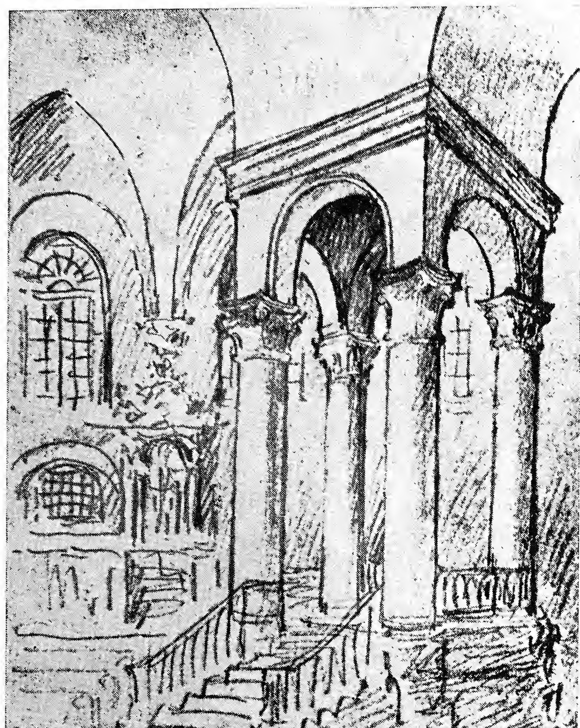
Przedruk dozwolony tylko z powołaniem się na „PRZEGLĄD RZESZOWSKI".

צוגאָב פון אַ פוילישע וואָכן־צייטונג „זשידאָווסקי פזשעגלאָנד רזשעשאָווסקי", מיט דער מיטאַרבעט פון ד"ר פישל האַפּפּען, דער באַוווּסטער אַדוואָקאַט און ציוניסטישער פירער אין ריישע, וועלכער האָט זיך געראַטעוועט פון נאַצישן גיהנום.

ריישע האָט געהאַט אַ גוטן שם איבער דער יידישער וועלט אַלס נאַציאָנאַלע ציוניסטישע שטאָט מיט באַוווּסטע פירער, פערזענלעכקייטן, געלערנטע, אויך דיכטער און שרייבער, ווי אויך גדולי ישראל. דער שטאָטישער רב איז געווען הרב הגאון ר' נתן לעווין און זיין ממלא מקום הרב ר' אהרון לעווין, וועלכער איז אומגעקומען צווישן די קדושים דורך די נאַציס אין לעמבערג צוזאַמען מיט זיין ברודער הרב יחזקאל לעווין, רב אין לעמבערג.

לאָמיר דערמאָנען די יידישע מנהיגים פון שטאָט פון אַלע פּאַרטייען און צדדים: ר' אשר זילבער, ד"ר א. האַכפּעלד, ד"ר ה. וואכטעל — די אַזוי גערופענע „רעגירונגס־מענטשן". די יידיש נאַציאָנאַלע, ציוניסטישע פירער זענען געווען: ד"ר האַפּפּען, ד"ר אהרון וואנג, ר' חיים וואלד און זיינע קינדער: ד"ר משה יערי און מאיר יערי אין ישראל און נאָך אַ טאָכטער און זון אין דער מדינה; לוי חיים, בערנאַרד פיש, פועלי ציון; ר' אליהו וואנג מיט זיין הערצל־באַרד און אויסזען, ר' אבא אַפּעלבוים, שמחה זיידן, ד"ר ישעיה יארע, יעקב אלטער, משה האַפּשטעטער, ד"ר צבי קאַרעץ, ד"ר קאַנאַרעק, ד"ר ר. שילדקרויט, קלמן קורצמאַן, דער קהלה סעקרעטאַר, דער יונגער אַדוואָקאַט משה רייך, אויך פרויען פירער, פרוי אַננא כהנא, אסתר וויזנפעלד, דבורה אבראמאָוויטש, רחל טענענבוים, רחל האַכמאַן און פיל אַנדערע, וועלכע עס איז שווער צו געדענקען און אויסצורעכענען.

אויך די „מזרחי" אָרגאַניזאַציע איז געווען שטאַרק טעטיק אין ריישע מיט זייערע מנהיגים, ווי הירש משה אייזן, נפתלי טוכפעלד און אַנדערע. וועגן די אָרטאָדאָקסישע חסידישע ריישער וועלט האָט אונדז פיל אינפאָרמירט אין זיין בוך „ריישער יידן", אונדזער ליבהארציקער לאַנדסמאַן שמחה צבי לעדער פון וואשינגטאָן. לאָמיר אויך דערמאָנען אונדזערע אַנדערע ריישער שרייבער, ווי בעריש וויינשטיין פון ניו־יאָרק, מיט זיין דיכטערישער עפּאָפּיי „ריישע" אין יידיש און אויך אין העברעאיש, נחום שטערנהיים, דער פאָלקס־דיכטער און קאָמפּאָזיטאָר, ד"ר בנימין שלאגער מיט זיין ביבלישער דערציילונג „פריי זיך הארץ" אין פויליש, וועגן דוד און שלמה המלך, וואָס איך האָב איבערגעזעצט אין יידיש אונטערן טיטל „ידידיה" און איז געדרוקט געוואָרן אין המ־שכים אין לעמבערגער „טאָגבלאַט" (איך האָב דאָס בוך אין פויליש און אויך אין מיין יידישער איבערזעצונג, און עס וואָלט כדאי געווען איבערזעצן אויף עברית). ד"ר בנימין שלאגער האָט אויך אָנגעשריבן אַ ווערק וועגן „שפינאָזא" מיט אַ פאָרוואָרט פון ד"ר יהושע טהאָן. ר' אבא אַפּעלבוים האָט אַרויסגעגעבן וויכטיקע פאָרשערישע וויסנשאַפטלעכע ספרים אין העברעאיש „תולדות יהודה מוסקטו", „תולדות ר' עזריה פיגו" און אַנדערע חיבורים.

אַנטעריער פון דער אַלטער שול מיטן באַלעמער
Interior of the Old Synagogue, with the Almemor.

אין ריישע האָבן באַזוכט פיל יידישע פערזענלעכקייטן. יידישע מנהיגים, געלערנטע, שרייבער און דיכטער זענען געקומען אויף פאָרלעזונגען און רעפעראַטן. יידישע טעאַטער גרופּן זענען דאָרט געקומען מיט זייערע פאָרשטעלונגען. די שטאָט ריישע האָט פאַרמאָגט 2 גרויסע שטאָטישע שולן: די וואַלע שול און די שטאָטישע שול, אַ בית־המדרש, די גרויסע קלויז, אַ שניידער שול, די חייטים שול, מיט נאָך פיל קלענע און גרעסערע קלויזן און שטיבלעך פון רביים און חסידים. ריישע האָט אויך געהאַט אַ בעל מלאכה פאַריין, אַ „יד חרוצים", אַן אַרבעטער־פאַריין, אַ בית מושב זקנים פאַר פרויען און מענער און אַ שיינעם יידישן שפּיטאָל. ריישע האָט אויך געהאַט אַ פּרעכטיקן מאָדערן אויסגעבויטן „בית־עם". אין אָט דעם „בית־עם" איז געווען אַ גרויסער טעאַטער־זאַל מיט באַלקאָנען, אין וועלכן עס איז אויך געווען אַ העברעאישע פאָלקס שול, מיט אַ העברעאישע גימנאַזיע, וועלכע איז אָנערקענט געווען פון דער רעגירונג. דער בנין האָט געקאָסט לערך 12 טויזנט ענגלישע פונטן, וועלכע עס האָט געשפּענדעט דער לאָנדאָנער נדבן אַדאָלף טענענבוים.

אין ריישע האָט אויך געוווינט אַ ברודער פון גרויסן יידישן געלערנטן ד"ר שמעון בערנפעלד, וועלכער האָט פאַרנומען אַ בכבודיקן פּלאַץ אין שטאָטישן ציוניסטישן לעבן. אַ ציוניסטישער טוער, הירשהאָרן, איז דערנאָך געוואָרן אַ יועץ ביים עטיאָפּישן מלך היילא סילאַסיע.

צבי שמחה לעדער - וואשינגטאן

די ייִדישע שטאָט רײשע

צבי שמחה לעדער
Zvi Simha Leder

די געשיכטע פון דער שטאָט רײשע (רזשעשאָוו) הויבט זיך אָן פון מיטן פון 14־טן יאָרהונדערט. ייִדן האָבן אָנגע־הויבן זיך דאָרט באַזעצן אין מיטן פון 15־טן יאָרהונדערט און האָבן דאָרט געלייגט דעם פונדאַמענט פון דעם, וואָס איז שפּעטער אַרויסגעוואַקסן די ייִדישע שטאָט רײשע.

רײשע איז געווען דער מיטלפּונקט צווישן די צוויי גרויסע שטעט, לעמבערג און קראָקע, אין דער עסטרייכישער פּראָ־ווינץ גאַליציע, און האָט געהאַט אַ באַפעלקערונג פון אַריבער 25 טויזנט (אין יאָר 1900) צווישן זיי אַרום אַכט טויזנט ייִדן. כאָטש די ייִדישע באַפעלקערונג איז געווען אַ מינדערהייט, איז אָבער דער ייִדישער איינפלוס אויפן שטאָטישן לעבן געווען גרויס. ייִדן האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן אין עקאָנאָ־מישן לעבן. כמעט דער גאַנצער מסחר — פון שפּייז, טעק־סטיל, פּאַפּיר, געהילץ, בוי־מאַטעריאַלן — ווי אויך אַלע אינ־דוסטריעס, זענען געווען אין ייִדישע הענט.

די באַרימטסטע אַדוואָקאַטן זענען געווען ייִדן. זיי האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין דעם שטאָטישן מאַגיסטראַט. אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט האָט די שטאָט געהאַט אַ ייִדישן שטאַטס־פּראָקוראָר און אונטערזוכונגס־ריכטער. דער ייִדישער אַדוואָקאַט דר. ווילהעלם האָכפעלד, איז געווען איי־נער פון די פירער פון פּוילישן שטאָט־ראַט. ער איז אויך אַ לאַנגע צייט געווען רײשער ראש הקהל. דער רײשער שטאָט־פיזיקוס איז געווען דר. יוסף טעלער. דער שטאָטישער מעט־ריקע־פירער איז געווען דר. קאַמערלינג. די אויבן דער־מאָנטע און אויך איבער נײַנציק פּראָצענט פון די ייִדישע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און אַנדערע ייִדישע פּראָפעסיאָנאַלן, זענען געווען אַסימילירטע ייִדן.

אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט, ווען דער ציוניזם איז געווען אין דער התחלה, האָט שוין רײשע געהאַט אַ היפּשע צאָל ציוניסטן. עס האָט דאַמאָלט עקזיסטירט דער פאַריין „חובבי ציון", געגרינדעט פון פיר משכילים: חיים וואַלד, נפתלי גליקסמאַן, אבא אפּעלבוים און קלמן קורצמאַן. דער ערשטער איז געווען איינער פון די אָנערקענטסטע פּאָ־ליטישע פירער אין שטאָט. ביי די רײשער ייִדן איז חיים וואַלד געווען דער טאָן־געבער אין שטאָטישער און אויך אין נאַציאָנאַלער פּאָליטיק.

אין רײשע האָט דאַמאָלט אויך עקזיסטירט דער יוגנט־ציון־פאַריין „השחר", געגרינדעט פון משה וויזנפעלד און מאיר עלענבויגן — צוויי יונגע ציוניסטישע משכילים. דער לעצטער איז געווען דער אייניקל פון סאַטיניוּוער רב, וואָס האָט געוווינט אין רײשע. מאיר עלענבויגן איז אַוועק פון דער וועלט אין זיינע יונגע יאָרן. דער גרעסטער טייל פון די מיטגלידער פון די אויבן דערמאָנטע צוויי ציון־פאַריינען איז באַשטאַנען פון דער ייִדישער יוגנט. עס איז שוין דאַמאָלט אויך געווען אַ „פּועלי־ציון" פאַראיין, אָנגעפירט פון דעם יונגן אינטעליגענטן מרדכי בוכבינדער, וואָס האָט אָרגאַניזירט אין רײשע דעם ערשטן שטרייק פון די האַנדלס אָנגעשטעלטע (משרתים).

ייִדן האָבן אויך פאַרנומען אַ הויכן פּלאַץ אין דער מע־דיצינישער פּראָפעסיע. די בעסטע דאָקטוירים זענען געווען ייִדן. פון די נישט־ייִדישע מעדיצינער זענען אין שטאָט געווען עטלעכע דאָקטוירים וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן אויך מיט פּאָליטיק. איינער פון זיי — דר. יאַבלאָנסקי — איז געווען דער שטאָטישער בירגערמייסטער.

אויך אין באַנק און פינאַנץ־געשעפטן האָבן ייִדן פאַר־נומען אַ וויכטיקע שטעלונג. אין מיינע יאָרן האָט רײשע גע־האַט פינף ייִדישע באַנקען, וואָס האָבן פונקציאָנירט אויס־שליסלעך מיט ייִדישן קאַפּיטאַל. די מערהייט פון די קאַנטאָס אין דער רײשער פיליאַלע פון דער עסטרייך־אונגאַרישן באַנק, זענען געווען פון ייִדן. ווען איך זאָג „ייִדן" מיין איך טאַקע

יידן מיט היפּשע לאַנגע בערד און פּאות, אָנגעטאָן אין לאַנגע שוואַרצע קאַפּאָטעס און שוואַרצע סאַמעטענע קאַפּעלושן, וואָס איז דאַמאָלט געווען די יידישע הלבשה אין גאַליציע. צווישן די רייכע יידישע באַנקירן האָבן פאַרנומען דעם אויבנאָן ר׳ יעקב נתן קאנער, ר׳ נח שפּירא, די ברידער שיינבלום, ר׳ בערל מינץ און ר׳ בעריש שטיינבערג. דער לעצטער האָט געהאַט סמיכות אויף רבנות. ער איז אויך געווען דער בעל תוקע אין דער שטאָטישער קלויז. די אויבן דערמאָנטע און נאָך אַנדערע שטאָטישע גבירים, זענען כמעט אַלע געווען חסידים וואָס זענען רעגלמעסיק געפאָרן צו אַ רבין, ווי עס איז דאַמאָלט געווען דער מנהג.

דער גרעסטער פאַבריקאַנט פון בראָנפן איז געווען ר׳ אשר זילבער, אַ גביר. ער איז געווען אַ רימאַנאָווער חסיד. ווען דער רימאַנאָווער רבי האָט אין יאָר תרס״ב (1902) באַזוכט ריישע, ווו עס האָבן אים דערוואַרט אַ האַלבע שטאָט יידן ביי דער באַן־סטאַציע, איז ער איינגעשטאַנען אין הויז פון ר׳ אשר זילבער.

אין ריישע איז אויך געווען אַ גרויסע קאָנדיטעריי פאַבריק, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן פון יוסף איילבוים.

דער עקספּאָרט פון אייער איז געווען אויסשליסלעך אין יידישע הענט. די גרעסטע אייער־סוחרים זענען געווען מלך ליאָן און וויינבערג. זיי האָבן באַשעפטיקט הונדערטער יידן וואָס האָבן דעם גאַנץ יאָר געאַרבעט ביים איבערקלייבן און פאַרפּאַקן טויזנטער קעסטלעך מיט אייער וואָס זענען עקספּאָרטירט געוואָרן קיין דייטשלאַנד. די גרעסטע סוחרים פון מעל און שפּייז, זענען געווען יידן. אין ריישע זענען יעדן טאָג אָנגעקומען מיט דער באַן פיל וואַגאָנען מיט מעל, צוקער און אַנדערע שפּייזן, וועלכע זענען אויסגעלאָדן געוואָרן אין די גרויסע יידישע שפּייכלערס.

אויפן עק פון טעפּער געסל איז געווען אַ גרויסע זייף און ליכט פאַבריק, וואָס האָט געהערט צו דער צינערמאַן משפחה. גערופן האָט מען זיי „זייפנזידער״. אַ צווייטע גרויסע זייף און ליכט פאַבריק איז געווען אויפן עק פון דער גאַס וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן הייוועל. דער אייגנטימער איז געווען ר׳ מאירל לעכטציער (זיין נאָמען איז געווען מאירל אדלער. דער נאָמען „לעכטציער״ האָט ער באַקומען ווייל ער האָט פאַבריצירט ליכט). אין דעם לעצטן יאָרהונדערט האָט די שטאָט נאָך נישט געהאַט קיין גאַז אָדער עלעקטרישע באַלייכטונג, האָט מען זיך באַנוצט מיט נאַפטלאָמפּן, אָבער דער הויפּט מיטל פאַר באַלייכטונג איז געווען דאָס חלב־ליכטל. אין די שולן, בתי כנסיות און ביי די קריסטן האָט מען באַנוצט חלב־ליכט אין די טויזנטער יעדע וואָך. די דאָזיקע פאַבריקן האָבן אויך פאַבריצירט יאָרצייט ליכט. זיי האָבן אויפגעבויט אַ גרויסע אינדוסטריע. זייערע פּראָדוקטן זענען פאַרקויפט געוואָרן אין אַלע טיילן פון לאַנד.

שמואל פּעט, דער פאָטער פון דעם ריישער זשורנאַליסט און ציון־עסקן בן ציון פּעט, איז געווען איינער פון די גרויסע סוחרים פון בוי־מאַטעריאַלן. די גרעסטע שלאָסעריי און אייזן־ווערקשטאַט וואָס האָט פּראָדוצירט גאַניקעס, פּלויטן, טויערן, פענצטער־ראַמען און אַנדערע מעטאַלענע פּראָדוקטן פאַרן הייזער־בוי זענען געווען די ברידער אדלער. אויך די גרעסטע סטאָליער־ווערקשטאַטן זענען געווען יידישע און האָבן באַשעפטיקט אַ גרויסע צאָל אַרבעטער. יידן האָבן אויך זיך אָפּגעגעבן מיטן בוימייסטער פאַך. דער האַנדל מיט שטיינער, זאַמד און שאָטער, האָט געהערט צו לייזער קאָריץ. ער האָט געבויט די שטאָטישע טראָטואַרן און האָט אויך געפלאַסטערט די גאַסן און אינסטאלירט קאנאליזאַציע.

אַלע שיינע גרויסע האָטעלן אין ריישע האָבן באַלאַנגט צו יידישע אייגנטימער. דער שענסטער און מאָדערנסטער איז געווען „האָטעל קראַקאָווסקי״. די שענסטע און נייסטע קאפע־הייזער מיטן אויסנאַם פון לאָטשק׳ס, האָט באַלאַנגט צו יידישע אייגנטימער. ניינציק פּראָצענט פון די ביר האלעס און שענקען אייגנטימער און אויך די קעלנערס זענען געווען יידן.

די טראפיקן, ווו מ׳האָט פאַרקויפט טאַבאַק, ציגאַרעטן און שמעק־טאַבאַק, זענען געווען געדונגען און פאַרוואַלטעט פון יידן. אַזוי ווי די דאָזיקע רויכער־אַרטיקלען זענען געווען אונטער אַ רעגירונגס־מאָנאָפּאָל, האָבן די גויאישע אייגנטימער פאַרדונגען די קאָנצעסיעס צו יידן, וואָס האָבן פון דעם אויפגעאַרבעט אַ גרויס געשעפט, ווייל חוץ טאַבאַק און ציגאַרן האָבן זיי אויך פאַרקויפט פאַרשידענע אַרטיקלען וואָס זענען געווען פריי פון מאָנאָפּאָל. די ריישער הויפּט־טראפיק איז געווען פאַרוואַלטעט פון ר׳ יצחק לאנדוי, אַ ביאנער חסיד און בעל־תפילה אין דער ביאַנער קלויז אין ריישע.

די גרעסטע און אויך די רייכסטע פערד־סוחרים אין ריישע זענען געווען יידן. זיי האָבן געפירט זייערע געשעפטן און אָנגעהאַלטן גרויסע שטאַלן אויף וואָליער מאַרק. אויך דער גרעסטער האַנדל פון בהמות איז געווען אין יידישע הענט. יעדן פרייטיק און אויך אויף די ירידים, האָבן אָט די סוחרים אויפגעקויפט הונדערטער בהמות אויף דער טאַרגאָוויצע און געשיקט גרויסע טראַנספּאָרטן מיט דער באַן קיין דייטשלאַנד.

אין ריישע איז אויך געווען דאָס גרעסטע און שענסטע יובעליר געשעפט אין גאַליציע. דער אייגנטימער איז געווען שאול שיף. דער אייגנטימער פון דער גרעסטער פאַפּיר־סחורות פאַבריק, וואָס האָט פּראָדוצירט שרייב־פּאַפּיר, קאָנווערטן און אַנדערע פאַפּיר־אַרטיקלען, אויך פאַפּירענע זעקלעך צום פּאַקן, איז געווען אַ חסידישער יונגערמאַן מיטן נאָמען שיף.

ר׳ מאָטיש עקשטיין איז געווען דער אייגנטימער פון אַ גרויסן עלעקטרישן מיל. דאָס איז געווען די גרעסטע און מאָדערנסטע מיל אין לאַנד. די ערשטע עלעקטרישע באַלייכטונג אין ריישע, איז געקומען פון ר׳ מאָטיש עקשטיינס מיל. די באַלייכטונג איז באַנוצט געוואָרן אויסשליסלעך אין און אַרום דער מיל וואָס איז געווען אויף דער רוסקיווישער גאַס, ווו ר׳ מאָטיש האָט אויך געהאַט זיין הויז. ער איז געווען אַ דזשיקיווער חסיד און אַ גביר אדיר. ער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט אין שטאָטישער פּאָליטיק.

דער האַנדל פון שניט־סחורות איז געלעגן אויסשליסלעך אין יידישע הענט. ריישע איז געווען באַוווסט אַלס דער צענטער פון שניט־סחורות ווו עס זענען געווען אַרום צוואַנציק פאַרטיילער. די גרעסטע פון זיי זענען געווען חיים וואָלף

באוי, זכריה יעזשאָווער, יוסף פייוועל, הערמאַן לובאַש, מענדל קאָרן, שמעון סאַנדהויז, קאַהאַנע און ברוין, שמעון דרוקער און אַנדערע.

אויך דער דעטייל־האַנדל איז נייַנציק פּראָצענט געווען אין יידישע הענט. פון אַלע שטאָטישע דעטייל געשעפטן זענען בלויז אַרום צען געווען נישט־יידישע. די יידישע דעטייל געשעפטן זענען געווען מאָדערנע מיט פּראַכטפולע אויסלייג־פענצטער מיט סחורות ווי אין די מאָדערנע שטעט.

די גרעסטע ציגל־פאַבריק האָט געהערט צו דער מינץ משפחה. זיי זענען אויך געווען גרויסע וואַלד־סוחרים. די גרעסטע הענדלער פון קוילן, האָלץ און בוי־מאַטעריאַלן זענען געווען די ברידער דרוקער. מיכל בירמאַן איז געווען דער אייגנטימער פון דעם גרעסטן אייזן און שטאָל געשעפט אין דעם גאַנצן קרייז. די רייזנער׳ס האָבן פאַבריצירט סאָדע־וואַסערן געטראַנקען, סיראָפּן, וואָס האָבן מיט דעם באַזאָרגט די שטאָט און אומגעבונג.

אין ריישע איז געווען אַ באַצירקס־הויפּטמאַנשאַפט — אַן אָפּטיילונג פון דער לאַנדעס רעגירונג אין לעמבערג — וואָס מ׳האָט גערופן „סטאַראָסטווע". חוץ די שטאָטישע גע־ריכטן, איז דאָרט אויך געווען אַ באַצירק געריכט. די אַלע געריכטן האָבן זיך געפונען אין אַ שיינע, גרויסע געביידע, וועלכע איז מיט עטלעכע הונדערט יאָר צוריק געווען דער שלאָס פון דער פּוילישער פירשטלעכער לובומירסקי פאַמיליע. די קרימינאַל־תפיסה האָט פאַרנומען דעם אונטערשטן טייל פון דער ריזיקער געביידע, אין וועלכער עס זענען געזעסן פאַרברעכער פון אַלע שטעט און שטעטלעך אין ריישער קרייז.

צום ריישער קרייז האָבן געהערט די שטעטלעך טיטשין, בלאַזשעוו, סאָקאָלאָוו, מאַדעץ, קאָלבישאָוו, גלאָגאָוו, טשיטש, פּריסטיק און נאָך אַנדערע, ווי אויך פיל דערפער. פון די אויבן דערמאָנטע שטעטלעך, זענען יעדן וואָכיקן טאָג געקו־מען צו פאָרן קיין ריישע יידישע סוחרים אין אָפענע און

אויך צוגעדעקטע וועגענער, וועלכע זענען געווען ענלעך צו די אַמעריקאַנער פּיאָנערישע „קאָווערד וועגאָנס". אין זיי פלעגן די קליינשטעטלדיקע סוחרים קומען איינקויפן פאַר־שידענע סחורות און אויך דערליידיקן זייערע געשעפטן. די שטאָטישע גויים, צווישן זיי שונאי ישראל, האָבן דאָרט גע־לעבט בשלום מיט די יידן, שוין צוליב דעם אַליין וואָס זיי האָבן געדאַרפט אָנקומען צו יידן פאַר טובות און הלוואות.

די גויאישע שטאָטישע באַפעלקערונג איז דאַמאָלט גע־ווען איינגעטיילט אין צוויי קלאַסן: צו די ערשטע האָבן געהערט די אויסשטודירטע; דער גרעסטער טייל פון זיי איז געווען שטאָט־באַאַמטע און פּראָפעסיאָנאַלן. צום צווייטן קלאַס האָבן געהערט אָרעמע אַרבעטער און סטרוזשעס, וואָס האָבן כמעט אַלע געאַרבעט ביי יידן.

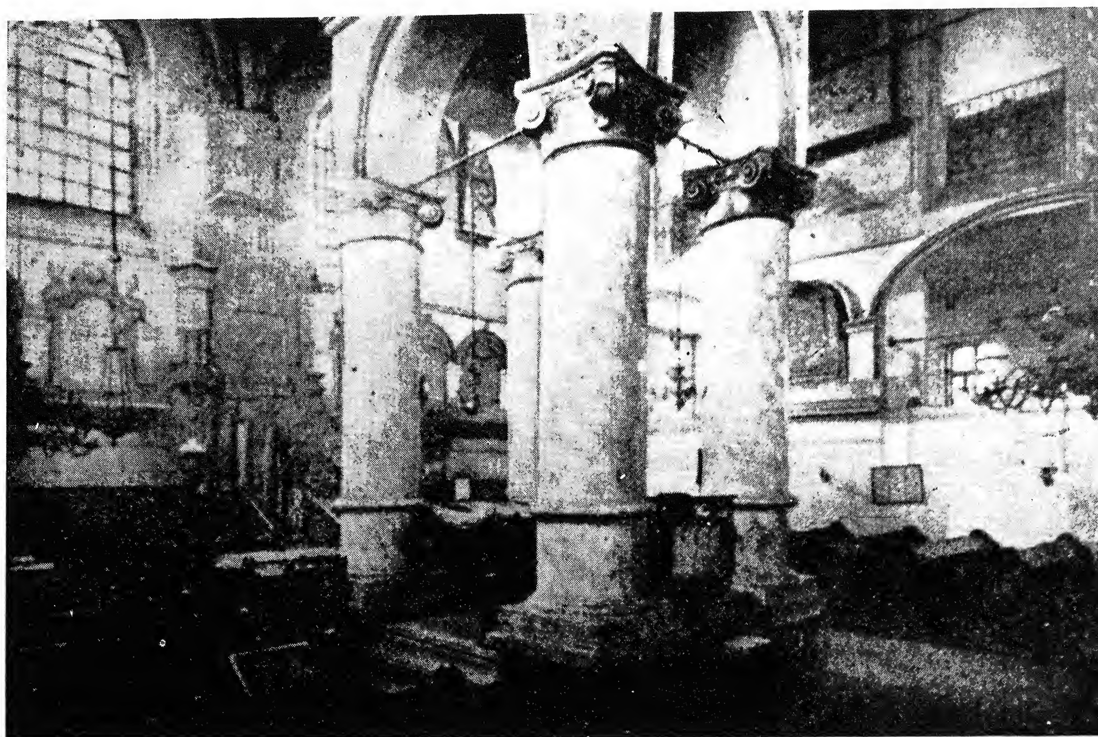
ריישע האָט געהאַט אַ יידישע קולטוס־געמיינדע מיט אַן אייגענער יידישער שטאָט־פאַרוואַלטונג, וואָס איז געווען אָנערקענט פון דער עסטרייכישער רעגירונג. די פירער פון קהל זענען דערוויילט געוואָרן דורך ספּעציעלע יידישע שטאָט־וואַלן. מ׳האָט דערוויילט אַ קהל־פּרעזידענט, אַ וויצע־פּרעזידענט און אַ צאָל מיטגלידער צום קהל־ראַט. אָט די דערוויילטע קערפּערשאַפט האָט געטראָגן דעם געזעצלעכן נאָמען „קולטוס געמיינדע", אויף פּראָסט יידיש — „קהל". „קהל" האָט געהאַט אַן אייגענע הויז אין מאַרק מיט קאַנצע־לאַריעס, וואָס זענען אויסגעהאַלטן געוואָרן פון די יידישע שטאָט־איינוווינער לויט דער באַשטייערונג פון קהל. יעדער יידישער איינוווינער האָט געמוזט צאָלן קהלשע שטייערן לויט זיינע הכנסות. די אָרעמע האָבן גאָרנישט געצאָלט.

ערב די וואַלן פלעגט זיך טאָן אויף טיש און בענק... אין די וואַלן פלעגן זיך באַטייליקן עטלעכע פּאַרטייען. מאַנכע פון זיי, איבערהויפּט די חסידישע, האָבן געפירט די פּאָליטישע מלחמה נישט בלויז מיט שטים־צעטלעך נאָר אויך מיט די פויסטן. עס איז אָפט געקומען צו קריגערייען און אויך

יידן און פּאָליאַקן פאָרן אין אָפענע וועגענער פון אַ יאַריד אין ריישע.

Jews and Poles leave the Reisha Fair in an open cart.

אַנטעריער פון דער שול מיטן באַלעמער
Interior of the Synagogue, with the Almemor.

געשלעגן צווישן יידן אין קלויז, אָדער ערגעץ ווו, צוליב דעם וואָס זיי האָבן נישט איינגעשטימט וועגן אַ קאַנדידאַט. ביי די חסידים איז עס געווען אַ מלחמה לשם שמים. אין ריי־שער שוויץ־באָד האָט אפילו איינער אַ ייד אָפּגעגאָסן דעם צווייטן מיט אַ שעפל הייסע וואַסער און אים שעור דערהרגעט, צוליב אַ קהל־קאַנדידאַט.

אין ריישע איז אין די דאַמאָלסדיקע יאָרן דערשינען „די יידישע פאָלקס־צייטונג" — אַ וועכנטלעכע צייטונג אַרויס־געגעבן פון עטלעכע ציוניסטן און משכילים. דער רעדאַקטאָר איז געווען נפתלי גליקסמאַן, אַ העברעאישער לערער און משכיל. די צייטונג האָט פיל געווידמעט דעם ציוניזם, אָבער זיך אויך אָפּגעגעבן מיט שטאָטישע פּאָליטיק און נישט איינ־מאָל שאַרף אָנגעגריפן איינצלנע מענטשן, ווייל זיי האָבן מיט זיי פּאָליטיש נישט איינגעשטימט. דאָס האָט געפירט דערצו אַז עס זאָל זיך שאַפן אַ באַוועגונג צו גרינדן אַ צווייטע וועכנטלעכע יידישע צייטונג, געצילט ספּעציעל קעגן די שריי־בער און אַרויסגעבער פון „דער פאָלקס־צייטונג". די גרינדער פון דער קעגנערישער צייטונג זענען געווען אפרים הירשהאָרן, בערנאַרד פיש און מענדל קאַרפּ, אַ משכיל און זשורנאַליסט, וגם אני הקטן בתוכם. מענדל קארפּ האָט געשריבן די לייט־אַרטיקלען, אפרים הירשהאָרן האָט איבערגענומען דעם פּאָ־ליטישן טייל. אין דאָזיקן טייל האָט מען געקעמפּט קעגן די מיטאַרבעטער און רעדאַקטאָרן פון „דער פאָלקס צייטונג". איך האָב געשריבן אַרטיקלען וועגן יידישע לאָקאַלע און וועלט נייעס. די קריגערישע צייטונג האָט לאַנג נישט אויס־געהאַלטן, צוליב פינאַנציעלע שוועריקייטן. דאַקעגן איז „די יידישע פאָלקס צייטונג" דערשינען עטלעכע יאָר.

ריישע האָט געהאַט עטלעכע טיכטיקע זשורנאַליסטן און שרייבער. איינער פון זיי איז געווען דער ציון־עסקן בן־ציון פעט, וועמענס לייט־אַרטיקלען זענען אָפט דערשינען אויך אין לעמבערגער „טאָגבלאט". ער איז אויך געווען איינער פון די בעסטע רעדנער אין ריישע. די בעסטע צייט פון זיין יוגנט האָט ער אָפּגעגעבן פאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג און האָט אויך פיל בייגעטראָגן צום יידישן קולטור־לעבן נישט בלויז אין ריישע, נאָר אויך אין גאַנץ גאַליציע. ער איז נפטר געוואָרן אין תל־אביב, ווו ער איז געווען דער ספּאָרט־רע־דאַקטאָר פון טאָגבלאַט „הארץ". או״ך משה וויזנפעלד און זיין ברודער לעאָן־לייב האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין זשורנאַליסטיק. לעאָן וויזנפעלד האָט אין ריישע אַרויסגעגעבן אַן אייגענע צייטונג „די גערעכטיקייט" און איז אויך געווען אַ מיטאַרבעטער אין קראָקאָווער „טאָג": ער וווינט איצטער אין קליוולאנד און גיט אַרויס אַן אייגענע צייטונג. אין ריישע איז ער געווען אַ גרויסער אָנהענגער פון דר. נתן בירנבוים (מתתיהו אחר). צו דער דערמאָנטער גרופּע האָבן אויך געהערט מענדל קארפּ, לעאָן חיים, נחום שטערנהיים, נפתלי גליקסמאַן, אפרים הירשהאָרן און אַנדערע.

חוץ די יידישע חדרים, ווו עס האָבן געלערנט יינגלעך פון אָרטאָדאָקסישע עלטערן, האָט די שטאָט אויך געהאַט מאָ־

דערנע העברעאישע שולן, פאַר קינדער פון מאָדערנע יידישע הייזער. צווישן די העברעאישע לערער האָבן פאַרנומען דעם א׳יבנאָן אבא אַפּעלבוים, נפתלי גליסקמאַן און משולם דוד־זאָן. די ערשטע צוויי זענען געווען ריישער, דער לעצטער איז געקומען קיין ריישע פון ארץ־ישראל. ער איז געווען אַ גוטער פּעדאַגאָג און איז געווען זייער באַליבט, איבערהויפּט ביי דער יידישער יוגנט. דודזאָן האָט פיל בייגעשטייערט צו דער פאַרשפּרייטונג פון דער מאָדערנער העברעאישער שפּראַך אין ריישע. דעם 28 דעצעמבער 1952 האָבן די ריישער יידן אין תל־אביב געפייערט זיין 75־טן יובל־טאָג. ער איז נפטר געוואָרן אין ניר דוד, אַ קבוץ אין עמק, ווו זיין עלטערער זון איז אַ חבר.

ריישע האָט געהאַט אַ סך שולן, בתי־מדרשים, קלויזן, שטיבלעך. די צוויי גרויסע שיינע שולן — די שטאָט־שול און די וואָלער שול זענען געווען קהל־אייגנטום. דאָס זענען געווען גרויסע און פּראַכטפולע בנינים. צום קהל האָט אויך געהערט די גרויסע שטאָטישע קלויז, דער בית המדרש, דאָס שניידער־ און דאָס טרעגער־שולכל. די דאָזיקע שולן און קלויזן זענען געווען גרופּירט צוזאַמען. אויף דער צווייטער זייט פון אַריינגאַנג צום בית־המדרש איז געווען די סאנצער קלויז — אַ געדונגענע שטוב. די גרויסע דזשיקיווער קלויז איז געווען אין רויזן געסל; די שיינע רימאַנאָווער קלויז איז געשטאַנען אויף זילבערס פּלאַץ; אויפן טעפער געסל איז געווען די ביאַנער קלויז. אין רוסקיוויש איז אויך געווען אַ קלויז, וואָס מ׳האָט גערופן „די צוקעריס״, ווייל דער גרינדער איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען „צוקער״. אין מאַרק איז אויך געווען אַ בית־הכנסת, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „חברה בקור חולים״, ווו עס האָבן געדאַוונט סוחרים וואָס האָבן געוווינט אין מאַרק. נישט ווייט פון הינער־פּלאַץ, נעבן די יאטקעס, איז געווען אַ שולעכל וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „לינת הצדק״. ווייט אויף דער וואָלע, אַנטקעגנאיבער דער טאַרגאָוויצע, איז אויך געווען אַ שולעכל מיטן נאָמען „גמילת חסדים״ אין אַ געדונגענע שטוב. דאָרט האָבן געדאַוונט יידן וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט מיט אייער־פּאַקעריי. מ׳האָט טאַקע די שול גערופן „אייער־פּאַקער שולעכל״. די חסידישע קלויזן און קליינע שולעכלעך זענען געווען אינגאַנצן אומאָפּהענגיק פון קהל. זיי זענען פאַרוואַלטעט געוואָרן פון די יידן וואָס האָבן דאָרט געדאַוונט. פון שול־מיטגלידער האָט מען דעמאָלט נישט געוווּסט. די גרעסטע הוצאה איז געווען „דירה געלט״. דאָס האָט מען באַקומען פון נדרים און עליות. די צווייטע הוצאה איז געווען עטלעכע פונט ליכט אַ וואָך און האָלץ צו באַהייצן די שול אום ווינטער און איז אויך געדעקט געוואָרן דורך די עליות.

די בתי־תפילות זענען פאַרוואַלטעט געוואָרן פון צוויי גבאים, וועלכע זענען אויסגעוויילט געוואָרן אויף אַ יאָר. די וואַלן האָט מען אָנגערופן „קלפּי״. פאָרגעקומען איז עס אַזוי: מ׳האָט אָנגעשריבן דעם נאָמען פון יעדן קאַנדידאַט אויף אַ צעטל. די צעטלען האָט מען אַריינגעלייגט אין אַ יאַרמולקע און זיי אויסגעמישט. אַ יינגל אונטער פינף יאָר האָט אַרויסגעצויגן דעם ערשטן און צווייטן צעטל. דער וואָס איז געווען פאַרשריבן אויפן ערשטן צעטל איז אָפיציעל אויסגעוויילט געוואָרן אַלס גבאי ראשון, דער צווייטער — אַלס גבאי שני.

דער שטאָטישער מרחץ איז געווען דאָס אייגנטום פון קהל. גערופן האָט מען עס שוויצבאָד. דעם מרחץ האָט קהל פאַרדונגען אויפן יאָר. מיינער אַ פעטער, טוביה נידער, האָט פאַרוואַלטעט דעם ריישער מרחץ עטלעכע יאָר, און מ׳האָט אים טאַקע גערופן טוביה דער בעדער.

קהל האָט אויך געהאַט אַ יידישן שפּיטאָל פאַר אָרעמע קראַנקע. דאָס איז געווען אַ קליינע אַלטע כאַטע מיט דריי גרויסע צימערן, ווו עס זענען געשטאַנען עטלעכע בעטלעך. דער שפּיטאָל האָט זיך געפונען אויף דער גרינער גאַס. איך געדענק אַלס יינגל, ווען מיר האָבן געוווינט ביים פעטער לייזער קאָריץ נישט ווייט פון דער גרינער גאַס, האָב איך און נאָך אַנדערע קינדער זיך געשפּילט אויף די גרויסע ליידיקע פּלעצער. זומער זענען אויף די פּלעצער געשטאַנען וואַנדערנדיקע צירקן, מענאַזשעריעס וכדומה. אין מזרח האָט זיך דער פּלאַץ געגרענעצט מיט דעם אַלטן בית עולם. ביים אַריינגאַנג צום בית עולם איז געווען דער אויבן דערמאָנטער שפּיטאָל. איך פלעג דאָרט אָפט אַריינקוקן. עס פלעגט מיר ווי טאָן דאָס האַרץ קוקנדיק אויף די הילפלאָזע קראַנקע זקנים וואָס זענען געזעסן אָדער געלעגן אויף די בעטלעך און געוואַרט אויפן מלאך המות...

די שטאָט האָט אויך געהאַט אַ שיינעם גרויסן שפּיטאָל הינטערן שפּאַציר גאָרטן אויף דער דרוקעראָווקי (דעם נאָמען האָט די גאַס באַקומען פון דעם, וואָס די באַוווּסטע דרוקער פירמע האָט דאָרט געהאַט איר גרויסן לאַגער). אַלע דאָרטיקע פּאַציענטן זענען געווען קריסטן. די שפּיטאָל־שוועסטער זענען געווען נאָנעס. עס איז דאָרט אויך געווען אַ קאַטוילישע קאַפּליצע. איך פלעג אָפט זיך צוקוקן ווי די גלחים גייען דאָרט אַריין און אַרויס.

דער אַלטער בית־עולם (איבער 500 יאָר אַלט), ווו עס איז געווען דער יידישער שפּיטאָל, האָט זיך געצויגן איבער אַ גרויסן שטח פון הינערפּלאַץ גלייך מיט דער מיקאשקע ביז נעבן דער באַן־סטאַציע. אין אָנהויב פון ניינצענטן יאָרהונדערט האָט די שטאָט פאַרוואַלטונג דורכגעשניטן אַ וועג אין מיטן בית־עולם, כדי צו פאַרבינדן די וואָליע מיט דער גרינער גאַס. פון אַלע ריישער יידן אין מיינע צייטן איז נישט געווען קיין איינציקער וואָס זאָל וויסן פון אַ משפּחה אָדער קרוב וואָס רוט דאָרט.

חוץ דעם אויבן דערמאָנטן בית־עולם איז אויך געווען אַן אַלטער בית־עולם הינטער דער שטאָט־שול. איך בין דאָרט אַמאָל געווען און האָב פּרובירט לייענען די שריפט פון די אַלטע, האַלב־צעבראָכענע מצבות, די נעמען פון די נפטרים, עס זענען אָבער פאַרבליבן נאָר שוואַכע סימנים פון דער שריפט. דער נייער בית עולם איז געווען ווייט פון דער שטאָט, אויף דער בלאָניע, אויפן וועג קיין טיטשין.

פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ריישע איז דאָס רוב געווען אָרטאָדאָקסן. זיי האָבן געטראָגן די טראַדיציאָנעלע יידישע מלבושים, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ לאַנגן שוואַרצן קאַפּטאַן און אַ שוואַרצן סאַמעטענעם קאַפּעליוש. די

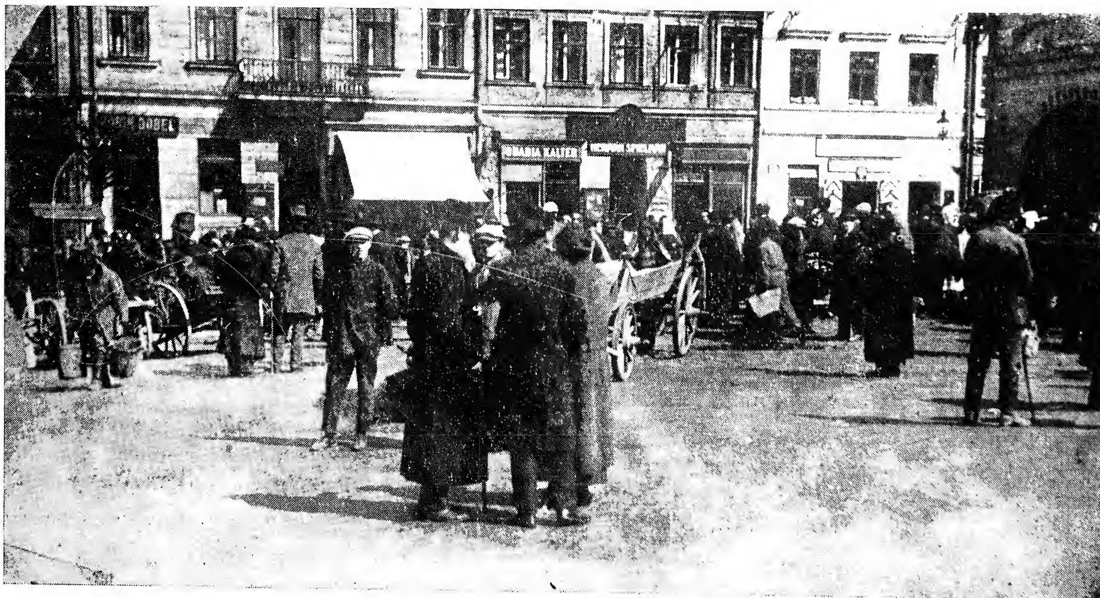
באלעבאטישע יידן האָבן זיך געהאלטן ריין און שיין, די באָרד שיין פאַרקעמט און די פאות פאַרלאָקט. דאקעגן האָבן די חסידים געטראָגן לאַנגע אויסגעצויגענע פאות, פאַרלאָזטע לאַנגע בערד, די נאָזלעכער באַצירט מיט ברוינעם שמעקטאַבאַק און דער קאָלנער פון העמד אָפן צעשפּרייט. די קאַפּאָטע האָט געהאַט צוויי הינטערשטע קעשענעס פון וועלכע עס האָט אָפט אַרויסגעהאנגען אַ פאַטשיילע. אום שבת האָט יעדער פארהייראַטער ייד געטראָגן אויפן קאָפּ אַ שטריימל און איז געווען אָנגעטאָן אין אַ שווארצן זיידענעם כאַלאַט. עטלעכע אויפגעקלערטע יידן האָבן שבת געטראָגן צילינדערס. זיי האָבן געדאווענט אין דער שול.

ריישע איז געווען אַן אמתע יידישע שטאָט מיט אַ יידישער אַטמאָספערע. מ׳האָט זיך מיט יידישקייט נישט געשעמט. אַ חסידישער ייד פלעגט שבת גיין אין גאַס איינגעהילט אין אַ גרויסן וואָלענעם טלית. סוכות פלעגט ער שטאָלץ טראָגן דעם אתרוג און לולב אין גאַס. אין אַ זומערדיקן שבת, ביי דער סעודה, פלעגט מען דאָס זמירות־זינגען פון יידישע היימען הערן אין אַלע גאַסן ווו יידן האָבן געוווינט. יידן האָבן מחדש געווען די לבנה אין די גאַסן אויפן הויכן קול. קיינער האָט נישט געשטערט. די גויים, וואָס פלעגן דאַמאָלט זיין אין גאַס, פלעגן זיך אָפּשטעלן קוקן אָבער נישט שטערן. דער גוי האָט נישט געשטערט און נישט חוזק געמאַכט פון יידישן רעליגיעזן לעבן.

דער ריישער מארק

דער מאַרק איז געווען אַ גרויסער סקווער. אין מיטן מאַרק איז געשטאַנען אַ מאָנומענט פון טאַדעאוש קאָשטשושקאָ. צו מערב זייט פון מאַרק איז געשטאַנען די שיינע געביידע פון שטאָטישן מאַגיסטראַט. אַלע הייזער וואָס האָבן אַרומגערינגלט דעם מאַרק זענען געווען יידישע, ווו עס האָבן געוווינט די גבירים פון שטאָט. דער מאַרק איז אויך געווען דער צענטער פון שניט־סחורות און צעלניק. עס זענען דאָרט אויך געווען די גרעסטע שפייז־לאַגערן און מעל געשעפטן. אַלע דאָזיקע געשעפטן זענען געווען אויסשליסלעך יידישע. אין מאַרק זענען אויך געווען דריי יידישע בענק און אויך שיינע מאָדערנע דעטייל געשעפטן. דער מאַרק סקווער האָט אויך געדינט אַלס צענטער פאַר די ירידים, ווו עס פלעגן קומען סוחרים פון די נאָנטסטע שטעטלעך מיט פערד און וואָגן אָנגעפילט מיט סחורות אויך הילצערנע שטאַנגען אַרויסהענגען זייערע סחורות. די סחורות זענען געווען פאַר די פויערים.

דער מאַרק האָט אויך געדינט אַלס צענטער פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן. אין אַ שיינעם וואַרעמען טאָג אַרום צען אַ זייגער פרי האָט מען שוין געזען אַ היפשע צאָל יידן אין מאַרק, מאַנכע פון זיי מיט שיינע פאַרקעמטע בערד און פאַרלאָקטע פאות מיט אַ שטעקעלע אין האַנט, די לאַנגע קאַפּאָטע ברייט צעקנעפלט. פון וועסטל איז געהאנגען אַ גרויסע לאַנגע גאָלדענע קייט צוגעטשעפעט צו אַ גרויסן גאָלדענעם זייגער, וואָס איז דאמאָלט געווען אין דער מאָדע. זיי זענען אַרומגעגאַנגען זאַלבע צווייט אָדער צו דריי, געפאָ־

In the Market-place.

יידן אין מאַרק

כעט מיט די שטעקלעך בהרחבה. זיי האָבן געשמועסט וועגן זייערע געשעפטן און אויך דיסקוטירט פּאָליטיק און נייעס פון טאָג. אויב אַ ייד האָט געוואָלט זען אַן אַנדערן ייד — האָט מען זיך געטראָפן אין מאַרק אָדער אין בית הכנסת. מיט טעלעפאָנען האָט מען זיך דאַמאָלט נישט באַנוצט, כאָטש עס איז שוין דאַמאָלט געווען טעלעפאָנען אין ריישע. יעדער האָט געוווסט ווו דער צווייטער געפינט זיך. דער מאַרק האָט אויך געדינט אַלס צענטער פאַר די כאַשטערס (פּראָצענטניקעס). חוץ די גרויסע און קלענערע יידישע בענק זענען אין ריישע געווען רייכע יידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען אויסשליסלעך מיט כאַשטעריי. יידן, וואָס האָבן זיך געגנויטיקט אין הלוואות, האָבן געמוזט אָנקומען צו די כאַשטערס און האָבן געצאָלט גרויסע פּראָצענטן.

אין מאַרק האָבן יידן אַרומגעשפּאַצירט ווי ביי זיך אין דער היים. גויים וועלכע פלעגן דאָרט פאַרבייגיין — און עס זענען צווישן זיי געווען גרויסע אַנטיסעמיטן — האָבן נישט פאַרטשעפּעט די יידן. מען האָט דאָן ניט געהערט וועגן שענדן אַ מקום קדוש, אָדער, חלילה, אַ ספר תורה. ווי עס פּאַסירט אָפט אויף דער ברייטער וועלט... אויב אַ גוי האָט אַמאָל יאָ באַליידיקט אַ יידן, האָט אים דער ייד פאַרקלאָגט אין געריכט. דער ריכטער האָט דעם אָנגעקלאָגטן באַשטראָפט לויטן געזעץ. אונטער דער עסטרייך־אונגאַרישער מאַנאַרכיע פון קייזער פראַנץ יאָזעף, האָבן די יידן געפירט אַ פריי יידיש לעבן בכבוד.

אין די אָוונטן האָט דער מאַרק געדינט אַלס אַ שפּאַציר־פּלאַץ פאַר יונג און אַלט. דער שפּאַציר האָט זיך אָנגעהויבן אין מאַרק און זיך געצויגן ביז דער הערן גאַס, אונטער די קעסטן בוימער און די אַלעע. די לעצטע איז געווען די אַריסטאָקראַטישע גאַס אין שטאָט. אַרום זיבן אָוונט האָבן זיך באַוויזן יונגע מיידלעך און פרויען אויסגעפּוצט לויט דער נייסטער מאָדע, אויך פיל סטודענטן אין שיינע שוואַרצע געפּאַסטע מונדירן און אויך אַקאַדעמיקער.

אין מאַרק סקווער זענען אויך פאַרגעקומען פּאַראַדן און דעמאָנסטראַציעס. איך געדענק אַן אינצידענט וואָס האָט פּאַסירט אין מאַרק. ס'איז געווען אין יאָר 1908. דער עסטרייכישער פּאַרלאַמענט האָט דורכגעפירט אַ געזעץ, אַז אַלע געשעפטן מוזן געשלאָסן ווערן זעקס אַזייגער אָוונט. אַזאַ געזעץ האָט שוין לאַנג עקזיסטירט אין די גרויסע שטעט, ווי ווין, אָבער נישט אין גאַליציע. אין ריישע זענען די געשעפטן געשטאַנען אָפן ביז שפּעט אינדערנאַכט. אין ריישע איז געווען אַ גוט אָרגאַניזירטע פּוילישע סאָציאַל־דעמאָקראַטישע פּאַרטיי, אונטער דער פירערשאַפט פון בורדאַ. עס איז דאָרט אויך געווען אַ גוט אָרגאַניזירטער „פּועלי־ציון" פאַריין אונטער דער פירערשאַפט פון מרדכי בוכבינדער, אַ אינטעליגענטער און גוטער רעדנער אין יידיש און אין פּויליש. ער אַליין איז געווען אַ משרת ביי היילמאַן־קאַהן, אַ פּיליאַלע פון אַ ווינער פירמע. אין „פּועלי ציון" אָרגאַניזאַציע האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַ סך משרתים (אָנגעשטעלטע), וואָס האָבן געאַרבעט אין די דעטייל געשעפטן. עטלעכע טעג נאָכדעם ווי די דעטייל־געשעפטן האָבן איגנאָרירט די „זעקס אוהר שפּער געזעץ", און די שטאָט־פּאַרוואַלטונג האָט זיך נישט־וויסנדיק געמאַכט דערפון, האָבן זיך צוזאַמענגענומען עטלעכע משרתים, מיטגלידער פון דעם „פּועלי־ציון"־פאַריין אין מאַרק, מיטן צוועק צו דעמאָנסטרירן קעגן די פאַרשוועכונג פון „שפּער געזעץ". זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין פראָנט פון קליינמאַנס שוך־געשעפט און אין עטלעכע מינוט האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן עטלעכע הונדערט מענטשן. איך בין דאַמאָלט געווען אָנגעשטעלט אַלס בוכהאַלטער אין געשעפט ביי שמעון דרוקער, אַנטקעגן איבער קליינמאַנס שוך־געשעפט. איך בין אַרויס און דערזען דעם גרויסן טומל אויף דער צווייטער זייט מאַרק. פלוצים האָט זיך דערהערט אַ טראַך פון געבראָכענע גלאָז. עמיצער האָט געוואָרפן אַ שטיין און צעשמעטערט דאָס גרויסע גלאָז־שוי־פענצטער פון קליימאַנס שיך־געשעפט. אַלע האָבן אָנגעהויבן זיך שטופּן און לויפן. ווי איך האָב שפּעטער אויסגעפונען, איז ביים שיך־געשעפט פאַרגעקומען אַ געשלעג, עס זענען אָנגעלאָפן פּאָליציי און האָבן נאָכגעיאָגט די דעמאָנסטראַנטן. איין פּאָליציאַנט האָט מיך דערוויסט, ווייל אויך איך בין אַוועקגעלאָפן פונקט ווי די אַנדערע. ער האָט מיך געפירט צום פּאָליציי־באַצירק איבער דער ריישער הויפּט־גאַס. דער קלאַנג וועגן מיין אַרעסט האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפּרייט אין שטאָט. אַ סך מענטשן האָבן זיך פאַרזאַמלט אין פראָנט פון פּאָליציי־אַמט און מיינע פריינט זענען אַריין און גערעדט מיט דעם פּאָליציי־וואַכמייסטער. עס האָט אָבער נישט געהאָלפן. ער האָט מיך פאַרשריבן אַלס אַ איבערטרעטער פון געזעץ; ער האָט מיך באַפרייט מיט דעם באַדינג, אַז דעם צומאָרגנס, 10 אַזייגער פרי, זאָל איך זיך צושטעלן אין פּאָליציי.

מיינע עלטערן, נישט וויסנדיק דעם אמת, האָבן מיך חושד געווען. זיי האָבן מיר נישט געוואָלט מוחל זיין די שאַנדע וואָס איך האָב געבראַכט אויף זייער פאַמיליע.

אויף צומאָרגנס בין איך גלייך אַוועק צום אַדוואָקאַט ד"ר האַפּפען. ער איז געווען פרעזידענט פון פאַריין „חובבי ציון", ווו איך בין אויך געווען אַקטיוו. ער האָט מיר געראָטן צו גיין צום פּאָליציי אינספּעקטאָר און אויב ער וועט מיך דערקלערן שולדיק און איבערגעבן די קלאַגע אין געריכט, וועט ער שפּעטער אויסאַרבעטן פאַר מיר אַ פאַרטיידיקונגס־אַקט. אינדערפרי בין איך שוין געווען ביים פּאָליציי־אינספּעקטאָר. דאָרט האָב איך אויך געטראָפן וואַרטנדיק אויף מיר מיין פריינט מ. בוכבינדער, וועלכער איז געווען באַפריינדעט מיטן אינספּעקטאָר. ער איז באַלד צוגעקומען און מיר געזאָגט, אַז איך בין פריי.

דעם זעלבן טאָג האָט דער באַצירקס־הויפּטמאַן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע געשעפטן אַן אויסנאַם מוזן זיך שליסן יעדן טאָג נישט שפּעטער ווי זעקס אַזייגער אָוונט. די פּאָליציי האָט אויך באַקומען אַ באַפעל דעם דאָזיקן געזעץ דורכצופירן. ביי די פּועלי ציוניסטן און אויך ביי די ריישער משרתים בין איך געווען אַ העלד, וואָס צוליב מיר איז דער נייער געזעץ אַרויפגעצווּונגען געוואָרן אויף די קאַפּיטאַליסטישע בעלי־בתים פון די דעטייל געשעפטן...

אין וואָכנטאָג איז אין מאַרק געווען אַ באַוועגונג ווי אויף אַ יריד, פון פרי ביז נאַכט. אום שבת אָבער האָט דער מאַרק גערוט. די סתם פרומע יידן און חסידים זענען גע־גאַנגען דאַוונען באַצירט מיט טערקישע טליתים מיט אַ ברייטער זילבערנער עטרה. מ'האָט זיך נישט געשעמט. אַמאָל פלעגט טרעפן אַז אַ קליינער שייגעצל האָט פאַרטשעפּעט אַ חסידיש יינגל אין גאַס און אים נאָכגעשריען „זשידקו", אָדער ער פלעגט נאָכלויפן דעם אַנטלויפנדיקן יינגל און רייסן ביי אים די פאות. דאָס איז אָבער פאָרגעקומען נאָר ווען אַ שייגעצל האָט דערווישט אַ יינגל אין אַ געגנט באַוווינט בלויז פון קריסטן.

שבת ביז אַרום דריי אַזייגער נאָכמיטאָג האָט דער מאַרק געפּוסטעוועט. נאָכדעם פלעגט ער פול ווערן מיט שפּאַציר־גייער. אַ חוץ יונגעלייט און מיידלעך, אויסגעפּוצט אין זייערע שבתדיקע מלבושים, האָבן דאָרט אויך אַרומשפּאַצירט פיל יידן אין זייערע שטריימלעך און זיידענע שוואַרצע קאַפּאָטעס. זיי פלעגן שפּאַצירן אין גרופּן, דיסקוטירן פאַרשידענע פּראָבלעמען ביז זמן מנחה. עס איז באמת געווען אַ פאַרגע־ניגן צו זען דעם ריישער מאַרק אין אַ זומער שבת שפּעט נאָכמיטאָג, ווי יידן האָבן שפּאַצירט אויסגעפּוצט אין בגדי שבת, די לינקע האַנט אין דער הינטערשטער קעשענע, אָדער פיר פינגער אַריינגעשטעקט אין גאַרטל. אין דער רעכטער זייט פון דער הינטערשטער קעשענע האָט אָפט אַרויסגע־שטעקט אַ רויטע פאַטשיילקע, מיט דער רעכטער האַנט פלעגט דער ייד גלעטן זיין בערדל אָדער דרייען אַ פאה. איך צווייפל אויב דער תל־אביבער מאַרק קוקט אויס מער יידיש ווי עס האָט אויסגעקוקט דער ריישער מאַרק אום שבת...

דער יידישער איינפלוס האָט זיך געפילט אפילו אין די דערפער ווו עס האָבן געוווינט איינער אָדער צוויי יידן צווישן הונדערטער און טויזנטער פּויערים. דער ייד איז געווען אַ גוטבאַזיצער, אַ פּאַסעסאָר, אָדער אַ קרעטשמער. די דאָרפס פּויערים, צווישן זיי גאַנץ גרויסע און זייער רייכע פּריצים, האָבן דעם יידן רעספּעקטירט. די אָרעמע פּויערים זענען אינגאַנצן געווען אָפּהענגיק פון יידישן פּאַסעסאָר. זיי האָבן פּשוט פון אים געלעבט און גוט פאַרדינט.

די יידישע שענק

ביז צום יאָר 1910 זענען די שענקען אין עסטרייך געווען אונטער דער יוריסדיקציע פון די מאַגיסטראַטן, פּונקט ווי אַלע אַנדערע געשעפטן. ווער עס האָט געוואָלט עפענען אַ שענק האָט בלויז געדאַרפט אָנקומען צום מאַגיסטראַט פאַר אַ דערלויבעניש פּונקט ווי פאַר אַ שפּייז אָדער קליידער־געשעפט. דער אַפּליקאַנט האָט באַלד באַקומען די קאָנצעסיע און האָט געצאָלט די געזעצלעכע טאַקסע. עס זענען טאַקע אין גאַליציע געווען זייער אַ סך שענקען ווו מ'האָט פאַר־קויפט וויין, ביר און בראָנפן און כמעט אַלע זענען געווען יידישע.

אין יאָר 1910 איז אין עסטרייך אַריין אין קראַפט אַ געזעץ, וואָס איז פריער אָנגענומען געוואָרן אין פּאַרלאַמענט.

אונטערן דרוק פון די פּוילישע אַנטיסעמיטישע פירער, וואָס האָט געשטעלט אַלע שענקען אין דער מאָנאַרכיע אונטער דער יוריסדיקציע פון דער רעגירונג.

אין די עסטרייכישע פּראָווינצן אויסער גאַליציע, ווי למשל בעהמען, מעהרען און אַנדערע, ווו די יידישע באַפעל־קערונג איז געווען אַ קליינע, האָט דער נייער געזעץ גע־מאַכט אַ קליינעם איינדרוק, ווייל דאָס רוב פון די געוועזענע שענקערס זענען געווען נישט יידיש. אין גאַליציע אָבער, ווו איבער 90 פּראָצענט זענען געווען יידיש, איז דער נייער געזעץ געווען אַ טויט־קלאַפּ. אין ריישע האָבן אַלע יידישע שענקערס אָפּגעגעבן אַפּליקאַציעס פאַר נייע קאָנצעסיעס. צום באַדויערן האָט מען אַ גאַנץ קליינע צאָל פון זיי באַוויליקט. איבער 30 פּראָצענט פון די קאָנצעסיעס האָט מען געגעבן צו נישט־יידישע אַפּליקאַנטן, וואָס זענען קיינמאָל קיין שענקערס נישט געווען. דאָס האָט אָנגעמאַכט אַ גרויסן טומל צווישן די יידישע שענקערס נישט נאָר אין ריישע, נאָר איבער דער גאַנצער פּראָווינץ. ווייל עס האָט געדראָט אַז הונדערטער יידישע שענקערס זאָלן בלייבן אָן פּרנסה. די יידישע שענ־קערס איבערן לאַנד האָבן זיך אָרגאַניזירט און אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן דער דיסקרימינאַציע. מ'האָט באַשלאָסן צו פּראָטעסטירן צו די העכסטע אינסטאַנצן אין ווין קעגן דעם געזעץ.

צום באַשטימטן טאָג זענען איבער צוויי טויזנט יידישע שענקערס אָנגעקומען קיין ווין און ווי איין מאַן האָבן זיי מאַרשירט איבער די ווינער גאַסן, מענער און פרויען, און זיך אָפּגעשטעלט ביים עסטרייכישן פּאַרלאַמענט. די פירער פון די דעמאָנסטראַנטן האָבן איבערגעגעבן געשריבענע פּראָטעסטן צו די פירער פון דער רעגירונג און אויך אַ ביטע צום קייזער פראַנץ יאָזעף. אַלע צייטונגען אין לאַנד האָבן אָפּגעגעבן פּלאַץ פאַר דער נייעס, עס זענען אויך דערשינען בילדער פון די דע־מאָנסטראַציעס.

די פּראָטעסט דעמאָנסטראַציע האָט פיל געהאָלפן. די רע־גירונג האָט פאַרגרעסערט די צאָל קאָנצעסיעס פאַר די יידן. אין ריישע האָבן כמעט אַלע אַלטע יידישע שענקער באַקומען די קאָנצעסיעס.

די יידישע שענק אין ריישע האָבן געדינט דעם יידן ווי אַ קאַפע־הויז. אויך איבער נײַנציק פּראָצענט פון די קאַפע־הייזער האָבן געהאַט יידישע אייגנטימער. די יידישע שענק איז געווען דער פאַרזאַמלונגס־פּלאַץ פון סתם יידן, חסידישע בעלי בתים און אויך עקסטרעמע אָרטאָדאָקסן. צווישן דעם קלאַס יידן זענען קיין שיכורים נישט געווען. אַ חסידישער ייד טרינקט נישט צוליב שיכרות, נאָר צוליב אַ ברכה און לחיים, סיידן פּורים, דאַמאָלט האָבן אפילו חסידים איבער־געכאַפּט די מאָס.

יידן זענען געקומען אין שענק טרינקען אַ גלאָז מעד אָדער ביר און פאַרבייסן מיט אַ היפּשער טעלער אַרבעס. אין די שענקען האָט מען באַקומען פּילזנער אָדער אָקאָטשימער

ביר און אויך אַנדערע שאַרפע משקאות. אָפט זענען יידן געזעסן אין גרופן, געזופט פון די גלעזער און עוסק געווען בדברי תורה, אַנדערע האָבן דיסקוטיר׳ט יידישע אָדער גע־שעפטס־פּראָבלעמען. פיל געלט האָט עס נישט געפּאָדערט. פאַר פינף אָדער צען גראַצער האָט מען באַקומען אַ גרויס גלאָז ביר, מ׳איז דערביי אָפּגעזעסן עטלעכע שעה.

איינע פון די מער באַוווּסטע שענקען אין ריישע איז געווען די שענק פון ר׳ וואָלף קאַנער. דער אייגנטימער איז געווען אַ בכבודיקער חסידישער ייד. אָט די שענק האָט גע־דינט אַלס פאַרזאַמלונגס פּלאַץ פון די חסידישע יידן, סוחרים און רייכע באַנקירן. די צווייטע באַוווּסטע שענק איז געווען ר׳ יחיאל טענענבוימס. גערופן האָט מען אים ר׳ יחיאל מעד־שענקער. זיין שענק האָט פאַרקויפט בלויז מעד און וויין. די מער באוווסטע וויין שענק האָט געהערט צו ר׳ דוד טוכפעלד, דאָרט האָבן פאַרקערט דער מער אויפגעקלערטער קלאַס יידן: די שניט־סוחרים און אויך די צעלניק־סוחרים.

דער גרעסטער געשעפטס־טאָג אין דער יידישער וויין־שענק איז געווען שבת נאָכמיטאָג, ביז זמן מנחה. די קאַנער שענק איז אין דער צייט געווען געפּאַקט מיט יידן אין זיי־ערע שבתדיקע מלבושים, געזעסן איבער די ביר גלעזער. אום שבת האָט מען געגעבן משקה אויף קרעדיט. אַ פרעמדער האָט קיין משקה נישט באַקומען, אַזוי אַז מען האָט ניט געדאַרפט פאַרשרייבן. מוצאי־שבת האָט מען אין די שענקען אויך געפראַוועט מלוה מלכה׳ס און געזונגען זמירות.

פּאָליטיק און וואַלן אין ריישע

אין ריישע זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן וואַלן, אין וועלכע די יידישע באַפעלקערונג איז געווען פאַראינטערעסירט פּאָ־ליטיש. די קהל־וואַלן, למשל, זענען געווען אַ ריין יידישע אנגעלעגנהייט מיט וועלכער נישט־יידן האָבן נישט געהאַט קיין שום שייכות. עס האָבן אָפט קאנדידירט צוויי און אויך דריי קאַנדידאַטן פאַרן זעלבן אַמט, איז טאַקע דער וואַל־קאַמף געפירט געוואָרן זייער ענערגיש פון די פאַרשידענע קאַנ־דידאַטן.

די מערהייט פון די קהל־קאַנדידאַטן זענען געווען גע־וויינלעך אַדוואָקאַטן, אָבער אויך „אויפגעקלערטע" סוחרים. עס פלעגן אויך קאַנדידירן יידן פון חסידישן בעל־בית׳ישן קלאַס, ווי, למשל, ר׳ מאָטיש עקשטיין און אַנדערע, אָבער די עקסטרעם פרומע יידן האָבן זיך מיט קיין פּאָליטיק נישט אָפּגעגעבן. זיי האָבן נישט געוואָלט מבטל זיין זייער צייט פון לערנען תורה צוליב „אַזעלכע נאַרישקייטן". ביי זיי איז געווען תלמוד תורה כנגד כולם... דערפאַר טאַקע האָבן די אַסימילירטע יידן געהאַט די אויבערמאַכט אין קהל.

געוועלט האָבן בלויז יידן, וואָס האָבן געצאָלט קהל־שטייער, דהיינו, סוחרים, באַנקירן, דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און גלאַט רייכע יידן. די אָרעמע האָבן קיין שטייער נישט געצאָלט. אַזוי ווי איבער 60 פּראָצענט פון דער שטאָטישער יידישער באַפעלקערונג זענען געווען פון דעם אָרעמען קלאַס, האָבן זיי צו די קהל־וואַלן קיין שטימרעכט נישט געהאַט. אַזוי אַרום זענען אויסגעקליבן געוואָרן אַסימילאַנטן אין די קהל־וואַלן.

אין טאָג פון די קהל־וואַלן פלעגן די קאַנדידאַטן אָנ־שטעלן פיאַקער, קארעטעס און שיקן ברענגען די וואַל־באַ־רעכטיקטע צום שטים־קאַסטן. ווייל דאָס רוב יידן האָבן זיך נישט אָפּגעגעבן מיט פּאָליטיק און די קהל־וואַלן האָבן זיי נישט אינטערעסירט. האָט טאַקע דער קאַנדידאַט, וואָס האָט זיך געגנויטיקט אין שטימען, געשיקט אַ שליח מיט אַ פיאַקער צו ברענגען דעם בעל דבר צום שטים־קאַסטן.

איך געדענק אַז ווען מיין פעטער לייזער קאָריץ האָט אין יאָר תרס״ב קאַנדידירט אַלס מיטגליד צום קהל־ראַט, האָט ער אין טאָג פון דער וויילונג געדונגען צוויי פיאַקערס פאַרן גאַנצן טאָג, כדי צו ברענגען פוילע וועלער.

לויט די קהלשע סטאַטוטן האָבן יידן געשטימט לויט די קהל־שטייערן וואָס זיי האָבן געצאָלט, און דעריבער געווען איינגעטיילט אין דריי קלאַסן: די, וואָס האָבן געצאָלט די גרעסטע שטייערן, האָבן געהערט צום ערשטן קלאַס, און זיי האָבן געהאַט דאָס רעכט אָפּצוגעבן דריי שטימען פאַר זייער קאַנדידאַט. צום צווייטן קלאַס האָבן געהערט די, וואָס האָבן געצאָלט וויניקער און האָבן געהאַט דאָס רעכט אויף צוויי שטימען. די, וואָס האָבן געצאָלט דעם קלענסטן שטייער, אָפט 5 אָדער 10 קראָנען אַ יאָר, האָבן געהאַט דאָס רעכט אויף בלויז איין שטימע.

אַלס בירגער האָבן יידן אויך געהאַט דאָס רעכט צו שטימען ביי די שטאָטישע און אויך ביי די רייכסראטס וואַלן. די מערהייט פון די קאַנדידאַטן אין די שטאָטישע וואַלן זענען געווען קריסטן. עס האָבן אָבער אויך קאַנדידירט און זענען דערוויילט געוואָרן עטלעכע יידן. אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט איז דער אָפּגעאָרדנטער פון ריישער קרייז געווען ד״ר ל. בילינסקי — אַ פּאָליאַק וואָס האָט נישט געוווינט אין ריישער קרייז. ער איז אויך דאַמאָלט געווען דער עסט־רייך־אונגאַרישער פינאַנץ־מיניסטער. זיין קאַנדידאַטור און דערוויילונג איז געווען אויטאָמאַטיש. ער אַליין האָט זיך אין דעם וואַל־קרייז קיינמאָל נישט געוויזן און מ׳האָט אים אפילו אין די טעג פון די וואַלן דאָרט נישט געזען. די פּוילישע שטאָט־פּאָליטיקער האָבן אים אַרויסגעשטעלט אויפן וואַל־צעטל. אַזויאַרום איז ער אַלע מאָל דערוויילט געוואָרן שלא בפניו.

דער יידישער רופא

חוץ די יידישע באַקאַנטע דאָקטוירים האָט די שטאָט אין יענע יאָרן געהאַט דריי יידישע רופאים (פעלדשערס), וואָס האָבן באַהאַנדלט די יידישע און אויך די גויישע באַ־פעלקערונג. דער „רופא" האָט מעדיצין נישט שטודירט. ער איז אייגנטלעך געווען אַ פריזירער, געשווירן האָר און געגאָלט בערד. די מעדיצינישע פּראַקטיק איז געווען אַ זייטיקע. ווען עס איז אין אַ יידישער היים עמעצער קראַנק געוואָרן, און

אויב דער פּאַציענט איז געווען אַ קליין קינד, האָט מען צו ערשט „אָפּגעלאָשן אַן עין הרע" און באַנוצט פאַרשידענע סגולות. אויב דער חולה איז געווען אַ דערוואַקסענער, האָט מען צו ערשט אַליין געדאָקטערט. ווען דער פּאַציענט האָט זיך נישט געבעסערט, האָט מען באַלד געשיקט רופן דעם „רופא". אויב עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ פאַרקילונג מיט אַ האַלדז־ווייטיק, האָט דער פעלדשער אויסגעפּענדזלט דעם האַלדז. איז עס געווען אַ ברוסט־פאַרקילונג — האָט ער געשטעלט באַנקעס אויף די פּלייצעס. איז עס געווען אַ לונגן־אָנצינדונג — האָט ער געשטעלט פּיאַווקעס אויף די פּלייצעס. איז עס געווען אַ פאַרדאָרבענער מאָגן — האָט ער געמאַכט אַ קאַנע. ער האָט אויך איבערגעלאָזט אינסטרוקציעס ווי אַזוי דעם חולה צו באַהאַנדלען. דערפאַר פלעגט ער באַקומען 25 ביז 50 קרייצער. אויב דער קראַנקער האָט זיך נישט געבעסערט און האָט באַקומען אַ הויכן פּיבער, האָט מען ערשט דאַמאָלט געשיקט רופן דעם דאָקטאָר.

אין ריישע זענען אין די נײַנציקער יאָרן געווען דריי „רופאים". דער ערשטער און מער באַוווסטער איז געווען קלמן רופא (גאָלדמאַן). ער האָט געהאַט זיין פריזער־שטוב אויף דער וואָליע און האָט אויך געריסן ציינער גוט און געשיקט, אָבער אָן וועלכע איינשלאָף־מיטלען. חוץ די צוואַנג, מיט וועלכער ער האָט געריסן די ציינער, האָט ער קיין אַנדערע אינסטרומענטן נישט געהאַט. ער האָט דעם פּאַציענט אַריינגעפירט אין אַ זייטיקן שטיבל ביים הינטערשטן אַרויסגאַנג פון פריזער־שטוב, אים אַוועקגעזעצט אויף אַ בענקל נעבן פענצטער און געזוכט דעם שלעכטן צאָן. ער האָט שנעל און אומבאַמערקט אָנגעכאַפּט דעם צאָן מיט דער צוואַנג און בליץ שנעל דעם צאָן אַרויסגעריסן. די געשרייען פון דעם פּאַציענט האָט מען געקענט הערן פון דערווייטן.

דער צווייטער „רופא" איז אויך געווען אַ פריזירער, זיין נאָמען איז געווען ערליך. ער האָט געהאַט זיין פריזיר־שטוב אין מאַרק.

דער דריטער רופא" האָט געהייסן „מאנדל רופא„. ער האָט געהאַט דעם פריזיר־שטוב אויפן פיש־פּלאַץ. אויך ער האָט געהאַט אַ גרויסע „מעדיצינישע" פּראַקטיקע. ער האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט צאָן־באַהאַנדלונג אָבער נישט מיט רייסן ציינער. אויב עס איז ווער צו אים געקומען מיט צאָן־ווייטאָק און אַ געשוואָלענעם פּנים, האָט ער אין דעם לעכל פון קראַנקן צאָן אַריינגעלייגט אַ שטיקל וואַטע איינגעטונקט אין אַ פליסיקייט וואָס האָט איינגעשטילט די שמערצן.

אָרגאַניזאַציע פון צאָן־טעכניקער (1938)
Organisation of Dental Technicians (1938)

ספר

שאלות ותשובת שבות יעקב

אשר חבר אחד מגאוני זמנינו הרב

הגדול המפורסם כ"ש מוהר"ר יעקב נר"ו בן הרב
היש"ש מוהר"ר יוסף נר"ו חתן הגאון המפורסם מוהר"ר
וואלף נר"ו אב"ד דמדינת פיהם וכבר יצא טבעו בעולם
בספריו ארבעה ה"ה ספר מנחת יעקב ותורת השלמים
וחק יעקב ומולת למנחה ונתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק
רייש וגם מלודתו פרוכה לאב"ד ור"מ בכל מדינת אונגארן
ע"פ קבלת האלופי' הקצינים פ"ו דמדינה ואיתן מושבו
בק"ק פראג יע"א ומופלא סב"ד מו"ש בבי
ישיבה דק"ק הנ"ל :

נדפס פה ק"ק האלי

לפרט הוא יבחר לנו את גאון יעקב אשר אהב סלה:

תחת ממשלת אדונינו המלך החסיד האדיר
והמהולל פרידריך יר"ה

ע"י המדפיס האלוף כהר"ר משה בר אברהם ז"ל

שוין אין די יאָרן פון 16־טן און 17־טן יאָרהונדערט, האָבן אין ריישע געוווינט באַוווּסטע רבנים און גאונים. איינער פון זיי איז געווען דער גאון המפורסם הרב ר׳ יעקב בן יוסף ריישער, דער מחבר פון די ספרים „מנחת יעקב״, „חק יעקב״ און „תורת השלמים״. זיין ריכטיקער נאָמען איז געווען ר׳ יעקב ב״ק (ר״ת בן קדושים). דעם נאָמען „ריישער״ האָט ער באַקומען צוליב דעם, וואָס ער איז אין די יאָרן 1680 געווען ראב״ד אין ריישע. די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן איז ער געווען רב אין מעץ.

דער רבי ר׳ לאַזערל ריישער

אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט האָבן אין ריישע געוווינט חסידישע רביים. דער עלטסטער רבי איז געווען ר׳ לאַזערל ווייסבלום ז״ל, דער בעל מחבר פון ספר „משנה למלך״. אין דער חסידישער וועלט איז ער געווען באַקאַנט אַלס „רבי לאַזערל ריישער״. ער האָט געהאַט אַ גרויס „פּאַרעכץ״ פון חסידים, וואָס פלעגן צו אים קומען רעגלמעסיק פון גאַליציע, אונגאַרן און פוילן. דער רבי האָט געהאַט אַן אייגענע גרויסע און שיינע הויז אין רויזן גאַס, ווו ער האָט געוווינט אויפן צווייטן שטאָק. אונטן, אויפן ערשטן שטאָק, איז געווען אַ גרויסע קלויז, ווו דער רבי און די חסידים האָבן געדאַווענט. דער רבי האָט דאָרט אויך געפּראַוועט „טישן״, שבתים און ימים טובים.

דעם רבי ר׳ לאַזערלס מגילת יוחסין ציט זיך ביז צום רבין ר׳ אלימלך פון ליזשענסק; אויך ביז צום באַרימטן ראָפּטשיצער רבין ר׳ נפתלי. ר׳ לאַזערלס פאָטער איז געווען דער רודניקער רבי ר׳ אלימלך, אַ זון פון דעם רימאַנאָווער רבין ר׳ מענדעלי. ווען זיין פאָטער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תר״ט (1849) (מ׳האָט אים מקבר געווען אין סאָקאָלאָוו, אַ קליין שטעטל נעבן ריישע), איז ר׳ לאַזערל אַלט געווען עלף יאָר. דער דינאָווער רבי, ר׳ דודל, האָט אים גענומען צו זיך און אים געהאַלטן ווי אַן אייגן קינד. דער דינאָווער רב האָט אים אויפגענומען מיט כבוד און גיזאָגט צום יונגן גאַסט: „דו ביסט ביי אונדז אַ חשובער גאַסט, דו דאַרפסט געבן תיקון״. „איך האָב קיין געלט נישט״, האָט דאָס יינגל (ר׳ לאַזערל) געענטפערט. „אויב אַזוי״, האָט דער דינאָווער רב געזאָגט, „וועל איך זען אויב דו האָסט קיין געלט נישט״. דאָס יינגל (ר׳ לאַזערל) האָט שנעל צוקנעפּלט זיינע מלבושים, אויך דאָס העמד און אַנטפּלעקט דאָס האַרץ. „אדרבה״, האָט ער געזאָגט צום דינאָווער רב, „באַזוכט מיך, איר וועט ביי מיר געפינען בלויז חטאים, עוונות ופשעים״. דער דינאָווער רב איז פון זיינע רייד זייער נתפעל געוואָרן און האָט פאָראויסגעזען, אַז דאָס יינגל וועט אויסוואַקסן אַ גרויסער רבי און מנהיג הדור.

ווען ר׳ לאַזערל איז אַלט געווען 14 יאָר איז ער אַוועק פון דינאָוו קיין סאנץ, צום צדיק ר׳ חיים האלבערשטאַם. דער סאנצער רבי האָט אים געהאַלטן ווי אַן אייגן קינד. ער האָט טאַקע דאָרט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון קשאַנאָווער רבי׳ן און איז געבליבן ביים שווער אויף קעסט און זיך אָפּגעגעבן מיט תורה און חסידות. באַלד איז ער טאַקי באַוווסט געוואָרן אויף דער וועלט אַלס אַ גרויסער חכם און רבי. ער האָט אויך אַרויסגעצייגט גרויסע פעאיקייטן אין חכמת הרפואות. ווען ער איז שפּעטער געוואָרן רבי אין ריישע, האָבן נישט נאָר זיינע חסידים, נאָר אויך פריוואַטע מענטשן, שטאַרק געהאַלטן פון זיינע רפואות.

נאָך דער פטירה פון סאנצער רבין איז ר׳ לאַזערל אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין באקאָווסק. ער איז דאָרט לאַנג נישט געבליבן. ער איז אַוועק קיין פשעוואָרסק ווו ער איז פאַרבליבן אַ קורצע צייט, פון דאָרט האָט ער זיך אַריבערגעצויגן קיין ריישע, ווו ער איז באַלד געוואָרן באַרימט אַלס צדיק הדור און איז דאָרט פאַרבליבן ביז זיין פטירה. אין ריישע איז זיין פּאָפּולאַריטעט געוואַקסן פון טאָג צו טאָג. ס׳זענען אָפט צו אים געקומען קראַנקע, וואָס דאָקטוירים האָבן זיי אויפגעגעבן, און מיטן רבינס הילף און רפואות זענען זיי געזונט געוואָרן. מיין פאָטער איז קיין חסיד נישט געווען, ער האָט פון קיין רבין נישט געהאַלטן, דאָך האָט ער איינמאָל זיך געלאָזט צורעדן און איז געגאַנגען צום רבין ר׳ לאַזערל. עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ וויכטיקן ענין און ער האָט זיך גענויטיקט אין אַ קלוגע עצה. אין יענע יאָרן פלעגט מען פרעגן אַן עצה ביים רבין אפילו ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ געשעפט, און ווי דער רבי האָט געראָטן, אַזוי האָט דער חסיד געטאָן. ביים חסיד איז דער רבי געווען דער געשעפטסמאַן, דער אַדוואָקאַט, דער דאָקטאָר, און דער געטלעכער מענטש.

אַלס אַ יינגל פון אַ יאָר צען פלעג איך יעדן פרייטיק צו נאַכט, נאָך דער שבת סעודה, אַרויסרייסן זיך אַן מיין עלטערנס וויסן פון שטוב און לויפן צום רבין ר׳ לאַזערלס טיש. איך זאָג „לויפן״, ווייל יעדער האָט זיך געאײַלט צו קומען וואָס פריער כדי צו פאַרכאַפּן אַ פּלאַץ נאָענט צום טיש. אַריינקומענדיק אין קלויז, האָב איך דאָרט געטראָפן פינף־זעקס מנינים יידן, וואָס זענען געקומען צום רבינס טיש, חוץ די חסידים וואָס זענען געקומען פון ווייטע שטעט. אין קלויז זענען שוין געווען צוגעגרייט צוויי לאַנגע טישן באַדעקט מיט ווייסע טישטעכער, מיט טעלער, לעפל פאַר אַלע וואָס וועלן עסן ביים רבינס טיש.

פּלוצים הערט מען אַ געשריי: „זאָל זיין שטיל!״ עס עפנט זיך די טיר. אַלע אין קלויז טרעטן צוריק אַן אַ זייט. עס באַוויייזט זיך דער רבי אָנגעטאָן אין זיין שיינעם ברייטן שטריימל, איינגעהילט אין אַ גרויסן טלית, באַצירט מיט אַ ברייטער זילבערנער עטרה. זיין פּנים האָט געשיינט ווי ביי אַ מלאך. איך האָב קיין מלאך אין מיין לעבן נישט געזען. אָבער בשעת איך האָב געזען דעם פּנים פון רבין ר׳ לאַזערל, בין איך געווען זיכער, אַז פּונקט אַזוי קוקט אויס אַ מלאך.

אַזוי שנעל ווי דער רבי איז אַריין אין קלויז און נאָך אים זיינע מקורבים, האָט ער באַלד אָנגעהויבן זינגען „שלום עליכם״. אַלע אין קלויז האָבן מיטגעזונגען. דער רבי פלעגט זינגען „שלום עליכם״ אַרומגייענדיק איבערן קלויז פון איין עק צום צווייטן. אַזוי איז אויך געווען ביי דער תפילה „רבון כל עולמים״. ער האָט יעדעס וואָרט געזאָגט שטיל, אָבער בכוונה. אָפט פלעגט ער זיך אָפּשטעלן ביים פענצטער, אַרויסקוקנדיק אין דרויסן. די גרעסטע התלהבות פלעגט ער דערגרייכן, ווען ער איז געקומען צום פסוק „אשר בראת בששה ימים כל היצורים״. ער האָט אַרויסגעזאָגט די ווערטער מיט אַ יאָמערלעכן געשריי. אַז עס פלעגט אויף יעדן פאַלן אַ פּחד. נאָכן זינגען „אשת חיל״, פלעגט ער צוקומען צום טיש און מאַכן קידוש.

אויפן טיש זענען געלעגן צוויי גרויסע חלות. איין חלה, וואָס איז געווען צוזאַמענגעבאַקן פון צוועלף קליינע חלות, און אויך אַ גרויס געפלאָכטענער קוילעטש. נעבן די צוויי גרויסע חלות זענען אויך געלעגן צוויי קליינע ווייצענע חלות׳לעך, ספּעציעל פאַרן רבין איבער וועלכע ער פלעגט מאַכן „המוציא״. נאָכדעם ווי ער האָט זיך געוואַשן די הענט, האָט דער רבי צעשניטן די גרויסע חלה אין קליינע מוצא׳ס פאַר די רביצין און אַלע וואָס האָבן געגעסןביים טיש. די רביצין און די פרויען האָבן געגעסן אויפן צווייטן שטאָק. נאָכדעם ווי מ׳האָט אַוועקגעשטעלט דעם גרויסן טעלער פיש, פלעגט דער רבי אָפּציפּן מיט זיינע פינגער שטיקלעך פיש און אויסטיילן די מקורבים, וואָס זענען געזעסן נאָענט צו אים. די איבעריקע פיש וואָס איז געבליבן אויפן טעלער האָט ער אָפּגערוקט אין מיטן טיש פאַר „שיריים״. באַלד פלעגט ווערן אַ טומל: די חסידים וואָס זענען געשטאַנען אָדער געזעסן נאָענט צום רבין, האָבן זיך געאיילט נעמען די „שיריים״. געווען חסידים וואָס האָבן זיך באַגנוגנט בלויז מיט איינטונקען דעם פינגער אין די פיש־יויך. דאָס זעלבע איז אויך געשען מיטן פלייש און קוגל. נאָך יעדן מאכל האָט מען ביים טיש געזונגען זמירות. צווישן די חסידים זענען געווען עטלעכע גוטע זינגער. יעדער האָט געזונגען אַ זמר וואָס דער רבי האָט אים מכבד געווען. דער רבי האָט אויך געזאָגט תורה ביים טיש.

דער רבי ר׳ לאָזערל האָט געהאַט אַ חוש פאַר הומאָר. ער האָט אָפט ביים טיש געזאָגט גוטע וויצן, וואָס האָבן זיך צוגעפּאַסט צו די מענטשן וועגן וועמען ער האָט גערעדט. צווישן זיינע איבערגעגעבענע ריישער חסידים איז געווען איינער, ר׳ זאלקע, אַ עלטערער נידעריקער ייד, מיט אַ לאַנגער ווייסער באָרד. ער פלעגט זיצן ביים רבין ביי אַלע טישן. דער ייד האָט געהאַט אַ גרויסן אַפּעטיט צום עסן. ווען ר׳

ריישער רבנים אין אַמעריקע

Reisha Rabbis in U.S.A.

ערשטע ריי פון רעכטס: — ר׳ אברהם דוד רובין (לאַנצוטער רבי), ר׳ שמחה רובין, יצחק האָראָוויטש (מיעליצער רבי), אברהם שמחה האָראָוויטש. צווייטע ריי פון רעכטס: ר׳ מאַקס שטריק׳ ר׳ חיים משה האַלבערשטאם, ד״ר הענרי יצחק וואַכטל, ר׳ חיים משה רובין.

זאַלקע האָט זיך איינמאָל צוגעכאַפּט צום שיריים־טעלער און האָט פאַראורזאַכט אַ גרויסן טומל, האָט דער רבי וועגן דעם באַמערקט צו די מקורבים ביים טיש בזה הלשון: „זאַלקע איז אַ גאַנצער ווינטער — ווייס איז ער ווי אַ שניי און „פרעסט" ווי אַ פערד... איך געדענק ווען איך בין אַמאָל געשטאַנען ביים שבת־טיש, פונקט אַנטקעגנאיבער דעם רבין, מיט הונדערטער חסידים געפּאַקט אַרום מיר, האָט דער רבי פלוצים אַ קוק געטאָן אויף מיר און געפרעגט: „וועמענס ביסט דו?" „איך בין וואָלף לעדערס זון", האָב איך געענטפערט מיט דרך־ארץ. „אָה, יאָ..." האָט דער רבי געזאָגט. „דיין טאַטע איז אַ רואה ואינו נראה"... אַלע חסידים האָבן געלאַכט. געמיינט האָט ער דערמיט, אַז מיין פאָטער האָט זיך געוויזן ביי אים נאָר איין מאָל.

מיט דער רביצין ברייינדעלע האָט דער רבי קיין קינדער נישט געהאַט. דאָס האָט געבראַכט דערצו אַז דער רבי זאָל זי אָפּגטן. אין ריישע האָט געוווינט הרב ר' חיים יונה הייל־פערן, איינער פון די ריישער דיינים. ר' חיים יונה האָט געהאָט אַ יונגע טאָכטער, חיה'לע, זייער אַ געראָטענע און אַ גרויסע חכמה. ר' לאָזערל האָט מיט איר חתונה געהאַט. ווי אין אַלע אנדערע שטעט, האָט ריישע אויך געהאַט אַ היפּשע צאָל מתנגדים. ווען די מתנגדים און אויך די בעלזער חסידים, וועלכע זענען געווען קעגנער פון רבין ר' לאָזערל, האָבן געהערט אַז דער רבי האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון ר' חיים יונה, האָבן זיי דעם רבין אָפן קריטיקירט און אויך נישט געזשאַלעוועט קיין זלזולים. דאַקעגן האָבן די חסידים פון רבין מקנא געווען די יונגע רביצין וואָס זי האָט די זכיה צו זיין די ווייב פון דעם צדיק הדור. אין יאָר תרס"ה האָט די רביצין געבוירן אַ מיידעלע. מ'האָט איר אַ נאָמען געגעבן קריינדעלע. ביי די חסידים איז געווען ששון ושמחה, טעג און נעכט האָט מען געטאַנצט און געזונגען.

איך בין אויך אָפט געקומען צום רבינס טיש שבת ביי־טאָג און אויך צו שלוש סעודות. אָבער דעם גרעסטן עונג רוחני האָב איך געהאַט ווען איך בין געקומען צום רבין צו דער פורים סעודה. עס פלעגן דאַן קומען מאַסקירטע שפּילער: יונגע בחורים וואָס האָבן זיך פאַרשטעלט און אויפגעפירט קאָמישע פאָרשטעלונגען. אפילו דער רבי, האָט אויך אָפט געלאַכט פון זייערע שפּילערייען און וויצן.

דער רבי ר' לאָזערלס סדר היום פלעגט זיך אָנהויבן דריי אַזייגער פאַרטאָג, ווען ער איז געגאַנגען זיך טובל'ען. נאָכדעם האָט ער זיך עוסק געווען אין לערנען און אין תפלות ביז עס פלעגט טאָגן. דאַן האָט ער זיך געשטעלט דאַווענען און האָט געלייגט צוויי פּאָר תפילין, רש"י און רבנו תם תפילין צוזאַמען. נאָכן דאַווענען האָט ער געלערנט דעם „נועם אלימלך" (פון ליזענסקער) און דעם „דברי חיים" (פון סאַנצער). ווען ער איז פאַרטיק געוואָרן מיטן לערנען האָט ער געעפנט די טיר און אויפגענומען די חסידים וואָס זענען געקומען צו אים. דער רבי האָט אָפט געדאַוונט אין די שבתים פאַרן עמוד. ראש השנה און יום כפור האָט ער געדאַוונט פאַרן עמוד מוספים און נעילה. ער האָט אויך גאַנץ שיין געזונגען.

נאָכדעם ווי עס איז געבוירן געוואָרן זיין טאָכטער קריינדל, האָט זיך דער רבי נישט געפילט געזונט. יעדן זומער פלעגט ער פאָרן אין אַ וואַרם באַד. אין זומער תר"ע, אין חודש תמוז, איז דער רבי געפאָרן קיין באַגאַכוואָלע, אַ דאָרף נישט ווייט פון ריישע. ער איז דאָרט קראַנק געוואָרן און נסתלק געוואָרן דאָנערשטיק נאַכט, ט"ו תמוז, תר"ע. די נאָענטע חסידים, וואָס זענען מיט אים געווען בשעת פּטירה, האָבן אים מיטן ארון געפירט אויף אַ קאַרעטע פון באַגאַכוואָלע קיין סאָקאָלאָוו, וווּ ער האָט געפונען זיין אייביקע רו נעבן קבר פון זיין פאָטער. די קאַרעטע איז דורכגעפאָרן דורך ריישע איבער רוסקאָוויש קיין סאָקאָלאָוו. כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז דאָרט געווען ווען די קארעטע איז דורכגעפאָרן. דאָס וויינען און קלאָגן פון דער מאַסע מענטשן האָט מען געהערט פונדערווייטן. די לויה איז פאָרגעקומען אין סאָקאָלאָוו אַ שעה פאַר שקיעה. מיט דעם האָט זיך געענדיקט דער לעצטער קאַפּיטל פון אַ צדיק הדור אין ריישע.

ריישער אב"ד הרב ר' יהושע העשיל וואלערשטיין

ריישע האָט אויך געהאַט פיר שטאָט דיינים. הרב ר' חיים יונה, דער שווער פון רבין ר' לאָזערל, האָט געוווינט אין הויז פון רבין ר' לאָזערל. דער צווייטער דיין איז געווען ר' מעכעלע דיין — אַ חסיד פון סאנצער טיפּ. ער האָט געוווינט אויף דער וואָליע. דער דריטער דיין איז געווען ר' יאָסעלע עלענבויגן, דער זון פון סאטיניוזוער רב (דער סאטיניוער רב האָט געוווינט אין ריישע. ער איז נפטר געוואָרן אין די נײַנציקער יאָרן). דער פערטער דיין איז געווען ר' מנשה'לע אייכענשטיין. גערופן האָט מען אים „דער ווערצעקיער רב". די דיינים האָבן געוווינט אין פאַרשידענע טיילן פון שטאָט. זייער אויפגאַבע איז געווען צו פּסקנען שאלות, אָבער ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ דין תורה, אַ גט אָדער אַ חליצה — איז מען געגאַנגען צום ראש בית דין, הרב הראשי ר' העשיל וואלערשטיין.

די בית־דין שטוב האָט געהאַט אַ שמש, וואָס פלעגט אַריינקומען אין קלויז, ווו איך און אַנדערע קלויז־בחורים האָבן געלערנט אַ בלאַט גמרא. ער האָט אונדז געבעטן מיר זאָלן גיין מיט אים אין ב"ד שטוב, ווייל מ'דאַרף האָבן אַ מנין צוליב אַ גט אָדער אַ חליצה. אינטערעסאַנט זענען געווען די פראַגעס, וואָס דער רב האָט געשטעלט דעם מאַן און פרוי, וואָס זענען געשטאַנען אין באַזונדערע ווינקעלעך און געשטאַכן איינעם דעם צווייטן מיט בייזע בליקן. איך האָב אַמאָל בייגעוווינט אַ פאַל ווען אַ פרוי האָט אָנגענומען אַ גט פון איר מאַן. פלוצים, אין מיטן דער צערעמאָניע, איז זי צוגעשפּרונגען צום מאַן וואָס איז געשטאַנען אין דער צווייטער זייט פון ב"ד שטוב, און איז אַריין מיט אירע נעגל אין זיין פּנים.

הרב ר' העשיל האָט געשמט אַלס איינער פון די גאוני הדור אין לאַנד. זיין מגילת יוחסין ציט זיך ביז צום „תוספות יום טוב", הרב ר' יום טוב ליפּמאַן. הרב ר' העשיל איז דער מחבר פון די ספרים „כרם יהושע" און „שדה יהושע". ער איז נישט געווען פון חסידישן טיפּ. זיין קליידונג, כאָטש אָרטאָדאָקסיש, איז געווען ריין און באַלעבאַטיש. גערעדט האָט

ער וויניק, אָבער וואָס ער האָט געזאָגט איז געווען מלא חכמה ותורה.

קיין איינציקער פון זיינע זין איז קיין רב נישט געווען. זיי זענען געווען גרויסע לומדים און וואָלטן געקענט פאַר־נעמען דעם כסא הרבנות אין די גרעסטע יידישע קהילות. זיי האָבן זיך אָבער אויסגעקליבן אַ גאַנץ אַנדערן דרך אין לעבן. זיי זענען געווען גרויסע וואַלד־סוחרים, גבירים, וואָס האָבן געשמט אין דער פּראָווינץ. זיין טאָכטער ליפּטשע, אַ גרויסע וואַלד־סוחרטע, האָט מען געשאַצט, אַז זי פאַרמאָגט עטלעכע מיליאָן קראָנען.

הרב ר' העשיל האָט געדאוונט אין בית המדרש. ער איז געווען זייער באַליבט און געאַכטעט ביי אַלעמען. ער האָט געהאַלטן דרשות אין דער שטאָט־שול צוויי מאָל אין יאָר — שבת הגדול און שבת־תשובה. די שול איז דאַמאָלסט געווען געפּאַקט מיט די שטאָטישע לומדים, וועלכע פלעגן הערן זיינע חריפות'דיקע דרשות. ער איז נפטר געוואָרן אין ריישע אין יאָר תרס"ד.

הרב ר' נתן לעווין

נאָך דער פטירה פון הרב ר' העשיל וואַלערשטיין האָט זיך די שטאָט צוגעגרייט אויפצונעמען אַ נייעם ראש בית־דין. לויט די סטאַטוטן פון דער קולטוס געמיינדע איז דאָס אויפנעמען פון אַ שטאָט־רב געלעגן אין די הענט פון קהל. עס זענען טאַקע איינגעלאַדן געוואָרן רבנים קאַנדידאַטן פון פאַרשידענע שטעט, צו קומען האַלטן אַ דרשה אויף „פּראָבע". אין משך פון עטלעכע חדשים האָט כמעט יעדן שבת געהאַלטן איינער פון די רבנים קאַנדידאַטן אַ דרשה אין דער שטאָט־שול, אין דער אַנוועזנהייט פון די מיטגלידער פון קהל־ראַט. דער גרעסטער טייל פון זיי האָבן קיין וואָרט נישט פאַר־שטאַנען, זיי זענען בלויז געקומען, ווייל אַזוי האָבן געפאָדערט די סטאַטוטן. עס פלעגט אָבער קומען אַ גרויסער עולם יידן, אַ סך גרויסע לומדים וואָס האָבן זיך אינטערעסירט, אַז די שטאָט זאָל האָבן אַ פאַסנדיקן רב.

די מיטגלידער פון קהל־ראַט זענען געווען אַדוואָקאַטן און אַנדערע פּראָפעסיאָנעלע מענטשן, פיל פון זיי אַסימי־לירטע, וואָס האָבן זיך מיט יידישקייט וויניק אינטערעסירט. איינער פון זיי איז דאַמאָלט געווען דער באַוווסטער ד"ר האָכפעלד, וואָס איז אויך געווען אין פּרעזידיום פון פּוילישן שטאָט־מאַגיסטראַט. אין זייערע הענט איז געלעגן די מאַכט פון אויסקלייבן אַ ראש בית־דין פאַר דער שטאָט ריישע.

איינער פון די קאַנדידאַטן איז געווען הרב נתן לעווין, דער איידעם פון דעם לעמבערגער רב הרב ר' יצחק שמעל־קיס. פון אַלע קאַנדידאַטן האָט הרב לעווין זיך אַרויסגעוויזן צו זיין דער פּאַסנדסטער. ער איז שוין דאַמאָלט געווען אָנער־קענט אַלס איינער פון די גאוני הדור, אַן ערשטקלאַסיקער מטיף און דרשן. ער האָט געהאַט אַ שאַרפן מוח און איז געווען אַ גרויסער בקי אין דינים און הלכה. ער האָט אויך געהאַט אַ אַלגעמיינע פּראַקטישע בילדונג אין דייטש און פּויליש: ער האָט געקענט האַלטן אַ רעדע אין די צוויי שפּראַכן. נאָך אַן אָפּשטימונג איז הרב לעווין אויפגענומען געוואָרן אַלס ריישער אב בית־דין.

נאָכדעם ווי דער באַשלוס פון קהל ראַט איז פאַרעפנט־לעכט געוואָרן, איז געוואָרן אַ טומל אין שטאָט. די פּראָגרע־סיווע און אַ גרויסער טייל פון אָרטאָדאָקסישן קלאַס זענען צופרידן געווען מיטן אויסוואַל. אָבער די עקסטרעמע חסידים זענען געווען קעגן דעם. זייער טענה איז געווען, אַז הרב לעווין איז צו מאָדערן געקליידעט: ער האָט געטראָגן אַ ווייסן קראַגן מיט אַ קראַוואַט. אויך האָט ער געטראָגן אויס־געפּוצטע שיך און אויסגעפּרעסטע ריינע הויזן. אַזאַ הלבשה איז ביי חסידים באַטראַכט געוואָרן אַלס „נישט יידיש"... ווען אַ חסידישער בחור האָט אָנגעטאָן אַ ווייסן קראַגן מיט אַ שניפּסל, כאָטש ער האָט געטראָגן אַ סאַמעטן קאַפּעלוש און אַ לאַנגע קאַפּאָטע, האָט מען אים געהאַלטן פאַר אַ „געכאַפּטן אין דער מעשה"... די חסידים האָבן אויך געטענה'ט, אַז די רביצין טראָגט נישט אַ זיידענע שטערן־טיכל, ווי די חסידישע ווייבער האָבן דאַמאָלט געטראָגן. זי טראָגט גאָר אַ שייטל פון האָר, פאַרקעמט לויט דער לעצטער מאָדע, אָנגעטאָן אין מאָדערנע קליידער און אַ היטעלע מיט פעדערן. אויך דעם רב'ס טעכטער האָבן זיך געקליידעט לויט דער לעצטער מאָדע.

די חסידישע קעגנערשאַפט צו קהל און דעם ניי־אויסגע־קליבענעם רב האָט זיך צעפלאַקערט. עס האָבן אָנגעהויבן פליען פּראָטעסטן פון זייער זייט. זיי האָבן אויסגעקלעפּט פלאַקאַטן איבער דער גאַנצער שטאָט, אין וועלכע זיי האָבן געוואָרפן שמוץ אויף די מיטגלידער פון קהל. די פלאַקאַטן זענען געווען אונטערגעשריבן „דער חסידישער קאָמיטעט".

איך געדענק, ווען איך האָב זיך באַטייליקט אין אַ שטור־מישע אסיפה וועגן אויסקלייבן דעם רב, וואָס איז גערופן געוואָרן אין נח שפּיראָס באַנק־לאָקאַל, ווו מענדעלע האַרוויץ איז געווען דער הויפּט באַאַמטער. די באַנק האָט מען גערופן „די דזשיקיווער באַנק" און האָט פונקציאָנירט מיטן קאַפּיטאַל פון רייכע יידן, דזשיקיווער חסידים. דער הויפּט־רעדנער אויף דער פאַרזאַמלונג איז געווען ר' בעריש שטיינבערג — אַ גע־בוירענער פון רוסלאַנד, וואָס האָט גערעדט מיט אַ ליטווישן אַקצענט. ער האָט אָנגעהויבן די רעדע בזה הלשון: „יידן! עס איז געקומען די צייט מיר זאָלן זיך באַפרייען פון דעם עול פון די קהלשע דייטשן. ווער איז קהל? אַ קליינע חברה דייטשן, וואָס ווייסן נישט פון יידישקייט, און אויך נישט פון דער וויכטיקייט פון אַ אב"ד. שטעלט אייך פאָר די חוצפּה, עס קומען זעקס פארסיווע דייצן (פּארשיווע דייטשן) און נעמען אונדז אויף אַ דייטשן רב, אָן אונדזער הסכמה... ער האָט געקלאַפּט מיט די הענט אין טיש און געשריען. אַלע חסידים האָבן פאַרשטייט זיך מיט אים איינגעשטימט.

אַ טאָג איידער הרב נתן לעווין איז אָנגעקומען קיין ריישע איבערצונעמען דעם כסא רבנות, האָט צווישן די חסי־דים, אויך צווישן אונדזע יונגע קלויז־בחורים, געהערשט אַ טרויער. נח שרייבער (שוסטאַק האָט מען אים גערופן, ווייל ער האָט געהאַט אַ זעקסטן פינגער אין יעדער האַנט), איך און נאָך צוויי אַנדערע האָבן אָפּגעמאַכט זיך צו טרעפן אין

קלויז־פּאָליש שפּעט אין דער נאַכט און דאָרט באַשליסן וואָס צו טאָן. מיר זענען זיך צוזאַמענגעקומען און באַשלאָסן בסודי סודות אָפּצוטאָן דעם נייעם ריישער רב אַ שפּיצל, אַזוי אַז ער און אויך די קהלשע דייטשן וועלן האָבן צו זינגען און צו זאָגן. מיר האָבן אָפּגעמאַכט, אַז מיר וועלן אין מיטן דער נאַכט מיט שטיינער אויסהאַקן אַלע שויבן אין רב׳ס וווינונג אַלס אַ פּראָטעסט קעגן אים און די דייטשע קהלשע הערשאַפט אין שטאָט. אַזוי ווי די וווינונג פון רב איז געווען אויפן צווייטן שטאָק, האָט זיך געפאָדערט אַ געזונטער יונג, מיט געזונטע עלנבויגנס, וואָס זאָל קענען וואַרפן די שטיינער זיי זאָלן טרעפן דעם ציל. האָבן מיר באַשלאָסן אַריינצוציען אין דער „פאַרשווערונג״ איינעם אַ קלויז־בחור מיטן נאָמען מענדל בילפעלד. מענדל האָט די מיסיע אָנגענומען גערן, ווייל אַלס קלויז־בחור איז ער אויך געווען ביטער קעגן דעם אויפגענומענעם רב. מיר האָבן איינער דעם אַנדערן געגעבן תקיעת כף און איבערגעשלאָגן די הענט מיט ציצית, אַז יעדער פון אונדז וועט עס האַלטן בסודי סודות.

דער טאָג ווען הרב לעווין איז אָנגעקומען קיין ריישע, איז געווען אַ יום טוב אין שטאָט. שוין באַלד אינדערפרי האָט מען געזען הונדערטער יידן גיין צום באַן־הויף צו באַגעגענען דעם גאַסט. דער געדראַנג איז דאָרט געווען אַזוי גרויס, אַז די באַן־אָנגעשטעלטע און אויך די פּאָליציי, זענען געווען מאַכטלאָז און האָבן גאָרנישט געקענט טאָן. יעדע מינוט זענען געקומען מער יידן. אַזוי ווי עס איז נישט מעגלעך געווען אַריינצוגיין אין באַן־הויף, זענען איבער טויזנט מענטשן געבליבן שטיין אין דרויסן. אַלס קעגנער צום נייעם רב האָט מיך דער קבלת פּנים ווייניק אינטערעסירט. איך האָב בלויז געוואָלט זען, און אויב עס וועט מעגלעך זיין, געבן שלום דעם גאון הדור, הרב ר׳ יצחק שמעלקיס, דעם באַרימטן לעמבערגער רב. מיט דעם זעלבן באַן זענען אויך מיטגעקומען פיל אַנדערע רבנים צו באַגלייטן הרב לעווין צום נייעם כסא הרבנות.

דער צוג איז אָנגעקומען אין אָוונט. עס האָט געדויערט אַ גוטע האַלבע שעה ביז עס איז געלונגען דורכצושטופּן זיך מיט די חשובע געסט דורך דער ריזיקער כוואַליע יידן, וואָס זענען געשטאַנען צוזאַמענגעדריקט דיק און האַרט ווי אַ וואַנט, וואָס האָט זיך קוים גערירט. איבער טויזנט יידן זענען נאָך געשטאַנען אין דרויסן. ענדלעך איז געלונגען דורכצוברעכן די לעבעדיקע וואַנט און דורכצופירן אַלע רבנים, איטלעכן באַזונדער, און זיי ברענגען צו די קאַרעטעס וואָס האָבן פאַר זיי געוואַרט ביים באַן־הויף. מיר איז דאָך נישט געלונגען און נישט באַשערט געווען צו זען דעם לעמבערגער רב אָדער איינעם פון די אַנדערע רבנים. די חשובע געסט האָט מען געבראַכט אין דער היים פון נייעם רב. אונטן אין גאַס האָבן זיך פאַרזאַמלט הונדערטער יידן, זיי זענען דאָרט געשטאַנען ביז שפּעט אין דער נאַכט.

באַלד נאָכדעם ווי דער נייער רב איז אָנגעקומען אין זיין נייער וווינונג, האָבן מיר, צוזאַמען מיט נח שאָסטאַק און מענדל באַיאַק, זיך צוזאַמענגערעדט און האָבן באַשלאָסן צו בלייבן אין קלויז ביז שפּעט אין דער נאַכט, ווען עס וועלן שוין קיין מענטשן נישט זיין אין פראָנט פון רבס הויז. מיר זענען נאָכדעם אַריין אין קלויז און האָבן זיך געזעצט לערנען, אָבער אין דער זעלבער צייט האָבן מיר געהאַלטן אַן אויג אויף דער גאַס צו זען ווען אַלע וואָס שטייען אַרום דעם רבס הויז וועלן גיין אַהיים. עס איז שוין געוואָרן צוועלף מיטנאַכט, און איך האָב שוין לענגער נישט געקענט וואַרטן. בין איך געגאַנגען אַהיים שלאָפן. וואָס עס איז געשען נאָכדעם האָב איך זיך דערוווּסט אויף צו מאָרגן. גאַנץ פרי בין איך אויפגעשטאַנען און זיך געלאָזט גיין אין דער ריכטונג פון קלויז צו זען וואָס דאָרט איז געשען. קומענדיק נאָענט צום שפּאַציר־גאָרטן, האָב איך באַלד באַמערקט אַ טומל אין גאַס. איך האָב געהערט ווי אַ ייד שרייט אַריבער אויף דער צווייטער זייט גאַס צו זיינעם אַ באַקאַנטן, אַז „באַנדיטן״ האָבן אויסגעהאַקט שויבן אין די פענצטער פון רב׳ס וווינונג. עס האָט מיר געגעבן אַ קלאַפּ אין האַרצן. עס האָט זיך אין מיר דערוועקט אַ חרטה־געפיל. איך האָב זיך געלאָזט גיין ווייטער צום קלויז. אין פראָנט פון רב׳ס הויז זענען געווען פאַרזאַמלט הונדערטער יידן און אויך גויים. יעדער איז נייגעריק צו וויסן איינצלהייטן וועגן דער אַטאַקע. אַלע זענען אויפגערעגט איבער דער חוצפּהדיקער אַטאַקע אויף דעם נייעם רב׳ס הויז באַלד דעם ערשטן טאָג פון זיין אָנקומען.

אַזוי ווי קיין גרויסע סטראַטעגן זענען די צוויי חברה־לייט נח און מענדל נישט געווען, האָט מען זיך באַלד דערוווּסט אַז די אַטאַקע איז באַגאַנגען געוואָרן דורך זיי. מען האָט זיי געזען לויפן פון פּלאַץ שפּעט ביי נאַכט, און זיי זענען אויף צו מאָרגן פאַרשוווּנדן געוואָרן פון שטאָט. די פּאָליציי האָט זיי געזוכט עטלעכע טעג. אין אַ פּאָר חדשים שפּעטער איז די גאַנצע געשיכטע פאַרגעסן געוואָרן. און נח און מענדל האָבן זיך ווידער באַוויזן אין קלויז און ווידער געלערנט צוזאַמען מיט אַלע קלויז־בחורים.

באַלד נאָכדעם ווי הרב נתן לעווין האָט זיך געזעצט אויפן ריישער כסא הרבנות, האָבן זיך עטלעכע פון דער חסידישער פּאַרטיי „אונטערגעגעבן״. צוערשט זענען געקומען די פיר שטאָטישע דיינים אָפּגעבן כבוד זייער נייעם ראש בית־דין. אַ טאָג שפּעטער זענען געקומען די שטאָטישע שוחטים, וואָס זענען פריער געווען דעם נייעם רב׳ס גרעסטע קעגנער, און מיט הכנעה האָבן זיי אַנידערגעלייגט זייערע חלפים אויפן בית־דין טיש. עס זענען אויך געקומען עטלעכע חסידישע עקסטרעמע באַלעבאַטים כלומרשט מקבל שלום זיין פון דעם לעמבערגער רב, דער גאון הדור. זיי זענען ענדלעך געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז זייער קעגנערשאַפט צום נייעם רב איז געווען אַ גרויסער טעות. זיי האָבן איינגעזען אַז הרב נתן לעווין איז אַן אמתער גאון, אַז כאָטש ער טראָגט אַ ריינע ווייסע העמד מיט אַן אויסגעפּרעסטן קאָלנער, און כאָטש ער גייט מיט אויסגעפּוצטע שיך, אָבער בנוגע יידישקייט פירט ער זיך מיט דער זעלבער שטרענגקייט ווי די עקסטרעמע אָרטאָדאָקסן, אַז ער טרעט נישט אָפּ פון אַ דין כחוט השערה. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און אַלע פריערדיקע קעגנער האָבן כאיש אחד אָנגענומען דעם נייעם רב אַלס זייער רב

און מנהיג, און אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז צום לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָט הרב נתן לעווין גוט באַהערשט די דייטשע און פוילישע שפּראַכן. ער איז געווען דער ערשטער ריישער רב וואָס האָט איינגעפירט, אַז דער שטאָט־רב זאָל באַגריסן דעם קייזער פראַנץ יאָזעף צו זיין געבורטסטאָג. ווען עס איז געקומען דער 18־טער אויגוסט, דעם קייזערס געבורטסטאָג, האָט מען אין אַלע שטעט אין דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָנאַרכיע געפייערט דעם יום־טוב. ריישע איז דאַמאָלט געווען אַ מיליטער־צענטער, ווו עס איז געשטאַנען דער 40־טער אינפאַנטעריע רעגימענט, אַ אולאַנער קאַוואַלעריע רעגימענט און אויך אַ לאַנדווער רעגימענט.

הרב נתן לעווין איז געפאָרן אויף אַ פיאַקער אָנגעטאָן אין זיינע שוואַרצע זיידענע רבנישע מלבושים, אויפן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ שיינעם סאָבאָלענעם ספּאָדיק, צום באַצירקס־הויפּטמאַן (סטאַראָסטווע), ווו ער איז אויפגענומען געוואָרן מיט כבוד. דער רב האָט דעם באַצירקס־הויפּטמאַן איבערגעגעבן די ברכות פאַרן קייזער אין נאָמען פון דער יידישער באַפעלקערונג.

דאָס איז געווען אין די יאָרן פון 1905־1906. ווען איך בין אַוועק פון ריישע אין יאָר תרע״ג (1913), איז הרב לעווין געשטאַנען אויפן העכסטן שטאַפּל פון פּאָפּולאַריטעט נישט נאָר אין ריישע, נאָר אין גאַנץ גאַליציע.

ר׳ אברהמעלע שינדלער

ר׳ אברהמעלע שינדלער איז קיין רב נישט געווען. ער האָט אָבער געהאַט די מעלות פון אַ רב, און אויב ער וואָלט חשק געהאַט צו ווערן אַ רב, וואָלט ער לייכט געקענט פאַרנעמען דעם כסא הרבנות אין דער גרעסטער יידישער קהילה.

ר׳ אברהמעלע איז געווען אַ שיין געבויטער מאַן. זיין פּנים איז געווען באַצירט מיט אַ פעך שוואַרצער באָרד און שיינע פּאות. ער האָט זיך גערעכנט אַלס איינער פון די גרעסטע שטאָטישע לומדים, אַן אויסגעצייכנטער מטיף און ספרא רבא. אויך ער איז געווען אַן אויסגעשפּראָכענער סאַנצער חסיד און האָט געדאַוונט אין דער סאַנצער קלויז. די חסידים אין קלויז האָבן אים זייער הויך געשאַצט. ער האָט מיט זיי געלערנט אַ שיעור גמרא. ער איז אויך געווען אַ גוטער בעל־תפילה. דערצו איז ער אויך געווען אַ גוטער סוחר. ער האָט געהאַנדלט מיט פּרוכטן. זיין געוועלב איז געווען אויפן בערגל, ווו עס האָט זיך אָנגעהויבן דער מאַרק, אין אַ קעלער. דאָרט האָט מען פאַרקויפט מאַראַנצן, לעמאָנעס, באַקסער, פייגן, טייטלען און אַנדערע זיסע אימפּאָרטירטע פּירות. ר׳ אברהמעלע האָט אַליין געפירט דאָס געשעפט, אָבער ווי פאַרנומען ער איז געווען, האָט ער דאָך אָפּגעגעבן דעם גרעסטן טייל פון זיין צייט פאַר צרכי צבור.

אין יאָר תרס״ה האָט ער באַשלאָסן צו גרינדן אַ ישיבה אין ריישע, אונטער זיין פּירערשאַפט, ווו דער ראש ישיבה וועט זיין ר׳ מענדל רייך, איינער פון די גרעסטע לומדים אין שטאָט. ער איז אויך געווען אַ דיין, אָבער נישט אָנגעשטעלט ביי דער קהילה.

איך בין געווען איינער פון די בחורים וואָס האָבן געלערנט אין דער ישיבה. געלערנט האָבן מיר אין בית־המדרש, דריי שעה פאַר מיטאָג און דריי שעה נאָך מיטאָג. די איבעריקע צייט האָבן מיר איבערגעחזרט די למודים. דעם ערשטן טאָג ווען די ישיבה האָט זיך געעפנט, איידער מיר האָבן אָנגעהויבן לערנען דעם ערשטן שיעור, האָט ר׳ אברהמעלע געהאַלטן אַ רעדע וואָס איז געווען פול מיט מוסר פאַר די ישיבה בחורים.

ווען איך בין געוואָרן אויס קלויז־בחור, פאַרלאָזן די ישיבה און האָב געלערנט אַ קורס אין בוכהאַלטעריע, בין איך דאָך אָפט אַריינגעקומען לערנען אין קלויז אַ בלאַט גמרא פאַר זיך אַליין. די קלויז־בחורים האָבן אָבער עפנטלעך אַרויסגעוויזן זייער שינאה צו מיר און ווען איך בין געזעסן און אַריינגעקוקט אין אַ גמרא, האָב איך פּלוצים באַקומען אַ נאַסע שמאַטע איבערן פּנים. איך בין אַוועק פון קלויז און זיך געזעצט לערנען אין סאַנצער קליי׳זל. דאָרט האָבן געלערנט עטלעכע עלטערע יידן — האָב איך טאַקע דאָרט געפונען אַ מקום מנוחה.

ר׳ אברהמעלע האָט שוין אין זיינע יונגע יאָרן געליטן פון אַ שוואַכער ראיה. ער האָט געטראָגן דיקע גלאָז ברילן, און אפילו מיט זיי קוים געזען. אין די צוואַנציקער יאָרן איז ער שוין געווען אַ סגי נהור. דאָס האָט אים אָבער נישט אָפּגעהאַלטן פון זיין הייליקער עבודה פאַר גאָט און דער תורה. אַזוי ווי ער האָט בלינדערהייט נישט געקענט אַליין גיין אין די גאַסן, האָט אים זיינער אַן אייניקל געפירט. פּונקט ווי אין די פריערדיקע יאָרן איז ער אַרומגעגאַנגען זאַמלען געלט פאַר צדקה, זיך ווייטער מתעסק געווען בצרכי ציבור און געזעסן יומם ולילה על התורה ועל העבודה ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

ווען די נאַצי־באַרבאַרן האָבן פאַרנומען ריישע האָבן זיי דאָרט אָרגאַניזירט אַ יידישע געטאָ פּאָליציי וואָס מ׳האָט גערופן „קאַפּאָס". אָט די קאַפּאָס, וואָס האָבן געהאַט די אויפזיכט איבער דער יידישער באַפעלקערונג, האָבן יעדן טאָג באַקומען אַ באַפעל צוצושטעלן אַ געוויסע צאָל יידן פאַרן נאַציישן מאָרד לאַגער. איינער פון די קאַפּאָס וואָס איז געווען אַ גרויסער פאַרערער פון ר׳ אברהמעלע שינדלער, האָט געהאָפט, אַז ר׳ אבהרמעלע וועט זיך קענען ראַטעווען על פי נס. אָבער די נאַצי רוצחים האָבן קיינעם נישט פאַרשוינט. אין אַ געוויסן מאָרגן איז דער קאַפּאָ געקומען צו ר׳ אברהמעלען און אים מודיע געווען אַז עס איז געקומען די צייט וואָס ער מוז אים איבערגעבן אין די הענט פון די מערדער. ער האָט אים אויך געזאָגט, אַז עס טוט אים זייער ווייי וואָס ער דאַרף אויספירן אַזאַ באַפעל און ער מוז דעם באַפעל דורכפירן. דערהערנדיק דאָס האָט דער קדוש ר׳ אברהמעלע פאַרשטאַנען אַז עס איז אַ גזר מן השמים, האָט ער עס מקבל געווען באהבה. ער האָט ביים קאַפּאָ געבעטן ער זאָל אים געבן דריי טעג צייט כדי זיך צוצוגרייטן. דער קאַפּאָ האָט מיט אַ געפיל פון רחמנות צוגעזאָגט צו וואַרטן דריי טעג. אין די דריי טעג האָט דער צדיק ר׳ אברהמעלע געמאַכט הכנות ווי די עשרה הרוגי מלכות אין דער צייט פון אדרינוס. ער האָט

באַארגט תכריכים און זיך צוגעגרייט צום „טאָג" בקדושה ובטהרה. דעם דריטן טאָג האָט ער זיך טובל געווען, אָנגעטאָן די תכריכים און אין דער באַגלייטונג פון זיין אייניקל וואָס האָט אים געפירט צום קאַפּאָ, האָט מען אים איבערגעגעבן צו די נאַצי־מערדער, ווו ער האָט אויסגעהויכט זיין הייליקע נשמה נאָך ענויים קשים, צוזאַמען מיט אַנדערע ריישער קדושים.

די שטאָט־שוחטים

אין די נײַנציקער יאָרן פון לעצטן יאָרהונדערט זענען אין ריישע געווען טעלעכע שוחטים, וואָס זענען געווען אָנגעשטעלט פון קהל. שוחטים זענען אויפגענומען געוואָרן לויט זייערע קוואַליפיקאַציעס מיט דער צושטימונג פון שטאָטישן אב בית דין. לויט די רעגולאַציעס האָבן די שוח־טים געבראַכט זייערע חלפים צום בית־דין אין באַשטימטע פעריאָדן צום איבערקוקן.

שטאָט האָט געהאַט צוויי שעכט־הייזער. דאָס שעכט־הייזל פאַר עופות איז געווען אין אַ זייטיקער געסל נעבן דער מיקאָשקע הינטער דער שטאָט־שול, וואָס האָט געהערט צו קהל. די שטאָט האָט אויך געהאַט אַ גרויסן, שיינעם און מאָדערנעם שעכט־הויז ביים וויסליק נעבן דער עלעקטראָוווניע, וואָס איז באַנוצט געוואָרן פון די יידישע און גויאישע קצבים אונטער דער אויפזיכט פון אַ שטאָטישן וועטערינאַר.

צווישן די באַוווסטע שוחטים אין יענע יאָרן זענען געווען ר׳ אברהמעלע, ר׳ הערש, ר׳ אזשע און ר׳ ישראל זלמן בירמן, אַ חוץ פון די וואָס האָבן זיך געלערנט און זיך צוגע־גרייט צו ווערן שוחטים. דער עלטסטער פון די שוחטים איז געווען ר׳ אברהמעלע שוחט. ער האָט געדאַוונט אין דער שטאָ־טישער קלויז און געהאַט די חזקה צו דאַוונען מוספים אין די ימים נוראים. ער האָט גראַד נישט געהאַט קיין שטימע פון אַ בעל־תפילה, פון חזנות שוין אָפּגערעדט. זיין שטימע איז געווען אַ הייזעריקע און זייער אַ שוואַכע. ער האָט פאַר זיין דאַוונען קיין געצאָלט נישט באַקומען — אין יענע יאָרן איז געווען אַ גרויסער כבוד צו זיין אַ שליח ציבור. ער איז געווען אַ תלמיד חכם און האָט זיך געפירט לויטן בעלזער חסידישן שטייגער. צוליב זיין עלטער איז ער געווען אָנגענומען אַלס דער ראש השוחטים. אָבער דעם ריכטיקן אויבנאָן צווישן די שוחטים האָט פאַרנומען ר׳ הערש.

ר׳ הערש שוחט איז געווען געבענטשט מיט אַלע מעלות: אַ גרויסער למדן און דערצו אַ חכם עתיק. ער האָט זיך באַ־טייליקט אין אַלע יידיש־חסידישע אונטערנעמונגען וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות מיטן יידישן רעליגיעזן לעבן. ער האָט גע־דאַוונט אין דער שטאָטישער קלויז ווו ער איז געווען דער שטענדיקער בעל קורא. ער איז אויך געווען אַ גוטער בעל תפילה, זיין לייענען און דאַוונען זענען געווען פול מיט מתיקות. ער איז געווען אַ מיטאַרבעטער אין „מחזיקי הדת", וואָכן־צייטונג פון דעם אָרטאָדאָקסישן יידנטום, וועלכע איז געשטיצט געווען פון בעלזער רבין. ר׳ הערש שוחט איז געווען אַן איבער־געגעבענער בעלזער חסיד וווהין ער איז רעגלמעסיק געפאָרן.

איינמאָל איז פאָרגעקומען אַן אָפענער קאָנפליקט צווישן ר׳ הערש שוחט און די חסידים פון רבין ר׳ לאַזערל, וואָס האָט געקענט פירן צו גרויסע מחלוקת׳ן, ווען נישט הרב ר׳ לאַזערל וואָס האָט פאַרמידן אין צייט דעם סקאַנדאַל. געשען איז דאָס נאָכדעם ווי די רביצין חיה׳לע האָט מיט מזל געבוירן אַ מיי־דעלע. אַ טאָג שפעטער — האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג צווישן די חסידים, אַז ר׳ הערש שוחט האָט זיך אויסגעדריקט עפעס נישט פאַסנדיק וועגן רבין ר׳ לאַזערל. ווען די חסידים האָבן דאָס דערהערט, האָבן זיי זיך תיכף פאַרזאַמלט פאַר ר׳ הערש שוחטס הויז, גראַד אַנטקעגן דער וווינונג פון רב ר׳ לאַזערל. די פאַרזאַמלטע זענען געווען זייער אויפגעבראַכט און נישט געשואַלעוועט קיין קללות נמרצות קעגן ר׳ הערש שוחט, עס האָט געהאַלטן דערביי אַז טעלעכע פון די גאָר אויפגערעגטע חסידים זאָלן אַריינדרינגען אין דער וווינונג פון ר׳ הערש שוחט. אַ גליק וואָס דער רבי האָט זיך באַצייטנס דערוווסט דערפון, האָט ער אַרויסגעשיקט דעם גבאי ער זאָל די חסידים דעמאָנ־סטראַנטן פאַרטרייבן. די חסידים האָבן זיך אָפּגעהאַלטן פון אַריינדרינגען אין דער וווינונג פון ר׳ הערש שוחט. אַנשטאָט דעם האָבן זיי געמאַכט אַ רעדל אין פאַר זיין הויז, געטאַנצט און געזונגען אָט די ווערטער וואָס איך געדענק נאָך היינט:

„אַז הערש שוחט האָט די גאַל
קומט דאָך אונדז אַ מזל טוב..."

צווישן די שוחטים האָט פאַרנומען אַ חשוב׳ן פּלאַץ ר׳ אָזשע שוחט. אויך ער איז געווען איינער פון די גרויסע שטאָטישע לומדים, אַ בעלזער חסיד צוזאַמען מיט ר׳ הערש שוחט. ר׳ אָזשע איז געווען אַ גוטער בעל תפילה. ווען ער פלעגט דאַוונען אין קלויז פאַרן עמוד, איז דער עמוד געווען העכער פון דעם בעל תפילה — איז ער געווען קורץ־געוואוקסיק. ער האָט אויך גע־לערנט אַ שיעור גמרא אין קלויז יעדע נאַכט אין די וואָכנטעג מיט אַ היפשן עולם יידן.

ר׳ אָזשע האָט געהאַט אַ זון, שלום, האָט ער געהייסן. מיר, קלויז־בחורים, האָבן אים גערופן „שלום אָזשע שוחט׳ס". איך געדענק אים אין עלטער פון 17־18 יאָר. ער האָט געקענט גוט לערנען, שבת האָט ער געטראָגן אַ סאַבעלנעם ספּאָדיק, לויטן בעלזער שטייגער. און געהאַט שיינע געלאָקטע פאות. דורך אַ צופאַל האָט ער זיך באַקאַנט מיט משה וויזענפעלד, וועלכער האָט זיך דאַמאָלט געקליידט ווי אַ חסידישער בחור און איז אָפט געקומען אין קלויז ווען מיר בחורים זענען געזעסן ביים לערנען. אַזוי אַרום האָט שלום אָנגעהויבן לייענען בסתר השכלה ספרים און האָט אין זיך אַריינגעזאַפּט דעם ציוניסטישן אידעאַל. ווען עס איז פּלוצים באַקאַנט געוואָרן אַז שלום אָזשע שוחטס איז „געכאַפּט אין דער מעשה". אַז ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אַן דער ציוניסטישער פּאַרטיי און לייענט ספרים חיצוניים, האָבן מיר, קלויז־בחורים, אים אַריינגעלייגט אין חרם. דאָס האָט זיין פאָטער אָזשע פאַרשאַפט גרויס עגמת נפש.

צווישן די שוחטים איז אויך געווען איינער מיטן נאָמען ר׳ ישראל. ער איז געווען עלטער פון ר׳ הערש און ר׳ אָזשע, מיט שניי ווייסע באָרד און פאות. אין זיין קליידונג האָט ער מער אויסגעזען ווי אַ חסידישער רבי.

די חדרים

אין די יאָרן 1890־1900, זענען די ריישער חדרים געווען איינגעטיילט אין זעקס קלאַסן. די ערשטע זענען געווען די דרדקי חדרים. צו דעם קלאַס האָבן געהערט די חדרים פון איטשע ראָזוואַדעווער און יאָסל דעמבי׳ניס. אין די דאָזיקע חדרים האָבן געלערנט קינדער פון דריי ביז זעקס יאָר. ווי נאָר אַ ייִנגעלע איז געוואָרן דריי יאָר אַלט, האָט מען אים באַלד געפירט אין איינעם פון די דערמאָנטע חדרים. דעם צווייטן קלאַס האָבן פאַרנומען די חדרים פון אייזיק וואסער און וואָלף פאקעלעס, ווו עס האָבן געלערנט ייִנגלעך פון פינף ביז זיבן יאָר. אין דריטן קלאַס זענען געווען די חדרים פון משה אריה׳ס און משה קישקע (לאנציטער). ביי זיי האָבן געלערנט ייִנגלעך פון זיבן ביז צען יאָר. צום פערטן קלאַס האָבן געהערט די חדרים פון תנחום פירסט און העשיל טישינער, ווו עס האָבן געלערנט ייִנגלעך פון עלטער פון ניין ביז צוועלף יאָר אַלט. צום פינפטן קלאַס האָט געהערט דער חדר פון דודל פאקעליס, וואו עס האָבן געלערנט ייִנגלעך פון צוועלף ביז פערצן יאָר. צום זעקסטן קלאַס האָבן געהערט חדרים פון ר׳ איטשע זיבנער און ר׳ יקותיאל קאמעלהאָר, ווו עס האָבן געלערנט בחורים אין עלטער פון דרייצן ביז פופצן יאָר, צווישן זיי אויך חתנים. ווען אַ תלמיד איז אַרויס פון איינעם פון די לעצטע חדרים, איז ער געוואָרן אַ קלויז־בחור. ער האָט שוין געלערנט פאַר זיך.

עס זענען אין שטאָט געווען נאָך עטלעכע מלמדים. חיימ׳ל מלמד, אנשיל מלמד און אַנדערע, אָבער ביי די אויבן דערמאָנטע האָבן געלערנט אַלע בעלי בית׳שע קינדער. די שטאָט האָט אויך געהאַט אַ תלמוד תורה מיט עטלעכע מלמדים, ווו קינדער פון אָרעמע עלטערן האָבן באַקומען פרייען אונטערריכט. די תלמוד תורה חדרים האָבן פאַרנומען דעם אויבערשטן שטאָק פון דער דזשיקיווער קלויז אין קעניג קאז׳ימיר (רויזן געסל).

אַ ייִנגל פלעגט מען אָפּגעבן אין אַ חדר פאַר אַ גאַנצן „זמן”, דאָס הייסט פון פסח ביז סוכות און פון סוכות ביז פסח. די העכסטע שכירות פאַרן „זמן” איז געווען 75 גילדן. עס זענען אָבער געווען ייִנגלעך פון עלטערן, וואָס האָבן געצאָלט פיל ווייניקער.

די דרדקי חדרים האָבן געהאַט באַהעלפערס. זייער אַרבעט איז באַשטאַנען אין גיין אַהיים צום ייִנגל יעדן פרימאָרגן, אים אַנטאָן, וואַשן און זאָגן מיט אים אַ ברכה. זיי האָבן אויך געפירט די ייִנגלעך אין חדר און געבראַכט צוריק אַהיים. צוויי מאָל אַ טאָג האָבן זיי געבראַכט עסן פאַר די קינדער. עס איז אויך געווען אַן אויבער־באַהעלפער. די באַהעלפער זענען געווען אין עלטער פון פערצן ביז זעכצן יאָר, און צווישן זיי בחורים מיט גוטע קעפּ און גרויסע פעאיקייטן, אָבער זייערע אָרעמע עלטערן האָבן וועגן אַזעלכע „נאַרישקייטן” נישט געקענט דענקען. איך געדענק אַ באַהעלפער ביים מלמד אייזיק וואַסערס חדר, וואָס איז שפּעטער געקומען קיין ניו־יאָרק און געוואָרן אַ באַוווּסטער אַרבעטער־פירער, און אַ מיטגליד פון „פאָרווערטס” אַסאָסיאיישאָן.

אין די צווייטע קלאַס חדרים, ווו עס האָבן געלערנט ייִנגלעך פון פינף ביז זיבן יאָר, ווי למשל ביי אייזיק וואסער אָדער וואָלף פאקעליס, זענען בלויז געווען צוויי באַהעלפערס. איינער — וואָס האָט געקנעלט מיט די ייִנגלעך, און אַ צווייטער — וואָס פלעגט זיי ברענגען עסן. די דריטע קלאַס חדרים און ווייטער האָבן קיין באַהעלפערס נישט געהאַט.

לויט די דאַמאָלסדיקע שטאָט־געזעצן איז נישט געווען דערלויבט צו האָבן אַ פּריוואַט שול (אונטער וועלכע עס זענען געווען קלאַסיפיצירט די חדרים) אָן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון דער שטאָט־רעגירונג. די חדר־מלמדים האָבן די געזעצן אינגאַנצן איגנאָרירט און האָבן אויפגעהאַלטן חדרים קעגן שטאָט־געזעץ. די רעגירונג האָט וועגן דעם געוווּסט און פון צייט צו צייט געשיקט אַ פּאָליציי קאָמיסיע, זיי זאָלן כאַפּן די מלמדים ביים לערנען, אום צו קענען אָננעמען קעגן זיי געזעצלעכע שריט. דאָס איז אָבער די שטאָטישע אויפזעער קיינמאָל נישט געלונגען. ווייל אַזוי שנעל ווי אַזאַ פּאָליציי־קאָמיסיע האָט זיך באַוויזן נישט ווייט פון מלמדים געסל, האָט זיך דער אַלאַרם פאַרשפּרייט בליץ־שנעל, אַזוי אַז אין עטלעכע מינוט זענען די חדרים געווען ליידיק.

אָפט איז אַזאַ קאָמיסיע געקומען יעדן טאָג אין משך פון אַ וואָך צייט. אין אַזאַ פאַל איז שוין געווען אַ געפאַר אַריינצופאַלן אין דער נעץ פון געזעץ. האָט דער רבי זיך אַריבערגעקליבן מיט די תלמידים ערגעץ אין דעם שניידער־ אָדער טרעגער שולעכל, ווו מיר האָבן געהאַט די דערלויבעניש צו לערנען, ביז עס איז אַריבער די געפאַר פון דער קאָמיסיע, דאַמאָלט זענען מיר געגאַנגען צוריק לערנען אין חדר.

אייזיק וואסערס חדר

אינעם ראָזוואַדיוער דרדקי חדר האָב איך געלערנט צוויי יאָר. איך האָב שוין געקענט זאָגן גוט עברי און אויך אַביסל לערנען חומש. ווען איך בין אַלט געווען פינף יאָר, האָט מיך דער פאָטער אַריינגעגעבן אין חדר פון אייזיק וואַסער. דאָרט האָב איך אָנגעהויבן לערנען רש״י און גמרא. פון שיקן מיך אין אַ שטאָטישער שקאָלע, האָט מיין פאָטער נישט געדענקט — ווי אַזוי וואָלט ער דאַן געקענט ווייזן זיין פּנים אין קלויז?

מיין פאָטער און נאָך עטלעכע בעלי בתים וואָס האָבן געהאַט אַביסל בילדונג אין פּויליש און אין דייטש, האָבן גענומען פּריוואַט לערערס צו זייערע קינדער. דאַקעגן זענען מיינע שוועסטער צילע און מאליע יאָ געגאַנגען אין שקאָלעס. מיט יאָרן שפּעטער, האָט אונדזער שוועסטער צילע אויסגעפירט אַז מ׳זאָל אויך די ייִנגלעך שיקן אין שקאָלע.

ביי אייזיק וואסער אין חדר האָבן געלערנט עטלעכע און צוואַנציק ייִנגלעך, פונעם בעלי בית׳שן קלאַס. די גאַנצע וווינונג איז געווען פון איין שטיבל, אין אַן אַלטע הילצערנע הייזל, מיט אַ נידעריקן באַלקן. דאָס הייזל איז געווען אין דעם מלמדים געסל, אויפן וועג צום הייוול. אָט דאָס שטיבל האָט געדינט פאַר אַ קיך, אויך אַלס אַן עס־זיץ און שלאָף־שטוב און אין דער זעלבער שטוב איז אויך געווען דער חדר. די מעבל איז באַשטאַנען פון צוויי בעטן, צוויי שאפעס, אַ

באַנק בעטל, צוויי גרויסע לאַנגע טישן מיט בענק פון ביידע זייטן. ביי איין טיש האָט געקנעלט דער רבי, אייזיק וואַסער, מיט איין כיתה, ביים צווייטן טיש האָט געקנעלט מיט דער צווייטער כיתה יינגלעך יאָסל באַהעלפער. זיי האָבן זער אָפט געגנאַקט מיטן קאַנטשיק אַפילו ווען דער יינגל האָט עס נישט פאַרדינט.

משה אריה׳ס

ביי אייזיק וואַסער האָב איך געלערנט צוויי יאָר. איך האָב שוין געלערנט גמרא און האָב זיך צוגעפאַסט פאַר הע־כערע למודים. ווען איך בין אַלט געוואָרן זיבן יאָר, האָט מיין פאָטער באַשלאָסן מיך צו געבן צו אַ העכערן מלמדס חדר. אין ריישע איז דאַמאָלט געווען אַ יונגערמאַן, משה פרידמאַן, דער זון פון אריה מלמד, וואָס האָט מיט אַ יאָר־צוויי פריער חתונה געהאַט ערגעץ אין פריסטיק און געגעסן דאָרט קעסט. ווען די קעסט צייט האָט זיך דאָרט געענדיקט איז ער מיט זיין ווייב און אַ קליין קינד געקומען צוריק קיין ריישע, געעפנט אַ חדר און איז געוואָרן אַ מלמד.

געוווינט האָט משה אריה׳ס ביי דער באָדנערקי, ביים עק פון בערגל, וואָס האָט זיך געגרענעצט מיטן טעפער־געסל און אויך מלמדים געסל, אויפן ערשטן שטאָק. דאָס איז געווען אַ גרויס הויז מיט אַ לאַנגן גאַנעק, וואָס האָט זיך געצויגן איבער דער לענג פון הויז אויפן ערשטן שטאָק. אין זעלבן הויז זענען געווען נאָך צוויי חדרים, איינער — משה לאַנ־ציטער (משה קישקע האָט מען אים גערופן, ווייל ער האָט געהאַט אַ גראָבן בויך). ער האָט געהאַט זיין חדר אונטן אין פראָנט ביים אַריינגאַנג אין הויז. דער צווייטער חדר איז געווען אויפן שטאָק נעבן די בתי הכסאות ווו עס האָט גע־וווינט מענדל פויגל. זיין חדר האָט מען גערופן שולע, ער איז געווען פון די אויפגעקלערטע. אים האָט מען גערופן „לערער״, נישט מלמד. ביי אים האָבן געלערנט יינגלעך אָן פאות, קינדער פון אויפגעקלערטע עלטערן.

ביי משה אריהס האָבן מיר געלערנט חוץ חומש און גמרא אויך נביאים וכתובים, די טעמים פון דער סדרה און הפטורה און אויך שרייבן אלף־בית. אין חדר איז קיין באַהעל־פער נישט געווען. דער רבי איז געווען אַ הויכער שיינער יונ־גערמאַן, אָבער אַ זייער שטרענגער. אויך ער האָט זיך באַנוצט מיט אַ קאַנטשיק.

ביי משה אריהס האָבן מיר געלערנט דעם גאַנצן טאָג, זומער ביז זיבן אַזייגער אָוונט און ווינטער ביז אַכט אין דער נאַכט. ביי אייזיק וואַסער האָט מען ווינטער נישט געלערנט ביינאַכט. מיר זענען געווען נאָך קליינע יונגע יינגלעך. ביי משה אריהס זענען מיר שוין געווען זיבן־אַכט יאָריקע יינגלעך. מיר האָבן אָנגעהויבן „גיין ביינאַכט״ אום ווינטער. אין חדר פלעגן מיר קומען האַלב נאָך אַכט פרי. פונקט ניין אַזייגער האָבן מיר אָנגעהויבן לערנען.

פון ניין ביז איינס אַזייגער בייטאָג האָבן מיר געלערנט גמרא מיט רש״י. זומער האָבן מיר געלערנט פון דריי נאָכ־מיטאָג ביז זיבן אָוונט, אָבער ווינטער האָבן מיר געלערנט ביז אַכט אַזייגער. מיר האָבן זיך בלויז אָפּגערוט אַ האַלבע שעה ביי מנחה־מעריב, דאַמאָלט האָבן מיר איבערגעגעבן דאָס וואָס יעדער האָט מיט זיך געבראַכט פון דערהיים. נאָכמיטאָג האָבן מיר געלערנט חומש, רש״י און נביאים, אויך שרייבן יידיש. די שוועריסטע צייטן זענען פאַר אונדז יינגלעך געווען די וואָכן פון פרשה ויחי, משפטים און בלק. דאָס זענען געווען פאַר אונדז די שווערסטע סדרות. צו דער סדרה ויחי, האָט דער רבי געהאַט אַ ספּעציעלע מעלאָדיע, ווען ער האָט גע־לערנט דעם „ואני! בבואי מפדן״ און ווי יעקב בענטשט זיינע זין און אייניקלעך איידער ער פאַרלאָזט די וועלט. יעדן זון בענטשט ער מיט אַן אַנדערע ברכה.

חנוכה האָבן מיר בלויז געלערנט אין חדר ביז מנחה צייט. אַזוי ווי די טעג זענען דאַמאָלסט געווען די קלענסטע, זענען מיר שוין אַרום דריי אַזייגער נאָך מיטאָג אַרויס פון חדר.

נאָכמיטאָג האָבן מיר אין חדר געשפּילט אין דאָמינאָס, קאָרטן אָדער לאָטערי. אָפט האָט דער רבי מיט אונדז געשפּילט ביים לערן־טיש, אין קוויטלעך. געשפּילט האָבן מיר אין קופקעס ווו יעדער יינגל האָט געשטעלט אַ האַלבן אָדער אַ גאַנצן גראַשער אויף אַ קופּקע. דער רבי האָט רעפרעזענ־טירט דעם „באַנקיר״ וואָס איז אַלע מאָל געווען דער געווי־נער. מיר האָבן אויך פיל געשפּילט אין דריידל. די אַלע שפּילערייען זענען געווען דערלויבט אין די טעג פון חנוכה, אַפילו ביי די חסידים. די „קוויטלעך״ איז געווען אַ ספּעציע־לער קאָרטן פּראָדוקט פאַר די אָרטאָדאָקסישע יידן. אָט די קוויטלעך־קאָרטן האָבן נישט געהאַט קיין בילדער פון מענער און פרויען ווי די געוויינלעכע קאָרטן. אָנשטאָט בילדער האָבן די קוויטלעך געהאַט נומערן און קאָלירן פון רויט, גרין, שעל און אייכל.

לייבעלע בלומענקראַנץ — דער שטאָט־חזן

אין די ניינציקער יאָרן האָט ריישע געהאַט אַ שטאָט־חזן, לייבעלע בלומענקראַנץ, וועלכער האָט געשמט אין גאַנץ עסטרייך. נישט נאָר איז ער געווען אַ באַרימטער זינגער מיט אַ גוטער טענאָר שטימע, נאָר ער איז אויך געווען איי־נער פון די בעסטע חזנישע קאָמפּאָזיטאָרן אין זיין צייט. זיין קאָמפּאָזיציע פון „הנרות הללו״ צו חנוכה ווערט נאָך היינט געזונגען.

זיין געהאַלט האָט דער חזן באַקומען פון קהל. געדאַ־וונט האָט ער אין דער שטאָטישער שול שבתים און ימים טובים מיט אַ גרויסן כאָר פון איינשטודירטע משוררים און זינגער. ווען לייבעלע בלומענקראַנץ האָט געדאַוונט, איז די שטאָט־שול געווען געפּאַקט מיט יידן, אַפילו מיט אַזעלכע, וואָס האָבן אין שול נישט געדאַוונט. דאָס דאַוונען האָט זיך אָפט גיצויגן ביז נאָך האַלבן טאָג. זענען טאַקע אַ סך יידן, נאָכדעם ווי זיי זענען אַרויס פון קלויז און פון אַנדערע בתי תפלות נאָכן דאַוונען, געקומען אין שטאָט־שול, געשטאַנען ביים טויער — ווייל אַריינגיין אין שול איז נישט געווען מעגלעך — און זיך צוגעהערט צו זיין מתיקותדיקן דאַוונען.

יעדן יאָר, אום חנוכה, צום ערשטן ליכטל, האָט ער גע־געבן אַ חנוכה־קאָנצערט אין דער שטאָט־שול. ער האָט גע־

בענטשט חנוכה ליכט מיט זיינע משוררים אין באַגלייטונג פון אַ כלי־זמר־קאַפּעלע פון באַוווסטן ריישער כלי־זמר מאָטל קרעבס. כאָטש עס איז געווען אין שול אַזוי קאַלט ווי אין דרויסן, זענען דאָך יידן מאַסנווייז געקומען צום חנוכה־קאָנ־צערט און דאָרט געזעסן אָדער געשטאַנען צוויי־דריי שעה, און אין זיך אַריינגעזאַפּט די זיסע טענער.

דער חזן בלומענקראַנץ האָט זיך נוהג געווען צו באַזוכן מיט זיינע משוררים די רייכע שטאָט בעלי־בתים אין די אַכט טעג פון חנוכה נאָך מעריב און דאָרט זינגען פאַר זיי חנ־כה־קאָמפּאָזיציעס און דערפאַר באַקומען עטלעכע רייניש חנ־כה־געלט. צום באַדויערן איז ער אַוועק פון דער וועלט אין זיינע מיטעלע יאָרן. נישט נאָר ריישע, נאָר גאַנץ גאַליציע האָט געטרויערט אויף דעם פאַרלוסט פון איינעם פון די בעסטע חזנים.

נאָך דער פטירה פון חזן בלומענקראַנץ האָט די שטאָט מער קיין חזן נישט אויפגענומען. עס זענען אָפּט געקומען קיין ריישע חזנים אויף „פּראָבע". איך געדענק איינעם פון די חזנים, יאָסעלע ראָזענבלאַט, וואָס איז אין די שפּעטערדיקע יאָרן געוואָרן איינער פון די באַרימטסטע וועלט־חזנים אין ניו־יאָרק. דאָס איז געווען אין יאָר תרס"ב (1902). געדאַווענט האָט ער מעריב אין אַ וואָכנטאָג אין דער וואַלער שול. כדי צו דעקן די הוצאות, האָט ער פאַרלאַנגט 10 גראַצער איינ־טריט געלט. אַ שעה פאַר מנחה האָט ער אַוועקגעשטעלט אַ טישל ביים שול־טויער און האָט איינקאַסירט פון יעדן אַ זעקסערל.

קיין ריישע איז אויך געקומען דאַן דער שפּעטער וועלט־באַרימטער חזן זיידעלע ראָוונער, און אויך אַנדערע יונגע חזנים.

ר' זישע חזן און ר' משה אמקרויט

אַ חוץ דעם שטאָט חזן, האָבן די צוויי שטאָטישע שולן, די שטאָט־שול און די וואַליער־שול, געהאַט אַ שטענדיקן בעל־תפילה. אויך זיי האָט מען געקרוינט מיטן טיטל „חזנים". ר' זישע איז געווען דער בעל תפילה פון דער שטאָט־שול. איך געדענק גוט ר' זישע חזן. אַ הויך־געוואַקסענער ייד, מיט אַ לאַנגער רויטער באָרד, מיט אַ שטאַרקע סקאַרבאָווע שטימע, וואָס קיינער האָט נישט געקאָנט נאָכמאַכן. ער איז אויך גע־ווען דער אָפּיציעלער חזן אויף חתונות און שמחות.

די וואַליער שול האָט אויך געהאַט אַן אייגענעם חזן — ר' משה אמקרויט. אַ חוץ חזנות איז ער אויך געווען אַ ספּעצ־יאַליסט אין שרייבן ספרי תורה'ס. ער האָט געהאַט אַ גוטע שטימע און איז אויך געווען דער בעל קורא אין שול. ער האָט זיך געקליידט ווי אַ חסידישער רבי, געווען אַ מטופל מיט אַ סך קינדער און געהאַט אַ געמוטשעט לעבן — דאָס סופרות און חזנות האָבן נישט געטראָגן אויף פּרנסה. זיין עלטסטע טאָכטער, א יונגע מיידל מיט אַ געשעפטס־קאָפּ, האָט אים צוגערעדט ער זאָל עפענען אַ קאָנדיטאַריע אויף דער וואַליע. זי האָט טאַקע געפירט דאָס געשעפט. אין משך פון אַ פּאָר יאָר איז ביי איר געווען דאָס גרעסטע יידישע דעליקאַטעסן און בעקעריי געשעפט אין שטאָט. ר' משה האָט זיך שפּעטער צוריקגעצויגן פון חזנות און סופרות.

איך וויל אויך באַשרייבן די גרויסקייט און שיינקייט פון די צוויי באַרימטע בתי כנסת, די וואַליער שול און די שטאָט־שול. ביידע שולן זענען געווען געבויט אויפן זעלבן שטייגער — הויכע בנינים, אַביסל העכער פון דריי שטאָק מיט לאַנגע גרויסע פענסטער. אין מיטן פון שול איז געווען אַ בימה, צען פוס הויך, אַרומגערינגלט מיט פיר ברייטע און רונדע זיילן מיט שטיגן פון ביידע זייטן. די ווענט אין דער שול, זענען געווען באַצירט מיט גאָלד און זילבער געמאָלטע לייבן און אָדלערס. דער ארון הקודש איז אויך געווען צען פוס הויך. ביי דער רעכטער זייט פון די שטיגן איז געשטאַנען דער עמוד. פון באַלקן האָבן אַרונטערגעהאַנגען קינסטלעריש אויסגעאַרבעטע מעשענע לייכטער — מאַנכע פון זיי האָבן געהאַט איבער דרייסיק רערן פאַר ליכט. אַנטקעגן איבער דעם שול־טויער, צווישן די צוויי בימה זיילן, איז געשטאַנען אינ־דערהויך אויף צוויי אונטערגעשפּאַרטע זיילן אַ קליינע זאָפע, קינסטלעך אויסגעאַרבעט, מיט די שענסטע האַנט־שטריקע־רייען — דאָס האָט מען גערופן „כסא של אליהו הנביא". אין די פריערדיקע יאָרן האָט מען די זאָפע באַנוצט אַלס אַ פּלאַץ פאַר דעם סנדק ביי אַ ברית אין שול. די שול־ווענט זענען אויך געווען באַצירט מיט טאַוולען, מיט קינסטלעך אויסגע־אַרבעטע ראַמען פון גאָלד און זילבער קאָלירן. אויף די גרויסע טאַוולען זענען געווען האַנט־געדרוקטע גאָלדענע אות־יות, פּסוקים פון תהילים וכו'.

די פּאָדלאָגע איז געווען אַ שטיינערנע, פיין אויסגע־אַרבעט, ווי אויך די הילצערנע זיץ־פּלעצער מיט די שיינע צוגעפּאַסטע שטענדערס. די זיץ־פּלעצער אין מזרח, און אויך די זייטיקע, האָבן געהערט צו די וואָס האָבן געקויפט „שטעט" אויף לעבנסלאַנג. די שולן האָבן נישט געהאַט קיין באַהייצונג. זומער איז אין די שולן געווען אַנגענעם קיל, אָבער ווינטער איז דאָרט געווען קאַלט. דאָך זענען יידן גע־קומען דאַווענען אין שול אין די גרעסטע קעלטן און שניי־שטורעמס. זיי זענען געזעסן איינגעהילט אין זייערע פוטערנע פעלצן.

די שולן האָבן נישט געהאַט קיין מזוזות ביים אַריינגאַנג, ווייל די שולן האָבן פאַרנומען דעם פּלאַץ פון בית־המקדש, וואָס איז אויך געווען פריי פון מזוזות. האָבן טאַקע די יידן געקושט די רעכטע זייט פון דער וואַנט ביים אַריינגאַנג פון שול. עס איז דאָרט געווען אַ ברייטער טונקעלער פלעק, פון די טויזנטער הענט וואָס האָבן באַרירט דעם אָרט מיט זייערע פינגער און געקושט.

צוליב דעם וואָס די שולן האָבן קיין מזוזות נישט גע־האַט, האָט מען געשמועסט, אַז יעדע נאַכט ביי חצות, קומען די מתים דאַווענען אין די צוויי שולן, און עס איז אַ סכנה פאַרבייצוגיין דאָרט שפּעט ביינאַכט. אַ סך יידן האָבן טאַקע אויסגעמיטן צו גיין דאָרט שפּעט ביינאַכט.

לינקס פון דער שטאָט־שול איז געווען דער אַריינגאַנג צום שטאָטישן בית המדרש, וווּ עס האָבן געדאַווענט נישט־חסידישע, אַנגעזעענע בעלי־בתים. עס האָט אויך דאָרט גע־דאַוונט דער שטאָט רב ר' העשיל האַלבערשטאַם. לינקס פון בית המדרש איז געווען די שטאָט־קלויז.

לעאָן וויזענפעלד

דאס אמאליקע ריישע

לעאָן וויזענפעלד
Leon Wiesenfeld

לאַנגע יאָרן האָב איך געחלומט וועגן אָנשרייבן אַ לענגערע אָפּהאַנדלונג וועגן ריישע, די שטאָט וואו איך האָב דערזען דאָס ליכט פון דער וועלט און וואו איך בין דערצויגן געוואָרן. זייענדיק אין יאָר 1907 אין לאָנדאָן האָב איך אויף דער איינלאַדונג פון דעם פאַרשטאָרבענעם מאָריס מייער, דער רעדאַקטאָר פון דער דעמאָלטיקער טאָג צייטונג, „דער אידישער זשורנאַל״, אָנגעשריבן אַ קורצן אַרטיקל וועגן ריישע. איך האָב געוואָלט שרייבן מער, אָבער זייענדיק פאַרוואָרפן אין פרעמדע לענדער און אייביק פאַרנומען מיט אַנדערע ענינים, האָב איך קיינמאָל נישט געקאָנט פאַרווירקלעכן מיין חלום.

ערשט היינט, ווען דאָס יידישע ריישע ליגט אין חורבות, ווען אונדזער אַמאָליקע שיינע און אינטערעסאַנטע שטאָט עקזיסטירט נישט מער און איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער יידישער מאַפּע; ווען דאָרטן געפינט זיך נישט מער קיין איינציקער ייד, קומט מיר אויס, מיט דעם טיפסטן ווייטיק אין האַרצן צו דערציילן וועגן דעם יידישן לעבן אין ריישע, וואָס איז אַזוי ברוטאַל פאַרניכטעט געוואָרן דורך דעם פאָלק פון „פילאָזאָפן און דיכטער״.

ווען איך האָב פאַרלאָזט ריישע, צום לעצטן מאָל אין 1920, האָבן דאָרטן געלעבט אַן ערך 10,000 יידן. דער לאַנגאיינגעוואָרצלטער פוילישער אַנטיסעמיטיזם האָט אין יענעם יאָר דערגרייכט זיין מדרגה און עס איז דעמאָלט זיכער די יידן נישט געווען מיט וואָס מקנאַ צו זיין. דאָס איז געווען פונקט אַ יאָר נאָכן בלוטיקן פּאָגראָם איז ריישע, וועגן וועלכן עס וועט שפּעטער אויספירלעך דערציילט ווערן. דער עקאָנאָמישער באָיקאָט קעגן די יידן האָט דאַן געבושעוועט אין זיין גאַנצער ווילדקייט און די גאַנצע פיינטלעכע באַציאונג פון די פוילישע מאַסן צו די יידן האָט מיט זיך געטראָגן ערנסטע געפאַרן.

נישט קוקנדיק אויף אַלע געפאַרן האָבן אָבער די יידישע סוחרים ווייטער און אפשר מיט פאַרשטאַרקטער עקשנות, אָנגעפירט מיט זייערע טאָג־טעגליכע געשעפטן. אָבער נישט אַלע געוועזענע סוחרים האָבן דאָס געקאָנט באַווייזן, ווייל אַ גרעסערע צאָל פון זיי זענען שוין דעמאָלט געווען פאַראָרעמט. די אָרעמקייט האָט געשטאַמט פון דער רוסישער אינוואַזיע אין 1914, ווען אַ גרויסער טייל פון דעם ריישער יידנטום איז אַנטלאָפן אין אַנדערע עסטרייכישע פראָווינצן. אָבער אויך דעמאָלט איז קיינער נישט געשטאָרבן פון הונגער.

וועגן די יידן אין ריישע וואָלט געקאָנט אַ סך דערציילט ווערן בלי־ספק אַ סך מער ווי איך בין אומשטאַנד דאָס צו טאָן. דערפאַר וועל איך זיך דאָ באַשרענקן בלויז אויף עטלעכע איינצעלהייטן פון דעם לעבן פון די יידן אין ריישע אין מיינע אייגענע צייטן.

וואָס פאַר אַ מינים יידן האָבן געלעבט אין ריישע אין מיינע יינגלשע יאָרן ביז צו מיין פאַרלאָזן די שטאָט אין 1920 ? זיי האָבן זיך כמעט אין קיין שום באַציאונג נישט אונטערגעשיידט פון די יידן אין אַנדערע גאַליצישע שטעט און ספּעציעל נישט פון יענע אין מיטל גאַליציען. ריישע, ווי יעדע אַנדערע שטאָט, האָט געהאַט גוטע, ווילע, גאָטספאָרכטיקע, ערלעכע יידן. אָבער פונקט אַזוי האָבן אין איר נישט געפעלט קיין שלעכטע יידן. עס זענען דאָרט געווען אַ גרויסע צאָל חסידים, אָנהייגער פון דעם בעל־שם׳ס שיטה אָדער פון אַנדערע רביים. עס זענען אויך געווען אַ באַדייטנדע צאָל מתנגדים, וועלכע האָבן אָנגעפירט אַ פאַרביסענעם קאַמף קעגן די חסידים. געווען אויך גלאַט אַזוי פרומע יידן, נישט קיין חסידים און ניט קיין מתנגדים, אָבער באמת ערלעכע מענטשן. אויסער זיי זענען אויך געווען אַזוי־גערופענע „פאָרטשגעשריטענע״, אָדער, ווי מען האָט זיי דעמאָלט גערופן, „דייטשע״ יידן, וועלכע האָבן גערעדט דייטש און אין דער זעלבער צייט אויך „יידן פון משה׳ס גלויבן״. וועלכע זענען געווען אַסימילאַנטן און זיך באַטראַכט אַלס פּאָלאַקן. קורץ, ס׳האָבן נישט געפעלט אין ריישע קיין שום מינים יידן, ווי אין אַלע אַנדערע שטעט אין גאַליציען.

די ריישער יידן האָבן צוזאַמענגעשטעלט אַ ישוב מיט וועלכן מען האָט זיך נישט געדאַרפט שעמען, און באַזונדערס נישט מיט דער קליינער, אָבער זייער אַקטיווער גרופּע פון משכילים און נאָך וועניגער מיט דער יידישער פּראָפעסיאָנעלער אינטעליגענץ, כאָטש זי איז געווען כמעט אינגאַנצן אַסימילירט. קיין גדולים אין דעם אייגענטליכן זין פון וואָרט, האָבן מיר אין ריישע נישט געהאַט, הגם עטלעכע משכילים

און די אינטעליגענטן וואָלטן אפשר יאָ געקאָנט אַזוי כאַראַקטעריזירט ווערן. מיר האָבן אין אונדזער צייט געהאַט צוויי באַרימטע רבנים, ר׳ העשל וואלערשטיין און שפּעטער ר׳ נתן לעווין.ביידע זענען געווען גדולי התורה. אויך האָבן מיר געהאַט אַן אייגענעם חסידישן רבין ר׳ לאָזערל, אָבער אויך ער איז געווען ווייט פון צו זיין אַן אמתער גדול.

דאַקעגן האָבן מיר געהאַט עטלעכע שיינע בעלי־בתים, אויף וועלכע אַ גרויסער טייל פון ריישער יידן האָט באמת שטאָלצירט. די וויכטיקסטע פון זיי זענען געווען ר׳ מאָטיש עקשטיין, אַ דזשיקאָווער חסיד; נח שאפּירא, אשר זילבער, מיכל בירמאַן, נתן קאנער, צאנגען, פריילידך, יוסף שענבלום, און נאָך עטלעכע אַנדערע, וועמענס נעמען איך קאָן זיך נישט דערמאָנען בעת איך שרייב די דאָזיקע שורות. זיי אַלע, צוזאַמען מיט די פון מיר פאַרגעסענע, זענען געווען כלל־טוער און יידישע פאָרשטייער. זיי האָבן אָנגעפירט מיט דער שטאָטישער קהילה און עטלעכע פון זיי זענען אויך געווען, „ראַדניקעס״, די פאַרטרעטער פון די יידן אין שטאָט־ראַט. נישט אַלע אין ריישע האָבן די דאָזיקע מענטשן געשיינקט זייער צוטרוי אָדער האָבן צו זיי געהאַט אַ ליבע. דאָס רוב פון די יידן אין ריישע האָבן זיי אָבער באַטראַכט אַלס זייערע פאָרשטייער.

קיין וויכטיקע געזעלשאַפטלעכע יידישע אָרגאַניזאַציעס האָבן אין יענער צייט נישט עקזיסטירט. אין דער צייט פון מיין ערשטן אָפּפאָר פון ריישע, צום סוף פון מיין 17־טן לעבנסיאָר, האָט אין ריישע עקזיסטירט אַ חובבי־ציון פאַריין, וועלכער האָט אָבער נישט געהאַט דעם מינדסטן איינפלוס. אויב איך מאַך נישט קיין טעות, זענען די פירער פון דער דאָזיקער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע געווען משה דוד געשווינדט, אַבא אפּעלבוים, אַ ייד אַן אמתער למדן, און דער נאָך זייער יונגער, אָבער שוין הויך־אינטעליגענטער קלמן קורצמאַן. וויפיל מיטגלידער דער „חובבי־ציון״ האָט געהאַט געדיינק איך נישט. אָבער ריישע איז נאָך דעמאָלט געווען זייער ווייט פון צו זיין אַ ציוניסטישער צענטער.

בעת איך שרייב די דאָזיקע שורות, דערמאָן איך זיך אָן דער צייט ווען איך האָב געלערנט אין ר׳ מענדל באָנצ׳ס חדר אויף דער רויזן גאַס האָב איך זיך אַרויסגעגנבט פון חדר און בין געלאָפן צוזאַמען מיט אַנדערע ייִנגלעך אין מאַרק זען ד״ר טעאָדאָר הערצל, וועלכער האָט דעמאָלט געמאַכט אַ רייזע איבער די יידישע שטעט אין גאַליציען און האָט זיך אָפּגעשטעלט ביי אונדז אין ריישע.

דער מאַרק איז געווען געפּאַקט מיט יידן פון אַלע שאַטירונגען, וועלכע האָבן זיך פאַרזאַמלט אַרום הויז פון דער יידישער קולטוס־געמיינדע, וואו מען האָט געוואַרט אויפן גאַסט.

ווען ד״ר הערצל איז פאַרפאָרן אין אַן אָפענעם פיאַקער צו דער קולטוס־געמיינדע אין דער באַגלייטונג פון משה דוד געשווינדט און אַנדערע, זענען פאַרבייגייענדיקע גויים געבליבן שטיין און באַוואונדערט זיין זייער שיינער פערזענלעכקייט.

מיין עלטערער ברודער משה, וועלכער האָט דעמאָלט געלערנט אין קלויז צוזאַמען מיט אַנדערע בחורים און איז געווען אינגאַנצן פאַרזונקען אין חסידות, איז נישט געקומען זען דעם גאַסט. איך בין דערפאַר געלאָפן צו אים אין קלויז כדי צו דערציילן וואָס פאַר אַן אויסערגעוויינלעך שיינער מענטש ד״ר הערצל איז. משה אָבער האָט מיר אַריינגעוואָרפן אַ שטאַרקן פּאַטש אין פנים און געשריגן: „גיי צוריק אין חדר. דו שייגעץ״.

די ריישער יוגנט און ספּעציעל די עלטערע יידן זענען דעמאָלט נאָך נישט געווען רייף גענוג פאַר נייע אידעען. אויף וויפיל איך געדיינק, האָט דאָס אַזוי אָנגעהאַלטן ביז צו דער צייט פון מיין אָפּפאָרן פון ריישע קיין אַמעריקע. ריישע איז ביז דעמאָלט געווען אַ שטאָט פון יידישע פאַנאַטיקער און אַ קליינער צאָל פאָרטגעשריטענע און אינטעליגענטן.

איך קום צוריק אַהיים און געפין אַ גאַנץ אַנדערע ריישע

איך בין אַוועק פון מיין היים קרוב צו פינף יאָר, נישט נאָר אין אַמעריקע, נאָר אויך אין אַנדערע מערב־אייראָפּעאישע לענדער, ווי ענגלאַנד, דייטשלאַנד, האָלאַנד און בעלגיע. איבער דער צייט האָב איך זיך אַליין אָנגעזאַפּט מיט אַ ביסל וועלטלעכן וויסן און מיט אַן אייגענעם קוק אויף דער וועלט. איך בין געווען טיף איבערצייגט אַז נאָר דער סאָציאַליזם קאָן לייזן די אַל־וועלטלעכע יידישע פראַגע. איך האָב אויך שוין דעמאָלט געהאַט געשריבן עטלעכע קורצע נאָטיצן אין יידישע צייטונגען אין אַמעריקע און עטלעכע אַרטיקלען אין אַ לאָנדאָנער יידישער צייטונג און האָב אויף זיך געקוקט, נישט מיט ווייניק שטאָלץ, אַלס דעם קינפטיקן „גרויסן זשורנאַליסט״.

ווען איך בין שפּעטער צוריקגעקומען קיין ריישע האָב איך, צו מיין גרויסער איבעראַשונג, אָנגעטראָפן כמעט אין גאַנצן אַן אַנדער ריישע ווי יענע, וועלכע איך האָב פאַרלאָזן מיט פינף יאָר צוריק. ערשטנס, האָט ריישע שוין דעמאָלט געהאַט אַ יידישע סאָציאַליסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע איז נישט געווען בנמצא בעת מיין אָפּפאָרן. צווייטנס, איז דער ציוניזם שוין געווען גאַנץ פּאָפּולער ביי דער יידישער יוגנט און אויך ביי אַ באַדייטענדן טייל פון די דערוואַקסענע יידן. אַפילו מיין ברודער משה, איז אויך שוין געווען אַ ציוניסט און אַפילו אויך אַ שטיקל פירער פון אַ גרופּע געוועזענע קלויז־בחורים, וועלכע ער האָט אַריינגעבראַכט אין אַ קליינעם ציוניסטישן פאַריין אונטער דעם נאָמען „השחר״. נאָך מער: אויך משה האָט דעמאָלט קאָקעטירט מיט זשורנאַליזם און האָט שוין געשריבן אין העברעאישע צייטונגען.

צו מיין נאָך גרעסערער איבעראַשונג, איז נישט לאַנג דערנאָך געקומען צום לעבן אין ריישע אַ יידיש וואָכנבלאַט. אונטערן נאָמען „נייע־פאָלקסצייטונג״ אַרום וועלכער עס האָבן זיך גרופּירט נישט נאָר ציוניסטן נאָר אויך נישט ציוניסטן.

משה ווייזנפעלד
Moshe Wiesenfeld

דער רעדאַקטאָר פון דער דאַזיקער צייטונג איז געווען אין יענער צייט דער גוט באַוווסטער העברעיִשער לערער נפתלי גליקסמאַן. מיין ברודער משה, איז געווען דער מיט־רעדאַקטאָר און די מיטאַרבעטער זענען געווען: אבא אַפּעלבוים, חיים יואַלד, מענדל קאַרפּ, נפתלי טוכפעלד, לוי חיים און בן־ציון פּעט. די צייטונג איז געווען גוט רעדאַגירט און שיין צוזאַמענגעשטעלט, און אַלע שרייבער האָבן טאַקע געקאָנט שרייבן, כאָטש זיי האָבן קיינמאָל נישט געלערנט זשורנאַליזם.

דער הויפּט־מאָטיוו פון דער „נייער פאָלקס־צייטונג״ איז געווען דער ציוניזם. אָבער זי האָט אויך געהאַט אַנדערע אויפגאַבן, צווישן זיי דאָס רעפאָרמירן און דעמאָקראַטיזירן די יידישע קהילה. די צייטונג האָט געפירט אַ זייער העפטיקן קאַמף קעגן די אַלטע, שטרענג קאָנסערוואַטיווע און אויב דער אמת דאַרף געזאָגט ווערן, רעאַקציאָנערע מעטאָדן אין דער קולטוס־געמיינדע. אַזוי ווי עטלעכע פון די וויכטיקסטע פאָר־שטייער אין דער קהילה זענען אויך געווען ראַדניקעס, אין שטאָט־ראַט, וואָס איז געווען ניט ווייניקער רעאַקציאָנער, האָט זיי די צייטונג דאָפּלט אַטאַקירט. די צייטונג האָט געפאָדערט דעמאָקראַטישע וואַלן, און איידער וואָס ווען, ביז אַזעלכע ענדערונגען וועלן געמאַכט ווערן, זאָלן דערווייל דורכגעפירט ווערן אויסבעסערונגען, אין וועלכע די באַפעל־קערונג, יידישע און ניט־יידישע, האָט זיך גענויטיקט.

דער דאַזיקער מוטיקער קאַמף, מיט וועלכן ניט אַלע יידן האָבן מסכים געווען, פשוט דערפאַר, ווייל זיי זענען נאָך נישט געווען דערוואַקסן צו אַ דעמאָקראַטישער אָרדנונג, האָט אָבער אַ סך אַנדערע און באַזונדערס די יוגנט שטאַרק באַאיינפלוסט. אין יענער צייט האָט אין ריישע שוין אויך עקזיסטירט אַ שיינע פּועלי־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע איז אָנגעפירט געוואָרן פון איר גרינדער מאַרקוס בוכבינדער און בערנאַרד פיש. אַ צייט זענען די פירער פון דער דאַזיקער אָרגאַניזאַציע געשטאַנען מיט דער „נייע פאָלקס־צייטונג״ און איר אַ סך אַרויסגעהאָלפן. אָבער מיט אַ צייט שפּעטער, איז צווישן די צוויי ציוניסטישע פּאַרטייען דורכגעלאָפן „אַ שוואַרצע קאַץ״. עס איז אויסגעבראָכן אַ ברוגז, און דאָס האָט געפירט צו דער גרינדונג פון אַ צווייטער יידישער צייטונג, „די גערעכטיקייט״.

אָפיציעל זענען די פּועלי־ציוניסטן נישט געווען די איניציאַטאָרן פון דער נייער צייטונג, וואָס איז שפּעטער דערשינען אונטערן טיטל „די גערעכטיקייט״. דער אייגנט־לעכער גרינדער איז געווען אפרים הירשהאָרן, אַ באַנק־באַאַמ־טער, אָבער די פּועלי־ציוניסטן האָבן זי געשטיצט און אַפילו בייגעטראָגן אַביסל געלט, ווען זי איז געגרינדעט געוואָרן. אַלס רעדאַקטאָר פון דער צווייטער צייטונג איז באַשטימט געוואָרן מענדל קאַרפּ. ער האָט געהאַט זשורנאַליסטישע אַמבי־ציעס, וועלכע ער האָט נישט געקאָנט דערפילן אין דער „ריישער פאָלקס־צייטונג״. ער האָט שוין דעמאָלט געהאַט געשריבן עטלעכע אַרטיקלען אין לעמבערגער „טאָגבלאַט״.

אַלע צוגרייטונגען צו „די גערעכטיקייט״ זענען שוין גע־ווען געמאַכט, ווען אפרים הירשהאָרן, ישראל דוקער און די אַנדערע איניציאַטאָרן, האָבן פּלוצים באַשלאָסן אָפּצולייגן דאָס אַרויסגעבן פון דער נייער צייטונג. אינצווישן בין איך אויף עטלעכע וואָכן אָפּגעפאָרן קיין בערלין און האָב די צווייטע צייטונג אין גאַנצן פאַרגעסן. אין בערלין בין איך כמעט יעדן טאָג געווען אַ גאַסט אין דעם באַוואוסטן „קאַפע־הויז דעס וועסטענס״, וואָס איז געווען „די גייסטיקע היים״ פון יידישע שריפטשטעלער פון אַלע לענדער. דאָרטן פלעגן טאַקע זיין שטאָם־געסט אַלע באַרימטע יידישע שרייבער פון רוס־לאַנד און אַנדערע לענדער, וועלכע האָבן געלעבט אין בערלין און צווישן זיי אויך אַ גרעסערע צאָל דייטש־יידישע שריפט־שטעלער.

אין דאַזיקן קאַפע־הויז, האָט מען געקאָנט לערנען פון די געשפּרעכן צווישן יענע באַרימטע מענטשן, מער ווי אין דער בעסטער שולע: יידישע געשיכטע, ליטעראַטור, אַלטע און נייע, פילאָזאָפיע פּאָליטיק און אַזוי ווייטער. דאָרטן האָב איך זיך באַקענט מיט אַ סך מענטשן, פון וועלכע איינער האָט באַזונדערס געצויגן מיין אויפמערקזאַמקייט. דאָס איז געווען ד״ר נתן בירנבוים, אַ געבוירענער אין ווין פון גאַליציאַנער עלטערן. מיר איז געפעלן זיין שיינע, לאַנגע באָרד, זיין הויכער שיינער שטערן, זיינע בליצנדיקע אויגן, זיינע פעאיקייטן אַלס גרויסער דעבאַטאַנט און זיין נאָך גרעסערער יידישער נאַציאָנאַליזם.

איך האָב געהאַט דעם כבוד צו ווערן נאָענט באַפריינדעט מיט ד״ר נתן בירנבוים און בין צום סוף אינגאַנצן אַרונטער־געפאַלן זיין איינפלוס און האָב אָנגענומען זיינע טעאָריעס פון נאַציאָנאַלער יידישער אויטאָנאָמיע אין די מזרח־לענדער און די יידישע שפּראַך אַלס די יידיש־נאַציאָנאַלע אַלגעמיינע פאָלקס־שפּראַך מיט פולער אָנערקענונג פון די רעגירונגען.

ווען איך בין עטלעכע וואָכן דערנאָך צוריקגעקומען קיין ריישע, האָב איך צווישן מיינע פריינד און באַקאַנטע געפירט אַ פּראָפּאַגאַנדע צו געווינען אָנהענגער פאַר ד״ר בירנבוימס טעאָריעס. דעמאָלט האָט ווידער אויפגעלעבט דער געדאַנק

פון אַרויסגעבן אַ צווייטע צייטונג. אפרים הירשהאָרן איז געקומען צו מיר און מיך איינגעלאַדן צו ווערן אַ מיטאַרבעטער אין דער צייטונג אַלס מיט־רעדאַקטאָר מיט מענדל קאַרפּ, מיט וועלכן איך בין געווען גוט באַפריינדעט נאָך פון מיינע חדר יאָרן, ווען מיר האָבן ביידע געלערנט ביי וואָלף פּאַקאַלעס.

אין צוויי וואָכן שפּעטער האָבן מיר צוזאַמען אַרויסגעגעבן דעם ערשטן נומער פון דער צווייטער יידישער צייטונג אין ריישע. די אַנדערע מיט־אַרבעטער זענען געווען, דוקער, אַ אינטעליגענטער שילדן־מאָלער; הירשהאָרן, צבי שמחה לעדער, וועלכער איז דעמאָלט אויך שוין געווען אַ יידישיסט, און נאָך איינער אָדער צוויי, וועמענס נעמען איך קאָן זיך נישט דערמאָנען. די „נייע פאָלקס־צייטונג" האָט זיך נישט געמאַכט וויסנדיק פון דעם דערשיינען פון „די גערעכטיקייט" און האָט זי איגנאָרירט. אָבער כמעט אַזוי האָבן זי אויך איגנאָרירט די לייענער פון יידישע צייטונגען, און יענע וואָס האָבן זי יאָ געקויפט, זענען מיט איר געווען אומצופרידן און האָבן גאָר באַזונדערס שטאַרק קריטיקירט אונדזער רעדאַקטאָר מענדל קאַרפּ.

הירשהאָרן און דוקער, דער צייטונגס־פינאַנצירער, האָבן דאַן באַשלאָסן, אַז מענדל קאַרפּ טויג זיך נישט אויס אַלס רעדאַקטאָר. זיי האָבן מיך באַשטימט אַלס רעדאַקטאָר פון דער צייטונג, וועלכע איז דערשינען אַלס צוויי־וואָכנבלאַט. אונטער מיין לייטונג זענען די ערשטע צוויי זייטן אָפּגעגעבן געוואָרן צו וועלטלעכע ענינים און באַזונדערס צו ד״ר בירנבוימס פּראָגראַם. די איבעריקע זייטן זענען איינגאַנצן געווען געווידמעט צו לאָקאַלע ענינים און באַזונדערס צו באַקעמפן אונדזער קאָנקורענטקע „די נייע פאָלקס־צייטונג". די דאָזיקע אויפגאַבע האָבן געהאַט הירשהאָרן און דוקער. דער צווייטער נומער איז געווען אַ סך בעסער פון דעם ערשטן.

דער דריטער, פערטער און פינפטער זענען געווען נאָך בעסער און דער עולם האָט אָנגעפאַנגען נעמען ערנסט די צייטונג. אָבער — און ווען זענען אין אַזעלכע פאַלן נישט פאַראַן קיין אָבערס? — דאָס געלט האָט זיך אָנגעפאַנגען אויסצולאָזן ביי אונדזערע פינאַנצירן הירשהאָרן און דוקער. מיר האָבן נישט געהאַט קיין געלד, און אַזוי ווי דער דרוקער האָט געהאַט זייער ווייניק גלויבן אין אונדזערע קרעדיט־מעגלעכקייטן איז „די גערעכטיקייט" אָפּגעשטאָרבן נאָך איר זעקסטן נומער, אָפילו אָן אַן אָנשטענדיקע לוויה.

באַלד דערנאָך האָט זיך אין מיר ווידער דערוועקט אַ וואַנדערלוסט. איך בין אָוועקגעפאָרן אין די סקאַנדינאַווישע לענדער און ווען איך בין צוריקגעקומען מיט פיר חדשים שפּעטער, איז אויך פון דער „נייער פאָלקס־צייטונג" נישט געווען קיין זכר. דאָס געלט האָט זיך אויסגעלאָזן אויך ביי אירע אַרויסגעבער, און אויך זי האָט אויסגעהויכט די נשמה. דאָס איז געווען דער סוף פון דעם ריישער צייטונגס־וועזן אין יענע יאָרן.

נייע פאָלקסצייטונג

ערשיינט יעדען צווייטען פרייטאג

אונטער מיטווירקונג הערפארראגענדער

שריפטשטעלער

בעהאַנדעלט פּאָליטישע, ווירט־שאַפטליכע, ליטעראַרישע פראַגען :: אין פאָלקסטהימליכער פאָרם ::

ברינגט אַ סך אינפאָרמאַציעס איבער יודישע טאגעס־פראַגען, איז שטאַרק פערברייטעט און איינענט זיך דאַפאַר פאָרציגליך פאַר אנאָנסען.

אבאנאמענטספרייז:

אין עסטרייך, גאַנציעהריג	3 K.
אין דייטשלאנד, גאנציעהריג	3 K. 50 h.
אין אַנדערע לענדער, גאַנציעהריג	4 K.
איינצעלנומער	12 h.

רעדאקציע און אדמיניסטראציע

Neue Volkszeitung, Rzeszów.

Postsparcassen-Conto Nr. 96.619.

דאָס יידישע לעבן גייט אָן אויך אָן צייטונגען

דער פאַרלוסט פון די ערשטע יידישע צייטונגען אין דער געשיכטע פון ריישע האָט געמאַכט אַ גאַנץ קליינעם איינדרוק אויף די מייסטע יידן. דאָס יידישע לעבן איז ווייטער און אומגעשטערט געגאַנגען אויף דעם אַלטן וועג. עס זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן וואַלן צו דער קולטוס־געמיינדע, און די ציוניסטן, וועלכע זענען שוין דעמאָלט געווען שטאַרק, האָבן אָנגעפירט אַ גרויסן קאַמף, צוזאַמען מיט אַנדערע פאָרטגעשריטענע בירגער, יידן און פּאָלאַקן, האָבן זיי געפאָדערט, אַז די נייע וואַלן צום שטאָט־ראַט, וועלכע זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן כמעט אין דער זעלבער צייט, זאָלן זיין דעמאָקראַטיש. זיי האָבן געפאָדערט, אַז עס זאָל אָפּגעשאַפט ווערן דער סיסטעם פון ערשטן, צווייטן און דריטן קלאַס שטימען־אָפּגעבער אין ביידע אינסטיטוציעס. אָבער דאָס צו דערגרייכן איז געווען אַ חלום, וואָס איז נאָך געווען זייער ווייט פון פאַרווירקלעכונג. סיי אין דער קולטוס־געמיינדע און סיי אין שטאָטישן געמיינדע־ראַט זענען ווידער אויסגעוויילט געוואָרן די אַלטע רעאַקציאָנערן. דער קאַמף, וועלכן די ציוניסטן האָבן אָנגעפירט פאַר זייערע קאַנדידאַטן, האָט אָבער איבערגעלאָזט אַ שטאַרקן איינדרוק אויף אַ גרעסערער צאָל יידן אין שטאָט.

דער איינפלוס פון די ציוניסטן האָט געהאַלטן אין איין פּראָגרעסירן און מער יידן זענען צוגעשטאַנען צו דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. פון באַזונדערער וויכטיקייט איז געווען די יוגנט, וועלכע האָט אַלץ מער און מער אָנגענומען

דעם ציוניזם. דאָס איז מערסטנס געווען צו פאַרדאַנקען דעם גימנאַזיע סטודענט שמואל לויפּבאַן. ער איז געווען איינער פון די בעסטע סטודענטן אין דער גימנאַזיע. ער איז אין דערזעלבער צייט אויך געווען אַ זייער גוטער לערער און האָט געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף די סטודענטן. אויך זיין שוועסטער, אַ הויך־געבילדעטע מיידל, האָט געהאַט גרויס איינפלוס אויף דער ווייבלעכער יוגנט. אַנדערע זענען געווען דער סטודענט רייכמאַן, זון פון אַ באַאַמטן אין שטייער־אַמט און אַ אַסימילאַטאָר; יוסף שטורך, מיין קרוב קאַנאַרעק, האַרנער, דער זון פון דעם אינהאַבער פון „אימפּעריאַל האָטעל" נעבן דעם באַנהויף. זיי האָבן באַוויזן ביסלעכווייז צו געווינען אַ גרויסע צאָל פון ביידע געשלעכטן פאַר דעם ציוניזם און צוזאַמען האָט דאָס צוגעגעבן דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אַ מאָראַלישן און פּאָליטישן כוח.

אַזוי האָט דאָס אָנגעהאַלטן ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די מלחמה איז געווען אַ שווערער קלאַפּ פאַר די יידן אין גאַנץ גאַליציע. אין ריישע, פּונקט ווי אין אַנדערע שטעט, זענען טויזנטער מענטשן אַנטלאָפן מיט דער אינוואַזיע פון די רוסישע חיילות, און דאָס האָט אָפּגעשטעלט דאָס יידישע לעבן, אָנגעפאַנגען פון דער לאַנגער גאַליציש־רוסישער גרענעץ ביז כמעט פאַר די טויערן פון קראָקע, ווו די רוסן זענען אָפּגעשטעלט געוואָרן. ווען די רוסישע אַרמייע איז שפּעטער צוריקגעשטויסן געוואָרן, האָבן זיך די מייסטע יידן צוריקגעקערט אין זייערע שטעט און שטעטלעך. ריישער פּליטים זענען אויך צוריקגעקומען אין זייער גרויסער מערהייט, אָבער אַ טייל פון זיי זענען שוין פאַרבליבן דאָרטן ווו זיי האָבן געפונען אַ מקום מקלט.

די מייסטע צוריקגעקומענע האָבן געטראָפן זייערע היימען און געשעפטן פולשטענדיק אויסגערויבט. אָבער טראָץ דעם האָבן אַ סך פון זיי באַוויזן זיך צוריקצושטעלן אויף די אייגענע פיס. אַ היפּש ביסל פון זיי זענען אַפילו באַלד דערנאָך ווידער רייך געוואָרן. די גאָר פאַראָרעמטע אָבער האָבן זיך שווער ווידער איינגעאָרדנט און האָבן געמוזט אָנקומען צו דער קולטוס־געמיינדע נאָך הילף. אָבער דאָס איז נאָר געווען אַ האַלבע צרה — די גרעסטע צרה איז געווען, וואָס דער אַנטיסעמיטיזם האָט דעמאָלט אין ריישע, פּונקט ווי אין כמעט אַלע אַנדערע שטעט אין גאַליציע, דערגרייכט צו אַן אומדערהערטער שטופע. די פּאָלאַקן האָבן בעת דער אינוואַזיע געהאַפט, אַז די אַנטלאָפענע יידן וועלן מער נישט צוריקקומען. ווען זיי זענען אָבער יאָ געקומען, האָט זיך ביי זיי דערוועקט אַ שנאה, וואָס האָט פריער קיינמאָל נישט געהאַט קיין גלייכן.

אָבער די געשעפטן זענען טראָצדעם געווען גאָרנישט שלעכט. יידן האָבן געהאַנדלט און געוואַנדלט און אַפילו די גאָר פאַראָרעמטע האָבן ביסלעכווייז אָנגעפאַנגען צו געפינען אַ פעסטן עקאָנאָמישן באָדן אונטער זייערע פיס. דאָס ברשעווען פון די אַנטיסעמיטן, וואָס איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ גרעסער און דראָענדער, האָט אויף זיי נישט געמאַכט קיין גרויסן איינדרוק. די ריישער וועכנטלעכע פּוילישע צייטונג „גלאָס רזשעשאָווסקי", וואָס איז שטענדיק געווען אַ בייזוויליק אַנטיסעמיטיש בלעטל, האָט געהאַלטן אין איין העצן די פּאָלאַקן קעגן די יידן. אין יעדן נייעם נומער האָט די דאָזיקע צייטונג אָנגעוויזן אויף יידן, וועלכע ווערן מיט יעדן טאָג אַלץ מער רייך, בעת די פּאָלאַקן ווערן אָרעמער. אין די יאָרן פון דער מלחמה איז די דאָזיקע צייטונג ווייט און ברייט פאַרשפּרייט געוואָרן צווישן די פויערן אין די אַרומיקע דערפער און האָט דאָרטן אינגאַנצן פאַרסמט די מוחות פון די פויערן, כאָטש זיי זענען ווייט נישט געווען אַזוי פאַראָרעמט פון דער מלחמה, ווי די צייטונג האָט זיי געוואָלט איינרעדן.

ביי מיין טאַטן אין דער קרעטשמע, די אַלטע „מאַטשקעווקאַ", האָבן די פויערן געשטורעמט קעגן די יידן און האָבן געהאַלטן אין איין דראָען, אַז מען וועט זיך מיט זיי אָפּרעכענען „ווען די צייט וועט קומען". אויך אין אַלע אַנדערע שיינקען אין שטאָט גופא און אין די קרעטשמעס אין די דערפער האָבן זיך געהערט אַזעלכע און אַנדערע דראָאונגען. אָבער נאָר אַ זייער קליינע צאָל יידן האָבן זיי גענומען ערנסט. די מייסטע יידן האָבן געגלויבט, אַז דאָס אַלץ איז אַ פאַראיבערגייענדע דערשיינונג, וועלכע וועט פון זיך אַליין פאַרשווינדן. אַ באַווייז אַז די גוים האָבן ווייטער געהאַנדלט מיט יידן אפילו אין די נאָך ערגערע אַנטיסעמיטישע שטעטלעך אַרום ריישע.

אין דערזעלבער צייט איז די מיליטערישע לאַגע פון עסטרייך אויף אַלע פראָנטן געוואָרן וואָס אַ מאָל ערגער. באַזונדערס ווען אַמעריקע איז אַריין אין דער מלחמה און האָט פאַרשטאַרקט די מאַכט פון די מערב לענדער. יעדער נייער טאָג איז געווען אַן אומפאַרמיידלעכער אָנזאָג אויף דער מפּלה פון די דייטשע און עסטרייכישע אַרמייען. דאָס האָט צוגעגעבן מוט די פּאָלאַקן, און דער אַנטיסעמיטיזם האָט געהאַלטן אין איין וואַקסן. אויך די יידן אין ריישע האָבן ביסלעכווייז שוין אָנגעפאַנגען צו נעמען די אַנטיסעמיטישע דראָאונגען מיט מער ערנסט. אין יענער צייט האָב איך געשאַפן די „יידישע פאָלקס־צייטונג", אַ וואָכנבלאַט אין דער יידישער שפּראַך; איך האָב דאָס געטאָן נישט מיטן צוועק צו פירן אַ קאַמף קעגן אונדזערע שונאים, ווייל גוים לייענען נישט קיין יידיש. מיין צוועק איז געווען צו אינפאָרמירן די יידן אין ריישע וועגן אַלע דראָאענדע געשעענישן, כדי זיי זאָלן זיין גרייט „על כל צרה שלא תבוא".

די צייטונג איז פריינטלעך אויפגענומען געוואָרן פון גרעסטן טייל יידן פון שטאָט. זי איז אויך אויפגענומען געוואָרן פון די יידן אין לאַנצוט, טישין, בלאַזשעוו, ראָזוואַדעוו, גלאָגעוו, קאָלבישעוו און עטלעכע אַנדערע שטעטלעך אַרום ריישע. די „יידישע פאָלקס־צייטונג" האָט געהאַט אַ סך מער לעזער ווי די ערשטע צוויי צייטונגען צוזאַמען, מיט דעם כוח פון מיין צייטונג איז מיר געלונגען קלאָר צו מאַכן מיינע לעזער, אַז די געפאַר עקזיסטירט און ווערט אַלע טאָג ערגער. אָבער נישט אַלע יידן האָבן מיינע וואָרנונגען ערנסט

גענומען. דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן ביז די עסטרייכיש־דייטשע אַרמייען האָבן צוזאַמענגעבראָכן אויף אַלע פראָנטן און זענען געצוווּנגען געוואָרן צו קאַפּיטולאַציע.

פּוילן האָט ווידער אויפגעלעבט אַלס זעלבסשטענדיקע מלוכה, און גאַליציע, וועלכע איז 150 יאָר געווען אַ טייל פון עסטרייך, איז פאַרייניקט געוואָרן מיט דעם נייעם פּוילן. באַלד דערנאָך האָבן זיך אָנגעפאַנגען די פאַרשיידענע רדיפות אויף יידן. כאָטש אין וואַרשע האָט די נייע רעגירונג פּראָקלאַמירט פולשטענדיקע גלייכבאַרעכטיקונג פון אַלע פּוילישע בירגער אָן אונטערשייד פון גלויבן און נאַציאָנאַליטעט. צוערשט זענען עס געווען די אַזוי־גערופענע „האַלערטשיקעס“, וועלכע האָבן געמאַכט פּאָגראָמען אויף יידן. באַלד דערנאָך זענען אויסגעבראָכן „ראָזרוכעס“ אין די קלענערע שטעט אין אַלע טיילן פון נייעם פּוילן, אַזוי אַז די לאַגע פון די יידן איז געווען אַ באמת אַ זייער דראָענדע.

אין ריישע און די אַרומיקע שטעט האָט זיך דער אַנטי־סעמיטיזם שוין זייער שטאַרק געפילט, אָבער קיין אָנפאַלן אויף יידן זענען נישט געמאַכט געוואָרן און די יידן האָבן געלעבט רואיק און אַ סך אינגאַנצן אומבאַזאָרגט. אָבער אויך אויף ריישע איז געקומען די צייט. דאָס איז געווען דעם 3טן מאַי, 1919, ווען די פּאָלאַקן האָבן געפייערט זייער גרויסן נאַציאָנאַלן יום־טוב.

דער פּאָגראָם אין ריישע

אין מיין צייטונג, פרייטיק, דעם 2טן מאַי, האָב איך די גאַנצע ערשטע זייט אָפּגעגעבן די סכנות, וועלכע דראָען די יידן אין ריישע און די אַרומיקע שטעט. ווען איך האָב זיך שפּעטער באַוויזן אויף די גאַסן פון דער שטאָט האָבן מיר אַ צאָל מענטשן געמאַכט ביטערע פאָרווּרפן דערפאַר, וואָס איך „האַלט אין איין אַרויפיאָגן אַ מורא אויף מענטשן“. אין ריישע, האָבן זיי געטענהט. איז שטיל און רואיק; קיינער טשעפּעט די יידן נישט, איז פאַרוואָס האַלט איך אין איין פאָדערן אַז „יידן זאָלן זיך צוגרייטן צו דעם וואָס עקזיסטירט נישט?“ צווישן יענע, וועלכע האָבן מיר געמאַכט אַזעלכע פאָרווּרפן, זענען געווען ד״ר פעלצלינג. דער פירער פון די פּוילישע סאָציאַליסטן; ד״ר הערמאַן קרויז, אַ ראַדניק אין מאַגיסטראַט; אליהו וואַנג און אַנדערע.

דעם צווייטן טאָג, שבת, דעם דריטן מאַי, האָבן יענע מענטשן געביטן זייערע מיינונגען ווען מיינע וואָרנונגען זענען צו מיין באַדויערן, באַרעכטיקט געוואָרן.

ווען איך בין שבת אַרום 10 אַזייגער אינדערפרי אַרויס פון מיין היים אויף עק זאַמקאָווע גאַס, אין שכנות מיט דעם קרייז־געריכט, איז מיר באַלד געווען אויפגעפאַלן, וואָס אויף די גאַסן געפינען זיך אַ סך מער מענטשן און באַזונדערס פויערן פון די דערפער ווי געוויינלעך אַפילו אין טאָג פון אַ יום־טוב. די הערן־גאַס, וועלכע האָט שוין געהאַט געענדערט איר נאָמען אויף אוליצא טרזשעטשעגאָ מאַיאַ, איז געווען געפּאַקט מיט מענטשן, וועלכע האָבן שפּאַצירט אַהין און צוריק. אין מאַרק און די גאַסן אַרום מאַרק זענען אויך געווען אויסערגעוויינלעך גרויסע מאַסן. איך האָב אויף דעם אויפמערקזאַם געמאַכט עטלעכע פריינד, מיט וועלכע איך האָב זיך דערנאָך געטראָפן. אָבער זיי האָבן זיך פאַרהאַלטן רואיק. און האָבן נישט געגלויבט אַז דאָס האָט עפּעס אַ באַדייטונג.

ס׳האָט אָבער נישט געדויערט לאַנג ווי ס׳האָבן זיך דערהערט קולות, אַז יידן ווערן איבערגעפאַלן און געשלאָגן אין דער גרויסער קלויז און אַנדערע בתי־תפילות. מיינע פריינד און איך זענען שנעל געלאָפן צו דער גרויסער קלויז, ווו מיין פאָטער האָט געדאַוונט. די פענצטער זענען שוין געווען אויסגעהאַקט אין ביידע, אין דער קלויז און אין דעם דערבייאיקן בית־מדרש. אינעווייניק אין קלויז זענען יידן געלעגן אויף דער פּאָדלאָגע און ביי עטלעכע האָט געגרונען בלוט. אַן ענלעכער צושטאַנד האָט געהערשט אויך אין בית־המדרש.

מיר האָבן זיך באַמיט די יידן אין ביידע הייזער צו באַרואיקן און זיי געהייסן גיין אַהיים. זיי זענען דאַן אַרויסגעלאָפן איינגעהילטע אין זייערע טליתים, און זענען געלאָפן צו זייערע היימען. יענע יידן, וועלכע האָבן געהאַט דאָס אומגליק צו וווינען אין מאַרק און אין די גאַסן אַרום מאַרק, זענען פון פּוילישע מאַסן אָפּגעשטעלט און מערדערליך געשלאָגן געוואָרן. דאָס איז געווען אַ סימן, אַז דאָס אויסהאַקן פון די פענצטער אין קלויז און בית־מדרש איז ניט געווען קיין צופאַל און אַ „שפּיל פון קליינע שקצים“, ווי די פּאָליציי האָט שפּעטער געטענהט. ס׳איז געווען אַ גוט צוגעגרייטער אָנפאַל אויף יידן און דאָס שיקן קליינע שקצים אויסהאַקן די פענצטער אין די יידישע געבעט־הייזער איז געווען די ערשטע פּראָוואָקאַציע.

מיט עטלעכע וואָכן פריער האָב איך, מיט דער הילף פון משה עלבוים, שמחה זיידען, פנחס עלנבויגן, יחזקאל לעווין, דער יינגסטער זון פון הרב נתן לעווין, אָרגאַניזירט אַ יידישע זעלבסט־פאַרטיידיקונג גרופּע פון געוועזענע סאָלדאַטן אין דער עסטרייכישער אַרמיי, און ווען איך און מיינע פריינד האָבן דערזען, אַז די יידן אין ריישע שטייען פאַר אַ גרויסער געפאַר. האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצורופן די זעלבסט־פאַרטיידיקונג גרופּע. מיינע פריינד זענען געלאָפן זיי אויפזוכן.

אין צווישן האָב איך געזען ווי יידן ווערן געשלאָגן, ווי זייערע טליתים און מלבושים ווערן פון זיי אַראָפּגעריסן און פון אַ סך פון זיי גיסט זיך בלוט. קיין איינציקער פּאָליציסט האָט זיך ניט באַוויזן נישט אין מאַרק און נישט אויף די אַרומיקע גאַסן. געשעפטן זענען אויפגעריסן און אויסגערויבט געוואָרן; פון די הייזער האָבן זיך געהערט שרעקלעכע קולות פון יידן, זייערע פרויען און קינדער; פון קיין שום זייט האָט זיך אָבער נישט געוויזן די מינדסטע הילף. די יידן זענען פשוט געווען הפקר.

איך בין געלאָפן אַהיים אַזוי שנעל ווי מיינע פיס האָבן מיך געקאָנט טראָגן אָנזאָגן מיין פרוי די „גוטע בשורה". פון דאָרטן בין איך געלאָפן צו מיינע עלטערן און זיי געהייסן פאַרמאַכן די קרעטשמע און קומען אין מיין וווינונג. דאָס־זעלבע האָב איך אויך געטאָן מיט מיינע שוויגערעלטערן. אָבער לאַנג בלייבן אין דער היים האָב איך נישט געקאָנט און בין צוריקגעלאָפן אין שטאָט אַריין. אין מאַרק און אויף דער הערן גאַס האָב איך צו מיין פרייד געזען סאָלדאַטן מיט באַיאָ־נעטן אויף זייערע ביקסן. אָבער באַלד האָב איך אויך געזען, אַז מיין פרייד איז געווען אַ ביסל איבערטריבן. בעת עטלעכע סאָלדאַטן האָבן דאָ און דאָרטן רואיק שפּאַצירט, האָבן אַנדערע מיט זייערע באַיאָנעטן אויף די ביקסן אויפגעריסן די אייזער־נע ראָלעטן און די שלעסער ביי אַנדערע טירן פון די גע־שעפטן אין מאַרק און די דערבייאיקע גאַסן. די שוין האַלב און גאַנץ שיכורע מאַסן, וועלכע האָבן זיך אינצווישן געהאַט אַריינגעריסן אין די שיינקען, האָבן זיך געוואָרפן אויף די געשעפטן ווי ווילדע חיות. זיי האָבן זיך אָנגעשטאָפּט מיט אַלע מעגלעכע סחורות, און וואָס זיי האָבן מער נישט געקאָנט נעמען מיט זיך, האָבן זיי אַרויסגעוואָרפן אויף דער גאַס, כדי יענע, וועלכע האָבן נישט געקאָנט אַריינקומען, זאָלן זיך אויך אָנזעטיקן מיט יידישן האָב און גוטס. די געשעפטן זענען אין פאַרלויף פון עטלעכע שעה אינגאַנצן אויסגעליידיקט געוואָרן.

פון דערווייטנס האָב איך דערזען דעם פּולקאָווניק יענ־דזשיע זאַוואַדאַ, וועלכער איז געווען דער צווייטער העכסטער מיליטערישער קאָמענדאַנט נאָך גענעראַל שאַמאַטאַ, וועלכער איז יענעם טאָג נישט געווען אין שטאָט. ער איז זיך געשטאַ־נען רואיק אינמיטן פון צוויי שיינע פוילישע פרויען נעבן דעם מאַגיסטראַט. ער האָט זיך מיט זיי שיין אונטערהאַלטן און דאָס וואָס זיינע אויגן האָבן געזען און באַזונדערס די האַנדלונג פון זיינע סאָלדאַטן, האָט אים געאַרט ווי די קאַץ. איך בין געווען באַקאַנט מיטן פּולקאָווניק, האָב איך זיך אָנגענומען מיט מוט און בין צו אים צוגעגאַנגען און אים געפרעגט פאַרוואָס ער שטעלט נישט אָפּ די רויבערייען. דער פּולקאָווניק, וואָס איז שטענדיק געווען זייער פריינדלעך, איז געוואָרן רויט ווי אַ בוריק; זיינע אויגן האָבן געשפּריצט ווי מיט פייער און ער האָט מיך אַ מינוט לאַנג אָנגעקוקט מיט אַ פייערדיקער שנאה. די צוויי פרויען האָבן זיך הויך פאַנאַנ־דערגעלאַכט און זאַוואַדאַ האָט זיך פון מיר אָפּגעקערט מיט אַ הויכן אויסגעשריי — „בעשטשעלנאַשץ זשידאָווסקאַ" (יידי־שע חוצפה).

זעענדיק, אַז מיט אים וועל איך גאָרנישט קאָנען אויפטאָן און אַז אויף זיין מיליטער טאָר מען זיך נישט פאַרלאָזן, האָב איך באַשלאָסן צו גיין זען דעם ריישער באַצירקס־הויפטמאַן קאָנצעוויטש. מיט וועלכן איך בין איבער דער צייט פון מיין אַרויסגעבן די „אידישע פאָלקס־צייטונג" געוואָרן נאָענט באַפריינדעט. קאָנצעוויטש איז געווען אַ זייער טיכטיקער באַאַמטער און אַ סך מאָל געווען אין אַמט, אַפילו אין טעג פון יום־טובים. איך האָב געוווּסט, אַז איך וועל אים דאָרטן אָנטרעפן, נישט געקוקט אויף דעם יום טוב. קאָנצעוויטש איז נישט געווען קיין פּאָלאַק נאָר אַן אוקראַאינער, און דאָס האָב איך אויך גענומען אין באַטראַכט. די געביידע פון סטאַראָסטע איז געווען אַרומגערינגלט פון מיליטער, וואָס האָט קיינעם נישט אַריינגעלאָזן. צום גליק, איז דער קאָמענדאַנט פון דעם מיליטער געווען מיינער אַ יוגנט פריינד און ער האָט מיך אַריינגעפירט אין דער געביידע און צוגעפירט צו קאָנצע־וויטשעס קאַנצעלאַריע.

אַזוי שנעל ווי ער האָט מיך דערזען איז ער אויפגע־שפּרונגען פון זיין שטול און מיך געפרעגט וואָס טוט זיך אין דרויסן. איך האָב אים אָפּגעגעבן אַ פולן באַריכט און אויך דערציילט וועגן דער האַנדלונג פון פּולקאָווניק זאַוואַדאַ. גאַנצע כוואַליעס מיט פויערן האַלטן נאָך אין איין קומען אין שטאָט אַריין, האָב איך אים געזאָגט. זיי קומען רויבן, שלאָגן און אפשר אויך הרגענען יידן. די שטאָט, אָבער, איז הפקר. דאָס מיליטער העלפט די פּאָגראָמשטשיקעס אויסליידיקן די יידישע געוועלבער און אויך זייערע היימען. יידן ווערן מער־דערלעך געשלאָגן און אין ערגעץ זעט זיך נישט קיין פּאָלי־ציאַנט, וואָס זאָל האָבן דעם מוט זיך קעגנשטעלן די דאָזיקע גוואַלדטאַטן.

קאָנצעוויטש איז געווען אויסער זיך. „וואָס קאָן איך טאָן?" האָט ער מיך געפרעגט. „איך האָב אַרויסגערופן דאָס מיליטער און איצט הער איך פון אייך, אַז אַנשטאָט שאַפן אָרדנונג, איז דאָס מיליטער אויך באַטייליקט אין פּאָגראָם". איך האָב אים געענטפערט, אַז בלויז איין זאַך דאַרף תיכף געטאָן ווערן, און דאָס איז, אַז ער זאָל אַרויסרופן מיליטער פון אַן אַנדער שטאָט, וואָס וועט אפשר נישט זיין אַזוי באַהערשט פון שנאה צו יידן, ווי דאָס איז דאָס ריישער מיליטער און אַפילו דער קאָמענדאַנט. קאָנצעוויטש האָט אַ נערוועזער אַרומשפּאַצירט איבערן צימער און זיך נאָך עטלעכע מינוטן שוויגן געווענדט צו מיר:

„ווי איר ווייסט, בין איך אַן אוקראַאינער. כל־זמן די הערשאַפט פון עסטרייך האָט אָנגעהאַלטן האָט דאָס ניט געהאַט קיין שייכות מיט מיין אַמט. איצט איז אָבער אַנדערש. דער אמת איז, אַז איך פיל זיך איצט גאַנץ אומבאַקוועם און האָב געבעטן די רעגירונג אין וואַרשע מיך איבערצוטראָגן קיין מזרח גאַליציע".

מיט די דאָזיקע ווערטער האָט קאָנצעוויטש מיר געגעבן אָנצוהערן, אַז ער האָט פשוט מורא געהאַט צו רופן מיליטער פון אַן אַנדער שטאָט. אָבער איך בין באַשטאַנען אויף מיין פאָדערונג. אינמיטן האָט זיך דערהערט אַ קלאַפּ אין דער טיר און באַלד דערנאָך זענען אַריינגעקומען ד"ר ווילהעלם האָכ־פעלד, וועלכער איז דעמאָלט געווען וויצע בירגערמייסטער פון ריישע און מיט אים ד"ר הענריק וואכטל, אַ שטאָטישער ראַדניק. ביידע האָבן געוווינט אין נאָענטער שכנות מיט דער סטאַראָסטווע, וואו עס איז געווען פאַרהעלטנסמעסיק רואיק, און זיי האָבן געקאָנט קומען אין סטאַראָסטווע. אַנדערע יידן האָבן זיך נישט געוואַגט צו באַווייזן אויף די גאַסן, און מען האָט טאַקע אין ערגעץ ניט געזען קיין ייד.

ווען זיי האָבן מיך דערזען האָבן זיי מיך געפרעגט צי איך בין געווען אין שטאָט און וואָס מען הערט דאָרטן. איך האָב אויך זיי אָפּגעגעבן אַ באַריכט און זיי אויך דערציילט

וועגן צוועק, וואָס האָט מיך געבראַכט צום קרייז־הויפּטמאַן. האָכפעלד און וואַכטל האָבן זיך באַלד אָנגעכאַפּט אין מיין פּלאַן און ביידע זענען באַשטאַנען אויף דעם, אַז קאָנצעוויטש זאָל טעלעפאָנירן קיין יאַראָסלאַוו, וועלכע האָט געהאַט אַ גרעסערן מיליטערישן גאַרניזאָן; קאָנצעוויטש האָט זיך געלאָזט איבעררייד̇ן. ער האָט טעלעפאָנירט צום סטאַראָסטע אין יאַראָסלאַוו און האָט פון אים געקראָגן דעם ענטפער, אַז ער וועט באַלד אַרויסגעבן אַ פאַראָרדנונג אַרויסצושיקן מיליטער. עטלעכע מינוטן דערנאָך האָט דער יאַראָסלאַווער סטאַראָסטע ווידער טעלעפאָנירט, אַז דאָס מיליטער וועט אָנקומען קיין ריישע אַרום אַכט אַ זייגער אין אָוונט. דאָס האָט אינדז נישט אינגאַנצן באַפרידיקט, ווייל ביז דאַן וועלן די פּאָגראָמשטשיקעס זיין פריי ווייטער אָנצוגיין מיט זייערע מערדערישע און רויבערישע אָנפאַלן. מיר האָבן אָבער נישט געקאָנט מער טאָן און האָבן פאַרלאָזט די סטאַראָסטווע.

האָכפעלד און וואַכטל זענען שנעל צוריקגעגאַנגען אין זייערע היימען און איך, אראָפּרוקנדיק דעם קאַפּעלוש איבערן שטערן און אויערן און טראָגנדיק אַ גרויסן רויטן בלום אין דעם לאַפּעל פון מיין רעקל, האָב זיך ווידער געלאָזט גיין צום מאַרק. דער צושטאַנד דאָרט איז נאָך אַלץ געווען דערזעלבער, מיט דער איינציקער אויסנאַם, וואָס די כוואַליע פון די רויבער איז געווען נאָך גרעסער ווי פריער. איך בין דאַן ווידער צוריקגעלאָפן אין מיין היים און בין געווען זייער צופרידן דאָרטן צו געפינען מיינע עלטערן און שוועסטער און אויך מיין פרויס משפחה. איך האָב אָבער ווידער נישט געקאָנט לאַנג איינרוען און בין נאָך אַמאָל אַרויס אויף די גאַסן. דאָרטן האָב איך זיך צוזאַמענגעטראָפן מיט אַ קליינער גרופּע פון דער פּוילישער אינטעליגענץ, וועלכע איז געווען באַוואָפנט מיט ביקסן. צווישן זיי איז אויך געווען ד״ר האָכפעלד מיט אַ ביקס, וועלכע ער האָט פריער קיינמאָל נישט אָנגעזען. זיי האָבן פּאַטרולירט איבער דער הערן גאַס. איך האָב זיי געזאָגט, אַז זיי זאָלן בעסער גיין אין מאַרק און די דערבייאיקע גאַסן, וואו יידן וואוינען אָבער אַזויפיל מוט האָבן זיי נישט געהאַט. דערווייל האָט דער פּאָגראָם ווייטער אָנגעהאַלטן און די רויבערייען זענען פון קיינעם נישט אָפּגעשטעלט געוואָרן.

אַכט אַ זייגער אין אָוונט בין איך געקומען צום באַנהויף וואו די יאַראָסלאַווער סאָלדאַטן האָבן אויסגעשטיגן. זיי זענען געווען אַ גרופּע פון קרוב צו הונדערט סאָלדאַטן, די מערהייט פון זיי אוקראַאינער. צו מיין גרויסער פרייד איז זייער קאָמענדאַנט געווען אַן אויבער־לייטענאַנט מיט אַזאַ יידישן פּנים, וואָס האָט זיך אָנגעזען פון דערווייטנס. איך בין צו אים צוגעגאַנגען און זיך פאַר אים פאָרגעשטעלט און אים, פאַרשטייט זיך, באַלד געשטעלט די פראַגע צי ער איז אַ ייד. „אַוודאי״, האָט ער אַ לאַכענדיקער געענטפערט און זיך גלייך נאָכגעפרעגט אויף די געשעענישן אין שטאָט. איך האָב אים גאַנץ קורץ דערציילט וועגן פּאָגראָם. ער האָט דאַן אויסגעשטעלט די סאָלדאַטן און מיט זיי מאַרשירט אין שטאָט אַריין. אויף זיין איינלאַדונג האָב איך מאַרשירט מיט אים.

פאַרבייגייענדיק קלאָפּהאָלצס קאַוויאַרניע האָבן זיך פון דאָרטן אַרויסגעטראָגן די שיכורע קולות פון מענער און פרויען, וועלכע האָבן געזונגען, געשריגן און געשאָלטן. דער קאָמענדאַנט האָט אָפּגעשטעלט די סאָלדאַטן און מיטנעמענדיק מיט זיך בלויז עטלעכע פון זיי זענען מיר אַריין אין גרויסן זאַל פון קאַפע הויז. דאָרטן האָבן מיר אָנגעטראָפן אַ גאַנצע כוואַליע פון שכורע מענער און פרויען. אויף דער פּאָדלאָגע זענען געווען פאַנאַנדערגעוואָרפן אַ גרויסע צאָל אויסגעליידיקטע פלעשער פון בראָנפן, וויין און אַפילו שאַמפּאַניער, וועלכע די פּאָגראָמשטשיקעס האָבן אויסגעטרונקען. דער קאָמענדאַנט האָט זיי אויפגעפאָדערט זיך אָפּצוטראָגן. אָבער די שיכורים זענען אויף אים אָנגעפאַלן. איינער פון זיי האָט געשריגן: „דו ביסט אַ שמוציקער ייד און מיר וועלן דיר דערהרגענען!״ אַ צווייטער האָט אויף אים אָנגעשפּיגן.

מער האָט מען נישט גענדאַרפט. די סאָלדאַטן, נישט וואַרטנדיק אויף קיין באַפעלן האָבן זיך מיט זייערע קאָלבעס געוואָרפן אויף די שכורים און אין ווייניגער ווי איין מינוט צייט איז דער גרויסער זאַל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בלוט־באָד. די סאָלדאַטן האָבן אַפילו נישט געזשאַלעוועט די פרויען און בלוט האָט זיך געגאָסן אויך פון זייערע קעפּ. ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און דער זאַל איז אויסגערייניקט געוואָרן פון אַלע שכורים. אין דרויסן האָבן זיי די סאָלדאַטן פונאַנדערגעטריבן אַזוי, אַז ס׳איז מער קיין איינציקער פון זיי נישט פאַרבליבן. דער קאָמענדאַנט (איך באַדויער וואָס איך קאָן זיך נישט דערמאָנען זיין נאָמען) האָט דאַן פונאַנדערגעטיילט זיינע סאָלדאַטן אויף עטלעכע גרופּן און זיי באַפוילן צו פּאַטרולירן די גאַסן און זיי אָפּצורייניקן פון אַלע מענטשן. אין משך פון צוויי שעה האָט אין שטאָט געהערשט רו און אָרדנונג.

אַ סך פון די פאַרטריבענע פויערן האָבן געשריגן, אַז זיי וועלן מאָרגן צוריק קומען. בכדי דאָס אוממעגלעך צו מאַכן, האָט דער קאָמענדאַנט אויסגעשטעלט סאָלדאַטן ביי יעדן אַריינגאַנג צו דער שטאָט. שוין זונטיק פאַרטאָג האָבן אָנגעפאַנגען אָנקומען וועגענער מיט פויערן, אַ סך זענען געריטן אויף פערד אָדער זענען געגאַנגען צופוס. קיינער איז אָבער אין שטאָט נישט אַריינגעלאָזט געוואָרן. דער זונטיקדיקער טאָג איז שוין געווען אין גאַנצן אַ רואיקער און קיין ייד איז מער נישט אַטאַקירט געוואָרן. אָבער נאָר זייער ווייניק יידן האָבן טראָצדעם געוואַגט אַרויסצוקומען פון זייערע היימען. יענע, וועלכע האָבן עס יאָ געטאָן, האָבן זיך דערוווסט, אַז דער פּאָגראָם האָט זיי פאַראָרעמט. מער ווי הונדערט יידן זענען געווען פאַרוואונדעט, עטלעכע פון זיי זייער שווער. מאָנטיק איז שוין געווען אינגאַנצן רואיק און די געשעפטן, וועלכע זענען נישט אויסגערויבט געוואָרן, האָבן זיך געעפנט. די וווּנד איז, נאַטירליך, נאָך אַ לאַנגע צייט פאַרבליבן נישט פאַרהיילט. די מייסטע יידן האָבן אָבער געדאַנקט גאָט, וואָס עס איז נישט געווען נאָך ערגער.

מאָנטיק, שפּעט ביינאַכט, ווען מיין פרוי און איך זענען שוין געשלאָפן, האָט זיך פּלוצים דערהערט אַ שטאַרקער קלאַפּן אין טיר. ווען איך בין צוגעלאָפן צו דער טיר און

געפּרעגט ווער עס קלאַפּט, האָב איך דערהערט די שטימע פון מיין ברודער משה, וועלכער האָט געוווינט אין קראָסנאָ, וואו ער איז געווען אַ שותף אין אַ קליינער באַנק. ווען ער איז אַריבער דער שוועל, האָט ער מיך אַרומגעכאַפּט און דריקנדיק מיך שטאַרק צום האַרצן, האָט ער אויסגערופן „אַ דאַנק דעם אויבערשטן וואָס איך זע דיך אַ לעבעדיקן!"

געבראַכט משהן צו מיר האָט אַ באַריכט אין אַ קראָקע־ווער צייטונג, וועגן דעם פּאָגראָם און דאָרטן איז דערציילט געוואָרן, אַז איך בין דערהרגעט געוואָרן. מיין ברודער האָט געלייענט דעם באַריכט און איז געקומען, האָט עס געהייסן, צו מיין לוויה. צום גליק האָט דער שרייבער פון באַריכט בלויז פאַרביטן די יוצרות, דער מענטש וואָס איז מערדער־לעך אַזוי צושלאָגן געוואָרן, אַז מען האָט געמיינט, אַז ער איז טויט, איז געווען מיין קרוב, דער יונגער ד"ר קאַנארעק. אָבער אויך ער האָט זיך שפּעטער דערהאָלט פון די ווונדן און האָט געלעבט, ביז ער איז געפאַלן אַ קרבן פון די דייטשע מערדער.

דאָס איז די געשיכטע פון דעם ערשטן בלוטיקן פּאָגראָם אין דער געשיכטע פון די ריישער יידן.

דער פּאָגראָם איז געווען איינער פון די פאַרברעכנס, וועלכע די פּאָלאַקן זענען באַגאַנגען באַלד פון אָנפאַנג פון זייער נאַציאָנאַל'ער אויפלעבונג. אָבער, אין פערגלייך מיט קרוב צו צוואַנציק יאָר שפּעטער, ווען דייטשע מערדער האָבן זיך אַריינגעריסן קיין פּוילן און האָבן אויף אַזאַ מערדערישן אופן אויסגעמאָרדעט אַלע יענע אומגליקלעכע יידן, וועלכע האָבן נישט געקאָנט אָדער געוואָלט אַנטלויפן, איז דער פּאָגראָם פון 1920 געווען אַ קינדער־שפּיל. וויפיל באַרעכטיק־טע טענות מיר זאָלן נישט האָבן צו דעם פּוילישן פאָלק, מוזן מיר אָבער נאָך מער פאַרדאַמען די שווידערליכע פאַרברעכנס פון די דייטשע מערדער. דעם ערשטן פּאָגראָם אין ריישע האָבן אַפילו די יידן דאָרטן באַלד פאַרגעסן. די דייטשע אומ־מענטשלעכע מאַסן־מערדערייען טאָרן אָבער פון קיין שום ייד קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

די אָרעמקייט און נויט אין ריישע נאָכן פּאָגראָם

אין די ערשטע טעג נאָכן פּאָגראָם האָט שוין געהערשט פּאָלשטענדיקע רו, אָבער די יידן האָבן זיך נאָך אַלץ געפילט אומזיכער. דאָס איז באַזונדערס געווען מערקבאַר אין די אָוונטן ווען יידישע פרויען און מענער, אויסגעפּוצט אין זייערע שענסטע קליידער, פלעגן שפּאַצירן איבער דער הערן גאַס און זיך לעבהאַפטיק אונטערהאַלטן. די גאַנצע וואָך און אויך די צווייטע נאָכן פּאָגראָם, האָט זיך נאָך זעלטן אַ ייד געוואַגט צו באַווייזן אויף די גאַסן ווען די נאַכט איז צוגע־פאַלן. די העל־באַלייכטעטע הערן גאַס איז געווען „טויט", אַזוי אַז אַפילו קריסטן האָבן זיך אויף איר זעלטן באַוויזן.

ביי די יידן האָט געהערשט אַ מרה־שחורה, און די מייסטע פון זיי האָבן אַ לאַנגע צייט נישט געקאָנט קומען צו זיך נאָך די גרויזאַמע געשעענישן. אָבער נאָך מער האָט אין שטאָט געהערשט די אָרעמקייט און נויט ביי יענע וועמענס געשעפטן און הייזער זענען אויסגערויבט געוואָרן. נעכטיקע בעלי־בתים און אַפילו האַלבע גבירים זענען פון פּאָגראָם אַזוי פאַראָרעמט געוואָרן, אַז אין זייערע היימען האָט פשוט געפעלט אַ שטיקל ברויט. יענע וועלכע האָבן געהאַט קרובים, וועלכע זענען ניט באַשעדיקט געוואָרן, זענען נאָך געווען אין אַ האַלבער צרה. זייערע קרובים האָבן זיי אַרויסגעהאָלפן און זיי, די פאַראָרעמטע, האָבן באַוויזן זיך צוריקצושטעלן אויף זייערע פיס אין אַ פאַרהעלטנישמעסיקער קורצער צייט.

אַנדערש איז אָבער געווען ביי יענע אומגליקלעכע פּאָג־ראָם־קרבנות, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין רייכע קרובים. זייער לאַגע איז געווען אַ טרויעריקע. די דאָזיקע מענטשן האָבן זיך געגנויטיקט אין שנעלער הילף. וועלכע איז אָבער נישט געקומען. די יידן זענען געווען אַזוי איבערגעשראָקן און אונזיכער מיטן מאָרגן, אַז קיינער האָט נישט געשענקט די מינדסטע אויפמערקזאַמקייט צו די אַמשווערסטן געליטענע.

די שטענדיק קאַרגע און פון די רייכסטע יידן אָנגעפירטע יידישע קולטוס געמיינדע האָט זיך, ווי געוויינלעך, נישט געאיילט צו מאַכן אַן אונטערזוכונג פון דעם צושטאַנד נאָכן פּאָגראָם. ווען פאַראָרעמטע מענטשן זענען געקומען צו איר בעטן הילף, האָט די געמיינדע זיי אַפילו יאָ צוביסלעך גע־האָלפן. ניט אַלע נויטבאַדערפטיקע האָבן אָבער ביי זיך געקאָנט פועלן צו גיין בעטן צדקה ביי דער קולטוס־געמיינדע. זיי האָבן דערפאַר געליטן נויט און אַפילו הונגער און זייער לאַגע איז געווען אַ זער טרויעריקע.

איך האָב דעמאָלט אויף אייגענער איניציאַטיוו צוזאַמענ־גערופן עטלעכע פון די רייכסטע יידישע פרויען אין ריישע און זיי באַקאַנט מיט די עקזיסטירענדע אומשטענדן. פרוי אַננאַ קאהאַנע, איינע פון די פיינסטע און אַקטיווסטע יידישע כלל־טוערנס אין שטאָט, האָט מיר אין דער דאָזיקער הינזיכט אַרויסגעהאָלפן. די פרויען זענען געקומען צו אַ פאַרזאַמלונג אין פרוי קאהאנעס וווינונג און דאָרטן איז געשאַפן געוואָרן אַ „קאָמיטעט פאַר פרויען צו ברענגען הילף נויטליידענדע". פרוי קאהאנע איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פרעזידענטין, פרוי ערליך, די אייגענטימערין פון דעם גרויסן באַנהויף רעסטאָראַן, איז געווען די קאַסירערין. פרוי ד"ר הערמאַן קרויז, פרוי ד"ר טעללער, פרוי אסתר וויזנפעלד, פרוי משה עלבוים, פרוי עליאס וואנג און נאָך אַ צאָל אַנדערע פרויען האָבן אויף זיך גענומען אַנדערע פונקציעס. אַ גרעסערע סומע געלט איז באַלד אויפן פלאַץ געשאַפן געוואָרן.

עטלעכע טעג שפּעטער האָט דער פרויען קאָמיטעט געעפנט אַ פאָלקס־קיך, וואו אָרעמע מענטשן זענען געשפייזט געוואָרן. געלט איז אַריינגעקומען אין אַ גרעסערער צאָל און אַלץ מער און מער פרויען האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין קאָמי־טעט. צו יענע אומגליקלעכע, וועלכע האָבן זיך געשעמט צו קומען אין דער פאָלקס־קיך און צו די קראַנקע און פאַר־ווונדעטע, האָבן די פרויען אַליין געטראָגן שפייז אין זייערע היימען. אַנדערע מענטשן האָבן אויך געקראָגן געלט. נישט פיל, אָבער גענוג, אַז זיי זאָלן זיך קאָנען צוריק איינאָרדענען און ווידער אָנפאַנגען מיט עפּעס האַנדלען, וואָס זאָל זיי ברענגען פרנסה. אַפילו היינט, מיט אַזוי פיל יאָרן שפּעטער,

האָב איך דאָס געפיל פון שטאָלץ פאַר די גרויסע און אַזוי וויכטיקע אויפטואונגען פון יענע פיינע פרויען. איך פאַררעכן אויך דאָס פאַר איינעם פון מיינע בעסטע אויפטואונגען אין מיין היים־שטאָט.

פּאָדערעווסקי שיקט אַ סיים קאָמיסיע אונטערזוכן די פּאָגראָמען

דער פּאָגראָם אין ריישע און די פּאָגראָמען, וועלכע האָבן נאָכגעפאָלגט אין די קלענערע שטעט אין ריישער קרייז, האָבן אויפגעשטורמט דאָס גאַנצע יידנטום אין פוילן. אין סיים (פּאַרלאַמענט) אין וואַרשע האָבן די יידישע דעפּוטאַטן פּראָטעסטירט און געפאָדערט שוץ פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. געווען אַפילו עטלעכע ניט־יידישע דעפּוטאַטן, וועלכע האָבן אַרויסגעשטעלט ענלעכע פאָדערונגען. פּאָגראָמען זענען געמאַכט געוואָרן אין קאָלבישעוו, גלאָגעוו, סאָקאָלעוו, ריינזשעוו, דזשיקעוו, ראָזוואָדעוו, סטריזשעוו, לאַנצוט און אַנדערע שטעטלעך. דער ערגסטער פּאָגראָם איז געווען אין קאָלבישעוו וואו ניין יידן, זיבן מענער און צוויי פרויען זענען ברוטאַל דערמאָרדעט געוואָרן, צווישן זיי אַ ייד וואָס איז אַלט געווען 92 יאָר.

ענטפערנדיק אויף די פּראָטעסטן אין סיים האָט דער פּרעמיער איגנאַץ פּאָדערעווסקי פאָרגעשלאָגן צו שיקן אַ פּאַרלאַמענטאַרישע קאָמיסיע קיין ריישע און די אַרומיקע שטעטלעך מיטן צוועק צו אונטערזוכן די דאָזיקע „ראָזרוכעס“. דער סיים האָט זיין פאָרשלאָג אָנגענומען און עס איז באַשטימט געוואָרן אַ קאָמיסיע פון זעקס דעפּוטאַטן. יעדער פון די באַזונדערע פּאַרטייען; אַלס פאָרזיצער פון דער קאָמיסיע איז באַשטימט געוואָרן דער טרויריק באַרימטער שפּעטערער פּרעמיער ווינצענטי וויטאָס. ד״ר יצחק שיפּער, אַ דעפּוטאַט פון טאַרנאָוו און איינער פון די גלענצענדסטע יידישע היסטאָריקער אין גאַליציע, איז באַשטימט געוואָרן אַלס סעקרעטאַר.

ווען די קאָמיסיע איז מיט עטלעכע טעג שפּעטער געקומען קיין ריישע, האָט וויטאָס געפאָדערט פון קרייז־הויפּטמאַן קאָנצעוויטש איינצולאַדן די פירער פון די פּאָליטישע פּאַרטייען אין שטאָט און פאָרשטייער פון אַלע באַהערדען, צווישן זיי אויך יידן, צו אַ קאָנפערענץ מיט דער סיים קאָמיסיע. באַלד דערנאָך איז ער צוזאַמען מיט זיינע באַגלייטער, אָפּגעפאָרן קיין סטריזשאָוו כדי דאָרטן צו מאַכן די ערשטע אונטערזוכונג.

קאָנצעוויטש האָט איינגעלאַדן דעם דירעקטאָר פון גימנאַזיום, דעם בירגער־מייסטער ד״ר ראָמאַן קראָגולסקי, ד״ר ניעטש, אַ ראַדניק אין ריישער מאַגיסטראַט און אַ ביטערער שונא ישראל; הופּט־ראַט ד״ר דאָבראָוואָלסקי, דער העכסטער ריכטער פון ריישער קרייז־געריכט און פיר מער־ווייניקער באַוווסטע וואָיטעס פון די פיר גרעסטע אַרומיקע דערפער. פון די יידן האָט ער איינגעלאַדן דעם וויצע־בירגערמייסטער ד״ר ווילהעלם האָכפעלד, דעם ראַדניק ד״ר העגריק וואַכטל, און דעם שרייבער פון די שורות. אַלע האָבן די איינלאַדונג אָנגענומען און זיך פאַרזאַמלט דעם צווייטן אָוונט אין דער קרייז־הויפּטמאַנשאַפט.

וויטאָס האָט געעפנט די קאָנפערענץ מיט אַן איינלייטונג, וועלכע האָט באַלד באַוויזן וואָס די יידן האָבן געקאָנט דערוואַרטן פון דער פּאַרלאַמענטאַרישער קאָמיסיע. ער האָט באַשולדיקט די יידן אין פאַרשוואַרצן דאָס פּנים פון פוילן, אין זייער אונטריישאַפט צו דעם אויפגעלעבטן פוילן, אין זייערע „אוממעגליכע“ פאָדערונגען פאַר נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע. און אויב דאָס איז נאָך געווען ווייניק, האָט ער נאָך צוגעגעבן, אַז די יידן באַרויבן און רואינירן די פּויערן און אַז דערפאַר טראָגן די פּויערן אויף זיי אַזאַ שטאַרקן כעס. „אונטער אַזעלכע אומשטענדן“, האָט ער אויסגערופן, „איז עס נישט קיין וווּנדער וואָס עקסצעסן ברעכן אויס פון צייט־צו־צייט“.

צום שלוס פון זיין איינלייטונג האָט ער אָבער אָנגעשלאָגן אַ מילדערן טאָן און צוגעגעבן, אַז די „עקסצעסן זענען אַ פאַרברעכן, וועלכע וועלן מוזן אָפּגעשטעלט ווערן. ער האָט געפאָדערט, אַז אַלע אָנוועזנדע זאָלן זיך פריי און אומגעשטערט אַרויסזאָגן וועגן אַלצדינג וואָס איז פאָרגעקומען, כדי זיין קאָמיסיע זאָל קאָנען אָפּגעבן צום סיים אַ פולשטענדיקן באַריכט.

דער ערשטער צו ענטפערן וויטאָסן, איז געווען דער גימנאַזיאַל דירעקטאָר (זיין נאָמען קאָן איך זיך נישט דערמאָנען). דער דירעקטאָר איז געווען דער לאָקאַלער פירער פון גראַבסקיס נאַציאָנאַלער פּאַרטיי און ער האָט, קודם־כל, אָנגעשלאָגן אַ פּאַרטייאישן טאָן. ער האָט פאָרגעוואָרפן וויטאָסן זיינע אייגענע פּאָליטישע חטאים, און ערשט דערנאָך איז ער איבערגעגאַנגען צו די געשעענישן פון דעם פּאָגראָם, אַרויסברייגענדיק די געמיינסטע באַשולדיקונגען קעגן די יידן אין ריישע. „וואָס מאַכן די יידן אַזעלכע קולות“, האָט ער געפרעגט. ער האָט געלייקנט שטיין און ביין, אַז ס׳איז געווען אַ פּאָגראָם. ס׳זענען געווען „קליינע ראָזרוכעס“, האָט ער געזאָגט, „וועלכע די פּאָליציי האָט באַלד אָפּגעשטעלט“.

איך האָב אים איבערגעריסן מיט דער פאָדערונג, אַז ער זאָל מיר אָנווייזן אויף כאָטש איין און איינציקן פּאָליציאַנט, וועלכער האָט זיך אין יענעם טאָג געזאָלט באַווייזן אויף די גאַסן. אָבער אויף מיין פאָדערונג האָט ער נישט געענטפערט און בעסער אָנגעפאַנגען מאַכן אַן אַטאַקע אויפן קרייז־הויפּטמאַן קאָנצעוויטש פאַר זיין ברייגען „אַ יידישן קאָמענדאַנט מיט אוקראַינער סאָלדאַטן“.

דער צווייטער רעדנער איז געווען דער באַוווסטער יידן־האַסער, ד״ר ניעטש. ער האָט אויך אַטאַקירט דעם קרייז־הויפּטמאַן און, נאַטירלעך, אַרויפגעוואָרפן די גאַנצע שולד אויף די יידן, „וועלכע זענען אַ מכה אויף דעם קערפּער פון דעם אויפגעלעבטן פוילן“.

וויטאָס האָט דאַן געבעטן ד״ר האָכפעלד צו מאַכן אַ דערקלערונג. האָכפעלד האָט פאָרגעשלאָגן, אַז ער זאָל פריער מיך פאַרהערן. „קיינער וועט דאָ נישט קאָנען אויספירלעכער דערציילן אַלע איינצעלהייטן פון דעם פּאָגראָם, האָט האָכפעלד געזאָגט, ווי דער הער וויזנפעלד“.

וויטאָס האָט מיך פריער שאַרף אָנגעקוקט מיט זיינע שטעכעדיקע אויגן און מיך געפרעגט צי איך בין דער רעדאַקטאָר פון דער לאָקאַלער יידישער צייטונג. ווען איך האָב באַשטעטיקט זיין פראַגע, האָט ער אויסגעגאָסן זיין גאַנצן כעס אויף דער יידישער פרעסע, וועלכע „וואָלט אין דערווירקלעכקייט געדאַרפט אויסגעראָטן ווערן". פונדעסט־וועגן, האָט ער צוגעגעבן, וויל ער דאָך הערן וואָס איך וועל האָבן צו זאָגן, כאָטש אויף מיין זאָג וועט ער זיך ווייניק פאַרלאָזן.

איך האָב אָנגעפאַנגען, פריער פון אַלץ, מיט אַ צוריק־ווייזונג פון די אַטאַקעס אויף קרייז־הויפטמאַן קאָנצעוויטש. „אונדזער סטאַראָסטע", האָב איך געזאָגט, „דאַרף אַרויס־געשטעלט ווערן אַלס אַ מוסטער פון ערלעכקייט, אויפריכטי־קייט און גרויסער איבערגעבנהייט צו זיין אַמט און פאַראַנט־וואָרטונג. וואָלט ער געווען געהאַנדלט אַנדערש, איז גאָט ווייס וויפל יידישע טויטע מיר וואָלטן היינט געהאַט אין ריישע". דערנאָך בין איך איבערגעגאַנגען צו די טרויעריקע געשעענישן אין שטאָט, אָנווייזנדיק אויף די האַנדלונגען פון פּולקאָווניק זאַוואַדאַ און זיינע סאָלדאַטן. „זאַוואַדאַ", האָב איך געזאָגט, „דאַרף פאַר זיינע האַנדלונגען באַשטראָפט ווערן און איבערגעטראָגן ווערן אין אַן אַנדערע שטאָט". איך האָב אויך ניט געזשאַלעוועט די פּאָליציי, וועלכע האָט זיך נישט באַוויזן אויף די גאַסן.

ווייטאָס האָט מיר איבערגעריסן מיט דער פראַגע: „פאַר־וואָס זאָגט איר אונדז נישט ווער ס'איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די אַלע געשעענישן וועגן וועלכע איר רעדט? ווער האָט וועמען אויפגעהעצט, און וואָס זענען געווען די סיבות, וועלכע האָבן געפירט צו די דאָזיקע געשעענישן?"

מיין פאַראַכטונג צו וויטאָסן האָט שוין אין יענעם מאָ־מענט געהאַט דערגרייכט צו דער העכסטער מדרגה. איך האָב אויף אים געוואָרפן אַ בייזן בליק און אים צוריקגעפרעגט:

„איר, איר, הער דעפּוטאַט, פרעגט ווער עס איז געווען אָדער איז נאָך איצט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר יענע בלוטיקע געשעענישן?

„געוויס", האָט וויטאָס געענטפערט.

„אויב אַזוי", האָב איך אים ווייטער געזאָגט, „פאַרוואָס נעמט איר נישט קיין חשבון פון אייערע אייגענע טאַטן? אָט זענט איר געקומען אַהער, כלומרשט מאַכן אַן אונטערזוכונג פון די „ראַזורוכעס!" אָבער שוין אין אייער דערעפענונגס רע־דע האָט איר געגאָסן פעך און שוועבל אויף די היגע און אַנ־דערע יידן און זיי אַליין באַשולדיקט אין דעם פּאָגראָם, אַ פּאָגראָם און נישט קיין „ראַזורוכעס", ווי איר באַצייכנט די אויסברוכן. יאָ, איר, איר, זענט דער אַממייסטן פאַראַנטוואָרט־ליכער, און מיט אייך אַזעלכע פּיינע הערן ווי דער גימנאַזיאַל דירעקטאָר און ד"ר ניעטש". איר העצט די אונוויסנדע פּויערן קעגן יידן. אין אייער ווייט פאַרשפּרייטער צייטונג, דער „פּיאַסט", לאָזט איר נישט דורך קיין איינציקע געלעגנהייט אַרויפצוּוואַרפן אויף די יידן די גאַנצע שולד פאַר אַלסדינג וואָס איז שלעכט און שעדלעך אין אונדזער לאַנד. איר, הער דעפּוטאַט, זענט דער רעדאַקטאָר פון „פּיאַסט", וועלכע ווערט ווייט און ברייט צירקולירט אין די דערפער. איר שרייבט די לייט־אַרטיקלען, קאָנט איר מיר אָנווייזן, אויף אַן איינציקן אַרטיקל אייערן אין וועלכן איר האָט נישט געזאָלט העצן די פּויערן קעגן די יידן?"

וויטאָס איז געוואָרן כמעט ווילד פון אויפרעגונג. „פּרילוצקי!" האָט ער מיט כעס אויסגערופן. „איר זענט אַ צווייטער פּרילוצקי און באַזיצט זיין גאַנצע חוצפה".

„ניין, האָב איך געענטפערט. „איך בין נישט קיין פּרי־לוצקי, כאָטש איך וואָלט זיך דאָס זיכער געוווּנטשן דאָס יאָ צו זיין. איך האָב דאָ דער סיים קאָמיסיע איבערגעגעבן דעם אמתן, אין גאַנצן אויטענטישן באַריכט וועגן די טרויעריקע געשעענישן דעם לעצטן 3־טן מאַי. פאַר אייך אָבער איז דאָס נישט גענוג. צי ווילט איר אַז אויך איך זאָל וואַרפן די שולד אויף יידן, אַזוי ווי איר אַליין און מיט אייך דער געשעצטער גימנאַזיאַל דירעקטאָר און זיין פריינד ד"ר ניעטש? יאָ, האָב איך ווידער איבערגעחזרט מיינע פריערדיקע ווערטער: „איר, הער דעפּוטאַט זענט דער שולדיקער און דאָס בעסטע וואָס קאָן וועגן אייך געזאָגט ווערן איז, אַז איר זענט בלויז איינער פון יענע, וועלכע וואָלטן געדאַרפט צוגעצויגן ווערן צו דער פאַראַנטוואָרטונג".

וויטאָס איז פון מיינע ווערטער אַזוי אויפגעקאָכט גע־וואָרן, אַז ער האָט כמעט אין גאַנצן פאַרלוירן דעם קאָנטראָל איבער זיך. מיט זיין גאַנצן כעס האָט ער זיך אָפּגעווענדט פון מיר און רעדנדיק צו זיינע פאַרלאַמענטאַרישע מיט־אונטערזוכער, האָט ער זיי איראָניש געפרעגט: „נו, ווי געפעלט אייך דער דאָזיקער מענטש? ער וויל אונדז מאַכן גלויבן אין דאָס אונגלויבליכע, אָבער ער פאַרשוויגט דעם פאַקט, אַז געוויסע יידן פאַרנאַרן יונגע קריסטלעכע מיידלעך און האַלטן זיי אין פינצטערע קעלערס"...

די דאָזיקע אונזיקע באַמערקונג פון דעם פּויערן פירער האָבן אַפילו דעם אייביק רואיקן, איבערלייגטן און צוריקגע־האַלטענעם ד"ר האָכפעלד אַרויסגערופן פון די כלים. „זענט איר שוין נישט אַ ביסל צו ווייט פאַרקראָכן, פּאַניע פּאָשלע? האָט ער וויטאָסן מיט כעס געפרעגט?

דאָ איז אָבער נויטיק פריער זיך אָפּצושטעלן, כדי וויטאָס פראַגע וועגן פּוילישע מיידלעך זאָל קאָנען ווי גע־העריק פאַרשטאַנען ווערן:

מיט אַ קורצער צייט פאַר דעם פּאָגראָם איז אַ יונג מיידל, די טאָכטער פון אַ באַוווּסטן אַדוואָקאַט אין ריישע, פּלוצים פאַרשוווּנדן פון איר היים. אירע עלטערן, קרובים, פריינד און די פּאָליציי האָבן זי פיר טעג אַרומגעזוכט, אָבער מען האָט זי אין ערגעץ נישט געקאָנט געפינען. ערשט אויפן פינפטן טאָג האָט זי זיך צוריקגעקערט אַהיים, מיט צופלאָשעטע האָר, אַ צעקראַצטן פּנים און צעריסענע קליידער. וועלכע זענען געווען פאַרשמירט.

דער מיידלס עלטערן זענען געווען זייער דערפרייט מיט איר צוריקקומען, אָבער זיי האָבן אויך געפאָדערט פון איר אַ דערקלערונג. זי האָט זיי דאַן איבערדערציילט די אַלטע געשיכטע. יידן האָבן זי פאַרנאַרט און געהאַלטן אין אַ פינצטערן קעלער און געפאָדערט איר בלוט פאַר זייערע מצות.

ערשט אויפן פינפטן טאָג האָט זיך איר אײַנגעגעבן זיך אַרויסצודראַפּען דורך אַ קליין פענצטערל אין קעלער און צו אַנטלויפן. דערפאַר האָט זי איצט אַ צעדראַפּעטן פּנים און צעריסענע, שמוציקע קליידער.

די עלטערן, ביידע הויך־אינטעליגענטע מענטשן, האָבן דער מיידל נישט געגלויבט קיין איינציקן וואָרט. זיי האָבן זיך דערפאַר גלייך געווענדעט צו דעם הויפּט פון דער ריישער זשאַנדאַרמעריע און אים געבעטן די גאַנצע מעשה גרינטלעך צו אונטערזוכן. דער הויכער זשאַנדאַרמעריע באַאַמטער האָט דאָס מיידל גענומען מיט זיך אין זיין אַמט, און זי גלייך גענומען אויף אַ שטרענגן פאַרהער. דאָס מיידל האָט אונטער דעם פאַרהער צוזאַמענגעבראָכן און האָט דערציילט דעם אמת, אַז זי איז שטאַרק פאַרליבט אין אַ געוויסן יונגנמאַן און אַז מיט אים האָט זי פאַרבראַכט די פּאָר טעג. זי האָט פאַרזיכערט, אַז קיין סעקסועלן פאַרקער מיט אים האָט זי נישט געהאַט, אָבער זי האָט אים אַזוי שטאַרק ליב, אַז זי האָט פשוט געוואָלט זיין צוזאַמען מיט אים.

דער מיידלס עלטערן האָבן געהאַט נאָך צוויי קינדער, אַ יינגל און אַ מיידל, און זיי האָבן ביידע שטרענג פאַרבאָטן עפּעס צו דערציילן וועגן דער גאַנצער מעשה. די יינגערע טאָכטער האָט זיך אָבער נישט געקאָנט צוריקהאַלטן און האָט דאָס יאָ פאַנאַנדערגעטראָגן אין דער שולע. פאַרשטייט זיך, אַז די מעשה איז שנעל פאַרשפּרייט געוואָרן ווייט און ברייט און האָט שוין דעמאָלט געדראָט מיט געפאַרן אויף די יידן.

ד״ר האָכפעלד איז געווען גוט באַפריינדעט מיט דער מיידלס עלטערן און זיי אַליין האָבן אים אַלצדינג דערציילט. הערנדיק וויטאָסעס אַנטיסעמיטישער אַרויספאָדערונג, האָט ער דאָס איצט דערציילט דעם עולם אויף דער קאָנפערענץ. אַלע אַנוועזנדע האָבן אויסגעבראָכן אין אַ הילכיקן געלעכטער און איך האָב דערנאָך געקאָנט פאָרטזעצן מיין פולן באַריכט וועגן פּאָגראָם. מיט וויטאָסן איז מיר נאָך עטלעכע מאָל אויסגעקומען צו האָבן שטאַרקע קאָנפליקטן. אָבער מיר איז טראָץ דעם געלונגען איבערצוגעבן אַלצדינג וואָס איך האָב געהאַט צו דערציילן.

ד״ר האָכפעלד, ד״ר וואַכטעל און ד״ר רייך האָבן דאַן גערעדט זייער קורץ און האָבן, אַזוי ווי איך, פאַרטיידיקט און אויסגעדריקט דעם העכסטן לויב פאַרן קרייז־הויפּטמאַן קאָנצעוויטש. זיי האָבן אויך מיך פאַרטיידיקט און געלויבט מיינע וויכטיקע טעטיקייטן אין טאָג פון פּאָגראָם. עס האָבן נאָך שפּעטער גערעדט די פיר דאָרפס וואָיטעס, וועלכע האָבן, אַזוי ווי וויטאָס, געוואָרפן די שולד אויף די יידן. פון די פיר אַנדערע סיים־דעפּוטאַטן האָט קיין איינציקער נישט גענומען דאָס וואָרט. האַלב נאָך איינס ביינאַכט האָט זיך די „אונטערזוכונג" פאַרענדיקט.

אויפן צווייטן טאָג, האָט וויטאָס אַליין געשיקט נאָך ד״ר אַדאָלף שנעע, דעם ערשטן ציוניסטישן פּרעזידענט פון דער קולטוס־געמיינדע; ד״ר ראָמאַן קראַגולסקי און אויך דעם שרייבער פון די שורות. ער האָט פון אונדז געפאָדערט באַזונדערע מעמאָראַנדומס וועגן די געשעענישן אין ריישע אים שפּעטער צוגעשטעלט די מעמאָראַנדומס און ער האָט אונדז אַלע דריי פאַרזיכערט, אַז ער וועט אָפּגעבן אַן אומפּאַרטייאישן באַריכט צו פּרעמיער פּאַדערעווסקי און דעם סיים. מיר איז נישט באַקאַנט וואָס פאַר אַ באַריכט ער האָט אָפּגעגעבן דעם פּרעמיער. איך ווייס אָבער, אַז ביז צו מיין אָפּפאָרן פון ריישע האָט מען נישט געהערט, אַז ער זאָל האָבן עפּעס באַריכטעט צום סיים. די גאַנצע „אונטערזוכונג" איז אין דער אמתן נישט געווען ווערט די הוצאות, וועלכע די פּאַרלאַמענטאַרישע קאָמיסיע האָט געמאַכט.

הענרי מאָרגענטוי קומט „ראַטעווען" די יידן אין פּוילן

הענרי מאָרגענטוי איז געווען איינער פון די רייכסטע יידן אין ניו־יאָרק. ער איז געקומען קיין אַמעריקע אין זיינע יונגע יאָרן און, ווי אַ סך דייטשע יידן, האָט אים דאָס מזל צוגעשפּילט און איז ביסלעכווייז געוואָרן זייער רייך. ער האָט געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין דער אַמעריקאַנער פינאַנץ, און איז געווען העכסט געאַכטעט אַלס איינער פון די דערפאָלגרייכסטע מענטשן. אויך אין דעם פּאָליטישן לעבן פון זיין שטאָט ניו־יאָרק האָט ער געשפּילט אַ גאָר גרויסע ראָל. ער איז געווען אַ דעמאָקראַט און ווען דער געוועזענער אוניווערזיטעט פּראָפעסאָר וואודראָו ווילסאָן, איז פון די דעמאָקראַטן באַשטימט געוואָרן אַלס קאַנדידאַט פאַר פּרעזידענט, אין 1911, האָט מאָרגענטוי אים אַ סך געהאָלפן מיט זיין איינפלוס און נאָך מער מיט זיין געלט. ווילסאָן איז אויסגעוויילט געוואָרן און ווען ער האָט איבערגענומען דעם פּרעזידענטן־אַמט האָט ער מאָרגענטויען צוריקגעצאָלט מיט דעם, וואָס ער האָט אים דערהויבן צו דעם אַמט פון אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדאָר אין טערקיי.

די פּאָגראָמען און אַנדערע אַנטיסעמיטישע רדיפות אויף יידן אין פּוילן האָבן אין יענע טעג אויפגעשטורעמט דאָס יידנטום אין אַמעריקע, וואָס האָט געשטאַמט פון מיזרח־אייראָפּע. גרויסע פּראָטעסט פאַרזאַמלונגען זענען אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין אַלע גרעסערע שטעט אין אַמעריקע, און פאָדערונגען זענען אַרויסגעשטעלט געוואָרן צו פּרעזידענט ווילסאָן, אַז ער, וועמען די פּאָליאַקן האָבן געהאַט מער ווי וועמען עס איז צו פאַרדאַנקען זייער נאַציאָנאַלע אויפלעבונג, זאָל אָננעמען שריט, וואָס זאָלן צווינגען די פּאָליאַקן צו באַהאַנדלען די יידן אין פּוילן אַלס גלייכבאַרעכטיקטע בירגער און זיי זאָלן באַשיצט ווערן פון די פאַרשיידענע געוואַלדטאַטן.

פּרעזידענט ווילסאָן האָט דאַן געבעטן זיין פריינד מאָרגענטוי צו פאָרן קיין פּוילן זיך צו באַקענען מיט די באַדינגונגען אין דעם לעבן פון די יידן אין דער פּוילישער מלוכה און אים צוריקברענגען אַן אויספירלעכן באַריכט. ווען די נייעס וועגן ווילסאָנס באַשלוס איז אָנגעקומען קיין וואַרשע און איז באַריכטעט געוואָרן אין די צייטונגען, האָט דאָס אַרויסגערופן גרויס פרייד ביי די יידן. יידישע פאַרשטייער האָבן אויסגעדריקט די מיינונג, אַז „נאָך אַלעמען זענען יידן דאָך נישט עלנד און אַליין", אַמעריקע וועט זיך פאַר זיי איינשטעלן און פּוילן וועט זיך מוזן רעכענען מיט אַמעריקעס פאָדערונגען.

מאַנכע מענטשן וועלן דאָס אפשר אָננעמען אַלס אַ גוזמא, אָבער מיר האָט זיך דעמאָלט געדאַכט, אַז איך בין דער איינציקער וואָס פרייט זיך נישט. דאָס איז געווען דער־פאַר, ווייל איך האָב געוווּסט מער וועגן מאַרגנטויען און אַנדערע יידן אין אַמעריקע ווי וועגן ווער עס איז אין פוילן. ווי געזאָגט, איז מאַרגענטוי געווען אין אַמעריקע אַן אימיגראַנט פון דייטשלאַנד. אַלס אַזעלכער, האָט ער, ווי אַנדערע דייטשע רייכע יידן, קיינמאָל נישט אַרויסגעוויזן קיין שום באַזונדערן אינטערעס פאַר דעם איינגעוואַנדערטן יידן פון מזרח־אייראָ־פּע, וועלכע האָבן געלעבט אויף ניו־יאָרקס איסט סייד (מזרח זייט פון דער שטאָט), העכסטנס פלעגן דייטשע יידן צוואַרפן יענע מזרח־אייראָפּעאישע יידן אַביסל געלד, אָבער ווייטער האָבן די דייטשע פינאַנציערס מיט יענע יידן נישט געהאַט קיין שום געמיינזאַמעס. איך האָב נישט געקאָנט גלייבן, אַז מאַרגענטוי איז אין דער דאָזיקער באַציאונג אַנדערש.

מיין נישט־גלייבן איז באַשטעטיקט געוואָרן באַלד נאָכ־דעם ווי ער איז געקומען קיין ריישע און פאַרפאָרן צו דער וווינונג פון ד״ר שמואל רייך. שוין ביים אָנפאַנג פון די גע־שפרעכן האָט מאַרגנטוי אַרויסגעוויזן וועלכע „טובות״ די יידן אין פוילן קאָנען האָבן פון זיין „אונטערזוכונג״. פונקט ווי וויטאָס, האָט מאַרגענטוי באַשולדיקט קודם די יידן אין אַלע מעגלעכע חטאים. מער פון אַלץ האָט ער נישט געקאָנט פאַרטראָגן זייער קליידונג און האָט אָפּן אַרויסגעוויזן זיין פאַראַכטונג צו די יידן אין לאַנגע קאַפּטאַנעס, לאַנגע בערד און פאות...

„ווי אַזוי, האָט ער געפרעגט, קאָן מען אַזעלכע יידן אַכטן, שוין אָפּגערעדט פון ליב האָבן?״ און אויב דאָס אַליין איז פאַר אים נאָך געווען ווייניק, האָט ער אויך געהאַט אויס־צוזעצן זיין אומצופרידנהייט מיט דער „פּאָלשטענדיקער אונ־פּאַטריאָטישקייט״ פון די יידן צו דער פּוילישער מלוכה און לאַנד. „זיי זענען עגאָאיסטן אין זייערע האַנדלונגען, איז ווי אַזוי זאָלן די קריסטן קאָנען מיט זיי לעבן״.

אין ד״ר רייך׳ס וווינונג זענען געווען ד״ר האָכפעלד און מיט אים אויך אַנדערע ראַדניקעס און נאָך עטלעכע גאַנץ אַסימילירטע אַזוי־גערופענע „יידישע פּירער״ אין ריישע. אַזוי ווי איך בין נאָך דעם פאַגראָם געווען אַ גאַנצער חשוב ביי די אַסימילאַנטן, בין איך אויך איינגעלאַדן געוואָרן צום קבלת פנים פון „ווירדיקן״ אַמעריקאַנער „יידישן פּירער״, ווי די צייטונגען אין וואַרשע האָבן אים באַצייכנט. ס׳איז איבעריק צו זאָגן, אַז אויף מיר האָבן מאַרגנטויס ווערטער געמאַכט אַ זייער שלעכטן איינדרוק. איך האָב זיך מיט אים און זיין פּרווּ אַריינגעלאָזט אין אַ הייסער דיסקוסיע אויף ענגליש, וועלכע איז געווען ווייט פון זיין פריינדלעך. אָבער ד״ר רייך האָט די דיסקוסיע איבערגעריסן און איינגעלאַדן דעם גאַסט און אַלע אָנוועזנדע צו גיין אין דער קולטוס־געמיינדע, וואו די יידישע פאָרשטייער וואַרטן אויף אים מיט דער גרעסטער אומגעדולד.

העברי מאַרגנטוי איז געקומען צו פאָרן אין פּרעזידענט וויל־סאָנס פערזענלעכען גרויסן אויטאָמאָביל וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון אַ נעגער, דעם פּרעזידענטס שאָפער. מאַרגנטוי האָט מיך איינגעלאַדן צו פאָרן מיט אים אין אויטאָמאָביל, און אַלע אַנדערע זענען געפאָרן אָדער געגאַנגען צו פוס.

אין מאַרק, פאַר דעם הויז פון דער קולטוס־געמיינדע, איז געווען אַ גרויסער עולם, וואָס האָט דעם גאַסט געמאַכט אַ ריזיקע אָוואַציע. ד״ר שנעע, דער קולטוס פּרעזידענט, האָט מאַרגענטויען אָפּגעוואַרט ביים טויער פון דער געביידע און אים אַרויפגעפירט אין די קאַנצעלייען. קיין טיטלען האָבן דעמאָלט דעם אַמעריקאַנער קאַפּיטאַליסט נישט געפעלט. ד״ר שנעע האָט אים באַגריסט מיטן טיטל „אייער עקסצעלענץ״. ר׳ מאָטיש עקשטיין האָט אים געמאַכט פאַר אַ „הער סענאַ־טאָר״. און אַפילו ד״ר האָכפעלד האָט צו אים גערעדט אַלס „הער אַמבאַסאַדאָר״. איינער אַ ייד ,מיר דאַכט זיך, אַז דאָס איז געווען וואָלף פרעליך, האָט מיר אַפילו געמאַכט פאַר־וווּרפן פאַרוואָס איך רוף אים בלויז „מיסטער מאַרגנטוי״. זיי האָבן נישט געוווּסט, אַז אין אַמעריקע ווערן אַלע טיטלען באַגראָבן נאָך דעם ווי עס ענדיקן זיך די טערמינען פון אַפילו די העכסטע באַאַמטע.

ד״ר שנעע און אַנדערע פאָרשטייער זענען געווען צוגעגרייט מיט וויכטיקע מעמאָראַנדומס, וועלכע זיי האָבן געוואָלט פאַר אים פאָרלייענען. אָבער מאַרגנטוי האָט זיך געאיילט. ער האָט נאָך געוואָלט דעמזעלבן טאָג אָנקומען אין לעמבערג. ער האָט זייער ווייניק גערעדט, האָט גענומען אַלע מעמאָראַנדומס און צוגעזאָגט זיי שטודירן. מיט דעם האָט ער זיך געזעגנט און איז באַלד דערנאָך צוזאַמען מיט זיין פּרווּ אָפּגעפאָרן פון ריישע. מיט מאַרגנטויען זענען געווען צוויי אַמעריקאַנער יידישע אָפיצירן. זיי האָט ער איבערגעלאָזט אין ריישע און זיי זענען געהייסן אַרומפאָרן איבער די קלענערע שטעט, אין וועלכע עס זענען געווען בלוטיקע פאַגראָמען אויף יידן.

דער עלטערער פון די צוויי אָפיצירן האָט גערעדט גוט יידיש, אָבער דער צווייטער, וואָס איז געווען פיל יינגער, האָט קיין יידיש נישט געקאָנט. ער איז געווען אַ נעפע פון די מאַרגנטויס און האָט גערעדט אַביסל דייטש. האָט ער מיך דערפאַר געבעטן, אַז איך זאָל אים באַגלייטן קיין קאָלבישעוו, וואו עס איז, ווי איך האָב שוין פריער דערציילט, פאָרגעקומען דער בלוטיקסטער פאַגראָם אין גאַנץ פוילן. איך האָב אים צוגעזאָגט אים צו באַגלייטן. אין ציווילן לעבן איז דער דאָזי־קער אָפיציר, וועמענס נאָמען איז געווען פרידריך גאָטהאַרט, געווען אַ פּראָפעסאָר אין דער גרויסער קאָלומביא אוניווער־זיטעט אין ניו־יאָרק.

פונקט האָט זיך אַזוי געמאַכט, אַז אין דעם אָוונט פון מאַרגנטויס באַזוך, האָט דער ריישער דראַמאַטישער פאַריין אויפגעפירט אַ פאָרשטעלונג וועלכע איך האָב פאַרפאַסט אין בערגערס זאַל. ביידע אָפיצירן זענען געקומען צו דער פאָר־שטעלונג און האָבן אויסגעדריקט גרויס צופרידנהייט. דער אָפיציר וואָס האָט גערעדט יידיש, מאָריס סאַמיועל, איז היינט אַ באַרימטער ענגלישער שריפטשטעלער. דעם צווייטן אין דער פרי בין איך מיט פּראָפעסאָר גאָטהאַרט אָפּגעפאָרן קיין קאָל־בישעוו.

דער יידישער אַנטיסעמיט אין קאָלבישעוו

אין קאָלבישעוו זענען מיר פאַרפאָרן צו אַ יונגן אַדוואָקאַט, וואָס האָט, לויט דער רעקאָמאַנדאַציע פון ד״ר רייך אין ריישע, געזאָלט זיין דער פירער פון די יידן אין שטאָט. איז דאָס שוין געווען איינמאָל אַ פירער. איידער מיר האָבן נאָך געהאַט די געלעגנהייט זיך אַביסל אָפּצוטרייסלען פון שטויב, האָט דאָס דאָזיקע מענטשעלע, וואָס זיין נאָמען איז געווען ד״ר ראַבינאָוויטש, זיך פאַר אונדז אַנטפּלעקט צו זיין אַ פיל גרעסערער שונא ישראל, ווי אַפילו צען גויאישע אַנטיסעמיטן.

דאָס דאָזיקע אַדוואָקאַטל האָט פשוט געשאָטן פייער און שוועבל אויף די יידן אין קאָלבישעוו. „זיי זענען שווינדלער, גנבים און פשוטע רויבער!״ האָט ער געוואַלדעוועט. זיי זענען זיך אַליין שולדיק אין אַלצדינג, און זיי פאַרדינען ערלעך אַלץ, וואָס איז קעגן זיי געטאָן געוואָרן. איך האָב אים געפרעגט צי ער וואָלט אזוי גערעדט ווען זיין פאָטער אָדער מוטער וואָלט דערהרגט געוואָרן אין דעם פּאָגראָם.

„זיכער וואָלט איך אַזוי גערעדט, האָט ער געזאָגט, ווען מיינע עלטערן וואָלטן אויך געווען אַזוי ווי אַלע אַנדערע יידן. גליקליכערווייז זענען מיינע עלטערן אָבער זייער אָנשטענדיקע מענטשן. אונדזערע קריסטלעכע שכנים האָבן אונדז אַלע ליב און זיי וואָלטן אונדז קיינמאָל נישט געטאָן קיין שלעכטס״.

ער האָט גערעדט אַזוי שנעל און מיט אַזאַ אָנקלאָגערישער אויפרעגונג, אַז איך האָב קוים געקאָנט איבערזעצן דעם אינהאַלט פון זיינע באַשולדיקונגען צו פּראָפעסאָר גאָטהארט. דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן אַ גאַנצע שעה, און ער האָט אַלץ געהאַלטן אין איין וואַרפן די גאַנצע שולד אויף די יידן. מיר איז דער דאָזיקער מענטש באַלד נמאס געוואָרן און איך האָב זיך כמעט געצווונגען פאַרהאַלטן רואיק. אַרום זיין הויז האָבן זיך אין צווישן פאַרזאַמלט אַ גרויסע צאָל יידן און איך האָב געפאָדערט, אַז עטלעכע פון זיי זאָלן אַריינקומען אין הויז, כדי מיר זאָלן קאָנען הערן וואָס זיי אַליין וועלן אויך האָבן צו זאָגן. אָבער דאָס אַדוואָקאַטל האָט פון אַזאַ זאַך נישט געלאָזט ריידן. „מיר, מיר אַליין״, האָט ער ווי געוואַלדעוועט, דאַרפט איר גלויבן. זיי וועלן אייך נישט זאָגן קיין איינציקן וואָרט אמת, ווייל זיי זענען אַלע שווינדלער און ליגנערס״.

איך בין אָבער צוגעגאַנגען צו דער טיר, זי געעפנט און אריינגערופן די מער־וויניקער עלטערע יידן, וועלכע איך האָב געזען. וואָס זיי האָבן געהאַט צו דערציילן פון פּאָגראָם, פון דער ערמאָרדונג פון צוויי עלטערע יידישע פרויען און אַ 92־יאָריקן זקן, האָט פשוט צוריסן דאָס האַרץ. אַלע האָבן פאַרגאָסן ביטערע טרערן און זיך באַקלאָגט, אַז זיי זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין פשוטע בעטלער, ווייל די פּאָגראָמשטשיקעס האָבן ביי זיי אַלצדינג אויסגערויבט. דאָס אַדוואָקאַטל האָט ווייטער געבילט, ווי אַ ווילדער הונט. דאָס איז ענדלעך דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז איך האָב פון אים געפאָדערט צו פאַרמאַכן דאָס מויל. אָבער אויך דאָס האָט נישט געהאָלפן.

דער כמעט פולשטענדיקער חורבן אין קאָלבישעוו האָט געמאַכט אַ שוידערלעכן איינדרוק אַפילו אויף דעם שטאַרק אַסימילירטן אַמעריקאַנער פּראָפעסאָר. העלפן די דאָזיקע פאַראומגליקטע יידן האָבן מיר אָבערביידע נישט געקאָנט און מיר האָבן פאַרלאָזט קאָלבישעוו מיט באַדריקטע הערצער.

„מיר ווילן נישט קיין נקמה״ זאָגן יידן אין גלאָגעוו

אויפן וועג קיין קאָלבישעוו, האָבן מיר זיך אויף עטלעכע מינוטן אָפּגעשטעלט אין גלאָגעוו און דאָרטן געלאָזט וויסן די יידן, אַז מיר וועלן זיך ביי זיי אָפּשטעלן אויף אונדזער וועג צוריק. ווען מיר זענען אָנגעקומען אין שטעטל, האָבן אויף אונדז געוואַרט כמעט אַלע יידן. דער פאָרשפרעכער פון די גלאָגעווער יידן איז געווען דער 85־יאָר אַלטער יוסף טאַלער. ער האָט אונדז אַריינגעבעטן אין זיין גרויסער וווינונג און פאַר אונדז געשילדערט דעם חורבן אין זיין שטעטל. אויך דאָרטן זענען אַ סך טרערן פאַרגאָסן געוואָרן. צום גליק זענען דאָרטן נישט געווען קיין קרבנות, אָבער דאָס גאַנצע יידישע האָב און גוטס איז אויסגערויבט געוואָרן פון כמעט אַלע היימען און די יידן זענען געווען שרעקליך פאַראָרעמט.

„מיר ווילן נישט קיין נקמה. מיר באַקלאָגן זיך נישט קעגן קיינעם. מילא, וואָס עס איז געווען איז געווען און מיר ווילן האָפן, אַז עס וועט מער נישט זיין. מיר זענען אָבער פאַראָרעמט און הילפסלאָז און באַלדיקע מאַטעריעלע הילף איז נויטיק. ווייל לאַנג אויסהאַלטן דעם איצטיקן צושטאַנד וועלן מיר נישט קענען. אפשר האָט גאָט אַליין געוואָלט אונדז באַשטראָפן פאַר אונדזערע זינד, אָבער מיר האָבן שוין גענוג געליטן און הילף וועט מוזן קומען פון ערגעץ, כאָטש מיר ווייסן נישט פון וואַנען״.

אַזוי האָט גערעדט דער אַלטיטשקער ר׳ יוסף טאַלער, וועלכן איך האָב גוט געקאָנט אַלס איינעם פון די טייערסטע מענטשן, וועלכן איך האָב אַמאָל באַגעגנט. צום באַדויערן האָב איך אָבער נישט געקאָנט זען פון וואַנען זייער הילף וועט קומען. פונקט ווי אין קאָלבישעוו, איז דער חורבן אויך דאָ געווען אַזוי גרויס, אַז ס׳האָט פשוט צעריסן דאָס האַרץ.

אויפן וועג צוריק קיין ריישע האָב איך געפרעגט דעם פּראָפעסאָרישן אָפיציר וואָס דיינקט ער וועגן די יידן אין גלאָגעוו. „זיי זעען אויס צו זיין זייער פיינע מענטשן, אָבער נישט די איינציקע וואָס האָבן אַזוי געליטן״, האָט ער געענטפערט. ער האָט מיר דערציילט פון דער שווערער לאַגע פון די יידן אין ווייס־רוסלאַנד און אין ליטע, וועלכע האָבן אויך אַזויפיל, און אפשר נאָך מער געליטן. וואָס ער האָט דערציילט האָט אויף מיר געמאַכט אַ ביטערן איינדרוק, וועגן דעם יידישן לעבן אין פוילן גופא און נאָך מער אין די רעגירטע לענדער פון דער פוילישער רעפובליק, ווי טיילן פון ווייס־רוסלאַנד און באַזונדערס ליטע.

אָבער נישט קוקנדיק אויף די אַלע גרויזאַמע זאַכן האָט פּראָפעסאָר גאָטהאַרט זיך געהאַלטן ביי די אָנשויאונגען פון די מאָרגנטויס, אַז די יידן, וועלכע לעבן אונטערן פוילישן רעזשים, דאַרפן אינגאַנצן ענדערן זייער לעבנס־שטייגער. זיי דאַרפן פון זיך אַראָפּוואַרפן די אַלטע יידישע צורה, אָפּשערן די בערד און פאות, אָננעמען די פוילישע שפּראַך אַלס זייער אייגענע שפּראַך און זיך אויסמישן מיט דער מערהייט פון

פוילישן פאָלק. ער איז „איבערצייגט״, האָט גאָטהאַרט געזאָגט, אַז ווען יידן אין פוילן וועלן ווערן מער ציוויליזירט און וועלן פון זיך אַראָפּוואַרפן זייער אייגענעם נאַציאָנאַליזם, וועט זייער לאַגע ווערן פיל בעסער. ענלעכע געדאַנקען זענען געווען איינגעשלאָסן אין באַריכט, וועלכן מאַרגנטוי האָט שפּעטער איבערגעגעבן דעם פּרעזידענט ווילסאָן. זיין באַריכט האָט אַרויסגערופן פּראָטעסטן פון די מייסטע יידן אין אַמעריקע.

איך ראַטעווע די מאַרק־זיצערינס און באַצאָל דערפאַר אַ טייערן פּרייז

די ריישער פּאָליציי, וועלכע האָט נישט געהאַלטן פון נויטיק אַריינצוטאָן אַ פינגער אין קאַלטן וואַסער בעת די געשעענישן, דעם 3־טן מאַי, האָט באַלד דערנאָך געקראָגן אַ נייעם אינספּעקטאָר. דער בירגערמייסטער קראַגולסקי, וועלכער איז אין דעם טאָג פון פּאָגראָם געווען אין אויסלאַנד, האָט ביי זיין צוריקקומען באַשלאָסן, אַז די פּאָליציי נויטיקט זיך אין אַ נייעם הויפּט־פירער, וואָס זאָל זיין יינגער פון דעם אַלטן אינספּעקטאָר און פעאיק צו שאַפן אַ שטרענגע דיסציפּלין. ער האָט דערפאַר איבערגעגעבן דעם דאָזיקן וויכטיקן אַמט אין די הענט פון אַ געוועזענעם אָפיציר, וועלכער האָט נישט געהאַט די מינדסטע דערפאַרונג אין פּאָליצייאישע ענינים.

איך האָב דעם דאָזיקן נייעם אינספּעקטאָר געקאָנט נאָך פון אונדזער ביידנס קינדער יאָרן. שוין אין זיין פּריסטער יוגנט, איז ער געווען אַ ביטערער שונא־ישראל און פלעגט נישט זעלטן שלאָגן יידישע קינדער ווען ער האָט נאָר דערצו געהאַט אַ געלעגנהייט. איצט, ווען ער האָט איבערגענומען דעם אַזוי וויכטיקן אַמט, האָט ער זיך פריער פון אַלץ געוואָלט „אויספּיינען״ מיט זיינע האַנדלונגען לגבי די יידן. קודם־כל האָט ער באַשלאָסן אָפּצורייניקן דעם אַמאָליקן „הינער פּלאַץ״, וואו צענדליקע יידישע משפּחות האָבן געצויגן זייער חיונה פון די „בודקעס״, וועלכע זיי האָבן דאָרטן יאָרן־לאַנג געהאַלטן. ווען דאָס איז אים געלונגען, האָט ער זיך באַלד דערנאָך גענומען צו פאַרטרייבן אויך די אַלטע מאַרק־זיצערינס.

ווען זיין באַפעל אַראָפּצוטרייבן די ווייבער פון מאַרק איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַן אַ וואָרנונג, האָט דאָס שווער געטראָפן די אַלטיטשקע און האָט אינגאַנצן אונטערגעגראָבן זייערע מעגליכקייטן צו עקזיסטירן. די ווייבער זענען אַלע געווען אָרעם און האָבן זיך קוים געקאָנט דערהאַלטן פון די פּאָר גרייצער, וועלכע זיי האָבן פאַרדינט פון פאַרקויפן פּרוכטן און אַנדערע קלייניקייטן. דעם אינספּעקטאָרס באַפעל איז פאַר די זיצערינס געווען ממש אַן אורטייל פון הונגער טויט.

די מאַרק־זיצערינס זענען אַריינגעפאַלן אין אַ ביטערער פאַרצווייפלונג. זיי זענען געלאָפן בעטן חסד ביים אינספּעקטאָר, ביים בירגער־מייסטער, אָבער מען האָט זיי אין ערגעץ נישט אַריינגעלאָזט. זיי זענען דאַן געלאָפן צו מיכל בירמאַן, מאָטיש עקשטיין און אַנדערע יידישע ראַדניקעס און געבעטן רחמים, אָבער קיינער האָט זיי נישט געקאָנט העלפן.

אין זייער פאַרצווייפלונג זענען די ווייבער געקומען צו מיר. איך האָב נישט געוווּסט מיט וואָס איך וועל זיי קאָנען העלפן, אָבער איך בין געווען אַזוי שטאַרק באַהערשט פון רחמנות געפיל, אַז איך האָב באַשלאָסן די פראַגע אַרומריידן מיטן בירגער־מייסטער קראַגולסקי. איך בין, דאַכט זיך מיר, געווען דער איינציקער ניט־פּאָליטישער ייד אין ריישע, וואָס איז געווען נאָענט באַפריינדעט מיטן בירגער־מייסטער. דאָס איז געווען דערפאַר ווייל איך האָב אים אין משך פון דריי יאָר געלערנט ענגליש, וועלכע ער האָט איצט גוט באַהערשט, און האָב פון אים נישט געבעטן די מינדסטע טובה און דערפאַר האָב איך געהאָפט, אַז אפשר וועל איך טאַקע קאָנען זיין אַ גוטער שליח פאַר די מאַרק־זיצערינס.

מאַרק זיצערינס ביי זייערע סטראַגאַנעס

Market women at their stands and stalls.

אַריינקומענדיק אין קראָגולסקיס קאַנצעלאַריע האָב איך דאָרטן געטראָפן דעם פּאָליציי אינספּעקטאָר. איך האָב זיך פריינטלעך באַגריסט מיט ביידע, אָבער איך האָב זיך געוואָלט צוריקציען און וואַרטן ביז דער אינספּעקטאָר וועט אַרויסגיין. אָבער קראָגולסקי, רעדנדיק צו מיר ענגליש. האָט מיר געהייסן פאַרבלייבן און אים זאָגן וואָס עס האָט מיך פלוצעם געבראַכט צו אים. איך האָב אים דערקלערט דעם צוועק, און גלייך אַפּעלירט צו אים אַזוי שטאַרק ווי ווערטער האָבן דאָס געקאָנט אויסדריקן, צו האָבן רחמנות מיט די אָרעמע ווייבער און זיי נישט לאָזן אויף דער עלטער אויסגיין פון הונגער.

„איך געפין זיך אין אַן אומאַנגענעמער לאַגע", האָט דער בירגערמייסטער געענטפערט. „אַ היפּש ביסל פון מיינע יידישע פריינד זענען צו מיר געקומען וועגן דער דאָזיקער פראַגע און איך האָב זיי אָפּגעזאָגט. וואָס וועלן זיי זאָגן איצט, ווען איך זאָל מאַכן אַן אויסנאַם מיט אייך?"

„זיי וועלן אייך בענטשן פאַר האָבן געראַטעוועט דאָס לעבן פון אָרימע אַלטע ווייבער", האָב איך אים געענטפערט.

פאַרשטייט זיך, אַז דער פּאָליציי אינספּעקטאָר האָט נישט פאַרשטאַנען קיין איינציקן וואָרט פון אונדזער געשפּרעך. קראָגולסקי האָט זיך אָבער איצט געווענדט צו אים און צו מיין גרויסער איבערראַשונג אים געזאָגט, אַז ער גלויבט, אַז עס וועט אפשר זיין בעסער אָפּצוואַרטן אַ געוויסע צייט ביז עס וועלן קאָנען אויסגעאַרבעט ווערן נייע פּלענער וואו די זיצערינס וועלן קאָנען איבערגעטראָגן ווערן". דער אינספּעקטאָר האָט מיר צוגעוואָרפן אַ בייזן בליק און איז געוואָרן רויט ווי אַ בוריק. מיך האָט דאָס אָבער ווייניק געאַרט. פאַרקערט, איך בין געגאַנגען נאָך ווייטער. רעדנדיק שוין פּויליש האָב איך אויך דערמאָנט דעם אינספּעקטאָרס האַנדלונג, ווען ער האָט מיט אַ צוויי וואָכן צוריק פאַרטריבן אַלע יידן פון די בודקעס אויפן „הינער פּלאַץ" און איצט לאָזט ער די בודקעס פאַרנעמען פון קריסטן. קראָגולסקי האָט אויך דאָס גענומען אין באַטראַכט און האָט פאַראָרדנט דעם אינספּעקטאָר צוריקצוגעבן די בודקעס, וועלכע זענען נאָך ליידיק צו די יידן, וועלכע ער האָט פאַרטריבן.

מיר האָבן פּשוט געפעלט ווערטער אויסצודריקן מיין דאַנק צום בירגער־מייסטער פאַר זיין איידלקייט. דער אינספּעקטאָר האָט זיך געוואָרפן אַהין און אַהער, אָבער קראָגולסקי איז באַשטאַנען אויף זיין באַשלוס. איך בין שנעל געלאָפן אָנזאָגן די בשורה צו די ווייבער, וועלכע האָבן געוואַרט אויף מיר פאַרן טויער פון מאַגיסטראַט. ווען איך האָב זיי געזאָגט, אַז זיי קאָנען צוריקגיין צו זייערע פּלעצער אין מאַרק, האָבן זיי אַלע פאַר פרייד אויסגעבראָכן אין אַ געוויין. זיי האָבן מיר אַרומגעכאַפּט. געהאַלדזט און געקושט אַזוי, אַז מיין אייגענע פרייד איז געווען פּונקט אַזוי גרויס ווי זייער אייגענע.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער זענען אַ צאָל פון יענע, וועלכע זענען פאַרטריבן געוואָרן פון זייערע פּלעצער אויפן „הינער פּלאַץ" אויך געווען צוריק אין זייערע בודקעס. איך האָב אָבער געהאַט דאָס געפיל, אַז דער אינספּעקטאָר וועט מיר מיין אינטערווענץ אין דער דאָזיקער אָנגעלעגנהייט קיינמאָל נישט מוחל זיין. דאָס איז טאַקע באַלד דערנאָך באַשטעטיקט געוואָרן.

איך ווער אַרעסטירט אויף אומבאַקאַנטע באַשולדיקונגען

דריי וואָכן נאָך יענע געשעענישן האָט מיין פרוי געבוירן אונדזער ערשט קינד, דאָס האָט אונדז ביידע געבראַכט גרויס גליק. צום אומגליק האָט אָבער אונדזער פרייד נישט לאַנג געדויערט. מיין פרוי איז פּלוצים זייער קראַנק געוואָרן אויף אַ בלוט־פאַרגיפטונג און איר לעבן איז געווען אין אַ גרויס געפאַר. באַלד דערנאָך איז אויך אונדזער קינד קראַנק געוואָרן מיט בלוט־פאַרגיפטונג. מיין לאַגע איז געווען אַ פאַרצווייפלטע.

אין מיטן פון מיין אומגליק האָט זיך אין איין שיינעם טאָג, אין דער ערשטער וואָך פון חודש יוני, פּלוצים דערהערט אַן אויסערגעוויינלעכער קלאַפּן אין דער טיר פון אונדזער וווינונג. איך בין שנעל געלאָפן צו דער טיר און זי געעפנט, ווען איך האָב פּלוצים דערזען פאַר זיך דעם איינציקן דעטעקטיוו אין ריישע, באַגלייט פון צוויי מיט ביקסן באַוואָפנטע פּאָליציאַנטן. איך האָב זיי געפרעגט וואָס זיי ווילן, אָבער זיי האָבן נישט געענטפערט און זיך אַריינגעריסן, ווי ווילדע חיות, אין מיין וווינונג.

דער דעטעקטיוו האָט זיך געוואָרפן אויף אַלצדינג, וואָס עס האָט זיך געפונען אין שטוב. ער האָט עפּעס געזוכט, אָבער האָט נישט געזאָגט וואָס. ער איז געווען אַזוי געמיין, אַז ער האָט זיך אַפילו געוואָרפן אויף מיין פרויס קראַנקן בעט און אויך דאָרטן געזוכט. ווען ער איז פאַרטיק געוואָרן, האָט ער מיך דערקלערט אַלס זיין אַרעסטאַנט און געפאָדערט איך זאָל מיט אים מיטגיין. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָב איך אַזוי ווייט ווי מעגלעך באַרואיקט מיין פרוי און בין געגאַנגען. אונטן האָבן געוואַרט נאָך צוויי באַוואָפנטע פּאָליציאַנטן. זיי האָבן מיך אַריינגענומען אינמיטן און געפירט גלייך איך וואָלט געווען גאָט ווייס וואָס פאַר אַ שרעקלעכער פאַרברעכער.

דער אינספּעקטאָר האָט מיך באַלד גענומען אויף אַ שטרענגן פאַרהער. איך האָב נישט געענטפערט אויף קיין שום פראַגע און האָב פון אים געפאָדערט אַ דערקלערונג פאַר זיינע האַנדלונגען. ער האָט מיך דאַן אין דער באַגלייטונג פון צוויי פּאָליציאַנטן אָפּגעשיקט אין בערגערס האָטעל. דאָרטן האָב איך אָנגעטראָפן אַנדערע אַרעסטירטע ווי: בערנאַרד פיש, יעקב אַלטער, מאַרקוס בוכבינדער, יוסף שטאָרך, משה שיפער, פּנחס עלנבויגן, צוויי יידישע סאָציאַליסטן און נאָך אַנדערע. פּונקט ווי איך, האָבן אויך זיי נישט געוווסט אויף וועלכן גרונט זיי זענען אַרעסטירט געוואָרן. איך בין פאַרבליבן אין אַ צימער פון דעם באַוואַכטן האָטעל איבער נאַכט.

איך האָב אָבער נישט געקאָנט איינשלאָפן, ווייל איך האָב געציטערט איבער מיין פרויס צושטאַנד און אויך וועגן מיין זייער קראַנקן קינד, וועלכע זענען געבליבן אין דער היים בלויז מיט דער אַם, וועלכע האָט געזויגט דאָס קינד. אַרום אַכט אַ זייגער אינדערפרי איז צו מיר געקומען אַ פּאָליציאַנט און געזאָגט, אַז דער אינספּעקטאָר וויל מיך זען.

דער דאָזיקער שונא־ישראל האָט איצט אָנגעשלאָגן אַ פּיל פריינדלעכן טאָן ווי נעכטן. ער האָט מיך באַגריסט מיט אַ שיינעם „גוט מאָרגן", אָבער באַלד דערנאָך האָט ער מיר געפּריידיקט וועגן אַלע מיינע כלומרשטע „חטאים" קעגנאיבער דעם פּוילישן פאָלק. „דאָס אומגליק מיט דיר", האָט ער געזאָגט, „איז וואָס דו ביסט צופיל כלל־טוער. אין אונדזער נייעם פּוילן זענען מיר גערעכט און פאַראַורטייללאָז צו יידן פּונקט אַזוי ווי צו קריסטן. אָבער מיר קאָנען נישט פאַרטראָגן און וועלן נישט פאַרטראָגן ווען אַזעלכע כלל־טוער ווי דו זאָלן אויף אונדז אויסאיבן וועלכן עס איז איינפלוס. איצט ביסטו פריי און קאָנסט גיין".

איך האָב אים נישט געענטפערט מיט קיין איינציק וואָרט און בין שנעל אַרויס אין דרויסן וואו איך האָב געכאַפּט דעם ערשטן פיאַקער און געבעטן צו פאָרן אַזוי שנעל ווי מעגלעך צו מיין היים. איך בין געווען צופרידן, אַז דער צושטאַנד פון מיין פרוי איז וויניקסטנס נישט פאַרערגערט געוואָרן. לאַנג בלייבן אין דער היים האָב איך אָבער נישט געקאָנט. דער אינטריגאַנטישער אינספּעקטאָר האָט מיר מיט עטליכע ווערטער געגעבן אָנצוהערן, אַז קרייז־הויפּטמאַן קאָנצעוויטש האָט אויך עפּעס געהאַט אַ חלק אין מיין אַרעסט. איך בין דערפאַר געלאָפן צו קאָנצעוויטשן.

אַריינקומענדיק צו אים האָב איך אַפילו פאַרגעסן צו זאָגן דעם געוויינלעכן „גוט מאָרגן" און אים גלייך געפרעגט, פאַרוואָס האָט ער מיך געהייסן אַרעסטירן. קאָנצעוויטש האָט מיך אָנגעקוקט מיט שטוינונג און צוריקגעפרעגט: „איך האָב אייך געהייסן אַרעסטירן!? ער האָט מיר דאָן דערציילט, אַז ער האָט זיך דערוווּסט וועגן די אַרעסטן שפּעט ביי נאַכט און האָט גלייך טעלעפאָנירט צו דער פּאָליציי און געפאָדערט מיין באַפרייאונג. בירגערמייסטער קראַגולסקי איז נישטאָ אין שטאָט, האָט ער געזאָגט. אָבער די פּאָליציי האָט אים פאַרזיכערט, אַז איך וועל באַלד באַפרייט ווערן. ער האָט אויך געפאָדערט, אַז די אַלע אַנדערע אַרעסטירטע זאָלן באַפרייט ווערן.

דער קרייז־הויפּטמאַן איז, ווי געוויינטלעך געווען זייער פריינדלעך צו מיר. ער האָט דאָן מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז די פּאָליציי האָט זיך וואַרשיינליך באַנוצט מיט קראַגולסקיס אָפּוועזנהייט מיך צו אַרעסטירן מיטן צוועק מיך און אַלע אַנדערע צו פאַרשיקן אין פּוילישן קאָנצענטראַציע־לאַגער נעבן דאָמבראָוואַ, נישט ווייט פון דער דייטשער גרענעץ. דאָס האָט די פּאָליציי אָבער נישט געקאָנט טאָן אָן זיין באַווייליקונג, וועלכע ער וואָלט קיינמאָל נישט געגעבן. ער האָט מיך אָבער האַרציק געראָטן, אַז איך זאָל פאַרלאָזן ריישע און זיך באַזעצן אין אַן אַנדערע שטאָט, ווייל ער דערוואַרט באַלד איבערגעטראָגן צו ווערן און דעמאָלט וועט מיך קיינער מער נישט באַשיצן.

מיין ענטפער איז געווען, אַז אויב איך וועל באַשליסן צו פאַרלאָזן ריישע וועל איך פאָרן קיין אַמעריקע, וואו מענטשן זענען פריי און עס זענען נישטאָ קיין קאָנצענטראַציע לאַגערן. „דאָס איז נאָך בעסער", האָט קאָנצעוויטש געזאָגט. „אָבער טוט עס באַלד איידער עס ווערט צו שפּעט". באַלד דערנאָך האָט ער מיך אַריינגעפירט צו זיין סעקרעטאַר און אים געהייסן פאַר מיר אויסשטעלן אַ פּאַספּאָרט צו פאָרן קיין אַמעריקע.

גאָט אין הימל האָט געהאָלפן און מיין פרוי איז, ווי דורך אַ נס אַרויס פון דער דראַענדער געפאַר. איך האָב איר ערשט דעמאָלט דערציילט פון מיין געשפּרעך מיט קאָנצעוויטשן און זי האָט פון מיר געפאָדערט, אַז איך זאָל באַלד פאָרן קיין וואַרשע נאָך אַ וויזע, ווייל זי האָט מורא מען זאָל מיך נישט פאַרשיקן אין דעם קאָנצענטראַציע לאַגער. איך בין געפאָרן קיין וואַרשע און באַלד געקראָגן די וויזע און דעמאָלט האָט זי געהאַלטן אין איין פאָדערן פון מיר, אַז איך זאָל וואָס שנעלער פאַרלאָזן מיין היים, כאָטש זי איז נאָך געווען קראַנק.

איך האָב זי געפאָלגט און ווען איך האָב זיך אָפּגעשטעלט אין בערלין אויף עטלעכע טעג, האָב איך דאָרטן פון איר געקראָגן אַ בריוו, אַז אונדזער קינד לעבט נישט מער. מיט אַ צעבראָכן האַרץ בין איך אָבער געפאָרן ווייטער און דעם 20־סטן אָקטאָבער 1920 בין איך ענדלעך אָנגעקומען קיין ניו־יאָרק.

לוואָווסקאַ גאַס
The Lemberg Street

מיכאל וואַלצער - פּאַס- הוד השרון

„פּועלי ציון" אין ריישע

1.

אין ריישע האָט שוין אין יאָר 1904 עקזיסטירט אין די ראַמען פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אַ יידישער האַנדלס־אַנגעשטעלטער־ און אַרבעטער־פאַריין, וואָס אין סאָציאַלע פראַגן און בפרט אין עקאָנאָמישן קאַמף איז ער געווען אומאָפּהענגיק פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

אין חודש מאַי 1904 איז אין קראָקע פאָרגעקומען דער צוזאַמענפאָר פון ציוניסטישע אַרבעטער־און האַנדלס־אָנגעשטעלטע פאַריינען אין עסטרייך, אין וועלכן עס האָבן צ. א. אָנטייל גענומען דעלעגאַטן פונעם אויבן דערמאָנטן האַנדלס־אָנגעשטעלטן פאַריין אין ריישע.[1] אויפן דאָזיקן צוזאַמענפאָר איז געגרינדעט געוואָרן דער „פאַרבאַנד פון יידישע אַרבעטער־און האַנדלס־אָנגעשטעלטע „פּועלי־ציון" — אַזוי אַז מיר קאָנען אָננעמען דאָס יאָר 1904 אַלס דאָס גרינדונגס־יאָר פון דער פּועלי־ציון אָרגאַניזאַציע אין ריישע.

עס האָט זיך באַלד אָנגעהויבן דער דיפערענצירונגס־פּראָצעס פון דער „פּועלי־ציון" באַוועגונג אין גאַליציע און ווען ס'איז אַ יאָר שפּעטער — אין 1905 — פאָרגעקומען אין קראָקע דער צווייטער צוזאַמענפאָר פון דער עסטרייכישער פּועלי־ציון פאַרטיי, איז שוין דאָרט געקומען צום אויסדרוק דאָס קלאַסן־באַוווסטזיין פון דער ציוניסטישער אַרבעטערשאַפט.

צו דער צייט — דאָס איז אין יאָר 1905 — איז שוין טעטיק געווען אין ריישע אַ פּועלי ציון אָרגאַניזאַציע,[2] וועמענס אָנפירער האָבן מיטן גאַנצן ברען און התלהבות אויפגענומען די לאָזונגען פון נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער באַפרייאונג.

צו די דאָזיקע ערשטע פּועלי־ציון פּיאָנערן אין ריישע האָבן געהערט: מרדכי בוכבינדער, אלישבע וואַלצער,[3] בן־ציון פעט, בערנארד פיש, נחום שטערנהיים, לוי חיים, משולם דודזאן, א. הירשהאָרן, ד. שפּירא און אים צו לאַנגע יאָרן יצחק עסטרייכער, וועלכער האָט פיל צייט און כוחות אָפּגעגעבן פאַר ציוניסטישער און געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אין ריישע און פּירט אויך היינט אָן אין ישראל מיט דער אָרגאַניזאַציע פון דער שארית הפליטה פונעם ריישער יידנטום. דער ערשטער סעקרעטאַר פון דער פּועלי־ציון אָרגאַניזאַציע אין ריישע איז געווען לוי חיים און נאָך אים יצחק עסטרייכער.

2.

אין דריי ריכטונגען איז געגאַנגען די אַרבעט פון דער יונגער פּוע"צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע. דער קאַמף פאַר נאַציאָנאַלע רעכט פון די יידישע מאַסן האָט נישט געשטערט דורכפירן עקאָנאָמישע אַקציעס לטובת דער יידישער אַרבעטערשאַפט, דערביי האָט אין דער אָרגאַניזאַציע שטאַרק פּולסירט די קולטור־און אויפקלערונגס־אַרבעט אויף דער יידישער גאַס.

וואָס שייך דעם קאַמף פאַר נאַציאָנאַלער גלייכבאַרעכטיקונג איז כדאַי צו דערמאָנען, אַז אין הערבסט 1905 האָט זיך אין גאַנץ עסטרייך אָנגעהויבן אַ שטאַרקע פאָלקס־באַוועגונג פאַרן אַלגעמיינעם וואַלרעכט צום ווינער פאַרלאַמענט. אין דעם דאָזיקן קאַמף האָט די ריישער פּוע"צ אָרגאַניזאַציע גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל, רופנדיק די יידן צו פּאָליטישער אַקטיוויטעט.

אַ גאָר וויכטיקע אַרבעט איז אויפגעטון געוואָרן אויפן געביט פון עקאָנאָמישע אַקציעס. אין די אַרבעטס־וואַרשטאַטן און אין די געוועלבער איז די אַרבעטס־צייט נישט געווען בכלל נאָרמירט און דער לוין איז געווען אַ מינימאַלער. דעריבער האָט די פּוע"צ אָרגאַניזאַציע אין ערשטער ריי גענומען אויף זיך די אויפגאַבע אויפצונעמען דעם קאַמף פאַר פשוטע מענטשלעכע אַרבעטס־באַדינגונגען און ווי עס אינפאָרמירט אונדז דער גרויסער מנהיג און טעאָרעטיקער פון דער פּוע"צ באַוועגונג ב. באָראָכאָוו אין זיין אָפּהאַנדלונג א. ט. „צו דער געשיכטע פון דער פּועלי ציון באַוועגונג", וואָס איז דערשינען אינעם „יידישן אַרבעטער־פּנקס" (ערשטער באַנד ז. 53) — האָט די פּוע"צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע דורכגעפירט צו יענער צייט אַ שטרייק פון שוסטער. ס'איז אַפילו דאַמאָלט געקומען — דערציילט אונדז דער דאַמאָלטיקער סעקרעטאַר פון דער פּוע"צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע, דער פריער שוין דערמאָנטער יצחק עסטרייכער — צו אַ העפטיקער דעמאָנסטראַציע פון די שטרייקנדע שוסטער, בעת וועלכער ס'זענען אויסגעהאַקט געוואָרן די שויבן פונעם שוךגעשעפט פון בערל קליינמאַן.

אין די ערשטע יאָרן פונעם 20־טן י"ה איז דער פּוע"צ פאַריין אין ריישע געווען אַ וויכטיקער צענטער פון יידישער קולטור־טעטיקייט. אַ חוץ אַנאַלפאַבעטן־ און בילדונגס־קורסן איז פיל געטון געוואָרן פאַר פאַרשפּרייטן יידישע ליטעראַטור און פון צייט צו צייט האָבן באַזוכט ריישע אָנגעזעענע יידישע שרייבער, וואָס האָבן תמיד געפונען דאָרט אַ האַרציקע און וואַרעמע אויפנאַמע. ווי ריירעוודיק און אַלזייטיק ס'איז געווען די קולטורעלע טעטיקייט פון די דאַמאָלטיקע פּוע"צ אַקטיוויסטן באַווייזט דער פאַקט, אַז ס'איז אונטער דער לייטונג פונעם יונגן פּוע"צ טוער ד. דוקער אַנטשטאַנען אַן אַמאַטאָרן־קלוב, צו וועלכן עס האָבן צ. א. געהערט די חברים בן ציון

---

[1] יעקב קענער „קווערשניט" ז. 24.

[2] נ. מ. גלבר „תולדות התנועה הציונית בגליציה", ז. 750.

[3] דער „יידישער אַרבעטער", נומער 21, כסלו תרס"ו (15.12.1905) גיט איבער, אַז אויף אַ פאַרזאַמלונג פון אַרבעטערינס אונטערן פאָרזיץ פון אלישבע וואַלצער, פאָרגעקומען דעם 25־טן נאָוועמבער 1905 האָט מען אויסגעקליבן אַ קאָמיטעט פון 6 חברות. זייער אויפגאַבע, שאַפן אַ פרויען אָרגאַניזאַציע „יהודית".

פעט, צבי ש. לעדער און יצחק עסטרייכער. אַ גרויסן דער־פאָלג האָט געהאַט דאָס אויפפירן פון י. גאָרדינ׳ס דראַמע „דער מטורף", וואָס איז געשפּילט געוואָרן אין פישביינ׳ס זאַל.

די דאָזיקע פּילזייטיקע טעטיקייט פון דער פּוע״צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע באַלד אין דער ערשטער תקופה פון איר עקזיסטענץ האָט פיל בייגעטראָגן צו דער פאַרשפּרייטונג פונעם פּוע״צ געדאַנק צווישן די יידישע אַרבעטס־מענטשן אינעם דעמאָלטיקן ריישע.

ווי מיר האָבן דאָס שוין אונטערגעשטראָכן, האָט די פּוע״צ פּאַרטיי אין איר ערשטער תקופה נישט איבערגעריסן דעם אָרגאַניזאַציאָנעלן באַנד מיט דער ציוניסטישער לאַנ־דעס־אָרגאַניזאַציע, אַזוי, אַז די פּוע״צ אין ריישע איז נאָך אַלץ געווען אַ באַשטאַנד־טייל פונעם ציוניסטישן דיסטריקט אין קראָקע.

מיט דער צייט אָבער, ווען וואָס אַ מאָל מער פּראָלע־טאַרישע עלעמענטן האָבן באַקומען אַ דעצידירנדיקע השפּעה אויף די אידעישע יסודות פון דער פּוע״צ באַוועגונג, איז אין די רייען פון די פּוע״צ אַרבעטער און האַנדלס־אַנגע־שטעלטע געשטיגן דאָס קלאַסן־באַוווסטזיין צוזאַמען מיט דער שטרעבונג צו אַ פולער קלאַסן־זעלבסטשטענדיקייט. אויפן דריטן פּוע״צ צוזאַמענפאָר אין יאָר 1906 אין לעמבערג איז געשאַפן געוואָרן קלאָרקייט אינעם פּאַרטיי־פּראָגראַם. עס איז דאַמאָלט פּראָקלאַמירט געוואָרן דער קאַמף פאַר סאָציאַליזם און נאַציאָנאַלער אויטאָנאָמיע פון די יידן אין עסטרייך און ס׳איז אָנגענומען געוואָרן דער נאָמען: „יידישע סאָציאַליס־טישע אַרבעטער־פּאַרטיי „פּועלי ציון אין עסטרייך". (דער ייד. אַרב. נומ. 35/36, חשון תרס״ז 19.10.1906 גיט איבער אַז סעקרעטאַרין פונעם צוזאַמענפאָר איז געווען אלישבע וואַלצער פון ריישע).

וואָס שייך דעם פאַרהעלטעניש צו דער ציוניסטישער לאַנדעס־אָרגאַניזאַציע, איז באַשלאָסן געוואָרן איבערצורייסן מיט איר אַלע פאַרבינדונגען און פאַרווערן אַלע מיטגלידער פון דער פּאַרטיי צו געהערן צו אַנדערע פּאָליטישע אָרגאַ־ניזאַציעס.

אין רעזולטאַט פון דעם דאָזיקן באַשלוס האָט אַ גרויסע צאָל אַקטיווע פּועלי ציוניסטן פאַרלאָזט די פּאַרטיי, נישט זייענדיק מסכים מיט דער אָנגענומענער סאָציאַליסטישער אידעאָלאָגיע.

אויך אין ריישע איז בשייכות מיט דער נייער אידעישער ליניע פון דער פּוע״צ באַוועגונג אַנטשטאַנען אַ קריזיס אין דער פּוע״צ אָרגאַניזאַציע. אַ גרופּע אָנפירנדיקע פּוע״צ־טוער: בן ציון פעט, לוי חיים, הירשהאָרן און יצחק עסט־רייכער האָבן פאַרלאָזט די אָרגאַניזאַציע.

אָבער טראָץ דער דאָזיקער שייד־ליניע, וואָס האָט איצט אָפּגעגרענעצט די פּוע״צ פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַ־ציע, איז פּוע״צ פּאַרטיי געשטאַנען אויפן שטאַנדפּונקט פון אָנטייל נעמען אינעם ציוניסטישן קאָנגרעס און האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין די זאַמלונגען פאַרן ק.ק.ל., הגם עס האָבן זיך שוין געלאָזט הערן אָפּקלאַנגען פון די חילוקי דעות אין דער רוסלענדישער פּוע״צ פּאַרטיי בנוגע דעם דאָזיקן פּראָבלעם.

בשייכות דער מיט איז אויף דער צווייטער קאָנפערענץ פון דער פּוע״צ באַוועגונג אין עסטרייך, וואָס איז פאָרגע־קומען אין יוני 1905 אין קראָקע, באַשלאָסן געוואָרן אַרויס־צושטעלן ביי די וואַלן צום זיבעטן ציוניסטישן קאָנגרעס אייגענע קאַנדידאַטן און צו בילדן „דאָרט אַ באַזונדערע פּאַרטיי־גרופּע, כדי צו פאַרטיידיקן די אינטערעסן און אַנ־שויאונגען פונעם פּראָלעטאַריאַט ביי דער ציוניסטישער אַר־בעט". עס איז דאַמאָלט באַשלאָסן געוואָרן אַרויסצושטעלן צווישן אַנדערע אויך אין ריישע אַן אייגענעם קאַנדידאַט.[4]

.4

וואָס אַמאָל בולטער איז געקומען צום אויסדרוק דער דאָזיקער אַרבעטער־שטאַנדפּונקט, וועלכן עס האָבן פאַרנומען די ריישער פּוע״צ אָרגאַניזאַציע אין אַלע פראַגן פונעם יידישן לעבן אין ריישע.

בעת דעם קאַמף פאַר אַן אַכט־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג, בעת די וואַלן צו דער ריישער קהילה ווי אויך בעת די וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט — האָט די פּוע״צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע גקעמפט פּאַרן נצחון פון די פּוע״צ לאָזונגען. בעת די דאָזיקע פּאָליטישע אַקציעס האָט זיך די פּוע״צ אָר־גאַניזאַציע אין ריישע דעראָבערט איר עקזיסטענץ־רעכט באַ־גלייך מיט דער ציוניסטישער און זש.פ.ס.־פּאַרטיי און דורך דער פילזייטיקער טעטיקייט אויף אַלע געביטן פון יידישערווירקלעכקייט האָט זי געוואונען די סימפּאַטיע פון דער יידי־שער אַרבעטערשאַפט.

דער וווקס פונעם כוח פון דער פּוע״צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע, אירע דערפאָלגרייכע טעטיקייט אויפן פּראָפעסיאָנעלן געביט, בפרט די פאַראַנטוואָרטלעכע אָנפירונג מיטן שטאַרקן פּאַרייִן פון יידישע האַנדלס־אַנגעשטעלטע, האָט אַ סך משפּיע געווען אויף די פירער פון דער אָרטיקער פּ.פּ.ס., וואָס האָבן געמוזט אָנערקענען די ריישער פּוע״צ אַלס אַ וויכטיקן פאַק־טאָר אין דער ריישער אַרבעטערשאַפט. די דאָזיקע פּאָזיטיווע באַציאונג פון דער פּ.פּ.ס. צו דער פּוע״צ פּאַרטיי אין ריישע איז טאַקע געקומען צום אויסדרוק בעת אַן 1־טער מאַי מאַסן־דעמאָנסטראַציע אינעם יאָר 1906,[5] אין וועלכער די פּוע״צ האָט אָנטייל גענומען צוזאַמען מיט דער פּ.פּ.ס. און זש.פּ.ס. (זשידאָווסקאַ פּאַרטיאַ סאָציאַליסטיצ׳נאַ), דערביי איז ביי דעם מאָנומענט פון אַדאַם מיצקעוויטש אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ בשותּפותדיקע מאַסן־פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער אין נאָמען פון פּוע״צ האָט גערעדט ד. שפּירא.

[4] מ. אייזלאַנד: „עסטרייכישע „פּועלי ציון" אויף אַ ציוניסטישן קאָנגרעס" — פּאָלקסבלאַט 1964.

[5] דעם דאָזיקן פּרט האָט אונדז איבערגעגעבן דער פּאַרזיצער פון דער ריישער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל, יצחק עסטרייכער.

.5

מיר האָבן שוין פריער באַמערקט, אַז נאָכן דריטן צוזאַמענפאָר פון דער עסטרייכישער פוע״צ אין לעמבערג (אָקטאָבער 1906) האָט זיך שוין גאָר בולט אָנגעצייכנט דער קלאַסן־כאַראַקטער פון דער ריישער פוע״צ אָרגאַניזאַציע. די יידישע ווירקלעכקייט אינעם דאַמאָלטיקן גאַליציע האָט אָבער נאָך משפיע געווען אויף דער טאַקטיק פון דער פוע״צ באַוועגונג בעת די וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אינעם יאָר 1907. לויט די החלטות פונעם דריטן פּאַרטיי־צוזאַמענפאָר האָבן די פוע״צ געדאַרפט אונטערשטיצן די סאָציאַליסטישע קאַנדידאַטן דאָרט, ווו די ציוניסטן האָבן נישט געהאַט קיין אייגענע קאַנדידאַטן בתנאי, אַז די סאָציאַליסטן האָבן געהאַט אַ פּאָזיטיווע שטעלונג צו די יידיש־נאַציאָנאַלע פאָדערונגען. אין די איבעריקע וואַל־קרייזן איז דערלויבט געוואָרן צו אונטערשטיצן די ציוניסטישע קאַנדידאַטן. אַזוי איז אויך געשען אין ריישע, ווו די פוע״צ אָרגאַניזאַציע האָט אָנטייל־גענומען אין דער וואַל־אַקציע לטובת דעם ציוניסטישן קאַנדידאַט, אונטערשטרייכנדיק אָבער תמיד דעם באַזונדערן פוע״צ קלאַסן־שטאַנדפּונקט אין דעם קאַמף פאַר נאַציאָנאַל־יידישער אויטאָנאָמיע.

נאָך דער דאָזיקער ערשטער פּאָליטישער אַקציע פון דער ריישער פוע״צ אָרגאַניזאַציע איז געקומען דער העלדנהאַפטער קאַמף אין שייכות מיט דער פאָלקס־ציילונג אין יאָר 1910, בעת וועלכער די ריישער פוע״צ האָט צוגלייך מיט דער גאַנצער פוע״צ באַוועגונג אין גאַליציע אַנטוויקלט אַ ברייטע אויפקלערונגס־טעטיקייט לטובת דער אָפיציעלער אָנערקענונג פון יידיש.

בעת די ווייטערע פּאָליטישע אַקציעס צום אָנהויב פונעם צווייטן צענדליק יאָר פונעם 20־טן י״ה (וואַלן צום פּאַרלאַמענט אין 1911, די אַקציע פאַר רעפאָרמירן די וואַל־אָרדינאַציע צום גאַליצישן סיים) — איז געקומען צום אויסדרוק דער זעלבסשטענדיקער אומאָפּהענגיקער כאַראַקטער פון דער ריישער פוע״צ אָרגאַניזאַציע.

עס האָבן זיך געשטאַרקט די רייען פון דער אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט אויך נישט פאַרנאַכלעסיקט די פּראָפעסיאָנעלע און קולטורעלע טעטיקייט. אינעם יאָר 1913 האָבן זיך די ריישער פוע״צ קאָנצענטרירט אינעם פאַריין „אחוה״, וואָס האָט זיך אַ דאַנק דער אַרבעטזאַמער און איבערגעגעבענער פאַרוואַלטונג (אַזוי גערופענעם „אויסשוס״) דעראָבערט אַ גרויסע השפעה אין די רייען פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט אין ריישע. צו דער דאָזיקער פאַרוואַלטונג האָבן געהערט: בערנאַרד פיש אַלס יושב ראש (אבמאַן), א. הירשהאָרן אַלס זיין פאַרטרעטער (וויצע־אבמאַן), י. גרינבוים און י. בוכנער אַלס סעקרעטאַרן, ב. סראַקאַ אַלס קאַסירער, נחום שטערנהיים און ד. שפירא אַלס ביבליאָטעקאַרן, צבי פעט און מ. האַרנינג אַלס קאָנטראָל־קאָמיסיע און י. יאַכימאָוויטש, י. נוסבוים, מ. דרוקער, ח. גראַבער און ז. האַר אַלס פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער. טייערע, פּאַרדינסטפולע קעמפער, וואָס האָבן געטריי געדינט דעם פוע״צ אידעאַל, תמיד גרייט צו קרבנותפולער אַרבעט לטובת דעם יידישן פאָלקס־מענטש.

.6

אין חודש יולי 1914 איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט מלחמה. אַ גרויסע צאָל פוע״צ מיטגלידער זענען מאָביליזירט געוואָרן. די פּאַרטיי־אַרבעט איז איבערגעהאַקט געוואָרן. ס׳איז אַנטשוויגן דער „יידישער אַרבעטער״ און בלויז איינצעלנע פּאַרטיי־טוער זענען געבליבן אין ריישע און האָבן אויפגעהאַלטן צווישן זיך אַ חברישן קאָנטאַקט.

ערשט אין יאָר 1917 האָט אָנגעהויבן אויפסניי צו דערשיינען אין ווין דער פוע״צ אָרגאַן „דער יידישער אַרבעטער״ און אין דעצעמבער 1917 איז אין קראָקע פאָרגעקומען די לעצטע קאָנפערענץ פון דער עסטרייכישער פוע״צ, אויף וועלכער ס׳האָט אויך אָנטייל גענומען אַ דעלעגאַט פון ריישע און ווו ס׳איז אויך דערלויבט געוואָרן דער מערב־גאַליצישער פוע״צ אָרגאַניזאַציע נאָכן צעפאַלן זיך פון עסטרייך־אונגאַרן אָנצושליסן זיך אָן דער פוילישער פוע״צ פּאַרטיי.

סוף 1918 האָט זיך געענדיקט די מלחמה מיט דער מפּלה פון דער דייטש־עסטרייכישער אַליאַנץ. אויף די חורבות פון די אָקופּאַנטישע מדינות איז אַנטשטאַנען די פּוילישע אומאָפּהענגיקע מדינה און אין חודש דעצעמבער 1918 איז פאָרגעקומען אין וואַרשע די ערשטע פוע״צ קאָנפערענץ אין פּוילן, ווו עס איז דורכגעפירט געוואָרן די אָפיציעלע פאַראייניקונג פון דער גאַליצישער פוע״צ מיט דער שוועסטער־אָרגאַניזאַציע אין פּוילן.

אין ריישע האָבן זיך איצט די צוריקגעקומענע „אחוה״ מיטגלידער מיט פולער ענערגיע גענומען צו דער פּאַרטיי־אַרבעט. אינצווישן זענען אין דער פוע״צ באַוועגונג אויסגעבראָכן טיפע חילוקי **דעות** בשייכות מיט דער באַציאונג צום דריטן קאָמוניסטישן אינטערנאַציאָנאַל ווי אויך אין דער פראַגע פון אָנטייל נעמען אינעם ציוניסטישן קאָנגרעס.

אויף דער 5־טער פוע״צ וועלט־קאָנפערענץ אין ווין אין יאָר 1920 איז געקומען צו אַ שפּאַלטונג. און ווען דער פּאַרטיי־ראַט פון דער פוילישער פוע״צ, וואָס איז פאָרגעקומען אין נאָוועמבער 1920 האָט באַשלאָסן אָנצושליסן זיך אינעם לינקן פוע״צ וועלט־פאַרבאַנד, האָט אַ גאַנצע ריי פון פוע״צ אַקטיוויסטן, בעיקר פון מערב־גאַליציע מיט ד״ר יצחק שיפּער בראש געשאַפן אַן אָרגאַניזיר־קאָמיטעט מיטן ציל צוזוגרייטן אַ קאָנפערענץ פון אַלע פוע״צ גרופּן, וועלכע האָבן זיך געשטעלט אויף דער זייט פונעם רעכטן וועלט־פאַרבאַנד מיט דער פוע״צ פּאַרטיי אין ארץ ישראל אַלס צענטער. די דאָזיקע אַקטיוויסטן האָבן אַרויסגעגעבן אַן אויפרוף, אונטערגעשריבן דורך פוע״צ פירער פון עטלעכע ארטשאַפטן, צווישן זיי אויך דורך דעם לאַנגיאָריקן, פאַרדינסטפולן פוע״צ טוער פון ריישע, ב. פיש.

די שפּאַלטונג אין דער פוע״צ באַוועגונג האָט נישט אויסגעמיטן ריישע, ווו דער רוב פוע״צ חברים האָבן זיך אַרויסגעזאָגט פאַר דער רעכטער פוע״צ ריכטונג, וועלכע האָט זיך אויף דער קאָנפערענץ אין קראָקע אין אַפּריל 1921 קאָנסטיטואירט אַלס „אומאָפּהענגיקע יידישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי פּועלי ציון אין מערב־גאַליציע״ מיט אַן אייגענעם פּאַרטיי־אָרגאַן „דאָס אַרבייטער־וואָרט״. אין דער

דאָזיקער גרינדונגס־קאָנפערענץ האָט זיך אויך באַטייליקט אַ דעלעגאַט פון ריישע.

אונטער דער השפעה פון דער רעכטער פּועל־ציון ערגאַניזאַציע אין ריישע איז פאַרבליבן דער אַרבעטער־קאָנסום „אחדות", דער אַרבעטער־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס האָט געליפערט צו ביליקע פּרייזן שפּייז־אַרטיקלען פאַר אַרבעטער־ און האַנדלס־אָנגעשטעלטע.

אינעם אייגענעם פאַריינס־לאָקאַל איז טעטיק געווען אַ גוט פּראָספּערירנדיקער לייען־זאַל און זער פּאָפּולער איז געווען אין דער שטאָט דער פּועל־ציון מוזיק־קלוב „הזמיר".

גוט איינגעאָרדנט איז געווען דער פּועל־ציון קינדער־היים מיט בערך 60 אַרבעטער־קינדער, וועלכע זענען דאָרט דערצויגן און געשפּייזט געוואָרן. דער דאָזיקער אַנשטאַלט איז געגרינדעט געוואָרן מיט דער באַדייטנדיקער מיטהילף פון דער פאַרדינסטפולער כלל־טוערין פרוי אסתר וויזענפעלד, (לעבט פון יאָר 1926 אין אַמעריקע, מיט איר חשובן מאַן לעאָן וויזענפעלד, דעם פאַרדינסטפולן, געזעלשאַפטלעכן טוער, לאַנגיאָריקער פּובליציסט און רעדאַקטאָר פון עטלעכע יידישע און יידיש־ענגלישע צייטונגען), וועלכע האָט מיט לייב און לעבן זיך אָפּגעגעבן דער אַרבעט פאַר דעם אַרבעטער־קינדער־היים. אין אָנערקענונג פון די גרויסע פאַרדינסטן פון דער פרוי אסתר וויזענפעלד פאַר דער אַזוי נוצלעכער אַרבעטער־אינסטיטוציע, איז זי אויף אַן עפנטלעכער געזעגענונגס־פייערונג פאַר איר אָפּפאָר קיין אַמעריקע אויסגעוויילט געוואָרן אַלס לעבנס־לענגלעכע פּרעזידענטין פונעם „פּועלי ציון" קינדער־היים. פרוי וויזענפעלד איז אויך געווען די גרינדערין און פּרעזידענטין פון דעם ריישער ספּאָרט קלוב „הכוח".

דער גרעסטער אויפטו פון דער רעכטער פּועל־ציון אָרגאַניזאַציע אין ריישע איז געווען די גרינדונג פון אַ נייער יוגנט־אָרגאַניזאַציע אונטער דער לייטונג פונעם יונגן אַקטיוויסט מאַרגוליעס מיט אַ גרויסער צאָל מיטגלידער, יידישע לערנייינגלעך און האַנדלס־פּראַקטיקאַנטן, פאַר וועלכע עס זענען געפירט געוואָרן סיסטעמאַטישע אָוונט־קורסן און אינהאַלטס־רייכע רעפעראַטן אויף פאַרשידענע טעמען.

אַ גאַר רירעוודיקע טעטיקייט האָט דער לאָקאַל־קאָמיטעט פון דער רעכטער פּועל־ציון אָרגאַניזאַציע אין ריישע אָנגעפירט דורך זאַמלונגען און אַקציעס לטובת דעם פּאַרטיי־פּרעס־פאָנד, פּאַל. אַרבעטער־פאָנד, ק.ק.ל. און אָרגאַניזאַציע־פאָנד. די רעזולטאַטן פון די זאַמלונגען אין ריישע האָבן תמיד אויפן ערשטן אָרט געשטעלט די ריישער רעכטע פּועל־ציון אָרגאַניזאַציע. אַזוי למשל — ווי עס גיט אונדז איבער דער נומער 22 פונעם „אַרבעטער־וואָרט" פונעם 21.6.1921 איז פאַרן פּאַרטייאישן אָרגאַניזאַציע־פאָנד געזאַמלט געוואָרן אין ריישע 7000 מאַרק, בעת אין טאַרנע זענען געזאַמלט געוואָרן בלויז 4000 מאַרק, אין לאַנצוט 3000 און אין ניי־סאַנץ 1000 מאַרק.

דער צענטראַל־קאָמיטעט פון דער רעכטער פּועל־ציון באַוועגונג אין וואַרשע האָט זיך טאַקע מיט אַ באַזונדערער אויפמערקזאַמקייט באַצויגן צו דער פּועל־ציון אָרגאַניזאַציע אין ריישע און אַראָפּגעשיקט די אָנגעזעענסטע רעפערענטן, כדי צו פאַרפעסטיקן דאָרט די אידעאישע יסודות פון דער אומאָפּהענגיקער פּועל־ציון פּאַרטיי.

אָנגעהויבן די אויפקלערונגס־אַקציע נאָך דער שפּאַלטונג האָט אין ריישע קודם כל ד"ר יצחק שיפּער מיט אַ רעפעראַט אינעם חודש יאַנואַר 1921 וועגן דער סיטואַציע אין דער פּועל־ציון באַוועגונג און צום סוף פון דעמזעלבן חודש האָט באַזוכט ריישע דער דאַמאָלטיקער סעקרעטאַר פונעם רעכטן וועלט־פאַרבאַנד מענדל זינגער.

אַ גרויסן רושם האָט געמאַכט אין ריישע די אָנוועזנהייט פון אַזאַ פּערזענלעכקייט און גרויסן מנהיג פון דער ארץ־ישראלדיקער אַרבעטערשאַפט, זלמן רובאַשאָוו, דער היינטיקער פּרעזידענט פון ישראל, וועלכער האָט אין חודש אַפּריל 1921 רעפערירט אין ריישע אויפן טעמא: „דער אויפבוי פון יידישן אַרבעטער־צענטער אין ארץ ישראל". דערביי האָבן די ריישער אַקטיוויסטן אָפּגעהאַלטן מיטן חשובן גאַסט אַ פּאַרטיי־פאַרזאַמלונג אינעם אייגענעם לאָקאַל.[6]

מערערע מאָל האָט אין דער דאָזיקער תקופה באַזוכט ריישע דער פּאָפּולערער פּועל־ציון טוער א. ש. יוריס, וועלכער האָט פיל בייגעטראָגן צום דערפאָלג פון די זאַמלונגען פאַר די פּועל־ציון פאָנדן.

7.

אין יאָר 1922 איז די צענטראַלע פון דער רעכטער פּועל־ציון פּאַרטיי אַריבער קיין וואַרשע, ווו ס'איז אין יאָר 1925 פאָרגעקומען אַ פאַראייניקונג פון רעכטע פּועל־ציון מיט די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע „צעירי ציון"־גרופּן. די פאַראייניקונגס־קאָנפערענץ, אויף וועלכער ס'האָבן פון ריישע אָנטייל גענומען די דעלעגאַטן בערנאַרד פיש און ישראל לאַזבערג, האָט אָנגענומען דעם נאָמען „יידישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי פּועלי־ציון (פאַראייניקט מיט צ.ס.)".

די יוגנט־אָרגאַניזאַציע האָט אָנגענומען דעם נאָמען „פרייהייט" און דער פאַראייניקטער פּאַרטיי־אָרגאַן האָט געטראָגן דעם נאָמען „באַפרייאונג־אַרבעטער־שטימע".

מיט פרישן מוט האָבן איצט די אָנפירער פון דער נייער פּועל־ציון אָרגאַניזאַציע אין ריישע גענומען זיך צו דער אַרבעט. אין אַ גרויסער מאָס איז איצט פאַרשטאַרקט געוואָרן די אַרבעט לטובת די ארץ ישראל פאָנדן. די פּועל־ציון אָרגאַניזאַציע אין ריישע, וועלכע האָט שוין פריער זיך באַטייליקט אין דער אַרבעט פאַר ק.ק.ל. האָט איצט אויך אָנטייל גענומען אין דער אַקציע פאַרן קרן היסוד. אַזוי איז אין יאָר 1926, ווען ס'איז אין ריישע ביי דער אָנוועזנהייט פונעם דעלעגאַט פון קרן היסוד־צענטראַלע ד"ר טערלאָ געשאַפן געוואָרן אַ צווישן־פּאַרטייאישער קאָמיטעט פאַר דער קרן היסוד־אַקציע, זענען מצד דער פּועל־ציון (צ.ס.) אַהין דעלעגירט געוואָרן די פּועל־ציון פירער אין ריישע בערנאַרד פיש און סראָקאַ.

אַ געהעריקע אָפּשאַצונג פון די אויסערגעוויינלעכע אָנשטרענגונגען מצד די ריישער אָנפירער פון פּועל־ציון אָרגאַניזאַציע אַלזייטיק אויסצוברייטערן די פּאַרטיי־טעטיקייט

---

[6] „אַרבעטער־וואָרט" נומ. 22 פון 21.6.1921.

צווישן דער יידישער אַרבעטערשאַפט אין ריישע, געפינען מיר אין דער קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע, וואָס איז דערשינען דעם 22.1.1926 אין דער וואַרשעווער „באַפרייאונג־אַרבעטער־שטימע", וועלכע מיר גיבן איבער ווערטלעך:

„אין דער פאַרגאַנגענער וואָך האָבן מיר געפייערט דעם יום־טוב פון 20־יאָריקער פּאַרטיי־טעטיקייט פון דעם פירער פון דער ריישער אָרגאַניזאַציע, דעם חבר בערנאַרד פיש. זייער אימפּאָזאַנט איז דורכגעגאַנגען די דאָזיקע פייערונג. ביי אַ גרויסער צאָל פּאַרטיי־חברים האָבן עטלעכע אָרטיקע אַרבעטער־טוער געשילדערט אַלע עטאַפּן פונעם לעבן פון דער באַוועגונג בכלל און פון דער אָרטיקער פּוע"צ אָרגאַניזאַציע בפרט. אַ גרויסע רעדע האָט געהאַלטן דער ספּעציעל איינגעלאַדענער פון קראָקע, פאַרשטייער פון צענטראַל־קאָמיטעט חבר ש. וועלנער (איצט ש. גל — באַמערקונג פונעם מחבר). דער רעדנער צייכנט אָן די אַנטשטייאונג פון דער פּוע"צ באַוועגונג אין אַמאָליקן עסטרייך און די קאַמפן פון אָרגאַנירטן יידישן סאָציאַליזם קעגן דעם בירגערלעכן ציוניזם און קעגן דער אַסימילאַטאָרישער סעקציע ביי דער פּ.פּ.ס. (די אַמאָליקע זש. פּ. ס.) און די היינטיקע גאַליציאַנער בונדיסטן. פאַר די צוהערער גייען דורך אַ ריי דערפאָלגרייכע קאַמפס־מאָמענטן פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט אונטער דער אָנפירונג פון פּוע"צ: דער פּראָפעסיאָנעלער קאַמף, דער פאָלקס־ציילונג אין יאָר 1910, דער קאַמף פאַר יידיש א.א.וו. — די דאָזיקע אַרבעטן זענען צונויפגעבונדן מיטן נאָמען פון חבר בערנאַרד פיש, וועלכער איז תמיד געשטאַנען אין די פאָדערשטע רייען פון דער באַוועגונג. נאָך דער 5־טער וועלט־קאָנפערענץ, ווען דער קאָמוניסטישער טייל איז אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער פּוע"צ וועלט־באַוועגונג און דער צענטראַל־קאָמיטעט פון דער פוילישער פּוע"צ פּאַרטיי איז איבערגעטראָגן געוואָרן קיין קראָקע, איז חבר בערנאַרד פיש געוועזן אַ טעטיקער מיטגליד פון צ.ק. פון דער אומאָפּהענגיקער סאָצ. דעמ. פּוע"צ פּאַרטיי אין פוילן און האָט אַ סך מיטגעהאָלפן צו דער פאַרפעסטיקונג פון אונדזערע פּאַרטיי־פּאָזיציעס אין לאַנד".

„די זעלבע אַקטיוויטעט האָט חבר פיש אַרויסגעוויזן ביי דער שפּעטערער „פאַראייניקטער סאָצ. אַרבעטער־פּאַרטיי פּועלי ציון אין פוילן און איצט פירט אָן חבר פיש מיט דער זעלבער ענערגיע די אַרבעט פון דער אָרטיקער אָרגאַניזאַציע פון דער ס.א.פּ. פּוע"צ (פאַראייניקט מיט צ.ס.). זיין וואַרעמע און גייסטרייכע רעדע פאַרענדיקט חבר וועלנער מיט איבערגעבן אינעם נאָמען פון צ.ק. די האַרציקסטע אַרבעטס־גריסן פאַר דער ריישער אָרגאַניזאַציע, פאַר איר אָנפירער חבר פיש ווי אויך פאַר די חברים ד"ר הערש פּעט, חיים און שפּירא, די פּיאָנערן פון דער פּוע"צ אַרבעט אין ריישע."

אַ דאַנק די באַמיאונגען פונעם אומדערמידלעכן פּוע"צ עסקן ד"ר הערש פּעט איז אין חודש מערץ 1927 געעפנט געוואָרן ביים האַנדלס־אָנגעשטעלטן פאַריין אַ פאַרמיטלונגס־ביוראָ, וואָס האָט פאַרשאַפט דעם פאַריין פיל פּאָפּולאַריטעט צווישן די ברייטע קרייזן פון די האַנדלס־אָנגעשטעלטע.

דער דאָזיקער פאַריין האָט שפּעטער דורכגעמאַכט אַ שווערן קריזיס, אָבער אַ דאַנק דער ענערגישער אַקציע פון חבר שלייער איז ער רעאָרגאַניזירט געוואָרן און האָט אַרומגענומען איבער 120 מיטגלידער, ס'רוב אָנהענגער פון פּוע"צ. עס איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ באַזונדערע קאָמיסיע מיט דער אויפגאַבע צו אָרגאַניזירן אַרבעטער פון אַנדערע בראַנזשן.[7]

אינעם פּוע"צ לאָקאַל „אויפלעבונג" האָט אַ לעבהאַפטע טעטיקייט אַנטוויקלט אַ דראַמאַטישער קרייז „י. ל. פּרץ".

די אָנפירער פון דער פּוע"צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע האָבן אויך פאַרנומען אַ וויכטיקע פּאָזיציע אין דער אָנפירנדער אינסטאַנץ פון דער פּוע"צ באַוועגונג אין מערב־גאַליציע. אונטער דעם פאָרזיץ פון ד"ר בעם פון קראָקע און דעם ריישער אַקטיוויסט חיים איז דעם 30.5.1926 פאָרגעקומען אין קראָקע אַ מערב־גאַליצישער ראַיאָן־קאָנפערענץ, אין וועלכער עס האָבן אָנטייל־גענומען דעלעגאַטן פון 19 פּוע"צ אָרגאַניזאַציעס און צום ראַיאָן־קאָמיטעט איז צווישן אַנדערע געוויילט געוואָרן נייבויער פון ריישע.[8]

עס איז אין ריישע נישט געווען צו דער צייט קיין איין פּאָליטישע אַקציע, אין וועלכער עס האָבן נישט געזאָלט זיך באַטייליקן די דאָרטיקע רעכטע פּוע"צ.

ווען עס זענען אין חודש סעפּטעמבער 1926 פאָרגעקומען וואַלן צו דער ריישער קראַנקן־קאַסע, האָט די דאָרטיקע פּוע"צ נאָך אַ פאַרשטענדיקונג מיט דער פּ.פּ.ס. געהערט צום פאַראייניקטן בלאָק פון די פּראָפעסיאָנעלע קלאַסן־פאַריינען און פון דער דאָזיקער ליסטע האָבן די רעכטע פּוע"צ באַקומען 2 מאַנדאַטן אינעם ראַט פון דער קראַנקן־קאַסע און 3 חברים אַלס פאַרטרעטער. דערביי האָבן זיך צווישן די נייע מיטגלידער פונעם ראַט נאָך געפונען 2 סימפּאַטיקער פון דער פּוע"צ פּאַרטיי. צו דער פאַרוואַלטונג פון דער קראַנקן־קאַסע איז אויך אַריין איין קאַנדידאַט פון דער פּוע"צ פּאַרטיי.

מיט גרויס דערפאָלג איז אויך געפירט געוואָרן די טעטיקייט פון דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ ישראל" אין ריישע. די רעכטע פּוע"צ אָרגאַניזאַציע האָט בעת אַלע זאַמלונגס־אַקציעס פאַר דער דאָזיקער געזעלשאַפט תמיד פאַרנומען דעם ערשטן פּלאַץ. אויף דער פאַרזאַמלונג פון דער ליגע, צו וועלכער עס האָבן געהערט די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס: אגודת הנוער הציוני, השומר הצעיר, החלוץ און פּוע"צ (צ.ס.) און וועלכע איז פאָרגעקומען אין יאָר 1926 אין אָנוועזנהייט פונעם אָנגעזעענעם פּוע"צ פירער יחיאל היילפּערן, איז דער חבר בערנאַרד פיש אויסגעוויילט געוואָרן אַלס יושב ראש פון דער ליגע. אין די שפּעטערע יאָרן — אינעם יאָר 1933 — אינעם חודש מאַי איז אין ריישע אָפּגעהאַלטן געוואָרן דער צוזאַמענפלי פונעם אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל מיט דער באַטייליקונג פון ד"ר הערצל בערגער און א. גראָדזענסקי.[9]

---

[7] „באַפרייאונג" נומ. 27 פון 7.9.1927.

[8] „באַפרייאונג" נומ. 24 פון 18.6.1926.

[9] „באַפרייאונג־אַרבעטער־שטימע" נומ. 18 פון 5.5.1933.

.9

דער וווּקס און אויפשטייג פון דער רעכטער פּוע״צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע איז געקומען בולט צום אויסדרוק בעת דער ערשטער מאַי פייערונג אינעם יאָר 1927. דער כּוח און די השפּעה פון דער רעכטער פּוע״צ אויף דער יידישער גאַס אין ריישע האָט דאָס באַווירקט, אַז די ציון־געטרייע יידישע סאָציאַליסטישע אַרבעטערשאַפט האָט צוזאַמען מיטן גאַנצן ריישער פּראָלעטאַריאַט דעמאָנסטרירט אין איין געמיינזאַמער דעמאָנסטראַציע פאַר די 1־מאַי לאָזונגען.

אַ גענויע שילדערונג פון דער אימפּאָזאַנטער דאַמאָלטיקער 1־מאַי פייערונג גיט אונדז איבער די קאָרעספּאָנדענץ פון ריישע פון 13.5.1927, וואָס איז דערשינען אין נום. 19 פון דער „באַפרייאונג־אַרבעטער־שטימע״.

„דעם 1־טן מאַי — לייענען מיר דאָרט — 10 אַזייגער אינדערפרי האָבן מיר איינגעאָרדנט אַן 1־טן מאַי מיטינג, ביי וועלכן ס׳האָבן זיך פאַרזאַמלט אַ צוויי הונדערט קעפּיקער עולם. געעפנט די פאַרזאַמלונג האָט מיט אַ שיינער רעדע חבר שפּירא. עס האָבן רעפערירט די חברים ד״ר הערש פּעט און סראָקאַ, וועלכע האָבן פונאַנדערגעוויקלט אַלע פּראָבלעמען, וואָס האָבן אַ שייכות צום פּועלי־ציוניזם. נאָך די רעדעס איז פאָרגעלייגט געוואָרן אונדזער רעזאָלוציע, וועלכע איז איינשטימיק און ביי האַרציקע אויסרופן אָנגענומען געוואָרן. פאַרענדיקט אונטער די קלאַנגען פון דער „שבועה״ און „אינטערנאַציאָנאַל. נאָך דעם מיטינג זענען מיר אין אַ דעמאָנסטראַציע־צוג געגאַנגען צו דער אַלגעמיינער דעמאָנסטראַציע פון די יידישע און פּוילישע אַרבעטער, וועלכע האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אין אַ פיל טויזנט קעפּיקער מחנה. אַ דעלעגאַציע פון פּ. פּ. ס. איז אונדז אַנטקעגן געגאַנגען און אונדז זייער וואַרעם באַגריסט ביי דער אַלגעמיינער דעמאָנסטראַציע, ווו מיר האָבן פאַרנומען אַ גאָר בכבודיקן אָרט. די דעמאָנסטראַנטן זענען אין באַגלייטונג פון דעם באַן־אָרקעסטער צוגעגאַנגען צום דענקמאָל פון אַדאַם מיצקעוויטש. אין דעם מאָמענט איז אַרויסגעטראָטן אַ פּ. פּ. ס.־פירער און אין וואַרעמע ווערטער באַגריסט די יידישע אַרבעטערשאַפט. אין אָוונט האָבן מיר געהאַט אַ מאַי־אַקאַדעמיע, ווו מיר האָבן פאַרבראַכט ביז 3 אַזייגער פאַרטאָג.״

✶

אַזוי האָט בעת אַלע ווייטערע יאָרן ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה שטאַרק פּולסירט אין דער רעכטער פּוע״צ אָרגאַניזאַציע אין ריישע איר אַלזייטיקע און דערפאָלגרייכע טעטיקייט.

ביז ס׳איז געקומען דער שרעקלעכער שטורעם, וואָס האָט צעטרייסלט דעם מיט אַזוי פיל מי און עקשנותפולע אָנשטרענגונגען אויפגעבויטן בנין פון באַראָכאָוויסטישן פּועלי־ציוניזם אין ריישע.

„פּועלי־ציון״ מיטגלידער. פון רעכטס, זיצן: ד״ר האָרנער, זאָשאַ אַדלער, הענעק קליינמאַן, אסתר וויזענפעלד, בערנאַרד פיש, קאָהן, ד״ר שנוער, טוכמאַן.

Members of the "Poalei Zion" Executive Board from right, seated: Dr. Horner, Zoshia Adler, Henek Kleinman, Esther Wiesenfeld (Vice-President), Bernard Fish (President), Kohen, Dr. Schnuer Tuchman.

לואיס עסטערמאַן

דאס יידישע ארבעטער קינדערהיים אין ריישע

דאָס אידישע קינדערהיים אין ריישע, וואָס איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע אינסטיטוציעס אין שטאָט, איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1918, דורך די מיטגלידער פון דער פועלי־ציוניסטישע פרויען־אָרגאַניזאַציע „יהודית", וועלכע איז אַליין געגרינדעט געוואָרן ערשט מיט אַ קורצער צייט צוריק (די גרינדערין פון דער דאָזיקער פועלי ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע איז געווען פרוי אסתר וויזענפעלד, און די אָרגאַניזאַציע איז באַשטאַנען פון יונגע פרויען פון אַרבעטער און האַנדלס־אָנגעשטעלטע און פון אַ גרעסערער גרופּע מיידלעך, וועלכע זענען אַליין געווען אַרבעטערינס).

דער צוועק פון קינדערהיים איז געווען צו העלפן אָרעמע עלטערן, אַרבעטער און אַנדערע צו דערציען זייערע קינדער, בעת זיי אַליין מענער און פרויען, האָבן געמוזט אַרבעטן אָדער זענען געווען פאַרנומען מיט קליין־האַנדל און האָבן נישט געקאָנט שענקען די נויטיקע אויפמערקזאַמקייט צו זייערע קינדער.

אַ צווייטע סיבה איז געווען וואָס אַ סך פרעמדע אידן מיט קינדער זענען דעמאָלט אַנטלאָפן פון אוקראַינע צוליב די פּאָגראָמען, און אָנגעקומען אין ריישע. עלנד און פאַרשטויסן פון זייערע היימען האָבן די דאָזיקע אומגליקלעכע פּליטים געזוכט אַ שטיקל אָנהאַלט אין לעבן און האָבן זיך אַרויסגעלאָזט איבער דער שטאָט און די אַרומיקע דערפער האַנדלען מיט וואָס ס'האָט זיך געלאָזט, כדי זיך צו האַלטן ביים לעבן.

זייערע קינדער האָבן די דאָזיקע פּליטים איבערגעלאָזט אין זייערע היימען און זיי זענען געווען ממש הפקר. די קינדער האָבן זיך געוואַלגערט אין די גאַסן, אָדער, בעסער געזאָגט, אין די רינשטאָקן, עלנד און פאַרלאָזן אָן דער מינדסטער אויפזיכט. קיינער האָט זיך אויף זיי, פּונקט ווי אויף די אייגענע ריישער קינדער פון אָרעמע עלטערן, נישט אומגעקוקט.

אין יענער צייט האָט פרוי אסתר וויזנפעלד פאָרגעשלאָגן דעם פּלאַן פון שאַפן אַזאַ קינדערהיים אויף אַן אַלגעמיינעם מיטינג פון דער פועלי־ציוניסטישער פּאַרטיי, אין וועלכער זי איז געווען אַ מיטגליד פון ועד. בערנאַרד פיש, וועלכער איז דעמאָלט געווען דער פאָרזיצער פון דער פּאַרטיי, האָט מיט איר מסכים געווען און איר פאָרשלאָג אָנגענומען. די אויפגאַבע צו גרינדן דעם נייעם אַנשטאַלט איז איבערגעגעבן געוואָרן צו דעם פרויען־פאַריין „יהודית".

מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט דער פאַריין געדונגען אַ גרויסן זאַל מיט צוויי דערבייאיקע צימערן, פון וועלכע איינע איז געווען אַ קיך, און האָט פּראָקלאַמירט די גרינדונג פון דעם קינדערהיים. די אויפגאַבע פון דעם קינדערהיים איז געווען אַריינצונעמען קינדער, וואָס ווערן אויפגעוואַקסן אָן דער אויפזיכט פון זייערע עלטערן, דאָרטן זיי האַלטן איבערן טאָג, זיי דערציען און שפּייזן ביז זייערע עלטערן וועלן זיך צוריקקערן פון זייער אַרבעט אָדער פון יאָגן זיך נאָך פּאַרשידענע געשעפטן, זיי דערהאַלטן ביים לעבן. אַ קאָמיטעט פון פרויען און אויך מענער, אַלע פועלי־ציוניסטן, איז פאַר דעם דאָזיקן צוועק אויסגעוויילט געוואָרן מיט פרוי אסתר וויזנפעלד אַלס פּרעזידענטין, עדא בארטה (שפּעטער פרוי פון מענדל פּעט) וויצע־פּרעזידענטין, ד"ר שנור, אַלס סעקרעטאַר, בערנאַרד פיש אַלס קאַסירער.

דער אָנפאַנג האָט, נאַטירלעך, געמוזט זיין אַ שווערער, אפילו זייער אַ שווערער. ערשטנס איז נישט געווען קיין געלט. די מיידלעך און יונגעלייט אין דער פועלי־ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, האָבן געהאָלפן אויפן בעסטן און שענסטן אופן. אָבער ווען די עלטערן פון די קינדער האָבן זיך דערוווּסט, אַז אַזאַ אינסטיטוציע איז געשאַפן געוואָרן, האָבן זיי געבראַכט די קינדער מאַסן־ווייז. די מייסט קינדער זענען געווען שרעקלעך אָפּגעלאָזן און פאַרנעכלעסיקט, אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן און וואָס איז געווען נאָך ערגער — הונגעריק.

פרוי אסתר וויזנפעלד, בערנאַרד פיש און די אנדערע מיטגלידער פון דעם קאָמיטעט האָבן דערפאַר געמוזט מאַכן באַשרענקונגען און אַריינעמען נאָר די קלענערע קינדער, פון צוויי ביז זיבן יאָר אַלט. די אַביסל גרעסערע האָבן געמוזט צוריקגעוויזן ווערן. אָבער אויך דאָס איז געווען מער ווי דאָס קינדערהיים האָט געקאָנט פאַרטראָגן. פרוי אסתר וויזנפעלד, בערנאַרד פיש און אלע אַנדערע טוער אין דעם קינדערהיים האָבן אַפּעלירט צו די בעלי־בתים אין ריישע און געבעטן זייער הילף. ביסלעכווייז האָבן פרוי אסתר וויזנפעלד און אירע מיטאַרבעטער אויסגעלערנט אַ גרעסערע צאָל יידן צו ווערן אמתע בעלי־צדקה, יידישע שפּייזהענדלער, אפילו די גאָר נישט רייכע, האָבן געהאָלפן מיט לעבנסמיטלען. יידישע לאַנד־אייגנטימער אין די אַרומיקע דערפער האָבן געשיקט קאַרטאָפל, קאָרן, ווייץ, קוקורוזע און אויך אויבסט. דעם קאָרן און ווייץ האָט מען געמוזט אַליין מאָלן און די פרויען האָבן געבאַקן ברויט און אַנדערע געבעקסן. יידישע און נישט־אידישע בעקערס האָבן געגעבן פריי געבעקסן. פרוי אסתר וויזנפעלד האָט אָרגאַניזירט בלומענטעג און דאָס האָט אַריינגעבראַכט אַ גרעסערע סומע געלט, וואָס האָט מעגלעך געמאַכט אויפהאַלטן דעם אַנשטאַלט.

אָבער דאָס איז אויך נישט געווען גענוג. פרעמדע אָנגעשטעלטע האָבן געמוזט באַצאָלט ווערן, און אַזוי ווי עס איז אויך אָנגעשטעלט געוואָרן אַ לערער, וואָס זאָל לערנען מיט די קינדער, האָט מען באַדאַרפט מער געלט. משולם דאַווידזאָן, אַ פועל־ציוניסט וואָס איז געקומען פון ווייס־רוסלאַנד, איז געווען דער ערשטער לערער. זיינע

דראַמאַטישע סעקציע פון יידישן אַרבעטער קינדערהיים.
Dramatic Section of the Jewish Workers' Home for Children.

קינדער זענען אויך אויסגעהאַלטן געוואָרן אין דער קינדערהיים, ווייל דאָס געצאָלט, וואָס ער האָט געקראָגן, איז געווען זייער קליין. פרוי אסתר וויזנפעלד האָט דאַן באַוויזן צוצוציען צום קינדערהיים עטלעכע פון די רייכערע יידישע פרויען אין ריישע, ווי די פרוי פון ד״ר עלזנער, פרוי ד״ר וואַכטל, פרוי ד״ר רייך, פרוי יעקב בירמאַן, פרוי יוליוס פריילעך און אַנדערע. צוזאַמען מיט בערנארד פיש האָט פרוי אסתר וויזנפעלד אויך באַוויזן צו געווינען די הילף פון דער סטודענטנשאַפט. אַ גרעסערע צאָל סטודענטן פון ביידע געשלעכטער האָבן מיטגעאַרבעט אין קינדערהיים און דאָס האָט פיל בייגעטראָגן צו דעם, אַז דאָס קינדערהיים זאָל קאָנען עקזיסטירן און זיך אַנטוויקלען.

די קינדער האָבן געקראָגן אַ פיינע דערציאונג און באַקומען גוטע שפייז און קליידער. די מער דערוואַקסענע און פעאיקע קינדער האָבן שוין געלערנט אין דער פאָלקסשולע, אָבער זיי זענען געקומען אין קינדערהיים נאָכמיטאָג און אויך באַקומען צום עסן. די פרויען האָבן זיי אויסגעפוצט אין „פוטער און האָניק״ און זיי געשיקט אין דער שולע גלייך מיט אַלע אַנדערע קינדער. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישע שולע און די קינדער האָבן זיך שנעל אויסגעלערנט שפילן.

די לערער און סטודענטן האָבן אויסגעוויילט די פעאיקסטע צווישן די קינדער פון דער דראַמאַטישער סעקציע און מיט זיי גוט איינשטודירט זייערע ראָלן און נאָך דעם מיט זיי אויפגעפירט אַ פאָרשטעלונג אין זאַל פון דער פוילישער קאַסינאָ. א גרויסע צאָל מענטשן זענען געקומען צו דער דאָזיקער פאָרשטעלונג און באַוווּנדערט די קינדערשע שפילער. נאָך דער דאָזיקער פאָרשטעלונג האָבן נאָכגע־

פאָלגט נאָך אַנדערע און דאָס האָט אַריינגעבראַכט גוטע פראָפיטן פאַר דעם קינדערהיים. ביי די פאָרשטעלונגען זענען אויך געווען טעטיק אַ גרעסערע צאָל ריישער סטודענטן וועלכע האָבן געהאָלפן די קינדער אויפפירן די פאָרשטעלונגען און האָבן בכלל מיטגעאַרבעט אין אַנשטאַלט.

דאָס קינדערהיים איז געוואָרן אַלץ מער פאָפולער ביי די יידן אין ריישע פון אַלע שאַטירונגען און קלאַסן. ד״ר הערמאַן פעט, זיין ברודער מענדל פעט, פרוי דים, די טאָכטער פון הרב נתן לעווין, ביידע שוועסטער שטיינבערג, טעכטער פון הרב ר׳ בעריש שטיינבערג, וועלכער האָט נישט פּראַקטיצירט אַלס רב און אַ סך אַנדערע, וועמעס נעמען עס וואָלט פאַרנומען צופיל פלאַץ דאָ אויסצורעכענען. די דאָקטוירים עלזנער און טעלער האָבן איבערגענומען די אויפזיכט איבער די קינדער און זיי פריי באַהאַנדלט. די קראַנקע קינדער זענען אין די זומער מאָנאַטן געשיקט געוואָרן אין דערפער אויף פרישע לופט און ווען זיי זענען צוריקגעקומען איז פשוט געווען אַ מחיה זיי אָנצוקוקן.

פונדעסטוועגן זענען אויך געווען עטלעכע מענטשן אין שטאָט, צווישן זיי אַזעלכע, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן פאַר די „וויכטיקסטע פאָרשטייער״, וואָס זענען נישט געווען צופרידן מיט דער דאָזיקער טעטיקייט לטובת די אָרעמע און כמעט היימלאָזע קינדער. אָפיציעל האָט דאָס קינדערהיים געטראָגן דעם נאָמען „אַרבעטער קינדערהיים״ און איז אָנגעפירט געוואָרן פון דער פּועלי־ציוניסטישער פרויען־אָרגאַניזאַציע „יהודית״. דאָס איז געוויסע מענטשן נישט געווען צום האַרצן, כאָטש דאָרט האָבן מיטגעאַרבעט פרויען און מענער נישט קיין פּועלי־ציוניסטן.

אין יאָר 1926 האָט פרוי אסתר וויזנפעלד פאַרלאָזט ריישע מיטן צוועק אָפּצופאָרן צו איר מאַן אין אַמעריקע. דעמאָלט איז בערנאַרד פיש אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פרעזידענט און די אַרבעט פאַר די קינדער איז ווייטער אָנגעפירט געוואָרן אויפן בעסטן אופן. אויך אין אַמעריקע האָט פרוי אסתר וויזנפעלד געזאַמלט סומעס ביי באַקאַנטע און זיי געשיקט צום קינדערהיים. דאָס האָט אַ סך בייגעטראָגן צו דערמעגלעכן די פירער צו קויפן אַן אייגן הויז און זיך איינצואָרדנען אויף אַ באַפעסטיקטן אופן. פרוי אסתר וויזנפעלד איז דאַן באַערט געוואָרן צו ווערן די ערן פרעזידענטין פון אַנשטאַלט אויפן גאַנצן לעבן. די פאַרוואַלטונג האָט איר געשיקט איר העכסטן דאַנק און אָנערקענונג אין פאָרם פון אַ פלאַקאַט.

צום שלוס וויל פרוי אסתר וויזנפעלד נאָך דערמאָנען איין פערזאָן, וועלכע האָט פיל געהאָלפן דעם אַנשטאַלט.

דאָס איז געווען אַ יונג מיידל מיטן נאָמען קלאַראַ בראָמסאָן, אַ פליט פון אוקראַינע, וועלכע איז פון אַנשטאַלט אויפגענומען געוואָרן אַלס לערערין נאָכדעם ווי דאווידזאָן האָט פאַרלאָזט זיין שטעלע. דאָס דאָזיקע מיידל, וועלכע דער קאָמיטעט האָט חתונה געמאַכט מיט אַ ווילן יונגנמאַן, און האָט אַריינגעבראַכט אַ נייַ לעבן ביי די קינדער. זי מיט אויך אַן אוקראַינער פליט, איז געווען אַ פיינע פעדאַגאָגין. איר מאַן, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע אוקראַינער פליטים, זענען שפּעטער אָפּגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, ווו זי איז אויך געווען אַ פעדאַגאָגין.

היינט איז מער נישטאָ קיין יידישע ריישע, ניט קיין יידישע קינדער און נישט קיין דערוואַקסענע. פאַרבליבן איז נאָר דער גרויסער ווייטיק, וועלכער קאָן קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן.

פאַרוואַלטונג פון דאָס יידישע אַרבעטער קינדער היים

Committee of the Jewish Workers' Home for Chlidren

פון לינקס, זיצן: פרוי אַבענד, אסתר וויזענפעלד, קלאַראַ בראָמפסאָן (לערערין פון קינדער היים), פרוי עלזנער; פון לינקס, שטייען: — מענדל פעט, פרוי פון מענדל פעט, בערנאַרד פיש.

אברהם אונגער - גבעת ברנר

ספאָרט־פאַריין „בר־כוכבא״

אין יאָר 1933 האָט באַשלאָסן אַ ליבהאָבער־גרופּע פון יידישן ספּאָרט אין ריישע צוזאַמענשטעלן אַ לייטונג פון דער יידישע געזעלשאַפט פאַר גימנאַסטיק און ספּאָרט (ז.ט.ג.ס.) „בר־כוכבא״. צוליב מאַנגל אין פּלאַץ פאַר פוט־באַל־שפּיל האָט די געזעלשאַפט „בר־כוכבא״ נישט פאַרנומען זיך מיט ברייטע ספּאָרט אַרבעט. די פוטבאָל קבוצה „בר־כוכבא״ האָט טראָץ אירע שוועריקייטן אָנגעהאַלטן איר פּאָזיציע אין דער צווייטער ליגע פון באַצירק לעמבערג.

אין דער שפּיץ פון דער נייער לייטונג פון „בר־כוכבא״ איז ביז יאָר 1934 געשטאַנען ד״ר אַרטור וואַנג (געשטאָרבן אין ישראל), צוזאַמען מיט ד״ר העינריך ווייַנבאַך. אין די יאָרן 1935 — 1939 איז ד״ר ווייַנבאַך געווען דער פּרעזידענט פונם פאַריין.

דער אַריינטריט פון די פרישע כוחות אין דער פאַר־וואַלטונג און די גרינדונג פון נייע ספּאָרט־קרייזן האָבן געמאַכט פאָרשריטן אין דער טעטיקייט פונם פאַריין. דער פּרעזידענט איז געווען ד״ר ווייַנבאַך, סעקרעטאַר — א. דאָרנ־פּעסט, קאַסירער — אברהם אונגער. די הויפּט אויפגאַבע פון דער נייער פאַרוואַלטונג איז געווען צו קויפן אָדער דינגען אַ שפּיל־פּלאַץ, וועלכער זאָל דינען אַלס צענטער צו פלעגן דעם ספּאָרט־לעבן און קולטור אַרבעט.

נעבן אַלטן פוטבאָל פּלאַץ האָט מען געקויפט אַ שטח באָדן און אים פאַרבעררייט צו אַ נייעם ספּאָרט־פּלאַץ. מ׳האָט איינגעאָרדנט צוויי פּלעצער פאַר טעניס, צונויפגעשטעלט אַ באַראַק אויף זומער־צייט, אַן איינריכטונג פאַר כדורת, אַ בופעט מיט אַן אָפענער טעראַסע. ווינטער פלעגט מען דינגען פון צייט צו צייט פּאַסיקע צימערן פאַר די פאַריין־פונקציעס. דער שטח צום גליטשן זיך, וועלכער איז איינגע־אָרדנט געוואָרן ווינטער אויפן ספּאָרט־פּלאַץ, האָט געצויגן פיל מענטשן, יוגנט און קינדער.

אין די זומערדיקע אָוונטן האָבן גערוישט די צימערן פון פאַרבאַנד פון פיל חברים, וועלכע האָבן פאַרבראַכט דאָרט זייער אָנגענעם. די צאָל חברים פון פאַרבאַנד האָט געהאַלטן אין איין וואַקסן. ס איז באַשלאָסן געוואָרן אויף אַ נייעם רעגולאַמין פאַר ז׳. ט. ג. ס. „בר־כוכבא״.

אין די שבתים און יום־טובים זענען איינגעאָרדנט געוואָרן פייערונגען, און די איינקונפטן זענען געווען געווידמעט צום דערווערבן אַ ספּאָרט־פּלאַץ. ס׳איז אויך געעפנט געוואָרן אַ לעזע־זאַל מיט צייטונגען, ראַדיאָ און אַ פּלאַץ פאַר שפּילעריי. די חברים פון קאָמיטעט זענען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון פאַרשידענע ספּאָרט־קרייזן. אין דער שפּיץ פון פוטבאָל קרייז זענען געשטאַנען לובאַש, פּעט און הייבלום.

די גרופּע „בר־כוכבא״, וועלכע האָט זיך פאַרשטאַרקט דורכן אָנשליסן אין איר פון דער גרופּע „שמשון״ שפּילער, דער ספּאָרט־פאַרבאַנד פון די יידישע אַרבעטער, האָט געשפּילט אין ליגה ב׳. צוליב מאַנגל אין אַ פּלאַץ פאַר פוטבאָל האָט דער פאַרבאַנד נישט געקענט אַרויסווייזן זיינע פולע מעגלעכקייטן. די אָרגאַניזאַציע פון דעם באָקסער־קרייז איז געווען איינע פון די חשובסטע. פון צווישן די באָקסערן האָבן זיך אויסגעצייכנט: די ברידער גראַואָר, הייבלום, קאַלב, מאָסקאָוויטש, אַקערמאַן א. א.

אין פּאַרמעסט טשעמפּיאָנשאַפט האָט דערגרייכט די באָק־סער־גרופּע צוויי בכבודיקע פּלעצער אין דער ליגע. ביי פאַר־שידענע געלעגנהייטן זענען איינגעריכטעט געוואָרן פאַרמעס־טונגען צווישן וואָלאַך גראַואָר און ראָטהאָלץ טשעמפּיאָן פון פּוילן אין פליג־געוויכט. אין פאַרמעסט מיט דער אונגאַרישער קבוצה־באָקסערס, וועלכע איז פאָרגעקומען אין ריישא האָט זיך גראַואָר גובר געווען איבערן אונגאַרישן טשעמפּיאָן.

אַ חוץ די אויבנדערמאָנטע קבוצות זענען אויך געווען אַקטיוו גרופּעס פאַר פינג־פּאָנג און לייכטע אַטלעטיק.

אויך דער דראַמאַטישער קרייז איז געווען אַקטיוו, מיטן אָנטייל פון די מיטגלידער ה„סצינה״ און דעם מוזיקאַלישן קרייז „הזמיר״. דער דראַמאַטישער קרייז האָט אויסגעפירט עטלעכע פאָרשטעלונגען, צווישן זיי די אָפּערע „בר־כוכבא״ און „שלוש מתנות״. דעם מוזיקער־קרייז האָט אָנגעפירט מאַנדעל.

באַלד נאָך דער אינוואַזיע פון די נאַציס אין יאָר 1939, האָב איך בייגעוווינט ווי דער פּוילישער המון האָט צעשטערט דעם פּלויט און די באַהייצונג־אינסטאַלאַציע פון כדורת, און אַזוי אַרום איז פאַרשוואונדן די מעבל פון די צימערן פון פאַרבאַנד. אַזוי איז געקומען די ענדע אויף ז׳. ט.ג. ס. „בר־כוכבא״.

אַמאַטאָרן שוישפּילער פון דראַמאַטישן קרייז „סצענע״
Audience of the Scena Dramatic Circle

מרדכי סאקער שטערנבערג - תל־אביב

דזיקיבער חסידים

אַ חשובן אָרט אין ריישע האָבן פאַרנומען די דזיקיבער חסידים.

אין ריישע זענען געווען צוויי בתי־מדרשים פון דזיקובער חסידים: אַ גרויסער בית־מדרש, ווו עס איז אויך געווען די שטאָטישע תלמוד־תורה אויף די קאָזשימיעזש גאַס (דער גבאי ר׳ נח שפירא ז״ל און נאָכער ר׳ יעקב נתן קאנער ז״ל), און דער צווייטער אַ קלענערער בית־המדרש, אויף דער גרונוואַלדסקי גאַס (גבאי — ר׳ מאָטיש אקשטיין).

דער גרויסער בית־המדרש איז געווען אַ תורה צענטער פאַר די ריישער יידן בכלל און פאַר די דזיקובער חסידים בפרט. יומם ולילה פלעגן דאָרטן זיך הערן תורה ניגונים. בייטאָג האָט דער בית־המדרש געדינט אַלס שטאָטישע „תלמוד תורה״, ווו עס האָבן געלערנט הונדערטער תלמידים. ביינאַכט פלעגן דאָרטן אָפּגעהאַלטן ווערן שעורים אין תלמוד פאַר יונגע בחורים. אויך האָבן דאָרטן געלערנט גרויסע תלמידי חכמים, אַלע בענק און טישן זענען געווען באַזעצט און די קולות התורה האָבן אָפּגעקלונגען אין די אַרומיקע געסעלעך. ר׳ מלך שוחט האָט פאַרנומען איין טיש, ווו ער האָט געגעבן אַ שעור אין משניות פאַר אַ גרויסן עולם.ביים צווייטן טיש האָט ר׳ ישראל זלמן שוחט געגעבן אַ שעור פאַר אַ סך עלטערע חסידים. אויך עלטערע בחורים, צווישן זיי פיל תלמידים פון די ישיבה פון ר׳ יוסף רייך ז״ל, האָבן דאָרטן געלערנט פון 5 פאַרטאָג ביז שפעט אין דער נאַכט.

די איניציאַטאָרן פון די „שעורים״ זענען געווען די בחורים ר׳ אברהם אופן, ר׳ חיים סאקער, ר׳ משה שפירא, חיים און יצחק באקון, צבי גאָטליב און אליעזר קנלר. זיי האָבן בכלל זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן פאַר חסי־דות און פאַר דעם דזיקובער רבין ז״ל. זיי האָבן מקרב געווען פיל בחורים צום לערנען און צו חסידיזם.

פון מיין יוגנט אָן ביזן אויסברוך פון דער מלחמה אין יאָר 1939 האָב איך פאַרבראַכט אין דעם בית־המדרש און איך געדענק אַלע בעלי תפילות. דער יום־טוב בעל־תפילה איז געווען אלישע אבראמאָוויץ, דער מוהל פון שטאָט.

די גרעסטע שמחה ביי די דזיקיבער חסידים איז געווען שבת שירה. דער רבי האָט זיך נוהג געווען צו קומען יעדן יאָר שבת שירה קיין ריישע. וואָכן פריער פלעגן שוין געמאַכט ווערן גרויסע הכנות: פאַרשידענע אויפשריפטן לכבוד דעם רבין האָבן מודיע געווען זיין אָנקום. אַ פאַר הונדערט יידן פלעגן קומען מקבל פנים זיין דעם רבין ביי דער באַן־סטאַציע. צענדליקער דראָזשקעס זענען געפאָרן איבער די ריישער גאַסן מיטן רבין ביז צו ר׳ יהושע שפיראַ׳ס הויז, ווו דער רבי פלעגט איינשטיין. מוצ״ש פלעגט מען פירן דעם רבין אַהיים פון בית־מדרש מיט טענץ און פאַקעלן, וועלכע האָבן באַלויכטן די גאַנצע שטאָט און צוגעצויגן אַ סך ריישער יידן.

זייענדיק אין 1946 אין ריישע האָב איך באַזוכט דעם אָרט פון דזיקובער בית־המדרש. די נאַציש רוצחים האָבן אָפּגעווישט דאָס הויז און קיין סימן פון אַלעם נישט צוריק געבליבן.

ד״ר אהרן ראזענבאום

בית כנסת החייטים

אַזוי איז געווען אויפגעשריבן אויף אַ קליין הייזל, וואָס מ׳האָט גערופן אין ריישע „שניידער שילעכל״. דאָס שניידער שילעכל איז געשטאַנען נעבן בית־המדרש און עס איז אַפילו געווען פאַרבונדן מיטן בית־המדרש דורך אַ קאָרידאָר. אין דעם שילעכל איז מיין טאַטע יצחק ראָזנבוים געווען אַ לענגערע צייט גבאי, און איך האָב דאָרט געדאַוונט מיט מיין טאַטן יעדן טאָג. דאָס שילעכל איז געווען שיין אויסגעמאָלט (געמאָלט האָט עס מיילעך פלאַצער און וואָלף זילבערמאַן). דער ארון־קודש איז געווען שיין אילומינירט. פאָרן עמוד איז געווען אַ „שויתי״, וואָס איך אַליין האָב געשריבן. יעדן יאָר חול המועד פסח פלעגט מען מאַכן וואַלן „קלפי״, כדי אויסצוקלייבן 3 גבאים. די מערהייט מתפללים זענען געווען שניידער, אָבער עס האָבן דאָרט געדאַוונט אויך סוחרים, ווי שמעלקע און משה פרענקעל, נפתלי גארבער, פנחס ליפשיץ און אַנדערע. ימים נוראים האָבן אין שילעכל געדאַוונט חזנים: מענדל אריהס, וואָס איז געווען אַ שמש אין קלויז; זיין ברודער משה אריה׳ס, מע־כאַלע דיין, יחזקאל קרויט און אַנדערע. — נעבן דעם שניידער שילעכל אי זגעשטאַנען אויף דער מיקושקע גאַס דאָס „סאַנדזער קלייזל״, ווו עס האָבן שטענדיק געלערנט חסידים.

דאָס שניידער שילכל איז געווען אָן אַלטע געביידע און דער מאַגיסטראַט פון ריישע האָט שטענדיק געוואָלט עס ליק־ווידירן, ווייל עס האָט געשטערט כלומרשט דער באַוועגונג. אָבער מיין טאַטן ז״ל איז געלונגען צו פאַרהיטן דאָס שילעכל ביז עס זענען געקומען די נאַצי רוצחים. ווען איך בין אינעם יאָר 1944 געקומען קיין ריישע, האָב איך שוין נישט געטראָפן דאָס שילעכל, ווו איך האָב געדאַוונט און אויך געלערנט.

דאָס שילעכל איז אויך געווען אַ מקום מקלט פאַר פאַר־פאָלגטע מלמדים, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין קאָנצעסיע צום לערנען. מיין מלמד איז געווען משה שיינמאַן ז״ל, פון סאָקאָ־לאָוו. ער איז געקומען קיין ריישע נאָך דער שריפה אין סאָ־קאָלאָוו. אַזאַ מקום מקלט פאַר מלמדים איז געווען אויך דאָס טרעגער שילעכל, נעבן דער וואָליער שול.

בעריש ווײַנשטיין - ניו־יאָרק

א. באַגעגעניש מיטן מלמד פון דער אַלטער היים

דאָס איז געווען אין אַ פאַרנאַכט.

מיר איז אויסגעקומען צו גיין אין שליחות, וועגן לאַנדס־מאַנשאַפט־בוך, צו דער אילינאָוואַער־שול, וואָס געפינט זיך אויף דער איסט־סייד. דער פאַרנאַכט דעמאָלט איז געווען עפּעס שרעקליך ברענענדיק. אוממעגליך געווען אַזאַ היץ איבערצוטראָגן, — עס איז געווען פון יענע זומער־טעג וואָס ניו־יאָרק האָט אַמאָל אַ טבע צו געבן.

צוקומענדיק צו דער אַדרעס פון דער אויבן־דערמאָנטער שול, האָב איך געזען פאַר זיך בלויז שלעסער מיט פאַר־האַקטע גרויסע בית־מדרש טירן. איך האָב זיך געכאַפּט אַז עס איז נאָך מסתמא צו פרי — זומער צו מנחה־מעריב קומט געווינליך דער עולם זיך שפּעטער צענויף; איז פאַר מיר געבליבן זיך אָפּצורוען אויף אַ קעלער־שוועל דערנעבן און צו וואַרטן.

איבער דער שוועל און איבער מיין אַקסל, — ערשט איך הער, ווי עס טראָגן זיך אַריבער פאַרשטיקטע קעלערכלעך פון יידישע קינדער. איך האָב פאַרשטאַנען אַז דאָ, אונטער מיין רוקן, איז אַוודאי אַ חדר. און וואָס אויפמערקזאַמער איך האָב זיך איינגעהאָרכט צום לערנען, אַלץ מער היימישער האָט עס אָנגעהויבן פאַר מיר קלינגען. עפּעס האָט זיך אינעם לערנען נישט געפילט דער אַמעריקאַנער נוסח, נאָר יענער אַלט־היימישער אומעטיקער נוסח וואָס איז מיר, ווי אויף שטענדיק אַריין אין די אָדערן.

עס וואָלט נישט געשאַדט, טראַכט איך, צוקוקן זיך אַמאָל ווי אַמעריקאַנער קינדער זעען אויס ביים לערנען אין אַזאַ חדר, דערצו נאָך איצט ערב שבועות.

מיט עטלעכע טרעפּ אַראָפּ, לאָז איך זיך צו דער אָפענער טיר פון׳ם קעלער־חדר און זעץ זיך דורך־אַרצדיק צו אויף אַ זייטיקער באַנק. אַלע קינדערישע פנימלעך ליגן טיפער אין די ספרים אַריין און ברייגען אַרויס דעם הייסן ניגון פון „אקדמות״, — יאָ, דער זעלבער געזאַנג מיטן זעלבן ציטער, וואָס האָט מיט מיר געלערנט, אין דער אַלטער היים, דער מלמד ר׳ שמואל לעבער.

דער רבי האָט מיך בעת־מעשה נישט באַמערקט, ער איז געזעסן מיט דער ברייט פון זיין פלייצע צו מיר אַ פאַרנו־מענער מיט די קינדער. ערשט ווען ער איז פאַרטיק געוואָרן מיטן לערנען און האָט זיך אויסגעדרייט צו מיר מיט אַ פנים פול מיט רויטער באָרד, בין איך נשתומם געוואָרן צו זען פאַר זיך מיין אייגענעם מלמד פון מיין גאַליציאַנער היים־שטאָט: ריישע.

— שלום עליכם אַ ייד, — דערלאַנגט ער מיר זיין וואַרעמע האַנט, איך האָב דערפילט די בייזע פליישיקע האַנט פאַר וועלכע איך האָב אַזוי אָפּט געציטערט. — אַ גוטן אָוונט אייך, ר׳ שמואל! פון וואַנען, — פרעגט ער מיך, — כ׳בעט אייך, ווייסט איר מיין נאָמען, יונגערמאַן? וואָס, ר׳ שמואל איר דערקאָנט מיך נישט? — עפּעס קענטליך, — זאָגט ער, — וואַרט צו, לאָזט מיך קומען צו זיך, איך וועל שוין טרעפן...

אויפן מאָמענט האָט זיך ר׳ שמואלן נישט איינגעגעבן צו טרעפן. — דאָס בין איך, בעריש, — זאָג איך צו אים. ער האָט שמייכלענדיק זיין האַריקן אָרעם אָנגעלענט אויף מיין אַקסל: — ווייסטו, בעריש, אין וואָס איך האָב דיך דערקאָנט? — אין פנים? — פרווו איך שוין טרעפן. — ניין, — זאָגט ער, — אין דער שטים. — דאָס גאָר, אין דער שטים! — יאָ, אין דער שטים, — שאָקלט ער צו.

און טאַקע, מ׳שטיינס געזאָגט, וואָס נאָך בלייבט דעם מלמד איבער פון׳ם תלמיד, ווען ניט די שטים, דאָס קול וואָס האָט אַזויפיל מאָל פאַר אים איבערגעזאָגט חומש־רש״י, שופטים, קהלת, די גמרא באבא־מציעא, בבא בתרא, גיטן; געזאָגט מיט אַזאַ פחד פאַר שלעק פונעם רבין, אַז עס דאַרפט גאָרנישט וואונדערן פאַרוואָס עס איז אים געבליבן אין זכרון בלויז די שטים.

— נו ר׳ שמואל, ווי גייט עס אייך אַזוי דאָ אין אַמע־ריקע? ווידער דאָס חדר, האַ? — הלואי וואָלט איך דאָס אַמעריקע נישט דערקאָנט. באַשערט געווען אַזש קומען מעבער־לים צו באַגראָבן אַ טאָכטער; טאַקע וואָס נאָר אויפגע־שטאַנען פון די שלושים. דו געדענקסט דאָך דבורהן? יאָ, אוודאי געדענק איך דבורהן, רבי; איר האָט דאָך זי אַזוי ליב געהאַט, זי איז שטענדיק געזעסן אויף אייער שויס און זיך געשפּילט מיטן קאַנטשיק פון׳ם „סאַרנע־פּיסל״, בעת איר האָט מיט אונדז געלערנט.

געזען ווי זיינע שווערע וויעס לאָזן זיך אויפסניי אין אבילות אַראָפּ און דער גאַנצער גוף זיינער בלייבט אין אָנמאַכט, האָב איך זיך גענומען פרעגן אויף די אַנדערע קינדער, כדי אַזוי נאָך אים אַרויסצופירן פון געוויין. — האָט איר כאָטש נחת פון די איבעריקע קינדער, רבי? — רייזל, זאָגט ער צו מיר, האָט שוין ב״ה געהייראַט און אַפילו זעער גוט געטראָפן, קודם אַ יונגנמאַן, וואָס היט אָפּ שבת און האָט פרנסה. מאיר און איציק אַרבייטן אין אַ „דרייגודס״ געשעפט און אַרבייטן אויך נישט אום שבת. בלויז יענקעלען, האָט אַמעריקע נישט אַזוי גוט אונטערגעשפּילט. ער איז נעבעך נישט קיין בר־מזל. ער איז אַריינגעפאַלן אין „שאָפּ״ און איז געבליבן אַן אַרבייטער. מילא פון איציקן און מאירן, וועלן כאָטש אויסוואַקסן „ביזנעס־לייט. אָבער יענקל נעבעך, וועט אייביק שוין בלייבן אַ שאָפּ־אַרבייטער. מיין ווייב ווידער, ווייסט דאָך, אַ יידענע, מוטשעט זיך, אייביק פאַרפאַ־רעט, קריכט נאָר אַרום אין ריווינגטאָן סטריט און האָט שוין מער נישט קיין טרערן פון וויינען אַזויפיל נאָך דבורהלען.

דער פאַרנאַכט האָט שטאַרקער גענומען טונקלען אויף ר׳ שמואלן. אין איצטיקן מאָמענט האָב איך דעם רבין געזען

מער אין ריישע, ווי דאָ אין ניו־יאָרק. זיין שווייגן האָט מיך אַריינגעפירט אין יענעם זומערדיקן פאַרנאַכט, ווען די קינדער פון „גלאָגעוועריס חדר", האָבן זיך געשלאָגן מיט די קינדער פון אונדזער חדר. איך בין דעמאָלט געפאַלן אין אַ שטראָם בלוט פון אַ געוואָרפענעם שטיין. דער רבי ר' שמואל לעבער איז צוגעלאָפן צו מיר און מיך אַוועקגעלייגט אַ פאַרחלשטן אויף אַ באַנק אין הויף, געוואַשן מיר דעם שטערן מיט קאַלטע קאָמפּרעסן, דערנאָך מיר אונטערגעשפּאַרט אַ גרויסן אַייזערנעם שליסל אונטערן קאַרק פאַר אַ סגולה, אַז דאָס בלוט זאָל זיך אָפּשטעלן וואָס גיכער, כדי קיינער אין דערהיים זאָל זיך חלילה נישט דערוויסן.

ר' שמואל לעבער איז אַריין אין אומגעדולד מחמת מען רופט אים צו דאַוונען מעריב. אַרויסגייענדיק מיט אים פון קעלער־חדר, ווענדעט ער זיך צו מיר: — און דו, בעריש, גלייבסט עפּעס אַמעריקע? כ'האָב עפּעס געהערט, אַז דו ביסט געוואָרן אַ גאַנצער מאַכער מיט די צייטונגען! האָסט כאָטש דערפון פרנסה? — עט, נאַרישקייטן,מאַך איך צו אים. — ווייסט דאָך, זאָגט ער, אין אַמעריקע איז אַלץ אַנדערש. דאָ, זאָגט ער, ווערט פון אַ מלמד אַ בעל־תפילה, אַ בעל קורא און אַ שמש, נאָר אַ לויב דעם השם־יתברך פאַר דעם. זאָל שוין פון אַצינד אָן זיין גוט.

דער רבי האָט זיך מיט מיר, ווי אויף אייביק, אָפּגעזעגנט, און איז פאַרשוווּנדן צו מעריב אין דער אילענאָווער שול.

ד"ר אהרן ראזענבאום - חיפה

א. זכרונות פון אמאל

מיין פאָטער יצחק ראָזנבאום איז געווען אַ שניידער. ר' איטשע, מיין פאָטער איז געווען גבאי אין שניידער־שולכל און פרעזעס אין „יד־חרוצים". געוווינט האָבן מיר אויף קאָשציושקי גאַס, אין גרשון צינעמאַנס הויז. אונזער דירה איז באַשטאַנען פון אַ קיך און איין שטוב. אין דעם זעלבן הויז האָט געוווינט ד"ר טעלער מיט זיינע עלטערן, זיינוול און סימע. ד"ר טעלער איז געוואָרן נאַכהער שטאָט־דאָקטאָר, און דאָס איז געווען אַן אויסנאַמע אין יענע צייטן. אויך האָט אין דעם הויז געוווינט שמחה בוכבינדער, וואָס זיין זון מרדכי איז געווען פון די גרינדער פון דער „פועלי־ציון" אָרגאַניזאַציע אין ריישע.

דער רוב שניידערס האָבן געוווינט אין דער רויזן־גאַס: לייזער זומער, קלמן הויזנער, בעריש שוואַרץ (דער „שוואַרצער בעריש"), נתן שוואַרצבאַרד (דער „קליינער נתן") און דער באַרימטן פרויען־שניידער וואָלף רושוואלב (דער „רויטער וואָלף"). דאָרט האָבן אויך געוווינט שניידערס פון דער צווייטער קאַטעגאָריע, ווי צום ביישפּיל: גבריאל עדלצווייג מיטן

דאָס שניידער שולעכל.

The Tailors' Synagogue

צונאָמען „גבריליש”. זיין געטרייער חבר איז געווען שלום ליטוואַק, אויך אַ שניידער, וועלכער האָט געוווינט ביי ר׳ חיים וואַלד. „באַרימט” איז אויך געווען דער שניידער משה יעזשאָווער וועגן זיין גרויסער פאַנטאַזיע. ער האָט זיך שטענדיק גערימט, אַז ד״ר יאבלאָנסקי דער בירגערמייסטער און דער סטאַראָסטע נייען זיך ביי אים; יענע וואָך, למשל, האָט ער פאַרטיק געמאַכט אַ סמאָקינג פאַר דעם געריכט־פּרעזידענט, וועלכער האָט אים ממש געקושט די הענט פאַר זיין שיינער מלאכה... אין דער אמת׳ן אָבער האָט משה יעזשאָווער קוים געהאַט אויף פּרנסה. דערפאַר אַז עס זענען אָנגעקומען די שטאָט־וואַלן, האָט ער זיך אַריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן ברען אין אַגיטאַציע אַרבעט (מען דערציילט אַז ווען זיין ווייב האָט געטענה׳ט צו אים וואָס וועט זיין מיט פּרנסה, פלעגט ער ענטפערן: „וואָס מיינסטו, צוליב דיינע ממזרים וועל איך לאָזן אַ שטאָט גיין צום גרונט?”).

דער משוגענער רעגאלע

אין דעם אויבן דערמאָנטן שולכל האָט געפונען אַ מקום מקלט אַ חולה־נפש, מיטן נאָמען „רעגאַלע”, וואָס איז געקומען קיין ריישע פון ערגעצוווּ. ער פלעגט אַרומשפּאַצירן אַ גאַנצן טאָג אַהין און אַהער פאַר דעם שולכל און רעדן הויך צו זיך אַליין. קליינע יינגלעך פלעגן אים נאָכלויפן און באַוואַרפן מיט שטיינער. אין אָנפאַנג האָט מען נישט געוווּסט פונוואַנען איז ער געקומען און ווער ער איז. אין דער צייט פון ערשטן וועלט־קריג האָב איך צופעליק זיך באַקאַנט מיט אַן עסטרייכישן שריפטשטעלער — יוסף ראָט. ווען ער האָט זיך דערוווּסט, אַז איך בין אַ ריישער, האָט ער מיך אויסגעפרעגט איבער דעם „רעגאַלע”. ווייזט זיך אַרויס, אַז ער איז געווען זיין פאָטער. גלייך נאָכן ערשטן וועלט־קריג איז יוסף ראָט געקומען קיין ריישע אויפזוכן דעם קבר פון זיין אומגליקלעכן פאָטער. יוסף ראָט איז געווען אַ באַקאַנטער שריפטשטעלער, און זיינע ווערק „ראַדעצקי מאַרש” און „האָטעל סאַוווי”, „איוב” און אַנדערע זענען באַקאַנט עד היום.

דער סטודענטן־פאריין „ירדניה”

צוזאַמען מיט משה גרינבוים (זיין פאָטער, יהודה גרינבוים, איז געווען אַ שוסטער אויף דער „טעפער געסל”) האָבן מיר נאָך אַלס סטודענטן געגעבן אָוונט־קורסן פאַר די מיטגלידער פון „פּועלי־ציון” אין ריישע. איינמאָל האָב איך דאָרט צוזאַמען מיט מאיר וואַלד (יערי) רעפערירט אין יידיש — איך האָב געלייענט פון שלום־עליכם׳ס ווערק און מאיר וואַלד — אַן אויסצוג פון מענדעלע מוכר־ספרים׳ס „דאָס קליינע מענטשעלע”. דאָס איז געווען אַ סענסאַציע — ווען אַ סטודענט זאָל לייענען ברבים אַ יידיש ווערק!

אין יאָר 1907 האָט זיך געגרינדעט אין ריישע אַ פאַריין פון יידישע סטודענטן, וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אינעם פאַריין „יורדניה”. צום ערשטן האָבן געהערט: מענדל פּעט, משה גרינבאום, איך, בענעק גלייכער, שמואל לובש, יוסף שטורך, חיים דרוקער און נאָך אַנדערע.

זייענדיק חברים אין דעם סטודענטן־פאַריין „ירדניה” האָבן מיר געשאַפן אַן אָפּאָזיציע, וועלכע האָט געפאָדערט אַז מען זאָל לערנען געאָגראַפיע פון ארץ־ישראל. די געשיכטע פון ציוניזם, יידישע ליטעראַטור — אַלץ אויף יידיש. צו דער אָפּאָזיציע האָבן אָנגעהערט: משה גרינבוים, מנדל פּעט און אַנדערע. און מיר האָבן טאַקע געזיגט: יידישע ליטעראַטור האָט געפירט משה וואַלד איינמאָל אין דער וואָך, געאָגראַפיע פון א״י — בענעק גלייכער א.אַ.וו. דאָס נאַציאָנאַלע לעבן אין אונדזער פאַריין האָט געבליט. מיר האָבן געעפנט אַ שיינע ביבליאָטעק, איינגעאָרדנט אָוונטן, געגרינדעט אַן אַמאַטאָרן טעאַטער. אויף איינעם אַזאַ אָוונט איז אָנוועזנד געווען נחום סאָקאָלאָוו און אויף אַן אַנדערן — אַדאָלף שטאַנד.

חדרים און מלמדים

אַ גרויסע צאָל חדרים זענען געווען אין בודנערס הויז, אין דער „בודנערקע”, ווי מען האָט עס גערופן אין ריישע. דאָס הויז, וואָס איז געשטאַנען ביי דעם „טעפער־געסל”, איז געווען לאַנג און געהאַט אַ סך גאַניקעס. עס האָט דאָרט געוווינט דער מלמד משה אריה׳ס, ביי וועלכן די קינדער האָבן געלערנט חומש מיט רש״י און גמרא. אויך האָט דאָרט געהאַט אין „חדר” מענדל פאָגעל — אַ פאַרגעשריטענער מלמד, וועלכן די תלמידים האָבן גערופן „לערער”, נישט „רבי”. ביי אים האָב איך מיך אויסגעלערנט שרייבן יידיש. הינטן, אויפן פאַרטער, האָט געהאַט זיין „דרדקי חדר” מענדל שפּירא (אין זעלבן הויז האָט אויך געוווינט משה מאַרשעליק דער בדחן, מאָטל קרעבס דער כלי־זמר מיט זיין פידעלע).

די אַנדערע מלמדים זענען געווען אין דעם „טעפער געסל”: אברהם וואַסער, אנשל מלמד, חיימ׳ל מלמד, הירש מלך. אויף דער וואָליע אין רוסקאָוויעש זענען געווען אויך אַ היפּש ביסל מלמדים און חדרים. עס זענען געווען מלמדים וואָס האָבן געלערנט אין ר׳ אלעזר׳ס קלויז, אין דער סאָקאָלאָווער קלויז.

נאָך די דרדקי חדרים איז מען איבערגעגאַנגען צו גרעסערע מלמדים, וואָס האָבן געלערנט מיט די קינדער גמרא און תנ״ך. ביי זיי פלעגן אויך לערנען גימנאַזיסטן אין אָוונט. אין ריישע זענען דאַן געווען צוויי גימנאַזיעס, אָבער יידישע תלמידים זענען דאָרט געווען ווייניק.

דאָקטוירים

צו די פּראָמינענסטע דאָקטוירים אין מיין צייט האָט געהערט ד״ר יאבלאָנסקי, וועלכער איז אויך געווען בירגערמייסטער און דירעקטאָר פון קריסטלעכן שפּיטאָל. ד״ר יאַבלאָנסקי איז געווען אַ גוטער כירורג. פּאָפּולער און באַליבט איז געווען ד״ר קעפּעל, וועלכער האָט זיך מער אָפּגעגעבן מיט קינדער־קראַנקהייטן. אַ מענטש מיט אַ גוטן כאַראַקטער, פלעגט ער נישט נעמען האָנאָראָריזם ביי אָרעמע לייט — פאַרקערט, ער פלעגט נאָך איבערלאָזן געלט צו קויפן רפואות. ד״ר שטראַסער (זיין פאָטער איז געווען אַ דענטיסט פון אַלטן טיפּ) האָט געהאָלפן די יידן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז געשטאָרבן פון אַ טיפוס מגיפה. זייער באַליבט איז געווען ד״ר דאָרנפעסט מיט זיין גראָבן ציגאַר אין מויל און תמיד רויטן

פנים. ער האָט געהערט צו די גוטע, אַלטע דאָקטוירים. ער פלעגט אַריינקומען צו דעם קראַנקן לוסטיק און לעבעדיק, און שטענדיק גערעדט אַ מין דייטש־יידיש, ער האָט געוווינט אויף דער וואַליע, און דערפאַר האָט מען אים גערופן „דער וואַליעס דאָקטער". ד"ר קראַנפעלד — אַ קליין יידל, אַ גוטער רופא, איז געווען זייער אַנגענומען אין די חסידישע קרייזן. עס זענען געווען נאָך דאָקטוירים, איבערהויפּט צוגעוואַנדערטע.

דער מאַרק

איך דערמאָן מיך דעם ריישער מאַרק מיט זיין כאַראַקטער־ריסטישן בילד, מיט די יידישע געשעפטן, די פּאַריאַגטע סוח־רים, די אויפגעשטעלטע בודקעס אין אַ מאַרק־טאָג, דינסטיק און פרייטיק, די „פשעקופּקעס", די יידישע טרעגערס, שפּע־דיטאָרן, משרתים — און אין סאַמע מיטן קאָשציושקעס מאָנו־מענט... אַלע הייזער אַרום און אַרום האָבן געהערט צו יידן, אויסער קאַרפּינסקי'ס הויז מיט דעם אַפּטייק.

נישט נאָר דאָס סוחרישע לעבן האָט זיך אָפּגעשפּילט דאָ אויפן מאַרק. דאָ פלעגט מען זען פּאַרנאַכט, אָדער שבת אין דער פרי, גרופּקעס יידן פון פאַרשיידענע פּאַרטייען שטייען און דיסקוטירן איבער די וואַלן צום מאַגיסטראַט אָדער צום קהל. אָט זע איך ווי אבא אַפּעלבוים מיט זיין באָרד, חיים וואַלד, נפתלי גליקסמאַן גייען הין און צוריק שטאַרק פאַר־שמועסט אין אַן אַקטועלער פראַגע. און אָט איז די בני פּעט און זייער פאָטער שמואל פּעט מיט מענדל נייגערעשל, אַ ייד אַ למדן, וואָס האָט געוווינט אויף דער מוקושקע, און זיין ווייב האָט געהאַט אַ בודקע מיט שניט סחורה. אין אַנדערע ווינקלען שטייען יידישע בעלי־מלאכות און עס רוישט אַרום און אַרום ווי אין אַ בינשטאָק.

און לאָמיר אויך דערמאָנען די יידישע „פשעקופּקעס" אויפן מאַרק. ווינטער פלעגן זיי זיצן און וואַרעמען זיך ביי פייערטעפּ. מיין מוטער פרומע פלעגט זייער אָפט אַראָפּברענ־גען אַ הייס טעפּל טיי פאַר זיי, און זיי פלעגן איר פאַרשיטן מיט ברכות.

די יידישע בודקעס האָבן זיך געצויגן ווייטער. ביז צו דער מאַטייקאָ־גאַס, לענגאויס דער גרונוואַלד־גאַס, און האָבן זיך אַריינגעדרייט ביזן „הינער פּלאַץ". דאָ זענען געשטאַנען אַ סך בודקעס מיט שניט־סחורה, זייף און גאַלאַנטעריע; אויך אויבסט איז געווען אין יידישע הענט. יאַטקעס פון נישט כשר פלייש האָבן געהאַלטן יידישע קצבים, וועלכע האָבן געליפערט פאַרן מיליטער.

ריישער שענקען

אין ריישע זענען געווען אַ סך שענקען, נאָר פון דאַנען איז נישט געדרונגען, אַז ריישער יידן זענען, חלילה, געווען שיכורים. חס וחלילה! נאָר יעדער ייד האָט ליב געהאַט פריי־טיק צו נאַכטס אָדער שבת פאַרזוכן אַ גוט גלעזל ביר אָדער מעד ביי זיין שענקער. ביי דער געלעגנהייט פלעגט מען זיך אַנידערזעצן און שמועסן איבער פּאָליטישע אָדער שטאָטישע אָנגעלעגנהייטן. צו די באַרימטע שענקערס מיטן בעסטן מעד האָט געהערט ר' יחיאל טענענבוים, וועמענס ווייב חנה האָט געשמ'ט מיט אירע געשמאַקע קוגלען און טשאָלנטן, וואָס זי פלעגט דערלאַנגען די געסט. אויך איז געווען זייער פּאָפּולער דער מעד־שענקער יאַנקעלע. עס זענען אויך געווען ווינשענ־קען (טוכפעלד, מאָזעס, הירשהאָרן, פריינד) און יידישע רעס־טאָראַנען, און דאָס אַלץ האָט זיך קאָנצענטרירט אין סאַמע מאַרק. עס זענען אָבער געווען יידישע שענקן אין אַנדערע טיילן פון שטאָט. אויף דער כמיעלאָווקע, נישט ווייט פון דער באַן, איז געווען אַ שענק ביים ווי־סלאָק, וואָס האָט געהערט צו דער פרוי שטערנליכט. זומער האָבן זיך דאָרט געטראָפן אין אַ גרויסן גאָרטן ריישער משכילים: וואַלד, גליקסמאַן, די פּעטס און אַנדערע.

דאָס „טעפּער־געסל"

דאָס טעפּער־געסל" האָט מען גערופן דערפאַר ווייל דאָרט האָבן די יידן געהאַנדלט מיט ליימענע טעפּ. געוווינט האָבן זיי אממייסטן אויפן בערגל נעבן גרשון צינעמאַנס הויז, ווו ער האָט אויך געהאַט זיין זייפן פאַבריק. פון דעם בערגל פלעגן מיר חדר־יינגלעך זיך ווינטער אַראָפּלאָזן אויפן אייז און מאַכן אַ גליטש־וועג, און זומער פלעגן מיר לויפן ביזן וויסלאָק. אין טעפּער־געסל" האָבן געוווינט מייסטנטייל אָרעמע לייט, טרע־גערס, און זייערע די־רות זענען געווען אין די קעלערס. אויף דער זעלבער גאַס האָט געהאַט זיין הויז ר' שמואל פּעט, אַ באַקאַנטער גביר און סוחר. אַלע זיינע זין: אַדאָלף, בן־ציון, הירש און מענדל זענען געווען ציוניסטן און האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין דער ציוניסטישער באַוועגונג אין ריישע. אין זייער אויבסט־גאָרטן פלעגן מיר אָפּהאַלטן אָפט זיצונגען.

אויסער די אויבנדערמאָנטע שניידערס זענען אויך געווען אין ריישע בעקערס, בלעכערס שלאָסערס, טאָקערס א.אַ.וו.

בלעכער: יעקב העלפּער, קייטלמאַן זענען געווען גרויסע ספּעציאַליסטן אין זייער פאַך, באַזונדערס ביי גרויסע, נייע הייזער.

שלאָסער: די ברידער אַדלער, לייב און פנחס, האָבן גע־וווינט אויף דער וואָליע און זענען געווען באַקאַנט מיט זייער פאַרכמענישקייט; זעליג גראַד (זיין זון איז אין ישראל).

טאָקערס: שליסל, קלינגער און אַנדערע. גאָלדשמידס און יובע־לירס: שיף מיט זיין זון, נפתלי גראבער, די זייגערמאַכערס די ברידער ערליך, צוקער.

סטאָלער: חיים, מרדכי קאלפאן, ספּעציאַליסטן ביי בויען נייע הייזער. פון יידישע בוימייסטער איז געווען באַקאַנט שארגל, מענדל טרינק.

שוסטער: שמחה בוכבינדער, יעקל עפּשטיין, גליקלעך, לינדער.

דראָזשקאַזשעס: זייער צענטער איז געווען די וואָליע ביים ברונעם: מוילטאש, מאנטל און פיל אַנדערע. ווינטער פלעגן זיי פאָרן אין שיינע שליטנס צום באַן.

קאַפעען: די „אייראָפּייקע" אין דער הערן־גאַס האָט גע־הערט צו גליקליך. דער צוזאַמענטרעף פון דער יידישער אינטע־ליגענץ און אַרבעטער איז געווען אַ פאָלקס־קאַפע־הויז ביי פינקלען, דאָרט פלעגן יידישע סטודענטן שפּילן שאַך.

ב. מיין שטעטל טיטשין

איך בין געבוירן אין ריישע אין יאָר 1894. געלערנט אין חדרים ביי מענדל שפּירא, מענדל פאַגעל, משה שייגמאַן, משה אריה׳ס, און ווען איך האָב באַזוכט דאָס גימנאַזיום האָב איך געלערנט גמרא ביי משה שליסל צוזאַמען מיט יוסף שטאָרך, ה. דעבעל און יעקב אַלטער. נאָכן ענדיקן די גימנאַזיע האָב איך שטודירט אין ווין מעדיצין, און נאָך דער שפּיטאָל־פּראַקטיק אין לעמבערג האָב איך זיך באַזעצט אַלס דאָקטער אין טיטשין, ווו איך בין דאָרט געווען ביז 1938. דאַן בין איך איבערגעגאַנגען קיין ריישע, געוווינט אין וואָלף קאָרעץ הויז ביז צו דער מלחמה.

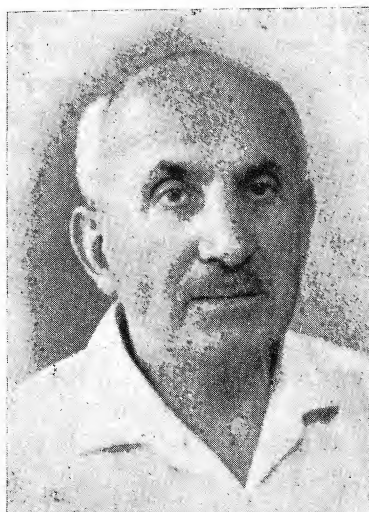
בשעת דער מלחמה בין איך געווען אין רוסלאַנד. איך בין געווען אין פּוילישן מיליטער (קריגסמאַרינע) מיט מיין זון ביז צום 1947. אין דעם יאָר בין איך אָנגעקומען אין ישראל און אַרבעט איצט אין קופּת־חולים אין חיפה. מ״ין זון דוד ראָזנבוים אַרבעט אַלס אָפיציר אין דער האַנדלספלאָט.

מיין גאַנצע משפּחה: די עלטערן, 5 שוועסטער מיט זייערע מענער און קינדער, מיין איינציקער ברודער מיט פרוי און קינדער, זענען געפאַלן פון די דייטשע רוצחים.

✶

טיטשין, 8 קילאָמעטער דרום־זייט פון ריישע, איז אַ אַלט קליין שטעטל (געווען אַ צייט, ווען מ׳האָט געשריבן „ריישע ביי טיטשין״), וואו עס האָבן געלעבט 200 יידישע משפּחות אויף 3.000 איינוואוינער. באַקאַנט זענען געווען די יידישע בעלי־עגלות, וואָס זענען געפאָרן פון ריישע קיין טי־טשין צום רבי׳ן, ר׳ שלמה לייבל זצ״ל. אין ריישע אויף דער וואָליע זענען געשטאַנען תמיד די טיטשינער בעלי־עגלות מיט די אויסגעדאַרטע פערד. צום רבי׳ן אין טיטשין זענען געפאָרן יידן פון גאַנץ פּוילן, פון דייטשלאַנד און פון אַמע־ריקע. און נישט נאָר יידן — אויך אַ סך גויים פלעגן קומען צום רבין נאָך אַן עצה... די בעלי־עגלות אין טיטשין האָבן טאַקע געהאַט פּרנסה בכבוד ביז עס איז אָנגעקומען די צייט פון די אויטאָבוסן.

דער רבי איז געקומען אין טיטשין פון אַ דאָרף בלענ־דאבע; קודם איז ער געווען אַ מלמד, און האָט געפירט אַ סקעטיש לעבן. ער איז געווען אַ חסיד פון שיניווער רבי׳ן, און דער האָט אים געמאַכט פאַר אַ רבי׳ן, און חסידים פון שיניווער רבי׳ן האָבן אָנגעהויבן צו פאָרן קיין טיטשין. אין דעם קליינעם הייזעלע איז געווען אַ געדראַנג פון פרי אָן ביז שפּעט ביינאַכט. דאָרט איז געווען דער איינציקער לע־בעדיקער פונקט אין טיטשין, וואו מ׳האָט געקענט זען די לאַגע פון די פּוילישע יידן. וואָס מער די ווירטשאַפטלעכע לאַגע איז געוואָרן ערגער אין פּוילן, אַזוי גרעסער איז געווען דער דראַנג צום רבי׳ן, כדי צו באַקומען עצות און ברכות. עס איז געווען זייער שווער צוצוקומען צום רבי׳ן און מענטשן האָבן געמוזט וואַרטן עטלעכע טעג. איך האָב געהאַט דעם כבוד אים צו באַזוכן ווען ער איז קראַנק געוואָרן. ער איז געווען אַ ייד מיט אַ יידיש האַרץ, וואָס האָט תמיד געוויינט איבער דער שווערער לאַגע פון די יידן אין פּוילן און האָט

ד״ר אהרן ראָזענבאום

Dr. Aaron Rosenbaum

געהאַט אַ קלאָרן שכל און אַ לאָגישן געדאַנק. געשטאָרבן איז ער פון אַ לונגן־אַנטצינדונג און אויף זיין לויה זענען גע־קומען פיל רבנים — איך געדענק אַז הרב ד״ר יחזקאל לעווין הי״ד איז געקומען פון לעמבערג קיין טיטשין צו דער לויה. מיטן טויט פון רבי׳ן איז אָפּגעשטאָרבן דאָס גאַנצע שטעטל. די בעלי־עגלות זענען געבליבן אָן פּרנסה און פיל יידישע משפּחות, וואָס האָבן געלעבט נעבן דעם רבי׳ן האָבן געמוזט זוכן ערגעץ אַנדערש זייער ברויט.

✶

אין 1910 האָט זיך אין טיטשין געגרינדעט די ערשטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע „בית יהודה״. געגרינדעט האָט איר גאָלדפלוס, אַן איידעם פון אליהו וואנג פון ריישע (אַ באַקאַנ־טער ציוניסט). זי האָט אָבער עקזיסטירט נאָר 2 חדשים, ווייל דער טיטשינער רבי מיט זיינע חסידים האָבן געשטערט. ערשט אין 1918 האָט זיך געשאַפן אַ ציוניסטישער קאָמיטעט מיט ד״ר האקע אין דער שפּיץ, יהושע טוכמאן, שייע בלאושטיין. דער לעצטער איז געווען אַ מלמד און האָט געלערנט דעם טיטשינער רבי. די ערשטע צייטן איז ער געווען דעם רבינ׳ס רעכטע האַנט. ער איז געווען אַ ייד אַ תלמיד חכם. זיין זון בלאושטיין איז אין עלטער פון 16 יאָר אַוועק קיין ארץ־ישראל, געווען דאָרט טעטיק אין דער „הגנה״ און ער איז געווען אַ מפקד אין דער משטרה (דוד בן ישי). ער איז גע־שטאָרבן ביי 48 יאָר און לויט זיין וואונטש באַהאַלטן גע־וואָרן אויף דעם בית־עלמין אין טבריה, וואו ער האָט געקעמפט אין דער צייט פון דעם באַפרייאונגס־קריג. אין צפת האָט מען געפלאַנצט אַ וואַלד אויף זיין נאָמען.

נאָכן פּאָגראָם אין טיטשין אין יאָר 1918 האָט שייע בלאושטיין אָנגעהויבן אויפקלערן די יוגנט, אַז מען טאָר זיך נישט פאַרהאַלטן פּאַסיוו און מען דאַרף אָרגאַניזירן אַ

ווידערשטאַנד. דער רבי איז געווען אַ גרויסער קעגנער פון ציוניזם און האָט שייע בלאושטיינען אַריינגעלייגט אין חרם, אויך דערפאַר ווייל בלאושטיין איז געווען דער ערשטער העברעישער לערער און האָט געגרינדעט די ערשטע העברעישע שולע אין טיטשין. די קעגנערשאַפט פון רבינס זייט איז געווען אַזוי גרויס, אַז די עלטערן האָבן מורא געהאַט צו שיקן זייערע קינדער אין דער שולע, און אַזוי אַרום האָט מען געמוזט איר שליסן. דער קאַמף איז געווען פון ביידע זייטן און נישט איינמאָל איז די זאַך דערגאַנגען צו גרויסע סקאַנדאַלן ביז אין געריכט. מען האָט געגרינדעט אַ דראַמאַטישע סעקציע, אָבער מען האָט געמוזט איבערברעכן די טעטיקייט. אין אַ צייט אַרום האָט זיך די זאַך אַביסל איינגעשטעלט און מען האָט געאַרבעט אויף אַלע געביטן. די ביבליאָטעק האָט געהאַט ביי 1000 ביכער, אין העברעיש, יידיש און פויליש. ד״ר אהרן ראָזענבאום האָט איינמאָל אין חודש רעפערירט איבער היגיענע און פאָלקס־מעדיצין. די אָרגאַניזאַציע איז געווען טעטיק ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה.

✶

ד״ר זאַלצמאַן, ד״ר שפייזער, ד״ר א. ראָזענבאום האָבן זיך באַטייליקט אַקטיוו אין יידישע ענייִנים. די יידישע אַדוואָקאַטן אָבער, האָבן זיך פאַרהאַלטן פאַסיוו. אין טיטשין זענען געווען 8 אַדוואָקאַטן, וואָס האָבן זייער שיין פאַרדינט, ווייל די גויים פון די דערפער אַרום האָבן זיך ליב געהאַט צו פראָצעסירן. דאָס געריכט איז אויך געווען אַ וויכטיקער פונקט פאַר די יידן, וואָס האָבן געקענט עפּעס פאַרדינען דערביי. דער בירגערמייסטער ציבולסקי איז געווען אַ ליבעראַלער מענטש און די טיטשינער יידן האָבן געהאַט צו אים אַ צוטריט. ער פלעגט טאָן טובות. דער גלח האָט געפירט געשעפטן נאָר מיט יידן: די מילך האָט ער פאַרקויפט אַ יידישער אלמנה, דאָס אויבסט האָט ער פאַרקויפט אַנדערע יידן, אָבער פון צייט צו צייט פלעגט ער באַווייזן זיין אמת אַנטיסעמיטישן פנים.

✶

די גרויסע שול אין טיטשין איז געווען איינע פון די עלטסטע שולן אין דער סביבה, 400 יאָר אַלט בערך. אַ חוץ די שול איז אויך געווען אַ בית־המדרש, אַ מנין ביים טיטשינער רב און ביים טיטשינער רבין.

די יידישע באַפעלקערונג אין טיטשין איז באַשטאַנען אַממערסטן פון די משפחות טוכמאַן, אַזוי אַז יעדער טוכמאַן האָט געהאַט אַ צונאָמען כדי מען זאָל וויסן, וועמען מיינט מען. אַזוי, צום ביישפיל, זענען געווען 3 טוכמאַנס מיטן נאָמען אברהם — האָט מען איינעם גערופן „צ׳ימעק״, דעם אַנדערן „שטשוק״ און אַזוי ווייטער. ביי די קריסטן איז געווען פאָפולער דער נאָמען „מאַזורעק״.

די יידישע סוחרים האָבן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה שווער געקעמפט אויף פרנסה, און פיל אָנגעזעענע סוחרים זענען געוואָרן יורדים. אַ טייל האָבן אויסגעוואַנדערט קיין ריישע און געזוכט דאָרט גליקן...

בעלי־עגלות: איך געדענק יעקב שטערנליכט מיט זיין אויסגעדאַרטן פערד און הערשל זילבערבערג, זיי זענען געווען די גרעסטע שונאים און קאָנקורענטן; אברהם פעניגער (גערופן האָט מען אים אברהם „פאָמעלע״), דער אַלטער מאיר צינמאַן מיט זיין ווייס פערד. שניידערס: מרדכי שלאָם, מענדל טוכמאַן מיט דער הרצל־באָרד, בצלאל הירשנפעלד און אַנדערע. זיי האָבן אַלע קוים פאַרדינט דאָס שטיקל ברויט. שוסטער: הערש נעגער, וואָס האָט געוואוינט הינטער דער שול, מען האָט אים גערופן „הערש מעגי״. ער איז געווען אַ וויכטיקער חברה קדישא־מאַן, יענקאַלע שוסטער מיט אַ גרויסער משפחה. אפילו אַ זייגערמאַכער האָבן מיר אויך געהאַט אין טיטשין. עס איז געווען דאָרט אַ רופא, וואָס האָט געשטעלט באַנקעס, פּיאַווקעס, געריסן ציין. אייגנטלעך איז ער גאָר געווען אַ פריזירער. ער האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין שטעטל און געווען זייער באַליבט. מלמדים: אברהם ריכטער האָט געהאַט אַ „חדר״ הינטער דער שול און האָט געלערנט מיט קליינע קינדער; דער מאַרקאָבער מלמד ר׳ שאול, אַ וואַונדערבאַרע הויכע געשטאַלט, מיט אַ פיין באַנעמען. דער שמש פון דער שול איז געווען מענדעלע שטערנליכט, וואָס האָט יעדן פרייטיק געקלאַפּט אין די טירן. דער צווייטער איז געווען שמואל שמש, אויף חתונות און ברית׳ן. עס איז אויך געווען אַ שטאָט־רב ישראל דורליק. דער אַלטער רב און זיין זון יעקב יצחק זענען דערמאָרדעט געוואָרן פון די דייטשן.

דער געמיינדע־ראַט איז באַשטאַנען פון 24 ראַטמענער און די יידן זענען געווען דאָרט פאַרטרעטן אין אַ גרויסער צאָל, נאָר די מערהייט האָבן זיי נישט געהאַט, און ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַ יידישן ענין האָבן זיי געקענט דורכפירן אַ מערהייט מיט מאַנכע קריסטן צוזאַמען. צום שטאָטישן געמיינדע־ראַט האָבן געהערט אָנגעזעענע בעלי־בתים, וועלכע האָבן געהאַט דעם מוט אויפצוטרעטן אין יידישע אָנגעלעגנהייטן: לייב גאָלדמאַן, יעקב אייזן און אַנדערע. אין קליינעם שטעטעלע טיטשין זענען געווען 5 שענקען, וואָס האָבן געהערט צו יידן. נאָר לעצטנס האָט זיך געעפנט אַ קריסטלעכער שענק. צו די קריסטלעכע אינטעליגענץ האָבן געהערט איינציקע אַדוואָקאַטן, דער אַפּטייקער, דער ריכטער, דער מנהל פון דער פּאָסט, דער נאָטאַר, אָבער זיי האָבן זיך ווייניק אינטערעסירט מיטן שטאָט־לעבן, זיי פלעגן שיכורן און דווקא אין יידישע שענקען, וואו זיי האָבן געקענט טרינקען אויף קרעדיט און אָפט זענען זיי שולדיק געבליבן גרויסע סומען. אין די גוישע שענק זענען זיי נישט געגאַנגען, ווייל דאָרט האָט מען נישט געגעבן בראָנפן אויף קרעדיט. די קריסטלעכע לערערס האָבן אין אַלגעמיין נישט גענומען קיין אָנטייל אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, אַ חוץ איינער אַ לערער, קוטולא פראַנצישעק, וואָס איז זייער אָפט געקומען אויף יידישע אָוונטן. ער האָט סימפּאַטיזירט מיט אונדזער באַוועגונג און האָט פאַרקערט אין יידישע קרייזן, און דערפאַר האָט אים די קריסטלעכע אינטעליגענץ פיינט געהאַט, בפרט דער גלח.

אין דער סביבה פון טיטשין איז געווען אַ גרויסע צאָל דערפער, וואו עס האָבן געוואוינט יידן. אין מאַנכע דערפער האָבן געוואוינט אפילו עטלעכע צענדליק משפחות, צ. ב. אין

לאַבינֿיע. אין כמיעלניק זענען געווען 4 משפחות, אין קעל־נעראָווע 3 משפחות און אַזוי אין סטראַשילדי, אין באַדז׳יבאָי. ווען איך פלעג פאָרן צו קריסטלעכע קראַנקע, האָב איך באַזוכט די יידן אין די דערפער. מאַנכע האָבן געהאַנדלט מיט בהמות, מאַנכע מיט אויבסט. אין אַלגעמיין איז זייער לעבן נישט געווען מקנא צו זיין. פון דערווייטנס האָט מען אין דאָרף דערקענט וואו עס וואוינט אַ ייד. די פענצ־טער זענען תמיד געווען פאַרשלאָסן מיט לאָדנס. זייער אָפט בין איך געפאָרן צו יידישע קראַנקע אין די ווייטע דערפער ביי בלאזשעוו. דאָרט האָב איך געטראָפן דאָס זעלבע בילד. זעלטן האָט אַ דאָרפס־ייד פאַרלאָזן זיין אָרט. זיי זענען געווען צוגעבונדן צום שטיקל ערד, וואָס האָט צו זיי געהערט זינט דורות.

ווען איך בין אין יאָר 1944 אַריין מיטן פוילישן מי־ליטער קיין ריישע, בין איך אויך געווען אין טיטשין. דעם חורבן קען איך נישט פאַרגעסן. דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען אויסגעפלאַסטערט מיט יידישע מצבות, די קליינע יידישע הייזלעך פאַרוויסטעט, און אין מאַנכע געוועלבלעך זענען געווען נאָר גויים. קיין איינציקער ייד איז נישט געבליבן אין שטעטל.

יוסף פאַלק - אפעל

א בינטל זכרונות פון אמאל

איך האָב דאָס ערשטע מאָל דערזען אין „המגיד" שורות אונטערגעשריבענע פון אַ ריכטער, וואָס הייסט משה דוד געשווינד מרישא — איז ביי מיר, דעם בעלזער חדר־יינגל, די התפעלות געווען אַזוי געוואַלדיק ווי ביי אַ קאָסמאָנאַוט, בעת ער וואָלט אַנטדעקט אַ נייעם, נישט געזעענעם פּלאַנעט — אַ ריכטער — אַ משכיל!... מיט אַט אַזאַ רעפּרעזענטאַנט קאָן זיך די השכלה פון אַ שטאָט ווייזן פאַר דער וועלט. ס׳איז דאָך ניט עפּעס אַ שמש ווי אליקים מעלזאַק פון טאַר־נאָפּאָל, אָדער אַ מלמד ווי יעקב רייפמאַן פון שעבערשין, צי די ברידער מאַימאַן פון זשאָלקיעוו... בין איך געווען זיכער, אַז אין ריישע זענען אַלט און יונג, רייך און אָרעם פאַרכאַפּט פון דער „השכלה בת השמים". באַלד איז מיין פאַרשטעלונג געוואָרן נאָך ממשותדיקער, ווען איך האָב אין „השחר" (אַ קלייניקייט — פּרץ סמאָלענסקינס „השחר"), אין ברוך ווערבערס „העברי" און, דאַכט זיך, אויך אין יוסף כהן־צדק׳ס „הנשר" אַזוי אָפט אָנגעטראָפן דעם נאָמען מרדכי סאַליק איש רישא. דערנאָך איז מיר געווען ממש אַ חיות, נאָך צו אַנטדעקן אַ גאַנצע חברותה ווייסמאַן־חיות׳עס: מרדכי (מו״ח), אשר (או״ח), יצחק (מלאַנצוט) און דאָס יונגע פאַרפאַלק שמואל (שו״ח) און דבורה. כאָטש איך האָב פעסט־געשטעלט, אַז מו״ח וואוינט אין ווין, יצחק אין לאַנצוט און שו״ח מיט זוגתו אין דינאָוו (ווו או״ח האָט געוואוינט דערמאָן איך זיך ניט) — איז עס ביי מיר געווען אַ זיכערע זאַך, אַז זיי אַלע זענען פון ריישער קאָמפּאַניע. ראשי, פון וואַנען קענען דען אַרויסקומען אַזוינע יידן, אויב ניט פון ריישע? והשנית, ווי ווייס זענען דען לאַנצוט און דינאָוו און אַפילו ווין פון ריישע? אויב איך וועל נאָך דערמאָנען דעם שפּעטער צוגעקומענעם אבא אַפּפעלבוים — וועט דער ריישער השכלה־קראַנץ זיין געשלאָסן.

די חשיבות פון אָט דעם פאַרביקן השכלה־קראַנץ איז דורכן אָפּרייסן זיך פון מרדכי סאַליקן גאָרנישט געמינערט געוואָרן. אין דער השכלה געשיכטע איז דאָס נישט געווען קיין איינצל פאַל. אויך אינעם מזרח־גאַליציאַנער צענטער איז עס מיט יאָרן פריער געשען, אַז איינער פון די איידלסטע און חשובע משכילים, יעקב שמואל בין, איז געוואָרן אַ „בעל תשובה". זיין אַוועקגאַנג איז געווען אַן רעש און אַן שנאה און ווער שמועסט נאָך פון פאַרקריפן זיך צום צד־שכנגד. מרדכי סאַליקס דעזערציע מוז מען דערמאָנען מיט אַ גרויסן להבדיל. דער איז אַוועק מיט אַ ווילד־פאַנאַטישן טראַסק אין טיר און אינעם „מחזיקי־הדת" נישט אויפגעהערט יאָרן־לאַנג צו שפּייען מיט גיפט אויף די משכילים און שפּעטער אויף די ציוניסטן. מער צוליב חניפה, ווי צוליב חרטה אויף זיינע אַמאָליקע „זינד" האָט ער במשך פון יאָרן פאַרעפנטלעכט אַנאָנסן אין אַלע יידישע און העברעישע צייטונגען, אין וועלכע ער בעט ביי יעדן, אים בכל מחיר צוצושיקן די העפטן און בלעטער, ווו זיין נאָמען איז אַמאָל געווען דער־מאָנט, כדי זיי מבער צו זיין.

אַזוי ווייט די זכרונות פון אַ חדר־יינגל. אַז איך בין אין מיין 15־טן יאָר אַריבער אין בית־המדרש אַריין, האָב איך, שוין אַלס ציוניסט, ווייטער אָנגעהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט ריישע, — דאָסמאָל שוין אַ מער פּערזענלעכן, ממשותדיקן. באַלד האָט משה וויזנפעלד, הי״ד, מיט אַנדערע ריישער און נאָך עטלעכע מערב־גאַליציאַנער חברים (יצחק לויפּבאַן — דעמביץ, בעריש מעלער — יאַסלאָ, יוסף־מאיר ראָזמאַרין — לאַנצוט א. אַ.) געגרינדעט דעם ערגאַניזירן דעם „השחר". עטלעכע לעמבערגער בחורים, און בעיקר מיינע זשאָלקעווער חברים מיט משה עלעפאַנט בראש ואני הקטן בתוכם, האָבן זיך אָנגעשלאָסן צו די מערב־גאַליציאַנער חברים מיט דער גאַנצער התלהבות פון אונדזערע יונגע נשמות. וועגן דער דאָזיקער אָרגאַניזאַציע און איר ציוניסטישער טעטיקייט דאַרף איך, דאַכט זיך, נישט פיל מאריך זיין. זי לעבט נאָך אין זכרון פון אַ סך פון אונדז — ובפרט זענען לעבעדיקע עדות די 4 העפטן פון דער צייטשריפט „השחר", וואָס אויך איר רעדאַקציע־אַרכיוו געפינט זיך נאָך אין די הענט פון פריינד פּראָפ. דוב סדן.

אַלס פינאַל וויל איך נאָך דערמאָנען די ערשטע קבוצה חלוצים, וואָס האָט זיך אין ריישע אָרגאַניזירט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אָט די הערלעכע יינגלעך און מיידלעך, מיט משה בירמאַן בראש, האָבן אַן ערך פון צוויי יאָר געאַרבעט ביי מיר אין טאַרטאַק — ביז צו זייער עליה.

יעקב בעלער

ריישער יידן

(צבי שמחה לעדער)

צבי שמחה לעדער, וואָס איז שוין צענדליקער יאָרן אַוועק פון שטעטל, באַווייזט אין זיינע שילדערונגען פון זיין שטאָט, אַז ער איז מיט יענעם לעבנס־אַרט, מיט יענער סביבה, פאַרבונדן מיט טויזנטער פעדים. צבי שמחה לעדער שילדערט האַרציק וואַרעם די טיפן, געשטאַלטן און סביבה פון זיין שטעטל, וואָס איז אונדזער אַלעמענס שטעטל, אַז אייך דאַכט זיך, אַז נאָר וואָס האָט ער דאָרט געלעבט און געזען מיט אייגענע אויגן, געפילט מיט אייגענעם האַרץ און נשמה. איר פאַרגעסט די קרוב צו פופציק יאָר וואָס דער תהום פון אייביקייט האָט פאַרשלונגען...

ער האָט, ווי מיר אַלע, ליב זיין שטעטל, פון וועלכן ער זוכט ניט צו אַנטלויפן אין דער גרויסער, ברייטער וועלט, ווייל זיין שטעטל, זיין סביבה, האָט פאַרמאָגט קדושה, שיינקייט, וואַרעמקייט און נשמה, און געפינט דאָס אַפילו אין דער שניידערישער שול, צווישן יידישע האָרעפּאַשניקעס, עמך־ניקעס, וואָס האָבן געלעבט מיגיעת כפּם.

ריישע, אָדער ווי מ׳פלעגט זי רופן, רזשעשאָוו, געפינט זיך אין מיטל־גאַליציע. זי טיילט אָפּ מערב־גאַליציע פון מזרח־גאַליציע. זי איז אַזוי אַרום געווען דער מיטלפונקט פוןביידע טיילן און דער צענטראַלער פונקט פון אַ גאַנצער ריי יידישע שטעטלעך וואָס האָבן זיך געפונען אַרום ריישע, האָט אַזוי אַרום אין זיך פאַרמאָגט אַ קאָמבינאַציע פון דעם אויפגעקלערטן מזרח־גאַליצישן און פרומען חסידישן, און צו דער זעלבער צייט שפּראַכלעך אַסימילירטן מערב־גאַליצישן. אין ריישע האָבן זיך געפונען חסידישע רביים, וועלכע האָבן געהאַט אַ „פאָרעכץ" פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך. אין ריישע האָבן זיך געפונען חסידים פון די פאַרשיידענע דינאַסטיעס, חסידישע שטיבלעך ווו מען האָט געפראַוועט חסידישע טישן.

ריישע איז אָבער אויך געווען אַן אויפגעקלערטע שטאָט, ווו עס האָבן זיך געפונען אַ סך „דאַטשן" — ווי די פרומע יידן פלעגן רופן יענע יידן וואָס האָבן ניט געטראָגן קיין פּאות און סאַמעטענע קאַפּעלושן אָדער שטריימלעך שבת און יום־טוב. אין ריישע האָבן זיך שוין דאַן געפונען חסידישע בחורים, וואָס זיינען געכאַפּט געוואָרן ביי דער מעשה, וועלכע האָבן ביי דער גמרא פאַרגנבעט געלייענט ספרים חצונים און שפּעטער אין גאַנצן אַוועק פון בית־המדרש, ווי דער מחבר אַליין.

אין דער אָפּטיילונג „ריישער קלויז־בחורים" דערציילט אונדז דער מחבר „אַ גאַנץ נייע וועלט האָט זיך פאַר מיר געעפנט. אין קלויז האָבן דאַן געלערנט צוואַנציק בחורים פון געמישטן עלטער". „איך", שרייבט דאָרט דער מחבר ווייטער, שילדערנדיק די חברים זיינע פון קלויז, „האָב זיך באַלד אין אָנהויב אָנגעהויבן צושאַרן צום רויטן יאָסל. ער איז דעמאָלט אַלט געווען פופצן יאָר. ער איז געווען הויך געוואוקסיק מיט אַ רויטן קאָפּ האָר און צוויי לאַנגע פאַרלאָקטע פּאות. ער האָט געהאַט אַ שם פאַרן גרעסטן עלוי אין שטאָט. ער האָט געהאַט אַ גרויסן קאָפּ און אַ שאַרפן מוח — אַן אמתער תלמיד־חכם. ער איז אויך געווען אַ גרויסער פאַרערער פון סאַנזער חסידות. זיין פאָטער, מענדעלע רייך, איז געווען איינער פון די גרעסטע לומדים אין לאַנד.

אינגאַנצן צען יאָר שפּעטער איז דער רויטער יאָסל געווען מיין רבי פון דער ניי־געגרינדעטער ריישער ישיבה, וועלכע האָט זיך געפונען בייטאָג אין דער שול, פונקט קעגנאיבער דעם רבס דירה, און ביינאַכט — אין דער שול אָדער שולעכל פון לינת הצדק. און ס׳וויקלט זיך פאַנאַנדער אַ בילד אַ פרישער, זוניקער טאָג. מיר ישיבה־בחורים פון די ארומיקע שטעטלעך פון לאַנצוט, סענדישעוו, ראָפּשיץ, פּשעוואָרסק און גראָדזיסק זענען געזעסן אויף די שול־בענק און זיך ערנסט צוגעהערט צום שיעור וואָס מיין רבי, דער רויטער יאָסל, האָט פאַר אונדז געזאָגט. „זאָגט די משנה אַ דין", אַזוי איז תמיד געווען זיין אָנהויב מיט אַזויפיל פלאַם־פייער, אַז ער האָט אונדז אַלעמען מיטגעריסן.

אַ מינוט בלויז, און דער האַרציק־זיסער גמרא־ניגון האָט זיך גענומען וויגן ווי אַ פראַכטפולע סימפאָניע, וואָס האָט אָפּגעקלונגען אין גאַס אַריין ווי די שענסטע מוזיק. עס האָט אָבער אַמאָל פּאַסירט, אַז ווער פון אונדז האָט עפּעס מחדש געווען און געהאַט דעם מוט איבערצורייסן דעם שיעור אין סאַמע מיטן, האָט דער רבי אונדזערער — אויב דאָס איז טאַקע געווען אַ חידוש — פאַר אונדז אַלעמען פּראָקלאַמירט: דער גראָדזיסקער זאָגט אַזוי און אַזוי... לאָמיר אים ענטפערן. און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מין געפעכט, אַ געראַנגל. יעדער האָט עפּעס געוואָלט מחדש זיין, און דער רויטער יאָסל האָט שטיל הנאה געהאַט, אָפּגעוואַרט ביז אַלע האָבן אַרויסגעזאָגט זייערע השערות, און ווי אַ געניטער שווימער זיך אַ לאָז געטאָן אינעם ים התלמוד, אויסגעפּלאָנטערט דעם קנופּ און יעדערן פאַרענטפערט די קשיות.

ריישע, ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָט פאַרמאָגט ניט בלויז קלויזן, בתי־מדרשים און אַ ישיבה, נאָר אויך, ווי צבי שמחה לעדער דערציילט אונדז, אַ שיינע יידישע אינטעליגענץ, וואָס האָט אַפילו דורכגעמאַכט אַ סיסטעמאַטישע בילדונג. 80% פון די ריישער יידן זענען געווען אָרטאָדאָקסן, אָבער ניט קיין קנאים. זי איז געשטאַנען אין מיטלפונקט צווישן דעם „אויפגעקלערטן" מזרח־גאַליציע און פרומען מערב־גאַליציע, כאָטש די השכלה האָט זיך ביי אונדז אין גאַליציע טאַקע אָנגעהויבן פריער ווי אין אַנדערע לענדער, האָט זי אָבער געהאַט מער דערפאָלג אין די שכנהשע לענדער. ווען זי איז צו אונדז צוריקגעקומען, איז זי געקומען ניט אין יענער פאָרם פון י. ל. גאָרדאָנס „הוה יהודי באהליך ואיש בצאתך", נאָר אין דער פאָרם פון אַ נאַציאָנאַלער אויפלעבונג. ריישע און אַזוי די אַרומיקע שטעטלעך, זענען געווען ציוניסטיש

געשטימט. דאָס זענען טאַקע געווען די זין און טעכטער פון די חסידים.

בירושה פון זייערע פרומע טאַטעס און מאַמעס האָבן זיי איבערגענומען דעם חסידישן ברען, די התלהבותדיקע קלויז־בחורים, ישיבה־בחורים זענען שפּעטער אויסגעוואַקסן משכילים, שרייבער, מאָדערנע רבנים, פּראָפעסאָרן, דאָקטוירים, וואָס האָבן אָנגעשפּאַרט אין די ווייטסטע לענדער, אין די גרעסטע וועלט־שטעט. דאָרט אַהין האָבן זיי מיט זיך געבראַכט דעם גלויבן פון זייערע עלטערן, די נשמה־שיינקייט, דעם חסידישן ברען און דעם התרוממות הנפש.

צבי שמחה לעדער ברענגט דאָס אַלץ אַזוי בולט און לעבעדיק אַרויס אין זיין „ריישער יידן” אַפילו אין זיין שפּעטערן טייל, ווען דער מחבר גייט אַריבער צו זיין ביאָגראַפיע און דערציילט זיין משפּחה־כראָניק און די איבערלעבענישן זיינע אין דער נייער היים, אַמעריקע, פילט איר אויך די ענגע און נאָענטע פאַרבינדונג פון זיין היימשטאָט ריישע, ווו ער זוכט מיט אַלע כוחות ניט צערייסן די פעדים וואָס האָבן אים געבונדן מיט ריישע.

מ׳קאָן מיט דעם זאָגן, אַז דעם מחבר איז געלונגען אַרויסצוברענגען אַ פולשטענדיק בילד פון אַ יידישער שטאָט מיט איר אייגנאַרטיקן לעבנסשטייגער מיט אַלע טיפּן און געשטאַלטן וואָס פאַרמאָגן טויזנטער חנ׳ען פון אַ וועלט וואָס איז פאַרגאַנגען און וועט מער ניט צוריקקומען, וואָס האָט איבערגעלאָזט בלויז וואַרעמע זכרונות געמישט מיט אַ נאָגנדיקער בענקשאַפט אין אונדזערע הערצער. איר לייענט אַ בלאַט נאָך אַ בלאַט מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם און איר דערזעט דאָרט ניט בלויז דעם מחברס קינדער־יאָרן, זיין סביבה, נאָר זיך, אייער סביבה, אייערע קינדער־יאָרן, אייער שטעטל. די בילדער און געשטאַלטן ווערן אייך אַזוי נאָענט. ס׳איז ניט ריישע אַליין, נאָר די הונדערטער פאַרברענטע, חרוב געוואָרענע שטעט אין גאַליציע, ליטע, פּוילן, וואָס זענען אָפּגעווישט געוואָרן מיט בלוט און פייער דורך די נאַציס.

ווען איך האָב פאַרענדיקט לייענען צבי שמחה לעדערס בוך, זיינען אין מיין זכרון מיטאַמאָל אויפגעבליט געוואָרן די לירישע פערזן פונעם דייטש־יידישן דיכטער, ערנסט טאָלער:

בין השמשות שוועסטער, פון אַלע בענקנדע אין דיינע טונקעלע שאָטנס שטיי איך איינער אַליין די אויגן און אויערן ווייט אויפגעריסן, עס ברענגט ווער אַ גרוס פון דאָרט...

די ישיבה אין ריישע (געמאָלן פון מאָלער נפתלי הקהל)

The Reisha Yeshiva

בעריש ווײַנשטיין

באַלאַדע פון ליכטיקע זיידעס

א.

מיינע אייניקלעך
וועלן נישט וויסן פון זייערע זיידעס — נישט די געגאָלטע,
וואָס האָבן דעם טלית־תּפֿילין ווי אַ בינט־שליסל פאַרוואָרפן —
נאָר די, וואָס זענען נאָך די מודה־אני׳ס צו גאָט געגאַנגען
אין די הייסע קלויזן ביז שפּעט נאָך קריאת־שמע בײַנאַכט
און חסידיש זיך געגרויסט, געלויבט מיט יחוס סאַנדז —
זיי וועלן נישט וויסן פון דערהויבענעם משה, יאַנקל עלוי;
פון זייער פרומען דרך, וואָס קלינגט ווי אַ לעגענדע בערך
זייער אַטלאַס, זייד, דער היציקער גאַנג איבער דער ערד;
די סויבלנע שטריימלעך, טולעפּעס, ס׳פֿייער אין די בערד —
זיי וועלן נישט וויסן, אַז נישט זיי — מיר איז געווען, באַשערט
צו טראָגן די ירושה פון זייערע ווינטיקע וואָכן און יאָרן;
אויפצושרייבן בכתב אין אַ באַלאַדע פון יידישע אותיות
ס׳לעצטע טרויעריקע בלעטל פון זייערע ליכטיקע דורות.

כ׳באַדויער — נישט זיך — די אייניקלעך פון לאָנג־איילאַנד,
וואָס וועלן אויף תמיד זיין אָפּגעפרעמדט פון אייגענעם שטאַם;
נישט וויסן, נישט פאַרשטיין — כ׳זאָג עס צום וויפלטן מאָל —
אַזאַ זיידע האָט לשם־שמים געקענט אַוועק קיין ארץ־ישראל
מיט אַ זעקל כלי־קודש, העמדער און געליישטע־בענד ש״ס
פשוט, ס׳האָט זיך אים פאַרגלוסט צו שטאַרבן אין צפת.
ר׳האָט נישט געקענט פאַרטראָגן די טומאה, דעם זאַטן גלח;
ס׳האָט אים געשטאָכן דער צלם מיטן טרייפענעם הילוך.

אַן אָפּשיין פון אַזאַ זיידן, פון די באַגילדעטע ספרים
האָט נאָך, ווי ס׳איז אַ שטראַל געטאָן אויף מיינע זין
די געבוירענע אין לאַנד ביי די טייכן פון האָדסאָן.
נאָך פאַרבליבן אין זיי ס׳געדעכעניש פון זיינע שבתים;
דער ברייטער אויפשטראַל פון זיין טיש פרייטיק־צונאַכט;
די וואַרעמע לייכטער, די פלאַמען פון די הויכע ליכט;
די דינע וויטקייט פון דער באָבעס פאַרגעלט געזיכט.
זיי רעדן נאָך פון דער טונקעלער שטוב, אומעטיקע חלות;
פונעם אויסגעגאָסענעם, פאַרטריקנטן חלב אויפן טישטוך;
פון איר „גאָט פון אברהם״ וואָס האָט דעם שבת באַגלייט
אויף דעם אויסגעשטע־נטן הימל פון דער איסט־סאַיד.

ב.

ס׳איז אַ שטראַל בלויז — ווייט נישט דער היימישער קאָך
פון די פאַרוואַקסענע יידן וואָס האָבן אויפגעפּראַלט די וואָך
אין די שבתצונאַכטן פון דעם ווייסן, ווינטערדיקן פראָסט.
די קאָלפּיקעס, די פעלצן האָבן ווי פון דער זון געלאָזט.
זיי האָבן אַריינגעברענגט דעם ווינט, די אָנגעשאָטענע גאַס.
אַ טייך ממש, האָט אָפּגערינען פון זייערע געקאָוועטע שטיוול;
די דילן פארפלייצט מיטן אָנגעקאָפּעטן, דרויסנדיקן שבט;
אַריינגעשמועסט אין די לאָמפּן, פאַרגעסן אין דער נאַכט.
רייד און בערד האָבן פון דער רוישיקער קעלט גענעצט
אין אַן אויסגעוואַקסענער שטוב מיט מומעס, מיט פעטערס.
די מלווה־מלכה האָט געזידט, געבריט אויף דער קיך.
נישט קיין טיי — גאָלד האָט געגליט אין די גלעזער.
שאַבן־שענקלעך זילבער האָבן געבליאַשטשעט אין די אויגן;
אַלץ הייסט זילבער? — מנורות, לייבן, בשמים־ביקסלעך;
געקאַרבטע בעכערס, אתרוג־פּושקעס מיט גראָבע געזימסן —
אַ יחוסדיקע וואַרעמקייט פון כלהס צד, פון חתנס צד.
היינט דער בלענד פון שטערנטיכלעך, פון בליץ־לאָמפּן;
איבער אַלץ — געזעצטע וואָלקנס־בלוי פון קאָבע־ציגאַרן.
אליהו־הנביא, אליהו־התשבי איז אויך געווען דערביי —
די פאַרפאַרעטע שויבן האָבן געזונקען אין הויכן שניי.

ג.

ווער וועט דאָס אַרבן אייניקל פון בעלראָוז, פון בעלמאָר;
פון דיינע וואַלד־פאַרוואַקסענע שטעטלעך ביי העמפּסטעד,
וואו ס׳זענען וויסט די שבתים, די זונטאָגס, די וואָכן?
כ׳רעד שוין נישט פון זיידנס געגאַרטלטע שלש־רגלימס,
צי פון די גראָב־געליישטע מחזורים פון דיינע באָבעס,
זייערע שפּיצן־שאַלן, שנירלעך גאָלד, פערלדיקע אויערינג
כ׳רעד שוין נישט פון זיידנס פעטן לשון־יידיש, לשון־קודש
ניירט פון זייערע פראָסטע טעג, פון זייער שווימענדיקן מסחר
מיט די צעיאַכמעטע, אָפענע כאַלאַטן און צעפלויגענע ציצות;
פנימער וואָס האָבן געטראָגן דעם פלאַם פון אַלערליי סחורות
פון פאָרנדיקע באַנען, שטעט פון אַלע וואָכעדיקע יידישע ריחות,
וואָס אפילו דאָס — איז אַ שפּיגל־זילבער פון אונדזערע דורות.

בלאָנדע־ברונעטע אייניקלעך וואו וועט דאָס אַלץ אַהינקומען,
אַז פאַרענגלישט איז אייער הויזגעזינד, אייער נאָמען? — אפשר
שטיקלעך דערפון זענען נאָך פאַרוואַלגערט אין וויליאַמסבורג.
כ׳האָב אַליין געזען קלויז־יינגלעך מיט שפּרינגענדיקע פּיאות;
וויגנדיקע טאַטעס מיט רויטלעכע האָר און ירושלימדיקע וואָר.
טישן, שטענדערס האָבן זיך געבראָכן פון אָנגעוואָרפענע ספרים;
די שקיעה האָט געקלעטערט אויפן בראָנדזענעם אָרון־קודש,
ווי ס׳טרעפט אַמאָל ווינטער־פאַרנאַכט אין אַ לויטערן חודש.
כ׳ווייס אָבער נישט פאַרוואָס כ׳בין דעמאָלט געוואָרן טרויעריק.
קען זיין אינדרויסן האָט עפּעס צום טריבן שניי געפעלט:
יינגלישע שליטלעך, גליטשיקע בערגלעך צי אַ יידיש געוועלב,
אָדער דער געאייל צום טונקעלן מנחה־מעריב נאָך די יאַרידן;
דער איינגעשטילטער רויש פון סתם אָנגעלאָפענע, ווייטע יידן.

ד.

כאָטש ס׳איז נאָך פֿאַראַן דאָ אין דיין לאַנד אַזאַ אָרט,
ביסטו אָבער ווייט, אָפּגערוקט פון יענעם אַלטן דאָרט,
וואו מען צעטרעט נאָך המנען, ייִנגלעך זענען פּאַריזט;
דער פורים פון סאַטמאַרער פרילינג אויף זיי בליט.
כ׳קום נישט צו דיר ווי עפּעס אַ נביא דיך שטראָפן,
כ׳וויל דיר בלויז „אַ שאָד" אין דער באַלאַדע זאָגן:
— אַ שאָד וועסט נישט וויסן וועמעס נאָמען דו טראָגסט!
וואָר, וועסט אויסטראָיען די סדרים אין דיין שפּראַך,
וועסטו אָבער נישט פילן דעם פחד פון ווייסן קיטל;
די שרעק ביים עפענען די טיר פאַר אליהוס רויטן כוס;
נישטאָ אַזאַ ציטער אין היקסוויל, נישט אין בעלראָוז.

ס׳איז יאָ פֿאַראַן —
הענגלדיקע בריקן איבער צוואָרפענע וואַסערן און טייכן;
לויפנדיקע וועגן איבער די ווייטע, גלאַטע ברייטן אין לאַנד;
לידער פון גאָטס אויסגעאָסענעם שפּיגל אויפן מיסיסיפּי;
גאַנצע וועלדער גאָלד פון אינדיאַנער, שיינענדיקע האַרבסטן;
אייביקע, שפּיציקע ווינטערס אויף די בערג פון קאָלאָראַדאָ
און ס׳איז נישט דאָס וואָס כ׳מיין, אויף וואָס איך וויין!
אמת, האָסט אַ לבנה אָבער נישט אַזאַ ווי אין זיידנס הויף,
וואו מ׳איז ברייט אַרויס צו איר מיט זילבערנע בערד;
מחדש געווען ס׳אויפגעפרישטע ליכט איבער דער ערד.
ייִנגלעך ווי דו, האָבן צוגעלויכטן מיט חלבנע ליכט
ווי נישט די קנויטן — די פינגער וואָלטן געגליט.
עפּעס האָסטו מורא געהאַט פאַר דעם שווימענדיקן וואָלקן;
ר׳האָט ווי דער ים אויסגעזען וואָס משה האָט געשפּאָלטן.

ה.

כ׳וועל פאַר דיר צונויפרופן נישט נאָר דיינע צוויי זיידעס,
וואָס האָבן הימלען געשפּאָלטן מיט שפּרינגענדיקן חסידות —
נאָר די אור־פעטערס וואָס זענען צו רביס מיילן געגאַנגען,
ס׳הויזגעזינד ווי אויף הפקר געלאָזט פאַר אַ שיינעם שבת.
עטלעכע פון זיי — די שוויגנדיקע, די פאַרבאָרגענע:
ר׳ מאירל כהן, ר׳ שלמה מקובל, דער לאָמער פעטער ברוך,
וואָס האָבן געצערט פון צופיל לערנען, צופיל ספרים;
יום־ולילה אַריינגעזעסן אין שפּעטע, קאַרגע נאַפט־לאָמפּן;
די בערד געצופּט, זיך פאַרהאַקט, פאַרקלערט ביי אַ חז״ל —
אָ, נישט אויף דער פּאָסנער ערד, נאָר כמעט ווי איבערן הימל,
זענען זיי אין חלום אַרומגעגאַנגען אין זייערע וואָכן, טעג
און זענען עד־היום ווי זַ לעגענדע פון אונדז׳ ערגעץ אַוועק.

ס׳איז אָבער ווייט נישט קיין לעגענדע וואָס מען האָט דערציילט,
זיי זענען קעגן גרינעם ווינט געגאַנגען, ווער ווייסט ווי ווייט?
מיט געהילטע ספרי־תורות פון אַ ברענענדיקן אָרון־קודש.
נאָכגעשלעפּטע פלאַמען האָבן זיך אויף זיי געוויקלט;
געשרפעט, גערויכערט ווי אַרום אַ סמאָלעדיקע ברעט;
געבויגענע, געטריבענע אַלעמאָל געביטן אַנדערע שטעט.
אייביקע אור־פעטערס פון ליכטיקע דורות און תורות!
טייל רוען אין די פאַרגעסענע שטעטלעך פון גאַליציע —
טייל זענען פאַרוואַלגערט אין בייזע, פוילישע וועלדער —
טייל אויף די בית־עלמינס אין ארץ־ישראל
לאַנג נאָך איידער הערצלס אויסגעחלומטער וואָר.
זאָלן זיי, אייניקל, דיר בלייבן לזכרון אין דיין געדעכעניש;
זאָלסט תמיד אָפּהיטן זייער שם, זיך גרויסן מיט זייער גאָט;
מיט זייער קלינגענדיקן ניגון, מיט זייער יחוסדיקער קייט,
וואָס ציט זיך פון „ברכת־יעקב" ביז דער סאַנדזער גזע ווייט.

ו.

צום סוף וויל איך פאַר דיר, אייניקל,
אַ קליינעם מישל טאָן דיין עלטער באָבע היהטשעס תחינה.
דיר דערציילן, אַז אין די תפילות דאָרט רוט איר שכינה;
ס׳געוויין אירס פון אַלע מעשיות ביזן אַלטן עבדים־היינו.
אויף די בלעטער דאָרט זענען נאָך פאַרהאַרטעוועט די שטערן;
די פינקלדיקע פלעקן פון אירע גרויסע, פאַרגעלטע טרערן.

וואו דו זאָלסט נישט מישלען —
אין איר קרבן־מנחה סידור צי אין איר צאינה־וראינה,
וועסטו טרעפן דעם טוי פון אירע אויסגערינענע אויגן.
ביי ברכי־נפשי פלעגט זי אומעטיק ווערן ביי די שויבן.
ביי די ווינטער־סדרות פלעגט זי דעם אויבערשטן לויבן;
בלייבן איינע אין שטוב אַליין מיט די טונקעלע, גרינלעכע ווענט.
אינדרויסן האָט דער פאַרגייענדיקער שבת אין פראָסט געבלענדט

מער וועל איך נישט מישלען —
ס׳איבעריקע דערציילט אַליין אייערע קינדער!
זאָגט זיי, משה און אברהם,
אַז צוויי פון אייערע זיידע־באָבעס שלאָפן אין חלום
דאָ נישט ווייט אין קווינס אויפן בית־עולם —
אפשר וועט איינער וואָס טראָגט זייער נאָמען
אין זיי זיך דערמאָנען, אַמאָל אַהינקומען
אַ קוק טאָן בלויז אויף זייערע ייִדישע אותיות
אין אייביקן וואַלד פון פאַרשטיינערטע דורות.

שבט, תשכ״ד

צבי שמחה לעדער

פון אונזערע געשטאלטן

אבא אפעלבוים

אבא אַפּעלבוים איז געווען איינער פון די פיר גרינ־דער פון דעם חובבי ציון פאַריין אין ריישע, אַ העברע־איסט און משכיל. ער האָט אויך געגרינדעט די ערשטע מאָ־דערנע העבּרעאישע שולע אין ריישע. אַרום אים האָבן זיך קאָנצענטרירט יידן פון דעם השכלה־קרייז.

שוין אין זיינע יונגע יאָרן האָט ער זיך באַטייליקט אַלס מיטאַרבעטער אין פאַרשידענע העברעאישע צייטונגען פון יענער צייט. ער איז געווען פאַרבונדן מיט באַרימטע יידישע און העברעאישע היסטאָריקער מיט וועלכע ער האָט געפירט אַ שטענדיקע קאָרעספּאָנדענץ. איינער פון זיי איז געווען דער באַרימטער פּראָפעסאָר אברהם בערלינער.

Biographie

DES

R. JEHUDA MOSCATO

Rabbiner in Mantua

mit besonderem Hinweis auf seine Bedeutung und seine Werke

von

ABE APFELBAUM

Leiter der hebr. Schule «Teudath Israel»

in Rzeszow.

Inhaltsangabe:

I. Lebensbeschreibung.
II. Bedeutung seiner veröffentlichten Werke.
III. Übersicht über die damaligen Rabbiner in Italien.
IV. Seine bis jetzt noch nicht herausgegebenen Gedichte über die Herzogin von Savoyen.

DROHOBYCZ.
DRUCK von A. H. ŽUPNIK in DROHOBYCZ
1900.

אבא אַפּעלבוים האָט זיך אָפּגעגעבן מיטן פאָרשן דאָס לעבן פון די חכמי ישראל אין די אַלטע צייטן. איבערהויפּט האָט ער זיך אינטערעסירט אין די יידישע וויסנשאַפטלער אין איטאַליע. ער האָט אָנגעשריבן די ביאָגראַפיע פון ר׳ יהודה מוסקאַטאָ וואָס איז געווען רב אין מאַנטאַווא מיט דריי הונ־דערט יאָר צוריק. די ביאָגראַפיע איז דערשינען אין יאָר 1900. ער האָט אויך געשריבן די ביאָגראַפיע פון ר׳ עזריה פיגו, דער מחבר פון ספר „בינה לעתים", וואָס איז דערשינען אין יאָר 1904. די דריטע ביאָגראַפיע וואָס ער האָט געשריבן איז געווען פון משה זכותא, דערשינען אין לעמבערג אין יאָר 1926. חוץ די דאָזיקע מאָנאָגראַפיעס, האָט ער אויך גע־שריבן אַ סך מאמרים אין העברעאיש וועגן חיבת ציון און אַנדערע יידישע פראַגן. ער איז געווען אַ גרויסער בעל תנ"ך און תלמודיסט. ער איז פון זיינע יונגע יאָרן ביזן טיפן עלטער געווען אַ גרויסער מתמיד. יומם ולילה איז ער געזעסן און געלערנט ש"ס און פוסקים, הלכה און הגדה. ער האָט אויך געשריבן אין יידיש און איז געווען דער מיטגרינדער פון דער ריישער יידישער „פאָלקס צייטונג" צוזאַמען מיט נפתלי גליקסמאַן. ער איז נפטר געוואָרן אין ריישע ערב שבועות תרצ"ג. דעם ערשטן טאָג שבועות איז פאָרגעקומען די לוויה.

נפתלי גליקסמאַן

אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט, אויב מ׳האָט אין ריישע גערעדט פון העברעאיש, איז תיכף געקומען אויפן געדאַנק נפתלי גליקסמאַן. העברעאיש און נפתלי גליקסמאַן זענען געווען איינס.

ער איז אויך געווען דער מנהיג פון די ריישער משכילים און דער איינציקער העברעאיסט, וואָס האָט געשעצט הויך די יידישע שפּראַך און ליטעראַטור. זיין רעדאַגירן פון דער „נייער פאָלקסצייטונג" איז אויך נישט געווען על מנת לקבל פּרס. ער האָט מיט זיינע זשורנאַליסטישע פעאיקייטן געהאָלפן פאַר־שפּרייטן דעם ציוניסטישן אידעאַל נישט נאָר אין ריישער קרייז, נאָר אויך אין דער פּראָווינץ. מיט זיינע אַרטיקלען האָט ער פיל געהאָלפן באַקעמפן די שטאָטישע אַסימילאַטאָרישע

קליקעס און געהאָלפן אויסוויילן ציוניסטישע קאַנדידאַטן אין די קהל־וואַלן.

נפתלי גליקסמאַן איז געבוירן אין קריפּטש, גאַליציע (מ׳האָט אים טאַקע גערופן מיטן צונאָמען „קריפּטש״), אַן אור־אייניקל פון דעם רבין ר׳ דודל קריפּטשער (דער נסתר).

נפתלי איז געווען קליין און וווקס אָבער הויך אין אינ־טעליגענץ. זיין פּנים איז געווען באַצירט מיט שיינע רויט־האַריקע וואָנסלעך און אַ רויטן קאָפּ האָר. אין מיינע צייטן איז ער געווען אַ מטופּל מיט אַ גרויסער פאַמיליע. ווען ער וואָלט אָפּגעגעבן זיין גאַנצע צייט צו דער לערער־פּראָפעסיע, וואָלט ער געוויס געהאַט פּרנסה בכבוד. דער ציוניזם איז אָבער ביי אים געשטאַנען פיל העכער פון פּרנסה און פאַר אָט דעם נאָבעלן צוועק האָט ער אָפּגעגעבן די בעסטע יאָרן פון זיין לעבן אין ריישע.

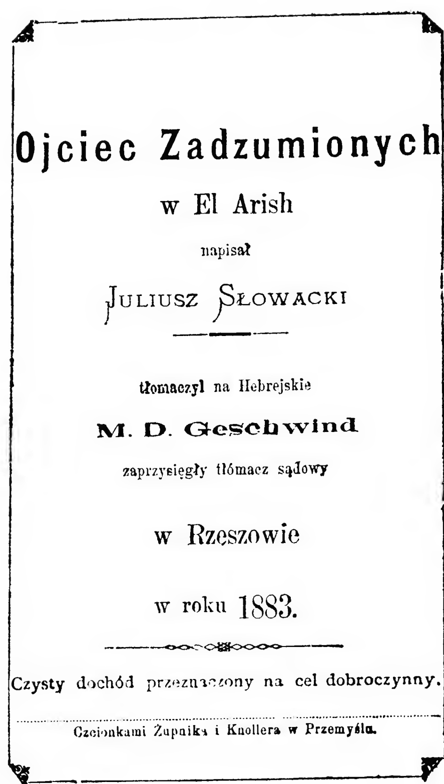
ער איז געווען אַ חסידישער בחור, האָט געלערנט אין קלויזן און אין ישיבות. ווען ער איז אַלט געוואָרן 17 יאָר, האָט ער אויך אָנגעהויבן לייענען השכלה ביכער, און אַזוי אַרום האָט ער זיך ביסלעכווייז צוגעקערט צו דער השכלה.

באַלד נאָכדעם ווי ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ ריישער מיידל האָט מען אים אָנגענומען אין מיליטער. שפּעטער איז ער געוואָרן אַ העברעאישער לערער. ער האָט אויך געווידמעט צייט צום יידישן און העברעאישן זשורנאַליזם. זיין זשורנאַליסטישע טעטיקייט האָט זיך אָנגעהויבן ווען ער איז געוואָרן אַ קאָרעספּאָנדענט פון די צייטונגען „כרמל״ און „דער וועקער״. זיינע אַרטיקלען זענען אויך דערשינען אין דער ווינער „אידישער וועלט״, און אויך אין דער וועכנט־לעכער „דראָהאָביטשער צייטונג״. אין יאָר 1908 האָט ער געגרינדעט די „נייע פאָלקס צייטונג״, אַ יידישע וואָכנשריפט אין ריישע. אונטער זיין רעדאַקציע האָט די צייטונג געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג. עס זענען אין ריישע דערשינען אַנדערע יידישע וואָכנבלעטער, אָבער קיין איינציקע פון זיי האָט קיין קיום נישט געהאַט. זיינע לייט־אַרטיקלען זענען געווען אַן אוצר פון יידישן זשורנאַליזם.

שפּעטער איז ער אויך געוואָרן אַ מיטאַרבעטער אין לעמ־בערגער טאַגבלאַט״, אויך אין „המצפה״. ער האָט געשריבן אַ בוך „דרכי חיים״. ער איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל, ווו ער האָט העברעאיזירט זיין נאָמען אויף „אשריאל״. נפתלי אשריאל איז נפטר געוואָרן אין פּתח־תקוה, ווו ער איז געווען אַ מנהל בי״ס דתי.

משה דוד געשווינד

משה דוד געשווינד האָט געהערט צום אַלטן דור פון ריישער משכילים. ער האָט זיך געקליידעט מאָדערן, אַ זאַך וואָס אין די יאָרן 1860־1870 איז געווען אין ריישע אַן אוי־סערגעוויינלעכע דערשיינונג, ווייל עס איז דאַמאָלט געווען די בליענדיקע צייט פון חסידיזם. דער הרצל־ציוניזם האָט נאָך נישט עקזיסטירט. די צייט פון זיינע יונגע יאָרן האָט ער אָפּגעגעבן צו פאַרשפּרייטן די השכלה צווישן דער ריישער יוגנט, וואָס אין יענע יאָרן איז עס נישט געווען קיין גרינגע זאַך. ווען איך האָב אים געקענט איז ער שוין געווען אַ זקן מיט אַ שוואַכע שמיעה. ער איז געווען הויך געאַכטעט אפילו ביי די פרומע יידן. ער איז אויך געווען אַ באַוווּסטע פיגור אין קהילה קרייזן.

Ojciec Zadzumionych

w El Arish

napisał

Juliusz Słowacki

tłomaczył na Hebrejskie

M. D. Geschwind

zaprzysięgły tłómacz sądowy

w Rzeszowie

w roku 1883.

Czysty dochód przeznaczony na cel dobroczynny.

Czcionkami Żupnika i Knollera w Przemyślu.

משה דוד געשווינד איז געבוירן אין ריישע אין יאָר 1846. ער איז דערצויגן געוואָרן אין אַ פרומער יידישער אַט־מאָספערע, ווו ער האָט געלערנט יידישע לימודים און אויך שטודירט העברעאישע השכלה. שוין אַלס יונגערמאַן איז ער געווען אַ מיטאַרבעטער אין די חשובסטע העברעאישע צייטונגען. אין די זיבעציקער יאָרן פון לעצטן יאָרהונדערט איז ער געווען סעקרעטאַר פון דער ריישער קולטוס געמיינדע, אַן אַמט וואָס ער האָט אָנגעהאַלטן איבער 30 יאָר. ער איז אויך געווען דער אָפיציעלער דאָלמעטשער אין די ריישער געריכטן, ווו ער האָט איבערגעזעצט העברעאישע און יידישע דאָקומענטן אויף פויליש.

געשווינד איז געווען אַ גוטער העברעאיסט. אין זיינע יונגע יאָרן האָט ער געשריבן העברעאישע לידער, וואָס זענען אָפט פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין די דאַמאָלטדיקע העברע־אישע זשורנאַלן. אין יאָר 1883 האָט ער אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג פון לידער פון דעם פוילישן דיכטער סלאָוואַצקי אין העברעאיש. ער האָט אויך איבערגעלאָזט אין כתב יד אַ ספר „דברי חכמים״ — אַ לעקסיקאָן צו די אגדות הש״ס. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1905.

חיים וואלד

דער „חובבי ציון" פאַריין, די ערשטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין ריישע, איז געגרינדעט געוואָרן פון פיר משכילים. איינער פון זיי איז געווען חיים וואלד, ער איז אויך געווען איינער פון די פּיאָנערן פון דער שטאָטישער ציוניסטישער באַוועגונג. די פּאָפּולאַריטעט פון חיים וואַלד איז געווען גרויס נישט נאָר אין ריישע, נאָר אויך אין ריישער קרייז. ער איז געווען דער איינציקער ייד אין ריישע וואָס האָט געהאַט אַ גוטן חוש פאַר פּאָליטישע אָנגעלעגנהייטן. ער איז געווען אַ פּאָליטישער פּסיכאָלאָג. ער האָט אָפּגעשאַצט די קוואַליפיקאַציעס פון אַ קאַנדידאַט און האָט קיינמאָל קיין טעות נישט געמאַכט. די שטאָטישע יידן האָבן זיך פיל גערעכנט מיט אים און מיט זיינע פּאָליטישע מיינונגען. חיים וואַלד איז געווען אַ פּאָליטיקער אין פולן זין פון וואָרט. ווען איך זאָג „פּאָליטיקער", מיין איך נישט חלילה אין זין פון די היינטיקע פּאָליטיקער, וואָס נוצן אויס זייערע פּאָליטישע קאַריערעס פאַר פּערזענלעכע צוועקן. חיים וואַלדס פּאָליטישע קאַריערע איז געווען בלויז לטובת הכלל. אים האָט נאָר אינטערעסירט אַז דער קאַנדידאַט פאַרן קהל־אַמט אָדער פאַר דעם געמיינדע־ראַט זאָל זיין ראוי דערצו, אַז ער וועט ברענגען נוצן פאַר דער שטאָטישער באַפעלקערונג.

איך געדענק גוט חיים וואַלדן אין אָנהויב פון דעם 20־טן יאָרהונדערט. ער איז געווען אַ שיין אָבער דין געבויטער יונגערמאַן, מיט אַ קליינעם געשפּיצטן בערדל און צוויי קורצע פּאותלעך וואָס האָבן געהאָנגען גלייך, נישט געקרייזלט. ער האָט געהאַט אַ געוועלבל אין דער גאַס נישט ווייט פון דעם רבי ר' לאַזערלס הויז. אַ טייל פון טאָג איז ער געווען פאַרנומען אין זיין געוועלבל. אָבער קוים האָט ער זיך פּלוצים באַוויזן אין מאַרק, האָט מען אים באַלד אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן כדי מיט אים צו רעדן און זיך צוהערן צו זיינע פּאָליטישע מיינונגען.

אָט שטייט חיים וואלד אין מאַרק אויף דער צייל נעבן קאַשטשושקאָס מאָנומענט מיט זיין שטעקעלע אין האַנט. עס שטייען אַרום אים אַ גרופּע יידן און באַוואַרפן אים מיט פראַגעס. עס אַנטוויקלט זיך אַ דיסקוסיע איבער וויכטיקע ענינים און געשעענישן. חיים וואלד רעדט, דער עולם שלינגט זיינע ווערטער, ווייל ער רעדט נישט גלאַט אין דער וועלט אַריין. און דווקא האָט ער ווייניק גערעדט. אָבער וואָס ער האָט געזאָגט איז געווען גוט איבערגעטראַכט. ער איז געווען דער „רבי" פון דער שטאָטישער יידישער פּאָליטיק און די ריישער יידן זענען געווען זיינע פּאָליטישע „חסידים".

ווען עס איז געקומען די צייט פאַר די קהל־וואַלן, איז ער געווען איינער פון די וויכטיקסטע פיגורן אין דעם פּאָליטישן טומל, נישט ווייל ער האָט קאַנדידירט פאַר אַן אַמט. ניין. חיים וואַלד איז קיינמאָל קיין קהל־קאַנדידאַט נישט געווען. ער איז אָבער געשטאַנען אויף דער וואַך און האָט אַכטונג געגעבן אַז דער קהל־קאַנדידאַט זאָל זיין קוואַליפיצירט פאַרן אַמט. דער סוף איז געווען, אַז די דאָזיקע קאַנדידאַטן וואָס ער האָט געשטיצט, זענען אַלע מאָל דערוויילט געוואָרן.

חיים וואַלד איז געווען די הויפּט־פיגור ביי די פּאָליטישע פאַרזאַמלונגען. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער רעדנער. ער איז געווען זייער ערנסט ביי זיין אַנאַליזירן פון דעם קאַנדידאַטס מעלות, אָדער חסרונות. אַלס חסידישער קלויז־בחור, בין איך געווען זיין קעגנער בנוגע ציוניזם, אָבער איך בין געווען זיינער אַ פאַרערער פּאָליטיש. אין דער צייט פון די וואַלן בין איך אָפט געקומען צו די אסיפות ווו ער האָט גערעדט. ער איז געווען דער בעסטער פּאָליטישער רעדנער אין ריישע. דער אַלטער ד"ר סמואל רייך, אַ באַוווסטער ריישער אַדוואָקאַט און ראש הקהל, האָט זייער פיל געהאַלטן פון חיים וואַלדן און פון זיינע פּאָליטישע מיינונגען. ווו נאָר עס האט גערעדט חיים וואַלד ביי אַן אסיפה, איז תיכף אויסגעוואַקסן ד"ר רייך. דאָס יאָר 1913, ווען איך האָב פאַרלאָזט ריישע, איז געווען חיים וואַלדס בליענדיקסטער יאָר אין זיין פּאָליטישער קאַריערע.

משה וויזענפעלד

ווען איך בין געווען אַ יונגער חדר־יינגל פון אַ יאָר 10, איז שוין משה וויזענפעלד געווען אַ דערוואַקסענער קלויז־בחור פון אַ יאָר 17. אין שטאָט האָט ער געשמ'ט פאַר אַן עילוי. ער האָט טאַקע געקענט גוט לערנען. ער איז געווען דער איינציקער פון די ריישער בחורים, מיט וועמען דער ריישער שטאָט־רב, הרב ר' העשיל וואלערשטיין, האָט זיך אָפּגעגעבן און אפילו מיט אים געלערנט. וויזענפעלד האָט געהאַט אַ שטאַרקן ווילן צום לערנען. אין זיינע יונגע יאָרן איז ער שוין געווען אַ תלמיד חכם. ער איז דערצויגן געוואָרן אין אָרטאָדאָקסישן גייסט און האָט זיך פיל אָפּגעגעבן מיט חסידות. צוליב זיין גרויסן ווילן צום לערנען, האָט ער זיך נישט צופרידנגעשטעלט מיט לערנען בלויז ש"ס און פּוסקים, ער האָט אויך גענומען לערנען קבלה, אָבער שפּעטער איז ער אַריבער צו השכלה און האָט אויך אָנגענומען דעם ציוניסטישן אידעאַל.

איך געדענק אים גוט אין די יאָרן ווען איך בין געווען אַ קלויז־בחור. די בחורים האָבן זיך שוין פון אים דערווייטערט, ווייל ער איז געווען אַ ציוניסט און אַפּיקורס. ער איז אָבער אָפט געקומען אין קלויז ווו עס זענען געווען עטלעכע בחורים מיט וועלכע ער האָט געהאַט אַ קאָנטאַקט און וועלכע ער האָט דערנענטערט צום ציוניזם. איינער פון זיי איז געווען שלום אזשע שוחטס. וויזענפעלד איז געווען אַ שיין געבויטער יונגערמאַן. זיין ריידן האָט געהאַט אַ השפּעה אויף די צוהערער. גערעדט האָט ער בנעימות און מיט מתיקות.

ווי איך האָב פריער דערמאָנט, האָבן די חסידישע קלויז־בחורים אים באַטראַכט אַלס אַ פורץ גדר, און האָבן זיך פון אים דערווייטערט. איינער פון זיינע חברים איז געווען מאיר עלענבויגן, אַן אייניקל פון סאטאנאווער רב. זיי האָבן צוזאַמען געלערנט און געאַרבעט צו פאַרשפּרייטן די ציוניסטישע אידעע. זיי האָבן געגרינדעט דעם ערשטן ציוניסטישן יוגנט פאַריין „השחר", וואָס האָט געדינט אַלס אַ פאַרזאַמלונגס־פּלאַץ פאַר דער ציוניסטישער יוגנט, און האָט עקזיסטירט ביז דעם טאָג ווען די ריישער קהילה איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון די נאַציסטישע רוצחים.

משה וויזנפעלד איז געווען אַ מיטאַרבעטער אין „המצ־פה" און אין אַנדערע זשורנאַלן. ער איז אויך געווען איינער פון די אַרויסגעבער פון דער נייער „פאָלקס־צייטונג" אין ריישע. ער האָט אויך געשריבן אַרטיקלען אין „לעמבערגער טאָגבלאַט", וואָס איז דאַמאָלט רעדאַגירט געוואָרן דורך משה קליינמאַן. ער איז שפּעטער אויך געוואָרן דער גאַליצישער קאָרעספּאָנדענט פון „אידישן מאָרגן זשורנאַל" אין ניו יאָרק. ער איז אומגעקומען על קידוש השם צוזאַמען מיט די ריישער יידן אין דער לעצטער וועלט־מלחמה.

לעאָן (לוי) חיים

איינער פון באַוווסטע ריישער משכילים אין אָנהויב פון 20־טן יאָר־הונדערט איז געווען לעאָן חיים. ער איז אויך געווען פון די ערשטע ריישער ציוניסטן, וואָס האָבן פיל גע־האָלפן פאַרשפּרייטן די ציוניסטישע אידעע צווישן דער ריישער יוגנט. ער האָט אויך גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין אַלע קולטורעלע אונטערנעמונגען און האָט זיך דערפאַר דערוואָרבן גרויסע פּאָפּולאַריטעט ביי דער מאָדערנער יידי־שער אינטעליגענץ. זיין בילדונג איז געווען אַ הויכע און קלאַסישע. ער האָט גוט באַהערשט עטלעכע שפּראַכן.

ווען איך האָב זיך מיט אים באַקאַנט אין יאָר 1907, האָט ער שוין פאַרנומען אַ שיינעם פּלאַץ אין קולטורעלע קרייזן. ער איז דאַמאָלט געווען דער געשעפטס־פירער פון אלאויז פּרעליכס קאַנטאָר און וועקסל געשעפט, וואָס האָט זיך גע־פונען אין אַ פראָנט לאָקאַל פון דער מאַגיסטראַט געביידע אין מאַרק. דאָס איז געווען אַ פּריוואַט באַנק, וואָס האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט אויסבייטן אויסלענדישע וואַלוטע. דער אייגנטימער איז געווען דער זון פון וואָלף פרעליך, אַן אָנגע־זעענער ריישער באַלעבאָס. ער האָט די גאַנצע פירונג פון זיין געשעפט איבערגעלאָזט אין די הענט פון לעאָן חיים, וואָס האָט מיט זיינע פעאיקייטן אַרויפגעבראַכט דאָס געשעפט אויף אַ הויכע מדרגה.

לעאָן חיימ׳ס פאָטער האָט געהאַט אַ שענק אויסער דער שטאָט אויף דער באַשניע. די שענק איז געווען אַרומגע־רינגלט מיט אַ גרויסן גאָרטן מיט שיינע ביימער און פלאַנצן, ווו עס זענען געווען אויסגעשטעלט אַ סך טישן מיט בענק. זומער פלעגן דאָרט קומען אַ סך מענטשן כדי צו זיצן אין גאָרטן ביי אַ גלעזל משקה. דער פּלאַץ איז געווען באַוווסט אין שטאָט צוליב די גוטע זויערע מילך מיט סמעטענע, גע־שמאַקע גאָמולקעס און גוטע מאכלים וואָס מ׳האָט דאָרט סער־ווירט. כאָטש די באַשניע איז געווען אַ מהלך רב פון שטאָט, האָבן דאָך מענטשן געמאַכט דעם לאַנגן שפּאַציר אַהין פון אַלע טיילן פון שטאָט. אין די יאָרן ווען איך בין געווען אַ חסידישער קלויז־בחור, געדענק איך ווי די חסידישע יידן און בחורים זענען געגאַנגען צו דער באַשניער שענק, כדי צו פּראַווען די יאָרצייט פון דעם מקובל ר׳ שמעון בר יוחאי אום ל"ג בעומר.

קלמן קורצמאַן

קלמן קורצמאַן איז אויך געווען איינער פון די פיר גרינ־דער פון „חובבי ציון" פאַריין. אויך ער איז געווען אַ משכיל מיט אַן אַלגעמיינער בילדונג. ער איז אין מיינע צייטן געווען דער סעקרעטאַר פון דער ריישער קולטוס־געמיינדע, אַן אַמט וואָס ער האָט איבערגענומען נאָכדעם ווי משה דוד געשווינד האָט רעזיגנירט צוליב זיין עלטער.

קורצמאַן איז געווען דער היפוך פון חיים וואַלד און אבא אַפּעלבוים. ער האָט קיין באָרד און פאות נישט גע־טראָגן. זיין הלבשה איז געווען „דייטשיש". אַלס סעקרעטאַר פון קהל איז ער געווען אַ בעל השפעה, די קהל מיטגלידער — פון פּרעזידענט ביז דעם קהל־ראַט — האָבן זיך מיט אים פיל גערעכנט.

זיין אַרבעט איז געווען אַ פאַראַנטוואָרטלעכע און אַ שווערע. אין די לעצטע יאָרן, פאַר די מלחמות, האָט ריישע געהאַט אַ גרויסע יידישע באַפעלקערונג. די קהל מיטגלידער זענען בלויז געקומען צו די זיצונגען און אָנגענומען באַשלוסן. אָבער די אמתע טעגלעכע פונקציעס פון דער קולטוס געמיינ־דע האָט דורכגעפירט קלמן קורצמאַן. די קהל קאַנצעליי איז געווען אַ פּלאַץ ווו מענטשן זענען געקומען און געגאַנגען דעם גאַנצן טאָג. קלמן קורצמאַן האָט יעדן געגעבן די אינ־פאָרמאַציע און די הילף אין וועלכער זיי האָבן זיך גענויטיקט. ער האָט זיך צו יעדן באַצויגן פריינטלעך. ער האָט קאָנטראָ־לירט נישט נאָר די קאַנצעליי, נאָר אויך אַלצדינג וואָס האָט געהאַט אַ שייכות מיט קהל אָדער איז געווען אונטער קהלס פאַרוואַלטונג. ער איז דערפאַר געווען באַליבט ביי אַלעמען. אויך ער האָט געהערט צו די ציוניסטישע פּיאָנערן אין ריישע.

נפתלי טוכפעלד

צווישן די ריישער וויין־שענקערס האָט פאַרנומען אַ מער בכבודן פּלאַץ ר׳ דוד טוכפעלד. נישט דערפאַר ווייל זיין שענק־פּלאַץ איז געווען שענער אָדער בעסער, נאָר צוליב זיינע דריי זין, פון וועלכע דער יינגסטער, נפתלי איז געווען מער באַליבט און פּאָפּולער צווישן די יונגע בחורים און צווישן די חשובע באַלעבאַטים.

זיין פאָטער איז געווען אַ בכבודיקער פרומער ייד. גע־דאַווענט האָט ער אין דער גרויסער קלויז מיט זיינע דריי זין, וואָס זיינען געווען פרומע בחורים, אָנגעטאָן אין שיינע סאַ־מעטענע קאַפּעלושן און בעקעשעס. דער עלטסטער איז געווען עקסטרעם אין פרומקייט. ער האָט געדאַוונט מיט אַ חסידישן התלהבות אויפן בעלזער שטייגער.

די טוכפעלד שענק איז געווען דער פאַרזאַמלונגספּלאַץ פון די אָנגעזעענע גרויסע שניט־סוחרים ווי יוסף פּייוול, זכריה יעזשאַוער, הערמאַן לובאש און אַנדערע. מ׳האָט זיי דאָרט געזען יעדן אָוונט זיצנדיק ביי אַ קוואַרטירל וויין און גזעל־שאַפטלעך פאַרברענגען. די שענק האָט אויך געדינט אַלס אַ פּלאַץ פאַר די חשובע באַלעבאַטים, ווי למשל ר׳ אברהמעלע באָבאַד פון אָרטאָדאָקסישן קלאַס.

איך געדענק טולעק טוכפעלדן אַלס אַ יונגן בחורל אין די בר מצוה יאָרן. ער האָט זיך שוין דאַמאָלט געמישט אין פּאָליטיק און אויך אין אַלגעמיינע וועלטלעכע ענינים. איך האָב אים אָפט געזען זיצן און אָנטייל נעמען אין אַ דיסקוסיע אין קלויז, צוזאַמען מיט אברהמעלע באבאד און אַנדערע בעלי־בתים. אַלע האָבן שוין דאַמאָלט געהאַט וועגן אים אַ הויכע מיינונג. זיין רעדן איז אָפט געווען געמישט מיט הומאָר, אָבער וואָס ער האָט געזאָגט איז געווען מיט שכל און לאָגיק.

אין זיין פאָטערס שענק, ווו ער האָט אַרויסגעהאָלפן מיט דער אַרבעט, האָבן די בעלי־ביתשע סוחרים מער פאַרברענגט מיט דעם יונגן טולעק ווי מיט זייערע עלטערע פריינט. נאָך דער מלחמה איז ער פון רוסלאַנד געקומען קיין תל־אביב ווו ער איז געווען זייער אַקטיוו אין ארגון בני ריישע און אויך אין הסתדרות מזרחי. אַלס אָנערקענונג פאַר זיינע פאַר־דינסטן האָט דער שר־הדתות אים איבערגעגעבן אַן אָפּטיילונג אין משרד הדתות. ער איז נפטר געוואָרן אין תל־אביב.

דוד טוכפעלד – רמת־גן

נפתלי טוכפעלד

(1891 - 1953)

ווי אַלע אַנדערע גרעסערע און קלענערע שטעט אין פּוילן, האָט אויך ריישע געהאַט אירע רבנים און רביים, אירע שיינע יידן, אירע אָנפירער און כלל־טוער — אָבער די געשטאַלט פון נפתלי טוכפעלד איז געווען אחד במינו.

נפתלי טוכפעלד האָט פון זיינע יונגסטע יאָרן געהאַט דעם פּאָליטישן חוש. צו דעם איז אים בייהילפיק געווען די שטוב פון זיין פאָטער וועלכע איז געווען אַ פּאָליטישע קוז'ניע, ווייל אין די לאָקאַלן פון זיין ווייַן־געשעפט פלעגן במשך פיל יאָרן פאָרקומען באַראַטונגען און פאַרזאַמלונגען צו די קהילה און שטאָט־ראַט וואַלן. אויך בעת די וואַלן צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די באַלפור דעק־לאַראַציע אין יאָר 1917 געברענגט צו אַ אויפלעבונג פון פאַר־שידענע ציוניסטישע באַוועגונגען. נפתלי טוכפעלד ווערט באַקאַנט אַלס איינער פון די אַקטיווסטע מיטגלידער אין דער „מזרחי" באַוועגונג. זיין השפעה ווערט גרויס ניט נאָר אין ריישא, ער ווערט באַקאַנט אין גאַנץ מערב גאַליציע. ער נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין לאַנדעס און וועלט־קאָנפערענצן פון „מזרחי". אייניקע מאָל ווערט ער אויך דעלעגירט צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן.

נאָך דער פּטירה פונעם ריישער רב ר' נתן לעווין, נעמט ר' נפתלי אָנטייל אין דער דעלעגאַציע קיין סאַמבאָר פאָר־צולייגן דעם כסא הרבנות דעם רב'ס זון, ר' אהרון לעווין, וועלכער ווערט נאָך עטלעכע מאָנאַטן אויפגענומען אַלס ריישער רב. אין דער זעלבער צייט איז הרב אהרן לעווין געווען סיים־דעפּוטאַט פון דער אגודה פּאַרטיי. די באַציונגען צווישן נפתלי און דעם ריישער רב זענען אין אָנהייב געווען גאַנץ קאָרעקטע. זיי האָבן זיך אָבער געענדערט ווען דער ריישער רב האָט ניט געוואָלט געבן זיין הסכמה אַז דער דיין ר' יוסף רייך זאָל ווערן אַן אָפיציעלער דיין, ווייל ער האָט אים חושד געווען אין סימפּאַטיע צו דער מזרחי באַוועגונג. די באַציונגען האָבן זיך נאָך מער פאַרשאַרפט ווען צו די

מימין: יעקב אַלטער, בן־ציון פעט, וואָלפעלד, נפתלי טוכפעלד, יצחק עסטרייכער, יוסף שטאָרך.
Reisha Association Committee

לעצטע קה־לה וואַלן, האָט די אַגודה אַרויסגעשטעלט אין איר רשימה די קאַנדידאַטור פונעם יידישן אַסימילאַנט ד״ר מאַקסימיליאַן וויזנער. דאָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע עמפּע־רונג אין די נאַציאָנאַלע קרייזן. נפתלי האָט דערפירט צום שאַפן דעם בשותפותדיקן בלאָק צווישן דער חסידישער רשימה פון ר׳ אשר זילבער און די ציוניסטישע פּאַרטייען, וועלכע האָט אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן נצחון. ר׳ אשר זילבער איז ווידער אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ראש הקהל, און די ציוניסטישע פּאַרטייען האָבן באַקומען אַ געוואַלטיקע השפעה אויף אַלע ענינ־ים פון דער שטאָט. נפתלי טוכפעלד ווערט אויסגעוויילט אַלס פאַרטרעטער פון ראש הקהל, און אַלס מיטגליד אין שטאָט־ראַט („ראַדאַ מיעיסקאַ״).

ווען אין יאָר 1937 שטאַרבט אין דער שטאָט מיעלעץ זיין שווער לייזער סאַלפּעטער, איז נפתלי געצוווּנגען צו פאַרלאָזן זיין גאַנצע טעטיקייט אין ריישע, און ער פאָרט אַריבער מיט זיין פאַמיליע קיין מיעלעץ. אָבער נאָך אַ לאַנגער צייט פּילט דער ראש הקהל ר׳ אשר זילבער, טולעקס אָפּ־וועזנהייט, און רופט אים זייער אָפט קיין ריישע כדי זיך מיט אים צו באַראַטן אין פאַרשידענע ענינים.

ס׳קומט אָן דער טראַגישער טאָג פאַרן פּוילישן יידנטום, דער ערשטער סעפּטעמבער 1939, דער אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. גלייך מיט אַנדערע טויזנטער יידישע משפחות, פאַרלאָזט נפתלי מיט זיין משפחה די שטאָט מיעלעץ, וואַנדערט קיין מזרח, און קומט קיין סאַמבאָר.

אין סעפּטעמבער 1939 פאַרכאַפּן די רוסן מזרח־גאַליציע, און אין יוני 1940 ווערט נפתלי מיט צענדליקער־טויזנטער אַנדערע פליטים אַרויסגעשיקט קיין סיביר. ניט געקוקט אויף די שווערע לאַגע און גרויסע סכנה, שטעלט ער זיך אין בריוועלע־כע פאַרבינדונג מיט די מזרחי פירער אין ישראל, ניט חושד זייענדיק אַז די סאָוויעטישע מאַכט האָבן זיין קאָרעספּאָנדענץ צענזורירט, און אַלס רעזולטאַט דערפון ווערט נפתלי אַרעס־טירט כלומרשט פאַר שפּיאָנאַזש.

די מלחמה גייט צו ענדע, און מיט דער אַלגעמיינער באַפרייאונג פון די פליטים אין רוסלאַנד, ווערט אויך נפתלי באַפרייט. ער קערט זיך צוריק קיין פּוילן אין יולי 1946, און באַזעצט זיך מיט זיין משפחה אין קראָקע. דאָ לעבט ווידער אויף זיין ענערגיע, ניט געקוקט אויף זיין פיזישע אויסמאַטע־רונג און שווערע איבערלעבענישן אין רוסלאַנד, גיט ער זיך ווידער אָפּ די מזרחי באַוועגונג און די אַרבעט אין די יידישע קה־לה אין קראָקע.

נפתלי ווערט איינגעלאַדן דורך די צענטראַלע פון ועד הקהילות קיין וואַרשע, און ווערט פון פאַרזיצער, הרב דוד כהנא, נאָמינירט אַלס זיין פאַרטרעטער אָבער אים לאָזט ניט צו רו דער געדאַנק צו רעאַליזירן זיין אַלטן טרוים עולה צו זיין קיין א״י. אין מאַי 1948 געזעגנט ער זיך האַרציק מיט זיינע חברים אין וואַרשע און אין קראָקע, און פאָרט קיין ארץ־ישראל.

אויפן וועג קיין ישראל פאַרהאַלט זיך נפתלי אין פּאַריז. אין יולי 1949 איז ער עולה מיט זיין פרוי, קינדער און אייניקלעך.

אין לאַנד ווערט ער אויפגענומען אַלס באַאַמטער אין משרד הדתות. גלייכצייטיק פאַרלאָזט ער ניט זיין טעטיקייט אין „מזרחי״. אַ דאַנק זיינע באַמיִונגען באַקומט ער פון משרד הדתות אַ ספר תורה צו פאַראייביקן די יידישע קהילה אין ריישע. די ספר־תורה איז איבערגעגעבן געוואָרן אין בית־הכנסת „ביל״ו״ אין תל־אביב.

בעת אַ באַנקעט וואָס דער „ארגון בני ריישע״ אָרדנט איין אַנצומערקן נפתליס פאַרדינסטן, פילט ער זיך פלוצלינג שלעכט און פאַלט באַוווסטלאָז. זיין האַרץ האָט אויפגעהערט צו קלאַפּן.

אַזוי האָט אונדז פאַרלאָזט איינער פון די איבערגעגעבענע און געטרייע זין פון דער שטאָט ריישע. אויף דער לוויה האָבן אים מספּיד געווען דער רעליגיע־מיניסטער ז. וואַר־האַפטיג, הרב טכורזש, הרב ביאַלער פון ירושלים און דער פאַרזיצער פון דער מועצה הדתית אין תל־אביב פּנחס שענמאַן. געווען איז דאָס כ״ז תשרי תשי״ד (1953).

שמחה זיידען

א. דאס 70 יאריקע יובילעאום פון אבא אפּעלבוים

(דאָס טאָגבלאַט, 19 יוני 1931)

די ברייטע עפנטלעכקייט ווייסט — און קאָן אפשר נישט אבא אפּלבוים פון ריישא אַלס אַלטן השכלה־שריפטשטעלער און געלערנטן, וואָס האָט געשפּילט אַ באַדייטנדע ראָל אין דער השכלה־תקופה אין די העברעאישע פּובליציסטיק מיט זיינע מאמרים אין „הצפירה״, „המליץ״, „המגיד״, „המצפה״, „השלוח״ און „העולם״. אויך עטלעכע חיבורים האָט ער אַרויס־געגעבן. ער איז תמיד געווען אין אַ בריוו קאָנטאַקט מיט גרויסע יידישע געלערנטע, גדולים, גאונים, שריפטשטעלער און היסטאָריקער. זיין פּערזאָן אין נאָמען געפינט איר אי־בערגאַל אין די יידישע ענציקלאָפּעדיעס, אויך אין די העב־רעאישע ענציקלאָפּעדיע „אוצר ישראל״, ווו ער איז געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער. איצט פייערט דער בעל יובל זיין 70 יאָריקן יובילעאום.

אבא אפּלבוים איז געבוירן דעם 23 יוני 1861, זונטיק ט״ו תמוז, תרכ״א, אין ריישא, ביי נישט פאַרמעגלעכע על־טערן. ביז 12 יאָר האָט ער געלערנט אין חדר, דאַן איז בית המדרש. נאָך דער חתונה, קניפּט ער אָן בריוולעכע פאַרבינדונגען מיט גדולי ישראל און שטייט במשא־ומתן של הלכה ושאלות ותשובות מיט אַ סך רבנים, ווי הרב הגאון מסטרי דער ב״מ פון „הרי בשמים״ וווּ עס ווערט דער־מאַנט אין שאלות־ותשובות בסימן ג׳ ר׳ אבא אפּלבוים.

אין יאָר תרמ״ב שרייבט אבא אפּלבוים צום ערשטן מאָל אין דער אַסימילאַטאָרישער צייטשריפט „המזכיר״, איז לעמבערג, זיינע ערשטע מאמרים. דאַן קומט די השכלה תקופה און ער ווערט אַ מיטאַרבעטער אין די העברעאישע פּרעסע. אין „העולם״ האָט ער דעם לעצטן יאָר געשריבן אַ סד היסטאָרישע וויסנשאַפטלעכע מאמרים איבער יידישע גדולים, אין דער יידיש היסטאָרישער ליטעראַטור פאַרנעמט אפּלבוים אַ הויכן פּלאַץ דורך זיינע חיבורים וועגן גאונים, חכמי איטליה. אין יאָר תר״ס איז אַרויס זיין ערשטער ספר „תולדות יהודה מוסקאטו״. אין תרס״ז דערשיינט זיין צווייטער חבור „תולדות ר׳ עזריה פיגו״. לעצטנס האָט ער אַרויסגעגעבן אַ נייעם חבור „ר׳ משה זכותא״.

אבא אפּלבוים איז איינער פון די ער׳שטע גרינדער פון די „חובבי ציון״ אין ריישא, דער גרינד׳ער און ראש פון ערשטן „אהבת ציון פאַריין, דער גרינדער און ראש פון העברעאישע שולע, און זיינע תלמידים זענען היינט פאַרשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט, ווי הרב ד״ר יחזקאל לעווין, אין לעמבערג, פּראָפ. ד״ר משה אַלטער אין „תחכמוני״ גימנאַזיע אין וואַרשע, ד״ר צבי קארעץ, רב אין בערלין, פּראָפ. ד״ר שלמה האראוויץ, אין ווין, ד״ר משה יערי, תרבות סעקרעטאַר אין תל אביב, דר. עובדיה אייזנבערג, סעקרעטאַר ביי דער פעלקער־ליגע אין גענף א. אז. וו.

אין „אוצר ישראל״ געפינט מען אַ סך מאמרים פון ר׳ אבא אפּלבוים, ווי למשל, איבער דער געשיכטע פון „וועגעדיק״, איבער „משה זַכותא״. נחום סאָקאָלאוו פאַרופט זיך אויף אַפּלבוימס חיבור „משה זַכותא״.

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז צו זיצן מיט אבא אפּלבוים, ווען ער ווייזט אייך אַ גרויסן צאָל בריוו פון די גרעסטע חכמי ישראל, מיט וועמען ער איז געשטאַנען אין אַ בריוו־פאַרקער; ד״ר שלמה רובין, פּראָפ. א. בערלינער, פּראָפ. ביכנער, פּראָפ. הרב פּאָזנאַנסקי. ראובן בריינין שרייבט וועגן אבא אפּלבוים, אַז ער האָט איבער זיין ווערק געמאַכט אַ „ברכת הנהנין״; אויך ד״ר קאמינקא, ש״י איש הוראוויץ, הרב קאסטיליאני מרומא, הרב הראשי ד״ר גודעמאַן, ד״ר שלמה בובער, הרב הכהן שלמה קוק. אַזוי שרייבט אויך איבער זיין ווערק „יהודה מוסקאטו״ ד״ר מאקס נאָרדוי: „מיט באַזונדערן אינטערעס האָב איך אייער בוך געלעזן און געפֿין אין אים אַ שאַצבאַרן בייטראג צו דער היסטאָריע פון אונדזערע ברידער אין איטאַליע״.

ב. דער פילאזאף און דיכטער ד״ר בנימין שלאגער

ד״ר בנימין שלאגער, אַן אַדוואָקאַט פון באַרוף איז געווען אַ פילאָזאָף און דיכטער. וואָס האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע ביכער אין פּויליש. ד״ר בנימין שלאגער האָט זיך באַטייליקט אין ציוניסטישן לעבן, און איז אויך געווען אַ קורצע צייט קהילה־פּרעזידענט אין ריישע. שטענדיק מיט אַ פריינטלעכן שמייכל אויף די ליפּן, מיט אַ „פילאָזאָפישן״ גרויסן שטערן און באַצויבערנדע דענקערישע אויגן, אַ מין מאָדערנער „שפּינאָזאַ״.

אויך אין זיין אַדוואָקאַטיש טעטיקייט איז ער געווען אָריגינעל. איך וויל דאָ איבערגעבן אַ פּאַל, ווען ער האָט פאַרטיידיקט אַ שוחט פון לאנצוט, וועלכן די פּאָליציי האָט אָנגעקלאָגט, אַז דאָס קעלבל איז געלעגן אַ מינוט לענגער געבונדן ביז ער האָט עס געשאָכטן און לויטן געזעץ איז דאָס אַ צער־בעל־החיים־פאַרברעכן זענענדיק אַז עס וואַרט אויפן שוחט אַ גרויסע שטראָף, האָט ד״ר שלאגער געפירט די פאַרטיידיקונג כלומרשט אין נאָמען פון דער געשאָכטענער בהמה... דער שוחט איז דורך דער דאָזיקער אָריגינעלער פאַרטיידיקונג באַפרייט געוואָרן.

אָפט האָב איך געהאַט די געלעגנהייט צו רעדן מיט אים וועגן זיין מאָנאָגראַפיע „שפּינאָזאַ״, וואָס האָט געמאַכט אַ רושם צווישן די פילאָזאָפן און ער איז אויך איינגעלאַדן געוואָרן צו די גרויסע שפּינאָזאַ פייערלעכקייטן קיין האג אין יאָר 1927. דער מחבר באַהויפּטעט אין זיין דערמאָנטער מאָנאָגראַפיע, אַז די „סובסטאַנץ״ ביי שפּינאָזאַ איז אַ מין קבלה־שער „אין סוף״... מיט פייער, וואָלט זיך שפּינאָזאַ געוואָרפן אויף דעם וואָס וואָלט געוואָגט צו זאָגן, אַז דאָס יידישקייט ענדיקט זיך אין שול די וואָס האָט שפּינאָזאַן מחרים געווען בשעתו... אַ שול איז נישט בלויז אַ כותל מערבי, ווו יידן וויינען זיך אויס בלויז מיט תפילות — אַ שול איז אונדזער היים, אַן ארץ אבות, וואָס וואַנדערט מיט אונדז איבערן גאַנצן גלות־וועג.

זיין צווייטער ספר „ס׳דעמערט דאָס האַרץ״, באַזירט אויף דעם אגדה־מאָטיוו פון דוד המלך, בת־שבע און ידידיה. אַ קליין ספר׳ל אַפילו נישט קיין 100 זייטן, געטיילט אין קאַפּיטלעך, וואָס יעדעס פאַר זיך איז אַ האַרץ־אַנטפּלעקונג פון אַ הייליק פייער אָנגעצונדן, און מ׳ווייסט נישט פון וואַנען עס קומט — פון האַרץ אָדער פון מח... יעדעס קאַפּיטל פאַר זיך איז אַ בליץ־אויפרייס פון גלאַנץ און פּראַכט, מוח׳ישע טיפזיניקייט און האַרציקע ליבע.

די פּוילישע ליטעראַטור קריטיקער האָבן דאָס דאָזיקע בוך באַצייכנט אַלס ליטעראַרישע סענסאַציע. דער מחבר האָט מיר געוויזן אַ בריוו פון סטאַניסלאַוו פּשיבישעווסקי, ווו ער שרייבט אים וועגן זיין בוך. פּשיבישעווסקי האָט דאָס געשריבן דריי חדשים פאַר זיין טויט.

ד״ר בנימין שלאגער האָט אַרויסגעגעבן נאָך עטלעכע ביכער, ווי „דער הער אין העגטשקעס״ און „דער תליין״. דער לעצטער איז קאָנפיסקירט געוואָרן דורך דער צענזור. אין בוך ווערט באַהאַנדלט אַ טעמע, ווי אַן אָרעמער אַרבעטסלאָזער פאַרקויפט זיין גוף נאָך ביים לעבן דעם פּראָסעקטאָריום אין אַלע זיינע ווערק איז די פּוילישע שפּראַך אַן אָריגינעלע, אַ מייסטערהאַפטע.

(טאגעבלאט, 28 יאנואר 1931)

לעאָן וויזענפעלד

א. פרוי אננא קאהאנע

ריישע האָט שטענדיק געהאַט אַ צאָל פרויען, מיט וועלכע די יידן אין שטאָט האָבן געהאַט די פולסטע רעכט צו שטאָלצירן. פון וועלכן לאַגער די דאָזיקע פרויען האָבן נישט געזאָלט קומען, צי חסידישע, צי פאָרטגעשריטענע, צי אַפילו אַסימילירטע, זענען זיי שטענדיק — און באַזונדערס אין אַן עת צרה — געווען גרייט זיך צו שטעלן אין דינסט פון זייער פאָלק. זיי האָבן געבראַכט הילף צו קראַנקע אָדער פאַראָרעמטע. באַזונדערס האָבן זיי געהאָלפן אויסהאַלטן די יידישע אינסטיטוציעס און צו שאַפן נייע, אויב אַזעלכע האָבן זיך געפאָדערט.

איינע פון די זעלטענע פערזענלעכקייטן צווישן די דאָזיקע פרויען איז געווען אַננאַ קאָהאַנע, די פרוי פון נתן קאָהאַנע, אַ באַקאַנטער שניט־סוחר. פרוי קאהאנע האָט שוין אין איר פריסטער יוגנט אָפּגעגעבן אירע בעסטע כוחות צו כלל־אַרבעט. ס'איז אין ריישע נישט געווען קיין יידישע געזעלשאַפטלעכע אונטערנעמונג אין וועלכער זי האָט זיך נישט געזאָלט באַטייליקן.

נאָך מער, ווען נאָר אַן אָרימאַן איז אַרעסטירט געוואָרן דורך דער פּאָליציי פאַר האָבן עפּעס באַגאַנגען, איז פרוי קאהאנע באַלד געלאָפן צום אינספעקטאָר און געפאָדערט, אַז דער ייד זאָל באַפרייט ווערן. נישט זעלטן פלעגט זי אַליין באַצאָלן די שטראָף פאַר דעם באַשולדיקטן. זי איז געווען אַ באמת האַרציקע פרוי.

אַ סך יאָרן איז פרוי קאהאנע געווען פרעזידענט פון דעם יידישן בית־יתומים. די קינדער, וועלכע זענען געווען גאַנצע אָדער האַלבע יתימים, האָט זי באַהאַנדלט ווי אַ געטרייע מאַמע. ווען די קינדער זענען אונטערגעוואקסן, האָט פרוי קאהאנע געפונען פאַר זיי אַ באַשעפטיקונג לויט זייערע פעאיקייטן, איבערגעבנדיק צו פאַראַנטוואָרטלעכע בעלי־מלאכות. פאַר די מער פעאיקע קינדער האָט זי געפונען אַנדערע מיטלען ווי אַזוי צו פאַרזאָרגן זייער צוקונפט. די קינדער האָבן זי כמעט ווי פאַרגעטערט.

אויסער איר גרויסע טעטיקייט אין בית־יתומים, האָט זי זיך אויך אַ סך באַטייליקט אין דעם מושב־זקנים. ווען מיין פרוי און בערנאַרד פיש האָבן צוזאַמען מיט אַנדערע מיטגלידער פון דער „פועלי־ציון" פאַרטיי געגרינדעט, באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, דאָס יידישע קינדערהיים אין ריישע, איז פרוי קאָהאַנע נישט געשטאַנען פונדערווייטנס, הגם זי האָט נישט געהאַט קיין שום פאַרבינדונג מיט די פועלי ציוניסטן.

נאָך אַ ביישפיל:

ווי עס איז שוין דערציילט געוואָרן אין מיין לענגערן אַרטיקל וועגן דעם פּאָגראָם אין ריישע, דעם 3־טן מאַי 1919, זענען אַ גרעסערע צאָל יידן אינגאַנצן פאַראָרעמט געוואָרן. זייערע קליינע געשעפטן און אפילו זייערע היימען זענען אויסגערויבט געוואָרן די דאָזיקע יידן האָבן געפאָדערט שנעלע הילף. אַ צאָל פון די געליטענע האָבן באַקומען אַביסל הילף פון דער קולטוס־געמיינדע, אָבער די ווייט גרעסטע צאָל האָט דאָס אויך נישט געהאַט, פשוט דערפאַר ווייל די קהלה האָט נישט געהאַט גענוג געלד.

איך האָב אין מיין צייטונג אַפּעלירט צו די יידן אין ריישע, וועלכע האָבן ווייניקער, אָדער גאָרנישט געליטן פון דעם פּאָגראָם. אָבער מיין אַפּעל האָט נישט געבראַכט די געווונטשענע רעזולטאַטן. מיין פרוי האָט מיר דאַן פאָרגעשלאָגן, אַז מיר

פאַרוואַלטונג און קינדער פון „יתומים־היים" (5־טע פון רעכטס אַננאַ קאָהאַנע)
Children and Staff of the Reisha Orphanage

זאָלן זיך ווענדן צו פרוי קאהאנע. ס'האָט נישט גענומען מער ווי עטלעכע שטונדן צייט און פרוי קאהאנע, צוזאַמען מיט פרוי בערטא קאַרפּ, האָבן צוזאַמענגעשטעלט אַ קאָמיטעט, וועלכער האָט אויף זיך גענומען די אויפגאַבע צו ברענגען הילף צו די אַזוי שווער געליטענע.

מיר איז אוממעגלעך זיך צו דערמאָנען אַלע נעמען פון יענע פרויען, אָבער אַ פּאָר פון זיי געדענק איך יאָ: בערטא קאַרפּ וואָס איז שטענדיק געווען טעטיק אין אַזעלכע ענינים, די פרוי פון ישראל האאר, פרוי אסתר וויזנפעלד, פרוי ד״ר קראוז, די פרוי פון בערטאָלד ערליך, וועלכער איז געווען דער אייגנטימער פון דעם באַנהויף רעסטאָראַן, די פרוי פון ד״ר טעעלר און די פרוי פון מילטאָן עלבוים. דער קאָמיטעט האָט זיך אַ נאָמען געגעבן „אַ רעטונגס־קאָמיטעט צו ברענגען הילף צו די פּאָגראָם פּאַראַרעמטע״.

באַלד אויף דעם צווייטן טאָג איז אונטער פרוי קאהאנאס שנעלער האַנדלונג געשאַפן געוואָרן גענוג געלד, אַז די הילפס־טעטיקייטן זאָלן זיך גלייך אָנפאַנגען. אַ קיך איז געשאַפן געוואָרן ווו די פרויען האָבן אַליין געקאָכט און אויך אַליין גע־טראָגן די לעבנסמיטלען אין די היימען, ווו זיי האָבן אממייסטן אויסגעפעלט. זיי האָבן געבראַכט דאָקטוירים צו די פאַרוווּ־דעטע. די הילף איז געווען אַ שנעלע און גוט אָרגאַניזירטע. אַזוי האָט אָנגעהאַלטן ביז וויניקסטנס אַ געוויסע צאָל פון די דאָזיקע פּאָגראָם־קרבנות האָבן זיך געקאָנט צוריקשטעלן אויף זייערע פיס. אָבער די אַרבעט איז נאָך לאַנג ווייטער פאָרגע־זעצט געוואָרן.

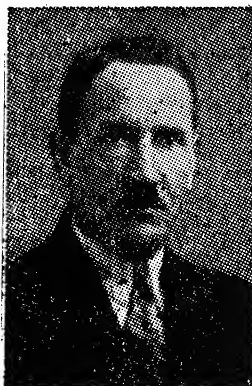
פרוי קאהאנע, ווי אויך אַ סך יאָרן פריער איר מאַן, זענען געשטאָרבן לאַנג פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה.

ב. מיין ברידער משה

משה וויזנפעלד, וועמענס נאָמען געדענקען אַ סך פון יענע גליקלעכע וועלכע עס איז געלונגען זיך אַרויסצוראַטעווען פון דעם היטלערישן גיהנום, איז געבוירן געוואָרן אין ריישע אין יאָר 1883. ער איז געווען אַ קרענקלעך קינד און האָט ערשט אין זיין פינפטן יאָר געקאָנט אָנפאַנגען לערנען אין חדר. אָבער שוין אין דעם ערשטן יאָר אין חדר האָט ער אַרויסגעוויזן גרויסע פעאיקייטן. ווען ער איז געוואָרן זיבן יאָר האָט ער שוין געלערנט גמרא און פלעגט אָפטמאָל שטעלן זיין מלמד פראַגן, אויף וועלכע דער מלמד האָט נישט געקאָנט ענטפערן.

ווען ער האָט דערגרייכט דעם עלטער פון בר־מצוה האָט ער שוין געשמט אין שטאָט אַלס אַן עלוי. ביי 14 יאָר האָט ער שוין פאַרלאָזט דעם חדר און האָט געלערנט צוזאַמען מיט די עלטערע בחורים אין קלויז. צו 15 יאָר איז ער געוואָרן אַ חסיד, כאָטש ער האָט געשטאַמט פון אַ פרומער, אָבער נישט חסידישער היים. ער האָט אָנגעהערט צו אַ „קבוצה״ פון בחורים, וואָס האָבן באַשלאָסן זיך אָפּצוגעבן מיט קבלה. אָבער דאָס האָט געדויערט בלויז אַ קורצע צייט. פיר יאָר שפּעטער איז ער שטילערהייט אַריבער צו השכלה. באַלד דערנאָך האָט ער געגרינדעט אַ חברה מיטן נאָמען „השחר״, צו וועלכער עס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַ גאַנצע ריי פון די בית־המדרש־בחורים, וועלכע האָבן געשטרעבט צו באַפרייען זיך פון חסידישן עול און צו באַקומען אַ וועלטלעכע בילדונג.

צוזאַמען מיט זיין באַליבסטן חבר מאיר עלענבויגן, אַ זון פון אַ ריישער דיין און אַן אייניקל פון דעם סאַטמאַרער רב, האָבן זיי אָנגענומען דעם פּאָליטישן ציוניזם און האָבן גע־גרינדעט דעם ערשטן ציוניסטישן יוגנט־פאַריין אין ריישע. משה איז געווען אַ גוטער רעדנער און אים איז געלונגען צו געווינען אַ היבש ביסל חסידישע בחורים פאַרן ציוניזם. דאָס האָט אים אָפטמאָל טייער געקאָסט. די טאַטעס פון די נייע ציוניסטן האָבן געשטורעמט קעגן ביידע, קעגן משהן און קעגן זיין חבר מאיר עלענבויגן. אויך מיין פאָטער ע״ה האָט „איינ־געלייגט וועלטן״. מיין זיידע, אַ פאַרברענטער שינאַווער חסיד,

משה וויזנפעלד
Moshe Wiesenfeld

האָט אים געדראָט מיט רייסן קריעה. די חסידים האָבן אים באַשולדיקט אַז ער „שמדט אוי״ס״ זייערע קינדער. און ווען ער פלעגט נאָך פון צייט צו צייט ווייטער קומען אין קלויז, פלעגן זיך די בחורים פון אים דערווייטערן. אָבער די דאָזיקע באַציאונג צו אים האָט נאָר פאַרשטאַרקט זיין עקשנות. ער האָט איצט נאָך מער שטודירט, אין געהיים פאַרשטייט זיך. ער האָט נישט דורכגעלאָזן קיין איינציקן פון די אַזוי־גערופענע „טריי־פהנע ביכלעך״ און אויף דעם אופן האָט ער זיך טאַקע אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט אָנגעזאַפּט מיט אַ סך וועלטלעכער בילדונג. צוזאַמען מיט ד״ר ירמיהו פרענקעל פון יאַסלאָ האָט ער אין 1908 געגרינדעט אַ העברעאישן זשורנאַל מיטן נאָמען „השחר״. עס איז געווען אַ שיינער זשורנאַל, רייך אין אינהאַלט, אָבער מייסטנס געווידמעט דער יוגנט. קיין גרויסער דערפאָלג איז דעם זשורנאַל נישט באַשערט געווען, אַזוי אַז עס זיינען דערשינען בלויז פיר נומערן.

פון דעמאָלט אָן האָט זיך משה שוין אינגאַנצן געווידמעט צום שרייבן, צוערשט אין יידיש און העברעאיש און באַלד דערנאָך אויך אין דייטש און פויליש, וועלכע ער האָט שוין

גרינטלעך באַהערשט. זיין ערשטן יידישן אַרטיקל האָט ער פאַרעפנטלעכט אין דער קראָקאָווער וואָכן־צייטונג „דער ייד", וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פון דר. אפרים פישל וואשיץ. באַלד דערנאָך האָט ער אָנגעפאַנגען שרייבן אין דער העברע־אישער וואָכן־צייטונג „המצפה", וועלכע איז אויך דערשינען אין קראָקע. ער איז אויך געוואָרן אַ מיטאַרבעטער אין ד"ר נתן בירנבוימס „נויע צייטונג" אין ווין און אין דער ציוניס־טישער צייטונג „זעלבסטוועהר" אין פראג. שפּעטער איז ער געוואָרן אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דעם ציוניסטישן לעמבערגער „טאָגבלאַט".

ווען אין רײשע איז צום ערשטן מאָל געגרינדעט געוואָרן אַ יידיש וואָכנבלאַט מיטן נאָמען „נייע פאָלקס־צייטונג", האָט ער זיך אין איר באַטייליקט אַלס מיט־רעדאַקטאָר. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך מיטגעאַרבעט אין אַ גאַנצער ריי אַנדערע צייטונגען אין יידיש, העברעאיש, דייטש און פּויליש. ער איז אויך אַ לענגערע צייט געווען דער גאַליציאַנער קאָ־רעספּאָנדענט פון דער גרויסער יידישער צייטונג „דער מאָרגן זשורנאַל" אין ניו־יאָרק.

אין 1909 האָט משה חתונה געהאַט. אַזוי ווי זשורנאַליזם האָט אין יענע צייטן געבראַכט אַ סך כבוד און ווייניק פּרנסה, איז ער באַלד דערנאָך געוואָרן אַ שותף צו אַ נייער קליינער באַנק אין קראָסנאָ און האָט דאָרטן געוואוינט עטלעכע יאָר. די באַנק האָט נישט געהאַט קיין גרויסן דערפאָלג און ער, שוין זייענדיק אַ פאָטער פון צוויי קינדער, האָט דעמאָלט אָנגענומען דעם פאָרשלאָג צו ווערן דער הויפּט פון דעם יידישן נאַציאָנאַל פאָנד אין מערב־גאַליציע. ער האָט זיך אַריבערגעצויגן קיין קראָקע און האָט דאָרטן אָנגעפירט מיט זיינע אויפגאַבן במשך 20 יאָר.

ער האָט אַ סך אַרומגערייזט אין די שטעט און שטעטלעך אין זיין באַשטימטן געביט, וואו ער האָט פאַראינטערעסירט אין ציוניזם טויזנטער יידן. באַזונדערס האָט ער געהאַט גרויס איינפלוס אויף דער יוגנט.

איך דערמאָן זיך ווען אין ציריך איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן דער לעצטער ציוניסטישער קאָנגרעס אין יאָר 1933, איידער היטלערן איז געלונגען צו פאַרכאַפּן די מאַכט אין דייטשלאַנד. איינער פון די אַמעריקאַנער דעלעגאַטן צום קאָנגרעס איז דעמאָלט געווען דער פאַרשטאַרבענער ראַבינער ד"ר אבא הילל סילווער פון קליוולאַנד. ד"ר סילווער און איך זענען אַ סך יאָרן געווען אינטימע פריינט, און ווען ער איז צוריקגעקומען פון קאָנגרעס האָט ער מיר געבראַכט אַ גרוס פון מיין ברודער משה, מיט וועלכן ער האָט זיך באַקענט אין ציריך. דר. סילווער האָט מיר אָנגעבאָטן צו ברענגען מיין ברודער קיין אַמעריקע, ווו ער וואָלט געקאָנט געבן העברעאישע לעקציעס און ער, האָט ער געזאָגט, וועט פינאַנצירן די אונטערנעמונג.

פאַרשטייט זיך, אַז איך בין געווען שטאַרק אויף דעם וואָס ד"ר סילווער האָט מיר געהאַט צו דערציילן און איך האָב געהאָפט, אַז איך וועל נאָך האָבן די געלעגנהייט זיך מיט אים ווידעראַמאָל צו באַגעגענען. אָבער דאָס ברענגען אים קיין אַמעריקע איז צוליב די ווייטערע געשעענישן אין אייראָפּע נישט צושטאַנדגעקומען. ד"ר סילווער האָט דאָס זייער באַ־דויערט און ער האָט מיך ביז פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה געהאַלטן אין איין דערמאָנען אָן מיין ברודער. „דאָס איז איינער פון די זעלטענע מענטשן וואָס איך האָב אַמאָל באַגעגנט", האָט ער געזאָגט. „און אַזעלכע אויס־נאַמען לאָזן זיך נישט פאַרגעסן".

און דער דאָזיקער משה וויזנפעלד, וואָס האָט פון זיין פריעסטער יוגנט אָפּגעגעבן זיינע בעסטע כוחות אין דינסט פון אונדזער פאָלק, איז היינט מער נישטאָ מיט אונדז. צוזאַמען מיט זיין ליבע פרוי און דריי קינדער, איז ער אומגעקומען אויף קידוש השם פון די בלוטיקע הענט פון דייטשלאַנדס „קינדער פון פילאָזאָפן און פּאָעטן", ימח שמם! ער איז געפאַלן אַ קרבן אין דעם פייער, וועלכן היטלער האָט אָנגעצונדן אין אייראָפּע און וואָס האָט פאַרניכטעט אַ דריטל פון אונדזער פאָלק.

אָט דאָס טאָרן מיר נישט, נאָר מיר אַליין, קיינמאָל נישט פאַרגעסן און אויך עס איינפלאַנצן אין די מוחות און הערצער פון אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער, אַז אויך זיי זאָלן דאָס קיינמאָל נישט פאַרגעסן!

ג. צבי שמחה לעדער

דער „ספר־רײשע" וועלכער דערשיינט איצט אין דער עפנטלעכקייט, וועט זיכער אויפגענומען ווערן מיטן העכסטן אינטערעס אין אַלע יידישע קרייזן, אין וועלכע אונדזער אומ־פאַרגעסלעכע קאַטאַסטראָפע אין דער צווייטער וועלט־מלחמה ווערט נאָכגעפאָלגט. דאָס איז דערפאַר ווייל דער דאָזיקער ספר איז אַ סך מער ווי אַ טרויעריקער אָנדענק אין דער בלוט־טיקער פאַרניכטונג פון טויזנטער יידישע משפחות אין אַן אַל־טער יידישער קהילה. דער ספר רײשע שטעלט מיט זיך פאָר כמעט די גאַנצע 600 יאָר אַלטע געשיכטע פון דעם יידישן לעבן אין דער דאָזיקער שיינער שטאָט. ס'איז אַ ספר פון טיפסטן טרויער, אָבער אין דער זעלבער צייט אַ גאָר באַדיי־טנדער ביישטײער צו דער יידישער געשיכטע וועגן דעם לעבן און שטרעבן פון אַ קהלה, אויף וועלכער מיר רײשער האָבן געהאַט רעכט צו זיין שטאָלץ.

פאַרדריסלעך איז בלויז וואָס דוקא דער דאָזיקער ספר האָט געהאַט אַזאַ שווערע געבורט. די געשיכטע פון דעם ספר האָט זיך אָנגעפאַנגען נאָך אין 1953. אין יענעם יאָר האָב איך פון מיין פריינט בן־ציון פעט, אין ישראל, דערהאַלטן אַ בריוו, וועגן דעם שטרעבן פון אונדזערע בני עיר אין דער יידישער מדינה אַרויסצוגעבן אַ ספר זכרון וואָס זאָל דינען אַלס אַ מצבה פאַר אונדזערע טויזנטער, וועלכע זענען געשטאָרבן אויף קידוש השם. ער האָט פון מיר געפאָדערט, אַז איך זאָל אויף זיך נעמען

די הייליקע פליכט צו אינספירירן די ריישער יידן אין אַמע־ריקע, אַז זיי זאָלן העלפן שאַפן דאָס נייטווענדיקע געלד, וואָס דער ספר וועט דאַרפן קאָסטן.

כמעט אין דער זעלבער צייט האָט אַ צווייטער גוטער פריינד, אויך אַ בן־עיר אין וואַשינגטאָן, צבי שמחה לעדער, אַרויסגערופן אַ סענסאַציע אין די אַמעריקאַנער ליטעראַרישע יידישע קרייזן מיט אַ בוך, וועלכן ער האָט אָנגעשריבן און פאַר־עפנטלעכט אונטערן נאָמען „ריישער יידן". אין דעם דאָזיקן בוך האָט ער אָפּגעשפּיגלט אויף אַ פיינעם אופן דאָס לעבן פון די יידן אין ריישע אין אונדזערע אייגענע צייטן ביז צו פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. דאָס איז געווען צום ערשטן מאָל וואָס אַזאַ העכסט אינטערעסאַנטער בוך איז אָנגעשריבן געוואָרן וועגן ריישע. די קריטיקער אין די יידישע צייטונגען אין אַמעריקע, אַרגענטינע, בראַזיל און אַ גאַנצער ריי אַנדערע לענדער האָבן דעם בוך אויפגענומען מיטן העכסטן אינטערעס און האָבן אים באַצייכנט אַלס אַ וויכטיקן בייטראַג צו דער יידישער היסטאָרישער ליטעראַטור.

צבי שמחה לעדער, איז איבערנאַכט געוואָרן באַרימט. געשטיצט אויף זיין פּרעסטיזש האָב איך זיך געווענדעט צו לעדערן, ער זאָל זיך באַטייליקן אין דעם ספר זכרון. אַזוי ווי לעדער איז אַמאָל געווען פּרעזידענט פון ריישער פאַריין אין ניו־יאָרק. („רזשעשאָווער יונגמענס סאָשעל ענד בענעוואָלענט סאָסייעטי"), האָב איך געהאַט די האָפענונג, אַז ער וועט זיין בכח צו באַאיינפלוסן די פירער פון דעם דאָזיקן פאַריין, אַז אַ גרעסערער בייטראַג פאַר דעם געפּלאַנטן ספר הזכרון זאָל פון דאָרטן געמאַכט ווערן.

אין זיין ענטפער צו מיר האָט ער געזאָגט, אַז ער קלויבט זיך באַלד צו פאָרן קיין ישראל און ער וועט זיך דאָרטן באַקענען מיט די ריישער און דערנאָך זען וואָס ס'קאָן געטאָן ווערן. ער איז טאַקע באַלד דערנאָך אָפּגעפאָרן און פון דאָרט האָט ער מיר געשריבן, אַז איך דאַרף גאָרנישט זאָרגן, אַז דער ספר וועט געשאַפן ווערן. אין ישראל האָט ער דערמוטיקט אונדזערע פריינד און צוריקקומענדיק אַהיים האָט ער באַלד געשיקט אַ גרעסערן פּערזענלעכן בייטראַג צו דעם ארגון בני ריישע, כדי די אַרבעט פאַרן ספר זאָל באַלד קאָנען אָנגעפאַנגען ווערן. דאָס האָט שטאַרק דערמוטיקט די מענטשן אין ישראל און די אַרבעט איז טאַקע אָנגעפאַנגען געוואָרן.

נישט לאַנג וואַרטנדיק האָט לעדער געמאַכט אַ צווייטן גרעסערן בייטראַג און ווען ער איז מיט צוויי יאָר שפּעטער ווידער געווען אויף אַ באַזוך אין ישראל האָט ער ווידער גע־מאַכט אַ בייטראַג. אָבער מיט געלט אַליין האָט ער זיך נישט באַנוגנט.

אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געשריבן פאַר דעם ספר עטלעכע אַרטיקלען אין יידיש און ענגליש, וואָס האָבן אַ וויכטיקן באַדייט. הגם אונדזערע פריינד אין ישראל האָבן באַ־וויזן צו שאַפן אַ סומע געלד ביי די ריישער בני עיר אין ישראל גופא, איז נישט געווען קיין פייגלדיקע לאַגע.

ס'וועט דערפאַר זיין אינטערעסאַנט און כדאַי צו דער־ציילן וועגן צבי שמחה לעדער נישט בלויז וועגן זיינע בייטראַגן, אָן וועלכע דער דאָזיקער ספר וואָלט קיינמאָל נישט געווען דערזען דאָס ליכט פון דער וועלט, נאָר אויך וועגן זיין אָפּשטאַמונג און פּערזענלעכקייט.

ווען איך האָב זיך מיט אים באַקענט, אין 1908, איז ער שוין געווען אַ בחור, וואָס האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט פאַר־שידענע אידעען און געזוכט אַ פעסטן אַנהאַלט. ער איז כמעט ווי נאָר־וואָס אַרויס פון דער קלויז, ווו ער האָט געלערנט תורה. ער האָט זיך באַפרייט פון חסידיזם און האָט, ווי אַ סך אַנדערע אַזעלכע יונגעלייט, שטודירט „גוישע" ליטעראַטור. ער האָט גשטרעבט צו עפּעס העכערס. אין ריישע איז אין יענעם יאָר אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ יידישע וואָכן־צייטונג, „די ריישער יידישע פאָלקס־צייטונג", מיט וועלכער מיר זענען ביידע נישט געווען צופרידן. אַ צווייטע צייטונג אונ־טער דעם נאָמען „די גערעכטיקייט" איז נישט לאַנג דערנאָך געשאַפן געוואָרן אַלס אַ צוויי־וואָכן בלאַט, מיט דעם אויך ליידער פריצייטיק פאַרשטאָרבענעם מענדל קאַרפ אַלס רע־דאַקטאָר. לעדער און איך האָבן זיך אין איר באַטייליקט — איך אַלס אַרטיקל־שרייבער און ער אַלס נייעס־שרייבער. ער האָט שוין דעמאָלט אַרויסגעוויזן, אַז ער באַזיצט שרייבערישע פעאיקייטן. ווען מענדל קאַרפ איז דערנאָך אַראָפּגעזעצט גע־וואָרן פון רעדאַקטאָרשאַפט און איך בין דערהויבן געוואָרן צו דעם דאָזיקן „הויכן אַמט", האָט לעדער מיט מיר מיטגע־אַרבעט ביז ביי דער „גערעכטיקייט" האָט זיך אויסגעלאָזט דאָס געלט און זי איז אַוועק אויפן עולם האמת.

לעדער איז געוואָרן אַ יידישיסט און האָט נאָכגעפאָלגט די נאַציאָנאַל־פּאָליטישע שיטה פון דר. נתן בירנבוים. ער האָט געהאָלפן שאַפן אין ריישע אַ יידישיסטישן פאַריין און האָט אָנגעפירט אַ שטאַרקע אַגיטאַציע פאַר דער יידישער שפּראַך ביי דער מער־ווייניקער „אויפגעקלערטער" יוגנט וואָס האָט גערעדט פּויליש. ער האָט זיך אויך פאַרנומען מיט אַנדערע כלל־טוערישע ענינים. כלל־טועריי איז פשוט געלעגן אין זיין בלוט און האָלט נאָך אָן ביזן היינטיקן טאָג.

אין 1913 איז לעדער, נאָכדעם ווי ער האָט אַ צייט גע־לעבט אין ניי־סאַנדז, אָפּגעפאָרן קיין אַמעריקע, ווו ער האָט, ווי געוויינלעך אַלע אַנדערע ניי־געקומענע אימיגראַנטן, דורכגעמאַכט כל־ערליי פיזישע און גייסטיקע שוועריקייטן. אָבער אפילו דעמאָלט האָט ער זיך באַלד אַריינגעוואָרפן אין זיין באַליבטער כלל־טועריי. ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אָן דעם עסטרייך־אונגאַרישן ציוניסטישן פאַריין, ווו ער איז מיט דער צייט געוואָרן אַ לייטנדע פיגור. ער האָט זיך אויך אָנגעשלאָסן אָן דעם אויבן־דערמאָנטן „רזשעשאָווער יונגמענס סאָשעל ענד בענעוואָלענט סאָסייעטי", וועלכער ער האָט אָפּ־געגעבן זיינע בעסטע כוחות און די דאָזיקע „סאָסייעטי" גע־האָלפן אַרויפברענגען צו אַ גאָר הויכער מדרגה.

אין יענער צייט האָט לעדער חתונה געהאַט מיט אַ טאָכ־טער פון אַ רב, וועלכער האָט אים געהאָלפן ווערן אַ סוחר.

זי האָט געבוירן צוויי קינדער, אַ זון און אַ טאָכטער. צום באַדויערן איז זיין פרוי געשטאָרבן אין איר יונגן עלטער און ער האָט מער קיינמאָל נישט חתונה געהאַט. צו זיינע קינדער איז ער געווען אי אַ פאָטער און אי אַ מוטער. ער האָט זיי דערצויגן אויף דעם בעסטן אופן.

לעדער׳ן איז מיט אַמאָל נמאס געוואָרן ניו־יאָרק און ער איז געפאָרן קיין וואשינגטאָן זיך דאָרט צו באַזעצן. איך שטעל זיך אָבער פאָר, אַז דאָס איז געווען דערפאַר ווייל ער האָט געהאַט העכערע פערספעקטיוון ווי אין ניו־יאָרק, וועגן וועלכע ער האָט אפילו פאַרפעלט צו דערמאָנען אין זיין בוך „ריישער יידן״. אין וואשינגטאָן איז ער — אין יאָר 1929 געוואָרן דער פאַרטרעטער פון דעם אינטערנאַציאָנאַלן נייעס־דינסט אין ווין. אין דער זעלבער צייט איז ער אויך, פול־שטענדיק באַהערשנדיק די דייטשע שפראַך, געוואָרן דער קאָרעספאָנדענט פון דער „אילוסטרירטער צייטונג״ אין ווין. באַלד דערנאָך האָט ער געמאַכט אַ לענגערע רייזע איבער אייראָפּע. ווען ער איז צוריקגעקומען האָט ער פאַרעפנטלעכט זיינע איינדרוקן פון די דאָזיקע לענדער אין איינער פון וואַשינגטאָנס גרויסע ענגלישע צייטונגען.

דאָס האָט דערפילט זיין באַגער צו זיין אַ שרייבער, אַ זאַך, וועלכע ער האָט נישט געקאָנט פאַרגעסן זייט ער האָט מיטגעאַרבעט אין דער ריישער „גערעכטיקייט״. מיט דער צייט איז ער אָבער ווידער געוואָרן אַ סוחר און האָט געעפנט אַ זייער גוט־גייענדיק געשעפט אין וואשינגטאָן. אָבער פון דעם ווילן צו שרייבן האָט ער זיך אפילו דעמאָלט נישט געקאָנט באַפרייען. ווען זיין זון איז געוואָרן פייאיק צו אָנפירן מיט זיין געשעפט האָט ער זיך אַוועקגעזעצט און דעמאָלט אָנגעשריבן זיין שפּעטער באַרימט געוואָרן בוך „ריישער יידן״.

היינט איז צבי שמחה לעדער׳ס נאָמען גוט באַוווסט ביי די יידן אין בוענאָס איירעס, אין בראַזיליע, אורוגוואי, דרום אפריקע, ישראל און אומעטום ווו יידישע צייטונגען ווערן אַרויסגעגעבן. ער איז אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין די דאָרטיקע צייטונגען און אַרבעט אויך מיט אין דער ענגליש־יידישער צייטונג אין זיין היים־שטאָט, וואשינגטאָן.

פון רעכטס: מינאַ לאַנגער, אַ גאַסט, משה טוכפעלד, לוטקאַ קלייד —, גיטאַ קורץ, צבי שמחה לעדער, מרדכי הילינגער, לוטקאַ גולדבערג, רחל הילינגער, אַ גאַסט, יצחק עסטרייכער, קלאַראַ מעין, מאַלאַ קרישער, העלאַ קעלער, שיפער, פלאַצער.

In the Martyrs' Forest, Hills of Judea.

ד. אוירווינג לאָו

וויפיל געוועזענע ריישער יידן געפונען זיך אין די פאַרייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע. ווייס איך נישט און איך האָב אורזאַכן צו גלויבן, אַז קיינער ווייסט עס נישט. איך ווייס אָבער יאָ, אַז ביז מיט אַ צוויי צענדליג יאָר צוריק איז זייער צאָל געווען היפשלעך גרויס. צוזאַמען מיט יענע ריישער יידן, וועלכע האָבן געלעבט אויסערהאַלב פון ניו יאָרק, ווו זייער צאָל איז געווען די גרעסטע, האָבן אויך אַ סך געלעבט אין אַנדערע גרויסע שטעט ווי נוארק, אין דעם שטאַט ניו־דזשוירזי, פילאַדעלפיאַ, שיקאַגאָ און צו לעצט אויך אין לאָס־אַנדזשעלעס, קאַליפאָרניע. אויך אין פיל קלענערע שטעט אין די פאַרשיידענע שטאַטן האָט מען געקאָנט געפונען קלענערע אָדער גרעסערע גרופן יידן וואָס זענען געקומען פון ריישע.

אַמעריקאַנער יידישע סטאַטיסטיקער האָבן נאָך פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה געמאַכט אַ חשבון, אַז עס זענען פאַראַן טויזנטער ריישער יידן אין די פאַרייניקטע שטאַטן, איינער פון זיי איז אַפילו געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ער האָט מיר געזאָגט, אַז אין אַמעריקע לעבן אפשר מער ריישער יידן ווי אין ריישע גופא. דאָס האַלט איך, איז געווען אַ גוזמא. אָבער, בלי שום ספק זענען געווען פון זיי טויזנטער. היינט, פאַרשטייט זיך איז זייער צאָל אַ סך קלענער. אַ סך זענען אויסגעשטאָרבן און דאָס ביסל, וואָס איז געקומען נאָך דער צווייטער וועלט־מלחה, איז ווייט פון צו קאָנען פאַרנעמען זייער פלאַץ. טראָצדעם זענען נאָך פאַראַן עטלעכע טויזנט ריישער יידן אין אַמעריקע פון וועלכע די מייסטע וווינען אין ניו־יאָרק.

צום באַדויערן האָבן די ריישער יידן אין אַמעריקע זיך גאָר ווייניק געהאַלטן צוזאַמען, אַ סך ווייניקער ווי אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן. בלויז קלענערע גרופן אין ניו־יאָרק, נוארק, פילאַדעלפיע און שיקאַגאָ האָבן זיך געהאַלטן נאָענט איינער צום צווייטן. דאָרט האָבן זיי געשאַפן בתי־קדושים קרקע'ס און פאַריינען, וואָס די גרעסטע פון זיין איז געווען און איז אויך נאָך היינט, דער „ריישער געזעלשאַפטלעכער און אונטערשטיצונגס פאַריין” אין ניו־יאָרק.

אין אַלע צייטן, אָנגעפאַנגען פון קרוב צום סוף פון 18־טן יאָרהונדערט, ווען ריישער יידן האָבן אָנגעהויבן איינוואַנדערן אין די פאַרייניקטע שטאַטן, זענען צווישן זיי געווען אַזעלכע, וועלכע עס איז אויף דעם אָדער אַנדערן אופן געלונגען זיך שנעל אַרויפצואַרבעטן. אַ היפש ביסל פון זיי זענען געוואָרן גבירים אדירים און האָבן פאַרנומען אַן אָנגעזענעם פלאַץ אין דער געשעפטס וועלט. אָבער זיי האָט געפעלט אַפילו דער קלענסטער אינטערעס נישט נאָר צו זייערע ווייניקער גליקלעכע לאַנדסלייט, נאָר אויך צום אַלגעמיינעם יידישן לעבן אין אַמעריקע. קיינער פון זיי האָט נישט פאַרנומען קיין אָנגעזעענעם פלאַץ אין לעבן פון זיין קהלה. געווען, פאַרשטייט זיך, אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן בייגעטראָגן פיל צו פאַרשיידענע וווילטעטיקע צוועקן, אָבער אַ פערזענלעכן אָנטייל האָבן זיי נישט גענומען. מיר, און אַ סך אַנדערע ריישער איז נישט באַקאַנט קיין איין נאָמען פון אַ רייכן ריישער ייד, וואָס האָט געזאָלט שפילן אַ באמת וויכטיקע ראָל אין אַמעריקאַנער יידנטום.

דאָס זעלבע, הגם דאָ זענען יאָ געווען אַ צוויי אָדער דריי אויסנאַמען, קאָן אויך געזאָגט ווערן וועגן די ריישער האַלבע, צי גאַנצע אינטעלעקטואַלן. וועלכע זענען אויך נאָך היינט נישט קליין אין צאָל. געווען פאַרשטייט זיך אויך אויסנאַמען, אָבער ווייט זענען זיי אויך נישט דערגאַנגען. פיל מער פלעגן זיך איינפאַכע מענטשן, נישט קיין איבעריקנס גרויסע גבירים און נישט קיין אינטעלעקטואַלן, וועלכע האָבן יאָ געפונען אַן אינטערעס אין אַלגעמיינעם יידישן לעבן און אַפילו אין לעבן פון זייערע ריישער בני עיר. אויף איינעם פון די דאָזיקע ריישער יידן וועלן מיר זיך דאָ אָפּשטעלן.

דער נאָמען פון דאָזיקן ריישער איז אוירווינג לאָו. ער איז ווייניק באַקאַנט אויסערהאַלב פון דעם קרייז ווו ער האָט זיין היים, אין דער שטאַט וועסט ניו־יאָרק, וואָס געפינט זיך אין דעם שטאַט ניו דזשורזי. דאָרטן, און אין עטלעכע שכנותדיקע שטעט. ווערט ער געשעצט פאַר זיינע פילפאַכע געזעלשאַפטלעכע און פילאַנטראָפּישע לייסטונגען הן ביי יידן הן ביי קריסטן. ער פאַרנעמט אַמטן פון פרעזידענט, וויצע־פרעזידענט, דירעקטאָר, עקזעקוטיווע מיטגליד און אַנדערע אַמטן אין מער ווי צוואַנציק פאַרשיידענע אינסטיטוציעס, געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס, שפּיטאָלן און נאָך מער. ער איז איינער פון די פירנדע פערזענלעכקייטן אין דעם געביט.

אָבער דער פאַקט אַליין וואָס ער איז אַ כלל־טוער און אַ פילאַנטראָפּ וואָלט מיך נאָך נישט אינספּירירט צו שרייבן דעם דאָזיקן אַרטיקל וועגן אים. פילאַנטראָפּן גרויסע, גאָר גרויסע צי גאָר קליינע, האָבן מיר אין אַמעריקע שטענדיק געהאַט, און נאָך מער אין אונזער צייט. פאַקטיש ווערט היינטיקע צייט ביי אונז באַטראַכט אַלס פילאַנטראָפּ יעדער ייד, וואָס שפּענדעט פיל פאַרן פאַרייניקטן יידישן אַפּעל וואָס זאָרגט פאַר די יידן אין ישראל, אייראָפּע און אין אַנדערע וועלט־טיילן, אָדער פאַר די וויכטיקע לאָקאַלע אינסטיטוציעס. אָבער נאָר אַ קליינע צאָל פון זיי נעמען אויף זיך די פליכטן זיך צו באַטייליקן אין די גרויסע געלט־זאַמלונגען אָדער אין דער פירערשאַפט.

אין דער דאָזיקער באַציאונג איז אוירווינג לאָו אַן אויסנאַם. ער נעמט דעם טיפסטן אָנטייל אין אַלצדינג, וואָס ער באַטראַכט אַלס ווירדיק אין לעבן פון יידישן פאָלק. ער איז פונקט ווי אַלע אַנדערע יידן אַ געטרייער אַמעריקאַנער בירגער, אָבער ער איז פונקט אַזוי אַ געטרייער זון פון דעם יידישן פאָלק. יידישע ענינים, שטייען ביי אים אויפן ערשטן פלאַץ.

אוירווינג לאָו באַגנוגנט זיך נישט בלויז מיט געבן גרעסערע צו קלענערע סומעס געלט פאַר געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס ווי אַנדערע פילאַנטראָפּן. ער איז אומעטום אַ

פירער, אַ געלט־זאַמלער, אַ מיטאַרבעטער און אַפילו אַ שיק־ יינגל ווען דאָס איז נויטיק. ער וואַרפט זיך אַריין אין אַלצדינג וואָס איז ביי אים הייליק און טייער מיט לייב און לעבן, אָן אונטערשיד צי עס האַנדלט זיך וועגן יידישע צי וועגן קריסט־ לעכע נויטיקע אונטערנעמונגען. נישט זעלטן פאַרנאַכלעסיקט ער זיינע אייגענע געשעפטן און באַשעפטיקט זיך מיט ברענ־ גען הילף צו די נויטיקע באַוועגונגען. אַזעלכע פילאַנטראָפּן זענען ביי אונדז פאַראַן זייער ווייניק.

מיר האָבן געזאָגט, אַז אירווינג לאו איז אַ פירער אָדער נאָר אַן איינפאַכער מיטגליד אין מער ווי צוואַנציק פאַר־ שיידנאַרטיקע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס. לאָמיר זיך באַקענען אין וואָס זיי באַשטייען:

וועסט ניו־יאָרק פאַרמאָגט אַ פּראַכטפולן יידישן צענטער, וואָס פירט אָן מיט אַ גרויסער געזעלשאַפטלעכער און רעלי־ גיעזער טעטיקייט. אירווינג לאו איז געווען איינער פון די גרינדערס פון דעם דאָזיקן צענטער און האָט אין אים אַ לענ־ גערע צייט פאַרנומען דעם פּלאַץ פון פּרעזידענט. די יידישע קהילה דאָרטן האָט אויך אַ זייער פיינע תלמוד־תורה. אויך דאָס האָט ער געהאָלפן אויסבויען און איצט איז ער איר פּרעזידענט. אַ לענגערע צייט איז אירווינג לאו געווען דער פאָרזיצער פון דעם קאָמיטעט, וואָס פאַרנעמט זיך מיט פאַר־ קויפן ישראל באָנדס. אונטער זיין פירערשאַפט אין דער קליינער יידישער קהילה האָבן די יידן איינגעהאַנדלט באָנדס פאַר מער ווי דריי מיליאָן דאָלער אין אַ פאַרהעלטניסמעסי־ קער קורצער צייט. ווען ער איז שפּעטער געקומען אויף אַ באַזוך אין ישראל איז ער אויפגענומען געוואָרן מיט כבוד פון דעם געוועזענעם פּרעמיער־מיניסטער דוד בן־גוריון און

פון לינקס: מלוכה פרעזידענט פון מדינת ישראל יצחק בן־צבי ז״ל
אירווינג לאוו

The late President Ben-Zvi with Irving Low

פון דעם פּרעזידענט יצחק בן־צבי, ז״ל. ער איז אַ וויצע־ פּרעזידענט אין דעם יידישן ראַיאָן פון דעם נאָרד האָדסאָן פאַראייניקטן יידישן אַפּעל, דירעקטאָר פון דעם נאָרד האָדסאָן קרייז ישיבה און אויך פון דעם יידישן בית־יתומים און בית מושב־זקנים אין דער אַ סך גרעסערער קהילה אין זיין קרייז, דזשוירזי סיטי. ער איז אַן עקזעקוטיווער מיטגליד אין דער וועסט ניו־יאָרק ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און אין „בני ברית״. ער איז אויך אַ פירער פון די צוויי סינאַגאָגן אין זיין שטאָט, וועלכע ווערן פון אים געשטיצט. אויסער דעם איז ער דער פּרעזידענט פון דעם ריישער קלוב אין ניו־ יאָרק, אַן אָרגאַניזאַציע וועלכע איז געשאַפן געוואָרן פון מיל־ טאָן עלבוים און וואָס באַשטייט פון ניי־געקומענע ריישער אי־ מיגראַנטן, וועלכע עס איז געלונגען זיך אַרויסראַטעווען פון היטלערס גהינום. אָבער דאָס איז נאָך ווייט נישט אַלץ.

אין דער זעלבער צייט האָט אירווינג לאו נישט פאַר־ נאַכלעסיקט זיינע קריסטלעכע שכנים. פונקט ווי ביי יידן, האָט ער זיך אויך דאָ אַריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן האַרץ אין די קריסטלעכע לאָקאַלע טעטיקייטן און זיי געשטיצט און מיט גרעסערע קאָנטריבוציעס. אַזוי האָט ער אויך געהאַנדלט אין באַצוג צו די אַנדערע אַרומיקע און קלענערע שטעט. ער איז איינער פון די פאַרוואַלטער פון דעם לאָקאַלן נישט־יידישן שפּיטאָל, פון דער באָי־סקאַוטס באַוועגונג און אַ היפּש ביסל אַנדערע.

ווי גרויס אירווינג לאָוס פּרעסטיזש איז ביי די נישט־ יידן אין זיין געביט איז לעצטנס קלאָר געוואָרן ווען ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פּרעזידענט פון דעם „קיוואַניס קלוב״ אין זיין שטאָט. דער „קיוואַניס קלוב״ איז אַ געזעלשאַפט־ לעכע נאַציאָנאַלע קערפּערשאַפט מיט אָפּטיילונגען אין כמעט יעדער שטאָט אין די פאַראייניקטע שטאַטן. דער קלוב איז אַ ליבעראַלער און האָט אַ סך יידישע מיטגלידער, וועלכע פאַר־ נעמען אין אים אַ וויכטיקן פּלאַץ. אָבער דאָס איז געווען צום ערשטן מאָל, ווען אַ ייד איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פּרעזידענט. ס׳איז דערפאַר נישט קיין וווּנדער, וואָס די יידן אין וועסט ניו־יאָרק האָבן אים באַגריסט מיט גרויסער באַ־ גייסטערונג.

דאָס איז דער ריישער אירווינג לאָו, וועלכער איז מיט 45 יאָר צוריק געקומען קיין אַמעריקע מיט „גאַנצע״ 35 סענט אין קעשענע.

אירווינג לאָו, אָדער ווי ער האָט געהייסן אין ריישע יצחק לעוו, איז געבוירן געוואָרן מיט 65 יאָר צוריק אין ריי־ שע. זיין פאָטער, ר׳ לייזער לעוו, אַ חסידישער ייד, איז געווען אַ מילכיקער און האָט שווער געאַרבעט כדי צו אויסהאַלטן זיין פאַמיליע. ווען זיין ערשט־געבוירענער זון איז אַלט געווען דריי יאָר, האָט ער אים, ווי געוויינלעך, ביי פרומע יידן אין יענער צייט, געשיקט אין חדר. ווען ער איז אַלט געוואָרן אַכט יאָר, האָט ער אים שוין גענומען צוהילף אין זיין געשעפט. דער קליינער בחור האָט געמוזט אויפשטיין גאַנץ פרי, זומער און שפּעטער אין די קאַלטע און פראָסטיקע טעג, און צעטראָגן די מילך צו זיינע שטענדיקע קונים. ערשט שפּעטער איז ער ווייטער געגאַנגען אין חדר.

אַזוי האָט עס געדויערט אַ היפּש ביסל יאָרן. מיט דער צייט אָבער האָט זיך אים דאָס דאָזיקע לעבן צוגעגעסן. ער האָט אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַ בעסערער צוקונפט פאַר זיך. ער האָט אין געהיים געלייענט יידישע צייטונגען, וועלכע זענען אין זיין פרומער היים געווען פאַרבאָטן. באַלד דערנאָך האָט ער אויך אין געהיים זיך אָנגעשלאָסן אין דער ציוניס־טישער באַוועגונג. ווען ער איז אַלט געוואָרן צוואַנציק יאָר, האָט ער באַשלאָסן צו פאָרן קיין אַמעריקע ווו ער האָט געהאַט קרובים. אַ מומע אין ניו־יאָרק האָט אים געשיקט אַ שיפס־קאַרטע צוזאַמען מיט עטלעכע דאָלאַר און אירווינג איז אָנגע־קומען קיין ניו־יאָרק סוף זומער 1920. ער האָט זיך אָבער דאָרטן נישט לאַנג געהאַלטן. ער האָט געקראָגן אַ שטעלע, אויך ביי אַ קרוב, אין אַ קליינער שטאָט אין דעם דערבייאיקן שטאַט ניו דזשוירזי. נישט באַהערשנדיק די ענגלישע שפּראַך, האָט ער געמוזט שווער אַרבעטן. ער האָט אויסגעהאַלטן מער ווי אַ יאָר צייט. געשפּאָרט יעדן סענט און דערביי אויך געלערנט אַ ביסל ענגליש. באַלד דערנאָך איז ער געקומען קיין וועסט ניו־יאָרק און דאָרטן באַשלאָסן צו ווערן אַ סוחר פאַר זיך. דאָס איז געווען אין יאָר 1921.

אין וועסט ניו־יאָרק האָט ער געדונגען אַ געוועלבל און מיטן ביסל געלט, וואָס ער האָט געהאַט האָט ער געעפנט אַ קליין שפּייז־געשעפטל, וואָס איז אויך געווען זיין היים. דאָ האָט ער געאַרבעט פון פרי פאַרטאָג ביז אין דער שפּעטער נאַכט אַריין, אָבער זיין מזל האָט אים געהאָלפן. די צאָל פון זיינע קונים, צו וועלכע ער האָט אַליין אָפּגעטראָגן זייערע סחורות, האָט זיך געהאַלטן אין איין פאַרגרעסערן. ער האָט שוין געדאַרפט עמעצן האָבן אַלס אַן אַרויסהעלפער אין זיין געשעפט. דעמאָלט האָט ער חתונה געהאַט מיט אַ זייער פיין מיידל, אַ קרובה, און דאָס מזל האָט אים ווייטער צוגעשפּילט.

יאָרן זענען אַוועק, און זיין פרוי האָט אים באַשיינקט מיט דריי זייער געראָטענע בחורים, וועלכע זיי האָבן דער־צויגן אויף דעם בעסטן אופן. אַלע דריי האָבן שטודירט אין אוניווערסיטעט.

אירווינג איז געוואָרן דער אייגנטימער פון אַ גרויסן סו־פּערמאַרקעט. די געשעפטן זענען געגאַנגען פון גוט צו בע־סער און ער איז געוואָרן אַ היפּשלעך רייכער סוחר.

אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען היטלערס רוצחים האָבן זיך אַריינגעריסן קיין ריישע, זענען זיינע עלטערן און אויך זיין איינציקע שוועסטער געפאַלן קרבנות צו גלייך מיט טויזנטער אַנדערע קדושים. ווען אין ישראל האָט זיך דער־וועקט דער געדאַנק ביי די ריישער בני עיר אַרויסצוגעבן דעם ספר זכרון, האָט אירווינג לאָו באַלד געמאַכט אַ גרעסערן ביישטייער, כדי דער ספר זאָל קאָנען אַרויסגעגעבן ווערן. ער האָט אויך געמאַכט זאַמלונגען ביי אַנדערע ריישער.

יוסף בן־דוד

אירווינג לאו

אַז מען וויל האָבן אַ באַגריף וועגן אירווינג לעוו'ן, מוז מען זיך פריער באַקענען מיט זיין פּערזענלעכקייט, וואָס צייכנט זיך אויס מיט גוטע מידות, און דער עיקר מיט גוט דערצוי־גנקייט.

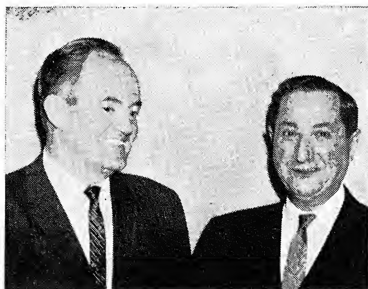
אירווינג לעוו איז איבעראַשנד אויסגעוואַקסן. ניט נאָר פינאַנציעל און געזעלשאַפטלעך — עס ליגט אויף אים דער חותם פון אַ פּערזענלעכקייט אין דער יידיש־אַמעריקאַנישער געזעלשאַפט.

***

זינט ער לעבט אין אַמעריקע איז ער עוסק בצרכי צבור באמונה. אים איז נאָענט אַלץ וואָס שטאַמט פון אַלט־יידישן קוואַל און ער פאַרהיילִיקט אַלץ וואָס האָט צו טאָן מיט ריישע.

אירווינג לעווס פאָטער האָט געהייסן אליעזר. די מוטער צפורה, גערופן האָט מען זי ציפּע, פון דער היים קריגער. דער פאָטער איז געבוירן אין פּריסטיק, די מוטער אין ריישע. דער פאָטער איז געווען אַ בן תורה, אַ מענטש מיט אַ גוטן כאַ־ראַקטער און אַ ווייך האַרץ. אָבער מיט אַ פעסטן ווילן. געווען איז ער אַ רימאַנאָווער חסיד און אַ גרויסער מכניס אורח. אַז ס'איז געקומען אַ רבי אין שטאָט אַריין — דער רימאַנאָווער, טשאָרטקאָווער באָיאַנער אָדער סאַדיגאָווער, זענען זיי איינגע־שטאַנען ביי ר' לייזער לעוו. זיין הויז איז געווען זייער געראם און ס'האָבן דאָרט געקענט שלאָפן פיל חסידים.

יצחק איז געווען דער עלטסטער זון. זיין פאָטער האָט אים געשיקט לערנען צו די בעסטע מלמדים. באַלד הויבט דאָס יינגל אָן צו לערנען ביי ר' דוד פאַקעלעס, בקי אין ש"ס און פוסקים.

משמאל: הובערט האַמפערי (וויצע פּרעזידענט אין אמעריקע), אירווינג לאָו.

From the left: Hubert Humprey (Vice-President U.S.A.), Irving Low

און כאָטש דער ייִנגער יצחק וואַקסט אויס אין אַ שטרענג־רעליגיעזער סביבה, רייסט זיך זיין בליק צו דער גרויסער וועלט. אין יענע צייטן האָט די הערצליאַנישע אידעע אַריינגעדרונגען אויך אין דער חסידישער שטאָט ריישע. יצחק ווערט מיטגעריסן מיט דער באַוועגונג און ער נעמט זיך באַלד צו פּראַקטישע אַרבעט, ווי, למשל, פאַרקויפן שקלים צו די ייִדן, וואָס ער איז געקומען מיט זיי אין קאָנטאַקט ביים מילך פאַר־קויף, ווייל יצחקל האָט שוין דעמאָלט אויך אַ ביסל צוגעהאָלפן צו דער פרנסה. יצחק איז אָבער ווייטער געווען פאַרבונדן מיטן חסידים שטיבל, נאָר שוין אלס „אַ פאַרשטעלטער חסיד".

אירווינג לעווס ערשטע קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטי־קייט הויבט זיך אָן, ווען ער איז אַלט געווען 11 יאָר. שוין דעמאָלט איז ער געוואָרן גבאי פון „תיקון ספרים" אין רימאַ־נאָווער קלויז אין ריישע. ער האָט געהיטן, אַז ביים עולה לתורה זיין זאָל מען מנדר זיין פאַר „תיקון ספרים". די רימאַנאָווער קלויז איז געווען די שענסטע אין ריישע און דאָרט זענען די ספרים געהאַלטן געוואָרן אין אַ גוטן צושטאַנד.

ווען פּוילן האָט איבערגענומען די מאַכט, נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, האָבן די פּאָלאַקן אָרגאַניזירט דעם 3־טן מאי 1919 אַ פּאָגראָם אויף די ריישער ייִדן. יצחק לעוו איז גראָד דעמאָלט געווען ביי דער באַן־סטאַציע. אַ באַנדע פּוילישע שקצים האָבן אים געכאַפּט און בלוטיק צעשלאָגן, אַזוי, אַז ער ווייזט נאָך היינט צייכנס אויף זיין קערפּער. ווי נאָר זיינע ווונדן האָבן זיך אַ ביסל פאַרהיילט, האָט ער אָנגענומען אַ פעסטן באַשלוס אַוועק פון פּוילן. ער ווערט אַ חלוץ, מאַכט דורך הכשרה, אַנטלויפט קיין פרעשבורג מיטן ציל צו פאָרן קיין ארץ ישראל. ער האָט זיך אָבער נישט געקענט דערוואַרטן אויף אַ סערטיפיקאַט, און נאָך אַ סך וואָגלענישן איז ער אויס־געשטיגן ביים ניו־יאָרקער ברעג.

✶

מיט זיינע פעאיקייטן געלינגט אים דורך אַ קורצער צייט זיך איינצוואָרצלען אינעם אַמעריקאַנער לעבן. ער נעמט שטייגן פינאַנסיעל און גלייכצייטיק ווידמעט ער זיך געזעל־שאַפטלעכער אַרבעט.

עס ברעכט אויס די צווייטע וועלט־מלחמה. לעוו פילט, אַז צוזאַמען מיטן פּוילישן ייִדנטום שטייט אין געפאַר זיין ייִדיש־ריישע. ער לויפט אַרום איבער ניו־יאָרק און וואשינגטאָן און זוכט הילף. ער רעדט מיט קאָנגרעס־לייט, סענאַטאָרן, אפשר קאָן מען עפּעס העלפן. טיר און טויער זענען אָבער פאַרמאַכט פאַר יעדער הילף.

דער אַריינמאַרש פון די נאַציס קיין פּוילן פאַרניכטעט לעווס הויז. זיין פאָטער, מוטער און די ייִנגערע שוועסטער לאה מיטן מאַן און קינדער זענען אומגעקומען על קידוש השם. ר' לייזער לעוו'ן האָבן די דייטשע רוצחים דערמאָרדעט אין ריישע גופא, אין טאָג פון ג' אייר תש"ב.

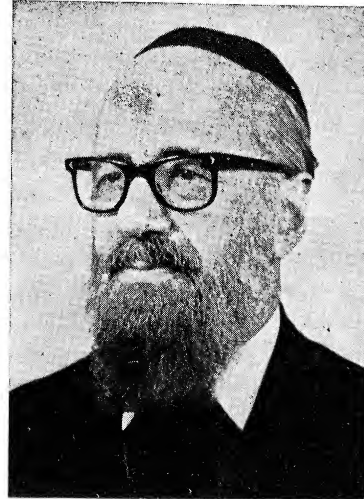
דער רוב פון יצחק לעווס אַמאָליקע חברים, גרויסע למדנים, זענען אומגעקומען אין דער שואה־צייט. לאָמיר דערמאָנען

קבלת־פנים לכבוד אירווינג לאָו

Reception for the Guest from U.S.A., Irving Low.

יושבים מימין: נעשקאַ דרייאַנגל, ברוך שליסעל, יצחק עסטרייכער, רחל אַלטער, אירווינג לאָוו, בן־ציון פעט, אַנשיל ליבער, מרדכי הילינגער. עומדים מימין: לוטקאַ גולדבערג, דוד טוכפעלד, יונה אָרדה, רחל טשיק, לוטקאַ קלאַד פלומענדאָרף, גיטאַ קירץ, נפתלי באום, חנה וואכטל, אלכסנדר רוזנער־קעלער.

הרב יעקב פינק
Rabbi Ya'akov Fink

כאַטש עטלעכע פון זיי: יענקעלע פינק (הרב הכולל פון בראַזיל, מיט אים האָט יצחק לעוו געלערנט ביי ר׳ תנחום פראַם; יחזקאל לעווין דעם ריישער רב׳ס אַ זון, מיט אים האָט ער געלערנט צוזאַמען. ער איז געווען רב אין לעמבערג); איטשע זילבער, משה פרענקעל, נחום יהושע בעק, לייביש בעק, נחום אלסטער, העניך קאלטער, יחזקאל צימערמאַן, איטשע קיסלאַוויטש.

ווי נאָר די מלחמה האָט זיך געענדיקט, פאַרקניפּט שוין אירווינג לעוו אַ קאָנטאַקט מיט די ניצול געוואָרענע ריישער, וואָס זענען צוריקגעקומען אין זייערע חרוב־געוואָרענע היימען און געפינען זיך דעמאָלט אין דער פוילישער שטאָט וראָצלאַוו. ווי עס דערציילן די ריישער שארית הפליטה און צווישן זיי ישראל בעק — איז די ערשטע הילף צו זיי געקומען פון אירווינג לעווס האַנט. די ערשטע טויזנט דאָלאַר האָבן זיי דעמאָלט ביים לעבן דערהאַלטן. ער האָט אויך געשיקט פעקלעך: קליידער און שפּייז. אירווינג לעוו וואַרפט זיך דעמאָלט אַריין מיט לייב און לעבן אין דער גרויסער הילפס־אַקציע. די ניצול געוואָרענע האָבן דעמאָלט געוואָלט אַרויס פון פוילן, און לעוו טוט אַלץ זיי צו העלפן דערביי.

✶

מר. אירווינג לאָו איז באַקאַנט אַלס אַ מענטש מיט אַ וואַרעמער באַציאונג צו זיין סביבה. זיין ליבע צו ישראל נעמט זיך פון זיינע יונגע יאָרן, ווען ער איז אַרומגעגאַנגען פאַרקויפן דעם שקל און אַוועק אין חלוציש־ע רייען כדי עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

דער גורל האָט אָבער געוואָלט, אַז אין דער זעלבער צייט, ווען ער האָט אין ווין געוואַרט אויף אַ סערטיפיקאַט זענען אין ארץ־ישראל אויסגעבראָכן אומרוען (אין 1920) און ער האָט נישט געקענט פאַרווירקלעכן זיין טרוים.

אירווינג לעוו איז באַקאַנט מיט זיין אינטענסיווער טעטיקייט למען ישראל. אַלס פּרעזידענט פון די „ישראל־באָנדס" אין נאָרד־האַדסאָן (ניו־דזשערסי), איז אים געלונגען צו באַווירקן דעם אַמעריקאַנער מולטי־מיליאָנער ישראל ראָגאָזין ער זאָל אינוועסטירן גרעסערע קאַפּיטאַלן אין דער ישראל־ווירטשאַפט.

אויסער זיין טעטיקייט פאַר מדינת ישראל האָט מר. לעוו אויך גרויסע פאַרדינסטן פאַר יידיש־קולטורעלע אינסטיטוציעס אין אַמעריקע. אין וועסט ניו־יאָרק, ווו ער וווינט זינט ער איז געקומען אין אַמעריקע הערט מען צווישן יידישע עסקנים אַזאַ ווערטל: „אָן לעוו׳ן קאָן מען גאָר נישט אָנהייבן"!

דער צעטל פון די ערן־אַמטן, וועלכע מר. אירווינג לעוו פאַרנעמט, איז זייער לאַנג. מיר וועלן נאָר יוצא זיין מיטן אָנרופן עטלעכע פון זיי. אַזוי איז ער אַ ריי יאָרן געווען פרע־זידענט פון המגבית המאוחדת אין נאָרד האדסאָן, פרעזידענט פון די „ישראל־באנדס", פרעזידענט פון דער ישיבה פון האדסאָן־שטאָט, פרעזידענט פון בית־כנסת „שערי צדק", פרע־זידענט פון ריישער קאָמיטעט, מיטגליד פון ציוניסטישן דירעק־טאָריום אין אַמעריקע, מיטגליד פון „בני ברית", עקזעקוטיוו־מיטגליד פון נאָרד האַדסאָן שפּיטאָל, עקזעקוטיוו־מיטגליד פון דער פּלאַנירונג־קאָמיסיע פאַר וועסט ניו־יאָרק.

ביי דער ריישער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל עקזיסטירט אויך אַ גמילות־חסדים־קאַסע אויף נאָמען פון אירווינג לעוו און זיין פרוי רבקה.

✶

7 מאָל האָט שוין מר. אירווינג לעוו באַזוכט מדינת ישראל. ער האָט זיך געטראָפן מיט די פירער פון דער מדינה — מיט בן גוריון, אשכולן און אַנדערע פערזענלעכקייטן.

אירווינג לעוו איז איינער פון די גרויסע ריישער געזעל־שאַפטלעכע טוער פון דער לעצטער תקופה פון פוילישן יידנטום.

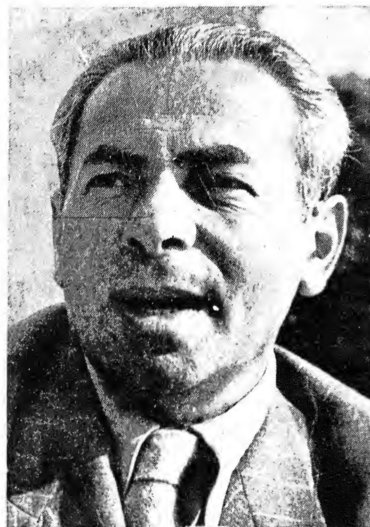

עלעאַנאָר רוזוועלט, אירווינג לאָו
Mrs. Eleanor Roosevelt, Mr. Irving Low

משה שטאַרקמאַן - ניו־יאָרק

בעריש ווײַנשטיין

(די וואָרצלען פון זײַן ליד)

דב־בעריש ווײַנשטיין איז געבוירן געוואָרן דעם 18־טן מערץ, 1905, אין דער גאַליציִשער עיר ואם ריישע (זשעשאָוו), אין אַ משפּחה, וואָס ציט איר ייחוס פון ברכת יעקב און פון דברי חיים, דעם סאַנדזער רב, — די צענטראַלע פיגור אין דער מחלוקת צווישן די חסידישע הייפן סאַנדז און סאַדיגער. אין דער ברייט פאַרצווייגטער ווײַנשטיין־משפּחה האָט מען אָפט גערעדט וועגן אַ ניט־געלייזטער פאַמיליע־רעטעניש: אַן עלטער־זיידע, ר׳ שלמה שלאָסמאַן, וואָס האָט עוסק געווען אין קבלה, איז פּלוצעם נעלם געוואָרן, און מ׳האָט קיין מאָל נישט געקאָנט דערגיין, וואָס מיט אים איז געשען. איז ער אַוועק אָפּריכטן גלות? האָט ער אפשר עולה געווען קיין ארץ־ישראל, כדי אויסצולעבן די יאָרן צווישן די מקובלים אין צפת? די רעטעניש איז עד־היום געבליבן נישט באַשיידט.

בעריש ווײַנשטיינס פאָטער האָט, כדי אויסצומיידן עסטרייכישע מיליטער־דינסט, ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה עמיגרירט קיין אַמעריקע און איבערגעלאָזן אין ריישע אַ יונג ווײַבל מיט צוויי קליינע קינדער. דער קלענער בעריש האָט זיך געהאָדעוועט אין דער שטוב פון זײַן באָבע חנהלע — וועגן איר זינגט ער אין זײַנע לידער — און אונטער דער גײַסטיקער הדרכה פון איר איידעם, דעם פעטער זבולון — „זבולון לחוף ימים" איז געווען זײַן צונאָמען, — אַ זון פונעם טאַרנער דיין. בעריש האָט געלערנט אין חדרים, אין דער פּוילישער פאָלקסשול. אין שטוב האָבן זײַנע אויערן און זײַן געמיט אײַנגעזאַפּט די ווערטער און דעם ניגון פון דער באָבע חנהלעס תחינה־זאָגן, פון איר לייענען אויפן קול די צאינה וראינה, דעם נחלת צבי און אַלערליי עברי־טײַטשן. ער האָט זיך אויך גוט צוגעהערט צו דעם פעטערס שמועסן אין תורה און חסידות. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די ווײַנשטיין־משפּחה, ווי אַ סך אַנדערע יידישע משפּחות, אַנטלאָפן פון דער היים, כדי אויסצומיידן די אָקופּאַציע פון די צאַרישע חיילות. די ווײַנשטיינס האָבן געלעבט אַ נע ונד־לעבן אין בעמישן רײַכענבערג, און דערנאָך זענען זיי צוריקגעקומען אַהיים, — פונקט דעמאָלט ווען די האַלערטשיקעס האָבן אין דעם באַנײַטן פּוילן גענומען רײַסן יידישע בערד, און אויף יידישע קעפּ האָבן זיך אַ שאָט געטאָן כלערליי גזירות. אָבער ריישע איז ווײַטער געווען אַ צענטער פון חסידות און לומדות, און יינגלעך פון באַלעבאַטישע היימען האָבן שטאַרק מקנא געווען די פרייע און געזונטע „ווילדע יונגען פון דער וואָליע". דאָס קאָכעדיקע יידישע לעבן אין שטאָט איז געוואָרן נאָך ברויזנדיקער, ווען די הערצער און מוחות פון אַ סך יוגנטלעכע זענען פאַרכאַפּט געוואָרן פון ציוניזם, בונדיזם און קאָמוניזם. צו אַלע רייד און וויכוחים פון די קעגנערישע צדדים האָט בעריש זיך צוגעהערט און געשוויגן. ניט די אידעאישע שטרײַטן האָבן אים אימפּאָנירט; אין זײַן געמיט איז אויפגעגאַנגען אַ דיסטילירטער צוזאַמענגאָס פון דער גרויסער חומש־בענקשאַפט צו ארץ־ישראל און פון דעם באַגער צו אַ וועלט מיט אַ יושרדיקן סדר. אין יידישע ביכלעך האָט ער אויסגעפונען, אַז עס זענען פאַראַן אַ סך מענטשן, אפילו גרויסע מענטשן, וואָס בענקען, פילן און טראַכטן פונקט ווי ער אַליין בענקט, פילט און טראַכט.

אין עלטער פון אַכצן יאָר איז בעריש ווײַנשטיין אַוועק קיין ווין, די כישוף־שטאָט פון איטלעכן גאַליציאַנער, וואָס האָט אַמאָל פאַרזוכט דעם טעם פון עסטרייכישער ממשלה, — און דאָרט האָט ער צוויי יאָר נאָך אַנאַנד געלעבט אַן אויסבאַהאַלטענער פון פּאָליצײַ. מיט דער הילף פון זײַן שוועסטערקינד, מלכה, (איצט זײַן פרוי), האָט זיך אים אײַנגעגעבן אין 1925 צו קומען קיין אַמעריקע. דער שטייגער־לעבן אויף דער ניו־יאָרקער „איסט־סאַיד" האָט אים דערמאָנט אַ היפּש ביסל אין דעם לעבנס־שטייגער פון זײַן געבוירן־שטאָט. גאַנצע טעג האָט ער געאַרבעט אין שטיקנדיקע שעפּער, אין די אָוונטן האָט ער געלערנט ענגליש אויף די קורסן פאַר ניי געקומענע, — און די שטאָט ריישע איז פון דער ווײַטנס געוואָרן שענער, ליכטיקער. בעריש האָט געבענקט אַהיים. ער האָט פּרובירט לעשן זײַן בענקשאַפט אין לייענען לידער פון יידישע פּאָעטן; אָבער זייערע שאַפונגען האָבן זײַן בענקשאַפט נאָך מער

צעגליט, און אין זײַן נשמה האָט אויפגעפלאַמט די תשוקה אויסצוגיסן דאָס אײגענע געמיט אין פערזן, אין לידער. אויף די קורסן פון ניו־יאָרקער יידישן לערער־סעמינאַר האָט ווײנשטײן באַקומען נײַע שליסלען צו די אוצרות פון יידישן גײַסט, און ער האָט זיך שוין דערוועגט אין 1927 צו פאַרעפנטלעכן זײַנע לידער. די ערשטע דיכטערישע טריט האָט בעריש ווײנשטײן געמאַכט אין זשורנאַלן פון „יונגע טאַלאַנטן", האָט געצויגן צו זיך דעם אויפמערק, און זײַנע לידער האָבן גענומען דערשײַנען אין די וויכטיקסטע ליטעראַרישע טריבונעס פון ניו־יאָרק, וואַרשע און ווילנע. אין 1936 איז אַרויס זײַן ערשט בוך — ברוכוואַרג — אַרויסגעגעבן פון אַ חברים־קאָמיטעט; דרײַ יאָר שפּעטער, אין 1939, איז ער געווען אײנער פון די איניציאַטאָרן און רעדאַקטאָרן פון די זאַמלביכער המשך (ביז 1943 זענען אַרויס פיר בענד) און גענומען אַרבעטן אויף דער פּאָעמע־עפּאָפּעע פון זײַן חרובֿ־געוואָרענער געבוירן־שטאָט. ווען ס׳איז געגרינדעט געוואָרן דער „דוד איגנאַטאָוו־ליטעראַטור־פאָנד", האָט זײַן פאַרלעגערישע טעטיקײט זיך אָנגעהויבן מיטן אַרויסגעבן ווײנשטײנס רײשע — „לזכרון פון די טויזנטער יידן, וואָס זענען אומגעקומען על קידוש השם אין מײַן הײמשטאָט", ווי ס׳זאָגן די פּשוטע ווערטער פונעם מחבר, געהײליקט די אומגעקומענע, און ווי ס׳דערצײלן די פינף שוואַרצע שורות פונעם אַרײַנפיר־פערז:

צו דיר, רײשע, דאָס ערשטע בלאַט —
די אותיות פון איכהדיקן כתב־יד,
וואָס דײַנער אַ בן־עיר האָט דאָ פאַרשריבן:
אַז אַחוץ קידוש־השם — לזכרון,
איז פון דיר גאָרנישט געבליבן.

אין 1949 איז אין ניו־יאָרק אַרויס ווײנשטײנס בוך לידער און פּאָעמעס, וואָס איז כולל זײַן גאַנצע דיכטערישע יצירה זינט 1929; און אין 1950 האָט ער באַקומען די ערשטע משה לײב האַלפּערן־פּרעמיע פאַר דעם קינסטלערישן ווערק וועגן זײַן חרובֿער הײם. רײשע איז איבערגעזעצט געוואָרן אויף העברעאיש פון ניו־יאָרקער דיכטער צבֿי שטאָק, מיט אַ קריטישן אַרײַנפיר פון דב סדן.

א. טאַבאַטשניק — ניו־יאָרק

בעריש ווײנשטײנס געבורטסטאָג

מיט בעריש ווײנשטײנען, וועמעס פּופציק יאָריקן יובל מיר פײַערן איצט, האָב איך זיך נאָענט באַקענט מיט אײן און צוואַנציק יאָר צוריק. און כאָטש עס פעלט מיר גאַנצע זעקס יאָר אויף אויסצוגלײַכן זיך מיט די 27 יאָר פון דער אָפיציעלער כראָנאָלאָגיע פון ווײנשטײנס שאַפן, קאָן איך אָבער מיט שטאָלץ זאָגן, אַז איך בין געווען אײנער פון די סאַמע ערשטע, וואָס האָבן דערקענט און אָנערקענט זײַן קינסטלערישן כּוח און דעם פּאָעטישן ווערט פון זײַנע שאַפונגען. די לידער, וואָס ער האָט מיר געוויזן אין די ערשטע טעג פון אונדזער באַקאַנטשאַפט און פרײַנדשאַפט, האָבן אויף מיר געמאַכט אַ שטאַרקן אײַנדרוק. איך פלעג בײַ אים נעמען קאָפּיעס פון די לידער און מיט זײ לויפן צו חברים ווי מיט אַ גרויס געווינס. יענע וואָס האָבן אַן עכטן חוש פאַר דיכטונג, האָבן מיר באַלד געגעבן גערעכט, אַז ווײנשטײנס שאַפונגען זענען אַ נײַס אין דער יידישער ליטעראַטור.

און ווען ווײנשטײנס ערשט בוך ברוכוואַרג איז מיט נײַנצן יאָר צוריק דערשינען, איז דאָס געווען אַן אמתע ליטעראַרישע סענסאַציע. וויכטיקע שרײַבער זענען דעמאָלט געקומען צום אָוונט לכּבֿוד דער דערשײַנונג פון דעם בוך און מיט גרויס לויב גערעדט וועגן ווײנשטײנס אָריגינעלן פּאָעטישן טאַלאַנט.

ווי עס טרעפט אין אַזעלכע פאַלן, האָט ווײנשטײנס דערפאָלג אַרויסגערופן אַ ביסל, און אפשר מער ווי אַ ביסל, קינאה, און אַ פּרוּוו אין געוויסע ליטעראַרישע קרײַזן צו פאַרקלענערן זײַן ווערט. דאָס האָט אָבער אים נישט געשאַדט. ער איז ווײַטער געגאַנגען זײַן וועג. עס איז נישט געווען קײן גלאַטער וועג. ווײנשטײן האָט געוווּסט פון שטרויכלונגען און אפילו פון דורכפאַלן, פּונקט ווי ער האָט געוווּסט פון דערפאָלגן. אָבער דאָס איז דער וועג פון יעדן קינסטלער. עס זענען נישטאָ קײן גלאַטע וועגן אין דער קונסט. און יענע וואָס רעדן זיך אײַן, אַז דער וועג פון שאַפן איז אַ גלאַטער, גליטשן זיך אויף דער גלאַטקײט אַזוי לאַנג, אָדער אַזוי קורץ, ביז זײ גליטשן זיך אַרויס פון דער וואָרט־קונסט.

וואָס מיך, און איך גלויב אויך אַנדערע, האָט אַזוי פאַרכאַפּט בײַ דער ערשטער באַקאַנטשאַפט מיט בעריש ווײנשטײנס לידער, זענען טאַקע געווען די ניט־גלאַטקײטן זײַנע. ער איז נישט אַ פּאָעט, וואָס איז געקומען אין דער פּאָעזיע צו לעבן פון גרײטן און פון פרעמדן. ער האָט געבראַכט זײַן אײגענעם אינהאַלט און זײַן אײגענעם אופן פון פורעמען דעם אינהאַלט. אַוודאי זענען פאַר אים ניט פאַרלוירן געגאַנגען די אויפטוען פון זײַנע פאָרגײערס אין דער יידישער פּאָעזיע; די אויפטוען פון דעם עלטערן משה לײב האַלפּערן און פון דעם דעמאָלט נאָך יונגן אָבער שוין וווּנדערלעכן דיכטער אבא שטאָלצענבערג. דער עיקר איז אָבער בײַ ווײנשטײנען געווען נישט וויפל ער האָט זיך אויסגעלערנט פון דער ליטעראַטור, נאָר ווי טיף און ווי ביטער ער איז

געווען אַן אָנגעלערנטער פון לעבן. און אַ דיכטער וואָס גייט פון לעבן צו דער ליטעראַטור און ניט פון דער ליטעראַטור צום שרייבטיש, ווי באַאיינפלוסט ער זאָל נישט זיין פון דעם אָדער יענעם דיכטער, מוז ברענגען נייס.

אין אַ צייט פון עפּיגאָנישקייט, פון נאָכגיין ליטעראַרישע מאָדעס, איז בעריש וויינשטיין געקומען מיט אייגנס. מעג דאָס אייגענע האָבן געווען רוי, נישט געשליפן, נישט קולטיווירט; עס האָט אָבער געאָטעמט מיט לעבן, מיט ווירקלעכקייט, מיט ערשט־האַנטיקע אָבסערוואַציעס, מיט אויסגעליטענע איבער־לעבונגען.

אין פּאָעזיע איז פּראָגרעס אָפט דווקא דאָס גיין צוריק צום ערשטן, צום פּרימיטיוון. אין וויינשטיינען האָבן מיר, זיינע חברים, געזען דאָס איבעררייסן מיט דעם הערשנדיקן ליטע־ראַרישן שאַבלאָן און דאָס אומקערן זיך צום קוואַל פון יעדער עכטער קונסט — צום לעבן, צום פּרימיטיוו. אָבער דאָס איבעררייסן מיט ליטעראַרישן שאַבלאָן, האָט ביי וויינשטיינען נישט געמיינט איבעררייסן מיט די איינגעשטעלטע טראַדיציעס פון דער יידישער ליטעראַטור, נאָר גראָד א המשך פון די טראַדיציעס.

נישט דאָ, ווו דער פּלאַץ איז גאַנץ באַגרענעצט, וועל איך זיך קענען אָפּשטעלן אויף די מער אינעווייניקסטע, כ'וואָלט געזאָגט, גייסטיקע יידיש־טראַדיציאָנעלע אייגנשאַפטן פון דעם בעל־היובל. איך וועל זיך דעריבער באַנוגענען בלויז מיט עטלעכע באַמערקונגען אין דעם פּרט.

עס איז שווין היינט יעדן לייענער פון בעריש וויינשטיינס לידער באַוווּסט זיין כוח צו זען, שילדערן און מאָלן בילדער דירעקט פון לעבן. די פראַגע פון פּאָעטישן זען איז אָבער נישט אַזוי פּשוט. סוף־כל־סוף זעט יעדער מענטש. מען טאָר קיין מאָל נישט אַריינפאַלן אין דעם טעות צו מיינען, אַז זען אין דער פּאָעזיע איז עפּעס בלויז אַ מין פיזיאָלאָגישער אָדער פיזישער ענין. ווען דער דיכטער שרייבט, שטייט נישט דער אָביעקט פאַר זיינע אויגן, ווי דער מאָדעל פאַר די אויגן פון אַ מאָלער.

אין דער אמתן מיינט עס, אַז דער דיכטער האָט פאַנ־טאַזיע, אַז ער קאָן מיט זיין אינעווייניקסטן גייסטיקן אויג זען אַזוי אמתדיק און גענוי, ווי די זאַכן וואָלטן אים געשטאַנען פאַר די אויגן.

וויינשטיינס אימאַזשן גיבן אונדז נישט קיין פאָטאָגראַפ־יעס פון זאַכן, נאָר קינסטלערישע אמתן. זיינע אימאַזשן ווייזן אונדז די נאַטור אין אַ געהיימנישפולן ליכט.

נישט נאָר איינציקע אימאַזשן, נאָר אויך שילדערונגען פון גאַנצע סיטואַציעס, בילדער פון עלנטע מענטשן אין דער גרויסער שטאָט, די יונגען פון דער וואָליע, זענען נישט קיין קאָפּירונגען נאָר איבערדיכטונגען פון דער ווירקלעכקייט. צו זען פיגורן און זאַכן אַזוי ווי וויינשטיין האָט זיי געזען, דאַרף מען האָבן נישט נאָר אויגן, נישט נאָר געזונטע חושים — נאָר אַ האַרץ, פּאָעטיש געפיל פאַר דעם עלנט פון מענ־טשן, אַ קינסטלעריש־פּלאַסטישן חוש פאַר דער גבורה, פאַר דער פיזישער שיינקייט, וואָס אַנטפּלעקן זיך אין דעם פּרי־מיטיוו־געזונטן מענטשן.

וויינשטיינס דיכטערישע פאַנטאַזיע, כאָטש זי איז אין איר אויסדרוק אַזוי פּלאַסטיש, איז דעטערמינירט נישט פון דער אויסערלעכקייט, נאָר פון דער אינעווייניקסטער וועלט וואָס ער טראָגט אין זיך. אַ קינד פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אַן עד־ראיה נישט פון איין חורבן, טראָגט וויינשטיין אין זיך טיפן טרויער און רחמנות צו אַלץ וואָס לעבט און ליידט.

איינע פון די קאָנטיקסטע צייכנס פון אַ דיכטער איז זיין שפּראַך. אָבער שפּראַך ביי אַ דיכטער מיינט נישט דווקא אַ געפּיקט אָדער געשליפן צינגל. וויינשטיינס שפּראַך איז נישט קיין געטאָקטע „ליטעראַרישע" שפּראַך. ס'איז דאָס לשון פון אונדזער יידיש לעבן, פון אונדזער היימישן שטיי־גער. ס'איז אָבער אויך די שפּראַך פון זאַכן אין אוניווערסאַלן זינען פון וואָרט, ווי אויך די שפּראַך פון וויינשטיינס באַזונ־דער לירישן געמיט. זיין שפּראַך, וואָס איז אַזוי פּאָלקיש־אידיאָמאַטיש, איז צוגלייך אויך אַזוי אָריגינעל און אינדיווי־דועל און אפילו ראַפינירט.

כאָטש בעריש וויינשטיינס לשון איז פאַרבונדן מער מיטן „אויג", מיט זיין כוח צו וויזואַליזירן זאַכן, ווי מיטן אויער, מיטן כוח צו הערן די מוזיק פון ווערטער, קענען אָבער בלויז טויבע זאָגן, אַז אים פעלט ריטמישקייט, אָדער אפילו מוזיקאַלישקייט. אין תוך אַ ליריקער, איז אָבער זיין ריטעם אַן עפּישער. ווער עס האָט אַ ביסל באַקאַנטשאַפט מיט פּראָזאָדיע, קאָן לייכט דערזען, אַז וויינשטיינס שורה ציט זיך אינסטינקטיוו צום העקזאַמעטער. באַזונדערס איז דאָס לעצטע אמת בנוגע זיינע לידער אין ברוכוואַרג. און וויפל מוזיק, די מוזיק פון טרויער און בענקשאַפט,

און וויפיל עכטע טראַדיציאָנעלע קלאָנגיקייט, וויפל פאַר־הייליקטע ריטמישקייט — אין מיין דעם קלאַנג און דעם ריטעם פון אונדזערע בלוטיקע כראָניקעס און איכהס — איז פאַראַן אין וויינשטיינס שטאַרקן ליד מיטן נאָמען נאָך טויזנט יאָר.

ווי געזאָגט, מוז איך זיך דאָ באַנוגענען מיט אָנווייזן בלויז אויף אַ פּאָר שטריכן פון וויינשטיינס דיכטערישער פיזאָנאָמיע. איך האָב, למשל, אין גאַנצן נישט באַרירט וויינ־שטיינס אַנטוויקלונג אין די 19 יאָר, זינט ער האָט אַרויסגע־געבן זיין בוך ברוכוואַרג, זיין פאַרטיפן זיך אין אונדזער טראַ־געדיע, און זיין וועלן פאַראייביקן די שיינקייט און די הייליִ־קייט פון יידישן מענטש. מען דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז בעריש וויינשטיין, וואָס האָט מיט אַזוי פיל עכטקייט געשילדערט די „יונגען פון דער וואָליע", האָט מיט נישט ווייניקער עכטקייט געשילדערט די וועלט פון שיינע יידן. דער שבת קודש פון ריישע, גייט אים נאָך פונקט ווי די וואָך.

אין דער שבתדיקער ריישער שטאָט,
איז פאַרן ייד מיט דער חסידישער באָרד
אַטלאַס און זייד — דאָס ייחוסדיקע קלייד.
מיט ברען גייט מען צום דאַווענען ברייט;
אויף סאַמעטענע וועסטן בלענדט די קייט.
מיט שבת, מיט קדושה בליט די ערד

פון חסידים מיט פלאַטערדיקע בערד:
פון יידן הויכע מיט טרויעריקע אויגן,
פון יידן שטילע מיט חכמהדיקע אויגן,
פון יידן ברייטע מיט פייערדיקע אויגן
און פון יידן מיט לשם־שמימדיקע אויגן.
נגידיש, בטלניש טראָגט מען דאָס מלבוש;
אַ סך, ביזן טלית־קטן אויפגעדעקט;
אַ סך, מיט די אַרבע־כנפות נאָכן שלעפּ —
גרויס אימה שלאָגט פון זייערע טריט.

אין די יאָרן פון חורבן האָט ווײַנשטיין זיך פאַרטיפט אין יידישן עבר. ער האָט געמאַכט פרווון צו דערוויזן, אַז אין יעדער פאַזע פון יידישן לעבן האָט גערוט די שכינה. ער האָט אין דעם פשוטסטן וואָכעדיקסטן, פאַרשמייעטן יידן, געוואָלט דערזען אַן אָפּשטראַל פון אונדזערע אבות, פון אונדזערע גאונים און צדיקים. אין יעדן ווינקל אויף דער ערד, ווו יידן האָבן זיך אין זייער לאַנגן און טראַגישן גלות פאַרהאַלטן, האָט ער געוואָלט זען ארץ־ישראל, האָט ער געוואָלט זען ירו־שלים און צפת. אין די דאָזיקע פרווון האָט זיך ווײַנשטיין געשטעלט גרויסע צילן, די זעלבע צילן וואָס די גרעסטע פון אונדזערע פאָעטן האָבן זיך געשטעלט. נישט שטענדיק זענען אים די פרווון געלונגען. עס האָט זיך דערצו געפאָדערט אפשר אַ גרעסערע אידעאישע צוגרייטונג. אָבער דער פרווו אַליין, ווי דער פרווו אויסצוגעשטאַלטיקן אַזאַ טיטאַן פון מענטשלעכן גייסט ווי בעטהאָווען, איז סימפּאַטאַמאַטיש פאַר דעם ערנסט, מיט וועלכן בעריש ווײַנשטיין האָט גענומען זיין דיכטערישן באַרוף.

פון דעם ערנסט האָט ער נישט אָפּגעקערט. ער האָט פון אָנהויב אָן באַטראַכט דאָס שאַפן נישט ווי אַ פּערזענלעכן ענין, נאָר ווי אַ טייל פון פאָלקס־קנין, וואָס מען טאָר נישט פאַרתכלעוווען. ער האָט שטענדיק געפילט, אַז ער האָט אַ שליחות אויסצופירן, אַ שליחות, וואָס האָט צו טאָן מיט דער יידישער וועלט, מיט איר דויער און טרויער, מיט איר וואָגל און חלום, מיט איר שבת־יום־טובדיקער דערהויבנקייט און וואָכעדיקער פאַרשמייעטקייט, מיט איר אַלט־ייחוסדיקער לומ־דישער אויסגעאיידלטקייט און פּראָסט־ברודערישער מגושמ־דיקייט און רואיקייט.

שטאַרקער אָבער פון אַלץ איז ביי ווײַנשטיינען זיין גע־פיל פון משפחהדיקייט, וואָס איז אָפּט דער קוואַל אי פון זיין ליריק, אי פון זיין עפּיק. ער האָט זיך אין אַ געשפּרעך אַמאָל אויסגעדריקט, אַז זיין פּאָעזיע האָט ער צו פאַרדאַנקען זיין באָבע חנהלע, די צדקת, וואָס ער האָט זי נישט אין איין ליד באַזונגען. איר טראַדיציע טראָגט ער ווי אַ הייליקייט, אַ היי־ליקייט וואָס גייט אויף אין זיין ליד מיט אַ באַזונדערער יידישער שיינקייט...

צו זיינע פופציק יאָר האָט ווײַנשטיין צו פאַרצייכענען פיל אויפטועו. ער האָט שוין זיין אייגנס דריי סאָלידע ביכער לידער און פּאָעמען. אַ פערט בוך, אַמעריקע, וואָס איז אַ מין המשך פון זיין גרויסער פּאָעמע ריישע, דאַרף די טעג דער־שיינען. און אַז מען קאָן פון אים נאָך אַ סך דערוואַרטן — אויף דעם זאָגן עדות די לידער וואָס ער פאַרעפנטלעכט לעצ־טנס — לידער וואָס צייכענען זיך אויס מיט זייער פולקייט און רייפקייט.

פון „די גאָלדענע קייט", נומ' 22, תל־אביב, ישראל

יאנאס טורקאוו

נחום שטערנהיים

דער דיכטער בעריש ווײַנשטיין, וואָס שטאַמט פון ריישע באַזינגט אין זיין גרויסער פּאָעמע „ריישע" זיין היימשטאָט, מיט אירע גאונים און יידן פון אַ גאַנץ יאָר; אינטעליגענץ און קרעמער; פאַרטייען, פאַריינען און ביבליאָטעקן, מיט די אַלע יידישע אינסטיטוציעס, וואָס זי האָט פאַרמאָגט.

צווישן די קדושים פון ריישע האָט פאַרנומען אַ באַזונ־דער, אייגנאַרטיק און אָנגעזען אָרט אַ פשוטער פאָלקס־מענטש מיטן נאָמען נחום שטערנהיים. דער דאָזיקער שטע־רנהיים איז געווען דער טרובאדור פון ריישע.

שטערנהיים האָט געשטאַמט פון אַ פרומער ריישער משפחה. דער פאָטער זיינער איז געווען אַן אָנגעזעענער אייער־סוחר, וועלכער האָט געשטרעבט צו מאַכן פון זיין נחומ׳ל אויב נישט קיין רב, לכל הפחות — אַ וויל־לערנער. ער האָט אים אַוועקגעגעבן אין דער ישיבה. אָבער נחום שטערנהיים האָט זיך אָנגעזאָפּט מיט ציוניזם און שטילערהייט זיך אָנגעשלאָסן צו די ערשטע פועלי ציון אין ריישע.

שטערנהיים האָט געשטאַמט פון אַ פרומער ריישער משפחה. דער פאָטער זיינער איז געווען אַן אָנגעזעענער אייער סוחר וועלכער האָט געשטרעבט צו מאַכן פון זיין זון נחומ׳ל אויב נישט קיין רב, לכל הפחות — אַ וויל־לערנער. ער האָט אים אַוועקגעגעבן אין דער ישיבה. אָבער נחום שטערנהיים האָט זיך אָנגעזאָפּט מיט ציוניזם און שטילערהייט זיך אָנגע־שלאָסן צו די ערשטע פועלי ציון אין ריישע.

ווען דער פאָטער האָט זיך דערפון דערוווּסט, האָט ער פאַרשטאַנען, אַז זיין נחומ׳ל וועט שוין קיין רב נישט זיין... — זאָל ער כאָטש זיין אַ מענטש — האָט ער געטענהט, ווען ער האָט נחומען אַוועקגעגעבן ווי אַ משרת אין אַ דאָרטיקן שניט־געשעפט. אָבער נחומס געדאַנקען זענען געגאַנגען אין גאָר אַן אַנדערער ריכטונג, און ווייניק, וואָס ער האָט

נחום שטערנהיים

מיין היים

I.

אין די טעג און נעכט ווי איך קום און איך גע,
ווי פון צייט צו צייט איך האב נאך אלץ היים ווע,
כאטש סלארימט און ספילדערט מיט חוצפה די גאס,
דאך טרערן פון טרערן די אויגן מיר נאס:
מיר בענקט זיך די היים פון די קינדישע צייט,
ווי מיך סהאט דער טאטע אין חדר באגלייט
ווי גליקליך איז אויך די מאמע געוועזן,
ווען זי האט מיך, ביי זיך, אין דער היים דערזען.

רעפריין.

„מיין היים פון די קינדער צייט מיין היים"
די דערווייטערט דו זאלסט אין דער וועלט ניט זיין פון מיר,
„מיין היים פון די קינדער צייט מיין היים"
נאך נענטער דערנענטערט זיך מיין הארץ אין דער
וועלט צו דיר
ווי הארציק קלינגט מיר נאך דער נגון פון דעם
היימישן ארט,
דאס טאטע, מאמע פלעגן זינגען וויגענדיק מיך דארט
און פארווייגט אין וויגענליד אין דעם:
מיין היים פון די קינדער-צייט, מיין היים".

II.

פרייטיק פארנאכט ווי הדרת'דיק און שען
דער זיידע, דער טאטע האבן אויסגעזען,
די באבע, די מאמען ביי די בענשליכט פארטרערט,
שעפצענדיק א תפילה בלחש דערהערט
שבת נאך דער סעודה קוועלענדיק פון מיר
ווען מיך סהאט דער טאטע פארהערט דעם שיעור:
מיט הארץ און מיט פרייד האט די מאמע געאיילט
פון פירות די פיינסטע שבת אויבס געטיילט.

רעפריין.

III.

אין חורבן פון מיין הארץ צופלאמט זיך מיין ווע
איך זע ווי אין חלום די אבות, איך זע
וואס האבן געלעבט אוז לעבן נאך אין מיר,
ביים פרעמדן, ניט מער ווי א בילד פון פאפיר
דערפאר ווונש איך מיר כזאל נאר האבן דאס גליק
און כאטש אויף א טאג נאך צו קומען צוריק
פארגיסן א טרער אויף דעם הייליקן ארט
ביי די קברים פון מיינע עלטערן דארט.

רעפריין.

מיין היים

ווערטער און מוזיק פון
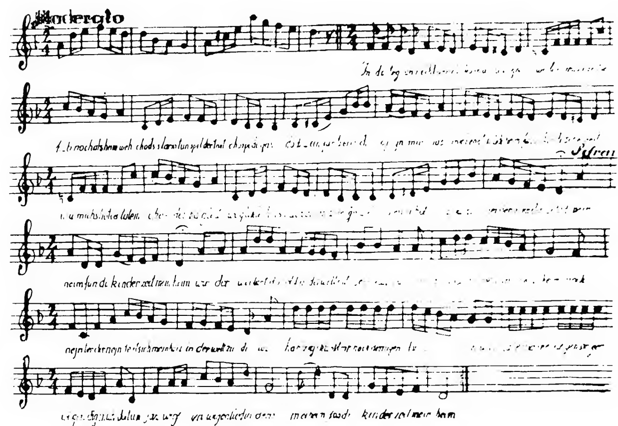
נחום שטערנהיים

MAJN HAJM

werter un muzik fun

NACHUM STERNHEIM.

NACHUM STERNHEIM
Rzeszów, ul. Dąbrowskiego 5.

גאַנצע טעג אונטערגעזונגען עפּעס משונהדיקע לידער, האָט ער אויך די איבעריקע משרתים פאַרדרייט די קעפּ מיט זיינע שטותערייען. האָט אים דער באַלעבאָס פון שניט־קראָם משלח געווען מיט די ווערטער: דו דאַרפסט ווערן אַ פּורים־שפּילער, נישט קיין מענטש...

נחום שטערנהיים האָט זיך דערפילט ווי אַ פרייער פויגל, וועלכן מען האָט אַרויסגעלאָזט פון שטייג. דער טאַטע זיינער פלעגט אים אָפט מיטנעמען צום רבין אין הויף אַריין, אפשר וועט דאָס אויף אים משפיע זיין — האָט ער זיך געטראַכט. און נחום איז גערן געגאַנגען צום רבין און שפּעטער אין די „הויפן" פון אַנדערע רביים. און אויפגעכאַפּט די ניגונים, וועלכע מען האַט דאָרט געזונגען.

דער גוט־מוטיקער, תמיד־צעשמייכלטער נחום שטערנהייב האָט געהאַט אַ גרויסן חוש פאַר הומאָר. ער פלעגט שנעל אויפכאַפּן און גוט איבערגעבן אַ וויץ — און אַז זיינע צוהערער האָבן אויף דעם ווי געהעריק רעאַגירט, איז זיין גליק געווען אין לשער. ער האָט געהאַט אַ רייכע פאַנטאַזיע און פלעגט שיין דערציילן אַ מעשה. עס איז כדאי איבערצוגעבן איינע פון זיינע פיל מעשיות, וואָס ער פלעגט דערציילן.

ווען שלום עליכם איז צום ערשטן מאָל געקומען קיין גאַליציע האָט נחום שטערנהיים באַשלאָסן אויף אַראָפּצורברענגען דעם גרויסן שרייבער קיין ריישע. זיי האָבן — האָט נחום דערציילט — גוט אָרגאַניזירט דעם אָוונט, וועלכער האָט געזאָלט פאָרקומען אין אַ זונטיקדיקן טאָג. שלום־עליכם איז אָבער געקומען קיין ריישע מיט אַ טאָג פריער, ד. ה. שבת פאַרטאָג. ווען נחום האָט דערזען פאַר זיך דעם גרויסן גאַסט, איז אים פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן...

— וואָס האָט איר געטאָן, פאַניע שלום עליכם — האָט שטערנהיים אויסגערופן אַ פאַרצווייפלטער — איר זענט געקומען צו פאָרן אום שבת?! מען וועט דאָך מיך מיט אייך צוזאַמען פאַרשטיינען...

ווי שטערנהיים האָט ווייטער דערציילט, האָט ער געמוזט אויסבאַהאַלטן שלום עליכמען דעם גאַנצן שבת, כדי זיין פרומער טאַטע זאָל אים נישט באַמערקן. אַז נחום איז דעם טאָג נישט געוואָרן אינגאַנצן גראָ, איז עס מסתמא נאָר אין זיין טאַטנס זכות.

ווי נאָר עס איז פינצטער געוואָרן, האָט נחום שטערנהיים אַוועקגעפירט שלום עליכמען אין דאָרף סטראָזשעוו ווו ער האָט איבערגענעכטיקט. ווען שלום עליכם איז צומאָרגנס אָנגעקומען מיט דער באַן קיין ריישע, האָט ער דאָרט געקריגן אַ קעניגלעכע אויפנאַמע. נחום שטערנהיים האָט — ווי ער אַליין האָט איבערגעגעבן — אויפגעשטעלט פאַר שלום עליכמען אַ טריאומף־טויער מיט אַ ריזיקן טראַנספּאַרענט, אויף וועלכן עס איז געווען אויסגעמאָלן „שלום עליכם" ביי דער באַן האָט זיך פאַרזאַמלט די גאַנצע שטאָט. אויסער דער ריישער יוגנט, זענען אויך געקומען פרומע יידן מיט לאַנגע בערד. ווען זיי האָבן דערזען דעם „דייטש" שלום עליכם מיט אַ קליין בערדל און לאַנגע האָר, מיט אַ ברייטן שוואַרצן הוט אויפן קאָפּ און מיט נאָך אַ ברייטערער פעלערינע אויף די אַקסלען, זענען די פרומע יידן געבליבן שטיין אַנטוישט און פאַרשעמט, וואָס זיי האָבן זיך געלאָזט אַריינגאַרן פון דעם „לץ" נחום שטערנהיים און זיי זענען געקומען צו דער באַן...

אין אָוונט, צו שלום עליכמס פאָרלעזונג, זענען זיי שוין נישט געקומען. אין זאַל איז געווען בלויז די יוגנט. נחום שטערנהיים איז געווען פאָרזיצער פונעם שלום־עליכם־אָוונט און ער האָט ממש געשיינט פאַר גליק.

נחום שטערנהיים פלעגט גאַנצע טעג אַרומגיין איבער די ריישער גאַסן, תמיד מיט אַ לידל אויף די ליפּן. ווען מען האָט אים אָנגעקוקט און געזען זיין צופרידענעם, גוטמוטיקן שמייכל אויפן פנים, האָט מען געקענט מיינען ווי גליקלעך דער דאָזיקער מענטש איז... דערביי האָט אַבער דער דלות געפייפט ביי אים אין שטוב.

ווען מען איז געקומען קויפן ביי אים אַ ליד און געפרעגט דעם פּרייז דערפאַר, פלעגט ער ענטפערן, אַז דער בעסטער פּרייז פאַרן ליד וועט זיין ווען מען וועט אים אויסהערן אַן אַנדער ליד... און טאַקע באַלד אויפן אָרט האָט ער אָפּגעזונגען זיין נייעסטע שאַפונג.

נחום שטערנהיים פלעגט נישט נאָר שאַפן די לידער, נאָר — אַליין זיי אויספירן. דאָס האָט אים פאַרשאַפט דאָס גרעסטע פאַרגעניגן, וואָס מען קען זיך גאָר פאָרשטעלן. ער פלעגט אַרומפאָרן איבער שטעט און שטעטלעך און אָרגאַניזירן זיינע לידער־אָוונטן. ער פלעגט אָבער נישט האָבן קיין געפיל פאַר געלט. וויפל מען פלעגט אים געבן, פלעגט ער נעמען, — אויב מען פלעגט אים בכלל געבן.

נחום שטערנהיים איז, ווי געזאָגט, געווען אַן אָפּטער אַריינגייער אין די חסידישע הייף; זיין פּאָפּולער ליד „שרהלע" איז געבויט אויפן לעבן פונעם ראָזוואַדאָווער רבינס זון שלמהלע, זיין ליד „מלכהלע" האָט ער געשאַפן אין צייט ווען ס'איז אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד און מאַסן עמיגראַנטן האָבן אָנגעהויבן אַריינצושטראָמען קיין גאַליציע. צווישן די אָנגעקומענע עמיגראַנטן קיין ריישע איז געווען אַ בילד־שיין מיידל מיטן נאָמען מלכהלע, וואָס, אויסער שיינקייט, האָט זי באַזעסן אַ שלל מיט חן. די דאָזיקע מלכהלע האָט געמאַכט אויף אים אַן אויסערגעוויינלעכן איינדרוק. ער איז מיטגעריסן געוואָרן פון איר פּערזענלעכקייט און אָנגעשריבן דאָס ליד, וואָס טראָגט איר נאָמען.

אָבער נישט נאָר ראָמאַנטישע און ליבע־לידער האָט נחום שטערנהיים געשריבן. ער האָט געשאַפן אַ גאַנצע ריי מלחמה־לידער, צייט־לידער. ווען ס'איז אַרויס די מאָדע אויף באָקס־ספּאָרט און די גאַנצע יוגנט האָט זיך אַריינגעצויגן אינעם דאָזיקן ספּאָרט, האָט שטערנהיים געשאַפן אַ בייסיקע סאַטירע, אָפּגעחוזקט פון דער יוגנט, וואָס האָט אויסגעביטן די קולטור פון גייסט אויף פיזישער — קולטור פון דער פויסט. די דאָזיקע טעמע האָט אים געדינט פאַר זיין ליד „אַ באָקס־מעטש" וואָס איז געווען זייער פּאָפּולער אין גאַליציע.

זיינע לידער, וואָס אַ סך פון זיי זענען אַריין טיף אין פאָלק און אַזוי אַרום געוואָרן פאָלקס־לידער, ווערן נאָך ביז היינטיקן טאָג געזונגען איבער דער גאָרער וועלט. אויסער דעם פרעכטיקן ליד „שרהלע", וואָס דיאנא בלומענפעלד האָט פּאָפּולאַריזירט איבער דער וועלט, איז אויך זייער באַקאַנט זיין „שבת נאָכן קוגל" וואָס דער אומגעקומענער פאָלקס־זינגער יאָסעלע קאָלאָדנע האָט אַזוי פּאָפּולער געמאַכט. צו די פּאָפּולערע לידער פון שטערנהיימען געהערן אויך „האָב איך מיר אַ ניגונדל", וואָס איז באַאַרבעט געוואָרן פון שלמה פּריזאַמענט, „דאָס בוימעלע", צו וועלכן עס האָט געשריבן מוזיק דער חזן ברי. אויך צו שטערנהיימס פּאָפּולער־געוואָרן מלחמה־ליד „פרייטיק אויף דער נאַכט" האָט דער חזן ברי, וואָס שטאַמט פון ריישע, געשריבן די מוזיק.

פאַר דער מלחמה איז אַ בוך לידער פון נחום שטערנהיים אַרויס פון דרוק אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע.

שטערנהיים איז געווען גליקלעך ווען מען האָט געזונגען זיינע לידער, אָבער — נאָך גליקלעכער ווען ער האָט זיי אַליין געקענט זינגען. ווען ער איז, בעת זיינע קאָנצערט־אָוונטן, אַרויס אויף דער בינע, האָט מען אים שוין פון דאָרט נישט געקענט אַראָפּנעמען.

ער איז געווען נאַאיוו ווי אַ קינד. זיין גוטסקייט האָט מען טאַקע שרעקלעך עקספּלאָאַטירט. מען האָט געזונגען זיינע לידער אויף קאָנצערטן; מען פלעגט זיי אַריינשטעלן און זינגען אין פאַרשידענע אָפּערעטעס, און ער האָט דערפון גאָרנישט געהאַט. באָריס טאָמאַשעווסקי, ווי אויך אַנדערע אַקטיאָרן פלעגן נעמען ביי אים זיינע לידער און — — — אַז זיינע פריינט האָבן אים אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז ער זאָל נישט געבן זיינע שאַפונגען אומזיסט, האָט ער מיט זיין גוטמוטיקן שמייכל געענטפערט: — ס'עט שוין זיין, ס'עט שוין זיין...

ער האָט יעדן איינעם געגלויבט און זיך נישט געקענט פאָרשטעלן, אַז מען נאַרט אים אָפּ. פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געווען אין די פאַראייניקטע שטאַטן. ער איז צוריקגעקומען פון דאָרט אַן אַנטוישטער. אָבער אין זיינע שמועסן וועגן אַמעריקע, וועלכע ער פלעגט פירן מיט זיינע פריינט, האָט ער אַלץ געזאָגט: — מסתמא איז עס מיין שולד; מסתמא בין איך נישט פאַר אַמעריקע...

בעת דער לעצטער מלחמה האָט שטערנהיים פאַרבראַכט אין זיין היימשטאָט ריישע. ער האָט זיך מיטן גאַנצן ברען אַריינגעוואָרפן אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און געשטאַנען בראש פון פאַרשידענע הילפס־אינסטיטוציעס. ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון די קינדער־היימען, וווּ ער פלעגט פאַרברענגען די מערסטע שעהן אין טאָג און מיט די קינדערלעך איינזינגען זיינע לידער. אויך אין געטאָ איז ער געווען אַ גרויסער אָפּטימיסט און ער האָט אַלע געטרייסט, אַז „ס'עט שוין זיין... היטלער מוז האָבן אַ מיאוסן סוף"...

נחום שטערנהיים, דער פאָלקס־טרובאַדור פון ריישע, האָט טאַקע געטראָפן: היטלער האָט געהאַט אַ מיאוסן סוף, אָבער ער, נחום, מיט זיין משפחה און מיט אַלע זיינע שרהלעך און שלמהלעך האָבן עס ליידער נישט דערלעבט. ער איז אומגעבראַכט געוואָרן פון די דייטשישע רוצחים אין עלטער פון עטלעכע און פופציק יאָר.

יצחק עסטרייכער

בן־ציון פעט

מיט בן־ציון פעט האָבן מיר פאַרלוירן איינעם פון די מערקווירדיקסטע פערזענלעכקייטן פונעם גאַליציש ציוניזם בכלל, און פון אונזערע ריישער לאַנדסלייט בפרט. שוין אַלס יוגנטלעכער זייענדיק קוים 18 יאָר אַלט, האָט ער געשטרעבט צו פאַרבינדן קערפּערלעכע קולטור און נאַציאָנאַלע דערציאונג. ער גרינדעט דאַן דעם ערשטן ספּאָרט־פאַריין „מכבי״ אין זיין געבורטשטאָט רייש, גלייכצייטיק פאַרשפּרייט ער יידיש־נאַציאָנאַלן וויסן צווישן די יוגנטלעכע ווייסנדיק ריכטיק אָפּצושאַצן די „צידה לדרך״, וואָס איז אַזוי נויטיק פאַר אונזער יוגנט. פאַר זייער ווייטערדיקן לעבן אין די גלות־לענדער. „כוח וגבורה נתן להם להיות מושלים בקרב תבל״. ער האָט געגעבן דער יוגנט קראַפט און גייסטיקע גבורה, זיי זאָלן קענען דורכזעצן אין אַ וועלט פון אַסימילאַציע און פאַנאַטישע קעגנערשאַפט צו דער מאָדערנער יידישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג. אין יאָר 1907 האָט די ציוניסטישע לאַנדסצענטראַלע באַשלאָסן אַרויסשטעלן יידיש נאַציאָנאַלע קאַנדידאַטן פאַר די עסטרייכישע פּאַרלאַמענט־וואַלן (גאַליציע האָט דעמאָלט געהערט צו עסטרייך). דער 22־יאָריקער בן־ציון פעט וואַרפט זיך גלייך אינעם קאַמף.

אַלס אַגיטאַטאָר פאַר דעם קאַנדידאַט הרב גדליהו שמעלקיס פון לעמבערג (פּשעמישלער רב), פאָרט ער פון שטאָט צו שטאָט פון שטעטל צו שטעטל, צו רעדן פאַר די יידישע מאַסן איבער די באַדייטונג און וויכטיקייט פון אַן עכט יידישע פאַרטרעטערשאַפט אין עסטרייכישן פּאַרלאַמענט. עס איז דעמאָלט זייער שווער געווען פאַר אַ ציוניסטישן רעדנער אויפטרעטן אין אַ בית־המדרש אָדער אין אַ קלויז און אַגיטירן פאַר אַ יידישן קאַנדידאַט. מען האָט געהאַט צו קעמפן קעגן אַ פעסטונג פון פאַרביסענע קעגנער, פאָליאַקן, אַסימילאַטאָרן, „מה יפית״ יידן און אויך מיט אַ גרויסן טייל פון רבנים. אָבער בן־ציון פעט האָט זיך פאַר דעם ניט געשראָקן, און מיט אַ פייערדיקן ברען האָט ער געוווּנען די יידישע מאַסן פאַר אַ יידישן נאַציאָנאַל־געשטימטן קאַנדידאַט.

צווישן די באַשטעטיקטע 30 דעלעגירטע פאַר גאַנץ גאַליציע, איז בן־ציון פעט געוויילט געוואָרן אַלס דעלעגירטער צום 9־טן ציוניסטישן קאָנגרעס אין יאָר 1909. אויך אין יאָר 1911 איז ער ווידער געוויילט געוואָרן צום 10־טן ציוניסטישן קאָנגרעס, ווו ער איז טעטיק געווען אין דער קאָמיסיע פאַר באַנק־וועזן. בן־ציון פעט איז געווען כמעיין המתגבר — אַקטיוו אין ספּאָרט־וועזן און ער האָט אָרגאַניזירט אויך ציוניסטישע קורסן פאַר דער יוגנט.

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז בן־ציון פעט אַלס עסטרייכישער בירגער מאָביליזירט געוואָרן אין מיליטער. און איך האָב דאַן פאַרלוירן יעדן קאָנטאַקט מיט מיין אומפאַרגעסלעכן פריינד. ערשט נאָכן קריג טרעף איך אים צו מיין גרויסער פרייד אין בערלין, אַלס דירעקטאָר פון דער דייטשער פילם־געזעלשאַפט „אופאַ״. אָבער אויך דאָ איז ביי בן־ציון פעט נישט פאַרלאָשן געוואָרן דער ציוניסטישער עמוד־האש. ער וואַרפט זיך ווידער אין דער אַרבעט און גרינדעט דעם פאַרבאַנד פון אָסט־יידן. מען זעט אים ווידער פירן אַ שווערן קאַמף מיט די יידישע קהילות אין דייטשלאַנד פאַר פאַסיווע וואַל־רעכט פאַר די איינגעוואַנדערטע „אָסט־יידן״ און ברענגט סוף־סוף צום נצחון פון אונדזער גערעכטע פאָדערונג. פון דאַן זענען די „אָסט־יידן״ געוואָרן גלייכבאַרעכטיקטע בירגער אין די יידישע קהילות אין גאַנץ דייטשלאַנד.

בן־ציון פעט פירט ווייטער אָן מיט זיין טאָג־טעגלעכער קולטור־אַרבעט ביז דער באַרבאַרישער נאַציסטישער מערדער רייסט אים אַרויס פון זיין הויכע ווירטשאַפטלעכע פּאָזיציע און באַרויבט אים זיין גאַנץ פאַרמעגן.

ער פאַרווירקלעכט זיין אַלטן חלום און קומט קיין ישראל. בן־ציון פעט וווינט דאַן אין תל־אביב. אַרבעט ווייטער אומדערמידלעך אויפן געביט פון ספּאָרט. ער האָט געווירקט אין דער ספּאָרט־באַוועגונג „מכבי״ און רעדאַגירט יאָרן לאַנג די ספּאָרט־טייל אין דער טאָג־צייטונג „הארץ״. דער טויט מאַכט אַן ענדע צו זיין פרוכטבאַרן לעבן.

מײדאַנעק, גאָט!

מאַידאַנעק, גאָט, איז נישט קיין ליד.
ס'איז שטייער — דעם מזבח פונעם ייד,
וואָס מ'האָט לעבעדיקערהייט פאַרגליט:
שאַרבנס פון נישט־דערברענטע גופים —
שטומע אותיות פון אונדזערע קדושים.
אָ, געגאַנגען צו דער הייליקער עקדה
איז מיט שמע־ישראל אונזער זיידע —
און טרויעריקער פון מגילת איכה
איז דער קידוש השם פון אונזער ליד,
ווײ איז אונז פאַר יענעם הייליקן ייד!

מאַידאַנעק. גאָט, איז דאָס גראָע, כשרע אַש
פון שטילע באָבעס פון גאָט פון אברהם;
פון אונזערע פשוטע וואַסער־טרעגערס;
און אונזערע קלוגע „אלף־בית" קינדער,
און געבוירענע „שיר המעלות" עופהלעך.
מאַידאַנעק — איז די ירושה פון דורות;
די לוחות פון משה רבינוס מדבר־טעג.
דאָס אַלץ — האָט מען פראָסט געשענדט.
דאָס אַלץ — האָט מען פראָסט פאַרלענדט
און געוואָרפן, ווי האָלץ פון די הענט,
אין בראַנד־אויוונס, אין קאַלך־אויוונס.
גאָט, טרעבלינקע, לובלין אין מאַידאַנעק —
איז ניט די „שחיטה־שטאָט" פון ביאַליק —

אַז ווײ איז אונז פאַר יענעם הייליקן ייד!
ניטאָ, גאָט, אַזויפיל טויטן אין ונתנה־תוקף,
וויפיל ס'האָט געטראָגן מיין פרומער זיידע,
ווען ער איז געגאַנגען אין טלית־תפילין
צו די אויוונס פון מאַידאַנעק און לובלין;
צו די קברים — טרעבלינקאַ־אָשווענטשים
דורך טויזנט טויטן, אין טויזנט שטעט —
מיט אונזערע קינדער אויף קידוש־השם.
דאָס האָט מען דיך און מיך געהאַנגען
מיט די פיס אַרויף — אויף שטאַנגען;
געוויגט האָבן מיר זיך הין־און־צוריק
אינמיטן שטאָט אויף אַ פראָסטן שטריק —
ווײ צו דער וועלט פאַר יענעם הייליקן ייד!

מאַידאַנעק —

מען האָט אויסגעטאָן נאַקעט דעם ייד
פון באָרד, פאות, אַטלאַס און זייד,
און אים פאַרשרפעט לעבעדיקערהייט.

מאַידאַנעק —

מ'האָט אויסגעטאָן מיין טייערע באָבע
פון שטערנטיכל, פון די בענטש־ליכט
און זי געשאָכטען, און זי פאַרבריט.

מאַידאַנעק —

מען האָט אויסגעטאָן אונזערע מאַמעס
פון צניעות, פון דער גאָלדענער קייט,
און זיי אונטערגעצונדן שטומערהייט.

מאַידאַנעק —

מ'האָט אויסגעטאָן אונזערע טעכטער —
די כשרע כלות פון די כשרע חופות —
או זיי געשענדט, און זיי פאַרברענט

מאַידאַנעק —

מ'האָט אויסגעטאָן דאָס הייליקע „שיכל"
פון אונזערע עופה'לעך און קינדער,
און זיי געבראָטן, ווי שאָף, ווי רינדער.

מאַידאַנעק —

אַז פאַרשאָלטן זאָל איצט ווערן דאָס ליד,
וואָס שרייבט איצט פון יענעם הייליקן ייד;
און פאַרשאָלטן זאָלן ווערן מיינע הענט,
וואָס האָבן צוזאַמען מיט אים נישט געברענט.

ד. דער חורבן

יוסף לויפבאן – רמת־גן

די ערשטע טעג פון דער מלחמה

דאַנערשטיק דעם 4־טן סעפּטעמבער מיטן אויסברוך פון דער מלחמה, האָב איך פאַרלאָזן ריישע אין דער ריכטונג פון מזרח צוזאַמען מיט דער גאַנצער יידישער יוגנט כמעט. מיר זענען אַרויסגעגאַנגען אין וועג מיט מיין קוזין הענעך קראוט־מאַן, אונטערוועגנס האָבן זיך צו אונדז צוגעשלאָסן ד״ר ראָזענשטאָק. מיר האָבן געדונגען אַ דראָזשקע ביז לאַנצוט. דער וועג איז געווען שלעכט, איבערגעדרייטע וועגענער, אויטאָמאָבילן, צעשאָסענע פערד, דורכגעריסענע טעלעפאָן דראָטן, טויזנטער מענטשן צופוס, אויף ראָווערן און וועגענעס. לאַנצוט האָט אויסגעזען ווי אַן אַרומגערינגלטע שטאָט. די געשעפטן זענען געווען פול מיט מענטשן. די אָרטיקע יידן האָבן מיט פאַרזאָרגטע פנימער אויפגענומען די פליטים. היות ס׳איז געווען געפערלעך צו גיין מיט דעם הויפּט וועג, זענען מיר געגאַנגען מיט די זייטיקע וועגן דורך פעלדער און וועלדער. אין די וועלדער האָבן זיך אַרומגעדרייט באַזאָטלטע פערד, פאַרלאָזענע דורך די פּוילישע סאָלדאַטן. פון צייט צו צייט האָבן דייטשע עראָפּלאַנען באַשאָסן דעם וואַלד ווייל זיי האָבן געגלויבט אַז דאָרט באַהאַלטן זיך אויס פּוילישע סאָל־דאַטן.

אוקראַינער האָבן זיך באַצויגן זייער פיינטלעך צו אונדז און אויך די פּאָליאַקן. מיר גייען דורך מאגערוב. אין מיטן שטעטל קאַזאַרמעס מיט אָפּטרעטנדיקע פּויליש מיליטער, דאַן לובאַטשאָוו. ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין אַ אוקראַינישן דאָרף בוטינאָ. דאָרט האָט מען אונדז געשיקט צום סאָלטוס וואַסיל רעבליק. ער האָט אונדז אויפגענומען זייער פריינטלעך. ער האָט אונדז געגעבן עסן און אַ צימער. דער צימער איז געווען קליין און ד״ר ראָזענשטאָק האָט פאָרגעלייגט מיר זאָלן שלאָפן אין דער סטאָדאָלע, וועלכע איז געווען איבערפולט מיט היי. מיר האָבן אָבער באַלד באַדויערט, ווייל מייזלעך האָבן אויף אונדז געשפרונגען פון אַלע זייטן, ד״ר ראָזענ־שטאָק האָט יעדעס מאָל אָנגעצונדן די טאַשן לאָמפּ. שפּעט ביינאַכט האָבן מיר דערהערט אַ שיסעריי, מיר האָבן אַרויס־געקוקט דורך אַ שפּאַרע און געזען מענטשן אַנטלויפן. באַלד האָט זיך באַוויזן דער בעל־הבית מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט. ער איז נישט געווען איבערגעשראָקן און האָט אונדז דערציילט דעם אמת. אַלס אוקראַינער וואָס איז איבערגע־גאַנגען צום קאַטוילישן גלויבן האָט ער פיל שונאים צווישן די נאַציאָנאַליסטן, און נישט איינמאָל האָט מען פּלאַנירט אַן אַטענטאַט אויף אים. אונדזער אָנקומען האָט אים געראַטעוועט, און דאָס וואָס מיר זענען נישט געשלאָפן אין שטוב, האָט אונדז געראַטעוועט, ווייל אין דעם צימער וואָס ער האָט אונדז געגעבן האָט מען אַריינגעשאָסן. ער האָט אונדז דער־דערציילט, אַז אין דאָרף געפינט זיך איין יידישע פאַמיליע, קעגנאיבער דעם אוקראַינישן קאָאָפּעראַטיוו. באַלד אינדערפרי זענען מיר געגאַנגען צו די יידישע פאַמיליע. זיי האָבן אונדז גוט אויפגענומען. נאָך אַ קורצע צייט האָבן מיר געהערט שיסערייען. אַ פּוילישער אָפיציר האָט געשאָסן אַ פאַרקויפער אין קאָאָפּעראַטיוו, ווייל ער האָט געפאָדערט פאַר ציגאַרן אַ זלאָטע מער, ער האָט אויסגעשריען „פּוילן איז נאָך נישט פאַרלוירן״ און אים געשאָסן. ס׳האָבן זיך באַלד פאַרזאַמלט פיל אוקראַינער און מיר האָבן מורא געהאַט אַז מיר וועלן דערפון ליידן. דערווייל האָט זיך דערהערט אַ גערויש פון אויטאָמאָבילן, עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשע פּאַטראָל־טאַנקען. זיי זענען געשטאַנען אין די טאַנקען, גע־וואָרפן שאָקאָלאַד און סיגערעטן פאַר די אוקראַינער, וועלכע האָבן זיי אויפגענומען מיט באַגייסטערונג.

די שוואַרצע מונדורן פון די דייטשן האָבן אונדז געמאַכט שוואַרץ אין די אויגן. נאָך אַ קורצער באַראַטונג האָבן מיר באַשלאָסן צוריקגיין קיין ריישע. אַזוי זענען מיר געגאַנגען ביז ראַווע־רוסקאַ און דאָרט האָט אונדז אַ דייטשישער פּאַטראָל געשיקט נאָך אַן דערלויבעניש צום מאַגיסטראַט, כדי צו גיין ווייטער. דאָרט האָב איך געזען ווי מען האָט געשלאָגן אַן עלטערן יעגער, וואָס האָט זיך פאַרשפּעטיקט מיט אַ שעה אָפּצוגעבן דאָס געווער. נאָך ראַוואַ־רוסקאַ זענען מיר געפאָרן עטלעכע קילאָמעטער און דאָרט האָבן דייטשע סאַפּערן אונדז פאַרהאַלטן מיר זאָלן אויסגלייכן דעם וועג פון די גריבער, וואָס די באָמבעס האָבן געמאַכט. מען האָט אונדז געגעבן געצייג אין די הענט און מיר האָבן געאַרבעט. באַלד נאָכדעם זענען פאַרבייגעפאָרן דייטשע אָפיצערן און האָבן געהייסן אונדז באַפרייען. אַזוי זענען מיר געגאַנגען ביז יאַראָסלאַוו

בײַ אַ 50 מעטער פאַר דער הילצערנער בריק, וואָס די פּאָלאַקן האָבן אויפגעריסן פאַר זייער אָפּטרעטן. מען האָט געהערט געשרייען און געוויינען, ווײַל יעדער וואָס איז צוריקגעגאַנגען האָט געמוזט אַרויסשלעפּן דאָס האָלץ פון וואַסער. איך האָב געגלויבט, אַז דאָס מאָל וועט אונדז נישט דורכגיין גלאַט, אָבער צו אונדזער מזל האָט דער סערזשאַנט באַמערקט אין מײַן טאַש אַ פּעליקאַן־פּעדער. צוערשט האָט ער געוואָלט קויפן, אָבער דערנאָך האָט ער זי גענומען פאַר אַ דערלױבעניש איבערצופאָרן דאָס וואַסער אויפן פּאָראַם. מיר זענען אַריבער בשלום און אָנגעקומען צו אַ יידישער משפּחה, וואָס האָבן אונדז זייער וואַרעם אויפגענומען. צומאָרגנס זענען מיר געקומען קיין פּשעוואָרסק. ס'האָט זיך געפילט אין דער לופטן פאַרברענטער צוקער, ווײַל די דײַטשן האָבן באָמבאַרדירט די פאַבריק. מיר האָבן זיך פאַרהאַלטן בײַ אַ פאַמיליע קעסטענבוים, וואָס האָבן געהאַט אַ שפּייז־געשעפט. בײַנאַכט האָבן די טעכטער פאַרהאַנגען די פענצטער און געהערט ראַדיאָ פון וואַרשע, וועלכע האָט זיך נאָך פאַרטיידיקט. אינמיטן דער נאַכט זענען אָנגעקומען דײַטשן און געזוכט געווער. זיי האָבן צוגענומען אַ פּאָר פלעשער ספּירט. צומאָרגנס זענען מיר אַרײַן צוריק אין ריישע, מיר האָבן געטראָפן די גאַנצע משפּחה.

אין עטלעכע טעג אַרום איז אויסגעפאַלן דער שרעקלעכער לעצטער ראש־השנה. מען האָט געדאַווענט בײַ טאָכפעלדן אין מאַרק. העשעק פרידמאַן, חאַצקל טאָכפעלד און איך זענען געשטאַנען אויף די וואַך. יום־כפור האָט מען אונדז געכאַפּט צו דער אַרבעט אין דער געוועזער פאַבריק ציגעלסקי, וואָס מען האָט באָמבאַרדירט.

דאָס איז געווען דער לעצטער יום־כפור וואָס איך האָב דורכגעלעבט אין ריישע. אין אַ פּאָר חדשים שפּעטער האָב איך פאַרלאָזט די שטאָט און אַוועק אין אַ גרויסן און לאַנגן וואַנדער וועג אין ראַטן־פאַרבאַנד.

Obwieszczenie.

Na każdym sklepie ma być przybita tablica z napisem:

„Sklep otwarty od 8–12 i od 3–6".

Każdy sklep tak aryjski jak i żydowski musi mieć przybitą na sklepie tablicę:

„Sklep aryjski" lub „Sklep żydowski".

Ponadto każdy sklep musi mieć przybite obwieszczenie o warunkach sprzedaży towarów.

Kartki można kupić w Zarządzie Miejskim w cenie 10 gr za sztukę.

Wszystkie sklepy żydowskie będą miały ustanowionych przez Zarząd Miejski aryjskich administratorów, płatnych przez właścicieli niearyjskich.

Wzywa się emerytów i urzędników wszystkich dykasteryj do zgłaszania się w Zarządzie Miejskim celem objęcia funkcji administratorów sklepów żydowskich.

Sklepy niearyjskich właścicieli, którzy opuścili miasto zostaną oddane w administrację aryjskich administratorów, którzy zainkasowane pieniądze za sprzedane towary, będą odprowadzali na rachunek właścicieli sklepow do Kasy Zarządu Miejskiego.

Rzeszów, 13 września 1939.

Bekanntmachung.

An jedem Laden muss eine Tafel mit der Aufschrift:

„Laden ist offen von 8–12 und von 3–6" angebracht werden.

An jedem Geschäft muss eine Tafel:

„Arisches Geschäft" oder „Jüdisches Geschäft" befestigt werden.

Ausserdem muss jeder Laden eine Bekanntmachung von den Verkaufsbedingungen der Waren angebracht haben.

Die Blätter kann man im Magistrat im Preis von 10 gr pro Stück bekommen.

Der Bürgerausschuss wird in alle jüdische Geschäfte die arischen Verwalter einführen vom Besitzer zu besolden.

Die pensionierten Beamten und die Beamten aller Kategorien werden aufgefordert sist im Bürgerausschuss zu melden, um die Verwaltung der Geschäfte zu übernehmen.

Die Geschäfte der jüdischen Eigentümer, welche die Stadt verlassen haben, werden in Verwaltung der arischen Verwalter übergeben, die das inkasierte Geld für verkaufte Waren auf Rechnung der Geschäftseigentümer zur Bürgerausschusskasse abzuführen haben.

Rzeszów, am 13 September 1939.

ORTSKOMMANDANTUR

gez (—) LORENZ

Hauptmann und Ortskommandant.

ד״ר אשר אלכסנדר העלער

די פאַרניכטונגס־געשיכטע פון דער קהילה אין ריישע

דעם מעדיצינישן פאַקולטעט האָב איך געענדיקט אין ווין. אין יאָר 1930 האָב איך זיך באַזעצט אין ריישע און אָנגעפאַנגען אַרבעטן אין פּוילישן שפּיטאָל אַלס דאָקטאָר פון נאָז, אויער און האַלדז קראַנקייטן. ווען ס׳האָט אויסגעבראָכן די מלחמה אין סעפּטעמבער 1939, האָב איך אויך איבערגענומען אַ צוגאָבלעכע אויפגאַבע אַלס שעף פון דער פאַרוואַלטונג פון יידישן שפּיטאָל, וועלכער איז אויפגעשטעלט געוואָרן, אייניקע יאָר פאַר דער מלחמה, מיט דער הילף פון אַמעריקאַנער יידן, וואָס שטאַמען פון ריישע. אין דער דאָזיקער צייט האָט זיך באַוויזן אַ פריינדשאַפט צווישן דער היטלערישער דייטשלאַנד און פּוילן. עס האָט געבלאָזן אַ ווינטל פון אַנטיסעמיטיזם אין די קרייזן פון דער מאַכט.

ריישע איז געווען אַ צענטער פון מיליטערישער אינדוסטריע און מ׳האָט אַריינגעברענגט אין שטאָט פּאָליאַקן פון פאָזנער געגנט, וועלכע זענען געווען דורכגעדרונגען מיט פיינטשאַפט צו יידן.

יידן האָבן זיך געשראָקן שפּאַצירן אָדער פאַרבייגיין אין די געגנטן פון די פּאָליאַקן. מ׳האָט אויסגעמיטן צו גיין אין קראַקאָווסקא גאַס (Ul. Krakowska).

די יידן האָבן געהאָפט, אַז קיין מלחמה וועט נישט אויסברעכן, אָבער איך און מיין פריינט ד״ר בנימין שלאַגער — פאָרשער פון שפּינאָזא, אַן אינטעליגענטער אַדוואָקאַט אין אונדזער שטאָט — זענען געווען איינגעזינקען אין פאַרצווייפלונג. די פּאָליאַקן האָבן זיך געשראָקן פאַר היטלערן, אָבער געווען צופרידן וואָס היטלער „לעזט דאָס יידישע פּראָבלעם״, און זיי וועלן פּטור ווערן פון די יידן. אָבער די יידישע אינטעליגענץ האָט זיך געטרייסט מיט דער האָפענונג, אַז עס לייגט זיך נישט אויפן זינען, אַז די היטלער־מאַכט זאָל אומברענגען דריי מיט אַ האַלבן מיליאָן יידן, מענער, פרויען און קינדער. אָבער ווען מ׳האָט אַרעסטירט פרוי ליפּשיץ, און אַז זי איז געווען געצוווּנגען צו באַצאָלן אויסקויף־געלט אַ מיליאָן זלאָטעס — האָבן אויך די זאָרגלאָזע, די פאַרמעגלעכע און די אינטעליגענטן אָנגעהויבן רעדן אַנדערש. „מיר זענען פאַרלאָרן״, האָט מען געהערט פון יעדן איינעם.

איידער די דייטשן זענען אַריין קיין ריישע האָבן זיי באָמבאַרדירט די מיליטערישע אינדוסטריע. די פּאָליאַקן האָבן געטענה׳ט, אַז דאָס איז געוויס אַ טעות. די באָמבאַרדירונג האָט געבראַכט קרבנות. דער יידישער שפּיטאָל איז פול געוואָרן מיט פאַרוווּנדעטע. איך האָב נישט געוואָלט פאַרלאָזן די קראַנקע, אָבער לויטן באַפעל פון דער פּוילישער מאַכט האָב איך פאַרלאָזן די שטאָט, צוזאַמען מיט די פּוילישע דאָקטוירים, אין דער מזרח־ריכטונג. אַ שרעק איז באַפאַלן די מענטשן, טויזנטער זענען געלאָפן אויף די שאָסעען. מיר זענען אָנגעקומען קיין פּשעמישל, אָבער קיין יידן האָבן מיר דאָרט נישט געטראָפן. מיר האָבן פאַרגעזעצט קיין סאמבור. דאָרט האָט מען מיר אויפגעוועקט גאַנץ פרי מיט דער שרעקלעכער ידיעה: די דייטשן זענען אָנגעקומען.

אין די ערשטע צוויי טעג האָבן זיי קיינעם נישט אָנגערירט. אין דעם דריטן טאָג האָבן זיי מאָביליזירט די יידן צום רייניקן די גאַסן. ריישער יידן האָבן זיך געווענדעט צו מיר, איך זאָל גיין צום דייטשן קאָמענדאַנט בעטן אַן ערלויבעניש פאַר זיי זיך אומקערן קיין ריישע — זיי האָבן געטענה׳ט, אַז בעסער איז פאַר זיי צו רייניקן די גאַסן אין ריישע איידער אין סאמבור. ביי זיך אין שטאָט האָבן זיי געהאָפט זיך איינאָרדנען מיט דער מאַכט. דער קאָמענדאַנט האָט מיר געזאָגט, אַז מען מעג צוריקגיין קיין ריישע אָן אַ דערלויבעניש, אָבער מ׳מוז גיין נאָר דורכן הויפּט־טראַקט.

איך בין מיטגעגאַנגען מיט דער גרופּע. ס׳איז געווען סעפּטעמבער 1939. קומענדיק פאַר פּשעוואָרסק האָבן מיר גענומען פורן כדי פאַרצוזעצן דעם וועג. אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן אָפּטיילונגען פון דער אַרבעטס־גרופּע Tod, וועלכע האָבן אונדז באַפוילן אַראָפּצוגיין פון די וואָגנס, אויסטאָן די קליידער, אָפּגעבן זיי די ראַזיר־מעסער און דאָס געלט, מיטן אויסרייד, אַז די יידן האָבן געשאָכטן מיט אַ ראַזיר־מעסער אַ דייטשן אָפיציר. אונדזער געלט האָבן די דייטשן פאַרטיילט צווישן די פּוילישע אַרבעטער, וועלכע האָבן פאַריכט דעם בריק. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען קיין ריישע.

אָנקומענדיק קיין ריישע, האָבן מיר געטראָפן די שטאָט אונטער דער הערשאַפט פון די דייטשן. די פענער מיטן האַקן־קרייץ פלאַטערן איבער די געזעלשאַפטלעכע אַנשטאַלטן.

איך בין נישט געגאַנגען צו מיר אַהיים, נאָר אין טעפּער־געסל, בכדי זיך צו געפינען אין אַ יידישער סביבה. איך האָב צו וויסן געגעבן מיין פרוי וועגן מיין אָנקום און זי האָט מיר מודיע געווען, אַז איך קען קומען אַהיים, און אַז ביי אונדז געפינען זיך שוין אויף קוואַרטיר צוויי אָפיצירן פון ווין. נאָך מיטאָג האָבן ביי מיר געמאַכט אַ באַזוך געסטאַפּאָ־לייט, פאַרלאַנגנדיק רייזע־פּאַפּירן, דערביי

האָבן זיי געמאַכט אַ רעוויזיע און מיר צוגענומען מיין גאַנצן שמוק און זענען אַוועקגעגאַנגען.

דייטשע אָפיצירן האָבן גערן זיך איינקוואַרטירט אין רייכע יידישע הייזער, איבערהויפּט כדי צו קענען זיך צונויפרעדן מיט זיי אין דער דייטשער שפּראַך. די געסטאַפּאָ האָט די דאָזיקע פאַמיליעס נישט שטאַרק אונטערדריקט. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָבן די דייטשן אָנגעהויבן כאַפּן יידן צו צוואַנגס־אַרבעט.

פונדעסטוועגן האָבן יידן אָנגעהויבן צו פירן זייערע געשעפטן מיט דער האָפענונג, אַז די מלחמה וועט זיך אינגיכן ענדיקן.

עס זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז ענגלישע עראָפּלאַנען האָבן זיך באַוויזן אין דער געגנט.

ענדע אָקטאָבער 1939 האָבן באַשטימט די דייטשן ד״ר קליינמאַנען פאַרן פאָרזיצער פונעם „יודנראַט״ און ד״ר בענא כהנא אַלס פאַרטרעטער.

ד״ר כהנא האָט מיר צוּוויסן געגעבן אַז איך און דער דאָקטאָר פון אונדזער שטאָט ד״ר צינעמאַן (דער פאָטער פון סינעמא־רעזשיסער אין האָליווד, פרעד צינעמאַן) זענען פאַרפליכטעט זיך צושטעלן אין ביוראָ פון געסטאַפּאָ. דאָרט האָבן מיר שוין געטראָפן פיל יידן. יעדער איינער איז באַזונדער אַריינגערופן געוואָרן. ווען עס איז אָנגעקומען מיין ריי, בין איך אַריינגעקומען צום קאָמיסאַר. דער קאָמיסאַר האָט מיר באַפוילן צו דינען אַלס שעף־אַרצט און אָנפירן מיט די געזונטהייטס־ענינים פון דער יידישער באַפעלקערונג און ד״ר צינעמאַן אַלס פאַרטרעטער.

איך האָב באַשלאָסן זיך אַרויסדרייען פון דעם און פאָרן קיין פּשעמישל, וועלכע איז אַיינגעטיילט געוואָרן אין צוויי זאָנען, אַ רוסישע און אַ דייטשע. איך האָב געוואָלט מיט מיין פאַמיליע קומען אין דער רוסישער זאָנע. אין הויז האָב איך געזאָגט, אַז איך פאָר קיין קראקאָ. אין באַן האָב איך געטראָפן יידן פון טאַרנאָוו מיט אַ ווייסן באַנד און אַ גרינעם מגן־דוד אויף דעם אָרעם.

פאַר פּשעמישל זענען מיר אַראָפּגעגאַנגען פון באַן און גענומען וואָגנס. אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן יידן, וועלכע האָבן זיך צוריקגעקערט פון דאָרטן. זיי האָבן געזאָגט: „יהודים רחמנים, קערט זיך אום, פאָרט נישט אַהין״. אָבער מיר האָבן ממשיך געווען קיין פּשעמישל און אָנגעקומען צום בריק פון טייך סאַן. דאָרט האָבן געוואַרט טויזנטער יידן און פּאָליאַקן. די דייטשן האָבן געשלאָגן, געקאָפּעט און אויסגעקריצט מיט מעסערס „מגן־דוד׳ס״ אויף די שטערנס פון די יידן. אַרויפגייענדיק אויפן בריק האָבן מיר דערהערט אַ באַפעל פון אַ דייטשן אָפיציר, צוריק גיין. מיר זענען געפאָרן צוריק מיטן באַן אָן פאָר־קאַרטן, ווייל עס איז נישט געווען קיין צייט צו קויפן בילעטן. אין יאַראָסלאַוו האָט מען אַרויסגעטריבן די יידן פון די וואַגאָנען, נאָר מיך און מיין פרוי און נאָך אַ פּאָר אַנדערע האָבן באַגליקט צו בלייבן אין באַן. אָנקומענדיק צו דער ריישער סטאַציע האָט די געסטאַפּאָ פאַרהאַלטן אַלע מענער, כדי צו קויפן פאָר־קאַרטן. דערנאָך האָט מען געקאָנט אַהיים גיין. דאָרט האָבן מיר געטראָפן דריי געסטאַפּאָ־לייט, וועלכע האָבן באַגעגנט מיין פרוי מיט אַ געשריי Saujüdin (יידישע שווין), ווו ביזט דו געוועזן? מיין פרוי האָט געענטפערט, אין פּשעמישל, דייטשע זאָנע. דאַרויף האָבן זיי מיין פרוי גערופן ליגנערין. מיר האָבן זיי געוויזן אונדזערע באַן־בילעטן קיין דייטשן פּרזשעמישל, האָבן זיי אונדז אָפּגעלאָזט.

אין דער פרי האָט אונדז אויפגעוועקט אַ קלונג. ס׳זענען אַריין שליחים פון געסטאַפּאָ און האָבן געוואָלט קאָנפיסקירן די קאַנאַפּעס, ווען איך האָב זיי געזאָגט, אַז דאָ וווינט אַ דייטשער אָפיציר, האָבן זיי זיך אַנטשולדיקט און אַוועקגעגאַנגען.

דער יידישער שפּיטאָל מיט וועלכן איך האָב אָנגעפירט איז קאָנפיסקירט געוואָרן און איבערגעגעבן געוואָרן צום דייטשן מיליטער. ס׳איז אַרויפגעלייגט געוואָרן די פליכט צו דאגה׳נען פאַרן סאַניטאַרן־צושטאַנד פון 16 טויזנט יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין ריישע. די דיזענטעריע־קראַנקייט האָט געבושעוועט אין שטאָט. מען האָט מיך באַשולדיקט אין דעם, אַז איך דאגה נישט וועגן דעם פּראָבלעם פון דער קראַנקייט. ווען די קראַנקייט איז איינגעהאַלטן געוואָרן, האָבן זיי געזאָגט, אַז איך פאַרבאָרג עס פון זיי.

ביז 1941 האָט מען נאָך אָנגענומען יידן אין פּוילישן שפּיטאָל. דער דירעקטאָר פון שפּיטאָל איז געווען ד״ר הינצע, און זיין פאַרטרעטער ד״ר דראָבניעוויטש.ביידע ערלעכע מענטשן, וועלכע פלעגן גערן אָננעמען יידישע קראַנקע אומזיסט.

אין איינעם פון די קאַלטע טעג, דעצעמבער 1939, האָט מען אַראָפּגעבראַכט 1250 יידן פון קאַליש, וועלכע מ׳האָט געכאַפּט פון די הייזער אין העמדער און פּיזשאַמעס און זיי געבראַכט צו אונדז אין שטאָט זיי באַזעצט אין די שולן און אין דער אַלטער קאַזאַרמע.

נאָכן רעקווירירן דעם יידישן שפּיטאָל, האָב איך איינגעאָרדנט אויף גאַס מאַטעיקאָ (Matejko) אַן אַמבולאַטאָריום און זיך באַנוצט מיט די אַפּאַראַטן פון די דאָקטוירים, וועלכע זענען אַנטלאָפן און פאַרלאָזן די שטאָט.

מיט דער אָקופּאַציע פון שטאָט האָבן די דייטשן גענומען זאַלאָזשניקעס פון די חשובע פון שטאָט, דעם צאָנדאָקטאָר ד״ר יעזשאָווער, דעם שופט ד״ר Kessler, דעם זינגער פון דער פּראגער אָפּערע האָרנער און נאַכער האָט מען זיי באַפרייט ווען דער יודנראַט האָט איינגעצאָלט אויסלייז־געלט.

אין דעצעמבער 1939 האָב איך באַקומען אַ באַפעל פון דעם ס.ס. פּאָליציי־קאָמאַנדיר, וועלכער געפינט זיך אין קראקאָ, אונטערזוכן אַלע יידן אין עלטער פון 60—16, אויב זיי זענען פעאיק צו ארבעט. פאַר גרויס שרעק האָב איך זיך צעמישט און געמאַכט אַ קינדערשן שריט. איך האָב זיך געווענדעט צום קרייז־האופּטמאַן ד״ר איהאוז און נאַאיוו געפרעגט, צו וועלכער אַרבעט איז די כוונה פון

POLIZEILICHE ANORDNUNG!

Aufgrund des § 2 der Verordnung über die Einführung des Arbeitszwanges für die jüdische Bevölkerung des Generalgouvernements vom 26. 10. 1939 und des § 4 der Ersten Durchführungsvorschrift vom 11. 12. 1939 sowie in Abänderung meiner Polizeilichen Anordnung vom 8. 5. 1940 ordne ich mit sofortiger Wirkung für den Bereich der Kreishauptmannschaft an:

§ 1.

Allen in der Kreishauptmannschaft Rzeszow befindlichen Juden wird das Betreten und die Benutzung von Strassen, Wegen und Plätzen in der Zeit von 21 bis 7 Uhr morgens untersagt.

Beginnend vom 1. 10. 1940 bis zum 31. 3. 1941 wird die Sperrstunde auf die Zeit von 19 Uhr bis 8 Uhr morgens festgesetzt.

§ 2.

Allen in der Kreishauptmannschaft befindlichen Juden ist es verboten, die Gemarkungsgrenzen der Stadt oder Landgemeinde, in der sie ihren Wohnsitz oder ihre dauernde Unterkunft haben, auch nur vorübergehend zu verlassen.

§ 3.

Den Einschränkungen der §§ 1 und 2 unterliegen nicht die Juden, die sich im Rahmen ihrer Arbeitszwangsverpflichtung an ihre Arbeitsstätte zu begeben haben oder von dieser zurückkehren.

§ 4.

Ausnahmen von den §§ 1 und 2 sind nur mit meiner schriftlichen Genehmigung, die schriftlich beantragt werden muss, zulässig. Eine Genehmigung wird bis auf weiteres nur in dringendsten Ausnahmefällen erteilt.

§ 5.

Zuwiderhandlungen gegen diese Anordnung werden mit Haft bis zu 8 Wochen und mit Geldstrafen bis zu 10.000 Zloty oder mit einer dieser Strafen geahndet, soweit nicht aufgrund der sonstigen einschlägigen Vorschriften eine weitere oder eine schwerere Bestrafung zu erfolgen hat.

Rzeszow, den 6. August 1940.

Der Kreishauptmann:
I. V.
Paul

ROZPORZĄDZENIE POLICYJNE!

Na podstawie § 2 rozporządzenia o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26.10. 1939 i § 4 pierwszego postanowienia wykonawczego z 11.12. 1939 jak również zmiany mojego policyjnego rozporządzenia z 8.5. 1940 zarządzam dla obszaru Starostwa Okręgowego w Rzeszowie co następuje:

§ 1.

Wszystkim żydom znajdującym się w obrębie Starostwa Okręgowego w Rzeszowie zabronione jest przebywanie na ulicach, drogach i placach w godzinach od 21 do 7 rano.

Począwszy od 1.10. 1940 do 31.3. 1941 godzina policyjna ustalona jest od 19 do 8 rano.

§ 2.

Zabronione jest wszystkim żydom znajdującym się w obrębie Starostwa Okręgowego choćby chwilowo opuszczanie granic miasta lub gminy stałego ich zamieszkania lub stałego przytułku.

§ 3.

Ograniczeniom §§ 1 i 2 nie podlegają ci żydzi, którzy w ramach swego obowiązku przymusowej pracy udają się lub wracają ze swoich miejsc pracy.

§ 4.

Wyjątki §§ 1 i 2 dopuszczalne są tylko na podstawie mojego pisemnego zezwolenia. Celem uzyskania zezwolenia należy wnieść podanie. Zezwolenia będą udzielane tylko w najbardziej koniecznych wypadkach.

§ 5.

Wykroczenia przeciw temu rozporządzeniu karane będą więzieniem do 8 tygodni i grzywną do 10.000 Złotych, albo jedną z tych kar, o ile na podstawie odnośnych przepisów surowsza kara nie będzie zastosowana.

Rzeszów, dnia 6 sierpnia 1940.

Der Kreishauptmann:
W. Z.
Paul

An die
Jüdische Bevölkerung!

Der Gouverneur für den Distrikt Krakau hat angeordnet dass alle Juden im Alter über 12 Jahre, mit Wirkung vom 1. Dezember 1939 ausserhalb ihrer eigenen Wohnung ein sichtbares Kennzeichen zu tragen haben.

Als Jude im Sinne dieser Anordnung gilt:

1) Wer der mosaischen Glaubensgemeinschaft angehört, oder angehört hat.
2) Jeder, dessen Vater oder Mutter der mosaischen Glaubensgemeinschaft angehört, oder angehört hat.

Als Kennzeichen ist am rechten Oberarm der Kleidung und der Überkleidung eine Armbinde zu tragen, die auf weissem Grunde an der Aussenzeite einen blauen Zions-Stern zeigt. Der weisse Grund muss die Breite von mindestens 10 cm haben, der Zions-Stern muss so gross sein, dass die gegenüber liegende Spitzen mindestes 8 cm entfernt sind.

Dieser Anordnung unterliegen auch nur vorübergehend im Distriktbereich anwesende Juden für die Dauer ihres Aufenthaltes.

Juden, die dieser Verpflichtung nicht nachkommen haben strenge Bestrafung zu gewärtigen.

Die Armbinden sind in der Jüdischen Kultusgemeinde, Rzeszow, Ring 21, zum Preise vom 50 Pf., resp. 1 zł. pro Stück erhältlich.

JÜDISCHE KULTUSGEMEINDE.

Do
ludności żydowskiej!

Gubernator Okręgu Krakowskiego zarządził, by wszyscy żydzi ponad lat 12 nosili od dnia 1-go grudnia 1939 r. począwszy poza obrębem swego mieszkania widoczne odznaki.

Za żyda uważany jest w myśl powyższego zarządzenia:

1) Ten, który należy lub należał do żydowskiej społeczności wyznaniowej.
2) Każda osoba, której ojciec lub matka należy lub należała do żydowskiej społeczności wyznaniowej.

Odznaką przynależności do żydostwa jest biała opaska z błękitną gwiazdą syjońską umieszczoną na zewnętrznej stronie opaski noszona na prawym ramieniu ubrania lub płaszcza.

Opaska ma być szeroka conajmniej 10 cm., gwiazda syjońska 8 x 8 cm.

Rozporządzeniu temu podlegają również i ci żydzi, którzy przybywają na teren Okręgu krakowskiego celem załatwienia sprawunków i t. p.

Żydzi, którzy nie poddadzą się temu zarządzeniu będą surowo karani.

Opaski są do nabycia w lokalu Gminy żydowskiej w Rzeszowie, Rynek 21, w cenie po 50 Pf. względnie 1 Zł za sztukę.

ŻYDOWSKA GMINA WYZNANIOWA.

באַפעל. ער האָט מיר געפרעגט, וואָס איך וויל. איך האָב אים דערציילט, אַז איך האָב געקראָגן אַ באַפעל צו אונטערזוכן די פיזישע פעאיקייט פון די יידן, אָבער אָן אַ רענטגען־מאַשין קען איך עס נישט מאַכן. ער האָט זיך צעשריגן אויף מיר: „וואָס ווילסטו, איך זאָל שיקן דעם יידישן אספסוף אויף אונטערזוכונגען קיין בערלין?" ווען איך האָב געבעטן אַ דערלויבעניש צו שיקן אין ספּעציעלע פאַלן פון קראַנקייטן אין פוילישן שפּיטאָל, האָט ער געענטפערט: „איך פיר אויס מיינע פליכטן, און דו דיינע. אויב איך וועל אויסגעפינען, אַז ביי דיר איז נישט אין אָרדנונג, דאַרף איך דיר נישט זאָגן, וואָס וועט זיין דיין סוף". זאָגנדיק דאָס האָט ער מיר אַרויסגעטריבן פון ביוראָ.

איך בין צוגעטראָטן צו דער אונטערזוכונג פונעם געזונט־צושטאַנד פון ריישער יידן. אַלע יידן, מענער און פרויען, האָבן באַקומען אַ באַפעל זיך רעגיסטרירן אין אַרבעטס־ביוראָ, און אויף מיר איז אַרויפגעלייגט געוואָרן די אויפגאַבע צו אונטערזוכן זייער אַרבעטס־פעאיקייט. אין די פאַלן פון ספקות האָב איך געבעטן ערלויבעניש צו שיקן אויף רענטגען־אונטערזוכונג אין שטאַטישן שפּיטאָל. אָבער אין מערסטן טייל האָב איך באַקומען אַ נעגאַטיוון ענטפער. מיינע קאָלעגן האָבן אונטערזוכט און איך האָב אונטערגעשריבן. איך בין געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר טעות'ן. יעדן מיטוואָך פלעג איך צושטעלן אַ באַריכט צום קרייז האַופּטמאַן.

איין מאָל בין איך געווען אָפּוועזנד עטלעכע טעג פון מיין וואוינונג. ווען איך בין צוריקגעקומען, האָב איך געטראָפן אַן אָפיציר פון ס.ס. פון „טויטן־קאָפּ" מיליטער־טייל (Totenkopf). איך האָב געפונען פאַר נויטיק אים צו מעלדן, כדי ער זאָל נישט זיין אַנטוישט, אַז ד"ר אלכסנדר העלער איז אַ ייד, נישט קוקנדיק דערויף וואָס זיין נאָמען איז אַ דייטשער. אין אַלץ — האָט ער געשריגן — איז שולדיק די יידישע רעגירונג אין מאָסקווע. האָב איך אים געפרעגט, ווי אַזוי קען ער אַזוי רעדן ווען ער אַליין האָט זיך איבערצייגט, אַז יידישע פליטים פון פוילן לויפן אַוועק פונעם אָקופּירטן רוסישן געביט און קערן זיך אום אינעם געביט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. און וואָס פאַר אַ זין האָט דער רוסיש־דייטשער אָפּמאַך, דאָס הייסט, אַז אַ יידישע רעגירונג אין מאָסקווע שליסט אַן אָפּמאַך מיט היטלערן, וועלכער שטרעבט צו פאַרניכטן די יידן?

דעם נאָמען ריישע, וועלכער הייסט אויף פויליש „רזשעשאָוו", האָבן די דייטשן פאַרוואַנדלט אין רייכס־האָף, און די יידישע הויפּט־גאַס אויפן נאָמען פון קאַזימיר (נאָך אין די יאָרן פון עסטרייך האָט די פוילישע שטאָט־פאַרוואַלטונג גערופן די גאַס פון די יידן אויפן נאָמען פונעם קיסר קאַזימיר, וועלכער האָט זיך גוט באַצויגן צו יידן), האָבן זיי אַ נאָמען געגעבן געטע־שטראַסע (Goethe). ווען מ'האָט געפרעגט דעם באַצירק־אָפיציר, צי עס האָט זיך נישט געפונען פאַרן גרויסן דייטשן פּאָעט אַ מער פּאַסנדע גאַס. ער האָט געענטפערט, אַז דאָס איז נאָר אַ צייטווייליקער באַצייכענונגס־נאָמען, און אַז מיט דער צייט וועט זי פאַרוואַנדלט ווערן אין געטאָ־שטראַסע. דאָס איז געווען אַ דייטשער סאַרקאַסטיש־מאַקאַברישער הומאָר. און אַזוי האָט איינמאָל אַ דייטשער ס.ס. אָפיציר דערציילט מיט זיין כאַראַקטעריסטישן גרויזאַמען הומאָר: אין די צייטן פון דער בירגער־קריג אין שפּאַניע זענען געלעגן אין אַ שפּיטאָל צוויי פאַרוואונדעטע, איין בעט נעבן דעם צווייטן, איינער אַ שפּאַניער — אַ רויטער און דער צווייטער אַ שפּאַניער — אַ פאַשיסט פון פראַנקאָ'ס אָנהענגער. זאָגט דער קאָמוניסט צו זיין חבר דעם פאַשיסט: צו וואָס גייט אָן אָט די שחיטה? מיר זענען דאָך זין פון איין פאָלק, פון איין פאָטער־לאַנד, צו וואָס די טויזנטער קרבנות, די ליידן און דער חורבן? — ריכטיק, דו ביזט גערעכט — ענטפערט אים פראַנקאָ'ס אָנהענגער, דער דאָזיקער גאַנצער אומגליק איז אויף אונדז געקומען צוליב די יידן, ענטפערט אים דער קאָמוניסט: ס'טייטש, ווי אַזוי? אין שפּאַניע זענען דאָך קיין יידן נישטאָ? — דאָס איז די צרה — ענטפערט אים דער פאַשיסט — דווקא צוליב דעם וואָס עס זענען נישטאָ קיין יידן איז געקומען דער אומגליק אויף אונדזער פאָלק. זיי זענען שולדיק, ווייל ווען עס וואָלטן געווען יידן אין שפּאַניע, וואָלטן מיר אייך נישט געוועון שלאָגן און הרג'ענען, נאָר די יידן.

אין יאָר 1940 האָבן נאָך די יידן געוואוינט אין זייערע הייזער און זיי האָבן נאָך געקענט פירן זייערע געשעפטן. איבערהויפּט האָבן זיי געליטן פון דעם וואָס מען האָט געמאַכט ביי זיי רעוויזיעס אין די הייזער און זיי געכאַפּט צו צוואַנגס־אַרבעט. אין יאָר 1941 האָבן נאָך יידן געהאַט די מעגלעכקייט אַנגענומען צו ווערן אינעם אַלגעמיינעם שפּיטאָל.

איך האָב זיך געשראָקן, אַז די געסטאַפּאָ־דאָקטוירים, און אַפילו יידן, זאָלן אויף מיר נישט מסרן. איינמאָל האָבן זיך צו מיר געוואַנדן 10 סטודענטינס, וועלכע האָבן געאַרבעט אויפן שאָסיי און האָבן געליטן פון אַ זונען־שלאַג, זיי האָבן געהאַט אַן אויסשלאַג און איך האָב זיי באַשטעטיקט 3 טעג אורלויב. דאַן האָט זיך אַריינגעמישט דער נייער בירגערמייסטער פּאַוולאַ, אַ דייטש פון ווין, און ער האָט געגעבן אַ פאַראָרדנונג אַ פוילישן דאָקטאָר, פון ריישע, מאורער, אַז ער זאָל קאָנטראָלירן דעם נייעם פאַל. צו מיין גליק האָט דער פוילישער דאָקטאָר באַשטעטיקט מיין באַשלוס און ער האָט זיי געגעבן 5 טעג אורלויב אָנשטאָט די דריי, וועלכע איך האָב פריער באַשטעטיקט.

ענדע 1940 איז אויסגעבראָכן אַן עפּידעמיע פון דיזענטעריע, וועלכע האָט אַוועקגעלייגט פיל קרבנות. דאָס איז נאָך געווען איידער עס איז געשאַפן געוואָרן דער געטאָ. די יידן האָבן מורא געהאַט צו ווענדן זיך צו אַ דאָקטאָר. די דיזענטעריע־קראַנקע זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון זייערע וואוינונגען און אַריינגענומען געוואָרן אין שפּיטאָל. אויך זייערע משפחות זענען געווען געצוואונגען צו פאַרלאָזן די הייזער, צוליב אַ דיזינפעקציע.

אין דער צייט ווען מען האָט געמאַכט די דיזנפעקציע זענען צוגערויבט געוואָרן ביי זיי אַלע שטוב־זאַכן. די יידן האָבן נאָך צוגעגעבן אַ ווערט צו זייערע שטוב־זאַכן, ווייל זיי האָבן נאָך דאַן נישט געוווּסט וועגן דער ענטגילטיקער לעזונג, וועלכע עס דערוואַרט זיי.

ס׳איז געווען אַ פאָרשלאַג אויפצושטעלן באַראַקן פאַר די קראַנקע אין פאָר־שטאָט פאָביטנא.

אויף דער זיצונג, וואו ס׳איז באַהאַנדלט געוואָרן דער פאָרשלאג, האָבן זיך באַטייליקט דער קרייז האויפטמאַן אייהאוז, דער הויפט־דאָקטאָר פון מיליטער, דער בירגערמייסטער און איך. אַלע זענען געזעסן אַרום טיש און פאַר מיר איז נישט געווען קיין שטול. איך האָב גערדאַרפט שטיין בעת דער גאַנצער זיצונג. דעם פאָרשלאַג אַריבערצופירן די יידן קיין פאָביטנא האָט דווקא פאָרגעלייגט דער פוילישער שטאָט־דאָקטאָר ד״ר ניעץ׳ (Nieć). אַ באַוואוסטער אַנטיסעמיט אין שטאָט. אין דער קעגנוואַרטיקער גרויזאַמקייט פון די דייטשן האָט ער נאַכער געענדערט צום גוטן זיין באַציאונג צו די יידן. אויף וויפיל ס׳איז מעגלעך געווען, האָב איך פאַרבאָרגן פאַלן פון דער מגפה, אַ דאַנק דעם וואָס מיר האָבן נישט געהאַט קיין באַקטעריאָלאָגישן אינסטיטוט צום פאָרשן די פאַלן. די זאַך איז געווען געפערלעך, ווייל ביי די רייכע יידן האָבן געוואוינט דייטשע אָפיצירן. דער לעבן אין שטאָט האָט זיך געפירט אין אַן אַטמאָספער פון פחד. יעדן מאָל האָט מען געכאַפּט יידן און זיי געשיקט אין אַרבעטס־לאַגער קיין (Pustkow), די רייכע האָבן באַצאָלט אויסקויף־געלט. די צוואַנגס־אַרבעטער זענען געצוווּנגען געוואָרן צו גראָבן גריבער ביזן האַלדז און די ס. ס. לייט האָבן געשאָטן אויף זייערע קעפּ שמוץ און פאָמיעס.

פיל ריישער אַיינוווינער אין עלטער פון מיליטערדינסט האָבן אָנפאַנגס מלחמה אַנטלאָפן קיין אָסט, לויט דעם רוף פון פוילישן ראַדיאָ. זיי האָבן זיך קאָנצענטרירט איבערהויפּט אין לעמבערג. נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך דערוואוסט, אַז די יידן אין ריישע זענען נישט איינגעשלאָסן אין אַ געטאָ און פירן זייערע געשעפטן ווי געווינטלעך, האָבן פיל פון זיי אָנגעהויבן צוריק־קערן זיך פון לעמבערג קיין ריישע, מיט דער הילף פון דערלויבענישן, וועלכע זייערע פריינט האָבן באַקומען פאַר זיי פון דער געסטאַפּאָ אין ריישע און האָבן זיי צוגעשיקט. דער אַדוואָקאַט ד״ר בראָנפעלד האָט זיך צוריקגעקערט מיט זיין איידעם און טאָכטער לויט אַ דערלויבעניש פון דייטשן גענעראַל־שטאַב. ער האָט זיך רעגיסטרירט ביים „יודנראַט". דעם זעלבן טאָג האָט מען אים דערהרגעט, ווייל די דערלויבעניש איז נישט געגעבן געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ.

ד״ר עלסנער, אַ באַקאַנטער דאָקטאָר אין אונדזער שטאָט, איז געשטאָרבן אין לעמבערג, אין יאָר 1941. ער האָט זיך געוואָלט צוריקקערן קיין ריישע, אָבער מ׳האָט אים נישט דערלויבט. זיין טאָכטער איז געווען אַ לערערין אויף פידל און איר מאַן האָט געאַרבעט אין „קייזער ווילהעלם אינסטיטוט" אין בערלין. אים און זיין פרוי איז דערלויבט געוואָרן אַרויספאָרן קיין אויסלאַנד. דעם טאָג פון זייער אַרויספאָר איז זייער הויז געווען פול מיט בלומען, וועלכע זענען צוגעשיקט געוואָרן דורך די עלטערן פון אירע שילערין.

אין דער שפיץ פון „יודנראַט" איז געשטאַנען אַדוואָקאַט קליינמאַן, זיינע מיטהעלפער זענען געווען ד״ר בעני כהנא, ד״ר הירשהאָרן, ד״ר ספירא און לאַנדוי. די מיטגלידער פון „יודנראַט" פלעגן איינקאַסירן די געלטשטראָף, וועלכע איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די יידן אין שטאָט, זיי האָבן באַשטימט דעם אָנטייל אין דער באַשטייערונג פון יעדן פאַרמעגלעכן ייד אין שטאָט, און ווער ס׳האָט נישט באַצאָלט איז אַריינגענומען געוואָרן אין קעלער און געשלאָגן געוואָרן, ביז ער האָט באַצאָלט די נאָרמע.

ס׳זענען געווען העלדן, וועלכע האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן. אַ יונגערמאַן פון דער פאַמיליע הייבלום, פון אַ ציגל־פאַבריק, איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט דער פוילישער אונטערערדישער באַוועגונג. דער יונגערמאַן האָט נישט איבערגעגעבן דער געסטאַפּאָ קיינע ידיעות, נישט קוקנדיק אויף די פייניקונגען. מ׳האָט אים צעבראָכן איין גליד נאָכן צווייטן און שווייגנדיק איז ער געשטאָרבן.

פון צייט צו צייט זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן באַפעלן קעגן יידן: מען טאָר נישט גיין מיט קיין מעסיקע טריט, נאָר מיט שנעלע. מ׳טאָר נישט גיין אויף די גאַסן: דער דריטער־מאַי, זאַמקאָווא (שלאָס־גאַס).

איינמאָל האָט מען מיר פאַרהאַלטן צוליב אַ געשפּרעך אין גאַס מיט מיינעם אַ קאָלעגע אַ דאָקטאָר, האָט מען אויף מיר אַרויפגעלייגט אַ געלט־שטראָף. פאַר עלף אַזייגער פאַרמיטאָג איז געווען פאַרבאָטן צו קויפן גרינס אין מאַרק.

אין די יאָרן 1940—44 איז יעדער ייד געווען פאַרפליכטעט צו צוואנגס־אַרבעט. די באַפרייטע פון אַרבעט האָבן געמוזט צאָלן אויסלייז־געלט דעם יודנראַט כדי צו באַשעפטיקן אַנדערע אַרבעטער אויף זייער אָרט.

אין יאָר 1941 איז שוין געווען באַוואוסט, אַז די דייטשן גרייטן זיך איינצושליסן די יידן אין געטאָ וואָס ווערט אויפגעשטעלט. אָנפאַנגס 1941, פון מאָנאַט פעברואר, האָבן אויף די שאָסייען פון ריישע זיך געצויגן בייטאָג און ביינאַכט דייטשע מיליטער און אַמוניציע־צוגן — זיי האָבן זיך געגרייט צום קריג קעגן רוסלאַנד.

דאָס מיליטער האָט געזונגען דייטשע מאַרשן:

די יודען ציהען הין אונד הער
זי ציהען דורך דאַס ראָטע מעער
די וועללען שלאַגען צו
די וועלט האַט רוה
איינס צוויי דריי.

די דייטשן האָבן דערציילט אַז זיי גרייטן זיך צו גיין אין דער ריכטונג פון די באַלקאַנען. ווער ס׳האָט אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג, אַז זייער ריכטונג איז רוסלאַנד, האָט מען געשיקט אין לאַגער אוישוויץ.

דעם 21.6.41 האָט מיר איבערגעגעבן אַ דייטשער קאַפּיטאַן, אַז ס׳האָט אויסגעבראָכן אַ קריג מיט רוסלאַנד. ווען איך האָב אים געזאָגט, אַז לויט דעם גאַנג פון די ענינים (דער דערפאָלג פון די דייטשן אין מערב) זענען פאַראַן אויסזיכטן, אַז די דייטשן וועלן אינגיכן זיין אין מאָסקווע. האָט געזאָגט דער דייטש: נאָך איין דערפאָלג אַזאַ, און מיר זענען פאַרלוירן („וויר זיעגאַן אונס צו טאָדע"). דו ביזט טאַקע אַ גוטער אַרצט, אָבער אַ שלעכטער סטראַטעג. יידן האָבן זיך געפרייט. זיי האָבן געהאָפט, אַז היטלער וועט זיין צופיל באַשעפטיקט, וועט ער קיין צייט נישט האָבן צו טראַכטן וועגן יידן, און אינצווישן וועט ער ברעכן דעם קאָפּ.

נאָך איידער ס׳איז אויסגעבראָכן די קריג קעגן רוסלאַנד האָט ער זיך נוהג געווען אַריינצוקומען צו מיר און אין משך פון עטלעכע מאָנאַטן האָט ביי מיר געמאַכט באַזוכן דער אינספּעקטאָר אויף די פרייזן. איך האָב געשוויגן, נאָר ער האָט גערעדט די גאַנצע צייט. ער האָט מיר דערציילט, אַז די מערהייט פון זיינע באַקאַנטע אין דייטשלאַנד זענען געווען יידן. אין פרידן איז ער געווען אַ זשורנאַליסט, און ס׳איז אַ שאַנדע פאַר אים צו טראָגן דעם דייטשן מונדיר. איינמאָל האָט ער מיר דערציילט, אַז ער איז געשיקט געוואָרן דורכן אוניווערזיטעט קיין איטאַליע און רוסלאַנד צו פאָרשן די ווירקונג פון דעם טאָטאַליטאַרער סיסטעם אויף דערציאונג. אין רוסלאַנד האָט ער געשמועסט מיט קרופּסקאַיאַ, די פרוי פון לענינען. ער האָט איר געפרעגט וועגן דער באַציאונג פון לענינען צו טראָצקין. זי האָט אים געזאָגט, אַז די באַציאונגען זענען געווען פריינדלעכע, כאָטש אויפן פּאַרטייאישן געביט זענען זיי פונאַנדערגעטיילט אין די מיינונגען. איינמאָל איז ער געקומען אַהיים און געטראָפן זיינע ביכער נישט אין אָרדנונג. מ׳האָט אים אַרעסטירט, נאָכער האָט מען אים צוגעבונדן אַ האַקנקרייץ אויף זיין בגד און מ׳האָט אים שטיל־געמאַכט.

איינמאָל, געדענק איך, האָבן יום־כפור די דייטשן אַרויסגעפירט די יידן פון שול — ראש השנה האָט מען נאָך געקענט דאַווענען — און מ׳האָט זיי געצוואונגען צו זינגען: וואָס ס׳איז נישט געלונגען רידז־שמיגלי (דעם שעף פון פוילישן גענעראַל־שטאַב) האָט באַוויזן צו מאַכן אַדאָלף היטלער. די פּאָליאַקן האָבן געלאַכט, זיך געפרייט אויפן אומגליק. דאָס איז געווען אויף דער הויפּט־גאַס 3־טער מאַי. דייטשע אַלטע זעלנער האָבן געזאָגט צו די פּאָליאַקן: איר זענט נאַריש, איר האָט פאַרלאָרן אייער פאָטערלאַנד און איר לאַכט. די פּאָליאַקן האָבן פאַרשטאַנען דעם שפּעט, זיך צעטומלט און אַנטשוויגן געוואָרן.

צווישן די דייטשן אין זייערע פאַרשידענע ביוראָ׳ס האָבן געהערשט אויסטערלישע פאַרהעלטענישן. איינמאָל איז געקומען דער הויפּט־קאָמאַנדיר, פעלדמאַרשאַל פאָן בראַאוכיטש צו פאָרשן דעם צושטאַנד. פאַר זיין כבוד וועגן האָט מען איינגעלאַדן צום קבלת פנים פאַרשידענע פאָרשטייער אָן ד״ר אייהאוז (דעם קרייז האופּטמאַן). אין דעמדאָזיקן טאָג איז געווען פאַרבאָטן די יידן זיך צו ווייזן אין גאַס.

אין דער זעלבער צייט האָט אָנגעהויבן פאָדערן ד״ר אייהאוז (Ehaus), דער קרייז־האופּטמאַן, מען זאָל אויפשטעלן דעם געטאָ. אָבער דער מיליטערישער אָרטס־קאָמענדאַנט (אָפיציר פון רייכסווער), האָט יעדעס מאָל אָפּגעלייגט דעם ענין, ער האָט געוואוינט ביי אַ יידישער פאַמיליע אין דער וואוינונג פון פרוי גרינשפּאַן, שטאַמט פון פאַמיליע שנעווייס. איר מאַן, אַ סוחר פון פעל, איז אַנטלאָפן פון שטאָט. ווען דער קאָמאַנדיר איז אַרויס אין אורלויב און ס׳איז געקומען אַן אַנדערער אָפיציר אויף זיין אָרט, איז אָנגעקומען אַ שטרענגער באַפעל פון דער צענטראַלער מאַכט אין קראקע מען זאָל אויפשטעלן דעם געטאָ. אויך דער פאַרטרעטער פון קאָמאַנדיר האָט זיך באַמיט אָפּצולייגן דעם ענין. אָבער דאַן האָט זיך אַריינגעמישט ד״ר אייהאוז און געפאָדערט אַריבערפירן דעם אָפיציר פון ריישע.

אָנהויב יוני 1941, האָט מען די יידן באַפוילן איבערצולאָזן זייערע וואוינונגען פאַר די דייטשישע אָפיצירן און אַריבערגיין אין די גאַסן וואָס זענען באַשטימט געוואָרן פאַרן געטאָ. מ׳האָט אַרומגעצוימט מיט פּלויטן און אַרומגעמויערט דעם געטאָ. ס׳זענען באַשטימט געוואָרן 3 אַריינגאַנגען און טויערן: 1) מיצקעוויטש גאַס; 2) גאַלענזאָווסקי גאַס, פרייהייטס־פּלאַץ; 3) קאַזימירז׳ באַלדאַכאָווקאַ. די יידן האָבן זיך געטרייסט מיט דער האָפענונג, אַז אין געטאָ וועט זיי לייכטער זיין. „מיר וועלן זיין פאַרשלאָסן און מ׳וועט אונדז לאָזן צו רו".

דעצעמבער 1941 האָבן אַלע יידן פאַרלאָזן זייערע וואוינונגען און מען האָט זיי פאַרשלאָסן אין געטאָ. ענדע דעצעמבער 1941 איז הערמעטיש פאַרשלאָסן געוואָרן דער געטאָ. אַלע יידן האָט מען באַפוילן אָנבינדן אַ ווייסן באַנד מיט אַ מגן־דוד אויפן אַרבל. ווער עס פאַרלאָזט דעם געטאָ, אָדער גייט אַרויס אָן דעם באַנד, איז געווען באַדראָט מיט טויט־שטראָף.

דעם געטאָ האָט מען געקענט פאַרלאָזן נאָר דאַן ווען מ׳איז אַרויסגעגאַנגען צו צוואַנגס־אַרבעט אין באַגלייטונג פון פוילישע פּאָליציי־לייט, דייטשן און יידישע אָרדנער. אין געטאָ זענען געעפנט געוואָרן שוסטעריי־וואַרשטאַטן, שניידעריי און טאַפּעצירונג. ס׳זענען אויך געווען אַרבעטספּלעצער אויסער דעם געטאָ. יעדער איינער האָט געוואָלט בעסער אַרבעטן אויסער דעם געטאָ, ווייל אַזוי אַרום האָט מען געקענט אָפטמאָל איינקויפן אין וועג שפּייז פאַר די קינדער (קעז, אייער א.א.וו.). גייענדיק אין געטאָ און צוריק, איז געווען פאַרבאָטן אַרויסצוגיין פון דער ריי. ביים אַריינגאַנג אין געטאָ האָבן די דייטשן אויפגעהאַנגען אַ שילד: געפאַר! עפּידעמיע! און אויסגעמאָלן אַ טויטן־

Der Distriktschef von Krakau

ANORDNUNG

Kennzeichnung der Juden im Distrikt Krakau

Ich ordne an, dass alle Juden im Alter von über 12 Jahren im Distrikt Krakau mit Wirkung vom 1. 12. 1939 ausserhalb ihrer eigenen Wohnung ein sichtbares Kennzeichen zu tragen haben. Dieser Anordnung unterliegen auch nur vorübergehend im Distriktsbereich anwesende Juden für die Dauer ihres Aufenthaltes.

Als Jude im Sinne dieser Anordnung gilt:

1. wer der mosaischen Glaubensgemeinschaft angehört oder angehört hat,

2. jeder, dessen Vater oder Mutter der mosaischen Glaubensgemeinschaft angehört oder angehört hat.

Als Kennzeichen ist am rechten Oberarm der Kleidung und der Überkleidung eine Armbinde zu tragen, die auf weissem Grunde an der Aussenseite einen blauen Zionstern zeigt. Der weisse Grund muss eine Breite von mindestens 10 cm. haben, der Zionstern muss so gross sein, dass dessen gegenüberliegende Spitzen mindestens 8 cm. entfernt sind. Der Balken muss 1 cm. breit sein.

Juden, die dieser Verpflichtung nicht nachkommen, haben strenge Bestrafung zu gewärtigen.

Für die Ausführung dieser Anordnung, insbesondere die Versorgung der Juden mit Kennzeichen, sind die Ältestenräte verantwortlich.

Krakau, den 18. 11. 1939.

Wächler
Gouverneur

Szef dystryktu krakowskiego

ROZPORZĄDZENIE

Znamionowanie żydów w okręgu Krakowa

Zarządzam z ważnością od dnia 1. XII. 1939, iż wszyscy żydzi w wieku ponad 12 lat winni nosić widoczne znamiona. Rozporządzeniu temu podlegają także na czas ich pobytu przejściowo w obrębie okręgu przebywający żydzi.

Żydem w myśl tego rozporządzenia jest:

1) ten, który jest lub był wyznania mojżeszowego.

2) każdy, którego ojciec, lub matka są lub byli wyznania mojżeszowego.

Znamieniem jest biała przepaska noszona na prawym rękawie ubrania lub odzienia wierzchniego z niebieską gwiazdą sjonistyczną. Przepaska winna mieć szerokość conajmniej 10 cm, a gwiazda średnicę 8 cm. Wstążka, z której sporządzono gwiazdę, winna mieć szerokość conajmniej 1 cm.

Niestosujący się do tego zarządzenia zostaną surowo ukarani.

Za wykonanie niniejszego zarządzenia, zwłaszcza za dostarczenie opasek czynię odpowiedzialną Radę starszych.

Kraków, dnia 18. XI. 1939.

(—) Wächler
Gubernator

קאָפּ. פאַר מיליטער־לייט איז געווען פאַרבאָטן דער אַריינגאַנג. די האַפענונג פון די יידן, אַז אין געשלאָסענעם געטאָ וועט מען זיי לאָזן צו רו איז צערונען געוואָרן. יעדן טאָג האָבן די געסטאַפּאָ געמאַכט באַזוכן אין געטאָ. מיט דער אַנטשטייאונג פונעם געטאָ איז געשלאָסן געוואָרן דאָס יידישע אַמבולאַטאָריום, וואָס האָט זיך געפונען אויסערן געטאָ. דעם „יודנראַט" האָט מען באַפוילן צו צוגרייטן אַ פּריוואַטע הויז פאַרן שפּיטאָל. דעריבער זענען מיר אַריבערגעגאַנגען מיטן אַמבולאַטאָריום אין שטח פון געטאָ.

אין יענער צייט איז קראַנק געוואָרן דער קרייז־האַופּטמאַן ד"ר אייהאָוז. איך בין רעקאָמענדירט געוואָרן פאַר אים אַלס דערפאַרענער דאָקטאָר. „בעסער צו שטאַרבן — האָט ער געזאָגט — אײדער זיך היילן ביי אַ יידן". צו אונדזער באַדויערן איז ער געזונט געוואָרן און יעדעס מאָל איז ער צוגעקומען צום טויער פון געטאָ וואָס איז געווען נעבן שפּיטאָל און קאָנטראָלירט צי מען שמוגלט נישט אַריין קיין שפּייז. ביי מיידלעך פלעגט ער זיך נוהג זיין אויפהויבן די קליידער און זיי שלאָגן.

אין ריישער געטאָ האָט מען אַריינגעבראַכט אויך יידן פון נאָענטע שטעטלעך. אויך יידן פון קאַליש, וועלכע מ'האָט געבראַכט קיין ריישע, דעצעמבער 1939, האָט מען אַריינגעפירט אין געטאָ און זיי באַזעצט אין קלויז פון ר' אשר זילבער, וועלכער איז געווען פאַרן קריג פאָרזיצער פון דער קהילה.

אין געטאָ איז נישט געווען, נישט קיין באָד און נישט קיין זייף.

אין געטאָ איז געעפנט געוואָרן אַן אַרבעטס־ביוראָ, אונטער דער אָנפירונג פון אַ דייטש. די לייטונג פון דער אַלגעמיינער קאַרטאָטעקע אין שטאָט פלעגט אַריבערפירן, די יידישע קאַרטן, אין געטאָ.

אין יאָר 1942 האָט מען מחייב געווען די יידן צו באַצאָלן אַלע זייערע שטייערן, וועלכע האָבן זיך אָנגעזאַמלט זינט 20 יאָר פון פּוילישער הערשאַפט, אפילו פון די וועלכע האָבן עמיגרירט קיין אויסלאַנד. די דייטשן האָבן געגעבן צייט דעם „יודנראַט" 4 טאָג צו איינקאַסירן דאָס געלט, ווען ס'האָבן געפעלט צו דער סומע 4 טויזנט זלאָטעס, האָט דער קרייז־האַופּטמאַן ד"ר איהאָוז באַפוילן צוויי יידישע מיליציאַנטן צו אַרעסטירן 4 מיטגלידער פון יודנראַט, וועלכע זענען דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט די מיליציאַנטן.

פרילינג 1942 איז איינגעלאַדן געוואָרן דער „יודענראַט" צום קרייז־האַופּטמאַן אויף 6 אַזייגער אינדערפרי. אין געטאָ איז געוואָרן אַ פּאַניקע. דער קרייז האַופּטמאַן האָט פאַרגעלייענט אַבריוו פון היינריך הימלער, שעף פון רייך־זיכערהייטס־אַמט, אַז אַלע יידן מוזן אָפּגעבן זייערע פעלצן מיט די קראַגנס. ווער עס וועט נישט אָפּגעבן באַדראָט אים טויט־שטראָף.

נאָך איידער די מיטגלידער פון „יודנראַט" האָבן באַוויזן צוריק־קערן זיך אין געטאָ, האָבן זיך די געסטאַפּאָ־אַגענטן אַריינגעריסן צום פעלץ־הענדלער אין געטאָ און אים דערשאָסן. די בעסערע פעלצן האָט מען געשיקט קיין קראָקע, און די פּשוטערע זענען געבליבן אין סקלאַד און צעפוילט געוואָרן.

קינדער וואָס האָבן געזען די האַנדלונג פון דער געסטאַפּאָ האָבן געוויינט. ביטער איז געווען דער גורל פון די קינדער. זיי האָבן געליטן קעלט און הונגער. זיי זענען געשאָסן געוואָרן פאַר די אויגן פון זייערע מוטערס. דריי יאָריקע קינדער, ווען זיי פלעגן איינזען די געסטאַפּאָ־מענטשן פלעגן זיי זיך באַהאַלטן אין לעכער, ביז די געפאַר איז אַדורך.

איינמאָל האָט ער מיר צוגערופן און איבערגעגעבן פאַר די קראַנקע דעם געשמוקלטן שפּייז וואָס ער האָט קאָנפיסקירט ביי די צוואַנגס־אַרבעטער. כדאי צו באַצייכענען אַן אינטערעסאַנטן פאַל: אַן אָפיצירס פרוי, אַ לאַקאַטאַרין אין מיין וואוינונג, איז אומגעפאַלן אין צימער און צעבראָכן די ביין פון איר נאָז. מיר אַלס יידישן דאָקטאָר איז געווען פאַרבאָטן צו היילן דייטשן. איך האָב איינגעהאַלטן דעם שטראָם בלוט און איר געזאָגט, אַז נאָר מיט דער דערלויבעניש פון קרייז־האַופּטמאַן קען איך

ZARZĄDZENIE
dotyczące oznaczenia
sklepów żydowskich.

Wszystkie sklepy żydowskie oraz restauracje i kawiarnie itd. należy natychmiast zaznaczyć jako firmy żydowskie.

Zaznaczenie odbywa się przez widoczne umieszczenie gwiazdy dawidowej w wystawach sklepowych, przy otwartych stoiskach przez wywieszenie odnośnego plakatu.

Jako sklepy żydowskie uważa się wszystkie sklepy, które znajdują się w całości lub ponad 50% w rękach żydowskich, względnie bywają sfinansowane przez kapitał żydowski.

Wszelkie przekroczenia będą surowo karane.

Za Naczelnego Dowódcę:
Szef Zarządu Cywilnego
M. P., dnia 13 września 1939 r.

ANORDNUNG
betreffend Kennzeichnung jüdischer Geschäfte.

Alle jüdischen Geschäfte wie auch Restaurants, Kaffeehäuser usw. sind ab sofort als jüdische Geschäfte zu kennzeichnen.

Die Kennzeichnung erfolgt durch die deutlich sichtbare Anbringung des Davidsterns an den Schaufenstern, bei offenen Verkaufsständen durch Aushang eines entsprechenden Plakates.

Als jüdische Geschäfte sind alle Geschäfte zu betrachten, die sich entweder ganz oder zu mehr als 50% in jüdischen Händen befinden oder mit jüdischen Geld betrieben werden.

Zuwiderhandlungen werden strengstens bestraft.

Für den Oberbefehlshaber
Der Chef der Civilverwaltung
O. U., den 13. September 1939

מטפל זיין מיט איר. דער האופּטמאַן האָט נישט ערלויבט און זי האָט געמוזט פאָרן אין דייטשן שפּיטאָל קיין קראָקע.

די ענגשאַפט אין געטאָ איז געווען נישט צו שילדערן, נישט יעדע פאַמיליע האָט זוכה געווען צו איין צימער. אַלע ביכער אין שטאָט האָט מען רעקווירירט, אויך די ספרים פון די שולן. פּריוואַטע ביכער פון אַ יידישן משכיל, האָט מען אַריבערגעפירט קיין נירנבערג דורך קראקע.

עס איז נישטאָ קיין מענטשלעכע שפּראַך אויף איבערצוגעבן די שרעק, די איבערגעשפּיצטקייט און שווינדל, די גרויזאַמקייט און די קאָמבינאַציעס פון די דייטשן. נאָך פאַר דער אַנטשטייאונג פונעם געטאָ, האָט מען אויסגערופן באַוועגונגס־פאַרבאָט, וואָס איז חל נאָר אויף יידן. פון 7 אָוונט האָט זיך נישט געטאָרט באַווייזן אַ ייד אין גאַס. איינמאָל אין דעצעמבער 1939, האָט מיר אָנגעקלונגען אַ מיידל 12 אַזייגער ביינאַכט און האָט מיר גערופן צו אַ געבורט. איך האָב איר געזאָגט, אַז אַלס ייד איז מיר פאַרבאָטן אַרויסצוגיין אָן אַן ערלויבעניש פון דער געסטאַפּאָ. מיט אַ שעה שפּעטער האָט זיך ווידער דערהערט אַ קלונג, די מיידל איז געקומען מיט דער באַגלייטונג פון אַ דייטשן מאַיאָר פון מיליטער. ער האָט מיר געפרעגט, פאַרוואָס אייל איך מיר נישט צו געבן הילף אַ קראַנקן. איך האָב אים געענטפערט, אַז ס׳עקזיסטירט אַ פאַרבאָט פון דער געסטאַפּאָ, נישט באַווייזן זיך אין גאַס נאָך 7 אָוונט. — איך גיב דיר אַ דאָקומענט — האָט געזאָגט דער מאַיאָר. ער האָט נישט געוואוסט, אַז אָן אַ באַשטעטיקונג פון געסטאַפּאָ איז נישט גילטיק זיין דאָקומענט. איך בין געגאַנגען צו דער קראַנקער און געציטערט פאַר שרעק.

די ענגשאַפט אין געטאָ האָט זיך געשטאַרקט. מען דאָס איז געווען אין פרילינג 1942. דאַן האָבן געוווינט באשעוו, גלאָגעוו, סאָקאָלעוו, סענדישעוו און טשודעץ.

דאָס איז געווען אין פרילינג 1942. דאַן האָבן געוווינט 3 משפחות אין איין צימער. איך האָב זיך געשראָקן. איך בין געווען זיכער, אַז ס׳וועט אויסברעכן אַן עפּידעמיע.

דעם 30.4.42 האָבן זיך אַריינגעריסן געסטאַפּאָ־לייט אין געטאָ מיטן אויסרייד, אַז זיי זוכן קאָמוניסטן, זיי האָבן אַרויסגעפירט פון די צימערן הויפּטזעכלעך רעליגיעזע יידן, זיי אַריינגענומען אין קעלערס און געשלאָגן ביז צום טויט. מ׳האָט זיי אכזריות׳דיק געפּייניקט און נאָכדעם באַפוילן דעם „יודנראַט" אַרויסצונעמען די קערפּערס. אין די קערפּערס האָב איך געפונען שרעקלעכע וואונדן. מיר זענען געווען צעמישט און די קעפּ זענען אונדז געווען פאַרשטאָפּט. ביז דאַן האָבן מיר נישט געגלויבט, אַז די דייטשן זענען פעאיק אומצוברענגען 3½ מיליאָן פּוילישע יידן. די גאַנצע צייט האָבן מיר געדענקט, אַז זיי באַשטראָפן נאָר די וועלכע היטן נישט אָפּ געזעצן. מיר האָבן זיך נישט געקענט פאָרשטעלן, אַז זיי זענען אַזוי תאווה׳דיק צו מאָרדן סתם.

אין יאָר 1942 האָט זיך אָנגעהויבן דער גרוש. אין די טעג פונעם ערשטן גרוש האָב איך געזען אַ פּאָליציי־סערזשאַנט שטייט אין קאָרידאָר פון מיין הויז און וויינט. ער האָט צער פון דער דייטשער באַרבאַרישקייט. איך האָב דאָך — זאָגט ער — אַ פאָטער און מוטער, אַ פרוי און קינדער, ווי אַזוי קען מען זיך אויפפירן מיט אַזאַ גרויזאַמקייט מיט קינדער? עס וועלן דאָך גערעכט זיין די אומות העולם, וועלכע וועלן טענה׳ן, אַז די דייטשן זענען אַ באַרבאַריש פאָלק.

דערנאָך האָט דער „יודנראַט" — ווי פריער דערמאָנט — געקראָגן אַ באַפעל אויפצומאָנען ביי די יידן אַלע חרבות פון זייערע שטייערן צו דער מדינה און שטאָט־פאַרוואַלטונג, וועלכע האָבן זיך צונויפגעקליבן פאַר די לעצטע 20 יאָר. היות זיי האָבן נישט געקענט אַלץ אייפמאָנען,

זענען באַלד דערשאָסן געוואָרן 4 מיטגלידער פון יודנראַט, צווישן זיי איינער פון די משכילים און געלערנטע, פרייליך, וועלכן פּראָפּ. איינשטיין האָט פאַרשפּראָכן צו דערמעגלעכן זיין קומען קיין אַמעריקע.

אין יולי 1942 בין איך און ד״ר צינעמאַן איינגעלאַדן געוואָרן צום ד״ר אייהאוז, דעם קרייז־האופּטמאַן. מיר האָבן געקראָגן אַ באַפעל אים צושטעלן אַ רשימה פון די דאָקטוירים, שוועסטער און אקושערקעס. ער האָט באַצייכנט מיט רויטן אָדער גרינעם צייכן יעדן נאָמען. ביי יעדן נאָמען האָט ער באַצייכנט די פּראָפעסיע. אין דער רשימה האָט אויך פיגורירט ד״ר שמעלקעס, אַן אָרטאָפּעד, געשטאַמט פון באַוואוסטע רבנים. מיר האָבן זיך געשראָקן פאַר דער צוקונפט. מיר זענען אַריינגעפאַלן אין אַפּאַטיע, אָבער דערווייל האָט גאָרנישט פּאַסירט.

אין דער דאָזיקער צייט האָבן זיך געפונען אין געטאָ, צוזאַמען מיט די איינוואוינער פון אַנדערע שטעט 22 טויזנט נפשות.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז אַלאַרמירט געוואָרן דער „יודנראַט" צום קרייז־האופּטמאַן ד״ר אייהאוז, צווישן זיי אויך איך און ד״ר צינעמאַן. מיר זענען געשטאַנען אין קאָרידאָר. ס׳איז אַרויס צו אונדז ד״ר אייהאוז אין דער באַגלייטונג פון געסטאַפּאָ־פירער, פּאָליציי־לייט (שאָפּאָ) און זשאַנדאַרמעריע. ער האָט געמאָלדן, אַז מאָרגן וועט זיך אָנהויבן די אויסזידלונג (Aussiedlung) פון די יידן אין געטאָ. אין דער ערשטער ריי — די וואָס אַרבעטן נישט און נויטיקן זיך אין הילף. יעדער איינער זאָל מיטנעמען דאָס צירונג און עסן אויף צוויי טעג. דער געטאָ איז צעטיילט געוואָרן אויף סעקטאָרן. מ׳האָט נישט געטאָרט אַריבערגיין פון איין סעקטאָר צום צווייטן, אונטער דער דראָאונג פון טויט־שטראָף. די יידישע אָרדנונגס־האַלטער זאָלן קאָנצענטרירן די אַרויסגעטריבענע פון סעקטאָר צווישן די גאַסן באַלדאַכאָווקא און קופּערניק.

צומאָרגנס, 6 אינדערפרי, האָבן זיך צוגעשטעלט די קאַנדידאַטן צום אַרויסטרייבן. נאָך 6 האָבן די געסטאַפּאָ געמאַכט אַ רעוויזיע אין די סעקטאָרן. געזוכט אין די הייזער און די וואָס מ׳האָט געפונען האָט מען דערשאָסן אויפן אָרט.

נאָך פאַרן גרוש האָט מען געגעבן אַ באַפעל אומצוקערן אַלע אַרבעטס־קאַרטן צו דער געסטאַפּאָ. די וואָס האָבן געהאַט דעם זיגל פון געסטאַפּאָ זענען געווען פּטור פון דער ערשטער אויסזידלונג. דאָס זענען געווען אַרבעטער אין פאַבריקן פון אַמוניציע, וועלכע האָבן זיך גערעכנט אַלס די ווערק פון דער פּאָליציי. זיי אַלע מיט די פאַמיליעס זענען פאַרבליבן אין געטאָ.

דער קרייז־האופּטמאַן האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז פון היינט אָן, 6 אַזייגער, שיקט מען נישט קיין קראַנקע יידן אין שפּיטאָל, דער גאַנצער בנין בלייבט ריין פון קראַנקע. צומאָרגנס זענען געקומען צוויי ס.ס.־לייט אין שפּיטאָל, זיי האָבן געפאָרשט און קאָנטראָלירט און געפונען איין מיידל, אַן אַמעריקאַנער בירגערין, אַ טובערקולאָז־קראַנקע. די עלטערן פון דער מיידל, אויך אַמעריקאַנער בירגער, זענען געווען פאַרשפּאַרט אין תפיסה. די מיידל האָט נישט פאַרשטאַנען קיין דייטש — זי האָט גערעדט ענגליש. זיי האָבן איר געפרעגט אויב זי וויל אַריבערגיין צו די עלטערן אין תפיסה. דעם זעלבן טאָג האָט מען איר דערשאָסן צוזאַמען מיט אירע עלטערן.

אגב, איך דערמאָן זיך וועגן אַ פאַל אין יאָר 1940. דאָס איז געווען פאַר דער קריג־פּראָקלאַמירונג אויף אַמעריקע. ס׳זענען אַריין אויף אַ באַזוך אין שפּיטאָל 3 געסטאַפּאָ־לייט אין דער באַגלייטונג פון צוויי אַמעריקאַנער. איך האָב נישט געוואוסט צי ס׳זענען צייטונגס־פאָרשטייער אָדער פון „רויטן קרייץ". זיי האָבן מיר געפרעגט וועגן דעם צושטאַנד פון שפּיטאָל און די קראַנקע. איך האָב אַראָפּגעלאָזן דעם קאָפּ, נישט געקוקט זיי אין די אויגן, ווייל איך האָב נישט געקענט זאָגן דעם אמת.

די איבעריקע קראַנקע האָט מען באַפוילן זיך אָנטאָן אין משך פון 5 מינוט. איין קראַנקער איז געווען פּאַראַליזירט. מיר האָט אָנגעכאַפּט אַ קאָנוואולסיע פון געוויין, איך האָב זיך צעכליפּעט אויפן קול. די איבעריקע דאָקטוירים, מיינע קאָלעגן, האָבן פאַרגיפטעט זייערע עלטערן, כדי פאַרמיידן פון זיי די פייניקונגען פון געסטאַפּאָ. די קראַנקע האָט מען אַרויפגענומען אויף אויטאָמאָבילן און זיי זענען דערשאָסן געוואָרן אין די וועלדער פון גלאָגעוו. צוליב מיין פליכט, אַלס דאָקטאָר פון געטאָ, האָב איך געמוזט בייזיין אויפן קאָנצענטראַציע־פּלאַץ וואו ס׳האָבן זיך קאָנצענטרירט די קרבנות פון דער אויסזידלונג. די ערשטע זענען געברענגט געוואָרן די אַלטע לייט פון מושב־זקנים. די פאַראורטיילטע צו דער אויסזידלונג, האָבן זיך צונויפגעקליבן אויפן פּלאַץ און מ׳האָט זיי געצוואונגען מאַכן שפּרונג־גימנאַסטיק, נאָכדעם האָט זיך יעדערער געזעצט אויף זיין טאָרבע. דעם קאָפּ האָט מען נישט געטאָרט אומדרייען. איך האָב געזען ווי עס האָט זיי אַרומגענומען אַ שרעק. איך האָב געזען גרויסע אויגן פון שרעק, אויגן גיסן טרערן — און איך האָב זיי געדאַרפט געבן די ערשטע הילף.

אַ טייל פון די אויסגעזידלטע האָט מען אַריינגעפירט אין צימערן צו קערפּערלעכער אונטערזוכונג און מ׳האָט זיי דאָרט געשלאָגן. צוויי אָרדנער זענען צוגעגאַנגען צו מיר און דערציילט מיר, אַז מ׳עפנט נישט דעם צימער פון פרוי ד״ר יעזשאווער, אַ ציין־אַרצט, און איר פריינדין. אַ שלאָסער האָט אויפגעבראָכן די טיר און מיר האָבן געפונען, אַז זיי ביידע האָבן אויסגעטרונקען גיפט. ד״ר יעזשאווער איז שוין געווען טויט, איר שוועסטער האָט נאָך געאָטעמט. איך האָב געהערט איר האַרץ קלאַפּן. איך האָב דערלאַנגט אַ באַריכט דעם שטאָט־קאָמיסאַר פּאַוולאָ און געבעטן אַן ערלויבעניש באַהאַנדלען די קראַנקע און איר אַריבערפירן אין שפּיטאָל. „ניין — האָט ער געשריען — זי קען דאָ אויסגיין". צווישן די אַנדערע וועלכע האָבן געטרונקען גיפט, איז געווען יהושע שנעעוויס און זיין פרוי, ער איז געווען דער אייגנטימער פון שטאָטישן לאָמבאַרד.

ביי די אויסגעזידלטע האָט מען צוגענומען זייערע טאָרבעס און זיי אָנגעלאָדן אין באַזונדערע אויטאָמאָבילן. ס׳האָבן זיך געפונען צווישן אונדז וואָס האָבן געטראַכט, אַז מ׳רעכנט

זיך מיט די ליידנדע און מ׳וויל זיי פאַרלייכטערן זיי זאָלן נישט דאַרפן שלעפן דעם באַגאַזש אין וועג. אָבער די אויטאָמאָבילן מיט די פעק זענען נישט געשיקט געוואָרן מיט די אויסגעזידלטע, מ׳האָט זיי געברענגט אין די מאַגאַזינען פון די באַן־אַרבעטער.

12 אַזייגער איז אַרויס דער קאַראַוואַן צו פוס אין דער באַגלייטונג פון ס.ס. גרופן וועלכע זענען מאָביליזירט געוואָרן פון די שטעט אין אומגעגנט, אין דער ריכטונג צו דער באַן־סטאַציע סטאַראָניוואַ (Staroniwa). אין וועג האָט אַ ס.ס.־מאַן געשלאָגן אַ פרוי, דער מאַן האָט זיך געאײלט צו שיצן זיין פרוי און איז אָנגעפאַלן אויפן שלעגער. די ס.ס.־גרופן האָבן אָנגעהויבן שיסן אויף די אויסגעזידלטע — ס׳איז צונויפגעזאַמלט געוואָרן דורך די יידישע אָרדנער הונדערטער טויטע קערפערס און געמוזט גלייך רייניקן דאָס בלוט פון די גאַסן.

דאָס האָט פּאַסירט נעבן דער געביידע „סאָקאָל״ (Sokół) קעגנאיבער דער נייער געביידע פון פּאָסט. אין דער דאָזיקער געביידע האָבן געאַרבעט, אַלס באַאַמטע, יונגע דייטשע מיידלעך B. D. M. (בונד דייטשער מעדכען). פיל פון זיי האָבן, צוקוקנדיק דעם דאָזיקן שוידער, געחלשט און אויסגעבראָכן מיט אַ געוויין. די אַלע דייטשע מיידלעך האָט מען גלייך צוריק געשיקט קיין דייטשלאַנד.

די ערשטע אויסזידלונג האָט אַרומגענומען בערך 3000 יידן. דער „יודנראַט״ איז באַפוילן געוואָרן צו באַצאָלן אַלע אויסגאַבן פאַרן פירן די פעק און מענטשן. די יידן האָבן נישט געוואָלט צאָלן, האָט זיך דער „יודנראַט״ באַנוצט מיט אַ מיטל — ער האָט צוגעזאָגט קריגן אין געסטאַפּאָ אַ שטעמפּל אויף די אַרבעטס־קאַרטן, וואָס וועט זיי באַפרייען פון אויסזידלונג. דאָס געלט איז צונויפגעזאַמלט געוואָרן, אָבער די קאַרטן זענען נישט געשטעמפּלט געוואָרן און פיל אַרבעטס־קאַרטן זענען פאַרלאָרן געגאַנגען.

צו דער ברידער קבורה פון די קרבנות ביי דער סאָקאָל־געביידע זענען די יידן באַפוילן געוואָרן צו גראָבן גריבער אויפן בית הקברות און אָפּצורייניקן מיט זייערע צונגען די טראָטואַרן פון דעם פאַרגליווערטן בלוט.

אין יעדן וואַגאָן האָט מען אַריינגענומען 120 מענטשן (אָנשטאָט 40). פרויען און קינדער האָבן געשריגן „וואַסער, וואַסער״. ס׳האָבן זיך געפונען פוילישע פרויען וועלכע האָבן זיי געבראַכט וואַסער, איידער זיי קענען צוקומען צום באַן, ווייל זיך דערנענטערן צום באַן איז געווען פאַרבאָטן. די ס.ס. האָבן מיט שטעקנס פאַרטריבן די פוילישע פרויען. איך האָב זיך צוריקגעקערט אין געטאָ, איך פאַרשטיי נישט צו וואָס מ׳האָט מיך געשלעפט, איך זאָל דערפילן די ראָלע פון אַ דאָקטאָר. מ׳האָט מיר געלאָזט מיטנעמען אין מיין טאַש פון דער ערשטער הילף נישט מער ווי אַ ביסל וואַלעריאַן־טראָפּן און 4 פּעקלעך באַנדאַזשן.

איך געדענק אַ פאַל וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר די היטלעראָווצעס. אויפן זאַמל־פּונקט פון דער אויסזידלונג האָט אַ פרוי געבעטןביים פּאָליציי־אָפיציר (Shupo) ער זאָל רחמנות האָבן אויף איר מוטער און איר אַריבערפירן אין שפּי־טאָל, און זי האָט אויך געפרעגט וואוהין פירט מען די צונויפגעזאַמלטע. דער ענטפער איז געווען: צו דער קעניג־רייך פון הימל (אינ׳ס הימלער־רייך), אָנווייזנדיק אין דער הויך. דאָרט איז אויך געווען די פאַמיליע נוימאַן, זיין פרוי איז געווען אַ דייטשקע פון בערלין. נוימאַן איז צוגעגאַנגען צום געסטאַפּאָוועץ און אים געזאָגט: מיין פרוי איז אַ דייטשקע, אַן אַריערין. אַלס ענטפער האָט ער אים מיט צאָרן געשלאָגן און דער פרוי אַריבערגעפירט אין דער זייט פון די אַריער. די איידעלע פרוי האָט זיך צוריקגעקערט אין געטאָ, כדי צו ליידן צוזאַמען מיט איר מאַנס ברודער, זי פלעגט צינדן ליכט שבת. איר ברודער איז געווען אַ אָפיציר ביי די ס.ס. אין בערלין און איר טאַנטע איז געווען שעף פון דער ווינטער שטיצע ביי דער N. S. F. איר מאַן איז נישט אויסגעזידלט געוואָרן, מ׳האָט אים אַריינגעזעצט אין תפיסה, און ס׳איז אָנגעקומען אַ באַפעל אַריבערפירן איר מיט די קינדער אין דער אַרישער זייט. איר מאַן האָט מען אומגעקערט אין געטאָ און איר מיט די קינדער האָט מען באַפוילן צו פאַרלאָזן פוילן. זי האָט טעלעגראַפירט צו איר ברודער און פעטער. זיי זענען געקומען, זיך אויפגערעגט, געשריגן — אָבער אָן נוצן.

צווישן די ערשטע קרבנות פון דער נאַצישער אכזריותדיקייט איז געווען די יידישע אינטעליגענץ — אַדוואָקאַטן זענען געווען די ערשטע צום פאַרשיקן אין די פאַרניכטונגס־לאַגערן. זיי זענען פאַרהאַלטן געוואָרן אין געטאָ ביז דעצעמבער 1941 און פון דאָרט זענען זיי געשיקט געוואָרן אין די קרעמאַטאָריומס. איך געדענק דעם אַדוואָקאַט ד״ר זאַלצמאַן, ד״ר לעקער, פרוי אַדוואָקאַט דוקער, ד״ר שלאגער — פילאָזאָף, שפינאָזא פאָרשער. די עלטערע דאָקטוירים: ד״ר הערץ, ד״ר קראָנענפעלד, ד״ר יעזאָוועער (איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד), ד״ר צינמאַן איז אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין בעלז אין די גאַז־קאַמערן.

צווישן דער פוילישער אינטעליגענץ זענען געווען אַזעלכע וואָס האָבן אויסגעדריקט זייער געפילן־אויפטרייסלונג קעגן דער דייטשער שוידערלעכקייט און ס׳זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך געפרייט אין האַרצן, וואָס היטלער לייזט פאַר זיי דאָס יידישע פּראָבלעם, וועלכע זיי אַליין זענען נישט געווען אימשטאַנד אויסצופירן. אָבער אויך זיי האָבן זיך געשראָקן, טאָמער וועט נאָך די יידן קומען זייער ריי. אפילו די ענדעקעס (נאַציאָנאַל־דעמאָקראַטישע פּאַרטיי), איז אויך זיי צום סוף נמאס געוואָרן די דייטשע הערשאַפט, און זיי האָבן געוואַרט אויף אַ רוסישן דערפאָלג.

עס זענען געווען יידן וועלכע זענען געראַטעוועט געוואָרן דורך פּאָליאַקן. זייערע רעטער האָבן געהערט איבערהויפּט צום אָרעמען קלאַס, צווישן זיי אויך אַזעלכע, וואָס זענען געווען פון דער אונטערוועלט. די גלחים האָבן אויסגעדריקט סימפּאַטיע צו די יידן, די ריכטער האָבן אין האַרצן זיך משתתף געווען אין די ליידן פון זייערע יידישע פריינט. דער פאָרזיצער פון געריכט האָט מיר געזאָגט, אַז ער שלאָפט נישט ביינאַכט, ווייל ער זעט פאַר זיך די ליידן פון די יידן אין געטאָ. אַנדערע האָבן קיין רחמנות נישט געהאַט אויף אונדז. ס׳זענען געווען אַזעלכע וואָס האָבן גענומען ביי די

יידן אויסקויף געלט און צירונג, און צום סוף האָבן זיי אי־בערגעגעבן זיי צו די דייטשן.

עס איז אָנצומערקן נאָך פאַלן וועלכע באַצייכענען די וואַנזיניקייט פון די דייטשן, דעם האַס פון זייער ראַסע און צעשפּאָלטנקייט פון זייער פּערזענלעכקייט. דאָס איז געווען אין דער צייט פון דער ערשטער אויסזידלונג. דער קרייז־האופּטמאַן ד״ר אייהאוז האָט באַמערקט אויפן קאָנצענטריר־פּלאַץ, אַ שיינע בלאָנדע יידישע מיידל. האָט ער באַפוילן איר אַרויסנעמען און איר ברענגען צו אַן אַנטראָפּאָלאָגישער אונ־טערזוכונג, כדי אַרויסצובאַקומען אַ באַשטעטיקונג, אַז זי שטאַמט פון דער אַרישער ראַסע. אירע עלטערן האָט ער אַרויסגעפירט צום שיסן און איר האָט ער אַריינגענומען פאַר אַ דינסטמיידל אין הויז. נאָך דער מפּלה פון דייטשן מיליטער איז ער אַנטלאָפן קיין דייטשלאַנד און איר מיטגענומען. ווען דייטשלאַנד האָט קאַפּיטולירט, איז ד״ר אייהאוז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. די יידישע מיידל האָט זיך צוריקגעקערט קיין פּוילן און חתונה געהאַט מיט אַ פּוילישן קאָלאָנעל.

ביי דער ערשטער אויסזידלונג זענען געקומען געסטאַפּאָ־לייט צו דער פרוי שטאָרך און געטראָפן אַ פעלערהאַפטע קינד. עס האָט נישט געקענט גיין. די מוטער האָט זיך געבעטן מ׳זאָל נישט הרגענען דאָס קינד, נאָר איר. זיי האָבן דערפילט איר ווילן, מ׳האָט איר געהרגעט מיטן זון.

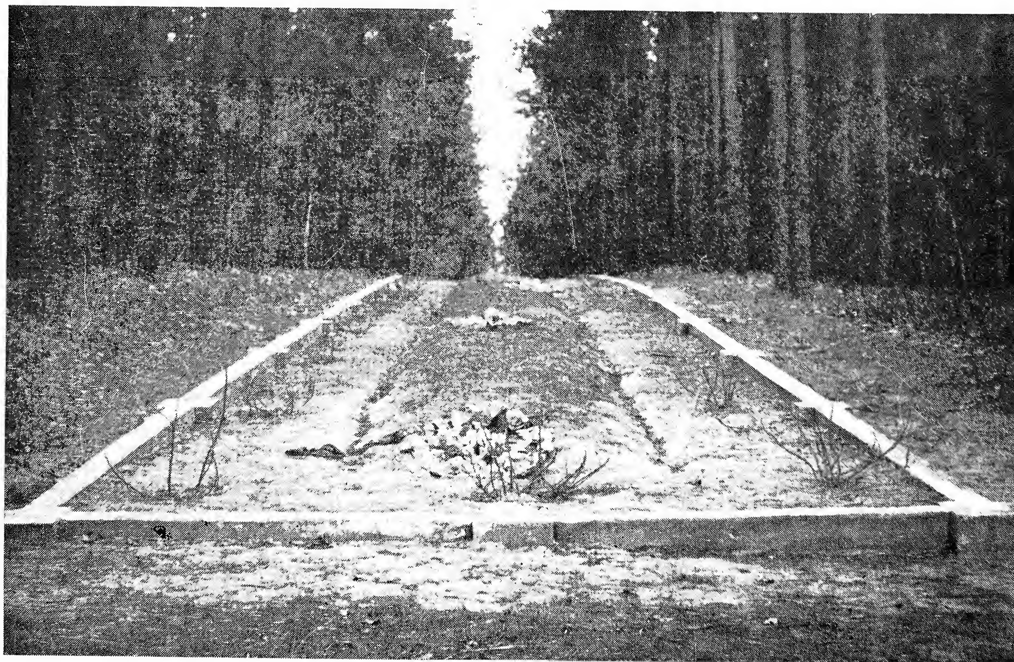
די 250 דערהרגעטע אויפן וועג צום באַן האָט מען באַ־גראָבן ביים וואַנט פון בית הקברות. דער שטאָט קאָמיסאַר איז געקומען קאָנטראָלירן די קברים. ווען ער האָט דערזען אַ שריפט אויפן וואַנט „על קידוש השם״, האָט ער געפרעגט ביי לוסטמאנען, פון „חברה קדישא״, וואָס דאָס באַדייט. לוסט־מאַן האָט אים געענטפערט, אַז ער ווייסט נישט. האָט ער אים דערשאָסן און אַריינגעשטויסן זיין קערפּער אין געמיינזאַמען קבר. צווישן די 250 הרוגים איז געווען דער דיין, מיטגליד פון בית־הדין, ר׳ יוסף רייך, וועלכער איז געווען באַקאַנט מיט זיין צונאָמען דער „רויטער יאָסל״.

די איינוואוינער פון „מושב זקנים״ האָט מען נישט גע־בראַכט צום באַן, זיי זענען געקומען אָן טאָרבעס, נאָר איינ־געוויקלט אין טלית און תפילין. מ׳האָט זיי געשיקט גלייך צום וואַלד גלאָגעוו און דאָרט דערהרגעט.

די לייטונג פון געטאָ איז געווען איינקוואַרטירט אין צוקערס הויז גאָרנאָצאַרסקה גאַס (טעפּער־געסל). אין דעם טאָג פון דער אויסזידלונג האָט מיר אַ ווּאונק געגעבן אַן אָפיציר פון ס.ס. איך זאָל אַרויף מיט אים אין הויז. ער האָט אויפגעבראָכן מיט זיינע הענט און געזאָגט: „גאָט מיינער, גאָט מיינער, וואָס זיי (די דייטשן) טוען״.

אין קלויז פון רימענעווער חסידים איז געווען אַ אָפּטיי־לונג פון אומהיילבאַרע קראַנקע און דער אויפזעער־דאָקטאָר איז געווען ד״ר האופמאַן, אַ יידישער דאָקטער פון ברעס־לאו. אין דער ערשטער אויסזידלונג האָט מען אָנגעלאָדן די קראַנקע אויף האַנט־וועגעלעך און מ׳האָט זיי געברענגט צום קאָנצענטראַציע פּלאַץ. אין וועג האָבן זיי אָפּגעזאָגט „ווידוי״, ווייל זיי האָבן געוואוסט, אַז דאָס איז זייער לעצטער וועג.

דער „יודנראַט״ האָט זיך געפונען אינעם הויז פון די

ברודער־קבר פון טויזנטער דערמאָרדעטע יידן פון ריישע און אומגעבונג אין די גלאָגעווער וועלדער. די לענג 150 מעטער.

Common Grave of thousands of Rzeszower Jews, murdured in the Glogow forests. The grave is 150 meters long.

ברידער שיף, גאָלד־יוועלירער אין ריישע. די פֿאַמיליע שיף איז אומגעקומען אין לעמבערג. ביי אונדז אין שטאָט איז געווען אַ זיגלמאַכער ציגנער, ער האָט זיך פֿאַרשטעלט פֿאַר אַ קאַטוילישן פּאַסטאָר, כדי זיך צו ראַטעווען. עס האָט אים דערקענט אַ געסטאַפּאָ־מאַן, און געכאַפּט אים אין פּשעמישל און געבראַכט קיין ריישע, וווּ ער האָט אים דערשאָסן.

אין געטאָ איז אויסגעלאָשן געוואָרן יעדער פֿונק פֿון האָפֿענונג. אפֿילו די אָפּטימיסטן האָבן געזאָגט: מיר זענען לעבעדיקע מתים.

דעם ערשטן טאָג פֿון דער אויסזידלונג האָט דער קרייז־האַופּטמאַן ד״ר אייהאַוז פֿאַרלאָזן די שטאָט אויף עטלעכע טעג. ווען ער איז צוריקגעקומען האָט ער געפֿאָדערט פֿון ד״ר בעני כהנא ער זאָל אָנשרייבן אַ רעאַלן ראַפּאָרט וואָס עס האָט פּאַסירט אין שטאָט אין די טעג פֿון זיין אָפּוועזנקייט, און ער זאָל באַצייכענען, אַז דאָס האָט פּאַסירט ווען ער איז געווען אָפּוועזנד. ער איז געווען אַ שונא ישראל מיט דער פֿינצטערקייט פֿון זיין האַרץ. „איך מוז נאָך זען איינמאָל די שטאָט אָן יידן״ — האָט ער זיך נוהג געווען צו זאָגן אין יאָר 1940 ווען ער האָט געזען יידן אין גאַס מיט צוגעבונדענע בענדער.

אַלע אויסגעזידלטע זענען געפֿירט געוואָרן קיין בעלזעץ.

אין יולי 1942 זענען פֿאָרגעקומען די צווייטע דריטע און פֿערטע אויסזידלונג. די שפּורן פֿון די אויסזידלונגען זענען נישט געווען אַזוי בלוטיק ווי די פֿון דער ערשטער אויסזידלונג אין יולי 1942. דער געטאָ איז איינגעשרומפּן געוואָרן, די יידן זענען געווען געצוווּנגען אָפּצוליידיקן זייערע וווינונגען אין געטאָ איין גאַס נאָך דער אַנדערער און פֿאַריכטן די אָפּגעליידיקטע וווינונגען. די אָפּגעליידיקטע גאַסן האָט מען אָנגעשלאָסן צום אַרישן זייט און די וווינונגען האָט מען אַוועקגעגעבן צו די פּאָליאַקן, אַנשטאָט זייערע וואוינונגען אויף גאַס יאַגיעלאָנסקאַ וועלכע זענען איבערגעגעבן געוואָרן צו די דייטשן. דער געטאָ איז צעטיילט געוואָרן אויף צווייען. איינער רעכטס צו באַלדאַכאָווקאַ (Baldachowka), און די צווייטע לינקס. דאָס איז געווען אין האַרבסט 1942. דער מזרח־געטאָ (Ostgheto), דער געטאָ פֿון אַרבעט, איז געווען אונטער דער אויפֿזיכט פֿון ס. ס. מיטן דייטשן נאָמען „יודישעס צוואַנגס־אַרבעטס־לאַגער״.

דער ערשטער אָנפֿירער איז געווען אַ ס. ס.־מאַן באַכער (האַופּט שאַרפֿירער) אַ נייער דייטש, אַ דעגענעראַט. דאָס אָסט־געטאָ איז געווען אונטער דער אויפֿזיכט פֿון דער ס.ס. אַ געשלאָסענער לאַגער, אַרומגערינגלט מיט שטעכיקע דראָט און באַלויכטן מיט פּראָזשעקטאָרן. די איינוואוינער האָבן זיך געמוזט צושטעלן יעדן טאָג צום אַפּעל, די בעטן זענען אַרויסגענומען געוואָרן פֿון די צימערן און אויף זייער פּלאַץ האָט מען אַריינגעבראַכט הילצערנע סאָפּעס. צווישן מענערשן און פֿרויען לאַגער איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן אַ מחיצה. דער אויפֿזיכט אויף דעם פֿרויען לאַגער איז געווען אין די הענט פֿון דער פֿרויען פּאָליציי. ס׳איז נישט געווען קיין באַזונדערע גרויזאַמע פֿאַלן, אַזוי ווי אין פּלאַשאָווער לאַגער (Plaszow), וואוהין מ׳האָט נאָכדעם אַריבערגעפֿירט די איינוואוינער בעתן ליקווידירן דעם געטאָ.

דער קאָמאַנדיר באַכער האָט פֿאַרבאָטן די מענער צו באַזוכן ביי די פֿרויען און ווער ס׳האָט נישט אָפּגעהיט דעם באַפֿעל האָט אים געדראָט טויט־שטראָף. אַנטקעגן דעם מזרח־געטאָ (Ostgheto), איז אויפֿגעשטעלט געוואָרן אַ מערב־געטאָ (Westgheto), אָדער ווי מ׳האָט אים גערופֿן שמעלץ־געטאָ (Schmelz), דאָרט האָט מען באַזעצט אַלטע לייט, קינדער און נישט פֿעאיקע צו אַרבעט. די אָפּטיילונג איז געווען אַרומגערינגלט מיט שטעכיקע דראָט און איז געשטאַנען אונטער דער אויפֿזיכט פֿון דער געסטאַפּאָ. די משפחות זענען געווען צעשיידט, עלטערן אין מזרח־געטאָ, און די קינדער אין שמעלץ־געטאָ. דאָס וואָרט שמעלץ באַדייט: צעלאָזונג, שמעלצונג, דער סימבאָל נאָמען פֿון אומגעבראַכט ווערן.

דעם 15.8.42 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפֿעל, אַז אַלע פֿרויען מיט די קינדער דאַרפֿן זיך רעגיסטרירן אין אַרבעטס־ביוראָ, אויך דאַן האָבן די יידן אויסגעטייטשט דעם באַפֿעל אין אָפּטימיסטישן גייסט. דאָס הייסט, אַז די פֿרויען וואָס זענען באַלאַסטעט מיט קינדער, וועלן זיין פֿריי פֿון צוואַנגס־אַרבעט. האָט זיך אָנגעהויבן אַ באַוועגונג פֿון צעטיילן די קינדער, אַ פֿרוי אָן קינדער האָט באַקומען פֿון פֿרויען מיט פֿיל קינדער אַ קינד, ענלעך צו אַ גמילות־חסד, כדי זי זאָל קענען קריגן אַ באַפֿרייאונג פֿון צוואַנגס־אַרבעט. ווען די פֿרויען מיט די קינדער האָבן זיך צונויפֿגעזאַמלט ביים אַרבעטס־אַמט, זענען זיי אַרומגערינגלט געוואָרן דורך אַ גרופּע ס.ס.־לייט און אָפּגעשיקט געוואָרן אינעם פֿאַרניכטונגס־לאַגער בעלזעץ. צו זיי האָט מען צוגעגעבן צוויי מענער, איינער פֿון זיי — ד״ר צינעמאַן, וויצע־דירעקטאָר פֿון שפּיטאָל. איך האָב זיך געוואָנדן צום אינספּעקטאָר פֿון אַרבעטס־ביוראָ, דעם דייטש פֿייפֿער, און אים געבעטן ער זאָל נישט אַוועקנעמען פֿון מיר מיין פֿאַרטרעטער, האָט ער אָפּגעזאָגט מיין בקשה מיטן מאָטיוו, אַז אויך דאָרט דאַרף מען דאָקטוירים. מיר האָבן דאַן נישט געוואוסט וואוהין מ׳שיקט זיי. דער יודנראָט האָט צונויפֿגעזאַמלט געלט, און באַצאָלט פּאָליאַקן, זיי זאָלן נאָכפֿאָרשן און אונדז איבערגעבן, וואוהין דער טראַנספּאָרט ווערט געשיקט. ס׳זענען געווען פּאָליאַקן, וועלכע האָבן אונדז איבערגעגעבן פֿאַלשע אינפֿאָרמאַציעס. נאָר איינער פֿון די שליחים האָט דערציילט, אַז מ׳שיקט זיי אין אַ פֿאַבריק פֿון זייף, דאָרט מאַכט מען זייף פֿון יידישע קערפּערס. „אַלעס פֿאַר זייף״ (Wszystko na Mydlo).

איך האָב געוואוינט אַ סך יאָרן צווישן דייטשן, איך האָב געלערנט ביי זיי, און איך וואָלט געווען מער גענויגט צו גלויבן, אַז די סלאַווישע פֿעלקער, אוקראַינער און פּאָליאַקן, זענען פֿעאיק צו אַזעלכע שרעקלעכע מעשים. איך בין נישט געווען גערעכט און איך האָב זיך דערמאָנט אָן דעם ווינער שריפֿטשטעלער דעם ייד קאַרל קראַוס, וואָס האָט געזאָגט: „די דייטשן זענען נישט נאָר אַ פֿאָלק פֿון דיכטער און דענקער, נאָר אויך אַ פֿאָלק פֿון פּאָליציאַנטן און הענגער.

אָוונט צייט, ווען די מענער האָבן זיך אומגעקערט אין געטאָ פֿון דער אַרבעט אין דרויסן און האָבן נישט געטראָפֿן

זייערע פרויען, האָבן זיי אויסגעבראָכן מיט אַ געוויין, און אַ ביטערע פאַרצווייפלונג האָט באַהערשט דעם לאַגער, מיט שווערוקייטן האָבן זיך באַרואיקט די געמיטער — די יודנראַט מענטשן, און די אָרדנונגס־האַלטער האָבן געדראָט מיט דער געסטאַפּאָ, אַז זיי וועלן אומברענגען אַלעמען, אויב מיר וועלן זיך אויפבונטעווען, די מענער האָבן געענטפערט: „מיר זענען גרייט צו שטאַרבן". צום סוף האָבן זיי זיך באַרואיקט און דער שקלאַפן־לעבן האָט זיך געצויגן ביז נאָוועמבער 1942. דאָס איז געווען אַ שטילקייט פאַר אַ נייעם שטורעם; פאַר אַ פרישער שרעק. אין נאָוועמבער האָט מען פאַרדאָפּלט און פאַרשטאַרקט די שטעכנדראָט פלויטן.

דאָס איז געווען אָונט דעם 15.11.42. דער יודנראַט האָט צו וויסן געגעבן, אַז דורכן וועג באַלדאַכאָווקא וועט מען דורכפירן, פון רוסישן פראָנט, פאַרוואונדעטע דייטשע מיליטער־לייט און ס׳איז פאַרבאָטן — אונטער דער דראָאונג פון טויט־שטראָף — צו רעדן מיט די פאַרוואונדעטע. מיר האָבן געפילט, אַז עס דערנענטערט זיך אַ שרעקלעכע זאַך.

דער יודנראַט האָט פראָקלאַמירט דעם באַפעל פון געסטאַפּאָ, אַז איינוואוינער פון געטאָ מוזן זיך צושטעלן אויפן ציילונגס־פּלאַץ מיט די אַרבעטס־קאַרטן און זיי האָבן צוגעגעבן, אַז ס׳איז זיך נישטאָ וואָס צו שרעקן פאַר אויסזידלונג, ווייל קיין אויסזידלונג קומט איצט נישט אין באַטראַכט. דעם 15.11.42, ווען מיר האָבן געהערט וועגן דער דאָזיקער גזירה, האָט אונדז אָנגענומען אַ פאַרצווייפלונג, די גאַנצע נאַכט האָבן מיר נישט צוגעמאַכט קיין אויג, מיר האָבן געטרונקען כדי צו צעמישן אונדזער באוואוסטזיין, און פאַרטעמפּן אונדזער האַרץ.

6 אַזייגער אינדערפרי זענען מיר דערשינען אויפן קאָנצענטראַציע פּלאַץ. ס׳איז געווען אַ שרעקלעכער טאָג. אַ שניי אויסגעמישט מיט אַ רעגן האָט אָנגעפילט דעם פּלאַץ, מיר זענען געשטאַנען אין בלאָטע, דורכגענומען מיט קעלט. אַ שטורעם־ווינט האָט אויפגעטרייסלט די שטעכיקע פלויטן, פון אויבן אויף דעכער האָבן געקראַקעט וואָראָנעס, אַזוי ווי זיי וואָלטן באַגלייט אונדזער האַרץ געשריי.

אויך איך און מיין פרוי זענען דערשינען אויפן קאָנצענטראַציע־פּלאַץ, זי זאָגט צו מיר: מ׳וויל צונעמען אונדזערע קינדער". די געסטאַפּאָ־לייט מיט שטאָלענע היטלען אויף די קעפּ רויען זיך אַרום. דער געסטאַפּאָ־באַאַמטער לייהמאַן האָט באַפוילן דעם ד"ר בעני כהנא, אַז מען זאָל די קינדער ברענגען אין קינדער־גאָרטן. מיר האָבן געהאַט צוטרוי צו דעם דאָזיקן לייהמאַן. דער קאָנצענטראַציע־פּלאַץ האָט זיך געפונען ביים אַריינגאַנג־טויער פון געטאָ. מ׳האָט אַוועקגעשטעלט אַ לאַנגן טיש, אַרום זענען געזעסן דער שטאָט־קאָמאַנדיר, די געסטאַפּאָ, די פּאָליציי, אַ באַאַמטער און סעקרעטאַרן. פריער האָט מען גערופן די מענער. זיי האָבן מיטגענומען מיט זיך די קינדער, מיינענדיק, אַז די אַרבעטס־קאַרטן וועלן זיי ראַטעווען. עס איז דערשינען דער ערשטער. מ׳האָט אים געפרעגט וואו ער אַרבעט. דער ענטפער: איך אַרבעט אויף דער מזרח באַן־סטאַציע. מען האָט אים געלאָזט פאַרלאָזן דעם פּלאַץ, און דאָס יינגל האָט מען פאַרהאַלטן. דאָס זעלבע האָט מען געפרעגט דער פרוי, וואו זי אַרבעט. דער ענטפער: איך אַרבעט אין ניי־וואַרשטאַט. איר האָט מען געלאָזט פאַרלאָזן דעם פּלאַץ, און דאָס מיידל האָט מען פאַרהאַלטן. פיל פרויען האָבן זיך נישט געוואָלט שיידן מיט די קינדער. אויך פון מיר, אַלס הויפּט דאָקטאָר פון געטאָ און לאַגער, וועלכער האָט דערלאַנגט זיי מעדיצינישע הילף, האָט מען גענומען מיין טאָכטער, 12 יאָר אַלט, נאָכדעם האָט מען גערופן מיין פרוי און מ׳האָט איר געפרעגט וואו זי אַרבעט. זי האָט געענטפערט, אַז זי אַרבעט אין די קיכן. זי האָט מען אַרויסגעלאָזן. די טאַכטער איז פאַרבליבן אויפן פּלאַץ. אין איין מינוט זענען די האָר ביי איר גרוי געוואָרן. מיין פרוי האָט זיך געוואָנדן צו מיר. איך זאָל זיך באַמיען צו ראַטעווען די טאָכטער. איך האָבן זיך געוואָנדן צו ד"ר אייהאוז, דעם קרייז־האופּט־מאַן, און געזאָגט אים: „דאָס איז מיין איינציקע טאָכטער. איך בעט דיר, באַפריי מיין טאָכטער. איך אַרבעט אַלס דאָקטאָר, זאָל דאָס זיין מיין לוין פאַר מיינע ליידן". ער ווענדעט זיך צום שעף פון געסטאַפּאָ און באַשליסט צו באַפרייען די טאָכטער פון דאָקטאָר. איך האָב זיך צעוויינט, און דאָס אַלץ האָט מיר נישט געהאָלפן. איך האָב נישט זוכה געווען צו ראַטעווען מיין טאָכטער און נישט מיין פרוי. איך האָב זיי ביידן פאַרלאָרן נאָך איידער די קריג האָט זיך געענדיקט. מיין טאָכטער איז געווען פון די לעצטע קינדער וועלכע די מוטערס האָבן געראַטעוועט באַהאַלטנדיק זיי אין זעק און די שאַפעס.

מיט עטלעכע שעה שפּעטער זענען געקומען צוויי אָפיצירן און האָבן געפרעגט ווי איז דער נאָמען פון מיין טאָכטער. מענטשן האָבן אונדז געטרייסט מיט דער האָפענונג, אַז אונדזער טאָכטער וועט צוריקקומען צו אונדז. מיר אַלע האָבן זיך קאָנצענטרירט אין דער הויז פון לייזער לעוו, מעלקעריי אייגנטימער, זיין זון אירווינג לאָו געפינט זיך אין ניו־זשערסי, אַמעריקע, אַ געזעלשאַפטלעכער טוער און פילאַנטראָפּ, אַ באַוואוסטער אינעם יידנטום פון דער דאָזיקער מדינה. דורך די פענצטער האָבן מיר געזען ווי מען לאָדנט אָן די קינדער אויף די אויטאָמאָבילן. מוטערס האָבן געוויינט און געשריגן, זיי האָבן געקראָגן היסטעריע־אַטאַקעס. זייערע געשרייען זענען דערגאַנגען ביזן הימל, ז ייהאָבן געקלאַפּט דעם קאָפּ אָן וואַנט. פאַר די אויגן פון די מוטערס, משוגענע פאַר ווייטאָג, האָבן די דייטשן אַוועקגעריבט זייערע לעצטע קינדער. זיי זענען געבליבן אָן קינדער.

ס׳איז אָפּגעשניטן געוואָרן פון אונדז יעדע האָפענונג און מיר האָבן געהאָפט אויף איין דערלייזונג — דער טויט.

די איבערגעבליבענע האָבן פאָרטגעזעצט זייער אַרבעט אין די לאַבאָראַטאָריעס, וואַרשטאַטן אויסערן געטאָ, אונטער דער אָנפירונג פון דייטשן. דער קאָמאַנדיר פון „אָסט־געטאָ" באַכער איז געווען אונטערגעוואָרפן גלייך צו דעם ס. ס. קאָמאַנדיר אין קראָקע און נישט צו דער רייכסהאָף־מאַכט. ער איז געווען אין שלעכטע באַציאונגען מיט דער אָרטיקער געסטאַפּאָ.

איינמאָל האָט ער גערופן די יידישע אָרדנונג־האַלטער און האָט זיי באַפוילן נישט אַריינצולאָזן אין לאַגער קיין געסטאַפּאָ־לייט. ווען זיי זענען געקומען צום אַריינגאַנגס־

טויער, האָט זיי דער שומר באַוויזן באַכערס באַפעל. דער ענין האָט זיך געענדיקט מיט דעם וואָס באַכער איז אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַן אַנדער פּלאַץ און אויף זיין אָרט איז אָנגעקומען שאָפּקע אין אָנפאַנג אַ מער באַקוועמער מאַן ווי באַכער. ער האָט אָפּגעשאַפן די שמיץ־שטראָף. ווען אַ מאַן האָט באַזוכט זיין פרוי אין צווייטן לאַגער, האָט ער אים נישט באַשטראָפט מיט קיין טויט־שטראָף נאָר מיט געלט, און פאַר דעם געלט האָט ער איינגעקויפט ברויט פאַר די יידן אין „שמעלץ־געטאָ". מיר האָבן זיך נישט געשראָקן פאַר אים ווי פאַר דעם טיראַן באַכער. דער שעף פון אָרדנונגס דינסט .O. D איז געווען גאַרעליק, אַן איינוואוינער פון לאָדז, געוועזענער לויטענאַנט אין פּוילישן מיליטער. ער האָט אפילו פאַרגעלייגט שאָפּקען, ווען די רוסן האָבן זיך דערנענטערט, צו פאַרבייטן די דייטשע מונדירן און ער וועט אים העלפן אַנטלויפן אין וואַלד, ס'וועט אים קיין שלעכטס נישט געשען. גאַרעליק איז צום אָנהויב געווען אַ צוו האַרבער, און נאָכדעם איז ער געוואָרן אַ סאָלידער. ער איז געווען אין גוטע באַציאונגען מיט שאָפּקען, דעם קאָמאַנדיר פון לאַגער. אָט דער שאָפּקע האָט גאַנץ אָפּט געראַטעוועט יידן. ער האָט געהאַט אַ ספּעציעלן סענטימענט צו ריישע.

ווען ער איז אַריבערגעגאַנגען פון ריישע אין קאָנצענטראַציע לאַגער קיין פלאַשאָוו, פלעגט ער פאַרלייכטערן די וועלכע שטאַמען פון ריישע. שאָפּקע איז געווען קאָמאַנדיר J.Z.A. (אַרבעטער־קאָמאַנדיר) אין ריישע ביז צו דער ליקווידאַציע אין יאַנואַר 1944.

ס'איז געווען אין דער צייט פון קאָמאַנדיר באַכער, יעדער ייד מיט זיינע קליידער האָט זיך גערעכנט ווי דער אייגנטום פון די ס. ס. איינמאָל אין דער צייט פון ציילונג (Apell) האָט ער געטראָפן אַ ייד, וועלכער איז געווען אָנגעטאָן צוויי פאָר הויזן. ער האָט צוגערופן צוויי יידישע אָרדנער און זיי באַפוילן אַראָפּצולאָזן 20 שמיץ אין דער רעכטער און אין דער לינקער זייט פון זיין הינטער חלק. די אָרדנער האָבן געשלאָגן מיט חסד, האָט ער דעריבער באַפוילן די אָרדנער זיך אויסטאָן און האָט זיי געוויזן ווי מען שלאָגט. נאָכדעם האָט ער אים אַריינגעפירט אין קאָרידאָר און געשאָסן.

איינמאָל האָט מען מיר גערופן צו קומען צו באַכערן, ער האָט זיך באַקלאָגט אויף בויך־שמערצן. איז דאָס אַ שטראָף פון הימל אויף מיין באַציאונג צו יידן?" — האָט ער געפרעגט. איינמאָל האָט ער באַפוילן אַריינצופירן מיין פרוי אין שמעלץ־געטאָ. איך האָב זיך צו אים געוואָנדן מיט אַ פראַגע, אויב איך וועל אויך קענען מיטגיין מיט מיין פרוי, ווייל נישט איינמאָל האָט ער געזאָגט, אַז אין געטאָ זענען נישט נויטיק קיין דאָקטוירים. צומאָרגנס האָט ער אומגעקערט מיין פרוי אין אָסט־געטאָ, זי זאָל אַרבעטן נישט אין קיך, נאָר נעבן מיר אין שפּיטאָל. דער סוף פון באַכערן איז געווען, אַז ער איז געשטאָרבן אין משוגעים הויז. שאָפּקען, וועלכער איז געקומען אויף זיין אָרט, האָבן די פּאָליאַקן פאַראורטיילט צום טויט אין קראקאָ, נאָך דער מפּלה פון די דייטשן.

פאַרן געריכט־זאַל אין קראקע האָט עדות געזאָגט קעגן אים לאָלא ווייס (איצט אין ישראל). זי האָט געזאָגט, אַז ער האָט אויך געטאָן פיל טובות פאַר יידן און אויך פאַר איר, ווייל ער האָט איר געראַטעוועט, אָבער זי האָט באַשטעטיקט, אַז זי האָט געזען ווי ער האָט דערשאָסן 14 יידן.

איך קען נישט דערציילן און שילדערן אַלעס נאָכאַנאַנד. איך מאַך איבערשפּרונגען. איך דערמאָן זיך און קער זיך אום צוריק, די קייט פון דער דערציילונג ברעקלט זיך. איך דערמאָן זיך אָן אַ רינג און טיגל אים צו צו דער קייט, ווען אפילו נישט אויפן אָרט.

מיר וועלן זיך אומקערן צו שאָפּקען, צו דעם מאָרד פון די פרויען אין שעבניא (Szebnia), וואָס די פּאָליאַקן האָבן אונדז דערציילט. איך האָב זיך געוואָנדן צוזאַמען מיט גאַרעליקן צו שאָפּקען און אים געפרעגט, צי ס'איז ריכטיק די ידיעה. „גלויבט נישט אין נאַרישקייטן און פאַנטאַזיעס פון די פּאָליאַקן — האָט ער אונדז געזאָגט — איך בין גרייט צו פאָרן און אויפקלערן צי ס'איז ריכטיק די ידיעה". ער איז געפאָרן און צוריקגעקומען און ווי אַ טיפּישער דייטש האָט ער געזאָגט : „ס'איז נישט ריכטיק די ידיעה, נישט 400 פרויען זענען דערהרגעט געוואָרן, נאָר בלויז 360". דער קאָמאַנדיר פון שעבניא האָט געמאַכט די זאַך אויף זיין אייגענעם וויסן און ער איז פאַראַנטוואָרטלעך.

ער האָט מיך געוואָלט שיקן אין לאַגער שעבניא אין דער באַגלייטונג פון מיין פרוי און קינד, צו דינען דאָרט אַלס דאָקטאָר אין לאַגר פון אוקראַאינישן גאַרניזאָן.

ווען די יידן פון געטאָ האָבן זיך דערוואוסט וועגן דער שחיטה אין שעבניא, האָבן זיי אָנגעהויבן צו אַנטלויפן, כדי מ'זאָל זיי נישט שיקן קיין שעבניא. פון 100 גרופּע־מענטשן זענען געבליבן בלויז 42. שאָפּקע האָט געקראָגן אַ פאָרוואורף און כדי זיך אַליין ראַטעווען, האָט ער אין איינעם אַ טאָג אויסגעקליבן 14 בחורים, כלומרשט צו באַשעפטיקן זיי ביים אויסלאָדן קוילן פון וואַגאָנען. נאָך מיטאָג איז באַפוילן געוואָרן זיך צושטעלן אויפן אַפּעל פּלאַץ. אין טויער זענען אַריין געסטאַפּאָ־לייט, אוקראַאינישע פּאָליציי און שאָפּקע האָט אויסגערופן 14 נעמען פון די אויבנדערמאָנטע בחורים. ער האָט זיי אַריינגעבראַכט אין אַ צימער, וואו עס איז געווען אַ פענצטער צו דער אַרישער זייט. די בחורים האָבן דערפילט דעם שאָטן פון מלאך המות און זיי זענען אַלע אַנטלאָפן. די געסטאַפּאָ־לייט זענען אַריין אין צימער און קיין איינעם נישט געטראָפן. דאַן האָט שאָפּקע באַפוילן אַלעמען זיך אויסצוטאָן, ער האָט געהרגעט 12 אַנדערע בחורים און די איבעריקע אַהיים געשיקט. אין לאַגער זענען מיר געבליבן ווייניקער. ווען מיין טאָכטער האָט דערזען דאָס בלוט פון די דערהרגעטע, האָט איר אָנגעכאַפּט אַן אַטאַקע פון היסטעריקע. נאָך די דאָזיקע געשעענישן איז שאָפּקע אַריין אין די צימערן. דאַן האָבן זיך באַזעצט די איבערגעבליבענע אין איין הויז. ער איז אַריין אויך צו מיר אין צימער. ער האָט דערקענט מיין טאָכטער. „וואָס טוסטו גרעטכען", האָט ער איר געפרעגט. ווען ער האָט דערזן, אַז זי האָט אָפּגעוואָנדן איר פּנים פון אים. צומאָרגנס איז ער אַריין צו מיר אין שפּיטאָל זיך פאַרענטפערן זאָגנדיק : „איך בין געווען געצוואונגען דאָס צו טאָן, כדי די

געסטאַפּאָ זאָל נישט אויסהרגנען אַלעמען. איך בין שוין נישט דער זעלבער אַלטער שאַפּקע״.

דאָס האָט פּאַסירט אין פרילינג, איך בין געגאַנגען צום מערב־געטאָ (שמעלץ־געטאָ) און איך האָב אָנגעטראָפן ד״ר האופטמאַן, דעם דאָקטאָר פונעם דאָזיקן געטאָ. אַן איבערגע־געבענער דאָקטאָר צו די קראַנקע פונעם געטאָ. ער האָט אויס־געזען מרה־שחורה׳דיק, און האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט גרויסע היץ וואָס שוואַכט אָפּ זיין קערפּער. ביינאַכט האָט מען מיך גערופן צו אים, איך האָב אים געטראָפן גוסס׳ן. אַ פלעק־טיפוס האָט אים אַוועקגעלייגט. ביז דער לעצטער מינוט האָט ער געדינט זיינע חברים אין ליידן. די מגפה האָט זיך פאַר־שפּרייט אין מזרח־געטאָ און פאַרשלונגען פיל קרבנות. די משפחה־קרובים האָט מען דערלויבט צו באַגלייטן די טויטע נאָר ביזן טויער פונעם געטאָ, עס איז זיי געווען פאַרבאָטן ממשיך צו זיין ביזן בית הקברות.

איך בין געווען פאַרצווייפלט, די איינוואוינער פון מערבדיקן געטאָ זענען נישט געווען פאַרפליכטעט צו אַרבעטן. זיי האָבן נאָר געדאַרפט אַרבעטן ביים ריניקן. זיי זענען געשטאַנען אונטער דער אויפזיכט פון דער געסטאַפּאָ. אָבער דער מזרח־געטאָ איז געשטאַנען אונטער דעם אויפזיכט פון די ס. ס. און דער קאָמאַנדיר פון געטאָ איז געווען אונטער דער דירעקטער אויפזיכט פונעם שעף פון דער ס. ס.־פּאָליציי.

די פאַראַנטוואָרטלעכקייט וואָס איז געלעגן אויף מיר האָט מיך דערדריקט. איך האָב זיך געשראָקן אַז די קראַנקייט קען אַריבערגיין אויך אין מערב־געטאָ. איך האָב זיך געוואָנדן צום קאָמאַנדיר פון מזרח־געטאָ און אים פאַרגעלייגט ער זאָל פאַר־ווערן דעם דורכגאַנג פון מערב־געטאָ צום מזרח־געטאָ, ווייל עס זענען פאַראַן גריפּע־קראַנקע צווישן די איינ־געשלאָסענע אין מערב־געטאָ, איך האָב זיך געשראָקן זיי זאָגן, אַז די מגפה איז טיפוס.

אין דער אַלטער קאַזאַרמע פון עסטרייך־צייטן, אויף לעמבערגער גאַס, פלעגט מען מאַכן יעדע צוויי וואָכן אַ דיזינפעקציע קעגן לייז, און ווי ס׳זעט אויס, אָן נוצן, ווייל דווקא דאָרטן האָט מען זיך אָנגעשטעקט פון לייז. די לאַגע אין לאַגער איז געווען נישט צום אויסהאַלטן. 3 משפחות האָבן געוואוינט אין איין צימער און דאָס איז געווען די סיבה פונעם שמוץ.

די אַלטע אין מערב־געטאָ האָבן נישט געאַרבעט, זיי האָבן געוואוסט, אַז זיי זענען פאַרמשפּט צום טויט.

די מענטשן פון מזרח־געטאָ האָבן יאָ געאַרבעט ביי פאַר־שידענע פאַכן, זיי האָבן שטאָלצירט מיט דעם וואָס זיי אַר־בעטן און געהאָפט פאַרצוזעצן אַזוי ביזן ענדע קריג. אויפן אָרבל האָבן זיי געטראָגן אַ באַנד W אָדער R. דאָס באַדייט ווערמאַכט (שוץ), אָדער ריסטונג (באַוואָפנטער). זייערע עלטערן האָבן געוואוינט אין מערב־געטאָ. אויך די דאָקטוירים זענען קראַנק געוואָרן. נאָר איך און נאָך איין דאָקטאָר זענען געבליבן געזונט. איך האָב זיך געשראָקן פאַר אַ קאַטאַסטראָפע אַלס רעזולטאַט פון דער עפּידעמיע.

אַלזאָ, איך האָב אויסגעקליבן 10 יונגעלייט, געזונטע און שטאַרקע און גענומען ביי זיי בלוט צום אַנאַליזירן אין מיליטערישן לאַבאָראַטאָריום. דער אַנאַליז האָט באַוויזן נעגאַטיוו. ענדלעך בין איך אויך קראַנק געוואָרן. עטלעכע טעג בין איך געלעגן אָן באַוואוסטזיין. גלייך ווי איך בין קראַנק געוואָרן, האָב איך דערהערט הילכיקע טריט. דאָס זענען געווען דער קאָמאַנדיר פון מזרח־געטאָ און אַ אַרצט־אָפיציר פון ס. ס.

„אויך דו ביזט קראַנק?״ פרעגט דער קאָמאַנדיר. איך האָב אויף שנעל אָנגעטאָן מיין ווייסן כאַלאַט, און אים געזאָגט, אַז דאָס איז אַ גריפּע־עפּידעמיע און אים דערלאַנגט דעם שיין וואָס האָט באַשטעטיקט, אַז דער אַנאַליז באַווייזט נעגאַטיוו. דער דאָקטאָר האָט געגלויבט, אַז דאָס איז אַן אינפלוענציע. איך האָב נישט געקענט ממשיך זיין מיט די אַנאַליזן צוליבן מאַנגל אין געלט.

מיט עטלעכע טאָג שפּעטער האָב איך זיך דערוואוסט, אַז דער קרייז־האופטמאַן האָט צוויסן געגעבן דעם יודנראַט אין מזרח־געטאָ, אַז ער וועט קומען קאָנטראָלירן די לאַגע, ווייל ער האָט געהערט, אַז ס׳איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע, און אַז טאָג־טעגלעך זענען געווען טויט־פאַלן. צו אונדזער גליק איז ער אַליין נישט געקומען. אָנשטאָט אים האָט באַזוכט דער באַצירקס־דאָקטאָר, אַ פּאָליאַק פון פּאָזנאַן, אַ פיינער און באַליבטער מענטש, אויך ער האָט גענומען 3 געזונטע מענטשן און האָט געשיקט זייער בלוט צו אַנאַליזירן — זיי זענען באַשטעטיקט געוואָרן אַלס געזונטע.

פון איינעם פון די יידן האָט דער דאָזיקער דאָקטאָר באַקומען אַלס מתנה אַ ברילליאַנט, פונעם ביסל צירונג, וואָס איז אים געלונגען אויסצובאַהאַלטן. די מגפה האָט זיך גע־צויגן אַ צוויי מאָנאַט. ווען די מגפה האָט אויפגעהערט איז די אַרבעט פאַרגעזעצט געוואָרן אין די וואַרשטאַטן פונעם אָסט־געטאָ. די טאַפּעצירער, שניידער און שלאָסער האָבן גע־אַרבעט אינעווייניק אין געטאָ, און די יונגע גרופּן זענען אַרויסגעגאַנגען צו דער אַרבעט אונטער דער וואַך פון יידישע און פּוילישע פּאָליציאַנטן.

פון איין אויסזידלונג ביז דער צווייטער, האָט מען פאַר־געזעצט צו אַרבעטן, כאָטש מ׳האָט זיך שטענדיק געשראָקן, אַז נאָך דער שטילקייט וועט אויסברעכן אַ שטורעם. אינצווישן האָט זיך געוואָלט לעבן. לויטן באַפעל פון די דייטשן האָבן די יוגנט און די אָרדנער געשפּילט אין פוטבאָל און ס׳זענען פאַרגעקומען פאַרמעסטונגען צווישן מערב און מזרח געטאָ.

אין די דאָזיקע אומגליק יאָרן, האָט פיל פרויען באַגליקט איינצואָרדענען זיך און לעבן ווי פרויען פון אַרישן אָפּשטאַם. ס׳האָבן געטראָפן פאַלן, וואָס צוליב אַ מסירה זענען געכאַפּט געוואָרן יידישע פרויען מיט אַרישע דאָקומענטן. אין דער געסטאַפּאָ־ביוראָ האָט מען זיי פאַרזיכערט, אַז אויב זיי וועלן זיך מודה זיין, וועט מען זיי נישט הרגענען. מ׳וועט זיי נאָר אָפּשיקן אין געטאָ. און אַזוי אַרום זענען אָנגעקומען יעדעס מאָל אין געטאָ, נייע משפחות מיט זייערע קינדער.

איך האָב שוין פריער דערציילט, אַז אין יולי 1943 האָט מען זיך געסודות אין געטאָ, אַז אינגיכן וועט מען אַלעמען

אַריבערפירן אין דעם באַוואוסטן צו שאַנדע אַרבעטס־לאַגער אין שעבניא (Szebnia), נעבן יאָסלאָ.

אין אויגוסט האָט מען באַפוילן ד״ איינגעשלאָסענע אין מערב־געטאָ זיך צושטעלן צום אַפּעל. דער גאַנצער לאַגער איז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט ס. ס.־גרופּן. די יידן פון מערב געטאָ האָבן זיך צוגעשטעלט אין אַרבעטס־לאַגער באַלדאַכאָווקא און די יידן פון מזרח־געטאָ אין מזרח־געטאָ. ס׳איז כדאי צו באַצייכענען, אַז דער אַפּעל איז געמאַכט געוואָרן טאָג טעגלעך. מ׳האָט געציילט און אָנגערופןביים נאָמען אַלע אַרעסטירטע. אַ ראַפּאָרט וועגן דער צאָל פאַרהאַלטענע איז איבערגעשיקט געוואָרן יעדן טאָג אין דער ס. ס. אין קראקע. אין מערב־געטאָ האָבן זיך דאַן געפונען 380 מענטשן, אָנשטאָט 400 וועלכע האָבן געדאַרפט געשיקט ווערן קיין אָשוויץ. זענען געקומען געסטאַפּאָ־לייט אין מזרח־געטאָ און געכאַפּט 20 אַרבעטס מענטשן, כדי משלים צו זיין די צאָל פון 400 אין אַלעמען איבערגעפירט קיין אָשוויץ, לויט דער פאָדערונג פון שטאַב.

דאַן אין ריישע — אויגוסט 1943 — האָט מען נישט געוואוסט, אַז אין אָשוויץ זענען איינגעריכטעט געוואָרן גאַז־קאַמערן, אָבער מ׳האָט געוואוסט, אַז אָשוויץ באַדייט טויט.

צווישן די 20 יוגנטלעכע וועלכע מ׳האָט באַהעפט צו די 380, זענען געוועזן די בעסטע סטאָליארעס. האָט זיך געוואָנדן דער לייטער פון דער אָרדנונגס־דינסט גאָרעליק צום ס. ס.־קאָמענדאנט און זיך באַקלאָגט, אַז מ׳האָט צוגענומען ביי אים די בעסטע פאַכלייט, וועלכע זענען אים נויטיק. יענער האָט אים געענטפערט: „טישלעריי היר, טישלעריי דאָרט״, דהיינו: וואָס קימערט דאָס אונדז.

איך האָב שוין געהאַט דערמאָנט, אַז דער קאָמאַנדיר פון לאַגער, אַן ס. ס.־מאַן, וואָס איך האָב מטפל געווען מיט זיין פאַמיליע, האָט מיר געוואָלט אַריבערפירן קיין שעבניא, אַן אַרבעטס־לאַגער נעבן יאסלאָ, איך זאָל דאָרט דינען אַלס דאָקטאָר פון לאַגער. מיין פרוי איז געווען קעגן. בין איך געגאַנגען צו אים 11 אַזייגער ביינאַכט און אים געבעטן ער זאָל אונדז איבערלאָזן מיט דער סדרנים־ און עוואַקואַציע־גרופּע. שאָפּקע האָט מיר געזאָגט, אַז ער וועט נעמען מיין טאָכטער מיט זיין מאַשין. ס׳איז אָנגעקומען דער הויפּט־דאָקטאָר פון מיליטערישן לאַגער שעבניא און פאָרגעלייגט מיר צו פאָרן מיט אים. „איך האָב אַ מיידעלע״ — האָב איך אים געזאָגט שטילערהייט, כדי די געסטאַפּאָ־לייט זאָלן נישט הערן. איך בין באַפּולמעכטיקט נאָר אויף די ענינים פון מעדיצין, האָט ער מיר געענטפערט און האָט מיר דערלויבט צו פאַרבלייבן ביי דער סדרנים־און עוואַקואַציע־גרופּע אין געטאָ ריישע. אַלזאָ, איך בין פאַרבליבן אין מזרח־געטאָ צוזאַמען מיט נאָך 80 מענטשן. דער מערב־געטאָ איז ליקווידירט געוואָרן.

אין האַרבסט 1943 איז פאָרגעקומען די לעצטע אויסזידלונג. ס׳זענען געבליבן בלויז 100 יוגנטלעכע פון דער עוואַקואַציע־גרופּע. דאַן איז אַנטלאָפן לאָטקע גאָלדבערג פון שעבניא־לאַגער, נעבן יאסלאָ, און זיך צוריקגעקערט אין געטאָ. שאַפּקע האָט איר דערקענט און האָט איר אָנגערופן ביים נאָמען (ער האָט אַלעמען געקענט ביי די נעמען). לאָטקע וואָס טוסטו דאָ, דיר קומט אַן אייזערנעם קרייץ, מיטן ראַנג 1 פאַר אַזאַ דעזערציע — און ער האָט איר אומגעקערט אין געטאָ אַריין. באַכער וואָלט איר געווען באַלד הרגענען. לאָטקע איז אַנטלאָפן פון פרויען־לאַגער שעבניא, וואו מען האָט אויסגעהרגעט אַלע פרויען, צווישן זיי איר מוטער. אין איר האָט די קויל נישט געטראָפן. זי האָט זיך געמאַכט, אַז זי איז טויט און ביינאַכט איז זי פון דאָרט אַנטלאָפן און אָנגעקומען אין ריישער געטאָ.

אויך די אַרבעטער אין מזרח־געטאָ, וועלכע מען האָט באַשטימט אָפּצושיקן קיין שעבניא, זענען געווען פאַרצווייפלט. זיי האָבן געזען, אַז די אַרבעטס־געצייג און מאַשינען זענען געבליבן אין לאַגער. זיי האָבן זיך געוואָנדן צום קאָמאַנדיר פון לאַגער און ער האָט זיי באַפוילן אָנלאָדן די אַרבעטס־געצייג אויף די אויטאָס און זיי ברענגען צום באַן צוזאַמען מיט די אַרבעטער.

די פאַרצווייפלטע האָבן זיך באַרואיקט און געגלויבט, אַז זיי גייען אַרויס צו אַרבעטן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די וואָס האָבן געאַרבעט אין מזרח־געטאָ זענען געשיקט געוואָרן קיין שעבניא און די מענטשן פון מערב־געטאָ — קיין אָשוויץ.

דעם הויפּט־באַגרעבער אויפן בית הקברות האָט מען גערופן עויזעראָוויטש׳ דער דאָזיקער מענטש האָט געבראַכט צו קבורה אויפן יידישן בית הקברות אַלע געסטאַפּאָ־קרבנות, צווישן זיי אויך פּאָליאַקן, וועלכע זענען דערהרגעט געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ. איין טאָג איז ער אַנטלאָפן און מיט זיך אַרויסגעראַטעוועט זיינע צוויי טעכטער, אַריבערפירנדיק זיי אין אַ טויטן־וואָגן. עס איז אים געלונגען צו באַהאַלטן די טעכטער ביי קריסטן. דער דאָזיקער באַגרעבער געפינט זיך איצט אין אַמעריקע און ער איז אַ רייכער מאַן. ער האָט עדות געזאָגט פאַרן געריכט קעגן דעם געסטאַפּאָ־אָנפירער אין ריישע — מאַק.

אַלס דערגענצונג פון דער געשיכטע וועגן די 14 מענטשן, וועלכע שאָפּקע — דער אָנפירער פונעם לאַגער — האָט אַריינגעפירט אין אַ צימער פון צוקערס הויז, פון וואַנען זיי זענען אַנטלאָפן דורכן פענצטער אין דער אַרישער זייט — וויל איך באַמערקן, אַז דאָס איז געווען אין איינעם פון די סעפּטעמבער טעג 1943. שאָפּקע איז אַריינגעקומען אין צימער און האָט קיין איינעם נישט געטראָפן. דאַן איז ער אַרויס ווי אַ וואַנזיניקער און האָט געשריגן: „איך וועל אייך אַלעמען פאַרניכטן ווי די הינט״. ער האָט אונדז באַפוילן זיך אויסצוטאָן און שטעלן זיך אויף די קני. אַנטקעגן מיר זענען געשטאַנען מיין פרוי און מיין קליינע טאָכטער, וועלכע האָט געשריגן: „טאַטע, איך וועל דיך זיי נישט אַוועקגעבן״. איך האָב איר באַרואיקט. שאָפּקע האָט פריער צוגערופן דעם שוסטער מילמייסטער און האָט אים געשאָסן. דער דאָזיקער שוסטער האָט מיט עטלעכע טעג צוריק אויפגענייט אַ פּאָר שטיוול פאַר שאָפּקעס פרוי. נאָכדם האָט ער צוגערופן דעם שוסטערס זון, האָט אים געהייסן זיך לייגן נעבן זיין פאָטער און האָט אים אויך דערהערגעט׳ און אַזוי האָט ער דערהרגעט פאַר אונדזערע אויגן 12 יידן. נאָכדעם בין איך געוואויר

געוואָרן, אַז פון צווישן די וואָס זענען אַנטלאָפן פונעם צימער זענען עטלעכע לעבנגעבליבן, אייניקע פון זיי זענען געכאַפּט געוואָרן בעת אַ גרינטלעכער אָבלאַווע אויפן אַרישן זייט און צווישן זיי איז אויך דערהרגעט געוואָרן ד״ר טאָניס, איינער פון די דאָקטוירים אינעם לאַגער. ער איז דערהרגעט געוואָרן דורך אַן אוקראַינישן פּאָליציאַנט, וועלכער האָט אים געקענט און זיך ביי אים געהיילט. צווישן די געראַטעוועטע פון די 14 אַנטלאָפענע איז געווען ד״ר מיכאל שנייוויס, וועלכער געפינט זיך מיט אונדז אין תל־אָביב.

נאָך דער רייניקונג, אָפּרוימונג און אַקציעס האָבן די איבעריקע איינוואוינער פון ריישע — וועלכע האָבן געציילט ביים אָנהויב פון דער געטאָ־אַנטשטייאונג 22 טויזנט נפשות — געקענט זיך איינקוואַרטירן אין איין הויז, אין דעם הויז פונעם מילך־הענדלר אליעזר לעוו. גארעליק, דער קאָמענדאנט פון דער אָרדנונגס־דינסט, האָט באַקומען אַ ספּעציעלן אַרגענטינער פּאַספּאָרט פון אַ געסטאַפּאָ־מאַן, וועלכער איז געווען באַפריינדעט מיט זיין פרוי. ווען די זאַך איז באַוואוסט געוואָרן דער געסטאַפּאָ, זענען גארעליק מיט זיין פרוי גערופן געוואָרן צו אַן אויספאָרשונג און טראָץ די פּייניקונגען האָבן זיי ביידע נישט אַרויסגעגעבן דעם נאָמען פונעם געסטאַפּאָ־מאַן. נאָכדעם ווי מען האָט זיי ביידע געפּייניקט, האָט מען זיי דערשאָסן.

אין דער געגנט פון ריישע, אין ליסאַ־גורא (Łysa Góra) איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער פאַר 500 יידן פון אַלע עקן אייראָפּע. זיי האָבן געאַרבעט אין F. M. W. אַן אונטערנעמונג פון מאָטאָרן פאַר עראָפּלאַנס (Flugmotoren Werk). מיט דער הילף פון פּאָליאַקן איז געלונגען עטלעכע מענטשן, צווישן זיי מיינע 2 באַקאַנטע, פריץ אייזנבערג און אַלעכסאנדער ראזין, וועלכע וואוינען איצט אין תל־אביב — צו אַנטלויפן פון דעם דאָזיקן לאַגער. די איבערגעבליבענע פון דער גרופּע (אויפרוימונגס קאָלאָנע), וועלכע האָבן געוואוינט אין לעווס הויז, זענען אַריבערגעפירט געוואָרן טיילווייז, דאָס הייסט, די מענער, אין אַ געווער־אונטערנעמונג אין סטאַלאָווא־וואָלא (Stalowa Wola) און די פרויען אין לאַגער פּלאַשאָוו (Plaszów), צווישן זיי אויך לאָלא ווייס, וועלכע וואוינט איצט אין תל־אביב. פון מערב־געטאָ (Westgheto) איז קיין איינציקע נישט געבליבן לעבן.

אָנפאַנגס יאַנואַר 1944, איז קיין איין ייד נישט געבליבן אין ריישע. די שטאָט איז געווען לויטן פּלאַן פון די דייטשן: „יודענריין״, לויטן ווילן פון ד״ר אייהאוז דעם קרייז־האופּטמאַן. דאָס מעבל פון געטאָ האָט מען פאַרקויפט צו די פּאָליאקן און די טייערע זאַכן האָט מען אַריבערגעפירט אין די סקלאַדן פון קראקע.

דער P.Z.L. איז געווען אַ יידישער אַרבעטס־לאַגער J.Z.A. (יודישעס צוואַנגס אַרבייט לאַגער) און איז געווען אַ פיליאַלע צו דעם קאָנצענטראַציע לאַגער אין פּלאַשאָוו. און דער דאָזיקער לאַגער האָט זיך גערעכנט אַלס אַן אָפּטיילונג פונעם צענטראַלן לאַגער, וואָס איז געווען באַוואוסט מיט זיין אומווירדיקייט — אָראַנינבורג.

דער דאָזיקר פּלאַץ איז נאָכדעם פאַרוואַנדלט געוואָרן פאַר אַ קאַראַנטין־לאַגער. אַרום דער פאַבריק איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ הויכע שטיינערנע וואַנט מיט 3 אייזערנע טויערן. מיטן פאַרוואַנדלען דעם לאַגער אין אַ קאַראַנטין האָט מען באַזעצט די יידן אין באַראַקן און זיי האָבן געאַרבעט צוזאַמען מיט די פּאָליאַקן אין די פאַבריקן. צווישן די 500 יידן אין דער אונטערנעמונג, זענען געווען ווייניק איינוואוינער פון ריישע. די מערסטע טייל איז געווען פון אַלע אָקופּירטע ערטער אין אייראָפּא, און נאָר ביי 30 איינוואוינער פון ריישע. צווישן זיי איך, מיין פרוי און טאָכטער. די דערנערונג איז געווען אַ שלעכטע, אָבער אין די זאַלן פון דער אונטערנעמונג זענען די יידן געווען געשיצט פון דער גרויסער קעלט. עס איז אויך געווען אַ מעגלעכקייט צו קויפן שפּייז ביי די פּויערים.

דער אָנפירער פון דער אונטערנעמונג, אַ דייטש, האָט אָפן געזאָגט, אַז די בעסטע אַרבעטער זענען צום מערסטן די יידן, אָבער ער האָט זיך זייער געהיט צו זאָגן דאָס אין דער קעגנוואַרט פון די ס. ס.־לייט.

אינעם לאַגער האָב איך דערפילט אַ פליכט פון אַ דאָקטאָר. די יידן האָבן געליטן פון הויט־קראַנקהייטן, וואונדן וואָס האָבן געאייטערט צוליב מאַנגל אין שפּייז, אָבער צו מיין דיספּאָזיציע זענען נישט געווען קיין אַנטיביאָטיקע־מעדיקאַמענטן. טאָג טעגלעך בין איך געווען פאַרפּליכטעט צו וויסן צו געבן וועגן דער צאָל קראַנקע, ס׳איז געווען אַ פּחד דאָס צו טאָן, טאָמער וועט מען אַרויספירן די קראַנקע צום הרגענען.

די אָרדנונגס־אויפזעער זענען געווען יידן, זיי זענען געווען אין גוטע באַציאונגען מיטן דייטשן אַרבעטס אָנפירער, און זיי האָבן אים געבעטן צו פאַרצייכענען אין די אַרבעטס־קאַרטן, אַז אַלע זענען געזונט און נאָר 4—3 מענטשן האָבן זיך פאַרצייכנט אַלס קראַנקע. צווישן די אַרבעטער איז געווען אַ ראַדיאָ־טעכניקער, פריץ אייזנבערג פון דער שטאָט ביעלסקא, איצט געפינט ער זיך אין תל־אביב. ער פלעגט זיך צוהערן צו די ראַדיאָ־טראַנסמיסיעס פון די אויסלענדישע סטאַציעס און פלעגט איבערגעבן זיינע פריינט דערמוטיקנדיקע נייעס.

אינעם לאַגער איז געווען אַ באַראַק פון פרויען, אין אים האָבן זיך געפונען 8 פרויען, צווישן זיי מיין פרוי און טאָכטער, ד״ר פרעדריקא הירשדאָרפער, די פרוי פון ד״ר דוד כהן פון טארנאָוו, פון די גרינדער פון „השומר הצעיר״ אין ווין. די פרויען זענען געווען באַשעפטיקט מיט נייען און וואַשן וועש.

יולי 1944. דער קאָמאַנדיר פון לאַגער האָט זיך געוואָנדן צו מיר און דערציילט, אַז דער רוסישער פּיאָנערן־מיליטער איז אָנגעקומען אין דער געגנט פון יאראָסלאוו. אונדזער פרייד איז געווען אויסגעמישט מיט שרעק. איך האָב זיך געשראָקן, אַז די דייטשן וועלן אונדז אומברענגען נאָך איידער די רוסן וועלן אָנקומען. אָבער איך האָב זיך געפרייט, אַז ס׳וועט קומען אַן ענדע צו אונדזערע ליידן און אַ שטראָף אויף די דייטשן. אין עטלעכע טעג אַרום זענען אָנגעקומען דייטשע אָפּיצירן פון דער צעשטערער־גרופּע (שפּרענג קאָמאַנדע). אין אייניקע טעג אַרום האָבן מיר די אָרדנונגס־האַלטער און די

יידישע דינסט־לייט זיך צונויפגעקליבן און מיר האָבן זיך באַראָטן וועגן אַן אַנטלויפונגס־וועג. דער לאַגער איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ שוץ־מויער און מיט אַן אוקראַאינער השגחה. מיר האָבן באַשלאָסן צווישן זיך, אַז די שטאַרקע בחורים זאָלן אָנגרייפן די אוקראַאינער און אַנטוואָפענען זיי. מיין מיינונג איז געווען, אַז אַלע דאַרפן זיך באַטייליקן אין אַנטלויפן, ווייל אויב נאָר אַ טייל וועט אַנטלויפן, וועלן די דייטשן אויסהרגענען די איבערגעבליבענע. די בחורים האָבן געזאָגט, אַז זיי וועלן מיטנעמען די קראַנקע. ס׳זענען געווען אַזעלכע וואָס זענען געווען קעגן אַנטלויפן. זיי זענען געווען זיכער, אַז די דייטשן וועלן זיך דערוויסן און דאַן וועלן אַלע אומקומען זיי האָבן געטענהט, אַז אין געגנט איז נישטאָ קיין וועלדער און ס׳איז נישטאָ קיין הינטערלאַנד וואָס זאָל זיי שיצן, און אויף די פּויערים און שכנים איז זיך נישטאָ וואָס צו פאַרלאָזן. די קעגנער פון אַנטלויפן האָבן אַרומגערינגלט די באַראַקן און מ׳האָט קיינעם נישט געלאָזט אַנטלויפן. נאָר פריץ אייזנבערג, דער ראַדיאָ־טעכניקער, האָט געהאַט אַן ערלויבעניש צו גיין צו דער אַרבעט אין שטאַב. ער האָט נאָכדעם דערציילט, אַז די גאַסן און שאָסעען זענען פול מיט צוריקגעצויגן מיליטער. מיר האָבן געהאָפט אויף באַפרייאונג. יעדן טאָג האָבן מיר באַקומען ידיעות. איין שפּאַנענדיקע ידיעה יאָגט נאָך דער אַנדערער.. אָט פאַרברענען די דייטשן זייערע אַרכיוון. מיר זענען געווען דענערווירט און פאַרזאָרגט, מיר האָבן נישט געוואוסט וואָס וועט זיין אונדזער סוף. דייטשע פאַמיליעס איילן זיך צעטומלטע צום באַן, ס.פעלן וואַגאָנעס.

איינמאָל ביינאַכט איז צו מיר צוגעקומען אַן אַרבעטער און האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט געטראָפן דעם אייזערנעם טויער ברייט צעעפנט און ס׳איז פאַראַן אַ געלעגנהייט צו אַנטלויפן. דאָס איז געווען 2 אַזייגער ביינאַכט. נישט פיל האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן, און פון זיי זענען לעבן געבליבן נאָר איינצלנע, ווייל די נאַציאָנאַלע פּוילישע אונטערגרונד A. K. (Armia Krajowa) האָט זיי געכאַפּט און געהרגעט. זיי האָבן נישט געוואָלט זיי זאָלן אַריינפאַלן צו די רוסן. יענע נאַכט האָבן פּאָליאַקן געהאָלפן אייזנבערגן און ראָזינען (איצט ביידע אין תל־אביב) צו אַנטלויפן מיט דער הילף פון אַ לייטער דורכן שוץ־מויער. אַ יונגערמאַן פון לייפּציג, דער לייטער פון לאַגער (לאַגער עלטעסטע) איז געצוואונגען צו מעלדן וועגן די אַנטלאָפענע אין דער געסטאַפּאָ. אין פאַרלויף פון 10 מינוט איז דערשינען דער קאָמאַנדיר פון לאַגער און געמאַכט אַ רעוויזיע און נאָכדעם אָבלאַוועס־געיעג אויף די אַנטלאָפענע. דאָס האָט פּאַסירט אין מאָנאַט יולי 1944. די אַנטלאָפענע האָבן זיך באַהאַלטן אויף די פעלדער פון ווייץ פאַרן שניט. דאָס מאָל זענען אַנטלאָפן נאָר עטלעכע מענטשן. דער גרעסטער טייל איז געבליבן, ווייל זיי האָבן זיך געשראָקן פאַרן באַשטראָפן. מ׳האָט דאַן פאַרשטאַרקט די אוקראַאינישע פּאָליציי־מאַכט, אָבער דאָס מאָל האָבן זיי זיך נישט נוקם געווען און אונדז נישט באַשטראָפט.

מיט צוויי טעג שפּעטער, נאָכן אַנטלויפן פון די מענטשן, האָבן די דייטשן באַקומען קאָמוניקאַציע־וואַגאָנען פון באַן פון F. M. W. (פלוג מאָטאָרן ווערק) און אונדז אַלעמען — ביי 400 יידן — אַריבערגעפירט קיין פּלאַשאָוו. די דאָזיקע יידן זענען געווען פאַר זיי וויכטיקער ווי די מאַשינען פון דער אונטערנעמונג. די נסיעה קיין פּלאַשאָוו, נעבן קראַקאָוו, מיט דער באַגלייטונג פון אוקראַאינישער פּאָליציי, האָט געדויערט צוויי טעג. ביי דער באַן־סטאַציע האָט אונדז אָפּגעוואַרט ס. ס.־לייט מיט הינט. אין פּלאַשאָווער לאַגער זענען געווען ביי 10 טויזנט אַרעסטירטע. דער לאַגער איז אויפגעשטעלט געוואָרן אויפן שטח פון יידישן בית הקברות.

ביים אַריינגאַנג אין לאַגער איז געשטאַנען און האָט אונדז באַגעגנט דער קאָמאַנדיר פון לאַגער, אַ יונגער בחור פון ווין, אַמאָן געט, אַ סאַדיסטישער מערדער אין געשטאַלט פון אַ פילם־שטערן אין אַ קינאָ־טעאַטער.

פּלוצלונג דערהער איך אַ הויכע שטים: ד״ר העלער! דו האסט קראַנקע, לייז, וואו האסטו געלערנט? איך האָב אים געענטפערט, אַז איך האָב געלערנט אין ווין. מיינע פריינט האָבן מיר אַרומגערינגלט און פון נייגעריקייט האָבן זיי מיר געפרעגט, וואָס ער וויל פון מיר. דער יונגער קאָמאַנדיר האָט געוואָרפן אַ שרעק. ער איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ קליין רעוואָלווער אין דער האַנט, ווען ער האָט געזען אַ יידן אַרומגיין אין לאַגער און ער האָט זיך אָנגעשטויסן אין אים, האָט ער אין אים געשאָסן, ווי אין אַ פויגל. מיט דער מפּלה פון די דייטשן האָבן די פּאָליאַקן אים געכאַפּט אין קראקע און פאַרמשפּט צום טויט דורך הענגען.

אין פּלאַשאָווער לאַגער זענען געווען אויך פּאָליאַקן. גאַנץ אָפט פלעגט מען זיי כאַפּן און זיי שיקן אויף עטלעכע טעג אָדער מאָנאַטן אַרעסט, נאָכדעם פלעגט מען זיי באַפרייען. די ס. ס. אָרדנונג־האַלטער האָבן רעווידירט אין די צימערן און נאָכדעם ווי זיי האָבן ביי אונדז אַלע זאַכן צוגענומען, האָבן זיי אונדז געשיקט אין די באַראַקן.

אין פּלאַשאָווער לאַגער זענען געווען גרויסע וואַרשטאַטן, און די יידן זענען געווען אין אַ פאַרבינדונג מיט איינעם אַ דייטש שינדלער, אַן אוהב ישראל, וועלכער האָט נישט לאַנג צוריק באַזוכט אין ישראל אַלס גאַסט.

די יידן פון קראקע, וועלכע האָבן געאַרבעט אין לאַגער, האָבן זיך אויפגעפירט אָנשטענדיק. זיי האָבן געאַרבעט איבערשטונדן, כדי צו קריגן געלט אויף קליידונג פאַר די אונגאַרישע פרויען, און געלט אויף צו דעקן דרינגנדיקע באַדערפענישן.

אין פּלאַשאָוו האָב איך אויך געטראָפן שאָפּקען, וועלכער איז געווען דער קאָמאַנדיר פון מזרח־געטאָ אין ריישע. ער האָט זיך באַצויגן מיט געוויסן געדולד צו די אַרעסטירטע פון ריישע, נאָכן ווילדן מאָרד וואָס ער איז באַגאַנגען דערפאַר וואָס די 14 בחורים זענען אַנטלאָפן. דער קאָמאַנדיר פון לאַגער, אַמאָן געט, האָט זיך באַנוצט מיט די נידערטרעכטיקע און פאַרדאָרבנסטע פון צווישן די יידן, און מיט זייער הילף געפייניקט די אַרעסטירטע. נאָכדעם האָט ער אַלץ געטאָן כדי כיטרע פּטור צו ווערן פון זיינע יידישע באַהעלפער און האָט זיי אַלעמען געהאַנגען. ער האָט זיך נוהג געווען אָנצורייצן זיין הונט, ראָלף, קעגן די יידן. ער פלעגט זיך ווענדן צום הונט: הער ראָלף, פאַל אַרויף, בייס דעם הונט (דעם יידן)״!

דער דאָקטאָר פון לאַגער איז געווען אַ ייד ד״ר גראָס פון קאַטאָוויץ. דעם דאָקטאָר האָט מען אויפגעהאָנגען צוזאַמען מיט אַמאַן געט, דעם קאָמאַנדיר פון לאַגער, לויטן אורטייל פון די פּאָליאַקן.

מיט אונדזער אָנקומען איז דער אַרבעטס־לאַגער אין פּלאַשאָוו פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציאָנס־לאַגער. פאַר דעם איז דאָס געווען אַ אַרבייטס־צוואַנגס־לאַגער.

אין דעם דאָזיקן לאַגער זענען נאָך געווען אייניקע קינדער, וואָס די פרויען איז געלונגען זיי אַריבערפירן און באַהאַלטן אין טאַרבעס. אַמאַן געט האָט באַפוילן צו זוכן די קינדער. די פרויען זענען געצוואונגען געוואָרן זיך צושטעלן נאַקעטע פאַרן אָנפירער און נאָכער האָט ער זיי אַוועקגעשיקט קיין אַשוויץ. בעת די קינדער זענען צוגערויבט געוואָרן האָט דער גראַמאָפאָן געלאָזט הערן אַ דייטש ליד:

Adieu Mama, wir fahren ins Himmelreich

„זיי געזונט, מאַמע, מיר פאָרן אין הימל־קעניגרייך”.

די מענטשן פון ריישע האָבן זיך געפונען אין פּלאַשאָוו ביי אַ 6 וואָכן, אָבער אין אַכט טעג אַרום איז נאָך זייער אָנקומען אַ טייל פון זיי אָפּגעשיקט געוואָרן אין די לאַגערס אין דייטשלאַנד. אין פּלאַשאָוו האָב איך אויפגעהערט צו אַרבעטן אַלס דאָקטאָר. דער לאַגער דאָקטאָר, ד״ר גראָס, — וועלכער איז אויפגעהאנגען געוואָרן צוזאַמען מיט אַמאַן געט — האָט מיך נישט געוואָלט באַשעפטיקן אַלס דאָקטאָר.

אין איינעם אַ שבת נאָכמיטאָג, חודש אויגוסט 1944, איז דורכגעפירט געוואָרן אַן אַפּעל. מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער. דער אַפּעל איז דורכגעפירט געוואָרן פּינקטלעך. פונדערווייטנס האָב איך געזען מיין פרוי, מיין טאָכטער, ד״ר הערשדערפער. אַלע פרויען זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן צום באַנהויף, פאַרלאָדן צו 120 אין אַ וואַגאָן, אָן וואַסער. אין אַ שטיקנדן הייסן טאָג זענען זיי געבליבן אין וואַגאָן און נאָכהער אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אַשוויץ. די מענער זענען איבערגעבליבן. צו זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן די יידן וואָס זענען אַרויסגעפירט געוואָרן פון דער וואָפן־פאַבריק אין סטאַלאָווא־וואָלא (Stalowa Wola), וואָס נעבן ריישע, און צווישן זיי ד״ר ווילי כהנא, אַן אַדוואָקאַט פון אונדזער שטאָט, און נאָך מענטשן פון ריישע.

זונטיק פון זעלבן שבת, חודש אויגוסט איז דורכגעפירט געוואָרן נאָך אַן אַפּעל פאַר מענער און אַלע זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן מיט דער באַגלייטונג פון ס.ס.־לייט אין באַוואוסטן צו גנאי לאַגער מאַוטהאוזן אין אויבער־עסטרייך. מיר זענען געווען 120 מענטשן אין אַ וואַגאָן. די ס.ס.־לייט האָבן רעווידירט אונדזערע זאַכן, אויסגעליידיקט אונדזערע קעשענעס און אַלץ צוגענומען. אונדזער לאַגע אין וואַגאָן איז געווען אַ שרעקלעכע. עס איז נישט געווען קיין לופט צום אָטעמען. יעדער האָט זיך געשטופּט כדי צו שטיין ביים איבערגאַנג פון איין וואַגאָן אינעם אַנדערן, אויף די טרעפּ, כדי צו כאַפּן אַ ביסל לופט. די געשרייען „וואַסער!” האָבן דורכגעשניטן די לופט. די פּאַטרולן האָבן געענטפערט: „אויב איר וועט זיין גוטע קינדער, וועט איר באַקומען וואַסער ביי דער נאָענטסטער סטאַציע”. (ווען איר בראַוו זייט, באַקומט איר וואַסער).

יעדן טאָג האָט מען אַמווייניקסטן אַרויסגעטראָגן 4 טויטע פונעם וואַגאָן. בעת מען האָט אויפגעעפנט די טיר כדי אַרויסצוטראָגן די טויטע קערפּערס האָבן מיר איינגעאָטעמט אַביסל לופט. אַזוי זענען מיר געפאָרן 4 טעג. עס איז נישט געווען אין וואַגאָן אַ בית־כסא. דורך אַשוויץ זענען מיר געפאָרן אין דער ריכטונג פון מאַוטהאוזן. דאָס איז געווען אַ רוסישער געפאַנגען־לאַגער נאָך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. אויפן וועג צום לאַגער זענען מיר דורכגעגאַנגען פאַרביי אַ טייכל. מיר האָבן זיך אָנגעבויגן כדי זיך אָנטרינקען. מיר האָבן געטרונקען מיט אַזאַ גלוסט, פונקט ווי עס זאָל זיין מילך.

אין מאַוטהאוזן לאַגער האָבן זיך געפונען ביי 80 טויזנט אַרעסטירטע. עס זענען אַהין אויך געבראַכט געוואָרן אַרעסטירטע פון אַשוויץ, ווייל מ'האָט אָפּגעליידיקט יענעם לאַגער. מיר זענען אַריינגעפירט געוואָרן אין אַ באַראַק אויף אַ דיזינפעקציע. נאָכדעם זענען מיר אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַן אַנדער באַראַק, אין וועלכן ס'איז געווען פּלאַץ בלויז פאַר 500 מאַן און עס זענען אַריינגעבראַכט געוואָרן אַהין 2 טויזנט אַרעסטירטע. מיר זענען געלעגן צוזאַמענגעקוועטשט ווי הערינג, אַ קאָפּ אַנטקעגן פיס. פּאָליציי איז געקומען קאָנטראָלירן אויב עס איז נאָך פאַראַן אַ שפּאַלט ערגעץ־וואו, כדי אַריינצוברענגען נאָך אַ מענטש. די מענטשן פון ריישע האָבן זיך איינגעאָרדנט צוזאַמען. צווישן אונדז זענען געווען ד״ר ווילי כהנא און מג׳ הערשדערפער, דענטיסט פייער און אַנדערע. שטיקעניש און פאַרצווייפלונג איז געווען אונדזער גורל, ביינאַכט — שרעקלעכע חלומות, געשרייען אין חלום: „שיסט אונדז”. געשרייען און יאָמערן ביז פאַרטעמפּטקייט. צווישן די אַרעסטירטע איז אויך געווען אַ סאָלדאַט פון דייטשן פלאָט, וועלכער איז געשיקט געוואָרן צו דינען אַלס אויפזעער פון באַראַק ביים אָפּקומען אַ שטראָף. נישט איינמאָל האָט ער זיך אַנטקעגן אונדז אַוועקגעשטעלט מיט פונאַנדערגעשפּרייטע פיס און געשריען: „איר שטינקענדע העברעער, צי דען גלויבט איר, אַז איינער פון אייך וועט אַרויסגיין אַ לעבעדיקער פון לאַגער? די פרייהייט וועט איר קענען זען דורכן קוימען פון קרעמאַטאָריום, וועלכער געפינט זיך קעגנאיבער אייער באַראַק. איך אייך!”

די דייטשן האָבן ביי אונדז צוגענומען די קליידער און עטלעכע טעג זענען מיר געווען נאַקעט. אין די קליידער האָבן מיר געהאַט פּאַפּירן, פאָטאָגראַפיעס, אַלץ איז פאַרשוואונדן. נאָכהער האָבן מיר באַקומען נאָר אַ העמד. אייניקע טעג האָבן מיר נישט געאַרבעט. נאָכדעם איז דורכגעפירט געוואָרן נאָך אַן אונטערזוכונג. מען האָט געזוכט צווישן די ציינער און מען האָט אויך גערוקט די פינגער אין ענד־קישקע. מיר זענען געבראַכט געוואָרן אין אַן אונטערערדישער געביידע, אין שאַכטן. מיר האָבן געמיינט, אַז מען פירט אונדז אין גאַז־קאַמערן. דאָרט האָט מען אונדז אָפּראַזירט פון די פיס ביזן קאָפּ. אינמיטן די האָר פונעם קאָפּ האָבן זיי געלאָזן אַ שרינט, אַ קען־צייכן פון אַן אַרעסטירטן אין פאַל פון אַנטלויפן. זיי האָבן אַ נאָמען געגעבן דעם דאָזיקן שרינט

לויזע פּראָמענאַדע. נאָכער זענען מיר געבראַכט געוואָרן צו אַרבעטן אין היילן צווישן בערג.

ביזן יאָר 1943 האָט יענער אָרט געדינט אַלס אַ תפיסה פאַר דייטשע אַרעסטאַנטן. לעבעדיקערהייט זענען זיי אַראָפּגעוואָרפן געוואָרן אין אָפּגרונט. די מערדער פון די ס. ס.־לייט האָבן די דאָזיקע טויטע גערופן מיטן נאָמען „פּאַראַשוטיסטן־מיליטער" (פאַרלשירם טרופּפּען). ווייניקע האָבן אויסגעהאַלטן ביי דער קאַטאָרזשנער אַרבעט. איינער פון די ריישער מענטשן, הערמאַן גאָלדשטיין, אַ האַרץ־קראַנקער, איז צוגעגאַנגען צו אַן ס. ס.־מאַן און האָט זיך באַקלאָגט אויף ווייטאָקן. דער ס. ס.־מאַן האָט אים באַפוילן צוצוגיין צום פּלויט און ער האָט אים געשאָסן אין רוקן. אין בית־כסא האָט מען געמעגט אַריינגיין נאָר פון 8—9, וואַסער האָט מען געגעבן נאָר במשך פון 1 שעה אין טאָג, בייטאָג.

טרינקען האָט מען געקענט נאָר אין קעלער. יעדער שמוץ איז באַשטראָפט געוואָרן מיט קלעפּ. ביים אַריינגאַנג אין ערשטן טויער פון לאַגער איז געווען אַ גאָרטן און אין באַראַק דאָרטן זענען געווען בכבוד׳יקע אַרעסטאַנטן. פאַלשע באַנקנאָטן־מאַכער פאַר די דייטשן. דאָרט איז אויך געווען שושניג, דער געוועזענער פּרעמיער מיניסטער פון עסטרייך, דער אונגאַרישער גראַף גאַפּפּאָני.

אין עטלעכע וואָכן אַרום האָט ז׳ך צעטיילט די ריישער גרופּע. איך בין געשיקט געוואָרן אין קאָנצענטראַציאָנס־לאַגער מעלק (Melk). דאָרט איז געווען אַן אָפּטיילונג פון מאַוטהאַוזן. מיר זענען געווען באַשעפטיקט ביים אויפשטעלן געביידעס פאַר איינלאַגערן פאַבריקן, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן פון סאַאַרבריקן אין פראַנקרייך. דאָרט האָבן מיר באַגעגנט אַ גרופּע אַרעסטירטע פּוילישע פּרויען, וואָס זענען געבראַכט געוואָרן פון דער פּוילישער הויפּט־שטאָט וואַרשע, נאָך דער אונטערדריקונג פונעם אויפשטאַנד פון באָר־קאָמאָראָווסקי. אויף אונדזער פראַגע האָט מען אונדז געענטפערט, אַז די דייטשן האַלטן נאָך די פּאָזיציע אין וואַרשע. די דאָזיקע ידיעה האָט אונדז אונטערדריקט, ווייל מיר האָבן געוואוסט, אַז די רוסן שטייען ביי די גרענעצן פון וואַרשע.

מיר זענען צוגעקומען צו אַ סטאַציע און ס׳איז געווען דאָס ערשטע מאָל, וואָס עס האָבן אונדז אָפּגעוואַרט וואַגאָנען, וואָס זענען פּאַסיק פאַר מענטשן. יעדער איינער האָט געקענט זיצן.

אַן אַנדערע גרופּע פון ריישער מענטשן איז געשיקט געוואָרן קיין גוזען (Gusen), דאָרט איז געשטאָרבן דער אַפּטייקער הערשדערפער, אין אָקטאָבער 1944. איך האָב געאַרבעט אין מעלק (Melk), פון אָקטאָבער 1944 ביז אַפּריל 1945, אין אַ געביידע פון אונטערערדישע סקלאַדן.

פון צווישן הונדערטער מענטשן, מיט וועלכע איך בין געשטאַנען אין קאָנטאַקט, זענען אין מיין זכרון פאַרבליבן נאָר דריי וועלכע לעבן נאָך, און דאָס זענען ד״ר ווילי כהנא, פייער, אַ צאָן־טעכניקער און אָלאָוויטש. אַלע זענען זיי אין אַמעריקע.

ווען מיר האָבן זיך דערוואוסט, אַז די רוסן זענען אָנגעקומען קיין ווין, האָבן מיר זיך געשראָקן פאַר אַ פרישער אויסזידלונג, טאָמער ווען אונדז די דייטשן אַריבערפירן אין דער ריכטונג צו מערב און בעת׳ן אַריבערפירן זענען דאָך געפאַלן קרבנות. איך בין געווען קראַנק און אָט איינמאָל מיטאָגצייט, ווען איך האָב פאַרזוכט צו עסן אַ קאַרטאָפל־זופּ, האָב איך געהערט אַ באַפעל זיך אָנצוטאָן. מיר אַלע זענען געווען אין די העמדער און מיר האָבן זיך געאיילט אָנצוטאָן. מיר האָבן גענומען די קליידער פון די פאַרשטאָרבענע. די קראַנקע, וואָס האָבן נישט געקענט אַראָפּגיין פון די בעטן זענען אַרויסגעטראָגן געוואָרן אין די אויטאָס. מען האָט אונדז נאָכדעם דערציילט, אַז זיי זענען אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין טייך דונאַי. עס איז דורכגעפירט געוואָרן אַן אַפּעל און מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל צו לויפן. די וואָס זענען געשטרויכלט געוואָרן און געפאַלן אין וועג, זענען אַוועקגענומען געוואָרן, איך ווייס נישט וואוהין, און די וואָס האָבן מצליח געווען און געלאָפן, זענען אַריינגעפירט געוואָרן אין אַ ספּעציעלן באַראַק און אויף צומאָרגנס זענען מיר געבראַכט געוואָרן צום פּאָרט פון דעם טייך דונאַי און מיר זענען אָנגעלאָדן געוואָרן אין אַ באַרזשע אין דער ריכטונג צו לינץ. דאָרט האָבן מיר באַקומען אַ פערטל פון אַ ברייטל, מאַרמעלאַד און מאַרגאַרין און מיר האָבן אָנגעהויבן אונדזער מאַרש, וואָס האָט געדויערט 3 טעג, אין דער ריכטונג עבענזע (Ebensee), אַן אָפּטיילונג פונעם לאַגער מאַוטהאַוזן.

דאָס איז געווען אין אַפּריל 1945. אונדזערע דעקעס האָבן מיר איבערגעלאָזט אין וועג, ווייל עס איז אונדז געווען שווער זיי צו טראָגן. מיר זענען אָנגעקומען אין לאַגער, אינעם וואַלד פון דער געגנט. אין משך פון צוויי טעג זענען מיר נישט אַרויס צו דער אַרבעט, ווייל עס האָט געהערשט אַ תוהו ובוהו. אויפן דריטן טאָג זענען מיר געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט ביי דער באַן־סטאַציע, וועלכע איז געווען צעשטערט דורך די ענגלישע באָמבאַרדירונגען. אַ נקמה־געפיל האָט אָנגעפילט אונדזער האַרץ ווען מיר האָבן געזען דעם חורבן. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע. מיר זענען געווען אָפּגעשוואַכט און מיר זענען אויך קראַנק געווען. מיר האָבן זיך געשראָקן, טאָמער וועט מען אונדז אָפּשיקן אין שפּיטאָל רעוויר (Revier), ווייל דער שפּיטאָל האָט אייגנטלעך געדינט אַלס אַ באַזע צום פאַרניכטן יידן. פאַר אָפּשטאַמיקע פון אַנדערע פעלקער האָט עקזיסטירט אַ ספּעציעלער שפּיטאָל. פונדעסטוועגן האָב איך געבעטן אָנגענומען צו ווערן אין שפּיטאָל רעוויר (Revier), ווייל איך בין געווען זייער מיד געשלאָגן און פאַרוואונדעט. איך האָב זיך געוואָנדן צום דאָקטאָר, אַן אַרעסטירטער ייד, ער זאָל מיך אַריננעמען. איך האָב געגאַרט צו אַ באַהאַנדלונג אין שפּיטאָל און איך בין געווען גרייט אויסצוטראָגן אַלע ליידן.

אויפן וועג קיין עבענזע זענען די וועלכע האָבן נישט געקענט גיין דערשאָסן געוואָרן און אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין טייך טראַון. אין לינץ האָבן מיר געזען פּלאַקאַטן: „די מלחמה האָט זיך נאָך נישט געענדיקט, דער הויפּט פאַרברעכער קעגן דעם דייטשן פאָלק, רוזוועלט, איז טויט". די ס. ס.־לייט האָבן געזאָגט, אַז די מלחמה הויבט זיך ערשט איצט אָן. דער וועג פון לינץ איז מיר געווען שווער, ווייל עס

זענען מיר געווען פאַרוואונדעט מיינע פיס. מיין פּאָרציע ברויט האָב איך אָפּגעגעבן צוויי פראַנצויזישע אַרעסטירטע און איך האָב פאָרגעזעצט מיין וועג אָנשפּאַרנדיק זיך אויף זייערע אַקסלען. איך האָב זיך געוואָנדן צום יידישן אַרצט מיט אַ ביטע ער זאָל מיך אַריינגעמען אין שפּיטאָל צו באַהאַנדלונג, האָט ער מיר געענטפערט: דו ווייסט מסתמא נישט וואָס איז די באַדייטונג רעוויר. איך האָב נישט קיין אויסוועג, לאָז מיר נאָר אָפּצורוען אַ פּאָר טעג. ער האָט מיך געפירט צו אַ ס.ס.־מאַן, אָבער יענער האָט מיך נישט געוואָלט אויפנעמען. נאָך מיטאָג האָב איך זיך נאָכאַמאָל פאַרשריבן. אַן אַנדער דאָקטאָר האָט מיך געוואָרנט פאַר דעם אָרט: „צי דען ווייסטו נישט וואָס פאַר אַ סוף דערוואַרט די מענטשן אינעם דאָזיקן אָרט?” ער האָט מיך צוגעשטעלט צו אַן אַנדערן ס. ס. מאַן און יענער האָט מיר אָנגענומען. נאָכן אַרומוואַשן זיך האָט מען מיך אַריינגעפירט אין אַן אָפּטיילונג נאָר פאַר יידן. דער אויפפּאַסער פון בלאָק איז געווען אַ ווינער פאַרברעכער. דער אכזריות׳דיקער פון יעדן מענטש, ער האָט יעדן פאַרבאָטן צו רעדן. ווער עס האָט געעפנט דאָס מויל איז דערשאָסן געוואָרן. מ׳האָט פון אונדז צוגענומען די העמדער, מיר זענען געווען נאַקעטע. מיר זענען באַפוילן געוואָרן צו זיצן מיט אויסגעשטרעקטע פיס. אָט זע איך אַנטקעגן מיר אַ מענטש, וועלכער האָט אַריינגעשטאָכן אין מיר זיינע אויגן. ער איז געלעגן אויף אַ פּריטש און נישט אויפגעהערט צו קוקן אויף מיר, און אָט דערהער איך אַ שטים שטילערהייט: „דו ביזט ד״ר העלער, דער ריישער דאָקטאָר?” איך האָב זיך געשראָקן ענטפערן אים, איך האָב אים געגעבן אַ וואונק מיט די אויגן אַ פּאָזיטיוון ענטפער. דער מענטש איז געווען אַ ייד פון קאַליש — פוילן, אַ סטאָליאַר, וועלכער איז געבראַכט געוואָרן קיין ריישע דורך די דייטשן בעת דער אויסזידלונג פון די קאַלישער יידן.

ער האָט געאַרבעט ביי דעם אויפפּאַסער פון בלאָק, צוגעגרייט מעבל פאַר זיין הויז. דער סטאָליאַר, וועלכער האָט געהייסן ענגעל, איז געווען פאַר מיר ווירקלעך ווי אַ מלאך פון הימל. ער האָט מיך געראַטעוועט פון טויט. ער איז געווען אַ סטאָליאַר אַ פאַכמאַן, וואָס איז געווען געפעלן דעם אויפפּאַסער. ער האָט אים דערציילט, אַז איך בין אַ אַרצט. איינמאָל אַ טאָג ביים צוטיילן די זופּ, איז דער אויפפּאַסער אָנגעפאַלן אויף מיר מיט צאָרן און האָט געפרעגט מיט אַ געשריי: ווער ביזטו? ציטערנדיק אינגאַנצן האָב איך אים געענטפערט, אַז איך בין אַ אַרצט, וועלכער האָט געלערנט אין ווין. ער האָט מיר באַפוילן זיך צושטעלן פאַר אים שפּעטער מיט אַ האַלבער שעה. נישט האָבנדיק קיין זייגער, האָב איך נישט געקענט פעסטשטעלן ווען וועט זיין די האַלבע שעה.

צו מיין גליק האָט אַ יונגער דייטש מיר אינפאָרמירט וועגן דער פּינקטלעכער צייט. איך בין צוגעגאַנגען צום צימער פונעם אויפפּאַסער, אָנגעקלאַפּט אין טיר, אַריינגעגאַנגען און געזאָגט, אַז איך שטעל זיך צו לויט זיין באַפעל. ער האָט מיר געהייסן נעמען קליידער און פון מאָרגן אָנפאַנגען צו אַרבעטן אין אַמבולאַטאָריום. דאָס איז געווען מיין גליקלעכסטער טאָג, נאָך אַזויפיל יאָרן פון מאַטערניש, און דאָס אַלץ אַ דאַנק ענגעלן, דעם סטאָליאַר פון קאַליש.

דאָס איז געשען פאַרן דערשיינען פון אַמעריקאַנישן פּיאָנערן־מיליטער. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל זיך צושטעלן צום אַפּעל, אויך קראַנקע אין טראָג־בעטלעך. מיר זענען באַפוילן געוואָרן אַלע אַריינצוגיין אין טונעל צוליב דער נאָענטקייט פון די שלאַכט־פראָנטן.

פון די געפאַנגענע פראַנצויזן, וועלכע האָבן געהאַט געהיימע פאַרבינדונגען און זייער צאָל איז געווען פיל, האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דער טונעל איז מינירט מיט אויפרייס מאַטעריאַל.

די פראַנצויזן האָבן נישט געוואָלט אַריינגיין אין טונעל, זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי זענען נישט פאַראינטערעסירט אין קיין שוץ־באַהעלטעניש, און זיי זענען גרייט צו קרבנות ווי עס פירט זיך אין קריגס־צייט.

דער דייטשער שטאַב האָט זיך צונויפגעקליבן אויף אַ באַראַטונג, און צום סוף האָבן זיי מוותר געווען אויף אונדזער אַריינגאַנג אין טונעל. זיי האָבן אונדז צוריקגעקערט אין די באַראַקן פון לאַגער.

אַ פרייד האָט באַהערשט די מענטשן פון לאַגער. אַן אַרעסטירטער פּאָלאַק האָט אין אָוונט אויסגערופן מיט אַ געשריי, אַז די אָבסערוואַטאָרן אויף די טורעמס, די ס. ס.־לייט, זענען פאַרשוואונדן געוואָרן.

פרייד־אויסרופן „אַמעריקאַנער זענען געקומען” האָבן זיך געהערט אַ גאַנצע נאַכט. איך האָב באַרואיקט די מאַסע. איך האָב זיך געשראָקן פאַרן אומקער פון ס. ס.־לייט, ווייל די ידיעה, אַז די אַמעריקאַנער קומען אָן איז נאָך געווען פריצייטיק, אָבער ס׳איז געווען אוממעגלעך איינצוהאַלטן די אויפברויזונג פון דער פרייד.

ערשט 6 אַזייגער אין דער פרי האָט זיך באַוויזן דער ערשטער אַמעריקאַנער טאַנק, מיט 3 סאָלדאַטן. דאָס איז געווען שבת. מענטשן האָבן געטאַנצט פון פרייד, מ׳האָט זיך מיט באַגייסטערונג געקושט, ממש זיך געביסן און געקנייפּט איינער דעם צווייטן.

די ס. ס.־לייט זענען פאַרשוואונדן. אויך דער נאָמינירטער אויפן סעקטאָר און צווישן זיי די דאָקטוירים, סלאָוואַקישע יידן. די אַמעריקאַנער האָבן אונדז געבעטן זיך אומקערן אין לאַגער, כדי זיי זאָלן קענען פילמירן. ס׳זענען געווען צווישן זיי יידישע דאָקטוירים פון דייטשן אָפּשטאַם, רבנים און זיי האָבן זיך ספּעציעל אינטערעסירט מיטן יידישן לאַגער, וועלכער האָט געליטן מער פון אַלעמען.

לויטן באַפעל פונעם אָפיציר פון אַמעריקאַנער גענעראַלשטאַב, זענען געבראַכט געוואָרן אַלע איינוואוינער פון דער דייטשער שטאָט עבענזע (Ebensee) זיי זאָלן זען מיט זייערע אויגן, וואָס די דייטשן האָבן אויפגעטאָן. די בירגער פון דער דייטשער שטאָט האָבן געטענה׳ט, אַז זיי האָבן גאָרנישט געוואוסט, און דער גלח האָט זיך אַנטשולדיקט, וואָס זיי האָבן נישט געהאַט קיין אַנונג וועגן די אויפטוען פון די דייטשע מאַכט־האָבער.

די איינוואוינער פון שטאָט האָט מען באַפוילן ריין צו

מאַכן דעם לאַגער, אַרומוואַשן די קראַנקע יידן און אָפּשווענ־קען די פּאָדלאָגע.

די אַרעסטירטע און געפאַנגענע האָבן גענומען נקמה אין זייערע פיינט און פייניקער. זיי האָבן געכאַפּט די ס.ס.־לייט, קאַפּאָ, די באַפּולמעכטיקטע אויף די בלאָקן, האָבן זיי געהרגעט און אַריינגעוואָרפן אין די קרעמאַטאָריומס. אויך דער ווינער פאַרברעכער, דער שעף פון מיין בלאָק, האָט זיין סוף געטראָפן.

די ס.ס.־לייט האָבן באַוויזן, פאַר זייער פאַרלאָזן דעם לאַגער, צו הרגענען הונדערטער אַרעסטירטע, און צוליב מאַנגל אין צייט זיי צו פאַרברענען, האָט מען זיי באַגראָבן אין אַ געמיינזאַמען קבר.

די געציילטע ריישער מענטשן האָבן איינגעאָרדנט אַ אָפּשייד צוזאַמענטרעף. צווישן אונדז איז געווען ד״ר ווילי כהנא מיט זיין פרוי, וועלכן עס איז געלונגען צוריקקערן זיך פון אָשוויץ, אויך די פרוי פון פייער, דער צאָן־טעכניקער, איז צוריקגעקומען פון אָשוויץ.

אַרעסטירטע פון פאַרשידענע פעלקער האָבן נקמה גענו־מען פון די איינוואוינער, איידער יעדער איינער פון זיי איז צוריקגעפאָרן צו זיין פאָטערלאַנד. יעדע רעגירונג האָט גע־זאָרגט אומצוקערן אירע איינוואוינער. נאָר די פּאָליאַקן זענען געבליבן. דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון די איליאירטע פעלקער (בנות הברית) האָט זיי נישט געראָטן זיך אומצוקערן אין זייער פאָטערלאַנד, וועלכע איז אָקופּירט געוואָרן דורך די קאָמוניסטן. אויך די יידן האָבן זיך פאַרהאַלטן און האָבן געוואָרט צו עמיגרירן אין אויסלענדישע לענדער און קיין ישראל. איך האָב געמאַכט אָנשטרענגונגען צוריקקערן זיך קיין פוילן, אפשר וועל איך דאָרט טרעפן מיין פרוי און טאָכטער.

עפּילאָג

איך האָב זיך אָנגעשטרענגט איבערצוגעבן אַ באַריכט וועגן די שרעקלעכע יאָרן — אויף וויפיל מיין זכרון איז מיר געווען טריי — כדי ס׳זאָלן וויסן די איינוואוינער פון ריישע און אומגעגנט, וואָס זייער מזל האָט זיי באַגליקט זיך צו געפינען אין די מלחמה יאָרן אין אויסלאַנד, און צו דערמאָנען אויך די ווייניקע וועלכע עס האָט אָפּגעגליקט צו בלייבן לעבן, און וואָס האָט געליטן צוזאַמען מיט אונדז אין די קאַטאַסטראָפע־און פאַרניכטונגס־יאָרן. די באַשרייבונג איז אינגאַנצן אמת. איך האָב נישט איבערגעטריבן, נישט באַצירט מיינע ווערטער ליטעראַריש.

ס׳איז נישטאָ קיין ווערטער אין אַ מענטשלעכער שפּראַך כדי צו שילדערן די טייוולאָנישע רשעות פון די דייטשע מאַכט־האָבער. דער זכר פון די אכזריות׳דיקע טאַטן, וועלכע די נאַציס זענען באַגאַנגען כלפי די יידן — שטיקט מיר מיין האַלדז. היינט צו טאָג טענהן אַלע פאַרברעכער, אַז זיי זענען געווען אַ קליין שרייפל אין שטאַרקן מעכאַניזם פון מענטשן־און פעלקער־מאָרד, אונטער דער שוץ און דערמוטי־קונג פון דער פאַרברעכערישער מאַכט האָבן געקענט אירע פאַרשטייער, אָפּיצירן און באַאַמטע, אויספירן מיט אַ געוויסנ־פרייהייט יעדן פאַרברעכן און רעגירן אויף לעבן און טויט פון יידן.

די דייטשן זענען געווען באַפרייט פון יעדן מאָראַלישן געזעץ, געוויסן. די פּאָליטישע מאַכט, די רעגירונג, האָט אַלע יידן אַרויסגענומען פון יעדן געזעץ. זי האָט באַרעכטיקט און האָט געלויבט יעדן פאַרברעכן קעגן זיי.

יידן זענען געוואָרן געצוואונגען צו אַרבעטן פאַר די דייטשן אַלע שווערע אַרבעטן אין אַלע אומשטענדן, אין קעלט און הונגער. אַלס באַלוינונג פלעגן זיי קריגן אַ קויל אין קאַרק, אָדער זיי האָבן געטראָפן זייער טויט אין די גאַז־קאַמערן. אַזוי האָבן די דייטשן אומגעבראַכט 6 מיליאָן נפשות, צעשטערט טויזנטער קהילות און זייער קולטור, וועלכע האָבן געבליט הינדערטער יאָרן, מיט אכזריות׳דיקע מיטלען און וועגן, וואָס זייער גלייכן איז נישטאָ אין דער היסטאָריע פון קולטורעלע פעלקער.

✶

רשימה פון די קרבנות — בירגער פון דער שטאָט ריישע — וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן און זייערע שותפים, וועלכע זענען פאַרבליבן אין זכרון פון ד״ר העלער

אַדוואָקאַטן: פרוי ד״ר זאַלצמאַן, אונגער, רוטעאָבערג, לעקער, די צוויי ברידער קאַלטער, בראַנפעלד, קליינמאַן, לאַבאַש, גריץ, בענעק כהנא, דוקר־באַט, טייטלבוים, רייך, שפּירא, ד״ר שלאַגער און מאַנהיים.

ריכטער: ד״ר קעסלער, ד״ר זילבער, גרוס.

אַרצטן: הערץ, קראַנפעלד, קראַמער, פרעדעריקא כהן, ערענרייך, בייער, יעז׳אָווער, צינעמאַן, הירשהאָרן, שמעלקעס, טוני ס, האָפּטמאַן און צוויגנבוים.

אַפּטייקערס: פרענקעל, תדעאוש הערשדערפער.

פאַמיליעס: מענדל גראָב, צינגער (געהרגעט געוואָרן אַלס פאַרשטעלטער קאַטוילישער גלח), אברהם לייזער לעוו, יצחק וויסבערג, שפּירא (אַ סוחר), הירשהאָרן, אָרבאַך (אַ מילנער), טוכמאַן (סיגאַרעטן פאַרקויפער), בירמאַן (געשעפט פון אייזן), שמיד (אַ רעסטאָראַן), פרוי ד״ר שמעלקעס, פאַמיליע האגער, רעבהאַן, צוקער, טענענבוים (אַ באַאַמטער אין שטייערן־אמט), נידער, הייבלום, פרייליך (אַלערער), וואַקס, די אלמנה פון ד״ר וואכטל, גאָלדבערג (דרוקעריי), די אלמנה פון ד״ר טעלער דער שטאָט־אַרצט. לאַנדוי, האָרנער (אַ אָפּערע זינגער), פיש (גרינדער פון פועלי־ציון), איימער (בעקעריי), האַלבערשטאַם, חיים באָרג (אַ סוחר), מילמייסטער (אַ שוס־טער), איילבוים, שנעוויס (לאָמבאַרד־הויז), שיפער (צוויי משפחות), רייך, די אלמנה פון ד״ר שמואל רייך (געוועזענער ראש הקהל), די אלמנה פון ד״ר דאַרנפעסט, קליינמאַן (אַ שיך־געשעפט), באַט, שטיינער (אַן אלמנה).

✶

דאָס זענען די ווערטער פון ד״ר א. העלער, וועלכע איך האָב שריפטלעך אויפגענומען לויט ווי ער האָט דערציילט אין אונדזערע באַגעגענישן. ער איז נישט געווען פעאיק אַליין צו שרייבן. ביז היינט האָט ער זיך נאָך נישט באַפרייט פון די שרעק־בילדער און ליידן, וואָס ער האָט מיטגעמאַכט אין משך פון 5 מלחמה־יאָרן.

ד״ר משה יערי־וואלד

ישראל בעק - ברוקלין

פון ריישע איבער ווראצלאוו קיין אמעריקע

מיין פאָטער ר׳ מלך ז״ל האָט געלעבט אין ריישע און קוים געקענט מפרנס זיין די גרויסע משפחה. פון זיין אַ סופר סתם איז ער נישט געווען אין דער לאַגע אַרויסצוציען חיונה פון סופרות. די מוטער ברכה ז״ל האָט צוגעהאָלפן צו דער פרנסה ווי ווייט זי האָט נאָר געקענט.

דער פאָטער, אַן אָפּגעהיטענער ייד, אַ באַיאַנער חסיד, איז יונגערהייט געשטאָרבן און איבערגעלאָזט אַן אַלמנה מיט 6 קליינע יתומים־קינדער. איך בין דעמאָלט געווען 10 יאָר אַלט און געווען דער עלטסטער פון די קינדער. נאָר עטלעכע שעה האָב איך געלערנט אין חדר — די איבעריקע צייט האָב איך געמוזט אַרבעטן אינעם מילך־קרעמל, וואָס די מוטער האָט געעפנט.

ווען עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה אין 1914, בין איך אַנטלאָפן קיין פראַג און דאָרט פאַרבליבן צוויי יאָר. ערשט אין 1916 בין איך צוריק קיין ריישע און געעפנט אַ קאָלאָניאַל־געוועלב. אין אַ קורצער צייט האָב איך מצליח געווען און באַקאַנט געוואָרן אַלס איינער פון די גרעסטע הורט־סוחרים אין ריישע, ביז עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און איינגעשלונגען מיין פאַרמעגן און אומגעבראַכט מיין משפחה. די אומגעקומענע פרוי און דריי קינדער האָבן אויף אייביק איבערגעלאָזט אַן אָפענע ווונד אין מיין האַרצן.

דעם 7־טן סעפּטעמבער 1939 אַנטלויף איך פון ריישע. שוואַרצע וואָלקנס איבער דעם הימל, עס הייבט־זיך אָן דאָס גהינום־לעבן. איך מאַטער מיך 5 און אַ האַלב יאָר ביז איך דערלעב די באַפרייאונג. און טאָקע פריי, זע מיך אַרום, אַז איך בין געבליבן עלנד און אַליין. פון דער גאַנצער משפחה, וואָס איז געבליבן אין ריישע, איז קיינער נישט ביים לעבן. מיין איינציקער טרייסט איז מיין ברודער לייבוש, וואָס איז מיט מיר און די 3 ברידער, וואָס געפינען זיך מעבר לים.

אין 1945 קום איך אָן אַלס פּליט קיין ווראָצלאַוו. דאָרט טרעף איך ניצול געוואָרענע ריישער. יעדער וויינט און האָט אויף וואָס צו וויינען. איך פאַרגעס אין מיינע אייגענע צרות און שטרעק אויס אַ האַנט צו העלפן מיינע ברידער און

קעניג קאַזשימיעזש גאַס אין יאָר 1945 King Casimir Street

שוועסטער. איך צוזאַמען מיט ד״ר שמעלקעס און וואָלף רייכענטאַל גרינדן מיר אַ קיך פאַר די ריישער שארית הפליטה. אָבער באַלד ווערט קלאָר, אַז מיט אייגענע מיטלען וועט מען נישט קענען אויפנעמען די אַלע אויסגעמאַטערטע און הונגעריקע וואָס קומען אָן פון די לאַגערן.

איך האָב זיך דעמאָלט צוזאַמען מיט מיין ברודער לייבוש אַריינגעצויגן אין אַ באָמבאַרדירט הויז, דאָרט געגרינדעט אַ ריישער קאָמיטעט מיט דער באַטייליקונג פון ד״ר אינפעלד, ד״ר ראָזענגאַרטן און וואָלף רייכנטאַל. דאָס ערשטע האָט זיך דער קאָמיטעט געוואָנדן צום בן העיר מר. יצחק לעוו אין וועסט־ניו־יאָרק, וועלכער האָט זיך באַלד וואַרעם אָפּגערופן און דערמוטיקט, דער קאָמיטעט זאָל אויפנעמען אַלע ריישער וואָס זענען צוריקגעקומען פון די לאַגערן. ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און דער ריישער קאָמיטעט אין ווראָצלאַוו האָט באַקומען פּעקלעך און אויך די ערשטע 1000 דאָלאַר. די דאָזיקע הילף, וואָס איז דערהאַלטן געוואָרן דורך יצחק לעוו, איז דעמאָלט געווען פון גאָר גרויסער וויכטיקייט, אָבער דער הויפּט־ציל פונעם קאָמיטעט איז געווען צו העלפן די ריישער שארית הפליטה זיי זאָלן קענען אַרויס פון פּוילן.

קודם כל האָט דער קאָמיטעט גענומען אויפשטעלן אַ רשימה פון די ניצול געוואָרענע ריישער. ערשט שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן וואָס פאַר אַ באַדייט די דאָזיקע רשימה האָט געהאַט. די נעמען פון די ריישער אין ווראָצלאַוו און אין פּוילן זענען צעשיקט געוואָרן אין דער פרייער וועלט, און אַ סך האָבן דורך דער רשימה געפונען זייערע קרובים. אויך מיט אַרויסהעלפן די ניצול געוואָרענע ריישער זיך אַרויסצובאַקומען פון פּוילן, האָט דער קאָמיטעט מצליח געווען, און אַ סך זענען דורך פאַרשידענע וועגן און אומוועגן שפּעטער אָנגעקומען קיין אַמעריקע און ישראל.

אין 1947 בין איך מיט מיין ברודער לייבוש אָנגעקומען אין ניו־יאָרק. אונדזערע ברידער, וואָס זענען שוין געווען אַמעריקאַנער תושבים, נעמען אויף זייערע ניצול געוואָרענע ברידער מיט אָפענע אָרעמס.

אַ גרויסע טרייסט פאַר די אַלע ליידן געפין איך אין מדינת ישראל. אין פרילינג 1965 באַזוך איך צוזאַמען מיט מיין פרוי הילדאַ צום צווייטן מאָל דאָס לאַנד. מיר האָפן זיך צו באַזעצן אין ישראל, ווייל נאָר אין ישראל קאָן מען ממשיך זיין יידישקייט נוסח ריישע.

לאָמיר אויך האָפן, אַז דער ספר ריישע וועט בלייבן אַן אייביקער אָנדעק פאַר דעם יידישן ריישע און אין דעם הייליקן בוך געפונען אַ טרייסט פאַר די גרויסע אבידה וואָס זיי האָבן אין ריישע פאַרלוירן.

ד״ר חיים שאשקעס

וואס איך האב געזען אין דער אלטער יידישע שטאט ריישע

עס איז שוין געווען פאַרנאַכט. ווען אונדזער אויטאָמאָביל האָט פאַרלאָזט דעם אַמאָליקן גראַפן פּאַלאַץ אין לאַנצוט און געפאָרן אין דער ריכטונג צו דער שטאָט ריישע (זשעשאָוו). אַ שפּאַס — ריישע! ווען אויפן לאַנגן שאָסיי מיט צעבליטע ביימער ביי די זייטן אויסגעשטעלט, מיט די דערפער נאָך איצט אויך מיט שטרויענע דעכער באַדעקט, האָב איך אַן איינזאַמער געבלעטערט מיין בוך פון זכרון, — האָבן פון די זייטן „ריישע" אַראָפּגעשיינט אַזוי פיל דערינערונגען פון צייטן נאָענטע און ווייטע, פון מענטשן־ריזן אין העלקייט פון שכינה אַיינגעוויקלט, — און אויך פון מענטשן, וואָס לעבן איצט ביי מיין זייט, די אַרויסגעראַטעוועטע שטיקלעך קויל פון גרויסן פייער.

עס איז דאָך ניט גענוג אַריינצופירן אין גאַסן פון אַ שטאָט, איינגעקריצט מיט גאָלדענע און פיל מאָל בלוטיקע אותיות אין דער יידישער געשיכטע און פעסטשטעלן, אַז זיי זענען איצט אויסגעליידיקט פון יידן און פרעמד, אַז דער צוג מיט די ברידער מיינע איז אַוועק קיין אוישוויץ, אָדער טרעבלינקע, אָדער מאַידאַנעק — די שטאָט אָבער איז גע־
בליבן הינטער זיי אַ גאַנצע, מיט איינוווינער, מיט טעאַטערן, מיטן טומעלדיקן מאַרק...

אַרויסגעפאָרן אויף דער הויפּט־גאַס פון ריישע, זי הייסט 3־מאַי — גאָר אמאָל, אין די צייטן פון פראַנץ יאָזעף, האָט זי געהייסן די הערן־גאַס. געווען דאָ פול מיט יידישע געשעפטן, קאַפייען, שענק. איבערגעלאָזן דעם שאָפער מיטן אויטאָמאָביל ביי דער גאַז־סטאַנציע און אַריין אין אַ ריזיקן שענק מיט אַ סך שויפענסטער, אָנגעשטעלט מיט פלעשער משקה — אַ רעגירונגס־אונטערנעמונג... דער פּלאַץ איז טומלדיק, אָנגעפילט מיט הונדערטער טרינקענדיקע, שרייענדיקע באַאַמטע, אַרבעטער און פיל סאָלדאַטן, געדיכט באַפאַרבטע מיידלעך אין ווייסע שירצן לויפן פון איין טישל צום צווייטן, טראָגן פלעשלעך, גלעזלעך, צובייכעצן, לאַכן הויך און הילכיק.

כאָטש איך פיל, אַז איך בין דאָ אַריינגעפאַלן אין אַ גאַנץ פרעמדן פאַר מיר פּלאַץ, פאַרנעם איך אַ פרייע שטול ביי אַ באַזעצטן טישל און באַשטעל שוואַרצע קאַווע. „און גאָרנישט צום טרינקען?" „ניין, אַ דאַנק! גאָרנישט!"

מיינע שכנים מיט די פאַרשלאָפענע אונטערגעטרונקענע אויגן באַטראַכטן מיך מיט חשד. איך פאַרלויף זיי דעם וועג:

„אַ שרייבער בין איך פון אַמעריקע. איך פאָר דאָ דורך מיטן אויטאָמאָביל, געוואָלט אַ קוק טאָן אויף אייער שטעטל".

אַ יונג מיט צעקודלטע בלאָנדע האָר שיסט גלייך אַרויס: „אָבער איר זייט דאָך אַ ייד! נישטאָ מער שוין „אייערע". איז וואָס זייט איר דאָ געקומען?"

מען קוקט מיך אָן מיט שנאה. איך זע, אַז איך האָב געמאַכט אַ פעלער, וואָס איך בין דאָ אַריין אָן מיין שאָפער, ווייל איך האָב נישט געוואָלט לאָזן מיין געפעק אויף הפקר. איך וויל שוין נישט די באַשטעלטע קאַווע. לאָז איבער אַ פּאָר זלאָטעס אויפן טישל און הויב זיך אָן אַרויסרוקן. זאָגט אַ צווייטער יונג: „באַדאַי וואָלט איר כאָטש געשטעלט אַ „פלעשל" פאַר אונז אַלעמען. זע נאָר דעם אַמעריקאַנער! עס פּאַסט אים נישט זיצן מיט קריסטלעכע מענטשן. גייט, גייט אויף „קאַרק צעברעכעניש" („נאַ זלאַמאַניע קאַרקו" — אַ פּוילישער אויסדרוק).

איך בין שוין גליקלעך צו זיין אויף יענער זייט טיר. איך האָב אין די געציילטע מינוטן דערפילט די שנאה און פאַרשטאַנען, פאַרוואָס די ביסל צוריקגעקומענע נאָך דער מלחמה יידן האָבן זיך פון דאַנען אָפּגעטראָגן אַזוי שנעל, ווי איך האָב דאָס געטאָן.

ביי דער גאַז־סטאַנציע וואַרט מיין שאָפער. איך פרעג דעם באַאַמטן דאָרטן, צי איז נאָך פאַראַן אין ריישע אַ ייד. גיט ער אונז דעם אַדרעס פון אַ פרוי פון יענערזייטבאַן־רעלסן, ערגעץ־ווו נעבן דער אַמאָליקער „טעפער־גאַס". פאָרן מיר אַהין גענוג לאַנג. דערקאָן איך אויפן וועג די נאָך גוט־אויסגעזעענע געביידע פון אַמאָליקן „בית־עם", וואָס איז איצט אַ קלוב פאַר באַן־אָנגעשטעלטע.

דערמאָן איך זיך אַ געשיכטע אַרום דעם דאָזיקן בנין. מען פלעגט אויך אום שבת די אַרבעט נישט אָפּשטעלן. האָט דער גרויסער ריישער רב, ר' אהרן לעווין הי"ד, נאָכדעם ווי ער האָט עטלעכע מאָל מתרה געווען, אַז מען זאָל אויפהערן מחלל שבת זיין ביים בויען אַ יידישן געזעלשאַפטלעכן בנין, געוואָרפן אָן איסור, אַז קיינער, וואָס וועט זיין רב נאָך אים, זאָל נישט איבערטרעטן די שוועל פון „בית־עם". ליידער, ליידער זענען שוין נאָך ר' אהרן'ען קיין אַנדערע רבנים אין ריישע נישט געווען. און איך גלויב נישט, אַז וועלכער עס איז רב וועט איבערטרעטן איצט די שוועל פון באַן־קלוב, וואָס איז אַמאָל געווען אַ געאַסרטער „בית עם".

בין איך זיך שוין מיאש פון זוכן לעבעדיקע יידן אין איצטיקן ריישע און באַנוגן זיך מיט אויספילן די גאַסן און די הייזער מיט די שאָטנס פון די, וואָס זענען אַוועק. שטיי איך איצטער אויפן מאַרק פון נייעם „יידנריינעם" ריישע. ווערן איצט אָפּגעבויט הייזער דאָרט אויף דער צווייטער זייט, ווו די אַלטע שול (פון 17־טן יאָרהונדערט) איז געשטאַנען. ציט זיך אימפּאָנירנד און מאַסיוו אַ בלאָק רויט־ציגלדיקע געביידעס, ווו עס געפינט זיך איצט די נייע „וואָיעוואָדישע" (ראַיאָן) פאַרוואַלטונג. אויך דאָ אויפן מאַרק און אין די גאַסן אַרום דעם טייך ווּיסלאָק געפינען זיך אַ ביסל פּריוואַטע קראָמען, וואָס געהערן צו פּאָליאַקן. אייניקע גרעסערע געשעפטן אויף דער הויפּט־גאַס זיינען רעגירונגס־אייגנטום.

ווייס איך, אַז מיין איצטיקער שפּאַציר איבער די ריישער גאַסן וועט אַרויסרופן טיף־סענטימענטאַלע געפילן ביי גאַליציאַנער בכלל און ביי די ריישער בפרט.

ציילן זיי דאָך צווישן זייערע רייען באַדייטנדע פיגורן אין יידישן לעבן אין פאַרשידענע פעלצער.

איך האָב שוין דערמאָנט מיין חשובן פריינט, הרב ד"ר יצחק לעווין, וועלכער איז אויך דער רעליגיעזער „פירשפּרעכער" אין די ספּעציעלע קאָמיסיעס פון „יונייטעד ניישאָנס". און מי לנו גדול פון האַרציקן בעריש וויינשטיין, דער מחבר פון דער פּאָעמע „ריישע", וואָס גלאַנצט אַלס איינער פון די ערשטע אין דער מאָדערנער יידישער דיכטונג.

געדענק איך מיין ליבן בערישן, ווען איך פאָר איצט אַריבער דעם טייך ווּיסלאָק מיט דער זעלבער שיינער פּאַנאָראַמע ווי ביי אים, — די גרינע פעלדער אַרום, די בליענדע מיט ווילד־בלומען לאָנקעס, דער ווייטער שאָטנדיקער וואַלד.

און ווי שטאַרק איז בעריש וויינשטיינס באַלאַדע אין לעצטן סוכות־נומער פון „אידישן קעמפער", געווידמעט טאַקע אָט דעם וואַלד און זיין לעצטן וועג דורך אים מיט דריי חברים:

„כ'ווער טרויעריק! לאָז מיך נישט, גאָט, אין אַזאַ וואַלד אַליין. כ'האָב מורא פאַר די דענקמעלער פון דער פּוילישער געשיכטע. כ'ווער סמוטנע פון יעדן שטיינערנעם אָפּגאָט, פון יעדן אויסגעשניצטן צלם, וואָס האָבן אויגן און זעען נישט; אויערן און הערן נישט, און פילן נישט, אַז זיי שרעקן מיך...

פרייטיק, 4־טער נאָוועמבער, 1960
דער טאָג־מאָרגן זשורנאַל, 7

ה. ריישער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע

צבי שמחה לעדער

א. די ריישער יאַנג מענס סאָסייעטי

דער ריישער פאַריין איז געגרינדעט געוואָרן אין ניו־יאָרק אין יאָר 1893, אויף דער איסט סייד, אָבער צוליב די באַגרענעצטע צאָל ריישער לאַנדסלייט, אויך צוליב דעם דאַמאָלסטדיקן עקאָנאָמישן קריזיס, האָט די אָרגאַניזאַציע לאַנג נישט אָנגעהאַלטן.

דער איצטיקער ריישער פאַריין איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1902. אַ גרופע ריישער יונגעלייט פול מיט אונטער־נעמונגס גייסט, זענען זיך אין דעם יאָר 1902 צוזאַמענגע־קומען ביי אַ מיטינג אין דער היים פון בערנאַרד עסטרייך און באַשלאָסן צו רעאָרגאַניזירן די „זשעשאָווער יאַנג מענס סאָסייעטי". אין דער גרופע זענען געווען בערנאַרד עסטרייך, י. פאַרמאַן, מ. הויזער, ל. טאַקער, ל. פּרעכטיק, אַלעק עסט־רייך, ה. עסטרייך, אייב גאָלדפאַרב, ל. עסטרייך, לייב צוקער, מ. לאַסט, י. זיגפריד און ש. טאַנץ. דעם 19־טן מערץ 1902 איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן די ערשטע פאַרזאַמלונג, ווו עס איז אָפיציעל אָנגענומען געוואָרן, אַז דער נאָמען פון דער אָר־גאַניזאַציע זאָל זיין „זשעשאָווער יאַנג מענס סאָשעל און בענעוואָלענט סאָסייטי". אַלס ערשטער פּרעזידענט איז דער־ווײלט געוואָרן יעקב פאַרמאַן.

אונטער דער ענערגישער פירערשאַפט פון בערנאַרד עסט־רייך, האָט דער פאַריין זייער פּראָגרעסירט. ווען איך בין געקומען קיין ניו יאָרק אין 1913, איז דער ריישער פאַריין געווען אָנערקענט אַלס איינע פון די בעסטע און אַקטיווע צווישן די לאַנדסמאַנשאַפטן אָרגאַניזאַציעס אין ניו־יאָרק. אין יאָר 1922 האָט דער ריישער פאַריין געפייערט דעם צוואַנ־ציקסטן יובל. בערנאַרד עסטרייך, איז געווען דאַן פּרעזידענט. דער טשערמאַן פון אַראַנזשירונגס קאָמיטעט איז געווען אברהם שמחה קאַצענבערג. דאָס איז געווען איינע פון די שענסטע יובל פייערונגען וואָס אַ לאַנדסמאַנשאַפט אָרגאַני־זאַציע האָט ווען עס איז איינגעאָרדנט.

דער פאַריין האָט געדינט אַלס צענטער פאַר די מיט־גלידער. אַזוי ווי דער גרעסטער טייל פון זיי איז דאַמאָלט געווען אימיגראַנטן האָבן זיי אין פאַריין געפונען אַ חוץ גייסטיקן פאַרגעניגן אויך פריינט, וואָס יעדער האָט זיך אין זיי דאַמאָלט גענויטיקט. איך אַליין האָב געפונען מיינע טייַ־ערסטע און בעסטע פריינט אין ניו־יאָרק אין ריישער פאַריין.

דער ריישער פאַריין האָט געהאַט זייער גוטע פירער און געטרייע מיטאַרבעטער. צווישן זיי האָט פאַרנומען דעם אויבנאַן, ווי געזאָגט, בערנאַרד עסטרייך. ער איז געווען באַ־קאַנט מיטן נאָמען „רויטער", צוליב זיין שיינע באָרד פון רויטן קאָליר. ער האָט אויסגעזען ווי אַ דיפּלאָמאַט, און דעם אמת זאָגנדיק, האָט ער טאַקע געהאַט די אויביקע מעלות. ער איז געווען אַ גוטער רעדנער, און ווען דער „רויטער" האָט גענומען דאָס וואָרט ביי אַ פאַרזאַמלונג, האָבן זיך אַלע צוגע־הערט. ער איז געווען איינער פון איבערגעגעבנסטע פירער אין ריישער פאַריין, און האָט אים אָפּגעגעבן די בעסטע יאָרן פון זיין לעבן אין ניו־יאָרק. ער איז נפטר געוואָרן דעם 23־טן יאַנואַר 1952.

דער צווייטער איבערגעגעבענער פירער פון ריישער פאַ־ריין, איז אין מיינע צייטן געווען מאָריס פאלאדזשע. ער איז געווען אַן אַמעריקאַנער יונגערמאַן מיט הויכער אינטעלי־גענץ און אַן אַלגעמיין בילדונג. די מיטגלידער האָבן הויך אָפּגעשאַצט זיין אַרבעט. אויך איז ער געווען אַן ערשטקלאַ־סיקער רעדנער. זיין אַרבעט פאַר דעם פאַריין האָט ער גענו־מען זייער ערנסט. אויך ער האָט אָפּגעגעבן זיין בעסטע צייט פאַר דעם ריישער פאַריין און טוט עס אויך היינט, ווען איך שרייב די שורות. אונטער זיין פירערשאַפט האָט די סאָסייטי זייער גוט פּראָגרעסירט, און ער פאַרדינט פיל אָנערקענונג פאַר זיינע גרויסע אויפטואונגען.

מאַקס לאַסט, איינער פון די גרינדער, מיט וועמען איך האָב זיך באַקאַנט באַלד נאָכדעם ווי איך בין געוואָרן אַ מיט־גליד אין דער סאָסייטי, איז געווען פון יענעם סאָרט מענטשן, וואָס יעדער האָט ליב. מאַקס איז געווען אַ יידישער ליטע־ראַט און אַ משכיל. ער איז געווען דער ערשטער וואָס האָט

זיך אַקטיוו באַטייליקט אין העלפן איינפלאַנצן יידישע קול־טור אין ריישער פאַריין. ער האָט געהאָלפן איינאָרדנען יידיש־ליטעראַרישע פּאַלעזונגען. נפטר געוואָרן דעם 11־טן דעצעמבער 1933.

סעם ביגלאַייזן איז אויך געווען איינער פון די ענערגי־שע מיטאַרבעטער פון ריישער פאַריין. ווען איך בין אַריין אַלס מיטגליד אין דער ריישער סאָסייטע אין יאָר 1914, איז ער דאַמאָלט געווען וויצע־פּרעזידענט. ער האָט זיינע פליכטן דורכגעפירט גוט און פּינקטלעך. אויב עס איז קראַנק געוואָרן אַ מיטגליד, איז סעם געווען דער ערשטער אים קומען מבקר חולה זיין. דער פאַריין איז געווען אַ טייל פון זיין לעבן. ער האָט געהאַט אַ זייער גראַטענעם זון, וואָס איז אין זיינע פּריצייטיקע יאָרן אַוועק פון דער וועלט. דאָס האָט אויף אים שרעקלעך געווירקט. ער איז אָבער ווייטער אַנגעגאַנגען מיט זיין געטרייער אַרבעט לטובת דעם פאַריין. ער איז נפטר גע־וואָרן דעם 11־טן אָקטאָבער 1952.

ד״ר ברוך לאַסט, דער ריישער פאַריין דאָקטאָר, איז גע־ווען איינער פון די, וואָס האָבן געהאָלפן אַריינפלאַנצן דעם מאָדערנעם יידישן גייסט אין פאַריין. ער איז געווען אַ קעמ־פער פאַר רעפאָרמען. אין די יאָרן, וואָס ער איז געווען אַק־טיוו, האָבן זיך אַנגעשלאָסן אין פאַריין נייע מיטגלי־דער פון אינטעליגענטן קלאַס, וואָס האָבן שפּעטער גע־שפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער אָרגאַניזאַציע. איך וויל דאָ דערמאָנען בלויז עטלעכע ווי א. ש. קאַצענבערג, ד״ר ב. טוירק, שמעון שטויב און אַנדערע. ד״ר לאַסט איז אַוועק פון דער וועלט אין זיינע יונגע יאָרן, דעם 29־טן אָקטאָבער 1924.

יוסף קליינקאָפּ איז אויך געווען איינער פון די אַלטע מיטגלידער. ער האָט געהאַלטן אַ באַרבער שאָפּ אויף דער נידעריקער איסט סייד, וואָס איז פּאַטראָניזירט געוואָרן פון ריישער לאַנדסלייט. מיין קאַזין הערי נידער, ראַלף פּאַלאַזשע, סעם אייזן און איך האָבן זיך יעדן זונטיק געטראָפן אין באַר־בער שאָפּ ביי יוסף קליינקאָפּ. דאָרט פלעגן מיר דיסקוטירן די פּראָבלעמען פון פאַריין, ווו קליינקאָפּ איז געווען דער רעדל־פירער. ער האָט גערעדט אַ גוטן ענגליש. ער האָט געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף אַ גרויסן טייל פון די מיט־גלידער אין צייט פון די וואַלן.

צווישן אַנדערע אַקטיווע מיטגלידער איז אויך געווען לייזער גרונער. ער איז געווען דער היפוך פון יוסף קליינ־קאָפּ — אַ שטילער און רואיקער מענטש. ער איז געווען וויצע פּרעזידענט אינדערצייט ווען איך בין געווען פּרעזידענט אין יאָר 1916. ער האָט זיך אַלע מאָל באַטייליקט אין אַלע קאָמיטעטן, איבערהויפּט אין יאָר ווען די סאָסייעטי האָט גע־פייערט דעם צוואַנציקסטן יובל דעם 18־טן פעברואַר 1923.

פון די אַלטע אַקטיווע מיטגלידער איז אויך ווערט צו דערמאָנען הערמאַן ראָזענבערג, וואָס האָלט אָן דעם אַמט פון סעקרעטאַר פון פאַריין שוין איבער דרייסיק יאָר. צווישן די אַנדערע איבערגעגעבענע אַלטע מיטגלידער געהערן שמעון שטויב, אהרן קליינהויז, נתן דרילער, די ברידער עלצווייג אויך סעם אייזן, און פרענק וואָלף. די לעצטע צוויי זענען געווען זייער אַקטיוו אין פאַריין אין די יאָרן 1913 — ווען סעם אייזן איז געווען סעקרעטאַר. איז אויך שפּעטער געווען פּרעזידענט.

צום אויבנדערמאָנטן קלאַס געהערן אויך יוסף ברענער, אירווינג לאַו, לואיס רעטינג, מאַקס שטריק, לואיס שטויב, מאָריס זימבאַך, סעם ליכט, סעם ליבערמאַן, פרענק פוזיכ־בוים, אהרן שטאַרק, היימאַן שטויב און מאַרטין שטויב. די אויבנדערמאָנטע האָבן זיך אַלע באַטייליקט אין דער נאָבעלער אַרבעט פון ריישער רעליף קאָמיטעט. צום דערמאָנטן קאָ־מיטעט געהערט אויך משה האָראָוויטש, וואָס איז אויך דער פּרעזידענט פון דער ריישער־קאַרטשינער שול אין ניו־יאָרק, אויך יעקב בערגער, עד פעלזענפעלד, נתן גאָלדמאַן, נתן היי־מאַן, ס. קאַנזער, נתן שיינפעלד, א. ליכטיג, אברהם מילגרוים, ק. ר. מאָסקאָוויטש, אירווינג פּאַלאַדזשע.

אין ניו־יאָרק עקזיסטירט אויך אַ „ריישער לידיס סאָ־סייטי" וואָס האָט פיל געהאָלפן דעם ריישער רעליף. זיי באַ־טייליקן זיך אויך אין אַלע וויכטיקע אונטערנעמונגען פאַר הילפסאַרבעט. צווישן די אַקטיווע מיטגלידער איז ווערט צו דערמאָנען מיני שטויב, דאָראַ פלאַמענדאָרף, טילי גלאַגאָווער און מרס. לואיס רעטינג.

איינמאָל אין יאָר האָט ריישער פאַריין אַראַנזשירט אַ יערלעכן באַל. אַזוי איז דאַמאָלט געווען דער מנהג ביי אַלע לאַנדסמאַן אָרגאַניזאַציעס. אין דעם אָוונט האָבן זיך אַלע לאַנדסלייט באַגעגנט אין דעם גרויסן טאַנץ־האָל. דאָס איז געווען דער לאַנדסמאַנשאַפטן פאַרייניקונג אָוונט. עס פלעגן קומען ריישער נישט נאָר פון ניו־יאָרק און ניו דזשוירזי, נאָר אויך פון אַנדערע נאָענטע שטאַטן. עס איז באמת געווען אַ פאַרגע־ניגן זיך צו באַגעגענען מיט אַזויפיל פריינט און לאַנדס־לייט. איך געדענק אַזאַ טאַנץ־אָוונט אין אַנהויב פון די צוואַנ־ציקער יאָרן, האָב איך דאָרט באַגעגנט דעם באַוווסטן ריישער משכיל און זשורנאַליסט מענדל קאָרפּ און אויך דעם ריישער כלל־טוער אפרים הירשהאָרן. ביידע זענען געקומען אהער באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. ווען נישט דער טאַנץ־אָוונט, וואָלט איך קיינמאָל נישט געוווסט אַז זיי זענען אין אַמעריקע.

ביי דעם יערלעכן טאַנץ־אָוונט האָט בערנארד עסטרייך פאַרנומען דעם אויבנאַן ווייל ער איז געווען דער אראַנזשירער און אויך פירער פון דעם מיטגלידער מאַרש, וואָס איז פאַר־געקומען פונקט 12 אַזייגער מיטנאַכט צו די טענער פון דער מוזיק קאַפּעלע. פאַראויס האָט מאַרשירט דער מאַרשאַל עסט־רייך, נאָכגעפאָלגט פון דעם פּרעזידענט און מיטגלידער. דאָס איז געווען דער שענסטער טייל פון אָוונט.

ב. ריישער סאָסייעטי אין נוארק, ניו־דזשוירזי

נאָך ניו־יאָרק, פאַרנעמט נוארק, ניו דזשוירזי, אַ וויכטיקן פּלאַץ צווישן די ריישער לאַנדסלייט. אויך אין נוארק עקזיסטירט אַ ריישער פאַריין וואָס איז אָרגאַניזירט געוואָרן אין דעצעמבער 1909, פון אַ גרופּע ריישער, אונטער דער פירערשאַפט פון מאָריס קרעמער וואָס איז אויך געווען דער ערשטער פּרעזידענט. צווישן די גרינדער זענען אויך געווען פאָלגנדיקע ריישער: ה. אייזען, אהרן בוש, אברהם גאָלד־פאַרב, מ. גייגער, ס. ארם, מ. גראַד, יוסף צוקער, בנימין קלינגער און בנימין קוירש.

איינער פון די אַקטיווע מיטגלידער, וואָס האָבן געהאָלפן ברענגען דעם ריישער פאַריין צום העכסטן מצב פון די לאַנדסמאַנטשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס, איז זעליג (זיגמונד) שפּאָרן, וואָס האָט אָפּגעגעבן די בעסטע יאָרן פון זיין לעבן אין אַמעריקע פאַר דעם ריישער פאַריין, ווו ער איז געווען דריי מאָל פּרעזידענט. ער איז היינט דער קאַסירער פון פאַריין, אַן אַמט וואָס ער האַלט שוין אָן 17 יאָר.

זעליג שפּארן איז געווען איינער פון די וואָס האָט געהאָלפן אָרגאַניזירן אַ ריישער שפּיטאָל קאָמיטעט אין נוארק, צוזאַמען מיט דעם ריישער כלל־טוער, אפרים הירשהאָרן, יעקב סאוער, היימאַן אקסט, היימאַן גראַד און י. קרעמער און אויך מיט דער הילף פון זיין פרוי עליזאבעט, האָבן זיי געאַרבעט צו זאַמלען געלט פאַר דעם נאָבעלן צוועק. ווען דער נייער ריישער יידישער שפּיטאָל איז פאַרטיק געוואָרן אין יאָר 1939, האָט זעליג שפּארן מיט זיין פרוי באַקומען אַן איינלאַדונג צו קומען קיין ריישע זיך צו באַטייליקן אין דער אָפיציעלער דערעפענונג פון שפּיטאָל. דער אויסברוך פון דער לעצטער וועלט־מלחמה האָט געמאַכט אַן ענדע צו אַלץ.

עס איז ווערט צו באַמערקן, אַז זיין פרוי עליזאַבעט, אַ געבוירענע אין אַמעריקע, אַן אמתע אשת חיל, האָט אָפּגעגעבן יעדע מינוט פון איר פרייער צייט צו העלפן זאַמלען געלט פאַר דעם ריישער רעליף אין דער צייט פון די לעצטע צוויי וועלט־מלחמות. ביים ענדע פון דער לעצטער וועלט־מלחמה האָט זיך דער נוארקער ריישער רעליף קאָמיטעט פאַראייניקט מיט דעם ניו־יאָרקער ריישער רעליף קאָמיטעט און געהאָלפן ברענגען הילף צו די נויט־ליידנדיקע ריישער מלחמה־קרבנות אין די אייראָפּייאישע לאַגערן.

אין יאָר 1948 האָט זיך אין נוארק אָרגאַניזירט אַ ריישער ליידיס אקזילערי אונטער דער פירערשאַפט פון פרוי עליזאבעט שפּארן, וואָס איז געווען די ערשטע פּרעזידענטין, און פרוי אדאָלף וואנג איז געווען די ערשטע וויצע־פּרעזידענטין.

עס וווינען פיל ריישער אין פילאַדעלפיע און אויך אין אַנדערע שטעט אין אַמעריקע. ריישע איז רעפּרעזענטירט אין די 48 שטאַטן. די אויבנדערמאָנטע פאַריינען זענען די איינציקע ריישער אָרגאַניזאַציעס אין אַמעריקע.

פאַרוואַלטונג פון ריישער פאַרבאַנד אין ניו־יאָרק (1967). פון לינקס: אירווינג לאָו (פּרעזידענט) מאָלי נאַדל, מאַקס רובינפעלד, ל. אַטלס, סעם דעמביצר.

From left: Irving Low, Molly Nadel, Max Rubenfeld, L. Atlas, Sam Dembitzer.

ריישער און אומגעגנט לאַנדסמאַנשאַפט אין מאָנטרעאָל
Rzeszower and Province Landsmanshaft of Montreal

ערשטע ריי, זיצן פון רעכטס: לאה ביליך (פלאמענדאָרף), רעגינע שיפער (וויינמאַן), עקיבא שיפער; צווייטע ריי, זיצן פון רעכטס: לאה פלאהר, ר. האַלפערן, מלכה וואַגשאַל, ס. שווימער (וואַגשאַל), רוני רובינפעלד, ס. וואלבראמסקי (בליטצער); דריטע ריי, שטייען פון רעכטס: מענדל פלאהר, צבי האַלפערן (ראָזענוואַסער), דוד וואַגשאַל, מענדל וויינמאַן, לעאָן וויינמאַן, לעאָן רובינפעלד, צמח וואלבראָמסקי, יוסף נוסבוים, ש. נוסבוים.

ערשטע ריי, פון רעכטס: אברהם שיפער, בעריש רייזנער; צווייטע ריי, פון רעכטס: א. בינענשטאָק (פלאָמענדאָרף), רבקה שינדעלהיים (צימערמאַן), פ. פורעפא (טעננער), יוכבד שיפער (קאנדעל), העלע נייהאס (פעלטהער), עלא רייזנער; דריטע ריי, שטייען פון רעכטס: יוסף בינענשטאָק, מאיר שעכטער, א. שעכטער, חיים וויינטרויב, לייזער טעננער, וואָלף לופט, אברהם קיהל, מאיר אַמסטער, מ. אַמסטער, פערעל בליטצער.

די וואַלישע שול נאָכן חורבן
The Wahl Synagogue after the Destruction

די צעשטערטע מזרח־וואַנט פון דער שול
The Broken Mizrah Wall of the Synagogue

אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה כי בלעוני זדים
I WILL GIVE VENT TO MY SOUL AND RECITE HOW THE PRESUMPTUOUS HAVE EAGERLY SWALLOWED US UP
דפי־הנצחה
אנדענק־בלעטער
IN MEMORIAM

לזכר עולם

סבתא ואמא של אבא אַפפלבוים

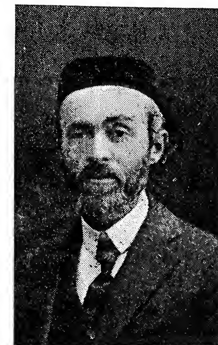

אבי: הערש פרידהוף

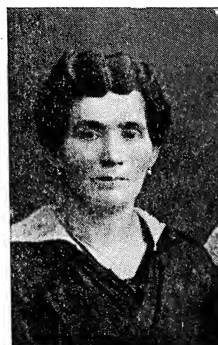

מימין:
אחי, אנשל פרידהוף
אבי, הרש פרידהוף
אמי, רייזל בת אבא אפפלבוים
אחי, יעקב פרידהוף
דודי, נתן בן אבא אפפלבוים
אחותי, דבורה בער

מנציח:
שלום פרידהוף

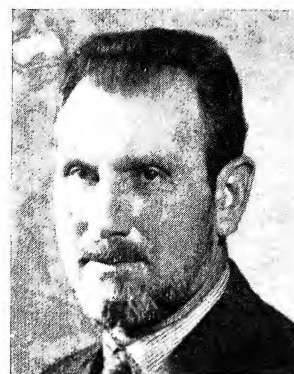
אבא: חיים בן יוסף וואלד

אמא: פרידה בת יעקב לבית הולושיצר

מנציחים:
ד"ר משה יערי־וואלד
ח"כ מאיר יערי
טוביה יערי
אסתר וואלד, ניו־יורק

לזכרון עולם

שלמה מינצברג

חיים מינצברג

זכרם לא ימוש מאתנו לנצח

סבינה אשת שלמה מינצברג
האחיות: ורדה פייל (מינצברג),
קלרה מעין (מינצברג),
מלה קרישר (מינצברג).

נר נשמה

אח: **יעקב קירש**

אבא: **ישראל קירש**
אמא: **אאוגניה קירש (ברגנר)**
רוזה קירש פוקס — אשתו השניה של **ישראל קירש**

מנציחה:
אדה קרן (קירש), ארה״ב

מצבת עד לנשמות היקרות

מימין אבא: **לאון, אברהם** יבל״א, **אַדלה, יעקב, מאוריצי,**
אמא: **רבקה**

מנציח:
אברהם אונגר — קבוץ גבעת ברנר

לזכרון עולם

פרופ. **אברהם גוליגר**

מנציחים:

תלמידיו

לזכרון עולם

משה בן יוסף שיפר

מג׳ אוגניה בת משה שיפר

משה בן יוסף שיפר	1886
רוזליה בת מרכוס שיפר	1890
מגר׳ אוגניה בת משה שיפר	1914
מרים בת משה שיפר	1921
יוסף בן משה שיפר	1926
גיזלה שיפר	1886
צצילה בת לזר בריטנבאום	1905
מרים בת לזר רובינזון	1908
אידה בת לזר שיפר	1915
לאון בת לזר שיפר	1924
חנה בת יעקב קלר	1881
בשיה בת נחום קלר-רוטקוף	1904
אהרן בן נחום קלר	1906
לאון (ליפן) בן נחום קלר	1913
יעקב בן מאקס פלאצר	1928
זיגמונד רוטקוף	
מנדל בן נחום קלר	1901

מנציחים בכאב:

עו״ד אלכסנדר וברטה רוזנר

מצבת עד לנשמות היקרות

הילינגר לאה רבקה אשת ר׳ לייב הילינגער ז״ל

יונוביץ רייזל, בעלה, בתם גניה לבית הילינגר.

הילינגר אהרון ואשתו בלומה לבית שמידט

שמידט נחמה אשת ר׳ שאול שמידט

שמידט יעקב אשתו הדס וילדיהם: פרידה, חנה, דב, יוכבד, שראגא, אלימלך, בלומה, שרה

ריזנבך ישראל ואשתו הדס מבית שמידט.

יעקב שמידט

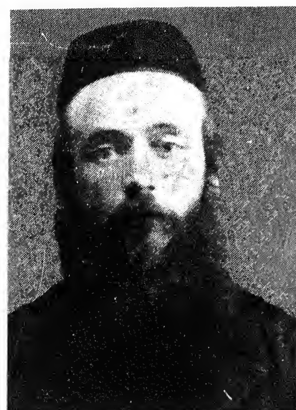

מרדכי שמידט

מוקדש בצער:

חנה וואכטל

זכרם יעמוד לעד

אבי:
ישראל זלמן בירמאן, שו״ב

אמי:
ליבא בירמאן מבית נויבאור

משמאל: חיה מבית נויבאור
אסתר מבית פלזנשטיין עם ילדיה:
אברהמ׳לע והערשעלע

אחי:
אברהם בן ישראל זלמן בירמאן

מוקדש בצער ובכאב:
דבורה שליט (בירמאַן)

אין הייליקן אָנדענק

פאָטער: מאיר קונסטרייך

מוטער: שרה קונסטרייך

פערל קונסטרייך
לעאן קונסטרייך
רויזע קונסטרייך (וואָלקנהיים)
חיים קונסטרייך
צילאַ קונסטרייך
ישראל קאהל
אפרים מאנטאי
הינדע מאנטאי (קונסטרייך)
צפורה מאנטאי (קונסטרייך)

פאַראייביקט אין צער:
שלמה פורת (קונסטרייך)

גל עד לנשמות יקירנו

אבינו: חיים אלימלך בן סינה יהודה
אמנו: ברכה בת יעקב
אחות: אסתר-גיטל
בעלה: אברהם בן שמואל
בנם: אלימלך
בתם: ברכה

מוקדש בצער ובכאב ע"י:
האחים ב"ק, ארה"ב

לזכר

אשתי: צפורה בת שמואל
בתי: דבורה
בני: סינה יהודה
בתי: שרה

מנציח:
ישראל ב"ק

לזכר

אשתי: בריינדל בת יהושע
בני: ברוך אלימלך
בני: יעקב
בתי: אסתר-פייגע

מוקדש בצער ע"י:
לייביש ב"ק

לזכר עולם

אבי:
משה-יצחק בן לייב באום

אמי:
גיזעלא באום
(ואסערשטרום)

אחיותי:
פראנקא, קלארא,
רעגינא

באמצע:
נפתלי באום יבל"א

מימין: יצחק זאורהאַפט, רחל מוהל, פנינה
אפיסדורף (זאורהאַפט), שלמה מוהל יבל"א

מנציחים בכאב ובצער:
נפתלי באום ואשתו נחמה מבית
זאורהאפט, אברהם מוהל
שלמה מוהל.

האהובים והיקרים זכרם יעמוד לעד

אבי: עזריאל הלר
אמי: זופי הלר (גולדהירש)
אשתי: אוגניה הלר (גרובר)
בתי: גרטא הלר

מנציח בכאב:
ד"ר אלכסנדר אשר הלר

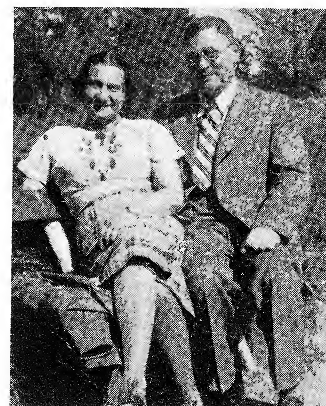
גל-עד לזכר

אמא: אמאַ שטרנשוס (הורביץ)

אבא, במרכז: אחי: משה ואחיותי, שאול שטרנשוס, אשתו הראשונה מילקה (הורוביץ)
מימין: רוזא געשווינד, רחל רוטפלד, רעגינא הערמאן

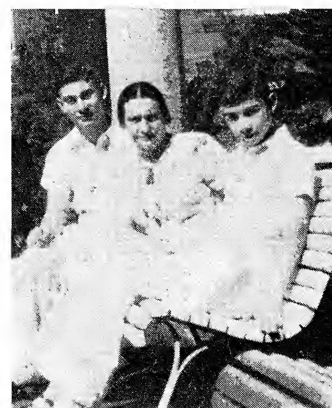
רוזא ובעלה אברהם געשווינד

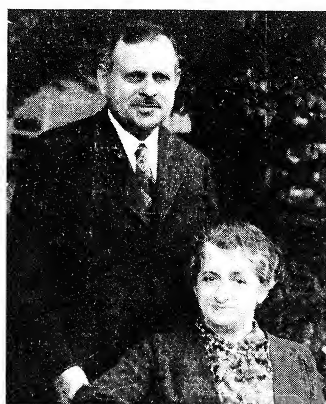
ד״ר פנחס שטרנשוס בתו אמאַ

ד״ר פנחס שטרנשוס

רוזא געשווינד
ובניה: אמיל וסאליק

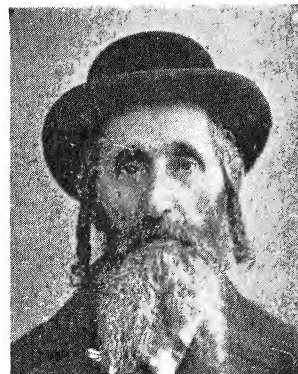
משה שטרנשוס
אשתו: שרה (הורביץ)

רחל רוטפלד

מנציחה בכאב:
עליזה גנור בת רחל ויוסף רוטפלד

לזכר

מרדכי אופן

סבא: מרדכי אופן
אבי: חיים אופן
אמי: גיטל אופן (הירשמאן)
אחיותי: לאה בת 18
שיינדל בת 12
אחי: מרדכי בן 16

מנציח:
יהושע אופן

לזכרון עולם

אבי: אייזיק אדר, נולד 1887

אמי: פייגה, נולדה 1889

אחי: יהושע, נולד 1919

מנציח בצער: דוד אדר

אין הייליקן אַנדענק

אליהו געשווינד
(אביו של משה דוד געשווינד)

מימין: יעקב געשווינד, סוניה דרוקער, זייער קינד, ד״ר מאוריצי אונגער

איבערגעגעבן דורך: פאַמ. שפּילמאַן

לזכר עולם

אבא: שאול באום

אמא: פייגע באום

אח: נחום באום

אחות: העלא באום

אבא: מאיר הירשהורן

אמא: סאבינה הירשהורן

אחים: אברהם ויוסף הירשהורן

מוקדש ע"י

משפחת נתן באום

נר נשמה לזכר

שאול רובין

מנציחים בכאב וביגון:

אברהם רובין ומשפחתו

יוסף גרינברג — קבוץ עין המפרץ

לזכרון עולם

אבא: לייביש יהודה גוטסמן

אחות: נחה גוטסמן

אמא: חיה גוטסמן

מנציחים:

סימה ומנחם יהושע גוטסמן

נר נשמה

אבא: איכל בר ; אמא: חיה בר (רבהון)

אח: שמואל בר

אשתו: רגינה בר (הילינגר)

אח: ד״ר הירש בר

מוקדש ע״י
עדה שפיר (בר)

לזכר

אבא: צבי משה בן יצחק איזן
אמא: פסל איזן (שפיר)
לאה שניוויים — שני ילדים
גולדה פנר — שני ילדים
שאול איזן
פרידה פליגלמאן (שפיר) עם בתה

מנציח בכאב:
אליעזר איזן

נר נשמה

סבתא: חנה שרה אוסטר
אבי: שמואל בן חיים אוסטר
אמא: גיזלה אוסטר
אחותי: לאה אוסטר
אחים: יונה, נתן, הרש, לייב
דודתי: אלה אוסטר

מנציח בצער:
משה אוסטר

לזכר

שמעון לוי אנהלט
גיטל אנהלט
לאה אנהלט
שלמה מרגלית — שלושה ילדים:
ישראל פרימה, שרה

מוקדש ע״י:
מאנס אנהלט

מצבת עד

אבי: משה ברגנר 1884
אמי: ברינדל ברגנר 1886
אחותי: פרידה שמיר (ברגנר) 1909
אחי: שלמה ברגנר 1910
אחי: מרדכי ברגנר 1912
אחי: יצחק ברגנר 1919
דודה: צילה דאמב (ברגנר) 1890
דוד: יואכים דאמב 1888
סבינה ברגנר מבית שטריק
ובתם סוניה

הוקדש בכאב ובצער:
גצל ברגנר

לזכר עולם

רבקה ובעלה שמרל אויגרטן עם חמשה ילדים

בעלי: משה טיטלבוים
בני: אברהם טיטלבוים
(נפל במלחמת השחרור)
מוריץ בלום בעלה של רעגינא
אחותי: חוה ווייל

מימין, בת אחותי: סוניה פרידמן (בלום)
באמצע, אחותי: רעגינא בלום (אויגרטן)
משמאל: בתה של סוניה פרידמן

מנציחה בצער:
יפה טיטלבוים

על אלה אנו בוכים

אמא: שרה בלומה בת צבי-דוד, אחיות והילדים
אבינו: שלמה זאב בן ברוך גולדמן
אחינו: ברוך גולדמן אשתו ובתו, לייב גולדמן
מאיר יהודה בן שלמה זאב, אשתו ובתו
גיסינו: אברהם זלצמן, אשתו פייגע בת שלמה זאב,
בתם דבורה-הענע, ובנם חיים-מרדכי
ילדי מאיר ולאה ניימן: שולמית, רוזע, אברהם,
שלמה-זאב
גיסינו: דוד קלאגסבאלד אשתו רחל (גולדמן)
בתם פריידע, אחות: אסתר

מנציחים בכאב ובצער:

האחים אברהם-חיים, בעריש גאָלדמאַן

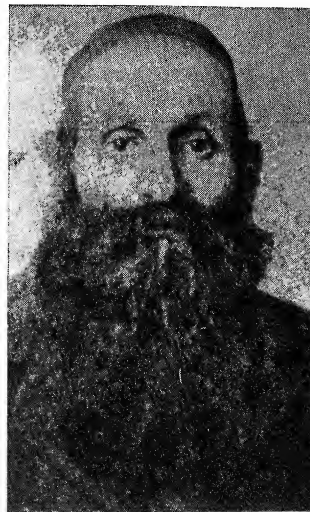

לאה ניימן חיה גולדמן

גיס: מאיר ניימן

לזכרון עולם

אבא: **זלמן ליב אוגרטן**, נולד 1880

אחותי: **סוניה**

אחי: **יוסי**

אמא: **פרימט** מבית **אמסטר**, נולדה 1886

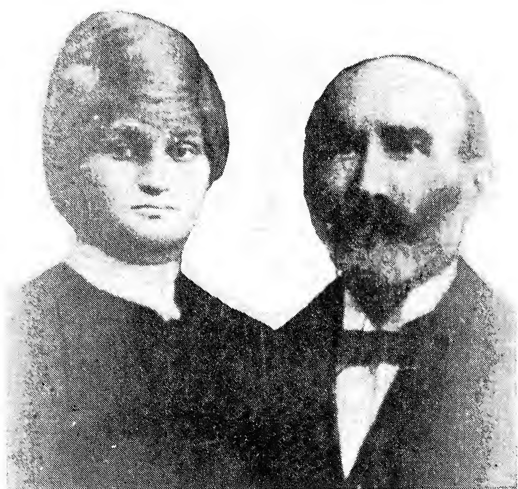
אחות: **רבקה**

אח: **שמעון**

מוקדש בצער:

סאבינה גולדמאן, יצחק אוגרטן, שושנה רינגל, אברהם אוגרטן, נשקה גולדוואסער

לזכר עד

אבי: **יוסף בנדר**, אמי: **רייזל** (**אנגלנדר**)

אח: ד"ר **נתן בנדר**

אשתו: **רוזה** (**אדלר**)

פרידריקה בתם

אח: **לאון בנדר**

אשתו: **דבורה**

(**שחר**)

ושני ילדים

מנציחה בכאב

ובצער

הלנה וואסט

(בנדר)

זכרון יקירנו יעמוד לעד

ישראל אלכסנדר קליינמינץ
נולד בשנת 1866

הדסה קליינמינץ
נולדה בשנת 1866

ישראל והדסה קליינמינץ

נחום (**נורברט**) נפטר באמריקה 10.5.46,
אחרי שהצליח לברוח מידי הנצים.

שרה-לאה ובעלה **לייב דוד קלאוזנר**
וילדיהם: **יצחק, דבורה ואפרים**

רוזה ובעלה **שמעון ארדמן,**

יוסף ואשתו **גיזלה** (מבית קלר)
וילדיהם: **מרדכי, רבקה ומלכה**

אדלה ובעלה **אשר שנפס**
וילדיהם: **משה, יהודה וישראל**

גרשון ואשתו **חנה** מבית **ולך**
וסוניה בתם.

אלישבע ובעלה **לאַזאַר בלאו**
וילדיהם: **קובא, צציליה ומרצל**

מרדכי ואשתו **הלה** מבית **גוטליב**
וילדיהם: **ישראל והדסה**

בנימין ואשתו גניה מבית **קליינמינץ**
וילדיהם: **ישראלי ואלי.**

ישראל אלכסנדר קליינמינץ היה סוחר, כמו כן בעל חוה ליד העיר רישא. מוכר היה כפילנטרופ. פעילותו מבחינה זו התבטאה בעזרה כלכלית לאלמנות וליתומים. נוהג היה להאיר פנים לזולת. בכל פעם שהשיא את אחד מילדיו מקביל היה באותה שמחה, את פניהם של האביונים. בימי מלחמת העולם הראשונה, בעת האינבזיה לפולין, נמלט הוא ובני משפחתו לסלובאַקיאַ. בסלובאַקיאַ שכר אולם מיוחד, על מנת לאפשר לכל אותם היילים ששרתו בצבא האוסטרי לבלות זמנם החופשי בצוותא. כל צעד שעשה, נערך תוך שיתוף מלא מצידה של רעיתו, חותנתי הדסה.

חיים בן שמחה הילינגר
נולד בשנת 1880

שרה לאה הילינגר (קלר)
נולדה בשנת 1885

ילדיהם:

סידה ובעלה **צבי** (**הרמן**) **קלאוזנר ושני ילדים**
אדלה, צבי (**הרמן**), **חיה ושמריהו**

חיים בן שמחה הילינגר היה אחד מהסוחרים הידועים בעיר רישא. בעת השלטון האוסטרי בעירו זכה לתואר: „ספק החצר". הוא מונה כאחד המושבעים של בית המשפט, הודות ליושרו ומהימנותו.

מוכר היה בפעילות ציבורית ופילנטרופית. היה אחד מראשוני הציונים והתורמים לקרן היסוד בעירו, כמו כן דואג היה לידידיו הרבים מבחינה כלכלית.

תקופה ארוכה מחייו כיהן כאחד מגבאיי ה"וואַלע"-שול. נוהג היה לשתף את רעיתו, אמי שרה לאה ז"ל, בכל פעילותיו החברתיות.

השומרים זכרם עד יום האחרון:

מרדכי ורחל הילינגר

אין אייביקן און הייליקן אַנדענק

רעגינאַ (רבקה) וויזענפעלד־פעלזענבאַך

די איינציקע שוועסטער פון דעם פאַרשטאָרבע־נעם משה און ליאון וויזענפעלד אין קליוולאַנד, אָהייאָ, אַמעריקע, וועלכע איז אומגעקומען אין די בלוטיקע הענט פון די דייטשע מערדער. רעגינאַ וויזענפעלד איז פון אירע יונגסטע יאָרן געווען אַ געטרייע טאָכטער פון יידישן פאָלק. זי האָט נאָכגעפאָלגט דעם וועג פון אירע ברי־דער און האָט גענומען אַ אַנטייל אין אַלע וויכטיקע יידישע ענינים. זי איז געווען איינע פון די פירערינס פון דער ציוניסטישער יוגנט באַוועגונג אין ריישע. זי האָט געשריבן און גערעדט העברעיש. צוזאַמען מיט איר איז אויך איר איינציק קינד פאַרניכטעט געוואָרן פון די דייטשן, הי״ד.

איר קינד

רבקה (רעגינא) וויזענפעלד־פעלזענבאַך

אלאים (לייזער) אמסטערדאם

אַ שניט סוחר אין ריישע, דער מאַן פון אסתר, געבוירן שפייזער, און זייער זון נאַרבערט (נפתלי). אַלע דריי האָבן גע־האָט דאָס „גליק" צו אַנטלויפן איידער די נאַציס זענען געקומען קיין ריישע. זיי זענען פאַרשיקט געוואָרן אין סיביר. נאָך דער מלחמה זענען זיי געקומען קיין שטייערמאַרק ביי לינץ, עסט־רייך, קראַנק און אויסגעמאַטערט. לייזער אַמסטערדאַם איז געשטאָרבן און אויף דעם אופן גע־פאַלן אַ קרבן פון די דייטשע מערדער. זיין פרוי און זון זענען געקומען קיין אַמעריקע און לעבן אין קליוולאַנד, אָהייאָ. לייזער אַמסטערדאַם איז געווען דער עלטסטער ברודער פון פרוי אסתר (ליאון) וויזענפעלד.

אלאים (לייזער) אַמסטערדאַם

הערמאַן אַמסטערדאַם זיין פרוי און קינד

הערמאַן (הערש) אַמסטערדאַם,

אַ צווייטער עלטערער ברודער פון פרוי אסתר וויזענפעלד, אויך אַ באַוואוסטער סוחר אין ריישע, איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און איינ־ציק קינד אומגעקומען פון די דייטשן אין ריישע, הי״ד.

מיניא (מינדל) אַמסטערדאַם (פייערשטיין)

איינציקע שוועסטער פון פרוי אס־תר וויזענפעלד, האָט געלעבט מיט איר מאַן און צוויי קליינע קינדער אין דראָהאָביטש, איז געשטאָרבן אין די סיבירישע סטע־פעס, אויך אַ קרבן פון די דייטשע מערדער. אירע צוויי קינדער, לעאָן און יוסף, ווי אויך איר געוועזע־נער מאַן בנימין פייערשטיין, לעבן אין ישראל.

מ. (מינדל) אמסטערדאם

האהובים והיקרים זכרם יעמוד לעד

פאַראייביקן אין צער:

ליאון־לייב און אסתר וויזענפעלד — קליוולאַנד

לזכר

שלמה כהן

ברל כהן ואשתו יטאַ כהן

זופיאַ כהן אשת אלתר

פאַני הורוביץ

אלתר יוסף הורוביץ

הוקדש בכאב ובצער ע"י:
ד"ר שלמה הורוביץ — חיפה

נר תמיד

שמחה בן אהרן זיידען
נולד 1888

אַמליה בת פנחס זיידען
נולדה 1888

משה בן שמחה זיידען
נולד 1912

יחזקאל בן שמחה זיידען
נולד 1922

בעלאַ בת שמחה זיידען
נולדה 1918

אירענאַ בת משה זיידען
נולדה 1941

מיטאַ בת אברהם זיידען
נולדה 1915

מיעטשיסלאוו בן אברהם גולדברג
נולד 1920

מנציח בכאב:
פאול פנחס זיידען
קאַליפאָרניאַ

לזכר עולם

איגנאץ (יצחק) וולף

מר יצחק (איגנץ) וולף ז״ל נולד ב־13 בדצמבר 1880 בעיר רימאַנוב אשר בגאליציה, אז חלק של המונרכיה האוסטרו־הונגרית. הוא קיבל חינוך מסורתי מקיף. בהיותו צעיר, בגיל 16 — הצטרף לתנועה הציונית והיה בה מאוד פעיל. רכש לעצמו ע״י לימוד עצמי השכלה מקיפה בכל השטחים הקשורים למסחר וכלכלה והשתלם בגיל צעיר — גם כן ע״ס לימוד עצמי — בשפה הצרפתית. בפברואר 1904 נשא לאשה את הגב׳ עמליה וולף לבית כהן אשר תיבדל לחיים ארוכים; היא בתו של מר ברל כהן והגב׳ איטה כהן, בת לבית חסידי מפורסם, מנאמני הרב משיניבה. הזוג הצעיר השתקע ברישא. שם יסד המנוח מר וולף שותפות עם גיסו סלומון כהן בשם „וולף את כהן״ שניהלה עסק משגשג עד לפרוץ מלחמת עולם הראשונה בשטח פחם וחמרי בנין. יחד עם זה הוא היה מאוד פעיל בחיים החברתיים של יהדות רישא. בספטמבר 1914 עברה המשפחה — אז כבר משפחה עם 3 ילדים (בן בכור, היום עו״ד ד״ר ס. וולף, תל־אביב; בת, היום רופאה בירושלים, ד״ר מינה קלוג פלעי; והבן ד״ר אדמונד וולף, היום בלונדון — איש ידוע בשטח הטלביזיה) מאז 1914 עד קיץ 1938 ניהל המנוח בשטחים הנ״ל ובשטח אספקת נפט עסק סיטונאי בוינה והיה ידוע היטב בקרב הציונות הוינאית. באוגוסט 1938 הגיע המנוח עם אשתו לתל־אביב. המשיך בדרכו בתל־אביב; הוא נפטר בתל־אביב, בי״א ניסן תש״ט, 10.4.1949.

ת. נ. צ. ב. ה.

לזכרון עולם

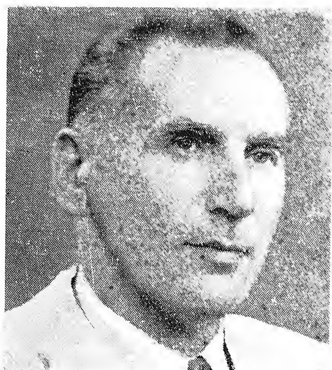

גיסי: שמחה הוכנר

בעלי: משה בן דוד הוכנר

מנציחה: אלקה הוכנר

נר נשמה

ד״ר מאַריאַן גראבאצקי
(מאוריצי גראַיובר)

מוקדש בכאב ובצער:
סטפניה גראַבאצקי

גל-עד לנשמות יקירי

יהודה אהרן בן פנחס
הורוביץ

כפי הורוביץ
(שמלקס)

בלה בת יהודה אהרן
הורוביץ

מנציח: פנחס הורוביץ

מצבת עד

דורה וויים — אחות

אניה ליכט — בת־דודה, בעלה ושני ילדים

מנציחים:

לולה אימרגליק (וויים)
זאב וואלף וויים

לזכר עולם

יחזקאל שפיץ

אין אָנדענק

רעכל (רחל) וויינשטיין
און אירע צוויי אייניקלעך פון די טאָכטער **טויבע**

משה טודרוס הכהן וויינשטיין

מלכה-גיטל בת **משה** און **רחל** וויינשטיין
פרוי פון **בעריש וויינשטיין**

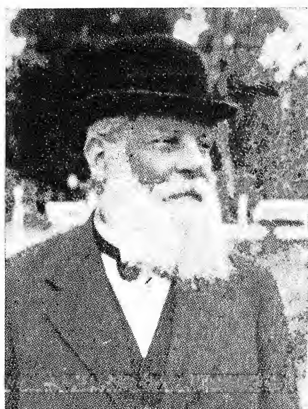
פאַראייביקט אין טרויער פון:

בעריש וויינשטיין ומשפחתו, ניו־יאָרק;
יחזקאל וויינשטיין ומשפחתו, תל־אביב

לזכרון עולם

פרידה שינפלד, בת אשר-יהודה זילבר

אשר יהודה זילבר

גל-עד

אשר יהודה זילבר
דבורה זילבר
יצחק זילבר
יעקב אלתר
בנימין אלתר
שמואל זילבר
באשיא אנגל

שרה זילבר ובנה יעקב, אשתו של שמואל זילבר

שלמה זילבר

ציף פרניה
בת אשר-יהודה
זילבר

מנציחים:

רחל אלתר
א. שינפלד

אין אייביקן אָנדענק פון אונזערע נאענטע און טייערע

אליעזר לעוו

מיין זיידע: הירש קריגער מיין באָבע טאָבע

מיין שוואָגער: מענדל בערגלאס,
מיין שוועסטער: לאה בערגלאס

פון רעכטס זיצן:
אמי: צפורה בת צבי הכהן קריגר.
אבי: אליעזר בן חיים לעוו
אחותי: לאה, חיים בנה
פון לינקס שטייען: יוסף, יצחק יבל״א, מענדל בן אברהם בערגלאס, פייגע בת מענדל ולאה

פאַראייביקט אין צער:
אירווינג לאוו — ניו־ג׳רסי

גלעד לנשמות היקרות

אבינו:
אברהם בן דוד **טוכפלד**

אמנו:
מלוינה בת **יעקב זאב**
(מרכוס)

אחינו: **יחזקאל טוכפלד**

מנציחים בכאב ובצער:
פפה ליסק (טוכפלד)
דוד טוכפלד
משה טוכפלד
דבורה גטליכרמן (טוכפלד)

נר לזכרון

מיר הייליקן דעם אָנדענק פון אונזער שוועסטער און אירע צוויי
קינדער וואָס די נאַציס האָבן אומגעבראַכט:
מלכה טענענבוים
און אירע צוויי קינדער: **בלומה דבורה** און **יחיאל**

אונזער פאָטער: **זאב לעדער** — נפטר ה׳ תשרי, תרצ״ב

אונזער מוטער: **בלומה דבורה** — נפטרה ג׳ אייר, תרע״ג

פאַראייביקט אין טרויער פון:
צפורה (לעדער) שטערן, צבי ש. לעדער, יעקב לעדער, אין וואַשינגטאָן
אסתר (לעדער) פערלבערג, משה לעדער, מאיר לעדער, אין ניו־יאָרק
חיה (לעדער) פרעמינגער, חיפה, ישראל
רחל (לעדער) ראזענפעלד, ניו דזשוירזי.

גלעד לנשמות היקרות

מימין: אבא משה אברהם אסטרייכר

אלק; אמא: ברכה

מימין עומדים: חיים, שמואל, לאה,

מלה, זישיעק

מוקדש ע״י:
אריה בן-חורין (אסטרייכר) ואשתו רבקה
והבנים — נוה ואיתן

לזכרון עולם

פייגה ואסר מבית אסטרייכר

לאה בת פייגה ואסר,

חוה בת פיגה ואסר

אביגדור קארפף, אשתו לאה קארפף

מבית אסטרייכר, עם שלושה ילדים

זכרם לא ימוש מאתנו לעולמים.
ת. נ. צ. ב. ה.

מתאבלים:
יצחק אסטרייכר ואשתו מלכה
מבית ואסר

זכרונם שמור לנצח

אבא: יעקב בלסבלג

אמא: לאה בלסבלג

אשתי: הניה בלסבלג מבית פינק

בני: אלכסנדר אולש בלסבלג

אחי: שמואל בלסבלג,
אשתו שיינקה וילדיהם.

אחי: שלמה בלסבלג

מוקדש בכאב ובצער:

אברהם בלסבלג, אשקלון

לזכרון

משה וואנג
נולד 1882

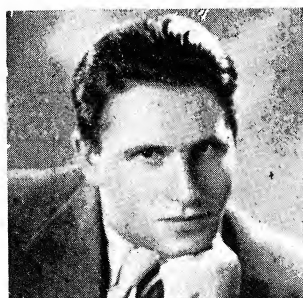

בלהה
ביילע אשתו
נולדה 1886

ד״ר שמעון ארנרייך, אשתו סידא (וואנג)
בנם: יולעק, נולד 1938— נרצח 1943

ד״ר שמואל וואנג
נולד 1912

מנציחים:
אברהם ואווה וואנג

גל-עד לנשמות

אבי: משה מאיר בן שמואל הקל

אבי־אמי: קלמן וילקנפלד

דודי ודודתי: שמואל וילקנפלד

אשתו: חיה (פעפער)

בתם: בילא ובעלה

מוקדש בצער ובכאב:
נפתלי הקל

אין אַנדענק

ד״ר אברהם וואסערמאן

רות וואסערמאן

מנציח: יעקב אלבוים

אין אייביקן אָנדענק

הלנה ליאון, (וואכטל)
נולדה 1865, נרצחה 1942

רוזה שפיגל בת יוסף וואכטל
נולדה 1876, נרצחה 1942

חנה פיפס בת יוסף וואכטל
נולדה 1877, נרצחה 1943

פאַראייביקט אין צער דורך:
ד״ר הענרי יצחק וואכטל
ישעיהו וואכטל

לזכרון עולם

אבא: הערמאן לופט
אמא: הענא רחל לופט
אח: חיים לופט
אידא לופט
פרידה לופט
פייוול לופט
שאול לופט

אלא גלאזל
דאשא בירנפעלד
הערמאן האָפמאַן
סאבינא האָפמאַן
קלאָרא גראיף

פאַראייביקט:
פאול לופט

אין אייביקן אָנדענק

מיין מוטער פערל לעזער

שוועסטער: שרה

שוועסטער: רויזע

פאַראייביקט אין צער:
מאלא וויינשטיין (לעזער)

לזכר

אחותי: חיה שטלהיים

שרה שטלהיים

אבי: מנדל שטלהיים
אמי: רחל שטלהיים
אחי: יעקב שטלהיים

מנציח:
אברהם שטלהיים

לזכר

אשתי: סוניה דרוקר (שנקר)

בתי: מלחה פרל; טובה הנשה

בני: צבי

אחותי: ינטה דרוקר (קרייברג)

אחותי: בילה דרוקר

אחותי: טובה דרוקר (גולדשטיין)

גיסי: יצחק קרייברג

גיסי: מרדכי גולדשטיין

מנציח:
יהושע דרוקר

אין אָנדענק

אשתי:
רוזה קאכל (קראנץ)

מימין:
שרה איטאלה קאכל
סימה׳לע קאכל

מוקדש בצער ובכאב:
בנימין קאכל

אין הייליקן אָנדענק

אבי: זלמן זאלצמאן

אמי: מינדל

אחי: טוביהו

פאַראייביקט אין טרויער:
שמשון-סעם זאלצמאן

לזכרון עולם

אבינו: צבי מנחם בן מתתיהו הופרט

אמנו: צירל בת יעקב

אחיותינו: מרים ורבקה

בניו של יוסף הופרט:

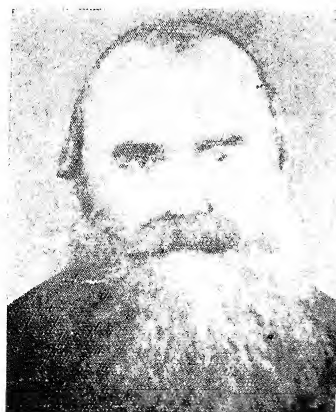
אברהם-יצחק, משה, יעקב, מאיר

מנציחים בכאב ובצער:

יוסף, פנחס, שמעון, שלמה, יהודה ונתנאל

הופרט — ברוקלין, ארה״ב

מיר הייליקן דעם אנדענק פון אונזערע נאענטע און טייערע

אונדזער פאָטער: **מאיר לאנדאו**

אונדזער מוטער: **רעגינאַ לאנדאו (אלאוויטש)**

ברודער: **לאזער לאנדאו**

ברודער: **יצחק לאנדאו**

שוועסטער: **האַנקאַ לאנדאו, גאלדע לאנדאו**

פאַראייביקן אין טרויער:

יהושע און יוסף לאנדאו, פאַריז

על אלה אני בוכיה עיני עיני ירדו מים

סבא: ר׳ משה׳לי ברגר

אמא:
עטל בת משה ברגר
אחי:
אברהם חיים
אבא:
ר׳ מרדכי יעקב
אחי:
שמחה שלמה

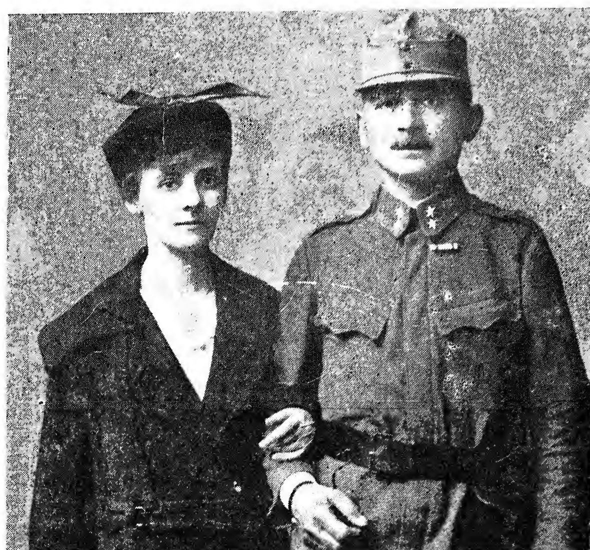
אבי נולד בשנת 1883 בניסקא. אביו אליהו ישכר מצאצאי הש״ך (השפתי־כהן), אמו חווה מבית יעקובי. שתיים עשרה שנה למד אצל הרב מראַדומישלאַ, מחבר ספר „דעת־נבונים״. בשנת 1906 התחתן עם בת של ר׳ משה׳לי ברגר מרישא והרביץ תורה בקלויז רוסקאָויעש. חיבר ספר: „מאמר מרדכי״. מעורב עם הבריות, סוחר ישר, בניו חינך בדרכי התורה והיהדות והציונות. לאחר הצהרת בלפור התכונן לעלות לא״י, מחלת אשתו עיכבה את עלייתו. אמא היתה עקרת הבית, טובת־לב, זכה, כפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון. גידלה בניה ליהדות ולאהבת הבריות.
תנצב״ה.

אחותי: רבקה אחי: יוסף

מנציחים:
משפחת יצחק (איצי) ליבליך אחותו דינה (דינקה) מניר דוד

לזכרון עולם

אבי: זליג ואמי: אננא לאופבן

מוקדש בצער ובכאב ע״י:
יוסף לאופבן

אין אָנדענק

פאָטער: מרדכי פלוצער

מוטער: גיטל פלוצער

שוועסטער: פרידה, ברכה, אידה

ברידער: יוסף, אהרן

איבערגעגעבן דורך:

לעאָן פלוצער

נר-תמיד

פאולינה וואַכטל

הרמן וואַכטל
ברטא וואַכטל
אוטליה וואַכטל
שמעון וואַכטל

מנציחה:
לולה גוטמאן (וואַכטל)

נר נשמה

הורי: יחזקאל וילק
גיטל וילק

אחים: אברהם, ברוך, משה

אחיותי: מלציה, רוזיה, ריזיה, זיסיה, צירה, זלדה

מוקדש ע״י:

אליעזר וילק

מיר הייליקן דעם אָנדענק פון אונדזערע נאָענטע און טייערע

מיינע עלטערן: יוסף פינק, ליבע פינק

בנימין בן יוסף וואלף	געבוירן	1890
ליבטשע טאָכטער פון **יהושע**	″	1894
זייערע קינדער: **יוסף**	″	1927
יהודה לייב	″	1929
ליבע	″	1930
אברהם	″	1932

פאַראייביקט אין צער:

צעלינאַ מאַרגולים, ברונקס, פאַראייניקטע שטאַטן

לזכרון עולם

אוירווינג יצחק זינגער

איבערגעגעבן דורך:

סוניה שילער

גל-עד לזכר

אבי: **יצחק אייזיק הלוי רוזנבוים,** נולד 1868

אמי: **דבורה בת חיים מאיר (זילברמן),** נולדה 1871

אחי: **חיים מאיר, אשתו וכתו**

אחי: **משה אליעזר, אשתו ושלושה ילדים**

אחי: **מנחם-מנדל, אשתו ובן**

אחי: **יהודה-לייב, ושתו וכן**

אחי: **יחזקאל שרגא**

אחי: **אפרים פישל**

אחותי: **חנה רבקה**

מנציח בכאב: אברהם רוזנבוים

לזכר עולם

אשתי: **יהודית בת יהושע שטיינמיץ**

ילדי: **נפתלי ואבא**

ניספו בגיטו רישא, בתמוז תש"ב

מוקדש בכאב ובצער

אברהם מוסינגר

אין אייביקן אָנדענק

ישראל משה ואסתר לנגר

פון רעכטס:
לעאן רוטנברג, אטקא אשתו,
דזוניה און חנה זייערע קינדער

פאראייביקן אין צער:
יעקב לאנגער
חנה פיש (לאנגער)

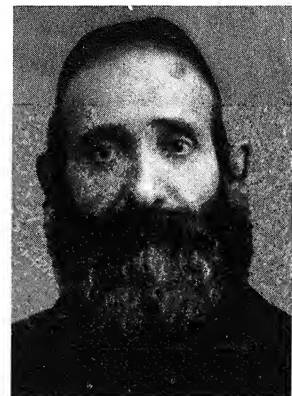
לזכר עולם

שלמה ליב בן יודל
איש הורוביץ הלוי

מנציחה בתו:
חוה עציוני

לזכר עולם

אבי: לייב לאנדמאן

אמי: חנה בת מרדכי
אחותי: אדעל שפינר
בעלה: חיים ובן
אחותי: רייזל אייזנברג
בעלה: פנחס ו-4 ילדים
אחותי: העססאַ אַפטר
בעלה וילד
אחי: יהושע לאנדמאן
אשתו ושני ילדים
אחי: יעקב העניך
לאנדמאן ואשתו

מנציחה בכאב:
גיזלה מירה

נר נשמה

ברונקה צווירן (מטל)

מנציחה:
משפחת שפילמן

אין הייליקן אַנדענק

בערל (דב) מעלער

חיי שיינדל (ראַוך)

איינע פון די אינטערעסאַנטע משפחות אין ריישע איז געווען די משפחה מעלער. בערעלע מעלער אַ באָיאַנער חסיד איז געווען דער זון פון נפתלי און מרים פון ברעזיב, וועלכע האָבן עולה געווען קיין א״י אין 1907, געלעבט אין ירושלים און נקבר געוואָרן אויף דעם הר־הזיתים. בערעלע האָט געהאַט אַ באָמען אין ריישע פאַר זיין אָרענטלעכקייט און פרומקייט. זיינע משפחה אָדער געשעפטלעכע ענינים האָט ער דורכגעפירט שטענדיק נאָך אַ באַראַטונג מיטן באָיאַנער רבין. ווען אין 1918 האָט דער באָיאַנער רבי פון לעמבערג מיט זיין פרוי באַזוכט ריישע, האָבן די מעלערס איבערגעגעבן זייער וווינונג דעם רבין. דער רבי האָט דאָרט געפירט טיש מיט די חסידים. די משפחה איז אַוועק וווינען ביי באַקאַנטע. בערעלע מעלער איז אַמאָל געווען ביים רבין, און גראַדע האָט פּאַסירט אַז אייגער אַ חסיד איז געשטאָרבן אין רבינס הויף, און דער רבי איז געגאַנגען צו דער לויה. ביי דער לויה האָט בערל מעלער געזאָגט: „איך ווינטש מיר אַזוי צו שטאַרבן, דער רבי זאָל מיר באַגלייטן״. און אַזוי איז טאַקע געשען. חנוכה אין יאָר 1923 האָט די משפחה געקראָגן די ידיעה, אַז בערל בן נפתלי איז נפטר געוואָרן ביים רבין אין לעמבערג. די פרוי און די 4 זין זענען געפאָרן צו דער לויה, דער באָיאַנער רבי האָט באַגלייט דעם נפטר. זיין פאַרלאַנג איז מקוים געוואָרן. די פרוי חיה שיינדל, אַ טאָכטער פון ישכר און רחל ראַוך, איז געווען אַ האַרציקע פרוי, זי פלעגט שטענדיק אָנגרייטן מער עסן אין די שבתים כדי די אורחים זאָלן קענען קומען צו זיי. זי האָט איר איבערגעבנקייט פאַר אָרעמע לייט געלערנט פון אירע עלטערן, די מוטער אירע רחל די צוקער־בעקערן, איז געווען באַקאַנט אין ערשטן וועלט קריג פון דעם וואָס הונדערטער אָרעמע לייט זענען שבת אינדערפרי געקומען קאַווע טרינקען. די פרוי מעלער מיט אירע 3 זין און זייערע משפחות זענען אומגעקומען בעת דעם חורבן.

ת. נ. צ. ב. ה.

לזכרון עולם

אמי: רוזה מאנגל

אבי: סימון מאנגל

מימין: סימון, רוזה וארתור מנגל

אחי: אַרתור מאנגל

מוקדש בצער ובכאב:

ד"ר הרמן מנגל

לזכר עד

אבי: שמואל אשר פט נולד ב־1859 אמי: רחל

אחי:
ד"ר הערש אלימלך
פט, אשתו מיניה
(שטיגליץ)
ושני ילדים

עדה ברט אשת אחי
מענדל פט

אחותי: גניה באנר
(פט), בעלה ובן

אחי: אברהם אריה עם שלושה ילדים
אחותי: פרידה אורבך עם ארבעה ילדים
אחי: בנציון פט
אחותי: אסתר קופרמן, בעלה וילדה

מנציחה בכאב:
רנה וואכטלברג (פט)

לזכר

אבא: נחום שטאנדל (טוכמאן)
נולד 1885
אמא: בתיה, נולדה 1894
אח: הענעק, נולד 1919

מרדכי שטאנדל

מוקדש בכאב ובצער:
יהושע ויעקב טוכמאן
(שטאנדל)

אין אייביקן אָנדענק

ברוך שפר

ברוניה שפר

אידאַ שפר (פריי)

פאַראייביקן:
מרדכי און גוסטאַ פריי

נר תמיד לנשמות

אבינו: ברוך פריי
אמא: טובה
אחות: שרה
אח: מנחם אשתו וילדיו

צביה פריי וילדיה

יהושע ואשתו פריי וילדיהם

מוקדש בכאב ובצער:

אסתר וואכטל (פריי) ברוקלין (ארה"ב)
מרדכי פריי — ברוקלין.

גל-עד לנשמות יקירינו

דוד צינמן

שרה צינמן (קורצמן)

ינינה שטרנשוס (צינמן)

אֶמה בתה של ינינה

מוקדש ע״י
הלנה גלאסברג — חיפה

אבא: יוסף גלסברג

רגינה גלסברג (פוסמן)

הלנה ויזנברג (גלסברג) אשת ד״ר אמיל ויזנברג בנם יוסף

מנציחים:
משפ. יעקב גלסברג
שרה שטרנשוס
צילה טמרי

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

1

2

4

3

גל-עד לנשמות יקירנו

1 לזר קורין
2 רבקה קורין
3 אללה קורין-וואלף
4 ד״ר הערש קורין
5 צצילִיה קורין
6 אברהם קורין
7 רוזליה סילברמן קורין
8 לאה קורין
9 יעקב קורין
10 גיזלה ליאון קורין

1 יעקב וואלף
2 אלטה קורין-וואלף
3 סבינה וואלף
4 אמיל וואלף

IN MEMORY OF MY

BELOWED PARENTS JACOB AND ALTA (KORETZ) WOLF SISTER SABINA AND BROTHER EMIL, BY THEIR DAUGHTERAND SISTER RACHEL MASCHA REICHERT

I am the only survivor of my immediate family and daughter of Jacob M. and Alta (Koretz) Wolf. I did survive Hitler's holocaust because after graduation from the Dental School at the University of Nancy, France, I had lived with my husband Dr. Jacob Reichert in Italy. At the time of the outbreak of the 2nd World War, I and my husband were on a round the world trip, and later established ourselves in Phoenix, Arizona, U.S.A.

My Mother was born in Rzeszow on November 15, 1889 and had lived all her life with exception for a short period in Vienna, in the same house that her parents Leser and Ryfka Koretz had built in 1889. My Mother's father was a contractor and builder of state roads and streets in different cities of Galicia, later became also a business man.

My Father was born on January 30, 1881 in Starasol, near Przemysl, a son of a large landowner and businessman who was also once a Mayor of his city. Father moved to Rzeszow after his marriage to my Mother in 1907 and immediately took part in communal, civic, and religious activities, and at one time was elected to the city Council as a Councilman. Beside myself, my parents had 2 other children, a younger daughter Sabina who had studied law and a son Emil, both known to tur fruences as Siunia and Milek.

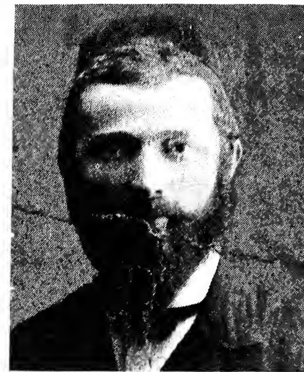
I shall always remember my beloved Mother as a real "Yidische Mamme", instilling in me love and compassion for the underpriviledged, and from my Childhood I remember especially our Saturday candy and of colorful ribbons.
visits to a Jewish Orphanage with gifts of hard

I shall always remember my beloved Father, not only as a thoughtfull and understanding father but as a real pal and Jewish scholar, studying every day early in the morning and after work, the Shulhan Aruch and the Talmud. Because of his continous search for learning and study, he instilled in me a desire not only for general education but also the study of Jewish history and Zionism, this developing in me as a child a pride and a sense of belonging altough to a suffering but a very wonderfull people. It is from him that as a child, before falling asleep, I have learnt the superb saga of creation in Genesis, the ethical stories of the Patriarchs, the Ten Commandments and the law codes of the Pantateuch, the matchless expression of personal religion in the Psalms, this all Father hat said grew out of the soil of the country and environement of national existence. He told me too that a People who for so long, 2 thousand years, has so desperately needed and wanted nationhood should and will not be denied this opportunity. I know it would have been his greatest happiness to live to see Israel reborn. Alas, my beloved parents as well as my sister and brother had died in the concentration camp like other six million Jews.

My Parents teachings had helped me to take the proper place not only in the life of our Phoenix Jewish Community but also The Phoenix Community at large, serving and working for many charitable and cultural organizations, especially for the Youth Alyah of Hadassah. The Phoenix Resettlement Committee for Displaced Persons, The Phoenix Symphony and Musical Theatre and at this time I am serving as National President of the Woman's Auxiliary of the International Academy of Proctology.

Above all I shall remember my beloved Parents, Sister and Brother for giving me a very, very happy and peacefull childhood. Blessed be Their memory I shall miss them forever very much.

לזכר

אברהם שפירו

ליבע שפירו

מנציחה:
בתם: צילה ברגגרין (שפירו)

לזכרון עולם

אבא: יצחק פירר

אמא: שרה פירר

אח: נוח פירר

מנציחים:
אח ואחות: לומק וחיה פירר

נר תמיד

מימין:
פרל קופפרמן (דבל)
אליקום־גצל קופפרמן
הלה רוטמן (קופפרמן)
ובתה: נחמה
אח: בנימין קופפרמן,

חיים אריה קופפרמן
אשתו: נחקה (רוזנר)
שני ילדים: דבורה, צבי

מוקדש בצער:
חביבה ואברהם וואלף

לזכר

אבי: משה הורן

אמי: גאניה הורן

אחותי: מאַניאַ הורן

אח: דונעק הורן

מנציחה
חנה פאלסאן

לזכר עד

משפחת אמר

סבא: קופל ליימן
סבתא: לאה ליימן
סבתא: לפקה אמר
אבי: זלמן אמר
אמי: מניה אמר
אחיותי: טוניה, סבינה, סלקה

מוקדש בצער:
משה וינברג (אמר)

גל-עד לזכר

אבי: הירש אימר
אמי: חנה אימר (בירץ)
אשתי: סניה אימר (שווארץ)
אחי: שמואל מאיר
דודי: חיים בירץ
דודתי: שרה רייך (בירץ)
בת־אחי: לאה אימר
דודי: שלמה רייך

מנציח בכאב:
מרדכי אימר

נר נשמה

דודי: יעקב הילינגר
דודתי: מלכה הילינגר (אמר)
ילדים: רגינה, רוזה

מנציחים:
מנחם אמר, משה וינברג

אין הייליקן אָנדענק

דוד הורן, געבוירן 1888

חיים הורן, געבוירן 1912

צירל הורן, געבוירן 1918

פּאַראייביקט:
סאַבינאַ גרינבלאַט

לזכרון עולם

גצל דגן, הינדה דגן, סלה, גולדה, יצחק, בני, גצל
רחל שטינוויים
בלומה מאַנטל
פיגה פישמאַן

מוקדש בצער:
משה דגן

לזכרון עולם

אמא: **פיגה**, אבא: **אליעזר האאַר**, אחי: **דוד** אחיות: **רגינאַ, מרים**

אחים: **הירש האאַר**
נתן האאַר
נפתלי האאַר

מנציחים בכאב ובצער:

דורה פרנקפורטר — **בלגיה**
רחל צ׳יק
לאה שיפר

גל־עד לנשמות יקירנו

זליג בן דוד רייזנער

רחל בת משה רייזנר

לייביש בן זליג רייזנר

יעקב ליידנר

האַניאַ בת דוד ליידנר

פרידה בת יעקב ליידנר

דוד בן יעקב ליידנר

ראובן בן מענדל רייזנר

שרה רייזנר

ליבע בת ראובן רייזנר

זעליג בן ראובן רייזנר

לייביש בן ראובן רייזנר

שרה בת זעליג רייזנר

קרעסל בת יוסף

שלמה בן יוסף

לייביש ווונדער

פייגה בת לייביש ווונדער

באשע בת ישראל רייזנר

רחל בת ישראל רייזנר

יעקב בת ישראל רייזנר

מוקדש בכאב ובצער:
יצחק (איזאק) רייזנר, ארה״ב

גל־עד לנשמות יקירי

אבא: משה גולדברג

אמא: ברטה גולדברג

אח: פינק גולדברג

גיסה: מניה גולדברג (רוזנבאום)

בת־אח: זיוניה גולדברג

הוקדש בצער ובכאב ע"י:

לוטקה גולדברג

פינק, מניה, זיוניה

אין הייליקן אָנדענק

ד"ר אברהם שניוויים	1886
ארנסטינה שניוויים	1892
רוזה ריכנטל	1896
שלום ריכנטל	1927
לאורה שניוויים	1904
יצחק שניוויים	1925
חנה שניוויים	1929

ד"ר אברהם שניוויים

איבערגעגעבן דורך:

זיגמונד שניוויים

לזכר

אסתר קרבס שוצמן

מנציחים:

בעלה: בנו שוצמן

ילדיה: אילנה ואַרנון

לזכרון עולם

סבתא: גולדה הורן (שרף) סבא: צבי הורן

חנה קולפן (גרינבאום)
עם שני ילדים

אבי: **יעקב שלום גרינבוים**
אמי: **יוכבד גרינבוים (הורן)**
אחותי: **צירל ברי (גרינבוים) עם שני ילדים**
אחותי: **פרימעט גרינבוים**
אחותי: **יהודית גרינבוים**
אחותי: **ברכה גרינבוים**
משפחתו של הסבא **צבי־הערש הורן**:
מרים טנצר (הורן) עם שבעה ילדים
רחל קרניץ (הורן) עם שני ילדים
דוד הורן, אשתו פרל בת חיה פרימעט רייך (הורן), עם ילד
אברהם הורן
צפורה פרנקל (הורן)

מוקדש בצער ע״י
שושנה הורן
חנה פרנקל
ליבה רוזנקרנץ
(גרינבוים)

אין אַנדענק

אבי: שמואל פינקלשטיין
אמי: רחל הפטר

איבערגעגעבן:
ש. פינקלשטיין

לזכר

משה רייך, רוזה רייך
(זיידען)

נמסר ע״י
יולעק רייך

גל־עד לנשמות יקירנו

אבינו: יחזקאל שליסלברג

אחות: רגינה שליסלברג

אמנו: שרה־אסתר

אחות: טאמאַ ובעלה טייטל קניגסברג

מנציחות:
חנה תמרי (שליסלברג)
לוטקה קלייד (שליסלברג)

לזכרון עולם

אבי: שמואל בן יוחנן גרוס

אמי: חנה בת צבי גרוס

אחים: מנדל, זאב, אברהם, משה

אחות: ברוניה

מנציחה:

שרה פישקס

אין אייביקן אָנדענק

די עלטערן: משה העפפנער

לאה העפפנער

די קינדער: בערל, פערל, סימע

די עלטערן: מלך ראַב

חנה ראַב

די קינדער: גיטל, רבקה, פייגע, רחל, משה,

יאסעל, נפתלי, שלמה

הערמאַן קליין און פאַמיליע

אהרן גערסטען און פאַמיליע

איבערגעגעבן דורך:

הערמאַן ראַב

יוסף מעלער

אין הייליקן אָנדענק

יעקב האַר (1870)

סאַלאָמעע האַר (1874)

אמיל פאוסט (1892)

פאַראייביקט דורך:

זופיה רצ׳יקובסקה

לזכרון

שרה גוטסדינר

נולדה ב־1909 — נפטרה בקיבוץ

עין־המפרץ ב־20.3.1964

מוקדש בכאב ע״י:

בעלה: יוסף

ילדיה: יובל, יהודית,

אורה

קיבוץ עין־המפרץ

לזכר

אשתי: חנה מבית זומר,

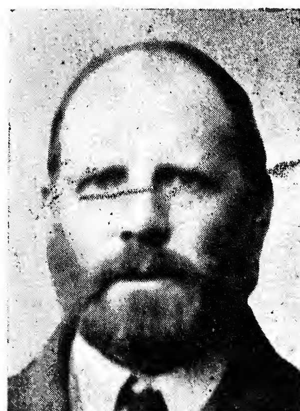

בני: חיים יהושע

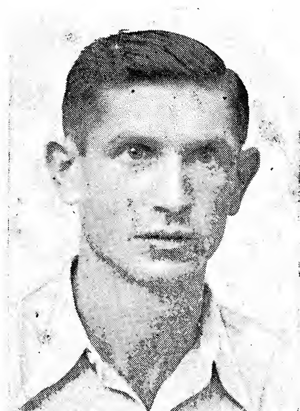
אחי: יעקב טלר
אשתו עם חמשה ילדים
אחות: חנה הס (טלר)
דוד טלר

מנציח בכאב:
יוסף טלר

נר נשמה

חנה ליפשיץ (אוקס)

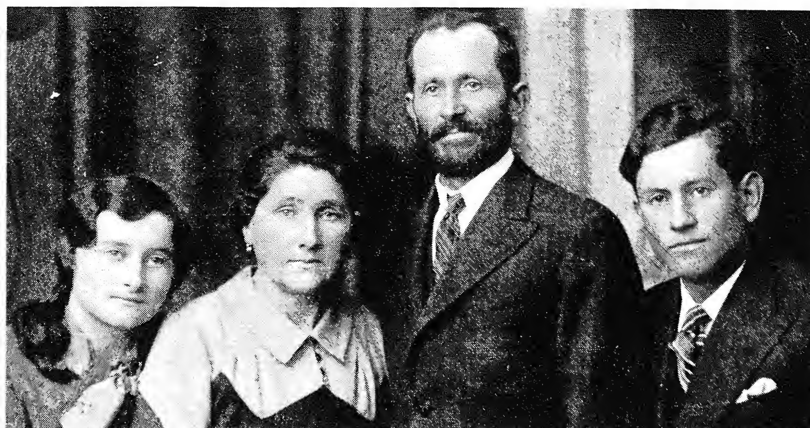

מרדכי ליפשיץ

בנם: משה ליפשיץ

דוד בן אפרים פשמיש (1888)
יהודית בת יחיאל פשמיש (1887)
יחיאל בן דוד פשמיש (1910)
אלעזר בן דוד פשמיש (1912)
משה בן דוד פשמיש (1913)
פיגה בת דוד פשמיש (1917)
סוניה בת דוד פשמיש (1921)

מנציחים:
ליבקה פשמיש, נתן יהלומי

נר תמיד

מוקדש ע״י

קלמן פרוסט

אמא: **רבקה פרוסט**; אחות: **חנה פרוסט** אח: **ישראל פרוסט**; אבא: **אברהם פרוסט**;

לזכר עולם

אבי: **ישראל טרום** (1890)

אמי: **אידא טרום** (1890)

אחותי: **מינה טרום** (1921)

מנציחה:

מלכה פרידמן (טרום)

לזכר

אבי: **יצחק-אהרן בן תנחום פירסט**

אמי: **מלכה בת מנחם פירסט**

מוקדש בצער ובכאב:

אליעזר פירסט

אין אָנדענק

פאָטער: **לייב** מוטער: **לאה וואקס** (פישמאן)

אחי: **העינריק וואקס**

אשתו: **פרידה** (ארנרייך)

בתם: **דז׳וניה וואקס**

פאַראייביקט דורך

מאַלאַ פאגעל (וואקס)

מיר הייליקן דעם אָנדענק פון אונדזערע טייערע

מוטער: **קיילע**, פאָטער: **יוסף שעכטער**

יוסף בן **אלעזר שעכטער**, געבוירן יאָר 1884 אין ליטאָוויסקא. געהייראַט מיט **קיילע שעכטער**, געבוירן אין 1894. איר **פאָטער** ר׳ **הערשל** אַ שיינער ייד, אַ תלמיד חכם, האָט געשטאַמט פון סאָקאָלאָוו ביי ריישע. נאָכן ערשטן וועלט קריג האָבן זיי זיך באַזעצט אין ריישע. זיי האָבן דערצויגן צוויי טעכטער און פיר זין. ר׳ **יוסף** איז געווען אַ ייד אַ למדן און אַ ירא שמים. אויף זיין געזיכט איז געווען אויסגעגאָסן איידלקייט און גוטסקייט. זיין פרנסה איז געווען מלמדות, לערנענדיק צענדליקער יידישע קינדער דעם אלף־בית. געטאָן זיין אַרבעט בנאמנות ערלעך. פאַר זיך האָט ער ווייניק וואָס געזאָרגט, נאָר פאַר אָרעמעלייט, אלמנות און יתומים.

אונדזער מוטער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זעלטענע מידות טובות. איר גוטסקייט איז געווען אַ שם דבר אין ריישע. מען פלעגט זי שטענדיק זען אַרומטראָגן קליידער און עסנוואַרג פאַר אָרעמעלייט. דעם 5טן סעפטעמבער 1939, איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס מיר זענען געווען צוזאַמען מיט די עלטערן.

קיינמאָל וולן מיר נישט פאַרגעסן אונדזערע אומגעבראַכטע עלטערן, שוועסטער **רויזע** מיט איר מאַן און קינד. די שוועסטער **שיינדל** און ברודער **אלעזר**. זיי אַלע זענען אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט אַלע יידן פון ריישע.

הי״ד ותנצב״ה.

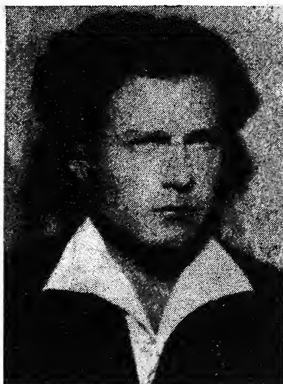
פאַראייביקט אין טרויער:

אריה שעכטער — ברוקלין
מאיר שעכטער — מאָנטרעאל
הערשל שעכטער — לאָס אַנזשעלעס

לזכר יקירנו

אבא: עובדיה קלטר

אמא: ברטא מבית רוט

אח: הרמאן קלטר

אח: לאון קלטר
ואשתו אדה מבית זומר

מוקדש בצער ע״י
אסתר פרסר (קלטר)
ישראל קלטר

גל-עד לנשמות יקירנו

פנקה אשת מאקס פרסר (שרר)
אברהם פרסר, בנם (בן שלוש)
גיס: אינג׳ יהודה נוימן
אשתו: גוסטה נוימן (פרסר)
אחינית: קלרה נוימן

מנציחים:
אהרן פרסר
יעקב פרסר

אבא: משה פרסר
אמא: שרה מבית טרינק
אח: אינג׳ מאקס פרסר

לזכרון עולם

אבי:
שלום בן יצחק צייזל
אמי:
שרה בת יעקב
אחי:
יעקב ואשתו עם שני ילדים
אחיותי:
יטה חיה, ברכה, רייזל, חנה מינדל, דבורה
בתמונה:
משפחתי בעת חתונת אחותי

בני אלתר צייזל, יצחק פעש

יצחק בן אלתר צייזל

דודי: אלתר צייזל

דוד הרמן צייזל

מנציח בכאב ובצער:

יצחק צייזל — ברוקלין

לזכרון עולם

אמי: חיה בת אריה לייב ופייגה טרינק (קאסס), אבי: יעקב מאיר בן דוד וחנה קאסס

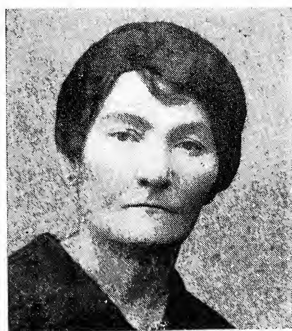
דוד: משה טרינק

דודה: רחל טרינק (ניימן)

דוד: שמחה טרינק

אשתו: שרה ושני ילדים

חיה טרינק, שרה טרינק

דודה: חנה טרינק מבית שמיד

השומרים זכרם לעד:

רבקה קאסס בן-זכאי

צבי (הערמאן) קאסס

רחל קאסס נוסבאום

לזכרון עולם

אבא: חיים דוד כ״ץ

אמא: גיטל כ״ץ ובילה

אחות: בילה כ״ץ

מנציחים:
צבי ויוסף כ״ץ

לזכר

אבי: ראובן, אמי: בילה אליאן

בעלי: שמי דוד קרמר

מנציחה:
מינה קרמר

אין הייליקן אָנדענק

סאלא און דזשאני קארן;

לייב באדנער,	געבוירן:	1863
מאַלאַ	"	1878
מענדל	"	1890
יעקב	"	1892
משה	"	1894
אברהם	"	1900
ליבערטא	"	1910
דבורה	"	1912
פרידאַ	"	1912

יעקב קארן

שמעון שטרום

מאַניאַ

אוסקאר אונגער

רעגינא

פאַראייביקט דורך

נתן באדנער

לזכרון עולם

אבא: שמעון רוקר,

דוד, נכד

משמאל:

אמא: לאה רוקר

אחות: בלה

אח: יעקב

מימין:

אחי: משה רוקר

אשתו: שרה (גליצר)

הבת: יוכבד

מנציחה בכאב:

צילה גוטספלד — חיפה

לזכרון עולם

אסתקה קרמר

אמי: **ברוניסלאַוואַ קרמר**

אחיותי: **רגינה, סאַלאַ ואסתר קרמר**

גיסי: **יעקב היט**

זכרם שמור לנצח:

זאב קרמר

נר תמיד לנשמות

אבי: **וואלף קורנבלום**

אמי: **גולדא**, מבית **שוובל**

אחי: **עזריאל**

אשתו: **מאַלאַ**, מבית **רוזן**

אחיותי: **פרל**, **חיה**

מוקדש בצער ובכאב:

אסתר גרוס (קורנבלום)

לזכרון יקירנו

וולק קרמר ומשפחתו

חיים קרמר ומשפחתו

רומק קרמר ומשפחתו

מוקדש ע״י:

הלה מבית קרמר ויצחק נייגר

סאבינה המבורגר מבית קרמר

יטקה בומזה מבית קרמר

גל עד לזכר נשמות

אבי: טודרוס קנכט

אמי: פייגה קנכט מבית באום

אחיותי: חיה זכל מבית קנכט

שושנה פניכל מבית קנכט

שיינדל קנכט

מוקדש בצער ע״י:

שמואל קנכט

אין אייביקן אָנדענק

רומאן שיף געבוירן 1876

לאַורה שיף ״ 1881

טעאפיל שיף ״ 1910

איבערגעגעבן אין צער:

יהודית פערגעסליך (שיף)

אין אָנדענק

שלמה גאָלדרייך, גיזעלא גאלדרייך, מאקס גאָלדרייך, אדית הערץ (גאָלדרייך), רות הערץ, אלזא פינק (גאלדרייך), הענריק פינק, לעאָן גאָלדמאַן, שרה גאָלדמאַן (בלאופעדער) גרשון בלאופעדער, אדווין בלאופעדער, רויזע צוקער (גאָלדרייך), ווילהעלם צוקער, סאפא צוקער, איר זון וויליאם, געניא צוקער, הערמינאַ צוקער, אַגאַטיא גאָלדשטיין (גאָלדרייך), יואכים גאָלדרייך.

פאַראייביקט דורך:

יוכבד גאָלדמאַן

לזכר

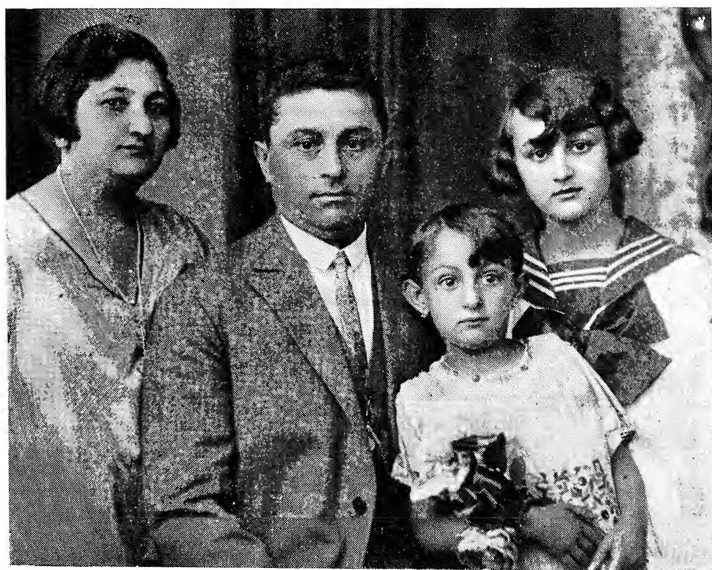
משפחת אוסקר קסטכר והילדים

משפחת דוד קסטכר, אשתו חיה

בתם: מרים, בנם: איזיו

הרמן קסטכר, אשתו הניה (קייטלמן)

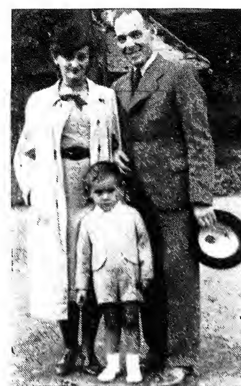

אבי: יהושע (אוסקר) קסטכר

אמי: חוה לבית זקסנהוז

אחיותי: הלה, לולה

גיס: נח היטר

אשתו: הלה לבית קסטכר

בנם: רודי היטר

מנציח בכאב:

דוב קסטכר

אין הייליקן אָנדענק

פאָטער: שמואל רובינפעלד
מוטער: גיזעלאַ רובינפעלד
אהרן רובינפעלד
בערטא רובינפעלד
פסחיה אליאן
ליבע אליאן
גאלדע אליאן
יואל אליאן
זעליג אליאן

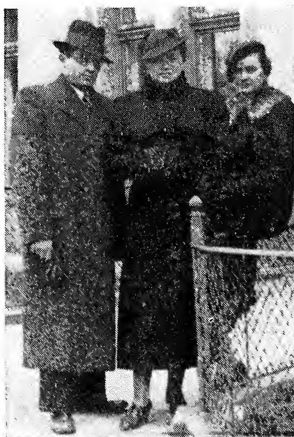
זיגמונד גאלדמאן
רעגינא גאלדמאן
יעקב גאלדמאן
ליבע גאלדמאן
העלענא גאלדמאן
בערנארד גאלדמאן

פאַראייביקן אין צער:
משפחת רובינפעלד

לזכר עולם

יעקב מילר

ליבע רובינפעלד

חנה ואלה מילר,
ישראל רובינפעלד

מוקדש ע״י:
רגינה מילר

מצבת עד

אבי: יצחק רוזנבאום

אמי: פרומיט רוזנבאום

אשתי: לאה רוזנבאום
בת דוד ופיגה קמרלינג

אריה קורן
שרה קורן (רוזנבאום)

אחי: יעקב רוזנבאום

לזכר

חוה פלדלר (רוזנבאום), עם ארבעה ילדים
רחל בריקנר בעלה יחזקאל עם ארבעה ילדים
סימה רוזנבאום
טאובה רוזנבאום

מנציח בצער ובכאב:
ד"ר אהרן רוזנבאום

בעלי: תנחום-יעקב קאלב

אהרן קאלב

נר תמיד

אבא: מנחם-מענדל זומר

אמא: דינה אנגלנדר (בלוך)

אחים: אברהם, נתן-דוד, מרדכי-יואל

אחיות: עטל, עם חמישה ילדים,

שפרינצה, רחל

מוקדש בצער ובכאב:

מינה קאלב (זילברמן)

לזכרון עולם

אבא: טוביה רינדה

אמא: איטא רינדה

אחות: רבקה

בעלה: משה קופרמן והילדים

אחות: אסתר

בעלה: שלמה אנגלברג והילדים

אחות: מלכה

בעלה: אברהם הפטר והילד

אח: אליעזר רינדה

אח: מג׳ אהרן רינדה

אשתו מבית מארדר

מנציח: יחיאל רינדה

משפחת רינדה

לזכרון עולם

אבי: דוד מלך בריא

אמי: בריינצ׳י בריא

אחי: שלמה בריא

גיסי: דוד רוזנגרטן

אחותי: גרינה רוזנגרטן (בריא)

בנם: שמואל רוזנגרטן

אחי: פייביש בריא

אחותי: לאה בריא

מנציחה:
רחל רוטר

אין אָנדענק

משה פייט,	געבוירן	— 1870
חנה פייט,	〃	— 1875
געצל בן משה פייט,	〃	— 1905
לאלאַ פייט (גרינפעלד),	〃	— 1905
לעזער גרינפעלד,	〃	— 1871
חיה גרינפעלד,	〃	— 1877
ישראל קלינגער,	〃	— 1900
סאַלאַ קלינגער,	〃	— 1908

פאַראייביקט אין טרויער:

מאַשאַ גלאזער

לזכר

אבי: אהרן רייזנר

זכרונך שמור לנצח

צפורה רוגוזינסקי (רייזנר)

לזכר

יוסף שאול פוס

מנציחה:

מלכה ויידה (פוס)

נר נשמה לנשמות

אמי: שרה (זלצמן)
אחי: מונדק שנל
אחותי: צילה שנל

קברה של אחותי
לינה שנל
נפטרה לפני החורבן

לזכר

אבי: משה שנל
גיסי: הרמן כ״ץ
אחותי: פרידה כ״ץ
אחי: יוסף שנל

בן־אחותי: זיגמונד כ״ץ

בת־אחותי: סאַבינאַ כ״ץ

משמאל:
אחותי: צילה שנל
חברה: חנה הולושיצר

מנציחים בצער:

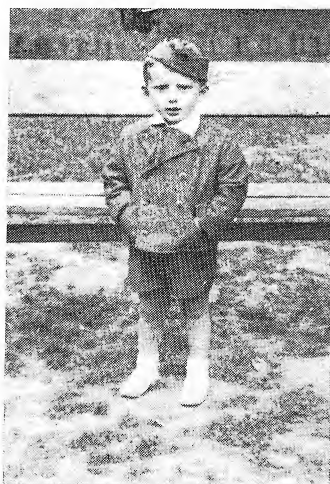
אניה וליאון שנל

האהובים והיקרים זכרם יעמוד לעד

מרדכי זבל, אשתו חיה
(מבית שטרנהיים—פאַס, לאַנצוט)

וילדיהם הי"ד

השומרים זכרם:

האחים: בצלאל ויצחק שטרנהיים—פאַס
מרים קיפר—פאַס
מיכאל ולצר—פאַס

מצבת זכרון לנשמות יקירנו

אבינו: **יחיאל מיכאל** בן **זושא לייב פניג**

אמנו: **גולדה** בת **יוסף לייב**

אחינו: **זושא** בן **מיכאל** ובנו **יהושע**

אחותינו: **שרה** בת מיכאל וילדיה: **יוסף ואסתר**

השומרים זכרם לנצח:

אליעזר, רפאל, פרל, חוה וסימה פניג

גל־עד לנשמות היקרות

עזיר גולדבנדר

חנה גולדבנדר (ליכט)

מימין: חנה גולדבנדר, טובה ריזמן, גיטל הרין, בלומה קריגר.

מימין, אבי:
יצחק זייץ
משמאל, אמי:
חנה זייץ
אחותי:
מרים זילברצויג
ילדיה:
רחל, אברהם
עומדים:
אלתר וריטה זייץ

רחל ליכט ומשפחתה
שאול ליכט, אשתו רגינה (הורן)
ד"ר יוסף הורניק אשתו לאה (ליכט) ובתם עזה
אלק טיטלבוים אשתו הלה (ליכט)
איזי ליכט אשתו אוה (ולרשטין)
אולגה ליכט
אסתר גולדבנדר (שיינפלד) ילדים: עטרה, צירל,
יושה ריזמן ילדים: ישראל, יעקב
קלמן הרין, ילדים: מניה, בעריש, שמואל
יהושע ליכט, אשתו אפתר, ילדים: חיה, שמואל

חיים ליכט, אשתו צילה (קליינמן), ילדים: הלה, שמואל
יעקב ליכט, אשתו בלומה ושני ילדים
מענדל ליכט, אשתו אסתר (קורין), ילדים: סבה ואברהם.
אהרן זייץ, אשתו סימה (טוגנדהפט), ילדים: לייביש ואברהם
יהושע זילברצויג, אשתו מרים (זייץ), ילדים: רחל, אברהם ושאול־בער

מנציחה:
משפחת אלתר תשבי (זייץ)

נר לזכרון

אבא: ניסן קנייטל
אמא: איטא קנייטל
אחות: לאה קנייטל
אח: עזריאל קנייטל
אחות: פאפי קנייטל
אחות: באלקא קנייטל
אח: יעקב קנייטל
אחות: פייגע קנייטל

הוקדש בכאב וביגון:
בצלאל קנייטל

אחותי: באלקא קנייטל

לזכרון עולם

פון רעכטס:
מענדל קלאריסטענפעלד,
מינא קלאריסטענפעלד,

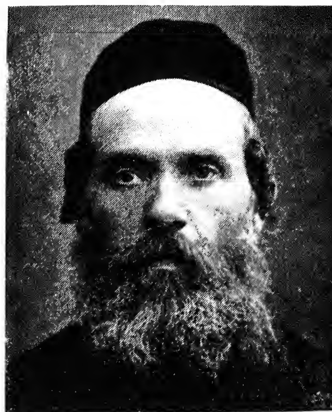
שטייען פון לינקס:
זאשקע, וואלף, מנשה, דוד,יוסף.

איבערגעגעבן דורך:

אלכסנדר קלאריסטנפעלד, ברוקלין

נר נשמה

ר' משה זאב שליסל

ר' משה זאב שליסל
אשתו: הינדה רחל שליסל
(פּאַלוגה)

נולד ברישא בשנת תרכ"ב (1862) לאביו ר' ישראל מרדכי ז"ל, נצר לרבנים ולומדי תורה.

ברישא מולדתו חי ופעל כל ימיו ובה גם נפטר בעת הכיבוש הנאצי בשנת תש"ב.

מוסמך לרבנות, שלא עשה תורתו קרדום לחפור בו. היה מגיד שיעור קבוע לבעלי־בתים תלמידי־חכמים בהשכמה ובעת מנחה ב„קלויז הגדול" של העיר.

בעל מידות תרומיות וכל ימיו היה עושה ומעשה למען שלושה תלמודי־תורה שיסד. ולא זו בלבד — בכל ששי ושבת היה עובר ובוחן את התלמידים, ואוי לו למלמד שתלמידיו הכזיבו...

כשם שהיה מקפיד על ההוראה היה גם מקפיד על היושר במקח וממכר: כשנזדמן בין הזמנים — כשנתפנה מעיסוקו בתורה — לבית המסחר היה בודק ומקפיד אם לא העלו את הרווח מעל המידה ובימים של מלחמת העולם הראשונה, כשהמחירים היו מאמירים מדי יום, היה מקפיד שלא יעלו השער.

ילדיו ר' אברהם, זעלדא, שרה, אסתר וברטה הי"ד, נהרגו עם משפחותיהם בשואה.

יבלח"א בנו ר' ברוך שליסל, מעסקני המזרחי הפעילים ברישא, וחבר ועד הקהילה בה, משנת תרצ"ה יושב בארץ ישראל והנו מפעילי ארגון עולי רישא.

לזכרון עולם

סבא: ר' אביש נוסבוים

אחי: אהרן נוסבוים

מנציח:
יוסף נוסבוים, בני־ברק

גל־עד לזכר

פאולה שטרסברג

שמואל שטרסברג

אברהם איינהורן

משפחת שמואל וחוה איינהורן

מנציחים:
יהושע ודינה שטרסברג
קיבוץ תל־יצחק

לזכרון עולם

דודי: וילק גרואֶר

לאה וזליג גרואֶר

מוקדש בצער:
לונק והנק גרואֶר
קיבוץ תל־יצחק

אין הייליקן אָנדענק

פאָטער : מארכוס אָרטנער

מוטער : חנה אָרטנער

שוועסטער : חוה ארנסטינה אָרטנער

שוועסטער : מאַניא אָרטנער

ברודער „ יוסף אָרטנער

פאַראייביקט אין טרויער

מרדכי בירנבאַך

מרדכי אָרטנער

לזכר

שמעון גרינשפאן געבוירן : 1905

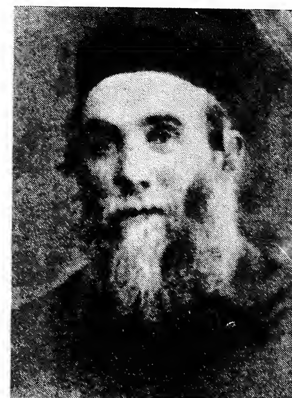
ברונקאַ גרינשפאן געבוירן : 1904

הערמאַן גרינשפאן געבוירן : 1912

פאַראייביקט אין צער :

דוד גרינשפאן

מיר הייליקן דעם אָנדענק פון אונדזערע טייערע

משה אהרן שטאוב

שרה ביילע שטאוב

חיים צימבאַך
ליבע צימבאַך
חנה צימבאַך
לוצא צימבאַך
יצחק צימבאַך

איבערגעגעבן אין צער:
פאמ. מינה צימבאַך—שטאוב

לזכר עולם

יצחק פיגנבוים (1884)
מינדל (אוכס) פיגנבוים (1883)
רחל פיגנבוים (1910)
געסיע אוכס

חיים פיגנבוים (1908)

מנציח:
אברהם פיגנבוים

לזכרון עולם

חנה בת ראובן אקשטיין

מינה מיניץ לבית טיטלבוים
ובנה

שמעון טוביה
בן יצחק מיניץ

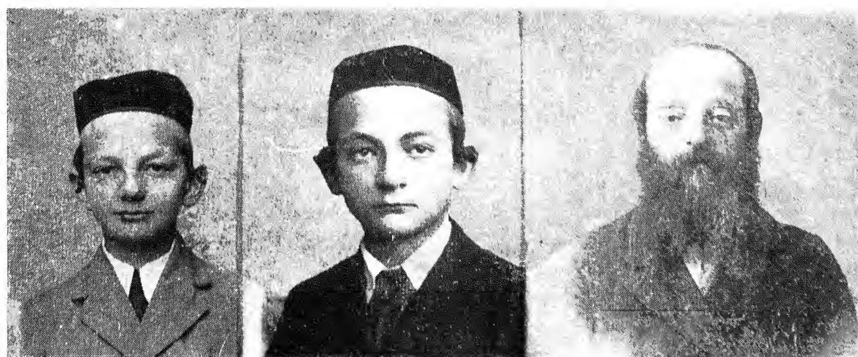
אסתר מיניץ

מוקדש ע״י

שלמה טל ומשפחתו

עקיבא טייכטל ומשפחתו

מצבת עד

ר׳ לייביש קנר־פולנר (קריפצ׳ר) ובניו: אהרן, נפתלי

מנציחה:

שושנה זיסל־רויזע

הופמן (ווסרשטיין)

יד ושם

למייסדים ולפעילים אשר תרמו מכוחם ומוחם למען ארגון בני רישא בישראל:

מייסדי הארגון:

משולם דוידזון, אברהם זילברמן, טוביה בק (**חבר הועד**), שלמה שלם ואשתו,
שרה שלם, ישראל וקספרס.

יעקב אַלתר (היו״ר הראשון של הארגון), **יוסף שטורך** (**יושב־ראש**), **בן־ציון פט**
(**יו״ר כבוד**), נפתלי טוכפלד (**סגן היו״ר**), יעקב רבהוּן (**סגן היו״ר**),
ד״ר אברהם אינפלד (**סגן היו״ר**).

נשמור זכרם באהבה

ארגון בני רישא בישראל

יו״ר יצחק אסטרייכר, יו״ר המועצה עו״ד אלכסנדר רוזנר

ERRATA – תיקוני טעויות

עמוד	טור	שורה	נדפס / אַנשטאָט	צ״ל / דאַרף זיין
24	טבלה	1	84	34
″	טבלה	1	11186	11166
″	טבלה	3	6326	6324
″	טבלה	4	40	82
47	כותרת		משנת 1848 עד 1772	משנת 1772 עד 1848
61	א	36	נגכרת	ניכרת
61	ב	16	התקופת	התקפות
82	מתחת לתמונה		הרב נתן לוין	הרב אהרן לוין
130			להחליף סדר השורות	4 ב־5
147	ב	7	1960	1906
148	ב		להחליף סדר השורות	19 ב־20
153	א	5	והמציפים	והמפיצים
157	מתחת לתמונה		נפתלי הקהל	אירווינג לאוו
234	ב	35	ה„שחר״	„השחר״
263	ב	34	ווינט	ווינטש
273	כותרת		דוד בן יוסף	יוסף בן דוד
349	מתחת לתמונה		slauthered	slaughtered
374	מתחת לתמונה		Cathring	Cathering
″	″ ″		of Rememrance Pilate	of the Remembrance Plate
″	″ ″		Washlngton	Washington
414	א	7	15 קאָנטיקע	5 קאָנטיקע
415	א	19	Maty	Mały
477	כותרת		א. באַגעגעניש	אַ באַגעגעניש
483	א	34	ראשי	ראשית
525	מתחת לתמונה		Gommon	Common
544	″ ″		Wahl	Wall
561	″ ″		זופיא כהן אשת אלתר	זופיא כהן אשת שלמה
65	אנגלית	9	Wurn	Wurm
70	אנגלית		Sooklow	Sokolow

P. 157. For "Irving Low" read "Naftali Hakhel"

בעמ׳ 157 : במקום תמונתו של אירווינג לאוו צ״ל תמונת נפתלי הקהל.

מצבת זכרון ביער הקדושים
Memorial Stone in the Martyrs' Forest

STAN STAUB

Stanley Harry Staub was the son of Mr. and Mrs. Max Staub, of 346 Flood Ave., San Francisco, California, and a grandson of Moshe Aaron Staub, of Rzeszow. "Stan's life was very brief, so there is not much to report", says the San Francisco Chronicle of December 1942. He was born in San Francisco, attended public schools and then went on to the University of California, where for two years he was campus correspondent for the San Francisco Chronicle. Later on he worked in its pacity for work, turning out several novels and hundreds of short stories. He spent several months editorial department. He had an overwhelming ca- in Washington, in the Library of Congress, doing research work,

He enlisted in the Navy in September, 1941, and upon completing his radio training in April 1942, was sent to Pearl Harbor. In June he left for the South Pacific and there he volunteered for very hazardous service.

Not content to be a ground crew member at an outlying Navy base, he volunteered as a radio man, first in a bomber and then in a scouting plane, when he met his death on November 30th. 1942, in the South Pacific, at the age of 24. His body has never been found. He was the first of the San Francisco Chronicle staff to have been killed. In his last letter to his parents he wrote : "As for our futures, none of us knows where we are going to wind up. It may be the Atlantic, the Pacific, the Red or the Black Sea. But we are ready for all places and all comers, and we'll obey our orders like good enlisted men."

His brother, Mortimer Staub, is now carying on for Stan at Hamilton Flying Field.

Tony Karpf — Glasgow

MY FAMILY

Seat, from left: Cyla Karpf, Wolf Karpf, Dora Appisdorf, Rachelle Appisdorf (Karpf), Standing, from right: Bronia Marmor (Karpf), Jack Marmor, Jacob Appisdorf, Tony Karpf, Bertha Karpf, Eva Karpf, Dr. Joseph Karpf.

Above photograph is of the Karpf family taken in the 1930's.

The members of this family were Wolf and Bertha Karpf, their two sons Tony and Dr. Joseph, their four daughters Rachelle, Bronia, Eva and Cyla, their sons-in-law Jacob Appisdorf and Jack Marmor and their grand-daughter Dora Appisdorf.

The Karpf family were well known by all for their social, Zionist and business actiivties and their devotion to religious family life.

Wolf Karpf the leading business man in wholesale textile trade in Rzeszow was the president of the Merchants' Association for many years. His advice was sought by many far and wide and his generosity to charities was well known.

Bertha, his wife, was very active in all sections of welfare work and both were an example to all as a happy and respected couple in the community.

Only four members of this family group survived the last war. Bronia and Jack Marmor now living in U.S.A. with their two sons and daughter. Dr. Joseph Karpf in Israel and Tony Karpf now married with his wife Ruth, their son and daugther, in Scotland who visits Israel often and is in constant touch with the Rzeszover survivors.

and addresses of survivors in many parts of the world. As their addresses were received in response to advertisements placed by the United Rzeszower Relief Committee in various daily Jewish newspapers, they were published in the bulletins. Thus the United Rzeszower Relief Committee was able to re-unite 940 refugees with their friends or relatives abroad; 400 have been brought into contact with relatives in the U.S.A. and in the then Palestine. 300 food packages of 20 pounds each were sent to groups in Rzeszow, Wroclaw, Munich and refugee camps. 2,000 pounds of food and clothing were sent to individuals and one million Zloty in cash were sent to Jews in Rzeszow and Wroclaw, also to Rzeszower who were in the camp in Oswego, Ontario, State of New York. Patients in sanatoria in Switzerland and in Sweden received assistance in cash.

The secretary of the United Rzeszower Relief Committee during World War I and II was Dr. Wachtel, a member of the Rzeszower Society from its foundation in the early part of the 20th century.

With the passing of the older members, leadership of the Rzeszower Society has been taken over by sons of deceased members, Harry Zipperstein, Joseph Berner and Milton Felsenfeld.

The Rzeszower Shul in New York was founded around 1890. It was a house of daily worship and of evening Mishna study. It was also a center for festive family activities, for relief and funeral facilities. Because of financial burdens the Rzeszower Shul combined with the Kortshyner Shul after World War I, and was known as the Raisher-Kortshyner synagogue, on Willett Street, New York. It closed in 1960, because of the construction of large public housing projects and a loss of membership due to the passing of the older generation and the moving away of many Jewish families to the suburbs. For many years the chairman of this Shul was a textile merchant, Moshe Horowitz, who was known in Rzeszow as Moshe Podlogimacher. He died in 1959. Isaac Springer was its secretary.

With the arrival of immigrants since 1939 and after World War II, a new Rzeszower Club was organized under the guidance of the Oehlbaum family. Since the passing of Milton Oehlbaum in 1962 Mr. Irving Low (Itshe Loew), of West New York, New Jersey, is its chairman. Mr. Low is also active in Jewish affairs in West New York, as head of one of the Shuls and also on behalf of Israel and the Irgun B'nai Reishe of Tel-Aviv, Israel. One of the active members in this group is Rabbi Dr. Marcus Levine, a grandson of the former Rzeszower Rabbi Nathan Levine.

Milton Oehlbaum

Among the Rzeszower who came here in the first decade of the 20th century, we may briefly note Mr. Herman Leder, 1890, of Washington, D.C., merchant, press correspondent and author in Yiddish of the memorial book "Raishe", 1953, a lyrical account of Jewish life in Rzeszow during the last decade of the 19th and first decade of the 20th century; Mr. Berish Weinstein, 1905-1967, Yiddish writer and poet whose best-known lyrical works are "Raishe" 1947, "America" 1955, and "Bruchwark" 1929-1949, Songs and Poems. These books of poetry have been translated into Hebrew and published in Israel. A very noted landsman who came to the United States shortly after the termination of World War I is Mr. Leon Wiesenfeld. After a varied and rich public life as orator and editor in Rzeszow, where he edited the periodical "Gerechtigkeit" (Justice), he has continued his activities in behalf of the Jewish people first in New York, and for the last forty years in Cleveland, Ohio, U.S.A., as a publicist and leader in communal affairs and in the Zionist Organization of America; also as editor and publisher of the "Jewish Voice Pictorial", a periodical mirroring Jewish life in America and abroad.

Zvi Simha Leder

RZESZOWER SOCIETY

Isaac Oestreicher (Itshe Kazik), 1820-1921, was 101 years old when he died in New York, having come here in 1906 to live with his children. He had many sons and daughters. Alexander Oestreicher and Bernard (Baruch) Oestreicher, 1879-1925, were the founders in 1902 of the Landsmannshaft "The Rzeszower Young Men's Social Benevolent Society", which still exists with a membership composed of men and women of second generation, born in the United States. Its affiliate during World Wars I and II was the United Rzeszower Relief Committee which was also sponsored by the Rzeszower Society of Newark, N.J., whose chairman for many years was Sigmund Sporn, born in Rzeszow, son of Josef and Hanna Sporn. It was founded in 1909 by Aaron Bush, H. Eisen, M. Grad, M. Geiger, Abraham Goldfarb and Joseph Zucker.

The Rzeszower Young Men's Social Benevolent Society was headed in its early years and later by the Brothers Oestreicher, Samuel Biegeleisen, - 1952; Jacob Felsenfeld, 1896-1962; I. Forman, Lazar Gruner, Abraham Simche Katzenberg, 1884-1937; Joseph Kleinkopf, William Kristal, Louis Langer, who was very active in the Tarnower Society; Dr. Baruch Last, 1894-1924; Max Last, Morris Pologe, Ralph Pologe, 1893-1954; Herman Rosenberg, - 1964; Shymon Staub. Like many of the Landsmanshaften it was a grouping of immigrants for mutual aid, medical, financial and other assistance. It also provided burial and a modest sum of money for bereaved families.

An important function of the Landsmanshaften was the bringing together of immigrants who had shared a common background in their childhood, when they spent their early years together at play, in school and in Heder. It was a substitute for "home, for the longing after the old country", for the "Yiddishe gasse". The Landsmanshaften faciliated orientation for the immigrant in finding employment and integrating in American life. The frequent social events of the Landsmanshaften were rallying times for a get-together and exchange of local and "old country" news. It can be said with pardonable pride that these very Landsmanshaften, composed of humble workers, paved the way for later immigrants, the "New Americans", who came here after and shortly before World War II. They saved the latter many heart and back-breaking struggles that were the lot of earlier immigrants.

During and immediately after World War I, the United Rzeszower Relief Committee was organized jointly with the Rzeszower Society of Newark, New Jersey, and with Landsmanshaften whose members came from the small towns and villages around Rzeszow as far as Dembica in the west, Lancut in the east, Jaslo in the south and Sokolow in the north. This grouping brought about the closely-knit organization which culminated, early in the 1930s, in the formation of the United Galician Verband, whose first president was born in Sendziszow.

The present chairman of the Newark Rzeszower Society is Mr. Jacob Sauer. Money, food and clothes were collected and sent abroad by the Society to representative groups of Rzeszow Jews, to individuals, orphanages and old people's homes.

At a meeting held in Rzeszow in 1921, when Dr. Henry I. Wachtel met representatives of the Kahal headed by Motesh Eckstein, Rabbi Nathan Levine and Mr. Weissberg, it was decided that money should be collected in the U.S.A. to help build a modern Jewish hospital in Rzeszow, that would serve the Jewish population in the city and surrounding small towns. In 1936 Simon (Simche) Seiden, 1888-1960, and Felsenfeld came to the United States to speed up the collection of funds. Mr. Seiden eventually moved to Miami, Florida, where he edited "The Miami Jewish Forum" and where he held a Yiddish Forum on the Air which was broadcast every Sunday, and which is being continued by his widow, Mrs. Mary Seiden.

At the close of World War II, the United Rzeszower Relief Committee was revitalized to collect monies, food and clothes, which were sent to our Landslait wherever they might be; particularly to Rzeszow, Wroclaw and Munich, where many of our people were found to have grouped together. Two special bulletins were published listing the names

Molly Taubenfeld Nadel

THE RZESZOWER CLUB OF NEW YORK

Our club dates back to the 30's, when a group of young boys and girls from Rzeszow arrived in this "golden land". The gold, however was slightly tarnished. What we found was a gray, hard reality. With unemployment raging all round, how could we who did not know the language and had no experience, even expect to find decent employment?

Molly Taubenfeld-Nadel

Some of us secured work in factories and earned a meagre living. But what could we do to ease our loneliness? A club where we could meet, and help one another in those difficult times seemed to be the answer.

In the beginning we met in private homes. Our first meeting took place in the home of Mr. L. Schindler, a group of young people of various backgrounds. You will find names such as Schindler, Taubenfeld, Halberstam, Sturmlaufer, Chop, Augarten, Low, Weiss, Crystal, Wolf and Seiden among our first members. I had the honor of being elected the first President of the club, Joe Low, Vice-President, Florence Weiss, Secretary and Mrs. Frank Wolf, Honorary President.

After a short period we started collecting dues and rented a club room. The meetings which usually took place on Sundays were great events in our lives. We would gather, reminisce about Rzeszow, and make beautiful plans for the future. When I now look back at our lives in Rzeszow objectively, I remember hopeless times that offered no future, but in our memory all these shadows somehow disappeared. Only the golden and happy spots remained. Whatever money we collected at various functions was sent to Rzeszow to help those in need. Even though we ourselves were in had shape, we found it in our hearts to remember others.

At the outbreak of the Second World War the club was disbanded. Our boys served in the US Armed Forces with distinction. Paul Seiden, our future President, became an Intelligence Officer and helped many Rzeszower survivors. I personnaly was quite active as a member of the A.W.V.S.

After the Second World War a wave of refugees arrived in America, among them a number of Rzeszower. We began hearing a call to organize, and difficult to describe our feelings when we first met. difficult to describe and feelings when we first met. Tears of joy and sorrow flowed freely and unashamedly. The flower of our youth was missing but those who remained had a strong feeling of belonging and vowed to stay together. The Rubenfelds, Weinbachs, Kesslers, Feuers, Atlas, Walters, Schneeweiss, Eules, Rosenman and Kalters formed the avant-garde Paul Seiden became president and conducted affairs very ably. New people would come to meetings on each occasion, and the same exchange of information and conversations took place.

Mr. Kalter served a year as President. After Milton Oehlbaum was elected President the club reached its true heights. New persons joined us, such as the distinguished Rabbi Levine, Mr. and Mrs. Adams, Kahane, Silbers, Perutz, Horczok. We were always ready to answer a call of distress. The word Rzeszow became full of meaning, almost magical. We were the last remnants of a great city.

Eddie Kessler is one of our very finest past Presidents, and N. Feuer is past Secretary. Even though Rzeszower by adoption, they discharged their duties brilliantly.

In the 60's the club entered a new phase. Irving Low became president. He established contact with Israel and has been working very dilligently at this The Committee now consists of Molly Nadel and Max Rubenfeld, Vice-Presidents; Sam Dembitzer, Treasurer, L. Atlas, Secretary, Dr. M. Levine, spiritual leader; R. Nadel, P. Tanz and R. Diner, Comptrollers: Eddie Adams, Social Activities. It cooperates extensively with the president in the undertaking to publish the history of the Rzeszow community.

At the last meeting held on June 11, 1967, which was a Memorial Meeting, an appeal was made by our President Irving Low to collect funds for Israel etc. The members responded generously. 2000 $ in cash for UA. were collected The moment was heartwarming and unforgettable.

Our wishes and hopes for continued peace lie with our brothers and sisters in Israel. May they be spared further suffering.

Moshe Tuchfeld — Tel-Aviv

THE DAWN OF AN ASSOCIATION IN ISRAEL

Moshe Tuchfeld

The community of Rzeszow is extinguished. We are moving further and further away from it with the passage of time. However in our memories we return to it very, very often. The seemingly dull routine of daily life in this community instilled within us values and these we brought with us to Israel as part of our personal outlook upon life. Hard-working labourers as well as intellectuals, we embroidered ourselves into the fabric of our new homeland. Coming from all walks of life, stemming from different movements and political parties, we brought with us learning and youthful enthusiasm. While still new immigrants, the new homeland had not yet made its imprint upon us; thus our having known one another in Rzeszow now drew us together before this new land blurred the picture of our former life. We met and spoke of happenings in our daily lives.

The vitalizing spirit of these gatherings was Meshoulam Davidson, blessed be his memory. A humble, gentle person, he created a warm atmosphere amongst us. The earliest pioneers of our group gathered about him; in his home was a harmony between an East European Jewish home and an Israeli home. While telling his learned pleasantries, he gently taught his listeners a rich Hebrew. While new immigrants from Rzeszow, we underwent the pains of absorption, and were thirsty for friendly chats. Thus we made it a tradition to meet at Rosh Hashana.

The home of Slomo and Salah Shlam was the gathering place for all new immigrants from Rzeszow. Warm-hearted, Slomo and Salah were the self-appointed "delegates" to these newcomers, ready to assist them by giving helpful advice. After establishing ties with the immigrants, they kept in close touch with them, and saw to it that they acclimatized themselves successfully. Like all settlers in the *Yishuv*, Slomo and Salah fought for their own existence. They suffered silently, and passed away while still at their prime, leaving three young sons and an aged mother. Slomo and Salah Shlam were "the lovely and the pleasant in their lives, even in their death they were not divided." They will remain a link in the chain of memories which we shall cherish forever.

When the survivors of the Holocaust arrived, again the spark of Rzeszow was rekindled, but now the flame burned intensely. There was a pressing need to welcome the remnant of the community of Rzeszow.

A highly significant meeting took place at the home of Chazkel Weinstein, owner of "Kasit", at November 1949. At this meeting, in which the cornerstone of the organization was laid, participated Yaacov Alter and wife, Meshoulam Davidson, Freida Feldmaus, Mordechai Hillinger and wife, Wolf Sandhaus, B. Shlissel and his wife, Yosif Storch, Slomo Shlam, Lotka Shlisselberg, Moshe Tuchfeld, Israel Wachspres, Chazkel Weinstein, Zigmund Wohlfeld and Yecheskel Zimmerman, Shmuel Gotlieb, Yaacov Alter was chosen chairman; Slomo Shlam became secretary. The heartbeat of Rzeszów continued to throb only because of the concern of these devoted people.

Every meeting was vitalized by the spirit of our dear friends Meshoulam Davidson, Yaacov Alter, Yosif Storch, Ben-Zion Fett, and Naftali Tuchfeld. Forgetfulness has great power. Therefore we drew out the memories of the near and distant past, and longed to perpetuate this memory of Rzeszow. We remember.

ganisation in arranging for the immigrants on their arrival, and the assistance in finding them sources of livelihood as artisans, tradesmen or clerks.

The Organisation planted a wood in the name of the Reisha Martyrs in the Martyrs Forest (Yaar Hakedoshim). The Organisation appointed an Editor and Editorial staff to publish a Memorial Volume for the Reisha Community. The Editor was Doctor Moshe Yaari Wald, the Editorial Secretary is Michael Walzer. Lotka Goldberg undertook to gather material for recording the martyrs in the volume. Special mention should be made of the devoted labours of Gitta Koretz as Treasurer.

Our devoted friends in U.S.A. assist us both materially and culturally, and we hereby thank them. When Zvi Simha Leder, author of "Reisha Yidden", visited Israel for the second time in 1959 he showed his interest in the local Organisation. Upon learning of the plan to issue the Memorial Volume he donated the first sum towards the expenses of publication, thereby laying a foundation for financing it. Irving Low, Chairman of the New Reisha Association in New York, helped in raising funds for the publication through contributions, and has himself contributed the paper for the issue.

Participants by way of literary and financial contributions include our fellowtownsmen Dr. Henry Wachtel of New York; and our friend, the editor, writer and journalist Leon Wiesenfeld and his wife Esther, who have assisted us with their essays, selection of historical material, advice and financial support.

Mention must also be made of the valuable assistance provided by our recently deceased fellow-townsman, the outstanding poet and writer Berish Weinstein, author of the epic "Reisha" who wrote the lament "Maidanek, O God" which is published in this volume.

The Organisation of the Sons of Reisha in Israel at present has over 560 registered members. The Organisation has shares and deposits in the Fund of the Association of Polish Immigrants.

From left: Samuel Knecht, Zlatka Bitter (Rand), Naftali Baum, Rachel Hillinger, Isaac Estreicher, Mordechai Hillinger, Alexander Rosner, Lotka Kleit, —, —, Lotka Goldberg

b) To provide us with the addresses of persons from Reisha living in Israel whom you know, if you are unable to contact them personally.

c) You should explain to persons from Reisha through individual contacts that membership in the "Organisation of the Sons of Reisha and the Vicinity" is to their own advantage.

d) We call upon you to make every effort during the month of Sivan 5712 — May, 1952 — The Sons of Reisha Membership Month — in order to achieve our objective of another thousand persons from Reisha as members of our Organisation.

Son or Daughter of Reisha! The achievement of our lofty aims, which we have set ourselves ever since the founding of the Organisation for the benefit of every person from Reisha, will be possible only through increasing the number of members in the Organisation. Our external influence will increase as far as we can enlarge our numerical base. By this you will help us to engage in new tasks and duties which have not yet been able to carry out.

The success of this drive for increased membership depends entirely on your good will.

N.B. We are going to publish an internal Information Bulletin once a month. It will cointain :

a) Memories.; b) A report on our activities; c) Missing relatives and friends; d) Addresses of Reisha folk in Israel; e) Addresses of Reisha folk in the Diaspora; f) Activities in the branches; g) Questions and answers; h) Miscellaneous.

We hereby appeal to all Reisha folk to provide us with materials, pictures and drawings in these various fields, which will be published in the Bulletin.

Yours respectfully,
COMMITTEE OF THE BNEI
REISHA ORGANISATION

Death deprived us of Jacob Alter after a brief period of fruitful activity. Joseph Storch was elected in his place. To our great regret he did not serve long either for he passed away at the close of Yom Kippur 5713 (1952). The loss of the two leaders was a severe blow, but the urge to work and help the new Olim compelled us to continue. A new Executive was elected at a General Meeting with Isaac Estreicher in the chair : Isaac Estreicher, Chairman, Dr. A. Infeld and Jacob Rebhun vice Chairmen; Advocate Alexander Rosner-Keller, Secretary; Naphtali Baum Treasurer; and Baruch Schliessel. Committee members were : Milek Estlein; Yona Erde; Hannah Bienenstock; Neshka Dreiangel; Rachel and Mordechai Hillinger; Hannah Wachtel; Abraham Silberman; Moshe Tuchfeld; Minna Langer; Dr. Zvi Mangel; Lotka Kleit; Nahum Rosenwasser; Dr. Koppel Schlesinger; Rachel Alter; Mala Hager; Gitta Koretz; Mala Krisher; Hanna Nussbaum; Lotka Goldberg; Rachel Tchik; Ezekiel Weinstein; Dr. Dvora Still.

In 1954 a stream of Olim who had been saved in Russia after the War came to Israel. Among them were people from Reisha who arrived destitute and had to be helped urgently, both socially and materially. We were compelled to make superhuman efforts in order to aid them and provide their most vital needs.

Early in June 1958, our fellow-townsman Irving Low of West New York visited Israel and opened a new page in our activities. Isaac Estreicher provided him with details about our social and public activities and also explained to him the importance of setting up a Gemilat Hessed Benevelent Fund to help the Olim arriving in Israel. Irving Low, a leading public and social worker in his city within the State of New Jersey, gladly accepted the proposed plan and contributed a sum of 3.600 for the purpose. The Gemilat Hessed Fund was placed under the control of the Bnei Reisha Organisation and the Bank Mizrahi Fund in Tel-Aviv.

The Fund was to be called : "Gemilat Hassadim Fund of the Organisation of the Sons of Reisha in Israel, founded by Irving and Regina Low, U.S.A. "The members of the Fund Committee were : Baruch Schlissel, Chairman and Treasurer; Isaac Estreicher and Rachel Alter, Vice Chairmean; Moshe Tuchfeld, Secretary; Gitta Koretz, Doctor Koppel Schlesinger and Mordechai Hillinger. Apart from the loans provided on the recommendation of the Polish Immigrants Association, the Fund also granted loans to new immigrants for vital purposes, with special reductions and without interest. Mention should be made of the help provided by the Or-

Isaac Estreicher

EIGHTEEN YEARS OF THE "ORGANISATION OF THE SONS OF REISHA AND VICINITY" IN ISRAEL

Thanks to the initiative of Meshullam Davidson and Abraham Silberman towards the end of 1950, a group of people from Reisha met at the home of Ezekiel Weinstein, owner of the Kassit Restaurant, with the aim of organising persons from Reisha Living in Israel. Those present were: Meshullam Davidson, Abraham Silberman, Ezekiel Weinstein, Isaac Estreicher, S. Schlamm, Frieda Feldmaus and Israel Wachspress.

Later meetings were held at the Café of S. Schlamm in King George Street with the participation of the following townsmen: Ben Zion Fett, Joseph Storch and Iacob Alter, who welcomed the prospect of organising the Reisha townsfolk in Israel. Isaac Estreicher prepared a plan for activities of social and cultural character, including mutual aid, legal assistance and recommendations for employment. In 1951 a General Meeting of the Sons of Reisha and the vicinity was held. An Executive was elected consisting of: Jacob Alter, Chairman; S. Schlamm, Jacob Rebhun, Naphtali Tuchfeld, Isaac Estreicher, Frida Feldmaus, Wohlfeld, Ezekiel Weinstein, Abraham Silberman and Israel Wachspress. The Chairman, Jacob Alter, commenced extended activities in Israel and abroad. His appeal to men of Reisha in the United States received no response. However, the call to the sons of Reisha in Israel proved very successful.

The following is the next of his "Call":

ORGANISATION OF THE SONS OF REISHA AND THE VICINITY

Tel Aviv, Nissan 5712 April 1952.

Honoured Son or Daughter of Reisha!

About two years ago several people from Reisha met together and proposed to set up an Association of Sons of Reisha in Israel. The functions they set themselves were as follows:

a) Preserving the memories of our kinsfolk who were murdered in the Holocaust.

b) Providing help for needy persons from Reisha in Israel.

c) Help in searching for relatives who are dispersed in Israel and the whole world.

Hundreds of people from Reisha responded to our call at once and joined the "Organisation of the Sons of Reisha and the Vicinity."

A Memorial Meeting to the martyrs of our city was held on Lag Beomer 5712 (12.5.52) and a Torah Scroll was presented to a Synagogue in order to preserve their memory. Dozens of families received constructive aid; and many found their kinsfolk in Israel and abroad thanks to our ceaseless efforts. The existence of our Organisation is now an obvious necessity.

However, our conscience will not be at ease until all persons from Reisha in Israel are members. A considerable number have not yet joined. Our objectives, listed above, cannot be fully achieved unless we succeed in bringing all persons from Reisha into our Organisation.

It has therefore been resolved to proclaim the month of Sivan 5712 — May, 1952 as

"THE SONS OF REISHA MEMBERSHIP MONTH".

We now appeal to all sons and daughters of Reisha belonging to our Organisation to take an active in this measure, and call on you to do the following:

a) Every son or daughter of Reisha who belongs to the Bnei Reisha Organisation is called upon to obtain the signature on the enclosed slip of at least one person from Reisha, living in Israel, who is not yet a member;

him to migrate to the United States, but in his heart he has always retained the love of Israel that began so long ago when he sold the first 'shekel'.

His work in the United States for Israel is perhaps one of Irving Low's greatest contributions to the current American scene. As President of the North Hudson Israel Bond Drive, he scored immense success in the sale of these Bonds but over and above this he succeeded in creating an interest in Israel's economic growth to such an extent that Israel Rogosin, a great American industrialist, began a series of large investments in Israel's economic future.

Besides all these activities, Irving Low has become a community leader in Jewish cultural expansion. His range of effort extends from his home community of West New York in New Jersey to New York and beyond. In accord with the highest of humanistic ideals, his concern is for man, without regard to race or religion. Philanthropy for anyone who needs it has been his watchword and this has led to activity in a large number of charitable and social efforts. Capping his community status and in recognition of his efforts for the community, in 1965, he became President of the Kiwanis Club of West New York, thus adding lustre to a name well worthy of that recognition.

As an indication of the scope and range of his activities mention of a few of the organizations will serve: Society for Economic Aid for Israel; United Jewish Appeal of North Hudson, over which he presided for several years; North Hudson Israel Bond Drive; Shaarei Tzedek Synagogue Reisha Committee; Executive member of the American Zionist Organization; B'nai Brith, member of the Executive Board of North Hudson Hospital, and a member of the Planning Commission of the Town of West New York. He has been honored by the Association of Reisha Settlers in Israel who have named their Benevolent Fund after him.

Levi Eshkol, Premier of Israel
with Irving Low

* * *

Even though Irving Low did not reach Israel in his first attempt, he has endeavored to make good his early dream by visiting Israel five times in the last decade. In 1953, during the several weeks that he spent there, he met the leading personalities of the State including Ben-Gurion, Eshkol, and others. On one of his trips he was accompanied by his youngest son, Counsellor Stanley Low whom he wished to introduce to his old friends and to the new land of promise.

* * *

In conclusion, it may well be said that the lessons learned long ago in Rzeszow-Reishe in the period before and after two World Wars, which included the finest and perhaps final renaissance of Polish Jewry, have always remained deep in the heart of Irving Low.

been carried on by his son, Irving, then known as Yitzhak. It has been said that Eliezer was good natured, soft hearted, yet withal a man of strong will and determination. With all this, the home was a happy place, filled with the warmth of the finest of Jewish tradition... and the large house resounded with the voices of Hassidim and Rabbis from Rimanow, Tchortkow, or Sadagora.

It was in these surroundings that the oldest son Yitzhak was prepared to carry on the customs and business of his father. His first teacher was Rabbi Moishe Schlissel, noted for his profound knowledge of Jewish learning. Yitzhak was an apt student and when Reb Moshe Schlissel could teach him no more, the young student sat at the feet of Reb David Pakeles, a well known authority on the Talmud and its commentaries.

His mind sharpened by his Talmudic studies, young Yitzhak was soon attracted to more secular fields of study. The winds of change carried ideas of Zionism, of new ideas into the quiet, Hassidic town of Reishe. The constant struggle of the 'new' and the 'old' created great mental ferment. Yitzhak found this new learning most exciting, and soon he was selling the 'shekel' to all who would listen, particularly to the customers of his father's dairy to whom he delivered milk, learning always being equated with work.

At the tender age of 11 (tender by our standards) Yitzhak took his first steps in cultural-social activities when he became Treasurer of the 'Tikkun Sforim' Society of the Riminow Hassidic synagogue in Reische. He performed his duties with application and ability, characteristics which personify him to this day.

But in the midst of all this, time moved inexorably. The year was 1918; the First World Yar was drawing to a close and Poland was emerging as an independent State. As has happened so many times in the past anti-Semitism became the program of the day and on a black day in May of 1919... the 3rd to be exact... a pogrom, which lasted for two days, broke out in Reische. The quiet of the Sabbath was desecrated by the rabble which broke into the great Synagogue where they tore the prayer shawl from the shoulders of the beadle, the venerable Moishe Tepper and left him beaten and broken. Yitzhak Low did not escape the effects of the pogrom. He was caught at the Railroad Station by a gang of Polish hooligans who gave him a beating, the scars of which he bears to this day. In time the wounds healed, but Yitzhak Low now became Irving Low in mind, he decided to leave Poland. He became a 'chalutz', leaving on 'hachshara', hoping to reach Eretz Yisrael. The difficulties that beset him in his attempt to reach the Promised Land were many, and instead of Israel, Irving Low finally came to the shores of these United States.

The years were filled with struggle. There was a family to be raised and the problem of adjusting to the American way of life. By hard work, perseverance, and by using all his capabilities, he climbed the ladder of material success. In the midst of all this economic activity he never was too busy to devote his time to the affairs of the community... and as time moved on, the shadows of the Second World War began to move in on the horizon.

It soon became apparent that not only were the people of Reisha in danger, but all Polish Jewry. Irving Low tried every door, in New York and Washington to seek help... but none was forthcoming. When the Nazis invaded Rzeszow, *Reisha was no more.* The list of martyrs became longer and longer as the facts came to light. Reb Eliezer Low died in Reisha on the 3rd of Iyyar, to be followed by his mother, his younger sister Leah, together with her husband and their children.

The war had barely come to an end when Irving Low began the stupendous task of trying to resume contact with the survivors of Rzeszow. Many of them had returned to the wreckage from Wroclaw, in Poland. The first ray of hope to the survivors came from Irving Low whose first gift literally kept them alive, and whose packages of clothing, food and supplies helped alleviate the almost hopeless situation. Everyone wanted to leave Poland and it was to the task of rescuing the survivors of Reishe that Irving Low dedicated himself, and over the years he has continued these efforts to bring them to the United States or to Israel.

* * *

Itzhak Low, now Irving Low, has a well, earned reputation of being easy-going and sociable, and so he is, when the occasion demands. On the other hand he is an energetic man of determination whether it be for his business, his family, his old country, landsleit or Israel. The dream of Israel that came to Yitzhak Low has always been his star. Fate caused

a lovely girl. Mr. and Mrs. Low lead a very happy family life.

During World War II,, when Hitler's murderers seized the town of his birth, they brutally put to death many thousands of Jews. His father sought to save as many Jews as he could and hid them in the cellars of his dairy. But the monsters broke into the cellars and killed everyone in them, including Irving's parents and his only sister. He and one brother whom he brought into this country, then remained the sole survivors of their family.

The townspeople of Rzeszow are now preparing a project to memorialize the martyrs of their home town. Irving Low is taking a very active interest in this project, by considerable financial contributions and other worthy means. When he visited Israel some years ago he helped to organize there a United Rzeszower Relief Committee to which he made a substantial contribution.

From every point of view, a man of Mr. Low's calibre deserves to be known outside his immediate circle.

Richard L. Haim — New-York

IRVING LOW - WEST NEW-YORK

Irving and Regina Low

To really know and understand Irving Low, one must appreciate that while he walks the streets of West New York, N.J., a respected citizen of that small town nestling on top of the Pallisades, New York, his roots are bedded deep in a small town in Galicia called Rzeszow, also known as Reishe. His sense of identification with the past motivates his every action even though he is well aware that life in the past had its limitations, its misery and hardships. More important, however, he came to these shores and carried with him an understanding of the dignity, the warmth and color of that Old World tradition. In him, it has with o keen sense of living and participation in the affairs of the community he now calls hom.

His life story is somewhat typical of the Jewry of the Old Country, yet atypical in result. The political unrest of the early years of the 20th Century caused great changes in Jewish life. On the periphery surrounding all, there was economic and civic oppression. Within the Jewish communities, there was quiet agitation changing old patterns and infecting all with new ideas. Zionism brought an extension of space and hope away from the ghetto; the Haskalah with its ideas of modernization opened up new vistas for the mind which led to the spread of secular learning and a reaction against the physical and mental restraints of the ghetto. One either closed his eyes and ears and retained the old pattern... and died; or one felt the call to move, both mentally and physically, from old surroundings and to seek a place in the New World. Irving Low took the latter step.

Eliezer Low, Irving's father, was well known and respected, not only in his business affairs but also for his hospitality. Well educated in the pattern of the day, his door was open for every traveller and it was most natural that when a Rabbi came to town, he stayed with Reb Eliezer Low and his family. Zippora Low, usually called Tzippe, occupied herself with the manifold duties of the household, looking after the welfare of family and visitor. Some of the traits of Eliezer Low have

community of West New York towards their Jewish fellow-citizens.

The non-Jewish citizens of West New York showed their appreciation of Mr. Low's qualities when they recently elected him President of the Kiwanis Club, where he had previously served as Vice-President. This is a national organization which has been in existence for many years and has branches practically in every city in the Union. It is liberal in spirit and does not discriminate against Jews. Yet the election of Irving Low constitutes an important milestone: it was the first time a Jew wast elected President by a non-Jewish majority. No wonder the event was hailed by the Jews of West New York.

Mr. Low is a trustee of the West New York Chamber of Commerce, a member of the Board of Directors of the North Hudson Hospital; and a member of the Executive Board of the Alexander Hamilton Council of Boy Scouts of America and of a few other important institutions and organizations.

There is nothing unusual in this country for a person to belong to a number of organizations. There are thousands of such people. But ninety-five per cent of them are mere passive members whose only contribution is the dues they pay or the donation they make. In this regard Irving Low is certainly an exception to the rule. He is ever ready with his time and counsel in all the institutions he supports or is active, Jewish or general.

Such is the Irving Low who arrived in America forty-five years ago, with 35 cents in his pocket.

Irving Low was born 65 years ago in the town of Rzeszow in Central Galicia, a town the Jews called Reishe. His father, a deeply religious man, prominent in his community, was a dairy man. He gave his son a thorough traditional Jewish schooling and looked forward to having him join in his small business, in which he and his wife worked very hard. Those great expectations were fulfilled when the boy reached the "mature" age of eight years.

The boy would rise early in the morning, while his little comrades were still asleep and go around distributing milk to the customers, come summer, come winter. After completing his route, he would come to *cheder* (Hebrew school) in time for the daily studies to prepare to grow up a virtuous and pious Jewish scholar like his father. This went on until past the age of adolescence.

But times changed and the young lad was affected by their spirit. Besides, he was himself a spirited young man with a keen mind and a zest for life. He began finding his daily drudgery at home too dull. He developed other cultural interests beyond the narrow confines of traditional Jewish piety. He became interested in the problems of the Jewish people and of the world. He became a secret Zionist — secret not because Zionism was banned by the law of the land — Galicia was then part of the Austro-Hungarian Empire which, compared to Czarist Russia, was a paradise of liberty, and even in Czarist Russia the ban on Zionist activities was not as strict and thorough as it is in Soviet Russia. But Irving's pious father, like the extreme orthodox Jews of Meah Shearim in Jerusalem and of Williamsburg in Brooklyn today, was opposed to Zionism as a presumptuous attempt to interfere with the Almighty. The same extremely orthodox attitude frowned on the reading of Jewish newspapers, but Irving read them, in secret, of course.

At the age of twenty, despite his parents' opposition, Irving Low decided to seek his fortunes in this country, where the family had some relatives. He arrived in New York late in 1920. Before he learned to speak English, he was given a job in a grocery store in Hackensack, New Jersey, about an hour's journey from New York, across the Hudson. He worked hard and earned little, but did manage to save up enough "capital" to go into business for himself — after a year at his job in Hackensack. By that time, that is, by the end of the year, he could carry on a simple conversation in English.

He picked a spot in another township in New Jersey — West New York, where, in 1921, he opened a small grocery store. He worked harder than in Hackensack, rising early in the morning and working until late at night. He slept in the store — that was his home. He worked up a trade of customers who liked to buy from him and to whom he used to carry their purchased groceries in the evenings. A year went by. The business developed. He needed assistance. But he was afraid to trust the business to a stranger. The most practical solution was marriage. Before long he married a relative who brought him a great deal of happiness.

Today Irving Low is the owner of a large supermarket in West New York and has extensive holdings in real estate. No, he is not a multimillionaire, but a rather modest man of means. He is the father of three gifted sons, and the grandfather of

Leon Wiesenfeld

FROM POOR BOY TO PHILANTHROPIST

ABOUT IRVING LOW OF WEST NEW YORK

Premier Ben Gurion
with Irving Low

Irving Low, to whom the following lines are dedicated, is not a national figure and is little known outside of his immediate circle in West New York, New Jersey. But in that town and in several neighboring communities he enjoys a large and grateful following among Jews and non-Jews, on account of his indefatigable communal and philanthropic activities. He serves as President, Vice-President, and Director or Executive member on over twenty different institutions, organizations, hospitals and other deserving charitable and communal projects.

The mere fact that Mr. Low is a generous giver according to his means would hardly justify an article on him. We Jews have had generous donors throughout our history and American Jewry, at the present stage, is particularly well known for its generosity in behalf of overseas and local Jewish causes and in behalf of general causes. What we do not however have in much abundance these days are donors who also take an active intimate interest in the causes to which they contribute. Mr. Low is one of the few. He is a good American and a good Jew. Whether he contributes to a general American cause or to a specifically Jewish cause, he gives more than his check: he gives of his heart, of his mind, of his skill and experience and, above all, of his warm human nature. He does not seek mere recognition. He does not stand on ceremony. Where he thinks the situation demands it, he is ready to act as a mere messenger boy.

As we said, Irving Low is active as leader or co-worker in over twenty different organizations and intitutions. Let us briefly discuss what they are:

West New York has a magnificent Jewish Center which carries on a variety of activities. Irving Low was one of the founders of that Center and served for a long time as its President. West New York also has a fine Hebrew School in which the children are given a first class Jewish education. Irving Low was one of its founders and is now its President. He is also among the active leaders of the two temples in West New York — the Orthodox and the Conservative. Until lately he served as General Chairman of the Israel Bonds campaign, which, in a comparatively short time, managed to sell over three million dollars' worth of Israel bonds. When he later visited Israel, he was received with due honors by then President, the late Mr. Ben-Zvi and the then Premier, Mr. Ben-Gurion.

He is now the Vice-President of the North Hudson United Jewish Appeal, Director of the Hudson County Yeshivah; Vice-President of the Hebrew Orphans' Home and the Home for the Aged in Jersey City. He is a loyal Zionist and is a member of the Executive Board of the ZOA as well as a B'nai B'rith. Recently he was elected President of the Rzeszower Club in New York, which consists of a large number of recent immigrants who managed to escape the Hitler Hell in their native town in Galicia.

So far Mr. Low's Jewish activities.

At the same time Irving Low, as a good neighbor, has not neglected his obligation to his community generally. He has shown as much interest in general matters in his city as in Jewish matters. He has given generously himself and induced his Jewish friends to do likewise. In this field, too, his interests, activities and contributions were not confined to his own municipality, but extended to the neighboring communities as well. His contributions have been appreciated and his personal prestige has grown. This has had its effect on the attitude of the Christian

Leon Wiesenfeld

ZVI SIMHA LEDER

Zvi Simba Leder's book "Reisher Yidden" roused considerable echoes among Jewish readers in America. This work was a faithful description of the life of the Rzeszow Jews until the beginning of the First World War and was the first book of interest about Rzeszow. Critics in the Yiddish Press of the U.S.A., Argentine, Brazil, etc., hailed it and considered it an important contribution to historical Jewish literature. Zvi Simha Leder became famous overnight in the Jewish world.

I would like to add a few particulars on his background and personality.

When I first met him in 1908, Zvi Simha Leder was already a young man seeking his way in the world. He had just left the "Kloiz" (Hassidic conventicle) and the Talmud. He had thrown off the yoke of Hassidim, and like other Jewish youths began getting acquinted with "non-Jewish" literature. This, however, was not enough for him, and he strove for something more exalted.

That year there appeared in Rzeszow a Jewish Weekly by the name of "Die Reisher Volks-Zeitung", which we both found unsatisfactory. At about the same time a bi-weekly publication by the name of "Die Gerechtigkeit" first appeared. It was edited by Mendel Karp, who died as a yoong man. Both Leder and I wrote for this paper — I wrote articles and he wrote the literary page. Even in those days he was noted for his literary talent. When Mendel Karp was "removed" from editorship and I was appointed to this "lofty" position, Leder went on writing until the money ran out and the paper ceased to appear.

Leder was a Yiddishist and a follower of the National political line of Dr. Birnbaum. He helped to establish a Yiddish Society in Rzeszow, and was an enthusiastic propagandist of Yiddish among the educated youth who spoke Polish. He was also active in various public affairs. Public affairs were simply in his blood, and remain his main occupation to this very day.

In 1913 he emigrated to the United States, where he met with all the physical and mental hardships facing new immigrants. But even in this difficult phase he was active in public affairs. He joined the Zionist Austro-Hungarian Society, where he soon became one of the prominent figures. He also joined the 'Rzeszower Young Men's Social and Benevolent Society", in which he was very active and which he helped to put on its legs.

At about this period Leder married the daughter of a Rabbi and started out in commerce. A son and a daughter were born to him, but unfortunately his wife died while a young woman. He never re-married and raised his children in the best possible fashion, being both mother and father to them.

One day he became tired of New York and settled in Washington. It appears that his prospects, both personal and social, were better there. He became the representative of a Viennese News Agency. At about the same time he became the correspondent for the "Illustrierte Zeitung" in Vienna.

Some time later he went on a long trip to Europe and his impressions of the countries he visited were published in one of the largest newspapers in Washington. Thus his desire for writing, which had absorbed him since his days in the "Gerechtigkeit" in Rzeszow, were satisfied. Eventually, he turned to commerce once again and opened a large store in Washington, but the itch for writing never left him. Once his son was old enough to take over the management of the business he settled down to write his famous "Rzeszower Yidden".

Today the name of Zvi Simha Leder is familiar to Jews in Buenos Aires, South Africa, Israel and wherever Jewish publications appear. He is a regular contributor to these newspapers, and also contributes to the Anglo-Jewish newspaper appearing in Washington, where he resides.

Rachel Mascha Reichert-Wolf — **Phoenix, Arizona**

LESER AND RYFKA KORETZ

I am along with my two cousins Arieh Koretz, his sister Lily Scheinberg-Koretz and their wonderful Mother Gitta Koretz, the only survivors of the whole Koretz Clan.

Grandfather Koretz was born, raised and had died shortly before the war in Rzeszow. By profession he was a contractor and builder of state roads and streets, and during the Austrian Empire had been known in whole Galicia as an excellent builder. At the age of 22 in 1889 he had developed a new residential section where he had built many houses on Ogrodowa street and his permanent residence on Kopernika 11, where we all were born and raised. In later years he became also a businessman. Grandfather was a very generous man, from his bounty not only his whole family took advantage but also many friends. He had also a very friendly personality.

My Grandmother Koretz was born near Tarnow, and moved to Rzeszow after her marriage. I had always the greatest admiration for her, she was good natured, and although very pious she was very tolerant, above all she was a great lady. She had thaught me many good things, among them self-respect and respect for the other fellow man, she often would repeat to me that Kuved one must earn and not run after it. She died at the age of 74, althought during the Nazi occupation but at her home, and had been spared to see the destruction of her own family and people.

My Grandparents had 9 children, 5 daughters and 4 sons, al as they all perished during the war in the Nazi concentration camps.

The oldest daughter was my beloved Mother Alta Wolf, she with my father Jacob Wolf and sister Siunia and brother Milek had perished at ble writer of poems and also a good painter. Rose the hands of the Nazis.

The second daughter Cecilia wase very capa- Silverman had lived In Belgium, she was known as a very clever businesswoman, she and her 2 daughters Felicie and Doris had been shot by the Nazis in Belgium while fleeing to Switzerland.

Lea Koretz was known in the family for her good taste and artistic ability. Giza Lion the youngest of the daughters lived in Krosno, she was full of life, always singing and dancing she, her husband Ing. Joseph Lion and their son Leon had died during the war. My oldest uncle Dr. Hirsch Koretz, Rabbi of Salonique, to me uncle Henek, I admired him not only for his exceptional ability as a scholar, educator and linguist but also for his exceptional capacity to absorb knoledge. Beside his scholarly attributes I admired him als for his athletic capacity and sense of humor. His beloved family thanks God hal been spared after having survived Bergen Belsen, and lives now in Tel Aviv.

Abraham Koretz to us Romek, had a wonderful sense of humor and a graet dramatic talent, above all a heart of gold as we said in the family, he, his wife Helena and son Victor perished in Krakow.

Jacob Koretz, to us Janek, was a graduate in Economics from the University of Vienna, he was always composed, quiet and we all admired him for his culinary art. He, his wife Cesia Wolf who was also my first cousin, had been shot in Stryj.

David Koretz, the youngest of the boys was known in the family as an independent businessman at the age of 19, he, his wife Libka and 2 children perished also during the war.

As I grew up together with my annts and uncles, I remember them more like brothers and sisters, and I shall never forget their kindness and generosity towards me, and the wonderful times we spent together especially during our Holidays. I miss them all very much, blessed be their memory.

B. SIMON (SIMHA) SEIDEN

When the Jews in Greater Miami, Florida, spoke of radio their thoughts immediately turned to Simon (Simha) Seiden, who was Director of the Sunday programme "The Jewish Forum of the Air" on Station "WMIE 1140". Indeed Seiden achieved great popularity, both in the immediate area and elsewhere in the State of Florida.

In 1957, Seiden celebrated his tenth anniversary with the "Jewish Forum of the Air", a programme which he established in 1947, and which met with popular approval from its inception.

As Producer and Director, he arranged the entire programme himself. A versatile man, he was composer, writer, announcer, commentator and performer.

A typical "Forum" programme opened on Sunday morning at 10.30 with a talk by Seiden on subjects connected with local, state and world affairs. A large part of the talk was devoted to important Jewish matters. In this respect he proved himself a brilliant commentator. His selection and analysis of newsworthy items was most interesting, and he presented them artistically, logically and impressively. While his programme was partly recorded, he frequently had guest artists and prominent speakers; but still he was the Star of the show, as he filled most of it by himself.

During his 12 years of broadcasting, Seiden performed a great service to the Jewish community. This service did not end with the cultural aspects. He also served many humanitarian causes through his radio programme which brought so much joy and happiness to so many people.

An example of Seiden's services to humanity on his Radio broadcast appeared in the "Jewish Floridian", February 8th, 1952:

> "Simon Seiden, of the "Jewish Forum of the Air", has cooperated with the greater Miami Section of the National Council of Jewish Women in locating persons and reuniting families, the Council has announced. Reports indicate that Seiden has been instrumental in successfully aiding some 500 cases since his arrival in Miami. His service has been of particular importance, the Council indicated, to recently arrived immigrants."

Such recognition exemplifies the many humanitarian achievements of Seiden through his programme.

In recognition of his outstanding work, Seiden received an official personal message from President Dwight D. Eisenhower, from Abba Eban, then Ambassador of Israel to the United States, and from many other outstanding notables.

* * *

Simon Seiden was born September 1st, 1888, in Ropshitz, near Reishe. In 1910 he married the daughter of Pinhas Grouner in Reisha and established his name there, becoming an active social worker and leader of the local Zionist Organization. In 1923, he was the Reishe delegate to the Zionist Congress in Carlsbad. He was also the editor of the Reishe journal "Die Yiddishe Zeitung". In 1925 he was elected member of the Reisha City Council.

Seiden immigrated to the United States in 1936, making New York his home, and became active in the Reisher Benevelent Society. He also helped in organizing a Committee to raise funds for the building of a new Jewish hospital in Reishe.

When the Nazis occupied Poland the Jewish population of Reishe including Seiden's wife Malka, two sons, Moses and Ezekiel, and a daughter Bella, were all killed by the Nazis.

In 1945 Seiden left New York and established his residence in Miami, where he married Miriam Jacobi, a Reishe girl, and again engaged in social and community work. In 1947 he became the founder, producer and director of the Radio programme "The Jewish Forum of the Air", which reached a high level of popularity with the Jewish population in the State of Florida.

In 1960, Seiden became ill. He passed away September 1st 1960 at the age of 72. A great Reishe personality, may he rest in peace.

duated from the University of Vienna with a "Doctor of Philosophy" degree.

In 1927 he married Gitta Zweigel, daughter of a well-known Orthodox Jewish family in Hamburg. They settled in Berlin, where he became a professor at the Jewish Theological Seminary. In 1933 he was chosen to be Chief Rabbi of Greece. Rabbi Koretz settled in Saloniki, then the largest Jewish center in Greece, where there were also several Sephardi rabbis. In those days one was Rabbi Yaakov Meir, one of the prominent rabbis of Saloniki, who later became Chief Rabbi of Palestine. Another well-known rabbi of Saloniki was Rabbi Ben-Zion Uziel, who became Chief Rabbi of the Sephardi Jews in Tel-Aviv. The Jewish population of Saloniki and other Greek cities had 41 Sephardic rabbis, and needed a Chief Rabbi for the whole country.

In addition to his religious duties, the Chief Rabbi served as representative of the Jewish community to the Greek Government. The Saloniki Jewish community had requested the Jewish community of Berlin to select one of its rabbis and scholars for the office of Chief Rabbi of Greece. One of the requirements was that the person recommended must be proficient in the Greek language and possess a wide general education.

The Berlin community became interested, and since Rabbi Koretz knew Greek as well as other languages, he was recommended. In 1933 he became Chief Rabbi. Within a short time he attained renown as an exceptionally learned scholar. He was popular wich the Jewish communities throughout the country an i was particularly well-liked in Government circles, enjoying a close friendship with King George and the then Prime Minister Metaxas. Greek Government leaders and diplomats were often guests at his home.

All rabbis in Greece were under the jurisdiction of the Chief Rabbi. Saloniki at that time had ten rabbis, most of them Sephardim. Since Rabbi Koretz was an Ashkenazi, they resented him at first. Rabbi Koretz was not only a great scholar, but also an impressive personality with much diplomatic tact. He was popular among the Sephardi Jews of Greece and in time won the approval of the Sephardi rabbis who had opposed him originally. His free access to the royal palace made it possible for him to be helpful to Greek Jewry in many instances.

When the Nazis invaded Greece in 1941, they immediately embarked upon the annihilation of the Jews. Rabbi Koretz had an opportunity to escape to Eretz Israel, but refused to leave his people. He remained at his post, like a captain when his ship begins to sink. He did everything in his power to save the Jews of Greece. He offered to the Nazis the bulk of Jewish property and possessions. He appealed to the Greek Government and the heads of the Greek Church to intervene with the Nazis and try to stop the deportation of the Jews to the crematoria. He asked the Government to settle all Greek Jews on one of the Greek islands in the hope that they might be saved there, but nothing helped.

On right: Rabbi Z. Koretz

The Jews of Greece shared the fate of the Jews in other European countries. The Nazis were determined to destroy them all and no one could stop them. The efforts of Rabbi Koretz were futile. Finally the Nazis deported him to Bergen-Belsen, where he died the death of a martyr, after great suffering together with six million other Jewish martyrs.

Gitta, the wife of Rabbi Koretz, and his two children, Aryeh and Lily, miraculously survived the holocaust. After the destruction of the Nazi regime, they were freed from the concentration camp and were admitted to Palestine, then under British control, where they settled. Following the establishment of the State of Israel, the Koretz family moved to Tel-Aviv where they now reside.

Herman Leder — Washington

A. RABBI DR. ZVI HERSCH KORETZ

JEWS IN GREECE FIGHT FOR THEIR COUNTRY.— Over 7,000 Jews are fighting in the front lines in the Greek army. Government and army leaders are full of praise for the great patriotism which the Jews are displaying for their country. The Archbishop of Athens expressed to the Chief Rabbi the gratitude of the Greek people and church for the valor of the Jewish defenders of Greece. The Jews take pride that the first officer killed in action was a Jew — Colonel Mordecai Frizis. The above picture shows Dr. Z. H. Koretz, Chief Rabbi of Greece, and who was made an honorary member of Parnassos, leading Greek Literary Society— the first time in Greek history that a Jew was so honored.

At that time (Rzeszów) was still one of the major centers of Hassidic rabbis, rabbinic dynasties and *dayanim* (associate rabbis who acted as judges in the Rabbinical Court — Bet Din). All this made for a very active Jewish life there. It was an era in which Hassidism in Reishe reached its zenith. Almost two-thirds of Reisha's Jews lived according to the Hassidic way of life and many, if not most, often travelled to their respective Hassidic rabbis for a visit.

At that time Reisha numbered three Hassidic rabbis of its town. One of them was the renowned Reisha Reb Lezerl, who had a large number of followers many of whom came to him from various towns in Galicia and Hungary. In the year 5663 (1903) the well-known Rabbi of Plansha, Reb Abraham Hayyim Horwitz of the Ropshitz Hassidic dynasty settled in Reishe. At about that time too the Rabbi of Sokolov, Reb Yehuda Ungar, also settled there. These three were the leaders and the pride of Hassidic life in the city.

There was also a Chief Rabbi and several rabbis of lesser stature. In addition, Reishe prided itself on a number of rabbis and religious scholars who went forth to serve Jewish communities in all parts of Europe. One of these was Rabbi Dr. Zvi Hersch Koretz, who became Chief Rabbi of Greece. He lived in Saloniki, which at that time had a Jewish population of over 50,000 and was the largest Jewish community in Greece.

Rabbi Koretz, born in Reishe, was the son of Leser Koretz, a prominent businessman and philanthropist. He was a cousin of mine, and some four years younger. When I was a youngster, wearing long ear-locks (*peyot*), dressed in a long Hassidic robe, studying in "Heder" and living in a Hassidic atmosphere, Zvi Koretz was a student in a secular school. He was always busy with his books and seldom had time for playing. When I pleaded with him to come down to the court-yard to play with me on the lawn, he usually refused.

Besides his lessons at school, he also studied Torah in all its branches. He did not attend a "Heder". His father, a wealthy man, was able to afford private Jewish teachers who taught him Bible, and later Talmud and commentaries. In addition to the time he spent with his tutors, Zvi utilized every free moment to study on his own. Once I visited the home of my Uncle Leser I was then an advanced student at the House of Study (*Bet Hamidrash*), with my *Bar Mitzvah* behind me and my cousin Zvi was a student at the Gymnasium (secular high-school). I was astounded to find him sitting at the table studying *Gemara* (Talmud).

Zvi graduated from the Gymnasium with high honours, which was unusual for a Jewish student at that time because of the discrimination against Jews. He was the youngest in his class. Later he went to Vienna, where he studied first Medicine and later Philosophy and Theology. Four years later he gra-

but in communal, cultural and Zionist affairs. He is still a member of the Zionist Organization and several other local and national organizations. A heart attack put him out of circulation for a while, but as soon as he recovered he resumed his activities at full blast. Printer's ink and communal work are in his blood, and he cannot get them out of his system.

Among his literary works one should note the novel *The Rabbi's Daughter,* based on the legend of the beautiful daughter of the Rabbi of Tyrnau in Hungary, for whose sake the local prince adopted Judaism. Five periodicals in the United States, Canada and Argentina bought the rights to publish this work. He also wrote two Yiddish plays. The first on *Cerissene Neshumes,* produced in the Yiddish theaters in the United States and in 1919 produced by amateurs in Reisha. The second, *Liebe und Yiches,* was produced in Cracow, Reisha, Tarnow, Lancut and finally in Lemberg.

His play *Cerrissene Neshumes* was based entirely on a Jewish affair in Reisha. It was the conversion of the daughter of Zygmund Zwergel, the owner of a beer tavern in Ruskawiesz that induced him to write this successful show. Dr. Ezekiel Levin, the youngest son of Rabbi Nathan Levin, who was the local correspondent of the Polish-Jewish language daily *Nowy Dziennik* in Cracow, praised the play in his paper and urged Wiesenfeld to continue writing plays. In this respect this reviewer was not the only one to make such suggestion. It so happened that on the day when the show was performed Mr. Morgenthaus was a professor of the Columbia Univer-of the American Army. One, a relative of the Morgenthau's was a professor of the Columbia University in New York and the other, whose name was Maurice Samuel, came to see the show. The professor not understanding the Yiddish performance, did not have to say much. But Maurice Samuel, now known as the author of many books, spoke fluently Yiddish. He, too, adviced Wiesenfeld to continue to write Yiddish plays. But Wiesenfeld gave it up and devoted himself entirely to journalism.

Leon Wiesenfeld is known also as a fearless fighter. (See his article in the Yiddish section of this book concerning the pogrom in 1919 in Reisha.) In Cleveland he organized thousands of Jews to combat Nazism after Hitler grabbed the power in Germany. He organized the boycott against German goods in Cleveland and fought against the Nazis in his city.

Wiesenfeld is always eager for activity which is new and offers a challenge. That is why he had to help his townmates in Israel in the publishing of this book which is now before the reader. He has taken a strong interest in this project, saw to our supply of the paper, and has found ways of enlisting the active support of several Reisha Jews in the United States.

JEWISH VOICE PICTORIAL

TWENTY-EIGHTH YEAR NEW YEAR EDITION, 1965 No. 1-2

America's Foremost and Largest Periodical for Jewish Affairs

LEON WIESENFELD
Editor and Publisher

PAUL BENSON
Business Manager

GENERAL OFFICES
2821 Mayfield Road
Cleveland 18, Ohio
YEllowstone 2-9868

DETROIT OFFICE
16264 Sherfield Road
Southfield, Michigan
Phone: 356-9215

28

In This Issue

War Clouds of the Middle East	Dr. S. Margoshes
Washington, Roosevelt and Ben-Gurion	M. Z. Frank
Russian Jewry Before and After the War	Leon Wiesenfeld
The History of the Hebrew University	Norman Bentwich
Monash — A Great Soldier — Great Jew	Chas. Solomon
Days of Awe and Hope	Rabbi Phillip Green
Jews in the Dominican Republic	Moses Herbert
Yet Their Work Lives On	France Rolf
American Jewish Youth — Quest for Cause	Richard Jaffe
Militant Journalism	Dr. S. Margoshes
Judge Sam	L.W.

Published on the occasion of major Jewish holidays. Circulated in Ohio, Michigan and adjacent states. Subscription (paid in advance): One year $1.00; 3 years $2.50. Foreign countries: One year $1.50; 3 years $4.00.

as its President until she left Reisha to join her husband in the United States. Long before she left, however, she did a great deal for newly born children of poor parents. Esther Wiesenfeld has shown a remarkable knack of getting others to help her in her activities, and managed to enlist the support of many women of the educated circles for the organizations in which she was interested. Many of the Jewish women in Reisha were particularly impressed with all she did on behalf of poor women in confinement and their new-born infants, for whose benefit she initiated a campaign for clothes.

As chairman of the Hakoah Sports Club she succeeded, in cooperation with Dr. Samuel Reich, in securing official recognition for that body by the Polish League for Sport, resulting in allocations of sports clothes and funds. This helped to put Hakoah on the map in Poland.

On settling in Cleveland Esther Wiesenfeld, together with her husband, organized the United Galician Jews of Cleveland. Soon afterwards this local Association became affiliated with the all-American body, of which Leon Wiesenfeld is still Honorary Vice-President. At that time the money raised by the Associations of Galician Jews in the United States was applied in the main for helping Jewish artisans in Galicia and training their apprentices. But Esther's special concern was the remittance of funds to the Jewish Hospital and the Workmen's Children's Home in Reisha. When the Jews of Reisha were destroyed in the Holocaust, the funds were diverted to Israel.

Esther Wiesenfeld is, indeed, an exemplary type of a communal-minded Jewess.

Wiesenfeld's *Jewish Voice Pictorial* has become the vehicle of his journalistic endeavors. It is tastefully put together, it is beautiful in appearance; the photographs are large and impressive and tell a story by themselves. That is the story of Jewish struggle for survival and dignity and of the upbuilding of Israel and its pulsating, exciting life. It is also the story of an untiring concern for the welfare of Israel.

While Israel comes first in the *Jewish Voice Pictorial,* American Jewry is either intervoven or receives a special treatment which is both illuminating and inspiring. One learns of American Jews in the past and in the present; one sees their portraits, one reads a great deal of pleasingly presented information about Jews in American life — in its arts and crafts, and in its literature, sciences and in its business and economic activities. Leon Wiesenfeld's felicitous pen reaches into every nook and corner of Jewish life and Jewish destiny.

But while he knew how to adapt himself to the present day reality and in the spirit of America, Wiesenfeld remains at heart an incurable romantic full of nostalgia for the years when modern ideas of Jewish renaissance first began to shape in his native Galicia. That was an atmosphere far removed from the practical business environment in which he now has to move. It is a world gone by, with only here and there a memory or a remnant which he seeks to keep alive by his warm correspondence with his old friends or in his writing about the old days in Galicia. He is distressed at the indifference he finds in respect to the history of his home town Reisha and is seeking to remedy the situation.

Leon Wiesenfeld began his journalistic carrier in 1907 in *Der Yiddisher Journal* published in London, while he resided in Berlin. Soon afterwards he once again returned to Reisha and there he published a bi-weekly called *Gerechtigkeit.* At the same time he was the local correspondent of *Der Tog,* a Yiddish daily published in Cracow and edited by the late Yona Krepel. During the first World War, when he was in Prague, together with many other refugees, he published a bi-weekly Yiddish-German newspaper called *Prager Yiddishe Zeitung.* There he found very pleasing assistance from Dr. Max Brod, the renowned great philosopher, poet and writer. He also wrote for the local Jewish organ *Selbstwehr* (Self Defense) and later also for the daily *Prager Tageblatt.* Back in Reisha in 1918 he published a Yiddish weekly *Di Yiddishe Folkszeitung.* At the same time he contributed to the daily Polish language *Nowy Dziennik* and to the German-Jewish daily *Wiener Morgen Zeitung* in Vienna.

In 1920 he left Reisha for the United States. On arriving there he began contributing to the *Jewish Daily Forward* in New York, but did not find the atmosphere there to his liking and moved to Philadelphia, where he worked on the *Jewish Daily World.* Then he returned to New York and there he became the editor of the *Brooklyn Neie Zeitung,* which was published in Yiddish and English. His next and final destination was — Cleveland. There he worked first as Associate Editor and in due course as Editor-in-Chief of the *Yiddishe Welt* (The Jewish World). In Cleveland Wiesenfeld became a leading figure not only in the field of Jewish journalism

Michael Walzer-Fass

LEON AND ESTHER WIESENFELD

When we still lived in Reisha, Leon Wiesenfeld seemed to be one of the prominent personalities in our town. As long as fifty years ago his Yiddish plays were presented on the stage. Large posters on the walls in huge type announced that "at the request of the public" such and sucha drama by Wiesenfeld was to be performed for the third time by an amateur group.

In the half century that has gone by since those days, Leon Wiesenfeld has had a rich and varied career as a writer, journalist, editor and a public figure in Jewish life far beyond his native Galicia. Now, that he is well past his eightieth birthday, he has graduated from the daily Yiddish press, whose steady decline set in some years ago, and is active as the publisher and editor of an Anglo-Jewish magazine, which from its first page to its last breathes of the soil of Israel and is pervaded by the spirit of Zionism. He is still active in communal affairs, still the warmhearted and sensitive Reisha Jew. His closely typed Yiddish letters are the impressive testimony of an undaunted soul. He has adapted himself, it is true, to the English language as his vehicle and he publishes an American style illustrated magazine; but he does it with good taste. And his heart stil is with the old type scholarly Jews who faithfuly engage in their community requirements.

Now, that his life has reached its eventide, it is refreshing to read not only his numerous journalistic and literary productions but also his stimulating private correspondence, in which he refers to his lifelong dream of settling in Israel. But his self-respect and his established stature as a public-spokesman make him hesitate to become a citizen or a resident of a country without full mastery of its language. His letters to his townspeople are permeated with the charming light and humor of a Jewish scholar.

A fleeting glance at a special collection of Yiddish and Anglo-Jewish periodicals in the United States and the general press in Cleveland is enough to give us an idea of the high regard and admiration his friends have for Leon and Esther Wiesenfeld. One finds special issues devoted to them, and reports of anniversary celebrations of Leon Wiesenfeld's journalistic, literary and communal activities. Thus, in 1931, a banquet was arranged for him from the most prominent people in Cleveland, to mark his 25th year as a writer. Again, in 1937 sixty-six various organizations joined to arrange a celebration for Mr. and Mrs. Wiesenfeld on the occasion of their 25th marriage anniversary. The late Rabbi Abba Hillel Silver, a very close friend of the Wiesenfelds, was the chairman and main speaker. More than 800 people participated in this celebration. His seventieth birthday was another great public event for the Wiesenfelds. But all this was finally more than enough for them. On their 50th marriage anniversary they quietly celebrated only with their relatives and close friends. They refused to agree to any more public celebrations.

Two years ago a book by Leon Wiesenfeld appeared in English, telling the story of Cleveland's Jewry between the years of the 1920's and 1930's. It is an outstanding little volume which gives the history of the Cleveland Jewish community. Many events and momentous developments are discussed succinctly and lucidly, with a critical eye that is not devoid of humor and irony. At the same time the authoris warm Jewishness and humanity are reflected in that book.

His wife, Esther, nee Amsterdam, has been Leon's faithful and stimulating companion throughout his life, and is a fitting and complementary influence to his own dynamic personality. Esther is an individual in her own right. While still in Reisha she served as chairman of the local Hakoah Sports Club and as Vice-Chairman of the "Poalei Zion" organization. She was active in every organization where she could be of assistance to the poor, and especially to children and workers. She was the founder of the Workers' Children's Home and served

Paul Staub

LINK UP

It was on the morning of April 25, 1945, that I started out on what later promised to be one of the most exciting days of my life. Three other soldiers and myself left the Command Post of the 1st Battalion, 273rd Infantry Regiment, on what was supposed to be a routine patrol. As we drove our jeep toward the Elbe River, we had a premonition that something was going to happen. The closer we got to the river, the more Germans we could see running in the opposite direction. We stopped a few of these Germans and after questioning them we discovered that the Russians were closing in on them, and they were afraid of what might happen to them if they were caught.

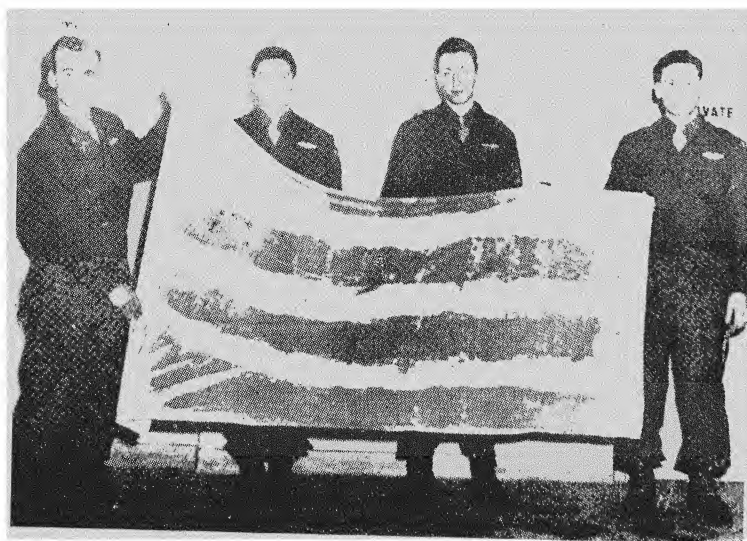
After realizing that the Russians were so close, we decided to take a white sheet from one of the Germans and use it as a flag. Before long we entered the town of Torgau, on the Elbe River. As we came to the center of the town, we decided to carry the flag, because we thought the Russians had entered from the other end of town. Before long German snipers started shooting at us, and it was then that we realized that the Russians were still on the other bank of the river.

Someone spotted a drug store and suggested we paint our white flag into an American flag. Everyone agreed to this idea, and we broke into the drug store, found some watercolor and painted our flag. Later this same flag was waved from a tower overlooking the Rusian lines, and the contact between the Americans and the Russian Armies was made.

That night, from Washington, London and Moscow, President Truman, Prime Minister Churchill and Soviet Marshal Stalin proclaimed simultaneously the news to the world. The meeting was history.

Two weeks later, World War II in Europe was ended with the unconditional surrender of Germany.

* Paul Staub is the son of Martin Staub from Raishe, presently at 1245 Stratford Avenue, New York 59, N.Y. His grandfather was Moshe Aaron Staub, a Hebrew scholar and a merchant on Plac Mickiewicza, Rzeszow.

Corporal Paul Staub third from left *

RABBI BERISH HALPERN

Rabbi Halpern was born in Rzeszow 78 years ago, the son of Reb Chaim-Yone and Lea Halpern. In 1913 he was called to Beitch to assume the post held before him by his father-i--law, Rav Aaron Horowitz. He lost his wife, Dvorah, while in the concentration camp. His son, Aaron Chaim, age 14, was shot in Beitch; another son, Nuchem Rubin, was killed in Cracow, together with 500 other orphans. Two sons, Mendel, 17, and Naphtali, 19 years old, were shot in Buchenwald, two days before liberation, Rav Halpern was freed by the U.S. Armies on May 6th, 1945. He was kept in a hospital for five weeks to regain his health, and was then sent to Italy, where he was appointed Rabbi of the Ashkenazie Shul at Via Balbo 33, in Rome. While in Rome, he was received in private audience by His Holiness, Pope Pius XII, whom he thanked on behalf of all Jews for the aid he gave to save the Jews of Italy from extermination. His Holiness replied that he did his sacred duty as a servant of God, whose children we all are.

In January, 1940, the Nazi Germans had completed their local plans of destroying the Jewish communities of Rzeszow, Jaslo, Beitch, and neighboring towns. We were living in constant terror; men did not dare spend the nights in their homes for fear of being taken by the Germans for mass extermination, and for months we slept in dugouts in the forests*.

One day, the last week in January, 1940, a member of the Jaslo Kreisjudenamt came by taxi in Beitch in search for me, with a request by the Rosh Hakehilla, Mr. Goldstein, that I come immediately to Jaslo. Thre I was told by the leaders of the Jewish community that the German commander ordered thirty picked Jewish young men to destroy the beautiful Shul, the Torahs and other objects of religious devotion, and that, if they refused to carry out his command, he would exterminate all Jews in town. The thirty young men in one voice refused to carry out the order. I was asked to plead with them to carry out this ghastly command. I told them, that, since it was the plan of the Nazi Germans to exterminate all Jews, any attempt, perchance, by some intervention of Providence, to save Jewish lives, was an extenuating fact in their complying with the command of the Germans. Proudly all thirty boys rejected my plea and with determined voices they said. "even if we all perish, we shall not desecrate the heritage of more than a thousand generations."

The Befehl was issued by the Germans to destroy the boys. A long ditch was dug and each one of the boys had one leg tied to the leg of the other, all along the line, so that all were tied together; they were then shot at in the legs to prevent them from moving away from the edge of the ditch into which all of them were thrown and buried alive, all crying "Shema Yisroel Adonai Elohenu Adonai Echod".

* So Rabbi Halpern tells.

Memorial Gathering

From left to right:
Baruch Shlissel, Dr. Salomon Tocker, Joshua Rosner, Dr. Moshe Yaari-Wald, Rabbi Moshe Kamelhar, Isaac Estreicher, Rabbi Jacob Fink, Moshe Wechsler.

stored in barrels together with large quantities of food, petrol and oil for cooking utensils, etc. An exit was also dug in case of emergency. It lay outside the Ghetto, underneath a demolished house at the southern end of the Square.

The hiding folk kept in touch with the outside world with the aid of one of the inspectors of the Square, Michael Stasiuk, who supplied them with food and kept them informed of world events.

Here is the story of one of the builders who engaged in the restoration of the buildings : "We worked in the cellar underneath the pharmacy. Out of one of the holes came the smell of carbide, which made us giddy. We decided to make a search as we hoped to find a store of carbide, which was a fuel very much in demand. Suddenly we saw a wall which had been put up only a short while ago for the mortar was still moist. As we had heard a great deal about hidden Jewish treasures, some of the workers started breaking the wall down. Upon removal of the row of bricks a layer of yellow mortar was uncovered. One of the workers struck this layer with an iron bar and it penetrated easily. At that moment we heard, as though from under the earth, an indistinct murmur of voices. The iron bar rose as though someone had pushed it back. When the worker stuck the bar down again, someone pushed it up again.

"We were dead afraid... A moment later we all fled as though by command. A rumour spread among the workers that "there was someone" in the cellar..."

Tormented and terrified, the Jews who lived in these catacombs could not hold out. Their nerve broke down completely. On the evening of the same day the guards at the railway station arrested a Jewish woman who was about to buy a ticket. After cruel, terrible tortures the woman informed her torturers of the location of the hiding-place, and that some of the people in hiding had left the place and fled. Thirty-five Jews were still found there. A Ukrainian Fascist policeman recognised a man walking near the cemetery as being a well-known Jew from Rzeszow. The policeman wanted to arrest him, was shot from a pistol and the shooter got away. One of the Jews who fled was shot to death in the Kupernik Street area. That night there was a manhunt in the neighbourhood of the town, and eight men were arrested. Only next morning did the Germans "attack" the opening of the outlet from the catacomb. The miserable people still left in the hiding place were forced to leave through the exit leading to the square, where they fell into the hands of the murderers.

On the morning of February 25 a member of the Blue Police (Polish police in the service of the Gestapo), came to Stasiuk's house, where fifteen Jews were hiding. They pleaded and entreated him to leave them there and not hand them over to the Gestapo but all their pleas were useless. The policeman ordered them to fall in two files and come with him. But the Jews, knowing they had nothing to lose, ran away in all directions. Some of them were caught and a few were saved.

In the bunker "captured" by the Germans a large quantity of food was found, enough to have kept the "cave dwellers" going for months until the Liberation. It was found that many had been hiding there for half a year, and so the mystery of the disappearance of many Jews was solved.

Since the Germans did not succeed in catching all the Jews who escaped from the bunker, they assumed that some of them must be hiding in shafts and bunkers at lower levels. However, fearing that the Jews might have weapons in their hiding place, these "heroes" decided to murder the helpless people and not to enter these deep hiding-places. They blocked all the entrances and filled the catacombs with quantities of dense smoke. Then they checked the cellars surrounding the "catacombs" to make sure that the smoke did not escape through cracks and openings. Once reassured, they filled the catacombs with gas. However, according to Mrs. Victoria Stasiuk, widow of Michael Stasiuk who was shot to death by the Gestapo for assistance to Jews, there was not a single Jew in the place.

All the Jews fled. Those who were caught were murdered. The survivors who hid in various places did not forget the widow, and notified her in every way they could of their welfare. And so a large part of the catacomb dwellers, particularly the young and strong, were saved.

---

* This article is based on a diary kept in the days of the German Occupation and the Secret Service after the Occupation. It was published in "Novini Juvaiskaya" on January 24, 1961.

Franciszek Kotula

THE CATACOMBS IN RZESZOW

(How the Jews vanished One Day before the Liquidation of the Ghetto)

On January 9, 1944 the miserable remnants of the "Gross Deutschland" armoured division came to Rzeszow and with them many Ukrainians and other traitors. "German Cossacks" walked about the town wearing German uniforms and Cossack fur hats. These were German citizens who had fled from the east. The Ghetto area was once again reduced. Many Poles were ordered at a few hours notice to leave their flats and move into ruinous houses.

Once again the poisonous German propaganda against the handful of unfortunate and despairing Jews who remained in the Ghetto began to flare up.

The responsibility for the German defeat was laid upon them. The last of those who were concealing themselves were sought out with brutal lust, and those who were found were murdered together with those who hid them.

At the beginning of February 1944 the Germans held a stupid and vulgar anti-Jewish exhibition, which went by the name of "The Jewish Plague in the World", in the old City Square.

They invested a great deal of money, materials and effort in this exhibition, which was opened with a bombastic ceremony. Thousands of Poles were brought there, and all of them repeated the peasant saying, "the fly stings hardest when he is dying". The Jews realised the gravity of the situation and the danger facing them, and fled in groups. Sometimes one would be caught, but the majority seemed to vanish into thin air.

LIQUIDATION OF THE GHETTO

In the early morning of February 13, the Jewish Ghetto was wiped out completely. The German task-master, Dr. Hans Heinz, a senior officer in the State Security Service, placed a plate above the Hitler eagle displayed over the fortress turret, with the inscription "Rzeszow Judenrein". The handful of surviving wives, sisters and daughters were brutally separated from the men. The women were sent to Plaszow, the men to Stalowa Wola. The weak were shot on the way, and only a handful reached the camps.

THE FINAL CHAPTER OF THE TRAGEDY

After the liquidation of the Ghetto the German authorities gave instructions for the speedy rehabilitation of the abandoned houses of the Jews, as there was a great shortage of housing.

On February 24 sudden rumours spread through the town that a hideout had been found containing many Jews. The rumours were nerve-racking, and the tragic course of events can be reconstructed. It was known that the old cellars in Rzeszow were built in the shape of tunnels. These tunnels continued past the foundations of the houses, particularly in the town square. Pits dug to varying depths, one on top of the other, were only a few metres below the surface. The pressure of the large numbers of heavy vehicles passing through the town centre during the war, caused the ground to collapse, and this led to the collapse of a number of houses.

A few years before the Second World War, when water-pipes were laid, a deep trench had been dug During drainage works in the northern part of the Old City, which had cut off and closed the row of pits underneath the town square and the openings of the pits near the houses, a brick wall was built to block off the cut-off cellars, and the approach to them was eliminated. The Gestapo and the German policemen searched Jewish cellars carefully, but did not know that a complete network of tunnels existed behind these walls. But the Jews, owners and residents of the houses, were aware of the fact. After the shock and stupefaction which passed over the Jews after the sudden Actions and the mass deportations of 1942 and early 1943, those who were permitted to move about the Ghetto thought of using those catacombs as a hiding place. A suitable entrance to the tunnels was found in the cellar of a pharmacy at the corner of the square and Mickiewicz Street. Preparatory work for the hideaway was carried out at night with the greatest care. The pits were linked by small passages and an entire cellar network was created. Water was

the rooms and the oven, killing a number of inhabitants, some of them old people or refugees who refused to go down to the cellar because of the choking atmosphere there.

A few days after the Soviets entered town, we left our hiding-place and settled down in one of the flats of our empty house. A number of Soviet officers stayed in a hose on Staszec Street. One of them, a Jew, must have felt what we had undergone on looking at our pale faces. (We had neither seen daylight nor breathed fresh air for over a year.) He started holding a long discussion with us as to why we had tried to save ourselves in this fashion instead of going to the woods to join the Partisans. All our attempts to explain our plight and give examples of other nations, and particularly the hostile attitude of the Polish Underground towards us, did not convince him.

We lost no time in organising a Jewish Committee, which included Dr. Taler, Dr. Mahler (now in Australia) and Magister Moshe Reich, at present living in Haifa. Despite the fact that we ourselves were in rags and all our belongings lost to those persons who were supposed to "look after them", it was imperative to assist those who started leaving the camps after February 1945, or who left their hiding-places and occasionally returned from the woods. Under the auspices of the Soviet Government a Polish Government had organised in Lublin, and they assisted us somewhat. They gave us a little money and a few secondhand articles left in the vacated camps; for the Germans took everything with them or else sent goods on to the bombed German towns. (Thus they transported the furniture of Jews to Germany.) Later on, this assistance was given to us by the Polish District authorities (Wojewodstwo). Their office was located in two Jewish houses on Zamkowa Street. We had good contacts with this office owing to Moshe Reich who, as a lawyer, had formerly defended Polish Communists in the Polish courts; and some of those Communists were now high officials. On the other hand the Polish population with very few exceptions regarded us with hatred, since "we" had brought the Soviets to Poland. Secondly, we demanded that they shall return articles which they considered as their belongings by right of "possession".

With regard to the unsympathetic and occasionally even hostile attitude of the Polish population, the following incident must be told. At the beginning of June 1945 the reactionary section of the National Military Forces tried to organise a pogrom against the Jews, by throwing the body of a young Christian woman into Trink's cellar on Tennenbaum Street, which was inhabited by Jews. A rumour was spread that the girl had been murdered for the preparation of Matzot on Passover. Of course they were using the Blood libel as a tried method for provoking the masses. Later on it was proved that in fact the girl had been raped and murdered, as was also verified by a pathological examination. But the Reaction does not despise any means to achieve its aim.

The following morning riots broke out. A mob numbering thousands of people who had undergone Hitlerite training prepared to quench their thirst with Jewish blood. The Civiliian Militia started rounding up all the Jews and concentrated them at the Europe Cafe, in the 3rd May Street. The police sergeant who came to our house at No. 24 Rinek Street in order to imprison me said to my wife, who asked him to let me take a coat: "Please, madam,, but he will no longer need a coat." Luckily for us one of our friends, Mr. Sprung, dashed off in a carriage to the Staromiezcze, the N.K.V.D. Headquarters, and they intervened immediately. Later on the Militia men claimed that they had concentrated the Jews in one place for their own advantage and safety. Good luck to those who believe it!

I had two acquaintances, engineers who had converted to Christianity but whose Jewish hearts throbbed and woke up during the Hitler period.

They were then working at the Wojewoda offices in Rzeszow, and were particularly hurt to find that 90% of the girls working there, all girls with secondary education, believed in the Blood Libel that Jews used Christian blood for baking Matzot for Passover.

After this about 90% of the Jews who were in Rzeszow left the town, going westwards. Most of them were not natives of Rzeszow. They left for the west by train, going to Cracow or Wroclaw. Those of us who were members of the Committee transferred our Archives to Przemysl and left Rzeszow too. Rojka Nathanson-Weinbach with her husband and son, Leah Teitelbaum, my wife and I with our six-week-old son, went by Soviet car to Kosica in Slovakia where our ways parted. My family and I arrived in Israel in Summer 1949.

section. I jumped out too, and started runing ahead aimlessly. I ran through Galenzowski Street in the direction of the "New Town". Perhaps I tried to get to Schultz subconsciously, but the way to the railway station was dangerous. In the "New Town" I was caught by a Ukrainian persecutor, a most despicable character by the name of Ganek. He stopped me and another two but did not dare to take us back on his own, and therefore looked around for someone to assist him.

In those days there was a company of "Vlassow's men" stationed at Rzeszow. These were Soviet prisoners of war who had volunteered to fight against the Soviets. The Ukrainian saw two Vlassow men and asked them in broken German to help him take us to the camp. In broken Russian I tried to explain to them that we were Jews from the camp, sentenced to death for no reason. I hoped to arouse their pity, but they did not answer me, took out their bayonets and joined Ganek. As for him, he walked behind us with a pointed rifle, the two Vlassow men with bayonets in their hands on either side of us. We made the journey back to camp, fully convinced that this time we were going to die.

When we reached the "Beggar's Park", Ganek suddenly saw one of the two camp doctors, Dr. Tunis, and he called him to join us. Dr. Tunis explained to him that he was not on the list, but it was no use and he made him join us. The four of us walked on. Finally, we reached Galenzowski Street near the "Beggar's Park" (or the Fish Place). From there to the camp entrance near the two pumps there were only a few hundred steps. Suddenly an idea flashed through my mind. In a moment we should reach Drucker's Arcade.. If I were to stop for a second the Vlassow soldier with the bayonet would be one step ahead of me and then, behind his back, I could make a dash for the Arcade. People went through there all the time which would make it difficult for Ganek to shoot me.

And so it was. Ganek was taken by surprise and did not shoot me; and I went on running. Behind the Arcade was a row of two-storeyed houses, which I did not know. I ran into one of them and headed for the cellar, to hide behind a heap of potatoes, coal or garbage. One step was missing in the staircase ,and I stumbled and hurt my knee. I had neither torch nor matches, so I floundered on in the dark until I reached the end of the passage which was blocked by a wall. I fell down on damp soil.

I remember praying at that moment... to my mother (who perished in Belsec) Mother! Help me, for this is my last moment! A moment later I heard the sound of running hobnailed boots belonging to the pursuers, who must have been directed by Polish passers-by. I was sure they were heading for the cellar, but instead they went upstairs. A thought flashed through my mind. If they were not going to find me upstairs they would come down to the cellar. I stood up to try to escape, but felt a sharp pain in my knee. Back I went to the end of the passage, sat down and once again called on my mother. Some time went past, and they did not enter the cellar. I calmed down and tried to get out. When I reached the entrance gate I leaned against the gateway. My eyes fell on a group of Poles looking in another direction. Suddenly one of them shouted to his friend: "Look, he's still moving, he's still alive!" Someone jumped round the corner and was hit by a bullet. Later I discovered it was Dr. Tunis. I realised that I could not stay there. I went off very slowly, walking through roundabout ways and back alleys until I reached the nail factory at Jagielonske Street. I managed to contact Schultz with whom I stayed for twenty-four hours before I moved on.

After the Liberation, I was told that Szupke went berserk at our escape, and personally shot some of the Ghetto inhabitants, including his barber Berkowitz and the policeman Loall, who went on defending himself even after he had been shot and wounded.

I rested in Schultz's cellar for two days and then managed to get in touch with a small group of Jewish women who had been hiding in a cellar belonging to elderly Polish women, at Staszec Street. My wife, Gisa nee Speiser of the Wignaniec Quarter was one of them. We stayed there until the end of the German Occupation, namely, 31.7.1944, the day the Red Army troops entered Rzeszow. Before evacuating the town, the Germans had left one unit behind to held up the Soviet advance. The unit chose to entrench itself at Wignaniec from which they shelled the "Lisa-Gora" in the direction of the Soviet advance. The Soviets returned fire. We in Staszec Street were in the line of fire of both. The small one-storeyed house in which were hiding was hit by a hand-grenade which burst in one of

Among them were Dr. Yezover the dentist with her sister Mrs. Hirshhorn, Mrs. Berl the mother of Dr. Blanca Hirshhorn, and my uncle Yehoshua (Isias Schneeweiss), together with his wife.

After the first depretations, the Ghetto was cut down to a number of houses in Baldachowka-Kreczmera. Then they deported the women and the children. To this very day I can still hear the terrible shrieking of the men when they returned home in the evening and found the bare walls. Every few weeks a fresh "Selection" was carried out to diminish the number of Jews. This went on until 1.9.43, when the western Ghetto was completely liquidated and only 150 people were left in the Eastern Ghetto. I was one of the remaining few (probably owing to the intevention of Engineer Schultz).

Once a rumour spread that the remaining camp was to be immediately wiped out. I managed to leave camp and escaped to engineer Schultz, who had once told me: "Schneeweiss, if things should be really critical, come to me." I lived at his place alongside his German workers for two to three weeks, at the old nail factory. In the meantime, however, the rumour was denied, and I contacted Mr. Eisenberg who enabled me to return to the camp which was run by the "Ordnungsdienst" (the Ghetto Police). I believe that Szupke, the Ghetto Commander, knew nothing at all about the whole incident. I did not guess then that a few weeks later I was to jump camp, literally.

As mentioned before, 150 of us were left in the Ghetto to keep things in order. Almost every day someone disappeared miraculously, for we were guarded so carefully that only a bird could escape through the fence. A large number of these escapees were killed by the Poles who were supposed to help them cross the border to Hungary. Some of them returned, naked, in the morning to Szupke. I had made arrangements with a group to escape together. Engineer Schultz kept an Identity Card and some cash for me. One morning I discovered that the group had taken off without me. I was desperate (later I discovered that they were killed by Poles), and complained to young Geshwind, who was a member of the "Ordnungsdienst". I was amazed as to how they had managed to get away.

Geshwind explained the mystery to me: The offices of the "Ordnungsdienst" were located in the house of Zucker the goldsmith, in Kreczmer Street. The back wall of the house faced the Aryan side. There was a cell behind the office similar to a solitary cell, with a small grille. The bars had been sawn through on all sides and then replaced in position. This was the escape route that the Jewish guards had prepared for themselves, should the worst come to the worst. They only allowed the most trusted persons to escape, and that too, for plenty of money.

Szupke went wild with rage, increased the patrols, and when the number of people in the Ghetto went down to 114 instead of 150 he threatened to take hostages and shoot them if the getaways continued. A few days later several more people escaped. In the morning one of them returned to camp with only his shirt to his back, and told the whole story to Szupke who then really lost his temper. At noon, during the parade, he ordered group of 14 men to go to the railway station the following day and unload a car of coal for the Gestapo. I was included in this group, together with Herman Goldstein who used to work at the "Bar Kochba" Sports Club. As Goldstein was older than me and rather sickly, I asked Szupke to allow another fellow to go in his place. At the evening parade on 22.11.43 we found ourselves surrounded by many S.S. men, policemen and Ukrainians. After a while an officer and two Gestapo men turned up. I believe they were Flaschke and Puttenbaum. We realised that something was going to happen. Szupke then informed us that the workers ordered to unload the coal were hostages and were to be killed for the escaped men. He called out the names of the workers, and those called were assembled in the guard-room of the Jewish Police. I was relatively calm, but the young man who had volunteered instead of Goldstein gripped me in a terrible convulsion. I tried to get rid of my watch and wallet, thinking to myself that it would be better if they were taken by one of our men instead of the Germans "before" or "after"... But it was only with difficulty that I found someone to take them (later on they were returned). There were two Jewish policemen among the list of hostages, Haar and someone else, and they were the first to be summoned. I was third of fourth on the list, and as I went inside the cell I remembered what I had heard from Geschwind. In the meantime the two policemen called before me hurriedly removed the grille, and jumped through the window into the Aryan

ing out the orders issued from above, if they could make money this way.

The Jews looked for employment, for in the beginning they were convinced that this issue of work was serious and might save them. The Jews of the "Arbeitsamt" and their taskmasters profited from this. Nahum Sternheim, the poet, died of hunger plain and simple, even before I arrived at the Ghetto. I saw Gritchman the tailor who could barely drag his legs with hunger. Those Jews known as "Yordim" (since they were going down) who hid their poverty even before 1939, were in an even more miserable state. They just died without a It was directed by Weinert, a German from Berlin sigh. But even those of the poor who knew how to raise their voices also died.

After a few days in the Ghetto I realised that the Russian who had advised me not to return was right. I arrived home on April 28th or 29th, 1942, and on 1st May we already had our "Night of the Long Knives". The front of our house faced the "Aryan" side and was therefore well protected, while the back entrance had oak doors reinforced with heavy iron; and the windows at the bakery, which were on ground level, were fitted with a dense grille.

That night a small group of drunken Gestapo men roamed the Ghetto looking for Communists. This was a "planned" game, as they had lists of Jews who had once been accused of Communism and punished by the Court. At their demand a number of additional names were added on by the "Judenrat". They sought Tuchman, who was over fifty, dragged him out of bed and shot him on the staircase or in the backyard. Then they broke into other flats and murdered whoever they found there. They attacked the house of the milkman Eliezer Low who was at Baldachowka, badly wounding young Mrs. Trink (Salla Hupert who used to work in the Popular Library), claiming her husband was in Russia since 1939. They dragged Eliezer Low himself from his flat to a corridor, wounded him badly and killed him later on. There were several repetitions of this kind of right.

The responsibility for this state of affairs lay with the District Officer (Stadthauptmann) by the name of Pavlo who was a German from Czechoslovakia, and the District Manager (Kreishauptmann), Dr. Eihaus from Vienna, a man who held two Doctorates: Law and Philosophy. This was a monster in human shape. This Eihaus, was seen stamping on pregnant women at the time of an "Action". He was a sadist who had the habit of watching while girls were beaten until they bled or fainted. If the girls would not utter a sound, he would grab the whip from the person inflicting the beating and beat them personally. My wife underwent such treatment under his hands and I am well acquainted with this fact.

I had to find some sort of employment for otherwise I would have been finished. In this respect I was lucky. There was a Germa Anir Rorce ("Bauleitung") plant at Rzeszow which employed Jews. who had been a soldier in the First World War and had received the Iron Cross. As I spoke and wrote German fluently, I was recommended to Weinert by the Water Plant working for the "Bauleitung" Engineer Schultz, who headed this firm situated in the nail factory of Licht & Lesser at Rzeszow, agreed to take me on for trial and obtained a permit from the Labour Office (Arbeitsamt) for me.

This firm worked for the Army on the Eastern Front, and had a branch at Rostov on the Don. They were allowed to release Jewish specialists for this work, for a long time. Owing to my fluent German and experience in office work, I became the chief assistant of the Manager after a while. I became friendly with Schultz, the engineer. I got to know many foremen and senior officials in the "Todt" organisation, some of whom knew I was Jewish. Engineer Schultz instructed me on his own responsibility not to wear the band on my arm; a thing which was mortally dangerous. One of the Germans who knew I was Jewish told me once, when he was drunk, that he had much respect for me, but if he were to receive an order to shoot me he would do so.

I worked for this firm and had an individual pass. Later on I worked with a group which was brought to work and back by one of the German craftsmen. Finally we were given accomodation in the huts of the "Bauleitung der Luftwaffe" at Staroniwa, and when there were no more Jews left at the Bauleitung we were returned to the Ghetto. In the meantime the first deportations of July 1942, had started, and my entire family was included in the deportation. I was one of those exempted by the employing firm. In those days there was already an inkling of what was happening at Belzec. A number of Jews had the courage to commit suicide by drinking poison.

camp returning westwards to their home towns. I therefore went to Sanok in a train travelling at the foot of the Carpathians, with my permit in my hands and a band upon my arm. This was the route to the west used by speculators whe were the dregs of the Poles and Ukranians, so as to obtain food, etc. They helped me and hid me on the way. All the same I underwent two hours of terrible dread in the station, for there was a cruel army train guard, supposedly Viennese, who specialised in catching Jews escaping to Hungary. It was said that among other he was responsible for the death of blond Yezik the son of Henech Weinbach, who looked "Aryan". After midnight I stood with a large group of people waiting for the train on the tracks leading from Sanok to Jaslo. Lockily the guard saw neither me nor my band.

We reached Rzeszow at about 6 o'clock in the morning. I got off at the main station holding two suitcases, without knowing the way to the Ghetto. Finally I found the entrance to the Ghetto in the vicinity of the "Museum" Cinema, paid the porter and knocked at the gate. A small grille opened and I saw a Jewish policeman from the "Ordnungs Polizei" for the first time. I don't know who this policeman was. He was certainly not a native of Rzeszow and he did not know me. I asked him to let me come in temporarily so as not to remain on the "Aryan" side. I explained who I was, and that I was a Rzeszow native but he did not comply. Finally he contacted one of my family who obtained an entry permit for me.

It is difficult to describe the bleak impression the Ghetto made on me as I went to my parents, flat at "Rynek" 24. The house was divided into two section: Aryan and Ghetto Jewish. The latter had an entrance through Kupernika (Mikoszka) Street. There were beggars wandering around outside, and they looked like skeletons. My family told me what had happened since the day I left Rzeszow. They told me that my father was one of the hostages the Germans took immediately upon entering the town. My brothers-in-law had not yet returned. (Yitzhak Greenspan, the older of the two, was no longer alive at the time, but we knew nothing of it. (In Bolechow, where he had been working in his brother-in-law's tannery, he was accused of sabotage and shot without trial). I told them I could have fled to the east with the Russians, but felt I must not save myself alone when my entire family remained in Rzeszow. I said that I finished my studies in Vienna, knew German fluently and might therefore be able to help them. One Jew answered as follows: "You won't help them, and you too will perish." At the time I didn't believe him but I was soon to learn he was right.

It is hard to describe the impression the people I left behind in Rzeszow in September 1939 made on me. Our house on the "Rynek" side, together with the staircase, was on the Aryan side of the house and town. The back of the house, facing Mikuszka, had a new wooden staircase built on. The hallways and windows of the staircase were open, so it was possible to peep out on to the Aryan side. In this way I could often catch the hate-filled looks of the "Volksdeutsche" or Polish Antisemites who collaborated with the Nazis, and even occasional looks of pity. A most singular sight was the passage from Galenzowski Street to the backs of the houses on Lwowska Street and the other side of Targowiza. It was necessary to climb up and down a maze of attics bacyards as though across suspension bridges shall never forget it.

The old synagogue, near the two pumps ("Dwie pompy") had been completely demolished, while the synagogue in the "New Town" still had a semblance of walls. Many small houses were destroyed. The Old Cemetery near Koretz had been cleared away, and together with Koretz's plot made up a large area which was later on turned into the "Sammelplatz". Life in the Ghetto was a pretence, trade was not real trade for there were no commodities. The only activity of the Jews was the sale of their belongings and chattels for the purchase of food.

The removal of goods from the Ghetto, and bringing them in, were equally dangerous. Anyone who still had anything for sale and who desired food in return loitered in the few streets like a shadow. Men bloated with hunger could be seen sitting or lying in the street. Jews from Lodz, Kalisch, etc., had been driven to Rzeszow, and were allowed to bring with them only a fraction of their belongings, in suitcases. The "Judenrat" kept going only because they carried out all the German demands, among other things any number of "workers" requested. As a matter of fact half the people supplied to the Germans were incapable of work, but the Germans had no complaints as they had been bribed and only tried to be formally correct in carr-

of the Camp. Together with me were a group of Rzeszow people and there we established a close family group. We were linked by a common fate and a common origin. During that period the conditions of Plaszow improved. People were no longer executed and we did not starve. My work in the laundry had its own advantages. First and foremost I could wash my clothes and the food was better as well.

On 14th January 1945 the Russian war machine advanced after several months. The Camp was liquidated and we were sent off on foot to an unknown destination. We passed through Cracow late at night and there were many opportunities of getting away from the transport. Many did this but I did not have the strength. Nor did I have either money or acquaintances to whom I could go. Nobody imagined that the German front would collapse so quickly and that the Russians would enter Cracow within a few days.

By foot through Chrzanow where my father was born, we reached Auschwitz. A week later after the absolute liquidation of the Camp, we set out again on foot. It was a hard march, where everybody who stumbled or fell was shot and killed. They were swiftly liquidating the Camps everyhere and hurrying the people off. All the roads were covered with corpses.

At Leslau Station they loaded us into filthy coal trucks covered with coal dust. Freezing with cold we wandered from camp to camp in Germany. Nobody wished to accept this herd of frozen people. It was only Bergen Belsen Camp that "took pity" on us. There we passed through a very hard period. They did not make us work, to be sure, they did not shoot us but filth and starvation reigned supreme there. We daughters of Rzeszow decided to register for a "transport" to anywhere at all. The important thing was to get away from Belsen.

At the time I worked in the kitchen with Gina Sturmlaufer. It was impossible to inform us about the transport which went off all of a sudden. When we came back from work the only one of the Rzeszow group left was Mina Wider, who did not wish to part from us. The others left with the transport, while we three remained together with Hilda Kuckuk of Dembitz. Standing firm together we passed through the period of typhoid and starvation more easily. When the warm spring breeze began to blow an epidemic of Dysentery broke out. The shortage of water and impossible sanitary conditions led to an epidemic of typhoid. Dead bodies lay in scores and hundreds on the rubbish heaps and the paths.

In Bergen Belsen we were given fresh numbers. I inspected mine. It was 21186, which added up to (How the Jews vanished One Day before the

On 15th April 1945 which was my birthday, I was given life for the second time. The British army entered the Camp. I could not even rejoice, I was so weak after a severe attack of typhoid. But I was free. I had been given the right to live.

Dr. Michael Schneeweiss

I ESCAPED DEATH

Like many other Rzeszow Jews, I fled from the Germans to the East. On Thursday, 7.9.39, I left home with a rucksack on my back, to all intents as though off for a two-day excursion. On the way I met my two brothers-in-law. The main escape route was towards Przemysl. Occasionally we had to take cover because of German aeroplanes. I turned off towards Ticzin and from there made for the foot of the Carpathian Mountains. On the way I met a group of youngsters, who recalled that I used to be a leader of a Hashomer troop, and agreed to accept me in their group. After 4-5 days of walking we reached Sambor, where we disbanded, There I met a few acquiaintances from Rzeszow with whom I went on to Zbaraz, which we reached on 15.9.39, the day the Russians entered the town. For two years I lived in Eastern Little Poland, which was in the hands of the Soviets. We stayed there until the outbreak of the Soviet-German War (21.6.41). At the time of the German occupation I was in Borislaw, where I stayed during the Ukrainian pogroms, and for some 8 months of German occupation. I was miraculously saved from death, but that is not part of the Rzeszow story.

Thanks to the efforts of my family I received a permit at the end of April 1942 to join a Jewish

Soon after the Frontier Police discovered us by pure chance. (During the War chance played a very big part in everything). By order of the Gendarmes some of us jumped out of the hiding-place. Zeizel, Avrumek Landau and I thought that we might succeed in hiding under the straw. Suddenly the Germans began throwing fire grenades and when the straw began burning we jumped from the attic. The last to jump was Zeizel. He was so confused that he began to run away and was shot on the spot. Benek Kleinmintz and Masha Veit succeeded in escaping, but Henek Weinbach and Halinka had hidden somewhere else after they left the forest.

They ordered us to stretch out on the ground with our arms held out as well. We were sure that they would shoot us now. I felt that these were the last moments before dying and what were my thoughts then? That in a moment I would share the fate of my mother, my brother and little Djunia. I sensed the moment of parting from life. But I controlled myself and handed the watch to Avrumek to whom it belonged. Why did I do that? Was it important at the moment of death that the watch should not be in my hands? I did it in order to keep myself busy and say something, to drive the last moment of my life out of my thoughts.

They did not shoot us. They led us to the main road. At that moment Manek Schleim darted off and began to run towards the forest. The first bullet hit him and killed him. We covered the distance to Tarnow on foot. After the halt at the Front the Gestapo had returned to their former places and the frontier guards brought us to them as spoils of War. It was cold in the open. I was barefoot and wore nothing but a skirt and a blouse. The Gestapo cells were dark and cold in the month of September. Together with us they arrested a Polish peasant woman whom they accused of baking bread for the partisans. (We were near the frontier). For the first few moments they suspected that we were partisans as well. I lay together with the woman on a single bench and moved under her skirt in order to warm myself a little. I was afraid of questioning because I knew too much about our house-owners who had fled for life when we were arrested.

I was dead afraid that if they tortured me I would give away their hiding place. But it seems that the Gestapo men had softened up a little bit. They did not wish to load too much on their consciences. The investigation passed quetly. They loaded us on a lorry quietly and transferred us to Plaszów. Why should they make their hands dirty? Let others do the job. Manek Landau, who was young and fair-haired and had often been told by German guards that he did not look like a Jew at all, now claimed to be a "Mischling" (half-Jew). Unhappily that was what finished him off. They put him on a lorry together with the Polish partisans from the Gestapo prison cells and he was taken off and shot together with them.

We found a surprise waiting for us at Plaszow. When I entered the Camp I met with Jews. After having been cut off from the outside world for more than a year I had imagined, like so many others who hid in the Bunkers, that we were the last Jews left in Poland. And now there were Jews here and Jews from Rzeszow among them. So we were very happy. In the office building I met Eule. (During the War he lived in Rzeszow and now he is the husband of Fela Zucker). He promptly called Schupke who was then either the Commandant or one of the Commandants at Plaszow. They promptly withdrew the death sentence which they had been about to carry out on the "hill", where the executions took place; and we were taken to the Clothes Stores. There I met Sonia Feuer and other girls from Rzeszow. Schupke ordered that I was to be properly dressed, so that I should be able to escape again as he said jokingly. I received a coat and boots and a place on a shelf.

So once again I was in a Camp. I was so exhausted and wrung-out with all my flights that I surrundered to my fate. Let the fate of all the others be mine as well. The roll calls were held in the Camp that evening after the work. I went off to this first roll call marked with a number like all the other detainess. In the Camp we lost our individualities and became numbers. The report that we had arrived from the Tarnow Gestapo and had been saved from the "hill' spread like wild-fire. All of a sudden an unknown man came to me and said: "This number of yours is life — you'll remain alive. I started at him in astonishment. "The figures in your number add up to eighteen, and that's Hai (the Hebrew word for alive, which has a numerical value of eighteen)."

This took place towards the end of September, 1944 and I remained in Plaszow until the 14th of January 1945; that is until the absolute liquidation

to us that we had being discovered. In the evening we left the Bunker and then they really did discover us. We had nowhere to go. We were worse off than homeless dogs. Some of us decided to stay with Stasiak. Before morning we already knew that they had caught somebody from the Bunker, so that Stasiak's place spelt immediate danger. Together with Avrumek Landau we left Stasiak's house at once, hoping that Busz for whom we had worked earlier, would receive us for at least a single day. One day was a day of life. We entreated him on our bended knees but he refused. So in broad daylight Avrumek, a typical Jew and I went through the Third of May Street, Podzamcze and Zamkowa Streets till we reached the home of a Polish woman with whom Manek Landau had hidden meanwhile. A long time afterwards I learnt that immediately after we left Stasiak, Szymek Ungar had gone away from there and met a Polish Policeman in the street who shot him on the spot. On the way to Manek's hiding place we met a group of Polish children who recognised that we were Jews and began shouting aloud: "Jews", Jews walking about!" At the advice of the Polish woman we contacted a Pole named Prenduta. He was known to have built a Bunker beside a Stable in Wola Rzendzinska near Tarnow where people from Rzeszow were hiding. After many entreaties he agreed to take us there that same evening. In order to avoid the Rzeszow railway station we went on foot to Rudna Wielka where this Prenduta had a brother-in-law who was the Station-Master, which made things much easier. Prenduta gave me a kerchief to cover my head, in order as he put it, to hide my Jewish hair. In daylight this kerchief looked like a dyed prayer shawl — green this time.

And so a prayer shawl accompanied me twice on my flight. At the Bunker in Wola Rzendzinska I met 8 people from Rzeszow. They were Henek Weinbach with his daughter Halinka; Zeizel, Hermann Knopf, Josek Knopf, Manek Schleim who had come to Rzeszow during the War, Masha Feit-Klinger, Benek Kleinmintz and now we three joined them: Avrumek Landau, Manek Landau and I. The place was small and low, surrounded by straw and it was only possible to sit or lie in it. Entrance was from the stable next to the feeding stall, where a board was lifted out of the floor. For a little while before the Russian attack came there were German soldiers billetted in the stable and nearby. We were in great danger, for the straw on which we lay would rustle at the lightest touch. On one occasion a board fell from the floor and it was only thanks to a miracle that they did not discover us. Yet in spite of everything conditions in this Bunker were far better than they had been in the Rzeszow Bunker. There we had been in constant darkness and things were terribly damp. When we washed underwear we used to dry it by the warmth of our bodies. Fetching water from the neighbouring cellar literally involved risking our lives, so that the daily water ration was one glass, which had to provide for drinking, bathing and laundry. In this Bunker the light entered through the cracks and so did the sunshine. It was even possible to speak about Spring. (This was February 1944). But not for us... Newspapers arrived here and reading them between the lines we knew that the end of the War was approaching — but would we also live to see that great day?

Then one day we heard artillery fire. The German army withdrew. The Gestapo left Tarnow and our joy was boundless. All of a sudden the Russian attack halted. The new frontier was not far from us. Rzeszow was already liberated but for us the hardest period now began.

Late one evening at the suggestion of the Mistress of the house we went out behind the cabin in order to breathe a little clean air and straighten our legs. This was the first time since entering the Bunker that they bombed Tarnow. One bomb fell on the village and fragments reached our courtyard. Some tiny fragments were enough to kill Josek Knopf, a youngster aged 17 with blue eyes. His brother Hermann was also seriously wounded and the family of our house-keeper was also injured.

We buried Josek late at night in the field of the house-holder. The Poles who had hidden themselves in shelters during the air-raid observed this strange burial and began to whisper and ask: Whom are they burying at night? To make matters worse the wounded Hermann could not go back to the Bunker and remained in the Cabin. By chance a nun saw him, thought he was dying and called the priest. Hermann did not wish to confess to the priest. The inquisitive villagers began to ask questions as to who this was who did not wish to confess. We had to run away to the forests. Movement was very hard indeed after having been lying and crawling for almost a year, for our muscles had wasted away. We went back to Prenduta, this time to his house. (Previously we had been with his sister.)

leg while the tension increased. I felt that I must escape but I had nowhere to escape to, while even walking was hard. At the time the whole Camp was concentrated in the house of Lev the dairyman in the Wiezinka Street. With difficulty I got out of my bed and limped out into the open. I wanted to see for myself how and where I could escape, but it was not easy without contacts or money.

A few days later a letter reached me in some unknown fashion. It was signed by Siudek (Merel). While I was still in Szebnia I was told by Yanek Oestreicher that they had built a large Bunker and had not gone there purely by accident, and that he had been murderously beaten because he did not wish to tell the Germans where it was. Now Siudek was inviting me to that Bunker. This was a miracle from heaven, yet how could I leave the Camp which was so carefully guarded?

Next day I had to be by a certain time at a certain place (Mikoszka) in the Aryan Quarter of the city; so near yet so far. I prepared a plan and told it to the barber Lampel, who helped me to carry it out. Next to a house in the Wiezinka Street there was a large wooden warehouse containing furniture which was sold to the Poles, and the money went into the pockets of the Germans. This hut was on the border between the Jewish and the Aryan sides. Together with the purchasers I entered the hut, hid myself in a cupboard and afterwards cut the wire netting over a window and went out into the Aryan side.

My escape was discovered at once and Ukrainians were sent to search for me. They caught me not far from the rendezvous. Alas and alack! I went back to Camp together with them. My wealth consisted of two gold rings and a little money. I entreated them to let me go and I would give them all I had. They entered a gateway, took counsel together and said that it was not enough. Unfortunately it was all I had. At last they agreed that they would take me to the Camp, but in such a way that neither Schupke nor the Gestapo would know anything about my flight.

I returned. They kept their word. I returned by a side alley and went back to my bed, broken, unable to reach the Bunker. That evening when our room was crowded with people as usual, Avrumek Landau advised me to ask the Sexton Oiserovitch to take me out in the special cart for removing the corpses. After many entreaties Oiserovitch agreed to take me out in the cart. (I did not know then that he was the link between me and Siudek.) Next day I entered the stable. Oiserovitch had prepared a small wicker work basket which I entered with difficulty. This basket was covered with a blanket and had to serve as a seat. Artek Harr, the helper of Oiserovitch helped him to take the basket out. Oiserovitch sat on it and in that way I left the Camp.

We reached a large courtyard next to Mikoszka Street, the other side of which was next to the houses in Mateiko Street. There in the dwelling of Stasiak I met the first representatives of the Bunker: Gisa Wind, the wife of Siudek, and her brother Wind whose name I do not remember. We waited till it grew dark and then we entered the Bunker. It stretched between the house of Schipper and the shop of Kapnar. These were old underground cellars which passed through a large part of the city, but had been closed in part when drains had been dug. The first entrance from the side of Schipper's house had been sealed off entirely for security reasons, so the entrance was from Mikoszka Street under the Kapnar shop. In the Bunker I met about 15 Rzeszow people and only there did I learn that it was Engineer Sziko Springer of Jaroslaw, who had formerly been a member of the Hanoar Organisation, that had found the Bunker. During the next few weeks we were joined by more than 10 people and finally there were 36 of us. The Germans knew that the Bunker existed and searched for it. But it was camouflaged very well indeed. In the Bunker there were underground tunnels and all the time we kept on digging new tunnels so that we could escape if they were to find our hiding place. Our lives were based on discipline. Each one of us had his own duty. Watch was kept by day and night and everyone had his turn, so that we should not be surprised by the Germans. Siudek's younger brother fixed up alarm lights instead of bells and he was also responsible for keeping watch. Mrs. Kleinmintz ran the kitchen. We had a stock of commodities and Oiserovitch supplied us with fresh foodstuffs until he came to the Bunker together with his family. On one occasion informers saw him and as a result the Germans came to search bringing dogs with them. But luckily for us they did not find anything. The authority in our Bunker society was in the hands of Merel Siudek and Shiko Springer of Jaroslaw.

Several months passed like that until one day, while we were digging a fresh tunnel, it seemed

new realities and had even forgotten the value of money. The slightest mistake might harm me. My Jewish face might give me away and even the good Polish I spoke was different from that of the local Poles. At the last moment I caught at the train as it began moving. The carriages were crowded. Most of the passengers were women, smuggling dairy products into the town. They started to become even more nervous before we reached the Staroniwa Station. They said that there would be an inspection and the Station was surrounded. I had no smuggled goods. But I myself was forbidden wares. I was a Jewess and what was more I had run away from a Camp. Two good reasons for the death penalty.

We reached the Station. In the crowds the Poles began to jump over the fences in order to avoid inspection. I could not jump. My leg was as heavy as lead. Luckily for me it was a false alarm. There was no check. I stole out of the Station. Where could I go? It was broad day, twelve noon, in the place where I was born and had spent my youth, a place where every infant knew me. The closest house was that of Busz, my employer at the Ostbahn when I had been working there. I wanted to wait there until darkness fell at least, in order to look for shelter during the night with one of the Poles who had worked at our Printing Press in those days. Actually I had no precise address and was not sure if he would admit me. When I ran away from Szebnia I had thought only of saving myself. In wartime we did not make details or long-range plans. If the first steps succeeded we thought of the next.

Unhappily enough I did not find anybody at the home of Busz. A sandcart was moving along the street. I asked the driver to give me a lift, for my leg was paining me more and more. She said that she was only going to the next turning. Be it so, the important thing was to move on. I went to the Farny Church, to the carriage station and asked if there was a free carriage. But when the driver looked at me more closely he must have recognised who I was and refused to take me.

After walking a few paces I suddenly heard somebody asking me: "Lotka, and what are you doing here?" I trembled. This was the son of the former supervisor of the printing press when it had still been in the Mateiko Street. We had played together as children and had not seen one another for years. I was at a loss, for I did not known his intentions. But he behaved properly and accompanied me to the former Jewish Camp, for where could I wander round all day when I had been recognised at my first step?

In front of the Camp, where there was now only a liquidation group of about 80 men, I met members of the Jewish Militia who took me into the Jewish Bakery which was then outside the Camp fence. There I received my first warm meal for a long time. And within a few moments I was surrounded by people I knew. Each of them wanted to know what had happened at Szebnia and how I had succeeded in escaping.

I asked them to get me back to the Camp in absolute secret when it became dark. I wanted to rest, to see what the state of my leg was and to look for refuge on the Aryan side. And now a change came about in my plans entirely without my initiative. A messenger appeared from Gorelik, the Jewish Commander, who had informed Schupke with the best of intentions that I had "left" Szebnia. So there was no sense in waiting for the dark.

I went back to the Camp accompanied by the whole group. Schupke was waiting for me at the Gate. Eye, witnesses declare that there were tears in his eyes. I did not see them. I was too busy with all that had happened to me. Schupke took me into the walking patients department, where Dr. Heller and Dr. Tunis found my leg was sprained. Schupke questioned me in detail about what had happened to me in Szebnia and the people who were left there. He was particularly interested in the fate of those from Rzeszow.

Human emotions flow through strange channels. Schupke, the man who had liquidated the Jewish Camp at Zaslaw near Sanok, now treated me like a father. When I entered the Camp Gate the daughter of Karp, Tunka Grajower, stood at the window and shouted in the distance: "Hurrah, the female sex has not shamed itself." I never saw her again. A few moments later she fled. I inherited her place and her bed in the room. That day several other people run away. In the evening I heard shots and found I had fallen from the frying pan into the fire.

There was a state of depression and uncertainty in the Camp, and the constant escapes increased the confusion. The Germans discovered the Bunker in which the Fudim family was hiding. They found other Bunkers and shot all the people they found in them. I lay for whole days unable to move my

a bench forever. How could I get out? Should I show myself and ask the Polish to help me?

I lay hidden like that for three days and three nights, trembling, alone and hopeless. On the evening of the fourth day, when I approached the door of the hut as usual, I heard people speaking Yiddish, and afterwards I saw two men. My heart began to beat and throb. They were Jews. I went over to them and wanted to speak but could not. My voice choked in my throat. At last a few words burst from my mouth. In what Block were they and was anybody from Rzeszow left? They themselves were very much alarmed, for according to Camp regulations they were forbidden to talk to me and it was their duty to hand me over to the Headquarters at once. At last they told me that skilled workers had been left. (In Szebnia there were workshops for sewing and carpentry.) The remaining skilled workers were Mrs. Kalb, Benek Zucker and the Kolpan Brothers. These Kolpans found me a hiding place in their Block, where I felt better. I was not alone. They were doing their best to make sure that my hiding place should not be found. In the hut there were plenty who would have been ready to give me away.

I told them my plans. I wanted a ladder in order to escape. Kolpan said that he would try to get permission for me to remain, but I no longer believed in any German promises. If I have to die from a bullet, said I, then better when I am escaping.

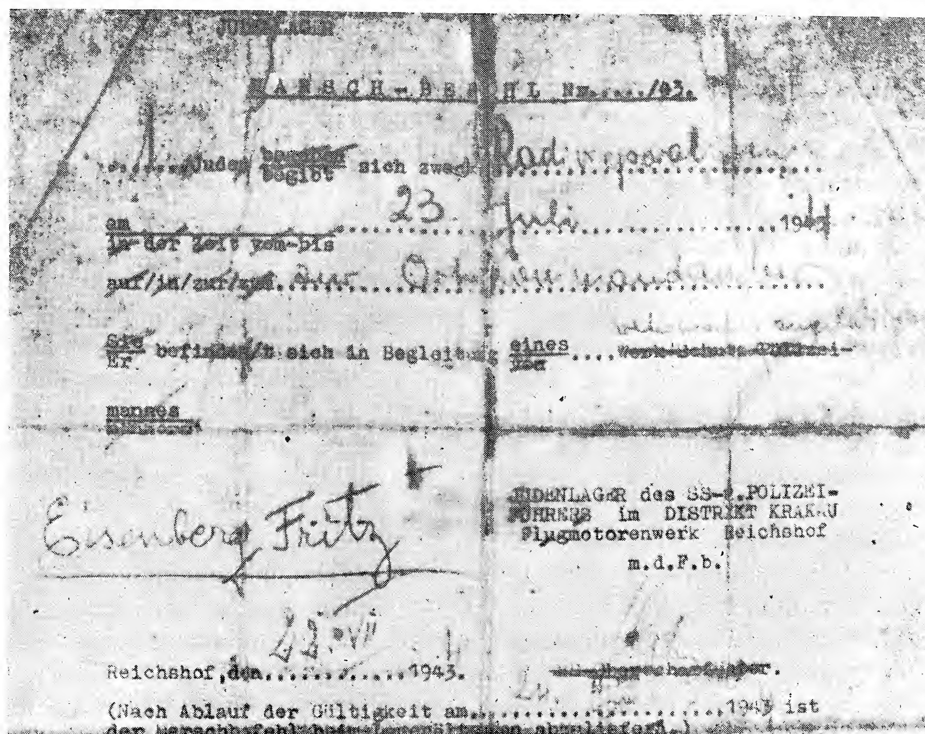
On 13th November 1943 at 6 o'clock in the morning I left the hut while it was still dark and in the place where I looked I found a long ladder. In my hand was a wallet containing a towel to wrap up my worn boots. On my head was a kerchief. I climbed up onto the last rung of the ladder. First I threw over the wallet, then I jumped from a height of several metres. I had forgotten to take the barbed wire fence into account. Luckily only the wallet fell into the barbed wire while I dropped beside it. I could not get the wallet out, but I was afraid to remain there for a single moment, for I was in full view of two watch towers where by a sheer miracle there were no guards at that time. I swiftly crossed the path and made for the fields. My foot began to bother me. A bone must have been hurt when I jumped. The high boots made it a little easier to move. The first light of dawn began to show.

I rested for a while in the neighbouring wood. First I destroyed all the papers in my possession, then I went on along an unknown path. I found that the headcloth I had discovered on the abandoned shelves and which I had wrapped round my head was a prayer shawl that had been dyed blue. I was on a hill and the railway lines passed down in the valley. I went down and met a railway worker and asked him the way to the railway station. He inspected me from top to bottom, then pointed to the distant railway station of Tarnowice. The booking office was still closed. Several people were standing in line to buy tickets and I joined them. Listening attentively to their talk I found that the next train would be going to Krosno, which was in the opposite direction. I wanted to go back to Rzeszow and find a hiding place there.

I did not want to stay at the Station for a single unnecessary moment in case I was being looked for. The wallet that I had left in the barbed wire might show at any moment that somebody had run away. I bought a ticket to Krosno. On the train nobody paid any attention to me. At the Krosno Station I went to the ticket office at once to buy a ticket to Rzeszow. The train was due to leave only two hours later. I entered the waiting room which was full of Germans and Gestapo. At last after the long wait the train to Rzeszow arrived. In the carriage there were several children who sang and collected charity and went from one carriage to the next. They left the carriage and a long time later they they came back saying they had lost an identity card. They asked me whether I had found it by chance. I felt dead afraid that they might suspect I had taken it and would call the Police.

At last I was left to myself. We reached Jaslo Station. I remembered from journeys I had formerly made in this district that at Jaslo it was necessary to change from one train to another. I left the train, entered the waiting room and sat down next to a Polish woman. The important thing was not to be alone and not to attract attention. Jaslo was known to be a center of German and Ukrainian Gendarmerie. I struck up a conversation with the woman and learnt that the train to Rzeszow was standing in the Station and I did not need to leave it at all. Back I ran limping and wanted to show my ticket at the carriage door, but I had lost it. To run back to the booking office and buy another ticket was to risk my life.

While I was in the camps I was cut off from the

MARSCH-BEFEHL Nr. .../43.

... Jude ... begibt sich zwecks Radwyn ... [illegible]

am 23. Juli 1943

in der Zeit vom-bis

auf/in/zur/zum [illegible]

Sie/Er befindet/n sich in Begleitung eines ... [illegible]

mannes

Eisenberg Fritz

JUDENLAGER des SS-u.POLIZEI-FÜHRERS im DISTRIKT KRAKAU
Flugmotorenwerk Reichshof

m.d.F.b.

22.VII

Reichshof, den ....1943.

(Nach Ablauf der Gültigkeit am ....1943 ist der Marschbefehl beim Lagerältesten abzuliefern.)

Expulsion Order

thoroughly, but my hiding place was safe. It was hard to imagine that anybody could have crawled in there under the ledge. What happened to Rika I do not know. I have never seen her since.

Towards evening I fell asleep. When I woke up I wanted to get out but it was dark all around. I could not find the opening and cried out in fear. Then I suddenly realised just what the situation was. With difficulty I crawled out, went to the door and through a crack I saw how they were taking the patients from the Hospital, accompanied by the whole medical team. The Parade had not yet finished, it seemed. They were short of the patients and doctors. Among the patients was Benek Schwarzbart.

I went back to my place under the shelves, and only late at night, when I was half petrified for lack of movement and lying so uncomfortably, freezing with cold and hungry, did I climb onto the upper ledge. There I found bits of week- old bread which had been left when the girls had been taken away.

Polish prisoners entered the block after midnight. They had a double purpose in making this visit so late. They came to "organise', which in the Camp language meant to steal whatever might be left. I was afraid that they might find me by chance. I did not know whether to pretend that I had been placed there on the watch or to lie quietly and wait. So I chose the second alternative. In the morning the Poles left the Block and I also decided to leave under cover of the dark and see whether a group of Jews was still left there.

As a rule the Germans used to leave a small number of Jews behind to liquidate everything. I wrapped a kerchief round my head I found, took a jug in hand and tried to look like one of the Polish women going to obtain water for washing. I approached the Jewish kitchen where there was a Polish one as well and moved the door. When I saw Germans there I felt dead afraid and dashed back to my hiding place. I could have paid with my life for going out like that. Then once again I lay in my hiding place all day long and once again the Ukrainians came hunting for those who were hiding. My tension mounted more and more. If no Jews were left in the Camp, who would help me? I could not lie under

ner of Cracow helped them enjoy themselves with her singing. Poor Malvina was afraid. Gypsy women served at table.

They amused themselves in the Palace while we were closed away and cut off from the world. We were exterminated physically and spiritually. When a Jewish driver escaped, every tenth person had to pay. The lot fell among others on Mrs. Schildkraut, the wife of a Rzeszow lawyer. She went to her death with a feeling of honour and her head held high. A bullet ended her life and the mud and blood splashed the faces of the murderers forever. Her little daughter begged to die and did not stay alive very long after her mother. She was murdered on 22nd. September 1943 together with several hundred other old people and children.

And so Rzeszow was gradually exterminated. They fell one after the other. I can still see them today, going in a long procession on their last journey. I see them all: Minka Borer and her mother, Krisia Bott and little Platzer who stood on a stone in order to appear big. And I also see my dear mother who refused to let me share her fate, in order that at least one of the family should be left. The Tarnovitz forest near Jaslo can tell a great deal about their last moments, their thoughts and their confusion.

After this action we were all miserable and depressed. Almost everybody had lost somebody who was dear to him. We went about as though turned to stone and waited for our own turn. But life was even stronger than before. We rose to roll-calls and to work that was becoming harder and harder.

As we stood in line on 3rd November 1943 as usual, we were suddenly surrounded by Ukrainian sentries with heavy machine guns. We gave the impression of major criminals. We were several thousand ragged and broken Jews. There was a new list, a new transfer. Where too and why? I was not on the list — that had been my fate from the beginning — I was not needed, but I wanted to live. Those whose names were read out passed over to the other side of the Parade ground. I exploited the moment when the Germans were paying no attention and passed with an assured stride to the side of those who were remaining. Three thousand Jews mostly young and strong were put into the railway trucks at the Moderowka railway station. Among them was a large group of young Rzeszow people — the best in the town. Next day we found heaps of clothes, boots and pots on the Parade ground. These were the only belongings that a camp prisoner had.

We recognised the possessions of our closset companions who had been expelled the night before. We were sure that they had all been killed. A long time later we learnt that they had been taken out in nothing but their shirts, so that they should be unable to escape. Their destination was Auschwitz where a handful of them were left. The others were laid low by typhoid, which competed successfully with the furnaces. One of the victims of the typhoid was the wife of my only brother, Mania the sister of Minna, Shula and Peppa Rosenbaum who had been destroyed in earlier expulsions. After she had lost her daughter Djunia and then her husband, Mania did not wish to live. According to later rumours she tried to fling herself against the electrified barbed wire fence at Auschwitz. It seems that they saved her life then and later she died of typhoid.

In Szebnia there remained a group of Jews numbering 500. Our fate was sealed. That we could sense even physically. They no longer drove us to work. Each one did what he liked. Nobody was interested in us. Our barracks were filthy. We understood that things were coming to an end and our turn would soon come. And sure enough, when we got up one morning a week later we felt that something was happening, that the final liquidation of the Camp was approaching. They called a Parade at an unusual hour.

I must live, I must live — and once again the same powerful instinct and will to live appeared which was to show itself a number of times later as well. I was looking for Monica Haiblum, who had once suggested that we should excape together. I could not see her. She must have hidden herself already. I decided to look for a hiding place together with Rika Pinter. We entered our hut and that very moment Rika left me saying that she would be back at once, she wanted to find herself a better hiding-place. I hid myself in a pit dug out under a shelf with three levels, all vaulted. I had to crawl into it. It was hard to move a hand or foot. I lay there pressing against the ledge and oppressed by my thought that now I was entirely on my own. So far I had always been in a group and we had a common fate. Now I was all alone. And just then a group of Ukrainians entered the building. They shouted at the tops of their voices and searched very

pushed into the railway station at Staroniwa, into goods waggons. The congestion was indescribable. I sat on the floor beside my mother and sister-in-law. It was choking, hard to breathe. So these were the waggons at which I had gazed so often from the distance. Now I was inside one.

I shivered in my bones when the train started — in which direction? To Jaslo or to Auschwitz? By that time we knew the name Auschwitz very well and we had no illusions. But for once the Germans had not lied. We were going in the direction of Jaslo. We breathed more easily. But what was waiting for us there? We were new and had not yet been fitted into the setting of the Camps — the camps of suffering or of death without suffering. We did our best to calm ourselves and others at the top of our voices, saying that after all Szebnia was standing on a lofty sandhill and all around there workshops, were that it would not be so bad. Above all, that we must not lose hope. The War could not go on for ever and the important thing was to hold out.

All of a sudden the train stopped. The doors were swiftly flung open and the Germans yelled "get out!" and beating us with rifle butts. The train was standing on a lofty sandhill and all around were Germans on horseback taking photographs. After all, we were a rare phenomenon, animals in human form. There were German yells and shrieks. We were lined up and made to run several kilometres to the Szebnia Camp. I helped mother as best I could. She did not have the strength to run. I flung away the things they had allowed us to take after inspection, because they made it harder to run. We reached our destination, the Camp. A large open space. In the middle on a high mast was the black flag with the white symbol of the S.S. in the form of a flash of lightning. I stood shaking. This flag was the symbol of death. There was an end to all the hopes which those around me and I myself had tried so hard to keep alive within me. Why haden't they taught us to love death instead of life? Why were we so frightened? Why was I trembling so much at the sight of this flag? Why did it shake my feelings so strongly?

All the length of the Square stood tables at which Jewish women prisoners were recording the new consignment that had arrived. There we found Jewesses from Rzeszow who had reached the Camp in June. They could not help us in anything. They were not permitted even to speak to us. One sister could not help another. After arranging the formal matters we entered the Camp itself straight to the Bath House. I was dead afraid. Was there an exit from the bath house too? This time there was. We went out to the "residential block." This was a long wooden building without windows that was like a stable. On either side were benches in three tiers with a straw mattress. I was growing hungry. We were not yet part of the normal life of the Camp. The soup cauldrons were emptied largely on the ground which was the floor where we lived, because of the struggle for a little soup.

I was not yet prepared to eat grass roots. In the course of time we began to get organised. Paula Zweigenbaum was the one who distributed what little foodstuff there was. The second trouble was the shortage of water. We could only wash ourselves in the morning. At dawn we ran to the well, where we lined up for a drop of water to wash our eyes and rinse our mouths. We were not always successful. Quite often when our turn came the whistle to the Line-up was heard and we had to rush up to the Square. From every corner came figures wrapped up in coats and often in blankets; more than once two women sharing one blanket. And so we would stand for ours, freezing in rain or snow, waiting for the rulers of the world. They would count us, threaten us and hurry us off to work which was just an illusion. We dragged cupboards, boards and beds from one place to another, in order to take them back later to the place where they were to begin with. Apart from the lack of purpose of this work in the Camp, it was dangerous too. You might meet one of the Commandants, Grzymek with his "mandolin", an automatic sub-machine gun hanging from his shoulder like a mandolin. He would shoot at a target; and that target was us. For the slightest fault he would punish us with the "post": This meant that the victim was hung by his hands without the feet touching the ground. The pain of the dislocated joints was unbearable. Those hung like that would beg to be killed, but the ruler Grzymek would take their lives, which he had not given them, only when he felt like it. (He was sentenced to death by the Warsaw District Court on 18th February 1950).

Grzymek also knew to amuse himself. He set up an orchestra, dressed them in uniform and took them to parties in the Palace at night. Malvina Klei-

Schmelkes. They gave him the list to go on reading out the names. One after another twenty powerful men lined up, together with two girls. These were the two Tannenbaum Sisters from Germany, who were the cousins of Sonia Tannenbaum. Among them was also my own beloved brother Pinek. After reading the names Dr. Schmelkes handed his private bag over to his cousin Bella Horowitz and stationed himself in the rank. We returned to our dwellings, shocked and greatly concerned for the fate of this group. Then the loud echoes of shots told us everything. There was nothing we could do. The whole 22 were murdered. Next morning we went to work past the stains of their blood, which had spurted out over the pavements. Today it is hard to grasp how we who were closest — mother, wife and sister — could go to work and go on living. Something had happened to us. We were so broken that it was impossible for us to express our feelings. The pain was too sudden, too strong — we were stupefied. No normal reaction was possible. All our feelings had been blunted — for how can it possibly be undestood otherwise?

Yet life went on. The German infernal machine saw to that. Soon afterwards all the working places in the Ostbahn were liquidated and we went back to work in the Camp.

Forced Labour: Building on Airfield.

At that time a few invalids came back from the Camp at Biesiadka where they had worked under terrible conditions, cutting down trees in the forests. It was a very sad scene as they passed filthy and ragged between the barbed wire dividing the East Ghetto from the West Ghetto. I particularly remember our neighbour young Aberdam, who had worked in the Bank. We tried to help them. They were almost all invalids who had suddenly grown old before their time. And it is not surprising, for they worked under inhuman conditions in the bitter frost.

Now we found out what a Labour Camp really was. Until then we had managed somehow in Rzeszow. A barter trade had continued, and that gave us the strength to withstand everything. We had not yet starved for a piece of bread.

On 3rd September 1943 I woke up to hear a heavy sound of hobnailed boots. We were surrounded. The Rzeszow Camp was to undergo expulsion and final liquidation. Today it is hard to grasp the meaning of that single word at that time and what it involved — wondering and uncertainty. Would we see the next day's dawn?

There was a piercing whistle, a savage roar and within a moment we were removed from all we had and that was mighty little: a bed for two or three people, a room in which 3 or 4 families lived. But we were already accustomed to this and hoped that under these conditions we would yet reach a better future. We believed in this all the time, we believed in the defeat of the Germans. All that was left in Rzeszow was a small group of 80-100, who were called "Raümungs Gruppe" (Evacuation Group) and whose job was to clear everything else away. All the West Ghetto together with part of the East Ghetto were taken for a transportation from which no one came back alive. This I learnt only after the War. The consignment, in spite of the fact that it contained so many healthy young people, was sent direct and without classification to the death furnaces.

A group of about 400, chiefly young women whom my mother succeeded in joining by a miracle, were placed between the barbed wires. All night long we sat on the roadway surrounded by a guard of Germans, trembling and dead afraid of the coming day. There was a rumour that we were being taken to Szebnia Camp near Jaslo where large tailoring workshops were to be established and we would work there for the Reich. But by now we had already stopped believing the Germans.

Early in the morning, after careful examination and after they shot and killed the girl Wiesenfeld from Cracow, we left the Rzeszow Camp marching in ranks. We passed through the streets of the city we knew so well, the city of our childhood and youth. Would we really be taken to Szebnia? We were

by a Gestapo man. Mass arrests began according to the list of names that were found in her possession and the false documents which she brought.

The Germans chose a special day. I believe that it was a Jewish festival or maybe the date of a defeat on the Russian Front. Among the prisoners were the Hospital Staff: Dr. Bayer, Esterke Rebhun who was nurse at the Hospital, the pharmacist Frankel who had formerly lived in Rzeszow, his daugther and son-in-law Dr. Hescheles (of Lwow I believe) and ever so many more. They took them to the Glogow forests where they murdered them cruelly. Poles of the Labour Units which dug the pits brought the information about their last moments. After they stripped Esterke Rebhun of her clothes, she told the murderers all the truth to their faces and died like a heroine. We her friends tried to smuggle her little son Maniusz with the Aryan face over to the Aryan side, but unhappily we did not succeed...

All this was a heavy additional nightmare in our lives, which were hard and bitter enough without that. It lowered our self-respect but not the will to live.

The Jewish Quarter was transformed into a Labour Camp and cut into two. The two parts were divided and separated by a barbed wire fence in the middle, a kind of No Man's Land between East and West. On the East side were the workers and on the West were the non-workers. The East side, again, was divided into a Women's Camp and a Men's Camp. The large final transfer was carried out on 15th November, 1942. By that time we no longer had any illusions, and could already feel in the air that the end was approaching. Many people did not return to camp from their working places. Nobody was prepared to submit of his own free will.

The victims of this transfer were the old people and the children who were still to be found legally in the Camp, save a few who were hidden. This time the murderers exploited the fact that we believed in them afresh every time. Using the story that they were taking the children to kindergartens and schools, they collected them all and took them away on lorries. Not a single child or elderly person remained alive. There are no words to describe the situation after that.

The first tragic gap now came about in our family as well. Eight-year-old Djunia, my brother Pinek's daughter, was taken in that transport. Literally by a miracle I remained alive at the time, for I was not included in the list of names of those who were to remain. But mother, whom we hid, was included in the list, and at the very last moment when they read mother's name for the third time I answered for her. (As I have already told we were now registered with the same first names and of course the same family name; and only the date of birth was different.) The Germans paused for a moment over this, but somehow disregarded it.

Bacher, the sadistic Camp Commandant, conducted searches without interuption and beat and shot. We suffered in particular when we went to work or came back. One day when we came back from work we found that our rooms had been looted and nothing was left. We suffered very much after that because of the shortage of warm clothes, all of which they stole from us.

Things became a little easier when he was replaced by Schupke. Following the liquidation of the Zaslaw Camp near Sanok (we learnt about this after the War) he had become a little more "human." Our fear grew a little less, the beatings stopped and the living conditions became slightly more normal.

Two Camps employed workers, and one of them was a working-place within the Camp. There they had workshops for tailoring, shoe-making and various stores which were managed by Mr. Eintracht of Rzeszow. The second place was called the "Ostbahn". This consisted of a number of Polish and German firms which engaged in all kinds of digging and drainage work near the railway. The Ostbahn was headed by Commandant Bremmer, a German who willingly accepted presents and introduced better working conditions in one place or another. Naturally we benefitted from this, because we used to move on to the places where conditions were better, and Bremmer received his cut for it. This was not missed by the Gestapo. They did nothing to Bremmer, to be sure, but 22 Jews paid with their lives.

I shall never forget 22nd March, 1943, when we returned in our ranks from working at the Ostbahn. Our group was led by Dr. Schmelkes of Cracow. We were stopped. For a moment we were sure that they were searching for smuggled food, which we used to receive in exchange for the goods and clothes we took out of the camp. We were lined up next to the Administration Building (The House of Zucker, the Jewelry dealer) in the Garncaska Street, and they began to read the names of certain people out of a list. The first was Dr.

Next day we quietly slipped away to the Quarter, which had been made smaller after the transfers, and we began to live like people "who do not exist". A few days later we learnt that there were many more like us. The hunt for the stamp went on, and so did the transfers. Various Polish firms and private German firms tried to obtain working hands; and our work was very cheap indeed. One day I stood among people who were waiting for the miracle of a stamp that would give them life. To my great astonishment my name was called. It was by pure chance. If I had not been present there — and my presence there was nothing but chance — I would have lost the right to legal life.

The hunt for those hiding began. When they were found they were added to the transports or else they were shot dead on the spot. Life in hiding up in an attic for a long time, when constant searches were being made, was unbearable. And now an opportunity came. All those whose temporary papers had a stamp on them were called to report to the labour office in order that the proper document should be stamped afresh. At that time my nerves were still quite strong, and I stated that I had lost my certificate. This was very risky. Accompanied by the savage yells of the Gestapo men who worked in the office I went out holding a new certificate. So now I had two papers with stamps. All that was necessary was just a little "operation": changing the date of birth. It was impossible to erase or change names. So now there were two Charlottas (My name on the birth certificate); and my mother obtained the temporary right to live.

A new Order appeared, or more correctly a list of names of women and children who were not working, who had to report at Headquarters. The trickery of the Germans was not yet sufficiently familiar to us, so they all reported. All those who reported were transferred to Belzec. We came back from work in the evening and the men never found their wives and children. That bitter outcry still echoes in my ears today.

We began to think of saving ourselves, finding a hiding place away from Rzeszow. But we were forbidden to leave the town without transfer permits by railway. Messengers arrived from Bochnia, which in the course of time had become a centre for forging papers and a transfer point for escape to Hungary. There were two women from Rzeszow who lived in Bochnia during the War. Their names were Halberstamm and Hausman, but I do not remember their first names. They engaged in the transfer and sale of forged documents. During one of her many journeys Mrs. Hausman was detained at the Gateway

BEKANNTMACHUNG

1. Entsprechend der Anordnung der Regierung des Generalgouvernements ist die JÜDISCHE SOZIALE SELBSTHILFE ins Leben gerufen worden DIE ALLEIN ZUSTÄNDIG IST für die Führung der Freien Wohlfart für die Jüdische Bevölkerung.

2. Diejenigen Juden, die unsere Einrichtung in Anspruch nehmen wollen, haben sich in unserem Büro (Sandzer Klaus) Wąska 3 zwecks Registrierung zu melden.

3. Die Meldungen der Interessenten (sowohl Ortsansässige, als auch Umsiedler) finden an fol enden Tagen statt:
A bis G am Montag, dem 7 X. 1940
H bis O am Dienstag, dem 8. X. 1940
P bis Z am Mittwoch, dem 9. X. 1940
in der Zeit von 9 - 12 und 15 - 17 Uhr.

Als Unterlagen gelten und sind mitzubringen:
a) das Hausmeldebuch,
b) die Registrierkarten des Jüd. Evidenzbüros.

4. Für die Stadt- und Landgemeinden, der Kreishauptmannschaft Reichshof (Rzeszow) werden Zweigstellen errichtet die in kurzer Zeit ihre Arbeiten aufnehmen werden.

JÜDISCHE SOZIALE SELBSTHILFE
JÜDISCHES HILFSKOMITEE
KREIS REICHSHOF (RZESZOW)
Vorsitzender: **Dr SCHLAGER**

Reichshof, (Rzeszow) den 1 Oktober 1940.

OGŁOSZENIE

1. Wedle zarządzenia Rządu Generalnego Gubernatorstwa powołaną została do życia ŻYDOWSKA SAMOPOMOC SPOŁECZNA (Ż. S. S.), której jedynie przysługuje prawo sprawowania dobrowolnej opieki społecznej nad ludnością żydowską.

2. Wszyscy Żydzi, którzy chcą korzystać z naszej instytucji zechcą się zgłosić w naszym biurze (Sandzer Klaus) ul. Wąska 3, celem rejestracji.

3. Zgłoszenia zainteresowanych (zarówno przesiedleńców jak i miejscowych) nastąpią w następującym trybie:
A - G w poniedziałek, 7. X. 1940
H - O we wtorek 8. X. 1940
P - Z w środę 9. X. 1940
w godzinach od 9 do 12 i 15 do 17.

Należy przynieść ze sobą następujące dokumenty:
a) domową książkę meldunkową,
b) karty rejestracyjne Biura Ewidencji przy Gminie Żyd.

4. W gminach miejskich i wiejskich Starostwa rzeszowskiego stworzone zostaną Oddziały, które wkrótce podejmą swoją działalność.

ŻYDOWSKA SAMOPOMOC SPOŁECZNA
ŻYDOWSKI KOMITET OPIEKUŃCZY
POWIATOWY W RZESZOWIE
Przewódniczący: **Dr SCHLAGER**

Rzeszów, dnia 1 października 1940.

Obwieszczenie.

Na każdym sklepie ma być przybita tablica z napisem:

„Sklep otwarty od 8 12 i od 3 6".

Każdy sklep tak aryjski jak i żydowski musi mieć przybitą na sklepie tablicę:

„Sklep aryjski" lub „Sklep żydowski"

Ponadto każdy sklep musi mieć przybite obwieszczenie o warunkach sprzedaży towarów.

Kartki można kupić w Zarządzie Miejskim w cenie 10 gr za sztukę.

Wszystkie sklepy żydowskie będą miały ustanowionych przez Zarząd Miejski aryjskich administratorów, płatnych przez właścicieli niearyjskich.

Wzywa się emerytów i urzędników wszystkich dykasteryj do zgłaszania się w Zarządzie Miejskim celem objęcia funkcji administratorów sklepów żydowskich.

Sklepy niearyjskich właścicieli, którzy opuścili miasto zostaną oddane w administrację aryjskich administratorów, którzy zainkasowane pieniądze za sprzedane towary, będą odprowadzali na rachunek właścicieli sklepów do Kasy Zarządu Miejskiego.

Rzeszów, 13 września 1939.

Bekanntmachung.

An jedem Laden muss eine Tafel mit der Aufschrift:

„Laden ist offen von 8 12 und von 3 6" angebracht werden.

An jedem Geschäft muss eine Tafel:

„Arisches Geschäft" oder „Jüdisches Geschäft" befestigt werden.

Ausserdem muss jeder Laden eine Bekanntmachung von den Verkaufsbedingungen der Waren angebracht haben.

Die Blätter kann man im Magistrat im Preis von 10 gr pro Stück bekommen.

Der Bürgerausschuss wird in alle jüdische Geschäfte die arischen Verwalter einführen vom Besitzer zu bezahlen.

Die pensionierten Beamten und die Beamten aller Kategorien werden aufgefordert sist im Bürgerausschuss zu melden, um die Verwaltung der Geschäfte zu übernehmen.

Die Geschäfte der jüdischen Eigentümer, welche die Stadt verlassen haben, werden in Verwaltung der arischen Verwalter übergeben, die das inkassierte Geld für verkaufte Waren auf Rechnung der Geschäftseigentümer zur Bürgerausschusskasse abzuführen haben.

Rzeszów, am 13 September 1939.

ORTSKOMMANDANTUR

gez (-) LORENZ

Hauptmann und Ortskommandant

The Germans regularly imposed fines. They took hostages and even when their orders had been carried out they shot to kill. The order to hand over all furs brought many victims in its wake.

Jews were brought to Rzeszow from the town and villages nearby. Refugees reached us from Lodz, Kalish and Cracow. The Germans wanted as large a concentration of Jews as possible, so that they could be easily caught.

When the Russian-German War began the process of exterminationg the Jews was speeded up. The first detachments were sent in June 1942. They were referred to as "transfers". These consignments were sent every two or three weeks towards the East. The Polish railway workers told us that the trains reached a certain point at which they were taken over by German engine-drivers. The destination was not known for a long time. Now we Know that it was Belzec. Nobody came back from there. This was the place for mass extermination.

The right to remain in Rzeszow depended on the "stamp", which was given by the Gestapo. This stamp was priceless. Though Esterke Mintz had the desired "stamp", when she heard about the transfers, far from Rzeszow, and returned home in order to she stole away at night from her working place not share in the fate of her parents.

While I was engaged in earth-work on the railway lines I saw many consignments. One of them affected me deeply. This was a consignment of children who passed by the place where I was working. The train stopped for a moment. We heared the cries and shrieks of children. The Polish foremen allowed us to approach the closed goods waggons. The children pushed their hands out through the cracks and begged for food. We did not see the children themselves. We collected our breakfasts, I ran up to the waggon and handed over an apple. At that moment the train moved off. The child, or more correctly the child's hands, held the apple but could not draw it in through the crack. For a long time I was pursued by the thought of the hungry child's suffering, holding the apple in his hand but unable to eat it.

My brother with his wife and child were among the "happy ones" who obtained the "stamp", while my mother and I prepared for "transfer". We filled two bags with the permitted amount of goods, and next day we had to report to the "Sammel-Platz" (Concentration Point) which was in the Old Jewish Graveyard next to the Mikoszka River. On the night before the transfer I woke up with a resolve which must have ripened unconsciously within me while I was asleep. I woke my mother up and said to her: "No, we shan't go to any transfer, we'll hide ourselves in the Smaller Quarter. Pinek will help us. Without a stamp we don't have the legal right to live."

Lotka Goldberg

«I SHALL NOT DIE BUT SHALL LIVE...»

TO MY MOTHER OF BLESSED MEMORY

It is very hard indeed to return to yesterday, to describe the period of the war years, the atmosphere of dread, the degradation, the way human stature was lowered to the level of the most degraded creatures possible.

The Jewish towns and villages have vanished. There is no sign of the active life of the Jewish streets, or the vital clubs of the Jewish Youth Organisations.

The first German advance units entered Rzeszow on 8th. September, 1939. A few days later the first Orders against the Jews were published and people were kidnapped for forced labour. It was a sad scene. Old men and women, fathers of honoured families, stood with brooms in their hands, cleaning the streets and the drains, singing and dancing while the German hooligans laughed.

They trampled the human self-respect within us underfoot. But this was only the beginning.

New orders restricted liberty of movement in the streets. Certain quarters were closed to Jews. There were others where we might only walk in the roadway. The Jews had to take their hats off to every German soldier they met on the road.

Apartments and furniture were confiscated. The congestion in the remaining dwellings was horrifying, for there were several families in each single room. Nobody was really willing to part from his belongings which had mostly been saved up and guarded for long generations. These ties to belongings which had accumulated for generations cost the owners their lives more than once. Order followed Order. We were robbed of our gold, our silver, our radios and everything we had.

The Decree that we must wear a band on the right arm completed the restriction of our personal freedom. The purpose of the armband was to serve as a symbol of shame. Any ruffian was entitled thenceforward to beat us up, push us off the pavements and sidewalks and mock at Jewish self-respect. Slowly but surely, with German precision, they deprived us of our honour, of our humanity and the right to live. I am convinced that if this process of trampling our human personality underfoot had not been gradual, and had not been done little by litlle, our reaction as healthy human beings would have been different. We would have shown our opposition even if it was the opposition of despair. This tempo of drop by drop broke us slowly but surely. It strangled the power of resistance within us.

We lived in the illusion that if we carried out this or that Order they would allow us to live. And the will to live was overwhelming. Unhappily our reckoning was false while that of the Germans was accurate to the last detail.

They set up a Jewish Quarter. They built bridges and stairways in order to hand certain buildings over to "Aryans". They forced us to go out to work. The Fire Brigade Square became a place of nightmares. On one occasion they levelled the hill beside the Court in the middle of the town. Doctor Ehaus looked out of the window of the Court at the workers and chose his victims for sadistic floggings. These were chiefly pretty young girls. The work was very hard indeed. We worked with spades and hoes all day long, in bitter frost. The work was particularly hard for the older women. Exemption, even for a single day, was given only on a medical certificate. One day, in spite of the exemptions given by Dr. Zinnemann, a whole group of women were summoned to the German Command, where each one received twenty strokes of the whip. Mrs. Frankel Fenichel, a friend of my mother, returned black and blue with the blows she had received. All night long we were bandaging her, but next day she was compelled to go to work again in spite of the inhuman pain.

For the slightest transgression, according to their opinion, the German punished with blows or imprisonment, or death by shooting. It this way young Hayyimel Muenzberg payed with his life for purchasing potatoes.

At the beginning of 1942 they surrounded the Jewish Quarter with a high fence and closed it in. Entry and exit were permitted only by a permit, and that was granted only to and from work or on exceedingly important affairs.

Old women dyed their hair and all kinds of other tricks were tried. Yet nothing helped. The Gestapo took all those whom it suspected of being older than 45 or having obtained the stamps illegally and included them in the transports. Three months later, in October, 1942, the Germans swept up women and children entirely unexpectedly, promising to send them to some easier work. When the men came home to the Ghetto at night they found that their homes had been emptied. Their laments were beyond all belief.

The exiles believed that they were being sent away to work, but all of them were transported to Belzec and promptly exterminated.

The following story can serve to show how unwilling people were to admit the truth to their own selves:

One day a Volksdeutsch named Ilgner came to us where we were working, and informed us that he was employed at Belzec. When the deportees arrived there, he told us, they were promptly put to death by poison gas and their corpses were burnt, except for a few men who were kept to bury the dead. The Girls refused to believe him and ironically referred to him as "Luegner", which means liar, instead of calling him by his name Ilgner.

There were some Jews' mostly from intellectual circles, who tried to obtain train passes in order to beave the Ghetto. But a list containing their names fell into the hands of the Gestapo and they were all taken and shot in the foresets of Glogow. Prisoners and patients from the hospital were also put to death there, together with the medical staff.

By the end of 1942 the Ghetto was transformed into a labour camp. Those who could not work were marked for death. The sick were ordered to go to the Hospital. Fearing that they would be transported from there, they went on working even with high temperatures and swollen and blistered hands and feet.

The only way to obtain food or anything else was to barter for foodstuffs. There were, many who unscrupulously cheated the Jews, profiteering on their miserable state. In those days all that was evil seemed to be awakened and many people were transformed into beasts. There were some who cooperated with the authorities, informing against their fellow sufferers. Thus the young men and women of the Hashomer Hatzair movement wished to set up a resistance organisation. They were denounced to the Gestapo and were all killed.

On September 15th, 1942 the German and Polish Police closed off the Ghetto once again and gathered all the survivors in the Square near Baldachowska Street. There the Gestapo separated people whose work was considered of importance, and transported the remainder to Belsec by freight trains. The Ghetto was then divided into West and East by a wire fence. The West Ghetto contained the people who seemed unfit for further work, together with those deported from Krosno and the vicinity. Infectious diseases and hunger continued to ravage the miserable survivors. Human skeletons could be seen waiting listlessly for hours at the wire fence until some soup was brought to them from the kitchen in the East Ghetto.

The East Ghetto inhabitants either worked on the railway line outside the Ghetto or else they were employed within it in workshops, producing various articles for the German army.

Some time later the Germans assigned the mark "W" (Wichtig — important) to a small group of workers in the East Ghetto whom they considered were still of use. The rest were to be sent to the West Ghetto. A desperate struggle then began to obtain this "W". Bacher, who was then Camp Commandant, was a sadist who terrorised people and sometimes shot at them as though they were wild beasts. One day he sent all the Jews in the East Ghetto to bathe, and meanwhile he had their rooms emptied of their belongings. He also separated the men from the women, placing them in two different buildings. His successor behaved less savagely and things were relatively quiet until September, 1943.

On 3d September the Rzeszow Ghetto was finally liquidated by a Gestapo unit sent from Cracow for that purpose. The Jews in the West Ghetto were sent off without leaving any traces. A hundred were sent to Szebnia near Jaslo and were shot in the forest. A very small number were sent to Auschwitz where a few wrecks survived the War.

During the final hours of the Ghetto a handful who had succeeded in hiding in underground bunkers were discovered and sent to die with the others. So ended the Jews of Rzeszow, may God rest their souls.

Ghetto was closed off. Without any sources of income, cut off from the outer world, people began to starve. Beggars in swarms went knocking at the doors of those who were not yet so badly off, begging for a potato or some soup. Many of them grew swollen with hunger and collapsed in the streets. A public kitchen was opened in the stairway of the Wachspress House on Kaziemierza Street but could not provide enough soup for all those who were in need. Deportees were brought from Kalisz and Lodz and were also forced into the Ghetto, which was overcrowded beyond all imagination. Every inch of ground was used for living purposes. Four or five families were crowded into one flat. People slept on staircases, in garrets and passages. They had no privacy. They could not wash themselves, they became filthy. Such infectious diseases as typhoid and dysentery began to spread.

There was only one hospital in the Ghetto. It did not have even the most elementary medical supplies and could do nothing to help the sick who filled every square foot of the building.

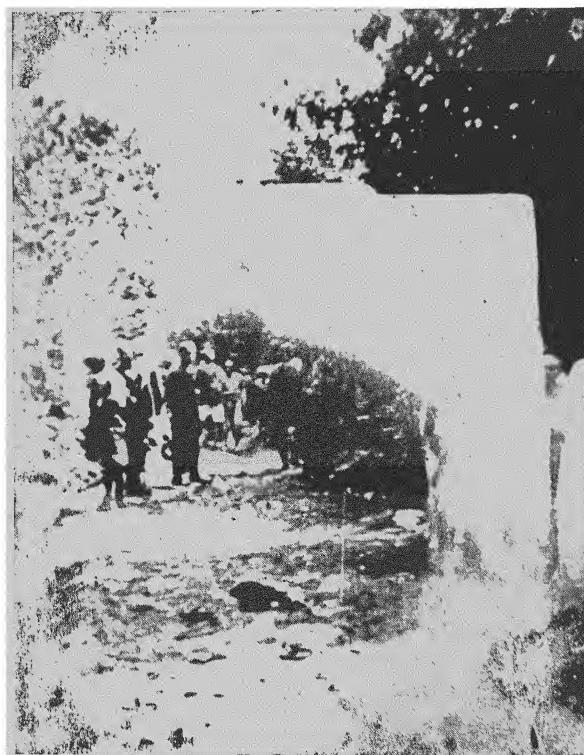
The Germans now began their reign of terror. They would dash into Jewish houses killing all they found. One night, for instance, they stormed into the Lev House in Garncarska Street and murdered all lived there. They did the same at the home of Kanarek on Galenzowska Street. They took all the men down into the cellar where a treasure was reported to be hidden. They made them dig and dig for hours, and then they shot them all. They prepared lists in advance and then engaged in an "Aktion" against Communists. They dragged them out of their houses and killed them in the courtyards. Later on the corpses were piled on ladder waggons, leaving a trail of blood all the way to the cemetery.

The Jews were compelled to work for 14 hours a day. The girls in particular were incessantly persecuted and terrorised by Dr. Ehaus, who was the District Officer of Rzeszow and a cruel perverted sadist. Dr. Ehaus used to strip them to their underwear and then beat them with his rubber truncheon. At the Fire Brigade building the girls were murderously beaten by the Fire brigade men regularly, after they had spent a day sweeping the streets.

When the authorities required the Ghetto Jews to pay one million zloty the Judenrat imposed a share on each person according to his financial position, and the "contribution" was paid to the Germans on the specified day. Before long they demanded another large sum of money and arrested 15 members of the Judenrat as hostages. They executed them without waiting for payment. At about this time it was rumoured that Jews elsewhere were being deported to Concentration Camps near Lublin from which they were supposed to be sent to labour camps.

Early in July, 1942 the Ghetto was sealed off and nobody was allowed to leave for any purpose. It was divided into four parts and four transports were sent by train to unknown destinations. The old Jewish cemetery had been cleared of its gravestones at an earlier date and now served as a gathering point for the transportees. On each occasion the Germans selected old people and invalids and ordered them to dance till they fell. Then the Germans shot and killed them. At this assembly point the Gestapo stripped all the Jews of any savings and valuables they had brought with them.

This was known as the 'Major Aktion', and the only Jews left were those who had succeeded in having a special stamp on their identity cards. These were placed in a "small Ghetto" consisting only of Baldachowka street and Spitalna street. All the survivors did everything they could to obtain the stamp,

In the Glogow Forests

Mala Krisher

THE END OF THE RZESZOW COMMUNITY

The Jews of Poland received the news that the Second World War had begun with mingled hope and fear. They hoped it would bring a solution to the Jewish problem, yet they feared the consequences in case of a German victory.

On Thursday, 7th September, 1949, a week after German troops crossed the Polish border, the tragedy of the Rzeszow Jews began. On that day many left their homes and joined the stream of refugees who were flowing eastwards. Hundreds of Jewish families were split, never to unite again.

On Friday, 9th September, the town was bombed from the air and set on fire. It was occupied by the German troops next day and we were at their mercy from then on.

Our first meeting with the Germans took us by surprise. The soldiers politely greeted people in the streets, and offered them cigarettes and sweets. This behaviour on their part calmed our minds, and the poison of optimism began to corrupt us: that optimism which marked the credulous Jews and afterwards proved to be one of the chief factors enabling the Germans to carry out their plans.

At first life seemed to become normal and everything returned to its own place. Shops were reopened while trade and commerce flourished. But then the Germans began their administration.

They issued orders imposing restrictions on Jews. They took men and women off the streets or from their homes and compelled them to engage in all kinds of humiliating tasks. On Rosh Hashana, the New Year, a number of Jews were detained while returning from synagogue and were forced to carry logs and planks of wood across the River Wislok with their festival clothes on. After having worked at this for several hours they were ordered to replace the wood where it had been. They were made to sweep the streets, to pick up filth and refuse with their bare hands and to clear the snow away. While at work they were very often beaten and kicked, compelled to lie in the mud and do various exercises. Nor were the Jewish women spared. They were taken to hospitals, given bloody rags and linen to wash, or else given flour sacks to clean with ice-cold water in barrels that stank of herring.

They set up a "Judenrat" or Jewish Council of thirty members, with Dr. Kleinman as Chairman. This Judenrat was made reponsible for carrying out German orders, and proved to be a very convenent tool in their hands.

The law requiring the wearing of the armband came into force in December, 1939. Every Jew had to wear a white armband with a blue Magen David on his left arm. Anyone who did not wear this in public was liable to be sent to prison or executed. Soon afterwards the Jews were forbidden to travel on trains.

Jewish shops and property were placed under the management of the socalled "Volksdeutsche" (persons of German parentage born outside Germany or Austria) or Ukrainians. They kept the keys and collected all money, which was deposited in Blocked Accounts at the banks. These managers very often took advantage of their positions to enrich themselves.

The Germans issued a Compulsory Labour Order for Jews between the ages of 15 and 45. In due course this provided a basis for deportation to concentration camps. The first big Camp was set up at Pustkow near Dembica, and the cruel practices perpetrated there by the Gestapo soon made it notorious.

They then had a high wooden fence erected around a number of streets for the purpose of containing Jews and Jewish converts to Christianity. Thousands of Jewish families were driven into this Ghetto, at the gates of which there were always two German gendarmes on guard, by day and night. The part of the Ghetto lying between Targowica and Lwowska Streets was marked out in such a way that only the houses were in the quarter but the streets themselves were outside it. In order to pass from one house to another people had to make holes in walls, cross over balconies or go through passages and gangways that were specially improvised for the purpose.

At first Jews were allowed to leave the Ghetto with special passes in order to go to their stores or workshops. But on 10th January 1942 the

Happy shouts, "The Americans have come" were heard all night long. I tried to calm them down. I was afraid that the S.S. men would come back and that the report about the Americans was premature. But it was impossible to stop the outburst of joy. Only at 6 o'clock in the morning did the first American tank appear, containing 3 soldiers. This was the Sabbath day.

Men danced with joy and kissed one another ardently. They literally bit and pinched one another. The Slovakian Hassidim sang Sabbath hymns and their faces were radiant with joy. They danced as though they were crazy. The S.S. men had vanished, including the Superintendent of the sector and the doctors who were Slovakian Jews. The Americans asked us to go back to the camp so that they could take films. Among them were Jewish physicians of German origin and Rabbis. They were particularly interested in the Jewish Camp which had suffered more than all.

By order of the American staff officer all the inhabitants of the German City of Ebensee were brought to see with their own eyes what the Germans had done. The inhabitants claimed that they had not known a thing, and the Priest apologized that they not had the slightest idea of what was happening in the Camp. They were ordered to clean the Camp down, to wash the Jewish patients and clean the floors. The prisoners and captives took revenge on their foes and tormentors. They caught the S.S. men, the Kapos, the Block Superintendents, they killed them and flung them into the furnaces. The Viennese criminal who headed my Block was also punished.

Before the S.S. men abandoned the Camp they had succeeded in killing hundreds of prisoners. They had not had the time to burn them, so they buried them all in a joint grave.

The handful of Rzeszów men held a parting meeting. Among us was Dr. Willy Kahana and his wife, who had succeeded in returning from Auschwitz, and also the wife of the dental technician. Each Government took steps to bring back its own inhabitants. The Poles were the only ones left, because the Chief Allied Commander would not permit them to return to their country which was occupied by the Communists. The Jews also stayed, waiting to emigrate to other countries and the Land of Israel. I made every effort to return to Poland, hoping to find my wife and daughter there.

***

EPILOGUE

The Germans had no concern with any of the laws of morality and conscience, for their Government had taken those away from them and justified and praised every criminal action. Jews were compelled to do every kind of hard work for the Germans in cold and starvation. In return they were shot or found their deaths in the gas chambers. In this way the Germans destroyed 6 million souls, together with thousands of communities which had flourished for hundreds of years. They did all this in cruel ways for which no comparison can be found in the history of cultured nations.

I have made an effort to tell the story of those terrifying years as far as my memory has served me. My purpose is to allow former residents of Rzeszów and the neighbourhood, who had the luck of being in other countries during the war years, to remember the handful of people who succeeded in remaining alive all those years and suffered through the catastrophe and destruction with us. The description is factual and absolutely truthful. I have not exaggerated. I have not dressed my words up in any literary or sensational garb.

***

This is the record of Doctor A. Heller. I have put it into writing as he told his tale in German during our meetings. He was not capable of writing himself, for to this day he has not recovered from the suffering through which he passed during the five years of War.

Dr. Moshe Yaari — Wald

flung into the River Danube. A roll call was held and we were ordered to run forward. Those who stumbled and fell were pushed aside and those who succeeded in running were placed in a special hut. Next day we were taken to the River Danube and carried by raft to the town of Linz. There we each received a quarter of a loaf of bread with German margarine, and began a three day march to Ebensee where there was a branch of the Mauthausen Camp. This was in April, 1945. We left the blankets on the way because it was hard for us to carry them.

We arrived at the Camp which was in a forest. For two days we did not go out to work because everything was in chaos. On the third day we were sent to work at the railway station which had been destroyed by English bombers. A sense of vengeance filled our hearts as we looked at the ruins. The work was hard. We were weak and ill, but we were afraid to be sent to the Revier Hospital which was actually an Institute for the Extermination of Jews. Members of other nationalities were sent to a different Hospital. In spite of this I asked to be admitted to the Revier Hospital because I was exhausted, beaten and injured. I applied to a Doctor, a Jewish prisoner, to admit me. I longed for Hospital treatment and I was prepared for any suffering.

During the march to Ebensee all those who could not march were shot and flung into the river Traun. In Linz we saw notices on the walls: "The War is not finished. Roosevelt the head criminal against the German people is dead." S.S. men said that the War was only just beginning. The road from Linz was difficult. My legs were injured. I gave my bread to two French prisoners and went on, leaning on their shoulders.

As said, I asked the Jewish doctor to admit me for treatment, but he said: "You don't seem to know the meaning of the Revier". I begged him, "just let me rest for two days." He brought me to an S.S. man who refused to admit me, in spite of the doctor's recommendation. In the afternoon I registered again. Another doctor warned me: "Don't you know how people finish up here?" But he brought me to another S.S. man who admitted me.

After a bath they put me into the Revier Hospital for the Jews. The head of the "Block" was a Viennese criminal, a cruel person who did not permit anybody to speak. Anybody who opened his mouth was shot. They took our shirts away and we sat naked. And there I saw before me a man lying in his shirt who kept staring at me. Suddenly I heard a whisper: "Are you Doctor Heller, the Doctor of Rzeszów?" I was afraid to answer and blinked an affirmative with my eyes. Before me was a Jewish carpenter from Kalish, who had been brought to Rzeszów by the Germans. Now he was making the furniture for the home of the "Block" Superintendent. This carpenter, named Engel, was really like an angel from heaven to me and delivered me from death. He was a skilled carpenter whom the Superintendent liked, and he told him that I was a famous physician. One day while the soup was being distributed the Superintendent raged at me furiously: "Who are you?" Trembling all over, I answered that I was a physician who had studied in Vienna. He ordered me to report to him in half an hour's time. I had no watch so I could not be punctual. Luckily a young German told me the exact time. I went to the Superintendent's room, knocked at the door and told him that I was reporting as ordered. Then he told me to take clothes and begin working in the Ambulatory department next day. It was my first day without distress after years of suffering, and it was thanks to the carpenter Engel from Kalish.

This was one day before the arrival of the Advanced American Forces. We received an order to appear at the parade, and the patients were brought in stretchers. We were ordered to enter a tunnel because of the approach of the battle front. From French prisoners we learnt that the tunnel was mined. They refused to enter it and insisted that they were prepared for losses as was customary in wartime and did not wish to enter the shelter. The members of the German staff discussed the matter and finally decided to do without entry to the tunnel and returned us to the Camp and the huts.

The Camp burst out rejoicing when a Polish prisoner announced that evening at the top of his voice that the S.S. men had vanished from the watch towers. Among us were pious Slovakian Jews. When they heard this they began dancing, and songs echoed all through the camp.

to take out the bodies we could breathe a little air. That was how we travelled for four days. There was no lavatory in the carriage. We went towards Mauthausen by way of Auschwitz. Mauthausen had been a Russian Prisoner-of-War Camp during the First World War. On the way to the Camp we passed a stream of water. We flung ourselves down and drank as eagerly as through it were milk. There were about 80,000 prisoners at the Mauthausen Camp, and the Auschwitz inmates were also brought there after Auschwitz was evacuated.

We were put into a disinfection hut and then passed to a hut capable of holding only 500 men; but 2,000 prisoners were housed there. We lay crowded like herrings in a barrel, heads next to feet. Police came to see whether there was still another crack into which to place one more person. The Rzeszów people arranged themselves together. Among us were Dr. Willy Kahana, Herschdorfer, Feuer and others. Choking airlessness and despair were our portion. At night we suffered from nightmares. In our sleep we yelled "They are shooting us" until we became completely unconscious. Among the prisoners was a one-time German naval officer who had been sent to the camp as a punishment, to serve there as the Supervisor of the hut. More than once he stood up and yelled at us: "You stinking Hebrews, do you believe that even one of you will leave the Camp alive? You'll see freedom through the chimney of the Crematorium facing your huts, and the same with me!"

The Germans took our clothes, and we were naked for a few days. In our clothes we had papers and pictures, and everything vanished. Afterwards we received only shirts. We did not work for several days. Later an additional inspection was held. They searched between our teeth and also inserted their fingers into the anus. We were brought to an underground structure, and believed that they were taking us to the Gas Chambers. There they shaved us from the soles of the feet to the skull. In the middle of the head they left a "pathway", as a sign to recognise a prisoner if he escaped. (They called that path "the lice promenade"). Afterwards we were taken through the hills to work in caves. Until 1943 this had been a detention place for German prisoners, who died there by the thousand. Their bodies were flung into the abyss. The S.S. murderers called these dead "Parachutists." A few held out in this harsh toil. One of the Rzeszów men, Herman Goldstein, who had a bad heart, went to an S.S. man and complained of pains. The S.S. man ordered him to go to the fence and shot him from behind.

We were allowed to go to lavatory only between eight and nine. Water was given only for one hour a day and might only be drunk in the cellar. We were flogged for any dirt. At the gateway of the Camp there was a lovely garden, and important detainees were kept in the hut there. Among them were currency counterfeiters for the Germans. Among others were Schuschnigg who had been the Prime Minister of Austria, the Hungarian Count Aponyi, etc.

After a few weeks the Rzeszów group were split up. I was sent to the town of Melk where there was a branch of the Mauthausen Camp. There we were engaged in erecting underground structures for factories that were transferred from Russia and France. We met groups of Polish women prisoners who had been brought from Warsaw after the suppression of the Bor-Komorowsky Revolt. They told us that the Germans were still holding out in Warsaw, which depressed us very much.

When we came to the railway station we found carriages fit for human beings for the first time. There was room for each of us to sit. Another group of Rzeszów men was sent to Gussen where the pharmacist Herschdorfer died in October, 1944. I worked at Melk from October 1944 until April 1945, building underground stores.

Of the hundreds of people with whom I was in touch I can remember only five who are still alive. They are Dr. Willy Kahana, Hermann Feuer, a dental technician named Allowitz and two others, who are all in the United States.

When we learnt that the Russian had reached Vienna, we were afraid that the Germans would shift us westward and some of us would certainly be killed during the evacuation. I was ill at the time. One day as I was eating the noon meal of potato soup I heard the order to dress. We were all in shirts and quickly put on the clothes of the dead. Patients who could not leave their beds were put into cars, and we were told that they were

ment. After that the Ukrainian Police Force was strengthened, but this time they did not revenge themselves on us or punish us. In those days the wife of a German Captain dared to curse the Fuehrer Adolf Hitler for having failed in his war.

Two days after the escape of the ten, the Germans obtained railway carriages and took all of us, about 400 Jews, to Plaszow; for we were more important to them than the machinery in the plant. The journey to Plaszow near Cracow, accompanied by Ukrainian Police, took two days. S.S. men with dogs waited for us at the station.

There were about 10,000 prisoners at the Plaszow Camp which had been built within the area of the Jewish Cemetery. At the Camp entrance we were received by the Commandant, a sadistic and murderous young Viennese named Amon Gett who looked like a film star. All of a sudden I heard a powerful voice: "Dr. Heller! Have you patients, lice, where did you study?" I answered him that I had studied at Vienna.

My companions crowded round me and asked me what he had wanted of me. This young Commandant terrified everybody. He walked around with a little pistol in his hand. If he met a Jew going through the Camp he would shoot him like a bird. When Germany collapsed he was caught, and the Poles in Cracow sentenced him to death by hanging. In the Plaszow Camp there were also Poles. They were caught from time to time and sent to imprisonment for a few days or months and then set free. The S.S. orderlies searched through the rooms and were sent to the huts after all our belongings have been taken from us. There was a barracks there containing 200 Jewish women from Hungary who had been brought half-naked from Auschwitz.

In the Plaszow Camp there were large workshops and the Jews were in contact with the German Schindler, a philo-Semite who visited Israel not long ago. The Jews of Cracow worked overtime in order to earn money to clothe the women from Hungary and other urgent needs. At Plaszow I also found Schupke who had been the East Ghetto Commandant in Rzeszów. He treated the Rzeszów survivors with a certain amount of tolerance after having murdered the fourteen on account of the escape. Amon Gett, the Camp Commandant used the most degenerate and corrupt of the Jews to torment the prisoners. Afterwards he did everything he could to get rid of these assistants of his by trickery, and hung them. He used to set his dog Rolf on Jews, shouting: "Herr Rolf! At him, bite the dog!" (Meaning the Jews). The camp physician was a Jew named Dr. Gross, who was hung together with the Camp Commandant Amon Gett by a Polish Court after the War.

Following our arrival in Plaszow the labour camp became a Concentration Camp. There were several children whom the women had succeeded in bringing with, hidden in their bags. Amon Gett ordered that these children should be caught. The women were compelled to appear naked at the roll call, and afterwards he sent them to Auschwitz. While the children were being stolen away he played a German record: "Adieu Mama, wir fahren ins Himmelreich" (Goodbye mother, we are going to the Kingdom of Heaven).

The Rzeszów people remained in Plaszow for about six weeks, but part of them were sent to Germany after 8 days. In Plaszow I stopped working as a physician and was engaged in digging. Gross, the Camp physician, did not wish to employ me in medical work.

One Saturday during August there was a parade in the Camp of men and women separately. It was conducted very meticulously. In the distance I saw my wife, my daughter and Dr. Herschdorfer. All the women were sent to Auschwitz, 120 in each carriage without water and in stifling heat. The men were left in camp and fresh Jews were brought who had been evacuated from the Arms Factory at Stalowa Wola near Rzeszów. Among them were Dr. Willy Kahana, an advocate from our city, and other Rzeszów people.

On the Sunday the men were paraded again and all of them, accompanied by S.S. men, were sent to the terrible Mauthausen Camp in Upper Austria. There were 120 of us in each carriage. The S.S. men inspected our belongings, emptied our pockets and took everything. The situation in the carriage was terrible. There was no air to breathe. Each one tried to make for the space between the carriages and the steps, in order to catch a little air. Cries of "Water! Water!" split the air. The guards answered: 'If you'll be good children you'll get water at the next station."

Every day they took at least four corpses out of the carriage. When they opened the door

Not a single one of the West Ghetto people has remained alive.

By the beginning of January 1944 not a single Jew was left in Rzeszów. The town was "Judenrein", as desired by Dr. Ehaus the District Officer. The Ghetto furniture was sold to Poles, and the valuables were taken to be stored in Cracow.

The F.M.W. or Flugzeug Motoren Werke (Aircraft Motor Works) was a Jewish labour camp attached to a large labour camp in Plaszow, which in turn was a branch of the illfamed Oranienburg Central Camp.

The F.M.V. Factory was set up in 1943 and Ghetto Jews were sent there to engage in unskilled work, services, etc. Afterwards it became a Concentration Camp. Round the factory was built a high wall with three iron gates. When the factory became a Concentration Camp the Jews were housed in wooden huts and worked together with Poles. The 500 Jews included only a few from Rzeszów, maybe about 30 in all, including my wife and daughter and myself. Most of them came from all parts of Occupied Europe. The food was bad, but the big halls of the plant gave us shelter against the bitter cold. It was also possible to buy food from peasants. The German head of the factory said openly that the best workers were the Jews. But he was very careful not to say this in the presence of the S.S.

In this Camp I was a physician. The Jews suffered from skin diseases and purulent wounds and sores on account of the lack of food, and I did not have antibiotics at my disposal. It was my duty to report the number of patients every day, but I was afraid to do this for fear that they would have them killed, and, did not want them to fall into the hands of the killers.

The orderlies were Jews and were on good terms with the German Director. They asked him to register them all as healthy in the labour cards, and only three or four were registered as ill. The workers included the Radio technician Fritz Eisenberg of Bielsko, who now lives in Tel-Aviv. He used to listen to foreign radio stations and gave his friends the news. In this camp there was a hut for women, containing 8 women including my wife, my daughter and Dr. Frederika Herschdorfer, the wife of Dr. David Cohen of Tarnow, one of the founders of Hashomer Hatzair in Vienna. The women engaged in sewing and laundry-work.

In July, 1944 the Camp Commandant informed me that the Russian Advanced Forces had reached the vicinity of Jaroslaw. Our joy was mingled with fear. I was afraid that the Germans would kill us all before the entry of the Russians, but I was happy that our sufferings would come to an end and Germany would be punished. A few days later German Sapper Officers arrived. One day we Jewish Orderlies and service men gathered together and discussed how we could escape. The Camp was surrounded by a wall and was guarded by Ukrainian Police. It was agreed that the strongest fellows would attack the Ukrainians and disarm them. My opinion was that we must all try to escape together, for if only part ran away the Germans would murder the rest. The young fellows promised to take the sick people with them. There were some who opposed escaping, for they were sure that the Germans would learn about it and then we would all be finished. They also argued that there were no forests in the neighbourhood and that there was no hinterland to defend them, for the peasants and neighbours could not be trusted. Those who were against flight surrounded the huts and would not permit anybody to escape.

Fritz Eisenberg was the only one with a permit to go to work in the Headquarters. Afterwards he told us that the roads and streets were full of retreating soldiers. We waited for liberation. Fresh news arrived every day. They said the Germans were burning the Archives. We were nervous and worried, for we did not know what our end would be. German families were hurrying in alarm to the train. There was a shortage of railway coaches.

One night a worker came to me, saying that he had found the iron gate wide open and there was a chance to escape. This was at 2 a.m. A few began to run away, but only a handful of them remained alive, for the Polish national underground (A.K. caught them and killed them.

That night the Poles helped Eisenberg and Rosen, who are now both in Tel-Aviv, to escape over the Wall by a ladder. A young man from Leipzig, the Chief Supervisor of the Camp service, reported the escape to the Gestapo Security Police. The Camp Commandant appeared within ten minutes, conducted a search and then engaged in a hunt for those who had run away.

That was in July. The fugitives hid in the wheat fields. This time only 10 people ran away. Most remained because they were afraid of punish-

families with their children came to the Ghetto from time to time.

I have already related how rumours ran through the Ghetto in July 1943 that they would all soon be sent to the notorious labour camp at Szebnia near Jaslo. In August the West Ghetto detainees were ordered to parade. The whole camp was surrounded by S.S. units. It should be noted that a parade was held every day, together with the roll call at which the names of all the detainees were called. A daily report on their number was sent to the Chief Command in Cracow. At the time there were 380 men in the West Ghetto, instead of the 400 who were to sent to Auschwitz. The Gestapo then came to the East Ghetto and caught twenty working men in order to round off the number to 400. They were all sent to Auschwitz as required by the Command.

In August, 1943, people in Rzeszów did not know that gas chambers had been built in Auschwitz, but they did know that Auschwitz meant death. Among the 20 youngsters who had been added to the 380 were the best carpenters. Gorelik, the Ghetto Police Officer, went to the S.S. Commandant and complained that the best and most urgently required workers had been taken. "We dont care," answered the other.

I have already mentioned that the S.S. Camp Commandant whose family I had treated wanted to send me to Szebnia in order to serve as Camp physician there. My wife was against it. I went to him at 11 p.m. and asked him to leave us with the Orderly and Evacuation Squad. Schupke told me that he would take me in his car. But then the Head Army Medical Officer of the Szebnia Camp came and suggested that I should go with him. "I have a daughter," I whispered to him so that the Gestapo men should not hear. "I'm only in charge of medical affairs," he answered and permitted me to stay with the Orderly and Evacuation Squad in the Rzeszów Ghetto. So I stayed in the East Ghetto together with another 80 people, and the West Ghetto was liquidated.

In Autumn 1943 the last expulsion took place and only 100 young men were left of the Evacuation Squad (Aufraumungs Kolonne). Lotka Goldberg ran away from the Szebnia Camp and returned to the Ghetto. Schupke recognised her (he knew everybody by name) and said to ther: "What are you doing here? You deserve an Iron Cross First Class for escaping." And he permitted her to come back to the Ghetto. Bacher would certainly have killed her. Lotka escaped from the Women's Camp at Szebnia where they killed part of the women including her mother.

The East Ghetto workers now to be sent to residents of Rzeszów, who had numbered 22,000 when and machines were left in the Camp. They spoke to the Camp Commandant who ordered that the machines and tools should be loaded on the cars and taken to the train with the workers. The despairing men grew calm, believing that they were going to work. The end was that the workers of the East Ghetto were sent to Szebnia and the West Ghetto people to Auschwitz.

The chief grave digger in the cemetery was named Oiserovitch. He buried all the Gestapo victims in the Jewish cemetery, including Poles killed by the Gestapo. One day he ran away, saving his two daughters by carrying them off in a death cart. He succeeded in hiding them with Christians. This grave digger now lives in America and is a wealthy man. He gave evidence in the Trial of Mach, the Gestapo Commandant in Rzeszów.

In the Ghetto hung the words: "Arbeit macht frei" — Work brings Freedom. The Jews had long ceased to believe this. Each one struggled to remain alive, if only for a few days more.

After purges, evacuations, and "actions" the residents of Rzeszów, who had numbered 22,000 when the Ghetto began, were all crowded in a single building. This was the house of the dairyman Eliezer Lev. Gorelik, who was in charge of the Jewish orderlies, received a special Argentinian passport from a Gestapo man who had become friendly with his wife. When this became known to the Gestapo, Gorelik and his wife were called to an enquiry. Although they were tortured they did not give the name of the Gestapo man. After that they were both shot.

At Lissa-Gora near Rzeszów there was a Labour Camp for 500 Jews from all parts of Europe. They worked in an aeroplane engine plant. With the aid of a patient, seven others, including my good acqaintance Eisenberg who now lives in Tel-Aviv, succeeded in transferring to that Camp. Of the rest of the Evacuation Squad who lived in the Lev House, the men were sent to the Arms Factory at Stalowa Wola and the women to the Plaszow Camp, among them Lola Weiss who now lives in Tel Aviv.

killed him as well. In the same way he killed fourteen Jews before our eyes. Afterwards I learnt that a few of those who had run away remained alive. Others were caught after a comprehensive hunt through the Aryan Quarter. Among those killed was Dr. Tunis, one of the camp physicians. He was killed by a Ukrainian policeman whom he had treated and who recognised him. Among those who escaped was Dr. Michael Schneeweiss, who is living with us in Tel-Aviv.

Then in the Springtime I went to the Western Ghetto (the Schmelz Ghetto) where I met Dr. Hauptman the Ghetto doctor. He looked very bad and told me that he was weak with a high temperature. At night they called me to him and I found that he was dying. He died of typhus, serving his fellow sufferers till the last moment. The epidemic spread through the Western Ghetto and laid many victims low. Relatives were permitted to accompany the dead only as far as the Ghetto gateway. They were not permitted to go on to the graveyard. I was in despair. The residents of the Western Ghetto did not have to work. All that was required of them was street cleaning, and they were under the supervision of the Gestapo. But the Eastern Ghetto was under the command of the S.S., and the Ghetto Commandant received his orders directly from the head of the S.S. Police.

The great responsibility resting on me was more than depressing, and I was afraid that the illness might pass to the Eastern Ghetto as well. So I applied to the East Ghetto Commandant and suggested that he should prohibit passage from the Western Ghetto to the Eastern, because an epidemic of Influenza was spreading in the Western Ghetto, I was afraid to tell him that this was a typhus epidemic.

The old barracks dating back to Austrian times in Lwow Street underwent delousing disinfection every fortnight, but apparently without effect, for that was precisely the place where they became infected with lice. The situation in camp was unbearable. Three families lived in a room together, and that led to a state of filth.

The old people in the Western Ghetto did not work and knew that they were condemned to death. The people in the Eastern Ghetto worked at various trades. They were proud to be working and hoped that they would be able to go on like that until the end of the War. On their sleeves they wore a band with the letter W for "Wehrmacht" (Defence Forces) or R for "Ruestung" (Armaments). Their parents lived in the West Ghetto. The doctors also became ill, except for me and one other who remained in good health. I was afraid of a catastrophe on account of the pestilence. So I chose ten strong healthy young men and took specimens of their blood at the Military Laboratory. The result was negative. At last I also became ill and lay unconscious for several days. At the beginning of the illness I heard footsteps approaching. This was the East Ghetto Commandant and the Medical Officer of the S.S. "Are you also ill?" asked the Commandant. I swifly put on my white coat, said that this was the Influenza epidemic, and showed them the certificate confirming negative findings. The physician believed that this was Influenza. But I could not go on with the tests because there was no money.

A few days later I karnt that the District Officer had informed the Judenrat that the situation in the West Ghetto must be investigated because he had heard that a typhus epidemic had burst out there. People died every day. Luckily for us he did not come himself but sent the Municipal Physician, a decent and friendly Pole from Posen. He also took three healrhy persons, sent their blood for examination and they were found healthy. This physician received a diamond as a gift from one of the Jews; one of the few jewels he had succeeded in hiding.

The epidemic lasted about two months. When it died down work continued in the East Ghetto workshops. The upholsterers, the tailors and the locksmiths worked in the Ghetto, while groups of youngsters were sent out to work under the supervision of Jewish and Polish Police. They went on working between one expulsion and the next, although they were always afraid that the quiet period would by followed by a storm. But meantime they wanted to live, and the youngsters and orderlies played football, and there were even matches between the East and the West Ghettoes.

During those terrible years a number of Jewish women succeeded in living as "Aryans". There were cases when Jewish women were caught with Aryan papers on account of denunciation. At the Gestapo offices they were told that if they admitted that they were Jewesses they would not be shot but would be sent to the Ghetto. And so fresh

begin with and afterwards became more decent. He was on friendly terms with Schupke, the Camp Commandant. Schupke sometimes saved Jews, because he had a certain sentiment towards Rzeszów. When he was transferred to the Plaszow Concentration Camp he made things easier for people from Rzeszów. Schupke headed the Rzeszów Camp till its liquidation in January, 1944.

Under Bacher every Jew together with his clothes was regarded as the property of the S.S. Once during rollcall Bacher found a Jew wearing two pairs of trousers. He ordered him to strip and lie down, and ordered two Jewish orderlies to give him twenty blows each on his behind from the right and the left. The Orderlies hit gently. Then he ordered them to strip as well, and showed them how to thrash. Afterwards he had them placed in a corridor and shot them.

Once I was called to Bacher. He complained about belly-ache. "Is this punishment from heaven for my treatment of the Jews?" he asked. On one occasion he gave orders to transfer my wife to the Schmelz Ghetto. I asked him whether I could accompany her, for more than once he had said that doctors were not needed in the Ghetto. Next day he had my wife returned to the East Ghetto, and ordered that she was not to work in the kitchen any longer but with me in the Hospital. Bacher ended by dying in a madhouse. After the fall of the Germans the Poles took Schupke, who replaced him, and executed him in Cracow.

This Schupke once told me that in his time he had murdered 14 Jews. At the Court in Cracow Lola Weiss, now a resident of Israel, gave evidence that he had also done favours to Jews including her, for he had saved her. But she confirmed that she had seen how he murdered Jews.

I cannot tell or describe everything in its proper order. My memory jumps here and there, backward and forward. The chain of the narrative is broken. I remember one link and join it to the chain but not always in its place.

To return to Schupke. The Poles told us about the murder of the women in Szebnia. Together with Gorelik I went to Schupke and asked him whether the rumour was true. "Don't you believe in the nonsense and lies of the Poles," said he. "I am prepared to go and find out whether the rumour is correct." He returned and stated like a typical German that the information was wrong. It was not 400 women who had been killed but only 360. The Szebnia Commandant had done it on his own authority and was responsible, He wanted to send me to the Szebnia Camp together with my wife and daugther to be the physician to the Camp and the Ukrainian garrison.

When the Jews of the Ghetto learnt of the slaughter at Szebnia, they began to run away in order not to be sent there. Only forty-two men were left out of the 100 in the unit, Schupke was blamed, and in order to save himself he selected 14 youngsters one day, saying that there was an order to unload coal from the railway trucks. In the afternoon an order was given to assemble on Parade. Gestapo and Ukrainian Police entered at the gateway. Schupke called these youngsters out by name, and put them into a room which contained a window facing the Aryan side. The youngsters saw death before their eyes and fled. The Gestapo men entered the room and did not find a single one there. Then Schupke ordered the other lads to strip, killed fourteen of them and sent the rest home.

Only a handful of us were left in the camp. My daughter saw the slain and had an attack of hysteria. After all this Schupke passed through the rooms. (At the time the survivors all lived in a single house.) He entered my room as well and recognised my daughter. "What are you doing, Gretchen?" he asked her when he saw that she turned her face away from him. Next day he came to me in the Hospital and justified himself, saying: "I had to do that, otherwise the Gestapo would have killed all of them. I'm not the same old Schupke any longer."

To round off the story of the fourteen young men whom Schupke, the Camp Commandant had put into a room in the Zucker House and who escaped to the Aryan side through the window. I should add that this happened during September 1943. When Schupke entered the room and did not find even a single one he came out as though he were crazy, yelling, "I shall destroy you all like dogs." He ordere us to strip and kneel. Opposite me stood my wife and little daughter who yelled, "Daddy, I shan't give you to them." I calmed her down. First Schupke called the shoemaker Milmeister and shot him. Only a few days earlier the man had made a pair of high boots for Schupke's wife. Then he called the shoemaker's son and shouted: "Lie down beside your father!" And he

inued until November, 1942. This was the silence before a new storm, a new dread. In November they doubled and strengthened the barbed wire fences.

This was just before the 15th of November, 1942. The Judenrat announced that German war prisoners from the Russian front would pass through Baldachowka street and we must not talk to them. We could sense that something dreadful was being prepared. The Judenrat issued the Gestapo order that all the residents of the Ghetto had to appear at the Roll Call Square with their labour cards, and added that there was no reason to fear expulsion because there was no question of expulsion at the moment. When we heard this Order on the 15th November we all despaired and did not close our eyes during the whole of the night. At 6 a.m. we appeared at the Square. It was a bitter cold winter day. Snow mixed with rain was falling, and we stood in the mud shivering with cold. The wind turned into a gale that shook the barbed-wire fences. The ravens were shrieking on the roofs as though they were an accompaniment to the outcry of our hearts.

My wife and I also appeared at this Square. All of a sudden she said to me that they wanted to take our children away. Gestapo men wearing steel helmets were swarming round about us. The Gestapo Officer Lehmann told Dr. Kahana that the children were to be taken to the kindergarden. We believed this Lehmann. The Square was at the gateway of the Ghetto. A long table was placed there and round it sat the Mayor, Gestapo men, Police, an official and clerks. First they read the names of the husbands, who took their children with them thinking they would save them with their labour cards. The first went up to the table. They asked him where he worked he answered: "I work next to the Eastern railway station". They permitted him to leave the Square but detained the child. Then they asked the woman and she answered: "I work in the Sewing Factory". They allowed her to leave the Square and detained her child. Many women did not wish to be separated from their children. From me as well, as the Head Physician of the Ghetto in the Camp who gave them medical assistance, they took my twelve-year-old daughter. Then they called my wife and asked her where she worked. She answered that she worked in the kitchens. They brought the child back to the Square. During that moment her hair had turned white. My wife collapsed against me and asked me to try to save the girl. I turned to Dr. Ehaus, the District Officer, and said: "This is my only daughter. Please release my daughter, I work as a physician, it will be a recompense for my suffering". I wept and wailed aloud but this did not help me — I could not save either my daughter or my wife. I lost them before the end of the War. My daughter was one of the last children whose mothers saved them by hiding them under sacks and in cupboards.

A few hours later two officers came and asked my daughter's name. People comforted us with the hope that the girl would be returned to us. At that time we all gathered at the house of Leizer Lev the dairyman, the father of Irving Low of New Jersey in U.S.A. who is a well-known Communal Worker and philanthropist among the Jews of that State. Through the windows we saw how the children were being loaded onto lorries. Mothers wept and shrieked hysterically. Their outcry went up to the very skies. The mothers beat their heads against the walls as the Germans stole their last children before their eyes. We were left without children. All hope had fled from us and we waited for one single redemption — death.

Those who were left continued to work in the laboratories and workshops outside the Ghetto, under German supervision. Bacher, the Commandant of the East Ghetto, was directly under the orders of the S.S. Commandant in Cracow, and not the Reichshof Authorities, and was on bad terms with the local Gestapo. On one occasion he called his Jewish orderlies and gave them instructions not to admit the Gestapo men. When the latter came to the gate the guard showed them Bacher's order. The incident closed with the transfer of Bacher, who was replaced by Schupke. This man was easier than Bacher, to begin with, for he abolished the punishment of flogging. If a husband visited the other half of the Camp he did not sentence him to death but fined him, and used the money to buy bread for the women in the Schmelz Ghetto. He did not create an atmosphere of fear like the tyrannous Bacher. The Head of the Jewish Orderlies was Gorelik, a resident of Lodz who had formerly been a Lieutenant in the Polish army. He even suggested to Schupke that when the Russians approached he would get rid of his German uniform and help him to escape to the forests, and then no harm would befall him. This Gorelik was harsh to

The last spark of hope died out in the Ghetto. Even the optimists now said: "We are the living dead".

On the day of the first expulsion Dr. Ehaus the District Officer left the city for several days. When he returned he called on Dr. Benno Kahana to write a realistic report of what had happened and point out that it had taken place during his absence. He was a cruel Antisemite. When he saw Jews wearing arm-bands in the street in 1940, he said: "I must see the city without Jews some time".

All those expelled were taken to Belzec. In July there was an interruption in the expulsions. These, the second, third and fourth, were not so bloody as the first expulsion in June, 1942. The Ghetto began to shrink.

The Jews had to vacate their dwellings in the Ghetto, street after street. The newly emptied streets were added to the Aryan side and the appartments were handed over to Poles in exchange for their own appartments in Jagello Street which were handed over to the Germans. Then the Ghetto was divided into two parts, one to the right of Baldachowka Street and the other to the left. This was in Autumn 1942. The Eastern Ghetto was under the supervision of the S.S. and its German name was "Juedisches Zwangsarbeitslager" (Jewish Compulsory Labour Camp).

The first Director was an S.S. men named Bacher, a cruel and degenerate German. The East Ghetto was organised in the style of a concentration camp, surrounded by barbed wire, and lit up by searchlights. The residents had to report for roll call every day. The beds were taken out of the rooms and replaced by wooden shelves. A barrier was put up between the men's camp and the women's camp. The control of the woman's camp was entrusted to women police. In the Rzeszów Ghetto there were no particular cases of cruelty as there were in the Plaszow Camp, to which the Ghetto residents were afterwards transfered and liquidated. But instead there were young physical workers who worked overtime in order to earn money to dress those women who were transferred to work from the Auschwitz Camp. Commandant Bacher prohibited the husbands from visiting their wives, and anyone who disobeyed this order was liable to death. Apart from the Eastern Ghetto there was the West Ghetto which was known as the Schmelz Ghetto and contained old people, children and those unable to work. This section was surrounded by rows of barbed wire and was under Gestapo supervision. Here too the Judenrat operated under Dr. Benno Kahana. The families were divided, with the parents in the East Ghetto and the children in the Schmelz Ghetto. The word Schmelz meant melting or smelting, and symbolised extermination.

On the 15th August, 1942 there was an order that women with their children had to register at the Labour Office. Then as well the Jews interpreted this order optimistically, as meaning that women with several children would be free from forced labour. At that time a division of children began. Women without children "borrowed" children from those with big families, in the hope of being exempted from forced labour. When the women and children came to report they were surrounded by an S.S. unit and sent to the Belzec Extermination Camp. Two men were sent with them, one being Dr. Zinnemann, the Assistant Director of the Hospital. I went to Pleiffer, Superintendent of the German Labour Office and asked him not to take my assistant, but he rejected this, claiming that doctors were needed there as well. We did not know where they were being sent but collected money and paid some Poles to find out where the transport was going and tell us. Some Poles gave us false information, but a pharmacist acquaintance of mine reported that they were being sent to a soap factory where soap was made of Jewish corpses. I had lived among the Germans for many years, I had studied among them and could not even imagine that they were capable of this. But I was wrong, and remembered the Viennese Jewish writer Karl Kraus, who once said: "The Germans are not only a nation of thinkers and visionaries but also of judges and hangmen".*

When the men returned to the Ghetto from their work at night and did not find their wives they began weeping bitterly, and despair spread among them. The members of the Judenrat and the Orderlies threatened in the name of the Gestapo that they would destroy us all if we revolted. The men answered, "We are ready to die". But finally they quietened down and the slave life cont-

* "Die Deutschen sind nicht nur ein Volk der Dichter und Denker, sondern auch der Richter und Henker".

was an Aryan German. In reply the Gestapo men beat him furiously and transferred her to the Aryan side. This noble woman returned to the Ghetto in order to suffer with her husband. She used to light candles on the Eve of Sabbath. Her brother was a high S.S. officer in Berlin and her uncle was the head of the Nazi Party's "Winterhilfe".

Her husband was not expelled but was sent to prison and an order was received to transfer her and her children to the Aryan quarter. Afterwards her husband was taken back together with her children, and she was ordered to leave Poland. She sent telegrams to her brother and her uncle. They came, grew very excited and yelled but it did not help.

The members of the Jewish intellectual and University circles were the first victims of Nazi cruelty. Lawyers were the first to be expelled to the Death Camps. They were detained in the Ghetto until December, 1941, and were sent from there to the furnaces. I remember the advocates Dr. Salzmann, Dr. Lecker, Mrs. Duker-Both and Dr. Schlager, a philosopher and student of Spinoza. The old physicians Dr. Herz, Dr. Kronfeldt and Dr. Zinnemann were sent to the gas chambers at Belzec.

Some of the Polish intellectuals expressed their horror at the German atrocities, but there were also some who rejoiced at heart because Hitler was solving the Jewish problem for them in a way that they themselves could never have done. But they were also afraid that their turn would come after the Jews. Even the Endeks (National Democratic Party members) who were notorious for their anti-Semitism grew sick of the German rule and awaited a Russian victory. The Jews who survived were saved chiefly by the Polish poor, and even by underworld families. The priests showed their sympathy to the Jews. The judges grieved for their Jewish friends in their hearts, and the President of the Court told me that he could not sleep at night because he could see the sufferings of the Jews in the Ghetto all the time. The peasants had no pity on us. There were some who took money and jewellery from Jews and afterwards handed them over to the Germans.

Mention should be made of other instances showing the lunatic German race hatred and their divided personalities. This was at the time of the first expulsion. Dr Ehaus, the District Officer, saw a beautiful blonde Jewish girl in the expulsion square, and gave orders to take her out. He handed her over for anthropological examination in order to receive a certificate that she was of Aryan origin. He had her parents executed and took her into his home as a domestic help. When the German army collapsed he fled to Vienna and took her with him. When Germany surrendered Dr. Ehaus committed suicide. The young Jewess returned to Poland and married a Polish Colonel.

At the time of the first expulsion the Gestapo men came to Mrs. Storch where they found a crippled boy who could not walk. The mother begged them to kill her and not him. They obliged her and then killed her son.

The 250 slain were buried beside the cemetery wall. The Gestapo Commissar came to inspect the spot and saw written on the wall the words "Al Kiddush Hashem" (By martyrdom). He asked Lustmann of the Hevra Kedisha what was written there and he answered that he did not know. The Commissar shot him and pushed his body into the common grave. The 250 martyrs included the Dayan, Reb Joseph Reich, who was known as "Der roite Yossel" (Ginger Yossel). The inmates of the Old Age House were not taken to the station. They went without their bags, wearing only their prayer shawls and tefillin. They were sent direct to the Glogow Forest and were murdered there.

The S.S. Command was housed in the Zucker building in the Garncarska Street. On the day of the expulsion one of the S.S. officers signaled that I should go up to his dwelling with him. Then he beat his hands together and said: "My God, my God, what they are doing".

The Jewish Hospital was now placed in the courtyard of the Rimanow Hassidim which had been founded by the former Community Head Reb Asher Silber. The resident physician there was Dr. Hauptmann, a Jew from Breslau. At the time of the first expulsion the patients were loaded on barrows, and brought to the concentration square. On the way they all said their Deathbed Confession, for they knew that this was their last road.

The Judenrat was in the house of the Schiff brothers, who were famous goldsmiths in this part of the world. The Schiff family met their end in Lwow. Singer the seal-maker disguised himself as a Catholic priest in order to escape, but a Gestapo men recognised him, caught him and shot him on the spot.

were to be expelled were already in place. After 6 the Gestapo combed out the sectors, searched through the houses, and shot anybody they found there.

Orders had been given before that to return all the labour cards to the Gestapo. Factory workers received a stamp from the Gestapo and were exempt from the first explusion. They and their families were left behind.

The District Officer isued an order that henceforward Jewish patients were not to be sent to Hospital after 6 p.m. The whole building must be emptied of patients. Next day two S.S. men came to the hospital where they found a young woman, an American citizen, who suffered from Tuberculosis. Her parents were imprisoned. The girl did not understand German and spoke only English. They asked her whether she wanted to join her parents in the prison. There she was shot together with them on that very day.

The other patients were ordered to dress within five minutes. One patient was paralysed. I burst out weeping aloud. The other physicians, my comrades, gave poison to their parents in order to spare them the torments of the Gestapo. The patients were placed on lorries and killed in the Glogow forests. As the Ghetto physician I had to be present at the square to which the victims of the expulsion were brought. The first to be brought were the residents of the Old Age Home. Those who were sentenced to expulsion and brought to the Square had to practice jumping. Then they sat down each on his own bundle. They were not allowed to turn their heads. I saw how terrified they are, the tears running from their eyes, and I had to give them First Aid.

Some of these expelled were brought into rooms for physical inspection. There two orderlies were waiting for me and reported that it was impossible to open the room of Dr. Yezhower the dentist and her sister. A locksmith broke the door open and we found that the two of them had taken poison. Dr. Yezhower was already lifeless, but her sister was still breathing. I gave a report to the Chief of Police and ask for permission to treat her and move her to the Hospital. "No!" he yelled. "Let her die". Others who took poison were Joshua Schneeweiss and his wife. He was a citizen of long standing who kept the Municipal Pawnshop.

The bags of the expelled were taken from them and loaded separately on the lorries. Some among us thought that consideration was being shown to their suffering and it was being made easy for them so that they should not have to drag their bags on the road. But the lorries with the bags were not sent off with the expelled people. They were taken to the railway stores.

At twelve noon the whole convoy set out on foot, accompanied by S.S. units who had been mobilized from the surrounding towns. They went towards the Staroniwa railway station. On the way an S.S. men beat a woman. Her husband attacked him. In response the S.S. unit slaughtered about 250 people there. This was just opposite the new Post Office. Young German girls worked in this building as clerks. When they saw this dreadful sight many of them burst into tears and fainted. The girl were immediately returned to Germany.

This expulsion extended to about 4,000 Jews. The Judenrat was ordered to pay cost of transport of the bags and the people. The Jews did not wish to pay. Then the Judenrat used a trick. They promised that they would obtain the stamp of the Gestapo on labour cards, and that would exempt them from expulsion. The money was paid but the cards were not stamped and many were lost.

In order to bury the corpses next to the Post Office the Jews were ordered to dig pits in the graveyard and also to clean the dried blood from the pavement with their tongues.

One hundred and twenty persons instead of forty were placed in each coach of the train. Women and children began to wail for water. Some Polish women brought water but the S.S. men drove them away with sticks. I returned to the Ghetto. It was not clear why they had dragged me along to serve as a doctor, for I was only permitted to fetch some Valerian drops and four bundles of bandages with me.

I remember an incident that was characteristic of the Hitler men. In the Square where the people had been gathered a woman asked the Police Officer to take pity on her mother and transfer her to Hospital. She also asked where the people were being taken. The answer was: "To the Kingdom of Heaven".

The Neumann family were also there. Neumann's wife was a German from Berlin. Neumann approached the Gestapo men and said that his wife

from behind. On one occasion he called me and gave me, for the Hospital, the smuggled food he had confiscated from forced workers. There was an interesting incident. The wife of an officer who lived in my apartment slipped in the room and broke her nose. As a Jewish physician I was not permitted to treat a German. I stopped the haemorrage and told her that I could only treat her by permission of the District Officer. He refused to give permission and she had to go to the German Hospital in Cracow for treatment.

The congestion in the Ghetto was indescribable. Not every family managed to get a room to itself. They confiscated all the books, including the books of the synagogues. The private books of the ordinary Jews and Hebrew scholars were taken to Nurenberg by way of Cracow.

The Jews of the neighbouring little towns were also brought into the Rzeszów Ghetto as well as the Kalish Jews who had been brought to Rzeszów in December, 1939. They were housed in the courtyard (Kloiz) of the Rimanov Hassidim, the Kloiz of Reb Asher Silber, who had been the Chairman of the Community Council. In the Ghetto there was neither a bath house nor soap.

A labour office under the German Administration was opened in the Ghetto, and the General Card Index Administration of the city transferred the cards of the Jews to the Ghetto. Everybody tried to evade exhausting work, and they all demanded health certificates from me.

One day in Spring 1942 the Judenrat was ordered to the District Officer at 6 a.m. The Ghetto was in a state of panic. The officer read them out a letter by Heinrich Himmler, head of Reich Security, that all the Jews had to hand over their furs and fur collar pieces under pain of death. Even before the members of the Judenrat had returned to the Ghetto, Gestapo agents burst into the Ghetto furrier's place and shot him. They sent the good furs to Cracow and left the ordinary ones in the store where they rotted.

Children who saw the actions of the Gestapo wept. Their fate was a bitter one. They suffered from cold and hunger. They were shot before their mothers' eyes. When three-year-old children saw Gestapo men they hid away in any hole until the danger had passed.

Congestion in the Ghetto grew even worse, for the Jews of Lanzut, Tyczyn, Kolbuszow, Glogow, Sokolow, Sendiszow and Czudec were all brought there. They lived three families in a room and I was sure that some pestilence would break out.

On 30th April, 1942, Gestapo men burst into the Ghetto claiming that they were looking for Communists. From the rooms they chiefly took out observant Jews, took them down into the cellars, beat them to death and maltreated them cruelly. Then they ordered the Judenrat to remove the bodies. I found terrible wounds on the corpses. We were stupefied and hopeless. Until then we had not believed that the Germans were prepared to murder 3½ million Polish Jews. We had supposed that they were only punishing those who broke their economic regulations. We had not been able to imagine that they just wanted to murder. Afterwards, as I have already mentioned, the Jundenrat received orders to collect from the Jews all the state taxes and municipal rates which had accumulated during the previous twenty years. As they were not able to collect the entire sum, four Judenrat members were shot at once, including the intellectual Froelich who, just before the War, had been invited by Einstein to join him in America.

In July, 1942, Dr. Zinnemann and I were called to Dr. Ehaus the District Officer and I received orders to give him a list of physicians, nurses and midwives. He made a green or red mark beside each name. In the list was the name of Dr. Schmelkes, an orthopaedist who belonged to a famous rabbinical family. We were afraid of being beaten and were very depressed, but meanwhile nothing happened.

At the time about 22,000 Jews lived in the Ghetto, including the residents of the small towns.

A few days later the Judenrat was suddenly summoned to Dr. Ehaus, including Dr. Zinnemann and myself. We stood in the corridor and he came out to us accompanied by the heads of the Gestapo, the Police (Schupo) and the Gendarmerie, and told us that the expulsion of the Jews of the Ghetto would begin next day. The first to be taken would be those who did not work and needed help. Each one had to take his jewelry with him, and food for two days. The Ghetto was divided into sectors, and movement from one sector to another was prohibited on pain of death. The Jewish orderlies had to collect those who were to be expelled in the sector between the Baldachowka and Kopernik street. Next day at 6 a.m. those who

AUFRUF

an die männlichen Juden!

Im Sinne des Dienstbefehles des Höheren S. S.- und Polizeiführers im Stabe des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete haben sich alle MÄNNLICHEN Juden im Alter

von 12 bis 60 Jahre

in der jüdischer Kultusgemeinde-Evidenz für jüdischen Bevölkerung Matejkigasse 2 II. Stock, an nachstehenden Tagen ZUVERSICHTLICH zu melden und zwar:

Buchstabe:	A - C	am 9 März 1940
	D - G	am 10 März 1940
	H - K	am 11 März 1940
	L - P	am 12 März 1940
	R - T	am 13 März 1940
	U - Z	am 14 März 1940

Die Zuwiderhandelnden werden mit Arreststrafe bestraft.

Der Vorstand der Kultusgemeinde

Dr Kleinmann.

ODEZWA

do mężczyzn Żydów!

W myśl zarządzenia Wyższego Dowódcy S. S. i Policji przy Sztabie Generalnego Gubernatora dla zajętych obszarów polskich mają się zgłosić bezwzględnie wszyscy MĘŻCZYZNI Żydzi we wieku

od 12 do 60 lat

w biurze Ewidencji ludności przy Gminie Żyd., przy ul. Matejki 2, II. p. w następujących dniach:

Litera:	A - C	dnia 9 marca 1940
	D - G	dnia 10 marca 1940
	H - K	dnia 11 marca 1940
	L - P	dnia 12 marca 1940
	R - T	dnia 13 marca 1940
	U - Z	dnia 14 marca 1940

Niewykonanie powyższego polecenia pociąga za sobą karę aresztu.

Przełożony Gminy Żydowskiej

Dr Kleinmann.

AUFRUF

an die jüdische Bevölkerung

Im Auftrage der höheren Behörde hat die jüdische Kultusgemeinde die namentliche Registrierung der jüdischen Bevölkerung durchzuführen.

Zu diesem Behufe haben sich alle hier wohnenden Juden beiderlei Geschlechtes im Lokale der jüdischen Volksküche Matejkigasse 2. II. Stock, an den nachstehenden Tagen zwischen 8-12 u. 14-18 zu melden:

Sonntag	den 19	November	A - C
Montag	den 20	„	D - F
Dienstag	den 21	„	G - J
Mittwoch	den 22	„	K - L
Donnerstag	den 23	„	M - N
Freitag	den 24	„	O - R
Samstag	den 25	„	S - U
Sonntag	den 26	„	W - Z

Zur Registrierung ist erforderlich:

1) Name und Vorname
2) Geburtsdatum und Geburtsort
3) Stand (ledig, verheiratet, Witwer, geschieden)
4) Beruf
5) Genaue Wohnungsadresse
6) Genaue Geschäfts (Werkstätte) Adresse.

Für die richtige Registrierung der Kinder unter 16 Jahren sind die Eltern, beziehungsweise Vormunde verantwortlich.

Auf die genaue und pünktliche Einhaltung der obigen Termine und Anmeldung sämtlicher Familienmitglieder wird aufmerksam gemacht! Im widrigen Falle werden strengste Strafen angewendet.

DIE JÜD. KULTUS-GEMEINDE.

ODEZWA

do ludności żydowskiej

Z polecenia wyższej Władzy ma Gmina żydowska przeprowadzić rejestrację ludności żydowskiej.

W tym celu winni zgłosić się wszyscy zamieszkali tutaj żydzi obojga płci w lokalu żydowskiej kuchni ludowej przy ulicy Matejki 2. II. piętro w godzinach od 8-12 i 14-18 w dniach następujących:

W niedzielę	dnia 19	listopada litery	A - C
poniedziałek	dnia 20	„	D - F
wtorek	dnia 21	„	G - J
środę	dnia 22	„	K - L
czwartek	dnia 23	„	M - N
piątek	dnia 24	„	O - R
sobotę	dnia 25	„	S - U
niedzielę	dnia 26	„	W - Z

Przy rejestracji należy zapodać:

1) Nazwisko i imię
2) Data i miejsce urodzenia
3) Stan (wolny, żonaty, wdowiec, separowany)
4) Zawód
5) Dokładny adres mieszkania
6) Dokładny adres sklepu (warsztatu)

Za dokładną rejestrację dzieci poniżej 16 lat odpowiadają rodzice, względnie osoby, na których utrzymaniu dzieci te się znajdują.

Należy bezwarunkowo przestrzegać powyższych terminów i dokładnego zgłaszania wszystkich członków rodziny pod rygorem najsurowszych kar.

ŻYD. GMINA WYZNANIOWA.

Tode. (We are winning to death.) You may be a good doctor, but you are a bad strategist." Meanwhile the Jews were very happy because they believed that Hitler would be too busy to have time to think about them, and meanwhile he would break his neck.

The Price Inspector used to come and visit me even before the War against Russia began. I was silent, while he spoke all the time. He told me that most of his acquaintances in Germany had been Jews. In peacetime he had been a journalist and he felt ashamed to wear a German uniform. Once, he related, the University had sent him to Italy and Russia in order to study the influence of the Totalitarian system on education. In Russia he had a conversation with Krupskaya, Lenin's widow. He had asked her about Lenin's relations with Trotsky, and she said that they had been friendly, although their opinions differed on party matters. Once when he came home he found that his books were in disorder. They arrested him. Later they put a Swastika on his suit and silenced him.

I remember that on one occasion the Germans took the Jews out of the synagogue on the Day of Atonement — they were still allowed to pray at the New Year — and compelled them to sing: "What Ridz-Szmigly (the last Polish Chief of Staff) never managed to do, Adolf Hitler has done". The Poles laughed and were happy at our misery. This was in the 3rd of May Street — the main street. Old German soldiers said to the Poles: "You are fools. You have lost your country and your freedom and now you laugh". That made the Poles stop.

There were strange relations between the Germans with their various offices and departments. Once the Chief Commander, Field Marshal Von Brauchitsch came to review the situation. Various representatives were invited to the reception in his honour, but not Dr. Ehaus, the District Officer. On that day the Jews were not permitted to appear in the streets.

At about the same time Dr. Ehaus began to demand the erection of the Ghetto, but the Military District Commandant deferred the matter. He lived with a Jewish family, in the dwelling of Mrs. Gruenspann née Schneeweiss, whose husband, a fur merchant, had fled from the city. When the Commandant went on leave and another officer took his place, strict orders arrived from the Government Centre in Cracow to establish the Ghetto. The substitude Commandant also tried to defer the matter, but then Dr. Ehaus intervened and demanded that this decent officer should be removed from Rzeszów.

From June, 1941, the Jews were ordered to vacate their dwellings for the German officers and move to the special streets of the Ghetto. Fences and walls were erected round the Ghetto and three entrances and gates were set up. One was in Mickiewicz Street, a second in Galenzowsky Street at the Freedom Square Place Wolnaści, and the third in Kazimierz and Baldachowka Street. The Jews consoled themselves with the hopes that it would be easier for them in the Ghetto, they would be closed away and the Germans would leave them alone. In December 1941 all the Jews left their dwellings and were shut off in the Ghetto, and at the end of December 1941 the Ghetto was hermetically sealed. The Jews were ordered to wear a white ribbon on their sleeves. Anybody who left the Ghetto or went out without the ribbon was liable to the death sentence. The Ghetto might be left only on forced labour and only under the guard of Polish and German police and Jewish orderlies. Workshops were opened in the Ghetto for shoemaking, tailoring and upholstery. There were also working places outside the Ghetto and everyone preferred them, for sometimes it was possible to buy food for the children on the way, such as eggs, cheese, etc. On the way to and from the Ghetto nobody might leave the ranks. At the entry to the Ghetto the Germans put up a big notice: Danger! Epidemic! And a picture of a skull. Entry was prohibited to soldiers.

But the Jewish hope of being left alone in the closed Ghetto proved wrong. Day after day the Gestapo officials made their visits. When the Ghetto was established the Jewish Clinic outside the Ghetto was closed, and the Judenrat was ordered to convert a private house into a hospital. So we proceeded to the Ghetto area with our walking patients. At that time the District Officer Dr. Ehaus became ill and I was suggested to him as an experienced physician. Better die, he answered, "than be cured by a Jew". To our regret he became better. From time to time he came to the gate of the Ghetto beside which the Hospital stood in order to check whether anybody was smuggling food. He used to raise the women's skirts and kick them

compelled to dig pits up to their necks, and German soldiers poured sewage and filth over them.

At the outbreak of the War many Rzeszów men of military age had fled eastward according to the call of the Polish Radio, and had chiefly concentrated at Lwow. When they learnt that the Jews of Rzeszów had not been closed off in a Ghetto and were going about their affairs as usual many began to return to the city, carrying permits which their relatives had sent them, after obtaining these from the Gestapo in Rzeszów. The wellknown lawyer Dr. Braunfeld returned to town with his son-in-law and daughter thanks to a permit of the German General Staff. He was registered at the Judenrat and executed the same day. The reason was that the permit had not been issued by the Gestapo.

Dr. Elsner, a wellknown physician in our town, died in Lwow in 1941. He wanted to come back to Rzeszów but was not permitted to. His daughter was a violin teacher and her husband worked at the "Kaiser Willhelm Institute". Both of them were permitted to leave for abroad. The day she left she found her house full of flowers sent by the parents of her pupils.

The Judenrat was headed by Advocate Kleinman, and the members were Dr Benno Kahana, Hirschhorn, Spiro, Landau. The Judenrat members collected the fines imposed on the Jews of the town and fixed the shares to be paid by each of the rich Jews. Those who refused were taken into a cellar and beaten until they paid their share.

The Jews were required to pay off all the arrears in rates and taxes which had accumulated during the twenty years of Polish rule, even for people who had gone abroad. The Germans gave the Jundenrat four days for collecting the money. When 400 zloty were short the Commandant ordered two Jewish policemen to arrest four members of the Judenrat, who were shot together with the policemen.

There were also heroes who did not submit. One young member of the Haiblum family to whom the Brick Factory belonged was in contact with the Polish Underground. In spite of the torture to which he was subjected he gave nothing away to the Gestapo. They broke limb after limb, but he died in silence.

From time to time Orders and Decrees were published against the Jews. They were not permitted to walk slowly but must walk fast. They might not walk in the 3rd of May Street or Zamkowa (Palace) Street. When I once paused in the street while talking to a medical colleague I was fined. Jews were not permitted to buy vegetables before 11 a.m.

The human tongue cannot describe the horror, the cunning and deceit, the cruelty and trickery of the Germans. Even before the Ghetto was set up they proclaimed a curfew for Jews exclusively. No Jew might appear in the street after 7 p.m. Once in December, 1939, a girl rang the bell at twelve midnight and called me for a confinement. I told her that as a Jew I was not permitted to go out without the permission of the Gestapo. About an hour later the bell rang again. The girl reappeared accompanied by a German Army Major, who asked me why I was not coming to the patient. I answered him that there was a prohibition on the part of the Gestapo. "I shall give you a certificate", answered the officer. He did not know that without the confirmation of the Gestapo there was no value to any document. I trembled with fear as I went to the patient.

In 1940 every Jew was liable to forced labour. Those who were exempted had to pay the Judenrat in order that someone else might work in their place.

In 1941 it was already known that the Germans intended to put the Jews into a Ghetto which was about to be erected. From February, 1941, German regiments, trains with equipment and ammunition passed through Rzeszów day and night, moving towards the East. The soldiers had a German marching song which went something like this:

The Jews are running to and fro
And down to the Red Sea they go.
The waves close over their head
The Jews are good and dead.
The world is quiet too,
One, two three.

The Germans said that they were going to the Balkans. If anybody suggested that they were going to Russia he was sent to Auschwitz.

On 21st June, 1941 a German Major of the Garrison Forces informed me that war had broken out with Russia. When I said that with the way things were going and the German successes in the West, there were prospects that they would soon be in Moscow, he answered: "Wir siegen uns zu

Generalgouvernement
Distrikt Krakau
Der Kreishauptmann in Reichshof (Rzeszow)

POLIZEILICHE ANORDNUNG

über eine Einkaufsbeschränkung auf Märkten für Juden

Für den Bereich der Stadt Reichshof (Rzeszow) wird angeordnet:

§ 1.

Der Einkauf auf den Märkten der Stadt Reichshof (Rzeszow) ist den Juden ausschliesslich nur in der Zeit von 11 - 13 Uhr gestattet.

§ 2

In der übrigen Zeit dürfen Waren jeder Art nur an die arische Bevölkerung verkauft werden.

§ 3

Zuwiderhandlungen gegen diese Anordnung werden gemäss der Verodnung über das Verwaltungsstrafverfahren vom 13. 9. 1940 (V. Bl. GG. I. S. 300) mit Geldstrafen bis zu 1000 Zloty oder entsprechenden Haftstrafen geahndet.

ZARZĄDZENIE POLICYJNE

o ograniczeniu zakupów na rynkach przez żydów

Dla obrębu miasta Rzeszowa zarządzam:

§ 1

Zakup na rynkach miasta Rzeszowa przez żydów jest dozwolony wyłącznie tylko w czasie od godziny 11 - 13 - tej.

W pozostałym czasie, towary wszelkiego rodzaju mogą być sprzedawane tylko ludności aryjskiej.

Przekroczenia niniejszego zarządzenia będą stosownie do rozporządzenia o postępowaniu karno-administracyjnym z dnia 13. 9. 1940 (V. Bl. GG. I. S. 300) karane grzywną pieniężną do 1000 Zł lub odpowiednią karą aresztu.

Reichshof (Rzeszow) den 27 6 1941

Der Kreishauptmann

gez. **Dr. Ehaus**

An die JÜDISCHE BEVÖLKERUNG!

Auf Grund der Verordnung des Herrn Generalgouverneurs vom 24 Jänner 1940 ist das gesamte jüdische Vermögen anmeldepflichtig.

Die bezüglichen Anmeldescheine werden im Lokale der Evidenz der jüdischen Bevölkerung Matejkigasse 2. II. Stock, ausgegeben und sind genau und gewissenhaft in der deutschen Sprache auszufüllen und längstens

bis 16 März 1940

rückzuschliessen.

Die Überschreitung des obigen Termines sowohl unrichtige Angaben im Anmeldungsschein wird mit Geldstrafe bis zur unbegrenzter Höhe, beziehungsweise mit Gefängniss bestraft.

Der Obmann der Kultusgemeinde

Dr Kleinmann

Do LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ!

W myśl rozporządzenia Pana Generalnego Gubernatora z dnia 24 stycznia 1940 nakłada się obowiązek zgłoszenia majątku żydowskiego.

Odnośne zgłoszenia wydaje się codziennie w lokalu Ewidencji ludności żydowskiej przy ulicy Matejki 2. II p. i należy je - po dokładnym i sumiennym wypełnieniu w języku niemieckim - zwrócić najdalej

do 16 marca 1940.

Przekroczenie powyższego terminu i zapodanie nieścisłych danych pociąga za sobą kary pieniężne w nieograniczonej wysokości, względnie areszt.

Przełożony Gminy Żydowskiej

Dr Kleinmann.

Every Wednesday I submitted a report to the District Officer.

On one occasion I was away from home for a few days. When I came back I found an S.S. Officer of the "Death's Head" Regiment in my home. I found it proper to go in and tell him that he should not make a mistake, that Dr. Alexander Heller was a Jew in spite of his German name. "It's all the fault of the Jewish Government in Moscow," he yelled. I asked him how he could say such a thing when he himself knew that Polish Jewish refugees were running away from the Russian Occupied Area and returning to the German Zone. And what was the logic in the Russian-German Treaty, which meant that a Jewish Government in Moscow was making an alliance with Hitler who wanted to exterminate the Jews?

The Germans changed the name of Rzeszów, to "Reichshof". The main Jewish street had carried the name of King Kazimir since the days of the Austrians when the Polish Municipal Council had given the street the name of the King who had treated the Jews well. Now the Germans called it the Goethe Strasse. When the District Officer was asked whether it was impossible to find some more suitable street for the great German poet, he answered that it was a temporary name and the street would soon become the Ghetto Strasse. That was sarcastic and macabre German humour. He once said, when he felt humorous: "During the Spanish Civil War two wounded Spaniards lay next to one another in hospital. One of them was a Red and the other was one of Franco's Fascists. The Communist said to the Fascist: "Why do we need all this slaughter? We belong to the same race, the same country, why must we have all these thousands of victims and all this suffering and destruction? "You are quite right", answered the Franco man. "All this calamity has come about because of the Jews." "How is that?" asked the Communist. "There aren't any Jews in Spain!" "That's the whole trouble!" answered the Fascist. "This dreadful mishap has come about among us just because there aren't any Jews here. They are to blame, for if there were any Jews in Spain we would be murdering them instead of you."

The first expulsion began. In the corridor of my house I saw a German Police Sergeant who was weeping and said: "I have a father and a mother, a wife and children. How can we be so cruel to children! The world will be right when they say that the Germans are a barbaric people." But that was only during the early days.

In 1940 the Jews still lived in their own dwellings and could go on with their regular business. They chiefly suffered from house searches and from being kidnapped for forced labour. In 1941 Jews could still be admitted to the General Hospital.

I was afraid that Gestapo Doctors and even Jews might denounce me. Once ten girl students who were working on the road and were all swollen with sun-stroke came to me. I gave them a certificate for three days' leave. Then Pablu, a German from Vienna who was the new Mayor, intervened and ordered the Polish physician Dr. Maurer, to examine them again. Luckily the Polish doctor confirmed my decision, and gave them five days' leave instead of the three that I had approved.

At the end of 1940 there was an epidemic of Dysentery in town, which had many victims. This was before the Ghetto was established. The Jews were afraid to go to the doctor. Dysentery cases were put out of their homes and sent to hospital, and their families also had to leave their dwelling which were disinfected. During the disinfection all the household belongings were stolen. The Jews still valued their household belongings, because they did not know yet of the final solution that was waiting for them.

It was proposed to set up special huts for the patients in the village suburb Pobitno. At the meeting which dealt with this proposal those present included the District Officer, the Chief Army Medical Officer, the Mayor and I. They all sat round the table but I was not given a chair and had to stand during the meeting.

The proposal to transfer the Jews to Pobitno was made by the Polish Municipal Health Officer Dr. Nieć, a wellknown anti-Semite and Nationalist, who changed his attitude for the better when he saw the cruelty of the Germans. I had concealed the epidemic as much as possible because we had no Bacteriological Institute to examine the cases. This was dangerous because German Officers lived in the homes of wealthy Jews. The whole city was in a state of fear. The Jews were steadily maltreated. Day after day they were kidnapped and sent to a labour camp at Postakow. The rich ones paid bribes and ransom money. The forced workers were

An die Judische Bevölkerung !

Über behördliche Anordnung müssen, ab

MONTAG, DEN 27 NOVEMBER 1939

alle jüdischen Geschäfte mit dem David-Stern versehen sein; derselbe hat ein Ausmass von 23x23 cm aufzuweisen und ist gut sichtbar sowohl an der Eingangstür, als auch in jedem Auslagefenster anzubringen.

Die Nichtbefolgung obiger Anordnung wird strenge bestraft.

Jüdische Kultusgemeinde.

Do ludności żydowskiej !

W myśl rozporządzenia Władzy winny wszystkie sklepy żydowskie być od

PONIEDZIAŁKU 27 LISTOPADA 1939

zaopatrzone w Gwiazdę-Dawida.

Gwiazda Dawida winna mieć rozmiar 23x23 cm i ma być umieszczona w sposób widoczny zarówno na drzwiach wejściowych lokalu jak i w każdym oknie wystawowym.

Niezastosowanie się do powyższego zarządzenia pociągnie za sobą surowe kary.

Gmina żydowska.

The last journey

mans started to catch Jews for forced labour. In spite of this the Jews began to go about their business for they hoped that the War would soon be over. There were rumours that British aeroplanes had been seen in the neighbourhood.

At the end of October, 1939, the Germans appointed Dr. Kleinman as Chairman of the Judenrat, and Dr. Benno Kahana as the Vice-Chairman. Dr. Kahana informed me that I, together with our locally well-known Dr. Zinemann (the father of the famous Hollywood film producer Fred Zinemann) must report to the Gestapo office. There we found many Jews already waiting. My turn came and I entered the room of the Kommissar. He ordered me to serve as Chief Physician and Director of Health Affairs to the Jewish Community, while Dr. Zinemann was appointed my assistant. I decided to avoid this and proceed to Przemysl which was in the Russian Zone. At home I said that I was going to Cracow. In the train I saw Tarnow Jews wearing a green Magen David. We left the train before reaching Przemysl and went on by waggon. On the way we met Jews coming back from there who told us, "Merciful Jews, turn back and don't go on." But we continued and reached the bridge over the River San, where tens of thousands of Jews and Poles were waiting. The Germans beat them and kicked them and cut Stars of David in the flesh of the Jews with knives. When we were on the bridge a German Officer ordered us to return because the Russians would not agree to accept us. We went back by train without tickets. At Jaroslaw they began to drive the Jews out of the carriages, but my wife and I were fortunate and we stayed on the train. At the Rzeszow station the Gestapo detained all the men. But since I was the Chief Physician we were permitted to leave the station and return home. There we found three Gestapo men who welcomed my wife by yelling: "Judenschwein," and "Jewish sow". I showed them the railway ticket to German Przemysl and they let us be.

In the morning we were awakened by the bell ringing at the door. Gestapo men came in and wanted to confiscate the sofas. When I told them that a German Officer lived there, they apologized and went away.

The Jewish Hospital of which I was Director was requisitioned and turned over to the German Army. I was required to look after the sanitary and health conditions of 16,000 Jews who were then living in Rzeszów. There was an epidemic of dysentery in the town and the Germans accused me of not taking any steps to stop it. When the epidemic died down they complained that I was hiding the fact. Until 1941 Jews were still admitted to the Polish Hospital which was directed by Dr. Hinze, with Dr. Drobniewicz as his assistant. They were both decent men who accepted Jewish patients withouth any special payment.

One cold day in December, 1939, thousands of Jews were brought to our town from Kalisch. They had been kidnapped from their homes and brought in their nightshirts and pyjamas. They were given quarters in the Synagogues and the Old Barracks.

After the Jewish Hospital had been requisitioned I arranged an Out-patient Dispensary (ambulatorium) in Mateiko Street and made use of the instruments and appliances of the doctors that had run away. When they took the city the Germans had taken the woman dentist Dr. Yeshower and the Judge Dr. Kesler as hostages together with the Opera singer Horner. Afterwards they released them for a ransom. In December 1939 I received an order from the S.S. Police Commander in Cracow to examine all the Jews between 16 and 55 and see if they were fit for work. I was so frightened that I was confused and did something childish. I went to the District Officer and asked him innocently what work was meant in the Order? He asked me what I meant. I said I had received an Order to check the physical condition of the Jews, but it was hard for me to do this without X-ray apparatus. He fumed at me: "Do you want me to send your Jewish mob to be inspected in Berlin?" When I asked for permission to send special cases to the Polish Hospital he answered: "I have my responsibility and you have yours, and if I find you have done something wrong, I don't need to tell you how you'll finish up." And he drove me out of his office.

So I began to examine the health of the Rzeszów Jews. They were all ordered to register at the Labour Office, men and women alike, and I had to check their physical capacity. In doubtful cases I asked permission to send them for radiological examination at the Municipal Hospital. Usually I received a negative reply. My companions examined and I signed. I was responsible for all the mistakes.

Dr. Asher Aleksander Heller

THE DESTRUCTION OF THE JEWISH COMMUNITY OF RZESZOW

I completed my medical studies in Vienna. In the year 1930 I settled in Rzeszów where I obtained a post in the Polish Hospital as an Ear, Nose and Throat Specialist. When the War broke out in September, 1939, I also undertook to be the Director of the Jewish Hospital which had been set up a few years before the War with the aid of American Jews who came from Rzeszów. At that period Hitlerist Germany and Poland had established close relations. Anti-Semitism had become widespread among the rulers. Rzeszów was a centre of military industry, and Poles who were brought there from the Posen District were all full of hatred for the Jews. The Jews were afraid to walk or pass through the Polish quarters and kept away from the Krakowska Street.

The Jews hoped that there would not be any war but I was in despair, together with my friend Dr. Schlager, a highly cultured lawyer in our city and a student of Spinoza. The Poles were afraid of Hitler, but were pleased because he was "solving the Jewish Problem", and they would be finished with the Jews. Jewish intellectual circles played with the hope that it was impossible to imagine that the German rulers would exterminate 3 ½ million Jews, men, women and children. But when they arrested the wife of Dr. Schmelkes and she had to pay a million zloty as ransom, the indifferent, the well-to-do and the intellectuals began to speak in another fashion. "We are lost", they all began to say.

Before the Germans entered Rzeszów they bombed the armament factories. The astounded Poles argued that this must be a mistake. The bombing of the city caused many victims and the Jewish Hospital became full of wounded. I did not wish to leave my patients, but under orders from the Polish authorities I left the city together with Polish physicians and we moved eastward. Everybody was dreadfully afraid. Tens of thousands ran away and filled all the roads. We reached Przemysl and found no Jews there, and we continued to Sambor. There I was awakened in the morning by the terrifying news that the Germans had come.

During the first two days they left everybody alone. On the third day they mobilised the Jews to clean the streets. The Rzeszów men asked me to go to the German Commandant and ask permission for the Reisha people to go back to their own city. "Better to clean the streets of Rzeszów than those of Sambor", they argued. In their own city they hoped they would be able to arrange matters with the rulers. The Commandant informed me that we could return to Rzeszów without any permit, but we must go by the main road. I joined the group of Rzeszów men who went back. This was in September, 1939. We reached Przeworsk and there we got waggons to take us the rest of the way. Men belonging to the Todt Engineering and labour units ordered us to get out of the waggons, take off our clothes, hand over our razors and shaving blades and money. (They claimed that the Jews had killed a German Officer with shaving blades) They shared our money out among Polish workers who were repairing the bridge. When we reached Rzeszów at last we found the city under German military occupation, with Swastika flags flying from all the public buildings. I did not return home but to the "Teppergessel" (Potter's Alley) in order to be in a Jewish Quarter. I let my wife know that I had come, and she informed me that I could return to our home where two officers from Vienna had already taken up their quarters.

In the afternoon I was visited by Gestapo men. I gave them my watch and they went away. German officers preferred to find quarters in the homes of well-to-do Jews, chiefly because they could talk German there. The Gestapo did not bother those families very much. But a few days later the Ger-

MILLENIA HENCE

MILLENIA HENCE, on our Lord's eternal earth
Nothing will endure, nothing of you or of me,
And, perhaps, nothing of Word and Song,
Only: our martyrs will be unforgotten;
Generations yet unborn,
Parchment-scanning, will remember.
Nineteen Thirty-Two; the tyrants
Hitler, Himmler, Goering, Goebbels
Rose to brandish torch and sword
Over peoples, lands and seas.

Peruse the Scroll of our Lamentations,
This was our martyrs' Sanctification:
Poland—gallows—ghettoes,
Rumania — the stake,
Russia — mother ravished before daughter,
Dachau — father burned in sight of son...
Warsaw, Vienna,
Kiev and Vilna,
German Berlin...
Holy scrolls and temples burning,
Ancient heritage—aflame!
Weeping children, belly-swollen,
In Jewish rags, with pallid faces,
Lost on fugitive world crossroads,
On ships, mid sea — calling: Lord!

Millenia hence, this our scroll will be changed,
Sadder by far than Jeremiah's!
Matrons strung upon the gallows,
Calf-like, naked. Their children —
Oh God, those little graves!
Oh, not Warsaw, not Lodz, not Brody,
But the spilt blood of our dead kinsmen;
Abraham, Solomon, Moses, Zebulun...
Not Amsterdam, Prague, Berlin,
But... chaste daughters of the Covenant...
God! Their cry for mercy unto You
Still gleams from their glazed eyes!

Millenia hence, on our Lord's eternal earth
Nothing will endure, nothing of you or of me ,
And, perhaps, nothing of Word or Song,
Only: SCRIPTURE, WORLD AND GOD
And, most piteous: THIS SCROLL.
These alone will endure
Millenia hence.

By Berish Weinstein.
Translated by Yacob Sloan

industry — which was the main aim of the Movement for National Liberation of Polish Jewry.

4. *Number of Persons belonging to Parties and Movements*

	Members
1. The General Zionist Organisation	720
2. Poalei Zion	220
3. Hashomer Hatzair	170
4. Hanoar Hazioni "Akiva"	190
5. Revisionists and Beitar	280
6. Mizrahi	300
7. Agudat Israel	350
8. Supporters of the Polish Regime (Sanazia & Reb Asher Silber's group)	750
9. Communists	300
	3,320

Each of these movements had two or three times as many supporters as registered members. The rest of the Rzeszow community were non-political. During the elections to the Polish Seim in the Twenties and the early Thirties (3 terms) a Zionist delegate, Dr. Osias Thon, Chief Rabbi of Cracow, was always elected. This choice undoubtedly reflected the political image of Rzeszow.

In the years 1936—1939, the Eve-of-war years, the Polish Government started basing the national economy on new foundations, aiming in the direction of an autocracy. This tendency found expression in the erection of very large government industries ("Stalowa Wolla") which were closed to Jews. Owing to this development Poles from the Posen Region began to flood Rzeszow, and national Jewish unity began growing stronger. The "Agudat Israel" headed by Rabbi Aharon Levin, as well as the supporters of Reb Asher Silber, Head of the Orthodox Community, began to show their interest in the Land of Israel and the idea of rebuilding of the country, which was in accordance with the political inclinations and public opinion of the ordinary Jews at that time.

In 1939 the Rzeszow Jews were represented by delegates with national Jewish convictions on the Rzeszow Municipality. In 1948, while I was in exile in the U.S.S.R., I met Reb Asher Silber in Czernowitz and had a number of talks with him. He told me that in 1939 he was well informed on Palestine matters and was "almost a Zionist", and expressed his desire to immigrate to Israel. But he never managed to attain his ambition, and died in Czernowitz. It may be stated that the majority of Rzeszow Jews were nationally-minded, apart from a small minority of the Hassidim or followers of the Rebbe of Kołoshitz and similar groups on the one hand, and the Jewish Communists on the other.

The annihilation of Polish Jewry has undoubtedly affected the development of the young State of Israel. The destruction of the immense reserve of 3½ million Polish Jews has considerably slowed down the development rate of the young Israel, its economic and military power.

Twenty-three years have passed since the unforgettable period of terror. Of the 30,000 Jews who remained in Poland, approximately 200 Rzeszow Jews are left. The last Jew to reside in Rzeszow, Engineer Janek Rogovsky (Horn), who acted as General Secretary of the Communist Party in the Rzeszow District, immigrated to Israel with his family in 1958.

When I visited Warsaw in 1963-64 I heard of a group of Communist Jews from Rzeszow who held high posts in the economic and social life of the People's Republic of Poland. They included the brothers Alster, the brothers Wistreich, Engineer Tennenbaum, Milard (General Górecki), Roman Karst (Tuchman) — a small list of Rzeszow Jews who had dedicated their lives to the People's Republic of Poland and held decisive and prominent offices during Young Poland's of development.

In 1963 I visited the grave of Aharon (Arthur) Wang, Deputy Chairman of the Planning Committee in Warsaw. In 1964 I had a conversation with his colleagues, who did not hesitate to say that Arthur Wang's name had been completely forgotten. Yet Arthur Wang had been one of the chief organisers of planning in Modern Poland.

In the years 1963—64 I also witnessed a number of behind-the-scenes incidents and underground activities on the part of Antisemitic Stalinists in the Polish Communist Party. They demanded the removal of all Communist Jews from positions of power and influence in Government.

That is the final echo in the tragedy of Rzeszow Jewry.

Manes Fromer

THE DEMOGRAPHY OF RZESZOW JEWRY IN 1939

It all went up in flames. The earth swallowed everything. Today, twenty-three years after the annihilation of the Rzeszow Jews, it is difficult to reconstruct the precise set-up of the town in 1939, on the eve of the terrible destruction. But it is well worth going to the trouble of collecting the thousands of fragments of data and facts from the period between the two World Wars, and of trying to answer the question: who was wiped out in Rzeszow, one of the thousands of towns and villages inhabited by Polish Jewry?

Statistical figures have been obtained from the Jewish press in Poland as well as data from Jews who remained alive, and who remember the situation, also by comparing the state of affairs in Rzeszow in 1939 with that other Jewish communities in Poland where statistical documents were miraculously preserved. In this way the following picture is obtained:

1. *Demographic Composition ot the Jewish Population of Rzeszow in* 1939.

Total number of inhabitants 34,600. Jewish population 15,000. Jewish families 4070 (an average of 3.8 persons per family).

Jewish children, 0—14 years old	3,700
Youths, 14—18 years old	1,100
Adults, 19—65 years old	9,030
Adults over the age of 65	1,070
Disabled persons	300
	15,200

2. *Cultural Composition of the Jewish Population in* 1939

	Percentage
University graduates	5.5
High School education	12.0
Elementary School	66.0
Traditional education (Talmud Torah, Yeshiva)	11.0
Illiterate	5.5
	100

3. *Employments of Rzeszow Jewry in* 1939

No. of persons of working age — 8,620

Labourers and hired workers	2,400
Wholesale merchants	200
Retailers	550
Artisans	600
Free professions	400
Housewives	3,400
Manufacturers	70
Religious officials	150
Students	350
Unemployed	500
	8,620

From the above data based on realistic estimates and first-hand information, it appears that the demographic structure of the Jews in Rzeszow was no different from that of the Jewish population, while their educational standard was no lower than that of the neighbouring Polish population. Rzeszow was not an industrial town but a commercial centre. The Jewish merchants, however, constituted percentage of close on 15% of the economy, as against 30% labourers and hired workers who we see were twice as many. This situation resembled the normal occupational structure of other commercial centres in Silesia of the Posen district, which had no Jewish population.

On the basis of data received from the Zionist Federation in Rzeszow, as well as Jewish Youth Movements — data which are well engraved in my memory as well as in talks with the surviving members of *"Hehalutz"*, *"Hashomer Hatzair"*, *"Hanoar Hazioni"*, *"Beitar"*, etc., I was able to establish that during the Twenties and up to 1939 over 3,000 youths attended vocational courses. These youths came from trader-class families, and over 600 of them immigrated to Israel. The numbers would have undoubtedly been far greater had it not been for the restrictions imposed the Mandatory Regime in Palestine. It is a wellknown fact that "productive labour" was the ideal of the Jewish people in the cities and the towns of Eastern Europe who aimed at agriculture rather than trade and

enment literature on the sly. They would read the "Lemberger Tageblatt" or the Hebrew "Hamitzpeh" in the open. Young married women removed the kerchiefs which had covered their heads and replaced them with wigs. Young girls had begun to attend Polish schools, whereas the boys continued studying at the traditional 'Heder" and went to a private tutor to learn Polish.

At the time of the outbreak of the First World War it was possible to see the beginnings of progress and education among the younger generation. The locked citadel was forced open by the whiplash of the National Movement, the immense inrush of Zionism and the Haskala, and the town walls collapsed. The twnspeople, both young and old, would have to go to large towns for business transactions. There they saw the new way of life, which influenced their own behaviour. Large families sent their children to the cities or abroad to America. Girls married bridegrooms from the district towns, and the community lost its uniformity. The processes of internal migration left their mark and brought continual changes. It was a slow process, but a man who had been away from the town for twenty years could clearly see the transformation.

Yet despite these changes the small town was still a tower of strength and fortitude in its adherence to the vital and elemental Jewish culture. It was a barrier and a dike against the assimilation and intermarriage which raged in larger centres. The hidden light of Israel's ancient heritage shone in the small town, that light which nurtured Jewish lives for so many generations. That light of life was extinguished by the German invasion in hundreds and thousands of Jewish settlements throughout Poland and Eastern Europe.

* * *

I would like to recall the names of some of the communities that vanished in the Holocaust.

There were dozens of towns, hundreds of villages around Rzeszow, hamlets swarming with Torah and toil, with their prayer-quorums, communities, Rabbis, Hassidic Rebbes, community leaders and ordinary day-to-day Jews. A few memorial books have been published by the survivors of some communities. Among these I can name memorial books for Lancut, Dembitz, Gorlic. The survivors of a few other communities are preparing further publications in memory of their places of origin.

I still hear those dear names I used to hear in my youth, the communities and towns in which relatives, acquaintances and friends used to live. I awaiting for the day when the Memorial Authority of "Yad Vashem" will publish the "Register of the Jewish Communities" which have had no one to publish their memorial volumes. Here I am listing a number of towns of the Rzeszow District whose Jews perished, with the number of Jews living in them according to the Government Census of 1921.

Town	Jews	Total population
Glogów	648	2291
Blazow	230	5123
Dynow	1273	2727
Ticzin	957	3095
Czudec	332	940
Sokolow	1351	3515
Strirzów	1104	2188
Przeworsk	1457	3371
Kolbyszow	1415	2900
Kanczuga	967	2396
Ranizów	278	1562

The Cemetery at Sooklow, 1965

between the rivers Wisloka-Wislok-San, which was a Polish — Catholic neighbourhood with no Ruthenian influence. This, despite the fact that 700 years ago this district belonged to Ruthenia or "Red Russia".

The smaller a town and the smaller its Jewish community, the more conservative and religious were its members. There were entire settlements where not a single youth or married Jew shaved his beard. This, at least, is the way I remember things at the beginning of the century.

An ancient air of countless Jewish generations enwrapped the town. On weekdays, at dusk, when the day's cares and business worries were over, the festive Jewish atmosphere would descend upon it. Many of the mannerisms and habits of 18th century Poland still clung to Rzeszow and elsewhere, and people used to say: "Just as in King Sobieski's days". The Jews were concentrated in separate quarters, which formed "extra-territorial reservations" of a sort.

They differed in their way of life from all the surrounding peoples — in clothing, language, food, beliefs and opinions, morals, customs and manners. The language of the Jews was Yiddish juicy and lush, a rich German dialect of the 14th — 16th Centuries which had been brought to Poland in the Fourteenth Century in the days of Casimir the Great, after the persecution and expulsion of Jews during the time of the Bubonic Plague (Black Death) that had prevailed in German-speaking territories. These wanderings of the Jews from the west to the Slavic east went on for hundreds of years bringing with them fresh German dialects which helped to influence the Yiddish language. Yiddish was also studded with phrases from the Bible, the Talmud and the Midrashim. Expressions such as; "Adraba, Kal Vahomer, Mai Nafka Mina, Meila, Hafleh vafeleh, Neisi Sefer Venehezeh", etc., were common in the daily language of the learned and the elders. Polish, the language of the country, was not particularly familiar to the Jews, apart from the women who helped their menfolk by attending to all business matters and handled all negotiations with the Polish public and the officials.

In my mind's eye I can still see my town at the beginning of the century. I used to visit the town of Kanczuga in the summer. I would travel by night in a wagon loaded with goods through the forests surrounding Lancut, Blazow and other towns. When I arrived on a Friday afternoon I could immediately feel the atmosphere of holiness over the town. The sun was setting in the west. The chanting of passages from the Song of Songs could be heard from every house. Fathers and sons, grandfathers with grandchildren, would start out for the Bet Hamidrash to welcome the Queen, Shabbat. The scene in the street was uniquely, remarkably colourful. Jews wearing silken gowns with "Shtreimelech" on their heads and beards and earlocks, would hurry to the synagogues. Black, brown, yellow and all shades of red abounded. Here and there a gleaming white beard or greyish hair might be seen. Occasional drops of water gleamed in the beards from the baths they had only just taken.

Copper and brass candelabra were hanging from the ceilings and their candles threw a festive glow on the praying faces.

The Prayer-leader, wrapped in his prayer-shawl would start with "Come let us sing to the Lord", and the worshippers would burst into a roar of fervour. Everybody swayed back and forth like forest trees in a storm, and sang "Then all the trees in the woods shall sing... The rivers clap their hands, together the mountains shall sing..." it was impossible not to be swept in this joyous stream of ardour! "Light is scattered for the righteous, and joy for the upright at heart"...

Saturday morning on a summer day. The sounds of those checking the Weekly Portion of the Pentateuch could be heard from every house. The notes of the traditional Cantillation of the Bible passages resounded in the air and the fulfilment of the ancient rule: "Read the Portion twice in Hebrew and once in Aramaic" filled it with flavour and charm. A few hours later the procession of mothers and fathers from the synagogue, Bet Hamidrash and Kloyz would begin, the women wearing coloured "Turkish" kerchiefs and carrying their own Judaeo-German proyerbooks.

Over the years western winds had also blown in the towns. But they hardly managed to shake the pattern of life there. The Rabbi, the Hassidic Rebbe and his Hassidim safeguarded its walls against the outer world. Yet the past gradually gave way. The young men taken for military service in the Austrian Imperial army were partly responsible. For when they returned there was a discernible change in their appearance and clothing. There were already some young men who trimmed their beards slightly, wore a tie and read the Haskala or Hebrew Enlight-

Dr. Moshe Yaari Wald

TOWNS AND SETTLEMENTS IN THE RZESZOW DISTRICT

Dozens of towns and hamlets surrounded the Rzeszow community, adorning it like a row of pearls. These communities, both large and small, perished in the terrible flame of the Holocaust. Hundreds and thousands of Jewish families had lived their lives there for generations and the Jews who had lived their intense lives in these villages had filled the streets and town squares, leaving their Jewish mark upon them. It was from these small communities on the outskirts that even the larger Jewish community of the District town Rzeszow absorbed vitality and originality. This also applied to other District towns in Galicia and Poland, which absorbed so much from their Jewish peripheries.

Jews in the small towns often numbered close on half the general population, so in order to prevent any local Jewish majority the Polish authorities would often anne, neighbouring, predominantly Christian, villages to the town. This practice was also common in the days of Austrian rule in Galicia.

There is not the slightest vestige left of the Jewish towns, hamlets and villages in the District of Rzeszow. Everything was consumed in the furnaces or the mass graves in the Polish woods. Very few of the survivors have found shelter in Israel or the Americas — and they had neither the strength nor the means to set up a memorial for their communities or tell future generations of past history and the fate they underwent in the days of the Holocaust. Let us, remnants of the Rzeszow community, therefore carry out this holy task, this last act of true kindness. And for this we shall recall the memory of the communities around our town.

The municipal authorities in Poland itself have inherited the property of their Jewish neighbours and inhabitants who lived among them for hundreds of years. But they have not initiated the erection of memorials on the sites of the cemeteries which were ploughed over and left without tombstones. Those tombstones had been removed and turned into stones for road and house construction. In the Glogow Forests, where the murderers issued instructions for digging holes and trenches to bury the bones of Jewish victims, a memorial stone has indeed been placed to commemorate the victims of the Nazi fiend. But on it there is no mention of our nation, the nation of the slaughtered people. Let these lines therefore serve as a modest stone marking the memory of our martyrs.

CULTURAL PATTERN AND WAY OF LIFE

Most Jews of the small towns made their living by commerce and craftsmanship. On fair-days farmers would come to town from neighbouring villages to sell their agricultural produce and buy manufactured and trade goods, shoes and clothing. Jewish craftsmen worked as tailors, shoemakers, ironsmiths, locksmiths and similar trades necessary to both the urban and rural populations. There were Jewish carpenters, leatherworkers, saddlemakers, ropemakers, furriers, barbers, watchmakers, engravers, goldsmiths, tinsmiths, etc. There were also Jewish families who were connected with agriculture and the preparation of Kosher milk products. Jews worked as barmen, manufactured and sold alcoholic drinks, and some owned inns. There were yet others who made a living as money-changers, pawnbrokers, or buyers of agricultural produce such as fruit and eggs, which they exported to countries in Western Europe. Another wellknown Jewish trade was waggoneering, and the Jewish "wagonner — Baal Aguleh" has won considerable fame in Jewish folklore and literature.

Most Jews lived in wooden houses, but some of the wealthier built themselves houses of stone. Their dress was traditional: Felt hat, black kaftan, sandals in summer and boots in winter The Jew wore his cap at home and at work. On Saturdays and holidays they would wear a long silken coat ("the kapote"), and on their heads a "Shtreimel" or "Kalpak" and a sheep-skin coat ("Tilip"). Practically all men had long beards and earlocks. There were a few "more modern" towns with regional Courts. These towns could also boast of Jewish lawyers and a handful of free professionals, such as doctors, pharmacists and dentists who dressed and behaved like people in Western countries.

This way of life was very similar in all small towns in the outlying districts of Central Galicia

Hashomer Hatzair members

Hanoar Hatzioni, 1932

The best and most beloved fighter was Wilus Grauer, feather-weight boxer. He won the championship of Lwow, and indeed the championship of Poland; for he twice fought the champion Rotholz of Poland, and twice tied him. One can say that he actually won both times. During the war he was in Russia, where he is reported to have boxed in the Russian Championship League.

Also known was Akerman, who likewise held the championship title of Lwow. Moskowitz held the championship title of Kattowitz, while the very popular Lipshyc (Gdynia) was a heavy-weight boxer.

VII. Thanks to the endeavous of H. Weinbach, who was the Vice-President of Bar Kochba, and B. Unger, who is now in Kibbutz Givat Brenner in Israel, free performances were staged every Friday. At such times talented members performed at whatever they could do best. For example, there were Klara Schindler, Fajga Schwefel, Hesiek Weichselbaum, Edek Metal, Shlomo Wintergrün, and I, along with Max Mandel, who was the conductor of the orchestra.

Max Mandel played a big part in these productions. He organized an orchestra of sixty people and trained them to function like a machine. He himself arranged and selected all the music for the revues. He also wrote the music for Nahum Sternheim, who was a composer of Yiddish folksongs. I remember several occasions at Max's house when Nahum Sternheim was present. Mr. Sternheim sang the melodies and Max played them on the piano and recorded them on paper. Nahum Sternheim's songs have been sung in practically all the Yiddish theatres. His good-natured face was always smilling, even though he was as poor as a church-mouse and barely had a crust of bread at home.

From our amateur performances we soon realized that there was enough good material in Bar Kochba to start a Dramatic Club. So we began to organise such a group.

The first and oldest participants of the Dramatic Club, Ź.T.G. Scena were: Joseph Heiblum, Henek Fuchs, Chaim Sack, Henek Eimer, Goldstein, Shlomo Wintergrün, David Grünspan, Heshek Weichselbaum, and others. The women were: Klara Schindler, Miss Lam, Fajga Schwefel, Dozia Abramowitz, etc. Later Eddie Metal, Merel, Schwebel, Mikolajewicz, his wife, and others joined.

The dramatic club performed the best known plays written by Jewish playwrights, revues, and Goldfaden operas. Indeed the famous Jewish director, David Sherman, had to be secured to select and direct our plays.

As a member of the Club I went to rehearsals and participated. Everyone took their parts seriously and went to great lengths to make the play a success. One of the most beloved was Shlomo Wintergrün.

Yet another place where the older and younger people gathered was the "Dom Ludowy", founded by Dr. Tannenbaum. As stated previously, this contained a library, which was always full of people and so silent one could hear one's own breathing. Indeed cultural life in Rzeszow was at an extremely high level, and every one who comes from there has good reason to be proud of the city where he was born.

Front row from right: Moshe Tuchfeld, Regina Sturmlaufer, Jaacov Berglas.

Middle row from left: Rosenwaser, Jechiel, Friedman, Yaacov Goldman. ——, Kripel

Back row, from right: Naftali Baum, Malka Friedman, Chaim Plutzer.

Bnei Zion members in 1934.

The "Scena" Dramatic Circle

Seated from left: H. Reich, H. Fuchs, K. Shindler, Wider, Joseph Tuchfeld, D. Grünspan; Standing from left: Meler, H. Sak, S. Strasberg, Meller, M. Fränkel, F. Wintergrün, J. Mohl, H. Weichselbaum, M. Mohl, H. Eimer, Lamm, D. Wachspress.

pinnacle of its growth. During this period the group had:

1) a Soccer team;
2) a Ping-pong team;
3) a Chess team;
4) a Bowling team;
5) a Tennis team;
6) a Boxing team;
7) a Dramatic club (Ź.T.G. Scena);
8) an Orchestra.

I. The Soccer team was indebted for its start to Joseph Heiblum, who was a soccer player from Resovia. He was the team's first captain. During this time the team prospered so that it could afford to play the best soccer teams in all of Poland. Even Resovia, which was much older than we were, was not able to engage those teams. Indeed the Polish Soccer League even engaged a champion team from another country for Rzeszow, to play a combination of the teams of Bar Kochba and Resovia.

II. The Ping-pong team also distinguished itself, winning one game after another. It travelled to Przemyśl, Lwow, Krakow, and Jaslo for tournaments. I remember a truck being rented with which the team, with its loyal followers, journeyed to games. Neither wind, cold, nor rain frightened or kept us away.

III. The Chess team also distinguished itself, but unfortunately I can say no more, for I did not participate in it.

IV. The Bowling League grew from year to year and also formed a female team. Every year who was crowned king. The first king was Wurn, we had tournaments from which emerged a champion who was truly an amazing player. Mrs. Feldmaus was the only Queen. She bowled as well as any man.

I remember several other members: Geno Dornfest, Joseph and Moniek Mohl, etc.

V. The Tennis team was mediocre.

The most successful and popular were:

1) the Bowling team;
2) the Dramatic club;
3) the Orchestra.

VI. The Boxing team was the pride of the Jews of Rzeszow. Each game was invariably followed by an epidemic of laryngitis among the youth. Even today, I can still hear their shouts.

Joseph Tuchfeld — New-York

JEWISH YOUTH AND CULTURE

When speaking of the theatrical and cultural lives of the Jewish population, I can say that there probab'y was no theatrical company in Poland that did not perform in Rzeszow. The theatres were always filled to capacity. The oldest Jewish theatre owned by Rigelhaupt, was in Lwowska Street; the next oldest theatre was at the Jewish Hospital; the most modern was in the Dom Ludowy, founded by Dr. Tannenbaum. The latter building also boasted an excellent library containing French, Polish, German, Yiddish, and Hebrew books, papers, and magazines.

The greatest contribution to the group culture of the Jewish youth was made by Z.T.G.S. Bar Kochba which, at its peak, was presided over by Henek Weinbach; Geno Dornfest for secretary and Bronek Unger as treasurer.

Bar Kochba came into existence with the formation of a Soccer Team, whose first captain was Joseph Heiblum. As for the rest of the team, I remember only a few other names: Mundek and Dudek Rubel and Klarnet. Later the best-known was Syek Keller. The Soccer Team's first game was with Resovia. The day of the game was indeed a gala occasion for the young people of Rzeszow. I believe that there was not a single boy with money for admission who was not there. As for those who had none, they watched through cracks in the wooden fence.

Z.T.G.S. Bar Kochba grew gradually. After a few years and with the help of several wealthy supporters such as the Wang Brothers we bought several acres of land and built a sports field.

First we built a Soccer field, and tennis court which became a skating rink during the winter. With the passing of time Tennis, Ping-pong, Chess, Bowling and Billiard teams were organized.

Each day the number of members increased, and in 1932 Ź.T.G.S. Bar Kochba reached the

"Bar-Kochba" Boxing Team. From left: Tusiek Karp, Weinbach, Grauer, Merel, Eckstein, Merel, Kalb, Max Grauer, Brust, Lipschitz.

The Hebrew Writer Nathan Bistritsky (marked X) with Hashomer Hatzair Members

mood which derived from various Hassidic elements. Thanks to times like this, plus high spirits and intoxication almost without any intoxicants, the group was affectionately known as the "Always-drunks". Not that they were always drunk, of course, but they were always singing or playing on musical instruments or producing impromptu verses;particularly Nahum Sternheim, a folk poet who was known all over Galicia and always wore a poetic tie. He was a sworn bachelor who finally married, an egg dealer for a living and a versifier for his own sake. Above all, almost all of them were scholars. In Rzeszow you would have had to search for an ignoramus with lights.

That may help to explain why we feel so close to Agnon. He goes in for lots of stylisation, yet his work contains a reconstruction, achieved by true genius, of what each of us lived through and sensed and inherited and carried with him when he went his way. Agnon revives all our experience and way of living for another generation.

It is natural that I should refer to Rzeszow, but Rzeszow was not the only place like that. When the first Hashomer Hatzair Kibbutz was organised in Galicia, the one which afterwards united with my Kvutza and established the foundations of Merhavia, I went abroad to deal with the necessary preparations for coming to Eretz Israel and setting up the world movement. Meanwhile I served as a representative of the Jewish National Fund that was in 1925-26), together with Abba Khushi. I then went through dozens of communities in Galicia and they are all fixed in my memory as a reflection of Rzeszow; either on a large scale like Cracow, or in the miniature style of tiny isolated hamlets.

So the heritage of the home is clearly what led to Hashomer Hatzair.

In 1925 I went abroad to help establish the World Organisatoin of Hashomer Hatzair. I came to a Conference which was held in Danzig and lectured there. In the audience, hidden in a corner after his fashion, sat Berl Katzenelson, listening. I spoke about the elements of Hassidim and Haskala and said that we, as non-vulgar Marxists, as historical materialists, had to remember that we were sustained by the past when we sought for a future.

And what was the nature of our emotional link with the past? What were its sources? Maybe we ourselves could not realise how much we combined the heritage of Hassidim and Haskala in our youthful experiences. Nor had this begun with Hashomer Hatzair. Our fathers had preceded us in their youth, people like my father and all the Zionist circle in Rzeszow. They had already been marked by the qualities which were to characterise Hashomer Hatzair in time to come. When we came to Eretz Israel, when we walked on the roads in Upper Bitania and the group who established "Kehiliyatenu", we loved to sing; and particularly the Hassidic songs which the early Zionists of our town had sung. Round my father there had come together a group of dreamers and fighters who were younger than he was, gymnasiasts, students, young married men and young intellectuals in general.

Since these were more progressive than the average Jews of the Kloiz, they set up a synagogue of their own at the meeting-place of the Zion Society. Naturally they had no professional cantors, but they prayed and sang very sweetly. My father in particular made his mark as a pleasant prayer leader, and the doctors and lawyers and all the intellectuals who did not pray every day used to come to hear him when he used to lead the prayers at the festivals in a voluntary capacity. His choirs included his sons among others.

In this group of Zionists were several of the first Poalei Zion in Galicia, and ordinary Zionists. At the end of the prayers on Simchat Torah the members of the Congregation used to fetch mead, wine and other drinks and had their annual feast, bursting out into song and settling down into a

Hashomer Hatzair Exhibition for the Jewish National Fund

like Tolstoy with his blue eyes and his beard spreading all over his chest. Father did not believe in any Dibbuk or in anybody who could drive out a Dibbuk, but mother said: "Just the same, let's take Meir to Reb Luzerel. Even if it doesn't do any good it can't do any harm."

The rabbi fixed his eyes on me and declared: "From today forward you won't choke any more." And sure enough, from that day forward I never lost my breath again and my hallucinations vanished. That is a historic fact. Maybe the strength of superstition? Who can say... Or maybe it was the power of suggestion, the power of practical Hassidim.

Reb Luzerel was a widower, but he married again when he was about seventy years old. He brought home a quite nice-looking young woman who was about twenty-odd years old. After nine months had passed a daughter was born to them and given the name of Hannele. This was the pearl in Reb Luzerel's crown, the greatest thing in his life in the evening of his days. All the Hassidim celebrated the occasion. Every Sabbath Eve, before chanting the Lecha Dodi hymn, the rabbi would rise and very softly sing: "Hannah Kreineniu" (Hannah my little crown).

Father and the children of the Badhan (Wedding Jester)

Here is something more about my father's gentle character. As I said, he was one of the people responsible for the poor. On one occasion this pious occupation proved very expensive for us. A poor Badhan (wedding jester) lived in the cellar of our house. He had ten children, whom he had to feed between one wedding and the next. On one occasion during the war he fetched home a present, a roast duck (just as Schneur tells in his story about Noah Pandre). It seems that the duck was not too fresh, but the children gobbled it all up, and then came down with typhoid. That was a harsh winter, and the state of affairs in the cellar apartment can easily be imagined. My father took the sick children of the Badhan to the Jewish Hospital, which in those days was a poorhouse of the most miserable kind. He carried them one by one on his shoulders until he brought them all to that hostel, which was at least a kilometre away from our house. He himself remained hale and hearty after this operation, but our mother caught the illness. The children were all saved, but we barely escaped from a catastrophe.

And what about mother?

Mother was a simple woman of good family, being descended from the Rebbe Elimelech of Lezhansk, who was one of the first of the Hassidic saints and whose book "Noam Elimelech" (The Sweetness of Elimelech) was printed in Lwow in the year 1800. It was she who chiefly made a living, while father paid for it by taking over the difficult work in the household. He used to cut wood, sew clothes for the children and repair the roof. He was a rich character as an individual, just as in the Community. He fought courageously for Jewish political emancipation, and was among those who secured the election of the Zionist leader Adolf Stand as a Deputy to the Reichstag in Vienna.

What Rzeszow was like

As a son of Rzeszow it seems to me that I can consider that I am the direct offspring of Jewish folklore at its centre. The Community which existed in our own day dated from the 17th or 18th century, but it preserved far older memories going back to the days of Kazimir the Great in the 14th century. I have to mention the new cemetery where they used to bury the Jews in our times, and the Old Cemetery in the centre of the city, between the Kloiz and the synagogue: A point of concentrated Jewish tradition. I was attracted to this cemetery, both attracted and afraid. In the darkness I would never dare to enter it, but during the day I was enchanted by the ancient gravestones. Some of my townsfolk, including my older brother Dr. Moshe Wald Yaari and my brother Tuvia, who is ten years younger than me and has been a member of Kibbutz Merhavia ever since it was founded, have an exceptionally fine memory and an encyclopediac knowledge of the history of Rzeszow. My brother Moshe is now editing a volume on our city which will contain some 600-700 pages. I am in no way up to their standard. I left Rzeszow at the age of seventeen upon the outbreak of the First World War and afterwards I only visited it occasionally.

Drawing on the past

But I can say that the experiences, the elements which afterwards combined in the total values of the Youth Movement, found their roots and foundations in places like Rzeszow...

Yaacov Rabi

MEIR YAARI REMEMBERS HIS EARLY DAYS

Mine is a selective memory. There are two periods of my life that are particularly engraved in my heart and head. The first is my childhood in my home-town Rzeszow, beginning at the age of three and very clear between the ages of four to six. Afterwards the memories grow more pallid and fade away.

The second period is the commencement of the Hashomer Hatzair Movement in Vienna until I was sent to the Front in the First World War. The third period is the year when I came to Eretz Israel. Like my years of early childhood, so I see this year as something very close indeed. On the other hand many other years that came earlier and later appear to be hidden in a mist. There were other events like the foundation of the Kibbutz Artzi which have a'so left a deep impression in my memory.

Early Experiences

In any case my memory is more or less reliable. I can begin with my father Reb Hayyim Wald, from whom all three of us, my two brothers and I, have inherited each one after his own fashion. Father was a merchant, a God-fearing Jew who never missed even a single prayer. He was always dressed in the old-style traditional clothes, but always took great care that they should be really clean. At the same time he was a devoted Lover of Zion and was busy with communal affairs, helping to see that the poor were provided for. He was a synthetic character. If I am so concerned with synthesis, it is something I have inherited from his example. I was born in the year of the First Zionist Congress, and I can say that Father became a Herzlian Zionist that year.

My own first Zionist experience came when I was three years old. I was holding my Father's Kaftan and accompanied him to the "Zion Verein" in the town, where I saw the picture of Herzl with his grave eyes and handsome face. I fell in love with him. What happened afterwards happened to me because of that first glimpse of the eyes and the handsomeness of the wonderful leader.

Grandmother — alive and dead

My grandmother was the matriarch of the family. She was erect and highly respected and had a cloth over her forehead — a "Shterntichel" as they called it. Her eyes had faded, either because of old age or because she suffered from glaucoma — nobody knows. In those days nobody knew how to diagnose illnesses of that kind in our parts. But she put up with her sufferings courageously and quietly, and ruled the household with a firm hand. In the house there were also proletarian types; and she, being the head of the household, used to judge between them. She was very stern when she did this, and her severity served to hide the gentleness that marked her whole life. You could not talk to her sentimentally, but her authority was mixed with affection.

She spread her wings over me, and she used to take me into her broad bed. Indeed, she died in the bed when I was four years old. She woke me up in the night — she must have had a heart attack — and she said: Meir, get up and go and tell the neighbours that granny is dying! I jumped up like a whirlwind, I ran from door to door, knocking and shouting: Jews, come and help us, granny is dying! By the time I went back home I found her dead. I can still remember the wall of the room where I wept for half a day without stopping.

Reb Luzerel, or Practical Hassidim

After grandmother died and they prevented me from going to her funeral I began to suffer from hallucinations. Whenever I left the house I could see grandmother coming towards me. I began to wail and gasp, and lost my breath and choked. People would shake me, call mother, slap my cheeks or pour water over me. When the attacks came again and again and none of the treatments helped, my mother decided to take me to Reb Luzerl in the hope that he would cure me.

Reb Luzerel lived near us and was a Hassidic rabbi of Hassidim from Carpatho-Russia. His Hassidim could always be recognised by their broad brimmed velvet hats. Reb Luzerel himself was rather

and there was a scent of revolution in the air. The Polish National Defence Organisation also issued a proclamation to the inhabitants. The Jews were insulted and apprehensive because of one sentence in this document, which prohibited the admission of Jews as members. They recognised that this indicated that it was not the task of the Organisation to defend the Jewish half of the Rzeszow population.

The Jews were also called upon to lower the price of goods by 75%; which hinted that the Jews were keeping up the prices in order to become rich. Dr. R. Krogulski, the Mayor, demanded that the War Profits Tax should be collected by force.

Heavy clouds lowered over the Jews at the end of 1918. Thunder could be heard on the horizon, and we awaited a tremendous storm that might burst out any day. Nor was it long in coming. Poland had taken the Third of May as its national festival, in memory of the Constitution granted on the 3rd of May, 1791. On 3rd May, 1919, riots against the Jews of Rzeszow and the neighbouring towns broke out, with the participation of ruffians from town and country. This was a Pogrom according to the familiar formula of robbery, bloodshed and destruction of property. The civil and military authorities did not even lift a finger to stop it. The authorities did nothing for a whole day, until the fires of destruction began to approach the estate of the nobility and the mansions of the rich Christians. Mr. Leon Wiesenfeld, a writer and journalist, now living in Cleveland, U.S.A., has given his account of the Pogrom as he saw it in a special contribution.

As mentioned above, the Jews were prepared and were not taken by surprise. The Jewish inhabitants of Rzeszow, including hundreds of demobilised soldiers who had returned from the Front, prepared a National Council and on 15.11.1918 (11 Kislev 5679) published a Communiqué. The Council consisted of fifteen members representing all the national trends, and was headed by a Presidency. The head of this body was Rabbi Nathan Levin, and his assistants were Reb Abba Appelbaum and Dr. Kalman Salzmann. The Treasurer was A. Lifshitz and the secretaries: Dr. Eduard Lecker and Kalman Kurzmann. The National Council elected a Community of 21 members. Dr. Adolf Schnee was elected Chairman of the Community, with Dr. Felix Hopfen and Hayyim Eeisenberg. The Polish Authorities appointed Dr. Adolf Schnee as Commissioner responsible to the Government. These committees were elected:

1) Economics; 2) Culture; 3) Legal assistance; 4) Finance; 5) Information and press.

The Community Council resolved on lowering prices and requested the Government representative to appoint a Joint Committee to fix prices, headed by a Government Official. They also demanded that suitable representation for Jewish merchants and consumers should be secured on this body.

The National Council called on merchants and innkeepers to carefully obey the instructions and prohibitions of the Government, to keep to the maximum prices announced, and also to close the inns and drinkshops until further notice. The Council also called on the Jewish Ex-servicemen to remove the Shield of David sign from their caps.

Representatives of the Council proceeded to Cracow and appeared before Count Lasocki and Mr. Tetmeyer, who were the heads of the Military and Administrative Council of the country. There they submitted a complaint regarding the prohibition of Jewish membership in the National Guard. The heads of the Commission promised to view this complaint favourably and to give suitable instructions to Dr. Krogulski, the Commissioner in Rzeszow. Dr. A. Schnee and Dr. Samuel Reich continued the negotiations in this connection with Dr. Krogulski.

On 5.11.19 a Proclamation in Polish appeared in Rzeszow, signed by the Jewish Socialist party (Z.P.S.), the Zionist Organisation and the Poalei Zion, in which they demanded recognition of Jewish minority rights, cultural autonomy, political and civic equality, and proportional representation in all Government bodies. Communiqueé No. 5 of the O.O.N. (National Defence Organisation) expressed regret at the issue of the Proclamation by the Jewish National Council. They complained because it had been published and distributed in "Jargon", and remarked that a document of this kind was not likely to calm the general mood.

Finally the Communiqué stated that the Jews would do better if they refused to purchase stolen or pillaged goods. The same Communiqué also contained a denial of the report that the Jewish Dr. Marek Pelzling, who was a leader of the Polish Socialist Party (P.P.S.) had been dismissed from the leadership group.

The chaos and confusion in our town reached their climax on 3.5.1919. After that the storm gradually died down, and was followed by years of relative tranquility.

done on a black-market basis. The peasants did not sell their produce for inflation paper money but on a barter basis, agricultural produce for industrial goods or dairy products, vegetables for kerosine and salt, fruit for sugar, etc.

There was no inner security. Jews were afraid to go to the outskirts in the evening. Shots were heard here and there at night. The soldiers who had returned home found nothing awaiting them. Gangs of thieves and robbers made the roads dangerous. The streets were half-lit or not lit at all, because fuel was in short supply. Violence was frequent at all hours of the day and night.

The Poles in Rzeszow set up a National Defence Committee. Police and Special Police were mobilized. The Jewish Ex-Service men in their uniforms, with the Shield of David on their caps, organized for self-defence and stood on guard in Jewish quarters and in front of synagogues. The municipal authorities faced grave problems, particularly in supplying food to the inhabitants. They could find no way out except to confiscate secret hoards of food in the towns and villages. During those uncertain times there was a resurgence of the darker instincts among people who had been uprooted from their normal lives during the four years of war. The Jew-hatred which had been kept concealed in times of peace was now allowed free and open expression. Jews were beaten in the streets and on the roads. Soldiers were streaming from all parts of the various fronts, going home by train; particularly the Polish soldiers of General Haller's Brigade who came from France. They maltreated Jews, cut off their beards and earlocks and flung them out of moving trains.

There was a feeling of ruin and destruction among the Jews. The Polish authorities in town controlled the commercial and industrial departments and discriminated against the Jews at every step. When distributing raw materials and food, they preferred the shops which the Poles opened, and which suddenly appeared everywhere like mushrooms.

The economic situation of the Jews grew steadily worse. Under Austrian rule trade had been almost entirely in Jewish hands, and most of the workshops and factories had been working for the Austrian War Effort. Even then, during the War period, only very small remnants were left for the economic life and industrial work of the civil population in the rear. The storehouses were empty after four years of war, and what remained for the civil population was just the waste and offal. Bread was baked with mouldy flour. In the open market all trade was done by substitutes. The term "Ersatz" (substitute) was heard on all sides. Instead of coffee some black powder was sold, while tea was replaced by brown leaves manufactured from potato peel. Woollen or cotton goods were replaced by textiles of the queerest fibres or of paper. Shoe-soles were made of wood, etc.

Under Austria, as remarked, trade had been 90% in Jewish hands. In face of the bitterness which affected the rural and urban population alike, the Polish authorities and nationalist demagogues found only one thing to do: To divert the fury of the proletariat against the Jews who had been the scapegoat since time untold.

In Rzeszow and the small towns of the district the Jews cried aloud at the violence and robbery and hooliganism. During those days of distress for the population as a whole and our people in particular, well-to-do peasants became rich. They sold their produce at inflated prices. People who had been well-to-do in times of peace lost their property, and were replaced by energetic young men, former assistants in big warehouses, whose owners had lost all they had during the Russian invasion because all contact with foreign countries had been broken.

Particularly unhappy was the position of the Jewish intellectuals. The studying youth dreamt of a new world, of social justice, of national liberation. They could see only one way out — to leave Antisemitic Poland. But the frontiers were closed and barred. Most of the youth who had been educated in the Zionist spirit, and whose hopes had been awakened by the Balfour Declaration, impatiently awaited the opening of the frontiers. In this difficult situation the Jewish leaders in our town saw that they must organize in order to protect the physical, economic and spiritual existence of the Jews. A National Council was set up, composed of representatives of all currents and parties. This Council published a Proclamation in Yiddish and Polish, signed by the leaders of our Community.

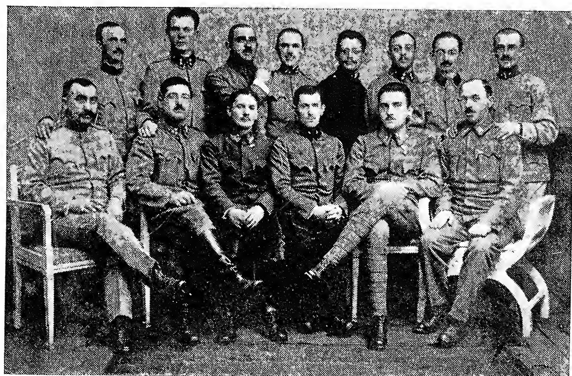
The Poles also set up a National Defence Organisation, for they too were experiencing a period of anarchy which threatened to overwhelm them. The Communist leaders in the country and elsewhere preached and encouraged the poverty-stricken groups in town and village to confiscate the estates of the Polish nobility. The atmosphere was highly explosive

Dr. Moshe Yaari-Wald

DURING THE INTERREGNUM

When the Austro-Hungarian Monarchy fell apart in October 1918, Rzeszow found itself in a state of chaos, like all the towns and villages of Galicia. In Vienna, where I was studying, it was clear as early as Summer 1918 that the Habsburg regime was coming to an end, and we stood before the Defeat of the Central Powers, Germany and her Allies. I spent my holiday months July and August in Rzeszow, where I could clearly see the signs of the end, the final convulsions of Austrian rule. The patriotic Polish youth, particularly the youngsters who had volunteered for the Polish Legions commanded by Joseph Pilsudski, behaved as though the foreign authority had already come to an end. Evening after evening I saw outbursts of national dissidence. Youngsters sang songs of revolt in chorus, smashed the Imperial symbols, blotted out or obliterated any inscriptions of the words "Imperial and Royal" and removed the signs from Government buildings. But the actual end came at the close of October, when the Central Powers surrendered to the Western Allies.

On 30.10.1918 I was in Vienna for examinations and was an eye-witness to the popular revolt in the Parliament Square. The monarchy fell apart and came to an end, and the oppressed nations, including Poland, returned to life. I left Vienna in alarm and hurried home to my parents in Rzeszow.

Jewish Officers on Passover Leave 1916
Seated from right: Benzion Fett, Puretz, Dr. Reich, Czwall, Bernard Fish, Elias Wang;
Standing from right: Dr. Kleinhaus, Bernfeld, Goldman, Rosenbaum, Levi Haim, Simon Tanenbaum, Bander, Szlager.

For the first time I crossed new frontiers, the frontier between Austria and Czechoslovakia and the frontier between Czechoslovakia and Poland. The railway carriages were full of soldiers and officers, hungry, torn and tattered, belonging to all the nations of the former Empire. Now they were in a hurry to get back home. Signs of anarchy could be seen everywhere. The soldiers pulled off the Imperial emblem from their caps and joyously prepared for peace and freedom by enthusiastically tearing off the insignia of rank from the uniforms of the officers and generals. Everybody was equal now. The soldiers placed the emblems of their own nations on their coat lapels, and Jewish soldiers also put the Star of David or a blue-white ribbon on their military caps.

I reached Rzeszow. The railway station was crowded chockful with soldiers of all nationalities, Germans, Hungarians, Czechs, Croats, etc., who had abandoned the front and were hurrying to their homelands. The Red-White flag with Eagle of Poland was flying from the Government buildings. The Polish Commission for the liquidation of Occupation Rule had appointed a temporary administration for the district of Rzeszow (Reisha). It was headed by Dr. S. Jablonski the former mayor, Dr. Roman Krogulski the Mayor, Antoni Bomba, Austrian M.P. for the Peasants' Party, and Dr. Theofil Niecz, an Antisemite and head of the Nationalist Societies in the town. Not a single representative of the Jews in the town or district was appointed, nor was any one co-opted to the District Administration.

The economic situation in town was very bad indeed. The four years of war had impoverished the entire economic structure. The blockade of the Western Powers had broken off every tie with the world overseas. The shortage of raw materials had brought all civilian industry to a virtual standstill. The military authorities had requisitioned all means of transport. The sources of food such as flour, sugar, etc., were confiscated and diverted chiefly to the Army. In Eastern Galicia war was waging between the Poles and the Ukrainians, who demanded independence and separation from Poland. Trade was at a standstill. Whatever business there was, was

I did not answer any questions and only demanded that he should explain his behaviour. Then he sent me to Berger's Hotel accompanied by two policemen. There I met other arrestees like Bernard Fisch, Jacob Alter, Markus Buchbinder, Joseph Storch, Moshe Schipper, Pinhas Ellenbogen, two Jewish socialists and others. Not one of us knew why we had been arrested. I remained in a room of the Hotel under observation for the night.

Yet I could not fall asleep because I was very worried about my wife and the sick child, whom I had left at home with nobody but the wet-nurse that was feeding the baby.

About 8 o'clock in the morning a policeman came to tell me that the Inspector wanted to see me. This Antisemite now spoke in a far more friendly way then the day before. He greeted me with a nice "Good Morning" but then went on with a sermon about all my supposed "sins" against the Polish people. "Your trouble," said he "is that you are far too active in public affairs. In our new Poland we are as correct and unbiassed towards the Jews as towards the Christians. But we cannot and shall not permit such busybodies as you to exert any influence at all on us. Now you are free and you can go."

I did not answer a single word but hurried out, took the first horse carriage and asked the driver to take me home as fast as possible. I was happy to find that my wife's condition was no worse at least. But I could not stay long. The cunning Inspector had indicated that District Officer Koncewicz had also had a share in my arrest. So I hurried to see him.

When I came in I even forgot the usual "Good morning" and asked him at once why he had had me arrested. Koncewicz stared at me in amazement and asked in return: "I ordered you to be arrested?" Then he told me that he had only learnt about the arrest late at night, and had immediately telephoned to the Police and demanded my release. Mayor Krogulski was out of town, said he. But the Police had assured him that I would soon be set free. He had also demanded the liberation of all the other people arrested.

As usual he was very friendly towards me. He explained that the Police had doubtless used Krogulski's absence to arrest me with the aim of sending me off with all the others to the Polish Concentration Camp near Dombrowa. Yet for this they needed his approval, which he would never have been prepared to give. But he earnestly advised me to leave Rzeszow and go and live somewhere else; for he was expecting to be transferred soon, and there would be nobody then to protect me.

I answered that if I decided to leave Rzeszow I would go to America where people were free. "That is even better", said he, "but go soon or it may be too late." Then he took me to his secretary and ordered him to prepare me a Passport for America.

God aided us and my wife recovered as though by a miracle. Only then did I tell her of my conversation with Koncewicz. She insisted that I must go to Warsaw at once to obtain a visa, for she was afraid that they might send me away to the Concentration Camp. In Warsaw I received a visa at once, and then she began to insist that I should set out as soon as possible, although she had not yet fully recovered.

I did so. I spent several days in Berlin and received a letter from her, telling me that our child was no longer alive. Heart-broken though I was I resumed my journey, and on 20th October, 1920, I finally reached New York.

this he started to drive away the old market women as well.

His order to drive away the women from the market was issued without any notice. It gravely affected the old women and completely undermined their possibility of making a living. They were all poor women and could barely exist on the few small coins they earned by selling fruit and other trifles. For them the Inspector's order was a sentence of death by starvation.

The market women found themselves in a state of bitter despair. They went to beg for pity from the Inspector and the Mayor, but they were not admitted. Then they ran to Michal Bierman, Motish Eckstein and other Jewish Town Councillors and begged for mercy; but nobody could help them.

In their despair they came to me. I did not know what I could do for them, but I was so carried away that I decided to discuss the matter with the Mayor. It seems that I was the only unpolitical Jew in Rzeszow who was on close terms with him. The reason was that for three years I had taught him English which he now knew well, and had never asked him for the slightest favour in all that time. So I hoped that I might really be able to be a good messenger for the market women.

When I came to Krogulski's office I found the Police Inspector there. I greeted them both in friendly fashion, and offered to withdraw and wait until the Inspector left. But Krogulski spoke English to me and asked me to tell him what had brought me there all of a sudden. I told him why I had come and appealed to him in the strongest possible terms to take pity on the poor women and not force them to perish of starvation in their old age.

"I find myself in an uncomfortable situation", he answered. "Quite a few of my Jewish friends have come to me about this and I have turned them down. What are they going to say now if I make an exception to you?"

"They'll bless you for having saved the lives of the poor old women", I answered.

Naturally the Police Inspector did not understand a single word about our conversation, but now Krogulski turned to him and to my astonishment said he thought it might possible be better to wait a while so that new plans could be prepared to provide another place for the old women. The Inspector looked at me furiously and grew as red as a beetroot. But that did not bother me. On the contrary. I went even further. Continuing in Polish I referred to the Inspector's behaviour two weeks earlier, when he had driven all the Jews away from the stalls in the "Chicken Square". Now he was permitting Christians to take the stalls over. Krogulski took this into consideration as well, and instructed the Inspector to return stalls that were still empty to the Jews whom he had driven away.

I simply lacked words to express my thanks to the Mayor for his behaviour. The Inspector was twitching this way and that, but Krogulski stood firm. I hurried off, to tell the women who were waiting for me at the entrance to the Municipal Offices. When I told them that they could go back to their market places they all began weeping for joy. They embraced me and kissed me. My own happiness was as great as theirs.

A few days later a number of the former stall-keepers in the Chicken Square also went back to their stalls. But I had the feeling that the Inspector would never forgive me for interfering in this matter. And my feeling was confirmed soon after.

I AM ARRESTED ON UNSPECIFIED CHARGES

Three weeks after these events my wife gave birth to our first child, which made us very happy. But the happiness did not last long. My wife suddenly became very ill with blood-poisoning, and her life was in great danger. Soon after that our baby also began to suffer from blood poisoning. I was in despair.

In the middle of all this I suddenly heard, one fine day in the first week of June, an exceptionally loud knocking at the door of our home. I hurried over and opened it to find myself facing the only detective in Rzeszow accompanied by two policeman carrying rifles. I asked them what they wanted, but without answering they dashed into my home.

The detective flung himself at everything in the room. He was searching for something but did not say what. He even went to my wife's sick-bed and started searching there. When he finished he told me that I was under arrest and demanded that I should accompany him. I had no choice, so I reassured my wife as far as possible and went. Two more armed policemen were waiting below. They placed me in their midst and led me as though I were God alone knows what dreadful criminal.

The Inspector promptly began to examine me.

on like that for a whole hour and he kept on throwing all the blame on the Jews. I soon grew disgusted at him but compelled myself to keep calm. A large number of Jews had gathered round his house meanwhile and I demanded that some of them should be brought in, so that we should hear what they had to say as well. But the little lawyer was not prepared even to discuss such a thing. "Me, me alone", he declaimed, "I'm the one you have to believe. They won't tell you a single word of truth because they are all swindlers and liars."

All the same I went to the door, opened it and called in the older Jews whom I saw. What they had to tell about the Pogrom and the murdering of two old Jewish women and a man of 92 was simply heart breaking. They all wept and wailed that they had been transformed into beggars, plain and simple, because the Pogromists had robbed them of everything. The little lawyer went on barking like a crazy dog. It went so far that I had to tell him to keep his mouth shut. But that did not help either.

The almost entire ruin of Kolbiszow made a dreadful impression even on the almost assimilated American Professor. But neither of us could do anything to help the calamity-stricken people, and we left Kolbiszow with aching hearts.

"WE DONT WANT ANY REVENGE," SAY THE JEWS OF GLOGOW

On the way to Kolbiszow we spent a little time in Glogow and left word among the Jews that we would stop there on our way back. When we returned we found that almost all the Community were waiting for us. Their spokesman was the 85 year old Joseph Thaler. He invited us into his large dwelling and described the ruin of his little town. Many tears were shed there as well. Happily there had been no victims among them, but all Jewish possessions had benn pillaged from almost all the homes' and the Jews were terribly impoverished.

"We don't want any revenge. We aren't complaining about anybody. What has hapened has happened and we want to hope that it won't happen again. But we have been made poor and helpless and material help is needed at once. For we won't be able to hold out under the present conditions very long. Maybe God himself wanted to punish us for our sins, but we have suffered enough already and help will have to come from somewhere, though we don't know where that can be."

Those were the words of old Reb Joseph Thaler whom I knew well as one of the finest people I have ever met. But unhappily I could not see where help could come from. Just as in Kolbiszow the destruction was so great that it broke our hearts.

On the way back to Rzeszow I asked the Professorial Officer what his opinion was about the Jews of Glogow. "They seem to be very fine people, but they are not the only one who suffered like that," was his answer. Then he told me about the dreadful situation of the Jews in White Russia and Lithuania, who had suffered just as much and maybe more. What he told me made a very sad impression, both about Jewish life in Poland itself and even about the territories under Polish rule.

Yet in spite of all these dreadful facts Professor Goodheart agreed with the opinions of the Morgenthaus, namely that the Jews who lived under Poland ought to change their way of life completely. They ought to get rid of the old Jewish styles, cut off their beards and earlocks, start speaking Polish and mingle with the majority of the Polish people. He was "convinced", said he, that once Jews became more civilized and discarded their own nationalism, their position would become much better. Similar thoughts were included in the report which Morgenthau submitted afterwards of President Wilson, which gave rise to protests on the part of most American Jews.

I SAVE THE MARKET WOMEN AND PAY FOR IT

The Rzeszow Police, which had not felt it necessary to move a finger during the Pogrom of the 3rd of May, were given a new Inspector soon after. Krogulski the Mayor, who had been abroad on the day of the Pogrom, decided on his return that the Police needed a new chief who would be younger than the old inspector and capable of establishing stern discipline. So he entrusted this post to a former officer who had never had the slightest experience of Police affairs.

I had known this new inspector from our childhood. Even then he had been a bitter Jew-hater. Now that he had taken over this important post he decided to distinguish himself by his treatment of Jews. To begin with he resolved to clean up the former "Chicken square" where dozens of Jewish families made a living from the stalls they had kept for years on end. When he succeeded in

expect from his "investigations". Like Wittos, Morgenthau began by blaming the Jews for all kinds of sins. Least of all could he stand their way of dressing. He openly showed his contempt for the Jews in their long kaftans, their long beards and earlocks.

"How," he wanted to know, "can you respect such Jews, quite apart from loving them?" And if that was not enough for him he also expressed his dissatisfaction with their 'complete lack of patriotism" towards the Polish Republic and country. "They are egoists in their behaviour, so how is it possible for the Christians to live with them?"

Those present in Dr. Reich's home included Dr. Hochfeld and other town councillors and several more entirely assimilated so-called "Jewish leaders" of Rzeszow. Since I had become quite an important person among the assimilationists after the Pogrom I had also been invited to the reception for the American Jewish leader, as the Warsaw papers called him. Needles to say, Morgenthau's words made a very bad impression on me. I began a heated discussion with him and his wife in English, and was far from friendly. But Dr. Reich interrupted the discussion and invited the guest and all those present to proceed to the Kultus Gemeinde, where the Jewish representatives were waiting for him very impatiently.

Henry Morgenthau drove up in President Wilson's large personal automobile, which was driven by the President's own chauffeur, a negro. Morgenthau invited me to accompany him in the car, while all the others drove separately or went on foot.

In front of the building of the Kultusgemeinde in the Marketplace stood a great crowd, who gave the visitor a tremendous ovation. Dr. Schnee, the President of the Kultusgemeinde, was waiting for him at the entrance and led him to the Conference room. There was no lack of tittles to be used on him. Dr. Schnee greeted him as "your Excellency". Reb Mottish Eckstein turned him into a Senator. Even Dr. Hochfeld addressed him as Mr. Ambassador. One of the people present, Wolf Freilich, if I remember rightly, actually reproached me because I only referred to him as "Mr. Morgenthau." They simply did not know that in America titles are dropped as soon as even the highest offices are vacated.

Dr. Schnee and the other representatives had prepared important memorandums; which they wanted to read to Morgenthau. But he was in a hurry. because he wanted to be in Lwow the same day. He said very little, took all the memorandums and promised to study them. Then he took his leave and soon afterwards left Rzeszow together with his wife. Two American Jewish officers had accompanied Morgenthau, and he left them in Reisha instructing them to visit the smaller towns in which there had been excesses against Jews.

The elder of the two spoke a good Yiddish, but the other who was much younger did not know any. He was Morgenthau's nephew and spoke a little German, so he asked me to accompany him to Kolbiszow, where, as I have already related, the worst Pogrom in all Poland had taken place. I promised to accompany him. In private life this officer' whose name was Frederick Goodheart, was a Professor in Columbia University, New York.

By pure chance the Reisha Dramatic Society that evening presented a play which I had written, at Berger's Hall. Both of the officers attended the performance and expressed their enjoyment. Maurice Samuel, the one who spoke Yiddish, is now a famous American Jewish writer.

THE JEWISH ANTISEMITE IN KOLBISZOW

Next morning I left together with Professor Goodheart for Kolbiszow, where we first went to a young lawyer who, on the recommendation of Dr. Reich in Reisha, should have been the leader of the local Jews. Now that was a leader once for all. Before we even had an opportunity of shaking off the dust this little fellow, whose name was Dr. Rabbinovitch, displayed himself to us as a far greater Jew-hater than ten gentile Antisemites.

He simply fumed and breathed fire and brimstone at the Jews of Kolbiszow. "They are swindlers, thieves and plain robbers!" he declamed. "They themselves are to blame for everything, and they really deserve everything that was done to them."

I asked him if he would have felt the same way if his own father or mother had been killed in the Pogrom.

"Of course I would", said he' "if my parents had been like all the other Jews. But happily my parents are very decent people. Our Christian neighbours all love us and they would never do us any harm."

He spoke so fast and with such excitement that I could scarcely manage to translate the contents of his accusations to Professor Goodheart. It went

very much in love with a certain young man and had spent the time with him. She swore that she had had no sexual relations, but she loved him so much that she had simply wanted to be together with him.

Her parents had two other children, a boy and a girl, and they sternly ordered both of them not to talk about this affair. But the younger girl could not keep quiet and told the tale in school. Naturally it spread far and wide and had threatened to endanger the Jews.

Dr. Hochfeld was a good friend of the girl's parents, and they themselves told him exactly what had happened. When he heard the anti-Semitic challenge of Witos he now related the whole story to all those present. They all burst out laughing aloud, and after that I was able to go on with my detailed report about the Pogrom. I had several more sharp conflicts with Witos, but still I succeeded in telling everything that I had to tell.

Dr. Hochfeld, Dr. Wachtel and Dr. Reich then spoke very briefly, and like me defended and expressed the highest praise for Koncewicz the District Officer. They also spoke up for me and praised what I had done on the day of the Pogrom. Then came the turn of the four village Elders, who put the blame on the Jews like Witos. No one of the other four Seim Deputies said a word. The "investigation" came to an end at half past one in the morning.

Next day Witos himself sent for Dr. Adolf Schnee, the first Zionist President of the Kultusgemeinde, Dr. Roman Krogulski and the writer of these lines. He demanded independent memorandums from us about the events in Rzeszow, and afterwards took them and promised us that he would deliver an impartial Report to Premier Paderewski in the Seim. I do not know what kind of report the Prime Minister received. But I do know that until the time I left Reisha nobody heard that he reported anything at all to the Seim. The whole "investigation" was not really worth the amount which the Parliamentary Commission spent on it.

HENRY MORGENTHAU COMES TO "SAVE" THE JEWS OF POLAND

Henry Morgenthau was one of the richest Jews in New York. He went to America when he was young, and like many German Jews he was lucky and gradually became very rich. He had an important place in American financial affairs and was a very successful person, playing quite a significant part in the political life of the City of New York. He was a Democrat and when the one-time University Professor Woodrow Wilson was chosen as candidate for President in 1911 by the Democrats, Morgenthau helped him considerably with his influence and his money. Wilson was elected and when he became President he showed his appreciation of Morgenthau by appointing him United States Ambassador to Turkey.

At the time of which I am writing the Pogroms and other anti-Semitic persecutions of Jews in Poland had greatly disturbed American Jewry, most of whom came from Eastern Europe. Large protest meetings were held in all the big cities of America; and President Wilson was called on, as a person to whom the Poles owed their national revival more than to anyone else, to take steps which would compel them to treat the Jews of Poland as citizens with equal rights and provide them with protection against all these acts of violence.

President Wilson thereupon requested his friend Morgenthau to go to Poland, ascertain the conditions and life of the Jews in the Polish Republic, and bring him back a detailed report. When the news of Wilson's decision was reported in the Warsaw press it caused great rejoicing among the Jews. Their representatives declared that "in spite of everything the Jews are not forsaken and alone." America would interfere on their behalf, and Poland would have to reckon with American demands.

Some people may take this as an exaggeration, but it seems to me that I was the only person who was not happy. The reason was that I knew more about Morgenthau and other Jews in America than anyone else in Poland. As said, Morgenthau had immigrated to U.S.A. from Germany. Like other wealthy Jews of German origin he had never shown any particular interest in the Jewish immigrants from Eastern Europe, who lived in the New York East Side.

At the most the German Jews used to fling a little money to those from Eastern Europe, but that was all they had in common with them. I could not believe that Morgenthau was in any way different.

My doubts were confirmed soon after he came to Rzeszow and went to the home of Dr. Samuel Reich. At the very beginning of the talks Morgenthau showed what "benefits" the Jews of Poland might

I, "should be cited as a model of honesty, uprightness and devotion to his post and responsibilities. If he had acted differently, God alone knows how many Jewish dead we would have had in Reisha today."

Then I proceeded to the unhappy events in the town, drawing attention to the behaviour of Colonel Zawada and his soldiers. "Zawada", said I, "ought to be punished for his behaviour and transferred to some other town." Nor did I spare the police who had not appeared in the streets.

Witos interrupted me with a question: "Why don't you tell who is responsible for all the incidents of which you are talking? Who incited whom? And what were the reasons which led to these occurences?"

By that time I was thoroughly disgusted with Witos and felt an utter contempt for him. I looked at him furiously and asked him in return:

"You, you, Mr. Parliamentary Representative, are asking me who was or still is responsible for those savage disturbances?"

Certainly", answered Witos.

"In that case, I went on, why don't you take your own paper into account? You have just come here ostensibly to conduct an investigation into Disturbances. Yet from your opening words you emptied fire and brimstone on the local Jews and those who live in other places and you accuse them alone of the Pogrom. A Pogrom is not a "disturbance", as you describe what happened. Yes, you, you are the one most responsible, and together with you such fine gentlemen as the Gymnasium Director and Dr. Nieć. You incite the ignorant peasant against the Jews. In your popular journal 'Piast' you do not permit a single opportunity to pass of putting the blame on the Jews for everything that is bad and harmful in our country. You personally are the Editor of "Piast", which circulates far and wide in the villages. You write the leading articles. Can you point to a single article of yours in which you have not been inciting the peasants against the Jews?"

Witos was almost beside himself with fury. "Prilutzky!" He shouted angrily. "You are another Prilutzky and have all his impudence." (Noah Prilutzky was one of the leaders of the Jewish "Folkist" Party which demanded Jewish cultural and political autonomy in Poland.)

"No," I answered. "I am not another Prilutzky, though I would gladly be one. I have given the Seim Commission a true and entirely authentic report of the unhappy events which took place on 3rd. May last. But that is not enough for you. Do you want me to put the blame on the Jews as you yourself have done, together with our honoured Gymnasium Director and his friend Dr. Nieć? Yes" I now repeated my earlier words. "You yourself are responsible and the best that can be said of you is that you are only one among those who should be charged with responsibility."

Witos was fuming so much at my words that he almost lost control of himself. He turned away from me in his temper and speaking to his fellow Parliamentary members he asked them ironically: "Well, how do you like this fellow? He wants to make us believe the unbelievable, but he hides the fact that certain Jews are fooling young Christian girls and keeping them in dark cellars.."

This remark by the Peasant Leader made even the ever-calm, well-balanced and reserved Dr. Hochfeld lose control of himself. "Haven't you gone a little too far, Mr. Chairman?" he asked Witos angrily.

At this point I should pause in order to explain the background of the remark made by Witos about Polish girls.

Only a little while before the Pogrom the young daughter of a wellknown Reisha lawyer suddenly vanished from home. Her parents, kinsfolk, friends and the Police searched for her for days on end without finding her anywhere She came back on the fifth day with her hair dishevelled, her face scratched and her clothes dirty and torn. Her parents were very happy at her return, but they also demanded an explanation. She then began to tell the old, old story. Jews had fooled her and kept her in a dark cellar and wanted her blood for their Matzot. Only on the fifth day did she succeed in climbing out through a little window of the cellar and running away. Thet was why her face was scratched and her clothes were torn and dirty.

Her parents were both highly intelligent people and did not believe a single word of the story. They went to the Chief of the Rzeszow Gendarmerie and asked him to investigate the whole story thoroughly. The officer took the girl into his office and cross-examined her. She soon broke down under this examinaion and told him the truth. She was

Jewish population. There were even a number of non-Jewish members who made similar demands. For there were Pogroms in Kolbyszow, Glogow, Sokolow, Ranizow, Dzikow, Rozwadow, Strzyzow, Lancut and other small towns. The worst of these was the one at Kolbyszow where nine Jews, seven men and two women were brutally murdered. Among them was a man aged 92.

Answering protests in the Seim, the Prime Minister Ignacy Paderewski proposed to send a Parliamentary Committee to Rzeszow and the surrounding towns, for the purpose of investigating these riots. The Seim adopted his proposal and a Committee of six Seim members was appointed, each belonging to a different party. The Chairman was Wincenty Witos, who was to achieve such unhappy fame years later. Dr. Isaac Schipper, a member for Tarnow who was one of the most distinguished historians in the country was appointed Secretary.

When the Committee arrived in Reisha a few days later, Witos demanded that the District Officer Koncewicz should invite the leaders of the various political parties of the town and representatives of all the authorities including the Jews, to a Conference with the Seim Committee. He and his companions soon left for Strzyzow in order to conduct the first investigations there.

Koncewicz invited the head of the Gymnasium (Secondary School), Dr. Roman Krogulski, the Mayor; Dr. Nieć, a Municipal Councillor and bitter anti-Semite; Dr. Dobrowolski the Senior Judge of the Rzeszow District Court and four more or less wellknown persons from the four largest villages in the vicinity. Of the Jews he invited Dr. Wilhelm Hochfeld, Vice Mayor, Dr. Henryk Wachtel the Town Councillor and the writer of these lines. All of them accepted the invitation and met at the Government District Offices on the second evening.

Vitos opened the proceedings with an introduction which promptly showed what the Jews could expect from his Committee. He accused them of blackening the name of Poland, of lack of faithfulness to the revied Poland through their "impossible" demands for national autonomy. As though that were not enough, he added that the Jews were robbing and ruining the peasants and that was why the peasants were so angry with them. "Under these conditions," he declared, "it is not surprising that excesses of this kind break out from time to time."

However, at the end of his introduction he adopted a milder tone and admitted that "the excesses are a crime which must cease." He called on all those present to speak freely and without interference of everything that had happened, in order that his Committee should be able to make a complete report to the Seim.

The first to speak was the Gymnasium Director whose name I cannot remember. This man was the local leader of Grabski's National Party, and began by striking a party note. He began charging Witos with his own political sins and only later did he go over to the Pogrom, making the most disgusting charges against the Jews of Reisha. "What are the Jews making so much noise for?" he asked. He simply and flatly denied that there had been a Pogrom. There had been "minor disturbances", said he, which the Police had promptly suppressed.

I interrupted him with the demand that he should point to one single policeman who had been seen in the streets on that day. He made no answer to this, but preferred to attack the District Official Koncewicz for bringing in a Jewish officer with the Ukraininan soldiers.

The second speaker was the notorious Jew hater Dr. Nieć. He also attacked the District Officer and naturally put the whole blame on the Jews "who are a cancer on the body of revived Poland."

Witos then requested Dr. Hochfeld to make a statement. Hochfeld suggested that I should be examined first. "Nobody here will be able to give a more detailed account of the Pogrom than Mr. Wiesenfeld", said he.

First Witos inspected me sharply with his piercing eyes and asked whether I was the editor of the local Jewish paper. When I said that I was he poured out all his fury on the Jewish press which, "ought actually to be eradicated." Still, he was prepared to listen to what I had to say, even though he would place very little reliance on my words.

I began by rejecting the attacks on District Officer Koncewicz. "Our head representative", said

dead was my kinsman young Dr. Kanarek. But he also recovered from his injuries and lived to fall a victim to the German murderers.

That is the story of the first pogrom in the history of Reisha Jewry.

It was one of the crimes which the Poles committed at the very beginning of their national revival. Yet in comparison with what happened almost twenty years later, when the German murderers broke into Poland and exterminated all the unfortunate Jews who could not or did not wish to run away, the 1920 pogrom was child's play. No matter how many just complaints we had against the Poles, we must condemn the unbelievable atrocities of the German even more. Even the Jews soon forgot the first pogrom in Reisha, but the inhuman German mass murders cannot ever be forgotten by any Jew anywhere.

THE POVERTY OF RZESZOW JEWRY AFTER THE POGROM

Eeverything was completely quiet once the pogrom was over, but the Jews continued to feel unsafe. This could be felt at night in particular. Formerly Jewish men and women dressed in their best used to walk up and down the ul. Panska conversing in lively fashion. But for the first fortnight after the pogrom Jews could only rarely be seen in the streets after dark. The brightly illuminated ul. Panska was "dead", and even Christians were only rarely to be seen there.

The Jews were in a state of almost black despair. It took a long while before most of them came to themselves after the terrible event. What was even more depressing in the town, however, was the poverty and need of those whose shops and homes had been pillaged. Well-to-do people and even those who were halfway to being rich had been impoverished overnight. Now they needed plain bread. Those who had relatives who had not been affected were slightly better off. Their kinsfolk helped them and they, the suddenly impoverished ones, made every effort to set themselves on their feet again and succeeded in a relatively short time.

But the situation was different with those unhappy victims who did not have any rich relatives. Their situation was bad indeed. They needed urgent help, but it did not come. The Jews were so frightened and uncertain about the next day that nobody paid the slightest attention to those who had suffered most.

As usual the Jewish Kultusgemeinde, which was always miserly and was managed by the richest Jews, was not in any hurry to assess the position after the Pogrom. When suddenly impoverished people came to ask for help, the Council did, to be sure, help them a little bit. But not all who needed help could persuade themselves to go and ask for help. And those suffered sheer hunger and need.

On my own initiative I brought together several of the richest Jewish women in Reisha and made the situation clear to them. Mrs. Anna Kahana, one of the finest and most active communal workers we had, helped me in this respect. The women came to a meeting in Mrs. Kahana's home, and set up a "Women's Committee to assist the Suffering". Mrs. Kahana was elected President. Mrs. Ehrlich, the owner of the large railway restaurant, was Treasurer. Mrs. Kraus the wife of Dr. Hermann Kraus, the wife of Dr. Teller, Mrs. Esther Wiesenfeld, Mrs. Moshe Ellbaum, Mrs. Elias Wang and a number of other women took over other duties. A large sum of money was raised on the spot.

The Women's Committee opened a Public Kitchen a few days later, which provided food for poor people. Money began to flow in on a larger scale and more and more women joined the Committee. There were many unfortunates who were ashamed to go to the public kitchen, as well as the sick and wounded. The women themselves brought food to the homes of these people. There were some who also received money; not much, but enough to enable them to provide for themselves and begin doing some business and making a living. Even now, all these years later, I feel proud at the large-scale and significant achievement of those fine women. And I think that helping to establish this Committee was really one of the best things I ever did in my home town.

PADEREWSKI SENDS A SEIM COMMISSION TO INVESTIGATE THE POGROMS

The Pogroms in Reisha and the smaller towns of the district stirred up the entire Jewry of Poland. The Jewish members of the Seim (Polish Parlament) protested and demanded protection for the

to send troops. A few minutes later the District Governor of Jaroslaw phoned back that the troops would arrive in Reisha about 8 p.m. That hardly satisfied us, for it meant that until then the pogromists would be free to go on with their murderous attacks and robbery. But we could not do anything more and left the building.

Hochfeld and Wachtel hurried back to their homes. I pulled my hat down over my forehead and ears. With a large red flower in my coat lapel I went back to the market. The situation was just the same, except that there were even more people looting and robbing. When I hurried back to my own home, I was very pleased to find my parents and sister as well as my wife's family. But I could not keep still for long and went out again into the streets. Here I met a small group of Polish intellectuals who were armed with rifles. Among them I saw Dr. Hochfeld, carrying a gun which he had never even seen before. They were patrolling the ul. Panska. I told them that they would do better to go to the market and the neighbouring streets where Jews lived; but they did not have that much courage. Meanwhile the pogrom continued and nobody was even trying to stop the looting.

At 8 o'clock in the evening I went to the railway station and saw the soldiers from Jaroslaw leaving the train. There must have been about a hundred of them, mostly Ukrainians. To my great delight their officer was a Lieutenant, with a Jewish face which could be identified from the distance. I went over to him, introduced myself and naturally asked him at once whether he was a Jew.

"Of course", said he with a laugh and asked me what was happening in the town. I gave him a brief account of the pogrom. He lined his sodiers up and marched off together with them. At his signal I went along as well.

As we passed Klapholz's Café we heard the drunken voices of men and women who were singing, yelling and cursing. The officer stopped the soldiers. Taking only a few of them, he entered the large hall of the Café. There we found a whole crowd of drunken men and women. On the floor were a large number of empty liquor bottles, wine and champagne, which the pogromists had emptied.

The officer called on them to disperse, but the drunkards began to attack him. One of them yelled: "You are a dirty Jew and we'll murder you! "Another spat at him.

That was all that was wanted. Without waiting for an order the soldiers set to work on the drunkards with their rifle butts. In less than a minute the large chamber had become a bloodbath. They did not spare the women, and blood began running from their heads. Within a very little while the hall had been emptied of all the drunkards, and outside the soldiers dispersed them so that not one was left. Then the officer split his men into several groups. He ordered them to patrol the streets and clear them out. Within two hours law and order were fully restored.

Many of the peasants yelled as they ran away that they would come back next morning. In order to prevent this the officer placed troops at every entry to town.

First thing on Sunday morning waggons full of peasants began to drive up. Others came riding on horseback or arrived on foot. But not a single one was admitted into the town. That Sunday was quite calm and not a single Jew was attacked. Yet very few Jews dare to leave their homes. Those who did so discovered that the pogrom had turned them into paupers. More than a hundred Jews had been injured, many of them very seriously.

By Monday everything was quiet and those shops that had not been emptied were opened. Naturally the injuries remained unhealed for a very long time. Still, most of the Jews thanked God that things were not even worse.

Late on Monday night, when my wife and I were already asleep, there came a sudden loud bang at the door. I ran over, asked who was knocking and heard the voice of my brother Moshe, who was living in Krosno where he was a partner in a little bank. He entered, embraced me and pressing me to his heart he cried: 'Thank God that I find you alive!"

He had come because he had read a report in a Cracow paper about the pogrom and had read that I had been killed. As soon as he read this he came, as he supposed, to my funeral. The reporter had confused matters. The man who had been so murderously beaten that he was taken for

home and ran back to town. In the Market place and the ul. Panska I was happy to see soldiers with fixed bayonets in their rifles. But I soon saw that my happiness was out of place. While some of the soldiers were calmly promenanding here and there, others were using their bayonets to force open the iron roll-down shutters and locks on the doors of the shops in the market and nearby. The crowds who were already half-drunk or entirely drunk had forced their way into the liquor shops, and now poured into the shops like wild beasts. They grabbed at all possible goods. Whatever they could not take with them they flung out into the street, so that those who could not get in should also obtain their share of Jewish property. Within a few hours the shops were entirely emptied out.

In the distance I saw Colonel Jendrzey Zawada who was the second highest military Commander after General Szamata. The latter was not in town that day. He was standing calmly with two handsome Polish women, one on either side of him next to the Court building, chatting with them in a very friendly way. What his eyes could see, and particularly the behaviour of his soldiers, did not bother him in the least. Since I knew him I plucked up my courage and went over to ask him why he did not stop the looting. The Colonel who had always been very friendly, now became as red as a beetroot. His eyes began to shoot sparks. He looked at me for a minute or more with savage hatred. The two women burst out laughing aloud, while Zawada turned away shouting in Polish, "that Jewish impudence!"

Seeing that I would not be able to do anything with him and there was no relying on his soldiers I decided to go to the Reisha District Officer Koncewicz, with whom I had become quite friendly since I had begun editing my weekly. Koncewicz was a very conscientious official and was often to be found at his office even on holidays. I knew that I would find him there. He was not a Pole but a Ukrainian, and I took that fact into consideration as well. The District Government building was surrounded by soldiers who would not permit anybody to enter. But luckily their officer was a boyhood friend of mine who let me in and took me to Koncewicz's office.

As soon as he saw me he jumped up from his chair and asked what was happening outside. I gave him a detailed report and described the behaviour of Colonel Zawada. Peasants were still arriving in crowds, I told him. They were coming to rob and pillage and beat Jews and maybe kill them as well. Meanwhile the whole town was without any law and order. The soldiers were helping the pogromists to empty the Jewish shops and homes. Jews were being murderously beaten and there was no sign of any policeman anywhere with the courage to oppose all these acts of violence.

Koncewicz was beside himself. "What can I do?" he asked me. "I called the army and now I hear from you that instead of restoring order they are taking part in the pogrom." I answered him that there was one thing that had to be done at once: He must summon troops from another town, who would possibly not be so obsessed by Jew hatred as the Rzeszów troops and their Commander.

Koncewicz nervously paced up and down the room and after a few minutes, silence said to me:

"You know I am an Ukrainian. As long as the Austrians were in charge it had nothing to do with my post. But now things are different. The truth is that I now feel very uncomfortable, and I've asked the Warsaw authorities to transfer me to Eastern Galicia."

With those words he was indicating that he was simply afraid to summon troops from another town. But I insisted. In the middle of this there was a knock at the door and in came Dr. Wilhelm Hochfeld, who was then the Vice-Mayor of Rzeszow together with Dr. Henryk Wachtel, a town councillor. They both lived nearby and in that neighbourhood things were relatively quiet so that they could come to the Government building. Other Jews did not dare to show themselves in the street and there were none to be seen anywhere.

When they saw me they asked whether I had been in town and what was happening there. I gave them the report as well, and explained what had brought me. Hochfeld and Wachtel promptly adapted my plan, and both of them insisted that Koncewicz must telephone to Jaroslaw where there was a large military garrison. Koncewicz allowed himself to be persuaded. He telephoned to the District Governor of Jaroslaw and received the answer that the latter would soon issue an order

Jews took my warning seriously. This continued until the Austrian and German armies collapsed on all fronts and were compelled to capitulate.

Poland came to life again as an independent country, and incorporated Galicia, which had not been part of Poland for 150 years. Soon after the persecution of the Jews began. True, the new Government in Warsaw proclaimed equal rights for all Polish citizens without distinction of faith or nationality. The trouble began with the so called "Hallerchiks" or members of General Haller's army, many of whom had returned from America and now conducted pogroms against the Jews. Then came attacks in all the smaller towns throughout Poland, so that the situation grew very dangerous.

In Reisha and the surrounding towns anti-Semitism could be very strongly felt, but so far there were no attacks. The Jews lived quietly and many of them did not worry in the least. Yet here as well their time came on the 3rd of May, 1919, when the Poles were celebrating their great national holiday.

THE POGROM IN REISHA

I devoted the whole of my issue on Friday, 2nd May, 1919 to the dangers threatening the Jews of Reisha and the surrounding towns. When I afterwards appeared in the streets there were people who reproached me bitterly for "keeping on frightening people." In Reisha, they knew, everything was quiet and calm. Nobody bothered the Jews, so why did I keep on demanding that Jews must prepare for something that does not exist? Among those who spoke to me in this way were Dr. Pelzling, the leader of the Polish Socialists, Dr. Herman Kraus, a Jewish member of the Municipal Council and Magistrate, Elijah Wang and others.

Next day they changed their minds, for to my regret my warnings came true.

When I left my home at the corner of the Zamkowa street near the District Court at about 10 a.m. it seemed strange to me that there were far more people, particularly peasants from the neighbouring villages, in the streets than usual, even for a holiday. The Herren Gasse which had already changed its name to Polish was packed full of people moving this way and that. In the market and the surrounding streets there were also great masses of people. I drew the attention of several friends to this when I met them, but they all remained quite calm and did not believe that it meant anything.

Before long, however, we heard reports that Jews were being attacked and beaten in the large Kloiz and other synagogues. My friends and I ran at once to the large Kloiz where my father used to pray. The windows had all been smashed both in the Kloiz and the neighbouring Bet Hamidrash. Within the Kloiz Jews were lying on the floor and blood was streaming from many of them. It was the same in the synagogue.

We did our best to reassure the Jews in both synagogues and told them to go home. They ran out swathed in their prayer shawls and ran back home. Those who had the misfortune to live in the Market-place and the neighbouring streets were stopped by the Poles and murderously beaten. It was a sign that the smashing of the windows in the two synagogues was not chance or due to mischievous little boys, as the Police afterwards claimed. It was a well-prepared attack on the Jews, and little boys had been sent to smash the windows as a beginning.

A few weeks earlier I had organised a Jewish Self-defence group together with Moshe Elbaum, Simha Seiden, Pinhas Ellenbogen, and Ezekiel Levin the youngest son of Rabbi Nathan Levin. We consisted largely of former soldiers of the Austrian army. When my friends and I saw that the Jews of Reisha were in grave danger, we decided to summon the Self-defence group. My friends ran to find them.

Meanwhile I saw Jews were being beaten, how their Tallitim (Prayer shawls) and clothes were being torn off their backs and many of them were bleeding heavily. There was not a single policeman to be seen in the Market Place or the streets nearby. Shops had been forced open and plundered. The dreadful cries of Jews, their womenfolk and children, could be heard from the houses. But there was not the slightest sign of any help from any side. The Jews were simply defenceless and free for plunder.

I run home as fast as my feet could take me, to tell my wife the "good news". From there I ran to my parents and told them to close the inn and come to my home. I did the same to my wife's parents too. But I was unable to remain long at

old reactionaries were elected both to the Community Council and to the Municipal Council. Still, the campaign of the Zionists for their candidates made a deep impression on most of the Jews in town.

Zionist influence kept on increasing and more Jews joined the Zionist Organisation. The youth were particularly important. They adopted Zionism in steadily increasing numbers. This was largely thanks to the high school student Samuel Laufban. He was one of the best students of the high school. At the same time he was a very good teacher and had a great influence on the other students. His sister, a highly cultured girl, also had a great influence on the other girls. Others were the student Reichman, who was the son of an assimilationist official in the Tax Department; Joseph Storch; my kinsman Kanarek; Horner, the son of the owner of the Imperial Hotel near the railway station. Little by little they won over a large number of the younger generation of both sexes for Zionism, and that gave the local Zionist Organisation a moral and political force.

Things continued like that until the outbreak of the First World War. This was a severe blow for all the Jews of Galicia. In Reisha as elsewhere thousands of people fled before the invasion of the Russian forces and that brought Jewish life to a standstill, starting from the long Galician-Russian frontier and almost to the gates of Cracow where the Russians were brought to a halt. When the Russian army was driven back later, most of the Jews returned to their former homes. The majority of the Reisha refugees also came back, but part of them remained where they had found a refuge.

Most of those who returned found that their homes and shops had been completely looted. In spite of this a number succeeded in reestablishing themselves and quite a few soon became rich. But those who had been impoverished found it hard to organise themselves again. They had to come to the Kultusgemeinde for help. But that was only half the trouble. The real trouble was that Anti-Semitism began to raise its head at this time in Rzeszow as in almost all other towns in Galicia. The Poles had hoped during the invasion that the Jewish refugees would not return. But when they did come back, the Poles began to show such hatred as had never been known before.

Still, business was not at all bad. Jews traded and trafficked and even the more impoverished ones gradually began to establish a firm economic foundation for themselves. Anti-semitism grew more and more menacing from day to day, but did not make a great impression on them. The Reisha Polish weekly "Glos Rzeszowski" which had always been maliciously anti-Semitic, kept on inciting the Poles against the Jews. In each issue it pointed to Jews who were becoming richer from day to day while the Poles were growing poorer. During the war years this paper was widely read by the peasants in the surrounding villages and poisoned them entirely, though they had certainly not been made poor by the War, as the Weekly tried to persuade them.

In my father's inn, the old "Maczkowka", the peasants cursed the Jews and kept on threatening that accounts would be settled "when the time came." The same things were said in all the other drinking shops of the town and in the inns of the villages.

But very few Jews took these threats at all seriously. Most of them believed that this was purely temporary and would vanish. The truth was, they thought, that the Poles continued to do business with the Jews even in the most anti-Semitic little towns round Rzeszow.

At the same time the military situation of Austria was growing worse on all fronts, particularly after America entered the War and strengthened the West. Each new day foreshadowed the defeat of the German and Austrian armies. This encouraged the Poles so that their anti-Semitism continued to grow. The Reisha Jews also gradually began to take the anti-Semitic threats more seriously. At this time I established the "Yiddishe Folkszeitung", which was a weekly in Yiddish. My aim was not to fight our enemies, who did not read Yiddish, but to keep the Jews of Reisha informed of all perils, so that they should be prepared no matter what happened.

The weekly was favourably received by most of the Jews in town, as well as those in Lanzut, Tyczyn, Blazow, Rozwadow, Glogow, Kolbyszow and a number of other little towns round Rzeszow. It found far more readers than the two earlier journals together. I succeeded in making it clear to my readers that there was danger and it was getting worse from day to day. However, not all

Officially speaking the Poalei Zion were not the initiators of this new publication. The actual founder was Ephraim Hirshhorn, a bank official; but the Poalei Zion supported it and even contributed a little money when it was established. Mendel Karp became the editor. He had journalistic ambitions which he could not satisfy in the "Folkszeitung". At the time he had written a number of articles in the Lemberg "Togblatt" (Daily).

All preparations for "Die Gerechtigkeit" had already been made when Ephraim Hirshhorn, Israel Duker and the other initiators suddenly decided to defer publication. Menwhile I had left for Berlin for several weeks, and had completely forgotten the second journal. In Berlin I visited the famous Kafé des Westens almost every day. At the time it was the spiritual home of Jewish writers from all countries. The famous writers from Russia and elsewhere were regular guests while they were living in Berlin, together with a large number of German-Jewish authors.

In that Cafe it was possible to learn more from the conversations of those famous persons than you could in the best schools. You could learn Jewish history, all the new literature, philosophy, politics, etc. There I made the acquaintance of many people among whom one in particular attracted my attention. This was Dr. Nathan Birnbaum, born in Vienna of Galician parents. I liked his fine long beard, his lofty handsome brow, his flashing eyes, his great powers as a debater and his even greater Jewish nationalism.

I had the honour to become a good friend of his and finally came entirely under his influence, adopting his theories of Jewish national autonomy in the countries of Eastern Europe and the Yiddish language as the general Jewish national language, to be fully recognized by the various Governments.

When I returned to Reisha a few weeks later, I conducted propaganda among my friends and acquaintances in order to gain supporters for Dr. Birnbaum's theories. At this time the idea of putting out a second journal was revived. Ephraim Hirshhorn came and invited me to contribute and serve as co-editor with Mendel Karp, who had been a good friend of mine ever since my Heder days, when we had both been pupils of Wolf Pakales.

A fortnight later we jointly issued the first number of the second Yiddish paper in Reisha. Our colleagues were: Ducker, an intellectual signpainter, Hirshhorn, Zvi Simcha Leder who was already a Yiddishit, and a few more whose names I cannot remember. The "Neie Folkszeitung" ignored the publication of "Die Gerechtigkeit" and disregarded it entirely. But they virtually ignored the readers of Yiddish papers in that way. Those who bought it were dissatisfied with it and criticised our editor Mendel Karp with particular severity.

Hirshhorn and Ducker, who financed the paper, decided that Mendel Karp was not a satisfactory editor and appointed me to the post. The journal then appeared as a fortnightly. Under my editorship the first two pages were devoted to general affairs, and particularly to Dr. Birnbaum's programme. The other pages were dedicated exclusively to local affairs and particularly to combatting our competitor. This task was undertaken by Hirshhorn and Ducker. The second number was much better than the first. The third, fourth and fifth improved steadily and people began to treat the paper seriously. But — and when is a "but" missing in such cases ? — the money of our financiers Hirshhorn and Ducker was beginning to run out. We had no other money, and as our printer had little faith in our credit-worthiness "Die Gerechtigkeit" passed away after its sixth number, without even having a proper funeral.

Soon after that the Wanderlust began in me again. I set out for the Scandinavian countries. When I returned four months later the "Neie Folkszeitung" had also passed away. The money of the publishers had also run out. And that was the end of the Reisha Yiddish press in those years.

JEWISH LIFE CONTINUES EVEN WITHOUT NEWSPAPERS

The loss of the journal made very little impression on most Jews of the town. Life continued undisturbed. Elections were held for the Kultus Gemeinde. The Zionists were already a force and conducted a major campaign. Together with other progressive citizens, Jews and Poles alike, they demanded that the elections to the Municipal Council, which were held at almost the same time, should be conducted democratically. They demanded an end to the system of first, second and third-grade voters in both institutions. But to achieve this was a dream which was still far from realisation. The

slightest influence. If I remember correctly the leaders were Moshe David Geschwind, Abba Applebaum who was a truly learned Jew, and the very youthful but already highly intelligent Kalman Kurtzman. I do not remember how many members this Hovevei Zion society had, but in those days Reisha was still very far from being a Zionist centre.

While writing these lines I remember the days when I was still learning at Reb Mendel Bonches' Heder in the Roizen Gass. On one occasion I ran away from Heder and together with other little boys went to the Market Place in order to see Dr. Theodore Herzl, who was journeying at the time through the Jewish towns of Galicia and had stopped for a while in our town.

The Market was packed with Jews of every kind, who had gathered round the building of the Jewish Kultusgemeinde (Religious Community) where the guest was awaited. Dr. Herzl came driving up to the building, accompanied by Moshe David Geschwind and others in an open fiacre. Poles passing by stood still and stared in wonder at this handsome and striking individual.

My older brother Moshe was then studying Talmud in the Kloiz (a term frequently used in Galicia for Beth Hamidrash or House of Study) together with other young adolescents, and was entirely steeped in Hassidic thought at the time. He did not go to see the visitor. I ran to the Kloiz in order to tell him what an astoundingly handsome man Dr. Herzl was. But all Moshe did was to slap my face hard and shout: "Go back to Heder, you scamp."

At the time neither Reisha youth nor its elders were ripe enough for new ideas. As far as I can remember that is how things were until I left Reisha for America. They were all what we used to call "fanatics", with a small percentage of progressive intellectuals.

ON MY RETURN I FIND A VERY DIFFERENT REISHA

I spent almost five years away from home, not only in America but also in West European countries like England, Germany, Holland and Belgium. During this period I acquired a little secular knowledge and developed my own outlook. I was convinced that nothing but Socialism could solve the universal Jewish question. By that time I had already written a number of short articles for Jewish papers in America and in a London Jewish journal, and regarded myself with considerable inner pride as a future "great journalist".

When I came back to Reisha I found to my astonishment that is was quite a different place from the one I had left. To begin with, there was a Jewish Socialist organisation which had not been there earlier. Then Zionism was quite popular among the Jewish youth and among the significant part of the adults. Even my brother Moshe had become a Zionist and was exerting an influence on a group of former students of the Kloiz, whom he had brought about a small Zionist Society called "Hashahar". What was more, he was also flirting with journalism and was contributing to Hebrew papers.

To my great astonishment a Yiddish weekly came into being not long after, under the name "Neie Folkszeitung" (New Folks Journal) which attracted both Zionists and non-Zionists. The editor was the then wellknown Hebrew teacher Naphtali Glueckman. My brother was co-editor and the writers included: Abba Applebaum, Hayyim Wald, Mendel Karp, Naphtali Tuchfeld, Levi Hayyim and Ben-Zion Fett. The journal was well edited and well put together, and all the contributors knew how to write well, though they had never studied journalism.

The chief subject of the journal was Zionism, but it also had other tasks including the reforming and democratizing of the Jewish community. It waged a very active war against the old, strictly conservative and truth to tell reactionary methods of the Kultus Gemeinde. As some of the latter's most important representatives were also on the Town Council which was no less reactionary, the journal attacked them on both fronts. It demanded democratic elections, and pending changes in that direction it called for reforms which were necessary for the population, Jews and non-Jews alike.

This courageous struggle was not approved of by everybody, for the simple reason that they were not yet prepared for a democratic system. Still, it influenced others, particularly the younger generation. By that time there was a good Poalei Zion organisation in town, founded and conducted by Markus Buchbinder and Bernard Fish. For some time they supported the Neie Folkszeitung and helped it considerably. Later on, however, differences broke out between the two Zionist parties and they quarrelled. This led to the establishment of a second Yiddish journal called "Die Gerechtigkeit" (Justice).

Before & between the World Wars

Leon Wiesenfeld Cleveland

THE ONE-TIME REISHA

I had been dreaming for many years of writing a fairly lengthy easay on Reisha, where I was born and brought up. When I was in London in the year 1907 I was invited by the late Morris Myer, editor of the Yiddish daily which then appeared, "Der Yiddisher Journal", to write a short article abour Rzeszow. The truth is that I wanted to write more, but since I was in foreign countries and always busy with other matters at the time, I could never realise my dream.

Only now, when Jewish Reisha lies in ruins and our fine and interesting city no longer exists, and has been blotted out of the Jewish map, and not a single Jew is left — only now am I in a position to describe Jewish life there, grieving in sorrow as I do so.

When I last left Reisha in 1920, about 20,000 Jews lived there. In that year the deeply rooted Polish Anti-Semitism had reached its heights and there was certainly no reason to envy the Jews. It was exactly one year after the savage pogrom which will be described later. There was an active economic boycott of the Jews, and the enmity of the Polish masses was very dangerous.

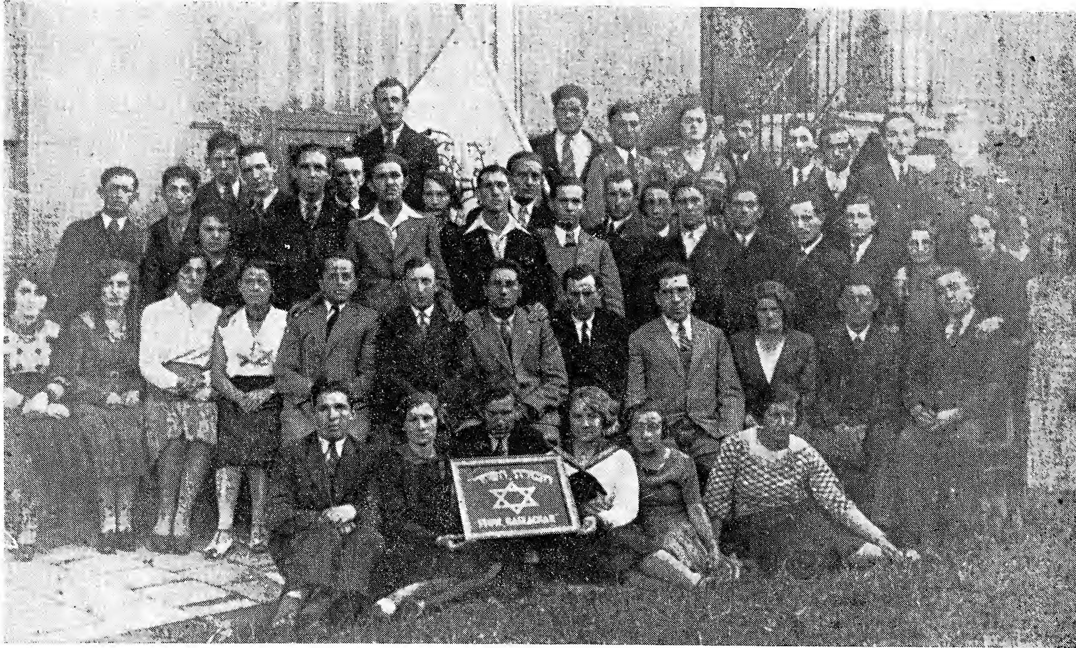
In spite of all this the Jewish merchants and shop-keepers went on with their daily business as before, and maybe even more obstinately. But not all of them could do so, for a large number had become impoverished. This was a result of the Russian invasion of 1914, when a large part of Rzeszow Jewry fled to other parts of Austria. Even so, nobody was dying of starvation there at the time.

Here I wish to restrict myself only to some details about the life of the Jews in Reisha in my own times. What kind of Jews were living there until I finally left the town in 1920? They hardly differed in any way from the Jews of other Galician towns, and were almost identical with those of Central Galicia. Reisha was full of decent, good, Godfearing, honest Jews. But equally there were quite enough bad Jews. There were plenty of Hassidim, yet also quite a significant number of Mitnagdim, who conducted an obstinate war against the Hassidim. There were also simple pious Jews who were neither Hassidim nor Mitnagdim but truly honest and decent people. In addition there were the so-called "advanced" or, as they were then known, "German" Jews, who spoke German, and described themselves as "Followers of the Mosaic Persuasion." For the most part these were assimilationists who regarded themselves as Poles. In short, all the different kinds of Jews to be found in Galicia were also present in Reisha.

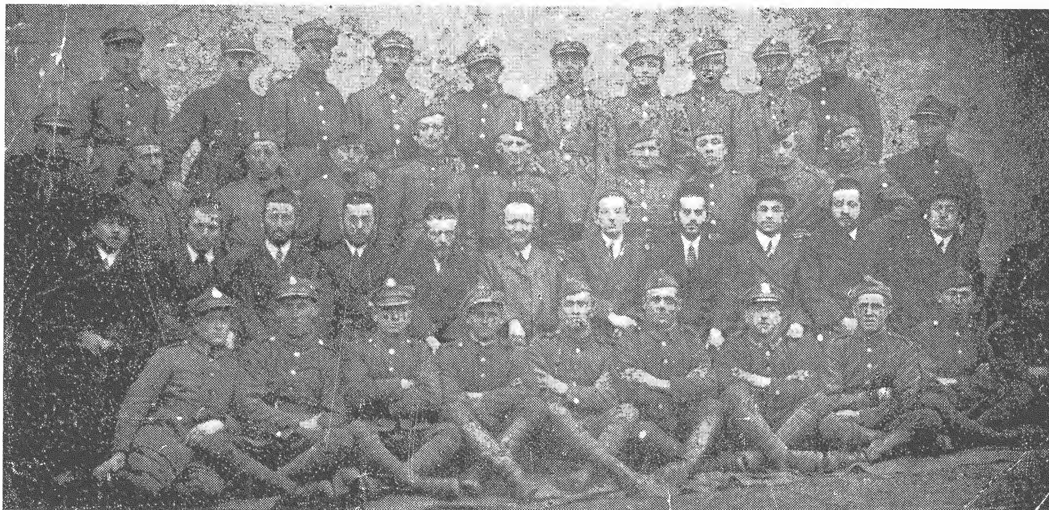
All in all, they made up a community of which nobody needed to be ashamed and certainly not of the small but very active group of Maskilim or "Enlightened," or the Jewish intellectuals and professionals, though the latter were almost entirely assimilated. We did not have anybody who was particularly outstanding, though quite possibly some of the Maskilim and intellectuals could safely be described that way. In my youth we had two famous Rabbis, first Reb Heshel Wallerstein and later Reb Nathan Levin. Both of them were truly outstanding scholars. We also had our own Hassidic Rebbe, Reb Lozerel. Yet he too could hardly be described as truly great.

On the other hand we had some really fine householders, of whom a large part of the Reisha Jews were proud. Of these the most important were Reb Mottish Eckstein, a Hassid of Djikov; Noah Schapira, Asher Silber, Mechel Biermann, Nathan Kanner, Zangen, Freilich, Joseph Schenblum and several others whose names I cannot remember at present. All of them were active in communal affairs, and representatives of the Community. They conducted communal affairs and some of them were "Radniks", representatives of the Jews on the Municipal Council. Not everybody in Reisha trusted them or felt fond of them, but the majority of the Jews in the city did regard them as their representatives.

In those days there were no important Jewish social organisations. When I first left Reisha at the end of my seventeenth year there was a Hovevei Zion Association which, however, did not have the

The "Hashahar" Organisation in Reishe.

Aid Committee for Jewish Soldiers in Reishe.

"Haivria" Girls' Society with their teacher Feldman

York Yiddish daily "Vorwarts" and The Morning Journal, for the "Yiddishe Welt" in Philadelphia, and Jewish Telegraphic Agency. Later, he became editor of the weekly "Yiddishe Journal" in Brooklyn, N.Y. In 1925 he moved to Cleveland, Ohio, and became the editor of the daily "Yiddishe Welt". He is the publisher and editor of the "Jewish Voice Pictorial", which he founded in 1938.

A well-known Reishe poet was Nahum Sternheim, whose poems were published in the Yiddish press. One of the Hebrew teachers was Meshullam Davidson, a native of Russia, who came to Reishe in the early part of the century. A lecturer and major contributor to the modern Hebrew culture of Reishe, he settled in Israel after the First World War. Mendel Karpf was also a wellknown journalist. Berish Weinstein, who emigrated from Reishe to the United States, is a wellknown poet. Another Reishe personality, who came to the United States after World War I, was Simcha Seiden. He established his residence in Miami, Florida and became the producer of the weekly Yiddish radio programme "The Jewish Forum of the Air", one of the outstanding radio programs in the U.S. He passed away in 1960, aged 72.

On Friday night and Saturdays as well as Jewish Festivals, the city looked like a deserted town. All stores, except for the few owned by non-Jews, were closed. The only people on the streets were Jews attired in black silk "kapotes" (robes) and "Shtreimel", carrying the "Tallit" (prayer-shawl) on their way to the House of Prayer, accompanied by youngsters with long silk kapotes and wide round velvet hats. Late in the afternoon the main streets were crowded with Jews, men, women and children, strolling and greeting each other until late at night.

Reishe was also a Hassidic center. One of the well known Hassidic Rabbis in the early part of this century, was the Rebbe Reb Luzerl. Hundreds of Hassidim came to him from Hungary, Bukowina, Russia and all parts of Galicia. The rebbe resided in a nice two-storey brick house, and also had a large synagogue where he and his Hassidim worshipped daily. He also had a special room where he received Hassidim and followers, who came to him whenever they were in need of help and advice.

At that time, Reishe also had two other Hassidic Rebbes. One was the Rebbe Reb Yehuda Ungar, known as the Sokolover Rebbe, who came from the little town Sokolov and established his residence in Reishe. The other Rebbe was Reb Abraham Hayyim Horowitz, who also left his small town and established his residence in Reishe.

Some of the houses in the principal streets of the city were old, but soundly built. However, many sections consisted of little shacks, typical of which was "Tepper Gesl".

Reishe was a large Jewish commercial and distribution center in Central Galicia. The large market square was the hub of the textile distributing industry, owned and operated by Jews. The annual turnover ran into millions. Here also were concentrated the wholesalers of food, particularly flour, sugar, coffee as well as other products, all owned and operated by Jews.

There were many small predominantly Jewish towns within a few kilometres of Reisha, such as Titshin, Blazov, Glogov, Kolbusov, Lancut, Maden, Sokolov, Czudez, Fristik and others, where Jews were the owners and operators of the principal industries. Merchants came to Reishe every weekday in their horse-drawn wehicles from the towns and villages within a radius of 3 to 30 miles, to make purchases for their stores and attend to their affairs.

Jews were well represented in the medical profession as well as the practice of law. They also played a leading part in banking and finance. In the middle Nineties the town had five banking institutions, which were owned and operated by Jews. The majority of the accounts in the Austro-Hungarian Bank, which had a branch in Reishe, were also Jews.

The Reishe Jews also built up industries. Among them was Asher Silber, President of the Reishe *Kehilla* (Community), who was also a major distiller of spirits. The largest candy factory in the city was owned and operated by Jews.

Reishe was also a major source of eggs, and sent several carloads a day to Germany. The exporters were Jews who operated huge storage and packing plants, employing hundreds. In those days refrigerated cold storage was unknown. During April, May and June, when eggs were plentiful, peasants brought large supplies into town and sold them to the dealers. The eggs were stored in large deep concrete tanks filled with water. After the tanks were filled, the top of the tank was covered with a thin layer of plaster which acted as a protective covering. During the winter months the eggs were removed from the storage tanks, cleaned and packed for shipment to Germany.

Two of the largest soap and candle factories were established and operated by Jewish owners, one by the Zineman firm and the other by Meyer Adler. The town had no gas or electricity, so the candle was the only practical medium of illumination in the synagogues. Jews were also prominent in the lumber and building material industry. One of the largest of these firms was owned and operated by the Drucker Brothers, and another by Samuel Fett, father of the wellknown journalist Ben Zion Fett. The largest hardware and metal building material producer was the firm of Adler Brothers. Most of the building contractors were Jews. The Shiff firm was one of the large producers of paper materials for writing and wrapping.

Reishe was also the wholesale and retail center for cotton and wool fabrics. Some of the largest and best known firms were Haim Wolf Bau, Zecharia Jezower, Josef Feiwel, Herman Lubash, Mendel Korn, Shimon Sandhaus, Shimon Drucker, Kahane & Brown. Of the retail stores, 90 % were owned and operated by Jews, and most of them were located in the market section, the large commercial center of the city. A large number of stores with large modern window displays were also located in the Wola Section, in Ruskawies and in the 3 May Street.

The largest brick factory was owned and operated by the Mintz firm. Michael Birman was the owner of the largest hardware firm. The manufacture of soda and sweet drinks was likewise owned and operated by Jews.

Reishe had an organized Jewish Kehilla which was recognized by the Government. The Kehilla officials, the President, Vice-President and the Council, were elected by the Jewish residents of the city. The Kehilla had its own building in the Market Square. The cost of its maintenance was covered by special taxes paid by the Jewish population.

In the early part of this century Reishe had a large number of Jewish intellectuals, lecturers and journalists. One of them was Naftali Gliksman, the Hebrew teacher, lecturer and editor of the Yiddish weekly "The Yiddishe Folkszeitung". Another was Ben Zion Fett, a prominent journalist and orator who was a Zionist leader in the early part of this century. He established his home in Israel after World War I and became the sports editor of the Israeli daily "Haaretz". One of the outstanding scholars was Moshe Wiesenfeld, whose brother Leon Wiesenfeld was editor of the Reishe Yiddish weekly journal "Die Gerechtikeit". He settled in the United States after World War I. He wrote for the New

Herman Leder — **Washington**

RZESZOW-REISHE

The history of Rzeszow-Reishe begins in the Fourteenth Century, when Kazimir the Great, King of Poland, selected a large tract of land near the river Wislok to become the town of Rzeszow, which served as a seat of the royal and noble families until the 16th century. And here was laid the foundation of what later became a great Jewish community.

Reishe was the home of famous Jewish scholars as early as the Sixteenth Century. One of them was the famous Talmudical scholar and author, Reb Yaakov ben Josef Reisher, whose real name was Yaakov Back. He acquired the name "Reisher", when he became Chief Rabbi of Reishe in 1695.

The town of Reishe was situated in Central Galicia, between Lwow (Lemberg) to the east and Krakow to the west. After Poland was partitioned in 1772, Galicia became a province of Austria until 1918. In that year the State of Poland was re-established, and Galicia again become a part of Poland.

In 1890 the population of Reishe was about 25.000 of whom 65% were of Catholic faith and Polish nationality, and about 35% of Jewish faith. Polish was the language of the province, but the Jews spoke Yiddish. They also spoke Polish and German, the official language of Austria. The extremely orthodox Jews spoke only Yiddish.

In the early Nineties Reishe was a mixture of old and new, ancient and modern. There were buildings and homes which were several hundred years old, and also new buildings which at that time were considered modern. In the Market Square stood the new City Hall, in marked contrast to the old Catholic Church two blocks to the West, built in the Fifteenth Century with its tall tower and huge church bells.

וזאת תורת החטאת והמנחה והשלמים

ספר

מנחת יעקב

הוא פירש נחמד וחריף להלכה ולמעשה מספיק : נורא זקיקין מפומיה
נפיק . עייל שפה ואפיק : קול דודו דופק : ויפק רצון מה'
לחתחיל ולגמור . כולו כבוד אומר על ספר תורת חטאת שחיבר הגאון הגדול
ר"ן של בני הגולה מוהר"ר משה איסרלש מקראקא והיה מונח בקרן זוית . מיוב
קיצר הויות . והומר סוגיות . חרב פיפיות והל' נדה ודיני ספק ספיקא
שאלות ותשובת פתח חטאת רובץ בין המשפתים : על כל אלה עמר בקושיות
ופירוקא בחריפות ובקיאות השגת רבות נגד כל הני רבוותא קדמאי ובתראי ומעורר
דיני דינים הכל מניה תסתיים . הלא הוא ברכת כני עמנו המסגר החרש . כי
לו פורש : נ"י פ"ה ההריף העמקן : מחזיר מלא תריקו : יעקב חבל נחלתו .
ותדר מעיני שנתו . קנקן חדתא עתיקא מלא : הרב המופלא והוא [illegible] .
כמוהר"ר יעקב דיין בי דינא רבה בן האלוף המרומם כמוהר"ר יוסף יצ"ו בן הרב
המופלג כמוהר"ר יעקב רישא זצ"ל : התן רבנן ורב רבנן הרב הגדול החריף והשנון
כמוהר"ר בנימן וואלף נר"ו בן הגאון המפורסם כמוהר"ר אהרן שמעון שפירא מפראג
זצ"ל שלשלת יוחסין : ישועת הוסן . ויבואר עוצם בינתו : ותוכן כוונתו :
בהקדמתו ובהסכמת הגאונים ראשי גולת אריאל
ויקם עדות ביעקב ותורה שם
בישראל

Title-page of "Minhat Yaakov"

Rabbi Aaron Levin with his son, Rabbi Dr. Isaac Levin

Levin. In his early youth he obtained an outstanding knowledge of the Talmud and was a leading pupil of his grandfather, the Gaon Reb Isaac Shmelkes.

Refusing to rest satisfied with Halachic knowledge only, he studied German and Polish, the two languages of the country. He wrote essays in Polish and prepared for his matriculation examination at the Gymnasium.

In 1901 he married and for a while lived with his father-in-law at Wieliczko. In 1904 he was appointed Rabbi in Sambor, where he played a very important part in spite of his youth and won the hearts of the scholars.

In 1922 Rabbi Levin was elected a delegate to the Polish Seim, on the List of the Jewish block. In the Seim he was a member of the Agudat Israel fraction.

As a member of the Agudat Israel Rabbi Levin took an active part in its activities. Special mention should be made of his positive attitude towards the Land of Israel, as expressed in his speech at the Third Grand Assembly, held at Marienbad in 1936.

In 1926 his father, the Rabbi of Reisha, passed away. During the seven days of mourning a delegation of the Reisha community visited him and requested him to accept the office. He told the Delegation that all those who wished him to accept the post should come to the Community Offices and sign their names on a petition to that effect.

During the limited time available thousands of householders went and signed the letter to the Sambor Rabbi. A delegation of Heads of the Community brought the document to Sambor. Rabbi Levin agreed to accept the post provided that the official election should also be general, and not exclusively by the Community Heads. He assumed office in Reisha on 2nd Adar 5687 (1927).

While he was Rabbi in Reisha the community of Frankfurt on the Main requested him to become their Rabbi, but he refused.

His books are : "Davar Beito", (Cracow 1899); "Matte Aharon" (Cracow 1908); "Birchat Aharon" (Drohobycz 1913); "Hadrash Vehaiyun" (Exposition and Investigation) on Genesis, Exodus, Leviticus and Numbers, published in Bilgoray between 1922 and 1939; "Avnei Hefetz", Responsa (Bilgoray 1934).

Rabbi Aaron Levin (seated, second from right) with other rabbis who survived the Holocaust.

named Reb Jacob Joshua, author of "Pnei Yehoshua".

9) Rabbi Yehezkiyahu Yona (1659-1726) was Rabbi in Przemysl, had a dispute with his community and resigned his rabbinical post, retaining only the official Rabbinate. But he left that post as well and served as Rabbi in Reisha for several years.

10) Reb Aryeh Leib ben Shaul ben Heshel, Rabbi of Cracow, had also been Rabbi in Dukla and subsequently in Tarnopol during the years 1718-1724. He was then appointed Rabbi in Reisha where he served until 1728, and was afterwards rabbi in Glogow, where he proclaimed a ban on Rabbi Moses Haim Luzzato. During that period he was also rabbi of Lwow and District. In 1740 he was appointed Rabbi in Amsterdam, where he took an active part in the Eibeshuetz — Emden controversy. He was the son-in-law of Hacham Zvi Ashkenazi and therefore the brother-in-law of Reb Jacob Emden. He died on the 7th day of Passover 5515 (2.4.1755). The Rabbi to follow him was Moshe Nathan son of Rabbi Israel.

11) Following him came Reb David Ber ben Reb Aryeh Leib, Rabbi of Zamosc.

12) When the latter was invited to become Rabbi in Lwow, his successor was Reb Aaron Judah Leib Atingo, son-in-law of Reb Haim Hacohen Rapoport. He died in 1781. During his term of service Reb Zvi ben Reb Judah author of the work "Geon Zvi" was the head of the Yeshiva.

13) At the beginning of the Eighteenth Century Reb Ezekiel Joshua Feivel Teomim Frankel, who had been Rabbi in Przemysl, served as Rabbi in Reisha.

14) Rabbi Zvi Hersh died in 5554 (1794).

15) Reb Isaac Haim Blumenfeld son of Rabbi Joshua Heshel was then invited as Rabbi. He was the son of the Parnass (Community President) Shlomo Zalman of Reisha.

16) He was followed as Rabbi by his son Reb Ezekiel Zvi who was the son-in-law of Rabbi Mordechai ben Zev of Brody and served as rabbi for 45 years, dying 19th Kislev 5616 (1856).

17) He was followed by his daughter's son Reb Isaac Haim Wallerstein, who had been Rabbi in Rohatin and died 11th Nissan 5642 (1882).

18) In 1871-1873 the Rabbi was Reb Zvi Hersh Orenstein, who was welcomed to Reisha after the Russian Government had expelled him from his rabbinical post in Brest-Litovsk. He was Rabbi of Reisha for two years, and after the death of Reb Joseph Saul Nathanson was invited to replace him in the Lwow Rabbinate.

19) Reb Joshua Heshel ben Reb Isaac Haim Wallerstein was rabbi and wrote two works, "Kerem Yehoshua" (Lwow 1899) and "Sede Yehoshua" (Responsa) Lwow 1901. His sons were not rabbis but wealthy forest merchants. He died in 1904.

20) Afterwards the rabbi selected was Reb Nathan Levin, son-in-law of the Lwow Rabbi, Reb Isaac Shmelkes, who had been Rabbi in Rohatin until he was invited to Reisha. Reb Nathan Levin was born in Brody and belonged to a famous rabbinical family. He was the pupil and afterwards the son-in-law of the Lwow Rabbi, and had an ample Jewish and general education. He completed his studies at the Brody Gymnasium as an external student and matriculated there. In 1896 he was appointed Rabbi of Rohatin. He had enjoyed a comprehensive general education and had nationalist opinions, keeping away from all interventions and disputes among the pious and Hassidic groups. He called for the establishment of Jewish schools and a Jewish Gymnasium, for he held that education suited to the needs of the time was the best barrier against the assimilation of the younger generation.

He opposed the aspirations of the Hassidic Rebbes, who wished to split the communities as they had done in Hungary; for he regarded the united community as the Jewish national institution which best served the interest of Jewry as a whole.

During his Rabbinate in Rohatin he took part in Communities Day in the year 1900, and attended the first General Rabbinical Congress that met in Cracow in 1903.

In 1905 he was appointed Rabbi of Reisha. The Hassidim opposed this appointment and began to protest against it. They published notices all over town opposing the decision of the community to appoint him. The leading opponent was a Jew from Russia, Reb Berish Steinberg. However, his personality won over the Opposition In the course of time the leaders of the Hassidim came to him and recognized him as their Rabbi too. He was gentle and modest and held open house. His decisions in Rabbinical law were known for their simplicity and wisdom, and he played an active part in all communal activities, serving as Rabbi until his death on 5 Elul 5680 (1926).

21) Reb Aaron Levin was born on 14th Heshvan 5640 (31.10.1879) in Przemysl to Reb Nathan

Dr. N. M. Gelber

THE RABBIS OF THE CITY

The first rabbi of whom we know, although by hearsay only, was actually a merchant, but thanks to his rabbinical education he also exercised the functions of rabbi. But he does not seem to have received any salary whatever from the Jews, who were very few in number in his time.

We know from the report of the Municipal Servitor Marcyn Gorgok for the year 1628 that by order of the Mayor of the city he went to "the Jewish Doctor" i.e., to the Rabbi, in connection with taking two young men to the town jail by order of the Elders of the Community for creating disturbances.

Of the Rabbis who followed him we know:

1) In 1648 the Rabbi was Reb Hertz.

2) In 1653 the book "Petah Teshuva" (The Gateway to Repentence) by Reb Gabriel Ben Yehuda of Reisha, was published in Amsterdam. It describes the distress caused by the Cossaks in 1648.

3) In Reisha Reb Aaron Samuel Kaidenower, author of "Birchat Hazevah" (Blessing of the Sacrifice) became rabbi. He was subsequently rabbi in Frankfort on the Main and in Amsterdam.

4) After him Reb Mordechai served as rabbi, following a term as Rabbi of Podheitze.

5) In 1685 the Rabbi was Reb Moshe, who wrote an Approbation to the work: "Zechor L'Abraham".

6) He was followed as Rabbi by Reb Shneur ben Hanoch, who wrote an Approbation to the book "Gevurat Anashim". He died on 27th Sivan 5459 (1699) and his epitaph can be found in B. Friedberg's "Luhot Zikkaron", Frankfurt 1904, p. 98.

His son Samuel was a well-known preacher in Kalish. His daughter Buna died in 1725, and her grave is in the Reisha cemetery near his.

After his death Reb Gabriel of Cracow, who had studied in his youth at the Yeshiva of Rabbi Kaidenover, was selected as rabbi but refused to accept the post because he had been selected as Rabbi of Nickolsburg.

When Reb Yehuda Leib, grandson of the Bah, author of the Responses "Shaagat Aryeh Vekol Shahal", who was Rabbi of Brest-Litovsk, passed through Reisha, the heads of the Community wished him to become their rabbi, but he was not prepared to accept the post.

7) The rabbi following Reb Shneur ben Hanoch was Reb Samuel Halevi, son-in-law of Reb Isaac of Posen, teacher of the "Magen Abraham". He died on the eve of the new moon of Tevet 5479 (1719).

In his time the head of the Yeshiva in Reisha was the well-known Reb Jacob ben Joseph Reisher, who was also known as Jacob Bach author of "Hok Yaakov" and the Responsa "Shevut Yaakov". He was born in Prague and died in Metz, February 1738. In 1713 he was invited to leave Reisha and become Rabbi in Ansbach. Later he served as Rabbi in Worms. His book "Minhat Yaakov" was printed in Prague in the year 1689.

8) The next rabbi was Reb Samuel Halevi who passed away in 1719. His uncle was Rabbi in Cracow,

דברי אבי המחבר : בשבח בנו מדבר :

י גע בני צעיר בשנים · ומצא בחכמה עשרת מנים · יותר
מותיקין זקנים · הגיעו ער שיבה :

ו חיתה נפשי בגללך · ברא מזכי אבא בגילך · אשר שמו
הטוב הולך · כמו בן יוסף עקיבא :

ס בכי יער ונבכי ים הפוסקים · ירד וצלל במעמקים · והעלה
חכו ממתקים · בשרא שמינה אפחורא דדהבא :

פ נה ה׳ אל מנחתו וראה · מנחת יעקב לשמים באה · ולא
כי גאה גאה · שעה אליה וזיכהו להיו׳ בעט ברזל כתובה :

ר יחק מנוער מפנק ומהתענג פנה · וכמעט שלא עבר חצי
הלילה בשינה · על כן נוצר תאנה יטול שכרו וישבע מטוב׳ :

י צוא יצא יעקב לקראת איש ריבו · מבעלי חצים אשר ישטמהו
ורובו · בני ירדפיהו עד חובו · בהוייות דאביי ורבא :

ש די יהיה בעזרו · לא יבוש יעקב ופניו לא יחוורו · והלכו
רבים לאורו · וקטה אלומתו וגם נצבה :

ר חמוהו ה׳ ופועל ידיו תרצה · ועוד יפוצו מעיינותיו חוצה ·
וקרב גאולתינו ואז יצא · מבית יוסף אש ומבית יעקב להבה :

נ״ד הקטן יוסף בן לאמ״ו הרב המופלג מוהר״ר יעקב רישר זצ״ל חתן הראש והקצין האלוף כהר״ר הירש בק אובן ר״ח זצ״ל דק״ק פרא״ג הבירה :

swept over Europe, aside from the influence exerted by theoreticians of Racial Antisemitism like Joseph A. Gobineau, 1816-1862, and the German racist Houston Stewart Chamberlain, 1855-1927, whose books are said to have been zealously studied by Hitler, seem to have been latent in the various ideals for socio-economic betterment which were rooted in a materialistic interpretation of history and Man's place in society as an economic unit.

The upsurge of political nationalism throughout the western world also brought Poland a mixture of ideologies which led to tensions among the various ethnic groups. However, all were directed against Jews, the visible minority.

After Austria granted the peoples of Bohemia and Galicia the right of organized, permanent public assembly, organizations emerged under the name of Sokols (Falconers). These were ostensibly athletic organizations, housed throughout the land in permanent buildings, Sokol Halls. They were uniform-wearing groups with flattened head-coverings known as "Konfederatka", and uniforms similar to those worn by the legionaries of the times of Taddeusz Kosciuszko. Ostensibly training for physical culture, they were in fact preparing for future political and military activities. The Sokols became front organizations for anti-Austrian and anti-Jewish activities.

Two great ideals penetrated Jewish life in Rzeszow at the end of the 19th century. The call for the creation of a Homeland for the Jewish People in Palestine came with the publication of the book "Der Judenstaat" by Theodor Herzl, 1860-1904, and with the convocation of the first World Zionist Congress in 1897 at Basle, Switzerland. The Jewish community of Rzeszow, like Jews the world over, were electrified and responded with fervent enthusiasm to the hopes of a new Homeland. Zionist groups were formed in Rzeszow. At long last a concrete ideal, a goal to work for had been given to youths and elders.

"Die Welt", a journal founded and edited by Dr. Theodor Herzl, and other Jewish Zionist publications became standard reading for many of us.

Almost simultaneously with the Zionist ideal for a Jewish Homeland, the socio-political ideal for the betterment of the lot of the working people penetrated the thinking of the masses in Rzeszow. Social Democratic thought was first made known in Rzeszow by the Jewish Dr. H. Lieberman, a lawyer from Przemysl, who practiced his profession there, and by his friend and disciple, Dr. M. Pelzling, a native of Rzeszow. These movements, the Zionist and the Socialist, came as if by an act of destiny simultaneously with the rise of the Kolka Rolnicze and Kolka Przemyslowe; two ominous manifestations directed against Jews in Rzeszow as in many parts of Galicia and Poland. Among the leaders of the local Socialist group "Sila" (Strength), of the Polska Partja Socialistyczna were some Jewish workmen, Dukatenzeiler, a housepainter, and Kellman, a tailor, also Dr. M. Pelzling, the lawyer.

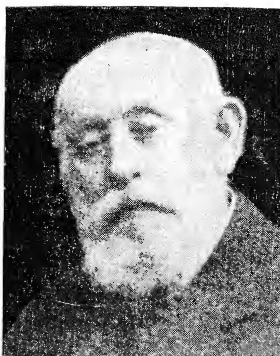
In about 1897 (?) the first Congress of the Polska Partja Socialistyszna was held in Lwów. A separation took place within the ranks and it was decided that Jewish workmen should form their own groups. The result was that Christian Socialists remained within the "Sila" (Strength) Organizations,, while the Jewish socialists formed their own groups, known as "Bruederlichkeit" (Fraternity).

One might well ask: Why is it that with the rise and wide acceptance of these high ideals for the socio-political and economic betterment of the condition of man, tension throughout the world has increased, racial prejudices still prevail and the threat of man's inhumanity to man, the threat of total annihilation, has become global?

tel (Dr. Henry I. Wachtel), 1880- , son of Josef Wachtel senior, 1853-1934, son of Jacob.

Though attendance at Gymnasium on the Jewish Sabbath was mandatory, Jewish students were exempt from writing on the Sabbath and Jewish Holidays. On Rosh Hashana (New Year) and Yom Kippur (Day of Atonement), we were exempt from school attendance.

Jewish religious instructions was received for an hour a day on several week-days during the school year. Attendance was mandatory. The instructor in Bible and Jewish History was Zygmunt Kammerling, who also kept the vital statistics of the Jewish community.

PROF. Zygmunt Kammerling

In 1880-1885 no Jew worked or kept his shop open on the Sabbath, but by 1890 two Jewish shopowners kept their businesses open on that day. The number of non-observers of the Sabbath increased with the penetration of the "Enlightenment". However, the general spirit of the Holy Sabbath and other holidays prevailed. Most shops closed their doors, and men, women and children in their festive clothes were seen going to and filling the House of Prayer. A spirit of quiet and calm prevailed in the city, as if all of Rzeszow were an entirely Jewish city. The Shekhina (Divine Presence) seemed to us children to hover over the Jews of our city.

The Jewish community, as noted above, was a self-sufficient organism which satisfied the spiritual and economic needs of its own constituents, and also the economic needs of the landworkers (peasants) and the general population of Rzeszow, composed mostly of government functionaries and artisans. Peasants brought their produce to sell to or barter with Jews for consumer and durable goods or goods imported from other parts of the world. In Rzeszow there was hardly any friction or intense economic rivalry between Jews, peasants, Christian shopkeepers or Government functionaries. Each group had its own sphere of activity, as though marked and delineated by destiny.

The advent of newer ideologies and a different political and economic orientation, the industrialization of society and the shifting of classes in the social structure gave rise to intense political and economic pressures, which were eventually directed against the visible competitor, the visible minority, the Jews.

Antisemitism as a racial or political phenomenon was not known in Rzeszow. True, there was prejudice and discrimination as between Jews and Catholics. These, however, were based chiefly on religious grounds. They were not an important factor in the daily relations between the Christian and Jewish people, between the peasants and their Jewish neighbors on the land, or in their relations with the Austrian Government functionaries.

In the early history of Poland, Jews were, for obvious reasons, under the personal protection of the kings. Later on they were more or less so under the rule of the House of Habsburg. There were many important reasons why Austrian officialdom kept a quasi-protective eye on the Jews in their domain.

The rise of "Kolka Rolnicze", cooperative buying and selling organizations, the subsequent development of the "Kolka Przemyslowe", mercantile and industrial buying and selling groups, the rise of a large bureaucracy and other white-collared functionaries within these organizations, brought tension between these and the Jewish people, whom they considered as interlopers and competitors. They were the catalysts in the ferment of political, economic and racial antagonism.

Anti-Jewish sentiments and Antisemitism took on a new complexion. It became a militant organized Movement which first used the silent boycott and then went on to political and economic measures to eliminate the Jew from his historic position in Poland.

The tranquillity of life in Rzeszow, as in many other parts of Poland and the world, had been shaken to its foundations years before the outbreak of World War I. The cataclysm that eventually

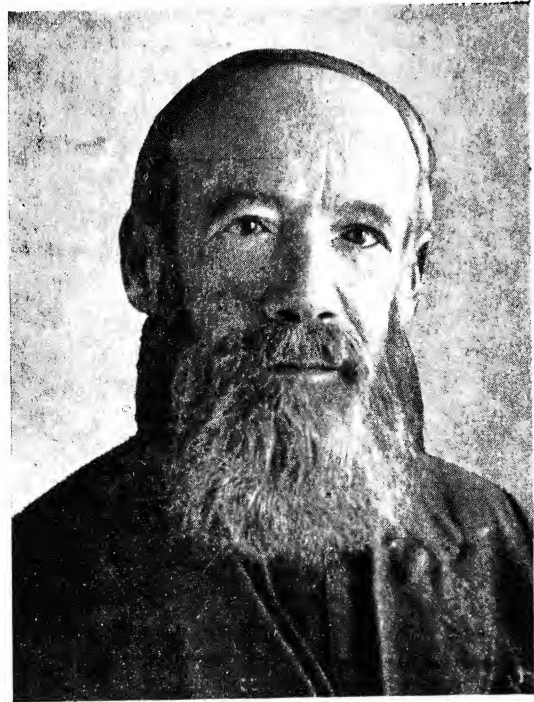
the family, synagogue and House of Study was to be found in various mead and wine inns (Meth and Weinshenken) where men would sit for hours over a glass of drink, sipping it slowly and eating cooked chickpeas (Meth or mead is a fermented drink of water and honey). During these hours people would converse on business or Torah.

In the summer there were many inns at the periphery of the city limits, where whole families went promenading in the green to the Glemboka of the Raab family, the Kshaki of Sternlicht, and the Matshkowka of Wiesenfeld. A glass of beer or a jug of sour milk with black bread and butter, covered with thin slices of black radish (retekh), were the high points of these Jewish Third Sabbath the high (Seudah Shelishit), the acme of the culinary indulgence of these simple folk. However, not the eating but conversation, human relations, were the essence of these meetings in the green on Sabbath afternoons at Minha time (afternoon prayer).

Two coffee houses were frequented by the Jewish intelligenzia: Café Klappholz, near the railroad station, known for its billiard players and its evening entertainment (Café Chantant), and Café Europa on the Ulica 3-go Maja (3rd of May Street). The latter was the meeting place of many Jewish doctors, lawyers and students and of some businessmen. Polish, German, French and English periodicals were always available. From England came the London News and the Globe. These were in great demand. Die Welt, edited by Dr. Theodor Herzl, was there, while Yiddish and Hebrew papers from Warsaw and Russia were also available for every guest.

The quest for knowledge, for information, apart from reading the Holy Scriptures or secular books, was manifest in the chain subscription to periodicals by groups of families. Thus the family which received a newspaper by mail when it arrived in Rzeszow, paid a bigger share of the subscription; the second family paid less; until five or more families had read one issue during the week.

Jewish life in Rzeszow at that period followed the traditional ways, and was rooted in Torah. Politically, Jews participated little in the affairs of the time, except as these affected the city, and particularly as they concerned the Jewish community. The political ideals found what was perhaps their best expression in Torah and in the Hovevei Zion (Lovers of Zion), with Messrs. Abba Appelbaum, the sons

Dr. Felix Hopfen

of Yiddele Horowitz, Haim Wald with his sons, and Dr. Felix Hopfen, as their most learned and articulate exponents.

Nahum Sternheim, 1880-1942?, a writer of popular Yiddish verse, was the troubadour of the Rzeszow Zionist Organizations. Many of his songs and verses found their way beyond Rzeszow to Yiddish-speaking peoples everywhere, also to the U.S.A., etc. He died in a Nazi concentration camp.

Gradually the spirit of "The Enlightenment" penetrated the Jewish community. Parents in large numbers began to send their children beyond the mandatory primary schools to secondary schools (Gymnasia) and the Universities. It seemed to be a badge of distinction to send a son to the Gymnasium and the University. Jewish youth found its way to what was then the only Gymnasium in Rzeszow, and to the Universities of Krakow, Lwow and Vienna.

Around 1890 there were less than fifty Jewish students in the eight classes of the old Gymnasium on ulica 3-go Maja. Dr. Lercel was then its director. In the first-year class of 1891 the Jewish students were: Glaser, Felix Hopfen, Kuba Kalter, Plappinger, L. Sternlicht and the present writer Isaac Wach-

division of labor which wrought drastic changes in the economy and in the lives of people, the Jewish community and the farming population around, the city formed an almost complete and self-sustaining entity. The peasant brought the produce of the earth to the city, grain, poultry, cattle, vegetables, fruit, etc., wood for fuel and building; and the Jewish merchants and handicraftsmen supplied the city and rural inhabitants with durable and consumer goods.

The peasants brought the produce of the earth to Rzeszow. They sold it and with the proceeds they bought consumer goods, textiles, building materials, etc.

Eggs preserved and stored in lime were exported to Germany and England, as were beans, peas and dried mushrooms; wicker baskets and furniture were brought from Rudnik and shipped the world over. Salke Korngut was an exporter of eggs and other food products. One of his daughters was the wife of Dr. Nathan Birnbaum (Mathias Acher).

The Greenspan brothers dealt in and exported raw hides; Mr. Wistreich exported rabbit skins for hatmakers in Europe and America.

There was no phase in the economy of Rzeszow to which Jewish handicraftmen and merchants dids not contribute their share for the welfare of the community. The handicraftsmen (*Baalei Meloches*) were a distinct group. They were trained in Jewish Biblical lore, often in the Talmud, too, before they learned a trade. Their lives and their work were molded by Jewish religious tradition, which made them a distinctive ethical group, differing from the tradesmen and shopkeepers. They had their own craft organizations and their own welfare groups (Gemilat Hesed Societies).

Toward the end of the 19th century the merchants of Rzeszow occupied an important position in textiles, in the building industry and in small luxury consumer goods.

The banking houses had international connections as loan and discount houses, etc. They were the first to introduce the telephone around 1890.

They were Lerner and Sons, Isaac Schoenblum and Sons, Aloizy Froehlich, Moshe Geschwind, 1846-1913, and Matzner and Holtzer. Jacob Holtzer was Privy Councillor of Commerce to the Government of Austria.

There were many Jewish physicians. The first was Dr. Wilhelm Turteltaub, then came Drs. Lecker, Rotter and the dean of them all, the elderly Dr. Segel; also Dr. Elsner and Dr. H. Kraus. Dr. Josef Teller was chief of the Jewish Hospital. Of the next generation of doctors and lawyers, many were graduates of the Rzeszow Gymnasium. Some came from surrounding towns, but most were native sons of Rzeszow. Dr. Siegel, who resided at the corner of Grunwaldska and Bernardynska Streets, was a captain-surgeon in the 40th Rzeszower Regiment of the Austrian Army. Dr. Neufeld, son of the tobacco merchant, was a veterinary surgeon, stationed with the Austrian Cavalry at Agram, now Zagreb.

Popular folk medicine was practiced by some of the barbers, known as Feldtshers (Cyruliki). Such were Mr. Ehrlich ("der Toorner Roife"), Kalman Goldman and Mandel the "Roife". Roman Sommer and Strasser were dentists. The therapeutics of the "Feldtshers" included the application of leeches (bloodletting), and "bankes" (cupping). Bankes were small glass cups with rounded rims, into which an alcohol flame was inserted to expel the air. This caused a vacuum and it was then quickly pressed on the ailing part to adhere to the tissues and draw blood there.

There were two officially accredited Jewish midwives, Tshevele Both and Gitel Goldreich. Kalman Drucker was a well-known circumciser (mohel) and matchmaker (shadhan).

Two Christian gentlemen of the older generation, Dr. Jablonski, who was at one time mayor of the city, and Dr. Zagorski, were both city health officers. The latter resided in the New Market-place of the New City (Nowe Miasto), over which he had jurisdiction.

The practice of law was engaged in by Dr. Kahane, Dr. Binder, and Dr. Fechtdegen, Dr. Wilhelm Hochfeld, Dr. Marek Pelzling, Dr. M. Schneeweis, Dr. S. Reich and Dr. W. Wachtel.

Among the many houses of worship toward the end of the 19th century, one was almost unique. It was called the "Fortschrittsverein" in the ulica Rózanka (Progressive Synagogue). It was housed in an apartment, and Messrs. Samuel Dinner and Blazer were the Elders (Gabbais). The progressiveness of this synagogue consisted in a somewhat shorter service on the Sabbaths, while instead of wearing a headgear with nine fur-tails (shtraimel), the worshippers wore tall silk hats.

Jews were always a temperate people in their eating habits, drink, etc. Their social life outside

"Wanderer" and "Sammler". In 1841 he practiced medicine in Rzeszow. In 1835 his first work, "Wiener Fresko-Skizzen", was published. His one-act comedy "Der Nachtwandler bei Tage" was produced with success in the Leopolstaedter Theatre. At that time he made the acquaintance of Saphir, who induced him to contribute to his periodical "Der Humorist". In 1847 his "Nur Eine loest den Zauberspruch" was played in Vienna and various other cities of Austria and Germany. His "Ein Abenteurer" and "Der Jugendfreund" were produced in the Hofburg Theatre in Vienna. In 1859 Turteltaub edited "Die Wiener Volksbuehne". Bibliography: Der Juedische Plutarch; Wuerzbach Biographisches Lexicon; (The Jewish Plutarch; Biography Dictionary, Wuerzbach). Jewish Encyclopedia, Funk and Wagnalls, Publishers, New-York and London, 1905, Vol XII, page 291.
Coal as a fuel for heating and cooking was introduced in Rzeszow round 1885. Until that time wood and charcoal were used as fuel. Coal, lignite, brown coal and anthracite were brought from Ostrawa, Moravia; it was looked upon as a miracle of miracles that stones, black stones, should burn, give fire and heat homes and workshops. Many brick and tile stoves had to be rebuilt to obtain a proper draft for the combustion of the treacherous coal gas, which caused many deaths through asphyxiation.

The cultivation of fish, especially of carp and pike, developed into a lucrative local and export trade to U.S.A. around the middle of the 19th century. One of the leading Jewish fish dealers was Moshe Aaron Staub (1858-1941), who died in New York. His five sons and four daughters, their husbands and their children, are active members of Rzeszow Y.M.S.B. Society, and also form their own family circle, which has been meeting ever so often, thus maintaining the family cohesion which was basic to old-world culture.

It may be of interest to tell in this place that one of Moshe Aaron Staub's grandsons, Paul Staub, the son of Martin Staub of New York, was among the first four United States Army soldiers who linked up at the end of World War II, on April 25th, 1945, with the Soviet Russian Army at Torgau on the Elbe in Germany. Paul Staub was a corporal in the Command Post of the First Battalion, 273rd Infantry Regiment. Stan Staub, another grandson of Moshe Aaron, a son of Max Staub of San Francisco, California, was a naval officer at Pearl Harbor, Hawaii. He volunteered and enlisted in the United States Navy in September 1941, and met his death at the age of 24 years, during the early part of the war, flying a bomber plane in the South Pacific. Stan Staub was a graduate of the University of California at Berkeley.

In about 1896, a Baron de Hirsch Trade School was opened in Rzeszow. There were three instructors, teaching Geometry, Algebra and Drawing, Woodwork, Art metalwork (Kunstschlosserei), and rudimentary principles of Architecture and Mechanical Engineering; also Machine Design and Wrought-iron work. The teachers were Samuel Goldman of Stanislawow, Rudolf Klarinet of Kolomea, and Piontkowski of Rzeszow. One of its best-known graduates, who later studied architecture in the United States, is Frank Grad, 1883, of Newark, New Jersey, U.S.A., the son of Osias Grad (Shyie Maler) and Mindel the Malerin, 1837-1934. Frank Grad and his sons, one an architect, the other a civil engineer, are leading builders of Government office buildings, military installations, and many public and private buildings.

Among the Jews of Rzeszow there were many unskilled laborers, who eked out a day-to-day, hand-to-mouth existence. Many of them were porters (tregers), often carrying loads which were much heavier than the weight of their own bodies. Some owned a horse and wagon.

Like other small cities all over the world Rzeszow had its share of village characters. Outstanding was the "beloved vagabond", the charming neier-do-well, the jester and clown, "Shabse der Loifer" (endurance runner). He was a delightful story-teller of a great imagination, with great delusions of grandeur. In his youth he joined an itinerant circus or show that periodically made short visits in Rzeszow. When not employed in circuses he gave performances of endurance — runs, running many times around the market place of the Nowe Miasto dressed in circus tights, with a clown cap and bells on his head. In his old age he acted as messenger and package carrier for the merchants of the city. He often acted as a "watch in the night" in houses of mourning. He was a most likeable character and in spite of his abject poverty was full of laughter and humor.

Rzeszow, like the rest of the world, began to develop industries to produce machine-made consumer goods. Before industrialization, before the import of large quantities of consumer goods and the

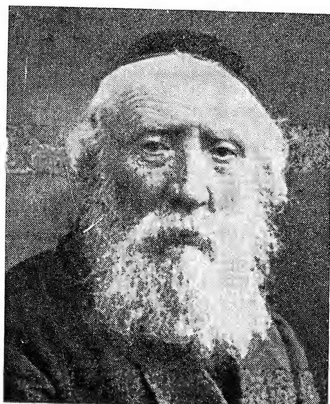
known as the "Haivel". This Rost family raised their own crops, some sheep and milk cows. The present writer remembers that when visiting the Rosts on a very cold winter day he saw that they kept the young calves or sheep in their own living rooms. One of the Rost family's daughters was married to Mr. Braun, of the textile firm Kahane and Braun.

There were other cowsheds of milk cows in pastures near the Wislok, leading from the Teppergasse. Wolf Steuer was a milkman who churned his own kasher butter and sold milk.

Jews were also found on the Targowica (trading center) among the cattle and horse dealers. The timber and lumber business in the Nineties was carried on by Josef Drucker ("Yossel" and his family) on a scale large enough to have the district of their business known as the "Druckerowka".

Shymon Tovye Mintz had a lumber yard and brick kiln ("Cegielnia") on the road to Ruska-Wies, while (Leibish) Leon Bloch, from Dzikow, 1865-1904, and his son Henrich (Henek) 1892- were dealers in lumber near the Polarnia.

It was Motesh Eckstein, a devout Hassid, who was the supreme merchant and industrialist and city councillor in Rzeszow. About 1890 he installed the first electric light and power in Rzeszow to operate his sawmills and oher enterprises.

Motesh Eckstein

Steel and other metals for building, construction and household use were the province of Elly Gruenstein and Sons, Michael Bierman and Sons. Haskel Kraut and his father were the main scrap iron dealers in the city. Haskel was also a gabbai in the synagogue and engaged in communal affairs.

"There was one branch of handicrafts in which there was certainly no need for Jews to have recourse to Gentile assistance. This was embroidery. In every branch of the textile industry, from time immemorial, the Jews have been profoundly interested. This, rather than finance, was their characteristic employment, and even in the dark ages 'Jewish Weave' or tapestry was famous. Jewish women were famous for their embroidery.

"Rzeszow gave its name to gold, known as 'Rzeszower Gold', which was used by jewellers for the manufacture of various precious articles". Slownik Jezyka Polskiego, Vol. V, page 1816, Warszawa 1912. (Dictionary of the Polish Language).

Itshe Spiegel, his son Sholom and grandson, Hersh Spiegel (1875-1916?), were the larger merchants of notions (Tselnik). Yitzhak Landau and Neufeld were the best-known tobacconists, holding the Austrian Government monopoly license for the wholesale distribution of cigars, cigarettes, pipe tobacco and snuff, which was very much in demand among the older generation at that period.

Diamant, Tishler, Norbert (Nukhem) Wachtel Senior and Rappaport were dealers in school and other books, sellers of paper goods, typesetters and printers.

There were two optometrists among the Jews. One of them had come there from United States in about 1898.

Around the year 1890, there were representatives of Austrian chain stores: the Moedlinger Shoe Factory, managed by a certain J. Froehlich; a men's clothing store, Heilman Cohn and Sons from Vienna, managed by a Mr. Z. Fertig. Until then all clothes and footwear were made to measure by local craftsmen.

Contrary to the beliefs of many Christians, Jews engaged in all branches of productive, manual and menial labor. They were artisans, craftsmen, carriers of loads (porters), and transporters of parcels ("frakhters") to distant cities. These services reduced the time and the cost of commercial transport.

"Dr. Wilhelm Turteltaub, Austrian physician and poet, was born at Rzeszow in Galicia. At the age of 15, he wrote a comedy in imitation of Kotzebue's 'Sorgen ohne Not". In 1830 he entered the University of Vienna to study medicine and received his doctor's degree in 1840, collaborating at the same time in the periodicals "Zuschauer",

* * *

The inhabitants of Rzeszow and many of its Jews participated in the struggles of mankind for political and religious liberties. We find them fighting in the ranks during the Revolts of 1830, 1848 and 1863.

The Revolutionary Movement of 1848 formed a National Committee which included many Jews. Its meeting was convoked on May 27th of that year. In June the same year Jews took an active part in electing delegates to the Austrian Parliament.

Toward the end of the 19th and early in the 20th centuries Jewish handicraftmen, manufacturers, merchants and bankers reached a high stage of development and affluence. But this was only a short interval before the shifting of social, political and economic conditions and the outbreak of the two World Wars, which brought their complete annihilation.

Jews in Rzeszow were then active in all phases of production and in the sale of consumer and durable goods. They engaged in banking, foreign exchange and the import and export business. Jews were builders, bricklayers, masons, carpenters, cabinetmakers and wood-turners. Since ancient times they had been shoemakers and tailors, unmbrella makers, glaziers, smiths and wrought-iron workers; cap and hatmakers, furriers, spinners and inkeepers. Around the year 1890, three hotels in Rzeszow were owned and operated by Jews. These were Hotel Drei Kronen, Hotel Krakowski and Hotel Luftmashyna, the last being the oldest of all.

Some of the master mechanics are worth mentioning, first because of their craftsmanship and more specifically because of their character and integrity. The Adler brothers were wrought-iron workers; Anmuth, Josef Helfer, Haskel the Blechernik and Vortrefflich were tinsmiths, makers of household utensils and roofers; the family of Both and Wind were among the glaziers who did private work and worked in houses and municipal buildings. Moshe Yosef Flaumendorf and Abraham Jakhimowicz were cap makers; Elias (Elly) Goldstein had a shop for tools and metal utensils. He was also an inventor, with several patents to his credit. Daniel Farber (Daniel Kraus) was a dyer of textiles and cloth materials. The tradition of gold, silverwork and watchmaking for local use and export was carried on by the families of Launer, Pologe, the son of the Hebrew teacher Moshe Launer and Shaul Schiff.

The house painters of this period were an especially gifted category of craftsmen, skilled in the mixing and applying of oil and water colors. Some of their mural work in homes, public buildings and synagogues were reminiscent of ancient Pompeian art. Wellknown at the end of the 19th century were Israel Ducker, an artist in lettering with gold leaf and colors; Mailekh Platzer, Osias Grad ("Shyie Maler") 1833-1920. Wolf Silberman, 1863-1929, was a man of considerable artistic talent and a quiet scholarly gentleman. Together they renovated and repainted the Alte Shul and the Neue Shul, restoring them to their old splendor shortly before the outbreak of World War I.

Among the master tailors one should remember Berish Schwartz ("the Schwartze Berish") of the Ulica Rożanka. Sakhye Shuster, Beinish Shuster. Stern and Pelzling were makers of fine shoes to measure. Beinish Shuster's son was by vocation a fire fighter, a member of the local fire brigade ("strasz pozarna"). He was their bugler. The family of Moshe Shtrickmaker, Moshe Shipper, were spinners of yarns and ropes, using imports of cotton, hemp, jute and sisal. Moshe Shipper and his brothers were ardent Zionists, scholars and also active in local politics. Abe Appelbaum and Haim Wald were merchants and founders of the Hovevei Zion (Lovers of Zion) and subsequently members of the World Zionist Organization. They too were scholars, well-versed in Scripture.

The Zinneman and Elias (Elly) Reich families, the latter of the Polarnia, were soap and candlestick makers. Moshe Lion and his wife Hinde were both active in imports and selling petroleum, turpentine, soaps and candles.

At the periphery of the city were some horse-driven flour and grist mills, which ground grain between upper and lower millstones. They were driven by horses tethered to a long wooden pole. The horses walked for hours with blinders over their eyes to prevent their becoming dizzy as they were treading the circle.

The Jewish farmers were mostly tenants, lessees, known as arendars or share-croppers of the Polish gentry. Some small farms near the city limits were owned and operated by Jews. One was owned by Josef and Malke Rost, 1830-1896. It lay near the left bank of the Wislok, by the District Courthouse and the Chestnut Tree Promenade ("Pod Kashtanami"), sloping down to the river, and was

closed its doors; it was open day and night for anyone wishing to pray, study, or seek a few hours of shelter. To the rear of the Klaus and built onto it to the north, was the Shnaider and Baecker (tailors' and bakers') shul. In the rear of these was the Jewish slaughterhouse, which drained into the Mikoshka, and faced an open square, to the north of which stood the very beautiful Neue Shul. This group of buildings, arranged from the outside almost like a Star of David, had in the centre a small open court to admit light and air in the rear of these various buildings. This at the same time was the very first Jewish cemetery in Rzeszow, holding only a few graves (about eighteen) of people gone by.

The second oldest Jewish cemetery in Rzeszow covered two large city blocks. It was situated on the right bank of the Mikoshka, facing the Neue Shul on the left bank. In the middle of the 19th century a street, ulica Zielona, was cut through it and connects a highway leading through the Wola market over the Wislok to Lancut in the east, Tyczyn southeast, and by way of Ruska-Wies to Glogow and Kolbuszowa to the northwest.

In this lower part of Rzeszow outside the walls of the main city, all other Jewish homes radiated around the group of buildings with the Alte Shul as the heart.

To the east of the narrow street which led to the entrance of the Alte Shul stood a row of houses, the residence of the Chief Rabbi, whose appointment by the Kahal had official approval from the Government. There were also the houses of the Shammas (beadle), the ritual slaughterer (Shohet) and other functionaries of the Jewish community. The Shammas of the Alte Shul was not only the guardian of the shul and of the Torah Scrolls and ceremonial objects. It was also his function in the early years of the Jewish community and until the beginning of the 20th century to summon Jews to the synagogue. In the morning before dawn he would go from house to house and with a wooden mallet would give two short raps on the doors, followed by one longer rap to summon people to prayer. If the Shammas gave only two raps on the doors in the morning, this informed the Jewish community that one of their members had died the day or night before. On Fridays, shortly after midday, the Shammas would appear in the market places to remind the trades people in a loud voice that the holy Shabbath was drawing near and that they should finish their business rapidly and close their shops.

During the writer's youth the Shammas of the Staedtische Shul was Goldstein (Moshe Shammas), a kind and scholarly man who was much loved by all the people of Rzeszow, especially by us young boys. One of his sons, Jacob Goldstein, was a very respected member of the community. Moshe Shammas' mallet, which he used for summoning people for prayer (klappen in shul arain), was a work of art, carved from one piece of wood.

"The Jewish People, it is averred, produced no masterpieces, in particular not architectural ones. If over a period of two thousand years it did create such treasures, nothing substantial has survived. And so it is said we have nothing at all left. Late discoveries attested to in a lecture by the archaelogist, Professor Dr. M.I. Rostovtsef, before the Historical Society in Warsaw in 1935, showed evidence of exquisite work in paintings, music, sculptured ornaments and designs on Jewish tomb-stones in many parts of Poland. Rzeszow was known for works in textiles, silverwork, embroidery, gilding of different shades, crowns for the Torah, Rimonim and a multiplicity of allegorical subjects, which testify to Jewish craftsmanship." (Count Georg Lukomski, 1884 —, Jewish Art in European Synagogues, Hutchinson and Company, Publishers, London and New York, 1947.) A pastel painting of Rzeszow Shuls by Count Georg Lukomski is in the Jewish Museum at the Jewish Theological Seminary of New York.

Jewish life in Rzeszow, as in many other cities in Poland before and after the Partition of 1772, was centred around the Bet Hamidrash, the Shul and houses of learning, where the study of Torah and the moulding of the individual life according to the tenets of the Torah was uppermost in the lives of the individual as of the Kahal. Jewish courts in Rzeszow were based on similar ones in other parts of Poland, and developed within the structure of the Kahal. They can be classified thus:

Cases of one Jew against another were tried within the Kahal;

Cases in which a Christian was the plaintiff and a Jew the defendant were tried by the Wojewoda;

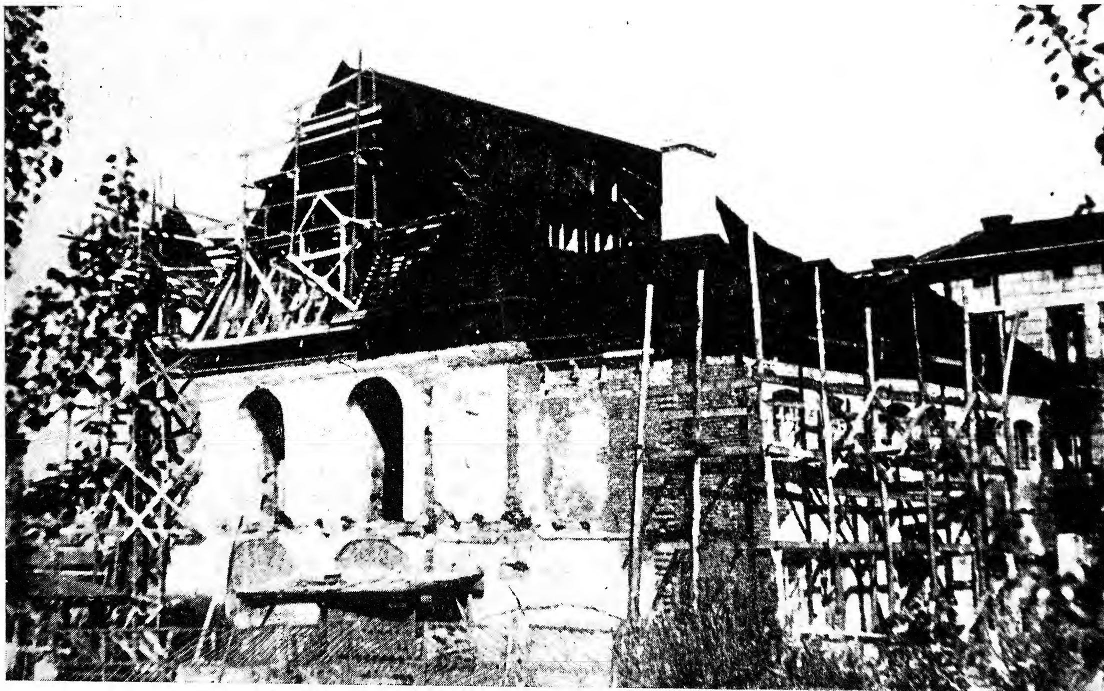
Cases in which a Jew was the plaintiff and a Christian the defendant were tried by the peers of the defendant.

tracted by events in the streets. The walls were thick and buttressed, with flattened roofs, if it was necessary to defend the Jewish community against attack.

"The Neue Shul is a truly artistic specimen of baroque architecture. The pillars were placed in the centre, as in the Alte Shul, but the capitals were finished in a more ornate manner, and they were fused with the vaulting of the ceiling. The four pillars come closer together in the centre so that they form, more or less, a baldachin to the Bima (the Almemar). The synagogue extended above the roofs with masonry crenellations for sharpshooters along the roof. Massive buttresses calculated to stop a cannon-ball, and walls thick enough to discourage a siege, again witness to the protective interest of the Poles — now forgotten — in their Jewish subjects. German and Spanish Jews could have put to frequent use the synagogues in Rzeszow, Zolkiew, Buczacz, Husiatyn, Tarnopol, Luck, Dubno and Kamieniec-Podolski. The blind arcade above the cornice is characteristic of the exterior, and within are generally found another blind arcade, of four central columns rising into the vaulting (of course quite foreign to town halls), a great stone Bima and often traces of mural paintings. Handsome brass candelabra and a brass platter wrought with a nude Adam and Eve were suspended from the centre vaulting between the four columns in the Alte Shul." (From "A World Passed By" by Marvin Lowenthal, Harper Brothers, New York and London, 1933, pages 366-367, 369, 373).

According to Dr. Balaban "the synagogue in Lancut, six miles east of Rzeszow, was built according to the plans of the Rzeszow New Shul." (Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung Juedischer Denkmaeler. Vol. VII/VIII, 1915, Leipzig, Germany, pages 44 and 45.)

The Staedtische or Alte Shul was the main body in a complex of public buildings and houses of worship. It was the heart of the Rzeszow Jewish community. A Weibershul (a separate room for women to worship in) was built onto it in the early part of the 19th century, and obscured the beautiful architecture of the shul. Built onto the shul to the west was the Bet Hamidrash, facing a narrow street which led to the main entrance of the Alte Shul. South of the Bet Hamidrash, also built onto it, was the Klaus, which was a house of worship and Talmudic learning and also served as a shelter for Jewish wayfarers who came to Rzeszow from other parts of the land. There they could find a few hours sleep on the bare hard benches until daybreak, when after morning prayers they went about their business or to the yarmarkt (county fair). The Klaus never

Restoring the Ruins of the Synagogue.

In 1772, Rzeszow was incorporated with Galicia under Austrian rule.

In 1629, the elders of the Jewish community, under the leadership of hetman (military division commander), Moszko Aftarz, took an oath according to the Polish juridical testament "that they would faithfully perform their constitutional duties as tax collectors and guardians for the maintenance of proper weights and measures." The original document is to be found in the Archives of the City Councillors.

In the Archives of the Rzeszower Museum there is a document, (No. 150, dated January 6th, 1686) granting permission to the Jews to build a synagogue in the Nowe Miasto. The document assures the Jews the same rights and protection as Jews enjoyed in the Old City. The money to build the synagogue was loaned the Jews as a mortgage in perpetuity by the Convent and the Brotherhood of the Saint Bernardine Church. According to Penckowski this mortage was never repaid and remained in posssession of the Convent until 1946.

"In music Jewish companies, though not numerous, gradually developed throughout Poland. Thus we find in Rzeszow four Jewish musicians in 1765 with the privilege to play granted by the Polish city fathers. Christian wedding feasts were often celebrated for eight days and Jewish musicians were called to play during these festivities.

"Since the settlement of Jews in Rzeszow and the building of their houses of worship were outside the city limits, Jewish artisans had to organize to defend the synagogue and Jewish inhabitants in case of attacks by the non-Jewish population or other enemies. This was also a duty of the Christian population.

"The Furriers' Guild of Rzeszow had in its statutes "the right and the duty to have their own flag, a supply of arms and ammunition, 45 pounds of dry powder to defend the Neue Shul." The Old Shul in Rzeszow was also built for defence, as was seen by the small tower the entrance to which was through one of the many bastions. There was also a small prison room in the cellar where minor offenders were incarcerated. (Balaban, p. 65)

"Rzeszow was a pioneer in the development of petroleum when oil wells were discovered in Gorlice and Rimanow. Jewish merchants and bankers of Rzeszow assisted in the development of the first petroleum refinery in the world, which was built there in the year 1853, when crude oil was shipped between Jaslo and Rzeszow. Ignac Lukasiewicz, born March 23rd, 1822, was the inventor of the petroleum lamp. Petroleum helped the extension and development of the tile and brick industry, also of woodcarving, which was engaged in extensively in Kolbuszowa". (From Rubach Ludomir, Rzeszow, Poland, 1954).

x x x

"The Alte Staedtische Shul and the Neue Shul in Rzeszow, like those in Przeworsk, Luck, Lancut, are a world innovation in the construction of houses of worship. In them the arrangement of piers (pillars) was carried to an ultimate and most magnificent conclusion. In the Alte Shul, built in the early part of the 17th century in late Gothic style, the four round pillars have been completely merged in the stone Bima, (the Almemar) and again in the vaulting above. However, the ceiling remains broken in a series of vault-like low domes, and the four columns could apparently be removed without damage to the self-sufficiency of the Bima or ceiling.

"It is the Neue Shul on the Wola (New City), built in the Baroque style of the beginning of the 18th century, (1705-1710), which completes the invention. Here the four square piers rise into a stone canopy over the Bima and merge into one central support for the ceiling by sending out four ribs which sweep to the four corners of the room. As a result the hall is a single unit, the Bima a rising jet and the walls descending sheets of stone. It is at once expressive of the Jewish cult in which communal prayer and the reading of the Law — rather than choir music and sermons — dominate the service, and is unlike anything seen in other houses of worship.

"The prototype for the innovation of the four-pillared Bima, (Almemar) is the Stadtshul (Alte Shul) in Rzeszow. The outer view of the synagogue in Rzeszow is adapted to its place in the environment of the Jewish group of houses around and near it." (See Der Zirkel, Architekten Zeitung, Deutsche, Boemische Synagogen, from the 11th to the beginning of the 19th century, page 45, table VII, Ing. Professor Dr. Alfred Grotte, Berlin, 1915.)

As in many other Polish cities, the Jews were permitted to build their synagogues only outside the city walls; and thus we may explain the provisions for their defence. All windows of the synagogues in Rzeszow were built high up, for defence and also in order to ensure that the worshippers were not dis-

Isaac ben Joseph Wachtel, died 1934

country fairs, (yarmarkts) in Galicia. There were also many Jewish makers of rings, silversmiths, engravers on gold and makers of Jewish ceremonial objects, whose works were exhibited in 1894 in Lwow at the Collection of Silver and Brasswork.

Among the silversmiths of Rzeszow was one known by the name Josef Wachtel of Tarnow, ("Yosel Turner"), 1770-1842. He came to Rzeszow with his parents, learned the craft of a silversmith and became a member of the guild. Some of his Jewish ceremonial objects, stamped with the government hall mark for the quality of the metal, and also with his own initials on them, still exist today. When the Austrian Government, under Josef II, decreed that all subjects adopt family surnames, "Yosel Turner" was given the name Wachtel. He was the ancestor of the present writer.

Josef Wachtel ("Yosel Turner") became the ancestor of numerous families in Rzeszow bearing the name Wachtel. In the year 1890 they numbered thirty families with eighty males among them, all with the same family name. Yosel Turner's son, Isaac Wachtel, 1794-1873, ("Itshe Targownicer"), together with other members of the Kehilla had the Stadtshul renovated and repainted at their cost after a fire in about the year 1850. In recognition of this deed the elders of the Jewish community had the names of the donors inscribed on tablets with white lettering on a blue background, which were hung along the walls of the "Alte Shul."

The name of Isaac Wachtel was engraved on the tablet which hung on the east wall (Mizrah wall), to the left of the Holy Ark.

"Itshe Targownicer", the great-grandfather of the present writer, was a grain dealer who until 1875 operated a flour and grist mill in Babica,near Czudec (Tshudec). It was a water-driven mill and at his death it was taken over by his sons Jakob Wachtel, 1828-1916, known as "Wawrzyk", and Solomon (Zalman) Wachtel whose son, Dr. Henryk Wachtel, was an councillor in the Kehilla of Rzeszow. He was killed by the Nazis in 1939.

"Jewish artisans worked in wrought iron. They were also shoemakers, tailors, carpenters, cabinetmakers and wood turners, and in later years tinsmiths, makers of utensils for kitchen and home, soap and candlestick makers. They were also weavers, woodcarvers, printers, pocketbook makers and embroiderers. Of the embroiderers the most famous was Moszko Aftarz who, in 1627, was elected Hetman to represent the Jewish community together with two hetmans for the Catholic inhabitants. Jews were obliged under Ligenza to help defend the city against attack or internal disorder. Every Jewish family had to have as many arms in the house as there were adult men in the family; also a supply of ammunition. The act "de non tolerandis Judaeis" was never known to have been in force in Rzeszow."

From "Zabytki Historycyczne Zydow w Polsce", by Dr. Majer Balaban, Warsaw, 1929, pages 12, 16 and 83.

(Notes on the History of the Jews in Poland, by Dr. Meir Balaban, pages 12, 16 and 83.).

In 1711, Czar Peter the Great of Russia and King August II met in Rzeszow.

In the middle of the 18th century Rzeszow had 3000 inhabitants. A census for miltary service was made by the then Austrian Government.

Staff and Children of the Workers' Childrens' Home.

and often of privation, Jewish life as a whole had a spiritual quality, a joyousness and a considerable amount of humor often directed against one's self, one's sorrows and tribulations.

In our youth we were constantly admonished and impressed with the need for learning, good manners (Derekh Eretz), and being properly dressed. To be well-dressed during the Sabbath and Holy days was considered an obligation and a virtue in men, women and children. Learning was so highly esteemed that it was the highest aspiration of youth. A learned young man, no matter how low his economic status may have been, was eagerly sought as a husband for the daughters of even the wealthiest families. The present writer recollects that the scholarly son of one of the Jewish porters (tregers) in Rzeszow married the daughter of an ancient and very prosperous family.

The spirit of the time among Jews, during the early youth of the present writer of these notes, was often manifested in conversations among Jews when they met in the market place for business or social purposes. They greeted one another with our ancient, historic "Shalom", and after inquiring about one another's health and the health of the family they chatted or transacted their business, concluding their social hour with words like these: "Now let us speak Torah". That was the spirit of our people around the turn of the 19th century.

* * *

Jews in Poland were engaged in small farming as tenants for the Polish gentry. They were also engaged in various handicrafts and silver and goldsmith work as far back as the 16th century, when Armenians came as travelling merchants from the Turkish domain and strong competitors to the Jews.

Under King Sigismund III the guilds attempted to have the rights of the Jews to work on and to sell silver and gold, revoked. On March 22nd, 1627, however, the Jewish guild received certain additional privileges. Gradually the Armenian craftsmen lost their standing and at the beginning of the 18th century we find a well-organized Jewish guild of silver, gold and brass craftsmen. In Rzeszow, a small Jewish community founded in the year 1447, we find craftsmanship developed so highly that in the years 1757-1765 there were 27 master silver and gold craftsmen, and watchmakers employing many people who, in the course of time, developed their art so well that the methods and style of their handicrafts became known in many parts of Europe as "Made in Rzeszow" or "Rzeszower Gold" (Zloto). In the first half of the 19th century they sold their wares in various

years. He taught the Hebrew alphabet, Aleph Beth, Prayer Book, and the rudiments of Bible study.

Aisik Wasser took the instruction of advanced Humash, while Moshe Launer taught the Bible with Commentaries by Rashi and Targum, (an interpretation and paraphrase of the Bible in the Aramaic of Judea). The latter excelled at telling legendary stories about the personalities mentioned in the Bible. His wife, Haya, was known as "Haya the Dunkerin"; she was the authority on the rituals and practices to be observed by women in their periodic visits to the ritual bath (Mikva).

Mendel "Bonz" was our Melamed for Baba Metzia and Baba Kama of the Talmud. More advanced studies in Talmud were under the tutelage of Noah Grad, "Noyekh Melamed". There were many other Melamdim in Rzeszow. Every Jewish child should have received basic instruction in reading and writing of Hebrew and Yiddish; while the secular languages Polish and German were mandatory through the Public School system of Austrian Galicia.

At the beginning of the 20th century the United States Government introduced a literacy test as a prerequisite for immigration into the country. The reading and writing of Yiddish or Hebrew was then accepted as meeting this ruling. Even the lowliest among Jews was able to read his daily prayers in the Siddur, and could write in Yiddish.

Guardians of the laws, rules and regulations of Jewish community life were at that time the Government-approved Chief Rabbi, the Satanover Rav, and his associates in the Shuls and the Bet Din, the Jewish autonomous judiciary.

The Readers in prayer (Baalei Tefilla) and Readers of the Torah Scrolls, as well as the Cantors, were subject to the approval of these religious authorities.

Leibele Blumenkranz was then the Hazan (Cantor) in the Alte Shul. In the Staedtische the Reader was "Zisie". Moshe Amkraut was the Hazan of the Neue Shul.

Of the Hassidic Tsadikim in Rzeszow, Rabbi Lazar Weissblum (Reb "Luzerl"), 1838-1920, was well-known. He was a descendant of Rabbi Melech Ridniker and a grandson of the Rabbi Elimelech of Lezansk (1717-1786). Reb Luzerl maintained his own House of Worship and Study, as well as facilities for housing Hassidim who came from far and wide to listen to his learning and his wise counsel. As a counsellor for troubled minds and a healer of human ills he was eagerly sought by Jews and non-Jews alike. His was an intuitive and practical healing art, rooted in Hebrew lore and the experiences and teachings of rabbis in times gone by.

A saintly personality, a man who walked humbly with God and men was Reb Hersh Yakov Glicklich. He himself led a life of privation and poverty, but went about the city soliciting alms which he distributed to widows, orphans and gentlefolk who concealed their distress and poverty. No one ever refused to give Hersh Yakov at least a token gift. His own meagre livelihood was earned as a Scribe and restorer of damaged Torah Scrolls, Tefillin and Mezuzzas.

There was hardly a Jewish youth in Rzeszow who could not have served as a Reader in a Congregation, or in reciting the Torah. There were also many non-professional readers who performed these services with love and dedication, and received no remuneration.

There were the families of Moshe Shlome Laufbahn, (1848-1910), Samuel (Shmuel) Laufbahn, (1836-1906), who was also Gabbai (Warden) of the Bet Hamidrash, and his golden-voiced son, Selig Laufbahn (1880-1942).

There were many small cantors of religious worship and Biblical and Talmudic study and learning housed in private dwellings. Often they held no more than a score of people, with a separate section behind a curtain for worship by women. These small Houses of Study were frequented by followers of the Hassidic leaders and holy men known as Tsaddikim (righteous or holy men).

Many of the Shtiblekh ("rooms") were frequented by members of the same trade or craft. Some were dedicated to social service, like the Burial Society. (Hevra Kadisha), Society for Visiting the Sick and Aged (Hevra Bikur Holim), and Free Loan society (Hevra Gemilath Hesed). The Hevra Zekenim helped maintain the Home for the Aged. The Orphanage was a voluntary, loosely organized institution depending on communal and private support. It was mainly administered by the wives of the more prosperous Jews.

The old Jewish hospital was a three-room cottage, located at the entrance to the Old Cemetery at the corner of ulica Zielona.

Jewish life in Rzeszow, before it was overwhelmed by a rampant and greedy mercantilization, had its roots in Torah study, in a "way of life" (Orah Haim). In spite of immediate economic necessities,

The section of Rzeszow where the Jews first settled in 1447 is located in a depression at the foot of the old residential district, with the Wislok to the east, and a stone bridge leading to a road toward Lancut (Landeshut), which was settled by Germans.

To the west of Rzeszow is Sendzisow, south-east Przeworsk; Czudec north-east and Tyczyn south-east.

In 1890 Rzeszow had about 13,000 inhabitants, half of whom were Jews. There were ten physicians, seven midwives and two pharmacists in 1886. In 1924 the County (powiat) of Rzeszow had 100,000 inhabitants. At this time Rzeszow City had 30,000 inhabitants, of whom half were Jews. The Department of Health was well organized with a city hospital which was completed in 1937. Part of the finances for the Jewish hospital were provided by the United Rzeszower Relief Committee of New York, the Rzeszower Young Men's Social Benevolent Society, the Reisher-Korczyner Shul and the Rzeszower Society of Newark, New Jersey.

The Jewish Hospital, a most modern institution, was completed in 1937; too late, alas, to be of service to our people, as shortly Rzeszow was invaded by the Germans and the entire Jewish population was annihilated by the Nazis.

* * *

"In 1767 Schultes describes Rzeszow as the small Brody, and praises the craftsmanship of the Rzeszow Jewish jewelers, who carried on a lively commerce with Vienna, Stockholm, Copenhagen, Berlin, and St. Petersburg. Jews were even guardians of the mint for the king. Bredelski in his travels through Galicia (Eine Reise, 1803), calls Rzeszow the Jerusalem of Galicia.

"Culturally, Rzeszow occupied a high rank among the cities of Galicia. Politically, the district of Rzeszow embraced Lancut, Ropczyce, Kolbuszowa, Nisko and Tarnobrzeg.

(Reference, Slownik Geograficzny Krolewstwa Polskiego, Tom X, Warszawa, 1889).

(Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland, Vol. X, Warsaw, 1889).

The first census taken around 1600 records 1680 souls living in Rzeszow, who paid taxes known as grybowe. Jews around that time were Icko Mercides and his brother Josef. The Jewish inhabitants were known as "Incolae" with the general term applied to them: "Communitas Judaica Civitatis Rzeszowiensis". In 1607 the Jew Bienas was appointed by Count Ligenza as Collector of Taxes. In 1613 Izayasz Markowicz and Abraham Mydlarz were granted a licence to distill alcohol. The latter was a resident of Tyczyn. In 1617 the Jews Joachim and Jakub Rewla were granted permission to trade in the main market place (rynek glowny). In 1615 the first Cantor, named Wolf, was noted as the official reader for the Jewish community.

On March 20th, 1606, Count Ligenza requested the Jews to sign an agreement. The head of the Jewish community declared in his own handwriting "that Jewish householders were to pay an additional tax of 6 grywne, and sub-tenants 3 grywne. They are to provide a guard to keep order during the yarmarkts (fairs), during religious processions, etc."

* * *

Jews settled in the valley at the foot of the hill on the left bank of a small rivulet, known as the Mikoshka, a brook covered with masonry around 1890, which served to carry sewage from the upper part of the city and also from the Jewish slaughterhouse. It joined the Wislok near the railroad, beyond the city limits to the north-east. Between the Mikoshka and the left bank of the Wislok, and closer to the former, were a cluster of Jewish public buildings. These were the Alte Shul, the Bet Hamidrash, the Klaus, the slaughterhouse and three cemeteries, which had constituted the earlier centres of Jewish life. Behind the Alte Shul and near the Bet Hamidrash was a small cemetery containing less than a hundred graves. Nearby was the Teppergass, the Melamdimgass and also various clusters of small log houses which were chiefly occupied by Jews. In the course of time the Jewish population increased in number and houses of prayer (shtiblekh), and a large number of schoolrooms (Hedarim), for the education of children were established. Attendance at Heder began at the age of three. In the winter many of us children often had to be carried to Heder where we remained all day. During the short winter days we often carried lanterns with candles to light our way. Life for us children had a spiritual quality and the acquisition of learning and good manners (Derekh Eretz) towards our fellow-men, especially our elders, imbued our young lives and made us content with the hard lot and economic poverty most of us had to endure.

Well-known instructors (Melamdim) toward the end of the 19th century were the Rozwadower Melamed, who taught children from the age of three

The assessment could be appealed to the Lord of the Manor.

I. "Merchants' sales tax from weekly gross sales in the 17th century amounted to 24 groshen per 100 Zloty.

II. "From ritual slaughter. Income from kosher meat. This was a source of income for the Jewish community since time immemorial.

III. "In the 18th century the excise tax (monopol) on tobacco was in the hands of the Kahal. It amounted to 800-1,000 Zloty per year and was paid to the owners of the licence.

IV. "Jews could sell alcohol only on a licence owned by a Catholic, which they leased. In addition they had to pay a special tax to the Kahal."

* * *

In the 17th century Jews conducted their affairs in Yiddish, thus forming a separate body within the state.

Never in the official acts of Poland were the Jews referred to as a lower order, only as a separate entity. However, once a Jew settled in Rzeszow, he could not change his place of domicile without permission from the civil authorities. Once settled in Rzeszow, he had to take an oath of loyalty to Prince Lubomirski. Jews had to share the same duties as Catholic citizens, e.g.: maintenance of highways, bridges and defensive walls. Theirs was the maintenance of roads from the Baldorfowka (now Baldachovka) across the Market Square (Rynek) of the New City and the bridge crossing the Wislok.

At the beginning of the 18th century Jews received 100,000 Zloty from church brotherhoods. These loans were taken in the name of the Kahal Elders to repair the Old Synagogue and to build the New Shul (New Synagogue). The loans were taken in perpetuity, as an obligation assumed by the Jewish community as a whole.

Conversion of Jews was rare. The records of the Parish Church (Kosciol Farny), from 1753-1765, shows that 15 Jews had themselves baptised. The families Majewski, Dobrowolski, Nowicki, Czerwiecki, Wrzeszniowski, Koppelnow and Jakubowski, are descendants of Jews. In 1767 there were 121 Jewish families with full rights of citizenship; 172 subtenants and 49 free and unattached Jewish residents. Calculating about five souls to a family, we may estimate about 1105 Jews. Of them 94 had no definite occupations; 29 were tailors; 27 gold and jewelry workers; 26 innkeepers; 31 merchants and traders; 12 bankers; 10 cap-makers; 10 school teachers; 10 weavers; 6 embroiderers; 6 furriers; 5 barbers; 4 musicians; 4 woodworkers; 4 butchers; 4 bakers; 2 engravers; 2 spinners; one tilemaker; one soapmaker and one painter. 23 were in receipt of public relief; 8 were domestic workers; 4 brokers (maklers). The number of the latter was limited by a public ordinance of the Lord of the Manor.

Banks were originally established in 1580 by the Church Brotherhood. In the beginning loans were made against pledges of movable goods such as jewelry, etc. In 1720 loans were made on personal guarantees of co-signatories. Between 1784 and 1794 borrowers were the nobility, Jews and Germans visiting Rzeszow and Tyczyn on business. Jewish bankers included Jakub Holtzer who came to Rzeszow from the Tyrol in 1781 and Chaim Wachtel in 1793.

The above notes were taken from Franciszek Blonski's book : Pieć Wieków Miasta Rzeszow. XIV-XVIII Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958. (Five Centuries, XIV-XVIII, of the City of Rzeszow, published by the State Department of Education, Warsaw, Poland, 1958.)

* * *

In 1954 Rzeszow celebrated the 600th anniversary of its foundation. The city has two main market squares and seven tree-lined public squares. The Town Hall (Ratusz) is in the main market place. On the main market square, somewhat to the southeast, is a monument to the Polish patriot, Taddeusz Kosciuszko, 1746-1817, who joined the American revolutionary forces. He supervised the building of the U.S.A. Military Academy fortifications at West Point in the State of New York.

On the square not far from the City Hospital where the Fish market was held every Thursday and Friday, known as Plac Mickiewicza, stands a monument to Adam Mickiewicz, 1798-1855, the Polish poet and author.

Both these monuments were erected by the city fathers with the financial aid of members of the Jewish community during the last years of the 19th century.

The most fashionable and oldest part of Rzeszow was built on a hill, with the Parish Church (Kosciol Farny) and the 17th century Tower dominating the city. In early times it was inhabited mainly by non-Jews.

Hotels owned by Jews were in the New City (Nowe Miasto). One was owned by the Zelmanowsky family, others by the families of Lachmanowicz and Lewka Zelichowicz.

The most important store in 1773 was that of the Widow Neugebauer, where one could buy almost any household article. There were many small Jewish shops in the 17th century, owned and operated by Jewish women.

In 1696 Count Ignacy Lubomirski revoked the edict that Jews might not settle in the old part of the city. They were also permitted to buy and own property.

A good many handicrafts were connected with merchandising, so many Jews were not subject to the rules of the guilds.

o o o

In the 17th century Rzeszow had 2400 inhabitants. In the 16th century, during the reign of Count Ligenza, there were seven Jewish houses in the neighbourhood of the Old City. The synagogue and cemetery were in the New City, beside the Mikoshka Brook.

The number of Jews increased in the first half of the 17th century, after the New City (Nowe Miasto) was founded. Until 1648 no Jew was permitted to buy or own land or a house in the Old City. This edict was revoked by Count Lubomirski. The first Jewish tailor in the Old City was one Hersiek Abramovicz. He bought his house from the Catholic citizen Lwowski.

Under Count Ligenza Jews were subject to various city regulations. They had to render various services to the city and pay special additional taxes.

The first land for a Jewish cemetery was purchased in 1689 from Pawel Zglobinski for 3200 Zloty. The Jewish hospital was built at the northwest corner on land which is now the Ulica Zielona. In 1691 the Jews purchased additional land from one Wojciech Narwicki.

At the end of the 17th century Jews from Germany settled in Rzeszow, among them a certain very prosperous M. Izakowicz.

In 1728 there were sixteen houses in the old Market Square (glowny rynek), which were owned by Jews. They were mostly public buildings like the School, the Court of Justice (*Bet Hadin*) and the house of the rabbi. Since the holy day of Corpus Christi was celebrated in the market-place, it was considered sacrilegious to permit Jews to settle there. Secondly, Jews had to pay double taxes to maintain their own religious institutions.

By the 18th century much of the local commerce was in Jewish hands. The names of merchants at the time were 65% Jewish, 35% Catholic. In 1762 there was only one Catholic merchant in the main Market Place (Glowny Rynek).

When the New City (Nowe Miasto) was first established, Jews formed their own community on the basis of the old charter of the hereditary owners. The Jewish community had a dual function, worldly and spiritual: The education of children and the adjustment of disputes and litigation among Jews. At the head of the community (*Kahal*) was a committee composed of twelve members, divided into three groups each of which served for four months in an administrative capacity. The spiritual phase was under the guidance of the rabbi; and a third was the school and the gathering of taxes.

The twelve members of the Kahal might not be related to one another, but from 1746 relationship through a deceased wife was admissible. The term of service was one year. In 1757 the function of the rabbi was limited to teaching, delivering sermons and rendering judgments. In 1758 the name of the rabbi was Berek Lewkowicz. The election of the rabbi had to be approved by Count Lubomirski. The salary was four to eight Zloty a week, and gifts for Sabbath and holidays. Rabbi Herszko Radomski had an income of 120 Zloty a year, plus gifts and donations.

The rabbi had judicial powers. His decisions were public. Penalties were monetary, public prison or public ban. All judgments were announced publicly in the synagogue.

The administration of the school was composed of four members of the synagogue. In 1751 the function of administration was separated from that of the rabbi.

* * *

The Jewish community possessed the power of taxation by two older members elected by popular vote. Since the power of taxation depended on the estimate of Jews' wealth, it touched the very base of the economic structure. The tax collectors therefore had to declare under oath that they would obey the ordinances of the community and use their powers of appraisal in the most honest manner.

They would abide by their knowledge and conscience, concluding the oath with "so help me God, the holy Adonai Amen."

reside only in Ulica Zydowska or Plata Judaeorum (Jews Street), or else in the New City (Nowe Miasto). The dues Jews had to pay to the guilds were twice as high as those paid by Christians, because Jews did not pay for the maintenance of the Church.

The Blacksmiths' Guild was formed on March 17th, 1701. The German Guild embracing various crafts was founded on March 17th, 1714. It was called the German Guild because its members had immigrated to Poland from Germany, bringing new crafts with them. Membership was open to Christian Poles and Jews as well.

The Potters', Masons' and Carpenters' Guilds were formed on October 8th, 1718, under the charter of Ignacy and Alexandra Lubomirski.

The Furriers' Guild was formed on December 9th, 1686, mostly by Jewish workers who resided in the New City (Nowe Miasto), which was developed in the early 16th century.

The Butchers' Guild was chartered on February 24th, 1728, though it had existed in a loose form until 1704 from the time of King Kazimierz the Great. Rzeszow was an important livestock trading centre for cattle brought from Hungary and Russia.

The Bakers' Guild was formed on July 24th, 1728.

The Fishermen's Guild dated from October 20th, 1725. Its members were permitted to fish in rivers and lakes in and around Rzeszow, and were allowed to sell only in the eastern corner of the Market Square.

The Brewers' Guild was founded in 1757.

* * *

We must note that Rzeszow was a private domain of the families Ligenza and Lubomirski, who were the sources of all rights and privileges for its citizens and other inhabitants.

The aim of the Guilds was to achieve a high degree of excellence in craftsmanship, to train apprentices and help provide work for their members. No brother of a craft was to take on more work than he could accomplish alone.

The members of the Guild called each other Brothers and rendered one another assistance in case of need. The prosperous ones had to aid the less fortunate. This was especially so among the bakers. Each master was permitted to employ only one apprentice for a term of two to three years. The Bakers' Guild had a special section for Jewish members, and apprentices had to pass special examinations for baking according to Jewish dietary laws. Examinations were usually held in March, before the Passover (Pesah) holidays. Four Jewish members were admitted to the Guild between 1734 and 1754. In 1734-1754 the butchers admitted Jews as members of their Guild. Membership was open to Jews among the barber-surgeons, butchers and bakers. Jews were allowed to have six stalls (yatki), while the bakers had eight stalls. They might each employ six journeymen and one apprentice.

Of special significance was the Jewish Furriers' Guild in the New City (Nowe Miasto), which received a special grant in 1686. They were obliged to have their flag, arms, dry powder and muskets, and were under the orders of the Lord of the Manor.

* * *

Conditions changed in the 18th century when Count Jerzy Lubomirski abolished Count Ligenza's regulations of 1640 and those of Wladyslaw Prince Ostrogski, which prohibited Jews from possessing and owning property in the Old City .

While Jews had not one single tailor in 1647, we note that Jews often engaged in litigation with Christian cloth merchants, with other tailors and with merchants from Gdansk and the East.

In 1757 there were 26 Jewish jewellers in the Old and the New parts of the city; 19 tailors, 6 capmakers, 4 butchers, 4 furriers, 4 physicians (cyruliki), 4 embroiderers, 3 haberdashers, 2 knife and scissors grinders, one seal maker and engraver, and one wood turner.

In 1673 we find Jews exporting fish to Warsaw. One Jozefowicz was pre-eminent in this.

In 1718 the Jews of Rzeszow signed a contract with the businessman Jan Moliochur to deliver 551½ stones (1 stone=32 pounds) of wax, also various cloths, gold and silver products. In 1617 we find the Jew Jakub Gerno as a travelling salesman for the firm Piotr Johnston of Warsaw.

* * *

From 1726 Rzeszow had seven yarmarkts (sales fairs) yearly, each one named after a particular saint of the Catholic Church. They were held on April 23rd, June 24th, July 21st, August 21st, August 30th and on December 4th and 21st. There were also special market days on Tuesdays and Fridays, when farmers brought their produce to Rzeszow and bought consumer goods from the local merchants.

The Lubormirski Palace, housing the District Court

ances against them. We note from the Decree of Count Jerzy Ignacy Lubomirski, issued on 21st September 1730, that one of the councillors was a Jew named Jacub Herszkowicz. He was praised highly for his conscientious bookkeeping.

* * *

In 1714 the Jewish community charged one of its members in the civil courts with engaging in forgery and alchemy.

In 1757 the nobleman Wojciech Zawisza loaned 500 Zloty to the Jew Jonas Abramowicz. When Zawisza died his widow sued Abramowicz for payment, but he claimed to have paid the debt to the deceased. The widow brought suit before the court, noting the difficulty of the problem. She proposed to lay the claim before a Board of Arbitration composed of two Jews and two Catholics. After two sessions the litigants settled the case amicably.

About 1685 Kiba Abramowicz charged Jendrzej Zabroczyk, Nozdrza and the village elder (wójt) Zmisnikowski and Lasota with having murdered Rachmil Abramowicz.

Early in the 18th century the following charge of blasphemy was brought against the Jew Shmul Dubinski: In a discussion over a glass of beer, Dubinski came to speak of God: "Our God", he said, "is older than yours". Rising from his seat Shmul opened the window, pointed to the terra cotta figure standing beside the road, and said: "In this clay you believe, this clay which was made by Skaczypek?" The reply was: "This is only an image". Shmul answered: "Why did he let himself be crucified?" The Christian replied: "Do not dispute the fact, God is God. And do not question the crucifixion because He was kind and compassionate, to bring us salvation from sin."

The case came to court, Shmul was found guilty according to the Magdeburg Code, Article 65, Leges Capitales, Cap. 65, and was sentenced to have his tongue cut out and be burnt at the stake.

* * *

The Guilds date their origin to 1439. The relevant document was given by Malgorzata z Rzeszowskich, wife of Jan Mościcki and heir to the property of Dynow and Rzeszow. The Shoemakers' Guild dates back to 1516, under Mikolaj Rzeszowski. The Tailors' Guild was dated April 19th, 1671. The author of the relevant document is Hieronym August Lubomirski. The Coopers' Guild (barrel-makers) was incorporated on December 30th, 1699. The Barber-Surgeons' Guild dates from January 20th, 1699, and imposed many restrictions against non-qualified Jewish healers. Any Jewish doctor who desired to settle down and practice his profession in Rzeszow had to undergo examination before the heads of the Guilds and the elders of the Jewish community. Jewish and Christian practitioners were obliged to become citizens of the city and pay allotted taxes. Jews might

munity and of its individual members deteriorated and they became completely dependent on the will of the Lord of the Manor.

* * *

It is difficult to reconstruct the topography of old Rzeszow, so many were the changes wrought by time, fire and foreign invasions. Above all, the city expanded in all directions. The Old City lay near the Parish Church (Kosciol Farny) and the Market Square, amid fields, orchards, lakes and brooks. It was surrounded by the river Wislok and its arm the Wisloczysko to the East; the Mikoshka and its tributary, the Przybysza, flowing to the West. These streams also served defensive purposes. The Mikoshka separated the Jewish Quarter and cemeteries from the Old City, which was inhabited by the Christians.

Two bridges led across the Wislok. The main bridge led to the Lancut road while the smaller crossed the Wislok to the brick yards (cegelnia), and the road to Tyczyn. The Old City was surrounded by a wall with eight gates, which were bolted and locked every night. This wall was razed in the early part of the 18th century.

In 1764 there were 172 houses in the old part of Rzeszow, and 63 houses in the New City (Nowe Miasto). In the middle of the 18th century there were 250 houses in Rzeszow, 104 of which were owned by Jews. That number was registered in 1757 as owned by citizens or householders.

In the Market Square, around the year 1700, houses were owned by the families Nawrocki, Slicitinski, Baldorf, Boduszynski, Tharszewski, Zebrowski, Kotwicki, Elterlein, Neugebauer, Wolff. Jewish houses mentioned in 1728 were those of Wolf Moskowicz, Zitman, Kalman; the *Beit Hadin* (Jewish court of justice), the residence of the rabbi and a *Beit Hamidrash* (house of study) for older people.

The archaic character of the city can best be seen in the houses of worship, Christian and Jewish. The oldest is the Kosciol Farny (Parish Church), built of brick and stone in early Gothic style, 1390-1443. It was rebuilt in 1754. The Bernardine Church on the Ulica Krakowska was built by Count Mikolaj Spytek Ligenza 1627-1629. It replaced an old wooden church. Nearby was a convent also built by the above-named. The church is very picturesque, with beautiful frescoes on the inside walls.

* * *

The economic condition of Rzeszow was quite favorable until the end of the 17th century. In 1720, Rzeszow had 1300 inhabitants, Ruska Wies 250, Pobitno 250, Wylkowija 80 and Staroniwa 200. On the outskirts lived a scattered 200 people.

In 1605 Count Mikolaj Spytek Ligenza founded a hospital with 20 beds, near the chapel and the cemetery, to be maintained by the city and private legacies.

The Church of the Piarists, built in 1658, was in what is at present called Ulica 3-go Maja (Third of May Street). The Piarist Fathers were brought to Rzeszow by Count Jerzy Lubomirski. They accumulated enormous wealth through legacies, and became the money-lenders of the city, giving loans to the gentry, to Jews and Christians. Adjoining the church was the Collegium, the oldest school in Poland, which later became the first Gymnasium (Latin Grammar School) in Rzeszow. It taught the Humanities and served as a Teachers' Seminary.

* * *

The two synagogues in Rzeszow, built in the 17th century and in the early part of the 18th century, are in brick and stone with pointed Gothic roofs. In 1906 an addition was built onto the Old Shul (Synagogue) to support and strengthen the walls. The monumental character of both Shuls, however, can be seen and felt in their interiors. The Old Shul was twice destroyed by fire, first during the invasion by Rakoczy and then in the 17th century by the Cossacks. It was rebuilt in 1671 with money loaned by the Brotherhood of the Rosary of the Parish Church (Kosciol Farny), as well as a loan from the Church Brotherhood of Slocina. The Shul burnt down again in 1842, and was rebuilt with funds donated by members of the Jewish community. The Neue Shul (New Synagogue) was built in 1705-1710. The Building List of the city of Rzeszow names the Jews, also the Church Brotherhood, as providing the monies for construction.

* * *

In the 17th and 18th centuries Rzeszow enjoyed considerable political autonomy, the beginnings of which are recorded in the acts of the 16th century. At the head of the city was the Magistrat (Mayor). After the year 1673 the regency of the city rested in the hands of five councillors. The Courts had seven benchers at the top of which, including the Magistrat, was the Burmistrz (Proconsul), who was either a Doctor or at least a Bachelor of Law. These were elected by popular vote. At the end of their term they were usually re-elected if there were no griev-

century. However, they might reside only beyond the Mikoshka Brook in what is still known as the Nowe Miasto (New City).

In 1583 a local law was enacted whereby Jews might build homes of their own only if they already owned the land on which they wanted to build. Jews were also prohibited from offering higher prices to local craftsmen for consumer goods. They were however granted the right of appeal to the Lord of the Manor, or to the local Court of Jurisdiction.

Rzeszow burnt to the ground in 1472. It was rebuilt but was burnt again when occupied by the Tartars in 1502. At that time the city was exempted from all taxation to help its restoration. In 1621 a fire broke out in the Market Square, destroying the whole city including the Kosciol Farny (Parish Church), and all city documents. The city suffered not only from frequent fires but also from occupation by Tartars, Saxons, Cossacks and Swedes.

On August 3rd, 1760, Rzeszow was occupied by the forces of Major Chojnacki. The following entries, found in the papers of the Confederation with forces of Filip Radzimuski, make reference to several Jews:

"Cloth bought in the store of Shaymskowy, paid 2000 zloty; paid the Rzeszower merchant Zelman 2140 zloty. On April 8th, 1769, 196 zloty were paid to Zysi Jakubow for linen, and to Icek Abramowicz for iron and bricks 116 zloty; 12 zloty were paid for a sword to Szlemie Faiglowicz, 72 zloty to the soapmaker Hershkowitz and 18 zloty for lumber to Haskel. Enoch Michelow was paid 30 zloty for sheep skins.

"The city councillors recommend that the elders of the *Kahal* (community) should pay these sums on their behalf.

"Signed, Antoni Chojnacki, August 4th, 1769."

Rzeszow as a city was private domain. Its citizens enjoyed considerable freedom until the beginning of the 17th century, under the rule of the Family Lubomirski. Although universal education and dissemination of knowledge was proclaimed on August 1st 1743, by Count Jerzy Ignacy Lubomirski, actually the citizens of Rzeszow continued to be restricted in their actions. They could not move freely from place to place in search of work. Neither Christians nor Jews could marry off their children, sons or daughters without the prior consent of the ruling house, by a decree dated September 23rd, 1735. Even the sale of property from person to person, especially from Catholic to Jew, was restricted.

In the 17th century the general state of the com-

The Square on a Market Day in 1890. In the centre rear is the Town Hall.

or defiled their synagogues, (1177, 1193-1202). Under Boleslaw Kaliski in 1264, Jews had certain privileges guaranteed them. There were 37 articles. These included: 1) Only the ruler had jurisdiction over the Jews; 2) The Mint could not imprison Jews under false pretence of counterfeiting; 3) Jews were protected against violence and vandalism in cemeteries; 4) Jews had judicial autonomy, etc.

"In the 14th and 15th centuries Jewish communities were founded at Przemysl in 1440, Tarnow in 1445, Rzeszow in 1447, Jaroslaw in 1464, and Jaslo in 1468."

(Dzieje Zydow w Polsce, Dr. Schipper, page 37, Lwow, 1926).

(History of the Jews in Poland, Dr. Schipper, Page 37, Lwow 1926).

* * *

The Patent of the city of Rzeszow was dated January 19th, 1354. We quote :

"By the grace of God, the King of Poland of the land of Krakow, Sandomierz,Sierads and Kujawy, the lord and successor of the Russians desiring to reward the services of Jan Pakoslaw the successor of Storzysk, who did not spare his life in the defense of Poland in the war with the Russians and the Tartars for the glory and welfare of these lands: Whereas it is proper rightly to reward the heroic defenders that they should not remain without recognition of their virtue, therefore we grant to Jan Pakoslaw and his heirs of both sexes, male and female, the possession and ownership of this City of Rzeszow with the entire region bordering on Russia as noted in the boundaries when the City was in the possession of the Russians.

"We grant this region with all the rights and with full authority, with all existing properties and future settlements; with all farms, forests, lakes and rivers, together with the right to hunt and fish; with all the animals living thereon and with all the treasures in the earth thereof. The borders of this region shall reach to the hamlet of Dombrowa on the borders of Sandomierz and Lezajsk, further along the Russian land to the village and castle of Czudec (Tshudec).

"On this entire land Jan Pakoslaw and his heirs shall possess all rights, authority of ownership and all manner of judiciary powers against violation of laws. We grant the right to build on this land castles and all manner of defensive structures with the object of defending life, limb and the possession of his properties. We also grant him and his heirs the right of taxation of pedestrians and vehicles.

To the City of Rzeszow and its environs we grant freedom as based on the Laws of Magdeburg. That the city and its neighboring villages may develop and renew itself, we free the inhabitants from all military and civil courts. The rule of law shall be administered by the local head of the village and the justice of peace.

"Should the local heads of the village prove inadequate in the administration of justice, then judicial rights shall be administered by the lord of the land according to the Magdeburg Laws."

From this document we may conclude that Rzeszow as a city existed as part of Red Russia prior to 1354. Historically Rzeszow came into prominence in 1354 through the act of King Kazimir the Great and the knight Jan Polkozik Pakoslaw. Later on, about the year 1462, the villages Ruska Wies, Pobitno, etc. were added to the district of Rzeszow. In 1390 the Parish Church ((Kosciol Farny) was built by one of the sons of Jan Pakoslaw.

In 1525 Count Mikolaj Spytek Ligenza took over Rzeszow to round out his possessions. A man of sturdy character and a benefactor to his subjects, he lived to be one hundred years old. The second possessors of Rzeszow for over 150 years were the family of Count Lubomirski. After 1761 the widow Joanna, Baroness de Stein Lubomirska, ruled in the name of her minor children Adolf, Jerzy and Franciszek. Under the Austrian crown Count Jerzy Lubomirski acted as its representative. However, he led a dissolute life, borrowing money from Piarist priests and Jewish bankers. He was forced to sell many of his properties to satisfy his creditors.

In the first period of her history and until the middle of the 15th century, Rzeszow reached its highest development under the rule of Count Mikolaj Spytek Ligenza. The second phase from the middle of the 17th century toward the end of the 18th century was under the rule of the house of Lubomirski. A decline then set in owing to the general political conditions of Poland and neighboring countries.

The original seat of the city in the days of Jan Pakoslaw was the Staromiescie (Old City). Here the first church, Kosciol Farny, was built and around it many houses were erected. It is assumed that Jews settled in Rzeszow at the beginning of the 15th

The History of the Jews in Rzeszów

Dr. Henry Isaac Wachtel — New-York

RANDOM NOTES ON RZESZOW

The history of Poland begins in the tenth century with the legendary generation of Mieszko Piast as the ruler descended from peasants who embraced Christianity. Boleslaw Chrobry, 992-1025, solidified the independence of Poland. The writings of Roman Wlodzimir Halicz, 1206, for the first time contain documents recording the title "Rex Galiciae et Lodomeriae". We also find old decuments with the title Stefan II, 1124, King of Galicia. In the old historic Poland Galicia was divided into four Wojewodztwa (Counties): Krakow, Stanislawow, Lwow and Tarnopol.

Galicia was established as a political and geographic unit by Austria in 1772-1918. The name was taken from the Latinized form of the name of the territory ruled by the Duke of Halicz. The area is about 78,497 square kilometers.

According to statistics dating from 1910, there were 8,025,675 inhabitants in Galicia:

3,731,569	Roman Catholics;
3,379,613	Greek Catholics;
871,895	Jews; and
34,144	Lutherans.

Rzeszow is situated near the centre of Southern Galicia, midway between Krakow and Lwow, in a plain reaching south to the foothills of the Carpathian mountains. It was originally settled on the left bank of the river Wislok which joins the river San on the North-East. To the West the territory of the plain embraces the watershed of the Wislok and the Dunajec, which flows into the river Wisla (Vistula).

Dr. Wachtel at the Memorial to Josef Popper Lynkaeus in Vienna

"Traces of the earliest presence of Jews in Poland can be found in the glass window of the Wodzislaw Synagogue, dated in the year 1014. Jews came from Slavic lands in Western Europe in groups or as individuals. They did not immediately take up permanent residence, but came to trade and returned west with merchandise from Poland.

"The history of the Jews in Poland from Mieczyslaw I, 996, until the time of Wladyslaw Herman, 1089-1102, is obscure. During this time Jews came from Bohemia, Hungary and Turkey. King Mieszko III imposed heavy fines on those who molested Jews

---

I am grateful for much of the material in these notes to Mr. Zbigniew Radziewicz, Director of the Department of Education and Culture of the City of Rzeszow. He was kind enough to mail to the New York Public Library, for my use, the book "Dzieje Miasta Rzeszowa" (History of the City of Rzeszow to the End of the Eighteenth Century) by Professor Jan Pęckowski. Published by the Community of the City of Rzeszow, printed by Edw. Arway, 1913.

besides those graves which are no more. And one more remark. In 1964, when I was in Warsaw, I had the honour of bowing my head before my esteemed teacher, Professor Kotarbinski, author of the famous article "After the Storm" in the days of the riots and scandals of the Polish students at the Universities in 1935. We Jewish students regarded this professor as a symbol of the divine humanitarian tradition, in the spirit of Adam Mickiewicz. But it does not alter the bitter truth, that the Polish Jews in the years preceding 1939 stood alone in their struggle for equal rights both in Poland and on their way to Israel, which was blocked by British Mandatory rule.

The truth is that in the days of the Hitlerian deluge our loneliness turned into the utter isolation of the plague-stricken. The bitter truth is that in Socialist Poland not even one commemoration plate has been put up in memory of a hundred thousand dead Jews.

The soil of Rzeszow, the town where we and our fathers born, the "Underneath the Chestnuts" Boulevard, will remain engraved in the memories of the last surviving Rzeszow Jews. But future generations will remember Poland as the country of the crematoriums and the death camps, the country that swallowed their beloved ones without trace, grave or tombstone.

Manes Fromer

FIVE HUNDRED YEARS - A SUMMING-UP

There are no more Jews in Rzeszow nor do their graves remain. Not a single Jewish house is left, not a single corner, not one commemoration-plate to indicate that Jews had ever been living and active in this town. The old cemetery in the Synagogue Street has been ploughed over and turned into a municipal garden. The new cemetery on the road to Lancut has been broken down and destroyed, and the tombstones used for paving the neighbouring plots.

The Jews were wiped out by Hitler's soldiers in five years. During five years a Jewish centre of activity constructed during five hundred years of the town's existence was destroyed. The last remaining Jew, who had been a leading member of the Communist Party, left the town in 1957 on his way to Israel. Not a single Jew is left in Rzeszow, but throughout the world and in Israel there are close on 1,000 people who were rescued from hell. Close on one hundred thousand vanished from the Rzeszow Region, to remain in memory only. But it is not enough to mourn for the victims by crying and words of condolence, or by means of articles and pictures.

The honorable duty and act of true kindness to those destroyed so cruelly, their memory and their honour is to demand an explicit answer: why did they lose their lives?

This is the final summing-up of five hundred years of communal life in Rzeszow, seven hundred years in Poland, eighteen hundred years in Europe. During the five hundred years of life in and near Rzeszow there was not a single case of a Jew betraying his homeland, not a single instance of a Jew murdering his Christian neighbour. The Jews always gave their share to the common homeland. Today, when there are no longer any Jews in Rzeszow, even the Jew-haters know that the Jews did not take "the legendary Jewish treasures" with them to the gas chambers at Auschwitz and Maidanek. Whatever Hitler's men did not pillage and steal, remained in Rzeszow and in Poland, adding values to all spheres of life. The handful of refugees who succeeded in reaching Israel did not manage to take their property, belongings or even their very bedsheets.

Why, therefore, did nearly all of them perish so that not even a watchman is left in the cemetery — for there are no graves? This question calls for an answer in honour of those sent to the gas chambers to die. These were not "cursed Jewboys". Most of them were Jewish fighters who had been struggling for decades for their national and social liberation; Jews who during the thirties of this century tried to alter their lives and base them on healthy and national foundations. But their struggle ceased in the death camps.

In the years before 1939 during the period between the two World Wars, the Jews strove to bring about a complete change in the field of employment. They formed patterns of life, political and socialist organisations. One minority group saw the solution on the Jewish question in the Socialist or Communist Revolution on the pattern of the Russian Revolution. The second camp, who formed the majority group, saw the solution in a productive society, in a cultural-nationalist restoration and the creation of a Homeland in the land of their forefathers, in the State of Israel.

But the "final solution" of the Jewish question was implemented by the Death Brigades of the Germans on Rzeszow soil and in Poland.

Like all subject peoples the Jews of Poland and among them the Jews of Rzeszow, fought for their national and social liberation. But the tragic events of this struggle have not been sufficiently illuminated by Jewish historians. The smoke of the Auschwitz ovens covers all.

The second side of the historic reckoning is the way of sword and flame leading from the days of Titus, the fires of the Inquisition and on to the gas chambers at Auschwitz. For generations Jew-haters have known only this way of solving the Jewish question. And this is therefore the answer in historical terms as to why the Jews of Rzeszow and the whole of Poland perished.

Here is a lesson and perhaps a warning, learnt

Libel and the hatred shown towards the handful of Jews who were thorns in the eyes of the rabble that wished to inherit whatever was left of Jewish property, and execute the wishes of Hitler's criminals to the effect that Rzeszow should remain "Judenrein". As a result of this charge the last of the Jews left the city and gave up their new community, which had existed for about one hundred days. The section ends with Abraham Mussinger's description of his visit to Rzeszow in 1946, when he returned from U.S.S.R. The volume contains reprints of documents, maps, sketches, pictures of social and individual life, productivity and destruction, sacred and profane life, culture and education, photos of landscapes and communities, personalities and figures.

The Yiddish and English sections chiefly contain translations from the Hebrew part of the Destruction, with a few original accounts.

We, sons of Reisha, who have survived the Hitler Flood, are called upon to tell our children and children's children all that was done to us by the hordes of Germany who overflowed and swarmed across Poland and Russia, the lands of the East and the West, like their Vandal forefathers, headed by their insane slaughterer leader, robbing, pillaging, raping, murdering, and cruelly, cunningly, and with German precision and method burning in accordance with all the principles of modern science; till they had exterminated a third of our people.

Jewish Reisha was among those communities in Israel which were blotted off the map. Let its memory be recorded here.

Magnified and hallowed be the name of the Community of Reisha. May He who makes Peace in His heights bring peace to us, our land, all Israel and the whole world. May the Menory of the Community be blessed.

Dr. MOSHE YAARI-WALD

A. The Section on the History of the Community

The historical section in the Hebrew part was prepared by the well-known historian the late Dr. N. M. Gelber, who was able to read the proofs of his contribution before he passed away. The History of the Community in the Yiddish section was written by Dr. Abraham Chomet, formerly Community Head in the City of Tarnow. The historical section in English was prepared by Dr. Henry Wachtel, born in Rzeszow, who now lives in New York. The history of the Rabbinate and religious life were recorded by Rabbi Moses Kamelhaar, while M. S. Geshuri and other townsfolk have described religious life and tradition in their memoirs.

B. Life Before and Between the Two World Wars

The Hebrew section contains an essay by the Editor on the general character of the city, a general survey of community life as seen by him since shortly before the beginning of the First World War in 1914 until the close of Austrian rule. Further information is given in the essay by Dr. Shlomo Horowitz of Haifa. Youth movements and political currents are described by Clara Maayan, Abraham Mussinger, David Tuchfeld, Michael Walzer and Advocate Shlomo Tal.

Personalities, characters and writers are dealt with by Moshe Wechsler, I. M. Nebenzahl and others. Professor S. J. Penueli (Pineles) wrote a loving account of the city before his death. Summary material on the Demography of Reisha Jewry has been written by the journalist Manes Fromer.

In this division the Yiddish section contains rather more comprehensive material. It includes memories of the first decade of the present century by the writer Zvi Simha Leder of Washington, taken from his Yiddish volume, "Reisher Yidden" (Jews of Reisha). Leon Wiesenfeld, writer and journalist, now of Cleveland U.S.A., gives an account of the Reisha Pogrom on 3rd May 1919, which was the Polish National Day; together with a report on the visit paid by the American Jewish Delegation to Reisha and the vicinity, in order to investigate the damage done by the Disturbances, which was headed by Henri Morgenthau Senior, one-time American Ambassador to Turkey. He also describes a meeting of the Polish Sejm's Parliamentary Committee on the Pogroms which was headed by Vincenty Witos, who was afterwards head of the Polish Government. Poems are included by the leading Yiddish poet Berish Weinstein, while studies of his work in general and particularly of his long Yiddish poem 'Reisha" will be found in the Hebrew and Yiddish sections of the book. The Hebrew essay, by Professor Dov Sadan of the Hebrew University, comes from his introduction to the Hebrew translation of the poem.

Reisha individuals who were active in the city between the Two World Wars have written their impressions in this section and others — most of them in Polish, which has been translated into Hebrew by the Editor. This material might have been more exhaustive and comprehensive if intellectuals from Reisha, professors, physicians, etc., had contributed their share and if the Elders of the community and those who helped to set up the Society after coming to Eretz Israel at the end of the War had lived long enough to write their memories of earlier generations.

The English section contains summaries and extracts from the Hebrew and Yiddish sections, with a certain amount of additional material.

C. The Destruction

Here are the experiences of Reisha townsfolk who passed through all stages of the Nazi inferno. They include Dr. Asher Alexander Heller, Lotka Goldberg, Clara Maayan, Dr. Michael Schneeweiss, Mala Krischer, Dinah Strassberg and others, who went through the terrifying years between 1939 and 1945 in Reisha and Poland. They describe the bravery and suffering and inhuman torment, the struggle and revolt of the younger generation in the Underground, in the Ghetto, among the partisans in the camps and the forests. The ache of the destruction finds expression on the part of the Reisha poet Berish Weinstein in his poem "Maidanek, God" given in Yiddish with a Hebrew translation.

We have also printed a passage from the diary of Professor Franciszek Kotula, a Polish resident of Rzeszow, on the German rule in the city. Manes Frommer has prepared a Balance Sheet, a historical summing-up, as it were, of accounts between the Jews and the Poles who lived together as neighbours for five hundred years. At the end of this section "The Destruction", comes a brief survey by Advocate Moshe Reich of the fate of the survivors who emerged from their hiding-places after the collapse of the Germans and tried to rebuild the ruins of the community; an attempt that failed because of a Blood

EDITOR'S FOREWORD

The community of Rzeszow was destroyed in blood and fire and pillars of smoke during the Second World War between the years 1939 and 1945, by the soldiers and servants of the German Reich, after five hundred years of struggle for existence and a productive life.

Some time ago the Six Hundredth Anniversary of the foundation of the city of Rzeszow was celebrated in Poland while at the same time the remaining Jews who came from Reisha, the survivors in Israel and the Dispersion, mourned for the destruction of their community and recited Kaddish in memory of their families who had been tortured, slaughtered and incinerated by the Germans; first in the Reisha Ghetto and finally in the Labour Camps of Szebnia, Plaszow, the forests of Glogow, and the furnaces of Belzec and Auschwitz.

But Jewish Reisha does not exist any more. It was murdered. Every sign of its past existence has been obliterated ever since 14th February 1944, when the German District Governor placed a notice on the gateway of the Town Hall announcing briefly: "Reichshof-Rzeszow ist Judenrein" — Rzeszow has been cleared of Jews.

In memory of their destroyed community the former sons of Reisha, assisted by their organizations in Israel and the U.S.A., are publishing this Memorial Volume containing the history of the community and the way it developed until it came to its bitter end.

The volume consists of three parts and is in three languages: Hebrew, Yiddish and English. The Yiddish and English sections are not as large as the one in Hebrew. The Yiddish section is intended for those of our townsfolk who do not know Hebrew. The English section aims to tell the offspring of Reisha folk in the Diaspora who read English, something about the city of their forefathers. It also aims to enable non-Jews in general, and Poles in particular, to know what the Jews of Reisha contributed to the growth and development of their city, and how they were recompensed for their grief and suffering at different periods; how hard they had to struggle for existence as an oppressed national and religious minority. The book describes poverty, unemployment, and lack of a livelihood, which compelled many to find salvation by migrating to the West and overseas. And there is an account of the Youth, with their thirst for Torah and Work, for a life of freedom and creative achievement in the Land of Israel.

This volume gives documentary evidence of the crimes of Germany. It records five years of suppression, impoverishment and murder of the Jewish community under conditions of terrifying isolation, enclosed in the Ghetto and the death camps, surrounded by indifferent neighbours or a frightened disregard on account of the Gestapo and informers. For the Christian neighbours saw and knew that the Nazi monster was thrusting its talons deep into men, women and children, sucking their blood with Satanic savagery by day and night. The barest handful of our neighbours risked their lives. There were rare and noble individuals among the Christians who held out a human hand to save Jews. May their names be blessed, and may those who collaborated with the German oppressors be recorded in everlasting shame.

Each of the three sections, Hebrew, Yiddish and English, is in turn divided into three parts:

A. The History of the Community until the end of Austrian rule;

B. The life of the Community before and between the Two World Wars;

C. The Destruction.

The volume contains memorial pages, with names and photographs of the families who were murdered as a kind of minor cemetery in writing. For the actual cemetery at Reisha has been ploughed up, and the defiled tombstones have mostly been used for making roads and building houses.

A NOTE BY THE PUBLICATION COMMITTEE

Ever since the sons of Reisha set up their Israel Organization in 1959, they have been planning the publication of this Memorial Volume. Unfortunately nothing practical could be done about it in the early stages for, to our great regret, Jacob Alter, Joseph Storch, Meshullam Davidson, Benzion Fett, and Naphtali Turchfeld of blessed memory, who were our leading active members, all passed away. However, the idea began to materialize when Mr. Isaac Estreicher was elected Chairman of the organization. He made the publication of the volume one of his major concerns, took steps to ensure proper financing, obtained the assistance of his friends in the United States and organized a campaign among men from Reisha in Israel and abroad. The foundation stone for the Book Fund was laid by Zvi Simha Leder of Reisha, now in Washington, author of "Reisha Yidden", with a generous contribution, supported by the contribution of Mr. Irving Low (Isaac Lev), a son of Reisha who now resides in West New York.

Once the financing of the work was assured with the aid of Reisha townsfolk in Israel and the United States, Dr. Moshe Yaari Wald was invited by the organization to act as editor and agreed to do so. In 1962 he began, with the effective assistance of Michael Walzer Fass as editorial secretary. The collection of the written material, documents, selection and obtaining pictures took from 1962 to 1964. Eliyahu Porat (died in Tishri 5727) checked the manuscripts. Members of the Editorial Board helped in summing up and sifting the material.

In 1965 we began to print the volume section by section. Proof-reading was done by Mr. Michael Walzer and the Editor, who also translated articles written in Polish by men from Reisha who came to Israel between the Two World Wars and later. We wish to thank Zvi Simha Leder of Washington for his first generous countribution; Irving Low of West New York, Chairman of the Reisha Organization in the United States, both for his own contribution and for sums collected among members, Leon Wiesenfeld, Editor of "Voice Pictorial", Cleveland, for his assistance and sound advice; and also Dr. H.I. Wachtel, the oldest son of Reisha in New York, and the late poet Berish Weinstein, news of whose sudden death reached us on the eve of publication.

Special thanks are owed to Mr. Isaac Estreicher, Chairman of the Israel Organization, who dedicated years of toil to the book.

We owe a debt of gratitude to the Editor, Dr. Moshe Yaari and the Editorial Committee, and to the writers, almost all of them from Reisha. Further thanks are extended to the Editorial secretary, Michael Walzer Fass, who was responsible for all technical aspects of the publication; the English translator, I. M. Lask; the managers of the Zincographia Eretz-Israelit; and last but by no means least, to the Ahdut Press for its efforts to ensure that this volume should assume a handsome form.

Dr. JOSHUA ROSNER
Chairman of the Council for
THE PUBLICATION COMMITTEE

PART THREE - ENGLISH

THE HISTORY OF THE JEWS IN RZESZOW

BEFORE & BETWEEN THE WORLD WARS

THE HOLOCAUST

PERSONALITIES

RZESZOW LANDSMANSCHAFTEN

OBITUARIES

PART TWO – YIDDISH

E. MEMORIES AND EXPERIENCES

F. MASKILIM AND WRITERS

G. PERSONALITIES AND CHARACTERS

CONTENTS

PART ONE – HEBREW

EDITOR: Dr. Moshe Yaari Wald

EDITORIAL SECRETARY: Michael Walzer Fass

EDITORIAL BOARD:
Clara Maayan, Rabbi Moshe Kamelhar, Abraham Mussinger, Rabbi Shlomo Tal, Moshe Wechsler.
English Translation: I. M. Lask

PUBLICATION COMMITTEE.

IN ISRAEL:
Isaac Estreicher, Chairman of the Society of Rzeszów Jews, Alexander Rosner, Chairman of the Council, Naftali Baum, Lotka Goldberg, Mordechai Hillinger, Nahum Rosenwasser, Gitta Koretz, Dr. Aron Rosenbaum.

IN U.S.A.:
Irving Low, Chairman Rzeszower Club, West New York, N.J.
Dr. Henry I. Wachtel, Emeritus Chairman of the Rzeszow Jews Society, New York N. Y.; Leon Wiesenfeld, Cleveland, Ohio; Herman Leder; Washington D. C.; Rabbi Berish Halpern, Bronks N.Y.
Berish Weinstein, New York.

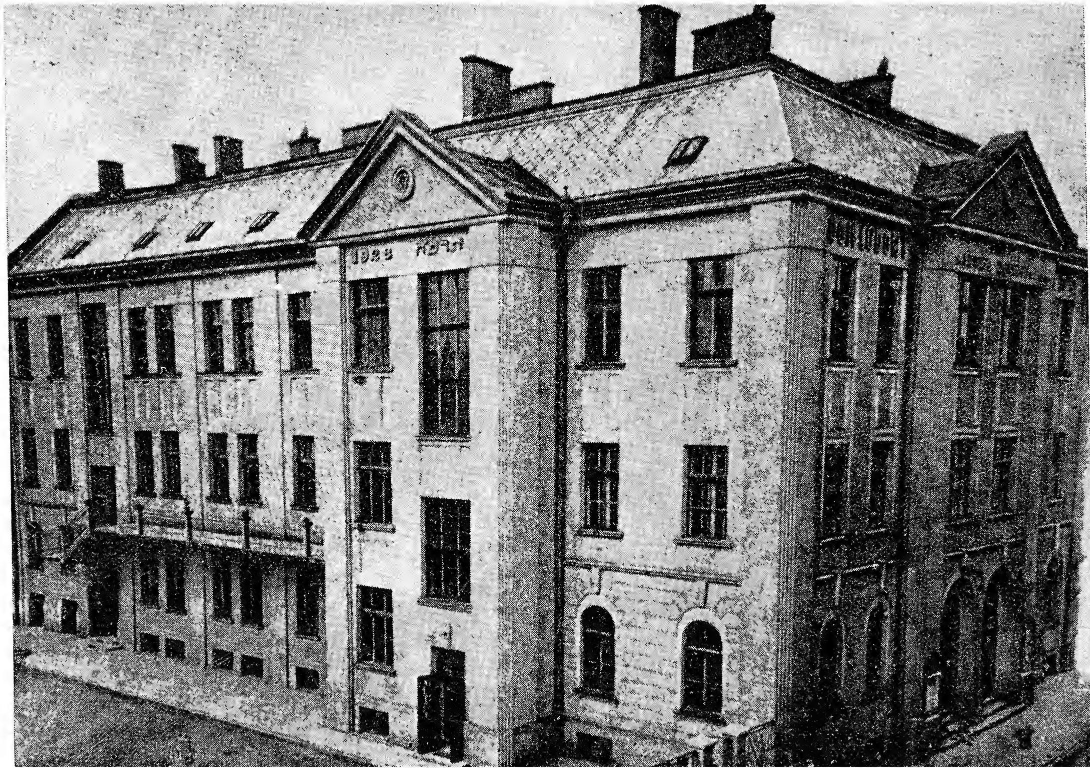
Printed in Israel

Printed at the "Ahdut" Cooperative Press, 5 Levontin Str., Tel-Aviv, Israel
Blocks: "Zincographia Artzisraelit", 30 Levontin Street, Tel-Aviv, Israel

RZESZÓW JEWS

MEMORIAL BOOK

PART THREE-ENGLISH

BET-HA'AM

Published by the Rzeszower Societies in Israel and U.S.A.

TEL-AVIV, 1967 — 5728